
TÜRKLER
2
Bozkırın Hazineleri

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 1
İLK ÇAĞ

Editörler
HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

ANKARA - 2002

YAYIN KURULU

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye
CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati’t-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM:

TÜRK TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR VE GENEL DEĞERLENDİRMELER

Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar / Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu [s.55-60]

Türk Tarih Kurumu Başkanı / Türkiye

Giriş

Türklerin dörtbin yıllık bilinen tarihlerinde, başta Asya, daha sonra da Avrupa ve Afrika kıt'alarında çok değişik coğrafyalarda devlet kurmaları ve yaşamaları, her zaman dünyanın ilgisi çekmiştir. Zira dörtbin yıllık bu uzun dönemde, Çin, Hint, Fars, Bizans, Arap ve nihayet Batı kültürü ile karşı karşıya gelen ve iç içe yaşayan Türklerin, benliklerini kaybetmemeleri, sahip oldukları öz kültürlerini devam ettirmeleri, kendilerinin de ne denli sağlam bir kültüre sahip olduklarını ispat ederken bu medeniyetler arasında etkileşimin ölçüsü hep merak edilmiştir. Bilhassa Karadeniz'in Kuzeyinden Doğu Avrupa'ya, oradan da İtalya ve Fransa içlerine kadar ilerleyen çeşitli Türk kavimlerinin bıraktıkları etkiler ve daha sonra Balkanlarda oluşan Türk asıllı devletler bu ilgiyi daha da artırmıştır. Nihayet doğu-batı ticareti ve İslâm dünyasına hakim olan Türklerin ulaştıkları medeniyetin Batı üzerindeki tesiri, Batılı müsteşriklerin ve seyyahların eserlerine konu olmuştur.

Genel olarak Türk tarihinin temel kaynakları arasında Çin İmparator günlükleri, Arap ve Fars kaynakları, resim, şekil ve damgalar, yazıtlar ve arkeolojik buluntular en önemlileri olarak yer almaktadır. İşte Türk tarihine ait çalışmalar da bu kaynaklara dayanmıştır. Özellikle Çin İmparator günlükleri İngilizceye çevrilirken, ağırlıklı olarak Ruslar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda elde edilen değerli buluntular, Türk tarihinin sağlam kaynaklarını oluşturmuştur. Daha 1675 yılında Çin'e gönderilen Rus elçisi Nicolaie Milescu tarafından Yenisey'de görülen yazıtlar, İsveçli Yüzbaşı Johann Philipp Tabbert'in Das nord-und östliche Teil von Europa und Asia (Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölümü) adıyla Stockholm'de 1730 yılında yayımladığı kitabıyla ilim âlemine tanıtılmıştı. Buna karşılık Orhun yazıtları, Nikolay Mihayloviç Yadrintsev'in başkanlığındaki Rus heyeti tarafından 18 Temmuz 1889 tarihinde bulunmuştur. İlk tanıtım Ruslar tarafından yapılmışsa da, bilim dünyasına geniş şekilde duyurulması Fin Arkeoloji cemiyetince gerçekleştirilmiştir.1 Buna karşılık yazıtlar Rus bilim adamı Wilhelm Radloff tarafından okunmaya çalışılmıştır.2 Radloff'a gelinceye kadar eski Türk Tarihi ve diliyle ilgili çalışmalar neredeyse yok denecek sayıda olması sebebiyle daha çok nazariyata bağlı kalmış, Finlandiyalı M.A.Castrén'in ve Macar H. Vámbéry'nin araştırmaları ışığında yürütülmüştür. Radloff tarafından doldurulan bu boşluk, haklı olarak Onun Türkolojinin kurucusu ünvanını kazanmasına yol açmış, Türkoloji bir ilim dalı olarak Onunla bugünkü ilerlemesine ulaşabilmiştir.

Radloff'un okumaya çalıştığı Orhun kitabelerini okumak, Onun çağdaşı ve arkadaşı olan Danimarkalı Vilhelm Thomsen'e nasip oldu.3 Thomsen, Radloff'un tesbit ettiği yazıtları okumak suretiyle, Türk dili ve tarihine paha biçilmez bir hizmette bulunmuştur. Orhun yazıtlarının okunması, Türk tarih araştırmalarında milat olarak değerlendirilebilir. Esasen bütün ömrünü buna

veren Radloff'un, Türkolojiyi, yani Türklerin manevî ve maddî kültürünü Dünyada tanıtması, Batılı ilim dünyasının ilgisini Türk dili ve tarihine yöneltmiştir.[4] Nitekim 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının bulunmasından hemen sonra 1893'te Göktürk yazısının çözülmesi, 1897'de Tonyukuk anıtının keşfi, aynı yıl Kutadgu Bilig'in Mısır nüshasının bulunması, 1898-1914 arasında Doğu Türkistan'da pek çok Eski Uygur Türkçesi metin ve kitapların ortaya çıkarılması,[5] 1906'da Atabetü'l-Hakayık'ın, 1915'te Dîvânı Lügati't-Türk'ün keşfi bunun bir sonucudur.

Asya ve Moğolistan'da gerçekleştirilen keşifler sonucu ortaya çıkan olağanüstü medeniyet kalıntıları, Orta Asya'da arkeolojik çalışmaları hızlandırmıştır. Özellikle Rus arkeologlarından M.A. Masson, M. Voronets, G.V. Grigoryev, V.A. Şişkin, A.A. Freiman, A.İ. Vasilyev, V. A. Vorobyev ve A.N. Bernstam gibi arkeologlar önemli buluntular elde etmişlerdir.[6] Bu buluntular arasında İskit tipinde oklar, ok ve kamçı sapları, silahlar, altın küpe, gerdanlık, yüzük, toka gibi süs eşyaları, madenî aynalar, çeşitli hayvan tasvirleri v.s. sayılabilir. Özellikle Rudenko asistanı Griaznov'la birlikte Altay dağlarında Çulımanış sıradağlarının Pazırık vâdisindeki Hun kurganlarında gerçekleştirdikleri kazılarda, M.Ö. V ilâ III. yüzyıl arasına ait araba parçaları, at kadavrası, keçe yaygı-duvar örtüsü, çadır direkleri merdiven, masa ayakları, kadın baş takısı ve halı bulunmuştur.[7] Dünyanın ilk düğümlü halısı olarak bilinen Pazırık halısı, gerek motifleri, gerekse ince sanat uslûbu bakımından dikkate şayan bir özellik göstermektedir.

Keza Kazakistan'da bulunan Alma-atı şehrinin 50 km. doğusunda Yesik=Eşik Kurgan'da yapılan kazılarda da, M.Ö. V-IV. yüzyıldan kaldığı sanılan mezarda dört bine yakın altın eşya gün yüzüne çıktığı gibi, üzeri baştan başa altın plâkalar ve aplikasyonla kaplanmış genç bir adamın cesedi de bulunmuştur. Bu Altın Elbiseli Adam'ın başındaki börkün ve

elbiselerinin baştanbaşa altınla donatılması ve bu altın plâkalar üzerinde pars, at, dağ koyunu, dağ keçisi, sığır figürlerinin işlenmesi, Hunların faunasında bulunan ve plâstik sanatlarında uyguladıkları aynı hayvan cinslerini hatırlatmaktadır8 Ayrıca bu kazıda Altın Elbiseli Adam'la birlikte Göktürk harflerinin en eski şekli olduğu sanılan bir yazıya da rastlanmıştır. Bu buluş Türk yazısının Milattan önce teşekkül etmiş olabileceğini gösterdiği gibi, bulunan altın eşyalardaki yüksek sanat uslûbu Türklerin sanat seviyesini ortaya koymaktadır.

Bunun yanısıra A.Y. Yakuboskiy9 ve Wilhelm Bartold10 gibi bazı araştırıcılar, Orta Asya'nın bu en bilinmez tarihinin Avrupa'da tanınmasında birinci derecede rol oynamışlardır. Eserini daha 1826 yılında yayımlayan Alman Heinrich Julius von Klaproth, Türklerin anayurdunun Altay çevresinde olduğunu yazmıştı.11 Onu Hermann Vámbéry,12 D. Rasovskiy, György Almássy, M.A. Czaplicka, G. J. Ramstedt, A. Zeki Velidî Togan ve ünlü Macar Türkoloğu Gyula Németh13 takip etmiştir. 1799'dan 1806 yılına kadar İstanbul'da yaşayan Avusturyalı şarkıyatçı J. Freiherr von Hammer14 ise Osmanlı tarihi hakkında eser verenlerin en önünde gelmektedir.15

Yeni kuşak Türk tarihçiliğinin önde gelen simaları içerisinde ise Bernard Lewis,16 Alman şarkıyatçısı ve Türkolog Carl Brockelmann,17 Fransız tarihçi Fernand Braudel,18 Geza Feher,19 Réné Grousset,20 Claude Cahen,21 Robert Mantran,22 Gyula Kaldy-Nagy,23 Stanford Show'un24 yanısıra Ziya Gökalp,25 Fuad Köprülü,26 Ö. Lutfi Barkan, Yusuf Akçura,27 Zeki Velidî Togan,28 Halil İnalcık,29 Kemal Karpat,30 Osman Turan,31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı,32 Cengiz Orhonlu,33 Akdes Nimet Kurat,34 E. Ziya Karal,35 Mehmet A. Köymen3,6 Bahaeddin Ögel,37 İbrahim Kafesoğlu,38 Mükrimin Halil Yinanç,39 Emel Esin,40

Aydın Sayılı,41 Ahmet Temir,42 Oktay Aslanapa43 gibi Türk âlimleri, Türk tarihini yeni bir anlayışla ele almışladır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türk tarihçiliği ve Türkoloji alanında önemli gelişmeler olmuştur. 1931 yılında Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu'nun kurulması, bu hususta atılan en önemli adımdır. Bundan önceki dönemlerde Türkler tarafından Türk tarihi, hanedanlara dayalı bir anlayışla ele alınır ve yazılırken, bu tarihten sonra, tarihi bir bütün olarak değerlendiren yeni bir yaklaşım ağırlık kazanmıştır. Zira Türk tarihi binlerce yıl geriye giden engin ve bir büyük kültürün eseriydi. Bu kültürün ve tarihin araştırılması, milleti millet yapan ortak değerleri ortaya çıkaracak ve millî birliğin temeli atılacaktı. Nitekim Atatürk'ün bu konudaki görüşü, Türk tarih tezini teşkil etmiştir. Atatürk: "Büyük ve haysiyetli bir millet olan Türklerin tarihi insanlık kadar eskidir. Osmanlılar ve Selçuklulardan önce de Türkler, dünyanın dört bucağında devletler, imparatorluklar vücuda getirmişlerdir. Nerede bir Türk devleti batmış ise, bunun yıkıntıları üzerinde daima yeni yeni devletler kurmuşlardır. Şimdi de böyle bir tarihî an gelmiş çatmıştır. Osmanlı Devleti çökmüştür, fakat tarihî zincir kopmayacaktır"44 sözüyle bu konuda çalışanları yönlendirmiştir. Nitekim Türk Tarih Kurumu'nun ilk yayınladığı eser Türk Tarihinin Ana Hatları ile Türklerin Medeniyete Hizmetleri, ikincisi ise Pirî Reis Haritası olmuştur. Bu akım, uzun müddet Türk Tarih Kurumu'nun öncülüğünde yürütülmüş, gerek ders kitaplarının hazırlanması, gerekse bini geçen ilmî yayın bu şekilde tarih ilmine kazandırılmıştır. Nitekim uluslararası olarak düzenlenen ve 1999 yılında Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yılı münâsebetiyle XIII. sü gerçekleştirilen kongreler, dünyanın çeşitli ülkelerindeki Türk tarihinin tanınmış ilim adamlarını misafir etmiştir. Kongreler sonucu basılan bildiriler ise otuzbeş cilde ulaşmıştır.

Türk Tarih Kurumu tarafından daha sonraki yıllarda da Türk tarihi ile ilgili pek çok kaynak ve araştırma yayımlanmıştır. Ayrıca 1991’den sonra Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla, 1995 yılından itibaren Tanrı dağlarında ve Kırım taraflarında arkeolojik kazılar başlatılmıştır.45 Keza Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı’nın (TİKA) yürütücülüğünde Moğolistan’da Orhun yazıtlarının bulunduğu alanda başlatılan kazılar ve âbidelerin kurtarılması ve eski haline getirilmesi çalışmaları da dikkate değer niteliktedir.46

Türk Tarihinin Genel Değerlendirmesi

Çin kaynaklarına göre Türklerin tarih sahnesine ilk çıkışları Asya’da Köğmen Dağları’nda idi. Modern tarihçilerin araştırmaları da bu efsaneyi doğrulamaktadır. Nitekim en eski kalıntılara Köğmen dağlarında rastlanmıştır. Köğmen dağlarının kuzey eteklerinde Türkçe adı Kem olan Yenisey ırmağındaki Tagar Adası’nda kalıntıları ilk defa bulunan ve M.Ö. VII. yüzyılda başlayan Tagar adını alan kültür en eski Türklere atf edilmektedir. Tagar kültürü Karasuk kültürü denilen ve M.Ö. II. bine kadar uzanan aynı kıyılarda gelişmiş eski bir kültüre dayanmaktaydı.

Tagar kültürünün verdiği tesirler, doğuya, Göktürk kitabelerinin Ötüken Yış dediği Hangay dağları silsilesi ve Orkun ırmağı kıyılarında “Yassı Taşlar” kültürüne ve Çin’in kuzey sınırına, Ordos, yani “Ordular” denen bölgeye, Türkçe Yaşıl Ögüz denen Hoang-ho (Sarı Su) nehrine varmakta idi. Doğu’da Türklerin yoğun yaşadıkları sahaların sonunda, Sarı Deniz’e doğru Tunguzlar, onların güneyinde Mongoloid ırklardan Çinliler ve Tibetliler ile karışık olarak, yine proto-Türkler ve Türkler yaşıyordu. Çinlilerin “Chou” adını verdiği, Türk olması muhtemel bir boy, bugünkü Çin’in kuzeyinde bir devlet kurmuştu (M.Ö. 1050-249).

Batı’da ise Tagar kültürünün ilişkileri, Türkçe adı Altın Yış olan Altay bölgesi ve Altay’ın Mayemir kültürü bölgesi ile başlıyordu. Oradan da Kama ve İtil ırmakları kıyılarına ve Hazar Denizi’ne uzanıyordu.

Türk boylarının yayılma bölgesinin batısında, İranlılarla karışık, fakat Türkler ve Doğu ile de ilgileri olan Saka (İskit) göçebeleri bulunuyordu.

Tagar kültürünün yayıldığı geniş bölgelerde, Çin tarihlerinde adı Tegreg veya Tölis olan Kagnılı Türkleri yaşadığı için Tagar kültürü onlara atf edilmektedir. Tegreg sözü (tekerlek mânâsına) bugün “kağnı” dediğimiz büyük tekerlekli arabaların adı sanılmaktadır. Tegreg Türkleri, kubbeli ve künbed biçiminde olan çadırlarını kağnı üzerine kurar ve öyle göç ederlerdi.

Bugünkü Kazakistan’da bulunan Alma-atı şehrinin 50 km. doğusunda Yesik Kurgan’da yapılan kazılarda, M.Ö. V. veya IV. yüzyıldan kaldığı sanılan mezarda ortaya çıkarılan ve Göktürk harflerinin en eski şekli olduğu sanılan bir yazı bulunmuştur. Bu buluş Türk yazısının Milattan önce teşekkül etmiş olabileceğini gösterdiği gibi, bulunan altın eşyalardaki yüksek sanat uslûbu Türklerin sanat seviyesini ortaya koymaktadır. Buna benzer olarak Altay dağlarında (Altın Yış), en eski mezarlardan olan Pazırık’ta çıkan ünlü sanat eserleri, tunç ve altın levhalar, tokalar, tahta oymaları, at koşumları, geyik maskeleri, renkli keçelerdeki resimli örtüler, kağnı üzerine oturtulmuş çadırlar ve dünyanın en eski düğümlü halısı, yine Türk medeniyetinin ve sanatının seviyesini ortaya koymaktadır.

Orta Asya’dan göç eden Türk kavimleri hariç diğer Türk topluluklarında kültür ve medeniyet gelişerek, fakat bir bütünlük içinde İslâmî döneme kadar birbirinin devamı niteliğinde gelmiştir. Nitekim Doğu’ya Mançurya ve Kore’ye giden Türk kavimleri kültür ve sanat tarihine yenilikler getirdiler. Burada maden işleri ve duvar resimleri ile kendini gösteren bir sanat ortaya çıktı. Avrupa yönüne gidenler ise, gerek diğer Türk kavimleriyle birleşmeleri ve gerekse gittikleri yörelerdeki Sarmat ve Goth gibi boylarla karışmaları ve Bizans’ın etkisiyle bazı ayrı tarzlara da sahip oldular. Buna bağlı ola-rak Türkler, temasta bulundukları değişik din mensuplarının etkisiyle Şamanizm, Budizm, Maniheizm,

Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi farklı dinlere girdiler. Bu suretle de farklı kültür yapıları olarak tapınaklar, mezarlar, balballar ve âbideler ortaya koydular. Bu farklı dinî yapılanma, Türk medeniyet ve sanatının iki ayrı yönünü ortaya çıkardı Bunlardan biri, yukarıda belirtilen Müslüman olmayan Türklerin sanatı, diğeri de aşağıda anlatılacak olan Müslüman Türklerin sanatı.

İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasıyla Türk kültür ve medeniyetinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle IX. yüzyılda ilk İslâmî Türk eserlerinin belirmesi ile sanat tarihimizde bir dönüm noktasına varılmıştır. Özellikle dinî âbidelerde Müslümanlık öncesiyle aşılmaz ifade farkları ortaya çıkmıştır. İslâmî olmayan tapınaklarda mâbud heykelleri ve resimleri bulunuyordu. İslâmda ise dînî sanat, maddeden arınmış, manevî anlayışı ortaya koyan timsaller ve yazı ile ifade ediliyordu.

IX-X. yüzyıllarda İslâmiyete girmiş illerden Yinçü-ögüz kıyılarında Sütkent ile Buhara yakınında “Türk Melikinin Şehri” Kökşibagan’daki ribat, mescid ve mezarlık kalıntıları muhafaza edilmiş en eski İslâmî Türk âbidelerindendir.

926 yılı civarında Kâşgar Türk hakanları sülâlesinden Satuk Buğra Han’ın İslâmiyeti kabulü ile burada Müslüman Türk sanatı başlamış oldu. Kâşgar’da X. yüzyılda Budist âbidelerin İslâmiyete vakf edildiği ve böylece Budist Türk sanatının, başlangıçtan beri İslâm sanatına tesir ettiği muhakkaktır. Nitekim X. ilâ XIII. yüzyılların ilk devre Müslüman Türk sanatının özellikleri, aynı devirdeki Türk Budist sanatı ile büyük yakınlık göstermektedir. Eski “Buyan” yapısı tekke, han, medrese, mescid ve külliyeye; “stûpa”lar türbeye; “ediz ev”ler minâreye çevrilmişti. Keza Müslüman olmayan Türk hakanlarının ongunlarından kartal ve arslan, Karahanlı devrinde İslâmî sanata girmişti. Bu motifler Arapça ibareler ile birlikte karıştırılarak, İslâm sanatı içinde yer aldı; hayvan şekilleri gittikçe

geometrik veya bitki türü motiflere benzetildi. Bu suretle Karahanlı sanatı, geçmiş Türk medeniyetinin temellerine dayanarak, kendine has bir İslâmî üsluba varıp, yüksek bir noktaya ulaştığı için, daha sonraki Müslüman Türk sanatının üslubunu tayin etmiştir. Gerçekten de daha sonraki gelişmiş Selçuklu ve Harezmşahlar gibi Müslüman Türk devletlerine bakıldığında, bu devir sanatına kadar uzanan kökleri olduğu görülmektedir.

İslâmın kültür ve sanata getirdiği en önemli yenilik, dinî binalardan maddî dünyayı hatırlatan şekillerin silinmesiydi. İslâm Allah'ı her türlü şekil ve tasavvurdan öte ve her şeyden arındırılmış bildiği için heykellere ve resimlere tapmayı putperestlik saymıştır. Bu nedenle heykel ve resimlerin dinî binalardan yok olması neticesinde, geometrik ve tabiî dekor ve bilhassa Kur'ân yazısı ile olan yazı sanatı gelişmiştir. Bununla beraber Akkoyunlu Devleti gibi bazı devletlerde mezar taşlarının koyun suretinde bulunduğu, Selçuklularda bir kısım hayvan resimlerinin taş oymacılığında kullanıldığı görülmektedir. Kervansaraylardaki ve medreselerdeki mimarî üslup ise Selçuklu sanatının zirvesini teşkil eder.

İslâmî Türk sanatın en gelişmiş olduğu dönem ise, bütün İslâm ve büyük çapta Türk dünyasını birleştiren Osmanlı Devleti zamanında olmuştur. Özellikle mâbedler, zamanlarının en mükemmel mimarisini yatsıtmıştır. Bilhassa dinî yapıların üzerindeki Osmanlı hat sanatı, İslâm Türk sanatının şâheserleri olarak görülürler. Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da eski Türk mezar geleneği olan türbe mimarîsi önemli yer tutmuştur. Keza cilt, çini, müzehhiblik gibi geleneksel sanat dallarında da paha biçilmez derecede eserler ortaya konulmuştur.

Asya'da kurulan Hun, Göktürk, Sarı Türgiş ve Uygur devletlerinden ayrı olarak Batı Türkleri olarak niteleyebileceğimiz Avrupa Hunları, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Kumanlar Kafkasya, Karadeniz'in kuzey kısımları, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da V. yüzyıldan

XI. yüzyıla kadar varlık göstermişlerdi. Asya'nın daha güneyinde Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletleri ile Mısır'daki Tolunoğulları ve Ihşidliler İslâmî dönem Türk devletleri olarak IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdi. İşte, Türklerin İran ve Ortadoğu topraklarına gelişleri, gerek Türk tarihinde, gerekse İslâm ve Avrupa tarihinde ilginç oluşumların başlangıcı olacaktır. Zira Hıristiyan dünyasının Haçlı seferleri düzenlemek suretiyle başlattığı hilâl-haç çatışmasında İslâmın koruyuculuğunu da üstlenen Türklerin, Anadolu ve Rumeli'ye bir daha ayrılmamak üzere girmeleri ve bu toprakları vatan haline getirmeleri, bu tarihten sonra hız kazanacaktır.

Tarih kaynaklarına göre, Türklerin Anadolu topraklarına ilk gelişleri V. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Ancak, köklü ve devamlı kalmak için gelmeleri XI. yüzyıldır. Önce Selçuklular, ardından da Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu siyasî oluşum, dünya tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri olmuştur. Geniş bir pencereden bakıldığında, Türkiye Selçuklularının Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu hızlandıran ve ona sağlam bir zemin hazırlayan bir görevi yerine getirdiği görülür. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla, bir yerde Avrupa tarihinin de yeni bir mecraya girmesine ve hattâ bugünkü Avrupa'nın şekillenmesine yol açtığı söylenebilir. Zira Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye geçişleri, İstanbul'u alarak Doğu Roma'ya son vermeleri, Hıristi-yan dünyasının yeni bir biçim ve anlam kazanmasına, kendilerine rakip ve en büyük düşmanları olan bu devletin, ticarî yollara sahip olmak suretiyle ekonomik üstünlük kurması, coğrafî keşiflerin gerçekleşmesine ve Avrupa'nın Türklerle olan mücadelesinin farklı bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Diğer bir deyimle Avrupa, bu sayede Avrupa olmuştur.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra Anadolu'da çeşitli Türk boylarına mensup pek çok beylik ortaya çıkmıştı. Bu

beylikler içerisinde Kayı boyuna mensup olup Söğüt-Yenişehir-Bilecik bölgesinde Osmanlı Beyliği teşekkül etmişti. Bu beylik kısa zamanda Anadolu'daki beylikleri birleştirerek Türk birliğini kurmuştu. Osmanlıların Türkleri birleştirmelerinin yanında, komşuları Bizans'la da mücadele ettikleri görülmüştür. Nitekim, İstanbul ve civarına sıkışıp kalan Bizans, bu küçük Türk beyliğiyle mücadelede âciz kalmıştır. Bu sebeple Osmanlılar önce Rumeli'ye geçmişler, daha sonra da İstanbul'u alarak, Anadolu ve Rumeli'de geniş topraklara sahip bir devlet haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rumeli'ye geçince Sırplar, Bulgarlar, Macarlar, Venedikliler, Avusturya-Alman İmparatorluğu, İngiltere, Papalık, İspanyollar, zaman zaman Fransa ve Rusya'yla mücadele etmiştir. Doğu ve Güney'de ise her biri birer Türk devleti olan Akkoyunlular, Timurlular, Memlükler, Safevîler ve Karamanoğulları devletleriyle rekabete girmiştir. Sistemli bir devlet teşkilâtına, kuvvetli bir orduya ve maliyeye sahip Osmanlı Devleti, Doğu'da, Batı'da, Kuzey'de ve Güney'de önemli topraklar elde etmiş, devletin sınırları Kuzey'de Kırım'dan Güney'de Sudan ve Yemen'e, Doğu'da İran içlerinden ve Hazar Denizi'nden Batı'da Viyana ve Fas'a kadar uzanmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren coğrafî keşiflerle gelişen Avrupa'ya karşı teknik, malî ve askerî üstünlüğünü kaybeden Osmanlı Devleti, yeni gelişmelere ayak uyduramamış ve bu yüzyıldan itibaren dengeler Avrupa devletleri lehine gelişmiştir. XIX. yüzyılda başlayan milliyetçilik akımları ve Rusya ile Avrupa devletlerinin Balkanlardaki milletleri teşkilâtlandırmaları, Osmanlı Devleti'nin büyük topraklar kaybetmesine ve Osmanlı topraklarında bağımsız devletler oluşmasına sebep oldu. Devletin yıkılışında, ötedenberi bir haçlı anlayışıyla hareket eden Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin paylaşılması demek olan Şark meselesini yürürlüğe koymalarının rolü büyüktür. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer alan Osmanlı Devleti'nin toprakları, bu

devletin yenilmesi üzerine İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Yunanistan'ın işgaline uğradı. Ancak Türk milleti bütün olumsuz şartlara ve yokluğa rağmen düşmanı topraklarından attı. Osmanlı Devleti'nin yerine, Türk kurtuluş mücadelesinin lideri ve seçkin siması Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Osmanlı Devleti, Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca devrinin en hoşgörülü yönetimini sağlayan bir devlet hüviyeti taşımaktadır. Gerçekten de beşyüz yıl idaresinde bulunan farklı dinlerden ve ırklardan insanları bir arada tutabilmiş, din ve vicdan hürriyeti sağlamak suretiyle, bünyesindeki milletlerin kültür ve dillerinin muhafazasında önemli bir rolü üslenmiştir. Bunda, bir hukuk devleti olması ve yönetimde katı bir mutlakiyet idaresi yerine, yasama ve yürütmenin meclise dayalı bir hüviyet taşıması önemlidir.

Osmanlı Devleti, kendisinden önce yaşamış bütün Türk devletlerinin kültür, bilim, sanat ve devlet yönetimi birikimine sahip bir devlet olarak, dünya insanlık tarihine bilimsel yönden olduğu gibi, kültür eserleriyle de önemli katkılarda bulunmuştur. Kendisine has mimarîsi, hat sanatı, ciltcilik, taş oymacılığı, çinicilik, süsleme, minyatür gibi sanat alanlarında nadide eserler vücuda getirmiş, öte yandan dünya siyasetinde yüzyıllarca etkili olmuştur.

İşte yakın tarihimiz olan Osmanlı tarihi, bugün Türkiye'de Türk halkının en çok öğrendiği ve onunla millet şuuruna ulaştığı bir tarihtir. Aslında Türk tarihi sadece Osmanlı tarihi olmamakla beraber, Batı Türklerinin, Avrupa ile gizliden gizliye olan rekabetinde Osmanlı tarihinin ön plâna çıktığı bir anlayışı sergilemektedir. Buna karşılık Avrupa da, Türk tarihinin, Viyana önlerine kadar gelen ve belki de Avrupa'da en büyük istilâyı gerçekleştiren Osmanlı bölümüyle bu sebeple yakından ilgilenmektedir ve Türk imajını Osmanlı ile ifade etmektedir. Nitekim bugün, Avrupa devletlerinin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yürüttükleri

politikalar da büyük çapta buna bağlı olarak tayin edilmektedir. Ancak 1990'lı yılların başı, Türk tarihi açısından yeni bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir. Zira, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle, eski Türk coğrafyası yeniden şekillenmiş, dünya siyasetine yeni Türk devletleri dahil olmuştur.

1 Inscriptions de l'Orkhon recuellies par l'expédition Finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne, Helsingfors 1892.

2 F. Wilhelm Radloff, Atlas der Alterthümer der Mongolei, St. Petersburg 1892.

3 Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Helsingfors 1894-96; Dechiffrement des Inscriptions oe l'Orkhon et de l'Ienissei, Kopenhag 1894.

4 Bkz. Sibirya'dan Seçmeler, trc. Ahmet Temir, Ankara 1986 (Aus Sibirien adlı eserinden).

5 1933 yılında Tacikistan'da Hayrâbâd köyünden 3 km. mesafede Zerefşan Irmağı'nın sol kıyısında, Mug dağında A. A. Freiman, A. I. Vasilyev ve V. A. Vorobyev tarafından yapılan kazıda, 81 adet yazılı vesika bulunmuştur (V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri, trc. Abdülkadir İnan, TTK, tercüme eserler, nr. 40/102, s. 23).

6 V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri, çev. Abdülkadir İnan, TTK, tercüme eserler, nr. 40/102.

7 E. Fuat Tekçe, Pazırık, Altaylardan bir Halının Öyküsü, Ankara 1993.

8 Bkz. Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972; Ayr. Hasan Oraltay, “Altın Elbiseli Adam”, Türk Kültürü, Sayı 100 (Ankara 1971), 303-305.

9 Razvalini Urgenca (Ürgenç Harabeleri), Leningrad 1930.

10 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.

11 Tableaux historiques de l’Asie, I-II, Paris 1826.

12 Das Türkenvolkin Seinen Ethnologishen und Etnographischen, Leipzig 1885.

13 Attila ve Hunları, çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.

14 Hammer hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, “Hammer-Purgstall”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. XV (İstanbul 1997), 491-494.

15 Geschichte der Osmanischen Reiches (trc. Mehmed Atâ, Devlet-i Osmaniyye Tarihi, ı-X, İstanbul 1329-1337), ı-X, Pesth 1827-1835.

16 Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev. Metin Kıratlı, Ankara 1970.

17 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Nuri Yüce, “Brockelmann, Carl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1992), 335-336.

18 La Méditerranée et le mond méditerranén à l’époque de Philippe II., Paris 1949 (Eserin Türkçe çev. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, I-II, İstanbul 1989-1990).

19 Bulgarların Tarihi, Ankara 1984.

20 Histoire de l’Asie, Paris 1966.

21 l’Islam des origines au début de l’empire Dttoman, Paris 1970.

22 Histoire de la Turquie, Paris 1961.

23 Budai Török Szamadaskönyvek 1550-1580, Budapest 1962.

24 The Turkish War of National Liberation (1918-1923, I-VI, Ankara 2000-2001.

25 Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1926.

26 Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928.

27 Türk, Cermen ve Islavların Münesabât-ı Tarihiyeleri, İstanbul 1330.

28 Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.

29 Studies in Ottoman Social and Economic History, London 1985.

30 Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Character, London 1985.

31 Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1966.

32 Osmanlı Tarihi, I-IV, Ankara 1995.

33 Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyâleti, Ankara 1996.

34 Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye kadar, Ankara 1993.

35 Osmanlı Tarihi, V-IX, Ankara 1994-1996.

36 Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, III, V, Ankara 1991-1993.

37 İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1991.

38 Türk Millî Kültürü, İstanbul 1984; Harezmşahlar Devleti, Ankara 1992.

39 Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944.

40 İslâmiyetten Önce ki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978.

41 The Observatory in Islam and It's Place in the General History, Ankara 1960.

42 Türk-Moğol İmparatorlukları ve devamı, İstanbul 1976; ayr. Moğolların Gizli Tarihi, Ankara 1948.

43 Türk Sanatı, I-II, Ankara 1972-1973.

44 Bekir Sıtkı Baykal, "Atatürk ve Tarih", Belleten, XXXV/140 (Ankara 1971), 539.

45 Kırgız arkeoloji uzmanlarından Doç. Dr. Kubat Tabaldiyev ile Türk uzmanı Yrd. Doç. Dr. Rüstem Bozer başkanlığında ilk olarak Tanrı dağlarının Son-Köl bölgesinde açılan kurganlarda başta İskit dönemi olmak üzere Hun ve Göktürkler'e ait iskelet, seramik ve at iskeletleriyle koşumlarına ait buluntular elde edilmiştir. Prof. Dr. Bozkurt Ersoy

başkanlığında, Ukrayna'nın Özi ve Akkerman yöresinde yapılan kazılarda da çiniler, lüleler, seramikler v. s. buluntular elde edilmiş olup, Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanmak üzere hazırlanmaktadır.

46 1999 yılından itibaren sürdürülen çalışmalarda, özellikle 2000 ve 2001 yıllarında önemli buluntular elde edilmiştir ki, bunlardan Bilge Kağan hazinesi birinci derecede önem taşımaktadır.

Osmanlı Tarihinde Dönemler / Prof. Dr. Halil İnalcık [s.61-72]

Chicago Üniversitesi / A.B.D.

Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

İnsanoğlu, evrendeki milyonlarca karmaşık olayı, zihninde geliştirdiği birtakım çerçeve ve ör neğe göre biraraya getirip manalandırmak ihtiyacındadır. Bulutlara bakıp onları zihnindeki belli şekillere benzeten bir kimsenin fantezisi gibi. İnsanoğlu, zaman ve mekân oluşumu içinde iz bırakmış milyonlarca toplumsal olayı da, aynı biçimde belli çerçeveler içine koyup manalandırmayı ve kavramayı dener. Toplum birimi, aile, kabile, kavim, devlet, millet ve nihayet tüm insanlık olabilir. Olaylar yığınına, kafasındaki örnek ve çerçevelere göre bir şekil ve anlam vermeye çalışır. Geçmişteki olayları biraraya getirip manalandıran bu çerçeveler, tarih dönemleri şeklinde bir görünüşe bürünür. Bu çerçeveleri, onun fantazileri, hayat görüşü, içinde yaşadığı toplum biriminin inanç ve beklentileri yahut da belli bir sosyolojik formül/teori şekillendirir. Geçmişi kadrolayan bu çerçeveler kişiden kişiye, toplumdan topluma değişir; belli bir tarih görüşü ve önümüze belli bir tarihî tablo koyar. Derin değişim noktalarının tespitini de, önceden edinilmiş inançlar belirler. Bir kelime ile, tarihte yorum ve önerilen dönemler, çocuğun bulutları şekillendiren bakışından pek de farklı değildir. İnsanlık tarihine bir yorum, nesnel (objektif) bir metodoloji getirme çabası, Vico, Hegel, Spengler, Dilthey, Toynbee ve Braudel gibi birçok büyük düşünür ve tarihçiyi uğraştırmıştır. Temel sorun şudur. Acaba tarihi olaylar yığınına nesnel bir çerçeve vermekte birtakım nesnel (objektif) ölçütleri esas almak, böylece olabildiğince bir nesnel tarihe varmak mümkün müdür?

Dönemlerin hareket noktası kökten değişim tarihlerinin tespitinde ölçütlerimiz; bir myth (efsane), bir dinî sistem veya grup dayanışımı yahut belli siyasi bir ideoloji olabilir. Yahut o tarih, kendi iç gelişimi bakımından veya dünya tarihi çerçevesinde ele alınabilir. Bir toplumu her yönüyle şekillendiren, ona dayanışım prensibini, tüm hareket ve yaratıcılığını veren temel öge veya ögeleri tespit etmeden değişme noktalarını tanımak güçtür. Osmanlı tarihinde İslâm ve gaza prensibi böyle bir işlev görüyordu. Son kez Fransız Annales mektebinin bazı nesnel ölçütlere (coğrafî koşullar, nüfusta, ekonomide değişmeler) göre nesnel bir gelişim yorumu ve dönemler tespiti önerisi tarihçilerce kabul görmüştür. Fernand Braudel'in uzun süreç (longue durée) teorisi, böyle bir yaklaşımın meyvesidir. Braudel her toplumun üç-dört kuşak içinde yapısal değişikliğe uğrayabileceği varsayımından yola çıkar. Ama bu yaklaşım da tarihi gelişimi anlamak için yetersiz görülmüştür. Bu yaklaşım, insan iradesini ve zihniyetini (mentalité) dışarda bırakan, insanlık tarihini tümüyle insan dışında faktörlere indiren abartılı bir mekanik determinizm içermiyor mu? Öbür yandan Annales mektebinin etkisiyle gerçek tarihin, devletler tarihi olmaktan ziyade toplumlar tarihi, halk kitlelerinin yaşam tarihi olması gerektiği görüşü ağır basmış, toplum içinde insanı ele almış, ve sonuçta sosyolojik kavramlar gittikçe daha çok tarih araştırmalarına yön vermeye başlamıştır. Türkiye'de, özellikle F. Köprülü, Ö. L. Barkan ve başkalarının çığır açan faaliyetiyle böyle bir doğrultuda son yarım yüzyılda büyük mesafe alınmıştır. Bu üretgencilikte muazzam arşiv olanaklarının katkısı büyüktür. Biz, aşağıda iç dinamikleri esas alan bir gelişim ve dönemler denemesi sunmak çabasındayız.

***

Öncelikle, Osmanlıların bizzat kendilerinin tarihlerini dönemlere bölüp bölmediklerini, yaşadıkları çağ ile önceki çağlar arasında bir ayırımın

bilincinde olup olmadıklarını ve tarihte devirler hakkında ne gibi fikirlere sahip bulunduklarını gözden geçirelim.

II. Bayezid'in emriyle yazdığı özenle hazırlanmış tarihinin mukaddimesinde Kemalpaşazâde, Osmanlı tarihini daha önceki Müslüman hanedanlarla karşılaştırır ve "Osmanlı hanedanının üstünlüğünün sebepleri"ni (vücûh-i rüchan) üç başlık halinde toplar.1 Büyük bilgin ilk olarak, diğer Müslüman hanedanların aksine Osmanlıların, İslâm dünyasında daha önceki Müslüman devletleri zorla istilâ ederek değil ve fakat Dârü'l-Harb'e ait toprakların fethi yoluyla devletlerini kurduklarını belirtir. İkinci olarak, Osmanlı Devleti'nde hükümdarın otoritesi ve kanunların geçerliliği tam ve mutlaktır. Üçüncü olarak da, Osmanlı Devleti bütün ötekilerden daha zengin, daha çok nüfusa sahip ve ülke bakımından daha geniştir. Hiçbir devlet Osmanlıların askerî gücüne sahip değildir; yalnız Osmanlı Devleti büyük bir deniz gücüne sahip olmuştur. Osmanlı sultanlarının amacı, 'tedbîr-i imâret-i rûy-ı zemin', yani yeryüzünü mamur hale getirmek, hak dininin düşmanlarını yok etmek ve Kutsal Kanunu (Şerîatı) desteklemektir.

Âşıkpaşazâde'nin derleme tarihi (kompilasyonu) ve anonim Tevârih-i Âl-i Osmân gibi popüler eserlerde, farklı dönemlere dair fikirlerin daha öznel bir biçimde ifade edildiğini görmekteyiz. Meselâ, Anonim Tevârihlerden,2 I. Bayezid saltanatında (1389-1402), Uc beyliği geleneklerini savunan çevrelerin, Sultanın emperyal-merkeziyetçi politikasına karşı tepkisinin epeyce şiddetli bir ifadesini bulmaktayız.

Bu kronikler, I. Bayezid'in hükümdarlık döneminde meydana gelen saray hayatının kul sistemi ve işret meclisler ile debdebeli bir hal alması, merkezileşmiş bir bürokrasi ve maliye yönetimlerinin denetimi ve çeşitli 'Frenk' âdetlerinin benimsenmesi hakkında keskin eleştiriler içerir. Bu eleştiriler, 'yeni' dönemin ondan önceki dönem ile keskin bir şekilde tezat

halinde bulunduğunu ileri sürer. Aslında bu eleştiriler, merkeziyetçi imparatorluk dönemine geçildiğinin bilincini gösterir. II. Bayezid’in saltanatı döneminde yazılan eserlerde de, II. Mehmed devrinde meydana gelen kapsamlı gelişmeler hakkında benzer eleştirilere rastlıyoruz. Kuşkusuz, İstanbul Fâtihi, Osmanlı Devleti’ni her bakımdan bir imparatorluk durumuna getiren ve kişiliğinde klasik mutlak otorite sahibi padişahı yaratmış bir sultandır. O, her bakımdan Osmanlı tarihinde yeni bir devir açmıştır.

16. yüzyılın sonlarına doğru, tahta çıkışı vesilesiyle ilân ettiği meşhur Adâletnâme’de yönetimdeki yolsuzlukları sıralarken III. Mehmed (1595-1603) Süleyman’ın saltanat dönemini ideal bir dönem olarak gösteriyor ve o dönemin kanun ve ilkelerine dönmeyi talep ediyordu.[3] Ne var ki, onun hükümdarlık döneminde siyasî, malî ve askeri bunalım daha da ağırlaştı ve imparatorluğu yarım yüz yıllık tam bir düzensizlik ve bozulmanın içine soktu. İşte bu dönemde, Osmanlı devlet adamları ve yazarları, önceki Altın Çağ[4] ile kendilerinin yaşadıkları “tagayyur ve fesad” devri arasındaki ayırımın keskin bir biçimde farkına vardılar ve eski nasihatnâmeler tarzında yazdıkları lâyihalarda (memorandumlar) Osmanlı idaresindeki kusurlara dair gerçekçi gözlem ve eleştiriler ortaya attılar. Bu tarzın en iyi bilinen yazarı Koçi Bey’dir. Ama, ondan önce 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında bu vadide yazmış başkaları vardır ve aslında Koçi Bey birçok gözlemi onlardan, özellikle Kitab-i Mustatab’dan aktarmıştır.[5] 16. yüzyılın sonuna doğru Selânikî ve Nushatü’s-Selâtin’inde Mustafa ‘Âlî,[6] ve nihayet 17. yüzyıl başında ‘Ayn-i Ali ve Kitâb-ı Mustatab yazarı[7] kanunların ve düzenin bozulması (“tagayyur ve fesad”) üzerinde ayrıntılı gözlem ve analizler yaparlar. Gerçekte onların devlet felsefesi ve eleştirileri geleneksel nasîhatnâmeler çerçevesinden ayrılmaz. Sâfiyâne, önceki devirlerde işlerin iyi gittiği ve gereği gibi düzenli olduğunda ısrar ederler. Bunlar bozulmanın

kökenini, 16. yüzyılın son çeyreğinde III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603)'in hükümdarlık dönemlerinde bulurlar ve genelde Süleyman dönemini izlenecek örnek olarak gösterirler. Bu zamandan 20. yüzyıla kadar Osmanlılar arasında, imparatorluğun çöküşü ve bunu durdurmak için ihtiyaç duyulan ıslahat hakkında çoğu zaman birbirini izleyen fikirler ortaya atılmıştır. Böylece, tarihî gelişmenin kanunları ve dönemler anlayışı üzerine (Kâtib Çelebi) ilginç fikirler ileri sürülmüştür. Osmanlı yazarları genelde Gazalî, Fârâbî, Nasîreddîn Tûsî, Devvanî ve özellikle İbn Haldun'un siyaset teorilerinden esinlenmişlerdir.[8] Bunların arasında Kâtib Çelebi ve Naîmâ özel bir yer tutar. Düstûrü'l-amel[9] adlı risâlesinde Kâtib Çelebi toplumların niteliği ve gelişmesiyle insanın doğası ve gelişmesi arasında tam bir paralellik (anthropomorfism) öngörmüştür. İnsanlar gibi toplumlar da, ilki büyüme dönemi, ikincisi istikrarlı olgunluk dönemi ve üçüncüsü de zeval dönemi olmak üzere, üç dönemden geçerler. Ancak sağlam bir yapısı bulunan toplumlarda çöküş, geç ortaya çıkar ve uygun önlemler alarak çöküşü ertelemek mümkündür. Bununla birlikte, kaçınılmaz sondan kurtulmak imkânsızdır. Sırasıyla, temel üreticiler olan köylüleri, askerî sınıfları ve devletin malî idaresini göz önüne alarak Kâtib Çelebi, bunların her birinde zaaf ve çözülmenin ne zaman belirmeye başladığını tespit etmeye çalışır. Onun başlangıç noktası, eski nasihatnâmelerinkinin aynısıdır; yani, hükümdar orduya, ordu servete (mala), servet reâyânın refahına ve reâyânın refahı da adalete bağlıdır (daire-i adalet).[10] Kâtib Çelebi'nin çöküşün sebeplerini belirlemek için toplumdaki özel sınıfları incelemeye girişmesi ilginçtir. O, olgunluk döneminin, 1593'de Celâlîlerin ortaya çıkışına kadar sürdüğü inancındadır; ülkenin ve devlet hazinesinin gerçek malî desteği köylüdür. Kâtib Çelebi, Osmanlı ülkesindeki köylü sınıfının; ağır vergilendirme, yöneticilerin yolsuzlukları ve rüşvet ve vergilerin mültezimlerin eline bırakılması

yüzünden harap olduğunu öne sürer. O da, Süleyman çağını, devleti oluşturan ana sınıfların denge içinde bulunduğu mutlu bir dönem sayar.

Tarihinin girişinde Naîmâ,[11] Mustafa Âlî, Kâtib Çelebi, Kınalızâde ve özellikle en büyük tarihçi olarak gördüğü İbn Haldun tarafından ifade edilmiş olan toplum ve tarih hakkındaki teorileri özetler. İbn Haldun'u izliyen Naîmâ, devletlerin ve medeniyetlerin gelişmesine yön veren çeşitli ilke ve etkenleri açıkladıktan sonra İbn Haldun'un beş dönem teorisini özetler. Bu şemayı Osmanlı tarihine uyarlama çabasında Naîmâ, 1683'deki Viyana bozgununu izleyen yenilgiler ardından gelen barışçı politikayı dördüncü dönemin başlangıcı sayar; yani önceki dönemin ilke ve kanunlarının izlendiği ve devletin olabildiğince komşularıyla barış içinde yaşamaya çalıştığı bir kanaat ve sükûnet döneminin belirtisi olarak yorumlar.

Naîmâ'dan sonra, İbn Haldun'un teorisi, Osmanlı tarihinin seyrini açıklayan çöküş devri tarihçileri tarafından giderek daha fazla benimsendi. Gerçekten de, İbn Haldun'un fikirlerinin etkisini, 1700'den sonra Amcazâde Hüseyin Paşa ve daha sonra Ragıp Paşa'nın, imparatorluğu ölümcül bir çalkantıdan kurtarmak ümidiyle barışçı bir siyasete sıkı sıkıya bağlanmalarında görmekteyiz. Naîmâ'nın, tarihini Amcazâde Hüseyin Paşa için yazdığını ve aynı dönemde İbn Haldun'un Mukaddime'sinin Türkçeye çevrildiğini[12] de hatırlayalım.

Osmanlı tarihini İslâm siyaset ve ahlâk felsefesine göre sistemli biçimde dönemlere ayırmaya çalışan Osmanlı tarihçileri, 19. yüzyılda Ahmed Cevdet Paşa[13] ve Mustafa Nuri Paşa[14] izledi. Kâtib Çelebi gibi onlar da, Osmanlı tarihini başlıca üç ana döneme ayırıyorlardı: gençlik, yani büyüme; orta yaş yani istikrarlı olgunluk çağı; ve yaşlılık yani çöküş dönemi. Bundan sonra her dönemi alt aşamalara ayırırlar.

Mustafa Nuri Paşa’nın önemli özelliği, Osmanlı tarihinin dönemlerini belirlemeye çalışırken, sadece siyasî tarih ölçütlerini değil, fakat aynı zamanda kurumlar tarihi ve kültürel gelişmeler ölçütlerini de kullanmasıdır.

Ona göre, üçüncü aşama sırasında (yani genel olarak 16. yüzyılda), lükse duyulan eğilim artmış, ahlâk ölçüleri kaybolmuş ve çözülmenin ilk işaretleri görünmeye başlamıştır. Fakat, eğer gerçek çöküş 1683’de Viyana önündeki bozgundan sonra başladıysa, 1595’den 1683’e kadarki safha olgunluk dönemi içinde sayılmalıdır. Osmanlı tarihinin, büyüme, olgunluk ve çöküş olarak, anthropomorfist biçimde üç döneme ayrılması teorisi, Türkiye okul kitaplarımızın dayandığı klasik bölümlenme olarak Abdurrahman Şeref ve Yusuf Akçura yoluyla günümüze kadar gelmiştir.

***

Belli bir tarih sürecini dönemlere ayırmaya çalışırken, önceden tasarlanmış bir tarih kuramına dayalı katı bir çerçeve gerekmez ve bunun gerçek bir bilimsel metodoloji olmadığı Leopold von Ranke’den beri anlaşılmıştır. Tarihi gelişmeyi, belgelere dayanan inceleme ve olayları sebepler zinciri (causalité) içinde açıklama metodu o zamandan beri tarihçinin atölyesine egemen olmuştur. Biz burada gelişmeyi, devlet ve toplumun denge arıyan faaliyeti ve bu dengeyi bulduğu dönemler şeklinde bir çerçeve ile yorumlamaya çalışacağız. Tarihi süreç başlıca şu temel cepheleriyle ele alınmalıdır. İlk olarak, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve yabancı güçler arasında kurulan değişen denge, sonra imparatorluk içinde hükümdarın değişen siyasi otoritesi sorunu ve bunun imparatorluk içindeki öteki kuvvetler karşısında denge durumu ve nihayet devletin askerî, malî ve toplumsal kurumlarının dayandığı toprak tasarrufu ve işlenmesi sisteminin geçirdiği aşamalar açısından incelemek gerektiğine inanıyoruz (Çift-hane). Bu bize tarihi realiteye en yakın yorumlama biçimi olarak görünmektedir.

Cihad veya gazâ, yani İslâmî Kutsal Savaş, 17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin dinamik hareket ilkesi olarak devam etmiştir. 1354 itibariyle İznikli Müslümanlar, esirleri olan Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas ile tartışmalarında, Hıristiyan Batı'nın istilâsının kaçınılmaz olduğundan bahsetmekteydiler13 ve 1333'e kadar inen erken bir tarihten itibaren Bizans imparatorları, Osmanlı tehlikesine karşı Kiliselerin Birliğini önererek yardım için papaya başvurmaya başladılar. Bununla birlikte, gazânın sadece Bizans İmparatorluğu ile Balkan ülkelerini kaygılandırmaktan çıkıp bir Avrupa sorunu haline gelişi, ancak I. Bayezid (1389-1402) zamanında gerçekleşmiştir. Osmanlıların 1393 ile 1396 arasındaki yıllarda, bir doğrultuda Adriyatik ve Mora'ya, öbür yandan Tuna kıyılarına ulaşmasından sonradır ki, Macaristan ve Venedik kesin bir kararla eyleme geçmiş ve bir Haçlı seferi için Batı Hıristiyan dünyasını harekete geçirebilmiştir.16 Buradaki gerçek sorun, bir yanda Macaristan ve Venedik, öte yanda bu devletlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında Konstantinopolis ve Balkanlar'a kimin sahip olacağı sorunu idi; siyasi bir güç karşılaşması idi. Gaza siyasetinin en yüksek noktasını II. Mehmed temsil etmiş ve sorunu Osmanlılar lehine çözümle bir dengeye ulaştırmıştır. Bununla beraber, Fâtih, Akdeniz'in ve Orta Avrupa'nın kapıları sayılan Rodos ve Belgrad'da durdurulmuştur. Osmanlı için gazâ ve yayılma (buna Osmanlı emperyalizmi de deniyor) devlet, asker ve halk için kaçınılmaz bir hareket, yaşam ve denge prensibi idi.

Batı'ya yayılma politikasını ele alan Süleyman (1520-1566), 1521'de Belgrad'ın ve 1522'de de Rodos'un fethiyle Doğu-Batı ilişkilerinde yeni bir aşamayı gerçekleştirdi. Bu dönemde Osmanlıların cihada karşı tavrında, daha doğrusu devletin yapısında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, artık İslâm dünyasının sınırlarında gazilerin bir uç devleti değildir: Şimdi o Müslüman dünyasının tarihî ülkelerini, Mekke ve

Medine dahil Arap ülkelerini sınırları içine katmış, gerçekte İslâmî bir Hilâfet haline gelmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Memluk Sultanına gönderdiği mektupta güçlü Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dahi, Memluk Sultanının 'haccın ifasını kolaylaştırmak' üzere Mekke'nin koruyucusu sıfatını tanımış, kendisi için gazayı ve gazileri desteklemek görevine sahip çıkmıştı.17 Ondan sonra, I. Selim (1512-1520) ile Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanına gelince Osmanlı Sultanı her iki yükümlülüğü de üzerine almıştır. Süleyman, Akdeniz ve Orta Avrupa'da Habsburglara karşı şiddetli bir mücadeleyi sürdürürken, öbür yandan, Portekizlilere karşı Sumatra'daki Açe Sultanı'na ve Hindistanda'ki Gücerat hükümdarına askerî yardım gönderiyordu.18 Onaltıncı yüzyılın ortalarında cihadın artık evrensel hale geldiğini ve Müslüman dünyasının hâmisi olarak Osmanlı Devleti'nin her cephede aktif duruma geçtiğini görmekteyiz. Bu, Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açıyor, bunda başarı kazanarak yeni bir dengeye, döneme ulaşıyordu.

Bu noktada, Osmanlı siyasetini yönlendiren temel diplomatik ilkenin, Hıristiyan dünyasını bölünmüş halde tutmak olduğunu vurgulamalıyız. Süleymanın seferlerini yazan Matrakcı Nasûh, Fransa'yı destekleme politikasını (1526 Macaristan seferi bunun için yapılmıştır)

açıklarken, bunda Avrupa'yı parçalanmış halde tutmanın esas olduğunu belirtmiştir. 16. yüzyılda Osmanlılar, haçlı seferi bahanesiyle Avrupa'yı kendi egemenlikleri altında birleştirmeye çalışan Habsburglarla Papalığı uzlaşılamaz iki düşman olarak kabul ediyor ve Avrupa'da onlara karşı ortaya çıkan her eylemi destekliyordu. Osmanlıların, 1525'den itibaren Fransa ile ittifakı ve Akdeniz'de birlikte deniz harekâtında bulunmaları Avrupa ve Osmanlı için tarihî bir gelişmedir. Bu çerçevede Süleyman'ın protestanları destekleme politikası yakınlarda bazı Batı tarihcilerinin (Fisher-Galati, Kortepeter, Setton) dikkatini çekmiştir. Nişancı Feridun'un

devlet belgeleri derlemesinde Süleyman'ın 1552'de Almanya'nın Lutherci prenslerine gönderdiği mektubu bu bakımdan özel bir önem taşır.19 Burada Süleyman, müttefiki olan Fransa ile işbirliği ettikleri sürece protestanlara saldırmayacağına dair söz veriyordu. Osmanlılar bütün Avrupa'da Papa'ya karşı tüm dinî reformcuları teşvik ettiler ve desteklediler. II. Filip'e (1556-1598) karşı isyan halinde bulunan Hollandalılara gönderilen teşvik mektubu da yine Feridun Bey'in mecmuasında bulunmaktadır. Sultan, İspanya'da isyana hazırlanan Müslümanların (Moriskoların) Hollanda âsileriyle ilişkiye geçip aynı zamanda baş kaldırmalarını öneriyordu. Osmanlılar, Papa ve Habsburglu İspanya Kralına karşı, Kraliçe II. Elizabeth ile dostane ilişkiler kurmaya önem verdiler, 1580'de Kraliçe'ye kapitülasyon bağışladılar ve Levant ticaretinde, Katolik siyasetine uymuş olan Fransa'nın yerine İngilizleri destekleme politikasına önem verdiler.20 Macaristan'daki Kalvinistleri her zaman kuvvetle desteklemeleri de aynı politikanın başka bir yönünü oluşturuyordu. Süleyman döneminde Fransa ve Protestan politikasıyla Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin kaçınılmaz bir ögesi oluyor; böylece gazâ politikası pratik bir güç denge politikasıyla bağdaştırılıyordu. Bu dönem 1683 Viyana kuşatmasıyla inkâr edilmiş oldu.

1683'de kendisine aşırı güvenen ve Viyana'yı kuşatan Kara Mustafa, Avrupalı güçlerin birleşerek toptan dört cephede saldırıya geçmelerine sebep oldu. O zaman Fransa bile Osmanlı'yı desteklemekten vazgeçti. Başta papa olmak üzere Habsburglar, Venedik ve Lehistan bir Kutsal Liga kurdular. 1686'da Rusya bu ittifaka katıldı. Bundan sonra, Osmanlı'ya karşı emperyalist tutumunu Avrupa Hıristiyan dünyasını ve medeniyetini himaye maskesi altında saklama imkânına kavuştu. Bütün cephelerde onaltı yıl yıpratıcı savaşlardan ve yıkımın kenarına geldikten sonra Osmanlılar nihayet yenilgiyi kabul ettiler (Karlofça Antlaşması, 1699).

Macaristan’ın terki ile ilk parçalanma gerçekleşti. Artık Cihad tamamiyle terk edilmişti. Naîmâ’nın bu yeni barışçı politika hakkındaki samimi ifadesini gördük. 18. yüzyılda iki büyük askeri emperyalist devlet, Avusturya ile Rusya saldırıyı devam ettirdiler. Batılı devletler ise, ticari çıkarları nedeniyle Osmanlı’yı desteklediler. Karlofça görüşmelerinde Avusturya, onların baskısı sonucu barışa yanaştı. Bu dönemde Fransa ticaretinin yarısı Levant pazarlarına bağımlı idi ve ayrıca Habsburglara karşı Avrupa denge politikasında Osmanlı daima değerli bir müttefik idi. Bu noktada, 1700-1914 arasındaki dönemde, sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkileri yönlendiren Şark Meselesi ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ülke bütünlüğü için Batı devletlerinin desteği zorunlu hale geldi. Kanunî döneminde Osmanlı üstün gücü, Avrupa’da yeni millî devletlerin koruyucusu rolünü benimsemiş, Avrupa devletler güç dengesinde başlıca rol sahibi olmuştu. 1699’dan sonra ise, Batı devletlerinin desteği Osmanlı için kaçınılmaz bir denge unsuru olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Bizans ile birlikte 1500 yıllık bir tarihî bölge geleneğini temsil eder. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanından itibaren Osmanlı sultanları, ‘İki Kıtanın Sultanı ve İki Denizin Hükümdarı’ [Sultanü’l-berreyn ve Hakanu’l-bahreyn] unvanını kullandılar. Batı istikametinde Balkanlara ve doğu yönünde ise Küçük Asya’ya doğru genişleyerek, Osmanlı İmparatorluğu bu iki bölgeyi Doğu Roma zamanındaki gibi Boğazlar merkezi etrafında birleşik bir imparatorluk şekline soktu. Bu, 1000 yıl süren bir tarihî geopolitik devamlılığı temsil ediyordu. İstanbul’da Patrik ve Şeyhülislam bu geopolitik gerçeğin timsali idiler. Osmanlılar, Balkanlar’da uzun bir mücadeleye başlamak zorunda kaldıkları sırada, Küçük Asya’da da yüzyıllarca devam eden geleneksel bir siyasî durumla uğraşmak

mecburiyetinde kalıyordu. Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığı 12. yüzyılda, İran'a hükmeden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir uç eyaleti sayılıyordu. 13. yüzyılda İran İlhanlı Devleti bu durumu yineledi. Osmanlı Beyliği dahil tüm beylikler, İlhanlı maliye defterlerinde bu imparatorluğun Ucat eyaletleri olarak kaydedilmiştir. Ancak I. Bayezid'in (1389-1402) saltanatında Osmanlı hükümdarı kendini Rum Selçuklu sultanlarının mirascısı, Anadolu'nun meşrû efendisi olarak görmeye başladı. Bayezıd, Anadolu Selçuklu sultanlarının taşıdığı 'Sultanü'r-Rûm' unvanının kendisine tevcih etmesi için Mısır'daki

Halifeye baş vurdu;21 fakat o sırada doğuda, eski Moğol İmparatorluğu'nu İslâmî bir kisve altında canlandırmak düşüncesiyle Timur ortaya çıkmıştı. Timur, tüm Anadolu üzerinde hükümranlık iddiasında bulundu ve Bayezid'den kendisini metbu tanımasını istedi. 1402'de Ankara yakınlarında Çubuk ovasında Bayezid'i esir aldı ve Anadolu beyliklerini kendisine bağımlı devletler olarak yeniden canlandırdı. Osmanlı ülkesini de diğer beylikler gibi bağımlı bir devlet durumuna soktu (Çelebi Mehmed'in Timur'un adını taşıyan sikkeleri vardır). Hükümdarlıkları boyunca, yani yaklaşık yarım yüzyıl, I. Mehmed (1413-1421) ve II. Murad (1421-1451) üzerinde Timurlular metbuluk iddiasında bulundular. Timur'un oğlu Şahruh babasının Küçük Asya'da

kurduğu düzeni devam ettirmekte azimli idi. I. Mehmed'e gönderdiği bir mektupta Şahruh, onun kardeşlerini bertaraf edip Timur'un bahşettiği toprakları birleştirmesi eylemini onaylamadığını yazmakta idi. 1441'de Şahruh'a yazdığı mektupta II. Murad, ona bağımlı bir hükümdarın hitabına uygun ifadelerle hitap etmekte ve Osmanlıların yakın geçmişte Karamanlılardan aldıkları toprakların Timur tarafından ihsan edilmiş topraklar olduğunu belirtmeye çalışmakta idi.20 O halde, özetle, 1441 gibi

geç bir dönemde bile Timurlular hâlâ Timur'un Anadolu'da kurduğu düzeni ayakta tutmaya çalışıyorlardı. Osmanlılar buna karşı polemike başvurdular. Timurlularla rekabet için Oğuz Han'ın oğlu Günhan'ın oğlu Kayı'nın soyundan geldikleri hakkında Osmanlı iddiaları da tam bu dönemde kuvvetle benimsendi. II. Mehmed'in 1461'den itibaren Anadolu beyliklerini ele geçirmeye başladığı sırada, Doğu Anadolu ve İran'ın efendisi olan Uzun Hasan da, Timur gibi, tüm Anadolu üzerinde hükümranlık iddiasında bulunuyordu. Bu Türkmen hükümdar, kovulmuş beyleri himayesine alıp Osmanlı Sultanına meydan okudu. 1472'de Karaman beyine destek için gönderdiği askerler Osmanlı memleketinin tam kalbine kadar sızdı, Akşehir'e geldi. Bu defa, Osmanlı Sultanı doğudaki rakibini yenecek güçteydi (Başkent Savaşı 1473) ve Anadolu bu kez kesin biçimde Konstantinopolis'in efendisinin hükmü altına girdi.23 Böylece, Küçük Asya'da dört yüzyıl süren bir siyasî durum, yani Anadolu'nun doğudaki büyük komşularından birine bağımlılığı sona erdi. Bununla birlikte, Safevîler, 16. yüzyılın başında İran'da iktidara geldiklerinde, onlardan Şah İsmail alevi Kızılbaşların piri ve hükümdarı sıfatıyla Osmanlıların Anadolu'daki hükümranlığını yeniden ciddi biçimde tehdit etti. 1514'de, ateşli silahları ile I. Selim, Şah'ın Türkmen zırhlı süvarilerini dağıttı ve Safevî iddialarına kesin bir darbe indirmeyi başardı. Doğu Anadolu'yu İstanbul'a bağlıyarak tehlikeyi uzun yüzyıllar için bertaraf etti. İran ile mücadele 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu Anadolu ötesinde Kafkaslar, Azerbaycan ve Irak'ta sürdürüldü.24 Böylece Osmanlılar Balkanlar'da olduğu gibi Anadolu'da tam egemenliklerini kurmuş, Boğazlar ekseninde bin yıllık imparatorluk geleneğini ihya etmiş oluyorlardı.

Burada Osmanlılara karşı Batılı ve Doğulu hasımlarının birbirleriyle diplomatik temaslar kurduğunu, Osmanlı ülkesini aralarında paylaşmak için planlar yaptıklarını vurgulamalıyız. Osmanlılar üzerindeki planları için

Timur Fransız sarayına mektuplar yollamış, Uzun Hasan Venedik'le ittifak yapmış ve Safevîler de Almanya ve İspanya Habsburglarına elçiler göndermiştir. Anadolu ve Rumeli'de imparatorluğu korumak kolay olmamıştır. Osmanlılar, iki cephede aynı anda savaşmak zorunda kalmaktan daima kaçınmışlardır. Bu amaçla, doğuda ve batıda münavebeli bir savaş ve barış siyaseti izlemekte dikkatli davranmışlardır. Kanunî, İran'a sefer yapmak için İmparator Şarlken ile 1547'de barış anlaşmasını imzalamıştır. Fakat, 1593-1606 yıllarında Habsburglara karşı yürütülen Uzun Savaş sırasında Şah Abbas'ın Azerbaycan'da saldırıya geçmesi, Osmanlıları aynı anda iki cephede birden savaşmaya zorlamış ve bu savaşlar yıkıcı etkiler yapmıştır. Buraya kadar Osmanlı devletinin dünya güçleri karşısında her dönemde gerçekleştirmeye çalıştığı denge politikasını inceledik.

Şimdi Osmanlı Devleti'nin iç yapısındaki devir açan değişmelere bir göz atalım.

Hem Doğu'da hem de Batı'da dünya ölçüsünde bir mücadeleyi yerine getirmek için Osmanlılar, bütün kaynaklarını sürekli hazırlık halinde ve tek bir iradenin emrinde tutmak zorundaydılar. Böylece Osmanlı devleti, merkezileştirici mutlak bir tek otorite altında klasik Osmanlı padişahlığını kuracaktır. Bu siyasi dengeyi Osmanlılar II. Mehmed döneminde gerçekleştirdikleri zaman Avrupa'da mutlakiyetçi idare kuramcıları (Machiavelli, Postel, Bodin) Osmanlı'yı bir model olarak ele almaya başladılar.

Fatih'e kadar ilk dönemlerde Osmanlı Beyi'nin merkezî otoritesine karşı en büyük karşıtlık serhad bölgeleri Uclardan gelmekteydi.25 Osmanlı hükümdarlarının iç siyasette aradıkları denge, bilinçli olarak merkezî hükümet denetiminin korunması ve güçlendirilmesidir. Böylece, Uc beylerinin yeni fethedilmiş topraklarda, bağımsız beylikler kurmaları engelleniyordu. Daha ilk dönemde İzmit sınır bölgesini kontrol eden bey,

Osman Gazi'nin yoldaşı Akça-Koca idi. Akça-Koca'nın ölümü üzerine Orhan, bu bölgeyi idare etmek üzere büyük oğlu Süleyman'ı atadı. Süleyman daha sonra, 1340'larda Rumeli karşısında yeni fethedilen, en önemli Uc bölgesi olan Karesi sancak beyliğine gönderildi ve merkezini Biga'ya taşıdı.

Süleyman, daha sonra 1352' de Avrupa toprağında Gelibolu Ucu'nu feth etmek üzere Çanakkale Boğazı'nı geçti, Trakya'da yerleşti. Süleyman, dönemin en güçlü Uc beyi oldu. Babasından önce, 1357'de ölmeseydi, Osmanlı tahtının doğal sahibi olurdu. I. Murad (1362-1389) tahta çıktığında, Rumeli'deki Uc kuvvetlerinin başına, en güvendiği komutan olan lalası Şahin'i, beylerbeyi veya Avrupa'daki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı olarak yerleştirdi. Lala Şahin Meriç vadisinde, Orta-Kol'da Edirne'den sonra merkezi Filibe olarak Rumeli'yi sultanın kontrolu altına aldı. Sol Kol'da Evrenuz, Sağ Kol'da Mihal-oğulları Beylerbeyine tâbi idiler. Fakat, Beylerbeyi ile Uc-beyleri arasındaki rekabet kaçınılmazdı. Uc beylerinin Rumeli'de, 1373'de Şehzade Savcı'nın isyanında önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. I. Bayezid'in 1402'deki düşüşünü izleyen iç savaş döneminde Uc beyleri bir derece bağımsızlık kazandılar ve kimin Osmanlı tahtına geçeceği büyük ölçüde onların elinde kaldı. Kendilerine doğrudan bağımlı olan akıncılar, yürükler ve Uc tımarlı sipahileri onların doğrudan doğruya emirleri altında idi. Sırasıyla, Serez-Selanik-Teselya-Arnavutluk sınır bölgesinde Evrenuzoğulları, Üsküp'te İshak, sonra Paşa Yiğit ve oğulları, Tuna Bulgaristan'ında Mihaloğulları ile Kümülüoğulları pratikte egemen 'feodal' aileler durumunda olup Uc sancağını babadan oğula tevârüs ediyorlar, tımarlara kendi adamlarını getiriyorlardı. II. Murad'ın hükümdarlık döneminde Üsküp Uc-beyi İsa Bey'in denetimindeki bölgedeki 189 tımarlının 160 kadarı kendi kulları, köleleri ve kapı halkı idi.26 Uc-beyleri bağımsız beyler gibi komşu yabancı

devletlerle antlaşmalar yapıyor ve onlardan haraç alıyorlardı. Bununla beraber, II. Mehmed'in (1451-1481) gazi kişiliği ve güçlü merkeziyetçilik siyaseti karşısında Uc beyleri eski bağımsız durumlarını korumayı başaramadılar. II. Mehmed özellikle Mihaloğullarını denetimi altına almayı başardı, Rumeli'de sultanın merkeziyetçi otoritesini kurdu, böylece merkezileşmede yeni bir dengeye, yeni bir döneme ulaşılmış oldu.

II. Mehmed döneminde devlet içinde söz götürmez iktidar, Uclarda değil, merkezde-Kapıkulu kuvvetlerine dayanan Sultan'da idi. Kul sistemi,27 yani askerî ve sivil idareyi sultanın kulları ile yürütme sistemi, ülkenin her yanında Sultanın merkezî ve mutlak otoritesini garanti altına alıyordu. Saray kul sistemi Orhan hatta Osman zamanından beri mevcut görünmektedir. 1361'i izliyen yıllarda büyük ölçüde genişleyen devletin gereklerini karşılamak üzere merkezî bir bürokrasi ve tımar sistemi teşkil edildiği zaman, kul sistemi esas kabul edildi; ve doğrudan Sultan'a bağlı kullardan oluşan ücretli daimî ordu, Yeniçeri Ocağı kuruldu. Bu ordu, ilk kurulduğu sırada 1,000 kişi, I. Bayezid (1389-1402) döneminde 6-7,000, II. Murad devrinde 4-5,000 kişi idi. II. Mehmed'in saltanatında (1451-1481) ise mevcudu 8-10,000'e çıkarıldı. Bu merkezi askerî güç sayesinde Osmanlı sultanları Uc beylerinden daha kuvvetli duruma geldi. Üstelik, sınır bölgeleri her ne zaman güçlü düşmanların saldırısına uğrarsa, [meselâ Kosova (1389) ve Niğbolu (1396) savaşlarında olduğu gibi] sultan, derhal harekete geçip kesin darbeyi indirebiliyordu. Kapıkulları, aynı zamanda Sultanın emir ve yasaklarını eyaletlerde uygulamak üzere yasak kulu adı altına görev yapmaktaydılar.28

Yeniçeri Ocağı, Kapıkullarının yalnızca bir kesimini oluşturmaktaydı. Daha 14. yüzyılda bile Sultanın kulları sadece merkezdeki askerî gücü değil, fakat aynı zamanda taşradaki tımarlı sipahilerin önemli bir bölümünü de içeriyordu. Saray'da ve taşrada bir süre hizmet gördükten sonra kullar

imparatorluğun her köşesine, tımarlı, subaşı, sancak beyi veya beylerbeyleri olarak gönderiliyor, böylece Sultanın siyasî ve icraî otoritesini temsil eden asker-idareciler olarak hizmet görüyorlardı.29 Kulların imparatorluk yönetiminde yaygın şekilde kullanımı, I. Bayezid devrinde başlamıştır. O, Anadolu'da feth ettiği beyliklerde yerli aristokratik aileler yerine kendi kullarını getirmekte idi. II. Mehmed, en yüksek siyasi-idari mevki olan veziriâzamlığı, Çandarlı ailesi yerine kendi kullarına bahşettiğinde kul sistemi tamamlanmış oldu. Kısacası, sultanın merkezî ve mutlak otoritesinin güçlenmesi, kul sisteminin gelişmesiyle el ele gitti. Böylece devlet idaresinde yeni bir dengeye veya döneme ulaşılmış oldu. Osmanlı Sultanının öteki Müslüman hükümdarlar üzerindeki üstünlük sebeplerini sıralarken Kemalpaşazâde, Osmanlı sultanlarının kulları sayesinde emirlerini her yerde kesinlikle uygulamaya muktedir olduğunu vurgular. Eyalet idaresine atanan hiçbir kul, halk üzerinde imtiyazlı bir mevkie ulaşma ve başkaldırma imkânını bulamazdı.

Osmanlı sultanları, özellikle I. Bayezid ve II. Mehmed döneminde tüm bölgelerde yerel hanedanları ve feodal beyleri ortadan kaldırmaya ve bütün yerel ayrıcalıkları bertaraf etmeye özen gösterdiler.30 Balkanlar'da, küçük prens ve senyörler ortadan kaldırılmış veya Osmanlı timar kadrolarına alınmıştı.

Balkan köylüsü kendilerini koruyamayan eski efendileriyle artık işbirliği yapmıyor, zimmî statüsü içerisinde Osmanlı tebaası olarak devletin himayesi altına girmiş bulunuyordu. Daha önceki askerî sınıflar ile kilise ve manastırlar da, ellerinde bulundurdukları pronoa ve charistialar üzerindeki haklarını teminat altına alan, yeni merkezileşmiş sisteme bağlanmayı daha güvenli buldular. Özetle, merkezî Osmanlı hükümeti, eski Bizans imparatorluk geleneklerini canlandırdıkları Balkanlar'da, bir iktidar ve güven kaynağı olarak hareket ediyordu. Anadolu'dan koşup gelerek

ganimet arıyan gaziler, ulema ve toprağa aç köylüler, sürekli artan sayılarda bu güvenilir imparatorluğun hizme-

tine girmek için Avrupa'da feth edilen topraklara göç etmekte idiler. Bunun yanında, devleti sık sık iç savaşa sürükliyen ve halkı bezdiren saltanat müddeilerini bertaraf etmek için de, zalim fakat zorunlu bir çözüm bulundu. II. Mehmed, kardeş katli geleneğini kanunnâmesine bir madde olarak koydu. Çok sonra 16. yüzyıl sonlarında şehzadelerin sancağa vali gönderilmesi âdeti de kaldırıldı. Böylece mutlak merkezî otoritenin sürekliliği yolunda kesin adımlar atılmış oldu. Hükümranlığın yönetici ailenin bütün bireylerine ortaklaşa ait olduğu eski Türk geleneğine bu suretle son verilmiş, kadim Doğu'nun tek mutlak hükümdarın şahsında temsil edilen bölünmez ve kutsal otorite fikri benimsenmiş oldu.31 Şehzadeler arasında, yıkıcı iç savaşlar dönemi böylece kaldırılmış, yeni bir denge ve düzen yerleşmiş oldu.

Fakat, 16. yüzyılın sonunlarından itibaren sultanın dayandığı güç, yani saray halkı ve Yeniçeri ve öbür Kapıkulları, onun adına devleti kendi denetimleri altına sokacak kadar güç ve nüfuz kazandılar. Onları dengeleyecek bir güç kalmadı. 1600'e doğru Yeniçerilerin sayısı 35-50 bine vardı; onlar 1622'de Sultan II. Osman'ı tahttan indirip katledecek kadar ileri gittiler. Kapıkulları, devlette tüm iktidarı elde edip eyaletlerde otoriteyi ve gelir kaynaklarını da ele geçirdiler. Evliya Çelebi (17. yüzyıl ikinci yarısı) şehirlerde Yeniçeri serdarı, çavuş ve kethüda-yeri sıfatıyla heryerde onların egemen olduğunu tespi edecektir. 17. yüzyıla ait İstanbul'daki tüm esnafı ve dükkânlarını tespit eden bir ihtisab defterinde, dükkan sahipleri tümüyle saray halkı, kapıkulları, beyler ve paşalar olarak görünmektedir. O zaman eyaletlerde ücretli menşei köylü askerler, Sekbanlar onlara karşı direnişe geçtiler. 1625-1628'de Abaza Mehmed Paşa32 komutasında birleşip Anadolu'nun denetimini ellerine geçirdiler. Bu otorite bunalımı,

Köprülü Mehmed’in 1656’da diktatör yetkileriyle durumu kontrol altına almasına kadar sürdü. Daha sonra Yeniçeriler, yalnız belli grupların tepkisini değil, halk protesto hareketlerini de temsil eder oldular. Merkezde ve eyaletlerde şehirlerde sayıları kontrolsuz artan ve artık bir çeşit milis haline gelen Yeniçeriler halkın önüne düşüp, IV. Mehmed’i (1687) ve III. Ahmed’i (1730) tahttan indirdiler. Padişah ve saray, devlet işleri üzerinde mutlak otoritesini, ancak 1826’da Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra yeniden kurabildi. Yalnız Yeniçeri Ocağı değil, fakat kul kurumunu oluşturan öbür resmî örgütler de 17. yüzyılda aslî niteliklerini değiştirmişlerdi.33 Devletin çözülmesi ve genel kargaşanın sebeplerini araştırırken 17. yüzyıl ortasında Koçi Bey listenin başına kul sisteminin bozulmasını koyar. Özetle, siyasi güç temsil eden gruplar arasındaki çatışmalar ve varılan yeni dengeler, Osmanlı tarihinde iç siyaset dinamiğini anlamak için önemlidir.

Son olarak toprak tasarrufu sistemini ele almamız gerekiyor. Yakın Doğu’nun geçmişteki öteki imparatorluklarında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda da merkezileşmiş rejimin toplumsal ve iktisadî temeli, toprak tasarrufu ve gelirlerinin devlet tarafından sıkı denetimini sağlayan özgün bir sistemdir.34 Kapıkullarının özellikle Anadolu şehirlerinde kontrollarına yol açan neden 1593-1610 Celâli anarşisidir. Özetle ülkede eski güçler dengesi bozuldu. Islâhat Lâyihası yazarlarının dediği gibi, klasik Osmanlı idaresinde Kapıkuluna karşı eyalet tımarlı ordusu bir denge oluşturuyordu.

Toprak mülkiyetinin devlete ait oluşu, daha doğrusu rakabe, kontrol hakkının merkezî hükümetin elinde olması, devlet politikasının amaçlarıyla uyumlu olarak toplum düzenini denetlemesini ve gelirleri bu amaçlara ve zamanın ihtiyaçlarına göre tahsis etmesini mümkün kılmaktaydı. Osmanlılardan önceki devirlerde, Selçuklularda ve

Bizans İmparatorluğu’nda da, devletin toprak üzerindeki denetimi imparatorluğun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını belirlemişti. Bu imparatorlukların çöküş dönemlerinde hem toprak hem de köylü yerel görevlilerle âyânın kontrolüne geçecektir. Osmanlı İmparatorluğu, yayılmacı bir güç olarak genişleme günlerinde, tarım arazisinin devlet kontrolu altında olması ilkesini genel olarak uygulama gücüne sahipti. Kural olarak, Osmanlı rejimi, -hem dünyevî hem de dinî alanda- eski toprak sahiplerinin mülk haklarını kaldırmış ve fethedilen bölgeler ve de sonradan tarıma elverişli hale getirilen topraklar devlet denetimine alınmıştır. Hükümdar, nadiren toprak üzerinde mutlak mülkiyet haklarını şahsa özel bir bağış belgesi ile, temliknâme ile devredebilirdi.

Gerçekte bu üç katmanlı bir toprak tasarrufu sistemiydi: toprağın mutlak rakabe hakkı devlet elinde idi; köylü tasarruf hakkına, yani sürekli kiracı olarak toprağı kullanma hakkına devlete bir tapu resmi ödiyerek bir sözleşme ile sahip olurdu. Bu ikisi arasında tımar sahibi sipahiye veya devletin temsilcisi olarak birine, devlete ait hakların çiğnenmemesi için gözetim yetkisi verilirdi. Başlıca toprak vergilerini toplayıp toprağın boş bırakılmasını önlemek üzere konulan kanunları o uygulardı. Sipahi devlete karşı belirli askerî görevleri yerine getirmekle yükümlüydü ve topladığı belirli vergileri de maaşı olarak alırdı. Bütün bu hususlar Kanunnamelerde tespit edilmişti. Para ekonomisinin tam olarak gelişmediği devletlerde devletin temel gelir kaynağını oluşturan toprak vergileri iltizam yoluyla da toplanabilirdi: vergilerin merkezî hazineye nakit olarak girmesini sağlayan iltizam sistemi idi. Büyük sayıda askere ihtiyacı olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, bu aynî vergiler çoğunlukla köylerde yerleştirilen sipahileri desteklemek üzere tımar olarak dağıtılmıştır. Böylece, Osmanlı döneminde toprak tasarrufu sistemi, vergi sistemi ve eyalet askerî teşkilatı

bir bütününün tamamlayıcı ögeleri olarak bölünmez bir sistem oluşturuyordu.

Osmanlı'nın bu sistemi, fethettikleri bölgelerde, yani Bizans İmparatorluğu ve Balkan devletlerinden aldıkları topraklarda uygulamaya koyması zor olmadı. Çünkü İslâm hukukuna göre savaşla alınan topraklar devlete ait sayılırdı. Hatta vakıf haline getirilse bile, devlet gerekirse vakfiyetini kaldırabilirdi (Fâtih vakıf ve mülklerin devlete mal edilmesi kararında bu prensibe dayanmıştır). Fakat, Osmanlı işgalinden önce Anadolu'da, birçok arazi, mülk ve vakıf olarak devredilmiş ve bu durum Şeriata uygun olarak tertip edilen senetlerle tasdik edilmiş bulunuyordu, bu yüzden eski Selçuklu Devleti topraklarında çeşitli uzlaşmalara varılmak gerekmiştir.35 Meselâ toprak sahipleri, eşkinci sistemi yoluyla devlete asker sağlamakla yükümlü kılınmıştır. I. Bayezid'in saltanatı sırasında (1389-1402) bu gibi topraklar üzerinde devlet kontrolü genişletildi: Bu politika Bayezid'e karşı Anadolu'da karşıtların ortaya çıkışının sebeplerinden biridir. Onun saltanat döneminden II. Mehmed dönemine kadar bu açıdan bir uzlaşma ve hoşgörme politikası izlenmiştir. Fetret ve iç bunalımlar merkezî hükümeti, Rumeli ve Anadolu'daki nüfuzlu kişilere büyük mülk topraklar bağışlamayı zorunlu kılmıştır. Bu gibi toprak mülkleri, devletin el koyması ihtimaline karşı bir tedbir olarak, sahipleri tarafından genellikle aile vakfına dönüştürüldü. Fakat, seferleri için fazla asker ihtiyacı karşısında, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) bu toprakların önemli bir bölümünü 1476 civarında tekrar devlet mülkiyeti altına aldı. Vakfın gerçek amaçlarını yerine getiremeyen, binası yıkılmış veya hükümdarlarından berat almamış vakıfları ilga etti. Bunları mîrî için müsadere edip tımar olarak askeri sınıf mensupları arasında dağıttı. Bu reform sonucunda bu işte çalışmış olan tarihçi Tursun Bey'in ifadesiyle 20 bin (?) köy ve çiftlik devlete mal

edildi.34 Bu eylem, özellikle vakıflardan yararlanan dinî grupların ulema, zaviyedar şeyh ve dervişlerin Sultana karşı tavır almalarına sebep oldu. Fâtih'in ölümünden sonra şiddetli bir tepki kendini gösterdi ve müsadere edilen toprakların büyük bir kısmı eski sahiplerine ve vakıflara geri verildi. Fakat yeniden eski istikamete dönülmesi için çok zaman geçmedi: I. Süleyman'ın büyük seferleri için asker ihtiyacı, nüfustaki artış ve yeni toprakların tarıma açılması mîrî topraklarda büyük bir artışa yol açtı. İfrazat adıyla anılan bu yeni mîrî topraklara ait kayıtlar dönemin defterlerini doldurmaktadır.

16. yüzyıl sonundan itibaren kırsal bölgelerde, hem tarımda, hem de toprak tasarrufu sisteminde ağır bir buhran ortaya çıktı. Bunun temel sebepleri arasında öncelikle, 1580'lerden itibaren Batı Avrupa'dan ucuz gümüş ve gümüş para akışı ve, bunun ardından, Osmanlı maliyesini, imparatorluk ekonomisini ve yönetim mekanizmasını kargaşaya sokan enflasyondur. Tarihçi Selâniki, yüzde yüz bir enflasyonun herkesi özellikle askeri fakirleştirdiğini ve genel bir hoşnutsuzluğun ortaya çıkışına neden olduğunu tarihinde vurgulamıştır.37 Tımarların değeri aniden düşünce tımar sahipleri seferden kaçmaya, çeşitli yollarla köylülerden daha fazla gelir sızdırmaya çalıştılar. İkinci olarak, bu dönemde yeni fetihlerin durması tımara atanmak için elinde pâdişah emriyle bekleyen adaylar sayısında büyük bir artışa neden oldu ve timar elde etmek isteyenler arasında sert bir rekabete yol açtı. Yolsuzluklar aldı yürüdü, asker isyanlara katılmaktan geri kalmadı. Üçüncü olarak, Kapıkulları başta saray halkı, çavuşlar tımar topraklarını her yerde ele geçirmeyi başarıyor ve dolayısıyla tımar açığını daha da şiddetli hale getiriyorlardı. Sonuç olarak, çok sayıda topraksız asker ve işsiz ücretli asker grupları (yevmliler, sekban ve sarıcalar) eşkıya çeteleri halinde köy ve kasabaları basıp yağmaya başladılar; daha sonraları bunlar büyük güce sahip önderler ve âsi paşalar (Karayazıcı, Canpulad-oğlu,

Varvar Ali, Abaza Mehmet) etrafında toplandılar ve üzerlerine gönderilen hükümet kuvvetlerini püskürtecek bir güç oluşturdular. İsyancılar Celâlî genel adıyla bilinmektedir.38 Onlarla uğraşmak üzere gönderilen Kapıkulları da, köylülerin başına bela olup onları soyan bir başka çapulcu gücü oluşturdular. Eyaletlerde kapılarında ücretli sekban ve sarıca askeri toplıyan paşalar şu veya bu bahane ile isyan etmek imkânını buldu. Anadolu'da bu dönemde eşkıya başında âsi paşaları görüyoruz. İstanbul'da merkezde yeniçeri zorbaları gibi bu dönemde Anadolu'da sekban ve sarıcalar başında âsi paşalar ülkeyi tam bir anarşi içine sürüklediler. Bu dönem 1590-1656 tarihlerini kapsar. Merkeziyetçi kontrol ancak Köprülü Mehmed Paşa ile gerçekleşecektir. Bu dönem aynı zamanda derin ekonomik ve sosyal çalkantı dönemi olup kargaşalığın altında bu ekonomik sarsıntıyı hesaba katmak gerekir. Bu dönemde devam eden uzun savaşlar (1593-1606 Avusturya, 1603-1612 İran savaşları) ve enflasyon devleti, avârız yükümlülüklerini olağan ve ağır bir nakdî vergi haline getirmeye mecbur etti. Bütün bu koşullar, özellikle Anadolu'daki köylüleri toptan topraklarını terk edip berkitilmiş şehirlere kaçmaya veya eşkıya çetelerine katılmaya sevk etti. Özellikle 1595'ten 1607'ye kadar süren dönemde Anadolu'da anarşi ve halkın kitle halinde kaçışı Osmanlı tarihinde Büyük Kaçgun olarak bilinir. Kanunî döneminde yeni toprakların tarıma açılması, yüzde altmışa varan nüfus patlaması, bu anarşi döneminde Anadolu'nun bir daha kalkınamayacağı bir yıkım dönemine yerini bırakmıştır. Aynı yıllarda Rumeli'deki Hıristiyan köylüler arasında ilk ciddi isyan girişimleri vuku bulmuştur.39

Bu büyük ekonomik-siyasi-sosyal bunalım sırasında, kapı halkı geçimini sağlamak için eşkiyalığa başladılar. Devletin temel kurumları, kul sistemi, tımar sistemi ve toprak tasarrufu düzeni perişan oldu. Bu yılları yaşayan Koçi Bey "erbab-ı tımar ve zeamet bilkülliye yok oldu…ulûfeli kul

dünyayı tuttu ve sipahi güruhunu bastırdı" demektedir. Devlet, eyaletlerdeki topraklar üstündeki denetimini kaybetti; toprak gelirleri, büyük ölçüde Kapıkullarının ve askerî sınıfla bağlantılı nüfuz sahibi yerel kişilerin, âyanın eline geçti. Klasik Osmanlı rejimi tamamiyle çöktü. Bu nedenle biz bu tarihe kadar Osmanlı tarihini Klasik Dönem diye ayırd ediyoruz. 1683-1699 savaş dönemi derin değişikliklere yol açmış, âyan rejimini hazırlamıştır.

İmparatorluk topraklarının yarısını oluşturan Padişah hasları, daha doğrusu merkezî hazine kontrolundaki topraklar, genellikle eskiden beri mukata'a adıyla sözleşme ile özel kişilere iltizama verilirdi. Bu mukata'aların büyük kısmı askerî sınıf mensuplarının eline geçti. 17. yüzyıl sonlarında mukata'a iltizamı yoluyla devlet toprakları üzerinde denetim kuran bu sınıf, köylüler üzerinde fiilen yönetici durumuna geldi ve a'yânın doğuşuna yol açtı.40 Devlet toprak üzerinde denetimini sağlıyan eski düzenli tahrirleri artık yerine getiremiyordu. Toprağın gerçek kontrolunu ele geçiren nüfuzlu â'yânlar, kendilerine şahsen bağlı ücretli askerî kuvvetler beslemeye başladı. Düzenli tımarlı asker işlevini kaybettiğinden devlet âyânı bu yerel askeriyle imparatorluk ordusuna katılmaya teşvik edip pek çoğuna mîrmîran veya paşa rütbesi tevcih etmeye başladı. Kazalarda yerel otoriteyi temsil eden âyan yanında 18. yüzyıl ikinci yarısında eyaletlerde büyük mukata'a topraklarını kontrolu altına geçiren ve özel orduları bulunan güçlü yerel hanedanlar ortaya çıkıp güçlendi. 1683-1699 felâketli savaş yıllarında, mukata'a iltizamlarını malikâne adıyla eyaletlerde zengin ve nüfuzlu kişiler hayatları boyunca, hatta aileleri için sağlamışlardı. Böylece toprak ve vergiler üzerinde kontrolunu kaybeden devlet, eyaletlerde temel fonksiyonlarını yerel âyan ve hanedana devretmiş bulunuyordu. Bu dönemde, Avrupa'da görülene benzer bir şekilde,

imparatorluğun feodalleşmesinden bahsedebiliriz. 18. yüzyılın sonunda merkeziyetçi imparatorluk artık mevcut değildi. II. Mah-

mud'un yeni bir ordu kurup güçlü a'yânları ve hanedanları (Pozvant-oğlu, Tepedelenli, Karaosmanoğulları, Çapan-oğulları) teker teker ortadan kaldırmasına kadar, Anadolu ve Rumeli'de, merkezî bir hükümetin otoritesini tanıyan bir imparatorluğu yeniden kurmak mümkün olmadı. Uzak eyaletlerde, Suriye, Mısır, Bağdat'ta Osmanlı Sultanının temel egemenlik haklarını fiilen ele geçiren Memluk beyleri (Mısır'da), Yeniçeri garnizonlarına dayanan yerel hanedanlar yükseldi. Bu gelişme, daha önce 16. yüzyıl sonlarında Garp Ocakları'nda, Tunus, Cezâyir ve Trablus'ta gerçekleşmiş bulunuyordu.

Buraya kadar Osmanlı tarihinin yapısında ve temel kurumlarında yeni bir dönem açan değişmeleri gözden geçirdik. Osmanlı tarihinde dönemleri bu ampirik gözlemler çerçevesinde saptamak gerektiğine inanıyoruz.

1 Kemalpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân, Defter I, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1976; Ruhî'ye ait olduğu söylenen kronikte de (Oxford Bodleian Library, Marsh 313) benzer fikirler ileri sürülmüştür.

2 Tewarikh-i Âl-i 'Osman (Die altosmanischen anonymen Chroniken), ed. F. Giese, Breslau 1922, 30; daha tam bir metin: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, ? 700.

3 H. İnalcık, "Adâletnâmeler", Belgeler (Türk Tarih Kurumu), II/3-4, 105.

4 Süleyman'ın saltanat döneminin Altın Çağ sayılması hakkında bkz. H. İnalcık, "Süleyman the Man and the Statesman", ed. G. Veinstein, Soliman Le Magnifique et sgn temps, Paris 1992.

5 Osmanlı layiha yazarları için bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1800", Archivum

Ottomanicum, VI (1980); “The Ruznâmçe Registers”, Turcica, XX (1988), 256.

6 A. Tietze’nin neşir ve çevirisine bkz: Mustafa ‘Âlî’s Counsel for Sultans of 1581, I, Metin, II, Çeviri, Viyana 1979-1982.

7 Aynî Ali, Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan, İstanbul 1280 H.; bu basım popüler bir basım olup tenkitli yeni bir basımı Douglas Howard tarafından hazırlanmıştır; Kitâb-ı Mustatab için bkz. Y. Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar; Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn, Hırzü’l-Mülûk, Ankara, 1988.

8 Bkz. C. Fleischer, “Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth-Century Ottoman Letters”, Journal of Asian and African Studies, XVII (1983), 198-220; Fârâbî, Tûsî ve Devvânî’nin etkileri için bkz. Kınalızâde Alaâeddin Ali, Ahlâk-ı Alâî, Bulak 1248 H., II, 5, 105-112.

9 Hacı Halife veya Kâtib Çelebi olarak bilinen Mustafa b. Abdullah, Düstûrü’l-‘amel li islâhi’l-halel, İstanbul, 1280 H.; Almanca çevirisi: W.F.A. Behrnauer, ZDMG, X (1857), III-132.

10 Bkz. H. İnalcık, “Kutadgu Bilig’de “Türk ve İran Siyaset Nazariyeleri ve Gelenekleri”, Reşit Rahmeti Arat İçin, 1966, 259-275.

11 Mustafa Naîmâ, Târih-i Na’îmâ, I-VI, İstanbul, 1280 H.: I. Ciltteki giriş.

12 Çeviren Pirîzâde Mehmed Sa’ib, Mukaddime-i İbn Haldun, I-II, İstanbul 1275 H.; Tanzimat dönemi tarihcisi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır: İstanbul 1277 H.

13 A. Cevdet (Paşa), Vekâyi’-i Devlet-i Aliyye (Târih-i Cevdet), İstanbul 1271-1301.

14 Netâ’icü’l-Vuku’ât, I-IV, İstanbul 1294-1327 H.

15 G.G. Arnakis, “Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources”, Speculum, XXVI (1951), 104-118.

16 Yeni bir yorum için bkz. H. İnalcık, “The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522”, A History of the Crusades, genel yayın yönetmeni, K. M. Setton, c. VI: The Impact of the Crusades on Europe Haçlı Seferlerinin Avrupa Üzerindeki Tesiri, haz. H. W. Hazard ve N. P. Zacour, Madison, 1993, 221-353.

17 Bkz. A. Feridun, Münşeatü’s-Selâtin, I, İstanbul 1275 H., 236.

18 Bkz. H. İnalcık, “The Rise of the Ottoman Empire”, Cambridge History of Islam, haz. Holt, Lambton ve Lewis, Cambridge 1970, 320-323; H. İnalcık, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge 1994, 327-331.

19 A. Feridun, a.g.e., II, 542-544.

20 H. İnalcık, haz. 16. notta zikredilen An Economic and Social History, 367-372.

21 Bkz. “Bayazıd I”, Encyclopaedia of Islam, 2. bs. (EI2).

22 I. Mehmed ve II.Murad’ın mektuplaşmaları için bkz. Feridun, I, 150-152, 177-178.

23 Bkz. “Mehmed II”, İslâm Ansiklopedisi (İA), 523-527.

24 Şimdi bkz. “Selim I”, EI2.

25 Uç beylerinin Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar oynadıkları hayatî rol için bkz. Gazavât-ı Sultan Murad Han, haz. H. İnalcık ve M. Oğuz; “Mehmed I”, EI 2, “Murad II”, İA.

26 H. İnalcık, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1954, 149-150.

27 Bkz. “Ghulam”, EI 2.

28 Bkz. Kânûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî, Ankara 1956, notlar 2-5, 8-12, 20-24, 30, 32, 36, 39, 40, 45.

29 Bkz. H. İnalcık, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, İkinci basım, London: Phoenix, 1995, 76-118; “Timar”, EI2.

30 H. İnalcık, “L’Empire Ottoman”, Studies in Ottoman Social and Economic History, London: Variorum II, 1985, 85-87; H. İnalcık, “The Rise of the Ottoman Empire”, Cambridge History of Islam, I, 295-303.

31 H. İnalcık, “The Ottoman Succession and its relation to the Turkish Concept of State”, The Middle east and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington 1993, 60-61.

32 Bkz. “Mehmed Paşa, Abaza”, İA.

33 Bkz. 5. notta zikredilen: H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation”.

34 Bkz. 17. notta bahsedilen An Economic and Social History, 103-154.

35 A.g.e., 126-131.

36 “Mehmed II”, İA, Cüz, 53.

37 H. İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, Belleten, XV (1951), 629-690.

38 Celâlîler için bkz. M. Akdağ, Celâlî İsyanları, Ankara 1963; krş. H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation…”.

39 Bkz. I. Khassiotis, “Sull’ organisazione, incorporazione Sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli, dal XV alla metà del XIX sec.,” Epistimoniki Epetiris is Philosofikis scholis tou Aristoteliou Pamepistimiou, Thessalonikis, 20 (1981); aynı yazar, “The European Powers and the Problem of Greek Independence from the Mid-fifteenth through the Early Nineteenth Century”, Ellada: Istoria kai politismos, Salonica 1981.

40 Bkz. H. İnalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, Studies in Eighteenth Century Islamic History, ed. T. Naff ve R. Owen, London 1977, 27-52.

Türk Tarihi Kronolojisi / Şevket Koçsoy [s.73-188]

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Milattan Önce 20000-10000 Yakutistan arazisinde en eski insan izlerinin ait olduğu dönem.

4000-1000 Anav Kültürü: Türkmenistan'da Aşkabat yakınlarındaki Anav'da bulunmuştur. Anav yakınlarında buna benzer ve daha sonraki (m.ö. 2500) yıllara ait bir başka kültür çevresi ve ürünlerine ise Namazgâh-tepe'de rastlanmıştır (dibekler ve bakırdan süs eşyaları). Anav kültürünü yaratanların milliyetleri kesin olarak tesbit edilememiş olmakla birlikte, bu kültürü yaratanların proto-Türkler olma ihtimali yüksektir. Bunun önemli bir göstergesi Türk kültürünün önemli bir unsuru olan At'ın ilk defa Anav kültüründe görülmüş olmasıdır. Anav ürünlerinden bazı örnekler: Güneşte kurutulmuş tuğla evler; at, koyun, sığır besiciliği; çiftçilk.

3000 Kelteminar Kültürü: Aral gölü çevresinde aynı adlı yerde tesbit edilmiştir. Ürünlerinden bazı örnekler: Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, ince çizgili ve desenli çömlekler.

2500-1700 Afanasyevo Kültürü: Türk ana yurdunda görülen en eski kültür çevresi. Abakan bozkırlarında görüldüğü için Abakan veya buluntu yerine izafeten Afanesyevo adıyla tanınan bu kültür burasıyla sınırlı kalmayıp Altay dağlarından İdil/Volga nehrine kadar uzanan geniş bozkırda tesirli olmuştur. Ürünlerinden bazı örnekler: Kemik iğneler; çakmak taşından ok uçları; bakırdan bıçak ve küpeler; basit çömlekler; çeşitli madenî işlemeli aletler yapıp kullanmışlar; at ve koyun beslemeye de başlamışlardır.

1700-1200 Afanasyevo Kültürü'nün devamı ve daha gelişmiş şekli olan Andronovo kültürü: Altay ve Tanrı dağları ile Yayık nehri arasındaki bütün

bozkır sahayı tamamen içine almıştır (Doğuda Baykal gölü ve Selenga kıyılarına; güneyde Tanrı dağlarına; güneybatıda Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine; batıda Sibirya üzerinden Don nehrine kadar yayılmış). Her iki kültür çevresi de Türk soyunun proto tipi "brakisefal atlı savaşçı beyaz ırk", yani Türkler'in ataları tarfından meydana getirilmiştir. Ürünlerinden bazı örnekler: Çömlekler, üç köşe veya "meander" şekilindeki basma desenlerle süslenmiş keramikler, taş kaşıklar; kemikten iğne, ok uçları, baltalar, hançerler; inci küpe ve süs eşyaları; tunç ve altından eşyalar. At ve koyun dışında deve ve sığır da beslemeye başlamışlardır.

1200-700 Karasuk Kültürü: Yenisey'in kollarından Karasuk ırmağı civarında raslanmıştır (güney Sibirya, Baykal bölgesi, Moğolistan, Yedisu havzası etki sahasıdır). Andronovo'nıun devamı olmakla birlikte demir madeninin bulunması ve işlenmesi ayırt edici özelliğidir. Ürünlerinden bazı örnekler: Dört tekerlekli araba, keçe çadır, koyun yününden kumaş ve elbise.

1200 Kimmerler, Güney Rus Steplerini işgale başladılar.

1050-256 Chou devleti: Türkler'in ve Türk kültürünün tesiriyle meydana gelmiş olan "Yang-shao/yeni kültür" ve bunun siyâsî görüntüsü olan Chou devleti. at besleme, gök kültü, gelişmiş askerî karakter, hayvan üslûbu vb. gibi aslî Türk unsurlarını taşıyan Chou devleti, sonraki Çin kayıtlarında "Hiung-nu" adı ile gösterilen Asya Hun (Türk) kütlesinin çekirdeği, öncülü durumundadır.

1000 Hz. Davud, Filistin'de Birleşik İsrail Krallığı'nı kurdu.

922 Kral Hz. Süleyman'dan sonra İsrail Krallığı ikiye bölündü. Kuzeyde İsrail Krallığı ve Güneyde Judah Krallığı.

VIII - II. İskitler/Sakalar: Bulundukları Orta Asya (XI.-IX. asırlar) coğrafyasından VIII. yüzyılda Karadenizin kuzeyine yönelen Saka Türkleri, buradaki Kimmerleri güneye, Anadolu'ya sürerek yerlerini aldılar. VIII.-II.

yüzyılda Tanrı dağlarından Tuna nehrine, İran'ın batı sınırlarından başlayıp Suriye ve Filistin'i de içine alarak Mısır'a kadar uzanan bir kabile birliği kurdular. İran'a egemen olan Med saldırıları karşısında Anadolu'yu bırakarak İran sınırından başlayıp kuzeyde Kuban'ı içine alan ve Rusya'nın güneyine uzanan bölgeye çekildiler. IV.-II. yüzyıllarda Sarmatların hakimiyeti altına girdiler. Sarmatlar ve Gotlar tarafından ortadan kaldırıldılar. i.ö. 2. yüzyılda İskitler dağıldığında son hükümdar Palakus'un ardından, Kırım'da bulunan İskit/Saka Türkleri m.s. 200'e kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

700-100 Tagar ve Taştık Kültürü: Abakan ve yukarı Yenisey Minusinsk bölgesinde Karasuk kültürünün takipçisi Tagar ve Taştık kültürüdür. Bir birinin ardılı olan Türk kültürlerinin gelinen tarihte en gelişmiş şekli bu Tagar ve Taştık kültürüdür. Ürünlerinden bazı örnekler: Tunç bıçak, hançer, ok uçları; otağ şeklinde ağaç evler; tunçtan küçük hayvan heykelleri ve çeşitli hayvan tasvirleri Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtır.

700 Saka Türkleri/İskitler, Step Bölgesinde Kimmerler'in yerini aldılar.

700-330 Persler: Bir grup İranlı halk, batıdan gelip Basra Körfezi'nin kuzeyine yerleştiler imparatorluğun temellerini attılar, İran ulusunu oluşturdular ve o güne kadar ayrı olan halkları birleştirdiler. En son Pers krallar kralı III. Darius Kondoman, İskender'e üç kere, Issos, Gaugamela ve Hemedan'da yenilmiş olmasından dolayı onu affedemeyenlerce öldürüldü (330).

624-543 Buda. din ve felsefi sistem kurucusu. Budizim'in kurucusu.

6. yüzyıl Maveraünnehir'in Darius I ve Sirus zamanında İranlı Açamenidler tarafından istilası.

586 Babilliler, Judah'ı işgal etti. Kudüs harab edildi, pek çok yahudi de Babil'e esir/sürgün olarak götürüldü.

539 Filistin, Pers İmparatorluğu’nun bir parçası oldu.

4. yüzyıl Sarmatlar, İskitler’i hakimiyetleri altına almaya başladılar.

332 Büyük İskender Kudüs’ü aldı.

329-328 Büyük İskender “zamanında Maveraünnehir’in istilası ve Semerkant’ın zaptı. Bu gelişme Baktria ve Sogd’un Yunanlı Selusidler’in hakimiyeti altına girmesi ile sonuçlandı.

325-297 Hindistan’da Mauryan imparatorluğunun kurucusu Chandragupta Maurya’nın saltanatı.

325-187/185 Hindistan’da Maurya İmparatorluğu’nün kuruluşu. Kurucusu Çandragupta.

318 M.Ö. - 216 M.S. Hiyong-nular/Asya Hunları.

305 Seleukos hanedanının kurucusu 305’te kendini kral ilan eder ve başkent olarak Antakya’yı seçer.

3. M.Ö.-7. M.S. Ogurlar/Bulgarlar: Bulgarlar’ın ataları olan Ogurlar, Oğuzlarla kardeş olup, çok erken dönemde ayrılmış olduklarından, dillerinde de bazı fonotik değişiklikler olmuştur; Oğuz=Ogur z,r değişmesi ve Yılan=Dilom y,d değişmesi gibi. Belgelerden m.s. 2. y.yıl’da Batı Sibirya’da İdil (Volga)’e doğru uzanan bozkırlarda yaşadıkları anlaşılmaktadır.

250 Partlar, Sogd Ülkesi’ni Yunanlılardan aldılar. Grekler’in elinde sadece Baktria bölgesinin yönetimi kaldı.

221-210 Çin Si Huang Ti (Çe Huang Ti): Çin Seddini yaptırmıştır. Çin’in gerçek gücünü oluşturan, hatta tarihi Çin’i yaratan kişi

210-174 Hunlar (Hunlar)’ın Çin’in batı sınırlarında belirmesi. Hun siyasi birliğinin kuruluşu ilk ve en büyük hakanı: Teoman ve oğlu Mete, kendilerine katılan kavimleri örgütler. Daha sonra âdet olduğu üzere bunları ikiye ayırırlar: Doğu kanadının yönetimi “Solun Bilge Kralı”na, yani doğunun kralına, veliahta verilir. Zira güneş ülkeye doğudan doğar,

doğunun güneşin battığı batı üzerinde hükmü vardır. Doğu bölgeleri yaklaşık olarak yukarı Kerülen bölgeleridir. Batı kavimlerinin, yani Kangay ülkelerinin yönetimi “Sağın Bilge Kralına, yani batının kralına verilir. Ordularını binlik, yüzlük ve onluk bölüklere ayırırlar, daha sonra ardılları da aynı düzeni uygulayacaktır. Artık Çinlilere karşı büyük bir saldırı başlatmak için her yönden hazırdırlar.

206 Çin’de Han Hânedanlığı kuruldu. Mete’nin Hun tahtına çıktığı tarihlerde Çin’de de Ts’inlerin (Kinler) kısa süreli hanedanlığı son bulmuş ve Hanlar (m.ö. 206-m.s. 230) egemenliklerini henüz yeni kurmuşlardır.

201-199 Mete’nin Bozkır bölgelerinde Çin hakimiyetine son verişi: Çin’e yönelen Mete, Şansi’ye (Shanxi) girer, üç yıl içinde, Ma-i, Tai-yuan bölgelerini zapt ile Han sülalesinden Kao-ti’yi bozguna uğratıp yapılan bir andlaşma (m.ö. 201) ile Bozkır bölgelerinde Çin hâkimiyetine son verdi. Devamla Baykal’dan başlayarak İrtiş yatağına kadar olan bozkırları, daha batıdaki Ting-lingler’i, bazı Ogur kollarının bulunduğu arazileri, kuzey Türkistan’ı ve oradaki Vu-sunlar’ı zapt ile himayasine aldı. Büyük Hun (Türk) hükümdarı, sağlığında Asya kıtasında yaşıyan Türk soyundan hemen bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında topladı. İmparatorluk sınırlarının doğuda Kore’ye, kuzeyde Baykal gölü ve Obi, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral gölüne, güneyde Çin’de Wei ırmağı-Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde Hunlar’a tâbî olanlar arasında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Mo-tun tarafından Çin hükûmetine gönderilen m.ö. 176 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, yalnız iç Asya’da Türk devletine bağlı kavim ve şehir-devletçiklerinin sayısı 26 idi ve hepsi, Tanhu’nun ifadesi ile “yay geren”lerle “tek bir âile” hâlinde birleşmişlerdi. Mete zamanında kesin şeklini almış olan Büyük Hun devleti, etnik yönden ve hâkimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idarî ve askerî kuruluşları (sosyo-politik üniteler, devlet

meclisi=toy, sağ-sol teşkilâtı, bilge eligler vb.), dini ve dünya görüşü ile, Türk milletinin tarih ve kültüründe feyizli etkilerini iki bin yıl sürdüren bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla, Türk ve dünya tarihinde çok büyük önem taşır.

187-185 Son Mauryan imparatoru Brihadratha'nın saltanatı ve ölümü.

177-176 Hunlar, Kansu'da (Gansu), Çin sınırında, Çinlilerin ve Batılıların daha sonra belirsiz bir tanımla Hint-İskitler (veya Toharistanlılar) olarak adlandırdıkları oldukça gizemli bir halk olan Yue-çi'lere (Yuezhi) saldırısı ve onları Kansu'dan çıkarmaları/sürmeleri. Yüeçi'lerin egemenliğinden kurtulan Kansu, Hun'ların egemenliğine girer ve Hun'lar Kansu'yla birlikte daha batıda bulunan toprakların bir kısmının, Balkaş Gölü'ne, belki de Aral Gölü'nün kuzeyine kadar uzanan tüm bozkırların, hakimi olurlar. Böylece Hun'lar Tarım Havzası, hatta Sogdiyana'ın kuzeyindeki büyük vahaların sınırlarına dayanmışlardır ve bu topraklara girme isteğine daha fazla karşı koyamazlar. Askerlerini bu topraklara sürerken hiçbir yardıma ihtiyaç duymazlar. Yalnızca varlıkları korku salmaya yeter ve Turfanlılar ve Kuçanlar boyundurukları altına girer. Böylece Hun'ların saygınlıkları artar, hatta bu durumdan yararlanırlar. Bu topraklarda refahlarının gerçek kaynaklarını buldukları açıktır ve Çin bunu fark etmekte gecikmez.

174-161/160 Mete'nin oğlu ve ardılı Ki-ok (Lao-çang) dönemi.

167-105 Hunlar'ın Yüeçileri bertarafı ve ardından genişlemeleri Çin'i tedirgin etmiş ve artık barış dönemi geride kalmıştır. Yeniden savaş başlar. II. yüzyılın ortalarından I. yüzyılın başlarına kadar sürekli savaşılır. Hun'lar önceleri saldıran taraftır. 167'de Şansi'ye (Shaarud) girerler; 158'de Şang'an'a (Tch'ang-ngan, Singan, Xian) saldırırlar; 144'le 142'de Ta-t'ong (Datong) yakınlarında Çin Seddi'ne saldırırlar; 129'da Pekin'in kuzeyindeki bölgeye girerler. Bu son büyük zaferleri olur. 129 yılında

Hunlar son seferlerini yaparlar ve Çinliler savaşta üstün duruma geçmeye başlarlar. Vu-ti (Vudi) (140-87) Hunların yenilmez rakibi olacaktır. Vuti, büyük bir sefer düzenleyerek Gobi'yi geçer, Orhon'a varır ve jan-jyu'nun ülkesinin kalbine iner. On yıl sonra bu kez iki orduyla yola çıkar. Bir tanesi Şan-si'nin kuzeyinden yola çıkar ve Ongin'e varır; öteki Pekin'den yola çıkar, Orhon ve Selenga ırmaklarına varır. Kıskaca alınan Hun'lar büyük bir yenilgiye uğrar ve savaş alanında ordu komutanlarından pek çoğunu bırakarak geri çekilirler. Kansu'yu terk etmek zorunda kalırlar. Dertler hep üst üste geldiğinden savaşlar sırasında zaten çok yıpranan sürüleri, doğal afetler ya da salgın hastalıklar sonucunda telef olur (105).

160-126 Ki-ok'un oğlu Kün-çin dönemi. Bunların Çinli prenseslerle evlenmeleri ve Çin hediyeleri ile kandırılmaları vb. sebeplerle Çin hileleri neticesi Hun devleti gittikçe güçten düşmeye başladı.

141-128 Hunlar'dan kaçan Yüeçiler'in Grek-Baktria Krallığı'nı istilası ve buraya Toharistan adının verilmesi.

138 Chang Chien başkanlığındaki ilk Çin Diplomatik heyeti, Fergana Vadisi'ne gitti.

126 Vu-ti (141-87), Hun merkezi Kansu'yu işgal etti ve pek çok şehre garnizon kurdu. Artık buradan çok büyük kayıplar vermeden Tarım'ı işgal edip Pamir'e geçebilir ve Fergana'ya girebilir. Hun hakimiyetini yıkmak, İpek yolu'nu ele geçirmek için propaganda ve çeşitli planları tatbike başladı. Bu amaçla bir elçi/casus heyetine hazırlattırılan rapor, daha sonraki Çin siyasetine temel rehber vazifesi gördü. Sin-kiang, Yeni ülke adı verilen Doğu Türkistan topraklarının işgali ve Hun'larla aralarındaki savaş iki yüzyıl boyunca Çin dış politikasının en önemli konusu olur. Fakat bu işgal ağır bedeller sonucunda, uzun ve zorlu bir süreçten sonra gerçekleşir. Kahramanlıklar ve ender görülen bir direniş gerektirir, çünkü her şey yolunda gitmez ve işgal popüler olmaz. Bilinen idealist barışçı

yaklaşımlarıyla pek çok Çinli aydın, entelektüel bu işgale karşı düşmanca tavır sergiler. Bu işgalin para ve insan hayatı açısından pahalıya patlayacağını boşuna anlatmaya çalışırlar. Ama Çin'in yayılmacı politikasının gerçek zanaatkarları askerlerin iradelerini sarsmayı başaramaz; askerler büyük imparatorluk idealini düşünmektedir, zararlı bulduklarında ve eserlerini tehlikeye düşüreceğini düşündüklerinde emirlere karşı gelmekten çekinmezler. Çin ordusunda aynı zamanda çok iyi politikacılar olan büyük komutanlar, Çin'in daha önce hiç görmediği yetenekte askerler vardır.

126-117 Ordularını da Türk usulüne göre yeniden düzenleyen Çinliler karşısında başarısız olan Hunlar, Kansu'u kaybedince ağırlık merkezlerini Göbi'den, Orhun nehri bölgesine kaydırdılar (m.ö. 126-117). Artık Çinliler karşısında gerileyiş ve iç huzursuzluk giderek artmaya başlamıştır.

121 General Ho Chu-ping komutasındaki Çinliler, Hunları yendi.

119 201'de Mete tarafından yenilgiye uğratılan Tang-hu'nun soyundan gelen Vuhuanlar, Vu-ti'nin kazandığı büyük zaferlerden sonra Hun'ların egemenliğinden Çin egemenliğine geçtiler. Yeni efendileri tarafından yerleri değiştirilir ve Hun'ları kollamakla görevlendirirler. Hükümdarları yılda bir kere Çin sarayına rapor verir. Göğün Oğlu'nun emirlerine hiç olmadıkları kadar saygılı olan Vuhuanlar bu sıralarda yönetimlerinde neredeyse tamamen bağımsızdırlar; belki Siuan-ti (Xuandi, 73-49) dönemini bunun dışında tutmak gerekir, çünkü bu dönemde hareketleri kısıtlanır. Yıllıklar, daha sonra olduğu gibi bu dönemde de, Vuhuanlardan sadık halklar ve sınırların fedakâr koruyucuları olarak söz ederler.

106 Çinliler ve İranlılar arasında diplomatik ilişkilerin kurulması.

102 Çinliler'in Hokand'ı zaptı.

2. yüzyıl sonu Saka Türkleri/Doğulu İskitler'nin Baktra'ya gelişi (2. yüzyıl sonu): Seleukosların işgali karşısında Part kralı II. Phrato'nun (137-128) Sakalardan yardım isteği üzerine Baktra'ya gelen Sakalar, tüm İran Platosu'nu işgal ederler. Fakat tüm siperlerinde saldırıya uğrayan Sakalar geri çekilmek zorunda kalır. Hilment Nehri boyunca inip Afganistan'ın güneyine, antik Dran-jiyana'ya sığınırlar. Bu toprakları o kadar benimserler ki bu tarihten sonra buraları Sakaların yurdu anlamında Sakaistan olarak adlandırılır, bu ad daha sonra değişime uğrayarak Seistan ya da Sistan olacaktır. Mithridate'e yenilen Sakalar güçlerinden ve saldırganlıklarından bir şey kaybetmezler. Yeni yurtlarına henüz alışmışken tekrar macera aramaya çıkarlar. 110'lara doğru Arahosya ve Sind'in efendisi olurlar. Maues'in hükümranlığında (90-53) Pencap, Kandehar ve bir olasılıkla Kapisa'yı işgal ederler, sonra Azes'in hükümranlığında (30-10) Matu-ra'ya kadar yayılırlar. Hindistan kralları olan Sakalar, İran prensleri, hatta Helen uygarlığıyla bütünleşmiş İran prensleri olarak kalmayı sürdürmüşlerdir. İran ve Yunan kültüründen etkilenirler ve paralarının üzerine Yunan tanrı ve tanrıçalarının tasvirlerini bastırırlar. Genel inanışa göre Aziz Thomas, Gondophares'in sarayında (19-45) yaşar ve onu Hıristiyan olmaya ikna eder.

63 Filistin Roma İmparatorluğu'nun eline geçti.

55-48 Hun (Hiyongnu) Tahtında kriz ve Hunlar'ın ikiye bölünüşü: Hu-han-ye ve Çi-çi, ölen Şanyü'nun yerini almak için kıyasıya mücadeleye girişirler. Çi-çi'nin daha fazla şansı olduğu düşünüldüğünden, Hu-han-ye Çinlilerin desteğini alır ve saraya gider. 48'de rakibini saf dışı edip kendini Çin desteğinde resmi olarak hükümdar ilan eder. Çin'e tabi olarak 43'te Tola, Ping-çu ve Orhon bölgelerine yerleşir. Doğu Hunları, Hu-han-ye'nin 31 yılında ölümünden sonra da Çin'e tabiiyetini sürdürdü. Taki Yu Tanhu (m.s. 18-46) zamanında Çin'e karşı istiklâlini yeniden kazanana dek.

46 (51) Çin saldırı ve istilaları sonucu Hunlar zayıflayınca Vuhuanlar, eski düşmanlıklarını yeniden hatırladılar ve onlara saldırırlar. m.ö. 46'da Hunlara korkunç bir darbe vurarak en büyük başarılarını kazandılar. Çin sarayına, düşmanlarından edindikleri ganimetleri, kızları, sığırları, atları, kaplan, leopar ve samur kürklerini sunmaktan da büyük bir onur duyarlar. Bu darbenin ardından Hunlar iki Ordu'ya bölündü. Doğu'dakiler Çin'e tabi oldular.

36 Batı Hun lideri Çi-çi'nin ölümü: Çi-çi, hükümranlığını tanıyan ve kendisine sadık kalanlarla batıya çekilir. Yolda Vusunları yener, Çu ve Talas bölgelerine yerleşir (41). Bölge krallarına karşı parlak zaferler kazanır, Sogdiyana'ya girer ve Fergane, Baktria (Belh) havalisini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, An-si bölgesini yâni güney-batı sınırları tâ Anadolu'ya kadar uzanan Part imparatorluğu'nun kuzey-doğu kısmını zapt etmek için plânlara başladı. Fakat Çi-çi bunu gerçekleştiremedi, zira Vu-sun ve Kang-kü devletinin desteğindeki Çin ordusu Hun merkezine saldırarak, başkenti tamamen tahrip etti (m.ö. 36) Çi-çi'nin batıda büyük bir Hun imparatorluğu kurma düşüncesi 36'da Çinlilerin eline düşep, hapis ve arkasından da idam edilmesiyle suya düştü. Çi-çi ulusu buradan hareketle sürekli kuzeye ve oradan da batıya giderek dörtyüz yıl sonra, m.s. 374'te Balamir Han komutasında tarih sahnesine yeniden çıkacaklardır (Avrupa Hunları). Don ve Tuna ırmağı'nı geçecekler, Gotları ve Alanları sıkıştırarak Batıda büyük Kavimler Göçü'ne neden olacaklardır.

Milattan Sonra

I. yüzyıl

I-XI. Asırlar Miladdan sonraki dönemde Türk Göçleri: Türk göçlerine katılan boylar ve göç zamanları şu şekildedir: ®Hunlar, Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (1. yüzyıl sonları, 2. yüzyıl

ortaları) ve Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda); ®Uar-hunlar, 350'lerde, Afganistan ve kuzey Hindistan'a (Ak-Hun Eftâlitler); ®Ogurlar, güneybatı Sibirya'dan güney Rusya'ya (461-465 yılları); ®Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (10. asır), ve sonra Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (11. asır); ®Avarlar, batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (6. yüzyıl ortası); ®Bulgarlar, Karadeniz kuzeyi üzerinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına (668'den sonraki yıllarda); ®Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra); ®Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (5. asrın ikinci yarısı); ®Uygurlar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı tâkip eden yıllarda); ®Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve ®Uzlar (Oğuzlar'dan bir kol), Hazar denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a (9.-11. asır) göç etmişlerdir. Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok önemli tarihî sonuçlar vermiştir.

18-46 Orhun bölgesindeki Doğu Hunları Yu Tanhu (18-46) zamanında Çin'e karşı istiklâlini yeniden kazandı. Yu'nun önderliğinde doğuda Mançurya'ya, batıda da Kaşgar'a kadar olan bölgeyi tekrar idareleri altına alan Hunlar, onun ölümüyle tekrar iç karışıklıklara sürüklendiler. Yu'nun oğlu olan Tanhu P'u-nu'ya karşı mücadele başlatarak kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilen Pi'nin kendini Tanhu ilân etmesi, Hunları yeniden ve bu kez bir daha birleşmemeksizin kesin olarak ikiye böldü (48); Dış Moğolistan'da Kuzey ve İç Moğolistan'da Güney Hun devletleri.

48-155 Kuzey Hunları: Kuzey/Dış Moğolistan'da. Yıkılışına kadar istiklâlini daima korumuştur. Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'daki önemli şehir devletleri Kuzey Hun Devleti'nin elinde olduğundan buraları Çin hücumlarının hedefini teşkil etmekteydi. Bu bölünüşten itibaren Çinliler iç karışıklıklar çıkararak ve saldırılar ile İç

Asya'da Kuzey Hun hâkimiyetine son verdiler (91). Doğu'da da, Çinlilerin de destek verdiği Sien-pi hücumlarına maruz kalındı. Hakimiyetlerini Cungarya ve Güney Sibirya'ya kadar genişleten Sien-piler son darbeyi hükümdarları Tan-shih-huai (147-156) zamanında vurdular ve Kuzey Hun toprakları düşman kabilelerin istilasına uğradı. Hunlar 91'de büyük kütleler halinde başlayan göçlerine 155 yılında da devam ederek şimdiki Kazakistan bölgesinde bulunan Çi-çi döneminden kalan soydaşlarına katıldılar.

48-216 Güney Hunları: Güney/İç Moğolistan'da. Yıkılışına kadar daima Çin tâbiiyetinde kalmıştır. Çin'in kuklası durumundaki bu Güney Hun Devleti de 177 yılından itibaren Sien-piler'in tehdid alanına girmeye başladı. 188 yılında Çin'in atadığı Tanhu'nun Çin'e tam teslimiyet politikasına karşı çıkan Hun kabileleri, Tanhu'yu öldürerek, tamamen basşsız şekilde ayrı kabile hayatı yaşamaya başladılar. Otoritesiz son Tanhu'nun hapsedilmesi ve ülkenin 5 eyalete bölünerek (216) Çinli askerî valilerle yönetilmeye başlanmasıyla Güney Hun Devleti de sona erdi.

50 Kujula Kadphises, İran'dan Maveraünnehir ve Yukarı İndus'a kadar yayılan Kuşan (Kuçan) İmparatorluğu'nu (Afganistan, Kuzey Hindistan'da) kurdu. Hunlardan kaçarak bölgeye gelen Yüeh-chiler de Kuşan İmparatorluğunun hakimiyeti altına girdiler. Kujula Kadfises, Hindukuş Dağları'nı aşar ve bir kez Kapisa'ya yerleşince (50'ye doğru Kabil'i alır) Hindistan'a doğru inmeye başlar. 60'a doğru Pencap'ı ve pek çok kez el değiştirmiş ve çok acı çekmiş başkent Taksila'yı işgal eder. Krallığı böylece Merv'den Indüs'e kadar uzanır. Kujula'nın oğlu Oğlu Vima da fetihlere devam eder (3-176/50-4. yüzyıl başı).

70 Romalılar Kudüs'ü yağmalayıp yıktılar, harap ettiler.

78-144 Vima'dan sonra Kuşan tahtına büyük bir prens çıkar Kanişka: O, tarihe mal olduğu kadar destanlara da geçmiştir. Özellikle

Budizm geleneğinde, Kanişka yasanın koruyucularındandır ve tahta geçiş tarihinde yarım yüzyıllık bir belirsizlik vardır. Uzmanların çoğu tahta geçiş tarihi olarak 78'i vermektedir, bunun nedeni Hint tarihyazımında bu yılın Saka döneminin başlangıcı olarak seçilmiş olmasıdır. (Tarım Havzası'nı da içeren geniş bir coğrafyaya sahip) Kuşan Devleti'nde Kral Kanişka saltanatla birlikte, Budizm'i de hakim din olarak benimser. Kanişka döneminde Kuçan imparatorluğu doruğa ulaşır. Merv'den Hoten ve Sarnath'a, Sirderya'dan Sogdiyana ve Keşmir de dahil olmak üzere Umman Denizi'ne kadar uzanır. Ondan sonra Huvişka gibi iki üç prens imparatorluğu genişletir, ama bu devirde Budizm çok etkilidir, Sasanilerin yönetimindeki İran'ın baskısı giderek artmaktadır. Kuçan Krallığı büyük bir kargaşanın içine düşer. IV. yüzyıl başlarında, giderek parçalanan devletin son hükümdarları batıda İran şahlarını, doğuda Hindistan'da Gupta hanedanı krallarını tanımak zorunda kalmışlardır. Kuçan imparatorluğu, tarihte yerini siyasal gücüyle değil, doruğa varan refah dönemine bağlı entelektüel gelişimiyle alır. Krallıklarının nüfuzu Tarım Havzası'ndan Gücerat ve Maharaşan'a kadar uzanır. Bu dönem, Çinlilerin ve Yunan-Roma kültürlerinin girişimlerinin de katkılarıyla, Batı, Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin en yoğun olduğu dönemdir. Yılda iki kez göç etme alışkanlığını kaybetmeyen Kuçanların yazlık ve kışlık olmak üzere iki başkenti vardı: İlki Kabil'in kuzeyine 60 km uzaklıktaki, daha çok Begram adıyla tanınan Kapisa. İkincisi ise Hayber Geçiti'nin Hint çıkışında bulunan Peşaver.

97 Çin ordusu, Hazar Denizi'ne kadar ulaştı.

II. yüzyıl

180-589 Çin Birliği'nin Parçalanışı ve Çin'de Türk devletlerinin hakimiyetleri dönemi. Sien-pi baskısından kaçan ve Çin'in iç bölgelerine doğru çekilen Güney Hun Devleti dahilindeki, benliklerini koruyan Hun

kabileleri, m.s. 180’den itibaren başlayan Çinli generallerin mücadeleleri sonunda Han sülalesinin zayıflaması (yıkılışı 220) ve arkasından Çin Devleti’nin 16 devlet’e bölünmesi üzerine, Sui hânedanının tekrar Çin birliğini sağladığı 589 yılına kadar çeşitli müstakil devletler kurmayı başarmışlardır. Çin’de devlet kuran bu Türk kabileleri şunlardır: Tabgaçlar (Tabgaç/T’o-pa/Wei sülalesi) (386-556); Tu-kular (1. Chao: 304-329, Tu-ku, T’u-ko sülalesi). Kurucusu Tu-ku başbuğu Liu Yüan olan devletin merkezi Çin bölgesindeki P’ing ç’eng idi. İdare diğer başbuğ sülaleleri/aileleri arasında el değiştirmişse de, gelişen siyasî hâkimiyet şuuru devam etmiştir. 2. Chao (329-351) sülalesi; Hsia (407-431); Kuzey Liang kırallığı (401-439); Lou-lan kırallığı (442-460); Kuzey Li-ang kırallığı (Tsü-kü/Chu-ch’ü Mengsün tarafından kurulmuş, Tabgaçlar tarafından başkent Gu-tsang’ın işgali ile 439 yılında yıkılmıştır). Bu son Hun Devleti’nin Tabgaçlar tarafından yıkılması üzerine buradan kaçan Türk Aşina âilesince temsil edilen, aynı Türk siyâsî hâkimiyet şuuru, Göktürk hâkanlığına kadar ulaşmıştır.

III. yüzyıl

3. yüzyıl Kuşan imparatorluğu ve Part imparatorluğunun çöküşü ardından Sogd ile Baktria’nın birleştirilerek Sasani Hanedanı yönetimindeki İran’a dahil edilişi.

3-17. yüzyıl arası Futhark veya Rünik alfabesi: Kuzey Avrupa Germen halkları arasında (İsveç, Norveç, Danimarka) kullanılan bir alfabedir.Yoğunluğu İsveç ve Norveç’de olmak üzere Avrupa da 3500 kaya yazıtının, bu alfabe ile yazıldığı kabul edilmiştir. Gerek Göktürk diye anılan Türk kavmi, gerekse de Kuzey Avrupa Germen kavimleri bu temel alfabeden yararlanarak kendi yazı sistemlerini kurmuşlardır. Bu alfabenin Göktürk alfabesi ile aynı temelden kaynaklandığı ispat edilmiştir (3.-17. yüzyıl arası).

220 Çin’de Han Hânedanlığı’nın sona erişi.

224-642 İran’da Sasani egemenliği: I. Ardeşir (224-241) Sasani İmparatorluğu’nu kurudu.

226 Sasaniler’in İran’da Partları devirmesi.

IV. yüzyıl

4. yüzyıl Moğol Yuan-yuan Devleti’nin Moğolistan’da kuruluşu.

304-351 Tu-kular (1. Chao: 304-329, Tu-ku, T’u-ko sülalesi). Kurucusu Tu-ku başbuğu Liu Yüan olan devletin merkezi Çin bölgesindeki P’ing ç’eng idi. İdare diğer başbuğ sülaleleri/aileleri arasında el değiştirmişse de, gelişen siyasî hâkimiyet şuuru devam etmiştir. 2. Chao: (329-351/2) sülalesi.

304-329 Han Krallığı: Pinyang (Çin)’da kurulmuştur.

315-557/386-534 Tabgaçlar ve Tabgaç/Topa Devleti: Tabgaçlar (Tabgaç/T’o-pa/Wei sülalesi). Kuzey Şansi (Kuzey Çin)’de, Şa-mo han tarafından kurulmuş bir Türk devletidir. 4. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin (Şan-si’nin kuzeyi)’de kudretli bir siyasî teşekkül meydana getiren, Çinliler’in To-ba (T’o-pa) dedikleri topluluğu Türkler “Tabgaç=ulu, muhterem, saygıdeğer” diye anmışlardır. Bilindiği gibi, sonra bâzı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından unvan olarak (Tafgaç, Tamgaç) kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud’un, Türkler’den bir bölük olduğunu naklettiği Tabgaçlar, Çin yıllıklarına göre Asya Hunları’ndan bir kısımdır ve sülâlenin resmî tarihinde (Wei-shu) Mo-tun, eski To-pa (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir. Önce Kuzey Şan-si’de Tai başkent olmak üzere küçük “Tai veya I. T’o-pa devleti”‘ni (315-376) kuran Tabgaçlar, daha ilk başbuğları olarak bilinen Şa-mo-han (ölm. 277)’dan itibaren diğer küçük Hun devletleri ve Sien-pi kütleleri ile mücadeleye giriştiler ve nihayet Ch’in devleti başındaki, Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi (384) üzerine etraftaki (16 kadar) mahallî

hükûmetçikleri idareleri altına alarak büyük bir devlet hâline geldiler. Başkenti P'ing-ç'eng (Tai/Ping-loy) şehri idi. Az sonra devletin nüfuzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho şehri dirseğine kadar uzanmıştı. Budizim'in de tesiriyle zamanla Çinlileşmişler ve Wei adını almışlardır.

320-350 Hindistan'da Gupta imparatorluğunun kurucusu I. Chandragupta'nın saltanatı.

320-550 Hindistan'da Gupta İmparatorluğu.

329-352 Chao Hun Devleti: Orta Asya'da kurulmuştur.

329-352 Yeni Chao Krallığı: Peçeli (Çin)'de kurulmuştur.

337-370 Eski Yen Krallığı: Güney Mançurya'da kurulmuştur.

350/457-557 Ak Hun/Eftalitler'in bir güç olarak belirmesi: Tarihi kayıtlarda Uar-Hunlar/Ak Hunlar/Eftalitler olarak yer alan bu Hun zümresi 350 yıllarında Altaylar havalisinden batıya doğru cereyan eden büyük göç hareketi ile ilgilidir. İç Asya'da Hun idaresinden iktidara gelen Sien-piler'in yerine kurulan büyük Juan-juan Devleti'nde Uar ve Hun adlarında iki kabile grubu 350'lerde bilinmeyen bir sebeple o devletten ayrılarak bugünkü Güney Kazakistan bozkırına gelmiş, buranın eski Hun halkını Volga'ya doğru ittikten (Avrupa Hunları) az sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişti. 367'ye doğru, buradaki eski Kuşan (Büyük Yüe-çi) ülkesine hükmeden "Kidarita hânedanı"'nı da Baktria (Belh havalisi)'ya süren bu İç Asyalı kütle, söylendiği gibi Uar (Avar) ve Hun kabileler birliği idi. Bu birlik daha sonra Kang-kü (Çu-Maveraünnehir) ve Sogd (Semerkant ve havalisi)'un hâkimleri olarak (Çince'deki Hiung-nu ve Avrupa dillerindeki Hun şekilleri arasında mahallî söylenişlere göre bazı ufak değişiklikler gösteren) yukarıda sıraladığımız [Ak-Hun/Eftalit] adlar altında anılmıştır. Hâkimiyetini batıda Hirkania (Gurgan. Hazar denizi'nin güneyi)'ya kadar genişleten bu devlet

5. asır ortalarından itibaren Heftal adında yeni bir hükümdar âilesine sâhip olmuş (bu ad ilk defa 457’de görülüyor) ve yıkıldığı 557 yılına kadar hem sülâle, hem kavim olarak (öteki adlar ve Ak Hun adı ile birlikte) bu adı taşımıştır. Ak Hun/Eftalit Devleti’nin hakimiyet sahası Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan’a, Afganistan’a, İç Asya’ya kadar uzanmıştır (a.bkz.: 420-562).

370 Batı (Avrupa) Hunları (370-469)’nın siyasi bir güç olarak belirmeleri: Orta Asya steplerinden gelen Hunlar, kurucu başbuğ Balamir önderliğinde Doğu Avrupa’yı ve Batı Avrupa’nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Avrupa Hunları’nın kimlikleri hakkında ileri sürülen -Moğol, İslâv, Germen menşeli veya Türk-Moğol, Türk-Moğol-Mançu, Fin-Ugor karışımı yada Kafkas kavimlerinden bir kol- şeklindeki iddialar, son dönemde yapılmış araştırmalarla daha da netleşerek onların Asya Hunları’na dayandığı anlaşılmıştır. Çin sahasında Hun adı altındaki siyasî hayatları (Hiung-nu/Asya Hunları) tarihe kavuşmakla beraber, m.ö. 1. asırda Çi-çi iktidarının yıkılması neticesinde, etrafa dağılmış olarak Sogdiyana (Seyhun-ötesi)’nın doğusunda, Kafkaslar’ın kuzeyinde, hattâ Dinyeper nehri civarında ve bilhassa Aral gölünün doğu bozkırlarında varlıklarını devam ettiren Türk kütleleri, oradaki diğer Türk zümreleri ve 1. asır sonlarından 2. asrın 2. yarısına kadar doğudan gelen Hun kalıntıları ile çoğalmışlar ve uzunca bir müddet sâkin bir hayat yaşamak suretiyle güçlerini artırmışlardır. Bunların, büyük ihtimalle iklim değişikliği yüzünden veya son yıllarda gelişen yeni bir görüşe göre, 350 yıllarında doğudan gelen Uar-hun baskısı karşısında batıya yöneldikleri ve sonra Avrupa Hun imparatorluğunu kurdukları anlaşılmıştır. Attilâ zamanında bütün Avrupa’da Türk hâkimiyetini gerçekleştirenlerin bu Asya Hunları neslinden oldukları çeşitli vesikalarla belgelenmektedir.

370-378 Hun başbuğu Balamir ve Tarihi Kavimler Göçü'nün başlaması: 4. asır ortalarından itibaren ilk olarak Volga ve Don ırmaklan arasındaki ovalarda yaşayan Alan ülkesini ele geçiren Hunlar, kısa sürede Volga kıyılarında görünmeye başladılar. Bu sırada Gotlar'ın işgali altındaki Karadenizin kuzeyinde; Don-Dinyeper arası Doğu Gotlar (Ostrogot) bunun batısı ise Batı Gotları (Vizigot) hüküm sürmekte idi. Daha batıda ise Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, günümüzdeki Macaristan coğrafyasındaki Tisza nehri havalisinde Vandallar vardı. Bu Germen kavimleri yanında bölgede daha küçük Germen kavimleri ve İrânî, İslâv toplulukları da bulunmakta idi. Hun başbuğu Balamir, önce kısa süren çarpışmaların ardından Don ve Dinyester ırmakları arasındaki Ostrogot Devleti'ni yıktı. Hun taarruzunun şiddeti yaklaşık bugünkü Romanya topraklarının bir bölümünde yaşayan Vizigotlar (Batı Gotları) üzerinde de etkili oldu ve kral Atanarikh, kalabalık Got kütlesiyle batıya doğru kaçtı (375/376). Doğu ve Batı Gotlar'ı bertaraf eden Hunlar kısa sürede Roma Imparatorluğu'nun Tuna sınırına ulaştılar. Üstün Hun askerî gücünün tazyiki ile başlayan ve kavimlerin birbirlerini yurtlarından sürmesi ile devam eden bu göç dalgası, Roma imparatorluğunun kuzey eyaletlerini alt-üst ederek tâ İspanya'ya kadar uzandı, Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren tarihî "Kavimler Göçü"nü başlatmış oldu. Got, Alan ve Germenlerden de yardımcı kuvvetler teşkil eden Hunlar, ilk defa 378 yılı baharında Tuna'yı geçerek öncü kuvvet mahiyetinde Trakya'ya kadar ilerlediler.

376-431 Batı Tsin Devleti: Doğu Kansu (Çin)'da kurulmuştur.

384-409 Yeni Yen Krallığı: Hopei (Çin)'de kurulmuştur.

385-394 Batı Yen Devleti: Çanggan (Çin)'da kurulmuştur.

385-403 Yeni Leang Devleti: Doğu Türkistan'da kurulmuştur.

386-556 Tabgaçlar (Tabgaç/T’o-pa/Wei sülalesi) ve Tabgaç Devleti: Kuzey Çin’de, Şa-mo han tarafından kurulmuş bir Türk devletidir (a.bkz.: 315-557).

394-414 Güney Leang Devleti: Doğu Kansu (Çin)’da kurulmuştur.

395-396 Hunlar’ın Anadolu’ya akınları: Roma imparatoru Theodosios’un ölümü (395) üzerine yeniden harekete geçen Hunlar iki koldan Roma topraklarında ilerlemeye başladılar. Bir kol Balkanlardan Trakya istikametine ilerlerken diğer bir kol da Kafkaslar’dan Anadolu istikâmetine yöneldi. Hunların Don havalisindeki doğu kanadı tarafından yürütülen Anadolu akını Kafkasları geçerek Erzurum, Karasu, Fırat vadileri, Melitene/Malatya, Kilikia/Çukurova, Edessa/Urfa ve Antakya üzerinden Suriye’ye inerek Kudüs’e yönelmiş, sonbahara doğru ise dönerek Orta Anadolu’ya, Kappadokia-Galatia (Kayseri-Ankara havalisi)’ya ulaşmış, oradan da Azerbaycan-Baku üzerinden merkeze dönüşle sona ermiştir.

395-410 Hunlar’ın Trakya’ya akınları ve Kavimler Göçünün İkinci büyük dalgası: Batıya, Balkanlar üzerinden Trakya istikâmetine yapılan Hun akınları ise, 400 yılına doğru artık iyice hissedilmeye başlandı ki, bu akınların başında, aynı zamanda Attilâ’ya kadar devam edecek Hun dış siyasetinin esaslarını tesbit eden Uldız bulunmaktaydı. Bu siyasetin temeli; Doğu Roma/Bizans’nın daima baskı altında tutulması ve Batı Roma ile iyi münasebetlerin devam ettirilmisi idi. İlk nüfuz sahası olarak Bizans’ın seçilmesi, buna karşın Batı Roma ile iyi ilişkilerin devam ettirilmesinin sebebi; “Barbar” kavimlerin Batı Romalılar için olduğu kadar Hunlar için de düşman olması ve onlara karşı müşterek hareket etme mecburiyetidir. Uldız’ın bu siyasetini icraya başlaması ve Tuna’da görünmesi ile Kavimler Göçü’nün ikinci büyük dalgası başlamış oldu. Uldız’ın önündan kaçan Asding Vandalları ve Alarikh idaresindeki Vizigotlar İtalya topraklarına

doğru çekildi. Romalılar bu ilk dalgayı Nisan 402'de durdurabildiyse de, arkasından gelen daha büyük Barbar akını karşısında Hunlar'dan yardım istemek zorunda kaldı. Vandal, Sueb, Kuad, Burgond, Sakson, Alaman vb. barbar kavimlerinin desteğinde Roma üzerine yürüyen Radagais, bölgede büyük tahribat yaptı. Büyük Feasulae/Fiesole (Floransa'nın güneyinde) muharebesinde, Uldız komutasındaki Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu, barbar ordusunu mağlup etti, Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu savaşla çaresiz kalan Roma kurtarılırken, Hunlar için Batı istikametinde birer engel olarak görülen Vandal, Alan, Süeb, Sarmat, Kelt vb. barbar kütleleri Ren'in ötesine, Galya'ya atıldı. Hunlar için bölgede rahat hareket imkanı doğdu.

397-439 Kuzey Leang Devleti: Doğu Türkistan'da kurulmuştur.

V. yüzyıl

401-439 Kuzey Liang: Çin'de kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

407-431 Hsia/Hia Hun Devleti: Şansi (Çin)'de kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

410 404-409 arasında Tuna'yı geçerek Bizans'a ait bazı köprü başlarını zapt edip, Bizansı tehdit ile barışa zorlamış olan Hun başbuğu ve kumandanı Uldız öldü.

410-422 Uldız'ın ardından Batı Avrupa Hunları'nın başına Karaton geçti.

420-562 Ak Hunlar/Eftâlitler (Orta Doğu Hunları) devleti (a.bkz.: 350/457-557).

422-434 Hun imparatorluğunun başına geçen Rua, bölgede Bizans entrikalarını bertaraf için çıktığı Balkan seferi sonunda Bizans'ı yıllık vergiye bağlamıştır (422). Batı Roma tahtına henüz 4 yaşındaki Valentinianus III'ün getirilmesini kabul etmeyen Bizans imparatoru

Theodosios II'nin 423 yılında İtalya üzerine ordu ve donanmasını sevketmesi Hun-Roma yakınlaşmasını daha da arttırdı. 60 bin kişilik Hun süvarisinin İtalya'ya yardım için yönelmesi, Bizans'ın derhal savaşmadan çekilmesi ile neticelendi. Üstelik Hunlar'a ağırca bir harp tazminatı da ödemek zorunda kaldılar. Görüldüğü üzere Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile bölgede kısa sürede belirleyici güç durumuna yükselen Hunlar, Her iki Roma Devleti'nin iç ve dış siyasetine yön vermeye başladılar. Yine Hunlara tâbî barbar kavimleri de ne Roma, ne de Bizans'a güvenerek kalkışma gücünden mahrum kaldılar. Hunlar, Vizigotların yenilgisinden sonraki yarım yüzyıl içinde Orta Avrupa'daki Germen kökenli halklann çoğunu egemenlik altına alarak Romalılar adına savaşmaya başladılar. 432'ye gelindiğinde çeşitli Hun gruplarının önderleri, Rua (Rugila) adlı tek bir hükümdarın yönetiminde birleşmiş bulunuyordu.

424-452 İmparator T'ai-wu ve Türk Tabgaç Devleti'nin altın yılları: Çin'in önemli başkentlerini ele geçirerek hâkimiyetini Sarı-nehir bölgelerine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük imparator T'ai-wu devrinde (424-452) Tabgaç devleti en parlak çağını yaşadı. Sırasıyla önce 2. Ts'in, Hun Hsia, Moğolistan'daki Juan-juan, İç Asya'daki Vu-sun, Yue-pan devletlerini ve Kuça, Kâşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere 30 kadar şehir-devletçik-leri idaresine bağlayan T'ai-wu, 439'da da Kansu'daki Kuzey-Liang Hun devleti'ni ortadan kaldırmış, böylece de ünlü İpek Yolu güzergahını tekrar Türk hâkimiyet sahasına dahil etmiştir…. İmparatorluk merkezini bozkır bölgesinde (Kuzey Şan-si) tutan T'ai-wu, o sıralarda Çin'de yayılmakta olan Budizm'in Türkler arasına nüfuzunu önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile Budistler'in faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirnâme çıkarmış (438) ve 446'da emre riâyet etmeyenlerin şiddetle takibini emretmişti. T'ai-

wu’nun, Türk bünyesi ve seciyesini Budizm’in bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumunun mâna ve değeri çok sonra anlaşılmıştır. Tedbirlerin ehemmiyetini farkedemeyen halefleri zamanında gittikçe gelişen Budizm’in yayılışı, sonra büsbütün hızlanarak, Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı.

434-445 Attilâ’nın Bleda ile ortaklaşa Hun tahtına oturması (tek başına hakimiyeti ise 445-453 yılları arasındadır): Atilla ile ağabeyi Bleda’nın devraldığı imparatorluğun sınırlan, batıda Alp Dağları ve Baltık Denizi’nden doğuda Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu. Taht ortağı kardeşi Bleda/Buda eğlenceye düşkün ve yönetim kaabiliyeti olmadığından 445’de eceli ile ölene kadar devleti neredeyse Attilâ tek başına idare etti.

434 Margos Barışı: İki kardeşin hükümdarlığı ortaklaşa üstlendikten sonra yaptıklarıyla ilgili olarak bilinen ilk olay, Margus (Pozarevac) kentinde Bizans İmparatorluğu ile imzaladıktarı banş antlaşmasıdır. Attilâ’nın barış şartlarını adetâ dikte ettirdiği bu antlaşmayla Romalılar, Hunlara verdikleri vergi/haracı iki katına çıkaracak ve ileride her yıl 300 kg altın ödeyecekler, bundan böyle Hunlar’a bağlı kavimlerle müzakere edemeyecek, ittifaklara giremeyecek, Hunlar’dan kaçanlara (bunlar bizans tebası olsa da) sığınma hakkı tanımayacaklardır.

435 Margus barışı ile batıda hâkimiyeti pekiştiren ve doğuya yönelen Attilâ, İdil/Volga kıyılarındaki Şaragur (Ak-Ogur) lar’ın ayaklanma teşebbüsünü bastırdı.

439 Kuzey Li-ang (Pei-Liang) kırallığı’nın yıkılışı: (Tsü-kü/Chu-ch’ü Mengsün tarafından Kansu’da kurulmuş, Tabgaçlar tarafından başkent Gu-tsang’ın işgali ile 439 yılında yıkılmıştır). Bu Hun Devleti’nin Tabgaçlar tarafından yıkılması üzerine buradan kaçan Türk Aşina âilesince temsil edilen, Türk siyâsî hâkimiyet şuuru, Göktürk hâkanlığına kadar ulaşmıştır.

440 Eftalitler (sonraları Batı’da Avarlar olarak bilinecek olan Ak Hunlar), Maveraünnehir, Baktria, Horasan ve Doğu İran’ı işgal için, Altay bölgesinden güneye indiler.

441-442 Atilla’nın Birinci Balkan Seferi: Bizans’ın 434 tarihli anlaşma şartlarını yerine getirmede gevşek davranması, Attilâ’nın 440’dan itibaren Bizans’a yönelmesini gerektirdi. Düzenlenen Birinci Balkan seferi (441-442) Tuna boylarındaki müstahkem mevki ve kalelerin ele geçişiyle Trakya istikametinde ilerledi. Bizans’ın, Batı Romanın aracılığıyla barış şartlarına riayeti garanti etmesi üzerine sefer sona erdi. Artık Balkanlar bölgesinde Hunlar’a karşı durabilecek bir kuvvet kalmamış oluyordu.

442-460 Lou-Lan Hun krallığı/devleti: Çin/Orta Asya’da kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

445-453 Attilâ tek başına Hun tahtının temsilcisi. Kardeşi Bleda’nın 445’te ölümü ardından Atilla, 453 yılında ölene kadar tek başına devleti idare edecek ve Avrupa’da tam bir Hun üstünlüğü yaşanacaktır.

447 Atilla’nın İkinci Balkan Seferi: 445’de kardeşi Bleda’nın ölümüyle devlete tek başına hâkim olan Attilâ gücünün zirvesine ulaşmıştı. Avrupa’da: “Savaş tanrısı Ares’in kılıcının Attilânın eline verildiği, dolayısıyla da yeryüzüne hükmetme yetkisinin tanrı tarafından Attiâ’ya verildiği inancı” dalga dalga yayıldı. Bizans’ın yine barış şartlarını uygulamadaki isteksiz tutumu İkinci Balkan Seferi (447)’ne sebeb oldu. Bizans başkentini kuşatmak üzere Büyük Çekmece’ye kadar gelen Hun kuvvetleri karşısında aman dileyen İmparaor Theosios’la şartları daha da ağırlaştırılan yeni bir andlaşma yapıldı (Anatolios Barışı). Fakat halâ uslanmayan Bizans imparatoru, elçilik heyeti kılıfında Attilâ’ya karşı bir suikast teşebbüsünde bulundu. Fakat bu teşebbüsten haberdar alan Attilâ, suikastçıların da arasında bulunduğu Bizans heyetine dokunmadı. Onu

teskin için gönderilen yeni elçilik heyeti de Attilâyı sâkin ve yumuşak buldu. Zira Attilâ artık dış siyasetini değiştirmiş, Batı Roma'ya yönelme zamanının geldiğine karar vermişti.

448-451 Atilla'nın Batı Roma Seferi: Atilla'ya verdisini vermeye devam eden ve bu sırada köylü isyanlarıyla uğraşan Batı roma, aynı zamanda muhtemel bir karşılaşma için askeri hazırlıklar yapmaktaydı. Bu faaliyetlerden haberdar olan Atilla da 448'den itibaren iki yıl siyasî ve askerî hazırlıkların ardından diplomatik taarruza karar verdi. Daha önce evlenme teklifinde bulunan, İmparator Valentinianus III'ün kız kardeşi Honoria'nın teklifini kabul ettiğini ve de çeyiz olarak Honorianın hissesine düşen Roma imp.nun yönetimine iştirak hakkının tanınması isteğini bildirdi. Teklifinin reddi üzerine Attilâ, yarıya yakını Türklerden oluşan Germen ve İslâv yardımcı kuvvetlerinin bulunduğu 200 bin kişilik ordusuyla, Orta Macaristan'dan hareketle Roma üzerine yürüdü (451). 20 Haziran 451 tarihinde Katalaunum (Troyes şehrinin batısındaki Champagne ovasına doğru)'da iki ordu karşılaştı (Catalauni Ovası Çarpışması). 24 saat süren savaş sonunda Attilâ, Roma ordusunu tam bir imha ile yok etmeden ordusunu savaş meydanından çekti. Roma ordusu dağılmış, Batı Gotlar ve Frank kuvvetleri de savaş meydanından çekilmişlerdi. Üstelik Roma başkumandanı Aetius bir ara yanlışlıkla Hun kuvvetleri arasına düşmüş, daha sonra kurtulmuştu. Attilâ'nın çekilmesinin sebebi; Roma'nın insan ve asker deposu olan Galya barbarlarını safdışı bıraktığı ve Roma müttefiklerinin savaş gücünü kırdığı düşüncesi olsa gerektir. Gerçekten de Roma desteksiz bırakılmış, Aetius da gözden düşmüştür.

452 Atilla'nın İkinci Batı Roma Seferi: 451'de Galya'daki Catalauni Ovası Çarpışması'nda Roma ve Vizigot kuvvetleri karşısında neticesiz savaşın ardından Attilâ, 452 baharında 100 bin kişilik bir ordu ile yeniden İtalya seferine çıktığında, Roma'nın Hunlar'a karşı çıkaracak kuvveti

kalmadığı ortaya çıktı. Attilâ, Julia Alpleri'nden inip Po ovasına girdi. Amelia bölgesini işgale başlamasıyla İmparatorluğun o sıradaki başkenti olan Ravenna'nın Hun tehdidi ile karşı karşıya kalması, Roma sarayını, halkını ve barış yapma taraftarı olan Senato'yu endişe ve korkuya gark etti. Kilise de barıştan yana idi. Papa Leo I. başkanlığındaki Roma barış heyeti, Attilâ'dan Roma'yı esirgemesi ricasında bulundu (Temmuz ortası 452). Kıtlık ve salgın hastalıkların da zorlamasıyla bu emânı kabul eden Attilâ, büyük bir yanılgıyla Bizans gibi Batı Roma'nın da kendi irâdesine bağlandığı inancıyla merkeze döndü.

453 Atilla öldü: İkinci Batı Roma/İtalya seferinin ardından Atilla, şimdi sıranın "Dünya hâkimiyeti"'nin gerçekleşebilmesi için, Orta Doğu'daki Sasaniler'in itaat altına alınmasında olduğu inancında idi. Fakat O, İtalya seferinden dönüşte, zifaf gecesinde kan kusarak, 60 yaşında öldü (453).

453-469 Avrupa/Batı Hunlarının siyasi tarihinin sona ermesi: Yerine Hun tahtına geçen oğulları (sırasıyla; İlek (453-454), Dengizik (454-469), İrnek (469) babalarının yerini tutamadılar. Germen kavimlerine karşı yaptığı savaşta İlek'in ölümü ardından, Dengizik de yeniden hakimiyet ve birlik uğrunda Bizans karşısında can verdi. Ardından Hun tahtına oturan İrnek (469)'in ise artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına dönüşü Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihe intikali anlamına gelmekteydi. Batı kanadının merkezi Tuna, doğu kanadının ise Dinyeper havalisi olan Hun imparatorluğunun hâkimiyet sahası içinde (370-453 tarihleri arasında Doğu Avrupa, Batı Avrupa ve diğer coğrafyalarda yapılan akınlar, savaşlar neticesinde) başlıca şu topluluklar/kavimler bulunmaktaydı: Germenler (doğudan batıya): Doğu Got, Gepid, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi, Skir. İslâvlar (Orta ve Batı Rusya'da): Veneda, Ant, Sklaven. İranlılar (Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar dağınık

halde): Alan, Sarmat, Baştarna, Neur, Roxolan. Fin-Ugorlar (Ural'dan Baltık'a kadar): Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari. Türkler: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde Volga'ya kadar Beş-ogur, On-ogur, Şaragur, Azak'ın batısında Akatir, Volga'nın doğusunda Sabar ve başka Türk kütleleri. Sayıları 45'e ulaşan bu kavimler/topluluklar/zümreler, yalnız reisleri, şefleri veya krallarının devlete bağlılığından oluşmuş olan bir siyasî birliğin üyesi idiler. Hun devleti dahilinde umumiyetle sulh ve sükun hüküm sürerken, Roma imp. sık sık tâbî kavimlerin isyanlarıyla çalkalanmaktaydı. Batı Roma bu isyanlarla ancak Hunlar'ın yardımlarıyla başedebilmekteydi. Hunların bu isyanlara karşı Romaya desteği, aynı zamanda 436'dan itibaren bütün "Germania"nın Türk idaresine geçmesi neticesini verdi. Bu vesileyle şu kavimler de Hun hâimiyet sahasına dahil edildi: Burgondlar, Bayavurlar, Yuthanglar, aşağı Ren sahasındaki Franklar, Turingler, Longobardlar. Hattâ Hun hâkimiyeti, Kuzey Denizi ve Manş kıyıları ile Okyanus adalarına kadar kadar genişledi.

455-469 Hun üstünlüğünün sona ermesi ve tarihe intikali: Atilla Atilla'nın ölümünden (453) sonra imparatorluk kendi aralarında çatışmaya başlayan oğulları arasında paylaşıldı. Yerel halkların başkaldırılarıyla da mücadele etmek zorunda kalan Hunlar, Pannonia'da, yeri saptanamayan Nedao Irmağı yakınlarındaki büyük bir savaşta Gepidler, Ostrogotlar, Heruller ve başka halkların birliği karşısında bozguna uğradılar (455). Bundan sonra önemli bir güç olmaktan çıkarak toplumsal ve siyasal açıdan dağılmaya yüz tuttular. Son Hun başbuğu İrnek (469)'in ise artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına dönüşü ile Avrupa Hun İmparatorluğu tarihe intikal etti.

460 Eftalitler, Kuşanlar Devleti'ni ele geçirerek Hindistan'ı istila ettiler.

461-576 Sabar Devleti: Milâdî 5. ve 6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkaslar'ın kuzeyinde mühim tarihî roller oynamış bir Türk topluluğudur. Erken tarihleri hakkında kesin bilgiler bulunmayan Sabarların asıl yurtlarının, Tanrı Dağları'nın batısı ile İli nehri sahası ve de Büyük Asya Hun imp.na bağlı topluluklardan biri olmaları icabeder. Sabarlar hakkındaki ilk kesin haberleri, 461-465 tarihleri arasında Batı Sibirya kavimleri arasında yaşanan göç hâdiseleri münasebetiyle bilgi veren 5. y.yıl Bizans tarihçisi Priskos'ta bulmaktayız. Bu habere göre, doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar yerlerini terkedip batıya yönelmişler, Altaylar-Ural dağları arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Ogur-Türk boylarını yurtlarından atarak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir. Aynı sahada kurulduğu bilinen Sibir Hanlığı (16. asır)'nın da başkenti Sibir adını taşıyordu. Bu kelime zamanla çok geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir (Sibirya). Ruslar'ın önce Sibir (İsker) şehrini ele geçirerek bölgeye verdikleri bu ad, Rus harekâtı doğuya ilerledikçe daha geniş sahaları göstermiş, böylece Sabar Türkleri'nin hâtırası günümüze kadar yaşamağa devam etmiştir. 503 yılında Doğu Avrupa'da Bulgar gruplarını hâkimiyetleri altına alan ve Sabarlardan kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında İdil-Don arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban boylarına yerleşmesiyle Bizans ve Sasani İmparatorlukları ile komşu olan Sabarlar, Doğu Avrupa tarihinde önemli roller oynamışlardır. Balak (Belek?) idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabarlar'ın, Sasaniler'le anlaşarak, Bizans'a karşı savaştıkları (516), Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerledikleri bilinmektedir. Sasaniler'le yaptıkları savaşlarda hayli yıpranan Sabarlar, 557'ye doğru da Avarlar'dan ağır bir darbe yemişlerdir. Kısa süre sonra ise Sabar sahası, Kara Deniz'e kadar hâkimiyet sahasını genişleten

Göktürk idâresine girmiştir. Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerine de 576'da Bizans tarafından son verilen Sabarlar, Kür nehrinin güneyine yerleştirilmişlerdir. 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık halde yaşamışlar, bu sıralarda ortaya çıkan Hazar Hâkanlığı'nın esas kütlesini teşkil etmişlerdir.

469 Son Hun başbuğu İrnek: 455 bozgunu ardından İrnek, artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına döndü (469). Bu Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihe intikali anlamına geliyordu.

470 Ak Hun hükümdarı Kün-Han'ın Gupta Devleti'ni ortadan kaldırması: Yazdgird II zamanının (438-457) sonlarına doğru Uar-Hun/Ak Hun'ların başında bulunan Eftal (Abdel) hânedanından, Kün-han İran iç işlerine karışarak, himâyesine aldığı valîahd Peroz (Fîrûz)'u Sasani tahtına çıkarmış (458-484), hâkimiyetini Kuzey Hindistan'a doğru genişleterek orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devleti'ni dağıtmıştı (470'e doğru).

484 Ak Hun/Eftalitler, Ceyhun kıyılarında Sasaniler'i mağlûp ederek Herat bölgesini aldılar ve Sasaniler'i yıllık vergiye bağladılar.

VI. yüzyıl

534 Tabgaç Devleti'nin ikiye bölünüşü: 480'den itibaren Kuça ve etrafını Juan-juanlar'a kaptıran ve 494'de başkenti, Devlet meclisinin muhalefetine rağmen, bozkır bölgesinden güneydeki Çin merkezi Lo-Yang'a nakleden İmparator Hong II (Hio-wen, 471-499), Türk töresine karşı ağırlık kazanan bu soysuzlaşmayı (479'da yalnız başkentte 100 tapınak ve 2000'den fazla rahip bulunuyordu) 495 yılında, Türk örfünü, geleneklerini, giyimini, Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı. Tabiatiyle Türk atalarının askerî vasfını kaybeden Tabgaç devleti, yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisâdî ve sosyal sebeplerden de gittikçe gücünü

kaybetmekte idi. Bütün Kuzey Çin'e hükmetmiş olan bu devlet 534'e doğru (Ho-nan'da) Doğu Weileri ve (Ç'ang-an'da) Kuzey veya Batı Weileri olarak ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hânedanlara intikal etti.

540-550 Son Gupta imparatoru Vishnugupta'nın saltanatı.

550-557 Tabgaç Devleti ve siyasi varlığının tarihe intikali: 534 yılındaki bölünmenin ardından hızla Çinlileşen ve Çin siyasi ve kültürünün tesiri altına giren bu iki Tabgaç devleti'nin toprakları Çinli sülalerlerin eline geçti. Doğu Weileri'nin siyasi hakimiyeti ve toprakları yerini Ts'i/Ch'i sülalesine (550-557), Batı Weileri'nin siyasi hakimiyeti ve toprakları ise yerini Chou sülâlesi (557-581)'ne terketti. Böylece Tabgaçlar siysi tarihten silindiler.

552-745 "Türk" kelimesini Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan siyasî teşekkül Göktürk hâkanlığı: Türkler, Yuan-Yuan İmparatorluğu'nu yıkarak Türk Hanlığı'nı kurdular. Bu Türk Hanlığı, şeklî olarak Batı ve Doğu diye iki Hanlığa bölünecektir.

552 I. Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu Bumin Kağan öldü.

552-582/630 I. Göktürk Kağanlığı: Göktürk devletinin kurucu yabgusu Bumin, bir "Töles" isyanını bastırdıktan sonra (546), Juan-juan hükümdarı ile eşdeğer olduğunu göstermek için onun kızıyla evlenmek istemiş, fakat bu isteği reddedilmiştir. Bunun üzerine bir Tabgaç prensesi ile evlenen Bumin, vurduğu ağır darbe neticesinde Juan-juan devletini yıkmış (552 başları) ve resmen "İl-kagan" unvanını alarak, Ötüken (Eski Hun İmp.nun başkent bölgesi) merkezli müstakil Göktürk Hâkanlığı'nı kurmuştur (552). Kendi manevî ağırlığı altında olmak üzere devletin Batı kanadının idaresini kardeşi İstemi (İştemi, She-ti-mi 552-576)'ye veren Bumin, aynı yıl içerisinde (552) ölmüştür. Batı kanadında İstemi, doğunun yüksek hâkimiyetini tanıyan ve fetihlerine devam ederken, Ötüken'de (Doğu

kanadının başına da) Bumin'in oğulları K'o-lo (Kara) ve arkasından da kardeşi Mu-kan (553-572) geçmiştir. Mu-kan ve İstemi'nin başında bulunduğu Göktürk hâkanlığı bu devrede haşmetli çağına ulaşmıştır.

552-576 I. Göktürk Kağanlığı'nda İstemi (Batı kanadı kaganı 552-576) ve Mukan (Ötüken'de doğu kanadı kaganı 553-572) dönemi.

552-576 Bumin'in oğlu Göktürk devletinin batı kanadı kağanı İstemi (552-576) dönemi: İstemi'nin kumandası altındaki imparatorluğun bu batı ordusu da, kendi bölgesinde harekâtlara devam etti. Kısa sürede Altayların batısını Isık göl ve Tanrı dağları'na kadar hâkimiyeti altına aldı. Askerî ve siyasî faaliyet ve temasları sonucu Bizans ve Sasani gibi dönemin iki büyük imparatorluğunu Göktürk politikası izinden yürümeye zorladı. Böylece Göktürk hâkanlığını bir dünya devleti payesine yükselmiş oldu. İstemi İpek Yolu'nu ve ticaretini ele geçirmek için, Sasaniler ile işbirliği yaparak Ak-Hunlar'ın siyasi varlığına son verdi (557) ve bu amacına ulaştı. Ak-Hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. Böylece Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kâşgar, Hoten vb. bölgelerin Göktürkler'e intikali ile İç-Asya kervan yolu (İpek Yolu) da üçüncü defa Türkler'in eline geçmiş oluyordu.

553-572 Bumin'in oğlu Göktürk Devleti'nin doğu kanadı kağanı Mu-kan (553-572) dönemi: 555 yılında son Juan-juan kalıntılarını da ortadan kaldıran Mu-kan kağan, doğudaki K'i-tanlar'ın ve kuzeydeki Kırgızlar'ın ülkelerini de hâkimiyet sahasına dahil etti. Arkasından Çin'e yönelerek; önce Çin'de Tabgaçlar'ın yerine geçmiş olan Chou hânedanı (557-581) ve sonra da diğer Çinli Ts'i (Ch'i) hânedanı (550-557)'nı baskı altına aldı. Bu suretle batıda İstemi'nin harekâtlarından bunalan ve Göktürkler'e karşı Çin'den yardım isteyen Ak-Hun Eftalit Devleti'ne ve Maveraünnehir bölgesine Çin askerî desteğini kesmiş oldu. 100 bin kişilik büyük bir orduya malik olan Mukan kaganın, 564 yılında Ts'i'nin başkenti

Tsin-yang'ı muhasara ettmesiyle Göktürk baskı ve nüfuzunu daha bir şiddetle üzerinde hisseden Çin Chou imparatoru Wu-ti, Göktürk baskısını Mukan'ın kızı Aşina ile evlenmek suretiyle (568) hafifletebildi. Görüldüğü üzere kısa sürede İmparatorluğun Doğu kanadı, başta Çin olmak üzere bölgede Göktürk hâkimiyetini gerçekleştirmiş oldu.

553-568 Türkler ve Sasaniler, Eftalitleri ortadan kaldırmak için ittifak ettiler.

557 Eftalit/Ak Hun Devletinin, hakimiyetinin sonu: İran'da Anûşîrvân büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe, Ak Hun-Eftalitler sönükleşti. 552 yılında Orta Asya'da Göktürk hâkanlığı kurulup İstemi Yabgu, Maveraünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman ise, iki büyük imparatorluk arasında sıkışan Ak Hun-Eftalit Devleti'nin, Göktürkler'in mücadeleye giriştikleri Juan-juanlar'la olan siyâsî ve sıhrî râbıtaları da fayda vermedi. Anûşîrvân ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde Ak Hun iktidârı yıkıldı ve ülke Göktürkler'le İranlılar arasında paylaşıldı (557). Son temsilcisi Ak Hunlar olan ve üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyeti -Kafkasya'daki (Derbend kuzeyi-Hazar denizi arasında) Hunlar'ın Hazar Hâkanlığı idaresine girinceye kadar süren kısa hâkimiyetleri dışında- bu suretle tarihe karışmakla beraber, Hunlar'a mensup Türk soyundan çeşitli kütleler, büyük Hun çağında şahsiyetini bulan zengin kültürleri ile göreceğimiz gibi, Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alarında, Tabgaç, Göktürk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman Peçenek vb. gibi türlü adlar altında ve yeni, güçlü devletler, imparatorluklar kurarak yaşamağa devam etmişlerdir. Türk milleti denilen büyük âilenin çocukları olan bu kütleler, aynı zamanda Rus, Macar, İslâv-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluş ve gelişmelerinde başlıca rol oynamışlar ve daha sonraki bütün Türk-İslâm siyâsî

teşekküllerine askerî, hukûkî ve sosyal yönlerden ana kaynak vazifesini görmüşlerdir.

557-579 Çin'de Chou sülâlesi, Türk Tabgaçlar'ın yerini aldı. Göktürk kaganı Mukan tarafından ortadan kaldırıldı.

558-805 Avar Hâkanlığı: Frank Krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında Orta Avrupa'da, Hun, Sabar ve Ogur kalıntılarının bir karışımı olarak kurulan devlet, bölgedeki çeşitli Germen ve İslâv kabîlelerini de hâkimiyeti altına alarak 250 yıl Avrupa siyasetine yön vermiştir. Hâkimiyet sahası bugünkü Macaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Çekoslovakya, Avusturya ve güney Almanya'yı kapsamaktaydı. Avrupa Avar hâkanlığı kurucularının Türklüğü, araştırmalar ilerledikçe daha da kesinlik kazanmıştır. Asıl çekirdeğini Türk unsurunun teşkil ettiği Avar ordusunda, kalabalık Germen ve İslâv yardımcı kıtaları da kullanılmaktaydı. Avar Hâkanlığı'nın özellikle İslâv kavimleri üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılıyor. 4. yüzyıla kadar Germen Got'ların, daha sonra Hun İmparatorluğu'na bağlı olarak Türkler'in hâkimiyetine giren İslâv topluluklarının tarihi o zamandan itibaren aşağı yukarı "Türk tarihinin bir parçası" durumuna girmiştir. Kalabalık İslâv kütlelerinin çeşitli Doğu Avrupa bölgelerine ve Balkanlar'a dağılması hâdisesi daha çok Avarlar devrinde vukua gelmiş ve bu büyük ölçüdeki göçler "Avar hâkanlığı'nca ihtiyaç duyulan toprak mahsullerini elde etmek için onlara tarım işleri, aynı zamanda, sınır bekçiliği yaptırmak maksadı ile" Avar idaresi tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir. Bu suretle türlü İslâv kabileleri bugünkü Çekoslavakya'ya, Elbe nehri boyuna, Dalmaçya kıyılarına, Balkanlar'a sevkedilmişlerdir. Böylece, 584'de piskopos Suriyeli Johannes'in ifâdesi ile "Eskiden ormanlardan dışarı çıkmağa cesaret edemezken, Avarlar sayesinde savaşa alışan ve altun, gümüş, at sürüsü sahibi olan İslâvlar'ın" sistemli göçürülmeleri yolu ile günümüz Orta ve

Doğu Avrupa etnik haritasının Avar hâkanlığı tarafından çizildiği anlaşılmaktadır. Bugün Kafkaslar’da yaşayan Avar zümresinin de onların torunları olduğu kabul edilir.

567-569 Göktürk-Bizans yakınlaşması ve ittifakı: Akhun topraklarını paylaşmada istediğini elde edemediğini düşünen Sasani Anuşirvan, İpek Yolu ticaretinde Göktürkler’e sıkıntı çıkarmaya başladı. İstemi, Sasanilerle uzlaşma ümidinin kaybolduğunu görerek Bizans’la ittifak siyasetine yöneldi. Bu amaçla İstanbul’a bir heyet gönderdi (567. Heyet başında Sogdlu bir ipek tâciri ve diplomatı olan Maniakh bulunmaktaydı). Bu, Orta Asya’dan Bizans (İstanbul)’a giden tarihin kaydettiği ilk resmî heyet idi. Türk heyetini ilgi ile karşılayan imparator Justinos II, kendisine gönderilen “İskitçe (yani Türkçe) “ mektuptan ve Maniakh’dan dinlediği şekliyle meselenin ciddiyetini anlamış ve bir ittifak andlaşması için de Türk hâkanına umûmî vâli Zemarkhos başkanlığında bir heyet göndermiştir (569 Ağustos başı). Karadeniz-Kafkaslar-Hazar Denizi-Aral gölü arasından Talas yolu ile Tanrı dağlarındaki Ak Dağ (Altun Dağ)’daki Türk hâkanının huzuruna çıkan heyetle bir anlaşma yapılmış ve İstemi siyasetinde başarı sağlamıştır.

6. yüzyıl sonları Eftalitler, Avar Hanlığı’nı kurmak üzere batıya Rus steplerine göçtüler (6. yüzyıl sonları).

570 Hz. Muhammed (a.s.)’in dünyayı teşrîfleri.

Nisan 571 Hazret-i Muhammed (a.s.) doğdu (20 Nisan 571).

572 Mukan Kagan’ın ölümü: İstemi’nin faaliyetleri de dâhil, imparatorluk adına yapılan bütün faaliyetlerin, kendi adına yapıldığı Doğu Göktürk hâkanı Mukan 572’de öldü. Devleti muazzam bir genişliğe ulaştıran Mukan’ın hâtırası Orhun Kitabeleri’nde aksini buldu. Bu büyük hâkanın Ötüken’de düzenlenen muhteşem cenâze töreninde, Bizans imparatorluğu da dahil, komşu devlet ve kavimlerin heyetlerinin de hazır

bulunması, devletin ulaştığı saygınlığın bir işaretiydi. Mukan'dan sonra da bu saygınlık devam etmiştir. Zira Mukandan sonra devletin başına geçen kardeşi T'a-po (572-581)'yu tebrik için, 100 bin top ipek hediye gönderen Chou imparatoruna ve yine çeşitli hediyeler gönderen Ts'i (Ch'i) imparatoruna Türk hâkanı, "Oğullarım" diye hitap etmekteydi. Bu, bütün Kuzey Çin'in Türk himâyesine alındığının da bir göstergesiydi.

572-581 T'a-po kagan ve Göktürk Devleti'nin merkez hâkanlığı (Doğu kanadı)'nın ikiye bölünüşü: Mukandan sonra merkezdeki doğu kanadının başına geçen kardeşi T'a-po (572-581), sınırları oldukça genişlemiş olan Göktürk Devleti'nin, kendi idâresindeki Doğu kanadını da yine ikiye böldü. Bu Doğu'nun doğusuna, kardeşi K'o-lo'nun oğlu Şê-t'u (İşbara)'yu, batısına da küçük kardeşi Jo-tan'ı "kagan (küçük kagan) " unvanları ile tayin etti. Kendisi de bir Ts'i prensesi ile evlenme sevdasına kapıldı. Üstelik, bir Buda heykeli ve tapınağı yaptırarak, Türk içtimâî hayatına uygun olmadığı eskidenberi bilinen Budizm'i ülkede himâyeye kalkıştı. Dış politikada da yanlış adımlar atıldı. Göktürk haşmeti zevâle yüz tutmuş gibi idi. Ts'i Devleti'nin, Chou hânedanı/devleti tarafından yıkılması (577) üzerine, oradan kaçarak kendisine sığınan bir Ts'i prensini "Çin kaganı" ilân etmesi, Choular'la aranın açılmasına sebep oldu. Bu sebeple kalabalık bir ordu ile "Pekin" bölgesine doğru ilerleyen T'a-po, kendisine bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu. Ayrıca Choulular, Ts'i prensi'nin de kendilerine teslimini şart koşmuşlardı. Bu isteği doğrudan değil de, bir av esnasında Ts'i prensinin kaçırılmasına göz yumarak dolaylı yoldan yerine getirmesi, millet nazarında T'a-po'nun itibârını sarstı.

572-591 Sasanîler'e karşı Türk-Bizans ittifakı ve Sasani-Bizans çatışmalarından istifade ile Göktürkler'in Azerbaycan'a hakim olmaları: Bu çatışma sırasında hâkimiyetini Harezm üzerinden Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban ırmağına kadar yaymağa çalışan Göktürkler, Azerbaycan'a da

girmişlerdi. Fakat batı istikametindeki bu Göktürk ilerleyişi ve Sasaniler'e karşı ortak hareket, Bizans'ın da bölgedeki bazı plan ve siyasetleri sebebiyle gecikmiş ve ancak Ânûşirvân'ın oğlu "Türk-zâde (İstemi'nin torunu) " lakaplı Ormuzd IV (579-590)'un son yıllarında (588) yapılabilmiştir [s.101]. Bu gecikmenin sebebi, Bizans'ın, Göktürkler'in düşmanı olan Avarlar'a himâye ile kucak açması ve Göktürkler'in bağlantı kurarak destek almak istediği Güney Kafkasya'daki Sabar Türk kütlesini 576'ya doğru dağıtarak Göktürk ilerleyişini ve hızını kesmek istemesidir.

576 Hazarlar: Türkler'in, Kafkaslar'ı istilası ve Hazar Hanlığı'nı kurmaları.

576 Göktürk batı kanadı kaganı İstemi öldü: Merkezde (Doğu Göktürk) yaşanan iç sarsıntılara bir de Batı kaganı İstemi'nin ölümü eklendi (576). "Ben, esirlerimiz olan Uar-Huniler'in hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum…. Bize karşı gelmek cesaretini gösteren Alanları, On-ogurları görüyorsunuz. Roma'ya da geleceğiz" diyerek, Göktürk sınırlarının Kafkasya'nın kuzeyine ulaştığını ortaya koyan İstemi, hedefte Bizans'ın olduğunun işaretini vermiş ve bunu gerçekleştirmek için de Kırım'daki Bizans'a ait Kerç (Bosporos) kalesini ele geçirmiştir (576). Bu tarih aynı zamanda, Mançurya sınırlarından başlayarak Karadeniz'e kadar uzanan Göktürk hâkanlığının, genişlemesinin son noktasına ulaştığı tarihdir.

576 İstemi Kaganın Kırım'daki Bizans'a ait Kerç (Bosporos) kalesini ele geçirmesi.

576-603 Tardu Kagan: İstemi'den sonra Batı kanadının başına oğlu Tardu (576-603) geçti. Cesaret ve savaşçılığı babasını hatırlatmakta idiyse de, T'a-po'nun açmış olduğu ayrılık çizgisini, siyasî ihtirasları sebebiyle büsbütün derinleştirmekten kurtulamadı. Doğu Kanadında İşbara'nın hakimiyetini kabul etmeyen Ta-lo-pien, Çin yönlendirmesiyle Tardu'nun

yanına geldi. Siyâsî ihtiras peşine düşen Batı yabgusu Tardu, Doğu'daki yeni hâkanla devletin tamamına hakim olmak için mücâdeleye başladı.

581 Göktürk doğu kanadı kaganı T'a-po öldü: T'a-po kagan, 581'de ölürken kendi oğlu yerine Talopien'nin hâkan olmasını istediyse de, Toy/Devlet Meclisi bu isteği reddederek (zira Talopien, Mukan kagan'ın, asil, yâni Türk soyundan olmayan hanımından idi) T'a-po'nun yerine K'o-lo'nun oğlu İşbara hâkanlığa getirilmiştir.

581-587 İşbara kagan: Tapo'dan sonra Merkezdeki Doğu Hâkanlığının başına geçen İşbara karısının telkinlerine kapılarak Çin'e, Sui Hanedanı'na karşı ordu sevketti. Kendisi bir Chou prensesi olan Ts'ien-ki, Choular'ı altederrek iktidarı devralan Suiler (581-618)'den intikam almak istiyordu. İşbara'nın iç karışıklıkları bertaraf etmeden Çin üzerine yönelmesi Göktürk Devleti'nin 582 yılında kesin olarak ikiye bölünmesi sonucunu verecektir (bkz.: 582, 587).

582 Çin entrikaları ve I. Göktürk Hâkanlığı'nın, Batı ve Doğu Göktürk hakanlığı olmak üzere resmen, kesin olarak ikiye ayrılması: Bumin kagan zamanında idarî olarak şeklen ikiye ayrılmış olan Göktürk hâkanlığı, 582 yılına gelindiğinde Doğu'da İşbara, Batı'da ise Tardu idaresinde iki kanad şeklinde idi. Bu arada dahili sıkıntı ve çalkantılar yaşanmaktaydı. Her iki kagan da bir diğerini kabullenmek istememekteydi. Buna Çin entrikaları da eklenince kaçınılmaz sonuç gerçekleşti. Zira İşbara'nın Çin'e ordu sevkine Sui imparatoru Wen-ti, Çin şehirlerinde imtiyazlı ticaret hakkına sahip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırarak karşılık verdi. Bunun üzerine İşbara Çin'e sefer düzenledi. Çinliler entrikalarını daha da arttırdı. Wen-ti, yabgu Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek, onu Göktürk hâkanı olarak kabul ettiğini bildirdi. İhtirâsı alevlenen ve İşbara'nın Çin'e karşı ortak askerî harekât isteğini reddeden Tardu, hâkanlığın Doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582).

Böylece Göktürk hâkanlığı resmen ikiye bölünmüş oldu. Bu entrikaları ile, 350 yıldanberi ilk defa Çin'de siyâsî birliği kuran ve daha sonra iktidara gelecek olan kudretli T'ang sülâlesine siyasî zemin hazırlayan Sui sülâlesi, Çin'de iktidarını pekiştirirken, Türk hâkanlığı da: İşbara idaresindeki Doğu Göktürk hâkanlığı ve Tardu idaresindeki Batı Göktürk hâkanlığı adıyla ikiye ayrılıyordu.

582 Bizanslı tarihçi Agathis'in ölümü.

582-630 Göktürkler'in Batı ve Doğu Göktürkleri olmak üzere iki ayrı devlete bölündükleri dönem.

587 Doğu Göktürk hakanlığının Çine tabi olması ve İşbara kaganın ölümü: İşbara, Tardu'nun istiklâlini ilân etmesinden sonra birçok cephede mücadele etmek mecburiyetinde kaldı. Çinli diplomat-general Ç'ang-sun Şeng ile mücadele yanında onun kışkırttığı Türk kumandanlarıyla da mücadele ediyordu. Yine Ta-lo-pien'e bağlı oldukları gerekçesiyle, bazı yüksek rütbeli kumandanlarını, gerek vazifeden uzaklaştırmak, gerekse de cezalandırmak yoluyla bertaraf etmekteydi. İşbara, gücünden çok şey kaybettiğini görmüş ve özellikle de Tardu-Ta-lo-pien ikilisinin tehdidini yakından hissetmekteydi. O da Tardu gibi Çin Sui imparatorundan askerî destek ve barış istemek zorunda kaldı. Türk hâkanının isteklerini memnuniyetle kabul eden Wen-ti, yardım ve barış görüşmeleri için adamları diplomat Yü K'ing-tsi ve Ç'ang-sun Şeng'i gönderdi. Bu iki Çinli, Türk başkentinde Türk hâkanınan hakaret edecek kadar ileri gittiler, ses çıkarılamadı. "Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hâkanı "Ç'en/ bende" ilân ettikten sonra ülkelerine döndüler. Bütün bu gelişmeler neticesi Doğu hâkanlığı Çin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Gelinen noktayı yeterli görmeyen Çin imparatoru, daha da ileri giderek Türkler'i, Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeğe, onların âdetlerini kabule teşvik ve mecbur etmesi için İşbara'ya baskıda bulunmaya başladı. İşbara'nın

kültürel asimilasyon amacını güden W'en-ti'ye verdiği cevap, Türk millî kültür tarihi açısından dikkate değer ibretler içermektedir: “Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin âdetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalâde hassastır, âdetâ çarpan tek bir kalp gibidir”. Ancak siyaseten de olsa İşbara şunu da ilâve etmekten geri duramamıştır: “Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır”. Büyük Göktürk hâkanlığının parçalandığı, tâbî kütlelerin ayaklandığı/ayrıldığı, Türk kütlelerinden bazılarının Çin'e ilticâya başladığı, hükümdar âilesi mensuplarının birbirine girdiği bu karışık devrede İşbara öldü (587). Yerine kardeşi Ç'u-lo-hou (=Ye-hu kagan) ve arkasından da Toy tarafından Tulan (588-600) hâkan seçildiyse de kötü gidişatın önüne geçilemedi.

588-599 Batı Göktürk kaganı Tardu'nun batıdaki başarıları: Hoten bölgesini hâkanlığa bağlamış olan Tardu, Ormuzd IV “Türk-zâde” zamanında (İran-Bizans mücadeleleri esnasında) İran iç işlerine müdahalelerde bulunmuştur. Derbend kuşatılmış, yine bir Göktürk ordusu da Herât ve Bâgdîs havâlisine girmiştir (588-599). Bu Türk ordusunu durdurmayı başaran Sasani kumandanı Bahram Çûpî, Ormuzd IV'u tahttan indirerek, onun oğlu Hüsrev Perviz'i İran tahtına oturttu. Ancak onun da kaçması üzerine kendisini “Şehinşâh” ilân ederek Sasani tahtına oturan Bahram, Bizans karşısında yenilince ülkesinde tutunamadı ve Göktürkler'e sığındı. Tardu'nun bu başarıları Bizans karşısında psikolojik bir üstünlük sağllıyordu. Yine Çin kaynaklarının ifadesine göre Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral havâlisi, Kâşgar, Maveraünnehir ve Merv'e kadar Horasan havâlileri üzerinde hâkim bulunan ve ulu hâkan olarak “Bilge Kagan” ünvânını taşıyan Tardu, Bizans İmparatoru Maurikios'a bu

üstünlüğünü yazdığı mektubun başlığında şöyle ifâde etmiştir: “Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hâkan’dan Roma imparatoru’na…”.

588-600 İşbara’dan sonra Doğu Göktürk hâkanlığı tahtına kardeşi Ç’u-lo-hou (=Ye-hu kagan) ve arkasından da Toy tarafından Tulan (588-600) hâkan seçildi.

VII.Yüzyıl

600 Çinli Sui imparatoru Wen-ti’nin de kışkırtmasıyla, 582 yılında hâkanlığın Doğu kanadının yüksek otoritesini tanımayan ve batıda kendi istiklâlini ilân eden Tardu, her iki kanadı da kendi idâresinde birleştirme çabası içindeydi. Çin’in, Tulan hâkan’a karşı kardeşi K’i-min (T’u-li)’i tutarak Doğu hâkanlığını karıştırması üzerine Çin’e karşı sefere çıktı. Çinli general Ç’ang-sun Şeng’in su kaynaklarını zehirlemesi sebebiyle, büyük asker ve at kaybına uğradı (600).

600-609 Tulan’ın ardından Doğu Göktürk hâkanlığı tahtına K’i-min (=T’u-li) oturdu: Başta Ç’ang-sun Şeng olmak üzere Çin’in amacı, Göktürk hâkanlığını çökertmek ve hatta Türk kültür ve varlığını yok etmek idi. Bu amaçla raporlar hazırlanmakta, Göktürk âilesi birbirine düşürülmekte, entrikalar çevrilmekte idi. Çin’in muvafakati ile Tulan’dan sonra tahta Ye-hu’nun oğlu K’i-min (=T’u-li, 600-609) geçirilmişti. Karısı bir Çinli prenses (Ts’ien-kin) olan K’i-min, Doğu hâkanlığını da hâkimiyeti altına almaya çalışan Tardu’ya karşı kullanılmakta idi. K’i-min, tam bir Çin kuklası idi. 607 tarihli bir mektubunda “Haşmetpenâh’ın âciz bir bendesi” olduğunu söyleyen K’i-min, daha da ileri giderek, atası İşbara’nın kabul etmediği “Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa hazır bulunduğunu” ifade edebiliyordu.

603 Batı Göktürk hakanlığında iç isyanlar ve Tardu’nun ölümü: Batıdaki üstün başarılara karşın, Doğuda Çin entrikalarının da

kışkırtmasıyla birbirleriyle mücadele eden Doğu-Gök Türk hâkanları Tulan ve K'i-min'e karşı, Tardu'nun sert bir tutum takınması, başta Tölesler olmak üzere Türk boyları ve yabancı kavimlerin isyanlarına sebep olmuş, bu iç isyanları bastırma uğrunda mücâdele ederken Kuku-nor havalisinde Moğol T'ü-yü-hunlar arasında kaybolmuştur (603).

603-619 Batı Göktürk kaganı Ho-sa-na (Ç'u-lo Kagan) ve Suilerle işbirliği: İsyanların arttığı, nizamın bozulduğu Batı Göktürk hâkanlığının başına getirilen Tardu'nun torunu Ho-sa-na, Doğu hâkanlığına karşı Suiler'le işbirliğine kalkmış, hatta ülkeyi terkederek Çin sarayında yaşamağa başlamıştır. Doğu Göktürk hâkanı Şi-pi kagan bunu teslim alarak öldürtmüştür (619). H'o-sa-na'dan sonra Toy, Tardu soyundan Şi-koei'yi hâkanlığa getirmiş, düzelmeğe başlayan asâyiş ve nizam, Tardu'nun küçük torunu T'ong Yabgu (619-630) zamanında gerçek anlamda sağlanabilmiştir.

609-619 K'i-min'in yerine oğlu Şi-pi (Shih-pi) kagan Doğu Göktürk tahtına oturdu (609-619): Şi-pi, babasından dişli çıkarak, Çinli bir prensesle evli olmasına rağmen, onu Türk menfaatleri için Çin'e karşı bir paravan olarak kullanmayı başardı. Çin'in Göktürk iç işlerine müdahalesini önleyen Şi-pi, 5-6 yıl gibi kısa bir zamanda Doğu Hâkanlığı topraklarındaki karışıklıkları bertaraf ederek, batıda Tibet'e, doğuda da Amur nehrine kadar tekrar itaat altına aldı (615). Endişeye kapılan Sui hükümdârı yeni fitne planlarını devreye soktu. Fakat hâkan bu tuzaklara düşmedi. Çin'e verilen yıllık harac kesildi. Çin'e karşı savaş hazırlığı başladı. Şi-pi'nin amacı, kuzey eyaletlerini gezmeye çıkan Çin Sui hükümdarı Yang-ti'yi yakalamaktı. Fakat hâkanın Çinli karısı İ-ç'eng tarafından haber ulaştırıldı ve Yang-ti süratle geri dönmeye başladı. Takipçi Göktürk süvarilerince Şan-si'de Yen-men (bugünkü Tai-hien) mevkiinde kuşatılan ve üzüntüsünden ağladığı rivayet edilen hükümdarın imdadına yine bu Çinli prenses yetişti.

Prenses İ-ç’eng, Göktürk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı şâiyasıyla Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (615).

615-619 Doğu Göktürk kaganı Şi-pi’nin Çin iç siyasetine müdahalesi ve Sui Hanedanı’nın sonu (618): Sui kralı Yang-ti’nin 615 yılında Göktürk ordusu karşısında zor duruma düşmesi Çin’de iç karışıklıklara sebeb oldu, dahilî muhalefet gittikçe yoğunlaştı. Bu sefer de Çin ileri gelenleri Göktürkler’e sığınmaya başladılar. Şi-pi, şimdi Çin siyasetini, karşı silah olarak Çin’e karşı kullanmaya başladı: Şi-pi, Çin sarayını yağmalayarak ele geçirdiği değerli eserleri Türk hâkanına sunan Liang Shi-tu’yu “Çin kaganı, 617” ilân ederek, kendisine kurt başlı bir sancak verdi. Liu Wu-Chou adlı diğer bir kumandanı da “Batı Çin kaganı” ilân ederek, Suiler’e karşı sefere çıkardı. Şi-pi’nin siyâsî faaliyetlerinden tarihî bakımdan en önemlisi ise, Çin umûmî vâlilerinden Li Yüan’ı desteklemesi olmuştur. Onunla yapılan bir anlaşma sonucu; Türk ordusunun da yardımı ile Li Yüan, Suiler’i Çin tahtından uzaklaştırmış, başkent Ç’ang-an’daki imparatorluk servetini Türk hakânına takdim etmiş, 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Bu suretle Türk desteğini alan, Sui sülâlesini iktidardan uzaklaştıran Li Yüan, Çin’de 300 yıl kadar sürecek olan ünlü T’ang sülâlesi’ni (618-906) kurmuş ve kendisi de Kao-tsu (618-626) unvanı ile Çin imparatoru olmuştur.

618-906 Çin’de Sui Hanedanı’nın sonu ve Tang Hânedanlığı’nın kuruluşu: Doğu Göktürk kaganı Şi-pi’nin desteği ile Sui sülâlesini iktidardan uzaklaştıran Li Yüan, Çin’de 300 yıl kadar sürecek olan ünlü T’ang sülâlesi’ni (618-906) kurmuş ve kendisi de Kao-tsu (618-626) unvanı ile Çin imparatoru olmuştur.

619 İktidarı döneminde Doğu Gök Türk hâkanlığını Çin boyunduruğundan kurtaran Şi-pi kagan öldü.

619-621 Doğu Gök Türk hâkanlığında Şi-pi'den sonra yerine kardeşi Ç'u-lo (619-621) geçti. O da kardeşi gibi Çin'e karşı sert bir siyâset gütmekteydi. Bu sefer T'ang sülâlesine karşı Sui sülâlesini destekleyen Ç'u-lo, karısı İ-ç'eng tarafından zehirlenerek öldürüldü.

619-630 Batı Göktürk kaganı T'ong Yabgu ve son istikrar: Şi-koei'nin ardından hâkanlığa Tardu'nun küçük torunu T'ong Yabgu getirilmiş ve onun zamanında gerçek anlamda iç istikrar sağlanabilmiştir. Akıllı ve cesur, mâhir bir savaşçı ve seçkin bir taktikçi olan T'ong-Yabgu, Tölesler (Orhun, Tola ırmakları ile Aral-Kafkaslar arasında bulunan)'i hâkimiyeti altına almış, güneyde Gandahar'a kadar ilerleyerek İranlılar'ı yenmiş, Çin ile dostane ilişkiler kurmuştur. Bir kaç yüz bin kişilik güçlü bir süvari ordusuna mâlik olan Batı Göktürk hâkanlığının merkezi, Talas şehri (bugünkü Evliyâ Ata)'nin 75 km güneydoğusundaki Bin-vul (Bin-bulak/bin pınar) mevkiinde idi.

620 Hz. Muhammed Peygamberlikle görevlendirildi.

621-630 Son Doğu Gök Türk kaganı Kie-li: Ç'u-lo'nun yerine geçen kardeşi Kie-li de prenses İ-ç'eng ile evlenerek onun kuklası olmuştur. Kie-li, Çin'e yaptığı plansız iki askerî teşebbüs başarısızlıkla neticelenince, millet nezdinde itibarını kaybetti. Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ayaklandılar (627). Tarduş başbuğu İ-nan'ın darbeleri yıkıcı oldu, bu karışıklık ve isyan ortamı, birçok Çinli'nin tekrar Çin'e dönüşüne sebep oldu. K'i-tanlar ve diğer bazı kavimler Çin ile temasa geçmeye, sınır boylarında yaşayanlar Çin'e bağlanmaya başladılar. Göktürk hâkanı Kie-li, kuşattığı bir şehri mağlub olarak terkedip çekilirken, yakalanmış ve Çin başkentine götürülmüştür (630).

Eylül 622 Hz. Muhammed (a.s)'in Hz. Ebubekir ile Mekke'den Medine'ye hicreti (17/20/24 Eylül 622). Bu olay Hz. Ömer zamanında Hicri Takvim'inde başlangıcı sayılmıştır.

622-628 Herakleios’un Sasani başkenti Medâîn (Ktesiphon)’e kadar uzanan sürekli seferleri (622-628): Bizans seferleri ile Sasani imparatorluğu büyük sarsıntılar geçirmeye başlamış, böylece sonraki yıllarda İslâmiyet’in İran’da kısa sürede hakimiyet kurması için önemli bir zemin oluşmuştur. Bu duruma er-Rûm Sûresi’nde de işaret olunmaktadır.

624 Hz. Muhammed 15 Martta Mekkelilerle Bedir’de savaştı ve onları yendi (15 Mart 624).

625 Medineli Müslümanlarla, Mekkeli Müşrikler arasında Uhud Savaşı yapıldı (23 Mart 625).

627 Hendek Savaşı yaıldı. Medineyi muhasara eden Mekkeli Müşrikler yenildiler (31 Mart 627).

630 Medineli Müslümanlar, Mekke’yi Müşriklerden aldılar. Huneyn Savaşı yapıldı. Tebük Seferi düzenlendi. Hz. Ebu Bekir Hac kafilesi başkanı olarak Mekke’ye gitti.

630 Çinliler, Ötüken bölgesi (Doğu Göktürk hakanlığı toprakları)’ni işgal ettiler.

630 Doğu Gök Türk hakanlığı’nın yıkılışı: Son kağan Kie-li’nin ölümü ardından Tang imparatoru T’ai-tsung (627-649), kendini aynı zamanda “Gök Türk Kaganı” ilan etti. Böylece 630 tarihinde resmen Doğu Göktürk istiklâli sona ermiş oldu. Hâkanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılmış, herkes başının çaresine bakmaya başlamış, kimisi de çareyi Çin’e sığınmakta bulmuştur. Aşina âilesinden gelen bazı kaganlar ise, Çin sarayının emrinde olarak saraya hediyelerle sadakat ziyaretleri yapan, imparatordan çeşitli unvanlar alan birer kukla durumuna düşmüşlerdir. Göktürk tebası Türkler, Kuzeybatı Çin’de (Ordos) Sed boyunki “6 Eyalet” bölgesine yerleştirildi. Çinlileşmesi de beklenen bu Türkler 50 yıl boyunca kimliklerini unutmamışlar, hatta bazı ufak başkaldırılarda da bulunmuşlardır: Aşina soyundan bir prens, Altaylar’da

Türk hâkanlığını ihyâya çalışmış (646-649), On-oklar'ın başında bulunan Göktürk hükümdar soyundan Tu-çi kendini "kagan" ilan ederek, Tibetliler'le ittifaka girişmiştir. Bu başkaldırılardan belki de en önemlisi ve dikkat çekici olanı, bir Göktürk prensi olan Kürşad'ın 639 yılındaki teşebbüsüdür.

630 T'ong Yabgu'nun ölümü ve Batı Göktürk hakimiyetinin sona erişi: Hâkanlığın bu son deminde yaşanan parlak yıllar, Nu-şi-pi ve Karluk isyanlarıyla gölgelendi. Üstelik T'ong Yabgu'nun, (To-lular éliği) amcası ile mücadelesi esnasında ölmesi (630) devletin sonunu getirdi. Nu-şi-piler kendi hâkanlarını seçmek istedilerse de, sonunda T'ong Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşmişler, fakat bu seferde Tölesler'in ayaklanması devletin Çin'e bağlanması neticesini verdi. Merkezdeki Doğu Göktürkleri gibi batıdaki bu Göktürk hâkanlığı da çine tabi olmaktan kurtulamadı.

630-1016 Hazar Hâkanlığı: Sabarlar'ın devamı olan Hazarlar, 558-630 arası Göktürkler'in Batı'daki en uç kanadı idi. Kafkaslar ve Kara Deniz'in Kuzeyi, İdil-Özi, Çolman-Kiyev arasında hüküm sürmüşlerdir. Hâkanlığın ana toprakları İdilKafkaslar ve Don arasıdır. Yahudiliği benimseyen tek Türk zümresidir. 965 yılında Rus Knez Svyatoslov Hazar Hâkanlığını yıkmıştır. [İdil=Volga, Özi=Dinyeper, Çolman=Kama].

630-640 Çinliler, Tarım Havzası'nı ele geçirdiler.

630-665 Büyük Bulgarya: 630 yılında Göktürk Devleti'nin fetret dönemine girmesiyle, Hazarlar gibi çoğunluğunu On-Ogurların oluşturduğu Bulgarlar da siyasî bağımsızlıklarını kazanarak Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular. Kurucusu olan Kourt Doulo sülalesi Asya Hun tanhuları ailesine kadar uzanır. Hazar Hâkanlığı'nın baskıları sonucu kısa sürede dağıldı: Kourt'un oğlu Bat-Bayan, Hazarlara tabî olarak, Macarlar ve On-Ogur Bulgarlar'ın başında Kafkasya'daki yurtta kaldı. Günümüzde Kafkasya'da

yaşayan Balkarlar’ın bunların halefleri olduğu sanılmaktadır. Bat-Bayan’ın kardeşi Asparuh da kalabalık bir Bulgar kütlesiyle Tuna’ya yönelmiş (Tuna Bulgarları=İç Bulgarlar) buradan’da 668 yılında Balkanlara geçerek 679 tarihinde Tuna Bulgar Devletini kurmuştur. Çoğunluğunu Otuz-Ogurlar’ın oluşturduğu bir kütle kuzeye çekilerek İdil Bulgarları=Dış Bulgarları oluşturdu (Volga/İdil Bulgar Devleti).

630-680 Göktürkler’in siyasi birlikten yoksun kaldıkları dönem (Fetret Dönemi): Genel Göktürk tarihi için karanlık bir devir olan 630 yılı, her iki Göktürk Devleti’nin de Çin karşısında boyun eğdiği bir tarihtir. Bundan sonra, Doğu hâkanlığında olduğu gibi, Batı hâkanlığında da, Göktürk gruplarının başında Aşina soyundan birçok prens/kagan bulunduysa da bunlar, çoğunlukla Çin’in himâyesinde, kontrolünde ve desteğinde birer kukla memur olmaktan öte bir şey ifade etmemekteydiler. Fakat Çin, Batı Göktürk topraklarını ancak 658’de tümüyle kontrolüne alabildi. Hatta bir ara Türgiş ve Karluk desteğinde hâkan Ho-lu (653-659) istiklâl mücadelesinde bulundu. Fakat Çin karşısında başarılı olamadı.

630-682 Dokuz-Oğuz Kağanlığı ve Göktürkler’e katılışı: “Oğuz” adı, aslında “éthnique” bir isim olmayıp, doğrudan doğruya “Türk kabileleri” mânâsını ifâde eden bir kelimedir. Milâdî 6. asırdan itibaren Göktürk hâkanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı-iki Göktürk dönemi arasındaki fetret devrinde (630-680)-birçok Türk boyları gibi kendi aralarında bir birlik teşkil ederek, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz Kaganlığı’nı kurmuşlardı. Bu Oğuz devleti

682 yılında İlteriş kagan tarafından mağlup edilerek, Göktürkler’e dâhil edilmişti. Bu muharebede ölen bu Oğuz Devleti’nin kaganı “Baz Kagan”‘a ait olan balbal ise, daha sonra İlteriş Kagan’ın mezarına dikilmiştir. Kitabelerdeki oğuzlarla ilgili ifâdeler-özellikle de Oğuz isyanları ile ilgili olarak-, Oğuzlar ile Göktürkler arasında bir ayırım yapılmadığı, hattâ

hâkanlığın temelini Oğuzlar'ın teşkil ettiği görüşünü kuvvetli kılmaktadır. Oğuz kabileleri, Göktürkler'i meydana getiren topluluktan başkası değildi. Çin kaynaklarında, Çinlilerce artık çok iyi tanınan Göktürk hâkanlığı devrinde Oğuzlar'ın kendi başlarına (yâni doğrudan doğruya "Oğuz" olarak) zikredilmeyip, sadece Dokuz Kabile "Kiu Sing" diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat T'u-küe "=Türk"'den ibaret topluluğun ayrı bir isim altında belirtilmesine ihtiyaç bulunmadığını gösterir. Kitâbelerde I. Göktürk hâkanlığı çağında "Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten ileri gelmiş olmalıdır. Ancak fetret devrinde bazı kabileler kendi aralarında teşkilatlanarak bir "devlet" kurmuşlardı ki, II. Göktürk hâkanlığı zamanında hükümdar âilesine karşı ayaklanan ve hükûmetin diğer imkânları ile bastırılmasına çalışılan, bu teşkilâtlanmış birlik "=Oğuz"'tir.

632 Hz. Muhammed (a.s.)'in irtihâli ve İslâm Devleti'nin genişlemeye başlaması (8 Haziran 632). Hz. Ebu Bekir, Müslümanların ilk Halifesi seçildi (632-634).

634-644 Hz. Ömer'in Halifeliği (şehit edilmesi 23 Kasım 644).

636 Kadisiye Savaşı: Sasaniler ile Müslüman Araplar arasında yapılmıştır.

636-642 Sasani-Bizans çekişmesinin sağladığı elverişli ortamda yayılma olanağı bulan Araplar, Kadisiye (636/637) ve Nihavend (642) çarpışmalarımn ardından İran'ı ele geçirdiler.

636 Müslüman Araplar'ın Filistin'i feth ettikten sonra burası, Haçlı Savaşları'nın hedefi haline geldi.

639 Kürşad İhtilâli: 588 yılında savaş meydanında ölen Göktürk kaganı Ye-hu (Ç'u-lo-hou)'nun oğlu Kürşad (Kie-şê), Türk devletini ihyâ için 39 arkadaşı ile gizli bir cemiyet kurarak istiklâl mücâdelesine karar vermiştir: Geceleri şehirde dolaşan Çin imparatorunu öldürme planları, ansızın çıkan

fırtınaya rağmen ertelenmemiş ve saraya hücum ile saray ve başkenti ele geçirmeye karar vermişlerdir. Saraydaki muhafızlar ve dışarıdan sevkedilen ordu ile başa çıkılamamış ve şehir yakınındaki Wei ırmağına çekilmişlerdir. Kahramanca mücadele eden Kürşad ve arkadaşları sonunda yakalanarak öldürülmüşlerdir.

640 Gök Türk devleti'nin fetret döneminde karluklar Turfan'ın kuzeyine kayarak Çin'e tabi oldular: Çinliler'in (kalaluk) diye zikrettikleri, Türkçede "Karlık=kar yığını" manasında olan Karluklar, Türk soyundan gelme, bir Göktürk boyu olup, Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisinde oturmakta idiler. Daha İstemi kagan döneminde Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maveraünnehir'e doğru genişlemesinde büyük hizmetleri olmuştu. Göktürkler'in fetret döneminde (630-680), diğer Türk boyları gibi Karluklar da, başlarına buyruk hareket etmişler hatta zaman zaman Çin'e karşı da gelme cesareti göstermişlerdir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar, Çinliler tarafından mağlup edilmiş (650, 654) ve [Çin'e bağlı Batı veya Doğu Göktürklerine bağlı olmaksızın, kendi reislerinin kontrolü altında] P'ei-ting eyaleti (Tanrı dağlarının kuzeyi)'ne bağlanmıştır. 665'e doğru tekrar istiklâllerini kazanan ve "Kül-Erkin" unvanını taşıyan Üç-Karluk beyi, bu tarihlerde "Yabgu" ünvânını almış ve kuvvetli bir orduya sahip olmuşlardır. Kapgan Kagan zamanında tekrar II. Göktürk hâkimiyetine giren Karluklar, Çin'in tahrik ve teşvikleri ile Göktürkler'e karşı istiklâl mücâdelelerine kalkışmışlar, Uygur ve Basmıllar'la birlikte, Göktürk hâkanlığının yıkılışında mühim rol oynamışlardır. Karluk başbuğu, Basmıl hâkimiyeti dönemi (742)'nde "sağ/batı yabgu" mevkiini almış, Uygur hâkanlığı döneminde ise "sol/doğu yabgu" unvanını almıştır. Bu arada Karluklarlar'dan bir kısmı ise Beş-balık havalisinde oturmakta ve kendi seçtikleri Tun-Bilge adlı bir yabgunun idaresinde idiler.

642 Nihavend Savaşı: Sasani Şahı Yezdicerd, Nihavend Savaşı'nda Müslüman Araplar tarafından yenilgiye uğratıldı.

644-656 III. Halife Hz. Osman dönemi (17 Haziran 656 tarihinde Medinede şehit edildi).

645 5. asrın 2. yarısından itibaren siyasi varlığı bilinen Uygur Beyliği dağıldı.

642-651 Arap hücumlarının baskısı sonucu Sasani İmparatorluğu çöktü.

650 Alanlar ve Bulgarlar'ı yenen Hazarlar, Kafkaslar ve İdil/Volga bölgesinde egemenliği ele geçirdiler.

652 İslâm ordularının, Horasan'ı ilk defa ele geçirmesi.

656-661 Medine İslâm Halifelerinin dördüncüsü Hz. Ali bin Ebi Talib'in hilafeti (24 Ocak 661'de şehit edilmiştir). Taraftarlarınca Ekim ayında Kufe'ye gidişi. Irak'ta Cemel/Deve Olayı'nda düşmanlarına üstün gelmesi.

Aralık 656 Cemel Vak'ası gerçekleşti (4 Aralık 656).

657 Sıffin Savaşı: Hz. Ali ve Hz. Muaviye yandaşlarının Sıffin'de savaşı. Hakem Olayı.

659 Çin kuvvetlerinin Batı Türk Hâkanlığı toprakları Maveraünnehir'e girişi.

661-680 Muaviye bin Ebi Süfyan'ın hilafet dönemi.

661-750 Emevî Sülalesinin Saltanat/Hilafet yılları: Şam'da Emevî Hilâfeti'nin kuruluşu ve İslâm'da Sünnî-Şi'î ihtilâfının başlaması.

665-1236/1391 İdil (Volga) Bulgar Devleti: Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasıyla Çoğunluğunu Otuz-Ogurlar'ın oluşturduğu bir kütle kuzeye İdil-Çolman (Kama) sahasına çekilerek İdil Bulgarları=Dış Bulgarları oluşturdu, yani İdil/Volga Bulgar Devleti'ni kurdular. Geldikleri bu bölgede bulunan Çeremis, Mordva, Zuryen, Votyak vb. Fin-Ugor kavimleri/halklarını idareleri altına alan İdil Bulgarları yine burada bulunan

Hun, Sabar, Uz, Kıpçak ve Hazar kalıntılarını da bünyelerine alarak bölgeyi süretle Türkleştirmişlerdir. İyi birer çiftçi ve tüccar olan İdil Bulgarları bölgede birçok önemli şehir ve kasabalar kurmuşlardır. İdil kıyısındaki başkent Bulgar şehri önemli bir ticaret merkezi durumunda idi. Doğu'da Başkırtlar, Batı'da Ruslar ve Burtaslar ile komşu idiler. Ticârî münasebetler sonucu İslâmiyet'le karşılaşan Bulgarlar, Bağdad Abbasi Halîfesi el-Muktedir'den dinî yardım ve irşâd heyeti talep ederek, 10. y.yılın ilk çeyreğinde (921-922) İslâmiyet'e girmişler ve Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürü'nün de temsilcisi olmuşlardır. İlk Moğol akınını atlatan İdil Bulgar Devleti, Batu Han idaresindeki kalabalık Moğol ordusu ile başedememiş ve yıkılmıştır. Moğollar'ın çekilmesinden sonra bölgede (Deşt-i Kıpçak) Altunordu Devleti hüküm sürmüş, fakat bu sefer de bölge Toktamış zamanında, Timur Hân tarafından ikinci defa (1391) büyük bir yıkıma uğramıştır. Timur'un bölgeyi tahribinden sonra dağılan halkın bir kısmı Kama'nın kuzeyine Kazan nehri boylarına göçmüş, buradaki Bulgar-Kıpçak karışımı ahalî sonradan kurulacak olan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu teşkil edecektir. Yine daha sonra bu bölgede bir devlet kuracak olan Çuvaşlar'ın da burada kalan Bulgarlar'ın torunları olduğu kabul edilmektedir. Mısır'daki Tolunoğulları hariç, ilk Müslüman Türk devleti'nin Karahanlılar mı yoksa bu İdil Bulgar Devleti mi olduğu hususunda tarihçiler arasında ayrılık vardır.

667 Araplar, son Sasanî şahı Firuz'u yendiler ve ilk defa Amu Derya Nehri'ni geçtiler.

673/674-704 Arap hücumlarının Amu Derya'nın ötesine uzanarak, Buhara ve Sogdiyana'yı ele geçirme teşebbüsü.

678 Hz. Muhammedin hanımı ve Hz. Ebu Bekir'in kızı, Hz. Aişe'nin vefaatı (13 Temmuz 678).

679-864-> Tuna Bulgar Devleti: Dobruca'nın güneyinde Asparuh (679-702) tarafından kurulan bu Tuna Bulgar (İç Bulgarlar) Devleti, Ogur Türkleri tarafından kurulmuş en uzun ömürlü siyasî teşekküldür. Bizans'ı yıllık vergiye bağlayan Tuna Bulgarları, böylece siyasî varlıklarını da tescil ettirmiş oluyorlardı. Tuna Bulgar Türkleri Balkanlara inince, burada bulunan ve ufak kabile hayatı yaşayan İslâv kütlelerini kendilerine bağlamayı başarmışlar, onlara vatan, devlet ve millet kavramlarını öğreterek, teşkilâtlandırıp, Bizans İmparatorluğuna karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatmışlardır. Zamanla bölgedeki İslâv çoğunluğun tesiriyle İslâv kültürünün tesiri altında kalan, Boris Hân'ın 864 yılında Hıristiyanlığı kabul etmesiyle de Hıristiyanlaşan Tuna Bulgarları hızla karakterlerini kaybederek İslâv-Bizans-Hıristiyan kültür çevresine dahil olmuşlardır. Bugünkü Bulgaristan Devleti bu Tuna Bulgar devletine dayanmaktadır.

680 Kerbela Vakası: Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesi (10 Ekim 680)

680/681 Kutlug Kagan ve II. Göktürk Hâkanlığı (680/681-745)'nın Kuruluşu: Kitâbelerden de öğrenildiği üzere, Türk Milleti kaht-ı ricâl, itaatsizlik, başına buyrukluk ve soğuk harp teknikleri vb. gibi sebeplerle felâkete sürüklenmiş ve 50 yıl kadar istiklâlden mahrum yaşamışlardır. Fakat bu zaman zarfında hiçbir zaman istiklâl azim ve aşkını kaybetmemişlerdir. Nitekim Nu-şi-fu (679-680) ve Fu-nien (681) bu uğurda can veren başbuğlardan sadece ikisidir. Aşina soyundan Kutlug (Ku-to-lu) da bu mücâdeleye atılmış ve sonunda başarmıştır. Çin'in Ordos'daki 6 eyalet bölgesine yerleştirilen Göktürk boyları arasında bulunan Kutlug, gizli bir teşkilât kurarak, Türk önderleri ve halkını mücâdeleye davet etti. Kısa sürede 5 bin kişilik bir kuvvet oluştu. Mücâdeleye katılanlar arasında Tonyukuk da bulunmaktaydı. Kutluk ve Tonyukuk 681 yılında Kuzey Çin'deki Yün-çün eyâletine baskınla 30 bin kadar at, deve, koyun ele

geçirdiler. Yeni katılımlarla daha da güçlenerek istiklallerini elde ettiler. Çogay dağları (Yin-şan dağları/Huang-ho dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi)'nın kuzey eteklerini yazlık ve Kara-kum'u kışlık merkezi yapan Kutlug'un ilk hedefi Ötüken'i yeniden ele geçirmek idi.

680/681-745 Çinliler'e karşı Türkler'in isyanı ve Moğolistan/Ötüken'de Türk Hâkanlığı (II. Göktürk Kağanlığı)'nın Kutluk/İlteriş kagan tarafından yeniden kuruluşu.

680-692 680 yılındanberi istiklal mücadelesine girişmiş ve bunu başarmış olan Kutlug, İlteriş "İl'i=devleti derleyip toplayan" unvanıyla kagan ilân edildi (680-692): Böylece Ötüken'de yeniden kurulmuş olan II. Göktürk Hâkanlığı, kısa zamanda teşkilâtlandırıldı. Kardeşi Kapgan (=Fâtih)'ı "Şâd", diğer kardeşi To-si-fu'yu "Yabgu" ve Devlet'in kuruluşunda büyük hizmetleri geçen Tonyukuk'u ise "Aygucı/Toy başkanı, Başbakan" tâyin ederek ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona bıraktı.

681 Oğuz tehlikesinin bertaraf edilmesi ve Ötüken'in tekrar zaptı: Selenga ırmağı boylarında bulunan Oğuzlar'ın Çin ve K'i-tanlar ile bir ittifak teşebbüsünden çekinen Kutlug ve Tonyukuk, Oğuzlar üzerine seferi hızlandırdı ve yapılan muharebe sonucu: Oğuz tehlikesi bertaraf edildi, asıl önemlisi Ötüken ele geçirildi. Baykal gölü'nün güney batısında, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamır ırmakları ile çevrili, müdafaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli mevkide "47. enlem, 101. boylam arasında" iklimi mûtedil ve otlağı bol bir yer olan Ötüken yaylası, Asya Hunlar'ı ve I. Göktürk hâkanlığı zamanında devletin ağırlık merkezi olarak, Türkler'in kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütlelerini ancak, "Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etrafında toplamak ve idare etmek mümkün idi. Kutkuk kagan burasını ele geçirerek yeniden güçlü bir devletin temellerini attı.

683-692 Çin, Kitan ve Oğuzlar üzerine serî Göktürk akınları ve İlteriş kaganın ölümü (692): Ötüken merkezli devletini kuran İlteriş/Kutlug kagan tabiî olarak öncelikle Çin üzerine serî seferlerini başlattı. Amaç ezelî ve hilekâr düşman Çin'i baskı altında tutarken aynı zamanda da yeni devletin ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek ve at gibi zarûrî ihtiyaç maddelerini temin için Çin'in adeta bir depo vazifesini görmesiydi. Türk akınları, Pekin'den Kan-su'ya kadar olan sahaya, Çin Seddi'nin güneyinden Huang-ho güney mecrasına yayılmış olan Çin garnizon (çu) ve eyâlet merkezleri "682'de Ping-çu 8 defa, 683'de Lançu, Ting-çu, Kuei-çu, Yü-çu ve Feng-çu 10 defa, 684'de So-çu 6 defa, 685'de yine so-çu Hin-çu 2 defa, 686'da yine So-çu, Tai-çu 11 defa, 687'de yine So-çu, Çung-p'ing 9 defa"'ne yöneltildi. Akınlar neticesi Çin vâli ve kumandanları mağlup edildi. Asıl büyük darbeler Hin-çu (Nisan 685)'da ve So-çu (Ekim 687)'da vuruldu. Çin'den başka 7 defa K'i-tanlar ve 5 defa da Oğuzlar üzerine sefer eden İlteriş kagan, kuzeyde Kögmen dağları (Tannu-ula)'na, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vâdilerine, batıda Altaylar'a kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri, toplulukları hâkimiyeti altına aldı. Bütün bu çabaları neticesinde devleti yeniden kurup teşkilâtlandıran, töre'yi yeniden hakim kılan İlteriş, Ötüken yaylasında yeniden dalgalanmağa başlayan kurt başlı sancağın gölgesinde 692 yılında öldü.

689 Araplar Tirmiz'i ele geçirdiler.

691 Tarım Havzası'nda Doğu Türk Hanlığı'nın yeniden kuruluşu.

692-716 II. Göktürk tahtında Kapgan (Mo-ç'o) kagan dönemi: İlteriş öldüğünde oğulları Bilge 8 ve Kül Tegin 7 yaşlarında idiler. İlterişin yerine kardeşi Kapgan kagan oldu. Türk tarihinin büyük fâtihlerinden ve ileri görüşlü devlet adamlarından olan Kapgan, ilk olarak şu planları gerçekleştirmeye koyuldu: Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkler'i anavatan (Ötüken)'a çekmek, bütün Türkler'i tek

bir bayrak altında toplamak yani Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Göktürk birliğine bağlamak.

693-696 Göktürklerin Çin'i baskı altına alması: Kapgan, zaferler dizisine 693 Çin baskını ile başladı. Ling-çu eyâletini 8 defa darbeledi. Ardından Ordos'a akında bulundu. 696 yılında Şeng-çu'ya 1, Liang-çu'ya 3 ve Ling-çu'ya 8 sefer düzenleyen Kapgan, aynı yıl K'itan-Çin bozuşmasını kendi lehine çevirmek için, Çin T'ang imparatoriçesi Wu'yu destekledi. K'itanlar'ı Ho-pei bölgesinde birlikte tepeledikten sonra, imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin "hu/12,5 kilo" tohumluk darı, 3 bin adet tarım âleti, 10 bin (veya 40 bin) libre demir ve Çin topraklarında oturan (çoğu Ordos'da 6 eyalet bölgesinde) Türkler'in anavatana iâdesi.

694-714 Haccac'ın Irak valiliği.

696-697 Kırgız,-Türgiş ve Çin ittifakının kırılması ve Kırgızlar'ın itaat altına alınması: Kapgan 696 yılındaki Çin seferinin ardından, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızlar üzerine seferi zaruri buldu. Zira Kırgız kaganı, Türgiş (On-ok) kaganı ile Çin kaganı yanına alarak, Göktürkler'e karşı bir ittifak oluşturmaktaydı. Buna göre; müttefik ordusu Altun-yış (Altun ormanı=Altay dağları)'da buluşarak, Göktürk ülkesine saldırılacaktı. Tehlikenin derhal bertaraf edilmesi gerektiğine inanan Kapgan ve Tonyukuk, çetin bir sefer sonunda Kögmen dağlarını aşarak, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı ve Kırgız ülkesini teslim aldı. Şimdi sıra ittifâkın diğer iki ortağında Türgişler ve Çin'de idi. Ancak öncelikle Kapgan kagan, ordu ve idareyi yeniden tanzim etti: Kardeşi To-şi-fu'yu hâkanlığın sol kanadına "Şâd", İlteriş'in oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi Tarduş topluluğu üzerine "Şâd" ve kendi oğlu Bögü (İnel Kagan/Fu-kü/İnie Khagan)'yü ise "Küçük Kagan" tâyin etti. Böylece hâkanlığın askerî kuvvetleri, iki ordular grubu hâlinde yeniden teşkilâtlandırıldı. Kapgan Kagan kendisi, Çin ile savaşa hazırlanırken, İnel

Kagan ve Bilge Şâd (doğrusu Tonyukuk'un elindeki) emrindeki batı ordular grubu ise batıyı düzenleme, yani Türgiş/On-oklar'ı devlete bağlama işiyle görevlendirildi.

698-699 Göktürk-Türgiş mücadelesi, Bolçu Savaşı (698) ve Türgişler/On-oklar'ın itaat altına alınması: Çin tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından artık bütün Türkler'i tek bir bayrak altında toplamak üzere Türgişler üzerine sefer edilebilirdi. Bu amaçla Kapgan, Tonyukuk'un yüksek kumandası ve Bilge ile İnel'in idaresindeki batı orduları grubunu Türgişler üzerine sevketti. Ordu, Altaylar (Altun-yış)'ı aşıp Yarışovası (Cungarya)'na ilerlemiş, Bolçu (Urungu gölünün güney-batı kıyısında, bugünkü Tokoi kasabası)'da yapılan savaşta (698) ise On-oklar'a karşı kesin bir zafer elde edilmiştir. Bu savaş neticesinde: Türk bodunundan/kavminden olduğu hâlde yanlış hareketlerde bulunan Türgiş hâkanı U-çe-le (Wu-shih-le) yakalanmış, Türgiş yabgusu ve şâdı öldürülmüş, Balkaş, İli, Isık göl, Çu ve Talas bölgelerinde bulunan On-oklar'ın bütün To-lu ve Nu-şi-pi kabileleri Göktürk birliğine dâhil edilmiş (699), Hâkanlığın sınırları batıda Kengü Tarban (Çıy ırmağı-güney Kazakistan-Maveraünnehir arasındaki Kang-kü ülkesi. Tarban/nd şehri: Seyhun'un orta mecrasında Arıs ırmağının bu nehre döküldüğü

yerdeki Şâş bölgesinin başkenti, Otrar=Fârâb şehri)'a ve Fergana'ya dayandı. Türgiş ülkesinin zaptı ile, Maveraünnehir bölgesinin zaptı için büyük bir engel ortadan kalkmış oldu. Bir Çin yıllığında da belirtildiği üzere, Çinliler dışında bütün barbarlar hâkimiyet altına alındı. Böylece, vaktiyle Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapgan Kagan'ın Doğu-Batı hâkanlıklarının topraklarını tek idârede toplaması yolu ile "dehşet verici Türk birliği" yeniden ihyâ edildi. Bu tarihlerde anlaşıldığına göre, Göktürk hâkanlığına bağlı Türk kütleleri 30 "boy" teşkil etmekte idiler.

698 Göktürkler’in Çin’i dize getirmesi: Çin’e yönelen Kapgan’ın kararlılığı ve şiddetini gören Çin, daha önceki taahhüt etttiği fakat yan çizdiği Göktürk isteklerini yerine getirmeye başladı. Buna göre Çin’den derhal: 3 bin tarım âleti, 40 bin “şi=3 bin ton” tohumluk darı gönderildi ve Türkler anavatan’a iâde edildi (698). Böylece Kapgan Kagan’ın planlarından ilk ikisi gerçekleşmiş oldu. Sıra bütün Türklerin tek bir bayrak altında toplanmasına gelmişti. Fakat Çin-Türk ilişkilerinde yeni bir pürüz ortaya çıktı. Kapgan Kagan kızını bir T’ang prensi ile evlendirmek istemekteydi. T’ang sülâlesine câriyelikten dahil olan imparatoriçe Wu ise, bir T’ang prensini değil de kendi sülâlesinden birini dâmad adayı olarak ileri sürmüştü. İşte bu durumu aşağılayıcı olarak algılayan Kapgan, Çin elçilik heyetinde bulunan general Yen-çi-wei’yi “Çin kaganı” ilân ederek, Tonyukuk ve Bilge’nin de katıldığı 100 bin kişilik bütün askerî gücüyle Çin’e girdi (698). Kuei-çu, T’an-çu, P’ing-çu, Yü-çu, T’ing-çu, Çao-çu eyâletlerini 30 defa vuran Kapgan, Çin kuvvetlerini ezdi, başta at sürüleri olmak üzere bol ganimet ve esir ele geçirdi. “Yaşıl-ögüz (Yeşil Nehir=Yang-çe=Taluy-Ogüz) “ kıyılarına ve Şantung ovasına kadar ilereleyen Göktürk kuvvtleri 23 Çin kasabasını tahrip etti. Kapgan buradan kuzeye yöneldi. Saraydan yapılan “Kagan’ı bulup öldürenin Prens ilâ edileceği” şeklindeki gizli bir emre/bildiriye rağmen, birkaç yüz bin kişilik büyük bir orduya sahip olan Çin orduları kumandanı Şa-ça Cung-i (Ça-ça Sengün), saldırıya cesaret edemeyerek, Göktürk süvari tümenlerinin geçişini uzaktan seyretmek zorunda kaldı.

VIII. Yüzyıl

700-701 Göktürkler’in, Kapgan Kağan’ın Maveraünnehir’i zaptı: Kapgan’ın planının 3. aşamasının tamamlanması için son bir gayretle, zengin Maveraünnehir bölgesinin zaptı gerekmekteydi. Bu bölgede mukavemet gösterecek güçlü idârî ve siyâsî bir yapı yoktu. Daha ziyâde

Türk soylu bazı âilelerin idâresindeki küçük şehir devletleri/sultanlıkları, 675'lerden beri bölgeye küçük fetih seferleri düzenleyen Müslüman kumandanları (Abdullah b. Ziyad, Sa'îd b. Osman, Musa, Muhalleb vb.)'na karşı başarı ile karşı koymakta idiler. Bölgenin zaptı için Tonyukuk'un yüksek kumandası, İnel ve Bilge'nin sevk ve idâresindeki Batı orduları grubu, Altaylar-Bolçu-Yarış ovası-Çu ve Talas havzaları-Karadağ'ın kuzeyi üzerinden Yinçü-ögüz (İnci nehri=Seyhun=Sir-derya)'ü geçerek, Maveraünnehirdeki Kızıl Kum çölüne dalıp, güney istikâmetini ele geçirdi. Tedbiren İnel'i burada bırakan ve güneye yönelen Tonyukuk, Türgiş başbuğu So-ko (U-çe-le'nin oğlu)'nun idaresindeki Sogd halkını itaat altına aldı. Buradan da ilerleyen Göktürk ordusu Temir Kapıg (Demir Kapı: m.ö. asırlardan beri İran-Tûran/Türk ülkelerinin arasında tabiî sınır kabul edilen yer)'a ulaştı (701). Böylece batıya yapılan ve zengin ganimetlerin ele geçirilmesiyle başarılı bir şekilde neticelenen sefer, batıda tabiî sınır kabul edilen Temir Kapıg'da şimdilik sona erdi. Bu sefer münâsebetiyle, Orhun kitâbelerinde ilk defa Müslüman Araplar'dan "Tezik= İranlılar, Tayy adlı bir Arap kabilesine nisbetle Araplar'a Tâzî demekte idiler. Bu ad daha sonra Türklerce, Tacik şeklinde İranlılar için kullanılmıştır" adıyla bahsedilmiştir [Arap/Tâzî=Tezik, =Tacik/İranlı].

701-704 Çin üzerine yeni Göktürk akınları: 698'deki seferleriyle Çin'i büyük bir baskı altında tutan Göktürk ordusu doğuda hâla faaliyet hâlinde idi. Kapgan Kagan 701 yılında Kansu'nun kuzeydoğusundaki Tangutlar'ın sahası'na, buradan da Şubat 702'de, Güney Ordos'daki Sogd kolonileri (Chao-wu)'nin bulunduğu "6 Eyâlet=Liu Hu Çu= Altı Çub Sogdak" üzerine bir sefer düzenleyerek, Sogdlular dağıtıldı, Çinli kumandan On-tutuk mağlup edildi. Bu sefere Bilge ve Kül Tegin de katılmıştı. Çin'e yönelik serî akınlara devam edildi: 702'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu bölgelerine 20 sefer yapıldı. 704 yılında ise Ming-şa (Ming-sha-

hien/Kansu’da bugünkü Çung-wei-hien) savaşı’nda 80 bin kişilik bir Çin ordusu bozguna uğratılarak; ardından Lung-çu, Yuan-çu ve Hin-çu’ya da 11 akın yapıldı.Türk akınlarından bunalan ve çaresiz kalan T’ang imparatoru Çung-tsung, yine bir günlük emirle “Kapgan’ı esir eden veya öldüren’e prens unvanı yanında 2 bin top ipekle de taltif edeceğini” ilân etti. Lu-fu ise imparatora, Türkleri birbirine karşı tahrik etmek, onları iki cephede birden savaşa zorlamak gerektiği “zira m.ö. 36’da Çi-çi böyle yenilebilmişti” şeklindeki eski bir Çin taktiğini tavsiye ediyordu.

704-711 II. Gök Türk Devleti’nde iç isyanlar ve bertaraf edilmesi: Kapgan kagan, Çin’le mücadele yanında bir de Çin’in de kışkırtmalarının tesiriyle çıkmış olan iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. 704 yılında Basmıllar (649 yılından beri Çin ile siyasî münasebetler kurmuşlardı) tekrar itaat altına alındı. 709’da ise Kırgızlar’ın komşusu olan Çikler (yukarı Kem-İrtiş arasında) ve Isık göl’ün batısında bulunan Azlar itaat altına alındı. Bütün Türk toplulukları Göktürk egemenliğini kabul etmiş olmalarına rağmen, Türk kuvvetlerinin uzak bölgelerdeki meşguliyetlerinden de istifâde ederek, zaman zaman isyan ederek, devleti meşgul etmekten de geri kalmamakta idiler. 710 yılında Bilge-Kül Tegin idaresindeki Göktürk ordusu Kögmen dağlarını aşıp, isyan eden Kırgızlar üzerine yürüyerek, Songa ormanında 2.defa mağlup etti. Tola ırmağı civarındaki Bayırkular da, Türgi-yargın gölü savaşıyla tekrar itaat altına alındı. 711 yılında yine baş kaldırmış olan Türgişler üzerine gidilerek, tâbî kagan So-ko öldürüldü ve Kara Türgişler itaat altına alındı. Bilge’nin kızkardeşi ile evlendirilen Bars Beğ, Türgiş kaganı ilân edildi.

705 Kuteybe b. Müslim komutasındaki Araplar Merv’den, Maveraünnehir’e karşı cihad başlattılar.

709 Araplar Buhara ve Semerkant’ı ele geçirdiler.

710 Türgişler 710 lardan itibaren Kara ve Sarı Türgişler olarak ikili teşkilât hâlinde yaşamaya başladılar. Her iki Türgiş boyu, Çin entrikalarının da körüklemesiyle birbirlerine iyice düşman kesildiler.

711 Araplar, Hive'yi ele geçirdiler.

711-712 Maveraünnehir ve Sind'in Emevî ordularınca ele geçirilmesi.

711-713 Karluk tehlikesinin bertaraf edilmesi: Türk topluluklarının isyanları karşısında gittikçe tedbirleri şiddetlendiren Kapgan'ın bu tavrı, huzursuzluğu yatıştırmak yerine daha da arttırmaktaydı. 711 yılında bastırılan Türgiş isyanına, aynı yıl Çin'in tahrikleriyle Karluklar'ın da katılması üzerine isyan büyümüş, Göktürk kuvvetlerini üç yıl meşgul etmiştir. Çin imparatoru Çung-tsung, Kansu'daki kuvvetlerini Göktürk seferi için hazırlamaktaydı. Bu amaçla kışkırttığı Karluk kütleleri ve müttefikleri, Türkistan'dan kalkarak Ötüken'e kadar sokuldular. Tehlike teşkil eden bu kütle, ancak Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi ile Tamıg Iduk-baş (Tamır ırmağının kaynağı)'daki şiddetli muhârebede (713) bozguna uğratılabildi. Bozgun sonucu kaçabilenler Çin'e sığındı ve San-yuan bölgesine yerleştirildi.

712 Kuteybe bin Müslim'in Maveraünnehirde akınları ve Göktürk kuvvetlerini yenmesi: Gök Türkler iç isyanları bastırmakla meşgulken, Kuteybe b. Müslim idâresindeki Müslüman kuvvetleri de Maveraünnehir bölgesinde başarılı ve kalıcı fetih hareketlerinde bulunuyorlardı (711-714). Kuteybe, Buhâra'yı almış ardından da Sogd başkenti Semerkant'ı kuşatarak, Türk asıllı sultan Gurek'i teslime zorlayarak şehri ele geçirmişti (711-712, h.93). Kuteybe'nin bu akınları karşısında Göktürk kuvvetlerinden yardım istenmesi üzerine Sogdak (Semerkant bölgesi) bölgesini tanzim için Maveraünnehire kuvvet sevkedildi. Fakat Göktürk desteğindeki bu müttefik Maveraünnehir kuvvetleri, Kuteybe karşısında yenilmekten kurtulamadı (712). Arap

kaynakları, bu kuvvetlerin başında Kül Tegin, Bilge veya Kapgan'ın bulunduğunu zikretse de bu doğru görünmemektedir. Zira Göktürk ordusu bu arada tekrar isyana kalkışan Türgiş ve Karluklar'la meşgul idi (711-714). Dolayısıyla 712 yılında Kuteybe karşısında yenilgiye uğrayan Sogd kuvvetleri'nin başında, bir Türgiş başbuğunun bulunduğu ihtimali yüksektir.

712 Araplar Harezm'i itaat altına aldılar ve Semerkant'ı da yeniden ele geçirdiler.

713 Arap ordularının Kaşgar'ı yağmalaması.

713 Göktürk kuvvetleri'nin Beş-balık'ı kuşatması: Çin'in, Türkler'i iki cephede kıstırma ve imha planı, tam zamanında, Çin desteği ulaşamadan, Karluk tehlikesinin bertarafıyla suya düşürüldü. Şimdi de sıra Çin hazırlığının bir an önce safdışı edilmesinde idi. İnel ve Bilge'nin de bulunduğu kuvvetlerle Çin'in yığınak merkezi olan Beş-balık kuşatıldı, fakat ele geçirilemedi. Çinliler yaşanan karışıklılklardan istifade ile Soei-se (Isık gölün kuzey batısındaki Tokmak şehri)'de bulunan Türk kabileleri üzerinde bazı başarılar elde ettilerse de, Çin'in taarruz gücü büyük ölçüde kırılmış oldu.

714 İmparator T'ai-tsong'un komutasındaki Çinliler, Issık Göl'de Türkler'i yendi.

714-716 Oğuz İsyânları ve Göktürk Devleti'nde otoritenin sarsılması: İsyanlar ve huzursuzluklarla çalkalanan hâkanlık ve Kapgan'ın otoritesi gittikçe sarsılmaktaydı. 715'de isyana kalkışan Azlar ve İzgiller şiddetle ezildi. Fakat kitâbelerde yer alan “Dokuz-oğuz bodunu, kendi bodunum idi, gök ve yer karıştığı için, düşman oldu” şeklindeki ifâdelerden de anlaşılacağı üzere, hâkanlığın esas kütlesini teşkil eden Oğuz isyanları, devleti temellerinden sarsmış, Göktürk içtimâî bünyesinde derin yaralar açmış, daha da kötüsü neticede On-ok ülkesi ve Maveraünnehir bölgesinin

hâkanlıktan kopması ile sonuçlanmıştır. Kapgan'ın 715 yılındaki Dokuz-oğuz seferi ile, Oğuzlar mağlup edilmiş, büyük oranda da hayvan telefatına uğramışlar, bir kısmı da Çin'e sığınmıştır.

715 Kuteybe'nin ölümü ardından, Maveraünnehir'de Arap fetihleri kesintiye uğradı.

Temmuz 716 Kudretli ve cengaver Göktürk kaganı Kapgan'ın ölümü: 716 yılında yine Oğuz boylarından biri olan Bayırkular tenkil edilmiş, fakat bu Kapgan Kagan'ın son zaferi olmuştur. Zira kendinden emin Ötüken'e dönen Kapgan Kagan, yolda Bayırkular'ın pususuna düşerek öldürülmüştür (22 Temmuz 716).

716 İnel Kagan ve öldürülmesi: Kapgan'dan sonra yerine oğlu İnel (Böğü, 716) Göktürk tahtına oturdu. Fakat O, babasının aksine, siyâsî ve idârî kudretten yoksun idi. İç buhranları önleyemedi. İsyanlar karşısındaki başarısızlığı, halk nezdinde itibarını düşürdü. Halk, Tanrı tarafından hâkanlık yetkilerinin elinden alındığı düşüncesinde idi. Oğuzlar'ın büsbütün alevlenen isyanları karşısında, devleti kurtarmak yine İlteriş'in oğulları Bilge (sol bilge éligi) ve kardeşi Kül-Tegin'e düştü. Bu iki kardeş, 716 yılında 5 defa Oğuzlar üzerine sefer düzenlediler, yine bu arada Ötüken'e saldıran Üç-oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtüldü. Oğuzlar, Dokuz-tatarlar'la ittifak ederek hücuma geçmişler, fakat Argu'da yapılan iki savaşla bozguna uğratılarak, Çin sınırına çekilmeye mecbur edildiler. Uzayıp giden isyanlar ve savaşlar, halkta büyük infiallere sebeb olmakta, İnel'e karşı güvensizliği pekiştirmekteydi. Muhtemelen, kaganlığı bırakmak istemeyen İnel'e karşı zor kullnılmak mecburiyetinde kalındı. Sonunda Bilge ve Kül Tegin tarafından bir ihtilâl planı yapıldı. Kül Tegin tarafından icrâ edilen plan neticesinde, kardeşi, akrabaları, beyleri ve taraftarları dâhil İnel Kagan öldürüldü (716).

716 İnel’den sona Göktürk hâkanlığının başına Bilge (716-734. Tengriteg Tengride bolmış Türk Bilge) kagan oldu. Bilge’den boşalan “sol bilge éligliği”‘ne de Kül Tegin getirilerek, ordunun tanzimi vazifesi ona verildi. 705 yılından beri “Yargu=Yüksek mahkeme” üyeliğinde bulunan, Bilgenin kayınpederi Tonyukuk ise, yeniden eski vazifesi olan “Aygucılık=Devlet Meclisi Başkanlığı”‘a getirildi. Böylece idarî yapı yeniden tanzim edildi. Bilge, derhal mücâdeleye koyularak; 717’de Kargan savaşında Uygur İl-teber’ini, 718’de de yeniden isyan eden Karluklar’ı bertaraf etti.

717-766 Türgişler Su-lu kagan önderliğinde istiklallerini kazandılar: Çin kaynaklarında Göktürk hâkanlığı’nın batıdaki boylarından biri olarak, ilk defa 651 yılı hâdiseleri münasebetiyle zikredilen Türgişler (Türk+ş, T’u-k’i-şi), On-oklar’ın To-lu kolunun bir kısmını teşkil etmekte ve İli nehri dolaylarında oturmakta idiler. Göktürkler’in tâbiiyetinde tâyinli Batı Göktürk kaganının hakimiyetinde yaşayan Türgişler, 7. asrın sonlarına doğru Baga Tarkan unvanlı Türgiş şefi U-çe-le önderliğinde başkaldırarak, hemen bütün On-ok sahasına hâkim olmuşlardır. Kapgan Kagan idaresindeki Doğu Göktürkler’e karşı, Çin ve Kırgızlarla ittifak yapan Türgişler, Tonyukuk idaresindeki Göktürk ordusunun hezimetine uğradılar (698, Bolçu savaşı) ve On-ok sahası U-çe-le idaresinde Göktürk hâkanlığına bağlandı. Gök Türkler’in iç mücadeleleri esnasında Su-lu adlı bir Kara-Türgiş çor’unu kagan seçen Türgişler (717) tekrar istiklâllerini kazanmışlardır. Göktürk uruglarından bir kısmı da ayrılarak bunlara dâhil olmuşlardır. Sulu Kagan vefatına kadar (738), uzunca bir müddet başkenti Balasagun (=Kuz-uluş, Talas’ın kuzeybatısında)’da hüküm sürerek, Maveraünnehir’den doğuya doğru yayılmağa çalışan Emevî/Arap ilerleyişini durdurmuş, bu misyonuyla da Orta Asya halkının “Arap teb’ası” olmasını engelleyen ve Maveraünnehir bölgesini yine Türkler’in eline

almağa çalışan bir kagan olarak bilinmiştir. 714'de umumî karargâhı Merv'den Şâş (Taşkent bölgesi)'a naklederek Kaşgar'a doğru İç-Asya istikâmetinde ilerleme siyaseti güden Emevîler, Kuteybe'nin 715'de vefatıyla yerine atanan başarısız valilerle amaçlarına ulaşamadılar. Başarısızlığın birçok sebepleri vardı: Sulu idaresinde Türgişlerin Maveraünnehir bölgesinden Arap sultasını söküp atmak [İslâm akîdelerine karşı değil] için şiddetli mukavemeti ve bölgedeki mahallî prenslerin/sultanların istiklâl peşinde olması ve Araplarla işbirliğine yanaşmamaları Emevîleri başarısız kılıyordu. Yine bölge İç-Asya ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle, iktisadî açıdan her iki kesim için de önem arzetmekteydi. Türk mukavemeti karşısında Çinliler'le ittifak teşebbüsüne girişen Emevîler, istedikleri desteği elde edemediler. Zira Çinliler de batıya doğru genişleme siyaseti gütmekteydiler. Fakat Araplar'ın Seyhun ötesine geçmeleri (719) ile aynı zamana denk gelen Çin'in bu politikası, Göktürk duvarına çarpmıştı. Çinliler bu kez de Türgiş duvarına çarpmak istemiyor, şimdilik "durumu idare" politikasını uyguluyorlardı. Çin'in bu siyasetini hisseden Türgişler, batıda faaliyete geçerek, Kül-çor kumandasında Seyhun'u geçip (721) Maveraünnehir'de ilk büyük başarılarını kazandılar. Bölgeye atanan yeni Emevî valisinin yaptığı baskılar, bölge halkının Türgişlere sığınmasını doğuruyordu. Bölgedeki Emevî valisi yine değiştirilmiş ve bu kez Halife Hişam (724-743) tarafından atanan (724) yeni vali Müslim b. Saîd, Seyhun'u geçerek Türgişler üzerine yürüdü. Fakat mahallî kuvvetlerden de destek alan Türgiş ordusu, bizzat Sulu kumandasında Arap ordusunu büyük telefatla geri, Semerkant'a çekilmeye mecbur etti. Bu bozgun Arapları uzunca bir süre yıldırmış, sadece Maveraünnehir bölgesi halkı değil, Toharistan'da ve diğer güney bölge idareci ve halkı nezdinde de Türgişler kurtarıcı olarak görülmüştür Bundan böyle Horasan'a atanan yeni valiler de bir varlık gösterememişler,

bölgede Türgiş nüfuzu hızla yayılmıştır. Maveraünnehir’de Emevî iktidarı için tehlikeli bir gelişme olan Şiî ve Abbâsî propagandası da hızla yayılmaktaydı. Bu atmosferden faydalanan Hâkan Sulu, hızla harekete geçerek Buhâra’yı zaptetti (728). Arap idaresi Semerkant ve Debusiye şehirleri ile iki küçük kaleye sıkışmış, tâ Harezm’de bile Araplara karşı kımıldamalar başlamıştı. Semerkant’ı da alarak Emevîler’i Maveraünnehir’den atmak isteyen Sulu, Semerkant’ı kuşatmağa hazırlanırken, Halife Hişam’ın emriyle Kûfe ve Basra’dan toplanan 20 bin kişilik bir ordu Semerkant’a ulaşmış, üstelik kış mevsimi de yaklaştığından, Hâkan Buhâra’yı da tahliye ederek geri çekilmiştir (732). Bu arada Emevî valisi Cüneyd’in (734 yılında) ölümü ile, zaten kudret ve nüfuzu kırılmış olan Horasan Vilâyeti’nde “siyah bayrak açan” Abbâsî taraftarı Hâris b. Süreyc Belh’i ve Horasan vilâyeti’nin merkezi olan Merv şehrini ele geçirdi. Emevî vâlilerini üç sene (734-737) uğraştıran Hâris, Türgişler’e sığındı. et-Taberî’nin verdiği bilgiye göre Türgiş hâkanı Sulu, bölgede Emevîler’e karşı oldukça çok sayıda müttefik (Haris ve taraftarları, Sogd hükümdârı Gûrek veya oğlu, Usrûşana hâkimi, Şâş/Taşkend bölgesi hükümdârı, Huttal hükümdârı) edinmişti Bu durum bölgedeki nüfuzun Araplar’dan Türkler’e geçtiğinin bir göstergesidir. Bölgedeki nüfûzunun verdiği güvenle harekete geçen Hâkan Sulu, önce Cuzcan’a girdi, fakat Cuzcan hükümdarının Araplar’la birleşerek hıyanet etmesi neticesinde Emevî valisi Esed b.’Abdullahi’l-Kasrî, Türgiş ordusunu arkadan vurdu (738, Sân veya Haristan savaşı). Memleketine dönerek, Çinliler karşısında bazı başarılar elde eden (717, 726) Sulu, bu istikâmetteki mücadelesine devam etme arzusunda iken, daha önce büyük hizmetlerini gördüğü Sarı Türgiş Başbuğu (Baga Tarkan) Kül-çor tarafından öldürüldü (738). Çin siyaseti başarıya ulaşmıştı. Zira daha 710’lardan beri [Kara ve Sarı Türgişler olarak] ikili teşkilât hâlinde yaşayan Türgiş Boyları, Çinliler

tarafından birbirlerini iyice düşman edilmişlerdi. Sulu'nun oğlunu "kagan" yapmak isteyen Kara Türgiş Başbuğu Tu-me-çe, Sarı Türgiş Başbuğu Baga Tarkan (Kül-çor) tarafından öldürüldü. Böylece önemli bir rakibini alteden Kül-çor kendini "kagan" ilân etti. Üstelik, Çinliler'in On-oklar kagan'ı ilân ettiği Hin (Aşina âilesinden)'i mağlup edip öldürmesi ile Aşina soyunun Batı Göktürkleri kolu da sona erdi (739). Çinliler bu kez de Kara Türgişleri desteklemeye başladı. Kara Türgişler'in başına geçen İl-etmiş Kutluk Bilge (742) ve Tanrıda Bolmuş (753, Uygur hâkanı Moyen-çor'un himayesine girdi) adlı başbuğlar zamanında da bu mücadele devam etmiştir. Karluklar'ın da katıldığı, uzunca bir süre devam eden bu mücadeleler Türgişler'i oldukça zayıflattı. Nihâyet bu mücâdeleden istifâde ile güçlenen Karluklar, To-lu ve Nu-şi-piler'e üstünlük sağlayarak, ağırlık merkezi Çu vâdisi olan sahada kendi hâkimiyetlerini kurdular (766). Muhtemelen Peçenekler'e menşe teşkil etmiş olan Türgişler ve bu mücadeleleri, bilhâssa mühim bir tarihî hâdise olarak kalabalık Oğuz kütlelerinin batıya, Sır-derya'ya doğru intikâlini kolaylaştırmıştır.

720 Çin'in Göktürk barış teklifini reddetmesi: İç isyanlar, Göktürk ordusu ve içtimâî yapısını sarstığı ve yeniden güç toplamak için zamana ihtiyaç olduğu için Tonyukuk ve Bilge, kuvvetli komşu Çin ile iyi geçinmek düşüncesinde idiler. Bu amaçla Çin'e uzattıkları barış eli geri çevrildi (720). Zira sığıntı bir Göktürk prensesini 718'de Bilge'ye karşı savaş için kışkırtan, K'i-tan ve Tatabılar'a askerî destek veren ve son olarak Beş-balık'taki Basmıllar ile de anlaşan Çin'in bu tutumu, Göktürk idarecilerini yeni bir politika benimsemeye ve tedbire sevketti.

720-725 Tonyukuk'un planları ve devletin yeniden toparlanması: Çin'in barış teklifini reddi ardından Tonyukuk bizzat yaptığı planı uygulamaya koyarak; önce Basmıllar mağlup edildi, sonra da Çin şiddetli bir baskı altına alındı: Şan-tan savaşı (Eylül 720)'nda Çin mağlup edilerek, daha önce

kuşatılmış olan Beş-balık elegeçirildi. Ardından Kan-çu, Yüan-çu, Liang-çu bölgeleri, düzenlenen 10 sefer sonunda ele geçirildi. 722-723 yıllarında düzenlenen seferlerle K'itanlar ve Tatabılar bertaraf edildi. Karluk İl-teber'inin, Göktürk baskısı sonucu ülkesini terketmesiyle, Bilge, Karluk halkı tarafından sevinçle karşılandı. Hâkanlık eski gücüne ulaşmanın zindeliğini yaşamaktaydı. Zira Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı, hâkanlığın idâresi altında idi. Hattâ Bilge, 717'denberi Ötüken ile irtibatını kesip müstakil devlet olan Türgiş bölgesini de kendine tâbi saymaktaydı. Bu başarılar, üç mümtaz devlet adamının ortaklaşa geyretlerinin bir mükâfaatıydı. Çin imp.u Hüan-tsung, Göktürk Devleti'nin gücünü bir kez daha görmüş ve 725'yılında, bir resmî toplantıda şu mütaleada bulunmuştur: "… Göktürkler'in ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kagan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundurlar… Kül-Tegin harp san'atının üstâdıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet güç bulunur… Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyetleri, kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç barbar aynı anlayışta olarak bir aradadırlar…". Başarılar karşısında tavır değiştiren Çin imparatoru, Ötüken'e bir elçi göndermiş ve Bilge kagan, hâtunu, Kül-Tegin, Tonyukuk ve diğer erkânla birlikte bu heyeti kabul etmiştir (725).

721 Türgişler, batıda faaliyete geçerek, Kül-çor kumandasında Seyhun'u geçip (721) Maveraünnehir'de ilk büyük başarılarını kazandılar.

725/726 Tonyukuk'un ölümü: Kaynaklarda Tonyukuk hakkındaki son bilgi 725 tarihinde Ötüken'i ziyaret etmiş olan Çin elçisinin kayıtlarında, bu kabulde onun da bulunduğuna dair olan haberdir. Bu tarihten sonra ismi zikredilmediğine göre, herhâlde bu tarihten az bir süre sonra Tonyukuk vefaat etmiş olmalıdır (725 veya 726). Göktürk istiklâl mücâdelesinin hazırlık safhasından itibaren İlteriş, Kapgan ve Bilge zamanlarında devlete 46 yıl başarı ile hizmet eden, savaşlarda hiç başarısızlık yaşamayan, "Boyla,

Baga, İnançu Yargan, Apa Tarkan” unvanlı, “bilge ve stratejist” Tonyukuk, hâkanlığın ordusunu, adliyesini tanzim edenlerin başında gelmekteydi. Çin kaynakları da onun bu üstün meziyet ve devlet adamlığını zikretmekte, “Aygucu” olarak devletteki büyük rolünü, çağının dinî ve kültürel cereyanlarını nasıl bir dikkat ve ihtimamla yakından tâkip edip, Türk milleti açısından değerlendirdiğini gösteren delilller sunmaktadır. Bilge kagan, Çin içtimâî hayatının da tesiriyle ve fakat daha çok savunma maksadıyla, Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırmak istemekteydi. Tonyukuk ise buna itirazla: “Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürkler’in sayısı Çinliler’in yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevkeder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, T’ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istilâ eder…” karşı çıkmış, yine onun, Bilge’nin, ülkenin her yerinde Budist ve Taoist tapınaklar inşaa ettirerek, bu felsefeleri Türkler arasında yayma düşüncesine de şu sözlerle karşı çıktığını görüyoruz: “Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu tâlimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz”. Bu tavsiyelerdeki derin manâ iyi anlaşılmış olmalıdır ki, bu istekler revâç bulmadı.

726/727 Tonyukuk Abidesi/Kitabesi dikildi: Batılılarca “Göktürk Bismarck’ı” olarak isimlendirilen Tonyukuk’un hâtırasına, Orhun Bayın-çokto mevkiinde bir kitâbe dikilmiştir (726 veya 727). Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk âbidesi olarak, Türk millî kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Metnin bizzat Tonyukuk tarafından

kaleme alınmış olması ihtimâli, ona Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini kazandırmaktadır.

728 Araplar'ın, Maveraünnehir halkını zorla İslâm'ı kabule teşebbüsleri, Türkler'in genel bir isyanı ile karşılaştı.

731-734 Göktürkler tarafından Orhun Yazıtları'nın yazılması.

Şubat 731 Kültegin'in ölümü: Bilge kagan, Tonyukuk'un ardında diğer bir yardımcısı ve kardeşi, Kül-Tegin'i de 731 yılında kaybetti. 7 yaşından beri ömrünü Türk milletinin yücelmesi uğruna hasreden Kül-Tegin öldüğünde 47 yaşında idi. Cesareti, ve askerî kaabiliyeti ile hem Göktürk hem de Çin vesikalarında övülen Kül-Tegin'in ilk büyük kahramanlığını, 716 yılında Göktürk başkentinin Üç-oğuzlar tarafından basıldığı zamana dair Bilge'nin naklinden öğreniyoruz: "Anam hâtun, büyük analarım, ablalarım, gelinlerim, prenslerim câriye olacaktı, ölenler yolda kalacaktı. Kül-Tegin karargâhı vermedi… O olmasa idi hepiniz ölecektiniz…". Ölümünün doğurduğu derin boşluğu üzüntüyü yine Bilgenin ağzından dinliyoruz: "… Küçük kardeşim Kül-Tegin öldü, görür gÖzim görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu… Zamanın takdiri Tanrı'nındır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yaslandım, gözden yaş, gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım… Milletimin gÖzi, kaşı (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım". Kül-Tegin'in ölümü civar ülkeleri de derin üzüntüye boğmuştur (27 Şubat 731).

Kasım 731 Kültegin'in cenaze töreni ve adına bir Kitabe dikilmesi: Bilge Kagan'ın isteği üzerine hazırlanan Kültegin Kitâbesi'nin Türkçe metni, Yollıg Tegin (Bilge'nin ve Kül-Tegin'in atısı/atabeyi) tarafından yazılmış ve taşa 20 günde kazınmıştır. Türk millî tarihi içinde, Göktürk tarihi, kültürü ile dil ve edebiyatı bakımından emsalsiz bir kıymeti hâiz bu kitâbe ile birlikte, anıt-kabirin nakış ve tasvirleri tamamlanarak yapılan cenâze törenine "1 Kasım 731/Koyun yılının 9. ayının 27. günü",

Çin, K'i-tan, Tatabı, Tibet, İran-Sogd, Buhâra, Türgiş, Kırgız vb. devlet ve kavimleri husûsî hey'etlerle katılmışlardır. Çin imparatoru, baş sağlığı dileğiyle birlikte, onun hâtırasına dikilecek âbide de, bir de Çince metnin bulunması arzusunu bildirmiş ve bu arzusu gerçekleştirilmiştir (1 Kasım 731). Ölüm ve cenaze törenleri arasında bukadar fark olmasının sebebi, Ortaçağda Türkler'in, cenazelerini yılda iki kez (ilkbaharda ve sonbaharda) gömme adetinden kaynaklanmaktadır.

Kasım 734 Bilge Kağan'ın zehirlenerek öldürülmesi: İki büyük yardımcısının vefaatı ile destek ve yardımlarından mahrum kalan Bilge, 734 yılında K'i-tan ve Tatabılar'a karşı Tönges dağındaki zafer dışında fazla bir faaliyette bulunamadı. 725 yılında Çin üzerinde elde ettiği üstünlüğü, 727'de Çin'e gönderdiği bakanı Buyruk-çor (Mei-luç'o)'un temasları sonucu, So-fang (Ling-çu'daki) şehrinde elde ettiği ortak pazar yeri (serbest ticaret bölgesi) anlaşmasıyla neticelendirmişti. Bilge, ilişkileri daha da ileriye götürmek ve bir Çinli prenses ile evlenmek istiyordu. 734'de isteğinin imparatorca kabul edilmesi üzerine bir teşekkür heyeti Çin'e gönderilmişti ki, bu izdivaç sonuçsuz kaldı. Zira Bilge, Buyruk-çor tarafından zehirlendi. Kendisini zehirleyenleri bertaraf eden Bilge, zehrin tesiriyle 25 Kasım 734 tarihinde öldü. Göktürk milletine, 19 yıl "Şâd" ve 19 yıl da "Kagan" olarak hizmet eden Bilge'nin ölümü, halkı büsbütün yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde yas ilân etti.

Haziran 735 Bilge Kagan'ın cenaze töreni ve adına bir Kitabe dikilmesi: Metnini yine Yollıg Tegin'in kaleme aldığı kitâbenin taşa kazınması bir ay dört günde tamamlanmış, yine Çin'in isteği üzerine bir de Çince metin ilâve edilmiştir (735). Bilge için yapılan anıt kabir ve kitabe tamamlandıktan sonra, cenaze töreni 22 Haziran 735 (Domuz yılının 5. ayının 272'si)'de yapıldı.

738 Türgiş kaganı Su-lu, Sarı Türgiş başbuğu (Baga Tarkan) Kül-çor tarafından öldürüldü.

745 Üçlü İttifak ve II. Gök Türk Hâkanlığı’nın yıkılışı: 734 yılında Bilge’nin yerine tahta oğlu Tengri Han İ-yan (Yi-Yan) geçti. Onun ardından da 740 yılında Göktürk tahtına Bilge’nin oğullarından çocuk yaştaki Tengri Han oturdu. Yaşı küçük olduğu için devletin idaresi fiilî olarak annesi P’o-fu (Tonyukuk’un kızı)’nun elinde idi. Fakat o da devlete hâkim olamamış, hânedan üyelerinin birbirleriyle hesaplaşmaları ve huzursuzluk bütün yurda yayılmıştır. Göktürkler’in içine düştüğü bu sıkıntılı durumdan istifade etmekte gecikmeyen Basmıllar-Karluklar ve Uygurlar ittifak ederek, Aşina âilesinden bir Basmıl başbuğunu “kagan” ilân etettiler (742), ardında da Göktürk hâkanı Ozmış (Wu-su-mi-şi)’ı ve küçük kardeşi, son Göktürk hâkanı, Po-mei’yi öldürdüler. Bu arada müttefikler ihtilâfa düştüler, kagan ilân edilen Basmıl başbuğu öldürülerek, yerine Uygur İl-teber (Yabgu İl-teber=Kieh-li tu-fa)’i Kutlug Bilge Kül kagan ilân edildi (745). Böylece Ötüken’de Göktürk hâkanlığı tarihe malolurken, yine Ötüken’de yeni bir Türk devleti olan, Uygur Türk devleti tarih sahnesine çıkmaktaydı. Göktürk tebası olan bazı âileler ve hattâ Tonyukuk neslinden gelenler, bu yeni Uygur Türk devletinde ve sonraki Moğollar döneminde, önemli vazifeler ifa ederek, ehemmiyetlerini muhafaza edeceklerdir.

745 Uygurlar’ın Ötüken’de Türkler (II. Göktürk Hakanlığı’nın yıkılışı)’i yenmeleri ve Uygur Hâkanlığı (745-840)’nı kurmaları. Kurucu hakan Kutlug Bilge Kül’dür.

745-840 Uygur Hâkanlığı: Kutlug Bilge Kül Kagan kurmuş, Karahanlılar tarafından yıkılmıştır.

748 Çinliler’in Fergana Vadisi’ni işgali.

750-754 Ebu’l-Abbas es-Seffah’ın halifeliği ve Emevî soyunun kırıma uğraması.

749/750-1258 Abbasîler, Emevîler'den Hilâfet'i aldılar ve ardından başkenti Bağdad'a taşıdılar.

751 Karluk desteğindeki Araplar ile Çin ordusu arasında Talas Irmağı Muharebesi yapıldı, Çin kuvvetleri yenildi: Batıda Türgiş hâkanlığının gittikçe zayıflaması, Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi tarihî bir vazifeyi Karluklar'ın üstlenmesini gerektirmiştir. Zira "imtiyazlı Arap milleti adına fetih siyaseti güden" Emevîler'e karşı, "bütün Müslümanların eşitliği esasına dayalı" Abbâsi propagandası gittikçe hızını arttırmış, bölge yeniden Arap nüfuzu altına girmeye başlamış, hatta Seyhun-ötesine bazı akınlarda dahi bulunulmuştur. Fakat Abbasi propagandasının da tesiriyle Arap nüfuzunun kırılması (mahallî idarecilerin artık Araplardan/Müslümanlardan fazla şikayet etmememleri vb. gibi), Araplar'a karşı hoşnutsuzluğun ortadan kalkması Çinliler'i, bölgede bir iktidar boşluğu oluştu düşüncesiyle, Orta Asya siyasetlerini yeniden canlandırma yoluna sevketmiş, Karluk hâkimiyetindeki bölgelere el koymak istemişlerdir. Bölgede öncelikle Arap hâkimiyetine son vermek isteyen Çinliler, Araplar'la Talas (Taraz; bugünkü Evliya-ata bölgesi)'da karşı karşıya gelmiştir. O zamana kadar T'anglar'ın tarafını tutan Karluklar, Çin siyâsetinin asıl amacını bildiklerinden onlara karşı Araplar'la ortak hareket siyasetine yöneldiler. Talas Muharebesi (751)'nde Araplar'la ortak hareket ederek Çin'i ağır bir yenilgiye uğrattılar. Çin'in ağır iç buhranlara sürüklendi ve artık batı ile uzun süre uğraşamadı. Orta Asya yine Türk hâkimiyeti altına girdi (Tarım havzasından itibaren batı kısmı Karluk hâkimiyeti altına, doğu bölgesi ise Uygur hâkimiyeti altına girdi).

756-788 Endülüs'te I. Abdurrahman'ın halifeliği (Kurtuba'da Emir ilan edilmesi: 15 Mayıs 756).

766 Karluklar, Türgiş hakimiyetine son verdi.

766-1215 Karluklar, Türgiş hakimiyetine son vererek kendi hakimiyetlerini kurdular: Orta Asya'da Uygurlar ile iktidar mücadelesine giren ve Uygur kagan'ı Moye-çor karşısında tutunamayarak, Tarım bölgesinden daha batıya çekilen Karluklar, 756'da Cungarya'ya, 766'da da Türgiş'lerden boşalan İrtiş ırmağının güneyinde/Balasagun, Talas havalisine yerleşmek suretiyle Arslan İl-tirgüg zamanında, Göktürk hâkanlığı sahasında hâkimiyet kurdular. Başkenti Balasagun/Suyab olan Karluklar, Ötüken'in üstünlüğünü kabul etmekte, siyasî bir isim olarak da "Türkmen" adını kullanmaktaydılar. Karluk yabguları, hâkimiyetin "kutlu Ötüken ülkesi" ile sıkı alakası inancını muhafaza ile, soylarını Göktürk hâkan âilesi, Aşina sülâlesi'ne bağlamaktaydılar. Bu inancın bir ifadesi olarak, Kırgızlar tarafından Uygur hâkanlığının yıkılması (840) üzerine, oradaki Kırgız hakimiyetini dikkate almaksızın, Karluk yabgusu Bilge Kül Kadır Kagan, Türk hâkanlarının "meşrû halefi" sıfatı ile, kendisini "Bozkırların kânûnî/töresel hükümdârı" ilân ederek (Kara Han) unvanını alıp, mekez olarak da Balasagun (Kara-ordu=Kuz-ordu=Kuz-uluş)'u seçti. Karluklar Türk-İslâm tarihinde önemli ilklere imza atan bir Türk boyudur:-Öncelikle, Abdülkerim Satuk Buğra Hân (904-911) döneminde İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk kütlesi (İdil Bulgarları istisna) Karluklar olup, yine Müslüman olan Sâmânîler'le de siyâsî mücâdelelere girişmişlerdir. Yine Türk-İslâm tarihinde önemli bir yer tutan Kara Hanlı Devleti'ni de Karluklar kurmuş ve onlara büyük bir sülâle vermişlerdir. Pendnâme'de belirtildiği üzere, Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebüg-tegin'in bir Karluk ülkesi olan Barshan/Barsgan'lı olmasına binâen, Türk-İslâm dünyasına Gazne Sultanları gibi diğer büyük bir sülâleyi de yine Karluklar vermiştir. Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden (Karlukh, Kharlukh, Halluk) adlarıyla bahsedilen, Karluk ülkesi; doğuda Tanrı Dağları, kuzeyde Oğuzlar, güneyde Yağmalar'ın bir kısmı ve batıda

da Maveraünnehr ile sınırlı ma’mur ve müreffeh bir Türk ülkesi olarak zikredilmiştir. Günümüzde Badahşan bölgesi (Afganistan-Tacikistan sınırı)’nde, Özbek Türkleri arasında “Karluk” adlı bir kabile yaşamaktadır.

767/769 Hanefî Mezhebi’nin kurucusu, İmam-ı Azam Ebu Hanife (Numan bin Sabit)’nin vefaatı.

775 Bir kısım Oğuz ve Karluk boylarının Uzak-şarkta Türkistan’a (Meveraünnehir’e) doğru göçleri.

8. yüzyıl ortaları Batı Sirderya Oğuzlar’ın hakimiyeti altına girerken, Yedisu ve Doğu Sirderya da Karluklar’ın hakimiyeti altına girdi (8. yüzyıl ortaları).

8. yüzyıl sonları Uygurlar, Han Mei-yu (759-780) zamanında Maniheizm dinini benimsediler (8. yüzyıl sonları).

IX. yüzyıl

9. yy.-1239/1055-1256 Kumanlar/Kıpçaklar/Kıpçak Hanlığı: Özi-Tuna arasında kurulmuştur.

815/819-999/105 Samaniler Devleti: Kökeni Saman Hudat adlı feodal bir toprak sahibine dayanıyordu. Abbasilere önemli hizmetlerde bulunan Saman’ın torunları 819’da Semerkant ve Herat’ı içine alan sınır bölgesinin yönetimini elde ettiler.

816-838 Azerbaycan’da Babek’in öncülük ettiği ayaklanma.

817-838 İmam Şafii’nin (Ebu Abdullah Muhammed bin İdris: 767-820) 20 Ocakta Mısır’ın Fustat şehrinde vefaatı.

821-1055 Horasan’da Tahirî Emirliği’nin doğuşu ve Maveraünnehir içlerine doğru genişlemesi, Tahiriler. Horasan’da düzeni sağlayamayan Abbasiler, bu bölgenin yönetinıini güçlü bir komutana bırakma yoluna gittiler. Bu amaçla 821’de Horasan valiliğine atanan Tahir

İbnü’I-Hüseyin, Nişabur’u başkent edinerek yarı bağımsız bir yönetim oluşturdu

840 Uygur hâkanlığının Son kaganı Ho-sa (839-840) ve Ötüken Uygurlarının sonu: Yenisey bölgesinde 20 yıldır bir kudret olarak beliren ve Orhun bölgesini sürekli baskı altında tutan Kırgızlar, 840 yılında Uygur topraklarına saldırarak, başkent Ordu-balık’ı zapt ile halkı kılıçtan geçirdiler ve son Uygur kaganını da öldürdüler. Ötüken’deki ocakları sönen Uygurlar, kütleler hâlinde dağılarak, bir kısmı Karluk ülkesine, bir kısmı Çin sınırlarına, büyük bir kısmı da zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya’ya göçtüler. Bu dağılışın ardından Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göçler, Hâkan âilesine mensup iki kardeşin önderliğinde gerçekleştirildi. Göç sırasında Vu-hi Tegin (841-846)’i kagan seçen Uygur kütlesi, bazan Kırgız, bazan da Çin tâbiiyetine girmiştir. Diğer bir Uygur kütlesi ise, Pang Tegin idaresinde batı istikametinde, Karluk ve diğer Türk boylarının bulunduğu yurtlara doğru yöneldi. Her iki istikamete giden bu Uygur kütleleri, buralarda yeni devletler kurdular. Fakat bunlar artık “Bozkır Türk devleti telâkkisi”‘nden uzak olup; hâkimiyeti genişletme gibi büyük siyâsî hedefler gütmeyip, daha ziyade başta Çin olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret temeline dayalı ilişkileri tercih etmişlerdir.

840 Moğolistan’da Kırgızlar, Uygurlar’ın yerini aldı. Buradan kaçan Uygurlar’ın bir zümresi Turfan’da Uygur Krallığı’nı kurdular.

840-1040 Karahanlılar: Kül-Bilge Han tarafından kurulmuş, 1040 tarihinde ise Doğu Karahanlılar (1040-1210) ve Batı Karahanlılar (1042-1212) olmak üzere ikiye bölünmüştür.

840-1207 Uygur hâkanlığını yıkan Kırgızlar, Ötüken’de kendi müstakil devletlerini kurdular: Hanlar (m.ö. 206-m.s. 220)’dan beri mevcudiyetleri bildirilen Kırgızlar’ı, Çinliler (K’i-ku, Kie-ku, Kie-ka-sse) gibi adlarla zikretmişlerdir. Asya Hunları zamanında Baykal’ın batısında

İrtiş havalisinde, yine bir Türk kavmi olan Ting-lingler ile bir arada oturan Kırgızlar, kaynaklarda Türk asıllı gösterilmeyip, tahminen 5.-6. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadırlar. Hia-kia-sse/Kırgızlar, Mu-kan zamanında 560'a doğru I. Göktürk hâkanlığına bağlanmış, fetret devri (630-680)'nde ise müstakil bir devlet durumuna gelmişlerdir. Ancak II. Göktürk hâkanlığı devrinde tekrar bu devlete bağlanan Kırgızlar, 758 yılında da Moyen-çor Kagan tarafından Uygur hâkanlığının hâkimiyeti altına girmişlerdir. 840 yılında şiddetli bir hücum sonucu Uygur hâkanlığını yıkan Kırgızlar, Ötüken'de kendi müstakil devletlerini kurmuşlardır. Bu arada bütün Moğolistan'ı elegeçiren (Çin'deki Liao sülâlesi) K'i-tanlar (Kara Hitaylar, K'i-tanlar'ın halefleridir.), Kırgızları Ötüken'den çıkararak eski yurları olan Baykal'ın batısındaki İrtiş nehri hâvalisine sürmüşlerdir. Kırgız kavminin, Uygur hâkanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tanlar'a geçmesine ve tam idrâk ve intibak edemediği anlaşılan "Orhun kültürü"nün ortadan kalkmasına sebep olmak, dolayısiyle eski Türk hâkanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere, Moğollar'a kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı menfî rol dikkatten kaçmamıştır.

845-911 Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra bir kısım Uugur zümresi Doğu Türkistan (Turfan)'a göçerek burada Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti'nin temellerini atmışlardır (a.bkz.: 911-1368).

847-905 Uygur hâkanlığının yıkılması üzerine, Uygurlardan bir kütle "Sarı Uygurlar", Çin'in kuzeyindeki Kan-su bölgesine göçerek, buranın merkezi Kan-çou (eski adı Gu-tsang)'da yerleşmişlerdir (847). Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu Uygurlar artık Bozkır Türk hâkimiyet telâkisinden uzak, Çin ile, daha ziyade ticarî faaliyetler temeline dayalı iyi münasebetler kurmak amacını gütmüşlerdir. Bu amaçla da Çin hükümdar sülâlesi ile

akrabalık kurarak, ilişkileri daha da sağlamlaştırmışlardır (a.bkz.: 905-1226)

860-1068 Uzlar/Oğuzlar/Oğuz Hanlığı: Tuna havalisinde kurulmuştur.

860-1091 Peçenekler/Peçenek Hanlığı: Siyasi faaliyetleri İdil/Volga-Tuna ırmakları arasındadır.

867-869 İran'da Şî'i Saffârîler Hânedanlığı'nın doğuşu.

868-905 Tolunoğulları Devleti: Mısır'da kurulmuştur. Merkezi Kâhire'dir.

874/875 Sünnî Fars Sâmânî Hanedanı'nın Maveraünnehir'de idareyi ele geçirmesi. Bağdad'daki Halifeden de yetki alan Samani Devleti'nin başkenti Buhara idi.

890 Karmatlar'ın Irak'ta ilk kez ortaya çıkışları.

9.-10. yüzyıllar Viking liderleri, Novgorod, Kiyev ve diğer şehirlerde kendi yönetimlerini kurdular (9.-10. yüzyıllar).

X. yüzyıl

10. yüzyıl Oğuz Yabgu Devleti: Göktürk Hakanlığı yıkıldıktan sonra müstakil yaşayan Oğuzlar, 10. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurmuşlardır. Oğuzlar'ın başında, Yabgu bulunmakta ve ona Kül-Erkin unvanlı bir başbuğ nâiblik yapmaktaydı. Orduyu Sü-başı idare ediyordu. Bu Oğuz Yabgu devleti'nin komşuları; [kuzeyde] Peçenekler ve Hazarlar, Kimekler, doğu'da Karluklar, Harezm[güneyde]'de ise yerli hânedan Afrîgîler idi. Afrîgîler'i baskı altında tutan Oğuzlar'ın komşuları ile birçok problemleri olduğu ve aralarında çeşitli savaşların vuku bulduğu bilinmektedir. Hatta Karluklar ile yaptıkları bir savaşta, Oğuz Yabgusu da öldürülmüştü. Kaşgarlı Mahmud'dan ise Çiğiller ile Oğuzlar arasında köklü bir düşmanlık olduğunu öğrenmekteyiz. Kuzeyde bulunan Kimekler ile ise ilişkiler, bazan dostça bazan da düşmanca idi. Kimekler'in bir kolu olan ve 9. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar (Kumanlar)'ın baskısı ve

Selçuklu âilesinin kendilerine bağlı kütlelerle ayrılarak bölgeyi terketmesi sebebiyle, Oğuz Yabgu Devleti 1000 yıllarına doğru yıkılmıştır. Reşidüddin (14. asrın ilk çeyreği), son Oğuz Yabgusu olarak Ali Han adında birisini zikretmekte, meşhur Cend hâkimi Şah Melik'i de bu son Yabgu'nun oğlu olarak göstermektedir, lâkin bu haber destânî bir vasıftadır. Yabgu devleti Oğuzları; "Umûmû "Türk" adı yanında, yine siyasî bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı ki, Müslüman ülkelerine geldikten sonra İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır". Fakat bu Türkmen adının, Türkler'in İslâmiyet'i kabulleriyle doğrudan bir alâkası görülmemektedir. Zira Güney Rusya'daki Torklar (Uzlar)'a da Torkmen (Türkmen) denildiğine dair bazı deliller mevcuttur. Yabgu devleti zamanında Oğuzlar, Üç-ok ve Boz-ok diye eski 2'li teşkilât hâlinde idiler. Kolları meydana getiren kabileler hakkında biri Kaşgarlı Mahmud'un Divan-u Lügatü't-Türk'ünde, diğeri Reşidüddin'in Câmiü't-Tevârîh'inde olmak üzere iki liste mevcuttur. Divan-u Lügatü't-Türk'de ayrı ayrı damgaları ile birlikte 22 kabile gösterilmiş; Reşidüddin ise, hem kabile sayısını 24'e çıkarmış, hem Boz-ok, Üç-ok tasnifi yapmış; ayrıca, damgalara ilâveten, her kabilenin "ongon"'unu belirtmiştir. Boz-oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka-bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın (DLT'de yok, bunun yerine) Çaruklu. Üç-oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (Iva), Kınık. Devletin çöküşüyle Oğuzlardan kalabalık bir kütle, Karadeniz'in kuzeyinden batıya (Uzlar), diğer bir kısım kütle ise Cend bölgesine göçmüş, oradan da Horasan'a ve sonra Anadolu'ya yönelmiştir (Selçuklu ve sonra da Osmanlı). Oğuzlar'ın bir kısmı da yerlerinde kalarak, 11. asır ortalarında Karacuk dağları bölgesinde, Mangışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturmakta idiler. Moğol istîlâsı sırasında, Cend'de ve

Karakum’da da “Türkmenler”‘in bulunduğu görülmektedir. Günümüzdeki “Türkmenistan” halkı bu Oğuzların torunları olup, Anadolu’da da birçok köy ve kasaba mezkur Oğuz boylarının adlarını taşımaktadır.

900 Samaniler, Saffârîler’i yıkarak, hakimiyetlerini bütün İran’a yaydılar.

905-1226 Kan-Çou Uygur Devleti: 847 yılından itibaren Çin tabii olarak yaşayan Sarı Uygurlar da diğer halklar gibi 10. asrın başlarına gelindiğinde T’ang sülâlesine karşı isyan ettiler. Kan-çou Uygurları da, bağlı bulundukları ve merkezi Tun-huang olan Çin askerî bölgesi ile ilişkilerini kestiler. Zira burada 1905 yılında âsî bir general, “Batı Hanları’nın Altın-dağ Krallığı” adlı muhtar bir devlet kurmuş ve bu devlete Uygurları da tâbî kılmak istemiştir. Kan-çou Uygurları buna karşı çıkmışlardır. Tegin adlı kumandanın idaresindeki Uygur ordusu, Tun-huang’ı kuşatarak halkı, kralı teslim etmeğe zorlamıştır (911). Kan-çou Uygurlarının bu hareketi ve zaferi, Batı’daki Doğu Türkistan/Turfan Uygurları’nın da istiklâlini getirmiştir. Çin’de T’ang hânedanından sonra yerine bir Şa-t’o Türk Devleti (906-960) kurulmuştu. Bu devletin başındaki “5 sülâle” zamanında, Muahhar Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemiştir. Tun-huang zaferinden sonra bölgede prestiji gittikçe artan Uygurlar, Şato Türk devleti ile iyi ilişkiler kurmuşlar, özellikle 5 sülâlenin 2.si olan Muahhar T’an âilesi (923-936)’nin kurucusu Şa-t’o hükümdârı ile münasebetler geliştirilmiştir. Bu sırada Kan-çou Uygurları’nın başında Jen-mei “cesur ve doğru” kagan bulunmaktaydı. Ondan sonra Uygurlar’ın başına sırasıyla Tegin (924-926), A-tu-yu “=Adrug, seçkin” ve Jen-yu kagan oldular. Bunlar çeşitli tarihlerde Çin’e Apa, Kün, Bars adlı elçiler gönderdiler. Çin’de 3. sülâle Muahhar Tsin “veya Chin” (937-946), 4. sülâle Muahhar Han (947-951) ve 5. sülâle Muahhar Chou (951-960) âileleri zamanında ise Çin’e, yani Şa-t’o Türk

Devleti'ne, gerek Kan-çou Uygur Devleti'nden ve gerekse Batı/Turfan Uygurları'ndan heyetler gitmiş iyi ilişkiler devam ettirilmiştir. Bu ziyaretler muhtemelen ticârî ilişkileri geliştirme amacıyla yapılmıştır. Görüldüğü üzere Kan-çou Uygurları, büyük bir askerî kudret gösterememişler, bu sebeple de haklarında fazla bir bilgi oluşmamıştır. 10. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru olarak beliren K'i-tanlar, sonunda bir hânedan "Liao Sülâlesi, 907-1211" kurarak, -özellikle de Şa-t'o Türkleri'nin 5 sülâle devrinde- Çin'in bazı kısımlarını ele geçirmişler ve Kuzey Çin'de hâkimiyet kurmuşlardı. Kan-çou Uygurları, 940'dan sonra bu K'i-tanlar'ın, 1028'lerde ise Tangutlar'ın nüfuzu altına girdi. 1226 yılında ise bölgeyi ele geçiren Cengiz İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. Daha başlardan itibaren Sarı Uygurlar diye bilinen bu Türk kütlesi, hâlen Batı Çin'de yaşamaktadır.

906 Çin'de Tang Hanedanlığı'nın sona erişi ve yerini Şa-t'o Türk Devleti (906-960)'nin alması.

907-923 Şato (Çöl) Türk Devleti: Şato Çölü (Çin)'de kurulmuştur.

911-1368 Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti: Doğu Türkistan, Turfan'da kurulmuştur (a.bkz.: 845-911).

920-948 İdil Bulgar Hanı, Almas/Almış Yaltavar (İltabar)'ın saltanatı. Müslüman olduktan sonraki adı: Cafer bin Abdullah ibni Ahmed bin Almış.

922 İdil Bulgar Hanı Almas/Almış, İslâmiyeti resmen kabul etti (h. 16 Muharrem 310).

923-936 Tang Şato Devleti: Şato Çölü (Çin)'de kurulmuştur.

924 Moğol Kitanlar, Kırgızlar'ı yendiler.

932 İlk merkezi Kaşgar olan Türk Karahanlı Hanedanlığı kuruldu.

934 Kıtayların orhun bölgesine saldırmaları üzerine Türk boylarının yerlerinden oynamaya başlamaları ve bu sarsıntı ile Oğuzların sıkıştırdığı

Peçeneklerin Hazar denizi şimalinden Tuna havzasına ve Balkanlara doğru göçleri.

935-969 İhşid (Akşit) Oğulları Devleti: Mısır'da kurulmuş, merkezi Kâhire'dir.

937-946 Tsin Şato Devleti: Doğu Kansu (Çin)'da kurulmuştur.

948-958? İdil Bulgar Hanı, Talib bin Ahmed'in saltanatı.

950 A Ünlü Türk mütefekkir, filozof Farabi (Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluk el-Fârâbi et-Türkî, 870-950) öldü. Bugün Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Otrar (Fârâb) şehri yakınlarındaki Vesic yerleşim merkezinde 870 yılında doğdu.

10. yüzyıl ortaları Abdülkerim Satuk Buğra Han (-955) döneminde Karahanlılar ve Uygurlar Budizm'i terk ederek İslâm dinini kabul ettiler (10. yüzyıl ortaları).

962 Afganistan'da Türk Gazneli Hanedanlığı kuruldu.

963/995-1186/87 Samanilerin Horasan orduları komutanı Alptegin, 963 yılında Afganistan Gazne şehrini Levikler'in elinden alarak burada Gazneliler Devleti'nin temellerini attı. Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Samani emirine yardım edince emir Mahmud'a 995 yılında Horasan orduları komutanlığını verdi. Gazneliler Devleti, 1186-7 yılında Gurlular tarafından ortadan kaldırıldı.

965 Kiyev Hakimi Svyatoslov, Rus step sahasındaki Hazar siyasî gücünü ezdi/kırdı.

985 İdil/Volga Bulgarları ile Kiyev Rusyası arasında barış anlaşması imzalandı.

985 En büyük/güçlü Oğuz kabilelerinden biri olan Selçuk Türkleri, Buhara civarına göçtüler.

986 Benimseyecekleri bir din arayışında olan Ruslar, Harezmli Müslüman alimlerle irtibat kurdular, fakat İslâm'ı kabul etmediler.

992 Samanilerin zayıflamasıyla Semerkant'a giren Karluk Türkleri 992'de Buhara'yı ele geçirdiler ve Karahanlılar olarak bilinen yeni bir hanedan başlattılar. Samani toprakları Ceyhun ırmağını sınır olarak kabul eden Karahanlılar ile Gazneli1er arasında paylaşıldı (999).

997/998-1030 Gazneli Mahmud, İsmail'i bertaraf ederek tahta çıktı. Abbasi halifesi adına hutbe okuttu.

988 Ruslar'ın Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeleri.

999 Gazneliler, Horasan'daki Samaniler'i yendiler. Karahanlılar ise Samanî başkenti Buhara'yı ele geçirdiler. Samânî Devleti'nin yıkılmasıyla Müslüman Türkler'e Cenup yolu ve İslâm ülkeleri/topraklarının önü açıldı.

10. yüzyıl sonları İlk Şî'i Pers Büveyhîler, Irak ve İran'ın çoğunda kontrolü ele geçirerek, Abbasî Hilâfeti'nin siyasî gücüne son verdiler (10. yüzyıl sonları).

10.-12. yüzyıllar Kiyev Knezliği (Rusyası), Rus halklarını geçici olarak tek bir İmparatorluk çatısı altında birleştirdi (10.-12. yüzyıllar).

XI. yüzyıl

11. yüzyıl başları Gazneliler'in hakimiyeti Irak'dan Sind'e kadar genişledi (11. yüzyıl başları).

11. yüzyıl ortaları Karahanlı Hakanlığı ikiye bölündü: Birisi Batı Türkistan (Maveraünnehir)'da, diğeri ise Doğu Türkistan (Tarım Havzası)'da saltanat etmekteydi (11. yüzyıl ortaları).

1017 Kıtayların ve Şamani Türklerin 300.000 çadır halkı halinde şarktan Karahanlı ülkesine ve Balasagun yakınlarına gelmeleri ve Togan Han'ın 120.000 kişilik bir orduyla bu istilayı durdurması.

1018 Selçuklu Türkleri, Çağrı Beğ kumandasında 3000 süvari ile Buhara civarında şarki Anadolu'ya akın yaparak Selçuklulara bir yurt araması.

1024-1025 İdil Bulgar Hanı, İbrahim'in saltanatı.

1027 Kıtayların baskısı ile Büyük Türk Muhaceretinin gelişmesi, bu baskı ile Kun, Kay ve Kıpçakların Oğuzları yurtlarından püskürtmeleri, Şamani, Peçenek ve Oğuzların şarki ve Orta Avrupa’ya, Balkanlara ve Müslüman Oğuzların da sel halinde Meveraünnehir’e Horosan’ ve diğer İslâm Ülkelerine göçetmeleri.

1030 Gazneli Mahmud öldü, Yerine Sultan Mesud geçti.

1030 Biruni (973-1048) “Kitab-ı Mâlü’l-Hind” adlı eserini yazdı.

1037 Asırlarca medreselerde Avrupa ve üniversitelerinde okunmuş olan “el-Kânûn fi’t-Tıb” adlı eserin yazarı, Türk tabib, filozof İbni Sina (980-1037) öldü. Farabi’nin talebesi olan İbn-i Sina, 980’de Buhara yakınlarındaki Afşan’da doğdu.

Mayıs 1040 Selçuklular, Merv yakınlarındaki Dandanakan Savaşı’nda Gazneli Sultan Mesud kuvvetlerini yendi: Selçuklular’ın Dandanakan’da Gazneli Sultan Mesud’u yenerek Tuğrul Bey idaresinde Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)’nin temellerini attılar, Oğuz (Türkmen) muhaceretinin Şarkî Anadolu’ya akmaya başladı. (24 Mayıs 1040)

1040-1157 Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemi. Tuğrul Bey tarafından kurulan bu büyük Türk devleti, bir başka Türk zümresi Oğuzlar tarafından yıkılmıştır.

1040-1210 Doğu Karahanlılar: Süleyman Han tarafından kurulmuş, Karahıtaylar tarafından yıkılmıştır.

1041-1187 Kirman Selçuklu Devleti: Kurucusu Kara Arslandır. Oğuzlar tarafından yıkılmıştır.

1042-1212 Batı Karahanlılar: I. Muhammed Han tarafından kurulmuş, Harezmşahlar tarafından yıkılmıştır.

1044 Sayısız bir Türk Halkının şarktan ilerleyerek Karahanlı Devleti hududlarına girmesi.

1048 İbrahim Yınal'ın yurt arayan büyük bir Türkmen kitlesini Anadolu Cihadına göndermesi ve onun Selcuklu Ordusu ile gelip Bizanslılara karşı Hasankale Zaferini kazanması, Erzurum'un Fethi, Oğuzların Trabzon'a ve Orta Anadolu'ya kadar yayılmaları.

1049 Birunî (973-1049) öldü. Türk dünyasının yetiştirdiği büyük bilim ve din adamlarından olan Biruni, bugün İran sınırları içinde bulunan Kas şehrinde 973'te doğdu. Biruni, temayüz ettiği astronominin yanısıra tıp, fizik, matematik, tarih, kronoloji, jeodezi ve din ilminde de büyük ilerleme gösterdi. Bu bilim dallarında, toplam 196 eser yazdı

1055 Nişabur'da kendisini sultan ilan eden Selçuklu beyi Tuğrul Bey (1038-1063), 1055'te Bağdat'a girerek Büveyhi egemenliğini yıktıktan sonra, Abbasi halifeliğini birleştirici bir manevi güç olarak koruma altına alma yoluna gitti. Bu ittifakla siyasal nüfuzunu pekiştiren Büyük Selçuklu Devleti, aynı zamanda Hilâfet'in resmî koruyucusu olarak, İslâm dünyasını birleştirme işlevini üstlendi. Tuğrul, dan sonra başa geçen Alp Arslan'ın (l063-72) ve onun oğlu 1. Melikşah'ın (1072-92) yönetimi altında Bizanslılara karşı girişilen savaşlarla Anadolu ve Kafkasya'ya giden yollar açıldı. Suriye ve Semerkant Selçuklu yönetimine bağlandı. Böylece ortaya çıkan imparatorluk geniş bir savaş aygıtına ve ele geçirilen toprakların ikta yoluyla hanedan üyeleriyle komutanlara dağıtılmasına dayanıyordu.

1059 Türklerin Sivas ve Malatya vilayetlerini ele geçirmeleri.

1060 Bizanslılar'ın Kumanlar olarak bildiği putperest Oğuzlar, Rus Steplerine göçtüler.

Ağustos 1064 Alp Arslan'ın Kafkasya ve Şarki Anadolu seferi, Kars'ın fethi (16 Ağustos).

1065 Şamani Uz (Oğuz) ların 600.000 kişi halinde Tuna'yı geçip Balkanlara inmeleri.

1065-1067 Selçuklu veziri Nizamü’l-Mülk, Nişabur ve Bağdad’da medreseler kurdu.

1067 Selcuklu akınlarının Orta Anadoluya yayılması, Kayseri, Niksar ve Konya şehirlerinin fethi.

1068 Afşin’in Anadolu’yu ele geçirip İstanbul Boğazına kadar ilerlemesi, Amuriye ve Honas’ın fethi.

1068 Kumanlar, Güney Rus Prenslerini yendiler.

1069-1070 Yusuf Has Hacib, “Kutadgu Bilig” adlı eserini yazdı.

1071 Alp Arslan’ın Şii Fatimilere karşı Suriye seferi ile, Malazgirt ve Halepi Selcuklu idaresine alması.

1071 Alp Arslan’ın Bizans Ordusunu yenerek 26 Ağustos Cuma günü Büyük Malazgirt Zaferini kazanması. İmparator Romanos Diogenes’in esir düşmesi ve Bizans’ın Selcuklulara tabiiyeti kabul etmesi. Zaferin Türk ve İslâm tarihlerinde bir devir açması, dünya tarihinde de bir dönüm noktası teşkil etmesi. Bu zaferle artık Anadolu, Türkler’e vatan olacak ve burada öncelikle Anadolu Selçuklu Devleti’nin temelleri atılacaktır.

1071-1252 Mengüçoğulları: Kurucusu Mengüç Gâzidir. Anadolu’da kurulmuş olan beylik Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1071/1075-1318 Malazgirt Meydan Savaşı ardından Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu: Kurucusu I. Süleyman Şahtır. İlhanlılar tarafından yıkılmıştır.

1072 Alp Arslan’ın sulhü bozan Bizans’a karşı Türklere Anadolu’nun fethini emretmesi, Artuk Bey’in Sakarya havzasına kadar işgali. Alp Arslan’ın Türkistan seferi ve bir batini tarafından şehit edilmesi.

1073 Selçuklular, Karahanlılar’ı yendi.

1073 Melik Şah’ın amcası Kavurt Bey’i mağlup ederek Selcuklu İmparatorluğuna hakim olması, Artuk Bey’in Anadolu’dan İran’a çağrılması.

1074 Türklerin bütün Anadolu’ya dolmaları üzerine İmparator Mihael’in yardım maksadıyla Papa’ya müracatı, müsbet bir netice alamayınca Sultan Melikşah’a başvurması.

1075 Melik Şah’ın saltanat mücadelesini ve Artuk Bey’i Anadolu’dan çekmesini fırsat bilen kutalmışoğlu Süleyman şah’ın, kardeşi Mansur ile, Birecik bölgesinden hareketle Konya’yı ve daha sonra İznik’i fethetmesi, Süleyman Şah’ın İznik’i payitaht yapması ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması.

1075-1086 Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurucusu Süleymânşah’ın saltanatı.

1078 Süleyman Şah’ın Botaniates’i Bizans tahtına çıkarırken Selçuklu ordusunu Boğaz’ın Anadolu sahilinde yerleştirmesi. Melik şah’ın Süleyman şah’ı itaate almak için Porsuk Bey’i üzerine göndermesive onun Mansur’u öldürmesi, fakat muvaffakiyetisizliğe uğrayarak çekilmesi.

1078-1117 Suriye Selçuklu Devleti: Tutuş tarafından kurulmuş, Artukoğulları’nca yıkılmıştır.

1080 Anadolu’ya dolmuş Türkmenleri etrafında toplayan Süleyman şahın İznik’e devlet kurması üzerine şarktan büyük bir göçebe kitlesinin dalgalar halinde Anadolu’ya dolması.

1080-1201 Saltukoğulları: Kurucusu Ebu’l-Kâsımdır. Anadolu’da kurulmuş olan beylik Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1081 Süleyman şah ile Alexis Kommenos arasında yapılan antlaşmaya göre Türk askerlerinin Boğaz sahillerinden Drakon (Orhan-Tepe) çayına kadar çekilmesi ve buna mükabil Bizans’ın Türk işgalinde bulunan bütün Anadolu’da Selcuklu hakimiyetini hukuken tanıması.

1081-1097 İzmir Beyliği: İzmir’de kurulmuştur.

1082 Süleyman şah’ın şarka dönüp Çukurova (Kilikya) ya sefere girişmesi ve Tarsus’u fethi.

1083 Süleyman Şahın Adana, Misis, Anazarba ve bütün Çukurova'yı fethi, Suriye'den kadı ve hatip getirterek bu havalide idari ve dini teşkilat kurması.

1084-1102 Dilmaçoğulları: Kurucusu Dilmaçoğludur. Anadolu'da kurulan beylik, Ermenşahlar tarafından yıkılmıştır.

1085 Antakya'lıların daveti üzerine Süleyman'ın ordusu ile gizlice hareket edip bu şehri fethetmesi, Süleyman'ın tabii Danişmentli Gümüş tekin Ahmet Gazi'nin Malatya'yı kuşatması, Çankırı ve Kastamonu fatihi Kara tekin'in Sinop'u, Buldaca'nın Elbistan ve yukarı Ceyhan bölgesini alması.

1086 Süleyman şahın, Halep'i kuşatması üzerine Melikşah'ın kardeşi Tutuş ve Artuk ile savaşarak 5 Haziranda şehit olması ve Halep kapısında defni.

1087 Süleyman şahın İznik'te naibi bulunan Ebul-Kasım'ın boğazlara doğru akınlara, Marmara sahilinde donanma inşasına girişmesi, İzmir Beyi Çaka ile ittifak teşebbüsü, Melik şah'ın Anadolu'ya ve İznik üzerine ordu göndermesi ve buna karşı selçuklular ile Bizanslılar arasında bir anlaşma yapılması.

1088 İzmir bölgesinde devlet kuran Çaka Bey'in, donanması ile, Bizans karşı adalara taarruz ve fetihleri, Bizanslıları bozguna uğratan Peçeneklerin Lüleburgaz'a kadar ilerlemeleri ve müşterek taarruz için Çaka ile ittifak yapmaları.

1089 Peçenekler üzerine yürüyen Alexis Kommenos'un Silistre'de mağlup olarak İstanbul'a kaçması.

1091 "Bizanslıların Kumanlar ile birlikte 29 Nisan'da Peçenekleri Meriç üzerinde mağlup ve imha etmesi, Çaka'nın Bizanslılara karşı adalar denizinde savaşı devamı.

1092 Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Büyük Selçuklu Devleti üçe bölündü: Nicaea (Anadolu'da), Hemedan (İran'da) ve Merv (Maveraünnehir ve Horasan'da).

1092 Melikşah'ın ölümü üzerine Kılıç Arslan'ın İsfahan'dan İznik'e gelip babasının yerine tahta çıkması, Çaka'nın kızı ile evlenmesi, Bizanslıları Marmara kıyılarından atması, Melik şah'ın İznik üzerine ve Selçuklulara karşı göndermiş olduğu Bozan'ın onun ölüm sebebi ile Anadolu'dan ayrılması.

1092-1107 I. Kılıçarslan devri (Anadolu Selçuklu).

1095 Kılıç Arslan'ın devletini kuvvetlendirdikten ve Bizans ile muahede yaparak emniyetini sağladıktan sonra şarki Anadolu'da fetihlere başlaması ve Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı muhasara etmesi.

1095-1175 Danişmendoğulları: Kurucusu Danişmenddir. Anadolu'da kurulan beylik, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1095-1185 İnaloğulları: Kurucusu Emir Sadrdır. Anadolu'da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1096 I. Haçlı Seferi. Türk Selçuklu fetihlerine karşı Bizans'ın tahriki ile Haçlı seferlerinin hazırlanması ve bunların öncüsü olarak Keşiş Piérre ile birlikte başı-bozuk, cahil ve mutaasıp Haçlı kitlelerinin İznik üzerine hareketi. Selçuklu Kılıç Arslan'ın kardeşi Kulan Arslan (Davud)'ın bunları imhası.

1097-1231 Harezmşahlar/Harzemşahlar/Harizmşahlar Devleti kuruldu: Kurucuları Kudbeddin Muhammed (1097-1127) ve oğlu Atsız (1127-1156) idi. Devlet, Moğollar tarafından yıkılmıştır.

1098-1231 Artukoğulları: Kurucusu I. Sökmendir. Anadolu'da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1099 Kudüs Haçlılar'ın eline geçti.

XII. yüzyıl

12. yüzyıl Kazan Şehri kuruldu.

1100-1207 Ahlatşahlar (Ermenşahlar): Kurucusu I. Kutbeddindir. Anadolu’da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1104-1407 Artukoğulları (Mardin): Kurucusu I. İlgâzîdir. Anadolu’da kurulan beylik, Karakoyunlular tarafından yıkılmıştır.

1106 İmam-ı Gazalî, “İhyâi’l-Ulûmi’d-Dîn” adlı eserini yazdı.

1110-1116 Sultan Şahinşah devri (Anadolu Selçuklu).

1116-1155 I. İzzeddin Mes’ûd devri (Anadolu Selçuklu).

1117-1154 Şam (Börili) Atabeyliği: Şam’da kurulmuştur.

1117-1194 Irak Selçuklu Devleti: Kurucusu Mahmud tarafından kurulmuş, Harezmşahlar tarafından yıkılmıştır.

1122 Ruslar, Kumanlar’ı yendiler.

1124 Tunguz Juchenler, Çin’den Moğol Kitanlar (Liao Hanedanı: 916-1124)’ı çıkardılar. Bu gelişme Semirechye/Yedisu’da Karahitay Devleti’nin kurulması ile sonuçlandı.

1127-1259 Musul-Halep (Zengili) Atabeyliği: Musul-Halep havalisinde kurulmuştur. Merkezi Halep şehridir.

1137 Karahitaylar, Hocent’de (o tarihlerde Selçuklular’a tabi olan) Karahanlılar’ı yendiler.

1140/1141 Katavan savaşı yapıldı: Kara-Hitay hükümdarı Kür-han ile Büyük Selçuklu sultanı Sencer kuvvetleri arasında yapılan savaşta Sencer mağlup oldu. Savaşın ardından Put-perest Kara-Hitaylar, tâ Horasan sınırlarına kadar ilerlediler. Bu durum Maveraünnehir’de kuvvet birikmesine yolaçtı.

1146-1225 Azerbaycan Atabeyliği: Azerbaycan’da kurulmuştur.

1146-1232 Erbil (Beytiginli) Beyliği: Musul’un doğusunda Erbil merkezli olarak kurulmuştur.

1147 II. Haçlı Seferi. Urfa’nın fethi üzerine Alman Konrad ve Fransız kıralı Saint Louis kumandasında Haçlı kuvvetlerinin Türkiye hududlarına girmesi. Selçuklu Sultan Mesud’un büyük Alman ordusunu 25 Birinci Teşrîn 1147 günü imha etmesi. Efes, Denizli’den Antalya yolunda Fransız ordusunun büyük kayıplara uğrayıp, az kimsenin gemilere binerek Suriye’ye varabilmesi. Rumlar’ın hiyanetini ve Türkler’in şefkatini gören 3000 Frank’ın Müslüman olması, Sultan Mesud’un bu zaferleri ile Anadolu’da Selçuklu hâkimiyetini diriltmesi.

1147-1284 Fars (Salgurlu) Atabeyliği: Güneybatı İran’da Şiraz merkezli olarak kurulmuştur.

1153/1157 Merv’deki Büyük Selçuklu Sultanlığı’nın paralı askerler olan Oğuzlar tarafından yıkılması.

1154 (1155/62/67) Cengiz Han’ın doğumu.

1155-1192 II. Kılıçarslan devri (Anadolu Selçuklu).

1157 Sultan Sançar (Sencer)’ın vefaatı ile Büyük Selçuklu Sultanlığı’nın kalan kısmı da son buldu.

1157-1231 Harezmşahlar: Kurucusu İl Arslandır. Moğollar tarafından yıkılmıştır.

1158-1169 Yaruklu (Yıva) Beyliği: Musul merkezli olarak kurulmuştur.,

1164-1165 İdil Bulgar Hanı, İbrahim’in saltanatı.

1166 Yesevî tarikati’nin kurucusu, Türk mutasavvıf, şair Ahmed Yesevî, vefaat etti. A. Yesevi, Sayram’da doğdu. Özellikle Sir-i Deryâ (Seyhun) ve Taşkent yöresindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında İslâmiyet’in yerleşmesinde büyük rol oynadı. Tesiri Türkistan sınırlarını aşarak 13. y.yılda da Anadolu’ya yayıldı. A. Yesevî aynı zamanda Nakşibendî tarikatinin pirlerinden de sayılır.

1167 Oxford Üniversitesi kuruldu.

1167 Cengiz Han’ın babası Yesügey Bagatur’un ölümü.

1174-1250 Eyyûbîler: Kurucusu Selâhaddîn Eyyubîdir. Memlûklar tarafından yıkılmıştır.

1176 Miryakefalon Savaşı (Anadolu Selçuklu).

1180 Nakşibendî şeyhlerinden Abdülhâlık Goncdüvânî Buhara’nın Goncduvan köyünde vefaat etti.

1185-1233 Artukoğulları (Harput): Kurucusu I. Ebû Bekirdir. Anadolu’da kurulan beylik, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1192-1196 I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in I. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1194 Son İran Selçuklu Sultanı III. Tuğrul’un vefatı ile, İran’da Selçuklu dönemi sona erdi ve Maveraünnehir’de Türk Harezm Hanlığı kuruldu.

1196-1204 Rükneddin Süleyman Şah dönemi (Anadolu Selçuklu).

XIII. yüzyıl

I3. yüzyıl Altınordu Devleti, 1223 yılında güney steplerini istila etti. Rus prenslerini haraç ödemeye mecbur etti.

13. yüzyıl “ed-Devletü’t-Türkiyye el-Memlûkiyye” zamanında Mısır ve Suriye’ye “Türkiyye” deniliyordu.

1204 Sinop’un fethi (Anadolu Selçuklu).

1204-1205 III. Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1204-1320 Çobanoğulları Beyliği: Kurucusu Çoban Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Candaroğulları tarafından yıkılmıştır.

1205-1220 Anadolu Selçuklu Devleti’nin siyâsî istikrar ve inkişâf devri.

1205-1211 I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in II. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1206 Cengiz Han, Moğollar’ın Hanı oldu.

Haziran 1206 Kudbeddin Aybeg, Lahor’u ele geçirerek, Delhi Türk Memlukları Devleti’nin temellerini attı (26 Haziran 1206).

1206-1413 Delhi (Hind) Sultanlığı hakimiyet yılları: Hindistan’da Delhi merkezli olarak kurulmuştur.

1207 Cengiz Han, Kırgızlar’ı itaat altına aldı: Moğolistan’ı idaresi altında birleştirmek isteyen Cengiz Han, Merkit ve Naymanlar’la birlikte Kırgızlar’ı da itaati altına almıştır (1207). Böylece Kırgızlar, Cengiz idâresindeki Moğollar’a itaat eden ilk Türk kavmi unvanını almışlardır. Artık Kırgızlar, Cengiz Han’ın oğlu Tolui’nin hakimiyet sahasına dahil edilen bölgede, birer reis tarafından idare edilen iki kısım halinde yaşamağa devam edeceklerdir.

Mart 1207 Antalya’nın fethi (5 Mart 1207, Anadolu Selçuklu).

1209 Cambridge Üniversitesi kuruldu.

1209 Moğollar, Yenisey Kırgızlar’ını yendiler ve Kırgızlar’ı Tien Shan’ın güneyine kaçmak mecburiyetinde bıraktılar.

1209 Barçuk yönetimindeki Uygurlar, Moğol hakimiyeti altına girdi.

1210 Harezmliler, Karahitaylar’ı yendiler.

1211-1220 I. İzzeddin Keykavus devri (Anadolu Selçuklu).

1215 Cengiz Han, Pekin’i aldı. Merkitler üzerine oğlu Cuci’yi gönderdi.

1216 Ermeniler Üzerine Sefer; Karaman, Ereğli ve Lârende kasabaları’nın kurtarılışı (Anadolu Selçuklu).

Ocak 1216 Antalya üzerine sefer ve Antalya’nın kurtarılması (22 Ocak/K.Sani 1216, Anadolu Selçuklu).

1218 Kaşgar’ı işgal eden Moğollar, Semirechye/Yedisu’yu ve Tarım Havzası’nı ele geçirdi.

1218 Moğol elçilerinin Harezm Şahı Muhammed tarafından idam edilmesi, Moğollar’ın ilk Batı Seferini hazırlamalarına sebep oldu.

1219 Moğollar, Sirderya'yı geçtiler ve Maveraünnehir'i istilaya başladılar.

1220 Moğollar, Harezmliler'i yenerek Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiler.

1220-1231 Son Harezm şahı Celâleddin Harezmşah saltanatı.

1220-1237 I. Alaeddîn Keykubâd'ın Saltanatı (Anadolu Selçuklu'da ikbal devri).

1220-1670? Şerefhanlar Beyliği: Kurucusu Şeref Handır. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1221 Moğollar, Horasan ve Afganistan'ı ele geçirdiler.

1223 Alâeddîn Keykubâd'ın Alâiye'yi fethi (Anadolu Selçuklu).

1223 Sultan ve Beyler arasında mücâdele (Anadolu Selçuklu).

1223-1227 Altınordu hanı, Cuci (Cengiz Han'ın büyük oğlu)'nin saltanatı.

1223/1224 Harezm Şahı'nın peşine düşen Moğollar, Kalka Irmağı'nda Ruslar'la karşılaştılar ve onları yendiler.

1225 Ermeniler ve Haçlılar'a karşı cihad (Anadolu Selçuklu).

1226 Fırat boylarında fetihler (Anadolu Selçuklu).

1227 Suğdak (Kırım) Seferi (Anadolu Selçuklu).

1227 Cengiz Han'ın öldü. İmparatorluğu vârisleri arasında paylaşıldı. Bu vârisler arasında (kendisine Rus steplerindeki Kıpçak Hanlığı düşen) Batu ve (payına Maveraünnehir, Tarım Havzası ve Yedisu'daki Çağatay Hanlığı düşen) Çağatay da bulunmaktaydı.

1228 Şark siyaseti ve Erzincan'ın ilhakı (Anadolu Selçuklu).

1228 Trabzon Seferi (Anadolu Selçuklu).

1230 Ahlat'ın sukutu ve tahribi üzerine Sultan Alaeddin ve Celaleddin arasında başlayan hasmane münasebetler neticesinde 10 Ağustosta Yassı-çimen'de vukubulan meydan muharebesinde Harezm ordusunun müthiş bir

bozguna uğraması ve imha edilmesi (Anadolu Selçuklu, Harzemşahlar'a karşı yapıldı).

1231 Moğollar, yeniden canlandırılmış olan Harezm Hanlığı'nı yendiler. Harezmşahlar Devleti son buldu. Son Harezmşahı Celâleddin Harezmşah (1220-1231) idi.

1236 Moğollar'ın ikinci Batı Seferi başladı.

1236/1241-1256 Altınordu hanı, Batu (Cuci'nin ikinci oğlu)'nun saltanatı.

1236-1502 Altınordu Hanlığı'nın saltanat yılları: Kurucusu Batu Handır. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

1237-1246 II. Gıyaseddin Keyhüsrev (Anadolu Selçuklu).

1240 Kiyev, Moğollar'ın eline geçti ve Rusya Moğol hakimiyeti altına girdi.

1240 Diyarbakır'ın Fethi (Anadolu Selçuklu).

1240 Baba İshak'ın Anadolu'da Peygamberlik iddiası ile isyanı (Babâî İsyânı) ve Türkmen istîlâsı (Anadolu Selçuklu).

1241 Selçuklu ordusunun Meyyafarkin (Silvan) ı muhasarası, Moğol tehlikesi ve halifenin tavassutu ile Eyyubilerden Şahabeddin Gazi'nin tabiiyeti kabul etmesi şartı ile bir anlaşma yapması.

1242 Baycu Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin Erzurum'u işgali.

1242 Moğollar, Batı seferlerine Viyana kapılarında son verdiler.

1243 Kösedağ Savaşı/Bozgunu: Anadolu Selçuklu kuvvetleri İlhanlı Moğol ordusu karşısında bozguna uğradı. Bu savaş Selçuklunun Anadolu'daki hakimiyetini tedricen yok eden süreci başlattı.

1243 Moğollar, Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti'ni yendiler: Baycu Noyan'ın Türkiye üzerine seferi, Kösedağ'da karşılaşan Türk ve Moğol ordularının savaşa girişmesi, Sultan Gıyaseddin ve

etrafındakilerin liyakatsızlığı ve delice hareketleri yüzünden Selçukluların 3 Temmuz'da, ciddi savaş yapmadan dağılmaları, Sivas'ın teslim olması ve Kayseri'nin savaşarak tahrip ve katliama uğraması.Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali'nin Moğolların arkasından Azerbaycan'a giderek, harac vermek suretiyle, Baycu Noyan ile sulh yapması, Bizans'a kaçmak maksadıyla menderes havzasına varan sultan'ın sulh anlaşması üzerine Konya'ya dönmesi ve devlet nizamı'nın kurulması.

1244 Moğollar'dan kaçan bir grup Harezmliler, Haçlıların elinden Kudüs'ü aldılar.

1246-1249 II. İzzeddin Keykavus dönemi (Anadolu Selçuklu).

1249-1254 Anadolu Selçuklu'da müşterek 3 Kardeş Saltanatı: II. İzzeddîn Keykavus-II. Alâeddin Keykûbâd-Rükneddin Kılıç Arslan.

1246-1265 Anadolu Selçuklu'da yoğun saltanat mücadeleleri yılları.

Haziran 1249 Rüzbe ovasında II. İzzeddîn Keykavus ile Rükneddin Kılıç Arslan arasında Sultan Hanı savaşı. Bu savaşın ardından Selçuklu'da Üç Kardeş saltanatı başladı (14 Haziran 1249).

1249/1250 Mısır'da Kıpçak Türk Memlûklü Hanedanlığı kuruldu.

1250-1382 Türk Memlûkları: Kurucusu Aybegdir. Çerkezler tarafından yıkılmıştır.

1250-1487 Karamanoğulları Beyliği: Kurucusu Nûre Sûfedir. Anadolu'da kurulmuş, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1250-1517 Memlûklar: Kurucusu Aybegdir. Osmanlılar tarafından yıkılmıştır.

1254-1257 IV. Rükneddin Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1256 İran'da Hülâgu idaresindeki Moğol İl-Hanlı Hanedanlığı kuruldu: Moğollann ikinci büyük saldırısı Cengiz Han'ın torunu Hulagu'nun komuta sında başladı. Batı Asya'da Moğol egemenliğini pekiştirerek Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan Hulagu 1258'de Bağdat'a girerek Abbasi halifeliğine

son verdiyse de, Memluklerce durdurulduğundan daha ilerilye gidemedi. Bununla birlikte İran'da sağlalnan denetim bir Moğol hanedanının (İlhanlılar) yüksellişine imkan verdi.

Ekim 1256 Anadolu Selçuklu-Moğol İlhanlı, Sultan Han Savaşı (15 Ekim/T. Evvel 1256).

1256-1257 Anadolu Selçuklu topraklarında II. Moğol İstilası

1256-1264 Hülagu'nun saltanatı (İlhanlı).

1257 Altınordu hanı, Sartak (Batu'nun oğlu)'ın saltanatı.

1257 Altınordu hanı, Ulacı'nın saltanatı.

Mayıs 1257 II. İzzeddin Keykavus'un Konya Tahtı'nı yeniden ele geçirmesi (3 Mayıs 1257, Anadolu Selçuklu).

1257-1259 II. İzzeddin Keykavus dönemi (Anadolu Selçuklu).

1257-1267 Altınordu hanı, Berke (Batu'nun biraderi)'nin saltanatı.

1258 Moğollar Bağdad'ı yakıp-yıkarak Abbasi Hilâfetin'in sona ermesine sebep oldular.

1259-1262 II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın müşterek saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu)

1260 Memlûklüler, Ayn-u Calût Savaşı'nda Moğollar'ı yendiler.

1260 Kıpçak Hanlığı, Ak Ordu ve Altınordu olmak üzere ikiye bölündü.

1260 Kubilay Han idaresinde, Çin'de Moğol Yüan Hanedanlığı kuruldu (yıkılışı 1368).

1260-1429 Germiyanoğulları Beyliği: Kurucusu Ali Şîrdir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

Nisan 1261 Anadolu Ahî teşkilatının kurucusu Ahî Evran (Şeyh Nasreddin Ebu'l-Hakyık Mahmud bin Ahmed el-Hoyî) vefaat etti (1 Nisan 1261).

1262-1266 IV. Rükneddin Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1262-1277 Muineddin Pervâne’nin Selçuklu tahtı ve siyasetinde sÖzinü geçirdiği dönem.

1262-1279 II. İzzeddin Keykavus’un gurbet hayatı ve ölümü (Anadolu Selçuklu).

1264 Aquinolu Thomas, Hıristiyan düşüncesini Aristoteles’in öğretisiyle uzlaştırdı.

1264-1282 Abaka’nın saltanatı (İlhanlı).

1265-1333 Sâhibataoğulları Beyliği: Kurucusu Sâhib Atadır. Anadolu’da kurulan beylik, Germiyanoğulları tarafından yıkılmıştır.

1266 Muineddin Süleyman Pervane’nin IV. Rükneddin Kılıç Arslan’ı öldürtmesi (Anadolu Selçuklu).

1266-1284 III. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi (Anadolu Selçuklu).

1267 Roger Bacon, geleneksel Hıristiyan eğitimine karşı çıktı.

1267-1280 Altınordu hanı, Mengü-Timur’un saltanatı.

1268 Moğol Han’ı Kubilay Han Japonya’ya elçi göndererek Moğolların boyunduruğu altına girmeyi kabul etmelerini istedi. Japon imparatoru Tokimune reddetti ve Moğol elçileri geri gönderdi (1268).

1270 Uygur Krallığı, isyancılar tarafından yenilgiye uğratıldı.

1273 “Mesnevî”’nin yazarı, ününü asırlardır dünya çapında sürdüren Türk mütefekkir, mutasavvıf ve şairi Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) Konya’da vefaat ett. 30 Eylül 1207 yılında bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan yöresindeki Belh şehrinde doğdu.

1276-1368 İnançoğulları (Ladik/Denizli) Beyliği: Kurucusu Ali Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Germiyanoğulları tarafından yıkılmıştır.

1277 Memluk Sultanı Baybars’ın Elbistan Savaşı’nda İlhanlı ordusunu bozguna uğratması.

1277 Selçuklu-Karamanlı Mücadelesi ve Akşehir Savaşı. Savaşı Karamanlılar kazanmıştır.

1277 Selçuklularca Akşehir ve Konya’nın Karamanlı istilasından kurtarılması.

1277 Selçuklu kuvvetleri karşısında Karamanlı kuvvetlerinin Kurbağahisarı Bozgunu ve Mehmed Bey’in vefaatı.

1277 İlhanlı Abaka Han’ın Anadolu seferi ve Selçuklu yönetimine el koyması.

1277 Muineddin Pervane’nin öldürülmesi (Anadolu Selçuklu).

1277 Karamanoğlu Mehmed Bey Konya’da “Divan’da, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak” şeklinde Selçuklu Siyavuş’a bir ferman yayınlatarak Türkçeyi resmi dil haline getirmiştir.

Nisan 1277 Memluk sultanı Baybars’ın Anadolu’ya gelişi ve Kayseri seferi (Nisan 1277).

1277-1292 Anadolu’da İlhanlı/Moğol Tahakkümü dönemi.

1277-1300 Pervâneoğulları Beyliği: Kurucusu Pervânedir. Anadolu’da kurulan beylik, Sinop Prensliği tarafından yıkılmıştır.

Mayıs 1279 Alâeddin Siyavuş (Cimri)’un yakalanarak öldürülmesi (30 Mayıs 1279, Anadolu Selçuklu).

1280-1287 Altınordu hanı, Tuda-Mengü’nün saltanatı.

1280-1326 Eşrefoğulları Beyliği: Kurucusu I. Süleymandır. Anadolu’da kurulan beylik, Hamidoğulları tarafından yıkılmıştır.

1280-1391 Hamidoğulları Beyliği: Kurucusu İlyas Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1280-1425 Menteşeoğulları Beyliği: Kurucusu Menteşe Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

Ekim 1281 Şam’a doğru ilerleyen Moğol ordusu ile Memluk kuvvetlerinin savaşması ve Moğolların bir kez daha yenilmesi (30 Ekim/T. Evvel 1281).

1281-1324 (1290-1326) Osmanlı Devleti’nin kurucusu I. Osman Gazi dönemi.

1282-1284 Ahmed Tekúdar’ın saltanatı (İlhanlı).

1284 Uygur Krallığı, Çağatay Hanlığı’na dahil edildi.

1284-1291 Argun’un saltanatı (İlhanlı).

1284-1296 II. Gıyaseddin Mesud’un I. Saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1287-1291 Altınordu hanı, Teleboğa’nın saltanatı.

Aralık 1288 Vezir Sâhib Ata’nın ölümü (22 Aralık/K. Evvel 1288, Anadolu Selçuklu).

1290-1320 Delhi Sultanlığı’nda Halaciler sülalesi yönetime geldi (Hinditan).

1290-1354 Âhî Cumhûriyeti Beyliği: Kurucusu I. Hüseyindir. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1291-1295 Geyhatu’nun saltanatı ve Anadolu’da İlhanlı tahakkümü’nün artması (İlhanlı).

1291-1312 Altınordu hanı, Tokta’nın saltanatı.

1291-1461 Candaroğulları Beyliği: Kurucusu Candar Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1292-1318 Selçuklu Devleti ve Hânedânı’nın inkırâzı dönemi.

1294/1295 İl-Hanlılar, Kazan Han idaresinde, İslâm Dini’ni kabul ettiler.

1295 Baydu’nun saltanatı (İlhanlı).

1295-1304 Mahmud Gazan Han’ın saltanatı. Müsliman idi (İlhanlı).

1298-1302 III. Alâeddin Keykubad dönemi (Anadolu Selçuklu).

1298 Sülemiş İsyanı (Anadolu Selçuklu).

1299/1300 I. Osman Bey (1290-1326) tarafından Osmanlı Devleti kuruldu.

1299-1923 Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyet yılları: Kurucusu I. Osman Bey (1290-1326) dir. Anadolu'da kurulan beylik, özellikle 1453 yılında İstanbul'un fethi ile imparatorluk sürecine girmiş, Asya-Avrupa-Afrika kıtalarında geniş topraklar üzerinde hüküm sürmüştür. İznik-Edirne ve son olarak da İstanbul başkent olarak kullanılmıştır. Başta İngilizler olmak üzere Fransa, İtalya, Yunanistan gibi müttefik devletlerin bitmek tükenmek bilmeyen, entrika, oyun ve saldırıları sonunda yıkılmaktan kurtulamamıştır.

XIV. yüzyıl

14. yüzyıl Beyaz Rusya ve Ukrayna Polonya yönetimi altına girdi.

14. yüzyıl başları Çağatay Hanlığı ikiye bölündü: Maveraünnehir (Batı) ve Moğolistan (Doğu) (14. yüzyıl başları).

1300-1410 Saruhanoğulları Beyliği: Kurucusu Saruhan Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1423 Tekeoğulları Beyliği: Kurucusu Yunus Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1425 Aydınoğulları Beyliği: Kurucusu Aydın Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1355 Sinop Prensliği) Beyliği: Kurucusu Gâzî Çelebidir. Anadolu'da kurulan beylik, Candaroğulları tarafından yıkılmıştır.

1302 III. Alaeddin Keykubad öldü (Selçuklu).

1302 Osman Gazi Koyunhisar Savaşı'nı kazandı.

1302-1310 II. Gıyaseddin Mesud'un II. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1302-1533 Bengal Sultanlığı: Bengal merkezli olarak kurulmuştur.

1303 Memlûkler, Suriye'ye yapılan son Moğol akınını durdurdular.

1303-1345 Karasioğulları Beyliği: Kurucusu Karasi Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1303-1345 Tâcüddinoğulları Beyliği: Kurucusu Doğan Şahtır. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1304-1316 İlhanlı Devleti’nde I. Muhammed Olcaytu dönemi (h. 704) Şii mezhebinden idi.

1308-1508 Akkoyunlular: Kurucusu Tur Ali Beydir. Anadolu’da kurulan bu devlet, Safevîler tarafından yıkılmıştır.

1309 Papalığın Roma’da Avignon’a taşınması.

1310 Timurtaş’ın Selçuklu saltanatına son vermesi ve dağıtılan hanedan mensuplarının uç beyliklere sığınmaları, Timurtaş’ın Klikya seferi ve Tarsus bölgesini işgali.

1310-1318 Son Anadolu Selçuklu sultanı V. Kılıç Arslan dönemi.

1312 Mevlevilik tarikatını kuran Sultan Veled öldü (Osmanlı).

1312-1350 Sutaylar: Kurucusu Sutay Noyandır. Anadolu’da kurulan beylik, Celâyirliler tarafından yıkılmıştır.

1313-1341 Altınordu hanı, Özbek (Tokta’nın yeğeni) Han’ın saltanatı.

1313-1341/1342 Özbek Han (1282-1342)’ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Hanlığı, İslâm Dini’ni kabul etti.

1317-1335 Ebu Said’in saltanatı (İlhanlı).

1318 Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldı: Son Selçuklu sultanı V. Kılıç Arslan zamanında İlhanlılar tarafından yıkılmıştır.

1320 İtalya’da kültürel canlanma: Dante (1265-1321), Giotto (1266-1337), Petrarca (1304-1374).

1320-1413 Tuğlukîler/Tuğluklular (Hindistan).

1324-1362 Orhan Gazi’nin saltanatı (Osmanlı)

1325 Meksika’da Aztekler’in yükselmesi: Başkent Tenoktitlan’ın kurulması.

1325 I. İvan’ın Moskova’yı geliştirmeye başlaması.

Nisan 1326 Bursa fethedildi (6 Nisan 1326 Osmanlı).

1326 Çağatay Hanı Tarmaşirin'in İslâm Dini'ni kabulü.

1327-1380 Eretnaoğulları Beyliği: Kurucusu Eretna Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Kadı Burhâneddin tarafından yıkılmıştır.

1328 Karaman Oğlu Musa bey ve Hamid Oğlu İshak beyin şikayet ve tertipleri, Ebu Said Han'ın ısrarları üzerine Sultan Nasir'de uyanan endişe sebebiyle Timurtaş'ın Kahire'de idam edilmesi.

1331 İznik fethedildi (Osmanlı).

1331 İlk Osmanlı medresesi, İznik'te Orhan Gazi tarafından kuruldu.

1333 Minamoto şogunluğunun sonu: Japonya'da iç savaş.

1334 Karesi Beyliği Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1335 Ebu Said Han'ın ölümü ve bir yıl sonra İlhanlı imparatorluğunun parçalanması ile Türkiye'de Moğol devrinin sona ermesi ve siyasi hakimiyetin Beylikler arasında taksimi. Osmanlı Beyliğinin Selçuklular'ın mirasına sahip olması ve Türk tarihinin en büyük eseri olan Osmanlı İmparatorluğu haline gelip üç kıtada Nizam-i Alem davasının asırlarca yükselmesi.

1335-1336 Arpa'nın saltanatı (İlhanlı).

1335-1377 Madura Sultanlığı: Güney Dekkan'da Madura merkezli olarak kurulmuştur.

1336 Musa'nın saltanatı (İlhanlı).

1336 İran'da İl-Hanlı Hanedanlığı'nın sona erişi.

1336 Timur'un doğuşu.

1337 Kocaeli bölgesi Orhan Gazi tarafından alındı (Osmanlı).

1337 Fransa ile İngiltere.arasında Yüz Yıl Savaşları'nın başlaması.

1337-1522 Dulkadiroğulları Beyliği: Kurucusu Karaca Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1338 Hacı Bektaş-ı Velî (Seyyid Muhammed bin İbrahim Ata) vefaat etti. Horasan'da Nişabur şehrinde (h.680) doğdu. Yesevîye tarikatinin

Anadolu’daki temsilcilerindendi (Osmanlı).

1340-1393 Kutluşahlar Beyliği: Kurucusu Kutlu Şahtır. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1341 Asya’da veba salgınının başlaması.

1341-1342 Altınordu hanı, Tini Bek’in saltanatı.

1342-1357 Altınordu hanı, Canibek (Teni Bek’in biraderi)’in saltanatı.

1345 Ankara’nın Osmanlılar’ın eline geçmesi.

1346 Orhan Gazi Kantakuzenos’un kızı ile evlendi (Osmanlı).

1346-63 Maveraünnehir’de Tuğluk Timur’un hükümdarlığı.

1347-1486 Dekkan Sultanlığı: Doğu Hindistan’da Bidar merkezli olarak kurulmuştur.

1348 Veba salgını Avrupa’da.

1349 Singapur’da ilk Çin yerleşimi: Güneydoğu Asya’da Çin yayılmacılığının başlaması.

1350 Japonya’da kültürel canlanma.

1352 Bizans’a yardım için Süleyman Paşa Rumeli’ye geçti ve Çimpi Kalesi’ni üs olarak aldı (Osmanlı).

1352 Osmanlılar Cenevizliler’e Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma imtiyazı verdiler.

1352-1608 Ramazanoğulları Beyliği: Kurucusu Ramazan Beydir. Anadolu’da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1354 Gelibolu fethedildi (Osmanlı).

1354 Şehzade Süleyman Paşa’nın Rumeli’ye geçmesi.

1354-1417 Dobruca Beyliği: Dobruca’da kurulmuştur.

1357-1359 Altınordu hanı, Berdi Bek’in saltanatı.

1362-1389 I. Murat (Hüdavendigâr)’ın saltanatı (Osmanlı).

1360-1469 Karakoyunlular: Kurucusu Bayram Hocadır. Anadolu’da kurulan beylik, Akkoyunlular tarafından yıkılmıştır.

1361 Edirne’nin fethi (1368’de Osmanlı Devleti’nin başkenti oldu).

1362 Orhan Gazi vefat etti ve I. Murat tahta çıktı (Osmanlı).

1362 Kadıaskerlik oluşturuldu (Osmanlı).

1363 Pençik Kanunu çıktı (Osmanlı).

1363 Emir Timur, Tuğluk Timur Han’ı tahttan indirdi ve yerine kendi kontrolünde kukla bir Han tayin etti.

1366-1367 Altınordu hanı, Cani-Bek II.’nin saltanatı.

1366 Gelibolu elden çıktı (Osmanlı).

1368 Çin’de Yüan Hanedanlığı’nın sona erişi.

1368-1398 Çin’de Ming Hanedanılığı’nın kurucusu Hongwu (1328-1398) dönemi.

1368-1507 Timurlular: Kurucusu Timur Handır. Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1368-1500 Semerkant Timurluları: Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1368-1644 Çin’de Ming Hanedanı dönemi.

1368-1376 İdil Bulgar Hanı, Hasan’ın saltanatı.

1369/1370 Emir Timur, Maveraünnehir’in tek hâkimi oldu.

1370 Güney Hindistan’da Vijayanagar Devleti’nin egemenliği.

1370 Çağatay Hanlığı’nda Timur’un saltanatı (ö. 1405).

1371 I.Murat (Hüdâvendigar) Çirmen Savaşını kazandı (Osmanlı).

1375-1376 Altınordu hanı, Toktakıya’nın saltanatı.

1375-1380 Osmanlıların, Germiyanoğulları ve Hamidili Beylikleri topraklarının bir kısmının ilhakı (Osmanlı).

1376 Bulgar Krallığı Osmanlı hakimiyetini kabul etti.

1377 Gelibolu Osmanlılar’a iade edildi.

1377 Arap coğrafyacı ve gezgin İbn Batuta’nın ölümü (doğumu 1309).

1377-1395 Altınordu hanı, Tohtamış (Toktamış)’ın saltanatı.

1378-1417 Katolik Kilisesi’nde “Büyük Bölünme”.

1380 Ruslar, Kulikova Savaşı'nda, Altınordu Hanı Mamay'ı yendiler.

1380 Altınordu, Ak Ordu ile birleştirildi ve her ikisi de Altınordu adını aldı.

1380 Timur'un fetihlere başlaması.

1380-1387 Timur, İran'ı ele geçirdi.

1380-1393 1370'te Çağataylıların yerini alan Timur, 1380'de ve 1393'te düzenlediği seferlerle Celayirlilerin ve Muzafferilerin İran'daki egemenliğine son verdi.

1380-1398 Kadı Burhâneddin Beyliği: Kurucusu Kadı Burhâneddindir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1381-1507 Horasan Timurluları: Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1382 Toktamış, Moskova'yı yağmalayarak yaktı.

1382-1517 Çerkez Memlûkları: Kurucusu Berkukdur. Osmanlılar tarafından yıkılmıştır.

1385 Sofya'nın Fethi (Osmanlı)

1386 Niş ve Sofya fethedildi (Osmanlı).

1387 Selanik'in Fethi (Osmanlı)

1388-1601 Handeş Sultanlığı: Burhanpûr (Orta Hindistan)'da kurulmuştur.

1389 Murat Hüdavendigâr'ın müttefik Balkan ordusu karşısında Kosova zaferi (Osmanlı).

1389 I. Kosova Savaşı kazanıldı (15 Haziran) (Osmanlı).

1389 I. Murat vefat etti (Osmanlı).

1389 Hindistan, Türkistan ve Anadolu gibi tüm Türk ve İslâm dünyasında yayılmış ve tesir göstermiş olan Nakşibendî tarikatinin kurucusu Muhammed Bahaeddin bin Muhammed el-Buharî el-Nakşibend (d.1318 Kasr-ı Hinduvan/Ârifan - ö.1389 Kasr-ı Ârifan). Nakşîbendilik, İmâm-ı Rabbanî'den sonra Müceddidiye adını almış, Hâlid

Ziyaeddin’den sonra ise Hâlidiyye adıyla da anılmaya başlanmıştır. Nakşilik, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed Han) zamanında Hâlis Ziyaeddin’le Anadolu’ya ulaştı, ondan sonra da burada yaygınlaştı.

1389-1402 I. Bayezid (Yıldırım)’ın saltanatı (Osmanlı).

14. yüzyıl sonları Turfan Uygurları, İslâm Dini’ni kabul ettiler (14. yüzyıl sonları).

1390 Aydın-Saruhan-Germiyan-Menteşe beylikleri Osmanlı’ya katıldı.

1390 Gelibolu tersanesi inşa edildi (Osmanlı).

1391 İstanbul ilk kez kuşatıldı (Osmanlı).

1392 Kore’nin bağımsız olması.

1392 İranlı şair Hafız’in ölümü.

1394-1479 Cevanpûr Sultanlığı: Cevanpûr (Delhi’nin doğusu)’da kurulmuştur.

1395 Timur, muazzam bir ordu ile Terek nehri boylarına geldi ve burada Altın Orda Han’ı Toktamış’ı yendi. Altınordu’nun başkenti Saray Berke’yi yakıp-yıktı ve kısa bir süre Moskova’yı işgal etti.

1395-1400/01 Altınordu hanı, Timur Kutluğ (Timur Melik oğlu)’un saltanatı.

1396 Timur, 1396 yılı başında Kuzey Kafkasya’yı bütünüyle ele geçirdi.

1396 Yıldırım Bayezıd, Haçlı ordusuna karşı Niğbolu Savaşı’nı kazandı (Osmanlı).

1397 Üç İskandinav krallığını birleştiren Kalmar Birliği.

1398 Akçay Zaferiyle beraber, Karaman beyliği Osmanlı hakimiyetini kabul etti.

1398 Karadeniz beylikleri Osmanlı Devleti’ne katıldı.

1398/1399 Timur’un, Hindistan’a girerek Delhi Sultanlığı’nı yenmesi ve Delhi’yi yağmalaması.

XV. yüzyıl

1400 Bursa’da I. Bayezid tarafından Ulu Cami’ yaptırıldı; İlk Osmanlı Darü’ş-şifa’sı Yıldırım Bayezid tarafından inşa edildi.

1400 Timur, Suriye’de Memlûklüleri yendi.

1401 Timur, Bağdad’ı yakıp-yıktı.

1400-1401/07 Altınordu hanı, Şadi-Bek’in saltanatı.

Temmuz 1402 Yıldırım Bayezit ile Timur’un kuvvetleri arasında Ankara Meydan Muharebesi yapıldı (20 Temmuz 1402 Osmanlı).

Aralık 1402 Timur, İzmir’i kuşattı (1 Aralık 1402, Osmanlı).

1402-1413 Osmanlı Devleti’nin Fetret Devri.

Mart 1403 4. Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezıd vefat etti (8 Mart 1403).

1403-1537 Gucerât Sultanlığı: Diyu (Batı Hindistan)’da kurulmuştur.

1405 Timur’un vefaatı.

1405 Hint Okyanusu’nda Çinliler’in yolculukları.

1406 İbn Haldun’un ölümü (tarihçi ve sosyal bilimci).

1406 Azerbaycan’da Celayirlilerin yerini alan Karakoyunlular Tebriz’i ele geçirdiler.

1406 İbn-i Haldun öldü (17 Mart 1406)

1406-1562 Malva Sultanlığı: Madun (Gucerât’ın doğusu)’da kurulmuştur.

1407-1410 Altınordu hanı, Pulat-Han’ın saltanatı.

1407-1447 Timur’un oğlu Şah Ruh (1377-1447)’un Herat’ta hükümdarlığı.

1407-1449 Şah Ruh’un oğlu Uluğ Bey (1394-1449)’in Semerkant’da hükümdarlığı.

1408-1467 Kara Koyunlu Türk Emirliği’nin Batı İran’da kuruluşu.

1410-1412 Altınordu hanı, Timur (Timur Kutluk’un oğlu)’un saltanatı.

1412 Altınordu hanı, Celaleddin (Toktamış’ın oğlu)’in saltanatı.

1412-1414/17 Altınordu hanı, Kerim Berdi’nin saltanatı.

1413-1421 I. Mehmet (Çelebi)’in saltanatı ve Fetret Devri’nin sona ermesi (Osmanlı).

1414-1415 Altınordu hanı, Kibek Han’ın saltanatı.

1415 Agincourt Muharebesi’yle İngiliz Kralı V. Henry’nin Fransa’ya yeniden saldırması.

1415 Portekiz Septe’de: Portekiz Afrika İmparatorluğunun başlangıcı.

1416 Şeyh Bedreddin isyan etti (Osmanlı).

1416 I. Mehmet, Macar Seferini düzenledi.

1417 Avlonya fethedildi (Osmanlı).

1417-1419? Altınordu hanı, Cabbar Birdi’nin saltanatı.

1418 Samsun bölgesi zaptedildi (Osmanlı).

1418? Altınordu hanı, Çegre’nin saltanatı.

1419 Bursa’da Yeşil Cami’nin bitmesi (Osmanlı).

1419-1424 ve 1427-1437/38 Altınordu hanı, Uluğ Muhammed (İçkili Hasan oğlu)’in saltanatı.

1420 Şeyh Bedrettin’in Serez’de idamı (doğumu 1359).

1420-1424 Altınordu hanı, Devletbirdi’nin saltanatı.

1421 Çelebi Mehmed öldü ve II. Murad tahta geçti (Osmanlı).

1421-1444 II. Murat’ın saltanatı (Osmanlı).

1422 Mevlüt yazarı Süleyman Çelebi’nin ölümü.

1422-1427 Altınordu hanı, Barak’ın saltanatı.

1424 Bursa’da Hacı İvaz’a I. Mehmed tarafından Yeşil Külliye yaptırıldı (Osmanlı).

1425 Molla Fenari, ilk Şeyhülislam olarak tayin edildi (Osmanlı).

1425 Muhasara edilen Tekebeyliği Osmanlı Devleti’ne katıldı.

1427 Muhasara edilen Germiyanoğlulları Beyliği, 1428’de Osmanlı Devlet’ine katıldı.

1428 Çinliler'in Vietnam'dan çıkarılmaları.

1428-1599 Özbek Hanlığı: Sığnak'da Aral Gölü çevresinde kurulmuştur.

1429 Hacı Bayram-ı Velî, Ankara Solfasol (Zülfadl)'da vafaat etti (Osmanlı).

1430 Selanik fethedildi (Osmanlı).

1430 Altınordu'nun bir kısım toprakları üzerinde, Hacı Giray idaresinde Kırım Hanlığı kuruldu.

Mart 1432 II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) doğdu (30 Mart 1432, Osmanlı).

1433?-1465? Altınordu hanı, Seyid Ahmed I.'in saltanatı.

1434 Portekizliler'in Bojador Burnu'ndan güneye yolculukları.

1434 Edirne'de II. Murad tarafından Muradiye Camii yaptırıldı (Osmanlı).

1434 Cungarya'da Moğol Oyratlar'ın ortaya çıkışı.

1436 Muiniddin B. Mustafa tarafından II. Murad'ın isteğiyle ilk Mesnevi tercümesi olan Mesnevi-i Muradiyye adlı eseri yazıldı (Osmanlı).

1436-1531 Mavla Halaci Sultanları.

1437-1445 Kazan Hanlığının kurucusu Uluğ Muhammed (İçkili Hasan oğlu)'in saltanatı.

1437-1552 Kazan Hanlığı hakimiyet yılları: Moskova ile İdil/Volga ırmağı arasında kurulmuş olan devletin merkezi Kazan şehri idi. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

15. yüzyıl başları Özbekler, Ebu'l-Hayr (1413-1469) idaresinde güneye, Maveraünnehir'e göçtüler (15. yüzyıl başları).

1440 (?)-1466 Kırım Hanlığı'nın kurucusu I. Hacıgirey Han'ın saltanatı.

1440-1475 Kırım Hanlığı'nın hakimiyet yılları: Kırım Yarımadası ve Karadenizin kuzeyinde kurulmuştur. Merkezi Bahçesaraydır. 1475 yılında

Osmanlı Devleti’ne bağlanmış. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı’dan koparılmış ve 1782/1783 tarihinde ise Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı tarafından ilhâk edilmiştir.

1444 II. Murat tahttan çekildi, II. Mehmed tahta çıktı ve Varna zaferi kazanıldı (Osmanlı).

1444-1446 II. Mehmet (Fatih)’in I. saltanat yılları (Osmanlı).

1445 II. Mehmed tahttan çekildi ve II. Murad ikinci defa tahta çıktı (Osmanlı).

1445 Johann Gutenberg’in (1397-1468) ilk kitabı basması.

1445-1461 Kazan hanı, Mahmud (Mahmutek)’un saltanatı.

1445/1473-1552 Altınordu topraklarının bir kısmında Kazan Hanlığı kuruldu.

1445-1681 Kasım Hanlığı: Moskova’nın doğusunda kurulmuştur.

1446 Kazan kenti, Kazan Hanlığı’nın başkenti oldu.

1446-1451 II. Murat’ın saltanatı (Osmanlı).

1447 Edirne’de II. Murad tarafından Üç Şerefeli Camii yaptırıldı (Osmanlı).

1448 II. Kosova Zaferi kazanıldı (Osmanlı).

1449 Türk dünyasının 15’inci asırda yetiştirdiği en büyük astronomi bilgini Uluğ Bey (1394-1449) öldü. Timur Han’ın torunu olan Uluğ Bey, 22 Mart 1394’te Güney Azerbaycan’daki Sultaniyye’de doğdu. İyi bir eğitim görerek, 13 yaşındayken Horasan ve Maveraünnehir eyaletlerine hakan naibi oldu. Başkent seçtiği Semerkant’ta, müstakil bir hükümdar gibi hareket etti. Fen bilimleri ve astronomiye merakı, kendisini dünya tarihinin en büyük astronomlarından biri haline getirdi. İlim adamlığı yanında devlet adamlığı vasfı da yüksek olan Uluğ Bey, Semerkant’ta 38 yıl hükümdarlık yaptı. Bir akademi haline getirdiği sarayı, devrin meşhur alimlerinin toplanıp tartıştığı bir mekan oldu. iktidar

döneminde, başta Semerkant ve Buhara olmak üzere tüm ülke, Türk mimarisinin seçkin eserleriyle donatıldı. Oğlu Abdüllatif tarafından tahttan indirilen Uluğ Bey, 25 Ekim 1449'da, Abbas adlı bir düşmanı tarafından öldürüldü ve dedesi Timur Han'ın yanına defnedildi.

1449 Semerkant'ta rasathane kuran Timur'un torunu Uluğ Beyin ölümü (d. 1394).

1451/1452-1469 Timurlu hükümdar Ebû Saîd (1424-1469)'in saltanatı.

1451 II. Murad öldü (Osmanlı).

1451-1481 II. Mehmet (Fatih Sultan)'in II. saltanatı (Osmanlı).

1453 Bizans İmparatorluğu sona erdi.

Nisan 1453 Fatih Sultan Mehmet'in donanması İstanbul sularına girdi (5 Nisan 1453).

Nisan 1453 Fatih Sultan Mehmet, İstanbul adalarını fethetti (17 Nisan 1453).

Mayıs 1453 İstanbul Osmanlılar tarafından fethedildi. Sultan İkinci Mehmet,'Fatih' unvanını aldı (29 Mayıs 1453).

1453 Veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın azil ve idamı.

1453 İngiltere'nin Calais dışında kıta Avrupa'sındaki topraklarını yitirmesi.

1458 Atina'nın fethi (Osmanlı).

1459 Ayasofya camiye çevrildi (Osmanlı).

1459 Mutasavvıf ve hekim Akşemsettin'in ölümü (d. 1390?).

1460 Akşemseddin vefaat etti. Şam'da doğdu, Göynük (Torbalı)'te vefaat etti. Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesi, Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed)'in hocası idi (Osmanlı).

1460 Mora ele geçirildi (Osmanlı).

1461 Fatih Sultan Mehmed, Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i (Ovakim) İstanbul'a getirterek kendisine Patrik unvanı da dahil birçok

haklar tanıdı.

1461 Trabzon'un fethi ile Trabzon Rum İmparatorluğu sona erdi (Osmanlı).

1461 Candaroğulları Osmanlı'ya katıldı.

1461-1467 Kazan hanı, Halil'in saltanatı.

1462-1505 Moskova Prensi III. İvan.

1463 Osmanlı-Venedik Savaşı başladı.

1464-1465 Moskova Prensi III. İvan (Büyük İvan 1462-1505), Ebû Saîd'e elçi heyeti gönderdi.

1465?-1481 Altınordu hanı, Ahmed (Küçük Muhammed'in oğlu)'in saltanatı.

1466 Kırım hanı, Nurdevlet Han'ın saltanatı.

1466 II. Mehmed Arnavut seferine çıktı (Osmanlı).

1466 Konya ve Karaman'ın fethi (Osmanlı).

1466-1480 Astrahan hanı, Kasım (bin Muhammed bin Küçük Muhammed)'ın saltanatı.

1466-1554 Astrahan Hanlığı hakimiyet yılları: Hazar Denizi Kuzeyinde Altınordu topraklarının bir kısmında kurulmuştur. Merkezi Astrahandır. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

1467 Akkoyunlu Uzun Hasan Karakoyunluları yenilgiye uğrattı: Ak Koyunlu Türkleri, İran'da Kara Koyunlu Türkleri'ni yendiler/yıktılar.

1467-1479 Kazan hanı, İbrahim'in saltanatı.

1468 Karamanoğulları Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1468 II. Mehmed tarafından İstanbul'da Topkapı Sarayı tesis edildi.

1469 Kırım hanı, I. Mengligerey Han'ın saltanatı.

1470 İstanbul'da Fatih Külliyesi inşaa edildi.

1470 Eğriboz alındı (Osmanlı).

1471 Fatih Külliyesi açıldı (Osmanlı).

1472 Topkapı Sarayı inşaatının başlaması (Osmanlı).

1473 Otlukbeli Savaşı’nda Osmanlı ordusu Uzun Hasan komutasındaki Akkoyunlu kuvvetlerini yendi.

1474 Matematikçi Ali Kuşçu’nun ölümü.

1474 Kırım hanı, Nurdevlet (II. defa)’in saltanatı.

1475 Kırım Osmanlı tabiiyetine girdi: Kırım Hanlığı ile Osmanlı imparatorluğu tek devlet gibi yakınlaşınca, Osmanlı imparatorluğu’nun hudutları Rusya’nın güney hudutlarına kadar uzanmıştır. Türkler, çok eski dönemlerden beri Kırım’da yaşamaktadırlar. 13. asırdan itibaren Kırım Tatarları adını almışlardır. Önceleri Altınorda Devleti içinde yeralmışlar, daha sonra ise sınırları Moskova’ya kadar ulaşan Kırım Hanlığı’nı kurmuşlardır.

1476 Boğdan Seferi zaferle sonuçlandı (Osmanlı).

1477 Kırım hanı, Canıbek (Altınordu emiri)’in saltanatı.

1478 Akkoyunlu hükümdan Uzun Hasan (1453-1478) öldü.

1478 Fatih tarafından ilk altın para bastırıldı (Osmanlı).

1478-1506 Timurlu hükümdar Hüseyin Baykara (1438-1506)’nın Herat’ta Saltanatı.

1478-1514 Kırım hanı, I. Mengligerey (II, defa)’in saltanatı.

1478 İlk Rus Çarı III. İvan’ın Novgorod’a boyun eğdirmesi.

1479 Osmanlı-Venedik barışıyla beraber Fatih, Venedikliler’e Trabzon ve Kefe’de ticaret yapma hakkı tanıyan ahidname verdi.

1479-1487 Kazan hanı, İlham (Ali?)’ın saltanatı.

1480 Osmanlıların İtalya yarımadasına adım atmaları: Otranto’nun fethi.

1480 Başarısız Rodos kuşatması gerçekleşti (Osmanlı).

1480 Kadıaskerlik Rumeli ve Anadolu olarak ikiye ayrıldı (Osmanlı).

1480 III. İvan, Türk (Altınıordu) boyunduruğundan kurtuldu, kuzey batu Rusya’yı birleştirdi ve kendisini Rus Çarı ilan etti.

1480-1509 Astrahan hanı, Abdülkerim (Kasım’ın biraderi)’in saltanatı.

1481 Altınordu hanı, Seyid Ahmed II. (Şeyh Ahmed’in biraderi)’in saltanatı.

1481-1499 Altınordu hanı, Murtaza (Seyid Ahmed’in biraderi)’nın saltanatı.

Mayıs 1481 7. Osmanlı Padişahı II. Mehmed [Fatih Sultan Mehmet] vefat etti (3 Mayıs 1481).

1481-1502 Altınordu hanı, Şeyh Ahmed (Seyid Ahmed’in oğlu)’in saltanatı.

Mayıs 1481-1512 II. Bayezid’ın saltanatı (20 Mayıs 1481-1512, Osmanlı).

Haziran 1481 Yıldırım Bayezit ile Cem Sultan arasında Yenişehir Savaşı yapıldı (20 Haziran 1481 Osmanlı).

1482 Cem Sultan II. Bayezıd karşısında mağlup oldu ve Rodos'a sığındı (Osmanlı).

Aralık 1482 Gedik Ahmet Paşa idam edildi (18 Aralık 1482 Osmanlı).

1483 Sapienza Deniz Zaferi kazanıldı.

1484 Kili ve Akkirman fethedildi (Osmanlı).

1485 Osmanlı-Memlûk mücadelesi başladı.

1486 Moskova ve Kazan arasında "Ebedî Barış" anlaşması imzalandı.

1487-1496 Kazan hanı, Muhammed-Emin (birinci defa)'in saltanatı.

1488 Sultan II. Bayezid tarafından Edirne'de Bayezid Darü'ş-şifası yapıldı.

1488-1877 Kâşgar Hanlığı: Kâşgar şehri merkezli olarak Tanrı Dağları civarında kurulmuştur.

1489 Osmanlı, Memlûklere karşı toprak kaybetti.

1489 Mimar Sinan'ın doğumu (ö.1588).

1489-1686 Âdilşahlar Devleti: Bija-pûr'da kurulmuştur.

1490 Hüseyin Baykara, Moskova'ya bir elçi heyeti gönderdi.

1491 Osmanlı-Memlûk Barışı imza edildi.

1492 Macaristan'a Sefer düzenlendi (Osmanlı).

1492 Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesi.

1492 Gırnata'nın düşmesiyle Arap ve Yahudiler'in İspanya'dan atılmaları. İspanya Yahudileri Osmanlı Devleti'ne sığındılar.

1492 İspanyollar'ın Kuzey Afrika'da istilaya başlaması.

1493 Yeni Dünya'da ilk İspanyol yerleşimi Hispaniola.

1493 Tordesillas anlaşmasıyla Amerika kıtasının Portekiz ve İspanya arasında paylaşılması.

1494 İtalya savaşları; Avrupa egemenliği için Fransız-Habsburg mücadelesinin başlaması.

1495 Cem Sultan vefat etti (Osmanlı).

1496-1497 Kazan hanı, Mamuk (Sibir hanzadelerinden)'un saltanatı.

1497 İlk Rus elçisi İstanbul'a geldi.

1497 Cabot'un Newfoundland'a varması.

1497 Fergana hükümdarı Babür (1483-1530), Semerkant'ı ele geçirdi.

1497-1502 Kazan hanı, Abdüllatif'in saltanatı.

1498 Portekizli Vasco de Gama'nın Hindistan deniz yolunu keşfetmesi.

Eylül 1499 İnebahtı Kalesi fethedildi (29 Eylül 1499 Osmanlı).

15. yüzyıl sonları Orta Asya steplerinde Kazak İmparatorluğu kuruldu (15. yüzyıl sonları).

15. yüzyıl sonları Deniz yolu ile yapılan ticaretin öneminin artması sebebiyle, İpek Yolu'nun da dahil olduğu, kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi (15. yüzyıl sonları).

15. yüzyıl İtalyan Rönesansı: Leonardo da Vinci (1452-1519), Michelangelo (1475-1564), Rafael (Raffaello) (1483-1520), Botticelli (1444-1510), Machiavelli (1469-1527), Ficino (1433-1499).

XVI. yüzyıl

16. yüzyıl Türk halk şiirinin ustaları: Kaygusuz Abdal, Köroğlu, Pîr Sultan Abdal.

16. yüzyıl başları Kaşgar'da Hocalar'ın ortaya çıkışı ve daha sonra Ak-Dağlık ve Kara-Dağlık olmak üzere ikiye bölünmesi (16. yüzyıl başları).

1500 Navarin, Modon, Koron alındı (Osmanlı).

1500 Muhammed Şeybâni Han (1451-1510) idaresindeki Özbekler, Semerkant'ı ele geçirdiler ve bu suretle Maveraünnehir'in yönetimini Timurlular'dan devraldılar.

1501 “Muhakemet-ül Lügateyn” adlı eserin yazarı Ali Şir Nevaî (d.1441 Herat - ö.1501) öldü.

1501-1511 Babür ve Özbekler, Semerkant’ın kontrolü için mütemadiyen savaştılar.

1502 Venedikle Sulh yapıldı (Osmanlı).

1502 Altınordu Hanlığı’nın, Kırım Tatar Hanlığı hanının eline geçmesiyle nihâî çöküşü.

1502-1518 Kazan hanı, Muhammed-Emin (ikinci defa)’in saltanatı.

1502-1723/1736 İran’da Safevî Hanedanlığı dönemi: Safevî hanedanı Şah I. İsmail (1501-1524) tarafından kurulmuştur. Hanedanın diğer önemli bir üyesi I. Abbas (1588-1629) idi.

1504 Babür, Kâbil’de kendi Devleti’ni kurdu.

1505 Bayezid Külliyesi açıldı (Osmanlı).

1505 Portekizliler’in Afrika’da ticaret merkezleri kurmaya başlamaları.

1506 Özbekler, Buhara’yı ele geçirdi.

1507 Özbekler, Herat’ı ele geçirdi ve Timur Hanedanlığı sona erdi.

1508 Şah İsmail Bağdad’ı ele geçirdi, Özbekler’i yendi.

1509 Peter Henle’nin cep saatini icad etmesi (Nürnberg).

1509 İstanbul’da Küçük Kıyamet adı verilen zelzele oldu (Osmanlı).

1509-1532 Astrahan hanı, Hüseyin (bin Canibek bin Mabmud Han)’in saltanatı.

1510 Muhammed Şeybânî Han, Safevî hükümdarı Şah İsmail’le yaptığı Merv Savaşı’nda öldürüldü. Bu gelişme Maveraünnehir’de başkenti Semerkant olan Şeybânî Hânedanlığı’nın kurulması ile neticelendi. Ancak siyâsî güç gittikçe Buhârâ’ya kaydı.

1510 Amerika’ya Afrikalı kölelerin gönderilmeye başlanması.

1510-1920 Hîve Hanlığı: Hazar Deniziyle Aral Gölü Güneyinde kurulmuş, merkezi Hîve/Harezmdir. Ruslar tarafından işgal ve ardından da

zoraki himaye altına alınmıştır.

1511 Şahkulu Baba İsyanı gerçekleşti (Osmanlı).

1511 Portekizliler'in Malaka'yı almaları.

Nisan 1512 II. Bayezıd tahtan çekildi I. Selim tahta çıktı (24 Nisan 1512 Osmanlı).

Mayıs 1512 II. Bayezit vefat etti (26 Mayıs 1512 Osmanlı).

1512-1520 I. Selim (Yavuz)'in saltanatı (Osmanlı).

1514 Çaldıran Zaferi: Yavuz S. Selim (1512-1520) ile Şah İsmail arasında yapılan Çaldıran Savaşı (1514) neticesi, kısa bir süre için de olsa Tebriz Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş ve ilk defa Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri birleşmiştir.

1514-1533 Doğu Çağatay Hanı Seyid'in saltanatı ve başkenti, İli'den Kaşgar'a nakletmesi.

1514 Şah İsmail'e karşı Çaldıran zaferi (Osmanlı).

1515-1523 Kırım hanı, I. Mehmedgerey (Uluğ)'in saltanatı.

1516 Osmanlılar Filistin'i fethetti.

Ağustos 1516 Memluklülerle Mercidabık Savaşı yapıldı. I. Selim'in ordusu, Memlûk ordusunu yendi (24 Ağustos 1516).

1517 Ridaniye zaferi: Suriye, Mısır ve Arabistan'ın fethi (Osmanlı).

1517 Piri Reis Mısır'da Sultan Selim'e ilk dünya haritasını sundu (Osmanlı).

1517 Osmanlı hakanı Yavuz Sultan Selim'in 17 Ocakta Kahire'ye girmesi. Tomambay'ın 13 Nisan'da öldürülmesi. Yavuz'un hutbede halife ilan edilmesi, Kutsal Emanetleri teslim alması.

1519 Anadolu'da Celali isyanları başladı (Osmanlı).

1519 Barbaros Hayrettin'in yönetiminki Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne bağlanması.

1519 İspanya ve Felemenk hükümdarı V. Carlos’un (Şarlken) imparator olması.

1519 Cortes’in Aztek İmparatorluğu’nu istilaya başlaması.

1519 Magellan’ın Büyük Okyanus’u aşması.

1519-1521 Kazan hanı, Şah Ali (Şeh Ali?, birinci defa)’nin saltanatı.

Eylül 1520 Yavuz Sultan Selim vefat etti (22 Eylül 1520 Osmanlı).

Eylül 1520 Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktı (30 Eylül 1520 Osmanlı).

1520 Hattat Şeyh Hamdullah vefat etti (Osmanlı).

1520-1566 I. Süleyman (Kanuni)’ın saltanatı (Osmanlı).

1521 Belgrad fethedildi (Osmanlı).

1521 Piri Reis Kitab-ı Bahriye adlı eseri hazırlamaya başladı (Osmanlı).

1521 Martin Luther’in afaroz edilmesi: Avrupa’da Reform hareketlerinin başlaması.

1521-1524 Kazan hanı, Sahibgerey (Kırım sülalesinden)’in saltanatı.

1522 Babür, Kandahar’ı ele geçirdi.

Aralık 1522 Kanuni Sultan Süleyman, Rodos’un teslimini istedi (13 Aralık 1522 Osmanlı). Rodos adası Osmanlı Devlet’ine katıldı.

1523 Kırım hanı, I. Gazigerey’in saltanatı.

1523-1532 Kırım hanı, I. Saadetgerey’in saltanatı.

1524 Mısır’da Hain Ahmet Paşa isyan etti (Osmanlı).

1524-1531 Kazan hanı, Safagerey (birinci defa)’in saltanatı.

1525 Patatesin Güney Amerika’dan Avrupa gelmesi.

1525 İlk Fransız elçisi İstanbul’a geldi.

1525 Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi vefat etti (Osmanlı).

1526 Mohaç muharebesi ve Macaristan’ın fethi (Osmanlı).

Kasım 1526 Kanuni, Avusturya seferine çıktı (27 Kasım 1526 Osmanlı).

1526-1530 Hindistan’da Babürlüler Devleti’nin kurucusu, Zahirüddîn Muhammed Babür Şah’ın saltanatı.

1526-1858 Hindistan Türk-Moğol Babür İmparatorluğu: Panipat muharebesi, Bâbur’un Delhi sultanlığını ele geçirip Gurkânlı (Bâbürlü) hanedanını kurması. İngilizler tarafından yıkılmıştır.

1527 Bosna’nın fethi tamamlandı (Osmanlı).

1528 Piri Reis Kanuni’ye ikinci dünya haritasını sundu (Osmanlı).

1529 Budin’in fethi ve I. Viyana kuşatması.

Eylül 1529 I. Süleyman (Kanuni) Budapeşte’yi fethetti (8 Eylül 1529 Osmanlı).

1530-1556 Hindistan’da Hümayun (Nasirüddin Muhammed) saltanatı.

1531-1533 Kazan hanı, Can-Ali’nin saltanatı.

1532 Astrahan hanı, Ak Kübek (bin Murtaza bin Amed)’in saltanatı.

1532 Pizarro’nun Peru’da İnka İmparatorluğunu istilaya başlaması.

1532 Kırım hanı, I. İslâmgerey’in saltanatı.

1532-1551 Kırım hanı, I. Sahibgerey’in saltanatı.

1533 Barbaros Hayrettin Paşa Omanlı Devleti’ne katıldı ve Cezayir beylerbeyi oldu.

1533-1537 Astrahan hanı, Abdurrahman (bin Adülkerim)’ın saltanatı.

1533-1546 Kazan hanı, Safagerey (ikinci defa)’in saltanatı.

1534 Bağdat’ın fethi (Osmanlı).

1534 İngiltere Kralı VIII. Henry’nin Katolik Kilisesi’nden ayrılarak, Angilikan Kilisesi’ni kurması.

1534 Tebriz’e ikinci defa girildi (Osmanlı).

1534 Şeyhülislam İbn-i Kemal vefat etti (Osmanlı).

1535 Osmanlı ile Fransa arasında kapitülasyon antlaşması yapıldı.

1537-1539 Astrahan hanı, Derviş Ali (bin Şeyh Hayder bin Şeyh Ahmed)’nin saltanatı.

1538 Hadım Süleyman Paşa Hint seferine çıktı (Osmanlı).

Eylül 1538 Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa, Cenevizli Amiral Andrea Doria komutasındaki Haçlı (Alman, Portekiz, İspanya, Avusturya, Ceneviz) donanmasına karşı ‘Preveze deniz zaferini’ kazandı. Amiral Andrea Doria, Yunanistan’ın batısındaki Preveze’de yapılan şiddetli çarpışmalar sonrasında yenilerek kaçtı. Osmanlı donanması ise, Haçlı donanmasından 29 gemiyi ele geçirdi (27 Eylül 1538).

1539 Sih dininin kurucusu Baba Nanak’ın ölümü.

1539-1554 Astrahan hanı, Yamğurca (bin Berdibek bin Murtaza)’nın saltanatı.

1540 Venediklere verilmiş olan ticari ayrıcalık kaldırıldı (Osmanlı).

1541 Budin Osmanlı’ya bağlanarak Beylerbeylik oldu.

1541 Calvin’in (Kalven) Cenevre’de ayrı kilise kurması (Kalvinizim).

1543 Estergon ve Belgrad fethedildi (Osmanlı).

1543 Kopernik (1473-1543), “Gök Cisimlerinin Devri Üzerine” eserini yayımladı.

1545 Potosi (Peru) ve Zakatekas (Meksika) gümüş madenlerinin bulunması.

1546-1548 Kazan hanı, Şah-A1i (ikinci defa)’nin saltanatı.

1547 San’a fethedildi (Osmanlı).

1547-1598 Rusya’da Rurik Hanedanı dönemi.

1547-1584 Korkunç İvan IV. yönetime geldi. Çar unvanını kullanmaya başladı ve Kazan Astrahan ve Nogay hanlıklarını ele geçirdi. Onun hükümdarlığı zamanında Sibirya topraklarının büyük kısmı Rus Çarlığı’nın eline geçti.

1548 İkinci İran seferi düzenlendi (Osmanlı).

1548-1549 Kazan hanı, Safagerey (üçünçü defa)’in saltanatı.

Temmuz 1549 Barboros Hayrettin Paşa vefat etti (4 Temmuz 1549).

1549-1551 Kazan hanı, Ütemişgerey'in saltanatı.

1550 Süleymaniye Külliyesi inşa edildi (Osmanlı).

1550 Altan Han'ın Çin'i işgali.

1550 Çin'de Japon korsanlarının yağmacılığı.

1551 Trablusgarp fethedildi (Osmanlı).

1551-1552 Kazan hanı, Şah-Ali (üçüncü defa)'nin saltanatı.

1551-1577 Kırım hanı, I. Devletgerey (Taht algan)'in saltanatı.

1552 Kazan hanı, Muhammed Yâdigar (Astrahan sülâıesinden)'ın saltanatı.

1552 IV. İvan (Korkunç İvan, 1533-1584), Kazan şehrini kuşatttı ve ele geçirerek katliam yaptı. Kazan Hanlığı Rusların eline geçti, Kazan Türkleri bundan böyle istiklallerini kaybettiler.

1553 Kanunî'nin İran Seferi: Osmanlı-İran/Sünnî-Şiî mücâdelesi Kânûnî S. Süleyman (1520-1566)'ın 1553'deki İran seferi ile devam etmiş, Tebriz bir kez daha Osmanlı'nın eline geçmiş, fakat bir kaç yıl sonra Osmanlı tekrar bölgeden geri çekilmiştir.

1553 Turgut Reis Akdeniz seferine çıktı (Osmanlı).

1554-1556 Astrahan hanı, Derviş Ali (ikinci defa)'nin saltanatı.

1555 Osmanlı-Safevî Barışı. Osmanlı-İran arasında Amasya Anlaşması imzalandı.

1556 Ünlü Türk şairi Fuzûli (Mehmed B. Süleyman, 1480-1556) öldü. Kerbelâ'da doğdu, 1556'da Kerbelâ'da öldü. Şiirde "Fuzûlî" adını, kendi şiirlerinin başkalarınınkilerle, başkalarının şiirlerinin de kendisininkilerle karşılaştırılması için aldığını, böyle bir takma adı kimsenin beğenmeyeceğini düşündüğünden kullandığını, Farsça Divan'ının girişinde açıklar.

1556 IV. İvan, İdil/Volga havzasındaki Astrahan Hanlığı'nı ele geçirdi/yıktı.

1556-1600 Sibir Hanlığı: Uralların doğusunda kurulmuştur.

1556-1605 Hindistan’da Akbar (Celaleddin Muhammed) saltanatı.

1557 Portekizliler’in Makao’ya yerleşmeleri.

1557 Fas fethedildi (Osmanlı).

1557 Süleymaniye Külliyesi açıldı.

Haziran 1557 Süleymaniye Camii ibadete açıldı (7 Haziran 1557).

1557-1598 Buhara’da son ve en büyük Şeybânî hükümdarı II. Abdullah Han (1533-1598)’ın saltanatı.

Kasım 1558 İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth tahta çıktı (17 Kasım 1558).

1558-59 Rusların Anthony Jenkinson idaresinde, Maveraünnehirle ilk ticarî teması.

1559 Tütünün Avrupa’ya ilk gelişi.

1560 Cerbe Adası alındı (Osmanlı).

1560 Portekizliler’in Brezilya’da şeker kamışı tarımına başlamaları.

Kasım 1560 Venedikli amiral Andrea Dorya öldü (25 Kasım 1560).

Eylül 1561 Şehzade Bayezıt idam edildi (25 Eylül 1561 Osmanlı).

1562 Kaptan-ı Derya Seydi Ali Reis’in ölümü (Osmanlı).

1562-1598 Fransa’da din savaşları.

1563 Ünlü denizci Seydi Ali Reis vefat etti (Osmanlı).

1563-98 Sibir Hanlığı’nda, son Şeybânî hükümdarı Küçüm Han’ın saltanatı).

1565 Ekber Şah’ın Gurkânlı (Bâbürlü) egemenliğini Dekkan’a yayması.

1565 Sokollu Mehmet Paşa’nın 14 yıl sürecek veziriâzamlığının başlaması (Osmanlı).

1566 Kanuni Sultan Süleyman Zigetvar seferine çıktı. Bu seferde vefat etti. II. Selim tahta çıktı.

Eylül l566-1574 II. Selim (Sarı)’in saltanatı (24 Eylül 1566-1574 Osmanlı).

1570 Cungarya ve Moğolistan'da Moğol Oyratlar'ın yükselişi.

1571 Kırım Tatarları, Moskova'yı yağmaladı.

1571 İnebahtı Deniz Savaşı (Lepanto)'nda Osmanlı donanmasının yenilmesi.

1571 Portekizliler'in Angola'yı sömürgeleştirmeleri.

1571 İspanyollar'ın Filipinler'i istilası.

Ağustos 1571 Kıbrıs Osmanlılar tarafından fethedildi (1 Ağustos 1571).

1572 Felemenk'te İspanyollar'a karşı ayaklanma.

1574 Tunus fethedildi (Osmanlı).

1574 Edirne'de Selimiye Camii inşaatının bitmesi (Osmanlı).

1574 Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin ölümü (Osmanlı).

Aralık 1574 Sultan II. Selim vefat etti (3 Aralık 1574 Osmanlı).

Aralık 1574-1595 III. Murat tahta çıktı (21 Aralık 1574-1595 Osmanlı).

1575 Mimar Sinan II. Selim için Edirne'de Selimiye Camii'ni inşa etti.

1577-1583 Kırım hanı, II. Mehmedgerey (Semiz)'in saltanatı.

1578 Osmanlı ve İran Savaşları başladı.

1578 El-Kasr el-Kebir muharebesiyle Fas'ın, Kuzeybatı Afrika'da Portekiz egemenliğine son vermesi.

Eylül 1579 Sokollu Mehmet Paşa hançerlenerek öldürüldü (30 Eylül 1579 Osmanlı).

Ocak 1580 İstanbul Rasathanesi yıktırıldı (22 Ocak 1580).

1583-1588 Kırım hanı, II. İslâmgerey (Derviş)'in saltanatı.

1584 Osmanlı ekonomisinde ilk büyük devalüasyon (tağşiş).

1584 Phra Naray'ın bağımsız Tayland'ı kurması.

16. yüzyıl sonları Kazak İmparatorluğu üç orduya/cüze bölündü: doğuda Büyük Orda/Ulu Cüz, merkezdeki topraklarda Orta Orda/Orta Cüz ve batıda Küçük Orda/Küçük Cüz (16. yüzyıl sonları).

1584 Rus Kozak lideri Yermak, Tobol Irmağı Savaşı’nda Küçüm Han’ı yendi.

1584-1598 Theodore I. (Rus Çarı)

1587-1629 İran’da I. Şah Abbas’ın Saltanatı.

1588 Osmanlı coğrafyasını yaptığı eserlerle süsleyen ve tarihe damgasını vuran cihan mimarı Mimar Sinan 17 Temmuz 1588’de İstanbul’da öldü.

1588 İspanyol Donanmasının İngilizler tarafından yenilmesi.

1588 Kırım hanı, II. Gazigerey (Bora)’in saltanatı.

1590-1650 Celâlî isyanlarının en yoğun dönemi.

1591 Tondibi muharebesi: Faslılar’ın Songay krallığını yıkması.

1592 Galileo, cisimleri 30 kez büyüten bir teleskop yaptı.

1594 Kırım hanı, Fetihgerey’in saltanatı.

1594-1608 Kırım hanı, II. Gazigerey (İkinci defa)’in saltanatı.

1595-1603 III. Mehmet’in saltanatı (Osmanlı).

1596 Matematikçi ve filozof Rene Descartes doğdu.

1598 Şah I. Abbas’ın Isfahan’da imparatorluk başkentini kurması.

1598 İrina (Rus Çariçesi)

1598-1605 Rus Çarı Boris Gudonof (Gudonov).

1598-1613 Rusya’da Gudonof (Gudonov) Hanedanı dönemi.

1598/1599 Astrahanlı Hanedânı, evlilik vasıtasıyla Şeybânî Hanedânlığı ile bağ kurdu. Buhara Hanlığı’ndaki bu asıl güçleri ile de Maveraünnehir’de otoritenin mirasçısı oldular.

1599-1868-1920 Buhara Hanlığı: Buhâra merkezli olarak Maveraünnehir coğrafyasında kurulmuş olan hanlık, Ruslar tarafından işgal ve ardından da zoraki himaye altına alınmıştır.

16-17. yüzyıllar Şair Karacaoğlan.

XVII. yüzyıl

17. yüzyıl başları Oyrat kabile konfederasyonuna dahil olan Kalmuklar, Cungarya’dan İdil/Volga taraflarına göçtüler (17. yüzyıl başları).

1600 Şair Bakî’nin ölümü (doğumu 1526).

1600 İngiliz Doğu Hint (Hindistan) Kumpanyası’nın kuruluşu

1602 Hollanda Doğu Hint (Hindistan) Kumpanyası’nın kuruluşu.

Aralık 1603-1617 I. Ahmet’in saltanatı (22 Aralık 1603-1617 Osmanlı).

1605 Teodor II. (Rus Çarı)

1605-1606 Dimitri III. (Rus Çarı)

1605-1627 Hindistan’da Cihangir Şah (Nureddin) saltanatı.

1606-1610 Basil IV. (Rus Çarı)

1607 Amerika’daki ilk sürekli İngiliz yerleşimi (Jamestown, Virginia).

1608 Fransız göçmenlerinin Quebec’i kurmaları.

1608 Kırım hanı, Tobtamışgerey’in saltanatı.

1608 Kırım hanı, I. Selametgerey’in saltanatı.

1609 Japonya’da Tokugava Şogunluğu’nun başlaması.

1609 Felemenk Cumhuriyetinin bağımsız oluşu.

1609 Teleskopun icadı (Hollanda).

1609 Sultanahmet Camii inşaatının başlaması (mimarı: Sedefkâr Mehmet Ağa).

1610 Avrupa’da Bilim Devriminin başlaması: Kepler (1571-1630), Bacon (1561-1626), Galileo (1564-1642), Descartes (1596-1650).

1610 Kırım hanı, Canbekgerey’in saltanatı.

1610-1613 Rusya’da İç Karışıklık Dönemi.

1613-1645 Mihail Romanof (Romanov) (Rus Çarı)

1613-1917 Rusya’da Romanof (Romanov) Hanedanı dönemi.

1616 Shakespeare (d. 1564) ve Cervantes’in (d. 1547) ölümleri.

Kasım 1617 Sultan I. Ahmet vefat etti (22 Kasım 1617 Osmanlı).

1617-1618 I. Mustafa’nın saltanatı (Osmanlı).

1618-1622 II. Osman (Genç)’ın saltanatı (Osmanlı).

1618 Avrupa’da Otuz Yıl Savaşlarının başlaması.

1619 Hollandalıların Batavia’yı (Cakarta) kurması.

1619-1621 Moskova ve Buhara arasında ilk diplomatik ilişki kuruldu.

1620 Avrupa’da ilk haftalık gazete (Amsterdam).

1622 Kırım hanı, III. Mehmedgerey’in saltanatı.

Mayıs 1622 Sultan II. Osman öldürüldü (20 Mayıs 1622 Osmanlı).

1622-1623 I. Mustafa’nın saltanatı (Osmanlı).

1623-1640 IV. Murat’ın saltanatı (Osmanlı).

1624 Ahmed Serhendî (İmâm-ı Rabbanî, 1564-1624) vefaat etti.

1627 Kırım hanı, Canbekgerey (İkinci defa)’in saltanatı.

1627-1628 Hindistan’da Şah Devar Bahş saltanatı.

1627-1644 Çin’de Ming hanedanının son temsilcisi Chongzhen (1611-1644) dönemi.

1628-1658 Hindistan’da Şah Cihan (Şihabüddin) saltanatı.

1630 Hollanda sanatının doruğu: Hals (1580-1666), Rembrandt (1606-69), Vermeer (1632-75), Rubens (1577-1640).

1632 Yakutistan’ın en büyük kenti olan Yakutsk kuruldu.

1635 Kırım hanı, İnayetgerey’in saltanatı.

1635 Şair Nef’î’nin ölümü (d. 1572).

1636 Kuzey Amerika’da ilk üniversite, Harvard’ın kuruluşu.

Ekim 1636 Harvard Koleji (ABD’nin ilk yüksek öğretim kurumu), Massachusett’te kuruldu (28 Ekim).

1638 Ruslar’ın Büyük Okyanus’a ulaşmaları.

1638 Kırım hanı, I. Bahadırgerey (Rezmi)’in saltanatı.

1638 Safevîler ve Osmanlılar arasında Ateşkes Antlaşması.

1638 Yakutsk eyaleti (Voyevodstvo) oluşturuldu ve bu topraklar Rusların yerleşimine açıldı. Ruslar özellikle Lena nehrinin orta kesimi

boyunca sıralanan şehirlere yerleştiler.

1640-1648 İbrahim'in saltanatı (Osmanlı).

1642 Galileo öldü. Isaac Newton doğdu.

1642 İngiltere'de iç savaşın başlaması.

1642 Kırım hanı, VI. Mehmedgerey (Kâmilî)'in saltanatı.

1643 Evangelista Torricelli, hava basıncını ölçmek için civalı barometre cihazı icat etti.

1643 Cungarya'da kalmış olan Oyratlar, Yedisu'yu ele geçirdiler.

1644 Kırım hanı, III. İslâmgerey'in saltanatı.

1644 Çin'de Ming hanedanlığı son buldu, yerine Mançu King Hanedanlığı kuruldu (Ç'ing/King).

1644-1661 Çin'de King hanedanlığının kurucusu Shunzhi (1638-1661) dönemi.

1644-1911 Moğolistan toprakları Mançu Hanedanı'nın egemenliğinde kaldı. Burada Kazak, Urianhay ve Hoton boyları arasında yedi Türk toplumu da yaşadı. Ayrıca bölgede az sayıda Özbek ve Uygurlar da bulunmaktadır.

1644-1912 Çin'de King Hanedanı dönemi.

1645-1676 Aleksis (Rus Çarı) dönemi.

1645 Ruslar, Pasifiğe, Büyük Okyanus'a ulaştılar. 6-10'uncu yüzyıllarda güneyden gelerek şimdiki yerlerine yerleşen bir Türk boyu olan Yakutlar (Sahalar) Rus Çarlığının denetimine girdi.

Ağustos 1648-1687 IV. Mehmet (Avcı)'in saltanatı (7 Ağustos 1648-1687 Osmanlı).

1648 Otuz Yıl Savaşlarının Vestfalya barışı ile son bulması.

1649 İngiltere Kralı I. Charles'ın idamı; İngiltere'de Cumhuriyetin ilanı.

Eylül 1651 Kösem Sultan öldürüldü (2 Eylül 1651 Osmanlı).

1652 Hollandalıların Kap sömürgesini kurmaları.

1653 Hindistan'da, Agra'da Taç Mahal'in tamamlanması.

1654 Ukrayna'nın Polonyalılardan Ruslara geçmesi.

1654 Kırım hanı, VI. Mehmedgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1656 Roma'da Sen Piyer kilisesinin tamamlanması (Bernini).

Mart 1656 Düşük ayarlı para ve alınamayan maaşlar için ayaklanan askerler; IV. Mehmed'in onayıyla bazı saray ağalarını idam ettiler.Tarihimizde Çınar Vakası diye geçer (4 Mart 1656 Osmanlı).

1657 Tarih, coğrafya ve bibliyografya alanında önemli eserler vermiş "Keşfü'z-Zünûn an esâmi'il-Kütübi ve'l-Fünûn" adlı eserin yazarı Katip Çelebi (1609-1657) öldü. Şubat 1609'da İstanbul'da doğdu, 6 Ekim 1657'de aynı yerde öldü.

1658-1707 Hindistan'da Şah Evrengzib (Muhiyüddin) saltanatı.

1660 Fransız kültürünün klasik dönemi. Tiyatro: Moliere (1622-73), Racine (1639-99), Corneille (1606-84); Resim: Poussin (1594-1665); Müzik, Lully (1632-87), Couperin (1668-1733).

1661 İstanbul'da ilk Osmanlı kütüphane binası; Köprülü Kütüphanesi.

1662 Londra'da Kraliyet Derneği kuruldu.

1665 Kırım hanı, Âdilgerey (Çobangereylerden)'in saltanatı.

1666 Paris'te, Academie Royale des Science kuruldu.

1670-1777 Kırım hanı, I. Selimgerey (El-Hac)'in saltanatı.

1674 Sivaji'nin Hindu Marata Krallığını kurması.

1676-1682 Teodor III. (Rus Çarı).

1677 Kırım hanı, Muradgerey'in saltanatı.

1680'li yıllar Mançurya'da Rus ve Çinli birliklerin çatışması (1680 li yıllar).

1680-1718 Tekrar birleştirilmiş olan Kazak orduları üzerinde Tauke Han'ın saltanatı.

1682 “Seyahatnâme” adlı eserin müellifi, Türk gezgini Evliya Çelebi (bin Derviş Mehmed Zillî, 1611-1682) öldü. Evliya Çelebi İstanbul’da Unkapanı’nda doğdu, 1682’de Mısır’dan dönerken yolda ya da İstanbul’da öldü.

1682-1696 Rusya’da I. Petro ve kardeşi V. İvan’ın ortak saltanatı.

1683 Kırım hanı, II. Hacıgerey (Zengisi uzun)’in saltanatı.

Temmuz 1683 Türk ordularının Viyana kuşatması taarruzu başladı (1 Temmuz 1683).

Kasım 1683 IV. Murat, Musul’a girdi (5 Kasım 1683 Osmanlı).

1684-1691 Kırım hanı, I. Selimgerey (İkinci defa)’in saltanatı.

1687 Hive’de Şeybânîler saltanatının sonu.

1687 Isaac Newton’un (1642-1727) “Principia”‘sı.

1687 Kozak ihtilali arkasından, Doğu Ukrayna yeniden Rusya ile birleşti.

1687-1691 II. Süleyman’ın saltanatı (Osmanlı).

1688 “Görkemli Devrim”: İngiltere’de Meşrutiyet.

1689 Rusya ve Çin arasında, Mançurya’da sınır çatışmalarını sona erdiren Narçinsk Antlaşması imzalandı.

1689-1725 Rus Çarı Büyük Petro I. (d. 1682); bürokrasi ve orduyu modernleştirdi. Donanma ve yeni bir başkent olarak St Petersburg’u kurdu. Batı eğitim sistemini getirdi. Baltık kıyıları için İsveç’le savaştı. 1700 yılı itibariyle, Sibirya’nın kolonizasyonu Büyük Okyanus’a kadar ulaştı. 1721 yılından itibaren Çar yerine İmparator unvanını kullanmaya başlamıştır.

1690 İngilizlerin Kalküta’yı kurmaları.

1690 John Locke’un (1632-1704) “İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme”‘si.

1691 Kırım hanı, II. Saadetgerey’in saltanatı.

1691 Kırım hanı, Safagerey’in saltanatı.

1691-1695 II. Ahmet’in saltanatı (Osmanlı).

1692-1698 Kırım hanı, I. Selimgerey’in saltanatı (Üçüncü defa).

1695-1703 II. Mustafa’nın saltanatı (Osmanlı).

1697 Çin’in Dış Moğolistan’ı istila etmesi.

1698-1702 Kırım hanı, II. Devletgerey’in saltanatı.

1699 Karlofça Antlaşması: 1683 tarihinde Viyana bozgunu ile başlayan Osmanlı-Avrupa savaşlarının son bulması. Bu antlaşmayla Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya ile antlaşma imzalandı.

XVIII. yüzyıl

18. yüzyıl başları Oyratlar, Kazaklar üzerine akınlarda bulundular (18. yüzyıl başları).

1700 Alman Barok müziğinin parlak çağı: Haendel (1685-1759), Bach (1685-1750).

1701 Ruslarla İstanbul Antlaşmasının imzalanması.

1702-1704 Kırım hanı, I. Selimgerey (Dördüncü defa)’in saltanatı.

1703 St. Petersburg kentinin kurulması (1712’de Rus Çarlığı’nın yeni başkenti olacaktır).

Ağustos 1703-1730 Sultan II. Mustafa’nın yerine kardeşi Şehzade Ahmet (III. Ahmet) tahta çıktı (23 Ağustos 1703-1730 Osmanlı).

1704 Kırım hanı, III. Gazigerey’in saltanatı.

1707 Kırım hanı, I. Kaplangerey’in saltanatı.

1707 Evrengzib’in ölümü: Hindistan’da Gurkanlı egemenliğinin zayıflaması.

1707 İngiltere ve İskoçya’nın birleşmesi.

1707 Hindistan’da Azim Şah saltanatı.

1707-1712 Hindistan’da Şah A’lam I (Muhammed Mu’azzam) saltanatı.

1707-1713 Kırım hanı, II. Devletgerey (ikinci defa)’in saltanatı.

1708 Kazan şehri, Vilayet başkenti oldu.

1709 Poltava Savaşı: Büyük Petro'nun İsveçlileri yenmesi.

1709 Abraham Darby'nin kok kömürü kullanarak pik demir elde etmesi (İngiltere).

1710-1876 Hokand Hanlığı: Taşkent Doğusunda kurulmuş olup, Hokand merkezi idi. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

Temmuz 1711 Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın ardından Prut Barış Antlaşması imzalandı (22 Temmuz 1711).

1712 Itrî'nin ölümü (d. 1640).

1712 Hindistan'da Şah Azimü'ş-Şan saltanatı.

1712-1713 Hindistan'da Cihandar Şah (Muhammed Muizzuddin) saltanatı.

1713 İspanya Veraset Savaşlarının Utrecht Antlaşmasıyla son bulması.

1713 Kırım hanı, I. Kaplangerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1713-1719 Hindistan'da Farruh Siyar (Celaleddin Muhammed) saltanatı.

1715 Çar Büyük Petro komutasında Kazak Stepleri'ne ilk Rus askerî seferlerinin başlaması.

1716 Kırım hanı, Kara Devletgerey'in saltanatı.

1717 Kırım hanı, III. Saadetgerey'in saltanatı.

1717 Hive'ye yapılan ilk Rus askerî seferi, Çar askerleri'nin katledilmesi ile neticelendi.

1718 Oyratlar, Balkaş Gölü'nün kuzeyinde Kazak Orta Cüz'ü yendiler.

Temmuz 1718 Pasorofça Antlaşması imzalandı (Osmanlı 2 Temmuz 1718).

1718 Lale Devrinin başlaması (Osmanlı).

1719 Hindistan'da Şah Cihan II (Refiü'd-Daula) saltanatı.

1719 Hindistan'da Şah Nikusiyar saltanatı.

1719 Hindistan'da Şemsuddin Şah (Refiü'd-Derecât) saltanatı.

1719-1748 Hindistan’da Muhammad Şah (Nasirüddin) saltanatı.

1720 Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendi’nin Paris’e elçi olarak gitmesi.

1722 Afganlılar, İran’ı istila ettiler ve bunun bir sonucu olarak Safevî Hanedanlığı sona erdi.

1723-1725 Kuzey Maveraünnehir’e Kalmuk ve Oyrat akınları.

1723 Safevî Devleti’nin Yıkılışı.

1724 Ruslar, Şirvan’ın kuzeyindeki Azerî topraklarını ele geçirdi.

1724 Kırım hanı, II. Mengligeray’in saltanatı.

1725-1727 Katerina I. (Rus İmparatoriçesi).

Aralık 1727 Sait Mehmet Çelebi ile İbrahim Müteferrika’nın İstanbul’da ilk Türk matbaasını kurmaları. (16 Aralık 1727). Matbaa 1742’de kapanmış, 1784’te tekrar açılmıştır.

1727-1730 Petro II. (Rus İmparatoru).

1729 Stephen Gray, elektriği büyük uzaklıklara iletti.

1729 Nadir Kulu Bey (Nadir Şah), Afganlıları İran’dan çıkardı.

1730 Kırım hanı, I. Kaplangerey (üçüncü defa)’in saltanatı.

1730 Şair Nedim’in ölümü.

1730 Patrona Halil İsyanı ve Lale Devri’nin sonu (Osmanlı).

1730 Nevşehirli İbrahim Paşa (d. 1662-3)’nın ölümü (Osmanlı).

1730 Orhun abidelerinin dünyaya tanıtılması; ilk kez İsveçli subay Strahlenberg tarafından, 1730 yılında yayımlanan araştırmalarıyla dünyaya tanıtılmıştır.

1730-1740 Anna İvanova (Rus İmparatoriçesi).

1730-1754 I. Mahmut’un saltanatı (Osmanlı).

1731 Kazak Küçük Cüz’ü, Rus himâyesini kabul etmek zorunda kaldı.

1732 Minyatür ustası Levnî’nin ölümü.

1732 Nadir Kulu Bey, Herat’ı aldı.

1734-1735 Orenburg'da Rus istihkâmının tesisi.

1735 Vehhabî hareketinin başlaması; Osmanlı ve İslâm Dünyası için yeni bir çıban başı.

1736 Kırım hanı, II. Fethigerey'in saltanatı.

Temmuz 1736 Sultan III. Ahmet vefat etti (1 Temmuz 1736 Osmanlı).

1736-1747 İran'da Nadir Şah dönemi: Bir Afşar Türkmeni olan Nadir, 1732'de ülkede düzeni sağlamayı başardı. Kafkasya'daki aske ri başarılarının ardından doğrudan tahta geçti. Afşar ve Kaçar önderlerinin başlattığı bir ayaklanmada öldürüldü.

1737 Kırım hanı, II. Mengligerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1739 Kırım hanı, II. Selâmetgerey'in saltanatı.

1739 Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Belgrat Barışı.

1739 Nadir Şah, Gazne ve Kabil'i aldı, Delhi'yi işgal etti.

Mayıs 1740 Osmanlı devleti Fransa ile kapütülasyon antlaşması yaptı (30 Mayıs 1740).

1740 Kazak Orta Cüz'ü, Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1740 Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ilk kez daimi kapitülasyon hakkını tanıması.

1740 Avusturya Veraset Savaşları; Prusya Silezya'yı ilhak ediyor.

1740-1741 İvan VI. (Rus İmparatoru).

1740-1747 Nadir Şah, Maveraünnehir'i istila ile hakimiyeti altına aldı.

1741-1762 Elizabet (Rus İmparatoriçesi).

1742 Ruslar'ın İdil-Ural bölgesinde Müslümanlar'a karşı uyguladıkları zulüm politikalarının doruğa ulaşması.

1742 Kazak Ulu Cüz, Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1743 Kırım hanı, II. Selimgerey (Katı)'in saltanatı.

1746 İran ile bir dizi savaştan sonra yeniden Kasr-ı Şirin Antlaşması sınırlarına dönülmesi (Osmanlı).

1747 Azerbaycan’ın küçük hanlıklara bölünüşü: Afşar Türkmenlerinden Nadir Kulu şâh (1736-1747)’ın ölümü ile başlayan istikrarsızlıktan faydalanan Azerî Türkleri, müstakil hanlıklar kurarak, devletçikler hâlinde bölündüler. Bu hanlıklar: Gence: (1747-1804), Derbend: (1747-1806), Kuba: (1747-1806), Bakû: (1747-1807), Taliş/Lenkeran: (1747-1812), Şeki: (1747-1820?), Şirvan: (1747-1820?), Karabağ: (1747-1822), Nahcivan: (1747-1825), Revan: (1747-1826), İlisu/Zakatala: (1747-1827). Bu hanlıklar 1804-1827 arasında birer birer Rusya tarafından işgal edilecektir.

1747 Afganistan’da Durranî Hanedanlığı kuruldu.

1747 Buhara’da Özbek Mangıt Hanedanlığı’nın bir güç olarak ortaya çıkması.

1748 Kırım hanı, Arslangerey’in saltanatı.

1748-1754 Hindistan’da Ahmed Şah Bahadur (Ebu’l-Nasir Muhammed) saltanatı.

l750-1779 İran’da Zend Hanedanı dönemi.

1751 Çin’in Tibet, Çungarya ve Tarım havzasını işgal etmesi.

1754-1757 III. Osman’ın saltanatı (Osmanlı).

1754-1760 Hindistan’da Şah Alemgir II (Muhammed Azizüddin) saltanatı.

1755 Nuruosmaniye Camisinin açılışı (Osmanlı).

1756 Yedi Yıl Savaşlarının başlaması.

1756 Kırım hanı, Halimgerey’in saltanatı.

1757 Çinliler, Oyratlar’ı Cungarya’da yendiler.

1757 Plassey Muharebesi; İngilizlerin Hindistan’da Fransız ağırlığına son vermesi.

1757-1774 III. Mustafa’nın saltanatı (Osmanlı).

1758 Kırım hanı, Kırımgerey (Deli Han)’in saltanatı.

1759 Çinliler (Mançu İmparatorluğu), Tarım Havzası (Doğu Türkistan)'nı istila ettiler ve buradaki Hocalar, Hokand'a kaçtılar.

1760 Hindistan'da Şah Cihan III saltanatı.

1760 Yeni Fransa'nın İngilizler tarafından ele geçirilişi: Quebec (1759), Montreal (1760).

1760'lar Avrupa Aydınlanma çağının başlaması: Völtaire (1694-1778), Diderot (1713-1784), Hume (1711-1776).

1760-1806 Hindistan'da Şah A'lam II (Celaleddin Ali. 1788 yılında kısa bir süre tahttan uzaklaştırıldı.) saltanatı.

1762 Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) "Toplum Sözleşmesi".

1762 Petro III. (Rus İmparatoru).

1762-1796 (Büyük) Katerina II. (Rus İmparatoriçesi). Kırım ile Polonya'nın bir kısmını ilhak etti ve Batı Ukrayna ile Beyaz Rusya'yı yeniden aldı.

1763 Hive (Harezm)'de Özbek Kongrat Hanedanlığı, bir güç olarak belirdi.

1764 Kırım hanı, III. Selimgerey'in saltanatı.

1767 Kırım hanı, Arslangerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1768 Kırım hanı, Maksudgerey'in saltanatı.

1768 Kırım hanı, Kırımgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1768 Doğu Türkistan, Çinliler tarafından resmen "Xinjiang/Sinkiang/kazanılmış topraklar" olarak yeniden isimlendirildi.

1768 Kaptan Cook'un Büyük Okyanus'ta keşiflere başlaması.

1769 Kırım hanı, III. Devletgerey'in saltanatı.

1770 Kırım hanı, II. Kaplangerey'in saltanatı.

1770 Kırım hanı, III. Selimgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1770 Avrupa'da bilim ve teknolojide ilerleme: J. Priestley (1733-1804), A. Lavoisier (1743-1794), A. Volta (1745-1827), Harrison'un kronometresi

(1762), Watt'ın buhar makinesi (1769), Arkwright'ın su gücüyle çalışan çıkrığı (1769).

1771 Çinliler, Kazaklar üzerinde vassal ilişkisi kurma teşebbüsünde bulundular.

1771 Kalmuklar'ın bir kısmı, İdil/Volga'dan tekrar Cungarya ve İli Vadisi'ne göçtüler.

1771 Kırım hanı, Maksudgerey (ikinci dcfa)'in saltanatı.

1772 Kırım hanı, II. Sahibgerey'in saltanatı.

1772 Polonya'nın ilk paylaşılması (2. ve 3. paylaşımlar 1793 ve 1795).

1774 Kazan şehri Emelyan Pugachev kuvvetleri tarafından zaptedildi.

1774 Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıkmıştır. Rus işgaline maruz kalan Kırım Türklerinin esaret yılları böylece başlamıştır. Yerli halkı başka bölgelere göçe zorlanmıştır. En büyük göç dalgaları 1792, 1860-63, 1874-75, 1891-1902 yılları arasında yaşanmıştır.

1774 Osmanlı Padişahları'nın resmen halife unvanlarını kullanmaya başlamaları.

1774-1789 I. Abdülhamit'in saltanatı (Osmanlı).

1775 Kırım hanı, III. Devletgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

Nisan 1775 Tersane ambarlarındaki bir odada 'Hendese Odası' kuruldu (29 Nisan 1775 Osmanlı).

1775 Amerikan İhtilalinin başlaması.

1776 Amerika'nın bağımsızlığını ilan etmesi.

1776 Adam Smith'in (1723-1790) "Ulusların Serveti", Thomas Paine'in (1737-1809) "Sağduyu" adlı eserlerinin yayımı,

1777 Kırım hanı, Şahingerey'in saltanatı.

1779-1925 İran'da Kaçar Hanedanı Dönemi: Ağa Muhammed Han (1779-97) İran'ın kuzey kesiminde egemenliğini pekiştirdikten sonra,

iç bölünmelerle zayıflaımş olan Zend hanedanını hedef alan bir harekata girişti. Lütfi Ali komutasındaki Zend kuvvetlerini sürekli izleyerek sonunda 1794'te Kirman'ın güneydoğusunda kesin yenilgiye uğrattı. Şehinşah unvanını aldığı 1796'da Horasan üzerine yürüyerek Meşhed'i aldı ve Afşar hanedanına son verdi. İran bu kez Kaçar hanedanı altında yeniden birleşti ve 1785'te başkent yapılan Tahran hızla gelişti. Öte yandan sürekli savaşlar ve birçok kentin yağmalanması ülke ekonoınisini büyük yıkımna uğrattı. Basra Körfezi ticareti zamanla İngilizlerin eline geçti.

1781 Immanuel Kant'ın (1724-1804) "Saf Aklın Eleştirisi".

1782 Kırım hanı, II. Bahadırgerey'in saltanatı.

1782/1783 Kırım Hanlığı, Ruslar tarafından ilhâk edildi.

1783 Kırım hanı, Şahingerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1783 Marquis de Jouffroy d'Abbans ilk buharlı gemiyi yüzdürdü.

1783 İngiltere'nin, Paris Antlaşmasıyla Amerika'nın bağımsızlığını tanıması.

1784 Rusya Vladikafkas kalesini işgal etti. Kuzey Osetya'da Rus yerleşimi başladı.

1784/1785 Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar Hanedanlığı sona erdi, yerini Mangıt Hanedanlığı aldı.

1786 Kırım hanı, Şahbazgerey'in saltanatı.

1788 Çariçe Katerina II, Rusya'daki Müslümanlara yeni haklar tanıdı.

1789 Fransız İhtilali; feodal düzenin kaldırılması ve İnsan Haklarının ilanı.

1789 George Washington'un Amerika'nın ilk cumhurbaşkanı oluşu.

Mayıs 1789 I. Abdülhamid vefat etti; III. Selim tahta çıktı (7 Mayıs 1789 Osmanlı).

1789-1807 III. Selim'in saltanatı (Osmanlı).

1790’lar Avrupa’da orkestra müziğinin parlak çağı: Mozart (1756-91), Haydn (1732-1809), Beethoven (1770-1827).

1791 Kırım hanı, Bahtigerey (1793 Yaş Muahedesine kadar)’in saltanatı.

Ağustos 1791 Osmanlı ile Avusturya arasında Ziştovi Barış Antlaşması imzalandı (4 Ağustos 1791).

Ağustos 1791 Osmanlı ile Rusya arasında Kalas Mütarekesi imzalandı (8 Ağustos 1791).

1792 Osmanlı-Rus Yaş Antlaşması.

1792 Cartwright’ın buharla çalışan dokuma tezgâhını icat etmesi.

1792 Fransa’da cumhuriyetin ilanı.

Ocak 1792 Osmanlı-Rusya arasında ‘Yaş Antlaşması’ imzalandı (9 Ocak 1792).

1793 Nizam-ı Cedit Ocağı’nın kurulması (Osmanlı).

1792 Avrupa’da ilk daimi Osmanlı elçiliği (Londra).

1792 Eli Whitney’in çırçır makinesi.

1796 İngilizlerin Seylan’ı ele geçirmesi.

1796-1801 Pol I. (Rus İmparatoru).

1797-1834 İran Kaçar hanlarından Feth Ali Şah (1797-1834), hükümdarlığı boyunca İngiliz desteğine dayanarak Ruslarla savaştı 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Kafkasya’yı Rusya’ya bırakmak zorunda kaldı.

1798 Hokand’da Özbek Hanlığı kuruldu.

Temmuz 1798 Napolyon Mısır’ı işgal etti (1 Temmuz 1798 Osmanlı). (boşaltılması 1801).

Eylül 1798 Osmanlı Hükümeti, tarihinde ilk kez Fransa’ ya savaş ilan etti (2 Eylül 1798).

1798-1814 Rusya, Avrupa’daki Devrimci hareketler ve Napolyon Savaşları’na (1798-1801, 1805-07) katıldı ve Napolyon’un işgalini püskürttükten sonra, onun tahttan indirilmesinde rol oynadı (1812-14).

1799 Şair Şeyh Galib’in ölümü (d. 1757).

1799 Alessandro Volta, ilk elektrik bataryasını yaptı.

Mayıs 1799 Cezzar Ahmet Paşa, Akka’da Napolyon’a karşı büyük bir zafer kazandı (10 Mayıs 1799 Osmanlı).

XIX. yüzyıl

1801 Kazan’da Vilayet gazetesi yayımlanmaya başladı.

1801-1825 Aleksandır I. (Rus İmparatoru).

1804 (Hive’de) Kongrat Sülâlesi, Han unvanını kullanmaya başladı.

1804 Kazan Üniversitesi kuruldu.

1804 Richard Trevithick raylar üzerinde giden ilk buharlı lokomotifi yaptı.

1804 Kara Yorgi önderliğinde Sırp İsyanı’nın başlaması (Osmanlı’ya karşı).

1804 Rus kuvvetlerinin Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesi: Gürcistan’ı ilhak ardından burasını bölgeyi işgal için bir üs olarak kullanan Ruslar, buradan hareketle 1804-1827 yılları arasında bütün Azerbaycan hanlıklarını birer birer ele geçirdi.

Aralık 1804 Napolyon, Fransa İmparatoru oldu (2 Aralık 1804).

1805-1809 Napolyon’un büyük meydan muharebeleri.

1805 Kavalalı Mehmet Ali’nin Mısır Valisi atanması.

Kasım 1805 Napolyon Viyana’ya girdi (13 Kasım 1805).

1806-1837 Hindistan’da Akbar Şah II (Muhyiddin) saltanatı.

Mayıs 1807 Nizam-ı Cedid kaldırıldı (29 Mayıs 1807 Osmanlı).

1807-1808 IV. Mustafa’nın saltanatı (Osmanlı).

1807 Vehhabiliği kabul eden Suudiler'in Hicaz'ı istila etmeleri.

1807 Prusya'da serfliğin kaldırılması.

1807 Britanya İmparatorluğunda köle ticaretinin yasaklanması.

1807 III. Selim'i tahttan indiren Kabakçı Mustafa isyanı (Osmanlı).

Temmuz 1808 Sultan IV. Mustafa, III. Selim (d. 1761)'i öldürttü (Temmuz 1808).

Temmuz 1808-1839 Alemdar Mustafa Paşa'nın II. Mahmut'u tahta çıkarması ve II. Mahmut'un saltanatı (Temmuz 1808-1839 Osmanlı).

Eylül 1808 Sened-i İttifak imzalandı (29 Eylül 1808).

Ekim 1808 Nizam-ı Cedid, Sekban-ı Cedid adıyla yeniden kuruldu (14 Ekim 1808 Osmanlı).

1808 Alemdar Mustafa'nın yeniçeri isyanı sonucunda ölmesi.

1808 Orta ve Güney Amerika'da İspanya ve Portekiz'e karşı isyanlar; 1828'e değin 13 bağımsız devlet doğacaktır.

1812 Osmanlı-Rus Bükreş Barış Antlaşması.

1812 Napolyon'un Rusya seferi.

1812 Silindir baskı makinesi ve gazetelerde kullanılmaya başlaması.

1815 Napolyon'un Waterloo'da yenilmesi ve St. Helena adasına sürgün edilmesi.

1815 Viyana Kongresi yapıldı.

1818-1889 Şehabeddin Mercanî. "Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar" adlı eserin müellifi. Bu eserinde, Bulgar Türkleri'nin İslâmiyeti ta, Halife el-Me'mun (227-232/813-833) zamanında kabul ettiklerini zikreder.

1820'ler Avrupa edebiyat ve resminde Romantizm: Byron (1788-1824), Chateaubriand (1768-1848), Heine (1797-1856), Turner (1775-1851), Delacroix (1798-1863).

1820 Yanya kuşatması (Osmanlı).

1820-1828 Hocalar, Altışehir (Tarım Havzası)'de, Çin sultasına karşı yeniden başkaldırdı.

1820-1840 Kazaklar, Rus tahakkümüne baş kaldırdılar.

1821 Yunan İhtilali'nin başlaması (Osmanlı'ya karşı).

1821 M. Faraday'ın elektrik motorunu ve jeneratörü icat etmesi (İngiltere).

1822 Kazak Orta Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1824 Kazak Küçük Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1822 Karaçaylar, 1812'de girdikleri Rus boyunduruğundan kurtulmak için ayaklandılar fakat ağır bir yenilgiye uğradılar. Karaçayların soylarının Hun ve İskitlere kadar uzandığı söylenmektedir. Bir Kıpçak boyu olan Karaçaylar, Balkarlar gibi uzun süre göçebe bir hayat sürdüler. 15. yy'dan 1812'ye kadar Osmanlı himayesinde Kabartay beylerine bağlı kaldılar.

Temmuz 1824 Patrik Karabet, Anadolu'daki Ermeni cemiyetlerine gönderdiği talimatla, Ermeni okullarının sayısını çoğaltılmasını emretti (10 Temmuz 1824).

1825 İlk buharlı yolcu treni (İngiltere'de).

1825-1830 Endonezyalıların Hollandalılara karşı ayaklanması.

1825-1855 Nikola I. (Rus İmparatoru).

1825-1880 Ziya Paşa (Osmanlı).

1826 Afganistan'da Barakzai (Muhammedzai) Hanedanlığı kuruldu.

1826 Fransız fizikçi Joseph Niepce, tarihteki ilk fotoğrafı çekti.

Haziran 1826 Vaka-i Hayriye: Yeniçeri Ocağı kaldırıldı ve Asakir-i Mansure-i Muhammediyye kuruldu (14 Haziran 1826 Osmanlı).

1826-1871 Şinasi (Osmanlı).

1827 Önce Kahire, sonra İstanbul'da Tıbbiye Mektebi'nin kurulması.

1827 l5.yy. sonlarında Osmanlı'ya bağlanan Balkarlar, Rus boyunduruğu altına girdiler. 1917'den sonra Karaçaylılarla birlikte Kuzey

Kafkasya Cumhuriyeti içinde yer almışlar ve 1921’de Kabartay oblastına katılmışlardır.

Nisan 1827 Yunanistan’ın bağımsızlığına dair Petersburg Protokolü, İngiltere ile Rusya arasında imzalandı (4 Nisan 1827).

1827-1829 Türkiye ile savaş, Rusya’nın Balkanlar’da hakimiyet kurma teşebbüsleriyle sonuçlandı.

Nisan 1828 Rusya, Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan etti (26 Nisan 1828).

Eylül 1829 Rusya ile Osmanlı arasında Edirne Antlaşması imzalandı (14 Eylül 1829).

1830 Fransa, Almanya, İtalya, Polonya’da devrimci hareketler.

1830 Belçika’nın bağımsızlığı.

Nisan 1830 Avrupa devletleri, Osmanlı’dan, kurulan bağımsız Yunan Devleti’ni onaylanmasını istediler (8 Nisan 1830).

Nisan 1830 Osmanlı Hükümeti, Yunan Devleti’nin kurulması hususunda hazırlanan protokolü imzalayıp Yunan Devleti’nin varlığını resmen kabul etti (24 Nisan 1830).

Mayıs 1830 Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Dostluk Antlaşması imzalandı (7 Mayıs 1830).

Temmuz 1830 Fransa’nın Cezayir’i istilası (4/5 Temmuz 1830).

Eylül 1830 Patrona Halil İsyanı başladı (28 Eylül 1830 Osmanlı).

Kasım 1831 Osmanlı’da ilk Türkçe resmî gazete; “Takvim-i Vekâyî”‘nin yayıma başlaması (11 Kasım 1831).

1831 Mısır’da Mehmet Ali Paşa isyanı başladı (Osmanlı’ya karşı).

1832 Goethe’nin ölümü (d. 1749).

1833 Alman gümrük birliğinin (Zollverein) kurulması.

1833 Babıâli Tercüme Odasının kurulması.

1833 Osmanlı-Rus Hünkâr İskelesi Antlaşması (ittifak).

1833 Mısır ile Kütahya Mukavelesi (Osmanlı).

1834 Mekteb-i Harbiye’nin açılması (Osmanlı).

1834 İlk mekanik biçer kullanılmaya başlandı (ABD).

1837 Isambard Kingdom Brunel, ilk kıtalararası buharlı gemiyi yüzdürdü.

Kasım 1837 ‘Eser-i Hayr’ adlı Osmanlı yapımı buharlı gemi, denize indirildi (26 Kasım 1837).

1837/1838-1846/1847 Kenesarı Kasımov önderliğinde Rus tahakkümüne karşı Kazak direnişi. Millî istiklâl mücâdelesi.

1837-1858 Hindistan’da Bahadur Shah II (Ebu’l-Zafer Muhammed Siracüddin)’ın saltanatı. Son Babür şahı, devleti İngilizler tarafından ilhak edilince sürgüne gönderildi.

1838 İlk Rüşdiyelerin kurulması (Osmanlı).

1838 İlk elektrikli telgraf (İngiltere).

Ağustos 1838 İngiliz tüccarına geniş imkanlar tanıyan Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Ticaret Muahedesi/Sözleşmesi imzalandı. Bu muahede ile gümrük resmi oranı, ihracatta yüzde 12, ithalatta yüzde 5 olarak tespit edildi (16 Ağustos 1838).

1839 İbrahim Paşa ordusu karşısında Osmanlı’nın Nizip bozgunu.

1839 Osmanlı Sultanı II. Mahmut’un ölümü.

Mayıs 1839 Mektebi Şahane-i Tıbbiye açıldı (14 Mayıs 1839 Osmanlı).

Kasım 1839 Osmanlı İmparatorluğu’nda anayasalı düzene ilk ciddî yaklaşma girişimi; Mustafa Reşit Paşa’nın (1800-1858) Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ilan edildi; Tanzimat Devri başladı (3 Kasım 1839).

1839-1842 İlk Afyon Savaşı, Avrupa güçlerine karşı Çin’in yenilgisi ile sonuçlandı.

1839-42 İlk İngiliz-Afgan Savaşı, Britanya'nın Kâbil ve Kandahar'ı ele geçirmesi ile sonuçlandı.

Temmuz 1839-1861 II. Mahmud'un vefatı üzerine Abdülmecid tahta çıktı (1 Temmuz 1839-1861 Osmanlı).

Mart 1840 Halkın sağlığının korunması ve iyileştirilmesi için Meclis-i Umur-ı Tıbbiye kuruldu (3 Mart 1840 Osmanlı).

1840 Osmanlı Devleti'nde ilk özel gazete; William Churchill'in Cerîde-i Havadis'i yayımlaması.

Temmuz 1840 Osmanlı, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya arasında Londra Mukavelesi imzalandı. Mukavele hükümlerine göre; Osmanlı Devleti, Mısır'ı veraset, Suriye'nin kaydı hayat şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya vermeyi kabul etti (15 Temmuz 1840).

1840-1842 İngiliz-Çin Afyon Savaşı.

1840-1888 Namık Kemal (Osmanlı).

1841 Mısır'ın Osmanlı Asya topraklarından çıkarılması.

Mayıs 1841 İngiltere'nin yardımıyla Mısır meselesi halledildi. Mısır veraset usulü ile Mehmed Ali Paşa'ya bırakıldı (24 Mayıs 1841 Osmanlı).

1842 Boğazlar Mukavelesi.

1842 Stoddart ve Conolly'nin, Buhara Emiri Nasrullâh tarafından hapis ve idam edilmeleri.

1843-1847 Altışehir'de Altı Hocalar isyanı.

Nisan 1845 Polis (zabıta) Teşkilatı kuruldu (10 Nisan 1845 Osmanlı).

1845-1849 İngilizler'in Pencap ve Keşmir'i almaları.

1846 Meksika-ABD Savaşı'nın başlaması.

1846 Besteci Dede Efendinin ölümü (d. 1778).

1848 Kazak Ulu Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1848 Avrupa'da devrimler (1948 ihtilalleri) ve Fransa'da İkinci Cumhuriyet.

1848 Marks (1818-1883) ve Engels’in (1820-1895) “Komünist Manifesto”‘yu yayımlamaları.

Aralık 1848 Fransuva Jozef, Avusturya İmparatoru oldu (2 Aralık 1848).

1850’ler Romantik müzik çağı; Berlioz (1803-69), Liszt (1811-86) Wagner (1813-83), Brahms (1833-97), Verdi (1813-1901), Chopin (1810-49).

1850-1864 Çin’de Taiping ayaklanması.

Ağustos 1851 Palmer ve Goloschimid Şirketleriyle sözleşme imzalayan Osmanlı Hükümeti, borç para aldı (24 Ağustos 1851 Osmanlı).

1851-1914 İsmail Gaspıralı (d. 8 Mart 1851 Avcı, Bahçesaray - ö. 11 Eylül 1914 Bahçesaray).

1852 Louis Napolyon’un imparator olması (Faransa, III. Napolyon).

1853 Hindistan’da ilk demiryolu ve ilk telgraf hattı.

1853-1856 Osmanlı-İngiliz-Fransız-itifakı ile Rusya arasında Kırım Savaşı başladı.

1854 İlk Osmanlı dış borçlanması (istikrazı).

1854 ABD Amirali Perry’in Japonya’yı ticaret yapmaya zorlaması.

1854 Ruslar tarafından Alma-Ata (sonra Fort Vernoe)’nın kuruluşu.

1855 Rusya, Kırım Savaşı’nda yenildi.

1855 (Aral Gölü’nden Issık Göl’e kadar uzanan) Sir-i Deryâ Çizgisi’ni kontrol altında tutacak şekilde Kazakistan, tamamen Rus kontrolü altına girdi.

1855-1873 Çin’in Yunnan ve Şansi vilâyetlerinde Müslümanların ayaklanması.

1855-1881 Aleksandır II. (Rus İmparatoru).

Şubat 1856 Islahat Fermanı ilan edildi (28 Şubat 1856 Osmanlı).

Mayıs 1856 İstanbul Tıp Cemiyeti’ne ‘Şahane’ unvanı verildi ve cemiyetin adı Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane olarak değiştirildi (21 Mayıs 1856 Osmanlı).

Mart 1856 Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere ve Sardinya-Piemonte Krallığı ile Rus çarlığı arasında Paris Anlaşması imzalandı (30 Mart 1856).

1856 Dolmabahçe Sarayı’nın açılışı.

1857 Hindistan’da İngiliz yönetimine karşı ayaklanma.

1857 Hocalar Altışehir’de isyân ettiler.

1857-1944 Abdürreşid İbrahim (Sibirya’da Tara şehrinde doğdu, Tokyo’da öldü).

1857-1860 İkinci Afyon Savaşı, yine Çin’in yenilgisiyle sonuçlandı.

1859 Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Fakültesi)’nin kurulması.

1859 Sardunya ile Fransa’nın, Avusturya ile savaşı; İtalya’nın birleşme süreci.

1859 Darwin, (1809-1882) evrim kuramlarını içeren, “Türlerin Kökeni” adlı eserini yayımladı.

1860 Bir Türk’ün çıkardığı ilk özel gazete; Şinasi’nin “Tercümân-ı Ahvâl”‘i.

1860 Pekin Antlaşması; Çin’in Amur ve Ussuri bölgelerini Rusya’ya terketmesi.

1860 Lübnan ve Suriye’de Müslüman-Hıristiyan çatışmaları.

1860 Belçikalı Etienne Lenoir ilk içten yanmalı motoru yaptı.

1860’lar Avrupa romancılığının parlak dönemi; Dickens (1812-1870), Dumas (1802-1870), Flaubert (1821-1880), Turgenvey (1818-1883), Dostoyevski (1821-1881), Tolstoy (1828-1910).

1860-1885 Türkmenistan Hanlığı: Türkmenistan, Ruslar tarafından yıkılmıştır.

Haziran 1861 Sultan Abdülmecit vefat etti (25 Haziran 1861 Osmanlı).

1861-1876 Abdülaziz’in saltanatı (Osmanlı).

1861 Köylü toprak sahiplerinin aleyhine olarak, Serflik/toprağa bağlı kölelik kaldırıldı. Bunu hızlı bir endüstriyel gelişme takip etti, çalışan bir sınıf hareketi gelişti ve ihtilalci fikirler yayıldı. Bütün bu gelişmeler Alexander II.’nin 1881 yılında bir suikast sonucu öldürülmesiyle sonuçlandı.

1861 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin kurulması (Osmanlı).

1861 Pasteur’ün (1822-95) mikrop kuramını geliştirmesi.

1861 Kadınlara ilk oy hakkı (Avustralya).

1861-1865 ABD İç Savaşı; köleliğin kaldırılması.

1863 Robert Kolej’in kurulması.

1863 Fransa’nın Hindiçini’de himaye düzeni kurması.

1863 Londra’da ilk metro işlemeye başladı.

1863/64-1876 Doğu Türkistan’da Yakup Bey/Han (1820-1877) başkanlığında Altışehir’de bağımsız “Doğu Türkistan İslâm Devleti” kuruldu. Osmanlılar, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanındı. Ancak bu bağımsız Türk devletinin ömrü kısa sürmüş ve 1876 yılında Çin-Mançu devletince yeniden işgal edilmiş ve 1884’te Sincan “Yeni Toprak” adıyla Çin İmparatorluğuna bağlanmıştır.

1865 Ruslar, Türkistan Vilâyeti’ni teşkil ettiler.

Haziran 1865 Ruslar, Taşkent’i ele geçirdiler (Haziran 1865).

Haziran 1865 1865’te İstanbul’da yoksullar ve yetimler için yatılı lise; Darülşafaka kuruldu (15 Haziran 1865 Osmanlı).

1866 Prusya’nın Avusturya’yı yenmesi.

1866 İngilizlerin İzmir-Aydın Demiryolu’nu işletmeye açmaları.

1867 Kuzey Germen Federasyonu’nun ve Avusturya-Macaristan İkili Monarşisinin kurulması.

1867 Marks’ın “Das Kapital” (Ana Mal, Sermaye) adlı eserinin yayımlanması.

1867 Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e açık mektubu. Mustafâ Fazıl Paşa’nın himayesinde Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin, Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Ziya Bey (1825-1880) ve diğer bazı Osmanlı aydınlarınca Paris’te kurulması.

1867 Ruslar, Taşkent başkenti olmak üzere bir Türkistan Genel Vâliliği teşkil ettiler.

1867-1915 Tevfik Fikret (Osmanlı).

1868 Gregor Mendel, bezelye bitkileriyle yaptığı, modern genetik kuramının temellerini oluşturan araştırmalarını bitirdi.

1868 Ruslar, başkenti Orenburg olmak üzere bir Kazak Step Genel Valiliği teşkil ettiler.

Nisan 1868 Şura-yı Devlet’in teşekkülü ve Divan-ı Ahkam-ı Adliyye’nin ayrı bir temyiz organı olarak ayrıldı (1 Nisan 1868 Osmanlı).

Mayıs 1868 Rusyanın Semerkant’ı ele geçirmesi (Mayıs 1868).

Mayıs 1868 Danıştay kuruldu (10 Mayıs 1868 Osmanlı).

Haziran 1868 Buhara Hanlığı, Rus kontrolü altında bağımlı bir devlet oldu (Haziran 1868).

Haziran 1868 Hilal-i Ahmer kuruldu (11 Haziran 1868 Osmanlı).

1868 Japonya’da Tokugava Şogunluğunun sona ermesi ve Meiji Hanedanlığı’nın başlaması.

1868 Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın Londra’da “Hürriyet” gazetesini kurmaları.

1868 Galatasaray Sultanisi’nin kurulması (Osmanlı).

1868 İlk kız öğretmen okulu Darülmuallimat’ın açılması (Osmanlı).

1869 Süveyş Kanalı’nın açılması.

1869 Dimitriy Mendeleyev, Periyodik Çizelge’yi hazırladı.

1869 Ruslar, Hazar Denizi kıyısındaki Krasnovods’ta bir kale inşaa ettiler.

Eylül 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi yayınlandı. Nizamname ile ilk ve orta öğretim düzenlendi (2 Eylül 1869 Türkiye).

1869-1944 Mehmet Emin Yurdakul (Osmanlı, Türkiye).

1870 Papalığın yanılmazlık bildirisi.

1871 Tataristan’da Kayyum Nasırî tarafından ilk yıllık/almanak yayınlandı.

1871 Fransa-Prusya Savaşı’nda Fransa’nın yenilmesi; Alman Birliği’nin kuruluşu ve Fransa’da Üçüncü Cumhuriyetinin ilanı, Paris Komünü.

1871 Yazar ve gazeteci Şinasi’nin ölümü (d. 1826).

1871 Rus kuvvetleri İli Vadisi’ni ele geçirdiler.

1871-1872 Türkçede ilk romanlar; Evangelinos Misailidis’in “Seyreyle Dünyayı” ve Şemsettin Sami’nin “Taaşşuk u Tal’at ve-Fitnat”‘ı.

Ağustos 1873 Hive Hanlığı, Rus kontrolü altında bağımlı bir devlet oldu (Ağustos 1873).

1873 Namık Kemal’in “Vatan Yahut Silistre” adlı piyesinin oynanması.

1873 Darüşşafaka’nın açılışı (Osmanlı).

1873-1936 Mehmet Akif Ersoy (Osmanlı, Türkiye).

1874 İlk elektrikli tramvay (New York).

1874 Resimde Empresyonist okul; Monet (1840-1926), Renoir (1841-1919), Degas (1834-1917).

Kasım 1874 İngiliz siyaset adamı Sir Winston Churchill doğdu (30 Kasım 1874).

1875 Hasan Serdabi, Bakü’de Rusya’daki Türkler arasında çıkarılan ilk milli gazete olan “Ekinci”yi yayınlamaya başladı.

1875 Avrupa’da İşçi ve Sosyalist partilerin kurulması; Almanya (1875), Belçika (1885), Hollanda (1877), İngiltere (1893), Rusya (1898).

1875 Hersek isyanı (Osmanlı’ya karşı).

1875 Osmanlı Devleti’nin mali iflası; Tenzil-i Faiz Kararı (6 Haziran 1875).

1876 Hokand Hanlığı, Ruslar tarafından ilhâk edildi.

1876 Çinliler, Doğu Türkistan’ı yeniden işgâle başladılar.

1876 Telefon patentinin Bell tarafından alınması (ABD).

1876 V. Murat’ın saltanatı (Osmanlı).

Mayıs 1876 Bulgar isyanı (Osmanlı’ya karşı, 2 Mayıs 1876).

Mayıs 1876 Türk basınında ilk kez sansür uygulandı (10 Mayıs 1876)

Mayıs 1876 Abdülaziz’in tahttan indirilmesi, yerine V. Murât’ın tahta çıkartılması (Osmanlı, 30 Mayıs 1876).

Haziran 1876 Sultan Abdülaziz vefaat etti (4 Haziran 1876 Osmanlı).

Haziran 1876 Çerkes Hasan olayı (15 Haziran 1876 Osmanlı).

Ağustos 1876-1909 II. Abdülhamit’in tahta çıkışı ve saltanatı (Osmanlı, 31 Ağustos 1876).

Aralık 1876 Mithat Paşanın Sadrâzam olması (Osmanlı, 19 Aralık 1876).

Aralık 1876 Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edildi. I. Meşrutiyet süreci başladı (21 [23] Aralık 1876).

Aralık 1876 Tersane Konferansı’nın açılması (23 Aralık 1876).

Mart 1877 İlk Osmanlı Meclisi’nin açılması (19 Mart 1877).

Kasım 1877 Gazi Osman Paşa, Plevne’de teslim olmayacağını bildirdi (12 Kasım 1877 Osmanlı).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi).

1877 Kraliçe Victoria, “Hindistan Kraliçesi” ilân olundu.

1877 Yakub Bey, zehirlenerek öldürüldü.

1878 Kaşgar, Tso Tsung-t’ang komutasındaki Çinliler’in eline geçti.

1878 Ruslar karşısındaki yenilgide fazla taviz vermemek için, Kıbrıs adası Britanya İmparatorluğu’na kiralandı (Osmanlı mülkiyeti devam ediyor sayılmakla birlikte, yönetim tamamen İngilizlere geçti).

1878 Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu, Türk dünyasının ilk dram yazarı, alfabe ıslahatçısı, şair, eleştirmen ve filozof Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) öldü.

1878 Elektrikle ilk sokak aydınlatması (Londra).

Nisan 1878 İstanbul Ermeni Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury’ye gönderdiği muhtırada, Türklerle beraber yaşayamayacaklarını bildirdi (13 Nisan 1878).

1878-1882 İsmail Gaspıralı’nın Bahçesaray Belediye Başkanlığı.

Temmuz 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın yerine, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Berlin Kongresi yapıldı ve Berlin Antlaşması imzalandı. Romanya, Karadağ, Sırbistan’ın bağımsızlığı, Bulgaristan’ın özerkliği gerçekleşti. Bu anlaşmaya, Osmanlı Ermenileriyle ilgili 61. madde eklendi. Kongre Ruslar’ın Afganistan’da daha fazla ilerlemesine mani oldu (13 Temmuz 1877).

Ağustos 1878 İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İstanbul Büyükelçisi Layard’a gönderdiği talimatta, Osmanlı Hükümeti’nin Doğu’da reformlara başlaması gerektiğini bildirdi (3 Ağustos 1878).

Aralık 1878 Adalet Bakanı Hûrşîd Paşa’nın görevi sona erdi. Yerine Küçük Sa’îd Paşa atandı (4 Aralık 1878 Osmanlı).

1878-1880 İkinci İngiliz-Afgan Savaşı.

Ekim 1879 Thomas Edison, ‘karbon filamanlı elektrik ampulü’nü icat etti (21 Ekim 1879).

1879 Almanya ve Avusturya-Macaristan İttifakı.

1880 II. Abdülhamit'in Meclisi kapatarak I. Meşrutiyet Anayasası'nı askıya alması (Osmanlı, Nisan).

1880 Transcaspian Demir Yolu, işletmeye açıldı.

Mayıs 1880 Ziya Paşa vefat etti (17 Mayıs 1880 Osmanlı).

1880-1914 Rusya ve Polonya'daki soykırımın bir sonucu olarak Filistin'e Yahudi göçü aniden arttı.

1881

1881 Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye'nin kurulması (Osmanlı).

1881 Fransa'nın Tunus'u işgali.

1881 Mustafa Kemal [Atatürk], Selanik'te doğdu.

1881 Enver Paşa doğdu.

Ocak 1881 Ruslar'ın Türkmenleri Gök Tepe Savaşında katletmesinin ardından, Transcaspian Vilâyeti/Hazarötesi Vilâyeti teşkil olundu (Ocak 1881).

1881-1894 Aleksandır III. (Rus İmparatoru).

1882

1882 İngiltere'nin Mısır'ı işgali.

1882 İlk hidroelektrik santralı (ABD).

1882-1948 Kazım Karabekir (Osmanlı, Türkiye).

1883

1883 Mithat Paşa'nın Taif'te boğdurulması (d. 1822).

1883 Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması (Osmanlı).

1883 Batı tarzında Osmanlı-Türk resmi; Şeker Ahmet Paşa (1841-1907), Osman Hamdi Bey (1842-1910).

1883 İsmail Gaspıralı Tercüman gazetesini yayımlaymaya başladı (Nisan 1883, yani Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakının 100. yıl

dönümünde). O’nun meşhur “Dilde, Fikirde ve İşde Birlik” sloganı 1911 yılında Tercüman’ın başlığında yer almaya başladı.

Mart 1883 Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane Osman Hamdi Bey’in girişimiyle kuruldu (3 Mart 1883).

1884

1884 Hacı Arif Bey’in ölümü (d. 1831-2).

1884 Ruslar, Türkistan’a Amerikan pamuğu getirerek pamuk tarımına başladılar.

1884 Ruslar, Merv vahasını işgal ettiler. Böylece Türkistan’ın işgâli tamamlanmış oldu.

1884 Doğu Türkistan [Xinjiang adıyla] resmen bir Çin vilâyeti oldu.

1884 Maxim otomatik tüfeğinin mükemmelleştirilmesi.

Haziran 1884 Mülkiye Mühendis Mektebi kuruldu (20 Haziran 1884 Osmanlı).

1884-1964 Halide Edip Adıvar (Osmanlı, Türkiye).

1884-1973 Mustafa İsmet İnönü (24 Eylül 1884-25 Aralık 1973) (Osmanlı, Türkiye).

1885

1885 Louis Pasteur, bir dizi aşı yaparak, kuduz bir köpek tarafından ısırılmış bir çocuğun yaşamını kurtardı.

1885 Almanya’da Daimler ve Benz’in otomobil üzerinde çalışmaları.

1885 Hint Ulusal Kongresi’nin kurulması.

1885 Bulgaristan’ın Şarkî Rumeli Vilayeti’ne el koyması.

1885 Müslümanlar, Rus Çarlığı’nın tahakkümüne karşı Fergana Vadisi’nde ayaklandılar.

1885 Hazar Ötesi Demiryolu, Merv’e ulaştı.

Kasım 1885 Sırp-Bulgar Savaşı başladı (13 Kasım 1885).

Aralık 1885 Japonyada Modern kabine sistemine geçilmesiyle birlikte, ilk başbakanı da atatı. İlk Japon başbakanı Ito Hirobumi oldu (3 Aralık 1885).

1886

1886 Doğu Afrika'nın İngiltere ve Almanya tarafından paylaşılması.

1886 Büyük Tatar şairi Gabdulla Tukay doğdu.

1887

1887 Pozitivist ve maddeci Beşir Fuat'ın 'deneysel' intiharı (d. (1853).

1887 Rus işgalindeki Türkistan ile Afganistan arasındaki sınır, İngiliz ve Ruslar tarafından ortaklaşa çizildi/belirlendi.

1888

1888 Hazar Ötesi Demiryolu, Semerkant'a ulaştı.

1889

1889 Askeri Tıbbiye'de İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin (daha sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacaktır) kurulması.

1889-1974 Yakup Kadri Karaosmanoğlu (Osmanlı, Türkiye).

1890

1890'lar Avrupa'da gerçekçi tiyatro: İbsen (1826-1906), Cehov (1860-1904), Shaw (1856-1950).

1890 Bismarck'ın görevden alınması; II. Wilhelm'in Almanya'da dizginleri eline alarak Dünya Politikası siyasetini takibe başlaması.

1890 Birinci Sason İsyanı (Osmanlı, Ermeni).

1890-1892 Rus'yanın Orta Asya'da kolonizasyon/iskan siyaseti: Rus ve Ukraynalı göçmen grupları, Kazak steplerine yerleştirildi.

1891

1891 "Servet-i Fünun" dergisinin çıkmaya başlaması (Osmanlı).

1892

1892 “Çırpınırdın Karadeniz” marşının yazarı Azerbaycanlı şair Ahmet Cevat (1892-1927) öldü

1892 Kolera salgını sebebiyle Taşkent’te ayaklanmalar vuku buldu.

1892-1934 Arif Kerimi.

1892-1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat Ermeni isyanları (Osmanlı).

1893

Kasım 1893 Orhon Kitabeleri okundu (25 Kasım 1893): Orhun Abideleri, ilk kez Danimarkalı Thomsen tarafından çÖzilerek okunmuştur "V. Thomsen, Inscription de l'Orkhon Déchiffrées, Helsingfors 1896".

1894

1894 Fransa-Rusya ittifakı.

1894 Mustafa Kemal, Selanik Askeri Rüştiyesi'ne başladı.

1894-1895 Çin-Japon Savaşı; Japonya'nın Formoza'yı alması.

1894-1917 Son Rus İmparatoru Çar Nikola II. dönemi.

1895

1895 İstanbul'da "Ermeni Patırdısı".

1895 Ahmet Rıza'nın (1857-1930) Paris'te "Meşveret" gazetesini çıkarmaya başlaması.

1895 Röntgenin X ışınlarını keşfetmesi (Almanya).

1895 Marconi'nin telsiz telgrafı icadı.

1895 Sinemanın ilk kez halka gösterilmesi (Fransa).

Kasım 1895 Ermeniler Maraş'ta isyana teşebbüs ettiler (Kasım 1895, Osmanlı).

Eylül 1895 Babıâli olayı (30 Eylül 1895, Osmanlı, Ermeni).

1896

1896 Ermeni tedhişçilerin Osmanlı Bankası'nı basmaları.

1896 Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'ne girdi.

1896 Adoua Savaşı; Habeşlerin İtalya'yı yenmeleri.

1896 Herzl'in Yahudilerin ulusal yurt isteklerini dile getiren "Yahudi Devleti" adlı eseri.

1896 Bağdat Demiryolu'nun Konya'ya ulaşması.

Haziran 1896 Ermeniler Van'da isyan ettiler (1 Haziran 1896, Osmanlı, Ermeni).

Ekim 1896 İstanbul'da ilk Ermeni eylemi gerçekleşti (30 Ekim 1896 Osmanlı, Ermeni).

Aralık 1896 Çinli Lider Mao Zedong doğdu (26 Aralık 1896).

1897

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı.

1897 İlk Siyonist Kongre toplandı ve Yahudiler, Filistin'de sürekli bir anavatan ilan ettiler.

1898

1898 Müslümanlar, Ruslar'a karşı Andican'da ayaklandılar.

1898 Pierre ve Marie Curie'nin radyoaktiviteyi gözlemlemeleri ve radyumu keşfetmeleri (Fransa).

1898 Plekhanov ve Lenin tesiri altındaki endüstri işçileri arasında Sosyal Demokrat Parti kuruldu.

1898 Rus Sosyal Demokrat Partisi kuruldu.

1899

1899 Mehmet Emin (Yurdakul)'in "Türkçe Şiirler" adlı kitabı.

1899 Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'ni bitirerek, İstanbul'da Harp Okulu Piyade Sınıfına girdi.

1899-1902 Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı.

XX. yüzyıl

1900

1900 Darülfünun'un açılması (Osmanlı).

1900 Planck'ın (1858-1947) kuantum kuramını geliştirmesi (Almanya).

1900 Freud'un (1856-1939) "Rüyaların Yorumu" adlı kitabı yayımlaması; psikanalizin başlangıcı (Avusturya).

1900 Rusya, doğu Pamir'i ilhâk etti.

Haziran 1900 Çin'de Boxer ayaklanması: Tarihe Boxer ayaklanması olarak geçen, Çin'deki bütün yabancıları ülkeden çıkarmayı amaçlayan ve

devletçe de desteklenen köylü ayaklanması başladı. Elçiler, aileleri, elçilik görevlileri ve yüzlerce hıristiyan, elçilik binaları ve Pekin'deki katolik katedralinde mahsur kaldı (20 Haziran 1900). Ayaklanma 7 Eylül 1901'de sona erdi.

1901

1901 Rus Sosyalist Devrimci Partisi'nin kuruluşu.

1902

1902 Paris'te I. Jön-Türk Kongresi.

1902 Mustafa Kemal, Harp Okulu'nu teğmen rütbesiyle bitirerek, Harp Akademisi'ne girdi.

1902-1963 Nazım Hikmet Ran (Türkiye).

1903

1903 Rus Sosyal Demokrat Partisinin, Londra'da yapılan ikinci kongresinde Bolşevikler ve Menşevikler olarak ikiye bölündü.

1903 Motorlu uçağın ilk uçuşu; Wright Kardeşler (ABD).

1904

1904 Kamus-i Türki adlı sözlüğün yazarı Şemsettin Sami (1850-1904) öldü.

1904 Mihail Çakır, Gagavuz Türkçesiyle ilk gazeteyi çıkardı ve Gagavuz Türkçesi'nin edebî bir dil haline gelmesi için ilk meşaleyi yaktı.

1904 İngiltere-Fransa anlaşması.

1904 Yusuf Akçura'nın (1876-1935) Kahire'deki "Türk" adlı gazetede "Üç Tarz-ı Siyaset" seri yazısının yayımlanması. Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslâmcılık siyasetlerinin tahlili.

1904 İkinci Sason isyanı (Osmanlı, Ermeni).

Nisan-Mayıs 1904 Akçuraoğlu, Kahire'de "Türk" adınlı gazetede 'Üç Tarz-ı Siyaset' adındaki seri makalelerini yayınladı. Bu makalelerinde Pantürkçülüğün varoluş nedenini açıklıyordu. Akçuraoğlu bu yazısında

Osmanlıcılığı ele alıyor ve reddediyordu. Çünkü Osmanlıcılık, Türklerin haklarını azaltıyordu. Panislamizm, Osmanlı İmparatorluğu içinde Müslüman olmayan gruplarla çelişki oluşturduğu için eleştiriliyor, Türkçülük ise birlik için tek gerçek fırsat yarattığı için övülüyordu. Akçuraoğlu ve taraftarları merkezinde Türkiye olmak üzere yakın bir çevre olarak tüm Türklerin milllî birliğini tartışıyordu. İlk kez, milliyetçilik, İmparatorluğun kalımı için uygulanabilirliği ve yararlılığıyla Osmanlıcılığa ve Panislamizme karşı açıkça tercih edilen tutarlı bir seçenek olarak öneriliyordu. Bu makale aynı zamanda Pantürkçülüğün siyasi yanına dikkat çekerek onun kısa ve özlü bir tanımını ortaya koyuyordu. Gaspıralı ve savunucuları ise vurguyu kültürel alana yapmışlardı (Nisan-Mayıs 1904).

Ekim 1904 Türkiye ile Almanya arasında bir telgraf anlaşması imzalandı (4 Ekim 1904).

1904-1905 Mançurya'nın işgali sonucu Rus-Japon Savaşı: Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı.

1905

1905 1905 Rus Devrimi.

1905 M. Kemal, Harb Akademisi'nden Yüzbaşı rütbesîyle mezun oldu. Şam'daki 5. Orduya tayin edildi.

Ocak 1905 St. Petersburg'da 'Kanlı Pazar', I. Rus Devrimi başladı: İşçi gösterilerinin kanla bastırılmaya çalışılması, Rusya'da geniş katılımlı büyük grevlere/ayaklanmalara ve '1905 Rus İhtilali' ne sebep oldu. İhtilal bastırılmasına rağmen, Çar'ı, Meclis'i açmaya ve seçimler yapmaya mecbur etti (21 Ocak 1905).

15-28 Ağustos 1905 Tüm Rusya Müslümanları I. Kongresi: 1905'te 15-28 Ağustos tarihleri arasında Nidzhni-Novgorod'da gerçekleştirildi ve bu kongreye yaklaşık 150 delege katıldı. Katılanlar çoğunlukla orta ya da yüksek burjuva kökenlilerden oluşuyordu. Gaspıralı, kongreyi

yönetenlerden biriydi. Azeriler ve Türkistan, Sibirya ve İç Rusya'dan da dikkate değer bir katılım olmakla birlikte çoğunluğunu Tatarlar oluşturuyordu. Kongre, bir Müslümanlar toplantısı olarak sunuldu. Alınan kararların ilki de, Rusya'daki genç liberal burjuvazinin taleplerine benzer reformlar için çabalayacak olan tüm Rusya Müslümanlarının Birliği'nin sağlanmasıydı. Kongre ayrıca 16 alt birimde ele aldığı ve her birinin seçilmiş yerel meclislerden oluşan bir Tüm Rusya Müslümanları daimi organı oluşturmayı ve bu birliğin merkezinin de Bakü'de olmasını karar altına aldı (15-28 Ağustos 1905).

Ekim 1905 St. Petersburg'da Grevler ve İlk 'sovyet' (mahalli ihtilal meclisi) in kuruluşu (Ekim 1905). Ekim Anayasası, yeni Rus Parlamentosu Duma'nın toplanmasına imkan tanıdı.

Aralık 1905 Moskova'da işçi ayaklanmaları. Kara Yüzler'ce çok sert bir şekilde bastırılması (Aralık 1905).

1905-1917 Rusya boyunduruğu altındaki Müslümanların kültürel inkişaf ve istiklala mücadelesi yılları.

1906

1906 İran'da meşrutiyet devrimi: İran'da Meşruti Monarşiye geçilerek Ulusal Danışma Meclisi toplandı.

1906 Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu.

1906 İlk halk tiyatrosu, Tatar Türkçesi ile oyun sahneledi.

1906 Rusya'da ilk Meclis/Duma (27 Nisan/10 Mayıs - 8/21 Temmuz 1906)2 açıldı. İkincisi (20 Şubat/5 Mart - 3/16 Haziran 1907); üçüncüsü (1907-1912) ve dördüncü Duma (1912-1917)

1906 Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması.

1906 Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurması (Osmanlı).

1906 Türkistan’ı Avrupa Rusyası’na bağlayan Orenburg-Taşkent Demiryolu’nun tamamlanması.

13-23 Ocak 1906 Tüm Rusya Müslümanları II. Kongresi: Gaspıralı’nın başkanlığındaki İkinci Kongre, 100 civarında Tatar, Kırgız, Kırım ve Kafkas delegesinin katılımıyla 13-23 Ocak 1906 tarihinde St. Petersburg’da gerçekleşti. Kongre sonucunda ‘Rusya Müslümanlarının İttifakı’nın kuruluş kararı alındı. Sonuçta İmparatorluk içindeki tüm Müslümanların gerçek temsilinden ziyade, esas itibariyle Tatar ve Azeri milliyetçileri ağırlıktaydı. Bu kongrede zamanın çoğu Duma’daki üyelerin nasıl ortak bir tutum alması gerektiği üzerinde duruldu (13-23 Ocak 1906).

16-20 Ağustos 1906 Tüm Rusya Müslümanları III. Kongresi: Kazan Tatarları ağırlıklı olmak üzere 16-20 Ağustos 1906 tarihinde Nidzhni-Novgorod yakınlarında bir yerde toplandı. Yönetici komitenin 14 üyesinden 10’u Volga Tatarlarından, 1 Kırım Tatarı (Gaspıralı), l Azeri, l Kazak ve l Türkistanlıdan (ki aslında bu da Tatar’dı) oluşuyordu. O yıllarda Türkistanlılar kongrelere pek aktif bir şekilde katılmamakla birlikte Pantürkçülükle oldukça ilgiliydiler. Üçüncü Kongre, İkinci Kongre’de benimsenen platformu bir program kabul edip İttifak’ı bir siyasi partiye dönüştürme kararı aldı (16-20 Ağustos 1906).

Ekim 1906 Yusuf Akçura (Akçuraoğlu), “Kazan Muhbiri” adlı dergiyi yayınlamaya başladı (Ekim 1906).

1907

1907 Mustafa Kemal gizlice Selanik’e geçip, orada da, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin bir şubesini kurdu.

1907 Mustafa Kemal, Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Rütbesini alarak Makedonya’daki 3. Ordu emrine verildi.

1907 Paris’te II. Jön-Türk Kongresi.

1907 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “İttihat ve Terakkî Fırkası” adı altında birleşmeleri.

1907 Muhammed Ali Şah (1907-09), İran Kazak Tugayı’nın yardırnıyla meclisi kapattı. Bunu izleyen iç savaşta Muhammed Ali’nin tahttan indirilmesiyle meclis yeniden güçlü bir konum elde etti. Aralarındaki bölgesel rekabete 1907’de son veren İngiltere ve Rusya, İran’ı da iki ayrı nüfuz alanına ayırdı.

1907 İngiltere-Rusya anlaşması.

1907 Paris’te kübik resimler sergisi; Picasso (1881-1973), Braque (1882-1963).

1908

1908 Mustafa Kemal, Selanik-Üsküp (şark) Demiryolları müfettişliğine atandı.

1908 Rumeli’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Hürriyet beyannamesi ve II. Meşrutiyet’in başlaması (Osmanlı, 23 Temmuz 1908).

1908 II. Abdülhamit’in seçimlerin yapılmasını buyurması (Osmanlı, 24 Temmuz 1908).

1908 Umum Rusya Müslümanları Kongresi ve Gaspıralı’nın Dil Birliği’nin Kabûlü

Temmuz 1908 İkinci Meşrutiyet ilan edildi (23 Temmuz 1908 Osmanlı).

Temmuz 1908 Türk basınında sansür uygulaması kaldırıldı. 24 Temmuz, sonraki yıllarda Basın Bayramı olarak kutlanmaya başlandı (24 Temmuz 1908).

Eylül 1908 Osmanlı Ahrar Fırkası kuruldu (14 Eylül 1908).

Ekim 1908 Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlığı ilan etti (5 Ekim 1908).

Aralık 1908 İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra, Meclis-i Mebusan açıldı (17 Aralık 1908 Osmanlı).

1908-1912 Çin’de King hanedanının son temsilcisi Xuantong (P’u-i, doğumu 1906) dönemi.

1909

1909 Filistin’de, Tel Aviv kasabası kuruldu.

1909 Buhara’da Genç Buharalılar Cemiyeti’nin kuruluşu.

Nisan 1909 31 Mart Olayı meydana geldi (13 Nisan 1909 Osmanlı).

Nisan 1909 Adana’da Ermeni isyanı (14 Nisan 1909, Osmanlı, Ermeni).

Nisan 1909 31 Mart Vakası üzerine Harekat Ordusu Yeşilköy’e ulaştı; İstanbul’daki kargaşaya son vererek düzeni sağladı (19 Nisan 1909 Osmanlı).

Nisan 1909 II. Abdülhamid tahttan indirildi; V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı (27 Nisan 1909).

1910

1910 Mustafa Kemal, Selanik 3. Tümen kurmay başkanlığına atandı.

1911

1911 Çin’de vuku bulan Cumhûriyet İnkılâbı, Qing Hanedanı’nı sona erdirdi.

1911 Mustafa Kemal, Selanik’te bulunan 38. Piyade Alay Komutan Vekilliği’ne atandı.

1911 Mustafa Kemal, Kuzey Afrika (Trablusgarb-Bingazi)’da vazifeli. Burada Binbaşı rütbesine yükselmiştir.

Ağustos 1911 İstanbul’da Türk Yurdu derneği kuruldu. Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Ali Muhtar, Ziya Gökalp gibi birçok Türk Milliyetçisini bünyesinde barındırmaktaydı. Derneğin amacı, Türklerin kültürel düzeyini yükseltmek olarak belirlendi. Aynı yıl bir de Türk Yurdu adlı mecmua çıkarmaya başladı. Türk Yurdu Mecmuası, İstanbul’un işgal altına girmesi ile yayınına bir süre ara verdiyse de, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra tekrar yayımlanmaya başladı.

Çeşitli kesintilerle birlikte günümüze kadar yayın hayatını sürdüren Türkiye'deki uzun süreli yayımlanan hemen tek dergidir. Türk Yurdu Mecmuası, 1912 yılından bu yana Türk Ocağı derneği'nin yayın organı olarak çıkmaktadır (Ağustos 1911).

Eylül 1911 İtalyanlar, Trablusgarp'ı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (29 Eylül 1911).

Ekim 1911 Çin'de Sun Yat-San liderliğindeki devrimciler, Manchu hanedanını yıktı (10 Ekim 1911).

1912

1912 Kazaklar arasında, Alaş Orda partisi kuruldu.

1912 1912-1913 Mustafa Kemal, Balkan Savaşları dolayısıyla Trakya ve Çanakkale'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bolayır'da kurulan kolordunun hareket şubesi müdürlüğüne getirildi.

1912 Balkan Savaşları başladı.

Mart 1912 Türk Ocağı 190 askeri tıbbiye öğrencisinin teşvik ve teşebbüsüyle ve dönemin önde gelen Türk Milliyetçisi aydınlarından Mehmet Emin (Yurdakul), Dr. Fuat Sabit (Ağacık), Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura tarafından İstanbul'da kuruldu (25 Mart 1912). İstanbul'un işgal edilmesi üzerine mensupları Anadoluya geçerek Kurtuluş Savaşına katıldılar, Ocağın faaliyetleri sekteye uğradı. Ocak ancak 1924'te Ankara'da yeniden açıldı.

Nisan 1912 II. Dönem Meclis-i Meb'usan toplandı (18 Nisan 1912 Osmanlı).

Temmuz 1912 Japon İmparatoru Meiji 59 yaşında kanserden öldü (5 Temmuz 1912).

Ekim 1912 Uşi Anlaşması imzalandı. Trablusgarp Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında imzalanan anlaşma gereğince; Trablusgarp ve Bingazi, İtalyanlara bırakıldı (15 Ekim 1912).

Kasım 1912 Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti (28 Kasım 1912).

1913

1913 1913-1915 Mustafa Kemal, Balkan Savaşlarından sonra Sofya Ateşe Militerliği'nde bulundu.

1913 İttihatcılar, sadrazam Kamil Paşa'yı uzaklaştırarak yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirdiler. (Babıali Baskını ile)

1913 Bir Bilim ve Sanat Akademisi olarak hizmet vermeyi amaçlayan Türk Bilgi Derneği kuruldu. Dernek ayrıca İstanbul'da 6 sayısı çıkan Bilgi Mecmuası adında bir dergi çıkardı.

1913 Macaristan'da "Turan Mecmuası" yayımlanmaya başladı. Derginin asıl amacı, Turan dilleri, tarihi ve halkbilimi üzerine bilimsel araştırmalar olmakla birlikte, belli siyasi amaçları da vardı. Gerçekte nihai amacı kabaca, 'Volga, Hazar Denizi, İran ve Altay Dağlan arasındaki bölgede' bir Turan Devleti'nin kurulmasıydı. İlk sayısının başlık künyesinde 'Turan Mecmuası, Turan Cemiyeti'nin Ayhk Organı (TURÁN A Turáni Társaság Magyar Ázsiai Társaság Follyóirata)' yazısı yer alıyordu. 1918'den itibaren Almanca, Macarca olarak, Turan, 'Doğu Avrupa-Yakın ve Ortadoğu Çalışmaları, Süreli Yayını'dır ifadesi eklendi. 1924'te ayrıntılı bir Fransızca altyazıyla dergi, 'Turan halklarının tarihi, etnografyaları, siyasî durumları ve edebiyatları yanı sıra, Batıyla kültürel esinleri ve tarihsel bağlarına' değindiğini ileri sürüyordu. Dergi, özellikle 610 milyon Turanlının bulunduğu iddiasıyla Turan ülküsünün pratikte uygulanabilir olduğuna okuyucuyu ikna etmeye çabalıyordu.

Ocak 1913 Sadrazam Kamil Paşa'yı görevinden uzaklaştıran İttihatçılar, yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirdiler (23 Ocak 1913 Osmanlı).

Mayıs 1913 I. Balkan Savaşı sona erdi (30 Mayıs 1913).

Haziran 1913 Sadrazam Mahmud Şevket Paşa öldürüldü (11 Haziran 1913). Yeni Sadrazam olarak Said Halim Paşa göreve başladı (Osmanlı).

Haziran 1913 II. Balkan Savaşı başladı (29 Haziran 1913).

Eylül 1913 II Balkan Savaşından sonra Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması imzalandı (29 Eylül 1913).

Kasım 1913 II. Balkan Savaşı'ndan sonra, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında Atina Antlaşması imzalandı (14 Kasım 1913).

1914

1914 Enver Paşa, Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı oldu.

1914 İsmail Gaspırınski (İsmail Gaspıralı, 1851-1914) öldü.

1914 Rusya'yı 1895 yılında Fransa, 1907'de ise İngiltere ile bir ittifak yapmaya iten Balkanlar'daki Rus-Alman rekabeti, I. Dünya Savaşı'nı başlatan sebeplerden biri oldu.

1914 İngiltere, Kıbrıs'a tamamen el koydu.

Mart 1914 Balkan Savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında İstanbul Antlaşması imzalandı (13 Mart 1914).

Mayıs 1914 III. Dönem Meslis-i Meb'usan açıldı (14 Mayıs 1914 Osmanlı).

Haziran 1914 Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayı (Petrograd, 15-25 Haziran 1914).

Temmuz 1914 Rusya ve Merkezi Güçler arasında Savaş başladı (Temmuz 1914).

Ağustos 1914 I. Dünya Savaşı için Türkiye ile Almanya arasında ittifak antlaşması imzalandı (2 Ağustos 1914).

Ekim 1914 Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi. Mondros Mütârekesi: 30 Ekim 1918 (29 Ekim 1914-30 Ekim 1918)

Kasım 1914 Bahriye Nazırı Cemal Paşa, (nazırlık görevi üzerinde kalmak üzere) Suriye'deki 4. Ordu Komutanlığ'na atandı (18 Kasım 1914 Osmanlı).

Kasım 1914 Cihâd-ı Mukaddes İlânı ve Fetvası (Osmanlı). (23 Kasım 1914).

Aralık 1914 Mesudiye zırhlısı, Çanakkale'de, bir İngiliz denizaltısı tarafından batırıldı (13 Aralık 1914).

1914-1918 Birinci Dünya Savaşı yılları.

1915

1915 Alfred Wegener, "Kıtaların Kayması Teorisi"ni yayımladı.

1915 M. Kemal, Sofya'dayken Tekirdağ'da 19. Fırkra adını alacak olan bir Tümen'in kumandanlığına atandı. M. Kemal, Çanakkale Savaşları [Şubat 1915-Ekim sonu 1915] (Şubat 1915 İngiliz ve Fransızlar topla dövmeye başladı. 18 Mart 1915 denizden büyük bir harekat oldu başarısız kaldı.)'nda büyük yararlıklar göstermiş: 25 Nisanda düşman Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapmıştır. Arı Burnu-Anafartalar Muharebeleri.

Şubat 1915-Ekim 1915 Çanakkale Muhâreberleri. Şubat 1915 İngiliz ve Fransızlar topla dövmeye başladı. 18 Mart 1915 denizden büyük bir harekat oldu başarısız kaldı (Şubat 1915-Ekim 1915).

Mart 1915 İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Boğazlar'ın taksimini öngören İstanbul Antlaşması imzalandı (4 Mart 1915).

Mayıs 1915 Ermeniler Van'da büyük bir katliama giriştiler (3 Mayıs 1915).

Mayıs 1915 Yer Değiştirme (Tehcir) Kanunu çıkarıldı. (27 Mayıs 1915, Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1915 Tehcir Kanunu çıkarıldı ve isyancı Ermeniler çeşitli yerlerde iskan edildi (14 Mayıs 1915 Osmanlı, Ermeni).

1916

1916 Müttefik Kuvvetleri, Seddülbahir'den çekildi (Türkiye).

1916 Orta Asyalılar, Rus ordusunda işçi olarak çalıştırılmak için askere alma kararına karşı ayaklandılar. Bu ayaklanma, Ruslar'ın pek çok Kazak'ı katletmesine sebep oldu.

1916 Tatar Kâzî Abdurreşit İbrahim, Ali Hüseyinzade ve Yusuf Akçuraoğlu gibi Tatarlarla, Azeri Ahmet Ağaoğlu Lozan'da, Rusya Hücreler Ligası (League of the Allogenes of Russia)'nda bir araya gelip, Birleşik Devletler Başkanı Wilson'a Rusya'daki dinsel, kültürel ve sosyo-ekonomik baskıya dikkat çeken bir dilekçe takdim ettiler.

1917

1917 Mustafa Kemal, Hicaz Seferi Kuvvetler Komutanlığına atandı

1917 Balfour Deklerasyonu yayınlandı. Britanya Hükumeti, Filistin'de, bir Milli Yahudi Devleti'nin kurulması için desteğini açıkladı.

1917 Mustafa Kemal, Hicaz Kuvve-i Seferiyyesi Kuvvet Komutanlığına tayin edildi.

Şubat-Mart 1917 Rusya'da “Şubat” İhtilâli vuku buldu. Petrograd (St Petersburg)'da isyan başladı. Çar Nicholas tahtı bıraktı. Prens Lvov yönetiminde geçici Vilayet Hükumeti kuruldu. Hükumet ile Petrograd Sovyet'i arasında güç mücadelesi başladı (Şubat/Mart 1917). İhtilalin adından Vilâyet Hükûmeti'nin Taşkent Komitesi ile İşçiler ve Köylü Temsilcilerinin Taşkent Sovyeti kuruldu (27 Şubat-12 Mart 1917).

Mart 1917 Kazan'da Müslüman Merkezî Şurası'nı kurma toplantısı ve Kazan Millî Şurası'nın kuruluşu (7-20 Mart 1917).

Mart 1917 Şubat Devriminden hemen sonra Duma'daki Türk Delegeler ve diğer birkaç grup Rusya'da Müslümanlar Genel Kongresi'ni toplamak için St. Petersburg'da bir Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu oluşturdular (15-17 Mart 1917).

Mart-Nisan 1917 Kırım Akmescit'te Kırım Tatarları için Millî Muhtariyet ilanı toplantısı (25 Mart-7 Nisan 1917).

Nisan 1917 Lenin Petrograd'a geldi. Bütün yetkilerin Sovyetler'e geçtiğini; savaşın sona ereceğini; köylüye toprak dğıtılacağını; fabrikaların kontrolünün işçilere verileceğini ilan etti. Bolşevik Parti, Rusya dahilindeki bütün milletlerin ayrılabilme ve bağımsız devletler kurabilme haklarını desteklediğini ilan etti (Nisan 1917).

Nisan 1917 Orenburg'da I. Kırgız Birliği (Kazak Birliği) Kongresi yapıldı (Nisan 1917).

Nisan 1917 Taşkent'te yapılan I. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Rus kolonizasyon siyasetinin durdurulması ve gasbedilmiş topraklarının iâdesini talep ett (16-23 Nisan 1917).

Nisan 1917 Bakü'de Ali Mercan Topçubaşı başkanlığında Kafkasya Müslümanları toplantısı (16-29 Nisan 1917).

Nisan 1917 Orenburg'ta Alihan Bükeyhan başkanlığında I. Kazak Kurultayı (1-14 Nisan 1917). Bu kurultay'a katılamamış olan diğer Kazaklar ise 18 Nisan-1 Mayıs 1917 tarihinde Verniy/Alma Ata'da Caynak'ın başkanlığında ayrıca toplandılar.

Nisan 1917 Kazan'da Fuat Tuktar başkanlığında; Rusya'nın Federatif Halk Cumhuriyeti olması ve de Rusya'da her halkın Ruslarla eşit olmalarını talep eden toplantı (9-22 Nisan 1917).

Nisan 1917 Ufa'da I. Ufa Müslümanları Kurultayı ve Müslümanlar Arasında Vatandaşlık Fikrini Yayma Teşkilatı'nın kurulması (13-17/26-30 Nisan 1917).

Nisan-Mayıs 1917 Kazan'da Müslüman Harbî Şurası toplandı (27-30 Nisan/10-13 Mayıs 1917). (1-11 Mayıs 1917 Moskova I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda görüşülmesi gereken konuları tesbit için).

1-11 Mayıs 1917 Kafkasyalı Ahmet Salih'in başkanlığında Rusya'daki bütün Türkler'in siyasi, sosyal, kültürel kurum/dernek ve temsilcilerinin

katılımıyla, I. Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı yapıldı: Moskova'da gerçekleşti ve bu Kongreye 800 civarında delege katıldı. Bu kongre, Müslüman dayanışması ve Türk temsilcilerinin egemenliğini gösterme girişiminde oldukça etkileyici bir örnek oluşturdu. Kongre toplumsal bir reform ya da din (örneğin kadınların konumu) gibi, birbirinden oldukça ayrı düşüncelerin uzlaştırılması hususunda bir hayli zorlandı. Ancak; ilk eğitimin yerel dilde olması ve sonraki eğitimin de Gaspıralı'nın Tercüman'ındaki 'Pantürk' dille sürmesi gibi konuları da kapsayan ulusal varlıkların oluşumu meselesinde açıkça geniş bir destek gördü (1-11 Mayıs 1917).

Haziran-Temmuz 1917 Simbirsk'te Çuvaş Kurultayı (20-28 Haziran/1-11 Temmuz 1917).

Haziran 1917 Başkurt Millî Şurası kuruldu (Haziran 1917).

Haziran 1917 Astrahan'da A. Mihaylov İderov'un Kalmuklar için Muhtariyet talebi toplantısı (Haziran 1917).

Temmuz 1917 Sultan V. Mehmed Reşad vefat etti (4 Temmuz 1917 Osmanlı).

Temmuz 1917 Kazan'da I. Bütün Rusya Müslümanları Harbî/Askerî Şurası (17-22 Temmuz 1917).

Temmuz-Ağustos 1917 Orenburg'da Zeki Velidi Togan başkanlığında I. Başkurt Kurultayı toplandı (20-25 Temmuz/3-8 Ağustos 1917).

Temmuz-Ağustos 1917 Kazan'da Bütün Rusya Müslümanları Ulema Nedvesi (Din Adamları Kurultayı) (18-26 Temmuz/31 Temmuz-8 Ağustos 1917).

Temmuz 1917 Kazan'da II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (21-31 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Kazan'da daha önce toplanmış olan Askerî, Dinî ve II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın ortak oturumu ile yapılan

toplantıda, İç Rusya (İdil-Ural) Müslümanları Millî-Medenî Muhtariyet İlanı (22 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Orenburg'da II. Kazak Kongresi yapıldı (21-26 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Bolşevikler, Petrograd'da yönetimi ele geçirdiler. Troçki tutuklandı, Lenin gizlendi. Vilayet Hükumetinin başına Kerenski geçti (Temmuz 1917, Rusya).

Ağustos-Eylül 1917 Kazan'da teşkil edilmiş olan Millî Muhtariyet Heyeti Ufa'ya geçerek burada faaliyetlerine başladı (28 Ağustos/10 Eylül 1917).

Ağustos-Eylül 1917 Ufa'da II. Başkurt Kurultayı (28-29 Ağustos/10-11 Eylül 1917).

Eylül 1917 Taşkent'te yapılan II. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Otonom Türkistan Federal Cumhûriyeti'nin teşkili teklifinde bulundu (3 Eylül 1917).

Eylül 1917 Kiyev'de Ukraynalıların önderlik ettiği Rusya'daki gayr-i Rus Kavimleri Kongresi yapıldı. Bu kongreye İdil-Ural, Kırım ve Kafkasya Müslümanlarının temsilcilerinden de katılanlar oldu (8-15/21-28 Eylül 1917).

Eylül 1917 Kornilov darbesi, işçilerin grevi yüzünden başarısız oldu. Kerensky Hükumeti zayıfladı (Eylül 1917, Rusya).

Ekim/Kasım 1917 Rusya'da Bolşevik "Ekim" İhtilâli vuku buldu (25 Ekim-7 Kasım 1917). Askeri İhtilal Komitesi ve Kızıl Ordu, Vilayet Hükumetinin bütün üyelerini tutuklayarak, hükumet binalarını ve Kışlık sarayı ele geçirdi. İkinci Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi, yeni idari otorite olarak Halk Komiserleri Meclisi'ni kurdu. Lenin'in lideri olduğu mecliste, Troçki Savaş Komiseri, Yosef (Cugaşvili) Stalin (1879-1953) Millî Azınlıklar Komiseri idi. Öncelikle Köylüye toprak dağıtımı

Kararnamesi düzenlendi. Bankalar millileştirildi ve milli borçlar reddedildi. Kurucu Meclis için yapılan seçimler, İhtilalci Sosyalist Parti’ye büyük çoğunluk kazandırdı. Bolşevikler azınlıkta kaldı. İhtilal’in ardından Taşkent Sovyeti, Taşkent Komitesi’nden gücü ele geçirdi.

Kasım 1917 Ataman Dutov komutasındaki Beyaz Kozaklar, Orta Asya’yı Avrupa Rusyası’ndan ayırdılar (Kasım 1917).

Kasım 1917 Finlandiya bağımsızlığına kavuştu (5-6 Kasım 1917).

Kasım 1917 Taşkent Sovyetleri’nin III. Mahallî Kongresi’nde, Müslümanlar’ın mahallî hükûmetten atılması kararlaştırıldı (15 Kasım 1917).

Kasım 1917 Halk Komiserleri Sovyeti başkanı Lenin ve Milletler Komiseri Stalin’in imzalarıyla, Rus boyunduruğundaki milletlerin Rusya’dan ayrılabilme hakları ve Müslümanların İslâmî ibâdetlerini serbestçe yapabilmelerine dair Bolşevik Beyannâmesi yayınlandı. (15, 20? Kasım 1917).

Kasım 1917 Taşkent Bolşevikleri, Taşkent Sovyeti’ne hakim olan Menşevikler ile rekâbet edebilmek için, Halk Komiserleri Konsülü’nü kurdular (19 Kasım 1917).

Kasım 1917 Moskova’da Müslüman Komünistleri Kongresi toplandı (4-12/17-25 Kasım 1917).

Kasım 1917 Başkurdistan’ın Muhtariyet ilanı ve Başkurt Millî Muhtar Hükumeti’nin teşkili (16/27 Kasım 1917).

Kasım 1917 Hokand’da yapılan IV. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Otonom Türkistan Müslüman Geçici Hükûmeti’nin kurulması ile sona erdi (25-27 Kasım 1917).

Kasım/Aralık 1917 Ufa’da İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının Millet Meclisi açıldı. Başkanlığına Sadri Maksudi (Arsal) getirildi (20 Kasım/3 Aralık 1917 Pazartesi).

29 Kasım 1917 İdil-Ural devleti ilan edildi. Bu devlet 1918’de Bolşeviklerin millet meclisini dağıtmalarına kadar egemenliğini korudu (29 Kasım 1917).

Aralık 1917 Orenburg’da yapılan III. Kazak Kongresi, Kazak steplerinde Komünizmin yayılmasını engellemeye çalışan Alaş-Orda’nın liderliğinde bir Kazak Millî Hükûmeti ilan etti (5-13 Aralık 1917).

Aralık 1917-Ocak 1918 III. Başkurt Kurultayı (20 Aralık 1917-4 Ocak 1918).

26 Aralık 1917 Rus çarlığı 1917 yılında Bolşevik ihtilâli ile parçalanınca Kırım’ın bağımsızlık yolu da açılmıştır. 9 Aralık 1917’de Kırım Tatar Milli Kurultayı toplanmış; 26 Aralık 1917’de Kırım Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilân edilmiştir. Kırım, Nisan 1918’de Almanlar tarafından da belli bir süre işgal edilmiş; 1920 yılının sonlarına doğru tekrar Bolşeviklerin eline geçmiştir.

1917-1918 Türkler, I. Dünya Savaşında, İngiliz Mareşal Allenby tarafından Filistin’den çıkartıldı.

1917-1922 V. İ. Lenin (Rusya Bolşevikleri ve Sovyetler Birliği ilk lideri).

1917-1991 Rusya’da Komünist Bolşevik yönetim dönemi.

1918

1918 Mustafa Kemal, Alman İmparatoru tarafından, birinci rütbeden Kılıçlı Cordon ve Prussu nişanı ile taltif edildi.

Ocak 1918 Rusya’da Kurucu Anayasa Meclisi Petrograd’da toplandı, fakat kısa süre sonra Kızıl Ordu tarafından feshedildi. Ukrayna bağımsızlığını ilan etti. Bunu takip eden aylarda Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Latviya ve Litvanya’nın bağımsızlık ilanları takip etti (Ocak 1918).

Ocak 1918 Ukrayna Rusya’dan bağımsızlığını ilan etti. (Ocak 1918).

Ocak 1918 Bolşevikler'in Orenburg'u işgali ve Başkurt Hükumet üyelerinin tevkif edilmesi (5 veya 18 Ocak 1918). Bolşevikler zayıflayınca 7 Haziran 1918'de Başkurt hükumeti yeniden çalışmalarına başlar.

Ocak 1918 Ufa'da Millî Meclis, Muhtar İdil-Ural Devleti'ni ilan etti (6 Ocak 1918).

Ocak 1918 Kazan'da II. Bütün Rusya Müslüman Askerleri Kurultayı (8/21 Ocak 1918).

Ocak 1918 Muhtar İdil-Ural Devleti Anayasası ilan edildi (16 Ocak 1918).

Ocak 1918 Milletler Komiserliği'ne bağlı İç Rusya ve Sibirya Müslümanları İşleri Komiserliği adıyla bir Müslüman Komiserliği teşkili (17 Ocak 1918).

Ocak 1918 Taşkent Sovyetlerinin IV. Mahallî Kongresi, Hokand Hükûmeti'ne savaş ilan etti (Ocak 1918).

Şubat 1918 Ermeni komitacı Arşak, Bayburt'ta katliam yaptı (1 Şubat 1918, Türkiye).

Şubat 1918 Rusya'da Julyen takvimi yerine Gregoryen takvimi kullanılmaya başlandı (Şubat 1918).

Şubat 1918 Hokand Müslüman Hükûmeti, Taşkent Sovyeti ve Kızıl Ordu tarafından dağıtıldı. Bu çatışmada pek çok Müslüman katledildi (18 Şubat 1918).

Şubat 1918 Bolşevikler'in Kızıl Ordu'yu kurma kararı (23 Şubat 1918).

Şubat 1918 Bolşevikler'in Merkezî Harbî Şura üyelerini tevkif kararları. Bunun üzerine Merkezî Harbî Şura üyeleri Kazan'da Bulak (dere) ötesine geçtiler. Kazan ikiye bölündü. Bolşevikler ve Askerî Şura taraftarları (27 Şubat 1918).

Şubat 1918 Basmacı Hareketi/isyanı başladı (Şubat 1918).

Şubat 1918-Eylül 1920 Basmacı İsyan Hareketi'nin ilk safhası. (Şubat 1918-Eylül 1920). [Basmacılık: Lügat anlamıyla çapul ve yağmacılık manasını hâvî olan bu kelime, daha sonra Türkistan Müslümanlarının Ruslar'a karşı giriştikleri Millî İstiklâl Hareketini karşılayan kavram haline gelmiştir.].

Mart 1918 Alman Bahar Harekatı başladı (21 Mart 1918).

Mart 1918 Bolşevikler, Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'ni kurdular. Daha sonra bazı iç sorunlar nedeniyle 29 Mayıs 1928'de Muhtar Tatar Cumhuriyeti'ne dönüştürdüler. SSCB'nin dağılmasıyla Tataristan'da da geniş çapta bir milli kurtuluş hareketi başladı. 1992'de Tataristan tam siyasi bağımsızlığını ilan etmiş ve Rusya'dan ayrılma niyetini bildirmiştir.Ancak Rusya Parlamentosu buna ret cevabı vermiştir. Bugün Tataristan Rusya Fedarasyonu'na bağlı özerk bir Türk cumhuriyetidir (23 Mart 1918).

Mart 1918 Bolşevikler'in Bulak Ötesi/Ardı Cumhuriyeti işgali ve Merkezî Harbî Şura'yı lağvetmesi (28 Mart 1918).

Mart 1918 Müslüman Komiserliği'nin Millî hareketi yoketme teşebbüsü (9 Mart 1918).

Mart 1918 Müslüman Komiserliği'nin Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti kurma kararı (22 Mart 1918). Bu karar 13 Aralık 1919'da Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından iptal edilmiştir.

Mart 1918 Almanya ile Rusya arasında Brest-Litovsk antlaşması imzalandı. Rusya, Polonya, Finlandiya, Baltık toprakları, Ukrayna ve diğer birçok bölgeyi kaybetti. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) adını aldı (Mart 1918).

Mart-Nisan 1918-1921 Rusya'da, İç Savaş başladı (Mart-Nisan 1918). Rusya'da Troçki komutasındaki Kızıl Ordu ve Beyaz Rus kuvvetleri arasında İç Savaş yılları. Kızıl Ordu galip geldi.

Nisan 1918 Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (Nisan 1998).

Nisan 1918 Bolşevikler'in Ufa'da Millî Meclisi basmaları ve Millî idareye el koymaları (12/25 Nisan 1918).

Nisan 1918 Ermeni komitacılar, Kars'ın doğusundaki Subatan köyünde 750 Müslümanı şehit etti (25 Nisan 1918 Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1918 Ermeni komitacılar, Kars'ta, aralarında çocukların da bulunduğu 60 Müslümanı katletti (1 Mayıs 1918 Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1918 Azerbaycan'ın istiklâlini ilânı (28 Mayıs 1918).

Haziran 1918 Rusya'da Toplama kampları kuruldu (Haziran 1918).

Haziran 1918 Ermenilerin I. Dünya Savaşı'nda barış istemesiyle Batum Anlaşması imzalandı (4 Haziran 1918).

Haziran 1918 Azerbaycan-Osmanlı Andlaşması (4 Haziran 1918).

Temmuz 1918 VI. Mehmet Vahideddin Padişah oldu (4 Temmuz 1918 Osmanlı).

Temmuz 1918 Rus Çarı ve ailesi katledildi (Temmuz 1918).

Temmuz 1918 Rus Sosyal İhtilâlci Hükûmeti, Taşkent Sovyeti'nin elinden Aşkabat'ı aldı ve İran'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım/destek talebinde bulundu (Temmuz 1918).

Temmuz 1918 Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası (geçici) yürürlüğe girdi. Çar ve ailesi öldürüldü (Temmuz 1918).

Eylül 1918 Sovyet Kızıl Ordusu Kazan'ı yeniden işgal etti (10 Eylül 1918).

Eylül 1918 Ufa'da, Rusya'daki Türk ve Müslüman hükumet ve siyasi partiler ile Müslüman olmayan milletlerin hükumet ve siyasi partilerinin katılımıyla bir Devlet Danışma Toplantısı yapıldı (8-23 Eylül 1918). Bir Kurucu Meclis Üyesi Kongresi teşkil edildi. Teşkil edilen 5 müdür arasında

Amiral Kolçak da var idi. 5 Müdürden 4'ü 1 Ocak 1919'da tevkif edilince Rus Çarlığı'nı yeniden ihya etmek isteyen Kolçak tek lider durumuna geldi.

Eylül 1918 Nuri Paşa'nın Ruslar'ı yenerek Bakû'ye girmesi (15 Eylül 1918).

Eylül 1918 Bulgaristan, Selanik Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşından çekildi (29 Eylül 1918).

Ekim 1918 Beyrut bağımsızlığını ilan etti (1 Ekim 1918).

Ekim 1918 Yugoslavya Cumhuriyeti kuruldu (17 Ekim 1918).

Ekim 1918 Mondros Mütârekesi'nin imzalanması (Osmanlı, 30 Ekim 1918).

Kasım 1918 Moskova'da yapılan Müslüman Komünistler Kongresi, Rus Komünist Partisi (RCP) içinde bir Müslüman Bürosu teşkil etti (Kasım 1918).

Kasım 1918 Türk Askerinin Musul'dan daha Kuzey'e çekilmesi için Türkiye'ye İngiliz notası (2 Kasım 1918).

Kasım 1918 İttihat ve Terakki Fırkası kendi kendisini feshetti (5 Kasım 1918 Osmanlı).

Kasım 1918 Ahmet İzzet Paşa'nın istifası üzerine, Tevfik Paşa yeni Osmanlı Hükümetini kurdu (11 Kasım 1918).

Kasım 1918 Macaristan Halk Cumhuriyeti ilan edildi (16 Kasım 1918).

Aralık 1918 Kral Alexander (Sırp kralı) Belgrad'da Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ortak devletini kurdu. Başkenti Belgrad olan devlet, tarihe I. Güney-Slav (Yugo Slav) devleti olarak geçti (1 Aralık 1918).

Aralık 1918 "İstikbal" gazetesi, Faik Ahmet (Barutçu) tarafından Trabzon'da çıkarılmaya başlandı (10 Aralık 1918).

Aralık 1918 "Işık" adlı milli gazete Giresun'da çıkmaya başladı (16 Aralık 1918).

1918-1920, 1991 Azerbaycan Cumhûriyeti: Kurucusu Mehmed Emin Resulzâdedir. Kuzey Azerbaycan/Güney Kafkasya'da kurulmuş, Gence, sonra Bakû başkent olarak kullnılmıştır. Sovyet Rusya tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1919

1919 Lord Curzon'un, "Doğu Trakya'daki Türkler ile Batı Anadolu'daki Rumlar mübadele edilmelidir" yolundaki muhtırası açıklandı.

1919 Fransa'nın Marsilya şehrinde, "Ermeni Kin Anıtı" dikildi. Fransız bakan Joset Comitte, anıtın açılış törenine katıldı (1919).

1919 Einstein, "Genel İzafiyet Teorisi" konusundaki yazısını yayımladı.

1919 Lenin Müslüman Komünist Partisini dağıttı ve Rusya Komünist Partisi içinde Doğu Halklarının Komünist Kuruluşları Bürosu'nu teşkil etti (1919 başları).

1919 Almanya ile Versailles/Macaristan ile Triannen/Avusturya ile Saint Gemainı/Bulgarristan ile Neully Antlaşmaları yapıldı/(Cemiyetler kuruldu.)

Ocak 1919 İngilizler, Bağdat'ı işgal etti (10 Ocak 1919).

Ocak 1919 Paris Konferansı (19 Ocak 1919).

Ocak 1919 Hürriyet ve İdilaf Fırkası, yeniden faaliyete başladı (22 Ocak 1919 Osmanlı).

Şubat 1919 İngiliz kuvvetleri Aşkâbad'dan geri çekildiler (Şubat 1919).

Şubat 1919 Başkurt yönetiminin 22 Kasım 1918'den itibaren Bolşeviklerle yürütülen işbirliği çalışmaları sonuç vermemiş ve Başkurt ordusu Bolşeviklere teslim olarak Başkurdistan'ın özerkliği hayalleri suya düşmüştür (18 Şubat 1919).

23 Mart 1919 SSCB'ne dahil bir Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Başkenti Ufa şehridir. Başkurtlar etnik yapı itibariyle Tatarlara yakındırlar (23 Mart 1919).

Nisan 1919 Muhtar İdil Ural Devleti ve Millî İdaresi son buldu (Nisan 1919).

Mayıs 1919 "Açıksöz" gazetesi Kastamonu'da çıkmaya başladı (15 Mayıs 1919).

Mayıs 1919 İzmir'in işgali (15 Mayıs 1919 Türkiye).

Mayıs 1919 "Doğrusöz" adlı milli gazete Balıkesir'de yayınlanmaya başladı (22 Mayıs 1919).

Mayıs 1919 III. İngiliz-Afgan Savaşı, Afganlılar'ın Sovyetlerle bir Dostluk Antlaşması imzalanmaları sonucunu doğurdu (Mayıs 1919).

Mayıs 1919 I. Orta Asya Müslüman Komünistleri Kongresi, "Birleşik Türkistan Sovyet Cumhûriyeti" kurulmasını teklif etti (Mayıs 1919).

Mayıs 1919 Mustafa Kemal [Atatürk], 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'da karaya çıktı. Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatan meş'ale yanmaya başladı (19 Mayıs 1919 Türkiye).

Haziran 1919 Türk kurtuluş Savaşı'nın ana adım ve belgelerinden olan Amasya Genelgesi yayınlandı. 4. madde, Sivas'ta toplanılmasını kararlaştırıyor (22 Haziran 1919 Türkiye).

Haziran 1919 I. Dünya Savaşı sonunda, İdilaf Devletleri ile Almanya arasında Versay Barış Anlaşması imzalandı (26 Haziran 1919).

Temmuz 1919 III. Türkistan Komünist Partisi Kongresi, Türkistan'da Müslümanların hükûmet işlerinden/görevlerinden atılmalarına karar verdi (Temmuz 1919).

Temmuz 1919 Mustafa Kemal'in, askerlik ve resmi görevlerinden İstifâ etmesi (8/9 Temmuz 1919 Türkiye).

Temmuz-Ağustos 1919 Erzurum Kongresi toplandı: 9 kişişilik "Heyet-i Temsîliye" (23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Türkiye).

Eylül 1919 Kızıl Ordu kuvvetleri, Dutov'un Orta Asya birliğini bertaraf etti (Eylül 1919).

Eylül 1919 Sivas Kongresi toplandı: 16 Kişilik “Heyet-i Temsiliye” (4-12 Eylül 1919 Türkiye).

Eylül 1919 Trakya’nın Türklüğünü müdafaa eden “Ahali” adlı gazete, Mehmet Behçet (Perim) tarafından Edirne’de yayınlanmaya başladı (8 Eylül 1919).

Eylül 1919 Sivas Kongresi’nin 8.Umumi Toplantısında “İrade-i Milliye” adıyla bir gazetenin çıkarılmasına karar verildi (11 Eylül 1919).

Ekim 1919 Lenin tarafından, Taşkent Sovyeti’nden yönetimi/otoriteyi devralması için bir Türkistan Komisyonu gönderildi (Ekim 1919).

Ekim 1919 22 Ekim 1919 Amasya Görüşmeleri ve Protokolü (Sivas Kongresi Kararlarının Meclis-i Mebûsân’ca tescili. Ali Rıza Paşa Hükumeti) (22 Ekim 1919 Türkiye).

Kasım 1919 İdilaf Devletleri ile Bulgaristan arasında, Nöyyi Barış Anlaşması imzalandı (27 Kasım 1919).

Aralık 1919 27 Aralık 1919 Mustafa Kemal Ankara’da (27 Aralık 1919 Türkiye).

1920

1920 Cemal Paşa’nın Türkistan’dan Kâbil’e geçişi.

1920 Irak’daki büyük ayaklanmanın 100 bin İngiliz Askerince bastırılması.

1920 Kızıllar, Rus İç Savaşı’ndan zaferle çıktılar (1920 başları).

1920 Suriye ve Lübnan’da Fransız Manda yönetiminin başlaması.

1920 Türk Milliyetçiliğinin güçlü kalemlerinden Ömer Seyfettin (1894-1920) öldü. Ö. Seyfettin, Balıkesir yakınlarında bir köyde doğmuş olup kökeni Kafkas Türklerindendir. Askerliği döneminde Pantürkçü çevreler içinde etkin olmuş, sonraları ise edebiyata yönelmiştir. Genç Kalemler, Halka Doğru, Türk Yurdu ve Zeka için şiirler ve makaleler ile Yeni Mecmua, Büyük Mecmua ve diğerleri için öyküler yazmıştır. Birinci Dünya

Savaşı'ndan hemen önce Seyfettin Milli Tecrübelerden Çıkartılmış Ameli Siyaset'ini çıkardı. Seyfettin Yarınki Turan Devleti adındaki bir başka çalışmasında Arap-Türk işbirliğine dayanan ancak esas olarak Anadolu'dan Türkistan'a uzanan geniş bir Türk birliği umudunu taşıyan geleceğin Turan ülküsü görüşünü ortaya koymaktaydı.

Ocak 1920 Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Ankara'da kuruldu (10 Ocak 1920).

Ocak 1920 İstanbul Mebuslar Meclisi'nin açılışı (12 Ocak 1920 Osmanlı).

Ocak 1920 Pariste, Azeriler ve Gürcüler'in istiklâlleri için büyük devletlerden söz almaları (12 Ocak 1920).

Ocak 1920 Türkistan Komisyonu, Türkistan'ın ayrı etnik cumhuriyetlere bölünmesini teklif etti (15 Ocak 1920).

Ocak 1920 V. Türkistan Komünist Partisi Kongresi, Türk Halklarının Sovyet Cumhûriyeti ve Türk Kızıl Ordusu'nun kurulması teklifinde bulundu (20 Ocak 1920).

Ocak 1920 Son Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda Misâk-ı Millî'nin Kabulü (28 Ocak 1920).

Şubat 1920 Sovyet birlikleri, Hive'yi ele geçirdi. Hive Hanlığı ve Kongrat Hanedanı sona erdi (2 Şubat 1920).

Şubat 1920 Taşkent Sovyeti, Aşkabat'ı yeniden ele geçirdi (Şubat 1920).

Mart 1920 Alaş Orda Hükûmeti, Bolşevikler'e karşı mücadeleyi bıraktı (Mart 1920).

Mart 1920 Hintli Müslümanlar'ın Hilâfet Komitesi'nin İngiltere'deki temas ve girişimleri (2-17 Mart 1920).

Mart 1920 16 Mart 1920 İstanbul'un İşgali, Meclisin basılması, sürgünler (16 Mart 1920 Osmanlı).

Mart 1920 Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson, Büyük Ermenistan kurulması hakkında nota verdi (26 Mart 1920).

Nisan 1920 Genç Hiveliler önderliğinde Harezm (Hive) Halk Cumhûriyeti kuruldu (4 Nisan 1920).

Nisan 1920 Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının süresiz kapatılması (11 Nisan 1920).

Nisan 1920 Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması (23 Nisan 1920 Türkiye).

Nisan 1920 Hıyanet-i Vataniye Kanunu çıkarıldı (29 Nisan 1920 Türkiye).

Mayıs 1920 Kalinin, Lenin ve İnukitze'nin imzasıyla Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması kararı (Mayıs 1920).

Mayıs 1920 TBMM'nde 'İstanbul Hükümeti ile Resmi Muhaberenin Memnuiyeti Hakkında' 12 sayılı karar çıkarıldı (6 Mayıs 1920 Türkiye).

Haziran 1920 İdilaf Devletleri Macarlarla, Trianon Barış anlaşmasını imzaladı (4 Haziran 1920).

Haziran 1920 Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü Teşkiline Dair Kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi (7 Haziran 1920).

Ağustos 1920 Sévres Antlaşması imzalandı (10 Ağustos 1920 Osmanlı).

Ağustos 1920 Rus-Ermeni Mütârekesi (10 Ağustos 1920).

Ağustos 1920 (Sonraları Kırgız olarak adlandırılacak olan) Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (26 Ağustos 1920).

Eylül 1920 Sovyet birlikleri, Buhara'yı ele geçirdi. Buhara Hanlığı ilga edildi ve Mangıt Hânedânlığı sona erdi (Eylül 1920).

Eylül 1920 Basmacı İsyan Hareketi'nin ilk safhası sona erdi. (Eylül 1920).

Eylül 1920 Bakû'de Şark Milletleri Kongresi'nin Toplanması (Eylül 1920).

Eylül 1920 İstiklâl Mahkemeleri’nin kurulması (18 Eylül 1920 Türkiye).

Ekim 1920 Genç Buharalılar ve Buhara Komünist Partisi kontrolünde/yönetiminde, Buhara Halk Cumhûriyeti kuruldu. Cumhûriyetin yönetimini üstlenen Faizullah Hocaev (1896-1938), daha sonra da Başbakan oldu (6 Ekim 1920).

Ekim 1920 Rusya’ya gizli bir heyet gönderilmesi (11 Ekim 1920 Türkiye).

Ekim 1920 Türkiye Komünist Fırkası, Ankara’da resmen kuruldu (18 Ekim 1920).

Ekim 1920 Musul Meselesi için Gazi, Anayasanın 19. Maddesi gereğince Meclisi Olağanüstü toplantıya çağırdı (18 Ekim 1920 Türkiye).

Kasım 1920 Yunanistan’da Venizelos kabinesi düştü (1 Kasım 1920).

Aralık 1920 Ankara Meclis Hükumeti ile Ermenistan arasında Gümrü Anlaşması imzalandı: Ermeniler Sevr’i red ile Kars ve yöresi Türkler’e veriliyor. Doğu Cephesi rahatladı (2-3 Aralık 1920).

1920-1923 Basmacı Hareketi’nin ikinci safhası.

1920-1923 Batı Trakya Cumhûriyeti: Batı Trakya’da kurulmuştur. Merkezi Gümülcine idi. Yunanistan tarafından yıkılmıştır.

1921

1921 Yunanlılar, Eskişehir’e doğru ilerlemeye başladı.

1921 Sovyetler Birliği Komünist Partisi 10. Kongresi, Pantürkçülüğü ve Panislamizmi, ‘burjuva demokratik milliyetçiliğe’ yönelen sapmalar olarak değerlendirip mahkum etti.

1921 İran Kazak Tugayı subaylarından Rıza Han 1921’de siyaset yazarı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai’nin de önernli rol oynadığı bir darbeyle ordunun başına geçti. Sonraki yıllarda savaş bakanlığı ve Tabatabai’nin

yerine başbakanlık görevlerini üstlenerek düzeni sağladıktan sonra, 1925’te Kaçar hükümdarını devirdi ve kendisini şehinşah ilan etti.

1921 Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Rusya’ya bağlanmıştır.

1921 Tannu-Tıva Halk Cumhuriyeti tamamen SSCB’ye dahil edilerek kendisine Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti içinde bir muhtar bölge statüsü verildi.

Ocak 1921 Rus Komünist Partisi Müslüman Bürosu feshedildi (Ocak 1921).

Ocak 1921 I. İnönü Savaşı (6-10 Ocak 1921 Türkiye).

Ocak 1921 Buhâra Hey’eti’yle görüşmeden sonra Mustafa Kemal’in TBMM’de nutku (17 Ocak 1921 Türkiye).

20 Ocak 1921 Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (20 Ocak 1921).

20 Ocak 1921 Dağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (20 Ocak 1921). Sovyetler bir yıl geçmeden birer resmi kararname ile Dağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni altı parçaya ayırdı. Böylece: 20 Kasım 1922’de Çeçenistan; 7 Haziran 1924’te de İnguşistan Özerk eyaletleri teşekkül ettirildi. 15 Ocak 1934’te her iki özerk eyalet birleştirilerek Çeçen-İnguş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne çevrildi. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmakla suçlanan Çeçen-İnguşlar, bu yüzden Rusların şiddetli baskılarına maruz kaldıkları gibi, 1944’te de Ortaasya’ya sürgüne gönderildiler. Bu zorunlu göçün sonucunda Çeçen-İnguş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti feshedilerek topraklarının bir kısmı Kuzey Osetya’ya, bir kısmı da Dağıstan’a verildi. Bundan tam 13 yıl sonra 9 Ocak 1957’de eski özerk idare yeniden kuruldu ve bu durum 1990’lara kadar devam etti. 1996 yılında yapılan Çeçen-Rus savaşı sonrasında İnguşlar, Çeçenistan’dan ayrıldı.

Ocak 1921 İlk Anayasa. 23+1 ek muvakkat madde (Teşkilât-ı EsasiyeKânunu) (20 Ocak 1921 Türkiye).

Şubat 1921 Londra Konferansı (23 Şubat 1921).

Şubat 1921 Kızıl Ordu Tiflis'e girdi (25 Şubat 1921).

Mart 1921 Türkiye-Afganistan İttifâk Mu'âhedenâmesi/Moskova'da dostluk anlaşması imzalandı (1 Mart 1921).

Mart 1921 İstiklâl Marşının kabulü (12 Mart 1921 Türkiye).

Mart 1921 Sovyetler, Harezm Halk Cumhûriyeti'nin Genç Hiveliler Hükûmeti'ni azlettiler, görevden aldılar (14 Mart 1921).

Mart 1921 Talat Paşa, Berlin'de Ermeniler tarafından katledildi (15 Mart 1921).

Mart 1921 TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında Mu'âhedât Ahidnâmesi/Moskova Antlaşması imzalandı (16 Mart 1921).

Mart 1921 Ermeni Misak Torlakyan, Azerbaycan İçişleri Bakanı Cevanşir Han'ı, Tepebaşı'ndaki Pera Palas Oteli önünde öldürdü (18 Mart 1921).

Mart-Nisan 1921 II. İnönü Savaşı (31 Mart-1 Nisan 1921 Türkiye).

Temmuz 1921 1921 İtalyanlar'ın Anadolu'dan çekilmesi (5 Temmuz 1921 Türkiye).

Temmuz 1921 Hilâfet Komitesi'nin, Karaçi'de Hilâfet Kongresi'ni toplaması (8 Temmuz 1921).

Temmuz 1921 Kütahya-Eskişehir Savaşları (10-25 Temmuz 1921 Türkiye).

Ağustos 1921 Hilâfet Komitesi'nin toplu direniş kararı (1 Ağustos 1921).

Ağustos 1921 Afganistan, Azerbaycan ve Sovyet Sefâreti'nden sonra Ankara'ya Buhâra Cumhûriyeti Sefâret Heyeti'nin gelmesi (2 Ağustos 1921 Türkiye).

Ağustos 1921 Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığına dair kanun, TBMM'de kabul edildi (5 Ağustos 1921 Türkiye).

Ağustos 1921 Milli Mücadeleyi destekleyen "Türkoğlu" gazetesi Bolu'da yayımlanmaya başladı (15 Ağustos 1921).

Ağustos 1921 Sakarya Meydan Muhârebesi'nin Başlaması (23 Ağustos 1921 Türkiye). Zafer: 13 Eylül 1921

Eylül 1921 Sakarya Zaferi ertesinde Azerbaycan, Kırım Türk heyetlerinin gelerek kutlamaları (12 Eylül 1921 Türkiye).

Eylül 1921 Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanması (13 Eylül 1921 Türkiye).

Eylül 1921 19 Eylül 1921 Atatürk'e Gazi ve Mareşal Rütbesi verilmesi (19 Eylül 1921 Türkiye).

Ekim 1921 Enver Paşa (1881-1922), Sovyetler'e yardım için Buhara'ya geldi, fakat Basmacılar ile işbirliğine başladı (Ekim 1921).

Ekim 1921 TBMM Hükümeti ile Mavera-i Kafkas Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) arasında Kars Antlaşması imzalandı (13 Ekim 1921).

Ekim 1921 Azerbaycan Elçisi Abilov'un, TBMM Reîsi M. K. Paşaya güven mektûbunu sunması (17 Ekim 1921 Türkiye).

Ekim 1921 Türk-Fransız Ankara İdilâfnâmesi (20 Ekim 1921).

Kasım 1921 Ankara'da Azerbaycan Elçiliği'nin açılması (18 Kasım 1921 Türkiye).

Kasım 1921 Japonya başbakanı Hara öldürüldü (18 Kasım 1921).

Aralık 1921 İkinci Hilâfet Kongresinin Toplanması (Aralık 1921).

Aralık 1921 Ermeniler, Sait Halim Paşa'yı Roma'da katletti (6 Aralık 1921).

1922

1922 San Remo Konferansı kararları, TBMM'de reddedildi.

1922 Kabartay-Balkar Özerk oblastı oluşturuldu. 1936'da da özerk cumhuriyet statüsüne kavuştu.

1922 Anti-Bolşevik Müslüman Örgütler Kongresi toplandı ve bu toplantıda Bağımsız Türkistan Türk Cumhuriyeti adıyla geçici bir hükümetin oluşturulması kararlaştırıldı.

1922 İdil-Ural Millet Meclisi tarafından seçilen, Millî İdare (1918-1920'li yıllarda sürgünde) ortadan kalktıktan sonra da faaliyetlerine Paris vb. yerlerde devam eden Sulh Heyeti dağıldı

1922 Cemiyet-i Akvam, Filistin'de İngiltere yönetiminde bir manda idaresi kurdu.

1922 İngiltere, Mısır'ın bağımsızlığını kabul etti.

Ocak 1922 Ankara Hükümeti ile Ukrayna Hükümeti arasında dostluk antlaşması imzalandı (2 Ocak 1922).

Şubat 1922 Buhara Komünist Partisi, Rus Komünist Partisi'nin kontrolü altına girdi (Şubat 1922).

Haziran 1922 Ziya Gökalp, Diyarbakır'da, "Küçük Mecmua" adlı dergiyi yayımlamaya başlandı (18 Haziran 1922-5 Mart 1923 arası toplam 33 sayı).

Ağustos 1922 Enver Paşa öldürüldü. Bu kayıp, Basmacı Hareketi'nin tedrîcen güç kaybetmesine sebep oldu (Ağustos 1922).

Temmuz 1922 Mustafa Kemal Paşa'ya süresiz başkomutanlık verilmesi (20 Temmuz 1922 Türkiye).

Temmuz 1922 Cemal Paşa, Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü (22 Temmuz 1922).

Ağustos 1922 Kocatepe'den Büyük Taarruzun Başlaması 26 Ağustos/1 Eylül 1922 Büyük Taaruz (26 Ağustos 1922 Türkiye).

Ağustos 1922 Yunan Ordusu'nun tamamen sarılması ve imhâ edilmesi suretiyle "Dumlupınar (Başkomutan) Meydan Muhârebesi" nin kazanılması

(30 Ağustos 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Ordu’ya Beyânnâmesi: “Ordular; İlk hedefiniz Akdeniz’dir, İleri!” (1 Eylül 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Türk Süvârîleri’nin İzmir’e girişi ve Kadife Kale’ye Türk bayrağının çekilmesi (9 Eylül 1922).

Eylül 1922 Batı Anadolu’nun Yunan ordusundan tamamen temizlenmesi (18 Eylül 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Yunan kralı Konstantin tahtını bıraktı (27 Eylül 1922).

Ekim 1922 Mudanya Konferansı’nın başlaması (3 Ekim 1922).

Ekim 1922 Fransa, İngiltere, İtalya ve Türkiye arasında Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandı. Daha sonra da Yunanistan anlaşmayı imzalayarak Trakya’yı, Meriç sınır olmak üzere Türklere bırakmıştır (11 Ekim 1922).

Ekim 1922 Yunan Hükümeti’nin Mudanya Ateşkes Anlaşması’nı onaylaması (13 Ekim 1922).

Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi (Ateşkes Anlaşması)’nin yürürlüğe girmesi (15 Ekim 1922).

Ekim 1922 M. K. Paşa’nın, Tevfik Paşa’ya iletilmek üzere Millî Hükûmet’in İstanbul temsilcisi Hâmit Bey’e cevâbî telgrafı: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordularının kazandığı kesin zaferin tabiî neticesi olmak üzere vukûu yakın olan barış konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından temsil olunur” (18 Ekim 1922 Türkiye).

Ekim 1922 Re’fet Paşa’nın maiyetinde İstanbul’a gelen 100 Türk jandarmasının Sirkeci İskelesi’nde karaya çıkışı (20 Ekim 1922 Türkiye).

Ekim 1922 İdilaf Devletleri’nin TBMM Hükümeti ve İstanbul Hükümeti temsilcilerini 13 Kasım 1922’de Lozan’da toplanacak barış

konferansına davet etmeleri (27 Ekim 1922).

Ekim 1922 Devletin kontrolünü ele geçiren Benito Mussolini, iktidara geldi ve faşizm ilan etti (28 Ekim 1922).

Ekim 1922 Bakanlar Kurulu’nun Lozan Konferansı delegesi adaylarını belirlemesi: İsmet Paşa, Rıza Nur, Hasan Hüsnü (31 Ekim 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Hilâfet ve Saltanat’ın birbirinden ayrılarak Saltanat’ın lağvı hakkında TBMM’si karârı. 1 Kasım 1922 gecesi ve ertesi gününün Bayram kabul edilmesine dair TBMM kararı. Karar Yıldız Sarayı’nda Vahîdeddin’e Refet Paşa tarafından tebliğ edilmiştir (1 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mustafa Kemal Paşa’nın “Petit Parisien” muhâbirine-barış şartları, dahili ve harici siyasi meseleler hakkında-demeci: “… Biz ne Bolşevikiz, ne de Komünist; ne biri, ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkârız” (2 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Tevfik Paşa Kabinesi’nin istifası. Refet Paşa’nın İdilâf devletleri generallerinin katılımıyla yapılan “Generaller Toplantısı”nda “Bugün öğleden sonra İstanbul’da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti idâresinin başlamış olduğunu” resmen beyân etmesi. (4 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 Osmanlı Devleti’nin resmî gazetesi olan “Takvîm-i Vakayi”nin son sayısının çıkarak kapanması (4 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 İstanbul’un idaresine el konulduğuna dair Ankara Hükûmeti kararı “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti 4 Kasım 1922 öğle vaktinden itibaren İstanbul’un idaresine el koymuştur”nın Refet Paşa aracılığıyla İstanbul Hükûmeti’ne tebliği (4/5 Kasım 1922).

Kasım 1922 İstanbul’un yönetimine el konulduğuna dair Ankara Hükümeti kararının İstanbul Hükümeti’ne tebliği (5 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Türk delegasyonunun İstanbul’dan Lozan’a hareketi (9 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 VI. Mehmet Vahidettin, son Selamlık Töreni'ne katıldı (10 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 İsmet Paşa'nın sabah, Lozan'dan Paris'e gelişi. Fransa Başbakanı Poincare ve Franklin Bouillon'la görüşmesi (15 Kasım 1922).

Kasım 1922 Vahidettin'in "Halîfe-i Müslimîn" imzâsı ile işgâl orduları Başkumandanı Harrington'a sığınma mektubu: "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devlet-i Fehîmesi'ne ilticâ ve bir an evvel İstanbul'dan başka yere naklimi taleb ederim efendim" (16 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 Son Osmanlı Sultânı Vahideddin'in maiyeti ile birlikte, Malaya adlı İngiliz harb gemisiyle İstanbul'dan Malta'ya gitmesi/ülkeyi terk etmesi (17 Kasım 1922). 20 Kasım 1922'de Maltaya gelen Sultan, kısa bir müddet burada kaldıktan sonra, Hicaz Kralı'nın daveti üzerine, Hicaz'a gitmiş, daha sonra da Avrupa'ya geçerek San Remo şehrinde yerleşmiş ve 15 Mayıs 1926'da burada vefaat etmiştir.

Kasım 1922 Vahideddin'in Halifelikten uzaklaştırıldığına dair Şeriye Vekili Vehbi Efendi'nin Fetvâsı (18 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 TBMM kararıyla, Vahideddin'in halifelikten hal'i, yerine Abdülmecid Efendi'nin halifeliğe seçilmesi (19 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Lord Curzon ile Poincare'nin Lozan'a gelişleri. Lozan yakınlarında Curzon-Poincare-Mussolini görüşmesi (19 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mont Benon garzinosunda Lozan Konferansı'nın başlaması, açılış töreni. Törende İsmet Paşa da bir konuşma yapmıştır (20 Kasım 1922).

Kasım 1922 Lozan Konferansı'nın ilk oturumu ve konuları görüşmek üzere 3 komisyon oluşturulması. Bu konferansa katılan Türk Heyeti: Reis:

İsmet Paşa, azalar: Sinop Mebusu Rıza Nur, Trabzon Mebusu Hasan (Saka) (21 Kasım 1922).

Kasım 1922 İsmet Paşa'nın İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Musul konusunda görüşmesi (28 Kasım 1922).

Kasım 1922 Doğu Trakya'nın Yunanlılarca boşaltılmasının tamamlanması (30 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğindeki Türk Milliyetçileri, Osmanlı Saltanatı'nı ilgâ ettiler (17-22 Kasım 1922).

Aralık 1922 Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhûriyeti'nin birer parçası olarak kurulan Türkistan ve Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalis Cumhûriyetleri'nin de dahil olduğu, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği kuruldu. Katılan cumhuriyetler: Rusya SSC, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve Mavera-i Kafkas SSC (Aralık 1922).

Aralık 1922 Mustafa Kemal Paşa'nın, Ankara'da, Hakimiyet-i Millîye, Yeni Gün ve Öğüt gazeteleri muhâbirlerine "Halk Fırkası" adıyla siyasî bir parti kurma niyetinde olduğunu bildiren demeci ve İstanbul Mebusu Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in Meclis İkinci Reisliği'nden istifâsı (6 Aralık 1922).

Aralık 1922 Türk Ocağı, Ankara'da yeniden açıldı (29 Aralık 1922). Gazi Mustafa Kemal, Ocak 1923'de 1000 TL. maddi yardımda bulundu. 14 Ocak 1923 günü Ankara Türk Ocağı'nı ziyaret etti.

Aralık 1922 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu (30 Aralık 1922).

1922-1946 Mihail Kalinin (Sovyetler Birliği).

1922-1953 Yosef Stalin dönemi (Sovyetler Birliği).

1923

1923 Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım İzmir'de öldü. Karşıyaka'ya gömüldü.

1923 Lozan Barış Antlaşması’nın 20. maddesi gereğince, Türkiye, Kıbrıs’ın İngiltere’ye ilhakını kabul etti.

1923 Ermeni asıllı Münib Boya, Van Milletvekili olarak TBMM’ne girdi (1923).

Ocak 1923 Lozan’da Türkiye ile Yunanistan arasında askeri ve sivil esirler ile din esasına dayalı azınlıkların değişimi konusunda iki sözleşme imzalanması (30 Ocak 1923).

Şubat 1923 Türk karşı tekliflerinin verilmesi. Curzon’un son demeci: “Ümit ederim ki İsmet Paşa, umduğumdan daha çok fedakarlık yaptığımın farkındasınız. Savaş olabilir. Kabul etmenizi istirham ederim. Vatanınızı kurtarmak için İsmet Paşa yarım saatinz var.” Konferans’ın kesintiye uğraması (4 Şubat 1923).

Şubat 1923 Türk Delegasyonu’nun Lozan’dan ayrılışı (7 Şubat 1923).

Şubat 1923 Türk Lozan Delegasyonu Bükreş’e geldi ve İsmet Paşa Hükümete rapor sundu (10 Şubat 1923).

Şubat 1923 Lozan Delegasyonu’nun İstanbul’a dönüşü, General Harington’la İ. Paşa’nın görüşmesi (16 Şubat 1923 Türkiye).

Mart 1923 Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezm Halk Cumhûriyetleri I. Konferansı, bu üç cumhûriyetin ekonomik ve idârî birliğini hedefleyen bir Orta Asya Ekonomik Konseyi teşkil etti (Mart 1923).

Nisan-Temmuz 1923 Lozan Konferansı ikinci dönem çalışmalarının başlaması ve imzası (23 Nisan-24 Temmuz 1923 Türkiye).

Haziran 1923 Stalin, “Sultan Galiyevizm”i ve bağımsız bir Türkistan kurulmasını amaçlayan Müslüman Komünist isteklerini kınadı, reddetti (Haziran 1923).

Temmuz 1923 I. Sovyet Kongresi (30 Aralık 1922)’nin Moskova’da kabul ettiği Mukâvelenâme’ye istinaden, Merkez İcrâ Komitesi’nce tashihât

ve ta’dîlatı yapılarak hazırlanan 1922 tarihli yeni Sovyet Anayasası, 6 Temmuz 1923 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği Merkez İcrâ Komitesi tarafından onaylanmış ve Sovyetler Birliği’nin kuruluşunu resmileştiren bir belge olarak yürürlüğe girmiştir. Anayasa’nın ikinci kısmındaki Mukâvelenâme’de zikredilen ve Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler İttihâdı’nı teşkil eden Cumhûriyetler ise şunlardır: Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Mâverâ-yı Kafkas Federal Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti (SS Azerbaycan, SS Gürcistan, SS Ermenistan Cumhûriyetleri).

Temmuz 1923 Lozan Mu’âhedesi’nin imzası (23 Ağustos tarihinde de TBMM’de onaylanarak yürülüğe girmiştir) (24 Temmuz 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 Rauf Bey’in İcrâ Vekilleri Hey’eti Reisliği’nden ayrılışı (4 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 II. Devre için seçilen millet vekillerinin Halk Fırkası kurulması hakkında görüşmek üzere TBBM’de görüşme yapması (7 Ağustos 1923). Mustafa Kemal Paşa’nın toplantıda, Halk Fırkası kurulması hakkında yaptığı uzun konuşma (8 Ağustos 1923).

Ağustos 1923 Halk Fırkası Nizâmnâme Taslağı’nın millet vekillerine dağıtılması ve görüşmelerin başlaması (9 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 İsmet Paşa’nın Lozan’dan İstanbul’a dönüşü (10 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 II. Devre T.B.M.M.’nin açılması ve çalışmalarına başlaması (11 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 TBMMeclisi’nde yeni İcrâ Vekilleri Heyeti seçimi (İcrâ Vekilleri Heyeti Reisi: İstanbul mebusu Fethi (Okyar) Bey, Adliye Vekili: İzmir mebusu Seyit Bey, Dahiliye Vekili: İstanbul mebusu Fethi (Okyar) Bey,… (14 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 Lozan Barış Antlaşması’nın, TBMM’de onaylanması (23 Ağustos 1923 Türkiye).

Eylül 1923 “Halk Fırkası”nın kuruluşu ve Mustafa Kemal Paşa’nın genel Başkanlığına seçilmesi. Genel Sekreterliğine de Receb (Peker) Bey’in tayin edildiği Fırkanın kuruluş dilekçesi, 23 Ekim 1923 tarihinde Dahiliye Vekâleti’ne verilmiştir (11 Eylül 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Harezm Halk Cumhûriyeti yerine, Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (Ekim 1923).

Ekim 1923 Ankara Şehri’nin, Türkiye Devleti’nin Hükûmet Merkezi olduğuna dair TBMMeclisi kararı (13 Ekim 1923).

Ekim 1923 “İzâle-i Şekâvet Kanûnu”nun TBMM’de kabulü (18 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Halk Fırkası’nın kuruluş dilekçesinin Genel Başkan Gazi Mustafa Kemal ve Genel Sekreter Receb (Peker) imzâlarıyla Dâhiliye Vekâleti’ne verilmesi (23 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Halk Fırkası Meclis Grubu’nun M. K. Paşa’nın başkanlığında toplanması ve M. K. Paşa’nın bir gün önceki isteği üzerine aldığı İcrâ Vekilleri Heyeti’nin’nin istifâsını bildirmesi. Kararın TBMM’de okunması (27 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Akşam Çankaya’da yemek esnasında Mustafa Kemal Paşa’nın hazır bulunanlara sÖzi: “Yarın Cumhûriyet ilân edeceğiz!”. Gece, M. K. Paşa’nın İsmet Paşa ile T. Esâsiye Kanûnu’nun bazı maddeleri hakkında değişiklik teklifi hazırlamaları ve Kânûna “Türkiye Devleti’nin Şekl-i Hükûmeti Cumhûriyettir” kaydının konulması (28 Ekim 1923 Türkiye).

29 Ekim 1923 TBMM’de Cumhûriyet’in İlânı: Mustafa Kemal Paşa’nın Halk Fırkası toplantısında Hükumet buhranını gidermek için T. Esâsiye Kanûnu’nun bazı maddelerinin tavzîhinin gerektiğini bildirmesi ve

Cumhûriyet’in ilânı hususundaki teklifinin kabul edilmesi. Toplanan T.B.M.Meclisi’nde “Teşkîlât-ı Esâsiye Kânûnu’nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun teklifi”nin derhal müzâkeresinin teklifi ve “Türkiye Devleti’nin Hükûmet şeklinin Cumhûriyet olduğu” nun “Yaşasın Cumhûriyet” sesleri arasında kabulü… Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’in TBMM’de konuşması: “… Bu hükûmetin temellerinin, arzın temelleri kadar sağlam olmasını isterim. Cumhûriyet’in ruhu önünde tazîmen ayağa kalkarak üç kere “Yaşasın Cumhûriyet” diye hükumetimizi kutlamalarını muhterem arkadaşlardan temennî eylerim”. M.Emin Bey’in bu sözleri üzerine milletvekilleri “Yaşasın Cumhûriyet!” diye üç defa bağırmışlardır. TBMM’de gizli yapılan seçimle Mustafa Kemal Paşa 158 reyin tamamını alarak Türkiye Cumhûriyeti Reisliğine seçilmesi ve T.C.’nin ilk Cumhûrbaşkanı olarak yaptığı teşekkür konuşmasında: “…Türkiye Cumhûriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır”. Mustafa Kemal Paşa’nın, Fransız muharriri Maurice Pernot’e demeci: “… Memleketimizi yenileştirmek istiyoruz. Bütün mesâimiz Türkiye’de asrî, binâenaleyh batılı bir hükûmet oluşturmaktır. Medeniyete girmek arzu edip de, batıya yönelmemiş millet hangisidir? ” Türkiye Cumhuriyeti Kurulduğunda bağımsız tek Türk devletiydi (29 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı, Mustafa Kemal Atatürk oldu (29 Ekim 1923). Görevini vefat ettiği 10 Kasım 1938’e kadar sürdürdü.

30 Ekim 1923 İlk Cumhuriyet Hükumeti kuruldu: Cumhûrreisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Başvekâlete Malatya mebusu İsmet Paşa (İnönü) nın atanması. Arkasından İsmet Paşa başkanlığında yeni kabine kurulmuş (Başvekil: İsmet Paşa, Adliye Vekili: İzmir mebusu Seyit Bey, Dahiliye Vekili: Kütahya mebusu Ferit Bey, Genelkurmay Vekili: İstanbul mebusu Fevzi Paşa, Hariciye Vekili: Malatya mebusu İsmet Paşa, İktisad Vekili:

Trabzon mebusu Hasan (Saka) Bey, Maarif Vekili: Adana Mebusu İsmâil Safâ Bey, Maliye Vekili: Gümüşane mebusu Hasan Fehmi Bey, Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili: İzmir mebusu Mustafa Necati Bey, Millî Müdâfaa Vekili: Karesi mebusu Kâzım (Özalp) Paşa, Nâfia Vekili: Trabzon mebusu Muhtar Bey, Sıhhiye Vekili: İstanbul mebusu Dr. Refik (Saydam) Bey, Şeriye ve Evkâf Vekili: Manisa mebusu Mustafa Fevzi Efendi) ve TBMM'den güvenoyu almıştır. Güvenoyu üzerine İsmet Paşa bir konuşma yapmıştır (30 Ekim 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Fethi (Okyar) Bey'in TBMMeclisi Başkanlığı'na seçilmesi (1 Kasım 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Mustafa Kemal Paşa'nın "Halk Fırkası Reisliğine vekâlet etmesi için" İsmet Paşa'ya yazısı: "Halk Fırkası Genel Başkanlığı ile fiilen uğraşmağa bugünkü vazifem müsait olmadığından zât-ı devletlerini vekil tayin ediyorum" (19 Kasım 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa'nın illerdeki Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Merkezlerine tamimi: "… Bütün vatana kurtuluş ve bağımsızlığı getiren Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti, bugünden itibaren Halk Fırkası'na dönüşecek ve Cemiyetin bütün idâre kurulları olarak vazifeye devam edeceklerdir." (20 Kasım 1923 Türkiye).

1923-1933 Basmacı Hareketi'nin ikinci safhası: Türkistan'da Sovyetler'e karşı, aralıklı olarak Basmacı baskınları devam etti.

1924

1924 Çin-Sovyet Antlaşması, iki ülke arasında diplomatik ilişkileri yeniden başlattı.

1924 Moğolistan Halk Cumhuriyeti kuruldu.

1924 Ankara'da Türk Ocakları'nın I. Kongresi (135 Ocak'tan temsilcilerin katılımıyla) yapıldı: Tanrıöver, Türk Ocaklan'nın esas amacını,

Türk kültürünü koruma ve Kemalist reformları savunma olarak belirledi. Dernek, çabalarını Türkiye’nin modernleşmesi için büyük ya da az nüfuslu her yerde çalışmalar yürüten Cumhuriyet Halk Partisi’yle işbirliği üzerinde yoğunlaştırdı. Türk Ocakları için bu,-Batı müziğinin tanıtılması,-tiyatro gösterileri ve-sportif faaliyetler,-Türkçenin yanı sıra Fransızca ve İngilizce dergi ve kitaplarla kitaplık ve okuma odalarının kurulması,-çağdaş eğitim terimleriyle ifade edilen yoğun bir Batılılaşma kampanyasıyla ilgilenmek gibi konularda etkinlikler göstermeyi kapsıyordu. 1930’da Örgüt Ankara’da kendi matbaasını açtı. Üye sayısı 1925 yılında 217 şubede 30.000 iken, 1930’da Türkiye çapında 257 şubede 32.000 üyeye çıktı. 1927 yılında Türk Ocaklarının etkinlik alanlarının ancak Türkiye sınırları içinde olması gerektiği şeklinde bir Tüzük ve Program değişikliği yapıldı. 1931 Martı’nda Türk Ocakları’nın kapatılıp yerine bütünüyle yeni devletin ideolojisi ve propagandasına yönelecek olan Halk Evleri kuruldu.

1924 Türkiye’de Türkçülüğün, Türk Milliyetçiliği’nin idoloğu Ziya Gökalp (1876-1924) öldü.

Ocak 1924 Lenin öldü ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği’nde bütün yetkiler/güç Stalin’in eline geçti (Ocak 1924).

Ocak 1924 Sovyetler Birliği anayasası uygulanmaya başlandı (Ocak 1924).

Ocak 1924 “Hafta Tatili hakkında Kânûn”un TBMMeclisi’nde kabulü (2 Ocak 1924 Türkiye).

Ocak 1924 İstanbul İstiklâl Mahkemesi’nde İstanbul gazetecilerinin beraatine karar verilmesi (2 Ocak 1924 Türkiye).

Şubat 1924 Halife Abdülmecit için İstanbul’da son Cuma selamlığı töreni yapıldı (29 Şubat 1924).

Mart 1924 Hilâfet’in, Şeriye ve Evkâf Vekâleti’nin ilgâsı ile Tevhîd-i Tedrîsâd Kânûnu’nun kabûlü hakkındaki kânûn kabul edildi (3 Mart 1924

Türkiye).

Mart 1924 Hilâfet ilgâ edildi (3 Mart 1924 Türkiye).

Mart 1924 Halife Abdulmecit Efendi ve Osmanlı hanedan mensupları yurtdışına çıkarıldı (4 Mart 1924).

Nisan 1924 Şer'iye Mahkemeleri kaldırıldı. Kanuna göre; dini mahkemeler birleştirildi. Kanunun mayıs başından itibaren yürürlüğe gireceği açıklandı (8 Nisan 1924 Türkiye).

Nisan 1924 1924 Anayasası kabul edildi (20 Nisan 1924 Türkiye).

Nisan 1924 Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun devletçe satın alınmasını öngören kanun kabul edildi (23 Nisan 1924 Türkiye).

Mayıs 1924 Yunus Nadi Abalıoğlu "Cumhuriyet" gazetesini çıkarmaya başladı (7 Mayıs 1924).

Haziran 1924 Haliç Konferansı'nın bitişi: Konferanstan sonra Musul meselesi Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Cemiyet-i Akvâm, Komisyon Raporunu Eylül 1925'de ele almış ve tarafları çağırmıştı. Tevfik Rüştü bir heyetle gitmiş, görüşmelerin bir bir netice vermemesi üzerine de Cemiyet-i Akvam, Lahey Adalet Divanı'ndan mesele hakkındaki görüşünü sormuştu. Bunun üzerine Adalet Divanı görüşünü almak için Türkiye'yi davet etmişti. Türkiye ise, Cemiyet-i Akvâm'a, Musul Meselesi'nin Lahey Adalet Divanına götürülmesi hususunda bir yetki vermediği gerekçesiyle Adalet Divanı'nın bu çağrısını reddetmiştir. Türkiye'nin bütün itirazlarına rağmen, Cemiyet-i Akvam, Milletlerarası Adalet Divanı'nın görüşünü benimseyerek kabul etmiştir. Cemiyet-i Akvâm, Türk delegasyonu olmaksızın konuyu görüşmeye devam etmiş, Türkiye ise yeni çÖzim yolları aramaya başlamıştır (9 Haziran 1924).

Temmuz 1923 Lozan Antlaşması imzalandı (24 Temmuz 1923, Türkiye).

Ağustos 1924 Hakkari Valisi ile Jandarma Komutanının bir jandarma müfrezesi ile denetime çıkması. Silahlı Nasturîler'in Saldırısı. Jandarma Binbaşısı ve 3 jandarma eri şehit edilmiş, 5 jandarma yaralanmış ve Vali esir edilmiştir (8 Ağustos 1924 Türkiye).

Eylül 1924 Buhara Halk Cumhuriyeti yerine, Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (Eylül 1924).

Eylül 1924 İngilizler'in statukodan anladığı Türkler'in Musul ve Hakkari bölgesini boşaltması olarak algıladığı idi. Bunun için 2 defa Türkiye'ye Nota vermiştir (5 Eylül 1924).

11 Eylül 1924 İngiliz uçaklarının Hakkari bölgesinde Türk kuvvetlerinin üzerinde uçması (9-11 Eylül 1924).

Eylül 1924 İngiliz uçaklarının bomba ve makinalı tüfeklerle saldırarak üç eri şehit etmesi ve 12 eri de yaralaması. Türkiye, İngiliz Hükümetine Nota vermiştir (16 Eylül 1924).

Eylül 1924 İngilizler küstahça statukoyu bozanın Türkler olduğunu yazmışlardır. Devam eden günlerde İngiliz saldırıları devam etmiş ve Türk kuvvetleri kayıplara uğratılmıştır. Türkiye'nin verdiği notayı da reddetmişlerdir (17 Eylül 1924).

Eylül 1924 Samsun-Çarşamba Demiryolu'nun temeli Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından atıldı. Gazi Mustafa Kemal, törende yaptığı konuşmada 'Bu memlekete iki şey gerek: Yol ve okul.' dedi (21 Eylül 1924).

Eylül 1924 Musul Meselesi için Türkiye'ye İngiliz Notası. İngilizler Türkiye'den, eşkiyayı bastırmak için girilen yerlerden çıkılmasını istemiştir (25-29 Eylül 1924).

Eylül 1924 Musul Meselesi için Cenevre'deki BM toplantıları devam ederken bu mesele görüşülmüş ve her iki taraf statukoya bağlılık sÖzi vermiştir (30 Eylül 1924).

Ekim 1924 Sovyet Orta Asyası'nın Millî Hudûdunun tayini, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti'yle Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist Cumhûriyetleri'nin ilgası ile sonuçlandı (Ekim 1924). İlga edilen Buhara ve Harezm SSC'nin topraklarında ise Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu. Ayrıca Özbek SSC içinde bir de Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu.

Ekim 1924 Türkiye'ye İngiliz Notası ve Türkiye'nin İngiliz Notasına cevabı (5-10 Ekim 1924).

Ekim 1924 Musul Meselesi için Nota'ya karşılık verilen cevapta İngiliz isteklerinin haksızlığı dile getirilmiştir (10 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Vatan'ın: "Halk Partisi'nin kendine parti adını vererek en önemli meseleleri gizlice görüşmesi, muhaliflerin ve bağımsızların görüşünü her ilde hiçe sayması yanlış bir gidiştir" eleştirisi. (Vatan: 19.09.1924 tarihli Vatan'da ise Gazi'nin Halk Partisi ve başkanlığını muhafaza edeceği yolundaki konuşması tenkid edilmekte idi.) (11 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal'in Timese gazetesi muhabirine verdiği demeç ve Cumhuriyet Halk Partisinden yana tavır koyması (11 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Kayseri'den hareketle gece Yozgat'a gelişi (15 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Yozgat'ta Hükûmet Konağı ve Belediye'yi ziyaretleri, incelemeleri ve şereflerine gece fener alayı düzenlenmesi (16 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Yozgat'tan hareketle Kırşehir'e gelişi (17 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 İsmet Paşa’nın sıkıyönetim isteğinin parti grup toplantısında reddi. İsmet Paşa istifa etti, Fethi (Okyar) Hükümeti kuruldu (20 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Gazi’nin hasta Ziya Gökalp’e şifa telgrafı. Ziya Gökalp ölümü üzerine çektiği telgrafta “Bütün Türk Alemi için Büyük Kayıp” demiştir (21 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Kazım Karabekir Paşa’nın telgrafı ve I. Ordu Komutanlığı’ndan istifası. [Gazi’nin, Paşaları 2 meslekten birini tercihe zorlaması üzerine] (26 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Paşaların İstifâsı (26-30 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (27 Ekim 1924).

Ekim 1924 Milletler Cemiyeti, “Bürüksel Hattı”nı geçici sınır olarak tesbit etti. Musul Komisyonuna Rehber ve Tercüman: Kerküklü Fettah ve Nazım Beyler (29 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Ali Fuat Paşa’nın Konya’dan Ankara’ya gelerek II. Ordu Komutanlığı’ndan istıfası. Refet (Bele) Bey istifadan vaz geçti. Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkar, Son Telgraf muhalefeti destekleyen gazeteler. Muhalefeti ve Paşalar meselesini Atatürk’ün değerlendirmesi için Nutuk’a bakın (30 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal, Paşalar komplosuyla karşı karşıya olduğu zehabıyla paşaların Meclise katılmalarını önlemek istedi ve Fevzi (Çakmak) Paşa’ya telefon ederek Mebusluktan istifa etmesini söyledi. O da hemen istifa etti. 3. Ordu Komutanı Cevat Paşa ve 7. Kolordu Komutanları da Cafer Tayyar Paşa da ayrılarak Mebusluğu tercih etti. Gazi bunları komutanlıktan azlettirdi. Komutanlıklara yeni atamalar yapıldı. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa resmi prosüdür süresince yerlerinde tutularak

Meclise katılmaları önlendi. Bütün bunlar Vatan, Tevhid-i Efkar ve Tanin Gazetelerinde eleştiriliyordu (30/31 Ekim 1924 Türkiye).

Kasım 1924 518 sayılı kanunla Ziya Gökalp’in ailesine maaş bağlandı (8 Kasım 1924 Türkiye).

Kasım 1924 Mustafa Kemal’in Times gazetesine demeci (11 Kasım 1924 Türkiye).

Kasım 1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası kuruldu. Fırka, Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi unvanını kazandı (5 Haziran 1925’de kapatıldı.) Başkan: Kâzım (Karabekir), Genel Sekreter: Ali Fuat (Cebesoy), Yönetim Kurulu: Besim (Mersin), Muhtar (Trabzon), Rüştü Paşa (Erzurum), Necati (Bursa), Faik (Ordu) ve Dr. Adnan Bey. Proğramında: “Parti, düşünce ve din inanışına saygılıdır” ifadesi yer aldı (17 Kasım 1924 Türkiye) Terakkiperver Cumhûriyet Fırkası’na bir tepki olarak Halk Partililer önüne Cumhuriyet ilave ederek partinin adını Cumhuriyet Halk Fıkrası olarak değiştirdiler.

Aralık 1924 Türk Ocağı’na Menâfi’-i Umûmiye’ye Hâdim Dernek statüsünün verilmesi (2 Aralık 1924 Türkiye).

Aralık 1924 Bahriye Vekaleti Teşkili Hakkında Kanun, kabul edildi (29 Aralık 1924 Türkiye).

1925

1925 ‘Crown Colony’ olarak ilan edilen Kıbrıs’a ilk Türkiye Cumhuriyeti konsolosu atandı.

1925 636, 637 sayılı kanunlarla Askerî Liseler Maarif Vekilliği’nden alınarak, Müdaffa-i Milliye Vekâletine bağlandı, Askerî Şûrâ kuruldu. 628 Sayılı kanunla da 29 Ekim Cumhûriyet Bayramı olarak kutlanmaya başlandı.

1925 Saatler’in 24’e bölünerek kullanılması ve yılları 1 Ocak’ta başlatan milletlerarası Takvîm’in Kabulü hakkında 697 ve 698 sayılı

kanunlar.

Ocak 1925 Yol Mükellefiyeti Kanunu TBMM'de kabul edildi (18 Ocak 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Kapatılan Gazeteler: Toksöz; gerici yayınlar. Orient News; İstanbul'un bakımsızlığı. Sadâ-yı Hak; mebusları küçümsediği gerekçeleriyle kapatıldılar. Terkos Metropoliti Arapoğlu Konstantin'in kendisini patrik seçtirmesi ve Türkiye aleyhinde Rum gazetelerinin fütursuz yayınları. Patriğin mübadelesi üzerine olayın milletlerarası boyut kazanması. Soru önergeleri ve olayın meclise gelmesi (4-10 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Ardahan mebusu Halid Paşa'nın TBMM'de tabanca ile vurularak yaralanması. Paşalar Meselesi, Halid Paşa'nın sinirlerini daha da germişti. Bütün engellemelere rağmen Nureddin Paşa'nın Bursa bağımsız mebusluğunu kazanması ve Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası lehinde tavır takınması Cumhuriyet Halk Fırkası'nı tedirgin etmişti. Gazilerin maddi durumlarının iyileştirilmesi işini üstlenen Halid Paşa, imza toplama esnasında Ali Çetinkaya, Kılıç Ali ve mebuslarla bir kargaşa ve kavga esnasında tabanca ile yaralandı, hastaneye kaldırıldı ancak orada öldü (9 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Doğu'da Genç iline bağlı Piran'da Şeyh Sait İsyanı'nın Başlaması. [Kesin olarak Bitiş: 31 Mayıs 1925]. Nakşi şeyhinin önderliğinde başlayan isyan yayılmaya başlayınca 1547 ve 1551 sayılı Kararnâmelerle Doğu'da sıkı yönetim ilan edildi (13 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Türkiye Tayyare Cemiyeti'nin kurulması (16 Şubat 1925).

Şubat 1925 Aşar'ın Kaldırılması (17 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Şeyh Sait İsyanı hakkında verilen raporda: İsyanın şeriat yanlısı, padişah ve saltanat yanlısı olduğu ifade edilmiştir. Öldürülen birinin

üzerinden çıkan yazıda olayın iki yıldır planlandığı ve Kürtçü karakter taşıdığı da bildirilmiştir (17 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Heybeli ada'da istirahat eden CHP Genel Başkan yardımcısı İsmet, Ankara'ya gelerek CHF'nın isyancı kanadının başına geçti (20 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Hıyânet-i Vataniye Kanûnu'na "Dinin siyasete alet edilemeyeceği ve bu suçun da vatan hıyaneti sayılacağı"na dair 556 Sayılı Kanun'la Ek madde ilâvesi'nin TBMM'de kabulü (25 Şubat 1925 Türkiye).

Mart 1925 Köktenci kanat, hükumetin daha sert politika gütmesi gerektiği hususunu Grub'a getirdi. Fethi Bey Hükûmeti'nin güven oyu almasının üzerinden henüz 5 gün geçmişti. Grupta 60'a karşı 94 oyla güven kaybeden Fethi Bey ertesi gün Meclis'te istifâsını açıkladı. Paris elçiliği ile mebusluktan da ayrıldı (2 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 İsmet Paşa'nın Başvekilliğe tayini ve yeni kabinenin kuruluşu. Muhalefet şaşırıp kalmıştı. Yeni hükumet, 2 çekimser, 23 redd ve 154 kabul oyu alarak kuruldu. Kabinede görev alanlar: İsmet Paşa, Mahmut Esat Bozkurt, İhsan Bey, Cemil Uybadin, Tevfik Rüştü, Hamdullah Suphi, Hasan Saka, Recep Peker, Süleyman Sırrı, Refik Saydam, Ali Cenani, Mehmed Sabri Bey (3 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 Takrir-i Sükun Kanunu TBMM'nde kabul edildi. Geniş Yetkili İstiklâl Mahkemeleri'nin kuruldu: Yeni hükumetin kurulduğu gün "Gericiliğe ve ayaklanmaya, memleketin sosyal düzenini ve asayişin bozulmasına sebep olacak bütün kuruluşları, kışkırtmaları ve yayınları hükumet, Cumhurbaşkanının onayı ile kendi başına ve idari olarak yasaklayabilir" şeklinde bir kanun tasarısı Meclis'e getirildi. Böylece Takrîr-i Sükûn Kanûnu tasarısının tümü üzerindeki müzakerelere geçildi. Lehinde ve aleyhinde nutuklar irad edildi. Netice olarak 578 sayılı Kanun, 22 red ve 122 kabul oyla kanunlaştı. Bu kanuna istinaden 4. 3. 1925'de

geniş yetkili İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. Atatürk bir bildiri ile halkı bu kanunlara uymaya çağırdı (4 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 Şeyh Said'in Diyarbakır'a saldırısı. Çatışmalar neticesi asiler Genç'e doğru kaçtılar. Aynı gün (Nisan 1925) İngiliz elçisi Gazî'ye itimatnâmesini sunarak Büyük Britanya'nın yeniden diplomatik ilişki kurma isteğini bildirdi (7 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 (Özbekistan SSC'ne bağlı olarak) bir Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (15 Mart 1925).

Nisan 1925 Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti'nin ismi, Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti olarak değiştirildi (Nisan 1925).

Nisan 1925 Kapatılan gazeteler. Takrîr-i Sükûn Kanunu'na istinaden İstanbul'da yayınlanan Tevhîd-i Efkâr, Son Telgraf, Sebîlürreşad, Aydınlık, Orak-Çekiç, Presse de Soir, İzmir'de Sadâ-yı Hak, Adana'da Sayha, Trabzon'da İstikbâl ve Kahkaha gazete ve dergileri kapatıldı (Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Şeyh Sait Varto'da Osman Nuri Paşa'ya teslim oldu (14/15 Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Hükumet, ayaklanmanın bastırılarak, asayişin sağlandığını tüm yurda duyurdu (15 Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Gazinin Türk Ocağı'ndaki Mühim Nutku. Gazi Türk Ocakları'nın tarihi öneminden bahisle: "Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılâpları, Ocaklara dayanmaktadır" demiştir (27 Nisan 1925).

Mayıs 1925 Doğu illerindeki sıkıyönetim bölgesinde her türlü posta için sansür getiren talimatname çıkarıldı (3 Mayıs 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Terakkîperver Cumhuriyet Fırkasının Merkez şubelerinin kapatılması hakkındaki Bakanlar Kurulu kararı. Ankara İstiklâl Mahkemesi, TCF'nın irticâî olaylarla ilgisine dair savcılığa suç duyurusunda bulundu.

Savcılık bu kararı hükümete ulaştırdı. Doğu İstiklâl mahkemesi de bölgedeki parti şubelerini kapatmıştı. Nihayet 3. 6. 1925 tarihinde Heyet-i Vekîle: “Vatandaşları aldatılmaktan ve kışkırtılmaktan korunması” ve Partinin ‘irticayı körüklemesi’ gerekçesiyle ve Takrir-i Sükun Kanunu gereğince, TCF’nin bütün merkez ve şubelerinin kapatılmasına karar verdi. Böylece demokratik hayat başlamadan sona erdi (3 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması (5 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Tutuklanan gazeteciler (20 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Şeyh Said ve diğer isyancılar yargılanarak idama mahkum edildiler ve ertesi gün sabah, Diyarbakır’ın Silvan kazası dışında idam edildiler (28 Haziran 1925 Türkiye).

Temmuz 1925 Musul Komisyonu’nun Raporu (29 Temmuz 1925 Türkiye).

Ağustos 1925 Gazi, Latîfe Hanım’dan ayrıldı (5 Ağustos 1925 Türkiye).

Ağustos 1925 Kayseri’de tayyare ve motor fabrikası kurulması için Junkers Firması’yla antlaşma imzalandı (15 Ağustos 1925).

Ağustos 1925 Mustafa Kemal Paşa’nın İnebolu ve Kastamonu Türk Ocağı’nı ziyareti (27-28 Ağustos 1925 Türkiye).

Eylül 1925 Tekke ve Zâviyeler’in kaldırılışı (2 Eylül 1925 Türkiye).

Kasım 1925 İran’da Şah Rıza Pehlevi, Kaçar Hanedanı’na son verdi (1 Kasım 1925).

Kasım 1925 Ankara Hukuk Mektebi’nin açılması (5 Kasım 1925 Türkiye).

Kasım 1925 Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması, bunlarla ilgili isim ve lakabların kullanılmasının yasaklanması ile ilgili 677 sayılı Kanun kabul edildi (25 Kasım 1925 Türkiye).

Kasım 1925 Şapka İnkılâbı: 2431 sayılı Kararnâme ile Memurların Şapka giymesi mecburî kılındı. 2. 9. 1925 tarih ve 2413 sayılı Heyet-i Vekile Kararına istinaden, 25. 11. 1925 Sayılı Kanun kabul edilerek, bütün memur ve mebususlara şapka giyme mecburiyeti getirilmiştir. Gazi'nin Turan Kıyafeti hakkında da konuştuğu 27. 8. 1925 tarihli İnebolu Türk Ocağı ziyareti ve 30. 8. 1925 Kastamonu ziyareti ve konuşması, Kasım-Aralık 1925 tarihlerinde Şapka İnkılâbı'na tepkiler.

Kasım 1925 Tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapatılmasına ve türbedarlar ile bazı unvanların men ve ilgasına dair kanun yürürlüğe girdi (30 Kasım 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Türk-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması ve bağlı üç protokol Paris'te imzalandı (17 Aralık 1925). (SSCB bu antlaşmayı 7 Kasım 1945'te bozdu.)

Aralık 1925 Resmi alımlarda yerli malı kumaşların kullanılmasına dair 688 Sayılı Kanun'un kabulü (9 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 669 sayılı Kanunla Danıştay kuruldu, yine aynı kanunla, 6. 3. 1919 Osmanlı Kararnâmesiyle kaldırılan Donanma Cemiyeti, sahip olduğu bütün haklarıyla Türk Hava Kurumu'na aktarıldı (12 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Milletler Cemiyeti Bürüksel Hattını Türk-Irak Sınırı kabul ederek Musul Türkiye'den koparıldı (16 Aralık 1925).

Aralık 1925 Türkiye-Rusya Muhâdenet Mu'âhedenâmesi (17 Aralık 1925).

Aralık 1925 Milletlerarası Takvim [Milâdî] ve Saatin Kabulü (Hicrî ve Rûmî Takvîm'in Kaldırılışı) (26 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Yüksek Askerî Şura ilk toplantısını yaptı (28 Aralık 1925 Türkiye).

1925-1926 Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nde 1925-26 yıllarında itibaren latin harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu uzun sürmemiş Türkiye'nin de latin alfabesine geçmesini bir tehlike olarak değerlendiren Sovyet yönetimi diğer Türk yurtlarında olduğu gibi 1940'lardan sonra yeniden Kiril Alfabesini zorla kabul ettirmiştir.

1925-1979 İran'da Pehlevi Hanedanı dönemi.

1925-1979 İran'ın Türkleri asimile politikası: Pehleviler döneminde İran'daki Türklere (Azeri Türkleri, Karapapaklar, Kaşkaylar, Türkmenler, Hamseler, Kara papalılar, Geymikler, Şahsevenler, Karadağlılar, Şatrunlular, Delikanlılar, Beybağlılar, Bocağcılatlar, Halaçlar, Karaylar, Timurtaşlar ve Avşarlar) zorla Farsça öğretilmek istenmiş ve Azerbaycan Türkçesi yasaklanmıştır.

1926

1926 Baku Türkologlar Kongresi topandı: Kongrede Volga bölgesinden Türk akademisyenler bir Türk Dili Federasyonu'nun oluşturulmasını talep ettiler. Yine Sovyet Sosyalist Cumhûriyetleri Birliği dahilindeki bütün Türk dillerinin Latin alfabesini benimsemesi teklif edildi. Açıkçası bu, 'Biz Türkler kendimizi birbirimizden ayırt/izole edemeyiz' anlamına geliyordu. Kongrenin önemli yanı bu talebin Türkiye'den katılan akademisyenlerin huzurunda ifade edilmesiydi. Bir süre bu türden bir açıklama açık olarak başka yerlerde görülmedi. Belki de bu 1927 yılından itibaren yetkililerin daha sıkı önlemler almasının sonucuydu.

1926 John Logie Baird ilk televizyon görüntüsünü başarıyla iletti.

Ocak 1926 Tedavülde bulunan Osmanlı banknotlarının yerine yeni banknot çıkarılmasına ilişkin kanun kabul edildi (12 Ocak 1926 Türkiye).

Şubat 1926 Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (1 Şubat 1926).

Şubat 1926 Siirt mebusu Mahmut (Soydan) Bey tarafından İstanbul'da Milliyet gazetesinin çıkarılmaya başlanması (11 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 743 sayılı Medenî Kânûn kabul edildi (17 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 765 sayılı Ceza Kânûnu kabul edildi (17 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 Türkiye ile Amerika arasında geçici ticaret antlaşması imzalandı (18 Şubat 1926).

Mart 1926 Yeni 'Türk Ceza Kanunu' yürürlüğe girdi (1 Mart 1926).

Mart 1926 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ticaret antlaşması imzalandı (11 Mart 1926).

Mart 1926 788 sayılı Memurîn Kânûnu'nun Kabûlü (15-18 Mart 1926 Türkiye).

Mart 1926 Maarif Kanunları: 832 sayılı Masarif Vekâleti Teşkilâtı Kanunu, 819 ve 843 sayılı kanunlarla da il bütçelerinin, öğretmen okullarının açılmasına yardım yapmasına ilişkin kanunlar kabul edildi. Yine 822 sayılı kanunkla da gündüzlü öğrencilerden ücret alınmasından vazgeçildi. 823 sayılı kanun Okul Kitapları ile ilgili. 842 ise ilkokul öğretmenleri ile ilgili kanundur. Memurîn Kânûnu'nun Kabûlü (20-22 Mart 1926 Türkiye).

Mart 1926 Türkiye ile Almanya arasında geçici ticaret antlaşması imzalandı (25 Mart 1926).

Nisan 1926 Türkiye karasularında deniz nakliyatı, yolcu taşımacılığı ve her türlü liman hizmetlerinin Türk bandıralı gemiler tarafından yapılmasına ilişkin kanun kabul edildi. Yabancılara verilen imtiyazlar iptal edildi. Kabotaj Kanunu'nun 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe gireceği açıklandı (19 Nisan 1926).

Nisan 1926 Türkiye-İran Emniyet ve Muhâdenet Mu’âhedenâmesi (22 Nisan 1926).

Mayıs 1926 Ankara’da otomatik telefon şebekesi kurulmasına ilişkin kanun kabul edildi (29 Mayıs 1926 Türkiye).

Mayıs 1926 Türkiye-Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Mu’âhedesi (30 Mayıs 1926).

Haziran 1926 Türkiye-İngiltere ve Irak Hudut ve İyi Komşuluk Mu’âhedenâmesi (Ankara Antlaşması) imzalandı. Türkiye, Musul vilayetinin tamamının Irak’a bağlanmasını kabul etti (5 Haziran 1926).

Haziran 1926 İzmir Suikasti: İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa’dan İsmet Paşa’ya suikast haberi veren telgraf geldi. İkinci bir telgraf suikastçı Ziya Hurşit’in silah ve bombalarla yakalandığı haberi idi (17/18 Haziran 1926 Türkiye).

Haziran 1926 Yeni Ticaret Kanunu kabul edildi (28 Haziran 1926 Türkiye).

Temmuz 1926 Kabotaj Kanunu yürürlüğe girdi. Bu tarih, daha sonra bayram olarak kutlanmaya başladı (1 Temmuz 1926 Türkiye).

Temmuz 1926 Türk Ceza Kanunu yürürlüğe girdi (1 Temmuz 1926).

Ekim 1926 İtalya’da Mussolini liderliğindeki faşist parti devlet partisi olduğunu açıkladı, her türlü muhalefet yasaklandı (7 Ekim 1926).

Ekim 1926 Bazı illerin isimleri değiştirilmiştir. Bunlar: Ertuğrul: Bilecik, İçel: Silifke, Bozok: Yozgat, Canik: Samsun, Hamitabat: Isparta, Saruhan: Manisa, Karahisar-ı Şarkî: Şebinkarahisar, Karasi: Balıkesir, Kocaeli: İzmit, Menteşe: Muğla olarak değiştirilmiştir (24 Ekim 1926 Türkiye).

Kasım 1926-Nisan 1938 Prométhéan League/Prométhé Ligi tarafından Paris’te “Prométhée: Organe de Défense Nationale des Peuples du Caucase

et de l’Ukraine” adlı dergi yayımlandı. Daha sonra başlık künyesine Türkistan’ın da eklenmesinden sonra dergi, “Prométhée: Organe de Défense Nationale des Peuples Opprimés de l’U.R.S.S.” adını aldı. Resul-Zade, Mirza-Bala vb. gibi birçok Türkçü de bu mecmuada yazı yazdı (Kasım 1926-Nisan 1938).

Aralık 1926 Japon imparotorluğuna Hirohito geçti (25 Aralık 1926v).

1927

1927 Amerika Birleşik Devletleri ile yeniden siyasal ilişkilerin kurulması için notalar alınıp verildi.

1927 Stalin, “Trotsky-Zinoviev” muhalefetini temizledi.

1927 Türk Dil ve Türk Tarih Encümenleri’nin teşkili (Türkiye).

1927 Genel Af ve Nazım Hikmet. Genel aftan yararlanan Nazım Hikmet, ikinci defa Rusya’dan döndü ve Zekeriya Sertel’in Resimli Ay mecmuasına girerek, sol çevreleri etrafına taopladı. Akabinde “Putları Kırıyoruz” kampanyasıyla bütün şöhretlere saldırmaya başladı (Türkiye).

1927 1927 ortalarında, 1097 sayılı Kanun’la Doğu’dan Batı illerine mecburi göç ve iskan yapıldı. Daha sonra 1197 sayılı diğer bir kanunla da bu kaldırıldı (Türkiye).

Mart 1927 Takrir-i Sükun Kanunu’nun 2. maddesini değiştiren ve kanunu iki yıl daha uzatan kanun TBMM’de kabul edildi (2 Mart 1927 Türkiye).

Nisan 1927 Türk Ocakları Merkez Hey’eti Binası’nın temel atma merasimi (Nisan 1927 Türkiye).

Ekim 1927 II. T.B.M.Meclisi’nin Sona ermesi (1 Ekim 1927 Türkiye).

Ekim 1927 CHF’nın İlk Büyük Kongresi’nin yapılması ve Genel Başkanlığa tekrar Mustafa Kemal Paşanın seçilmesi (15 Ekim 1927 Türkiye).

Ekim 1927 TBMM'de Büyük Atatürk tarafından NUTUK'un Okunması (15-20 Ekim1927 Türkiye).

Kasım 1927 TBMM'nin Üçüncü Dönemi açıldı. Gazi Mustafa Kemal ikinci kez Cumhurbaşkanı seçildi (1 Kasım 1927).

1927-28 Komünistler tarafından, Kazak Alaş Orda Partisinin tasfiyesi ve cumhuriyet hükûmetinde Kazakların yerine Rusların yerleştirilmesi.

1928

1928 Amsterdam Olimpiyatları başladı. (İlk dördüncülüğümüzün alınması. Tayyar Yalaz)

1928 Sovyet anti İslâm kampanyası başlatıldı ve bu İslâm mahkemeleri ile vakıfların kapatılması neticesini doğurdu.

1928 Yavuz-Havuz Meselesi: Yavuz Kravüzörü. Bahriye Vekili Topçu İhsan (Eryavuz) Bey. Ali Cenânî ve yiyecek ve un ihtiyâcı olayı (Türkiye).

Şubat 1928 İç çamaşırı kullanılması da, Yerli Malı Kullanma Mecburiyeti hakkındaki Kanun kapsamına alındı (9 Şubat 1928 Türkiye).

Nisan 1928 İsmet ve 120 arkadaşınca Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 2, 16, 26 ve 38. maddelerinde değişiklik öngören ve Laik düzenlemeleri içeren kanun teklifi, Meclis başkanlığına verildi, başkanlık da bunu Anayasa Komisyonu'na gönderdi (4 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan 1928 Meclis Genel Kurulu'na gelen Anayasa Tadili ile ilgili kanun 1222 sayılı Kanun olarak kabul edildi. Kullanılan oy: 264, Kabul: 266. Anayasa'da laik esaslı değişiklikler. 1924 tarihli T.C. Teşkîlât-ı Esâsiye Kânûnu [Anayasası]'nun 2. Maddesinin "Türkiye Devleti'nin dini 'Dîn-i İslâm'dır" fıkrası ile 26. maddedeki "Ahkâm-ı Şer'iye'nin Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini" belirten cümle kaldırılmıştır. Ayrıca mebusların ve Reis-i Cumhûrun yaptıkları yeminler de değiştirilerek 'Namus Üzerine Ant' içilmesi şekli kabul edilmiştir (10 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan 1928 Yargıtay Kuruluş Kanunu kabul edildi (14 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan-Mayıs 1928 Türk Ocakları 5. Kurultayı yapıldı (23 Nisan-5 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 "Türkiye'de gençlik teşkîlâtları kurmak hakkının Türk vatandaşlarına ait olduğu hakkında Kanun"un TBMM'de kabulü (12 Mayıs 1928).

Mayıs 1928 Afgan Kralı ve eşinin İstanbul'a gelişi ve gece Ankara'ya hareketi. 20'sinde Ankaraya varmışlar, 27'sinde İstanbul'a tekrar dönmüşler ve 1. 6. 1928 tarihinde de İzmir Vapuru ile Batum'a gitmişlerdir (19 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Mu'âhedenâmesi (22 Mayıs 1928). (TBMM'de onaylanması: 29 Kasım 1928).

Mayıs 1928 Tekke ve Zaviyeler'in kapatılması (23 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 "Türk Vatandaşlığı Kanunu"nun kabulü (23 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 Uluslararası Rakamların Kabulü ve Kullanılmasına dair Erzincan mebusu Saffet, İzmit mebusu Reşit Saffet, Çorum mebusu Mustafa ve Balıkesir mebusu Sadık Beyler'in ortaklaşa verdikleri teklif, Maliye ve Eğitim komisyonlarınca kabul edilerek 20 Mayıs 1928'de Meclis'de görüşülmeye başlanmıştır. Neticede Beynelmilel erkâmı yani Latin rakamlarını Türk sayı şekilleri haline getiren 1288 sayılı Beynelmilel Erkâmın Kabulü Kânûnu 24 Msyıs 1928 tarihinde kabul edilmiştir. (1 Haziran 1929'da yürürlüğe girmiştir. Türkiye).

Mayıs 1928 "Millet Mektepleri açılması hakkında" Heyet-i Vekile kararı (28 Mayıs 1928 Türkiye).

29 Mayıs 1928 Sovyet Sosyalist Tatar Cumhuriyeti'ni Muhtar Sovyet Sosyalist Tatar Cumhuriyeti şeklinde bir alt idari yapıya büründürdüler (29 Mayıs 1928).

Haziran 1928 Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Protokolü (15 Haziran 1928).

Ağustos 1928 Osmanlıca'daki yabancı kelimeler için yeni harf işaret arayanlar ile, bunlara gerek olmadığı görüşünde olanlar tartışma içinde idi. M. K. Paşa Türkçecilerden yana tavır takındı. Mezkur tarihte "Dolma Bağça"dan İsmet'e yazdığı mektupta ilk kez yeni harflaeri kullanarak "Yeni alfabemizin kesin şeklini belirtmekte, burada bulunan Komisyon üyesi ile anlaştık. Benim değiştirdiğim noktaları iyi karşıladılar" dedi (4/5 Ağustos 1928).

Ağustos 1928 M.K. Paşa'nın Sarayburnu Park Gazinosu'ndaki Konuşması ve yeni harflerle yazılmış kağıdı Falih Rıfkı Atay'a okutması. Oradan Büyükada Yat Kulübü (sonra Anadolu Kulübü)'ne giden Mustafa Kemal, Sarayburnu'ndaki konuşmayı burada yapamayacağını dile getirmiştir (8/9 Ağustos 1928 Türkiye).

Ağustos 1928 Kellog Mîsâkı ve Paktı imzalandı (27 Ağustos 1928).

Eylül 1928 Mustafa Kemal'in İstanbuldan hareketle Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri gezisi ve Ankara'ya dönüşü. Dönüşünde Başvekâlete yeni harflerin tatbikatını kolaylaştırmak için tesbit ettiği bazı esasları bildiren 21. 9. 1928 tarihli yazısı (14/21 Eylül 1928 Türkiye).

Eylül 1928 ABD Milliyetçi Çin hükümetinin varlığını tanıdı (27 Eylül 1928).

Ekim 1928 Sovyetler Birliği'nde ilk 5 yıllık kalkınma planı uygulamaya koyuldu (1 Ekim 1928).

Kasım 1928 Latin Alfabesi'ne dayalı Yeni Türk Alfabesi'nin Kabulü (Harf İnkılâbı): Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nin III.

Devre II. İçtimâı'nı açış konuşması. 1353 sayılı "Yeni Türk Harfleri'nin kabul ve tatbiki hakkında Kanun"un TBMM'de kabulü (1 Kasım 1928). (yürürlüğe girişi 3 Kasım 1928).

Kasım 1928 Mustafa Kemal Paşa'nın Millet Mektepleri'nin genel başkanlığını ve Başöğretmenliği kabul etmeleri (8 Kasım 1928 Türkiye).

Kasım 1928 7284 sayılı Kararnâme ile "Millet Mektepleri Talimatnâmesi"nin Vekiller Heyeti'nce tasvip ve kabul olunması (11 Kasım 1928 Türkiye) (Yönetmeliğin yayım tarihi: 24 Kasım 1928, MM Yönetmeliğinin bir senelik tecrübeye göre değiştirilen yeni şeklinin Vekiller Heyeti'nce kabulü: 22 Eylül 1929).

Kasım? 1928 İngilizce Heceyi Sadeleştirme Cemiyeti Glasgow Şubesi'nden gelen tebrik telgrafına Mustafa Kemal'in verdiği cevab (Kasım? 1928 Türkiye).

1928-30 Sovyet Orta Asyası'nda Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlandı.

1928-33 Sovyet Orta Asya halkının zorla kollektivizasyonu.

1929

1929 Hubble, gökadaların birbirlerinden uzaklaştığını gösterdi. Bu da "Big Bang/Büyük Patlama Kuramına" temel oluşturdu.

1929 Resimli Ay'ın "Putları Kırıyoruz" kampanyası (Türkiye).

1929 Sofya'da Balkan Türkleri Millî Kongresi yapıldı.

Ocak 1929 Yeni Harfler ve bu harflerle yazıyı öğretmek üzere "Millet Mektepleri"nin açılması: "1 Kasım 1928 tarihli Türk Harfleri'nin kabul ve tatbiki hakkındaki Kanun" gereğince Arap harfleriyle kitap basımını yasaklayan maddenin yürürlüğe girmesi. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in Ankara'da ölümü (1 Ocak 1929 Türkiye).

Mart 1929 Takrir-i Sükun Kanunu kaldırıldı (4 Mart 1929 Türkiye).

Ağustos 1929 İran'da Türk Katliamı (Ağustos 1929).

Eylül 1929 Maarif Vekilliği'nin emriyle Okullardan Arapça ve Farsça Derslerinin kaldırılması (1 Eylül 1929 Türkiye).

Ekim 1929 Tacik Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (15 Ekim 1929).

Ekim 1929 New York borsası iflas etti (24 Ekim 1929).

Kasım 1929 M. K. Paşa'nın TBMM'nin III. Dönem III. Toplanma yılını açış konuşması (1 Kasım 1929 Türkiye).

Kasım 1929 Gazi'nin Ankara'da yapılmakta olan Türk Ocağı Merkez Binası'nda incelemelerde bulunmak üzere teşrifi (24 Kasım 1929 Türkiye).

Aralık 1929 Türk-Sovyet Protokolü (17 Aralık 1929).

Aralık 1929 Irak Elçisi Rauf Bey'in Çankaya'da itimatnâmesini takdim merasimi ve elçinin söylevine M.K. Paşa'nın cevâbî konuşması (28 Aralık 1929 Türkiye).

1930

1930 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (Ulusal Ekonomi ve Araştırma Kurumu) kuruldu.

1930 Türkistan-Sibirya Demiryolu hattı tamamlandı.

1930 1680 Türk öğretmen Yugoslavya'da işten uzaklaştırıldı.

1930 18. yy'danberi Rus işgali altında yaşayan Hakaslar, Hakasya'da Özerk bölge statüsüne kavuştular. Güney Doğu Sibirya'da bulunan bu bölge, Rusya'nın Krasnoyarks vilayetine bağlıdır. Hakaslar Türk boyu olup Güney Doğu Sibirya'da yaşamaktadırlar. Hakasların iki bin yılı aşan tarihleri onların bir Kırgız grubu olduğunu göstermektedir. Tanrı Dağı Kırgızlarının dünyaca ünlü büyük destanları Manas da bu tarihi olaydan bahsetmektedir. Manas Destanı'nda anlatıldığına göre Tanrı Dağı Kırgızları Yenisey bölgesinden bugünki vatanlarına iki Kırgız Han'ı önderliğinde göç etmişlerdir. 19. yüzyıl Çin kaynakları Kırgızlardan "Heges" veya "KieKiaSe" adıyla bahsetmektedir. Sonraki yıllarda Tanrı

Dağı Kırgız boylarının Müslümanlaşması ve yaşanılan bölgeler arasındaki mesafenin uzak olması nedeniyle Yenisey Kırgızları'nın ayrı bir kimlik benimsemesi ve Hakas adını kabullenmeleri sonucunu doğurmuştur.

Şubat 1930 Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kabul edildi (20 Şubat 1930).

Mart 1930 Hindistan'ın efsanevi lideri Gandhi, tuz yürüyüşüne başladı. binlerce Hintliyle 24 günde 350 klometrelik yürüdü (12 Mart 1930).

Nisan 1930 Kadınlara Belediye Seçimlerine Girme Hakkı verildi (3 Nisan 1930 Türkiye).

Nisan 1930 Türk Ocakları Merkez Binası'nın açılışı (23 Nisan 1930 Türkiye).

Nisan 1930 Ankara'da Türk Ocakları VI. Kurultayı'nın Toplanması. Mustafa Kemal'in görüşmeleri izlemesi. (24-28 Nisan 1930 Türkiye). Kurultay 28 Nisan 1930 günü sona ermiştir.

Haziran 1930 T.C Merkez Bankası Kuruluş Kanunu kabul edildi. Yasa ile banknot çıkarma hakkı Maliye Bakanlığından alınarak Merkez Bankası'na verildi (11 Haziran 1930 Türkiye).

Haziran 1930 Türk Tarihi Tetkik Hey'eti'nin Ankarada ilk içtimâını yapması ve Heyet Başkanlığına Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey'in seçilmesi (4 Haziran 1930 Türkiye).

Haziran 1930 Ahâlî Mübâdelesine Mütedâir Türkiye-Yunanistan Mukâvelenâmesi (10 Haziran 1930).

Haziran 1930 Büyük Britanya-Irak Muâhedesi imzalandı (30 Hairan 1930).

Ağustos 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Başkanlığa Fethi Okyar geçti (12 Ağustos 1930 Türkiye).

Eylül 1930 İmam Hatip Okullarının tamamen kapatılması ve Orta Öğretimden Din Derslerinin kaldırılması (1 Eylül 1930 Türkiye).

Eylül 1930 M.K. Paşa’nın, Sadri Maksudi (Arsal) Bey’in “Türk Dili İçin” adlı kitabına yazdıkları: “… Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk Milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır” (2 Eylül 1930 Türkiye).

Eylül 1930 Ahali Cumhuriyet Fırkası, Adana’da kuruldu (26 Eylül 1930 Türkiye).

Ekim 1930 Türkiye-Yunanistan Dostluk, Bîtaraflık, Uzlaşma ve Hakem Mu’âhedesi (30 Ekim 1930).

Kasım 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması, Fırka kurucuları tarafından feshedildi (17/18 Kasım/Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Türk Ocakları’na karşı iftira kampanyası (Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1931 Başbakan İsmet İnönü İle Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın Yunanistan’ı ziyaretleri sırasında, 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması yürürlüğe konuldu (5 Aralık 1931).

Aralık 1930 Adana’da kurulan “Ahali Cumhuriyet Fırkası” hükümet tarafından feshedildi (21 Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Menemen Olayı (23 Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Amele ve İşçi Partisi, Edirne’de kuruldu (29 Aralık 1930 Türkiye).

1931

1931 Gölbaşı-Malatya Demiryolu işletmeye açıldı.

1931 Rumların Enosis isyanı başladı. Rumlar İngiliz valisinin konağını yaktı. Kıbrıs Türk cemaati Enosis’e karşı olduğunu açıkladı.

1931 Sovyetler, Basmacı önderi İbrahim Bey’i yakaladılar.

1931 Müslümanlar, Doğu Türkistan Kumul (Hami)’da isyan ettiler.

Mart 1931 TBMM’nin yeniden milletvekilli seçimi kararı (5 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 “Türk Çocuklarının ilk tahsillerini Türk mekteplerinde yapmaları hakkındaki kanun”un TBMM’de kabulü (Yayın tarihi: 29. 3. 1931) (23 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 Mustafa Kemal Paşa’nın Türk Ocakları’nı Cumhuriyet Halk Fırkası ile birleştirme kararı hakkındaki demeci: “… Kuruluş tarihindenberi ilmî sahada halkçılık ve milliyetçilik neşir ve tamîme sadakat ve imanla çalışan ve bu yolda memnûniyeti mûcib hizmetleri geçmiş olan Türk Ocakları’nın, aynı esasları siyâsî ve tatbîkî sahada tahakkuk ettiren Fırkamla bütün mânasıyla yekvücut olarak çalışmalarını münasip gördüm. Bu kararım ise, millî müessese hakkında duyduğum itimat ve emniyet’in ifadesidir.” (24 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 Türkiye’de uluslararası Uzunluk ve Ağırlık ölçülerin kullanılmasını öngören kanun kabul edildi (26 Mart 1931 Türkiye).

Nisan 1931 Ankara’da son defa olarak “Türk Ocakları Fevkalâde Kurultayı”nın toplanması ve Türk Ocakları’nın lağvının kabul ve tasdik edilmesi. Bu kararla Türk Ocakları’nın sahip olduğu bütün haklar C.H.F.’na devredilmiştir (10 Nisan 1931 Türkiye).

Nisan 1931 Mustafa Kemal Paşa’nın direktifiyle “Türk Tarihi Tetkîk Cemiyeti”nin kuruluşu (12 Nisan 1931 Türkiye). (M. Gologlu 15’inde kurulduğunu söylüyor.) Daha sonra ise Türk Tarih Kurumu adını alacaktır.

Mayıs 1931 TBMM IV. Olağanüstü Toplantılarının başlaması. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa 3. defa Cumhûrbaşkanlığına seçilmiştir. Olağanüstü toplantılar 25. 7. 1931’e kadar sürmüş, 1 Kasım 1931’de de I. Toplanma Yılı açılmıştır (4 Mayıs 1931 Türkiye).

Mayıs 1931 Cumhûriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kurultayı toplandı (10-18 Mayıs 1931 Türkiye).

15 Mayıs 1931-25 Eylül 1932 Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul’da “Atsız Mecmua”‘yı yayımladı (15 Mayıs 1931-25 Eylül 1932).

Mayıs 1931 Hamdullah Suphi Bey'in Bükreş Elçiliği'ne tayini (20 Mayıs 1931 Türkiye).

Temmuz 1931 Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti toplantısına başkanlık etmesi (19 Temmuz 1931 Türkiye).

Temmuz 1931 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1881 Sayılı Yeni Basın Kanunu'nun kabulü (25 Temmuz 1931 Türkiye).

Ekim 1931 İkinci Balkan Konferansı'nın İstanbul'da açılışı (20 Ekim 1931 Türkiye).

Ekim 1931 Balkan Konferansı'na katılan delegelerin son birleşim için Ankara'ya gelişi (25 Ekim 1931 Türkiye) (Ertesi günkü son birleşim'de Mustafa Kemal delegelere hitâben Fransızca bir konuşma yapmıştır).

Ekim 1931 Türk-Sovyet Protokolü (30 Ekim 1931).

Kasım 1931 Japonlar, Mançurya'yı işgal etti (18 Kasım 1931).

Aralık 1931 Türk Ocağı'nda Türk Matbaacılığının 200. Yılı kutlamaları (31 Aralık 1931 Türkiye).

1931-1944 Hamdullah Suphi Tanrıöver'in T.C. Bükreş Büyükelçisi olduğu dönemde (1931-1944) Gagavuzlar Türkiye'nin gündemine gelmiştir. Bu dönemde Gagavuz Yeri'nde Türkçe kursları açılmış ve Türkçe kitaplar gönderilmiştir. Öte yandan bazı Gagavuzlar seçilerek Türkiye'de yüksek öğrenim görmeleri sağlanmıştır.

1932

1932 Yugoslavya'da tedrisat tamamen Sırpça yapılmaya başlandı.

1932 Irak, İngiltere'den bağımsızlığını elde etti (örtülü bağımlılık dönemi başladı).

Ocak 1932 Türkiye-İran Uzlaşma, Adlî Tes. ve Huk. Mu'âhedesi (23 Ocak 1932).

Şubat 1932 "Halk Evleri"nin Açılışı. Ankara Halkevi de dahil ilk gün 14 vilayet merkezinde, ikinci olarak da 24 Haziran 1932'de ise 20

merkezde daha açılmış, tedrîcen bunları diğer birçok vilayet ve kasabalarda açılanlar izlemiştir (19 Şubat 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Ankara Halkevi Konferans Salonu'nda "Birinci Türk Tarih Kongresi"nin M.K. Paşa'nın huzurlarında toplanması (2-11 Temmuz 19 Türkiye).

Temmuz 1932 Türkiye ile Fransa arasında Antakya'da askeri antlaşma imzalandı. Antlaşma uyarınca Türk askeri birlikleri 5 Temmuz'da Hatay'a girdi (3 Temmuz 1932).

Temmûz 1932 M.K. Paşa'nın direktifiyle "Türk Dili Tetkîk Cemiyeti"nin Kuruluşu (12 Temmûz 1932 Türkiye). (III. Türk Dil Kurultayı'nın 31 Ağustos 1936 günkü birleşiminde kabul edilen tüzük değişikliği ile kurumun adı "Türk Dil Kurumu" olarak değiştirilmiştir).

Temmuz 1932 Ezanın Türkçe Okunması (18 Temmuz 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Milletler Cemiyeti'ne Giriş (18 Temmuz 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Halkevlerine üye olma şartlarına dair 19. 7. 1932 tarih ve 13178 sayılı Kararnâme (19 Temmuz 1932 Türkiye).

Eylül 1932 Birinci Türk Dil Kurultayı başladı ve bu gün Dil Bayramı olarak kabul edildi (26 Eylül 1932 Türkiye).

Ekim 1932 İngilizlerden bağımsızlığını kazanan Irak, Milletler Cemiyeti'ne katıldı (3 Ekim 1932).

Kasım 1932 Türkiye-İran Dostluk Mu'âhedenâmesi (5 Kasım 1932).

Aralık 1932 "Kadro Dergisi", Şevket Süreyya ve arkadaşları tarafından yayınlanmaya başlandı (1 Aralık 1932).

1933

1933 Bulgaristan'da Belgrad Türk Mezarlığı yakıldı.

1933 İki Alman bilim adamı Max Kroll ve Ernst Ruska elektron mikroskobunu yaptı.

1933- 16 Temmuz 1934 Hüseyin Nihal Atsız, “Orhun, Aylık Türkçü Mecmua”‘u yayımladı (1933-16 Temmuz 1934).

Şubat 1933 İstanbul’da -Evkâf Müdîriyeti’nin tebliği ile- bütün camilerde Ezân ve Kâmet’in Türkçe okunmaya başlaması (7 Şubat 1933 Türkiye).

Mart 1933 Tevfik İleri’nin İstanbul Halkevi’ndeki konuşması (3 Mart 1933 Türkiye).

Mart 1933 Millî Türk Talebe Birliği kuruldu (10 Mart 1933 Türkiye).

Nisan 1933 Razgrad Olayı ve 20. 4. 1933 Türk gençlerinin nümâyişi (16 Nisan 1933).

Nisan 1933 Osmanlı Duyun-u Umumiye (genel dış borçlar) İdaresi arasında imzalanan antlaşma ile Osmanlı dönemi borçlarının tasfiyesine başlandı (22 Nisan 1933).

Nisan 1933 Cuma Turan Maarif ve Yardım Cemiyeti Reisi Muharrem Feyzi Bey tarafından “Hariçteki Türk Gazeteciliği’nin Tarihi” hakkında bir konferans verilmiştir. Bu konferansta Kırım, Kazan, Azerbaycan, Türkistan ve diğer bütün Türk-İslâm ülkelerinde gazetecilik neşriyatının tarihinden bahsedilmiştir (28 Nisan 1933 Cuma Türkiye).

Mayıs 1933 İstanbul Dârülfünûnunun Kapatılması ve Yerine İstanbul Üniversitesi’nin Kurulmasını getiren Kanunun Kabulü (İlâhiyât Fakültesi’nin yerine de İslâm Tedkîkleri Enstitüsü kurulmuştur) (31 Mayıs 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Sümerbank’ın kurulmasına ilişkin kanun TBMM’de kabul edildi (3 Haziran 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Tedavüldeki madeni Osmanlı paralarının toplatılması ve bunların yerine yeni madeni paralar basılmasını öngören kanun kabul edildi (7 Haziran 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu kabul edildi (8 Haziran 1933 Türkiye).

Temmuz 1933 Tecâvüzün Tarifi Mukâvelenâmesi (Londra) (3-4 Temmuz 1933 Türkiye).

Ağustos 1933 İstanbul Üniversitesi'nin Kurulması (1 Ağustos 1933 Türkiye).

Eylül 1933 Türkiye-Yunanistan Samîmî Anlaşma Mîsâkı (14 Eylül 1933).

Ekim 1933 Hitler, Berlin'deki Nazi toplantısında Silahsızlanma Konferansı'na katılmayacağını ve Milletler Cemiyeti'nden ayrılacağını açıkladı (14 Ekim 1933).

Ekim 1933 Türkiye-Romanya Krallığı Dostluk, Adem-i Tecâvüz, Hakem ve Uzlaşma Mu'âhedesi (17 Ekim 1933).

Kasım 1933 Kaşgar'da, Doğu Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyeti kuruldu (Kasım 1933).

Kasım 1933 Türkiye-Yugoslavya Krallığı Dostluk, Adem-i Tecâvüz, Adlî Tesviye, Hukuk ve Uzlaşma Mu'âhedesi (27 Kasım 1933).

Aralık 1933 Vali Sheng Shih-ts'ai idaresinde, Doğu Türkistan'da Sovyet kontrolünün başlaması (Aralık 1933).

1933-1937 Kaşgar'da Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti kuruldu. Bu Cumhuriyetin ömrü 1937'de sona erdi.

1934

1934 Mihail Çakır, Gagavuz Türkçesiyle Besarabyalı Gagavuzların İstoryası adlı kitabını bastırdı. Bu kitap bir Gagavuz tarafından yazılan ilk Gagavuz tarihidir.

1934 Kadro dergisi kapatıldı (Türkiye).

1934 Bulgar İhtilâli gerçekleşti.

1934 Hamdullah Suphi, Romanya’da Mecidiye Seminarını ziyaret etti, Fes’in kaldırılmasını istedi, Gagauz bölgesinde Türkçe okullar açtırdı.

Ocak 1934 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında kredi antlaşması imzalandı (21 Ocak 1934).

Şubat 1934 Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı imzalandı (9 Şubat 1934).

Mayıs 1934 Bulgaristan’da Öğretmenler Birliği ve Turan Cemiyeti kapatıldı (19 Mayıs 1934).

Haziran 1934 Soyadı Kanunu kabul edildi (21 Haziran 1934 Türkiye).

Temmuz 1934 Doğu Türkistan Türk-İslâm Cumhûriyeti, Çinli Müslümanlar olan Dungan kuvvetlerince yıkıldı (Temmuz 1934).

Ağustos 1934 Hitler, Almanya’nın mutlak lideri oldu (2 Ağustos 1934).

Eylül 1934 Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti’ne girdi (18 Eylül 1934).

Ekim 1934 Yugoslavya Kralı Alexander ile Fransız Dışişleri Bakanı Louis Barthou, Marsilya’da bir Hırvat milliyetçi tarafından öldürüldü (9 Ekim 1934).

Ekim 1934 General Çan Kay-Şek tarafından yenilgiye uğratılan Çin komünistleri, Mao’nun etrafında toplanmaya başladı (21 Ekim 1934).

Kasım 1934 Mustafa Kemal’e ATATÜRK soyadının verilmesi (24 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Ayasofya Camii’nin müze olması, Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edildi (24 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Efendi, Bey ve Paşa gibi unvan ve lakâpların kaldırıldığına dair kanun kabul edildi (26 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Milli Mücadelenin yayın organı olan “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi, “Ulus” adıyla çıkmaya başladı (28 Kasım 1934).

Aralık 1934 Kıyafet Kanunu kabul edildi (3 Aralık 1934 Türkiye).

Aralık 1934 Hangi dine mensup olursa olsun, din adamlarının mabet ve ayinler dışındaki dini kisve taşımalarının yasaklanmasına dair kanun kabul edildi (3 Aralık 1934 Türkiye).

Aralık 1934 Türk kadınlarına milletvekili seçme ve seçilme hakkının verildiğine dair kanun kabul edildi (5 Aralık 1934 Türkiye).

1934-1939 Kurtuluş mecmuası 1934 Kasımı'ndan 1939 Temmuzu'na kadar aylık Türkçe olarak Berlin'de basıldı. Azerbaycan Müsavat Partisi'nin yayın organıydı. Hilal Münşi ve Mehmet Emin Resulzade tarafından yayınlandı.

1935

1935 İstanbul Ruhtım Şirketi Devletçe satın alındı.

1935 Yusuf Akçura/Akçuraoğlu Yusuf (1876-1935) öldü.

1935 Necib Asım (1861-1935) öldü. Léon Cahun'un Asya Tarihine Giriş'ini (Introduction a l'histoire de L'Asie) tercüme etmiş, ayrıca bir de Türk Tarihi yazmış olan Necib Asım Türkiye'de Türkçü düşüncenin gelişmesinde önemli bir yer sahibidir.

1935 Celal Sahir (1883-1935) öldü.

1935 Alman AEG şirketi, sesi kaydı için plastik manyetik teyp bandını geliştirdi.

1935 İlk Öğretimden Din Derslerinin (köy okulları dışında) kaldırılması (Türkiye).

Mayıs 1935 I. Türk Basın Kongresi toplandı (25 Mayıs 1935).

Mayıs 1935 Hafta tatili Cuma'dan Pazar'a alındı. Hafta tatili ve ulusal bayramlar hakkındaki kanun yürürlüğe girdi (27 Mayıs 1935 Türkiye).

Ekim 1935 Almanya Milletler Cemiyeti'nden ayrıldı ve II. Dünya Savaşına gidecek süreci başlattı (21 Ekim 1935).

Kasım 1935 Türk-Sovyet Ankara Protokolü imzalandı (7 Kasım 1935).

1935-1976 Çinli lider Mao Zedung’un Çin Komünist Partisi’ne liderlik ettiği dönem.

1936

1936 Türk İstiklâl Marşı’nın ve Safahât’ın yazarı millî şair, mütefekkir Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936) İstanbul’da öldü.

1936 Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti’ne bağlanması.

Ocak 1936 Soyadı Kanunu yürürlüğe girdi (2 Ocak 1936 Türkiye).

Ocak 1936 Ankara’da Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi kuruldu (9 Ocak 1936 Türkiye).

Haziran 1936 Sovyetler Birliği’nde aile ve evlilik hukukunu sınırlayıcı kanunlar yayınlandı (Haziran 1936).

Haziran 1936 Recep Peker CHP Sekreterliği’nden uzaklaştırıldı (14-15 Haziran 1936 Türkiye).

Temmuz 1936 Türkiye’nin İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki tüm haklarını tanıyan ve kabul eden Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin imzası (20 Temmuz 1936).

Ağustos 1936 Sovyetler Birliği’nde Zinov’ev, Kamenev ve diğer birçok üst düzey devlet adamı siyasi suç isnadıyla yargılandılar (Ağustos 1936).

Eylül 1936 Nikolai Ezhov, Genrikh Iagoda’nın yerine Sovyetler Birliği Gizli Polis Teşkilatı (NKVD/KGB) şefi oldu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nde tasviye hareketi, derinleşti/yoğunlaştı (Eylül 1936).

Ekim 1936 Sovyetler Birliği, İspanya İç Savaşı’nda, komünistleri/antifaşistleri desteklemeye başladı (Ekim 1936).

Ekim 1936 Son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa İstanbul’da öldü (7 Ekim 1936 Türkiye).

Kasım 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi resmen yürürlüğe girdi (9 Kasım 1936).

Aralık 1936 Sovyetler Birliği’nin yeni anayasası yürürlüğe girdi (Aralık 1936): Kazakistan ve Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti oldu. Transkafkas Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC adlarıyla ayrı devletlere bölündü.

Aralık 1936 Kazak Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (5 Aralık 1936).

Aralık 1936 Karakalpakistan, Özbekistan SSC’ne katıldı (Aralık 1936).

1936-1939 Yahudi göçünün ateşlemesiyle Arap isyanı gerçekleşti (1920-39 arasında toplam 300,000 Yahudi Filistin'e geldi). Peel komisyon raporu, Filistin'in Yahudi ve Arap devletleri şeklinde ikiye bölünmesi teklifinde bulundu (1937). Arap ve Yahudi Filistinliler, II. Dünya Savaşı'nda birlikte, Müttefiklerin yanında savaştılar.

1936-1941 Ruslar 1936-1941 yılları arasında Türklerin Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçmesini zorunlu kılarak, bunu onları Ruslaştırma politikalarının bir aleti olarak kullandılar.

1937

1937 Şark Demiryolları (Sirkeci-Edirne) satın alındı.

1937 Japonlar, Çin'e saldırdı, işgal etti.

1937 Müslümanlar Doğu Türkistan Kaşgar'da isyan edince, Sovyetler askerî müdahalede bulundular.

Ocak 1937 'Devletçilik' ilkesi, yapılan değişiklik sonucu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (Anayasa) 2. maddesinde yer aldı (5 Ocak 1937 Türkiye).

Şubat 937 Laiklik ilkesi Anayasa'ya kondu. (CHP'nin 6 umdesi Anayasda'nın 2. maddesinde) (5 Şubat 937 Türkiye).

Mayıs 1937 Sancak (Hatay) Hususunda Türkiye-Fransa Arasında bir seri Mu'âhede, Protokol ve Mektuplar (29 Mayıs 1937).

Temmuz 1937 Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında Saadâbâd Paktı imzalandı (8 Temmuz 1937).

Ekim 1937 İsmet'in yerine Celal Bayar Başbakan (25 Ekim 1937 Türkiye).

1937-1938 Stalin, Müslüman Komünist liderleri görevden uzaklaştırdı, temizledi/yoketti.

1938

1938 "Sadabat Paktı" TBMM'de onaylandı.

1938 Amerikalı Chester Carlson ilk fotokopi makinesini icat etti.

1938 Anayasa değişikliği ve Laiklik ilkesinin Anayasaya ilâvesi (Türkiye).

Ocak 1938 Sadabat Paktı, TBMM'de onaylandı (14 Ocak 1938).

Mart 1938 Özbek Komünist liderler Faizullâh Hocayev ve Akmal İkramov'un idamı (Mart 1938).

Mart 1938 Avusturya, Hitler Almanyası'na katıldı (13 Mart 1938).

Nisan 1938 Türkiye-Yunanistan Munzam Mu'âhedenâmesi imzalandı (27 Nisan 1938).

Mayıs 1938 Türkiye ile Almanya arasında kredi antlaşması imzalandı (8 Mayıs 1938).

Mayıs 1938 Türkiye ile İngiltere arasında kredi antlaşması imzalandı (27 Mayıs 1938).

Haziran 1938 Türkiye'nin şartları göz önüne alınarak Medeni Kanun'daki evlenme yaşı kadınlarda 15'e, erkeklerde 17'ye indirildi (15 Haziran 1938).

Temmuz 1938 Türkiye ve Fransa, Hatay'da eşit sayıda asker bulundurmaları konusunda Türk-Fransız Dostluk Mu'âhedesi, Müşterek Beyannâme ve Optonlara Mütedâir Protokol imzalandı Türk birlikleri 4 Temmuz'da Hatay'a girdi (4 Temmuz 1938).

Eylül 1938 Tayfur Sökmen liderliğinde Bağımsız Hatay Cumhûriyeti kuruldu (2 Eylül 1938).

Ekim 1938 Alman askerleri, Çekoslavakya'daki Süded bölgesini işgal etti (1 Ekim 1938).

Kasım 1938 Türkiye Cumhuriyeti'nin ve egemenliğinin bânisi Atatürk öldü (10 Kasım 1938).

Kasım 1938 İsmet İnönü, Türkiye'nin 2. Cumhurbaşkanı oldu (11 Kasım 1938). 22 Mayıs 1950'de görevi sona erdi.

1939

1939 Hakaslar Çarlık döneminde zorla kabul ettirilen Kiril alfabesini Sovyet Bolşevik Devriminden sonra bırakıp Latin alfabesine geçmişler, ama 1939’dan sonra yeniden Kiril alfabesini kullanmak zorunda kalmışlardır.

1939 Mihail Çakır, Gagavuzca-Romence sözlüğü neşretmiştir ve İncil’i anadiline çevirmiştir.

1939 Azerbaycan Türklerinden Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) öldü. 1921 Haziran’ında Ahmet Ağaoğlu, Ankara’da Basın Müdürlüğü görevini üstlendi. 1923 ve 1927 yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde mebusluk yaptı.

1939 İgor Sikorsky adlı bir Rus mühendis tarafından ilk helikopter yapıldı.

1939 İngiltere, İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine, Ortadoğu’nun kontrolü kapsamında stratejik önemi olan Kıbrıs’ı elinden kaçırmamak için, özerklik vaadinde bulunacağını yaydı. Rumlar ise Enosis’te kararlıydı.

Haziran 1939 Hatay’ın Anavatan’a ilhakına ait antlaşma Ankara’ da imzalandı (23 Haziran 1939).

Haziran 1939 Hatay Cumhuriyeti Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti’ne katılma kararı verdi. Hatay Anavatan Türkiye’ye katıldı (30 Haziran 1939).

Temmuz 1939 Türk Basın Birliği Birinci Kongresi toplandı (10 Temmuz 1939).

Eylül 1939 II. Dünya Savaşı başladı (1 Eylül 1939).

Eylül 1939 Türk-Sovyet görüşmeleri, Moskova’da, Saraçoğlu-Molotof arasında başladı (27 Eylül 1939).

1939-1945 II. Dünya Savaşı yılları.

1939-1940 Kril alfabesi, Sovyet Orta Asyası'nda Latin alfabesinin yerini aldı.

1940

1940 Bulgaristan Türk nüfusun yoğun olduğu Dobruca'yı yeniden elde etmiş ve o günden sonra da sınırlarda değişiklik olmamıştır. Dobruca bölgerisindeki Türkler'den başka Türk dili konuşan iki Türk azınlık daha bulunmaktadır. Bunlar, sayıları 7.000 kadar olan Tatarlar ve Gagavuzlardır. Bulgarlar ülkedeki azınlıkları sürekli asimile etmeye çalışmış

Ocak 1940 Türkiye, İngiltere ve Fransa ile iki yıl süreyle krom satış antlaşması imzaladı (8 Ocak 1940).

Nisan 1940 Köy Enstitüleri Kanunu TBMM'de kabul edildi (17 Nisan 1940 Türkiye).

Ekim 1940 Mültecilerle birlikte Kanada'ya gitmekte olan İngiliz transatlantiği Empress of Bratian battı (2 Ekim 1940).

Aralık 1940 Macaristan ve Yugoslavya arasında Ebedi Dostluk Paktı imzalandı (12 Aralık 1940).

1941

1941 Kafkaslı Tatar Türkü Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941) öldü.

1941 Türkistan Milli Mücadele hareketlerinin önemli temsilcilerinden ve devlet adamlarından Mustafa Çokayoğlu (Çokayev) (1890-1941) öldü:

1941 Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941) öldü.

Haziran 1941 Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması imzalandı (18 Haziran 1941).

Haziran 1941 Hitler, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği topraklarını işgal etti (Haziran 1941).

Haziran 1941 Alman İmparatoru Wilhelm öldü (4 Haziran 1941).

Aralık 1941 2. Dünya Savaşında Japonlar Pearl Harbour baskınını gerçekleştirdi (7 Aralık 1941).

Aralık 1941 Amerika Japonya'ya harp ilan etti (8 Aralık 1941).

Aralık 1941 Japonlar Hong Kong'a girdi (19 Aralık 1941).

Aralık 1942 Türkiye ile Almanya arasında savaş malzemesi alımı için kredi antlaşması imzalandı (31 Aralık 1942).

1942

1942 Wernher von Braun, Almanya'nın ilk uzun menzilli füzesi olan V-2'yi fırlattı.

1942 Enrico Fermi, ABD'nin Chicago kentinde, nükleer enerjinin denetim altına alınabildiği bir nükleer reaktör yaptı.

1942 Sheng Shih-ts'ai, Sovyetlerle ilişkilerini kopararak, Xinjiang (Doğu Türkistan)'ı Milliyetçi Çin'e bağladı.

1942 Sovyet Hükûmeti, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği'nde resmen İslâm Dini'nin kanunî statüsünü kabul etti ve 4 dinî müdürlük/teşkilat kuruldu.

1942 Xinjiang (Doğu Türkistan), yeniden Çin Cumhûriyet Hükûmeti'nin kontrolü altına girdi.

Kasım 1942 Saraçoğlu Hükümeti tarafından hazırlanan Varlık Vergisi Kanunu, TBMM'de kabul edildi. 15 Mart 1944'te çıkarılan 4.530 sayılı kanun ile yürürlükten kaldırıldı (11 Kasım 1942 Türkiye).

1943

1943 Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu (1943-) doğdu. Sürgünde yaşayan bir anne-babanın çocuğu olarak 13 Kasım 1943'te Kırım'ın Fraydorf Rayonu Boz köyünde doğdu. Babası Abdülcemil, annesi ise Mağfure Hanım'dır. Cemiloğlu'nun nüfusa kayıtlı olduğu asıl memleketi ise Sudak Rayonu Ayserez köyüdür. Ayserezliler, büyük sürgünden 14 yıl önce 1930 yılında Sibirya'ya sürgün edilmişlerdi. Cemiloğlu'nun anne-babası gizlice

Kırım'a döndüler. Ama hem tanınmamak için, hem de mal-mülklerine el konulduğundan, kendi köylerine değil, Kırım'ın ayrı bir bölgesine, Fraydorf Rayonu'na bağlı Bozköy'e sığındılar. Cemiloğlu bu köyde doğdu.Henüz 6 aylıkken 1944 büyük sürgünü geldi. Anne-baba bu defa Özbekistan'a sürüldü. Bu ülkenin Andican bölgesinin Aim köyünde iskân edildiler. İlkokul öğrenimine 1949 yılında burada başladı. 1959 yılında Taşkent'teki Ortaasya Devlet Üniversitesi'nin Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'ne başvurdu. Mustafa Abdülcemil'in evrakını inceleyen Özbek Tesellüm Komisyonu Başkanı, kendisini çağırarak bu fakülteye Kırım Tatarlarının kabul edilmeyeceğine dair "gizli emir" bulunduğunu bildirdi ve başvuru evrakını iade etti. O yıl için okuma imkânı kalmayan Mustafa, sınıf arkadaşları üniversiteye giderken, yaşadıkları Mirzaçöl kasabasında bir fabrikaya işçi olarak girdi. Tornacı ve çilingir olarak çalıştı. İki yıl sonra buradan da ayrılmak zorunda kaldı ve Taşkent'e gitti.1962 yılında "Taşkent Sulama ve Ziraat Mekanizasyonu Enstitüsü"ne kaydolmuş ise de, üç yıl sonra KGB'nin talebi ile ve benzer gerekçelerle buradan da çıkarıldı. Artık öğrenim hayatı bitmişti. Üç yıl okuduğu enstitüden atıldıktan sonra artık Mustafa Abdülcemil'in Kırım-Tatar Türklüğünün haklarının iadesi için fiili mücadelesi başlamış oldu. Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, bugün Kırım-Tatar Türklüğünün efsanevi ismidir.

1943 Lübnan, bağımsız oldu.

1943 İngiltere güdümlü 'Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu' (KATAK) kuruldu, ancak yapısı sebebiyle gelişemedi.

1943 Balkar Türkleri II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle 1943'de Orta Asya'ya sürüldüler ve toprakları da Gürcistan'a katıldı.

Nisan 1943 Romanya Kralı II. Carol, öldü. 1930-1940 yılları arasında Romanya Kralı olan II. Carol, 15 Ekim 1893'te Sinaia'da doğdu. Tartışmalı

bir biçimde iktidara geçtikten sonra kişisel bir diktatörlük kurdu. Kral I. Ferdinand'ın en büyük oğlu olan II. Caroll, büyük amcası I. Carol'un Ekim 1914'te ölümü üzerine veliaht oldu (4 Nisan 1943).

Eylül 1943 Çang Kay-şek Çin Başkanı oldu (13 Eylül 1943).

1944

1944 "Türkçe şiirler, 1899" adlı eserin yazarı, millî şair Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944) öldü.

1944 Dr. Fazıl Küçük, 'Kıbrıs Milli Türk Halk Partisi'ni kurdu.

1944 Kırım Tatarları, Mesket Türkleri ve diğer Kafkas Müslümanları, Sovyet Orta Asyası'na [ve Sibirya'ya] sürgün edildi.

1944 Müslümanlar, Doğu Türkistan İli'de isyan ettiler.

Mart 1944 Varlık Vergisi Kanunu yürürlükten kaldırıldı (15 Mart 1944 Türkiye).

Mart 1944 İngiliz uçakları, Neurenberg'i bombaladı (30 Mart 1944).

18 Mayıs 1944 Kırım Türkleri Kırımdan çıkarılarak, Sovyetler Birliği'nin muhtelif yerlerine topluca sürgün edilmişlerdir. Sovyet Hükümeti, 25.6.1945 yılında yayınladığı Kararname ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmış; Kırım, oblast statüsüne getirilerek yine Rusya'ya bağlı kalmıştır. Kruşçev, Rus-Ukrayna kardeşliğinin 1000. yılı münasebetiyle Kırım Oblastı'nı Rusya'dan alarak Ukrayna'ya bağlamıştır. Kırım Bölgesi bugün Ukrayna'ya bağlı Muhtar bir Cumhuriyettir. Cumhuriyet içerisinde ise Tatar Özerk Yönetimi bulunmaktadır.

31 Temmuz 1944 Komünist Sovyet yönetimi'nin Ahıska Türkleri'ni topraklarından sürmesi (31 Temmuz 1944): 6279 sayılı Devlet Savunma komitesinin ''gizli'' kararıyla top yekün sürgüne tabi tutulan Ahıskalıların çoğu, bu zor yolculuk şartlarına dayanamayarak hayatlarını kaybettiler. Ahıska Türkleri'nin neden sürgüne tabi tutuldukları tam 47 yıl gizli tutuldu.

Ahıska Türkleri tarafından “vatana dönüş’’ mücadelesi veren birçok cemiyet oluşturulmuş ise de çeşitli ülkelerdeki sürgün hayatı hala devam etmektedir.

Eylül 1944 Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Yugoslavya’ya girdi (29 Eylül 1944).

Ekim 1944 İngiltere, Çin, ABD ve Sovyetler Birliği savaş sonrası barış planı için ‘Birleşmiş Milletler’ adı altında bir örgüt kurulacağını duyurdular (9 Ekim 1944).

Kasım 1944 İli’de Doğu Türkistan Cumhûriyeti kuruldu (Kasım 1944).

1944-1949 Gulca şehri Çinlilerden temizlenerek, “Üç Vilayet İnkılâbı” olarak bilinen bu ayaklanmalar neticesinde Doğu Türkistan Türkleri, Ali Han Töre başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ni kurdular. Bütün Çin’e hakim olan Komünist Çin Kuvvetleri, 1949’da Stalin’in de onayı ile Doğu Türkistan’a girerek bu tarihi Türk ülkesini resmen işgal etmiştir.

1945

1945 Arap Ligi kuruldu.

1945 Birleşmiş Milletler Beyannamesi, 51 devlet tarafından imzalandı.

Şubat 1945 Türkiye-ABD ikili yatırım antlaşması imzalandı (23 Şubat 1945).

Mayıs 1945 Almanya teslim oldu (7 Mayıs 1945).

Haziran 1945 Türkiye, Birleşmiş Milletler Antlaşması’nı San Fransisco’da imzaladı (26 Haziran 1945).

Temmuz 1945 Çok partili demokratik hayatın ilk adımı atıldı: Milli Kalkınma Partisi kuruldu. Partinin kurucuları arasında Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atılhan gibi isimler yer aldı (18 Temmuz 1945 Türkiye).

Ağustos 1945 İlk Atom Bombası Amerika tarafından, Hiroşima’ya atıldı (6 Ağustos 1945).

Ağustos 1945 İkinci Atom Bombası Amerika tarafından, Nagazaki'ye atıldı. 37 bin kişi öldü, 40 bin kişi de yaralandı (9 Ağustos 1945).

Ağustos 1945 Japonya teslim oldu. 2 Eylül'de teslim anlaşması imzalandı (14 Ağustos 1945).

Ekim 1945 New York-Kalküta hattının açılmasıyla Pan-Amerikan şirketinin ilk uçağı İstanbul'a geldi (13 Ekim 1945).

Ekim 1945 Fransa'da kadınlar, ilk kez oy kullanma hakkı elde ettiler (21 Ekim 1945).

1945 II Dünya Savaşı sona erdi. Birleşmiş Milletler Beyannamesi, 51 devlet tarafından imzalandı.

1945-1949 Çin'de, Komünistler ve Milliyetçiler arasında İç Savaş yapıldı.

1946

1946 John Mauchy ve John Eckert'in geliştirdiği, Amerika'nın ilk elektronik bilgisayarı ENIAC halka gösterildi.

1946 Filistin'e göçün kısıtlanmasına duyulan öfke, Yahudi gerilla guruplarının İngiliz karşıtı şiddete yönelmesine yol açtı.

1946 Fransızlar, Suriye ve Lübnan'dan ayrıldılar. Ürdün, bağımsızlığını kazandı.

Ocak 1946 Demokrat Parti (DP) kuruldu (7 Ocak 1946): CHP içindeki muhalefetten doğan Demokrat Parti, 'Dörtlü Takrir'in sahipleri Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından Ankara'da 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kurdular. Partinin genel başkanlığına Celal Bayar seçildi. Yeni bir partinin kuruluşu tek partinin baskıcı yönetiminden bıkmış olan toplumda büyük sevinç ve ilgi uyandırdı. Demokrasinin ve liberal bir ekonomi anlayışının sözcülüğünü yapan DP, kısa sürede hızla büyüdü. 1946 seçimlerinde Meclis'e girmeyi, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde ise tek başına iktidara gelmeyi başardı. Böylece Türkiye'de tek parti

dönemi sona ermiş, ilk kez halkın oyu ile iktidar değişikliği gerçekleşmiş oldu. (7 Ocak 1946 Türkiye).

Ocak 1946 Arnavutluk Halk Cumhuriyeti ilan edildi (11 Ocak 1946).

Şubat 1946 Amerika ile askeri yardım antlaşması imzalandı (27 Şubat 1946).

Mayıs 1946 Türkiye, UNESCO Antlaşması’nı onayladı (20 Mayıs 1946).

Mayıs 1946 Türkiye Sosyalist Partisi kuruldu. Kurucu Genel Başkanı, Esat Adil üstecaplıoğlu oldu (14 Mayıs 1946).

Mayıs 1946 Türkiye Sosyalist İşçi Partisi kuruldu (24 Mayıs 1946).

Haziran 1946 Doğu Türkistan Cumhûriyeti, Milliyetçi Çin’le yapılan bir anlaşmanın sonucu olarak yıkıldı, dağıldı (Haziran 1946).

Haziran 1946 İtalya’da krallık idaresine son verilip Cumhuriyet ilan edildi (10 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye Gazeteciler Cemiyeti kuruldu (10 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi İstanbul’da kuruldu. Ethem Ruhi Balkan ve Necmettin Deliorman’ın partinin kurucuları arasında bulunduğu açıklandı (17 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Şefik Hüsnü liderliğinde kuruldu (20 Haziran 1946).

Ağustos 1946 Muhammed Ali Cinnah, Müslümanların ayrılarak bağımsız bir devlet kurabilmeleri için ‘Doğrudan eylem’ adı altında bir çağrıda bulundu. Bu çağrı sonucunda çıkan şiddet olaylarında 5 000 kişi hayatını kaybetti (16 Ağustos 1946).

Ekim 1946 Fransa’da IV. Cumhuriyet Anayasası referandumla kabul edildi (13 Ekim 1946v).

Ekim 1946 Birleşmiş Milletler, ilk genel toplantısını New York’ta yaptı (23 Ekim 1946).

1946-1953 N. Şıvernik (Sovyetler Birliği cumhurbaşkanı).

1947

1947 İngiliz Hindistanı'nın bölünmesi ve Hindistan ile Pakistan'ın bağımsızlığı.

1947 Birleşmiş Milletler, İngiltere'nin Filistin'i bölme planını onayladı.

Nisan 1947 Hindistan Kongre Partisi, ülkenin Hindistan ve Pakistan olarak iki ayrı devlete bölünmesini kabul etti (19 Nisan 1947).

Temmuz 1947 Türk-ABD Yardım Antlaşması imzalandı (12 Temmuz 1947).

Ağustos 1947 Pakistan devleti kuruldu (15 Ağustos 1947).

1948

1948 Türk Kurtuluş Savaşı komutanlarından asker, devlet adamı Kazım Karabekir (1882-1948) öldü.

1948 Amerikalı üç bilim adamı John Bardeen, Walter Brattain ve William Shockley transistör denilen bir cihaz icat ederek elektronik devrelerin çok daha küçülmesini sağladı. Daha sonra, bu icatlarıyla Nobel Odülü aldılar.

Ocak 1948 Hindistan Devlet Başkanı Gandhi, Nathuram Godse adlı bir fanatik Hintli tarafından öldürüldü (30 Ocak 1948).

Mayıs 1948 Hürriyet Gazetesi Sedat Simavi yönetiminde yayın hayatına girdi (1 Mayıs 1948).

Mayıs 1948 14 Mayıs'ta Filistin'de bir Yahudi İsrail Devleti kuruldu (14 Mayıs 1948).

Haziran 1948 Sovyetler Birliği'in Batı Berlin'i ablukaya alması (24 Haziran 1948).

Haziran 1948 Yugoslavya, Komünist Milletlerarası Teşkilat olan Kominform'dan atıldı (28 Haziran 1948).

Temmuz 1948 Türk-Amerikan ekonomik anlaşması imzalandı (4 Temmuz 1948).

Temmuz 1948 Millet Partisi kuruldu (20 Temmuz 1948 Türkiye).

Eylül 1948 Kuzey Kore, bağımsızlığını ilan etti (9 Eylül 1948).

Eylül 1948 Pakistan'ın kurucusu M.Ali Cinnah öldü (18 Eylül 1948).

Aralık 1948 Türk Komünist Partisi, Bulgaristan Komünist Partisinin 5. Genel Kongresine bir telgraf gönderdi (19 Aralık 1948). Telgrafta "… Türk irtica hükümetinin ve mürteci Türk basınının bütün baskı ve tezviratlarına rağman Türk komünistleri faaliyetlerine devam etmektedir" denilmekt. (Cumhuriyet. 20.12.1948)

Aralık 1948 Marshall Planı Avrupa İdarecisi Avverell Harriman Ankarada bir basın toplantısı düzenledi ve şunları söyledi: "Türkiye'nin tabii kaynaklarının gelişmesi yalnız kendisi için değil, bütün Avrupa ve Amerika için de büyük bir önemi haizdir" (28 Aralık 1948).

1948-1949 İlk Arap-İsrail Savaşı.

1949

1949 Kazanlı Türk-İslâm bilgini, fikir ve aksiyon adamı, müellif, araştırmacı, Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) öldü.

Şubat 1949 Türkiye, Avrupa Kalkınması İcra Konseyine katıldı (17 Şubat 1949).

Mart 1949 Amerika, Türkiye'ye yapılan yardımı arttırmaya söz verdi ve Akdeniz Paktı konusunu Dışişleri Bakanı Sadak ile görüşmeğe istekli olduğunu bildirdi (17 Mart 1949).

Nisan 1949 Kuzey Atlantik Paktı (NATO) kuruldu. Bu konudaki antlaşma Washington'da 12 ülkenin temsilcileri tarafından imzalandı (4 Nisan 1949).

Mayıs 1949 Batı Berlin'e hava yolu taşımasının başlaması (12 Mayıs 1949).

Haziran 1949 Transürdün, Ürdün Emrliği/Krallığı adını aldı (2 Haziran 1949).

Haziran 1949 Komünistlerin şiddetli muhalefetine karşın Vietnam Devleti kuruldu (14 Haziran 1949).

Eylül 1949 Sovyetler Birliği, Atom Bombası'nı başarıyla patlattı (Eylül 1949).

Eylül 1949 Konrad Adenauer, Federal Almanya'nın ilk şansölyesi oldu (15 Eylül 1949).

Eylül 1949 Mao Zedong, Çin Halk Cumhuriyeti'nin başkanlığına seçildi (30 Eylül 1949).

Ekim 1949 Çin Halk Cumhûriyeti'nin kuruluşu (1 Ekim 1949).

Ekim 1949 Mao, Çin'de iç savaşı kazandıktan sonra kurduğu "Çin Halk Cumhuriyeti" nin İlk başkanı seçildi (1 Ekim 1949).

Ekim 1949 Doğu Almanya Cumhuriyeti kuruldu (7 Ekim 1949).

Aralık 1949 Uluslararası Para Bankasından bir heyet, Türk Hükümetinin 50 milyon dolar borç para talebini incelemek için Türkiye'ye geldi (28 Aralık 1949).

1950

1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler: 1944'e kadar 140.000 kişi, 1950-1951'de 155.000 Türk göçmen gelmiştir.

1950 İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bütün dünyada kolonilerin tasfiyesi eğilimi yaygınlaşınca, Kıbrıs Rum Ortodoks Liderliği (18 Ekim'de başına Makarios seçilmişti), yoğun kampanyaya girişti. Yunanistan hükümeti de Birleşmiş Milletler'e, ulusların kendi geleceğini tayin haklarının Kıbrıs için de uygulanması yolunda başvuruda bulundu.

1950 Türkiye Kore Savaşı'na katıldı: Savaş sonrası Dünya üzerindeki gelişmeleri izleyen Türk Silahlı Kuvvetleri, insanlık idealleri uğruna 1950 yılındaki Kore Savaşlarına katılarak tüm dikkatleri üzerinde topladı.

Kore'ye gönderilen takviyeli piyade tugayı girdiği savaşlarda, azmiyle, kahramanlığıyla, ruhuyla, birçok ülke ordularına örnek gösterildi. Türk Silahlı Kuvvetleri KORE'de 731 şehit verdi.

Şubat 1950 Tek dereceli gizli oy ve açık tasnif esaslarını taşıyan çoğunluk sistemine dayalı Seçim Kanunu kabul edildi (16 Şubat 1950 Türkiye).

Mayıs 1950 Demokrat Parti 14 Mayıs 1950 seçimlerinde tek başına iktidara gelmeyi başardı, 'Menderesli Yıllar' başladı: Böylece Türkiye'de tek parti dönemi sona ermiş, ilk kez halkın oyu ile iktidar değişikliği gerçekleşmiş oldu. DP, 1954 seçimlerinde oylarını daha da artırarak iktidarını perçinledi, 1957 seçimlerinde oy kaybına uğramasına rağmen 27 Mayıs 1960'a kadar iktidarını sürdürdü. DP, on yıllık iktidarı süresince, ekonomiye ve halkın yaşamına elle tutulur bir canlılık getirdi. Ekonomi genişledi, halkın kazancı arttı, çok sayıda köy yol, su ve elektriğe kavuştu. Yeni alanlar tarıma açıldı, makineli ziraat başladı, ticaret hızlandı, sanayileşme doğrultusunda önemli adımlar atıldı. Yabancı sermaye ve ticaret sermayesini sanayiye yöneltme sürecine girildi.

Mayıs 1950-Mayıs 1960 Demokrat Partili yıllar (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960).

Mayıs 1950 Celal Bayar, Türkiye'nin 3. Cumhurbaşkanı oldu (22 Mayıs 1950). 27 Mayıs 1960 ihtilaline kadar görevini sürdürdü.

Haziran 1950 Sovyetler'in desteğini alan Kuzey Kore Güney Kore'ye saldırdı (25 Haziran 1950).

Haziran 1950 Kore Savaşı başladı (25 Haziran 1950).

Temmuz 1950 Türkiye ile İsrail arasında ticaret antlaşması imzalandı (4 Temmuz 1950).

Eylül 1950 Kore savaşı için NATO'nun 5. maddesi (üye ülkelerden birine saldırıldığında diğer ülkelerin yardım etmesi) kapsamında

Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi (21 Eylül 1950).

Eylül 1950 ABD birlikleri Kore'nin başkenti Seul'u işgal ettiler (26 Eylül 1950).

Eylül 1950 "Yakut Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenlik Deklarasyonu" ilan edildi (27 Eylül 1950).

Eylül 1950 Birleşmiş Milletler'in emrine verilen Kore Birliği 28 Eylül 1950'de yolculuğuna başladı. Birlik, önce özel trenlerle İskenderun'a nakledildi, buradan da gemilerle Kore'ye doğru hareket etti (28 Eylül 1950).

Kasım 1950 Cezayir bağımsızlığını kazandı (1 Kasım 1950).

Kasım 1950 Kore'de Kunuri Savaşı başladı (27 Kasım 1950).

Kasım 1950 11 Ekim'den beri Kore'de bulunan Türk Birliği de savaşa katıldı (28 Kasım 1950).

Aralık 1950 BM güçleri Kore'den çekilmeye başladı (3 Aralık 1950).

1951

1951 Libya, bağımsız oldu.

Ocak 1951 Türkiye Komünist Partisi'nin bazı üyeleri tutuklandı (13 Ocak 1951).

Nisan 1951 Türkiye, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'nı (GATT) imzaladı (21 Nisan 1951).

1952

1952 Türkiye ve Yunanistan NATO'ya katıldı.

1952 Mısır'da Cumhuriyet ilan edildi.

1952 Dwight D. Eisenhower Amerika Başkanı oldu.

Şubat 1952 Türkiye Cumhuriyeti NATO'ya katıldı: Silahlı Kuvvetlerinde modernizasyon çalışmalarını başlattı. Caydırıcılık gücü sürekli artan Türk ordusu 1974 Kıbrıs Barış Harekatında güç ve yeteneğini

bir kez daha kanıtladı. Türk Silahlı Kuvvetleri, 1980’li yılların sonunda yeniden yapılanma sürecine girdi (18 Şubat 1952).

Nisan 1952 Japonya’daki Amerikan askeri varlığı resmi olarak sona erdi (28 Nisan 1952).

Haziran 1952 Berlin ikiye bölündü (1 Haziran 1952).

Ağustos 1952 Komünist Çin yönetimi, Doğu Türkistan’da 10 ayrı muhtar bölge tesis eti (8 Ağustos 1952). Sincan (Uygur) Özerk Bölgesi bunlardan biri ise de, yönetim hakları, Pekin yönetimince çiğnenmektedir. Tüm idarede bütün yetkiler Çinlilerdedir. Özerk yönetim organlarında görevlendirilen etnik unsurların siyasî, ekonomik ve askerî karar verme, denetleme yetkileri Çin Komünist Partisi kontrolü altındadır. Çin Komünist Partisi tarafından bölgeye vali görevlendirilmektedir. Valinin mutlaka Çin Komünist Partisi üyesi olması şart koşulmaktadır. Doğu Türkistan’da Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nden başka aynı haklara sahip 7 organ daha vardır. 1-Sincan Askeri Bölge Komutanlığı 2-Sincan Askeri Üretim ve İnşaat Bölge Komutanlığı 3-Sincan Komünist Partisi 4-Sincan Halk Kurultayı Daimi Komitesi 5-Disiplin Kontrol Komitesi 6-Siyasî Danışma Konseyi 7-Sincan Devlet Savunma Güçleri Genel Komutanlığı

Kasım 1952 ABD, ilk hidrojen bombasını Eniwetok Adası’nda patlattı (30 Kasım 1952).

1953

Mart 1953 Stalin’in ölümü ve halefi Khrushchev’in iktidarı devralması (Mart 1953).

Şubat 1953 Ankara’da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı imzalandı (28 Şubat 1953).

Mayıs 1953 Paris’te Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg, Hollanda ve Federal Almanya Arasında Avrupa Savunma Birliği Anlaşması imzalandı.

NATO üyesi ülkeler de, bu birliğin üyelerine garanti veren bir protokol imzaladılar (27 Mayıs 1953).

Haziran 1953 İngiltere'de Kraliçe II. Elizabeth taç giydi (2 Haziran 1953).

Haziran 1953 Amerika ile Türkiye arasında Kırıkkale'de NATO için cephane yapılmasına ilişkin antlaşma imzalandı (4 Haziran 1953).

Temmuz 1953 Kore Savaşı sona erdi (28 Temmuz 1953).

1953-1960 Mareşal K. Voroşilov (Sovyetler Birliği).

1953-1964 Nikita Kuruçev (Sovyetler Birliği lideri).

1954

1954 Yunanistan, Birleşmiş Milletler'e Kıbrıs'ta self-determinasyon için başvurdu. Türkiye karşı çıktı. Birleşmiş Milletler, Yunan talebini reddetti.

Ocak 1954 Kurucuları arasında Hikmet Bayur, Kenan Öner, Ahmet Tahtakılıç ve Osman Bölükbaşı'nın bulunduğu Millet Partisi kapatıldı (26 Ocak 1954 Türkiye).

Mart 1954 Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Kuruluş Kanunu ve Petrol Kanunu kabul edildi (7 Mart 1954).

Kasım 1954 Cezayir'in Bağımsızlık Savaşı başladı (1 Kasım 1954).

1955

1955 Yunan terör örgütü EOKA, 1 Nisan'da Kıbrıs'ta faaliyete geçti. Rumlar arasında Enosisçi-Anti Enosisçi çatışması başladı. Türkiye ilk kez sorunda taraf olmayı kabul etti ve 29 Ağustos'ta Londra'da İngiltere ve Yunanistan'ın katıldığı toplantıda, Türkiye de temsil edildi. Konferans devam ederken, EOKA terörünün Türkleri de hedef almaya başlaması karşısında, İstanbul'da düzenlenen mitingler kontrolden çıktı. Daha sonraları '6-7 Eylül Olayları' diye anılacak olan yağma ve tahribat,

Türkiye'deki Rumlar kadar, diğer azınlıkları da hedef aldı. Aynı zamanda 'Ya Taksim Ya Ölüm' sloganı yoğun biçimde kullanılmaya başlandı.

1955 Federal Almanya Cumhuriyeti NATO'ya katıldı.

1955 Cenevre Zirve Konferansı yapıldı. Camp David.

1955 Çin'de, Sincan Uygur Otonom Bölgesi'nin kuruluşu.

Şubat 1955 Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması Bağdat'da imzalandı (24 Şubat 1955).

Şubat 1955 Bağdat paktı imzalandı (24 Şubat 1955).

Mayıs 1955 Türkiye La Haye'de kurulan Milletlerarası Beratlar Enstitüsü'ne katıldı (13 Mayıs 1955).

Mayıs 1955 Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Sovyetler Birliği arasında Varşova Paktı kuruldu (14 Mayıs 1955).

Mayıs 1955 Türk Havayolları Anonim Ortaklığı kuruluş kanunu kabul edildi (21 Mayıs 1955).

Ekim 1955 Dünyanın en güçlü savaş gemilerinden olan Saratoga uçak gemisi ABD'de denize indirildi (8 Ekim 1955).

1956

1956 İngiliz hükümeti, Kıbrıs'taki karışıklıkların baş kışkırtıcısı sıfatıyla Başpiskopos Makarios'u Seyşel Adaları'na sürdü. Birleşmiş Milletler'de Türkiye ilk kez, 'taksim' tezini açıkladı. İngiltere, askeri üssünün kalması şartıyla, 'self-determinasyon'u kabul etmeye yanaştı.

1956 Mısır, Süveyş Kanalı'nı millileştirdi; İsrail, Fransa ve İngiltere Süveyş Kanalı'nı işgal etti.

1956 Tunus ve Fas bağımsızlıklarını elde ettiler.

Ağustos 1956 Başbakanlığa bağlı olarak Atom Enerjisi Komisyonu kurulmasına ilişkin kanun kabul edildi (27 Ağustos 1956 Türkiye).

Ekim 1956 Macaristan'daki Anti-Stalinist/Komünist isyan, Rus ordusu tarafından bastırıldı (23 Ekim 1956).

Kasım 1956 SSCB güçleri Macaristan'a girdi (4 Kasım 1956).

1957

1957 NATO arabuluculuk görevini üstlenince, EOKA geçici olarak ateşkes ilan etti, Makarios serbest bırakıldı. 15 Kasım'da Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) kuruldu.

1957 Sovyetler Birliği tarafından, Dünya'nın çevresinde dönen, insan yapımı ilk cisim Sputnik I fırlatıldı.

1957 1918'den 1932 yılına kadar Kiril alfabesini, 1932'den 1957'ye kadar Latin Alfabesini kullanan Gagavuzlar için 1957 yılında, Moldova S.S.C.B. Yüksek Sovyeti'nin kararıyla Rus Alfabesine birkaç harf ilave edilerek, Kiril esaslı ilk Gagavuz Alfabesi hazırlandı. 1957'den 1996'ya kadar tekrar Kiril Alfabesini, 1996'dan sonra ise Latin Alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

1957 Kabartay-Balkarlar 1956'da ülkelerine dönme izni verilerek Kabartay-Balkar ÖSS Cumhuriyeti yeniden oluşturuldu. Halen Rusya Federasyonunu bağlı federe bir cumhuriyettir.

Mart 1957 AET ve EURATOM Antlaşmaları Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ye Hollanda tarafından Roma'da imzalandı (27 Mart 1957).

Eylül 1957 ABD ilk yer altı nükleer denemesini Nevada çölünde yaptı (19 Eylül 1957).

Ekim 1957 Sovyet uzay gemisi Sputnik-I fırlatıldı (4 Ekim 1957).

1958

1958 Kıbrıs'ın İngiliz Milletler Topluluğu içinde kalmasına, ama Türkiye ve Yunanistan'la da bağlara sahip olmasına dayalı 'MacMillan Planı' gündeme geldi.

1958 Irak'ta bir askeri darbe ile Krallık rejimi yıkıldı ve Cumhuriyet ilan olundu.

Haziran 1958 Gazeteci Hakkı Tarık Us vefat etti (24 Haziran 1958).

Ekim 1958 Türkiye-İran petrol boru hattı antlaşması imzalandı (18 Ekim 1958).

1958-1959 Çin Halk Cumhuriyeti'nde Büyük Yürüyüş.

1958-1961 Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu.

1959

1959 Mehmet-Zade Mirza-Bala (1899-1959) öldü.

1959 İngiltere Başbakanı ve üç devletin dışişleri bakanlarının katılımıyla Zürih Antlaşmaları onaylandı. Cemaat temsilcileri olarak Makarios ve Dr. Küçük de toplantıya katıldılar. 19 Şubat'ta Türkiye, Yunanistan ve İngiltere, Kıbrıs Anayasası'nı garanti altına aldı. İngiliz üslerinin devamı kabul edildi. Mayıs ayında Yunanistan Başbakanı ve dışişleri bakanı Türkiye'yi resmen ziyaret etti ve barış rüzgarları esmeye başladı.

Ocak 1959 Küba Devrimi gerçekleşti (1 Ocak 1959).

Şubat 1959 Türkiye, İngiltere ve Yunanistan, Kıbrıs'ın bağımsızlığını öngören Londra Anlaşması'nı Başbakanlar düzeyinde imzaladı (19 Şubat 1959).

Mayıs 1959 Türkiye-Amerika Atom Enerjisi İşbirliği Antlaşması imzalandı (26 Mayıs 1959).

Haziran 1959 Yunanistan AET'ye ortaklık talebinde bulundu (8 Haziran 1959).

Temmuz 1959 Türkiye, AET'ye ortaklık için başvurdu (31 Temmuz 1959).

Ağustos 1959 Türkiye-ABD kredi antlaşması imzalandı (20 Ağustos 1959).

Eylül 1959 AET Bakanlar Konseyi, Ankara ve Atina'nın Ortaklık başvurularını kabul etti (11 Eylül 1959).

1960

1960 Kıbrıs Anayasası imzalandı. Ada'ya sembolik Türk ve Yunan birlikleri yerleştirildi. Makarios Cumhurbaşkanı, Fazıl Küçük de yardımcısı oldu. Bu arada 27 Mayıs 1960'da Türkiye'de ordu yönetime el koydu. 1961 seçimleriyle ülkede tekrar demokrasiye dönüldü.

1960 Irak Türkmen Kardeşlik Ocağı kuruldu. Ocak bir yandan kulüp hüviyetinde faaliyet gösterirken, diğer yandan Irak Türkmen toplumunun kültürel ve sosyal ihtiyaçlarını da karşıladı. 1977'de başlayan Baas saldırganlığından nasibini alan yöneticiler, önce görevden uzaklaştırıldı. 1979 yılında ise tutuklandılar ve 1980'de idam edildiler. İdamlara tepki olarak 1980'de Navzang böl-gesine askeri karargah kuruldu. Örgüt Irak Türklerinin deklare edilmiş ilk siyasi organizasyonu özelliğini taşımaktadır. 1983'te bir araya gelen Irak'ın siyasi kuruluşları, örgütün ısrarlı tutumu karşısında ilk defa Türkmen haklarını.kabul ederek sonuç bildirisine yazmışlardır. Siyasi konjonktürün değişmesi nedeniyle 1985 tarihinde örgüt faaliyetleri donduruldu.

1960 Theodore Maiman ilk lazeri yaptı.

Mayıs 1960 Ereğli Demir Çelik Fabrikaları kuruldu (11 Mayıs 1960 Türkiye).

Mayıs 1960 Türkiye'de bir Askeri Darbe ile TSK yönetime el koydu (27 Mayıs 1960): Türkiye'de ordu yönetime el koydu. 1961 seçimleriyle ülkede tekrar demokrasiye dönüldü.

Mayıs 1960 Cemal Gürsel, Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı oldu (27 Mayıs 1960). 28 Mart 1966'da görevi sona erdi.

Eylül 1960 Nijerya bağımsızlığını ilan etti (1 Eylül 1960).

Eylül 1960 Küba lideri Fidel Castro, New York’ta Birleşmiş Milletleri ziyaret etti (19 Eylül 1960).

Eylül 1960 Demokrat Parti kapatıldı (29 Eylül 1960 Türkiye).

Ekim 1960 27 Mayıs 1960 Darbesi’yle, ordunun yönetime el koymasından sonra önceki hükümet üyelerinin ve aralarında Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu gibi iktidardaki Demokrat Parti yöneticilerinin yargılandığı Yassıada mahkemeleri başladı. Duruşmalar İstanbul açıklarındaki Yassıada’da yapıldığından bu duruşmalara Yassıada Mahkemeleri adı verildi (14 Ekim 1960).

Kasım 1960 Demokrat Parti adayı J.F.Kennedy, ABD Başkanı seçildi (9 Kasım 1960).

1960-1964 Leonid Brejnev (Sovyetler Birliği).

1960-1975 Güney-Kuzey Vietnam İç Savaşı ve Amerika’nın Güney Vietnam’dan yana savaşa dahil olması. 30 Nisan 1975 tarihinde Güney Vietnam, kuzeydeki Komünist kuvvetlere teslim oldu, savaş sona erdi. 2 Temmuz 1976 tarihinde ise Kuzey-Güney Vietnam’ın birleşmesi resmen gerçekleşti.

1961

1961 Tannu-Tıva Muhtar Bölgesi’nin statüsü değiştirilerek Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti’ne bağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü verildi. Halen Rusya Federasyonu’na bağlı Tıva Özerk Cumhuriyeti şeklinde bir cumhuriyettir.

1961 Türkiye’den Avrupa ülkelerine işgücü (işçi) ihracı başladı: İkinci Dünya Savaşı sonunda Batı Avrupa ülkeleri kalkınma hamlelerini gerçekleştirmek için işgücüne ihtiyaç duydular. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Batı Avrupa ülkelerine yönelen Türk işgücü, Türkiye’nin 1961-1965 yılları arasında Avrupa’ya işçi ithal eden ülkelerle istihdam ve göç anlaşmaları imzalamasıyla hız kazandı. 1970’li yılların başlarından itibaren

bu kişiler, aile birleşimi yoluyla Türkiye'deki eş ve çocuklarını Avrupa'ya getirmeye başladılar. Bu süreç 1980 yılı başına kadar yoğun olarak devam etti. ilk zamanlar Avrupa'da çalışmak ve tasarruf yapıp ülkelerine geri dönmek amacında olan Türk işçileri misafirlikten göçmenliğe geçtiler. Bu durumu fark eden Avrupa ülkeleri sayıları gittikçe artan Türkleri geri göndermek için teşvik primleri uygulamaya başladılar. Bunun sonucunda kısmi olarak mesafe alınsa da Türklerin Batı Avrupa ülkelerinde kalmaları devam etti. Hatta, orada doğanlar başta olmak üzere çok sayıda vatandaşımız bulundukları ülkelerin vatandaşlığına geçerek çift pasaport ve çifte vatandaşlık sahibi oldular. Avrupa ülkelerindeki ikinci ve özellikle üçüncü Türk kuşağı sadece işçi olarak kalmayıp çeşitli yatırımlara giriştiler ve bir çoğu işçilikten işverenliğe yükseldiler.

1961 Berlin Duvarı inşaa edildi.

1961 Serezli bir Yahudi olup, Tekin Alp takma adıyla birçok esere imza atmış olan Moiz Kohen (Moize Cohen, 1883-1961) öldü. Kohen ateşli Pantürkçü görüşleri ile dikkat çekti. Yahudi olmasına rağmen Pantürkçü ideolojinin bu kadar savunucusu olması hakkında birçok kuşkuyu da beraberinde getirmektedir. Yaşamı boyunca Osmanlıcılıktan, Pantürkçülüğe ve Kemalizme kadar birkaç ideolojiyi değerlendirip benimsedi ve Birinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince kendini adamış bir Pantürkçü görüntüsü verdi. Ortaya koyduğu ideolojik zikzaklar, her devrin adamı izlenimini kuvvetlendirmektedir.

Ocak 1961 Amerika ile Türkiye arasında, Ereğli Demir Çelik Tesisleri için 130 milyon dolarlık kredi anlaşması imzalandı (9 Ocak 1961).

Şubat 1961 Adalet Partisi kuruldu (11 Şubat 1961 Türkiye).

Şubat 1961 Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu (13 Şubat 1961).

Nisan 1961 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında demiryolu nakliyatına ilişkin anlaşma imzalandı (27 Nisan 1961).

Eylül 1961 1960 ihtilalinden sonra Dönemin bakanlarından Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idamının gerçekleştirilmesi (16 Eylül 1961 Türkiye).

Eylül 1961 1960 ihtilalinden sonra ihtilal öncesi dönemin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes idam edildi (17 Eylül 1961).

Eylül 1961 Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etti (30 Eylül 1961).

Ekim 1961 Türkiye ile Almanya arasında "Türk İşgücü Anlaşması'' imzalandı (31 Ekim 1961).

Ekim 1961 Sblizhenie ve sliianie kavramlarının ortaya atıldığı, Sovyetler Birliği Komünist Partisi XXII. Kongresi yapıldı (Ekim 1961).

1962

1962 Doğu Türkistan'dan, Sovyet Orta Asyası'na toplu olarak Kazaklar'ın sürülmesi.

1962 Keşmir'de, Çin ve Hindistan arasında sınır çatışmaları vuku buldu.

1962 İç Savaşın ardından Cezayir bağımsızlığını kazandı.

Ekim 1962 Amerika, Sovyetlerin Küba'yı bir nükleer üs haline getirdiğini iddia ederek adayı abluka etti (23 Ekim 1962).

Kasım 1962 Sovyetler, Mars'a ilk roketi fırlattı (1 Kasım 1962).

Kasım 1962 Güney Afrika'da Mandela, ülkeyi yasadışı yollardan terk temek suçundan 5 yıl hapse mahkum oldu (7 Kasım 1962).

Aralık 1962 Adalet Partisi'nin I. Büyük Kongresi toplandı (2 Aralık 1962 Türkiye).

1963

1963 Çin-Sovyet ilişkilerinde anlaşmazlıklar baş gösterdi.

Ekim 1963 Kurtuluş Savaşı komutanlarından Refet Bele öldü (2 Ekim 1963 Türkiye).

Kasım 1963 ABD Başkanı Kennedy, öldürüldü. Katil zanlısı Lee Harvey Oswald, Jack Ruby isminde biri tarafından öldürüldü (24 Kasım 1963)

Aralık 1963 Kıbrıs'ta Türkler'e yönelik Noel Katliamı (21 Aralık 1963).: asbakan Karamanlis'in istifası ve ülkeyi terk etmesinin ardından, Yunanistan sürekli kabine bunalımları geçirmeye başladı. Bu yüzden Kıbrıs üzerinde etkisi azaldı. Makarios, kendi girişimiyle yıl boyunca anayasası değiştirme ve Türk Cumhurbaşkanı yardımcısının yetkilerini kısma faaliyetlerini arttırdı. Kasım sonunda ABD Başkanı Kennedy, Makarios'a bundan vazgeçmesini önerdi. Aralık başında da Türkiye tek taraflı değişiklikleri kabul etmeyeceğini bildirdi. 21 Aralık 1963 'ta Noel katliamı ile EOKA, Türk cemaatine karşı 'etnik temizleme ve Ada'dan kaçırma' politikasını zirveye çıkardı. Eylemleri 1964 Ağustos'unun ortalarına kadar sürdü. 30 Aralık'ta ise Makarios 13 maddelik anayasa değişikliği önerisini açıkladı ama Türkiye buna karşı olduğunu tekrarladı.

1964

1964 "Yeni Turan" adlı eserin yazarı Halide Edip Adıvar (1884-1964) öldü.

1964 Gümüşpala'nın 1964'te ölümüyle boşalan Adalet Partisi (AP) Genel Başkanlığı'na Devlet Su İşleri eski Genel Müdürü Süleyman Demirel seçildi. AP, 1965 seçimlerinde oyların yüzde 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. Bu seçimlerin bir özelliği de Türkiye'de ilk kez sosyalist bir partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) seçimlere katılması ve 15 milletvekilliği kazanmasıydı.

1964 Filistin Kurtuluş Örgütü kuruldu ve İsrail Devleti'ne karşı gerilla savaşını başlattı.

1964 Martin Luther King, Nobel Barış Ödülü'nü kazandı.

Şubat 1964 Kıbrıs sorununu çözimlemek üzere Londra’da bir araya gelen Türkiye, Yunanistan ve İngiltere çözim anlaşmasına varamayınca konferans sonuçsuz dağıldı. İngiltere, sorunun çözimü için Birleşmiş Milletler’e başvurdu. Bu arada Kıbrıs’da kanlı olaylar artarak sürdü (15 Şubat 1964).

Mart 1964 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kıbrıs’ta üç ay süre ile görev yapacak Uluslararası Barış Gücü gönderilmesine karar verdi (4 Mart 1964).

Ağustos 1964 Türkiye ile Fransa arasında İnsan Gücünde İşbirliği Anlaşması, Ankara’da imzalandı. Anlaşmaya göre; ilk etapta 10 bin Türk işçisinin kuzeydeki kömür ocaklarında çalışmak üzere Fransa’ya gönderileceği açıklandı (20 Ağustos 1964).

Haziran 1964 Türk hükümetinin Kıbrıs’a müdahale kararı alması üzerine ABD Başkanı Johnson, ABD yardımından sağlanan silahların müdahalede kullanılamayacağını belirten bir mektup gönderdi (5 Haziran 1964).

Ekim 1964 Rusya, Kıbrıs’ta iki toplumun varlığını kabul etti (30 Ekim 1964).

Kasım 1964 Adalet Partisi Büyük Kongresi’nde Süleyman Demirel ezici bir farkla genel başkanlığa seçildi (29 Kasım 1964 Türkiye).

Aralık 1964 Türkiye ile AET arasında 12 Eylül 1963 yılında imzalanan ve Türkiye’yi Gümrük Birliğine götürecek olan Ortaklık Antlaşması (Ankara Antlaşması) yürürlüğe girdi. Birinci Ortaklık Konseyi toplantısı yapıldı (1 Aralık 1964).

1965

1964-1965 A. Mikoyan (Sovyetler Birliği).

Mayıs 1965 Batı Almanya ile 283 milyon marklık (o günün parasıyla yaklaşık 849 milyon lira) yeni bir kredi anlaşması imzaladı. Kredinin 35

milyon markının Ortak Pazar payı olması, ilk planda 14 milyon mark ödenmesi ve Keban Projesi için de 80 milyon mark verilmesi kararlaştırıldı (24 Mayıs 1965 Türkiye).

Haziran 1965 Arap-İsrail Savaşı başladı (5 Haziran 1965).

Temmuz 1965 Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Kanunu (6.7.1965-No: 644) kabul edildi (6 Temmuz 1965 Türkiye).

Ekim 1965 Süleyman Demirel ve Adalet Partisi 1965 ve 1969 10 Ekim'inde yapılan iki seçimde de iktidar oldu (10 Ekim 1965 Türkiye).

Aralık 1965 Fransa Cumhurbaşkanlığı'na De Gualle yeniden seçildi (19 Aralık 1965).

Aralık 1965 Brezilya'nın Sao Paulo kentinde, Ermeniler tarafından Türkiye aleyhine gösteri düzenlendi (25 Aralık 1965).

1965-1971 'Demirel'li Yıllar'ın başlaması: Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi, 1965 seçimlerinde oyların yüzde 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. AP'nin 1965-1971 yıllarındaki iktidar dönemi ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan Türkiye'nin en parlak devirlerinden biri oldu. Bu dönemde ekonominin en belirgin özelliği yüksek kalkınma hızı ve düşük enflasyondu. Sanayileşme süreci hızlandı. Kırsal kesime dönük yatırımlara ve enerji projelerine öncelik verildi. Daha bağımsız bir dış politika izlendi. 1965-1971 yılları ayrıca Türkiye'nin en özgürlükçü dönemi özelliğini de taşımaktaydı. Düşünceyi sınırlayan ve antidemokratik olarak nitelenen yasa maddelerinin en az uygulandığı ve en az sayıda kişinin bu nedenle hüküm giydiği dönemdi. Bu dönemde kitleler siyasal örgütlenme yolunda önemli adımlar attılar. Yine bu dönemde basın, tarihinin en özgür yıllarını yaşadı, farklı görüşler açık biçimde yazıldı ve tartışıldı.

1965-1977 N. Podgorni (Sovyetler Birliği).

1965-1985 Bulgaristan'daki Türklerin nüfus artışı Bulgar yönetimini korkutacak boyuta ulaşmıştır: 1965 nüfus sayım verilerine göre Türkler 850.000'e yakın sayıları ile genel nüfusun %10'unu oluşturmaktaydılar. 1985 sayımında ise Türk nüfus 1.600.000 civarına ulaşmıştı. Genel nüfusun %15'ini teşkil ediyorlardı. Bu nüfus yoğunluklarıyla Bulgaristan'da Türkler en kalabalık azınlık durumundaydılar. Baskılar sonucu 1989'dan sonra gerçekleşen göçler, bu sayıyı aşağı çekmiştir. Nüfusun büyük çoğunluğu çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır.

1966

1966 Fransa, NATO'nun askeri kanadından ayrıldı.

1966 Uzun süre Türk Ocağı başkanlığı yapmış, Türk Milliyetçisi büyük hatip Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966) öldü.

Şubat 1966 Türk Sovyet Ticaret Antlaşması imzalandı (19 Şubat 1966).

Mart 1966 Cevdet Sunay, Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanı oldu (28 Mart 1966). Görevi 28 Mart 1973'te sona erdi.

1966-1976 Çin Halk Cumhûriyeti'nde, Büyük İşçi Sınıfı Kültür Devrimi.

1967

1967 Arap Devletleri ve İsrail arasında Altı Gün Savaşı yapıldı. Araplar yenildiler.

1967 Yunanistan'da ordu yönetime el koydu ve 1974'e kadar iktidarda kaldı: Subaylar halkın desteğini elde etmek için Kıbrıs'ta EOKA'ya desteği arttırdılar. Kıbrıs'ta Türkler iyiden iyiye gettolara sıkıştırılmaya başlandı. Yunan ordusunun 15 bin askeri, gayri resmi olarak Ada'ya yerleştirildi. Türklere karşı sürdürülen soykırımın kesilmesi için Türk ve Yunan başbakanları arasında düzenlenen toplantı bir sonuç vermeyince, Türkiye askeri müdahalede bulunacağını açıkladı. Yunanlılar, üç Türk

köyünden geri çekilirken, arkalarında 24 ölü bıraktılar. TBMM, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Kıbrıs'a müdahale yetkisi verdi. Türk uçakları Kıbrıs üzerinde uçmaya başladı. Donanma ve çıkarma birlikleri harekete geçti. ABD'nin arabuluculuğuyla Yunan birliklerinin geri çekilmesi sağlanınca, Türk harekatı durduruldu. 1964'ten beri Türkiye'de bulunan Rauf Denktaş gizlice Ada'ya gitti. Denktaş, Yunanlılarca tutuklandı ama Türkiye ve ABD'nin baskısıyla iade edildi.

1967 Ali Canip (1887-1967) öldü.

Mart 1967 Türk-Sovyet İktisadi Anlaşması imzalandı (25 Mart 1967).

Nisan 1967 Yunanistan'da Albaylar darbe yaptı (21 Nisan 1967).

Mayıs 1967 CHP'den ayrılan Turhan Feyzioğlu ve arkadaşları Güven Partisi'ni kurdu (12 Mayıs 1967 Türkiye).

Haziran 1967 Kalkınma Planı gereğince İzmir'de yapılması öngörülen 4. rafineri yapım antlaşması Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nda, Sovyetler Birliği yetkilileriyle imzalandı. Yapılacak rafinerinin yılda 3 milyon ton ham petrol işleyeceği açıklandı (12 Haziran 1967).

Kasım 1967 Kıbrıs'ta Rum'lar Türk köylerine saldırmaya başladı (15 Kasım 1967).

1968

Ekim 1968 Türkiye İşçi Çiftçi Partisi, Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı (15 Ekim 1968).

Mart 1968 Türkiye ile Bulgaristan arasındaki göç antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, 1952 yılına kadar Türkiye'ye göçenlerle yakın akrabalık bağları olanlar anavatana gelebilecek. Göç hakkı kazananlar her yıl Nisan ve Kasım ayları arasında 300'er kişilik gruplar halinde Türkiye'ye gelebilecek (22 Mart 1968).

Ekim 1968 Prag'da binlerce Çek, Sovyet işgalini protesto etti (28 Ekim 1968).

Aralık 1968 Türk-Yunan Kültür Protokolü imzalandı (20 Aralık 1968).

1969

1969 Muammer Kaddafi, Libya'da darbe yaparak iktidarı ele geçirdi.

1969 Abdullah Battal Taymas (1882/3-1969) öldü.

Mart 1969 ABD eski başkanı Dwight Eisenhower öldü (28 Mart 1969).

Nisan 1969 Londra'da, Türk Elçiliği önünde Ermeniler tarafından gösteri yürüyüşü tertip edildi (24 Nisan 1969).

Mayıs 1969 Kadıköy'de, Baharettin Dedeşan adlı bir ülkücü, Hayko Gulis adlı bir Ermeni tarafından öldürüldü (2 Mayıs 1969).

Haziran 1969 Filistin Kurtuluş Örgütü kuruldu (2 Haziran 1969).

Eylül 1969 Albay Kaddafi, Libya'da askeri bir darbe yaparak Kral İdris'i devirdi (1 Eylül 1969).

Ekim 1969 Doğu Türkistan Türkleri'nin 1000 seneden beri kullandıkları Arap Alfabesi Çin hükümeti tarafından tamamen yasaklanmıştır (23 Ekim 1969). Onun yerine Çin fonetiğine uygun olarak hazırlanan Latin Alfabesi kabul ettirilmiştir 1980'li yıllarda Uygur aydınlarının hazırlamış oldukları, Uygur fonetiğine uygun Kiril Alfabesi projesi Pekin tarafından reddedilmiştir. Bunun yanında halkın büyük çoğunluğunun Türk olması sebebiyle Doğu Türkistan'da her şeye rağmen Türkçe konuşulmaktadır. Eski bir Türk yurdu olan Doğu Türkistan, Türklerin ilk yerleşik hayata başladığı yurtlardan biridir. Uygur mimarisi ise dünyaca meşhurdur ve Türk-İslâm mimarisi özelliklerini ihtiva eder. Yeni Uygur edebiyatı dönemi (XIX.yy. Uygur edebiyatı) Doğu Türkistan'daki Çin istilâ ordularını, Çin hakimiyetini ve onlara karşı yapılan mücadeleleri işleyen eserlerin çok olduğu bir dönemdir. Ortaya çıkan edebî eserler, Uygur Türklerinde meydana gelen yeni millî edebiyatın temelini oluşturmaktadır.

1970

1970 Ürdün’de Kara Eylül. Mısıır’da Nasır’dan sonra Enver Sedat, iktidarı eline aldı.

Ocak 1970 Konya Bağımsız Milletvekili Prof. Necmettin Erbakan ve 16 arkadaşı Milli Nizam Partisi’ni kurdu (26 Ocak 1970 Türkiye).

Nisan 1970 Türkiye Gazetesi kuruldu (22 Nisan 1970).

Eylül 1970 Mısır Devlet Başkanı Nasır 5 Ekim 1970 tarihinde öldü. Yerine Enver Sedat getirildi (28 Eylül 1970).

Kasım 1970 Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle öldü (9 Kasım 1970).

Kasım 1970 Savunma Bakanı General Hafız Esad, Suriye’de darbe yaptı (13 Kasım 1970).

Aralık 1970 Demokratik Parti kuruldu. Partinin kurucuları arasında Ferruh Bozbeyli, Saadettin Bilgiç, Talat Asal ve Yüksel Menderes yer aldı (17 Aralık 1970 Türkiye).

1971

Mart 1971 Hükümet’e askeri bir muhtıra verildi ve Hükümet istifa etti. (12 Mart 1971)

Mayıs 1971 Anayasa Mahkemesi, Milli Nizam Partisi’nin kapatılmasına karar verdi. Gerekçede, ‘Laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunması prensiplerine aykırı olması’ ifadesi kullanıldı (21 Mayıs 1971 Türkiye).

Temmuz 1971 Anayasa Mahkemesi, Türkiye İşçi Partisi’nin temelli kapatılmasına karar verdi. Kapatma kararına gerekçe olarak TİP’in faaliyetlerinin Anayasa’nın 57. maddesiyle, Siyasi Partiler Kanunu’nun 89. maddesine aykırı oluşu gösterildi. TİP’in mallarına el konulurken, 41 yöneticinin beş yıl süreyle parti kuramayacakları karara bağlandı (20 Temmuz 1971).

Ekim 1971 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Bulgaristan’da öldü (11 Ekim 1971).

Aralık 1971 Pakistan-Hindistan Savaşı başladı, yenilen Pakistan ateşkes imzaladı (3-17 Aralık 1971).

1972

1972 Dündar Taşer (1925-1972) öldü. Büyük Türk milliyetçisi, dava adamı ve gönül eri. Dündar Taşer, 1925 yılında Gaziantep'te doğdu.

Mayıs 1972 CHP olağanüstü kurultayında delegelerin çoğunluğunun İsmet İnönü'nün isteğine karşı çıkıp çoğunluğu Ecevitçi olan Parti Meclisi adaylarına oy vermesi üzerine CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, 33,5 yıldır sürdürdüğü liderliğinden istifa etti (8 Mayıs 1972 Türkiye).

Temmuz 1972 30 Haziran 1972 günü başlayan CHP'nin 21. Kurultayı'nda genel başkanlığa Mustafa Bülent Ecevit seçildi. Eski Başkan İsmet İnönü, Ecevit'i ayağa kalkarak selamladı (1 Temmuz 1972).

Eylül 1972 Cumhuriyetçi Güven Partisi kuruldu (4 Eylül 1972 Türkiye).

Eylül 1972 Japonya ve Çin tekrar diplomatik ilişkiler kurmaya karar verdi (28 Eylül 1972).

Ekim 1972 Milli Selamet Partisi Kuruldu (11 Ekim 1972 Türkiye).

Kasım 1972 CHP Milletvekili İsmet İnönü, 'CHP'nin parti politikasının memleket için sakıncalı istikamet aldığı' gerekçesiyle gece geç saatlerde hem CHP'den, hem milletvekilliğinden istifa etti. İnönü, eski Cumhurbaşkanı olduğundan senatör olarak Cumhuriyet Senatosu'ndaki görevine devam etti (5 Kasım 1972 Türkiye).

Aralık 1972 Doğu Berlin'de iki Almanya arasında "Temel Anlaşma" imzalandı (21 Aralık 1972).

1973

1973 Afganistan'da yapılan askerî darbe, Monarşi'yi yıktı ve Davud Han'ın başbakanlığında Afganistan Cumhûriyeti kuruldu.

1973 Yom Kippur Savaşı. Arap-İsrail savaşı.

Ocak 1973 Milli Selamet Partisi Genel Başkanlığı'na Süleyman Arif Emre seçildi (21 Ocak 1973 Türkiye).

Ocak 1973 Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir, 78 yaşındaki Amerikan uyruklu Ermeni Gurgen (Karakin) Yanikiyan tarafından şehit edildi (27 Ocak 1973).

Şubat 1973 Rauf Denktaş, Kıbrıs Türk yönetimi başkanı oldu (18 Şubat 1973).

Mart 1973 Milliyetçi Güven Partisi ile Cumhuriyetçi Parti birleşti. Bunlara bazı bağımsızların katılmasıyla 'Cumhuriyetçi Güven Partisi' kurulmuş oldu (3 Mart 1973 Türkiye).

Nisan 1973 Fahri Korutürk, Türkiye'nin 6. Cumhurbaşkanı oldu (6 Nisan 1973). 6 Nisan 1980' de görevi sona erdi.

Haziran 1973 Yunanistan'da monarşi yıkıldı (1 Haziran 1973).

Haziran 1973 Doğu ve Batı Almanya'nın BM'ye girmek için yaptıkları başvurular kabul edildi (22 Haziran 1973).

Ağustos 1973 Türkiye-Irak Petrol Boru Hattı Anlaşması imzalandı. Türkiye topraklarına döşenecek 625 kilometrelik boru ile Irak petrolü Kerkük'ten Akdeniz'e ulaştırılacağı açıklandı (27 Ağustos 1973).

1973-1974 Arap Petrol Ambargosu.

1974

1974 Filistin Kurtuluş Örgütü, BM Genel Kurulu oturumlarında delege bulunduran ilk hükumet dışı örgüt oldu.

1974 Lübnan'da iç savaş başladı.

Temmuz 1974 Yunanlı subayların yönettiği Ulusal Muhafız Örgütü, Kıbrıs'ta Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdi ve EOKA-B önderi Nikos Sampson'u 'cumhurbaşkanı' ilan etti (5 Temmuz 1974).

Temmuz 1974 T.C. Ordusu'nun I. Kıbrıs Barış Harekatı başladı (19 Temmuz 1974): Ada'daki İngiliz üssüne sığınan Makarios, Kıbrıs'ı terk

etmek zorunda kaldı. Bu suretle Enosis'in gerçekleştirilmek istendiğini anlayan Başbakan Bülent Ecevit, garanti anlaşması uyarınca, İngiltere'yi ortak eyleme davet etti. İngiltere'nin katılmaması üzerine, T.C. Ordusu'nun Kıbrıs Barış Harekatı başladı. Türk çıkarma gemileri 19 Temmuz'da denize açıldı ve 20 Temmuz'da denizden çıkarma ve havadan indirmelerle Girne bölgesi kontrole alındı. Ancak Yunan birliklerinin, garantör olarak bulunan Türk birliğine saldırması, çarpışmaları bütün Ada yüzeyine yaydı. 22 Temmuz'da Birleşmiş Milletler'in çağrısına uyularak ateş kesildi. Bu girişim sonucu, Kıbrıs'ta Nikos Sampson, Yunanistan'da ise askeri cunta devrildi ve Yunanistan demokrasiye döndü. Ancak Kıbrıs'ta dağınık durumdaki Türklerin güvenliği sağlanamadığı gibi, Girne'deki Köprübaşı da Türk ordusu için yeterli güvenceye sahip değildi.

Ağustos 1974 Cenevre'de sürdürülen barış görüşmelerine rağmen Yunanistan, Kıbrıs konusunda hiçbir uzlaşmaya yanaşmak niyetinde olmadığını gösterdi (16 Ağustos 1974).

Ağustos 1974 II. Kıbrıs Barış Harekâtı başladı: Rumların, köylerdeki Türkleri öldürmeye devam etmesi üzerine, Türk ordusu, Kıbrıs'ın yüzde 37'sini kontrol altına alacak kadar ilerledikten sonra ikinci harekatı sona erdirdi (14-16 Ağustos 1974).

1975

1975 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (CSCE, AGİK), Helsinki Nihai Senedi imzalandı.

Ocak 1975 Asala (Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu) terör örgütü kuruldu (20 Ocak 1975).

Şubat 1975 Kıbrıs Türk Federe Devleti kuruldu. Aynı yıl içerisinde bir de nüfus mübadelesi gerçekleşti. Bu mübadele ile Kıbrıs'ın Güney kesimindeki Türkler, kuzey kesimine, kuzey kesimindeki Rumlar da güney kesimine geçti. Mübadele BM gözetiminde gerçekleşti. Çeşitli kaynaklara

göre, bu tarihten günümüze kadar, Türkiye'den Ada'ya 30-40 bin civarında Türk yerleşimci gönderilmiş durumda (13 Şubat 1975).

Şubat 1975 Kıbrıs Türk Federe devleti ilan edildi (23 Şubat 1975).

Mart 1975 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki 180 milyon dolarlık ticaret protokolü imzalandı (11 Mart 1975).

Nisan 1975 Kuzey ve Güney Vietnam birleşti (30 Nisan 1975).

Mayıs 1975 Türkiye İşçi Partisi eski genel başkanlarından Mehmet Ali Aybar, 49 arkadaşıyla birlikte Sosyalist Parti adıyla yeni bir parti kurduklarını açıkladı (31 Mayıs 1975).

Haziran 1975 Kıbrıs'ta Türk Federe Devleti Anayasası için halk oylaması yapıldı. Oylamaya katılanlardan 37 bin 502 kişi 'evet', 230 kişi ise 'hayır' oyu kullandı (8 Haziran 1975).

Ekim 1975 Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil, büyükelçiliği basan 3 terörist tarafından şehit edildi (22 Ekim 1975).

Ekim 1975 Türkiye'nin Paris Büyükelçisi İsmail EREZ ve makam şoförü Talip YENER, büyükelçilik yakınlarında katledildi (24 Ekim 1975). Saldırıyı 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' adlı örgüt üstlendi.

Kasım 1975 ABD'de yapılan başkanlık seçimlerini Jimmy Carter kazandı (2 Kasım 1975).

Kasım 1975 İspanya'da Diktatör Genaral Franco öldü (20 Kasım 1975).

Aralık 1975 Ömrünü Bütün Türklük çalışmalarına adayan Hüseyin Nihal Atsız (25 Ocak 1905-11 Aralık 1975) İstanbul'da öldü.

1976

1976 Çin'li komünist lider Mao Tse-tung'un öldü.

Şubat 1976 Türkiye'nin Beyrut Büyükelçiliği Başkatibi Oktar Cirit, bir salonda otururken Ermeni terörizminin kurbanı oldu. Saldırıyı ASALA üstlendi. ASALA ilk kez bu cinayetle adını ortaya attı (15 Şubat 1976).

Mart 1976 Türkiye ile Amerika arasında ‘Savunma İşbirliği Anlaşması’ imzalandı. Dışişleri Bakanları tarafından imzalanan anlaşmaya göre Türkiye, üsleri açmasına karşılık ABD’den 4 yıl içinde 1 milyar dolar tutarında yardım alacak (26 Mart 1976).

Haziran 1976 Rauf Denktaş, Kıbrıs Türk Federe Devleti Devlet Başkanlığı’na seçildi (21 Haziran 1976).

Eylül 1976 Çin Halk Cumhuriyeti lideri Mao Zedong öldü (9 Eylül 1976).

Kasım 1976 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında elektrik alışverişini sağlayacak 10 yıl süreli anlaşma imzalandı (13 Kasım 1976).

Kasım 1976 İsveç’in Volvo firması ile Taşıt Sanayi A.Ş. arasında, Türkiye’de kamyon üretilmesini öngören bir anlaşma, İsveç’te imzalandı (19 Kasım 1976).

Aralık 1976 Sovyetler Birliği’yle 10 yıl süreli ekonomik anlaşma imzalandı (13 Aralık 1976).

1977

1977 Dünya’nın tekrar kullanılabilen ilk uzay gemisi olan Uzay Mekiği, ABD tarafından fırlatıldı.

Mart 1977 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 1977 ve 1978 yıllarını kapsayan 200 milyon dolarlık ticari protokol imzalandı. Anlaşmaya göre Türkiye Sovyetler Birliği’nden demir ve çelik boru amyant ve bazı hammaddeleri alacak (24 Mart 1977).

Haziran 1977-1982 Brejnev, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu başkanı oldu (Haziran 1977-1982).

Haziran 1977 Türkiye’nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, büyükelçilik ikametgahının önünde iki teröristin açtığı ateş sonucu öldü. Saldırıyı bu kez ‘Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları’ adlı örgüt üstlendi (2 Haziran 1977).

Temmuz 1977 Pakistan'da askeri darbe yapıldı. General Ziya Ül Hak, Zülfikar Ali Butto idaresini devirdi (5 Temmuz 1977).

Ekim 1977 Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası yürürlüğe girdi (Ekim 1977).

Ekim 1977 Osmanlı tarihine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İstanbul'da öldü (9 Ekim 1977).

1977-1979 Denktaş-Makarios (1977) ve Denktaş-Klerides (1979) ile zirve anlaşmaları imzalandı. Bu anlaşmalarla, Kıbrıslı Rumlar ilk kez iki kesimli, iki toplumlu federal bir çÖzimü benimsiyordu.

1978

1978 Çin'de Deng Xiao-ping'in iktidarı ele alışı.

1978 Bulgaristan'dan 130.000 kişi Türkiye'ye gelmiştir.

1978 Irak yönetimi Türkiye'de Türkmen öğrencilerin tahsil yapmalarını ani bir kararla yasakladı. Türkmen öğrenciler eski sosyalist ülkelere tahsil için gitmeye teşvik edildi.

Nisan 1978 Afganistan'da Komünistlerce desteklenen bir devrim gerçekleşti, Davud Han'a bir suikast sonucu öldürüldü ve ardından Demokratik Afganistan Cumhûriyeti kuruldu (Nisan 1978).

Nisan 1978 Türk-Sovyet Ticaret Anlaşması imzalandı. Buna göre Türkiye ile Rusya arasındaki ticaretin yüzde 50 artması ve iki yolcu uçağı ile beş helikopter ithal edilmesi karara bağlandı (5 Nisan 1978).

Haziran 1978 Madrit'te, Türkiye Büyükelçisi Zeki Kunaralp'ın eşi Necla Kunaralp Ermeni bir saldırgan tarafından öldürüldü. Aynı saldırı sırasında, emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu da vefat etti (2 Haziran 1978).

Eylül 1978 Camp David'de İsrail Başbakanı Begin ile Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat barış için imza attılar (17 Eylül 1978).

Eylül 1978 Papa Birinci John Paul (Roma Katolik Klisesi'nin başına geçtikten bir ay sonra) Vatican'daki evinde ölü bulundu (29 Eylül 1978).

Kasım 1978 Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Fis Köyü'nde yapılan bir toplantıda (PKK terör örgütünün I. Kongresi) PKK (Kürdistan İşçi Partisi, Partiya Karkaren Kürdistan)'nın kurulduğu ilan edili (27 Kasım 1978 Türkiye).

1978-1979 İran'da Yamud Türkmen ayaklanması: 1978 İhtilâli ardından bir takım haklar elde etmek için ayaklanarak 1979 Martında Gonbad Kavus şehrini ele geçirmişlerse de, İran'ın askerî üstünlüğü karşısında başarılı olamamışlardır.

1979

1979 Camp David Antlaşması imzalandı (İsrail-Mısır).

1979 Sovyet nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde, 37.203.000'ü Türk kökenli 43.772.000 Müslüman vardı. En büyük olandan küçüğe doğru bir sıra içinde bunlar: Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Azeriler, Türkmenler, Kırgızlar, Başkırlar ve her biri l milyonun üçte birinden küçük nüfuslarıyla diğer 7 küçük Türk gruplardan oluşmaktadır.

16 Ocak 1979 İran Şahı ülkeyi terketti (16 Ocak 1979).

Ocak-Şubat 1979 Ayetullah Humeyni önderliğinde İran'da İslâm İnkılâbı yapıldı (Ocak-Şubat 1979).

Nisan 1979 Humeyni, İran'ın bir İslâm Cumhûriyeti olduğunu ilân etti (1 Nisan 1979).

Nisan 1979 Yunan Hükümeti, Atina'nın Nea Simirna meydanında "Ermeni İntikam Anıtı"nın dikilmesine izin verdi (15 Nisan 1979).

Ekim 1979 Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat Ankara'ya geldi; FKÖ temsilciliği açıldı (1 Ekim 1979).

Ekim 1979 Hollanda'daki Türkiye Büyükelçisi Özdemir BENLER'in oğlu Ahmet BENLER, silahlı saldırı sonucu öldürüldü. Olayı bu kez hem 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' hem de ASALA ayrı ayrı üstlendi (12 Ekim 1979).

Aralık 1979 Afganistan’ın Sovyetler tarafından işgali. Sovyetler, mücâhidlere karşı savaşında Afgan rejimine destek verdi (21 Aralık 1979).

Aralık 1979 Türkiye’nin Paris Turizim Müşaviri Yılmaz Çolpan bir teröristin saldırısı sonucu katledildi (22 Aralık 1979).

1980

Ocak 1980… Türkiy’de “Ekonomik İstikrar Kararları” alındı. (24 Ocak 1980)

Şubat 1980 Türkiye’nin İsviçre Büyükelçisi Doğan Türkmen, Bern’de uğradığı saldırıdan yara almadan kurtuldu (6 Şubat 1980).

Mart 1980 Otonom bölge Kosova’daki Priştine Üniversitesi’nde öğrenci gösterileri başladı (11 Mart 1980).

Nisan 1980 Türkiye’nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel’in makam aracına ateş açıldı. Türel ve koruma görevlisi Tahsin Güvenç saldırıdan yaralı olarak kurtuldular (17 Nisan 1980).

Mayıs 1980 Türk siyaset ve devlet adamı Gün Sazak (1932-1980) 27 Mayıs 1980 tarihinde bir suikast sonucu çapraz ateşe alınarak Ankara’da şehid edildi.

Temmuz 1980 Türkiye’nin Atina Büyükelçiliği İdari Ateşesi Galip Özmen ile 14 yaşındaki kızı Neslihan Özmen bir teröristin silahlı saldırısı sonucu katledildiler. Saldırıyı ASALA üstlendi (31 Temmuz 1980).

Eylül 1980 Necmettin Erbakan liderliğinde Konya’da binlerce kişinin katılımıyla Kudüs Mitingi yapıldı. Bu miting 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonra MSP davasında önemli bir kanıt olarak kullanıldı (6 Eylül 1980 Türkiye).

Eylül 1980 12 Eylül Askerî Darbesi: Orgeneral Kenan Evren liderliğinde Türkiye’de Ordu darbe yaparak yönetime el koydu (12 Eylül 1980).

Eylül 1980 İran ile Irak arasında petrol fiyatlarındaki anlaşmazlıktan dolayı 10 yıl sürecek kanlı çatışmalar (İran-Irak Savaşı) başladı (22-24 Eylül 1980).

Eylül 1980 Türkiye’nin Paris Büyükelçiliği Basın Danışmanı Selçuk Bakkalbaşı uğradığı silahlı saldırıda yaralandı (26 Eylül 1980).

Kasım 1980 Ronald Reagan, Başkan seçildi (4 Kasım 1980).

Aralık 1980 Türkiye’nin Avusturalya Başkonsolosu Şarık Arıyak ile koruma görevlisi Engin Sever, Ermeni terörizminin kurbanı oldular (17 Aralık 1980).

1980-89 İran-Irak Savaşı yaşandı.

1981

1981 Enver Sedat bir suikast sonucu öldürüldü. İran, Amerikalı esirleri serbest bıraktı.

Mart 1981 Türkiye’nin Paris Büyükelçiliği Çalışam Ateşesi Reşat Moralı ile din görevlisi Tecelli Arı, Çalışma Ateşeliğinden çıkıp arabaya binecekleri sırada 2 teröristin saldırısına uğrayarak hayatlarını kaybettiler. Saldırıyı ASALA üstlendi (4 Mart 1981).

Nisan 1981 Türkiye’nin Kophenag Çalışma Ateşesi Cavit Demir oturduğu apartmanın asansöründe uğradığı silahlı saldırıdan yaralı olarak kurtuldu (2 Nisan 1981).

Haziran 1981 Türkiye’nin Cenevre Başkonsolosluğu Sözleşmeli Sekreteri Mehmet Savaş Yergüz evine gitmek üzere konsolosluktan ayrıldıktan hemen sonra uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti. Saldırıyı ASALA üstlendi (9 Haziran 1981).

Eylül 1981 Türkiye’nin Paris Başkonsolosluğu ile Kültür Ateşeliği’nin bulunduğu binayı işgal eden 4 ermeni terörist 56 Türk görevli ve vatandaşı rehin aldı. Güvenlik görevlisi Cemal Özen’i öldürüp Başkonsolos Kaya İnal’ı yaraladılar. Olayı ASALA üstlendi (24 Eylül 1981).

Ekim 1981 Enver Sedat (Mısır Devlet Başkanı), bir suikast sonucu öldürüldü (6 Ekim 1981).

Ekim 1981 Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği İkinci Katibi Gökberk Ergenekon yolda yürürken saldırıya uğradı. Ergenekon olaydan hafif yaralarla kurtuldu (25 Ekim 1981).

Kasım 1981 YÖK Kanunu kabul edildi (4 Kasım 1981 Türkiye).

Kasım 1981 Avrupa'da bulunan "Ermeni Öğrenciler Birliği" ile "'Kürt Öğrenci Derneği", Londra'da ortak bildiri yayınladılar (27 Kasım 1981).

1982

1982 Philips ve Sony şirketleri kompakt diski çıkardı.

1982 İsrail, Sina Yarımadası'ndan geri çekildi.

1982 Papandreu, 1981 Ekim'inde Yunanistan'daki seçimleri kazandıktan hemen sonra, Şubat 1982'de Kıbrıs'a gitti ve buradaki konuşmasında, "Kıbrıs'ın Helenizmin bir parçası" olduğunu söyleyerek, Kıbrıs sorunu ile ilgili bütün tarafların katılacağı bir "uluslararası konferans" toplanması gerektiğini ekledi. BM Genel Kurulu, Rum tarafının başvurusu üzerine, Ada'daki "işgal ordusu"nun derhal çekilmesini ve mültecilerin "isteğe bağlı olarak" geri dönmelerini tavsiye eden kararını aldı. Bunun üzerine KTFD Meclisi, 17 Haziran'da radikal adım atarak "Kıbrıs toplumunun self-determinasyon hakkı"na dair bir karar aldı.

Ocak 1982 Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan öldürüldü. Arıkan'ın katili Taşnak militanı Hampig Sasunyan, müebbet hapis cezasına çarptırıldı (28 Ocak 1982).

Nisan 1982 Türkiye'nin Ottowa Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Kani Güngör, uğradığı silahlı saldırıda yaralandı (8 Nisan 1982).

Mayıs 1982 Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz, uğradığı silahlı saldırıda öldü (5 Mayıs 1982).

Haziran 1982 Türkiye’nin Lizbon Büyükelçiliği İdari Ataşesi Erkut Akbay Ermeni bir militan tarafından öldürüldü (7 Haziran 1982).

Haziran 1982 Kuzey Türk Federe Devleti Meclisi (KTFDM), ‘da radikal adım atarak “Kıbrıs toplumunun self-determinasyon hakkı”na dair bir karar aldı (17 Haziran 1982).

Temmuz 1982 Türkiye’nin Rotterdam Başkonsolosu Kemal Demirer’e konutu önünde uğradığı silahlı saldırı düzenlendi. Demirer, olaydan yara almadan kurtulurken, saldırgan yaralı olarak yakalandı (21 Temmuz 1982).

Ağustos 1982 Asala’ya bağlı 2 terörist ankar Esenboğa Havalimanında düzenlendiği silahlı baskında 8 kişi öldü, 72 kişi yaralandı. Bu Ermeni terörizminin Türkiye’deki ilk eylemi oldu (7 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Artin Penik adlı Ermeni, Esenboğa katliamından duyduğu üzüntüyü dile getirerek, kendini yakmak suretiyle Ermeni terörünü lânetledi (10 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Türk sivil ve askeri hedeflerine yönelik PKK terörist saldırıların başlaması: Suriye-Şam’da yapılan PKK II. Kongresi’nde, kurulması planlanan demokratik bağımsız Kürdistan devletinin silahlı bir mücadele sonucu inşa edilmesi fikri benimsenerek, 1983 yılından itibaren eğitim gören militanların eylem yapmak amacı ile yurtiçine gönderilmesi kararlaştırıldı (20-25 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Türkiye’nin Ottowa Büyükelçiliği Askeri Ateşesi Atilla Altıkat, silahlı saldırı sonucu öldü (27 Ağustos 1982).

Eylül 1982 Türkiye’nin Burgaz Başkonsolosluğu İdari Ateşesi Bora Süelkan katledildi (9 Eylül 1982).

Ekim 1982 Helmuth Kohl, Batı Almanya Başbakanı oldu (1 Ekim 1982).

Kasım 1982 Yeni anayasanın onaylanması için halk oylaması yapıldı (7 Kasım 1982): Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan

yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 7 Kasım 1982’de halkoyuna sunuldu ve yüzde 91.2 “evet” oyuyla kabul edildi. Yeni anayasanın kabulü ile Kenan Evren “Cumhurbaşkanı” sıfatını aldı. Siyasi Partiler Yasası 24 Nisan 1983’te yürürlüğe girdi ve yeni siyasi partilerin kurulması için siyasal faaliyetler kademeli olarak serbest bırakıldı.

Kasım 1982 Kenan Evren, Türkiye’nin 7. Cumhurbaşkanı oldu (9 Kasım 1982). 9 Kasım 1989’da görevi sona erdi.

Kasım 1982 Sovyet lider Leonid Brejnev öldü (10 Kasım 1982).

1982-1983 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

1983

1983 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhûriyeti kuruldu: Kurucusu Rauf Denktaştır. Kuzey Kıbrıs’ta kurulan devletin başkenti Lefkoşa şehridir.

Ocak 1983 Levon Ekmekçiyan, 1982 yılı Esenboğa baskını nedeniyle Ankara’da idam edildi (29 Ocak 1983).

Mart 1983 Yeni ‘Siyasi Partiler Yasası’, Danışma Meclisi’nce kabul edildi (3 Mart 1983 Türkiye).

Mart 1983 Türkiye’nin Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar’a 2 terörist tarafından 9 Martta silahlı saldırı düzenlendi. Olayda ağır yaralanan Balkar, 11 Mart’ta hayatını kaybetti. Olayda, bir Yugoslav öğrenci de öldü. Saldırıyı yapan Kirkor Levonyan ile Raffi Aleksandır, olaydan tam bir yıl sonra 9 Mart 1984’de 20’şer yıl ağır hapis cezasına çarptırıldılar (9 Mart 1983).

Nisan 1983 Milli Güvenlik Konseyi, Siyasi Partiler Yasası’nı kabul etti ve yayınladığı 76 numaralı bildiri ile siyasal faaliyetleri serbest bıraktı. Ancak yeni kurulacak partilerin kurucularının MGK tarafından inceleneceği ve ve özel yasak getirilebileceği açıklandı (24 Nisan 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Türk Lirası, Kıbrıs’ta resmi para oldu. Yeni uygulamaya göre 1 Kıbrıs Lirası’na 36, maaşlarda 40 lira verileceği ifade edildi. KTFD

yetkilileri daha önce ulusal para olan Kıbrıs Lirası'nın da döviz işlemi göreceğini bildirdiler (16 Mayıs 1983).

Mayıs 1983 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonraki yeni dönemin ilk siyasi partisi olan Milliyetçi Demokrasi Partisi kuruldu. Genel Başkanlığı'na emekli orgeneral ve eski büyükelçi Turgut Sunalp'ın getirildiği partinin 42 kurucu üyesi arasında Emekli Org. Eşref Akıncı, Prof. Yılmaz Altuğ, İktisatçı İmren Aykut, Eğitimci Ö. Zekai Baloğlu, Yüksek Petrol Mühendisi Turgut Gülez, sanayici Şinasi Ertan, tarihçi T. Yılmaz Öztuna gibi tanınmış isimler yer aldı (16 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Anavatan Partisi (ANAP) kuruldu. Kurucuları arasında Turgut Özal, Hüsnü Doğan, Vehbi Dinçerler, Prof. Ercüment Konukman, Leyla Yeniay Köseoğlu, Adnan Kahveci, Mesut Yılmaz, Sudi Türel, Vural Arıkan, Bedrettin Dalan gibi isimlerin bulunduğu parti sağ çizgide politika yapmaya başladı (20 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Halkçı Parti (HP) kuruldu. Sol çizgideki partinin genel başkanlığına avukat Necdet Calp getirildi. Kurucuları arasında Mucip Ataklı, M. Turan Beyazıt, Bahriye Üçok, Aytekin Yıldız, Günseli Özkaya, Neriman Elgin, M. Kemal Palaoğlu, Bilal Şişman gibi isimler yer aldı (20 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Büyük Türkiye Partisi (BTP) kuruldu. Başlangıçta, Hür Demokrasi Partisi adı üzerinde durulduysa da daha sonra bundan vazgeçildi. Emekli Orgeneral Ali Fethi Esener'in genel başkan seçildiği partinin kurucuları arasında Refaaddin Şahin, Halil Akaydın, Mehmet Gölhan, Oğuz Gökmen, İhsan Göksel, Hasan Türkay, Refik Işıtman, Rüştü Naiboğlu da yer aldı. Parti, Milli Güvenlik Konseyi'nin 31 Mayıs 1983 günü yayınladığı 79 sayılı bildiri ile kapatıldı (20 Mayıs 1983).

Haziran 1983 Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kuruldu. Genel Başkanlığına Profesör Erdal İnönü'nün getirildiği partinin 42 kurucusu

arasında Prof. Dr. Türkan Akyol, İsmail Hakkı Birler, Doç. Dr. Türker Alkan, Tekin Alp, Kamil Karavelioğlu, Cezmi Kartay, Cahit Külebi, Yiğit Gülöksüz, Oktay Ekşi, Doç. Dr. Korel Göymen de yer aldı. Aralarında genel başkan Erdal İnönü'nün de bulunduğu 21 üye Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edildi. Onların yerine gösterilen üyelerden de 13'ü vetoya uğradı (6 Haziran 1983 Türkiye).

Haziran 1983 İstanbul Kapalıçarşı'da bir terörist tarafından halkın üzerine ateş açıldı. Olayda 2 kişi öldü, 21 kişi de yaralandı. Saldırgan, olay yerinde öldürüldü. Olayı bir Ermeni teröristin yaptığı anlaşıldı (16 Haziran 1983 Türkiye).

Temmuz 1983 Türkiye'nin Brüksel İdari Ataşesi Dursun Aksoy, bir Ermeni teröristin tabancayla düzenlediği suikast sonucu öldürüldü. Katil olaydan sonra kaçarken, suikast Asala ve Adalet Komandoları adlı örgütler tarafından ayrı ayrı üstlenildi (14 Temmuz 1983).

Temmuz 1983 THY'nin Paris Orly havalimanındaki bürosu önünde bomba patladı. Olayda 2'si Türk, 4'ü Fransız, 1'i Amerikalı, 1'i İsveçli olmak üzere 8 kişi öldü, 28'i Türk, 63 kişi de yaralandı. Bu olay tarihe "Orly Katliamı" olarak geçti (15 Temmuz 1983).

Temmuz 1983 Refah Partisi kuruldu. Partinin 33 kişilik kurucu listesinde Numan Kılıç, Ahmet Tekdal, Zeki Büyüközer, Rıza Ulucak, Nuri Aksoy, Osman Aslan, Numan Çoban, Muharrem Kuru, Abdurrahman Serdar gibi isimler yer aldı. Sağ çizgide yer alan partinin kurucularından 29'u MGK tarafından veto edildi. Bunların yerine gösterilen yeni isimlerden 25'i de yine MGK'nın vetosuna uğradı. 24 Ağustos 1983 günü saat 17.00'ye kadar 30 kurucu üyesi MGK tarafından onaylanmayan partilerin seçimlere katılmayacağı hükmü de partiyi etkiledi. Refah'ın bu konuda Yüksek Seçim Kurulu'na yaptığı başvuru da reddedildi ve RP seçime giremedi (19 Temmuz 1983 Türkiye).

Temmuz 1983 Türkiye’nin Lizbon Büyükelçiliği, 5 Ermeni terörist tarafından basıldı ve bina içindekiler rehin alındı. Baskın sırasında büyükelçilik Müsteşarı Yurtsev Mıhçıoğlu’nun eşi Cahide Mıhçıoğlu hayatını kaybetti. Saldırıyı “Ermeni Devrimci Ordusu” adlı örgüt üstlendi (27 Temmuz 1983).

Kasım 1983 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonra Türkiye’de gerçekleştirilen ilk demokratik milletvekili genel seçimlerinden ANAP birinci parti olarak çıktı, ‘Özallı Yıllar’ başladı: 6 Kasım 1983 seçimlerine yalnızca ANAP, MDP ve HP katıldı ve yüzde 45.1’lik oy alan ANAP tek başına iktidar oldu. Milletvekilliklerin partilere göre dağılımı şöyle oldu: ANAP: 212, (yüzde 45), HP: oyla 117 (yüzde 30.4), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) oyla 71 (yüzde 23.2). ANAP, Bingöl listesinde bir eksik adayla seçime katıldığından, kazandığı milletvekili sayısı 211’e düştü (6 Kasım 1983). 24 Kasım 1983’te toplanan TBMM’de başkanlık divanının oluşmasıyla MGK’nın görevi sona erdi. MGK’nın dört üyesi “Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi” olarak göreve başladı. 13 Aralık’ta ise Turgut Özal başkanlığında I. ANAP Hükümeti kuruldu. Turgut Özal’ın liderliğindeki ANAP, 1983 seçimlerinde tek başına iktidara gelmiş, 1987 seçimlerinde de iktidarda kalma başarısını sürdürmüştü.

Kasım 1983 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kuruldu: KTFD Meclisi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adında bağımsız bir devlet kurulduğunu dünyaya ilan etti. KKTC’nin kurulması, Rum tarafının, Yunanistan’ın ve Batılı devletlerin yanısıra BM Güvenlik Konseyi’nin de tepkisini çekti. Güvenlik Konseyi, 18 Kasım’da aldığı bir kararla, bağımsızlık kararını kınadı. Türkiye’ye yakın bazı devletler, KKTC’yi tanımanın eşiğine gelmişlerdi ki, ABD ve İngiltere’nin baskıları ile bu kararlarından vazgeçtiler. 13 Mayıs 1984’te de BM Güvenlik Konseyi 550

sayılı kararı ile KKTC’nin ilanını ‘ayrılıkçı bir hareket’ olarak nitelendirdi (15 Kasım 1983).

Kasım 1983 BM Güvenlik Konseyi, KKTC’yi tanımayı reddetti (18 Kasım 1983).

1983-1984 Yuri Andropov (Sovyetler Birliği).

1983-1985 İsrail, Güney Lübnan’ı işgal etti ve çekildi.

1984

1984 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

Ocak 1984 Türk Parasını Koruma Kanunu’nda yapılan bir değişiklikle döviz taşımak suç olmaktan çıktı (6 Ocak 1984).

Mart 1984 36 yabancı bankanın, Merkez Bankası’na 300 milyon dolarlık kredi açmasına ilişkin anlaşma imzalandı (14 Mart 1984).

Mart 1984 Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavir Yardımcısı Işıl Ünel’in otomobiline bomba yerleştirmeye çalışan bir terörist, bombanın elinde patlaması sonucu öldü (27 Mart 1984).

Mart 1984 Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliği Başkatibi Hasan Servet Öktem ve Büyükelçilik Ataşe Yardımcısı İsmail Pamukçu, evlerinin önünde uğradıkları silahlı saldırıda yaralandılar (28 Mart 1984).

Nisan 1984 IMF ile yeni Stand-By anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Türkiye, 4 taksitle 240 milyon Dolar kredi alacak (6 Nisan 1984).

Nisan 1984 Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliği Sekreteri Şadiye Yönder’in eşi, İran ile Türkiye arasında ticaret yapan işadamı Işık Yönder, bir ASALA militanı tarafından öldürüldü (28 Nisan 1984).

Mayıs 1984 Türkiye’de F-16 savaş uçaklarının yapımına ilişkin anlaşma, Ankara’da General Dynamics firmasıyla Türkiye arasında imzalandı (2 Mayıs 1984).

Haziran 1984 Türkiye’nin Viyana Büyükelçiliği Çalışma Ateşesi Erdoğan Özen, otomobiline yerleştirilen bombanın patlaması sonucu öldü.

Olayı, “Ermeni Devrimci Ordusu” adlı örgüt üstlendi (20 Haziran 1984).

Ağustos 1984 Türkiye ile Irak arasında ikinci petrol boru hattının kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı (6 Ağustos 1984).

Ağustos 1984 PKK, 15 Ağustos 1984’te gerçekleştirdiği Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla Hezen Rızgariya Kürdistan adlı askeri kanadının kuruluşunu ilan etti (15 Ağustos 1984). PKK’nın 15 Ağustos 1984-20 Şubat 2000 tarihleri arasında gerçekleştirdiği toplam 21 bin 866 kanlı saldırı, katliam vb. kanlı eylemlerin bilançosu şöyledir: 6 bin 751 silahlı saldırı, 8 bin 581 güvenlik kuvvetleriyle çatışma, 3 bin 519 mayın döşeme ve bombalama suretiyle patlama, 411 gasp, 1076 yol kesme ve adam kaçırma, 676 bildiri dağıtma, 852 kanunsuz toplantı. Bu olaylar sırasında 4 bin 27 asker, 1265 geçici köy korucusu, 254 polis şehit olurken, 11 bin 387 güvenlik görevlisi ve sivil ise yaralandı. PKK’ya karşı güvenlik güçlerince yurtiçinde yapılan operasyonlarda; bu kanlı olaylara neden olan; 18 bin 958 terörist ölü, 706 terörist yaralı, yardım ve yataklık yapanlar da dahil olmak üzere toplam 58 bin 165 terörist etkisiz hale getirildi. Operasyonlar sırasında 2 bin 192 militan ise teslim oldu.

Eylül 1984 Çin ve İngiltere, ‘Hong Kong’ konusunda anlaşmaya vardılar; İngiltere Hong Kong’u 1997’de Çin’e vermeyi taahhüd etti (26 Eylül 1984).

Ekim 1984 Hindistan Başbakanı İndira Gandhi, Sih muhafızlar tarafından öldürüldü (31 Ekim 1984).

1984-1985 Konstantin Çernenko (Sovyetler Birliği).

1984-1989 Bulgaristan yönetiminin Bulgaristan Türklerine yönelik kültürel soy kırım politikası uygulaması: Bulgaristan 1984-1985 yıllarında Türkçe isimleri yasaklayarak Türkleri asimile etmeye çalışmış, bu olmazsa göçe zorlamıştır. 1989 yılında 160.000 kadar Türk Türkiye’ye göç etmiştir. Sonraki yıllarda bu sayı 300.000’e ulaşmıştır.

1984-1990 KKTC’nin kurulmasından sonra toplumlararası görüşmeler yeniden başladı. KKTC kurulurken, 1977-79 zirve anlaşmalarına atıfta bulunularak, iki toplumlu, iki kesimli federal bir çÖzime kapılar açık bırakılmıştı. Görüşmeler sürecinde, New York’ta 17 Ocak 1985’te ve 29 Mart 1986’da BM Genel Sekreteri’nin hazırlamış olduğu ‘Kıbrıs Üzerine Anlaşma Taslağı’, Kıbrıs Türkleri tarafından kabul edilip, Rumlar tarafından reddedildi. 22 Mayıs 1987’de AB ve ‘Kıbrıs’, 18 aylık görüşmeler sonucunda Gümrük Birliği protokolü başlattı. Ocak 1988’de anlaşmanın tüm Ada’yı kapsamasına karar verildi. 1990’daki iki taraf arasındaki New York Zirvesi de başarısızlıkla sonuçlandı.

1985

1985 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

Ocak 1985 Tacikistan’ın başkenti Duşanbe’de Rus karşıtı ayaklanma (Ocak 1985).

Mart 1985 Mikhail Gorbachev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği’ne getirildi (Mart 1985).

Nisan 1985 Çırağan Sarayı’nın 49 yıllığına İngiliz otelcilik firması Trust House Perte’a kiralanmasıyla ilgili anlaşma imzalandı (19 Nisan 1985).

Nisan 1985 Sabah Gazetesi kuruldu (22 Nisan 1985).

1985-1989 Andrei Gromiko (Sovyetler Birliği).

1986

1986 XVII. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi, yeniden yapılanma (perestroika) ve açıklık (glasnost) politikalarını benimsedi, onayladı.

Nisan 1986 Amerikan uçakları Libya’yı bombaladı (15 Nisan 1986).

Eylül 1986 Desmond Tutu,Güney Afrika’da ilk siyah Anglikan Kilisesi lideri oldu (7 Eylül 1986).

Ekim 1986 PKK’nın III. Kongresi: Lübnan’ın Bekaa Vadisi’nde bulunan Mahsum Korkmaz akademisi adlı terör kampında 3. Kongre yapıldı. Bu kongrede uluslararası ittifaklar, askeri aparat, parti ve cephe örgütlenmeleri yönünde kararlar alındı. HRK adlı askeri aparatın ismi Kürdistan Ulusal Kurtuluş Ordusu olarak değiştirildi. PKK terör örgütü, 21 Mart 1985 tarihinde ise çeşitli toplum kesimlerinde cephe örgütlenmesini gerçekleştirmek üzere ERNK’yı Kürdistan Halk Kurtuluş Cephesi’ni ilan ederek halk üzerindeki etkinliğini ERNK eliyle, sıcak çatışmaları da ARGK eliyle yapmaya başladı. Terör örgütü, ERNK ve ARGK’nin kurulmasını ilan ederek halk savaşlarının 3 temel unsuru olan Parti PKK (Kürdistan İşçi Partisi), Cephe ERNK (Kürdistan Halk Kurtuluş Cephesi), Ordu ARGK (Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu) örgütlenmesini tamamlamış oldu (26-30 Ekim 1986).

Aralık 1986 Kazakistan’ın başkenti Alma-Ata’da Rus karşıtı ayaklanma vuku buldu (17-18 Aralık 1986).

1987

1987 Filistin’de İsrail işgaline karşı İntifada başladı.

Ocak 1987 Gümülcine’ye bağlı Demirbeyli ve Samanlı köyleri topraklarının fabrika ve yarı açık cezaevi yapılacağı gerekçesiyle Yunan hükümeti tarafından kamulaştırıldı (5 Ocak 1987).

Ağustos 1987 PKK’nın Katliamları: Siirt-Eruh-Bağgöze bucağı, Kılıçkaya köyü Çağlayan (Milan) mezrasına yapılan saldırıda 2’si çocuk, toplam 25 vatandaşımız hayatını kaybetmiştir (18 Ağustos 1987).

Ekim 1987 PKK’nın Katliamları: Şırnak-Meşeiçi köyü Çobandere mezrasına yapılan silahlı saldırıda 13 vatandaşımızı katletmiştir (10 Ekim 1987).

Ekim 1987 Kapatılan TİP’in Genel Başkanı Behice Boran, Belçika’da öldü (11 Ekim 1987 Türkiye).

1988

1988 Irak Milli Türkmen Partisi kuruldu. Parti Bağdat rejiminin baskıcı, acımasız politikalarını dikkate alarak kendini Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinden sonra 1991 'de deklare etti. Irak Milli Türkmen Partisi'nin deneyimli ve idealist yöneticilerinin çabaları neticesinde dünya, Türkmen varlığından haberdar oldu. IMTP yöneticileri Riyad, Beyrut, Londra ve ABD'de yapılan toplantılara iştirak ettiler. ABD, İngiltere gibi Irak sorunu ile yakından alakalı devletlerin başkentlerini ziyaret ederek görüşmelerde bulundular. Avrupa Parlamentosu gibi önemli mahfillerde Kürtlerle eşit temsil edilmeyi başardılar.

Mart 1988 PKK'nın Katliamları: Siirt-Eruh-Yağızoymak köyü civarında koyun otlatan çobanlardan 9'u teröristler tarafından boğularak katledilmiştir (29 Mart 1988).

Nisan 1988 Körfez'de İran-ABD çatışması gerçekleşti (18 Nisan 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Hakkari-Uludere-Ortabağ köyüne yapılan silahlı saldırıda 6 vatandaşımız katledilmiştir (2 Mayıs 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Şırnak-Taraklı ve üç kardeşler mezrasına saldıran teröristler 5'i kadın toplam 13 vatandaşımız katledilmiştir (7 Mayıs 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Mardin, Nusaybin, Taşköy Balminin mezrasına saldıran teröristlerce 7'si çocuk olmak üzere toplam 10 vatandaşımız katledilmiş, 3 vatandaşımızda yaralanmıştır (8 Mayıs 1988).

Temmuz 1988 Komünist Parti, Gorbaçov'un Perestroika politikasını onayladı (1 Temmuz 1988v).

Ağustos 1988 İran-Irak savaşında ateşkes yapıldı (8 Ağustos 1988).

Ekim 1988 Gorbaçov, SSCB lideri oldu (1 Ekim 1988).

Kasım 1988 ABD'deki seçimleri Cumhuriyetçi aday J. Bush kazandı (8 Kasım 1988).

Kasım 1988 Sürgündeki Bağımsız Filistin Devleti, kuruldu (24 Kasım 1988).

1989

1989 Sovyet kuvvetleri, Afganistan’dan geri çekildi.

1989 İdil/Volga bölgesinde İslâm’ın kabulünün 1100. yıldönümü kutlandı (Hicri takvime göre).

1989 İran’ın dini lideri Ayetullah Humeyni öldü.

Şubat 1989 Özbekistan, Taşkent’te Rus karşıtı ayaklanmalar vuku buldu (Şubat 1989).

Mayıs 1989 Miloşeviç Sırp Cumhuriyeti Başkanlığına seçildi (8 Mayıs 1989).

Haziran 1989 Özbekistan’da, Özbekler ve Mesket Türkleri arasında etnik çatışmalar vuku buldu (Haziran 1989).

Haziran 1989 Kazakistan, Novyi ‘Uzen’de ayaklanmalar (Haziran 1989).

Haziran 1989 Pekin’de Tiananmen Meydanı katliamı: Pekin’in Tienanmen Meydanı’ndaki büyük öğrenci gösterisine asker müdahale etti. 2 bin civarında öğrenci hayatını kaybetti (3/4 Haziran 1989).

Haziran 1989 Nazarbayev Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığı’na getirildi (22 Haziran 1989).

Haziran 1989 Vidovdan günü kutlandı. Kosova’da Sırpların Osmanlılara yenilgisinin 600. yıldönümü kutlandı. Bir milyon Sırp’a hitap eden Miloşeviç, Sırpların egemenlik amaçlarını ilk kez kamuoyuna açıkladı (28 Haziran 1989).

Ekim 1989 7 bin Doğu Alman vatandaşı, çeşitli Doğu Avrupa ülkelerinden özel trenlerle Batı Almanya’ya geçti (1 Ekim 1989).

Kasım 1989 Turgut Özal, Türkiye’nin 8. Cumhurbaşkanı oldu (9 Kasım 1989). 17 Nisan 1993’de vefatıyla görevi sona erdi.

Kasım 1989 Berlin Duvarı yıkıldı (9 Kasım 1989).

Kasım 1989 PKK'nın Katliamları: Hakkari-Yüksekova İkiyaka köyü Aşağımolla Yasin Mahallesine yapılan silahlı saldırıda 28 vatandaşımız katledilmiş, 2 vatandaşımız da yaralanmıştır (24 Kasım 1989).

Aralık 1989 Romanya'da Halk İhtilali ile komünist rejim yıkıldı.

Aralık 1989 ABD Başkanı George Bush ve Sovyet lider Mikhail Gorbaçov soğuk savaşın resmen sona erdiğini Malta zirvesinde açıkladılar (3 Aralık 1989).

Aralık 1989 ABD, Panama'yı işgal etti (21 Aralık 1989).

Aralık 1989 Türkler; komünist rejimin devrilmesinden sonra, Romanya Demokrat Türk Müslüman Birliği'ni kurdular (29 Aralık 1989). Bu birlik ne yazık ki kısa bir süre sonra; Romanya Türkleri'nin Demokratik Birliği, Romanya Tatar-Türk Müslümanlarının Demokrat Birliği olarak ikiye ayrıldı. Bu iki topluluk, girişimler sonucu 30 Temmuz 1994'te Türk-Tatar Birlikleri Federasyonu altında birleşmişlerdir. Romanya'da, milli azınlıkların birlikleri bir siyasi parti statüsünde kabul edilmekte ve birer milletvekiliyle mecliste temsil edilmektedirler. Türk azınlık bu birlikler aracılığı ile Romen Meclisi'nde temsil edilmektedir.

1989-1991 Mihail Gorbaçev (Son Sovyetler Birliği lideri).

1990

1990 Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti.

1990 Erivan'da, “Arev” adında Yahudi-Ermeni Kültür Derneği kuruldu.

1990 BM Güvenlik Konseyi'nin 649 sayılı kararını aldı: Bu kararla BM, Ada'daki her iki tarafı da, kabul edilebilir bir çÖzim bulma yolunda çaba göstermeye çağırdı. Aynı karar, böyle bir çÖzimün iki toplumlu, iki kesimli bir anlayışa sahip olması ve çÖzimün siyasi olarak iki eşit toplum liderinin direkt görüşmeleri yoluyla sağlanması gerektiğini vurguladı. Kararın, Kıbrıs sorununu 1974'te değil de, 1960'lara hatta öncelerine dayandırması

bir başka önemli nokta idi. 1990 Temmuzu'nun ilk haftası içinde Kıbrıs Rum Yönetimi "Kıbrıs" adına AB'ye üyelik için başvurdu. BM'nin ve Türk tarafının uyarılarına rağmen topluluk 11 Eylül 1990'da bu başvurunun normal süreç içinde değerlendirilmesini kararlaştırdı.

Ocak 1990 Kızıl Ordu Birlikleri Baku'ye girerek katliam yaptılar (19-20 Ocak 1990).

Şubat 1990 Tacikistan'da etnik ayaklanmalar (Şubat 1990).

Şubat 1990 Belgrad hükümeti, Kosova'da göstericilere karşı tank ve savaş uçağı kullandı (1 Şubat 1990).

Haziran 1990 SHP'den ayrılan Güneydoğu kökenli bazı milletvekilleri, Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurdular (7 Haziran 1990 Türkiye).

Haziran 1990 Kosova'daki bütün Arnavut resmi görevliler/yöneticiler görevlerinden alınarak yerlerine Sırplar atanmaya başlandı (26 Haziran 1990).

Temmuz 1990 Kosova Prizren'de Türk Demokratik Birliği Partisi kuruldu. Partinin kurulmasıyla bunalımlı günler geçiren Türk toplumu rahatlamıştır. Ayrıca Türk okullarının kapatılması ve Türk soyluların maruz kalabilecekleri ayırımcılık büyük ölçüde giderilmiştir (19 Temmuz 1990).

Ağustos 1990 Irak ordusu Kuveyt'i 18 bin kilometrekarelik, 967 bin nüfuslu ülkeyi 4 saatte işgal etti. Irak Devlet Başkanı Saddam, işgale gerekçe olarak Kuveyt'in bol petrol üretip fiyatları düşürmesini gösterdi ve Kuveyt'i Irak'ın ili olarak ilan etti. İşgal tüm dünyadaki tepkiyle karşılanırken, Türkiye-Irak petrol boru hattının kapatılması gündeme geldi (2 Ağustos 1990).

Eylül 1990 TBMM gizli oturumda, 'Ülke dışına asker gönderme ve yabancı askerlerin Türkiye'de bulundurulması' konusunda yetki hükümete verildi (5 Eylül 1990 Türkiye).

Ekim 1990 Doğu Almanya ve Batı Almanya birleşti (3 Ekim 1990).

Ekim 1990 İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Almanya ve Federal Almanya iki devlet halinde ayrılan Almanya Berlin Duvarı'nın yıkılması ile birleşti (3 Ekim 1990).

Kasım 1990 İngiltere'de Thatcher istifa etti; J. Major başbakan oldu (27 Kasım 1990).

Aralık 1990 Cumhuriyet Yüksek Konseyi tarafından Karakalpakistan'ın özerkliği kabul edilerek Özbekistan'ın ilk ve tek özerk cumhuriyeti olduğu onaylandı (1 Aralık 1990).

Aralık 1990 Aliya İzzetbegoviç, Bosna-Hersek devlet başkanlığına seçildi (20 Aralık 1990).

Aralık 1990 Anayasa değişikliğini kabul eden Hırvatistan, egemen devlet olduğunu ilan etti (23 Aralık 1990).

Aralık 1990 Slovenya bağımsızlığını açıkladı (26 Aralık 1990).

1990-1991 Irak, Kuveyt'i işgal etti. Körfez Savaşı yapıldı (Çöl Fırtınası Harekatı). Irak üç parçaya bölündü.

1991

1991 Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ardından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhûriyetleri'nin bağımsızlık ilanları (Yaz 1991).

1991 Irak'ın Kuveyt'i ilhakına karşı yapılan Körfez savaşı, Orta Doğu'daki dengeyi korumak için Filistin Devleti'nin diplomatik açıdan yeniden düşünülmesine sebep oldu. Kasım ayında İspanya'da, İsrail ve Arap devletlerinin katıldığı bir barış konferansı yapıldı.

1991 Çeçenler milli bağımsızlık hareketi başlattılar ve Rusya ile federatif mukaveleyi imzalamadılar. Yine aynı tarihte Çeçen ve İnguş cumhuriyetleri olmak üzere ikiye ayrıldılar. Çeçenler, 10. yüzyıldan sonra uzun bir dönem boyunca Ortodoks rahiplerin yönetiminde yaşadılar. 17.

yüzyılda bölgede yayılmaya başlayan Müslümanlık 19. yüzyıl ortalarında birinci din durumuna geldi. Çeçenler, batıda aynı dili konuştukları İnguşların yaşadığı bölgenin 1774'te Rusya'nın eline geçmesiyle uzun yıllar diğer Kafkas halklarıyla birlikte Ruslara karşı direndiler. 1917 Ekim devriminden sonra Terek-Dağıstan yerel hükümetine bağlandılar. 1920'de Sovyetler bölgede kesin denetimi sağladılar.

1991 Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Kıbrıs konusunda bir 'dörtlü konferans' toplanmasını önererek, o güne kadar sorunun iki toplum arasında görüşülmesi gerektiğini savunagelmiş olan Türkiye'nin bu anlayışına da değişiklik getirdi. Özal'ın önerisine göre Kıbrıs sorunu, KKTC, Kıbrıs Rum Yönetimi, Türkiye ve Yunanistan arasında ele alınmalıydı. 28 Haziran 1991'de BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar, BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporda Türkiye'nin önerdiği Dörtlü Zirve Toplantısı'nı kabul ettiğini belirtti.

1991 Kırım Devlet Üniversitesi'nde Tatar Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü açıldı. 1995 yılına kadar bu bölüme her yıl 50 öğrenci kabul ediliyordu. Ancak, 1996 yılından itibaren sayı düşürülerek 30 öğrenci kabul edilmeye başlandı.

1991 Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde Meclis ve Cumhurbaşkanı seçimi yapıldı. Cumhurbaşkanlığına Mintimir Şeymiyev seçildi.

Ocak 1991 Ermeniler, Hacılar kentine bombalı saldın düzenledi. Saldırıda 3 Sovyet askeri ile 2 Azeri öldü. Ermeniler ayrıca, Azerbaycan'ın Sesi gazetesi muhabiri Savâtin Askerova'yı katletti (21 Ocak 1991).

Şubat 1991 Elmira Kafarova, Azerbaycan Yüksek Sovyet Başkanlığına seçildi (5 Şubat 1991).

Şubat 1991 Slovenya Parlamentosu Yugoslavya devletinin dağıtılmasını önerdi (20 Şubat 1991).

Şubat 1991 Bakü’de, Transkafkasya Müslümanları Dinişleri Başkanlığı’na bağlı faaliyetlerini sürdüren medrese, İslâm Enstitüsü’ne dönüştürüldü (22 Şubat 1991).

Şubat 1991 Irak Kuveyt’ten çekilmeyi kabul etti (25 Şubat 1991).

Şubat 1991 Krajina Sırpları Hırvatistan’dan bağımsızlıklarını ilan ettiler (28 Şubat 1991).

Şubat 1991 Körfez Savaşında ateşkes ilan edildi (28 Şubat 1991).

Mart 1991 Sırp-Hırvat milisler arasında Milli Park Plitvice’de çıkan çatışmalarda JNA (YHO) Sırp çetecilerle birlikte hareket ettiler (31 Mart 1991).

Nisan 1991 Azerbaycan’ın Kazak bölgesine, sılahlı bir Ermeni grubu saldırdı. Olay üzerine Sovyet ordu birlikleri ile Ermeniler arasında çıkan çatışmada, 15 Ermeni hayatını kaybetti (3 Nisan 1991).

Nisan 1991 Karabağ’da, Ermeniler ile Azeriler arasında çatışmalar çıktı. Azeri köyleri Ermeniler tarafından top ateşine tutuldu (13 Nisan 1991).

Nisan 1991 Suşa kasabasına bağlı Azeri köyleri, Ermeni köylerinden açılan top ve makineli tüfek ateşine maruz kaldı. Olayda 3 Azeri öldü, 3 ev yıkıldı, 3 ev de oturulamaz hale geldi (23 Nisan 1991).

Nisan 1991 Karabağ bölgesinde, 4 Azeri güvenlik görevlisi öldürüldü. Olayı “Karabağ Savaşçıları” adlı örgüt üstlendi (26 Nisan 1991).

Mayıs 1991 Yugoslavya Devlet Başkanlığı Konseyi, JNA’ya çatışmalara müdahale edebileceğini bildirdi (5 Mayıs 1991).

Mayıs 1991 Sırplar, Anayasa gereği (sıra ile) Devlet başkanlığını üstlenmesi gereken Hırvat-Stepe Mesiç’in göreve başlamasını engellediler (16 Mayıs 1991).

Mayıs 1991 Hırvatistan’da referandum yapıldı. Halkın %94’ü bağımsızlık için oy kullandı. Referanduma katılım oranı %86 oldu (19 Mayıs 1991).

Haziran 1991 Türkiye ve KKTC, aldıkları kararlarla her iki ülkeye giriş çıkış yapacak kişilerde pasaport zorunluluğunu kaldırdı. Giriş ve çıkışlar için yalnızca nüfus cüzdanının yeterli olacağı açıklandı (13 Haziran 1991).

Haziran 1991 ANAP Üçüncü Olağan Genel Kongresi'nde Mesut Yılmaz, rakibi Yıldırım Akbulut'u 100 oy geride bırakarak, 623 oyla genel başkanlığa seçildi. Diğer aday Hasan Celal Güzel, ilk turda 20 oyda kalınca başkanlık yarışından çekildi ve daha sonra da partiden istifa etti (15 Haziran 1991 Türkiye).

Haziran 1991 Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan etti (25 Haziran 1991).

Haziran 1991 Avusturya ve Macaristan sınırlarını kontrol etmek isteyen JNA tanklarla Slovenya'ya doğru ilerlemeye başlayınca, Sloven milis kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalar meydana geldi; hava kuvvetleri Ljubljana havaalanını bombaladılar (26 Haziran 1991).

Ağustos 1991 Azerbaycan istiklalini ilan etti (30 Ağustos 1991).

Ağustos 1991 Özbekistan istiklalini ilan etti (31 Ağustos 1991).

Ağustos 1991 Kırgızistan istiklalini ilan etti (31 Ağustos 1991).

Eylül 1991 Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. 23 Eylül'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan fiilen ve hukuken bağımsız oldu (23 Eylül 1991).

Ekim 1991 Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti: Azerbaycan'da Halk oylaması yapılarak Azerbaycan'ın istiklali kesinleşti. Azerbaycan'ın istiklalini ilk tanıyan ülke Türkiye oldu (18 Ekim 1991).

Ekim 1991 Türkmenistan bağımsızlığını ilan etti (27 Ekim 1991).

Kasım 1991 Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin eski itibarı iade edilmiştir. Rusya, onlara haksızlık edilerek sürgüne gönderildiklerini kabul etmiş ve Cumhuriyetin itibarını iade etmiştir (17 Kasım 1991).

Aralık 1991 Almanya Dışişleri Bakanı Hans Dietrich Genscher'e mektup yazan BM Genel sekreteri Perez de Cuellar, Genscher'i seçici bir tanımadan (Hırvatistan ve Slovenya'yı kastederek) kaçınması için uyardı (13 Aralık 1991).

Aralık 1991 Kazakistan istiklalini ilan etti (16 Aralık 1991).

Aralık 1991 Yakutistan'da doğrudan başkanlık seçimi yapıldı. Başkan göreve gelir gelmez birinci iş olarak cumhuriyetin adını "Saha Cumhuriyeti" olarak ilan etti. Yakutlar Orhun kitabelerinde de Kurıkan adıyla geçmektedir. Daha sonra ku-zeye çekilen Yakutların ana Türk kütlesiyle bağları kopmuştur. Bu yüzden Saha (Yakut) Türkçesi Türkiye Türkçesinden ve diğer Türk lehçelerinden biraz uzaktır. Sahalar'ın tarihte 10 asra yakın bir süre varlıklarını sürdüren İskit (Saka) Türklerinin bir uzantısı oldukları da uzmanlarca belirtilmektedir. Kendilerine Saha demeleri de, buna bir delil sayılmaktadır (20 Aralık 1991).

Aralık 1991 Almanya, Hırvatistan ve Slovenya'yı tanıdı (23 Aralık 1991).

Aralık 1991 PKK'nın Katliamları: İstanbul-Bakırköy İstanbul Caddesi üzerinde terör örgütü PKK lehine sloganlar atarak kanunsuz gösteri yürüyüşü yapan 40-50 kişilik bir grup Egebank, Kit, Arçelik, Emlak Bankası, Çetinkaya Mağazalarına molotof kokteyl atmış, Çetinkaya Mağazası'nda çıkan yangın sonucu 3 erkek, 1 çocuk, 7 kadın toplam 11 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 14 vatandaşımız yaralanmış, olayla ilgili olarak 47 kişi yakalanmıştır (25 Aralık 1991).

Aralık 1991 Sovyetler Birliği dağıldı. 23 Eylül'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan fiilen ve hukuken bağımsız oldu (26 Aralık 1991).

1992

1992 100 paragraftan oluşan BM Fikirler Dizisi, tarafların onayına sunuldu. New York'ta sürdürülen görüşmelerin ardından, BM Genel

Sekreteri Butros Gali, toprak düzenlemeleri ve anayasal konuların tümünü kapsayacak bir paket anlaşma hazırladı. Türk tarafı 100 paragraftan 91'ini onayladığını açıkladı. Rum tarafında ise, Kıbrıs Rum lideri Yorgo Vasiliu paketi onaylarken, daha sonra iktidara gelen Glafkos Klerides ile bu pakete karşı çıktı.

1992 Tataristan Özerk Cumhuriyeti: SSCB'nin dağılmasıyla Tataristan'da da geniş çapta bir milli kurtuluş hareketi başladı. Tataristan tam siyasi bağımsızlığını ilan etti ve Rusya'dan ayrılma niyetini bildirdi.Ancak Rusya Parlamentosu buna ret cevabı verdi. Bugün başkenti Kazan şehri olan Tataristan, Rusya Fedarasyonu'na bağlı özerk bir Türk cumhuriyetidir.

Ocak 1992 Karadziç liderliğinde Bosnalı Sırplar "Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti"ni kurduklarını açıkladılar (9 Ocak 1992).

Şubat 1992 BM koruma gücü olarak UNPROFOR'un (United Nations Protection Forces) Yugoslavya'da konuçlandırılacağı açıklandı (21 Şubat 1992).

Şubat 1992 Hırvatlar ve Müslümanlar Bosna Hersek'te yapılan referandumda bağımsızlık için oy kullandılar. %63 Evet oyu çıkarken, referanduma katılma oranı %95.9 olarak gerçekleşti. Sırplar Referandumu boykot ettiklerini açıkladılar (29 Şubat 1992).

Mart 1992 Lizbon'da yapılan görüşmelerde Bosna Hersek'in etnik yapıya göre kantonlara ayrılması kararlaştırıldı (17 Mart 1992).

Mart 1992 PKK'nın Katliamları: Şırnak-Cizre ilçe merkezinde toplanan bir grup, PKK lehinde slogan atarak yürüyüşe geçtiği sırada Cizre'nin Güneydoğusundaki Saklan deresi istikametinden 1000-1500 kişilik PKK bayraklı bir grupta Cizre ilçesine doğru yürüyüşe geçmiş, ilçe merkezinde topluluk içerisinden Güvenlik Kuvvetlerine ateş açılmış, çıkan olayda 13 vatandaşımız katledilmiş, 26 sivil de yaralanmıştır (21 Mart 1992).

Nisan 1992 Bosna Hersek hükümeti ülkede olağanüstü hal ilan etti. Bütün Nisan ayı boyunca Sırplar Saraybosna çevresinde daha önce JNA'dan devraldıkları mevzilerden şehre ağır silahlarla ateş açmaya başladılar (8 Nisan 1992).

Nisan 1992 Bosna Hersek AGİK'e kabul edildi (30 Nisan 1992).

Mayıs 1992 İzzetbegoviç görüşme dönüşünde Saraybosna havaalanında esir alındı (2 Mayıs 1992).

Mayıs 1992 Bosna Hersek Savunma Bakanlığı kendi düzenli ordusunu kurmaya başladı (20 Mayıs 1992).

Haziran 1992 Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Halk Cephesi Lideri Ebulfez Elçibey kazandı (7 Haziran 1992).

Haziran 1992 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1.100 BM askeri ve 60 askeri gözlemciyi Saraybosna'ya gönderme kararı aldı. Aynı tarihte alınan 758 no'lu kararda ise Saraybosna'da Butmir havaalanının insanı yardıma açılması için Sırpların burayı boşaltması istendi (8 Haziran 1992).

Haziran 1992 Hırvat Savunma Konseyi Birlikleri (HVO) Mostar'ı işgal etmeye başladı (18 Haziran 1992).

Kasım 1992 Bill Clinton ABD Başkanı seçildi (3 Kasım 1992).

1993

1993 AB, Haziran 1993'te Kıbrıs'ın tam üyelik için gerekli şartları taşıdığını belirten görüşünü yayınladı. Aynı yıl Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimi arasında Ortak Savunma Doktrini imzalandı.

1993 İsrail ve FKÖ birbirlerini karşılıklı tanıdılar. Bu anlaşma, Gazze Şeridi ve Batı Yakasındaki Jericho kasabasında dahili Filistin özerk yönetimi için ve işgal edilmiş bölgelerden İsrail birliklerinin aşamalı olarak çekilmesini öngören planları havi idi. Oslo Anlaşması imzalandı. II. anlaşma 1995 tarihinde yine Oslo'da imzalandı.

Ocak 1993 ABD Başkanı Bush ve Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, ilk nükleer silah indirimi anlaşması yapıldı (3 Ocak 1993).

Ocak 1993 MHP'nden ayrılan Muhsin Yazıcıoğlu önderliğinde, Büyük Birbik Partisi kuruldu (29 Ocak 1993 Türkiye).

Mart 1993 ABD, Doğu Bosna'ya hava köprüsü kurdu (1 Mart 1993).

Mart 1993 Saraybosna yılın en şiddetli topçu ateşi altında kaldı (21 Mart 1993).

Mart 1993 Bu tarihe kadar Sırpların Boşnaklar üzerine uçak ve helikopterlerle 700'den fazla saldırı gerçekleştirdiğini tespit eden BM, şiddet kullanarak uçuş yasağını gerçekleştireceğini açıkladı (31 Mart 1993).

Nisan 1993 NATO uçakları Bosna hava sahasındaki uçuş yasağını denetleme görevine başladı (12 Nisan 1993).

Mayıs 1993 Bosnalı Sırpların parlamentosu VOBP, reddedildi (6 Mayıs 1993).

Mayıs 1993 Süleyman Demirel, Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı oldu (16 Mayıs 1993). 16 Mayıs 2000'de görevi sona erdi.

Temmuz 1993 Anayasa'nın 133. Maddesinde değişiklik öngören tasarı, TBMM Genel Kurulu'nda kabul edildi. Böylece, özel radyo-televizyon işletilmesi ve kurulması serbest bırakıldı (8 Temmuz 1993 Türkiye).

Eylül 1993 İzhak Rabin ve Yaser Arafat, Beyaz Saray'da Ortadoğu barışı için imza attılar (13 Eylül 1993).

Ekim 1993 Moskova'da Ordunun Parlamentoyu Top Ateşine Tutmasının Ardından Parlamenterler Teslim Oldu. İki Günden Fazla Süren Çarpışmalarda 300'den Fazla Kişinin Öldüğü Sanılıyor (4 Ekim 1993).

Ekim 1993 Rusya'nın başkenti Moskova'da ordu Parlamento'ya top ateşine tutması sonucu parlamenterler teslin oldu ve iki gün süren çarpışmalarda 300'den fazla kişi öldü (4 Ekim 1993).

Kasım 1993 Güney Afrika siyasi liderleri, ırk ayrımına son veren yeni Anayasa'yı kabul ettiler (17 Kasım 1993).

1994

1994 BM Genel Sekreteri Butros Gali'nin girişimleriyle Kıbrıs'ta ortak anlaşma zemininin oluşturulması amacıyla 'Güven Arttırıcı Tedbirler Paketi' düzenlendi. ABD'nin destek verdiği pakete Rum tarafı karşı çıkınca 1994'te rafa kaldırıldı. 1996-3 Haziran'da bir Kıbrıslı Rum asker, BM denetimindeki bölgede bir Kıbrıslı Türk asker tarafından vurularak öldü. 11 Ağustos 1996'da Kıbrıslı Rum motosikletçiler, Yeşil Hat'tı geçmeye kalkışınca Kıbrıslı Türk göstericiler ve Türk askerleri ile çatıştı. 70'ten fazla kişi yaralandı. Bir Kıbrıslı Rum öldü. 14 Ağustos 1996'da Kıbrıs'ta Derinya bölgesinde Türk güvenlik güçleri, Türk bayrağını indirmeye kalkışan bir Rum gencine ateş açtı. Rum genç öldü. 8 Eylül 1996'da Güney Kıbrıs tarafından açılan ateş sonucu bir Türk askeri şehit oldu, biri yaralandı. 13 Ekim 1996'da Kıbrıs Türk kesimine geçen bir Rum, askerlerce öldürüldü. 6 Şubat 1997'de Kıbrıslı Türk ve Rumlar birbirine ateş açtı. Ölen veya yaralanan olmadı.

1994 Tataristan ile Rusya Cumhuriyeti arasında İkili Devlet Anlaşması imzalandı.

1994 Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT): Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı, 1973 yılında 35 ülkenin katılımı ile Helsinki'de başlamış ve 1975 yılında Helsinki Nihai Senedi kabul edilmiştir. Bu senette yer alan prensipler, bu teşkilatın anayasası olarak görev yapmıştır. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı 1994 yılı Budapeşte Zirvesi'nde bir değişiklikle Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) olarak yeniden adlandırıldı.

Şubat 1994 PKK'nın Katliamları: İstanbul-Tuzla istasyonunda tren beklerken çöp bidonuna PKK terör örgütü mensuplarınca yerleştirilen

bombanın patlaması sonucu (5) askeri öğrenci hayatını kaybetmiş, 16 askeri öğrenci ve 11 er yaralanmıştır (12 Şubat 1994).

Şubat 1994 NATO, tarihinin ilk saldırısını Sırplara gerçekleştirdi (28 Şubat 1994).

Nisan 1994 Alman Hükümeti, NATO askeri yardımı çerçevesinde Türkiye'ye verilen silahların sevkiyatını, "iç çatışmalarda kullanıldığı" gerekçesiyle geçici olarak durdurdu. Böylece 15 Nisan'da gönderilmesi planlanan optik cihazlar, yedek parçalar ve Fantom-4 modeli uçakların teslimi durduruldu (8 Nisan 1994).

Nisan 1994 RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın partisinin grup toplantısında kullandığı 'İktidara geleceğimiz kesindir. Bu geçiş tatlı mı olacak, tatsız mı, canlı mı olacak, cansız mı, kanlı mı olacak kansız mı? Geçiş dönemi yumuşak mı olacak, sert mi?' şeklindeki sözler ortalığı karıştırdı. Erbakan'ın sözleri kamuoyunda büyük tepki yaratırken, Ankara DGM Başsavcılığı soruşturma açtı (13 Nisan 1994 Türkiye).

Nisan 1994 Güney Afrika'da ilk çok ırklı seçimler yapıldı. Seçimlerin galibinin, oyların yüzde 62'sini toplayan siyah lider Nelson Mandela liderliğindeki Afrika Ulusal Kongresi (ANC) olduğu açıklandı (26 Nisan 1994).

Mayıs 1994 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) İle İsrail, Batı Şeria ve Gazze'de Yaşayan Filistinlilere Özerklik Verilmesini Öngören Anlaşmaya imza attılar (4 Mayıs 1994).

Mayıs 1994 Nelson Mandela, Güney Afrika'nın ilk siyah lideri oldu (10 Mayıs 1994).

Temmuz 1994 FKÖ Lideri Yaser Arafat'ın 27 yıllık sürgünü sona erdi. Filistin topraklarına ilk kez ayak basan Arafat, Gazze'ye gitti (1 Temmuz 1994).

Temmuz 1994 Kuzey ve Güney Yemen arasında iki aydır devam eden savaş, Kuzeylilerin Güney'i yenmesiyle sonuçlandı (7 Temmuz 1994).

Eylül 1994 Türkiye'ye 9 milyon ton petrol imkanı sağlayan Azeri Petrol Anlaşması Bakü'de imzalandı. Anlaşma, Amaco, BP, Statoil, Lugoil, Remco, Unical, Penzoil, Nacdermot ve TPAO'nun oluşturduğu konsorsiyum ile Azerbaycan Milli Petrol Şirketi Socar arasında imzalandı. Rusya, anlaşmayı tanımadığını açıkladı (20 Eylül 1994).

Ekim 1994 Genç Demokrat Parti MHP'ye katıldı (5 Ekim 1994 Türkiye).

Ekim 1994 Nobel Barış Ödülü, FKÖ Lideri Yaser Arafat, İsrail Başbakanı İzak Rabin ve İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Perez arasında paylaştırıldı (14 Ekim 1994).

Aralık 1994 Çeçenistan, Rus ordusu tarafından işgal edildi (11 Aralık 1994).

1995

Şubat 1995 İki sosyal demokrat parti, CHP ve SHP, CHP'nin çatısı altında birleşti. Bugün yapılan kurultayda, iki parti genel başkanının ittifakıyla Hikmet Çetin genel başkanlığa seçildi (18 Şubat 1995 Türkiye).

Nisan 1995 Irak Türkmen Cephesi kuruldu: Türkmen parti ve kuruluşlarını tek çatı altında toplamak amacı ile Ekim 1994'te Türkmen Cephesi kuruluş çalışmaları başlatıldı. 23 Nisan 1995'te Irak Türkmen Cephesinin kurulduğu resmen ilan edildi.

Mayıs 1995 PKK'nın Katliamları: İstanbul, Küçükçekmece Cennet Mahallesi, Hürriyet Caddesi üzerinde bulunan Nazlı Giyim Mağazasına kimliği teröristlerce molotof kokteyl atılmış, çıkan yangında 3 vatandaşımız ölmüş, 1 kişi de yaralanmıştır (4 Mayıs 1995).

Mayıs 1995 Türkiye-İran Doğalgaz Anlaşması Esenboğa Havaalanı Şeref Salonu'nda İran Petrol Bakanı Gulemreza Agazade ile Enerji ve Tabii

Kaynaklar Bakanı Veysel Atasoy arasında imzalandı (5 Mayıs 1995).

Temmuz 1995 Srebrenica Katliamı: Bosna Savaşı’nın yaşandığı 11 Temmuz 1995’de, Birleşmiş Milletler tarafından güvenli bölge ilan edilen Srebrenica’yı ve kasabadaki mültecileri korumakla görevli Hollanda askerleri bölgeyi Sırp ordusuna teslim etti ve bu tarihten itibaren tarihin en acımasız katliamlarından biri yaşandı (11 Temmuz 1995).

Temmuz 1995 Türkiye’de ilk sivil anayasa değişikliği yapıldı (23 Temmuz 1995).

Eylül 1995 Batı Şeria’nın Filistin yönetimine devrini öngören anlaşma FKÖ lideri Arafat ile İsrail Başbakanı Rabin arasında, Beyaz Saray’da imzalandı (28 Eylül 1995).

Aralık 1995 Ömrünü Doğu Türkistan davasına adayan İsa Yusuf Alptekin, Türkiye’de 95 yaşında öldü (17 Aralık 1995).

Aralık 1995 AB ile Türkiye arasında, Serbest Ticaret Anlaşması (tek taraflı Gümrük Birliği) parafe edildi (21 Aralık 1995).

Aralık 1995 Erken Genel Seçim yapıldı. Refah Partisi, çok az bir farkla seçimden birinci parti olarak çıktı (24 Aralık 1995 Türkiye).

1996

Şubat 1996 Türkiye-Türkmenistan doğalgaz anlaşması Ankara’da imzalandı (13 Şubat 1996).

Haziran 1996 PKK’nın Katliamları: Diyarbakır-Elazığ karayolu üzerinde bulunan Altındağ dinlenme tesislerine teröristler tarafından yapılan silahlı saldırı sonucu, 1 Uzman Çavuş, 1 Polis Memuru şehit olmuş, 6 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 1 Polis Memuru ile 11 vatandaşımız yaralanmıştır (22 Haziran 1996).

Ekim 1996 Türkiye-Bosna Hersek Ticaret ve Ekonomik İşbirliği anlaşması imzalandı (4 Ekim 1996).

1997

Ocak 1997 SS-300 Füze Krizi (4 Ocak 1997): Kıbrıslı Rumların, Rusya'dan S-300, yerden havaya 150 km. menzilli füze alımına dair anlaşmaya imza koyması, uluslararası arenayı ve dolayısıyla hassas Türk-Yunan ilişkilerini karıştırdı. Türkiye, Kıbrıslı Türklerin güvenliğini tehdit edecek herhangi bir gelişmeye göz yummayacağını açıkladı. İngiltere ve BM de anlaşmaya sert tepki gösterdi. 24 Şubat 1997'de AB, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyeliğine dair geleneksel tavrını değiştirerek, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyeliğinin gerçekleşebilmesi için Ada'da önce siyasi çÖzimün şart olduğunu açıkladı ve Yunanistan da bu açıklamaya tepkilerini bildirdi. AB, ilk defa, topluluğa tam üyelik konusunda Kıbrıs Türklerinin de dikkate alınması gerektiğini, tam üyelik görüşmelerine Ada Türklerinin de katılması gerektiğini belirtmek suretiyle net şekilde ifade ediyordu. Yunanistan Dışişleri Bakanı Theodoros Pangalos, bu açıklamaların hemen ardından, AB'nin Doğu'ya doğru genişlemesini veto edeceğini açıkladı.

Ocak 1997 Rusya, barış anlaşması gereğince Çeçenistan'daki askerlerini geri çekti (5 Ocak 1997).

Şubat 1997 Kamuoyunda Post-Modern Askeri Darbe olarak da nitelendirilen 28 Şubat Süreci başladı (28 Şubat 1997 Türkiye).: Milli Güvenlik Kurulu 28 Şubat 1997 tarihli toplantısında, irtica tehlikesinin tırmanmakta olduğu uyarısını yapınca yeni bir süreç başladı. Bu gerilimli süreçte, Başbakan Erbakan görevi hükümet ortağı DYP'nin Genel Başkanı Çiller'e devretmek amacıyla 18 Haziran 1997'de istifa etti. Cumhurbaşkanı Demirel ise 19 Haziran 1997'de, hükümeti kurmakla Çiller'i değil, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ı görevlendirdi ve Yılmaz'ın kurduğu, kamuoyunda "Anasol-D" olarak adlandırılan ANAP-DSP-DTP koalisyon hükümetini onayladı.

Mart 1997 Robert Koçaryan, Ermenistan başbakanı oldu (20 Mart 1997).

Nisan 1997 Alparslan Türkeş (25 Kasım 1917 Kıbrıs Lefkoşa-4 Nisan 1997 Ankara) öldü. Alparslan Türkeş, 1936 yılında Kuleli Askeri Lisesi'nden, 1938 yılında Kara Harp Okulu'ndan asteğmen rütbesi ile mezun oldu. Üsteğmen Alparslan Türkeş, 1944 yılında şair ve yazar A. Nihal Atsız'a yazdığı mektuplar sebebiyle "Türkçülük ve Turancılık Davası" sanığı olarak tutuklandı ve 1945'te beraat etti. Yüzbaşı Alparslan Türkeş 1948'de Amerika Birleşik Devleti Piyade Okulu ve Amerikan Harp Akademisi'nde çağdaş askeri gelişmeler konusunda kurs görmek üzere Amerika'ya gönderildi. 1944 yılında Harp Akademileri'ne giriş sınavını kazanmasına rağmen "Türkçülük ve Turancılık Davası" sebebiyle ertelenen bu hakkı 1952 yılında iade edildi ve 1955'te Harp Akademisi'nden mezun olarak kurmay subay oldu. Kurmay Binbaşı Alparslan Türkeş 1955-57 yılları arasında Washington'da NATO Daimi Grup nezdinde Genel Kurmay Temsil Heyeti üyeliğine atandı, bu arada da Amerika'da ekonomi öğrenimi de gördü. Türkeş, 30 Ağustos 1957 tarihinde kurmay yarbaylığa, 1960'ta da gecikmiş kıdemleri verilerek kurmay albaylığa terfi etti. 27 Mayıs 1960'ta Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gerçekleştirdiği ihtilal hareketi içinde bulundu, radyodan hareketin sebepleri ve amacını seslendirdi. Bu dönemde Milli Birlik Komitesi üyesi ve Başbakanlık Müsteşarlığı görevlerinde bulundu. 13 Kasım 1960 tarihinde emekliye sevk edildi. Türkiye'nin son sürgünü olarak Yeni Delhi Büyükelçiliği'nde hükümet müşaviri olarak görevlendirildi. Burada gayri resmi askeri ateşe militer görevi yürüttü. 22 Şubat 1963'te Türkiye'ye döndü. 21 Mayıs 1963'te ihtilal teşebbüsü suçlamasıyla tutuklandı. 4 Eylül 1963'te beraat etti ve serbest bırakıldı. 31 Mart 1964'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) girdi ve Parti Genel Müfettişi olarak görevlendirildi. 30 Temmuz 1965'te yapılan CKMP büyük kongresinde Genel Başkan seçildi. 30 Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerde Ankara

milletvekili seçildi.28 Nisan 1966'da Cumhurbaşkanlığı'na aday oldu, Cevdet Sunay'a karşı kaybetti. 1969 yılında CKMP Genel Başkanlığı'na yeniden seçildi. Bu kongrede partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi ve amblemi üç hilal olarak değiştirildi. 12 Ekim 1969 seçiminde Adana milletvekili seçildi. 1975-1978 yıllarında kurulan milliyetçi partiler (MC) hükümetlerinde iç ve dış güvenlikten sorumlu Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı görevini yürüttü. 12 Eylül 1980 ihtilalinde tutuklandı, idam talebiyle yargılandı. 7 Nisan 1985 tarihinde sağlık sebebiyle tahliye edildi. 1987 yılında Milliyetçi Çalışma Partisi'nin 2. Büyük Kongresi'nde Genel Başkanlığa seçildi. 1991'de Yozgat milletvekili oldu, 1992'de Milliyetçi Çalışma Partisi'nin adı ve amblemi Milliyetçi Hareket Partisi ve Üç Hilal olarak değiştirildi. 4 Nisan 1997'de Ankara'da vefat etti.

Mayıs 1997 Yargıtay Başsavcılığı, Refah Partisi'nin laikliğe aykırı eylemleri nedeniyle kapatılması için Anayasa Mahkemesi'nde dava açtı. Yargıtay C. Başsavcısı Vural Savaş, düzenlediği basın toplantısında 18 sayfalık iddianame okudu ve Refah Partisi'nin laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği için kapatılmasının istendiğini bildirdi (21 Mayıs 1997 Türkiye).

Ağustos 1997 8 Yıllık Kesintisiz Zorunlu Eğitim Yasa Tasarısı, TBMM'de yapılan oylamada 242 'red' oyuna karşılık, 277 'kabul' oyuyla kanunlaştı (16 Ağustos 1997 Türkiye).

Ekim 1997 Erbil'de I. Türkmen kurultayı toplandı. Kurultaya Avrupa, ABD, Avustralya'da bulunan Türkmen derneklerinin temsilcileri de katılmıştır (4-7 Ekim 1997).

Ekim 1997 Ebulfeyz Elçibey, Bakü'ye gelerek Azerbaycan Halk Cephesi Partisi'nin başkanı seçildi (31 Ekim 1997).

Kasım 1997 Fazilet Partisi kuruldu (17 Kasım 1997 Türkiye).

1998

Ocak 1998 1998 yılı ithalat rejimi yürürlüğe girdi. Türkiye AB çerçevesinde koruma alanlarında tüm indirimleri gerçekleştirdi (9 Ocak 1998).

Şubat 1998 Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan istifa etti. Böylece Robert Koçaryan'a liderlik yolu açıldı. Petrosyan, Karabağ'da barış istediği için Şahin'lerin tepkisini çekmişti (Şubat 1998).

Şubat 1998 Petrosyan'ın istifasını değerlendiren Azerbaycan Halk Cephesi Başkanı Elçibey, Koçaryan'ın geçmişte Rusları arkasına alarak Karabağ'da Azerbaycan'a karşı ayaklandığını bildirdi (Şubat 1998).

Şubat 1998 Anayasa Mahkemesi'nin RP'nin kapatılmasına ilişkin gerekçeli kararı açıklandı. Bu karardan sonra 14 yıllık siyasi geçmişi olan RP kapatılan partiler kervanına katıldı (23 Şubat 1998 Türkiye).

Şubat 1998 Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra, bu partinin mensupları Fazilet Partisi çatısı altında toplandılar. FP'liler ilk meclis grup toplantısını yaptılar (25 Şubat 1998 Türkiye).

Mart 1998 Koçaryan, Ermenistan devlet başkanlığına seçildi (30 Mart 1998).

Mayıs 1998 Hindistan iki nükleer deneme yaptı. Hindistan'ın bu denemelerinden sonra, Japonya ekonomik yaptırımlar uygulayacağını, ABD ise ekonomik ve askeri yardımları askıya aldığını açıkladı (14 Mayıs 1998).

Mayıs 1998 Fransa parlamentosu, sözde Ermeni soykırımı yasa tasarısını tanıdı (29 Mayıs 1998).

Haziran 1998 Tebriz'de Azeriler, Fransız parlamentosu tarafindan kabul edilen sözde Ermeni soykırımı" yasa tasarısını protesto ettiler (3 Haziran 1998).

Temmuz 1998 Bölücü örgüt PKK’nın başı Abdullah Öcalan, Ermenistan yönetiminden, örgüte özel köy tahsis edilmesini istedi (Temmuz 1998).

Temmuz 1998 Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan’ı, Eylül’de Bakü’de yapılacak bölge liderleri toplantısına davet etti (4 Temmuz 1998).

Temmuz 1998 PKK’nın Katliamları: İstanbul-Eminönü-tarihi Mısır Çarsı’nda bulunan bir büfeye teröristlerce konulan bombanın infilak etmesi sonucu 7 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 3 Alman, 3 Fransız, 2 Norveç ve 2 de Irak olmak üzere toplam 10 yabancı uyruklu ile 111 vatandaşımız yaralanmıştır (9 Temmuz 1998).

Ağustos 1998 Türkiye ile Fransa arasında enerji ve savunma sanayi alanlarında işbirliği anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre, savunma sanayiinde füze, gemi, zırhlı araç konularında üçüncü ülkelere satışlarda işbirliği yapılacağı belirtildi. Enerji konusunda ise Hazar Havzası Petrolü’nün Türkiye üzerinden taşınmasında ortak hareket edileceği açıklandı (3 Ağustos 1998).

Ağustos 1998 Rusya krizi dünyayı sarstı. Rusya, bütün dış borç ödemelerini 90 gün süreyle durdurduğunu açıkladı. Ülkede, yabancıların 1 yıldan kısa vadeli finansal yatırım yapmaları yasaklandı (18 Ağustos 1998).

Ağustos 1998 Büyük jüriye 5.5 saat ifade veren ABD Devlet Başkanı Bill Clinton, Beyaz Saray stajyeri Monica Lewinsky ile olan ilişkisini itiraf etti (18 Ağustos 1998).

Ekim-Kasım 1998 PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın Suriye’yi terketmek zorunda kalışı, önce Moskova, ardından da İtalya’ya kaçışı: 15 yılı aşkın bir süreden beri Türk halkına yönelik acımasızca eylemler gerçekleştiren terör örgütünün elebaşısı bu süre zarfında Suriye’de bulunmaktaydı. Siyasi ve askeri makamların kararlı tutumlarıyla ve

izlenilen baskı politikalarıyla, teröristbaşı Abdullah Öcalan, 09.10.1998 tarihinde Suriye’yi terk etmek zorunda kalarak 12.11.1998 tarihinde sahte pasaportla Rusya/Moskova’dan İtalya/Roma Havaalanına giriş yaptığı anda İtalyan polisince gözaltına alındı (9 Ekim-12 Kasım 1998).

Ekim 1998 Mesrob Mutafyan, Türkiye Ermenileri 84. Patriği seçildi (14 Ekim 1998).

Aralık 1998 İlk kez bir hayvanın DNA’sı çÖzildü. Bilim adamları, insanın genetik yapısıyla büyük benzerlikler taşıyan bir milimetre boyundaki bir kurtçuğun genetik kodunu tam olarak deşifre ettiler (11 Aralık 1998).

1999

Ocak-Şubat 1999 PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın İtalya’yı terketmesi ve ardından Kenya’da yakalanarak Türkiye’ye getirilmesi: Terörist başının İtalya’da yakalanması üzerine, Türkiye’nin iade taleplerine ve bu konuda yapılan siyasi girişimlere İtalyan hükümeti olumlu cevap vermemişti. Uluslararası kamuoyunda İtalya’ya yönelik haklı baskıların oluşması sonucu terörist başı Öcalan, İtalya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden beklediği desteği bulamamış ve bunun üzerine 16.01.1999 günü İtalya’dan da ayrılmak zorunda kalmıştır. Terörist başı Abdullah Öcalan, 16.02.1999 tarihinde, Kenya’da gerçekleştirilen özel bir operasyonla yakalanarak Türkiye’ye getirildi. Abdullah Öcalan’ın yakalanması sonrası özellikle örgüt lehinde yayın yapan Med TV’ninde kışkırtmasıyla yurt içinde ve yurt dışında örgüt militanlarınca yoğun olarak molotof kokteyli atma, gösteri yürüyüşü, cezaevlerinde açlık grevi eylemlerinde tırmanma gözlenmiştir. PKK militanları bu dönem içerisinde hedef olarak masum halkı seçmiştir (16 Ocak-16 Şubat 1999).

Ocak 1999 Sırp polisi, UCK`nın saklanma noktalarından birinde 24 kişiyi öldürdü (29 Ocak 1999).

Ocak-Şubat 1999 PKK’nın VI. Kongresi: PKK terör örgütü Ocak-Şubat 1999 tarihlerinde İran’ın Kandil dağı bölgesinde 6. Kongresini yapmıştır. Bu kongrede, Eyalet yapılanmasından saha yapılanmasına geçilmesi, Fedailik eylemlerine başvurulması, Kuzey Irak’ta Kürt gruplar üzerinde etkinlik sağlayabilmek için PKK/BAŞUR yapılanmasına gidilmesi, Türkiye’deki diğer sol terör örgütleriyle birlikte hareketin sağlanması için Anadolu Halk Kurtuluş Ordusu oluşumunun hayata geçirilmesi, kadın kollarındaki faaliyetlerin partileşerek etkinleştirilmesi kararları alınmıştır (Ocak-Şubat 1999).

Şubat 1999 Fransa`da başkent Paris`in 50 km yakınındaki tarihi kraliyet köşkü Rambouillet`de Belgrad hükümeti ile Kosovalı Arnavutlar arasında barış görüşmeleri yapıldı (6 Şubat 1999).

Mart 1999 PKK’nın Katliamları: 16.30 sıralarında İstanbul-Kadıköy-Fahrettin Kerim Gökay Caddesinde bulunan İbrahim Taşlı’ya ait 5 katlı Mavi Çarşı işhanına bir grup terörist tarafından molotof kokteyli atılması sonucu çıkan yangından ve duman zehirlenmelerinden dolayı 10’u kadın, 2’si erkek, 1 hastanede olmak üzere toplam 13 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 2’si kadın 5 vatandaşımız da yaralanmıştır. Olayın failleri güvenlik güçlerinin yaptığı operasyonlar sonucunda yakalanmıştır (13 Mart 1999).

Mart 1999 Kosovalı Arnavut halkının temsilcileri, Paris`te yeniden başlatılan barış müzakerelerinde üç yıllık geçici özerk yönetim anlaşması ve bu anlaşmanın 28 bin mevcutlu NATO barış gücü tarafından teminat altına alınmasını öngören anlaşmayı imzaladı. Sırp heyeti, anlaşmayı imzalamaya yanaşmayınca müzakereler tıkandı (18 Mart 1999).

Mart 1999 Uluslararası barış gözlemcileri Kosova`yı terketmeye başladı. Yugoslavya ordu birlikleri yığınağını yoğunlaştırıp UCK mevzilerine hücumlarını arttırdılar (20 Mart 1999).

Mart 1999 Bosna’ya barış getiren Dayton Barış Anlaşması`nın mimarı ABD`li kıdemli arabulucu diplomat Richard Holbrooke, Miloseviç’i son kez uyarmak için Belgrad`a gitti ve ‘Paris`teki barış anlaşmasını imzalayın, aksi halde NATO hava harekatına girişecektir’ mesajını verdi. Miloseviç, barışı korumak için de olsa, ‘Yugoslavya toprağında NATO askerlerinin yer almasına izin verilmeyeceğini’ yineledi (22 Mart 1999).

Mart 1999 ABD`li kıdemli arabulucu diplomat Richard Holbrooke, son Belgrad temaslarından sonuç alamadığını ilan etti. Yugoslavya devleti, II. Dünya Savaşı’ndan beri ilk kez olağanüstü hal ilan etti (23 Mart 1999).

Mart 1999 NATO’nun hava harekatı için, Genel Sekreter Javier Solana’nın verdiği yetkiyle birlikte beklenmeye başlanırken, Belgrad polisi, başkentin en büyük bağımsız yayın organı B-92 radyosuna kilit vurdu, radyonun baş editörü gözaltına alındı (24 Mart 1999).

Haziran 1999 1967 yılında Yunanistan’da askeri darbe yaparak bir döneme damgasını vuran ve 25 yıldır demir parmaklıkların ardında yaşayan cunta lideri Yorgo Papadopulos öldü (27 Haziran 1999).

Haziran 1999 Terörist başı Abdullah Öcalan İmralı’da yargılanarak idama mahkum edildi (29 Haziran 1999). İdam kararı 25.11.1999 günü Yargıtay 9. Ceza Dairesinde onandı. Yargılama süreci sonunda PKK terör örgütü lideri Abdullah ÖCALAN’a idam cezası kararı çıkması ile birlikte, örgüt başta metropol iller olmak üzere yurt çapında eylemlerini yoğunlaştırmış, Adana ve Batman illerinde intihar saldırıları, Elazığ’da fedai türü eylemlerle örgüt canlandırılmaya çalışılmış, ancak bu tür eylemlerin son dönemlerde hızlandırılan örgütün siyasi faaliyetlerine ve verilen idam kararının onaylanmasına olumsuz etki yapacağını düşünen A.ÖCALAN, 07.07.1999 tarihinde üst düzey örgüt mensuplarına “En kısa zamanda bir “Barış Konferansı” düzenlenerek, PKK terör örgütünün silahlı mücadeleye son vermesini, Türkiye’de bulunan silahlı örgüt mensuplarının

ülke dışına çıkartılması kararının alınmasını içeren talimat niteliğinde bir mektup gönderdi. Abdullah Öcalan, avukatları vasıtasıyla 03.08.1999 tarihinde PKK yönetimine “Örgütün silahlı faaliyetlerine son vererek militanları yurtdışına çıkarmasını ve faaliyetlerini siyasi alanda yürütmesini” içerir bir mektup gönderdi. Örgüt yönetimi 06.08.1999 tarihinde Öcalan’ın yaptığı teklifi tamamen kabul ettiğini açıkladı. (9 Haziran 1999).

Temmuz 1999 PKK’nın Katliamları: Saat 21.40 sıralarında Elazığ-Merkez-Yenimahalle-Muharrem Çorbacıoğlu Sokakta bulunan Poyraz Kıraathanesine, PKK terör örgütü mensuplarınca yapılan silahlı saldırı sonucu 4 vatandaşımız ölmüş, 5 vatandaşımız yaralanmış, olayda yaralanan 1 Polis Memuru daha sonra 07.07.1999 günü şehit olmuştur. Olayda 1’i kadın 2 terörist ise ölü olarak ele geçirilmiştir. Teröristlere ait 2 uzun namlulu silah ve 1 bomba 4 şarjör, 58 mermi ele geçirilmiştir (1 Temmuz 1999).

Temmuz 1999 Tahran Valiliği’nin kentte her türlü gösteriyi yasaklamasına rağmen Tahran Üniversitesi önünde 10 bin gösterici toplandı. Polis ile öğrenciler çatıştı (13 Temmuz 1999).

Aralık 1999 AB’nin 10-11 Aralık 1999’da yaptığı Helsinki zirvesinde Türkiye’nin AB’ye tam üyelik için adaylığı resmi olarak kabul edildi. Türkiye için tarihi öneme sahip olan bu zirvenin sonuç belgesinde genişleme sürecindeki Türkiye’nin konumu ve Kıbrıs sorunuyla ilgili özel maddeler de yer aldı. Buna göre, “Avrupa Birliği Konseyi, 3 Aralık tarihinde New York’ta Kıbrıs meselesinin kapsamlı bir çÖzimüne yönelik olarak başlatılan görüşmeleri memnuniyetle karşılar ve BM Genel Sekreteri’nin bu süreci başarıyla sonuçlandırma yönündeki gayretlerine güçlü desteğini ifade eder. Avrupa Birlilği Konseyi, politik bir çÖzimün Kıbrıs’ın Avrupa Birliği’ne katılımını kolaylaştıracağının altını çizer.

Üyelik müzakerelerinin tamamlanmasına kadar kapsamlı bir çÖzime ulaşılamamış olursa, Konsey'in üyelik konusundaki kararı, yukarıdaki husus bir ön şart olmaksızın verilecektir. Bu konuda, Konsey tüm ilgili faktörleri dikkate alacaktır" denildi (Aralık 1999).

Aralık 1999 AB Helsinki Zirvesi sonuç bildirgesinde Türkiye'nin adaylığı resmen kesinleşti. Türkiye'nin 13'üncü aday ülke olarak ilan edildiği metinde, Romanya, Bulgaristan, Slovakya, Letonya, Litvanya ve Malta ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması kararlaştırıldı (11 Aralık 1999).

XXI. yüzyıl

2000

2000 AB Komisyonu'nun 7 Kasım 2000'de açıkladığı ve Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecindeki "yol haritasını" çizen Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB) yer alan Kıbrıs'la ilgili ifadeler, Türkiye-AB arasında büyük bir krize sebep oldu. Komisyon'un, Yunanistan'ın baskısıyla KOB'un kısa vadeli öncelikler bölümüne Kıbrıs sorununun çÖzimüne dair baskıcı ifadeler eklemesi Türkiye tarafından "ön şart" olarak algılandı. KOB'un içeriğinin Helsinki zirvesinin çizgisinde yer almasını isteyen Türkiye, AB'nin bu tutumuna Başbakan Bülent Ecevit dahil tüm üst düzey yetkilileriyle sert tepki gösterdi. KOB'un ad çıklanması ardından Çankaya'da düzenlenen "Kıbrıs" zirvesinden ise AB'ye sert ve net bir mesaj çıktı. Zirvede, KKTC lideri Rauf Denktaş'ın BM nezdinde yapılan dolaylı görüşmelerden çekilmesi kararlaştırıldı.

Mayıs 2000 Ahmet Necdet Sezer, Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı oldu (16 Mayıs 2000).

Haziran 2000 Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad öldü (10 Haziran 2000).

Eylül 2000 Türkiye ile Suriye arasında, terörizm, organize suçlar, uyuşturucu, sahtecilik ve karaparayla mücadele, karşılıklı bilgi ve eğitim alışverişi konularında işbirliğini öngören mutabakat zaptı imzalandı (28 Eylül 2000).

Ekim 2000 Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi nihai anlaşmaları Devlet Konuk Evi'nde yapılan bir törenle imzaladı (19 Ekim 2000).

Ekim 2000 Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin Brçko kentinde gösteri yapan yaklaşık 1000 Sırp, "Türklere ölüm" diye sloganlar atarak, Müslümanların evlerini ve işyerlerini taş yağmuruna tuttu (19 Ekim 2000).

2001

2001 Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Romano Prodi, Kıbrıs sorunu çÖzilmeden de Güney Kıbrıs'ın üyelik başvurusunun değerlendirilebileceğini söyledi. Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem Kıbrıs, Kıbrıs konusunda işlerin olumlu gitmediğini açıkladı. Başbakan Bülent Ecevit ve yardımcısı Devlet Bahçeli, Kıbrıs'ta bedel ödemeye hazır olduklarını söylediler. Yıl sonunda Rauf Denktaş'ın, Glafkos Klerides'e mektupla yaptığı görüşme teklifi sonucunda, iki lider, 4 Aralık'ta Lefkoşa'daki 'Yeşil Hat'ta BM gözetiminde biraraya geldiler. Görüşme sonunda BM Genel Sekreterinin Kıbrıs özel temsilcisi Alvaro De Soto, liderlerin 2002 Ocak ayında yine Yeşil Hat'ta biraraya geleceklerini ve müzakereleri sürdüreceklerini açıkladı.

Kasım 2001 Türk Medeni Kanunu 75 yıl sonra değişti (22 Kasım 2001).

Eylül 2001 Kaçırılan üç yolcu uçağı New York'taki Dünya Ticaret Merkezi ve Washington'daki Pentagon'a çarparak büyük can kaybına yol açtı. Pennsylvania Eyaleti'nin Pittsburg şehrinde bir yolcu uçağı aynı gün içinde düştü (11 Eylül 2001).

Aralık 2001 4 Aralık Denktaş ve Klerdes Kıbrıs Sorununun çözümü için doğrudan görüşmelere tekrar başladı.

Aralık 2001 22 Aralık tarihinde A.B.D. önderliğinde Afganistan'a yapılan askeri mücadelenin ardından ilan edilen Hükumet Türkiye tarafından da tanındı.

2002

Şubat 2002 Türkiye askerinin BM kararı ile Afganistan'a gönderilmesi.

1 Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'da gerçekleşen Takvim değişikliği sebebiyle, bazan çift tarih vermek zorunda kaldık. Yukarıdaki tarihlerin (27 Nisan/10 Mayıs - 8/21 Temmuz 1906) açılımı şöyledir: 27 Nisan eski/10 Mayıs yeni - 8 eski/21 yeni Temmuz 1906. Yani I. Duma meclisi, eski takvimle Nisan-Temmuz, Yeni takvimle Mayıs-Temmuz 1917 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. ş.k.

Sina Akşin [ed.], Türkiye Tarihi, 2. Cilt: Osmanlı Devleti 1300-1600, İstanbul Ekim 19954.

Sina Akşin [ed.], Türkiye Tarihi, 3. Cilt: Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul Ekim 19954.

Fahir Armaoğlu, 20. yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Ankara Ağustos 19874, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

G. Barraclough, Times Dünya Tarihi Atlası, İstanbul 1980, Karacan Yayınları.

Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919), İstanbul 1998, Ötüken Neşriyat A.Ş.

Baymirza Hayit, Türkistan Devletleri'nin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara 1995_, TTK Yayınları.

Bernard Grun [by.], The Time Tables of Hisstory, New York 19913, A Touchston Book, Published by Simon and Schuster.

The Hutchinson Dictionary of World History, an encyclopedia, historical atlas and chronology in one, [Oxford] 19985 abdated edition, published by Helicon Publishing Ltd./printed by the Bath Press Ltd.

İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 199715, Ötüken Neşriyat A.Ş.

Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992_, Murat Kitabevi Yayınları.

Salim Koca, Türk Kültürü'nün Temelleri II, Trabzon 2000, KTÜ Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 19932, AKDTYK TTK Yayınları.

Türk Dünyası El Kitabı. Birinci Cilt: Coğrafya-Tarih, Ankara 19922, Türk Kültürünü Arştırma Enstitüsü Yayınları: 121.

Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihi Kronolojisi", Osmanlı I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 118 - 132.

Türk Tarihi ve Sosyolojimiz / Prof. Dr. Baykan Sezer [s.189-194]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye'de daha sosyoloji çalışmalarının başlangıcında Batı açıklamalarının ve sosyoloji öğretilerinin yetersizliği duyulmuş ve tarih ile sosyoloji ilişkisi sosyolojimizin en önemli sorunu olarak kalmıştır. Sosyolojimizin tarihle ilişki kurma ve tarih bilgisini kullanma çabasına rağmen bu ilişki yakınlaşma ve yapıştırma ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalar genel sonuçlara, sosyolojide kullanılmaya hazır bilgilere dönüşmemiştir. Türk sosyolojisinin tarih ile ilişkilerinin düzenlenmesi ve bu ilişkilerin alacağı biçim konusu günümüzde de önemini sürdürmektedir. Sosyoloji ile Türk tarihi arasındaki ilişkiyi temel ve zorunlu bir ilişki olduğu için önemsiyoruz. Türk tarihinin incelenmesi iki açıdan önemlidir. Birincisi mevcut tarih açıklama ve kavramları tüm ülke tarihlerini kapsamamaktadır. Bu eksiklik, en açık biçimde Türk tarihinin ele alınmasında görülmektedir. Geleneksel ve Batı kaynaklı tarih açıklamalarının tüm toplumları kapsamadığının başka örnekleri de vardır. Söz gelişi Çin tarihi için de aynı şey söylenebilir. Ancak Türk tarihinin önemli bir farklılığı ve üstünlüğü bulunmaktadır. Sosyolojimiz bu nedenle Türk tarihi üzerinde çok daha özen ve önemle durmalıdır. Türk tarihi bilinen açıklamaları aşan, daha geniş kapsamlı bir açıklamaya izin vermektedir. Ayrıca bu yeni açıklama, bilinen açıklamaları aşacağı için elbette yeni kavramlar ve yeni bir yaklaşım biçimini de gerektirecektir. Bu yeni yaklaşım biçimi aynı anda yeni açıklamanın da zorunlu ön koşuludur. Açıklamaya ulaşmadan önce yeni kavram ve yaklaşım biçimlerine sahip olunmalıdır. Bu bilinen açıklamaları aşan, onları kapsayan yeni yaklaşım biçimi olayları bir bütün içinde değerlendirmemize de izin verecektir.

Yaklaşım biçimi öncelikle belli bir tarih ve toplum görüşüne bağlılıktır ve tarih olayları önünde sınanacaktır. Bu yaklaşım, eldeki açıklamaların tümüyle dışında değildir. Tümüyle dışında değildir ama varolan açıklamaları aşışı ayrıntı düzeyinde kalmayacak, tarihe gerçek anlamını kazandıracaktır.

Türk tarihi Batı açıklamalarıyla uyuşmamaktadır. Bunun en önemli göstergelerinden biri, Türk toplumunda Batı benzeri sınıfların yokluğudur. Bu önemli bir özelliktir. Çünkü Batı tüm gelişmeleri sınıflar üzerine kurduğu kuramlar aracılığıyla açıklamaktadır. Bir kısım açıklamalar sınıf çatışmasına, bir kısım açıklamalar ise belli sınıflara tanınan özellik ve üstünlüklere dayandırılmaktadır. Türkiye'de Batı benzeri sınıfların yokluğuna başkalarınca daha önce de değinilmiştir ama Türk tarih ve toplumunun özelliklerini tanımak amacıyla değil, Türk tarih ve toplumu ile ilgili marxiste yaklaşımları engellemek, yasaklamak içindir. O nedenle de bu açıklamalar verimli olmaktan uzaktır. Batı'da konu belli bir nedenle gündeme getirilmiş, tarih ve toplum gelişmelerini tanımlamak için bize belli bir sınıf tanımı verilmiştir. Sınıfları saptamanın en kestirme ama yetersiz yolu toplum içinde elde edilmiş konum ya da zenginlik farklarını ölçü olarak almaktır. Bu yolla toplumlar arası benzerlikler, yanıltıcı paralellikler kurmak olasıdır. Yine birtakım yazarlar marxiste açıklamalara set çekmek, bir başka takım yazarlar da aradaki farkı belirtebilmek için sınıf yerine toplum tabakalarından ya da kastlardan söz etmektedirler. Sınıfın bizi ilgilendiren yönüyle en önemli özelliği topluma ve dolayısıyla tarihe yön verebilmesidir. Buna karşılık toplumun kuruluş ve işleyişinin gereği toplumda bir yapılanma, işbölümü ve görev dağılımı ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu ortaya çıkan toplum kesitleri topluma yeni bir yön, yeni bir dinamizm ve denge kazandırma değil, aksine kurulu düzenin denge ve dinamizmine süreklilik kazandırma rolünü üstlenmişlerdir. Bu açıdan

Doğu’da tarih boyunca sınıf nitelemesini hak etmiş toplum kesitlerinden söz edebilmek güçtür. Doğu’da sınıf yokluğu nedeniyle herhangi bir yeni atılım ve gelişme olmadığı, böyle bir olanağın bulunmadığı belirtilmektedir. Bu nedenle Doğu toplumları kapalı, durgun, tarih-dışı toplumlar olarak tanımlanmaktadır. Bu görüş Doğu toplumlarının gelişmeye açık olmadığı önyargılarına da dayanak olmaktadır. Sınıflı toplum kavramı ile Batı kendini tarihin yaratıcısı olarak gösterecek, Doğu’da sınıfların olmaması dolayısıyla bu toplumlar tarihsiz toplumlar olarak gösterilecektir.

Gerçekte Doğu toplumlarında gelişmenin kaynağı toplum parçaları, toplum kesitleri değil, toplum birliğidir ve bu birlik de Devlet aracılığıyla mümkün olabilmiştir. Çözümün ve çözüm arayışının ilk ve en açık belirtisi siyasettir. Doğu’da Devlet toplumun kendi ilişkileri içinde çözemediği sorunlara yanıt getirmiştir. Esas değişme, gelişme siyaset düzeyindedir ve çözümün, çözüm arayışının ve gelişmenin kaynağı Devlet aracılığıyladır. Tepeden inme inkılapçılık görüşleri de Devlet’in bu özelliğiyle ilgilidir. Buradan bizim darbeci girişimleri desteklediğimiz sanılmasın. Devlet eliyle toplum çıkarının kollanması ve geliştirilmesinde herhangi bir olumsuz yön görmediğimiz gibi, toplum çıkarını temsilden uzaklaşıp topluma yabancı değerlerin tepeden dayatılmasını da onaylamamız söz konusu olamaz. Açıklamamız Batı örneğinde de geçerlidir. Feodalizm örneğinde sınıflar toplumun kuruluş ve işleyiş gereği olarak toplumda belli bir yapılanma ve görev dağılımı rolünü üstlenmişlerdir. Herhangi bir sıçramayı bünyelerinde taşımamışlardır. Batı tarihinde verili düzen içinde önemli çıkar uyuşmazlıklarına, köylü ayaklanmalarına karşılık yeni bir düzene yol açacak bir çatışmaya tanık olunmamaktadır. Aksine burjuva sınıfı mevcut ilişkiler dışında getirdiği çözüm ile öncülük görevi üstlenmiştir. Nereden çıktığı belli olmayan, mevcut üretim ilişkileri içinde ağırlığı olmayan burjuvazi bu ilişkiler ile çatışma içine girerek, kendi iktidarını toplumlar

arası ilişkilerde kurmuş olduğu yeni dengeye dayandırmıştır. Geleneksel egemen güçler yeni gelişmeler önünde etkisiz kalmıştır. Bu nedenle gerçekte Batı tarihi ve burjuvazinin ortaya çıkışı da yeni bir açıklamaya muhtaçtır. Burjuvazinin ortaya çıkışı Batı toplumunun kendi doğal gelişmesinin bir ürünü değildir. Batı'da tarih ve toplum gelişmelerini tanımlamak için öne çıkarılan sınıfların rol ve görevleri, sınıfsal yapıda ortaya çıkan değişiklikler ve belli sınıfların öncülüğü bir başka biçimde açıklanmalıdır. Türk tarihinde Batı benzeri sınıfların yokluğu da bu anlamda önem taşımaktadır.

Türk tarihinin Batı açıklamaları ile uyuşmayan bir diğer yönü de tarihin dönemlendirilmesindeki uyumsuzluktur. Batı kaynaklı genel tarih dönemlendirmesi belli bir biçimdedir. Eski Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ ayrımı getirilmektedir. Bu üçlü ayrım yaygın bir tarih dönemlendirmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizde de benimsenen ve üniversitelerimizde tarih bölümü ana bilim dallarına temel oluşturan bir dönemlendirmedir. Orta öğretimde de öğretilen bu tarihi dönemlere ayıran anlayış belli bir toplumsal gelişme kuramının ürünüdür. Ama Türk tarihi ile ne ölçüde örtüştüğü tartışmalıdır. Dönemlendirme Batı toplumlarında görülen üç aşamaya tekabül etmektedir (Sosyolojide görülen üçlü veya daha fazla dönemlendirmeler de aynı gelişme çizgisinin dışında değildir). Belli ölçüde de Batı gelişmesini bize tanıtmaktadır. Her dönem süresince belli bir denge söz konusudur ve önemli bir değişiklik yoktur, dönem değişiklikleri dengenin bozulmasını göstermektedir. Eski Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ dönemlendirmeleri kölelik, feodalizm, kapitalizm karşılığı olarak Batı toplumlarının tarihi gelişme aşamalarını göstermektedir. Belli ölçüde dedik. Bu dönemlendirmede Batı tarihi sınırları içinde kalınmış olsa bile Yeni ve Yakın Çağlar bölünmesini açıklayabilmekte güçlükler bulunmaktadır. Yine Orta Çağın sonu feodalizmin de sonu anlamını taşıması gerekirken (aynı

mantıkla feodalizmi çağrıştıran belli kurumların Batı-dışı toplumlarda görülmesi o toplumların Orta Çağ toplumu suçlamasına neden olmaktadır) feodalizmin Batı'da kesin tasfiyesi genelde Fransız devrimi ve sonrasındadır. Diğer bir deyişle Yeni Çağ ile neyin aşıldığı ve Yeni Çağ ile Yakın Çağ arasındaki dönem tartışmalıdır. Dünya egemenliğinin kazanmış olduğu her yeni biçim ve denge, bu yeni biçimin süreklilik gösterebilmesi için belli bir mücadeleyi de ortaya çıkarmıştır. Batı tarihinde bir dönemden öbür döneme geçiş belli nitelik değişikliğine neden olmaktadır. Başka deyişle bu değişiklikler belli toplum aşamalarına denk düşmektedir. Ancak aynı nitelik değişikliklerine, toplum aşamalarına Türk tarihinde tanık olmak mümkün değildir. Bunun farkına varılmasının belki bir göstergesi, Osmanlı tarihinin ayrı bir dönemlendirilmesine gidilmesidir. Osmanlı tarihi kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme, yenileşme olarak dönemlendirilmektedir. Bu dönemlendirme Batı tarih dönemlendirmesinden ayrı bir gelişmeye işaret etmektedir. Ama bazı tarihlerde kesişme söz konusudur. 1453 hem Yeni Çağın, hem de Osmanlı'da yükseliş döneminin başlangıcıdır. Elbet bu bir rastlantı sonucu değildir. Buradan Batı tarih dönemlendirmesinin evrensel olduğu sonucu çıkarılmasın. Ancak Batı'yı da kapsayan bir dünya tarihi açıklamasında bu kesişmenin gerçek anlamını bulması mümkündür. İstanbul'un fethi dünya tarihi için önemli bir olaydır, ama aynı olay Batı tarihi içinde ayrı bir anlam ifade etmektedir. Toplumların farklı kimlik ve çıkarlarının yol açtığı çatışma ve çelişkiler sonucu toplumlar arası ilişkiler gelişmektedir. Farklı kimlik ve çıkarlara rağmen taraflar kendi serüvenlerini aynı olay içinde, toplumlar arası ilişkilerde kazanmışlardır. Batı tarih dönemleri veya örgütlenme modelleri Doğu-Batı çatışmasının aldığı biçim üzerine kuruludur. Bu ilişkilerde Batı'nın rolünün değişmesi büyük yapı değişikliklerine neden olmaktadır. Batı toplum örgütlenmesinde görülen değişiklikler toplum gelişmesinin doğal bir uzantısı değildir. Bu nedenle

XIX. yüzyılda Batı'da görülen yeni gelişmeler temeli gereği geleneksel toplum yapısının dışında ve geleneksel yapıyı yıkarak gerçekleşmiştir. Aynı çatışma Türkiye'deki gelişmelerin de kaynağıdır. Türkiye bu çatışmada kıyı bir konumda değildir. Buna karşılık Batı tarihinin dönemlendirilmesi ile Türk tarihi dönemlendirilmesi uyuşmamaktadır. Bu bir çelişkidir. Bu çelişkinin açıklaması, daha doğrusu açıklama var, çelişkinin gündeme getirilmesi gerekir. Ancak bunun yerine belli önyargılarla Türk toplum ve tarihine suçlamalar getirilmektedir. Getirilen açıklamalarla Türk toplumu tarih dışına itilmekte veya Batı tarihi dışında kalmış kenarda bir aktör olarak görülmektedir.

Batı eksenli tarih anlayışı Batı'nın bazı olayları yönlendirdiği, biçimlendirdiği görüşünün ürünüdür. Batı-dışı toplumların gelişme çizgilerini de Batı tarihi dönemlerine oturtarak tarihi Batı ekseni çerçevesinde açıklamayı amaçlamaktadır. Böyle bir yaklaşımın kendi sorunlarımızı anlamamıza ve kendi tarihi birikimimizi değerlendirmeye ne kadar izin vereceği soru konusudur. Batı eksenli bu bakış açısının çeşitli sonuçları vardır. Bunların başında Batı-dışı ülkelerin geri kalmışlığı görüşü gelmektedir. Buna ek olarak Batı-dışı ülkelerin ayrıca Batı'yı izlemek ve Batı modelini benimsemekten başka bir yolu olmadığı yargısına varılacaktır. Böylesi bizim açımızdan kabulü mümkün görülmeyen sonuçların dışında Batı eksenli gelişme çizgisi, Batı tarih dönemlendirmesinin evrenselliği konusu bizzat bazı sorunlar taşımaktadır. Batı tarih aşamalarının evrenselliği, özellikle günümüz Batı toplum modelinin tüm dünyanın tartışmasız benimsemesi gereken model olduğu savına dayanmaktadır. Batı toplum modelinin tek model olduğu yargısı öbür toplum modellerine yaşam hakkının tanınmayacağı anlamına da gelmektedir. Batı tarih dönemlendirmesinin evrenselliği de bu savı desteklemek amacıyla ortaya atılmıştır. Ama buna karşılık yalnızca

feodalizme bir yaygınlık kazandırılmaktadır. Çeşitli tanımlamalarla göçebe feodalizminden askeri feodalizme kadar aklınıza gelebilecek her türden feodalizmle feodal aşamanın evrenselliğinden kuşku duyulmamaktadır. Buna karşılık kölelik ve özellikle kapitalizm Batı tekelindedir. Kölelik olarak değil ama Yunan uygarlığı olarak söz konusu aşama Batı'ya ait biricik ve benzeri olmayan olay olarak tanıtılmaktadır. Kapitalizmin evrenselliği ise Batı-dışı ülkelerde ancak az-gelişmişlik biçimindedir. Bu anlamda kapitalist aşama da Batı tekelindedir. Elbet burada Japonya bu açıklama dışında gibi görülmektedir. Japonya'nın varlığı Batı tarih açıklamalarının çürütülmesi tehlikesi önünde Batı açıklamalarının evrenselliğini kanıtlamak için öne sürülmüştür. Önce Rusya'nın Asya içlerinde ilerlemesine engel olmak amacıyla İngiltere'nin desteği ile çok önemli gelişmelere yol açmış bulunan 1905 Rus-Japon savaşı ile

Japonya öne çıkarılacaktır. Arkasından II. Dünya Savaşı sonrasında Çin'in sosyalizmi seçmesi karşısında Japonya'ya Batı tarafından yeni bir görev verilmiştir. İki atom bombası yemiş, Batı'ya hiçbir karşı çıkma gücü kalmamış Japonya Batı-dışı toplumlara Batılılaşmanın örneği olarak gösterilecektir. Japonya Doğu'da Batılılaşmış tek ülkedir. Ancak Çin karşısında Doğulu bir toplum olarak kalabilmesinin önemi nedeniyle Japonya'ya Doğulu görüntüsü veren özelliklerinin folklorik düzeyde korunmasına izin verilmiş, dahası yüreklendirilmiştir. Buna karşılık Türkiye'de tarihte kazanılmış özelliklerimizin bir suçlama nedeni sayılması üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir. 11 Eylül olaylarından sonra yakın bir gelecekte Yakın Doğu ülkelerinin kimliklerini anımsatacak her özelliğin bir suçlama nedeni sayılması ile bu durum bizim açımızdan daha da çarpıcı sonuçlara gebedir. Batı tarih dönemlendirmesi Türk toplumunun tarihteki serüvenini anlamamıza izin vermediği, Türk tarihi ile örtüşmediği gibi aksine önemli sorunlara neden olmaktadır. Bu durumda toplum

dinamiğini ortaya çıkarmada belli güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Tarihimizi değerlendirmeyen bu kavram ve kuramlar günümüz olaylarını anlamamıza izin vermediği gibi toplumumuzun güç ve yeteneğinin ortaya konulmasını da amaçlamamaktadır. Toplum ve tarihin kaynağı ilişkilerdir. Türk toplum ve tarihinin önemi ve üstünlüğünü bu ilişkiler içinde ele alarak değerlendirmek gerekmektedir. Sosyolojinin tarih bilgilerinden yararlanması öncelikle toplum açıklama modellerinin oluşturulması ve toplum olayları ile buna bağlı tarih dönemleri arasındaki ilişkilerin toplum yasaları, olaylar arasında düzenli ilişkiler biçiminde ortaya konmasıyla mümkündür.

Ayrıntılar üzerinde durmak istemiyoruz. Çalışmalarımız sırasında sıkça değinildi. İnsanoğlu, doğayla doğrudan ve kendiliğinden kurduğu ilişkilerin gereksinmelerine yanıt vermemesi, yaşamını sürdürmesine izin vermemesi sonucunda kendi gücüyle ve başka insanlarla kurduğu ilişkilerle doğa karşısındaki eksikliklerini kapatma yoluna gitmiştir. Bu ilişkiler toplumun kaynağını oluşturmaktadır. Toplum biçiminde yaşam tarihi bir olaydır, toplum Tanrı yazgısı olmadığı gibi toplumu içgüdü ile açıklamak da mümkün değildir. Toplumun sınırını çizen, ona özelliklerini kazandıran ilişkiler sorunlarının çözümü ile ilişkilidir. Bu ilişkiler canlı, dinamik ilişkilerdir. Bir kez ve değişmez biçimde topluma dışarıdan verilmiş değildir. İnsan çabasının ürünüdür. İnsan toplum yaşamına etkin bir biçimde katılmakta, ilişkilerde etkin bir rol oynamaktadır. Bu nedenle bu çabanın sonucu toplum ilişkileri biçim değiştirebilmiş ve yeni bir yön kazanabilmiştir. Toplum belli sorunları aştıkça yeni sorunların gündeme gelmesi ya da daha önce geri planda kalmış sorunların ön plana çıkması, bu sorunların çözülmesi için yeni ilişkileri gerektirmiştir. İlişkilerde görülen bu gelişme tarihin de kaynağıdır. Aynen ve durmadan yinelenen ilişkiler zinciri içinde zaman boyutunu yakalamak, kavramak olanağı bulunmamaktadır.

Ancak insanoğlu yaşadığı deneylerden gerekli sonuçları çıkarmıştır. Tarihte sorunların çözümü hep bir üst düzeyde gerçekleşmiştir. Her yeni çözüm de eski ve bilinen sorunların çözümünü içermektedir. Böylece tarih başıboş, rastlantısal, anlamsız bir hareket değildir. Belli bir birikimi, zenginleşmeyi içeren, ilerlemeye açık bir süreçtir. Tarihi gelişme ve birikim hiç kimsenin karşı çıkamayacağı bir gerçekliktir. Üst düzey ilişkiler öbür ve alt düzey olayları kavramaya izin verdiği gibi, bu olayların aşılmasına ya da yeni bir anlam kazanmasına da yol açmıştır. Genel kavramlardan somut kavramlara, bütünden özele ve tekile giden yöntemin toplum bilimlerinde tek geçerli yöntem oluşu da boşuna değildir. Fizik ya da doğa bilimlerinde belki parçalardan bütüne gitmek, bütünün bilgisini elde etmek mümkündür ama toplum olaylarının anlaşılmasında bütünü kavramamıza izin verecek kuramdan yoksunluk gerçekleri tüm boyutlarıyla kavramamıza engel oluşturmaktaır.

Sosyolojide ve toplum bilimlerinde küçük birimlerden, ayrıntılardan yola çıkarak belli sonuçlar çıkarma çabası da sonuçta bütünsel kuramdan bağımsız değildir. İlişkilerin çok yönlü ve karmaşık olması nedeniyle toplum olayları ancak bütün ile olan ilişkilerinde gerçek anlamını bulabilir. Sosyoloji bu yönde bir çaba olmasına karşın bu çabası çok genel ve soyut düzeyde kalmıştır. Getirilen kalıpların Türk toplum ve tarihi ile uyuşması mümkün değildir. Bütünü elde etmemize izin veren kuramlar soyut ve mutlak değerler veya bizim kendilerine önem atfettiğimiz değerler üzerine değil, toplum yaşamında ve tarihin akışında en üst düzey ilişkiler üzerine kurulu olmayı gerektirir. Bu açıdan Batı tarih kuramlarının en önemli sakıncası açıklamalarını toplumla ve Batı ile sınırlı tutmuş olmasıdır. Batı kendi lehine kurulu dünya dengesini mutlaklaştıran görüşleri belli gerçekler olarak sunmaktadır. Toplum üzerinde etkinlikten de bu anlaşılmaktadır. Toplum gerçeği Batı çıkarları ile sınırlı, doğrudan ilişkilerin mümkün

olduğu düzeyde ve olanaklar ölçüsünde ele alınmaktadır. Olaylar yanında olaylara bakış açısı da sınırlıdır. Toplum kesitleri ve toplumlar arası farklılaşmanın belirginleşmesi, bu farklılaşma ve çıkarlara uygun bilgi üretilmeye koşulunması sosyolojinin de sorununu oluşturmaktadır. Bu bir eksikliktir, aynı zamanda günümüz güç dengesi içinde sonuçları itibariyle bizim kabul edebileceğimiz bir görüş değildir. Biz Batı tarihini de kapsayacak bir dünya tarihi açıklamasını amaçlıyoruz. Gelişme çizgilerinin çeşitliliğe rağmen dünya tarihinin birliği vazgeçemeyeceğimiz bir gerçekliktir. Son dönemde Batı dünya egemenliği toplumlar arası ilişkilerin doğal gelişmesinin değil, Batı dayatmalarının bir ürünüdür. Bu dayatma sırasında Batı'nın kendi açıklamalarını dayatması garipsenmemiş, önemli bir karşı çıkışa yol açmamıştır. Ama dayatmalardan istenilen sonuç alınınca açıklamalar Batı için de benimsenir olmaktan çıkmıştır. Batı, bugün kendi açıklamalarıyla birlikte dünya egemenliğini de tartışma konusu yapabileceği için ve temel sorunlara karşılık getirmede güçlüğü nedeniyle yeni ve geçerli açıklama aramak yerine bütüncü kuramlara sırt çevirmektedir. Batı'da yeni bir aşama, sıçrama yapacak bir toplum kesiti veya toplumun görülmemesi de bu tutumunun sosyolojide yaygınlaşmasına neden olmaktadır.

Türk tarihinin geniş kapsamlı, bütüncü bir dünya ve tarih görüşünün elde edilebilmesi için çok önemli bir üstünlüğü bulunmaktadır. Bunun nedeni Türklerin tarihte en üst düzeyde ilişkilere katılmış olmalarıdır. Türk toplum ve tarihinin üstünlüğü ve önemi de buradan kaynaklanmaktadır. Batı'nın tarih açıklamalarında ölçü olarak kullandığı birim toplumdur ve bu, Batı için geçerli belli bir toplum modelidir. Böylece Batı eksenli ve Batı ile sınırlı bir açıklama elde edebilmektedir. Bu açıklamada öbür toplumlara gerek duyulmamaktadır. Tarihteki gelişmelerde başka toplumların rolü ve ağırlığının bulunabileceğinin düşünülmesine bile tahammülsüzlük

gösterilmektedir. Batı’da feodalizmin temelinde Cermen akınları ve etkisinden söz edilmesine yurdumuzda bile gösterilen tepkileri anımsayalım. Oysa toplumların tarih içindeki yerlerini, kimliklerini, çıkarlarını ve dolayısıyla toplum içindeki ilişkilerini belirleyen şey toplumlar arası ilişkilerdir. Ve toplumlar arası ilişkiler içinde toplumlara gerçek yerlerini kazandıran toplumlar arası çatışmalardır. Türkler tarih içinde önemlerini toplumlar arası ilişkilerde kazanmışlar, önce yerleşik-göçebe çatışmasında, daha sonra ise Doğu-Batı çatışmasında yer alarak dünya tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Bu, Türk toplum tarihinin, ona farklılık ve üstünlük kazandıran en önemli özelliğidir. Türkler yalnızca önemlerini değil kimliklerini de bu ilişkiler içinde kazanmışlardır. Türklerin kendi kimliklerini açık biçimde ortaya koydukları ilk metin, Orhun yazıtları, yerleşik uygarlıklarla, Çin ile olan ilişkilerini konu almaktadır. Türklerin Anadolu’daki serüveni de Bizans ile giriştikleri savaşlarla başlamaktadır. Haçlı Seferleri Türklerin Yakın Doğu’da ayrıcalıklı bir yer kazanmasına yol açmıştır. Osmanlı dönemi Batı ile aralıksız süren savaşlar tarihi olarak süreklilik göstermiştir.

Toplumlar arası ilişkilerde belirleyici olan Doğu-Batı çatışmasında yer almak olmuştur. Bir yerde bu, tarihte gelişmeyi izleyen toplumların ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama yine de biz Türklerin bu çatışmada çok özel bir konumu bulunmaktadır. Osmanlı döneminde bir dünya imparatorluğu sahibi olarak bu ilişkileri denetleyen ve yönlendiren konumda bulunduk. Bu konumu çok eski tarihlerde değil, yakın bir geçmişe kadar sürdürdük. Söz konusu ilişkilerin en geniş boyuta ulaştığı ve geçmiş deneylerin birikimine de sahip olabilme imkanının bulunduğu bir dönemde Osmanlı ağırlığını sürdürmüştür. Bu açıdan Osmanlı deneyi Roma deneyiyle karşılaştırılamayacak üstünlüklere sahip bulunmaktadır. Osmanlı Doğu-Batı çatışmasına etkin olarak katıldığı gibi, bu çatışmanın

gerçekleriyle yüzleşmekten kaçınması için de herhangi bir neden bulunmamaktadır. Osmanlı, toplumlar arası ilişkilerde, Doğu-Batı çatışmasında etkinliğine karşın bu etkinliğini öbür toplumları sömürmek için kullanmamış, aksine üretici halkları korumak, mazlum ulusları savunmak için kullanmıştır. Günümüzde Batı kazanmış olduğu tüm üstünlüğe ve bugün karşısında herhangi bir güç bulunmaz görünmesine karşılık tarihle gerçek bir hesaplaşmadan kaçınmakta, günümüzde sınırlı tutulan küreselleşmeyi tarihe taşımaya yanaşmamaktadır. Oysa bu konuda Türkiye'nin hiçbir çekincesi bulunmamaktadır. Gerçekte olayların açıklamasını bu düzeyde aramak gerekmektedir. Batı günümüzde mevcut dünya egemenliğini verili olarak kabul edip temel çatışmayı tartışmaktan kaçınmaktadır. Toplumların ayrı gelişme çizgileri dünya tarihi çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu dünya tarihinin zenginliğini oluşturmaktadır. Batı iç çelişkilerinden yola çıkarak dünyada görülen gelişmeleri açıklamadaki güçlüklere karşılık Doğu-Batı ilişkilerindeki gelişmeler yalnızca Türk tarihini değil, Batı'nın tarihte geçirdiği aşamaları ve Batı tarihi içinde açıklanması sorun olan olayları da anlamamıza izin vermektedir. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde yapılan bir çok çalışma bu yöndedir. Türk tarihinin ve özellikle Osmanlının kendi özelliklerinden yola çıkarak getirilen açıklama çabası sosyolojimiz için yaşamsal bir önem taşımaktadır.

Tarih tüm toplum bilimlerinin temelini oluşturmaktadır. Bizim düşüncemiz bu yöndedir. Tarih özel bir ilgi alanı değildir, tüm toplum olaylarının biçim ve özelliklerini kazandığı insanlığın ortak deneyidir. Bu nedenle tarih sonuçları yalnızca kendisi ile sınırlı değil, tüm toplum bilimlerine açıklayıcı bir temel sağlamaktadır. Bu nedenle doğru tarih bilgisi toplum olayları üzerinde insanoğlunun gerekli denetim ve etkinliği sağlamasına imkan vermektedir. Batı, günümüzde elde etmiş olduğu etkinlik ve olaylar üzerindeki denetimini yeterli bulabilir. Dahası bu

etkinliği başkalarıyla, başka deyişle tüm insanlıkla paylaşmak istemeyebilir. Bu nedenle de tarih biliminde gerekli sıçramanın yapılmasına gönüllü olmayabilir. Oysa Türkiye'nin olaylar ve doğa üzerinde insanlığın gerçek denetim ve egemenliğinin kurulmasından çekinmesini gerektirir herhangi neden yoktur. Aksine bugün karşılaştığı sorunlarını böylece aşmak olanağına kavuşabilecektir. Günümüzdeki konumu buna izin verdiği gibi tarihteki konumu da doğru açıklamaların elde edilebilmesinde önemli üstünlüğünü oluşturmaktadır. Türk toplumu tarihte gelişmelere yön veren temel olaylara katılmış, bu olayların sonuçlarına tarihinde çok yakından tanık olmuştur. Türk toplumunun önemine inandığımız gibi, Türk tarihinin incelenmesinin de önemine inanmaktayız. Tarihin doğru yorumlanması geleceğimizi biçimlendirmemiz açısından öncelik taşımaktadır. Türk tarihi bu açıdan büyük olanaklara sahiptir. Tarihçilerimize ve toplum bilimleriyle uğraşanlara düşen görev, kendilerini getirilmiş sınırlılıklara tutsak kılmadan tüm insanlığa geçmiş değerleri, deneyleri kazandırmaya koşulmaktır. Egemen tarih anlayışını Türk tarihinden örneklerle resimlendirmek, çeşitlemek kolay, dışarıdan övgü almaya elverişli bir yoldur ama bizim açımızdan verimsiz bir çabadır. Ve bu tür bir yaklaşım toplumumuzu ve tarihimizi ikincil bir önemde kalmaktan kurtaramayacaktır. Alışılmış kalıpların dışına çıkmak, kuramsal ve kavramsal donanımımızı yeni baştan kurmak, soruları yeni baştan sormak durumundayız. Bu zor bir çabadır. Bu zorluk nedeniyle arayışlarımız sırasında yanılgılara da düşebiliriz. Ama Türk tarihinin kendisi bu zorlukların aşılabileceğini kanıtlamaktadır. Sonunda başarı kaçınılmazdır. İnsanlık günümüzdeki adaletsizliği hiçbir biçimde hak etmemektedir.

Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır? / Nihal Atsız [s.195-201]

Onbeşinci yüzyılda, bizde, belirli bir tarih görüşü vardı; Türk tarihinin en eski çağları olarak Oğuz Han Destanı'ndan bahsolunur, sonra pek kısa bir Selçuk tarihi anlatılarak Osmanlılara geçilirdi. Böylece eski tarihçiler, Osmanlıları daha mühim ve üstün tutmakla beraber, Türk tarihini bir bütün halinde gözden geçirirlerdi.

Fakat bu tarih görüşü köklenmeden baltalandı. Hele, Hoca Sadeddin gibi bir müverrihin, eserine doğrudan doğruya Osmanlılarla başlamasından sonra, bizim için Türk tarihi sadece "Osmanlı tarihi" olarak kaldı. Ve daha önceki Türklerden, az veya çok, yabancı milletler gibi bahsedilmeye başlandı.

XIX. yüzyılda Müşir Süleyman Paşa ile başlayan tepki, bu yanlış görüşü sarsmaya başladı. Varlık ve başlangıcımızın Osmanlılardan daha ileride olduğu anlaşıldı. Eski Türklerden bahseden bölümler okul kitaplarına kadar girmekle beraber, Türk tarihi sıralanmış bir bütün haline konulmadı. Çünkü çeşitli hükümdar sülâlelerinin zamanları ayrı ayrı devletlermiş gibi ele alınıyor ve Türkler birçok yerlerde birçok devletler kurup bunlardan hiç birisini uzun müddet yaşatamamış bir millet gibi gösteriliyordu.

Halbuki gerçek hiç de böyle değildir. Çünkü Türk tarihi aralıksız bir bütündür. Mesele, onu sistemleştirmekten ibarettir.

***

Türk tarihine bakışımız nasıl olmalıdır? Bu pek mühim bir meseledir. Çünkü Türk tarihi; İngiliz, Alman veya Fransız milletlerinin tarihi gibi ele alınamaz. Bunun sebebi, Türk tarihinin, o milletlerin tarihi kadar basit olmayışıdır.

Bugün, dünyadaki belli başlı milletlerin nasıl meydana geldiğini biliyoruz. Çünkü bu, tarihin gözleri önünde olmuştur. Halbuki Türk milleti tarih başladığı zaman teşekkül etmiş bulunuyordu.

Bundan başka bu milletlerin tarihi, hemen hemen, hep aynı dar bir alanda geçtiği için, onların tarihlerini sıraya koymak kolaydır. Fakat, Türk tarihi için bu, mümkün müdür? Bazen Çin'de, bazen Mısır'da, bazen Avrupa'da gördüğümüz Türklerin tarihini bir çerçeveye sığdırmak güç bir iş gibi gözükür. Bundan dolayıdır ki şimdiye kadar Türkler, kırk yerde kırk devlet kuran bir millet sayılmış ve Türk tarihini kronolojik bir düzene sokmak teşebbüsü görülmemiştir.

Eskiden, tarihin destanlarla karışık olduğu zamanlarda, Türklerin kafasında daha sistemli bir tarih görüşü vardı. Bugün, birçok bilinmeyen gerçekler meydana çıktığı için, artık, o eski görüş ile yetinmek mümkün değildir. Bunun için bir yeni tarih sistemi bulmak zorundayız. Milliyetçi olduğumuz ve büyük Türk birliğine inandığımız için de, tarihimize vereceğimiz sistem, dileklerimize uygun olmalı ve bu sistem, bize yalnız geçmişimizi en parlak şekilde göstermekle kalmamalı, aynı zamanda ilerisi için de yol çizmelidir.

***

Birçok milletler için tarih, bir vatan tarihidir. Meselâ Fransızlar için vatan tarihinden başka bir tarih usulü gütmek mümkün değildir. Bundan dolayı da Fransızlar için millet, o vatan içinde oturan ve birbirine karışan insanların topluluğundan doğan varlık demektir. Çünkü Fransızlar ne Gol, ne Lâtin, ne de Germen olduklarını iddia edebilirler. Bu unsurların hepsinin aynı vatanda karışmasından doğan bir millet oldukları için, vatan tarihini esas olarak almaya mecburdurlar.

Araplar için tarih, bir millet tarihidir. Çünkü, vatanlarının sınırları değişik kalmakla beraber, bu millet, uzun asırlar devletini kaybetmiş, fakat

milli varlığını saklamıştır.

İngilizler içinse tarih, bir devlet tarihidir. Çünkü, vatan dışına çıkınca kültür bakımından İngiliz kalmakla beraber İngilizden başka bir isim taşıyan İngilizler esas varlıklarını ana devletlerinde korumuşlardır.

Bununla beraber bu hükümler kesin sayılamaz. Fransızlar için vatan-devlet, İngilizler için devlet-vatan esasının varlığı da söylenebilir. Kesin olan şudur ki, tarihi kuruluşları başka olan milletler için, tarih sistemi de başka başkadır.

Bize gelince: Bizim şimdiye kadar sahip olduğumuz "tarihi görüş"ümüz yanlıştır. Çünkü bizim için millet-devlet esasını kabul etmek milli menfaatlerimiz için daha uygun olduğu halde, biz millet tarihi şöyle dursun, devlet ve vatan tarihini bile bir yana bırakarak, yalnız sülâle ve rejim tarihini esas olarak kabul ettik. Her sülaleyi bir devlet sayarak, şimdiye kadar, sülaleler sayısınca devlet kurduğumuzu ileri sürdük. Fakat düşünmedik ki o kadar devlet kurduksa, bunların hiç birisini de yaşatamamış olduk!

Halbuki elimizde, her zaman bir Türk devleti vardı. Çünkü gerçekte bu kadar devlet kurmuş değil, bu kadar sülâle değiştirmiş bulunuyorduk. Tarihi hayatları uzun olan bütün milletlerde olduğu gibi, bizde de birtakım hükümdar sülaleleri gelmişti. Başka milletler onları hükümdar sülâleleri diye saydıkları halde, biz, ayrı devletler diye kabul ettik. Bu çeşit hükümdar sülâlelerinin zamanlarını ayrı devletler olarak kabul etmek elbette ki yanlıştır. İngiltere'de, Fransa'da sülâleler nasıl birbirlerinin ardından gelmişse ve Fransa'da Kapet, Burbon, Orlean, Napoléon; Almanya'da Saksonya, Frankonya, Baviyera, Habsburg; İngiltere'de Anju, Tudor, Stuard Devletleri yoksa ve bunlar sadece hanedanlar ise; bunun gibi, Türkelinde de Kun, Gök, Türk, Uygur, Selçuk, Osmanlı Devletleri yok, sülâleleri vardır. Bazan iki veya daha çok sülâle idaresinde daha çok siyasi

Türk zümresinin bulunması ve bunların birbirleriyle çarpışmaları bu kuralı bozamaz. Nasıl ki Almanya'da düne kadar aynı zamanda hâkim olan birçok sülâleler bazan birbirleriyle çarpıştıkları, hatta bunlardan bazıları Fransızlar ile birleşerek öteki Almanlara karşı yürüdükleri halde Alman Devleti bir devlet sayılıyor idiyse, bizde de aynı şekilde bir devlet olmak gerekir. Eğer bütün milletler tarihlerini bizdeki gibi değerlendirselerdi, o zaman, meselâ İngiltere'de İki Gül Savaşı'nda iki devlet bulunduğunu kabul etmek lazım gelirdi. Yine Fransa'da, kontlukların kuvvetlenip kral nüfuzunun gücünü kaybettiği zamanlarda, birkaç devlet bulunduğunu kabul etmek gerekirdi. Hele XVIII. ve XIX. yüzyıllar Almanyası, içinden çıkılmaz bir hâl alır, belki de Almanya denilen varlığın inkâr edilmesi lüzumu baş gösterirdi.

Bizim tarihlerimizin, böyle aykırı bir şekilde yazılmasında hanedancılık zihniyeti büyük rol oynamıştır. Hanedanın kutsal bir varlık sayılması, onun düşmesiyle devletin yok olduğu düşüncesini doğurmuştur. Halbuki bu gibi hallerde değişen şey, zamanımızın kabine değişmeleri ile kıyaslanabilecek kadar basittir. Meselâ Doğu Türkelinde Gök Türk hanedanının düşüp Dokuz Oğuz hanedanının kurulması yeni bir devlet doğması gibi sayılabilir. Gerçekte ise aynı devlette hanedan değişmiştir. Halkı, sınırları, toprağı, teşkilâtı, dili, geleneği aynı olan bu iki devre arasındaki ayrılık, yalnız, başlarındaki hanedanın ayrı oluşundadır. Onun için, Göktürkler ile Dokuz Oğuzlara, nasıl, ayrı iki devlet diye bakabiliriz? Düşünmeli ki, Dokuz Oğuz devresi Göktürk devresinin tekâmülünden başka bir şey değildir. Ve nihayet, eğer, bizdeki hanedan değişmeleri başka milletlerdeki hanedan değişmeleriyle aynı şartlar içinde olmuyorsa, bunun sebeplerini milletlerin ruhî farklarında aramalıdır.

Şu halde, hanedanları ayrı devlet saymak, hanedancılık zihniyeti ile hareket etmek değil midir?

Bir de günümüzün tarihinden örnek alalım: Bizde hâkim olan yanlış tarih telâkkisine göre, Osmanlı Devleti yıkılmış, onun yerine Türkiye Cumhuriyeti gelmiştir. Bu düşünüş de yanlıştır. Çünkü, bir Osmanlı Devleti yoktu ki yıkılmış olsun. Sadece Osmanlı hanedanı vardı. Yıkılan odur. Yâni devlette rejim değişmiştir. İşte o kadar…

Sonra şunu da unutmamak gerekir ki; eğer biz, yıkılan sülâleleri devletler gibi gösterirsek, bundan, devletlerin siyasi hayatta istikrara sahip olmadıkları, devletlerini uzun zaman yaşatamadıkları sonucu da çıkar. Milletlerin ruhiyatı yüzyıllar içinde değişmediğine veya pek az değiştiğine göre, bu, Türkiye Cumhuriyeti'ni de uzun müddet yaşatamayacağımız gibi bir düşünceye yol açabilir. Bundan kazanacak olan da, elbette, biz olamayız.

Milletlerin hayatında iç savaşlar ve karışıklıklar görülür. Fakat bundan, hiçbir zaman o devletin ikiye ayrıldığı mânâsı çıkmaz. Eğer, böyle olursa, merkeziyetçi olmayan eski Türk idare şekline göre, milletimizin, pek dağınık bir hayat yaşadığı, birleşip devlet kuramadığı gibi bir mânâ da çıkabilir.

Yine, bazı iç karışıklık ve ayrılıkların uzun sürdüğü de olur. Anadolu'daki beylikler devri gibi. Bu beyliklerin hepsini birer devlet sayabilir miyiz? Bu, büyük bir yanlış olur. Çünkü gerçekte olan şey, batı Türklerinin başsız kalmalarından ibarettir. Nitekim 1806-1871 arasında Almanya da başsız kalmış, fakat kimse Prusya, Baviyera, Saksonya, Vurtemberg vesaireyi ayrı birer devlet saymamıştır. Tarih yine Almanya tarihi olarak sayılmış ve okunmuştur. Halbuki biz hâlâ, her sülaleyi ayrı devlet sayıyor ve Türkiye tarihi deyince, pek pek, Osmanlı hanedanı ve cumhuriyet devrini anlıyoruz.

***

O halde, bu yanlış görüşü nasıl düzeltmeliyiz?

Türk tarihini, ancak kendi şartlarımıza göre gereken değişiklikleri göz önünde tutarak, başka milletlerin kendi tarihlerini ele aldıkları usul gibi bir usulle değerlendirmek suretiyle bir düzene sokabiliriz.

Bu yolda yürüyünce, Türk tarihini ilk önce ikiye ayıracağız:

1- Anayurttaki Türk tarihi,

2- Yabancı illerdeki Türk tarihi.

Anayurttaki Türk tarihi, en eski çağlardan XI. yüzyıla kadar yalnız Doğu Türkelinde geçer. Bu Doğu Türkeli deyimine, bugünkü Moğolistan ile Moskof Avrupası'nın doğu bölümleri de girer.

XI. yüzyılda batıda, ikinci bir anayurt daha kurulmuştur: Türkiye… Bu da Anadolu, Erran, Azerbaycan, Irak ve Kuzey Suriye'den meydana gelen yurttur.

Doğu Türkeli ve Türkiye tarihleri, aralıksız bir bütün halinde Türklerin tarihidir. Hem de bu iki vatanın bazen birleşmeleri haliyle…

Yabancı illerdeki Türk tarihi ise, hâkim Türk sülâlelerinin yabancı milletlere dayanarak kurdukları devletlerin tarihidir. Bunlar sürekli olmamış, bir Türk sülâlesiyle o sülâlenin buyruğundaki bir Türk ordusunun başka milletlere hükmetmesiyle başlayarak, sonunda bu Türklerin yabancı çoğunluklar arasında dillerini ve milliyetlerini kaybetmeleri şeklinde devam etmiştir. Bu devletleri, bütün hayatları boyunca Türk devleti saymaya imkân yoktur. Meselâ bugünkü Mısır Devleti, Türk askerlerine dayanan bir Türk hanedanı tarafından kurulduğu halde, bugün Mısır tamamıyla bir Arap devleti olmuştur. Bunun için Çin, Hindistan, İran, Doğu Avrupa ve Mısır'da kurulan Türk devletlerini, hanedan ve ordu Türk karakterini taşıdığı müddetçe Türk tarihi kadrosuna sokabiliriz. Hanedan ve ordu Türklüğünü kaybettikten sonra onları Türk tarihi içinde görmeye imkân yoktur.

Buna göre, Doğu Türkeli ve Türkiye tarihlerinin şemalarını şöyle çizebiliriz:

Doğu Türkelinde:

Sakalar çağı M.Ö. VII. - M.Ö. III. yy.

Kunlar çağı M.Ö. III. - M.S. 216

Siyenpiler çağı 216 - 394

Aparlar çağı 394 - 552

Gök Türkler çağı 552 - 745

Dokuz Oğuzlar - On Uygurlar çağı 745 - 840

Uygurlar çağı 840 - 940

Karahanlılar çağı 940 - 1123

Karahıtaylar çağı 1123 - 1207

Sekizler çağı 1207 - 1218

Çengizliler çağı 1218 - 1370

Aksak Temirliler çağı 1370 - 1501

Özbekler çağı 1501 - 1920

Türkiye'de:

Selçuklular çağı 1040 - 1249

İlhanlılar çağı 1249 - 1336

Büyük beylikler çağı 1336 - 1515

Osmanlılar çağı 1515 - 1922

Cumhuriyet çağı 1923'ten itibaren

***

Ciddî ilim adamlarından meydana gelecek küçük bir tarihçiler grubu, bu şemayı tartışıp, eksik ve yanlış taraflarını bulup düzelttikten sonra, Türk tarihi bu esaslar üzerinde yeniden ele alınmalıdır. Bu yapılmadıkça, okullarda tarihimizi Türk çocuklarına hazmettirmek imkânsız olmaya devam edeceği gibi, milletçe geçmişimize saygısızlık göstermiş olmaktan da kurtulamayız.

Türk Tarihinin Meseleleri

Bütün medeni milletler kendi tarihleri hakkında son ve kesin kararı vermişlerdir. Yani tarihlerinin nereden başladığını, hangi çağlara bölündüğünü, kimlerin kendi tarihlerine mal edilmiş olduğunu bilirler ve tarihlerini dolduran insanların adlarının hangi imlâ ile yazılacağı hususunda değişmez kanaatlere maliktirler. Bize gelince, her hususta olduğu gibi, tarihimizi anlayış konusunda da acıklı bir kargaşalık içinde bulunuyoruz. Tarihimizin nereden başladığı hakkında ortak bir fikrimiz yoktur. Tarihimizin bölündüğü devirler, herkesin keyfine göre değişmektedir. Bazılarının millî kahraman saydığı şahsiyetler, diğerleri tarafından da millî düşman sayılıyor: Çengiz Han gibi… Tarihe mal olmuş kahramanların ve şahsiyetlerin adlarını yazmak hususunda da aramızda birlik bulunmuyor. Meşrutiyet'ten sonra karışmaya başlayan tarih sistemi, Cumhuriyet'ten sonra tamamen bozuldu ve Tarih Kurumu'nun ilk çalışmaları ile de bugünkü acıklı halini aldı.

Halbuki, eskiden tarih anlayışımız oldukça düzgün ve istikrarlı idi: Eski tarihimiz, efsanevi Oğuz Han ile başlatılır, Selçuklular ve Çengiz ile bitirilirdi. Çengiz, Müslüman olmadığı için bazen lanetlense bile çok defa kendisinden ve hele çocuklarından saygı ile bahsolunurdu.

Türkiye tarihi ise Anadolu Selçukluları hakkındaki kısa bir başlangıçtan sonra hemen Osmanlılara geçmekle devam ettirilir, Anadolu'nun öteki beğliklerinden ve özellikle bunların büyük olanlarından Türkiye'nin bir bölümünün meşru hükûmetleri olarak bahsedilir, beğleri saygı ile anılırdı. Anadolu beğliklerinin gayrımeşru sayılması hakkındaki telâkki Fatih'ten sonra başlamıştır.

Hiç şüphesiz, bu tarih telâkkisi ilmî değildi. Fakat umum tarafından kabul olunmuştu. Yani tarihi anlayışımızda bir kanun vardı. Kanun, ne de olsa, kanunsuzluktan iyi olduğu için, o zamanki kıt bilgilerle kabul edilen

tarih sistemi, bugünkü gelişmiş bilgilerimiz arasındaki şuursuz kargaşalıktan daha doğru idi.

Türk tarihinin, bugünkü, hemen halledilmesi gereken ve pek de güç olmayan meselelerinden bir kısmı şunlardır:

A. Türk Tarihinin Başlangıcı

Meselesi

Bugünkü tarih kitaplarında Türk tarihi umumiyetle Hunlardan, yani Orta Asya Hunlarından başlatılmaktadır. Fakat, bu başlangıcı tanımayan tarihçiler de vardır. Bazıları, Türk tarihinin VI. yüzyılda Göktürklerden başlaması gerektiğini söyledikleri gibi, bazıları da Hunlardan daha önceki zamanlarda, Sakalar çağında başlaması fikrini gütmektedir. Hattâ son zamanlarda değerli bir tarih bilgini Prof. Zeki Velidi Togan, Türkistan'da Sakalardan önce yaşayan ve milâttan önce 1200-800 arasındaki varlıkları tespit olunan Şu veya Çu adındaki kavmin ilk Türkler olduğunu iddia etmektedir. Şu veya Çulardan daha önceki Sümerlerin de Türk olduğu, veya aralarında Türkler bulunduğu hakkında bazı ciddi ilim adamlarının fikir, nazariye ve iddiaları vardır. Bütün bu karşı fikirlerin bir sonuca bağlanması, ancak ilmî bir tarih kurultayının ciddi ve uzun tartışmalar sonundaki kararı ile mümkün olabilir. Belki bazı meselelerin çözülmesi için, bugünkü tarih bilgisi yetmez. Fakat ne de olsa işler bir prensibe bağlanır ve önüne gelenin Türk tarihine ayrı bir başlangıç çizmesi gibi korkunç bir olayın önüne geçilir. Bu yapılmazsa, Türk dünyasında birbirine aykırı nazariyeler ve fikirler doğacak ve aralarında gittikçe büyüyen ve soysuzlaşan tartışmalarla belki de milletin aydınları birbirine düşman iki veya üç takıma bölünecektir. Millet, bir çok unsurlarla birlikte, ortak tarihin de mahsulü ve sonucu olduğuna göre, ortak tarih telâkkisi olmayan insanların bir millet halinde toplu yaşamaları mânevi bir rahatsızlık doğuracak ve uzak gelecek için fesat tohumları atılmış olacaktır.

B. Türk Tarihinin Kadrosu Meselesi

Türk tarihinin başlangıcındaki anlaşmazlık, Türk tarihinin kadrosu hakkında da anlaşmazlık demek olmakla beraber, daha sonraki çağlarda kimlerin Türk tarihine sokulacağı meselesi bütün karmaşıklığı ile karşımızda durmaktadır. Meselâ, Karahıtaylar'ın Türkistan'da hâkimiyeti zamanını Türk tarihinin bir devri gibi kabul etmek doğru mudur? Yoksa Karahıtaylar Moğol oldukları için bu devir bir yabancı hakimiyet devri midir? Yahut Gazneliler Devleti Türk tarihi kadrosuna girer mi, yoksa yabancı halkın oturduğu yerlerde hakim oldukları için bunların milli kadrodan çıkarılması mı gerekir? Hangi Türklerin tarihi anavatan tarihidir ve hangilerininki sömürge veya sadece hanedan tarihi olarak göz önüne alınmalıdır? Bunlar Türk tarihinin ciddi meseleleridir ve henüz hallolunup kesin bir sonuca varılmış değildir.

Türk tarihinin kadrosu konuşulurken akla gelecek en mühim meselelerden biri Çengiz ve Temir'in millî tarihin kahramanları mı yoksa ırkımızın düşmanları mı olduğunun tespitidir. Çünkü iki mühim şahsiyet hakkında bizim tarihçilerimiz ortak kanaat sahibi değildir. Bir kısım tarihçiler bu iki şahsı Türk sayıyorlar ve onların yarattığı vakalar ve kurdukları devletleri Türk tarihi kadrosuna sokuyorlar. Bazı tarihçiler ise tamamıyla aksini savunuyorlar. Onlara göre Çengiz ve Temir Türk değildir; Moğol veya Tatardır. İkisi de ırkî düşmanlarımızdır. Tarihçilerimizden birisi ise Çengiz'i yabancı, Temir'i Türk sayıyor. Aynı milletin tarihçileri arasındaki bu büyük fikir ayrılığı ve görüş farkı, hiçbir millete eşi gösterilemeyecek bir milli anarşidir. Çünkü mesele belirli şahısların iyi mi, kötü mü; büyük mü, küçük mü olduğu meselesi değil, doğrudan doğruya millî tarihe mal edilip edilemeyeceği meselesidir. Bu anlaşmazlıklar Türk tarihinin başlangıcına, mitoloji ile karışık çağlarına ait olsaydı, bir dereceye

kadar hoş karşılanabilirdi. Fakat XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşamış olan şahıslar üzerindeki bu fikir kargaşalığı, millî şuurun henüz gereğince uyanmamış olduğunu gösterir. Bu zıt kanaatlardan hiç şüphesiz, bir tanesi doğru, diğerleri yanlıştır. Yakın geçmişteki en büyük ana meseleler üzerinde doğruyu bulup çıkaramamak ise tarih belgelerinin eksikliğini değil, tarihi ve milli şuurun azlığını veya yokluğunu gösterir.

C. Türk Tarihinin Çağları Meselesi

Tarihin İlk Çağ, Orta Çağ gibi devirlere ayrılmasının pek indî olduğu artık anlaşılmıştır. Çünkü bu ayrılışlar bütün insanlığa göre değil, bir kıt'a veya bir kısım milletlere göre yapılmıştır. Taş Devri, Maden Devri nasıl bütün kavimlerde aynı zamanlarda başlamıyorsa; ortaçağ, yeniçağ gibi zamanlarda (eğer fikir hayatındaki tekâmül merhalelerini göstermek için kullanılıyorsa) bütün milletlerde aynı devri gösteremez. Eski Türk tarihini, İlkçağ'da Türk tarihi, ortaçağda Türk tarihi diye bölümlere ayırmak ilmî değildir. Batı Avrupa'nın kendisine göre yaptığı bir sınıflandırmaya körü körüne uymak elbette doğru olmaz.

Tarihimizi milli görüşe göre sınıflandırma teşebbüsü şimdiye kadar yalnız Dr. Rıza Nur ile Prof. Zeki Velidi Togan tarafından yapılmıştır. Rıza Nur, Türk tarihini "Eski Türk Tarihi" (= Türe ve Yasa Devri = Milli Devir), "Yeni Türk Tarihi" (=Müslümanlık Devri=Dinî Devir) ve "Taze Türk Tarihi" (=Yeniden Doğuş ve Uyanma=İkinci Milli Devir) olarak başlıca üç çağa ayırdığı gibi Zekidi Veli Togan da XVI. yüzyıl ortasına kadar ilerleme ve yükselme çağı, Birinci Cihan Savaşı sonuna kadar gerileme ve çökme çağı, Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra da üçüncü bir çağ olmak üzere üç ana çağa bölmektedir. Fakat bu iki sınıflandırma kimse tarafından dikkate alınmamıştır.

D. Adların İmlası Meselesi

Türk tarihindeki birtakım özel adların belli bir imlâya malik olmayışı da millî ayıplarımızdan biridir. XIII. yüzyıl kahramanının adı Çengiz mi, Çingiz mi, Cengiz mi? Sonra Temir mi, Temür mü, Timur mu? Tıpkı bunlar gibi prens unvanı alan kelime “tigin” mi, “tegin” mi? Karahanlı kahramanın adı Buğra mı, Boğra mı yazılması gerekir? Bu fikrî kararsızlıklar birçok yanlışlara yol açıyor. Bir yanlışın nasıl kökleştiğine en güzel örnek, Göktürklerin ilk kağanı Bumun veya Bumın’ın adında görülmektedir. Eski harflerle yazıldığı zaman “ı” ve “i” farkı belli olmadığı için yeni harflerden sonra bu kağanın adı Bumin şeklinde yazılmış ve tarih kitaplarına, piyeslere, soyadlarına kadar bu yanlış şekliyle girip yerleşmiştir.

***

Görülüyor ki, tarihimizi anlayış ve ele alış tarzımı z karışıklık içindedir. Bu karışıklığın içinden ne şahıslar, ne de özel teşekküller çıkamaz. Bu karışıklığı önlemek için resmî bir teşekkül lâzımdır. Böyle resmî bir teşekkül, Türk tarihinin meselelerini karara bağlamak için bir kurultay toplamalı ve kurultayda meseleler ilmî açıdan ele alınarak değerlendirilmeli ve tartışılmalı, karşılıklı iddialar basılarak umumî efkâra sunulmalıdır. Ancak, milli ve ilmi fikrin hâkim olacağı böyle bir kurultaydır ki, Türk tarihinin meselelerine bir çözüm yolu bulabilir.

Türkiye Tarihinin Meseleleri

Umumi Türk tarihinin olduğu gibi Türkiye tarihinin de çözülmemiş meseleleri vardır ki, bunlar, bir sonuca bağlanmadan ne okullarda millî menfaat hesabına tarih öğretebilir, ne de Türkiye Türklerinde milli tarih şuuru yaratabilir.

Bugün, umumi Türk tarihinin olduğu gibi, Türkiye tarihinin başlangıcı da belli değildir. Hattâ daha acıklı olarak, tarihi bir çağda kurulmuş olan Türkiye’nin başlangıcı hususunda, bugün, aramızda ikilik vardır. Bir millet, kendi tarihinin başlangıcını, tarihi bilgilerin azlığı yüzünden bilmezse, bu, o

kadar mühim bir eksiklik sayılamaz. Fakat tarihin çok iyi bilinen çağları süresinde gelişmiş bir devletin kurulduğu zaman üzerinde fikir ayrılığı varsa, bu, ancak bir fikir kargaşalığının ifadesidir. Devletlerinin kuruluş yılında anlaşmazlığa düşmek, dedelerinin kim olduğu hakkında anlaşmazlığa düşen torunlara benzemek demektir.

Türkiye tarihinin önemli meseleleri şunlardır:

A. Türkiye Tarihinin Başlangıcı Meselesi

Türkiye tarihi Fransa, İngiltere ve Almanya'ya nispetle yenidir. Eski veya yeni olmak büyük bir mânâ ifade etmez. Böyle olduğu halde, nedense, insanlarda ve milletlerde, devletlerinin eski olması ruhi isteği vardır. Ancak, bu ruhi hal, tarihi değiştirmeye kadar varmamalıdır. Bir zamanlar, Anadolu'daki varlığımızı milâttan 2000 yıl önceye götürmek düşüncesiyle Hititlerin Türk olduğu iddia edilmişti. Halbuki, ilk memleketin tapusuna malik olmak için mutlaka ilk ahalisi olmak lâzımdır diye düşünmek de boştur. Böyle olunca, bugün var olan milletlerin hemen hepsinin, yaşadıkları topraklarda yabancı sayılmaları gerekir, hele Amerikalıların durumu büsbütün güçleşirdi.

Sonra Hititler Türk bile olsa, onlar ortadan kalktıktan iki bin yıl sonra aynı topraklarda kurulan yeni Türk devleti eskisinin devamı sayılamaz.

Türkiye tarihinin Selçuklularla başladığı, bugün, bütün ciddi tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Bunu ilk defa ortaya atan merhum Dr. Rıza Nur'dur. İlmî ve tarihi gerçek de bundan ibarettir. Ancak, kesin bir tarih söylemek gerekince, bunda fikir birliğine rastlanamıyor.

Birçoklarının fikrine göre, tarihimiz, 1071 Malazgirt Savaşı ile başlamaktadır. Fakat bu fikirde kesin bir isabet olduğu söylenemez. Çünkü Malazgirt Savaşı, kurulmuş bir devletin, yani Selçukluların, komşuları Bizans ile yaptıkları bir savaştır ve bu çarpışmadan sonra yeni bir devlet

kurulmuş değil, zaten var olan bu devlete Küçük Asya'nın kapıları açılmıştır.

1940 yılında "Dokuz Yüzüncü Yıl Dönümü" adı ile yayınladığım bir broşürde, devletimizin kuruluş yılı olarak, Horasan'da Tuğrul Beğ'in istiklâl ilân ettiği 1040 yılını almış ve 1940'ta bu devletin 900. yılını tamamladığını, fakat resmî teşekküller tarafından bir anma töreni yapılmadığı için o küçük broşürün bu görevi yerine getirmek üzere yazıldığını bildirmiştim.

O zaman savunduğum fikir şuydu:

Bu devlet 1040'ta Horasan'da Selçuklu Tuğrul Beğ'in padişahlığı ile kurulmuş, sonra büyüyerek diğer birçok topraklarla birlikte Anadolu'yu kendisine eklemiştir. Fakat, tarihin garip bir cilvesi olarak bu devlet, üzerinde kurulmuş olduğu toprakları kaybetmiş, kuruluşundan sonra fethettiği yerlerde tutunmuştur.

Bu garip tarihi gidiş, başka devletlerin tarihinde yoktur. Almanya, Fransa, İngiltere ilk kuruldukları toprakları sonradan elden çıkarmamışlardır. Tarihçilerimizi şaşırtanın bu olduğunu sanıyorum.

Türkiye tarihini Malazgirt'ten başlatmak isteyen tarihçilerimiz bu tarihten sonra Anadolu'da ayrı sultanlar bulunduğunu, bundan dolayı da bunun yeni ve ayrı bir devlet demek olduğunu ileri sürüyorlar. Anadolu'da ayrı sultanlar bulunması bu ülkenin tamamen ayrı ve bağımsız bir devlet olduğunu göstermez. Eski Türk devlet sisteminin merkeziyetçi olmadığını hatırlamak, Anadolu sultanlığının ayrı bir devlet demek sayılamayacağını belirtmeye yeter. Göktürklerde de iki, hattâ bazen dört kağan bulunuyordu. Kağanlar, iç işlerinde bağımsızdılar. Fakat bu ayrı ayrı iki veya dört devlet demek değildi. Bunun gibi, Selçuk Devleti'nde de dört sultan bulunuyor, fakat bunların üçü Horasan'daki büyük sultana tâbi olarak yaşıyordu.

O halde, Türkiye’nin başlangıcı olarak hangi tarihi kabul edeceğiz? 1040 yılını mı, yoksa 1071’i mi?

Bana göre doğru olan birincisidir. Fakat benim bu fikirde bulunmam, hattâ çoğunluğun bana taraftar olması hiçbir mânâ taşımaz. Aramızda tek fikir hâkim olmadıkça, evvelce de söylediğim gibi, uzak gelecek için fesat tohumları atılmış olur. Bu anlaşmazlığı ve fikir kargaşalığını da ancak bir tarih kurultayı önleyebilir. Kesin bir sonuca varıldıktan sonra, bütün tarih kitapları artık o başlangıç yılına göre kaleme alınır. Bir devletin hangi tarihte başladığını tespit etmek pek mühimdir. Başlangıç yılı belli olmayan devlet, medeni bir teşekkül sayılamaz.

B. Türkiye Tarihinde

Hegemonyalar Meselesi

Bu mesele, Türkiye tarihinin ana çağlara bölünmesi meselesidir. Türkiye tarihinin yalnız Osmanlılardan ibaret olmayıp Selçuklulardan başladığını Osmanlı Meb’usan Meclisi’nde bir nutukla söyleyen ve bu fikri ilk defa ortaya atan merhum Rıza Nur Bey, Kurtuluş Savaşı’ndan sonra yayınladığı 12 ciltlik Türk Tarihi’nde, Türkiye tarihini Selçuklular, beylikler, Osmanlılar diye üç ana bölüme ayırmaktadır ki, onun bu sınıflandırması birçokları tarafından kabul olunmuştur.

Başka bir tarihçi ise, Türkiye’de sırasıyla, Danişmendli, Selçuklu, Karamanlı, Osmanlı hegemonyalarının bulunduğunu söylemektedir. Bu fikre göre Anadolu’daki Türklerin Horasan’daki Büyük Selçuklu Devleti’yle bağlantısı yoktur.

Ben ise, bu hususta ancak Selçuklu, İlhanlı, beylikler ve Osmanlı hâkimiyetlerinin bahis konusu olabileceğini ileri sürüyorum. İlhanlıları yabancı ve hattâ düşman sayan Anadolucu zihniyete göre, bu sınıflandırmanın büyük itirazlara uğrayacağı muhakkaktır. Fakat bu çeşitli

fikirlerden hangisinin doğru ve ilmî olduğu ise, ancak bir tarih kurultayında anlaşılabilir.

Burada konuşacak bilginler fikirlerini savunmak için büyük çalışmalara koyulacaklarından, belki yeni tarihî belgeler ve gerçekler de ortaya çıkar.

Medenî milletler kendi tarihlerindeki hükümdar sülâlelerini kesin şekilde bilirler. Bilmedikleri şey, çok defa, ilk hanedanın ilk hükümdarlarına ait tahta çıkış ve ölüm tarihleridir. Biz ise, Türkiye'de hangi hanedanların yüksek hâkimiyeti elinde tutmuş olduğunu bile bilmiyoruz.

C. Osmanlı Padişahlarının Sayısı Meselesi

Şimdiye kadar kaç Osmanlı padişahı geldiği hakkında dahi ortak kanaatimiz yoktur. Klasik telâkkiye göre Osman Gazi ile başlayan ve IV. Mehmed ile biten Osmanlı padişahları 6 Mehmed, 5 Murad, 4 Mustafa, 3 Osman, 3 Ahmed, 3 Selim, 2 Bayezid, 2 Süleyman, 2 Mahmud, 2 Abdülhamid, 1 Orhan, 1 İbrahim, 1 Abdülmecid, 1 Abdülâziz olmak üzere 36 kişidir. Fakat acaba bu telâkki doğru mudur? Yıldırım Bayezid'in oğulları olan Süleyman, Mûsa ve Mustafa Çelebiler ile Fatih'in oğlu Sultan Cem de Osmanlı padişahları arasında değil midir? Şimdiye kadar ki Osmanlı tarihi, saltanatı ele geçiren padişahların meşru olduğunu belirtmek düşüncesiyle yazıldığından, bazı tarihi gerçekler kasten örtbas edilmiş olamaz mı? Bizce Osmanlı padişahları klâsik 36 kişiden ibaret değildir.

Nitekim XIV. yüzyılda yaşayıp bugünkü bilgimize göre ilk Osmanlı tarihini yazan meşhur şair Ahmedî, Yıldırım Bayezid'den sonraki Osmanlı padişahı olarak Süleyman Çelebi'yi tanıdığı gibi, II. Murad ve Fatih devirlerinde yaşayıp Behçet üt-Tevârih adlı umumî tarihi yazan Şükrullah da Yıldırım'dan sonra Süleyman Çelebi'nin hükümdarlık ettiğini kabul etmektedir. Şükrullah, Süleyman Çelebi'den sonra Anadolu'da Çelebi

Sultan Mehmed, Rumeli'de de Mûsâ Çelebi olmak üzere iki padişahın birden tahta çıktığını yazmaktadır.

Şükrullah'tan biraz daha sonraki müverrih Âşıkpaşaoğlu'nda da Süleyman Çelebi'nin Osmanlı padişahı sayıldığına dair bazı imâlar vardır.

Daha sonraki Osmanlı müverrihleri tarafından Süleyman Çelebi ile Mûsâ Çelebi'nin padişah sayılmayışının sebebi, iç kavgalardan sonra diğerlerinin öldürülerek Çelebi Sultan Mehmed neslinin hâkimiyete geçmiş olması ve ihtimal ki o zaman meşru sayılmayan bir saltanatın meşru gösterilmek istenmesidir. Son devir tarihçilerinin çoğu ve bu arada "Osmanlı Tarihi Kronolojisi" adı verilen bir eser yayınlayan İsmail Hâmi Danişmend, Süleyman ve Mûsâ Çelebileri Osmanlı padişahları arasında saymamakta, sebep olarak da bunların bütün Osmanlı ülkesine sahip olamadıklarını ileri sürmektedir. Halbuki eski Tarih Encümeni üyelerinden merhum Ali Seydi Bey, 1329'da yayınladığı Osmanlı Tarihi'nde Yıldırım Bayezid'den sonra Çelebi Süleyman'ı beşinci padişah olarak kabul etmektedir. O zaman devletin başkenti Edirne olduğundan, başkente hâkim olan şehzadenin meşru hükümdar sayılması da bir dereceye kadar doğrudur. Yine Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mustafa Çelebi'nin Rumeli'de, Fatih'in oğlu Sultan Cem'in de Anadolu'da padişahlıklarını tanıttırmış olmaları ve aylarca, hattâ yıllarca hükümdarlık etmiş bulunmaları dolayısıyla, bunların da bir kalemde hükümdarlar silsilesinden atılmaları doğru değildir. Birçok beylere ve vezirlere hükümdarlıklarını kabul ettiren, para bastıran, ordusu olan ve memleketin büyük bir kısmında uzun zaman padişahlık eden bir prensin padişah sayılıp sayılamayacağı, ancak, ilmî bir kurultayda karar altına alınabilir.

Fakat mesele bu kadar da değildir. Son yıllarda Osman Gazi ile Orhan Gazi arasında başka bir padişahın da hükümdarlık ettiği iddia olunmuştur. Amasya Tarihi müverrihi merhum Hüseyin Hüsameddin Efendi, Tarih

Encümeni Mecmuası’ndaki bir etüdü ile Osman Gazi’den Osmanlı tahtına oğlu Ali Erden Bey’in geçtiğini, dört yıl padişahlıktan sonra diğer Anadolu beylerinden yardım gören kardeşi Orhan Gazi tarafından tahttan indirildiğini iddia etmiştir. Bizans kaynaklarında da buna benzer bir vakıa kayıtlı olduğu için Hüseyin Hüsameddin Efendi’nin iddiası ciddiyetle tartışılmaya değer mahiyettedir.

D. Osmanlı
Tarihindeki
Terimlerle Özel
Adların İmlâsı
Meselesi

Umumî Türk tarihinde de bulunan bu mesele, Osmanlı tarihinde belki daha şiddetle kendini göstermektedir. Okul kitaplarında olsun, ilmî eserlerde olsun özel adlardaki “d-t” meselesi keyfî imlaya tâbi olmakta devam etmektedir. Tarihteki Ahmed, Mehmed, Mahmud adlarının sonu “d” ile mi, “t” ile mi yazılacaktır? Bu hususta ortak bir kanaat yoktur. Yeni harflerin kabulünden sonra azalacağına, büsbütün artan imlâ anarşisi, tarihi adlara da sirayet etmiştir. Ben, tarihi şahsiyetlerin adlarının asıllarındaki şekilleriyle, yani Ahmed, Mahmud şeklinde yazılmasına taraftarım. Bugün yaşayanlar ise kendi adlarını istedikleri imlâ ile yazmakta serbesttirler. Başkaları da onların bu hakkına uymaya mecburdur.

Tarihî terimlerin imlâsı da ayrı bir meseledir. Osmanlı devrinin başbakanları olan şahısların unvanı hangi imlâ ile yazılacaktır? Bazıları bununda aslıdaki imlâ ile “sadr-ı âzam” şeklinde yazılmasını uygun buluyor. Ben ise Türkçeleşip halka mal olmuş bulunan bu kelimeyi umumun söyleyişi üzere “sadırazam” şeklinde yazmayı doğru sayıyorum. Bunun gibi, Diyanet İşleri başkanı olan zatın unvanı, eski okuyuşa göre “şeyhülislam” mı, yoksa halk söyleyişi şeklinde “şehislam” mı

yazılmalıdır? Türlü türlü prensiplere göre yazılan ve mânevi bir güçsüzlüğün belirtisi olan bu hale ancak ilmi bir kongre son verebilir.

İKİNCİ BÖLÜM:

TÜRKLERİN COĞRAFYASI, NÜFUSU, SOY KÜTÜĞÜ VE KURDUKLARI DEVLETLER

A. Nüfus ve Coğrafya

Türklerin Demografisi (1950-2025) / Doç. Dr. Zakir B. Avşar - Ferruh Solak - Selma Tosun [s.205-241]

1. Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, uzun yıllar boyunca Rus egemenliğinde kalan Türk ülkeleri birer birer bağımsızlıklarını ilan ederek, uluslararası platformda yerlerini almışlardır. Böylece hem Türkler hem de dünyanın Türkler dışında kalan kısmı "Türk"e ilişkin konularda muazzam bir bilgi açığıyla karşı karşıya kalmıştır. Bilgiye sahip olanlar, onu, bir yandan belki de haklı sayılabilecek bir kıskançlıkla korurken; diğer yandan (muhtemeldir ki) içinde "doğru" bilgilerin de yer aldığı bir enformasyon bombardımanı başlatarak, bu ihtiyacı karşılama yollarını aramışlardır. Ancak, bu bilgilerin sunumundaki sorunlar yalnızca "doğruluk" boyutuyla ortaya çıkmamış ek olarak, çeşitli amaç ve hedeflerle "manipulasyon" kuşkularını da yoğun olarak gündeme taşımıştır. Bu durum, etnik konulardaki hassasiyetlerden kaynaklanıyor olabileceği gibi, bilgiye sahip olmanın maliyetinin yüksekliği ve sonuçta, bilginin bir yatırım gibi düşünülmesi veya silah gibi kullanılıyor olmasından da kaynaklanabilir. Dolayısıyla bu açılardan bakıldığında, çalışma, yukarıda ifade edilen sorunun ortadan kaldırılmasına yönelik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Zira kullanılan veriler eksikleriyle birlikte vardır ve ortadadır. Yapılması gereken, eldeki verilerin belirli bir disiplin çerçevesinde analiz edilerek siyaset üretenlerin ve okuyucunun hizmetine sunulmasıdır.

Uzun ve hareketli bir tarihsel geçmişe sahip olan Türkler; bunun doğal bir sonucu olarak yeryüzünde oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmış olarak

yaşamaktadırlar. Türk adını taşıyan ve belgelenmiş ilk halk M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında bugünkü Moğolistan’ın kuzey-doğusunda Orhon ve Selenga nehirleri kıyısında ortaya çıkmıştır.

Bugün Türkler, bağımsız olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan topraklarında yaşamaktadırlar. Türk devletlerinin sınırları dışındaki Türk nüfusun önemli bir kısmını eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinde yaşayan Türkler oluşturmaktadır. Bu coğrafyada bulunan Türk toplulukları Orta Asya ve Kafkasya’nın yanı sıra, Orta Volga ve Güney Urallar arasındaki bölgelere de dağılmışlardır. Yoğun biçimde yaşadıkları diğer bir bölge ise Sibirya bölgesidir. Aynı zamanda eski Sovyetler Birliği’nin batı bölgesi olarak adlandırılan ve Moldova, Batı Ukrayna ve Litvanya Cumhuriyetlerini kapsayan coğrafyada da Türk toplulukları bulunmaktadır. Günümüzde Türk nüfusun azınlık olarak yaşadığı bölgelerin dağılımına bakıldığında, Avrupa ve Balkan ülkelerinden, Orta Doğu ve Orta Asya’ya, Avustralya kıtasından Amerika Birleşik Devletleri’ne kadar uzanan geniş coğrafyaya yayıldıkları görülmektedir. Türkler, İran, Irak, Suriye, Ürdün ve Afganistan gibi Orta Doğu ülkelerinde ve Çin ve Moğolistan gibi Orta Asya ülkelerinde de yaşamaktadırlar.

Azerbaycan, 19. yüzyılın sonunda en büyük petrol üreticisi ülkedir. Sovyetler Birliği’ne bağlandıktan sonra geri teknoloji, verimsiz ve yetersiz petrol üretiminden ve ayrıca bunu tam olarak doğrudan ülke ekonomisine aktaramamaktan dolayı az gelişmiş ülkeler sınıfına düşmüştür. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ise, Ermenistan ile silahlı çatışmalarda ülke topraklarının yüzde 20’sini kaybetmiştir.

Azerbaycan, Türkiye, İran ve Rusya ile ilişkilerini geliştirmektedir. Kafkaslar’ın en fazla nüfusa sahip olan ülkesidir.

Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi günümüzde de Azerbaycan nüfusu ağır ekonomik koşullarla karşı karşıya bulunmaktadır. Yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü çalışmak amacıyla Rusya Federesrasyonu'na göç etmiştir. Yine yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü, Karabağ'daki savaş nedeniyle kaçkın durumuna düşmüş ve yıllardan beri tarifsiz sıkıntı ve eziyetlere göğüs germektedir. Ermenistan ile toprak anlaşmazlığı ülkenin pamuk, üzüm ve tahıl üretilen en verimli topraklarının elinden çıkmasına yol açmıştır.

Kazakistan, eski Sovyetler Birliği'nin ikinci büyük ülkesidir. Batıdan doğuya, Hazar denizinden Çin sınırına kadar 3000 kilometre genişliğindedir. Kuzeyde Rus steplerine, güneyde Orta Asya'ya uzanmaktadır. Bu iki bölge çok az nüfusun yaşadığı geniş çölleşmiş bir arazi ile ayrılmaktadır. Kazakistan 2,7 milyon metrekare olan yüzölçümü ile Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti'nden sonra Asya'da en geniş topraklara sahip üçüncü ülkedir. Kazakistan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1993 yılında ülke nüfusu 16.901.075 kişiden oluşmaktadır. 1954 yılında Kazakistan'daki işlenmemiş toprakları işlemek üzere Rusya'dan, Ukrayna'dan, Beyaz Rusya'dan ve Moldova'dan bu ülkeye 150.000 kişi gelmiştir. Sovyet yönetiminin Ruslaştırma politikası sonucu Kazak Türklerinin ancak yüzde 45'i kendi ana dilini konuşabilmektedir. Rus varlığı orduda olduğu kadar hükümette de kendini hissettirmektedir. 150.000 kişilik orduyu yöneten subayların yüzde 60'ı Rustur. Diğer yandan kabinedeki otuz altı bakandan onu Rus olduğu gibi, Başbakan Sergeyi Tereçenko da Rus kökenlidir. En yaygın din, İslâm dinidir. Bunu Hıristiyanlık takip etmektedir (Trutanow, 1995). Sovyet döneminde Kazakistan'ın yurtdışından satın aldığı sanayi ürünlerinin yüzde 85'i Sovyet Cumhuriyetlerinden gelmiştir. İşletmelerin yüzde 70'i Rusya'da bulunan diğer işletmelerle ticari ilişkide bulunmuştur. Sovyetlerin dağılması ülkede

çok ağır ekonomik koşulların oluşmasına yol açmıştır. Sovyetlerin dağılmasından sonra 70.000 nüfuslu Türatam şehri tamamen Rus vatandaşlığına geçmiştir.

Ekonomik ve sosyal reformların başarısızlıkla sona ermesi durumunda, ülkenin etnik olarak istikrarsız hale gelebileceği ihtimali, üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir konudur. Kazak Türklerinin kaderlerini kendilerinin çizmesi gerektiğini savunan Kazak milliyetçiliği ancak kırsal kesimde taraftar bulabilmiştir. Özellikle, ülkenin ortasında yer alan bölgelerde halen boy geleneğinin ve İslâm dininin etkisi hissedilmektedir. İslâm dini Kazakistan'da derin köklere sahip değildir. Ancak, göçerlerin liderleri 8. yüzyılda sadece yüzeysel olarak İslâm dinini kabul etmişlerdir. Böylece göçerler arasında İslâm dininin şekilsel kuralları ile çok tanrılı bir dinin karışımı olan bir inanç sistemi doğmuştur.

Ruslar çoğunlukla ülkenin kuzeyinde ve eski başkent Almatı'da yaşamaktadır. Bağımsızlık sonrası Alman azınlığın büyük bir kısmının ülkeyi terk etmesinden sonra Rus azınlıktan da Kazakistan'ı çeşitli nedenlerle terk edenler olmuştur. Bu nedenlerin arasında ekonomik güçlükler, eğitimin Kazakistan Türklüğüne bağımlı kalması, Rusların dışlanma eğiliminin artması, resmi dil olan Kazakçayı öğrenme zorunluluğu önemli yer tutmaktadır.

Kazakistan'da yoğun bir sanayileşme görülmemektedir. Üretim daha çok zirai ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Çalışma çağındaki nüfusun yüzde 23'ü tarım sektöründedir. Tarım ürünleri milli üretimin üçte birini oluşturmaktadır. Sulanabilir 35 milyon hektar arazinin 23 milyonu başta buğday olmak üzere tahıl ürünlerine ayrılmıştır.

Kırgızistan, 198.500 kilometrekarelik toprak büyüklüğü ile Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile ortak sınırlara sahiptir. Ülke 7500 metreye varan yüksek dağları dolayısıyla Orta Asya'nın su

kulelerinden birisi olarak adlandırılmaktadır. Kırgızistan, bölgedeki beş devlet arasında köklü yapısal değişikliklere girişen tek devlet olma özelliğine sahiptir. Ülke nüfusu 4.5 milyon kişiden oluşmaktadır. Rusların bir kısmı komşu ülke Tacikistan'daki iç savaştan sonra, kitleler halinde ülkeyi terk etmişlerdir. Ruslar çoğunlukla başkent Bişkek'te ve kuzeydeki dağlık bölgelerde yaşamaktadırlar. Oş bölgesinde Özbek nüfusunun yoğunlaştığı görülmektedir. 1924 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'ne bağlanan Oş şehri, 1990 yılında Özbekler ile Kırgızlar arasında çatışmalara sahne olmuştur.

Yıllık petrol üretimi 140 bin tondur. Temel ihtiyaç maddelerinde Bağımsız Devletler Topluluğu'na bağımlıdır. Kömür üretiminin yarısı kendi ihtiyacını karşılamakta ve orta vadede yıllık üretimin 3 milyon tona çıkarılması hedeflenmektedir. Yıllık 12 ile 14 milyar kilovat saat elektrik üretmekte ve bu üretimi Özbekistan, Çin ve Kazakistan'a satmaktadır. En büyük sanayi işletmeleri Bişkek'te yoğunlaşmıştır. Eski Sovyetler Birliği'ne hammadde bağımlılığından dolayı bazı sektörlerde üretim tamamen durmuştur (Giroux, 1995).

Özbekistan'ın yüzölçümü 447.000 kilometrekareye ulaşmaktadır. Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan ile sınır komşusudur. Ancak, Hazar denizine çıkışı yoktur. Eski Sovyetler Birliği'nin 1924 yılındaki milli sınırların belirlenmesi politikası uyarınca Tacikistan ve Kırgızistan ile olan Fergana bölgesindeki sınırları iç içe girmiştir. Yoğun bir nüfusa sahip bu bölge toprak ve su mülkiyetinden kaynaklanan etnik çatışmalara sahne olmuştur. Rusların önemli bir bölümü 1989 yılından itibaren Özbekistan'ı terk etmişlerdir. Kalanlar, çoğunlukla başkent Taşkent'te yaşamaktadır.

Özbekistan, sanayi ve üretim sektörlerinde Sovyetler Birliğini'nin dağılmasının sonuçlarından en az etkilenen ülkeler arasındadır. Üç yıl

boyunca üretiminin yüzde 2’sinden fazlasını kaybetmemiştir. Ancak siyasi bağımsızlık, özellikle de Rusya Federasyonu’na olan sanayi bağımlılığını gözler önüne sermiştir. Bu bağımlılık başta pamuk ipliği olmak üzere yiyecek maddeleri, sanayi ürünleri gibi önemli sektörlerde kendisini hissettirmiştir. Bununla birlikte Özbekistan’ın birçok doğal kaynaklarının işletmeye açılması durumunda kısa bir sürede bu güçlüğü aşması beklenmektedir. Ülkede doğalgaz üretimi 1994 yılında 47,2 milyar metreküpe çıkmıştır. 1994 yılında Kazakistan’a 2.9 milyar metreküp doğalgaz satmıştır. Özbekistan’ın yakın bir gelecekte dünyadaki ilk 10 doğal gaz üreticisi arasına girmesi beklenmektedir.

Pamuk ihracatı ülkenin en büyük döviz kaynağıdır. Özbekistan Cumhuriyeti’nde kapasite yetersizliği nedeniyle ancak ipliğin yüzde 12’si işlenebilmekteydi ve son zamanlara kadar yerel ihtiyaçlar için Rusya Federasyonu’na işlenmek üzere pamuk gönderilmiştir. Nüfusun yarısından çoğu kırsal kesimde yaşamakta, işlenen 4.2 milyon hektar arazinin tamamı sulanmaktadır. Sulanabilir arazinin yüzde 40’ı pamuk üretimine ayrılmıştır. Ülke, yılda 4 milyon tonluk pamuk üretimi ile dünyada üçüncü sırada yer almaktadır (Giroux, 1995).

Hazar denizine açılan kıyıları ile Türkmenistan, İran, Afganistan, Özbekistan ve Kazakistan ile de ortak sınırları sahiptir. Diğer Orta Asya ülkelerinin tersine, sınırları çok aşırı derecede belirlidir. Türkmenistan toprakları içinde komşu ülkelerden kaynaklanan demografik ve etnik baskı hissedilmemektedir. 350.000 kilometrekaresi çöl olan 488.100 kilometrekare büyüklüğünde bir ülkedir. Türkmenistan Cumhuriyeti Orta Asya’da çok özel bir konuma sahiptir. Sosyal, demografik, ekonomik özellikleri ve doğal kaynaklarıyla 1960’lı yılların başındaki Kuveyt’i andırmaktadır. İki yıllık durgunluğun ardından, ekonomisi canlanmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı (Niyazov) reform

hareketlerinde dengede kalmayı tercih etmiş ve bu tercih ülkeyi belli bir süre uluslararası kredilerden alıkoymuştur. Türkmenistan doğalgaz, petrol, kimya sanayi ve pamuk gibi zengin kaynaklarını en iyi şekilde değerlendirmek için daha güvenilir piyasalara açılmak ve yabancı yatırımı çekmek ihtiyacı hissetmektedir.

Ruslar başkent Aşkabat nüfusunun yarısını teşkil etmekte ayrıca, Hazar denizi kıyısındaki Türkmenbaşı şehrinde ve Özbekistan sınırına yakın bölümde yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar. Ülkenin tek tip etnik yapısı ve Ruslara sağlanan çifte vatandaşlık hakkı gibi nedenlerle ülke dışına çok az göç verilmiş, bu sayede de nüfusun kalifiye kısmı muhafaza edilebilmiştir. Bu denge durumu Türkmenbaşı'nın yürüttüğü politikalar sayesinde korunabilmiştir. Halkın refah seviyesini korumak amacıyla devlet büyük yardımlar yapmaktadır. Özbekistan ile Ceyhun nehrinin sularının kullanılması konusunda anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu konudaki anlaşmazlıklar 1991 yılında gündeme gelmiştir. Türkmenistan'ın geleceği her şeyden önce potansiyel gücünün değerlendirmesine bağlıdır. Yeraltı kaynaklarının işletilmesi, rafinerilerin kapasitesinin geliştirilmesi ve ihracatın artırılması büyük yatırımlara bağlıdır. Enerji sektörünün tamamı devlet tarafından işletilse de Türkmenistan'ın bunları tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir. Ülkenin Bağımsız Devletler Topluluğu'na ihracatı mal mübadelesi şeklinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, döviz karşılığı ihracat büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye çekilmesi üzerindeki çalışmalara hız verilmiştir.

Türkmenistan'da ziraat ürünleri gayrisafi milli hasılanın yüzde 46'sını oluşturmaktadır. Ancak, bu üretim miktarı ülke nüfusunun ihtiyacının yarısını karşılamaktadır. Toplam ülke topraklarının sadece yüzde 2.5'unu oluşturan işlenebilir arazilerin tamamı Ceyhun ile Karakum nehirleri ile

sulanmaktadır. En büyük zirai üretim pamuktur. Keza, işlenebilir toprakların yarısı pamuk üretimine ayrılmıştır. Koyun yetiştiriciliği ancak ülkenin iç et tüketimini karşılayabilmektedir. Fakat, süt üretiminde açık vermektedir. Ülke tahıl ihtiyacının üçte ikisini, süt ihtiyacının yarısını, şeker ihtiyacının ise tamamını ithal etmektedir. Meyve sebze üretimini geliştirerek bu oranı yüzde 50'ye çıkarma çalışmaları sürmektedir.

Türkmenbaşı limanından yapılan deniz ürünleri ihracatı azalmaktadır. Hazar denizinin kirlenmesi bunun en büyük nedenlerinden birisi olarak görülmektedir. Karaboğaz körfezinin kuruması, özellikle Karakum kanalındaki sulama sistemindeki su kayıpları, bütün sahil ülkeleri etkileyen Hazar denizinin sularının yükselmesi ülkenin karşı karşıya bulunduğu çevre sorunlarıdır atmıştır (Giroux, 1995).

2. Yöntem, Kaynaklar ve
Sınırlılıklar

Dünyanın her yerindeki Türklerin demografik durumlarını dün, bugün ve yarın çizgisinde ortaya koymayı amaçlayan bu makale, eldeki veriler ölçüsünde sağlıklı ve güvenilir bilgileri okuyucunun dikkatine sunmak için kaleme alınmıştır. Bunun için, nüfusun iki ayrı noktadaki seyrini dikkate alarak, toplam nüfusu tahmin eden matematiksel yöntem kullanılmıştır. Sürekli artışın söz konusu olduğu bu yöntem, "üssel artış yöntemi" olarak adlandırılmaktadır.

Yazının genel planında ve tablolarda ülke isimleri alfabetik sıraya uygun olarak verilmiştir. Ayrıca siyasa yapıcıların ve okuyucunun Türk Dünyası'nın bulunduğu yeri iyi tahlil edebilmelerine bir katkı sağlamak maksadıyla ele alınan demografik kriterlerle ilgili olarak en üstten ve en alttan ikişer örnek ülke, tablolara dahil edilmiştir. Örneğin, nüfus yoğunluğunun incelendiği tabloda, nüfusu en yoğun ülkelerden ikisi (Hollanda ve Japonya) üstte, nüfusu en seyrek ülkelerden ikisi de

(Kanada ve Rusya Federasyonu) altta verilerek bir kıyaslama imkanı yaratılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada nüfus yapısına ilişkin veriler değişik kaynaklardan derlenmiştir. Türk devletleri için Birleşmiş Milletler; Avrupa ve Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlıklar için Avrupa Konseyi ile Avrupa İstatistik Kuruluşu'nun (Eurostat) yayınlarından faydalanılmıştır. Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları için, eski Sovyetler Birliği'nin 1979 ve 1989 yılı genel nüfus sayımı verileri kullanılmıştır. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler ve ona bağlı bir kuruluş olan Nüfus Fonu (UNFPA) verileri, Türkiye'yle ilgili olarak yeri geldikçe Devlet İstatistik Enstitüsü verileri ve nihayet yukarıda zikredilen kaynakların yeterli olmadığı durumlarda ise, demografik olarak ciddi bulunduğu için kaynaklar arasında gösterilen diğer yerli ve yabancı eserlere müracaat edilmiştir.

Bütün bunlara rağmen, az sayıda da olsalar, Kanada'da yaşayan Türkler için bir bilgiye ulaşılamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türkiye kökenli nüfus tahmin edilenin onda biri kadar gözükmektedir (+180.000). Bu durum çoğunlukla ABD'ye gitmek için illegal yolların tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. ABD'de Türkiye menşeli olmayan Türk nüfus zaten kayıtlara yansımamaktadır. Aynı durum Batı Avrupa ülkeleri özellikle de Almanya için söz konusudur. Almanya'da legal olarak bulunan Türk vatandaşlarının en az yarısı kadar kaçak kalanların olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır (+800.000). Yine başta Almanya ve Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde başta Azerbaycan olmak üzere Türk devlet ve topluluklarına mensup pek çok insan bulunmaktadır. Bunlar da kayıtlarda gözükmemektedir. Aynı şekilde Irak Türkmenlerinin gerçek sayılarının yalnızca yarısının kayıtlarda olduğu düşünülmektedir (+1.200.000). İran'da eyaletler etnik gruplara göre bölümlendiği ve nüfus kayıtları da eyalet yapısına göre tutulduğu için

özellikle sayıca en kalabalık grubu oluşturan ve kendi eyaletleri olan Erdebil, Urumiye ve Tebriz dışındaki Hemedan, Zencan, Save, Tahran gibi eyaletlerde de yoğun olarak yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin ise yaklaşık olarak yarısının kayıtlarda görülmediği genel kabul gören bir durumdur (+10.500.000). Çin'de ise özellikle Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygur nüfusu konusunda var olan bilgilerin gerçek nüfusun sadece üçte birini yansıttığı düşünülmektedir (+24.000.000). Burada eksik gözüktüğü varsayılan nüfusun Tablo 19'daki düzeltilmiş sonuçlarına ulaşabilmek için herbirinin kendi tablosunda verilen 2000 yılı rakamlarına eklenmesiyle aynı yıl sonuçları elde edilmiştir. 2025 yılı için ise düzeltilmiş 2000 yılı rakamlarına herbirinin kendi artış hızları uygulanarak bir sonuca ulaşılmıştır. Bu işlemlerin ayrıntısına yazıda yer verilmemiştir. Bunun nedeni Tablo 18'in rakamlarının kaynakları itibarıyla daha güvenilir bulunmasıdır.

Türkiye nüfusunun etnik kompozisyonu konusundaki bilgi eksikliği veya var olan verilerin açıklanmaması ise oldukça düşündürücü bir durumu ortaya koymaktadır. Zira, bu verilerin açıklanmaması sonucunda, ne yazık ki, etnik temelli, ayrılıkçı-bölücü talepler dile getirilirken rakamların abartıldığı, gerçeklikten ve bilimsellikten uzaklaşıldığı da bu çalışmayla bir kez daha ortaya konulmuştur.

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise Türkiye'nin etnik kompozisyonu hakkında bilinen güvenilir verilerin niteliği konusudur. Devlet İstatistik Enstitüsü, ilki 1927 yılında olmak üzere ve 1935 yılından itibaren her beş yılda bir yapılan nüfus sayımlarında 1985 yılına kadar "ana dil" ve "ikinci dil" bilgilerini derlemiştir. 1990 yılı nüfus sayımından itibaren sorulmayan "ana dil" sorusuyla ilgili açıklanan en son veriler 1965 yılına aittir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nden Toros ve arkadaşları 1992 yılında konunun "hassasiyet"

kazanması üzerine bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada, 1935 ve 1965 yıllarına ait verileri kullanarak, çalışmanın yapıldığı yıl olan 1992 yılına bir projeksiyon gerçekleştirilmiştir. Bu makalede de, konuyla ilgili tek yazılı eser olan anılan kaynağa dayalı olarak 2000 ve 2025 yılı projeksiyonları yapılmıştır. “Ana dili Türkçe olan nüfusun toplam nüfus içindeki payı, 1935 yılında %89.1, 1965 yılında %90.1 ve 1992 yılında %91.9’dur. Görüldüğü gibi, 1935-1992 döneminde ana dili Türkçe olan nüfus yaklaşık %3 artmıştır. Bu artış, ana dili Türkçe olan nüfusun artış hızının (%2.37), özellikle kendisinden sonra en çok konuşulan ana dil olan Kürtçeyi konuşan nüfusun artış hızından (%1.57) oldukça yüksek olmasının bir sonucu olarak görülebilir. Artışlardaki bu fark o zamanın mortalite (ölümlülük) farklılıklarının bir sonucu olabilir.” (Toros vd., 1992). Arapçayı ana dil olarak konuşanların oranındaki yüksek artışın nedeni ise, bu dilin en yoğun konuşulduğu il olan Hatay’ın 1939 yılında anavatana katılmasıdır. “Bunların dışındaki dilleri konuşan nüfusun sayısal ve oransal azalışı, bu grupların ana dilleri yerine Türkçeyi ana dil olarak belirtmiş olmaları ile açıklanabilir. Özellikle diğer Kafkas dilleri grubunda yer alan Abazaca, Çerkezce, Gürcüce, Lazca, Doğu Avrupa dilleri grubunda yer alan Arnavutça, Boşnakça, Pomakça ve Acemce gibi dilleri konuşan vatandaşlarımızın, yurtdışına önemli bir göç vermedikleri düşünülürse, Türkçeyi ana dil olarak benimsemiş oldukları söylenebilir..” (Toros vd., 1992). Aynı çalışmanın dikkati çeken bir başka bulgusu ise, ana dili Kürtçe olan vatandaşlarımızın 1935-1965 dönemindeki artış hızının Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışındaki bölgede daha yüksek olduğudur. Bu durum mortalite farklılıklarıyla ilgili olarak söylenenleri haklı çıkardığı gibi, iç göçle ilgili olarak da ipuçları vermektedir. Anılan çalışma etnik grupların nüfusunun tespit edilmesinden çok, etnik grupların konuştuğu dilleri ana dil olarak konuşan nüfusu yansıtmaktadır. Yeri gelmişken

belirtilmesi gereken önemli bir gerçek ise ana dilinin benlik algısının önemli bir unsuru olduğu gerçeğidir. Etnik grupların evlilik gibi nedenlerle flulaştığı durumları da göz önüne alan çalışma ikinci dil olarak Kürtçeyi belirtenleri de hesaplara dahil etmiştir. “Kürt kökenli nüfusun doğurganlık düzeyinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Bu yörelerde mortalitenin de yüksek olduğu bilinmekle birlikte, yıllık nüfus artış hızı olarak %1.57 sayısı gerçekçi görünmemektedir. Bu nedenle, 1965 yılında Kürt kökenli nüfusun en yoğun bulunduğu Siirt ilinin 1935-1965 dönemindeki yıllık artış hızı (%1.91) kullanılırsa 1992 yılı için ikinci dili Kürtçe olan nüfus da dahil, toplam olarak yaklaşık altı buçuk milyon Kürt nüfusa erişilmektedir. Olası en üst sınırı bulmak için yıllık %3.33’lük bir artış varsayılabilir. Bu durumda, gerek ana dil gerekse ikinci dil olarak Kürtçe konuşan vatandaşlarımızın toplamı 7.224.402 olmaktadır..” (Toros vd., 1992). Bu makale çerçevesinde ise, bu rakama 1992 yılı için hesaplanan “Kırmanca, Kırdaşça, diğer, bilinmeyen” kategorisindeki 1965 nüfus sayımının 11. dil grubu da eklenerek maksimum 7.275.571 sayısına ulaştırılmıştır. Daha sonra artış hızının hiç düşmeden devam ettiğini varsayarak -ki artış hızının düşmeden 2000 yılına kadar gelebilmesi ve böylece 2025 yılına kadar devam edebilmesi her türlü demografik dönüşüm teorisine aykırı ve imkansızdır- 2000 ve 2025 yıllarına projeksiyonlar gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında bu sayı en az 7.756.376 en çok 9.531.140 olarak hesaplanmıştır. Bu sayılar oransal olarak %11.8 ile %14.5 değer aralığına, Türk kökenli vatandaşlarımızda ise oransal olarak %83.6 ile %86.5 değer aralığına karşı gelmektedir. 2025 yılı için Kürtçe konuşan vatandaşlarımızın sayısı en az 12.182.322, en çok 19.388.766 olarak hesaplanmıştır. Bu sayılar oransal olarak %14.2 ile %22.6 aralığına karşı gelmektedir, Türk kökenli vatandaşlarımız ise oransal olarak %75.1 ile %83.3 aralığında bir değere sahip olacaktır. Kürtçe konuşan nüfusla ilgili olarak verilen rakamlar

ve yapılan projeksiyonlar nüfus sayımlarında aynı ana dili grubuna alındığı için Zazaca konuşan nüfusu da kapsamaktadır.

1997 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun yoğun terör ve göç yaşanan 15 ili ve Güney ve Batı Anadolu'nun terör bölgesinden yoğun göç alan 6 ilinde yaptırılan bir araştırmanın "anadil" ve "hane içinde en çok konuşulan dil" verilerinin ortaya koyduğu durum Türkçenin günlük hayatta büyük ölçüde kullanıldığını, bunun dışında evlerde kullanılma oranlarının da ihmal edilemeyecek ölçüde olduğunu göstermektedir. Evde en çok konuşulan dilin anadillere göre dağılımına bakıldığında, anadili Kırmançı olanların %17.9'u, anadili Zazaca olanların %44.3'ü ve anadili Arapça olanların %60.6'sı evde en çok Türkçe konuşmaktadır. Bu durumun göç ve eğitim fırsatlarında gelişme kaydedilmesi gibi nedenlerle, zaman içerisinde ve kuşaklar arasında giderek daha da Türkçenin lehine olacak şekilde evrileceğini ifade etmek, yanlış bir öngörü olmasa gerektir.

Türk Dünyası toplam nüfusu iki ayrı tabloda (Tablo 18 ve 19) gösterilmiştir. Bunlardan ilkinde yukarıda ifade edilen noktalarda herhangi bir düzeltmeye gidilmemiştir. İkincisinde ise gerekli düzeltmeler yapılarak bir sonuç ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, bu ikinci tablonun ortaya koyduğu rakamlar "Türk" kavramının dar anlamıyla yani sadece Türkçe konuşan nüfus üzerinde bir tahmini içermektedir. Dolayısıyla, pek çoğu her ne kadar Türk devletlerinin vatandaşı olsalar ve/veya Türk kültür dairesi içerisinde olsalar da birinci tabloda bulunup, ikincisinde yer almayan unsurlar vardır. Bunların ilki, beş Türk Cumhuriyetinde yaşayan Rus nüfustur. İkincisi, Kafkasya'da yaşayan azınlıklardan ana dili Türkçe olmayanlardır. Üçüncüsü ise, ana dili Kürtçe olan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. Buna karşılık Tablo 18'de yer almamakla beraber Tablo 19'a ABD, Almanya, Irak, İran ve Çin'de yaşayan Türklerle ilgili düzeltmeler ilave edilmiştir. Her iki tabloda da

Türklerin toplam nüfusunu hesaplarken bir dublikasyona yol açmamak için Tablo 14'ün Orta Asya bölümünde yer alan ve zaten bulundukları ülkelerde toplama dahil edilmiş bulunan Karakalpak ve Uygurların nüfusları çıkarılarak bir sonuca ulaşılmıştır.

Türk Cumhuriyetlerinde esas unsuru teşkil eden nüfusla, Rus nüfusun artış oranları arasında ciddi farklılıklar mevcuttur. Kaldı ki, bu oranlar 1979 ve 1989 Sovyet nüfus sayımı verilerine dayanmaktadır (Anderson vd., 1989). Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bu ülkelerdeki Rus nüfusu adeta bir panik havasında Rusya'ya geri dönmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türk Cumhuriyetlerinde etnik denge bu yazıda hesaplanandan daha büyük oranlarda esas unsur lehine değişmiştir. Bu durum Türk Cumhuriyetleri için aynı zamanda nitelikli işgücünün yitirilmesi gibi oldukça olumsuz sonuçlar da doğurmuştur.

3. Türk Devletlerinin

Nüfus Yapısı

Türk Devletlerinin nüfus yapılarının ele alındığı bu bölüm, nüfusun miktarı ve artış hızını inceleyerek (Tablo 1 ve 2) başlamaktadır. Daha sonra sırasıyla nüfusun yerleşim yerlerine dağılımı ve yerleşim yerlerine göre artış hızları (Tablo 3), kilometrekareye düşen nüfus (Tablo 4), ülke bazında nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı (Tablo 5, 6, 7, 8, 9 ve 10), çalışma çağı nüfusu ve bağımlılık oranları (Tablo 11), cinsiyet ve çocuk-kadın oranları (Tablo 12) ele alınacak ve nihayet kaba doğum ve ölüm oranları, doğal artış oranı, toplam doğurganlık, bebek ölümlülüğü ve doğuştaki yaşam umudu gibi kriterlerin ele alındığı (Tablo 13) alt bölümle sona erecektir.

3.1. Nüfusun Miktarı ve Artış Hızı

İleriki bölümlerde de sıkça başvurulacak olan bir tanımla bu bölüme başlanacaktır. Nüfusun İki Katına Çıkma/Yarıya İnme Süresi: Nüfusun gelişmesinin zaman içinde kesintisiz cereyan eden sürekli bir olay olduğunu

kabul eden üssel artış yöntemine göre nüfusun yıllık artış oranından hareketle hesaplanan süredir.

Tablo 1’deki değerlere dikkat edilecek olursa Türk devletlerinde nüfus artışı oldukça dikkat çekici şekilde ve bir istikrar çerçevesinde cereyan etmektedir. Almanya ve Rusya’da hızları farklı olmakla beraber 2000 yılından sonra azalma başlamaktadır. Irak ve Libya ise yüksek temposunu bir miktar azalmayla muhafaza etmektedir. Rusya’nın 2000 yılında 146 milyona çıktıktan sonra 2025 yılına kadar bütün artış varsayımlarına göre ciddi düşüşler göstererek 141 ila 126 milyon arasında bir sayıya inecektir. Almanya’nın durumu Rusya kadar panik gerektirmese de negatif bir durum arz etmektedir. Bu ülkelerin nüfus yapıları gereği sorunları sadece azalma değil ama aynı zamanda yaşlanmadır. Aşağıdan gelen genç nüfus yetersizliğinden dolayı kendi yaşlılarının sorun ya da ayak bağı olarak algılanacakları bir dönem bu tür demografik özelliklere sahip toplumların kapısını çalmaktadır. Türk devletleri içerisinde en kısa ikiye katlanma süresine 43 yıl ile Özbekistan, sonra sırasıyla 46 yıl ile Türkmenistan, 63 yıl ile Türkiye, 69 yıl ile Kırgızistan, 87 yıl ile Azerbaycan ve nihayet içinde yoğun olarak bulunan Rus nüfusun artış hızının düşük olmasından dolayı 116 yıl ile Kazakistan gelmektedir. Bu süre Libya için 24 yıl, Irak içinse 29 yıldır (Tablo 1).

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki nüfus artış hızının Eski Sovyetler Birliği’nin diğer bütün cumhuriyetlerinden daha yüksek olduğu bilinmektedir. Bu durum, Orta Asya’da yaşayan Türk nüfusunun ülkenin geri kalanından çok daha hızla artmakta olduğunu göstermektedir. Böylece, Rus nüfusu içindeki Orta Asya nüfusunun oranı da aynı şekilde artmaktadır.

Örnek olarak Özbekistan ele alınırsa nüfusun 1960’lı yıllarda hızla arttığı, 1968-1969 yıllarında bu artışın en yüksek seviyesine çıktığı ve

ardından inişe geçtiği görülmektedir. Nüfus artışı hızının yavaşlaması ilk önce 1966-1967 yıllarında şehirlerde görülmeye başlamıştır. Aynı gelişme diğer ülkelerde de yaşanmıştır. Kırgızistan'da net artış hızının 1958-1959 yıllarında 1,909, 1964-1965'de 2,022, 1970-1971'de 2,265 ve 1975-1976'da ise 2,115 olduğu bilinmektedir. (Vicsnevky, 1988). İkinci Dünya Savaşı sonrası görülen hızlı nüfus artışı göç hareketlerinden değil de özellikle doğal nüfus artışından ileri gelmektedir. Doğum sayısı çok açık bir farkla ölüm sayısını geçmiştir. Dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapan bu bölge 19. yüzyıl sonunda Rus sömürge yönetimine geçince köklü değişikliklere sahne olmuştur. Bu değişiklikler, bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını da etkilemiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti'ne Eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden göçmenler gelmiş ve etnik yapıda farklılıklar daha da artmıştır. 1926 nüfus sayımında Özbekistan'da 91 etnik grup varken bu sayı 1959 sayımında 113'e, 1970 sayımyında ise 123'e çıkmıştır. Kırgızistan'da bu rakam 1926'da 47 iken, 1970'de 80'e çıkmıştır. Özbekistan'da esas unsur dışındaki halkın oranı (Ruslar, Ukraynalılar, Tatarlar, Koreliler, Azeri Türkleri) 1926-1979 yılları arasında yüzde 9,5'dan yüzde 20'ye çıkmıştır. Aynı dönemde Özbek Türklerinin kendi vatanlarındaki oranları yüzde 74,2'den yüzde 68,7'ye düşmüştür.

1950-1995 döneminden 1995-2025 dönemine geçerken nüfusun ortalama yıllık artış hızında hem gelişmiş Batı toplumları için hem de Türk devletleri için ciddi düşüşler ortaya çıkmıştır. Irak ve Libya gibi toplumlarda artış hızındaki düşüş nispeten düşük kalmıştır. Söz konusu dönemde Almanya ve Rusya zaten %1'in altında olan değerlerden eksi değerlere gerilerken, Türk Devletleri %2-3 civarındaki değerlerden yüzde yarım ile bir buçuk arasında bir aralığa gerilemiştir (Tablo 2). Türk Devletlerinin yönetimleri, artık artış hızındaki düşüşü acilen yavaşlatacak

tedbirleri araştırmaya başlamalılar. Zira Batı'dan bildik tecrübeleri tekrar yaşamaya gerek olmadığı gibi; demografik göstergeler belirli bir aşamadan sonra yapılan müdahalelere duyarsız kalmakta ve tepki vermemektedir.

3.2. Yerleşim Yerlerine Göre

Nüfus ve Artış Hızı

1994 yılında yapılan bir araştırmada, Türk Cumhuriyetleri arasında kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfus oranının Türkiye'de en yüksek olduğu ortaya konulmuştur. Kazakistan ve Azerbaycan'da toplam ülke nüfusunun yarısından fazlası kentsel yerleşim bölgelerinde yaşamaktadır. Bu oranın Kırgızistan'da en düşük olduğu görülmektedir. Türkmenistan'da bu oran yüzde 44.8, Özbekistan'da ise yüzde 41.1 olarak açıklanmıştır. Nüfusun kentsel alanlarda yaşama oranı gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir. Ekonomik kalkınma sürecini tamamlamış olan ülkelerde bu oran hemen hemen ortadan kalkmış gibidir. Türk Cumhuriyetleri ekonomik ve sosyal kalkınma sürecini henüz tamamlamamışlardır. Kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfus oranının toplam ülke nüfusunun en azından yarısını aşmış olması da kalkınma sürecinde olumlu mesafe alındığının bir göstergesidir. Kentsel ve kırsal yerleşim alanları arasında yaşam kalitesi bakımından çok farklılıklar olması, kentleşme sürecinin henüz tamamlanmadığının bir göstergesidir. Kentsel örgütlenmenin devam ettiği görülmektedir.

Kentli nüfusun ortalama artış hızının en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. 1950-1955 yılları arasında kırsal yerleşim bölgelerinden kentsel yerleşim bölgelerine doğru yoğun bir göç hareketi yaşanmıştır. Benzer bir şekilde aynı dönemde Kazakistan'da da yoğun bir göç yaşanmıştır. Kırsal yerleşim bölgelerinden kentsel yerleşimlere gelen nüfus, doğurganlık davranışını aynı şekilde sürdürmektedir. Böylece kentsel nüfusun artışı hem doğal artışdan hem de göç hareketine bağlı olarak arttığı

görülmektedir. Göç eden kır nüfusunun doğurğanlık hızları yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Kazakistan'ın kentsel nüfus artış hızı Türkiye'den sonra ikinci en yüksek değere sahiptir. Eski Sovyetler Birliği dönemi ülkedeki esas unsur dengesinin bozulması için devamlı Rus nüfus yerleştirme politikalarının uygulandığı dönem olmuştur. 2000 yılından 2015 yılına kadar olan on beş yıllık dönem için kentsel nüfus artış hızı incelendiğinde, başlangıçta en yüksek değerlere sahip olan Türkiye ve Kazakistan hariç bütün cumhuriyetlerde artış eğilimi göstermektedir.

Türkiye ve Kazakistan hariç diğer dört Türk devletinde kentsel nüfus artışının artarak devam etmesi bu ülkelerde başlangıçta kentleşme düzeyinin nispeten düşük olması ve Sovyet sonrası dönemde kırsal geçim imkanlarının daralmasıyla kentlere doğru bir göç oluşmasıyla izah edilebilir. Kırsal nüfus gelişmiş az gelişmiş bütün ülkelerde düşmektedir. Farklılık sadece bu düşmenin şiddetindedir. Ancak belirli bir aşamadan sonra kır kaynaklı göçler kentli nüfusun artış hızını açıklama özelliğini yitirecektir. Kırsal alandan kentsel alana doğru gerçekleşen göç nüfusun genç ve dinamik kesiminde ağırlık kazanmaktadır. Kırda kalan nüfusun bu nedenden dolayı giderek yaşlanması kırsal doğurganlığı da düşürecek ve buna bağlı olarak zamanla kentler üzerindeki göç baskısını da sona erdirecektir. Bu aşamadan sonra kentli nüfusun artışının tamamına yakın kısmını kendi doğurganlığı açıklayacaktır. Nitekim Türk Devletleri için 2000 yılı kent ve kır artış hızlarına bakıldığında bir taraftan diğerine bir akımın var olduğunu görebilmek mümkün iken, 2015 yılına gelindiğinde bu ilişkinin bozulduğu ve kentlerdeki artış hızıyla kırsal alandaki azalış hızının benzerliğini yitirdiğini gözlemlemek mümkündür (Tablo 3).

Kazakistan'ın başlangıçtan itibaren hızlı artış oranlarına ulaşmasının nedenlerinden biri de eski Sovyetler Birliği'nin doğu bölgelerindeki tabi kaynakları işletmeye açmasıdır. 1950'li yıllarda Kazakistan'da işlenmemiş

topraklar işletmeye açılmıştır. Doğu bölgelerinin zengin doğal kaynakları bu bölgelere olan göç hareketini hızlandırmıştır.

1950 yılında Türkiye'de 4.4 milyon kişi kentsel yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Kentsel nüfus büyüklüğü Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da 1 milyonun üzerine çıkmıştır. 2015 yılı için yapılan tahminlerde, Türkiye'de 69 milyon kişinin kentsel yerleşim merkezlerinde yaşaması beklenmektedir. Bu sayının Özbekistan'da 17 milyon kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Kazakistan'da kentsel nüfus 14 milyona ulaşabilecektir. Kentsel nüfus büyüklüğü, Azerbaycan'da 6 milyona, Kırgızistan'da 3.2 milyona ve Türkmenistan'da 3.1 milyona ulaşacağı yapılan tahminler sonucu ortaya konulmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinde kentsel alanlarda yaşayan nüfusun yüzde dağılımları incelendiğinde, 1950 yılında Azerbaycan'da toplam ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 46.3'ü kentsel alanlarda yaşadığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, kentli nüfus yüzdesi en yüksek olan ülke olma özelliğine sahiptir. Aynı yılda kentli nüfus yüzdesinin en düşük olduğu ülkenin ise Türkiye olduğu incelenen veriler sonucu ortaya konulmuştur. İkinci sırada yer alan Türkmenistan bu yerini 1965 yılında itibaren Kazakistan'a bırakmıştır. Sadece Kazakistan'da 1975 yılında kentli nüfus yüzdesi toplam ülke nüfusunun yarısına ulaşmıştır. 1950 yılında en az kentli nüfus yüzdesi 21.3 iken bu değerin 1970 yılında 38.4'e ulaştığı görülmüştür.

2015 yılında itibaren yapılan kentli nüfus yüzdeleri tahminleri incelendiğinde, Kırgızistan dışında bütün diğer Türk Cumhuriyetlerinde kentsel alanlarda yaşaması beklenen nüfus yüzdesi toplam ülke nüfuslarının yarısını geçeceği tahmin edilmektedir. 2015 yılında, Türkiye'de toplam ülke nüfusunun yüzde 84.5'inin kentsel yerleşim alanlarında yaşaması beklenmektedir. Kentsel nüfus yüzdesinin ikinci olarak en fazla yüzdeye sahip olması tahmin edilen Cumhuriyet olan Kazakistan'da bu yüzde 68.4

oranında gerçekleşebilecektir. Daha sonra ise Azerbaycan'ın yüzde 64.0 olması varsayılan kentsel nüfus yüzdesi ile yapılan sıralamada üçüncü sırada yer alması beklenmektedir. Sırasıyla, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinin kentsel nüfus yüzdesi sıralamasında yer alacağını söylemek mümkündür (Tablo 3).

2015 yılından itibaren kırsal alanlarda yaşaması beklenen nüfusun toplam ülke nüfusuna oranlaması yapıldığında ortaya çıkan sonuca göre bir sıralama yapıldığında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk sırada yer alabileceği görülmektedir. En son sırada yer alması beklenen Türkiye Cumhuriyeti'nde bu değerin yüzde 15.5 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Daha sonra ise Özbekistan Cumhuriyeti ikinci sırada, Türkmenistan Cumhuriyeti üçüncü sırada, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dördüncü sırada ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin ise beşinci sırada yer alması beklenmektedir (Tablo 3).

Sonuç olarak 21. yüzyıl, Türk Cumhuriyetlerinin hızlı bir kalkınma sürecine gireceği ve pek çoğunun bu süreci tamamlamış olacağı bir dönem olacaktır. Kırsal yerleşim alanlarında yaşayan nüfus azalmaya başlayacaktır. Doğal olarak, kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfusun artması sonucu ortaya çıkmaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun artış hızı daha çok doğal nüfus artışından dolayı olacaktır. Kentsel yerleşim alanlarına göç eden nüfusun, belli bir süre yüksek doğurganlık davranışını sürdürmesi beklenmektedir. İlerleyen zaman içinde kentlerde yaşayan kırsal nüfus bu yüksek doğurğanlık eğilimini terk etmeye başlayacaktır.

Kentleşme düzeyi en yüksekler arasında bulunan Belçika 1950'den itibaren %90'ı aşmıştır. Belçika 2015'te %98 oranında kentli nüfusa sahip olacaktır. Esas ilginç olan sonuçlar gelişmiş bir tarım ülkesi olduğu kabul edilen Hollanda için gözlenmiştir. En önemli gelirini tarım ve hayvancılıktan kazanan Hollanda 1950 yılında %15.8, 2000'de %10.7 ve

2015’te %9.0 oranında kırsal nüfusa sahip olacaktır. Dolayısıyla bir Hollandalı tarım işçisinin sağladığı katma değerle Türk dünyası rakamları karşılaştırıldığında olağanüstü büyük farklılıklarla karşılaşılmaktadır. Kentleşme oranında gelişmiş Batı ülkelerinin gerisine düşen Türk ülkeleri Afganistan ve Pakistan gibi ülkelerden ise ileri bir aşamayı tutturmuşlardır.

3.3. Nüfus Yoğunluğu

Nüfus ile üzerinde yaşadığı toprakların yüzölçümü arasındaki oran genellikle Nüfus Yoğunluğu olarak tanımlanmaktadır.

Tablo 4: Nüfus Yoğunluğu (kişi/km2)

Ülke	Yüzölçümü (1000 km2)	1950	2000	2025
Hollanda	37	248	389	395
Japonya	378	221	335	321
Azerbaycan	87	33	90	112
Kazakistan	2.717	2	6	7
Kırgızistan	199	9	23	30
Özbekistan	447	14	56	82
Türkiye	779	27	84	110
Türkmenistan	488	2	9	13
Kanada	9.976	1	3	4
Rusya Federasyonu	17.075	6	9	8

Kaynak: 1996 Revision of the United Nations World Population Prospects.

Nüfus yoğunluğu bakımından Türk Devletleri içinde en yüksek değere Azerbaycan sahiptir. Daha sonra sırasıyla Türkiye, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan gelmektedir. Kazakistan Türkiye’nin üç katından büyük coğrafyasıyla nüfus bakımından dünyanın en seyrek

ülkelerinden birisidir. En yoğun değere sahip olan Azerbaycan bile bu konuda dünyanın en yoğun değerlerini taşıyan Hollanda ve Japonya'dan üç kat daha seyrek bir yoğunluğa sahiptir. Nüfus yoğunluğuyla kalkınma düzeyi arasında doğrudan ya da dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Zaman zaman nüfusla ilgili lehte yahut aleyhte görüş sahibi olanların ifade ettiği gibi, bizzat nüfus yoğunluğunun düşük ya da yüksek olmasının ekonomik ve sosyal kalkınmanın aşamalarıyla herhangi bir şekilde ilişkilendirilmesi, bilimsel olarak dürüst ve doğru bir davranış tarzı değildir.

3.4. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı

Bu bölümde ele alınan ülkelerde nüfus kitlesinin beşerli yaş gruplarına ve cinsiyete göre gösterdiği bileşim şekli incelenecektir.

Türk Devletlerinin nüfus yapıları ele alındığında genç nüfusa sahip oldukları ilk dikkati çeken unsur olmaktadır. 1950 yılı nüfus verilerine bakıldığında Türk Devletlerinin toplam 39 milyon kişilik bir nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Bütün Türk Cumhuriyetleri'nde toplam nüfusun 2000 yılında 124 milyona, 2025 yılında ise 167 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Buna göre en kalabalık Türk Devleti Türkiye olacaktır. Türkiye'yi sırasıyla Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan takip edecektir. Kırgızistan 2000 yılında Türkmenistan'dan daha büyük bir nüfusa sahipken 2025 yılında Türkmenistan'ın gerisinde kalacaktır.

Türk ülkelerinde nüfusun yaş gruplarına göre tasnifinden dünya tarihinin önemli olaylarının izine ulaşmak mümkündür. I. ve II. Dünya Savaşlarının yaş yapısı üzerindeki etkileri çok açık olarak bütün Türk Devletlerinde görülmektedir. Nispeten Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nın nüfus üzerindeki etkisi daha hafif kalmıştır. II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen Türkiye nüfusundaki etkinin sebebi erkek nüfusun

uzun yıllar silah altında tutulmuş olmasıdır. Azerbaycan ve Orta Asya'daki Türk devletlerinin nüfusunda özellikle II. Dünya Savaşı büyük izler bırakmıştır.

3.4.1. Azerbaycan

Azerbaycan nüfusunun 2000 yılı itibarıyla %4.2'sini, 2025 yılında ise %1.6'sını Ruslar teşkil edecektir. Cinsiyet oranları inceleme dönemi boyunca hep kadınların lehinde gerçekleşecektir. 1950'de toplam erkek nüfusun 1.363 bin, kadın nüfusun ise 1.533 bin olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerlerin, 2000 yılında sırasıyla 3.842 bin ve 3.986 bine ulaştığı bilinmektedir. 2025 yılında ise 4.797 bin olan erkek nüfusa karşılık 4.917 bin kadın nüfus tahmin edilmektedir (Tablo 5).

3.4.2. Kazakistan

Kazakistan nüfusunun 2000 yılında %44.2'sini, 2025 yılında ise %34.1'ini Ruslar teşkil edeceği tahmin edilmiştir.1 Kazakistan'da nüfusun cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde, kadın nüfusun erkek nüfustan sayısal olarak daha fazla olduğu görülmektedir. 1950 yılı verileri incelendiğinde, yaklaşık 7 milyonluk nüfusun 3.244 bini erkek, 3.459 bini kadın; 2000 yılında 17 milyon kişinin 8.235 bini erkek, 8.691 bini kadın; 2025 yılına gelindiğinde ise 20 milyonu aşkın nüfusun 9.803 bini erkek, 10.242 bini kadınlardan meydana gelecektir (Tablo 6).

3.4.3. Kırgızistan

Kırgızistan nüfusunun 2000 yılında %23.4'ünü, 2025 yılında ise %13.5'ini Ruslar oluşturacaktır. Kırgızistan'da yaş gruplarına göre nüfus dağılımı incelendiğinde, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olduğu söylenebilir. Cinsiyet farklılaşmasına göre toplam ülke nüfusu ele alındığında, 1950 yılı verilerine göre erkek nüfusun 829 bin ve kadın nüfusun ise 911 bin; 2000 yılında erkek nüfusun 2.228 bin, kadın nüfusun 2.315 bin kişi olduğu bilinmektedir.

2025 yılı tahminine göre ise ülkede 2.925 bini erkek, 3.025 bini kadın olmak üzere toplam olarak yaklaşık 6 milyona ulaşan bir nüfus yaşıyor olacaktır. Cinsiyet dengesinin ele alınan bütün dönemler boyunca kadınların lehine seyrettiği dikkati çekmektedir (Tablo 7).

3.4.4. Özbekistan

Eski Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında yapılan genel nüfus sayımına göre Özbekistan nüfusu 22 milyondur. Özbekistan'ın 2000 yılı itibariyla yüzde 7.8'i, 2025 yılı itibarıyla da %3.8'i Rus nüfusundan oluşmaktadır. 1950 yılı nüfus verilerine göre erkek nüfusun yaklaşık olarak 3.057 bin, kadın nüfusun ise 3.256 bin olduğu bilinmektedir. Bu değerler, 2000 yılı için sırasıyla 12.430 bin ve 12.590 bin olarak gerçekleşmiştir. 2025 yılında ise erkek nüfusun 18.178 bin ve kadın nüfusun ise 18.320 bin olacağı tahmin edilmektedir (Tablo 8).

Özbekistan, yetişkin ve yaşlı nüfusun en az olduğu Orta Asya ülkesi olma özelliğine sahiptir. Diğer bir değişle, yetişkin ölümlülüğünün en yüksek olduğu ülkedir. 0-4 ve 5-9 yaş grubunda yer alan çocuk nüfusunda fazlalığı dikkatleri çekmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2000 ile 2010 yılları arasındaki dönem için yapılan nüfusun yaş gruplarına göre tahminleri aynı yıllarda devam etmesi beklenen yüksek doğurganlık eğiliminin bir göstergesidir. Bu dönemde, çocuk ve genç yaştaki nüfusun genel nüfus içindeki ağırlığı dikkati çekmektedir.

60 ve daha fazla yaş grubunda yer alan nüfusun az olması, nüfusun dinamik bir yapıya sahip olacağının bir diğer göstergesidir. 2000 yılı için yapılan tahminlerde, kadın ve erkek nüfus birbirlerini dengelemektedir. Olumlu bir özellik olarak nitelendirilebilen bu durum, aynı zamanda ülkedeki cinsiyet oranının kabul edilebilir oranlar dahilinde olabileceğinin bir başka ifadesi anlamına gelmektedir.

Nüfusun genç olması ülkeye bir dinamik yapı kazandıracaktır. Fakat, bu olumlu sonuç çalışma çağındaki nüfusun artması anlamına da gelecektir. Herkese iş imkanı sağlanması, ülkedeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi gereklidir. Aksi takdirde kentlerde çöküntü bölgelerinin oluşması söz konusu olacaktır. Özellikle 2025 yılında yaşlı nüfus oranının artacağını da söylemek münkündür. Bu durum, yaşlı nüfus için sosyal ve kültürel aktivitelerin artırılması ve kentlerin yaşlı nüfusun da ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenmesi gerektirecektir. Konu genç nüfus açısından ele alındığında, çalışma koşullarının iyileştirilmesinin ve iş imkanlarının artırılmasının gerekliliği ortaya çıkacaktır (Tablo 8).

3.4.5. Türkiye

1923 yılı nüfus tahminlerine göre yaklaşık olarak 12.5 milyon olan Türkiye Cumhuriyeti nüfusu, 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımı sonucuna göre 13.5 milyona yükselmiştir. 1950 yılında Türkiye'de 10.457 bini erkek, 10.354 bini kadın olmak üzere 20.811 bin kişi yaşamaktadır. İlk nüfus sayımını izleyen yıllarda göreli olarak düşük olan ülke nüfusu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra artmaya başlamıştır. 2000 yılı verileri incelendiğinde bu hızlı nüfus artışı sonucunda ülke 33.199 bini erkek ve 32.532 bini kadın nüfus olmak üzere toplam 66 milyona yaklaşan bir nüfus büyüklüğüne sahip olmuştur. 2025 yılı tahminlerine göre 43.005 bini erkek, 42.788 bini kadın olmak üzere 86 milyona yakın bir nüfus büyüklüğü söz konusu olacaktır.

2000 yılı için yapılan tahminlerde genç nüfusun oranının yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun, azalarak da olsa süreceğini söylemek mümkün olabilir. Doğurganlık hızlarındaki azalmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durumun 21. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmesi beklenmektedir (Tablo 9). 2000 yılından itibaren azalma eğilimine gireceği tahmin edilen doğurganlık davranışının bir sonucu olarak 2025 yılı 0-20 yaş nüfusunun

azlığı dikkati çekmektedir. Buna bağlı olarak çalışma çağı nüfusunun fazla olacağı ve bağımlılık oranının düşeceği de tahmin edilmektedir. Ortalama yaşam süresinin uzayacağını söylemek mümkündür. 60 ve yukarısı yaş grubunda olan nüfusta da bir artış eğilimi gözlenmektedir.

3.4.6. Türkmenistan

Türkmenistan’da 2000 yılı itibariyle toplam ülke nüfusunun yüzde 91.6’sını esas unsur nüfusu oluşturmaktadır. Ülkede yüzde 8.4 oranında Rus bulunmaktadır. Kaba Doğum Hızı binde 28.6 olan Türkmenistan’da ülke dışına olan göç çok az gerçekleşmiştir.

1950 yılı nüfus verileri incelendiğinde 593 bin erkek nüfusa, 618 bin de kadın nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 2000 yılında toplam ülke nüfusundaki artışa bağlı olarak erkek nüfusun 2.218 milyona ve kadın nüfusun ise 2.263 milyona ulaştığı görülmektedir. 2025 yılında ülkede 3.209 milyon erkek nüfus ve 3.261 milyona yakın kadın nüfus bulunacağı görülmektedir (Tablo 10).

3.5. Çalışma Çağı Nüfusu ve
Bağımlılık Oranı

Bu bölüme burada ele alınacak kavramlarla ilgili bir ön açıklamayla başlamak uygun olacaktır. Çalışma Çağındaki Nüfus: Çalışma hayatının normal yaş sınırları olarak kabul edilen 15-64 yaşlarındaki nüfusu ifade eder. Çalışmayan Nüfus: Ekonomik değerlerin üretiminde rol oynamayan fertlerin meydana getirdiği kitledir. Çalışan nüfusun üretimiyle geçindiği için bu kitleye çoğunlukla “Bağımlı Nüfus” adı verilir.

1950 yılında Türk Devletleri içinde en yüksek bağımlılık oranına sahip olan Türkiye’dir. Kazakistan çok yakın bir değerle Türkiye’yi takip etmektedir. Azerbaycan üçüncü en yüksek bağımlılık oranına sahiptir. Bu üç ülkenin bağımlılık oranlarında 1950-2025 döneminin sürekli bir düşüşün yaşandığı dönem olacağını yapılan projeksiyonlar ortaya koymaktadır.

Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da ise 1950'de düşük olan bağımlılık oranları 2000'e gelindiğinde en yüksek seviyelerine ulaşarak diğer üç ülkeyi geride bırakmıştır. 2000-2025 arası dönemde ise daha hızlı bir düşüşle aşağı yukarı Türk ülkeleri ortalaması diyebileceğimiz %40-50 aralığına geleceklerdir. Buradaki verilerden hareketle Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'ın demografik dönüşüm sürecine Türkiye, Kazakistan ve Azerbaycan'dan daha geç girdikleri rahatlıkla söylenebilir. 65 ve yukarı yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payına bakılacak olursa bu daha rahatlıkla anlaşılacaktır. Türkiye ve Kazakistan'da sürekli yükselen bu grubun oranı, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da 1950-2000 arası düşmüş, 2000-2025 arası yükselişe geçmiştir. Azerbaycan'da ise 65 ve üstü yaş grubunun nüfus içindeki payı 1950-2000 döneminde aynı kalmış, fakat 0-14 yaş grubunun nüfus içindeki payı aynı dönemde azaldığı için 65 ve üstü yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payı nispi olarak yükselmiştir. Türk ülkeleri 65 yaş ve üstü bağımlı nüfus oranı 2000 yılında %10-20 arası bir değere sahipken gelişmiş ülkelerde bu oran %40-50 civarındadır. 0-14 yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payı Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan hariç Tablo 11'de yer alan bütün ülkeler için 1950-2025 arası sürekli düşüş göstermiştir. Bu üç ülkede ise 1950-2000 arasında yükselmiş, 2000-2025 arasında düşmeye başlamıştır (Tablo 11).

Türk toplumları, çalışma çağı dışındaki yaşlı nüfus açısından 2025 yılında gelişmiş Batı toplumlarının 1950 yılındaki durumlarına benzer bir durumda olacaktır. Bu gidişi tersine çevirmenin bilinen insani bir yöntemi bulunmadığına göre, şimdiden yaşlılara yönelik demografik projelerin gündeme alınması gereklidir. Bu duruma uygun istihdam politikalarının üretilmesi ve beşeri kaynaklar planlamasının da bir an önce yapılması zorunludur.

3.6. Cinsiyet ve Çocuk-Kadın Oranları

Bu bölümde cinsiyet ve çocuk-kadın oranları incelenecektir. Cinsiyet Oranı: Bir ülkenin genel nüfusunda kadın ve erkek olarak iki cinsin toplamı arasındaki orandır. Genellikle bu oran 1000 kadına düşen ortalama erkek sayısı şeklinde gösterilir. Çocuk-Kadın Oranı: Doğurgan çağdaki 1000 kadına düşen 0-4 yaşlarındaki ortalama çocuk sayısıdır.

1950-2025 döneminde Türkiye hariç Türk ülkelerinde cinsiyet oranları nispeten daha düşük bir seviyeden başlamış ve sürekli yükselme eğilimi göstermiştir. Türkiye'de ise nispeten yüksek bir seviyeden başlayarak 1950-2000 döneminde yükselmiş, 2000-2025 döneminde düşüşe geçmiştir. Cinsiyet oranı Rusya'da dikkat çekici bir şekilde düşüktür. Doğuştaki cinsiyet oranlarının dışında, katıldıkları büyük savaşlarda çok miktarda erkek nüfus kaybetmiş olmaları ve erkek nüfus için ortalama yaşam beklentisindeki gelişmelerin nispeten yavaş olması da bu düşüklüğün nedenleri arasındadır. Doğrudan olmasa da nüfus artış hızıyla cinsiyet oranı arasında güçlü bir korelasyondan bahsetmek herhalde yanlış bir ifade olmaz.

Tablo 12'de 1950-2025 dönemi çocuk-kadın oranlarına bakıldığında Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan hariç Türk ülkelerinde bir düşüş trendiyle karşılaşılır. Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da doğurgan çağdaki 1000 kadın başına düşen 0-4 yaşlarındaki çocuk sayısı 1950'den 2000'e kadar ciddi şekilde artmıştır. Ancak bu sayı 2000'den sonra 2025'e kadar yaklaşık 300 ortalamaya gerileyecektir (Tablo 12).

3.7. Diğer Demografik Kriterler

Bu bölümde kaba doğum oranı, kaba ölüm oranı, doğal artış oranı, toplam doğurganlık, bebek ölüm oranı ve cinsiyete göre doğuştaki yaşama umudu incelenecektir. Kaba Doğum Oranı: Bir yıl içinde kaydedilen canlı

doğumların sayısının o yılın genel nüfusuna oranlanmasıdır. Kaba Ölüm Oranı: Bin nüfusa düşen yıllık ortalama ölüm sayısıdır. Doğal Artış Oranı: Yıl içindeki doğumlarla ölümler arasındaki farkın o yılın ortalama genel nüfusuna oranıdır. Toplam Doğurganlık Oranı: Nüfus kuşağı esasına göre kadınların 15-49 yaşları arasında doğurgan oldukları süre boyunca ortalama olarak doğurabilecekleri çocuk sayısını gösteren hipotetik bir orandır. “Bir ülkede nüfusun sabit kalabilmesi için her kadının kendi yerini alacak bir kız çocuğu bırakması gerekmektedir. Bu da ortalama olarak kadın başına 2.2 canlı doğum demektir. Fakat gerek ölüm yüzünden, gerek kısırlık gibi biyolojik etkenler, gerek bekar kalma ve gayrimeşru ilişkilerin hoş karşılanmaması gibi sosyal etkenler ve kız çocuğunun dışarıya göç etmesi ve yerinin doldurulmaması gibi nedenler yüzünden canlı doğmuş her kız çocuğu üreme süreci içinde annesinin yerini alamamaktadır. Bu yüzden en ideal şartlarda bile nüfusun sabit kalması için gerekli olan ortalama canlı doğum sayısı 2.2’yi aşmaktadır” (Cerit, 1983). Bebek Ölüm Oranı: Birinci yaş gününe henüz ulaşmamış bebekler arasında bir takvim yılında kaydedilen ölümlerin, o takvim yılındaki doğumlara oranıdır. Özellikle bu oran, ülkelerin sosyo-ekonomik düzeyinin belirgin bir göstergesidir. Doğuştaki Yaşama Umudu: Bireylerin doğumdan itibaren ortalama olarak kaç yıl yaşayabileceğini hayat tablosuna göre ortaya koyan hipotetik bir hesaplamadır.

Orta Asya Cumhuriyetlerinde, demografik geçiş sürecinin yaşandığını söylemek mümkündür. Bu süreç İkinci Dünya Savaşı sonrasında belirgin olarak görülmeye başlanmıştır. Savaş sonrasında, yüksek doğum ve ölüm hızları yerlerini yavaş yavaş düşük doğum ve ölüm hızlarına bırakmıştır. Düşük ölüm hızı belli bir dönem artışa geçmiş olmasına rağmen geleneksel olarak doğurganlık hızı yüksek kalmıştır. Bu yüksek doğurganlık hızı son yıllarda düşüş eğilimine geçmiştir. Bu düşüş eğilimine rağmen bölgedeki

bütün cumhuriyetlerin nüfusunun hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Türkiye'de, yüksek doğurğanlık eğiliminin devam ettiği bilinmektedir. Kaba ölüm hızında düşme eğilimi görülmesine karşın bebek ölümleri halen yüksek seyretmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yaşam standartının yükselmesi ile doğum hızı da yükselmiştir. Kadın sağlığına önem verilmeye başlanmıştır. Doğal olarak, bu cumhuriyetler geleneksel çok çocuklu aile yapısını anılan tarihlere kadar ve özellikle kırsal kesimlerinde korumuşlardır. Özellikle, 1970'li yıllarda, bazı Orta Asya Cumhuriyetlerinde çocuk sayısında azalma görülmeye başlanmıştır. Bu azalma eğilimi ilk dönemlerde kentlerde yaşayan ve eğitim seviyesi yüksek gruplarda, daha sonra ise toplumun diğer gruplarında görülmüştür. İstatistiklerde sık sık yer almaya başlayan bu olay toplam doğurganlık hızındaki artışı tersine çevirmeye başlamıştır. Özellikle 20 ile 40 yaş grubunda yer alan kadınların doğurganlık eğilimleri, doğurganlık hızında belirleyici hale gelmiştir. 1985 yılından itibaren Türk Devletlerinin doğurganlık düzeyi incelendiğinde, Kaba Doğum Hızlarında düşme eğilimi görülmektedir. Türkmenistan, bütün Türk Cumhuriyetleri arasında en yüksek Kaba Doğum Hızına sahiptir. Daha sonra Özbekistan ve Kırgızistan'da Kaba Doğum Hızlarının yüksek olduğu görülmektedir. Orta Asya Cumhuriyetlerinde 1960'lı yıllarda bütün yaş gruplarında yaşa özel doğurganlık hızı artmıştır. Ancak, 1980'li yıllara doğru bir düşüş eğilimi Kırgızistan'da özellikle 30 ile 40 yaş grubunda, Türkmenistan'da ise 20 ile 25 yaş grubu ve 30 ile 40 yaş grubu arasında kendisini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bu düşüş eğilimi bütün yaş gruplarında hissedilmiştir. Bütün Orta Asya Cumhuriyetlerinde saptanan çocuk sayısı 1950'li yılların (1930'lu yılların sonunda doğan yaş grubu) ikinci yarısındaki yaş grupları kuşağına ulaşmıştır. Özellikle 1980'li yılların ikinci

yarısından itibaren, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde, doğum hızlarının azaldığı bir döneme girilmiştir.

1960'lı yıllarda üyelerinin çoğunluğunu Türkmen Türklerinin oluşturduğu köylü kooperatiflerinde çalışanlar arasında bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada, Türkmen kadınlarına "Hayatınız boyunca kaç çocuk sahibi olmak istiyorsunuz?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Soruya verilen cevapların değerlendirmesi sonucunda Türkmen kadınlarının çocuk sahibi olma konusunda bir kaygılarının bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, bu sorunun kesin bir cevabının bulunmadığı tespit edilmiştir. Kadınların yaklaşık yüzde 80'ni "Yapabildiğimiz kadar, zira biz Türkmenlerde ne kadar çok çocuk olursa o kadar iyi olur" şeklinde cevap vermiştir. Kadınlara aynı zamanda "Ailenin kaç çocuk sahibi olması gerektiği önceden tespit edilmeli midir? " şeklinde bir soru daha yöneltilmiştir. Görüşmeye katılan kadınların sadece yüzde 9.8'si "Ailelerin çocuk sayılarını önceden saptaması gereklidir" yönünde görüş bildirmişlerdir. Daha sonra yapılan benzer araştırmalarda, bu soruya verilen cevapların oranı değişmiştir. "İstenen çocuk sayısının önceden belirlenmesi gereklidir" şeklinde verilen cevapların dağılımı 20-24 yaş grubunda yer alan kadınlarda yüzde 23, 25-29 yaş grubunda yer alan kadınlarda yüzde 11.4, 30-34 yaş grubunda yer alan kadınlarda ise yüzde 8.9 ve 35 yaşından fazla kadınlarda yüzde 4.5 olarak bulunmuştur (Spapiro, 1988). 1975 yılında Özbek kadınlarına yönelik olarak yapılan benzer bir araştırma ailelerin geleceğe ilişkin kesin görüşleri olduğunu göstermektedir. "Hayatınız boyunca kaç çocuk istiyorsunuz?" şeklinde yöneltilen bir soruya kadınların yüzde 34.7'si kesin bir cevap vermemiştir. Kırsal kesim kökenli işçilerin hanımları ile orta ve üst seviye teknik eğitimli işçilerin hanımları arasındaki belirsiz cevap oranı ancak yüzde 6 düzeyinde kalmaktadır. Bununla birlikte, istenilen ve sahip olunan çocuk sayısının kesin bir şekilde

saptanmasının doğum sayısının sınırlı tutulduğu anlamına gelmemektedir. Ancak, kırsal kökenli birçok aile halen kalabalık bir aile kurmayı istemektedir. Kırsal kökenli olan ve orta eğitimini tamamlamamış veya daha az bir eğitim seviyesine sahip Özbek kadınlara yönelik olarak yapılan bir araştırmada, bu grup kadınların yüzde 34.7'sinin 4-5, yüzde 20.5'inin 6 veya 7 ve yüzde 19.5'unun 8'den fazla çocuk istediği saptanmıştır. Hatta, aynı grup kadınlardan orta ve yüksek seviyede eğitim görenlerinin ise 4 veya 5 çocuk istedikleri saptanmıştır (Vicsnevky, 1988).

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde aile başına düşen çocuk sayısı doğurganlık düzeyinin belirlenmesinde tek başına yeterli olmamaktadır. İki doğum arasındaki süreler çok kısadır. Bunun bir sonucu olarak, çocuk ve bebek ölümlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, 35 ve daha az yaş grubunda yer alan genç Özbek kadınlarının yüzde 32 ile 54'ünde ilk doğum ile ikinci doğum arasındaki süre bir yılı geçmemektedir. Bu grup kadınların ancak yüzde 11 ile 22'nin doğumları arasında yeterli bir süre bulunduğu saptanmıştır. Rusya Federasyonu'nda yaşayan Rus aileler, çocuk sayısını dengede tutmak istediklerinde doğum kontrol yöntemlerinden ziyade çocuk aldırma yöntemine başvurmaktadırlar. Aynı coğrafyada yaşayan Türk kadınlarında ise çocuk aldırma olayı ender olarak görülmektedir. 1975 yılında yapılan ankete göre Özbek kadınlar arasındaki çocuk aldırma olayı bütün gebelik vakalarında sadece yüzde 1 gibi çok az bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte geleneksel aile isteği ve çok çocuk yapma eğilmi halen çiftler arasında belirgin şekilde kendini göstermektedir. Orta Asyalı nüfus bilimciler bunu din de dahil olmak üzere gelenek ve göreneklere, geçmişe bağlılığa dayandırmaktadırlar. Kalabalık ailenin üstün olduğu görüşü geleneksel kamuoyunda özellikle de kırsal kesimde yerini her zaman korumaktadır. Hatta şehirlerde bile, özellikle de belirli bir etnik kökenden gelmiş grupların yoğun olarak yaşadıkları eski yerleşim

merkezlerinde kalabalık aile yaşantısı yoğun bir şekilde hissedilmektedir (Vicsnevky, 1988).

Orta Asya Cumhuriyetlerinde nüfusun fazla olması ancak bu nüfusa en iyi eğitim ve öğretim imkanlarının sağlanması koşuluyla anlamlı hale gelecektir. Avrasya'da sosyal ve ekonomik gücü ellerinde tutabilecek düzeyde nüfus olmasına rağmen halen bu gücün yeterince kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Rusya Federasyonu'na ekonomik anlamda olan bağımlılık devam etmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinde Toplam Doğurganlık Hızı Tablo 13'te gösterilmiştir. 1950 yılından 2000 yılına kadar olan elli yıllık zaman diliminde kadın başına sahip olunan çocuk sayısında azalma görülmektedir. Demografik geçiş sürecinin de iyi bir göstergesi olan bu eğilim, belirli bir süre için daha da azalmaya devam edecektir. Fakat, bu azalma eğilimi çok yavaş gerçekleştiğinden nüfus aynı zamanda artmaktadır. 1995-2000 dönemi verilerine göre kadın başına düşen çocuk sayısı Türkmenistan'da en yüksek değere sahipken Azerbaycan ve Kazakistan'da ise en düşük değerde kalmıştır.

1995-2000 döneminde Özbekistan'da yaşayan bir Özbek kadının bütün yaşamı boyunca 3.5 çocuğa sahip olacağı anlaşılmaktadır. Türkmen kadınların 3.6, Kırgız kadınların 3.2, Türkiye'de yaşayan kadınların 2.5 ve nihayet Azerbaycan ve Kazakistanlı kadınların 2.3 çocuğa sahip olacağı anlaşılmaktadır.

Ölüm hızı incelendiğinde devrimden önce Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki ölüm hızı komşu ülkeler olan Hindistan, İran, ve Afganistan ile aynı seviyede bulunmaktadır. Bebek ölümleri çok yüksek seviyededir ve salgın hastalıklar nedeniyle aşırı ölümler görülmekteydi. Ölüm hızlarının yüksek olma nedenleri arasında sağlık bilgisinin azlığı ve tıbbi imkanların yetersizliğini saymak mümkündür. On dokuzuncu yüzyıl

sonunda ve yirminci yüzyıl başlarında Orta Asya'daki ölüm hızının yüzde 35 ile 39 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yeni doğan bebeklerin dörtte biri bir yaşına basmadan ölmekte ve hatta daha sonraki yaş kuşaklarında da ölüm hızı nüfusu etkilemektedir. Aynı dönemde Ortalama Yaşam Umudunun 30 yıl civarında olduğu bilinmektedir. Devrimden sonraki on yıllık dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yaşayış tarzında ve hayat koşullarında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Ölüm hızının düştüğü görülmektedir. 1930'lu yılların sonunda Ortalama Hayat Umudu 40 yıla ve 1950'li yılların sonunda ise 67 yıla çıkmıştır. Bu süre erkeklerde 65 yıl, kadınlarda ise 70 yıla ulaşmıştır. 1930'lu yıllarda ölüm nedeni en çok bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanmaktadır. 1950 ve 1970'li yıllarda ise ölüm nedenini daha çok orta ve ileri yaşlarda görülen kronik tarzdaki hastalıklar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya Cumhuriyetlerindeki ölüm nedenleri arasında geleneksel ölüm nedenlerinin halen önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle kırsal kesimde sağlık kurallarına yeterince uyulmaması, geleneksel beslenme tarzı ve çocuk bakımındaki yetersizlikler ölüm hızlarının yüksek olmasında halen önemli bir yer tutmaktadır. Çocuk ölümleri, bağırsak ve solunum yolları hastalıklarından kaynaklanmaktadır. 1970'li yıllarda Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde solunum ve bağırsak yollarından kaynaklanan ölüm nedenleri birinci sırada yer alırken aynı dönemde diğer Sovyet bölgelerinde bu sırayı tümörden kaynaklanan hastalıklar oluşturmaktadır (Vicsnevky, 1988).

Bebek ve Çocuk Ölüm hızının düzeyi bir ülkenin yaşam standartlarının ve sağlık koşullarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde hemen hemen yok denecek kadar az olan bu ölüm hızı gelişmekte olan ülkelerde oldukça yüksekdir. Bebek Ölüm Hızı Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde 1970'li yıllardan itibaren azalma eğilimi

göstermesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nde halen yüksek seviyesini korumaktadır. 1985 yılı verilerine göre binde 65 değeri ile Bebek Ölüm Hızının en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. Bebek Ölüm Hızı, annenin eğitim düzeyine, yerleşim yerlerinin niteğine ve sağlık koşullarına bağlı olarak en çok etkilenen demografik göstergedir.

Sovyetler Birliği'nde nüfusun yaşlanması diğer gelişmiş ülkelere nazaran daha geç başlamıştır. Devrimden önce Rusya'da 1897 Nüfus Sayımına göre toplam nüfus içindeki 60 yaş ve fazla yaş grubunda bulunanların oranı yaklaşık 1/15'dir. Bu oran 1927 Nüfus Sayımında herhangi bir değişiklikliğe uğramamıştır. Ancak 1930'lu yıllardan sonra Sovyetler Birliği'nde nüfusun yaşlanmasının işaretleri görülmeye başlanmıştır. 1939-1958 yılları ile 1959-1975 yılları arasında yaşlı nüfus oranı toplam nüfusun yüzde 13.3'üne ulaştığı görülmüştür. 1928 ve 1930'lı yılları arasındaki yıllık doğal artış hızı bin kişi için ortalama 19 ile 21 arasında değişmiştir. Demografik olaylar arasında daima bir neden-sonuç ilişkisi vardır. Nüfusun yaşlanma sürecinin anlaşılabilmesi için aynı zaman dilimi içerisindeki diğer ölüm ve doğum hızlarının da birlikte ele incelenmesi gereklidir. Kaba Doğum Hızı bin kişi de 34 ile 44 arasında değişmiştir. Ölüm hızı ise 1913 yılında bin kişi de 29'a kadar düşmüştür. 1940 yılında ise bin kişide 18.1'e ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi bu seviye halen yüksektir. Çocuk ve bebek ölümleri incelendiğinde, 0-4 yaş grubu ölüm hızı bin kişide 75.8 olduğu görülmektedir. Eski Sovyetler Birliği nüfusu önce İkinci Dünya Savaşı sırasında, azalmaya başlamıştır. 1940 yılında 194.1 milyondan 1950 yılında 178.5 milyona kadar azaldığı bilinmektedir.

1939 yılında 0-49 yaş grubundaki azalma doğal olarak 1959 yılında 20-69 yaş grubunda 42.6 milyon kişinin azalmasına neden olmuştur. Hemem hemen bütün 1950'li yıllar ve 1960'lı yılların başında yıllık doğum sayısı 5

ile 5.3 milyon arasında değişmiştir. 1963 yılından itibaren doğum sayısı düşmeye başlamış ve 1967-1969 yılları arasında 4.1 milyon doğum sayısı ile en düşük seviyesine ulaşmıştır. Doğumda ortalama yaşam beklentisi Sovyetler Birliği'ndeki hayat standardının yükselmesine bağlı olarak 1955-1956 yılları arasında 67 yıla, 1971-1972 yılları arasında ise 70 yıla çıktığı görülmüştür. Ancak, yaşam süresinin uzaması savaş yıllarında kaybedilen nüfus açığının kapatılmasına yetmemiştir (Spapiro, 1988). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin meydana gelen demografik gelişmeler şüphesiz Eski Sovyetler Birliği ile birlikte ele alınmak zorundadır. Günümüzde ise herbiri bağımsız bir Türk Cumhuriyeti haline gelen Orta Asya Cumhuriyetlerinde meydana gelen demografik olaylar tek başına ele alınabilir. Doğuşta Yaşam Umudu verileri incelendiğinde, 1995-2000 dönemi verilerine göre, Azerbaycan ve Türkiye'de erkekler için 66.5, Özbekistan'da 64.3, Kırgızistan'da 63.4, Kazakistan'da 62.8 ve Türkmenistan'da ise 61.2 yıldır. Aynı dönemde kadınların doğuştaki yaşama umudu Azerbaycan'da 74.5, Kazakistan'da 72.5, Kırgızistan'da 71.9, Türkiye'de 71.7, Özbekistan'da 70.7 ve Türkmenistan'da ise 68.0 yıldır. 1995-2000 döneminde kadınlarla erkekler arasındaki yaşama umudu farkları Kazakistan için 9.7, Kırgızistan için 8.5, Azerbaycan için 8.0, Türkmenistan için 6.8, Özbekistan için 6.4 ve nihayet Türkiye için 5.2 yıldır. Bu farklar Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan için dikkat çekici bir şekilde yüksek çıkmıştır. 2020-2025 döneminde kadınların ortalama yaşam beklentisi 70'li yaşların oldukça ilerisinde, erkekler içinse 70 yaş civarında gerçekleşecektir (Tablo 13).

Tablo 13'te 1995-2000 döneminden itibaren Türk ülkelerinin kaba doğum oranları ciddi düşüşlerle gelişmiş Batı ülkelerinin biraz üstünde bir değere yerleşecektir. Kaba ölüm oranında Türk ülkelerinin Almanya ve Norveç'ten daha iyi durumda olmaları, bu ülkelerde yaşlı nüfus oranının çok yüksek olmasıyla açıklanabilir. Nüfusu daha genç olan Irak'ın 2020-

2025 dönemindeki kaba ölüm oranının da benzer şekilde Türk ülkelerinden daha düşük gerçekleşmesi beklenmektedir. Kaba doğum ve kaba ölüm oranlarının farkını ifade eden doğal artış oranı %1 civarında bir ortalamaya sahip olacaktır. Almanya için eksi olan bu değer Norveç için de sıfıra çok yaklaşmış olacaktır. Toplam doğurganlık oranı 2020-2025 döneminde bu bahsin başında da ifade edilen 2.2 değerine çok yakın ama altında bir değer olan 2.1'de karar kılacaktır. Bu, Türk ülkelerinde nüfusun kendini yenileyebilmesi anlamında ciddi problemlerin o dönemden itibaren başlayacağının da işaretlerini taşımaktadır. Dikkat edilirse aynı toplam doğurganlık değerine sahip olan Norveç'te nüfusun büyümesinin neredeyse durmuş olduğu görülecektir. Almanya'da ise nüfus azalmaya devam edecektir. Sosyal ve ekonomik gelişmişliğin önemli kriterlerinden kabul edilen bebek ölümlülüğünde ise Türk ülkelerinin gelişmiş ülkelerden oldukça gerideki durumlarından henüz kurtulamamış olacakları tahmin edilmektedir. Ortalama yaşam beklentisinde ise Türk ülkeleri ortanın üste yakın evrelerinde olacaklardır. Dolayısıyla nüfusun yaşlanması anlamında olmasa bile yaşlı nüfusun miktarının hızlı artması anlamında bütün Türk ülkelerinde ciddi demografik yatırımlara ihtiyaç duyulacağı ortadadır.

4. Eski Sovyetler Birliği'ndeki

Diğer Türk Toplulukları

Türk dünyası, önemli bir kısmı eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu coğrafyada, birçoğu özerk cumhuriyetlerde yaşayan Türk toplulukları bulunmaktadır. Son olarak 1989 yılında bir Genel Nüfus Sayımı yapılmıştır. Buna göre bütün Türk nüfusu ayrı ayrı Türk topluluğu olarak sayıma dahil edilmemiştir. Nüfusları çok az olan Türk toplulukları, yaşadıkları bölgelerdeki nüfus bakımından büyük olan diğer topluluklarla birlikte sayıma dahil edilmişlerdir.

Bu çalışmada, “Türk” tabiri, Türk oldukları bilinen ve bu özellikleri tarihçiler tarafından da kabul edilen Türk toplulukları için kullanıldığı gibi, aynı zamanda köken itibarıyla Türk kültürünün birçok unsurunu taşıyan topluluklar için de kullanılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yaşayan Türk nüfusun yaklaşık üçte ikisi Eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinde yaşamaktadır. Bu coğrafyada yaşayan ve bağımsız bir devlete sahip olmayan Türk topluluklarının yaklaşık olarak yüzde 15’i Orta Asya ve Kafkasya Bölgesi’nde bulunmaktadır. Orta Volga ve Güney Urallar arasında bulunan bölgede de Türk toplulukları yoğun olarak yaşamaktadır. Yoğun biçimde yaşadıkları diğer bir bölge ise Sibirya Bölgesi’dir. Aynı zamanda Eski Sovyetler Birliği’nin batı bölgesi olarak adlandırılan ve Moldova, Ukrayna ve Litvanya Cumhuriyetlerini kapsayan coğrafyada da Türk toplulukları bulunmaktadır.

Orta Asya Bölgesi’nde yaşayan Türk toplulukları arasında Karakalpak Türkleri ve Uygur Türkleri bulunmaktadır. Bu topluluklardan Karakalpak Türkleri Aral gölü kıyısında Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin sınırlarının kesiştiği bölgede Özbekistan’ın sınırları içerisinde yer alan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti’nde yaşamaktadır. Bu cumhuriyet aynı zamanda Karakalpakistan olarak da anılmaktadır. Arazisinin büyük bir kısmı çöl ile kaplıdır. Başkenti Nukus olan cumhuriyetin yüzölçümü 165 bin kilometrekaredir. 9 şehir ve 13 yerleşim bölgesine sahiptir. Doğal kaynakları arasında doğal gaz ve petrol önemli bir yer tutar. Tarım ürünleri arasında pamuk önemli bir yere sahiptir. Nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 50’den fazlası kırsal yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti’nde esas unsur nüfusun yüzde 60’ını kapsamaktadır. Bununla birlikte toplam nüfusun yüzde 31’ini Özbek, Kazak, Türkmen ve Tatar

Türkleri oluşturmaktadır. Geriye kalan yüzde ise Rus ve diğer etnik grupları içermektedir. Uygur Türklerinin ise çoğunluğu Çinliler tarafından Sincan-Uygur Özerk Cumhuriyeti olarak adlandırılan Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar. Bu grubun dışında kalan Uygur Türklerinin büyük bir kısmı Özbekistan Cumhuriyeti'nde olmak üzere Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinde de Uygur Türkü yaşamaktadır.

Kafkasya Bölgesi'nde ise 20 Türk boyu yaşamaktadır. Bu Türk boylarından Avar, Lezgi, Dargin, Kumuk, Lak, Tabasaran, Nogay, Rutul, Tsahur ve Agullar Dağıstan Halkları olarak adlandırılmaktadır. Bu Türk boyları Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu Özerk Cumhuriyet Hazar denizinin batı kıyılarında ve Kuzey Kafkasya'nın doğu bölümünde yer almaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile ortak sınırı bulunmaktadır. Petrol, doğalgaz ve kömür başlıca yer altı zenginlikleri arasında sayılabilir. Bu Türk halklarından Avarlar, cumhuriyetin kuzey doğusunda yaşamaktadırlar. Nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşim bölgelerinde yaşamaktadır. Lezgiler, cumhuriyetin güneydoğu kesiminde yaşamaktadır. Darginlerin ise Dağıstan Cumhuriyeti'nin merkezi bölgelerinde yaşadıkları bilinmektedir. Darginlerin yerleşim bölgelerinin batısında Hazar denizi, güneyinde Tabasaran ve Agulların yerleşim alanları bulunmaktadır. Kuzeyde ise Kumuk Türkleri ile komşudurlar.

Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan Karaçay Türkleri Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyetin güney batısında Abhazya, güneyinde Gürcistan Cumhuriyeti, batısında Adıge Özerk Cumhuriyeti, doğusunda ise Şetkale şehri bulunmaktadır. Balkar ve Kabardinler ise Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyet, güneyinde Kuzey Osetya Bölgesi, kuzeybatısında Gürcistan Cumhuriyeti, batısında ise Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti ile komşudur.

Çeçenler çoğunlukla Çeçenistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Güneydoğusunda Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, güneyinde Gürcistan Cumhuriyeti, batısında sırasıyla Kuzey Osetya ve Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti, kuzeyinde ise Rusya Federasyonu bulunmaktadır. 1979 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusun hemen hemen tamamı anadilleri olan Çeçenceyi konuşmaktadır. İnguşlar da Çeçenler gibi Kafkas kavimleri arasında yer almaktadır. Tarihte birçok defa isim değiştiren ve toprakları dağıtılan Çeçen ve İnguş halkı 1944 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'ne sürgün edilmişlerdir. "..Çeçen-Inguş Özerk Cumhuriyeti 1946'da evveliyatını da kapsayarak dağıtıldı, ama bu zamana kadar Çeçen-İnguş yer isimleri Rusça isimlerle zaten değiştirilmişti ve toprak yeni göçmenlere dağıtılmıştı. 1957'de Çeçen ve İnguş hakları resmen iade edildi, cumhuriyetleri yeniden kuruldu ve halkın evlerine dönmelerine müsaade edildi; ancak geri dönüşleri değişik kavimler arasında havanın gerilmesine neden oldu. Bu da ara sıra ciddi çatışmalara neden oldu, 1958'de olduğu gibi.. İnguşların 1979'daki bölgesel dağılımını gösteren istatistiklerden anlaşılıyor ki, çok sayıda İnguş henüz dönmüş değildir ve halen Orta Asya'da yaşamaktadırlar.." (Akıner, 1995).

Adıgeler, Adıge Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyet, Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnodar topraklarında bulunmaktadır. Başkenti Maykop şehridir.

Abazalar, Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Komşu Acar Özerk Cumhuriyeti'nde de bazı Abaza yerleşim yerleri bulunmaktadır. Doğusunda Gürcistan Cumhuriyeti, kuzeyinde sırasıyla Kuzey Osetya, Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti ve Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Güneybatısında Karadeniz kıyıları yer almaktadır. Başkenti Suhumi şehridir. Tarih boyunca Abhazlar yurtlarından göç etmeye zorlanmışlardır. "15. yüzyılın ortalarında

Osmanlılar Abhazya'yı ele geçirdiler; 16. yüzyılın sonlarında Osmanlıların Kafkasya seferi için burası bir başlangıç noktası oldu. Osmanlı tesiriyle Abhazlar arasında İslâm yayılmaya başladı..1810'da Abhazya Rusların idaresine girdi. Başlangıçta, belli ölçüde bağımsızlığını korudu ve iç işlerini kendisi yönetti, fakat 1864'te doğrudan Rus yönetimine girdi. Ruslara karşı birçok ayaklanma meydana geldi ve 1866'da çok sayıda Abaza Türkiye'ye göç etti. 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra bir kısım Abhazyalı daha Türkiye'ye geldi. Bu göçler sonucu Abhazya'daki Abhazların sayısı 128.000'den 19. yüzyılın sonunda 20.000'e düştü." (Akıner, 1995).

Çerkezler, çoğunlukla Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu özerk cumhuriyet Ocak 1922'de Rusya Federasyonu'na bağlı Şetkale topraklarında oluşturulmuştur. İdari merkezi Çerkesk şehridir. 27 Temmuz 1922 tarihinde Adige-Çerkez Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu özerk cumhuriyet Ağustos 1928'de Adige Özerk Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. Çerkez olarak bilinen yerli halk Adige olarak isimlendirilmiştir.

Abhazların çoğu Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde, büyük ve küçük Zelençuk, Kuban ve Kuma nehirlerinin yukarısında yaşamaktadırlar. Adıge Özerk Cumhuriyeti'nin doğu kısmında da yaşadıkları bilinmektedir.

Osetinler, Orta Kafkasya'da, ana sıradağın iki yanında yaşamaktadırlar. Kuzeyde Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti, güneyde ise Güney Osetya Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. İran asıllı bir Kafkas kavimi olan Osetinler 16. yüzyılda Kırım Hanlığı'na bağlı Kabardaların idaresine girmişlerdir. Kabardaların etkisiyle Osetlerin bir kısmı İslâm dinini seçmiştir. Ir ve Digor olmak üzere iki gruba ayrılan Osetinlerin sadece Digor kolu Müslümandır.

Ahıska Türkleri, 1944 yılına kadar bügünkü Türk-Gürcü sınırını oluşturan Ahıska (Meskhetya) bölgesinde yaşamaktaydılar. Bu tarihte

bölgedeki Türk grupları güvenlik gerekçesiyle Orta Asya ve Kırgızistan'a, çoğunlukla da kıraç bozkırlara sürülmüşlerdir. Sürgün sırasında veya hemen sonrasında 30.000 ila 50.000 arasında nüfusun hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. 1968'de Ahıska Türklerine Ahıska'ya dönme hakkı verilmişse de bugüne kadar ancak birkaç bin kişi dönme izni alabilmiştir.

Malkarlar da Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları arasında yer almaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nin Sibirya Bölgesi'nde Yakut, Dolgan, Tuva, Hakas, Altay, Şor ve Tofa Türkleri yaşamaktadır. Bu topluluklardan Yakutlar ve Dolganlar Kuzey Sibirya bölgesine, geriye kalan diğer gruplar ise Güney Sibirya bölgesine yerleşmişlerdir.

Yakut Türkleri, Yakut Özerk Cumhuriyeti'nde bulunmaktadırlar. Cumhuriyet, Rusya Federasyonu'na bağlı Kransnoyar Bölgesi'ndeki ulusal topraklar üzerine kurulmuştur. Yakutlar, uzun süre Rus etkisinde kalmış olmalarına rağmen ulusal dilleri olan Yakut Türkçesini korumuşlardır. 1979 ve 1989 Genel Sayım sonuçlarına göre cumhuriyette yaşayan Rus nüfusun oranı yüzde 50'den fazladır. "Yakut" ismi esasında Ruslar tarafından verilmiş bir isimdir. Yakutlar kendilerini "Saha", ülkelerini de "Sahayeri" olarak adlandırmakta ve her vesileyle bu isimleri daha çok tercih ettiklerini belirtmektedirler.

Kuzey Sibirya'da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Dolganlardır. Dolganlar, Yakutçaya yakın bir dil olan Dolgancayı resmi dil olarak kabul etmişlerdir. Şamanizm'i, yani kendi ifadeleriyle "Türk İnanını" din olarak kabul etmektedirler.

Tuva veya Tüvinyan olarak adlandırılan bir diğer Türk topluluğu, Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bu cumhuriyet Rusya Federasyonu toprakları içinde yer alır. Doğusunda Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile ortak sınıra sahiptir. Güneybatısında Gorno-Altay Özerk Cumhuriyeti,

batısında ise Hakas Özerk Cumhuriyeti bulunur. Bu Türk topluluğu Budizm'i benimsemiştir.

Hakas Türkleri, Rusya Federasyonu içinde Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyet, Hakasya olarak da adlandırılmaktadır. Türk dillerinin kuzey grubunda yer alan Hakaşça, resmi dil olarak kabul edilmiştir. Nüfusun yüzde 70'e varan bir oranının kendi dilini konuştuğu bilinmektedir. Hıristiyanlık dinini benimsemişlerdir.

Gorno-Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yerleşmiş olan Türk grubu, Altay Türkleri olarak adlandırılmaktadır. Rusya Fedarasyonu toprakları içinde yer alan bu Cumhuriyet, güneyinde Moğol ve Çin Halk Cumhuriyetleri, güneybatısında Kazakistan Cumhuriyeti ile komşudur. Resmi dil olan Altaycayı konuşanlar, topluluğun yüzde 90'ını oluşturmaktadır. Çoğunluğu Hıristiyan olan Altay Türkleri arasında Müslümanlığı ve Budizm'i din olarak seçenler de bulunmaktadır.

Şor Türkleri, Rusya Fedarasyonu'na bağlı Kemerova Bölgesi'nin Şoriya olarak da adlandırılan kısmında yaşamaktadırlar. Resmi dilleri Şorcadır. Fakat, halkın tamamına yakını Rusça konuşmaktadır.

Tofa Türkleri, Rusya Federasyonu'na bağlı, İrkutst Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Resmi dilleri Tofa dilidir. 1979 Genel Nüfus Sayımı'na göre halkın yaklaşık yüzde 40'ı Rusçayı ana dili olarak belirtmektedir. Din olarak Şamanizm'i benimsemişlerdir.

Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları arasında Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Çuvaş ve Kırımçak Türkleri de bulunmaktadır. Kırımçaklar dışındaki diğer toplulukların nüfusu yaklaşık olarak 150 bin rakamının üzerindedir. Kırımçaklar, Türkler arasında nüfusu en hızlı azalan topluluk olma özelliğine sahiptir.

Orta Volga ve Güney Urallar arasındaki bölgede Slav olmayan ve Türk dilini konuşan topluluklardan birisi de Tatarlardır. Tatarlar bölgede en fazla

nüfusa sahip olan topluluktur. Tatarlar, Tataristan veya Tatarya olarak da adlandırılan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyetin batısında Çuvaş Özerk Cumhuriyeti, doğusunda ise Başkurt Özerk Cumhuriyeti yer almaktadır. Başkenti Kazan olan ülkenin petrol ve doğalgaz rezervleri başlıca yeraltı zenginlikleri arasında yer almaktadır. Nüfusun yarısından fazlası kırsal yerleşim merkezlerinde yaşamaktadır. Resmi dilleri Tatarcadır. Tatar Türklerinin çoğunluğu Müslümandır.

Kırım Tatarları, Altınordu Devleti'nin içinde yaşamış olan Kırım Türklerinden oluşmaktadır. Aynı zamanda, 13. yüzyılda Kırım'a yerleşen Anadolu Türklerinin soy olarak devamıdır. 18. yüzyılda Rus yönetimine giren Kırım Tatarları, İkinci Dünya Savaşı'na kadar Kırım Tatar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamışlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında düşmanla işbirliği yapmakla suçlanmışlardır. Özerk cumhuriyetleri iptal edilmiştir. Bu tarihten sonra Orta Asya ve Sibirya bölgelerinde sürgün hayatı yaşamışlardır. Kırım Tatarları dünyanın en çok mağdur olan halklarından birisidir.

Başkurt Türkleri, Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu toprakları içerisinde yer alan ülkenin doğusunda Kuzey Kazakistan, güneyinde Batı Kazakistan, batısında Tatar Özerk Cumhuriyeti yer almaktadır. Resmi dili Batı Türk dilleri arasında sayılan Başkurtçadır. Müslüman bir Türk topluluğu olan Başkurtlar daha çok kırsal yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Nüfusun yüzde 70'den fazlası Başkurtçayı ana dil olarak konuşmaktadır.

Çuvaş Türkleri, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonu toprakları içinde yer alan ve doğusunda Tatar Özerk Cumhuriyeti bulunan ülkenin resmi dili Çuvaşçadır. Halkın tamamına yakını bu dili ana dil olarak konuşmaktadır. Çoğunluğu Müslüman olan

Çuvaş Türkleri arasında Ortodoks Hıristiyanlığı din olarak benimsemiş olanlar da bulunmaktadır.

Kırımçaklar, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Kırım'da yaşayan Musevilik inancına mensup Türklerdir. Hazarların soyundan geldikleri tahmin edilmektedir. Günümüzde bu Türk topluluğunun nüfusu gittikçe azalmaktadır. Bugün eski Sovyetler Birliği toprakları içinde dağınık bir biçimde yaşamaktadırlar. Amerika Birleşik Devletleri'nde de yaklaşık olarak 2500 kişilik bir nüfusa sahip oldukları bilinmektedir. Kırımçak dilini konuşanların sayısı çok azdır. Bu dilin hemen hemen yok olduğu da söylenebilir. Etnik anlamda varlık göstermeleri mümkün görülmemektedir.

Eski Sovyetler Birliği'nin batısında iki Türk topluluğunun yaşadığı bilinmektedir. Gagauz (Gökoğuz) ve Karaim Türkleri olarak adlandırılan bu gruptan Karaimlerin nüfusları çok azdır. Gagauzlar, Moldova Cumhuriyeti'nin güney bölgelerinde, Ukrayna'da, ve Orta Asya'da yaşamaktadırlar. Gagauzca, Anadolu Türkçesine en yakın Türk şivesidir. Gagauzlar Ortodoks Hıristiyanlığı din olarak benimsemişlerdir. Karaim Türkleri ise Museviliği din olarak kabul eden bir Türk topluluğudur. Ukrayna Cumhuriyeti'nde ve Litvanya Cumhuriyeti'nde yaşadıkları bilinmektedir. Türk dillerinin Batı grubundan olan Karaimce resmi olarak kabul edilmiştir. Ancak, nüfusun büyük bir çoğunluğu Rusçayı ana dil olarak konuşmaktadır.

1979 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı sonucuna göre Rusya Federasyonu'nda beş dağınık bölgede yaşayan toplam Türk nüfusunun yüzde 63'ü Volga-Ural Bölgesi'nde bulunmaktadır. Türk topluluklarının yoğunlaştığı ikinci bölge ise Kafkasya Bölgesi'dir. Bu bölgede yoğunlaşma oranı yüzde 27'dir. Daha sonra sırasıyla Sibirya, Orta Asya ve Batı Bölgesi gelmektedir. 1989 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına bakıldığında ise bu sıralamanın değişmediği

görülmektedir. Ancak, dağılım oranlarında çok az da olsa bir farklılaşma vardır. Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan toplulukların nüfus dağılım yüzdesi 60'a düşerken, Kafkasya Bölgesi'ndeki bu oran yüzde 30 şeklinde görülmektedir. Orta Asya ve Sibirya Bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının nüfus dağılım oranı ise hemen hemen aynıdır (%4). İki nüfus sayımı sonuçlarından hareket edilerek elde edilen 1995 yılı tahmini rakamlarına bakıldığında ise toplam nüfus rakamının 18 milyonu aştığı görülmektedir. Volga-Ural Bölgesinde 10.5 milyonu aşan nüfus bulunmaktadır. Kafkasya Bölgesi'nde 6 milyona erişen bir nüfus büyüklüğü söz konusudur. Bu rakam Orta Asya ve Sibirya Bölgelerinde yaklaşık olarak 800 bine ulaşmıştır. Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları içinde yüzde 65 oranı ile Tatarlar en fazla nüfusa sahiptirler. Çuvaşlar yüzde 18 ile Tatarları takip etmektedir. Daha sonra sırasıyla, Başkurtlar, Kırım Tatarları ve Kırımçaklar gelmektedir. 1989 yılı sayım sonuçlarına göre nüfus dağılım oranında bir farklılaşma görülmemektedir. 1979 ve 1989 yılları arasındaki on yıllık dönem için hesaplanan nüfus artış hızlarına bakıldığında, Kırım Tatarlarının en yüksek artış hızına sahip oldukları görülmektedir. Tatar ve Başkurt Türklerinin nüfus artış hızı hemem hemen aynıdır. Daha sonra gelen Çuvaş Türklerinin nüfus artış hızı ise binde 5 civarındadır. Kırımçakların nüfusu ise hızla azalmaktadır.

Sibirya Bölgesi'nde yaşayan Türk Topluluklarının 1979 yılındaki nüfus dağılımlarına bakıldığında, Yakut Türklerinin en fazla nüfusa sahip olan topluluk olduğu görülmektedir. Bölgede yaşayan toplulukların yüzde 50'sini oluşturmaktadırlar. Tuva Türkleri ise yüzde 25 oranı ile ikinci en fazla nüfusa sahip olan topluluktur. Ardından, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Tofa Türkleri nüfus büyüklüğüne göre sıralanabilir. 1989 yılında ise nüfus büyüklüğüne göre yapılan sıralama değişmemekle birlikte nüfus artış hızından kaynaklanan oransal bir artış söz konusudur. Bu dönemde Tuva

Türklerinin oranı 25'ten 27'e yükselmiştir. Topluluklar nüfus artış hızına göre incelendiğinde, Dolgan Türklerinin negatif yönde bir artış hızına sahip oldukları görülmektedir. Yapılan hesaplamalar sonucu Tuva Türklerinin en yüksek nüfus artış hızına sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Sibirya Bölgesi'nde yaşayan Türk topluluklarının 1995 yılındaki nüfus dağılımlarına bakıldığında, 419 bin kişiyle Yakut Türkleri en fazla nüfusa sahip olan topluluktur. Bu topluluğu 230 bini aşan bir büyüklük ile Tuva Türkleri izlemektedir. Daha sonra sıralamayı takip eden Hakas ve Altay Türkleri arasında çok farklı bir büyüklük yoktur. En son sıralarda ise Şor, Dolgan ve Tofa Türklerinin yer aldığı görülmektedir (Tablo 14).

Kafkasya Bölgesi ele alındığında 1979 yılında toplam 4 milyona yaklaşan nüfusun yüzde 18 gibi büyük bir kısmını Çeçenler, yüzde 13'e ulaşan bir oranda Osetinler ve yüzde 11'e erişen oranda ise Avarlar oluşturmaktadır. Diğer Türk topluluklarının nüfus dağılım oranı yüzde 10'un altındadır. 1989 gelindiğinde dağılımın çok fazla değişmediği görülmektedir. Nüfus artış hızları açısından konu ele alındığında, Ahıska Türklerinin en yüksek artış hızına sahip oldukları görülmektedir. En düşük artış hızına sahip topluluğunun ise Çerkezler olduğu yapılan hesaplamalar sonucu ortaya çıkmıştır. 1995 yılı için yapılan tahminlere bakıldığında, toplam nüfusun 6 milyona ulaştığı görülmektedir. Bu yılda 1 milyonu aşan nüfusları ile Çeçenler birinci sırayı almaktadır. Daha sonra ikinci sırayı Avarlar, üçüncü sırayı ise Osetinler almaktadır. Lezgi, Kabardin ve Darginler nüfusu 400 ile 500 bin arasında olan topluluklardır. Bu sıralamayı Ahıskalı, Kumuk ve Inguşlar takip etmektedir. Karaçay, Adıge, Lak, Tabasaran, Abaza, Malkar ve Balkarların 1995 yılı nüfuslarının 100 bin ile 200 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Nogay, Çerkez, Abhaza, Agul, Tsahur ve Rutullar nüfusları 100 binin altında olduğu tahmin edilen topluluklar arasında yer almaktadır (Tablo 14).

Eski Sovyetler Birliği’nin batı bölgesinde yaşayan Gagauz ve Karaim Türklerinin 1979 yılındaki toplam nüfusları 200 bine yaklaşmaktadır. 1989 yılında ise bu sayı hemen hemen aynı kalmıştır. Nüfus artış hızı açısından bir değerlendirme yapıldığında, Karaim Türklerinin negatif yönde bir hıza sahip oldukları görülmektedir. 1995 yılı için yapılan tahminlere göre her iki topluluğun da dahil edildiği toplam nüfus 205 bine yaklaşmaktadır. Nüfus artış hızının yönünden kaynaklanan nüfus azalması, Karaimlerin nüfuslarını 2.500 kişiye kadar düşürmüştür. Karaimler yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Aynı dönemde Gagauz nüfusu 202.840 olarak hesaplanmıştır.

2000 yılı için yapılan tahmine göre toplam 20 milyona yaklaşan nüfus ortaya çıkmaktadır. Konuya bölgelerde yaşayan Türk toplulukları açısından bakılırsa, 2000 yılında Volga-Ural Bölgesi’nde yaşayan topluluklardan Tatar Türklerinin 7 milyona ulaşan bir nüfusa sahip olacakları tahmin edilmektedir. Çuvaşlar, Tatarlardan sonra ikinci büyük nüfusa sahip olacağı tahmin edilen Türk topluluğudur (Tablo 14).

Sibirya Bölgesi’nde yaşayan Türk toplulukları ele alındığında, Yakutların 2000 yılında bölgede yaşayacağı tahmin edilen 900 bin kişilik nüfusun yarısını oluşturmaları beklenmektedir. Daha sonra sırasıyla, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Tofa Türklerinin 263.690 ile 805 kişi arasında değişen nüfus büyüklüğünü oluşturmaları beklenmektedir.

2025 yılında ise 33 milyonu aşması beklenen toplam nüfus Türk adını devam ettirecektir. Kafkasya Bölgesi’nde yaşayan Türk toplulukları ele alındığında, 2015 yılına kadar en fazla nüfusa sahip olmaları beklenen Çeçenlerin 2020 yılından itibaren yerlerini Ahıskalılara bırakacakları yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. Bu bölgede dikkati çeken diğer bir nokta ise bölgede yaşayan tüm Türk topluluklarının nüfuslarının devamlı artmasıdır.

Tablo 14’ün incelenmesinden anlaşılan odur ki, Ahıskalıların nüfuslarını ikiye katlama süresi dokuz, Kırım Tatarlarının on, Agulların on dört ve Tsahurların on yedi yıldır. Bunları takip eden diğer grupların artış hızı da oldukça yüksektir. Bu anlamda en uzun süreler olan 210 yıl Şorlar için, 267 yıl ise Tofalar için geçerlidir. Nüfusu azalan gruplardan Dolganlar ise her 630 yılda bir nüfuslarının yarısını kaybedeceklerdir. Bu süre Karaimler için 40 yıl, Kırımçaklar için ise 11 yıl gibi olağanüstü kısa bir zaman dilimine tekabül etmektedir.

5. Diğer Ülkelerdeki

Türk Nüfusu

Bu bölümde, yaşadıkları ülkelerde azınlık ya da göçmen olarak bulunan Türk nüfusu incelenecektir. Bölüm, Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleriyle (Tablo 15) başlayıp Balkan ülkeleriyle (Tablo 16) devam edecek ve Avrupa, ABD ve Avustralya’yla (Tablo 17) sona erecektir.

Günümüzde Türk nüfusun azınlık ve göçmen olarak yaşadığı bölgelerin dağılımına bakıldığında, Avrupa ve Balkan ülkelerinden, Orta Doğu ve Orta Asya’ya, Avusturalya kıtasından Amerika Birleşik Devletleri’ne kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını görmekteyiz. Bununla birlikte, azınlık veya göçmen olarak yaşadıkları ülkelerdeki toplam nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar. Bu durum ise bazı ülkelerde, Türk nüfusun toplam sayısının eksik bildirilmesi gibi sonuçları doğurmaktadır. Örneğin Yunanistan, uluslararası resmi yayınlarda ülkesinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun sadece 3000 kişi olduğunu bildirmektedir. Benzer durum bir azınlıklar ülkesi olan Irak için de geçerlidir. Irak ülke topraklarında yaşayan azınlık nüfusunun büyüklüğü konusunda hiçbir yayın yapmamaktadır. Nüfus ayrımı inanç farklılıklarına göre verilmektedir. Dolayısıyla, kesin bir sonuç elde edilmesi mümkün olmamaktadır. Bulgaristan’da da aynı sorun söz konusudur. Türk azınlıklarının nüfus büyüklüğünün tam ve kesin olarak

bilinmediği bazı ülkeler için yapılan nüfus tahminlerinde oransal dağılım yöntemi uygulanmıştır. Ülkelerin günümüzdeki toplam nüfusları üzerinden Türk nüfusun oranı tahmin edilmiştir.

Günümüzde Avrupa, ABD, Avustralya ve Balkan ülkelerinde 5.4 milyonu aşan bir nüfus büyüklüğüne sahip olan Türk varlığı herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu rakamın yaklaşık olarak 3.2 milyonu çeşitli Avrupa ülkelerinde, 2 milyonu Balkan ülkelerinde, 0.2 milyonu ise Avustarlya ve ABD'de yaşamaktadır. 15. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a yerleşen nüfus, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasından itibaren azalmaya başlamıştır. Bu durumun en önemli nedenleri arasında eritme politikalarına maruz kalmaları gösterilebilir. Türk oldukları inkar edilen bu nüfus her türlü zor koşula rağmen yaşamaya devam etmekte ve Türk kültürünü sürdürmeyi başarmaktadır.

5.1. Orta Doğu ve Orta
Asya Ülkeleri

İran'da yaşayan Türk azınlığın, Gazne ve Selçuk Türklerinin soyundan geldiği tahmin edilmektedir. Batı Oğuz dili adı verilen bir Türk dilini konuşan bu topluluklar tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Günümüzde Tebriz ve Tahran kentinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Özellikle, Rıza Şah döneminde çeşitli baskılara maruz kalan Türk azınlık Farsça konuşmaları konusunda yapılan zorlamalara karşılık vererek Türk dilini korumuştur. İran'da yaşayan etnik azınlıkların sayısı hakkında güvenilir istatistiki veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan Türklerinden olan Dr. Cevat Heyet, 1983 yılında Indiana Üniversitesi'nde "Birinci Uluslararası Türk Araştırmaları Konferansı" çerçevesinde verdiği tebliğinde 14-15 milyon Türkün İran'da yaşadığını belirtmiştir (Bainbridge, 1995). 2. bölümde ifade edilen nedenlerden dolayı

İran'da yaşayan Türklerin sayısının Dr. Heyet'ın tahmininin de üstünde olduğu bilinmekte fakat resmi kayıtlara yansıtılmamaktadır.

Irak'ta yaşayan Türk azınlığın ise daha çok Irak'ın kuzeyinde, Bağdat ve Musul kentlerinde yaşadığı bilinmektedir. Aynı bölgede yaşayan diğer azınlıklar tarafından göçe zorlanmaktadırlar. Aynı zamanda Arap kültürünü kabul etmeleri yönünde de baskı yapılmaktadır. Bugüne kadar Irak'ta düzenli nüfus sayımı yapılmamıştır. Yapılan sayımlar da baskı altında gerçekleşmiştir. Irak, Türk azınlıklarla birlikte diğer azınlık nüfusunun sayısını da saklamaktadır. Bu durumda günümüzdeki nüfus rakamı ancak tahmin yoluyla elde edilebilmektedir. "Bugün Irak'ta 1.5 milyon ile 2 milyon civarında Türk yaşamaktadır." (Koçsoy, 1991). Yapılan bu tahmin toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 6'sına karşılık gelmektedir.

Suriye'de bulunan Türk azınlık Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa'ya verilen bölgede yaşamıştır. Hatay ve İskenderun'da yerleşen Türk azınlık, 1923 yılında yapılan nüfus sayımına göre 87 bin kişilik bir nüfusa sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Fransız yönetiminde bölgeye özel bir rejim uygulanmıştır. Eğitim ve öğretimde Türk dili kullanılmıştır. 1939 yılında ise bölge, Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetimine girmiştir. Aynı zamanda Türkiye sınırı boyunca yerleşen Türk azınlık, Arap milliyetçiliğinin yoğun baskısı sonucunda eritme politikasına maruz kalmışlardır.

Afganistan'da Türk dilini konuşmakla birlikte Türk olmayan azınlık yanında, Türk dilini konuşan Türk azınlıklar da yaşamaktadır. Türk şivelerini konuşan nüfus ülkenin kuzeyindeki Hindukuş dağları ile Orta Asya sınırında yaşamaktadır. Türk azınlıklardan Özbekler, en fazla nüfusa sahiptirler. Kırsal yerleşim birimlerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Türkmenler ele alındığında, nüfus büyüklüğü sıralamasında ikinci sırada yer aldıkları söylenebilir. Ülkenin kuzey batısında yaşamlarına devam

etmektedirler. Göçebe hayatlarına devam eden Kırgız Türkleri de aynı coğrafya içerisine yerleşmişlerdir. Kazak ve Karakalpak Türkleri nüfus büyüklüğü bakımından en düşük rakama sahiptirler.

Türklerin Atayurtlarından biri olan bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde, Kazak ve Tuva Türkleri yaşamaktadır. Kazak Türkleri 1725-1750 yılları arasında Rus baskılarından kaçmak için Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a doğru gelmişlerdir. 1860'lı yıllarda bir kısmı Altay dağlarından Hovd nehri havzası boyunca yerleşmişlerdir (Bainbridge, 1995).

Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk azınlık ele alındığında, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Yağız ve Salar Türklerinden oluşan büyük bir nüfus söz konusudur. Bu coğrafyanın içinde Çinlilerin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırdığı Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri yaşamaktadır. Bölge konum bakımından stratejik bir öneme sahiptir. Uygurlar nüfus büyüklüğü bakımından da yeterli çoğunluğa sahiptirler. Çin Halk Cumhuriyeti'nin baskıları bağımsızlık yönündeki faaliyetlere hız kazandırmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti milli azınlıklara belli ölçülerde özerklik sağlamış olmasına rağmen sıkı denetimlerine devam etmektedir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti bu hususta kesin bir tavır belirlememiştir. Fakat, mevcut yönetim "Uygur Türk Devleti"nin kurulması yönündeki eğilimleri Çin ile arasının açılacağı ve bölgede statükonun bozulacağı endişesiyle engelleyebilir. 1995 yılı verilerine göre Orta Doğu ve Orta Asya ülkelerinde yaklaşık olarak 30 milyon kişiden oluşan bir Türk nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. En fazla Türk nüfusun yaşadığı ülke İran'dır. Daha sonra sıralamada Doğu Türkistan'da yaşayan ve nüfusları 10 milyona yaklaşan Uygur Türkleri yer almaktadır. Afganistan'da yaşayan Türk azınlık da oldukça fazla nüfusa sahiptir. Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız ve Karakalpak Türklerinden

oluşan Türk azınlık, Afganistan’da kendi aralarında tamamen Türk dilini konuşmaktadır. Afganistan’da tam nüfus sayımı yapılmadığı için Türk azınlık nüfusu oransal tahminlerden hareket edilerek hesaplanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti’nde yaşayan Türk azınlık incelendiğinde, 2 milyona yaklaşan bir büyüklükte nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Türk dillerini konuşan Türk azınlık, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Yuğur ve Salar Türklerinden oluşmaktadır. Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, Salar ve Yuğur Türklerinin günlük hayatta Türk dilini kullanıyor olmalarına rağmen yazı dili olarak Çincenin kullanılıyor olmasıdır. Her iki Türk azınlık Çin Halk Cumhuriyeti’nin Gansu bölgesinde yaşamaktadır. Endişe verici bir durum, bu grupların yazılı dillerinin olmayışıdır. Sonuç olarak, Çince yaygın olarak kullanılmaktadır. Çin anayasasının, azınlıklara kendi dillerini kullanma hakkı tanımasına rağmen, eğitim hizmetlerinin Türk dilinde yapılması için gerekli yetişmiş eleman sıkıntısı çekilmektedir. Diğer Türk azınlıkların dil konusunda sorunlarının olmadığı bilinmektedir. Moğolistan Halk Cumhuriyeti’nde Türk azınlık olarak yaklaşık 183 bin kişi yaşamaktadır. Bu cumhuriyet sınırları içerisinde Kazak ve Tuva Türklerinin yaşadıkları bilinmektedir. Irak’ta yaşayan Türk azınlık nüfusunun 1995 yılında 1 milyonu aştığı tahmin edilmektedir. Türkmen Türklerinin yoğun olarak bulundukları Irak’ta Türk dilinin yoğun bir biçimde kullanılmakta olması sevindirici bir gelişmedir. Suriye’de 1995 yılında yaşayan Türk azınlık nüfusunun 482 bin olduğu tahmin edilmektedir. Türkmen Türkleri, 11. yüzyıldan beri Suriye’de yerleşik hayata geçmişlerdir. Suriye’nin kuzeyinde yerleşen Türk azınlık nüfusu oransal tahminlerden hareket edilerek bulunmuştur. Suriye Genel Nüfus Sayımlarında kişilere etnik köken ve dil alanında özel bir soru yöneltilmemektedir. Toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 3’ünü oluşturdukları tahmin edilmektedir. Genellikle kırsal yerleşim bölgelerinde yaşayan Türkmen Türkleri, kendi aralarında

Türk dilini konuşmaktadırlar. Ancak, eğitim ve öğretim dili Arapça olarak verilmektedir. Günümüzde Ürdün'de yaşayan Türk nüfusu ele alındığında, Anadolu Türkleri gündeme gelmektedir. İş bulmak amacıyla ülkeye yerleşen Türk nüfusun sayısı oldukça azdır. 1995 yılında 2.216 kişinin yaşadığı bilinmektedir. Ancak sayıları konusunda bir tahmine sahip olmadığımız bir miktar Kafkasya kökenli Türk nüfusu Ürdün'de yerleşiktir. Bunlar Ürdün'de genel nüfus içindeki paylarıyla karşılaştırıldığında oldukça etkin konumdadırlar. Orta Doğu ve Orta Asya Ülkeleri arasında Türk azınlık nüfusu en yoğun olarak İran İslâm Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır. Bu ülkedeki Türk azınlığın yüksek bir artış hızına sahip olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu ülkedeki Türk azınlık gruplarının 1995 yılındaki nüfus büyüklüklerine göre sıralaması yapıldığında 9 milyonluk rakamla Azeri Türkleri en ön sırada yer almakta, bunu 1.2 milyon rakamı ile Türkmen Türkleri takip etmekte, ardından 9 yüz bin rakamı ile Kaşkay Türkleri, 8 yüz bin rakamı ile de Avşar Türkleri en son olarak da sırasıyla Kayar Türkleri ve diğer Türk azınlıkları gelmektedir. İran İslâm Cumhuriyeti'ndeki toplam Türk azınlık nüfusunun daha 1995 yılında 12 milyon rakamını geçmesi 2000'li yıllara gelindiğinde bu ülkedeki Türk azınlığının gözardı edilemeyecek bir büyüklüğe ulaşacağını şimdiden gözler önüne sermektedir (Tablo 15).

Orta Doğu ülkelerinde yaşayan Türk azınlık grupları arasında en yüksek artış hızına sahip olanının Irak ile Suriye'de yaşayan Türkmen Türkleri olduğu görülmektedir. Hatta, Irak'ta yaşayan Türkmenlerin artış hızı yüzde 3.3 iken Suriye'de yaşayan Türkmenlerin yüzde 3.8 rakamını yakalamaları dikkatlerden kaçmamaktadır. Her iki ülkenin baskıcı yönetimleri hızla artan Türkmen nüfusunu eritmek için çeşitli politikalar yürütseler de bu konuda kesin bir başarıya ulaşamamaktadırlar. Irak ve Suriye'de yaşayan Türkmenler yüksek bir artış hızına sahip olmalarına rağmen aynı grubun

Ürdün'de yaşayan üyeleri yüzde 1 gibi düşük bir artış hızına sahiptirler. Bu ülkedeki nüfusları 1995 yılında ancak 2 bin dolayında olan Türkmen Türklerinin daha sonraki yıllarda fazla nüfusa sahip olmaları beklenmemektedir. Afganistan'da yaşayan Türk azınlıkları hem sayı bakımından hem de artış hızları bakımından farklılıklar arz etmektedirler. Bu ülkedeki Türk azınlıklar arasında sayı bakımından Özbek Türkleri iki milyona yaklaşan nüfusları ile birinci sıraya yerleşseler de artış hızları bakımından alt sıralarda yer almaktadırlar. Türkmen Türkleri 569 bin sayısı ile Özbek Türklerini takip etmekte, aynı zamanda da bu ülkedeki diğer Türk azınlıkları arasında en yüksek artış hızına sahip olma özelliğini ellerinde bulundurmaktadırlar. Kırgız Türklerinin ardından çok küçük sayılara sahip olan Kazak Türkleri ile Karakalpak Türkleri gelmektedir. Moğolistan'da yaşayan Türk azınlıklarından Kazak Türkleri, yaklaşık 180 bin civarında bir büyüklüğe sahip olmalarına rağmen düşük bir artış oranı sergilemektedirler. Bu ülkedeki diğer Türk azınlık olan Tuva Türkleri ise 1995 yılında ancak 2 bin civarında bir nüfusa sahiptirler. Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler yüksek bir artış hızıyla daha 1995 yılında 10 milyon rakamını aşmış bulunmaktadırlar.

Orta Doğu ve Orta Asya Ülkelerinde yaşayan Türkler arasında en yüksek artış hızına yüzde 4.88 ile Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırgız Türkleri sahiptir. Bunu aynı ülkede yaşayan Kazak Türkleri takip etmektedir. Aynı coğrafyada yaşayan Salar Türkleri de 157 bin kişiye erişen nüfusları ile önemli bir yere sahiptirler (Tablo 15). 2000 yılında Irak'ta yaşayacak Türkmenlerin 1.2 milyonu aşması beklenmektedir. Bu rakam 1980-1985 yılları arasında Türkmenlerin nüfus artış hızları gözönüne alınarak elde edilmiştir. 1990'lı yıllarda Irak'ta, özellikle de Kuzey Irak Bölgesi'nde yaşanan olayların Türkmen nüfusuna etkisi kesin olarak bilinmediğinden 2000'li yıllara yönelik hesaplamalar yapılırken bu unsurlar

göz önüne alınamamıştır. Dolayısıyla Türk azınlığın bu ülkedeki 2000'li yıllara ilişkin nüfus tahminlerinin kesinlik taşıyamacağının gözardı edilmemesi gerekmektedir. Suriye Arap Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkmenler yüzde 3.8 gibi yüksek bir artış hızıyla 2000 yılında 586 bin kişilik bir nüfus büyüklüğüne sahip olacaklardır. Afganistan'da son yıllarda yaşanan iç savaşın Türk azınlıklara etkisi tamamen bilinmemektedir. Bununla beraber bu grupların iç savaşa katılmadıkları için savaştan fazla zarar görmedikleri tahmin edilmektedir. Türk azınlıklar arasında en yüksek nüfus artış hızına sahip olan Türkmen ve Kırgız nüfusunun hızlı bir şekilde artmaya devam edeceği tahmin edilmektedir.

21. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Orta Doğu ve Orta Asya'daki Türk azınlık nüfusu 78 milyona ulaşacaktır. Doğal olarak, yaşadıkları ülkelerde Türk kimliklerini kaybetmeleri yönünde yoğun baskılarla karşılaşacakları şüphesizdir. Bu durumda, Türk kimliğinin korunması konusunda Anadolu Türkleri tarafından acil önlemler alınmalıdır. Moğolistan'da yaşayan Türk azınlık 2025 yılında ise 219 bine ulaşacağı yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. Nüfus büyüklüğünün çoğunluğunu Kazak Türkleri oluşturmaktadır. Zaman içerisinde Tuva Türklerinin de artarak bu büyüklüğe olumlu yönde katkıda bulunmaları beklenmektedir (Tablo 15). Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin nüfusunun 2015 yılında 21 milyona, 2020 yılında ise 21.3 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde ise nüfusun 32 milyonu aşacağı beklenmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk azınlık nüfusunun en fazla Kazak Türklerine bağlı olarak artacağını söylemek mümkündür. Daha sonra ise Özbek Türklerinin en fazla nüfusa sahip olacağını belirtmek gerekir. 2025 yılına kadar olan 5 yıllık zaman dilimlerinde nüfus büyüklüğüne göre sıralama yapıldığında, ilk

üç sıra Kazak, Özbek ve Salar Türkleri arasında paylaşılacağı ortaya çıkmaktadır (Tablo 15).

5.2. Balkan Ülkeleri

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık incelendiğinde, Avrupa ülkelerine göçmen olarak giden Türk nüfusuna yakın bir sayıya sahip oldukları görülmektedir. Bu ülkelerden Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın varlığı, 14. yüzyıl sonunda Osmanlı fethinden sonra başlamaktadır. 1878 yılında bölgedeki Osmanlı yönetiminin sona ermesiyle Türk nüfus, "azınlık" haline gelmiştir. Aynı zamanda, Osmanlı fethinden önce Tatar ve Gagauz Türklerinin aynı coğrafyada yaşadıkları bilinmektedir. Yunanistan'da yaşayan Türk azınlığın durumu ele alındığında, Osmanlı fethi ile birlikte bölgeye yerleşen Türk nüfus, 1912-1924 tarihleri arasında yapılan zorunlu göç anlaşmasına kadar önemli bir çoğunluğa sahip olmuştur. Bu tarihten sonra ise Batı Trakya'da azınlık haline gelmişlerdir. Romanya'ya Türk nüfusun yerleşmesi 16. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Tatar ve Anadolu Türklerinden oluşan Türk nüfus, Tuna nehri boyunca yerleşmişlerdir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşamakta ve kendi aralarında Türk dilini konuşmaktadırlar. Bu durum, hemen hemen bütün Balkan ülkelerinde söz konusu olduğu gibi Türk nüfusu eritme politikalarına karşı halkın kendi kendine kazandığı büyük bir başarıdır. Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan nüfus benzer bir şekilde Osmanlı fethi ile bölgeye yerleşmiştir. Ancak, 19. yüzyılın sonunda Balkan ülkelerindeki Osmanlı eğemenliği zayıflamaya başlamıştır. 1878 tarihinde Bosna-Hersek, Avusturya askerleri tarafından işgal edilmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra yapılan 1913 tarihli Londra Antlaşması'na göre Türkler Balkanlar'daki topraklarını bırakmak zorunda kalmışlardır.

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık ele alındığında her ülke için aynı yıla ait verinin elde edilemediği görülmektedir. Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan Türk nüfusa yönelik en yeni veri 1971 ve 1981 yıllarına aittir. Bu ülke sınırları içerisinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun hızla azaldığı dikkatleri çekmektedir. 1971 yılında 127 bine ulaşan nüfus, on yıl sonra 100 bine kadar düşmüştür. 1995 yılı tahmininde nüfusun 77 bine kadar düştüğü hesaplanmıştır. Hırvatistan, Kosova ve Slovanya'da yaşayan Türk azınlık pozitif yönde nüfus artış hızına sahip iken diğer bölgelerde yaşayan Türk nüfus negatif bir artış hızına sahiptir.

Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan nüfusun aksine diğer Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun hızla arttığının görülmektedir. Bu ülkeler içinde en yüksek nüfus artış hızı Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa aittir. Buradaki Türk azınlık içinde Gagauz Türklerinin artış hızının en yüksek olduğu yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur (Tablo 16).

Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık ele alındığında Anadolu Türklerinin en fazla nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Aynı coğrafyada yaşayan Gagauz ve Tatar Türkleri arasında nüfus büyüklüğü bakımından hemen hemen farklılık görülmemektedir. 1981 yılı verilerine göre 1.3 milyona yaklaşan Anadolu Türklerinin nüfusu, 1991 yılında 1.4 milyona eriştiği görülmektedir. 1995 yılında ise nüfus artmaya devam etmiştir. Yunanistan toprakları içinde yer alan Batı Trakya'da 1971 yılında sayıları 329 bine yaklaşan Türk azınlığın yaşadığı bilinmektedir. 1981 yılında 345 bin kişiye ulaşan Türk azınlık nüfusunun daha da artmaya devam edeceği yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. 1995 yılında 350 bini aşan bir büyüklüğe sahip oldukları tahmin edilmektedir. Romanya'da ise 1966 yılında toplam 40 bin kişilik bir Türk azınlığının varlığı söz konusudur. Nüfus hızla artarak on bir yıl sonra 46 bin kişiye ulaşmıştır.

Dolayısıyla 1995 yılında Romanya'da yaşayan Türk azınlık nüfusunun 60 bin kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir (Tablo 16).

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk nüfusun 2000'li yıllardaki yapısı incelendiğinde istikrarsız bir dönem geçiren ülkelerdeki nüfusun iç savaşlar ve göç nedeniyle hızla azaldığı görülmektedir. 2000 yılının başlangıcında Bosna-Hersek, Karadağ ve Sırbistan'da azınlık olarak da kabul edilmesi zor bir biçimde çok az sayıda Türk nüfusunun bulunacağı tahmin edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu ülkelerde Türk nüfusunun kalmayacağı söylenebilir. Ancak, bu gerçeğin daha kolay görülebilmesi için nüfus tahminleri yapılmıştır. Karadağ ve Sırbistan'daki nüfusun tamamen kaybolacağı yapılan hesaplamalar sonunda ortaya çıkmıştır. Kosova'da ise Türk azınlık nüfusu istikrarlı bir biçimde artmaya devam edecektir. Makedonya'da sayısal olarak önemli bir miktar ifade eden Türk azınlık nüfusunun, oransal olarak 2000 yılından itibaren azalmaya başlaması beklenmektedir (Tablo 16). Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık nüfusunun 2000 yılında 1.5 milyona ulaşması beklenmektedir. Gagauz ve Tatar Türklerinin toplam 12 bin kişiye ulaşan nüfusları yanında Evlad-ı Fatihan olarak da bilinen Anadolu Türklerinin nüfuslarının sayısal ve oransal olarak artması beklenmektedir. Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türk azınlığın, 2000 yılında nüfus büyüklüğü olarak 360 bin kişiye ulaşması beklenmektedir. Romanya'da yaşayan Türk Azınlığın 21. yüzyılın başından itibaren nüfus büyüklüğünün artışı incelendiğinde, nüfusun oransal olarak artma göstereceği söylenebilir. Romanya'da yaşayan Türklerin sayıları 2000 yılında 65 bine ulaşmış oldukları tahmin edilmiştir.

Balkan ülkelerindeki Türk azınlık nüfusunun Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya dışında diğer Balkan ülkelerinde azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Türk nüfusundaki bu azalma yukarıda belirtildiği gibi daha ziyade göç ve iç savaşlardan ileri gelmektedir. Aynı nüfus grubunun 2000'li

yıllardaki büyüklükleri tahmin edilirken daha önceki yıllara ait artış hızları göz önüne alınmakta, dolayısıyla eksi değerli artış oranları 2000’li yıllarda Balkan ülkelerindeki Türk nüfusunun sürekli azalma eğiliminde olduğunu gözler önüne sermektedir. Tablo 16’nın incelenmesinden Eski Yugoslavya Cumhuriyeti’nin Bosna-Hersek bölgesindeki Türk nüfusunun sürekli olarak azaldığı ve 2025 yılında 25 kişiye düştüğü; Karadağ bölgesinde daha 2010 yılında sıfırlandığı; Sırbistan’da ise 2000’li yıllarda bir Türk azınlığından bahsetmenin mümkün olmadığı tespit edilmektedir. Eski Yugoslavya Cumhuriyetleri arasında en yoğun Türk nüfusunun bulunduğu Makedonya Bölgesi’nde dahi Türk nüfusunun sürekli olarak azaldığı, 2000 yılının başında 56.547 olan nüfusun, 2025’te 32229’a gerilediği dikkatleri çekmektedir.

5.3. Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya

Günümüzde Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletlerinde ve Avustralya’da yaşayan Türkler ekonomik nedenlerle göç eden nüfustan oluşmaktadır. Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık ise vaktiyle Türklere ait olan topraklarda azınlık durumuna düşmüş olan nüfustan meydana gelmektedir.

Uluslararası göç ekonomik ve siyasal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Göç hareketleri, göç dönemlerine bağlı olarak da farklı özelliklere sahiptir. 1960’lı yıllarda Avrupa’ya olan göç özellikle Batı Avrupa’daki işgücü açığını kapatmak üzere gerçekleşmiştir. Ancak, bu göç hareketi 1980’li yılların birinci yarısından itibaren ekonomideki durgunluk nedeniyle azalma eğilimine girmiştir. Batı Avrupa ülkelerine yönelik olarak 1960’lı yıllarda başlayan işgücü göçü azalarak da olsa 1980’li yılların sonuna kadar devam etmiştir. Bu göç hareketi 1980’li yıllardan itibaren yabancı nüfusun aile birleştirmesine ve yurtdışı doğumlulara bağlı olarak devam eden bir şekil

almıştır. Aynı dönemde, bu ülkelerin nüfus yapılarında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler arasında bir yıl içinde gerçekleşen doğum sayısının aynı süre içinde gerçekleşen ölüm sayısından daha az olması ve nüfusun yaşlanması sayılabilir. Diğer bir değişle bu ülkelerin nüfusları azalmaya başlamıştır. Böylece ilk defa olarak Batı Avrupa ülkeleri nüfuslarındaki bu azalmayı göçmen nüfusu ile kapatma yönünde politikalar geliştirmişlerdir. Türk işçi göçü özellikle ekonomik nedenlere dayanmaktadır. Batı Avrupa'ya çalışmak amacıyla gelen Türk işçileri bu ülkelerdeki kalış sürelerini başlangıçta kendilerinin ve ailelerinin geleceğini güvence altına alacak birikimleri yapmak ile sınırlandırmışlardı. Ancak geçen zaman süresince, bu kısa sürenin daha uzun bir kalış süresine dönüştüğü açıkça görülmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu kalış süresi, aile birleştirmesi ile gelen diğer aile üyelerine ve yurtdışında doğan çocukların eğitim hayatına bağlı olarak uzamaktadır. Böylece, Türkiye'ye kesin dönüş tarihinin sürekli olarak belirli olmayan bir tarihe ertelenmesi bulunulan ülkeye tamamen yerleşme eğiliminini daha da kuvvetlendirmektedir. Nitekim birinci kuşağın Türkiye'ye kesin dönüşünden bahsetmek mümkünse de bu eğilimi ikinci kuşak, özellikle de üçüncü kuşak için söylemek mümkün değildir. Bugün artık, Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler için "Türk Azınlık" terimini kullanmak yanlış sayılacak bir isimlendirme olmasa da yeri geldikçe göçmen kavramına da başvurulacaktır. Dolayısıyla azınlık Türkler ile göçmen Türkler hesaplamalarda aynı kategori içerisinde ele alınacaktır. Batı Avrupa ülkelerinin temel demografik özelliklerine bakıldığında, nüfusun azalmaya başladığını, ortalama yaşam süresinin uzadığını ve dolayısıyla nüfusun yaşlandığını görmek mümkündür. Diğer yandan bu ülkelerin ülke içinde yaşayan yabancılara vatandaşlık hakkı vermeye başladıkları dikkati çekmektedir. 1980'li yıllarda Batı Avrupa ülkelerine yönelik göç hareketi

iki önemli özelliğe sahiptir. Bu dönemin ilk yarısında Belçika, Almanya, İrlanda, Finlandiya, İngiltere ve İspanya önceki dönemlere göre daha az göç alan ülkeler arasında yer almaktadırlar. 1980'li yılların sonunda Almanya, Avusturya, İsviçre, Lüksemburg ve İsveç 1960'lı yıllarda yaşadıkları göç patlamasını yeniden yaşamışlardır. Bu değişikliğin en önemli nedenleri ekonominin canlanmaya başlaması ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ndeki siyasi değişikliklerdir. Aynı zamanda bu göç hareketi nüfusu gittikçe azalan Avusturya, Federal Almanya, Lüksemburg, İsviçre, İsveç, Danimarka ve hatta İtalya ve Yunanistan nüfusunun artışını sağlamıştır (Conseil de L'Europe, 1991). Fransa ve Avusturya gibi bazı Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfus zaman içerisinde çok büyük bir oranda artma göstermiştir. Fransa 1985 yılında ülkedeki kaçak işçilere oturma ve çalışma izni veren bir af çıkarmıştır. Avusturya ise nüfusun yaşlanmasından kaynaklanan nüfus azalışını yabancı nüfus ile kapatma yoluna gitmiş fakat 1993 yılından itibaren göçü kontrol altına alacak yasa çıkarmıştır.

"Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfusun geleceği hakkında iki farklı yorum yapılması söz konusudur. Bunlardan birincisi, Batı Avrupa ülkeleri hızla azalan nüfus açıklarını ülkelerinde bulunan yabancılar sayesinde kapatmaktadırlar. Türk nüfus ise artık yabancı statüsünde değil, bulundukları ülkelerde Türk azınlık haline gelmişlerdir. Bu görüş çalışma verisi olarak kullanılan kaynaklarca da doğrulanmaktadır. O halde Türk nüfusun Türk kimliklerini koruyabilmeleri gündeme gelmektedir. Bu ülkelerdeki birinci ve ikinci kuşak Türklerin Türk kimliklerini koruduklarını söyleyebiliriz. Ancak üçüncü kuşak Türkler ki kısaca yurtdışı doğumlular olarak tanımladığımız bu grup Batı ülkelerinin uyum (integration) politikaları adı altında ele aldıkları ve ardından eritme (asimilation) politikası uyguladıkları kuşaktır. Bu kuşağın kısa bir süre

sonra Türk kimliklerini kaybetmeleri mümkündür. Sosyal bir varlık olan insanın yabancı olarak da olsa doğduğu, daha sonra eğitimini gördüğü ve hayatını geçirdiği bir ülkenin kültürünü ve yaşayış tarzını benimsemesi son derece normaldir. Bunun aksini savunmak mümkün değildir. Önemli olan bireyin ait olduğu kendi kimliğini koruyarak yaşadığı toplumla barış içinde bulunmasıdır. Bu durumu Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler açısından şöyle açıklayabiliriz. Artık Avrupa ülkelerinde kalıcı olarak var olan bir Türk nüfusu vardır. Bu Türk nüfusu bulundukları ülkenin yaşayış ve düşünce tarzına göre şekillenecektir. Bu gerçeği kabul etmek zorundayız. Önemli olan bu insanlarla var olan bağların kopmasını engellemektir. Türkiye'de yaşayan Türkler olarak bizim yapmamız gereken Batı Avrupalı Türklerin bulundukları ülkede siyasal ve ekonomik bir güce sahip olmaları yönünde politikalar üretmek olacaktır." (Tosun, 1995).

Avrupa ülkelerinde yaşayan göçmen Türk nüfusu incelendiğinde, 1981 ve 1991 yılları arasındaki nüfus artış hızlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Anadolu Türklerinden oluşan bu göçmenler, Anadolu'daki temel demografik özelliklerini sürdürmeye devam etmektedir. 1981 yılında Avrupa ülkelerinde yaşayan göçmen Türklerin nüfus dağılımı incelendiğinde, toplam olarak 2 milyona ulaşan bir nüfusa sahip oldukları tespit edilmektedir. Bu nüfusun 1.4 milyona yakını F. Almanya'da yaşamaktadır. Hollanda ve Fransa'daki Türk nüfusunun ise 100'er bin kişinin üzerinde olduğu bilinmektedir. 1991 yılı için yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarında, Türk nüfusunun 1981 yılına göre 400 bin kişi daha arttığı görülmektedir. Bu dönemde, F. Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun büyüklüğü 1.6 milyona çıkarken, Fransa, Hollanda ve Avusturya'da yaşayan Türk nüfusunun 100 ile 200 bin arasında bir büyüklüğe eriştiği görülmektedir. Diğer Avrupa ülkelerinde ise hızlı bir nüfus artışı söz konusudur. Bu artış, Türkiye'den Aile Birleştirmesi yolu ile gelen nüfusa

bağlı olarak meydana gelmektedir. İngiltere’de 1981 yılında 6 bin civarında olan Türk nüfus, 1991 yılında 29 bine ulaşmıştır. Ancak, bu ülkeye eğitim amacıyla gelen Türk sayısında bir artış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir.

1995 yılı resmi verilerine bakıldığında, Avrupa ülkelerinde toplam 2.7 milyona ulaşan bir Türk varlığı söz konusudur. F. Almanya’da 1.7 milyon civarında olan nüfus büyüklüğünün, özellikle Fransa ve Hollanda’da 200 bin rakamının üzerine çıktığı görülmektedir (Tablo 17). 1981 ve 1991 yılları arasındaki nüfus artış hızı incelendiğinde, dikkat edilmesi gereken bir durum söz konusudur. Yukarıda belirtildiği gibi 1990’lı yıllara kadar olan Türk azınlığın nüfus artışı, sadece doğal artıştan kaynaklanmamaktadır. Bununla birlikte, Türk azınlık ile ilgili yapılan demografik çalışmalarda Türk nüfusun Türkiye’den seçtikleri kişilerle evlenmekte oldukları ve aile birleştirmesi yolu ile eşlerini bulundukları ülkeye getirdikleri tespit edilmiştir.

Nüfus artış hızlarına göre yapılan sıralamada Finlandiya’da yaşayan Türk nüfusun en yüksek artış hızına sahip olduğu görülmektedir. Daha sonra ise İngiltere’de yaşayan Türk nüfusunun hemen hemen aynı hıza sahip oldukları görülmektedir. Üçüncü sırada ise bir Akdeniz ülkesi olan Portekiz yer almaktadır. Bu ülkeyi yine Akdeniz ülkeleri arasında yer alan İtalya ve İspanya takip etmektedir. Norveç, Avusturya ve Danimarka gibi Orta ve Kuzey Avrupa ülkeleri sıralamayı devam ettiren ülkeler olmaktadır. Almanya’da yaşayan Türk nüfusunun artış hızının en az olduğu dikkati çeken bir bulgudur. Bununla birlikte, nüfus büyüklüğünün en yüksek rakama ulaştığı ülke olan Almanya’ya Türkiye’den gelen göçün halen devam ettiği söylenebilir. Bu göç hareketinin yönünün değiştiği de unutulmamalıdır. Emeklilik çağına ulaşmış olan Türk nüfusun bir kısmı

Türkiye'ye kesin dönüş yapmakla birlikte kendi yerlerine evlilik yolu ile Türk nüfusu ikame etmektedirler.

2000 yılında Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin nüfus büyüklüğüne göre sıralaması yapıldığında Almanya'da yaşayan Türkler birinci sırada yer alacaktır. Bu sıralamayı 376 bini aşacak nüfusları ile Fransa'da yaşayan Türkler takip edebilecektir. Daha sonra ise Hollanda ve Avusturya'daki Türkler nüfusları 200 binin üzerinde olması beklenen gruplar arasında yer alacaktır. İngiltere, Belçika ve İsviçre'de yaşayan Türk nüfus büyüklüğünün de 100 bin kişiyi aşması beklenmektedir. Aynı zaman dilimi içerisinde İtalya, Finlandiya, Lihtenştayn, Lüksemburg ve Portekiz gibi Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfusunun kayda değer bir büyüklüğe erişmesi mümkün görülmemektedir (Tablo 17).

Almanya'da yaşayan Türkler bu ülkede etkili olmaya başlamışlardır. Bu başarının temelinde bu ülkede en fazla sayıya sahip yabancılar olmalarının ve aynı ülkede geçirilen otuz beş yıldan fazla bir süre sonunda elde edilen deneyimin yattığı unutulmamalıdır. Almanya'daki Türk nüfus yapısına benzerlik gösteren bir diğer Türk nüfus yapısı Fransa'nın Almanya sınırındaki Alsace bölgesinde görülmektedir. Bu bölgede yaşayan yabancılar içinde en fazla sayıya sahip olanlar Türklerdir. Durum bu olmakla beraber ne yazık ki bugüne kadar Alsace bölgesinde yaşayan Türkler arasında ciddi bir örgütlenme hareketi yaşanmamıştır. Bu yönde yapılan bazı teşebbüsler kısa bir süre sonra amaçları dışına çıkarak siyasi bir boyut kazanmış ve daha sonra kendiliğinden sona ermiştir. Bu teşebbüslere benzer yeni bir hareket 1995 yılı başında Alsace bölgesinin merkezi olan Strazburg'da gerçekleşmiştir. Bu şehirde kendi adlarına işyeri işleten Türkler "Türk İşadamları Platformu" adı altında yeni bir örgüt kurmuşlardır. Söz konusu örgüt ilk kurulduğu dönemde amatör bir izlenim bıraksa da, temenni edilen bu hareketin en kısa zamanda olgunluk

dönemine geçerek daha geniş bir boyut kazanmasıdır. Fransa'da yaşayan vatandaşlarımızın bu ülkedeki ortalama kalış sürelerinin 21 ile 22 yıl arasında değiştiği göz önüne alındığında bugün Almanya'daki Türkler tarafından kurulan örgütlerin benzerlerinin Fransa'da da görülmeye başlanması için belirli bir geçiş döneminin yaşanması gerekmektedir (Tosun, 1995).

Fransız Ulusal Nüfus İncelemeleri Enstitüsü'nün (INED) Fransa'da göçmenlerin uyumuna ilişkin olarak yaptığı bir araştırma sosyal ve kültürel değişikliklere açıklık getirmiştir. Bu araştırmada yaşları 20 ile 59 arasında değişen 13.000 kişiyle yüz yüze görüşmeler yapılmış Cezayir, Fas, Portekiz, Türk, İspanyol, Güney Doğu Asya (Vietnam, Kamboçya ve Laos) ve Kara Afrika kökenlilerden oluşan kişilere çeşitli sorular yöneltilmiştir. Araştırmada ortaya çıkan tek istisnai durum Türklere aittir. Türkler çok belirgin bir şekilde kendi içlerine kapanarak Türk kimliklerini korumaya özen göstermektedirler. Fransa'da yetişen genç Türk nüfus içinde karma evliliğin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Fransa'da doğan gençler Türkiye'deki yurttaşları ile evlenmekte ve evlerinde Türkçe konuşmaktadırlar. (Tribalat, 1995). Bununla birlikte, Türkçeyi yeterince veya hiç konuşamayan ikinci kuşak gençlerimizin bulunduğu da görülmekte ve bu gençlerin herhangi bir işlem yaptırmak için konsolosluklara gelirken yanlarında anne ve babalarını bulundurmalarına artık sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca, Fransa'da yaşayan diğer yabancılar gittikçe artan bir hızla kendi ana dillerini terk ederek evlerinde ve günlük hayatlarında tamamen Fransızca konuşmaya yönelmişlerdir. Bu durum özellikle okul çağındaki çocuklarda görülmektedir. 1992 yılında Fransız Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün yaptığı bir araştırmaya göre Fransızca dışında bir dili konuşan yabancıların yarısından çoğu çocuklarına anadillerini aktaramamaktadırlar (INSEE, 1994). Bu durum, Türk

nüfusunun artması ile birlikte Türk kimliğinin korunması sorununu da gündeme getirmektedir. Göreceli olarak en fazla Türk nüfusa sahip ülke örnekleri olan Almanya ve Fransa'da başlayan bu sorunların diğer ülkelerde de görülmesi ihtimali ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk azınlığın 21. yüzyıla Türk kimliğini koruyarak girmesinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin bulundukları her ülkede sürekli olarak arttığı görülmektedir. Ancak, 2025 yılına gelindiğinde dikkat çekici olduğu kadar gerçekleşmesi güç olan bazı rakamların da bulunduğu gözardı edilmemelidir. Örneğin, 2025 yılında İngiltere'de 4.550.505 ve Finlandiya'da 3.457.415 gibi büyük bir Türk nüfusunun bulunacağı hesaplanmıştır. Bu yüksek rakamlar tahmin yapılan yıllarda (1981-1991) bu ülkelerdeki Türk sayısının az olmasına rağmen yüksek artış oranları temel alınarak bulunmuş olmalarından ileri gelmektedir. 1981 yılında Finlandiya'daki Türk nüfus sayısı 20 iken bu rakamın 1991 yılında 310'a, İngiltere'deki Türk nüfusunun ise 1981 yılında 6557 iken 1991 yılına gelindiğinde 29.000'e çıktığı görülmektedir. İngiltere'deki Türk nüfusuna dil ögrenmek amacıyla gelenler de dahil edilmiştir. Her iki ülkedeki Türk nüfusunun söz konusu bu iki zaman dilimi arasındaki nüfus artış hızları hesaplandığında Finlandiya için 0,274084, İngiltere için ise 0,148676 bulunmaktadır. Bu oranlar aynı dönemde incelemeye tabi tutulan Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler arasında en yüksek artış oranı olma özelliğine sahiptir. Bu rakamların teknik olarak doğru olduğu kabul edilmekle beraber gerçekleşmesinin hayli güç olduğu kesindir. Diğer yandan, Türklerin yoğun olarak bulundukları ülkelerde ise doğal artış oranı ile artmaya devam ettiği, Almanya'daki Türk nüfusunun toplam sayısının 2025 yılında ise 2.272.178'e çıktığı; Fransa'nın aynı yıldaki 1.789.876 rakamı ile Almanya'yı takip ettiği görülmektedir (Tablo 17).

21. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi içerisinde, çalışma hayatına eğitimli ve aynı zamanda iş ve meslek sahibi olarak girmesi beklenen Türk nüfusunun bulundukları ülkelerde vatandaşlık hakkını da elde etmeleri gündeme gelecektir. Bu durum, Türk toplumunun bulundukları ülkelerin siyasi ve ekonomik yaşantısına etkin bir şekilde doğrudan katılmaları anlamına gelecektir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türk nüfusu Birleşmiş Milletler tarafından yapılan Dünya'da Etnik Gruplar adlı çalışmadan elde edilmiştir. Bu çalışmaya göre 1983 yılında ABD'de 7565 kişi Türk azınlığı oluşturmaktadır. Türkler, 1993 yılında yapılan Nüfus Sayımı sonucuna göre 11.025 kişiye ulaşmıştır. İki zaman dilimi içerisindeki artıştan hareket edilerek yapılan 1995 yılı nüfus tahminine göre 12.114 kişiye ulaşmış oldukları varsayılmaktadır. Yapılan nüfus tahminlerine Amerikan vatandaşlığı hakkını elde etmiş Türkler dahil edilmemiştir. 21. yüzyılın başından itibaren hızla artması beklenen Türk nüfusunun 2000 yılında 15 bin kişiye, 2025 yılında da yaklaşık 50 bin kişiye ulaşması beklenmektedir (Tablo 17).

Avustralya 19. yüzyılın sonundan itibaren ekonomisi için gerekli iş gücünü Avrupa ve Asya ülkelerinden göçmen alarak karşılayan bir ülke olmuştur. 1976 yılında Türkiye ve Avustralya hükümetleri arasında bir göç anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Türkiye'den gelen işçiler göçmen statüsüne geçtikleri taktirde devletten iş ve mali yardım alabileceklerdir. Türklerin Avustralya'da kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. Avustralya'daki Türk azınlığın nüfus dağılımına bakıldığında, 1952 yılında ülkede ikamet eden 1123 Müslüman Türk bulunmaktadır. Bunlar Anadolu'dan, On iki Ada'dan, Kıbrıs ve Bulgaristan'dan gelmişlerdir. 1913 yılında Ege Adalarının Yunanistan tarafından işgal edilmesi ile adalardan gelen nüfus artmıştır. Benzer bir biçimde

Bulgaristan’da kurulan komünist devlete tepki gösteren Türkler de kıtaya gelmişlerdir. 1950’li yıllardan itibaren ise Kıbrıs Türkleri Avustralya’ya yerleşmeye başlamışlardır. Aynı dönemde, Çin ve Rusya’dan gelen Türklerin de olduğunu söylemek gereklidir (Bainbridge, 1995).

Sidney ve Melbourn kentlerinde oturan Türklerin daha çok ilkokul düzeyinde bir eğitime sahip oldukları bilinmektedir. Yoğun emek gücü isteyen işlerde çalışmaktadırlar. 1971 yılı istatistiklerine göre 12 bin kişiden oluşan bir Türk azınlık bulunmaktadır. 1978 yılında ise bu sayının 23 bin kişiye çıktığı görülmüştür. Bu nüfusun kentsel yerleşim bölgelerinde yaşadığı bilinmektedir. Türk nüfusunun verileri Avustralya resmi istatistik rakamlarından elde edilmiştir. Avustralya Türk toplumu liderleri kendileri ile yapılan görüşmelerde 1978 yılında nüfuslarının 40 bin kişiye ulaştığını söylemektedirler (Bainbridge, 1995). 21. yüzyılda yaşayacak toplam Türk nüfusu tahminlerinde hata yapılmasını önlemek amacıyla resmi rakamlar kullanılmıştır. 1971 ve 1978 yılları arasındaki dönem için hesaplanan nüfus artışının yüksek olduğu görülmektedir. Bu nüfus artış hızını kullanarak yapılan 1995 yılı tahminlerinde nüfusun 100 bin kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. Nüfus artışı hesaplanan dönemlerdeki gerçek nüfusun daha fazla olduğu düşünülürse, bu rakamın doğruya çok yaklaştığını belirtmekte yarar vardır. 2000 yılında nüfusun 177 bin kişiye ulaşmış olacağı tahmin edilmektedir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde ise nüfus büyüklüğünün 1.8 milyona erişeceği yapılan tahminlerin sonucunda ortaya konulmuştur (Tablo 17).

Türk azınlık nüfusunun Avustralya’daki yaşam biçimi incelendiğinde, Türkiye Türkçesini konuştukları görülmüştür. Eğitim dili İngilizce olan Avustralya’da birkaç ortaokulda Türkçe şeçmeli ders olarak okultulmaya başlanmıştır. İngilizce konuşmayan göçmenlerin çoğu bu dili resmi bir eğitim görmeden öğrenmektedir. Sidney’de yapılan bir araştırmada Türk

kadınlarının yüzde 87'sinin hiç İngilizce kursuna devam etmedikleri görülmüştür (Bainbridge, 1995).

6. Sonuç ve

Değerlendirme

Günümüzde, Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan ve daha çok dışa kapalı bir yapı sergileyen Türk toplulukları, bu özellikleriyle, birlikte yaşadıkları veya ilişkide bulundukları topluluklardan fazla etkilenmeden dil, din, yaşayış tarzı gibi birçok kültürel değerlerini değiştirmeden sürdürebilmişlerdir.

Yeni bağımsızlık kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri halen işletilmekte olan veya işletilmeye açılacak durumda olan birçok yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bulunmaktadırlar. Eski sistemin gereği emek, toprak ve sermaye gibi temel üretim faktörleri aynı yerde toplanmamıştır. Bir cumhuriyette çıkarılan hammadde başka bir cumhuriyette işlenmekte veya vasıflı işgücü başka bir cumhuriyetten gelmektedir. Cumhuriyetlerin ekonomik açıdan birbirine bağımlı olmaları siyasi açıdan bağımsız hareket etme imkanlarını da zorlaştırmaktadır.

Bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin yönetimlerinde eski rejimin etkileri halen görülmekle birlikte, bu ülkeler bağımsızlıklarını destekleyici bazı tedbirler almaya başlamışlardır. Bu yönde atılan adımlar arasında ülkelerin kendi paralarını basması, anayasalarını kabul etmesi, resmi dil olarak ana dillerini kabul etmesi, belirli bir geçiş dönemi sonunda ana dilini bilmeyenlere yöneticilik yolunun kapatılması sayılabilir. Diğer yandan, milliyetçilik akımlarının kuvvetlenmesi ve eski rejime duyulan öfke bu cumhuriyetlerde yaşayan ve yabancı unsur olarak kabul edilen Rus, Ukrain ve Volga Almanlarının kitleler halinde ülkeyi terk etmelerine yol açmıştır. Çoğunluğu vasıflı işgücü olan bu unsurların bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkeleri bir anda terk etmesi, buralarda vasıflı işgücü açığını ortaya

çıkarmış, böylece yukarıda bahsedilen üretim faktörlerinden kalifiye işgücünün bulunmaması ekonomiyi durma noktasına getirmiştir.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan ettikleri 1991 yılından itibaren 1997 yılına kadar geçen sürede Gayri Safi Milli Hasılalarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. Bu tarihten sonra küçülme yerini yavaş da olsa büyümeye bırakmıştır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın yaptığı bir tahmine göre 1989 yılını 100 kabul eden bir üretim endeksine göre üretimin 1999 yılı seviyesi Azerbaycan'da 47'ye, Kazakistan ve Kırgızistan'da 63'e, Özbekistan'da 94'e ve nihayet Türkmenistan'da 64'e gerilemiştir (Yaman, 2001).

Avrupa Birliği'nin önceki formu olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun bir benzeri olarak 1991 yılında Beyaz Rusya'nın Minsk şehrinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş amacının Bağımsız Devletlerin her alanda birbirleri ile olan "uyumlarını kolaylaştırmak" olduğu açıklanmıştır. Cumhuriyetler, Birliğe üye olurken bağımsızlıklarını korumak niyetinde olduklarını açıkça belirtmelerine rağmen birlik içinde Rusya Federasyonu'nun etkisi hissedilmektedir. Bununla birlikte, Rusya Federasyonu'nun Birlik içi dengeyi sağlayan bir unsur konumunda olması üye devletler arasındaki toprak ihtilafı, etnik çatışma ve borçlar konularında taraf tutmasını engellemektedir. Kurulduğu günden bugüne kadar birçok toplantı yapılmış ve sayısız belge yayınlanmış ancak, birlik içinden dışa yansıyan ve uygulamaya konmuş bir tedbirin bulunmaması gözlemcilerin bu konuda sağlıklı yorum yapmasını engellemektedir.

Sovyet rejiminin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetlerin günümüzdeki alım gücü son derece düşüktür. Bununla birlikte, Bağımsız Devletler dinamik bir nüfus yapısına sahiptirler. Özellikle de Türk Cumhuriyetlerinin nüfus artış hızı BDT'nin diğer üyelerinden yüksektir. Türk Cumhuriyetlerinin hemen hemen hepsinin zengin doğal

kaynakları bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinin kişi başına düşen milli gelirlerinin ileriki dönemlerde artışını devam ettireceği izlenimi vermeleri ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olmaları Batılı ülkelerin dikkatlerini bu yeni tüketici topluluklarına yöneltmelerine yol açmıştır. Zira ekonomik büyüme teorisine göre, bu ülkelerin iktisadi gelişmenin nispeten erken merhalelerinde bulunmaları, kendilerinden fazla gelişmiş ekonomilerden daha hızlı büyüyerek aradaki gelişmişlik farkını kapatacakları beklentisini güçlendirmektedir (Yaman, 2001). Keza, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında var olan tarihi ve kültürel bağların ekonomik ilişkileri de kapsayacak şekilde genişletilmesinin her iki taraf açısından sayısız yararlarının bulunduğu son derece açıktır. Türk Cumhuriyetlerinin büyüme konusunda sahip oldukları avantaj onlarla işbirliğine giren partnerlerini de olumlu etkileyecektir.

Gelişmekte olan ülkelerin nüfus problemleri, özellikle nüfus-gelir, nüfus-beslenme ve nüfus-çevre ilişkileri açısından önemlidir. Bir görüşe göre demografik özelliklerdeki belirtiler az gelişmişliğin sonucu değil, sebebidir. Buna göre nüfus planlaması uygulamak kalkınmanın zorunlu bir ön koşuludur. Başka bir görüşe göre ise demografik özelliklerdeki belirtiler az gelişmişliğin sebebi değil, sonucudur. Bu görüş nüfus planlamasına karşı çıkmaktadır (İlkin, 1983). Her iki görüşünde geçerli ve geçersiz olduğu durumlar vardır. Söz gelimi eğer tam kalkış aşamasında bulunan bir ekonomi ağır nüfus baskısı altında, kaynaklarının çoğunu demografik yatırımlara aktarıyorsa orada kalkınmayı gerçekleştirmek zorlaşmakla kalmayacak; aynı zamanda gecikecektir de. Diğer bir açıdan bakıldığında bir ülkenin beşeri kaynakları yalnızca üretime katılarak değil, ama aynı zamanda tüketerek de kalkınmaya katkı sağlar.2

İnsanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri aşina olduğu bir kavram da gıda kaynaklarındaki gelişmenin sınırlı olması durumudur. Beslenme

güvenliği, herkesin sağlıklı ve etkin bir yaşam sürmek için zorunlu olduğu besinlere sürekli erişebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Diakanda, 2001). Her ne kadar, "insan türünü tehdit eden tehlikeler, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfus artışından mı kaynaklanıyor, yoksa gelişmiş ülkelerdeki nüfusun uygulamalarından mı" sorusu beslenme güvenliği tartışmalarının göbeğine yerleşmiş olsa da, en azından bugün için, problem ortaya çıktığı yer için çok daha fazla önem arz etmektedir. Nüfus başına alınması gerekli günlük asgari kalori miktarını gelecekte de temin edebilmek, ya da temin edilebilirliğini sürdürebilmek için gerekli önlemlerin dayanacağı verinin altyapısını bu tür demografik analiz çalışmaları oluşturacaktır. Aslında dünya tarımsal üretimi geleceğin nüfus baskılarına da direnebilecek güçtedir. Ancak, bu üretim ülkeler arasında eşitsiz bir şekilde dağılmaktadır.

Geleceğin muhtemel problemlerinden ve çatışma konularından biri de su kaynaklarının yetersizliği hususudur. İnsan ve canlı varlığının vazgeçilmezlerinden birisi olan dünya su potansiyelinin, gelecekte ihtiyacı karşılayıp karşılamayacağı konusunda ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Zira, XX. yüzyılda ortaya çıkan su kaynakları problemiyle insanlığın tanışıklığı çok gerilere gitmez. Artık bilinen ve herkesçe paylaşılan gerçek şu ki, su %100 yenilenebilen sınırsız ve tükenmez bir kaynak değildir. Her geçen gün artmakta olan dünya nüfusunun tarım ve elektrik enerjisi gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere aynı şekilde artan su kullanımı, bu kaynağın büyük ölçüde tüketilmesine yol açmaktadır. Barajlar ve kanallar gibi suların toplandığı suni havzalar buharlaşma yoluyla kayıpları da çoğaltmıştır. 1995 yılı itibarıyla, dünyanın yıllık su tüketimi yaklaşık 3000 km3'tü. Bundan sonra her 10 yıl içinde bu rakamın %10-12 oranında büyüyerek 2025 yılında 5000 km3'e ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yakın gelecekte Türk dünyasının su sıkıntısıyla karşılaşması muhtemel bölgeleri arasında su zengini olduğu varsayılan Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da yer

almasını engelleyecek gelişmeler henüz kaydedilememiştir. Ne yazık ki, gerek iklim koşullarında meydana gelen değişiklikler, gerek insan eliyle tabiata yapılan müdahaleler bu bölgeleri riskli hale getirmiştir.

Tablo 18: Türk Dünyası Toplam Nüfusu 1995-2025 (1000)

Türkler 2000 2025

Devlet 124.682 164.652

Topluluk 18.901 31.354

Azınlık Göçmen 39.097 98.019

Toplam 182.680 294.025

Kaynak: Yapılan Projeksiyonlar.

Günümüzde Türk Dünyası nüfusunun 182 milyon kişiyi aştığı görülmektedir. Bu nüfus büyüklüğünün 124 milyon kişisi Türk Devletlerinde yaşamaktadır (bu rakama Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti nüfusunun 2000 yılı tahmini olan 145.435 kişi dahildir). Türk Topluluğu olarak Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türklerin toplam nüfus büyüklüğü 19 milyona yaklaşmıştır. Azınlık ve göçmen statüsündeki Türklerin ise 39 milyon kişiye ulaştıkları bilinmektedir. 2025 yılı için yapılan nüfus tahminlerinde toplam Türk Dünyası nüfusunun 292 milyona ulaşması beklenmektedir. Türk Devletlerinin toplam nüfuslarının 2025 yılında 164 (KKTC 2025 yılı tahmini 182.434 kişi dahil), Türk Topluluklarının 31, azınlık ve göçmen olarak yaşayan Türklerin ise 96 milyona ulaşması beklenmektedir. Türk Dünyasının 21. yüzyılın ilk çeyreğinde 294 milyon kişilik bir nüfus büyüklüğüne sahip olacağı yapılan tahminler sonucu ortaya konulmuştur (Tablo 18).

Tablo 19: Türk Dünyası Toplam Nüfusu Düzeltilmiş Tablo 1995-2025 (1000)

Türkler 2000 2025

Devlet 106.333 138.644

Topluluk 14.430 23.903

Azınlık Göçmen 75.569 189.002

Toplam 196.332 351.549

Kaynak: Yapılan Projeksiyonlar.

Yazının yöntem, kaynaklar ve sınırlılıkların ele alındığı bölümünde ifade edilmiş bulunan nedenlerden dolayı burada Türk Dünyası Toplam Nüfusu Tablosu gerekli düzeltmeler yapılarak -yine KKTC nüfus tahminleri dahil edilerek- tekrar verilmiştir. Buna göre 2000 yılı itibarıyla Türk Dünyası toplam nüfusu 196 milyonu aşmıştır. Bunun 106 milyonu Türk Devletlerinde, 14 milyonu Türk Topluluğu olarak Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde, 75 milyonu da azınlık ve göçmen durumunda yaşayan Türklerden oluşmaktadır. 2025 yılı için yapılan nüfus tahminlerinde toplam Türk Dünyası nüfusunun 351 milyonu aşması beklenmektedir. Türk Devletlerinin toplam nüfuslarının 2025 yılında 138, Türk Topluluklarının 24, azınlık ve göçmen olarak yaşayan Türklerin ise 189 milyona ulaşması beklenmektedir (Tablo 19). Buna göre 2025 yılına gelindiğinde Türklerin büyük bir çoğunluğunu teşkil eden 213 milyon kişi Türk Devletleri dışında yaşıyor olacaktır. Bunun en önemli nedenlerinden ilki, İran ve Çin gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki nüfus artış oranlarının yüksek seviyelerini muhafaza ederken, Türk Devletlerinde bir düşme eğilimine girilmiş olmasıdır. İkincisi ise, Türk Devletlerinin ekonomik ve sosyal koşullarından dolayı özellikle kalkınmış Batı ülkelerine göç veren bir yapı arz ediyor olmalarıdır.

Son olarak vurgulanmasında yarar görülen nokta şudur ki, bu yazıda yapılan analizler ve ortaya konulan sonuçların hepsi de geçmişte iki yada daha çok tarihte elde edilen verilerden hareketle ortaya konulmuştur. Bir bakıma bütün projeksiyon yöntemleri aynı nedenden dolayı malûldür. Ancak gelecekle ilgili kestirimde bulunmanın başkaca bilinen güvenli bir

yolu da yoktur. Dolayısıyla nüfusun kompozisyonu ve gelişim seyrinin geçmiştekiyle motamot benzer olmayabileceğinin hatırdan uzak tutulmaması gerekir.

1 Bu yazıda, bütün Türk Cumhuriyetleri için 1979 ve 1989 yılı Sovyet nüfus sayımı verileri kullanılmıştır. Fakat, diğer bir kaynak olan Kazakistan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1993 yılında nüfusun %36.4'ü Ruslardan oluşmaktadır. 1993 yılı için verilen bu oran, bu çalışmada yapılan projeksiyonla elde edilen 2000 yılı rakamlarından çok düşük neredeyse 2025 yılı tahminlerine yakın bir orandır. Bu durum, yeri geldikçe ifade edilmeye çalışılan Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Rusların Rusya'ya dönüşleriyle ilgili olarak 1979 ve 1989 yıllarında yani henüz Sovyetler Birliği yıkılmadan önce yapılan nüfus sayımlarına dayalı tahminlerin yeterince açıklayıcı olamayacağı tezini doğrulamaktadır.

2 Bu bağlamda ifadelerine yer verilmesi gereken birisi de Avrupa Parlamentosu milletvekili Daniel Cohn-Bendit'tir. Bendit'e göre Avrupa bir göç toprağıdır. Hem demografik hem de ekonomik nedenlerle Avrupa'nın göçe ihtiyacı vardır. Göç almazsa Avrupa fazla ileriye gidemeyecektir. Bu tarihin öğrettiği çok sıradan bir gerçektir. Avrupa'nın göçe muhtaç durumda bulunmasının esas nedeninin kendi demografik özellikleri olduğu kolayca anlaşılabilecek bir gerçektir (Cohn-Bendit, 2001).

ANDERSON, B. A. vd. “The Changing Ethnic Composition of the Soviet Union”, Population and Development Review, Sayı: 15, No. 4, 1989.

AKINER, S. Sovyet, Müslümanları, çev. Tufan Buzpınar ve Ahmet Mutu, İstanbul: 1995.

AVŞAR, Z. vd. “21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk Dünyasının Beşeri Kaynakları”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 338, Ankara: 1993.

AVŞAR, Z. vd. “Beşeri Kaynaklar Açısından Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dünü Bugünü ve Yarını”, Türk Yurdu, Cilt 15, Sayı 100, Ankara, 1995.

AVŞAR, Z. vd. “Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türk Uluslarının 21. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Görünümü “, Türkiye Günlüğü, Sayı: 25, Ankara: 1993.

AVŞAR, Z. vd. “Göç ve Sığınma Hareketleri ve Son Beş Yılda Türkiye’ye Yönelik Sığınma Hareketleri “, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 339, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. “Eski Sovyetler Birliği’ndeki Rus ve Diğer Slav Nüfusunun Günümüzdeki ve Gelecekteki Yapısı”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 340, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. “21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk Dünyasının Kentleri ve Kentsel Plan İhtiyaçları “, Türk Yurdu, Cilt: 14, Sayı: 85, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. “Türk Dünyasının Demografik Yapısı”, Yeni Türkiye, Sayı 15, Türk Dünyası Özel Sayısı Cilt 1, Ankara, 1997.

AVŞAR, Z. vd. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayın no: 115, Ankara: 1998.

AVŞAR, Z. vd. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

AVŞAR, Z., vd. Yeni Bir Yüzyıla Doğru Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayın no: 64, Ankara, 1993.

BAINBRIGE, M. Dünyada Türkler, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: 1995.

BALDAUF, I. “Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation”, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Sayı: 32, No. 1, 1991.

BARRY, F. “Destins Economics des Etats de la CEI: le pari des Indépendances”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

BAZIN, M. “Les Turcophones d’Iran”, Le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan, Paris: 1988.

BAZIN, M. “Ethnies et Groupes Socio-professionnels dans le Nord de L’Iran”, Le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan, Paris: 1988.

BAZIN, M. “Les Premières Inscriptions Turques (VIe-Xe siècles) en Mongolie et en Sibérie Méridionale”, Arts Asiatiques, Sayı: 45, 1990.

BOISSEVAIN, J. “Les Entreprises ethniques aux Pays-Bas”, Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 8, No. 1, 1990.

BAZIN, M. “Identité Ethnique et İdentité Régionale en Iran et en Asie Centrale”, Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, Sayı: 59-60, 1991.

BAZIN, M. “Vestiges Chronologiques des Bulgar”, Les Systèmes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien, Paris: 1991.

BOND, A. R. “New Oblast Created in Turkmen SSR”, Soviet Geography, Sayı: 32, No. 5, 1991.

BUGROMENKO, V. N. “Social Justice and İnter-Nationality: Reeitorial Aspects”, Soviet Geography, Sayı: 32, No. 8, 1990.

CERİT, S. “Bir Ülkenin Gelecekteki Nüfusunun Sabit Kalması İçin Kadın Başına Gerekli Ortalama Canlı Doğum Sayısı Üzerinde Hipotetik Bir Çalışma”, Nüfusbilim Dergisi, Cilt 5, Ankara, 1983.

CHAO, R. “Jorge Luis Borges ile Söyleşi”, İdea Politika, Güz 2001, İstanbul: 2001.

CHERIF, C. “Kazakhstan: Majors Hope for Deals”, Petroleum Economist, Sayı: 59, No. 4, 1992.

CLEM, R. S. “Interethnic Relations at the Public Level: The Example of Kazakhstan”, Post-Soviet Geography, Sayı: 34, No. 4, 1993.

COHN-BENDIT, D. “Quo Vadis Avrupa? ”, İdea Politika, Güz 2001, İstanbul: 2001.

COLLOMB, P. “Yeni Yüzyılda Beslenme Güvenliği Sorunu”, İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

COPEAUX, E. “Le Rêve du Loup Gris: Les Aspirations Turques en Asia Centrale”, Hérodote, No. 64, 1992.

COPEAUX, E. vd. “La Bosnie vue du Bosphore”, Hérodote, No. 67, 1992.

CONSEIL DE L’EUROPE. Les Caractéristiques Démographiques et Donnes Concernant le Mariage et la Fécondité des Populations Migrantes, Strasbourg: 1976.

CONSEIL DE L’EUROPE. Evolution Démographique Récente en Europe: 1991, Strasbourg: 1991.

CONSEIL DE L’EUROPE. Evolution Démographique Récente en Europe: et en Amérique de Nord 1992, Strasbourg: 1993.

CONSEIL DE L’EUROPE. Evolution Démographique Récente en Europe: 1993, Strasbourg: 1993.

CONSEIL DE L’EUROPE. Evolution Démographique Récente en Europe: 1994, Strasbourg: 1994.

COUNCIL OF EUROPE. Recent Demographic Developments in Europe: 2000, Strasbourg: 2000.

COURBAGE, Y. “Les Transitions Démographiques des Musulmans en Europe Orientale”, Population, Sayı: 46, No. 3, 1991.

DASSETTO, F. “Politique d’Intégration et Islam en Belgique”, Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 6, No. 2, 1990.

DE TAPIA, S. “Les Turcs d’Europe: Minorités Ftrntalières, Minorités Immigrées: Elements de Géographie Culturelle”, Revue Géographique de l’Est, Sayı: 31, No. 2, 1991.

DEVLET, N. “Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu bir Bakış”, Türk Dünyası El Kitabı 1. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, 2. Baskı, Ankara: 1992.

DIAKANDA, D. S. “Demografik Dinamikler ve Beslenme Güvenliği”, İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

DİE. Genel Nüfus Sayımı 1990: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara: 1993.

DİE. Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, Ankara: 1996.

DİE. Türkiye İstatistik Yıllığı 2000, Ankara: 2001.

DUOVA, N. vd. “Adaptation des Anciens Immigrés Russes en Azerbaïdjan”, Sovetskaja Etnografija, No. 5, 1989.

DUPAQUIER, J. “Etrangers et Immigrés en 1990”, Population et Avenir, No. 604, 1991.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1990, Luxembourg: 1990.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1991, Luxembourg: 1991.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1992, Luxembourg: 1992.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1993, Luxembourg: 1993.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1994, Luxembourg: 1994.

GEORGEON, F. “Un voyageur Tater en Extrême-Orient au Début du XX siècle”, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Sayı: 32, No. 1, 1991.

GIROUX, A. “Ouzbékistan”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A vd. “Turkménistan”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A. “Kirghiztan”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A. vd. “Kazakhstan”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

GÜRTAN, K. Demografik Analiz Metodları, İstanbul Üniversitesi Yayınları no: 1479, İstanbul: 1969.

HANCIOĞLU, A. Demografi Nüfus Artışı, Doğurganlık ve Ölümlülük, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayın no: NEE-HÜ. 01-03, Ankara: 2001.

HARRIS, C. D. “The New Russian Minorities: A Statistical Overview”, Post-Soviet Geography, Sayı: 34, No. 1, 1992.

HEILIG, G. K. DemoGraphics ‘96, UNFPA&NIDI, Laxenburg: 1998.

HEILIG, G. K. DemoTables ‘96, UNFPA&NIDI, Laxenburg: 1998.

HELENIAK, T. “Soviet and Post-Soviet Statistical Publications During the Fourth Quarter of 1991”, Post-Soviet Geography, Sayı: 33, No. 2, 1992.

HERSAK, E. vd. “L’Espace Migratoire de Yougoslavie: Historique des Migrations Yougoslaves”, Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 6, No. 2, 1990.

HOBSBAWM, E. J. “1945’ten Günümüze Tarih”, İdea Politika, Güz 2001, İstanbul: 2001.

HUSKEY, E. “The Risk of Contested Politics in Central Asia: Election in Kyrgyztan, 1989-90”, Europe-Asia Studies, Sayı: 47, No. 5, 1995.

IGRITSKI, I. “La CEI: un pari impossible? Entre Intégration et Désintégration”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

INSEE. Recensement de la Population de 1990 Nationalités, Paris: 1992.

INSEE. Les Etrangers en France, Paris: 1994.

İLKİN, A., Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Yayın no: 3175, İstanbul: 1983.

JANHUNEN, J. “Ethnic Activism Among the South Siberian Turks” Questions Sibériennes, No. 1, 1990.

JUNGER, M.vd. “Religiosity, Religious Climate and Delinquency Among Ethnic Groups in the Netherlands”, British Journal of Criminology, Sayı: 33, No. 3, 1993.

KAHN, M. “Les Russes dans les Ex-Républiques Soviétiques”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 376, 1993.

KAHN, M. “Azerbaïdjan”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

KIRK, M. Demographic and Social Change in Europe: 1975-2000, England: 1990.

KLEFF, H. vd. “Les Turcs à Berlin avant et après la chute du Mur”, Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 7, No. 2, 1991.

KOÇSOY, Ş. Irak Türkleri, İstanbul: 1991.

LEBON, A. Aspects de L’Immigration et de la Présence Etrangère en France: 1991-1992, Paris: 1992.

MARGAT, J. “Yeni Bir Su Kültürüne Doğru”, İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

MARKOV. G. “Les Sociétés Traditionnelles d’Asie Centrale”, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Sayı: 31, No. 2-3, 1990.

MARTIN, P. Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa’ya Türk İşçi Göçü, Özellikle Federal Alman Cumhuriyeti’ne, Ankara: 1991.

MICKLIN, P. P. Sovyet Rusya’da Su Yataklarının Değiştirilmesi Planları: Bunların Kazakistan ve Orta Asya İçin Önemi, Çev. A. E. Uysal, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu yayın no: 24, Ankara, 1985.

NOIRIEL, G. Le Creuset Français: Histoire de l'immigration 19-20e siècle, Paris: 1988.

McCAGG, W. vd. "Soviet Asian Ethnic Frontiers", Pollitics Study, England: 1979.

ÖZTUNA, Y. Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, İstanbul: 1964.

PATNAIK, A. "Agriculture and Rural Out-Migration in Central Asia, 1960-91", Europe-Asia Studies, Sayı: 47, No. 1, 1995.

PECHOUX, P. Y. "Chypre et les Chypriotes: vers une double insularité", Territoires et Sociétés Insularités, Paris: 1991.

PLATTI, E. "Les Musulmans et l'Etat en Belgique", Islamochristiana, No. 16, 1990.

PRUD'HOMME, R. "Décentralisation à la Turque", Revue d'Economie Régionale et Urbaine, No. 2, 1991.

ROY, O. "Ethnies et Politique en Asie Centrale", Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, Sayı: 59-60, 1991.

SHARIF, K. vd. "Diversity of Topological Palmar Patterns in Iranian Population", Anthropologischer Anzeriger, Sayı: 48, No. 1, 1990.

SHIKLOMANOV, I. "2025 Yılında Dünya Su Kaynaklarının Durumu", İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

SOLAK, F., "Bulgaristan Demografisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 1993.

SOLAK, F., "Türk Cumhuriyetlerinin Önemli Çevre Sorunları", Gök Dergisi, 3. Sayı, Ankara: 1995.

SOLAK, F., "Türkiye Nüfusunun Cumhuriyet Dönemindeki Gelişim Seyri", Yeni Türkiye, Sayı 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı cilt 1, Ankara: 1998.

SOPEMI. Trends in International Migration, Paris: 1995.

TATIMOV, M. “21. Yüzyıl Türklerin Olacak”, Cumhuriyet Gazetesi, s. 12, 18 Ekim 1994.

TOROS, A. vd. “Türkiye’nin Etnik Yapısının Ana Dil Sorularına Göre Analizi”, Nüfusbilim Dergisi, Cilt 14, Ankara, 1992.

TOSUN, S. “21. Yüzyılda Batı Avrupa’daki Türk Nüfusu”, III. Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 30 Eylül-2 Ekim 1995, İzmir: 1995.

TRIBALAT, M. Faire France: Une Anquête sur les Immigrés et leur Enfants, Paris: 1995.

TRUTANOW, I. “Le Kazakhstan, un membre très actif de la CEI”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 397-398, 1995.

STAM, A. “Some Recent Events and Trends in Soviet and East European Ethnic Policies”, Plural Societies, Sayı: 20, No. 2, 1990.

UNFPA. Demographic Indicator 1950-2050 (The 1996 Revision), New York: 1996.

UNFPA. Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision), New York: 1996.

UNITED NATIONS. The Age and Sexe Distributions of the World Populations, New York: 1994.

UNITED NATIONS. Demographic Year Book 1992, New York: 1994.

UNITED NATIONS. Demographic Year Book 1998, New York: 2000.

UNITED NATIONS. World Urbanization Prospects: The 1994 Revision, New York: 1995.

ÜNER, S. Nüfusbilim Sözlüğü, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Ankara: 1972.

VICHNEVSKI, A. “La Situation Démographique de la Russie au Seuil de L’an Deux Mille”, Le Courrier des Pays de L’Est, Sayı: 401, 1995.

WORLD BANK. World Development Report 1999/2000, New York: 1999.

WORLD BANK. World Population Projections 1992-1993, London: 1994.

YAMAN, Ş. “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformların 10 Yılı”, Türkiye Günlüğü, sayı 66, Ankara: 2001.

YAZICI, M. Tarihte 128 Türk Devleti ile 318 Devlet-356 Hükümet Başkanlarının Özellikleri (M.Ö. 220-M.S. 1990), Ankara: 1990.

YERASIMOS, S. “Turquie: Les Choix Difficiles”, Hérodote, No. 58-59, 1990.

YERASIMOS, S. “Balkans: Frontières d’Aujourd’hui, d’hier et de demain?”, Hérodote, No. 63, 1991.

Türk Dünyası'nın Coğrafyası / Prof. Dr. İbrahim Atalay [s.242-259]

Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi / Türkiye

Orta Asya, batıda Hazar denizi, kuzeyde Kırgız Bozkırları ve Altay dağları, doğuda Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısı (Doğu Türkistan), güneyde Tibet plâtosu, Karakurum-Hindukuş-Kopet dağları ile sınırlanan Asya kıtasının orta kesiminde yer alır. Bu bölgede 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını kazanmıştır. Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içerisinde özerk bir cumhuriyet olan Sincan-Uygur Bölgesi'ne ise Doğu Türkistan denir. Ayrıca Orta Asya'nın güneyinde yer alan ve genellikle Orta Doğu ülkeleri içerisinde kabul edilen Afganistan da Orta Asya ülkeleri içerisine dahil edilmektedir.1

Tarihi

Orta Asya; tarih boyunca Türklerin yaşadığı, Türk devletlerinin kurulduğu, Doğu ve Batı kültürleri arasında bir köprü, bir geçiş bölgesi olmasından dolayı dünyada önemli bir coğrafî konuma sahiptir. Buradaki Türkler çok sayıda devlet kurarak Orta Doğu ve hatta Avrupa ortalarına kadar uzanan kültürel yapıda önemli izler bırakmıştır. Bilhassa Çin'den başlayarak Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar ulaşan İpek Yolu da Doğu ile Batı kültür ve medeniyetleri üzerinde etkili olmuştur.

Orta Asya, dünyada ilk kurulan yerleşmelere ve burada doğan kültürlere sahiptir. Semerkant yakınındaki Aman-Kutan mağarasında yaklaşık 40.000 yıl öncesine dayanan insan izlerine rastlanmıştır. Orta Asya'ya özgü toplum yapısı, M.Ö. 3. binde kendini göstermiştir.

Orta Asya, çevredeki devletlerin sürekli olarak ele geçirmek istedikleri bölge olmuştur. Orta Asya'da kurulan bazı devletler, doğuda Çin, batıda

Orta Avrupa içlerine ve güneyde Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi zaman zaman egemenlikleri altına almışlardır. Bu nedenle Orta Asya, farklı toplumların birbirleri ile mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Meselâ Büyük İskender, M.Ö. 329'da Makedonya'dan başlayan topraklarını, Orta Asya'nın güneyindeki bölgelere ve Hindukuş dağlarını aşarak doğuda Kabil'e kadar ilerletmiştir.

Büyük İskender'in Orta Asya'yı da kapsayan kısa süreli hâkimiyetinden sonra, Doğu ile Batı arasında kültürel değişim süreci başlamış ve bir dizi göçebe toplumların göçleri görülmeye başlanmıştır. Hun akınları, Çin'e kadar uzanmış ve Çinliler bu akınlardan korunmak için Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir.

Orta Asya'nın yazılı tarihi M. Ö. 6. yüzyılda Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında (Maveraünnehir) yerleşen toplumlarla başlar. Tanrı dağları ile Seyhun nehri arasında uzanan bozkırlarda yaşayan Türkler, yoğun olarak 19. yüzyılın sonuna kadar göçebe hayvancılıkla uğraşmıştır.

Orta Asya'da ilk Türk toplumlarından olan İskitler (Saka), M.Ö. 8. yüzyılda Tanrı dağları ile Hazar denizi arasında yaşamışlar ve Dobruca'ya kadar ilerlemişlerdir. Orta Asya'da kurulan ilk ve en büyük Türk devleti, Büyük Hun Devleti'dir. Bu devlet, M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında bugünkü Moğolistan topraklarında ortaya çıkmıştır. Doğuda Büyük Okyanus ile batıda Hazar denizinin kuzey kıyıları arasında kalan Orta Asya'ya hâkim olmuştur. Bu devlet milâttan sonraki yılların başında Kuzey Hun ve Güney Hun devletleri olarak ikiye ayrılmıştır. Hun akınları, Balkanlar ve kuzey Avrupa ovalarından Avrupa içlerine kadar devam etmiştir. Bilhassa Attila (434-453) döneminde Hun akınları, batıda Manş denizi ve bugünkü İsveç'in güney kesimi ve Yutland Yarımadası'na kadar ulaşmıştır. Bu akınlar; Avrupa'da etnik, politik, sosyal, askerî ve sanat alanlarında etkili olmuştur.

Büyük Hun Devleti'nden sonra Asya'da kurulan 2. büyük Türk devleti Göktürkler'dir. Bu devlet de 6. yüzyılda doğuda Büyük Okyanus ile batıda Hazar denizi arasındaki bölgede kurulmuştur.

7. asırdan itibaren İslâmiyet; Asya'nın iç kısımlarından Doğu Türkistan'da Kaşgar'a, Çin'de Hoang Ho (Sarı ırmak) havzasının yukarı bölümünden Tibet'e ve Hindistan üzerinden Malezya ve Endonezya'ya kadar yayılmıştır. 8. asırda Çin hâkimiyeti Orta Asya'da hissedilmeye başlamış, Çinliler ve Araplar başlangıçta İpek Yolu üzerinde ulaşımın güvenle yapılması için anlaşmışlardır (Harita 1). Ancak Çinliler bu yolun geliri üzerinde fazla pay istemiştir; bunun gerçekleşmemesi üzerine Çinliler Taşkent'teki Türk Hanını öldürtmüştür. Daha sonra Araplar ve Tibetlilerle birleşen Türkler, 751'de Çin kuvvetlerini bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'daki Talas vadisinde kuşatarak doğuya sürmüşler; çok sayıda Çinli asker ve tacirleri esir almışlardır. Bu arada Tibetliler, Tarım Havzası'na kadar olan alanları kontrolleri altına almışlardır.

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda bugünkü Doğu Türkistan'da ayrı bir Türk boyu olan Uygurlar, M.S. 744 yılında Kutluğ Bilge Kül Kağan idaresinde Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 1209'daki Moğol işgaline kadar kültür, bilim ve sanat alanında önemli eserler bırakmışlardır. Nitekim Uygurlar, kent hayatına önem veren Türklerdendir. Bir Uygur kenti olan Kaşgar, dönemin önemli bir yerleşmesi olmuş, burada demir ve çelikten eşyalar ile silâhlar yapılmıştır. Bilim hayatında da önemli ilerlemeler gösterilmiş ve Uygur alfabesi yazılmıştır. Dönemin ünlü bilginlerinden Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk (Türk dili lügati) adlı eseri yazmış ve buna eklediği dünya haritası üzerinde Türklerin yaşadığı yerleri ve komşu ülkeleri göstermiştir. Bugün bile şaşılacak doğrulukta olan Kaşgarlı Mahmut'un çizdiği harita, Türklerin coğrafya alanındaki gelişmesini gösteren önemli bir eserdir.

9. yüzyıldan itibaren Orta Asya’da Buhara, İslâm dünyasının önemli bir kültür merkezi olmuş; burada 113 medrese açılmıştır. Başta tıp ve felsefe alanında İbni Sina olmak üzere matematik, astronomi, fizik ve coğrafya alanında çalışmalar yapan Birûnî gibi ünlü bilim adamları yetişmiştir. 10. asırda Kaşgar zengin bir kültür ve bilim merkezi hâline gelmiştir. Kırgızistan’da yaşayan Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig (Saadet veren bilgi) adlı manzum eseri ile tanınmıştır.

11. asırdan itibaren Büyük Selçuklular, Orta Asya’ya egemen olmaya başladılar. Doğu Türkistan’dan, İran, Afganistan, Anadolu ve Arabistan Yarımadası’na kadar olan bölgeleri ele geçirdiler. Anadolu’ya hâkim olan Bizanslıların 1071’de Malazgirt Meydan Savaşı’nda yenilmesinden sonra Anadolu’nun kapıları Türklere açıldı. Anadolu’ya yerleşen Selçuklular, Türk tarih, kültür ve bilim hayatı üzerinde derin izler bıraktılar.

13. yüzyılın başlarından itibaren Moğollar, özellikle Cengiz Han döneminde Altay dağlarından batıya doğru akınlar yaparak Orta Doğu ve Avrupa içlerine kadar sokuldular. Bu arada Orta Asya’daki Semerkant, Merv, Tirmiz, Kabil gibi şehirler Moğol akınları ile yakılıp yıkıldı. Cengiz Han’ın 1227’de ölümü ile devlet oğulları arasında paylaşıldı. Daha sonra Timur, 1300’lü yılların sonunda İran, Irak, Suriye ve Anadolu’ya akınlar yaparak buraları ele geçirdi. Önemli şehirler yağma edildi. Timur’un ölümü ile ülke toprakları küçük parçalara bölündü. Bu dönemde Semerkant önemli bir bilim ve kültür merkezi haline geldi ve birçok bilim adamı yetişti.

16. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası, Asya ve Avrupa’da büyük bir devlet olmaya başladı. Nitekim 1500’lü yıllardan Çarlık Rusyası, önce Asya’nın doğusunu ele geçirerek Büyük Okyanus kıyalarına kadar ilerledi ve Orta Asya’daki Türk topraklarını peyderpey ele geçirmeye başladı.

Ruslar, 1500’lü yılların sonuna kadar Hazar denizinin kuzeyinden başlayarak Kazakistan üzerinden Kuzey Buz Denizi’ne kadar olan bölgelere hâkim oldular. 1700-1900 yılları arasında bugünkü Orta Asya’daki Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu sahaları tamamen ele geçirdiler (Harita 2).

Rusya’daki 1917 Bolşevik devriminden sonra Türk toplumları, Sovyetler Birliği’ne bağlı özerk birer cumhuriyet hâline geldiler, Ancak Türk cumhuriyetleri, merkezi otoritenin yerleştiği Moskova’dan atanan komünist idareciler tarafından yönetildi. Türk topraklarındaki şehirlere Ruslar yerleştirildi. Türk yurtlarındaki doğal kaynakları işleyen sanayi tesisleri kuruldu. Buralarda Rus teknisyenler çalıştırıldı. Türkler, geleneklerini sürdürmede, özellikle ibadethanelerinin kapatılmasıyla dinî inanışlarını yerine getirmede büyük sıkıntılar yaşadılar.

1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılması ile Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandılar. Bu kez, Sovyetler Birliği dönemindeki devletçiliği esas alan ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomisine geçilmesinde ve demokratik sistemin kurulmasında sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Hâlen Türk cumhuriyetleri, ekonomik ve idarî yönden yeniden yapılanmaya çalışmaktadır. Doğal kaynakları zengin olan Kazakistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerinde yabancı sermaye ile yapılan yatırımlar artmaya başlamıştır. Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa’ya pazarlanması gündeme gelmiştir. Kazakistan’ın tarım ürünleri ve madenlerinin uluslararası piyasada değerlendirilmesi çalışmaları yapılmaktadır. Türk ve birçok batılı şirketler, yeni işletmeler kurmaktadır.

Türkiye, kendi imkânları ölçüsünde Türk cumhuriyetlerine yardım etmektedir. Özellikle Türk özel sektörü başta Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere bayındırlık, bankacılık, telekomünikasyon alanlarında işler almakta, yeni işletmeler açmakta ve fabrikalar kurmaktadır.

Fizikî Coğrafya Özellikleri

Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı içine alan Orta Asya (5,8 milyon km2) Doğu Türkistan'la ile birlikte 7,5 milyon km2 yüzölçümündedir. Bu bölge, Avustralya Adası kadar büyük alan kaplamaktadır.

Yüzey şekilleri: Orta Asya'da bozkırlar ve çöllerin bulunduğu geniş düzlükler, yüksekliği yer yer 7000 m.'yi aşan sıradağlar ve bunların arasında büyük çukurluklar ile göller yer almaktadır. Orta Asya'nın büyük bir bölümü kapalı bir havzadır, yani buradaki doğan akarsular, Asya'nın çevresindeki okyanus ve denizlere dökülmemektedir. Orta Asya'da üç büyük kapalı havza bulunmaktadır. Bunlar, batıda Hazar denizi, Balkaş gölü, doğuda Altay ve Tanrı dağları arasında Cungarya, Tanrı ve Altın-Karakurum dağları arasındaki tarım havzalarıdır. Orta Asya'nın iki önemli akarsuyu olan Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) Aral gölüne dökülmektedir (Harita 3). Tarım nehri ise Tarım Havzası'ndaki kumullar içinde kaybolmaktadır. Bu nehirlerden özellikle Seyhun ve Ceyhun'un geçtiği sahalarda ve ayrıca kanallarla sulanan yerlerde sulu tarım yapılmakta ve başta pamuk olmak üzere bol miktarda tarım ürünleri üretilmektedir.

Orta Asya'da Kazakistan'ın kuzey kesimindeki suları toplayarak Kuzey denizine dökülen İrtiş nehri vardır. Dağlık alanlardaki nehirler üzerinde elektrik üreten baraj gölleri yapılmıştır (Kırgızistan'daki Toktogul gibi).

Orta Asya'da dünyanın en büyük gölü olan Hazar ile Aral, Balkaş, Issık (sıcak) gölleri bulunur. Ayrıca çukur havzalara yerleşmiş çok küçük göller (Lop Nor gibi) ve dağlarda buzulların aşındırması ile oluşmuş sirk gölleri de yer almaktadır. Orta Asya'nın diğer bir özelliği çukur bazı sahaların deniz seviyesinin altında yer almasıdır. Örneğin Hazar denizinin kıyıları deniz seviyesinin 28 m. kadar altındadır. Kuzeyi sığ olan Hazarın güney

bölgesinin derinliği ise 1000 m.'ye kadar ulaşmaktadır. Tanrı dağlarının doğu ucundaki Turfan Havzası ise deniz seviyesinin 154 m. altındadır.

Kazakistan bozkırlarındaki fazla derin olmayan Balkaş gölünün kenarlarında az tuzlu bataklıklar yer almaktadır. Kırgızistan'daki Issık-Köl ise dünyanın 4. derin gölüdür. Tarım havzasında ise tuzlu bir göl olan Lop Nor'a (Lop: çukur, Nor: göl demektir) geçilir, Issız bir saha olan bölgede Çinliler nükleer silâh denemeleri yapmışlardır.

Orta Asya'nın batı ve kuzey bölümlerinde temelde metamorfik (başkalaşım) kayalarından oluşan sert kütleler (kalkanlar) ve bunun üzerine gelen tortullar yer almaktadır. Fazla kıvrılmamış, yani orojeneze uğramamış bu alanlar üzerinde geniş düzlükler uzanmaktadır. Orta Asya'nın güney kesimi ise Alp-Himalaya kıvrım kuşağına girmektedir. 2. Jeolojik Zaman'da buraları kaplayan derin Tetis denizinde biriken binlerce metre kalınlığındaki tortulların kıvrılarak yükselmesi sonucu dağlar oluşmuştur. Tetis denizindeki çökellerin kıvrılması, 2. Jeolojik Zaman (Mesozoyik)'ın sonu ile 3. Jeolojik Zaman (Tersiyer)'ın ortalarına kadar güneydeki sert Hindistan kalkanının kuzeye doğru hareket etmesi ile oluşmuştur. 4. Jeolojik Zaman (Kuvaterner)'ın başlarında ise dağlık alanlar bütünü ile yükselmeye uğramıştır. Aynı zamanda aktif deprem kuşağı içinde yer alan bu dağ kuşağında zaman zaman şiddetli depremler meydana gelmektedir. Fayların bulunduğu Alp-Himalaya kuşağında sıcak su kaynakları da mevcuttur (Harita 3).

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda Doğu Türkistan veya Çin'in kuzeybatı bölgelerindeki Tanrı ve Altay dağları, Paleozoyik'te meydana gelen Kaledoniyen ve Hersiniyen orojenik (dağ oluşumu) hareketleri sonucunda oluşmuşlardır.

Orta Asya yeraltı kaynakları yönünden de zengindir. Nitekim 1. Jeolojik Zaman'da (Paleozoyik) taş kömürü, kuzeydeki başkalaşım kayalarında

altın, gümüş, bakır, çinko, nikel, bunun üzerinde yer alan tortullarda petrol ve doğal gaz yatakları oluşmuştur.

Orta Asya'da Alp kıvrım kuşağında büyük sıralar hâlinde uzanan yüksek dağlar ve bunların arasında uzanan büyük çukurlar bulunmaktadır. Meselâ, 800 km. uzunluğundaki Pamir dağlarının yüksekliği 5000-7000 m. arasında değişmektedir. Dağ kuşaklarını yaran yer yer geniş ve düz akarsu vadileri dağların eteklerine kadar uzanmaktadır. Pamir dağlarının üst bölümü âdeta bir plâto görünümündedir. Yüksek kesimlerdeki vadiler ağaç örtüsünden yoksun olup otlaklarla kaplıdır, zaten "Pamir" yerel diyalekte göre "otlak" anlamına gelmektedir. Ayrıca nehir yataklarının geniş kesimlerinde bataklıklar bile görülür. Pamir dağları, Orta Asya'nın ve Tacikistan'ın en yüksek dağı olup Tacikistan'da en yüksek tepesi 7495 m.'dir.

Güney kanatta uzanan dağların güneydoğu bölümünde Himalaya ve Karakurum, güneybatısında Hindukuş, kuzeydoğusunda Tanrı (Tienşan) dağları uzanır. Burada Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında 1500 km. uzunluğundaki Tanrı dağlarının 4000 m.'den yüksek kesimleri kar ve buzullarla kaplıdır; buzullarla örtülü dik zirveleri arasında kanyon vadiler görülür. Tanrı dağlarında iğne yapraklı ormanlar ve yazın hayvanların otlatıldığı çayır alanları yer alır. Dağın en yüksek tepesi (Pobedy tepesi) Doğu Türkistan ile Kırgızistan sınırı üzerinde 7439 m.'ye ulaşır.

İklimi: Orta Asya'da şiddetli karasal iklim hüküm sürmektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı fazladır. Ayrıca çöl ile dağlar arasındaki sıcaklık farkı da çok yüksektir. Dağların dışındaki sahalarda yağış çok düşüktür. Yağışlar genellikle Mart-Nisan ile Ekim-Kasım arasında düşer. Alçak sahalarda Mayıs ile Haziran başı arasındaki dönemde bozkır bitkileri çiçeklenir. Yaz aylarında sıcaklık; Duşanbe, Bişkek ve Almatı'da 30oC -35oC; Taşkent, Semerkant, Buhara ve Aşkabat'ta 40oC'yi aşar.

Özbekistan’ın güneyinde Tirmiz’de ise sıcaklık 50oC’nin üzerine çıkar. Ekim ayı ile birlikte soğuklar başlar; Ocak ve Şubat aylarında ortalama sıcaklık -5oC ile -10oC arasında seyreder. Kuzey ve doğudaki alanlar kışın karla kaplıdır. Özellikle dağlık alanlar ile Kırgızistan ve Tacikistan’daki dağlar arasında yer alan çukur kesimlerde sıcaklık terselmesinden (inversiyon) dolayı, yani soğuk havanın çukur kesimlere birikmesine bağlı olarak şiddetli soğuklar görülür.

Bitki ve hayvan toplulukları: Orta Asya’da doğal ortam, asırlardan beri süregelen aşırı hayvan otlatması sonucu, dünyada aynı özelliğe sahip diğer bölgelerden daha fazla tahrip olmuştur. Ancak doğal ortamın bozulmamış özelliklerini bazı sahalarda görmek mümkündür. Buralarda 20’nin üzerinde tabiatı koruma ve doğal rezerv sahası kurulmuştur.

Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Doğu Türkistan dağlarında çayırlarla kaplı otlaklarda rengarenk çiçek açan otsu türler görülür. Buralarda ceylan, kartal, leopar, geyik gibi hayvanlar yaşar. Tanrı dağlarındaki lâdin, melez (larix) ve ardıç ormanlarında kurt, kahverengi ayı, yaban domuzu ve vaşak görülür. Yüksek sahalarda tundra benzeri bitkilere, alçak sahalardaki göl ve bataklıklarda flamingo sürülerine rastlanır. Kırgızistan’da Pamir dağlarındaki vadilerde 3000-4000 m. arasında kılları uzun bir sığır türü olan yaklar beslenir. Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’ın güney kesimindeki dağların eteklerinde orman kalıntılarını gösteren ağaçlar ve özellikle ceviz ağaçlarından oluşan toplulukları bulunur. Türkmenistan’da fıstık (Pistacia sp.) yetişir.

Orta Asya bazı hayvan türlerinin köken sahasıdır; meselâ çift hörgüçlü deve, bazı at ve koyun ırkları buna örnek olarak gösterilebilir. Karaca, kurt, tilki ve porsuk ile bir tür ceylan bozkırlarda yaşayan hayvanlardır. Kuzey Amerika’da ve başka yerlerde de yaşayan halkalı boyunlu sülün, Orta

Asya kökenlidir. Yaban domuzu, çakal ve geyikler Ceyhun nehri boyunca uzanan otlak ve çalılık alanlarda yaşamaktadır. Bölgede kaplanlar da görülmekteydi; ancak bunlar zamanla avlanarak nesli tüketilmiştir. Son Turan kaplanı da Ceyhun deltasında 1972'de öldürülmüştür. Bataklıklar, aynı zamanda çok sayıda yerli kuş ve bazı balık türleri ile göçmen kuşların barındığı sahalardır. 1960'lı yıllarda Gökçe (Sevan) gölünden getirilerek Issık gölüne atılan alabalıklar yaşamaktadır.

Karakum, Kızılkum ve Takla Makan çölleri kumullarla kaplıdır, burada kum tavşanına rastlanır. Tavşanlar; yılan, tilki ve kertenkelelerin ana yiyecekleri arasındadır. Türkmenistan'ın çöllerinde zehirli yılanların, yüksek kesimlerinde ise leoparların yaşadığı bilinmektedir.

Orta Asya

Ülkeleri

Orta Asya'daki ülkeler, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ile Çin Halk Cumhuriyeti içerisinde olan Sincan-Uygur Özerk Cumhuriyeti (Doğu Türkistan)'dır (Harita 4).

Kazakistan

Hazar kıyısı ile doğuda Sibirya ve Tanrı dağları arasında yer alan ülke, 2.717.300 km2 yüzölçümündedir. Kapladığı alan yönünden dünyanın 9. Orta Asya'nın ise 1. büyük ülkesidir. Hazar denizinde 1000 km.'lik bir kıyı şeridi vardır (Harita 5). Son zamanlarda nüfusu artan ve doğal kaynaklar yönünden zengin olan ülke, yakın bir gelecekte Türk Cumhuriyetleri arasında lider duruma gelebilecek bir potansiyele sahiptir.

Yüzey şekilleri: Ülke, doğu ve güneydoğusundaki dağlık alanlar dışında tamamen düzlüklerle kaplıdır. Güneydoğusunda Tanrı dağlarının kuzey kesimi yer alır. Burada Kazakistan-Kırgızistan sınırında en yüksek tepe 6995 m.'ye ulaşır. Buranın batısında uzanan Küçük Tanrı dağlarında yükseklik 4000 m.'yi aşar. Kazakistan'ın Doğu Türkistan ile sınırı üzerinde

ulaşıma elverişli geçitlerin olduğu dağ sıraları uzanır. Almatı-Urumçi arasındaki ulaşım; Tanrı, Cungarya ve Altay dağları arasındaki geçitlerden sağlanır. Ayrıca Cungarya Havzası ve Altay dağlarının doğu nihayetinden demir yolu da geçer. Daha kuzeyde İrtiş nehrinin yukarı havzasında 2000-3000 m. yükseklikteki Tarbagatay tepelik alanları yer alır. 4000 m.'yi aşan Altay dağları; Rusya Federasyonu-Moğolistan ve Kazakistan-Çin arasındaki sınırı oluşturur.

Tanrı dağlarında daimi kar sınırı 3800-4100 m.'leri arasında yer almaktadır. Bu sınırın altındaki sahalarda yaz aylarında hayvan otlatılmaktadır. Dağın üst kısımlarında buzulların açtığı vadiler ve buzul gölleri yer almaktadır.

Ülkenin kuzey kesimi bozkırların yer aldığı düzlüklerle kaplıdır. Burası önemli buğday üretim bölgesidir. Güneye doğru kuraklığın artması ile yarı çöl ve çöller başlar. Taşlı bir çöl olan Üst Yurt plâtosu, Aral gölünün batısından Hazar denizine doğru devam eder. Kazakistan aynı zamanda Özbekistan'la Kızılkum çölünü paylaşır. Açlık bozkırı, Aral ve Balkaş gölleri arasında yer alır. Bu çölün doğusunda Muyunkum çölüne geçilir.

Ülkenin önemli nehirleri, Kazakistan'ın güneyini geçerek kuzeybatıya Aral gölüne dökülen Seyhun'dur (Sir Derya). Kuzeyinden ise İrtiş nehri ve kolları doğar. Orta Asya'daki Balkaş gölü Asya'nın dördüncü büyük gölüdür (yüzölçümü 17.400 km2). En derin yeri 26 m. olan doğu tarafı tuzlu, batı tarafı ise az tuzlu-tatlıdır.

İklimi: Kazakistan'ın kışları çok soğuk ve yazları sıcaktır. Temmuz ve Ağustos aylarına ait ortalama yüksek sıcaklıklar, Almatı'da 36oC, Semey'de 38oC'dir. Kasım-Mart arasında sıcaklık genellikle 0oC'nin altındadır. Bu dönemdeki donlu gün sayısı 100'ü aşmaktadır. Altay dağlarının yüksek kesimleri sürekli karla kaplıdır. Ocak ayı ortalama

sıcaklığı Almatı'da -2oC ve Semey'de 11oC'dir. Kış aylarında sıcaklık, Semey'de -37oC, Almatı'da -26oC'ye kadar düşer.

Ülkede yağış dağılışında çok önemli değişmeler meydana gelir. Yıllık ortalama yağış çöllerde 100 mm.'nin altında iken Altay dağlarında 1500 mm.'ye kadar çıkar. Kuzeydeki bozkırlarda yıllık ortalama yağış 250-350 mm. arasında değişir. Bozkırlar, yaz aylarında gök gürültülü şiddetli sağanak yağışlar alır; bu yağışların akabinde seller oluşur. Almatı'nın yıllık ortalama 600 mm.'ye yakın yağışının çoğu sağanak hâlinde düşer.

Nüfusu ve yerleşmesi: Kazakistan nüfusunun büyük bölümü kuzey ve güneydeki verimli tarım toprakları ve sanayi bölgelerinde toplanmıştır. Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1 milyonu aşkın Rus ve Ukraynalı ile 900.000 kadar Alman ülkeyi terk etmiştir. Ülkenin dışında yaşayan Kazaklar ise ülkeye davet edilmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ülkeye Slâvlar ve Orta Asyalı olmayanlar yerleştirilmiştir. Nitekim ülkeye, 19. yüzyıl ve sonrasında Kazakistan'ın tarım alanlarında çalıştırılmak üzere köylüler, 1930'larda sanayi işçileri, 1930'lu ve 1950'li yıllar arasında politik nedenlerle Rusya'dan sürgün edilenler gelmişlerdir.

Kazaklar; 1920'li yıllara kadar at sırtında göçebe hayvancılık yapan ve bir bölümü de yarı göçebe hayat yaşayan bir topluluktur. Hâlen Tibet plâtosunda yarı göçebe hayat yaşayan Kazaklara rastlanılır.

Kazakistan'ın 16,9 milyon olan nüfusunun %27,4'ünü 15 yaşın altında olan genç nüfus oluşturur. Nüfus artış oranı diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerine göre çok düşük olup %0,6'dır. Ortalama ömür erkeklerde 63, kadınlarda 72 yıldır. Resmî dili Kazakça ve Rusça olan ülkede 7-18 yaş arasında eğitim zorunludur. Eğitim görmüş nüfus oranı %98'dir.

Kazakistan'ın önemli kentleri; Almatı (nüfusu 1,5 milyon), Karaganda (600 bin), Çimkent ve Öskemen'dir. Almatı, 1854'te

Ruslar tarafından kurulmuş, 1927'de Sovyetler Birliği içinde yer alan Kazakistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur. Almatı, 1887 ve 1911'deki depremde yerle bir olmuştur. 1986'da Gorbaçev döneminde Kazak asıllı yerine Rus yöneticinin atanması, Kazakların büyük protestosuna neden olmuş, kentte çıkan çatışmada birçok kişi ölmüş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır. Ağaçlı, uzun ve düzgün caddelerin, Rus yapısı binaların görüldüğü bu kentte, Kazaklar, Ruslar ve Ukraynalılar çoğunluktadır. Son yıllarda kentte Batı Avrupalılar, Amerikalılar, Türkler ve Doğu Asya ülkelerinden (Japonya) gelen iş adamlarının kurduğu işletmeler görülmeye başlamıştır.

Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Almatı'nın olası depremlerden ve etnik çatışmalardan etkilenebileceğini düşünerek, ülkenin başkentini daha önce adı Akmola olan Astana'ya taşımıştır. 1997'de ülkenin başkenti olan 400.000'i aşkın nüfuslu Astana, Almatı'nın 1300 km. kuzeybatısındadır. Astana, 1830'da Rusya'nın bir kalesi olarak Akmola adı ile kurulmuştur. Kent çevresi, süt ürünleri ve buğday üretimi ile tanınmaktadır. Bu nedenle Kazakça kente beyaz bolluk anlamına gelen Astana adı verilmiştir. 1961'de Ruslar tarafından kente Ruslar ve Slâv toplulukları yerleştirilmiştir. Başkent olmasıyla hızlı bir gelişme sürecine giren kentte Batı stili modern binalar yapılmaya başlanmıştır.

Kırgızistan sınırından başlayarak Aral gölünün batısına kadar olan sahayı kapsayan Güney Kazakistan'da, Kazak nüfusu çoğunluktadır. Bu bölgede Kazakistan'ın önemli kentlerinden Çimkent vardır. Diğer önemli kentlerden olan Semey (nüfusu 340 bin), 1817'de kurulmuştur. Kentin güneybatısı 1949-1989 yılları arasındaki 40 yıllık dönemde, Rusların nükleer silâhları deneme alanı hâline gelmiş ve bu dönemde 470 nükleer bomba patlatılmıştır. Nükleer kirlenmeyi önlemek için 1989'da kentte büyük kampanya başlatılmıştır. Öskemen (nüfusu 315 bin), 1720'de küçük

bir yerleşim birimi olarak kurulmuştur. 1940'tan sonra Rusların ve Ukraynalıların maden yataklarını (bakır, kurşun, çinko ve gümüş) işletmeye başlamalarıyla gelişmiştir.

İpek Yolu üzerinde kurulmuş olan Simkent (nüfusu 400 bin), 1864'te Ruslar tarafından alınmış, kent maden ve gıda maddeleri üretim merkezlerinden biri olmuştur. Kuzey Kazakistan, 19. yüzyılın 2. yarısında yazar ve öğretmenlerin yetiştiği önemli bir kültür şehri haline gelmiştir. Bir ara bağımsız Kazakistan'ın başkenti de olmuştur. Dünyaca ünlü Rus yazarı F. Dostoevsky buraya sürgün edilerek 5 yıl kalmıştır. Kazakistan'ın diğer önemli kentlerinden Sayram, tarihi 2000 yıl önceye dayanan en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Hoca Ahmet Yesevi, bu kentte doğmuştur (1103). Burada Orta Asya'nın en büyük mozolesi yapılmıştır (Rabiga Sultan Begum ve Ahmet Yesevi). Kızılorda (nüfusu 155 bin), Sir Derya nehri üzerinde kurulmuş olup en fazla kazak nüfusun yaşadığı bir yerleşmedir.

Baykonur Kosodrome, Kızılorda'nın 250 km. kuzeybatısında yer almakta olup Yuri Gagarin'den beri Rusya'nın önemli uzay merkezlerinden biri idi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan Rusya Federasyonu, istasyonun ve askeri güçlerin kendine ait olduğu üzerinde ısrar etmiştir. Kazakistan ise buranın ortak bir kontrol altında olabileceğini belirtmiştir. Ekonomik kaynakların yetersizliği nedeniyle uzay projeleri askıya alınmış Kazak askerlerinin 1992 ve 1994'te ayaklanmasıyla Ruslar ve Ukraynalılar burayı terk etmiştir. 1994'te Kazakistan yılda 120 milyon dolar karşılığında 20 yıllığına Baykonur ve Leninsk'i Rusya'ya bırakmıştır.

Aral gölünün kuzey ve batı kesimini kapsayan Batı Kazakistan'ın Rusya sınırına yakın sahalarında nüfus yoğunluğu fazladır. Burası, zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Hazar kıyısında da Tengiz petrol ve

doğal gaz yatakları bulunur. Burada dev Amerikan petrol şirketi Chevron ile Kazakistan arasında ortak bir petrol işletmesi (joint venture Tengizchevroil) faaliyet göstermektedir.

Bozkırlarla kaplı düz sahaların yer aldığı Kuzey Kazakistan, 19. asıra kadar sadece Kazak konar-göçerlerinin hayvan otlattığı ve Semey, Pavlodar ve Öskemen gibi kale şehirlerinin bulunduğu bir yerdi. 1800'lü yıllarda Ruslar burayı ele geçirerek tarım alanları hâline dönüştürmüş ve bir milyondan fazla insan yerleştirmişlerdir. Bu duruma karşı Kazakların direnişi sonuç vermemiş; Ruslara karşı direnen binlerce Kazak öldürülmüştür. Buradaki Kazaklar kolektif tarım işletmelerinde çalıştırılmaya zorlanmıştır; yüz binlerce Kazak açlıktan ölmüştür. 1950'li yıllarda Kuzey Kazakistan'daki bozkır alanları tarıma açılarak buğday üretilmeye başlanmıştır. Buradaki zengin demir, kömür ve diğer madenleri işlemek amacıyla Karaganda, Ekibastuz ve Kustanay gibi kentler kurulmuştur. Ruslar tarafından 40 yıl kadar önce Semey kentinin 150 km. kadar güneybatısında nükleer denemeler yapılmıştır. Baykonur'da uzay istasyonu kurulmuştur.

Ekonomisi: Kazakistan, zengin doğal kaynaklara sahip bir ülkedir. Nüfusu az olduğu için kişi başına düşen doğal kaynak değeri de yüksektir. Kazakistan eski Sovyetler Birliğinin yeraltı kaynaklarının %60'ına sahipti. Zengin demir yatakları kuzeybatıda Kustanay havzasında, çok zengin kömür yatakları ise Karaganda ve Ekibastuz civarındadır. Petrol, doğal gaz, boksit, bakır, çinko, nikel, uranyum, kurşun, altın yatakları ile elektronik, nükleer ve roket sanayiinde kullanılan önemli madenlerden kadmiyum, talyum ve bizmut da bulunmaktadır. 1989'da Sovyetler Birliği kömürünün %25'ini ve elektrik ihtiyacının %27'sini Kazakistan'dan sağlamaktaydı. Diğer taraftan Eski Sovyetler Birliği'nin tarım topraklarının %20'si Kazakistan'da bulunuyordu. 1950'lerde kuzeydeki toprakların büyük

bölümünde tahıl üretilmekteydi. Burada 250.000 km2’lik bozkır sahası sürülerek tarım alanı hâline getirilmiştir. Güneydeki tarım alanlarında meyve, sebze, tütün, pirinç, pamuk ve kenevir yetiştirilir. Kurak sahalarda koyun, deve, at, sığır ve kaliteli yün veren koyunlar otlatılır.

Ülkede, eski Sovyetler Birliği ekonomik sisteminden serbest piyasa ekonomisine geçişte önemli sıkıntılar yaşanmaktadır. Nitekim Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, ulusal ve uluslararası alanda yetersiz kalan ticaret ve dağıtım sistemi, hızla artan enflâsyon, eskiyen makine ve aletlerin modernize edilmemesi, devlet yatırımlarının yetersizliği, tarım ve sanayi ürünlerinde üretim düşüklüğü gibi birçok sorunla karşılaşmıştır. 1993’te üretilen buğdayın üçte biri; modernize olamamış hasat sistemi, taşıma ve depolama faaliyetlerinin yetersizliğinden dolayı tarlalarda kalmıştır. Diğer önemli sorunlardan biri ise önemli sanayi tesisleri ve tarımsal alanlarda çalışan Slâv ve Alman nüfusun ülkeden göç etmesinden doğan kalifiye eleman sıkıntısıdır.

Kazakistan’ın benimsediği devlet politikası, özelleştirmeye, fiyatları serbest bırakmaya ve yabancı yatırımı teşvik etmeye dayanır. Bu ekonomik politika 1993 yılından itibaren meyvelerini vermeye başlamış; 1993’te %2000 olan enflasyon %20’ye ve %30 olan işsizlik oranı %10’a düşürülmüştür. Ülkede televizyon, elektrik, petrol ve bankacılıktan turizm işletmeciliğine varıncaya kadar önemli alanlarda özelleştirme çalışmaları başlatılmış ve 17 bin kadar devlet işletmesi özelleştirilmiştir. Buna karşılık ülkede devlet arazileri ile kolektif tarımda yapılan özelleştirme yavaş ilerlemekte ve kırsal alanlardaki Kazaklar, hâlâ üretimi düşük kolektif çiftliklerde çalışmaktadır.

Batılı şirketler, ülkenin doğal gaz ve petrol yataklarını aramak ve işletmek amacıyla yatırım yapmaya başlamıştır. Kazak petrollerinin boru hatları ile Rusya Federasyonu ile Karadeniz’e ve Türkiye üzerinden

Akdeniz'e akıtılması plânlanmaktadır. Türk işadamlarının da Kazakistan' da çeşitli işletmeleri vardır.

Kazakistan, Orta Asya devletleri içerisinde en zengin olanıdır. Kişi başına düşen millî gelir 1310 ABD dolardır. İthalâtı 7,4 milyar, ihracatı ise 6,3 milyar ABD dolarıdır. Alışveriş yaptığı ülkelerin başında Rusya Federasyonu gelmektedir.

Özbekistan

Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında Orta Asya Medeniyeti'nin beşiği sayılan Özbekistan, İpek Yolu üzerinde en eski kentlerin kurulduğu bir ülkedir. 447.400 km2 yüzölçümü ile Kazakistan ve Türkmenistan'dan sonra gelen 3. büyük Türk cumhuriyetidir (Harita 6). Sovyetler Birliği döneminde nüfus yoğunluğu en fazla olan 5. cumhuriyetti.

Yüzey şekilleri: Ülkenin orta ve batı kesimini oluşturan üçte ikilik bölümünde çöl ve bozkırlarla kaplı düzlükler yer alır. Batıda yer alan Üst Yurt plâtosunda yer yer geçici akarsuların döküldüğü tuzlu bataklıklar görülür. Orta bölümde ise geniş ve çıplak olan Kızılkum çölü yer alır. Diğer bir fizyoğrafik birim, Aral gölüne dökülen Ceyhun nehrinin oluşturduğu delta sahasıdır.

Ülkenin doğu kesimine doğru Tanrı dağlarının batı uzantısını oluşturan engebeli ve dağlık sahaya geçilir. Bu dağlık alanlardan ülkeye hayat veren nehirler doğar. Örneğin Zerefşan nehri kıyısında Buhara ve Semerkant kurulmuştur. Özbekistan çöllerine ulaşan bazı küçük akarsular, önemli ölçüde buharlaşarak kumullar altında kaybolmaktadır.

İklimi: Büyük bir bölümü çöllerle kaplı Özbekistan'da da şiddetli karasal iklim hüküm sürmektedir. Yazlar uzun, sıcak ve yağışsız, ilkbahar serin ve yağışlı, sonbahar hafif donlu ve yağışlı; kışlar ise kısa sürmesine rağmen karlı ve soğuk geçmektedir. Haziran ortası ile Ağustos arasındaki dönemde ortalama sıcaklık 32oC dolayındadır ve yüksek sıcaklıklar

40oC’ye kadar çıkmaktadır. Semerkant’ta 315 mm. olan yıllık ortalama yağışın çoğu Mart ve Nisan aylarında düşmektedir. Kasım ile Şubat arasındaki dönem karla kaplı geçmekte ve sık sık kar fırtınaları olmaktadır. Sıcaklık ise -10oC’nin altındadır. Kışın dağlardan gelen fön rüzgârları hava sıcaklığını yükselterek bağıl nemi düşürmektedir. Fön rüzgârlarının estiği günlerde kar örtüsü hemen kalkmaktadır. Bu dağlarda yaşayan koyun çobanları, otların büyümesi ve kar örtüsünün kalkmasında etkili olan fön rüzgârının etkisini şöyle dile getirmektedir: “Karları eriten iki gün esen rüzgâr, iki haftalık güneşli günden daha iyidir.”

Nüfusu ve yerleşmesi: Nüfusu 25 milyonu aşmıştır. Nüfusun %42’si kentlerde, %58’i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Nüfusun üçte biri, Orta Asya’nın yoğun nüfuslu sahaları arasına giren Fergana Havzası’ndadır. Geriye kalan nüfus, dağlar arasındaki vadilerde ve alüvyal ovalarda yaşamaktadır.

Yıllık nüfus artış oranı %1,6 olan Özbekistan’da 15 yaşın altındaki nüfusun genel nüfusa oranı %37,5’dir. Ortalama ömür, erkeklerde 64, kadınlarda 70 yıldır. 6-14 yaş arasında eğitim zorunludur. Okuryazar nüfus oranı %97’dir.

Ülkenin önemli kentleri; Taşkent (2,1 milyon), Semerkant (404.000), Namangan (360.000), Andican (310.000), Buhara (250.000), Fergana (193.000) ve Hokant (176.000)’tır. Hokant, Buhara’dan sonra döneminde Orta Asya İslâm dünyasında 2. büyük merkez olmuştur.

Fergana vadisi: Kuzeyde Tanrı, güneyde Altay dağları arasında kalan geniş bir oluktur; 22.000 km2 alan kaplayan Fergana vadisinden Seyhun nehri geçmektedir. Bir vaha özelliğinde olan Fergana vadisi verimli toprakları, uygun iklim şartları sayesinde M.Ö. 2 yüzyıldan itibaren tarım ve yerleşmeye açılmış; İpek Yolu’nun geçtiği önemli bir saha olmuştur. Orta Asya’nın önde gelen pamuk, meyve ve ipek üretim

merkezidir. 8 milyon kadar nüfusun yaşadığı Fergana vadisi Orta Asya'nın en kalabalık bölgesidir. Fergana vadisinde, aynı zamanda Oş (Kırgızistan), Celal Abad (Kırgızistan), Andican, Hokant başta olmak üzere çok sayıda önemli kent vardır. Ancak Ruslar, 1876'da bölgeyi işgal ederek tüm kentleri ele geçirmişlerdir.

Dünyada ve Orta Asya'da Tacikistan'dan sonra nüfusu hızla artan ülkeler arasında yer alan Özbekistan'da kırsal kesim ailelerinde çocuk sayısı 9-10'a kadar çıkmaktadır.

Ülkenin başkenti ve önemli şehirlerinden olan Taşkent, büyük bir yerleşim merkezidir (Sovyetler Birliği zamanında Moskova, St. Petersburg ve Kiev'den sonra nüfus yönünden 4. sıradaydı). Buradan Avrasya'nın her yerine kolaylıkla ulaşım sağlanır. 2000 yıllık tarihi olan Taşkent'te çok sayıda tarihî eser vardır. 1966'daki şiddetli depremden zarar gören kentte binlerce insan ölmüş, 300 bin kişi evsiz kalmıştır. Ruslar tarafından yeniden onarılan şehrin tarihî dokusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Kent, 15 ve 16. yüzyıllarda altın dönemini yaşamış ve birçoğu günümüze kadar ayakta kalan çok sayıda eser yapılmıştır. Taşkent'te seramik yapımı, mücevher işleme ve çeşitli el sanatları gelişmiştir.

İpek Yolu üzerindeki önemli tarihî kentler arasındaki Semerkant, M.Ö. 5. yüzyılda Zerefşah vadisinde 710 m. yükseklikteki bir yerde kurulmuştur. Kente; 6 ile 13. asırlar arasında Göktürkler, Araplar, Persler, Karahanlılar, ve Selçuklular ve Moğollar başta olmak üzere birçok toplumlar egemen olmuştur. 1370'te Timur, burayı başkent yapmıştır. Ünlü Uluğbey rasathanesi kurulmuştur. 18. asırda depremden büyük zarar gören kent, 1868'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kentte Türk-İslâm medeniyetine ait çok sayıda tarihi eser bulunmaktadır.

Buhara, Semerkant’tan sonra önemli tarihi şehirler arasındadır. Burada özgün mimarîye sahip tarihî eserlerin çoğu hâlâ ayakta durmaktadır. 6. asırda önemli bir ticaret merkezi olan kent, 10. asırda da İslâm dünyasının en önemli merkezinden biri olmuştur. Kentte 10 bin öğrencinin eğitim gördüğü 100’den fazla medrese açılmış ve 300’den fazla cami yapılmıştır. İbni Sina, Firdevsi, Rudaki gibi ünlü bilginlerin yetiştiği kent, özellikle 10. asırda en önemli sanat ve bilim merkezi hâline gelmiştir. Su ihtiyacının giderilmesi amacıyla su sağlayan kanallar ve 100’ü aşkın havuz yapılmıştır. Suların kirlenmesi sonucu 19. yüzyılda baş gösteren kolera hastalığından dolayı çok sayıda insan ölmüştür. Bunun üzerine Bolşevikler, su sistemlerini onarmış ve havuzları drene etmişlerdir. Havuzlardan beslenen çok sayıda kuş da ortadan kaybolmuştur.

Medrese, saray ve çarşılara sahip kentteki eski eserlerin onarılması için büyük gayret sarf edilmektedir. Buhara, dünyanın kültürel mirasına sahip şehirleri arasındadır. 1997’de 2500. kuruluş yılını kutlayan Buhara, Orta Asya’nın dinî ve kültürel yönden âdeta kalbidir.

Hokant (nüfusu 176 bin), Özbekistan’ın önemli kentleri arasındadır. 18 ve 19. yüzyıldaki Hokant Hanlığı’nın başkenti olmuş. 35 medrese ve yüzlerce caminin yapıldığı kentte, 1918’de Özerk Türkistan’a bağlı Müslüman Eyalet Hükûmeti kurulmuştur.

İpek Yolu üzerinde önemli bir kent olan Andican (nüfusu 350 bin), 15. asırda Fergana Devleti’nin başkenti olmuştur. 1902’de meydana gelen depremde kent büyük zarar görmüştür. Özbekistan’ın petrol üretim merkezi olan Andican geleneksel pazarların da kurulduğu bir sanayi kentidir.

Ekonomisi: Ülkenin ekonomisi önemli ölçüde tarıma dayanır. Kurak sahalarda sulama ve gübreleme yapılarak başta pamuk olmak üzere tahıl yetiştirilmektedir. Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana vadisinde sanayi tesisleri kurulmuştur. Ancak Sovyetler Birliği’nin kurduğu bu

tesislerden üretilen mallar, modern fabrikalarda üretilen sanayi ürünleri ile rekabet edecek teknolojiye sahip değildir. Ülkede önemli ölçüde pamuk üretilmektedir. Sovyetler Birliği'nin pamuk üretiminin üçte ikisi ve sebze ve meyvenin %60'ı bu ülkeden sağlanmaktaydı.

Ülkenin önemli diğer tarımsal ürünleri, meyve ve pirinçtir; özellikle Fergana havzasında ipek böceği beslenmekte ve buna bağlı olarak ipekli kumaşlar üretilmektedir. Ülke ihtiyacının ancak %30 kadarını karşılayan tahıl; yüksek sahalarda ve verimli olmayan ovalık alanlarda yetiştirilir. Ülkenin kurak olan batı kesiminde hayvancılık yapılır, burada yünleri çok kıymetli olan karakul koyunları beslenir.

Özbekistan yeraltı kaynakları yönünden zengindir. Dünyada 8. altın üreticisi ülkedir. Altın, Kızılkum çölünde arazi yüzeyinde açılan ocaklardan (açık işletme) çıkarılmaktadır. Burası dünyanın en büyük açık altın işletme bölgesidir. Diğer madenler; kömür, doğal gaz (Buhara civarında), petrol (Fergana Havzası, Buhara Bölgesi ve Karakalpakistan), uranyum ile diğer demirli olmayan ve nadir bulunan minerallerdir. Ülke elektriğini önemli ölçüde termik ve %15 kadarını da hidroelektrik santrallerden sağlamaktadır. Ülkenin %12'si ormanlarla kaplıdır; ancak kereste ihtiyacının önemli bir bölümü ithalâtla karşılanmaktadır.

Özbekistan'da son yıllarda Rus ve Orta Avrupa teknisyen ve işçilerinin çalıştığı işletmelerde Özbeklerin yer almasına özen gösterilmektedir.

Özbekistan elektrik, makine, inşaat malzemesi, gıda, petrol ve doğal gaz ithal etmektedir. Döviz sıkıntısı nedeniyle ithalât yapmada güçlük çekmektedir. Başlıca ihraç malları; pamuk, tekstil ürünleri ve demirli olmayan madenlerdir. Gelirinin büyük bir bölümünü altın ihracatından sağlamaktadır.

Ülkede özelleştirme çalışmaları henüz yeterince yapılamamaktadır. Yabancı sermayenin ülkeye girişi teşvik edilmektedir. Tarımda

kolektifleştirme sistemi hâlâ devam etmektedir. Yeteri kadar yiyecek maddesi elde etmek için pamuk ekim sahalarının bir bölümü tahıl üretimine ayrılmaya başlanmıştır. Özbekistan, geliri düşük fakir ülkeler arasındadır. Kentlerde kişi başına düşen aylık gelir 50 doların altındadır.

1998 yılı itibariyle İthalâtı 4,1 milyar dolar, ihracatı ise 3,8 milyar dolardır. Alışverişini önemli ölçüde İtalya, Rusya ve Güney Kore ile yapmaktadır.

Özbekistan’dan pamuk, hurda bakır, alüminyum alaşımları, bakır katot, boya, külçe çinko almakta olan Türkiye, bu ülkeye buğday, şeker, motor, dikiş makinesi, ilâç, çay, otomobil ve bisküvi satmaktadır.

Çevre Felaketine Bir Örnek: Aral Gölü

Kuzey güney yönünde 400 km., doğu batı yönünde 280 km. uzunluğunda olan ve 66.900 km2 alan kaplayan Aral gölü, Hazar, Superior ve Victoria göllerinden sonra dünyanın 4. büyük gölü olup Kazakistan ile Özbekistan arasında yer alır. Sovyetler Birliği döneminden itibaren Aral gölüne dökülen Seyhun ve Ceyhun’un suları ile tarım alanları sulanmaya başlanmıştır. Bu sulanan alanlarda yetiştirilen pamuk sayesinde Sovyetler Birliği, pamuk gereksinimi önemli ölçüde karşılamaktaydı. Bu nehir sularının sulamada kullanılması, çok önemli çevresel sorunları ve arazi kaybının meydana gelmesine neden olmaktadır. Şöyle ki, kaynağını Tanrı ve Pamir dağlarından alarak Aral gölüne dökülen nehirlerin yıllık ortalama su verimi 1950’li yıllarda 55 km3 idi. Aralsk ve Moynak kentlerindeki halkın geçim kaynağını, önemli ölçüde temiz göl suyunda avlanan balık oluşturmaktaydı. Gölün kuzey ve güney kıyıları arasında ulaşım da yapılmaktaydı. Geniş bir alan kaplayan delta üzerindeki bataklık, ağaçlık sahalarda çok değişik flora ve fauna yaşamaktaydı.

Sovyetler Birliği, 1960’lı yıllardan itibaren Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan’da Aral’a dökülen suları pamuk üretmek amacıyla

kullanmaya başlamış, Göle dökülen suyun azalmasıyla göl sahası yavaş yavaş kara hâline dönüşmeye başlamıştır. Bilhassa 1960-1980 yılları arasında sulanan tarım sahasının %20 oranında artırılması sonucu su tüketimi iki kat artarak 45 km3'ten 90 km3'e yükselmiştir. Türkmenistan'ın güney kesimini sulayan Karakurum Kanalı yapılmıştır. Bu kanaldan tarım alanlarına verilen 14 km3 su Aral gölüne dökülen suyun dörtte bir oranında azalmasına neden olmuştur. Buna göre 1980'li yıllarda Aral gölüne dökülen su miktarı 1950'li yıllara göre onda bir oranında azalmıştır. Buna bağlı olarak Aral gölünün alanı yarı yarıya, hacmi ise üçte bir oranında küçülmüştür. Nitekim 1966-1993 yılları arasında su seviyesinin 16 m.'nin üzerinde düşmesiyle gölün doğu ve güney kıyılarında 80 km.'lik bir bölüm kara hâline gelmiştir. Böylece gölün su hacmi %75 ve kapladığı alanda yarı yarıya azalmıştır. 1987'de Aral gölü, kuzeyde küçük ve güneyde büyük olmak üzere iki ayrı göl hâline gelmiştir. Göl kıyısında birer balıkçı limanı olan Aralsk (Kazakistan) ve Moynak (Özbekistan) 1980'li yılların başında önemini kaybetmiş, buradan göle bağlantı sağlayan kanallar kurumuş, balıkçı tekneleri ötede beride kara üzerinde kalmıştır.

Aral gölünün çekilmesiyle gölde yaşayan en az 20 balık türü kaybolmuştur. Durum bununla da kalmamış, Aral gölünün kara hâline gelen kesimi; tuz birikimi, pestisid, gübre kalıntıları ve pamuk tarlalarından gelen yaprak döküntüleri ile kirlenmiştir. Daha önce geçimini balıkçılıktan sağlayan 60 bin nüfus işsiz kalmış ve balıkçı kentleri olan Aralsk ve Moynak birer hayalet kasaba haline dönüşmüştür.

Göl suyunun çekilmesi, iklim üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak Aral gölü çevresinde yazlar daha sıcak, kışlar daha soğuk geçmeye başlamış, 1950'li yıllara göre yağışsız geçen gün sayısında 4 katlık bir artış meydana gelmiştir. Suların çekildiği yerlerde tuzlu bir kabukla kaplanan göl tabanı, bitkilerin yetişmesini engellemektedir. Öte

yandan, kurumuş göl tabanındaki tuz, kum ve tozlar, rüzgârla yüzlerce km. uzaklara kadar taşınmaktadır. 1966-1985 yılları arasında yılda ortalama olarak 65 gün Aralsk, toz fırtınalarına maruz kalmıştır.

Sulanan sahalarda toprağın alt katlarında bulunan tuzlu ve alkali maddelerin kılcallık (kapilarite) ile toprak yüzeyine kadar yükselmesi ve burada suyun buharlaşmasıyla toprak yüzeyinde birikmesi tuzlaşmaya neden olmuştur. Ayrıca rüzgârla taşınan tuzlu kumların tarım alanlarında birikmesi de ayrı bir tuzlanmayı beraberinde getirmiştir. Yapılan bir araştırmada, Aral gölünün kurumuş alanından rüzgârlarla taşınan tuzlu kumların 75 milyon ton olduğu belirtilmiştir.

Bunlara ilâve olarak pamuk tarlalarında kullanılan yaprak dökücü ilâçlar, kimyasal gübre ile pestisidler, sulama ve içme suyunun da kalitesini bozmuştur. 1982 yılına kadar kullanılan DDT pestisidleri, hâlâ toprakta yüksek bir oranda bulunmaktadır. Pamuk hasadında kolaylık sağlayan yaprak dökücü zehirli ilâçların 1990'a kadar kullanılması, bazı kaynaklara göre binlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Aral havzasındaki bitkilerde kimyasal ilâç birikimi de tespit edilmiştir.

Rüzgarla taşınan toz ve tuzlar, insan sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşmıştır. Bölgede solunum hastalıkları, özellikle tüberküloz, tiroit kanseri hastalıklarında artışlar meydana gelmiştir. Ayrıca kirli sular tifo, dizanteri, sarılık gibi birçok hastalıklara da yol açmıştır. Buna bağlı olarak Rusya'nın diğer bölgelerine göre ölüm oranlarında artışlar meydana gelmiş, doğan bebeklerin %10'u ölmüştür.

Özellikle Seyhun ve Ceyhun deltalarının degradasyonu sonucu Aral gölü çevresinde yaşayan 1783 hayvan türünün sadece 38'i hayatta kalabilmiştir. Delta sahasında hayvanlar için birer barınak ve beslenme sahası olan gölcük ve bataklıklar kurumuş ve buradaki canlı hayatı yok olmuştur. Ayrıca kağıt üretiminde kullanılan saz ve kamışlar yok olmuştur.

Aral gölünde tabiatı koruma alanı olarak belirlenen Barsakelmes adasında nadir olarak bulunan bir ceylan ve eşek türünün yaşam alanının da ortadan kalktığı belirtilmektedir.

Gerçekten, Aral gölü çevresi önemli bir çevre felaketinin eşiğine gelmiştir. Bu durumu Özbekistan'ın Özerk Karakalpak Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı U. Ashirbekov şöyle ifade etmiştir: "Aral denizinin tabanı büyük oranda zehirli toz püskürten insan yapısı bir volkandır."

Aral gölünde yaşanan bu felaketin önlenmesi amacıyla Sovyetler Birliği dağılmadan önce ve yeni kurulan Türk cumhuriyetleri tarafından birtakım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Dünya Bankası, Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar bu felâketin önlenmesi için yardım yapmaya başlamışlardır, 1995 Eylülünde Aral gölündeki çevre sorunları ile ilgili olarak BM tarafından finanse edilen 2 günlük bir konferans düzenlenmiş; bu konferansta Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Aral gölü havzasında sürdürülebilir bir gelişmeyi esas alan bir deklârasyonu imzalamışlardır. Dünya Bankası, Aral'ı kurtarmak amacıyla 300 milyon dolar tutarındaki plânını açıklamıştır. Diğer taraftan, Aral gölünün kurtarılması amacıyla 1997de Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ortak bir proje dahilinde faaliyete geçmişlerdir.

Kırgızistan

Kırgızistan, kuzeyde Kazakistan, güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Tacikistan ve batıda Özbekistan ile komşudur (Harita 7). 198.500 km2 yüzölçümünde olan ülkenin nüfusu 4.5 milyondur.

Yüzey şekilleri: Yaklaşık %94 kadarı dağlık olan ülkenin ortalama yüksekliği 2750 m'dir. %40'ı 3000 m'nin üzerindedir ve dörtte üçü devamlı kar ve buzul örtüsü altındadır. Güneydoğusunda Tanrı dağları uzanır. Dağların doruk çizgisi Çin Halk Cumhuriyeti ile sınırını oluşturur,

Kırgızistan’da en yüksek tepe ise 7439 m.’dir. Orta kesiminde bulunan Fergana Havzası, güneyde Pamir ve Alay dağlık kütlesine makas ucu şeklinde sokulur.

Tanrı dağlarının kuzey kesiminde bir çöküntü gölü olan kışın donmayan ve derinliği 700 m.’ye ulaşan Issık-Köl (Ilık göl) yer alır. Bu göl, Sovyetler Birliği döneminde, Rusların askeri üs kurduğu, denizaltı silâhlarının deneme ve geliştirme yeri olmuştur Güneybatıda ise Song Köl (göl) bulunur. Kırgızistan’ın önemli sayılacak alçak kesimini Çu ve Talas vadileri oluşturur. Ana nehri ise Fergana havasında Seyhun nehri ile birleşen Narın ve Kazakistan sınırındaki Çu’dur.

Dağlar, ülkenin kuzey ve güneyinde nüfuslanmış merkezler olan Çu ve Fergana vadilerini birbirinden ayırmaktadır. Bunları birbirine bağlayan karayolu ulaşımı 3000 m.’nin üzerinde bulunan geçitle sağlanmaktadır.

İklimi: Kırgızistan’da, Orta Asya’nın yüksek ve iç kesimlerinde yer alması nedeniyle yaz ve kış arasındaki sıcaklık farkı çok fazla olan karasal iklim hüküm sürmektedir. Alçak sahalarda sıcak ve yüksek kesimlerde soğuk çöller yer almaktadır. Ortalama yağış 400 mm. civarındadır. Yağışın bir bölümü kışın kar şeklinde düşmekte ve kar uzun süre yerde kalmaktadır. Kırgız dağlarına genellikle kar yağmaktadır. Yazın ortalama sıcaklık 32oC’yi ve yüksek sıcaklıklar ise 40oC’yi geçmektedir. Kış mevsimi, Sibirya’dan gelen soğuk hava ve rüzgârların etkisi ile çok soğuk geçmekte ve sıcaklık -20oC’nin altına düşmektedir. Kasım ile Şubat arasında 40 gün sıcaklık -24oC’nin altında kalmaktadır. Özellikle çukur sahalarda, dağlardan gelen soğuk havanın yığılması ile sis oluşmaktadır; buna karşılık dağların yamaçları açık ve güneşli geçmektedir. Meselâ Kırgız-Altay dağlarının eteğindeki Bişkek sisli, güneydeki dağların yamaçları açık ve güneşlidir. Sis, dağlardan gelen soğuk havanın alçak sahalarda, havadan sıcak olan zeminle karşılaşması sonucu oluşmaktadır.

Nüfusu ve yerleşmesi: Ülkede 80 etnik grup ve 16.000 sığınmacı vardır. 1989'dan sonra Slâvlar ve Almanlar, ülkede giderek azalmaya başlamıştır. Örneğin 1993'te 130 bin kişi ülkeyi terk etmiştir, bunun 90 bini Rus'tur. Slâvlar ve Özbekler, hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Kırgızların, Türk kültürü üzerinde önemli izleri bulunmaktadır. 1000 yıl kadar önce yazılan Kırgız Türklerinin destanı olan Manas destanı; Türk kültür, dil ve tarihi üzerinde dönemin tüm özelliklerini ortaya çıkaran önemli bir kaynaktır. Manas destanı, aynı zamanda Özbek, Karakalpak, Kazak vb. Türk halklarının destanlarında da belirli bir yer tutar.

Kırgızistan'da yıllık nüfus artış oranı %1,0'dir; 15 yaşın altındaki nüfus oranı ise %35,0'tir. Ortalama ömür erkeklerde 63, kadınlarda 72 yıldır. 6-15 yaş arasındaki eğitim kademesi zorunludur. Okuryazar nüfus oranı ise %97'dir.

Ülkenin önemli şehirleri; Bişkek (nüf. 800.000), Oş (300.000), Celal Abad (74.000), Toktogul (71.000) ve Karakol (64.000)'dur. Nüfusun %60'ı kırsal alanlarda yaşamaktadır. Coğrafî yönden ayrı olan güneydeki Oş ve Celal Abad illerinde geleneksel tavırlar hâkimdir. Bu iki ilde ülke nüfusunun %55'i yaşamaktadır. Fergana Havzası'nda özellikle Oş ve Celal Abad'da sanayi tesisleri kurulmuştur. Kültürel ve ekonomik yönden Fergana Havzası, kuzeydeki sahalara göre farklıdır.

Ülkenin önemli merkezi olan Bişkek, 1862'de Ruslar tarafından alınarak bir garnizon hâline getirilmiş, 1926'da Kırgız Cumhuriyeti'nin başkenti olmuş ve burada sanayi tesisleri kurulmuştur.

Ekonomisi: Ülkenin ekonomisi, geleneksel özellikteki tarım ve hayvancılığa dayanır. Tarımla uğraşan nüfus, çalışan nüfusun üçte birini oluşturur. Ülke gelirinin üçte biri bu sektörden elde edilir. Ülkenin ancak %7 kadarı tarım yapmaya uygundur, burada tahıl, meyve ve sebze, tütün ve pamuk yetiştirilir. Tarımsal alanlarda üretim düşüktür. Ayrıca 600 bin hektar

alanda ceviz üretilir. Oş'ta ipek fabrikası vardır. Otlak sahalarının bir bölümü tarıma açılarak tarımsal ürünlerin veriminin artırılması için çalışmalar yapılmaktadır. Tarımda özelleştirme yapılmasına rağmen istenilen ürün artışı sağlanamamıştır.

Sanayi (genellikle madencilik, hidroelektrik santral jeneratörü, tarım alet ve makineleri, gıda işleme, elektronik ve tekstil) ülke gelirinin dörtte birini ve çalışan nüfusun da %27 kadarının istihdamını sağlamaktadır. Sanayi tesislerinin yarıya yakın bölümü özelleştirilmiştir, fakat yetişmiş insan gücü yetersizliği dolayısıyla istenilen kalitede üretim yapılamamaktadır.

Kırgızistan; kömür, altın, uranyum ve diğer stratejik önemi olan maden yataklarına sahiptir. Ancak bu madenler sermaye ve alt yapı yetersizliğinden dolayı işletilememektedir. Altın üretiminden ülke gelirinin %18 kadarı sağlanmaktadır. Doğal gaz ve petrol yatakları sınırlıdır. Dağlık sahalardaki akarsuların hidroelektrik potansiyeli yüksektir.

1994-1996 yılları arasında sanayi malları üretiminde %64'lük bir düşüş olmuştur. Halkın %20'si işsizdir.

1996'da Kırgızistan; Kazakistan, Beyaz Rusya ve Rusya ile gümrük ve Orta Asya ülkeleri ticaret birliğine girmiştir. Dış ticaret hacmi çok düşüktür. İhracat ve ithalat 670'er milyon ABD dolarıdır. Alışverişini Rusya, Çin, Özbekistan ve Kazakistan'la yapmaktadır.

Türkmenistan

Kuzeyinde Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, güneyinde Afganistan, güneybatısında İran ve batısında Hazar denizi yer alır. Yüzölçümü 488.100 km2 olup, Kazakistan'dan sonra 2. büyük Orta Asya Türk Cumhuriyetidir (Harita 8).

Yüzey şekilleri: Ülkenin %80'i çöllerle kaplıdır. Türkmenistan'ın orta kesiminde yer alan Karakum çölü, dünyanın en büyük kum çöllerinden

biridir; burada barkan, yani hilâl şeklinde kum tepeleri görülür. Güneye doğru İran sınırında uzanan Kopet dağlarına geçilir. Kuzeybatıda Kazakistan sınırında küçük dağ sıraları yer alır. Ülkeye hayat veren Amuderya nehri güneydoğudaki Tanrı dağlarından kaynağını alır. Kopet dağlarından doğan Tecen ve Murgap adlı küçük akarsular ise çöle kavuşur kavuşmaz kaybolur. Ülkenin güneyindeki dağlık alanlar, Orta Asya'nın 1. derecede deprem kuşağıdır.

Türkmenistan'ın Hazar denizi kıyıları, başka bir görünümde olup gri renkli kumları ile âdeta Ay'da görülen bir manzaraya benzer.

İklimi: Kurak iklim koşullarının hüküm sürdüğü ülkenin beşte dördü çöllerle kaplıdır. Havadaki bağıl nem çok düşüktür. Yılın yaklaşık 300 günü güneşlidir. Yazın çöllerde sıcaklık 35oC'yi, hatta Karakum çölünün güneydoğusunda 50oC'yi aşar. Kışlar çok soğuk geçer. Ülke genelinde kış aylarında ortalama sıcaklık 0oC ile-10oC arasındadır. En soğuk kesim ülkenin güneyindeki yüksek alanlardır. Özellikle Afganistan sınırındaki dağlık alanlarda sıcaklık -33oC'ye kadar düşer. Aşkabat'ta kışın 0oC'nin altına düşen sıcaklık, Nisandan itibaren birdenbire aşırı şekilde yükselir. Yıllık ortalama yağış miktarı, çöllerde 80 mm. iken dağlık alanlarda 300 mm.'ye ulaşır. Yağışın büyük bölümü ilkbahar aylarında, dağlarda ise yaz mevsiminde düşer.

Nüfusu ve yerleşmesi: Türkmenler, geçimini hayvancılıkla sağlayan, bozkırlarda at koşturan bir Türk boyudur. Nüfusun %45.5'i şehirlerde yaşamaktadır. Rusların ülkeye girmesiyle önemli sayıda Türkmen ülkelerinden göç ederek Afganistan ve Kuzey İran'a sığınmışlardır. Burada çok sayıda (100'ü aşkın) Türkmen boyu yaşamaktadır. Bu boylardan en büyük olanı Aşkabat bölgesindeki Teke'dedir. Türkmen grupları birbirlerinden şive, giyim kuşam stilleri, mücevher takı, dokudukları halı desenleri ile ayırt edilir.

%90’ı Müslüman olan ülke nüfusunun %37,4’i 15 yaşın altındadır. Yıllık nüfus artış oranı %1.5 dolayındadır. Okuma yazma oranı %100’dür. Ortalama ömür erkeklerde 61, kadınlarda 68 yıldır.

Nüfus, Ceyhun ve Murgap nehirleri boyunca yoğunlaşmaktadır. Hazar denizi kıyısında sanayi tesislerinin yer aldığı kasabalar vardır. İç kesimlerde Baharden, Kazmak, Bayram Ali, Tecen, Daşoğuz, Türkmenabat ve tarihî bir önemi olan Kızılarvat kasabası bulunmaktadır. Devlet başkanının adı verilen Türkmenbaşı, Hazar denizi kıyısında hilâl şeklinde bir tepenin eteğinde kurulmuş güzel bir şehirdir. Büyük kentler, genellikle 2500 yıllık tarihi temsil etmektedir. Buralarda Türk, Pers, Arap kültürüne ve hatta Büyük İskender dönemine ait eserler görülmektedir.

Doğu Türkmenistan, İran ve Pakistan sınırına yakın kısımları kaplar; burada yağışların biraz fazla olması nedeniyle bozkırlara (steplere) geçilir. Buralardaki yerleşmelerin su ihtiyacı, Merv’de olduğu gibi Mugrap nehrinden sağlanır. Türkmenistan’ın sanayi merkezi ve ülkenin 2. büyük kenti olan Merv, ünlü Türk filozofu Mevlâna’nın doğduğu yerdir. M. Ö. 6. asırda kurulmuş olan kent, 11. ve 12. asırlar arasında Büyük Selçuklu Devleti’nin başkenti olmuş; önemli bir kültür ve sanat merkezi hâline gelmiştir. Moğol akınlarına uğrayan kent, önemli ölçüde zarar görmüş ve çok sayıda insan Moğollar tarafından katledilmiştir. 1795’ten sonra Türkmen kabilelerinin yerleştiği bir vaha kenti olmuş, 1884’te Rusların eline geçen kentin adı Mary olarak değiştirilmiştir.

Aşkabat, İpek Yolu üzerinde tarihi bir şehir olup M.Ö. 1. yüzyılda depremle harap oldu, 11. yüzyılda Selçukluların elinde bulunan kent, Moğol akınları ile yıkılıp yakıldı; daha sonra Ruslar burayı bölgesel bir merkez olarak seçtiler. 19. yüzyılda Avrupalılar, şehirde alış veriş merkezleri, oteller vb. yaptılar; demir yolu ulaşımı sağladılar; şehre Rusları, İranlıları, Ermenileri ve Yahudileri yerleştirdiler. 6 Ocak 1948’de Richter

ölçeği ile 9 şiddetinde meydana gelen bir depremle kent adeta yerle bir olmuş, kent halkının üçte ikisi, yaklaşık 110.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Daha sonra yeniden kurulan Aşkabat günümüzde modern bir şehir görünümündedir.

Ekonomisi: Sovyetler Birliği döneminden beri ülkenin ekonomisi önemli ölçüde pamuk üretimine dayanmaktadır. Üretilen pamuk ve doğal gaz, Moskova'ya uluslararası piyasa fiyatının altında satıldığı için ekonomik yönden gelişme gösterememiştir. Ayrıca eski Sovyet yönetimi içindeki ülkelerde olan alacağını tahsil etmede sıkıntı çekmekte ve ekonomik yönden kendini toparlamada zorluklarla karşılaşmaktadır, Sovyet döneminden miras kalan merkezi ekonomik yönetim, reformlara rağmen hâlâ devam etmektedir. Pamuk üretimi, eskiye oranla %75 kadar azalmıştır. Tarımda özelleştirme yapılmasına karşın çiftçiler işlediği toprağın sahibi değildir. Doğal gaz, petrol, tekstil ve ulaşım sektöründe yabancı şirketler yatırım yapmaya başlamışlardır. Ülkede işsiz nüfus sayısı oldukça fazladır.

Türkmenistan'da günlük tüketim mallarının halka ucuz fiyatla satılması için devletçe sübvansiyon yapılmaktadır. Su, elektrik ve doğal gaz, halka bedava verilmektedir. Bu durum ülkede israfa neden olmaktadır. Öyle ki, doğal gaz ve elektrik ocakları bazı yerleşim birimlerinde açık bırakılmaktadır. Ülkede petrol ve zengin doğal gaz yatakları bulunmaktadır. Petrol rezervinin 700 milyon ton, doğal gazın ise 13 trilyon metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Doğal gazın bir bölümü ABD, Kanada ve Almanya'ya ihraç edilmektedir. Ülkenin doğal gazı boru hatları ile Rusya Federasyonu'na gönderilmektedir. Türkmen doğal gazının 4400 km. uzunluğundaki boru hattı ile İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya pazarlanması gündemdeki yerini korumaktadır. Hâlen İran'a yılda 2 milyon metre küp doğal gaz boru hatları taşınmaktadır. Son yıllarda Türk firmaları

Türkmenistan’a yatırım yapmakta, özellikle tekstil fabrikaları kurmakta ve ucuz Türkmenistan pamuğu almaktadır.

Ülkenin ihracat ve ithalat hacmi çok düşüktür (1997 yılı verilerine göre ithalât 1,1 milyar, ihracat ise 689 milyon ABD dolarıdır)

Tacikistan

Kuzeyinde Kırgızistan, kuzey ve batısında Özbekistan, doğusunda Çin, güneyinde Pakistan ve Afganistan yer alır. Yüzölçümü 143.100 km2, nüfusu 6,4 milyon ve başkenti Duşanbe’dir (Harita 9).

Taciklerin, Pers asıllı olduğu ve zamanla kültürel yönden Özbek Türkleriyle kaynaştığı kabul edilmektedir. 15. asırda Buhara Emiri’nin egemenliğine girmişler, 18. asırda Afganlar ülkenin güneyine kadar ilerlemişlerdir. 1991’de bağımsızlığını kazandıktan sonra Tacikistan’da etnik gruplar arasında iç savaşlar çıkmıştır.

Yüzey şekilleri: Orta Asya ülkelerinin en küçüğü olan Tacikistan, dağlık bir ülkedir; 3000 m.’den yüksek sahalar ülkenin yarıdan fazlasını kapsar. Ülke, Tanrı dağlarının güney kesimini ve Pamir dağlarının yüksek kesimlerini kapsar. Burada yüksekliği 7134 ve 7495 m.’ye ulaşan Orta Asya’nın en yüksek zirveleri yer alır. 7000 m.’nin üzerinde olan dağlarda dünyanın en büyük ve uzun bulları bulunur (Fedçenko buzulunun uzunluğu 72 km.’dir).

Ülkenin üçte birlik bölümünü oluşturan batı kesiminde alçak ovalara geçilir. Tanrı dağlarının batı kesimindeki iki dağ sırası arasında dağ arası ovası yer alır. Üst kesimleri kar ve buzullarla kaplı dağlık sahalardan kaynaklanan sular; Fergana, Seyhun ve Ceyhun nehirlerini besler. Ceyhun ve Pyanc nehirleri ülkenin Afganistan’la olan sınırının büyük bölümünü çizer. Doğu sınırı, Pamir vadisinden geçer.

İklimi: Şiddetli karasal iklimin etkili olduğu ülkede kışın -12oC’ye düşen ortalama düşük sıcaklık, yazın 42oC’ye çıkmaktadır.

Afganistan sınırında ise sıcaklık 48oC’ye ulaşmaktadır. İlkbahar ayları (Mart-Mayıs) yağışlı geçmekte ve bu dönemde sık olarak sağanak yağışlar oluşmaktadır. Yaz mevsimi ise genellikle yağışsızdır. Yıllık ortalama yağış miktarı 600 mm.’ye yakındır. Başkent Duşanbe kışın çok soğuk geçmektedir. Ülkenin yüksek kesimlerini oluşturan Pamir dağlarında Ocak ayı ortalama sıcaklığı -20oC’ye ve şiddetli kar fırtınalarının olduğu yüksek kesimlerde ise -45oC’ye kadar düşmektedir. Pamir dağlarının doğu kesiminde Doğu Türkistan’da sıcaklık -60oC’ye kadar inmektedir. Yazın Basra Körfezi’nden başlayarak Tibet plâtosuna kadar uzanan sahada alçak basınç, çevrede (Hint Okyanusu ve Sibirya) ise yüksek basınç sahası oluşmaktadır. Buna bağlı olarak çevredeki yüksek basınç alanından alçak basınç sahasına doğru bazen şiddetli fırtınalar meydana gelmektedir. Tacikistan’da da Haziran ile Kasım arasında zaman zaman birkaç gün süren ve yerleşme merkezlerinde hayatı çekilmez duruma getiren şiddetli kum fırtınaları görülmektedir.

Nüfusu ve yerleşmesi: 1993’te Tacikistan nüfusunun %65’i Tacikler %25’i Özbekler, %4’ü Ruslar ve %6’sı da diğer etnik gruplardan oluşmaktaydı. Ancak ülkede 1992’den beri patlak veren iç savaşlar, etnik grup oranlarında değişmelere neden olmuştur. Ayrıca iç çatışmalar sonucu ülkedeki on binlerce (yaklaşık 60 bin) kişi hayatını kaybetmiş, 600 bin kişi ülkenin kuzeyine göç etmiş ve 60 bin Tacik, 4,4 milyon Tacikin yaşadığı Afganistan’a sığınmıştır. Ülkede çıkan iç savaşın ana nedeni çeşitli etnik grupların ülke yönetimindeki temsil paylaşımından ileri gelmiştir. 1998’de ülkede huzur sağlanmış gibi görünmektedir.

Halkın büyük bölümü kırsal alanlarda, üçte biri kentlerde yaşamaktadır. Halk, kırsal kesimde meskenleri ağaçtan yapılmış kışlaklarda ve dağların eteklerindeki küçük köylerde oturmaktadır. Nüfus artış oranı %1,9’dur. 15

yaşın altındaki nüfus, ülke toplam nüfusunun %42'sini oluşturmaktadır. Ortalama ömür erkeklerde 66, kadınlarda ise 71 yıldır.

Tacikçe Pazartesi günü anlamına gelen başkent Duşambe (nüfusu 700.000), pazar yeri olarak kurulan bir köyün 80 yıllık bir zaman sürecinde gelişmesiyle bugünkü durumuna gelmiştir. Bolşevik ihtilalini takiben Kızılordu ülkeye girdi. 1922'de Enver Paşa, ülkede bir Türk devleti kurmak için Kızılorduyu yenerek Duşambe'yi kurtardı; ancak Bolşevikler, Türkleri mağlup ederek Duşambe'ye ve ülkeye hâkim oldular. Enver Paşa'nın ordusunu dağıtarak Enver Paşayı şehit ettiler. 1997'de Enver Paşanın mezarı Türkiye'ye nakledildi. 1929'da Duşambe, Sovyetlere bağlı Tacik Cumhuriyeti'nin başkenti oldu. Kentin nüfusu, pamuk ve ipek işleme tesisleri kurulması ve kırsal alanlardan gelen göçlerle kısa sürede hızla arttı.

Ülkenin 2. önemli ve en eski kenti olan Hojant, Kuzey Tacikistan'ın başkenti konumundadır. 2300 yıl önce Büyük İskender tarafından kurulan kent, Moğol dönemine kadar, Fergana vadisinin önemli bir kapısı olarak ticaret ve diğer alanlarda büyük gelişme göstermiş, kentte saray ve cami dahil çok sayıda eser yapılmıştır. Ülkenin önemli sanayi tesisleri burada kurulmuştur. 1998'de Özbeklerle hükûmet güçleri arasında çıkan çatışmada 200 kadar insan ölmüştür.

Ekonomisi: Sovyetler Birliği içinde iken de en fakir cumhuriyet olan Tacikistan'da iç savaşlar ekonomik yönden kalkınmaya önemli darbe vurmuştur. 1920'lerde ülkenin %7 kadarını oluşturan tarım sahaları pamuk ekimine tahsis edilmiştir. Ülkede bazı meyve, sebze ve tahıl üretilmekteydi; ancak üretilen tarım ürünleri halkı beslemeye yetmediği için sürekli Sovyetler Birliği'nden yardım gelmekteydi. Sovyetler Birliği'nden ayrılması ile ticarî sistemi iyice çökmüştür. Ülke; altın, gümüş ve diğer kıymetli madenler ve pamuk üretiminden sağlanan gelirle ayakta durmaya çalışmaktadır.

Güneybatıdaki ana tarım sahasında meydana gelen çatışmalar, tarımsal üretimde düşüşe sebep olmuştur. Ülkede yetiştirilen tarımsal ürünler, kalifiye işçi ve makine yetersizliği yüzünden yeteri şekilde hasat edilememektedir. Ülke ekonomik yönden önemli bir çıkmaz içindedir; devlet memurları maaşını almakta sıkıntı çekmekte, özelleştirme yapılamamakta ve yabancı sermaye ülkeye gelememektedir. Ülke dünyanın en fakir 30 ülkesi arasında yer almaktadır. Öğretmen 5 dolar aylık maaşı ile sadece kendini değil çok sayıda akraba, komşu ve arkadaşını beslemeye çalışmaktadır.

Ülkenin ihracat ve ithalat hacmi 1 milyar doların altındadır.

Doğu Türkistan (Sincan) Uygur

Özerk Bölgesi

Orta Asya'nın doğu bölümünde, Çin Halk Cumhuriyeti içinde otonom bir bölge olan Sincan-Uygur (Xinjiang-Uygur veya Sinciyang-Uygur) yer almaktadır. 1,6 milyon km2 alan kaplayan bu bölgede de Orta Asya ülkelerinin kültür, dil ve tarihî özellikleri görülmektedir. Yani hem coğrafî hem de kültürel yönden Doğu Türkistan, Orta Asya Türk ülkeleri içinde sayılmaktadır (Harita 10).

Tarihi: Uygur Türklerinin yurdu olan Doğu Türkistan, Çin'deki Han döneminde İpek Yolu'nun geçmesi ile önem kazanmaya başlamıştır. 7 ve 8. asırlardaki Tang döneminde Çinliler Kaşgar ve Buhara'ya kadar sokuldular. Buna karşılık, Türklerin de yardımıyla 8. asırda İran'dan gelen Arap askerleri Kaşgar ve Gilgit'e kadar sokuldular. Çin'deki Tang hanedanı kuvvetleri, Türklerin ve Arapların yayılmasını önlemek için günümüzdeki Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Pakistan'a kadar olan bölgelere ilerlediler. 11. ve 12. yüzyıllarda İslâmiyet buralara kadar yayıldı. Kaşgar, 1219'da Moğol ve 14. yüzyılın sonunda Timur akınlarına uğradı. 1755 yılına kadar Doğu Türkistan toprakları Timur veya Moğol soyundan

gelen toplumların kontrolü altında kaldı. Bu tarihten sonra, tüm Çin'i işgal eden Mançurya'lılar bölgeye hakim olmaya başladılar (1768). Bunun üzerine Doğu Türkistan topraklarında zaman zaman çatışma ve ayaklanmalar oldu. 1847'de Hunza'da bağımsız Karakurum Devleti kuruldu. 1860 ve 1870'li yıllarda Batı Çin sınırında Müslüman Türk toplumları ayaklandılar. Rusların 10 yıl kadar hâkim olduğu bu bölgeden çekilmelerini takiben Uygurlar, Müslüman Çinliler (Dunganlar) ve Kazaklar, Kazakistan ve Kırgızistan'a kadar yayıldılar. 1865'te Yakup Bey, Kaşgar'ı ele geçirerek burada bağımsız bir Türkistan Devleti kurdu ve kendini Kaşgar hâkimi olarak ilân etti. İngiltere ve Rusya ile diplomatik temaslar yapıldı. Birkaç yıl sonra Çinliler tekrar bölgeyi ele geçirdiler. 1882'de Rusya, Kaşgar'da bir konsolosluk açtı, 1877'de İngilizler, Gilgit'te ve 1890'da Kaşgar'da bir enformasyon merkezi kurdular. Daha sonra Mançurya'dan gelen Çin kuvvetleri, Pamir ve Tibet'i kapsayan yerlerde üstünlük sağlamaya başladılar. 1884'te burası Çin'in bir eyaleti hâline geldi.

1851 yılının başlarında Ruslar, Orta Asya'ya ilerleyerek İli havzasına kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Rusya'nın bölgeye yayılması üzerine İngilizler harekete geçerek, Mir ve Hunza'dan sonra Gilgit'te ofisler açtılar. Bununla da kalmayarak Hunza'yı işgal ettiler. 1911'de Çin'de ve 1917'de Rusya'da meydana gelen devrimler, bölgedeki Rus ve Çin egemenliğinin zayıflamasına neden oldu. 1930'lu yılların başlarından itibaren Müslümanlar ayaklanmaya başladılar ve 1933'te Kaşgar'ı ele geçirerek Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurdular. Fakat kısa bir süre sonra 1937'de Çinliler ve Ruslar birlik oluşturarak Doğu Türkistan'a hâkim oldular. Ancak Türklerin tekrar ayaklanması ile 1945'te tekrar Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Fakat Çinliler, Türkler arasında kışkırtıcılık yaparak

iç savaşların çıkmasına yol açtılar ve bölgeyi tekrar egemenliklerine geçirdiler (1948).

Çin idaresine karşı kurulan Müslüman birliği Urumçi'de kuruldu, ancak 1949'da Müslümanların önde gelen liderlerinin Çin'deki yeni komünist liderlerle anlaşmaya giderken kuşkulu bir uçak kazasında ölmeleri, Müslümanların Çin'e karşı direnişini ve gücünü kırdı. 1951 yılında Komünist Çin, bölgeye hâkim oldu. 1955'te ise Çin Halk Cumhuriyeti, Sincan-Uygur Bölgesi'ni özerk bir bölge olarak ilân etti.

1960'larda demir yolu Urumçi'ye kadar ulaştırıldı. Buraya Çinliler yerleştirilmeye başlandı. Bunun sonucu olarak Uygur Özek Bölgesi'ndeki 200 bin civarında olan Çinli nüfus, 1993'te 8 milyona ulaştı Doğum kontrolünün uygulanması sonucunda da Uygur nüfusun fazla artışı önlendi. Ancak, Çin egemenliğini ve uygulanan baskıcı politikayı içlerine sindiremeyen Türkler, Çinlilere karşı direnişlerini sürdürdüler. 1970, 1981, 1990 ve 1997'de Türklerin bağımsız bir Türkistan Cumhuriyeti kurma çabalarına yönelik ayaklanmaları, Çinlilerin acımasız katliamları ile bastırıldı. Çinlilerin Uygur Türklerine karşı insanlık dışı uygulamaları ve Türkleri idam ettikleri dünya kamuoyunca bilinmektedir. Buna karşın Çin yönetimi, Türklere baskı olmadığını yayınları ile bildirmeye çalışmaktadır. Ancak uluslararası yayınlarda Çinlilerin Türk liderlerini ülkeden sürdükleri ve Türklere karşı baskı uyguladıklarını bildirilmektedir. Çin yönetimine karşı gelen Türklerin sokak ortasında tavşan gibi vurulmaları emredilmektedir.[2]

1955'te Çin'de yapılan idarî düzenlemede "Yeni Toprak" anlamına gelen Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, 8 yönetim bölgesi, 5 özerk alt bölge ve 15 kente ayrıldı. 8 yönetim bölgesi şunlardır: Turfan, Kumul (Hami), Aksu, Kaşgar, Hotan, İli, Çöçek (Taçeng) ve Altay. Beş özerk alt bölge ise Bayangol-Moğol, Kızılsu-Kırgız, Çangji-Hui, Boritala-Moğol ve İli-

Kazak'tır. Başlıca kentler ise Kumul (Hami), Aksu, Kaşgar, Hotan, Korila, Gulca (Yining), İli, Çöçek (Taçeng), Altay ve Kuytun'dur.

Yüzey şekilleri: Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, doğu-batı yönünde 2000 km, kuzey güney yönünde 1650 km genişlikte ve 1,6 milyon km2 yüzölçümündedir. Bu özerk bölge, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Çin, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a komşudur.

Doğu Türkistan'da; kuzeyde Büyük Altay dağları, Ala dağlar, Tanrı dağları, Pamir-Altın dağları ve Karanlık (Kunlun) dağları uzanır. Dağlar arasında büyük havzalara geçilir. Nitekim kuzeyde Büyük Altay dağları ile Tanrı dağları arasında Cungarya Havzası, Tanrı dağlarının doğusunda Turfan Havzası ve Tanrı-Altın-Karanlık dağları arasında Tarım Havzası bulunur. Güneydeki dağlar, Tetis denizinde biriken çökellerin Hindistan sert kütlesinin kuzeye doğru hareketi sonucunda kıvrılarak yükselmesi sonucunda oluşmuştur. 3. Jeolojik Zaman sonu ve 4. Jeolojik Zaman başlarında Himalaya sisteminin yükselmesi ve yer yer faylar boyunca çökmeler günümüzdeki topografyanın oluşmasını sağlamıştır. Dağların yüksek kesimleri, 4. Jeolojik Zaman'ın buzul döneminde buzullarla kaplanmıştır. Buzulların aşındırmaları sonucunda geniş buzul vadileri ve sirkler oluşmuştur.

Asya'nın en büyük dağlarından biri olan Tanrı dağları 2500 km. uzunlukta olup ortalama yüksekliği 4000 m.'nin üzerindedir ve dağın üzerindeki en yüksek zirve (Tomur) 7435 m.'dir. Tanrı dağlarının orta bölümünde Urumçi'ye bağlantı sağlayan "Tanrı Kapısı" geçidi vardır. Bu dağ üzerinde 9500 km2 saha kaplayan 6800'den fazla buzul bulunur.

Sincan-Uygur Bölgesi'nde yüksek ve alçak sahalar birbiri ile nöbetleşe yer alır. En derin çukur, Turfan Havzası'nda-154 m. olup burada Aydınkol gölü bulunur. Güneydeki dağ sisteminde Altın (Kunlun), Karakurum ve Pamir dağları uzanır. Bu silsilenin ortalama yüksekliği 6000 m.'nin

üzerindedir. En yüksek zirve 8611 m'ye ulaşır. Burada Buzulların babası sayılan Muztagata tepesi 7546 m.'dir.

Tanrı ve Karanlık dağları arasında yer alan Tarım Havzası, Asya'nın en büyük havzalarından biridir. 530.000 km2 alan kaplayan ve 1000 m. yüksekliğinde olan bu havzanın doğu-batı yönünde uzunluğu 1500 km, kuzey-güney yönündeki eni ise 600 km'dir. Tarım Havzası'nın ota kesiminde 324.000 km2 saha kaplayan Takla Makan çölü yer alır. Bu çöl, Çin'de en büyük ve dünyada da kumulların hareket ettiği 2. büyük çöldür. Burada 100-150 m. yüksekliğinde barkan şeklinde kumullar yaygındır. Tarım Havzası'nın en derin kesiminde 780 m. yükseklikteki Lop gölü yer alır. Tarım Havzası, son buzul çağının sonlarına doğru büyük bir gölle kaplanmış ve göl yüzeyi 1400 m.'ye kadar yükselmiştir. Uzaydan alınan fotoğraflarda Tarım Havzası'nı kaplayan gölün eski kıyı izleri, göle dökülen akarsuların oluşturdukları deltalar, kıyı kumulları görülmektedir.

Altay ve Tanrı dağları arasında uzanan Cungarya Havzası, 380.000 km2 saha kaplar. Batı kesimindeki yamaçlar 500 m. ve havzanın orta kesimindeki Ebi gölü 198 m. yükseklіktedir. Cungarya Havzası'nda yer yer sabitleşmiş kumullar görülür.

Tanrı dağlarının orta bölümündeki Yıldız (Yulduz) Havası'nda Çin'in 2. büyük otlak sahası olan Bayanbulak Çayır'ı (533.300 hektar) bulunur.

Tarım ve Cungarya havzalarının kenarlarında geniş etek ovalarının oluşturan alüvyal birikinti yelpazeleri yer alır. Buradaki etek ovaları verimli topraklara ve çok sayıda dağlardan gelen su kaynaklarına sahiptir. Akarsuların geçtiği yerlerde vahalar, söğüt, kavak vs. oluşan ağaçlık sahalar görülür.

İklimi ve Bitki örtüsü: Denizlere uzak olan bu bölgede dağlar, Hint ve Pasifik okyanuslarından gelen nemli muson rüzgarlarını engeller. Sadece soğuk ve nemli Arktik ve Atlas okyanuslarından gelen rüzgarları alır.

Şiddetli güneş ışınları, az yağış, soğuk kış ve sıcak yazlarla karaktersize edilen çok kurak karasal bir iklime sahiptir. Havada nem çok düşüktür, bir ayı aşmayan bulutlu ve yağışlı günlerin dışında gökyüzü parlak ve açıktır. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı çok fazladır. Toprağın kurak olması nedeniyle gerçek buharlaşma yok denecek kadar azdır. Ülke genelinde ortalama yıllık yağış 150 mm. kadardır. Güneyde 50 mm. olan yağış, kuzeyde 200 mm.'ye ulaşır. Toksun'da 10 mm.'ye inen yağış, batıda İli Bölgesi'nde 1000 mm.'yi bulur. Ülkenin kurak kesimini oluşturan Turfan ve Tarım havzalarında yıllık ortalama yağış 20 mm.'nin altındadır. Buna karşılık Altay ve Tanrı dağları kışın ve ilkbaharda kar, yazın ve sonbaharda yağmur şeklinde yağış alır. Buralara düşen yıllık ortalama yağış 500 mm. dolayındadır.

Güneyde 14,5oC olan yıllık ortalama sıcaklık kuzeyde 8oC'ye düşer. Urumçi'nin Ocak ayı ortalama sıcaklığı -15oC, en düşük sıcaklığı -40oC'nin (-41.5oC) altındadır. Yazın ülke genelinde sıcaklık yükselir. Ülkenin en sıcak yeri olan Turfan Havzası'nda yazın ortalama sıcaklık 40oC'dir. Günlük sıcaklık değişmesi 20-25oC arasındadır; en yüksek sıcaklık değişmesi 50oC'yi bulmuştur. Gündüzün aşırı sıcak olan havanın gece soğuması, bitkilerde karbonhidrat depolanmasını ve dolayısıyla ürünlerin büyümesini kolaylaştırır. Kavun, karpuz, üzüm, kayısı. armut vb. çok lezzetlidir.

Havadaki nemin ve bulutluluğun çok düşük olması nedeniyle yıllık güneşlenme 2500-3500 saat arasında değişir. Bu durum bitkilerde fotosentez olayını hızlandırarak pamuk gibi bitkilerin çabuk yetişmesini sağlar.

Doğu Türkistan bitki örtüsü yönünden de oldukça zengindir. 3500'ü aşkın bitki türü bulunur; bunların 300 kadarı ekolojik yönden önem taşır, 100 kadarı da yabanî ceviz gibi nadir olan türlerdir.

Yağışın fazla olduğu Altay ve Tanrı dağlarında gür dağ çayırları ve iğne yapraklı ormanlar görülür.

Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, tarım ve yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bölge genelinde 23.000 km2 alan kaplayan 10.000'in üzerindeki buzuldan kaynaklanan 2000 milyar m3 su potansiyeli vardır. Tarım, otlak ve ağaçlık alanlar, ülkenin %37'sini (62 milyon hektar) oluşturur. 9,3 milyon hektar tarım arazisinin 3,2 milyon hektarında sulama ve drenaj gibi ıslah tedbirleri alınmıştır. Kişi başına 0,24 hektar arazi düşmekte olup bu değer Çin ana kütlesine göre 2,4 kat fazladır. 56,6 milyon hektar otlak sahası mevcuttur.

Tarım alanlarının büyük bölümünde buğday, pirinç ve mısır ile arpa, soya fasulyesi, bezelye, darı üretilir. Sanayi bitkilerinden uzun lifli pamuk başta olmak üzere yağlı tohumlu bitkiler, şeker pancarı, keten, ayçiçeği, şerbetçiotu, yalancı safran, tütün ve tıbbî bitkiler yetiştirilir. 20 türden fazla olan sebzelerin başlıcaları; ıspanak, domates, havuç, soğan, salatalık, sarımsak, acı biber, lahanadır.

Sincan-Uygur Bölgesi, meyve ve kavun ülkesi olarak da bilinir. Çok değişik türde olan Turfan üzümü, Gaşi kavunu, Hutubi karpuzu, Kuçarakbademi, Aksu ve Hotan'ın ince kabuklu cevizi, elma, Körla armutu, Artuş inciri, kayısı, kiraz, şeftali, Kaygalık narı yetiştirilir. Bunlar arasında Turfan'ın yeşil çekirdeksiz üzümü ve Şanşan'ın kavunu çok meşhurdur. 500'den fazla yabanî bitkinin 400 kadarından ilâç yapılır. Turfan kentinin Turfan Havzası'na doğru indiği yamaçta turistlerin gezmeye doyamadığı 15 km. uzunluğunda Üzüm Vadisi yer alır. Burada üzüm bağları yanında elma, armut ve şeftali yetiştirilir.

Ülke hayvancılık açısından da ayrı bir önem arz eder. Koyun, at, sığır, keçi, eşek, deve ve yak beslenen başlıca hayvanlar arasındadır. İli, Yanki, Barkol'un atları, Sincan'ın ince yünlü koyunu, Altay'ın iri yünlü koyunu ve

Kuka’nın kara koyunu meşhurdur. Ülkede 770’in üzerinde omurgalı hayvan türü vardır (61 balık, 8 amfibi hayvan, 41 sürüngen, 387 kuş, 135 dört ayaklı hayvan türü bulunur. Özellikle dağlarda geyik, samur, dağ sıçanı, ayı, leopar, ceylan, çok yabanî hayvan türü yaşar. Altay ve Tanrı dağlarında 1,6 milyon hektar saha ormanlarla kaplıdır; buralarda iğne yapraklı larix (melez), lâdin, huş ve kavak yetişir. Yabanî bitki ve hayvanların korunması için bir düzine tabiatı koruma alanı ayırt edilmiştir.

Yeraltı kaynakları: Bazıları çok zengin olmak üzere 100’den fazla kömür yatağı vardır. Bu yataklardaki kömür, Çin’in toplam kömür rezervinin üçte biri kadar olup 2,2 trilyon tondur. Sadece Tarım Havzası’ndaki petrol yatakları, Çin’in toplam petrol rezervinin yedide birine, doğal gaz yataklarının ise dörtte birine tekabül eder. Tarım Havzası’ndaki petrol ve doğal gaz yataklarının rezervi 20,5 milyar ton olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca dağlardan kaynağını alan akarsuların büyük hidroelektrik potansiyeli mevcuttur. Rüzgar ve güneş enerjisi yönünden de büyük bir potansiyel gösterir. Ülkede 3000 kadar verimli maden yatağından 122 çeşit maden çıkarılır. Başlıca maden yatakları; demir, bakır, boksit, uranyum, çinko, tungsten, manganez, krom, kurşun, molibden, altın, gümüş, platin ile mika, asbest, kuvartz, tuz, fosfat ve sülfürdür.

Nüfusu ve yerleşmesi: Sincan-Uygur Bölgesi’nin nüfusu 16 milyonu aşkındır. Ülkede; 13 büyük, 21 küçük olmak üzere 34 etnik grup yaşar. Toplam Nüfusun %47 (7,6 milyon) kadarını Uygur Türkleri 12 milyon nüfusa sahiptir. Uygurlar, Arap alfabesini kullanırlar. İkinci büyük etnik toplumu 6 milyon nüfusla Han (Çin) grubu meydana getirir. Geriye kalanı Kazaklar (1,8 milyon), Huiler (732 bin), Moğollar (150 bin), Kırgızlar (257 bin), Tacikler (36 bin), Özbekler (77 bin), Tatarlar (14 bin), Ruslar (8,5 bin) ve Tibetliler dahil diğer toplumlar meydana getirir. Sincan-Uygur Özerk

Bölgesi’nin başkenti Urumçi’de çoğunlukla Çinliler ve azınlık olarak da Uygur Türkleri yaşar.

Ülkede İslâmiyet, Lâmaizm (Tibet Budizmi), Budizm, Hristiyanlık, Şamanizm ve Taoizm dinlerine inanlar vardır. Uygurlar ile Kazak, Hui, Kırgız, Tatar, Özbek, Tacik, Dungşiyang, Salar ve Baonlar Müslüman’dır. Ülkede başta Urumçi ve Kaşgar kentleri olmak üzere çok sayıda yerleşim biriminde camiler (23.000 kadar) vardır. Çin kaynaklarından alınan bilgiye göre ülkede; İslâm Derneği, Kutsal Eserleri İnceleme Derneği ve Budizm Derneği gibi dinî kurumlar faaliyet göstermektedir.

Ülkenin en büyük etnik grubunu oluşturan Uygur Türkleri, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlarlar. Çok gelişmiş el sanatları arasında halı, kilim dokumacılığı, bakır eşya, bıçak ve müzik aletleri yapımı bulunur. Genellikle kare şeklinde önünde bahçesi olan evlerde otururlar. Buğday unu ve pirinç ana yiyecekleri arasındadır. Pilâv ve ekmekleri meşhurdur. İçecek olarak sütü tercih ederler. Bol miktarda sebze ve meyve yerler. Kazak, Moğollar, Kırgızlar ve Özbekler genellikle hayvancılık yaparlar ve çadırlarda yaşarlar. Hui toplumu çiftçilik ve ticaret işleriyle uğraşırlar.

Sincan-Uygur Bölgesi’nde 200 civarında değişik sanayi ürünü üreten 58 bini aşkın işletme vardır. Başlıca sanayi kolları; petrokimya, tekstil, gıda işleme, maden, makine ve inşaat

Tarım Havzası’ndaki en büyük kent, aynı adlı akarsuyun kenarında kurulan ve Türk tarih ve kültürü açısından da önemi büyük olan Kaşgar’dır (Nüfusu 300.000). Kent nüfusunun dörtte üçünü Uygur Türkleri oluşturur. Şehirde 11. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmış İslâm mimarîsine ait çok sayıda eser bulunmaktadır. Bunlardan bölgenin yöneticisi Abak Hoca için 1640’ta yapılmış türbe, Yusuf Has Hacip Türbesi, Seyit Ali Asya Han Türbesi ve Kaşgarlı Mahmut Türbesi ile çok sayıda (90 kadar) mescit ve cami bulunmaktadır. Kaşgar, yöresel ölçüde de önemli bir

yerleşme birimidir; Çevrede yetiştirilen buğday, mısır, fasulye, pamuk ve meyve Kaşgar'da pazarlanır. Kentte Etigar Camii 1442 yılından beri ayakta durmaktadır. Bu cami, 1966-1976 yılları arasında Çin kültür devrimi esnasında büyük zarar görmüş, fakat daha sonra restore edilmiştir. 1949'da kapatılan İngiltere ve Rusya konsoloslukları, turistik otellere dönüştürülmüştür. Ayrıca Sultan Türbesi, Artış ilçesinin 24 km. güneybatısında bulunan Karahan hanedanından Şafakbogela Han'ın 956'da yapılmış türbesi vardır. Kulca civarında Tubeyla Timur Han Mozolesi'nde İslâm dinini kabul eden ilk Moğol hanının mezarı bulunur. Burası Doğu Türkistan'daki ilk İslâm mimarisi örnekleri arasındadır.

Afganistan

Ülke; kuzeyde Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan, doğuda Çin, güneydoğuda Pakistan ve batıda İran ile komşudur (Harita 11).

Tarihi: Afganistan, Orta Asya ile Hindistan ve Hint Okyanusu arasında stratejik bir yerde olması nedeniyle sürekli başka ülkelerin etki alanında kaldı. 7. yüzyılda Müslüman Arapların eline geçen ülkede İslâm dini ve kültürü yayıldı. 13. ve 14. yüzyıllarda Moğolların egemenliğinde kalan ülkede, 1774'te Afganistan Krallığı kuruldu. Ancak 19. yüzyılda Afganistan toprakları, Orta Asya'yı ele geçirmek isteyen Çarlık Rusya'sı ile İngilizler arasında bir mücadele sahası oldu. 1878-1880 yılları arasında Afganistan, İngiliz egemenliğini kabul etti. İngilizlerin bu dağlık ülkeden çekilmek zorunda kalmaları üzerine Afganistan 1919'da bağımsızlığına kavuştu. 1978'de Sovyetler Birliği tarafından da desteklenen bir hükûmet darbesi oldu. Rus askerleri ülkeye girdiler. Bunu kabullenmeyen Afganlılarla Ruslar arasında dokuz yıl sürecek olan gerilla savaşı başladı. Bu savaş esnasında on binlerce Afganlı ülkesini terk ederek mülteci durumuna düştü. Mültecilerin çoğuna Pakistan kucak açtı. Sovyetler, 1989'da ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bu kez, ülkedeki çeşitli gruplar

arasında iç çekişmeler başladı. 1996 yılından beri Pakistan tarafından desteklenen Taliban, ülkeye hâkim olmaya başladı. Bu sırada Kabil'deki İran Büyükelçiliğini basan Taliban 11 İranlı diplomatı katletti. Bunun üzerine 1998'de İran ile Afganistan arasında sınır boyunda çatışmalar oldu. 1999'da Kuzey Afganistan'ı elinde tutan Kuzey İttifakı ile Taliban arasında Aşgabat'ta yapılan toplantıda ülke yönetimi paylaşıldı. Yani Afganistan'ın kuzey kesiminde Kuzey İttifakı, güneyinde ise Taliban yönetimi ele aldılar. 11 Eylül 2001'de ABD'nin New York kentindeki Dünya Ticaret Merkezi'ne iki ABD yolcu uçağının çarptırılmasından Afganistan'da yaşayan ve terörist saldırılar düzenlediği sanılan Suudî asıllı Usame bin Laden ve Afganistan'da üslenen El-Kaide örgütü sorumlu tutuldu. Bunun üzerine ABD, El-Kaide Örgütü'nü dağıtmak ve Laden'i yakalamak için 7 Ekim 2001'de Afganistan'ı bombalamaya başladı. Kuzey İttifakı, ABD'nin desteği ile Taliban'ın elinde bulunan bölgelere hâkim oldu. Sonuçta Bonn'da Birleşmiş Milletlerin düzenlediği toplantıda 16 Aralık 2001'den itibaren geçici bir yönetim kuruldu, böylece Taliban dışı Afganlı gruplar ülke yönetimini tekrar ele aldılar.

Yüzey şekilleri: Ülkenin büyük bir bölümü dağlıktır. Alp-Himalaya dağ sisteminde yer alan Hindukuş dağları önemli bir dağ kuşağıdır. En yüksek tepe Pamir dağları üzerinde 7000 m.'ye ulaşır. Dağların arasında küçük düzlükler ve akarsularla parçalanmış plâtolar görülür. Yüksek kısımları kar ve buzlarla kaplı dağlardan kaynağını alan akarsular, Afganistan'a hayat vermektedir. Gür akarsularla vadi içlerindeki tarım alanları sulanmakta ve hidroelektrik santralleri çalıştırılmaktadır. Ulaşım, dağları yaran derin vadileri takip eden yollarla sağlanır. Meselâ Hayber Geçidi, Kâbil nehrinin açtığı vadi üzerinde yer alır. Güney ve kuzeye doğru dağların eteklerinde alçak düzlüklere geçilir.

İklimi ve bitki örtüsü: Karasal iklime sahip olan Afganistan'da kışlar çok soğuk geçer; sıcaklık -30oC'nin altına kadar düşer. Çukur sahalarda yazlar sıcak ve kuraktır. Yazın sıcaklık karasal etkilere bağlı olarak çok yükselir. Yaz mevsiminde sıcaklığın yükselmesinden dolayı 3500 m. civarında bile tarım yapılır.

Ülkenin büyük bir bölümü bozkır ve çöllerle kaplıdır. Dağlarda yer yer ormanlar (selvi, meşe, çam) görülür; buralarda geyik, ayı, leopar ve çok sayıda kuş türü yaşar. Akarsu boylarındaki alçak sahalarda defne ve fıstıkların bulunduğu çalılıklara geçilir.

Nüfusu ve yerleşmesi: Jeopolitik açıdan Hindistan, İran ve Orta Asya gibi üç büyük bölge arasında yer alan Afganistan'da etnik gruplar bulunur. 24 milyonu aşkın olan ülke nüfusunun %38'ini Peştular (Puştunlar), %25'ini Tacikler, %19'unu Hazaralar, %6'sını Özbekler, %3'ünü göçebe toplumlar, %2'sini Türkmenler, %1,5'ini Baluşlar, %5,5'ini de diğer gruplar oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu (%85) Müslüman'lardan oluşan ülke nüfusunun dörtte üçü kırsal alanlarda yaşar; yarısı göçebe ve yarı göçebe bir hayat sürer. Halkın gelir seviyesi çok düşük olup dünyanın fakir ülkeleri arasındadır. Okuma yazma bilenlerin sayısı çok azdır (%31,5). Nüfus artışı (%2,8) yüksek olan ülkede 15 yaşın altındaki nüfusun oranı %42'dir. Ortalama ömür erkeklerde 47, kadınlarda 48 yıldır. Sovyetler Birliği'nin işgali ile başlayan iç savaşlardan dolayı 5 milyon Afgan ülkesini terk ederek mülteci olmuştur. Yüksek bir plâto üzerinde kurulmuş olan başkent Kabil, ülkenin en önemli merkezidir. Diğer önemli kentleri, dinî ve idarî yönden önem taşıyan Kandehar ile Celalabad, Mezar-ı Şerif ve Herat'tır.

Ekonomisi: Ülke nüfusunun üçte ikisi (%68) tarımla, %10 kadarı sanayi ile uğraşmaktadır. Afganistan'ın önemli gelir kaynağını, Dubai'deki (Birleşik Arap Emirlikleri) açık pazardan alınan malların komşu ülkelere

özellikle Pakistan’a satılmasından sağlanan gelir ile illegal yollardan satılan uyuşturucu maddeler (eroin, afyon vb.) oluşturur. Tarımdan elde edilen ürünler, ancak halkın ihtiyacını karşılar. Buğday, mısır, arpa, pamuk ve pirinç önemli tarım ürünleri arasındadır. Sanayi bitkilerinden pamuk ve şeker pancarı yetiştirilir. Keçi ve büyük kuyruklu koyun beslenir. Karakul koyunlarının doğmamış yavrularının derisinden astragan denilen çok değerli kürkler yapılır. Bu kürklerden önemli gelir sağlanır. Ayrıca halı ve kilim dokumacılığı da yapılır. Önemli sanayi kolları tekstil, gıda, çimento ve mobilyadır. Sanayi tesislerinin çoğu, 20 yıl süren iç savaşlarda harap olmuştur.

Ülkede kara ve demir yolları çok yetersizdir. Bu sebeple, zengin kömür ve kaliteli demir yatakları işletilememektedir. Hindukuş dağlarının kuzeyinde petrol yatakları keşfedilmiştir. Krom, bakır, altın, gümüş ve sülfür ile mücevher işlerinde kullanılan kaliteli turkuvaz yatakları da bulunur.

Ülkenin kalkınması için bazı devletler, doğrudan ve dolaylı olarak yatırımlar yapmışlardır. Meselâ, 1945 yılı öncesinde Afganistan’a, Almanya ve Çekoslovakya’dan alınan bazı teknik yardımlarla dokuma ve şeker fabrikaları ile barajlar yapılmıştır. Daha sonra ABD’nden sağlanan yardımlarla sağlık kuruluşları açılmış, tarım makine ve aletleri alınmıştır. Ayrıca Almanya, İsveç ve Sovyetler Birliği; Afganistan’a baraj, fabrika ve yol yapımında yardım etmişlerdir. Eski Sovyetler Birliği, bir ara Afgan doğal gazını yüksek fiyatla satın alarak bu ülkeye ekonomik yönden katkıda bulunmuştur.

Afganistan’ın önemli ihraç ürünleri; taze ve kurutulmuş sebze ile meyve, doğal gaz, halı ve karakul koyunudur. İthal ettiği mallar ise petrol, şeker, çay ve imalât ürünleridir. Alışverişini Avrupa, Orta Asya, Japonya, Singapur, Malezya, Hindistan ve Pakistan’la yapar.3

ATALAY, İ., 2000, Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği. Ege Üniv. Basımevi, İzmir.

ATALAY, İ., 2001, Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası. Meta Basım, İzmir.

ATALAY, İ., 2002, Haritalı ve Resimli Ansiklopedik Dünya Coğrafyası (Baskıda), İnkılâp Yay., İstanbul.

AZİZHANOV. J. ve ÇAYIR, E, 1996, Kazakistan, Tika Yay., Ankara.

BATEMAN, G. ve EGAN V., The Encyclopedia of World Geography, Oxford University Press, 1995.

BEKİN, R. M., 1997, Doğu Türkistan Gerçeği. Yeni Türkiye 16, Türk Dünyası Özel Sayısı 11.

BOEHM, RİCHARD, G., World Geography, A Physical and Cultural Approach, Glencoe, McGraw-Hill Book Com., New York, 1995.

CHIH, C., 1978, An Ouitline of Chinese Geography, Foregin Language Prees, Bejing.

CHINA TRAVEL TOURIZM, 1998, Travel on the Roof of the World. China Travel and Tourizm Press, Beijing, China.

CHINA, A GUIDEBOOK TO XINJIANG, 1988, Xinijang Education Press, People’s Republic of China.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ TÜRKİYE BÜYÜKELÇİLİĞİ, 1997. Sincian’ın Şimdiki Durumu, Ankara.

COLE, J., 1996, Geography df the World’s Major Regions. Rutler and Tanner, London.

DÖNMEZ, Y., 1968, Türk Dünyası’nın Beşerî ve İktisadî Coğrafyası, Coğrafya Enstitüsü Yay. İstanbul.

GRITZNER, C. F., 1987, World Geography, Heat and Company, Toronto, Ontario.

GÜLERSOY-NAZKALİ, E., 1995, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas. Türk Dil Kurumu Yay. 625, Ankara.

JACKSON RİCHARD H. ve HUDMAN LLOYD, E., World Regional Geography. John Wiley and Sons New York Singapore, 1990.

KING, J., NOBLE, K, ve HUMPHREYS, Central Asia. Lonely Planet Publications, Hong Kong, 1996.

MAYHEW B., PLUNKETT, R. ve RICHMOND, S., 2000, Central Asia. Lonely Planet Publications, Melbourne, Oakland, London, Paris.

MERÇİL, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi. Türk Tarih Kur. Yay. Ankara, 1993.

MICHAUD, R. et al., 1978, Caravan to Tartary, Thames and Hudson, Paris.

PARKER SYBIL, P. (Editör), World Geographical Encyclopedia. Cilt 3: Asia. Mc Graw-Hill, Inc. New York, Tokyo, Milan, 1994.

TIMPTON, F. B., 1998, The Rise of Asia. Economics, Society and Politics in Contemporary Asia. Macmillian Press, Malasia.

TIME ALMANAC, 2001, Information Please Almanac. New York.

XINJIANG EDUCATION PRESS, 1998, China, A Guidebook To Xinjlang. China.

XINJIANG THE LAND AND THE PEOPLE, 1989, New World Press, Beljing.

A GENERAL SURVEY XINJIANG, 1989, Foreing Affair Office of People's Goverment of the Xinjiang Uygur Otonomous Region. Hew World Press Beijing, China.

WHEELER, JESSE H. ve KOSTBADE TRENTON, J., World Regional Geography, Sausders College Publishing, London, Sydney, Toronto, 1990.

1 Bu konuda bakınız: MAYHEW B., PLUNKETT, R. ve RICHMOND, S., 2000, Central Asia. Lonely Planet Publications, Melbourne, Oakland,

London, Paris.

2 Konu ile ilgili olarak bakınız: Mayhew, B., Plunkett, R. ve Richmond, S., 2000, Central Asia. Lonely Planet Publication, s. 495-497.

3 Teşekkür: Haritaların çizimini yapan Yrd. Doç. Dr. Hasan Çukur ve Ferit Gürbüz ile Orta Asya’daki bazı kentlerin Türkçe yazılışında yardımcı olan Rahman Seferov’a teşekkür ederim.

B. Türklerin Kurdukları Devletler

Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları / Prof. Dr. Ramazan Özey [s.266-276]

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi / Türkiye

Tarihte 16 Büyük Türk Devleti ve Hakimiyetleri

Türkler, tarihte çok sayıda devlet kurmuşlardır. Söz konusu bu devletlerin çoğu, yaşadığı dönemlerin büyük devletleri olmuşlardır. Bu devletlerin sayısı, mevcut bazı tarihi kaynaklara göre 113 ila 180 arasında değişmektedir. Kuşkusuz tarih sahnesinde yaşamış olan Türk devletleri sadece bu kadar değildir. Araştırmalar devam ettikçe, bu sayının artacağı ve bu devletler hakkındaki tarihi coğrafya bilgilerinin daha kesinlik kazanacağı beklenmektedir.

Tarihteki Türk devletlerinin sayısı ne olursa olsun, tarihin her döneminde Türkler, devlet geleneklerini korumuşlardır. Yaşadıkları zaman dilimi ile coğrafi mekanları açısından ele alındığında, Türk dünyasının yayılış sahası, Asya ve Avrupa’nın büyük bir bölümü ile Afrika’nın kuzey bölümünü kapsadığı görülür.

Bugün dünya kamuoyunda, Batı dünyası tarafından işlenen bir teze göre, “Türklerin esas memleketi Orta Asya’dır, o halde bütün Türkler Orta Asya’ya gitmelidir.” gibi bir safsata görüş vardır. Bu da milattan önce gerçekleşmiş olan, göç hareketine dayandırılmaktadır.

Öte yandan, Türk medeniyetinin tekrar kurulmaması için, sanki tüm dünya elbirliği yapmış gibidir. Bugünün süper güçlerinin ideallerinde, hep parçalanmış ve ezilmiş bir Türk dünyası yatmaktadır. Bu vesileyle, görüşlerini ve düşüncelerini açıklamaktan hiçbir zaman çekinmemektedirler. Bu bağlamda, atasözleri bile icat etmektedirler. Bir

Yahudi atasözü şöyledir; “Tanrım, Türklerin ayakkabılarını dar yap. Ayağındaki yaraların acısından başka bir şey düşünmesinler” ki, düşünmeye fırsat bulurlarsa, hemen medeniyet kurarlar ve dünyaya hükmederler.

Tarih içinde yaşamış Türk devletlerinin yaşadıkları zaman ve mekana bakılırsa Türkler, Batı Hunları ile 434’den itibaren Avrupa’da yaşamaya başlamışlardır.

Dünya ölçeğinde, zaman ve mekan ilişkisi kurularak ve siyasi coğrafyanın süzgecinden geçirilerek denilebilir ki; Japon Denizi’nden Adriyatik Denizi’ne kadar uzanan geniş topraklar, Türk dünyası olarak kabul edilmelidir.

Tarih boyunca kurulmuş 180 kadar Türk devleti kurulmuş olmasına rağmen, hepsinin dünya hakimiyetinde etkili olduğu söylemek mümkün değildir. Dünya hakimiyetini sağlamış olan Türk devletlerinin sayısı 16’dır ve bunlara Büyük Türk Devletleri de denir. Bu devletlerin hakimiyet sahaları ise şöyledir;

1. Hun Devleti: İlk büyük Türk devletidir. M.Ö. 250’den M.S. 216’ya kadar hüküm sürmüştür. Türklük dünyasının öncüleri olarak bilinir. Mete Han döneminde devletin sınırları Japon Denizi’nden Hazar Denizi’ne kadar geniş bir bölgeyi kapsar. Coğrafi mekan olarak dünya hakimiyeti için, zamanına göre yeterlidir. Özellikle Asya kıtasında en büyük güç olmuştur.

2. Batı Hun İmparatorluğu: Büyük Hun İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle, Batı Türkistan’da Coçi Han tarafından kurulan devlet. Coğrafi mekan olarak sınırları Batı Türkistan’ı içine alır. Zaman ve coğrafi mekan çerçevesinde, en büyük bölgesel güç olmuştur.

3. Avrupa Hunları (Batı Hunları): M.S. 434’de Atilla’nın başa geçmesiyle Avrupa Hunları, büyük bir devlet haline geldiler. Atilla’nın oğulları devleti iyi yönetemeyince, büyük devlet 469’da çökmüştür. Hakim olduğu yıllarda, Avrupa kıtasında en büyük güç olmuştur.

4. Akhunlar: Tabgaç Devleti'nin çağdaşıdır akaçlama alanı içinde 350 yılında kurulmuş ve gelişme göstermiş bir Türk devletidir. Coğrafi sınırları; Horasan, Afganistan ve İran topraklarına kadar uzanır. 557'de Akhunlar tarihe karıştı. Hüküm sürdüğü yıl bakımından kısa olmasına rağmen, hakimiyetleri sırasında, Asya'da büyük bir güç olmuşlardır.

5. Göktürk Devleti: 552'lerde kurulan ve adında ilk defa Türk geçen bir devlettir. 744'de Uygurlar tarafından yıkılmıştır. Coğrafi mekan olarak Orta Asya'yı içine alır. Zamanına göre, Asya'da en büyük hakim güç olmuştur.

6. Uygur Hakanlığı: Büyük Hunların torunları olan Uygurlar, çok sayıda devlet kurmuşlardır. Uygur Hakanlığı bunlardan birisidir. 744-840 yılları arasında hüküm sürmüştür. Selenga, Orhun ve Tola ırmakları havzalarından Baykal gölünün güneyindeki bozkırlara kadar uzanan geniş sahada yaşamışlardır. 100 yıla yakın bir süre içinde, Asya kıtasında, bölgesel güç olmuşlardır. Daha sonra iki ayrı Uygur devleti daha kurulmuştur, bunlar Kansu Uygurları ve Turfan Uygurları'dır.

7. Avar Devleti: Macaristan'da büyük bir devlet kuran Avarlar, zaman zaman İstanbul'u kuşattılar. 630'dan sonra zayıflamaya başladılar. 9. yüzyılda da parçalandılar. Zamanına göre, Avrupa kıtasında bölgesel güç oluşturdular.

8. Hazar Devleti: 7. yüzyıldan itibaren iyice güçlenen ve bütün Doğu Avrupa'yı eline geçiren Hazarlar, 3 yüzyıl hüküm sürdüler. Zaman ve mekan çerçevesinde, bölgesel hakim güç oluşturdular.

9. Karahanlılar: 9. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devletidir (840-1212).

10. Gazneliler: Karahanlılarla çağdaştır. İlk Müslüman Türk devletlerindendir. Sınırları Afganistan ve Hindistan'ı içine alır. Karahanlılar ile birlikte Asya kıtasında, bölgesel bir güç oldular.

11. Büyük Selçuklu Devleti: Ön Asya'da kurulan ilk ve en büyük Müslüman Türk devletlerinden biridir. 1040-1157 yılları arasında hüküm sürmüştür. Güneybatı Asya'nın tamamına yakınına hakim olan Büyük Selçuklu Devleti, zamanın en büyük bölgesel gücüdür.

12. Hârezmşahlar Devleti: Büyük Selçuklu Devleti ile çağdaş, Aral gölünün güneyinde 1097-1231 yılları arasında yaşamışlardır. Orta Asya'da bölgesel hakim güç olmuşlardır.

13. Timurlar Devleti: 1370-1507 yılları arasında, Adalar Denizi (Ege) kıyılarından Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hüküm sürmüş büyük bir Türk devletidir. Hakim olduğu topraklar, zamanına göre incelendiğinde, en büyük bölgesel güç olduğu anlaşılır.

14. Bâbur Devleti: 1526-1858 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür. Hakim olduğu tarihlerde, Asya'da büyük bir güç oluşturmuş ve kıtasal hakimiyeti sağlamıştır.

15. Altınordu Hanlığı: 1227-1502 yılları arasında, Karadeniz ile Hazar denizi arasında yaşamış bir Türk devletidir. Yaklaşık üç asır Asya'da kıtasal hakim güç olmuştur.

16. Yüce Osmanlı Devleti: 1299'da Söğüt civarında kurulmuş ve 1922 yılına kadar devam etmiş ve üç kıtada at sürmüş cihan devletidir. Bu cihan devleti, geçmişten gelen Türk devlet geleneğinin kemâle ermiş biçimini dünya sahnesinde, 600 yıl sergilemiştir. 1606 tarihinde imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile yüce devlet, toprak bakımından en geniş noktasına ulaşmıştır. Bu tarihlerde, Osmanlı Devleti'nin sınırları; Anadolu, Kafkasya, Kırım, Güney Ukrayna, bugünkü Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Tunus, Libya, Cezayir ve Akdeniz adalarını içine almaktaydı. Yüce Osmanlı Devleti, Dünya tarihinde, zaman ve mekan

çerçevesinde ele alındığında, Dünya hakimiyetini sağlamış bir devlettir. Osmanlılar, süre bakımından en uzun (600 yıl), coğrafi mekan olarak en geniş (etki alanı 24 milyon km2, söz sahibi olduğu alan bütün dünya) hakimiyeti kurmuşlardır.

Tarihte kurulmuş Olan

Diğer Türk Devletleri ve

Hakimiyet Alanları

Burada, tarihi coğrafya açısından, yukarıda incelediğimiz Büyük Türk devletleri dışında diğer Türk devletlerinin kısa bir taraması yapılacaktır. Özellikle yaşadığı coğrafi mekanlar üzerinde durulacaktır.

1. Han ya da Ön Chao Kuzey Çin Hun Devleti: Kuzey Çin'de kurulmuş bir devlettir.

2. Arka Chao Kuzey Çin Hun Devleti: Kuzeydoğu Çin'de kurulmuş bir Türk devleti.

3. Kuzey Liang Hun Devleti: 5. yy.'da Kansu ve çevresinde hüküm sürmüştür.

4. Hsia Hun Devleti: Kuzey Çin'de ordu platformu çevresinde kurulmuş bir Türk devletidir.

5. Tabgaç Devleti: Batı Hun İmparatorluğu yıkıldığı yıllarda, Orta Asya'da kurulmuştur. 557'de Budizmin etkisinde kalarak yıkılmıştır.

6. Doğu Göktürk Hakanlığı: 585 yılında, Göktürk Hakanlığı'nın ikiye ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. 630 yılına kadar devam eden Doğu Göktürk Hakanlığı'nın coğrafi sınırları; Aral gölü ve çevresi, Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan ve Kaşgar'a kadar uzanan geniş bir mekanı içine almıştır.

7. Batı Göktürk Hakanlığı: 585 yılına kadar devam eden Batı Göktürk Hakanlığı'nın sınırları Aral Gölü-Kafkaslar arasındaki geniş toprakları içine almaktadır.

8. Türgiş Devleti: Batı Göktürk Hakanlığı'nın 630'da yıkılışından sonra On Boy'dan biri olan Türgişlerin kurmuş olduğu bu devlet, 750 yılına kadar devam etmiştir. Türklere, şehir hayatını benimseten bir devlettir. Başkenti Talas'dır.

9. Turfan (Kao-Ch'ang) Uygur Devleti: Ötüken Uygurları da denilen Uygur Hakanlığı'nın 840 yılında Kırgızlara yenilgisinden sonra, güneye göç eden Uygurların Turfan havzası ve çevresinde kurmuş oldukları bir devlet. 856 yılında Çin ve Kırgız kıskacı altında dağılmışlardır.

10. Sarı Uygur (Kan-su) Devleti: 840 tarihinde Uygur Hakanlığı'nın yıkılışından sonra 911 tarihinde kurulmuş bir devlet. Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. 1226 yılında yıkıldı.

11. Karluklar: İslâm dinini ilk kabul eden bir Türk devleti. Çungarya havzası ve Tarım bölgesinde hüküm sürdüler.

12. Kimek Hakanlığı: İrtiş boylarında yaşayan İmek, İmi, Tatar, Balandur, Kıpçak, Lankaz ve Ecdad gibi Türk boylarının bir araya gelerek kurmuş oldukları federasyon bir devlettir.

13. Kırgızlar: 840'dan itibaren Uygur başkenti Ötüken'de devleti kurdular. 1207'de Cengiz Han'ın egemenliğini kabul ettiler.

14. Peçenekler: Bir süre Hazarlar'ın egemenliğinde yaşayan Peçenekler, 10. yüzyıl ortalarına doğru güçlendiler ve 11. yüzyılda dağıldılar.

15. Uzlar: Karadeniz'in kuzeyinde ve Doğu Avrupa'da hüküm sürdüler. Genelde Özi Irmağı çevresinde yaşayan Uzların Selanik'e kadar ilerledikleri bilinir. Peçenekler ile çağdaştır.

16. Kumanlar: 11. yüzyılda Balkaş gölünden Batı Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş topraklarda hüküm sürdüler. 12. yüzyılda dağıldılar.

17. İdil (Volga) Bulgar Devleti: Coğrafi sınırları; İdil (Volga) nehrinin akaçlama alanına tekabül eder.

18. Tuna Bulgar-Türk Devleti: Hazarların tazyiki ile birlikte Bulgarların bir kısmı 670'lerden itibaren tuna boylarına yerleşmeye başladılar.

19. Toharistan Türk Devleti: Altıncı yüzyılın sonlarında kurulmuş bir Türk devleti. Coğrafi sınırları; bugünkü Afganistan Türkistanı topraklarını içine alır.

20. Türk-şahi ya da Tigin-şah Devleti: Kabil, Gazne çevresinde, Sind ırmağı ve Mahaban dağları çevresinde kurulmuş bir devlet.

21. Şûl (Çöl) Türkleri Devleti: Hazar denizinin güneydoğusunda kurulmuş bir Türk devleti. 716 tarihinde Emevi ordularına yenilince, İslâmiyet'i kabul ettiler.

22. Tolunoğulları: 875'de Mısır-Irak arasında kurulan bir Müslüman Türk devletidir. 905'de yıkıldılar.

23. İhşidiler: Tolunoğullarından sonra 935 yılında kurulan devlet yaklaşık 969'a kadar hüküm sürdüler.

24. Şemsiler: 1211-1266 arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür. Kurucusu İltutmuş (unvanı Şemseddin) Memluk asıllıdır.

25. Balabanlılar: 1266-1290 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüş bir Türk devleti.

26. Kalaçlar: 1290-1320 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlardan sonra gelen Delhi Türk Sultanlığı'dır.

27. Tuğluklar: Kalaçlardan sonra, Delhi Türk Sultanlığı'nın son halkasını teşkil ederler. 1320-1414 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

28. Hısn-ı Keyfâ Artukluları: 1101 yılında Artuk'un oğlu Sokman tarafından Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve yakın çevresinde kurulmuştur. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmıştır.

29. Mardin Artukluları: 1108 yılında Artuk'un oğlu İlgazi tarafından Mardin ve çevresinde kurulmuştur. Artuklu devletlerinin en uzun ömürlüsüdür. 1408 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir.

30. Harput Artukluları: En kısa ömürlü olan Artuklu devletlerinden biridir. 1185-1233 tarihleri arasında bugünkü Elazığ ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

31. Saltuklular: 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan 4 Türk devletinden biridir. Erzurum ve çevresinde 1092-1202 yılları arasında hüküm sürmüştür.

32. Mengücekler: Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir. Erzincan ve çevresinde 1118-1228 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

33. Danişmendliler: Sivas ve Divriği çevresinde hüküm sürmüş, Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir (1092-1178).

34. Sökmenler (Ahlatşahlar) Devleti: 1110-1207 yılları arasında Van Gölü havzasında hüküm sürmüş bir Türk devleti.

35. Dilmaç Oğulları Beyliği: 1084-1394 tarihleri arasında Erzen ve Bitlis çevresinde hüküm sürmüş bir Türk devleti.

36. Yınal Oğulları Beyliği: 1098-1183 yılları arasında, Diyarbakır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

37. İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği): 1081-1097 yılları arasında, İzmir, Foça, Midilli adası ve çevresinde hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir.

38. Türkiye Selçukluları Devleti: 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan ve Bizans'a en yakın olan Türk devletlerinden biridir. 1078-1308 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Konya ve çevresi merkez olmuştur.

39. Suriye Selçukluları Devleti: 1078-1117 yılları arasında, bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

40. Dımaşk Atabeyliği: 1104-1154 yılları arasında Güney Suriye'de varlığını sürdüren bir Türk devletidir.

41. Irak Selçukluları Devleti: 1092-1194 arasında Irak ve Güneybatı İran toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

42. Zengiler: Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da kurulan bir Türk devletidir. Musul Atabeyliği adı da verilir. 1127-1259 yılları arasında hüküm sürmüştür.

43. Kirman Selçukluları: 1043 Dandanakan zaferinden sonra Tabes vilayeti ile Kirman çevresinde kurulmuştur. Sınırları Umman'a kadar uzanır. 1187 yılında yıkıldı.

44. İldenizler: Zengilerle çağdaş, Azerbaycan çevresinde kurulan bir Türk devletidir. Azerbaycan Atabeyleri de denilir.

45. Salgurlar: Zengiler ve İldenizlerle çağdaş (1148-1286) İran'da kurulmuş bir Türk devletidir.

46. Eyyubiler: Ön Asya'da kurulan bir Müslüman Türk devleti (1171-1252).

47. Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler): Mısır ve Suriye'de 250 yıldan fazla (1250-1517) hüküm sürmüştür. Osmanlıların Mısır'ı fethettikleri tarihe kadar varlıklarını korumuşlardır. Mısır, bir Arap ülkesi olmasına rağmen, Ortaçağ haritalarında, Memluk hakimiyetinden ötürü, "Türkiye" olarak adlandırılmıştır.

48. Şeybaniler: Aynı zamanda Özbek Devleti olarak da bilinir. Orta Asya'da kurulmuştur.

49. Kazan Hanlığı: Doğu Avrupa'da Karadeniz'den Moskova'ya kadar uzanan geniş bölgede, 1437-1556 yılları arasında hüküm süren bir devlet.

50. Kasım Hanlığı: 1445-1552 arasında, Kazan Hanlığı'nın güneybatısında yaşamış olan bir Türk hanlığı.

51. Astrahan Hanlığı: 1466-1552 yılları arasında, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü delta bölgesinde kurulmuş olan bir Türk devletidir.

52. Kırım Hanlığı: 1441-1783 arasında Kırım ve çevresinde kurulmuştur. Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşamışlardır.

53. Sibir Hanlığı: Altınordu Devleti'nin parçalanmasından sonra Moğolistan bölgesinde kurulmuş ve 1556-1600 yılları arasında hüküm sürmüştür.

54. Buhara (Özbek) Hanlığı: 1599-1785 yılları arasında, Orta Asya'da, Buhara ve çevresinde, hüküm sürmüş bir Türk devleti.

55. Hive Hanlığı: 1512-1920 yılları arasında, Orta Asya'da Hive ve çevresinde hakimiyet kurmuşlardır.

56. Hokand Hanlığı: 1710-1876 yılları arasında, Fergana havzasında kurulmuş bir hanlık.

57. Safeviler: 1501-1732 yılları arasında Ön Asya'da yaşamışlardır.

58. Afşarlar: Safevilerin yıkılmasından sonra, aynı bölgede 1736-1795 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

59. Kaçarlar: 1779-1925 yılları arasında, Hazar denizinin güney kıyılarında yaşamışlardır.

60. Akkoyunlular Devleti: Diyarbakır-Malatya çevresinde kurulan bu devlet, Karakoyunlularla halef-seleftir. 1469-1508 yılları arasında, hüküm sürmüştür.

61. Karakoyunlular Devleti: Erbil-Nahçıvan arasında yani Azerbaycan, Irak ve Doğu Anadolu'da 1390'de kurulmuş ve 1468'e kadar devam eden 78 yıllık bir ömre sahiptir.

62. Karaman Oğulları Beyliği: 1256-1473 arasında, Konya-Karaman çevresinde hüküm sürmüştür.

63. Alaiye Beyliği: Alanya ve çevresinde 1300-1463 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

64. Eşrefoğulları Beyliği: Beyşehir ve Eğridir yörelerinde, 1280-1326 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

65. Germiyanoğulları Beyliği: 1303-1429 yılları arasında, Kütahya ve çevresinde kurulan bir Türk beyliğidir. Beyliğin ömrü 126 yıl olarak görülürse de, bağımsızlık dönemi 70 yıl kadardır.

66. Hamidoğulları Beyliği: Uluborlu ve Eğridir çevresindeki bir beylik. Coğrafi sınır olarak bugünkü Göller Yöresi'ni içine alır. 1300-1391 yılları arasında hüküm sürmüştür.

67. Tekeoğulları Beyliği: Antalya yöresinde hüküm sürmüş, bir Anadolu beyliğidir.

68. Menteşeoğulları Beyliği: Menteşe (Anadolu'nun güneybatısı) yöresinde, 1282-1389 arasında hüküm sürmüştür.

69. İnançoğulları Beyliği: Buna Lâdik Beyliği de denilir. 1276-1400 yılları arasında, Denizli-Honaz-Dalaman çevresinde kurulan bir Anadolu beyliğidir.

70. Sahip Ata Oğulları Beyliği: 13. yüzyıl sonları ile 14.yüzyıl başlarında yaklaşık 90 yıllık bir devrede, Afyon Karahisarı ile yakın çevresinde hüküm sürmüş olan bir beyliktir.

71. Aydınoğulları Beyliği: Aydın ve İzmir çevresinde hüküm süren Anadolu beyliği. Hakimiyeti, 1310-1426 tarihleri arasında, 116 yıllık bir süreyi kapsar.

72. Karesioğulları Beyliği: Balıkesir yöresinde 1297'de kurulan bir beylik, 1360'da Osmanlı idaresine girmiştir.

73. Candaroğulları Beyliği: Kastamonu ve Sinop yöresindeki Anadolu Türk beyliği. Beyliğin ömrü, 1292-1461 yılları arasında, yaklaşık 170 yıl sürmüştür.

74. Eretnaoğulları Beyliği: Sivas ve Kayseri'deki Anadolu beyliğidir. Anadolu'daki Uygur sülalesinin kurmuş olduğu bir beyliktir. 1344-1381 yılları arasında, 37 yıllık bir ömür sürmüştür.

75. Kadı Burhaneddin Beyliği: 1381-1400 yılları arasında, Sivas, Amasya ve Kayseri havalisinde kurulmuş bir beylik. Anadolu Selçuklu beylikleri arasında, 19 yıllık ömrü ile en kısa ömürlü bir beyliktir.

76. Saruhanoğulları Beyliği: 1310-1410 yılları arasında, 100 yıllık bir ömür süren beylik, Manisa yöresinde hüküm sürmüştür.

77. Tacettinoğulları Beyliği: Ordu ve Bafra yörelerinde kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1428 tarihleri arasında, yaklaşık 50 yıl ömrü olan bir beyliktir.

78. Pervaneoğulları Beyliği: 1276-1322 yılları arasında 46 yıllık bir süre içinde, Sinop'ta kurulmuş bir beyliktir.

79. Ramazanoğulları Beyliği: Çukurova'da kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1608 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu beyliklerinden, Osmanlı Beyliği'nden sonra ömrü en uzun olan beyliktir. Yaklaşık 245 yıl hüküm sürmüştür.

80. Dulkadir Oğulları Beyliği: Maraş ve Elbistan'da hüküm sürmüş bir beylik. Beylik, 1337-1521 yılları arasında varlığını göstermiştir.

81. Türkiye Cumhuriyeti: Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Anadolu yarımadası ve Doğu Trakya toprakları üzerinde, 1923 tarihinde kurulmuştur.

82. Hatay Türk Cumhuriyeti: 2 Eylül 1938-23 Haziran 1939 tarihleri arasında, Antakya ve İskenderun çevresinde kurulmuş bir devlet.

83. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: 15 Kasım 1983'de Kıbrıs adasının kuzey yarısında Türk Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

84. Aras Türk Hükümeti: 3 Kasım 1918'de Iğdır ve Nahcıvan çevrelerini kapsayan topraklar üzerinde kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, Iğdır Türkiye'de, Nahcıvan bölgesi Sovyet Rusya'da kalmıştır.

85. Cenubi Garbi Kafkas Türk Hükümeti: 9 Ocak 1919 Ardahan Kongresi'nin ardından Batum'dan Nahcıvan'a kadar uzanan topraklar üzerinde kurulmuştur.

86. Türkmen Devleti: 1855-1885 tarihleri arasında Türkmenistan'da kurulmuş bir devlet.

87. Garbi Trakya Devleti: 22 Mayıs 1920'de Gümülcine'nin Hemitli nahiyesinde kuruldu. 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması ile, Garbi Trakya Devleti toprakları Yunanistan'a bırakıldı. Ayrıca Balkanlar'da geçici olarak iki devlet daha kurulmuştur. Bunlar; Garbi Trakya Devlet-i Muvakkatası ve Rodop Devlet-i Muvakkatasıdır. Garbi Trakya Devlet-i Muvakkatası: 31 Ağustos 1913'de Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç çevresinde kurulmuştur. 25 Ekim 1913'de tarih sahnesinden çekilmiştir. Rodop Devlet-i Muvakkatası: 14 Nisan 1878'de, Balkan dağlarının güneyinde Rodop bölgesinde kurulmuş ve mücadelelerini 20 Nisan 1886 tarihine kadar 8 yıl sürdürmüşlerdir.

88. Doğu Türkistan (Uygur) Devleti: 1864-1877 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da varlığını koruyabilmiş bir Türk devleti.

89. Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti: 12 Kasım 1933 tarihinde Doğu Türkistan'da kuruldu. 1937 yılına kadar varlığını korudular.

90. Azerbaycan Türk Cumhuriyeti: 1918-1920 tarihleri arasında, Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüştür. Daha sonra Sovyet Rusya'nın hakimiyetine giren bu devlet, 21 Aralık 1991 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

91. Özbekistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

92. Türkmenistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

93. Kazakistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

94. Kırgızistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

95. Tacikistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kuşkusuz tarih sahnesinde yaşamış olan Türk devletleri sadece bu kadar değildir. Araştırmalar devam ettikçe, bu sayının artacağı ve bu devletler hakkındaki Tarihi coğrafya bilgilerinin daha kesinlik kazanacağı beklenmektedir.

Tarihte yaşamış olan Türk devletlerinin yaşamış oldukları coğrafi mekanlar üzerinde çok sayıda devlet bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı, Türk devleti değildir. Bugün için (1997), dünya üzerinde, 7 bağımsız Türk Cumhuriyeti (Türkiye, Kıbrıs, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan) bulunuyor. Ayrıca bağımsızlık mücadelesi içinde olan Türk cumhuriyetleri de bağımsız olurlarsa, bu sayı hayli artacaktır.

Tarihteki Türk devletlerinin sayısı ne olursa olsun, tarihin her döneminde Türkler, devlet geleneklerini korumuşlardır. Zaten burada amaç, bir tarih araştırması yapmak değildir. Amaç, tarih içinde bir seyir halinde yaşamış olan Türk devletlerinin zaman ve mekan ilişkisi içinde, dünya üzerindeki sınırlarını çizmek ve bazı iddialara cevap vermektir. Yaşadıkları zaman dilimi ile coğrafi mekanları açısından ele alındığında, Türk dünyasının yayılış sahası, Asya ve Avrupa’nın büyük bir bölümü ile Afrika’nın kuzey bölümünü kapsadığı görülür.

Bugün dünya kamuoyunda, Batı Dünyası tarafından işlenen bir teze göre, “Türklerin esas memleketi Orta Asya’dır, o halde bütün Türkler Orta

Asya'ya gitmelidir." gibi bir safsata görüş vardır. Bu da milattan önce gerçekleşmiş olan, göç hareketine dayandırılmaktadır.

Öte yandan, Türk medeniyetinin tekrar kurulmaması için, sanki tüm dünya elbirliği yapmış gibidir. Bugünün süper güçlerinin ideallerinde, hep parçalanmış ve ezilmiş bir Türk dünyası yatmaktadır. Bu vesileyle, görüşlerini ve düşüncelerini açıklamaktan hiçbir zaman çekinmemektedirler. Bu bağlamda, atasözleri bile icat etmektedirler. Bir Yahudi atasözü şöyledir; "Tanrım, Türklerin ayakkabılarını dar yap. Ayağındaki yaraların acısından başka bir şey düşünmesinler." ki, düşünmeye fırsat bulurlarsa, hemen medeniyet kurarlar ve dünyaya hükmederler.

Tarih içinde yaşamış Türk devletlerinin yaşadıkları zaman ve mekana bakılırsa Türkler, Batı Hunları ile 434'den itibaren Avrupa'da yaşamaya başlamışlardır. Oysa bugünün Amerika Birleşik Devletleri'nin Amerika kıtasındaki tarihi geçmişi 200 yıl öncesine ancak dayanır. Anadolu'da çeşitli arkeolojik kazılar yaparak, Anadolu'nun Türklere ait olmadığını ispatlamaya çalışanlar, Amerika ve Avustralya'da da araştırma yapmalıdırlar.

Dünya ölçeğinde, zaman ve mekan ilişkisi kurularak ve siyasi coğrafyanın süzgecinden geçirilerek denilebilir ki; Japon Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş topraklar, Türk dünyası olarak kabul edilmelidir. Ve bugün Türk dünyası, Batı Avrupa ve Sovyet Rusya'yı güneyden bir hilâl şeklinde çevirmektedir. 19 ve 20. yüzyılda aralıksız süren Türk soykırımına rağmen, bu hilâl dimdik ayaktadır.

Osmanlı Devleti Tarafından Merkezi Türk Hakimiyet

Teorisinin Uygulamaya

Konulması

Selçuklu Devleti'nin ardından ortaya çıkan Anadolu beyliklerinden biri, Bilecik'in Söğüt kasabası ve yakın çevresinde, 1299 tarihinde, Kayı aşiretinin kurmuş olduğu Osmanlı Beyliği'dir. Bu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin de hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, Cihan Devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Cihan Devleti'nin kurulması ve uzun ömürlü olmasında önemli sırlar yatmaktadır. Her şeyden önce koskoca bir dünya devletinin ortaya çıkmasındaki sırları, devletin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebali'nin damadına vermiş olduğu nasihatinde aramak gerekir. Şeyh Edebali, Osman Gazi'ye verdiği nasihatin bir bölümünde şu sözleri söyler;

"-Oğul,

Dünya senin gözlerinin gördüğü gibi büyük değildir. Bütün fethedilmemiş gizemler, bilinmeyenler, görülmeyenler, ancak; senin fazilet ve erdemlerinle gün ışığına çıkacaktır…"

Bu nasihat sözlerinden de anlaşılacağı üzere, koskoca devletin temelleri; dünyayı tanımak ve onu gözünde fazla büyütmeden, gizemlerini, bilinmeyenlerini ve görünmeyenlerini fethetme idealleri ile atılmıştır.

Dünya hakimiyeti, Osmanlı için daima en büyük ideal olmuş ve bu ideali bütün padişahlar taşımıştır. Dünya hakimiyeti ideallerini de zaman zaman dile getirmişlerdir. Osman Gazi Bursa önlerine kadar gelerek, ölüm

döşeğinde iken, oğlu Orhan Gazi'ye dönmüş ve uzaktan parıldayan bir manastırın kubbesini işaret ederek;

"-Beni şol gümüşlü kubbenin altına gömünüz." demiştir. Böylece Osman Gazi ölüm döşeğinde iken bile, Bursa'nın fethedilmesi için hedef göstermiştir.

Hedef belirleme ve gösterilen hedefe ulaşmak, Osmanlı Hanedanı için en büyük ideal olduğu görülür. Orhan Gazi, oğlu Murad Bey'e yaptığı nasihatinde şu cümleler dikkat çekicidir;

"-Oğul! Rumeli Hıristiyanları rahat durmayacaktır! Sen o yöne doğru yürü! Kostantiniyye'yi ya fethet ya da fethe hazırla! Diğer Türk beyleri ile iyi geçinmeye çalış!.

Osmanlı'ya iki kıt'a üzerinde hükmetmek yetmez! Zira Allah'ın azmi iki kıtaya sığmayacak kadar büyük bir davadır!. Selçukluların vârisi biz olduğumuz gibi, Roma'nın da vârisi biziz!"

Murad Hüdavendigâr, Kosova Meydan Savaşı'nda, askerlerine karşı yaptığı konuşmanın şu cümleleri, bir başka hedef belirlemedir;

"-Yiğitlerim, bugün sizin sevginizle titreyen şu Kosova meydanı, Allah'ın izni ile muzaffer bir şekilde dalgalanacak olan şanlı sancağımızın Macaristan içlerine doğru gitmesini, bundan sonra hiçbir düşman hamlesi durduramayacaktır."

Yıldırım Bâyezid Han'a, cülusu için tebrik etmeye gelen yabancı ülkelerin elçileri, Osmanlı'nın ilerlemesinin devam edip etmeyeceği sorulmuş ve Padişah elçilere şu cevabı vermiştir;

"-Roma'ya kadar ilerleyeceğim!"

Çelebi Mehmed, yaptırmış olduğu eserlerin kitabelerine "Şarkın ve garbın padişahı, Arap ve Acemini hakanı" diye yazdırmış ve hakimiyet alanının nereler olabileceğini belirlemiştir.

Sultan II. Murad Han, tahta çıktıktan sonra Yeniçeri kışlalarının merkez binasına gelmiş ve Yeniçeri Ağası, Padişah'a;

"-Asker kullarının siz Padişah Hazretleri'nden niyazı oldur ki, ilk seferiniz Batı Roma üzerine ola!" demiş ve Padişah da;

"-İnşââllâh!…" diye cevap vermiştir.

Hacı Bayram Veli, Sultan II. Murad Han'a;

"-Siz, büyük dedenizin buyurduğu "cihadı terk etmeyiniz!" düsturuna uyduğunuz takdirde, fetihleriniz genişleyecek, bir gün Roma toprağını da tamamen ele geçireceksiniz!"

Sultan II. Murat Han vefatı sırasında, oğlu II. Mehmet'e;

"-Oğlum, Kostantiniyye'yi fetheyleyesin!" diye vasiyet etmiştir.Ve bu vasiyet üzerine II. Mehmet Han, padişah olur olmaz; "- Ya Bizans bizi alır, ya da biz Bizans'ı alırız!." diyerek Kostantiniyye'yi fethedip, İstanbul yapmış, Cihan Padişahı ve Fatih unvanlarını haklı olarak almış, gerçek cihan hakimiyetini kurmuştur.

Yavuz Sultan Selim Han Mısır'ın fethinden sonra, 10 Eylül 1517'de Kâhire'den İstanbul'a dönerken söylediği şu sözler, Osmanlı Türk hakimiyetinin ne denli geniş ufuklara yöneldiğini açıkça ortaya koyar.

" -Gönül ister ki, Afrika'nın kuzeyinden Endülüs'e çıkayım ve sonra Balkanlar üzerinden tekrar İstanbul'a döneyim!" Bu söz, Afrika'nın ve Avrupa'nın ve dolayısıyla tüm dünyanın hakimiyeti demektir.

Yine Yavuz Sultan Selim Han, bir gün sadrazamı Piri Mehmed Paşa'yı yanına çağırmış ve harita üzerinde, yüzyıllar sonra açılmış olan Suveyş kanalının olduğu yeri işaret ederek;

"-Şuradan Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlar ve deryâdan Hindistan'a giderim." demiştir. Yavuz'un bu sözü, dünya hakimiyeti için gerçekten büyük bir hedef belirlemesidir.

Kânuni Sultan Süleyman Han, Fransuva'ya yazdığı cevabi mektubun giriş cümleleri, Merkezi Türk Hakimiyeti'nin tam olarak uygulandığının açık bir vesikasıdır.

"-Ben ki, Azerbaycan'ın, Anadolu'nun, Rumeli'nin, Balkanlar'ın, Karaman'ın, Irak'ın, Arabistan'ın, Mısır'ın, karaların ve denizlerin sultanı Yavuz Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım."

Osmanlı çöküş dönemlerinde bile büyük idealleri olan bir devlettir. Çöküş yıllarında, her bir yenilginin, devrin padişahını derinden üzdüğü ve çoğunun kederden öldüğü, tarihi bir gerçektir. Sultan Abdülaziz Han, İngiltere ve Fransa'ya yönelik yapmış olduğu diplomatik seyahat esnasında;

"-Atalarımız batıya at sırtında fethetmek için giderlerdi. Bizler ise, şimdi tren ve vapurla, ancak diplomatik seyahat için gidebiliyoruz." diye serzenişte bulunmuş ve geçmişteki dünya hakimiyeti özlemini açığa vurmuştur.

Alman Birliği kurmuş olan Prens Bismark'ın; "Dünyada yüz gram akıl varsa, bunun doksan gramı Abdülhamit Han'da, beş gramı bende, kalan beş gramı da diğer dünya siyasilerindedir." diye büyüklüğünü ve azametini ortaya koyduğu Osmanlı Devleti'nin Ulu Hakanı II. Abdülhamid Han, Merkezi Türk hakimiyetinin en iyi uygulayıcısıdır. 30 yıl süren saltanatı döneminde, devletin yıkılış yılları olmasına rağmen, Devletin sahip olduğu toprakları çok iyi bir şekilde korumayı başarmıştır. Sultan Abdülhamid Han, Osmanlı Devleti'nin bütün dış borçlarını ödeme karşılığında, Filistin'de toprak isteyen Teodor Hertzel'e;

"-Ben Filistin'den bir karış dahi toprak satmam! Zira bu vatan bana değil, milletime aiddir. Milletim ise, oraları kanlarını dökerek kazanmış ve mahsuldar kılmıştır. Şehid kanları ile alınan vatan parçası, para ile satılamaz! Biliniz ki, ben canlı bir beden üzerinde sizin yapmayı planladığınız hain ameliyata asla müsaade etmem!." diye cevap vermiştir.

Osmanlı İnsanı; toprağı, bir ana, bir yar bilmiş ve ona kavuşmak için, kanını ve canını ortaya koymuştur. Kuruluş yıllarında, Güney Marmara bölgesini kapsayan topraklar, hızlı bir şekilde genişlemiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra, gelişme Avrupa'ya doğru olmuş ve Fatih Sultan Mehmed Han ölümü sırasında, Anadolu'yu, Kırım'ı ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünü devlet sınırları içine dahil etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişah olduğu yıllarda ise, Cihan Devleti'nin sınırları, doğuda İran içlerine, güneyde Mısır ve Hicaz bölgesine kadar uzanmıştır.

Üç eski kıtanın birbirleriyle kaynaştığı, okyanusların farklı sularının üç dev çiçek gibi içinde açıldığı ve dünya coğrafyasının kalbinin attığı topraklar, öteden beri birbirinden büyük ve güçlü medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Sözü edilen bu bölge; Avrupa'nın güneybatısını yani Balkanlar'ı, Afrika'nın kuzeyini yani Arap Afrikası'nı ve Asya'nın güneybatısını yani tüm Ortadoğu'yu içine almaktadır. Bölge üzerinde kurulan en son ve en uzun ömürlü medeniyet ise, Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu medeniyettir. Bu medeniyetin topraklarının tümüne, Memalik-i Osmaniye, diğer adıyla Osmanlı ülkeleri denir.

1299 yılında, Bilecik'in Söğüt kasabası civarında, Anadolu Selçuklu beyliklerinden olan Kayı aşiretinin kurmuş olduğu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin da hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, Cihan Devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar

koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Memalik-i Osmaniye diye adlandırılan bu koskoca devletin üzerinde yer alan ülkelerin sayılarını bile tespit etmekte güçlük çektiğimizi söylersek, sanırız Osmanlı'nın büyüklüğünü ve ihtişamını kavramış oluruz. Tarih, daima bu koca Devletin şerefli sayfalarıyla ve zaferleriyle doludur. İşte bizler de, bu şanlı tarihimizle övünür dururuz. Övünürken, göğsümüzü göklere değdirmeye çalıştığımız bu koca devletin coğrafyasının nerelere kadar uzandığını, etkilediği alanları ve bu coğrafya üzerinde bugün neler olduğunu düşünmek zorundayız.

Evet, 21. Yüzyıla adım adım ilerlerken, Balkanlarda, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, Kafkasya'da ve tüm İslâm dünyasında, kıpırdanmalar görülüyor. Kıpırdanmaların kökeninde, hep Osmanlı ruhu yatıyor. Düşman, hep Osmanlı torunu diye saldırıyor. Osmanlı coğrafyası 21.yüzyıla çok şeylere gebe olduğunu gösteriyor. Bakalım, olaylar nasıl sonuçlanacak. Ancak sonucunun iyi olması için, mutlaka Osmanlı coğrafyasını iyi tahlil etmek gerekiyor. Söz konusu bu koca devletin, yüzölçümünü, doğal şartlarını ve bu doğal şartlar üzerinde oynadığı rolü, insanlarını ve oldukça farklı insanların bir arada uzun yıllar birlik içinde yaşamalarının sırrını, yönetim şeklini, tarımını, sanayisini ve dünya ticaretindeki yerini, iyi bir şekilde araştırmak ve araştırmalardan gelecek için bazı sonuçlar çıkarmak lüzumu vardır. Bunun için de, tarih-coğrafya-gelecek üçlüsünü kaynaştırmak gerekmektedir.

Ertuğrul Gazi'nin beyliğini kurduğu yıllarda sahip olduğu topraklar 4800 km2 idi. Ertuğrul Gazi'nin ölümü sırasında (1299) beyliğin sahip olduğu topraklar 5.631 km2'ye ulaşmıştır. Osman Gazi, beyliğinin topraklarını yaklaşık üç katına çıkarmış ve ölümü sırasında (1326) Osmanlı Beyliği'nin toprakları 16.000 km2 olmuştur. Beyliğin topraklarındaki

genişleme kuruluş yıllarında çok hızlı olmuş ve Orhan Gazi döneminde (1326) 95.000 km2’ye, Yıldırım Bayezid döneminde (1402) 430.407 km2’ye, Murad Hüdavendigâr döneminde (1389) 500.000 km2’ye varmıştır. II. Murat Han, Osmanlı Devleti’nin yüzölçümünü (1451), 880.000 km2’ye ulaştırmıştır.

Genişleme sürekli olarak devam etmiş ve Fatih Sultan Mehmed Han döneminde (1481) devletin yüzölçümü 2.214.000 km2’yi aşmıştır. II. Bayezid döneminde (1512) 2.375.000 km2’ye ulaşan devletin yüzölçümü, Yavuz Sultan Selim Han döneminde çok hızlı bir şekilde genişlemiştir. Yavuz Sultan Selim Han 8 yıl süren kısa saltanatı döneminde yüce devletin topraklarını tam üç kat genişletmiş ve devletin toplam yüzölçümü 6.557.000 km2’yi bulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman Han 46 yıl süren saltanatı döneminde (1566) devletin yüzölçümünü 14.983.000 km2’ye çıkarmıştır. Genişleme çok hızlı olmasa da bundan sonra da devam etmiş ve II. Selim Han döneminde (1574) 15.162.000, III. Murat döneminde (1595) 19.902.000 km2’yi aşmıştır.

Osmanlı Devleti’nin en geniş sınırlarına ulaştığı 1699 yılında, Devletin yüzölçümü, etki alanları ile birlikte 24 milyon km2’yi buluyordu. Çünkü, İslâm âleminin halifesi, Osmanlı padişahı olduğu için, devletin etki alanı, hemen hemen tüm İslâm dünyasını kapsıyordu. Gerçekten o dönemlerde, Üç kıta topraklarında, Osmanlı padişahları adına hutbeler okunuyordu. Bu yönüyle düşünüldüğünde, Devletin etki altında kalan topraklar, Afrika kıtasının ortalarına, Asya kıtasının en doğu ucuna kadar uzanıyordu.

Osmanlı Devleti ilk olarak toprak kaybı, Sultan II. Mustafa döneminde, yapılan Avusturya seferinin yenilgisinin ardından imzalanan Karlofça Antlaşması’yla (26 Ocak 1699) olmuştur. Gerileme döneminin başlangıcı olan bu tarihten itibaren 200 yıl içinde, devletin yüzölçümü peyderpey küçülmüş, ancak bu küçülme; çok yavaş gerçekleşmiştir. 1913 yılına

gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü; 180.000 km2'si Avrupa-i Osmaniye'de, 1.800.000 km2'si Asya-i Osmaniye'de, 3.000.000 km2'si Afrika-i Osmaniye'de olmak üzere, toplam 4.980.000 km2'yi buluyordu. Görülüyor ki, 4 milyon km2'den fazla bir toprak, 1913 ile 1923 yılları arasını kapsayan sadece 10 yıl içinde kaybedilmiştir. Bu yönüyle, Cihan hakimiyetine sahip olan Osmanlı Devleti, azametini ve ihtişamını yıkıldığı yıllara kadar koruduğu görülür.

Osmanlı Devleti, hakkında istatistiki bilgiler oldukça çeşitlidir. Her şeyden evvel, yüce devlet kurmak, cihana hükmetmek, o kadar kolay değildir. Asırlar boyu süren savaşlar ezbere yapılmamıştır. Savaş hazırlıklarının başında, Devletin ne kadar askeri gücünün olduğunun tespit edilmesi gerekiyordu. Bu yönüyle, Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, farklı boyutlarda yapılmıştır. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, hazırlanan Tapu Tahrir defterlerinde, çok ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Ancak, Osmanlı Arşivleri'nin tümü henüz incelenmediği için, yıllara göre kesin bilgiler vermek güçtür. Buna rağmen, ilk dönemlerden bugüne kadar, gerçeğe yakın aydınlatıcı bilgiler vermek mümkündür. Örneğin, İstanbul şehrinin nüfusu, fethedilmeden önce, yaklaşık 40.000 kadardı. Ancak fetihten sonra, bu şehirin nüfusu; devletin başkenti olması hasebiyle devamlı bir şekilde artmıştır. 1477 Nüfus sayımında 100.000 insanı barındıran İstanbul'un nüfusu; 1530'lu yıllarda 400.000, 1680'li yıllarda ise 800.000'e ulaştığı bilinir.

Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu hakkında, 1800-1914 yıllarını kapsayan devrede, oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak bu dönemde, Devletin sürekli toprak kaybedişi ve kaybedilen topraklardan Anadolu'ya olan göçler nedeniyle, toplam nüfuslarda, farklı artışlar kaydedilmiştir. 1800'lü yıllarda, Devletin toplam nüfusu 26 milyonu aşıyordu.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra, 1831 yılında, Devlet genelinde çok ayrıntılı bir Genel Nüfus sayımı yapılmıştır. Söz konusu bu sayıma göre; 4.839.000'i Rumeli'de, 6.700.000'i Anadolu'da, 3.800.000'i Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da olmak üzere, toplam 15.339.000 nüfus tespit edilmiştir.

Osmanlı istatistiklerine göre, devletin toplam nüfusu; 1884'de 17.134.000, 1893'de 17.381.670, 1897'de 19.050.000, 1910'da 28.652.000, 1913'de ise 29.357.000'e ulaşmıştır. Ancak bu tarihten itibaren, önce Rumeli mıntıkasında kaybedilen topraklarla birlikte 5,5 milyon nüfus, sonra işgaller sonucu Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki kopmalar sonucunda 8,5 milyon nüfus, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ve geriye 757.340 km2 alanı içeren Anadolu toprakları üzerinde yaşayan 15.254.000 nüfus kalmıştır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, yeni devletin nüfusu 1927'de 13 milyon olduğu belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, genelde hane sayımlarına dayanmaktadır. Devletin nüfusu ortaya konurken, hane sayıları esas alınarak hesaplamalar yapılır. Bugün yerli ve yabancı tarihçiler, bu hesaplamalarda, aile büyüklüğünü yani bir hanenin toplam nüfusunu 5 olarak kabul etmektedirler. Bu değer son derece hatalıdır. Çünkü, Osmanlı aile sistemi, ataerkil bir yapı göstermektedir. Bir hane içinde, büyükbaba, büyükanne, anne, baba, çocukları, hatta kardeş ve kardeş çocukları bulunmaktadır. Çok geniş ölçekli böyle bir aile, tek bir hane sayılmıştır. Hal böyle olunca, hane büyüklükleri, en az 10'un üzerindedir. O halde, yukarıda verdiğimiz, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfus değerleri yanıltıcıdır. Gerçek nüfus, yukarıdaki değerlerin, en az 2 ile çarpımı sonuçlarıdır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi ise, zaman zaman bazı tadilatlara uğramışsa da, genelde eyalet sistemine dayanıyordu. Eyaletler de kendi arasında, alt idari birimlere ayrılıyordu. Yönetimde görülen aksaklıklar,

çıkarılan kanunnamelerle anında düzeltiliyordu. Toprak işleme sistemi, sanayi, ticaret gibi faaliyetlerin hepsi, devletin belirlediği bir düzen dahilinde yürütülmüştür. Örneğin, tarım sisteminde uygulanan Çift Bozan Vergisi sayesinde, tarım daima canlı tutulmuş ve kırsal kesimden şehirlere yönelik göçler asırlar boyu durdurulmuştur. Çünkü bu verginin esası, elinde bulundurduğu araziyi ekip biçmeyi bırakıp, başka bölgeye göçeden çiftçiden alınan külliyetli miktarda alınan vergidir. Bugün buna benzer bir kanun, ABD' de uygulanmaktadır.

İşte bugün yüzölçümü veya nüfusu fazla olan ABD, İngiltere, Almanya gibi gelişmiş ülkelerin yönetim şekillerinin, Osmanlı yönetim sisteminin benzeri olması, Cihan Devleti Osmanlı'yı anlatmak için yeterlidir.

1901 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin devlet başkanı seçilen Theodore Roosevelt, başkanlık seçimi öncesinde şunları söyler; "Dünya'da herkesten önce ezmek istediğim iki güç; İspanya ve Osmanlı'dır." Roosvelt bunları söylerken, gelecekte dünya hakimiyetinin şifresini açıklamıştır. Çünkü, ABD'nin süper güç olmasını engelleyen iki güç vardır. Bunlardan İspanya, ABD'nin Orta ve Güney Amerika'yı, yani Yeni Dünya Karaları hakimiyetini, Osmanlı ise, Eski Dünya Karaları (Asya, Afrika, Avrupa) hakimiyetini engellemektedir. Söz konusu bu engellerden Osmanlı, misyonerlik faaliyetleri ile çökertilmeye çalışılmış ve daha 1871'de bunun ilk adımları atılmıştır. Osmanlı ülkelerine gönderilen iki misyonere, 1 Aralık 1833'de verilen talimat aynen şöyledir; "Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın… Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır." Ve sonuç, koskoca bir cihan devletinin haritadan silinişi…

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişinden sonra, Osmanlı hakimiyeti altında kalan topraklarda, çok sayıda kanlı savaşlar olmuş ve bu

savaşlar bugün de devam etmektedir. Öte yandan, Osmanlı toprakları üzerinde, ülke sayısı yıl geçtikçe sürekli olarak artmaktadır.

Bugün, Osmanlı Devleti'nin fiilen hükmettiği topraklar üzerinde, toplam 45 ayrı ülke vardır. Bu ülkelerden 27'si, Asya-i Osmaniye'de (Osmanlı Asyası), 13'ü Avrupa-i Osmaniye'de (Osmanlı Avrupası) ve 5'i Afrika-i Osmaniye'de (Osmanlı Afrikası) yer almaktadır. Bunların toplam yüzölçümleri 11.437.706 km2'yi bulmakta ve bu ülkelerin hepsinde bugün için toplam 373.957.000 kişi yaşamaktadır.

Gerek antlaşmalar ve gerekse çeşitli yollardan yardım gönderme gibi ilişkiler sonucunda, Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalan toprakların yüzölçümü 24 milyon km2'yi bulur. Bu toprakların tümü ele alındığında, bugün için bu topraklar üzerinde 60'ı aşkın bağımsız ülke bulunmaktadır. Tüm bu ülkelerin, gerek siyasi ve gerekse ekonomik potansiyelleri ele alındığında, geçmişti olduğu gibi, bugün için de dünya platformunda büyük bir öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin fiili olarak yönetimi altında olan topraklar üzerinde, bugün için bulunan ülkelerin toplam yüzölçümleri 11,4 milyonu km2'yi bulmakta ve bugün için bu ülkelerde 373 milyon insan yaşamaktadır. Bu da dünya geneline oranlanırsa, dünya ülkeleri toplam yüzölçümünün %8,5'ini, nüfusunun %6,5'ini teşkil etmektedir. Halifeliğin Yavuz Sultan Selim Han ile birlikte Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte ve bazı ülkeler ile yapılan antlaşmalar sonucunda bu toprakların ve nüfusun miktarları hayli yükselir. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında kalan topraklarda bulunan bugünün ülkelerinin alanı dünya yüzölçümünün yaklaşık %38'ine, nüfusunun %40'ına tekabül etmektedir. Bu oranlara, Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerde yaptığı savaşlar sonucunda elde ettiği zaferler ve antlaşmalar yolu ile etkilediği; İtalya, İngiltere, Norveç, İzlanda, Lihteştayn, Fransa, Monako, Almanya, İrlanda, Cebelitarık, İspanya,

Hollanda, Portekiz, İran, Danimarka gibi ülkelerin yüzölçümleri ve nüfusları da hesaba katılırsa, bugünkü dünya topraklarının ve nüfusunun yarısından fazlasına hükmettiği söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin hükmettiği asırlarda, Amerika ve Avustralya gibi yeni dünya kıtalarının henüz Avrupalılar tarafından bilinmemesi ve bu toprakların o dönemlerde çok az nüfus barındırması gözönünde tutulursa, Osmanlı Devleti, döneminin dünya nüfusunun %90'ına yakın hükmettiği anlaşılmaktadır. Bu değerlerden de anlaşılmaktadır ki, tarih boyunca en uzun ve en geniş topraklara ve insanlara hükmeden tek devlet; Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı'dan önce olduğu gibi, bugünkü hakimiyetler de bile Osmanlı Türk hakimiyetinin zaman ve mekanına ulaşılamamıştır.

Dünya siyasi haritasına bakıldığında; Osmanlı haritası üzerinde, özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Arap yarımadasının petrol bölgelerinde, çok sayıda küçük yüzölçümlü devletlerin yer aldığı dikkati çeker. Osmanlı haritasının pay edilmesinde, bölgenin jeopolitik önemi ve ekonomik potansiyelleri büyük rol oynamış olduğu ve zamanın süper ezici güçlerin menfaatlerinin ön planda tutulduğu apaçık görülür. Ancak, hazırlanan bu harita üzerinde, son bir asırdır, menfaat çatışmaları yüzünden huzur ve barış sağlanamamış, her bir noktasında sıcak çatışmalar olagelmiştir. Balkanlar'ın tümü, Filistin, Basra Körfezi, Cezayir, Libya, Mısır, Kafkaslar, dünya üzerinde cereyan eden en şiddetli bölgesel savaş bölgelerini oluşturmaktadır. Bugün bu haliyle, tüm bu bölgeler, yeni bir kurtarıcı, yeni bir Osmanlı bekler durumdadır.

Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi, gelecekte yeniden uygulamaya konabilir mi? Elbette konabilir. Çünkü coğrafya buna müsaittir. Sadece tarihin tekerrür etmesi gerekmektedir. Tarih tekerrür eder mi, etmez mi? Bilinmez amma şu bir gerçektir ki, "İnsan düştüğü yerden kalkar." Dünya hakimiyeti de öyle.

ARAT, R. R., 1987, “Türklerin Yaşadıkları Yerler ve Sayıları”, Türk Kültürünü Araşt. Ens. Makaleler, c. 1, s. 988-993, Ankara.

ARDEL, A., 1965, “Türklerin Yeryüzüne Dağılışı ve Bulundukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri”. Türk Kültürünü Araşt. Ens. Konferanslar, s. 20-26, Ankara.

BRZEZINSKI; Zbigniew, 1998, (Çev. E. Dikbaş, E. Kocabıyık), Büyük Satranç Tahtası-Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri. Sabah Kitapları dizisi 68, Çağdaş Bakışlar Dizisi 18, İstanbul.

DOĞANAY, H., 1995, “Cumhuriyetin 70. Yılında Türk Dünyası’nın Siyasi Sınırları.”, Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı. 1, Erzurum.

DOĞANAY, H., 1995, XXI. Yüzyıla Girerken Türk Dünyası. Atatürk Üniv. Yay. No. 793, Türkiyat Araş. Ens. Yay. No. 1, Araş. Seri. No. 1, Erzurum.

FULLER, G. E. -LESSER, I. O., 1994, Turkey’s New Geopolitics: From the Balkans to Western Chine. Westview Press, 197 s., ISBN: 0-8133-8659-4.

GÖNEY, S., 1993, Siyasi Coğrafya, İ. Ü. Ed. Fak. 103. İstanbul.

GRENARD, F., (Çev. Orhan Yüksel), 1992, Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü. M. E. B. Yay. İstanbul.

GROUSSET, R., (Çev. M. Reşat Uzmen), 1980, Bozkır İmparatorluğu. Ötüken Yayınevi, Yayın No. 155, Kültür Serisi. 26, İstanbul.

GÜNEL, K., 1997, Coğrafyanın Siyasal Gücü. Çantay Kitabevi, İlaveli 2. Baskı, İstanbul.

İLHAN. S., 1993, Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği. Türk Kültürü Araş. Ens. Yay. No. 134, Seri No. VIII, Sayı. A. 1, Ankara.

KENNEDY, P., 1998, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri. (Çev. Birtane Karanakçı, 7. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, genel

yayın No 306, Tarih dizisi 22, Ankara.

MANSEL, P., 1995, (Çev. Şerif Erol-1996), Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis 1453-1924. Sabah Yay. Olaylar-İnsanlar Dizisi, İstanbul.

MONTAQU, L., 1717-18, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Türkiye Mektupları. Tercüman 1001 Temel Eser, No. 12, İstanbul.

ÖZEY, R., 1996, 21. Asrın Ufkunda Türkiye. Marifet yay. No. 122, Fikir kitapları Dizisi 8, İstanbul. ÖZEY, R., 1996, İslâm Dünyası. Erkam Yay. No. 111, İstanbul.

ÖZEY, R., 1997, Dünya Denkleminde Orta Doğu (Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar). Özeğitim yayınları No. 9, İstanbul.

ÖZEY, R., 1997, Dünya Platformunda Türk Dünyası. Özeğitim yayınları No. 11, İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, "Dünya Hakimiyet Teorileri ve Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi. " Tarih ve Medeniyet Dergisi. İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, "Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Dünü, Bugünü ve Geleceği." Tarih ve Medeniyet Dergisi. İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye. Marifet Yay. No. 149, Fikir Kitapları Dizisi 11, İstanbul.

ÖZEY, R., 1999, Siyasal ve Sosyal Açıdan Türkiye. Marifet Yay. No. 155, İstanbul.

PALMER, A., 1995, (Çev. B. Ç. Dişbudak) Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni tarihi. Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları, İstanbul.

PİRİ REİS, (Haz. Yavuz Senemoğlu) Kitab-ı Bahriye-Denizcilik Kitabı 1 ve 2. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

SERTKAYA, O. F., 1987, "Türk Adı." Tarihte Türk Devletleri, Cilt 1, Ankara Üniv. Yay. No. 98, s. 3-6, Ankara.

VURAL, H. V., 1981, Dünya Dengesine Tesir Eden Jeopolitik Kavramlar-Görüşler ve Türkiye. Kemal Matbaası, İstanbul.

C. Türk Adının Tarihi, Türklerin Anayurdu ve Kökeni

Türklüğün En Eski Zamanları / Prof. Dr. Tuncer Baykara [s.277-307]

Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Cengiz Han evlâdından Gazan Han zamanında, bundan tam 700 yıl önce yazımına başlanıp, sonra 1304-1316 yılları arasında İlhanlı Hanı olan Olcaytu Han'a takdim edilen Cami"üt-Tevarih adlı eser, Türk kavramı açısından çok dikkate değer bir girişle başlamaktadır. Bazı peşin hükümler sebebiyle olsa gerek, bir kısım Türk tarihçileri tarafından ciddîye alınmayan bu girişte, kitabın düzenleyicisi Reşideddin Fazlullah (1248-1318) özetle, "bugün (kendi zamanında) Moğol diye anılan bir kısım boyların vaktiyle Türk olduklarını" belirtip şöyle diyor:1

"Mağrib diyarından Hind Denizi nihayetine kadar yaşayanlar Türklerdir; 'Deşt-i Kıpçak, Rus, Çerkes, Başgırd, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Bular, Ankara Nehri, Türkistan ve Uyguristan diyarları, Naymanların kaldığı Erdiş (İrtiş) Gölü, İrtiş, Karakurum, Altay Dağları, Organ/Orhun nehri, Kırgız diyarları, Kem-kenciyut, Moğolistan diye bilinen birçok kışlak ve yaylak yerleri ki Kireyitlerin diyarı, Onon, Keluren, Köke-navur, Boyır-navur, Karkab, Köyen, Ergenekon, Kalır, Selenge, Töküm, Kalalçın-alt, Çin seddine bitişik olan Ötügün'de hep onların (Türklerin) kabile ve boyları otururlar. Bugün de bütün 'Çin, Hind, Keşmir, İran-zemîn, Rum, Şam ve Mısır'a kuvvet ve şevketle hükmederler; Dünyanın meskûn olan kısımları onların idarelerindedir" (Moskva 1965, s. 72-75).

Bu Türklerin en başında bugün Türkmen denilen Oğuzlar vardır; ayrıca Kıpçak, Kalaç, Kanklı, Karluk ve diğerleri de onlara mensupturlar. Hatta bugün Moğol diye şöhret bulan Celayir, Tatar, Uyrat, Merkit ve gayrileri de sayılabilir. Bunlara Kireyit, Nayman ve Öngütleri ve diğerleri eklenebilir…. Bütün bunların lehçeleri birbirine yakındır. Fakat bütün bu Türk kavimlerinin oturdukları yerlerin hava ve suyundan dolayı özellikleri biraz farklı olabilmiştir (s. 77).

Reşideddin bir kısım bilgileri yazılı kaynaklardan bir kısmını her kavmin bilenlerinden nakledeceğeni söyleyerek şöyle devam eder: "Sahralarda oturan Türk kavimlerinin isimleri, Nuh Peygamber'in oğlu olan Abulca Han'ın oğlu Dib Yaquy Han'ın dört oğlundan gelmektedir. Nuh Peygamber ona (Abulca Han) kuzey, kuzey-doğu ve kuzeybatı taraflarını verip göndermişti. Dib Bakuy'un oğulları Karahan, Orhan, Gürhan ve Küz-han idi. Karahan'ın oğlu ise Oğuz'dur.

Oğuz'a bazı kardeş ve amca çocukları dost olmuşlardı; Oğuz'un altı oğlu ve herbirinden dörder torunu oldu. Sağ koldaki oğulları Kün, Ay ve Yulduz Han sol koldakiler ise Kök, Tak ve Dingiz Han'dır. Oğuz'a uyan ve dost olan biraderzâde ve amca çocukları da Uygur, Kanklı, Kıbçak, Karluk, Kalaç ve Ağaçerilerdir.

Oğuz'a dost olmayan amcaları Orhan, Küz-han ve Kür-han, kardeş ve oğulları ile ilgili ayrıntılar bilinmiyor. Bunlar bugün Moğol diye anılacaklar ise de ilk ve asıl isimleri Moğol değildir. İlk kısım Celayir, Sunit, Tatar, Merkit, Kürlevüt, Tolas, Tumat, Bulgacin, Kermucin, Urasüit, Tamgalık, Targut, Uyrat, Bergut, Korı, Telengüt, Köstemi, Uryanka, Korıkan ve en sonda Sakayitler vardır. Bir de Taciklerin Moğol dedikleri Kireyit, Nayman, Öngüt, Tenkqut, Bekrin ve Kırkızlar sayılabilir.

Bu arada bazı kavimler Ergenekon'dan çıkmış kabul edilirler. Genel ad verse söz konusu olduğunda Tatarların üstün olduğu zamanlarda bütün

kavimlere Tatar derler; Moğol üstün ise, ekser Türklere de Moğol denilir” (84-85).

Reşideddin, Oğuz Han’ın torunları sayılan boyları belirterek doğrudan tarihî döneme girmektedir.

XIV. yüzyıl başlarında kaleme alınan Cihan Tarihinin girişinde, Asya’daki en etkili millet olan Türklerin tarihine böylece girilmektedir. Burada dikkati çeken, Türklerin doğrudan, dönemin telakkilerine uygun olarak Nuh Peygamber’in oğlundan getirilmiş olmasıdır. O sırada İlhanlı ülkesinde etkili durumda olan Oğuzlar=Türkmenler dolayısıyla böylesine bir giriş yapılmış olmalıdır. XIII. yüzyıl ile XIV. yüzyılda, dünyada ve özellikle İslâm Alemi’nde Türk’ün güçlü, Türk kavramının en etkili bir durumda olduğunu ilerde (İbn Haldun’un şahitliği ile) de göreceğiz.

Türk’e bugün yazılan bir eserde böylesine tafsilatlı bir giriş yapmak, bunda önceliği Oğuz Han’a vermek tarihî vakıalara uygundur.

Türk, dünyanın geçmiş bin ve yüz yıllarında da etkili ve önemli bir unsur idi. İncelemeler milat yıllarından itibaren, adları Hsiung-nu/Hun olarak da geçmiş olsa Türklerin, dünyanın önde gelen başlıca dört (veya beş) büyük gücünden birisi olduğunu belirtir (G. Ferrand). Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklular ve nihayet Osmanlılar büyüklüğün en çarpıcı örnekleridir.

Türk’ün önemi ve etkisi geçmişte kalmamıştır. Çünkü Türk bugünün de en etkili kavramlarından birisidir. XX. yüzyılın sonlarında dünyayı etkileyen iki büyük güçten Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında ABD’nin de aynı şekilde dağılabileceği gözönüne alınmaya başlayınca, şu düşünce dünyayı etkilemiştir: Gelecek yıllar veya yüzyıllarda kimlerin yıldızı parlayabilir?

Türk’ün bugün Türkiye Cumhuriyeti’nde kullanılan anlamı ve kavram genişliği, son yüzyılın eseridir. XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti çöküş

sürecine girince, kendilerini farklı görenler, birer ikişer ayrılınca, bazı insanların devletinden ayrılmak gibi bir düşünceleri olmadı. Bir büyük kitle, devletine bağlı kalmaya devam etti. 1918'de, Birinci Cihan Harbi sonrasında girişilen Millî Mücadele'nin ardından devam eden devletin artık Osmanlı adıyla da bir bağı kalmadı. Bu sebeple, devletine sahiplenenlerin kendilerini, bir yeni ad ve kavram içinde hissetmesi gerekiyordu. Bu yeni kavram, pekâla Türk olabilirdi. Böylece, 1920 sonrasında vaktiyle kendilerine hangi kıstaslarla Osmanlı dendiği ayrı bir konu olan, Osmanlı Devleti'nin çocuklarının, artık "Türk" oldukları vurgulandı. Devletine, XX. yüzyılda sadık kalanlarının Türk olduğuna inanıldı. Böylece "Türk"e, Batı'da XX. yüzyılın ilk çeyreği içinde yepyeni bir anlam yüklendi.

Türke bu türden yeni bir anlam verilmesini, bugün, büyük siyasi güçler ve onların belirlemelerini kesin bir gerçekmiş gibi kabul eden bir kısım Türkler de kabul edilemez bulmaktadırlar. Oysa; "Türk", belirli bir dar etnik veya dini küme olmaksızın, ortaya çıkan yeni gerçekler ışığında, olağan benimseme, bir kabullenme olmaktadır. Bu türden bir adın, üzerinde yaşadığımız coğrafya için en yararlısı, hatta en iyisi olacağını Atatürk kesin ve açık bir şekilde görmüş ve göstermiştir. Bu yalın ve kesin gerçek, içerdeki ve dışardaki 'bilgiç'lere (!) rağmen değişmeyecektir.

Günümüzde, Türkiye'deki durumu, tarihî geçmiş açıkça göstermektedir ki, Türklerin kopup geldikleri İç Asya'da bir büyük kitle olmuştur. İşte bu büyük kümeden arta kalanlar, ayrı gelişmelerin etkisiyle, kendilerine farklı adlar vermiş veya verdirilmiştir. Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar, Türkmenler, Tatarlar, Uygurlar, Başkurtlar, Altaylılar, Sakalar, Tuvalar, Hakaslar vb. Bu isimler, vaktiyle kendilerine hakim olan başka büyük siyasi güçlerin de uygun buldukları adlardır. Ancak hepsinin konuştuğu dilin aynı olduğunu, dil bilginleri kesinlikle tespit etmişlerdir. Bunların tamamına Türk değil

ama, Türk dilli (Türkçe konuşan) halklar da denmektedir. Bu bütün isim sahipleri, adlanma konusunda, birçok yönden etkilenmek istenmektedirler. Tahmin edileceği gibi, Osmanlılar, eğer Batı Asya'da ve Doğu Avrupa'da aynı kültüre sahip büyük kitleyi bir siyasi birlik halinde toplayıp, bir yeni bileşim ve oluşumu gerçekleştirmemiş olsalardı, tıpkı, Kazaklar, Kırgızlar veya Özbekler gibi Osmanlı, Germiyanlı, Karamanlı, Saruhanlı gibi yeni milletler de çıkmış olabilirdi.

Vaktiyle Göktürk Devleti dediğimiz büyük siyasi gücün hakim olduğu coğrafya içerisinde yaşayanlar da kendilerine, daha uzak coğrafyadaki kardeşlerinin verdikleri Türk adını pekala kabullenebilirler. Ancak bu hiçbir zorlama olmaksızın gerçekleşmeli, olağan bir kabullenme olmalıdır.

Türkler, gelecekte yükselebilecek milletlerden birisidir. Çünkü Türkler tarih içinde de en azından üç büyük zamanda dünyanın en büyük ve en etkili devleti olmuşlardı.

a. M.Ö. VI-V. yüzyılda, Sakalar,

b. M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Göktürkler,

c. M.S. XI-XVI. yüzyıllarda Selçuklular, Cengizliler, Temürlüler ve Osmanlılar.

Hemen belirtelim ki ilk dönemdeki ad, belki de yaygın olarak doğrudan Türk değildir. Ama bunların aralarında Türk olduğu, son yılların bilginleri daha bir açıklıkla söyleyebilmektedirler (D. Sinor). Bu sebepledir ki Sakalar/Skitler kesinlikle sonraki zamanlarda Türk diye anılanların atalarıdır.

Türk, hem geçmiş zamanların hem de günümüzün etkili bir kavramı ve halkıdır. Türkü bilmeden, tanımadan zaman ve dünyayı tam olarak tanımak ve bilmek mümkün olmayabilir. Bu yüzdendir ki Türk, daha milâd yıllarından itibaren, kendilerinden daha çok komşularının dikkatini çekmiş,

bilinmek ve tanınmak istenmiştir. Bu sayededir ki Türklerin geçmişi hakkında, farklı zamanlarda ve farklı kaynaklardan bilgilere sahibiz.

Gerçi, Türklerin içine girip onları çok iyi tanımadan, uzaktan ve kimi zaman kulaktan dolma bilgilerle de Türkler anlatılmaya çalışılmış ve anlatılmıştır. Elbette bütün bu tür bilgilerin de kendine göre bir değeri vardır. Mitoloji ve efsâne ile içiçe olan bu tür bilgilerin de bir gerçeği yansıttığına inandığımızdan, her bilgi ele alınmaya çalışılacaktır.

Konuya girmeden önce, büyük ve etkili bazı problemlerin bizi etkilediğini belirtelim. Bunlar başlıca iki ana kesimde ele alınabilir:

1. İsim Meselesi,
2. Mekân Meselesi.

1. İsim Meselesi: Türk lafzı, yaygın bir düşünceye göre ancak VI. yüzyılda görülür. Gerçi bu adın daha önceki yüzyıllara, hatta bin yıllara kadar gittiğini ileri süren bilim adamları da vardır. Hatta önceki yüzyıllarda da (IV. ve V.) Türk adıyla ilgili bazı kayıtlar (Haussig) genel kabul görmüştür. Fakat V-VI. yüzyılda ortaya çıkan Türklerin eskiliği konusunda bazı bilim adamlarının ciddî şüpheleri vardır. Şüphesiz VI. yüzyılda ortaya çıkan bir kavramın, en azından dört-beş yüzyıl kadar sürebilecek bir hazırlık dönemi olmak gerekir.

Gerçi, doğrudan yazılı tarihî kaynaklarda açıkça belirlenmese de, kimi zaman Türk'ün önceki yüz ve bin yıllardaki geçmişine gidebilecek bilgiler de çoktur. T'ang sülâlesinin kurucusu T'ai-tsung'un çağının Türklerinden (Göktürklerden) söz ederken, kimi zaman onlardan Hun=Hsiung-nu diye bahsettiği, Çin kaynaklarına da (T'ang Sülalesi Yıllığı) yansımıştır. Göktürk=Hsiung-nu/Hun devamlılığının pek çok kanıtı da vardı. Burada da açıkça bellidir ki Türk, sadece VII. yüzyılda değil, en azından yedi-sekiz yüzyıl önceden beri mevcuttur.

Çünkü 552 tarihinde Göktürk Devleti'ni kurduğu kabul edilen Bumin Kağan, bu zamana kadar bir başka kimlik taşıyorken birden bu tarihte Türk olmamışsa, Bumin Kağan'ın baba ve atalarının da Türk bütünlüğü içinde olması doğaldır. Nasıl ki 1881 tarihinde Osmanlı vatandaşı olarak doğmuş, büyümüş ve yetişmiş olan Mustafa Kemal Paşa, 1923'te birdenbire Türk olmadığı gibi. Mustafa Kemal Paşa'nın sadece kendisi değil, baba ve anası gibi ataları da aynıdır ve onlar Osmanlı değil, Türktür. XIX. ve XX. yüzyılda herkesin ve tarihin gözü önünde Osmanlı ve Türk kavramları böylesine içiçe girmiştir. Göktürk çağında da Türk kavramı ile siyasî iktidarı elinde tutan devlet veya devletlerin adı karışmış olabilir. Ancak yakın yüzyıl gelişmelerinin ışığında, yabancı araştırıcıların bilimsel titizlik namına, Türklerin varlığını 552'de başlatmalarını anlamak güçtür.

Bu türden karışıklık sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Hazarlar, Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular da böylesine isim olarak dikkati çekerler. Selçuklular zamanında, Avrupalılar bugün üzerinde yaşadığımız topraklarda Türkler oturduğundan dolayı "Türkiye" dediklerinden bugün o devlete Türkiye Selçukluları diyebiliyoruz. Fakat tarihi dönemlerdeki bütün bu isimler yaygın ortak özelliklere sahiptirler. Kendileri bu özelliklerinin farkında olmadığından veya bu konuda titiz davranmadıklarından adları farklı olabiliyor. Fakat komşuları onların hemen aynı büyük kültür birliğine mensup olduğunu görüyor ve yazıyorlardı. Türk adının yol açtığı yaygınlık doğrudan Göktürk çağından, Türk adını taşıyan bir siyasi teşekkülden meydana gelmiş olabilir. Fakat asıl önemli olan mevcut büyük kültür birliğini farkeden komşularının Araplar, Bizanslılar ve Çinlilerin yazdıklarıyla durum daha iyi anlaşılır olmuştur.

Çin kaynakları, farklı şekilde yazdıkları birçok boy ismini Göktürklerle aynı dil ve kültüre sahip göstermektedir. Türk kavramı, aynı zamanda ve asıl olarak bir kültür birliği demektir. Görülen o ki, Türk adını taşıyan bir

boyun ismi, kendisiyle aynı özelliklere sahip öteki alt isimli boylara da yayılmıştır.

Bilmek gerekir ki Türk hem bir isim hem de daha önemlisi bir büyük kültürel birliktir.

2. Mekân= Coğrafya Meselesi: Türk'ün belirli bir şekilde ele alınıp algılanmasında, mekân büyüklüğü olumsuz bir önem taşımaktadır. Dünyadaki birçok etkili milletin, kendi coğrafyaları üzerinde belirli bir geçmişin içinden yoğrulup gelmesi esasındaki millet veya medeniyet tanımları, Türklerin geçmişine uymadığından bazı meseleler ortaya çıkıyor.

Böylece coğrafyanın genişliği ve farklılığı, Türk Devleti'nin ve milletinin geçmişine yönelen sorular için olumsuzluk içeriyor. Bugün kendisine Türk diyenlerin yaşadığı Anadolu sahasına Türkler sonradan geldiklerinden buradaki geçmişin bir dönemi, Türkler için yabancı idi. Buna karşılık Türkçe konuşanların (resmen de Türk dilli sayılan) yaşadıkları yerlere Türklerin genellikle sonradan geldikleri ileri sürülürdü. Aynı şekilde yakın yıllara kadar (Sovyet zamanında) kendilerine "Türk" oluşları ile ilgili herhangi bir bilgi sunulmayanların topraklarına geldikleri belirtiliyor ve Göktürk zamanı ile sınırlandırılıyorlardı.

Oysa, Türk ile ilgili bilgileri gördükten sonra, mesela, günümüz Kırgızistanı'ndaki Issık göl çevresinin Türkün en eski yurdu olabileceği ortaya çıkıyor. Ama aynı anda doğuda Göktürklerin merkezi Ötüken yöresi, XI-XIV. yüzyıllara kadar devam eden hatırası ile dikkati çekiyor. Aral denizi çevresi ile Hazar denizi etrafı da çok yönlü bilgiler içeren coğrafyalardır. Şimdiki Kazakistan sahası da Türkün en eski zamanlardan yaşayıp geldiği yerler olarak kabul edilebilir.

Coğrafya, şu halde konumuz için hem etkili, ama aynı zamanda çok geniş alanları içine alabilecek bir kavramdır. Bu geniş alanlara bugün

Türkler dışındaki bazı devletler hakim bulunduğundan konu ciddî bir önem taşır. Türklerin hem öncesinde hem de tarihî devirlerde, kendi ülkelerinin bir kesiminde yaşadıklarının vurgulanması, önemli siyasî sonuçlara da yol açabilir. Vaktiyle etkili olan bu endişe, “Türk” kavramından mümkün olduğunca az söz edilerek giderilmeye çalışılırdı. Aynı durum bir kısım devletler için (Rusya, İran, Çin ve Moğolistan) günümüzde de geçerlidir.

Şimdi, Türk denilen o büyük denizin içine girmeye çabalayalım. Zihnimize takılan bazı sorular şunlardır:

1. Türk kelime olarak nedir? Bu isim ne zaman ortaya çıkmıştır? Nasıl bir anlam taşımış ve Türk ile ilgili özellikler neler olmuştur?

2. Türk veya daha doğru bir deyimle Türklerin ataları ilk olarak nerede, hangi coğrafyada ortaya çıkmıştır?

3. Türklerin ataları hangi tarihte ortaya çıkmıştır?

Bunu bilmenin yolu, tarih metodunun içinde yer alan, daha alt üç yolla mümkün olabilir.

a. Türk dilinin geçmişi,

b. Türklerin tarihte yaşadıkları sahalardaki arkeolojik kalıntılar,

c. Türklerin veya komşularının destanî bilgileriyle.

Bütün bunlar, zaten kıt olan Türklerle ilgili yazılı bilgileri ancak tamamlayabilecektir.

I. Türk Ne Demektir

A. Türk-Türük

1. Türk

Türk adının telaffuzu yâni seslendirilmesi dikkate değer bir dil meselesi olarak görülüyor. Her ne kadar bu isim günümüzde açık ve kesin olarak Türk şeklinde ise de, zaman içinde bir değişme ve gelişme geçirip geçirmediği tartışılabilir.

Türk adı farklı alfabelerde bu şekilde mi yazılıyordu? Arap alfabesindeki imlâsıyla ilgili olarak Terk/Türk benzerliğinden söz edilebilmiştir. Arap kaynaklarında Türk ismi VI. yüzyıl sonlarından itibaren görünmekle birlikte T. r. k ünsüzleri arasında, o, u, ö veya ü seslerini açık olarak belirlemek güçtür. Ünlülerin e, a, ı, i olmadığı kesinlikle açıktır. Arapçadaki telaffuz, belki de kalın olarak “Turk” şeklindedir. Araplar, en erken bir zamanda Türk’ü bilmişler ve tanımışlardır. Ancak Arapçada Türk’ün imlâsı, kalın ve ince ünlü iki “T” harfinden ince olanı (te) ile yazılıyordu. Bu sebeple Arapçada Turk’taki “u” kalın ve sert bir sesli olmayıp, Arapça içinde “ü” veya ona yakın bir ses kabul edilebilir. Ön Asyalı bir alfabeye sahip Süryani kaynaklarında da Tourkaye =Turkaye okunuşu, kalın ünlü “u” okunuşunu destekliyor. Bizans kaynaklarındaki seslere göre bu isim u-o arasındaki bir şekilde okunabilir: Tourkos gibi. En eski (XI. yüzyıl) Rus kaynaklarında Tork olarak bilinmektedir.

Türk’ü erken devirlerde bilip tanıyan Batı komşularının günümüzde yorumlanabilen tercihleri, “Turk” okunuşu yönündedir (Araplar, Bizanslılar, Ruslar). Turk okunuşu, erken dönemlerde, kavramı ilk duyan veya kaydeden kişinin tercihine göre bilinmiş olarak yorumlanabilir.

Türk dilinden kalan yazıtlarda, Göktürk alfabesinin özelliği sebebiyle, “T” sonrası sesin “ö” veya “ü” olduğu kesindir. Buradan anlışılıyor ki telâffuzda “ü” sesi etkin bulunmaktadır. Alfabelerinin tanıdığı imkânlara göre XI. yüzyıldan sonra tanıyanlar da hep böylesine bir okunuşu kaydetmişlerdir. Böyle olunca Arap alfabesiyle, VI. yüzyıldan itibâren görülen T.r.k imlâsı kesinlikle Türk okunmalıdır.

2. Türük

Türük şeklindeki iki heceli imlâ, hem geçmişte (VIII. yüzyıl) hem de günümüzde görülmektedir. Bugünkü Türkler, aynı büyük kümeden bazı insanlar ve ülkeler tarafından iki heceli olarak ifade edilmektedir: Türük. A.

Battal Taymas'tan öğrendiğimize göre XIX. yüzyıl sonlarında Kazan ve Kırım Türkleri, kelimeyi Türük şeklinde telaffuz ederlermiş (A. Battal Taymas). S.M. Arsal da şöyle der:2 "Türük kelimesi, Türk isminin yanlış bir telaffuzu ve imlâsından başka bir şey olmasa gerektir. Birçok (Türk) lehçeler(in)de bugün de Türk isminin Türük telaffuz olunduğu malumdur." Buna benzer şekilde, Macarcadaki Török şekli de dikkate değer bir örnektir.

Gerçekten de VIII. yüzyıla ait Göktürk metinlerinde, bu dile ait alfabede Türk yanında Türük şekli de bulunmaktadır. Ayrıca Uygurca Oğuz Destanı'nda, Oğuz Han'ın akıl danıştığı kimselerden birisinin adı Uluğ Türük idi (Bang-Rahmeti, Oğuz Destanı).

Japon Bilgini Prof. Masao Mori (1921-1996), Türk ve Törük adları üzerindeki bir incelemesinde Tü-küe/Tucue'nin doğrudan Türk'ü karşıladığını kabul eder (G. E. Pulleyblank'e katılır). Göktürk metinlerinde mevcud olan iki ayrı imladan Türük'ün, Çin kaynaklarında Kağnılı anlamındaki Tieh-le'nin Türkçe karşılığı olduğunu belirtir. Kağnılı boyları, eski büyük hakanlığın daha ziyade batı kanadında oturmakta idiler. Prof. Mori'ye göre Batı kanadındakiler kendilerine Türük, fakat doğu kanadındaki boylar ise Türk söyleyiş ve imlasını kullanmışlardır.

Prof. Mori'nin belirlediği bu gerçek, milat yıllarından önceki bir büyük birliğin, Türk adını kesinlikle bilemediğimiz, fakat Batı/Yunan ve Roma kaynaklarının Skit, İran kaynaklarının ise Saka dedikleri Hakanlığın içinde oluşan bir netice olabilir.

Bir kısım araştırıcılar, Türk'ün "türemek = yaratılmak, var edilmek," fiilinden çıktığını düşünerek, iki heceli Türük şeklini olağan görmektedir. Türkçenin iç ahenk kuralları gereğince kelimenin, Török< Törük< Türük şeklinde ve gelişmesi olağandır.

B. En Eski Şekil ve Anlamı

1. Türk'ün En Eski Şekli

Türk’ün en eski şeklinin iki heceli olması gerektiğine dair, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar süren bir yaygın kabullenme vardır. Çincedeki Tu-küe imlasının da etkisiyle, iki heceli isim konusunda bilginlerin teklifleri olmuştur. Marquart ve P. Pelliot, Türküt, P. A. Boodberg Türküz, S. G. Clauson ise Türkü kabul ederler. Hatta bu adın, Török’ten başlayarak Törük< Türük gibi iki heceli şeklinden tek heceli Türk şekline geçtiği, geliştiğini kabul edenler de (L. Bazin) vardır.

Ancak, en son araştırmalar (G. A. Pulleyblank) Çincedeki Tu-küe şeklinin tek heceli olduğunu göstermiştir. Daha da önemlisi bu isim Göktürklere ait ve VI. yüzyıldan kalma Bugut kitabesinde (Litviç-Klyaştornıy) soğd alfabesiyle tek heceli olarak yazılmaktadır: Türk. Prof. Denis Sinor, daha milat yıllarında Latin ve VI. yüzyıl Bizans kaynaklarında da tek heceli olarak Türk imlâsının esas olduğunu belirtir.

Türk, aslında tek heceli olup, ancak zaman içinde ve farklı coğrafyalarda, halkın mahallî söyleyişi olarak (Kazan, Kırım) iki heceli olmuş ve bu tür söyleniş, VIVII. yüzyıldan başlayarak yüzyıllardır devam etmiştir.

2. Anlamı

a. Türk her şeyden önce bir kişi oğlunun, yani insanın adıdır. Uygurca Oğuz Destanı’nda Oğuz Han’ın danıştığı akıllı kişinin adı “Uluğ Türük” idi. Göktürk metinlerinde de Türk Bilge Kağan, kendisinin aynı zamanda “kişi oğlu” özelliğini vurgularken, bu gerçeği yansıtmış olabilir.

Türk, Ön Asya mitolojisinde ise Nuh Peygamber’in torunu, Yafes’in oğlunun adıdır. Genelde kavim ve kabilelerin, bu arada Türk Boylarının birer kişiye bağlanması geleneğinden çıkmış olması gereken bir rivâyete göre de Türk, Nuh Peygamber’in torunu, yani Yafes’in oğullarından birisidir. Bu sebeple Uluğ Beğ’in eserinde kendisine Türkçe “Yafesoğlan” da denmektedir. Onun olağan kabul edilebilecek kardeşleri yanında, Çin ve

Rus'un da olması, apayrı bir rivâyetin yankısı olsa gerekir. Bu arada hemen ilave edelim ki Uluğ Beğ'in eserinde Osmanlıların atalarının 15 göbekte Oğuz Han'a ulaştığı rivâyeti yanında, onların 55. nesilde Maçin bin Çin bin Yafes bin Nuh'a ulaştıkları da belirtilir.

Önemli olan, XII-XV. yüzyıllarda, doğrudan Türk adlı bir insanın, bir zamanlar Issık göl dolaylarında yaşamış olmasına inanılmasıdır. Gerçi bu inanışın esası, Tevrat rivâyetleri ile başlamış, sonraki İslâm devri kaynaklarının bilgileri ile yaygınlaşmıştır. Ancak bunlar arasında da farklılıklar mevcuttur. Mesela; Reşideddin'in söz ettiği Oğuz Destanı'nda Yafes'in oğlu Türk değil, Olcay Han'dır. Hatta doğrudan Yafes'e bu adın (Olcay) verildiği dahi söylenirmiş.

Türk, bir tür aile içi ilişkilerle ilgili bir kelime de sayılabilir. Netekim Türkün, Başkırtlarda kadının baba-evinden getirdiği mal (mesela hayvanlar=atlar) demektir (Togan, Hatıralar). Benzer bir kelime Törkün, Kırgızlarda da mevcuddur.

b. Türk, ayrıca Türkçe bir kelime olarak da bir anlam taşımaktadır. "Türk"ün anlamı ile ilgili olarak Göktürk Devri Türkçesindeki metinlerde açık bir kanıt yoktur. Fakat muhtemelen "Türk", Göktürk çağından sonra da aynı anlamda bir kelime olarak Uygur çağı Türkçesinde devam etmiştir. F. W. K. Müller'in tespit ettiğine göre metinlerde Türk, "erk" ile birlikte geçmekte ve "kuvvetli, güçlü" anlamında olmaktadır. Bu anlamı, Türkçe metinlerin ruhuna da uygundur. Bir kısım araştırıcılar Türk'ün bu anlamı sebebiyle, Türkler tarafından bir kavim adı olarak benimsendiğini ileri sürerler.

Türk kelimesinin yukarda sözünü ettiğimiz anlamı, bu kelimenin görüldüğü Türkçe belgelere göre açıklanabilir. Göktürk yazıtlarında "Türk yiğit Beyler, buyruklar, tigitler" geçtiği gibi, Uygurca metinlerde de "Türk çerig" biçiminde de görülüyor. Buradaki "Türk", yukarda sözü edilen

anlama göre, yani “güçlü, kuvvetli” olarak açıklanabilir. Kutadgu Bilig’de de “erk” ile birlikte geçtiğinde Türk, “güç, kuvvet” anlamındadır. Ancak orada, Türk artık bir millet adı olarak da vardır.

Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl sonlarında kaleme aldığı eserinde Türk adının anlamıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Ona göre Tanrı’nın doğrudan kendi kavmine verdiği bir isim olan Türk aynı zamanda “kemal, olgunluk çağı” anlamındadır.

Türk kelimesi, ilk zamanlardakine yakın bir anlamını Çağataycada da korumuştur. Babür’ün çağında (1483-1530) Türk “mert, yiğit, kahraman ve cesur asker” gibi anlamlarda idi: “Türk ve merdane ve kılıçlık yiğit idi”. “Ahmet Bek, “Türk kişi, veli merdane ve devlet-hak idi” denmektedir. R. Rahmeti Arat, Babürname’yi sadeleştirirken buradaki “Türk”e “kaba” mânâsını vermiştir.

XI. yüzyılda Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan sonra İran etkisiyle olsa gerek, bazı yörelerde Türk’ün anlamı biraz değişmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçuklularında (A. Eflaki ve Elvan Çelebi) başlayarak “saf, sade-dil ve bahadır”, hatta “kaba” anlamı belirmeye başlamıştır (Elvan Çelebi). Çünkü Türk, bir yönüyle şehirlerde oturmayan kimseler gibi bir anlam kazanmaya başlamıştır. Şehirlere yerleşenler ise, artık o şehrin kimliği ile (şehrî) anılır olmuşlar, “Türk ve şehrî” ayrı iki zümre gibi gösterilmiştir.

Osmanlı devrinde, özellikle XVI. yüzyıl sonrasında Türk’ün anlamı da yukardakilerin bir devamı niteliğindedir.

Yakın zamanlar: XIX. yüzyılın insanı Ahmed Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmanîsi’ne göre Türk, “sahra-nişin olub Şehristana dahil olmayanlara Türk ve Oğuz ism-i umumisi kalmağla ileride Türk tabiri kaba, rustaî (köylü), Oğuz sade, safdil, manasına sarf olunmuştur” denmektedir. Batı

Türklüğünde, Oğuz ile Türk'ün anlam olarak birbiriyle karışmış olduğunu da belirtelim.

3. Başka Milletler

Türk'e komşu olan milletler de Türk kelimesine belirli bir anlam vermişlerdir. Bunlar arasında özellikle Çinliler ve Araplar dikkati çeker. Çin kaynaklarına göre Türk (=T'u-küe/Tu-chueh) "miğfer-tulga" anlamında imiş. Türkler bu adı, oturdukları yöredeki miğfer=tolga biçimindeki dağın şeklinden almışlar imiş.

Geçen XIX. yüzyıldaki araştırıcılar Türk adının anlamı olarak, Çin kaynaklarının belirttiği bu anlamı hep önde tutmuşlardır. Gerçekten de Hoten (Sakalarının) dilinde "örtü, kapak" anlamında Tturak kelimesi (Türkçesi kapqag) vardır. Bu söz kavim adı olarak Türk ile aynı olduğundan Çin kaynaklarının ifadesinin bir temeli vardır. Fakat bu yorum, sadece bir kelime benzerliğine dayandığından, sonraki devirlerde, kültürel bakımdan herhangi bir etkinliği olmamıştır. Bu arada Arap harfleriyle Türk ile aynı yazılan bir Farsça kelimenin anlamı da miğfer-tolga demektir.

Araplar, Türk'e Arap alfabesindeki yazılışı sebebiyle daha değişik bir anlam da yüklemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, terk ile Türk aynı sessiz harflerle T. r. k yazılıyordu. Cahiz başta olmak üzere birçok Arap kaynağı ve bu arada coğrafyacılar, Türk'e, "terk"e bağlı bir anlam vermişlerdir. Bir kısım insanlar Yecüc-Mecuc seddinin ötesinde terk edilmiş bir kavim olduklarından dolayı, o insanlara terk yani terk edilmiş olan anlamında Türk denmiştir. Gerdizî'ye (ö. 1048) göre Türk diyarı insandan hali, yani terk edilmiş olduğundan bu ad verilmiştir: "Mamurluktan uzak olduğu için Türkistan ülkesine Türk adı verildi".

Türk, yukarda da belirttiğimiz üzere, Türklerin genellikle Arap alfabesini kullandıkları zamanlarda, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar Arap alfabesinde esas olarak t. r. k "Terk" diye de okunacak biçimde

yazılırdı. XIX. yüzyıl sonlarında bir kısım Türkler, bunu “terk”den ayırmak ve açık olarak “ü” okutmak üzere bir vav harfi eklemek istediler (T. u. r. k). Ancak Türk’ün, yüzyıllardır devam edegelenin aksine böyle yeni bir imlâ ile yazılışı önceleri hayli yadırgandı ve “Türk”ü yeni Arap alfabeli imlâsı ile yazanlar “Vavlı Türk” diye küçümsendi.

C. Yeni Mânâlandırmalar

1. Kaşgarlı Mahmud’a göre, Türk hakkındaki en eski bilgilerden birisini vermiş olan Kaşgarlı Mahmud, 1074’te yazdığı eserinin Türk maddesinde (Besim Atalay Çevirisi, I, 350-351) şöyle demektedir:

“Türk Tanrı yarlığayası Nuh’un oğlunun adıdır. Bu Tanrı’nın, Nuh’un oğlu Türk’ün oğullarına verdiği bir addır… Türk sözü Nuh’un oğlunun adı olduğundan bir tek kişiyi bildirir: Oğullarının adı olduğunda ‘beşer’ kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir. Nitekim Rum kelimesi İshak oğlu Iysu’nun oğlu Rum’un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır. Türk kelimesi de böyledir.

Bize ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir dedik. Çünkü (İslâm Peygamberi’nin söylediği) hadis şöyledir: Yüce Tanrı ‘benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğu’da yerleştirdim. Bir ulusa (kavme) kızarsam Türkleri o ulus üzerine musallat kılarım’ diyor. İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara ‘Kendi Ordum’ demiştir.

Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyüklerini ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi sayılmaya değer nitelikler görülmektedir”.

2. Türk adının XIX. ve XX. yüzyıl bilginlerince, araştırmaları sonucunda teklif edilen anlamları da bulunmaktadır. Bir yaygın yorum, Türk’ü, “törü-mek= türe-mek” köküne de bağlamaktadır. Nasıl “yürü-mek”

mastarından yörük veya yürük varsa, "türe-mek"ten de, türemiş, var olmuş, yaratılmış anlamında Törük kelimesi ortaya çıkmış olabilir. Zaten "Türk" adının yaygın bir şekli de Törük=Türük, biçiminde olup bu da "var olmuş, ortaya çıkmış, bir şekil kazanmış" anlamında olabilir. Hatta "Türk"ün bu anlamı, Kaşgarlı Mahmud'un söyledikleri ile de desteklenebilir.

Türk'ün belirli bir kökten çıktıktan sonra, anlam bakımından gelişmiş olabileceği ileri sürülüyor. Buna göre Türk, öncelikle "var olmuş, türemiş" anlamında olmuş, daha sonraki bir dönemde "güçlü, kuvvetli" anlamlarını kazanmıştır. Gerçi G. Clauson gibi, Türk'ün "sert, güçlü, kuvvetli" mânasının G. Nemeth'in ileri sürdüğü kadar etkili olmadığını söyleyen bilim adamları da vardır. Fakat XI. yüzyıla doğru bu anlam da yumuşayarak, "gelişmiş, kemâle ermiş, olgunlaşmış" şekillerini almıştır.

İbrahim Kafesoğlu, bilinenleri şöyle özetlemiş idi (Tarihte Türk Adı; İslâm Ansiklopedisi, Türkler mad): Türk kelimesinin ilk ortaya çıkan şeklinde "var olmuş, yaratılmış, şekil kazanmış" yani "varlık ve insan" manası seziliyor. Uygur metinlerinde ise Türk'ün "güçlü, kuvvetli" anlamı vardır. Daha sonra ise Kaşgarlı Mahmud devrinde artık "olgunluk" anlamı yüklenmiştir. "Türk" XI. yüzyılda artık "kemâle ermiş ve olgun" anlamındadır.

Türk kelimesinin anlamı olarak, "nizamlı, düzenli ve töreli" demek olduğunu ileri sürenler de vardır.

Görülüyor ki Türk anlam olarak oldukça belirgin bir genişliğe sahiptir.

Kısaca yeniden özetlersek: Türk adı, bu şekilde Türkçenin eski kültür kelimelerinden birisi olarak milattan önceki bin yıl sonlarında oluşmaya başlamış, milat yıllarında kesin olarak bir küme insanı, bir halk topluluğunu karşılayan, içine alan bir özellik kazanmış olmalıdır. Böylesine bir anlam özdeşliği sebebiyle, benzer ve ortak özellikler içeren, fakat kendilerine ayrı alt isimler de verilen insanlar (Türkler) için de birleştirici bir ad olmuştur.

Göktürk Devleti, ismiyle ve cismiyle, kısacası her şeyi ile tam bir Türk Devleti idi. Bu devletin Türk varlığının ve Türk adının, insanlığın değil, ancak uluslararası ve özellikle Batı dünyasındaki tarih sahnesine çıkışı çok etkili olmuştur. Böyle bir siyasi birlik, kendi zamanında Türk oluşu ile, hem siyasi hem kültürel büyük etkiler yapabiliyordu. Asya ve Avrupa'nın bir kesimini birleştiren bu büyük devlet, muhakkak mirasa sahip olmuştu. Aynı şekilde adıyla olmasa da, siyasî birliği sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin etkili durumunu ve Türklük açısından önemli katkılarını, ilerde ayrıca söz konusu edebileceğiz.

II. Türk'ün İnsan Boyutu

A. Türk İnsanı ve Fizikî Özellikleri

Kendilerine Türk adı verilenler acaba kendileri veya komşuları tarafından nasıl tanınmakta ve nasıl bilinmektedir? Türk'ün kendisine mahsus bir tipi, konuşması, edası veya giyimi var mıdır? Mesela X. yüzyılın Arap coğrafyacısı İstahrî (951 m.), Halaç/Kalaçlar hakkında, onların Türk tipinde olduklarını, Türkçe konuştuklarını ve Türkler gibi yaşadıklarını belirtmiştir. X. yüzyılın bu gerçeği, öncesinde ve sonrasındaki olup bitenlerle de birlikte düşünülebilir. Şu halde Türk için, öncelikle tipi, sonrasında dili ve en sonunda hayat tarzı söz konusu edilebilir. Ancak burada biz, konuyla dolaylı ilgisi sebebiyle bunlardan kısaca söz etmek durumundayız.

1. Türk'ün Tipi

Türk, X-XI. yüzyıllarda, komşularınca artık belirli bir tipe ve fiziki özelliklere sahip insanlar kabul edilmişlerdir. Böylesine fizikî özelliklere sahip oluş, muhtemelen Türk adının yaygınlaşmasında da en önemli etkendir.

Kendilerinde ortak özellikler görülen kimselere onlar kendilerine, özlerine kişi grup veya devlet adı olarak neyi benimserse benimsesinler komşuları tarafından Türk olarak adlandırılmışlardır. İlk Osmanlı döneminin tarihlerinde, devlet hayatıyla ilgili olarak hiç Türk geçmediği halde, komşularıyla, özellikle Avrupalılarla ilişkilerde temas edilen Osmanlı insanları hep Türk olarak bilinmektedir.

Türk, böylece aynı özellikler içeren insanların ortak bir adı olmuştur. Peki bu ortak özelliklerin fizikî yanı ve yönü neler olabilir?

Türk öncelikle yüzüyle dikkati çeker ve Türk'ün yüzü komşularına göre daha çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlüdür. Burada dikkati çekmek istediğimiz husus, bu türden özelliklerin "komşularına göre" belirlenmiş ve tespit edilmiş olmasıdır. Çünkü yukarda saydığımız çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlü oluş, Çinlilere göre geçerli olmayıp, batıdaki komşularına İranlılara veya Yunan-Romalılara göredir. Aslında Türk'ün dış görünüşü Çinlilerden ve Moğollardan da farklıdır. Batıdan bakılınca ilk anda bunlar arasında bir fark yokmuş gibi görünse de, Türk kendisine mahsus özellikler içerir.

Bu arada Türkleri etkileyen ve şaşırtan, Türk'ün ilk görenlerin kendi etraflarına göre hayli farklı olduklarından Türkleri abartarak tasvir etmeleridir. "Basık burunlu, geniş yüzlü, nerede ise hiç yokmuş gibi küçük gözlü" tasvirlerin gerçeği tam aksettirmediği açıktır. Oysa daha erken devir Arap kaynaklarında "basık burunlu, küçük gözlü, geniş ve örsle dövülmüş kalkan gibi kırmızı yüzlü, yapışık kulaklı Türkler" tasvirleri vardı. Şüphesiz bütün bu tasvirler, olumsuz bir bakış açısının etkisiyle kaleme alınmışlardır.

Günümüzde, Türk'ün gerçek fizikî özelliklerini çok daha sıhhatle belirleyebiliriz. Çünkü devrinden kalmış ve yazıya değil, doğrudan resmedilmiş veya kazınmış göze hitap eden bilgi imkânlarımız vardır. Öncelikle, daha önceki yüz ve hatta bin yıldan kalmış olanlar da dahil

olmak üzere, özellikle VI. yüzyıldan sonraki Göktürk çağından yüzlerce heykel bilinmektedir. Bir tür mezar taşı, mezarda yatan kişinin kendi tasviri kabul edilebilecek bu eski Türk mezar heykelleri, Türk insanının, öyle tasvir edildiği kadar çekik gözlü veya "mongoloit" olmadığını açıkça göstermektedir.

Göktürk çağı heykellerinin en güzel örneğini Köl-tigin'e ait kabul edilen baş heykeli göstermektedir. Bu heykelin gösterdiği Türk, başka örneklerine daha geç zamanlarda mesela XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu Sultanlarının, mesela Alaeddin Keykubad'ın (ö. 1237) çinilerdeki resimlerine benzemektedir. Burada, yukardaki yazılı tasvirlerin belirttiği bir aşırı özellik yoktur. Aksine, belirli bir tenâsüb, uyumlu ve ahenkli bir görünüş etkendir.

Türkler, VIII. yüzyıldan sonra, her türlü faaliyetine katıldıkları İslâm Devleti'nin, özellikle Abbasi Halifeleri devletinin görsel kaynaklarında açık olarak tasvir edilmektedir. Minyatürlerdeki tasvirler, şüphesiz yapan ressamın çevresinde çok bulunan tipleri de yansıtmış olabilir. Bunu en iyi şekilde Oğuz Han Destanı'nın Reşideddin Fazlullah'ın ünlü eseri Cami üt-Tevârih nüshalarındaki Oğuz Han ile ilgili minyatürlerin, yazmalardaki ayrılığında görebiliriz.3

Türk, bugün kesinlikle bin yılı aşkın bir süredir fizikî çehresiyle de kesin olarak takib edilebilmektedir. Bu fiziki çehredeki özellikler, iklim, coğrafya şartları ve öteki insan unsurları ile her yerde aynı özellikler göstermeyebilir. Bunun için, uygun coğrafyalardaki uygun mekânlar, aslî özelliklerin yaşamasında daha etkin olmuşlardır.

Türkler, kadınıyla, erkeğiyle kendilerine mahsus özellikleri olan, daha da önemlisi hemen bütün komşularının güzel buldukları insanlardır. Türk'ün "güzel" oluşunun veya "güzel" sayılmasının kaynaklara bakınca abartılı bir yanı yoktur. XI. yüzyıl insanı Kaşgarlı Mahmud Türk'ün

özellikleri arasında en başta “güzelliğini, sevimliliğini ve tatlılığını” saymaktadır. XII. yüzyıl kaynağı Mücmel üt-Tevârih, Türk ün güzel, fakat kan dökücü özelliğinin yıldızına ait bir talihlilik olduğunu belirtiyor. Türklerin “güzel” insanlar oluşu, Orta Çağ İran edebiyatında çok etkilidir. Yağma ve Çiğil Türk boylarının güzel insanları yanında Hıta ve Hoten Türkleri de güzel özellikleri ile ünlüdürler. Bu etkilerin izleri Osmanlı-Türk edebiyatında açık olarak görülür.

Türk’ün kendisine mahsus hemen bütün özelliklerini, yakın yüzyıllarda en açık olarak gösteren Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarındaki, Beğ ve Sultanlarının tanımları, Türk tanımı için önemli sayılabilir: XVI. yüzyılda kaleme alınmış olan Kıyâfet’ül-İnsâniyye fî Şemâili’l-Osmaniyye mesela 1389’da Kosova’da şehid olan Murad Beğ’i şöyle tanımlıyor:

“Orta boylu, değirmi suretlü, mübarek yüzü etlü, kırmızı ak benizlü, şehla gözlü, mülâyim ve lâtif sözlü, çatma kaşlu, iri incü dişlü, şahin bakışlu, koç burunlu, mübârek sakalı seyrek, kird (yuvarlak) ve mevzun, sebeleti (bıyıkları) bahadırâne, çenesi uzun, gerdeni (boynu) bülend (yüksek), sînesi basit (geniş), kolları kavi (güçlü) ve tavil (uzun), özengiliği bî-misl…, barmakları etlü, mehib selâbetlü”.

Osman Gazi, yukardakilerden de daha sade olarak tanımlanır: “Orta-uzun boylu, yassı yağrınlu… kaşı siyah ve çatma, elâ gözlü, koç burunlu, değirmi yaraşık seyrek sakallu, iri dişlü, kaba avazlu, arslan betimlü” veya Orhan Gazi; “kaşları hilal gibi çatma… ela gözlü, koç burunlu, tatlu sözlü, sinesi yassı, alnı açuk…. pençesi arslana benzer, yaraşuk sakallu, bahadırâne bıyıklu” idiler. Yıldırım Bayezid’e “koç burunlu, koy heykellü”, Çelebi Sultan Mehmed’e “ince uzun boylu” denmektedir. II Murad Han’ın burnu “rast” yani düz imiş, Fatih Sultan Mehmed de “uzun boylu” olarak tanımlanıyor.

Türk’ün fizikî özellikleriyle ilgili olarak, Çin kaynaklarındaki resimlere, Saka/Skit ve sonraki devrin arkeolojik bakiyelerine, heykel ve kabartmalarına da bakabiliriz. XI. yüzyıldan sonra giderek artan münyatürler de Türk insanının görünüşünü belirlemek için yararlı olabilecektir.

Türk’ün görünüşü, onun yaşadığı yerden, coğrafyasından ve ikliminden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkilenmeyi, coğrafya ve iklimin, hava ve suyun Türklerin şekillerini etkilediğini XIV. yüzyılın başlarında Reşideddin de açık olarak belirtmektedir.

2. Türk’ün Temel Özellikleri

İlk bakışta etkili olan fizikî özelliklerinin yanında, dışardan görülmeyen, fakat onu Türk yapan özellikleri vardır. Bu türden özellikleri, Türk’ü yakından tanıdıktan sonra herkes kabul ve teslim edecektir.

Arap müellifi Cahiz’den (ö. 869) itibaren, Türk’e verilen ve yüklenilen özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. Türk, edepli, terbiyeli, akıllı ve temiz kalplidir, hazimlidir; hoşgörülüdür; tedbir sahibidir.

2. Türk yerini, yurdunu çok sever. Ondan ayrı düştüğünde orasını her zaman özler.

3. Türk, sağlam yapılıdır, cesurdur, kahramandır. İyi savaşır. Türk ancak korkulması gerekenden korkar. Türkler iyi savaşçı oluşları sebebiyle, bütün Orta Çağlar boyunca, dünyanın da en seçkin askerlerinden sayılmışlardır.

4. Türk temiz kalplidir, açık sözlü ve açık yüreklidir. Onun bazen “saf” ve “sade-dil” olarak ifade edilen4 bu güzel özelliği, zamanla yadırganacak, adeta ‘ahmak’ gibi bir anlama kadar gidecektir.

5. Türk namusludur, güvenilir insandır.

6. Türk, teşkilatçıdır; dolayısıyla itaatin, emir-komutanın ne olduğunu bilir. O yalnız olduğunda iyi bir önder olduğu halde, başında kendisinden

daha üstün yetenekli birisi olduğunda ona severek itaat eder.

7. Türk zayıf ve acizleri korur; savaş zamanlarında korkunç bir muharip görünümünde ise de o barış zamanlarında en sâkin insandır. Bu zamanlarda gelene gidene yemek yedirir-içirir, yardım eder.

8. Türk tabiatın içinden geldiğinden, küçük yaşlarından itibaren hayat kavgasına alışmıştır. Hayatın ve yaşamanın zorluklarını bilir ve onları çözmeye yatkındır. Cahiz'in dediğine göre "Türk, eli kolu bağlı olarak bir kuyuya atılsa, mutlaka bir çaresini bulup kurtulur". Belki bu sebepten daha doğuştan iyi mücadeleci ve kavgacıdır.

9. Türk gerçi kimi zaman rahata kavuşunca gevşer, hatta bazen komşularının etkisinde kalır. Ama çok geçmeden kendi özelliklerine dönmesini bilir.

10. Türk, çoğunlukla et yemekle birlikte sağlık bakımından bunu dengelemesini bilmiştir.

11. Türk, tabiata karşı çok tahammüllüdür. Hayatın güçlüklerini güler yüzle karşılar. Türk atı da aynı zamanda çok tahammüllüdür.

12. Türk, hem çoban, hem seyis, hem cambaz, hem bir baytar hem bir süvaridir. Cahiz'in dediği gibi "hulasa Türk başlı başına bir milletdir".

Türkler, dünya coğrafyasında sayıca çok kalabalık bir millet olmamakla birlikte, komşularına göre üstün özellikleri sebebiyle Cihan tarihinde seçkin ve çok önemli bir yer tutmuşlardır. Bunun belli başları sebeplerini de şöyle sıralayabiliriz:

a. Türk, teşkilatçıdır; teşkilatçı özelliği onun sadece halkını değil, özellikle silahlı kuvvetlerini seçkin bir hale sokar.

b. Türk, durmak nedir bilmez; o her zaman çalışır. Hepsinden önemlisi durmaksızın kendisini aşmak ve yenilemek ister.

c. Türk, "sade" insandır: O kısa ve öz konuşur; uzun ve boş sözlerden nefret eder. Bu sebeple "sadelik, açık ve yalın" olmak onun en belirgin

vasıflarındandır.

d. Türk, ata erken zamanlarda sahip olduğundan, atın sürati ve hareketli oluşu sebebiyle komşularına büyük üstünlük sağlamıştır. Bu sebeple olsa gerek Cahiz şöyle diyordu: “Türk’ün ömrünün at üzerinde geçen günlerinin, yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün”.

e. Türk, bir maden olarak “demir”i erken bir zamanda bilmiş, demiri çelik haline sokarak güçlü silahlara sahip olmuştur. Böylesine üstün silahları ve yukarda sözünü ettiğimiz “at”ı ile komşularına karşı başarılı olmuştur.

Türk böylece kendisine mahsus özellikleriyle, dünya üzerinde ve komşuları arasında seçkin bir yere sahip olmuştur.

Türk ile ilgili olarak Afrasiyab’dan (yani Alp Er Tunga) nakledilen bir söz varmış: “Türk, sedef içinde deryada bulunan bir inci gibidir. Kendi yerinde (yurdunda) bulunduğu zaman kadir ve kıymeti bilinmez. Lakin oradan çıkınca, denizden ve sedeften çıkmış bir inci gibi kıymetlenir”. 5

Yukarda, Türk ile ilgili ilk bilgileri verdiğimiz sırada, Türk’ün bazı temel özelliklere sahip olduğunu belirtmiş, bunun oluşmasında coğrafyanın, iklimin ve hatta hayat tarzının belirleyici özelliklerine temas etmiş idik. Türk’ü belirleyen özelliklerde coğrafyanın, yani Türk’ün yaşadığı yerin etkili olduğunu VIII. yüzyıl insanı Cahiz başta olmak üzere pek çok gözlemci (Reşideddin gibi) dikkat etmişlerdir. Hatta Cahiz, Türk’ün sonradan geldiği Ön Asya’daki yerlerde de etkisini gösterir. Bu sebepledir ki Türk’ün Yurdu’nu, yani Türklerin asıl hayat sahalarını kısaca belirlemek gerekir.

Böylece Türk’ün yaşadığı yere geçebiliriz.

B. Türk’ün Yaşadığı Yer

1. Türkistan

Türk, genel olarak, en eski zamanlardan beri kendi ülkesinde, kendi diyarında yaşamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Türk'ün yaşadığı yerlerden Türk Eli, yani Türk Diyarı derken, muhakakk ki Türk'ün yaşadığı yeri anlatmıştır. Aslında önceleri coğrafya, Türk'e belirli özellikler verdikten sonra, Cahiz'in dediğine göre Türk, bu defa yeni gelip yaşamaya başladığı coğrafyayı da kendisine benzetiyordu. Türk ile yaşadığı yerler bir ifade başka ile özdeş gibi oluyordu. Buradaki özdeşlik, en sade şekliyle yer adlarında açıkça kendisini göstermektedir.

Türk'ün yaşadığı yer, Türk-eli veya Farsçası ile Türkistan'dır. Türklerin kendi yaşadıkları yere verdikleri genel Türkçe adı, ne yazık ki bilemiyoruz. Türk-eli denmiş olması en büyük ihtimaldir. Bu bölümün en başında, XIV. yüzyıldaki bilgiler Türkleri özellikle "sahra-nişin", yani bozkırlarda yaşayanlar olarak tanımlamaktadır. Ancak, genellikle kabul edilen bu sözler ve hükümler, tabiatıyla tam olarak doğru değildir.

Sahra-nişinlik yaygın anlamıyla göçebelik demektir. Burada söz edilebilecek "göçebelik" ise, Türkler açısından sadece bazı tarihi devirler için söz konusu olmuştur. Mesela XI. yüzyıldaki Batı'ya doğru büyük göç sonrasında Ön Asya sahasında pek büyük göç hareketi olmamıştır. "Göçebelik" olarak ifade edilen hareket, yani Türk'ün göçebeliği, onun tercih ettiği ekonomik hayattan, hayvan besleyicilikten ve bu sebeple sene boyunca hayatını mevsimlere göre farklı yerlerde ve mekânlarda geçirmesinden doğmuştur.

Yukarda, Türklerin kendi oturdukları yere bir büyük bütün olarak Türk-eli demiş olabileceklerinden söz etmiştik. Türkistan, özellikle Arap ve İran kaynaklarında IX. ve X. yüzyıldan itibaren Ceyhun nehri ötesine verilen bir isimdir. Doğrudan da Türk ülkesi demektir. "Türkistan" Türkçe bir kelime olmadığından bu ifadeyi komşuları, Türklerin yaşadığı sahalara vermişlerdir. Nitekim Türklerin yaşadıkları yerlere bu ve benzeri

adları sadece Türkler değil, aynı zamanda komşuları da vermiş ve kullanmış olmalıdırlar.

Türkistan, Türklerin yaşadıkları yeri belirleyen en önemli ve yaygın bir isimdir. Günümüzde Hazar Denizi'nin doğusundan, Ceyhun ötesine ve Altaylara kadar uzanan bölgeye Türkistan denmektedir. Tanrı dağları, Türkistanı Batı ve Doğu olarak ikiye ayırmaktadır. Batı Türkistan XIX. yüzyıl sonlarında Rusya'nın idaresine geçmiş, Doğu Türkistan sahası ise Çin idaresinde bulunmuştur.

Türkistan adı, İç Asya'da, "Türk" adını ve varlığını belirleyen en önemli unsurlardan birisidir. Bu sebepledir ki, bu sahaya hakim olan Türklerin dışındaki siyasî güçler bu adı kullanmazlar. Böylece 1924 senesinden sonra Türkistan İç Asya siyasî terminolojisinden kalkmıştır. Bugün de Doğu Türkistan kelimesi, Çin ve onun coğrafî isimlerine tâbi olanlar tarafından kullanılmamaktadır.

Türkistan olarak kimi zaman Karadenizin kuzeyi de (Eflaki, II, 981: Deşt-i Türkistan) anlaşılmıştır. Türklerin yaşadığı yer anlamında Doğu Anadolu sahası da (Evliya Çelebi), bu adla anılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Padişahları (Abdülmecid, Abdülaziz, II. Abdülhamid ve Mehmed Reşad), kendilerini "Türkistan ve şâmil olduğu memâlik ve büldânın Padişahı" olarak tanımlıyorlardı.

Türkistan adı, doğrudan Türkçe olmadığından, bu sahaya Türk-eli denilmesi teklif edilmektedir.

Bu arada Ziya Gökalp'in ünlü bir şiirinde geçen Turan kavramı da dikkati çekmektedir:

Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan

Orta Çağ İran tarihçiliğinin etkisiyle ortaya çıkan Turan, İrec'in ülkesi İran'a karşı, Turec=Tur'un ülkesi anlamındadır. Tur/Turec'den sonra

gelenler arasında İran ile kıyasıya savaşan Afrasiyab=Alp er Tunga vardır. Bu sebeple Turan, Afrasiyab=Alp Er Tunga'nın ülkesi olarak ünlüdür. Türk kavramı açısından, Destânî devirler dışında bir hatırası yoktur.

2. Türkiye

Türklerin yaşadıkları yerlere başkaları tarafından verilmiş olan bir kavram da Türkiye'dir. Bugün Batı Türklüğünün en büyük kitlesinin yaşadığı devletin resmi adı bu isimdedir. Gerçi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üzerinde olduğu topraklar Anadolu ve Rumeli adlarını taşımaktadır. En erken bir zamanda XI. yüzyılda bu sahaya İslâm coğrafyacıları Diyar-ı Rum, yani Romalıların ülkesi demekte idiler. Buranın günümüzdeki yaygın adı olan Anadolu, Grekçe bir kelimedir. Eski Doğu Roma Devleti'ne ait topraklara eskiden Anadolu değil, Diyar-ı Rum denilmiş, ve bu sonraki yüzyıllarda da (XII-XIII.) devam etmiştir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan Anadolu da Grekçe bir kelime olup, "Doğu" demektir. Tabiî burada sözü edilebilecek Doğu kavramı, ancak Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının batısından bakılınca söz konusu olabilecektir. Türkler de buraya ancak XIV. yüzyıl ortalarından sonra hakim olabilmişlerdir.

Buna karşılık, XI. yüzyıldan itibaren, Diyar-ı Rum ülkesine gelen Avrupalılar, Türklerin oturduklarını gördükleri bu ülkeye, Türklerin memleketi anlamında Turkia=Turchia/Turkhia demişlerdir. 6 Çünkü onlar Arapların oturduğu yerlere de Arabia diyorlardı.

Türk'ün oturduğu yerlere verilen Turkia=Turkie adı, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin adında da yaşamaktadır. Ancak bu kavram, sadece yakın zamanlarda ve sadece Ön Asya Türklüğü ile ilgili değildir. Benzer kavramlar, Avrupa dillerinde veya Arapça olarak başka sahalardaki Türkler için de kullanılmışlardır.

Coğrafî terim olarak Türkiye= Turkia adı Orta Çağlarda çok geniş sahaları göstermekte idi. Bizans kaynakları, VI. yüzyılda İç Asya için Turkia tabirini kullanmışlardı. Aynı tabir, IX-X. yüzyıllarda İdil/Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan Hazar ve Macar ülkeleri için de kullanılmıştır. Hatta o zamanlar Doğu Turkia =Hazar ülkesi olmuş iken Batı Turkia, Macar ülkesi anlamında olmuştur.

XIV. yüzyıldan itibaren Avrupalı gözlemciler, XIX. yüzyıl ortalarına kadar Doğu Anadolu'dan Turkomania, yani "Türkmenlerin memleketi" olarak söz edeceklerdir (Baykara, 1976).

Bu arada hemen ilave edelim ki Mısır'daki Kölemen/Memlük Devleti, XV. yüzyıl kaynaklarında Ed-Devlet'it-Türkiyye yani Türk veya Türklerin Devleti olarak biliniyordu.

Avrupalı gözlemcilerin Türklerin gelip yerleştiği bu diyarı "Türklerin Ülkesi", yani Turkia, Turkie (Türkiye) olarak tanımlamaları sonucu ortaya çıkan Türkiye adı, üzerinde yaşadığımız toprakları tanımlarken Anadolu kavramından, en azından iki yüzyıl daha eski bir geçmişe sahiptir. XII. yüzyılda kesinlikle bilinen Türkiye'ye karşılık bu topraklar XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra ancak Anadolu olarak da anılmaya başlayacaktır.

3. Tabiî Özellikler ve İklim

A. Tabiî Özellikler

Şimdi de Türk'ün yaşadığı yeri, fiziki ve tabiî özellikleriyle kısaca tanımlayalım. Türk'ün yaşadığı yerde sadece bozkır değil, aynı zamanda dağ (tau, tav) da olmalıdır. Bu dağlar sıra sıra olup, aşılması güç de olabilir. Fakat, dağlar ne kadar yüce olsa da yine de aşılacak bir yeri, bir beli, geçiti olabilir. Dağlardaki inler, mağaralar (üngür) gerekirse insanlar, fakat daha çok eşya ve üretilen mallar için birer saklama yerleridir. En eski hatıralarda bunlarda kıymetli varlıklar ve hazineler saklanabilirdi.

Türk’ün yaşadığı yerde bozkırda aynı zamanda ot, çayır, çimen, çer-çöp fazla olmalıdır. Çünkü orada Türk, kendi yiyeceğini teşkil eden hayvanlarını güdecek, onların beslenmesini sağlayacaktır.

Türk’ün yaşadığı yerde su da bol olmalıdır. Kaynaklar, bulaklar, pınarlar ve bunların akıp giden ayakları hem insanları hem de hayvanlarını suvaracaktır. Sular gür olup, çaylar her yerde geçit vermese de yine de, kimi yerlerde koyun, at veya deve geçitleri olabilir. Uygun yerlerde köprüler yapılarak gelip geçme kolaylaştırılır.

Türk’ün yaşadığı yerde, sağlık için, her sene bir miktar kar yağmalıdır. Kar insan hayatında sadece kış zamanları fırtına ve soğuk gibi olumsuz özellikleriyle değil, yazın sıcak günlerinde serinlik getirici özelliğiyle güzel gelir. Kar ve buz, kış mevsiminde buzluk ve karlıklara doldurularak yaz için hazırlanır ve yay (=yaz) mevsiminde kullanılır.

Türk’ün yaşadığı yer, Türk’ün kendi verdiği adları taşır. “Ak” ve “Kara” yer adlarında en çok kullanılan sıfatlardır ve pek çok ad da bulunur. Ak-su, Kara-su veya Ak-dağ, Kara-dağ gibi.

B. İklim

Türk yukarda da dediğimiz gibi, birçok özelliklerini yaşadığı yerin kendisine mahsus özelliklerinden almıştır. Buna daha 1300’lerde Reşideddin Fazlullah da dikkat etmiştir. O aslında Türklerin Moğol denilenlerle bir olmakla birlikte zamanla yaşadıkları yerlerin hava ve su şartlarına göre değiştiklerini belirtmişti. Nitekim o Türkmenlerin de, böylece oturdukları yerlerdeki özelliklerinden dolayı bu adı aldıklarını söyler. Arap kaynakları da Türklerin yaşadıkları yerlerin, sadece insanlara değil, hayvanlara, meselâ develere dahi kendi özelliğini verdiğini belirtir. 7

Türk’ün kendi özelliklerini alması, bir bakıma yaşadıkları yerin iklimi demektir. Türk’ün geçirdiği yüzyıllar içinde kendisine mahsus zevkleri oluşmuştur. Bunun temelinde de iklimin kendisine mahsus özellikleri

gelmektedir. Bu sebeple denilebilir ki Türk, kendisine mahsus bir iklimde yaşamayı seven keyif sahibi insandır. O ne fazla sıcağa ne de fazla soğuğa gelir. Gerçi Türklerin arasında yine de daha ziyade soğuğu veya sıcağı tercih edenler olmuştur. Böylesine özel tercihleri olanlar azdır. Zaten bunlar sebebiyle Türklerin yaşadıkları yer ilk bakışta bizi şaşırtmakta, ortak iklim özelliklerinin belirlenmesini adeta imkânsız kılmaktadır

Türk'ün sevdiği iklim Ankara, Konya, Semerkant, Fergana, Taşkent, Bişkek ve Türkistan'ın (Yesi) iklimidir. Bununla birlikte Türk'ün hayatında Issık göl kıyıları yaylak, Hazar Denizi kenarları ise kışlak olabilir ve olmuştur. Şüphesiz daha serin yerleri sevenler için yaylaklar dağların yüksek ve serin yerleri veya coğrafya olarak daha kuzeye, Sibirya içlerine doğru bir haraketlilik olabilir. Sıcağı sevenler için kışlaklar Amuderya boylarına, Horasan'a daha güneye Hindistan, Şam ve Irak dolaylarına kadar yaklaşabilirler.

İklim söz konusu olunca Türk'ün özelliklerinden birisi açıkça ortaya çıkıyor. Burada iklim esaslı olarak belirlenen gerçek, Türk'ün göçebeliğine de açıklık getiriyor. Türk eğer bir yerden ötekine göçmüşse bu mevsimlik bir hareket olmuş ve tercih ettiği sıcaklıkta yaşamak istemiştir. Gerçi bu hareketinde, hayvanlarına ot ve yiyecek bulmak düşüncesi de etkili olmuştur. Türk sıcaklık artınca derhal daha serin bir yere gider, sıcaklık düşünce de daha sıcak yerleri arar ve bulur. Eğer sıcak yer bulamazsa, avarızın ve coğrafyanın imkan verdiği sahalarda kış mevsimini geçirir. Böylesine iklim şartlarına veya mevsimlere bağlı olan bir hayat, Türk'e ilk bakışta göçebe gürüntüsü vermiştir.

Türk hiçbir vakitte, bilinen ve yaygın anlamıyla göçebe bir hayatı sürmemiştir. Aksine sevdiği havada yaşamak için iklim değişmelerine bağlı olarak mevsimden mevsime evini göçürmüştür. Evini teorik olarak dört mevsime uygun olarak dört ayrı yere Kışlak, Yazlak, Yaylak ve

Güzlek göçürürdü. Fakat yaygın olarak sadece iki yere göçer, genellikle yay (yaz) mevsimini Yay-lak (=yayla) da, “Kış” mevsimini de Kış-lak (kışla) da geçirirdi. Kışlakdaki iskân yaylağa göre daha uzun sürdüğünden burada daha kalıcı tesisler olabilirdi. Nitekim sonradan kışlaklarda oturmak devamlı hale geçtiğinden, mesela Özbekçede kışlak, Türkiye Türkçesindeki köy ile aynı anlamdadır.

Türk’ün mevsimlik hayatına en başta Beğ, Han veya Hakan=Padişah olmak üzere hemen herkes katılırdı. En batıdaki Türklerden artık yeni şartlara tâbi olmuş gibi görünen Osmanlı Padişahı dahi, yılın muhtelif mevsimlerini, İstanbul şehrinin geniş coğrafyası içinde farklı mekânlarda geçirirdi. Bunlar en azından iki olmak üzere üç veya dört ayrı kasır veya köşkte olabilirdi. Şehirlere muhtelif zaruretlerle yerleşen Türkler, mevsimlik hayatlarını, evlerinin mevsime göre uygun odalarına göçerek uygularlar idi. Bu sebeple hemen bütün Türk şehirlerinde evlerde, yaz evi ile kış evi (sonradan yaz odası, kış odası) aynı mesken içinde yer almış idi.

Kısacası Türk, dört mevsimin kendisine mahsus özellikleriyle görüldüğü bir coğrafyayı sevmiştir. Onun yaşadığı yerlerde, hem sıcak hem de soğuk olmalıdır. Nasreddin Hoca’nın (Efendi=Apendi) dediği üzere, insanlar kışın soğuktan; yaz (yay)’ın sıcaktan şikâyet etseler dahi, güz ve bahardan (yaz) kötü bir şekilde söz etmezlerdi. Türkler böylece dört mevsimi, kendi özellik ve bilhassa güzelliklerine göre yaşayabilirler.

Kısacası Türk yıllık ortalama 8-12 derece sıcaklığı tercih eder. Yaz mevsiminde çok sıcak olunca yaylaya, kışları soğuk olunca da sıcak yere gider. Böylece kimi Türkler serinlik bulmak için Sibirya içlerine gittikleri gibi kimileri sıcak yer bulmak üzere oldukça güneye inebilmişlerdir [T. Baykara, “Türk Kültüründe İklim”, Erdem, Sayı: 27 (Ocak 1997), Aydın Sayılı Özel Sayısı, III, s. 955-973]

C. Türk’ün Ana Yurdu

Günümüzde dahi etkinliğini koruyan bir mesele, Türk'ün Ana/Ata yurdunun neresi olduğu sorusudur. Türk'ün en eski zamanlardan beri yeryüzünde, dünya üzerinde oturduğu yer neresidir? Bu mesele, Türk kavramı gibi, insanların zihnini meşgul eden apayrı ve önemli bir problemdir. Yukarda konumuzun hemen başında, "coğrafya=mekân" meselesinin oldukça önemli olduğunu belirtmiştik.

Türklerin Batı'daki güçlü devleti, Osmanlı Devleti veya Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkili konumları sebebiyle, Türk tarihi âdeta göçlerin bir tarihi gibi kabul edilmek istenir. Türkler, durmaksızın hareket eden, yer değiştirenler gibi kabul edilince Türk'ün bir asıl=ana yurdundan söz etmek de güçtür. Genellikle, devamlı oturduğu bir yeri olmayan Türk, belirli bir coğrafyanın insanı olarak kabul edilmez. Oysa Türklerin, bazı büyük hareketleri müstesna, gerek İç Asya gerekse Avrasya'daki hayatı, belirli bir yurdu gösterir. Sadece bu yurdun, tasavvur edilenden çok daha geniş olabileceğini belirtmek isteriz.

Türkler muhakkak ki doğrudan bir coğrafyanın, bir mekânın da sahibidirler. Ancak bunun yanında, göç hareketleri de vardır. Böylece, Türkler hakkında yaygın olarak iki ayrı anlayışla karşı karşıyayız. Bunu biraz daha açmak icab etmektedir.

a. Bir yaygın görüşe göre Türkler, durmaksızın göç eden, hareketli ve yer değiştiren insanlardır. Türk, adeta olağanüstü bir şekilde çoğaldığı bir yurttan, bir ata=ana yurdundan taşıp durmaktadır. Hatta bunu gökten durmaksızın indirilen veya yer altından kaynayan ve durmaksızın beslenen bir unsur olarak da algılamak mümkündür. İç Asya'nın tarih boyunca böylesine etkili bir göç sonrasındaki halihazır durumu bu görüşe göre oldukça şaşırtıcıdır. Türklerin yeni sahalara akışı, göçü ve yeni yerlere yerleşme hareketi, bu görüşe göre halen de devam etmektedir.

Bu görüşün dikkate değer bir gerekçesi de vardır. Buna göre Türk bugün büyük ölçüde yaşadığı yerlere hep sonradan gelmiş olup, buraların eski ve yerli halkı değildir. Bu sebeple bunların, yani Türklerin geldikleri yere gönderilmesi de gerekebilir. Fakat bir kısım tarihçiler, yeni gelenlerin orasının eski sâkinleri ile kaynaşıp yeni milletler oluşturduklarını da belirtir. Vaktiyle Sovyet devrinde etkili olan bir büyük görüş, yeni gelen Türkler ile o sahalarda eskiden beri oturan yerli unsurların karışması ile Kazak, Özbek, Türkmen, Azerî ve hatta Türkiyelilerin oluştuğunu ileri sürer.

Böyle kabul edilse bile, Türk'ün yine de, dünya üzerinde ilk olarak ortaya çıktığı (gökten indirildiği veya yerden durmaksızın kaynadığı) bir yeri olması gerekir. İşte burada, Türk'ün İç Asya veya Asya genelindeki geniş arazi üzerinde yine de öncelikle belirli bir sahada ve tarihin en eski zamanlardan beri oturmuş olması gerekmektedir. İşte bu yer neresidir sorusu, bizi Türk'ün ana-ata yurduna götürecektir.

b. Türk ne kadar göçebe veya hareketli sayılırsa sayılsın, yine de Asya içinde belirli bir mekânı; toprağı ve coğrafyayı esas olarak benimsemiştir. Yakın yıllarda Prof. D. Sinor, yayınladığı bir makalesinde, genellikle kabul edilen Türklerin göçleri nazariyesine karşı çıkmakta, mesela Karadeniz kuzeyinde Türklerin milât yıllarından beri var olduklarını kesinlikle göstermektedir.

Türklerin, belirli coğrafyada tarihî devirlerden önceden beri oturmakta olduğu şimdilerde arkeolojik bilgilerden de anlaşılmaktadır. İlerde göstereceğimiz veçhile, bu belirli coğrafyada yaşayanlar pekala tarihî devirlerde de burada yaşayanların ataları olabilirler. Bu konuda mitolojik bilgiler de Türk'ün belirli bir coğrafyada, XII-XV. yüzyıllardaki insanoğlunun bilebildiği en eski zamanlardan beri oturmakta olduğunu gösteriyor. Aşağıda ayrıca söz konusu edeceğimiz XII. yüzyıl başlarında

kaleme alınan Mücmel'üt-Tevarih'te de Türk'ün Asya içlerinde seçip oturmak üzere benimsediği yer, Issık göl dolayları ve Iduk-Art dağları idi.

Bilim adamları, göç edenlerden olsun olmasın, geçen yüzyıllardan beri Türk'ün ana-ata yurdu konusunda fikirler ileri sürmüşlerdir. Türk'ün asıl yurdu konusunda şimdiki Moğolistan'dan, Baykal Gölü dolaylarından Ural Dağlarına ve hatta Karadeniz kuzeyine kadar uzanan çok geniş bir mıntaka içinde farklı yöreler öncelikle kabul edilmektedir.

Bu geniş sahanın ana-ata yurt olarak kabulü ilk bakışta imkânsız gibi görünüyor. Ancak Türk ile bir başka unsurun Atın, binlerce yıldan bu yana iç içe olduğunu unutmamak gerekir. Eski zamanlar dünyasında, esas olan insanın yürüyüşü ve hareketine göre At, bu mesâfeyi en azından dört misli daha büyütmektedir. Böylece ana-ata yurt meselesinde geniş bir coğrafyanın kabulü olağan sayılmalıdır. Ancak yine de diyebiliriz ki bundan 6. 000 yıl kadar önce, daha dar bir alanda mevcud olan Türk ana-yurdu, zamanla "At", burada yaşayanların, yani Türklerin hayatına girince çok daha genişlemiştir.

Bugün kesinlikle Türklerin yaşadığı yerlerden birisi Aral Denizi çevresi olup, özellikle Yeni-kend, tarihî devirlerde Oğuz Türklerinin oturduğu bir mekândır. Buradaki arkeolojik kazılar, geçmiş bin yılda da aynı maddî kültüre sahip insanların aynı mekânda oturduğunu göstermiştir (S. P. Tolstov, E. Esin). Böyle olunca, XI. yüzyılın Oğuzları gibi ataları olan bin öncesinin insanları da aynı yerde oturuyordu. Oğuzların buraya sonradan göç ederek gelmelerini imkânsız kılan bu bilgiler, hemen bir başka varsayımla yorumlanabiliyordu. Bu sahaların eski Türk olmayan halkları, mesela Toharlar Türkleşmiş olmalıdır. Toharlar daha sonraları Diğer adıyla Oğuz Boyları arasında yer alabileceklerdir. Böylesine zorlamalara gerek olmaksızın, İç Asya sahasındaki arkeolojik bilgileri yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü hemen aynı ve benzer durumlar,

şimdiki Kazakistan içleri, Kırgızistan'ın hemen her yeri, Altaylar ve Tuva ülkesi için de geçerlidir.

Bize göre, Türk'ün ana-ata yurdu meselesinde geniş bir mekân=coğrafya gerekmektedir. Ancak bu belirleme sırasında bazı yerler kesinlikle gözönüne alınmalıdır. Adeta bu iki yer Türk'ün ana yurdunu bilmekte nirengi gibi yer alacaktır. Bunlardan ilki Issık göl, ikincisi ise Altay Dağlarıdır. Bu iki asıl mekânın hemen yanında Aral Denizi, Tanrı Dağları ile Ötüken Boyları da bulunmalıdır.

Türk, adeta kendisiyle özdeş gibi olan At'ı erken devirlerde bilip onu çok iyi kullanabilmesi sayesinde, başka milletlere göre çok daha geniş sahalarda hayatını sürdürmüştür. Türk, hayatını sürdürdüğü bu sahalarda binlerce yıl kalmıştır. Fakat erken zamanlardan itibaren bu sahalara yeni gelenler olmuş, kendisi de başka yerlere gitmiştir. Ama, kendisinin öz karakteri gibi gösterilen göçebelik asla Türk'ün hâkim ve asıl özelliği değildir.

Türk bu büyük coğrafyada, farklı boylar halinde halinde yaşamış, yönetiminde kimi zaman ayrı boylar etkili olmuştur. Boyların=kabilelerin ayrılması, geniş coğrafyada kültürel birliği pek az etkilemiştir. Buna karşılık kimi zaman yönetimde sert ve etkili mücadeleler olmuştur. Destanî devirlerde, Oğuz ile Türk arasında istendiğinde yağmur yağdırabilen ya da taşı yüzünden olduğu belirtilen iç harp dikkate çekiyor. Bu mücadelenin ayrıntılarını tarihî kaynaklarda pek az buluyoruz ve bulunanlar da genelde "Türk" kavramı dışındaki siyasî teşekküllerde söz konusu ediliyor: Sakalar gibi.

Kısacası Türkler, Issık göl ile Altaylar arasındaki saha esas olmak üzere kuzey, doğu, güney ve batıda Karadeniz'den Tanrı dağlarına, oradan da Baykal ötesine kadar uzanan bir sahada etkili olmuşlardır. Kuzeyde gittikleri yerler için bilgimiz çok daha azdır.

D. Türk Takvimi=Türk’ün Zaman Ölçümü

Türk hayatında her zaman gök, yeryüzünden daha çok yer tutmuştur. Bununla beraber yeryüzü, hayvanlarının otlağı olmak bakımından da etkili olabilmiştir. Ancak gökyüzüne bakışı, oradaki ay, gün ve yıldızlarla ilgilenmesi, en eski zamanlardan beri devam eden bir olaydır. Kün ve ay, hem kısa hem de etkili bir isimdir. Bunlar birisi zaman ölçümü olarak günü, öteki de yine 30 günlük kabul edilen zaman birimi “ay”ı karşılamaktadır.

Türkler sene başı olarak muhtemelen milattan sonraki ilk bin yıl ortalarına doğru gelmesi gereken Ergenekon’dan çıkışı esas aldıkları, XIV. yüzyılın başlarındaki kaynaklara, Câmi’üt-Tevarih’e yansımıştır. Bundan açık olarak ortaya çıkıyor ki Türklerin zaman ölçümü milât yıllarına kadar gitmektedir ve bu olağan sayılmalıdır. Baharın (yaz) başlaması, Türk takviminin başı demektir.

Çünkü Türk’ün yaşadığı orta kuşak sebebiyle güneşin iki dönüşü ve onların tam ortası rahatlıkla bilinebilir. Böylece dört noktası bilinen zamanı, yılı belirlemek çok daha kolaydır. Bunun içinde de yaklaşık gökyüzündeki Ay’ın on iki hareketi vardır. Gerçi gökyüzündeki Ay’ın on iki hareketi ile, mesela Güneş’in en alt düzeye inmesini belirleyen (21 Aralık) zaman ölçümü tam uyuşmuyor. Bununla birlikte, Güneş’in hareketine bağlı bilgiler çok daha kesin olduğundan mevsimlere bağlı ay hesabı da daha rahatlıkla bilinebilir. Nitekim Kemal Paşazâde, II. Bayezid Devri’nde, “orta kış ayınun onunda, şehr-i cemazi’l-âhirün yigirmisinde pençşenbe günü” diye bir kesin zaman vermektedir (VIII. Defter, TTK, 1997, s. 172). 904 hicri yılı 20 Cemazielahiri, 2 Şubat 1499’a tesadüf eder. Ancak Perşembe günü 31 Ocak’tır; Bugün “orta kış ayının onu” olunca, orta kış ayı, ocak ayının 24’ünde (veya 21), ilk kış ayı da aralığın 24’ünde (veya 21) başlamaktadır. Bu ise, doğrudan gündönümünde (21 Aralık’ta) başlayan bir takvim

demektir. Nitekim yakın yıllara kadar Türkiye Türkleri arasında kışın ilk, orta ve son ayı türünden mevsimlik ay isimleri de bilinmiştir.

Ay isimlerinde bir başka adlandırma ayların sıra ile sayılmasıdır. Birinçay, İkinçay, …. Yetinçay, vb. gibi. Ancak son iki ay kimi zaman uluğ-ay ve küçük-ay diye de anılabiliyordu. Mevsimlik ay isimleri, eski Türk takviminin esası olsa gerek. Nasıl ki Temür'ün XIV. yüzyıl sonlarındaki bir kitabesinde (Karsak-pay) böyle bir tarihlendirme olduğu gibi, XV. yüzyılda batı Türklerinde de böyle bir tarihlendirmeyi Kemal-Paşa-oğlu belirtmektedir:

Türk takviminde yılbaşı, Ergenekon'dan çıkışın hatırası olarak da unutulmak istenmeyen (Reşideddin Fazlullah, Cami'üt-Tevarih, Moskova 1965, I, 364) yaz başlangıcındadır (21 Mart). Türk takviminde yıllar, İç ve Doğu Asya'da çok yaygın olarak kullanılan hayvan adlarını taşır. Bu arada Türk hayatında pek yer etmiş olmayan hayvanlar değişebilir: Ejderha yerine balık gibi sıçan, sığır, pars, tavşan, ejder-balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuz. 60 yıl bir müçeldir.

Mevsime dayalı düzeni, ay isimleri ve hayvan adlarını taşıyan yıl isimleri ile Türk takvimi, komşu ülkelerden etkilenmiş olsa bile, kendisine mahsus karekteristik özelliklerini milat yıllarından itibaren kazanmış olmalıdır. Türk takvimi bu esası ile günümüze kadar, çeşitli Türk boylarında devam etmekte ve halen de kullanılmaktadır.

III. Türk'ün

En Eski Geçmişi

Türk'ün en eski geçmişine şu üç yolla girebiliriz: A. Türk Dili, B. Arkeoloji, C. Mitoloji.

A. Türk Dili ve Türkler

Türkçe, Türk'ü ve geçmişini bilmek için en önemli ve en etkili kaynaklardan birisidir. Çünkü Türk dili, bu adıyla da önemli bir birleştirici

ve tanımlayıcı bir unsur olmaktadır. Kendisine Türkmen diyen Ebülgazi Bahadır Han, bazı kelimeleri açıklarken "Türk dili" demektedir. Dolayısıyla Türk dili, açık, kesin ve ihmal edilmez bir kaynaktır. Zaten Türk Dili, büyük siyasî hasımlar tarafından dahi, ihmal edilmez bir gerçek olduğundan Türk kavramı ile adeta eşdeğer sayılmıştır. Çünkü Türkçe, Türkler sayesinde yaşamış ve her zaman canlı kalabilmiştir. Aynı büyük dil ailesine mensup oluş, Türk'ün olmasa bile Türk dilinin önemli bir gerçeğidir. Bu dili konuşanlara "Türk Dilli Halklar" dense de Türk kavramı burada etkinliğini ve önemini korumakta ve koruyacaktır.

Türk denince M.Ö. 4000 yıllarından itibaren ortak bir dil konuşan insanlar anlaşılmalıdır. Bu dilde temel olarak tek heceli kelimeler vardır. At, et, it, ot, ok, in, is, ud ve başkaları. Bu heceler sonradan öteki kelimelerin de kökleri olmuşlardır.

Türk, mensuplarının konuştuğu dil olan Türkçe ile yakından bağlantılıdır. Türkçe ile ilgili araştırmalar, bu dilin konuşulmasının tarihini, dolayısıyla Türk'ün varlığını çok daha eskilere götürmektedir. Dünyadaki Türklük Araştırıcılarının (Türkolog) kimi zaman farklı düşünceleri yani bilimsel kanaatleri olmakla birlikte, aşağıdaki tarihlendirme genel bir kabul görmüştür:

I. Türk Dilinin, Komşu Yakın Dillerle Birlikte Olduğu Altay Dönemi: M.Ö.: 4000-3000 yılları.

II. En-eski Türkçe dönemi:

Erken devirleri: M.Ö. 3000-500

Geç devir……. : M.Ö. 500-M.S. 300

III. Eski Türkçe Dönemi: 300-1200

IV. Orta Türkçe Dönemi: 1200-(ve sonrasındaki gelişmeler, konumuzla doğrudan ilgili değildir).

Görülüyor ki dile dayalı araştırmalar, Türkçenin en eski döneminin kesinlikle milattan önce 4000’lere, yani günümüz itibariyle en azından 6000 yıl geriye götürebilmektedir. Bu tarihi biz, aynı zamanda Türkün görüldüğü en eski zaman olarak, bir ihtiyat payı bırakarak belirtebiliriz.

Türk Dili, Türk kavramının oluşmasındaki en temel unsurlardan birisidir. Kimi zaman Türklerin Devleti’nin adı doğrudan Türk adını taşımasa bile, komşuları bu devleti, her şeyi ile Türk Devleti sayıyorlardı. Hatta bu Devletin resmî dili bazen Türkçe olmayabiliyordu (Türkiye Selçukluları Devleti gibi).

Bu türden gerçekler, ne yazık ki Türk insanının zihnini kurcalamaya devam etmektedir. Bunun en önemli örneği, Osmanlı Devleti’nde görülebilir. Çünkü adı doğrudan Türk olmayan bu Devletin Türk kavramı ile ilişkisi, günümüzde dahi birçok Türkiye Türkünün kafasını meşgul etmektedir. Oysa, mesela XIX. yüzyılda Devletin resmî adı Devlet-i Osmaniye ve bu devletin içindeki halka da Osmanlı denmesine rağmen, bu Devletin resmî dili Türkçe idi (1876 Kanun-ı Esâsisi’i 18. Madde, keza 68. madde). Türkçe ise ancak bir Türk Devleti’nde resmî dil olarak kabul edilebilir ve bu dili de Türkler konuşur.

B. Arkeolojik Buluntular

İnsanın yaşadığı yerden maddî kalıntılar demek olan arkeoloji ile, Türk insanın en eski zamanlarına gidebiliriz. Nitekim Altaylar başta olmak üzere, Kazakistan ve Kırgızistan gibi, Türklerin en eski zamanlardan beri yaşıdığına kimsenin, en büyük Türk düşmanlarının dahi itiraz etmedikleri coğrafyalarda birçok arkeloojik araştırma yapılmıştır.

Yakın zamanlarda buralara da hakim olan Rusya Çarlığı ve Sovyetler Birliği idaresindeki bilim adamları, Türk adını kullanmamaya özen göstererek, bütün bu yörelerde şöyle bir geçmişten söz ederken;

Taş devri,

Bronz devri,

Sakalar devri,

Usunlar devri

Türk Hakanlığı Devri (VI. yüzyıl).

Böylece tarihî adlandırmada Türkler buraya ancak VI. yüzyılda gelmişler, bir süre hakim olmuşlar, sonra da kaybolmuşlardır.

Oysa, Kazakistan ortalarında veya Kırgızistan'da Tanrıdağ eteklerinde Issık göl boylarında doğrudan Türk insanı yaşamış ve onun hatıraları buralarda kalmış olmalıdır. Ancak elbette yazılı bir belirgin ifade yoksa, sadece yaşadıkları yerden ve eşyalarından kalanlara bakılarak kimlik belirlemek güç ve tehlikeli bir iştir. Ancak en azından iki bin yıldır kesin olarak Türklerin yaşadığı belli olan yerlerin, daha eski yüz ve bin yıllarda da Türklerle meskûn olması tabiî olmalıdır.

Bu hükmün kabulünde, Türklerle ilgili bir başka peşin hüküm veya varsayım etkili olmaktadır. O da Türklerin bir yerde pek karar etmeyip durmaksızın göç etmiş olmalarıdır. Tarih boyunca Türk göçleri ünlü olduğundan, Türklerin yaşadığı alanlar en eski zamanlardan beri Türklerin olmayabilir. Böyle olduğu takdirde dahi cevabı verilemeyen pek çok soru vardır.

İç Asya coğrafyasında, mesela Issık göl, Türk destanlarında da Türk'ün kenarında yaşadığı bir yerdir. Bu sebeple bu yöredeki arkeolojik araştırmaların geçmiş bin yıllara ait verilerinin doğrudan Türklerin atalarına atfedilmesi olağan sayılmalıdır. Ancak bu türden adlandırmalar ve izahlar şimdiye kadar Pan-Türkist yorumlara (bkz. G. Frumkin) meydan vermeyecek şekilde yapılmış, kavramlar ve terminoloji dikkatle seçilmiştir. Bu konuda "Türk" adının ilk olarak VI. yüzyılda ortaya çıkmış olması yolundaki genel kabul de etkili olmuştur.

Bununla birlikte araştırmacılar Altaylar üzerinde daha çok durmaktadırlar. Altaylar, hem Türkistan sahası hem de daha doğudaki Ötüken yöresi ile ilişkili olduğundan, muhakkak ki akla en uygun gelen yerdir. Fakat bize kalırsa bu alan, Türklerin anayurdunun, sadece doğu kenarında kalmaktadır. Anayurt olarak, Altaylar ile Hazar Denizi ve Tanrı dağları arasındaki alan sayılmalıdır. Böylece Aral gölü tam ortada yer alabilir. Eski Türk yurtlarındaki arkeolojik kazıları Zeki Velidi Togan ve Bahaeddin Ögel de sağlıklarında takip etmekle birlikte en iyi şekilde değerlendiren Türk araştırıcı Dr. Emel Esin'dir. (1914-1987) O, kaleme aldığı eserlerinde, arkeolojik yayınların gerçeğini göz önüne alarak, oluşumları Türk bakış açısından değerlendirmeye çalışmıştır (Eserleri için bkz. Bibliyografyaya). O'nun ilmî hükümleri o zamanki Sovyet ve şimdiki Rus alimleri tarafından da takdir edilmekte idi (mesela S. A. Klyaştornıy).

Arkeolojik gerçeklerin, Türklerin bazı yörelerde birkaç bin yıldan beri oturduklarını açık olarak gösterdikleri bir misâl X-XI. yüzyıllardaki Oğuzlar ülkesine aittir. Aral Denizi'nin doğu kesiminde, Sırderya=Seyhun deltasında bulunan eski Oğuz Yabgularının kışlık merkezi Yengikend, Yeni-köy (dih, karye) anlamı ile dikkati çeker. X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının Oğuz ülkesi olarak söz ettiği bu mekânın ortasında yer alan Yenikent'teki kazıları yapmış olan S. P. Tolstov'a göre buradaki kültür eserleri arasında, milat yıllarının katları ile M.S. X. yüzyıl katları arasında hiçbir kültür kesikliği söz konusu değildir. Yani milat yıllarında bu iskân yerinde oturanlar ile M.S. X. yüzyılın insanları, aynı eşyaları kullanmış, aynı hayatı yaşamışlardır. Eski kültürün bittiği ve yeni bir hayat tarzının başladığına (yeni insanların geldiğine) dair arkeolojik bir delil söz konusu değildir. Şu halde tarihî kaynaklardan X. yüzyılda burada kesinlikle varlığını bildiğimiz Oğuzlar, burada en azından bin yıldan beri

oturmaktadırlar. Aynı Türkler orada oturmaya sonraki bin yılda da devam edecekler, ancak XIX. yüzyılda aralarında Ruslar görüleceklerdir.

Prof. Denis Sinor'un son makalelerinden birisinde söz konusu ettiği gibi, birçok bilgin, Türklerin durmaksızın göç ettiğine inanmakta idi. Bu sebeple de bazı Türk ve yabancı bilginlere göre Oğuzlar buraya daha doğudan gelmiş olmalıdır. Ancak arkeolojik veriler, bu göçün eğer varsa, en azından milat yıllarından daha önceki bir zamanda olmuş olabileceğine işaret etmektedir.

Arkeolojik neticeler, gerek kullanma eşyası gerekse doğrudan yaşayan insanların iskeletleri üzerindeki araştırmalar ile, İç Asya'daki devamlılığı gösteriyor. Bu arada kimi zaman, "mongoloit" diye tanımlanan unsurların arttığına işaret edilmekte birlikte, bunlar da fazla önemli değildir.

Türklerin M.Ö. binli yıllardan beri yaşadıkları yerlerdeki yüzey araştırmaları ve kazılar, bu yörelerdeki insanların maddî kültür eşyalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu insanların ürettikleri eşyalar arasında, mesela inanç alanında devamlılık gösterenler dikkati çekiyor. Türklerin ölülerin mezarına koydukları, ölüyü temsil eden mezar taşı=balbal, Türk özellikleri ile bilinir. Bu balballarıın uzak benzerleri, dünyanın öteki sahalarında da bilinir. Ancak VI-XII. yüzyıllarda doğrudan Türk adını taşıyanlar tarafından da çok kullandığı açık olarak bilinen balballarıın benzerlerinin önceki bin yıllarda da Batı Asya ve Doğu Avrupa'da örneklerine rastlıyoruz. Saka/Skit ülkesindeki balballarıın, bir büyük kültür gerçeği olarak ele alınması ve Skitlerle ilgili değerlendirmelerin, arkeolojik olarak da yeniden yapılması gerekmektedir.

Türk ülkelerinin arkeolojisi, taş devirlerinde, ilk ve kapsamlı buluntuların coğrafî adlarına göre de adlanmaktadır. Bunlar arasında Andronovo, Tagar ve Taştık kültürleri dikkati çeker. Bunlarla ilgili olarak ayrıca değerlendirmeler yapılabilir. Türk ülkelerinin arkeolojisi, taş

devirlerinde, ilk ve kapsamlı buluntuların coğrafî adlarına göre de adlanmaktadır. Bunlar arasında Taştık, Tagar ve Andronovo kültürleri dikkati çeker. Bunlarla ilgili olarak ayrıca değerlendirmeler yapılabilir. Fakat bunlar arasında Emel Esin’in yazdıklarını (İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı basım, İstanbul 1978, s. 10-11, 19-20) aynen alıyoruz:

“Tarihçiler ve arkeologlar hem tarihî kayıtlara hem de arkeolojik kalıntılara dayanarak Kem nehri kıyıları ve Kögmen Dağlarındaki kültürleri Kagnılı, Kırgız ve Göktürklerin müşterek atalarına bağlamışlardır. Bu bölgede uzun başlı Europeoidler olan Andronov kavmi yaşıyordu. M.Ö. 1300 sıralarında Karasuk kültürünün ortaya çıkışında, doğudan gelen bazı daha Mongoloid boyların âmil olduğu kültür kalıntılarından bilinmektedir. Doğudan gelip Karasuk kültürüne yol açmış olan boylar arkeolog Kiselev’e göre Kagnılı ‘Ting-ling’ boyları idi. Kagnılı boylar, bugünkü Çin’in kuzey bölgelerinde yaşamakta olan, bazı araştırıcılara nazaran kısmen Europeoid, fakat Mongoloidler ile de gittikçe karışan boylardı.

M.Ö. 600 sıralarında aynı bölgede Karasuk kültürü, bazı Europeoid göçlerin tesiri ile Tagar kültürüne çevriliyordu. M.Ö. 300 etrafında yeni Mongoloid göçlerin neticesinde Tagar kültürü, Taştık kültürü olarak gelişti ve Altay dağlarına da uzandı. Böylece Kagnılı, Kırgız ve Göktürk kültürlerinin bir müşterek kökten doğduğu açıkça görülür. Türeyiş efsanesinden anlaşıldığına göre Göktürk sülâlesi bir devirde bunları idare etmişti. Esasen dil ve yazı birliği gibi, hem Kagnılı boyların, hem Göktürklerin toteminin kurt olması da müşterek kültüre delâlet eder. Bütün Türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su kuşlarına dair bazı efsaneler de müşterek kültür unsurları idi…”

“Tagar mezarları eskiden beri yağma edilmiş olmakla beraber, bunlardan pek çok eşya çıkmıştır. Tagar kültüründe ekserî erkek, fakat

savaşçı oldukları anlaşılan bazı kadın mezarlarında da silahlar bulundu. Oklar, düz kılıç ve "kıngırak" dediğimiz iki yanı keskin düz kamalar çoktu. Kabzasında hayvan başı veya küçük hayvan heykelleri olan, yatağan dediğimiz, eğri bıçaklar da bunların menşei olan Kuzey Çin ile Tagar kültürünün ilişkilerine işaret ediyordu. Erkek ve kadın mezarlarında pek çok süs eşyası bulundu: Renkli taşlar ve bilhassa al akik ile süslenmiş altın ve tunç tokalar, iğneler, tâclar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar gibi…

Pazırık kurganının bulunduğu Altun-yış, yani Altaylar da arkeolojik araştırmalar çokça yapılmıştır. M.Ö. IV-II. yüzyıllara ait olduğu sanılan Pazırık kurganı, Çin kaynaklarındaki M.Ö. 176 ve 43 yıllarına ait kayıtlarda bu yörede Uygurlar bulunmakta imiş… Schmitt ise Milât sıralarında Altun-yışlı manasına gelen Kin-man adlı bir kavim mevcud olduğuna göre Altun-yış'ın Türklerin en eski vatanı olduğu fikrindedir….

Altaylardaki mezarlardan da pek çok eşya çıkmıştır. Bunlar Göktürk Devri eşyalarını andırırlar. Taştık devri levhalarındaki şahısların kimisi İç Asya göçebelerinin kıyafeti olan çakşır ve mintan giymişler. Savaş sahnelerinde uzun saçlı veya topuzlu olanların galip geldiği ve kel olarak gösterilenlerin mağluplar olması dikkati çeker (Kagnılı boyları mağlup düşmanın saçını keserdi). Bazı şahıslar Kazakistan'daki Esik'te ve Aral bölgesinde de görüleceği gibi, maden veya deriden küçük levhaların dikilmesinden müteşekkil zırhlar giymiştir. Bunların başında Göktürk Devri'nde yüksek mertebeli kişilere mahsus olan sivri tulgalar vardır… Alpler kulağa kadar gerilebilip okları çok uzaklara yollayan cinsten göçebelerin geliştirdiği yaylar germektedirler. Bu resimler tek bir levha halinde bir Alp'in hayatını tasvir etmekte olabilir.

Emel Esin, bir başka yazısında, en eski Türk hayatını, Türk kültürü olarak şöylece özetlemektedir:

“Türk kültürü, Kuzey Eurasia kıtasının geniş ufuklarında doğmuştu. Türkler hakkında en eski kaynaklar, Çin tarihleri, milattan önceki üçüncü asırda yaşayan, tarih sahnesinde Türk olarak belirecek birkaç boy üzerinde bilgi vermektedir (Basmıllar, Kırgızlar, Uygurlar ve Çinlilerin T’ing-ling=T’ieh-le gibi adlar ile andıkları Kağnı sahibi kabileler, Yani kanglılar). Bu Türk boyları Çin’in kuzeyinden batıya doğru, Aral denizine kadar uzanan bir kuşak boyunca kurulmuş devletler olarak tanıtılmaktadır. Böylece erken Türkler, Kuzey Eurasia kıtasında yaygın, muhtelif ırklardan (europid ve mongoloid) boylar çevresinden idiler. Çevrenin doğusu hakkında araştırmalar şunu göstermektedir: Aslen ana etrafında teşekkül eden küçük çapta ekinci toplumlar, milattan önceki ikinci bin yılın sonunda, bir istila sonrasında, muhtemelen Ari kavimlerin ilerlemesi neticesinde hayat tarzlarını değiştirmişlerdi.

Bu insanlar, geçimlerini çobanlık ve av ile sağlamaya başlamışlardı. Soğuk mevsimi, eskisi gibi, hücumlara karşı tahkim edilmiş surlu kışlaklarda geçiriyorlar ve muhtemelen kuvvetli, gerçekçi ve heyecanlı, hamasi üsluptaki sanat eserlerini meydana getiriyorlardı. Surlar içindeki kışlaklarda, otağların yanında, benzer şekilde inşa edilmiş sıvalı ağaçtan evler de vardı. Kırgız Türkleri, milattan önceki son asırda, Çin tarzında köşk de yapmışlardı. Baharda sürüleri yayla ve otlaklara götürüp çadır (göçürülebilir ev) altında yaşıyorlardı. Günümüz araştırıcıları mevsim göçleri yapılan hayat tarzına yarı-göçebelik demektedir. Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirine karışmaması için her boy, sürülerine kendi tamgasını vuruyordu. Sanat eserlerindeki tamgalar, kuzey Asya kültürünün bir alameti oldu.

Mevsim göçlerinde karşılaşılan güçlükler ve boylar arasında çatışmalar, erkek savaşçı kişiliğinin, Türkçe tabiri ile er ve alp şahsiyetinin ön plana geçmesine yol açmıştı. Erler ve alpler, alpagutlar, bağaturlar arasında

kurulan kademeli bağlar, orduların çekirdeği olacaktır. Alpler şölenlerde mertebeye göre sıralanıyor ve içki kadehi ile, savaş tanrısı timsali kılıcı şahit tutarak büyüklerine bağlılık andı içiyorlardı. Er ve alplerin mezarlarında ve heykellerinde görülen alametleri kılıç veya kama asılı kemer ile kadeh idi.

Toplumdaki değişiklik, kadınların hayatında çok fark yapmadı. Kadınlar yine ailenin bakımı ile, "evçi" olarak kalmakta, ilaveten göç esnasındaki güçlüklere ve çatışmalara bile karşı koyabilmekte idiler. Ana tanrıça tasavvurunun, ana etrafındaki önceki aile düzeninin hatırası olduğu sanılır.

Kuzey Eurasia mezarlarında bulunan eşya, yarı göçebeliğe uygun olarak taşınabilir cinstendir. Eski Türkçe adı ile "kerekü" veya otağ diyeceğimiz, Kuzey Eurasia'nın üstüvani şekilde ve künbedli çadırının, işlemeli keçe örtüleri ile keçe, yahut yün yaygıları bulunuyordu. Halılar merasim eşyası da sayılıyordu. Atlı boyların kıyafetleri çakşır ve keçe çizme, kaftan, kepenek, kürk hem soğuktan hem güneşten koruyacak börkler, asırlar boyunca değişmeyecekti. Birer sanat eseri olan madeni ve kemikten küçük levhalar, giyimde olduğu gibi, at takımlarında da kullanılıyordu. Boy beği mertebesinde olmayan erkekler, kadınlardan daha sade kıyafette idiler. Fakat onların da küpeleri, gerdanlıkları olabilirdi.

Tarihî Türk devrinin en erken safhasından beri işlemeli yaka ve kol ağızlarına dikilebilen şeridler, mertebe işareti olarak gözükmektedir. Sanat eserlerinde, kadın tasvirleri, uzun elbiseler ve tac gibi başlıklardan seçilebilmektedir. Kuzey Asya atlı boylarının mezarlarının bir hususiyeti de çok sayıda ve gelişmiş silah cinsleri ve zırhlar ile tulgalardır. Atlı boylar dört nala gidişte hem öne hem arkaya ok atmak mahareti ile ün salmışlardı. Türklerde böyle üstün okçuların alameti, başa takılan çift şahin kanadı idi"8

Görülüyor ki arkeolojik tetkikler doğrudan "Türk" yorumu vermese de, çok yönlü özellikleri ile Türklerin geçmiş yüz ve bin yıllarını en iyi şekilde

tasvire imkan vermektedir. Böylece arkeolojik bilgiler sonrasında, doğrudan tarihî devirlere girilebilmektedir.

C. Mitoloji / Destanlar:

Türk'ün Kendi Destanları

Destanlar, efsanevî bilgiler, tarihî kaynakların bulunmadığı zamanlarda bir fikir verebilir: Bu sebeple Türklerle ilgili Destanlarda da tarihî gerçekler böylece aranacaktır.

Zeki Velidi Togan, "Türk Tarihinin en eski devirlerine ait rivâyetler doğrudan doğruya destan olarak yazılmıştır" demektedir (Tarihte Usul, 1950, s. 47.) Bunlardan 'Şu' destanı, Hanname, Tünge-alp (Afrasiyab), Türk, dört oğlu ve On kam (On-ok, yani Batı Göktürk) rivayetleri bize ancak bazı parçalarından malumdur". Togan'a göre bütün "bu rivayetlerin tarihî hayatı yansıttıkları açıktır".

1. En eski Türk destanı Alp Er Tunga ile ilgilidir. Hatıraları Afrasiyab adıyla İran millî destanında saklanan Alp Er Tunga, Türk devletinin en eski ve en namlı Hakanı'dır. Kaşgarlı Mahmud tarafından nakledilen (I, 41, 189) destan parçaları oldukça etkili ve güzeldir.

Alp er Tunga öldi mü
Isız ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtulur
Ulşıp eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkrıp üni yurlayu
Sıgtap közi örtülür….

Alp Er Tunga destanı ile biz doğrudan destanî hayattan, Sakalar=İskitler devri Türk tarihine girebiliyoruz. Çünkü Alp Er Tunga=

Afrasiyab, İran sahasının doğu ve kuzeyine hakim olan bir büyük devletin Hakanı'dır.

2. Zaman bakımından sıralandığında ikinci destanımız, muhtemelen Asya İçlerinden doğu taraflarına göç olayını konu edilen Şu Destanı'dır. Bu destan da ancak hikâye halinde Kaşgarlı Mahmud'un eserinde kalmıştır. Buna göre İskender-i Zülkarneyn, Türkistan'a geldiğinde Türk Hakanı Şu, doğuya doğru çekilmiştir. Hakanın bu çekilme kararından habersiz olan bir kısım Türkler ise Türkistan'da kalmışlar idi. Bunlar Kaşgarlı'ya göre yirmi iki Türkmen boyudur. Emel Esin ve diğer birçok araştırıcı Şu Destanı'nda, Çin sülalelerinden Chouların izlerini görmektedirler.

3. XVII. yüzyılda yazıya geçirilmiş olan Hanname, "Kimmerlerin Orta Asya'da bazı Türk kavimleri, Hasarlar, Rak/Uğrak, Çiğil ve İlaklarla birlikte yaşadıkları zamanı anlatır. Hanname, bize ancak 17. asırda Buharalı İmami adlı bir Özbek tarafından efsanelerle karışık bir şekilde yazarak vasıl olmuştur" (Z. V. Togan, Tarihte Usul, s. 48; ayrıca bkz. "Das Özbekische Epos Chan-Name", CAJ, Vol. 1, No. 2 s. 144-156). Hanname'nin, tahlili yapılmadan geniş bir özeti, O. Ş. Gökyay tarafından yapılmıştır ("Hannâme", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 275-329). Hanname'de, hadiselerin oluş zamanları ile yazılış devri arasındaki çok uzun zaman dolayısıyla; yerler ve kahramanlar çok iç içe girdiğinden, tahlili çok dikkat ister. Bunu da Zeki Velidi Togan yapmış olup, henüz, çok kısa bir hulasası yayımlanmıştır.

4. Oğuz Han, en eski Türk tarihinin en çok bilinen kahramanı olup, Türk destanlarının nispeten en "iyi muhafaza edileni de Oğuz Destanı'dır. Oğuz Destanı'nın doğrudan Türkçesi, hem de XIV. yüzyıl başlarında yapılan Farsça çevirisi günümüze kadar gelmiştir. Bu arada sonraki zamanlarda da Oğuz Destanı birkaç şekilde kaynaklara yansımıştır (Ş. Yezdî, Uluğ Beğ'in eseri; Ebülgazi Han).

Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanını hayatının son senelerinde ele almış ve incelemeleri tarafımdan yayımlanmıştır. Oğuz Destanı'nın daha ayrıntılı olarak nakledilen Reşideddin'un Cami üt-Tevarihi'ndeki Farsçasında, 24 kadar Padişah zikrediliyor. Burada birkaç sülaleye mensup hükümdarlar karıştırılmış. Tam bir sülalenin hükümranlık devri, tek bir padişahın ömrü gibi tasvir olunan noktalar da olabilir". Türkçe ve Farsça olarak birçok ayrı şekilleri bulunan Oğuz Destanı, Zeki Velidî Togan'ın ayrı bir kitabında incelenmiştir. 9

1. Reşideddin Fazlullah

XIV. yüzyıl başlarında kaleme aldırdığı Cami üt-Tevârih'in girişinde, en çok Oğuz Han üzerinde durmuş idi. O ayrıca kendisine ulaşan destanları da söz konusu etmiştir. Fakat ona göre, Türklerin geçmişleri ile ilgili en eski ve etkili destan, Oğuz Destanı'dır. Ancak o bu kesimi "Türklerin ve Oğuzların Tarihi" diyerek vermektedir. Burada önüne getirilen Türkçe metin Farsçaya çevrilirken, muhtemelen İslâmî unsurlar katmış, bu arada bazı tasarruflarda da bulunmuştur. Metin şöyle başlar:

"Türk tarihçileri ve dili çabuk râviler şöyle anlatırlar: Nuh Peygamber A. S. yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ile Türkistan'ı ve o tarafları verdi. Yafes, Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lakab alır. O göçebe olarak yaşıyordu. Yaylak ve kışlakı Türkistan'da olup yaz aylarını İpanç şehri şehri yakınlarındaki Ortak ve Kürtak'ta kışları da aynı yörelerdeki Karakurum diye meşhur olan Karakum'daki Borsuk adlı yerde geçiriyordu.

Burada iki şehir vardı: Birisi Talas, birisi Karı Sayram ki bu son şehrin çok büyük kırk kapısı vardı. Bugün orada Müslüman Türkler yaşıyorlar. Kunçzı'nın memleketine yakındır ve Kaydu'ya aittir. Olcay Han'ın paytahtı bu yerde idi.

Onun Dîb Yavku Han adında bir oğlu oldu. Dîb'in manası taht ve makam, yavku ise halkın önderi demektir. O büyük ve tanınmış bir padişahtı. Dört muteber ve şöhretli oğlu vardı. Kara-han, Orhan, Kür-han ve Küz-han. Kara-han veliahd olduğundan babasının yerine geçip Padişah oldu. Onun çok talihli ve padişahlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi…"

Bundan sonrasını özetleyerek verecek olursak, anası Tanrı'nın birliğine iman ettikten sonra sütünü emer; bir yıl sonraki toyda kendi adının "Oğur" (Oğuz) olması gerektiğini belirtir ve büyüdükten sonra babası kardeşlerinin kızlarını alır. Bunlar Tanrı'ya iman etmediklerinden yanaşmaz, küçük amcası Orhan'ın kızıyla daha iyi ilişki kurar ve bu durum babasının dikkatini çeker. Oğuz avda iken onu yok etme hazırlıkları yapılır ve bunu da son hanımı Oğuz'a haber verir. Oğuz ile babası ve amcaları arasında mücadele başlar ve bu 75 yıl sürer. Sonunda Oğuz galib gelir; amcaları uzaklara kaçar, Oğuz onlara "Muval" yani her zaman kaygılı olun diyerek Moğol adını verir. Oğuz zafer sonrasında toy verdi ve kendisine uyanlara Uygur adını verdi. Sonrasında cihangirlik için dünyanın dört bir yanına seferlere başladı.

Hindistan'a, Çin, Maçin ve Nenkiyas'a sefer etti; ülkesine döndüğünde İnal Han ile savaştı. Oradan kuzey diyarına yöneldi; Karaşit'e galip geldi; Atil boyuna vardı; Kıl-barak ile savaştı; sonrasında Karanlık ülkesine yöneldi; elde edilen ganimetleri yeni icad edilen Kanglılara yükleterek memleketine gönderdi. Derbent'ten güneye indi, Şirvan ve Şamahı'dan sonra Arran ve Mugan tarafına gitti. Gürcistan'a hakim oldu; Diyarbekir ve Şam'a yöneldi; oğulları Tekfur ile mücadele sonrasında Frenk ve Rum diyarına karşı harekete geçtiler Oğuz bütün ordusuyla Dimeşk'e yöneldi, Mısır'ı da alıp il yaptı ve Bağdat tarafına yöneldi. Oğullarını Fars ve Kirman tarafına gönderdi, Irak-Acem'de iken, aç kaldığından geride

kalanlara Kal-aç adını verdi. Mazenderan'a ve oradan Herat'a ulaştı; yurduna Gur ve Garcistan yoluyla dönerken, dağlarda çok kar olduğundan, geriden gelen Karluklar orada kaldılar. Oğuz yurduna dönünce Uygurlar onu karşıladılar, büyük bir toy verildi, Oğuz Han altın evini kurdurdu. Üç oğlu bir yay, üç oğlu da oklar buldular; bozulabilen yayı bulanlara Bozok, okları bulanlara da Üçok adını verdi. Daha sonra da vefat etti.

Oğuz Han'dan sonra yerine Gün Han geçti; bu zamanda Yenikentli Irkıl Hoca, Oğuz Han'ın altı oğlunu ve her birisinin dörderden 24 torunu kendi arasında düzenledi. Böylece onlar toylardaki yerlerini, sıralarını ve yiyeceklerini bileceklerdi. Bu arada her birisinin damgası ve ongunu (kuşu) de belirlendi. Bunları aşağıda Ebülgazi'den nakledeceğiz.

Oğuz ve sonrası Gün Han'ın ardından başa geçen Oğuz Yabguları (Dîb Yavkuy Han, Kurs Yavkuy vb.) ile artık doğrudan bir tarihî dönem başlamaktadır.

2. Uygurca Oğuz Destanı

Uygurca Oğuz Destanı'nda Oğuz'un annesi Ay-kağandır; Oğuz adeta vahşi bir görünüşte bir yiğit olur ve halkını birçok canavardan kurtarır. Gökten inen ışık içindeki kızla evlenmesinden Gün, Ay ve Yıldız; bir ada içinde bulduğu kızdan da Gök, Dağ ve Deniz adında oğulları oldu.

Oğuz bir büyük toy verdi ve dünyanın dört bir yanına "Ben Uygurların Kağanıyım, bana itaat etmeniz gerek" diye haber gönderdi. Altan Han buna uydu; fakat sol yandaki Urum Kağan uymadı ve üzerine yürüdü. Bu sırada gök tüylü, gök yeleli bir kurt ordunun önünde belirdi; Oğuz'un ordusu onu takib ediyordu. Urum Kağan yenilmiş, kardeşi Uruz'un oğlu Oğuz'un Saklab adını verdiği bir şehirde kalıp Oğuzla dost olmuştu.

Çok geniş olan İtil suyunu geçmek için Uluğ Ordu Beğ, ağaçlardan yararlanıp bir alet yaptığı için Oğuz ona Kıpçak adını verdi. Yöredeki bir

buzlu dağa giden askerleri karlar içinde kalınca onlara da Karluk dedi. Yoldaki bir altın evi açamayan Oğuz, birisine burada kal ve aç dedi ve onun adı da Kalaç oldu. Çürçet ile kavgada çok ganimet alınmıştı; Barmaklığ Çosun Billig, kanga kanga diye ses çıkaran Kanglı’yı icad edince onun adını Kangaluğ/Kanglı koydular. Kurt önde olmak üzere Hind, Tangut ve Şam taraflarına yürüdü; oradan Masar diyarına gitti. Masar Kağan yenildi, sayısız eşya ile geriye yurduna döndü.

Oğuz Kağan’ın yanında, Uluğ Türük adında ak sakallı, ak saçlı, çok akıllı bir ihtiyar, anlayışlı ve asil bir kişi idi. Bir gün rüyasında gündoğusundan batısına uzanan bir altın yay ile üç gümüş ok görmüştü. Bunu Oğuz’a anlattı; Oğuz, Gün, Ay ve Yıldız’ı doğuya, Gök, Dağ ve Deniz’i batıya gönderdi; Doğuya gidenler bir altın yay, batıya gidenler üç gümüş ok bulup babalarına verdiler. Oğuz, altın yayı üç parçaya bölüp bozdu; her bir oğluna bunları ve okları verdi.

Oğuz en son bir büyük kurultay topladı; Sağ yanda yayı bozup verdiği oğulları, yani Bozoklar, sol yanda da üç oku verdiği oğulları Üçoklar oturdu, sonrasında Oğuz “şimdi yurdumu size veriyorum” diyerek destan bitmektedir. Birçokları tarafından yayınlanan (Bang-Rahmeti; M. Ergin, Şçerbak,) Uygurca Oğuz Destanı, henüz İslâmî motifler girmeyen bir döneme aittir. Oğuz güçlü, kuvvetli ve Bozkurt rehberliğinde ordularını yürüten bir insandır. Oğuz Han’ın aklı başında müşaviri Uluğ Türük’tür.

3. Temür Devri Tarihçileri

Temür devrindeki tarihçiler, İç Asya’daki Oğuz Destanı’nın ve Oğuz Han’ın şahsiyetinin öteki Türk destan geleneklerinin biraz farklı bir şeklini belirtir. XIV. yüzyıl sonlarında bilinen ve XV. yüzyılda kaynaklara kaydedilen şekli (Şerefeddin Yezdî Mukaddimesi) 1440 yıllarında Temür Beğ’in torunu Uluğ Beğ (1394-1449) tarafından da Şeceret’ül-Etrâk adlı eserinde nakledilmiştir.

Ona göre, Nuh Peygamber, Turan ve Türkistan’ı Yefes’in hissesine verdi, bu sebeple ona Ebü’t-Türk derler (yeni Türk’ün babası); İran toprakları, Acem ve Ahvaz, Sam’a yani Ebü’l-Acem’e düştü, nihayet Hindistan ve Sudan tarafları da Ham’a ayrıldı ve ona da Ebül-Hind derler.

Yafes’in dokuz veya sekiz çocuğu olduğu söylenir:

Türk, Hazar, Saklab, Rus, Mensek, Çin, Kemari, Kimal (? k) ve Mareh (=Kanğ?). Bazıları Kimakle Kemari’yi bir sayarak sekiz çocuk derler. Uluğ Beğ Farsça eserinde, Türk’e “Yafes-oğlan”dendiğini de kaydeder. Türk bin Yafes bin Nuh’un padişahlığının anlatılması kesiminde, aşağıda Mücmel’üt-Tevarih’te nakledilecek bilgiler hemen aynen bulunmaktadır. Ancak bazı farklar da vardır. Mesela çok yerleri gezdikten sonra beğendiği sulu; çeşmeleri bol yere Cayilgan (Yayılgan?) adını vermiştir. Farsların, Hz. Âdem’le aynı kişi olduğu söylenen hükümdarı Keyümers ile çağdaş olup, o da Doğu illerinin hakanlarının arasındaki ilk “kaan”dır. Son derece akıllı; edebli ve hüner sahibi idi. Halkına at, deve, sığır, koyundan istifâdeyi ve keçe yapımını öğretti. Zamanında barış ve huzur vardı.

Türk’ün beş oğlu olmuştu: Sırasıyla Amılca, Tünk, Cigil, Barshar ve İlak. Yemeğe tuz katılması Tünk Han zamanında olmuştu. Şöyle ki bir gün avda kebap yerken Tünk bin Türk’ün elinden düşer; bu yer meğerse tuz madeni imiş ve alıp yediğinde tadı daha hoş gelir. Durumu kardeşlerine, babasına ve öteki devlet erkanına bildirir ve bundan böyle kebaba tuz konur. Keza ehli ve vahşi hayvan postlarından elbise edinmek de Türk zamanından kalmıştır. 240 yıl ömür sürdü.

Türk’ün vefatından sonra kardeşler arasında bazı olumsuzluklar göründü. Mesela Mensek, hilekâr olup Bulgar nehri kenarını mekan tutmuştu. Guzlar ondan gelir; istendiğinde yağmur yağdırılabilen “yada taşı”nı Mensek almış, Türk’e sahtesini bırakmıştı ki sonra bu Guz’a geçti. Guz ile amcası Türk arasında bu sebeple kavgalar oldu. Yuğur ve

Türkmanların adları bu çekişme ve mücadelelerde geçer. Çin de hünerli ve feraset sahibi bir kimse idi. Maçin, Çin'in oğludur ki Osman bin Ertuğrul'un ceddi buraya çıkar. Kemari de ayyaş ve av-sever bir kimse olup, sincap, samur ve kakım derilerinden giyim yapıyordu. İki oğlundan birine Burtas, birine Bulgar adını koydu. Kimal/Kimak, zarif, latif bir kimse idi. Evladı da "mirza tabiatlı" ve hoş özellikleri ile ünlüdür. Kanğ (yukarda Mareh diye geçmişti) bin Yafes ise iyi yaratılışlı ve güzel ahlaklı idi. Kardeşleri arasında en insaflı olarak şöhret bulmuştu. Çin sınırlarında Kamrun taraflarında kaldı ve evladı orada dağıldı.

Yafesoğlan Türk Han bin Yafes, Türkistan'ı güzelce idare etti. Vefatında oğlu Abılca Han, yerine onun oğlu Dibakuy Han, onun oğlu Küyük Han ve onun oğlu Alımcan Han geçtiler. Alımcan Han Türklerin ülkesini Tatar ve Moğol adlı iki oğluna paylaştırdı:

Tatar Han'dan sonra sırasıyla Buku Han, Amılcana Han, Ensil=Elili Han, İtsenir Han, Ardu Han, Baydu Han ve en son Han da Sevinç Han idi.

Moğol Han'a gelince bunun dört oğlu oldu: Kara-han, Oz-han; Küz Han ve Or-Han. Babalarından sonra Kara-han Han oldu. Kışlak ve yaylağı Ortak ve Kürtak idi. Bunlar kafir olup şirk içinde idiler. Hatunundan bir oğlu dünyaya geldi, ad verme toyunda o kendi adının Ağuz (bundan sonra Oğuz diyeceğiz) olduğunu söyler. Anasının sütünü, o ancak Tanrı'nın birliğine inandıktan sonra emdi.

Böylece Oğuz Han ile ilgili, önemli bir kısmı Reşideddin'de verilen bilgiler verilmekle birlikte ordu düzeniyle ilgili kısım bir hayli ayrıntılı, kısmen Moğolca fakat Türkçeleri de olan bilgiler vardır. Oğuz Han, Reşideddin'de olduğu gibi Uygur, Kıpçak, Karluk, Kalaç ve hatta Ağaçeri Türk boylarının isimlerini verir. Burada ek olarak Uluğ Bey'de Çiyurgan/Cürgân? (Şuburgan?) ki katar manasına gelir, eklenmiştir. Hatta bir yerde (yazma, 23b) kendisine "Oğuz Han-Gazi" de denerek, o aynı

zamanda bir İslâm kayramı sayılmaktadır. Asıl yurduna döndükten sonra bir toy yaptı, altın otağını dikti; yenip içildi. Bozok (Kün Ay, Yulduz) ve Üçokları (Kök, Tak ve Tingiz) düzenledi.

Oğuz Han'dan sonra Kün Han geçer ve Irkıl Hoca sağ ve sol kolları (Bozok ve Üçokları) düzenleyip onların lakap ve tamgaları ile yerlerini meclis ve toylardaki yerlerini belirtir; koyunun nerelerini yiyeceklerini de tanzim eder; fakat Kün Handan sonra, oğlu değil kardeşi Ay Han geçer. Ay Han'dan sonra ise, Yulduz Han geçerler. Bu arada Yulduz Han'ı Ay Han'ın oğlu sayıp, sonrasında Yulduz Han'ın oğlu Mengli Han ve sonrasında Tingiz-Han başa geçerler. Tingiz Han 110 yıl Moğolistan'da Hanlık yapar ve sonrasında oğlu İlhan padişah olur.

Sâkin ve olgun bir kişi olan İlhan zamanında, İran-zemîn'den Tur bin Feridun asker çekip Ceyhun'u geçer ve Türkistan'a yönelir. Son Tatar Hanı Sevinç Han, Oğuz Han ailesine karşı intikam için fırsat bulur ve onunla birleşir. Tur ile İlhan savaşırlar; "Türklerden, Uygur ve Tatar'dan çoğu öldürülür; Tur ile Sevinç Han ordusu hile ile geri çekip, sonra ani bir baskınla Moğolları yok ederler. İlhan'ın oğlu Kıyan ile Nüküz ve iki kadın ölenlerin arasında sağ olarak kalırlar ve güçlükle kendilerini kurtarıp, Türklerin Ergenekon, yani dar-geçit dedikleri güvenilir bir yer bulurlar. Bu olay, Oğuz Han'ın vefatından bin yıl sonra cereyan etmişti.

Bu savaşlar sırasında bir tarafa kaçışan kırk kızın soyu, Kır-kızları oluşturmuş; otuz yiğit de başka bir yöne kaçmış ve onlardan Otuz-oğlanlar meydana gelmiş.

Böylece doğrudan tarihî devirlere de gelinmiş olur. Çünkü artık Ergenekon ile ifade edilen Türk tarihinin bu bir felâketli dönemidir ve Göktürklerden önceki zamanı kastetse gerek. Görülüyor ki XIV. yüzyıl sonlarındaki bir rivâyet, Oğuz Han'ı Türk'e ve hatta daha yakın bir ata olarak da Moğol'a bağlamaktadır.

Uluğ Beğ, kendisinin Türk olduğunun şuurunda olup, bu arada İç Asya'daki oluşumları da bilmekte, en önemlisi Moğol'un doğrudan Türk ve Oğuz Han'la yakın olduklarını bilmektedir. 10

4. Ebülgazi Han

1603-1663 arasında yaşayan ve 1644 sonrasında Hive Han'ı olan Ebülgazi Han, Türkmenler arasındaki Oğuznamelerin oldukça farklı olduğunu görünce, kendisi de bir metin tesis etmiştir. Onun metni, A. N. Kononov tarafından yayınlanmış, Türkçeye de nakledilmiştir.

Atil ve Yayık boyuna giden Yafes'in sekiz oğlu vardı: Türk, Hazar, Saklab, Rus, Menek, Çin, Kemari ve Tareh. Yafes ulu oğlu Türk'ü yerine geçirdi; Türk'e Yafesoğlanı derler. Issık göl etrafını beğendi, orada keçeden evini kurup oturdu. Türkler arasındaki birçok adetler ondun kalmıştır. Türk'ün dört oğlu vardı: Tütek, Cigil, Barscar ve Emlâk. Türk öleceği zaman Tütek'i yerine bıraktı; Tütek, akıllı, devletli ve iyi bir padişah idi; Türk içinde çok adetlerı o yarattı. Acem padişahlarından Keyümers ile çağdaş idi. Bir gün ava çıkar, geyik öldürüp kebap edip yerken bir dağram et yere düşer. Onu alıp yediğinde ağzına daha hoş gelir; orası tuzlak imiş. Aşa tuz salmasını o çıkardı. Ondan sonra oğlu Amılca, sonra oğlu Bakuy Dîb Han geçti. Dîb'in manası tahtın yeri, Bakuy'unki de "il ulusu" demektir. Sonra oğlu Kök Han geçti; Ölünce oğlu Alınca, Han oldu. İki oğlu vardı, birisi Tatar, birisi Moğol. Atası yaşlandığında yurdunu ikiye bölüp iki oğluna bölüştürdü. Tatar ve Moğol her ikisi de kendi ülkelerinde padişahlık ettiler.

Moğol Han'ın dört oğlu var idi: Ulusunun adı Kara-han, sonra Kür-han, Kır-han ve Or-han. Moğol Han'dan sonra, büyük oğlu Kara-han başa geçti; Kara-han Ortak ve Kürtak'ta yaylar idi. Bu zamanda ona Uluğ-Tağ ve Kiçik-Tağ derler. Kış olunca Sır suyunun ayağında ve Karakum ve Borsuk'ta kışlar idi.

Karahan'ın uluğ hatunundan yüzü ay-günden parlak olan bir oğlu dünyaya geldi. Üç gece gündüz anasını emmedi. Her gece o oğlan anasının düşüne girip derdi: "Ey ana, Müslüman ol, eğer olmazsan, ölecek olsam bile senin memeni emmiyeceğim". Anası oğluna kıyamadı ve Tanrı'nın birliğine iman getirdi. Ondan sonra o oğlan memesini emdi; Anası gördüğü düşü ve Müslüman olduğunu kimseye söylemedi. Çünkü Türk halkı Yafes'den ta Alınca Han'a kadar Müslüman idiler; Alınca Han padişah olduktan sonra Tanrı'yı unuttular, bütün halk kafir oldu. Karahan zamanında da sıkı kafir idiler; baba oğlunun Müslüman olduğunu bilse onu öldürürdü. O zamanda oğlan bir yaşına gelince adı konurdu. Karahan ile boya haber salıp bir ulu toy yaptı. Karahan beylerine oğluna bir ad verilmesini istediğinde beyleri cevap vermeden oğlan "Benim adım Oğuzdur" dedi.

Sonrasını özetleyecek olursak, Reşideddin'deki olayları hemen burada da görürüz. Oğuz vefat ettikten sonra, yerine Gün Han geçmişti. Gün Han zamanında Irkıl Hoca, Oğuz'un çocuk ve torunlarını bir tertip ve düzene sokulmuşlar idi. Oğuzları 24 ana boy esasında düzenleyen Irkıl Hoca, boyların kendi aralarında çekişmeleri için bazı esaslar koymuştur. Bazı ayrıntıları Reşideddin'in eserinde bulunmayan bu düzenlemenin Ebülgazi Bahadır Han'daki şeklini aynen almak, bazı Türk boylarının, bu düzenleme deki yerini, orun ve ülüşlerini belirtmek açısından yararlı olacaktır: Altın örgenin töründe Kün Han oturdu; Koyunun başını, arkasını, kuyruklu ucasını ve bağrını ona verdiler. Örgenin iç eşiğinde Irkıl Hoca oturdu, töşünü onun önüne koydular.

Sağkol'da ilk örgeye Kün Han'ın büyük oğlu Kayı'yı (kuşu şunkar) oturttular. Sağ aşıklı iliği ülüş verdiler. Bayat (üki) onu doğradı, Sorkı atları tuttu. İkinci örgeye Alka-evli'yi (köykenek) oturttular. Sağ kar iliği ülüş verdiler. Kara-evli (Köbek-sarı) onu doğradı, Lala atları tuttu. Üçüncü

örgede Ay Han'ın büyük oğlu Yazır'ı (turumtay) oturttular. Sağ yan-başı ülüş verdiler. Yapar (kargu) onu doğradı, Kumı atları tuttu. Dördüncü örgede Dodurga'yı (Kızıl-karcagay) oturttular, sağ umacayı ülüş verdiler. Döğer (göçgün) onu doğradı Mürdeşuy atları tuttu. Beşinci örgede Yulduz Han'ın büyük oğlu Avşar'ı (cer-laçın) oturttular. Sağ uyluğu ülüş verdiler, Kızık (sarıca) onu doğradı, Turumçı atları tuttu. Altıncı örgede Beğdili'yi (bahrî=kuzgun) oturttular; sağ yağrını ülüş verdiler. Karkın (su bürkütü) onu doğradı, Karacık atları tuttu.

Sol yandaki birinci örgede Gök-han'ın büyük oğlu Bayındır'ı (laçın) oturttular; sol uyluğu ülüş verdiler, Becene (ala toğan) onu doğradı, Kazıgurt atları tuttu. İkinci örgede Çavuldur'u (buğdaynık) oturttular, sol yan-başı ülüş verdiler; Çepni (hümay) onu doğradı, Kanklı atları tuttu. Üçüncü örgede Dağ Han'ın büyük oğlu Salur'u (bürküt) oturttular, sol aşıklı iliği ülüş verdiler. Eymir (encarî) onu doğradı, Kalaç atları tuttu. Dördüncü örgede Alayuntlu'yu (yağılbay) oturttular, sol umacayı ülüş verdiler Üregir (bayku) onu doğradı, Teken atları tuttu. Beşinci örgede Tengiz Han'ın büyük oğlu İğdir'i (karcıgay) oturttular, sol karı iliği ülüş verdiler. Büğdüz (italgu) onu doğradı, Karlık atları tuttu. Altıncı örgede İva'yı (toygun) oturttular; sol yağrını ülüş verdiler. Kınık (cer karcıgay) onu doğradı, Kıbçak atları tuttu.

…Oğuz Han'ın altı oğlunun asıl hatunlarından doğan torunları yirmi dört kişi idi. Kün Han onların her ikisini bir örgede oturttu ve on iki bölük oldular. Bu onikisinden doğanlara yüzlük dediler. Oğuz'un adlandırdığı kişiler ve kumadan doğan torunları da yirmi dört kişidirler. Bunların hepsini evin (örge) dışında oturttular; On ikisi at tutup oturdu, on ikisi eşikte oturdu; bunlardan doğanlara aymak dediler ki aslı omaktır".

Ebülgazi Han'ın eserinde, Gün Han'dan sonra, oğlu Kayı'nın geçtiği yazılıdır. Reşideddin ise bunu belirtmeyip, doğrudan Dib Yavkuy Han'ı

başa geçiriyordu. Biz, Reşideddin'deki bu durumu, doğrudan zamanın bir etkisi olarak yorumlamış idik. Çünkü Reşideddin'in eseri kaleme alındığı yıllarda (XIV. yüzyıl başları) Kayılar Anadolu'nun batı yakasında etkili bir konumda bulunuyor ve İlhanlı Devleti'ne problem olabiliyorlardı.

Ebülgazi Han'ın eseri, XVII. yüzyıl ortalarında kaleme alınmış olmakla birlikte, bir yandan XIV. yüzyıl başlarının bilgilerini içerirken, öte yandan da Uluğ Bey'in eserindeki bilgilerden de etkilenmiş bulunmaktadır.

Oğuz Destanı ve Oğuz Han hakkında, bu dört farklı bilgi imkânı gözönüne alındığında, Türk tarihinin geçmiş bin yıllarında ana eksen, şu halde Oğuz Destanı gibi görülüyor. Bu destan, sonraki zamanlarda, bazı boylar tarafından daha dar bir çerçevede tutulmuş olsa da, Oğuz ile Türk'ün ilişkileri gibi, Moğol ile Oğuz Han arasında da ilişkiler kurulmuştur.

Oğuz Han ve onun Türklerle olan bağlantısı, anlaşılıyor ki iki ayrı rivayet vardır. Reşideddin, bu rivayetlerin birisini tercih etmiştir. Eserinde, ötekilere göre bazı eksiklikler göze çarpıyor. Fakat öteki şekil, daha XV. yüzyıl başlarında Şerefeddin Yezdî ve özellikle yüzyılın ortalarında Uluğ Bey'in eserinde yaşamıştır. Türk ile Oğuz arasındaki münasebet, bu arada Moğol ile yakınlaşmayı sağlamak üzere, Ebulgazi Han da Uluğ Bey'in bilgilerini tercih etmiştir. Nitekim o, eserinin başında da, Türkler ve Türkmenler hakkında birbirinden çok farklı bilgiler bulunduğunu belirtir.

5. Buna Benzer Bilgiler

1507'lerde kaleme alınan Tarih-i Güzide-i Nusretname adlı Türkçe eserde de belirtilir. Orada Reşideddin, Şerefeddin Yezdî ve Uluğ Beğ'den alınan bilgiler bir araya getirilmiştir. Bütün bunlarda dikkati çeken en önemli özellik, "bugün (yâni XIV-XV. yüzyıllarda) Moğol denilen birçok boyun Türk oldukları"nın ısrarla belirtilmesidir. Türk, bu sebeple bütün Asya tarihinde, özellikle İç ve Batı kesimlerinde XIV-XV. yüzyıllarda en

üst düzeyde itibarda olmuştur. Nitekim İbn Haldun'a göre XV. yüzyılda, Temür ile Türklüğün şevketi en üst düzeye erişmiş idi.

6. Reşideddin'in Ayrıca Bildirdiği

Uluğ Beğ'in ise Oğuz Han'dan bin yıl sonrasına ait saydığı Ergenekon apayrı bir gerçektir. Ergenekon'da, Türklerin kökeni ve menşelerine ait bilgiler yoktur; orada Türkleri (veya Moğolları) yönetecek boyların önderlerinin ortaya çıkması etkilidir. Bu yönü ile Ergenekon, Göktürklerin menşelerine dair Çin kaynaklarının yazdıkları ile uygunluk göstermektedir. Bu türden bilgiler belki de İç Asya'da yaygın bir efsanenin izleri de olabilir.

Bu arada Ön Asya kökenli dinî rivâyetlerde de Zülkarneyn'in çok hareketli bir kavim olan Yecuc-Mecucleri bir demir sed ardında terk edip bırakması hikayesi de vardır. Burada Yecuc-Mecuclar, ötesine itildikleri demir sedden dışarı çıkamazlar. Ergenekon adı ile özdeşleşen efsânede ise demir dağın eritilerek çıkılması doğrudan Türklerin yaşadığı coğrafyada da izler bırakmıştır. Demir dağlar eritilerek adeta bir demir-kapı oluşturulmuş ve Türkler arasında bu ad, Demir-kapı adı çok yaygın olmuştur.

Demir-kapı yer adlarında efsane ile tarihî gerçekler, bir bakıma içiçe girmektedir. En eski tarihli Demir kapı, Göktürk kitabelerinde Semerkant dolaylarında zikredilen olmalıdır. Sonraki zamanlarda da Demir kapılar Avrupa içlerinde (Tuna-Demirkapısı), Asya batısında (mesela Hazar Denizi batısı Derbent Demirkapısı) ve daha pek çok yerde vardır. Günümüz Anadolu sahasında dahi Demirkapılar yer (Kamışlı-Musul arasında demiryol istasyonu) ve hatta köy adı (Balıkesir-Bursa yolunda) olarak bir hayli çoktur.

D. Komşu Milletlerin Destanları

1. İranlılar

Türklerden destanlarında söz eden milletlerin belki de ilki İran ve onların millî destanı Şehname'dir. Gerek burada, gerekse İran tarihlerinde, dünyanın yaratılması sonrasındaki ilk hükümdar Keyümers olup, hatta bu kişinin Hz. Adem olduğu dahi sanılırmış. Bu olmasa bile mesela Şit Peygamber diyenler de varmış (Lübbüt Tevarih). Mağaralarda yaşayan, hayvan postları giyen bu kişi bin yıl yaşamış, hayatının sonlarında evler yapmıştır. Torunu Huşeng ve sırasıyla Tahmures, Cemşid ile hayat devam eder gelir. Cemşid neslinden Afridun yararlı işler yapmıştır. Üç oğlu olup, bunlardan Selem'e batı diyarını, Ceyhun'a kadar Doğu'yu ortanca oğlu Tur'a, asıl yurdunu (İran-zemîn'i) ise İrec'e vermiştir. Bunu kıskanan öteki kardeşler ise İrec'i öldürmüşlerdi ve ondan kalan kızını, Feridun, kardeşinin oğlu ile evlendirdi ve bundan Menuçehr dünyaya geldi. O da büyüyünce iki dayısını (Selem ve Tur) öldürdü. Menuçehr hükümdarlığı sırasında dünyayı mamur etti, fakat Tur neslinden Afrasiyab büyük bir ordu ile Menuçehr üzerine geldi, savaştılar ve sonunda aralarında barış yapıldı.

Menuçehr'in oğlu ve torunları zamanında da Afrasiyab ile İran arasında savaşlar devam etti. Afrasiyab bir ara on iki yıl kadar bir süre İran'ı istilâ etti. Artık Turan'ın ve Türkistan'ın hâkimi Afrasiyab ile İran arasındaki mücadele uzun yıllar devam etmiştir. Afrasiyab, başlangıçta belki Turan ve Türkistan hükümdarı idi, fakat destanda O, Turan hükümdarlarının bir genel adı olarak görülüyor. İranlılar nihayet O'nu Azerbaycan sahasında öldürürür ve İran bir büyük düşmanından kurtulur.

Mücmel'üt-Tevarih vel Kısas'ta İran Şahı Feridun'un oğlu Tur'u idare etmesi için doğuya gönderdiği yazılıdır. O, idaresindeki ülkeyi sevince orada kalacaktır ki bu sebeple oraları, sonradan Turan, yani Tur'un ülkesi olarak anılacaktır. "Ondan Zâdşem, Zâdşem'den de Peşenk dünyaya geldi. Afrasiyab ise Peşenk'in oğludur. Afrasiyab, Hindlilere ve Rumlara galip geldi. Birkaç defa da İran'ı mağlup etti" der ve ilerde anlatacağını belirtir.

Zeki Velidi Togan, Firdevsî'nin Şehnamesi'ndeki bilgilerin tarihî kaynağının Taşkentli Dakikî adlı bir şairin eserinden alındığını belirtir. Bu arada destandaki bilgilerin Şehname'den biraz farklı şekilleri, çağın öteki İslâm kaynaklarında (Taberi, Dineverî vs). yansımıştır. Bunlara göre Afrasiyab, babası Beşeng, onun babası İnet, babası Rişmen ve babası Türk olmak üzere dört batında Türk'e bağlanmaktadır. Afrasiyab'ı, Beşenk=Pecenek ve sonrasında dört batında Türk'e bağlayan bir rivayet Karahanlılar devri fıkıh kitaplarında da varmış.

İlk bakışta milattan önceki zamanlara ait bu destan ve öteki kayıtlardaki Afrasiyab isminin Türklerle bir alakası görünmüyor. Fakat XI. yüzyılın insanı Kaşgarlı Mahmud, bize İranlıların Afrasiyab diye belirttikleri kişiye Türklerin Alp Er Tunga dediklerini yazar ve bu bilgi Kutadgu Bilig tarafından da desteklenir. O zaman Şehname'deki İran-Turan cenklerinin, Türklerin bir millî kahramanı ile İranlılar arasındaki mücâdele olduğu ortaya çıkar. Gerçi, eski Türk şairleri, mesela Ahmedî, İran edebiyatının etkisi ile mesela İskendernâmesi'nde Afrasiyab'dan hiç de iyi bir şekilde söz etmez.11 Bu efsânevi zamanlar ise Zeki Velidi Togan'a göre M.Ö. VI-V. yüzyıllardır. Bu zamanda ise, kaynaklar İran'ın kuzeyinde büyük Saka/İskit Devleti'nden söz ederler. Böylece İran millî destanı, Türklerin tarihî varlıklarını ve devlet hayatını M.Ö. VI. yüzyıla kadar çıkartan bir kaynak olarak kabul edilebilir.

Ön Asya kökenli dinî mitolojide, insanlar tufan sonrasında Hazreti Nuh'un üç oğlundan türemişlerdir. Bütün insanları Nuh'a bağlayan bu rivâyetin, ilk ve en ayrıntılı bilgilerini veren 520 h/1126'de telif edilen Mücmel'üt-Tevarih ve'l-Kısas daki bilgilerin "edepli, terbiyeli, akıllı ve temiz kalpli olan" Türkle ilgili kısmını, R. Şeşen çevirisinden aynen vermek yararlı olacaktır. Buradaki bilgiler sonradan öteki müelliflerin yazdıklarına da kaynaklık etmiştir.

“Türklerin nesebi hakkında……

Nuh Peygamber Tufandan sonra yeryüzünü çocukları arasına paylaştırınca, Ceyhun tarafını Yafes’e verdi… Yafes’in yedi oğlu vardı: Çin, Türk, Hazar, Saklab, Rus, Yecuc-Mecuc’un babası olan Misek ve Bulgar ve Burtasların babası Kemâri. Bu çocukların herbirinin nesli ve sülalesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. Doğu taraftaki toprakları kendi aralarında paylaştılar.

Bu oğulların huylarına gelince, Çin çok akıllı ve terbiyeli, Hazar sakin ve az konuşurdu. Rus hilekâr ve ihtiyatlı biriydi. Saklap yumuşak kalpli olub Misek çok yaşamamıştı. Onun oğlu olan Guz hileci ve kurnazdı. Dedesi Yafes onu oğullarından daha çok severdi. Kemâri oyunu seven ava ve işrete düşkün biriydi. Türk edepli, akıllı ve doğru kalpliydi.

Türk (kendisine yarar bir yerleşme bulmak ümidiyle), bütün doğu ülkelerini gezdi ve kendisine uygun bir yer buldu. Hoşlandığı bu yerin adına Issık göl adını verdi ki Türkçede ıssı (sıcak) göl demektir. Burada küçük bir deniz vardı, suyu sıcaktı. Çeşmeler çoktu, etrafı dağlarla çevrilmişti. Otu bol, suyu da çok hoştu.

Türk Tanrı’ya şükretti ve burasını kendisine yurt etti. Yafes’in oğulları arasında Türk ve Hazar akıl sahibi idiler. Fakat diğer oğullarından hayır yoktu. Geceleyin yanındaki dağın üzerinde ateş görüldü. Ertesi günü ortalık aydınlanınca Türk o dağın tepesine çıktı. Fakat ateşten hiçbir eser görmedi. Fakat Türk orasını hoş buldu; yayla ve meralarını hoş ve sevindirici buldu. O dağa Iduk-art adını verdi ki bugün dahi aynı adı taşımaktadır. Sonra ağaçtan ve otlardan evler yapmayı emretti. Bundan evler (khargah) yaptılar. Barınmak için koyun derisinden kaban-üstlük ve börk yapılmasını buyurdu, bu adet bugüne kadar gelir. Kitaplardan okuduğuma göre Türk’ün bu memlekette yerleşmesi anında talihi Esed yıldızı olmuş ve o saatin sahibi

Merih’in ayla, Zühre yıldızının kavsle buluşduğu dakika olmuştur Türk’ün hem kan dökücü, hem de güzel yüzlü olmasının sebebi bundandır.

Türk’ün çocukları oldu ki Tutel (? Tünk:), Çigil, Barshan ve İlak. Bugünkü Barshanlılar, İlaklılar ve Çigiller bunların çocuklarıdırlar. Derler ki Tünk, bir gün avlanmaya gitmişti. Birşey yemek istedi; yerler tuzlu imiş. Elindeki lokmayı düşürdü, yeniden aldı. Yediğinde daha hoş buldu. Buradan tuz getirip yemeğe koymayı emretti”.

Mücmel üt-Tevarih ve’l-Kısas daha sonra Hazar, Rus, Gûz bin Misek ibn Yafes, Çin, Saklap ve Kemari hakkında da bilgi verir. Aynı eserde “Türklerin bedenlerinde kıl az bulunur” ve sebebini Yafes’in çocukluğundaki bir hastalağına bağlar ki anası tedavi olması için karınca yumurtasını kurt sütüyle karıştırıp vermişti.

XII. yüzyıla ait bu kaynağın haberleri, sonradan XV. ve XVII. yüzyıl kaynaklarında da nakledilecektir.

2. Çinliler

Çinliler de kuzey komşularıyla ilgili birçok destanî özellikten söz ederler.

Kao-chelerin kökenine ait söylenen rivâyet, Türk ülkesinin yer adlarıyla da uyuşmaktadır. Ona göre Hun hükümdarlarından birisinin çok güzel iki kızı varmış. Han bu kızlarını dünya “beşer” insanlarıyla evlendirmeye kıyamamış, kızlarım ancak ilahlara layıktır diye düşünmüştür. Bu amaçla ülkesinin ıssız/uzak bir köşesinde yüksek bir kule yaptırarak kızlarını yeterli yiyecek ile oraya koymuş, ilahların gelip kızlarıyla evlenmesini beklemiştir.

Aradan aylar ve hatta yıllar geçtiği halde gelen giden olmamıştı. Bu sırada bir yaşlı kurt, bu kule dibinde kendisine barınak bulmuş, gece gündüz orada kalmaya başlamıştır. Zaman içinde ondan başka canlı ortalıkta görülmeyince küçük kız kardeş, babamızın sözünü ettiği ilah bu olamaz mı demiştir. Büyük kardeşin ilk zamanlardaki çekingenliğinden sonra zaman

içinde gelen giden olmayınca ilah kabul edilen kurtla evlenen kızların çocukları olmuştur. Onun için Kao-chelerin çocukları, kurt gibi söyledikleri türküler de kurt inlemesine benzer.

Türklerin İslâmiyet’in kabullerinden sonra da, halk arasında devam eden, ancak İslâmiyet’in temel özellikleri ile uyuşmayan bu rivâyetin Türkler arasında şuur altında yaşamış olduğu Kız-kulesi yer adlarından anlaşılıyor. Çünkü Türk’ün yaşadığı, ıssız yerlerdeki su içindeki kaylecik veya kuleler hep Kız-kulesi diye anılmıştır. Böylece Doğu Avrupa, Batı ve İç Asya’da yüzlerce Kız-kulesi veya Kızlar-kalesi, bu dikkate değer destanın =efsanevî hikayenin gerçek izleridir.

Kurt ile ilgili olarak halk arasında birçok rivayet de yaşamıştır. Bununla birlikte bilgili kimseler Türk insanının doğrudan insan, “kişi-oğlu” olarak dünyaya geldiğine inanmışlardır. Göktürk Devri’nden kalan yazıt=kitabelerde Kurt ile ilgili efsaneler bulunmaz; orada Türk Bilge Kağan, kendisini doğrudan kişi-oğlu olarak dünyaya gelmiş kabul eder.

Göktürklerin çıkışı sırasında Çin kaynakları, onların geçmişi ile ilgili olarak hemen aynı esaslı efsaneler naklederler. Pei-shih (386-618), Kuzey Sülalesi yıllıklarındaki Tu-küe kısmında şöyle yazılıdır (Tang Chi çevirisi):

“T’u-chieh evvelce Hsi-hai (Batı Denizi) sağ kısmına yerleşip kendisi tek başına bir kabile kurmuş Hsiung-nuların başka bir soyudur. Onun soy adı A-shi-na’dır. Sonradan komşu ulus tarafından mağlup edilip soydaşları da yok edilmiştir. Ancak on yaşlarında bir erkek çocuk arda kalmıştır. Askerler çocuğun yaşını küçük gördüklerinden öldürmeyip sadece onun el ve ayaklarını kestikten sonra otluk bir yere bırakmışlardı. Orada dişi bir kurt tarafından bulunup et ile beslenmiştir. Çocuk büyüdükten sonra: dişi kurt ile münasebette bulunur ve kurt hamile kalır. Zamanın hükümdarı, çocuğun hala hayatta bulunduğunu haber alınca bir elçi gönderip bu çocuğu öldürmek ister. Elçi çocuğun kurtla beraber olduğunu görür ve ikisini

birlikte öldüreceği sırada bir mucize olur. Dişi kurt çocukla birlikte Batı Denizi'nin doğu tarafından bulunan Kao-chang/Koço ülkesinin kuzeybatı yönündeki dağa kaçıp kurtularlar.

Burası geniş ve bol otlu bir ovanın çukurluk bir kesimidir ve dört bir yanı dağlarla çevrilidir. Kurt işte bu ovada saklanmıştır. Daha sonra on erkek çocuğu olmuştur. On erkek çocuk büyüdükten sonra, ova dışındaki kadınlarla evlenmişler ve böylece nesilleri çoğalmıştır. Bundan sonra on kişinin her birisi bir boy olmuştur ki A-shi-na onlardan birisidir. Onların arasında en iyi ve değerli olan adam başbuğ olmuştu. Kendilerinin kökenlerini unutmamak için ordugâh kapısında kurt başlı bir tuğ dikmişlerdi."

Benzer hikayeler, mesela Chou-shu (557-589), Sui-shu (589-618) sülaleleri tarihlerinde de bulunur; son kaynakta çocuğun bırakıldığı yer bir bataklık olup, kaçıp kurtulmak için kurt bir çukura girer ve öteki tarafa çıktığında bol otlu bir ova ile karşılaşır. Nesillerce burada kalıp çoğaldıktan sonnra A-hsien-shê isimli başbuğ, boyunu buradan çıkarmıştır. Ergenekon rivayeti ile Çin kaynaklarının verdiği bilgiler, muhakkak ki aynı büyük tarihî olayın yankıları olmalıdır. Bu ise, bize kalırsa Milâd sularında, belki de 1-2. yüzyıllarda cereyan etmiş olan bir büyük siyasî hadisedir.

Çin kaynaklarındaki efsanevî bilgiler, doğrudan Türklerin en eski zamanlarına ait değildir. Onlar, Türklerin VI. yüzyılda, aynı adla bir güçlü devlet kurmaları vesilesiyle, Türklerin, daha doğrusu Türk devletinin yönetici ailesinin geçmişine dair bilgi vermek istemişlerdir.

3. Arap Coğrafyacılarına Göre Türkler

İslâmiyet'in çıkması ve Arapların Batı ve hatta İç-Batı Asya'ya hakim olmalarından sonra, yazılan Coğrafya kitaplarında, Türklerle ilgili birçok bilgi vardır. Bunların önemli bir kısmı VIII-IX. ve sonraki yüzyıllara ait

olmakla beraber, genel olarak Türklerin kökenine ve özelliklerine temas edenler de vardır. 12

Bunlar arasında Mes'udî'nin (ö. 956), Müruc üz-Zeheb adlı eserinin on beşinci bâbında Çin ve Türk hükümdarları hakkında şöyle deniyor: "İnsanlar Çin halkının soyları ve başlangıçları hakkında ihtilafa düştüler… Sam'ın evladından 'Amûr oğulları doğu tarafına giderek Belh nehrini geçmişler, aralarından çoğu Çin'e kadar gitmişlerdi. Bunlar oralarda çeşitli ülkelere dağıldılar. Bir kısmı şehirler ve köyler kurdular; buralara yerleşmeyenler ayrılarak çöllerde oturmuşlardır. Bunlar, Türkler, Karluklar ve Kâşân/Küça şehri sahipleri olan Tokuz-oğuzlardır. Tokuz-oğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır; bugüne, yani h. 332 (m. 944) tarihine kadar Türkler arasından onlardan daha kuvvetli, kudretli ve memleketi iyi idare edenler çıkmamıştır… Türkler arasında en kudretli Oğuzlar, en güzel ve en uzun boylu, en parlak yüzlü olanlar Karluklardır…

Türk ülkesinin Türklerin yüzünde ve gözlerinin küçüklüğündeki etkisi gibi. Hatta bu tesir onların develerini de etkilemiş, develerinin ayakları kısa, boyunları kalın, tüyleri beyaz olmuştur… Mesudî'ye göre dünyadaki en önemli hükümdar Babil/Bağdat'ta olandır; sonra Çin ve ondan sonra da Türk hükümdarlarından Kûşan şehri sahibi gelir. Bu Tokuz Oğuzların hükümdarı olup, yırtıcılar ve atlılar hükümdarı' adını alır. Zira yeryüzündeki hükümdarlar arasında onun adamlarından daha kahraman ve kan dökmeye istekli adamları olan, ondan daha çok atı olan kimse yoktur. Ülkesi Çin ile Horasan çölleri arasındadır. Türkler arasında daha birçok hükümdar ve kimseye boyun eğmeyenler vardır."

Arap coğrafyacıları, Türklerle kısmen Yecü-Mecuc olayı vesilesiyle ilgilenmişlerdir. Çünkü bir kısım Ön Asya kaynakları gibi, Arap kaynakları da, Zülkarneyn tarafından bir seddin ötesine atılan çapulcu Yecüc-Mecücleri Türk sayarlar. Oysa doğrudan Zülkarneyn'in bir Türk, hatta

Oğuz Han olduğunu ileri süren Türk bilginleri de vardır. 13 VI. yüzyıldan itibaren doğrudan Türk adıyla öne çıkan bu kavim, VIII-IX. yüzyıldan sonra Müslüman olmaya başlayarak, İslâm için de bir ümit olmuştu. Böylece bir kısım Arapların Türklere bakışı yumuşamış, hatta bir kısım Araplar Türklerin Hz. İbrahim'in Kantûra adlı cariyesinin neslinden geldiğine de inanmışlardır. Bir kayda göre Hz. İbrahim Türk hakanının kızı Kantûra ile evlenmiş imiş. Bu sebeple olsa gerek bazı Arap kaynaklarında Türklere Benu Kantura da denilmektedir. 14

Görülüyor ki, Türklerle ilgili destanlar, Türk'ü tarihin ve insan oğlunun en eskileriyle bir tutmaktadırlar.

IV. Tarihî Devirlere Giriş

A. Destanlardan Hsiung-nu ve

İskitlere Geçiş

Türk adı, şimdiki yaygın bilgiye göre, tarih sayfalarında ilk defa VI. yüzyılın ortalarında meydana çıkmaktadır. Oysa Eski büyük Alp-Er-Tunga veya Oğuz Kağan Devleti'nin dağılmasıyla da Türk adı, Karadeniz kuzeyinde kalmış olabilir. Bu arada doğu kanadında da Hun Yabguluğunun dağılmasıyla, Topa/Tabgaç, Apar ve Sabırların tarih sahnesinde görülmelerinden sonra beğleri Bumin idaresinde bir boy, İç Asya'nın doğu kesiminden başlayarak millî birliği sağlamıştı. Bu boy, kendisine asıl Türk manâsına gelen Göktürk adını veriyordu. Tabiatıyla bu adlanma daha önce Türk soyunun bulunmadığı anlamına gelmez.

Öyle seziliyor ki Türk has ismi, önceleri bir boyun adı idi. Bu boyun adı olarak da yaygın geleneğe uygun olarak önce bir kişinin ismi sayılmıştır. Daha sonra bu Türk boyunun önderinin kurduğu büyük bir boylar birliğinin adı haline geldi ve artık yerleşip kökleşti.

Türk, VI. yüzyılda büyük bir devlet olunca, komşuları bu büyük milletin köklü bir geçmişi olabileceğini düşünmüşlerdir. Mesela eski Çin

kaynaklarında bulunan Tik kavim adının da Türk kelimesinin ilk şekli olduğunu kabul edenler vardır.

Türkler çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre, tarih boyunca gerek kendileri gerekse komşuları tarafından çeşitli adlarla adlandırılmışlardır. Çin kaynakları, kuzeylerindeki komşu Türk kavimlerini önceleri Hsiung-nu adı altında tanımış ve tanıtmışlardır.

Batı'daki Grek yazarları, aynı toplumun batısındakileri, Skuthoi, yani İskit adı ile belirtmiştir. Bunlar aslında birer boy, bir başka deyişle büyük devletin iki ana kesiminin adı olmalıdır. Aynı isimler Çin, Ermeni, Süryani ve Bizans kaynaklarında daha uzun bir zaman Türkleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Fars/İran ve Arap müellifleri, belki eski alışkanlığa sahip olmadıklarından, belki İslâm'ın daha ilk iki yüzyılı içinde Müslümanlığı kabul eden Türkler tesiriyle bu milleti VI. yüzyılda aldıkları isim ile Türk veya çoğul olarak Etrâk veya Türkân adı altında zikretmektedirler.

Destan veya mitoloji, Türkleri İç ve Batı Asya'da İran ile komşu bir alanda milattan önceki yıllara kadar kesinlikle çıkarmaktadır. Fakat bu zamanda, bilinen tarihî kaynaklar çok farklı bir isimden söz etmektedirler. İran destanına göre Afrasiyab'ın yaşadığı ve hükmettiği coğrafya, Grek ve Roma tarihçilerince İskitler ülkesidir.

Saka ile İskit (Skit) aynı kelime olup, kimi zaman kaynakların durumuna göre birbirleri yerine kullanılmıştır. Batı'da, Grek-Roma kaynaklarının etkisiyle kullanılan İskit/Skit kavramı, Asya sahasında Saka kavramına terk etmiştir.

Sakalar, günümüzde, Sibirya'da yaşayan bir Türk halkının adıdır. Dolayısıyla bu kavram ile Türkler arasında yakın bir ilgi vardır. Bu ilgi, sadece günümüzde değil, XV. yüzyıl ve öncesinde kurulmuştur. Daha Menandros, VI. yüzyılda "Bugün Türk denilen halk geçmişte

Skit/Saka diye anılıyordu" demişti. XV. yüzyılda da Bizans tarihçisi Dukas, 1402 Ankara Savaşı'nda, Yıldırım Bayezid'in askerlerini Türk, fakat İç Asya'dan kopup gelen Temür Beğ'in askerlerini Skit diye adlandırıyordu.

Sakalardan kalan bazı edebî ve yazılı metinlerin Türk dilinde olmaması, onların kökeni konusunda Türk olmadıkları yolunda geniş nazariyelere ilham vermiştir. Mesela Tokharlar gibi. Sonradan Döğer adıyla Oğuz heyetine katılan Sakalar gibi. Oysa, Türk oldukları kesinlikle bilinen birçok Türk boy ve devletinin belgeleri Türkçe değil, Farsça yazılırdı. Bu sebeple araştırıcılar, kendilerinden Türkçe belge kalmayan ve İranlı sayılan birçok boyun, sonradan Türkleşmiş olduğunu ileri sürerler.

Karadeniz kuzeyinden Asya içlerine kadar uzanan geniş sahadaki Skit/Saka adlandırmasının içindeki unsunlara, kesin olarak Türklerin atalarıdır denilebilir.

B. Türkleşme ve Göçebelik

1. Türkleşme

"Türkleşme", geçmiş bin yıllarda çok gerçekleşmiş ve gerçekleşmekte olan bir oluşum gibi gösterilir. Bunda kısmen doğruluk payı vardır. Fakat İç Asya'daki bütün problemler bununla açıklanamaz. Türkleşme ancak iki biçimde söz konusu olabilir. Birincisi, iyice zayıflayan veya boşalan bir arazide Türk boylarının etkin olması; ikincisi ise, doğrudan doğruya öteki etnik kimliklere mensup kişilerin veya boyların doğrudan Türk heyetine girmeleri.

Kişi olarak Türk olmanın XV. yüzyıl sonrasında pek çok örneklerini biliyoruz. Önceki dönemlerden ise açık örneklerini sadece tahmin edebiliriz.

Kavim olarak ise, milat yıllarında Saka heyetine dahil bazı boyların sonradan Oğuz heyetine dahil olmaları sürecini gösterirler.

Burada, kendilerinden kalan dil örneklerinden önceleri İranî bir dil olduğundan İranî sayılan bazı boyların, sonradan Türk olarak görülmeleri söz edilebilir. Bunlar Aral gölü dolaylarında, Harezm sahasında veya Doğu Türkistan'daki vaha şehirlerinde, mesela Hoten'deki Tokharlar gibidir.

Burada dil yadigarlarının, kaldığı toplumun dili ile aynı olmayabileceğini söyleyeceğiz. Ali Şir Nevai, XV. yüzyılda Türklerin İran dilini rahatlıkla konuştuğunu, fakat Farsların asla Türkçe öğrenmediklerini belirtiyordu. Dolayısıyla kendilerinden velev ki Farsça dil hatırası kalanların, köken olarak Fars/İranlı olmayabilecekleri açıktır. Bu sebeple, İç Asya'da çok sözü edilen Türkleşme olayının büyük boyutlarını biz şüphe ile karşılıyoruz. Bu ancak çok küçük topluluklar için söz konusu olsa gerektir.

Gerçek olan o insanların genelde Türk özellikleri taşıdıklarından zaman içinde dil olarak da Türkçe yadigar bırakmalarıdır.

Aral gölünün doğusunda, eski Oğuz sahasındaki arkeolojik incelemeler yapan S. P. Tolstov buradaki kültürün M.Ö. yıllardan sonra hemen hiç değişmediğini kesinlikle ortaya koymuş idi. Değişmeyen maddî kültür, elbette aynı insanların, yani Oğuzların eseridir. Onların bir zamanda, dil bakımından Türkçe öğrendiklerini söylemek, abartılı bir husustur.

2. Göçebelik

Türk'ün ilk tanımında, onun yerleşik olmayıp göçebe (bir kısım kaynakların diliyle sahra-nişin) oluşu bir temel özellik olarak gösterilmektedir. Gerçekten de yaygın kanaate göre Türkleri göçebe bir kavimdir. Onların göçebe özellikleri sebebiyle, hayatlarında ve tarihlerinde yaptıkları göçlerle dünya yüzünde etkin olmuşlardır. Hatta W. Barthold'a göre Türk, bir yere yerleşirse, Türk olmaktan çıkarmış.

Oysa kesinlikle bilinmektedir ki, gerek arkeolojik kazılardan ve yüzey araştırmalarından gerekse tarihî kaynaklardan Türklerin oturdukları iskân

yerleri de vardır. Bunlar en azından iki bin seneden beri varlıklarını devam ettirmektedir. Bunlar arasında, kısmen yukarda da söz konusu ettiğimiz Oğuz Yabgularının kışlık merkezi olan Yengi-kent başta gelmektedir. X-XI. yüzyılların bu yerleşme yeri, Türklerin bir kısmının göçebe, daha doğru bir deyişle yarı göçe olduklarını açıkça gösterir. Böyle olunca, Türkler belirli sahalarda yaylak ve kışlak olarak da bulunmakta idiler.

İnsanlık tarihinin bir safhası olarak aslında mağara=inlerde oturmak, yani yerleşiklik, göçebelikten çok önceki bir safhadır.

Netice itibariyle Türkler göçebedir veya yarı-göçebe ya da yerleşiktirler diye bir tanım yapmak imkânsızdır. Çünkü var oluşlarının başlangıcında yerleşik oldukları gibi, sonraki zamanlarda da içlerinde yerleşik olanlar her zaman bulunmuştur. Bu yerleşiklik kimi zaman keçeden göçürülebilir evi olamayanların, yani çok fakirlerin yerleşik sayılması gibi durum da ortaya koymuştur. Her ne olursa olsun, Türk hayatında sesleri daha çok çıkan ve etkin olan, mevsimlik hayat yaşayan, yani yarı göçebe olanlardır. Onlar kışları belirli bir yerde (kışlakta), sonraki bahar mevsimini, mevsimin Türkçe adıyla yazlakta, yaz, gerçekte yay mevsimini yaylakta ve güz mevsimini de güzlekte geçiriyorlardı.

Nasıl vaktiyle Türkler yaygın olarak et yer, sadece çok zengin ve varlıklı olanlar ekmek yiyebiliyorlarsa, bir zamanlar da Türklerin sadece çok fakir ve güçsüz olanları devamlı yaylak veya kışlaktaki yurtlarında kalmışlardır.

Oysa Türkler bugün üzerinde oturdukları toprakların özellikle İç Asya ve Doğu Avrupa kesimindekilerin, binlerce yıldan beri kendi öz sahipleridirler. Asya ülkeleri için olduğu gibi Anadolu sahası için de böyle olduğu söylenmektedir. Tarihi zamanlardaki görülen hareketlilik içinde, Anadolu sahasında Türklerin son gelişi öncesinde burada

Rumlar/Yunanlılar olmakla birlikte, onlardan önce de burada insanlar vardır. Yunanlılar da buraya sonradan gelmişlerdir.

Dolayısıyla buranın en eski sakinleri pekâla Asya'dan gelmiş olabilir ki bu gelenler de Türklerin ataları sayılabilirler.

Sonuç ne olursa olsun, Türklerin tarihi devirlerde yaşadıkları sahaların, daha eski zamanlardaki aslî sahipleri olduğuna dair inanç, Atatürk'ün Tarih tezini oluşturacaktır.

C. Türk Adının Coğrafyası

M.Ö. VI-V. yüzyıllarda İç Asya'daki büyük devlet Karadeniz kuzeyi ile Baykal Gölü arasında yayılıyordu. Bu büyük devlet, Hakanlık, iki ana kesime ayrılmış gibiydi: Batı ve Doğu Yabgulukları. Batıdan komşuları, bu devleti, özellikle batı kanadının etkin ismi Saka/Skit olarak tanımlarken, doğudan komşuları Çinliler Hsiung-nu olarak biliyorlardı. Oysa bunlar bir büyük Hakanlığın, başında bir zamanlar İran destanına göre Alp Er Tunga/Afrasiyab, Oğuz Destanı'na göre de Oğuz Kağan bulunmuş idi.

Bu büyük Hakanlığın içinde, yaşayan insanlar farklı dil, kimlik de taşıyabiliyorlardı. Fakat hakim ve etkin unsur, hepsini sonradan kesinlikle Türk olarak bileceğimiz boylar, kabilelerdi. Bu sebeple olsa gerek kimi zaman, bu büyük coğrafya içindeki iskân yerleri buluntuları, "Türk" özellikleri taşımayabilir. Unutmamak gerekir ki bir Türk Devleti olduğu kesin olan Osmanlı ülkesinde de, iskân yerlerinin hepsinde veya bütün mahallelerinde Türkler oturmuyorlardı.

Türk insanının, geçmişin karanlıklarından tarih sahnesine çıkışında böylesine bir bulutsu durum söz konusudur. Ancak sonrasındaki açık ve berrak gerçekler, daha eski zamanlar için de bizim dayanağımızdır.

Bu gün bir dil ve kültür bütünlüğü taşıyan insanların ve belirli bir toplumların umumi adı olan Türk kelimesi, Göktürklerden sonraki Uygur metinlerinde de görülüyor. Onlarda bu kelimenin manası "güç, kuvvet ve

kuvvetli” demektir. Türk kelimesi, daha sonraki Orta Çağ İran edebiyatında Güzel insan manasında da kullanılmıştır.

Kendilerine sonradan Türk denen insanların atalarının yaşadıkları yerler, arkeolojik malzemenin bulunmuş olduğu yerin adıyla anılan (Tagar, Karasuk vb.) kültürlerle ifade edilir. Şüphe yoktur ki bunların bir kısmı doğrudan Türklerin atalarına ait idiler. İşte bu insanların çocukları ve nesilleri, Türklerin ilk zamanlarda ihmal ettiği yazı yerine, komşularının yazılı kaynaklarının verdikleri isimlerle anılmaktadır. Böylece batıdan doğuya doğru, kimi zaman step=bozkır kuşağı da denen, fakat tam olarak bozkır olmayan coğrafyada yaşayanlar Skit---Saka--- Hsiung-nu diye anılmışlardır. Bunlar Asya’nın batısından, hatta Doğu Avrupa’dan Asya’nın doğusuna doğru uzanır gider.

Atın etkili olduğu bu topluluk, bir büyük ve merkezi devlettir. Bu büyük devletin içinde, Türk adı verilen bir halk da yaşamaktadır. Ancak bunlar, henüz büyük devlete, hakanlığa=kağanlığa adlarını vermemişlerdir. Kağanlık, birçok hanlıklara bölünmüştür. Bunun temelinde sonradan da iyi bilenen sağ-sol=doğu-batı en azından iki ayırım vardır. Fakat bazı araştırıcılar (V. G. Haussig), mesela Göktürk Hakanlığı’nın dahi, en azından dört Hanlık olduğunu söylüyorlar.

Bir sonraki kademede artık adı da Türk olacak olan devletin dört Hanlık olması, Türk devletlerinde devam edecektir. Böylece Türkler, insanoğlunun var olmasından sonra, belirli bir coğrafyada binlerce yıl birlikte yaşayarak ortak özellikler kazanmışlardır. Bu ortak özellikler, çok dar bir alanda değil, oldukça geniş bir alandadır. Kazak ve Kırgızların yakın zamanlarda dahi, ata dayalı hayatlarının çok geniş mesafelerde cereyan etmesi, Türk olarak birleştirici bir ada sahip olacak insanların, çok geniş bir sahada ortak özelliklerini kazanmış olabileceklerini belirtmiş olmuyoruz.

Bunun iki önemli temeli vardır:

1. At’ın ehlileştirilerek her alanda kullanılması;

2. Hayvancılığa dayalı bir ekonomik hayat.

Hayvancılık ve at, ortak özelliklerin çok geniş mekânlarda oluşmasına imkan vermiştir. Böylece iklim bakımından da orta kuşak, Karadeniz kuzeyi ile Altaylar arası Türk’ün ana yurdu gibi olmuştur. Burada Hazar ile Baykal arasını esas kabul ederek sonrasında daha dar bir alan da seçilebilir. Bu dar alan ise Aral ile Altaylar arası olabilir. Bir başka ifade Altaylar ile Tanrı Dağlarının esas olmasıdır.

En eski hayatın mağaralarda (in) geçmiş olması da Türk insanı için olağandır. Türkçenin en eski kelimeleri tek heceli olup in=mağara da bunlardan birisidir. Günümüz Türk ülkelerindeki inlerde=mağaralarda (=üngür) hayat yakın yıllara kadar sürmüştür. Üngürlerin içine konan hazinelerin ağzının kapatılması gibi.

En eski Türk rivayetlerinde de, vaktiyle sadece bir kurtun geçtiği dar yoldan girilen vadideki hayat ve sonrasında dağın eritilerek çıkılması, bu zamanı yansıtsa gerekir.

Burada Türk adının aynı soydan gelen halklar için birleştirici bir isim olmasının zaman içindeki olumlu veya olumsuz özelliklerine de kısaca temas etmek gerekir. Böylesine bir topluluğun komşuları, bitişiklerinde yaşayanların, aynı büyük bir siyasi birlik içinde yer almasını, daha da güçlü hale gelmesini istemezler. Aksine bunların ayrı ve daha küçük birlikler halinde kalmalarında, kendileri açısından fayda bulurlar. Bu sebeple komşu milletlerin bu insanlara ait, alt isimlerini tercih etmelerini destekleyerek, onların kendi içlerinde çatışmalarını bekler ve bunu kendi ülkelerinin rahat ve huzuru için gerekli görürler.

Bununla birlikte, güçlü bir siyasi yapıya ve birliğe sahip olan herhangi bir Türk boyu, Türk oluşunun şuurunda olarak bu birliğin siyasî bakımdan da etkili olacağını düşünerek, konuyu birleştirici özellikleriyle tabiî olarak

gerçekleştiriyordu. Asya ölçüsündeki büyük devletlerin kurulduğu dönemlerde, böylesine birleştirici özellikler eskiden beri dikkati çekiyordu. Mesela Ma-otun/Mete, bütün yay çeken kavimleri birleştirmişti. Anlaşılıyor ki, M.Ö. VI-V. yüzyıllarda da Hazar Denizi'nin kuzeyinden doğuda Altayların ötesine kadar uzanan bölgede bir büyük devlet olmuştur. Yabancı araştırıcılar da Skit/Saka denilen bu devletin, kültürel mirasına sonradan Türkler sahip çıkacak ve devam ettireceklerdir.

D. Sonuç Olarak

Bütün bilinenleri, doğrudan Türk'e karşı bir peşin hükümlü olmadan, bir kere daha en kısa olarak şöyle özetleyebiliriz: Türk, aslî özellikleri ile tarihin karanlıklarından, birkaç bin yıl geriden oluşup gelerek, M.Ö. bin yıllarında şekillenmiş olmalıdır. Milattan önceki bin yıllarında Türkçe belirli bir zümrenin, halkın, insan kümesinin konuşma dili olmuştur. Bu halkın yaşadığı, ehlileştirdiği at ile mesafeleri yakınlaştığı bir geniş coğrafya içinde bazı alt isimler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Kırgız, Uygur, Oğuz, ve nihayet Türk gibi. Bu isimler yanında, hemen aynı zamanlarda bir insandan çıkış esaslı adlandırmalar da görülür: Karluk, Kalaç, Kanglı gibi. Türk, bir zaman için bütün bu insanların ortak ismi olarak hiçbir yerde veya kaynakta görünmeyebilir. Fakat bütün bu sayılan insanların dil ve kültür bakımından ortak özellikler içerdiği kesindir. Kültür olarak da en açık seçik belirginlik, Çin kaynaklarına göre yöneticilerin bir şekilde kurt ile bağlantılarının olmasıdır. Bu kesinleşen ortak özellikleri yaygın şekilde yaşayanlar, ata tam olarak hâkim ve demiri de etkili kullandıklarından dolayı, çevrelerinde daha üstün bir güç sahibi olmuşlardır.

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren, Avrupa ve Batı Asya yazılı kaynaklarının Skit/İskit dediği büyük devlet, sonradan kendilerine Türk denecek olan insanların idare ettiği bir siyasi güç idi. Hatta denebilir ki Türk daha milat

yıllarına doğru ortaya çıkmış olabilir. Grek-Roma kaynaklarının İskit dediği bu devlete İran kaynakları Saka demektedir. Zaten Saka, doğrudan kendi özellikleri ile XXI. yüzyılda dahi bir Türk boyu olarak yaşayacaktır. İran millî destanı kuzeyindeki devletin başındaki Afrasiyab ile çetin mücaleleri anlatır. Afrasiyab ise doğrudan Alp Er Tunga adında bir Türk millî kahramanıdır. Böylece gerçek tarihî bilgiler ile destan iç içe girmekte bu Türkler artık tarih sahnesine çıkmaktadırlar. Alp Er Tunga'nın başında bulunduğu devlet ise, başkalarının İskit veya Saka dedikleri Karadeniz kuzeyinden Asya içlerine doğru uzanan büyük devlettir.

Bu büyük devletin Doğu Hanlığı, Yabguluğu Çin kaynakları sayesinde çok iyi bilinmektedir. Hsiung-nular, Çinliler tarafından da VI. yüzyılda doğrudan Türk adıyla devlet kuranların ataları olarak tanımlanır. Bu devletin içinde ise Türklerin daha pek çok boyu bulunmaktadır. Saka Devleti'nin Batıdaki Hanlığı, Denis Sinor'a göre, milat yıllarında dahi Türk adını hatıra olarak saklamış ve bu ad Pliunus ve P. Mela'ya geçmiştir.

Türk, kendilerine ne ad verdikleri bilinmeyen, fakat yaşadıklarını arkeolojik kalıntılarından anladığımız insanların, M.Ö. 500'lerden itibâren bu adı almaya başlayan çocuklarıdır. Türk, artık doğrudan kendisine mahsus özellikleri ile insanlık tarihinin içine girmiştir. 1 Reşideddin Fazlullah, Câmi'üt-tevârih, I/1, (A. A. Romaskeviça- L. A. Hetagurova, A. A. Ali-zade), Moskva 1965.

2 S. Maksudî Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 130, not: 9.

3 Z: V. Togan'ın Oğuz Destanı çevirisinde (Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972) bazı resimleri verilen minyatürlerde, mesela Topkapı Sarayı Hazine, 1654 numaradaki nüshanın ressamı Oğuz'u daha aydınlık, fakat aynı yerde 1653 numaralı nüshanın ressamı daha değişik resmetmiştir. Oğuz Han, şüphesiz bir Türktü

ve onun tasviri, bizi ilgilendirir. Fakat XIV. yüzyıl kaynağındaki tipler, bu yüzyıla ait insanlardır.

4 Mes’udî’den naklen, bkz. R. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1998, s. 44.

5 1247’lerde kaleme alınan Simon De Saint-Quentin’in Historia Tartaracum (yay. J. Richard, Paris 1965) unda Turquie ve Turquia kullanılmıştır. Yine bkz. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, (2. baskı), s. 182, not. 150.

6 “Larende Sübaşısı Musa Beğ’in tavsifi: “Türk, Bahadır ve Sadedil”, Eflaki, Menakıb ül Arifin, I, 25.

7 Aydın Taneri, Türk Kavramının Gelişmesi, Ankara 1983, s. 74: Fahreddin Mübarekşah’tan (öl. 1206) naklen.

8 Dr. Emel Esin, “Türk Kültür Tarihi, İç Asyadaki Erken Safhalar”, Erdem, I/2, Mayıs l985, s. 409-428.

9 Z. Velidi Togan, Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, yay. T. Baykara, İstanbul 1972.

10 Uluğ Beg, Şeceret ül-Etrak, Bristh Museum, Or add 26. 190; keza bkz. Mirza Uluğbek, Tört Ulus Tarihi, Özbek Türkçesinde, Taşkent 1994.

11 Ahmedî, İskendernâme, yay. İ. Ünver, Ankara 1983, s. st. 5407; Afrasiyab’ın oğullarından birisi Berke Türk sultan idi).

12 Ramazan. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. baskı, Ankara 1998, s. 34-35.

13 İ. Hami Danişmend, Türkler ve Müslümanlık, (Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur), İstanbul 1959, s. 132 ve dev.

14 İ. H. Danişment, Aynı eser, 139 ve dev.

Abdullah Battal, bkz. Taymas, Abdullah Battal,

Akçura-oğlu Yusuf, Türk Yılı, Ankara 1928.

Ali Şîr Nevai, Muhâkemet'ül-Lugateyn, (yay. Sema Barutçu-Özönder), Ankara 1996.

S. Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.

O. Aslanapa, Türk Sanatı, I, İstanbul 1973.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara 1989, IV, 1991.

Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Ankara 1990.

A. Ayda, "Türk kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye", Belleten, XL.

W. Bang-R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936.

Baltacıoğlu, İ. Hakkı, Türke Doğru, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1994.

W. Bang ve G. R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936.

W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.

W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul 1981.

W. Barhold, (Çev. H. Eren), "Türkler", Dünya Edebiyatından Seçmeler, I, Sayı: 3 s. 1-17.

T. Baykara, "Doğu Anadolu= Türkmenia", Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976. s. 61-66.

T. Baykara, Türk Adının Anlamı, Ankara 1999.

T. Baykara, Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir 1997.

T. Baykara, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Ankara 2001.

T. Baykara, Tarih Araştırma ve Yazma Metodu, İzmir 1999 (3. baskı).

L Bazin, Chronologique Dans le Monde Turc Ancien, Budapest-Paris 1991.

Les Turcs, Des Mots, Des Hommes, Paris 1994.

Cahiz. (çev. Ramazan Şeşen), Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Ankara 1967.

S. G. Clauson, An Ethymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford 1972.

Sir Gerard Clauson, Turkish and Mongolian Studies, London 1964,

Çınar, A. A., Türklerde At ve Atçılık, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993.

Danişmend, İ. Hami, Türkler ve Müslümanlık, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur, İstanbul 1959.

W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942.

Ebül Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, (yay. A. N. Kononov) Moskva-Leningrad 1958.

Ebü'l Hayr Rumî, Saltuknâme, yay. Ş. H. Akalın, I-III, Ankara 1988-1990.

I. Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", Acta Orientalia Hungarica, XXV, 1-3, 1972, 245-262.

A. Eflaki, Menakıbu'l-Arifin, (neşr. T. Yazıcı), Ankara TTK, 1959, 61, 2 cilt.

N. Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu", Erdem, Sayı: 27, III, s. 1013-1032.

Elvan Çelebi, Menakıb'ul Kudsiye, yay. İ. Erünsal-A. Y. Ocak Ankara 1995.

M. Ergin, Türklerin Soy Kütüğü=Şecere-i Terakime, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

M. Erkal, "Sosyolojik Açıdan Kültürel Kimlik ve Türk Kimliği", Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı, (Tebliğler) Ankara 1995, s. 69-80.

Emel Esin, "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", Türk Kültürü El-Kitabı, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar, Seri: II, Cild 1/b, İstanbul 1978.

Emel Esin, Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1987.

Emel Esin, A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture, İstanbul 1980.

G. Ferrand, "Les Grands Rois du Monde", BSOAS, VI, 1930-1932.

G. Frumkin Archeology in Soviet Central Asia, Leiden/Köln, Brill 1970.

A. von Gabain, "Hunnisch-Türkische Bezichungen", Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55, s. 14-29.

R. Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997.

D. J. Georgacas, The Names for Asia Minor Peninsula, Heidelberg 1971.

Peter B. Golden, An Introduction to the History of The Turkic Peoples, Wiesbaden 1992.

V. D. Goryaçeva-S. Y. Peregudova, Pamyatniki İstorii i Kulturı Talaskoy Dolinı, Bişkek 1995.

S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul 1976.

Veyis Güngör, Batı Avrupa Türkleri, Amsterdam 1992.

Bozkurt Güvenç, Türk Kimliği, Ankara 1993.

J. Hamilton, "l'Origine des Turcs", Turcica, 30, 1998 s. 255-261.

J. de Hammer, (J. J. Hellert), Histoire de l'Empire Ottoman, XVIII, Paris 1841.

H. W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", Türk Kültürü El-Kitabı, Seri II, Cild 1/b, İstanbul 1978, s. XXIII-LIII.

İbn Fazlan Seyâhatnamesi, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 1995.

Abdülkadir. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1972.

Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini, İstanbul 1976.

Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, I, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, 1996.

İ. Kafesoğlu, “Türkler” mad., İslâm Ansiklopedisi, XII/2, 1988.

İ. Kafesoğlu, “Tarihte Türk Adı”, Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1965, s. 306-319.

İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1984.

M. Kaplan, Türk Milletinin Değerleri, Ankara 1986.

Ö. Karaev, Kööne Türkdör Tarihı, Bişkek 1994.

Kaşgarlı Mahmud (çev. B. Atalay), Divanu Lugat it-Türk, I-III, Ankere 1940-41; Dizin, 1943.

A. Kezer, Türk ve Batı Kültürü Üzerine Denemeler, Ankara 1986.

Kırgızdar, I, Bişkek 1993.

Kıyafetü’l-İnsâniyye Fî Şemâili’l-Osmâniyye, İstanbul 1987, Millet Kütüphanesi, Tarih 1216’daki nüshanın tıpkıbasımı; BTTD.

S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşiç, “Buguttaki Soğdça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, (Çev. E. G. Naskali), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1987 (1992) s. 201-241.

A. N. Kononov, Rodoslovnaya Turkmen/Şecere-i Terâkime, (Hive Hanı Ebülgazi’ning telifi turur), Moskva-Leningrad 1958.

H. Z. Koşay, “Miscellenia”, Zeki Velidi Togan’a Armağan, İstanbul 195- 55, s. 33-36.

M. F. Köprülü, Türkiye Tarihi, İstanbul 1923.

A. N. Kurat, XIV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri Tarihi, Ankara 1972.

B. Levis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.

B. Moran, Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, İstanbul 1964.

M. Mori, “Çin Kaynaklarına göre Türk veya Türük Adları”, Türk Kültürü El-Kitabı, Seri: II, cild 1/b, İstanbul 1978, s. III-XV.

H. Mazıoğlu, “Osmanlıcada ‘Türki’ Sözcüğü”, Türk Dili, sayı: 500 (Ağustos 1993) s. 87-93.

Karl H. Menges, The Turkic Languages and Peoples, Wiesbaden 1968,

E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.

G. Moravczik, Byzantino-Turcica, Berlin 1958.

Necib Asım-Mehmed Arif, Osmanlı Tarihi, Birinci cilt, İstanbul 1335/1919.

H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994.

H. N. Orkun, Oğuzlara Dair, Ankara 1935.

H. N. Orkun, Türk Sözünün Aslı, İstanbul 1940.

H. N. Orkun, Türk Tarihi, I-IV, Ankara 1946.

H. N. Orkun, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul 1951.

B. Ögel, İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962.

B. Ögel, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987.

B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

Reşideddin Fazllulah, Oguznama, Aşgabat 1990.

Câmi’üt-tevârih, I/1, (A. A. Romaskeviça-L. A. Hetagurova-A. A. Alizade), Moskva 1965.

O. F. Sertkaya, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1994.

Denis Sinor, Inner Asia, (Syllabus), 1969 Indiana University Press.

Denis Sinor, “Early Turks in Western Central Eurasia”, Studia Ottomanica (B. Kellner-Heinkele und P. Zieme), Harrosowitz, Wiesbaden 1997, s. 165-179.

Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara 1972.

Faruk Sümer, “Oğuzlara Aitk Destanî Mahiyetde Eserler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, Sayı: 3-4, Temmuz- Eylül-Aralık 1959 (1961), s. 359-456.

Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. baskı, Ankara 1998 (TKAE yayını).

R. Şeşen, “Eski Araplara Göre Türkler”, Türkiyat Mecmuası, XV, s. 11-36.

Aydın Taneri, Türk Kavramının Gelişmesi, Ne Mutlu Türküm Diyene, Ankara 1983.

Taymas, Abdullah Battal, “Divanü Lûgat-it-Türkte “Türk” ve Türkçe” sözleri”, Türk Yurdu, Cilt: XXVI, Sayı: 31 İlteşrin 1942 (yılkı yılı), s. 89-92.

Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.

Z. V. Togan, Hatıralar, 2. baskı, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), Ankara 1999.

Z. V. Togan, Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar, İstanbul 1943.

Z. V. Togan, Kur’an ve Türkler, İstanbul 1971.

Z. V. Togan, Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972.

S. K. Tural, Tarihten Destana Akan Duyarlılık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1998.

Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1978.

O. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I, II, İstanbul 1969.

O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965.

Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt: II, Kısım la, İstanbul 1972 (yay. E. Esin).

Türk Kültürü El Kitabı, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü), Ankara 2001, 3. baskı.

Türk Tarihi, Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük, Cumhuriyetin 50. Yılına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Armağanı, Ankara 1973.

Uluğbek-Mirza, Tört Ulus Tarihi=Şeceret'ül-Etrâk, Taşkent 1994.

F. R. Unat, "Ne Mutlu Türk'üm Diyene", Türk Dili Dergisi, Sayı: 146 (1963).

Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, haz. M. Kaplan, İstanbul 1976.

Tarihte "Türk" Adı / Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu [s.308-315]

Bugün ilim dünyasında, umumiyyetle, “Türk” adının M.S. VI. yüzyıl ortasında Göktürkler tarafından kurulmuş olan devlet (552-744) ile ortaya çıktığı kabul olunmaktadır.1 Buna göre, “Türk” adı ilk olarak Çin yıllığı Çou-şu’da, Göktürk birliğini göstermek üzere 542 yılında2 ve Batı Wei İmparatoru T’ai-tsu tarafından Göktürk Şefi Bumın’a elçi gönderilmesi münasebetiyle de 545 yılında görünmektedir.3

I. Türk Adının Eskiliği Hakkında İleri Sürülen Görüşler

Türk adı Çin tarihi vesikalarında böyle ortaya çıkmakla beraber, Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan topluluklar şüphesiz çok eskiden beri mevcut bulunuyordu. Asya Hunları (Çin kaynaklarında, Hsiyung-nu), Batı Hunları (Avrupa Hunları), Kuzey Çin’de Tabgaçlar (Çin kaynaklarında, T’o-pa) ile aynı sahanın çeşitli bölgelerinde küçük devletler kuran “Hsiyung-nu imparatorları”na bağlı toplulukların ekseriyeti ana dilleri Türkçe olan ve Türk soyundan gelen topluluklar idi.4 Türklerin böylece tarihte büyük yer tutan eski bir millet olduğu düşüncesi birçok tarihçi ve dilciyi “Türk” adının pek eski bir maziye sahip olabileceği hükmüne götürmüş ve bunlar “Türk” adını en eski tarih kaynaklarında aramak yoluna girmişlerdir.

Meselâ, ünlü tarihçi J. v. Hammer, Herodotos’un doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitaların Türk olduğunu tahmin etmişti ki, ona göre, “Türk” ismi ilk olarak bu kavmin adında geçmiş olmalı idi.5 Keza v. Hammer Tevrat’taki Togharma adını da “Türk” ismi ile ilgili görmekte idi.6 Herodotos’ta “Türk” adını arayanlardan biri de Avusturyalı bilgin Tomaschek’tir. Bu da Grek tarihçisinin “İskit” arazisinde gösterdiği kavimlerden Tyrkae’i (Jyrkae) Türk kabul etmişti.7 Linguistique esasa

dayanarak değil, fakat benzetme yolu ile “Türk” adının pek eski devirlerde izlerini bulmaya çalışanlar daha çoktur. Meselâ, bir Fransız şarkiyatçısı, Plinius ile P. Mela’da Turcae şeklinde geçdiği iddia olunan kavmi Türklerle aynı saymış,[8] F. v. Erdmann, Thrak adını “Türk” ile aynîleştirmiş,[9] V. de St. Martin ile meşhur J. Marquart eski Hint kaynaklarındaki Turukha veya Türüşka (yahud Turuşka) adını “Türk” ile birleştirmek istemişlerdir,[10] Ön Asya çivi yazılı metinlerde ülke adı olarak görülen Tourki ile ve Asurca çive yazılı vesikalardaki Turukku okunabilen kavim adı ile “Türk” sözünün münasebeti düşünülmüş,[11] “Türk” isminin Arapçadan uydurma Turkor kelimesinden çıktığı iddia olunmuştur.[12]

Türk adının çok eskiden beri mevcut olduğu kanaatinin hakim bulunduğu zamanlarda bu ad tabiatıyla eski Çin kaynaklarında da aranmıştır. Böylece Çin yıllıklarında M.Ö. 2. bin ortalarından itibaren göründüğü söylenen Tik kavminin adının, telaffuz bakımından “Türk”e yakınlığı sebebi ile, “Türk” kelimesinin Çincedeki ilk şekli olduğu ileri sürülmüştür.[13] Bu fikir, bazı Türk tarihçilerine cazip gelmiş görünmektedir.[14] Fakat Tik-Türk münasebeti daha önce W. Koppers, P. Pelliot vb. gibi mütehassıslar tarafından şüphe ile karşılanmış,[15] A. V. Gabain tarafından kabul edilmemiş[16] ve W. Eberhard’ın tetkikleri de Tik’in Türk ile alakasızlığını ortaya koymuş bulunuyordu.[17]

İslâm kaynaklarında ise “Türk” adının dikkat çekici bir durumu vardır. Bilindiği gibi, İslâm literatüründe Hicrete kadar olan dünya tarihi daha ziyade bir hülâsa mahiyetindedir. Bu eserler İslâmiyet öncesi İran, İsrail, Grek, Cahiliye-Arap tarihlerini kısaca ve birbirine müvazi şekilde kaydederler. İslâmiyet’ten önceki Türk tarihi hakkında bilgi veren İslâm kaynakları ile bunlardan nakiller yapan meselâ Süryani müelliflerin eserlerinde, bilahere Türklüğü sabit olan kavimlerin ve hanedanların Türk

olduklarının belirtilmesi dikkate değer bir noktadır ki, bu nevi malumat arasında bizi burada ilgilendiren bahis iki rivayet manzumesine dayanır:

1. İran, yani Zend-Avesta rivayetleri,

2. İsrail, yani Tevrat rivayetleri.

Tevrat'a dayanan rivayetlerde "Türk"ün Hazret-i Nuh neslinden olduğu kabul edilir.18 Bir kısım kaynaklarda Türk, Nuh'un üç oğlundan Yâfes'in oğlu olarak gösterilir.19 Böylece o zaman mevcut bulundukları tasavvur olunan kavimler arasında Türk'e verilen ehemmiyet belirmektedir. Bazı müellifler de Türk'ü Yâfes'in doğrudan doğruya oğlu değil, fakat torunu veya onun neslinden biri saymaktadırlar.20

Ancak Nuh ile ilgili rivayetin muahhar olduğu ve "Türk" adının bu rivayete Türklerin (daha doğrusu Göktürklerin ve onlardan itibaren Türk soyundan gelen diğer toplulukların) VIII-X. yüzyıllarda İslâm dünyasında kendilerini hissettirecek derecede rol oynamağa başladıkları zamanlarda ilave edildiği anlaşılıyor. Zira elimizdeki, aslına en yakın olarak tespit edilen Tevrat metinlerinde Türk, ne şahıs (ata), ne de kavim adı olarak yer almamaktadır.21 O halde Tevrat rivayetinde istinaden İslâm kaynaklarında ve bunlardan nakillerde bulunan Süryânî kaynaklarında kaydedilen "Türk" adı sonraki bir devreye ait olmak gerekir. "Türk" adı yanında zikredilen çeşitli isimlerdeki Türk boyları da bunu gösterir.

Diğer taraftan aynı İslâm kaynakları İran rivayetlerini naklederken de "Türk"ten bahsetmişlerdir. Avesta'nın Ebû'l-beşer (insan cinsinin babası ki, Tevrat'ta Hz. Âdem mukabilidir.) olarak tanıttığı Kayûmars'dan (Kayûmareta) ve Tevrat rivayetindeki Nuh zamanına rastlayan CamşNd'den sonra, İran rivayeti şöyle devam eder: Hükümdar FarNdûn geniş ülkesini üç oğlu: Salm (Sarm), İrac, Atvac veya Tuvac (doğrusu, Turac) arasında taksim etti22 ve Türk, Çin ülkeleri Turac'a düştü.23 Bu arada zuhur eden taht kavgalarında İrac diğer kardeşleri tarafından öldürüldü. İrac'ın yerine

Seçen oğlu Minûçihr (Manûçithra) babasının intikamını almak üzere “Türk” ülkesine yürüdü ve Turac neslinden Afrâsiyâb ile çarpıştı. Çetin savaşlardan sonra, iki memleket arasında hudut ok atmak suretiyle tespit edildi: Bir İranlı tarafından Teberistan’dan atılan ok24 Belh nehri (Ceyhun, Amu-derya) üzerine düştü. Bu sebeble bu nehir iki ülke arasında sınır sayıldı.25 Bundan sonra İran rivayetlerinde artık Türk ülkesinden “Turan”, Fars ülkesinden de “İran” tabirleri ile bahsedilmiştir.26

İran-Turan harpleri, bilindiği gibi, meşhur destan şairi Firdevsi’nin (ölm. 1021) Şehname’sine başlıca mevzu teşkil etmiştir.27 Firdevsî’nin büyük mübalağalarla anlattığı bu savaşların28 tamamıyla hayal mahsulü olduğu, İranlıların kendileri için eski Hint-Avrupa mitolojisinden zengin ve renkli bir mazi, İran hükümdarlarının iyiliklerini, adaletini ve imar faaliyyetlerini göstermek maksadıyla bir sürü vekayi icat ettikleri ilmi araştırmalar neticesinde anlaşılmıştır. Meselâ burada İran hükümdarı olarak zikredilen FarNdûn (veya AfrNdûn) Hint-İran mitolojisinde Thraetaona adı ile geçen bir ilah olduğu gibi, Afrâsiyâb da aynı ilâhlar zümresinden savaş tanrısıdır ve asıl adı Frangrasyan’dır.29

Minûçihr öldükten sonra, “Türk hükümdarı” Afrâsiyâb30 İran’a girdi, Azerbaycan’ı, istila ederek Babil’e kadar ileriledi. İran’ı, bu durumdan Minûçihr’in torunu Zav b. Tahmâsb kurtardı. Tahmâsb gençliğinde “Türk ülkesi”ne gitmiş orada Türk hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmişti. Bu Türk prensesinden doğan Zav birçok başarılı savaşlar yaparak “Afrâsyâb al-Türkî”yi uzaklaştırdı. Afrâsyâb’ın İran topraklarında 12 yıl kaldığını bildiren bu rivayete göre, İran’ın kurtuluşu hâdisesi büyük sevince vesile oldu ve bayram telâkki edildi.31 Bundan sonra, hükümdar olarak, Kaykubâd ve Kaykâvûs’u müteakib, Siyâvûş geldi. Bu da Afrâsiyâb’ın kızı ile evlenmişti.32 İşte İran-Turan savaşlarının asıl kahramanı bu evlenmeden doğan KayHusrav’dır. KayHusrav, Afrâsiyâb’ın kuvvetlerini ağır

mağlubiyetlere uğrattı, 50-60 bin kişiyi telef etti, 30 bin kişi esir aldı. Bu arada Türk kumandanlarından çoğu öldü. Oğlu da mağlup olarak ölen Afrâsyâb bizzat sefere çıktı ise de 100 bin kişilik telefat verdikten sonra, Azerbaycan’a çekildi, saklandı; Fakat yakalanarak KayHusrav’e getirildi ve öldürüldü.33

Bu son savaşlarda bir hakikat mevcut gibi görünüyor. Zira eski Grek kaynaklarında, adı geçen İran hükümdarına ait bazı izlere tesadüf edildiği bildirilmektedir. Herodotos’ta ilk Ahameniş kralı olarak zikredilen zatın Kyrus (KayHusrav adının Grekçe şekli) adını taşıdığı, “Turan” hükümdarı Afrâsyâb’ın da Herodotos’un Med kralı olarak tanıttığı Astiag olduğu beyan edilmiştir ki, buna göre Ahameniş Devri İranlıları Medyalıları “Turanlı” saymakta ve Med ülkesi “Turan”a dahil bulunmakta idi.34

Diğer taraftan KayHusrav ile çarpışan Afrâsyâb’ın Saka hükümdarı olduğu da ileri sürülmüştür.35 Bu takdirde eski İskitlerle ilgili bulunan Sakların bir Türk kolu olduğunu kabul etmek icap eder.36

Burada gerek Medyalılar, gerek Sakalar hakkında ileri sürülen tahminlerdeki tarihî gerçek payını tayin etmek müşkül ise de, bahis mevzuu “Afrâsyâb”ın hakikaten bir Türk hükümdarı olduğu şüphesiz görünmektedir. Çünkü onun büyük ve muazzez hatırası Asya Türkleri arasında asırlarca yaşamış37 ve tabiatıyla İran rivayetlerindeki uydurma ad altında değil, fakat, Türk ananesine göre, Tunga Alp Er şeklindeki Türkçe adı ve unvanı ile tanınan bu ulu Türk hükümdarı namına Türkler yüzlerce yıl yoğlar, törenler tertip etmişlerdir.38

Böylece Türk-İran münasebetlerindeki Afrâsyâb adlı hükümdarın belki milattan önce asırlarda rol oynamış büyük bir Türk başbuğu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bizi burada alâkadar eden cihet, bütün İslâm kaynaklarının Afrâsyâb’ı daima “Türk” olarak zikretmiş olmalarıdır.

Bununla beraber, İslâm kaynaklarındaki rivayetlerin de, tespit bakımından, gerçek mehazleri Vahb b. Munabbih olsa dahi, VIII. yüzyıl başlarından daha geriye gitmediği unutulmamalıdır.39

İslâmi devir kaynaklarından önce yazılmış Arapça eserler içinde “Türk” adının ilk geçtiği yer olarak Câhiliye Devri’nin meşhur Arap şairi Al-NâbiEa al-ZubyânN’nin (ölm. 595-612 yılları arası) Dîvân’ı gösterilmiştir.40 Buna göre, Arapça yazılmış eserler arasında “Türk” adının ilk defa VI. yüzyılın sonlarına doğru zikredilmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Bizans literatüründe ise, Türklerin eski Troyalılarla münasebete getirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu husus İstanbul’un fethinden sonra İtalya’ya giden Bizanslı Th. Gazes ile İtalyan hümanisti F. Filelfo arasında teati edilen mektuplarda görünüyor. Bu mektuplardan anlaşılıyor ki, XV. asır Türkleri eski Troyalıların neslinden sayılmaktadır: Türkler Bizans başkentini zaptetmek suretiyle, Troya’yı hile ile ele geçiren Greklerin torunlarından, atalarının intikamını almışlardır.41 Bu gibi telâkkilerin doğuşunda şüphesiz “Türk” adının eski şeklinin “Troia” olduğu zannı rol oynamıştır. Bilindiği gibi, Bizans müellifleri arasında “Türk” adı ilk defa, Göktürkler dolayısile, Aghatias tarafından zikredilir.42

II. “Türk” Adının Telâffuzu

Türk adının eski telâffuzu meselesinde bugün varılan netice, bu adın eksikliğine dair yukarıda sıraladığımız görüşlerin isabet derecesini tayin bakımından büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Bilindiği gibi, Göktürklerden bahseden ilk Çin kaynakları “Türk” adını oldukça farklı bir şekilde zaptetmişlerdir: T’u-küe.43 Burada -Çincede r sesinin bulunmamasından sarfı nazar- dikkati çeken nokta “Türk” adının çift heceli olarak tespit edilmiş olmasıdır. Tanınmış Fransız sinologu P. Pelliot bu Çince işaretin “Türküt” okunması gerektiğini ve bunun da “Türk”

kelimesinin, Moğolca cemi eki +t ile yapılmış, çoğul şekli olduğunu ileri sürmüştür.44 Ancak +t cemi ekinin yalnız Moğolcaya mahsus olmayıp, Göktürklerden önce bile Türk dilinde kullanıldığı45 ve İlk ve Orta Çağlarda çok üstün bir kültür dili olan Türkçeden devlet, hukuk, teşkilât tabirlerinin Moğolcaya geçmesinin de gösterdiği üzere,46 daha ziyade Türkçenin Moğolcaya tesirinin bahis mevzuu olabileceği hatırlanmalıdır. Nitekim son araştırmalardan birinde, "Türkler" şekline tekabül ettiği söylenen Çince işaretin sonunda +t değil, Türkçede diğer bir cemi eki olan +z bulunduğu, buna göre de Çince kelimenin "Türküz" okunması icap ettiği beyan edilmiştir.47 Fakat bu suretle, "Türk" adının Çincede daima çoğul şeklile (Türkler!) kullanıldığı peşinen kabul olunmaktadır ki, bu herhâlde mümkün değildir. Diğer taraftan, Çincedeki çift heceli şeklin hakikatte "Türk" adının müfret halindeki karşılığı olduğunu, binaenaleyh bu adın vaktile iki heceli olarak telâffuz edildiğini gösteren emareler vardır.

Bu hususta en kuvvetli delil bizzat Türklerin yazdığı Göktürk kitabeleridir. Kitabelerde "Türk" adı hem "Türk", hem de "Türük" olarak iki şekilde geçmektedir.48 Anlaşıldığına göre, önceleri çift heceli telâffuz edilen ad Göktürkler Devrinde tek heceli şekliyle birlikte iki türlü telâffuz olunmuş, bilâhere yalnız "Türk" şeklini almıştır.

Söyleniş bakımından üzerinde durulan bir husus da Türk kelimesindeki vokalin ses değeridir. Araplar ve İranlılar bu kelimeyi "Turk" telâffuz ederler: Bilâd al-Turk, malik al-Turk, Turkân vb. XI.-XII. asırlardan kalma ilk Rus vekayinâmelerinde "Türk" adı Tork, Torki (Türk, Türkler) şeklinde tespit edilmiştir.49 Bu dillerde esasen ü sesi mevcut olmadığı için izahta herhangi bir güçlük yoktur. Fakat kelimenin Süryânî kaynaklarında Toukaye olarak50 ve fonetik alfabe sistemi olan Grekçede Tourkos (Tourcos Tourcoi) şeklinde zaptedilmiş oluşu dikkate şâyandır.51 Hattâ yukarıda adları geçen iki hümanist arasında "Türk" adının telâffuzu hakkına

fikir teatisi olmuş, F. Filelfo Milano’dan yazdığı 1 Temmuz 1472 tarihli mektubunda Roma’da bulunan Th. Gazes’ten “Türk” adını niçin u ile değil de ü ile yazdığını sormuş ve bu münakaşadan Türklerin Troya menşeli oldukları meselesi ortaya çıkmıştı.52 Burada bizi ilgilendiren husus, Th. Gazes’in kaydı dışında, bütün Grek literatüründe adın “turk” şeklinde olmasıdır.

Halbuki, kelimenin aslında Türk olarak söylendiğini gösteren alâmetler vardır. Adın Orhun kitabelerindeki yazılışında ilk hecenin vokali u veya o değil, fakat ö ve çok defa ü sesini vermektedir. Ancak Türk şeklindeki son harfin q (´) oluşu yabancıların dilinde u’lu telâffuza yol açmış olabilir. Buna göre de, Batıdaki yabancı vesikalara adın tek heceli şekli ile intikal ettiğini kabul etmek lâzımdır.53

Göktürk kitabelerinde ilk hecedeki vokalin hem ü, hem de ö olabileceğini görmüştük. Kelimenin Çincedeki karşılığında doğru söylenişin hangisi olduğunu tespit mümkün olamamıştır. Bu mesele üzerinde duran L. Bazin, fonetik yazı sistemi olduğu için vokallerin değeri kolayca tayin edilebilen Brahmi yazılı bir metindeki Türk kelimesine istinaden, bahis mevzuu vokalin ö olduğunu ve iki hecelilik durumu dolayısiyle da, “Türk” adının asıl telâffuzunun “Törük” olması gerektiğini belirtmiştir.54 Bu bilgine göre, adın ilk şekli Török veya Törük olup,55 kitabelerdeki Türük şekli ikinci hecedeki ü’nün regressif bir tesirle ilk hecedeki ö’yü ü’ye kalbetmesinden doğmuş (meselâ, Anadolu lehçesinde, yörük’ten yürük vb. gibi) ve iki heceli şekli son hecesindeki vokalde bilâre düşerek “Türk” telaffuzu meydana gelmiş, (meselâ, erk’ten erk, börük’ten börk vb. gibi), böylece “Türk” adı telâffuz itibarıyla şu inkişafı takip etmiştir: Törük>Türük> Türk.56

Türk adının telâffuzu üzerindeki bu mütaalalarla ulaşılan neticeler bizi tarih yönünden şu mühim hükümlere götürmektedir:

1- “Türk” adının Göktürk çağından eski devirlerdeki telâffuzu iki heceli ve “Törük” şeklinde olduğuna göre, türlü kaynaklarda ve çeşitli vesikalarda “Türk” ile ilgili gösterilen, yukarıda sıraladığımız isimlerin, “Türk” adının çok muahhar telâffuzu ile sadece dıştan benzerlikler gösteren yabancı kelimeler olması icap eder.

2- Çincedeki T’u-küe kitabelerdeki iki heceli şekli aksettirse bile bu, nihayet Türük’e tekabül etmekte, yani daha eski şekil olan “Törük”e nazaran muahhar bir telâffuz durumunda olduğundan, “Türk” adının ilk defa VI. yüzyılda meydana çıktığı ve önce Çin kaynaklarında göründüğü fikri kabule şâyan olmamak gerekir.

3- Bir kelimenin bünye değişikliğine uğramasının uzun zaman isteyen bir husus olduğu, bilhassa özel adların gelişmesinde bu zaman payının daha uzun olacağı dikkate alınırsa, “Türk” adının şimdiye kadar sanıldığından belki asırlarca önce mevcut bulunduğu düşünülebilir. Türk kelimesinin cins ismi olarak mevcudiyetinin ise daha da eski olacağı aşikârdır.57

III. “Türk” Ne Demektir?

Tarihte “Türk” adına birçok manalar verilmiştir. Göktürk Devri’ndeki Sui-şu adlı Çin kaynağına göre, T’u-küe, Türk dilinde miğfer manasına gelir. Çünkü Türkler adlarını, Altay bölgesinde, eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağın şeklinden almışlardır.58 Hunlar ve Türkler hakkındaki büyük eserini 1756-1758’de yazmış olan De Guignes’ten beri59 Orta Asya tarihi ile meşgul olan Batılı bilginlerden çoğu “Türk” sözünün miğfer demek olduğu hususundaki Çin tefsirine ehemmiyet vermiş ve kendi açılarından bu kaydı izaha çalışmışlardır: J. Klaproth (1826) T’u-küe’yi “takye” ile,60 J. Schmidt (1824) “dugulga” (miğfer) ile,61 Gobelentz (1837) ve Schott (1849) Farsça “targ” (miğfer)62 ile, J. J. Hess (1918), Türklerin silâh imalcisi bir kavim olduğunu ileri sürerek, keza “targ” ile, B. Munkácsi (1921) “dugulga”nın aslı olduğunu iddia ettiği T’u-küe

(kendisine göre, doğru okunuş: Tu-lu-ke) sözünü yine "miğfer" ile münasebete getirmiş,[63] S. W. Koelle "Türk" kelimesinin kökünü tur-, tir- addederek, bunu "çekmek, cezbetmek" manasına bağlamış,[64] kelimenin aslının "Turku" olduğunu beyan eden K. Fiók, bunun "İskit" dilinde "Deniz kıyısında oturan adam" manasında olduğunu ileri sürmüştür.[65]

İslâm kaynaklarında da bunlara benzer garip izahlara tesadüf olunur. İbn al-FakNh al-HamadânN'ye (ölm. 930'a doğru) göre,[66] Türkler, Ye'cüc-Me'cüc seddinin arkasında "terk" edilmiş oldukları için bu adı almışlardır. GardNzN (ölm. 1048-1049) de Nuh'un oğlu Yâfes'e düşen arazi arasında "Türk diyarı" insandan hâlî, "terk edilmiş" durumda bulunduğu için Türklere bu adın verildiğini kaydeder.[67]

"Türk" adının bir de XI. asırda Kâşgarlı Mahmud'un zikrettiği bir izah tarzı vardır. Bu ünlü Türk dilcisi, Türk milletine Tanrı tarafından verildiğini belirttiği "Türk" adının "Olgunluk çağı" demek olduğunu ifade etmiştir.[68]

Türk adının izahında ilk ilmî tecrübenin A. Vámbéry tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Buna göre, "Türk", Türkçede "türemek" manasında olan türe-, veya törü-'den iştikak etmiş olup, "yaratılmış, mahlûk" manasına gelir.[69] Bizde Ziya Gökalp'a göre, "Türk", "türeli" demektir.[70] Türk tarihine dair tetkikleri ile meşhur W. Barthold da: "Türk kelimesinin Orhun kitabelerinde bir çok defa kullanılan "törü" (kanun, âdet, kanunla düzelmiş, birlik kazanmış halk) kelimesi ile münasebettar olduğunu farz etmek mümkündür"[71] demek suretiyle "Türk" adına Gökalp'ınkine yakın bir mana vermektedir.

Fakat "Türk" adının çok başka bir mana taşıdığı Orta Çağ Türk vesikalarından anlaşılmıştır. Bu hususta ilk kaynağı ortaya koyan Alman Türkoloğu F. W. K. Müller'in Uygur metinlerinde, cins ismi hâlinde, tespit ettiği "türk" kelimesi "kuvvet, -li güç-lü" manasına gelmektedir.[72] Buradaki "Türk" kelimesinin kavim adı olan "Türk" ile aynı olduğunu ilk

defa A. v. Le Coq ileri sürmüş73 ve büyük Türkolog W. Thomsen de bunu kabulde tereddüt etmemiştir.74 Daha sonra Gy. Németh kavim adı olarak “Türk”ün “güc,-lü; kuvvet,-li” demek olduğunu Türklerde ad verme usulüne istinaden ve analojiler göstererek ispat etmiştir.75

Ancak bu, “Türk” adının lûgat manası olup, etimolojisi değildir. Kelimeyi etimoloji bakımından yine törü+ köküne bağlamanın mümkün olduğu düşünülmüştür. L. Bazin “Türk” adını törü+mek’ten (Anadolu lehçesinde türemek) neşet ettiğini kabul ederek, adın son telâffuz tarzına doğru geliştikçe mana itibarıyla da şu nüansları kaydettiğini söylemiştir: “Türk” adı ilk şekli ile “var olmuş, şekil kazanmış” mânasında iken, sonra “gelişmiş”, daha sonra, “tamamıyla gelişmiş” mefhumlarını ifade etmiş, nihayet telâffuz “Türk” şeklini aldığı zaman “kuvvet, güç” manasını kazanmıştır.76 Böylece, menşe hususunda Vámbéry ile birleşen L. Bazin mana bakımından Németh’in ispatını takviye etmiş durumdadır ki; “Türk” adının menşe ve manası hakkında varılan bu netice, cins ismi olduğu gibi, millet adı olarak da “Türk” sözünün çok eski bir maziye sahip bulunduğunu bir kere daha ortaya koyan bir mahiyet taşır.77

IV. “Türk” Adının Yaygınlığı

“Türk” adının Göktürklerden itibaren sür’atle yayıldığı dikkati çeker. Bu hâdise, Göktürk imparatorluğu’na bağlı, Türk soyundan gelen, çeşitli boyların (kavimlerin) aynı zamanda “Türk” adını almaları ve bunların yabancılar tarafından hep “Türk” umumî adı altında tanınmış olmaları ile ilgilidir. Göktürk hâkimiyetinin çökmesini müteakip bu soydaş kavimler (boylar) ayrı devletler kurdukları veya çeşitli istikametlerde muhaceret ettikleri zaman, kendi hususî adları yanında, toplayıcı ad olarak “Türk” ismini de kullanmışlardı. Meselâ Batı Göktürk idaresinde bulunan Karluklarla daha birkaç küçük Türk grubu tarafından kurulan Karahanlı Devleti’nden İslâm kaynaklarında umumiyetle “Türk Hanları”

diye bahsedildiği gibi, Orta Asya eski Türk ülkelerinden muhtelif tarihlerde İslâm memleketlerine gelenler de aynı kaynaklarda hep “Atrâk” (müfredi, “Turk”) diye anılmıştır. Ayrıca, vaktiyle Göktürk İmparatorluğu’nda yer almış olan Oğuzlar da daha sonra “Türk” adını muhafaza etmişlerdir. Bu suretle, Rus yıllıklarında “Tork ve Torki” diye zikredilen Oğuzlardan başka, Selçuklulardan zamanımıza kadar, diğer Oğuz oymakları tarafından tesis edilen birçok devletler aynı zamanda “Türk” adını taşımışlardır. Diğer Türk grupları tarafından kurulan devletlerde de “Türk” adı unutulmamıştır (meselâ, Harezmşahlar, Mısır Kölemen Devleti vb.).

“Türk” adının, Türk soyundan gelen kavimlerin hepsine şâmil millî bir isim olarak yayılmasını W. Barthold Müslümanların eseri saymaktadır: “Araplar birçok kavimlerin, VII.-VIII. asırlarda muharebeler yaptıkları Türklerle aynı dili konuştuklarını görerek, bunların hepsine Türk demişler, İslâmiyet’i kabul eden Türkler de gittikçe bu adı benimsemişlerdir”.78 Barthold bu görüşüne, “Türk” adının İslâmiyet hudutları dışında pek intişar etmediğini, meselâ ne Rusların ne de batı Avrupalıların Peçeneklere veya Kumanlara “Türk” demediklerini ve İslâmiyet’i kabul eden Türklerin hepsinin de kendi dillerine “Türkçe” demediklerini de ilâve eder.79 Halbuki “Türk” adının tahminden ve Barthold tarafından zikredilen hususların gerektirdiği genişlikten çok daha yaygın olduğu muhakkaktır. Bazan Göktürklerden önceki devirlere giden bu yaygınlıkta Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri keyfiyetinin tesiri olmayacağı aşikârdır. Daha 420 yılında, İran’ın kuzey sahalarındaki “Altaylı” kavimlere Perslerin umumî olarak “Türk” demeleri80 dışında, Bizans kaynaklarında sarahatle belirtildiği üzere, Sabırlar (VI. asır),81 Hazarlar (IX. asır), Macarlar (IX-XI. asır), Vardarlılar (XI-XVI. asır), Selçuklular, Mısır Türk Kölemen Devleti, Osmanlılar aynı zamanda “Türk” adı ile zikredilmişlerdir.82 Hattâ coğrafî terim olarak “Türkiye” (Turkia) adı da Orta Çağlarda çok geniş sahaları

göstermekte idi. VI. yüzyılda Orta Asya için kullanılan Türkiye tabiri,83 IX.-X. asırlarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan Hazar ve Macar ülkeleri için kullanılmış (Doğu Türkiye= Hazar memleketi; Batı Türkiye=Macaristan),84 XII. yüzyıldan itibaren de Anadolu'nun adı olmuştur.85 Mısır Kölemen Devleti toprakları da Türkiye diye anılıyordu.861 Batı literatüründe umumiyetle, doğrudan doğruya, "Türkler", "Türk Devleti" diye zikredilen bu topluluk ve siyasî teşekküle biz, bunu diğer Türk topluluk ve devletlerinden ayırmak üzere, Göktürkler, Göktürk Devleti vb. demekteyiz. Yalnız, Türk dilini tarihî tasnifinde "Eski Türkçe" bölümünde, Uygurcadan önceki safha olarak yer alan bu Türk toplumunun diline Batı literatüründe Göktürkçe (Kök-Türkçe) adı verilmektedir (Gök kelimesinin o çağdaki telâffuzu kök'tür). Bu tabir, ilk defa W. Bang tarafından kullanılmış (bkz., W. Bang, Über die köktürkische Inschrift… Leipzig, 1896; ayn. müell., Zu den Kök-Türk Inschriften, T'oung Pao, 1896, s. 255 vdd. ayn. müell., Köktürkisches… WZKM. 1897, XI, s. 192 vdd., vb…), daha sonra Türk dili mütehassıslarının çoğu tarafından devam ettirilmiştir (meselâ, A. v. Le Coq, Köktürkischen aus Turfan, Berlin, 1909; J. Németh, Die köktürkischen Grabinschiften… KCsA, II, 1-2, 1926, s. 134 vdd; R. R. Arat, Türk Şivelerinin Tasnifi, TM, X, 953, s. 96, 119; A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, I, İstanbul, 1958, s. 49, 99, vd; A. Dilaçar, Türk Diline Genel Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 74, 92 vd).

Bilindiği gibi, "Kök-Türk" tabirini bizzat bahis mevzuu Türkler kendileri kullanmışlardır (H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, 1936, s. 30: Kül-Tegin, I. D, 3; Bilge, II D, 4). "Kök-Türk" tabirinin mânası hakkında bkz., W. Thomsen, Turcica, 1916, s. 19-25; O. Pritsak, Qara, Studie zur Türkischen Rechtssymbolik, Z. V. Togan Arm., İstanbul, 1953, s. 259; R. Graud, L'Empire des Turcs' céleates, Paris, 1960, s. 15, 25.

2 Bkz., Lin Mau-Tsai, die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, I, Wiesbaden, 1958, s. 28.

3 Liu M.-Tsai, aynı eser I, s. 6; II (1958), s. 490, not, 22. Göktürk devleti'nin kuruluş tarihi olarak gösterilen 552 senesi Bumın'ın resmen İl-Hagan unvanını aldığı yıldır. Fakat gerçekte bu devletin daha önceki tarihlerde müstakil hüviyette bulunduğunu Çin ile elçi teatisi ortaya koymaktadır. Nitekim Bumın kendi elçilerini Wei imparatoruna 546'da göndermiştir (aynı eser, I, s. 7). Göktürk Hakanı İşbara (ölm. 587)'ya göre, bu devlet 535'te kurulmuştur (bkz., L. M. Ts. aynı eser I, 52; II, 528).

4 Liu Juan, Liu Ç'ung (304-318), Çe-Li (329-334), Çe-Hu (343-349), Pei Liang (397-439), bkz., B. Szász, A hunok története… Bp. 1943, s. 87 vd. A. Caferoğlu, aynı eser I, s. 62-78. 304-439 yılları arasındaki Asya Hun sülâleleri için bkz., W. Eberhard, Çin Tarihi, 1947, s. 182; Selçuklulardan önce Orta Asya ve Orta Doğu'da Türkler için bkz., R. N. Frye-A. Sayılı, Belleten, sayı, 37, 1946, s. 103 vd.

5 J. v. Hammer, Geschichte d. Osm. Reiches, I, 1832, s. 1.

6 Göst. yr.

7 W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen, Wien, 1887.

8 G. de Rialle, Mémoire sur l'Asie centrale, 1875, bkz., Türklük (mecmua), I, 1, 1939. İstanbul, s. 74 vd.

9 Bkz., J. Németh, Der Volksname "Türk", KCsA, II, 4, 1927, s. 277.

10 V. de St. Martin, Dictionnaire de Géographie, VI, 1899; J. Marquart, Erân{ahr, 1901, bkz., H. N. Orkun, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul, 1944, s. 10 vd.

11 Bkz., H. Koşay, Z. V. Togan Arm, s. 35.

12 I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, 1932, s. 151.

13 J. J. de Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig, 1921, s. 4 vd. Daha bkz., L. Ligeti, KCsA, II, 1-2, 1926, s. 2. Burada Tikler Asya Hunları ile bir sayılmış, daha doğrusu, Tik=Türk aynîliği üzerinde durulmuştur. Tikler hakkında tafsilât için bkz., B. Szász, aynı eser, s. 49, 74, 474, 479, 513.

14 Meselâ, H. N. Orkun, Türk Sözünün Aslı, İstanbul, 1940, s. 11-18; Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, 1946, İstanbul, s. 386.

15 Bkz., W. Koppers, Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Belleten, sayı, 20, 1941, s. 475, n. 6 (Almancası, aynı yer, s. 486, n. 6).

16 A. v. Gabain, Hun-Türk münasebetleri, II. Türk tarih kongresi (1937) zabıtları, 1943, s. 900 vd; Ayn. müell., Hunnisch-türkische Beziehungen, Z. V. Togan Arm., s. 18.

17 W. Eberhard, Çin'in şimâl komşuları, Ankara, 1942, s. 117. Esasen "Türk" adının Çincede iki heceli olarak tespit edilmiş oluşu bu görüşü değerden düşürmeğe kâfidir (aşağıya bkz.,). "Türk" adına dair buraya kadar zikredilen iddiaların linguistique bir temele dayanmadığı hakkında bkz., J. Németh, Die Probleme der türkischen Urzeit, BOH, V, Bp. 1947, s. 91-98; ayrıca bkz., Aynı müell., Türklüğün eski çağı, Türkç. terc. Ş. Baştav, Ülkü, sayı, 90, 1940, s. 518.

18 Bilindiği gibi, aslında Tevrat'a göre Nuh, Tufandan sonra bütün insanların atası durumundadır.

19 Al-TabarN, TârNH al-Umam va'l-Mulûk, I, Kahire, 1357, s. 139;

İbn al-AşNr, Al-Kâmil, I, Kahire, 1348, s. 44, Rivayetin kaynağı ilk İslâm tarih rivayetçisi sayılan Vahb b. Munabbih'tir. (ölm. 728)

20 Al-Mas'ûdN, Murûc al-zahab, I, Kahire, 1367, s. 131. İbn Hurdâdbih ve GardNzN'ye (ölm. 440=1048/1049) göre (Zayn al-aHbâr, neşr. ve Macarcaya terc. G. Kuun, Gırdezi a Törökökröl, KSz, II, 1901, s. 2),

Tufandan sonra Nuh dünyayı üç oğlu arasında taksim ettiği zaman Ye'cüc-Me'cüc (bkz., Eİ, Gog-Magog, Şaklâb bkz., İA bu mad.), Çin havalisi ve "Türk", Yâfes'in hissesine düşmüştür. Burada, "Türk" başka bir yoldan Yâfes'e bağlanmaktadır. Süryani Mihael (ölm. 1200) Tourkaye kavminin Yâfes soyundan olduğunu belirtmekle iktifa eder (J.-B. Chabot, Chronique de Michel le Syrien, III, 1905, s. 149). Barhebraeus (ölm. 1286)'a göre (Abû'l-Farac Tarihi, I, Türk. terc. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1945, s. 75) ise, doğudan batıya doğru bütün kuzey bölgesi, Alan memleketi, Medya, Türkler vb. Yâfes'in oğullarına ait olmuştur.

Bu rivayet, Orta Çağ Türk müellifleride de görülür: Kâşgarlı Mahmud, DLT, neşr. ve terc. B. Atalay, I, 350 vd. Daha bkz., Ebülgazi Bahadır Han, Türk Şeceresi, Anadolu Türkçesine çeviren, Dr. R. Nur, 1925, s. 13.

21 Bkz., Kitâb-ı Mukaddes, yani Ahd-i atîk ve Ahd-ı cedîd, Der Saadet, 1922, bahsin geçtiği yer: Tekvîn, X, 2. E. Blochet'ye göre, Yâfes'in oğlu Türk, Moğol tarihini yazan Müslüman tarihçiler tarafından ilâve edilmiştir (MTM, I, 1, 1331, s. 126, n. 1). Fakat bu ilâve çok daha eski İslâm tarihlerinde görülüyor. Ancak XIII. yüzyıldan sonraki şecerelerde bir de Moğol adı eklenmiştir.

22 Al-TabarN, I, n. 178; Al-Mas'ûdN, I, 224 vdd., 238 vd.; İbn al-AşNr, I, 47.

23 "Tûrac'ın bir adı da Tûr'dur (şûr vezninde), FarNdûn'un büyük oğludur… Maveraünnehir'den Çin ve Maçin'e kadar onun hissesidir… Tûr aynı zamanda Tûrân (Türk) vilâyetinin adıdır" Tercüme-i Burhân-i Wâtı, 1287, I, 1, s. 67. Tur adı, menşei ve mânası hakkında bkz., V. Minorsky Eİ, mad. Tûrân.

24 Rivayete göre, iki tarafın orduları Taberistân'da Amul şehrinde (bkz., Yâkût, Mu'cam al-buldân, I, 2, 68 vd.) idi.

25 Bu rivayete göre, ok atma hâdisesi TNr-mâh (=Ok ayı, İran şemsî takviminde, 4. ay)'ın 13. günü (2 Ağustos) vuku bulmuş, bundan dolayı kutlu addolunan bugün "Mecusî"lerin bayram günü olmuştur (Terc. Burhân-i Wâtı, I, 2, s. 73). Aynı takvimde ayların 13. günleri "TNr" diye anılır. (göst. yr.).

26 Bu rivayete göre, İran adı İrac'dan, Tûran adı da Tûrac (=Tür) isminden gelmektedir. Gerçek mânası ve coğrafî mevkii üzerinde çok durulmuş olan "Tûrân" tâbiri hakkında bkz., J. Marquart, Erân{ahr, s. 153 vdd.; W. Barthold, Cugrâfyâ-yi Târihi-i İrân, Farsçaya terc. H. Sardâdvar, Tahran, 1308 ş. s. 5 vd.; Ayn. müell., Orta Asya Türk Tarihi Hakkıda Dersler, İstanbul, 1927, s. 77, vd. E. Oberhummer, Der Name Turan, Turán, Bp. 1918, 4, s. 193-208; H. N. Orkun, Türkçülüğün Tarihi, s. 10 vd.; R. N. Erye-A. Sayılı, Belleten, sayı, 37, s. 118-121; A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, I, s. 12 vd; V. Minorsky Eİ, mad. Tûrân.

27 Ferdowsi's Shahnameh. A Revision of Vullers edition… I-IX., Tahran, 1934-1935; Şâhnâmeh, neşr. M. RamaîânN, 1310-1312 ş.; Türkçeye terc. N. Lugal, Şehname, I-III, 1945-1949 (Şark-İslâm klasikleri, n. 10); İA, mad. Firdevsi.

28 Rivayetleri Al-TabarN'den nakleden büyük tarihçi İbn al-AşNr bile mübalağalara işaret etmekte ve yukarıdaki ok atma münasebetiyle şöyle demektedir:

˘!Iç m~-0Éè 2õÅ àû! Éè-öL)z!üo N Kp}! ê} à! G1ö)Å .;g! áÅ !Iç à 2~sê~z¯

"Bir ok atışının bu kadar mesafeye varması Farsların yaptığı uydurmaların en şaşılacaklarındandır" (Al-Kâmil, I, s. 93).

29 A. Christensen, Les Kayanides, Copenhague, 1932, s. 28, bkz., Z. Şafâ, Hamâsa-sarâN dar İrân, Tahran, 1324 ş, s. 575, 577.

30 Frâsyâb b. Fuşanc b. Rustam b. Turk, Al-TabarN, I, 133; “Afrâsyâb b. Fuşanc b. Rustam, Malik al-Turk” İbn al-AşNr, I, s. 116.

31 Al-Tabarî’ye göre (ayn. eser, I, s. 320) İranlılar Navrûz ve Mihricân bayramlarından sonra üçüncü olarak bu hâdiseyi kutlarlar.

32 Rivayete göre, Türk prensesinin adı Vispânfrya (FrângNs) idi (bkz., Z. Şafâ, ayn. eser. s. 576). Al-Tabarî’ya göre (ayn, esr. I, s. 361), düğün Türk şehirlerinden birinde yapılmıştı. NarşaHN, Afrâsyâb’ın başkentini Buhara’nın kuzeyindeki Râmiyân şehri olarak gösterir (bkz., R. N. Frye- A. Sayılı, ayn. esr. s. 121). Kâşgarlı Mahmud’a göre (DLT, III, s. 368), Afrâsyâb’ın başkenti Kâşgar idi (daha bkz., W. Barthold, Dersler, s. 78).

33 İranlılara büyük zaferler bahşeden bu rivayetlerde Afrâsyâb adlı Türk hükümdarının uzun zaman yaşamış olması (birkaç asır!) icap etmektedir. Fakat her ne kadar Türk hükümdarları değişiyorsa da, İranlılar onları daima merhametsiz harp tanrısı “Afrâsyâb” adı ile anıyorlardı.

Son İran muvaffakiyetinden sonra da Afrâsyâb’ın kardeşi ve oğulları ile KayHurav kuvvetleri arasında sürüp gittiği İbn al-AşNr tarafından bildirilen bu savaşlar (Al-Kâmil, I, s. 137 vd.)’ın heyet-i umumiyesi hakkında bkz., Hönd-mNr, HabNb al-siyar, I, Tahran, 1333 ş. s. 185-200; Dr. R. Nur, Şehnamede İran-Turan cenkleri, Türk Bilik Revüsü, IV, Kahire, 1934.

34 Bkz., M. Şemseddin Günaltay, İran Tarihi, I, Ankara, 1948, s. 103-125. Eğer Afrâsyâb=Astiag görüşü doğru ise, “Turan” sahasının doğu Anadolu-Kuzey İran-Maveraünnehir’in doğusu istikametinde uzanan bir mevhum hattın kuzeyindeki ülkeler olduğunu kabul etmek gerekir.

35 Z. V. Togan, Umumî Türk tarihine giriş, s. 36.

36 Fakat bu husus sarih değildir (Son olarak bkz., K. H. Menges, Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in slavic Nlythology, Z.V. Togan arm. s. 468 vdd.).

37 Meselâ büyük Türk hânedanları kendilerini “Afrâsyâb”a nispet etmişlerdir. Karahanlılar “Al-i Afrâsyâb, NabNra-i Afrâsyâb” diye tanındığı gibi (bkz., İA, mad. Karahanlılar), Selçuklu âilesi de Afrâsyâb,’a bağlanmaktadır (bkz., İA, mad. Selçuklular). Diğer taraftan Karabalgasun Uygur kitabesinde adı geçen Uygur hükümdarı Bögü Han Uygurlar tarafından “Afrâsyâb” olarak tanınmıştır (Târih-i Cihânguşây, I, GMS, 1912, s. 40). Al-Mas’ûdN’ye göre (ayn. esr. I, 132, 271) Göktürk hanları da Afrâsyâb neslinden idi.

38 Bkz., Göktürklerde: Eski Türk yazıtları, I, s. 50, 63. Uygurlarda: Eski Uygur şehirlerinden Bezeklik’de bir mâbedin duvarında Er Tunga’nın muharebe ve ölümü tasvir edilmiştir (M. F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926, s. 57; R. N. Frye - A. Sayılı, ayn. esr. s. 120). Karahanlılarda: Kutadgu Bilig (neşr. R. R. Arat, I, metin, 1947, s. 43, bugünkü Türkçeye terc. R. R. Arat, II, 1958, s. 31): “Türk beyleri arasında meşhur olanı Tunga Alp Er idi… İranlılar ona Afrasyab derler”. Selçuklularda: Kâşgarlı Mahmud, DLT. III, 368: “Türklerin büyük hakanı Afrasyab’ın asıl Türk adı Tunga Alp Er’dir”.

39 Al-Tabarî dışında, BalâzurN ve NarşaHhN’de VII. asır 2. yarısında Türkler için bkz., R. N. Frye-A. Sayılı, ayn. esr. s. 105 vd.

40 T. Kowalski, Die âltesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Literatur, KCsA, II, 1-2, 1926, s. 38-41; H. Derenbourg, Le Divân de Nabigha Dhobyâni, Paris, 1869, s. 93, Frans. terc. s. 144. Al-Nâbiga ve ölüm tarihi hakkında bkz., A. Ateş, Şarkiyat Mecmuası, II, İstanbul, 1958, s. 29-32.

41 Tafsilen bkz., Gy. Moravcsik, Byzantinische Humanisten über den Volkname “Türk”, KCsA, II, 5, 1930, s. 381-385. Türkler-Troyalılar münasebeti hakkında daha bkz. R. S. Atabinen, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, 1948, s. 543-556. Burada Atilla zamanında (434-453)

Batı Hun İmparatorluğu’na bağlanmış olan Turcilinglerin (bunlar hak. bkz., B. Szász, ayn. esr. s. 180, 201, 307) Türk oldukları, “Türklerle Latinlerin müşterek Troya menşei” ve “Türk” adının Avrupa’da ilk defa rahip Hieronymus’un (VII. asır) eserinde geçtiği meseleleri ileri sürülmüş, diğer taraftan H. J. Graf (Yngve Tyrkia Conungr: Türklerin kralı Yngve, bkz. Z. V. Togan Arm. s. 30 vdd.) da Troya meselesinden başka, eski Alman, İskandinav dillerinde Torchi (“Türk” ve Torhotus “Türklerin kralı”) sözlerini bahis mevzuu etmiştir.

42 Aqathias (ölm. 582)’in Göktürklerden bahseden eseri 552-556 yılları vekayiini ihtiva eder. Bk. Gy. Morcvesik Byzontinoturcica, 1, 1043, s. 104 vd.)

43 Çin kaynaklarındaki “Türk” sözünü gösteren işaret mütehassıslar tarafından çeşitli tarzlarda okunmuştur: E. Chavannes (Documents sur les Toukiue-Turcs-occidentaux, Petersbourg, 1900): Toukiue; P. Pelliot (T’oung Pao, XVI, 1915, s. 685 vd.): T’ou-kiue; W. Eberhard (Çin’in şimâl komşuları, Ankara, 1942, s. 86 vdd.): Tu-cüe; A. v. Gabain (Hunnisch-Türkische Beziehungen, A. V. Togan Arm. s. 17 vdd.): T’u-kiu; P. A. Boodberg (Semitic and Oriental Studies, XI, 1951): T’u-chüeh; B. Ögel (Doğu Göktürkleri hakkında notlar, Belleten, sayı, 81, 1957, s. 84, 109): T’u-chüeh; Liu Mau-Tsai (ayn. esr.); T’u-küe. Son okunuş tarzı L. M. Tsai’ninkidir.

44 P. Pelliot, L’Origines de T’ou-kiue, nom chinois des Turcs, TP. XVI, s. 687 vddd. A. v. Gabain’e göre (göst. yr.): “Türkit”.

45 Bkz., L. Bazin, Recherches sur les parlers T’o-pa, TP. XXXIX, 1950, s. 228 vdd, krş. A. v. Gabain, Hunnisch-Türkische Beziehungen, s. 27. Orhun kitabelerinde +t ile cemilenmiş sözler vardır: Tarkat (tarhanlar), toygut (toygunlar=devletin ileri gelenleri), oğlut (oğlanlar) vb. Bkz. Eski Türk yazıtları, I, 30, 54, 174; II, 111, vb.

46 İ. Kafesoğlu, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi, Tarih Dergisi, sayı, 8, İstanbul, 1953, s. 116-124.

47 P. A. Boodberg, Threc Notes on the T'u-chüeh Turks, Semitic and Orient Studies, California, XI, krş. L. M. Tsai, ayn. esr. II, s. 488. Türkçede cemi eki olarak +z ve diğer ekleri için bkz. A. Caferoğlu, ayn. esr. s. 134.

48 "Türk" (´¨≠Æ) için bkz. Eski Türk yazıtları, metin, I, s. 101 (1, 2. satır, ilk kelimenin yarısı; 2. ilk kelimenin yarısı; 3. ilk satır, 5. kelime), s. 103 (9, son satır, son kelime), s. 107 (20, 2. str. 3. kelimenin son yarısı), s. 129 (3. ilk str. 4. kelime).

"Türük" (Ø¨≠Æ) için bkz. Ayn. esr., metin, I, s. 23 (1 c 1, ilk str. sağdan 4. kelime; 1c3, ilk str. 5. kelime), s. 25 (1c7, ilk str. 3. kelime) vb.. Son hecedeki +ük harfinin Yenisey varyantı oln B ile: I, s. 117 (46, 2. str. 2. kelimenin ilk yarısı; 52, ilk str. 5. kelime) vb..

W. Thomsen Göktürk kitabelerindeki bu çift telâffuz üzerine daha 1922'de dikkati çekmişti (bkz. TM., III, s. 82). Kül-Tegin ve Bilge kitabelerinde kelime daima "Türük" şeklinde geçtiği için son zamanlardaki araştırmalarda iki heceli telâffuz ilk plana alınmış görünmektedir (meselâ, bkz. R. Giraud, L'Empire des Turcs célestes, Paris, 1960).

49 Bkz. H. Antal, Az orosz évkönyvek Magyar vonatkozásai, Bp. 1916, s. 89, 159, 161, 235. Bu Türkler, Oğuzların Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a inen kısmıdır (A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, s. 10, 17 vb.; L. Rásonyi, Dünya Tarihinde Türklük, Ankara, 1942, s. 124, 135). Bunlar Bizans kaynaklarında Uz diye geçer.

50 Michel le Ayrien, III, s. 149.

51 Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s. 269 vd.

52 Tafsilât için bkz. Gy. Moravcsik, KCsA. II, 5, 1930, s. 381-388; "Türk" sözü ile ilgili Grekçe metin için bkz. Ayn. müell. Byzantinoturcica, II, s. 274.

53 Bizanslı Th. Gazes’in doğru olarak “Türk” yazması onun bu adı İstanbul’un fethini müteakip bizzat Türklerden duymuş olmasıyla ilgili olabilir.

54 L. Bazin, Notes sur les mots “Oğuz” et “Türk”, Oriens, VI, 2, 1953, s. 315-322. Müellif burada görüşünü takviye etmek üzere Macarcada “Türk” adının Török şeklinde yaşamakta olduğuna dikkati çeker.

55 “Türk” adının Çince şeklini son zamanlarda “Törküt” olarak okuma tecrübesi (b. H. W. Haussig, Byzantion, XIII, 1954, s. 311) bu fikri kuvvetlendirmektedir.

56 L. Bazin, göst. yr.

57 “Türk”e Török diyen Macarların Türklerle münasebeti hayli eskidir: “Dilimizin gösterdiğine göre, Macarların cetleri milâttan binlerce sene evvel Ural dağlarının yakınında ve bu dağların Avrupa tarafında Fin-Ugor kavimlerinin cetleriyle birlikte yaşamışlardır. Fin-Ugorların batısında herhâlde İndo-Germenler, doğu cihetinde de Türklerin cetleri bulunuyordu. Müteaddit gramer uygunluğu ve bazı müşterek kelimelerin mevcudiyeti Ural ana-kavminin her iki komşu ile olan münasebetin hatırasını muhafaza etmiştir” (F. Eckhart, Magyarország története, Türkçe terc. Macaristan Tarihi, 1949, Ankara, s. 3). IV.-V. asırlarda Türk-Macar münasebetleri hakkında: L. Ligeti, Az urali Magyar özhaza, bkz. A magyarsàg östörténete, Bp. 1943, s. 36-70; daha bkz. aşağıda, n. 80-81.

58 O. Franke, Beiträge aus chinesischen Quellen zur kenntniss der Türkvölker… Berlin, 1904, s. 13; L. M. Tsai, ayn. esr. I, 40, II, s. 490, n. 16. Diğer bir Çin kaynağı olan Çou şu’da T’u-küe’nin hükümdar unvanı olduğu bildirilmiştir (ayn. esr., I, s. 6).

59 De Guignes, Hunların, Türklerin … tarih-i umumîsi, Türkçe terc. H. Cahid (Yalçın), II, İstanbul, 1923, s. 271.

60 J. Klaproth, Tableaux historiques de l’Asie, Paris, s. 115.

Lous Bozin, Le Turcs de Mots, des Hammes, Budapest, 199.

61 Bkz. J. Németh, Der Volksname “Türk”, KCsA, II, 4, 1927, s. 275 vdd.

62 Bkz.: a.g.e.

63 Bkz.: a.g.e.

64 Bkz.: a.g.e.

65 Bkz.: a.g.e.

66 AHbâr, al-buldân, BGA, V, 1885, s. 299.

67 Zayn al-aHbâar, gös. yr., s. 2. İslâm kaynaklarındaki bu izahta, “Türk” ve “terk” telimelerinin Arap harfleriyle yazılışında birbirinin aynı oluşu rol oynamış görünmektedir.

68 DLT, I, s. 353.

69 H. Vámbéry, Die primitive Cultur des Türko-Tatarischen Volkes, Leipzig, 1879, s. 51. Fakat bu izaha Németh tarafından birkaç noktada itiraz edilmiştir (J. Németh, Der Volksname “Türk”, göst. yr; daha bkz. H. N. Orkun, Türk sözünün aslı s. 23).

70 Ziya Gökalp, Türk medeniyeti tarihi, I, İstanbul, 1341, s. 26. Gökalp’e göre “türe” teâmül ve âdet (la coutume) karşılığıdır. Z. Gökalp “Eski Türklerde içtimâî teşkilât ile mantıkî tasnifler arasında tenazür” adlı uzun makalesinde, (MTM, I, 3, 1331, s. bilhassa 449-454) yazdığına göre, Türklerin ilk İçtimâî şekli “büyücülük” devridir ki, burada 4’lü teşkilât ile Şamanizm hâkim bulunur. Şamanizm ise, bir yandan Totemizm ile, bir yandan da “mâderî semiye) (clan maternel) ile alâkalıdır. Daha sonra, Türkler arasında yeni bir din başlamıştır (Oğuz Han menkıbesinde Oğuz Han’ın getirdiği yenilik bu yeni dinin zuhurunu haber vermektedir). 6’lı, 8’li ve 24’lü teşkilâtın görüldüğü ve “peder-şâhî” aileye dayanan bu devir “türecilik” devridir. İşte “Türk” adının mânası

buradan çıkmaktadır. Sondaki +k ek olup, kelimenin bütün olarak mânası “türeli”, yani türe dinine malik demektir.

71 W. Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, s. 27.

72 F. W. K. Müller, Uigurica, II, 1911, s. 10, 15, 97. Buradaki Türkçe metin için bkz. H. N. Orkun, Türk sözünün aslı, s. 24. Ayrıca A. Caferoğlu, Uygur sözlüğü, III, İstanbul, 1938, s. 201; R. Rahmetî Arat, Eski Türk şiiri, Ankara, 1965, s. 388.

73 Bkz. W. Thomsen-Festschrift, 1912, s. 151.

74 TM, III, s. 82.

75 Der Volksname “Türk”, s. 275-281. Burada belirtildiğine göre, eski Türklerde kuvvet, cesaret, fazilet, sağlamlık vb. ifade eden kelimelerin kavim, boy, oymak adları olarak kullanılması yaygın bir âdetti. Meselâ, Peçenek oymaklarından birinin adı Kangar (kahraman), diğer birinin adı Erdem (fazilet) idi. Oğuzlardan Kayı oymağının adı “katı, kuvvetli”, Salur oymağının adı “muharip”, Şor Türklerinden Karan oymağının adı “cesur, kahraman” manalarına geliyordu. Yine Oğuzlardan Kınık oymağının adı “kuvvetli, sağlam” manasında idi (bkz. L. Rásonyi, Török adatok a Magyar etymologiái szötárhoz, Bp. 1941, s. 31. Kelimenin Kınığ şekliyle “gayretli heyecanlı, çalışkan” manasına geldiği de sönlenmiştir (bkz. R. R. Arat, ayn. esr. s. 403). W. Thomsen “Türk” kelimesini, hükümdar neslinin, yani Göktürk hükümdar ailesinin adı kabul eder (TM, III, s. 82). Németh’e göre ise, önce oymak adı olan “Türk”, sonra bütün Türk kavminin adı olmuştur (A honfoglalô Magyarság kialaulása, Bp. 1930, s. 49).

76 L. Bazin, Notes sur les mots”Oğuz” et “Türk”, s. 321 vd.

77 “Türk” adının şimdiye kadar umumiyetle sanıldığından eski olması ihtimali hakkında bkz. Mustafa Köymen, Hsiung-nuların Tu-ku (T’u-ko) kabilesi, DTC Fakültesi Dergisi, III, 1, Ankara, 1944, s. 51-59, Almanca terc. s. 59-68. Burada “Türk” adının Asya Hun imparatoru Mao-

tun’un hükümdar olduğu tarihten (M.Ö. 209) beri mevcut olabileceği ihtimali üzerine dikkat çekilmiştir. Bununla beraber, Tu-Ku veya T’u-ko adının Türkçe “tuğlug” (tuğ taşıyan kabile) tarzında L. Bazin’in bir izah tecrübesi de vardır (bkz. H. W. Haussig, ayn. esr., s. 350, n.)

78 W. Barthold, Dersler, s. 27.

79 Bkz. W. Barthold, ayn. esr. s. 27 vd.

80 H. W. Haussig, Theophylaktos excurs über die Skytischen Völker, Byzantion, XIII, 1954, s. 311 ve not, 93-95.

81 Bizans tarihçisi İ. Antiocheus (eserini 610’da yazmıştır) 515 yılındaki bir hâdise münasebeti ile “Türk” sözünü zikretmişti. (Bk. H. W. Haussig, ayn. esr. s. 310, n. 92) Bu hadise Sabır Türklerinin Karadeniz civarına yaptığı akındır (Gy. Moravcsik, Bizantinoturcica, I, 173). Bizanslı tarihçi bu münasebetle Tourngo□u (Türk-Hun) tâbirini zikreder ki, bu tabir Haussig’e göre (göst. yr.) “Kudretli Hun” demektir. Böylece tâbirin bir şahıs adından ziyade, o şahsın mensup olduğu aileyi veya kavmi (kudretli Hunlar) şeklinde gösterdiği anlaşılmaktadır.

82 Bkz. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, 269, vdd. Macarlara İslâm, Ermeni, Alman kaynaklarında da “Türk” denildiği hakkında bkz. Gy. Németh, A honfoglalô… s. 196-203.

83 Menandros’da Toûrcia bkz. A magyarok slödeiröl és a honfoglalásról, Bp. 1958, s. 40.

84 G. Németh, A honfoglalô…, s. 201 vd.

85 Bkz., İA, mad. Selçuklular.

86 Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, 269.

Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik / Prof. Dr. Wilhelm Koppers [s.316-334]

Giriş

Burada verilen izahatta ilk Türklük ile ilk İndo-Germenlik karşı karşıya tutuluyorsa, bundan, her iki kıymet, kayıtsız ve şartsız olarak aynı mukayese müstevisi üzerinde bulunuyor addedilebilirmiş gibi bir mana anlaşılmasın. Malum olduğu veçhile Türkçe, Altay dil ailesinin bir rüknünü teşkil eder. Bu aileye, Moğolcadan maada, -muhtelif tali lisanlariyle, daha doğrusu lehçeleriyle, -Türkçenin kendisi, ve şüpheli olarak, Altay dili olduğu, malum olduğu üzere, Shirokogoroff tarafından ısrarla reddolunan Manço-Tunguz dili mensuptur. Maalesef Altayın Ural'la olan münasebetleri vazih surette meydana çıkarılmış değildir. Fakat günün birinde, hem kültür tarihi, hem dil bakımından, ilk İndo-Germenliği, yine kültür tarihi ve kısmen de dil manasında alınan bir "ilk Ural (Samoyed)-Altay"lıkla karşılaştırmamız icap etmesi ve burada Altay'dan (biraz evvelki izahatımızın ruhuna uygun olarak) yalnız Türk-Mogol'a mensup, anlaşılması mümkündür. Binaenaleyh, izahatımızın çerçevesi içinde,

Türklük, yahut ilk Türklük tabirleri, umumiyetle, mutad olan manadan daha geniş bir manayı haizdir. Fakat aşağıdaki tafsilatta, sıklet merkezi kültür tarihi tarafında bulunduğundan, ve mukayeseler, neticede, kompleksden komplekse yapıldığından, (ve verilen isimlerin ehemmiyeti tali bir dereceye düştüğünden) hareket tarzımızın bir zarar vereceği pek memul değildir; bununla beraber, bu mülahazaları önceden arzetmeği faydalı, hatta zaruri gördük.

***

En aşağı otuz seneden beri Etnoloji ile meşgul olan alimlerin bir iki sene evvel vefat eden, tanınmış Alman Etnologu Prof. Fritz Grabner'in izinde yürüyen bir kısmı, Etnoloji sahasında umumiyetle yazı şeklinde olmayan mutat kaynak malzemesinin müsaade ettiği mikyasta, tamamen tarihi prensiplere uygun bir tarzda çalışmağa gayret ediyor. Bu tarihi etnolojinin zemini üzerinde "Kültür Münasebetleri" cephesinin tamamen ön safta bulunması, işin mahiyeti ile alakadar bir keyfiyettir. Bu gibi münasebetleri araştırmak için evvelemirde şekil ve kemiyet kıstaslarının yardımiyle yapılan araştırmalar, netice olarak, bir taraftan esasta birbirleriyle bağlı kültür kompleks'lerini, diğer taraftan esasta bunların birbirine nazaran-bittabi mutlak değil, ancak izafi-yaş münasebetlerini meydana çıkarmakla mükelleftir.

Tarihin kendisine has usulünün, etnoloji sahasına, yani yazı ihtirağ etmemiş, binaenaleyh henüz yazılı kaynaklara malik olmayan kavimlerin ve kültürlerin tarih ve tekamülüne tatbikini, sistematik olarak ilk defa, tarihçilikten gelme olan, biraz evvel mezkur Profesör Fritz Grabner, 1911'de çıkardığı "Die Methode der Ethnologie" (Etnolojinin metodları)1 adlı kitabında başarmıştır. Bundan biraz evvel, tarihi Etnoloji'ye ait yeni bir usulü, W. Schmidt'in kaleminden ve W. Koppers'in makaleleri ile birlikte çıkarmağa muvaffakiyet elvermiştir. Eserin adı: "Handbuch der Methode

der kulturhistorischen Ethnologie” (Kültür Tarihi Etnolojisinin metoduna dair El Kitabı).2 Hacmi 300 sahifeden aşağı olmıyan bu kitapta, Fr. Grabner’in küçük kitabının intişarından beri, bilhassa metodoloji bakımından yapılmış olan terakkilerle, elde edilmiş tecrübeleri kıymetlendirilmeğe ve böylece, ilim sahalarımızın arzettiği araştırma durumunu, insan yapısının daima cari ve malum bakasızlığının müsaade ettiği mikyasda, nnazarı itibara alan bir el kitabı vücuda getirmeğe teşebbüs olunmuştur.

Burada tarihi Etnoloji (yahut kültür tarihi etnolojisi)nin metoda ait temellerinin teferruatına tabiidir ki girişilemez. Yalnız şuna işaret edeyim ki, şimdiden hem eski hem yeni dünyanın çok etnologları, mukayeseli çalışmalarında, etnolojinin kültür tarihine dayanan metodunu esas ittihaz ediyorlar. Fakat tarihi etnolojik araştırmaların ilk toplu neticelerinin bazılarına karşı biraz daha muhteriz davranılmaktadır. Bu toplu neticeler, vaktiyle -bundan 25-30 sene evvel- ilk defa bilhassa Fr. Grabner, B. Ackermann ve W. Schmidt tarafından kurulan kültür tabakalarında, yahut kültür çevrelerinde temsil olunmaktadır. Bu kuruluşlara karşı muhteriz davranmak haklı olabilir; onları yapanlar da öyle düşünüyorlardı ve hâlâ öyle düşünüyorlar. Bilhassa onlar, tarihi-etnolojik metodla, bu metodun yardımı ile mazi için kurulan kültür çevreleri arasında mutlaka bir tefrik yapılması icap ettiğine bir defa değil, bir çok defa, pek büyük bir ısrarla işaret etmişlerdir. Tarihi-etnolojik metodun, esas hatlarında baki kalacağı büyük bir emniyetle söylenebilirse de, aynı şey kültür çevreleri hakkında aynı mikyasta muteber değildir. Bu çevreler, şimdiye kadar malum ve tarihi noktai nazarlara göre işlenmiş olan etnolojik malzemeye istinaden kurulmuş ve kurulabilmiş kültür birlikleri ifade eder. Şüphesiz ki yeni araştırmalar, bu kültür çevrelerinin manzarasında bir takım değişiklikleri, itmamları ve tashihleri zaruri kılacaktır.3

Fakat bir kere kurulmuş kültür çevre yahut komplekslerinin tadil ve tashihine daima çalışmak elzem olmakla beraber, eski kuruluşlarda herşeyin zamanla çürüdüğünü kabul etme de yanlıştır. Hakikat hiç de öyle değildir. Ehemmiyetli olan epey şeyler mevcudiyetlerini muhafaza etmiş ve, tahmin edilir ki, daha da muhafaza edecektir. Fakat burası, bu hususta daha fazla tafsilata girişmenin yeri değildir. Şimdi, ilk Türklükle ilk İndo-Germenliğin tarihi etnolojinin kültür kompleksi yahut çevresiyle ne gibi alakaları olduğu ve ilk Türklükle ilk İndo-Germenlik araştırmaları, bu zaviyeden yapılırsa, ne derecede ilerleneceği meselesine geçiyorum. Burada bahse mevzu münasebet, mütekabildir. İlk Türklük ve ilk İndo-Germenlik kompleksleri, bu kavimlerin daha yazısız ve binaenaleyh yazılı kaynaktan mahrum oldukları zamanlara sevk ettiği takdirde tabiidir ki her ikisi esas itibariyle etnoloji ilmimizi alakadar eder ve biz de, bu ilmin mümessilleri sıfatiyle bu noktainazardan, İndo-Germen ve Türk Dil ve Eski Çağlar ilimlerinin kendi başarılarından memnuniyetle istifade ederiz. Fakat buna mukabil tarihi etnoloji, daha eski kardeş ilimlere, hazırladığı kompleks yahut kültür çevrelerini, ilk İndo-Germenliğin yahut ilk Türklüğün çevrelerine tatbik ve böylece anakökler üzerine yeni ışıklar dökmek suretiyle, yardım edebilir. Ve nihayet, kolayca göstereceğimiz gibi, ilk İndo-Germenliğe ve ilk Türklüğe ait meselelerin daha iyi aydınlatılması için, alacağımız etnoloji, evrensel tarih durumu, yalnız nazari bir şart değil, aynı zamanda hakiki bir teşvik ve ilerletmedir. Bu suretle, ilk Türklükle ilk İndo-Germenliğin arasındaki münasebetlerin yeni bir ışıkta görünmesi kabili izahtır. Ve bilhassa bu mesele ayrıca alakamızı uyandırmakta ve bu alakaya layık bulunmaktadır.

Bütün meseleyi vazetme tarzımıza tevfikan ilk sual, tabii olarak ancak şu şekilde olabilir: Bugünkü araştırmaların ışığı altında, ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik kompleksleri nasıl bir manzara arzederler? İkinci sual olarak daha az alaka uyandırıcı ve ehemmiyetli olmayan şu sual takip eder:

iki kompleks biribirine tarihi ve jenetik bakımdan bağlı mıdır? Bağlı ise, bu bağlar hangileridir? Demek oluyor ki önce dikkatimizi ilk Türklüğün ve ilk İndo-Germenliğin kısa bir tasvirine hasredeceğiz.

1. İlk Türklük

A. Giriş

Dar ve geniş manada tarihi kaynaklar. Bu sonuncular arasında etnolojik kaynaklar da vardır; fakat bunlar aynı zamanda hakiki tarihi kaynaklardır

Altay dilleri konuşan kavimlerin ve kabilelerin taksim ve gruplaştırılmasını burada malum farzedebilirim.4 Altay dil ailesinin ve onunla alakadar eski çağ ilminin araştırılması maalesef İndo-Germen ve Sami dil ve eski çağ ilminde olduğu kadar ilerlemiş değildir. Bu sebeple, Altay ilminin yahut Türkolojinin yardımı ile, ilk Türklük hakkında mesela umumiyetle İndo-Germen ilminin ilk İndo-Germenlik hakkında yaptığı kadar muayyen bir kültür tablosu elde etmek henüz mümkün değildir.5

Bunun haricinde, ilk Türklük araştırmasında6 kaynaklarda iki esas grubu biribirinden ayırmalıyız. Birinci grupta, dar manada tarihi kaynaklar mevzuubahistir, Mütehassıslar tarafından sık sık işaret edildiği veçhile, bu kaynaklar umumiyetle Türkçenin dışındaki dillerde yazılmıştır. Başarmakla mükellef olduğumuz vazife bakımından, burada evvelemirde, Ön Asya'nın en eski Çin'in bize arzettiği kaynaklar gelir. Kaynakların ikinci baş grubu etnolojik mahiyettedir: Altay-Türk kavimlerinin mühim bir kısmının bugün bile -yahut da zamanımızın içlerine kadar- nisbeten iptidai şekillerde hayatını idame ettirmesi ve böylece onların, evvelemirde at çobanı olarak ömürlerini geçiren Altay Tatarlarında (ve bunların akrabasında) etnoloji araştırmalarına mevzu teşkil etmesi ile alakadardır. Diğer araştırıcılar ve bilhassa Türkologlar bu vakıayı görmüşlerdir. Fakat her halde layık olduğu ehemmiyet her zaman takdir olunmamıştır. H. Winkler bunlar hakkında "Etnoloji ve dil bakımından ziyadesiyle dikkate

şayan, fakat bunun dışında ehemmiyetsizdir” der. (H. Winkler: Die Altaische Völker-und Sprachenwelt- Berlin 1921, s. 21). Hayır, biz etnoloğ-kültür tarihçileri, böyle bir vakıayı başka türlü kıymetlendiriyor ve böyle hareket etmek için elimizde kafi sebepler bulunduğuna inanıyoruz. Bilhassa burada, beşeri kültür varlığının yalnız daha basit değil, aynı zamanda hakikaten daha eski bir şeklinin muhafaza olunmuş olduğunu gösterebilecek vaziyetteyiz. Fakat böyle olunca, eski Altay-Türk kavminin iptidai zamanlarına bürhan olan bakıye kavimlerin ehemmiyeti pek büyük olur. Ve her şeyden evvel, ilk Türklüğün Rekonstruksiyon’unu kendisine hedef edinen bir araştırma, öyle araştırma vasıtalarına maliktir ki, bunlar bu nevi ve kesrette, İndo-Germen ilminde hemen hemen tamamen mefkuttur. Fakat burada, şu nokta gözönünde bulundurulmalıdır ki, Hindukuş’taki Kafir kabileleri ve Kafkasya’daki Ossetler gibi İndo-Germen bakıye kavimleri, İndo-Germen ilmi bakımından henüz sistematik surette işlenmiş değillerdir. Mukayese ediniz, mesela: B. Schultz: Altaische Restvölker, “Volk und Rasse”, VI, 1931, 65-80. Buna binaen, ilk İndo-Germenlik araştırmasının, ilk Türklük araştırması karşısındaki gayet müsait durumu hakkında bu metinde verdiğim hükmün epeyce bir tadile tabi bulunması imkansız değildir ve bu noktai nazarı kuvvetlendiren bir sebep de, “Altay Tatarları” grubunun bugün karşımızda menşedeki safiyetleriyle belirmedikleri, bilakis, Gahs’ın mükerreren ve haklı olarak dikkat nazarlarımızı çektiği gibi “Yenisey”liler aleminden türlü türlü tesirler aldıklarıdır. Bu noktaya aşağıdaki avdet etmek zaruretinde bulunacağız.

B. İlk Türklüğün Dar Manadaki
Tarihi Vesikalar Yardımıyle
Kavraması

İlk Türklüğün Eski Ön Asya’daki İzleri

Etnolog ve kültür tarihçisi, tabii olarak ilk Türklerin kültürleri hakkında herhangi bir muayyen imaj (tasavvur) edinmiştir. Bundan daha ileride bahsetmek icap edecektir. Dil araştırıcısı şüphesiz lisani hadiselerden hareket eder. Her iki zaviyeden, son on yıllar zarfında eski Ön Asya çevresi içinde eski Türklüğe ait bir takım şeylere rastlandığı zannolunuyor. Muhtelif bilgi kolları hep aynı istikamete işaret ederse, o noktada bittabi dikkat daha fazla tekasüf eder.

Fr. Hommel'in, sumercede bir Altay-Türk mürekkibi tesbit etmek hususundaki gayretleri malumdur. Her halde, evvelce olduğu gibi şimdi de Sumerce dingir ("Allah") ile alelade Türkçe tenğri ("gök", "Allah") arasında benzerlik göze çarpacak mahiyettedir. Bunun gibi bir taraftan, az tesir almış Altay Türklerinde (ve Samoyedlerde) ve diğer taraftan Sumerlerde ölü gömme adetlerindeki uygunluk da zikre şayandır. Ölülerin tabi oldukları bu muamele, malum olduğu üzere, her iki tarafta da kırık bir halde bulunan türlü türlü edevatın ve hayvanların (eski Sumerde insanların da) beraber gömülmesinden ibarettir. M. Ebert, bu zaviyeden, Kuban kültürünü eski Sumere ve her ikisini de (yani Kuban ile Sumer), izahatımıza tamamen uygun olarak, Orta Asya'ya bağlamakttadır. 7

Hommel'in Sumerceye dair denemelerine son zamanlarda Hamit Zübeyir Koşay'ın Elamca hakkındaki denemeleri ilave olmuştur. (Mukayese ediniz: Mumaileyhin şu makalesi: Elamisch-Türkische Sprachverwandtschaft).8 Meselenin sırf dil ile alakadar tarafı hakkında bir hüküm vermeği, tabii olarak, başkalarına bırakmalıyım. Fakat bir etnolog ve kültür tarihçisine, Elam ile Altaylılar arasında mevcut olması melhuz bir münasebet, mesela biraz evvel mevzuubahs Sumer-Türk münasebeti gibi bir münasebetten daha müessir görünebilir. Bilhassa milattan önce 4'üncü binyılın sonlarına doğru, atlara sahip göçebe kitlelerinin eski şarkın kapıları önünde kalabalık bir halde kaynaştıkları, yeni araştırmaların ışığı altında

gittikçe daha fazla bir vuzuhla görüldüğünden ve bütün görünüşlere göre evvelemirde eski Elam bunlarla alakadar olduğundan, bu keyfiyet daha büyük bir ihtimaliyet kazanmaktadır. 9 Buna ilave şu da vardır ki, G. A. Barton10 gibi bir alim, eski Elam kültürünü esas itibariyle İç Asya'dan iştikak ettirmektedir (fakat şunu da kaydetmek gerektir ki o burada ilk fırsatta Anau'ı düşünmektedir), Keza Gök tanrısı Anu11 da aynı şekilde iştikak ettirmektedir, bu sonuncusu, Altay Türklerine birçok noktada yakın olan Samoyedlerin kainat tanrısı Nüm'u (yahut Nu)12 üzerinden atlayıp geçilemiyecek kadar çok andırmaktadır. Barton, hem Gök tanrısı Anu'yu, hem Çinlilerin T'ien'ini Orta Asya'dan iştikak ettirmeğe meyyaldir.13 E. Herzfeld'in14 de, bir taraftan eski Elam kültürünün özlülüğüne, istiklaline işaret etmesi, diğer taraftan da "Kaspien" diye tavsif etttiği kültürü, ki bunun içinde Anau, Mohenjo Daro, Susa I ve Susa II'nin malum olan en eski yüksek kültürü ile, bütün İran yüksek yaylasına yayılmış diğer kültür bakıyelerini15 görür, daha milattan önce 3000 senelerinde, yalnız Hindistan'la değil, fakat Çin ile de her hangi bir veçhile bağlı görmesi16 bütün bu mülahazalara epeyce uygundur. Müşterek tarafların, hiç olmazsa kısmen, Altay (Proto Türk) unsurunda bulunması mümkündür. Ve nihayet bu münasebetle Lansberger'i de zikredelim. Landsberger, eski Babilonya'nın bir zorba hanedanı olan Guti krallarının Türk olduklarını, bir ad tahliline dayanarak kabul etmeğe meyyaldir.17

Üçüncü olarak, Chorit yahut Hurrileri (A. Götze'ye nazaran Churriler) zikretmek gerektir. Bunlar ta milattan önce 3'üncü binyıldan beri şimali Suriye ve şimali Mezopotamya'da, Halep'ten Nineva ve Asura kadar bir devlete sahiptiler ve bu devlet Babilonya ile Hatti arasında köprü vazifesini görüyordu.18 Benim görüşüme göre, şu noktada bütün bilgi sahipleri müttefiktirler ki, bu Choritlerin dilinin ne İndo-Germen dili ile ne de Sami dili ile alakası vardır. Forrer'in teşebbüs ettiği "müşahhas surette tayin"

keyfiyetinin (o, Chorit dilini Türkoid bir dil olarak tavsif eder), itirazlar karşısında dayanıp dayanmıyacağını istikbal göstermelidir. Burada, etnoloğun dikkatini bilhassa A. Götze’de19 bulduğum ve muhtevası şu olan bir müşahede uyandırmaktadır: At yetiştiren Choritlerin muhtemel olarak, üzerine İndo-Germen bir tabaka gelmiştir, fakat bunun dışında, bu kavmin mahiyeti karanlıkta kalmaktadır. Burada da hadiseleri etnoloji ve kültür tarihi bakımından mütalaa edersek, Türkoid bir tabaka dahi bahse mevzu olabilir. Choritlerin hakiki destanlara ve bilhassa tanrı hikayelerine karşı anlayışları ve bu destanları, -Forrer’e nazaran Homeri andırdıkları için- Türk göçebe kabilelerinin kahraman (epik) hikaye ve neşideleri ile20 münasebettar kılmak mümkün olmakla beraber, bu keyfiyet bilhassa böyledir. Dördüncü olarak şu nokta zikredilmeğe şayandır ki, W. Brandenstein Etrüsk Deklinasyon’unda, Altai hatlar (taraflar) tahmin ve Etrüskçenin tipoloji bakımından Türk dillerinin eşi olduğunu kabul etmektedir. Onun içindir ki Brandenstein, Etrüsklerin ilk vatanı olarak İç Asyayı kabul etmek ister. Be meselelerde bana mektupla malumat veren A. Nehring bu son noktada Brandestein’in peşinde gidemiyeceğine kanidir. O bilakis, Etrüsklerin, daha doğrusu Etrüsklükte Tyrsen tabakası menşeinin Lidya olduğu keyfiyetini kafi derecede emin addetmektedir. Lidya’nın Etrüsklerin son vatanı olduğu, zaten Brandenstein’ın noktai nazarıdır. Fakat kendisinin bana bildirmek nezaketinde bulunduğu veçhile, Nehring Etice, Lidyaca ve likyaca zamirlerinde Ural-Altay izleri bulunması imkanının tesiri altında bulunmaktadır. Maammafih, Nehring’in işaret ettiği gibi, bu şeyler daha dakik surette incelenmelidir ve nihayet, yerine göre, Ural mı yoksa Altay mı meselesini de sormak ihtiyatkarca bir hareket olur.

Bütün bu lisani, kültürel ve dini-mitolojik teferruatı toplarsak, görülür ki bunlar yalnız az veya çok bir katiyetle Altai’yi hatırlatmakla kalmaz, fakat bunların umumiyet itibariyle eski Ön Şark’ın kültüründe, esasında ancak

milattan önce 2000 senesine doğru muhtelif geniş cephelerde müessir olan İndo-Germen tesirlerine, uzun bir zaman, -takriben 1000-1500 sene-, tekaddüm ettikleri kafi bir açıklıkla görülür. Buna binaen, eski Türklüğün (belki, Proto Türklüğün demek daha iyi olur) eski Şark yüksek kültürünün temellendirilmesine, daha doğrusu ileri doğru inkişafına melhuz bir yardımı, hiçbir veçhile bazen zan ve ifade edildiği kadar fantezi mahsulü fikir değildir. Nihai izahatta, burada başgösteren diğer problemlere bir defa daha döneceğiz.

İlk Türklüğün Eski Çin Toprağı

Üzerindeki Tesiri

Uzun zamandan beri, birçok araştırıcılar (mesela: A. Von Rosthorn, W. Schmidt, W. Koppers ilh...) eski Çin yüksek kültürünün teşekkül ve inkişafında, İç Asya at çobanı kavimlerinin parmağı olduğu kanaatini besliyorlardı. Burada, bilhassa Altay kabilelerinin mevzuubahs olması lazım geleceği, esas itibariyle akla yakın gelmekte idi. Fakat en son zamanlarda eski Çin üzerinde müessir olmuş olan göçebe kavimlerin Türklük karakterlerinin oldukça büyük lbir vuzuhla meydana çıkarılmış olması, ilmi açıklık ve doğruluk bakımından fevkalade takdir edilmelidir. Bu meselede de göreceğimiz veçhile, dil araştırması ve kültür tarihi ilimleri elele çalışmaktadır; bu keyfiyet de elde edilen neticelere o nisbette büyük bir ehemmiyet bahşediyor. Bütün bu noktalardan bizi W. Eberhard21 ile A. Von Tosthorn22 toplu olarak, kısmen de araştırmalara yeni yollar göstererek, haberdar kılmaktadırlar. Bilhassa kehanet kemiklerinin okunabilmesi sayesinde şimdi Şang devri de (milattan önce: 1745-1117) dar manada tarihi bir devir haline girmiştir. Daha bu devirde, -arkeoloji yolu ile de kuvvetlendirildiği gibi- ehlileşmiş at, arabaya çift koşulu olarak, meydana çıkıyor: En eski Çin'in dini hakkında elyevm L. Walk derince tetkikler yapmaktadır. Bunlara nazaran, malum olduğu üzere efsanevi

müessis diye Yü'ye (farazi olarak 200 ile 2200 arasına tesbiti iktiza eder) irca olunan Hia hanedanının hamili, her halde İç Asya'dan neşet eden proto-Türk-Mogol bir kadim idi ve din bakımından, T'ien şeklindeki gök tanrısına iman bu kavime has idi. Şang-ti başka türlüdür. Şang tayfasının milli tanrısı Şang-ti, -bütün görünüşlere göre- Hia tayfasının Ti'si (yahut Ti'en'ı) ile aynı değildir. Şang-ti, aslen ziraatçı olan Şark sahil kültürünün gök tanrısıdır. Choular (milattan önce 1116-250), İç Asya'daki eski vatanlarının tanrısı olan Ti'en'in yanına, yeni vatanlarında ebaanced yerleşmiş çiftçilerin en yüksek tanrısı Şang-ti'yı, aynı derecede olarak koymağa meyyaldırlar. Hatta, sanki ilk Chou kralları şuurlu olarak Şang-ti'yi ön plana sürmüşler, maksatları da kendilerinin inkıyat ettirdikleri tabakaya karşı, onların tanrılarına dayanarak, hakimiyetlerini mütaal surette kabul ettirmek, hanedanlarının meşruluğunu emniyet altına almakmış. Ti'en, hayvan yetiştirici göçebe kültürünün karakteristik gök tanrısıdır. Bu tanrı, gök kubbesinin üzerinde ikamet eden ve oradan dünyayı idare eden müşahhas "en yüksek varlık"tır. Mebdede maddi gökle aynı telakki olunmuş olan bu tanrı, daha sonraları gittikçe fazlalaşan bir derecede, panteist bir inkişaf arzetmektedir; ve bu vetirede kendi şahsi seciyesi gittikçe inhilal etmekte ve gayri şahsi bir dünya kanununa, dünyaya nizam veren bir kuvvete, yavaş yavaş kalbolmaktadır. Güneş mitolojisi de Ti'en tasavvuru üzerinde müessir olmuştur.23

Buna ilaveten, hiç olmazsa birkaç kelime ile olsun, tipik ecdada tapmanın vasıflandırıcı unsurları olarak, şunları zikredelim: mutlak "ekber evlat" usulünü (herhalde Choular bunu kendilerine mensup hükümdarlarda tahakkuk ettirmişlerdir), ısrarla üzerinde durulan "baba hakkı"nı (pederşahi sistemi), dışarıdan evlenmeyi (exogamie), büyük mikyasta hayvan yetiştirme ile hayvan kurbanını (bilhassa Şang devrinde). Bunlar, arif olana, İç Asya hayvan yetiştirici ve bedevi kavimleri hakkında birçok

yeni ilgileri meydana çıkarırlar. Bu noktai nazara, esas itibariyle yukarıda mezkur alimler, yani A. V. Rosthorn ile W. Eberhard iştirak etmektedirler.

Bütün bu ilgiler bilhassa Türk kabileleri ile olan ilgilerin de bulunduğu müteakip Chou devresinde, daha açık ve katidir; zira dile ait hatırlatıcı unsurlar, tebarüz ettirrilebilecek mahiyettedirler.24 Mesela, Eberhard'ın bildirdiği gibi, Chouların dili hakkındaki muahhar Çin araştırmaları, bu dilde Türk unsurunun oldukça zengin olduğunu göstermiştir.25 Bu keyfiyet, evvelce Haloun tarafından ifade edilen tahmini pekala teyit edebilir: mumaileyh, Chou krallarının en eski cetlerinin adları arrasında sık sık geçen 4 (!) heceli adları Türk menşeine ircaa meylediyordu.26

Burada bahis mevzuu ettiğimiz meselelere, S. Fedele'nin yeni bitmiş, fakat henüz neşredilmemiş bir araştırması: "Eski Çin'de Devlet ve Cemaat" hakkındaki kitabı, yeni bir ışık vermektedir. Fedele"ye göre, eski Çinde iki kral kompleks'inin mevcudiyeti, muhakkak olmasa bile, gayet muhtemeldir. Bunların birinde, kuvvetle sihri (ay mitolojisine dayanan) istikamette müessir bir krallık bahis mevzuudur (hatta kral katline dair izler bile noksan değildir !); halbuki diğer tam manasiyle dini bir karakter arzetmektedir. Burada kral kendisini, varlıkların en yükseği olan bir varlığa tabi hisseder; kral bu en yüksek varlıkla halk arasında ancak bir rahip, bir vasıta olarak mevcuttur, ve kral tabiatta her felaketi kendi günahlarına atfeder, ve tabiatta, en yüksek varlığın gözünü görür, sesini işitir." (Fedele). Sonra müellif, haklı olarak şu noktai nazarı müdafaa eder: bilhassa Şanglar sihri krallığın hamilleri olarak, Choular ise dini krallığın mümessilleri olarak alınmalıdırlar. Şanglarda (ki bunlara, bu meselede, herhalde Jao ve Şun'un efsanevi devirlerini de azçok katmak gerektir) eski yerli ziraatçı kültüründen daha epice şeylerin kalmış olduğu görülüyor. Halbuki Chou [belki de Hsialar (?)] başka bir zaviyeden, -evvelce gördüğümüz veçhile- İç Asya'nın çoban göçebeleriyle daha sıkı bir bağlılık

göstermektedirler. Bilhassa bu Altay-Türk at çobanlarının malum ekonomik ve dini örf ve adetlerine, birazdan da yakinen göreceğimiz veçhile, dini bir krallık fikri umumiyet itibariyle güzel uymaktadır; bizatihi sihri unsur, bunlarda muhakkak yerli bir unsur değildir.

Görüldüğü gibi, araştırmalar hararetli bir durumdadır. Ve eğer dersek ki, eski Çin yüksek kültürünün teşekkülünde ve kuruluşunda Türk at çobanı göçebelerinin teşriki mesaisi olduğunu ileri süren tez, yeni keşifler ve araştırmalar sayesinde pek dikkate şayan yeni teyitlere mazhar olmuştur, bu bir mübalağa olmaz.

C. Etnolojik Şahadetler

Işığında İlk Türklük

İhzari Mülahaza

Biraz evvel, dil ve kültür sahalarından alınan istinat noktalarına dayanarak, mebdede vatanı İç Asya olan at çobanı kültüründen, hem Ön Asya yüksek kültürlerine, hem de eski Çin'e tesirler gelmiş olması lazımgeldiğini izah etmek mümkün oldu. Şimdi artık İç Asya'nın kendi durumuna lazımgelen dikkati hasretmek zamanı gelmiştir. Bununla da, ilk Türklük meselesinin aydınlanması hususunda elimizde bulunan ikinci (esas itibariyle yazılı olmayan) kaynaklar grubunu ele almış oluyoruz. Ön Şark ve eski Çin'in en eski kültürleri sahasına ait muayyen dil ve kültür tezahürleri önünde tutularak, İç Asya'da bulunan bir eski Türk kompleks'i ile yakini yahut muhtemel münasebetler bahis mevzuu idise, bu sonuncu hakkında zihinlerde muayyen bir tablo tasavvur olunmuştu; bu tasavvur, bittabi, İç Asya'yı alakadar eden ve bilhhassa etnolojik mahiyette olan kaynaklar sayesinde teşekkül etmişti; zira şüphe yoktur ki, at yetiştiren malum Altay Tatarları grubunda ve kısmen de onlara akraba komşularında, eski Türk kompleksi (yahut da onun bir bakiyesi) sezilebiliyor; bu kompleksin mevcut olması lüzumu, eski Ön Şark'ta ve eski Çin'deki "Türk" tezahürlerinin

tespiti ile esas itibarıyla muta idi. “Nazari olarak mevcudiyetini kaydettiğimiz” diyebileceğimiz bu eski Türk at çobanı kompleksinin, ana hatlarıyla önümüzde bulunması ve bunu teferruatıyla birlikte tetkik edebilmemiz, pek memnuniyete şayandır. Va vakıa, ileride gösterileceği gibi, ilk Türklük meselesinin daha iyi aydınlatılması bakımından büyük bir ehemmiyeti haiz olmakla kalmaz; bunun umumi beşeriyet tarihi bakımından da pek büyük bir şümulü vardır.

Burada, bittabi, bu eski devirlerde İç Asya’da, kendisinden bir taraftan Ön Şark’ta, diğer taraftan Çin’e inşialar vukubulmuş olan bir nevi yüksek kültürün mevcudiyeti meselesi de, iyi bir metodla incelenmeyi bekler. Bu neviden bir faraziye için bir zaruret görmüyorum. Bunda arkeolojik, ya da dar manada tarihi araştırma, yardıma şitap etmelidir. Minusinsk kültürünün en eski tabakası, M.Ö. takriben 2000 senesine konmaktadır ve daha o zaman için burada İran tesirlerinin mevcudiyeti imkanı derpiş edilmektedir.27 Şüphesiz, İç Asya mekanının cenubu garbi mıntakasında kain Anau daha eskidir. Bu noktadan Ön Şark’ta teşekkül eden yüksek kültürlere (şehir kültürlerine her gûna tesirler gelmiş olması, gerçekten imkansız değildir; daha doğrusu Anau’un bir taraftan Mezopotamya’nın şehir kültürleri ile, öte taraftan da Hindistan’ın şehir kültürleri ise sıkı münasebetleri olması muhtemeldir. Burada, çıkış noktasının, herhangi bir başka yerden ziyade Anau’da aranması lazım gelir. Anau’un, pek erkenden oldukça zengin bir at buluntusu arzetmesi,28 İç Asya’da, daha şarka konacak bir ilk komplekse, -at çobanı kültürüne ait bir ilk komplekse- ziyadesiyle uymaktadır; malumumuz olan en eski şehir kültürü sahaları arasında bu ilk kompleksin ilk erişeceği ve tesirini bırakacağı yerin bittabi Anau olmuş olması lazım gelir. Fakat diğer taraftan, evvelce dendiği gibi, araştırmaların bugünkü durumuna bakılırsa, bu kadar eski devirlerde, asıl İç

Asya’da, yüksek kültürlü teşekküllerin mevcudiyetini beklememek lazımdır.

Sibirya-İç Asya Çoban Kültürü

Meselesinin Umumi Şekli

Altay at çobanı kültürü meselesini daha ihatalı bir şekilde kavramak için, Sibirya-İç Asya çoban kültürüne biraz dikkat hasretmek lazımdır. Esasen epey zamandan beri görülmüştür ki, Ren geyiği besleyen Samoyedlerin kültürü ile at yetiştiren Türko-Moğolların kültürleri arasında, ekonomi, sosyoloji ve din bakımlarından birçok müşterek noktalar vardır; o kadar çok ve karakteristik iştirak noktaları ki, her iki kompleksin menşede ileri giden bir vahdet arzettiklerinden herhalde şüphe edilemez. Bu meselenin araştırılması ile, senelerden beri, evvelemirde A. Gash meşgul olmuştur. Aşağıdaki kısa ekspoze, bilhassa, mumaileyhin kısmen neşretmediği fakat emrime amade kılmak lütfunda bulunmuş olduğu yazılarına dayanmaktadır.

Samoyedler için Ren geyiği ne ise, Türko-Moğollar için de, ekonomi bakımından, at odur. Herhalde aynı esas mevzuun bir “variante”ı her ikisinin menşeindeki “avcı” çıkış noktasında oldukça iyi kavranabilir (Samoyedlerde bittabi Türko-Moğollardan daha açık ve kati olmak üzere!) her ikisinde de, hayvan yetiştirmenin akli ve dünyeviliği şüphe uyandırmayacak şekilde tebarüz etmektedir ve menşede hem Ren geyiği, hem at, evvelemirde et ve yük hayvanı sıfatlarını haizdirler (ve tek tük bazı istisnalardan sarfınazar, bu hayvanlar henüz binek hayvanı değildirler); sistematik surette sütlerini sağmak ve üzerlerine binmek keyfiyetleri, bütün tezahürlere bakılırsa, at besleyen Türko-Moğollarda zaman itibarıyla ikinci olarak baş göstermiş ve buradan komşu Ren geyiği yetiştiricilerine -bilhassa Sayan mıntıkasında!- sirayet etmiştir. Binicilik meselesine, ilerde ayrıca rücu edilecektir. Samoyedlerin sosyolojisi hemen hemen tam olarak Türko-

Moğolların sosyolojisinin aynıdır. Din sahası için de mümasil mülahazalar caridir. Samoyed'lerin kainat tanrısı yüksek Tanrı Num ve Türko-Moğolların gök tarnısı Tengri, neticede, birbirinden ayrılması güç varlıklardır. Bundan maada, her iki kompleks hayvan takdisi müessesesi, muayyen kurban nevileri ve ilkbahar törenleriyle birbirine bağlanmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, Ren geyiği yetiştiren Samoyedlerin kültür kompleksi, kayıtsız ve şartsız olarak ve her noktada at yetiştiren Türko-Moğollarınki ile aynı olarak kabul edilemez. Bazı farklar kalmaktadır; bu farklar, yalnız en ön planda bulunan Ren geyiği ve atın farkları yüzünden değildir, bir de dini sahada farklar vardır (bu hususta, kainatın yüksek Tanrısı Num'un mahiyet ve şeklini hatırlatırım; bu tanrı, bütün benzerliklere rağmen gök tanrısı Tengri ile her hususta aynı addolunamaz) ve kainatın yüksek tanrısı Num, uzaklara ulaşan münasebetleri (yani eski Babil ve Mısır'a olan münasebetleri), diğer taraftan da Eskimolara ve Algonkinlere kadar eski şimal kültürleriyle olan bağları göstermesi icap ettiğinden, mümaselet esasına dayanarak şunu kabul edebiliriz. Hatta etmeye mecburuz ki, Samoyed kompleksinde, mebdee daha yakın, daha eski münasebetler tezahür etmektedir. Ren geyiği yetiştirmenin, at yetiştirmeye nisbetle daha eski olduğu ispat edilebilseydi, yahut bunun muhtemel olduğu gösterilebilseydi, bittabi bu noktai nazar çok kuvvet kazanırdı. M. J. Artamonow'a işareti, F. Hancar'a borçluyum. Artamonow'a nazaran Sibirya'da, Neolitik devrinde, Ren geyiğinin yetiştirildiği kati gibi görünüyor. "Az evvel Lena vadisinde, şimal Ren geyiğine ait kemikle birlikte bulunan koşum levazımatının tarihi, muahhar Neolitik olarak tesbit edilmektedir." (G. P. Sosnowski'nin verdiği malumat). Bu buluntular, yalnız Sibirya'da Ren geyiği yetiştirilmesinin pek eskiliğine bürkan teşkil etmiyor; aynı zamanda şimali Avrupa'da da mevcut olduğunu daha muhtemel kılıyor.29 Hancar bu hususta daha yakın adedi tafsilatı "İç ve şimali

Asya arkeolojisinde Ren geyiği ve at" mevzuu üzerinde bir makalede bildirecektir.30 Şüphesiz, bu ve bu gibi bütün meselelerde eksakt tarihi belgeler (yahut kablettarihi belgeler), en mühim olanıdır. Fakat bu, dar manada tarihi vasıtalarla, kati kararla, mutlak bir emniyetle henüz elde edilemezse, etnolojik ve psikolojik mahiyette umumi mulahazalara mesağ yoktur, demek değildir. Bu sonuncular mutlak bir emniyet değil, az veya çok derecede bir ihtimaliyet teminine muktedirdirler.

Etnopsikolojik noktai nazardan mütalaa olununca, evvelemirde iki sebep vardır ki, bunlar Ren geyiği yetiştirmesine, en uzun değilse de, uzun bir maziyi muhtemel kılmaktadır. Sibirya'nın ve İç Asya'nın bu mıntıkalarındaki Ren geyiği ve at yetiştirilmelerinde hakim olan akli ve dünyevi karaktere işaret etmek lüzumu hasıl olmuştu. Demek oluyor ki, burada hayvan yetiştirmesine ön şartı teşkil eden unsurlar, hesabi mahiyette ekonomi düşünce ve gayretleridir ve bunun evvelce esas itibarıyla başka türlü olduğuna hiçbir şey işaret etmemektedir. Şimali Asya ile İç Asya'da etnolojik vaziyetin umumi heyeti de şunu akla yakın kılmaktadır ki, burada tarihi durumdan ilham alınarak ve avcılık durumundan hareket edilerek ön planda bulunan av hayvanlarının yetiştirilmesi ve ehlileştirilmesi işi başarılmıştır.31 Bu harici tazyik, tabii ve zaruri olarak, tabiatın kendiliğinden verdiği nebati gıda maddelerinin bilhassa kıtlaştığı daha şimali mıntıkalarda, o nispette daha müessir oluyordu ve Ren geyiği tam manasıyla bir şimal hayvanı olduğundan, bugün kablettarih araştırmalarının ışığı sayesinde, şimali Asya'nın bahis mevzuu olan mıntıkasının uzun bir müddeten beri insanlar tarafından meksun olduğu kafi derecede sabit olduğundan, at yetiştirilmesine nispetle daha eski bir Ren geyiği yetiştirilmesi faraziyesi oldukça muhtemel görülmektedir. Bu, göz önünde parlıyor. Bununla da -ve nispeten vahşi olan bir Ren geyiğini ehlileştirmek için oldukça az mesai sarfetmek lazım geldiğini göz önünde tutarak- ikinci

etnopsikolojik unsuru daha yakından kavramış oluyoruz. Hatta çok defa da eski zamanlardan beri Ren geyiği yetiştirilen yerlerde, vahşi Ren de bulunmaktadır (kışın, hayvanın, yüksek kar tabakasından ötürü güçlükle ilerleyebildiği yerlerde, adeta hayvan elle yakalanır. Hayvan da o saat ehlileşmiş demektir). Atın ehlileştirilmesinin kıyas kabul etmeyecek derecede daha büyük güçlüklerle mümkün olduğu ayrıca ispattan varistedir.

Şunu hatırlayalım ki, tarihçe kavranması mümkün at ehlileştirilmesi, milattan önce dördüncü bin yıla kadar geri gider; sonra, daha eski bir at yetiştirme devrinin yahut da bir atlı çoban kültürünün İç Asya'nın daha ötelerine kadar yayıldığı kabul edilmektedir. Böylece, Ren geyiği yetiştirmenin eskiliği meydana çıkarılmış ve bunun doğumu milattan önce takriben 5000 yılına kadar geri götürülmüş olur. Fikrimce, mutlak bir katiyetten henüz bahsedilmezse de, araştırmaların bugünkü durumuna nazaran, bu hususta oldukça kuvvetli ihtimaliyet sebepleri mevcuttur. Mümkündür ki, kablettarih araştırmaları bize bu hususta daha kati şeyler söyleyebilsin. Etnoloji, bilhassa bu meselede tarih koyma bahsinde müşkül bir durumda bulunuyor, çünkü Ren geyiği yetiştirmesi kompleksi, kısmen de mahiyeti itibarıyla, mekanda gerçekten mahdut bir komplekstir. Bu sebeple, tabakaların üstüste gelme durumlarından, kronolojik vaziyeti yeniden bina etmek güçtür.

Milattan önce 4000 yılı civarında bugünkü Samoyedlerin sahalarında, Ren geyiği avından Ren geyiği yetiştirmesine doğru atımın atılmış olduğunu kabul edelim. Bu başarıyı Presamoyed (Samoyed'den önce!) bir kavme atfetmemek elimizden gelmeyecektir. Bunun da basit sebebi, bugünkü Samoyedlerin cedlerinin milattan önce takriben 2500 yılında Ural bütününden -Ural bütününün yeri olarak, malum olduğu veçhile, Ural'ın garbı ve orta Volga mıntıkası kabul olunmuştur- ayrıldıklarını ve şark istikametinde yol olduklarını, Uralistlerin izah etmeye muvaffak

olduklarına kani bulunmalarıdır. Fakat, Samoyedlerin antropolojilerinin teyit eder göründüğü veçhile, burada yalnız bir dil kabulünün bahis mevzuu olması, fakat daha eski bir kavmin hayatını idame ettirmiş olması imkansız değildir.

Samoyedlerle (yahut Presamoyedlerle) Türko-Moğollar arasındaki sıkı kültür ilgileri, bittabi eski bir komşuluğu tahmin ettirir. Birçok şey, şu noktaya işaret eder ki, her iki kompleksin birbirine bağlanması Baykal gölünün cenubu garbisinde bulunan Kossogol gölü sahasında aranmalıdır. Muahhar göçler (Tingling, Hakas Kırgızları ilh.) bunları birbirinden azçok ayırmıştır. Böylece ortaya atılan suallere hemen biraz sonra daha fazla temas etmek lüzumu hasıl olacaktır.

Samoyedlerin (Presamoyedlerin) ilk vatanı büyük bir ihtimaliyetle Yenisey nehrinin kaynağı mıntıkasında bulunuyor ise de, Türko-Moğollarınki, bunun cenubu şarkisinde olmak üzere buna bitişiktir. “İşte Türko-Moğolların eski ilk vatanları, burada, Gobi çölü ile şimalde Baykal gölü arasında; şarkta Kerullarla garpta Changai dağları arasında aranmalıdır. Buradan bunlar binyıllarca Gobi çölünü kutrundan aşarak cenuba doğru ilerlemiş ve durmadan Çinliler, Tonguzlar ve Tibetlilerle temasa girmişlerdir. Bu yüzden de Türkün Moğoldan ayrılması hasıl olmuştur” (Gash). Ramstedt ile Parker de, “Türklerle Uygurların eski asli vatanını” buraya korlar.32

Görünüşe göre, hemen hemen vahdetli olan Samoyed (Presamoyed?) Türko-Moğol hayvan yetiştirme kompleksi üzerine, cenubun herhangi bir yerinden yukarı gelme, başka mahiyette bir kültür müessir olmuştur. Yenisey (Ket, Kott) dili, bunun hamillerinin dili olarak kendini gösterdiğinden, bu münasebetle, herhalde haklı olarak, Yeniseylilerden bahsedilmektedir.33 Bu Yeniseylilerin (yahut Preyeniseylilerin) daha Cümudiyeler sonu devresinde bu mıntıkalara nüfuz etmiş olmalarını kabul

için ciddi sebepler mevcuttur ve bunlar bulunmuş olan işlenmiş taşların yapıcıları ve hamilleri olarak kabul olunmaktadırlar. Halbuki hayvan yetiştiricilerin ellerinde bilhassa (miolitik) kemik edevat vardır. Şamanizm kompleksi de -ve bunda gizli cemiyetlere pek benzeyeni- Yeniseylilerin tesirine atfolunmaktadır. Sonra, bununla alakadar olmak üzere insicamlı bir Tanrılar ve cinler akidesi, mitolojide tavşan hikayeleri ve kanlı kurbağalar ilh… sonra bir de, bilhassa Ostyak Samoyedlerinde karakteristik bir şekil alan iki sınıf sistemi maderşahi hukukun izleri (bilhassa Moğollarda ve Yakutlarda!) kabul olunmaktadır. Daha fazla tafsilata ve müteferri noktalar hakkındaki bürhanlara burada girişilemeyecektir. Bir de ayrıca şu noktaya işaret etmek isteriz ki, cenuptan gelen bu Yeniseyliler, herhalde asıllarında ziraatçi bir maderşahi hukukun ve bununla alakadar bir maneviyat dünyasının içinde yaşıyorlardı. Aslında hayvan yetiştiren grupların tesir almaları, karakteristik bir mertebeye işaret etmektedir. Cenuba gidildiği nispette bu kuvvetlenmektedir. Bunun en fazlasını Moğollar, daha az olmak üzere Türkler ve en az Samoyedler, meydana vururlar. Bu durumun, bütün tez lehine olduğu açıkça görülüyor.

Altay-Türk “Atlı Çoban” Kültürü

Herşeyden önce bittabi etnoloji malzemesi yardımı ile İç Asya’nın Altay atlı çoban kompleksinin bir tablosunu çizmek teşebbüsüne girişince, kültür sahasını üç mertebeye ayırmak tavsiyeye şayandır: Ekonomi, sosyoloji ve din mertebeleri. Bittabi burada bunların her biri ancak pek kısa bir şekilde vasıflandırılabilir. Ekonomi, bilhassa, atın sürü şeklinde yetiştirilmesine dayanmaktadır. Atın mümkün olduğu kadar bütün cepheleri istismar edilir [et, süt, kıl, cer (?), taşımak]. Bu keyfiyet, ekonomi bakımından kültür ve cemaat hayatının manzarasını tayin eder. Bundan dolayı atlı çoban kültürü adı yanlış bir ad değildir. Zira tarla ziraati mefkuttur yahut gayet mütevazi bir ölçüde tatbik edilmektedir. Binicilik

meselesi ileride biraz tafsilatla mütalaa olunacaktır. Atın yanında, ehli hayvan olarak köpek, koyun sonra sığır (bazı yerlerde de yak) görülüyor. Mebdede keçi buraya dahil değildir; domuz da keza, hatta evleviyetle!… Silah olarak bilhassa ok ve yay kullanılır. İkametgah olarak “ikamet hendeği” ile birlikte yahut da az zaman sonra bunun yerine, çadır zuhut etmiştir. Hayvanları ve insanları izaç edice böceklere karşı muhafaza etmek için, “ihtiyaç ateşi” dediğimiz ateşler yakılırdı. Bu ateş bol dumanlı idi.34 Yılın ikiye ayrılması (yaz ile kış) adetmiş gibi görünüyor.35

Sosyoloji bakımından aile, cemaat ve devlet, birbirinden tefrik edilebilir. Altaylılarda kadının mevkii umumiyetle madun mevkidir. Tasarruf hakkına hemen hemen hiç malik değildir. Diğer taraftan, evvelce kadının mevkiinin daha iyi olduğuna, hatta (münhasıran da olsa da) tek izdivacın daha revaçta olduğuna dair işaretler mefkut değildir. Mesela, Abakan Tatarlarının bazı efsanelerinde, ilk zamanlarda yaşayan cet kahramanın, daha umumi olarak da onun ebeveyninin, numunei imtisal olacak, tek zevceli izdivaç hayatı sürdüklerinden sık sık bahsedilmektedir. Bu münasebetle genç Türk (Jöntürk) muhitlerinin bir noktai nazarının etnoloji tarihi bakımından meşruiyetine işaret edilebilir. Bu muhitler kendi milletlerinin, İslâmiyet’ten evvelki devirlerde tek zevceli yaşadıklarını ve bu şeklin hakim bir şekil olduğunu ileri sürmektedir.36 Esasen, çoban göçebelerde de izdivaç, umumiyetle bir alım satım izdivacı (Kalym) idi. Fakat izdivacın bu vasfını, ekseriye epeyce yüksek olan trahoma yumuşatır. Gelinin bekaretine ehemmiyet verilirdi. Bekaret imtihanı bundan gelir. Herhalde at yetiştirme ile bir dereceye kadar alakadar olarak (umumiyetle atla meşgul olmaya yalnız erkeğin hakkı vardır) bu kültür, nispeten kuvvetli bir baba (pederşahi) hukuku inkişaf ettirmiştir. Bununla da “ailenin ekberi evladi” müessesesi muvazi gider. Bu gibi bir kültürün ruhuna pedeşahi

izdivaç tekabül eder. Düğün alayı müessesesinin bununla ve burada tatbik olunan “büyük mikyasta hayvan yetiştirme” ile ilgili olması lazım gelir.

Sosyal bir meratip silsilesi, “beyaz kemik” ve “siyah kemik” ile tefrik edilmekte ifadesini bulmaktadır.37 Sırf bedeni olan işe sevgi pek büyük değildir. Bu kültür, aslından maderşahi hukuk ve totemizm tezahürlerini aslından tanımaz. Kan karabeti bağı da ehemmiyetli addolunmaktadır. Ekzogami de (dışardan izdivaç), buna uygun olmak üzere bir kan karabeti ekzogamisidir. Kan karabetini haiz sülalelerin ve büyük ailelerin ekzogamisi, bununla beraber gitmektedir. Bu atlı çobanlık, kendi çevresi içinde kaldıkça ve esas itibarıyla göçebe ekonomi tarzını tatbik ettikçe, devlet siyasi temayüllerinin ve bunlara uygun şekilerin görünmemesi mutattır. Burada da esas itibarıyla iş, büyük aile ve cinsiyette kalıyor. Devletin büyük ve sürekli bir inkişafı vukubulamıyor.38 Mutat olarak iptidai “devlet” tarafından tesis olunan “gençliği tenvir” müessesesi de geriliyor ki, bu da son nokta ile ilgilidir.39 Ancak, bu çoban göçebelerin mensupları, grupları, yerli ziraatçi ve şehirci halkın üzerinde bir tabaka teşkil ettikleri yerdedir ki, siyaset ve devlet inkişafı başka bir seyir almış ve bu birleşme ve karışma yüzünden büsbütün yeni teşekkülleri tenbih etmiştir. Başka yerde de görmüş olduğumuz gibi bu, eski Çin’de ve eski Ön Şark’ta bahis mevzuu idi. Menşelerine nazaran İç Asya Türk atlı çoban kültürüne mensup gruplar ve kabileler, bu fetihlere, bu siyasal ve kültürel yuğurmalara iştirak etmişlerdi. Fakat münhasıran bunların iştirak etmiş veya etmemiş olması yeni bir meseledir ve halline, biraz sonraki izahatla fırsat verilmiş olacaktır. Evvelemirde, bu eski Türk atlı çoban kültürünün, kendine has dini işaretlerine bir bakış atarsak fena olmaz.

Din bakımından, ilk olarak, gök tanrısı Tengri tasavvuru ile onun tapılması zikre değer. Bu gök tanrısı adına hayvanlar (bilhassa at, takdis edilmekte yahut da kurban edilmektedir. Ona ilkbaharda (yani çoban

göçebelerin hasat mevsiminde, taze kısrak sütü, yahut taze ot ve yosundan ibaret “turfanda kurbanlar” sunulur. Göğün büyük cisimleri güneş ile ayın, sonunda, gök gürültüsü ile şimşek gibi gök hadiselerinin gök tanrısıyla muayyen bir münasebetleri vardır. Mebdede bu çoban kavimlerin dinlerinde hem tipik Şamanizm40 hem de yer altı ulûhiyetleri (toprak zevce!) tasavvurunun mevcut olmamış olması muhtemeldir. Karakteristik bir düalizm (yukarıda aydın ve iyi Tanrılar, toprağın altında karanlık ve fena Tanrılar; yani şakulî bir istikamet!) cenuptan gelen kuvvetli bir Şamanizm dalgasıyla İç Asya çoban kavimlerine girmişe benziyor. Bu çoban kavimlerinde, esasında, ayıya tapma da malum değildir. Fakat, diğer taraftan, şark tarafı göğün kutsal istikameti olarak geçiyordu.41 Bir de, dikkat edilmeye şayan bir nokta, nevi kendine has bir “atalara ve kahramanlara tazim”dir. Sonra, İndo-Germenlerin Dioskurlarına tekabül eden iki varlık da mevcuda benziyor. Burada da yıldızlarla, at ve kazıkla hususi ilgiler görülmektedir.

Bu izahatla etnoloji cephesinden kavranabilecek Altay atlı çoban kültürünün ana hatlarından tasvir edilebilmiş olduğunu sanırız. İlerleyen araştırmalar, elde edilen taplonun şu veya bu tarafını tashih yahut itmam edebilir, fakat umumi hatlarında, kanaatime göre, atide de bu tablo muhafaza edilmiş olarak kalacaktır. Şüphe yoktur ki, etnolojik şeniyet ve hali hazır vaziyetin “İlk Türklük” hakkında tersim etmeğe muktedir olduğu bu tablo, Ön Asya ve Çin eski çağları hakkında, umumiyetle kıt olan kaynaklara dayanılarak istidlâl edilentasavvurdan, kıyas edilmeyecek kadar daha tam ve daha plastiktir.

Asıl kıymet, iki kaynak grubunun birbiriyle mukayesesinden çıkmaktadır; bunlar birbirini tamamlamakta ve sağlamlaştırmaktadır ki bu da, bir çok mühim noktalarda kolayca görülebilir. Eğer o eski devirlerde, dile ait ilgilerden sarfınazar, malum olan bütün teferruatıyla at,

pederşahi hukuk ve ekberi evlat hukuku, gök Tanrısı tasavvuru ile bunun gibi daha başka kültür ve din tezahürleri, İç Asya mekanından inşia etmiş ise, diğer taraftan, aynı İç Asya sahasında, bu tezahürlerini müteazzıv surette içinde canlı olarak yaşatan ve günümüze kadar hayatına devam eden bir kavim mevcutsa, bu iki şeyin esas itibarıyla aynı olması, yani mütalaa ettiğimiz meselede, ilk Türklük kültürü bahis mevzuu olması lazım gelir. Buraya kadar elde edilmiş neticelerimizin tenkit ve takdirine, ilk İndo-Germenliğin de mümasil tarzda mütalaasından sonra devam edilecektir.

3. İlk İndo Germenlik

A. Esas ve Metod Hakkında

Mülâhazalar, Kaynaklar

İndo-Germenlik meselesinin halli için, bilhassa şu beş ilim çalışıyordu ve bugün de çalışmaktadır: İndo-Germen dili ilmi, İndo-Germen eski çağ ilmi yahut kültür tarihi, prehistuvar yahut arkeoloji, etnoloji yahut kavimler ilmi ve antropoloji yahnut ırkların araştırılması. Bütün bu disiplinler, müşterek hedefe kendi paylarını vermiştir; burada bir prestij meselesinin aslında mevcut olmaması lazımgelir. Fakat bu keyfiyet bir dereceye kadar tabii bir meratip silsilesinin varlığını imkansız kılmaz; bu meratip silsilesini yapan, ilimlerin her birinin hususiyeti ve kendi emirlerine amade araştırma vasıtalarıdır.

Eski İndo-Germen araştırmasının mebde noktası, malum olduğu üzere, dile ait tezahürlerin tetkiki idi; bununla, bizim İndo-Germen eski çağ ilmi yahut kültür tarihi adını verdiğimiz disiplinin bağlanması mutattı. Son zamanlarda bunun yerine, çok defa, prehistuvar (yahut ta arkeoloji) ve antropoloji (yahutta ırk araştırmaları) ön safa geçmiştir. Bir çok mütehassıslarla birlik olarak, bu noktai nazarı ve inkişafı doğru bulmuyorum. Bilakis, hem muhteva hem metod bakımlarından, gayet mühim sebepler eskiden olduğu gibi şimdi de, eski meratip silsilesinin ve

sıranın doğruluğuna meylettirmektedir; buna yukarıdaki tadadımızda da işaret ettik: dil ilmi, eski çağlar ilmi (kültür tarihi), arkeoloji, etnoloji ve ırk araştırması. Buranda bu noktai nazarın ve bu sıralamanın meşruluğu hakkında tafsilata girişmek doğru değildir. Şu vakıa katidir ki, İndo-Germen dil ilmi ve onunla ilgli İndo-Germe eski çağ ilmi, umumiyetle aslında İndo-Germen bir hazine diye tereddütsüzce vasıflandırılabilecek bir kaynak malzemesi ile çalışır. Bununla, bütün İndo-Germen araştırmalarında kendisine ait olan baş rol açıkça ve itiraz götürmez bir şekilde temellenmiş olur. İndo-Germen meselesiyle meşgul olan bütün diğer ilimlerde başka bir durum göze çarpmaktadır. Bunların hepsi (yani prehistuvar, etnoloji, antropoloji), evvelemirde, İndo-Germen meselesine daha ziyade tesadüfi ve tali olarak temas eder. Fakat bu da tabii, diğer ilimlerin, hini hacette, İndo-Germen meselesi hakkında mühim ve kati sözleri yoktur, demek değildir. Tarihi ennoloji bakımından imkanları ve noktai nazarları izah etmek bu yazını başlıca vazifelerinden biridir.

Demek ki, ilk İndo-Germen meselesinin mütaalası bahis mevzuu olunca, İndo-Germen dil ilmi ile kültür tarihinin elyevm az çok emniyetle çizebildikleri kültür tasvirinden hareket etmek lazımdır. Demek oluyor ki burada durum, ilk Türklüğü mütaala ettiğimiz zaman içinde bulunduğumuz durumdan, farkolunur derecede inhiraf etmektedir. İlk Türklükle etnoloji ilmi, kuvvetli ilhamlarla, doğrudan doğruya müdahele edebilmişti. Bu neviden araştırma vasıtalarından İndo-Germanistikte (bu ilmin çevresi içinde) hemen hemen tamamen mahrum olmamız icap edecektir; burada, elimizde, daha ziyade ancak dar manada tarih kaynakları mevcuttur. Buralarda da, ilk İndo-Germenlik doğrudan doğruya değil ancak bilvasıta, mukayese yoluyla kavranabilir, işlenebilir yahut yeniden kurulabilir; zira tarihi şahadetler asıl, ilk İndo-Germen devrinden neşet etmezler, bilakis, ayrılıştan az çok uzun bir zaman sonraki devirde muhtelif kavimlerin

hayatından ve mukadderatından haberdar ederler. Metod bakımından dikkatle yapılmış bir mukayese, münferit hallerde, umumi İndo-Germen şekillerinin hangileri olması lazımgeldiğini az çok emniyetle tesbit edecek durumdadır. Bunun aynı, dil araştırmaları için de muteberdir. Bunlara, evvelce de söylendiği veçhile, şüphesiz büyük bir ehemmiyet atfetmek gekerir. Muhtelif İndo-Germen kavimlerinin adedi nispeten büyük ve bize kadar gelmiş olan kaynak malzemesi nispeten zengin olduğundan, ilk İndo-Germenliğin dil ve kültürü hakkında oldukça etraflı ve sadık bir tablo elde edilebildiği gibi, tersim de edilebilir.

Araştırmaların bugünkü durumunu nazarı itibare alan bir tasviri, az zaman evvel tanınmış İndo-Germen A. Nehring armağan etmiştir. Bu eser, tarafımdan neşrolunan “Die İndogermanenund Germanenfrage (Strazburg 1936) (İndo-Germen ve Germenler meselesi) adlı ciltte, “Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat” (İndo-Germenlerin kültürü ve ilk vatanları hakkında etüdler) başlığı ile intişar etmiştir. Denebilir ki bununla Nehring bize, kendisi ve O. Sehrader tarafından (İkinci tab olarak) neşrolunan “Reallexikon der İndogermanischen Altertumskunde” (İndo Germen eski çağ ilmi kamusu,42 adlı eserin daha kullanışlı ve düzeltilmiş yeni bir tabını vermiş oluyor. Kafi emniyet yahut ihtimaliyetle alelade İndo-Germen telakki edilebilen bütün unsurları meydana çıkarmanın burası yeri idi. Fakat bu, işi fazla uzatır ve hakikaten bizim maksatlarımız için de lüzumlu değildir. Fakat, bir taraftan, takip edilmesi muktezi metoda, diğer taraftan da meydana çıkmış gruplara ve münasebetlere layık oldukları dikkati hasretmek aynı maksada yarar. Bittabi, bu münasebetle, münferit İndo-Germen unsurlar da, faydalı ve lazım oldukları nisbette bahis mevzuu olacaklardır.

İşin mahiyeti icabı, Nehring, araştırmalarında, ilk önce iç İndo-Germen malzemeden hareket ediyor. Fakat bu noktada durmuyor, bilakis, cihan

tarihine müteveccih etnoloji araştırma yoluna şuurlu bir şekilde iltihak ederek, pencereleri dışarı doğru açmaya ve böylece, kendi evi içine yeni ışık ve yeni bilgiler sokmaya teşebbüs ediyor. Burada bahis mevzu olan metod meselesinin o kadar esaslı bir ehemmiyeti vardır ki, buna ayrıca bir iki kelime hasretmek lazım gelecektir.

Neolitik devrin sonlarına doğru, (yahut taş- madenler devrinin asıl dönüm noktasına doğru), Avrasya mekanının bir yerinde İndo-Germenlik faaliyete gemiştir. Ne zaman İndo-Germen şeklinde bir varlık kazandığı, bittabı burada tafsilatına girişmeyecemiz, başka bir meseledir.43 Muhtelif İndo-Germen kabilelerinin inşia ettikleri ve müessir oldukları zaman, beşeriyet tarihi bakımından, herhalde, nisbeten muahhar bir zamandır. Metod bakımından, İndo-Germenliğin başka dil, kavim ve kültür kompleksleriyle türlü türlü bağlar tesis etmesini o nisbette daha fazla beklemeliyiz. Buna göz önünde tutarak, son on yıl zarfında, İndo Germenlik hakkındaki muhtelif yazılarımda, bu meselede araştırıcının rehberi olması lazımgelen cihan tarihi istikameti'nin zarureti üzerine mürekkeren durdum.44 Araştırmaların, alalede İndo-Germen yahut ilk İndo-Germen hazinesi olarak azçok emniyetle ortaya koyduğu şeylerin, tamamen içten doğacağı, ve beşer hayatının başka merkezleri ile münasebetleri, yahut bu gibi merkezlerde kökleri olmayacağı, hiç bir yerde yazılı değildir.

Bittabi hariçte bu gibi münasebetler, keyfi olarak iddia edilmemelidirler; bu bedihi bir şeydir. Fakat aynı derecede bedihi bir nokta da şudur ki, bu, kabli olarak önceden düpe düz inkar edilmemelidir; hem, insan bunu araştırmak zaruretini görmemenin cezasını çeker. Böylece, tam değerli ve tahmin edici bir İndo-Germen araştırmasının neticede, yalnız bu meselenin içinde müteveccih değil, aynı zamanda, harice metevccih olması icap ettiği aşikardır. İndo-Germenlik, mahiyetleri itibariyle tam yahut kısmen etnoloji araştırmalarına mevzuu olan dil, kültür ve akvam kompleksleri ile

faydalı ve muvaffakiyet vaitli bir tarzda mukayese edildiği nisbetle, etnoloji ilmimiz sahneye çıkar. Hatta zaruri olarak harekete geçer. Bununla, etnoloji ilminin İndo-Germen meselesinin bugün olduğu gibi hararetli bir münakaşasında yalnız diğerleri mesabesinde sesini yükseltmeye kadir değildir, bir de vazifesinde tekasül göstermek istemediğinden, sesini yükseltmeye mecburdur. Memnuniyete şayan nokta şudur ki, öte taraf, yani İndo-Germen cephesi, etnoloji ile işbirliğinin zaruretini gün geçtikçe daha fazla kanaat getiriyor. Nehring'den sarfınazar, burada ilimlerinin başka birinci sınıf mütehassısları zikredilebilir, mesela: C. C. Uhlenbeck, J. de Vries, H. Güntert, M. Bartoli ve W. Havers.

B. İndo-Germenlerin Kültürünün Başlıca Mürekkipleri (Çoban Kültürü ve Ziraat Bakımlarından) ve Bunların İndo-Germenlik Dışındaki Münasebetleri ve
Bilhassa İç Asya Eski Türk "Atlı Çoban" Kültürü, "Cenub"un Maderşahi-Ziraatçı, "Boynuzlu Ehli Hayvan" kültürü ile Münüsebetleri

İndo-Germen dil ilmi ve eski çağ ilmi noktai nazarından, mazide, başka dört dil, kültür ve halk kompleksleriyle mühim ve münakaşaya değer ilmi imkanları hasıl olmuştur: bu dört kompleks şunlardır: 1) Urallılar, 2) Altaylılar, 3) Samiler ve 4) Küçük Asya Kafkas köylü kavimleri ile cenubu garbi Asya'nın eski yüksek kültürleri. Bugünün ilim durumunun ışığında burada, ilk bakışta biraz garip görünen şeylere şahit oluyoruz: vaziyet, dil ve kültür bakımlarından, aynı neviden olarak görünmüyor; bilakis bu iki unsur azçok birbirinden uzaklaşıyor. Fakat yakından bakılırsa, yerinde göstereceğimiz gibi, başlangıçta oldukça hakim olan zulmet aydınlanıyor.

Bir taraftan ilk İndo-Germen diliyle ilk Ural dili, diğer taraftan ilk İndo-Germen diliyle Sami dili arasındaki iştirakler, herhalde şimdi, ihtisas sahipleri tarafından, Altay ve Kafkas diliyle olan iştiraklerden daha müsbet

olarka takdir edilmektedir. Bununla beraber şu noktaya dikkat etmek gerektir ki, şimdiye kadar İndo-Germen-Kafkas münasebetleri meselesi, hemen hemen hiç ciddi olarak göz önünde tutulmamıştır.45 Kültür bakımından vaziyet belki bunun makusudur: bilhassa, A. Nehring ile Koppers ve sairlerinin yeni araştırmaları, İndo-Germenliğin bir taraftan Altayların atlı çoban kültürü kompleksine diğer taraftan, Kafkas-Küçük Asya boynuzlu hayvan yetiştirme kültürüne olan sıkı münasebetlerini büyük bir ısrarla kaydetmektedir.

Evvelki izahatımızda İç Asya'nın Proto Türk atlı çoban kültürünün esas vasıfları ile meşgul olduktan sonra, şimdi şunu söylemeye mecburuz ki, ilk İndo-Germenlik içinde, oraya, (yani Proto Türk atlı çoban kültürüne) işaret eden vasıfları görmek o nisbette kolay olmuştur. Evvelemirde, at, ekonomi bakımından buraya (yani Türklere) aittir. Fakat şimdilik, araba ile biniciliğin menşei meselesi açık kalmaktadır. İndo-Germenler, muhakkak arabayı biliyorlar, ve herhalde arabanın önüne atı da koşuyorlardı. Fakat asıl harp arabası olan hafif arabanın kendilerinde bulunduğuna hükmedilebilir mi, edilemez mi? Bu mesele, G. Hermes'in46 yeni araştırmalarından sonra şüpheli görülmektedir. Ata, vahdet zamanında herhalde henüz umumi olarak bilinmiyordu. Öyle görülüyor ki, ancak "ikinci" bir İndo-Germen dalgası ata binmeyi Avrupa'da yaydı.47

Peki, atla koşulmuş harp arabası nereden geliyor? Binicilik nereden yükseldi? Ata binmenin menşei haklı olarak daima İç Asya atlı çobanlarında aranmaktadır. Bu, doğru olarak, Fr. Hancar48 tarafından da kabul olunmaktadır. Zira o şöyle yazar: "gerçekten milattan önce 12. asırdan itibaren Ön Asya'yı istila eden ve eski Ön Asya devletlerini kendileriyle cenketmeye mecbur kılan sürülerde, her şeyden önce hayvan yetiştirici kabileleri tanıyoruz. Kendi sığır, at koyun sürülerinin büyümesi karşısında, Orta Asya göçebelerinin tazyikleri altında, bunlar yeni mera

ülkeleri aradılar ve daha ziyade yerleşmiş sıfatını haiz kavimler üzerine, binicilikleri yüzünden askerlik bakımından üstün olmaları hasebiyle, bu ülkeleri zorla elde ettiler. Ön Asya devletlerinde, aşağı yukarı aynı zamanda, binicilik hizmetinin kuvvet kazanması, herhalde, kısmen, müstevlilerle yapılan binici savaşlarına kendini uydurmak şeklinde telakki edilmelidir…" Eğer Orta Asya göçebeleri bizzat binici olmasalardı (hem de ilk biniciler!) bu göçebeler tarafından tazyika uğramak bahis mevzuu olamazdı.

Şu noktada göz nünde tutulmağa değer: Eski Çin'de, yukarıda gördüğümüz gibi, araba önünde kuşulmuş at, binicilikten daha önce malumdu. Çin'de, binicilik Chan devrinin sonlarına doğru (Milattan önce 4. ve 3. asırlarda) tatbikata başlanmış buradan da hemen hemen kati olarak denebilir ki, sebepleri, ata binen göçebeler: Hunlar ve Yue-Çilerdir.49 Böylece her cepheden, şu faraziyeye doğru ilhamlar gelmektedir: biniciliğin vatanı, gerçekten, İç Asya atlı çobanları idi. Sistemli surette tatbik edilen ve inkişaf ettirilen bir biniciliğin (yani süvariliğin), tarih bakımından bu kadar geç kavranması, acaba böyle bir süvariliğe şekil verilmesi keyfiyetinin (eyer takımı, üzengi…) ancak yüksek bir inkişaf amazhar olmuş kültürlerin yakınlığı ve tesirleri ile mümkün olabildiğinden midir?

Bu faraziye esas itibariyle doğru ise, ilk İndo-Germenlerce sistematik bir biniciliğin henüz meçhul olması da pek âlâ izah edilebilir. Böyle bir binicilik ancak oldukça muahhar zamanlarda ve münferit İndo-Germen kısmi komplekselrde teşekkül etmiş ve bunda, bildirdiğimiz manada, eski yüksek kültürlerin yakınlığı, temel şartı teşkil etmiştir. Fakat "yarım Barbarlar" da biniciliğin inkişafı, diğer taraftan yüksek kültür hamillerini bunu kabule mecbur kılmıştır. Sistematik binicilikte, daha doğrusu "süvarilik"te, böylece, kültür tarihi bakımından, karakteristik bir halita, bir kompromi teşekkülü görüyoruz: bir taraf, binek hayvanının kendisini ve

(ara sıra tatbik olunan) binicilik bilgisini; öte taraf, sistematik bir binicilik (süvarilik!) için lazım olan teçhizatı veriyor. O halde, (söylediklerimizin bir neticesi olarak), biniciliğin menşei sorulursa, binicilikle binicilik arasında bir tefrit yapmak lazım gelecektir.50

Son olarak burada, sivrisineklere, sineklere, ve hastalıklara karşı yakılan "zaruret ateşi"ni de zikredelim (bu, İç Asya çobanları çevresi içinde, tamamen dünyevi bir korunma tedbiridir; İndo-Germen kavimlerde, çok defa dini-sihri bir şekilde tahvil ve tefsir edilmiştir). Bir de menfi bir şey zikredelim:

İndo-Germenlerde ehli domuz yoktur.

Sosyoloji bakımından burada da evvelemirde Mederşahi hukuk ve totemizm'in mevcut olmaması kaydolunmalıdır. Diğer taraftan, şunları görüyoruz: büyük aile, kuvvetli bir Pederşahi hukuk, kadınının aşağı mevkii, ekberi evlat hakkı, alım satım izdivacı, trahoma, bekâret provası, devletin geri planda bulunması, asıl duhul törenlerinin tamamen mefkut olması.

Hulasa: İndo-Germenlerin sosyolojisi, bütün mühim noktalar da Altay kavimlerinin sosyolojisine uymaktadır.

Dinde ön safta gök Tanrısı (Dyauşpita) bulunuyor; fakat bu tanrı, Altay Türklerinin daha vüzuhlu olarak ön plana çıkmasının aksine, başka varlıklar yönünden daha ziyade geriye atılmış ve karanlık bir hale konmuş görünmektedir. Yanında, "Tanrının oğulları" "Dioskur"lar gelir; bunlar, at, kazık ve yıldızlarla olan ilgilerini de arzederler; sonra, at takdisi ve at kurbanı (gök Tanrısına olan eski ilgilerle birlikte) gelir. Diğer taraftan, toprak kadın Tanrısının ve ieóV n˝moV'un menşede bulunmaması, yahutta ancak zayıf olarak mevcudiyeti gelir.

Tabiidir ki bütün bu unsurlar (bunlar esas itibariyle şu üç varlık etrafında gruplandırılabilirler: At-Maderşahi cemiyet nizamı-gök Tanrısı)

ilk bağı, Altay atlı çoban kültür kompleksinde bulurlar. Oraya vasıtasız yahut ta vasıtalı bir bağ tesis edilmesi lazımgeldiği meselesini ileride kısaca mütaala etmemiz icap edecektir. Burada da bittabi mühim olan nokta, Asya kavim ve kültürlerinin İndo-Germenlere gelen tesirleri fazla basit tasavvur etmemektedir. Bilakis, bu gisi tesirlerin, yahnız muhtelif zamanlarda değil, fakat muhtelif mahallerde ve muhtelif şartlar altında ve hatta İndo-Germen kabilelerinin muhtelif grupları üzerinde vuku bulduğu tahmin edilirse, hakikate muhakkak surette daha fazla yaklaşılmış olur. Nehring, cenubi Rusya'da vukua gelmiş muahhar istilalarla ve binnetice yalnız Avrupa'nın İndo-Germen kavimleri, hatta bunlardan bir parça üzerine vukubulmuş tesirleri de hesaba katmakta haklıdır. Burada akla gelece noktalar, bilhassa binicilik hünerinin ve dizlik libasının kabulü… falandır. Bunun gibi, 'ilk İndo-Germen devri" mefhumunun da basitleştirilmesinden sakınmalıdır. Bu mefhum da bittabi genişlemeğe salihtir; zira muhtelif kabilelerin göz yoluyla uzaklaşması, pek farklı zamanlarda vukua gelmiş olabilir.

Bütün bunların yanında, ilk İndo-Germenlik bir takım unsurlar arzetmektedir ki bunlar başka neviden v herhalde Altay atlı çoban kültüriyle genetik bir ilgi ile bağlanamayacak mahiyettedir.

Ekonomi bakımından, burada tarla ziraatinin daha ziyade inkişaf etmiş bir mertebesine şahit oluyoruz: bu ilk önce ancak çapa ziraati şeklinde bahis mevzuudur.51 Malum olan hububat şunlardı: arpa, buğday ve darı. Ev ehli hayvanlarına, daha ziyade bir cenup ehli hayvanı olan keçi katılmaktadır. Fakat ekonomik bakımından en mühim ehli hayvan, şüphesiz, sığırdır. Bunun karşısında at, bir taraftan, daha ziyade "efendi hayvanı" olduğu gibi, diğer taraftan da nisbeten kuvvetli bir dini manayı haiz bir hayvandır. Sosyolojide, İndo-Germeno has şekiller olarak yukarıda zikrolunanlardan hemen hemen hiç başka şekiller gözükmüyor. "Çoban kültürü"ne dayanan

Sosyoloji, açıkça görüldüğü veçhile, hakimdir.52 Din bakımından, Ktonik kadın Tanrı şekillerinin görülmesi dikkat edilecek bir noktadır. Toprak kadın Tanrısı ve ieòV n˝moV tasavvurları, mutlak surette külli olmasa da yine oldukça geniş bir tarzda yayılmıştır. Bu görünüşlerde karakteristik bir temevvüç göze çarpar; sonra sıhri bir dünya yaradılışı sırrı, fırtına ve hava tanrıları. (Bunların menşeleri ay mitolojisine dayanmakta olup sembolleri de sığır, keçi gibi boynuzlu hayvanlar arasındadır). Ata ait din ve kurban törenlerinde de başka neviden bir çok unsurlar görülmektedir: mesela atın Ktonik kadın Tanrı tipleri ile bağlanması; bununla da bir taraftan şehvet ve bereket törenleri, diğer taraftan sekir veren içki törenleri, hunharca insan kurbanları ilgilidir.53

Umumi durum, demek ki, bu unsurların da ilk İndo-Germenliğe has olduğundan şüphe bırakmayacak gibidir. Bu itibarla, ilk İndo-Germenliğin kültür alanı, ilk Türklüğün alanını, mühim miktarda aşmaktadır.54 Ve ilk İndo-Germenlikte başka ve yeni olan taraf, -eğer her şeyi umumi kültür tarihi ışığı altında mütalaa edersek en yakın ve en kuvvetli bağını, aslında Maderşahi ve ziraatçi olan, Küçük Asya-Kafkas sahasının boynuzlu hayvan yetiştiriciliğinde bulur. Bunu, bilhassa, İndo-Germenliklerde at dini ve at kurbanı ile ilgili, oldukça çok adetteki tezahürde göstermiş olduğumu sanıyorum. Bundan başka da, burada bahis mevzuu olan unsurlar hakkında, mezkur sahaya doğru az çok sarih ilgililer noksan değildir; bunu, bilhassa Nehring göstermiş yahut ta muhtemel kılmıştır. Demek ki, muayyen cenip mıntakalarına ve kültürlerine doğru herhangi bir ilgi hakkında hiç bir şüphe kalmayınca, -diğer taraftan mevsimsiz tarzda, vaktinden evvel hüküm verilmemesi de lazımgeldiğine gire- ilk İndo-Germenliğin kültüründeki bu ikinci ana mürekkipi sadece “cenubi” diye vasıflandırdım. Neticede, ilk İndo-Germenliğin kültüründe, iki ana mürekkibin görünür olduğu bugün herhalde tesbit olunmuştur; bunların biri, ilk Türkler tarafından taşınan İç

Asya atlı çoban kültürüne işaret etmekte, halbuki öteki, ziraatlı ve boynuzlu hayvan yetiştirmenin “cenup kültürleri” ne en yakın ve en kuvvetli ilgilerini meydana vurmaktadır. Kültür tarihi ve etnoloji araştırmalarının bu neticesi ile, yukarıda kısacası zikretmiş olduğumuz gibi, evvel emirde, dilcilerin bugün muteber olan noktai nazarı birbirine pek uymamaktadır. Fakat ben, burada hakiki değil, ancak zahiri zıtlıklar olduğuna kaniyim.

Bugün hükmedebildiğimiz kadar şu vakidir ki, İndo-Germencenin Uralca ile olan dil ilgisi pek eski bir devre kadar ulaşır. Nehring bu hususta, heteroklitika denen devreyi düşünüyor onun fikrince, bu devrede ilk İndo-Germenlerde her nevi ziraatin mefkut olması lazımgelir.55 Böyle bir zamanda Uralların kültürce daha yüksek oldukları pek gayrı muhtemeldir. Hatta belki bir kaç derece aşağı addedilir. O halde, burada, dilce uygunluğa rağmen pek umumi olanlardan sarfınazar, hususi mahiyette kültür ilgilerinin meydana çıkmaması, şaşılacak bir şey değildir.

Sami ile doğru olan dilg ilgileri, başka nevidendir (daha ziyade gramer bakımındandır) ve nispeten daha yeni bir zamana aittir. Onun için Nehring belki doğrudan doğruya komşuluğu bile kabule zaruret olmadığına kanidir; bu keyiyet, kültür bakımından karşılıklı tesirlerin az olduğunu daha ziyade akla yakın kılar. İndo-Germen sosyolojisinin Samilerle olan münasebeti gibi hususi mahiyette olan meseleye, aşağıda kısaca temas edilecektir.

Durum, diğer iki kompleksle, yani Altay ile Kafkas -Küçük Asya kompleksleriyle olan ilgilerde, oldukça farklıdır. Birincisiyle ilk İndo-Germenliğin son devresi arasında, esas itibariyle, atlı çoban kültürü mürekkibi; öteki ile de ziraat-boynuzlu hayvan yetiştirmesi kültürü mürekkibi, müşterektir. O halde tam İndo-Germenlik ancak, bu iki mürekkibin birbiriyle meczolup büyümesinden hasıl olmuştur. İcap ederse, hararetle yapılacak araştırmalar, bir taraftan Altay diline (bu hususta yeni bi

denemeyi, az zaman evvel Profesör Mladenov56 vermiştir), diğer taraftan da belki Kafkasçaya doğru olan ilgileri meydana çıkarır. Böyle olmasa da, her iki halde, yahut yalnız birinde, herhangi bir ara kavme, bahis mevzuu kültür hazineleri bakımından vasıta rolü atfedilip edilmeyeceği meselesi kalmaktadır.57 A. Nehring, noktai nazarını, şu dikkate şayan sebeplerle temellendiriyor: bilhassa Altay mürekkibinin, böyle vasıta, yahut ara kavmi sayesinde hasıl olması lazımgelir. Eğer böyle ise, herhalde bu meselede, dil uygunluklarının geri kalması (yani azalması) artık büyük zorluklara sebep olmayacaktır.58

Bilhassa Nehring'in ve benim, İndo-Germen meselesinde ilk önce birbirimizden tamamen müstakil olarak -bu kere vasıl olduğumuz hal denemesi, diğer denemeler karşısında şu müsbet taraf maliktir denebilir: bu hal tarzı eski tezatları yenmekte, aşmakta, hatta bir dereceye kadar bunları mesut bir şekilde telif etmektedir. Her ne kadar O. Schrader ilk İndo-Germenlikte hiç bir nevi köylülüğün mevcut olmadığını iddia etmemişse de, çoban kültürü mürekkibine o kadar hakim ve ön planda bir yer vermiştir ki, bazı kimseler onu bu yolda takip etmekte tereddüt etmişlerdir. Tezadın diğer tarafına, fikrimce ilk İndo-Germenliği şimal Avrupası köy kültürü ile fazla erken aynı görmüş ve İlk-İndo -Germenlik tipik bir köylü yapmış olanlar düşmüşlerdir.

Tesir altında bulunmayan müşahitler ve araştırıcılar, bazı kimselerin bu gibi esaslardan son neticeleri çıkartarak atı ilk İndo-Germenlere terkettiklerini ve domuzu onların ev hayvanları arasında saydıklarını görünce, daha da nahoş bir hissin tesiri altında kalmışlardır. Hayır! bu iki müfrit noktai nazarın, görünüşe göre, hiç biri doğru değildir. Asıl ilk İndo-Germenlik, dikkate şayan bir çoban kültürü mürekkibini epey kuvvetli bir köylülükle bir araya toplamıştır. Eğer -benim adlandırmak istediğim veçhile- "mutedil" şark tezi ilk vatan meselesine tatbik olunursa, bu

söylediklerimin doğruluğu büsbütün canlanır. Ben, bu bakımdan, kısmen bildiklerimi değiştirip, birçok şeyleri yeniden öğrenmeye mecbur oldum. Ben de, O. Schrader'in peşinde giderek ilk İndo-Germenlikteki çoban kültürü mürekkibini fazla tek taraflı bir tarzda görmüş ve menşeini İç Asya'da, fazla ileriye koymuştum. Fakat kısmen kendi araştırmalarım, kısmen başkalarının tetkiklerine dayanarak, bizatihi ilk İndo-Germenliğin göz önünde tutulacak mikyasta ziraatle karışmış olduğu ve bu karışmanın İç Asya'dan değil, cenubu garbi Asya'nın geniş alanından iştikak ettirilmesi lazımgeldiğine kanaat getirdikleri sonra, ilk vatanı ben de daha garpta, aşağı yukarı Hazer deniziyle Karadeniz'in şimalinde arıyorum.

Bu noktada, kısaca dört şekle, daha doğrusu dört itiraza temas etmek gerektir. İlk önce, İndo-Germen meselesinde şark tezi taraftarlarının, ilk kavmin teşekkül ve hareket merkezinin tesbitinde kararsız ve vuzuhsuz kaldıklarını ve bu keyfiyetin, kendi aleyhlerinde bir nokta olduğunu ileri sürenlere cevap vermek lazımdır. Bu kusur, ancak mütehassıs olmayanlar arasında iddia olunuyor; bu da bütün meslekdaşlara şeref veren bir keyfiyettir! Araştırmanın bugünkü durumuna dayanılarak, iddiasız ve ihtiyatlı davranmayı bir noksan yahut bir hata gibi takbih etmek, herhalde, ilim hakkında biraz garip bir noktai nazardan doğuyordur. Biz, şark tezi mümessilleri, bu ithamdan korkmuyoruz. Daha doğrusu, biz onu bir itham, bir serzeniş olarak hissetmiyor, bilakis bir takdir ve şeref addediyor ve bunda ilmi ihtiyatkarlık ve vicdanlılık mı bahis mevzuu olduğu hakkındaki hükmü, müsterih vicdanla ilmimizin tarihine bakıyoruz.

İkinci müşkülde şu keşfiyet bahis mevzuudur: metod bakımından pek de haksız olmayarak şu söylenebilirdi: çoban kültürü İç Asya ve boynuzlu hayvan yetiştiren "cenup" ile ilgililerin mevcut olduğunu kabul edelim, neden İndo-Germenlik, (her iki tarafta da olsun, yalnız bir tarafta da olsun) verimli amil olmasın? Cevap olarak, ilkönce ilk İndo-Germenliğin bariz

halita karakterini hatırlatmak gerekir. Halita mahsulleri, daha mukaddem olarak basit varlıkları farzettirirler (halitanın mürekkipleri), fakat aksi varit değildir. Bu itiraz muteber olunca, İç Asya çoban kültürünün ve "cenubi" ziraat kültürünün (yahut ta bu iki kompleksten birinin) nevima halita unsurlarının birbirinden ayrılması vetiresine tabi olmalarını (ki o zaman ilk İndo-Germenliğin hiç olmazsa bir kısmının bunu yaşamış olması icap ederdi) kabul etmek gerektir. Fakat her şey böyle bir iddianın aleyhinedir. Böyle bir faraziyede küçük Asya-Akdeniz sahasının Neolitik devrinde kök salmış olan boynuzlu hayvan yetiştirici kompleksinin daha eski (ve tabii daha mudil!) bir İndo-Germen kültür alanının bakiyesi gibi alınması lazımgeldiği bir kere göz önünde tutulsun! buna verilecek cevap gerçekten zaittir. Altay atlı çoban kültürünün kronologya bakımından durumuna gelince, bununla da kafi derecede meşgul olduk, burada önümüzde, yalnız bir tek kültür unsuru değil, esas itibariyle kapalı bir kültür kompleksi bakımından ve yalnız sade şekilleri değil, fakat açık seçik bir surette daha eski şekilleri görüyoruz.

Üçüncü bir itirazın çıkış noktası da şu söyle mündemiçtir: büyük sürü teşekkülü, kendiliğinden bir çoban kültürü sosyolojisi yaratır, ve bunun neticesi olarak, İndo-Germenlerin sosyolojisi ile Altaylıların sosyolojileri arasında genetik bir ilginin bulunmasına lüzum yoktur; bu fikir bilhassa, Sâmilerin de anahatlarında aynı olan bir sosyolojiye sahip olmaları ile kuvvet bulmaktadır. Bunun da tabii bir neticesi şudur ki, İndo-Germenlerin sosyolojisi ile Altaylıların sosyolojisi arasındaki büyük uygunluktan İndo-Germen kök kavminin şarkta bulunan ilk vatanı hakkında bir netice çıkarılamaz.

Bu satırları yazan epeyce zamandır şuna kanidi ki, İndo-Germenlerin sosyolojisi, Altaylılarınkine, Sâmilerin sosyoloijisinin bu ikisine yakınlığından daha yakındır. Vakıa bu fikir, bütün teferruatıyla isbat

edilememiştir. Bu meselede, muhakkak surette ayrıca ehemmiyeti olan, Arap bedevi kavimleri hakkında bürhanlar, Dr. J. Henniger'in “Die Familie bei den Buduinen Arabiens, ein Beitrag zur Frage des mutterrechts bei den Semiten” konusu üzerine yazdığı ihtimamlı bir araştırmada verilmiştir. Orta Asya çoban kavimlerinin sosyolojisinden karakteristik bir ayrılış olarak müellif, kitabın sonundaki hulasada bilhassa şu nokta üzerinde durmuştur: “hükümdarlık esasının (yani baba hakimiyeti ile ilk doğan çocuk hakkının) zayıflığı, asıl büyük ailenin mevcut olmaması, tam bedevilerde mülkün merkezileştirmiş olmaması, kadının biraz daha iyi bir mevkii olması (bu mevkii kocayı seçmedeki hürriyetle, evlilik hayatında mal ve mülkün ayrı olmasında, şahsi haklar ve daha büyük hareket serbestisinde kendini göstermektedir), nihayet Klan eksogami'sinin mevcut olmaması”. Şüphesiz, burada da, İç Asya çoban göçebelerinin sosyolojisi ile uygunluklar yok değildir. Bu uygunlar arasında Henngier, her şeyden önce şunları zikretmektedir: “kadının mâdın mevkii, nişanlıya biçilen fiat, kan akrabalığına fazla ehemmiyet verilmesi, küfüv evlenmelerle kanı temiz tutmak kaygısı, pederşahi Klan teşkilatı, kan davası, büyücek teşekküllerin demokratik diyebileceğimiz gevşekçe teşkilatı”. Fakat bunun dışında o kadar ehemmiyetli, o kadar esaslı farklar kalıyor ki, Samilerin sosyolojisini (bedevlerin sosyolojilerinden hareket edildiği takdirde!) bir bütün olarak İç Asya çoban kavimleri (ve İndo-Germenler) sosyolojisi ile genetik surette birbirine bağlamağa imkan kalmıyor. Buna rağmen münferit sosyolojik yahut başka neviden ilgilerin burada oraya yahut oradan buraya bağlayıp bağlamadığı meselesini burada inceleyeceğiz değiliz.

Dördüncü itiraz da şöyledir: İlk İndo-Germenliğin başlıca mürekkiplerinden biri bizi çoban kültürü İç Asya'ya, öteki boynuzlu hayvan yetiştiren “cenub”a götürürse, kendi tesisatları, kendi başarıları olarak İndo-Germenlere ne kalır? Bu suale şu cevap verilmek gerektir. İlk önce, eğer

tahlilimiz doğru ise İndo-Germenler, böylece birleşip gelişmeden önce henüz İndo-Germen değildiler, bunu, ancak bu bişleşme ve kaynaşma neticesinde oldular. Maamafih, burada ikinci bir sual daha kalıyor ki, o da şudur: acaba mürekkiplerden biri, ötekinden daha ziyade İndo-Germen, yahut daha ziyade İndo-Germen sayılmaz mı? Bu suale şüphe götürmeyen bir cevap vermek, bana bugün henüz mümkün görünmüyor. Bu ancak, ilk İndo-Germenliğin dil ile kültür bakımlarından kökleri, hem genişliklerinde, hem derinliklerinde, kâfi açıklıkla meydana çıkarılırsa, memnun edici bir şekilde mümkün olacaktır. Bu alana ait araştırmaların bugünkü durumuna bakılınca dil ilgilerinin kuvvetle Urallığa, kültür ilgilerinin ise Altaylığa işaret ettikleri vâkıası, neticede, ilk İndo Germenliğin, İç Asya'nın çobanlığına -kökleri bakımından- herhangi bir başka kavim yahut kültür kompleksinden daha yakın olduğunu meşru surette kabul ettirebilir.

Bu münasebetle şunu da hatırlatalım ki, İndo-Germen diline bir halita karakteri atfetmeye pek hazırdırlar İndo-Germen dilinin Ural diline ve kısmen de Sami dile olan ilgileri üzerinde bilhassa durulmaktadır. Burada bir de Uhlenbecek'in tezini zikretmek isterim; bu bilgin, bundan manda, ilk İndo-Germen dilinde şöyle bir dil halitasını keşfetmektedir ki bu, Kentum ve Satem gruplarıüzerinden çaprast olarak gitmektedir; görünüşe göre, içindekilerden bir mürekkip Ural-Altay diline, öteki belki Kafkas diline yakındır.59 Emil Forrer de,60 İndo-Germen dilinin başka bir tasnifini düşünmektedir. Son olarak da Brandenstein'in61 malûm olan denemesi zikre değer: Brandenstein, dil bakımından, daha eski bir tabakanın varlığını kabule meyleder; bu deneme, düzeltilmeğe muhtaç olmakla beraber, bütün meselenin aydınlatılması için yeni yollar açmaktadır.

Bütün bu teşebbüslerde ne kadar çok şeyin bundan sonraki araştırmalara tabi olduğunu, araştırmaların da bugün ne derece kaypak bir durumda bulunduğunu, aşina olan herkes bilir. Fakat açıkça görüldüğü gibi, daha

şimdiden, hem dil ilmi hem kültür tarihi araştırmaları şu pek mühim neticeye doğru bizi sürüklemektedirler: mebdedeki İndo-Germenliğin mahiyeti mudildir, yahut ta halita nevindedir. Bu bilgiyi, yeni İndo-Germen araştırmalarının elde ettiği en mühim ve en kati bilgilerinden biri olarak görmeliyiz. Böylece yukarıda ifadesini bulmuş olan şu imkan yahut faraziye: beşer tarihi zaviyesinden bakınca nisbeten muahhar bir tezahür olan ilk İndo-Germenlikte, metot bakımından az çok mudil ve karışık bir mebde beklemek lazımgeldiği keyfiyeti, teeyyüt etmiş oluyor. Herhangi bir tecrübeye sahip kültür tarihçisi, buna şaşmaz. Bilakis, bunda İndo-Germenliğin cihan tarihindeki tesirlerinin başlıca kökünü, yahut hiç olmazsa, başlıca köklerinden birini görür. Hatta, ilk İndo-Germenler biribirinden bu kadar farklı kaynaklardan beslendiklerinden ve birçok muhtelif cereyanların bir neticesi olarak büyük bir nehir halinde toplandıklarından dolayıdır ki, nisbeten böyle zengin idiler ve beşer tarihinde bu kadar büyük ve ehemmiyetli roller oynamaları mukadder oldu. Birçok unsurlar arasında şu da dikkate değer ki, ilk İndo-Grmenlikte çoban kültürü unsuru, belli ki yalnız sosyolojik cepheden değil, din cephesinden de (Gök Tanrısına inanan!) pek kuvvetli idi. Şüphe yok ki bilhassa bu miras, sonraları muhtelif kavimlere, büyük dünya tekamülüne girdikleri vakit pek faydalı olmuştur.

3. Son: İlk Türklüğün ve İlk

İndo-Germenliğin Beşer Tarihi Bakamından Büyük Başarılarının Mücmel Surette Takdiri

İlk Türklük ve ilk İndo-Germenlik hakkındaki sözlerimizin başlıca neticelerini kısaca şu cümlelerde toplayalım:

1. Vatanı İç Asya olan ilk Türklüğe, atın ilk ehlileştirilmesi ve bununla ilgili olarak karakteristik bir at çobanı kültürünün yaradılması kafi emniyetle atfedilebilir.

Bunun manası: beşer tarihinde bir defa olmuş bir başarıdır, öyle bir başarı ki kavimlerin ve kültürlerin inkişafında nevi kendine has neticeler doğurmuştur. Ancak bunun sayesindedir ki, tarihi vakıaların isbat ettiği gibi, büyük devlet esası için temel şartlar, dar ve asli manada yaradılmıştır. Fakat böyle bir çoban kültürü kendi başına kaldığı müddetçe bu esas tatbik mevkiine geçmemiş; bu, ancak orada burada, yerleşmiş ziraatçı halk ve şehir halkı ile üstüste gelince ve böylece kültür halitası ve tamamlanma vetiresinin bir neticesi olarak, aslında kendilerinde mevcut olan yeni hamleler sayesinde vukua gelmiştir. Bununla beraber, bittabi şu sual açık kalmaktadır (burada bu suali ne yakından mütalaa edebiliriz, ne de buna arzumuz vardır): boynuzlu hayvanların yetiştirilmesi, ilk Altaylılardaki at yetiştirmesine irca edebilir mi? - Edilebilirse, bu ne mikyasta mümkündür?-

2. Atı ve atlı çoban kültürünün başlıca unsarlarını ilk İndo-Germenlik, ilk Türklüğe borçludur. Bu bağlılık doğrudan doğruya mı değil mi, meselesi herhalde kati olarak halledilir mahiyette değildir. Hemen hemen şundan eminiz ki, arada vasıta olarak Fin-Ugurlar mevzuubahs değildir.

3. Görünüşe göre, ata binmek, ne mebdedeki at çoban kültüründe ne de ilk İndo-Germenlikte -her ne kadar her iki tarafta da tamamen meçhul değilse de- umumi ve sistemli olarak tatbik ediliyordu. Sistemli binicilik (yani “süvari”nin teşekkülü), oldukça kati olarak, eski yüksek kültürlerin yakınlığı ve tesiri yüzünden hasıl olmuştur (koşum, üzengi, gem...); bu yüksek kültürler de, bunun üzerine savaş tekniklerini “süvari”ye uydurmağa mecbur olmuşlardır. Vakıa, bütün amiller göz önünde tutulunca, biniciliğin menşi meselesinde ilk önce hangi nevi binicilik kasdolunduğunu bildirmenin iyi olacağını söylemek doğrudur. Her halde, arasıra tatbik olunan basit binicilik daha ziyade İç Asya’nın ilk at yetiştiricilerine irca

edilir; halbuki sistemli bincilikte eski yüksek kültürlerin (doğrudan doğruya yahut bilvasıta) başlıca amil olduklarını kabul etmek icap eder.

4. İlk Türklerde ilk İndo-Germenlerin sosyolojileri o kadar çok uygunluklar arzeder ki, her ikisinin genetik bağlılıklarından herhalde şüphe edilemez. Din unsurları hakkında da -bu unsarların vatanı İç Asya çoban kültürlerinde bulunursa- buna müsamil fikirler yürütülebilir.

5. Fakat ilk İndo-Germenliğin, at çobanı kültürü mürekkibinin yanında bir de ziraatçı ve boynuzlu hayvan yetirtirici mürekkibi vardı; bu sonuncunun kökleri (Samilerden ve İndo-Germenlerden önceki) cenubu şarki Asyası'nda bulunur. Aynı zamanda, ilk İndo-Germenlik, daha müsait durumu dolayısiyle, Ön Asya'nın eski yüksek kültürlerinden, daha önceden ve daha bol bir şekilde istifade edebilmiştir. Diyebiliriz ki İndo-Germenliğin beşiğinde talihin ona ayrıca yaver olmuş olması keyfiyeti, coğrafi durumun müsaitliğinde fevkalade iyi bir temel şart bulmuştur.

6. Yakın Şarkın, Indus vadisinin (Mohenjo Daro ve Harappa) kendi tarzlarında birer yüksek kültür olan en eski şehir kültürleri, keza -muhtemel olarak ta- eski Çin'in şehi kültürleri, ilk inkişaflarında ilk önce ne Türklükten ne de İndo-Germenlikten esaslı tesirler almışlardır. Fakat, daha 4'üncü binyılın sonlarına doğru İran alanından kendilerini gösteren ve bilhassa eski Elam'a doğru yakın ilgiler arzeden at kullanan kitlelerin, Türk (yahut Türk halita kavimleri?) olması mümkündür, hatta (eğer Türklerle Elamlılar arasında dil bakımından gerçekten bir bağ mevcut ise) muhtemeldir. Hem, Türkler cihetinden eski Ön Asya üzerine -ister doğrudan doğruya, ister bilvasıta olsun- tesirler vukubulduğu oldukça kati olarak ileri sürülebilir. Eski şark şehir kültürlerinin, daha geni, aynı zamanda daha muntazam teşkilatlandırılmış birer siyasi kudret merkezleri haline sokulmak suretiyle tadili (Yani dar manada birer devlet olması) ancak aşağı yukarı milattan önce 2000 yılına doğru başlamıştır ve bunun

hamili ve müsebbibi olarak at kullanan göçmen İndo-Germenler görünmektedir; bunların savaş tekniği bakımından üstünlükleri ilköncek daha hafif Ren geyiği arabası, sonraları binicilik sayesinde hasıl olmuştur. Eski şarkı fetheden İndo-Germen kabilelerinin, hiç olmazsa kısmen olsun Türk kabileleriyle karışmış olmaları, (Chorit yahut Hurriler) tamamen mümkün görülmelidir. Bu fethi ve yeniden teşkilatlandırmayı, eski Çin toprağından münhasıran olmasa da ekseriyetle tahakkuk ettirmiş olanlar, Türk at çoban kabileleridir. Bu keyfiyet, Chou devresi için bilhassa açık surtte tasvir edilebilir. Anau’ın Türklük yahut İndo-Germenlikte her hangi bir yakın ilgisi olup olmadığını ve bu ilginin ne zaman mevcut olduğunu bugün henüz söyleyemeyiz. Anau’da bol bol müşahade olunan at, neticede, her halde Türk olan bir unsur addedilmelidir. Anau’ın, aslında eski şark şehir kültürler sırasına dahil olması (mukayese ediniz: Ur, Kiş, Mohenjo Daro ilh...); fakat birinin, Orta Asya’ya çok yakın bulunması dolayısiyle, ötekilerden daha çabuk ata nail olmuş olması muhtemeldir.

7. Bu izahatın mevzuuna uygun olan, ilk Türklük ve İndo-Germenlik meselelerinin, etnoloji ve umumi tarih ışıkları altında görülmesine teşebbüs olunmuştur. Beli burada, bu cehdin büsbütün boş olmaması ve bir taraftan tarihi etnoloji, öte taraftan Türkoloji ve İndo-Germenlik ilminin bu şekilde biribirine raslamalarının, küçüksenmeyecek meyveler -her iki taraf için kıymetli meyveler- vermiş olması ümidini izhar etmek yerinde olur. İleride yapılacak araştırmaların, bunda itmam yahut tashih edilmesi zariri olan noktaları itmam ve tashih etmesi temenni olunur. Fakat büyük meselelerin daha iyi aydınlatılması maksadı ile, bundan böyle tarihi etnoloji ile Türkoloji ve İndo-Germen ilminin elele yürümesi lazım geldiğini ifade eden büyük esası, fikrimce, artık sarsmak mümkün olmayacaktır.

8. Eski şark şehir kültürlerinin (herhalde en eski olan yüksek kültürlerin) veya ilk Türklük yahut ilk İndo-Germenliğin, yahut ta herhangi bir başka büyük kavmin yaradıcı ve hamillerini, teçhizatları ve (er yahut geç) başarıları ile mütalaa edelim, o zaman daima görürürüz ki, hepsinin, -haleflerince iftihara sebep olan ve nümune ittihaz edilen- kendilerine has tarafları vardır. Fakat görülüyor ki bunların hepsinin de aslında sınırları vardır; itmam edilmeğe muhtaçtırlar, ve zaruri olan bu tamamlayıcı unsurları insanlar başkalarında, hatta diyebiliriz ki komşularında bulurlar. Bununla, fikrimce, tam, saf ve beşeri olan her şey tezahür etmiş olur. Bütün cihan ve beşer tarihi neticede, büyük bir oyun, bir "büyük dünya sahnesi" gibi görünüyor. Bu oyunu tek başına bir kişi oynayamaz. Roller dağılmalıdır. Ve rollerin dağılmasında, yüksek bir kudret, "oyuna müdahale" eder gibi görünmüyor mu? Bütünün menfaati bakımından, rollerin biri ötekinden daha ehemmiyetsiz değildir. İyi oyunda da her şeyden önce oyuncuların biribirine karşı değil, beraber oynamaları lazımdır. Bu fikirleri büyük cihan ve beşer tarihinden iştikak ettirip tatbik etmek mevzuubahs olunca, şüphesizdir ki o zaman elde edilecek olan netice, eskilerin kanaatine göre tarihin ve tarih ilminin ne olması lazımgeldiğidir: yani zamanımız da dahil olmak üzere, her zaman hayatı öğreten üstat olmaktır.

1 Heidelberg, 1911.

2 Münster İ. Westfalen 1937.

3 Bu itibarla, Lowie'in tenkitlerine (The History of Ethnological Theory, New York 1937, German diffusionist, sa. 177-195) iyice hak vermek gerekir.

Fakat, Lowie, birkaç senedenberi aynı yahut benzer metalibi daima ileri südüğümüzü ve arzın muhtelif kısımlarına ait bu ilk kültür çevrelerinin pek

büyük bir dikkatle gözden geçirilmesi ve icabında değiştirilmesi yahut itmam edilmesi lazım geldiğini söylediğimizi, ilave edebilirdi. Bu hususta burada misal olarak F. Haeckel'in "Totemismus und Zweiklassensystem bel den Sioux-İndianern" (Anthropos, XXXII. 1937, 210-238, 450-501, 895-848) yazısına işaret edebiliriz.

4 Giriş mahiyetindeki eserler: H. Wámbéry: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volke, Leipzig 1879. Ayni müellif: Das Türkenvolk in seinen Ethnologischen und Ethographischen Beziehungen, Leipzig 1885. M. A. Czaplicka, The Turks of Central Asia in History and at the Present Day, Oxford 1918 W. Jochelson: Peoples of Asiatic Russia, New York 1928. H. Winkler: Die altaische Völker-und Sprachenwelt, Leipzig und Berlin 1921. W. Barthold: Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkölker, Zeitschift der Deutschen Morgenländischen Geselischaft, N. F. Bd. 8. (Bd. 83) Leipzig 1929, s. 121-142. Ayni müellif: 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Buradaki mülahazalarımız için bilhassa mühim olan, Orta Asya'yı mütalaa eden etnolojik ihtisas eserleri üzerinde uzun uzadıya durmamıza imkan yoktur. Oldukça ehemmiyetli eserler hakkında tenkit ve mütalaaları, mesela şu yazılarda görüyoruz: W. Schmidt und W. Koppers: Völker und Kulturen (Regensburg 1924), Fr. Flor, Haustiere und Hirtenkulturen, in "Wiener Beiträge zur Kultürgeschichte und Linguistik" I. (1931). W. Koppers: Die İndo-germanenfragi im Lichte der historischen Völkerkunde", Anthropos XXX., 1935.

5 Burada, başlangıçta yaptığımız ihzari mülahazayı hatırlatalım.

6 Malum olduğu üzere, "Türk" adı ilk defa olarak ancak milattan sonra 6. yüzyılda, Çin kitaplarında görülmektedir. Biundan sonra, kelimeyi, 8. yüzyıla ait olan Orhon Kitabeleri'nde görüyoruz. Dar manada bir tarihçi olan W. Barthold bile şöyle mütalaa etmekten kendisini alamıyor: "Türk"

diye tavsif olunan dili konuşmakta olan insanlar manasına Türkler, şüphesiz çok daha evvelleri mevcuttular. (Bathold: 12 Vorlesungen, ... s. 33). Burada yürüttüğüm mülahazaların, bu noktai nazarı yalnız teyit etmekle kalmayıp, derinleştirdiği ve hatta daha dakik surette tayin ettiği fikrindeyim. J. J. M. de Groot (Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, I. Teil, Berlin und Leipzig 1921, s. 5) pek eski olması lazım gelen bir Çin işareti olan Tik-Garap ve Şimalin yabancı kavimleri için umumi bir

ad-'den bahsedip bunun içinde, icabında milattan önce 18. yüzyıla kadar geriye giderek Turk yahut Türk adının meknuz olup olmadığının soruşturuyor; bu şüphesiz çok enteresandır. Fakat dil sahasına giren şeyler hakkında hüküm vermeyi bittabi Sinologlara bırakmak doğru olur. - Şunu da kaydetmek gerektir ki, mevzuumuzun icabı olarak, Türk kavimlerinin bütün yeni hareket ve başarılarını (bu münasebetle Higung-nuları, Hunları düşünüyorum) bir tarafa bırakıyoruz. Haloun'a nazaran (Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer oder İndogermanen überhaupt, Leipzig 1926. s. 130) Hiung-nu'lar (ekseriyeti binici göçebe olan bir kavim) kitabiyatta, emin olarak ancak milattan önce 318 senesinden itibaren tesbit olunabiliyorlar. Bunlar Han devrinin başlangıcında, (Milattan önce 2. yüzyıldan, milattan sonra 2. yüzyıla kadar), bütün Shan-si'ye, Garbi Chi-li'ye ve Şarki Shen-si'ye hakimdirler. Her ne kadar Hiung-nular Hunlarla ayni telakki olunuyorlarsa da, bu hususta kati bürhanların henüz mefkut olduğunu göz önünde tutmak lazımdır. (von Rosthorn'un şifahi beyanatı), Paul Pelliot da buna benzer tarzda bir ifadede bulunmaktadır. (La Haute Asie. s. 6): "Mebdede bir sıfat olan Türk kelimesinin henüz meçhul olmasına rağmen, bugün Hiong-nularla Hunların Türk oldukları sabit olmuş gibidir.

7 Ebert, RLV, XIII., 60 ve dev.

8 A. Ankara, 1937.

9 G. Hermes: Das gezähmte Pferd alten Orient, “Anthropos” XXXI., 1936, 364-394. W. Amschler: Die ältesten Funde des Hauspferdes, Unter erstmaliger Benützung der von Sir Henry Field (Chicago, U. S. A.) in Kish ausgegrabenen Knochenmaterialien. “Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik” IV., 1936, 497-516.

10 Semitic and Hamitic Origins; Philadelphia 1934.

11 Barton’a nazaran (yukarıda zikrolunan eser, sahif 245), Anu adı Sumercedir; ona tapma, Sâmi olan Babilonya’dan alınmış; ve en nihai menşei “İç Asya”da aramak gerektir (zikrolunan eser, sahif 369): İt is only recently become clear to me that Anu is a deity of the Central Asiatic race, which founded the city of Surippak. It is, therefore, explained why he heads the list.

12 W. Schmidt: Der Ursprung der Gottesidee, III., Münster i. W. 1931.

13 Mukayese ediniz: Barton. a.a, O, s. 369, “He (i.e. the God Anu) was brought in late prehistoric time to Babylonia from Central Asia, whence he was also carried to China. In China he was called T’ien; in Babylonia Anu.”

14 Völker-und Klturzusammenhänge im Alten Orient. Deutsche Forschung, Heft 5. Berlin 1928. s. 33-67. Bakınız s.38.

15 A.a. O., S. 44.

16 A.a. O., S. 67.

17 Landsberger: Ön Asya tarihinin esas meseleleri (İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1937 12 s.)

18 E. O. Forrer, Eine Geschichte des Götterkönigtums aus dem Hatti-Reiche, Mélanges Cumont, Bruxelles 1936, s. 688. Ayni müellif: Göttergeschichte als Weitgeschichte im alten Orient. “Fortschritte”, XI., 1935, 398-399. Mukayese ediniz: P. Kretschmer: Zur ältesten Sprachgeschichte Kleinasiens. Glotta XXI., 1932, 76-200. B. Hrozny: Die

Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder, “Archiv Orientalni”, I. 1929, 91-110; 251-253.

19 Hethiter, Churriter und Assyrer. Hauptlinien der vorderasiatischen Kulterntwicklung im II. Jhtsd. v. Chr. Geb., Oslo 1936. Sa. 33’e ayrıca bakınız. Şu esere de bakınız:

Die ersten Arier im alten Orient. Leipzig 1938. Chorrit dilinin Sami olmadığı gibi İndo-Germen bir dil de olmadığı keyfiyeti, fikrimizce, Schmökel ve bir çok başka araştırıcılar tarafından kültür tarihi üzerindeki düşüncelerde kafi derecede gözönünde tutulmamaktadır. Aynı mülahaza, mesela E. Unger için de caridir, (Altindo-germanisches Kulturgut in Nodmesopotamien, Leipzig 1938).

20 Schmidt und Koppers: Völker u. Kulturen, Regengburg 1924, s. 214 mukayese ediniz: M. H. Kuezynski; Steppe und Mensch. 1925 s. 20, 25. A. Nehring bu münasebetle bana aşağıdaki notu verdi: “Grekçenin musiki ıstılahları ve Homeros’un söz hazinesine ait birçok şeyler “Küçük Asya malı”dır. Bunun içindir ki Küçük Asya’da vücut bulan Grek destanının, Küçük Asya malı numulere göre teşekkül ettiği lehine çoktanberi şüphe uyanmıştır. Lidya kitabelerinde vezinli bir metin bulununca bu şüphe kuvvet kazandı. Acaba bir Küçük Asya destan nevi, İç Asya’dan tesir almış olamaz mı? Altay < Küçük Asya < Grekler yolunu tesbit etmek, bir keşif olurdu”.

21 İlk Çin kültürünün yayılışı hakkında yeni bir çalışma faraziyesi, “Tagungsberichte der Gesellschaft für Völkerkunde (Leipzig’te 1936’da vukubulan toplantı hakkında rapor)” Leipzig, 1937, s, 90-107.

22 Die archäologische Forschung in China, “Anthropos”, XXXII., 1937, 633-646.

23 L. Walk: Aufdeckungen über die Religion Altchinas. “Rechspost” (Die Quelle), 8. VIII. 1937, s. 217.

24 Japon bilgini S. Oqawa’nın bir tezi vardır; bu teze göre, Şangların dili bile Türk (daha doğrusu Türk-Mogol) dilidir. Bu nazariye de şüphesiz daha fazla tetkik ve takviyeye muhtaçtır. Ogawa, Şangların (yahut da bunların başlıca mürekkiplerinden birinin) “İlk Vatan”ını garbi Gobi çölüne kadar Dsungar ülkesinde arıyor. Oqawa’nın Japonca yazılmış olan bu husustaki kitabına (Shina-rekishi-chiri-Kenyu-zoker-schre, Kyoto ve Tokyo 1929) dikkat nazarlarımı çekmek lütfunda bulunmuş olanlar: Dr. Toh Yuho (yani Dr. Cyong-Ho Do) ve Dr. Alex. Slawik olmuştur.

25 Eberhard, a.a O. S. 103.

26 Bakınız: G. Haloun: Contributions to the History of Clan Settlement “Asia Major” I.

27 H. Kühn: Zur Chronologie der Sino-Sibirischen Bronzen. “IPEK”, Jahrgang 1935, 165-168. “İrani” yerine “Kafkas” demenin daha doğru olup olmayacağı sualini ortaya atmak, doğru gibi görünüyor. “Yafesi” dünyanın, demir sanayii ile olan eski ve büyük bağlılığına Marr kuvvetle işaret ediyor. (Der Japhetische Kaukasus und das dritte ethnische Element im Bildungsprozess der mittellädischen Kultur, Berlin-Stuttgart-Leipzig 1923, s. 73). Arkeoloji bakımından, Fr. Hancarın (Wien 1937) “Kaukasien” adlı monografyası, bu meseleler üzerine yeni ışıklar serpmektedir. Türklerin aslında bir demirci kavmi olmadıklarını, A. Alvöldi, herhalde haklı olarak daima tekrar etmektedir.

28 W. Amschler, a.a. O,

29 Artamanow, a.a. O. s. 25.

30 Hem o zaman, A. Zolotarev’in, Artamanow’a büsbütün zıt olarak, “No traces of reindeer breeding were found in the Neolithic sites of Siberia” (Am. Anthropologist, XXXX., 1938, 13) demekte haklı olup olmadığı görülecektir.

31 Mukayese ediniz: W. Koppers: Konnten Jägervölker Tierzüchter werden? Ein Beitrag zur Urgeschicte der Domestication, Biologia Generalis, VII., 1932, 179-186.

32 A Tousand Years of the Tartars s. 98.

33 Mukayese ediniz: “Wiener Beiträge zur Kulturgeschicte und Linguistik” IV., 1936, 174-395 ff.

34 Hofschläger: Der Ursprung der İndogermanischer Notfeuer, “Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik”, VI, 1913, 174-188.

35 Yılın bu tarzda taksimine, W. Amschler (Biologia Generalis, VII., 1931, s. 450) Sibirya Altayı’nda rastlanmıştır. İstep göçebeleri, yazı teşkil eden “altı ay” da (İlkbaharın sonunda Sonbaharın ortalarına kadar) Altay’ın yüksek meralarına, sivrisinek ve sineklere karşı kendilerini muhafaza etmek ihtiyacı dolayısıyla çekilirler.

36 Bakınız: Fahri, Ziyaeddin Fındıkoğlu: Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie. Esasi sur l’influence de la sociologie française en Turquie, Paris 1936. Bu kitabı maalesef ancak R. Hartmann’ın Orientalist. Literaturzeitung XXXX, 1937, s. 37 de yaptığı tenkitten tanıyorum. R. Hartmann da teslim ediyor ki: “Pek az olan tarihi ve etnografik malzemenin içinde, Ziya Gökalp’ın hareket noktası olarak kullanabileceği noktaların mevcut olduğu doğrudur”. Tarihi-etnolojik sosyolojinin (ki “Fransız sosyoloji”sinde bunu bulmak pek kolay değildir) bugün çizdiği umumi tablo, Ziya Gökalp’ın tezini mükemmel surette desteklemektedir. Mukayese ediniz, mesela: W. Schmidt ve W. Koppers: Völker und Kulturen, Regensburg 1924. Hans Plischke, in: Japanisch-Deutsche Zeitschr. f. Wissensch. u. Technik, II., 1924., s. 463/476. -Sonra: Koppers’in: Handwörterburc der Soziologie (hrsg. v. A. Vierkandt) (Stuttgart 1931) de, “Aile” hakkındaki makalesi.

37 Burada, Cenuptan doğru gelen, aslında Türklere yabancı olan bir “iki sınıfa ayrılam” ile ilgiler bulunup bulunmadığı yakından tetkike değer. Bakınız: A. Alfödi, La Royauté double des Turcs (14 sayfa), İstanbul 1937. Al. Gahs, Spuren eines Zweklasssensystems in Nordasien (1931) (el yazısı; henüz basılmıştır).

38 Bunun iyice görülmüş ve ifade edilmiş olduğunu, W. Barthold: 12 Vorlesnngen… s. 10’da da müşahade ediyoruz. -Bununla beraber, büyük hayvan yetiştirme esasına dayanan Devlet teşekküllerini görmemek, bunlar karekteristik bir şekilde az sürdü diye, doğru olmaz. Bunlar, bir taraftan büyük Han Motun ve halefleri zamanındaki büyük Hiung-nu Devleti, sonra, Tuküe Türklerinin iki büyük devletidir. Şüphesiz her iki taraftan evvelce mevcut yüksel kültürlerden çıkan ilhamı da hesaba katmak lazımdır. Fakat her şeyi tılsımlı “İranî” sözü ile izaha kalkışırsak, hedefimizi aşmış oluruz.

39 Bu bakımdan her şeyin mefkut olmadığını, yahut mahvolmuş olmadığını, evvelce Gash, Türk-Moğol bahar törenlerinde, daha eski bir gençlik “initiation”ını meydana çıkarmakla göstermiştir. (Inrternationale Woche für Religions Ethnologie, Mailand 1925, Paris 1926, s. 228, f.) (Der heutige Satand… s. 138).

40 W. Barthold da, -Reşiddeddin’in peşine giderek- Şamanizm’in, çoban göçebelerin ilk dini telakki edilmemesi lazım geldiğine işarat eder. Kati olmamakla beraber dikkate değer bir vakıa du şudur ki, Şamanizm’i ifade eden bir kelime, Orhon Kitabeleri’nde bulunmamıştır. (W. Barthold, 12 Vorlesungen… s. 16), Burada şunu da kaybetmek lazımdır ki, Çin vakayinameleri, Hakas Kırgızlarında (Türkleşmiş “Yenisey”liler) Şaman’ların bulunduğundan bahsederler, halbuki Hiung-nular hakkında bundan bahsetmezler.

41 W. Barthold: Der heutige Stand… s. 138.

42 Berlin 1926.

43 Mukayese ediniz: Nehring, a.a. O. s. 38 f.

44 Mukayese ediniz: W. Koppers : Die Religion der Indogermanen in hren kulturhistorischen Beziehungen. “Anthropos” XXIV., 1929, 1073-1089. Ayni müellif: Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde. “Anthropos” XXX., 1935, 1-31. Ayni müellif: Pferdeoper und Pferdekult der Indogermanen. “Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik”, IV. 1936, 279-411. Ayni müellif: Das magische Weltshöpfungsmysterium bei den Indogermanen Van Ginneken Festkscher. Paris 1938, 149-155.

45 Bakınız: Jensen, in: Hirt-Festchrift, Heidelberg 1936, s. 125 ff. “Indo-Germen-Samî” hakkında, bakınız: A. Schot, a.a. O. s. 45 ff. Sonra, A. Nehring: Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat, in: “Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistic”, IV., 1936, s. 1, ff.

46 Das gazähmte Pferd im alten Orient, “Anthropos”, XXXI, 1. 936, 360-364. Mukayese ediniz: s. 392, ff.

47 G. Hermes: Der Zug des gezähmten Pferdes durch Europa. “Anthropos”, XXXI, 1938, 105-146, bilhassa bakınız: s. 116.

48 Ross und Reiter im urspünglichen Kaukasus, “Ipek” 1935, s. 59.

49 H. Maspero: Paris 1927.

50 Yakında, ayrı bir tetkikte, biniciliğin menşeini mütalâa etmeği düşünüyorum. Bittabi bunda, Ren geyiğine -binicilik hayvanı olarak -layık olduğu yer verilecektir.

51 Ben burada şüphesiz, daha ziyade tarla ziraatiyle meşgul Avrupa İndo-Germanleriyle, bu nevi ziraatten o kadar fazlasını ve o derece karakteristiğini tebarüz ettirmeyen Ariler arasındaki malum farkı düşünmüyorum. Bu farklar tali nevidendir, ve İndo-Germen’lik bahis mevzuu olunca, esas itibariyle o kadar mühim bir rol oynamazlar.

52 Bu hususta daha fazla tafsilat için, bakınız: Koppres, Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen, “Wiener Beiträge zur Kulturgeschicte und Linguistik”, VI, 1936, s. 107.

53 Bu tezahürler hakkında fazla malumat için bakınız: Koppers a.a. O. aslında çoban göçebelerin malı olan atın, şimali Kafkas sahasında (bilhassa ortanın bakır devri esasında yani milattan önce 2. ve 1. binyıllarda) nasıl yerli ve aslen mederşahi bir istikamet alan verimlilik törenleri ile gittikçe daha fazla karıştığı, en iyi olarak Hancar’ın “Ross und Reiter im urgeschichtlichen Kaukasus (1. 1935, 39-65) adlı yazısında görülür. Aslen İndo-Germenliğin temeli üzerinde, her iki mürekkibin mezci, ihtimalki benzer bir tarzda vukua gelmiştir.

54 “İlk Türkler” halis göçebe idiler; halbuki “İlk İndo-Germenler” hiç bir veçhile aynı derecede göçebe değillerdi. Türklere gelince, onlar hakkında, Barthold (12 Vorlesungen… s. 40) gayet iyi olarak der ki, onlar yerleşir yerleşmez, halis Türk olmaktan çıkarlar.

55 A. Nehring, a. a. O. s. 156.

56 Gemeinsame Eigentümlichkeiten und Elemente der İndogermanischen, Türkischen und Mongolischen Sprachen” Spisanie. - (Bulgar İlimler Akademisi Dergisi) 1937, s. 149-196.

57 A.a. O. s. 105, 218 f., 228.

58 Malum olduğu üzere, Fino-Ugurları, Altaylılarla İndo-Germenler arasında vasıta olarak görmek, düşünülmüştür. Nehring, Studien’lerinde bunun aleyhine müteaddit kereler cephe almıştır. Son zamanlarda Fin âlimi Hämäläjnen, şu makelesinde aynını yapmıştır: Tarihi Halk bilgisi ve etnik menşe sahalarının makalesinde aynını yapmıştır: Tarihi Halk bilgisi ve etnik menşee sahalarının tayini (fince); makale: “Kalevalaseuran Vuösikirja 17, 1937, s. 127’de çıkmıştır.

59 C. C. Uhlenbeck : Oer-Indogermaansch en Oer-Indogermanen. Mededeelingen d. Kon. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, Deel. 77, Serie A. No., 4, Amsterdam 1935. Aynı müellifin: The Indogermanic Mother Language and Mother Tribe Complex. American Anthropologist, XXXIX, 1937, 385-393.

60 Ursprung der indogermanischen Sprachen. “Mannus”, XX., 1934, 115-127.

61 Die erste indogermanische Wanderung, Wien 1936. Aynı müellif : Die Lebensformen der İndogermanen. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. Band IV.

Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması / Prof. Dr. Şaban Teoman Duralı [s.335-349]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Kimlik, Geçmişte İnşâ Olunan Bir Binâdır

Tarihte özel yer tutmuş olanlar ile olmayanlar olmak üzre, milletler de, tek tek kişiler gibi, kabaca iki ana kümeye ayırılabilirler. Tarihe baktığımızda, bizde, kimi milletlerin özel bir görevle yükümlendirilmiş olduğu izlenimi uyanır. Gerçi her millet kendi kendisine az yahut çok 'gelin güvey' olur. Bu son derece duygusal ve öznel millî tavır alış, yine de, tarihle ilgili bir görünümün ortaya çıkarılamayacağı anlamına gelmez.

Tarih sahnesinde uzun zaman zarfında devletleşmiş bir toplumun, siyâsette, iktisâtta, hukukta, zanaat yahut fende, sanatta, örf ile âdetlerde göstermiş olduğu becerilere (Fr performances) göre değerlendirilmesi sonucunda, olağan mı yoksa olağanüstü zümreye mi dâhil edileceği, hükme bağlanabilir. Ayrıca, becerilenin de hep aynı cinsten olması beklenmemelidir. Meselâ, Sümerlilerin kayda değer becerisi, 'tarih'i başlatan devrimi yaratacak 'yazı'yı icâd etmek olmuştur. Bunun yanında, ilk devlet kurucu kültür olma şanını da taşırlar.

Asurlular ile İlkçağ İranlılarına (Persler) gelince; kan bağını dile getiren oymak (aşîret) esaslı toplum yapısının daha geniş çaplı türevi olan kavimden ülkü teşkilâtına geçmişlerdir. Doğrudan maddî karşılıkları bulunmamakla birlikte, kendilerine inandığımız, dayandığımız değerlere 'ülkü' diyoruz. Aile, akraba gibi kan bağına dayalı dirimsel etkenler, maddîdirler.

Devletleşme aşamasına ulaşabilmiş toplumlardan pek azı, dirim unsurlarından tümüyle uzaklaşmak becerisini gösterebilmiştir. Bu unsurları hiçbir vakit inkâr etmemiş olmakla birlikte, meselâ Çin, kavim

mülâhazasının yanında, tamamıyla manevî telâkkıları da esas almıştır. Kavmî aslını esasını asla gözden kaçırmamasına rağmen, hudutlarına dayanmış ister maddî, ister fikrî olsun yabancı değerleri de kesinlikle elinin tersiyle itip reddetmemiştir. Ancak, alınan yabancı unsurlar, öylesine sindirilerek içleştirilmişlerdir ki, zamanla asıllarını çağrıştırmayacak hâle girmişlerdir. Bunun da en belirgin örnekleri arasında Burkancılığı (Budhacılık) sayabiliriz. Adı geçen bâtınî meşrebin yahut dinin ve bundan doğmuş bulunan dünya görüşünün beşiği Hindistan olmasına rağmen, Çin Burkancılığı farklı bir biçime dönüşmüştür. Çinin yerli düşünce gelenekleriyle karşılaşıp karışan Burkancılık, M.S. Altıncı yüzyılda Çan (Japoncada Zen) Burkancılığı adıyla yeni bir veche kazanmıştır.1

İlkçağın öteki iki ana medeniyet muhiti, İran ile Roma ve onun devâmı olarak algılanan Bizans gibi, Çin, M.Ö.ki yıllardan yaklaşık 1700'lere değin kuzeyinde genellikle konar-göçer tarzda yaşayan boylara câzibe merkezi olmuştur. Bu cümleden olmak üzre, bahsi geçen boylardan Hunların (Ç Hsiung-nu), Türklerin (Ç T'u-kiu), Moğolların, Mançular ile daha birçok başkalarının defalarca uzun yahut kısa süreli, kısmî yahut umumî istilâsına uğramış, her keresinde de onları bağrında eritip Çinlileştirmiştir.

M.Ö. İkinci binin başlarından beri yerleşik hayata intikâl eden, tarımlaşan, tedricen şehirleşip devletleşen, sanatta, zanaat ile bilgelikte medeniyet tarihinde başı çekmiş olan Çin milleti, hâlâ aynı coğrafyada yaşayan en uzun ömürlü devlet olmak rekorunu elinde tutmaktadır.

Çin, yazısı çizisi, sanatı, zanaatı, devlet idâresi iytikâatlarıyla çevresini etkileyerek Japon, Kore, Vietnam, Laos, Kamboç, Tibet, Eski Türk, Moğol toplumlarının kimisinde üstün medeniyet ortamlarının oluşmasına önayak olmuştur.

Asyada ikinci bir medeniyet yıldızı Hinttir. Çinden farklı olarak Hint, mütecânis bir kavmîyet manzarası arzetmez. Başlıca iki ırk topluluğu M.Ö.

Birinci binin başlarından beri Hintte karşı karşıya gelmiştir: Kuzey batıdan Hint yarımadasına vâsıl olmuş ak tenli Arîler ile buraya daha önce yerleşmiş koyu tenli Dravitler. Bu iki ana unsura çağlar boyu hep yeni boylar, oymaklar ile uruklar da katılagelmiş, Hint dünyası dahî bir kavimler, inançlar, diller, örf ile âdetler halîtasına dönüşmüştür.

Çin gibi, Hint de, çevresine ışık saçmış bir medeniyet yıldızıdır. Ondan etkilenerek biçimlenmiş kültürler, Burma, T (h) ai, Nepal, Bhutan, Seylan, İslâm öncesi Malaydır. Yine medeniyet kudreti bakımından ezelî rakîbi Çinden farklı olarak, Hint, İlkçağdan -M.Ö. Sekizinci ile Yedinci yüzyıllardan- beri bir tarafta Akdeniz-Ege dünyasına, öte yanda da Doğu medeniyetleri câmiasının bir diger yıldız medeniyeti olan Çine dek uzanan bir etki alanı yaratmıştır. Hint'de ortaya çıkan özellikle Burkancılık, M.S. 60 yahut 70'lerden itibâren Çin'de yerleşip git gide yaygınlaşmıştır.

Hint, evvelemirde din akımları ve bunlardan neşet edip yüksek soyutluk ile tümellik derecelerine erişmiş düşünce gelenekleriyle etkili olmuştur. Bundan dolayı da o, öncelikle dinî-bâtınî renklerin hâkim gözüktüğü bir medeniyet olma vasfını kazanmıştır.

Doğu medeniyetleri câmiasının üçüncü yıldız medeniyeti, İslâm öncesi İran'dır. Onda, daha önce gördüğümüz iki yıldız medeniyetin birtakım belirgin özellikleriyle karşılaşıyoruz: Çin'in 'devlet' düşüncesinde odaklaşan, Hind'in ise dinî-bâtınî hayatı vurgulayan özelliklere İran medeniyetinde belli ölçülerde rastlıyoruz. Yalnız, Persler, Çinin kavim esaslı devlet anlayışından ziyâde, Batı medeniyetleri câmiasından sayılan Babil ile Asurdan etkilenerek geliştirdikleri 'kavimaşkın' (Fr transethnique) olanın ülküsünü benimsemiş oldukları görülüyor. Böylelikle Babilliler ile Asurlulardan sonra, zaman sırası itibâriyle, geniş bir kavim, dil ile din yelpâzesini kucaklayan ilk imparatorluk devletini gerçekleştirenlerden biri de, Perslerdir.

Persler, M.Ö. 546'da diger bir İranlı kavim olan Medlerden I. Küros'u önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kurulan bu ilk Pers devleti adını Akhamenit sülâlesinden almıştır: M.Ö. Altıncı yüzyılda Akhamenit Devleti'nin sınırlarının bir ucu, doğuda İndüs ırmağına, ötekisi de, batıda Adalar denizi ile Kuzey Afrika çöllerine uzanmaktaydı. Güneyde Umman denizinden kuzeyde Güney Rusya düzlüklerine dayanan bu imparatorluğun temel inancı, adâleti, iyilik ile dürüstlüğü telkîn eden Zerdüşt diniydi. Adı geçen geniş ülkede gelişmiş bir ulaşım ile haberleşme ağı kurulmuştu. Yirmi kilometrede bir ateş kuleleri, duraklar -Eski Türkcede2 bunlara kaçığ3 denirdi- bulunur; bunların her birinde de at değiştirmek suretiyle bir ulak, günde -fecr vaktinden geceyarısına değin-yaklaşık dört yüz km yol alabiliyordu. Sözünü ettiğimiz ulaşım ile haberleşme ağının temel unsurları demek olan gerek atı gerekse onu binek olarak kullanmak sûretiyle uzun mesâfeleri nisbeten kısa sürede aşmak sanatını, İran, kuzeydoğusundaki Orta Asyalı komşularından 'idhâl' etmiştir.

2. Yolun, Sis Perdesi Gerisinde

Kalmış Başlangıcı

(1) Peki, kimdi, bu kuzeydoğudaki komşular? Türkçenin atası bir dili konuşan ve İlkçağ Çin belgelerinde Hsiung-nu yahut Hiung-nu adıyla anılan bir halk. On dokuzuncunun sonları ile Yirminci yüzyıl başlarında Alman, Rus, Macar, Finli, Danimarkalı, Fransız ile İngiliz Türkiyât araştırmalarında Protohun, yânî Önhun ile Hun şeklinde de zikrolunan Hsiung-nu kavmi ile onun devâmı olan Türkler, bir varsayıma göre, buzlu orta Kuzey Sibiryanın bâkir çam ormanlarından çıkıp uçsuz bucaksız Moğolistan ovalarını, Gobi çölü ile Tanrı dağlarını aşarak tarihte Türkistan diye anılan kısmen bozkır, kısmense çöllük geniş mi geniş düzlüklere yerleşmişlerdir.

Çin kaynaklarında M.Ö. Dördüncü yüzyıldan beri anılagelen Hsiung-nuları yahut devlet çatısı altında, bugün bildiğimizce, ilk birleştiren, Çince yazılışıyla, T'ou-man (Teoman: M. Ö.?-209) kağandır.4 O dönemde tarihî Çin coğrafyasının kuzeydoğusunda oturan Hsiung-nular, tedricen batıya, güney ile kuzeye yayılmışlardır. Hunların adetâ merkezî unsuru olarak kabul olunan T'u-kiuların tarihî serüvenleri, Han devrinde tutulmuş kayıtlar uyarınca, T'ou-man5 tarafından Hsiung-nu (Hun) devletinin kurulduğu M.Ö. 206'ya değin gerisin geriye izlenebilmektedir. Adı anılan devletin ömrü M.S. Sekizinci yüzyıla değin sürmüştür. Ne var ki Hun devleti git gide çaptan düşerken onun yerini en önemli parçası yahut mensubu olan T'u-kiular almağa başlamışlardır. Onların, bugün bildiğimizce, tarihteki ilk devleti M.S. 501'de Oğuz Kağan Destanı'nda anılan Oğuz Kağan tarafından kurulduğu tahmîn edilmektedir. Oğuz Kağan, diğer kaynaklarda Açina yahut Asena olarak geçmektedir. Oğuz Kağan'ın, Mete Kağan'dan başkası olmadığını öne süren tarihciler de vardır.

Metinler, L. N. Gumiliyev'in bildirdiğine göre, bütün Türk halklarını değil, sâdece yöneticilerin de aralarında bulunduğu üst seviyedeki zümreyi kaydetmektedirler. Kadîm Türklerin teşekkülünden bahseden bu metinlerde kesinlikle efsânelere rastlanmaz. Görünüşe göre Açina, şu yahut bu şekilde Siyenpiler arasında ve Hun beğliklerinde uzun süre varlık göstermemiş savaşcılardan müteşekkil ufak bir öbeğin önderiydi. Üçüncü ile Beşinci yüzyıllar arasında kalan karışık devirlerde devlet denmesi mümkün gözükmeyen bu çeşit küçük öbekler bir süre varlık gösterip sonra iz bırakmadan kaybolup gitmişlerdir.

(2) Çinlilerin T'u-kiu dedikleri Türkler (Göktürkler), M.S. 400'e doğru, Çin'in Şansi eyâletinin batısında yaşıyorlardı. Başlarında da, Hun olan Teoman ile Mete kağanların Tuku hânedânından gelen Açina sülâlesine mensûp hükümdarlar bulunmaktaydı. Sung hânedânından Çin imparatoru

Tay Ven Ti, Türk budunundan Tsiu-kiu-şi uruğunu kırıma uğratmıştır. Tsiu-kiu-şi uruğunun yalnızca Açina (Aşına yahut Asena) kolu, Bilge Şad'ın önderliğinde 439'da Şansinin 2300 km batısındaki Altay dağlarındaki Ergenekon Vâdisi'ne sığınarak kendisini katliâmdan kurtarabilmiştir. Adı anılan sülâleden de Tüsükü hânedânı ortaya çıkmıştır. Tüsükü, 'Türkler' demek olabilir.6

(3) Belgelerin güvenilir kılavuzluğunda, bugün bildiğimizce, Türkler, Hunların 468'de yıkılışlarından sonra, 500'lerin ilk yarısında tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu bildirdiğimiz hususu, Türklerin oluşma dönemlerine dönerek bellibaşlı birkaç önemli vakaya kısaca bakarak yakalamağa çalışalım.

535'te Ergenekon'dan çıkan Türkler, Altayların doğu eteklerine varıp Avarların hâkimiyeti altında yaşamağa koyulmuşlardır. Avarlara geline; onlar da, 552'de T'u-kiular (yânî Türkler) ile Tabgaçların baskıları karşısında gerilemiş, sonuçta yurtlarından sürülmüşlerdir. Yerleriniyse, kendileri gibi, Hunlardan (Hsiung-nu) gelen Türkler (T'u-kiu) ile Uygurların atası olan Töleçlere bırakmışlardır. Nihâyet, Avar, tahakkümünden kurtulan Türkler, 552'de de Cücen (Ju Jan) hükümdarı Analman'ı da kesin yenilgiye uğratınca, nihâyet Bumin Kağan önderliğinde bağımsız devlet kurmak fırsatını yakalayabilmişlerdir. Babası Bilge Şad olan Yavu Yabgu'nun oğlu Bumin Kağan, Türklerin atası olarak kabul olunan Eski Hunların pâyıtahtı Ötükeni kendisine idâre merkezi ilân etmiştir. 535'te kağan unvânıyla Doğu Göktürklerin başı olmuştur. Kardeşi İstemi Kağanla birlikte Avarları 552'de yenip de Göktürklerin bağımsızlığını temîn ettikten hemen sonra 'Uluğ-yabgu' olmuştur.7

Bumin Kağan'ın ardından oğlu Kara Issıg Kağan ve onun vakitsiz ölümüyle Bumin Kağan'ın iniği (küçük erkekkardeşi) Mugan yahut Muhan Kağan tahta çıkmışlardır. Muhan Kağan'ın öteki inisi İstemi Kağan (ö: 576;

saltanat: 552-576), Türklerin genişleme ile yayılma yönünü doğudan batıya çevirmiştir. Bu noktadan itibâren önceki siyâsî sâiklere bu kere, bir de, iktisâdî menfaat âmili de eklenmiştir. Zirâ Türklerin ilk yaşadıkları mekânın8 batısına düşen çok geniş bir saha9 İlkçağın sonlarından itibâren iktisâdî etkinlikler bâbında yeryüzünün en önemli bir iki yöresinden biri olmuştur. Şu bahsedilen yörenin can damarıysa, meşhûr İpek yoludur. Türkleri anayurtlarından koparıp da ülkelerinin batısına cezbeden temel etken İpek yolunu ele geçirme ile onun getirilerinden pay kapma iştiyâkıdır. Asyanın kuzeydoğusundan ortaları ile batısına intikâl eden Türklerin saldırı hedefleri ile etkilendikleri medeniyetler de, böylece, Çinden İran'a kaymıştır.

İran'ı devredışı bırakarak Türkler, Çin ile ilkin Doğu Roma, ardından da Bizans arasındaki ticâretin aracısı olmağı amaçlamışlardır.10 Sözünü ettiğimiz olağan, gelişigüzel bir ticâret olmayıp Avrasya medeniyet ekseninin iki aşırı ucu arasındaki mal, tavır, hüner, zanaat, fikir ile zihniyet değiş tokuşudur. Türkler, İran medeniyetinin Seyhun ile Ceyhun öteleri (A Mâverâünnehr; L Transoxiana) merkezî ülkesi Soğdiana'yı zapdedip burasını yurd edinmişlerdir: Türkistan.

Bahse konu olan, Türklerin 'nevişahıslarına münhasır' bir tavırdır. Ele geçirdikleri toprakları onlar, anayurtlarına eklenmiş tâlî, ikincil bir ülke olarak görmemişlerdir. O yöreye yerleşip orasını yeni anayurtları diye kabul etmişlerdir; o kadar ki, geldikleri diyârı, yânî önceki, aslî anayurtlarını maşerî hâfızalarından çoğu kere silmişlerdir. Böylelikle uzun geçmişleri süresince defalarca yurt değiştirişler; bunun sonucunda da tarih boyunca farklı coğrafyalarda birçok yeni 'Türkeli' ortaya çıkmıştır. Her yeni 'Türkeli'nde Türk milleti, öncekisinden farklı bir kültür belirlenimine tâbî olmuştur. Ne var ki kimi temel özelliklerini, köklü değişmelere rağmen, her

nasılsa, muhafaza etmişlerdir. Bu değişmez özelliklerin üçü, dil, devlet şeklinde teşkilâtlanabilme ile ordu yürütme yetisidir.11

(4) Tarihin köklü milliyetleri öteden beri yerleşik bulundukları yurtlarıyla bir solukta anılır olmuşlardır. Bahse konu olanların en tanınmış örneklerini Çinliler, Hintliler, İranlılar, Yunanlılar/Rumlar, Araplar, Moğollar ve bilâhare Ruslar, İtalyanlar, Fransızlar, Almanlar ile İngilizler oluşturmuşlardır. İsrailliler de, ‘kadîm vatanlı’ bir milliyeti teşkîl etmekle birlikte, ilkin Babilliler (M. Ö. 600-536 arasında), sonra da Romalılar (M.S. 77’de) olmak üzere, ecnebîler tarafından yurtlarından sürülmüşlerdir. Yeryüzünün hani neredeyse dörtbir köşe bucağına dağılmışlardır. Fakat gittikleri her yere dinî-millî-vatanî belirlenimleri12 ile özelliklerini berâberlerinde taşımışlardır. İsrailliler gibi yurtlarından sürülmemiş olmakla birlikte, yine de onlara benzer biçimde İngilizler de yeryüzünün dörtbir yanına yerleşmişlerdir. Bundan dolayı da vatanı ile devleti İngilize “güneşin batmadığı imparatorluk” şeklinde gözükmüştür.

İktisâdî ve buna bağlı siyâsî saiklerle İngilizlerin bir kısmı anayurtdan ayrılarak açık denizlere yelken açmış, meskûn olan yahut olmayan yeni diyârları kendilerine yurt kılmışlardır. İngiltere anayurdunu maşerî hâfızalarından silmeksizin ‘yeni İngiltere’ler ile İngiliz sömürgeleri inşâa etmişlerdir.

Türklerin tarihî seyri az önce zikrolunmuş bilindik örneklerden hiçbirine uymamaktadır. Bu yüzden de gerek klasik İslâm gerekse Geç Ortaçağ ile Yeniçağ Avrupa tarih ile kültür filozofları tarafından ya anlaşılmamışlar ya da yanlış algılanıp hor görülmüşlerdir. Birkaç yüzyıl aralarla kültür belirlenimlerini kökten değiştirmeleri Türkleri özgün düşünce düzen şebekelerini inşâa etmekten alıkoymuştur. Milâdî altıyüzlere değin temelde Çin medeniyetinin kimi renklerini taşıyan konar-göçer-avcı-hayvancılık ile maden işlemeciliği, ordu ile devlet teşkilâtlanmacılığı bir

kültür belirleniminde yaşamışlardır. Bu salt Asyalı renklerin bir kısmını Altıyüzlerin ikinci yarısından itibâren yitirir olmuşlardır. Hint'ten, özellikle de İrandan esen Arî yellerin etkisinde kalmışlardır. Tibet aracılığıyla Hintten Burkancılığı; İrandan ise Zerdüşt'ün (yaklaşık M.Ö. 1200) dini Mazdacılığı (Türkçede Mecusîlik yahut Zerdüştîlik de denir), özellikle de Mani'nin (M.S. 216-277) kurduğu Manicilik (Fr Manichéisme) ile Hıristıyanlığın bir kolu olup da İstanbul piskoposu Nestorios'a (381-451) izâfeten Nasturîliği almışlardır. Bu sayılanlardan Maniciliğe büyük rağbet gösterip onu Çine dek yaymağa, öyleki imparatora benimsetmeğe çaba harcamışlardır.

Yedinci yüzyılda yeryüzünün kalburüstü klasik dört medeniyetinden, yânî Çinden, Hintten, İran ile Hıristiyan Bizanstan çıkan yolların kesiştiği kavşak noktası Türkistan olmuştur. Saydığımız bütün bu medeniyetlerden neşet etmiş unsurları Türkler, kendi Göktanrıcı, konar-göçer-avcı ve hayvancılık, maden işlemeciliği, ordu ile devlet teşkilâtlanmacılığı kültür değerleriyle mezcetmişlerdir. Böylesine olağanüstü gayrımütecânis, giderek karmakarışık bir kültür 'tableau'sunu hayâl etmek bile zordur.

Türklerin yüzlerce yıl yaşadıkları ve içerisinden çıktıkları şartlar, özge toplumlarda da onlarınkisine benzer özelliklere zemîn hazırlamıştır. Bahsi geçen özelliklerin başında dinî-uhrevî itikâdın kavmî-mahalî kalıp ahlâkî cephesinin sönüklüğü ile zayıflığıdır. Burkancılık, Hinduluk, Mazdacılık, özellikle de vahiye dayalı Tektanrılı dinler çeşidinden üstün kurumlaşmış itikâtlara intisâb edinceye değin kadîm devirlerin Germenleri,13 Çinlileri, Cücenleri, Tatarları, Moğolları, Türkleri, Arap'ları, İbranîleri, İnkaları, Mayaları, Aztekleri, Berberîleri, Zencîleri ve bu gibileri, saydığımız inanç düzenleri ile benzerlerinin az yahut çok telkîn ettikleri evrensel hakkaniyet, insâf ile merhâmet duyuşlarından yoksun kalmışlardır.14

(5) Altıncı yüzyılda Türkce konuşan civâr uruklar, güçlü bir devletin çatısı altında birleşerek barışa, esenlik ile gönence ulaşmak arzu ile ihtiyâcını duymuşlardır. İşte tarihte ilk Türk devleti olmak özelliğini gösteren Göktürkler, çevrelerinde yaşayan Türkce konuşan bütün uruklar ile boyları kendi siyâsî hâkimiyetlerinde toparlayıp birleştirmişlerdir. İmdi, Göktürk devleti sâyesinde tekmil Türkce konuşan boylar ile uruklara bundan böyle Türk denilir olmuştur.

Yedinci yüzyılda ‘Köktürk’ olan ad, bilâhare ‘Göktürk’ şeklini aldığı anlaşılıyor. ‘Kök/gök’, Türkcede ‘semâ’, ‘semâvî’, yânî ‘mâvî’, ‘boz mâvîsi’ anlamlarına gelir. ‘Semâvî Türkler’ anlamını taşıyan ‘Göktürk’ün iddialı bir şeref lakabı olduğu âşîkârdır.15

Ergenekona bir Hun boyu olarak sığınmış Türk budunu, yüz yıl zarfında toparlanıp bilinçlenerek Göktürk devletini kurmuştur. Türkce konuşanları devlet çatısı altında biraraya getirmiş, Kuzey Asyayı ele geçirmiştir. Mete’nin eriştiği sınırlara ondan sonra ilk defa yeniden ulaşanlar, Göktürkler olmuştur. İrana girdiklerinden, Doğu Avrupaya geçtiklerinden, öyleki İstemi Kağanın son yılında, yânî 576’da Kırımı bile zapdettiklerinden, Mete’nin eriştiği sınırları dahî aşmışlardır.

Göktürklerin pâyıtahtı Ötüken, Cengiz Kağanın taht şehri Karakurumun altmış km. kuzeyinde, Orhun ile Selenge (Tamur) ırmakları arasında Koşa Çaydam gölü yakınında, Budapeşteyle aynı enlemde, bugünkü Moğolistanın kuzeyindedir. 47˚ 30 enlem ile 97˚ 30 boylam.

Göktürk şehzâdelerine ‘tiğin’ yahut ‘şad’ denmiştir. Hükümdarlar, Avarlar gibi, ‘kağan’ unvânını taşımışlardır. Bahsi geçen unvân, daha Göktürklerin devrinde ‘h’agan’ şeklinde telâffuz edilir olmuştur. Doğu ile Batı olmak üzre, iki kağan vardı. Ötüken’deki kağan, Batınınkinin de âmiri ve ağasıdır.16

Lev Nikolayeviçen Gumiliyev'e (1912-1992) bakılırsa, Altıncı ile Yedinci yüzyıllar arasında Türklerin, Asyanın en güçlü, en büyük devletini kurmalarını olabilir kılan 'ülüş' yahut 'uluş' düzenidir.

Adı anılan düzeni şöyle açıklayabiliriz: Türk devleti, 'uzun mızraklar' ile 'keskin kılıçlar'la kurulmuştur. Bu usulle de çok geniş sahaları Türkler, hâkimiyetleri altına alabilmişlerdir. 'Uluş' düzenini, böylelikle, Türkün 'cihângîr devlet' kurma tasarısının gerçekleştirilmesine koşulmuş ana yöntem olarak da kabul edebiliriz.

'Uluş' düzeni, başlangıçta devlet kurumlarının teşkîlinde âmildir. Zamanla kapsamı genişleyerek toplum hayatının bütün köşe bucaklarını kaplar duruma gelmiştir. Böylece aile ilişkilerini düzenlemiş, mülkün bölünmemesini sağlamıştır. Sonuçta geniş ailelerin belirmesine zemîn hazırlamıştır.

550 ile 560 arasında kalan on yıllık süre zarfında Türkler, Sarı Denizden Volga ırmağına dek göçebe yaşayan boylara baş eğdirmişlerdir. Sonraki yirmi yıl boyunca da yayılmağı sürdürmüşlerdir. Bahse konu geniş toprakları zapdetmeleriyle iş bitmiyor. Asıl mesele, fethedilenin elde tutulmasıdır. Böylesine büyük hızla yayılırlarken, yukarıda zikrolunan gerekcelerin ışığında, Müslümanlık öncesi devirlerin Türkleri, hükmettikleri tabaalarının sevgileri ile güvenlerini kazanamamışlardır. Hem kendi aralarındaki hizipleşmeleri önleyememeleri hem de hükmettikleri boyların ayaklanmalarını bastıramamaları, bahsi geçen durumu yaratmış başlıca iki etkendir.17

Az önce, Türklerin, yüzlerce yıl yaşayıp içerisinden çıktıkları şartların, özge toplumlarda da benzer özelliklere zemîn hazırlamış olduklarından bahsettik. Ne var ki, başka pek çok toplumla paylaştıkları zikredilmiş olanların yanında, Türklerin, kendilerine mahsûs özellikleri de olmuştur. En eski devirlerden beri Türkler, bir kere, genellikle, kandaş bireylerden

oluşmuş yahut böyle bir şeye inanmış bir toplum olmamışlardır. Asena yahut Açine adlı efsânevî dişi kurttan türemiş silâh arkadaşlığına dayalı bir topluluk oluşturduklarına inanmışlardır. İşte, silâh arkadaşlığına dayalı savaşçıların topluluğuna 'orda' yahut 'ordu' denilmiştir. Bahis konusu topluluk, demir işçiliğinde ustadır. Topluluk, silâhını kendisi imâl eder. Yalnız, demircilik de silâh imâlâtı da amac olmayıp araçtır. Etkinlikler, önünde sonunda, savaşma hedefine kilitlenmişlerdir. Demirciliğin yanı sıra, kurutulmuş peynir ile yoğurt ve pastırma (bastırma) gibi, besinlerin hazırlanışı kadar, uzun bacaklı, uzak ve zorlu yollara yatkın yörük atlar,18 hep bahsi geçen maksada yönelik araçlardır. Savaşanlar, yaşayan erkeklerden ibâret değildir. Ölmüş ataların ruhlarının dahî, vuruşmalara katıldıklarına inanılmıştır. Sefere çıkılmadığı zamanlarda bile, 'yurd'u 'ev–çadırı'nı beklenmedik mütecâvizlere karşı korumak maksadıyla ölmüş ataların ruhlarının nöbet tuttuklarına dair kanâat beslenmiştir. Onların bu hayatî kutsal görevlerini, eşikte ve dumanın çıkmasına yarar boşluk yahut açıklık gibi yerlerde ifâ ettikleri düşünülmüştür. İslâmöncesi Kamlık dönemlerine değin gerisin geriye giden kültür arkaplanı kaybolunca bu kadîm iytikâdın aslı esâsı, sebebi unutulmağa yüz tutmuş; donmuş-kalıplaşmış uygulanışı ancak, çağlar boyu sürüp gelmiştir. Nitekim göçer-konar gelenek ile göreneklere bağlı kalmış Türk boylarında bidâyette nöbet tutan ata ruhlarını rencîde etmemek gâyesine matûf iytikâdın etkisiyle çadırların eşiğine basılmadan zıplayarak içeri girilegelinmiştir.

Hayat, hem doğa hem de toplum-kültür şartları sebebiyle, baştan aşağıya mücâdele demekti. Temel geçim kaynağı ganîmetti. Bunun içinse savaşmak gerekiyordu. İytikâdî sebeplerle, oymak efrâdının kendi arasında evlenmesi yasak olduğundan, kız kaçırılırdı. Bu da, savaşma zorunluluğunun en önde gelen sâiklerindendi. İslâmın benimsenmesiyle yerleşik düzene geçildikten çok sonraları bile 'kız kaçırma' âdeti

terkedilmemiştir. Bu, bir çeşit töre biçimine bürünmüştür. Vuruşmalarda kılıç artığı, malûl olmayan, gücü kuvveti yerli yerinde erkekler, asker; devşirilen kadınlar ise, zevce kılınmışlardır. Tam anlamda oluşmuş bir kölelik kurumuysa yoktu.

Kağanlığın teşekkülüyle genelde bozkır halkı, özellikle de Türkler zenginleştiler. Öncelikle, dörtbir yandan ganîmetler yağmıştır. Kağan, vergilerden, harac ile ganîmetlerden gelip elinde toplanan servetin bir kısmını, ‘ülüş’ yahut ‘uluş’ düzeninin koyduğu kural gereği, başta yakınları olmak üzre, icâb eden çevreler ile kesimlere bağış ve rüşvet tarzlarında dağıtırdı. Kağanlık iktidârını, savaşarak zapdetme, böylelikle de harac ile ganîmet devşirme ve nihâyet rüşvet dağıtma çarkı şeklinde anlayabiliriz. Çarkın başlangıcı ile bitişi, tabîî ki, aynı noktadadır: Savaşma gücü ile irâdesi. O, çaptan düştü mü, haraç kesmek ile ganîmet devşirmek işi sekteye uğrar. Sonunda, ‘üleş’ düzeninin zorunluluklarından ‘rüşvet’ için gerekli servet de tükenmeğe yüz tutar. Önderden yahut baştakinden paylarına düşecek rızka ve yaşamalıklara gözlerini dikmiş iktidâra yakın ve uzak çevreler, beklediklerini bulamayınca, yeni ‘ikbâl kapıları’na çarketmekten gayrı çâreleri kalmazdı. Bu yüzden de uzun ömürlü devletler bir türlü vucuda getirilemedi. Çoğu kere kurucusunun iktidâr ile ikbâl müddetiyle sınırlı ‘günübirlik’ ‘seyyar devlet’ler, ‘yıldırım orduları’nın ‘sırt’ında yüzölçümleri yüzbinlerce, öyleki milyonlarca km’yi bulan bölgeleri iki üç yıl gibi kısacık sayılabilecek sürelerde kendi hükümrânlık sahaları kılabilmişlerdir. Devlet, kağanın şahsında kâimdir. O, devletin kutsal, öyleki tanrısal ortasıdır, merkezidir. İslâm devirlerinde birtakım değişikliklere uğramakla birlikte, bu devlet anlayışı, esâsında Göktürklerden Osmanlılara değin sürmüş kesintisiz bir gelenek çizgisidir.

Şu bildirdiklerimizi tekrarlarsak: Kağan ve onunla birlikte savaşanlar, ‘devlet-olma’nın, ‘devletliliğ’in ta ‘kendisi’dirler: ‘Ordu’, ‘orda’¨‘orta’.

Ayrıca, ‘otağ’ın, ‘oda’ ile ‘ateş’ demek olan ‘od’un dahî, ‘orta’yla kökdeşlikleri güclü bir ihtimâldir.

(6) ‘Uzak Asya’daki savaşcılık ile hayvancılık-çobanlık dönemlerinde Türklerin toplum ile savaşma düzenleri, ongunları (Fr totème) olan kurdun sürü yaşayışı ile avlanışını andırması dikkat ve ilgi çekici bir vakıadır. Nesiller boyu kurtla yakın temâsta yaşamış Türk oymaklarından kimi bilge ermişler, bu hayvanın davranışlarını dikkatlice izlemiş olmalılar. Tesbîtleri ile çıkardıkları sonuçları, aldıkları ibretleri kendi toplumlarının hayatına uyarlayıp uygulamışlardır. Öylesine zorlu tabîî ve coğrafî şartlar muvacehesinde kalkıp geyikler ile ceylanları kendilerine örnek alacak değillerdi ya; yahut gül ile bülbül muhabetleri üstüne şiir düzecek hâlleri de yoktu! Bütün mesele yaşayakalmaktı. Buysa, gücün kudretin yüceltilmesini zorunlu kılmıştır. Gücün kudretin yüceltildiği ortamda vurgulanan ‘erkeklik’tir.

1900’lerin ortalarına değin ‘erkeklik’ deyimi Türkcede ‘dayanıklılık’, ‘baş eğmezlik’, ‘sağlamlık’, ‘sağdıklık’, ‘ahde vefâ’, ‘sözünde durmak’, ‘güvenilirlik’, ‘inanmışlık’, ‘âdillik’, ‘hakbilirlik’, ‘arkadaşlık’, ‘sırtını dönmemek’, ‘ağırbaşlılık’, ‘hâl ile hareketlerde kıvırmama’, ‘yürüyüşte kırıtmama’, ‘sözleri peltek ve yayarak telâffuz etmeme’, ‘ilişkilerde etkinlik (faillik) ile muktedirlik’, ‘zayıfa, yaşlıya, çocuk ile kadına silâh çekmeme’, ‘kadın karşısında hakbilir olmakla birlikte, çıt kırıldım kibârlıklara tevessül etmeme’ anlayışını temsîl edegelmiştir. Tabîî, bu, münhasıran Türklere mahsûs olmayıp başka belli birtakım milletlerin dillerinde19 dahî karşılayabileceğimiz bir zihniyet ve onu temsîlle yükümlü kavramdır.

‘Erkek’, haddizâtında, ‘er’den20 gelir. Ondan ‘güc’, ‘kudret’ anlamındaki ‘erk’ türetilmiştir. ‘Erk’ de, ‘bel vermeyen’, ‘kendi başına karar verebilecek yetideki kişi’, yânî ‘hür’ demek olan ‘erkin’i tevlîd

etmiştir. Çağdaş Doğu Türkcelerinde ‘hür/lük’ karşılığı olarak, nitekim, ‘erkin/lik’ kullanılır.

(7) Türk kağanlığı çatısı altında ‘budun’un aslî efrâdının yanı sıra, mağlûb edilmişlerden ayakta kalanlar ile kendi ülkelerinde barınamayanlar yahut Çin’e tâbî olmağı reddedenler dahî yer almışlardır. İşte, bunların tümü Türk ‘budun’unu oluşturmuşlardır. Burada ‘budun’, kandaşlığı esâs alan ‘kavimlik’ten (Y ethnos) ziyâde, ‘halk’ ve/ya ‘millet’ (Y demos) anlamındadır. Nasıl bir halk yahut millet? Eli silâh tutan savaşcı halk yahut millet anlamında ve Türkceye mahsûs bir deyimle ‘orda’ yahut ‘ordu’dur. Tekrarlayalım: ‘Orda’, bir kavmî (Y ethnikos) öbek olmayıp teşkilâtlanmış savaşcılar topluluğu anlamındadır.

Altıncı yüzyılda Türk ordası, ‘oymak’lardan (kabîle) oluşmuş ‘boy’lar (aşîret) birliği, yânî ‘uruk’tur. Göktürklerin oluşmasıyla ‘uruk’, siyâsî-hükmî bir kimlik kazanmış, devletleşmiştir. Göktürklerin ‘halk-devlet’ birlik ile bütünlüğüyse ‘budun’u teşkîl etmiştir. ‘Budun’un ‘devlet’i ile ‘ülke’sine ‘il’ yahut ‘el’ denilmiştir.

Kavmî esâsa dayalı toplum türüyle Eski Türklerde karşılaşılabilinir miydi? Karşılaşılır. Böylesi bir topluma ‘kun’ denmiştir. Ne var ki, ‘kun’ tarzı toplum, hep geri planda kalmıştır. Türk tarihine damgasını asla basamamıştır. Hele Müslümanlığa intisâb edildikten sonra kıyıda köşede kalmış kimi göçer-konar boyların boyutunu artık aşamaz olmuştur. Genelde silinip kaybolmuştur.

(8) Kuzey Doğu Sibirya da yaşayan ve Moğolların etkisinde kalarak Kam (Şaman) olan kimi Türk oymakları dışında Türkler, bidâyette, Göktanrı (Tä]ri) dinindendiler. Bu dinin peygâmberi, Vahiy verisi Tebliği, tapınağı, ibâdet şekilleri ile ruhbân taifesi olmamıştır. Göktanrı, Allaha benzer şekilde âlemlerin Rabbı olmayıp Türk budununa mahûs bir tanrıdır.

Gök, yer yahut toprak ile su, kutsaldılar. Ölüler ya tahnîd edilir (mumyalanır) ya da gömülürlerdi.21

Eski Türklerde kölelik ile câriyelik yoktu. Türkler, kendi toplumlarında köle yahut câriye olamazlardı. Hepsi hür ve savaşcıydılar. Küçük yaşlarda ok atmak başta gelmek üzre, silâh kullanmak ile ata binmeği öğrenirlerdi. Askerî sıradüzeni ve nizâm intizâm esâstı ve toplumun tamamına şâmildi. Köleler ile câriyeler, ya esir düşmüşlerden temîn olunur ya da satın alınırlardı. Kadın dahî, ata biner, silâh kullanır ve örtünmezdi. Bununla birlikte, öncelikle asilzâdeler arasında olmak üzre, köpzevcelilik (Fr polygamie) yürürlükteydi. Domuz eti yenmezdi. Bunu komşuları Tunguzlar (to]uzÆdomuz) ile Moğollar yerler. Bâkirelik ile iffete büyük önem atfolunurdu. Domuz eti yemek gibi, kadınını ikrâm edip bâkireliğe önem vermemek de, Moğolluk alâmetinden sayılırdı. Irza geçmenin cezâsı idâmdı. Meğer ki tecâvüze uğrayan kızoğlankız yahut dul olsun ve o erkekle evlenmeği kabul etsin.

(9) Türkler, göçebeliğe eğilimli olup soğuk iklimin insanıydılar. Zora dayanıklı olağanüstü olumsuz şartlarda yaşamağa yönelik eğitilirlerdi. Yine, soğuklara uygun giyinirlerdi. Nitekim ‘to]’ (Fr pantalon), ‘ye]’ (veste), ‘yelek’ (gilet) ile çizme hep Orta Asya menşeli giysiler olup İran üzerinden özge yörelere yayılmışlardır.

(10) Melezleşmiş Eski Türkler,22 açık renk, gök (mâvî, yeşil, elâ) gözlü, sarışına yakın kumraldılar. Gözleri çekik olmayıp daha ziyâde badem şeklindeydi. Elmacık kemikleri de çıkık değildi. Değirmi yüzleri vardı. Ak ve duru tenliydiler. Mekânlarını değiştirdikce, yeni yerleştikleri yerin insanlarıyla kolayca karışmış, zamanla onların şeklişemâillerini almışlardır. Doğu ile kuzeye göçenler, Moğol; batıya yönelenlerse, İran, Arap, Kafkas yahut Slav çeşidinden halkların beşerî biçimlerine bürünmüşlerdir.

Türkler, yerleştikleri coğrafyalarda yaşayanlarla her türlü temâsı kısa sürelerde kurmağı, öyleki fâtih ve hâkim oldukları toplumlarla bir yahut birkaç nesil zarfında ‘hemhâl’ olmağı becermişlerdir. Dinleri ile dillerini diğer kavimlere benimsetmek çabasını dahî göstermemişlerdir.23

(11) Çinliler, Açina hanlarının tabaasına T’u-kiu yahut T’u-kiü demiş olduklarından yukarıda bahsettik. Bu söz, Eski Türkcede ‘Türk’ demek olan ‘Türük’ten geldiği sanılır. ‘Türük’ün çoğulunun Türk+üt (Türk+ler) olduğu P. Pelliot tarafından öne sürülmüştür. Aslında, Pelliot’a göre, ‘Türküt’ün ‘~üt’ü Türkce değil, Moğolca çoğul ekidir. Nihâyet, bütün siyâsî deyimler, Eski Türkçede Moğolca çoğul ekini almaktaydılar. Bundan dolayı da Türkçeye bu erken çağlarda bile, ecnebî dil unsurlarının karışmış olduğunu görüyoruz.

‘Türk’ sözü ‘güclü’, ‘sert’ anlamına gelmektedir… Açina, 439’da Gobinin kuzey kesimlerine bu dili kullanarak gelmiştir. Açina, aslında ‘kurt’ demektir. Açinanın yanı sıra, Türkcede ‘kurd’a ‘böri’/‘buri’ yahut ‘kaşgir’/’kasgir’, Moğolcadaysa ‘şonocino’ denilirdi. ‘A’ takısı Çincede saygı ifâdesi olarak kullanılır. Şu durumda Açina ‘asil kurt’ demektir. Kurt, haddizâtında, Türklerde kutsal kabul edilmiştir. Zirâ kimi efsânelerde dişi, kimisindeyse erkek kurttan türediklerine inanırlardı. Türklerden farklı olarak Tunguzlar domuzdan, Moğollar domuz ile köpekten, Tibetliler ise köpekten geldiklerine inanmışlardır. Bu yüzden olsa gerek, Osmanlı’nın erken devirlerine değin Türkler, Moğollar ile Tibetlileri hor görmüşlerdir.24

Türk adı bin beş yüz yıl boyunca birkaç kez anlam değiştirmiştir. Açina tiginin (Fr prince) çevresinde toplanıp Altıncı ile Sekizinci yüzyıllar arasında küçük bir halk olarak varlığını sürdüren Türkçe konuşan Türkler ‘orda’ şeklinde adlandırılmışlardır. Fakat yine Türkçe konuşan diğer komşu milletler Türk olarak anılmamışlardır. İlk defa Yahudî asıllı İranlı bilgin Fazlullah Reşîdeddîn el-Tabîb (1247-1318), bir ihtimâl, dilleri

arasındaki farklılıklara dayanarak Türkler ile Moğolları birbirlerinden ayırdetmiştir. Günümüzdeyse, aralarında kavmî bağlar bulunmayan kimi toplumlara bile, ortak dilleri Türkce olduğundan, Türk denmektedir.25

Sonuçta, Altay dağları ile eteklerinde geniş ormanlık ile bozkır şartlarında kaynaşarak yaşamış 'Türküt', yânî Türkler, Altıncı yüzyılda devletleşme becerilerini tarih sahnesine çıkarmışlardır. Yakın yahut uzak çevrelerinde yaşayan öteki halklarla da giderayak karışıp kaynaşmışlardır.

(12) Zamanla kurulan devletlerden en kayda değer olanları Doğu ile Batı Göktürkler ile Uygurlardır. Göktürkler, Orta ile Kuzey Asyalı boylara mahsus Kamlık (Şamanlık), öncelikle de Göktanrı gibi, iytikât manzûmelerini benimsemişken, Uygurların öncelikle üst toplum tabakaları daha ziyâde Burkancılık (Budhacılık), Taoculuk, Doğu Hıristiyan mezheplerinden Nasturîlik ile özellikle Mazdaklık gibi yaygınlaşmış dinlere intisâb etmişlerdir.

Kurulduğu 545 ile 600 arasında en parlak devrini idrâk eden Göktürk devleti ile Uygurlar ortak dil kullanır ve iki taraf yer yer göçebeyken, aralarındaki 'ticâret ilişkisi' ni pekiştirmişlerdir.

(13) Hsiung-Nulardan itibâren gerek Göktürkler gerekse Uygurlar, Doğu medeniyetleri câmiasına mensuptular. Şu da var ki, toptan medenîyetleşmiş kültürlerden değildiler. Çünkü gerek Göktürk gerekse Uygur dönemlerinde Türklerin ancak bir bölümü medenîyetleşmiş hâldeydi; hattâ bunların bir kesimi de felsefîleşmiş medeniyet merhâlesine ulaşmıştır. Şu durumda, Türklerin bir kısmı konar-göçer hâlde yaşarken, bir bölümü de yerleşerek hayvancılıkla, tarım ve zanaatla uğraşmaktaydı. Zamanla şehirleşip26 devletleşmişlerdir.27 İşte, tarihte en geniş coğrafyaya yayılarak yaşamış olan Türklüğün bir bölümü konar-göçer kültürlerinin özelliklerini sergilerken, bir başka kesimi de Doğu câmiasının medeniyetlerinden olmuştur. Müslümanlığın kabulüyle Türklük, bu dağınıklıktan kurtulmuştur.

(14) Türklük, haddizâtında, hâlli müşkül bir meseledir. ‘Kadîm’ yahut ‘Eski Türk’ denilen olayın kapsamı nedir? Göktürkler dışında Türk adıyla anılan özge bir devlet yoktur. Uygur, Kırgız, Tatar, Peçenek gibi halklar Türkce konuşmakla birlikte, kavmiyet bakımından Türk müydüler, bilmiyoruz.

Türkce, aşağı yukarı milâdî yıllardan beri kuzeydoğu ile Orta Asya boylarının ortak bildirişme aracı olduğu biliniyor. Öyleki Cengiz Kağanla birlikte büyük devlet boyutuna erişen Moğolun üst seviyedeki erkânı da Türkçe bildirişmiştir. ‘Türklüğ’ün bir ucunda ‘Göktürk’, öbüründeyse ‘Osmanlı’ durur. Bu iki tarihî durağı birbirine bağlayan hat ‘Oğuz’dur. Göktürk ile Oğuz, bir ve aynı varlığın iki farklı adlandırılışı mıdır? Yoksa Göktürkün ‘Türk’ü kavmin adı olup da ‘Oğuz’, efsânevî kurucudan mülhem beğlik yahut kağan hânedânının ünvânı mıdır? Açık seçikçe bilmiyoruz. Bildiğimiz sonraki iki Türk cihân devleti Selçuklu ile Osmanlı’nın gerek en üst idâreci taifesi, demekki hânedânı gerekse temel toplum unsurunun, Oğuz olduğudur. Aslında ‘ok’un çoğulu, yânî günümüz Türkcesinde ‘oklar’ demek olan ‘Oğuz’28, bir ‘boylar birliği’dir. Değişik Türk oymakları ile boylarının birliğine ‘Oğuz’ denmiştir. Bunlardan biri olan ‘Kayı’ aşîreti yahut oymağı, cihângîr Osmanlı devletinin altı yüz yirmi üç yıllık hânedânına vucut vermiştir.

(15) Türk dilleri ile lehçeleri topluluğuna gelince; bunların, dilbilim kapsamındaki genetik sınıflama uyarınca akrabası var mı, yoksa yeryüzünde tek başına kalmış bir öbek midir, bu da, seçikce bilinmiyor. Türk dilleri29 öbeğinin bağlı bulunduğu düşünülen ‘Altay’ dilleri ailesi, henüz, varsayımdan öteye geçemiyor. Türkce gibi, bitişken olan, yalnızca, onun akrabası sanılan Moğalca değildir. Öylesine bol ayıda bitişken dil var ki, şaşırmamak elde değil. Bahsi geçen bitişkenler, Güney batı Asya’nın kadîm medeniyet dili Sümerce ile ekvator kuşağından itibâren Afrika’nın

güney yarısında yaygın Bantu dillerinden tutunuz da, Hindin güney yarısındaki Tamil dillerine; Amerika kıtasının Kızılderili ile İnuit (Eskimo) dillerinden Macar–Fin–Ugur dillerine varana dek olağanüstü geniş bir sahada yürürlüktedirler. Bunların bitişken olma özellikleri, dilbilim bağlamında genetik bakımdan akraba oldukları anlamına gelmez. Bahsettiğimiz biçimce (Fr morphologiquement) benzerliktir.

3. Medeniyetlerin Kesiştiği

Coğrafya: Orta Asya

Düzlükleri

(1) Orta Asya'nın coğrafî hudutlarını bir çırpıda tayîn etmek imkânsızdır. Haritaya kabataslak tarzda göz attığımızda, Orta Asya'nın, batıda Aral gölünün ortasından geçen 60˚ doğu boylamı ile doğuda Yakutsk'tan geçen 130˚ doğu boylamı, kuzeyde Lena ırmağını güneyden kesen 60˚ kuzey enlemi ile güneyde Hindukuş dağlarını ortadan kateden 32˚ kuzey enlemi arasında kalan aşağı yukarı 10,735,000 km2'lik30 muazzam geniş bir araziye yayıldığını görüyoruz. Bu sahanın güneyinde yeryüzünün en yüksek sıra dağlarından Himalayalar ile Hindikuşların; orta kesiminde Altaylar, Karakurum ile Tanrı dağlarının, uçsuz bucaksız Gobi, Taklamakan, Karakum ile Kızılkum çöllerinin, Balkaş ile Baykal göllerinin; batıda Aral gölü, Seyhun ile Ceyhun Irmakları'nın; kuzeyde de güney Sibirya ovaları ile kesîf çam ormanları olan Taygaların yer aldığını görüyoruz. Himalayalar gibi, deniz seviyesinden 8000 küsur m. yüksekliklerden, Turfan ovası gibi, 170 m. aşağılara inilebilir. Sıcaklık, güney Sibirya ovalarında kışın -35˚ düşebilirken, çöllerin bâzısında 45˚ye dek çıkabilir. Nitekim bâzı yörelerde gündelik sıcaklık farkı, 90 ile 95˚sgr'a dek varabilir.31

Bu dağlarla, ormanlarla, çayırlarla ve bozkırlarla kaplı, sert iklimlerin hüküm sürdüğü açık denizlerden uzak, pek geniş, zorlu, engebeli arazî,

güneydoğusundan güneyine, güneybatısı ile batısına doğru uzanan Çin, Hint, kadîm İran (Pers) ile Roma-Bizans gibi tarihin kaydettiği en parlak medeniyetleriyle çevrelenmiş bir bölgedir. Buranın bağrından sökün edip Avrasya anakarasının dörtbir yanına dal budak salmış olan sert, savaşçı ruhlu kişilerin oluşturduğu göçebe, yarı-göçebe, bozkır toplumlar, bölgenin sınır kesimlerinde adı anılan medeniyetlerle süreklice etkileşmişlerdir. Yine burası birçok konuda tarihe ilkleri yazdırmış bir bölgedir. Bunların başında, aşağı yukarı M.Ö. İkinci binden itibâren, atın binek hayvan olarak kullanılması gelir. Bunun yanında, ata binmeğe uygun giyecek (to]), eyer, üzengi, mahmuz v.s. saymak gerek. Ata binilerek, yer değiştirme, yol alma hususunda devrim yaratılmıştır. Muazzam mesâfeler, o devirlere göre, nisbeten pek kısa sayılabilecek sürelerde katedilebilir olmuşlardır.

Mızraklı, kalkan ile kılıçlı ağıraksak yaya savaşçıdan farklı olarak Orta Asya bozkırlarının ok ile yaylı binicisi, olağanüstü hareket kâbiliyeti gösterir. Hücuma kalkarken hilâl biçimini çizen bu hızlı biniciler, yakınlarında yaşayan başta kurt olmak üzre, yabanî avcı hayvanlarda gördükleri gibi, hasımla karşılaşınca, birden sırtlarını dönerek kaçarcasına vuruşma meydanından çekilirler. Kaçtıklarını sanan düşman, salkımsaçak ya peşlerine düşer ve aksi istikâmette hızla yol alanların at üstünde dönerek fırlattıkları oklara hedef olmak suretiyle zaiyat vermeğe başlar ya da ganîmetin üstüne üşüşür. Her iki durumda da, düşmanı sındırarak mahvederler. Vur-kaç yöntemini uygulayarak çete savaşçılığının öncüsü olmuşlardır. İşte bu yöntemle savaşmak suretiyle, en hızlı aracı, savaş arabası olan başta Çinliler ile Farslar olmak üzre, etraflarındaki yerleşik medeniyet toplumlarını iki de bir vurmuş, sonunda da topraklarını ele geçirmişlerdir. Fakat, bir kısmı dahî, boyundurukları altına aldıklarının bağrında erimeğe yüz tutmuştur. Erimeyenlerse, ya yerlerinde yurtlarında kalıp devlet kurmuşlar ya da tası tarağı toplayıp göç yollarına düşmüşlerdir.

Orta Asyada Hunların varsayılı halefi olan iki merkez güc, Türkler ile Moğollar,32 savaşcılarını ‘on’luk sayı düzenine göre tertiplemişlerdir. Savaşan birliklerde esası atlılar yahut biniciler (ET atlığ) teşkîl etmiştir. Piyâdeyse (‘yadağ sü’= yaya asker), önemsizdir. Atla yürütülen çarpışmalarda sürat olağanüstü bir etkendir. Vuruşmanın tekmil seyri sözü edilen üstün sürate göredir. Bu durum, yalnızca vuruşma sırasında değil, savaşın tamamı için de geçerlidir. Her savaşcı (yânî ‘çeri’=asker), uzun sefer boyu kendikendisine yeter tarzda donatılmıştır. Bundan dolayı uzun seferlerde iâşe derdi en aza indirilebilinmiştir. Ondalık sayı düzeni uyarınca tertiplenmiş birlikleri oluşturan savaşcılar, topluca olduğu kadar, icâbında, tek başlarına da yiğitce, ustalıkla, sabır ve inatla döğüşürlerdi. Hareketlilikleri ve inatlarıyla Ortaçağ Latin dünyasında ongunları olan kurtla bir ağızda İtalyanca bir deyimle anılır olmuşlardır: “La bestia senza pace” (“huzursuz hayvan”).33 “Hayvan”dan kasdolunansa, ‘kurt’tur. “Durup dinlenmeyen”e gelince: ‘Pes etmeyen, istirahata çekilmeyen; saldıran, çekilen, dönüp yeniden saldıran’ demektir. Orta Asya bozkır boylarının bahsi geçen çarpışma, muharebe tarzı ile zihniyeti, M. önceki çağların İskitlerinden, Hunlarından M. sonraki devirlerin Moğollarına, Tatarlar ile Türklerine -Timurlenk ile halefleri, Selçuklular, Kölemenler ile Osmanlılara- değin kesintisizce sürüp gelmiştir. Karada vuruşmalarında başgösteren bu savaşma tarzı, 1400’lerin ortalarından itibâren kendisini git gide Osmanlı Türklerinin deniz muharebelerinde dahî gösterir olmuştur. Bütün bir yaşama anlayışı ile ufku, dünyagörüşü ile teşkilâtlanma öğretisi, Orta Asya menşeli toplumların, özellikle de Türklerin tarihi boyunca savaşma ile savaşcılık üstüne binâ olunmuştur.34 Bahsettiğimiz yaşama anlayışı ile toplum düzeni kendisine mahsus birtakım özellikler taşır; şöyle ki: Atasoylu ile ataerkil aile nizâmı; köpzevcelilik; evlenmenin ardından kadının, kocasının aile efrâdına, topluluğuna katılması; erkeğin savaşcı

olma keyfiyeti ile buna bağlı sıkı ve tutarlı namus ile dürüstlük, arkadaşlık (iki savaşcının sırt sırta vererek döğüşmesi tasavvuru) ile dayanışma anlayışı ve kadın-erkek birlikteliğinin vurgulanması. Kültür -burada söz konusu olan Türklüktür-, belli bir -bu arada İslâm- medeniyet dairesine uyarlandığı ölçüde kadın-erkek birlikteliği şartı da tavsamıştır. Pekâlâ başka birçok toplumda da savaşcılık eğilimi izlenebilir: Prusya Almanları, Romalılar, Japonlar, Masai çeşidinden kimi Afrikalı yahut Apaçe, Komançe, Navajo ile Çeroki gibi Amerika Kızılderili boyları yahut da Kafkasyanın Çerkezleri ile Çeçenleri sözgelişi. Ama savaşcılık bu saydığımız kavimlerin yahut boyların ya bütün geçmişlerine yayılmış değildir ya da yayılmışsa bile onların kendileri tarihte etkin bir konumda olmamışlardır. İşte sıraladığımız etkenlerden ötürü, ister Hunların ahfâdı isterse İskitler gibi İran kökenli olsunlar, başta Türkler olmak üzre, Orta Asya çıkışlı kavimler, tarihte özel ve özgün bir mevki tutmuşlardır.

Göktürkler, Altıncı ile Yedinci yüzyıllarda öteki Türk kabîlelerinden daha fazla Moğolî görünüşlüydüler. Buna karşılık, Uygurlar, ataları -yânî bir kısım Hunlar- gibi, kızıl, uzun saçlı Avrupalılara benziyorlardı. Çin tasvirlerinde Uygur, koca burunlu, iri gözlü, alt dudaktan başlayan sakallı, gür bıyıklı, kalın kaşlı olarak gösterilmiştir. Uygur höyüklerinde girişilmiş kazılar, bahsi geçen öbeğin kesinlikle Arî görünümünde olduğunu ortaya koymuştur.

Göktürkler ile Uygurlar arasında benzemezlikler ile huy farkları dahî vardır. Her ikisi de savaşcıdır. Göktürkler, han ile tarhanlarına aşırı raddede bağlı bulunmalarına karşılık, Uygurlar bağımsızlıklarına düşkün kabîleler olarak belirli bir yönetimin çatısı altında birleşmekten kaçınmışlardır.35

Yer yer ve zaman zaman devlet kurmuş Orta Asya’nın bu bozkır savaşcı toplumlarından tarihte en ziyâdesiyle ses getirmiş olanlar, Türklerdir.36 Onların da tarihte en görkemli başarısı, kurmuş oldukları ‘Yeni zamanlar’ın

en uzun ömürlü olanlarından imparatorluk ülkü devleti, Osmanlı'dır. Onu da, uzun ömürlü imparatorluk ülkü devleti bâbında bir çırpıda Çin'in, Sasanî ile Roma'nın saffında sayabiliriz.

İklim ile topoğrafya şartları itibârıyla yeryüzünün en amansız yörelerinden biri olma özelliğini gösteren Orta Asya'nın erkeği, hattâ kadını da, sert, inatçı, tavîzsiz mizâçlıdır. Savaşmak irâdesi, ona ârız olmayıp onun cevheridir. Filhakîka, 1800lerin başlarında Malaya'da bir İngiliz memuru olup da insan tabiatını ilk elde iklimin tayîn ettiği kanâatını taşıyan John Turnbull Thomson, kanısını bize şöyle bir gözlem verisiyle temellendiriyor:

"…Malaya'nın (Straits) mayıştırıcı, miskinleştirici, hûlyâlı havaları yerine, dostumuz Mek,kavi, Altayların, adamı çelikleştiren berk ikliminde yetişseydi, (Hz) Ali'nin aman tanımaz mutaassıp takîpcisi ve tarafdarı olurdu." 37

Avrasya anakarasının coğrafî merkezini teşkil eden Orta Asyadan dörtbir yana doğuya ve kuzeye: İç Sibirya'dan Kuzey Buz Denizi kıyılarına dek: Yakutistan; güneye: Afganistan, kuzey ile orta Hindistan (özellikle Pencâb ile İndüs vâdileri); batıya: İran, Irak, Suriye, Mısır (özellikle Kölemenler), Rusya ovaları göçen Türk boylarının, kimliklerini muhafaza edebilmiş oldukları iki yöre var. Bunlardan biri, Rusya ovaları Altınordu'nun bakîyesi Kazan Tatarları, ötekisi de, Selçuklu-Osmanlı şemsîyesi altında neşvünemâ bulmuş Kafkas (özellikle Azarbaycan) ile Anadolu (kısmen de Balkan) Türkleridir. Her iki geniş bölge, gerek iklim şartları gerekse yerşekilleri (Fr topographique) özellikleri bakımından 'anayurt'38 Orta Asya'yı andırmaktadır. İşte, ana insan kaynağını Kafkasya ile Anadolu Türklerinden sağlayıp İslâmın kutsal mirâsı ile emânetini üstlenerek, bir ölçüde, atası ve selefi Selçukluyla birlikte, Osmanlı Türkü, 'Devletiebedmüddet' ile 'Cihân hâkimiyeti mefkûre'lerini bir bayrak gibi bin yıl boyu taşımıştır.

4. İmparatorluk Devlet

Ülküsünün Tarihî Kaynağı

“Dar çevremizden çıkıp da dünyamızın kalan kısmını bir fasıl gözden geçirelim. Koca Türk (Pâdişâh), değişik dinden yirmi milleti barış içerisinde idâre ediyor. İstanbul’da iki yüz bin Rumun güvenliği tam… Türk yıllıklarında (annales) bu din topluluklarının herhangi birinden kaynaklanmış bir ayaklanmadan bahis yoktur. Hangi bölgeye giderseniz gidiniz: Filistin’e, Acemistan’a, Tataristan’a, hepsinde aynı hoşgörüyü, sulhu sükûnu yaşayacaksınız” François Marie Arouet Voltaire: “Traité sur la Tolérance”, (“Hoşgörü üstüne Deneme”), 44.s.

Tarihe adını kazımış milletler, güçlü bir ülkünün ısrarlı takîpcisi olmuşlardır. Karşı konulmaz cinsten bir çağırının39 açık bir biçime bürünmüş hâline ülkü diyoruz. Değişik milletlerin ülküleri de farklı olmuştur. Kimisi bunu Çinliler ile Hintlilerde gördüğümüz gibi bilgelikte, kimisi bilgelik ile edebiyatta -İranlılarda, sözgelişi-, kimisi, devlet yönetme sanatı ile hukuk -Romalılarda-, Vahiy dinine nâil olma ve yayma -İsrailliler ile Araplar-, edebiyatta -Ruslar ile Fransızlar-, kimisi sanatların hepsinde ve zanaatta -İtalyanlar-, felsefe-bilimde -Yunanlılar-, kimisi hem devlet yönetme, hem askerlik sanatlarında, hem keşif ile fetihlerde, hem ticârette, hem fen hem de edebiyatta -İngilizler-, kimisi de felsefe-bilim, fen, musıkî, edebiyat ile askerlik sanatı gibi, hemen hemen bütün sahalarda gerçekleştirmiştir -Almanlar-. Ülkü, Türkün ruhundaysa, Almanda, İngiliz ile Japonda gördüğümüz gibi, askerlik ile savaşma sanatında tecelli ettirmiştir. Ama bunun yanında, Türk, bir başka tarihî özelliğiyle daha temâyüz etmiştir; o da, devlet kurup yönetme hüneridir. Hangi cins devlet? Kan bağını tazammun etmeyen imparatorluk devleti. Müslüman olunmadan önce imparatorluk devletinin ülkü içeriği müphemdi. O hâlde, nasıl olmuştu da imparatorluk devletine geçilebilinmiştir. Kadîm Türklerin ongun özelliği

ile aile yapısının incelenmesinden, onların, ‘dışevlilik’ (Fr exogamie) yaptıkları sonucuna varıyoruz. Yakın kan bağı evliliği yasaktı. Aile, ataerkil40 ve çoğunlukla tekeşli41 olup atanın soyuna göre yânî, atasoylu (Fr patrilinéal) yürürdü. Bu sebeple Türkce, atasoyuna göre düzenlenmiş ayrıntılı bir terimler dağarına mâliktir: Sözgelişi ‘ata’ (L pater); ‘ana’, ög (L mater); ‘oğul’ (filius); ‘kız’ (filia); ‘ağa’, ‘ece’ (büyük erkek kardeş, ağabeğ; L frter), ‘ini’ (küçük erkek kardeş), ‘aba’ (büyük kız kardeş, abla; L soror), ‘singil’ (küçük kız kardeş); ‘abaga’ (OsmT amca; L patruus); ‘tagay’ (dayı; avunculus); ‘kelin’ (gelin gelmekten, yânî koca evine gelen; L nupta, sponsa); ‘küdegü’, ‘kübek’ (güvey; sponsus)…42

Hikmetisebebi (Fr raison d’être) savaş ve savaşcılık olan bir toplumun, aile yapısı bakımından atasoylu ve ataerkil olması olağandır, doğaldır. Dün de bugün de Türklerde ata tarafının Türk soyuna dayanan bir hatdı takîb etmesine karşılık, anne yakasının böyle olmaması sık rastlanır bir vakıadır. Bu hususun en tanınan kanıtıysa, yeni çağlarda kesintisiz en uzun sürmüş hânedanlardan olan Osmanoğullarının soyağacıdır. Orada da nitekim, ata tarafı hep Türk soy çizgisini izlerken, anne farklı menşelerden çıkagelir. İslâmı benimsemeden önceki devirlerinde annesoylu (Fr matrilinéal) bir yapı taşımış oldukları anlaşılan Malaylarda, meselâ, durum, Türklerdekinin tersinedir. Onlarda anne Malayken, ata farklı soylardan gelebiliyor. İnanç düzenleri bakımından ‘içevlilik’ (Fr endogamie) kuralına bağlı boylardan neşet etmiş toplumlardaysa, anne de ata da aynı soydan oluyor. Bu çeşit toplumlar, milletleşebilmişlerse, sözgelişi Moğollarda, İsraillilerde, Çinliler ile Almanlarda gördüğümüz gibi, milliyetleri kavmî tabana oturmuştur. Kavimlilikten bir türlü kurtulamamış olduklarından, meselâ Türklerin, İranlıların, Romalıların, Fransızlar ile İngilizlerin imparatorluk devletlerini sahiden tesîs edebilmiş değildirler. Kâh kavmî esaslı devlet, kâh

imparatorluk devleti kurmuş olanlarsa Araplardır. Emevî devleti ilkine örnekken, Abbasîler de sonrakisini temsîl etmişlerdir.

5. Yüce Görev (Misyon) Uğruna
Yaşananlarla, Ülküsel Hayat
İnşâ Olunur

(1) Ta Hsiung-nu atalarından, demekki M.Ö. Dördüncü yüzyıldan beri Avrasya anakarasının bütün bellibaşlı inanç câmialarına -Kamlık, Göktanrı iytikâdı, Taoculuk, Burkancılık, Mazdaklık, Manicilik, Yahudîlik ile Hıristiyanlığın kollarından Nasturîlik, Katholiklik ile Ortodoksluk- girip çıkmış Türklüğün,43 hayat ile insana karşı vazgeçilmez ülküsü, yânî, tarihî ödevi, İslâmın yüce çağrısına içkindir, mündemictir. Alperen, kuvveydi; Velî–Gâzîyle fiile dönüştü. Türklerin, imparatorluk devletini kurmak uğruna savaşma irâdesi, Müslümanlaşmalarıyla manâsını kazanmıştır.

Türk tarihinin en mümtâz devlet adamlarından Göktürklerin veziriâzamı Bilge Tonyukuk, Türkün hasletlerinin ne olduklarını ve ülküsünün ne olması gerektiğini şöyle bildirmiştir: “Türkler, Çinde kendilerinden yüz kat kalabalık bir halkla baş edemezler. Türkler, mera ile pınarları izlediklerinden, belli bir yere bağlanamazlar. Gerek bundan dolayı gerekse yalnızca savaşma işinde kullanıldıklarından, koskoca bir imparatorluğa karşı çıkamazlar. Güçlü olduklarında zapdetmek üzre ilerilerler; zayıf düştüklerinde de çekilip gizlenirler. Tan hânedânının ordusu kalabalıktır; ama işe yaramaz.

Bir şey daha: Burkan (Buddha) ile Lao Çe öğretileri salt insancıllık ile zaaf telkîn ederler. Savaşma ile güclenme duygusu ile irâdesini ortadan kaldırırlar.”44

Nihâyet, Orhon kitâbelerine bakarak Türklerin İl (Devlet) tellâkkisi şöyle dile getirilebilinir:

“Emniyeti ve adâleti sağlamağı amaç bilen, kuvvetli ve hâkimiyete itaat ve inkıyât eden teşkilâtlanmış müstâkil bir câmia”.45

İmdi, bu telâkkiyi en açık ve sallantıya yer bırakmadan barındıran İslâm ülküsüdür. Bu, sömürü ile zulme karşı ve ihlâs ile ilim, hak ile adâlet uğruna savaşta ifâdesini bulan ve cihât denilen bir ulu ülküdür. İşte, İslâm ahlâkının odağını oluşturan bu ülküyü içleştirerek her hâl ve şartda yaşayıp başkalarına dahî öğretme mücâdelesini verenler mücâhittirler.

Müslümanlaştıktan sonra Türklük, cihât tarihini yaşamağa koyulmuştur. Türk tarihinin kutsallığı da bu ülküde saklıdır.

(2) Türkistanda Tanrı Dağları’nın güney batısındaki Talas Irmağı kenarında milâdî 751de vukûu bulmuş çarpışmanın ardından Türkler, kitleler hâlinde Müslümanlığı benimsemişlerdir. Bahse konu vuruşmada Türkler, Müslüman Arab ordusuna iltihâk edip Çinlilere karşı çarpışmışlardır. Başka bir deyişle, Türkler, Arap kılıcının zoruyla Müslüman kılınmışlardır, iddiası, tarihe ilişkin bir vakanın çarpıtılmasından özge bir şey değildir. Sayıca da heyecân itibâriyle de Türkler, Müslümanlığı öylesine hızlı ve kalabalık biçimde benimsemişler ki -rivâyete göre, bir ayda iki yüz bin Türk ihtidâ edince-, onlara hayranlık nidâsı şeklinde tezâhür eden “Türk imân!” denmiş. Deyim birleştirilip kısaltılınca, zamanla, öncelikle de Farsca telâffuzla “Turkoman,46 o da, Türkcede “Türkmen” diye söylenir olmuştur.

Talas Vuruşması’nın ardından Türk boyları Orta Asyanın doğusundan batısına dalgalar hâlinde hicret edip Müslümanlaşmış, akâbinde Dârül İslâmda çoğunlukla yerleşik düzene geçmişlerdir. Nitekim, sözlükcü ve muhaddis Macideddîn İbn Athîr’in (1149-1210) bildirdiğine göre, sâdece 960’ta Mâverâünnehir’e ulaşıp yerleşen iki yüz bin çadırlık Türk toplulukları ihtidâa etmişler.47 Hicret etmeyip yurtlarını terketmeyen çeşitli Türk boyları dahî, göçenlere oranla daha yavaş olmakla birlikte, zamanla

Müslümanlaşmışlardır. Kıtaylar48 gibi, Doğuda kalıp da Müslümanlaşmamış olanlarsa, git gide Türklüklerini yitirerek ya Moğollaşmış ya da Çinlileşmişlerdir. Buradan da Sekizinci ile Dokuzuncu yüzyıllardan itibâren Müslüman olmanın, Türklüğün tarîfinde baş orunu işgâl ettiğini görüp anlayabiliyoruz.

Artık, Müslümanlaşmakla yetimeyip Dokuzuncu yüzyıldan itibâren Türklük, İslâm dini ile medeniyetinin taşıyıcısı, yürütücüsü, dünya çapında öncüsü ile savunucusu kesilmiştir. Evvelce, çoğunlukla, ‘günübirlik’ bozkır devletimsi teşkilâtlar kurmağı beceren, başta da Çin olmak üzre, yerleşik üstün medeniyet toplumlarını ‘vur-kaç’ usuluyla sındırarak talana dayalı bir iktisât siyâsetini güderken, Müslümanlığa intisâbından itibâren Türklük, hakkanîyetci –savaşcı–üretici uzun soluklu cihân devletlerini vucuda getirmeği başarmıştır. Nihâyet bu devlet kurma sanatının şâhikasını, üstüne üstlük de Yeniçağda, altı yüz küsur yıl ömürlü, ulu çınarı andırır, ‘Devletiebedmüddet’i, yânî asırdîde Osmanlı Devletini teşkîl etmiştir.

İlhâmını İslâmın ‘adâlet’ esasından alan Osmanlı Devleti, siyâsî ile hukukî teşkilâtlanışını atası Selçuklular üzerinden, bir ölçüde, Akhamenitlerin halefleri Part ile Sasanî devlet geleneklerinden devşirmiştir. Tabîî, bunların Müslümanlaşmış hâlini ifâde eden Abbasî devlet yapısı birinci derecede etkili olmuştur. Bizans aracılığıyla Romanın derpîş ettiği imparatorluk devletinin sağlamlığı ile dayanıklılığı, güvenilirliği ile şakaya gelmez ciddîliği, her bakımdan çok çeşitliliği benimsemişlik ve ülkesiyle de milletiyle de bölünmez bütünlüğü vurgulayan vasıfları Osmanlı içleştirerek kendisine mâletmiştir.

Türklüğün öteden beri başat özelliği olan askerî savaşcılığın, herkes için geçerli kılınması, demekki belli bir zümrenin ‘tekel’inde bulunmaması keyfiyeti, Osmanlı devlet ile toplum yapısının esasını teşkil etmiştir. Aynı durum, din yakası için de söz konusudur. Nasıl, eli kılıç tutabilecek adam,

muharebe meydanında arzıendâm eder idiyse, aklıbâliğ herkes, hinîhâcette, en azından, bir cuma, bayram yahut cenâze namazını kıldırabilecek kadar dinin amelî hünerleriyle mücehezdi. İşte, bu bildirilenlerden de anlaşılacağı üzre, askerî (Fr militaire) -mülkî (Fr civile) ile ruhbân (L clericus) -ruhbân-olmayan (L laicus) ayırımının, Tanzîmât sonrası döneme değin Müslüman Türk, özellikle de Osmanlı tarihinde yeri olmamıştır.

Ruhbân-ruhbân-olmayan ayırımının olmaması, Müslümanlığın temel özelliğidir. Allah, kendi adına tasarrufta bulunma yetkisini hiç kimseye tanımaz. Burada Peygamberler bile istisnâ teşkil etmezler, onlar dahî beşerdirler: “Peygamberleri onlara (ahâlîye) dediler ki: ‘Biz sizin gibi beşer olmaktan başka bir şey değiliz. Ne var ki Allah, kullarından dilediğine ihsânda bulunur; Onun, izni olmadıkca sizlere hüccet getirmeğe kudretimiz yoktur…’” (İbrâhîm, 14/11); “Senden önce gönderdiğimiz Peygamberler de yemek yiyen, sokaklarda yürüyen (beşer) idiler” (Furkân, 25/20). Hâlbuki ruhbânlık, ilahî yetkiyle mücehhez olmak anlamındadır. Şu durumda birinin kalkıp sırtını Allaha yaslayarak resmen ve siyâseten başkalarına çekidüzen vermeğe yeltenmesi İslâmın esaslarına aykırı bir iştir. Ruhbân zümrenin ‘ilahî yetkiye ve kudrete dayalı’ siyâsî ve hattâ iktisâdî erki anlamındaki ‘diniktidarı’ (Fr théocratie) İslâmla bağdaşmaz. Bu sebeple geçmişte İslâm yahut Müslüman lakabı yahut unvânını taşımış devlet yahut iktidar ad terkîbiyle karşılaşmıyoruz. Bugünlerde de Hizbullah, Âyetullah türünden unvân taşıma iddiasındakilerin, Allahtan aldıkları hücceti göz önüne sermek zorundadırlar. Allahtan ruhsat aldığımızı iddia ederek dünya işlerini tanzîm etmeğe kalkıştığımızda, kaçınılmazcasına düştüğümüz yanılgılar ile yaptığımız yanlışlarda, işlediğimiz cinâyetlerde Onu bunlara âlet etmeğe, Onun muazzez adını lekelemeğe ne hakkımız var? Böyle bir yola tevessül etmek düpedüz küfürdür. İki onulmaz yanlıştan söz edilebilir: Biri dini siyâset ile iktisâda âlet etmek, öbürü de müstehcenliktir. Birincisi manevî,

ikincisiyse, maddî mahrecimizi ayağa düşürmektir. Kişinin birinci yânî dünya ile âhıretdayanağı, Rabbı, ikincisi de Mürebbiyesidir (annesi). Bunlardan başta birincisi olmak üzre, ikisini de yitirirsek, varoluşumuz çürüyüp çözülür.

Bir toplum-siyâset ortamında (Fr milieu socio–politique) ruhbân zümre yoksa, karşıtı, ruhbân-olmayan da, tabîatıyla, bulunmayacaktır. Tıpkı, sivil zümreniz yoksa, askerinizin (Osm T Seyfîyenin) de olamayacağı, ve bunun tersi durumu, gibi. Osmanlı Türk tarihinde işte bu sebeple, Clérical-Laïque ile Militaire-Civile karşıt zümrelerini ve bunlardan kaynaklanmış siyâsî iktidarları aramak beyhûdedir. O hâlde Cumhuriyet Türkiye'sindeki bu kabîl sınıflamalar idhâl malı sunîliklerdir. Nitekim, dinadamı meslek öbeği dahî, sunîliklere bâriz bir misâl teşkîl eder.

Müslüman Türk, savaşma gücü ile kâbiliyetini hep İslâmdan almıştır. İkisi el ele yürümüş süreçlerdir. İslâmın, savaşmaya, dolayısıyla da yaşamağa esin ve güç kaynağı oluşturması, bir ahlâk olayıdır. Kur'ândan kaynaklanan ahlâk gücüyle 'özüm'ü ve 'Dârul İslâm'ı koruyup kollama çabasında bulunurum. Özümü ve Dârul İslâmı koruyup kollama mücâdelesi meşrûu müdâfaadır. Sırf talan maksadıyla elin günün malına mülküne, ırzına canına, yerine yurduna tamah ve tecâvüz etmek, elbette, Allah yolunda gazâ etmek değildir. Tam tersine, zulümdür. Taktik icâbı yer yer ve zaman zaman hücuma geçilecekse bile, aslında 'gazâ', 'meşrûu müdâfaa'dan başka bir şey olamaz. 'Meşrûu müdâfaa', 'haddini bilmek'tir. 'Haddini bilmek'se, 'edep'tir. 'Haddini aşmak' da 'kibir'dir. İşte, 'ahlâklı yaşamak', 'edep' ile 'kibir' uçları -'ifrât' ile 'tefrît'- arasında cereyân eder. Bu uçlardan 'edep', 'hayata örnek'; 'kibir' ise, 'ibret'tir.

Gelişigüzel biraraya gelip talan peşinde koşan 'güruh kavgacılığ'ından farklı olarak Osmanlı'nın 'askerî savaşcılığ'ı (Mücâhitlik), üstün insanî değerlerin demetlenmiş hâlini dile getiren ülküyü gerçekleştirmek üzre,

savaşmağı olabilir kılacak kuvvetler ile malzemelerin teşkilâtlanmış bütünlüğüdür. Toplumun bütün maddî ile fikrî imkânlarının bahsi geçen kuvvetler ile malzemelerin teşkilâtlanmalarına hasredilmiş olmaları, kendisinden önceki Türk devletleri gibi, Osmanlı'yı da yekpâre bir ordu kılmıştır. Başka türlü söylersek, Osmanlı'nın Müslüman Türk unsuru, hükümdârıyla, rençberiyle, bilgini, dervişi ve zanaatkârıyla topyekûn bir savaş gücüydü. Yalnız, İslâm öncesi Türklerden farklı olarak Müslüman, özellikle de Osmanlı Türkleri savaşmak için savaşmamışlardır. Ülkü, ülkeleri ele geçirmek sûretiyle toprakların genişletilmesi ve bu yoldan maddî servetin artırılması doğrultusundaki mücâdeleyi öngörmez. İlk amaç, İslâm âlemini bir bayrak altında toplamak -Halîfelik49, bu maksatla üstlenilmiştir-, bunun başarılamadığı durum ile zamanlarda, zorda kalan Müslümanlar ile diğer toplumların dahî korunup kollanmasıdır. Nitekim bu bildirdiklerimizin şüpheye yer bırakmaz örneklerini, 1492'den itibâren İspanya'daki Müslümanlar ile Yahudîlerin, Katolik istilâcılara; 1500'lerin ortalarında Sumatra'nın kuzeyindeki Açelilerin, Portekiz; 1800'lerin sonlarında da Kafkas boylarının, Rus saldırılarına karşı savunulmalarında görebiliriz. İmdi, Osmanlı yurdu, tarihi boyunca kolu kanadı kırılmış, aç bîilâc ve açıkta kalmış mülteciye sığınak olmuştur.

Şu hâlde, birinci amaç, kavim, dil, iytikâat, örf, âdet ayırımları gözetilmeksizin, İslâm ülküsünde biraraya toplanabilecek cümle halklara ortak bir devlet ile yurt sağlamaktı -Ümmetin barınabileceği Dârulİslâm. İkincisine gelince; bahse konu ülküyü Müslüman olmayan ellere ve halklara -Dârulharb- dahî taşımaktı. Fetholunan Dârulharb ahâlîsi dilediği inanç çerçevesinde yaşamağa mezûndu. Hedef, kılıç zoruyla halkları Müslümanlaştırmak olmayıp kendisini Osmanlı'nın kişiliğinde gösteren, tebârüz ettiren İslâm ahlâkını onlara yaşatmaktı.

Peki, bu ahlâk ne menem bir şeydi? Tabiatca, fıtratca, maddeten güçlenip kudretlenmek imkânından yoksun olanlara insanca, insan şeref ile haysiyetine uygun yaşamak fırsatını sunmak! Bu gâyeyi gerçekleştirebilmek üzre, zâten güçlü olanlar ile böyle olmağa eğilimli bulunanların ziyâdesiyle palazlanmalarını önleyecek tedbirlere başvurulmuştur. Sözgelişi, çeşitli dinî esaslı vergilendirmeler, vakıfların tesîsi, verâset ile zilyetin tanzîmi, toprakların işlenmesiyle ilgili düzenlemeler, hep bahse konu maksada matûftular.

İnsanlar, eşitce yaratılmadıklarından, hukukun dışında kalan sahalarda, herkes istidâdıyla, aklıyla, fikriyle, zikriyle, öğrenimiyle, yapıp ettikleriyle bağlantılı biçimde lâyıkına kavuşmalıdır. Hukuk ise, kişinin, zihnine, genel kanâatlarına, toplumdaki orununa bakılmaksızın, belli bir mekân ile zamanda olup bitmiş bir olaya karışmışsa, vakada onun payı nedir; neyi, nasıl, niçin yapmış olduğunu sorgulayıp bulgulamağa gayret eder. Toplumun bütün katlarında katmanlarında her şeyin ve herkesin lâyık olduğu oruna yerleştirilmesiyse, adâlettir. Giderek, adâletin yaşatan, hayat veren uygulanışına da hukuk diyoruz. Bu yüzden “vur deyince öldürür” düstûru doğrultusunda yürüyen bir hukuk, adâletin zıddı demek olan zulümden türemiştir. Ahmak ile yoksulu, işe yaramaz ile tembeli, çalışkanla, zekî ve hayırlı olanla karıştırmak da; o ilk saydıklarımızı insan şeref ve haysîyetiyle bağdaşmayan bir hayata hükümlü kılmak da, aynı raddede zulümdürler. Kul hakkı yiyenlerin, kanunları fütûrsuzca çiğneyenlerin, cezâya çarptırılmasıyla kalınmayıp, zâlimce muamelelere tâbî tutulmamaları kaydıyla, zarara uğrattıklarının, bir nebze dahî olsa, öc alma duygularına cevap vermeleri de adâletin gereğidir: Fıkıh. Sonuçta, Müslüman Türk’ün savaşırlığını, İslâm ülküsünden çekip koparmak, onun mücâdele azmini dumûra uğratmaktan özge bir anlam taşımaz. Bütün ezilen sınıfların, zümreler ile halkların, İslâm ülküsüne sarılmaları, bu ülkünün

taşıyıcısı ile sürükleyicisinin de Müslüman Türk'ün olması, tarihî cihetten, aklın, izânın gereğidir.

1 Bkz: Werner Eichhorn: "Cultuurgeschiedenis van China", 184. s.

2 Eski Türkceden kasdolunan Göktürkçe ile Uygur Türkçesidir. Osmanlı Türkcesineyse, Klasik Türkce diyoruz.

3 Bkz: Annemarie von Gabain: "Eski Türkcenin Grameri", Almancadan Türkçeye: Mehmet Akalın, 276. s; T. D. K., 532, Ankara, 1988;.

ayrıca bkz: Ahmet Caferoğlu: "Eski Uygur Sözlüğü", 160. s, I. Ü. Ed. F., 260, Istanbul, 1968.

4 Bkz: Peter B. Golden: "An Introduction to the History of the Turkic Peoples", 59. s;.

5 Teoman (yahut Toman, TumanDuman) Kağan, Büyük İskender'den yüz on dört yıl sonra; Iulius Caesar'dan (Jül Sezar) ise, yüz altmış beş yıl önce ölmüştür. Hun ile Göktürk kağanlarının doğum tarihleriyse bilinmiyor. bkz: Yılmaz Öztuna: "Devletler ile Hânedânlar", 126. s.

6 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 139. &178. syflr.

7 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 139. s.

8 Yânî Gobinin kuzeyi ile kuzey doğusu.

9 Çinin orta kesimlerinden Bizansın doğu bölgelerine dek.

10 Bkz: Lev Nikolayeviçen Gumiliyev: "Eski Türkler", 69. -82. & 130. -243. syflr.

11 Ar sevk el-ceyş; Y hstratkik; L scientia rei militaris; Alm Feldherrnkunst, Kriegführung.

12 Yeryüzünün neresine yerleşmiş olurlarsa olsunlar, Israilli toplulukların mensûpları, kendi aralarında, yüzyıllar boyunca, "gelecek yıl

Kudüste buluşalım/buluşacağız” andını içerek aslî anayurtlarını anmış ve ona bağlılıklarını çarpıcı biçimde teyîd etmişlerdir.

13 Meselâ Vikingler, Gotlar ile Vandallar.

14 Sözünü ettiğimiz kadîm devirlerin yalınkat yaban zulüm ile gaddarlığının tekrarını, dinin bilinçlice, istenilerek yaşama gündeminden düşürülüp yerine bir düşünce sisteminin ikâme olunduğu Yeniçağ Batı Avrupa ile onun devâmı sayılan Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetlerinde görüyoruz. Adı anılan medeniyetlerin çerçevesinde İhtilâlikebîrle başlayıp Ortak mülkcülük ve Millî Toplumculukla süren solukları kesen, dudak uçuklatıcı sınır tanımaz zulüm ile vahşet selinin milyonlarca insanın üstüne boşandığına tanık olunmuştur.

15 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 139. s.

16 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 139. &140. syflr; ayrıca bkz: Louis Hambis: “La Haute-Asie”, 34. - 49. syflr.

17 Bkz: A. L. Gumiliyev: a.g.e., 88. &89. syflr.

18 Bunlar, tamamıyla Türklere mahûs olup Moğol, Arap, İngiliz gibi ırklardan farklı atlardır.

19 Sözgelişi Yunancada (h@) ‘andreia’ yahut (h@) ‘aret@’; Arapcada ‘reculiyyet’, Farscada (Osm Türkcesinde de kullandığımız) ‘cevânmerdî’ yahut ‘merdângî’ (Æ’mertlik’); Almanca ‘Mannhaftigkeit’ ile Ispanyolcada ‘macho’ ile ‘hombria’ sözleri Türkcedeki ‘erkekliğ’in tasavvur içeriğine şaşırtıcı derecede yakındırlar.

20 ‘Er’, aslında, ‘beşer’ (L homo) demektir. ‘İnsan’ın (L humanus) Eski Türkcedeki karşılığı ‘kişi’dir.

21 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 123. s; ayrıca bkz: Eveline Lot-Falck: “Religions des Peuples Altaïque de Sibérie”, 956-981. syflr.

22 Tarihte ana göç dalgalarından biri, M. Ö. 2300 ile 1900 arasında vukûu bulmuştur. Zikrolunan tarihler arasında Arî budunlar ile boylar,

Rusyanın güneyi ile Sibiryanın batısındaki anayurtlarından kalkıp, bir bölümü, Hazarı kuzeyi ile doğusundan dolanarak İran yaylasına girip yerleşmiş, buradaki tarihî Med ile Pers (Fars) devletlerini kurmuştur. Başka bir bölük ise, Hayber geçidinden geçip İndüs ovasına inmiş, tarihî Hint medeniyetini vucuda getirmiştir. Nihâyet bir kısmı da, daha doğuya açılarak Tanrı dağları (Ç T'ien-şan) ile Altaylara dek uzanan geniş bir mıntıkaya dağılmıştır. Orta Asyada kalan Arîlerin bir kolundan zamanla İskitler, Sarmatlar ile Sakalar neşet etmiş; fakat bir diğeriyse, Sibiryanın kuzey doğusundaki buzlu düzlüklerden, bir ihtimâl, tundradan gelen boylarla orman kuşağının (Tayga) hemen güneyinde karşılaşmıştır.

Tarih boyunca boylar karşılaştıkca ilkin döğüşülür, sonra da sevişilir. Nitekim, değirmi-kafataslı (Fr brachycéphalique) uzak Asyalılar (muhtemelen Hunlar) ile uzun-kafataslı (Fr dolichocéphalique) Hint-Avrupalıların (Arî) 'izdivâc'ından 'orta-uzun-kafataslı' (mésocéphalique) 'Turanlı'ların ortaya çıktıkları farzedilmiştir. Melezleşmiş Eski Türklerin, Turanî özellikler taşıdıkları da bir varsayımdır. Tıpkı Turanî kavimlerin, Altay dağlarından mülhem, 'Altayca' denilen bir 'aslî dil'den kaynaklandığı sanılan akraba dilleri konuştuklarını öne süren varsayım gibi. 'Altay', ama ondan da fazla, 'Ural–Altay' dil aileleri varsayımı dilbilim çevrelerine Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden beri münâkaşa konusu olmuştur. Görülebilir bir gelecekte de bu sorunun çözümü mümkün gözükmüyor.

Orta Asya bozkır kültürleri, kavmî esâslarca Arî ile Turanî olmak üzre iki ana öbek çerçevesinde mütâlea olunmuşlardır. Turanî olanlar, M. Ö. 1200-700 arasında Yukarı Yenisey mıntıkasında kendilerini göstermeğe başlamışlardır. 700-300 arasındaysa Altay yöresinde görülürler. Buna da Tagar dönemi denmiştir. Nihâyet, M. Ö. 300'lerden sonra Sibirya ile Altayların güneyine kaymışlardır. Buradan da, Türklerin atalarının, sık

ormanlardan ilkin ağır ağır, Milâdî yıllara doğruysa, hızlanarak Tanrı dağlarının kuzeyi ile Balkaş gölü çevresindeki bozkırlara intikâl etmiş olmaları gerektiği çıkarımlanabilir.

‘Öntarih’ (Fr protohistoire) dönemlerinden Milâdî yıllara değin Orta Asyalı urukların yayılma düzenine baktığımızda, görüş sahamız, en doğuda, Büyük Okyanusun kuzey batı kesimlerine, yânî Ohotsk denizine ulaşan bölgedeki ‘Kadîmasyalı’ (Fr Paléo-Asiate) boylara bitişik yaşayan, coğrafî mekân sırasıyla söylersek, Tunguzlardan, Mançular ile Moğollardan, en batıda, Tanrı dağları ile Urallar arasında kalan geniş düzlüklerde Hint-Avrupalı kavimlere kapı komşusu olan Türklere dek uzanır -bkz. Jean-Paul Roux: “L’Asie Centrale”, 35. &36. syflr.

Öteden beri Hint-Avrupalı halklarla yan yana, öyleki iç içe yaşamış olmak, bir kısım Türk uruğunun -Batı Türkleri-, beşerî tip itibâriyle, birtakım Arî özellikler edinmesi sonucunu yaratmıştır. Avrasya anakarasının doğu kesimlerinde -İç Asya ile Kuzey Sibiryada yaşamağa devâm etmiş Türkce konuşan halklardaysa, daha ziyâde, Moğolî tip özellikleriyle karşılaşmak olağandır.

23 Bkz: Yılmaz Öztuna: a.g.e., 123. &124. syflr.

24 Bkz: Bahaeddîn Ögel: “Türk Mitolojisi”, Birinci cilt, 18., 556., 557. &558. syflr; ayrıca bkz: Ahmet Zekî Velidî Togan: “Umumî Türk Tarihine Giriş”, 107. &108. syflr.

25 Bkz: L. N. Gumiliyev: a.g.e., 43. - 47. syflr.

26 Balık: Şehir.

27 İl: Devlet; ilkağan yahut ilhan: Hükümdar, devlet başkanı.

28 ‘Ok’+’~uz’; ‘~k’nin ardından kalın sesli harf gelince, ‘~ğ’ye dönüşüyor. İmdi, ‘okuz’ yerine, ‘oğuz’ (‘oklar’) oluyor. Eski Türkcedeki birden fazla çoğul takılarından yalnızca -ses uyumu uyarınca‘~lar’ ile ‘~ler’, Batı Türkcesinde etkin biçimde varolakalmışlardır. Öteki, ’~ak’

_meselâ, ‘dudak’, ‘yanak’, ‘bacak’ (‘~ak’, benzerini Yunanca ile Arapcada gördüğümüz, ‘ikilik’ bildirir bir çoğul eki biçimidir) ile ‘~z’ _örnek: ‘Biz’, ‘siz’, ‘ikiz’, ‘üçüz’, ‘deniz’ (ETde ‘tä]’, ‘göl’, ‘bataklık’, ‘sulaklık’ demektir; imdi, ‘tä]iz’, ‘göller’ veya ‘koskocaman sulak yer’ anlamlarına gelir) gibi, çoğul ekleri, etkinliklerini yitirerek örtük, silik hâlde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Günümüz Türk dilleri ile lehçelerinin kimisinde çoğul eki birden fazladır. Bu cümleden olmak üzre, meselâ, Kazakcada ‘~lar’, ‘~ler’, ‘~dar’, ‘~der’, ‘~tar’, ‘~ter’; Kırgızcada ‘~lar’, ‘~ler’, ‘~lor’, ‘~lör’, ‘~dor’, ‘~dör’; Yakutcadaysa, ‘~lar’, ‘~ler’, ‘~lor’, ‘~lör’, ‘~dar’, ‘~der’, ‘~dor’, ‘~dör’, ‘~tar’, ‘~ter’, ‘~tor’, ‘~tör’, ‘~nar’, ‘~ner’, ‘~nor’, ‘~nör’dür.

-bkz: Ferhat Zeynalov: “Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi”, 106. s; ayrıca bkz: A. Bekturova&Sh. Bekturov: “Kazak Tili Okulığı”, 25. – 27. syflr.

29 ‘Türk dilleri’ mi yoksa ‘lehçeleri’ mi? Türkiyede hâlâ çözülmemiş bir sorun. Başta Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki olmak üzre, Türkiyedeki Türkiyat çevreleri ‘Türk lehçeleri’ diyor. ‘Türk şiveleri’ deyiminden ise, artık vazgeçilmiş görünülüyor!.

Dilbilgisi biçimleri, cümle yapısı ile sözlerin menşeleri kökdeş, dolayısıyla da birbirleriyle yakından yahut uzaktan akraba olsalar bile, önünde sonunda, kullananlarınca anlaşılırlığı yoksa, iki konuşma birimi (Fr unité de langage), birbirine göre ‘dil’ konumundadır. Kazakcadan aldığımız şu bir, iki kısa cümle, ne demek istediğimizi yeterince belgelemektedir: “Tıngdavşılar söysinetindey, ol en saldı” (“şarkı söyleyerek dinleyenleri büyüledi”). “Kün jarkırap türğanmen, kattı ayaz” (“pırıl pırıl güneşe rağmen, ortalık ayaza kesiyor”) _Bkz: A. Sh. Bekturova&…: a.g.e., 346. & 347. syflr.

“Yerimi gösterirmisiniz? ”: Özbekce: “Cayımnı körsetip beresizmi? ”; Uygurca: “Cayımnı körsütüp koyamsız? ”; Kırgızca: “Kiçi peyildikke, orunumdu körsötüp beresizbi? ”; Kazakca: “Ornımdı körsetiz be? ”; Tatarca: “Minga urnımnı kürsete alamassız mı? ”.

“Sizi yine bekleriz!”: Özbekce: “Sizni yana kütemiz!”; Kırgızca: “Kayra kelip turunguz!”; Kazakca: “Tağı kelip turıngız!” -bkz: Timur Kocaoğlu, …: “Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu”, 132. &133. syflr.

Azarbaycan ile Türkmen Türkcelerini örneklerimize katmadık; zirâ onlar ile Türkiye Türkcesi arasındakiler lehçe farkı şeklinde görülebilinir.

İki konuşma (Fr langage) çevresi arasında anlaşılırlığın bulunup bulunmamasının yanında, siyâsî şartlar da, dil-lehçe tayîninde etkilidir. Aralarında anlaşılırlık bulunmamakla birlikte, Çin dilleri devletin resmî dili Mandarinin (Ç Put_nghuà) yanı sıra, önemli sekiz tâne daha varaynı devletin çatısı altında yaşadıklarından, lehçe muamelesi görür ve bu tarzda vasıflandırılırlar. Buna karşılık, konuşanlarınca, zor da olsa, anlaşılırlıkları bulunan Danca, İsveçce ile Norveçce, üç ayrı bağımsız devlet ile milletin değişik bildrişme araçları olduklarından, farklı diller şeklinde telâkkî olunurlar. İşte Iskandınavyadakine benzer durum, Türkmen, Azarbaycan ile Türkiye Türkceleriçin de söz konusudur.

30 Bu rakam, Doğu ile Batı Türkistanlar, Kazakistan, Moğolistan, Afganistan ile Tibet gibi, Orta Asyanın ana bölgeleri ile ülkelerine ilişkin yüzölçümlerin toplamını ifâde eder.

31 Bkz: Jean-Paul Roux: “L’Asie Centrale”, 21. -29. syflr; Fayard, Paris, 1997; ayrıca bkz: “The Times Atlas of the World/Comprehensive edition”, harita sayısı: 38.

32 Daha önce belirtildiği üzre, Türkler ile Moğolların, gerek kavim olarak gerekse kullandıkları diller bakımından ortak menşeye sâhib olup olmadıklarına dair hüccet yoktur. Dillerinde paylaştıkları kimi unsurlar,

biçimce ikisinin de bitişkenler öbeğine mensûb olmasının dışında, arızîdir. Birbirlerine uzun süre komşu kaldıklarından, pek çok dil unsurunu takas etmişlerdir. Bulundukları ortak coğrafî şartlardan ötürü, ikisinin de kültür ile dilinde benzer özellikler husule gelmiş olabilir.

33 Bkz: Gérard Chaliand: “Les Empires Nomades de la Mongolie au Danube/Ve - IVe siècles av. J. C. -Xve-XVIe siècles ap. J. C.”, 34. s.

34 Konuyla ilgili olarak başvurulabilinecek başlıca kaynaklar:.

David Nicolle&Angus McBride: “Attila and the Nomad Hordes”, 3. -62. syflr;.

David Nicolle&Angus McBride: “The Age of Tamerlane”, 3. -47. syflr;.

David Nicolle&Angus McBride: “Armies of the Ottoman Turks 1300-1774”, 3. -38. syflr;.

David Nicolle&Christa Hook: “The Janissaries”, 3. -62. syflr;.

David Nicolle&Rafaelle Ruggeri: “The Ottoman Army 1914-18”, 3. -46. syflr.

35 Bkz: “L. N. Gumiliyev:: a.g.e., 229. &230. syflr.

36 Bkz: John Keegan: “A History of Warfare”, 47. &48. syflr; ayrıca bkz: David Nicolle & Angus McBride: “Attila and the Nomad Hordes”, 6. s. dan itibâren.

37 John Turnbull Thomson: “Glimpses into Life in Malayan Lands”, 43. s; Oxford University Press, Oxford, 1991.

38 Alm Urheimat; Fr pays d’origine.

39 Alm Berufung; Fr&İng vocation.

40 OsmT pederşâhî; Fr patriarcal.

41 Alm Einehe; Fr monogamie.

42 Bkz: Sadri Maksudî Arsal: “Türk Tarihi ve Hukuk”, 333. -337. syflr; Istanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayımları, Istanbul, 1947.

43 Milâdî Altıncı yy. da kurulan Hazar (Türk) Devleti ile ahfâdı Karayım Türkleri, Yahudîlik dinini; Karaman Türkleri, Ortodoksluk ve Kuman Kıpçak Türkleri ise, Katoliklik mezheplerini benimsemişlerdir.

44 Bkz: L. N. Gumiliyev: a.g.e., 425. s.

45 Sadri Maksudi Arsal: a.g.e., 267. s.

46 Bkz: E. W. Lane: "Arabic-English Lexicon", I. cilt, 305. s; The Islamic Texts Society Cambridge, 1863.

47 Bkz: Peter B. Golden: "An Introduction to the History of the Turkic Peoples", 185. s; konuyla ilgili olarak Peter Golden'in zikrettiği kaynak: Ibn Athîr: "Al-Kâmil fi-t-Ta'rikh/Chronicon quod Perfectissimum Inscribitur", ed. C. J. Tornberg, Leiden, 1851-1876, reprint Beirut, 1965-66 with different pagination.

48 Çinlileşmişliklerinden, Kıtaylara izâfeten Orta Asya Türkleri, Çini ve Çinlileri Kıtay/lı şeklinde anar olmuşlardır. Zamanla Türklere bakarak Araplar ile Farslar 'Hitây', Ruslar dahî 'Kitai' demişlerdir. bkz: Peter B. Golden: Aynı yer.

49 'Halîfelik', Hz Peygamber'in manevî şahsîyetinin devâm ettirilmesi demek değildir. Onun, İslâm âleminin birliğini ('Ümmet') sağlama çabalarının sürdürülmesi anlamındaki siyâsî kurumlaşmadır. 'Ümmet'e gelince; o da, ille yekpâre siyâsî ile hukukî birlik anlamına gelmez. Müslüman olan halkların, milletlerin yahut devletlerin topluluğu biçiminde de anlaşılabilir. İngiliz milletler topluluğu, Commonwealth gibi.

Tarihte Türklük / Prof. Dr. László Rásonyi [s.350-377]

Giriş

Türklerin Anayurdu

Batılı milletlerin ortaya çıkışlarından daha önce Türklük, dünyamızın en büyük sahnesini teşkil eden Eurasia’nın her çağında ve her köşesinde büyük bir rol oynamıştır.

Çağımızın Rus tarihçileri Eurasia sözü ile yalnız Kuzey Eurasia’yı kastetmişlerdir. Halbuki, Eurasia Avrupanın doğu, Asya’nın orta ve kuzey kesimlerini kaplayan, kapalı tarihî ve coğrafî birlik arz eden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan ve iki kıt’a arasında adetâ üçüncü bir kıt’a teşkil eden çok geniş bir ülkedir. Bu ülkenin güneyi Kven-Lün, Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile sınırlanır.

Kuzeydeki ormanlar bölgesinden güneye ve batıya doğru Mançurya’nın Khingan dağlarından Karpatlara kadar bozkır sahaları uzanır. Bu bozkırların kuzey ve güney kısımları daha çok koyu kestane rengindeki toprak şeridi ile kaplıdır. Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Göllerinin kuzey kesimleri boyunca uzanan mümbit mer’alar Altay Dağlarında kesilir, ancak Altayların doğu eteklerinde yeniden meydana çıkarak Khingan Dağlarına kadar, 45’inci kuzey enleminin üstünde devam ederler. Bu şeridin güneyinde uzanan kumlu bozkır, yer yer çöllerle son bulur. Bu kumlu bozkır bölgesi Altay Dağlarından batıya ve doğuya doğru yayılan daha mümbit bozkır şeritlerini birbirine bağlar. Tien-Şan ile Altay Dağları arasında Cungarya kapısı adında bir geçit bulunmaktadır. Kumlu kapı geçidinin kolay geçilen bir yer sanılmaması gerekir; mazinin derinliklerine gidildiği nisbette onun, milletler ve kültürler arasında ayırıcı bir çizgi olduğu anlaşılır.

Passarge tarafından Salzsteppe (Tuzlu Bozkır) adı verilen güney bölgesi, kuzey bölgesinden daha küçüktür; yağışı az ve kapalı havza olması sebebiyle toprağı da tuzludur. Bununla beraber, bazı sahaları verimli topraklarla kaplı olup, sulama yolu ile daha mümbit hale getirilebilir. Irmaklar boyunca hayvan yetiştirmeye elverişli otlaklar da vardır. Bu bölgenin tipik hayvanı devedir.

Passarge'ye göre Steppe, Hettner'e göre Winterkalte Grassteppe denilen koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır.

Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yükseklıklerde ormanlar bulunmaktadır. Türk dillerinde mevcut olan, kısmen Türlüğün ön tarihi ile ilgisi bakımından önemli ve ayrıca yükseklik ifade eden kelimeler, tanıtmağa çalıştığımız bölgeye ait olabilirler. Meselâ: Or (yükseklik), orman: ağaçlıklı yer, orta Türkçede tağ~tau~dağ kelimesinin Yakutça karşılığıdır (orman). Ötede beride ormancıklarla örtülü bozkır bölgeleri yavaş yavaş kuzeydeki büyük orman bölgesine ulaşır. Arazi güneye nisbetle daha sulak olduğu için, büyük bir kısmı tarım da elverişlidir. Bu otlu şerit, Ural ve Altay arasında tahminen 7-800 km. genişliğindedir.

Bugün, her ne kadar tek taraflı olarak, eskiden olduğu gibi çevrenin ve coğrafî imkânların kaderi belirtme gücüne inanılmamaktadır. G. van Bulck'ın "Ancak muhit gelişmeye imkânlar hazırlar" yolundaki görüşüne katılmıyorsak da, bozkırın zikredilen vasıf ve şartları ile göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan atlı çoban kültürünün teşekkülünde büyük bir tesiri olduğunu kabul ediyoruz. Sözü edilen bölge, bu suretle dünya tarihinin en büyük cihangirlerinin meskeni olmuştur. Birçok büyük devletlerin

kurucuları ve çeşitli Türk kavimleri bu bölgede yetişerek doğu, batı ve güneye akın etmişlerdir. Türklüğün Anayurdu da burası idi.

Türklerin Anayurdunun neresi olduğunu daha yakından ve kesin olarak belirtmek gerekirse bu hususta birçok nazariyelerin bulunduğunu hatırlatmalıyız.

Klapproth, Vámbéry ve daha bazıları Türklerin Anayurdunu Altay Dağlarında, Radloff bunun doğusunda, hattâ Ramstedt tamamen Doğu Asya'da olduğunu sandılar. Eskiden, Parker, yeni zamanlarda Gahs ve Koppers mukayeseli kültür morfolojisi metoduna dayanarak ve Presamoyed-Paleoasya kavimlerinin tesirlerini de gözönünde bulundurarak, Türklerin anayurdunu yine doğuda, Moğollarla birlikte, Baykal'dan Gobi Çölüne kadar uzanan sahada aradılar. Poppe'ye göre anayurt Orta Asya'dır ve bugünkü Çuvaş Türklerinin dedeleri büyük bir ihtimalle milâdın başlarında batıya göçmüşlerdir. Poppe, Orta Asya sözü ile neyi kastettiğini açıklamaz. Türklerin anayurdu konusunu etraflıca inceleyen Gyula Németh'dir. Şöyle ki: En eski Türkçe ile Ural dilleri arasında bağ bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Németh aynı zamanda bazı eski Hind ve eski Türk sözleri arasındaki benzerliği de kabul ettikten sonra, şu soruyu ortaya atıyor: Acaba hangi bölgede en eski Türklerle (Burungu Türkler) bugünkü Urallıların ataları komşu bulundukları sırada eski Hind sözlerini alabilirler? Németh'e göre bu bölge Batı Asya'da, Aral Gölü çevresi ve belki de Ural ve Altay dağları arasındaki bozkırlarda, bugünkü Kazakistan'da olabilir. Buradaki ikâmetleri, tarih sahnesine çıkışları ve dağılışları safhasına doğrudan doğruya takaddüm etmiş olabilir. Şüphesiz mukayeseli Türk dilbiliminin ilerleyişi, en eski (burungu) Türk dilinin Moğolcaya olan münasebetlerinin belirtilmesi, özet olarak Altay dil biliminin zenginleşmesinde; ayrıca Türkoloji alanında hemen hiç başlamamış olan "Dil Paleontolojisi", kazılarda çıkması umulan zengin

eserlerin ve diğer tesadüfî buluntuların incelenmesi, Türk anayurdunun belirtilmesinde geniş ölçüde işe yarayacaktır. Mukayeseli kültür morfolojisi ve eski kültüre ait sonuçlar da bu hususta, karanlığa ışık tutabilir.

Dil bilimi belgelerinin yardımı ile tesbit olunan ve Türk anayurdunda gelişen kültür, oradan benzeri şartları haiz bölgelere de yayılmış ve nomad kültür çerçevesinin en yüksek kademesini teşkil etmiştir. Kısaca, atlı-hayvan yetiştiren kültür adı ile anılmaktadır. Türk menşeli fatih kavimlerin, ancak tarih sahnesinde görüldükleri anda adı geçen kültürün hamili oldukları da iddia edilemez. Bazı bilginlerin kanaatlerine göre, bu kültürü Türklerin en eski cedleri yaratmışlardır. Bu kültürün bazı unsurları daha sonraları diğer kavimlere de geçmiştir. Menghin, Koppers ve diğerlerinin bu konu ile ilgili görüşleri ilerdeki araştırmaların sonucunda birçok yönden düzeltmelere uğrayabilir. Ancak, şimdiye kadar, nomad kültürünün teşekkülü ve diğer kültürlerle olan münasebeti hususunda en esaslı incelemelerin yukarıda adı geçenler tarafından yapıldığı bir gerçektir.

Etnologların Viyana Okulu'na mensup tarihçi Menghin, beşerin yarattığı üç büyük kültür çevresinden biri olan nomad kültürünün gelişmesini ve önemini aşağıdaki şekilde izah eder:

Buz çağının sona ermesi üzerine Baykal Gölü'nden Baltık Denizi'ne kadar uzanan geniş sahada yeknesak bir kültür gelişti. Bu kültürün başlıca özelliği: Kemikten işlenmiş âletler ve yer değiştiren balıkçı-avcı hayat tarzıdır. Buna "miolitische Knochenkultur" denilmektedir. Ural-Altay dil ailesine mensup kavimlerin aslî kültürü bu idi; ancak bunun tesiri Amerika ve Güney Asya'da da görülür.

Bu kültürün çevresi içinde hayvan besleme, önce köpek ve ren geyiğinin ehlileştirilmesi ile başlar. Samoyedler ve Laponlar son zamanlara kadar bu kültürün çevresinde yaşadılar. Fin-Ugorların cedleri de takriben 5-

6000 yıl önce aynı seviyede idiler. Aslında tek tanrıya tapan eski göçebe (altnomadistisch) kültürden diğer iki büyük kültür çevresi: “Totemistische Klingenkultur” ve ondan “Rinderhirtenkultur” sığır çoban kültürü gelişti, ayrıca “Pflanzerische Faustkeilkultur” Totemizm ve Şamanizm’den gelen unsurlarla zenginleşerek “nomadizm”in yüksek derecesi olan at besleyen atlı göçebe ve ondan savaşçı çoban bozkır kültürü gelişti. Aynı zamanda bu kültürün bazı esaslı unsurlarını İndogermenler ve Sami kavimleri de almakla beraber, en tipik şekli Altaylı kavimler arasında teşekkül etmiştir.

Menghin ayrıca şunları ekler: “Hülâsa olarak şunu söyleyebiliriz ki, Ural-Altay kavimlerinin iki sahada cihan tarihi bakımından kesin şekilde önemli rolleri olmuştur: 1- İktisadî alanda hayvan yetiştirmeyi geliştirme, 2- İçtimaî alanda ise, olağanüstü devlet kurma kabiliyeti”. Schmidt’in de katıldığı etnoğrafya araştırmalarına dayanan bu görüşü, arkeoloji de desteklemektedir. Eskiden çalışkan, fakat devlet kurmaya ehliyetsiz çiftçi kavimlerle meskûn büyük nehirler çevresinde de yüksek kültürler, ancak muharip çoban kavimlerin akınları dolayısiyle teşekkül etmiştir. Dünyanın başka yerlerinde de nerede kudretli ve sürekli devlet kurulmuş ise, orada da muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar vardır. Bunun kökü araştırılırsa neticede Ural-Altaylı kavimlerin tesirleri ile ilgisi görülür. Yakın çevrelerde bu tesir kan karışmasından ziyade, manevî sahada olabilir. Devlet kurma kabiliyetinin neden yalnız Ural-Altaylı kavimlere ait olduğu sorulursa bunun cevabı basittir. Ural-Altaylı kavimlerin zikrolunan iki büyük başarısı arasında bir irtibat olması gerekir. Büyük sürülerin idaresi ve bakımı, geniş sahalarda sürekli dolaşma, mer’a ve mülk hukuku bakımından kaçınılması imkânsız çatışmalar, oymak teşkilâtları, hayvan yetiştirici göçebelikle ilgili her şey yekdiğeri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun tabiî sonucu olarak görüş ufku genişler, cesaret, oymağa bağlılık şuuru, hükmetme gururu, teşkilâtçılık kabiliyeti hülâsa, devlet kurmak için bütün vasıflar gelişir. Bu

ruhî kabiliyet ve meleke ile yetişen insanlar, çiftçi kavimleri yendikten sonra, sürülerini barındırma imkânlarına da sahip doğuştan hakim unsur ve devlet kurucu oluverirler. Büyük topluluklar halinde iken muvakkat işgal halinde ülkelerin ve kültürlerin tahripçisi olabiliyorlar (Moğollar gibi). Tarih sayfalarının tanıklığına göre, Ural-Altaylı kavimler bu iki zıt (yapıcı ve yıkıcı) durum arz etmişlerdir. (Archeológiai Értesitö, 1928:35-38).

Çağdaş İngiliz tarihçisi Toynbee'nin göçebe hayat tarzı hakkındaki görüşleri de umumî olarak aynıdır (A Study of History, III. 8.13.18). Göçebelik birçok bakımlardan çiftçilikten üstün bir meziyettir. Çünkü, başta hayvanların ehlileştirilmeleri, yabanî bitkilerin ehlileştirilmesinden şüphesiz ki üstün bir sanattır. İktisadî bakımdan ise çiftçi, yetiştirdiği ham mahsulü doğrudan doğruya istihlâk ettiği halde göçebe, aslında yenmesine imkân olmayan otları hayvanlara yedirerek onları süte, ete ve yapağıya tahvil eder. Bunun için güç fizikî şartlara uymak gerekir. Bu âmiller çobanlık mahareti yanında askerî kabiliyetlerin de gelişmesini sağlar. İleriyi görüş, sorumluluk duygusu, fizikî ve ahlâkî dayanıklılık gibi. Toynbee aynen şunları söyler: "The Nomad's life is indeed a triumph of human skill" (göçebenin hayatı, hiç şüphesiz insan maharetinin bir zaferidir).

Atlı nomad kavimlerin ve kültürlerinin önemini belirtmek için onların diğer kavim aileleri ile münasebetlerini de dikkate almamız faydalı olacaktır. İlkin Koppers'in fikirlerini belirtelim:

"Önce şu bir gerçektir ki, hayvan yetiştiren nomad kültür İç Asya'da doğmuştur. Diğer taraftan İndogermenlerin bu kültürün yaratıcısı olmayıp, ancak ilk alıcısı oldukları da ispat edilmiştir. Son çağların araştırmalarına göre bu kültürü İç Asya'da Türkler değil, Prototürkler veya Pretürkler geliştirmişlerdir. Bu husus, netice itibariyle, evvelki hükmü değiştirmez".

Koppers “Urtürkentum und Urindogermanentum” adlı eserinde incelemesinin sonucunu aşağıdaki şekilde özetler:

Atın ilk ehlileştirilmesini ve bununla ilgili karakteristik atlı çoban kültürünün yaşatılmasını, kesin olarak İç Asya’da yaşayan eski Türklere kadar dayamak gerekir. Bu başlıbaşına kendine has tarihî başarı olup, dolayısiyle kavimleri ve kültürlerin gelişmesinde özel durumlar ve önemli sonuçlar yaratmıştır. Atı ve umumî olarak çoban kültürünün esas unsurlarını, ilk İndogermenler, eski Türklere borçludurlar. Bu irtibatın doğrudan doğruya veya vasıta ile olup olmadığı hususu henüz çözülmüş değildir. Süvarilik, görünüşe göre, henüz ne eski çoban kültüründe ve ne de İndogermenlik çevresinde umumî ve sistemli bir seviyeye ulaşmamıştı. Süvariliğin düzenli bir şekil almasında ve gelişmesinde komşu kültürlerin de tesiri olmuştur. Burungu (eski) Türklük ve burungu İndogermenlik sosyolojisi pek çok ve esaslı uygunluklar gösterdiğinden her ikisinin “genetik” bağlantıları hususunda şüphemiz yoktur. İç Asya’da kök salan dinî unsurlar da bunu teyid etmektedir. (Belleten: V. 522-23).

Müşterek sosyoloji (mesela: Büyük aile, pederşahî teşkilât, ilk doğanın hukuku, kadın satın alma vb.), ayrıca eski dinî unsurlar (meselâ: Güneş efsanesi, ateşe saygı, başlangıçta tek tanrıya tapma ve bunun gelişmesi ile fonksiyonlarına göre talî tanrıların meydana çıkması ve diğer tabiriyle hypostasis’in teşekkülü vb.) gibi sahalarda bu mutabakat mevcuttur. Ancak Koppers’e göre Altaylı kavimlerde zikrolunan hususlar daha aslî ve saf şekli ile bulunur.

Arî tesirlerin gösterilmesinde hiçbir fırsatı kaçırmayan Wiesner ise Koppers’ten daha ihtiyatlı olmakla beraber, at bahsinde, ancak harp arabaları kullanmanın Arî buluşu olduğunu söyler. Aynı müellif atlı savaşçılığa intikal safhasını Turanid ırk karakterli kavimlerden çıkan tabiî bir sonuç olarak vasıflandırmaktadır. Kanaatine göre bu kavimleri, harp

arabası kullanan Arîler, doğuya akınları sırasında Altaylar çevresine sürmüşlerdir.

Şüphesiz, Wiesner'in iddiası doğru olmayıp, daha önce söylediklerimizi destekleyen Nehring, Flor ve Amschler vb.'nin görüşleri doğrudur. Türklüğün anayurdunu tesbit bakımından önce İndogermenlerin anayurdunun neresi olduğunu tesbit ve bu hususta yeni araştırıcıların vardıkları sonuçları öğrenmek önemlidir. Koppers'e göre "kültür unsurlarını incelersek, İndogermenliğin birinci ana kökü savaşçı çoban kültürünün kaynağı olan Orta Asya'ya, ikinci ana kökü sığır hayvanları yetiştiren Güney-Batı Asya'ya yönelir. Bu suretle İndogermenlik teşekkülü tahminimize göre, Güney-Batı Asya'nın iç ve kuzey bölümünde taş ve maden intikal çağında meydana gelmiştir. Aynı yazar, bu konu ile ilgili diğer bir yeni eserinde İndogermenlerin ana-yurdunun Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyindeki sahada bulunduğunu sanır. W. Schmidt ve Menghin doğudaki anayurt nazariyesi üzerinde ısrarla, büyük İndogermenist Schrader gibi, İndogermen anayurdunun Aral Gölü'ne kadar uzandığını sanırlar.

Diğer bir ilim sahası olan antropoloji bakımından incelersek, en çok sözü geçen Eickstedt'e göre, en eski İndogermen ırk tipi Protonordicus olup Turan Bozkırlarında teşekkül etmiştir. Mukayeseli kültür morfolojisine dayanan ve yukarıda adı geçen nazariyelere göre de Türk anayurdunun İndogermen anayurdunun yanında ve açıklanan sebepler dolayısıyla bugünkü Kazakistan'da olması gerekir.

Antropoloji her ne kadar henüz kökleşmemiş yeni bir ilim şubesi sayılırsa da, yine de bir Türk ırkı olup olmadığı sorusu varid olabilir. Bilindiği üzere, bugün bilinen bütün kavimler (budunlar), hattâ tarih boyunca öğrenilen milletler ve akvam aileleri tarih öncesi binlerce yılın karanlığında, çeşitli ırkların karışmaları neticesinde meydana gelmişlerdir.

Meselâ: Almanlarda altı ırkın karışması tesbit edilmiştir. Şu halde halk ve ırk kavramı tamamiyle yekdiğerini karşılamaz. Buna rağmen bir ırk tipinin, bir halk kitlesinin çoğunluğunu teşkil etmesi mümkündür. Bu ihtiyatî kayıtlar çerçevesi dahilinde ırk konusunu incelemeye devam edebiliriz.

Irk antropolojisinin en yeni sonuçlarını kısaca ve imkân nisbetinde basitleştirerek özetlemek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Türklük, üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongolid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlıdır. Europid gurubunun kuzey bölümünde pigment'i az olan açık saçlı ve açık tenli teuto-nordicus, dalo-nordicus ve Doğu Baltık ırkları; ortada, Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer alpin, dinarid ve turanid ıkları; güney bölümünde siyah saçlı, koyu esmer tenli ve kara gözlü mediterran, taurid ve indid ırkları bulunmaktadır. Baltıklı, alpin, dinarid ve turanid ırklar brahikefal, diğerleri ise dolihokefaldırlar. Ayrıca bunların da karışmalarından özel bazı çeşitler meydana gelmiştir. Konumuz bakımından en önemlisi turanid ırkıdır. Deniker buna açık olarak Turko-tatar, Haddon ise Turkî adını vermektedir. Bu ırkın tavsifini Bartucz aşağıdaki şekilde yapar:

Turanid ırkın pek çok somatik hususları, bunu Ön Asya ırklarına, bilhassa onun incelmiş zümrelerine bağlar. Bu incelmiş zümre sözü ile europid zümreden Kafkasyalı Avarlar, Gürcüler ve Lezgiler kastolunmaktadır. Türklerde mongoloid ırkın ancak silik izleri sezilmektedir. Ortalama boy, erkeklerde 166-167 cm.'dir. Nadir olarak daha yüksek boylulara rastlanırsa da umumî olarak orta boyludurlar. Vücut yapısı güzel ve hareketli, yaşlandıkça şişmanlamaya müsaittir. Kafatası yuvarlar, 84-85 cm.'dir. Alın oldukça yüksek, yumru ve geniştir; ense kısa olmakla beraber, dinarid ve Ön Asya ırklarında olduğu gibi yassı olmayıp hafif yuvarlaktır. Kafatası da mutedil şekilde yüksek olup, tepesi hafif yuvarlaklık gösterir. Kafatasına nazaran yüz büyük olmayıp, aşağıya doğru

daralmaktadır. Elmacık kemiklerinin fazla gelişmesi ve çıkık olması sebebiyle aşağı yukarı, çok defa, biraz daralmış görünür. Yüz, umumî olarak geniş ve yassı olmakla beraber mongoloidlerdekine benzemez. Zira bunun iki tarafı şişkin olmasına rağmen, kesin olarak europid karakterde ve yüz sathından hayli çıkık durumdadır. Diğer taraftan burun nisbeten küçük, düz veya kısa gaga burnu biçimindedir. Binaenaleyh ne dinarid ırkın çengel burun kabalığına ne de armenid burnun etliliğine, mongoloid burun yassılığına ve ne de Doğu Baltık burun basıklığına rastlanmaz. Kaş kemerini teşkil eden kemik hafifçe gelişmiş olup, kaşlar düzgündür. Göz yarığı nisbeten dar ve küçük olmakla beraber, mongoloid perde yoktur. Gözün iç köşesi dış köşeye nazaran daha içeri kaymıştır. Küçük siyah gözler, bilhassa kadınlarda canlı ve parlaktır. Yanak kemiğinin yağ yastığı gelişmiş ve bu yüzden burun-dudak çizgisi (sulcus nasolabialis) derindir. Ağız nisbeten küçük, dudaklar şişkin olmayıp dar ve düzgündürler. Çene küçük, kuvvetli, dinarid ırkında olduğu gibi yüksek değildir. Kulak küçük ve yatıktır. Vücuttaki kıllar, Ön Asya ırklarında olduğu kadar gelişmemiş olmakla beraber, kesin olarak europid vasfındadır, mongoloid değildir. Koyu esmer ve siyah saç sık ve dalgalıdır. Bıyık ve sakal siyah ve hafif seyrektir.

Yayılma bakımından turanid ırk, diğer bütün ırklarla yarışabilir. Sibirya’dan itibaren Rusya’yı katederek Orta Avrupa’ya, hattâ Fransa’ya kadar sokulur. Kuzeyden başlayarak Hindistan’a, İran’a ve Balkanlar’a kadar az veya çok nispette her yerde bu ırka rastlayabiliriz. Atlı nomad kavimlerden tarih boyunca barındıkları sahalarda; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve daha sonra katılan diğer çeşitli Türk-Tatar kavimleri içinde, gerek sayı ve gerekse faaliyet bakımından en büyük kitleyi turanid ırkının mensupları teşkil ediyordu. Bugün de güney-batı bozkırlarında, bilhassa Sibirya’nın güney bölümünde;

Türkistan'da, Kırgız bozkırlarında, Altay'da, Pamir yaylasında ayrıca Güney Rusya'da, Kafkasya'da, Karadeniz çevresinde Moldavya'da, Dobruca'da, Anadolu'da, Bulgaristan'da, hattâ Avusturya'da sözü edilen ırkı oldukça büyük topluluklar temsil ederler (Bartucz, A magyar ember Bp. 1938. 414-17).

Macarlar da oldukça karışmış unsurlardan mürekkep olmakla beraber, en kalabalık ve en önemli unsurunu, mevcut nüfusun hemen hemen üçte birini, turanid ırkın bir kolu olan "Homo pannonicus: Alföld Ovası ırkı" teşkil eder. Bartucz'ın tahminine göre yurt işgali çağında bu nisbet daha da fazla idi. Finn-Ugor asıllı kavimle zaman zaman ve büyük ölçüde karışan Türk kavimlerinin kanlarını göz önüne getirirsek, bu sonucu tabiî bulmamız gerekir. Diğer taraftan Finn-Ugor asıllı unsurlar ve onlarla birlikte Baltık ırkının kanı, Ural çevresindeki Türklüğe karıştığı için, onlar Macarların en yakın akrabaları sayılabilirler.

Anadolu Türkleri de turanid ırkının daha ziyade "taurid", diğer bir tabirle Ön Asya unsurları ile karışmışlardır. Bazı nazariyelere göre münferit Türk oymaklarına da Moğol kanı karışmıştır. Moğollar ise europid ırktan olmayıp "sinid" ve diğer Doğu Asya grupları ile birlikte "mongoloid" ırkındandırlar. Türklerin arasında, batıdan doğuya doğru gidildikçe, bu ırkın vasıflarını gösteren gruplara rastlanır.

Tekrar şunu ısrarla belirtmeliyiz ki, ırk tipinin kendisi, hiçbir kimsenin nereye bağlı olduğunu çözemez. Milyonlarca baltıklı veya turanid tipindeki insanlar, bugün kendilerini Rus saymaktadırlar. Buna mukabil taurid, dinarid, mediterran ırk tipinde olan Türkler de vardır. Bu bakımdan ırkî vasfa fazla değer vermek doğru değildir. Irk ve kavim aynı anlama gelmediği gibi, ırk ve dil mefhumları da birbirine bağlı değildir. Çeşitli ırklara mensup kimseler aynı dili konuşabilirler. Dillerin

vasıflandırılmasında Türk kavimlerinin dillerini ve lehçelerini Altay dil ailesine bağlarlar.

W. Schott'ın 1836'daki sınıflandırmasından beri, Türk ve Fin dillerini bilen bilginler ve diğerleri Ural dil ailesi ile birlikte, Türkçeyi de Ural-Altay dil ailesinden sayarlar.

***

Onlara göre bu dil ailesi şeması şöyledir:

Bütün bu diller iltisakî (Agglutinasyonlu) dillerden oldukları için yekdiğerine yakındırlar. Günter'in 1925'te yaptığı bir düzenlemesine göre, Ural-Altay dilleri muslak (yapışık) diller arasında talî (sobordinatif) bir grup teşkil ederler. Ayrıca Ural-Altay dillerini, komşu İndogermen, Sami ve Tibet-Çin dil ailelerinden büyük ölçüde ayıran hususlardan biri de, kelime anlamlarının cümle münasebetlerine, rollerine göre, kelimelerin köklerine ekler katmak suretiyle değiştirilebilmeleridir. Sesli harflerin ahengi de (bir kelimede ancak yüksek veya derin sesli harflerin bulunması) sözü edilen dillerin bir özelliğidir. Her ne kadar telâffuz ahengi kaidesinden, bugün hayli çözülme olmuşsa da, eski Türkçede ve Setälä'ye göre Finn-Ugor temel dilinde bu hususiyet mevcuttu.

İndogermen ve Sami dillerinin gramerlerindeki cins, Ural-Altay dillerinde olmadığı gibi, bunlar kelime önünde sessiz harf yığıntısını da sevmezler. Bu ve diğer vasıflar, yukarıdaki şemada gösterilen diller arasında bir ortaklık yaratmakla beraber, bu tasnif yine de bir nazariye olmaktan ileri gidemez. Moğol-Türk dilleri arasındaki bağların mahiyeti sorusu da henüz lâyıkiyle çözülmüş değildir. Sayısız benzerlikler, acaba eski (burungu) akrabalık, yahut sürekli temasların bir sonucu mudur? Her

ne kadar iki dil arasında pek çok ses, kelime ve eklerin benzerliği var ise de, bu benzerliklerin birçok tabakası olduğu dikkati çekmiştir. Ayrıca temel bazı anlamlar, meselâ: Sayı adlarının birbirinden tamamiyle ayrı olduğu da tesbit edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı bazı bilginler ve bunlar meyanında Trubetsko, ancak uzun müdder beraber yaşamanın doğurduğu dil yakınlığı "Sprachbund"dan bahsederler (I. Congrés Int. des Linguistes, Leiden, 1930). Buna karşılık Mongolistik sahasında ön plânda sözü geçen ve aynı zamanda salâhiyetli Türkolog olarak tanılan bilginlerden Ramstedt, Poppe, Ligeti'ye göre bir Altay ana dili mevcuttur. Bundan, eski (burungu) Türk ve burungu Moğol gelişmiş olup aralarındaki müşterek birçok hususlar bugüne kadar kalmıştır. Ligeti birçok güzel ve değerli Türkoloji araştırmaları alanındaki başarısını, Moğolcayı gözönünde bulundurmasına borçludur. Eskiden Gombocz'ın ve son zamanlarda Ligeti'nin çalışmaları şu gerçeği ortaya koymuştur: Türk dillerinin mukayesesi ve tarihi ile meşgul olan bir bilgin, Moğol lehçelerinin de ele alınmasını ihmal edemez. Tekrar şunu da hatırlatmalıyız ki, dil akrabalığı ırk akrabalığını gerektirmez.

Türk dillerinin ve dolayısıyla Altay dillerinin Ural ve bilhassa Finn-Ugor dilleri ile olan yakınlık derecesine gelince, Sauvageot nazariye olarak serdettiği bazı ses tekabülü kanunlarına ve 214 kelimenin etimolojisine dayanarak, "Langue Ouraloataique Commune", diğer tabirle Ural-Altay dili bulunduğunu isbaat çalıştı. Németh de, daha ihtiyatlı olmakla beraber, Ural dilleri ile Türkçe arasında bazı kelime ve hattâ morfoloji uygunlukları da gösterdi.

Bunlardan birkaçını gözden geçirelim:

Olmak fiilinin kökü: ol.

Eski Türkçe, Çağatayca: bol; Osmanlı: ol; Finn: ole; Vogul: ol; Votyak: val; Macarca: val-vol; Eski Türkçe: boltım; Macarca: voltam.

Unutmak (unut): Votyak: vunet; Finn: unohtaa.

Uygur, Kazan Tatarca: tap; Finn: tapaa; Macarca: tap (ondan: tapos, tapad)

Uyumak (uyu):

Eski Türkçede: udı; Uygurca: udu; Mordvin: udo.

Kapmak (kap):

Finn: kaappaa (okunuşu: kâpâ); Votyak: kab; Macarca: kap.

Sihirli değnek kelimesi:

Çağatay, Kırgızca vb.: arba (böğülemek); Finn: arpa.

Gelin kelimesi:

Şor Türkçe: keli; Ostyak: Kili; Mordvin: kel; Finn: kely (okunuşu: kelü).

Ekin demeti:

Şor T.: kobu; Başkurt: kübe; Finn: kupo, kubu; Macarca: kéve.

Türkçe (mış, miş) Meselâ: yetmiş: 70.

Züryence, Votyak: mysz; eski Macarca: misz. Meselâ: Züryence vetymysz: 50; eski Macarca: harmisz: 30.

Ta ve ga "ablativus ve lovativus" ekleri ile bazı fiillerden yapılmış isimlerin ve fiil çekimlerinin de Finn dillerinde tam karşılıkları vardır. Cümle kuruluşlarında bilhassa "Lativus" ile yapılan tamlamalarda mutabakat çoktur. Németh "Netice itibariyle, Ural ve Türk dilleri arasındaki dil münasebeti eski akrabalığı andırmaktadır" diye ihtiyatlı bir mütalâa yürütmektedir.

Şimdi, bir de, Ural-Altay dil ailesi diye anılan dil gurubunun diğer dil grupları ile olan münasebetini tetkik edersek görülür ki, birbirleri arasındaki kesin farklara rağmen bunlardan İndogermen dilleri diğerlerine nazaran en yakın sayılabilir.

İsveçli Collinder, eskiden büyük önem verilen "agglutinasyonlu ve fleksiyonlu" diller arasındaki farkın, aslında çok önemli olmadığına işaret

etmektedir.

Ural ve Altay dil ailesi içinde Türk lehçelerini ele alacak olursak, Türkçenin tarihini, Göktürk yazıtlarından beri, yani VII. yüzyıldan itibaren biliyoruz. Ondan önceki çağlardan ancak has isimlerle, Çin kaynaklarında görülen Hun çağına ait bazı kelimeler kalmıştır. Meselâ: kız, katun (hatun), bügü (sihir), tengri (gök), kırsa (karsak: tilki), tinglig (tiyin: sincap), tok (kalın, kuvvetli) gibi. En eski özel isimler fonetik bakımından pek az, morfolojik bakımından daha da az değerlidirler. Türkçe izahı mümkün en eski has isimlerden biri Abaris'dir; eski Yunan kaynaklarında geçer. Efsaneye göre Apollo'nun rahibi idi. İsa'nın doğumundan önce VII. yüzyıl başlarında Altay dağlarının kuzeyine düşen bozkırlardan Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistan'a geldi. Şarkı söyleyen kuğular ve ok üstüne binerek uçmak tabirleri Türk şamanlığında geçer. Yunan efsanesinde Altay Dağlarına delâlet ettiğini sandığımız "Riphaei Dağları" tabiri de ilgi çekicidir. Abaris adının sonundaki -is, Yunanca ek olduğu için iştikak bakımından güçlük arz etmez. Bu özel isim üzerinde inceleme yapan Moravcsik, Abaris'i isabetli bir görüşle 2600 yıl önceki Avar kavim adı ile birleştirmektedir. (Abaris Avarların tarihte büyük rol oynamalarından 1200 yıl önceye aittir). Avar kavminin eski adı Abar idi, 'karşı koyan' anlamına gelen bu isim tipik Türkçedir. Daha ileride de görüleceği üzere, bu tarz kavim adları Türkçede pek çoktur. Titiz bir tenkidçi, Abaris ile Avarların tarih sahnesine çıkışları arasında bin yıllık bir farkın olduğunu söyleyebilir. Türkoloğun buna cevabı şu olacaktır: Türk kabile adları arasında 1200, hattâ 1500 yıldan beri kalan ve bugün de kullanılan kelimeler de vardır. Meselâ: Sabar, Töliş, Türgiş gibi.

İskitler ve Türklük münasebetlerinin de bu konularla ilgisi vardır. İskitlerden bize kalan bazı has isimler İran dillerinin vasıflarını taşırlar.

Ancak öyle kültür unsurları da vardır ki, bunlar bizi doğuya götürürler. Herodotos, Skithaların kuzeyindeki tek gözlü Arimasp kavminden bahseder. Bunlar altın muhafaza eden Grifonların komşuları olup altın temin etmeye çalışırlar. Laufer’in tezine göre, (bu tezi Németh de kabule şayan bulur) Arimasplar Moğollardır. Zira, Moğollarda bu tarz efsane bugün de mevcut olduğu gibi, Moğolcada äräm-däk tek gözlü anlamına gelmektedir. Richthofen’e göre, “İskitler doğudaki Ural-Altaylı unsurlarla karışmışlardır.” Son zamanlarda Wiesner, kafatası ölçülerine ve Hippokrates’in tavsiflerine dayanarak, İskitlerin “Turanid” unsurlarına işaret etmektedir.

Abaris adından başka, Yunan tarih yazarlarında diğer sözlere da rastlanılır. Bunların da Türkçe ile açıklanması denenmiştir. Meselâ: İskitçe, askhü ve Karthasis adları gibi. Herodotos’a göre askhü yabani vişne ezmesinden yapılan koyu bir içkidir. Németh “bu söz tam manasiyle Türkçe sayılamaz!” der. Curtius Rufus, Büyük İskender çağından Karthasis’in İskit kralının kardeşi olduğunu söyler. Nöldeke bu sözü Türkçe kardaş ile birleştirir. Németh buna da itiraz ederek, kardeşin en eski şeklinin karındaş olduğunu ve Büyük İskender çağında da bu şekilde olması gerektiğini belirtmiştir.

Avrupa’daki Hunlara ait has isimler de dil yadigârı olarak değerlidirler. Avrupa’nın büyük ulusları daha ortada yokken ve Slâvların tarihsiz ve meçhul yığınları arasından, Ruslar dahil, tek bir kavim dahi sivrilmemiş iken, Türk uluslarının çok eski çağlardan itibaren has isimlerini takip etmek mümkündür. İngiliz, Rus vs. zekâsı daha ortaya hiçbir eser vermediği ve bu milletlerin kendilerine gelerek şuurlarına sahip olmadıkları bir çağda, Türk asıllı Mahmut al-Kâşgarî ansiklopedi değeri taşıyan muazzam bir sözlük meydana getirmiştir. Mahmut Kâşgarî millî ilmin, Türkolojinin kurucusu sayılabilir.

Türkçe en muhafazakâr dillerdin biridir. Bu muhafazakârlık, Türklüğün yurdu olan Eurasia bozkırının muazzam bir coğrafî birlik teşkil etmesi ile de ilgilidir. Burada sık sık büyük Türk siyasî birlikleri teşekkül ettiği için sürekli özel gelişmeler de olmamıştır. Tabiatiyle bu muazzam sahanın çeşitli bölümlerinde, iki bin yıl zarfında çeşitli kültürler ile temaslar neticesinde, lehçelerine sayısız kelimeler katılmıştır. Anadolu, Kırım ve Azerbaycan Türkçesinde, Arapça, Farsça; Yakut ile Kırgız, Sibirya ve Altay lehçelerinde ise Moğolca unsurlar çoktur. Halbuki, eski aslî unsurları ele alınacak olursa, bugünkü Türk dilleri topluluğunda ancak Çuvaşça ile Yakutçanın farklı olduğu görülür. Bu dillerde, eski Türk ana dilinde, kelime başındaki y sesi değişerek s olmuştur. Meselâ: Göktürkçe yiti ve Anadolu Türçesindeki yedi kelimesinin Çuvaşçası sittse ve Yakutçası ise sette'dir. Anadolu Türkçesindeki yaka, Uygurca ve Kırımca yoga kelimesi yerine Çuvaşçada suga, Yakutçada saga kullanılır. Bu esasa dayanarak Németh Türk dillerini (Y) Türkçesi ve (S) Türkçesi diye iki gruba ayırdı. Eski Türk kavimleri arasında Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar, Kumanlar vb. (Y) Türkçesi grubuna, Ogur Türkleri (Bulgar Türkleri) ise (S) Türkçesi grubuna bağlıdırlar.

Tarih boyunca Ogur kavimleri bozkır bölgesinin batı ucunda görünmüşlerdir. Ogur Türklerini ve onların bugünkü bakiyeleri olan Çuvaşları, diğer Türk topluluklarından ayıran özelliklerden biri de: Türkçedeki (Z) harfi yerine (R) harfinin kullanılmasıdır. Meselâ: Oğuz yerine Oğur, süz yerine sür (Çuvaşça ser), Macarcada szür; otuz yerine utur (Uturgur: Otuzgur adlı kavmin ismi) gibi. Dilbiliminde bu özelliğe rotacizmus (rotasizm) denir.

Türk dillerinin yeni, fakat oldukça karışık diğer bir tasnifini de Samoyloviç adındaki Rus bilgini yaptı. O da önce (Z ve R) ana gruplarına ayırmaktadır. Ondan sonra (Z) grubundaki lehçeleri, ayak kelimesinin

ortasındaki sessizin telâffuz şekline veya fiil kökünden yapılan ve sıfat fiilin (g) ile teşkil edilip edilmediğine göre aşağıdaki şekilde talî bölümlere ayırmaktadır:

Buna göre, bugünkü Kazan Tatarlarının dili tokuz, ayak, kalgan, taulı tipinde; Anadolu Türkçesi ise tokuz, ayak, kalan tipinde bir lehçedir. Türk kavimlerinin birbirleri ile olan sürekli temas ve karışmaları dolayısiyle bazı lehçeler aynı zamanda birkaç lehçe özelliği gösterebilirler. Bu bakımdan Samoyloviç'in tasnifi birçok soruyu cevapsız bırakmaktadır. Son zamanlarda Ligeti başarılı sayılabilecek bir tasnif denemesi yapmıştır. Bunun hakkında ancak Bârczi'nin Macar Etimoloji Sözlüğü'nün (Magyar Szófejtö Szótar) önsözündeki açıklamayı iktibasla yetineceğiz: "1- Uz (Oğuz) karakterli diller: Azerbaycan, Kırım (A) Anadolu Türkleri, Türkmen, Selçuklu; 2- Kıpçak karakterinde olan diller: Balkar, Başkırt, Karaçay, Karay, Kırgız, Kazan, Kazak, Kırım (B), Kumuk, Kurdak, Mişer, Nogay, Özbeg, Tobol, Tura, Peçenek, Kuman ve Houtsma, Et-Tuhfet, Abu Hayyan vs. sözlüklerindeki kelimeler; 3- Sibirya karakterini taşıyan lehçeler: Abakan, Altay, Baraba, Kaçın, Kundak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Lebed, Şor, Sagay, Soyot, Teleüt; 4- Türkî karakterinde olan lehçeler: Çağatay, Çin Türkistanı lehçeleri; 5- Çuvaş; 6- Yakut; 7- Göktürk; 8- Uygur; 9- Türkistanın diğer lehçeleri.

Son zamanlarda Türk dillerinin birçok yeni tasnifi yapılmıştır. Räsänen (Materialien zur türkischen Lautgeschichte. 1949) ve Baskakav'un (1952) tasnifleri yanında Rahmeti Arat'ın çok esaslı ve teferruatlı sınıflandırması mevcuttur.

Bu meyanda Benzing ve Menges'in tasniflerine de işaret edelim (Philologiae Turcicae Fundamenta, I. 1959, 1-10).

Türk şive ve lehçelerinin tasnifi ile ilgili araştırmaları ta baştan zamanımıza kadar ayrı ayrı inceleyerek mukayeseli bir şekilde tarihçesini yapan ve bu araştırmalardaki müspet ve menfi görüşleri de belirterek bir neticeye varmaya çalışan R. R. Arat, eski tasniflere nazaran çok daha müspet bir tasnif şeklini ortaya koymuş bulunmaktadır (Türkiyat Mecmuası 1953, s. 59-139, tasnif tablosu: s. 139).

R. R. Arat'ın, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifi hakkındaki fikirlerini hulâsa ederek, onun tasnif cedvelini de vermek suretiyle bu bahsi kapatmış olacağız:

Türk dilinin lehçe ve şiveleri, vaktiyle J. Németh'in de işaret etmiş olduğu gibi, kelime başındaki y- ~s- hususiyetine göre, bir tarafta Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere, iki büyük kısma ayrılmaktadır. Şivelerin tasnifinde kabul edilmiş olan umumî esaslardan z~r ve z (<d)~r husususiyetine göre de Çuvaş lehçesi hem Yakut lehçesinden hem de diğer şivelerden farklı bir durumda bulunmaktadır; buna bir de bu lehçeyi diğer lehçe ve şivelerden ayıran ş~l hususiyetini eklemek mümkündür. Türk dilinin bütününü göz önünde tutan bütün tasniflerde Çuvaş lehçesinin Türk dili içinde ayrı bir grup teşkil etmesi icap ettiği neticesine varılmış olduğundan, bu hususun münakaşası artık bahis mevzuu değildir.

Yakut lehçesi de, y-~s- hususiyetinden başka d~t hususiyeti ile, diğer lehçe ve şivelerden farklı ayrı bir grup teşkil eder. Bu lehçenin Samoyloviç'te d-grubunun (Uygur, kuzey-doğu) t-bölümüne tek başına ve Bogoroditskiy'de, Karagas ve Tuva şiveleri ile birlikte, kuzey-doğu grubuna idhal edilmiş olması yanlıştır.

Diğer şivelere gelince, bunları ilk önce şivelerin tasnifinde esas olarak kabul edilen seslerden d (adak) sesinin inkişaf şekillerine göre ayırmak icap eder. Buna göre, bir tarafta d sesinin muhafaza edilmesi ve diğer tarafta

bunun z sesine inkılâp etmesi hususiyetleri ile, kendiliğinden iki grup meydana çıkmaktadır.

Geri kalan bütün şiveler, d>y bakımından, y kısmına dahil bulunduklarından, bunların tasnifinde bu hususiyetin dışında, başka bir esas bulmak lâzım gelmektedir; bu da E sesinin muhtelif durumlarda şivelerde arz ettiği inkişaf şekillerinde bulunmaktadır. Bu suretle tek heceli kelimelerin sonunda E>v (u) hususiyetine göre, ayrı bir grup ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki E sesinin, sedasızlaşarak, W sesine inkılâp etmesi hususiyetine göre de, başka bir grup ayrılabilmektedir.

Yukarıdaki şive grupları böylece tanzim edildikten sonra, geride daha iki şive grubu kalmaktadır. Bu grupların ikisi de tek heceli sözlerin sonundaki E sesinin muhafaza edilmesi ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki E sesinin düşmesi hususunda birleşmekte, fakat tasrif eklerinin başındaki E sesinin durumu bakımından, birbirinden ayrılmaktadır. Tasnif eklerinin başındaki E sesini düşüren şive grubu aynı zamanda kelime başındaki t- sesini sadalaştırarak, d- şekline sokmaktadır. Şive gruplarının işaretinde birliği muhafaza etmek bakımından, bu son hususiyetin de tasnifin esas unsurları arasına alınması faydalı olur.

Bu hususiyetlere göre, Türkçe lehçe ve şive grupları ve hususiyetleri şu şekilde sıralanabilir.

A. Türk lehçe grupları:

I. r-Grupu (r~z, l~ş, s-~y-) (Çuvaş).

II. t-Grupu (t~d, s-~y-) (Yakut).

B. Türk şive grupları:

I. d-Grupu (adaW, taE, taElıE, WalEan) (Sayan).

II. z-Grupu (azaW, taE, taElıE, WalEan) (Abakan).

III. tav-Grupu (ayaW, tav, tavlı, WalEan) (Kuzey).

IV. taElı-Grupu (ayaW, taE, taElı, WalEan) (Tom).

V. taElıW-Grupu (ayaW, taE, taElıW, WalEan) (Doğu).

VI. daElı-Grupu (ayaW, daE, daElı, Walan) (Güney).

Türk şivelerinin tasnifi ile ilgili açıklamasını, R. R. Arat aşağıda verilen cedvelde hulâsa etmektedir:

Fonoloji bakımından bugünkü Türk lehçe ve şivelerinin de sınıflandırılmasının mümkün olduğunu sanıyoruz. Aslî Türk dilinde aşağıdaki sessizler kullanılıyordu: p, b, t, d, q, k, y, g, ş, s, z, y, l, r, m, n, ng, ç. Bunların da arasından ancak b, t, q, k, s, ş, y, ç, sessizleri kelime önünde bulunur.

Seslilerden a, ä (açık e), e (kapalı e), i, ı, o, ö, u, ü bilinmektedir. Finlandiyalı Räsänen, Macar Ligeti ve Alman Menges'in araştırmalarına göre uzun seslilerde bulunuyordu. Bu uzun sesleri Mahmud al-Kâşgarî XI. yüzyılda kullanmıştır. Macarcaya geçen eski Türk sözlerinde de bunları göstermek mümkündür. Meselâ: kép (resim), bér (ücret), şár (çamur) szám (sayı) vb.

Bugün, edindiğimiz bilgiye göre, Türk dilleri tarihindeki devirleri şu şekilde ayırabiliriz:

1- Ana Türkçe çağı: İsa'nın doğumuna yakın yıllarda bu dil kullanılmakta idi. Özellikleri: Uzun seslilerin ve kelime önünde -h- sesinin bulunmasıdır.

2- Eski Türkçe çağı: Milâttan sonra altıncı yüzyıldan başlayarak dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sürer. Bu bölüme Göktürk ve Erken Uygur oyma yazılı dil metinleri ile büyük bir ihtimalle Erken Kırgız lehçesi girer.

3- Orta Türkçe çağı: IX-XV. yüzyılları ihtiva eder. Bu bölüme Uygur edebiyatı altın çağının eserleri girer. Mahmud al-Kâşgarî'nin ansiklopedisi, Çağatay edebiyatının mbüyük eserleri: Rabgûzî, Nevâyî vb. Kıpçak sözlükleri ile "Codex Cumanicus" vb.

4- Yeni Türk çağı: XVI. yüzyıldan zamanımıza kadar Eski Türk metinlerinden daha ahenkli, temiz ve güzel bir dil dikkati çekmektedir. Göktürk yazıtlarının dilinde kuvvet, asalet ve destanî hamaset ışığı saçılır. Uygur eserlerinin dili çok taraflı olup, din felsefesinin en mücerret mefhumlarını saf ve bozulmamış Türkçe ile ifade edebilmektedir. Çağataycaya gelince, o zamanın bilgini (polihistor'u) Nevâyî 1499'da cesaretle ve birçok örnekler vererek, ifade bakımından Türkçenin çok ileri ve işlenmiş bir dil olan Farsçadan geri kalmadığını ispat etmiştir.

Türk edebî dili daha sonraları arılığını muhafaza edememiştir. Bir sürü lüzumsuz Arapça ve Farsça unsurlarla dolduruldu. Buna rağmen yenileşme ümit ve imkânları mevcuttur. Zira edebî dile saflığı kazandıracak unsurlar, eski Türk edebiyatında ve Anadolu'nun çok zengin halk dilinde bulunmaktadır. Yayınlanan Anadolu ağızları derleme sözlüklerinin şimdiye kadar bilinmeyen söz hazinesine, pek çok Macar sözlerinin kaynaklarını aydınlatacak malzemeye de rastlanmaktadır.

Meselâ: bocs (boç): ayı yavrusu; csatak (çatak): çamurlu (yer); koporsó (koporşo): tabut (kaburcak) vb.

***

Şimdiye kadar, birçok defa Türk kavim adı geçti; Macarca Török de bu sözden gelişmiştir. Bu söz Türklüğün en eski adı değildir. Hun devleti dağıldıktan, toba, Avar ve Sabarlar tarih sahnesinden çekildikten sonra Türk sözü ilk defa VI. yüzyılda meydana çıkmıştır.

Bu umumî kanaate rağmen, Çin-Şu adlı Çin kronikasında, Tu-ko kavminden Hiung-nu (Hun) Şanyülerinin meydana çıkmalarından söz edildiğine göre, Türk sözünün burada yanlış kullanılıp kullanılmadığını aydınlatmak gerekir. Tobalarda Tu-ku adlı bir oymak vardı. (Eberhard, Lin-Yüan 52) (ayrıca bakınız: Hamit Koşay, Türk Sözü Hakkında, Zeki Velidi Armağan kitabı).

Türk sözü Uygurca eski metinlerde kuvvet anlamında, cins isimi olarak da geçmektedir. Eski Türk oymak ve kişi adları arasında bu anlama gelen pek çok söz bulunur. Meselâ: Berk, Küç, Erdim vb. gibi Türk adlarının da önce bir oymak adı olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan bu isim daha büyük ethnik teşekküle ad olmuştur. Türk devletinin Khingan dağlarından Azak denizine kadar süratle yayılışını da hatırlarsak bu manâ değişikliğinin kısa zamanda meydana geldiğine hükmedebiliriz. Kuban ırmağı boyunca yaşayan Macarları VI. yüzyılın sonunda Ermeni Khoreneli Moses (adı geçen devlete bağlı olmaları dolayısiyle), Türk olarak adlandırmaktadır. XI. yüzyıla kadar batı kaynakları Macarları, bugünkü yurtlarını işgal ettikten sonra da, umumî olarak Türk diye tanınmışlardır.

***

Türk adı menşeinin araştırılması, dikkatimizi, Türk oymak ve has adları konusuna çevirir. Buna pek çok önemli soru bağlıdır; eski Türk isimleri, dağınık Türk dili yadigârları sayıldıkları için, bunların da incelenmesi dil bilginlerini ilgilendirir. Yerleşme tarihi ile uğraşan tarihçiler için de gereklidir. Çünkü, binlerce yıl boyunca, Hoang-ho yanındaki Salar (Singhoa-ting) şehrinden Viyana'ya kadar uzanan sahada sayısız Türk oymak veya has ismi geçer. Bu ise, sözü geçen geniş alanda Türklerin yaşadığını veya buralarda Türk tesiri bulunduğunu ispat eder. Bunlar ister Abbasi halifelerinin veya Çin hükümdarlarının kumandanlarının, veyahut da Rumen boylarının, Rus Kazaklarının adı olsun bu adların hepsi Türklükle ilgilidir.

Türk özel isimlerine ait pek zengin kaynaklar olmasına rağmen, bununla şimdiye kadar yeter derecede uğraşan yoktu. Halbuki, yerleşme bölgeleri olan köylere, diğer dillerde olduğu gibi, bunların yanında akan ırmaklara, çevresindeki dağlara, o bölgeye has ağaç ve hayvanlara, jeolojik teşekküllere verilen adlara veya vaktiyle orada yaşayan ulus, oymak

veyahut şahsa nisbetle adlandırılmış olabilirler. Bilhassa bu sonuncusu (şahıs adları) önemlidir. Meselâ: En eski Türk oymak asıllı Macar köy adları arasında: Kürt (Karyığını), Kér (Ker, pek büyük), Kesi (kesek, parça) bu cümledendirler. XVIII. yüzyılın sonlarında doğuyu dolaşan Georgi Başkurtların köylerine “Çağdaş aksakallar” adının verildiğini söyler. Oymak veya şahıs adlarından iyelik eki kullanmadan meydana gelmiş köy adları bütün Türk dilleri alanında sınırsızdır. Hattâ bugün yalnız Slavca yahut Rumence konuşulan yerlerde bile buna rastlanılır. Türk dil alanında (Tıpkı Macarcada olduğu gibi) bir yerin ilk sahibi olan şahsın adı, eksiz olarak köy adı yerinde kullanılır. Slâvca bu adın sonuna -ovo-, -sk vb. ekler gelir. Meselâ Bulgarca Selçikovo, Rusça, Abaşovo, Alatınsk, Akmolinsk, Tarkanovo vb. Rumencede -eni, eşti ekleri gelir. Buna örnek olarak Belçireşti, Comandaresti, Tonguzeni vb. zikredilebilir.

Irmak adları da birkaç bölüme ayrılır. Küçük ırmak adları köy veya şahıs isimlerine izafe suretiyle verilmiş olabilir.

Renk adlarını taşıyan ırmaklara Balkanlar’da Çin sınırına kadar rastlanır. Meselâ: Karasu Bozyılga, Yeşilüğüz (öz), nehir kıyısı bitkilerine izafe suretiyle Taldısu (söğütlü), Boraşo vb.

Dağ adlarında da durum aynıdır: Bozçuk, Kögmen (gök rengi) gibi. Daha az önemli yer, ırmak, tepe ve geçit gruplarında çevre ile ilgili olarak çobanların, kervancıların yeknesak hayatında vukua gelen bir değişiklik veya hadiseye nisbetle adlandırılmış olabilirler. Meselâ: Doğu Türkistan’da İştan astı (içdonu astı), Türkistan’da Barsa-Kilmez (varsa gelmez), Anadolu’da Gelin uçtu kayası gibi.

Diğer Türk has isimlerinde kişi ve cemiyet adlarını, başka bir ifâde ile has isimler ile oymak ve ulus adlarını ayırabiliriz.

Türk has isimlerinin alınışı tek bir hadise olmayıp, kavim adlarında olduğu gibi bir düzene bağlıdır. İptidaî derecesinde diğer kavim ailelerinde

ad verme, ad gelişmesinde bağlı olduğu psikolojik zeminin tesiri altındadır. Bunları inceler ve eski Türk kaynaklarındaki adlarla mukayeselerimizi yaparsak dikkate şayan benzerliklerin bulunduğunu görürüz.

Ad verme, gerek Türklerde ve gerekse diğer kavimlerde sihrî zemin ve teferruatının tesiri altındadır. Ad verilirken tabiat kuvvetlerinin, ruhların ve cinlerin yeni doğan çocuğun hayatına muhtemel müdahaleleri hesaba katılır. Bu konuya bir dereceye kadar, totem (Türkçe onğun) ile ilgili adları da alabiliriz. Totemizmin mantık öncesi (prelojik), iptidaî görüşü, ilk önce Amerikalı kızılderililer (İndianlar) da tesbit olunmuş ve onların dilindeki totem kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu görüşe göre hayvanlar, hattâ bitkiler mistik yüksek derecede varlıklardır. Manâsı cin anlamını da kapsamaktadır. Totem, gerek ferdin ve gerekse oymağın ceddidir.

Totemizmin aslında, eski Türk kültürünün unsurları arasında olmayıp, diğer kültür çevrelerinden alınmış olduğu sanılmaktadır. Onun için Türklük bakımından fazla önem taşımaz. Oğuz oymaklarının köklerine, ayrılışlarına ait efsane en göze çarpanıdır. Muhtemel totem adlarına misal: Bozkurt, Kök böri, Uku (baykuş), Turul (tuğrul), Yılan, Ayu, Esperik, Kartal, Omurtag, Turuntay Tugan (doğan), Akkuş (turul dahil son altısı yırtıcı kuştur), Çurtan (turna balığı), Bogday (buğday), Arpa vb.

İhtimale dayanan totem menşeli adlardan sonra şahıs adlarının daha açık olan kategorilerine geçebiliriz:

I) Amaçlı (entansiyonlu) adlar. Ruhlara verilen işaretler:

a) Ana ve babanın dilekleri:

1- Yeni doğan çocuğun uzun ömürlü olması için: Toktasın, Dursun vb.

2- Gelecek sefer de oğlan çocuğu doğmasını istemelerini belirtmek için: Kız-yeter, Oğul-gerek gibi.

3- Doğan çocuğun, ana ve babanın bir dileğini, umudunu tahakkuk ettirmesi için: İltut, Hindal, İldüz, Baybolsun, Beşbine vb.

b) Apotropeonlar, yani koruyucu adlar:

1- Kötü ruhları korkutan, sür'at ve kuvvet anlamına gelen adlar: Kolbas, Börüberdi, Katlıboğa, Altıbars gibi. Bunların bir kısmı totemistik menşeli de olabilir.

2- Hor görülen bazı hayvan adları (kötü ruhların yeni doğan çocuğun değersiz, ana ve baba tarafından sevilmediğini, ölümü ana ve baba için üzüntü teşkil etmeyeceğini göstermesi için): Köpek, Barak gibi.

3- Aynı maksatla çocuğun sevilmediğini göstermek için kullanılan çirkin adlar: İtködön, Murdar, Sank, İtbok gibi.

4- Erkek çocuklarına verilen kadın adları veyahut kadın anlamında olan adlar: Karakız, Kurtka, Bike gibi.

5- Kötü ruhları yanıltan başka cins adlar. Bunlar arasında nefret edilen kavimlerin adları: Bolmaz, Satılmış, Kalaş, Orus, Sart-Kalmak gibi.

6- "Teofor" yani, Allah adını kapsayan adların bir kısmı: Tengri-Berdi, Kuday-Berdi gibi. Tengri kötü ruhlardan üstündür.

c) Çocuk için iyi dilekleri doğrudan doğruya, dolaysız anlatan adlar:

1- Mutluluğu, başarıyı dileyen adlar: Bekbol, Şahbula, Efendibula, İğdir gibi.

2- Uzun ömür dileyen adlar: Yüzyaşar, Kobcaşar, (Çokyaşar), Binyaşar gibi.

3- İyi karakter özellikleri anlatan adlar: Tınıbek, Canıbek, Bilir, Alper gibi. Saygı duyulan kavimlerin adları, güzelliği ve kuvveti herkesçe bilinen nesne adları da bu bölüme girer: Elmas, Bulat gibi.

4- Vücutla ilgili iyi özellikler, hayvan ve bitkilerin müspet özelliklerini belirten adlar: Karpuz, Kabak, Torsuk, Süyrük, Selvi, Elif gibi.

d) Gösteriş ifade eden adlar. Bir bölümü VI ve VII'nci maddelerde anlatılacak olan ve ataların, büyük kimselerin adlarından gelen isimler. Rütbe bildiren adları da bu ikinci kategoriye alabiliriz.

II- Tesadüf âleminden alınmış işaretler (indiciumlar):

a- Yeni doğan çocuğun göze çarpan bir özelliği (vücut yapısı, rengi vb.): Mengli, Çutur, Kızıl vb.

b- Doğumdan sonra ilk göze çarpan veya işitilen adlar: Balta, Çubuk, Çakan, Kumız, Palav (pilâv) gibi.

c- Doğumdan sonra görülen hayvan ve bitki adları: Karga, Kabak, Koyan (tavşan), Alma gibi.

d- Çadıra, odaya ilk giren kişi; işi adı veya rütbesi, bağlı olduğu kavim, aul'da (köyde) bulunan misafir adları: Kerbende, Köteli-kaşka, Çerçi, Dögdörbay (Doktor bay), Candaralbek (Generalbey), Uzunbut (meşhur seyyah Sven Hedin), Orus, Tatar gibi.

e- Ana veya babanın ilk duyduğu veya söylediği söz: Şüktur (sus), Balaboldu, Tepremez, Ağrıtmış, Yarman gibi.

f- Doğum anında vuku bulan meteorolojik veya astronomik bir olay: Ayaz, Tolun, Yağmur, Duman, Aydoğa gibi.

g- Gün, mevsim ve bayram adları: Noruz, Yangot (yeni ot), Adina, Salı-beg, Bayram, Ramazan gibi.

h- Doğum zamanındaki önemli bir olay, ziyafet vb.: Bayga-bar, Toyboldu gibi.

ı- Doğum anında yenilen kavim, memleket, hükümdar adaları: Gûr-sançtı (Alâeddin Harzemşah'ın Gûrhan'ı yendiği zaman doğan oğluna verdiği ad), Macar (Batu Han'ın Macarları yendiği zaman verilen adlar) gibi.

i- Doğum yerinin yakınında bulunan nehir, doğum yerinin bulunduğu yayla, şehir, kârgir ev vb.: Etil, Altay, Yayla, Taştura, Bağdat-Hatun gibi.

j- Babanın yaşı: Elli-bay, Elli-ulu (oğlu), Altmış gibi.

k- Yeni doğan çocuğun kaçıncı çocuk olduğu: Tört-ul (dört oğul), Altı, Yedi-san (sayı) gibi.

l- Din adamının bulduğu rastlantı: Kur’an yapraklarının karıştırılması ile bulunan ad: Yasin gibi.

III. “Teofor” adlar: Kötü ruhları şaşırtmak maksadiyle veya çok defa da ana ve babanın sevincini, şükranını gösterirler: Tengri-bermiş, Kuday-berdi (Hüda verdi) gibi.

IV. Ana ve babanın sevgisini, şefkatini gösteren adlar (Hypochoristica). Bunlar, umumî olarak ince, değerli, tatlı, güzel, küçük bir şey anlamına gelen ve daha ziyade kızlara verilen adlardır: Çiçek Kızkına, Altun-gül, Gülayım, İnci gibi.

V. Kişilere bağlı adlar:

1- Ata ve akraba adları,

2- Herkes tarafından tanınan ve büyük şahsiyetlerin adları, kısmen moda adlar: Ögedey, Kübilay, Baybars gibi.

VI. Rütbe ve unvan adları. Yukarıda, II/c ve II/d ile belirtilen hususlarla ilgili adlar: Yula, Tarhan, Sultanbey gibi.

Toplu (kollektif) adlar (Soy, Uruğ, Boy, Oymak, Kabile Kavim):

1- İçerden Gelişmiş Olanlar: Has isimden klan adı, klan adından oymak adı ve oymak adı başa geçtiği zaman budun, kavim, millet adı olur: Özbek, Nogay gibi.

2- (a)- Dışardan konan adlar: Oymak başkanının, dolayısiyle oymağın geniş göçebe devleti (ili) çerçevesi içinde idarî ve askerî görevine delâlet eder. Tarhan, Inak, Kabukşın-Yula gibi.

(b)- Dışardan Takılan Adlar: Oymağın, halkın herhangi bir özelliği ile ilgilidir: Kesik, Ağaçeri gibi.

Oymak adı çok defa kavim adı olabileceği gibi, siyasî birliğin zayıflaması ve çökmesi ile büyük teşekkülün adı oymak, hattâ oymak dalının adı şeklinde mevcudiyetini muhafaza edebilir. Soy, boy adlarının umumî olarak şahıs adlarından, nüfuzlu aile reislerinin adlarından

gelişmesi, o ailenin nesiller boyunca daha büyük teşekkül haline gelmesine bağlıdır. Boy ve şahıs adlarından gelen soy, boy vs. adları şahıs adlarında olduğu gibi, aynı morfolojik ve semantik sınıflamalara bağlıdır. Büyük siyasî teşekkül (oymak, kavim) adları arasında önemli bir grup diğer bir bakımdan dikkatimizi çekmektedir. Çin vakiyinâmeleri, Batı Türklerinin hükümdarı Işbarakağan'ın halkını ne şekilde 10 boydan mürekkep birlik haline koyduğunu açıklamaktadırlar. Hakan her boyun başına bir şad tayin etti. Her şad kudret alâmeti olarak bir ok (silâh) aldı. Bu sebepten ötürü on boy on ok adını aldı. Boyların oklarla bölünüşünü Oğuz boyları ile ilgili efsanede de bulabiliyoruz. Bizzat Oğuz adı da aslında oktan gelmekte ve aynı zamanda boy anlamını taşımaktadır. Ok sözü birçok boy adına girmiştir: Türk-Bulgar, Onogur gibi. Peçenek boy adları da, ileride görüleceği üzere, kavmin siyasî kuruluşu ile ilgilidir. Peçeneklerde ve diğer Türk kavimlerinde boylar birliğine başkanlık eden oymak reisinin adı tekmil birliğe âlem olarak kalmaktadır.

Oymak ve kavimlerin dışarıdan gelen adları onların kuruluşları ile de ilgili olabilir. Meselâ Bulgar (karışık), Kurama (karışık), Kalaç (bakiye), Kırık (kalıntı), eski Macar Keszi Türkçe Kesek'ten (kesilmiş, parça) anlamlarına gelmektedirler.

Kavim adları kader değişikliği sebebiyle de verilmiş olabilir: Meselâ: Sabar, Kazar, Avar, Kabar bu cümledendirler.

Veya, ad bir kavmin karakterine de işaret edebilir. Meselâ: Çuvaş (sulhçu, itidalli), Uygur (itaatli) gibi.

Şahıs adları konusuna yine dönelim. Hıristiyanlığı kabul eden Macarlarda olduğu gibi, İslâmiyet'i kabul eden Türklerde de saha itibariyle kuzeyden güneye indikçe ve zaman bakımından yeni çağa yaklaştıkça, İslâm dininin tesiri altında, birinci derecede Arap, ikinci derecede Acem adları yerleşti. Bu konuda kısaca şunları söyleyebiliriz: Arapça ad

vermekteki kaideler keyfi olarak bozulmasa idi isimler gayet açık anlaşılabilirdi. Esası şöyledir: Künye (şahsın en büyük oğlunun adı) ve bunun önüne katılan Abu (peder) sözü ile isterse vücudu ile ilgili bir nişan veya yer adı vb. isim+pederin, ceddinin adı (patronym'lar) ve buna katılan ibn (oğlu) sözü+lâkab (saygı adı; umumî olarak-din, mülk, zaman, devlet sözlerinin terkibi) kullanılır. Memlûklarda ise Memlûk'un eski efendisinin adı da eklenir.

Kullanılışta ismin yerini künye almıştır. Meselâ Abu'l-Farac Ali ibn Hüseyin… Al-İsfahânî (Arap), Abu-l-Gazi (Hiveli Türk tarih yazarı).

Hükümdarların ve büyük devlet adamlarının lâkabı ön plâna geçer. Meselâ: Salâh al-Din gibi. Yazarlar, şairlerde ise nisba tercih olunur. Meselâ al-Biruni. Bazen de "patronymikon" esastır. Meselâ: İbn Tagriberdi: Tanrı verdi (Memlûk tarih yazarı). Şimdi tam şekilli birkaç ad verelim: Mahmud ibn al-Hüseyin ibn Muhammed al Kaşgârî (isim+ 2 patronymikon+nisba); Abu-l-Rayhan Muhammed ibn Ahmed al-Bîrunî (künye+isim+patronymikon+nisba); az-Zâhir Rukn al-Din Beybars al-Bundukdarî (lâkab+isim+nisba); al-Malik al Nâsir Salah al-Din Abu-l-Muzaffar Yusuf (ünvan+lâkab+künye+isim).

Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn İ shak Nizam ul-Mülk al Tûsi. Büyük Selçuk hükümdarlarından Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirinin tam adı (künye+isim+patronymikon+lâkab+nisba).

Acem tesiri ve Farsça isimler en çok Anadolu Selçuklularında ve Hindistan'da kökleşmiştir. Bunlar kısmen Sasanîler devrine ait eserlerden iktibas ve kısmen de yeni buluşlardır. Birinci grupa, büyük hükümdar anlamına gelen Key kelimesi ile tamamlanan Keyhüsrev, Keykubad; ikinci gruba Cihangir (dünya fatihi) örnek olarak gösterilebilir.

Türkler diğer halklar ve dolayısı ile yabancı kültürler ile temasa geçip onların tesiri altında kaldıkça adlarını da almışlardır. Bu sebeple Türk

adları arasında, bazı Moğol ve Kıpçaklarda Rus menşeli sözlere raslanır ise de bunların ancak talî önemi vardır.

***

Göçebe topluluğa bağlı ferdlerde ad verme dünyaya gelişle ilgili ilk bir konudur. Sıhrî itikatlara dayanan öbür dünyaya inanıştan ise hayatın son safhası olan ölü gömme âdetleri gelişir. Eski Türklerde “toy” umumî bir gelenek idi. Ölü ziyafetine bizzat ölünün de katıldığı kanaati hakim idi. Yas tutanlar ölüyü eğlendirmek için toplanırlar, gelecekte de onun koruyuculuğuna sığınarak eve bağlamak isterler.

Eski Türkler, meselâ Göktürkler defin merasimi için yaprak dökümünü veya ağaçların yapraklanması zamanını beklerler, büyüklerin mezarı üstüne toprak yığarak kurgan (tepe) yaparlardı. İranî asıllı atlı kavimlerde de ayni adet cari idi. Çin sınırlarından Macaristan’a kadar uzanan bozkır yolu boyunca bu kurganlar sıralanır. Mezara (kurgan’a) kahraman ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların balbal adı verilen taştan yontma tasvirleri dikilir. İbn Fadlan 926 yılındaki seyahatnamesinde, Oğuzların da ağaçtan yontma balballarımezarlarına diktiklerini ve bu sırada, şu sözleri söylediklerini kaydeder: “Bunlar onun (ölünün) uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir”. Macarlarda Lehel adlı kahramanın borazanından bahseden efsanevî rivayet bu inanışın Macarlar arasında da yaşadığını gösterir (Lehel bir akında, 955’te esir düşer. Düşmanı olan kıral, öldürülmeden önce son arzun nedir, der. O da “bana nefirimi verin bir kerre daha üfleyerek çalayım” der. Bu arzusu kabul olunur. Lehel nefiri öttürür. Sonra karşısında duran kralın başına şiddetle vurarak onu öldürür. Bu suretle öbür dünyada onu kendisine ebedî uşak yapar). Eski Türklerde ve Hıristiyanlığın kabulünden önce Macarlarda ölü ile birlikte atı, yahut atının başı ile ayak kemikleri, silâhları, sevdiği eşya da gömülürdü. Bütün bu adetler ölünün öbür dünyada da yerdeki tarzda hayatı devam ettirdiği

inancından doğmaktadır. Macar bilgini Gyula László'nun incelemeleri ile isbat etttiğine göre Türk halkları ve yurt kuran Macarlar zikri geçen eşyayı mezara tersine koymakta idiler. Bunun mânası şudur: Bu halkların itikadına göre ahiret, dünyamızın ancak tersidir. Bunun Şamanizm ile ilgisi şüphesizdir. Bazı Türk kavimlerinde meselâ Çin kaynaklarına göre Göktürklerde ve mezar buluntularına göre Macaristan'daki Hunlarda ölü yakılırdı. Katafalk yerini tutan çadırın çevresinde at ve koyun kurban edilirdi. Atı çadır çevresinde birkaç defa koşturduktan sonra o at kurban edilip diğer eşya ile birlikte yakılırdı. Küller gömüldükten sonra kurbanlar kesilir ve yüzlerini yas alâmeti olarak yaralarlardı. Ruh, kuş şekline girerek uçup giderdi. Eski metinlerdeki "sonkuroldu" (şahin oldu) sözü bunu ifade etmektedir.

***

Ruh ve ahiret kavramı, bütün dinî tasavvurlarda esas unsuru teşkil ederler. Buna toptan Şamanlık diyoruz. Şaman sözü aslında Tunguzca bir söz olup bilim edebiyatına oradan geçmiştir. Türkler şaman sözü yerine kam'ı kullanırlar. Attila'nın bir kayınpederinin adı Eşkam (şerik şaman), diğer bir Hun'un adı da Ata kam'dır. XI. yüzyılda yazılan Kutadgu-Bilig ve Kâşgari sözlüğünde de aynen rastlandığı gibi, VIII-IX yüzyıl Kırgızlarının da kullandığını, muahher Çin-Sung çağı kaynakları gösterir (Eberhard. Ç. Ş. K. 233).

Zelenin'e göre Sibirya Şamanlığının kökü totemizm'e dayanır. Ruh-totemleri ve ruh-ongon'ları kültünün (ibadetinin) en gelişmiş ve karışık şeklini teşkil eder. Zelenin'e göre Sibirya totemizmi ilk önce iptidai insanlar arasında meydana çıkmış, insana, kendisine zararlı hayvanların fevkal-beşer vasıfları arasında nadir görünüş veya görünmezlik, gizlilikleri dikkatinden kaçmamıştır. Bu itikattan zararlı ruhlar, daha sonra ruhlar mefhumu gelişmiştir. Bu ruhlar hastaya, cesede ve sun'i tasvir olan ongun'a da nüfuz

edebilirler. İnsan ile ortak yaşayış mefhumunu yavaş yavaş hayvanlar âlemine, hattâ kısmen bitki âlemine de teşmil ettiler. Orada da kabileler tasavvur ederek hayvan “klan”ları ile ittifaklar akdettiler. Meselâ: Evlenmede, kabile “exogammia”sı bu cümledendir. Bu hayalî ittifakların amacı, hayvan şekline bürünen totemlerin sebep oldukları hastalıkları, avdaki şanssızlıkları (avın ürküp kaçması, ağların ve kapanların bozulması gibi) defetmektir.

Bu bahse şunu da eklemeliyiz: 926’da İbn Fadlan, Seyâhatnâmesinde, Başkurtlardan bir kabilenin turnalara saygı göstermesini, bu kuşların bir seferde düşmanlarını sesleri ile ürkütmelerine ve zafere kavuşturmalarına atfeder. Acem tarihçisi Gardizî ise XI. yüzyıl Kırgızlarından bahsederken, onlardan bazılarının rüzgâra, kaplumbağaya, saksağana, şahine veya güzel ağaca taptıklarını zikreder.

Zelenin’e göre, kabile ile müttefik hayvan-klanı kavramından daha sonra, hayvan klanından insan-klanının neş’et ettiği ve onun ceddi olduğu inancı doğmuştur.

Totemin varlığı ölümle de sona ermez. Görünmeyen kısmı iskelette veya doldurulmuş derisinde veya sun’i olarak yapılan eşyada, meselâ; Ağaçtan yontulmuş putta veya keçeden kesilmiş figürde vb. ongun’da yaşamakta devam eder. Şu halde ongunlar ruhların meskenidir. Herhangi bir tapılan ongun bütün klanın ortak putudur.

Reşideddin ve ondan sonraki kaynaklar 24 Oğuz boyunun ongunlarını sıralarlar. Bunların hepsi yırtıcı kuşlardır. Ongon yalnız hayvan şeklinde (zoomorf) olmaz, insan şeklinde (antropomorf) da olabilir. Ölüler, bilhassa hükümdârlar ve şamanların ruhları da, onları gösteren ongon suretine bürünebilirler. Kimin ongon olabileceğini şaman tayin eder.

Acaba, Zelenin totemizmin’in Sibirya’daki rolünü açıklarken mübalağaya sapmıyor mu? Ayrıca buradaki dağ ve orman çevresi muhtelif

boylarının inançları, ezcümle Türk göçebeleri inanç âlemine ne dereceye kadar uyar? Hayvanlarla ilgili her tasavvurun mutlaka totemizme bağlı kalması gerekmez.

Şamanizm'in en eski şekline göre, öbür dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Daha mütekâmil Şamanizim'de ise, ışık âlemi olan gökün de, aşağı dünyanın da birçok tabakası vardır. En yaygın inanç şekline göre, gökün 17 katı dahi olabilir. Radloff'un Altay dağlarında işittiğine göre, aşağı dünyanın 7 veya 9 katı vardır. İki âlem arasında yeryüzü ve insanlar bulunmaktadır. Her şeyi yaratan gök ilâhı (Tengri), bozulmaz, âlem nizamının kurucusu olup, gökün en üst katında oturmaktadır.

Aslında, yalnız bu tek Tengriye tapılıp tapılmadığı hatıra gelebilir: Bu görüş eski Türklerin içtimaî teşkilâtına, patriyarkal büyük aile fikrine tamamiyle uygundur. Öbür dünyanın, üzerinde yaşadığımız dünyaya uyması etnoloji kanunları icabıdır. Eberhard'ın da işaret ettiği gibi, gökteki ve yerdeki nizam, içtimaî teşkilât ile sıkı sıkıya ilgili, biri diğerinin eşidir. Gök veya güneş mutlak hakimdir. Yeryüzünde aile başkanının da olduğu gibi, gök-güneş Tanrısına da yıldızlar, tabiat kudretleri boyun eğerler. Aynı tarzda, yeryüzündeki içtimaî kuruluşta da hükümdâra asılzadeler, aile başkanına ise diğer aile ferdleri tabidirler. Eski din telakkisinde de aynı âmilin kökleştiğini görürüz.

Dünyanın yaratıcısı tek Tanrı kavramı hakkında, İbn Fadlan'ın Oğuzlarla ilgili bir haberi dikkate şayandır. Ona göre Oğuzlar bir haksızlığa uğradıklarını sezdikleri zaman, başlarını göğe kaldırarak: bir Tengri!.. derler.

VI. yüzyıl yazarı Menander ise, Türklerden bahsederken "her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı göstermekle beraber, yine de kâinatın yaratıcısı tek Tanrıya inandılar" der. XIII. yüzyıl büyük hakanları, meselâ bunlar

içinde Möngke açık olarak şu şekilde hitap eder: “Ancak tek Tanrı vardır. Onun takdirine göre yaşar ve ölürüz”.

Bugünkü, yabancı tesirler altında çetrefil hale sokulan inanışlar arasında bile tek Tanrı mefhumu sezilmektedir. Şöyle ki, gök tanrısı yücedir, değişmemektedir. Halbuki diğer talî derecedeki tanrılar, cinler, kaprisli beşerî zaaflarla malûldurlar. Çeşitli Altaylı kavimlerin akideleri altında bunlar yavaş yavaş yeryüzünü ve öbür dünyayı istilâ etmişlerdir. Tengriye, pek eski çağlardan itibaren hayatın temelini teşkil eden en önemli nimeti; adı ve koyunu kurban ettiler. İlkbaharda ayrıca tabiatın diğer hediyelerini; ilk otu, taze kısrak sütünü sundular. İlkbahar şenliklerinde Hunlar ve diğer eski Türk kavimleri at yarışları tertip ettiler. At, gök ve dolayısiyle güneşin kutsal hayvanı idi.

Eberhard’ın fikrine göre Çinde yontma taş çağından itibaren kuzey barbarlarından gelen dinî tesirler gösterilebilir. Bilhassa daha sonra “Eski Çin’de gök âlemi ile ilgili herşey, bu yöne bakar”. Çin felsefesinde de daha birçok husus, bu cümleden olarak, çocukların aile babasından doğuşu, hep “gök” ve onunla ilgili felsefî kavramın mahsulüdür. Eski felsefî gök kültünün ve içtimaî nizamın yekdiğerine mezcedilmesi sonucu olarak imparator “gök oğlu”dur. Uygur ve Göktürk hakanı da, “Tengri tek, Tengri yaratmış” lâkablar’ına göre Tengriye benzer veya onu Tengri halketmiştir. Moğolların hakanı Möngke daha da ileri gider; Rubruquis’e göre bu hakanın Fransa Kralı IX. Luis’e yazdığı mektup aşağıdaki şekilde başlar: “Ebedî Tanrı’nın buyruğudur bu: Gökte ancak bir ebedî Tanrı vardır. Yer yüzünde de ancak bir sahibin olması gerekir. O da, Cengiz Han’dır”.

Kültür çevresi nazariyesini ileri sürenler, eski kültürlerden bahsederken, bitki yetiştiren halkların aya tapan şamanlığından, avcı halkların totemizminden ve kadim (burungu) göçebelerin gök ata’ya tapan monoteizminden bahsederek mübalağalı şekilde kesin sınırlar çizerler.

Ancak Türklerde bu kültür çevrelerinden her üçünün aynı zamanda oluşunu açıklamadan bırakıyorlar.

Gök Tanrısına çeşitli faaliyet sahası ve vasıflar isnad olunuyordu. Bunların her birine ad takılmıştı. Daha sonra tedricen bu vasıflardan özel tanrı mefhumları gelişti: Hypostasis'ların meydana çıkması gibi. Tali derecedeki tanrıların, tanrı çocuklarının ve yardımcılarının sayısı bazen 7, bazen de 9, X. yüzyıl Başkırtlarında ise İbn-Fadlan'a göre 12 olarak görülür.

Bilhassa güneşe tapma ön safhada göze çarpar. Kuzey bozkır göçebelerinde bu sarihtir. Hiung-nuların Tan-hu'ları doğan güneşi ve yeni ayı eğilerek selâmlarlar. Türk hakanlarının çadırı doğuya açılır. Çin kaynaklarına göre bu "gökün bu yönüne saygı nişanesidir, zira güneş oradan doğar".

Gökten inen ateş de gök tanrısının oğludur. Altaylı kavimlerin hepsi ateşi kutsal sayarlar. Türklerin bu hareketi Arap yazarlarının da dikkatinden kaçmamıştır. XIII. yüzyıl seyyahları Moğolların ateşi kutsal saydıklarını anlatırlar. Ateşin temizleyici özelliği olduğundan zararlı ruhları uzaklaştırır. Bizanslı elçiler VI. yüzyılda iki ateş arasından geçirildikten sonra hakan huzuruna çıkarıldılar. Bu adet Moğollar arasında da cari idi. Rus prenslerinin Batu Han veya onun torunları huzuruna çıkabilmek için, önce iki ateş arasından geçmeleri gerekiyordu.

Diğer tabiat kudretlerinin, unsurlarının ve mevsimlerin de ayrı ayrı tanrıları vardı. Talî derecedeki tanrılar arasında Türk yazıtları dişi Umay tanrı adını defaatla anarlar. Bugün de çocukları koruyan veya onların ölünce kuş olup uçan canını alıp götüren ruhlara inanılmaktadır.

Uçmak (cennet) de gökün yüksekçe bir katındadır. Orada iyi ruhlar ikamet eder ve Tanrı ile insan arasında şefaatçidirler. Ruh âleminin üyeleri doğumdan ölüme kadar insanla ilgilenirler. Aralarında meselâ, bugünkü

Altay Tatarlarında koruyucu melek vasfını taşıyan yayuçı ve fenalık getiren körmüs vardır.

Aşağı dünyada bulunan cehennem, fena ruhların zarar getiren cinlerin yeri olup, Erlik de mutlak hakimidir.

Yeryüzünde insanlardan başka yer ve su (sub) vb. gibi kutsal cinler (ilâheler) vardır.

İnsanlar doğrudan doğruya Tengri'ye yalvarmaz, talî tabakalardaki tanrılar, yahut uçmağa (cennete) ulaşan cedlerinin ruhları aracılığı ile dileklerini bildirirler. Bu dileğin ulaştırılmasına da ancak şaman salâhiyattardır. Çin kaynaklarının 519'da verdiği bir habere göre, bir kadın şaman Juan-juan (Avar) prensi ile göğe uçar Psihopat şaman, sarhoş edici tütsüler arasında, dinî ve son derece yorucu rakslarla "epileptik" sar'a nöbetleri geçirerek baygın hale gelir ve bu anda bazı hayaletler gördüğünü sanır, ruhlar âlemine ve gök tabakalarına ulaşır. Hastalığı getiren cinleri koğacaksa, onlarla mücadele eder vb. Şaman raksı cinlerle yapılan savaşın dramatize edilmesinden ibarettir. Şaman'ın ışık ve sıcaklık, karanlık ve don ülûhiyeti tabakalarında bulunuşuna göre "ak ve kara şaman" mefhumu teşekkül etti. Bunlar kendileri de ölümlerinden sonra ruhlar âlemine karıştılar. Birbirleri ile mücadelelerinde şekilden şekle girmeleri, kahramanların (alpların) icraatı ile ilgili gelenekler içinde mezcolunarak halk destanlarının (epik) renk kazanmasında müessir oldular.

Macarların da Hıristiyan olmadan önceki inançları büyük ölçüde yukarda tasvir olunanlara uyar. Şaman (kam)ın şekil değiştirmesi, halk masallarında olduğu gibi tabiat üstü kudretle alev veya hayvan kılığına bürünmeleri Macarların táltoş'unda da görünmektedir. Şamanlık Finn-Ugur kavimleri arasında da yaygın olmakla beraber táltoş sözü aslında Türkçe olmalıdır. Şöyle ki, eski Türkçe tal- "kendinden geçmek" mânasına gelir. Meselâ: Talgan ig "bayılma hastalığı-epilepsia". Bu kökten

gelebilecek talıt (bayılma) demektir. Nitekim Türkçe “bay ve bag” sihir sözünden eski Macarcaya bâjos (okunuşu: bâyoş=sihirbaz) geçmiştir. Macarca büdür (asıl mânası sihir=magia). Macarca orvos (okunuşu orvoş, hekim mânasına) Türkçe arvışçı dan (sihirbaz) çıkmıştır. Macarca bölcs (okunuşu bölç) Türkçe bügüçi (sihirbaz) demektir vb. Aynı vechile Macarca kutsal mânasına gelen egy (ondan müştak egyhâz=mabet, kilise); boszorkány (cadı karı) Türkçe karşılığı basırkan; sárkány (okunuşu şârkâny=ejderha) Türkçe karşılığı ağlebi ihtimal sazagan; ige, igéz (sihir) Moğolca karşılığı üge, aynı kategoriye girer.

Macarcada bazı eski din unsurlarını ancak dil malzemesinden, halk masallarından ve Gyula Lászlo’nun araştırmalarına dayanarak eski mezar buluntularından bulup çıkarmak mümkündür. Eski Romanya’nın kuzeyinde ise, episkopos Bandini’nin de tasdik ettiği gibi, XVII. yüzyılda bile Kumanların ve Tatarların bir hatırası olarak Ortodoks Rumenler arasında kesin olarak şamanlık yaşıyordu (Oradaki Katolik olan Macarlarda artık kalkmıştı). Rus Ortodokslarında ve sektarî mensuplarında da şamanlık izleri XX. yüzyıl başlarına kadar sezilmektedir.

Doğuda Hint ve Çin kültürlerine de şamanlık sızmıştır. Bilhassa Çin’de buna ait bir sürü belge göstermek mümkündür. Hunlardan itibaren, Türk olmaları muhtemel topa’lardan Wei sülâlesinin başlangıcında, devletin büyük dinî merasimlerine kadın şamanlar da katılırlardı (Eberhard: Ç. Ş. K. 228). Thrakların Zalmoxis’i ve Delfi kâhinleri de bununla ilgili şamanlardır. Skitlerde şamanlık izleri olduğunu ise Skit asıllı Abaris bahsinde zikrettik. İslâm dünyası bile şamanlık tesirlerinden azade kalamamıştır. Orta Asya’da çıkan ve en eski mistik (tasavvufî) tarikat olan Yeseviye, başlangıçta Rüfaiye tarikatı da kısmen şamanlığa dayanırlar (bk. Fuat Köprülü). Kadınlar merasime tesettürsüz katılırlar, öküz de kurban edilir. Bir efsaneye göre Yesevi ve şagirdleri kuş şekline girerek uçabiliyorlar. XIII. yüzyıl

sonunda İlhânî sarayında büyük tesiri olan Türk mutasavvıfı Barak Baba, muasır Arap yazarlarının tariflerine göre, tipik Altaylı kam veya Kırgızların baksıa tam kendisidir.

***

Çin'in kuzey kısmındaki halklar, şamanlıktan başka, "kuzey barbarları"nın şenliklerini de benimsemişlerdir. 15 Mayıs tarihine rastlayan büyük Ejderha yortusu, ayrıca sonbahar başlangıcı yortusu vb. Eberhard'a göre Hunlarda gösterilebilir. Bu şenliklerde gerek Hunlarda gerekse Çinlilerde tahammur ettirilmiş süt mahsulü, büyük ithimalle kımız ile yoğurulmuş ekmek hazırlanması şart idi. Eberhard'a göre, baharda dolunayla ilgili ve aslında Hiung-nu ve diğer kuzey kavimlerinde cari takvimin izleri Çin şenlik günlerinde tesbit edilebildiği gibi, resmî Çin takviminin de esasını teşkil etmektedir. Eski Türk kavimlerinin bugün malûm olan takvimi ise, ilmî esasa göre geliştirilen Çin takviminden alınmıştır.

Eski Türkler, zaman hesaplamasında iki çeşit takvim kullanmışlardır. 12 yıllık küçük "sikl" devre yılları, 12 hayvan adı ile sıralanırlar: Sıçgan, yahut Bulgar Türkçesinde sever; ud (sığır) ve dolayısiyle Bulgar-Türk sıgor; bars; tavışgan (tavşan) Bulgar-Türk dvanş; lu, neg, yahut balık; yılan, Bulgar-Türk dilom; yont, Bulgar-Türk morin; koyun yahut koy; biçin; tavuk, tauk, Bulgar-Türk toh; it; tonguz, Bulgar-Türk dohs.

Bugünkü Türkçe ile: Sıçan, sığır, pars, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuz.

5 hayvan sikl'i bir arada, 60 yıllık Şıpkanlıg adı verilen devreyi teşkil ediyordu. Bazen 180 yıllık sikl'in kullanıldığı da rivayet edilmektedir. Göktürk yazıtlarında ve Uygur arşivlerinde hayvan sikl'ine dayanan takvim kullanılmıştır. Tuna Bulgarlarındaki Çatalar yatızında bunun güzel örneği

olduğu gibi, Volga Bulgarlarında ve Cetisu'deki (Yedisu=Semiryeçie) XII-XIV. yüzyıl Hıristiyan mezar kitabelerinde de kullanılmıştır.

Uygur arşivlerinden alınan birkaç örneğin tercümesini gösterelim: "Sıçan yılında, altıncı ayın onuncu gününde ben Kaysıdu'ya faiz ile susam tohumu gerekiyordu. İltemir'den bir ölçek susam tohumu aldım".

"Tavuk yılının ikinci ayının dördüncü gününde ben Baytemir'e pamuk ekmek için toprak ihtiyacım vardı".

Türk yazıtları ve onlarla muasır Çince tercümelerinde geçen sıçan yıllarını hesaplamak için 12 sayısının emsali alınır ve ona 4 rakamı eklenir. Meselâ: 604, 676, 712 vb. hep sıçan yıllarıdır.

***

Priskos Rhetor V. yüzyıl Hunlarından bahsederken, türküleri ve kahramanlık destanları olduğunu kaydeder. Tanık olarak da, Attila hükûmet merkezine girerken Hun kızlarının türkülerle karşıladıklarını anlatır ve akşam Attila'nın sofrasında "İki Hun ozanı kendilerinin hazırlardıkları barbar türküler ile onun zaferlerini ve savaşta gösterdiği başarıları öğdüler" der.

Çin kaynakları Türklerden ve Türkçe konuşan Kao-çe kavmini anarken türkü yaptıklarını ilâve ederler. Kao-çe oymakları göğe ithaf olunan büyük at kurbanı şöleni için toplandıkları sırada da türküler (ilâhiler) söylerlerdi.

Turfandaki örenlerden çıkarılan el yazmaları kalıntıları arasında Uygur türküleri bulunmuştur. Meselâ: Bunlardan bir tanesinin vezin ve kafiyesi şöyledir: 2+2+2+2, 2+2+2+2, 2+2+2+2, x, a, x, a. Bu türküde, yurdundan uzağa düşmüş olan bir Uygur, mevsimlerinden geçişini ve değişmelerini anarken ana yurtta kalanların nasıl olduklarını ve kendisi için ağlamaklı olup olmadıklarını sorar.

Uygur türküsünün orijinali (Bang-Rachmati, Lieder aus Alt-Turfan: AM. IX. 131'den).

Aklar bulıt örlep kökirep
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?
Karalar bulıt örlep kökirep
Kar mu yamğur ol yağurur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayguta mu yaşın akıdur?
Yazkı bulıt yaşlap kökürep
Yağmurlar mu ol yağıdur?
Yaşı kiçig alğanlarım
Yaşların mu akıdur?
Küski bulıt kökirep örlep
Köp mü yamğur ol yağıdur?
Köngül taşım iki kiçig
Köz yaşların mu ol akıdur?
Güney Türkçesine çevrilmişi
Ak bulutlar gürleyerek kükreyerek
Hep mi kar yağdırır?
Ak saçlı ihtiyar anam
Acıyarak mı yaşların akıtır?
Kara bulutlar gürleyerk kükreyerek
Kar veya yağmur mu yağdırır?
İhtiyar yaşlı anam
Hasret yüzünden mi yaşların akıdır?
İlkbahar bulutu hayat bahşederek kükreyerek
Yağmurlarını mı yağdırır?
Küçük yaştaki algan’larım(*)

Gözyaşlarını mı akıtır.

Güzdeki bulut kükreyerek gürleyerek

Çok mu yağmur ol yağdırır?

Gönüldeşim iki küçük

Göz yaşlarını mı akıtır?

(*) Algan= zevce

Bu türkü Macarcaya da başarı ile şiir olarak çevrilmiştir. Eski Macar sekizli türküleri de bunun tıpkısı olup, bu aslında Ural-Altaylı kavimlerin ortak hazinesi sayılmalıdır. Bilhassa XI. yüzyıldan kalan ansiklopedi mahiyetindeki sözlüğünde Mahmud al-Kâşgarî birçok halk mâni örneği vermiştir. Bu dört satırlık mânilerde, bozkır ve dağlık orman bölgesi kavimlerinin çevrelerindeki tabiatle ahenkli olarak, küçük teferruata kadar dikkatlerini etraflarına çevirdiklerini görmekteyiz.

Muhabbet türküleri ise bugün Anadolu'da mâni adı verilen dört satırlık şiirciklere çok benzemektedir. Bunlarda her satırı 2-4 heceden ibaret 2-4 vezinli ve vurgulu milli Türk şiir şeklini görmekteyiz. Bunlarda hoş ve ahenkli bir intizam, millî Macar halk türkülerinde olduğu gibi şiirin ritmini sağlamaktadır. Meselâ: Kâşgarî'deki bir türkü (III. 309) ritim ve manâya sadık kalınmak üzere aşağıdaki şekilde çevrilebilir.

M. Kâşg. III, 309: Yâni:

Yelkin bulup barduki Misafir olup sevgilim gitti/halbuki/

Könglüm ağlar bağlayu, Gönlümü ona bağladım;

Keldim erinç kadguka Kaygıda kaldım;

Işım udhu yıglayu İşim arkasından ağlamaktır.

M. Kâşg. I, 73: Yâni:

Etil suvı aka turur, İdil suyu akar durur,

Kaya tübi kaka turur Kayaların dibini döğer durur,

Balık telim baka turur Bol balıklar bakar durur,

Kölüng takı küşerür. Gölcük dahi taşar.

Birincinin vezin şekli 2+2+3; 2+2+3; 2+2+3’dir, ikincisininki ise: 2+2+2+2; 2+2+2+2; 2+2+2+2; 2+2+3. Halk edebiyatının umumî olarak muhafazakâr olduğunu ve atlı halkların da yüzyıllar boyunca pek az değiştiklerini nazarı itibare alacak olursak XI. yüzyıldan önceki en eski çağlarda da halk şiirinin yukarda anılan biçimde olduğuna hükmedebiliriz. Bir menzilden öbür menzile göç ederek geçen kobuz’cular, av âlemlerinde, yas şölenlerinde, diğer törenlerde, eski kahramanlardan bahseden destanlarını ve yeni hadiseler ile ilgili irticalî türkülerini ve ağıtlarını söylemiş olmalıdırlar.

Bugün bilinen en eski Türk destanı (epik eseri) Oğuz Han’dan bahseder. Bunun İslâm tesirine maruz kalmayan bir nüshası bulunmuştur. Halk ağzında daha bunun gibi birçok yadigârlar ve destanî kalıntılar yaşadığı halde, İslâm misyonerleri olan dervişler, onları İslâmî efsanelere kalbetmişlerdir. Eski Türk masal motifleri hususunda da ancak bugün toplanmakta olan muazzam masal hazinesine kıyasla fikir yürütmek mümkündür. Masal unsurları başka kavimlere de geçtiğinden ve mukayese usulü ile önceki şekli çok defa başarı ile tesbit edilebildiği için, eski Türk masallarını da az çok, “rekonstrüe” etmek mümkündür. Macar masallarındaki bazı eski temel unsurlar da, büyük ihtimale göre, bozkırlarda yaşayan Türk dedelerinden kalmış olmalıdır. Bu unsurlar ancak Türklerde görüldüğü için başka bir tez yürütülemez. Hatta Aziz László efsanesinde, kralın Kuman bahadırı ile olan düellosundaki bazı unsurlar, Géza Nagy ve bilhassa Gyula László incelemelerine göre, atlı halkların tasvirlerinde mevcuttur ve Türk masallarında da geçmektedir. Şu halde bunlar Macarlara Türklerden intikal etmiş olmalıdır.

Folklordan edebiyat konusuna dönecek olursak, Türk edebiyatı üç büyük çağa bölünerek incelenmektedir:

I) İslâm’dan önceki edebiyat,

II) İslâm tesiri altındaki edebiyat,

III) Batı tesirleri altında doğan edebiyat.

İlk çağa Göktürk yazıtları, Uygur Budist, Manichaeus ve Hıristiyan; İkinciye geç Uygur veya Karahanlı, Çagatay, Özbek, Kazan, Azerbaycan ve en önemli derecede Osmanlı edebiyatı; Üçüncüye XIX. yüzyıldan başlayarak yeni bir yön alan Osmanlı, Kazan ve Kafkas Türk edebiyatı girer.

***

Türk halkları musiki folklorunun bugün iki ve yekdiğerinden tamamiyle ayrı köklerden beslenen alanları vardır: kuzey ve güney alanı. Güneydeki alana aşağı yukarı 50 derece kuzey enlemine kadar Arapların makam nizamı kendine has ses renkleri (chromatisme) ve “gam”ların muharrip inip çıkışları ile revaçtadır. Bu musiki Müslümanlıkla birlikte yayılmıştır. En eski Türklük bakımından bu bizi ilgilendirmez. Eski Türklük bu musikiye yabancı olurdu.

Temel menşei andıran, “autochton” halk musikisi daha çok kuzeyde Volga-Ural ve Sibirya çevresinde kalmıştır. Bununla beraber, güney Türk kavimlerinin göçebe hayat süren ve şehir kültürü tesirinden uzak kalan Yürük Türkmen unsurlarında, ötede beride eski üslûp geleneklerinin yaşadığı kabul edilebilir. Birkaç genç Türk araştırıcı ile 1936 yılında Béla Bartôk’un Anadolu gezisinde topladığı malzeme bu sonucu göstermektedir.

Kuzey Türklerinde, başta Tatarlarda, Çuvaşlarda ve onların kültür tesiri altında kalan Volga çevresi Fin asıllı Çeremislerde bu ortak musiki özellikleri şunlardır:

Yarı sesi olmayan pentatonik, diğer tabirle a, b, c, d, f’den ibaret beş sesli “gam”lar düzeni, (quint adım), simetrik dört satırlı ve inişli taganni,

diğer tabirle, taganniye en yüksek perdeden başlayıp, tedricen alçalma ve sonunda en derin sesle bitirme.

Macarlar arasında Macar halk musikisinin en eski üslûbu Transilvanya'daki Székelylilerde kalmış olup zikri geçen Türk halk musikisi tabakasındandır. Mezöség ve Moldva'daki Çangolar vasıtası ile bu musiki komşuları olan Romenlere de tesir etmiştir. Bu Macar musikisi büyük ihtimale göre, eski anayurdun bir mirasıdır. Bu sonuca göre, Kodály, Szabolcsi ve Bartók'un Macar halk musikisinin eşlerine Volga çevresinde ve Güney Anadolu Yürükleri arasında rastlamalarına hayret etmemek gerekir. Kodály'a göre "en azından bir-iki yüz havada bu temel musiki dili bozulmadan kalmıştır". "Doğu mirasını en temiz şekli ile yaşatan bu havalar unutulmaya yüz tutmakla beraber, yeni musiki üslûbunda uzvî gelişmesini ve devamını müşahede etmekteyiz".

Bugünkü Türklük musiki aletleri arasında şimdi ve eskiden kobuz (Macarca koboz) başta gelir. Uygur edebiyatında ve Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde de geçer. Bu sözcük aslında Türkçedir. Küçük tipte "lanta" biçimli bu musiki aletinin Orta Avrupa'da muhtemelen 4-5 sistemine göre ayarlanmış çift teli vardı. Bunlar quart (gamda dört notalık aralık) yahut quint (beş notalık aralık) üzerine düzenlenirdi. Bu alet Asya ve Avrupa'da, adı ile birlikte geniş alanda Çin'den Orta Avrupa'ya kadar yayılmıştı. Koboz tabiatı ile her yerde aynı alete âlem olmuş değildir. Meselâ Radloff'a göre bugünkü Kırgızlarda kobys iki telli, kemana benzeyen bir musiki aletidir.

Diğer en eski Türk musiki aleti çifte kavaldır. Bu kaval Macaristan'da Jânoshida kazısında bir Avar mezarından çıkarılmıştır. Kaval turna kemiğinden gayet sanatkârane yapılmıştır. Bu özelliği, kavalın her yerde ve pek eskiden kullanıldığını, geleneği olduğunu gösterir. Bu çeşit çifte kavallar şimdi Kafkasya'da ve bilhassa Volga çevresinde yaşayan halklar

arasında kullanılmaktadır. Bartha'ya göre Çinden Batı Avrupa'ya kadar her yerde rastlanan bu musiki aletinin ana yurdu, büyük ihtimalle, Altay-Ural arası alanıdır. Türklüğün Anayurdunun da burası olması gerektiğini daha önce anlatmıştık. 2-5 delikli Avar kavalının "tonimetrik" incelenişi, eski Avar gamlarının mahiyetini tesbit hususunda belki destek olabilir. Kadim Macar sip (şip)=düdük, kaval sözünün de Türkçeden geçtiği gösterilmiştir.

***

En eski Türk kavimlerinin güzel sanat eserlerini ne çeşit amaçlarla, ne gibi duygularla gerçekleştirdiklerini, atlı göçebe halkların yaşayış tarzları tayin etmiştir. Göçebe hayat, nakli güç eşyanın yapılması gayretini engellemiştir. Ayrıca ellerinde kullanılabilecek ham malzemeden: Yapağı, deri, madenler, kil, kemik, ağaç bu kavimlerin sanat zevklerini silâhlar, at takımları gibi küçük plâstik eserler ve dokumalar üzerinde tatmin çarelerine başvurmalarını zaruri kılmıştır.

Ancak insanın son istirahat yeri olan mezar yığınlarına, öbür dünya inanışlarına uygun ve gerekli, nakli güç plâstik eserleri: Balbal adı verilen iptidai taş heykelleri istisnai olarak dikmişlerdir.

Mezarlarda bize kalan eski san'at yadigârları umumî olarak yeknesaktır. Bunun sebebini bütün eşyanın ölü ile birlikte toprağa gömülmüş olmasında aramak gerekir. Yüzyıllar, hatta binyıllar boyunca toprak altında kalan eşyadan ancak altın, gümüş ve kısmen tunçtan yapılanlar kalabilmiştir. Demir çabuk paslandığı, kemik çürüdüğü için çok defa ancak izlerine rastlanmaktadır. Dokumaların da 2-3 eser istisna edilecek olursa (bunlar Türk-Moğol dil alanındandır) mahvoldukları için ancak varlıklarını belirten izler kalmıştır.

Step bölgesinin tarihî kültürü, İsa'dan önce ilk bin yıl devresinde başlar. At beslemeyi Doğu Avrupa'ya, tarihleri hakkında pek az bilgiye sahip bulunduğumuz Kimmer kavminin getirdiğini sanıyoruz. Onlardan sonra

M.Ö. VII. yüzyılda Kafkasya ve Karadeniz'den kuzeye doğru Skit kültürünün parlak çağını görmekteyiz. Skit san'atı üzerine başta tesir eden ilk kaynak Yunan san'atı olup, kendisi ile Mezopotamya kültür unsurlarını da birlikte getirmiştir. İkinci kaynak ise bozkırların mirasıdır. Bu san'atın bazı unsurları, bizzat ilgili kavimler ile birlikte doğudan, eski Türkler diyarından ulaşmıştır. Bozkırlar bölgesinde uzak mesafelerin, tecrit edici rolü olmadığını daha önce bahis konusu etmiştik.

Batı ve doğu, önemli yollar boyunca daima, yekdiğeri üzerine tesir etmişlerdir. En önemli muvasala yolları: 1) Karpatların kuzeyinde Sileziya'ya doğru, 2) Karpatlar havzasında doğuya doğru Karadeniz, Hazar Denizi üstünden Minusinsk havzasına ulaşır. Sonuncu havza, Sayan dağları kuzey eteğinde Yenisey nehri boyunca uzanan Abakan Bozkırı'dır. Burada toprak altından çıkarılan eşyada, Skit san'atı eserlerine rastlanılır.

Şunu da hatırlatmalıyız ki, Skit izleri, buraya tesir eden kültür cereyanlarından ancak bir tanesidir. Batı tesirleri, Çin'de bilhassa Ordos çevresinde, Hoang-ho nehri büyük kıvrımında sonuncu durağı bulur. Kırım menşeli Yunan paraları Cungarya'ya kadar ulaşmıştır.

Skit san'atı, doğuya yapıcı unsur olarak tesir ettiği için, Türk kavimlerinden Hunlar, Avarlar vb. bir dereceye kadar, Skit küçük plâstik san'atının yaşatıcıları (devam ettiricileri) sayılırlar. Batıda Gotlar aynı durumdadırlar. Skitlerin açtığı çığıra diğer unsurlar da eklenir. Bu atlı göçebe Türk kavimlerinin kendi eski dip kültürleri olup, Skitler üzerinde de müessir olmuştur. Tesirlerin çaprazlaşması temayülü (differansyasyon) sonucunda sürekli olarak yeni tipler doğmuştur. Bozkırdakilerin muhafazakârlıklarına rağmen, silâhlarda, süslerde vb. yeni tipler meydana gelebildiğini arkeoloji araştırmaları ortaya koymaktadır. Göze çarpan bu özellikler dolayısiyle, çeşitli tipleri yaratan ve onu taşıyan kavimleri

birbirinden ayıran: Skit, onları takip eden Sarmat, Hun, Got, Avar, Bulgar ve yurt kuran Macar hatıralarından bahsedebiliyoruz.

Atlı göçebe halklar malzemesinin en çok bulunduğu yerler, Karpat havzası, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğu sahil yönü ve komşu çevresi, bilhassa Kırım Yarımadası, Kuban'ın aşağı mecrası, kuzeye uzanmış Perm çevresi, Minusinsk havzası, ayrıca Kuzey Moğolistan'dır.

Bozkır bölgesi zincirinin iki üç gözü olan Karpat havzası ile Minusinsk'i, hatta Moğolistan'ı pek eski çağlardan beri sayısız ve hayrete şayan uyarlıklar birbirine bağlamaktadır.

Hunlar dolayısiyle pek erken çağlardan beri atlı göçebe san'atının, Çin Han devri san'atını besleyen unsurları Çin'e sokulmuştur. Böylece Hunlar, tarihî kültür aracılığı yapan Türk ırkından olan kavimler dizisini açmışlardır. Buna karşılık, İsa'nın doğumu sırasında Hunlarda han tesirleri seçilmektedir. Rus Kozlof heyeti seferiyesi tarafından 1923-24 yıllarında Noin-Ula dağlarında, Kuzey Moğolistan'da açılan M.S. birinci yüzyıl Hun kral mezarları buluntuları, Hun "syncrétisme"ini açıkça aksettirirler. Hun kral mezarları bugünkü Moğolistan'ın merkezi Ulan-Baatur'dan takriben 100 km. uzaklıktadır. Bir kurganın 9 m. derininde kuvvetli kalaslarla payendeli ve kaplamalı çift mezar odasında, çok eskiden soyulmuş olmalarına rağmen, dikkate şayan pek çok kültür tarihi yadigârı kalmıştır. Bunlar arasında Çin lâke eşya, küçük madenî eserler vb. bulunmaktadır. İçinde en önemlileri; gümüş "phalera=göğüslük" ve kumaşlardır. Bunlardan birisi üzerinde gayet sanatkârane yapılmış bir erkek portresi, bir yün kumaş üzerine, üç hayvanın deri ile resmi, diğer bir keçe halı bordürleri orta sütununda, dokuz hayvanın mücadelesi "applique" usulü ile işlenmiştir. Bu dokuz resim, iki sahneyi tasvir eder, ilkinde beş, ikincisinde ise dört varyant vardır. Sonuncu da yıkılan bir geyiğin (sığın), sırtına çullanan efsanevî hayvan tarafından parçalanışı iki varyant olarak gösterilmiştir. Her iki

vaziyette yırtıcı hayvan ayakları “grifon”inkine benzemekle beraber, kanatlı olmalarına rağmen daha ziyade vahşi, yırtıcı vaşakı (linx) andırmaktadır. Halının ortası, uzunluğuna mütenazır ve genişliğine mükerrer münhani bezekler ile doldurulmaktadır.

Şu da dikkate değer ki, eskiden Yenisey’in yukarı akımında ve Uygurlardan sonra, bir müddet Moğolistan’da yaşayan Kırgızların halıları da keçe cinsindendir. Bunlarda kullanılan bezek motiflerine yerliler koçkording müzü (koçkarın boynuzu) derler. Bu motif mütenazir veya birbiri arkası sıralanan münhani bezeklerden ibarettir.

Noin-Ula’da bulunan eserlerin bir kısmı Sibirya’ya has bir Kuzey-Nomad kültürünün varlığını isbat ederler. Bu san’atın bölge merkezi Selenga havzasıdır. Diğer eserler kısmen Han, kısmen batı atlı göçebe üslûbunda veya Pontus’lu Yunan menşelidirler.

Noin-Ula’dan yüz elli iki yüz yıl önce olan Pazırık buluntuları da çok önemlidir. Pazırık Doğu Asya’da Balıktı köl (Balıklıgöl) çevresinde bulunmaktadır. Bu buluntular, kurganın tedfinden itibaren buz tabakası ile örtülü kalmış olması dolayısiyle istisnaî bir özellik taşır. Her ne kadar maddî değeri olan birçok eşya daha önceden soyulmuş ise de içlerinden bir mezar dokunulmadan kalmış olup, burada dokuz aygır tam techizatı ve içlerinden ikisi başlarında geyik boynuzu maskeleri ile bulunmuştur. Soyulan mezarlarda da bazı öteberi kalmıştır. Halıyı andıran bir keçe parçası üzerinde geyiği parçalayan “griff” (grifon) tasvir edilmiştir. On at cesedinin kulaklarında im (işaretler) vardır. Kuyrukları, yele ve tırnakları kesilmiştir. Abdülkadir İnan, Türk kavimleri tarihinden ve etnografyasından misaller göstererek, kuyruk ve yelelerin yas alâmeti olarak kesilmesinin eskiden olduğu gibi bugün de daha medeni Türk kavimlerinde de tatbik edildiğini ve bunun için tabirler bulunduğunu göstermiştir.

On aygırın kulaklarındaki ayrı ayrı imler (işaretler) tedfin törenine katılan oymakların damgalarına delâlet etmektedir. Bu sebeplerden ötürü, Pazırık kurganının, Rudenko, Grousset ve diğerlerin bunu “İranlı, hayvan besleyici Skit-Sarmat-Massaget”lere mal etmelerine rağmen, eski Türk yadigârı sayılması daha kuvvetle muhtemeldir.

Daha önceki iki adet eski Türk kurgan buluntularından, hayvan ve hayvanlar mücadelesi tasvirlerinin önemli süs unsuru olduğunu gördük. Hayvan stili daha kuzeydeki Minusinsk havzasında kuzeyden aşağı sarkan geometrik tezyini motifler üzerinde iz bırakır. Milattan bin yıl önce Batı’dan buraya Ondronovo ve Karasık kültürleri nüfuz etmişlerdir. Ancak geometrik süslerden başka burada, taştan yontulmuş hayvan tasvirleri; geyik ve koç heykelleri, koç başlı sütunlar da bırakılmıştır. Daha sonra bu çeşit koç ve geyik kafalarını tunç imalathaneleri kesici aletler sapı olarak kullanmışlardır. Yukarı Yenisey’de ve Urallarda, Perm çevresinde IV. yüzyıldan itibaren ve daha ziyade III. yüzyılda Minusinsk havzasında tamamıyla hayvan üslubu hakimdir.

Birçok araştırıcı bilgin hayvan üslubunun menşeini güneyde, Skit kavimleri aracılığı ile Önasya’da aramaktadırlar. Gerçekten bozkır hayvan üslubu, güneyden önemli teşvik görmekle beraber, bizim de kabul ettiğimiz Menghin ve Koppers’in tezlerine göre, asıl ilhamını nomad kültür kaynağından ve onun ışınlarından almıştır. Güney tesiri, belki de bu kültürün geri iadesinden ibarettir. Süs şekillerinin (ornamentlerin) teşekkülünde maddenin, tekniğin ve çevredeki tabiatın rolü kadar, belki ondan da fazla psikolojik fonun ve bu meyanda Haddon’un yarım yüzyıl önce ortaya koyduğu gibi, sihri ve dini temayüllerin rolü büyüktür. Bunları ise hayvan üslubunda, bozkır bölgesi dini tasavvurlarında, dolayısıyla dünya görüşünde aramamız gerekir. Bu alanda yol açıcılık şerefi bazı düzeltmelere muhtaç olmakla beraber, 1931’de çıkan eseri ile Alföldi’ye

aittir. O, hayvan ve hayvan mücadele tasvirleri fonunda “theriomorph” diye adlandırılan dünya görüşünün hakim olduğu inancındadır (Alföldi: Die theriomorphe Weltbetrachtung).

Daha önce de zikrettiğimiz veçhile, eski mantık öncesi (prelogik) düşünüş tarzına göre bazı hayvanlar “fekalbeşer” sihri güve sahiptirler. Türk destanlarının kahramanları ve şamanlar, büyük bir görevi başarmak istedikleri zaman hayvan şekline bürünürler. Bunda totemizmin tasavvurları Şamanizm ile karışmaktadır. Hayvan mücadeleleri, ecdadın kadim, efsanevi savaşlarının ve düşmanı kovalamalarının sembolik ifadeleridir.

Beşer üstü, muhtemelen mucizevi vasıflara sahip bir hayvandan da bir insan ve soy neşet edebilir. Sien-pi kavminin bir oymağı olan Muhungların ceddi “Ayı-Bey” idi. Hiung-nuların Şan-yü’sü Mo-tun’nun (Mete) kanından gelen Liu-Pau’nun eşi, erkek bir çocuğu olması için dua ettiği zaman, kanatlı ve iki boynuzlu bir balık göründü ve uzun müddet ayrılmadı. Şamanlar bunu hayretle karşıladılar ve “Bu iyi bir alâmettir” dediler. Doğan çocuk Liu-Yüan 304’te Çin’in Pie-han sülalesini kurdu. Efsanevi ced olarak, Çin ile komşu kavimlerde kanatlı kaplana da rastlanır. Diğer bir kanatlı yırtıcı hayvanın adı Ç’i-yu, yalnız oymağın değil, aynı zamanda bir bezeğin de adıdır. Alföldi bu çeşit bezeklere “totem emblemleri” (alâmetleri) olarak bakmaktadır. Böyle bir alâmet Türk bayraklarında görülen kurt tasviridir. Zira Türkler menşe efsanelerine göre, dişi kurttan üremişlerdir. Onlarda beyaz geyik şeklindeki totem hayvan izine de rastlanır. Moğolların baş oymağına ait en eski ve kayıtlı menşe efsanesine göre; peder olan bozkurt yanında, beyaz dişi geyik anasıdır. Bununla, en çok bilinen hayvan ced efsanesine (mucizevi geyike) ulaşmış olduk.

Alföldi’nin açıklamasına göre, “Hunlar beklenmedik bir anda İç Asya’dan akın ettikleri zaman Romalıların soruşturmaları üzerine, saldırışlarının sebeplerini ve cereyan tarzını pragmatik usullerle

anlatacakları yerde -göçebe kavimlerde her çağda olduğu gibi- kendi kutsal geleneklerinden ve ilahi dişi geyiğin güzel ve yeni yurda ulaştırmasından bahsettiler. Bizanslı tarih yazarı Eünapios bu efsanevi hikayeyi makul sanarak, gerçekten olmuş gibi gösterdi. Ondan bu hikaye Priskos'a, daha sonra Latin ve Bizans tarih eserlerine geçti. Efsanevi yurt işgalinin, dişi geyik takibi yolundaki en eski şekli, bugün de Kuzey Asya halk masallarında yaşamaktadır. En önemli şeklini Ostyakların Paster oymağı efsanesinde buluruz. Bu efsaneye göre: "Kanatlı Paster-Adam ve bir yaya adam geyiği kovalarlar. Kanatlı Paster geyiği yıkar ve yaya adamı yanına çağırır. Av hayvanları ve balığı bol bu yer, yeni yurt olur ve adamın ahfadı Paster oymağı adını alır". Ugor kavimleri arasında bu efsanenin diğer türlerine de rastlamak mümkündür. Ostyakça Paster'in Vogulca karşılığı Pasker, Latince Gulo Gorealis, Fransızca Glouton= obur, vahşi porsuktur. Bu kuzey bölgesinde "Zerdeva-Martre" ailesine bağlı olup takriben bir metre uzunlukta son derece yırtıcı ve geyiklerin amansız düşmanı olan bir hayvandır. Alföldi, Noin-Ula keçe halısında geyiğin sırtına sıçrayarak onu parçalayan hayvanın bu Paster olduğunu sanmaktadır. Vaşak (lynx) denen kulaklı bu memeli hayvan, Noin-Ula'daki her iki türünde, kanatlı olmasına rağmen, obur (Vielfrass) intibaını vermektedir. Bu açıklamalara dayanarak, Noin-Ula, hattâ Pazırık'taki keçeler üzerindeki applikasyonların menşe efsanesini gösterdiklerine hükmedebiliriz. Burada muasır Çin tarih kaynaklarının; gerek Türkler, gerekse daha eski bir Tunguz kavmi olması muhtemel T'u-yü-hunların "Keçeden Tanrı tasviri-ecdat tasviri keserler" yolundaki ifadelerini zikretmeden geçemeyiz. Marko Polo, Plan Carpin ve Rubruquis Moğollar hakkındaki aynı haberleri tekrarlarlar. Tabiatıyla, maden eserlerde gösterilen hayvan, hayvan mücadelesi ve hatta bitki tasvirleri de menşe efsanesine ve dolayısıyla totem cedlere ait olabilirler. Bu hususta dikkate değer örnek, Noin-Ula'da

at süsü olarak kullanılan gümüş safihadaki resimlerin Uygur menşe efsanesi ile münasebetli oluşudur. Bunun da farkına ilk önce Alfödi varmıştır. Zikri geçen gümüş safihada küçük mahrutlarla ifade olunan tepede iki ince nazik ağaç arasında geniş boynuzlu bir erkek hayvan tasvir edilmiştir. XIII. yüzyıl Acem tarih yazarı Cuveyni'nin eserinde mukayese edeceğimiz Uygur menşe efsanesi tafsilatıyla anlatılmıştır. Buna göre Tola nehrinin Selenga'ya döküldüğü yerde (Noin-Ula dağlarına uzak olmayan yerde) birbirine yakın iki ağaç büyümüştü. "Bu ağaçlardan biri çama benziyordu, öbürü ise gerçekten çam idi. İkisi arasında büyük bir tepe husule geldi, tepenin ortasına gökten ışık indi. Tepe günden güne büyüdü! Sonunda tepe açıldı ve beş çocuk dünyaya geldi. Bunlar, terbiyeli çocuklar ana, babalarına nasıl saygı gösterirler ise ağaçlara öyle hareket ettiler". "Ağaçlar konuşmaya başladılar: …Ana babanıza saygı gösterdiniz, ömrünüz uzun olsun, adınız ebedi kalsın." Beş çocuktan biri, Bugu-Tegin her bakımdan diğerlerinden üstün idi, onu han olarak seçtiler, Burada Bugu-Tekin'in manası erkek geyik-prenstir.

Menşe efsanelerinde geyik cinsi ile birlikte yırtıcı kuşların da önemli rolü vardır. Macarların milli sülalesi olan Ârpâdların ced anası Eneh (yani, dişi geyik) idi. Bu sözcük bugünkü Macarcada Ünö'ye tekabül eder. Eneh'in yanına Turul (Tuğrul) kuşu gelip birleşti. Ârpâdlar kendilerini Turul soyundan neşet etmiş sayarlar. Yırtıcı kuşlara diğer mucizevi kanatlı hayvanlara, geyiklere vb. şamanlık tesiri altında kalan Skitlerin, Hunların, yahut Macarların hayvan üslubu eserlerinde rastlanır. Skitlerin altın geyikleri, Noin-Ula'daki keçe üzerine işlenen tasvirleri, Türklerin bozkurdu, eski Macarların kayış uçlarındaki geyik şekilleri, tıpkı Romalıların kurdu gibi birer "emblem"dirler. Belki de (Roma'nın kurduna nazaran) daha da yerli (autochton) olup, mana kökleri, doğrudan doğruya Kuzey-Eurasya'da bulunmaktadır. Macarların Turul'a (Tuğrul) olan

münasebeti Slavların orel (kartal) veya sokola ve aynı vecihle bugünkü Türklerin bozkurta olan münasebeti Rumenlerin kurda ilgilerinden daha fazladır.

Hayvan üslubunun gelişmesinde herhalde birinci derecede göçebe kültürü ile ilgili kutsal tasavvurlar faik olmuştur. Atlı göçebe kavimler sanatının değerini, güneyli kavimlerin sanat ölçüleri ile ölçmek hatalı olur. Onların nazarında bunlar sanat değil, mesela madenlerde bir çeşit kuyumculuk olarak telakki edilebilir. Halbuki atlı halklar sanat tezahürünün en bariz vasfı ferdi olmayışıdır. Strzygowski'nin ifadesi ile güneydeki yüksek kültürlerin "Einzelpersönlichkeit"ına karşılık, atlı kavimlerde "Massenpersönlichkeit=cemiyetin şahsiyeti" revaçtadır. Ayrıca güneydeki kavimler sanatının merkezinde insan bulunduğu halde, Kuzey-Eurasya kavimlerinde sanat "kendilerine has insan şekillerini vücuda getirmez, belki hammadde ile işi birleştirerek amaca uygun kullanışlı eşyada şekiller ile birlikte ruhi mefhumu dile getirir".

İlk anda insanı şaşkına döndüren ve garip görünen bu hükümlerden sonra Strzygowski, "Bu daha yüksek seviyede (bir san'at) değil midir?" der.

İnsanı tasvir eden yüksek san'atın şaheserlerine alışık olan gözler için, rapsodik seciyeli ve pekçok faraziye ortaya koyan Strzygowski'nin sözleri mübalağalı görünürse de, bunlarda gerçek payın saklı olduğunu sezmek mümkündür.

Atlı kavimler tezyini sanatlarının plastik maden işlerinden başka deri eserleri de vardır. Çanak-çömlek türü pek az bilinmektedir. Atlı sanat kültürünün en büyük ve kalıcı eserleri halı sanatı alanındadır. Çadır, ağır mobilya tanımaz, aslında buna imkan da yoktur. Çadırın soğuk zeminini, sıcak ve sevimli tutabilmek için, icabında hasır üstüne serilmek üzere, yük hayvanları üzerinde kolayca toparlanabilen ve kolayca naklolunan, üstünde öte beri yerleştirilmesine elverişle bir şey ancak hatıra gelebilirdi.

Zikri geçen zaruretlerden başka, Uhlemann'a göre, iklim icapları, halı anayurdunun kuru bozkır bölgesi olmasını gerektirmiştir. Bu bölgenin kışı şiddetli olmasına rağmen yıllık yağış miktarı 2-300 mm.'dir. Havasının kuru oluşu ve zemin toprağının kuzey bozkır şeridinde rutubeti çekmeye elverişli şekilde kumlu bulunuşu, diğer yerlere kıyasla, halının muhafazasına daha müsaittir. Yapağıyı sağlayan hayvanlar, bilhassa koyun, bu bölgenin en önemli yaratıklarıdır. Bununla birlikte at, hayat ve geçimin temelini teşkil eder. Bu bölgede yapağı miktar bakımından olduğu kadar evsaf bakımından da, Avrupa'nın parlak olmayan ve "lanolin"i bol yapağılarından üstündür. Tabiatıyla bozkır bölgesi sınırları içinde de daha yağışlı, havası daha rutubetli yerler vardır. Bu alanda, bilhassa bugünkü göçebelerde kilim (Wirkteppich) ve keçe (Filzteppich), son zamanlarda ince düğümlü halı (Knüpfteppich) gelişmiştir.

Yukarıda sıralanan amiller: 1. Bu bölgede halının hayat için zaruri oluşu, 2. Yapılması için lüzumlu malzemenin hazır bulunuşu, hayvan besleyen göçebelerin halı imalinde ilk ustalar olmalarını sağlamıştır. Halı dokuma sanatı Türk, belki de daha önceki Pretürk göçebelerinde yerleşmiş bir sanat idi. Lydia Rásonyi'nin tespit ettiği veçhile Türkçede halıcılıkla ilgili terimlerin yabancı iare olmayıp mesela; Uygurca argaç gibi fillerden yapılan asli Türkçe sözler (nomen deverbale-ler) oluşu da yukarıdaki nazariyeyi takviye etmektedir. Bu alanda eski İran dilleri söz hazinesinin de incelenmesi gerekir. Halı sanatı İranlı kavimlere de çok erken ulaşmasına rağmen, (Pazırık?), Noin-Ula, Doğu Türkistan ve Konya bölgelerine göre kıdem Türklerdedir. En eski Orta-Asya kavimlerinin halılarına ait yazılı belgeler olmamakla beraber, Doğu Asya için mevcuttur. Han sülalesi çağında Doğu-Çin kaynakları, tipik bir atlı göçebe kavim olan Vu-huanların (kadim Tunguz kavmi?) halı dokuduklarını bildirmektedirler.

Yukarıda zikri geçen Noin-Ula ve Pazırık keçe aplikelerinde tabiat motifleri bulunmaktadır. Geometri motiflerini havi kilimler ise daha ileri bir tekniği gerektirir. En sonunda hayvan bezekleri de geometri motiflerine çevrilerek üsuplaşırlar. Düğümlü halılarda, Türk çoğunluğunun Müslümaklıkta Sünnilere katılışı, geometri motiflerinin devamını sağlamıştır. En tipik göçebe Türklerde (Türkmen, Bergama, Yürük, Beluç, Kaşkaylar vb.) bugün de halıların her iki ucu kilimdir. Çok eskiden mükemmelliğe ulaşan Acem, Kürt ve diğer kavimlerin halılarının halk sanatı bakımından en güzel örnekleri, dikkat edilirse ya bugün de Türklerin yaşadıkları yerlerdir (Kirman, Şiraz, Horasan, Şirvan, Dağıstan vb. gibi) yahut Türk etnik ve kültür tesirlerinin hesaba katılması gerekli ülkelerdir (Sine, Bicar, Saruk vb. gibi). Sultan saraylarının resmi halı imalathanelerinde yapılan eski XVI. yüzyıl şaheserleri özel bir istikamette gelişmiş oldukları için ayrı ruhtadırlar.

Atlı Türk kavminin ciddi sükûneti, geleneğe bağlılığı, ahengi, ateşliliği, Buhara, Yomut, Beluç vb. Türkmen halılarında, koyu ve yine ateşli renkli hayal genişliği ve gücü, halk türküleri derecesinde Yürük ve Kafkas halılarından daha iyi nerede temsil edilmiştir?…

Bugünkü Kırgızlar halı hususunda Türkmenler veya Kafkas Türkleri seviyesine ulaşamamışlardır. Buna rağmen Almásy onların eserlerini de aşağıdaki şu sözleri ile öğmektedir: “…Süslü, zarif Kırgız çadırının içi her zaman sevimli, neşeli, renklere baygın intiba bırakır. Batı’daki köylü evlerinde maalesef çok rastlanan sıkıcılığa asla rastlanmaz.”

Batılı için resimler ve mobilyalar birlikte ne idi ise, Türklük için halı odur ve aynı işi görür. Bu öyle bir sanattır ki, basit bir Türk kızının zevki ve emeği mahsulü en müşkülpesent Avrupalı için lüks eşya sayılır. Bunun zaferi için, bugünkü Türk idarecilerin, Türk halkının şuur altı yaşayan renk

ve şekil zevkinin daha geniş ölçüde revaç bulması yolunda, geniş imkanlar sağlamasını gerektirir.

***

Göçebe hayat tarzının bugünkü ihtisas eserlerinde rastlanan ilmi tarifi için Febvre ve Ratzel'in sözlerini iktibas etmeliyiz. Febvre'e göre; "Göçebe çobanlığın, yerleşenlerden daha aşağı hayat seviyesinde oldukları yolundaki eski ve büyük taassupla kökleşen inancı tamamen değiştirmek gerekir". Ratzel de iki nesil önce, "Medeniyetin yüksek derecesi, göçebe yaşayışıyla telif edilebilir. Yerleşik kavimler arasında da çok iptidai olanlar gösterilebilir" demişti.

Bozkır hayatını en iyi tanıyanlardan Radloff, aşağıdakilerini yazmıştır:

"Göçebeliğin, geniş bozkırlarda maksatsız bir serserilik olduğunu sanmayalım. Plansız olarak belki ancak Kuzey Sibirya'nın tundra ve ormanlarında Tunguzlar dolaşmaktadırlar. Onlar tesadüfen bol av ganimetine rastladıkları yerde ancak kalırlar.

Göçebeler, yalnız geyik besleseler dahi, hayvanlarının yemlerini düşünmek ve sürülerine zarar vermeyecek alanlara göçmek zorundadırlar. Kırgızlarda olduğu gibi, büyük ölçüde hayvan besleyen kavimlerin plansız dolaşmaları tasavvur dahi edilemez. Her hayvan besleyicinin, hayvanları için en uygun yeri seçmesi gerekir. O zaman tabiatıyla komşuların menfaatleri ile çatışılır… Bu, sonuncuda, toprağın kesin bölümünü icap ettirir; bir oymak veya oba belli bir araziye kendi mülkü olarak bakar ve buraya komşuların tecavüzüne tahammül edemez. Seçilen topraklar oymağın cüzü olan obalar arasında paylaşılır". "Bozkırdaki hayvan besleyici için uygun kış ve yaz konağı da önemlidir. Zira gelişi güzel herhangi bir yer, zikri geçen mevsimleri geçirmeye elverişli olmayabilir. İlkbahar ve sonbahar nerede olsa geçirilebilir. Mallar ilkbaharda beslenecek otu ve suyu her yerde buldukları gibi, sonbaharda da yağan yağmurlar

dolayısıyla yeteri kadar taze ot biter. Kış ve yazın bulunması gerekli yerin kesin şartları vardır, bunlara uyulmazsa mal telef olur. Kışın, mevsimin şiddetine karşı barınabilmek için, ormanlık yahut rüzgarlardan masun derin bir vadi seçmek gerekir. Aynı zamanda burasının ağaç ve mer'alarının bol, karı az yatan bir yer olması şarttır. Yazın ise bunun aksine sulak ve aynı zamanda açık bir yer olması tercih edilir. Bunun için göllerin, ırmakların kenarlarında ve haşarattan masun olan yerler elverişlidir".

Kış konağında, Nisan ortalarına kadar kalınır. Sonra birden acele çadırlar derlenip toparlanır ve tedricen sürülerle yaz ortası otlakları istikametine yönelinir. İlkbaharda ot henüz kısa olduğu için "aullar" bir bölgede ancak iki-üç gün kalırlar. Yaz başlangıcında ise otlar yeteri derecede büyüdükleri için aynı yerde haftalarca kaldıkları olur. Yavaş yavaş daha yükseklere tırmanırlar. Dağlarda kar haddi fasılında eriyen kar suyu bitkilerin yaz ortalarında da gelişmesini sağlar. Ağustos ortasında kış konaklama yerine (kışlaklara) dönüş başlar. Gittikçe hızını artırarak Kasım ortalarında eski yerlerine ulaşmış olurlar.

"Yazlık otlaklar bütün oymağın müşterek malı olduğu halde, kışlık konaklar ferdin mülkü sayılır". En çok kavgalar, iyi kışlık konak seçme yüzünden çıkar. "Zengin Kırgız, daha hayatta iken, en büyük oğlunun müstakil hale gelmesini ister. Mallarının bir kısmını ona ayırıp verir, kışlık konak dar geliyorsa büyük oğluna yenisini satın alır. Kendi konağı müsait ise her çocuğu için ayrı yer tahsis eder, mallarını da bölüşür. En küçük oğlu baba yurdunun esas varisidir. İkiden fazla erkek çocuk varsa, malları bölüşürler. Kışlık konağı bölüşmekte uyuşamazlarsa (bu nadir olur), yine birlikte oturmaya devam ederler. Bu son şık, tabiatıyla en küçük çocuğun zararına olur. Mal kışlık konağın alamayacağı derecede çoğalmış ise, büyük çocuk ayrılarak başının çaresine bakmak zorundadır. Bu taktirde küçük kardeşinden pek az yardım isteyebilir. Eğer kışlık konak yine de dar gelirse,

sırada olan ikinci büyük kardeş ayrılır. En sonunda küçük çocuk baba yurdunda yalnız kalır. En çok himayeye muhtaç küçük çocuğun örf törelerine göre korunması, uyulması zaruri muhafazakar bir geleneğe dayanır. Bu gelenek Vladimirtsov'ın (odçigin hakkındaki makalesinde anlattıklarına göre) Moğollarda cari idi. Hikmet Şölen'in (Aydın İli ve Yürükler, Aydın 1945, s. 18) bildirdiğine göre yakın tarihte Aydın Yürüklerinde de en küçük çocuk baba ocağının varisidir. Hemşirelerini baş göz ettikten sonra ancak kendisi evlenebilir.

Malların artışı ile ailenin kışlık otağı genişler, iktisadi gerileme halinde ise küçülür ve nihayet mal sahibi geri kalanı da satarak pek az hayvan ve öteberi ile yakın akrabalarından birine sığınır. Belki bir hizmet karşılığı o akrabanın otlağından faydalanır. Tekmil hayvanlarını yitirirse, ücretli hizmetkar olarak kapılanmaktan başka çaresi kalmaz".

"Haksızlığa ve zorbalığa karşı tek çare, ailelerin ve komşuların belli bir şahsın çevresinde birleşerek dayanışmalarıdır. Oymakların daima yeni yeni zümreleşmelerinin tohumu bu çeşit birleşmelerde saklıdır" (Radloff).

Hayvan besleyen göçebelerin otlaklar için yaptıkları sürekli mücadelelerin doğurduğu tarihi rol ve fütuhata elverişli hale gelmeleri konusunda, diğer bilim uzmanları ve bu meyanda Menghin açıklamada bulunur.

Kışlık ve yazlık konaklar arasındaki göç yolu, çok defa yüzlerce kilometreye uzanabilir.

Türk kavimleri, bu meyanda Macarlar da yarı göçebe hayatın ve tabiat şartlarının müsaadesi nispetinde çiftçilik ile de meşgul olmuşlardır. Bu taktirde oymağın bir kısım halkı, bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı sanatkarlar ve esirler yazın da kışlakta kalarak çiftçilikle meşgul olmuşlardır. Bu usul göçebeliğe sıkı surette bağlı olanlar arasında cari idi. Mesela Göktürklerin Kapagan-Kağanı (Çin kaynaklarında: Mo-Ço). Çin

salnamelerine göre 688'de zaferle biten bir seferden sonra, onlardan külliyetli ham malzeme ve ipek kumaştan başka haraç olarak tohum ve ziraat aletleri almıştır. Diğer bir Çin haberi de bunu tamamıyla teyit etmektedir: "Türkler her ne kadar göçebe hayatı sürmekte ve yurtlarını değiştirmekte iseler de, hemen hepsinin kendi toprağı vardır (St. Yulien Documents II).

Göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen at, tekmil kültüre veçhe veren, en önemli bir amildir. Atın ehlileştirilmesi olmadan Eski Çağ ve erken Orta Çağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezler.

Geniş bozkır bölgesinde eskiden iki çeşit yabani at yaşıyordu. Her ikisi ancak son iki insan nesli zarfında ortadan kalktı. Bunlardan biri, Doğu Asya'ya kadar uzanan sahada yaşayan ağır, kemikli ve büyük başlı cinsti. Buna taki cinsi denir. Flor adlı bilgin bir taki cinsi yerine iki çeşit takdan bahseder ve Batı Avrupa'da taki cinsi sayılan atı, Moğolistan ve Cungarya'da yetişen prjevalski cinsinden ayırır. Bize Batı Avrupa cinsi ve bundan gelişen tali cinsler önemli değildir. Bozkır atlarının ikinci cinsi Orta Avrupa'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanan bölgede yetişmiştir: Küçük cüsseli, hareketli tarpan cinsi at; bunların tesalübünden bugün tanıdığımız tali cinsler meydana gelmişlerdir.

Hunlar da büyük ihtimalle taki cinsi at kullanıyorlardı. Macaristan'daki Avar mezarında ise Hankó, tarpan cinsi iskeletler buldu. Bu bilgine göre, Macar atları da bu cinstendi: Geniş alınlı, küçük ve narin başlı, keskin bakışlı, kuru sağrılı, çelik sinirli, canlı, ateşli ve genel olarak 1.40 m. yükseklikte olup, çoğunlukla dört nala yürürler. Ahırı asla görmezler, soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgara dayanıklıdırlar. Nadiren yatar, umumiyetle ayakta uyurlar. Diğer bir mütalaaya göre IX. yüzyıldan önce

Macarlar taki cinsi at kullanıyorlardı. Arkalarından gelen atlı-göçebe dalgaları: Kuman ve Moğollar tekrar taki cinsi atı getirdiler.

Nakil aracı yalnız ata inhisar etmiyordu. Erken Çin kaynaklarının bildirdiklerine göre, onların kuzey ve kuzeybatısında yaşayan göçebe kavimler, bilhassa Hiung-nular deve, merkep, katır kullanıyorlardı. Bir Han çağı kaynağına göre, her yıl yapılan büyük kurban şenliklerinde at yarışlarından başka deve güreşleri de yapılırdı. Umumiyetle iki hörgüçlü deve bahis konusudur. Zira tek hörgüçlü deve Asya doğu yarısına daha geç sokulmuştur. Eberhard'a göre deve (eski Türkçede tebe) Çin'e Türkler vasıtası ile, en geç Han sülalesi çağında girmiştir. İstitrad kabilinden, kuzeyde avcılığın büyük önem taşıdığı yerlerde ski'nin (ayak kayağı) birçok Altaylı kavimlerde ve bu meyanda Türk sayılan Basmillerde ve Göktürklerin bir kısmında kullanıldığını zikredelim.

At ile birlikte koyun, iktisadi hayatın temelini teşkil ediyordu. Avrupa'da pek az koyun cinsi bulunduğu halde, Asya'da sayısızdır. Yine de bozkırın ortasında ve doğu bölgesinde en çok yağ kuyruklu koyun bulunurdu. Batıda, Hazar Denizi kuzeyinde arkal cinsi koyunun çeşitleri yaşıyordu. Sonuncu cinsin bir türü çok eskiden Finn-Ugorlara kadar ulaşmış ve yurt kuran Macarlar ile birlikte V şeklinde düzboynuzlu "ratska" koyunu Karpat havzasına gelmiştir.

Büyük ihtimale göre, sığır hayvanları Türklere koyundan sonra ulaşmıştır. Yine de, Han sülalesi yıllıkları, Hiung-nuların ehli hayvanları arasında sığırdan bahsederler. Sığır Ogur Türklerince de malumdur. Zira Macar ökör sözü Ogur dillerindeki ökürden geçmiştir. Diğer Türk dillerindeki karşılığı öküzdür. Ancak bu söz aslında Türkçe olmayabilir. Toharcası oksodur. Türkçe dana-tana da (genç inek) Türklere eski Hind dilinden geçmiştir. Halbuki sığır halis Türkçe olup, aslında sağımlık manası taşır. Aynı hayvan adına, takvimde hayvan-sikl'i arasında da rastlanır.

Eski Türklüğün çiftçiliği konusuna tekrar avdet edelim: Herhalde ilk yetiştirilen tarım darı idi. Bunun asıl yurdu Çin idi. Oradan Cilalı Taş Çağı’nda Avrupa’ya ve bu meyanda Macarların Ugor Çağı cedlerine ulaştı. Bu tarımın, Çin’de ve çevresindeki komşu ülkelerde çok eskiden ilk yetiştiğini “genetik coğrafya” araştırıcıları ortaya koyduğu gibi, Kuzey Çin’de dini sunak merasiminde bugün de pirince nazaran daha önemli mevki işgal etmektedir. Darı, Türklük aleminde, başka Hiung-nulara çok erken girmiştir.

Her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Önasya olabilirse de, ikinci yurdu Orta Asya’dır. Anau kazısı sonuçlarına göre Güney Türkistan vadilerinde 6.000 yıl önce buğdayı arpa ile birlikte biliyorlardı. Halbuki bu çağda orada hayvan yetiştirmenin izleri bile yoktu. Çin’de 2.700 yıl önce, “Ekim Bayramı”nda darı ile birlikte buğday kullanılmakta idi. X. yüzyıl tarih kaynağına göre, bir buğday cinsine pi-mai denmekte ve bunun Hiung-nulardan alındığı bildirilmektedir. Bunun ne çeşit buğday olduğu hususunda sarahat yoktur. Macarların cedleri ve Ural çevresindeki eski Bulgar Türklerinin buğdayları Rapaiç’e göre “Triticum dicoccum” = çift taneli buğday cinsinden idi. Arpa da Çin’de ve Anau’da binlerce yıl önce bilindiği için, doğu komşuları olan Türklerin ve diğer Altaylı kavimlerin çok erken tanımaları, hatta yetiştirmiş olmaları gerekir. Hububatın ekilmesi ve işlenmesi ile ilgili olarak Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde, gerekse yurt işgalinden önce Macarcaya geçen Türkçe sözlerde pek çok kelimeye rastlanır. Arpa at yeni olarak da kullanılmıştır. Kâşgarî’de aşağıdaki atalar sözü bulunur: Arpasız at aşumaz=arpasız at (yukarı) tırmanamaz.

Kabuklu tarım mahsullerinin anayurdu Önasyadır. Cilalı Taş Çağı’nda oradan Avrupa’ya ulaşmış ve Akdeniz havzasında iri taneli olarak gelişmiştir. Türk kavimlerinin önce küçük taneli cinslerini tanımaları gerekir. Bunlar meyanında, eski Türkçe sayılan burçak sözü, Türkçenin batı

ve doğu lehçelerinde aynı nispette mevcuttur. Ancak bu söz her yerde aynı manaya gelmediği için, bunun üzerine uzun faraziyeler yürütülemez. Burçağın asıl manası, “burç=biberimsi tohum” manasına gelir. Zira büyük ihtimale göre burçak sözü burçtan gelmektedir.

Fasulye cinsleri baklagiller arasında acı bakla Orta Asya menşelidir. Eski Türkçede bunun için ayrı bir söz bilinmemekte ise de, bunun çok erken Türkler tarafından yetiştirildiğine aşağıdaki belge tanıklık eder: Çin’de bir çeşit sarı baklanın adı “Hiung-nu veya Uygur baklası”dır.

Baharat arasında burç (biber) pek eskiden beri Türkler tarafından kullanılmakta idi. Németh’e göre burç’u Türkler anayurtta iken milattan önceki bin yıl devresi ortalarında eski Hint’ten almışlardır.

Sanayi bitkileri arasında kendir sözünün kökü (İndogermen), Urallı kavimler ve Türk bölgelerinde müşterektir. Türk kendir, Çeremiş kine, Oset gen, Yunan kannabis. Bu önemli kültür sözü, herhalde ana Türkçe çağında ve M.Ö. bir dilden öbürüne geçmiştir. Bu söz İndogermen, Urallı kavimler ve Türklerin yekdiğerlerine olan komşuluklarını ispat bakımından da önemlidir. Zikri geçen bitkileri tanımakla Türkler, iki bin-iki bin beş yüz yıl önce, bitki coğrafyası bakımından aykırı düşen geniş ülkelerde yayılmışlardır.

Şartların nispeten sakin yaşamalarına müsait olduğu, kışlakların uzun sürdüğü veya daima yerleşmeye müsait olduğu yerlerde (Onoguria’da, Hazarlarda ve Uygurlarda olduğu gibi) tarlalarından başka bahçelerin ve bağları da vardır. Uygurlar bunlardan başka pamuk da yetiştiriyorlardı.

Macarların yurt işgalinden önceki en önemli bitki adları kadim Türklerden veya onların akrabaları olan Onogurlardan ve Hazarlardan geçmiştir.

Bu derecede eski bitki adlarına, dolayısıyla bitkilere rağmen Türk kavimlerinde çoğunluğun ve bu arada göçebelerin gıdasında bitkiler tali

önemi haiz idi. Yemekleri aşağı yukarı bugünkü Kırgızlarınkine benzemiş olmalıdır. Zikri geçen bitkilerde “karbonhidrat” eksiktir. Eski Türklerin esas gıdası koyun eti ve süt mahsulleri olmuştur. Bunların arasında özellikle kımız (tahammur ettirilmiş kısrak sütü) % 2-6 nispetinde alkolü ile, fazla beslemese de, ferahlatıcı ve açlığı teskin edici hassaya maliktir. Litre başına oldukça yüksek (450) kalori sağlayan kımız, sağladığı zevkten sarfınazar, ihtiva ettiği alkol dolayısıyla yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılıyordu. Kuczynski’ye göre bozkır Türkleri arasında vitamin eksikliğinden doğan hastalık görülmemiştir. Çin’deki Han sülalesi yıllıkları Hiung-nuların kımız keyfi sürdüklerinden bahsederler. Daha sonraki kaynaklar Uygurlar ve Göktürkler için de aynı hususu teyit ederler.

Bugünkü Kırgızların koyun ve inek sütünden yaptıkları diğer çeşit mahsulleri de vardır. Bunların nelerden ibaret olduğunu tahmin edebiliriz. Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde yoğurt ve ayranı zikreder. Eski geleneğe bunları da katmamız gerekir. Macarcadaki irô (ayran), tûrô (tuzsuz beyaz peynir), şayt (çığıt-peynir) sözleri fonetik özellikleri bakımından Macarcaya Türkçeden geçen en eski sözlerdir.

Konserveler arasında kurutulmuş et, pastırma ve ettozunun harp esnasında büyük önem taşıdığı meydandadır.

***

Eski dinden bahseden bölümde, eski dinin cemiyet nizamı ile ahenkli olduğuna işaret etmiştik; gerçekten de eski Türk dinindeki tek Tanrı kavramı ve onu tamamlayan öbür dünyadaki hiyerarşi, Orta Asya’da göçebe hayatı süren, geniş aile hayatı üzerine kurulan patriarhal cemiyet kuruluşunda inikas eder.

Her ne kadar, komşu kültürler ile temaslar, belki de daha eski kültür seviyesinden kalan ve ötede beride hissedilen matriarhal kuruluş tesisleri dolayısıyla istisna kabilinden aksi gösterilebilirse de, Türkler ve diğer atlı

kavimlerin içtimai hayatı, oymak ve devlet kuruluşu hususunda, Radloff'un geçen yüzyılda Kırgızlar için söyledikleri aynen variddir:

"Göçebelerin içtimai zümreleşmelerinin nüvesini, gayet tabii olarak, ailenin yekdiğerine bağlılığı teşkil eder. Birbirleri ile yakın akraba olan ailelerle küçük sürüler için, müşterek ve bölünmez mülk hayatı ehemmiyetlidir. Kendi yararlarına olan bu bağlantı onları birbirine kenetler. Münferid oturan akraba ve diğer icablar dolayısıyla yakın aileler de birliğe katılınca en küçük içtimai birlik olan aul meydana gelir. Aul, yaz-kış birlikte yaşayan 6-10 aileden terekküp eder. Aulun başı, içlerinde en zengin ve en kalabalık ferdi olan ailenin en ihtiyarıdır. Kışlakta (kış konağında) birkaç aul bir araya gelir. Kışın sürülerin bir kısmı aula alınmadığı için onların muhafazası fazla adam kullanmayı gerektirir. Şiddetli kışın doğurduğu yoksulluklar, büyük topluluklarda daha az hissedilir. Küçük oymaklar bu suretle kurulur, Kazak-Kırgızlarda ancak kışa mahsus kalır ve yazın geniş alanlara dağılırlar. Aullar yine de, muhtemel bir saldırışı önlemek ve müşterek düşmana karşı koyabilmek için, aralarında teması muhafaza ederler".

Bu yerleşme nizamı barış çağı için muteber olmakla beraber, buna münhasır değildir. Rus kanunları, oymaklar arasındaki ufak tefek çatışmalara karışmadan önce bu usul cari idi. Radloff savşaçı bazı Kırgızlar hakkında zirdekilere dikkat etmiştir: "Kırgızlar aullara göre bölünerek değil, bütün oymak toplu olarak yaşar. Kışın nehirlerin kenarında sıra ile yurtlarını kurarlar. Bu yurt dizisi bazen 20 verst uzayabilir. Yazın dağa çekilirken de aynı yurt nizamını muhafaza ederler. Öyleki, her oymak ayrı bir dağ silsilesini tutar ve sürülerini otlatır. Bu yurt nizamına göre birkaç saat içinde tekmil ordu saldırış veya müdafaaya hazırdır".

Her andaki ihtiyaçları karşılama hedefine uygun olarak, iki nizamın, en eski atlı göçebe kavimlerinde cari olduğuna hükmedebiliriz.

“Oymak”ın tali bölümü olan aulların müşterek olduğu kadar, yekdiğeri ile çatışan menfaatleri de vardır. Bunu önlemek için, nizaları yatıştıracak ve hakem rolünü ifa edecek nüfuzlu şahsiyete ihtiyaç vardır. Bu nüfuzun zengin, manevi sahada kabiliyetli, dürüst bir insanda toplanması gerekir. Ayrıca akraba cihetinden de kalabalık bir uruğdan olması, gerekirse daha uzak akrabaları ile sözünü bilfiil geçirebilecek maddi kudrette bulunması şarttır. Bunlara Kırgızlar bi, diğer Türkler beg, bey derler, beyler hüküm icra selahiyetini de haiz olurlar”. Bey, seçimle bu mevkiye gelmediği için, edindiği kudret bir nevi zorbalığa dayanır. Nüfuz ölçüsü şahsın ferdi değerine ve onu destekleyenlerin gücüne göre değişir. “Oymağın tali zümrelerinin nüfuz ve kudreti beyin şahsi nüfuz ve kudreti nispetindedir. Nüfuzlu beye mensup oymaklar çabuk büyür, bazı aileler ve aullar da ona katılırlar”. “Bu suretle menfaatlerini koruyacak daha sağlam bir dayanak elde etmiş olurlar. Başlangıçta önemsiz bir uruğ, bu suretle bir beyin şahsi gayreti sayesinde, kudretli yeni bir oymak olur ve onu temsil eden beyin de adını alır”. “Birçok uruğlar pek eski zamanlardan beri büyük-küçük oymakları meydana getirmişlerdir. Bu tarihi zümreleşmeler, aynı uruğdan gelme, müşterek bir göç ve savaşlar neticesinde doğar.

Büyük oymaklar sonunda içtimai bir topluluk meydana getirirler. Oymaklardan, eski hareketli çağlarda çeşitli “halk onglomeraları” il ve ulus teşkil etti. İller orda halinde birleştiler. Ordalar, iller ve oymaklar diğer rakip orda ve oymaklara karşı koyabildikleri nispette varlıklarını muhafaza edebildiler. Orda kendisine bağlı bölümleri korur, il ve oymaklar da aynı surette hareket ederler. Şu halde her üçüne, müşterek menfaatlerini koruma amacı ile kurulmuş birlikler olarak bakmamız gerekir”.

Aile: Eski atlı göçebelerin aileleri, Romalılarda olduğu gibi efendi sınıfını teşkil etmekte ve kan kardeşliği ile bağlı zümrenin emri altında, esirler, sığıntılar ve metbular bulunmaktadır. Aile reisi bütün malın

sahibidir. Aile efradına yapılacak işleri o gösterir. Çocukları üzerinde nüfuzu, torunlarından herhangi birini kendisine evlat edinerek yetiştirecek derecede sınırsızdır. Artık İbn Fadlan bundan bahsetmekle birlikte, son zamanlara kadar Kazak, Kırgız ve Başkırtlarda bu cari idi. Ailevi ata hakkına dayanan (patriyarkal) ve dışardan evlenme (exogami) içtimai şekillerine uygun (patrilokal nizam) esastı. Diğer tabirle, yeni kurulan aileler koca tarafını tutardı. Yeni gelen kadın kocasının ailesine hizmet eder ve onun malı sayılırdı. Onun için kadını pederinden, eski ailesinden satın almak gerekirdi. Bedeli kalım çeşitli ehli hayvanlardan; at, deve, koyun vb. terekküp ederdi. Madmud al-Kâşgarî sözlüğünde kalıngı zikretmekle kalmıyor, kullanış tarzına dair misaller de veriyor. Ondan önce İbn Fadlan X. yüzyılda Oğuzlarda aynı adetin cari olduğunu söylüyor. Kalın ödendikten sonra, nişanlısına damat yalancıktan bir kız kaçırma ile kavuşuyor. Bu eskiden cari, gerçek kız kaçırma adetinin kalıntısıdır. İbn-al-Fakih'a göre eski adet uyarınca, satılık kızın başı bir çevre ile bağlandıktan sonra kadın oluyor.

Kadın, kocası ailesinin mülkü olduğu için, kocasının ölümünden sonra da ailede kalır, zira sosyolojide "leviratus" adı verilen adet mucibince, kaynı, bazan Moğollarda görüldüğü üzere, kocasının diğer eşinden olan oğlu, yahut ailenin diğer bir erkek ferdi onunla evlenebilir. Acaba, cemiyetin her tabakasında, leviratus aynı şekilde yayılmış ve muteber mi idi? Bir bakıma göre bu adet ancak yüksek tabakaya has idi. Kalmuk Moğollarının bir atasözüne göre: "Hanlar ve köpekler akrabalık tanımazlar".

Her ne kadar bütün Altaylı kavimlerde ve bu meyanda Türklerde kadının içtimai mevkii aşağı seviyede sayılmakta ve mülke sahip olmamakta ise de, diğer yerleşik komşu kavimlere ve İslâm aleminde Araplara nazaran daha iyi ve saygılı durumda idi.

Göktürklerde, Uygurlarda, Sabirlerde hükümdar eşinin devlet idaresinde bazen önemli rolü olduğu bilinmektedir.

Türk kitabeleri yalnız hakanın pederi Elteriş Hakan’ın değil, onun yanında ilahi Umay’a benzeyen hükümdar zevcesi Elbilge’nin de tahta cülusundan bahseder. Bu yazıtlarda çok kadın almanın izine rastlanmaz ise de, Çin kaynakları aksini iddia ederler.

Tek kadınla yaşandığına dair daha kesin deliller de vardır. Minusinsk çevresinde yaşayan Tatarların destanlarında, en temiz tek evlilikte yaşayan kahramanlardan bahsedilir. Uygurların çoğunluğu da tek zevceli idiler. Ancak onlar da bu Manihaizm, Budizm ve Nasturi Hıristiyanlık tesirlerine atfedilebilir. Turfan harabelerinde bulunan bir Uygur türküsünün ifadesi, zikri geçen bahisi aydınlatması bakımından dikkate şayandır:

Yani;

Ayıbsız tişike er Ayıpsız kadın önünde
Boyunun sumış kerek, Başı eğmek gerek
Ol andağ tüzün birle O zaman temizlik ile
Tiriglik kılmış kerek. Hayat kılmış gerek
Akikat bolsa tüzün Hakikaten temiz olsa
Anga can birmiş kerek. Ona can vermek gerek.

İkinci eş zevce için eski Türkçede Türk kökünden kelimeye rastlanmadığını sanıyoruz. Ancak Özbekçede kırnak bu manaya gelirse de Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde bu esir kadın demektir. Halbuki akrabalık münasebetlerini gösteren söz hazinesi Türkçede çok zengindir. Zolotnitskiy’nin Çuvaşça sözlüğünde akrabalık münasebetleri üzerine 60 söz vardır. Halbuki bu sözlerin büyük bir kısmına Batı Avrupalılar ancak tarifle karşılık bulabilirler.

Kadınların iş sahası, görevleri atlı göçebelerde Rubruquis’in XIII. yüzyılda Kıpçaklar hakkında söyledikleri gibi olmalıdır: Çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yükleniş, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap, giyim, keçe imâli. Kısrak sağma ve kımız hazırlama erkeklerin görevidir.

Orta Çağ seyyahlarının verdikleri haberlerden tipik bozkır kavimlerinin, kadınlar dahil, maddi temizlikleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. Bu hususta, Yasak’taki kaidelere göre yaşayan Moğollarda olduğu ölçüde, kirli değil idiler. Nitekim, İbn Fadlan Volga Bulgarlarının açıkta nehirde yıkanışlarından bahseder. Ayrıca, İbn Fadlan, Gardizi, Plan Karpin vb. Türk, Tatar kadınların ahlaki temizliğini övmektedir. Marco Polo da onlar için “bütün dünyada en temiz ve ahlaklı” sıfatlarını kullanmaktadır. Vâmbéry’ye göre eski Türkçede alüfte, piç (veledi zina) sözlerine rastlanmaz. Sonradan bu manalara gelen sözler diğer dillerden, bilhassa Farsçadan geçmiştir, der.

Kadın adları arasında temiz ve faziletli manasına gelen, mesela Hun, Sabir ve Uygur Arıg, Arık, Uygur, Silig, Kazan Sulu sözlerinin bulunması sebepsiz değildir.

Büyük aile Türklerde, yalnız içtimai ve “autarchique” bir iktisadi birlikten ibaret değildir. Tarihi gelişme ile o göçebe devlet seviyesine yükselir. Türk göçebe devletlerinin kuruluşu hakkında Radloff en iyi şekilde şu açıklamayı yapar:

“Hür göçebelerde, oymaklara tabi tali teşekküllerin daimi tahavvülü halka hayat gücü sağlar. Sürekli çatışmalar, kesiksiz kavgalara müncer olur. Bir kabile dağıldığı zaman parçaları, kuvvetlenme yolunda olan başka kabileye katıldıkları için, cemiyet hayatı üzerinde kötü tesirleri sezilmez. Bir kabile savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, onun reisi, mensup olduğu kabile yardımı ile tekmil budunun (kavmin) başbuğu olur. Başbuğ

tebaasını ganimetler ve toprak mülkü ile doyurduğu nispette, hüküm sürmede müstakil olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür.”

Didaktik şiirlerden mürekkep Kutadgu Bilig’in bu konu ile ilgili aşağıdaki satırları dikkate şayandır:

“Devletin olması için, askere ihtiyacın var,
Askerin olması için servet dağıtman gerekir,
Servet edinmek için, halkın zengin olmalıdır.
Halkın zenginliğini ise ancak örfler sağlar.”

“Askerler toplanır, sağladıkları kazançlar nispetinde çığ gibi büyürler. Bilhassa daha fakir olan bozkırlar her an savaşa hazırdırlar. Ailelerini ve bütün varlıklarını beraber götürürler. Hayvanları gerekli hayat şartlarını her yerde bulur. Her zafer orduya katılanların mülkünü çoğaltır. Kahraman oymak reisi, oymaklarının “konglomera”sından sağlam siyasi bir kurul vücude getirebilirse, mensup olduğu oymağın desteği ile, hükümdar rütbesine ulaşır. Devletin başında kağan bulunur. Akrabalarını han rütbesi ile, kendisine tabi oymakların başına vali olarak geçirir. Kendisine sadık diğer eski yakınları ve taraftarları uygun rütbeler alırlar. Bu çeşit göçebe devletlerin, büyük ve dehşetli kudret teşkil ettikleri, bin yıl boyunca ortalığı titretmeleri ile sabittir.

Hun, Avar ve Moğol İmparatorlukları gibi, kuvveti kendisinde temerküz ettiren şahıs veya sülale ortadan kalktığı ya da oymakların “konglomerası” diğer sebeplerden dolayı dağıldığı zaman, oymaklar yeni bir iktidar çevresine bağlanarak yeni devlet kurarlar. Eski devlet adı yerine herhangi bir oymağın adı, ya da kıyına devletin harabeleri üstünde yeni devlet konglomerasının ittifakının adı kaim olur”.

Eskiden cedleri Hun oymak birliğine dahil olan Avar, doğuda Göktürk, batıda Bulgar konfederasyon unsurları bu şekilde kuruldu. Türk unsurları

daha sonra Uygur, Karluk, Hazar, belki de Macar adı ile hayatlarını süre geldiler. Peçenekler, Uzların kalıntıları, Kumanların arasında Kıpçak devleti içinde eridiler.

Göçebe cemiyetlerin sürekli bir şekilde hep yeniden kabakalanması onların devlet teşkilatında ve unvanlarında da ifadesini bulmaktadır. Bir ailede peder ne durumda ise, hükümdar da göçebe devlet teşkilatında aynı durumdadır. Göktürk yazıtlarında: (komşu kavimlerin adları sıralandıktan sonra) budunun (halk topluluğunun) maddi refahı, halk tabakalarının, oymakların cemiyet içinde birlikte düzenli yaşamalarını sağlama, onları kuvvetlendirme ve yeni oymaklar katarak sayıca da çoğaltma, bahis konusudur.

Hun, Türk ve Uygur hükümdarlarının unvanları, Göktürk yazıtları, hükümdarın Gök Tanrısı tarafından tahta oturtulduğu inancını aksettirmektedir. Gök Tanrısı hükümdara, görevini başarabilmesi için, ferdi kabiliyet ve üstünlükler sağlamıştır. Bu Tanrı vergisi lütfu, Batı aleminde Yunanca "kharizma" sözü ile ifade edilir. Bu sıfat hükümdar ailesine de geçer ve sülalenin kanuni meşruiyeti inancı kökleşir. Herhangi bir hükümdar kharizmaya dayanan nüfuzunu yitirse bile, ailenin diğer üyeleri üzerinde müessir olmaz. Kötü hükümdarı ailenin diğer bir ferdi istihlaf eder. Yeni hükümdar, halk topluluğu tarafından değil, zadeganı teşkil eden oymak reislerinin muvafakatı ile tahta geçer. Verasetin kesin usullere bağlanması, Türk kavimlerinin ekserisinde, taht kavgalarını, kardeş savaşlarını doğurmuştur. Kabiliyeti (idoneitas-uygun olma) görüldüğü taktirde hükümdarın çocuğu, bilhassa büyük çocuğu (primogenitura) başta tahta namzettir. Bazen de, ecdattan kalan toprakların hükümdarı en küçük çocuk olur. Daha yaşlı kardeşleri sonradan kazanılan parçalarda saltanat sürerler. Buna klasik misal Cengizhan çocuklarının devleti bölüşmeleridir.

Bazen de ailenin en yaşlı üyesi, (senioratus), tercihen ölen hükümdarın erkek kardeşi halef olurdu.

Çin kaynaklarına göre, Asya Hunlarının hükümdarı şan-yü veya tan-hu lakabını taşırdı. Ancak III. yüzyılda ilk defa Sien-pi kavminde kağan unvanı geçer. Daha sonra bu unvan İslâm'dan önceki ve İslâm alemi dışındaki Türkler tarafından benimsenmiştir. Hatta ilerde görüleceği üzere, Hazar tesiri altında, ilk Rus hükümdarlarının da en çok beğendikleri unvan bu idi.

Kağan'ın derece itibarıyla ilk zevcesine, katun ya da hatun denirdi. Bilindiği üzere, Macarcada hanım manasına gelen asszony da aslında hükümdar zevcesi demektir. Nitekim bugünkü kadın (katun) sözü de ancak hanım manası taşır. Katunlar çoğunlukla metbu oymakların ailesi efradından, bazen de yabancı sülalelerden, siyasi menfaatleri gözönünde bulundurularak sağlanırdı. Pek çok Çinli prensesler bu şekilde Türk, Uygur vb. Kağanlarının çadırlarında yerleşmiş, buna karşılık yine pek çok Hazar, Kuman vb. prensesi de Bizans imparatorları ve Rurik halefleri ile evlenmişlerdir.

Han da hükümdar unvanıdır. Bazı çağlarda han ile hakan (kağan) arasında, Batı'daki imparator ve krala benzer bir derece farkı vardır. Kağan, Göktürk yazıtlarında ve Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde de geçer. Han unvanı halk dilinde daha sonra, kağan (hakan) yerine geçmiş ve onu unutturmuştur. İslâm aleminde Moğol fütuhatından önce sultan sözü han'ı arka plana bırakmıştır. Arapça sultan aslında “iktidar” manasına gelmekte idi. Gazneli Mahmud'un lakabları arasında sultana rastlanır. İlk Selçuk hükümdarlarından Tuğrul vb. bu lakabı Müslüman hükümdarlarının ulaşabileceği en yüksek unvan olarak taşırlar. Ancak bu değerini Orta Asya'da daha sonra kaybeder. Han sözü de aynı akıbete uğrar. Moğol cihan imparatorluğundan ayrılan devletlerin hükümdarları han unvanını taşıdıkları

halde, XVI. yüzyıldan itibaren İran'da han vali, sultan da kaymakam, asri İran'da ise sadece "efendi" manasına gelmektedir.

Kağan'a (hakan) tabi cemiyet aristokrat mahiyet arz ediyordu. Aile efradından prensler (teginler) ve diğer zadegan (begler), yüksek rütbelere (buyruk) getirilirlerdi. İl, el adı verilen devlet, içine aldığı veya tabi kıldığı oymaklardan, kavimlerden terekküp eder, eğer bunlar savaşsız boyun eğmişler ise kendi beylerinin idaresinde kalmalarına müsaade edilir, onlar da hakanın ailesinden şad veya yabgu adı verilen bir valiye tabi olurlardı. Yabgu, Oğuz, Karluk hükümdarlarına verilen bir unvandı. Ancak bu unvan Kimekler, hatta, pek eski yabancı bir kavim olan İndo-Skitlerce de bilinmekte idi.

Yüzyıllar boyunca ortaya çıkan, gâh kaybolan, bugün açık olarak öğrenemediğimiz görevler ile ilgili Türk unvanları yüzleri bulur. Birkaç misal:

İlteber, Elteber: (= belki: yabancı, devleti ezen, pepen, yahut halk etimolojisidir) Uygurlardan bir kısmının ve Volga (İdil) Bulgarları reisi idi. Iduk Kut, İdi Kut: (=Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal unvan) Turfan'daki Uygurların hükümdar lakabı, Çur: Batı Türklerinden Tu-lu zümresinin reisi. Bu unvana Hazarlarda ve Peçeneklerde de rastlanır. Tudun: Göktürklerde Avarlarda ve Turun şeklinde Volga Bulgarlarında rastlanır. Yugruş: Avarlarda, Hırvatlarda, Karahanlılarda ve Kalaç-Türk menşeli Kılcı sülalesi emirlerince kullanılan unvandır. Mahmud al-Kâşgarî'ye göre bu rütbe kağandan sonra gelmektedir. Sagun: Karluk kavmi reisleri unvanı. Karluk hükümdarı ise Yabgu'dur. Kök Sagun: Semerkandlı Karahanlı sultanı unvanı. İrkin: Batı Türklerinden Nuse-pi oymak-grubunun reisinin unvanı. Köl İrkin: (Göl çapında alim). Uygurlardan bir zümrenin reisi. Bu unvan daha sonra Karluklarda geçer. İbn Fadlan'a göre X. yüzyılda köl irkin, yabgu vekiline verilen unvandır. Kündü: Hazarlarda

hakanın vekili, Macarlarda en ileri gelen oymağın reisi=baş prens-Altaylı Tatarlarda oymak reisinin vekili. Bugünkü Moğollarda ancak küçük memuriyettir. Yula, Cula: (=meş'ale). Yalnız kadim şah adı olmakla kalmayıp, Bulgar-Türk sülalesi adı. Peçeneklerde unvan, Macarlarda ise Gyula şeklinde "ikinci eş hükümdar". Tarkan, Tarhan: Asıl manası demirci olabilir. Madenlerin işlenişi ve kullanılışının, eskiden insan hayatında olağanüstü bir tesir icra ettiği şüphesizdir. Efsanevi tasavvurlarda bile bu, ifadesini bulmuştur: Demircilik Tanrı armağanıdır. Bundan da Demirci Tanrı mefhumu teşekkül etmiştir. Beşeri demirciler adeta insan üstü yaratıklardır. Alföldi yukarıdaki hususları işaret ettikten sonra, Eurasya bölgesinde Arilerde ve Ural-Altaylılarda demircilik ile hükümdarlığın aynı derecede bağdaştığını, belgeler göstererek tevsik eder. Bu sebepten ötürü tarkan sözü en eski bilinen kaynaklarda unvan olarak geçer. Başta kral vekili iken sonradan manası alçalarak asil olur. Son derece yaygın olan bu unvana, hemen bütün Türk kavimlerinde rastlanır. Tarkan yurt işgal eden Macar oymaklarından birine de alem olmuştur. Bu söze yer adları arasında da rastlanır.

Rütbelerin sıralanışına, çadırlıklarda, çadır kurmalarında, meclislerdeki oturum yerlerinde, ziyafetlerde et dağıtımında çok sıkı bir şekilde dikkat edilirdi. Netice itibarıyla, göçebe topluluklar ve devlet teşkilatı farkı oluşu bakımından, komşu imparatorluklardan Çin ve Bizans'tan geri kalmıyordu.

***

Askeri bakımdan da Çin ve Bizans'tan geri değildiler. Göçebe Türk kavimlerinin, ordu teşkilatı, techizi ve taktiği bakımlarından Çin, Roma, Bizans ve Rus'lara ne derece müessir olduklarını ilerdeki bahislerde sırası geldikçe göreceğiz.

Çin kaynaklarına göre, İmparator Yang-ti (605-615), Çinlilere, Türklerin gözcü koyma, tabur kurma tarzlarını tavsiye ile kalmıyor bu

tavsiyeyi hayvanları otlatma ve yaşama şekillerine kadar teşmil ediyor.

Atlı göçebelerin kendilerine has tekmil yaşayış tarzı; büyük hararın ve sürülerin bakımı, büyük sürek avları bir çeşit savaş idmanı sayılabilir. Teşkilatlanma, binicilik, ok atma kabiliyetlerini geliştirmek için, yükseliş hamleleri, diğer tabirle tebaanın teşkilatlandırılması, yabancı komşuları haraca bağlamak için yapılan seferler, bol fırsat sağlıyordu. Onlarda, milli tesanüd duygusu, milli gurur ve milli gururun icabı kahramanlık çok erken gelişti. Bütün bunları Göktürk yazıtları çok iyi aksettirir. Bu kavimlerin olağanüstü başarılarının sırrını anlayabilmek için, çok eski veya nispeten yeni ve birbirinden dil, coğrafi saha, zaman bakımlarından ayrı kaynakların yukarıdaki görüşü teyit eden haberlerini zikretmeden geçemeyeceğiz.

Türk kavimlerini fatih yapan bu kahramanlık ve askerlik ruhu Hiung-nulara müteallik Çin kaynaklarında da inikas eder. M.Ö. 36'da savaşta ölen Hun hükümdarı Çi-çi'nin muazzam ve kendisini imha edecek Çin hücumunu beklerken aşağıdaki hitabede bulunduğu rivayet edilir:

"Boyun eğmeyeceğiz. Zira öteden beri Hiung-nular kuvveti takdir eder, tabi olmayı hakir görürler. Savaşçı süvari hayatımız sayesinde adı yabancıları titreten bir ulus olduk. Zira bilirler ki, savaşta muhariplerinin kaderi ölümdür. Biz ölsek de, kahramanlığımızın şöhreti kalacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer kavimlerin efendisi olacaklardır".

Daha sonraki Çin kronikaları Göktürkler hakkında şunları yazarlar: "Savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmekten utanırlar".

Türklerin mukavimliği, kanaatkarlığı ve savaş araçlarını kullanmaktaki maharet ve idmanlı bulunuşları çok eski çağlardan itibaren Batılı komşuları arasında da ün salmıştır. Bizanslı Prikopios V. yüzyılda Sabirler hakkında şunları söyler: "Yerin sırtında insanlar yaşamaya başlayalıdan beri ne Yunanların ve ne de İranlıların kafasından, Sabirlerin kullandığı silahlar çıkmadı" der.

Muasır Arap ve Farklar, Türklerin gittikçe artan tarihi rolleri kendilerini gölgelendirmesine rağmen, onların birçok üstünlüklerini tanımaya mecbur oldular. Basralı Câhiz (vefatı 864) IX. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı meşhur Risalesi'nde Türklerden sitayişle bahseder. Bundan birkaç cümleyi zikredelim:

"Eğer üstünde dayanmaya gelince, sınır eri, postacı, muhafız, mutaassıp bir harici (mezhep mensubu) bütün meziyetlerini bir araya getirseler bile alelade bir Türk ile boy ölçüşemezler.

Ahlaki vasıfları ise maddi değerlerini de aşar: Enerjik, canlı, faal ve zekidirler, kanaati miskinlik, savaştan feragati tereddi sayarlar.

Yeryüzünde, harpte sorumluluk la'netine uğramayan tek kavimdirler. Yurtseverlik, her kavmin taktir ettiği, bütün insanlığa şamil bir meziyettir. Bilhassa bu duygu Türklerde çok kuvvetlidir".

XI. yüzyılda diğer bir Arap müellif İbn Hassul Türkler hakkında ayrı bir risale yazmıştır. Diğer konular arasında aşağıdaki satırlara rastlanır:

"Bütün kavimler arasında şecaat, cesaret bakımından Türklerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiçbiri yoktur. Cenab-ı Hak onları arslan sıfatından yarattı.

Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere de alışıktırlar. Zaruret halinde, pek aza kanaat getirerek gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerin başbuğu, bölgenin emiri olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka birşey düşünmez".

Bir Fars yazarından da iktibas etmeden geçemeyeceğiz: 1206'da yazılan Tarih-i Mubarekşah'a göre, yabancı bir ülkeye giden garibi fena akibet bekler. Bunun aksine Türkler "Müslüman bir ülkeye ulaştıkları zaman, orada saygı ve takdir görürler. Emir ve orduya kumandan olurlar.

Hazreti Adem'den beri bugüne kadar, para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir. Türkler müstesna.

Türkler denizin derinliğinde midye kabuğu içinde saklı inciye benzerler. Değerinin takdir edilmesi için denizi bırakarak kralların tacını, gelinlerin kulağını süslemesi gerekir”.

Türklüğün Eski Çağı / Prof. Dr. Gyula Németh [s.378-387]

İlmî neşriyatta, umumiyetle, Türklüğün anayurdunun Orta Asya ve hatta Şarkî Asya olduğu fikri yayılmış bulunuyor. Tarih sahnesine çıkan ilk Türkler yani Hunlar (M.Ö. III. asır), yahut eğer Türk sayılırlarsa Topalar (M.S. IV. asır) Şarkî Asya sahasında, Çin’in şimaline doğru, Gobi çölü etrafında görünüyorlar. Milattan sonraki bin yılın ikinci yarısında Asya ve kısmen Avrupa tarihinde de mühim roller oynayan Türk kavimleri, Türkler ve Uygurlar, Orta Asya’nın büyük dağlık bölgelerinde Baykal gölünün cenub garbinde oturuyorlardı. Bundan başka Türk dilinin bir takım Orta ve Şarkî Asya dilleriyle, Moğolca ve Tunguzca ile olan bağlılıkları - her ne kadar tarihi bakımdan istifade edilebilmesi için kâfi derecede tenkidli olarak tetkik edilmemişlerse de- çok açıktır. Şu hale göre Türk kavimlerinin en eski yurdunun Orta ve Şarkî Asya olarak kabul edilişi şaşılacak birşey değildir. Eskiden Türkleri ve en yakın akrabalarını (Moğolları, Tunguzları) değil, bütün Ural-Altay dil ailesini ifade etmiş olan “altayik” lisanı ve kavmi tabirinde (Castrén, Schott),1 bu görüş tarzı belirmektedir. Türklerin anayurdunun Altay civarında olduğu başka belgeler yanında Çin kaynaklarının ilmi eserlerde çok geçen bir kaydı ile de ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu kayda göre Türk kavimlerine adını veren ve M.S. VI. asırda meydana çıkan “Türk” (=Göktürk) kavminin anayurdu Altay’dı.

Klaproth 1824'de "Tableaux historiques de I'Asie"nin III. cüzünde Türklüğün anayurdu ve ilk göçlerinden şöyle bahsediyor: "Il paraît qu'après la dernière grande inondation, lerus ancêtres sont descendus des monts neigeux de Tangnou et du grand Altaì, d'ou ilse sont bientôt dispersés vers le sud -est et le sud- ouest, en se fixant principalement au nord des provinces chinoises de Chan si etde Chen si, dans le voisinage du mont In chan." Hammer de öyle: "Gesch. d. Osmanischen Reiches" (Osmanlı Devleti'nin Tarihi). Medhal kısmında (2. basım, s. 34.1): "Türkler, Çinliler tarafından Tuku tesmiye edilmişlerdir. Altay'dan neş'et ederler…"2

Türklüğe dair ilk büyük toplu eser olan Vámbéry'nin "Das Türkenvolk" adlı eseri de aynı görüşü ihtiva eder, yani "Türklüğün anayurdu Altay, daha sarih ve kat'î olarak Sayan dağlarıyla Altay civarı idi", (s. 48.1) diye yazar.

György Almásy ise, "Centralasien die Urheimat der Turkvölker" unvanlı taslak halinde çok ilgilendirici müşâhade ve düşünceler ihtiva eden, lakin daha çok nazariyeler ileri sürmek fikriyle yazılmış, pek sağlam esaslara istinad etmeyen tetkikinde, Türklüğün anayurdunu biraz daha cenuba indirir. Keleti Szemle III. Gy. Almásy -zannıma göre- Orta Asya seyahatinde yaptığı esaslı antropoloji müşahedelerinden hareket ediyor, bununla birlikte şimdilik bunlardan tarih bakımından istifade edilemez gibidir. Almásy, bu antropolojik müşahedeleri ile bir takım medeniyet tarihi vâkıâları, eski tarihi kayıtlar ve faraziyeler (Hunlar, İndogermenlerin anayurdu, Arîler ve ilk muhaceretleri, Sümerlerin Türk olması vs.) arasında bir münasebet te'sis ediyor ve şu neticeye varıyor ki: "Türklük, daha geniş manada, menşe'leri tayin edilemeyen karışık bir kavimler halitası değil, bil'âkis, Orta Asya'da oturanların öz yerli (otokton) koludur" ve bunun vatanı Şarkî Türkistan, Gobi çölü, Orta Tien-Şan civarı ve bugünkü Kırgız bozkırıdır (197-98.1). Bununla beraber ona göre Altay ve cenubi Asya'ya Türkler daha sonra göçetmişlerdir. Oberhummer'e göre

Türklüğün anayurdu olarak Altay gösterilebilir.[3] Radloff Türklüğün anayurdunu daha şarkta aramıştır. Yahut hiç olmazsa Uygur tarihine dair yazdığı “Toplu bir bakış”ın ilk kısmından böyle bir netice çıkarılabilir: (Das Kudatku Bilik, Teil 1, 1891, LXXX-LXXXI. s. 1): “Çok eski zamanlardan beri Çin tarihleri bize, kısmen Tunguz ve kısmen de Türk soyundan olmaları çok muhtemel birçok şimal barbarlarıyla yapılan mücadelelerden bahsediyorlar. Tunguzlar şimal-i şarkiden Büyük Okyanus’a kadar uzanan sahada ikamet ediyorlardı. Türkler de bu esnada Sarı nehrin cenubundan ve garbdeki dağlardan Tibet hududuna kadar olan sahada bulunuyorlardı. Çin devletinin takviyesi suretiyle Türk kabileleri daha şimale doğru atıldılar. O suretle ki M. Ö. IV. asırda bunların yalnız pek cüz’i bir kısmı Sarı nehrin sol sahilinde ikamet ediyorlardı. Türk kavimleri tarafından şimal ve garbe doğru işgal edilen sahanın genişliği hakkında tabiatıyla elimizde hiçbir malumat yoktur.” M. A. Czaplicka’nın 1918’de “The Turks of Central Asia in History and at the Present Day” unvanlı eserinde (61.1) yazdıkları da Radloff’un görüşünü andırmaktadır:

“Türklerin muhtemel cedleri, Çin’in şimalinde yaşadılar ve oraya yaptıkları istilalar dolayısıyla Çin vakanüvisleri tarafından Milattan üçbin yıl gibi uzun bir zaman önce zikredildiler. Fakat tabiatıyla Çin’in çok şimalinde ve uzak garbinde yaşayan Türklerden Çinliler hemen hiç bahsetmemişlerdir.”

G. J. Ramstedt kısa bir makalesinde[4] Türklüğün anayurdunu Şarki Asya’ya, Kingan dağının şark ve garb yörelerine naklediyor, yahut da Türk dillerini bir zamanlar burada bir yerde konuşulmuş bir anadilden çıkartıyor. Ona göre Türkler, Moğollar, Tunguzlar ve Koreliler bu en eski dil ailesine mensupturlar. Bu anadilden ilk önce Türkler ve Moğollar ayrılmışlar. Tunguz ve Koreliler ise daha bir müddet beraber kalmışlardır.[5]

Bu fikirlere karşı -1917’de “Turan Cemiyeti”’nde vermiş olduğum bir konferansta izah ettiği gibi- öyle sanıyorum ki, Türklüğün anayurdu Orta ve Şarkî Asya değil, Garbi Asya idi. Meselenin tetkikinde usulünün sıhhati ve malzemesinin zenginliği ile, kendilerine dair hiçbir tarihi kayıt bulunmayan, en eski bağlılık ve münasebetleri (antropoloji ve kültür akrabalığını değil) göstermek için yalnız dil araştırmaları tam bir vuzuhla birer rehber olabilirler. En eski dil birliği Türklüğü Urallı kavimlere bağlamaktadır. Daha önceden de çok defa sözü geçen bu dilbirliğinden, Nyelvtudományi Közlemények (Dilbilgisi Mecmuası) C. XLVII (1928)’de sistemli bir surette bahsettiğim için burada delillerden yalnız manidar bir kaçını tebarüz ettirmek ve birliği hiç olmazsa örnekleriyle göstermek istiyorum.

Olmak : Türkçe bol- ~ Züryence vil ~ Macarca vol-,

Uyumak : Türkçe udu- ~ Mordvince udo-,

İşitmek : Türkçe *qul- ~ Fince kuule-,

Bırakmak : Türkçe qod- ~ Çeremisçe kos-,

Büyülemek : Türkçe arba ~ Fince arpa “büyü aleti”,

Gelin : Türkçe keli ~ Züryence kel “baldız”,

Siğil : Türkçe sigil ~ Çeremisçe şeğel,

İçyağı : Türkçe maj ~ Vogulca bòi (Macarca vaj)

Andığım tetkikte gramer uygunluğundan başka böyle otuz iki kelime mutabakatinden bahsettim ki, bunlardan birkaçının doğruluğu ispat edilemezse bile büyük bir kısmı şüphesiz ki doğrudur.

Urallı kavimlerin anayurdu -bundan pek de şüphe edilemez- Ural dağlarının Avrupa yakasında, galiba Kama, Peçora, Viçegda nehirlerinin yukarı mecraları bölgesinde idi. Samoyedler buradan daha şimale göçmüşler, Finnugorlar da buradan daha cenubdaki bir ülkeye, yani Kama’nın aşağı mecrası olan Byelaya ile Volga’nın bunlara oldukça yakın bulunduğu bir yere inmişlerdir.

Şu halde en eski Urallı-Türk münasebetlerinin yerinin neresi olabileceğini aradığımız zaman, ilk önce bu sahayı, daha doğrusu bu saha civarını gözönünde bulundurmamız lazımdır.

Burada iki mes'ele ortaya çıkıyor:

Bilindiği üzere Ural anadilinin İndogermen anadiliyle kat'i ve açıkça görülebilen bir münasebeti vardır.6 Acaba Türkler ve İndogermenler arasında böyle uygunluklar -çünkü yukarıdaki tespitlere göre bunlar da tasavvur olunabilir- yok mudur? Bunun yalnız bir misalini biliyorum, bu da "insan" manasına gelen kelimedir. Samoyedce kum "insan", Züryence komi (bugün "züryen" bu manadadır), Voğulca xum "insan, erkek insan", Türkçe kün "halk", Moğolca kümun "insan" sözü ile birdir ve bu sözler de latince homo ve bunun İndogermence mukabilleri ile münasebete getirilebilirler. Bunlar haricinde anatürkçe ve İndogermence arasında birleşme görülmüyor ve bu sebepten bu dil uygunluklarına esas olabilecek vaziyeti öyle tasavvur etmemiz lazım geliyor ki, Türkler Urallılar ülkesinin şark, İndogermenler de bunun garb taraflarında oturmuş olmalıdırlar (Bu esasa nazaran da İndogermen anayurdunun Asya'da olması imkansızdır).

Burada ortaya çıkan ikinci mes'ele de şudur ki, bütün bunlardan sonra Türk dilinin Moğol ve Tunguz dilleriyle olan münasebetleri ne oluyor? Burada bir defa, bununla ilgili soruların daha vazıh olarak izah edilmesine kadar beklememiz lazımdır; ondan sonra da şurasını ehemmiyetle belirtmemiz icab eder ki, bu kavimlerin oturdukluru ana ülkeyi mutlaka Şarki Asya'da, daha garbdaki sahalarla dil bağlılığı bulunmayan bir ada halinde tasavvur etmemiz zaruri birşey değildir. Türklerin en eski yurdunun Kırgız stepi, İrtiş ve Aral gölü bölgesinde olduğunu farzedersek, o vakit Moğolların bu ülkenin şarkı civarında mesela Altay dağları çevresinde, Tunguzların bunun şarkında, Korelilerin ise daha şarkda oturmaları

icabedecektir. Bu takdirde şu neticeye erişmiş olurduk ki zikrolunan kavimler -İndogermenlerden Korelilere kadar- aşağı yukarı eski yerleşme vaziyetlerini bugüne kadar muhafaza etmişlerdir.

Böyle olunca, Ural-Altay dilleri ailesi7 mes'elesi garip bir surette değişiyor, daha doğrusu oldukça siliniyor demektir. Şimdiye kadar varlığı ispat edilemeyen Ural-Altay anadili yerine, andığımız Şarkî Avrupa-Orta Asya dil zenciri nazariyesini kabul etmemiz gerekir (Orta Asya sözünü "şimali ve cenubi Asya" mukabili olarak kullanıyorum). Bu dil zenciri azalarının eski münasebetleri, bazı noktalarda galiba akrabalığa değil, sıkı temaslara dayanmaktadır. Şu kadarı şüphesizdir ki, bu dillerin benzeşmesinde -hiç olmazsa kısmen- daha sonraki karşılıklı te'sirlerin geniş ölçüde rolleri olmuştur: İndogermen- Orta Asyalı etnik gruplar arasında -hiç olmazsa bazı münferid münasebetler- daima, nitekim milattan önceki bin yıllarda bile sıkı bir temas vardı ve öyle zannediyorum ki, bu etnik guruplar Mezopotamya medeniyeti dairesiyle de münasebette idiler.

Mezopotamyalıların altılı sayı sistemi izleri İndo-Germen ve finnugorlarda mevcut olduğu gibi bazı eşya adları da bu zikredilen sahada uzun göçler yapmışlardır.

Mezopotamya'da ince bir bez adı "bûşu"dur. İbrani ve Aramca'da mukabili bûş "bez"dir; bu söz Grekçeye büssos şeklinde geçiyor, Türkçede de böz~ bez (Çuvaşça pir) şekillerinde mevcuttur. Sözün göç yollarını çizemiyorum, fakat Türkçeye şüphesiz ki Türk ilkçağında girmiştir. Daha sonra mutlaka Türkçe vasıtasıyla Moğolcaya (büs, Kalmukça bös "yün kumaş") ve Mançucaya (boso "bez") girmiştir.

Türkçe balqa "çekiç", Moğolca aluqa, Tunguzca palû, xaluká, folğo Mezopotamya menşeli bir kültür sözüdür; bkz. Sümerce balag "balta", Babilon-Asurca pilaqqu "aynı", Sanskritçe paraçú-I (párçu-I) "aynı", Grekçe peleküs "aynı".8 "Kendir"in de İndogermen-Ural-Türk ülkelerinde

müşterek bir adı vardır: Türkçe kendir, Çeremisçe kine, Ossetçe gen, Grekçe xânnabis vs.'deki bu mühim kültür sözü bu sahada bir dilden ötekine, -elbette milattan önceki asırlarda ve şüphesiz garbi Asya'da- geçmiştir. Sözün anayurdu Ural ülkesi görünüyor.9

Bunlara nazaran Türklüğün anayurdunu kat'î ve sarih olarak tayin etmek henüz mümkün değildir; belki daha sonraki araştırmalar daha verimli neticelere götüreceklerdir. Şimdilik şu kadarını söyleyeyim ki, anayurt Altay ve Ural arasındaki ovada idi.

İlmî neşriyatta eski Türklerin Sümerlerle olan münasebetleri hakkında çok şeyler söylenmiştir.10 Bazıları Sümerleri Ural-Altay, hasseten Altay dil ailesinin bir uzvu, bazıları da doğrudan doğruya Türklüğün en eski bir kolu olmak üzere tasavvur etmişlerdir. Sümerce ne bir Ural-Altay ne de bir Türk dilidir. Bu husustaki ispat teşebbüsleri şimdiye kadar tamamen muvaffakiyetsizlikle neticelenmişir. Nitekim son zamanlarda Münih Üniversitesi eski profesörü Fritz Hommel, Türk-Sümer, daha doğrusu Altay-Sümer akrabalığının taraftarı idi. Iwan Müller'in klasik filoloji elkitabı külliyatının bir cildinde, "Ethnologie und Geographie des Alten Orients" de, bu nazariyeyi müdafaa etmektedir. Kaydettiğimiz eserin 22. sahifesinde (1904) şu yolda bir takım kelime mukayeselerini buluyoruz:

Sümerce ab "ev", Türkçe eb "ev"; benzetme imkansız olmamakla birlikte kendi başına kandırıcı değildir; bu Sümerce kelimeyi Delitzsch'nin "Kleine sumerische Sprachlehre" adlı eserinde şöyle buluyorum: ab Wohnung.

Sümerce agar "tarla" (Delitzsch'te adar, agar "salon") ~ Türkçe ekin; imkansız birleştirme, çünkü Türkçe ekin sözü äk- "tohum ekmek" sözünden gelir.

Sümerce agarin "tarla" (Delitzsch'te agarin "anne") Türkçe qarın "karın, dölyatağı"; 1. Sümercedeki sözbaşı a'dan dolayı, 2. manaları

dolayısıyla imkansız (Türkçe kelimenin manası “karın”dır).

Sümerce dag “taş” Türkçe taş, Sümerce din, til “hayat” Türkçe tiri “canlı”, Sümerce dir, dirig “karanlık”, ~ Türkçe tol “aynı manada”, (Türkçe karşılığını bilmiyorum), Sümerce dir “doldurmak” ~ Türkçe tola “aynı manada” (doğrusu tol “dolu olmak”), Sümerce gal, val “olmak” ~ Türkçe pol -(doğrusu:bol-) “olmak”, Sümerce gar, gan “balık” ~ Türkçe balık “balık” bütün bunlar her türlü ihtimalden uzak, tesadüfe bağlı benzetişlerdir. Bunula beraber tek bir Sümerce-Türkçe söz uygunluğuyla ayrıca meşgul olmamız icabeder, çünkü doğru ve manalı göründüğü gibi, belki de bunun sayesinde Türk eski çağının anlaşılması bakımından son derece ehemmiyetli bir buluş olabilecek Sümer-Türk temaslarına dair neticeler çıkarmamıza yarayabilir. Bu, Sümerce dingir “Allah” sözünün Türkçe tängri “Tanrı” sözüyle olan birleşdirimidir. Fakat bu birleştirmeyi iyice tetkik edersek bunun zahiri olduğu anlaşılır, çünkü Sümercede kelimenin şekilleri (bkz. Delitzsch, adı geçen eser): dim-me-ir, dingir, digir, manası “parlak, ışıldak”;11 “Tanrı, Tanrıça”; Türkçe kelimenin şekilleri ve manaları ise şunlardır: Göktürkçe, Uygurca teari “gökyüzü, tanrı”, Kazanca teagri “tanrı”, t<ri (Ostroumov: terQ) “mukaddes resim, ikon”, Kazanca (Bálint) teari “tanrı”, Kazanca (Ostroumov), teaQrQ, tearQ “tanrı”, Mişerce (Paasonen), teaQrQ “tanrı”, Başkurtça (Katarinskiy) teagrQ, Teleütçe teaere “gökyüzü, yukarıdaki ışık”, Altayca teaeri ay., Sagayca tengir “gökyüzü”, Kumukça teaairi “tanrı”, Kırgızca, Karakırgızca t@ari “gökyüzü, tanrı”, Tarançıda tearQ “gökyüzü, tanrı, Lutsk Karaimcesi tendri, tenri “tanrı”, Lebedce, Şorca tegri “gök” Sagayca tegri “gökyüzü”, Osmanlıca taarı “tanrı, tanrısallık”, Yakutça taaara “gök, tanrı, veli”, Çuvaşça turP “tanrı; mukaddes tasvir” ~ Moğolca12 phags-pa yazılı kitabelerde: dén-ri; başka yazıtlarda: teageri; Yazı Moğolcasında tngri (okunuşu teari; Kowalewski tegri okuyuşu yanlıştır), daha seyrek olarak

teageri; Yazı Kalmukçası teageri “gökyüzü, gökte oluran”; Halha Moğolcası teagQr < teageri (Vladimirtsov, Sraun. Gramm. 338); Çakarca, Karçince tëagQr (Ligeti’nin notları); Dahurcada teageri (lvanovskiy), t>agQr, t>ag!r “gökyüzü” (Poppe 92); Darkatça teagQr, krş. Buryatça te`jQr “gökyüzü” (Sanceyer, Darchatskiy govor, 53. 1.); Buryatça (Castrén) teaere, teaer; Naymanca, Gorlosça, Durbut-beisece, Jastuca, Aru-korçince (doğrusu Korçin, bkz. Ligeti, Raport, 33), Ordosça tear(i) (Rudnev, Materialı); Kalmukça teagr (Ramstedt: Nyelut. Közlem. XLII, 237). Moğolcada da anlam genellikle “gökyüzü ve tanrı”dır.

Şu halde Türkçe kelimenin manası “gökyüzü, tanrı” Sümerceninki “parlak ve tanrı”, demek ki, bu manalar yalnız kısmen birleşiyor. Şekil uygunluğu ise daha az kabul edilebilir bir halde. İlk hecedeki Sümerce i-den en eski Türkçe’de a~e oluşu bilinemediği gibi, Türkçe kelime sonundaki i-ı-e-a vokalleri de Sümercede mevcut değildir.

Esasen teari sözünün Sümerceden alınmış olması da imkansızdır. Çünkü aslı Türkçe bir kelimedir.13

Türkçede bazen bir takım sözleri başka dillerde mümkün olduğundan daha açıkça izah edebiliyoruz. Mesela uzuv adlarının aslı manaları Türkçede bilinir: köz “göz” aslında “gören”, qulaq “kulak” işiten, jürek “kalp” “deprenen, yürüyen”, Osmanlı Türkçesinde dudaq “dudak” aslında “tutan”, burun aslı “koku duyan” vs. yahut, mesela: sığır “inek” aslı “sağılan”; yılan “yılan” aslında “kayan”; yemiş “yemiş”, aslı “yenilen”; yıldız, aslı “parlayan” jumurta “yumurta” aslı “yuvarlak”.

Teari “gök yüzü, tanrı” sözü de bu izah edilebilir sözler arasına girer. Kelime teaiz “deniz” sözüyle aynı asıldandır; bunun da muhtelif şekilleri şunlardır:14

Uygurca teaiz (Kaşgarı15 1074); teaiz, Codex Cumanicus; tengiz, osmanlıca deaiz, Kazanca dingQz diagQz, Mişerce deagQs,

Başkurtça diagQs, Çağatayca tingiz, Kırgızca tengit, Altayca teais, Çuvaşça tinQs, Macarca tengër < Bulgar Türkçesi teagir. Kelime yalnız “deniz” değil, çok defa “büyük göl, büyük nehir” manasına da gelir.

Aslında “gök” manasına gelen teari sözü ile teaiz “deniz”, tea müsavi, müşabih, yeknasak sıfatından gelmedir; her ikisinin de asli manası: “düz bir biçimde, kesintisiz”dir. Tea’in -ş ekli biçimi olan teaiş’e Teleutçede “kesintisiz, bitişik, düz, müsavi manalarında rastlanmaktadır.

Teaiz’deki malum -z eki bir isim teşkiline yarar ki, bunun hakkında Nyelvtud. Közlemények’in XLVII. cildinde bir yazım vardır (s. 82-83). Teari’nin eki de bilinir, ilk kısım olan -r yine bir isim teşkil ekidir.16 İkinci kısmı olan a-ä-ı-i de aynı tarzda isim teşkil ekidir (bkz. Osmanlıca vs.). Or “delik, çukur”, -Çağatayca vs. ora “delik, çukur”, Koybalca goaza “bacak”, -Kırgızca goauz “böcek”, Kumukça qonguzaq “böcek”;17 “köprü” adı Türk şivelerinde: kübPr, küpPr, köbür, kömür -köprü (eski Osmanlıca köpri) köprÜ, köprn, kömrü, köprük.

Bernât Munkácsi birçok kereler Türk dillerinde eski indo-iranî unsurların bulunduğunu anlatmıştır. Buna ait makalesini 1894’de “Ösi törökárja nyelvérintkezés” adıyla Nyelvtudományi Közlemények’in XXIV. cildinde neşretmişti. 1900’de Keleti Szemle’nin I., sonra 1905’de yine Keleti Szemle’nin VI. cildinde meseleyi yeniden bahis mevzûu yaptı. Zoltân Gombocz Nyelvtudományi Közlemények’in XXXVI. cildinde o âna kadarki neticeleri şüphe ile karşılayarak bu mes’eleyi ele aldı. Munkâcsi yine Keleti Szemle’nin VII. cildindeki küçük bir yazısında Türkçe qılıç “kılıç” sözünün eski Hindce menşeini isbâta çalıştı ve bununla şimdilik Türk-arya dil münâsebetlerini mevzu edinen araştırmalarına nihayet verdi. Fakat mes’ele 1912’de Moskovalı âlim Th. Korsch’un “Türkische etymologien” adlı makalesinde tekrar ele alınmıştır. Bu makale

Thomsen Festschrift'-inde neşredilmişdir; bunda dokuz Türkçe-İranca söz birleşikliği gösterilmektedir.

Korsch'un bu makalesinde bizim burada kullanabileceğimiz bir şey yoksa da, Munkácsi'nin makalesinde- Gombocz'un yukarıda andığımız küçük makalesinde ihtiyatla ve şübhe ile karşılamasına rağmen-öyle görüyorum ki, Türklüğün en eski çağının araştırılmasında ihmâl edilmeyecek, çok mühim birleştirmeler vardır.

Munkácsi'nin birleştirmelerinden aşağıdakilerin doğru olduğu fikrindeyim:

1. En eski Türkçe *burç, burç "biber" eski Hindce18 mariça- (m.) "biberfidanı" (nominativ mariçaI, mariças); eski l....dce mariça- (n.) "biber" (nom. mariçam).19 Macar Etimoloji Lûgati, bors maddesinde, sadalıların çok farklı olmasından dolayı birleştirimi imkânsız buluyor. Bununla beraber öyle görüyorum ki bu fark zahiridir. Aşağıda gelecek misâllerin isbat edeceği gibi eski Hindce sözsonu a-nın düşmesi kaideye uygundur. Türkçedeki ikinci hecenin u-suna karşı, eski Hindcedeki -i- garib sayılamaz. Fakat ilk hecedeki eski Hindce ar'nın Türkçe u-y karşılığı da kaide dışında değildir, çünkü Türkçede bir cihetten a>ı gelişmesi ve a-ı karşılaşımı, diğer cihetten ı-u karşılaşımı umumîdir. Kumandı Türkçesindeki m ı r ç şekli eski Hindcesinin kusursuz bir karşılığıdır, ve hattâ kumandı şekli ihtimâle göre yeni de olsa -ki bu, tamamen şüphesiz değildir- bunda görülen fonetik hususiyetler en eski Türkçedekilerle izah edilebilir (Burç-un muhtelif Türk şivelerindeki şekilleri için bak: Macary Etimoloji Lûgati).

2. Türkçe sıra "bira, şarab -eski Hindce surâ-'ein geistiges Getränk.20 Bak. Codex Cumanicus sira "vinum; Altayca, Teleütçe Kaybolca, Sagayca, Kaçintsçe, Kırgızca, Kazanca (Radloff), Karaçayca (Pröhle) sıra "Bier"; başkırtça (Katarinskiy) hıra "aynı mana"; Tobolca (Giganov) sra; Çuvaşça (Paasonen) sPra ay.; Koybalca (Castrén) serä "a.m.", -eski hindce

surâ (nominativ surâ) “ein geistiges Getränk”, “vorzugsweise”, “Branntwein”, namentlich, “Kornbranntwein”. “Liqueur” (Böhtlingk-Roth); A-vesta’da hurâ “Name eines alkoholischen Getrankes, Milchwein, Kumys” (Bartholomae). Mânalarda görülen fark veyahut da kararsızlık bir engel değildir. Filhakika Sanskritçe sözün mânası hakkında Munkácsi Árja és kaukázusi elemek” adlı eserinde (s. 545) Khun’un (Ztechr. f. vergl. Sprachf. auf hem Gebiete d. indog. Spr. XXXV, 314) deki fikrini zikrediyor, buna göre surâ’nin eski mânaları rakından ziyade, birayı bildiriyor.21 İlk hecedeki u > ı değişimi, sonra yukarı vokalli şekil tahavvülü Türkçeye hasdır.

3. Türkçedeki tana “dana” -eski Hindce d henâ- “milchende Kuh”.22 Bak. çağatayca, Kırımca, Karaimce, Kazanca (Radloff) tana “eine junge Kuh, die Ferse, ein einjähriges Kalb”; Kazanca (Bálint) tana “iki yaşında inek, düve”; Başkırtça (Katarinskiy) tana “iki yaşında inek”. osmanlıca (Kâmûs-i Türkî) dana “büyükçe buzağı”; Çuvaşça (Pasoonen) tına “iki yaşında inek, dana”, Macarca tinó Bulgar Türkçesi” *tınaF-dan gelir “ein junger Ochs von 2 bis 3 Jahren”- eski Hindce (Bohtlingk-Roth) dhenâ- “Milchende Kuh” (nom, dhena).

Türk ve eski Hind şekillerinin fonetik karşılaşımı mükemmeldir; Hindce sözbaşı d h- yerine Türkçede t- vardır; çünkü Türkçede sözbaşı d h- yoktur. hattâ aslî d- de yoktur; e > a değişmesi âhenk kaidesi icabıdır. Söz sonu uzun a’nın kalışını anlamak için biraz önce bahsi geçen sıra kelimesine bakınız.

Bu mukayeselere “A honfoglaló magyarság kialakulása” adlı eserimde kısaca bahsettiğim, bir tanesini daha ilâve edebiliriz (s. 94).

4. Türkçe tam “duvar, dam” -eski Hindce (Böhtlingk- Roth) dama- “Haus, Heimat” (-Lâtince domus vs.).

Bak. Orhun tam: Thomsen en son23 “Mauer” diye tercüme ediyor.24 Kâşgarî (1077) tam “Mauer, Wand”; Uygurca tam (Bang-v. Gabain, Türk. Turfan-Texte) tam “Mauer”;25 Uygurca (Rachmati Zur Heilkunde der Uiguren) tam “Mauer”26 Codex Cumanicus 5lr tam “tectus” (böyle) (= farsî b â m “dam”); osmanlıca, Azerbaycanca, Kırımca (Radloff) dam “Dach, Haus”; Osmanlı (Kâmûs-i Türkî) dam “dam, damla örtülü ve duvara benzer bir şeyle çevrilmiş yer, avul, ahır, hasbhane”; tam (Radloff) Sagayca: “Erdschichte”, Tarançide, Şarkî Türkistan dilinde, Kırgızca, Karakırgızca, Kazanca: “duvar” Kırgızca: “türbe” Çağatayca “dam”.

Öyle sanıyorum ki Türkçe ve eski Hindce arasında şimdilik bu dört sözün uygunluğunu ispat edebiliriz. Bu dört sözün doğruluğundan şüphe etmiyorum, bilhassa burada kültür sözleri bahis mevzuudur. Şurası da muhakkaktır ki, istikbalde bunların sayısı daha da artacaktır.

Bu eski Hindce sözler Türkçeye ne zaman ve nereden geldi? Şüphesiz, daha bütün Türklüğün beraber yaşadığı bir devirde, milattan önce 1500 den 500-e kadar süren bin yıl içerisinde yahut da bu bin yıl yakınlarında ve Garbi-Asya’da, Aral gölü civarındaki bir yerde, fakat ne hepsi aynı yerde ne de aynı zamanda, ve belki ne de doğrudan doğruya. Muhakkak ki meselâ tana olsa olsa daha eski, burç galiba daha yeni zamanda (M. Ö. 500?). Urallılarla olan münasebet Türklüğün kaydettiğimiz zamanda Garbî Asya’da sâkin bulunduğunu gösteriyor, yine bu zamanlarda aynı sâhada Eski Hind kabîlelerinin dolaşmış oldukları da oldukça yayılmış bir faraziyedir. Ancak zannetmiyorum ki Hindlilerin Milâttan önce ikinci bir yılda, Önasya, Ermenistan, Suriye ve Filistin’deki rolleri bu kadar imkana te’sir edebilsin.27

Fakat bu eski Hind-Türk temasını Orta Asya’da, Altay yöresinde, yahut Şarkî Asya’da bile tasavvur etmek güçtür. Burada unsurlarını veren dilin hakkikatte malûm, eski hindce değil, belki başka herhangi bir indo-iran

lehçesi olması da muhtemeldir. En eski Türkçede, eski Hindceden gayri başka bir İndo-Germen dilinin yâni Toharcanın te’siri de görülüyor. Toharca ile Türkçe arasında uygunluklar bulunduğunu çok kere söylemişlerdir.28 Zahiri ve tesadüfi olan şu aşağıdaki uygunlukları:

Türkçe kün “gün, güneş” -Toharca kom “Tag, Sonne” (Schulze -Sieg-Siegling, Tocharische Grammatik, s. 49).

Türkçe çék-, “ziehen, anziehen, herausziehen”-Toharca tsek “herausziehen” (Toch Gr. 482).

Türkçe jap- “yapmak”-Toharca ya, y p a “yapmak” (Toch. Gr. 457), bıraksak bile, şu iki kelimenin uygunluğunu tesadüfî sayamayız:

1. Göktürkçe, Uygurca, Teleütçe tümän “on bin; pekçok; onbin kişi”; Kâşgârî (1077) tuman; Codex Cumanicus tumen; Osmanlıca tuman; Çağatayca tümen~tuman- “zengin olmak”; Macarca tömeny (<Bulgar ~ Türkçesi *tümän).29

-Toharca tmâm, B-şivesinde (Türkçe şeklin bundan geldiğini sanıyorum) tumane, tmane “10.000” (Toch Gr. 194).

Bu Türkçe söz Moğolcada (tümen “dix mille, nombre indéterminè”) ve Tunguzcada da vardır (Mançuca tumen, Goldca tuma, tımú vs. “10.000”).30

2. Türkçe (miran, Stein elyazması) öküz “öküz”; Kâşgârî (1077) öküz “buğa”; Codex Cumanicus, 54r. ogus “öküz”; Karaçayca ögüz, yögüs “öküz”; Osmanlıca öküz “öküz; buğa”; Osmanlıca (Kâmûs-i Türkî) ogguz “tosun”; Çağatayca, Kırgızca ögüz “öküz, buğa”; Çuvaşça vPkPr, mPkPr “buğa, öküz”; Yakutça ogus “öküz”; Macarca ökör (<Bulgar -Türkçesi *ökür).31

B. Toharcası okso “Rind”.

Kelime sonundaki sadalının kaideli düşüşüyle (bak. tümän -B. Toharcası tumane) meydana gelen bir *oks şeklini Türkçedeki ogus- öküz şekli kaideli olarak temsil etmektedir.

Bu kelime Moğolcada da vardır: ükür, üker “bête, bêteá cornes”. Kelimenin indogermen dilleriyle akrabalığı vardır, şu halde Türkçeye Toharcadan girmiştir; tümen sözünü veren dilin de Toharca olduğu açıkça görülüyor (Pelliot’nun yukarıda anılan buna dair makalesine bakınız).

Toharca ile Türkçe arasında muhtemel bir söz benzerliği daha vardır: çur rütbe adını kastediyorum ki, buna dair Tochr Gr. 50. sahifesinde şunu buluyoruz: “Gor belki Türkçe bir unvandır (vgl. F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften. Abh. BAW. 1915, s. 34”, fakat buna hususî bir ehemmiyet vermeyeceğim, çünkü birleşme galiba en eski Türk devrine ait değildir.32 Ancak diğer iki söz uygunluğu daha çok ilgilendiricidir ve Eskiçağ tarihi bakımından pek mühimdir. En eski Tohar-Türk temasının nerede ve ne zaman olduğuna dair beyanatda bulunmaya şimdilik cür’et edemeyeceğim, çünkü bu teması bir yere bağlamak, Toharların garb-şark ve şark-garb istikametindeki büyük göçleri ve Tohar dili mes’elesinin -göründüğü gibi- henüz kat’iyetle aydınlanmamış olması itibariyle güçtür.

Türklerin en eski yurtlarından nasıl ve ne zaman göç ettiklerini bilmiyoruz. Eğer böyle mevhum bir mes’elede rey sürmek caiz olsa idi, Türklerin Milâttan önceki 1000-500 etrafında dağıldığını, bâzı gruplarının oldukça müstakil bulunduklarını, buna mukabil aradaki birliğin temas ve daimi muhaceretler neticesinde de muayyen bir şekilde mevcûd olduğunu söylerdim. Bir nokta açıkça görülüyor ki o da en evvel Türk kitlesinden ayrılanlardan Yakut ve Bugarların cedleri (Çuvaşlar vs.) olmasıdır, çünkü bunların dilleri çok değişikliğe uğramış ve diğer Türklerin dilinden çok farketmiştir. Hattâ uzun zaman Yakut ve Çuvaş dillerini hakiki Türk dillerinden saymamışlardır. Bir az eskice bir tedkikimde (Az ösjakut hangtan alapjai) Yakut ve Bulgar Türklerinin öteki Türklerden ayrıldıkdan sonra daha bir müddet beraber kalmış olduklarını, çünkü dillerinin müşterek ayrılıklar gösterdiğini söylemiştim. Bu müşterek yenilik şudur: diğer

lehçelerdeki ilk hecenin a sesine karşılık, Çuvaşça ve Yakutçada aynı yerde sekiz on misalde i sesini buluyoruz. [Nyelvt. Közlem. XLII (1914) ve dd.].

1. ayt- “söylemek” -Yak. ıyıt- “sormak” Çuvaş. ıyt- i “sormak”,

2. al- “almak” -Yak. ıl- Çuv. il,

3. arıq “zaif” -Yak. ır- “kuvvetden düşmek” -Çuv. ırhan “zaif”,

4. at- “atmak, endaht etmek” -Yak. ıt- “atıb vurmak” -Çuv. ıvPt- “atmak”.

5. qatı “katı, sert”-Yak. kıtânax33 -Çuv. hıtg.

6. tay “tay” -Yak. tıy -Çuv. Tiha

7. tamır “damar” -Yak. tımır -Çuv. tımar

8. yar “yar, uçurum” -Yak. sır -Çuv. |Pran

Çuvaşça ile Yakutça arasında daha başka uygunluklar da vardır. Mesalâ -hem de oldukça çok olmak üzere- öyle haller vardır ki bunlarda, öteki lehçelerdeki aslî kısa vokali Çuvaşçada iki hece, Yakutçada uzun bir vokal yahud bir diftong karşılamaktadır: kök “mavi” Yak. küöx, Çuv. kPvak. Bununla ilgili mes’eleleri mufassal bir tedkik mevzuu yapmak icab eder.

Çuvaşça ve Yakutçayı s- Türkçesi adı altında topluyorum, buna mukabil öteki lehçelerin teşkil ettiği gruba y- Türkçesi adını veriyorum. Bu adlamanın esası şu ki Türkçe kelime başı y’ si, Çuvaşça ve Yakutçada pek erkenden değişmeğe başlayarak s- sesine doğru gelmiştir; kalan lehçelerde ise y- kısmen kalmış, kısmen de biraz daha geç olarak dz sesine yaklaşmıştır.34

Çuvaşçanın ceddi olan Bulgar Türkçesi eski çağda, bu günkü Çuvaşça gibi değil, çok mühim bir rol oynamışdır. Bu, Türklüğün hatırı sayılır ve bâzı bakımlardan bütün diğer Türk gruplarından çok daha önemli bir koldur. Fevkal’âde ehemmiyetini Moğolcaya, çok eski devirde, belki milâttan önce yapmış olduğu te’sir göstermekdedir.

Moğolcanın Türkçeden gelme sözleri mes’elesini kısaca şu tarzda icmal edebiliriz:

Eski Türkçe “-z- sesi Bulgarcada -r- olmuştur, meselâ Mezopotamya sözü bûwu “bez” gerekse büssos -türkçe böz-bez-, Bulgarca “Çuvaşça” pir; Tohar B. okso “sığır” -Türkçe öküz- oguz¥Bulgar (Çuvaşca) vPkPr; buna muvazi bir değişme de en eski Türkçe ş-’nin Bulgarcada l- oluşudur. Halbuki Moğolcada en eski Türkçedeki z yerine r-, ş yerine l- gösteren birçok Türkçe sözler vardır;[35] şu halde bunlar eski Bulgarcadan Moğolcaya gelmiş sözlerdir. Bulgar Türkçesinin diğer büyük tesiri -bildiğimiz gibi- Macarcada görülür. Fakat Moğolca da Türkçeye te’sir etmiştir. Macar dilinin Bulgar Türkçesinden gelme sözleri arasında birçok Moğolca sözler de vardır,[36] bunlar Bulgar Türkçesine Moğolcadan gelmiştir. Orhon Kitabeleri ve diğer kitabeler dilinde de Moğol menşeli cemi eklerini buluyoruz ki bu kuvvetli bir dil te’sirini göstermektedir, ancak bu te’sirin teferruatı henüz bilinmemektedir. Hakikatte bununla, Türklüğün eski çağ tarihi mütaleasını bitirmiş oluyoruz. Bu mütaleaya göre bu tarih milâttan sonra 500’e kadar olarak hesap edebiliriz. İşte bu tarihten biraz evvel ve sonra Türklük hakkında, açıkça izah edilebilir tarihî kayıdlar görülmeye başlıyor. Fakat daha önceki zamanlardan, yâni Türklüğün en eski çağından da tarihî birtakım kayıtlar vardır ki, bunlar Türklerle ilgilidirler, yahut ilmî neşriyatda çok defa Türklerle ilgili gibi rol oynamakdadırlar. Bunları sırasıyla gözden geçirelim:

Buna âit ilk kayıtlar Herodotos’un, IV. kitap 23. faslında bulunur, ve şöyledir: “Bu İskitlerin arazisine kadar, tasvir edilen mıntaka tamamiyle düz ve bereketli bir topraktır, fakat ötesi çakıllı ve çoraktır. Eğer bu çorak bölgeden uzun bir yol katederek geçersek, yüksek dağların eteğinde birtakım insanlar buluruz ki, rivayete göre bunların hepsi çocuk yaşdan beri erkek ve kadın aynı sûretle saçsızdırlar; kezalik basık burunları, büyük

çeneleri vardır, vâkıa kendi dillerince konuşurlar fakat İskit elbisesi giyerler ve gıdalarını meyve ağaçlarından te'min ederler. Bunlara yiyecek veren ağacın adı Pontikon'dur, büyüklüğü incir ağacı kadar vardır. Yemişi fasulyeye benzer, içinde çekirdeği vardır. Bu olgunlaşınca torbalardan süzülür, bundan koyu siyah bir usare çıkar ki adı asxü'dür. Bunu hem yalarlar, hem de sütle karıştırarak içerler, tortusundan da çörek yaparlar ve bunu da yerler, çünkü davarları azdır, otlaklar da orada fenadır. Herkes bir ağaç altında oturur, onu kışın keçeden bir tente ile örter; bu, yazın örtüsüzdür. Bunlara kimse ilişmez, çünkü mukaddes sayılırlar. Harb silâhları da kullanmazlar; bundan başka komşuları arasındaki kavgalara bunlar bakarlar, kendilerine sığına mücrimlere de yine öyle, kimse onlara el sürmez. Bunlara Argippai us diyorlar." 24. fasıl: "Bu saçsız kimselerin memleketine kadar bütün araziden, buraya kadar oturan bütün kavimlerden sarih malumatımız vardır; çünkü bir taraftan yanlarına İskitler gelirler ve bunlardan bilgi edinmek güç değildir; diğer taraftan da Borysthenes ticaretgâhlarından ve daha başka Pontus ticaret yerlerinden Grekler gelirler."

Herodotos'un eserini Macarcaya tercüme etmiş olan József Geréb -başka izahlara uyarak- buraya şöyle bir kayıt koyuyor (II. kitap, 174. s., 40. n.) "Bu pontikon, Prunus Padus Macarca yabanî kiraz yahut kuş kirazıdır ki, bunu bugünkü Başkırtlar ve Kalmuklar kuruturlar ve ince bulamaç hâline gelinceye kadar sütde kaynatırlar, sonra bunu sulandırarak besleyici bir yemek diye yerler."

Burada geçen asxü sözünü Türkçe ile izah etmek âdetdir, bunu kullanan kavmi, Argippaeusları da çok kere Türk sayarlar. Bunun hiçbir esası yoktur. Evvelâ şunu kaydetmek lâzımdır ki Herodotos'un bu rivayetinin hakiki bir özü varsa da -ki elbette var- umumîyetle o kadar efsanevî ve mânasızdır ki, bunu kat'iyetle Türklere atfetmek imkânsızdır.

Asxü kelimesine gelince, bunun Türkçe olmasını inandırıcı bir tarzda izah etmek aynı sûretle, mümkün değildir.

Tomaschek “kritik der ältesten Nachrichten über den skythi schen Nordens” in II. kısımda37 bu kelime hakkında şunları yazıyor: “Argippäislara âid asxü kaydı 2340 yıl önceki Türkçe kelimeyi göstermektedir. Bunun izahı için muhtelif yollar vardır; Türkçe sigh- “sıkmak, tazyik ederek süzmek” (sighindu “usâre, su”, Moğolca sigür “elek, süzgeç”); Moğolca asxaxu “dökmek, akıtmak”, açuk “koyu bir mayï”; erman (Reise um die Erde I, 1, 427) Türkçe açigh, açı “ekşi, buruk, tuzlu, acı” ile izah etmektedir. Belki bu kelime yalnız usâreyi değil, aynı zamanda iyi bir gıda mânasını ifade eden ezmeyi de bildiriyor. Türkçe -ghu (Moğolca -xu) ve -ugh şeklinde de tesadüf edilen bir isim teşkil eki, vuzuhla tanınabilir. Bu normina actionis perfectae mânasındadır. Meselâ jar-, “yarmak”, jar-ghu “ayrılma, nifak”; “karar, mahkeme”, “kanun” ve jar-ghu “yarık, ziya hüzmesi”; kök olarak as, beslenmek diye nazarı itibâre alınmalıdır. Daha iptidâî şekli olan as-ghu’ya artık tesadüf edilmemektedir. Fakat bunun muvazi şekli olan as-ugh “gıda, yol azığı, gündelik yiyecek” mânasına gelir; diğer taraftan aş (Yakutça as) “gıda; arpa; çavdar; ekmek, çorba, et” mânasında olanına tesadüf edilmekdedir.”

Bugün bu alacalı izah imkânlarını cerhetmek artık lüzumsuzdur, yalnız en çok muhtemel farzedilen izah hakkında şunu kaydedeyim ki as “beslemek” fiili Türkçede yoktur, as-ugh “erzak”ın doğru fonetik şekli azuk’dur ve bunun aş “gıda” ile hiçbir ilişikliği yoktur. Tomaschek düpedüz izah etmiş olduğu gibi, Argippaeusların tasvirindeki bâzı noktaları da Türk kavimlerinin bâzı âdetleriyle izah ediyor; bunu yapmak mümkündür, fakat bu işin bu gün elle tutulabilir hiçbir neticesi yoktur. Tomaschek’in zikrettiği eserin ilk kısmı 1833’de çıkmıştır. Erman’ın bu hadsî fikrine Müllenhof38 ve Kiessling39 de taraftardırlar.40

Tomaschek keza “Arimaspoi” kavminin de Türk, Hun olduğu fikrindedir; bundan da yine yalnız Herodotos (III. 116, IV. 13), Prokonnesoslu Aristeas hikâyesine istinaden, bahseder. Tomaschek’in “Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden” adlı tedkikinin ilk kısmında bundan bahsetmekdedir.[41] Bu Arimasposlar, kalabalık, cenkçi, tek gözlü bir kavimdir ki malûm dünyanın şimal-şark kıyısında otururlarmış; bunlar altını bekleyen Grifflerin arazisine komşu imişler, oradan altın elde etmeğe çalışırlarmış. Burada Türk filolojisi bakımından ele alınabilir bir şey yoktur. Buna mukabil Laufer’in Arimaspoi kavminin “Moğol” olduğu hakkındaki nazariyesi çok cazibdir. (Toung-Pao, 1908, 429-52.); Laufer’in ispatından şu noktaları belirteyim ki Moğolcada erem-dek “tek gözlü” demektir ve altın toplayan karınca kıralı efsânesi Moğollarda mevcuttur.

Eğer bu ispat doğru ise -ki bana çok muhtemel görünüyor- o vakit daha milâttan önceki VI-V. asırda, Moğollar Grek dünyasının ufkunda bulunuyorlardı.

Büyük İskender zamanında da yeniden şüpheli bir emâre zuhur ediyor. Curtius Rufusta (VII,7, I) bir İskit kralının kardeşi Carthasi (m) adını taşıdığını görüyoruz “at rex Scytarum.... fratrem Carthasim nomine”. Bu İskit adını Nöldeke-mes’elede daha çok şüphe ederek- Türkçe qardaş sözüyle birleştirmiştir.[42] Bu birleştirmeyi R. v. Scala 1905’de Helmolt’un Cihan Tarihi’nde yeniledi (V, 46); E. Oberhummer[43] bunu muhtemel buldu. Ben de bu faraziye ile, 1922’de “Asia Major”un “Hirth Anniversary Volume”un da etraflıca meşgûl oldum. Burada qardaş’ın eski şeklinin qarındaş olduğunu ve Büyük İskender zamanında da bu şeklin kullanılması icab etdtiğini gösterdim. Şu halde Carthasi(m) adı ancak, bu kaydın eksik olduğunu farzetdiğimiz zaman Türkçesiyle birleşebilir, fakat bu devirde bu sâhada bu izle beraber başka Türk izleri de görülebilseydi ancak o takdirde

faraziyeye heyetiyle inanılabilirdi.44 Pelliot ise İskitlerin İranlı olmaları dolayısıyle bunu ihtimal dahilinde bulmuyor.45 Tarihi tâkib edecek olursak, bundan sonra Hunlardan bahsetmemiz icab eder. Fikrime göre Asya Hunlarına âit olan ve Çin menbâlarında geçen kayıdlar Türkler'den bahseden ilk tarihî haberlerdir. Hunların Türk olduğu nazariyesi, umumî olarak ilim edebiyatında kabûl edilmiş değildir, fakat ben bunu çok muhtemel görüyorum. Avrupa Hunlarının dil bakıyeleri "A honfoglaló magyarság kialakulása" adlı eserimde (131 ve dd.) izah ettiğim gibi muhakkak olarak Türkçedir. Asya Hunlarının bunlarla, daha sonra Uygurlarla, Göktürklerle olan münasebetleri tarih kayıtlarına göre şüphesizdir. Ligeti de Magyar Nyelv'in XXX. (1934 cildinde S. 45) "galiba Hun dili de Türk dillerindendir" diye yazıyor.

Demek oluyor ki tarihin ilk Türklerini Şarkî Asya'da buluyoruz. Bunların Garbî Asya'daki yurdlarından buraya nasıl ve ne vakit geldiklerini bilmiyoruz, fakat bunda bir fevkal'âdelik yoktur; çünkü Türkler tarihin muhtelif devirlerinde hayret verici bir çabuklukla Karadeniz'den Sarıdeniz'e kadar uzanan sâhada fütuhatda ve göçlerde bulunmuşlardır.

Hunlarla ilgili Çin kayıtlarının büyük bir kısmını -mühim bir bibliyografyayı zikrederek- andığım eserimde tanıttım (S. 129 ve dd.), burada bunları tekrarlamak tabiî lüzumsuz olur.

Milâttan sonraki IV. asırdan VI. asra kadar Şarkî-Asya'da Türk-Topaların saltanatı kuruluyor ki buna dâir elimizde etraflı Çin kayıtları vardır.46

İhtimâl ki Herodotos'daki Yürkaların Melâ ve Plinius'da Turcae, Tyrcae diye yazılması,47 kont Géza Kuun'un48 Chwolson'a dayanarak Kırım'daki bu zamana âid İbranice mezar taşı kitabelerinde bulunan Türk adlarından anlaşıldığına göre milâttan önce II. asırda burada kavimlerinin oturduklarını

söylemesi gibi (bunlar arasında meselâ İslâm Ayni adı da var) bâzı âşikâr hatâlardan bahsetmek de galiba fazladır.

Türklüğün tarihî devri aşağı yukarı V. asırda başlıyor; VI. asır ortasına kadar henüz haberler seyrektir ve bu sırada bilhassa Macarlar bakımından en mühim Türk kavmi olan Bulgarlar rol oynar, VI. asır ortasında Türklüğe adını veren kavim iktidarı eline alıyor, bu zamandan itibaren artık Türk tarihinden oldukça vâzıh malûmatımız vardır.

1 Bkz. Castrén’in 27 Şubat 1848 tarihli mektubu: Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 (ed. Schiefner, 1856), 400-402 s. ve Castrén, Kleinere Schriften, 107 ve dd. Schott, Über das Altai’sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht (1849), s. I: “Fin, Tatar dil ailesinin anayurdu Türklerin, Moğolların ve Finlere ait runot (epik halk şarkları)ların kat’i ifadelerine göre, cesim Altay dağlarının üzerindedir (Yukarı İrtiş’den Onon’a kadar). Altay civarının “Ural-Altaylılar”ın en eski yurdu olduğu nazariyesinin ilk mümessili bilhassa Wiedemann’dır ki, 1838’de Schott’un araştırmalarının tesiri altında (Versuch über die Tatarischen Sprachen, 1836) Çud (-finnugor) ve Türk-Moğol-Tunguz dillerinin akrabalığını ve bu dillerle komşu kavimlerin en eski yurtlarını Orta Asya olmak üzere kabul ediyor. (“Über die früheren Sitze der tschudischen Völkern Mittelhochasiens”, Reval, 16 sahife, 40, Bkz. Setälä, Finnisch-ugrische Forschungen, V, 3-4 s. I. n) Castrén de hemen hemen Wiedemann’dan müstakil olarak buna benzer bir fikre vasıl oldu (Setälä, Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX, Ib. s. 33). Castrén’in nazariyesi basit ve ani bir buluşa değil, etraflı araştırmalara dayanmaktadır. Onun hareket noktası Ural-Altay dillerinin akrabalığıdır; andığımız mektubunda buna dair şu beyanatta bulunuyor: “Fin dilleri Altaylar’da oturan ve oradan yayılan kavimlerin dilleriyle az veya çok bir surette yakınlık gösterir. Bizim dilimizin kökü

hepsinden ziyade Samoyedce ve Türkçeye bağlıdır. Fakat Moğol ve Tunguz dilleriyle de kati bir yakınlığı vardır.” “Kleinere Schrifter”in 107-122. sahifelerindeki “Über die Ursitze des finnischen Volkes” namıyla neşredilen ders metninde ilk önce Fin, Samoyed, Tatar (=Türk) halk şiirlerinin akraba olduğuna işaret ediyor, sonra Altay bölgesinde bulunabilen Samoyed izlerinden bahsediyor: bir Samoyed kitlesi burada dilini de muhafaza etmiştir, halbuki buralarda dillerini kaybetmiş oldukları halde Samoyed boylarını saklamış olan cemiyetlere rastlıyoruz. Çin menbaları ve Ebülgâzi’ye göre -Altay bölgesinin Türklüğün en eski yurtlama yeri olduğunu da işaret ediyor. Şu halde dilleri akraba Samoyed ve Türklerin en eski yurdunu tarihi araştırmalar aynı yerde göstermektedir. Çin kayıtları ve Tatarların an’anesi de bir zaman burada sarışın ve mavi gözlü bir kavmin oturduğundan bahsetmektedirler (Tatarca bu kavmin adı aq’qaraq “ak” gözlüdür). Bundan sonra Castrén Altay bölgesindeki coğrafi adları Finlandiya’dakilerle mukayese ederek birleştiriyor. Bütün bunlar, daha çok, Ural kavimlerinin en eski yurdu araştırmaları tarihine aittir, fakat Türklüğün ana yurdu meselesi bakımından da ehemmiyetsiz sayılamaz.

2 Bkz. bir de Schott, Versuch über die Tatarischen Sprachen, 1836, s. 6.

3 Die Türken und das Osmanische Reich, 1917, 4.

4 Mémoires de la Soc. Finno-Ougr. LVIII (1928), 453. Bkz. Kai Donner: Journal de la Soc. Finno-Ougr. XL, I ve XLV, I, s. 6.

5 Bkz. Kraelitz: Österr. Monatsschr. f. d. Orient, 1918, 191.

6 Björn Collinder. Indouralischs Sprachgut. Uuppsala, 1934.

7 Ligeti: Magyar, Nyelv XXX (1934) 44-45.

8 Munkácsi, Az ural-altaji népek, 40. (Heinrich, Egy. İrod. -títrt. IV). Pelliot: Journal Asiatique, Avril, Juin 1925, 245, 251. I. n.

9 Gomboez, Bulgarisch-türk, Lehnwörter, 92 ve dd. Laufer, Sino-Ironica, 293 ve dd.

10 F. H. Weissbach, Dies sumerische Frage. Leipzig, 1898. Bernat Munkacsi, Az ural-altaji népek, 38-41. (Henrich, Ci. Edeb. Tar. IV.)

11 Prof. Landsberger'in ifadesine göre Sümercede bu sözün parlak manası yoktur, yalnız tanrı, tanrıçayı bildirir. Ş. Batav.

12 Lajos Ligeti'nin verdiği malumat.

13 Türkçe teari 'gökyüzü, Tanrı' sözünün Çince t'ien 'gökyüzü' sözünden geldiği fikri de ileri sürülmüştür. Bu ise fonetik morfolojik ve tarihi sebeplerden dolayı aynı.

14 Gombocz. Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 128-29.

15 L. Brockelmann, Mittel-türkischer Wortschatz.

16 J. Deny. Grammaire de la langue turque. s. Margit Palló; Nyelvt. Közlem XLVI (1923). 157.

17 Margit Palló; a.y.

18. Indoiranca verilerinin toplanılmasında László Gaál ile Zsigmond Telegdi bana yardımda bulunmuşlardır.

19 Keleti Szemle VI, 377.

20. Munkâcsi: Nyelvt. Közlem. XXIV, 407; Árja és kaukázusi elemek, 545; Keleti Szemle VI, 379; Kannisto, Die tatarischen Lehnıv. im Wog. 174.

21. Bak. bir de Laufer: Sino-İranica, 240.

22 Munkácsi: Nyelvt. Közlem. XXIV, 406; Melich: Magyar Nyelv XXII (1927), 552; mukayeseyi yapan Flórian Mátyás'dır. bak. Magyar Nyelv XXIII, 547.

23 Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. NF. III (1924), 159.

24 Bu tercüme güvenli değildir; andığımız yerde Yolıg Tegin şöyle diyor: "Yirmi gün burada kalarak her şeyi bu taşa, bu (tam=) duvara yazdırdım"; burada tam sözünü "mezarın üzerindeki yapı" diye tercüme etmek icab etmez mi bilmiyorum (aşağıdaki verilere bak.).

25 Tamamiyle vâzıh değildir; cümle aslen budur: (tegirmi tam içinte esrük tıa innerhale der Einfassungamauer (?) wurdest du betrunken').

26 Burada da mânâ şüphe götürmektedir, bu yerde attan veya duvardan düşmeye karşı kullanılan bir devâdan bahsedilmekdedir.

27 Bak. Meselâ Paul Kreteschmer, Varuna und die Urgeschichte der Inder, Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenlandes, XXXIII (1926), s. 1-22

28 Bak. Pelliot: T'oung Pao XXVII (1931), 447-49.

29 Gombocz: Bulgarisch-türk, Lehnwörter, 131.

30 Gombocz: Bulgarisch-türk, Lenhwörter, 131. Pelliot: T'oung Pao, XXVII (1931), 448.

31 Gomboc: Bulgarisch-türk, Lehnwörter, III. Pelliot: Journal Asiatique, Avril-Juin 1925, 240, 248.

32 Pelliot bunun çok eski olduğunu zannediyor. Bak. Toung Pao, XXVII (1931), 449.

33 Yunanca Khi, ve fonetik harflerden aspirata kh yerine x kullanmıştır (Ş B.). (1931), 449.

34 Türklüğün en eski dilinin bölünüşü hakkındaki başka nazariyeler için: Ramstedt: Journal de la soc. Frinno-Ougr. XXXVIII (1922-23); Poppe: Ung. Jahrb.- VI; Körösi Csoma Arch. II.

35 Zoltán Gombocz: Keleti Szemle XIII á (1912). I ve dd.

36 Bak. Lajos Ligeti: Nyelvt Kğzlem. XLIX, 233 (Ş. Baştav).

37 Sitzungsber: Akad. Wien CXVII (1888), 59-60

38 Deutsche Altertumskunde III, 15.

39 Pauly-Wissowa: Real Eneyelopädie, s. v. Hunni (1913), 2599.

40 Bak. daha How-Wells: Acommentary on Herodotus, I. 309-311.

41 Sitzungsber. Akad. Wien CXVI (1888), 715 ve dd.

42 A. Gutscmid: Geschichte lrans, 1888, VI. ve s. 2, I. n.

43 Die Türken und das Osmanische Reich, 25.

44 Barthold: Enzyklopaedie des Islam, s. v. Türken, 970; Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. NF, VIII (1929), 126.

45 T'Oung Pao, XXII (1923), 363.

46 Nyelvt. Közlem. XLVII (I. cüz, 1931, s. 139'da bibliyografyasını tanıttım.

47 Oberhummer, Die Türken und das Osmanichs Reich, 55.,

48 Adalékok Krim történetéhez, 18; 3, 8-9. s.

Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan / Yrd. Doç. Dr. Scott Levi [s.388-392]

Eastern Illinois Üniversitesi Asya Tarihi Bölümü / A.B.D.

Orta Asya tabiri bugün, (batı Çin'in Doğu Türkistan bölgesi ile Kuzey Afganistan'ın büyük bir kısmı ve Güney Sibirya'nın genişçe bir bölümü), genel olarak eski Sovyet cumhuriyetlerinden olan Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın oluşturduğu bölgeyi belirtmek için kullanılmaktadır. Bu genel, hatta gündelik tabir özellikle 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve yukarıda adı geçen Müslüman cumhuriyetlerin de buna bağlı olarak elde ettikleri bağımsızlıktan bu yana geniş bir izleyici kitlesine ulaşabilme avantajı sağlamaktadır. Orta Asya tabiri "Doğu Asya", "Güney Asya", ve "Batı Asya" gibi başka tanıdık modern coğrafi tanımlar bağlamında bölgeyi yerleştirme avantajını da beraberinde getirmekte. Ne var ki, en azından tarihi tartışmalar açısından, Orta Asya'nın modern jeopolitik bir kavram haline getirilmesi çeşitli olumsuzluklar içermiyor da değildir. Bugün kullanıldığı şekliyle, bu tabir 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin 'cumhuriyetlerin büyük sınırlandırılması' süresi boyunca bölgede belirlenmiş olan sınırlarla çepeçevre sarılmış alana da işaret etmektedir ve bölgenin eski kültürel ve siyasi sınırlarını artık yansıtmamaktadır. Bu şekilde, tarihi tartışmalardaki kesinliğini son derece dikkat çekici bir biçimde koparıp atan modern siyasi, kültürel ve coğrafi imaları gündeme getirmektedir.

Bu bölgeden çıkan ana tarihi kaynaklar, bölgedeki (Buhara, Hive ve Hokand Hanlığı gibi) istikrarsız siyasi oluşumların, (Horasan, Harezm, Fergana, Bedehşan gibi) tarihsel olarak yer etmiş bölgelerin ya da (esas olarak bir tümenlik yani on bin altınlık toprak vergisine tâbi olduğundan bu isimle anılan ve tipik olarak yüz köyden oluşmuş idari bir birim olan tuman

gibi) daha küçük birimlerin dışındaki coğrafi kavramlardan yalnızca ara sıra bahseder. Yine de yerli ya da dışarıdan olsun, Orta Çağ yazarları, kabaca batıda Kara Kum çölü, doğuda Tien Şan sıradağları, güneyde Hindu Kuş sıradağları ve kuzeyde kırlık Kıpçak bozkırlarıyla kuşatılmış olan ve Çin, İran ve Hindistan medeniyetlerinin komşusu olarak bu alanda yeşermiş olan medeniyete dikkat çekmeyi ara sıra gerekli görmüşlerdir. Buna uygun olarak bu yazarlar bir çok isim kullanırlar ki, bunlar arasında en çok bilinenleri “Maveraünnehir”, “Türkistan” ve “Turan”dır. Önemle belirtilmesi gereken bir nokta şudur: Bu tabirlerin her biri farklı bir kültürel ve coğrafi anlam ifade etmektedir, ve özellikle bazı durumlarda, bu anlamların zaman içinde değişmesi, bu isimlerden herhangi biri için kullanılabilir bir tanıma ulaşma işini son derece güçleştirmektedir.

I. Maveraünnehir

Arapça ‘nehrin ötesinde olan’ anlamına gelen ‘Maveraünnehir’ tabirinin kelime olarak kökü ve onun Yunan-Latin dilindeki karşılığı olan ‘Transoxina’ (Oxus’un ötesindeki toprak), özellikle Zarafşan nehri havzası da dahil olmak üzere, büyük bölümü, Arap fethinden önce Sogdia (Soğdiya) olarak bilinen, Oxus Nehri’nin doğu ve kuzeyindeki bölgeye işaret etmektedir. Bölge, Arapların hakimiyeti altındayken, Yunanlılar tarafından Oxus adı verilen nehir, genel olarak Ceyhun adıyla anılır oldu, ve onun biraz daha doğusunda kalan kardeş nehri Jaxartes ise Seyhun olarak tanındı. En azından Moğol döneminden beridir de, bu nehirler yaygın olarak Amu Derya ve Sir Derya adıyla anılmışlardır.

Maveraünnehir isminin ilk kullanımı sekiz ve dokuzuncu yüzyıllara kadar uzanır. Bu zaman, Emevi Halifesi Ebu’l-Abbas El Valid bin Abdü’l-Melik’in (86-96/705-715) komutanı ve Horasan valisi olan Kuteybe bin Müslim el Bahil tarafından 712-713 yıllarında bölgenin fethedilmesini takiben İslâm hakimiyetine geçtiği dönemdir. Araplar için ‘Maveraünnehir’,

‘Nehrin bu yakasında olan’ anlamına gelen (ya da Yunan-Latin karşılığı Sisoxinia olan) ve Horasan’a işaret eden ‘Madunennehr’ tabirine karşı olarak ifade edilmiştir ve bu isim, Batı İran’ın doğusundaki bütün İslâm topraklarını ifade etmek üzere ilk halifeler devrinde kullanılmış olan muğlak bir tabirdir.1 Maveraünnehir ile Horasan arasında erken tarihte yapılan bu ayrım, onuncu yüzyılın sonlarına doğru yazılmış anonim bir coğrafya kitabı olan Hudud’ül-A’lam’da (Dünyanın Bölgeleri) dile getirilmiştir. Yazar, o devirde her iki bölge de kesinlikle Buharalı Sâmânoğulları Hanedanı’nın (819-1005) hakimiyeti altında olmasına rağmen, Horasan’a Maveraünnehir’in güney komşusu olarak atıfta bulunmuştur.2 Hatta Moğol işgalinin ardından bile, İran’daki İlhanlılar tarafından kontrol edilecek olan toprakların ve Çağatay Hanlarının Maveraünnehir’deki bölgelerinin sınırını belirlemek için Amu Derya’dan yararlanılmıştı.3 Bunu dikkate aldığımızda, büyük Rus oryantalist V. V. Barthold, bu tabirin özel olarak Amu Derya’nın ötesinde yer alan daha yerleşik bölgeye işaret ettiğini ve bunun da İslâm medeniyetiyle arasında bir bağlantının varlığını hissettirdiğini haklı olarak ileri sürer.4

Maveraünnehir’in güney sınırının tarihi kaynaklarda açık bir biçimde belirtilmiş olmasının yanında, bu bölgenin diğer yönlere doğru yayılan alanları o kadar belirli değildir. Örneğin, on dördüncü yüzyıl İlhanlı coğrafyacısı ve tarihçisi olan Hamdullah Musta’vfî Kazvînî (1281-1339) o devirde popüler olan geleneği, yani, Maveraünnehir’in Amu Derya ile Sir Derya arasında kalan alana işaret ettiğini, çünkü ‘Oxus’un onun batısına akarken, Jaxartes’in de doğusuna aktığı, böylece her iki taraftan da nehrin ötesindeki toprak olarak değerlendirildiği’ tarifini kaydetmiştir.5 Bu kavramı destekleyecek başka belgeler de kanıt olarak bulunabilir. Öyle görünüyor ki, bu tabirin, kuzeyin bozkırlarından ziyade, tarım yapan

İslâm medeniyetiyle bağlantılı olan Amu Derya'nın ötesindeki topraklara yaygın olarak işaret ettiği bir gerçektir. Örneğin, Musta'vfî'nin bu satırları yazmasından üç yüz yıl önce, Hudûd'ül-A'lâm'ın yazarı, Sir Derya'nın doğusunda yer alan Fergana Vadisi'nin bulunduğu alanı Maveraünnehir'in bir bölümü olarak ona dahil eden önceki bir geleneğin varlığını dile getirmiştir.6 Bunun ötesinde, Fergana da dahil olmak üzere Maverünnehir'in tarım yapan İslâm medeniyetiyle olan bağlantısı, Mustavfi'den iki yüz yıl sonra, Babür İmparatorluğu'nun kurucusu Z. Muhammed Babür (1483-1530) tarafından gösterilmiştir. Babür anılarında, Maveraünnehir'in, diğer bölgelerden daha fazla İslâm lideri çıkardığını ve bu büyük İslâm yöneticilerinin anavatanının, ve dolaylı olarak Maveraünnehir'in sınırlarının, doğuda kendisinin doğum yeri ve o devirde yerleşik yaşamın sınırı olan Fergana Vadisi'ne kadar eriştiğini ifade eder.7

Maveraünnehir'in kuzey sınırlarına gelince, kaynaklar bu bölgenin kırsal-göçebe bozkırın güney düzlüklerinde sona erdiği noktasında görüş birliği içindedir. Böylece, Hudud'ül-Alam, Maverünnehir'i, 'iman savaşçıları' (gazi pişa) diye adlandırdığı dindar Müslümanlar tarafından şenlendirilmiş, verimli bir tarım alanı olarak tarif eder. Bu kaynak aynı zamanda, 'burası adalet ve eşitliğin hüküm sürdüğü bir ülkedir' der ve aynı şekilde, kuzeydeki henüz İslâmlaşmamış kırsal-göçebe bozkırlarına tezat olarak, daha fazla tarım yapılan bölgenin İslâm ile olan eski bağını gösterir.8 Bu durum Mustavfi'nin, bölgedeki (muhtemelen erkek) nüfusun çoğunluğunun askeri eğitim aldığı ve 'kafirlerle olan sürekli mücadelelerinden dolayı' savaşa yatkın oldukları yönündeki iddiası tarafından da desteklenmektedir. Onun, bu tabiri daha ziyade coğrafi olarak kısıtlanmış olarak kullanmasını dikkate alsak dahi, Mustavfi Maveraünnehir'e ait olan yirmiden fazla 'meşhur şehir' ismi sayıp 'her biri

işlenmiş topraklarla dolu olan 20.000 civarında köyün varlığıyla iftihar ettiğinden bahseder.9

II. Türkistan

Medenileşmiş (daha yerleşik) toprakları kapsayan Maveraünnehir bölgesi, çok yaygın olmamakla birlikte geniş bir biçimde Amu Derya ile Sir Derya nehirleri arasındaki alanla sınırlandırılmaktaydı ve bu tabir, Orta Çağ İran-Arap yazarları tarafından 'Türkistan' adıyla bilinen, neredeyse tamamen kırsal-göçebe kuzey bozkırlarına zıt olarak sıkça kullanılmaktaydı.10 Muhtemeldir ki, Arap fetihlerinin hemen öncesinde 'Türkistan' tanımı, Türklerin altıncı yüzyıldan beri yerleştikleri İran'ın kuzeyinde yer alan hem yerleşik hem de kırlık alanlar için kullanılmıştı. Ne var ki, Arap fetihleri göçebe Türk boylarını kuzeye doğru iterken, etnik olarak karışmamış yerleşik Türkleri ve Farsça konuşanları da Hilafet'in idaresi altına sokuyordu. Yerleşik hayat sürdürülen yerlerin Maveraünnehir olarak adlandırılmasıyla birlikte, 'Türkistan' tabiri yaygın olarak sadece daha kuzeydeki kırsal-göçebe bozkır topraklar için kullanılır oldu.11 Sonraki yüzyıllarda Türkistan ile Maveraünnehir arasındaki sınır, muhtemelen yerleşim biçimleri ve sürekli dalgalanan siyasi sınırlarla değişim göstermiş olsa bile, bu terminolojik ayrımın on beşinci yüzyıla kadar devam etmesi, açık olarak Türkistan ve Maveraünnehir'i iki ayrı bölge olarak değerlendiren Timurluların Horasanlı tarihçisi Hafız-i Abru tarafından gösterilmiştir.12 Daha sonraları da, Şiban hanedanına mensup meşhur Özbek hükümdar II. Abdullah Han'ın (1583-98) vakanüvisi Hafız Taniş, benzer bir şekilde Horasan, Maveraünnehir ve Türkistan'a üç ayrı bölge olarak işaret etmiştir.13 Ancak bu durum, hem yerli hem de yabancı insanların Türk grupların yurdu olan Horasan ve Maveraünnehir'in çeşitli bölgelerine Türkistan adıyla atıfta bulunmaya başlamaları üzerine çözülmesi zor bir hal almıştır.14

Daha Orta Çağ'ın başlarındayken, Türk boylarının Amu Derya'yı geçip Belh civarında (o zamanlar 'Toharistan' olarak bilinen) kuzey Afganistan'daki bölgeye yerleştikleri biliniyor. Daha sonraki dönemlerde, göçebe Özbek boylarının on beşinci yüzyıl sonu ve on altıncı yüzyılda güneye doğru göç etmelerinin ve Semerkand, Buhara ve Belh civarındaki Timur devletine ait olan toprakların fethedilmesinin ardından, Türklerin bu bölgedeki varlığı büyüdü. Aşırı bir etnik çoğunluk olmamasına karşın, tıpkı bugün de olduğu gibi, bölgenin o dönemdeki nüfusunda Türkler hakim gruptu. En geniş etnik gruplar şunlardı: Özbekler, Türkmenler, daha az sayıdaki Kazak, Uygur ve daha başka Türk boylar, aynı zamanda Farsça konuşan Tacikler, Hazaralar, Aymaklar ve diğerleri.15

Buhara merkezli Şiban ve Astrahan hanedanlarının hükümdarlığı altında bile, batıda Murgab Nehri ile doğuda Badahşan arasındaki kuzey Afganistan idari bölgesi, Belh şehri ve çevresi de dahil olmak üzere, Vilayet-i Belh olarak bilinmeye devam etti. Ancak, on sekizinci yüzyılın sonuna doğru Ahmed Şah Durani (1747-73) tarafından kurulan Afgan Devleti zayıflayıp Belh şehri ve civarı sürekli olarak ekonomik güçlükler ve göçlerle boğuşmaya başladı. Bölgenin siyasi teşkilatı parçalara ayrıldı ve bir grup emir tarafından idare edilen şehirler halinde bölgeselleşti. Mc Chesney bu durumu çok yerinde bir tabirle 'beylikler' olarak adlandırmıştır.16 Daha önceleri Vilayet-i Belh olarak bilinen bölge, bu dönemde Vilayet-i Türkistan, ya da o devrin bazı Afgan yazarlarının ifadesiyle 'Aşağı Türkistan' olarak bilinir oldu.17

Hindistan'daki İngiliz sömürge idaresinin, kuzey Afganistan'ı 'Afgan Türkistanı' olarak ifade etmek için, 'Türkistan' tabirini kullanmaya başlamasına, muhtemelen, sonraki Rus geleneği değil de, daha önceki döneme ait Afgan geleneği vesile olmuştur. Bu tabirin kullanılırlığı ile ilgili genel değerlendirme, kısa sürede destek buldu. Zira bu, İngilizlerin, Amu

Derya'nın kuzeyinde gittikçe genişleyen Rus sömürge alanlarını Türk nüfusun hakim olduğu bu toprak parçasından kesin bir biçimde ayırmalarında yarar sağlıyordu. 'Türkistan' tabirinin kırsal-göçebe bozkırla olan bağlantısı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren (1867'den başlayarak) Taşkent, Semerkand ve Fergana Vadisi civarındaki bölgenin Ruslar tarafından geniş ölçüde sömürgeleştirilmesiyle kalıcı bir biçimde değişmeye başladı ve, çarın sömürge idaresi bu topraklara Türkistan Genel Valiliği (Guberniya) ya da Türkistan Kray (Türkistan Bölgesi) adını verdi. Bu ayrımın üstüne, idari olarak öyle olmasa bile, (Rus ya da Batı Türkistan'a karşıt olarak) Kaşgarya, yani modern Sinjiang bölgesini ifade etmek için 'Çin' ya da 'Doğu Türkistan' tabirleri yaygın biçimde moda olmakta gecikmedi. Çin'in güneybatısında yer alan, batıda Tien Şan sıradağları, güneyde Pamir ve Kun Lun sıradağları ile çevrelenmiş olan bu bölge, Tarım havzasını, Cungarya ve Kaşgar, Yarkent, Hotan kentlerini kapsamaktadır.

Yirminci yüzyılın ilk dönemlerinde Çar rejiminin devrildiği sıralarda 'Türkistan', Orta Asya halkları arasında ortaya çıkan siyasi bir birlik dalgası olarak yeni bir anlam kazandı. 30 Nisan 1918'den 11 Mayıs 1925'e kadar, bu tabir resmi anlamda kullanıldı. Önce Özerk Türkistan Cumhuriyeti ve sonra Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Nihai olarak, Türk siyasi hareketinin gelişimine engel olmak için Sovyet rejimi Türkistan ÖSSC'yi parçalara ayırdı ve yerine etnik olarak ayrılmış birçok eyalet oluşturdu. Bunlar modern Orta Asya cumhuriyetlerinin temelleri oldu. Bir zamanlar bozkırın güney ucunda başarılı bir ticari istasyon olan 'Türkistan' bugün sadece güney Kazakistan'da yer alan küçük bir şehir ismi olarak varlığını sürdürüyor.

III. Turan

Barthold ve Frye'ın değerlendirmelerine göre 'Turan' tabiri Sasani dönemi sırasında İran literatürünün bazı örneklerinde, Sasani kontrolündeki bölgenin doğu düzlüklerinde yer alan, modern Pakistan'daki Belucistan'ın kuzeydoğu kısmındaki bölgeyi anlatmak için kullanılıyordu. Sasani dönemindeki başlıca şehri, bölgesel önemi modern Kalat kenti tarafından uzun süredir gölgelenmiş olmakla birlikte, 150 km. kadar kuzeyde yer alan Kuzdar'dı.18 O devirde bölge muhtemelen taşralı Dravid Brahiler tarafından doldurulmuştu. Bunlar Sistan'ın Sasani valisinin bölgesi içinde yaşayan ve İran yönetimine karşı düşmanlık beslediği söylenen deve çobanlarıydı.

Sonraki devirlerde 'Turan' kelimesinin anlamı değişti ve, İran'ın güneydoğu uç bölgesinde yaşayan yerel gruplara işaret ederken, kuzeydoğu uç bölgesinde bulunan gruplara işaret etmeye başladı. Bu anlam değişikliğini, her iki halkın da yerleşik İran'ın uçlarında yaşayan düşman kırsal bölge insanları olmasından dolayı aralarında bir bağ kurulmuş olmasına dayandırmak mantıklı görünmektedir. Bu durum ayrıca, tabirin bozkır halkları için bir isim olarak kullanıldığı gerçeğinin Sasani dönemine dayandığı düşünüldüğünde daha da güçlenmektedir.19 Bu kaynaklarda 'Turan' ifadesiyle, muhtemelen Türk ve Farsça konuşan bozkır halklarının tümüne, etnik ayrım yapmaksızın işaret edildiği dikkate alınmalıdır. Sonuç olarak sadece Türk halklarıyla bağlantılı bir hale gelmiştir.

'Turan' kelimesi, bir orta Farsça son eki olan (ve bu nedenle bölge ya da ülke ismi ifade eden) '-an' ile, 'kötü ruh, cin' gibi anlamlara gelen 'Tura' kelimesinin birleşmesinden türemiştir: Kesinlikle medeni, yerleşik halkların kırsal-göçebe komşularına besledikleri düşmanlık hisleriyle desteklenen bir değerlendirme. Öte yandan, aynı şekilde muhtemeldir ki, 'cesaret' 'yiğitlik' anlamına gelen Farsça 'Tur' kelimesinden türemiş olabilir. Her halükarda, sonra gelen yazarlar kelimenin anlamını, Şehname'nin doğu İranlı yazarı

Firdevsi’nin (940-1020) benimsediği bu ikinci etimolojiye borçludur. Yaklaşık 60.000 beyitlik bu epik şiir, daha sonra Türk Gaznevilere hitaben yazılmış olsa da, başlangıçta Buhara merkezli Farsça konuşan Sâmânilerin (819-1005) sarayı için tasarlanmıştı. Bu edebi kaynakta İranlıların daimi düşmanı, İran’ın kuzey ve doğusundaki bozkır alanlarında yaşayan göçebe boylardı ve ‘Turaniyanlar’ olarak adlandırılıyordu.

Sonraki dönemlerde yazılan eserlerde, ‘Turan’ tabiri Arapça Maveraünnehir tabiri gibi kullanıldı. Horasan ile Maveraünnehir arasındaki sınıra işaret ederek, Firdevsi benzer şekilde Amu Derya’yı Turan ve İran arasında sınır olarak değerlendirmiştir. On üçüncü yüzyıl başlarında, Arap coğrafyacı Yakut (1179-1229) bu iki tabirin eşanlamlı olduğunu ifade ederken, 1320’de Dımaşki, Turan’ın doğuya, Sir Derya’ya doğru uzandığını, burasının Türkistan’a açılan yol olduğunu ve yazarın kendi deyişiyle, ‘Fergana Vadisi’ni de içine aldığını’ öne sürmüştür.20 Bu nedenle, Turan ve Maveraünnehir tabirlerinin esas olarak, Horasan’ın karşısında, Oxus tarafında olan toprak parçasına işaret etmekte kullanıldığı görülebilir.21

Ancak bu tabirlerin modern anlamda kullanılmasına henüz başladığı sıralarda, ince ama son derece önemli anlam değişiklikleri meydana gelmiştir. O zamana gelindiğinde Maveraünnehir tabiri, güneye, ya da Harezm’e ve kuzeybatıya uzanan Horasan’a benzer şekilde, tarihi olarak yer etmiş bir bölge anlamını taşıyordu. Bunun tam aksine, Turan’ın zihinlerdeki sınırları Maveraünnehir’inkinden çok daha az belirgindi. Örneğin, hem onuncu yüzyılda Hudud’ül-Alam’ın bilinmeyen yazarı, hem de on dördüncü yüzyılda İbn Batuta, Belh’in Horasan’da, Tirmiz’den güneye bir buçuk günlük yürüme mesafesinde, Maveraünnehir’in epeyce güneyinde Oxus Nehri’nin hemen üzerinde ya da yakınında kurulmuş bir ulaşım ve ticaret merkezi olduğuna tanıklık etmektedir.22 Tirmiz nasıl

bugün Afganistan ile Özbekistan arasında bir sınır karakolu olarak varlığını sürdürüyor ise, Eski Tirmiz'in, Moğol saldırılarının henüz başlarında yıkılıp birkaç mil güneydoğuda yeniden kurulmasından önce bile, bu kent Maveraünnehir ile Horasan arasında önemli bir sınır karakolu görevi görmekteydi.23 Buhara Hanlığı'nın kare şeklinde kurulmuş olan başkenti Maveraünnehir'de yer alırken, ikinci önemli şehri olan Belh de, Horasan'da, Tirmiz'in yaklaşık yetmiş kilometre güneyinde kurulmuştu. Bu durum, Buhara Hanlığı'nın topraklarının toplamına atfen kullanılmak üzere Buhara hanları için 'Turan'ı daha uygun bir tabir yapmaya yetti: Maveraünnehir'i kapsayan, ama onunla sınırlı olmayan bir bölge.

Farsça Turan tabirinin nispeten gündelik dile ait tabiatı, kelimenin erken modern dönemdeki büyük popülerliğine daha başka katkılarda bulunmuş da olabilir. Farsça, yerleşik nüfusun bulunduğu bölgenin hatırı sayılır bir bölümünün kullandığı dildi ve aynı zamanda Özbek Şiban ve Astrahan hanedanlarının da saray diliydi. Bunun tam aksine, daha az gündelik olan Maveraünnehir tabiri ise, dinsel ve bilimsel çalışmalar hariç, erken modern dönemin başlamasından çok önce bu bölgedeki yaygınlığını artık kaybetmiş bir dil olan Arapçaydı.

Bu etkenlerin bir araya gelmesi, Buhara'daki erken modern dönem Özbek hanedanlarının bölgelerini, en azından Safavi İran ve Mughal Hindistan ile yapılan resmi yazışmalarda, neden 'Turan' olarak ifade etmeyi tercih ettiklerini açıklıyor.24 İdari bir terim olarak 'Turan'ın on sekizinci yüzyılda artık tercih edilmez olmasına karşın, Maveraünnehir on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar bölgenin uleması tarafından üretilen eserlerde kullanılmaya devam etmiştir. Bu tabirin coğrafi bakımdan çok katmanlılığı ve yerli egemen hanedanların bu tabiri siyasi bölgelerini adlandırmakta yaygın olarak kullanmaları, bölge ile ilgili bir tartışmada 'Turan'a, erken

modern dönem siyasi ve kültürel bir varlık olarak, daha fazla kesinlik katmaktadır.

1 G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge: Cambridge University Press, 1905, s. 434.

2 V. Minorsky, (çev.), Hudud al-Alam: the Regions of the World, 1937, reprint, Karachi: Indus Publications, 1980, s. 102, 112, 119 (fol. 19a, 22b, 25a).

3 V. V. Bartol'd, An Historical Geography of Iran, çev., Svat Soucek and edited by C. E. Bosworth, Princeton: Princeton University Press, 1984, s. 100.

4 Bkz., EI1., s. v. 'Ma wara al-nahr'.

5 Hamdullah Mustawfi, The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub Composed by Hamdullah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340), çev., G. Le Strange, Leyden: E. J. Brill, 1919, s. 209.

6 Hudud al-Alam, s. 115-16 (fol. 23b).

7 Zahir al-Din Muhammad Babur, Babur-nama: Memoirs of Babur, yay., ve çev., Annette Beveridge, reprint, Delhi, 1989, s. 75-76.

8 Hudud'ül-Alam, s. 112 (fol. 22b).

9 Mustawfi, The Geographical Part, s. 255.

10 V. V. Bartold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, 2. Baskı, çev., V. V. Bartold ve H. A. R. Gibb, London: Luzac and Co., 1928, s. 64.

11 EI2, s. v. 'Turkistan'.

12 Bu yazar hakkındaki yorumlar için bkz., V. Minorsky, 'A Greek Crossing on the Oxus', Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 30 (1967), s. 46.

13 Alıntı, üç farklı bölgeye yönelmiş olan kervanlara atfen yapılmıştır. Bkz., Hafi Taniş b. Mir Muhammed al-Buhari, Seref-name-i Sahi, Institute of Oriental Studies, St Petersburg, Ms. No. D88, fol. 451a-b. Il'ias Nizamutdinov'da alıntılanmıştır: Iz istorii Sredneaziatsko-indiiskikh otnoshenii, (IX-XVIII vv.), Tashkent: Fan, 1969, s. 47 ve not 1.

14 Bartold, An Historical Geography, s. 26.

15 Puştuca konuşan gruplar bu bölgeye muhtemelen 1730'lardan önce yerlesmisti. Jonathan L. Lee, The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901, Leiden: E. J. Brill, 1996, s. XXXIII.

16 Robert D. Mc Chesney, Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889, Princeton: Princeton University, 1991, s. 231.

17 Mc Chesney, 1991.

18 Kars. Bartold, An Historical Geography, s. 75-76; Richard Frye, The Golden Age of Persia, London: Weidenfeld and Nicolson, 1975, s. 14, 31.

19 EI1, s. vv. 'Turan' ve 'Turan'.

20 EI1, s. v. 'Turan'.

21 Kars. Bartold, Turkestan, s. 64-65; EI, s. v. 'Turan'.

22 Kars. Ibn Batuta, The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354, çev., H. A. R. Gibb, 3 cilt, New Delhi, 1993, III, s. 552-53, 571; Hudud'ül-Alam, s. 108 (fol. 21a).

23 Minorsky, 'A Greek Crossing on the Oxus', s. 52.

24 'Turan' kelimesi Buhara hanlarının topraklarına atfen, Mughallar ile yapılan yazışmalarda rutin olarak kullanılmıştır. Karş. Riazul Islam, A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750), 2 cilt, Tehran: Iranian Culture Foundation, 1982, II, s. 203-89; yay., Mansura Haidar, Mukatebat-i Allamî (İnşa-i Abu'l-Fadl), Daftar I, New Delhi:

Munshiram Manoharlal, 1998. Aynı zamanda bkz., Sübhan Quli Han’ın (1681-1702) Mughal İmparatoru Aurangzeb’e (1658-1707) Harezmli Anuşah Han (1663-87) karşısında kazandığı zafer hakkında yazdığı mektup, Mektubat Münşeat Manşurat, a Collection of Seventeenth-century Letters of the Ashtarkhanid Rulers, Oriental Studies Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Ms. No. 289, fol. 3a. Bu değerli kaynak üstüne daha fazla bibliyografya için, bkz., yay., A. A. Semenov et al, Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii Nauk Uzbekskoi SSR, 11 cilt, Tashkent: Nauka, 1952-85, I, s. 157.

Bartol’d, V. V. An Historical Geography of Iran. Translated by Svat Soucek and edited by C. E. Bosworth. Princeton: Princeton University Press, 1984.

——, Turkestan Down to the Mongol Invasion. 2nd edition. Translated and revised by V. V. Bartol’d and H. A. R. Gibb. London: Luzac and Co., 1928.

Encyclopaedia of Islam. Edited by M. Th. Houtsma et al. 1st ed. 4 vols. Leiden: E. J. Brill Ltd, 1913-36.

Encyclopaedia of Islam. New edition. Edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht Leiden: E. J. Brill and London: Luzac & Co., 1954-(in progress).

Frye, Richard. The Golden Age of Persia. London: Weidenfeld and Nicolson, 1975.

Hafid Tanish b. Mir Mu ˙ ammad al-Bukhari. Sharaf-nama-i-Shahi. Reproduced in facsimile with Russian translation by M. A. Salakhetdinova.

2 vols. Moscow: Nauka, 1983-89.

Hamd-Allah Mustawfi. The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). Translated by G. Le Strange. Leyden: E. J. Brill, 1919.

Ibn Batuta. The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354. Translated by H. A. R. Gibb. Vol. 3. 1953. Reprint. New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1993.

Le Strange, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge: Cambridge University Press, 1905.

Lee, Jonathan L. The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901. Islamic History and Civilization: Studies and Texts, edited by Ulrich Haarmann, vol. 15. Leiden: E. J. Brill, 1996.

Maktubat munshacat manshurat, Oriental Studies Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Ms. No. 289.

Mansura Haidar, ed. Mukatabat-i- Allami (Inshaci Abulcl Fadl), Daftar I. New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1998.

McChesney, R. D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. Princeton: Princeton University, 1991.

Minorsky, V., tr. Óudud al->Alam: the Regions of the World. 1937. Reprint. Karachi: Indus Publications, 1980.

——, 'A Greek Crossing on the Oxus.' Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 30 (1967), ss. 45-53.

Nizamutdinov, Il'ias. Iz istorii Sredneaziatsko-indiiskikh otnoshenii, (IX-XVIII vv.). Tashkent: Fan, 1969.

Riazul Islam. A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750). 2 vols. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1982.

Zahir al-Din Muhammad Babur. Babur-nama: Memoirs of Babur. Edited and translated by Annette Beveridge. Reprint. Delhi, 1989.

Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi / Doç. Dr. Emine Yılmaz - Doç. Dr. Nurettin Demir [s.393-401]

Doç. Dr. Emine Yılmaz

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

DOÇ. DR. Nurettin Demir

Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkçenin hangi dillerle akraba olabileceği meselesi bilim adamlarını uzun zamandır meşgul etmektedir. Bu süre içerisinde, Türkçenin hiç bir dille akrabalığı olmadığı görüşünden, bazı kızılderili dilleri, Sümerce, Etrüskçe, Hint-Avrupa gibi dillerle akraba olabileceği ve hatta bütün dillerin Türkçeden kaynaklandığına varıncaya dek pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunların en fazla üzerinde durulan ve kabul göreni Türkçeyi önce Ural-Altay ve daha sonra Altay dil ailesi içinde ele alan görüştür. Aşağıda son sözü edilen dil aileleriyle ilgili tartışmalar kısaca ele alınacaktır.

Ural-Altay Dilleri Teorisi

Ural ve Altay dillerinin köken birliği görüşü, genel olarak karşılaştırmalı dil incelemelerinin geliştiği 18. yüzyılın başlarından itibaren tartışma konusu olmuş, bilimsel çalışmaların ilerlemesiyle, Türkiye'deki yeni tarihli yayınlarda bile kabul edilmekle birlikte, doğru olmadığı ortaya çıkmıştır.

Bir savaş esiri olarak Rusya tarafından Sibirya'ya sürgün edilmiş olan İsveç subayı P. von Strahlenberg, on üç yıl boyunca bu bölgede dolaşmış ve bölge halklarının dilleri ve kültürleriyle ilgili malzeme toplamıştır. Ülkesine döndükten sonra topladığı malzemeyi bir kitapta değerlendirmiş ve böylece

Ural-Altay dillerinin aynı ana dilden geldiği yönündeki tartışmanın da başlatıcısı olmuştur.

Strahlenberg bölgedeki halkların tümünü Tatar olarak adlandırmış ve bunları altı bölüme ayırmıştır:

1. Fin-Ugorlar (Strahlenberg Uygur adını kullanıyor): Macarlar, Finler, Vogullar, Çeremisler, Permyaklar, Votyaklar, Ostyaklar.

2. Türk-Tatarlar: Tatarlar, Yakutlar, Çuvaşlar.

3. Samoyedler.

4. Moğollar ve Mançular: Kalmuklar, Mançular, Tangutlar.

5. Tunguzlar: Tunguslar, Kamasinler, Arinler, Koryaklar, Kuriller.

6. Karadeniz ile Hazar denizi arasında yer alan halklar.

Yaklaşık yüz yıl sonra M. A. Castrén'in (1813-1852) yapmış olduğu bölümleme (1. Fin-Ugor, 2. Samoyed, 3. Türk-Tatar, 4. Moğol, 5. Tunguzca ve ağızları) gerçeğe daha yakındır. Gerçi Castrén Ural-Altay dillerinin akrabalığı konusuna hiç bir zaman kesin gözüyle bakmamış, sözkonusu grubu da yalnız Altay dilleri olarak adlandırmıştır. Ama konuyla ilgili çalışmaları onu Ural-Altay dilleri araştırmalarının önderi durumuna getirmiştir.

Karşılaştırmalı sesbilgisi yöntemini kullanarak Ural-Altay dillerinin gerçek durumunu ortaya koyan W. Schott olmuştur. Söz konusu dilleri Ural ve Altay olmak üzere iki büyük gruba ayıran Schott, Ural grubunu Fin-Ugor ve Samoyed olmak üzere iki alt gruba, Altay grubunu da Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz olmak üzere üç alt gruba ayırmıştır. Schott yalnız Ural-Altay dil birliği alanında çalışmamış, daha sonra Ural dil birliğinden ayrı olarak incelenmeye başlanacak olan Altay dil birliğinin bel kemiğini oluşturan Genel Türkçe z/ş, Çuvaşça r/l ses denkliklerini de tespit etmiş ve yine Altay dilleri araştırmaları açısından büyük bir önem taşıyan

Çuvaşçanın sanıldığı gibi bir Fin-Ugor dili değil bir Türk dili olduğunu ilk kez ortaya koymuştur (De lingua Tschuwaschorum, 1841).

Araştırmacıları Ural-Altay dillerinin aynı ana dilden geldiği görüşüne götüren, bugün bir kısmının doğru olmadığını bildiğimiz ortak yönler de şöyledir:

01. Ural-Altay dillerinin tümünde ses uyumu vardır.

02. Kelimelerde erillik-dişillik yoktur.

03. Tanımlık (artikel) yoktur.

04. Kelime yapımı ve çekimi eklerle olur.

05. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılır.

06. Eylem biçimleri zengindir.

07. Önekler yoktur, sonekler vardır.

08. Sözdiziminde tamlayan tamlanandan önce gelir.

09. Sayı sıfatlarından sonraki ad öğesi çokluk eki almaz.

10. Karşılaştırmada üstünlük derecesi ayrılma durumu eki (-dan) ile yapılır.

11. Ekeylem olarak “sahip olmak” değil “olmak” kullanılır.

12. Pek çok Ural-Altay dilinde olumsuzluğu gösteren özel bir eylem vardır.

13. Soru, ekle yapılır.

14. Cümle bağlayıcısı olarak eylem biçimleri kullanılır.

Bu benzerlikler yanında, Ural ve Altay dilleri arasında bazı düzenli ses denklikleri olduğunu kanıtlamaya yönelik etimolojiler de yapılmıştır. Ural-Altayca söz başı ince `-sesi taşıdığı öne sürülen şu iki kelime buna örnek olarak verilebilir:

Fin. nolki “ağlamak”, Karel. `olgi ay. = Çuv. |ul < *çâl < *`âl “gözyaşı”, Ana Türkçe yâş ay., Mo. nil-bu-“tükürmek”, nil-bu-(*r)-sun “salya; gözyaşı”, Mo. nisun < *nilsun “ağlamak”, Evenki. nilbirin “ıslak, yaş”.

Macarca nyál biçimine dayanarak genel Ural-Altayca biçim *`âl olarak tasarlanabilir.

Fin. nylke- (*`-) “soymak, sıyırmak”, Lap. `elkis-“ayırmak” = Orta Türkçe yüli-“traş etmek veya olmak, kazımak”, Yak. sül-“sıyırmak”, Evenki `ûl-“sıyırmak”, Mo. cülgü-“ovmak, sürtmek” (N. Poppe 1977: 222-223).

19. yüzyıl boyunca süren çalışmalar sonucunda Fin-Ugor dilleri alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bu dillerin akrabalığı kanıtlanmıştır. Ancak Ural ve Altay dillerinin köken birliği kanıtlanamamıştır. Bu arad Türkçenin eski dönemlerinden geçmiş çok sayıda kelimeye sahip olduğu için Macarcanın Türk dili tarihinin en önemli kaynakları arasında sayıldığını da belirtmeliyiz. Szeged’de bulunan Attila Jószef Üniversitesi Altayistik Bölümü’nde Osmanlı öncesi dönemde Türkçeden Macarcaya girmiş olan kelimelerle ilgili bir sözlük çalışması yürütülmektedir. Bilindiği gibi Macarcadaki Türkçe kelimelerin üç katmanı bulunmaktadır. İlki Çuvaşların ataları olan Bulgarlarla birlikte yaşadıkları dönemden kalmış olan ve bir r/l diline ait olmalarıyla kolayca ayrılabilen kelimelerin ait olduğu katmandır: gyümölcs [d’ümölç] “yemiş”, Çuv. |imQ| ay. İkincisi Macarların bugünkü yurtlarına gelmelerinden sonra Moğol istilası sonucu doğu Avrupa’ya doğru çekilen Kıpçak kitleleriyle olan yoğun ilişkileri neticesinde almış oldukları daha çok kişi ve yer adlarından oluşan Kıpçakça kelimelerin katmanıdır: Agbúra [Agbûra] “beyaz deve yavrusu”, Alacs [Alaç] “alacal□, benekli”. Son katmanı ise daha yeni tarihli olan Osmanlı Türkçesinden alınma kelimeler oluşturur: kaapu, szakál [sakâl] “sakal”. Bu projede Gombocz (1912) ve ondan sonraki çalışmalar da değerlendirilmektedir.

Altay Dilleri Teorisi

Altay dilleri yaygın görüşe göre Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcayı, daha az kabul gören bir görüşe göre ise Korece ile Japoncayı da içine alan dil ailesinin genel adıdır. Altay dil birliğini savunan araştırmacılar Korecenin bu birliğin bir üyesi olduğunu kabul etmektedirler. Ancak Japoncanın durumu şimdilik şüpheli sayılmaktadır. Orta Asya'daki Altay Dağları ve çevresi bu dilleri konuşan toplulukların anavatanı olarak kabul edilir ve Altay dilleri terimi de buradan gelir.

Altay dilleri teriminin içeriği, 19. yüzyıldan bu yana önemli değişiklikler geçirmiştir. Önceleri Altay dillerinin başka dil aileleriyle de akrabalığı üzerinde durulmuş, karşılaştırmalı çalışmaların ilerlemesiyle bundan vazgeçildiği gibi Altay dillerinin soyca akrabalığı görüşü de şiddetli eleştirilere uğramıştır. Terim bugün köken birlikleri kanıtlanmış bir dil ailesini ifade etmekten çok, tarihte birbirleriyle yoğun ilişkide bulunmuş ve ortak yapısal özellikler taşıyan dillerle ilgili bir çalışma hipotezinin adı olarak kullanılır.

Elliden fazla alt dile/lehçeye ayrılan Altay dillerinin en büyük kolu Türkçe, en küçük kolu da Mançu-Tunguzcadır. Altay dillerinden birini konuşan toplulukların kurduğu devletler yanında Çin, Rusya, Balkan ülkeleri, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Afganistan, Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri, Avusturalya, Ermenistan, Litvanya, Moldovya, Polonya, Tacikistan, Yunanistan gibi çeşitli ülkelerde de Altay dillerinin alt dilleri/lehçeleri konuşulmaktadır.

Ortak

Özellikleri

Altay dilleri birçok ortak özelliğe sahiptir. Aralarında önemli ses denklikleri bulunmaktadır. Hepsinde ses uyumları vardır. Bir kelimedeki ünlüler ile kalın ve ince varyantları da bulunan/g/, /k/, /l/ gibi sesler ya kalın ya da incedir: Tü. el-ler-im-den, kol-lar-ım-dan, Mo. monçag 'boncuk' gibi.

Ancak Mançu-Tunguzcada kimi kalın ve ince ünlü çiftlerinin kaynaşması sonucu kalınlık-incelik uyumu kelime köklerinde bozulmuş, eklerdeyse korunmuştur: Ma. biya < bıyaga ‘ay’. Aynı şekilde Özbekçe, Yeni Uygurca gibi Türkçenin ses uyumu olmayan dillerin etkisinde kalmış bazı kollarında da kalınlık-incelik uyumu kısmen kaybolmuştur: Özb. kolide ‘elinde’, Uyg. balileri < balaları ‘çocukları’. Dudak uyumu ise Türkçe ve Moğolcada sonradan gelişen bir özelliktir. Türkçe bir kelimede dar bir ünlü kendinden önce gelen hecedeki ünlüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumludur: ev-in, göl-ün. Moğolcada ise geniş ünlülü bir heceden sonra yine geniş bir ünlü gelir: ger-@s ‘ev-den’, noyon-hs ‘bey-den’.

Altay dillerinin hepsi bitişkendir. Yeni kelimeler genellikle kelime köküne ekler getirilerek türetilir: Mo. baya-lig = Tü. zengin-lik. Bir kaç ek arka arkaya gelebilir: yap-tır-ıl-ma-ma. Aynı şekilde cümlenin öğeleri arasındaki dilbilgisi ilişkileri de ekler yardımıyla gösterilir: ev-in kapı-sı. Bir ekin, çoklukla tek bir anlamı veya işlevi vardır. Birleşme yerleri genellikle açıktır. Sadece son ekler vardır; kelime önüne veya içerisine eklenen ön ek ve iç ekler yoktur. Mo. mori-d-hs-min (‘at-lar-dan-benim’) = Tü. at-lar-ım-dan. Öneklerde de görüldüğü gibi ek sınırları bellidir, ek sınırlarının tespitini zorlaştıran kaynaşmalar yoktur.

Söz diziminde normal bir cümledeki unsurların sıralanışı özne-nesne-yüklem şeklindedir. Tamlamalarda, tamlayan tamlanandan önce gelir. Sıfat tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında hal, cinsiyet ve sayı bakımından bir uyum bulunmaz. Çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almaz. Hint-Avrupa, Sami dilleri gibi büyük dil ailelerinde gördüğümüz gramatikal cinsiyet yoktur.

Soyca Akrabalıkları

1730 yılında P. v. Strahlenberg tarafından Altay dillerinin Ural dilleriyle akraba olduğu ileri sürülmüştür. Bu yanlış görüş kimi yayınlarda halen

tekrarlanmaktadır. Hint-Avrupa dilleriyle ilgili çalışmaların dil akrabalığı konusunda getirdiği yeniliklerden sonra 19. yüzyılda Altay dilleriyle ilgili yayınların sayısında da artış olmuştur. Ancak bu dönemde yapılan ve çok eksiği bulunan karşılaştırmalı çalışmalar, bugün sadece tarihi değere sahiptirler. Altay dilleriyle ilgili gerçek anlamda karşılaştırmalı çalışmalar, W. Schott'la (1809-1889) başlamıştır. Altay dilleri araştırmalarının ilk devresi olarak görebileceğimiz 19. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde W. Schott, H. Winkler, J. Grunzel, W. Bang gibi bilim adamlarının kaleminden çıkan bir dizi araştırma yayımlanmıştır. Bu dönem, J. Benzing'e göre J. Grunzel'in Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch (Leipzig, 1895) adlı eseriyle sona erer. Sözü geçen kitaptaki ses bilgisi verileri Altay dillerinin karşılaştırmalı ses bilgisi olmaktan çok uzaktır. Morfolojiye dair veriler ise Altay dillerinin akrabalığından çok akraba olmadıklarını ispat edecek türdendir. Söz dağarcığında ortak görünen kelimelerin bir kısmı alıntıdır; diğerlerinin de alıntı olmadığı kesin değildir. Grunzel'in bu eseri, karşılaştırma çalışmalarının henüz erken olduğunu, ayrıntı çalışmalarına devam edilmesi gerektiğini açıkça gösterir (Benzing 1953).

Altay dillerinin akraba olduğu görüşünü delillerle ilk defa Ramstedt ileri sürmüştür. Başlangıçta Ana Altay dili gibi bir dilin varlığından şüphe eden ve Türkçe ile Moğolca arasındaki ortak unsurların yüzyıllar boyunca süren karşılıklı kelime alışverişinin bir sonucu olduğuna inanan Ramstedt, daha sonra Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın akraba oldukları, Ana Altay dilinden türedikleri sonucuna varmıştır. Akrabalık teorisi, Ramstedt'ten sonraki en hararetli taraftarlarını onun öğrencileri P. Aalto ve N. Poppe ile dil ailesinin sınırlarını Japoncayı da içine alacak şekilde genişleten R. A. Miller'de bulur. Altay dillerinin akrabalığına taraf olanlar arasında K. H. Menges, M. Räsänen, O. Pritsak, N. A. Baskakov, T. Tekin, Osman Nedim

Tuna gibi bilim adamlarını da sayabiliriz. Türkiye'de saha ile ilgili araştırmalarda bu teori genel olarak kabul görür.

Akrabalık teorisinin belkemiğini bu diller arasındaki ses denklikleri oluşturur. Bu ses denklikleri arasında da z/ş ve r/l denkliklerinin ayrı bir yeri vardır. Genel Türkçe z/ş'ye karşılık r/l sesleri yalnız Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korecede değil, bir Türk dili olan Çuvaşçada da bulunur: Genel Türkçe Wış= Çuv. hQl; Genel Türkçe Wız = Çuv. hQr. Çuvaşça r/l seslerinin Genel Türkçede z/ş seslerine denk geldiği ilk olarak W. Schott tarafından farkedilmiştir. Daha sonra, Altay dilleri arasındaki birçok ses denkliğinin bulucusu olan Ramstedt, Türkçe ile Moğolca arasında da bu denkliğin bulunduğunu göstermiştir: Tü. yaz-'yazı yazmak' = Mo. ciru 'işaret koymak', Tü. yaşur-'örtmek', = Mo. dalda 'saklı, gizli'. Bu ses denkliğinde, r/l seslerinin mi yoksa z/ş seslerinin mi? önce olduğu konusundaki günümüze kadar süregelen tartışmalar, E. Yılmaz'ın Çuvaşça Çok Zamanlı Sesbilgisi adlı çalışmasında özetlenmiştir. Ramstedt, bundan başka Moğolca kelime başı n-, `, d,-c-ve y-'nin, Çuv. |-'ye, Genel Türkçede ise y-'ye denk geldiğini ileri sürmüştür: Eski Tü. yaz, Türkm. yâz 'ilkbahar' = Mo. niray 'taze, yeni doğmuş' = Man. `ârHun 'genç, taze, yeşil' = Ko. nyerim 'yaz' = Çuv. |ur 'ilkbahar' Mac. nyár 'yaz'; Eski Tü. yaş-'gizlemek, saklamak' = Mo. dalda 'gizli, saklı; gizlice' = Man. dali-'örtmek, gizlemek' = Evenki dal-'örtmek'. Ramstedt, bunların yanında başka ses denkliklerini de bulmuş, eklerle ilgili birçok sorunu araştırmış, karşılaştırmalı Altay dil bilimi alanının çeşitli hususlarını ele alan yazılar yayımlamıştır. Ona göre Ana Altay dilinin en az dört ağzı vardır: Ana Korece, Ana Türkçe, Ana Moğolca ve Ana Mançu Tunguzca. Bunlardan Ana Korece ile Ana Türkçe asıl dil alanının kuzey kısmında bulunuyorlardı. Yine Ana Mançu-Tunguzca ile Ana Korece bu alanın doğu kısmında, Ana Türkçe ile Ana Moğolca da batı kısmında konuşuluyordu. Ramstedt'ten sonra Altay dilleri

teorisinin en ateşli savunucularının başında gelen N. Poppe yazmış olduğu Altay dillerinin karşılaştırmalı gramerinde ses denkliklerini içeren çok sayıda örnek vermiştir. Bunlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz:

Genel Tü. taş = Mo. çila-Eun <*tılagûn “taş” = Halha çulû, Buryat. şulû] = Ko. tol “taş” = Çuv. çul “taş”<*tial < *tâl.

Genel Tü. yaş, = Mo. nilka ‘küçük, genç, taze’, Bur. `ulgar < nilugar <`alugar “kaygan, ıslak” = Goldi nealun, `alun “taze, çiğ” = Kor. nalket “çiğ”

Türkçe buzağı = Mo. biragu = Buryat. burû = Even. beru “teke” = Çuv. pPru“dana” (Poppe 1960, 21, 77).

Karşılaştırmalı araştırmalarda Moğolca ile Türkçe arasında başka ses denklikleri yanında kimi yapım ve çekim eklerinin de ortaklığı ileri sürülmüştür. Örnekler için bkz. Tuna 1992, 37.

Altay dillerinin bir ortak dilden türediğini savunanlar için bu denklikler, iki dilin akrabalığını kesin olarak ispat etmeye yetmektedir. Ama bu iki dilde karşımıza çıkan ortak yapım ve çekim eklerinin çok azının Tunguzcada görülmesi bir tarafa, iki dil arasındaki ses denkliklerini gösteren kelimelerin bu ses gelişmelerinden sonraki bir dönemde ödünçlenmiş olmadıkları da kesin değildir. Altay dilleri tartışmalarına, özellikle r/l ve z/ş meselesiyle ilgili yazılarıyla katılan Talat Tekin, Doerfer’in teori karşıtı görüşlerini eleştirdikten sonra, Altay dillerinin soyca akrabalığının henüz kesin olarak ispat edilmemiş sayılabileceğini, fakat Altay dilleri teorisine karşı olanlardan hiç kimsenin şimdiye kadar bir dilcinin kabul edebileceği deliller göstererek, bu teoriyi çürütemediğine işaret etmiştir.

Korecenin durumuyla ilgili olarak ise Han-Woo Choi’un çalışmalarına bakılabilir (1985, 1989). Araştırmacı Korecenin sesbilgisi ve biçimbilgisi açısından diğer Altay dilleri ile olan ilişkisini gösteren ve kendisinden önce

bu alanda yapılmış dağınık çalışmaları toplamış olduğu iki ayrı çalışma yapmıştır. Japoncanın durumu açısından ise R. A. Miller’in çalışmaları dikkat çekicidir. Miller Ana Altayca (Genel Türkçede z ve ş seslerine denk gelen) r ve l seslerinin Japoncada da korunduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Örneğin: 1. Genel Türkçe sız-< *sır-; Eski Jap. siru “sıvı”, 2. Genel Türkçe toz < tor; Eski Jap. tiri “toz” vb. (Miller 1975: 164-165) (Tablo II).

Akrabalık Teorisinin Karşıtları

Altay dillerinin akrabalık ilişkileri başından beri tartışmalı olmuştur. Zaman zaman, tartışmalarda teori taraftarları, teoriye karşı olanların bu dillerin akraba olmadıklarını, karşı olanlar ise teori taraftarlarının Altay dillerinin akraba oldukları yönündeki iddialarını ispat etmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren konuyla ilgili genel çalışmalarda araştırmacılar dikkatli davranmaya başlamışlar ve bu, mesela J. Németh, J. Deny gibi meşhur isimlerin yazılarına koydukları başlıklarda da kendini hissettirmiştir.

Başta Avrupalı Türkologlar ve Mongolistler olmak üzere birçok bilim adamı, çalışmalarında Altay dilleri terimini kullansalar bile bu dillerin soyca akrabalığının henüz ispat edilemediğini, olsa olsa bir Altay dilleri teorisinden söz edilebileceğini söylemişlerdir. Bunlara göre ortak özellikler 13. yüzyıl öncesinde Türkçeden Moğolcaya geçmiş alıntılardır. Moğolcadan Türkçeye geçmiş örnek yoktur. Ayrıca Altay dillerinde, alıntı kelimeyle ortak ana dilden gelen kelimeyi ayıracak sağlam ölçütler bulunamamıştır. J. Benzing, Sir G. Clauson, G. Doerfer A. Róna-Tas, A. M. Şçerbak gibi sahanın önemli isimleri akrabalık teorisine karşı şiddetli eleştiriler yöneltmiş, akrabalık görüşüne tereddütle yaklaşmış veya akrabalığın kabul edilemez bir teori olduğunu dile getirmişlerdir.

Teori karşıtlarının akrabalık teorisi aleyhine ileri sürdükleri deliller arasında, dünyada akrabalığı kesin olarak ispat edilmiş dillerdeki ortak

yönlerin Altay dillerinde bulunmaması başta gelir. Mesela akrabalığı ispat edilmiş dillerde küçük sayı adları ortaktır. Altay dillerinde ise birden beşe kadar olan sayıların en eski şekilleri kabul edilenlerde durum, Doerfer'e göre şöyledir:

Ana Türkçe Ana Moğolca Ana Tunguzca

'1' *bNr *niken *emen

'2' *@ki *Woyan *cnr

'3' *Üç *Eurban *ılan

'4' *dnrt *dörben *dügin

'5' *b@ş *tabun *tu`Eu

Görüldüşü gibi '4' için kullanılan kelime dışında, sayı adlarında bir benzerlik yoktur. Bu da Doerfer'e göre Tü. /ö/= Mo. /ü/ses denkliği bulunmadığı için geçerli değildir. Altay dillerinin akrabalığını kabul edenler, sayılarda denklik bulunmamasına, Türkçe ve Moğolcanın gerçek anlamda sayı isimlerine sahip olmadığı şeklinde bir açıklama getirmişlerdir.

Sayı adları yanında mevsim, gün gibi zamanla ilgili adlar, organ adları ve akrabalık adları da önemli anlam gruplarıdır. Altay dillerinde burada da tam bir örtüşme görülmez.

Eklerdeki durum daha da karmaşıktır. Ramstedt ve Poppe tarafından Altay dillerinin ekleri de karşılaştırılmış, tam akrabalığı ispat etmese bile sıkı bir yakınlığı gösteren özellikler bulunmuştur. Ancak dikkat çekici olsalar bile, mesela isim çekim eklerinin esneklikleri ve ödünçlenebilirlikleri yüzünden benzerliklere aşırı bir değer biçilmemelidir. Nitekim kendinden önceki kelimeye daha sıkı bağlı olan fiil çekim eklerinde Altay dilleri arasında benzerlik yoktur. Doerfer isim çekim eklerini şöyle yorumlar (1963, 83 vd.):

Tü. Mo.

Yalın durum -n -

İlgi -yin,-u (n) -n

Yönelme -a~-da -ga

Belirtme -i (standart dil) ~Og (i) -g

Bulunma -a~-da~-dur (i) -da ~-ta

Ayrılma -(a) ça~-(da) ça -dan vb. -da ~dın

Araç -war -n

Zarf - -dı~-tı

Eşitlik -ça

Görüldüğü gibi isim çekim eklerinin bazılarında belirgin bir benzerlik vardır. Ancak bu ekler Altay dillerinin yapısı gereği kendilerinden önceki isim köklerine son derece esnek bağlandıkları için ödünç alınma olasılıkları da yüksektir. Nitekim kendilerinden önceki kök ve gövdeye daha sıkı bağlı olan fiil çekim eklerinde durum farklıdır (Doerfer 1963, 86).

Tü. Mo.

Geniş zaman -r -mu

Görülen geç. z. -d -ba

Öğrenilen geç. z. -mış -cugu

Gelecek z. -daçı~-ga (y) ~-açak -ku

İstek 1. tek. kişi -ayın -su (gay)

İstek 1. çoğ. kişi -alım -su (gay)

Kohortativ -alım -ya

Emir 2. tek. kişi -~-gıl -

Emir 2. çoğ. kişi -A -dkün

Emir 3. tek. kişi -zun -tugay

Görüldüğü gibi bu ekler arasında hiç bir benzerlik yoktur. İkinci tekil kişinin eksiz olması akraba olmayan birçok dilde de görüldüğü için bir şey ifade etmez.

Akraba diller geriye doğru gittikçe biribirine yaklaşmalıdır. Oysa Türkçeyle Moğolca geriye doğru gidince yapıca birbirinden uzaklaşmaktadır. Mesela Eski Moğolcada çokluk bildiren sayılardan sonraki isim de çokluk eki alabilmektedir. Aynı şekilde çokluk bildiren isimlerden önceki sıfat da çokluk eki alır; yani tamlayan ve tamlanan arasında sayıca uyum vardır. Sıfatın yeri oldukça serbesttir. Zamirde ve fiilde 'biz ikimiz' ile 'biz hepimiz' arasında ayrım yapılmaktadır. Gramatik cinsiyet bulunmaktadır. Sonuç olarak Türkçe ile Moğolca günümüze doğru geldikçe biribirine yaklaşmakta, eskiye doğru gittikçe biribirinden uzaklaşmaktadır. Bu da akraba dillerdeki duruma ters düşmektedir.

Akrabalık teorisinin en şiddetli karşıtlarından biri olan G. Doerfer akrabalığı kesin olarak ispat edilmiş dillerden hareketle, iki dilin akraba olduğunu ileri sürebilmek için gerekli onaltı şart belirlemiş, Altay dillerinin bu şartları yerine getirmediğine işaret etmiştir (1963, 64 vd.). Bunlar, özetle şöyledir:

1. Ses olarak benzer, ses taklidi olmayan, tesadüfen örtüşmeyen kelimeler bulunabilmelidir. 2. Ses kuralları tespit edilmeli ve buna sıkı sıkıya uyulmalıdır. 3. Ses kuralları istisnasız olmalıdır. 4. Ses yapısı ve anlamca tam denklik prensibi gereğince geride yeterli sayıda (birkaç yüz) karşılaştırılabilir kelime kalmalıdır. 5. Araştırılan kelimeler, her iki dilde ortak, belli sistematik gruplarda bir araya getirilebilmelidir. Sıkça ödünç alındıkları için unvanlar ve özel isimler, hiç akraba olmayan dillerde de ortak olabilen yansıma kelimeler ve zamirler buraya dahil değildir. 6. Akrabalığı ispat için yaygın olan kelimeler karşılaştırılmalıdır. 7. Akraba dillerde morfolojik özellikler de karşılaştırmada kullanılmalıdır. 8. Akraba diller tarihte geriye doğru gidilince biribirine yaklaşmalı, uzaklaşmamalıdır. 9. Yalnız dil coğrafyası bakımından yakın bölgelerde görülen kelimeler karşılaştırılmamalıdır; bu durumda bir dilden öbürüne ödünçleme olma

ihtimali yüksektir. 10. Sadece 13. yüzyıl öncesi Türkçe kelimeler karşılaşmada kullanılabilir. 11. Yalnızca kökler ya da ekler karşılaştırılabilir; ikisinin birleştiği şekiller karşılaştırmada kullanılamaz. 12. Karşılaştırmada mümkünse sesçe tesadüfen örtüşen kelimeler değil, anlamca aynı olan bütün kelimeler kullanılmalıdır. 13. O anda bulunan bir hipotezin ispatı için yıldızlı; yani belgelenememiş biçimler kullanılamaz. 14. Karşılaştırmada söz konusu dillerin en eski biçimleri kullanılmalıdır. 15. Akrabalık ve ödünçlemeyi biribirinden ayıracak açık ölçütler bulunmalıdır. 16. Akraba kabul edilen dillerin hepsi arasında doğrudan bir bağlantı olmalıdır. Oysa Türkçe ile Tunguzca arasında doğrudan bir bağ yoktur.

Doerfer bu şartları ve gerekli açıklamaları sıraladıktan sonra, Altay dillerinin akrabalığından bu ölçütlere göre geriye bir şey kalmadığı görüşünü dile getirir. Teori karşıtları, buraya kadar söylenenlerden başka eleştirilerde de bulunmuşlardır. Teori taraftarları ise, bu eleştirilere karşı Altay dillerinin ortak yönlerinin ayrılan yönlerinden daha fazla olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar arasında yer alan ve Altay dilleri tartışmalarına, özellikle r/l ve z/ş meselesiyle ilgili yazılarıyla katılan Talat Tekin, Doerfer'in teori karşıtı görüşlerini eleştirdikten sonra, Altay dillerinin soyca akrabalığının henüz kesin olarak ispat edilmemiş sayılabileceğini, fakat Altay dilleri teorisine karşı olanlardan hiç kimsenin şimdiye kadar bir dilcinin kabul edebileceği deliller göstererek, bu teoriyi çürütemediğine işaret etmiştir.

Kolları

Türkçe, Altay dillerinin en büyük koludur. Üç dil içinde en eski yazılı kaynaklara sahip olanı, aynı zamanda en iyi araştırılmış olanıdır. Özellikle 1893 yılında V. Thomsen tarafından Eski Türk yazıtlarının okunması, Türkçeyle ilgili araştırmalara büyük bir canlılık getirmiştir. Türkçe aşağıda da görüleceği gibi çok geniş bir alanda, zaman zaman yapı bakımından

kendisinden çok farklı dillerin üst dil olarak kullanıldığı bölgelerde konuşulmaktadır. Bilinen tarihi içerisinde birçok dil ile karşı karşıya gelmiş, onları etkilemiş, kendisi de onlardan etkilenmiştir. Türkçeyi anadili olarak konuşanların sayısı hakkında, Türkçenin konuşulduğu bölgelere ait güncel veriler olmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Karaimce, Karagasça gibi kimi lehçeleri kaybolmaktadır. En son keşfedilen kolu, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ciddi olarak araştırılan, Orta İran'da tahminen 28.000 kişi tarafından konuşulan Halaççadır. Türkiye Türkçesi ise Türkçenin en fazla konuşanı olan koludur.

Türkçenin alt dilleri/lehçeleriyle ilgili W. Radloff, G. J. Ramstedt, L. Ligeti, N. Poppe, J. Benzing, K. H. Menges, G. Doerfer, R. Rahmeti Arat gibi bilim adamlarınca yirminin üzerinde sınıflandırma denemesi yapılmıştır. G. Doerfer, Türkçenin alt dillerini/lehçelerini; 1. Çuvaş veya Bulgar Grubu, 2. Güney-Batı veya Oğuz Grubu, 3. Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu, 4. Güneydoğu veya Çağatay Grubu, 5. Kuzey veya Güney Sibirya Grubu, 6. Yakutça ve Halaçça olmak üzere altı gruba ayırmıştır. En son ve çok ayrıntılı bir sınıflandırma Claus Schönig tarafından yapılmıştır (1997-98). Ancak doğrudan konumuz olmadığı için burada bu çalışmayı tartışmak yerine Talat Tekin'in çalışmasını özetlemek istiyoruz. Talat Tekin (1989) Türk dillerini altı ölçüte göre 12 alt gruba ayırmıştır. Ölçütler şunlardır: 1. r/z ve l/ş denklikleri, 2. Söz başındaki h-foneminin durumu, 3. Söz içi ve sonundaki/d/foneminin durumu, 4. Çok heceli kelimelerin sonundaki-ıE/-ig ses gruplarının durumu, 5. Tek heceli kelimelerin sonundaki-aE ses grubunun durumu, 6. Kelime başındaki ı-foneminin durumu. Bu ölçütlere göre ortaya çıkan gruplar şunlardır:

1. r-l- grubu: Çuvaşça,
2. hadaW-grubu: Halaçça,
3. ataH-grubu: Yakutça, Dolganca,

4. adaW-grubu: Tuvaca, Karagasça,

5. azaW-grubu: Hakasça, Sarı Uygurca,

6. taElıE-grubu: Kuzey Altay diyalektleri,

7. tûlu-grubu: Altayca,

8. thlû-grubu: Kırgızca,

9. taElıW-grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca,

10. tawlı-grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası,

11. taElı-grubu: Salarca,

12. daElı-grubu: Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezm-Oğuz diyalektleri, Azeri (Kaşkay-Aynallu, Kerkük, Erbil ağızlarıyla birlikte), Türkçe, Gagauzca.

H. Boeschoten (1998) tarafından yapılan bir çalışmadaki tahminlere göre Türkçenin alt dillerinin/lehçelerinin konuşulduğu ülke, hangi dilin/lehçenin konuşulduğu ve konuşanların sayısı, şu şekilde verilmiştir (Türkiye, Kıbrıs ve Yunanistan'la ilgili sayılar güncelleştirilmiştir): Afganistan: Özbekçe (1.4 milyon), Türkmence (380.000), Kazakça (2.000), Karakalpakça (2.000), Kırgızca (500), Afşarca (45.000).Avustralya: Türkiye Türkçesi (40.000) Azerbaycan: Azerice (6 milyon) Batı Avrupa Ülkeleri: Türkiye Türkçesi (2 milyondan fazla) Bulgaristan: Türkçe (tahmini 1 milyon), Tatarca (11.000), Gagauzca (tahmini 5.000) Çin: Uygurca (7 milyondan fazla), Kazakça (1 milyondan fazla), Kırgızca (140.000), Salarca (tahmini 74.000), Sarı Uygurca (5.000), Tuvaca (400) Ermenistan: Azerice (40.000) Gürcistan: Azerice (300.000) Irak: Irak Türkmencesi (tahmini 400.000) İran: Azerbaycanca (13 milyon), Kaşgayca (570.000), Horasani (400.000), Türkmence (500.000), Halaçça (28.000) Kazakistan: Kazakça (7.3 milyon), Özbekçe (350.000), Tatarca (340.000), Uygurca

(245.000), Çuvaşça (23.000), Gagauzca (1.000) Kıbrıs: Türkçe (150.000) Kırgızıstan: Kırgızca (2.4 milyon), Özbekçe (600.000) Litvanya: Karaimce (50) Makedonya: Türkiye Türkçesi (80.000) Moldovya: Gagauzca (150.000) Moğolistan: Kazakça (100.000), Uygurca (1.000), Tuvaca (6.000) Polonya: Karaimce (tahmini 20)

Romanya: Tatarca (24.000), Türkçe (tahmini 24.000), Gagauzca (bilinmiyor)

Rusya: Oyrotça, Teleütçe (52.000), Hakasça (58.000) Şorca (10.000), Tuvaca (200.000), Yakutça (400.000), Dolganca (5.000), Çuvaşça (1.1250.000), Tatarca (3 milyon), Başkurtça (1 milyon), Kumukça (30.000), Nogayca (70.000), Karaçayca (70.000), Balkarca (40.000), Gagauzca (10.000)

Tacikistan: Özbekçe (1.4 milyon)

Türkiye: Türkiye Türkçesi (65 milyondan fazla)

Türkmenistan: Türkmence (3 milyon), Özbekçe (350.000), Kazakça (80.000)

Ukrayna: Karaimce (6), Gagauzca (32.000), Kırım Tatarcası (300.000)

Özbekistan: Özbekçe (16 milyon), Karakalpakça (450.000), Kırım Tatarcası (200.000), Kazakça (900.000), Çuvaşça (9.000)

Yugoslavya: Türkiye Türkçesi (tahmini 20.000)

Yunanistan: Türkiye Türkçesi (tahmini 120.000)

Moğolca üç milyon civarında konuşanıyla Altay dillerinin ikinci büyük kolunu oluşturur. 10. yüzyıldan bu yana yazılı belgeleri vardır. Klasik Moğolca, Uygurlardan alınan alfabeyle yazılmıştır. Ancak 1240 yılında yazılan ve Türkçede Moğolların Gizli Tarihi adıyla bilinen meşhur eser, Moğol yazısıyla değil, Çin yazısıyla yazılmıştır. 14.-16. yüzyıllarda, özellikle çok sayıda Budist metin Moğolcaya çevrilmiş, bu arada Türkçe, Tibetçe ve İran dillerinden çok sayıda kelime Moğolcaya girmiştir. Klasik

Moğolca 19. yüzyıla kadar devam etmiş ise de, 17. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Halha ağzından gelişen konuşma dili, merkezi bir yer almış ve bugünkü standart Moğol yazı diline temel oluşturmuştur.

Moğolcanın alt grupları tartışmalıdır. Genel olarak Doğu ve Batı Moğolcası olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu grubu Halha, Buryat ve Çin'deki Moğol Özerk Bölgesi'nde konuşulan ağızlardan, Batı Moğolcası ise Oyrotça ve Kalmukçadan oluşur.

Halha Moğolcası Moğolistan Cumhuriyeti'nde 700.000 üzerinde, Rusya'da da 3.000 civarında insan tarafından konuşulmaktadır. Ama Halha Moğolcasının bölgeler üstü geçerliliği vardır. Başka Moğol grupları tarafından da kısmen anlaşılır. Bu yüzden konuşanlarının sayısının 1.5 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Buryatça, Buryat Özerk Cumhuriyeti ile Rusya'daki Baykal Gölü'nün kuzeyinde ve batısında konuşulur. Ayrıca bunların doğusunda bulunan ve Halha Moğolcasına geçiş ağzı durumundaki Selenga ağzı da vardır. 1979 sayımında toplam 317.875 kişi anadili olarak Buryatçayı vermiştir. 1939 yılından bu yana Kiril alfabesiyle yazılmaktadır. Agin Buryatlarının ağzı olan Horin ağzı yazı diline temel alınmıştır.

Kalmukça, Kalmuk Özerk Cumhuriyeti başta olmak üzere Eski Sovyetler Birliği'nde 1979 nüfus sayımına göre 133.900 kişi tarafından anadili olarak konuşulmaktadır. Bundan başka Kırgızistan'da Issık Göl yakınlarında yaşayan bir grup Sart-Kalmukları da vardır. 1927 yılına kadar 1648 yılında Sâya Pandit'in dini amaçlarla Kalmuklar için geliştirdiği Moğol yazısı kullanılmış, 1923 yılında Kiril, 1930 yılında Latin, 1938 yılında tekrar Kiril alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır.

Oyrotça, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde, Orta Asya'nın değişik bölgelerinde ve Moğolistan'ın kuzeybatısında tahminen 100.000 insan tarafından konuşulmaktadır.

Bunların yanında büyük Moğol dillerinin uzağında kalmış Moğol dilleri de vardır. Tibetçenin kuvvetli tesirinde Çin-Tibet dil sınırında, tahminen 60.000 üzerinde konuşanı olan Mongurca veya Tu dili, bunlardan birisidir. Çin'in Mançurya bölgesinde konuşulan ve Orta Moğolcanın birçok özelliğini korumuş olan Dagurca bir başkasıdır. Gene Çin'in Kansu bölgesindeki Moğollaşmış Sarı Uygurlardan tahminen 2000 kişinin konuştuğu Yugu, Afganistan'ın Herat bölgesindeki 3000 kadar Moğol'dan 200 civarında yaşlının konuştuğu Moğol gibi Kansu bölgesiyle Kuzey Tibet'te konuşulan daha başka küçük Moğol dilleri/lehçeleri de vardır.

Mançu-Tunguzca, Altay dilleri ailesinin en küçük üyesidir. 19. yüzyıldan itibaren ciddi araştırmalara konu olmuştur. Bugün çok az konuşanı olan Mançuca, 1115-1234 yılında Kuzey Çin'e hakim olan Kin-Hanedanı ile 1644-1912 yılları arasında Çin'de hüküm süren Ching hanedanını kuranların dilidir. Mançu yazı dili, 1625 yılında geliştirilmiş, en parlak zamanını 17. yüzyılda Pekin'de yaşadıktan sonra 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş unutulmuştur.

Bugün Mançu-Tunguzca aşağı yukarı 70.000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Nüfusları az olmakla birlikte Mançu-Tunguzlar Çin'in kuzeyinden başlayarak, Moğolistan üzerinden Rusya'nın kuzey sınırına, Sibirya'ya ulaşan çok geniş bir alana yayılmışlardır. Yakut Özerk Bölgesi'nde özellikle Yenisey, Hatanga, Tunguska, Lena, Amur vs. nehirleri boyunca Yakutlarla karışık olarak Tunguzlara rastlanmaktadır; sadece Tunguzların yaşadığı bölgeler de vardır. Ayrıca Kuzey Mançurya'da Heilongjiang bölgesiyle Çin'in Moğolistan Özerk Bölgesi'nde de Tunguzlar yaşamaktadır.

Çok geniş bir bölgeye dağılmış olmaları yanında pek az sosyal organizasyona sahip olmaları dilde aşırı farklılaşma olarak kendini göstermektedir. Bu yüzden Mançu-Tunguzcanın alt gruplarının sayısını tam

olarak söylemek mümkün değildir. Bugün kuzey kolunu oluşturan Tunguzca ve güney kolunu temsil eden Mançuca şeklinde iki büyük gruba ayrıldığı konusunda bilim adamları arasında belli bir fikir birliği vardır. Tunguz kolu Evenkice, Evence veya Lamutça, Negidalce, Solonca, Nanayca veya Goldice, Ulçaca, Orokça, Oroçice, Udehece; Mançu kolu da Mançuca, Siboca gibi alt kollara ayrılabilir. Çoğu durumda iki dilli olan Mançu-Tunguzlar kendi anadillerini unutmaktadırlar. Bu yüzden Mançu-Tunguzca ölmekte olan bir dildir. 1970 ila 1979 arasındaki verilere göre Tunguzcayı ana dili olarak konuşanların sayısı gerilemiştir. Özellikle Mançuca ortadan kalkmaktadır.

Tunguzcanın kuzey kolunda yer alan Evenkçe, 1931'den bu yana yazı dilidir. 1937 yılına kadar Latin, daha sonra Kiril harfleriyle yazılmıştır. 1979 nüfus sayımına göre, Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan toplam 27.531 Evenki'den 11.852 kişi ana dili olarak Evenkice konuşmaktadır. Evenkler Kuzey Sibirya, Yakut Özerk Cumhuriyeti, Buryat Özerk Cumhuriyeti, Tamır Özerk Bölgesi, Sahalin adası, İrkuts, Tomsk vs. gibi geniş bir alanda yaşamaktadırlar. Kuzey Çin'de ve Moğolistan'da Evenkiler vardır.

Evence veya Lamutça Yakutistan'da Kamçatka, Çukçi Özerk Bölgesi, Magadan ve Ohotsk'ta küçük yerleşim birimlerinde, 1979 sayımına göre 6965 kişi tarafından konuşulmaktadır. 1931 yılından bu yana yazı dilidir. Önce Latin 1936 yılından sonra da Kiril harfleri kullanılmıştır.

Negidalce Aşağı Amur bölgesinde, 1979 sayımına göre toplam 504 Negidal'den 224'ü tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır.

Güney kolunda yer alan Nanayca (Eski adı: Goldice), 5.869 kişi tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır. Aşağı Amur'un kuzeyinde, özellikle Komsomolsk bölgesinde ve kıyı şeridiyle Çin-Sovyet sınırında

konuşulmaktadır. Tunguz kolunun geri kalan ağızlarını konuşanların sayısı binin altındadır.

Aalto, P. (1969), “Uralisch and Altaisch”, UAJb 41, 323-34.

Boeschoten, H. (1998), Philologie und der Turkologie, Wiesbaden.

Benzing, İ. (1953), Einführung in das studium der Altaischen.

Caferoğlu, A. (1984), Türk Dili Tarihi I, II, İstanbul.

Choi, Han-Woo (1985), Türkçe ile Korecenin Karşılaştırmalı Fonolojisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Choi, Han-Woo (1989), Türkçe ile Korecenin Karşılaştırmalı Morfolojisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Clauson, Sir G. (1956), “The Case Against the Altaic Theory”, CAJ 2, 181-187.

Doerfer, G. (1976), “Proto-Turkic: Reconstruction Problems”, TDAYB, 1-50.

Doerfer, G. (1963), Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden.

Faensen, J. (1983), Sprachen in der UdSSR, Osnabrück.

Gombocz, Z. (1912), Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki.

Johanson, L. -Éva Á. Csató (1998), “The Speakers of Turkic Languages”. The Turkic Languages, London-New York, 1-16.

Meier, G. E. -Barbara Meier (1979), Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaften. Band 1, Sprache, Sprachentstehung, Sprachen, Berlin.

Menges, K. H. (1968), The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden.

Miller, R. A. (1971), Japanese and Other Altaic Languages. Chicago, London.

Miller, R. A. (1975), “Japanese-Altaic Lexical Evidence and the Proto-turkic ‘Zetacism-Sigmatism’”, Researches in Altaic Languages, Budapest.

N. Pople, Introduction to Altaic linguistics, Wiesbaden 1965. s. 146.

Németh, J. (1912), “Die Türkisch-Mongolische Hypothese”, ZDMG 71, 549-576.

Poppe, N. (1957), Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden.

Poppe, N. (1960), Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden.

Poppe, N. (1977), “The Problem of Uralic and Altaic Affinity”, Altaica, Helsinki.

Ramstedt, G. J. (1957), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. 1. Lautlehre, Helsinki.

Róna-Tas, A. (1986), Language and History. Contributions to Comparative Altaistics, Szeged.

Róna-Tas, A. (1991), An Introduction to Turkology. Szeged.

Schönig, C., “A new attempt to classify the Turkic Languages 1-3. “Turkic Languages, I-1, 1997, 118-161; I-2, 1997, 262-277; II-1, 1998, 130-151.

Strahlenberg, J. von (1730) Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm.

Tekin, T. (1976), “Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara. S., 118-130.

Tekin, T. (1989), “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, Erdem 5, 141-168.

Tuna, O. N. (1992), “Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, İkinci cilt, Dil-Kültür-San’at, 2. baskı, Ankara 7-58.

Yılmaz, E. (1997), Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, TDK, Ankara.

İç Avrasya ve Türkçe Konuşan Halkların Tarihleri / Doç. Dr. David Christian [s.402-408]

San Diego Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Türkçe konuşan halkların tarihi Moğolistan’dan Akdeniz’e uzanan geniş bir bölgede oluşmuştur.1 Bu geniş doğal ortamın ekolojisi ve coğrafyası Türk tarihini nasıl şekillendirmiştir?

Bu makalede, Türkçe konuşan halkların siyasi tarihlerinin önemli genel özelliklerini aydınlatmak için bu toprakları tanımlama konusunda bir yol önereceğim. Bu tarihin önemli bir bölümü büyük Avrasya kara parçasının “İç Avrasya” ve “Dış Avrasya” olarak isimlendirdiğim iki belirli bölgesinde yaşanmıştır. Birçok farklı Türkçe konuşan halkın tarihi İç Asya ve Dış Asya’nın belirgin doğalarıyla ve bu iki bölge arasındaki sınır toprakları arasında yaşamanın tarihi deneyimiyle şekillenmiştir. Tabii ki, bu oldukça basitleştirilmiş bir modeldir. Ancak bir karikatür unsuru taşısa da, bu yaklaşık iki bin yıllık Türk tarihinin uzun dönemdeki görünümü konusunda yararlı bir düşünce şekli olabilir.

Türkçenin en eski konuşanları İç Asya'nın kurak ve seyrek nüfuslu alanlarında yaşamıştır. Ancak en azından M. S ilk bin yılın ortasında, belki de daha önce, Türkçe konuşan grupların bir kısmı İç Asya sınırının ötesine, Dış Asya'nın daha yoğun nüfuslu tarımsal topraklarına yerleşmeye başlamıştı. Bu geçişi yapan ilk Türkçe konuşan grup Kuzey Çin'de bir hanedan kuran Tabgaçları ve belki de bugünkü Macaristan'da kısa ömürlü bir imparatorluk kurmuş olan Hunları kapsar, her iki durumda da iktidardaki hanedanlar Türkçe dilleri konuşmaktaydı. Tarihleri benzer bir seyir izleyen daha sonraki gruplar, Afganistan'da ve Hindistan alt kıtasında ilk önemli Türkçe konuşan hanedanlıkları kuran Gaznelileri ve İran'ın büyük bölümü ile Anadolu'yu yöneten ilk Türkçe konuşan hanedanlık olan Selçukluları kapsar. İç Avrasya'da bulunan Türkçe konuşan halkların tarihlerinin İç Asya'nın zorlu ekolojik koşulları ile şekillenmesine rağmen, Dış Avrasya'nın sınırlarında hanedanlık kuran gruplar kendilerini farklı ve daha zengin bir dünyada bulmuşlardır. Artık büyük tarımsal nüfusa, antik şehirlere ve eski yönetim geleneklerine sahip toprakları kontrol etmeye başlamışlardır. Bu Türk devletlerinin ve hakimiyetleri altında olan insanların tarihi İç Avrasya geleneklerinin ve Dış Avrasya'daki yönetim gerçekliklerinin bileşiminden oluşmaktadır.

Bu makalenin geri kalan kısmı İç ve Dış Avrasya arasındaki bazı önemli farklılıkları göstermeye ve her iki bölgede de Türkçe konuşan insanların tarihlerini şekillendirmiş olabilen bazı yolları ortaya koymaya çalışacaktır.

I. İç ve Dış Avrasya

1. Farklı Coğrafyalar

İngiliz coğrafyacı H. J. Mackinder'in de vurguladığı gibi Avrasya "dünya-adası" iki ana bölgeye ayrılır. Batı, güney ve doğu yönlerinde iyi sulanan Dış Avrasya'nın kıyı burunlarına, uzak batıda Avrupa'dan Mezopotamya'ya (Afrika çıkarılırsa açıkça bir burun),

Hindistan alt kıtasına, Güney Doğu Asya'ya ve uzak doğuda Çin'e kadar uzanır. Bu kara parçasının merkezinde İç Avrasya'nın kuru, kıtasal "merkezi karası" bulunmaktadır.2

Geniş bir açıdan bakıldığında, bu iki bölge oldukça farklıdır. "Dış Avrasya'yı" çevreleyen denizler bölgeye yeterli yağmur ve ılımlı sıcaklık oranları sağlamaktadır (Daha yüksek enlemlerde olmasına rağmen Avrupa Körfez akıntısı sayesinde ısınır). Yeterli yağmur oranı, ılımlı sıcaklıklar ve yeterli güneş ışığı Dış Avrasya'nın büyük bölümünde yüksek ekolojik verimlilik yaratır. Böylece, insanlar bir kez tarım yapmaya başladıklarında, nüfus yoğunlukları görülmeye ve Dış Avrasya'nın farklı kısımlarına yayılmaya başlar. Buradaki yoğun nüfus sonrasında da şehirler, devletler ve okur-yazarlık oluşmaya başlar. Şehirleri, devletleri ve yazılı belgeleriyle bu toplumlarda modern, arşiv temelli tarih yazıcılığının ana konusu oluşmuştur. Dış Avrasya tarihi Avrasya'nın modern tarihçiliğini oluşturmuştur ve ana konuları da yeterince tanıdıktır.

Bunun aksine, İç Avrasya görece ihmal edilmiştir ve bölgenin belirleyici özellikleri daha az tanıdıktır. Bu yüzden bu makalenin geri kalan kısmında İç Avrasya'nın belirleyici özellikleri üzerinde durulacaktır.

İç Avrasya'yı gözümüzde canlandırmanın en basit yolu eski Sovyetler Birliği'nin tüm topraklarını, Moğolistan (İç ve Dış) ve Çin'in Sincan bölgesiyle beraber düşünmektir. Bu çok geniş bir bölgedir ancak onu kendi düzenlilikleri ve belirleyici tarihi ile bütünsel bir tarihi bölgeye oturtmak için üç haklı neden bulunmaktadır. 1) Bütün olarak İç Asya net şekilde tanımlanmış sınırlara sahiptir; 2) Belirli bir topografyası vardır; ve 3) Belirli bir ekolojisi vardır. Bu faktörlerin her biri İç Avrasya coğrafyasının, bölgede ortaya çıkan toplumların ve devletlerin doğasının şekillenmesinde etkili olmuştur.

İlk olarak İç Avrasya’nın doğal net sınırları vardır. Güney sınırları boyunca, Kafkasya boyunca Karpatlar’dan, Kopet Dağı ve Sincan Dağları’na, etrafı dağlarla çevrilidir. Afrika ve Hindistan alt kıtasını taşıyan tektonik plakalar ile Avrasya kara parçasının geri kalan parçasını taşıyan tektonik plakalar arasındaki uzun süren, yavaş çarpışma sonrası oluşmuşlardır. Çin ve Doğu Avrupa ile olan sınırlar boyunca, hudutlar fazla net değildir. Burada ekolojik ve iklimsel sınırlar topografya kadar önemlidir; net şekilde belirlenmiş hudutlar yerine burada Kuzeydoğu Çin ve Doğu Avrupa’nın büyük bölümünde karmaşık uç beylikleri bulunmaktadır. Ancak bu özelliğiyle, İç Avrasya’nın sınırlarını tanımlamak görece kolaylaşmaktadır.

İç Avrasya’yı bütünsel tarihi bir bölge olarak tanımlamamız için bir başka neden, içsel farklılığının büyük olmasına rağmen, bölgenin oldukça farklı bir topografyasının olmasıdır. Bir kozmonotun perspektifinden, İç Avrasya, Dış Avrasya’nın büyük bölümüne göre daha düz ve daha tek biçimlidir. Aslında, İç Avrasya dünyadaki en geniş düz alanları içerir. Doğu Sibirya’da ve Moğolistan’ın büyük bölümünde, toprak değişken ve hareketlidir ancak burada hareket için pek az topografik engel bulunmaktadır. İleride de göreceğimiz gibi bu düzlük büyük askeri ve siyasi öneme sahiptir.

Üçüncü önemli farklılık ekolojiktir. İç Avrasya’nın iklimi büyük ölçüde üç ana etkenle şekillenir: İç Avrasya’nın büyük bölümünün kuzey enlemleri, İç Avrasya düzlüğünün boyutu ve İç Avrasya’nın büyük bölümünün denizden uzaklığı. Bu farklılıklar İç Avrasya’nın ikliminin Dış Avrasya’ya göre büyük oranda daha soğuk, daha kuru olmasına neden olmuştur. Mackinder’in belirttiği gibi, Avrasya’nın “merkezi karası” Ocak ayında donan kısmıdır:

“Merkezi Karayı grafiksel açıdan birleştiren önemli bir fiziksel koşul bulunmaktadır; tümü, hatta sıcak Mezopotomya’yı yukarıdan gören İran Dağları’nın kıyısına kadar olan bölge bile kış döneminde kar altında kalır. Ocak ayının bütününde ortalama donma sıcaklıklarının göstergesi olan çizgi Norveç’in güneyindeki Kuzey Burnu’ndan, Norveç kıyılarındaki adaların içinden, Danimarka’yı geçerek, Orta Almanya’da Alplere, Alpler’den de doğuya Balkan sırasına dek uzanır. Odessa Koyu ve Azak Denizi ve Baltık Denizi’nin büyük bölümü de her yıl donar. Kış ortasında, aydan da görüldüğü gibi geniş beyaz bir kalkan tüm merkezi karayı kaplar.”3

Kuzey enlemleri demek daha az güneş ışığı demektir, bunun da anlamı daha az fotosentez ve daha kısa büyüme mevsimleridir. Dış Avrasya’nın büyük bölümünde ortalama yağış yıllık 100 cm.’nin üzerindeyken, İç Avrasya’nın daha yoğun nüfusa sahip güney yarısında ortalama yağış 25-50 cm. arasında değişkenlik gösterir.4 İç Avrasya’nın kendi içinde de iklimsel değişiklikler doğuya doğru gidildikçe çoğalır. Bütünsel olarak ele alındığında, kuruluk, kuzey enlemleri ve kıtasal iklimler İç Avrasya’yı yaşanması zor bir yer haline getirir. Özellikle burada tarım yapmak kesinlikle kolay değildir, bu yüzden de İç Avrasya, Dış Avrasya’ya göre daha düşük nüfuslu bir yer olarak kalmıştır.

2. Farklı Tarihler

Bütünsel olarak ele alındığında coğrafi farklılıklar İç ve Dış Avrasya tarihlerinin binlerce yıl boyunca birbirinden farklı olmasına neden olmuştur. Aslında Avrasya tarihini bütünsel olarak tanımlayan yapısal bir özellik bulunsaydı bu sert, kuru ve düz olan iç kısım ve daha sıcak, nemli ve daha fazla yüksekliğe sahip olan modern zamanlara kadar Avrasya’nın tarımsal uygarlıklarına yurt olmuş olan bölge arasındaki önemli farklılık olacaktır. Farklılık Paleolitik dönemde bile belirgindi, erken dönemlerde de

insanlar (Neanderthaller istisnadır) İç Avrasya’ya Dış Avrasya’dan daha geç yerleşmişler ve İç Avrasya’da asla sürekli yerleşimler kurmamışlardır.5 Neolitik dönemden beri bu farklılıklar her bölgenin önde gelen yaşam biçimindeki farklılık şeklinde ortaya çıkmıştır. Son bin yıla kadar, pastoralizm ve toplayıcılık yaşam biçimi İç Avrasya’nın büyük bölümünü, tarımsal yaşam ise Dış Avrasya’nın büyük bölümünü etkisi altına almıştır. Bütünsel olarak İç Avrasya Dış Avrasya’ya göre yoğunlaşmanın çok daha zor olduğu bir bölge olmuştur. Bu yüzden yoğun nüfusu destekleyici nitelikte büyük kaynaklar yaratmak daha zor olmuştur. Örneğin 500 yılında Avrasya’da nüfus yoğunluğu ya da toprak kullanımının bir haritası Dış Avrasya’nın büyük bölümünün tarımsal topluluklar tarafından doldurulup, bu toplulukların da büyük nüfus ve birçok şehre sahip olduğunu gösterirken, İç Avrasya’nın büyük bölümünün pastoral ya da avcı/toplayıcı topluluklardan oluştuğunu, bu yüzden de az bir nüfusa ve çok az büyük kasabaya ya da şehre sahip olduklarını gösterir.

II. İç Avrasya’nın Siyasi Tarihini
Şekillendiren Güçler

İç Avrasya’nın farklı coğrafyası ve ekolojisi İç Avrasya’da ulus devlet tarihinin de oldukça farklı bir şekil aldığını gösterir. İç Avrasya coğrafyası devlet oluşum süreçlerini üç yolla şekillendirmiştir. Birincisi, İç Avrasya ve Dış Avrasya arasındaki sınırları tanımlayan topografik ve ekolojik fay hatları, bu sınırların ötesinde siyasi genişlemeyi oldukça zor hale getirmiş ve bu sayede de İç Avrasya’yı oldukça farklı bir yapıya, siyasi arenaya dönüştürmüştür. İkincisi, İç Avrasya’nın büyük bölümünde doğal savunma sınırlarının olmayışı, İç Avrasya devletlerine ağır bir savunma yükü bırakmıştır. Üçüncüsü, İç Avrasya’nın sert ekolojik koşulları devletlerin sınırlı demografik ve ekonomik kaynaklarla tarım yerine pastoralizm üzerine inşa edilmesine neden olmuştur. Bu etkenler bir araya

getirildiğinde İç Avrasya siyasi tarihinin Dış Avrasya'ya göre oldukça farklı olmasına yol açmıştır.

1. İç ve Dış Avrasya Arasındaki
Sınır

İç ve Dış Avrasya arasındaki sınır gerçek siyasi ve askeri sınırlarla oluşmuştur. Bunun en iyi kanıtı İç Avrasya devletlerinin en güçlü olanlarının genişlemesinin Dış Avrasya'nın sınırlarına doğru yavaşlamış ve kimi zaman da durdurulmuş olmasıdır. Diğer bir yönden yaklaşıldığında, milattan önce 6. yüzyıldaki Achaemenidlerin zamanından 2. yüzyıldaki Han dönemine kadar Dış Avrasya imparatorlukları İç Avrasya'da imparatorluk kurmanın aşırı derecede zor olduğunu görmüşlerdir. En geniş İç Avrasya imparatorlukları pastoralist kökenli Hsiung-nu ve Türk gibi hanedanlar tarafından kurulmuştur. Büyük ölçüde bu imparatorluklar yalnızca İç Avrasya sınırlarında genişlemiştir. İstisnalar vardır, ancak bunlar genel kuralı bozmaz. Moğol İmparatorluğu'nun Çin'i, Irak ve Suriye'nin büyük bölümünü kapsadığı doğrudur. Ancak İç ve Dış Avrasya arasındaki sınıra doğru genişlemenin sonucu, imparatorluk hızla İç ve Dış Avrasya kısımlarına ayrılmıştır. İç ve Dış Avrasya arasındaki ekolojik fay hattı yalnızca Cengiz Han'ın varisleri tarafından sınırlı ölçüde göz ardı edilebilir. Selçuklular gibi diğer imparatorluk hanedanları da bu önemli sınırı geçmişlerdir, ancak onlar da İç Avrasya gelenekleriyle Dış Avrasya imparatorlukları kurma akıbetine uğramışlardır. Hiçbir devlet uzun süreli İç ve Dış Avrasya'da birleşik imparatorlukları kontrol etmeyi başaramamıştır.

Özellikle dikkat çekici olan bir başka nokta da İç ve Dış Avrasya arasındaki fay hattının, sonunda Moskova ve Rus genişlemesiyle şekillenmesidir. Aslında bin yılın üzerindeki bir sürede bu yörüngeyi tanımlamanın en kolay yolu Moskova, Rusya ve Sovyetler Birliği'nin İç Avrasya'nın büyük bölümünü kapsayacak şekilde genişlemesidir. Sincan ve

Doğu Avrupa’daki birtakım istisnaların dışında, Rus genişlemesi İç Avrasya sınırlarında durmuştur. İki nedenden dolayı durmuştur. İlki, İç Avrasya’nın bazı sınırlarında Rus orduları savaşın doğasını değiştiren (bu durumun son dönemlerdeki örnekleri Sovyetlerin Afganistan’ı işgalindeki başarısızlığı ve Çeçenistan’daki savaştır) dağ engelleri ile karşılaşmıştır. İkincisi, Avrupa, Türkiye ve Çin gibi diğer sınırlarda Rus orduları farklı Dış Avrasya ekolojisine sahip bölgelerle karşılaşmıştır. Bu yerler tarıma daha elverişlidir ve nüfusları da daha yoğundur, ellerinde tuttukları bu devletler İç Avrasya devletlerinin büyük bölümüne göre daha geniş insani, ekonomik ve askeri kaynakları harekete geçirebiliyordu. Türkiye, İran ve Çin gibi devletlere karşı savaş bu yüzden demografik ve ekonomik açıdan ağır yükler taşıyordu ve bunlar da Rusya’nın İç Avrasya devletleriyle olan merhametsiz ancak daha hızlı ilerleyen savaşlarından oldukça farklıydı.

Rus tarihinde doğru olan şeyler genelde İç Avrasya’nın siyasi ve askeri tarihi için de doğrudur, bu bölgede ortaya çıkan devletler aynı anda hem İç hem de Dış Avrasya’nın geniş topraklarını yönetmekte oldukça zorlanmıştır. İç Avrasya’nın siyasi ve askeri tarihi Dış Avrasya’nınki ile birbirine geçmiştir ancak birbirinden oldukça da farklı olmuştur.

2. Düzlüğün Askeri Önemi

Eğer İç Avrasya’nın dış sınırları daha kesin şekilde tanımlanmış olsaydı, iç sınırları daha kötü şekilde tanımlanırdı. İç Avrasya’da, genişlemeci devletler bölgenin aşırı düz olmasından dolayı çok az engelle karşılaşmıştır. Bu askeri ve siyasi açıdan son derecede önemlidir, çünkü coğrafya tek başına güçlü genişlemeci orduları durdurmakta çok az rol oynar. İç Avrasya’da Moğol ordusu gibi bir ordu İngiliz kanalı, Akdeniz, Alpler ya da Himalayalar’la karşılaşmamıştır. Özellikle kuzey ormanlarının güneyinde ordular geniş mesafelerle yol alabilirlerdi. Belki de bu tür savaş göçlerinin en erken dönemdeki kanıtı Batı Moğolistan’dan Finlandiya ve

Karpatlar'a uzanan arkeolojik bölgelerdeki, 'Seima-Turbino' kompleksinde bulunabilir.6 Bu milattan önceki ikinci bin yılın ortasında başlar ve kuşaklar boyu İç Avrasya'nın doğu ucundan batı ucuna dolaşmış olan savaşçı bir toplumun ilerlemesini gösterir.

Düzlük siyasi sınırları belirlemede coğrafyanın rolünün sınırlı, böylece de savaşın özellikle önemli olduğu anlamına gelmektedir. Savunma yükünün coğrafya tarafından karşılanmadığı ölçüde, bu yükler devletler tarafından yönettikleri halktan toplanan vergiler yoluyla karşılanacaktır. Bu İç Avrasya devletlerinin yönettikleri halklara aşırı derecede yüklenmelerine yol açmıştır. Ancak bu argümanın önemli bir yönü vardır, mali engelleri başarılı şekilde aşan devletler, genişleme yolunda önemli askeri olmayan engellerle karşılaşmadan, genişlemeyi ümit edebilirlerdi. Böylece bin yılın üzerinde bir süre İç Avrasya önemli geniş devlet oluşumlarının yurdu olmuştur. Moğol ve Moskova İmparatorlukları ve altıncı yüzyılda Türk imparatorluğu gibi geniş kara imparatorluklarının İç Avrasya'da ortaya çıkmış olması tesadüf değildir.7 İç Avrasya topografyası bölgedeki güçlü ve azimli devletlerin yüksek oranda vergi uygulamak ve genellikle de genişlemek ya da yok olmak zorunda kaldığı istikrarsız siyasi sınırlara yol açmıştır. Doğal savunma sınırlarının ardında uzun süreli gizlenmek Dış Avrasya'ya göre daha zordur. Diğer yandan, bu sorunlarla başa çıkabilen yöneticiler genişlemek için yeteri kadar alanları bulunduğunu fark etti.

3. Ekolojik Yetersizliklerin

Askeri ve Siyasi Önemi

İç Avrasya'nın ekolojik yetersizlikleri siyasi tarihini iki yolla şekillendirmiştir. Bir yanda İç Avrasya'nın büyük bölümünde hakim pastoral yaşam biçimi savaş durumunda Dış Avrasya'nın köylü yaşam biçimine göre daha iyi bir eğitim olanağı sağlamaktadır.8 Pastoral toplumların sürülerinin telef olmasına yol açan felaketler gibi ani felaketlere

açık olması, pastoral yaşamlarda baskınların düzenli bir özellik olmasına imkan verir. At üstünde yaşam ve baskınlar birçok pastoral insanın (bazen erkekler kadar kadınlar da) temel askeri yetenekler açısından doğal bir eğitime tabi olmasına olanak vermiştir. Avcılık ve göç sırasında çiftlik hayvanlarının elde tutulması lojistik ve düzenli güç egzersizi açısından değerli bir eğitim imkanı sunmuştur. Ancak pastoral halkın askeri başarılarının ana nedeni hareket yeteneklerinde yatar. Savaşta, pastoral halk yüksek hızla düşmanın zayıf noktalarına konsantre olacak şekilde geniş alanları kaplayabilir. Ekolojik açıdan konuşursak, at üstünde pastoral yaşam biçimi küçük nüfus birimlerinin askeri yeteneklerini geliştirir ve bunun geniş mesafelerde pratiğine olanak verir.

Öte yandan, İç Avrasya toplumları ciddi askeri ve mali zorlukları karşılamak için aşırı derecede sınırlı demografik, ekonomik ve hatta kültürel kaynaklara sahiptir. Bazı askeri avantajlara karşın, İç Avrasya toplumları Dış Avrasya’nın birçok bölümündekine benzer güçlü devletler kurmak için gerekli kaynaklardan yoksundur.

III. İç Avrasya’da Devleti

Kuramsallaştırma

Bu üç faktörden biri, İç Avrasya ve Dış Avrasya arasındaki sınırın doğasının tüm İç Avrasya devletlerinin farklı devletler olmalarına rağmen tek bir devlet olarak tanımlanmasını sağlamasıdır. İkinci ve üçüncü faktörler bu bölgelerde ortaya çıkan devletlerin oldukça farklı özelliklere sahip olmasıdır. Aslında, İç Avrasya devletlerinin çoğunun özellikleri öylesine farklıdır ki, bölge tarihçileri ve siyaset kuramcıları açısından ciddi teorik sorunlar ortaya çıkar.

Bu farklılıklar İç Avrasya’da ilk ortaya çıkan devlet yapıları göz önüne alındığında oldukça netleşir. Milattan önceki ikinci bin yılda Orta Asya’nın Mezopotamya’sında güçlü şehir-devletleri ve milattan önce ilk bin yılda da

Sincan, Karadeniz ve Kafkasya'daki ticaret yolları üzerinde benzer devletler ortaya çıkmıştır.9 Bunların hepsi şehir-devletleridir ve sulu tarımın ve ticaretin yapıldığı yerlerde kurulmuştur, bu yüzden de güç ve kaynakları sulamaya ve İpek Yolları coğrafyasına yakından bağlıydı.10 Bu bölgeler küçük ve orta ölçekte şehir-devletlerine sahipti ancak asla büyük imparatorluk sistemlerine sahip olamamıştır.

İç Avrasya'da ilk ortaya çıkan imparatorluk devleti pastorallık üzerine temellenmiştir. Bu çeşit ilk devlet muhtemelen Han Çin'inin kuzey sınırlarında milattan önce ikinci yüzyılda görülen Hsiung-nu İmparatorluğu'dur. Milattan sonra altıncı yüzyılda, 6 ve 8. yüzyıllardaki Türk imparatorlukları da Moğolistan'ı, Sincan'ı ve bir dönem Orta Asya'nın büyük bölümünü hakimiyetleri altına almışlardır. İç Avrasya'daki pastoral imparatorlukların en büyüğü tabii ki Moğol İmparatorluğu idi. Bunlar yenilmesi zor güçlerdi ancak gerçekten devlet miydiler? Sorun İç Avrasya ekolojisinin ve pastoralliğin demografik ve ekonomik mantığının bu devletlerin sınırlı ekonomik ve demografik temellere sahip olmasına yol açmış olmasıdır. Bu da devlet literatürünü kaplayan tarım devletlerinden oldukça farklıdır.

Bu farklılıklar zor teorik problemlere yol açmıştır. Muazzam askeri ve siyasi güçleri düşünüldüğünde bu tip pastoral imparatorlukların devlet olduğunu inkar etmek aptallık olur. Peki bunları en iyi şekilde nasıl tanımlar ve işleyişlerini nasıl anlarız? Bunlar geleneksel devletlere benzememektedir. Bu türlü sorunlar pastoral devletlerin belirgin özelliklerini tanımlama yolunda bir sürü çaba ile sonuçlanmıştır.11

Pastoral gücün temeli pastoral yaşam biçimlerinde oluşan askeri yeteneklerde yatar. Ancak, İç Avrasya'nın büyük bölümünde görülen ekolojik yetersizlikler göz önüne alındığında, sıradan pastoral halkın askeri cesareti güçlü ve ayakta kalan devletler yaratılmasının açıklanmasında

kendi başına yeterli değildir. Herodot'un Darius'un İskit ülkesini başarısız işgalini anlattığı örnekte de göründüğü gibi geçici askeri ittifaklar oluşturmak çok zor olmamıştır. Zor olan nokta, bunları devlet olarak adlandırılacak siyasi yapıya dönüştürmek için bir arada tutmak olmuştur. Thomas Barfield ve diğerlerinin gösterdiği gibi, saldırıya maruz sınırların ve dar kaynak temelinin bileşiminin anlamı hiçbir pastoral devletin yalnızca kendi kaynaklarıyla ayakta kalamayacağıdır. Güçlü ve sadık orduların devamı için yöneticiler kendi sınırlarının ötesinde kaynaklar aramak zorundadır. 12 Bu yüzden 'dış' vergilendirme bu türlü devletlerde daha fazla kaynak temeline sahip olan tarım devletlerine göre çok daha büyük bir rol oynar. Pastoral devletlerin mali yapıları kendi tebaalarının yanı sıra komşu devletlerin kaynaklarına da dayanmak zorundadır. Bunu yapmanın iki yolu vardır: dış vergilerin zorla alınması ve İç Avrasya'da kıvrılan birçok ticari yolu vergilendirmek. Her iki strateji de işgale dayalı genişlemeyi destekler. Burada Nicola di Cosmo'nun bu mantığı nasıl değerlendiği yer alır:

"İç Asya'nın imparatorluk tarihinde, dış ekonomik kaynaklara ulaşım, ister haraç, ticaret ya da vergilendirme yoluyla olsun, devlet oluşumu için son derece önemliydi. Aslında İç Asya tarihi bazı Asya yönetimlerinin ekonomik erişim noktalarını genişletme ve göçebe olmayan toplumların ürettikleri kaynaklara ulaşma ve kontrol etme yönünde yeni ve daha karmaşık yollar geliştirme konusundaki artan yetenekleriyle şekillenmiştir. Uzun süreli kabileler arası askeri mücadeleler sonunda doğan İç Asya imparatorlukları devlet oluşturma sürecinin yarattığı büyük askeri birlikleri ve saray maiyetini besleyebildikleri sürece kabile biçimi yönetimden çıkıp bir başka yönetim biçimi kuruyorlardı. Bu bağlamda, yerleşik devletlerden alınan vergiler, ticari ortaklıklardan kar almak ya da büyük

tarım nüfusundan vergi alarak düzenli bir gelir elde etmek devletin varlığı için en temel hakkıydı”.13

“Dış vergilendirmenin” yalnızca kendi sınırları ötesindeki kaynakları ve ticaret yollarını kontrol etmek anlamına gelmediğini de eklemeliyiz. Bunun anlamı yazı sistemleri, mali yöntemler ve bürokratik teknikler gibi kültürel kaynakları da dışarıdan almak anlamına gelmektedir. Yani bu noktayı genel olarak şöyle tanımlayabiliriz: Karşılaştıkları güçlükler ve sınırlı kaynakları yüzünden, İç Avrasya devletleri Dış Avrasya’nın tarımsal sınır topraklarında üretilen maddi, ticari ve kültürel kaynaklara bağlı olmak zorunda kalmıştır.

Özetleyecek olursak: Aşırı şekilde saldırıya maruz kalma ve sınırlı kaynakların bileşimi İç Avrasya devletlerinin büyük askeri güçlüklerle karşılaştıkları ancak bunlarla mücadelede sınırlı kaynaklara sahip oldukları anlamına gelmektedir. Bu onların üç ana, yolla dış kaynakları sömürmelerine yol açmıştır: Haraç almışlar, ticari yolları kontrol etmişler ve sınırlarının ötesindeki kültürel ürünleri almışlardır.

Thomas Barfield’in savunduğu gibi tüm büyük pastoral devletler komşu tarım devletlerinin düzenli sömürülmesine, kırılgan siyasi ittifakları bir arada tutabilmek için liderlerin ardından gelenlere dağıtabilecekleri kaynaklar ürettikleri bir sistem üzerine temellenmiştir. Tarımsal ya da kentsel topluluklara yapılan kısa süreli baskınlar pastoral ve tarımsal dünyalar arasındaki sınır topraklarına özgüdür, ancak bu hedeflere ulaşmak için oldukça istikrarsız bir servet akışı sağlamıştır. Aynı şey ticaret için de geçerlidir. Bozkırlarda ortaya çıkan servet akışı önemliydi, ancak büyük devletler oluşturacak kadar değildir. Bunu yapmak için istikrarlı ve daha büyük kaynaklar gerekliydi, bunu yapmanın en iyi yolu da Çin, İran ya da Bizans gibi güçlü komşu devletlerle düzenli haraç ödemeleri üzerinde görüşmekti. Bu Barfield’in “Dış Sınır Stratejisi” olarak tanımladığı

şeydir.14 Büyük ve sürekli baskınlarla komşuları tehdit etmek için gerekli istikrara sahip ittifakların yaratılmasına bağlıydı. Eğer büyük Hsiung-nu lideri Motun ya da ilk Türk İmparatorluğu'nun kurucuları Bumin ve İstemi gibi kişiler döneminde olduğu gibi bu türlü bir bütünlük elde edilebilseydi, kimi zaman Çin İmparatorluğu gibi bir devleti bile düzenli ve büyük miktarlarda haraç ödemeye zorlamak mümkün olabilecekti, bunlar da bölgesel ittifakları daha istikrarlı bir siyasi sistem içinde tutabilecek mali temel oluşumunu sağlayabilecekti. Başarılı şekilde yürütüldüğünde, Dış Sınır Stratejisi tarım topluluğu olan komşunun bozkırlara kaynak toplayıp göndermek gibi zorlu bir mali işi yapması için yeterli olmaktaydı.

Ancak Barfield 'İç Sınır Stratejisi' olarak adlandırdığı bir başka strateji daha tanımlamıştır. Bu 'Dış Sınır Stratejisi' için yeterli baskı uygulayamayacak pastoral liderler için uygundur. İç Sınır Stratejisi tarımsal bir hakime daha fazla yaklaşmayı ve para yardımı karşılığı paralı askerlik yapmak gibi sembolik olarak bir dereceye kadar ona tabi olmayı içerir. Her iki oyun da karmaşıktır ve beklenmedik sonuçlara yol açabilir. Ancak İç Sınır Stratejisi genelde tarımsal hakimin siyasetlerinde daha fazla yer almayı içerir. Ve bazen bu yolla, pastoral paralı askerler eski beylerinin topraklarını yönetmeye başlar. Bu yolla Selçuklular gibi tarımsal hakimlerin paralı askerleri olarak hizmet veren gruplar İç Avrasya sınırları ötesinde daha geniş tarım devletlerini yönetmeye başlamıştır. İşte bu mantık, sonunda, pek çok pastoral liderin Ordos'tan Afganistan'a ve sonunda Anadolu'da, Dış Avrasya sınır topraklarında hakim hanedanlar kurmalarına yol açmıştır.

Sonuçlar: İç ve Dış Avrasya ve Türkçe Konuşan Halkların Siyasi Tarihleri

Bu makalede olduğu gibi İç ve Dış Avrasya tarihlerini birbirinden ayırmak Türkçe konuşan halkların tarihleriyle ilgili üç geniş sonuç ortaya

çıkarır.

İlk olarak, en erken dönemdeki Türkçe konuşan halklar büyük ölçüde İç Avrasya'nın ekolojisi tarafından şekillendirilmiştir. Yine bu halklar son dönemlere kadar İç Avrasya'da hakim yaşam biçimi olan pastorallık; pastoral halk ile çiftçiler ve toplayıcılardan oluşan komşu topluluklar arasındaki karmaşık ilişkiler tarafından şekillendirilmişlerdir. İkincisi, İç Avrasya'nın farklı ekolojisi en erken dönemlerdeki Türk yönetimlerinin de farklı biçimler almalarını beraberinde getirmiştir. Bu farklı biçimler pastoral yaşam biçiminin askeri ve ticari gelenekleri ile bütünleşmiş ve yine bu yaşam biçiminde kaynakların kıtlığı ilk devletlerin İç ve Dış Avrasya'nın tarımsal sınır topraklarında kaynaklar aramalarına zorlamıştır. Son olarak, aynı süreçler daha güçlü olan pek çok Türk hanedan liderlerinin niçin sonunda bu sınırları aşıp, Dış Avrasya'nın ekolojik açıdan zengin sınır topraklarında hakim olduklarını açıklamaya yardımcı olur. Tabgaçlar, Selçuklular, Gazneliler ve Moğollar gibi hanedanlar İç Avrasya'daki yurtlarını İç Avrasya'ya sınır topraklardaki büyük tarımsal imparatorlukları yönetmek için terk etmişlerdir. Ekolojik sınırın öte tarafındaki değişen koşullara hızla adapte olmuşlar, ancak siyasi sembolizmlerinde ve tarihi geleneklerinde, İç Avrasya'nın sert dünyasına ait hatıralarını asla tamamen unutmamışlardır. Bu Afganistan'dan Anadolu'ya uzanan İç Avrasya'yla Dış Avrasya sınır topraklarında sıralanan Türk devletlerinin tarihi bir yörüngesiydi.

1 Bu makale başka yerlerde geliştirdiğim düşünceleri özetler, örneğin 'Inner Eurasia' as a Unit of World History', Journal of World History, Cilt. 5, no. 2 (Eylül 1994): 173-211; ve daha geniş şekilde A History of Russia, Central Asia and Mongolia: Cilt 1: Inner Eurasia from Prehistory to the

Mongol Empire, ‘The Blackwell History of the World’, Oxford: Blackwell, 1998; daha yeni bir makale, ‘Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History’, Journal of World History, Cilt. 11, no. 1 (2000), 1-26 İç Avrasya’da görülen birçok değişim sisteminin tarihini açıklar.

2 Mackinder’in bazı düşüncelerini ve sınıflandırmalarını kullanmış olmama rağmen, benim argümanım pek çok yönden farklıdır. Mackinder’in yazılarına en iyi giriş için: H. J. Mackinder, Democratic Ideals and Reality, ed. A. J. Pearce, N. Y.: Norton, 1962.

3 Mackinder, Democratic Ideals, s. 110.

4 R. N. Taaffe, ‘The Geographic Setting’, D. Sinor, ed., The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 35.

5 Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Böl. 2, ‘First Settlers’.

6 E. N. Chernykh, Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, s. 215-32.

7 Şimdiye kadar kurulan en büyük imparatorlukların bazılarının büyüklüğüne ilişkin bazı tahminlere ilişkin, bkn. R. Taagepera, ‘An Overview of the Growth of the Russian Empire’, Russian Colonial Expansion to 1917, ed. M. Rywkin, Londra ve New York: Mansell Publishing, 1988, s. 4-5.

8 Pastoral yaşam biçiminin bazı askeri anlamlar için Walter, Goldschmidt, ‘A General Model for Pastoral Social Systems’, L’”quipe Ecologie et Anthropologie des Sociétés Pastorales, Pastoral Production and Society, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 15-27.

9 Bkn. Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia, cilt. 1, s. 107-13 ve 137-41.

10 İpek Yolları üzerine yeni bir araştırma için David Christian, ‘Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History’, Journal of World History, 11: 1 (Spring 2000), s. 1-26.

11 Bozkırlarda devlet oluşumuna ilişkin zorlu sorun üzerine iki ayrı tartışma için Nicola di Cosmo, ‘State Formation and Periodization in Inner Asian History’, Journal of World History, 10 (1999): 1-40, ve David Christian, ‘State Formation in the Inner Eurasian Steppes’, David Christian ve Craig Benjamin, eds., Worlds of Silk Roads: Ancient and Modern, Silk Road Studies II, Turnhout, Belgium: Brepols, 1998, s. 51-76; bkn yine Thomas J. Barfield, The Nomadic Alternative, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1993, ve A. M. Khazanov, Nomads and the Outside World, 2. baskı., Madison: University of Wisconsin Press, 1994.

12 Thomas Barfield, The Perilous Forntier: Nomadic Empires and China, Oxford: Blackwell, 1989.

13 Nicola di Cosmo, ‘New Directions in Inner Asian History: A Review Article’, JESHO (Journal of the Economic and Social History of the Orient), 42, 2 (1999): 247-63, s, 260’dan alıntılanmıştır, aynı yazarın argümanını özetleyen ‘State Formation and Periodization in Inner Asian History’, Journal of World History, 10 (1999): 1-40.

14 Thomas Barfield, The Perilous Frontier.

D. Türklerin Kökeni Hakkında Bazı Görüşler

Türk Tarih Tezleri / Ord. Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkan [s.409-423]

Türk 2000 Vakfı Başkanı, Columbıa Üniversitesi Eski Öğretim Üyesi / Türkiye

Cumhuriyet Devri

Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması için direktif verdiğinde (1932) şu hususların üzerinde durulmasını istemişti:1

1- Türklerin İslâmiyet sonrasındaki tarihleri bir hayli araştırılmış ve okutulmuş olmasına rağmen, daha önceki devirlerin tarihi karanlıkta kalmıştır. Ağırlık bu çağlar üzerinde olmalıdır;

2- Türklerin medeniyete katkılarını Batı inkâr etmiş, Türklerin imajını daha çok savaşçı ve hatta "barbar" olarak işlemiştir. İlk medeniyetlerde (Sümer, Elam, Etrüsk gibi) ve İslâm Medeniyetinde ise Semitik ve Aryen (Hint-Avrupa) kavimlerine pay verilmiş, Türkler yok farz edilmiştir. Türklerin o çağlardaki rolü de belirtilmelidir;

3- Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğu ve o coğrafyada bugün de Türklerin yaşadığı anlatılmalıdır;

4- Türklerin ırkî yapıları ve brakisefal kafatasının özellik olarak önemi:2

Türk Tarih Kurumu'nun ilk kadrosu, Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Dr. Reşit Galip, Prof. Dr. Hasan Cemil Çambel, Prof. Şemsettin Günaltay, Kazanlı Prof. Yusuf Akçora ile Prof. Sadri Maksudi, Azerbaycanlı Prof. Ahmet Ağaoğlu, Atatürk'ün manevi kızı Dr. Afet İnandan oluşuyordu. Çalışmalarda Prof. Dr. Fuat Köprülü, Başkurt Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Ahmet Cevat Emre, Dr.

Hamit Zübeyir, Prof. Dr. Remzi Oğuz Arık, Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç, Prof. Besim Atalay katkıda bulunuyorlardı. Kongrelere davet edilen Avrupalı Ön-Tarih uzmanları (özellikle Prof. E. Pittard, Landsberger, Eberhard) Türklerin ırkı ve ilk medeniyetleri üzerindeki rollerini belirtmişlerdir.

Kurum Türk Tarih Kongreleri düzenlemiş, Belleten bültenleri ve eserler3 yayınlamıştır. İlk 2 Kurultayın toplantılarını Atatürk bizzat izlemişti. Prof. S. Maksudî ile Prof. Z. V. Togan'ın, 1917'lede Rusya'da (UFA Kongresindeki) siyasî çatışmalarının devamı gibi gözüken kürsüden tartışmasına Atatürk müdahale ederek Dr. R. Galib'in araya girmesini istemiştir. Tarihî farklı iddialar (okul Tarih kitaplarına da geçen ve Türk göçlerini "Turan İç Denizinin kurulmasına" bağlayan ve S. Maksudî'nin desteklediği tezle, bunun aslı olmadığını, bu çapta bir kurumanın çok daha eski jeolojik çağlarda cereyan ettiğini söyleyen Z. V. Togan'nın tezi kürsüde siyasî bir şekle dönüşmüş,4 Z. V. Togan'a yeniden söz verilmeyince istifa edip Almanya'ya (Bonn Üniversitesine) gitmiştir.

***

O devrin tarih faaliyetleri arasında İslâm medeniyetinin Türk dahileri Farabî, ve El Biruni'den ayrıca İbni Sina etraflıca işlenmiştir.

Cumhuriyet'in ilk devrinde hazırlanan İlkokul, Orta Okul ve Lise Tarih ders kitapları Atatürk'ün çizdiği yönde yayınlanmış ve okutulmuştur. Anayurt Orta Asya, kuraklık sonucu Türk göçleri, Türklerin brakisefal kafatası özellikleri5 ve İlk medeniyetleri "kuruşları" etraflı olarak öğretilmiştir. Yayınlanan Belletenler ve Türk Tarihi Kongreleri bu tezleri "ilmî" olarak işlemişlerdir. Ancak Türkiye'de tarihçi olmayanlar -hatta bazı tarihçiler- bu iddiaları abartmış, dünyadaki her medeniyetin Türklerin eseri ve tarihte her adı geçen nerdeyse her kavmin (Helenler, Romalılar, Keltler…vb.) Orta Asya Türk kökenli olduklarını ileri sürenler olmuştur.

Bu gidişe tepki olarak 1939’dan sonra yazılan eserler ve toplanan Kongreler, gerçekten Türklerle bağlantısı olan Sümerler ve Etrüskler gibi medeniyetlerden ya hiç sözetmemiş, ya da “belki”li tereddütler öne sürmüşlerdir. Artık Hun, Göktürk ve Osmanlı tarihleri üzerinde daha çok durulmuş, daha dengeli bir tarihçilik belirmiştir. 1960’lardan sonraki tarihçiler içinde Selçuk ve Osmanlı müesseselerini açıkça veya dolaylı olarak Yunanlıların etkisine bağlayanlar (Ekrem Akurgal, Bozkurt Güvenç vs. ve Turgut Özal imzalı “La Turquie en Europe” kitabı, Paris, Plom 1988) ve Orta Asya bağlantısını arka plana alanlar (özellikle 1968’den itibaren) olmuştur.

2000’li yıllarla birlikte ve özellikle 700. yıl dönümü dolayısıyle Osmanlı tarihini ele alan eserler yayınlanmıştır. (Yeni Türkiye’nin 12 ciltlik Osmanlı Tarihi, birçok yayınevinin Osmanlı Tarihi ve Hammer tarihinin yeni ve tam basımı gibi).6

Türk’ün Adı ve Adları7

T+R

“Türk” adının çeşitli şekillerini, tarih boyunca değişikliklerini, Türklere takılan farklı adları ve anlamları iyi anlaşılmadığından karmakarışık isimler yanlış sonuçlar vermiştir.

Türk’ün “TÜRK” adı tartışmalı bir konudur. Önceleri bunun ancak 6. yüzyılda Göktürklerle başladığı sanılmıştı. Çinli’lerin “T’ukü-e” (Tukyu) şeklinde yazmaları okunup da, ardından Orhun yazıtlarının çözülmesiyle, asıl adın “Kök-Türük” (Göktürk) olduğu ortaya çıkmıştı.

Ancak, “Türk” kelimesinin çekirdeğini oluşturan “T+R”, bazen de “T+R+K” (veya sadece “T+K”) sesinin daha eski kayıtlarda keşfedilmesi bu adın 6. yüzyıldan önce de kullanılmakta olduğunu gösteriyor.

Bu eski izi, M.Ö. 1400’lerde de yakalıyoruz: Türk’ler Orta Asya’dan doğrudan doğruya (veya Sümer ilinden geçerek) önce Kars civarlarına

gelmişler, sonra Ege kıyılarına kadar göçüp, orada denizci bir toplum haline gelerek Akdeniz'e iyice açılmışlardır. Mısırlılar onlardan tarihlerinde, "başlarında tüyler takılı "Turuşka" deniz savaşçıları" diye bahsetmişlerdir. Hintliler bugün bile Türklere "Turuşk" ve "Turuhka" dediklerine göre Mısırlıların M.Ö. 1400'lerde kullandıkları "Turuşka" adının "Türk" kelimesinin bir şekli olduğunu kabul edebiliriz.8 Ön Asya çivi yazılarında da var.

Türşka'kaların bir başka göçü İtalya'nın kuzey-batı bölgesine yerleşen ve M.Ö. 800'lerde ünleri iyice parlayacak olan "Etrüsk"lerdir. Sonradan Romalıların taktıkları, kelime başı harflerini atarsak, "(E)Trüsk" kavim adıyla ve soykütükleri olan (R asena-Asena) bozkurt totemiyle karşı karşıya kalırız.

İşte bu "TRÜSK" adı, "TURUŞKA" gibi, Türk adının en eski izidir. Etrüsk'ün İtalya'daki diğer izleri de hep (E) ile değil (T) ile başlar: yaşadıkları toprakların adı "Tuskan" idi (bugün de "Tuscany" denir). Kıyılarıyla başlayan denizin adı -bugün de- "Tirhen"dir.9 "Tirsen" ve "Turski" adlara da rastlıyoruz.

Çin'e girip, Çinlileri M. Ö. 1100'den 400'lere kadar yöneten Türk kökenli Çu/Su/Çeu sülalesinin yıllığında ve Hintli Aryen'lerin "Avesta" destanlarında "T+R"li kavim adları vardır.

Çin kayıtlarında M.Ö. 1100'lerden itibaren ve özellikle M.Ö. 1328'de kuzeyli kavimler arasında gösterilen Tu-Kue, "Tik" ve "Ti"lerin de "Türk"-Tu-çüe'leri ifade ediyor olabilir. Sinolog L. K. Katona'nın 1966'da Sinologların Uluslararası Kongresinde verdiği bir tebliğde, Çin alfabesineki "r" harfinin eksikliğini bir kere daha -örnekleriyle- kanıtlamıştır. "T" ile başlayan çeşitli "kuzey boylarının", sonunda hangi ekler gelirse gelsin, "T+r" şeklinde okunması doğrulanmış oluyor. "Ti" ve Tik'in bir başka şekli de Çin arşivlerinin Toba (Topa)lardan sözeden kısmında Tu-Ku oymağının

ve Hyung-nu hanedanının Tu-Ko menşeinin “r” ile okununca “Turka” adı ortaya çıkıyor.

Türkistan’ın Semerkant yakınlarında “Tukhs” ve Tukhsici” adındaki köyler (YAQUİ, I, 828), Eşgil Bulgarlarının “Tukhsi” olarak anılması (İbn Fadlan 221, 222) Gene Çin’de, De Groot’un sözünü ettiği “Tok-sin” ile “Tik”lerin bir kolu olarak gösterdiği (28-29) “Tso”lar, Sarı Yugar Türklerinin Kansu’da “Türgüş” ve “Togşı/Tukhsi” boyları (ZVT, 433, not 164) “r”li “r”siz telaffuzuyla “T+S+K” isim şekillerinin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyor.

Yunanlılar çağında da böyle izler buluyoruz: M.Ö. 480’lerde yaşamış olan ünlü tarihçi Herodot’un, “yurkae” ve “targitoes” diye yazdığı adın, 2. Plinius ile P. Mela’da “turkae” şeklinde geçmesi, artık açıkça “Türk” adını çağırıştırıyor.10

Truvalılarda “Tenkri’ler” boy ismine rastlanıyor.11 Truva’da ilk tabakalardaki halkın Türklerle akraba (Pelaj’lar) tahmin ediliyor. Doğrudan doğruya Pelajlarda da “Turxum” şeklinde bir isme rastlıyoruz.12

Bu kadar farklı yazılışı ve söylenişi olan Türk adının aslî şekli ne olabilir? Benim de katıldığım Prof. Z. V. Togan’ın görüşü, kök kelimenin “TUR” veya “TÜR” olduğudur.13 Bunu “TURAN” kelimesinde görüyoruz. İranlılar (Persler, Medler) Türklere “Turanî” derlerdi.14 “TUR” ismine eklenen “an” eki tartışmalıdır. İlk akla gelen, “ülke” anlamıdır. Bugün de “İr+an, Afganist+an, Hindist+an, Özbekist+an, Türkist+an” şekli, ülke anlamlı olarak kullanılıyor. O zaman “Turan”, “Tur’ların ülkesi” demek oluyor. Ancak, bir başka yoruma göre, farsça’da ve Macarca’da “an”, çoğul eki olarak da kullanılıyor. Bunu kabul edersek, “Turan”= “Turlar”- yani millet adı oluyor.

Eğer “Tur” yerine “Tür” şeklini alırsak, Hint-Avesta efsanesi dilinde “ik”in veya sadece “K”nın o çağlarda yaygın olarak çoğul ifade ettiğini,

böylece ismin “Türk=Tür’ler” olduğu sonucuna varırız. Az sonra da göreceğimiz gibi, millet adları çok kere “türemek”ten ve “insandan olma” şeklinden oluştuğuna göre bu yazılış ve söyleniş kuvvetli bir ihtimaldir.

M.S. 420 ve 515 tarihli Pers metinlerinde (ayrıca, 580’lerin Bizans kaynaklarında) artık şimdiki şekliyle “Türk” adı geçiyor (İslâm Ansikl. 127/43). Oğuz Kağan destanı da, Hun çağını anlattığına göre, Kağan’ın tahtının yanıbaşında bulunan bilge “Uluğ Türk”ten sözeder.

Artık “TÜRK” adı, şimdiki şekliyle yaygınca kullanılmaya başlamıştır. “Türk” adının Türkler tarafından resmi devlet adı olarak ilk kullanılışı ise “Kök-Türük” şekliyle, 552 yılında ve Göktürklerce olmuştur (Doerfer). Türk adı, önce bu iktidarın tekelinde olarak başlamışsa da, daha sonra Göktürk kağanlarının bir araya getirdikleri bütün Türkçe konuşan topluluklara (“Oğuz, Dokuz Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Türgiş, Töles, Tarduş, Basmıl, Bayırku, Kurukan, Toğra gibi boylara) da teşmil edip hepsine birden “Türk Budun” (Türk Milleti) adını verdiler. “Türk” adı zamanla bütün Türk soyundan olanların ortak adı olmuş, milli ad haline gelmiştir.15

Göktürk iktidarının çöküşünden sora, çeşitli Türk devletleri, hatta halkları başka adlarla (kabile, klan veya hanedan adlarıyla) bilinmişlerse de, Osmanlılar dahil, Türkler, Türklerce de, yabancılarca da daima “Türk” olarak anılmışlardır (sadece Ruslar, “Altınordu” iktidarından sonra, Rusya’daki bütün Türklere “Tatar” demeye başlamış, yakın zamanlarda ise bu adı sırf Kırım, Kazan ve Sibirya Tatarlarına hasretmişlerdir.

***

Türk’ün ilk doğuşundan beri demek ki, “T+R/T+R+K” sesli bir ad,16 çok temel bir soy-ırk adı olarak vardı ve 6. yüzyılda da artık devlet ve millet adı haline de gelmişti. Kökü TUR veya TÜR olan bu isim, yalnız Altaylardaki ve bozkırlardaki ilk Türklerde değil, Hazar denizi civarından

Orta Doğu'ya, Yakın Doğu'ya ve Akdeniz'in iki kıyısına, ayrıca Hindistan ve Tanrıdağ bölgelerine de yayılan Ön-Türklerde bile sık sık rastlanıyor. "Türük", "Törük" gibi şekilleri de var.17 Türk toplumu tarih boyunca başka isimlerle anılmış olmalarına rağmen, temelde hepsinin soy adı olarak "TÜR" "TUR" veya "TÜRK" kelimeinin bulunduğunu yukarda gördük. Şimdi bu adın anlamına bakalım. Burada da karanlık hüküm sürüyor. Dilciler bir birinden ayrı tezler ileri sürüyorlar.

Sosyal bilimler açısından en güvenilir olanı, "TÜR" kökünden, "türemiş", yani "cins-ırk", "insan", "yaratık" şeklindeki izahtır. Sosyal antropologlar, dünyada her toplumun kendine ilk yakıştırdığı adın "insan" olduğunu ispatlamışlardır. ("insan" olma özelliklerini farketmelerinden olacak). Tür-Türük-türemiş, yürümek'ten Yürü-Yürük gibi çekimler almıştır demişlerdir: (A. Vambery, J. Deny, F. Sümer ve kısmen Z. V. Togan).

Epey revaçta olan bir başka nazariyeye göre Türk, "güçlü, kuvvetli" anlamındaki "Törük" kelimesinden doğmuştur. Eski Türk yazıtlarında ve Uygur kaynaklarında "Türk" kelimesi bu anlamda sıfat olarak kullanılmıştır (bu görüşte olanlar: F. W. K. Müller, A. v. LeCoq, V. Thomsen, Nemeth, L. Bazin, L. Rasonyi, Y. Öztuna vs.)

Bu nazariyenin aksi de düşünülebilir; Türkler "Türk" adıyla tanındıktan sonra, güçlü kuvvetli oluşları yüzünden ismi hasları, sıfat olarak dile girmiş olabilir. Fransızların "Fort comme un Turc" ("Türk gibi kuvvetli") atasözünde olduğu gibi (Farsçada "türk", "güzel" anlamında sıfat olarak kullanılır).

Zayıf olan diğer nazariyeler ise şunlardır; Miğfer" (Çin kaynaklarından biri); "Terkedilmiş" (Arap kaynaklarının bazısı); olgunluk çağına erişmiş (Divanü-Lûgat-it Türk); türeli, töreli, kanun ve nizama bağlı (Z. Gökalp,

Barthold); bir devletin tebası olan halk (G. Doerfer); Tur/Tuz, intizam (İran destanları) vb.

Türklerin Kullandıkları

Başka Temel İsimler

1. "S" Köklü İsimler

İlk doğan (Türkmenistanlı ve Harezm-Maveraünnehirli) "Ön-Türkler", temelinde "S" sesi olan adlar kullanıyorlardı. Bu "S" sesine eklenen sesli harf, kâh kendilerince, kâh komşu kavimlerce çeşit çeşit olabiliyordu. En eski şekli "Su" olsa gerek; Su-var (Subar, sonraki Sabır, Sabir, Sibir) ve Su-mer gibi.

Tek başına "Su" adının ve bundan türeme veya bozulma "Sus", "Şu", "Çu", "Çeu" şekillerinin de kullanıldığı görülüyor. Daha sonra "Sa", "Saha/Saka" ve "Skt" adları da belirmiştir fakat kök hep bu ilk "S" sesidir.

"S"li ses veren adların Ön-Türklerde bir yandan Mezopotamya'dan Çine, öte yandan Akdeniz'e ve Karadeniz'in kuzeylerine kadar yayılmış olması Türkler arasındaki önemini gösteriyor. Bu "ilk doğan" Türklerin ilk doğum ve sonraki yerleşme yerleri -dağlı ve bozkırlı olan İlk-Türklerden farklı olarak- hep büyük "su"ların civarlarında, kıyılarında veya aralarında olmuştur. Balkaş-Aral gölleri, Hazar denizi (Batıdan göçüşü anlatan en eski Türk efsanelerinde "Büyük Deniz/Su"), Maveraünehir (İki-Nehir Arası=Seyhan/Ceyhan) ve gene iki nehir (Fırat-Dicle) arası. Daha sonraları görülen "To-Sa" adı belki de Tur/Su kaynaşmasının ifadesiydi.

Ön Türklerin bir koldan akrabası olan Urallı "Finler", yüzlerce gölle kaplı Kuzey yurtlarına göçtüklerinde ülkelerine "Su-omi" demişlerdir. (bugün de bu ismi kullanırlar).

2. "Kh" Köklü İsimler

Altaylar'da doğan (2. doğuş) "İlk-Türkler", Çin arşivlerinden ve sonraki Türk belgelerinden öğrendiğimize göre h ve kh sesli isimlerle anılıyorlardı.

Çin kayıtları bu isimleri Hu, Hyen-yen, Hıyungnu, Kun ve Hun gib çeşitli sesli ideogramlarla yazıyorlar. Bu isimlerin anlamı henüz aydınlanmamıştır. “Khu”=insan, “Kun”=güneş ve halk, “Kyung”nu= Koyunlu gibi izah denemeleri belki de yakıştırmadan öteye gitmez.

Tarihçi N. Atsız, “Hun” adını “Kun=Koyun”, “Hyungnu”yu da “koyunnu/koyunlu” olarak çözmek istemiştir.18 Bozkırlı Hunlar ve onların torunları diye iddia edilen Oğuz-Türkmenlerde “Akkoyunlu” “Karakoyunlu” gibi aşiret ve devlet isimleri olduğundan, iddiasının doğru olması ihtimali vardır.

Eğer Kun (“Tur”daki “u” harfinin “Tür” olarak değişikliğe uğraması gibi, “Kun”da “kün” olarak okunabilirse, “Gün” ve “Güneş” anlamı çıkar (eski türkçede güneş “KÜN” şeklinde söylenirdi ve “Tek Tanrının sembolü” sayılırdı. (Kızılderili medeniyelerinde de KÜN=güneş). Bu yorum da bir varsayımdan öteye gitmez.

3. “Og” “Ok” Köklü İsimler

Kuzey Türkleri daha sonraları “Oğuz” ve “Oğur”lar olarak da tanınacaklardır. Bizce bu sadece “kabileler” (boylar) demektir. “Oğ/Ok” Türkçede daima bu anlamda kullanılmıştır ve hakim olan (yay sahibi, yönetici, tahttaki olan) tebalarına, kabilelere, statülerinin simgesi olarak “ok” yollar. Türkçede en eski çoğul eki “R” sonraları (Çuvaşlar ve Sahalar hariç), “Z” (daha sonra da “ler-lar”) şekline girmiştir. Şu halde “Og+r” ve “Oğ+z”, boylar, kabileler demektir. “Kutrigur”lar, “Onogur”lar, Dokuz Oğuzlar…vb. (bazen “o” düşmüş, sadece “Gur”lar, “Guz”lar şekli kalmıştır.

4. “Türkmen” Adı

“Oğuz” ve “Türkmen” isimleri, kimilerine göre aynı, kimilerine göre ise ayrı iki kavmin adıdır.

Prof. Z. V. Togan bu konuya şu açıklığı getirmiştir: “Herhalde Türkmenlere ‘Oğuz’ denilmiş, fakat hakiki göçebe Oğuzlara ‘Türkmen’ denilmemiştir” (a.g.e., 187, 188).

Prof. Faruk Sümer, sırf Oğuzlara tahsis ettiği eserinde, ayırımın daha çok din açısından olduğunu belirtiyor:

“Oğuzlar’dan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrımüslim kardeşlerinden ayırtetmek için, Maveraünnehir Müslümanlarınca ‘Türkmen’ adı veriliyordu.” (a.g.e., s. 51).

Bu adın kullanılış sebebi de, Orta Asya’da ilk defa Müslümanlığı kabul eden bir Türk boyunun “Türkmen” adlı oluşundandı (bu Türk boyu Balasagun civarında yaşıyordu). O ad, Orta Asya’nın Müslümanları arasında “Müslüman Türk” anlamına geliyordu. Bu hususun büyük Türk ilim adamı El-Birunî tarafından da19 doğrulanmış olması kabulune sebep olmuştur.

Oğuzlar, yarı göçebe, yarı yerleşik olan Müslüman Türkmenleri “yatık/tembel” saydıkları için bu adı, kendileri Müslümanlığı kabul ettikleri zamandan sonra da kolay kabul etmemişler veya “Oğuz” kimliklerini unutmamışlardır.

Ancak 13. yüzyılın başlarından itibaren her yerde “Türkmen” “Oğuz’un” yerini almıştır. (bugün de konar-göçer yörükler, konar-göçer de olsalar Türkmenleri kendilerinden farklı saymaktadırlar).

***

“Türkmen” adının etimolojisine gelince, burada da farklı görüşler vardır:

Birinci görüş 11. yüzyılda yaygındı. El-Birunî ile Kaşgarlı Mahmud’un da20 az çok katıldıkları bu teze göre, “Türkmen” ismi, “Türk” adıyla farsça “mânend” (yani “benzer”) ekinden oluşmuş, çünkü Türkmen’ler “Türk’e benziyormuş”.

Benim tahminime göre bu yakıştırma gene din farklılığından gelmiş ve Türklerin çoğunluğu henüz Müslüman olmamışken Müslüman bir aşiret olarak ortaya ilk çıkan Türkmenler, “öteki Türklerden ama, dinleri ayrı, gene de diğerleriyle bir bağları var” ön intibaından doğmuş olabilir.

İkinci izah bu tahmini doğrular niteliktedir: Ibn Kesir’le Mehmet Neşrî’ye göre21 “Türkmen” ismi “Tür-i iman” kelimelerinden galattır.

Daha yeni ve Deny, Minorsky gibi ünlü yabancı türkologlarca ileri sürülen bir teze göre ise,22 “sondaki “men” eki Türkçede abartı eki olduğundan (kocaman, şişman, azman… gibi) “Türkmen” sözü de “tastamam, öz, kocaman Türk” anlamına geliyor. Akla gelen bir başka “yakıştırma”, “men” ekinin “men=ben” izahıdır, yani “Türk/ben” (R. O. Türkkan).

Belki kanıt bulamadımsa da, en doğru izah bu olabilir.

Türklerin İlk Anayurdu,

Yurtları, Yaşadıkları Yerler ve

Yayılmaları (Ayrıca Tabiat ve İklim Özellikleri)

Metodoloji

Konu üç aşamada ele alınmalıdır:

1. Bugün23 Türklerin yurtları, ülkeleri ve yaşadıkları yerler;

2. Tarih Çağlarında: Türklerin egemen oldukları, yurt edindiklare ve yaşadıkları yerler;

3. En Eski/İlk Atayurt-Anayurt: bir başka ifadeyle Türklerin “doğum yerleri”. Burada iki ayrı cevap vardır ve ikisi de doğrudur: “Ön-Türklerin” (Proto-Turks) ve “İlk-Türklerin” (Pre-Turks) Ata/Anayurtları.

Bu sorulara cevap aranırken, sade lenguistik dil tahlilleriyle iz sürmek yeterli olmayabilir, hatta yanıltabilir de. Antropolojik/genetik deliller de bazı devirlerde maksadı karşılamıyor: Tarih-öncesi çağlardaki fosiller çok az olduğundan sade bunlarla o bölgenin kimlerin yurdu olduğunun tespiti

zordur. Tarihî kayıtlarla Türk ve yabancı efsaneler ise ancak belirli bir bölgeyi ve zamanı aydınlatabilir.

Çözüm, bu disiplinlerin hepsini, tabii mevcutsa, kullanmak ve örtüştükleri kısımlarda karşılaştırmalarla doğruya yaklaşmatadır.

***

Bazı Kabuller Sorunu

Hangi toprakların Türklerin Ata/Anayurdu olduğunu, veya “yurdu” haline “girdiğini” veya “çıktığını” anlatırken, “Türkler” dediklerimizin Türk olduklarını şüphesiz ki kabul etmetle başlamak zorundayız.

Bu “kabul”, Ön-Türklerin (Anav, Sumer, Elam, Mohencadaro, Menes, Hatti, Lid, Pelaj, Turska- Olmek, Turska-Etrüsk, Su/Şu/Çu ve Saka/İskit) ve İlk Türklerin de (Afanasyero, Andronov, Hyung-nu, Hun) doğdukları ve yerleştikleri yerlerin şu aşamada “Türk Yurdu” sayılıp sayılmamasının bir çözüm yoludur.

Saydığımız bu “Göktürk öncesi” toplumların hemen hepsinin Türklüğü tartışmalıdır. Aksini iddia eden hem Türk, hem de yabancı tarihçiler bir haylidir kabul edenler de. Bunun tartışmasını “Türklerin Yurtları” bölümünde yapmak, konuyu karıştırıp uzatacağından kabulle işe başladık; soy meselesini de “Türklerin Soyu/Menşei” bölümünde ele almayı tercih ettik. Her iki tarafın tezlerini de ortaya koyduktan sonra, hangi kavimlerin Türklük kanıtlarının daha ağır bastığını o bölümde izah ettik. (Yurtların Türk kimliğiyle bağlantısı böylelikle bir başka bölümde bilimsel bir şekilde konu edildi.)

I. Bugünkü Ana Yurt Durumu

Demirel’in Cumhurbaşkanlığı sırasında sık sık kullandığı bir slogan Türklerin coğrafyasını şöyle özetliyordu: “Adriyatikten Çin Seddine kadar”. Bununla herhalde, 1885’de Vambery’nin de söylediği gibi, Türkçe konuşulan coğrafya kastedilmiştir.24

Türkiye Dış İşleri Bakanlığına bağlı TİCA’nın 1996’da Londra’da yayınlanan “The Turks of Eurasia” kitabında biraz daha geniş bir özetle, Türklerin bugünkü yurtları “Avrasya” olarak tanımladıktan sonra sınırları şöyle çiziliyor:

“Avrasya, dağ silsileriyle, ormanlarla ve çöllerle sınırlıdır. Avrupa’nın ve Asya’nın parçalarını kaplayan 8000 kilometrelik bir alandır. Batıda Macaristan’dan başlayıp, Ukrayna ve Orta Asya’dan geçerek, doğuda Mançurya’ya kadar uzanır…

“Bu yurdun doğuda karlarla kaplı Tiyanşan (Tanrı Dağları) silsilesiyle, batıda da ulu Ural dağlarıyla kapatılmıştır. Kuzeyde Avrasya bozkırları Sibirya ormanlarına, ‘tayga’ya; güneyde ise Karakum, Taklamakam ve Gobi çöllerine dayanır.” (s. 7 ve 16). Bunun ölçümlerininse 45 tul ve 65 derece arz diye verirler: J. P. Roux (Orta Asya 22-35) ve N. Atsız (Türk Tarihi üzerine Toplamalar, sah. 2.)

Bu coğrafyada 1987’den beri gezen Modern “Evliya Çelebi” John Lawton, romantik bir uslûpla Türk yurtları hakkında imtibalarını şöyle anlatıyor:

“Bu muhteşem arazide dolaşıp durdum, sihirli kentlerini tekrar tekrar ziyaret ettim ve şimdi bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin, hatta Çinin Sincan Uygur Otonom bölgesinin de ışıl ışıl halklarıyla içiçe karıştım… Bu geziler (ciple, otobüsle, trenle) fevkalade düşleri mayalayan şeylerdir” (a.g.e., s. 12).

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün “Türk Dünyası El Kitabı” adlı dev eserde (1976, 1992) bugünkü sınırları biraz daha geniş şekilde şöyle çiziliyor:

“Bugün Türkler, kabaca, batıda Balkanlar’dan, doğuda Büyük Okyanus’a, Kuzeyde Kuzey Buz Denizi’nden güneyde Tibet’e kadar olan geniş bir sahada yaşarlar. Bu geniş saha dahilinde Türkler, iki yerde büyük

ve yeknasak topluluklar teşkil ederler. Bunlardan biri Türkiye, diğeri de batı kısmı Rusların [1990 tarihinden beri, bağımsızlığına kavuşan 4 Orta Asya ve 1 Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin25 doğu kısmı Çinlilerin idaresinde olan Türkistan'dır. Bu iki birlik, aralarındaki intikali sağlayan… Azerbaycan ile beraber, Batı Trakya'dan Moğolistan hududuna kadar hemen hemen kesintisiz bir Türk nüfus sahası vücuda getirirler.

Bunun dışında Türklerin topluca yaşadıkları diğer yerler, Tatar, Başkırt ve Çuvaş boylarının ve Fin-Uygur kavimlerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesi, Yakutistan ile Altay dağları-Baykal gölü arasındaki Altay, Hakas ve Tannu-Tuva bölgeleridir.

"Kesintisiz Türk nüfus sahası" denilen yerlerin dışında Türkler tarahi yayılmalar sonucu, şu yerlerde de yaşar: Yugoslavya'da, Makedonya ve Üsküp bölgesinde, Priştine'de Polonya'da, Romaya'da (Dobruca ve Besarabya'da) Bulgaristan'da (Deliorman, Mestanlı-Kızanlık, Filibe, Pilevne ve Varna'da), Yunanistan'da (Batı Trakya'da), Kıbrıs'ta bazı Ege adalarında, Irak'ta kalan Kerkük'te, Suriye'de (Azez, Münbiç ve Lazkiye) ve Afganistan'ın kuzeyinde ve İran'ın Kuzeyinde ve Güneyinde.

Bunlara ilaveten, Türkiye'den yakın tarihte göçmüş Türklerin Almanya'da, Avusturya'da, Fransa'da, İngiltere'de, İskandinav ülkelerinde, Amerika'da, Kanada'da, Avustralya'da ve Libya'da yoğun olarak yerleştikleri yerleri de sayabiliriz.

Bütün bunlara "Türklerin bugünkü yurdu" diyemeyiz ama, "bugün yoğun olarak yaşadıkları yerler" tanımlamasını kullanabiliriz.

***

Türkler hakkında yazılan eserlerin hemen hepsinde yurtlarıyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Mesela Fransız türkolog Jean Poul Roux, "L'Asie Centrale" 1997 (Türkçesi "Orta Asya-Tarih ve Uygarlık", 2001) adlı eserinde Türk yurdunun iklim varyasyonlarını (kuzeyde sert kışlar

-35˚C, ılık yazlar 20˚C, güneyde kışın ortalama 8˚C, yazın 26˚C olarak verdikten sonra Doğu Türkistanın (Sincan'ın) ölçümünü 1.646.000 km2 olduğunu belirtir. Orta Asya'nın bozkırlarını, vahalarını, dağları ve herbirinin geçitlerini de teker teker sayar (s. 22-35).

Ünlü Türkolog René Grousset de "L'Empire des Steppes" adlı klasik eserinde (Payot 1939, türkçesi Bozkır İmparatorluğu, 2000), Bozkırların jeolojik ve iklim yapısıyla tarih bağlantısınıda "La Steppe et l'histoire" bölümünde kurar. Orta Asya'nın sert iklim şartlarını (eski Türkelinde, bugünkü Urga/Moğolistan'da, +38'den +42'ye varan farklılıkları) ve ülkeleri anlatır (s. 17-29). Grousset'ye göre gerek Türk (ve Moğol) bedenleri, gerekse son derece güçlü, sert dayanıklı ve savaşçı psikolojik yapıları bu acımasız iklimden ve coğrafyadan doğmuş (sah. 2) Leon Cahun de, ünlü eseri, "Introduction à l'Histoire de l'Asie" 1896, uzun ayrıntılardan sonra aynı sonuca varıyor (s. 1-29). Her ikisi de Türklerin aslında çok farklı iklimlerde doğduklarını ve yaşadıklarını nedense gözardı etmişler.

***

Bugünkü Türkler, tarih-öncesindeki ve tarih çağlarındaki sayısız göçleri sonunda yerleşip yurt edindikleri 3 ana bölge şunlardır:26

1. Orta Asya'da "Büyük Türkistan":Eski Sovyetlerdeki 4 Bağımsız Türk Cumhuriyeti (Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) ve Tacikistan'da, İran'da, Afganistan'da kalmış parçaları ile Çin'de kalan Doğu Türkistan (Sinkiang bölgesi);

2. İdil-Ural: Kırım'dan Ural dağlarına (Kazan'a) kadar ve hatta Yakuteli Sibirya;

3. Batı Oğuzeli: Azerbaycan (Kuzey ve Güney), Kuzey Irak (Kerkük), Türkiye (Anadolu ve Trakya), Kıbrıs ve bazı Balkan bölgeleri. Azınlık olarak bulundukları başka ülkeleri yukarda verdik.

II. Tarih Çağlarında Türk Yurtları ve Yayılmalar

A. Ön-Türklerin Yurt Kurmaları

1. Mezopotamya'da: Ön-Türkler doğum yerleri olan Aral-Balkaş gölleri arasını terkedip, bir süre (birkaç yüzyıl) Maveraünnehirde iki nehir arası: Seyhun-Ceyhun ve Anav'da (Türkmenistan'da Aşkabat'a 40 km. mesafede) konakladıktan sonra Zagros dağları yoluyla güneye inmiş, gene iki nehir (Fırat ve Dicle) arasında, M.Ö. 4000'de Subarlar olarak Mezopotamya'da yurt tutmuşlardır. Elam kolları daha doğuda, Körfez bölgesine yerleşmişlerdir.

Subarlar barajlar kurarak bataklıkları kurutunca yurtlarını tarihin "Mümbit Hilâl" (Fertile Crescent) olarak ünlenecek topraklar haline getirmişlerdir. M.Ö. 3600'de Ön-Türklerin arkada kalmış kolları da (Sümer'ler) Mezopotamya'ya göçüp Subarların devamı olarak yurtlarını geliştirmişlerdir. M.Ö. 3000'lerde Büyük Tufan şehirlerini yerle bir edince bir kesinti devri yaşanmıştır. Az sonra Sümerler tekrar dirilmiş, büyük şehirlerini (Eridu, Ur, Uruk, Nippur, Kiş, Lagaş) ve tarihin ilk devletini kurmuşlardır. Ancak Kuzeyden ve Arap yarımadasından sürekli gelip baskı yapan Semit (Sami)'ler sınırlarda yerleşmeye başlamışlar ve Akad devletini kurmuşlardır. M.Ö. 2350'de Sümer orduları Akad'ı alıp eski yurtlarına kavuşuyorlarsa da 2334'de Akadlı Sargon Sumer ülkesinin tamamına hakim oluyor. M.Ö. 2279'da Sumer tekrar egemen oluyor, fakat bu M.Ö. 2100'lü yıllara kadar sürebiliyor. Semitler (Kalde ve Amorit Babilliler) Mezopotamyayı tamamen alıyor ve o topraklar, 3000 yıl sonra, Ön-Türklerin yurdu olmaktan çıkıyor. Elamlılar kısa bir süre için Babil'i ele geçiriyorlarsa da sonuçta bütün o bölgeler Arapların ve İbranilerin ülkesi

oluyor. Ön-Türkler yurtlarından ayrılıp dört bir yana göçüyorlar (M.Ö. 2000'ler).

B. Asya'nın Doğusuna Doğru Yurt Tutmalar

I. Hindistan'da: Sümerler Mezopotamya'ya kadar inerken (belki de Elamlıların Körfeze inmeleri sırasında) Ön-Türklerin bir kolu yola devam edip kuzey Hindistan'a (İndüs vadisine) ulaşmış, oraya yerleşip Mohencadaro-Harappa Kent-uygarlıklarını kurmuşlardır (M.Ö. 3400). Fakat M.Ö. 2600 yıllarında parlayan bu uygarlık M.Ö. 1800'e kadar sürmüş, Ön-Türkler yerliler arasında eriyip yurtlarını elde tutamamışlardır. (Ancak 3000 yıl sonra Gazneli ve Babürlü Türkler Hindistan'da devletler kuracaklar, fakat oraları Türk yurtlarından olamıyacaktır).

II. Orta Asya'da: Semit yayılması karşısında binlerce yıl süren mücadelelerinden sonra Mezopotamya'dan ve Körfez bölgesinden ayrılan Sumerler ve Elamlar Türkistan'a yönelmişler, Tanrı Dağlarına kadar uzanıp oralardaki Toharlar gibi Hint-Avrupalıları sürmüş, yerleşip yurt edinmişlerdir (Ortadoğu'da kalanları Semitler arasında "asimile" olmuşlardır). Türkistan, daha sonra İlk-Türklerin de kuzeyden o taraflara kaymalarıyla bugüne kadar esaslı bir Türk yurdu olmuş ve öyle devam etmiştir.

2000'li yıllarda Türkistan'da Su/Şu adlarıyla devlet kuran Ön-Türkler, daha sonra (M.Ö. 800-624) Saka-İskit adıyla ve İranlılara karşı "Turan" diye bilinen yurtlarını savunmalarıyla (İran-Turan Savaşları) yeniden tarihe girmişlerdir. Daha sonra (IV. yüzyılda) Büyük İskender'e karşı da Türkistanda direnmişlerdir. Tanrı Dağlarında, İlk-Türklerle de elbirliğiyle, M.S. 552'de Göktürk imparatorluğunu kuranlar arasında olmuşlardır. Çin'in kuzeybatısına M.S. 1050'de göçen ve Turfan medeniyetini kuran Uygur'lar M.S. 840'ta o toprakları bugüne kadar Çin işgalinde de olsa, Türk yurdu olarak tutmuşlardır.

III. Çinde: “Şu” adlı Ön-Türkler, M.Ö. 11. yüzyılda “Çu” olarak da tanınmış Çin’e akın edip orada Çin’in yarısını fethederek yurt edinmişlerdir ve Çin devlet-milletinin kurulmasında rol oynayan iki toplumdan (Şang’lar ve Çeu’lar) olarak rol oynamışlardır. Fakat, onlardan sonraki 6 kadar Türk kökenli Çin Sülâleleri gibi onlarda M.Ö. 221’de Türk kimliklerini kaybetmiş, Çinli olmuşlardır. Yerleştikleri topraklar da “Çin” olmuştur.

IV. Mısır’da: Mezopotamya Büyük Tufan sonucu altüst olunca Ön-Türklerin bir kolu oradan ayrılıp Mısır’a Nil Vadisi’ne göçmüş, yerli (Hamitik) halkın başına geçip M.Ö. 3315’de Menes (Men)’le başlayan ilk firavun sülâlesini kurmuş, Sumer uygarlığını o ülkeye taşımışlardır. Fakat çoğunlukta olan yerli halk süratle bu yenilikleri benimsemiş ve millileştirerek Mısır medeniyetini kurmuşlardır. Böylelikle Baybars’a Türk Memlüklere ve Osmanlılara kadar Mısır Türk ülkesi sayılmamış, 1918’den sonra gene Mısır olarak devam etmiştir.

V. Ön Asya (Anadolu’da, Balkanlar’da ve İtalya’da: Orta Doğu’da (Mezopotamya’da) Ön-Türkler (Sumer-Elam) Semitik halkların yayılması, baskısı ve bir ara egemen olmaları devrinde (M.Ö. 2300’lerde) Ön Asya’ya (Anadolu’ya) doğru göç kolları yolladılar (bir teoriye göre, Mezopotamya uygarlığı ilk Güneydoğu Anadolu’da Çatalhöyük’te başladı, Orta Doğu’ya, sonra da Anadolu’ya yayıldı). Ön Asya’daki Ön-Türkler (kutsal kitaplarda “Hatti” adıyla geçer) birçok site-devletler (Alacahöyük gibi) ve parlak bir Tunç medeniyeti kurmuşlar, Orta ve Güney Anadolu’yu Anayurt haline getirmeye başlamışlardır. Ege kıyılarında Ön Türklerden sayılan Lidler (Lidya) ve Likler (Likya) ise Batı Anadolu’yu yurt edinmişlerdir (Lidler M.Ö. 546’ya kadar Ege’de egemen olmuşlardır).

Marmara bölgesinde ve Balkanlarda ise, gene Ön-Türk kökenli oldukları tahmin edilen Pelaj’lar Çanakkale’de Truva’yı kurmuşlardır.

Ancak M.Ö. 2000’lere doğru Hint-Avrupa (Aryen) kökenli Nezit’ler ve Luvit’ler “Hitit” olarak tarihe geçen İndo-Cermen bir kavim Kafkas’lardan Kuzey Anadolu’ya girmiş ve az zamanda dağınık Hatti’leri egemenliği altına toplayarak Anadolu yurdunu Ön-Türklerden almış, Hitit İmparatorluğu yapmışlardır. M.Ö. 1200’lere doğru, bu sefer Balkan’lardan yeni Hint-Avrupa akınları (Akalar, Frikler, Helen-Grekler) Hitit İmparatorluğunu çökertmiş, o toprakları kendi yurtları yapmışlardır. Truva da Aka’lar tarafından alınıp yıkılmıştır. (M.S. 1000’lerde Oğuz-Selçuk’ların Anadolu’ya göçedip yerleşmeleriyle Anadolu toprağı tekrar ve bugüne kadar Türk yurdu olacaktır). M.Ö. 1000’lerin kargaşası ve baskıları sonucu Ege’deki Ön-Türk Lid’lerin “Turska” adlı denizci boyları M.Ö. 1000’lerde Akdeniz’e açılmış, bir kol İtalya’nın kuzey batısına yerleşip oraları “Etrürya” (Etrüsk-eli) adıyla yurt edinmişlerdir (Balkan’lardaki Ön-Türk Pelaj’lar da İtalya’ya Kuzeyden girip Etrürya’da Turska’larla birleşmişlerdir). İtalya’nın büyük bir bölümünde egemen olan bu Etrüsk’ler M.Ö. 400’lerde Lâtin “İtalyot”lara yenilince İtalya’daki Ön-Türk yurtları da son buluyor.

Ege’deki Lid’lerin bir başka “Turska” kolu, belki İtalya’ya gidecek olanlardan daha önce denize açılıyor, M.Ö. 1100’lerde Amerika’ya (Meksika’daki Vera Cruz’e ayak basıyor ve orda “Olmek” adı altında büyük bir uygarlık başlatıyorlar. Etkileri Meksika’dan Peru’ya kadar uzanıyorsa da bin yıl içinde yerli Kızılderililerle karışıp kimliklerini kaybediyorlar.

VI. Arap Ülkelerinde: Tarihî devirlerde ve İslâmiyet’ten sonra Suriye’a ve Mısır’da hakimiyet kuran Türkler artık Ön-Türk değil, “İlk-Türkler”le kaynaşıp “Türk” kimliği taşıyanlardı. Bu Arap ülkelerinde, Osmanlılar dahil, kurdukları egemenlikler ve devletler olmuşsa da buraları Türk yurdu olmamıştır.

C. İlk-Türklerin Yurt Kurmaları

M.Ö. 2500-2000 yıllarında Altay dağlarının yayla ve eteklerinde dünyaya gelen İlk-Türkler, doğuda komşuları Sinid ırkıyla (Moğol, Tunguz, Mançu, Çinli), batıda da Hint-Avrupalı kavimlerle mücadele halinde olmuşlardır. Neticede, bugün Moğolistan denen bölgeyi kutsal saydıkları Ötüken-Orhun havzasını da almışlardır. Altaylardan Urallara kadar uzanan Güney Sibirya'da Hint-Avrupalı'larda (sonraki adlarıyla Slavlardan, Cermenlerden) ve Fİn-Ugur'lardan ele geçirmişlerdir. Yerinde kalan bu kavimlerin aristokrasini ve kral tabakasını oluşturmuşlardır. Hyung-nu'lar, Hun-kun'lar, krali İskit'ler (Royal Scyths-Saka). Böylelikle bu topraklar da Türk yurdu olmuştur.

Çin devleti güçlendikçe İlk-Türkler kuzeyden akınlar yapmış, Çin Seddini defalarca aşıp Çin'in Çen, Çi sülaleri olarak egemen olmuş, fakat gene asimile olunca o toprakları (şimdiki Sincan/Sinkiang, Doğu Türkistan hariç) Türk yurdu haline getirememişlerdir.

Hun imparatoru Mete Yabgu (Bagatur? belki Oğuz Han), Türk yurduna sokulup duran Moğolları yenerek onları Kuzey-doğu Sibirya ormanlarına sürmüştür. M.S. 4.-5. yüzyıllarda Hunlar bölümünce Batı Hunlarından Atila Avrupayı hemen hemen tamamen fethetmiş, fakat Türk yurdu yapamamıştır (Macaristan'da ölünce orası Fin-Ugur vatanı olmuştur). Uzak Doğu'da Moğollar tekrar Orhun nehri ve Baykal gölü civarına girmiş, bir ara “Avar” adıyla Türkistan topraklarında da yurt tutmuşlardır. Fakat Tanrı dağlarındaki Ön-Türklerle İlk-Türklerin, karışımı olan “Türkler” (Göktürkler) onları yenip tekrar Türk Yurduna sahip olmuşlardır. Onların devrinde Türk Ata yurdu Orhun/Baykal'dan, Çin Seddinden, batıda Ural dağlarına, İran sınırına ve Kafkaslara kadar uzanıyor, kuzeyde Sibirya, güneyde de Afganistan'a kadar çok geniş bir alanı kaplıyordu.

Bu genişlemiş yurtta bir çekirdek Atayurt vardı, o da “Türkistan”dı. “Türkistan” coğrafya kavramı doğu edebiyatında 6. yüzyıldan beri

kullanılmıştır. İngilizler bu kavramı 19. yüzyılda Batı literatürüne sokmuşlardır. Türkolog Prof. Dr. Baymirza Hayit Türkistan'ın dağlarını şöyle tasvir eder:

"Burası, Humboldt'un 'Asya'nın İsviçresi' diye anlattığı Altay dağları, diğer taraftan eski Türklerce Tanrıdağ olarak tanınan Tiyançan dağları ve bir diğer adı da "Dünyanın Damı" olan Pamir dağları ile çevrilidir. Bu suretle Orta Asya'nın bir parçasını teşkil eden Türkistan, coğrafya bakımından Asya içinde merkezî bir yer işgal etmektedir."27

***

Maveraünnehir, Türk yurtları konusunda Altaylar ve Tanrı Dağları kadar önemli bir coğrafyadır. Kaşgarlı Mahmud (1071-1073), en eski devirlerde burasının tamamen Türklerin yurdu olduğunu, daha sonraları İranlı göçlerin arttığını belirtir. (III. sah. 111). "Kitab-ı Divanü Lugat-it Türk" adlı meşhur eserinde, Türkistan'ı dünyanın merkezi olarak gösteren bir harita yayınlamış ve yüce tanrının Türkleri bu merkeze bir misyonla yerleştirdiğini, hadislere dayanarak yazmıştır.28

İngiliz tarih felsefecisi Arnold Toynbee de buna benzer bir görüş ileri sürmüştür:

"Türkçe konuşan uluslar, bu 1200 yıl boyunca (M.S. 4. yüzyıldan 17. yy.'a kadar), farklı uygarlıkların karadan bağlantısını, bozkır güçleriyle kontrol etmişlerdir.

"Gama (Vasco de Gama) öncesi dünyasının merkezî yurtlarından Türkler, atlarını koşturup fetih üstüne fetih yaptılar: doğuda ve batıda ve güneyde ve kuzeyde: Mançurya'ya ve Cezayir'e, Ukrayna'ya ve Dekkan Hindistana!".29

Bu merkez yurttan uzakta olan Ötüken-Orhun bölgesi hakanların kutsal topraklarıydı. Ancak, Hun'larla başlayan Batı'ya kayış, Göktürklerden sonra "merkezî yurtta" toplanma sonucu doğudaki yerler Moğollarla

dolmuş, Cengizle birlikte “Moğol ülkesi Moğolistan” olmuştur. Prof. B. Ögel’in dediği gibi, “artık oralara Türklerin anayurdu demek başka, Türklerin mukaddes başkenti demek ise daha başka oldu.”30

Cengizhan soyca Türktü, fakat Şeveyleri (Moğolları) Türk yurtlarına sokmuştur. Tarihin en muazzam imparatorluğunu kuran bu Türk-Moğol İmparatoru’nun ölümünden sonra Orta Asya’da, Orta Doğu’da ve Yakın-Doğu/Anadolu’da oğullarının ve torunlarının egemenliği hemen Türkleşmiştir; Orhun bölgesi hariç, o topraklar gene Atayurt ve yeni Anayurt (Türkiye) olarak tarihteki yerini almıştır.

Hazar-Aral göl ve denizleri bölgesini yurt tutmuş olan Oğuzlar (çoğu Ön-Türk/Saka kökenli, gerisi İlk-Türk Hun’ların torunları) bu yurtlarından göçüp Maveraünnehir’e gelmişlerdir; orada Müslümanlığı kabul edip diğer Türk “devletlerini” (Gaznelileri, Karahanlıları) yenmiş Orta Doğu’nun mutlak hakimi olmuş, 1072’de Malazgirttede Bizansı yenip Anadolu’nun kilidini açmışlardır. O tarihten sonra 1 milyonu aşan Oğuz-Türkmenleri Anadolu’ya göçmüş, büyük bir kısmını yeni Anayurt haline getirmişlerdir. Anadolu Selçukluları Haçlılara karşı yeni vatanlarını koruyabilmiş fakat 1243’te Cengizli/İlhanlıların egemenliğini kabul zorunda kalmışlardır.

13. yüzyılın başlarında Kayı aşiretinden Osmanlılar da Anadolu’ya göçünce bu toprakları tek bir bayrak altında birleşmiş, İstanbul’u da alarak anayurdun kalbi haline getirmişlerdir. Avrupa’da, Viyanaya kadar ilerleyip birçok ülkeyi yönetimleri altına almışlarsa da Kerkük, Hatay, Kıbrıs ve Trakya hariç diğerleri Türk yurdu olamamış, Osmanlı’nın çöküşüyle ayrılmışlardır.

15. yüzyılda Türk hakanı Babür’ün Afganistan ve Hindistan’ı fethetmiş, Safevi’ler ve daha sonraki Türk boyları İran’da egemen olmuşlar, ancak bu ülkeler de Türk yurdu olmamıştır.

Bugün Türk Atayurdu ve Anayurdu, Doğu (Çin) Türkistanı'ndan Edirne'ye, Kıbrıs'a, Hatay'a, Kerkük'e ve Karadeniz'in kuzeyine (Kırım'a) kadar uzanan çok geniş bir sahayı kaplar.

III. En Eski Atayurt / Türklerin

Esas Doğum Yerleri

Türklerin "Sarı Moğol" kökenli olduğuna inanan veya böyle bir peşin hükümle hareket eden bazı tarihçiler, Türklerin esas doğum yerini Uzak Doğu'ya, Moğolistan'a ve Altaylar'ın doğu yakalarına koyarlar.

Aksine, Türklerin "Europoid/Beyaz" olduğu kanaatini besleyenler Ural dağlarıyla Aral gölü arasını beşik addederler.

1. Uzak-Doğu Tezi:

a- Dil açısından yer tespit edenler:

Altayların doğusu Wiedeman (1838), Radloff (1891), Ramstedt-Kingan/Kadırgan doğusu (1928), Ligeti (1940), K. H. Menges 90. boylamın doğusu.31

b- Çin kayıtlarına göre yer tespit edenler: Klaproth (1824), Hammer (1832), Castren (1848), Schott (1849), Vambery (1885), Asistov (1896), oberhummer (1912), E. Posker-Baykal'ın doğusu (1924),W. Koppers. Baykal'ın Güney batısı (1937).32

2. Güney Türkistan:

Kırgız bozkırlarıyla Tanrıdağlar veya Altaylar arası tezi: G. Almasy (1902), etnolojiye dayanarak O. Menghin. Altaylarla Kırgız bozkırları arası, (1937)33

3. Batı Yönü Tezi:

Sanat tarihçisi Strzygowsky (1935): Kuzeybatı Asya, Zichy. İrtiş'le Urallar arası (1938)34

4. Avrasya/Aral Gölü/Aral-Tanrıdağı Arası Tezi:

Z. V. Togan (1928 ve 1946), Nemeth Gyula (1934), Necip Üçok (1943), J. P. Roux (1984 ve 1999-2001).35

Bu zıt tezler kargaşası, az önce belirttiğim gibi, tek bir bilim disiplininin penceresinden bakmaktan ve önce peşin hükümle yola çıkıp sonra bunu haklı çıkaracak deliller toplama hatasından doğuyor. Sadece kimi dil-lenguistik verilerine, kimi Çin arşivlerine, kimi etnolojiye/kültüre, kimi de arkeolojik-antropolojik bulgulara bakarak hüküm veriyor: Fili anlamaya çalışan körler fıkrası gibi.

Zıt iddiaların başka sebebi de, başka ırklardan farklı olarak, Türklerin bir değil, iki doğumla ortaya çıkmış olması tezinin iyi bilinmemesinden. Eğer Ön-Türklerin M.Ö. 9000-7000'lerde Ural dağlarıyla Aral gölü arasında doğdukları, İlk Türklerin ise M.Ö. 2500-2000 arasında Altay dağları arasında dünyaya geldikleri kabul edilirse, sorun çözülebilir: ilkinden "Azyanik" tabiredilen Sümer-Elam kavimler; ikincisinden de Hyung-Nu'ların (ve ataları Afasayevo/Andronovo insanları) bozkırlarda at oynattığı anlaşılırsa, zıt iddialar çok kere bağdaşmış olur. O iki soyun iki "ilk" yurtları tezi de çelişki değil, gerçeğini ifadesi olur.36

***

Bu iki "İlk Ata-Ana Yurt" şöyle özetlenebilir:

1. Ön Türklerin

Doğum Yeri

Kaşgarlı Mahmud'un da işaret ettiği gibi, Balkaş ve Aral gölleri, daha dar olarak İrtiş-Talas nehirleri arası bir yerde.

Bunu doğrulayacak arkeolojik-antropolojik kanıt yok. Türklerin çok eski efsaneleri ışık tutabilir, bir doğuş mitolojisine göre Türklerin ilk atasını dişi bir kurt Batıda "büyük deniz" (herhalde Aral gölü) civarında beslemiş, sonra da uçup onu kucağında doğuya götürmüş.37

Bir başka delil, Ural-Altay ailesinden olan Türkçenin çok eski lehçesi batıdaki Çuvaşça'nın Fin-Ugur dillerine daha yakın, doğudaki Moğolcaya daha uzak oluşudur. Çuvaşlar ise dün de, bugün de Avrasya'nın Batı bölgesinde yaşamışlardır. Bugün Sibirya'da yaşayan Yakutların bir adı Saka'dır. Yakutça da paleo-Türkçe bir lehçedir, Sakalar da tarihte Türk yurtlarının doğusunda değil, batısında yaşarlardı.

Etnolojik bir başka husus da, Türklerin Fin-Ugur kavimlerine yakınlığıdır. Onların ilk yurtları ise Ural dağlarında ve Karadenizin kuzeyindeydi. Rasonyi de bunu, Aral gölü civarı olarak teyid ediyor (a.g.e., s. 3) Kroeber ise, Hint-Avrupa dillerindeki izlerden hareketle daha Batıyı gösteriyor (a.g.e., s. 212).

Nihayet, Ön-Türklerden Sümerlerin ilk yurdu Mezopotamya değildi; pek itibar görmeyen denizden (Körfezden) göçettikleri tezi bir yana, galip kanaat kuzeyden, Hazar denizini dolanarak geldikleri şeklindedir. Reşideddin'i kaynak gösteren B. Ögel (a.g.e., s. 56, 59), Isık Göl-Aral Gölü arasını kabul ediyor; Talas'a kadar (s. 60).

Bütün bunlar, Ön-Türklerin Altay ve Tanrı Dağlarıdan uzakta Batıda, Ural dağlarıyla Aral-Balkaş gölleri civarında aramak gerektiğini gösteriyor. Yıl da M.Ö. 7000-5000.

2. İlk Türklerin Doğum Yeri

Altay dağlarından batıya doğru uzanan ve Güney doğu Sibirya olan bozkırlar, İlk-Türklerden Hyung-Nu ve Hun-Kun kavimlerinin ilk göründükleri topraklardır (M.Ö. 2000'ler). Burada arkeolojik-antropolojik kanıtlar da var: Brakisefal olan, fakat diğer özellikleri belirsiz Afasayevo fosilini (M.Ö. 3000-1700) takiben tam İlk-Türk tipinde ve brakisefal Andronovo fosili38 hep bu bölgede bulunmuştur. İlk Türklerin sonraki görünümlerinde hafif gözçekikliği bir doğu (proto-moğol) etkisine işarettir. Türklerin, Ural-Altay dillerinin orta yerinde (Fin-Ugurcaya da

Moğolcaya da akraba) oluşu, hiç olmazsa bir kolumun en eski çağlarda doğulularla komşu olduğunu gösterir. Kültür tarihi de Moğolların ilk belirdikleri çağlarda onların Türklerden çok şey (ata binme, giysi, Türk oku…vb.) almış olmaları, eskiden beri komşu olduklarını anlatır. Şu halde İlk-Türklerin doğum yeri, Altaylar olmalıdır.

Bu tez ilerde daha başka delillerle de takviye olursa, Türklerin doğum yerini kâh doğuda, kâh batıda aynı kuvvetle gösteren iki tarafın da haklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Etrüsk Uygarlığında Türk İzleri Etrüsk

Medeniyetinin Tarih İçindeki Yeri ve Önemi

Uygarlık tarihçilerini asırlardır en çok meraklandıran, heyecanlandıran ve ilgilendiren (Sumer, Mısır, Girit, Etrüsk, Olmek-Maya-İnka gibi 3-4 medeniyetten biri de İtalya'daki Etrüsk'lerinkidir.

Roma uygarlığı ve imparatorluğu başlamadan yüzyıllarca önce, İtalya'nın Kuzeybatı bölgesinde (Etrürya'da) diğer Latin ve İndo-Cermen İtalyotlara benzemeyen bir kavim yaşıyordu. Kendileri adlarını "R-Asena" (Kurtsoyu) olarak biliyor, İtalyotlar ise onlara "Tir-hen" ve "E-trüsk" gibi isimlerle tanıyorlardı. Başlarında "Tarquin" ve "Tarquan" şeklinde söylenen bir kral sülalesi vardı ve bunların iki prensi kaçırılıp Tiber nehrine salıverilmiş, bir dişi kurt Romüs ve Romulüs adlı bu iki kardeşi emzirip büyütmüş. Büyüyünce "Roma" adını verdikleri bir şehir kurmuş, çoğalmışlar, bir ara da surların dışındaki "Sabina" İtalyotlarının kızlarını kaçırıp üremişler. "Romalılar" uzun süre Etrüsk "tarkan"larına tabi olmuş, M.Ö. 309'da başkaldırıp M.Ö. 200'de Romalılar İtalya'da tek egemen güç olarak kalmış. Ancak kültür ve medeniyetlerinin çoğu (dişi kurt heykelleri dahil) Etrüsk'lerinkinden alıntı veya etkili olmuştu.

Etrüsklerin medeniyeti Akdenizin en parlaklarından biriydi. W. Brandeistein, "İsa'nın doğumu sıralarında Etrüsk dili ortadan kalkmış ise de

kültürel mahsulleri bugüne kadar etkili olagelmiştir.”39 diye yazıyor. Bugüne kadar devam eden teknolojik öncülüklerinden biri de Roma başkentinin hala kullandığı yeraltı kanalizasyon sistemidir.40

Van Loon, Ege’den geliş teorilerini inceledikten sonra, “Geliş sebepleri ne olursa olsun, Etrüskler tarihte çok büyük bir rol oynamışlardır. Eski medeniyetlerin polenlerini Doğu’dan Batı’ya taşıdılar. Kuzeyli bir halk olan ve bildiğimiz gibi ilkel seviyede bulunan Romalılara mimarinin ve sokak inşaatının ve savaş tekniğinin ve sanatın ve yemek çeşitlerinin ve tıbbın ve astronominin ilk kurallarını bu Etrüskler öğretmiştir.41

Etrüsklerin Roma medeniyetine diğer katkıları arasında tarımda ve madencilikte ileri teknoloji, ileri deniz taşımacılığı, tartı sistemleri, hidrolik mühendislik vardı.42 Buna ilaveten aynı kaynak, Etrüsk’lerin daha il gelişlerinde “medeni hayatın aniden çiçek açtığını ve ondan evvel İtalya’da mevcut Villanovan Demir Çağı’nın ilkel yaşayışıyla tam bir tezat oluşturduğunu” yazıyor (a.g.e., 66).

Etrüsk tanrısı Tinia Romalılarca benimsenmiş, fakat değiştirilip Zeus’a benzetilip Jüpiter olmuştur.43

Etrüsklerin Menşei

A. Farklı Tezler

Bu konuda 3 teori vardır:

1. Etrüskler, Batı Anadolu’daki Lik’lerin ve Lid’lerin “Turska” koludurlar ve M.Ö. 1000 tarihlerinde deniz yoluyla İtalya’ya gelip44 yerleşmişlerdir. Hint-Avrupa veya Semit kökenli değildirler. Ural-Altay grubundan olabilirler;

2. Etrüskler Alpler ve Balkanlar yoluyla İtalya’ya kuzeyden girmiş ve Etrürya’ya yerleşmişlerdir.45 Muhtemelen, Truva I’i de kuran Pelaj’ların bir koludur. Hint-Avrupalı ve Semit kökenli değildiler;

3. Etrüskler hiçbir yerden gelmedi, en eski çağlardan beri İtalya'da yaşayan bir kavimdiler. Daha sonra İtalya'ya giren Hint-Avrupalı İtalyotlarla karışarak tarihi Romalılar olmuşlardır.46

İtalyan arkeolog ve antropologların çoğu 2. ve 3. teoriyi destekliyorlar; fakat Dyonisus'ten beri Etrüsklerin Ege kıyılarından deniz yoluyla göçettikleri, klasik kaynaklarda kanıtların fazlalığı dolayısıyle, ağırlık kazanıyor. Gene de, Kuzey Anadolulu-Trakyalı bir grup Ural-Altay kökenli Pelajların da İtalyaya kuzeyden girip Etrürya'da Ege'den gelme soydaşlarıyla karışmış olmaları, buna ait delillerle desteklenebilir.

Her iki şekilde de Doğu Ural-Altay kökeni söz konusudur.

3. Teoriye gelince, tek başına Etrüsk varlığını izah etmesi imkan dışıdır. Fakat denizci ve Balkanlı Ural-Altaylılar gelmeden önce Etrürya coğrafi bölgesinde eski bir kavim de herhalde yaşıyordu ve yeni gelenlerce "asimile" edildiler. İtalyalı "Etrüsk" halkı böyle oluşmuş olabilir.

B. Türklerle İlişkiler

1. Adları: "Türklerin adları" bölümünden değindiğimiz gibi, özellikle Hint ve Mısır kaynaklarında "Türk" adı "Turska", "Turuşka", "Tursk" şekillerinde ifade edilirdi. Ünlü Etrüskolog J. H. Breasted, Mısırlılarda "t-r-s" sesinin Yunancada "T-r-r" şeklini aldığını ve Etrüsklerin diğer adı olan "Tyrhen"in bunlardan türediğini belirtiyor.47 Etrüsklerin, Romalıların ilavesi olan "E" kaldırılınca, "Trüsk" adı ortaya çıkıyor. "Tuska" da (r) ve (s) mübadelesine uğramış Etrüsklere ait yer ismidir: "Tuskani"

Kral ve Tanrıça Adları

İsim konusunu derinliğine inceleyen E. Richardson48 "Tirsen" (oi) ekli aın Grekçe olmayan ve prens anlamına gelen "Turanos" kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu ve Etrüsklerin ilk yurdu olan Ege-Lidya bölgesinde "Turan" adlı bir yer bulunduğunu, Etrüsklerin de bir tanrıçalarına "Turan" adını verdiklerini belirtiyor. (a.g.e., Önsöz, s. 7)

“Tarkan” adı ise Etrüsk krallarını sülale ismi olup ilk olarak “TAGES” efsanesinde geçiyor: “Tyrenus’un kardeşi veya oğlu “Tarçon”, Tages adlı bir hayalet görür ve sonunda “Tarkinya” bölgesinin kralı olur.”49 Orta Asya Türklerinde de “Tarkan” (prens) adının mevcut olduğu malum (Türkiye Türkleri de hâlâ bu adı takıyor).

3. Tanrı, Totem ve Kutsal

Hayvan Adı

Dişikurt Rasenna bunun semboluydu. Roma’nın Etrüsk prenslerince kurulan efsanesinde de dişi kurt vardır ve bebek emzirmesi motifi Göktürklerinkinin aynıdır. Bunu işleyen heykelleri her yere dikmişlerdir. Romalıların “R” ilavesi kalırılırsa, “Asena” adı çıkar ki, bu da İslâm öncesi Türklerin “dişi kurt” sembolleriydi. Çin’e giren Çu (Çin’in Çeu sülalesi) Türkleri de “Asena-Aşina” adlı bir aileden geldiklerini söylerlerdi.50

Etrüsklerin en ulu tanrısı Tinia, kelime kökeni olarak “Tin”dir; Sümercede ve Doğu Türkçede “tin” ruh demektir. Sümer ve İslâmiyet öncesi Türklerin tanrısının eski söylenişi de “Tingiz, Tengir ve Tengri” şeklindedir (R. O. Türkkan). Cengiz Han’ın soyadı “Borü-cina”nın “Börü/Kurt-Aşina”dan türediği anlaşılmıştır.51

4. Dil Yapıları

Orhun yazıtlarını çözmüş olan Danimarkalı dilci Wilhelm Thomsen, dil akrabalığını bulmak için kelime -vokabüler- benzeriklerine tam güvenilemeyeceğini, çünkü pek çok etkinin ve alıntının söz konusu olabileceğini hatırlattıktan sonra şu kesin kuralı koyuyor: “asıl rol oynayan gramer yapısına bakmak lazımdır.”52

Sümerce konusunda da yaptığımız gibi, Etrüskçe’ye de böyle yaklaşalım (Etrüsk grameri için M. Palotino’nun “The Etruscans” adlı son eserinin ingilizce tercümesinden, Türkçe gramer için ünlü Türkolog ve

lenguist Jean Deny’nin “Grammaire de la Langue turque”ün 1921 baskısından ve Adile Ayda’nın üç eserinden53 yararlandım.)

Gramer ve Sentaks

Dil yapısı olarak Türkçe de, Etrüskçe de, Büklüm (Affluxion) dillerden (yani Hint-Avrupa veya Semitik) değil, Eklemeli/bitişik (agglutinant) yapılı olanlardandır. Ama “Ural-Altay” ailesinin bütün mensupları (Fince’den Moğolca’ya kadar) bu özelliği taşır. Tür (janr) ve artikel yokluğu, fiil çekimlerinin edatlarla yapılması, ön ek yerine son ekin (hem de yapışık olarak) kullanılması, sıfatları isimden sonra değil önce gelmesi gibi özelliklerde Ural-Altay dillerinde ortaktır. Yani sade Türkçeye has değildir.

Fakat Türkçeyle Etrüskçenin kendi aralarındaki özellikler başkadır.

- Etrüskçe “Larth-al-iş-la” (aslında kesiksiz). Bir isim ve 3 ekten oluşuyor. Türkçede (gene kesiksiz okuyun): “komşu-lar-ın-ki”.

- Etrüskçede sıfatlar son eklerle belirtilir. En sık kullanılanı da “NA”dır. Türkçede eskiden buna sık rastlanırdı; modern Türkçede (hatta Türkiye lehçesinde) hala aynen var: “Taparcası-NA”, “AzarlarcasıNA”

- Bir yerin yerlisi anlamında, etrüksçe: “RomaL” denirken, Türkçede “Roma-Lİ” şekli kullanılır. (bu örneği yorumlayan A. Ayda, Etrüsk yazısında çok kere ünlü (sesli) harflerin yazılmadığını hatırlatarak, Türkçedeki sesli harfle bitiş farkının bundan ileri gelmiş olabileceğini yazıyor. Gene de benzerlik aşikâr.

- Çoğul eki için; Etrüskçede “AR” veya “ER”, türkçede “LAR” veya “LER” konur. Carra de Vaux, “Etrüskçe’nin, Türkçedeki “L”yi yazmadan çoğul yapışı, Türkçede bunun sonradan çıkan bir ses kolaylığından doğmuş olabilir”54 diyor. Haklı olabilir, çünkü modern Türkçede hala “L”siz çoğullara rastlanıyor: “üçer üçer; onar onar.”

Daha çok benzerlik var. Mesela Etrüskçe’de mekân eki “Volsini’THE”, Türkçede “İzmir’DE” veya meslek belirtici etrüskçe “thi”, türçe “ci” (çuvaş

lehçesinde “zi”) gibi. Ve fiillerde, kelime sıralamasında vs. vs.

Richardson, çeşitli iddiaları gözden geçirdikten sonra şu sonuca varıyor: “Etrüskçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu sanan ilim adamları hatalarını anlamış, yapı bakımından Ural-Altay diline yakınlığını kabul etmişlerdir. Hatta “Roma” adının bile eski bir Etrüsk kelimesinden türediğini kanıtlamışlardır.” (a.g.e., s. 24).

Prof. Lissoner de bu sonucu doğruluyor:

“Etrüskçenin dil yapısı dolayısıyle Ural-Altay dil ailesinden olduğu artık şüphe götürmez. Buna İtalyan Etrüskolog M. Pallotino da55 Braasted de56 katılıyorlar.

Kelime Benzerlikleri

Kelime benzerlikleri Thomsen’in dediği gibi her ne kadar fazla güvenilemezse de aynı veya çok yakın ses ve hele anlam olarak çok sayıda görülüyorsa, delil olarak kabul edilebilir.

Bir vekiller İtalya’da elçi olan Etsüskolog Adile Ayda, rastgele 40 kadar kelimeyi örnek gösteriyor. Bunlardan 28’ini zorluksuz kabul edebilirim. Önceleri, tereddütle karşıladığım “ben” anlamına gelen Etrüskçe “mi” ve “mini” sözleriydi. Türk lehçelerinin çoğunda “ben” yerine “men” kullanılır; Sümerce’de de, Etrüskçede de bu öyledir. Fakat İndo-Cermen dillerinde de benzer bir durum olması (“me”, “moi”) kafamda soru işaretiydi. Ancak Prof. Koppers, İndo-Cermenlerin Türklerden etkilendiğini belirtmesi (bkz. Sumerce bölümü) soru işaretini kaldırdı.

A. Aydan’ın 28 “iyi” örneğinden bir kaçı (dikkat: latincede “C” bizim “K” gibi okunur).

- Avgur =Uğur
- Cam (kam) =Kam (şaman)
- Templ (um) =Tapmak, Tapınak
- Aegr =Ağrı

- Curul (iş) =Kurul

- Atta =Ata

- Apa =Apa, büyükbaba

- Begoe =Beğ, Bike

- Cap (e) okunuşu = “Kape” = Kapı, Kapak

- Anan (c) =Onun (g)

- Tarquin (us) =Tarkan

- (R) asena =Asena (dişi kurt)

- Tepe =Tepe, Tepeğ.. vb.

- Ani =Ana

Kızılderili dillerindeki hem Etrüskçeyle, hem de Türkçeyle ortak bir iki kelimeyi de ekliyeyim:

- Tepe/Tepeg/Tepeu (Orta ve Kuzey Amerika Kızılderililerde)= TEPE

- Kapana (Ak-Kapana) (Orta ve Kuzey Amerika Kızılderililerde)= KAPI

- Kapak-tokon (Aymara-İnka Kızılderililerinin “Kapalı Yurt” efsanesi)

Kızılderililerde, Etrüsklerde, Türklerde aynı okunuş ve aynı anlam taşıyan bu sözcükler, binlerce yıldır yokolmayan delillerdir.

5. Antropolojik ve

Genetik Yapıları

(Irkları)

Bunu dört türlü tespit etmek mümkün oluyor:

a. Mezarlardan çıkan iskeletlerin ölçümüyle (kafatası, boy, burun v.b.);

b. Tarihi kayıtlarda “tip” tasvirleriyle;

c. Heykellerde belirgin özelliklerle (göz şekli, burun, boy, v.b.);

d. Etrüsklerin yurdunda halen yaşayan halkın kan gruplarıyla (genetik ölçümler ise yeni başladı).

1. Antropolojik Bulgular

Etrüsklerin Türklerle ilişkisi hakkında yerli-yabancı birçok araştırmacı (başta Adile Ayda), çeşitli bilim alanlarından deliller/kanıtlar göstermişlerse de, antropoloji çoğuna yabancı bir ilim dalı olduğundan bu konuda sessiz kalmışlardır. Oysa bir toplumun çoğunluğunun fizik yapısı en azından dilleri kadar önemli bir işarettir. Hele menşe iddia edilen başka ırklara kesin benzemiyorlarsa, ilave bir kanıttır.

İsviçreli antropolog Prof. E. Pittard, tarih ve ırk konusunda en büyük uzmanlardan biridir. Bu isimli kitabında (Les Races et l'Histoire), İtalya yarımadasının antropolojik yapısı olarak dört ırk tipi tespit ediyor; bunlardan ikincisi, yuvarlak kafataslı (brakisefal) "Homo Alpinus"ün Etrüsk bölgesinde yaşadığını ve diğerlerinden farklı olduğunu belirtiyor. (Bilindiği gibi Türklerin de yüzde 92'si Brakisefaldir (Yuvarlak başlı). Şu ilginç ve biraz da abartılı yorumu yapıyor:

"İtalya'nın aydın (entelektüel) büyüklüğünde damgasını basanlar, güneydeki İtalyot dolikosefaller değil, kuzeybatıdaki Brakisefallerdir. Hatta askeri güç geliştirip İtalya'nın birliğini kuranlar bunlardır. "Cavour"lar, Garibaldi'ler bu brakisefallerden değil miydi?57 oldu olacak, İtalyan Rönesans ressamlarının çoğunun Etsüsyalı olduğunu da söyliyebilirdi. (... Vinci, Mikal Angelo vb.!)

Amerikalı antropolog Prof. Roland Dixon, klasik "ırklar" araştırmasında, Etrüsklerin ölülerini yakmaları yüzünden58 az fosil ele geçtiğini, tesadüfen bulunanların da hep kuzeyde, Etrüsk bölgesinde ve "Po" vadisinde ele geçtiğini, Alpin ve Pale Alpin brakisefallere rastlandığını kaydediyor, daha sonra da, Romanın soylu sınıfı aristokrasisini bu Etrüsklerin oluştuğunu belirtiyor.59

Tabirler şaşırtabilir; bu antropologların "Alpin" dedikleri, Türklerin de ecdadı olan "Alp" ırkıdır, "Palea-Alpin" ise burun şekli biraz farklı "Alp" soyudur.

Fransız antropolog Prof. G. Poisson da Etrüsk bölgesinde ölülerini yakma geleneği yüzünden az iskelet bulunduğunu kaydettikten sonra, Heredot'u teyiden Etrüsklerin Anadolu'dan geldiklerinin fiziki delillerini gösteriyor.60

Hele Prof. Calvin Kephart, Etrüsklerin soyunu apaçık "Turanlı" ve "Türk" tabirleriyle tanımlıyor,61 hatta köklerini Sümer'den Batı Anadolu, oradan da İtalya olarak çiziyor (302-303).

Bir başka Amerikalı antropolog Carleton Stevens de Etrüsk mezarlarında bulunan kafataslarının ölçümleri yoluyla Batı Anadolu Alp ırkıyla bağlantı kuruyor.62

2. Kan Gruplarının Anlamı

Bugün Etrüsk yöresinde yaşayan Toskana halkının kan tahlili sonucunun onları Batı Anadoluda yaşayan Türklerle bağlantısını kuran A. W. Bijwank'ın raporunu zikredip63 bu "ırk/kan" çizgisini kapatalım.

3. Heykellerin Anlattığı

Heykellerin ölçümleri de yuvarlak kafatası, düz burun ve "badem göz" şekliyle, Hint-Avrupa kökenli diğer halkların uzun baş (dolikosefal) ve düz göz şekliyle farklılık gösteriyor. Roma Müzesindeki lahit üzerinde tam boy karı-koca heykelinin tipi tamamile "asiatic" olup, bunun birçok Türkün "badem göz" tipiyle aynıdır; Romalılara benzemeyişleri müzeyi gezenleri hayrete düşürmektedir; (M.Ö. 530 yılına ait).64 Şu büstler ve heykeller de aynı tiptendir: Hermes (M.Ö. 510, bıyıkları da Hunların uzattığı türden);65 Apollo (aynı yıl, aynı müze), Maenad kafası66 ve nihayet, M.Ö. 490'a ait bir savaşçı başı67: Bu büst, Hun usulü sarkık bıyığı ve İnka (Kızılderili)lerin savaşçı miğfer şekliyle ilginçtir. Floransa'daki Etrüsk müzesinde de bu tip heykeller ve büstler doludur. Buna rağmen çekik göz özelliğini sergilemeyen pek çok Etrüsk büstü varsa da, Türklerin bir koldan araları olan Alpinlerin düz gözkapaklı olduğu ve bugün de Batı Türklerinin:

42.77 kadarının bu tipte olduğu unutulmamalıdır. Zaten o büstlerin de kafa ölçüleri diğerleri gibidir.

6. Kültür özelliklerinde

Benzemeler

Kadının Mevki: Etrüsk toplumunda kadının yüksek mevkii vardı. Eve de kapalı değildiler. Dini törenlere, yarışlara, temsillere, ziyaretlere kocaları ile birlikte giderlerdi. Buna başka milletler, mesela Yunanlılar çok şaşardı.68 İslâm öncesi Samiler (Araplar) da. Evli çiftlerin sıcak ilişkisini, az önceki lahit-üstü karıkocanın heykelleri ne güzel canlandırıyor!

İslâmiyet öncesi Türk törelerinde de kadın eve ya da çadıra kapanık değildi, hatta kağanlar bile tahtta eşlerini yanlarına oturturlardı.

Bitişik Ok’lar Sembolü: Romalıların “bölünmezlik kuvvettir” anlamında bitişik uzun oklardan oluşan bir sembolleri vardı. “Fascie” denilen bu simge 20. yüzyılda Musolini’nin “Faşistlik” amblemi olmuştu. Aslı Etrüsk’tü ve boylar “ok”larla temsil edilirdi. Türklerin Oğuz Kağanı da oğullarına, ayrı okları kolaylıkla kırdıktan sonra bitişik ok demetini almış ve nasıl kırılamadıklarını, onun için de Oğuz boylarının (ok’larının) birleşik kalmalarını tavsiye etmişti (Bozok’lar ve Üçok’lar böyle oluşmuştu.69

Müzik: Bildiğim kadarıyla Etrüsk müziğinden örnekler bulunamamıştır. Fakat Etrüskolog A. Ayda, fransızca kitabının bir dipnotunda, “Toskana” (yani Etrüsk bölgesi olan, bugünkü İtalya’nın ili) köylerini gezerken, bugün bile “TURKİNA” denilen türküler okunduğunu duymuş (a.g.e., 196).

At Kuyruğu: Floransa’da Tarquinia’da Etrüsk müzesinde, kuyrukları düğümlü bir çift at heykeli gördüm. Kuyrukların böyle düğümlenmesi, Osmanlılar dahil, Türklerin geleneklerindendir.

Al Rengi: Etrüsk’lerde kırmızı renk kutsaldı. Bu, Roma’lılara geçerken, mor rengi öne geçip al ikinci sırada kalmış. Türklerde, yalnız Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinin bayraklarında değil, Türkmenistan’da Çakmaklı

Taş Kalkolitik çağının evlerinin, duvarlarında ve Çin kayıtlarına göre Hunlarda kırmızı renk kutsaldı (Eberhard'a göre "ehren" yani "derince" "yogunca" sevilirdi. Gök mavisi ve turkuaz renkleri Göktürkler zamanında sevilir oldu).

Sanatta Hayvan Stili: İskit ve Altay Türklerinin "gerçekçi stilde" hayvan üslupları hakkında M. İ. Artamanov70 ile Nejat Diyarbekirli'nin71 kitaplarındaki resimlerle, Etrüsk müzelerindeki hayvan heykellerine ve Raymond Bloch'un kitabındakilerine bakmak, akrabalığı anlamaya yeter.

Kutsal Kuşlar: Hem Türk (Yaratılış), hem de Fin (Kalavela) destanlarında dünyanın yaratılışı sırasında tanrıyla birlikte yanında uçan "kutsal kuş" Etrüsk mitolojisinde de vardır. Türklerin-Yakut boyu Şamanlarında, Kızılderililerin -aynen bizimkilerine benzeyen- yaratılış destanlarının sonunda, hatta Hacı Bektaş Veli'nin "kuşa dönüşmesi" efsanesinde, bazı kuşlar insanlarla yaratıcıları arasında aracı ve yardımcı rol oynarlar.72 Aynı rolde kuşlar, Etrüsk mitolojisinde de tıpatıp vardır.73

Ve diğer: Oğuzların 24 boyu ile Etrüsklerin 12x2 esasları, kuyumculuk ve yönlere ait huzafeler... vb. Bukadar "aynı yerde kesişen delil çizgileri" Etrüsklerin Türklerle ilişkisini fazlasıyla kanıtlıyor.

1 A. Fera Uzmay-İnan, Türk Tarih Tezirinin Ana Hatları, 1934.

2 Dr. Afet Uzmay, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri… vs. Belleten, C. IV, 13, s. 43.

3 Yakın Şark, Uzak Şark (Ş. Günaltay) Türk Antropolojisi (Ş. A. Kansu) "Anadolu Ön Tarihi (H.C. Çambel).

4 1917'de Rus Çarlığı dağılırken oradaki Türk toplulukları Kazan'ın UFA kentinde toplanmış, bir kısım (iddiaya göre S. Maksudî) Rusya'dan büsbütün kopmadan dini muhtariyetin yeterli olacağını, başka gruplar ise

(Z. V. Togan) siyasi bağımsızlık tezini savunmuşlardır. Bilahare, Sovyetlerin kurulması ile her iki profesör de Atatürk'ün himayesi altında Türkiye'ye iltica etmişlerdir. Dr. R. Galip başka bilgiler ileri sürmüş, Togan yüzünden Türk Birliğinin kurulamadığını Turancı bir heyecanla ileri sürmüşler, Atatürk de dinlemiştir. 1939'dan sonra Z. V. Togan Türkiye'ye dönmüş, Türkçü hareketlere katılmış, İnönü devrinde tutuklanmış, fakat beraat etmiştir. (23'ler olayı)

5 Bu konunun daha geniş şekilde işlenişi şu eser ve yazılarımda bulunabilir: R. O. Türkkan, "Turks in Retrospect, 1956, New York; Turkish-American Encyclopedic Digest, C. I, 35, 1971; "Biz kimiz" 1989, Sh. 15; Türk 2000 P., 1992, s. 10+Yaykur derslerim, 1976.

Ayrıca, Z. V. Togan, L. Rasonyi, C. Anadol, B. Ögel, İ. Kafesoğlu gibi yazarların Türk Tarihi üzerine eserlerinde ve Türk Dünyası El Kitabı ile TÜRK (1966) ve İslâm (1974) Ansiklopedilerinin "TÜRK" maddelerinde etraflı bilgiler verilmektedir.

6 Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 1946, s. 37 (Ayrıca, Turfan Koço'da bulunan Uygur belgelerinde de "Türk-Uygur" anlamında "TurusKa" şeklinde yazılmıştır). J. Marguart "Turukha=Türük Die Chronologie der alttürkischen Insehriften, 1898.

7 Etrüsklere Romalılar "Tuski" ve "Turscum", Grek'ler ise Tursenoi ve "Tur-hanoi" diyorlardı (Poly Real-encyclopädie der Klassichen Altertums-Wissenschaft, VII, s. 1909).

8 Pliny-vi 13, Mela, DeSitv Orbis 1.21 ("İrkae" dediği Bulgarlar için de geçiyor).

9 Th-Birth Rhenisches Museum-F. Phil.n.F. 1896, C. 51 s. 516.

10 A. Ayda, Les Etrusques etaient des Turcs-Preuves, 1985, s. 335.

11 Prof. Hasan Cemil, 1. Türk Tarih Kongresi, s. 211.

12 Z. V. Togan, a.g.e., s. 36, 37.

13 Batı Türkistan’da Harezm’de geçen Saka-Türk ve Med Savaşları Şehname’de “İran-Turan savaşları” olarak geçer.

14 İ. Kafesoğlu, 1976, Prof. M. A. Köymen, A. Alpman, Salim Koca, İ. Cansız v.b.

15 Dr. Breasted, “Etruscans, s. 462, aynı gözlemi yapmıştı.

16 İlk Türklerin de bir koldan ataları olan Ural-Altaylı Fin’lerin ülkelerinde bir bölgenin adı “Turku”dur.

17 Türk Tarihi üzerinde Toplamalar, 1935, 1. Bölüm, s. 6.

18 Kitab-ul Cumahir, Krenkov, Haydarabad, I, 205. Gazneli tarihçilerde (Gerdizi, Beyhaki) aynı fikirdedir. (F. Sümer 51)

19 Divanü Lugat-it-Türk, Besim Atalay Tere. III, 412-416.

20 el-Bidâye…vs. Kahire 1348, XII, 48 (F. Sümer’den).

21 Jean Deny:Grammaire de la Langue turque, 1921, s. 236 ve Minorsky-Hudud ul-âlem notları s. 311.

22 Bir konuya “Dünden” yani başlangıcından başlamak adettir, (konumuzla ilgili olarak da en eski Anayurttan) Fakat yeni psikoloji araştırmaları bilakis “en yakın zamandan” başlamanın konuyu daha sarahatla kavramaya faydası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kolay görülenden, bilinebilenden hareket edilince, sisler içinde olan “başlangıçlar” adım adım daha kolay farkedilir. (Dr. D. F. Pennington, A Memorease, Tor Educ. İnc.) Aynı anlatım plânını Prof. J. P. Roux’un “Histoire des Turcs”de de önerdiğini görürüz, (1984, s. 27).

23 H. Vambery, Das Türkenwolk, Leipzig.

24 Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan.

25 R. O. Türkkan, Türkkan 2000 Antiklopedisi, Şubat 1992, s. 13, bkz. Biz Kimiz, 1989, s. 18-19.

26 “Esir Türkler”, 1980, s. 12.

27 Harita, Besim Atalay Türkçe tercümesinin 2. cildinde (1940-TDK) arap harfleriyle yayınlanmış, bunların latin alfabeli karşılıkları için bkz. “Türk Kimliği” B. Güvenç, 1993, son s.

28 Civilization on Trial, 1948, Oxfod Üniv. s. 69-70.

29 Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 1988, s. 56.

30 G. J. Ramstedt, 1915, 1928 Journal da la Société Finno-Orgréenne XIVIII/4.

V. Radlov “Olsezrations”, Touçnal Asiatizue,

Ligeti “Bilinmeyen İç Asya”, C. II, 227, 231.

H. Varmbesy, “Das Tüşkenvolk”, Leifozig, 1885.

E. Parker, “A Thousanad Years of the Tartars”, 1924.

Asistor, “Jiveya Starina” 1896.

Kfapzzolh, “Mémoises Rehatif à l’Asie”, 1824.

31 W. Koppers, “Pferdeopfer und Pferdekulter und Pferdokultuer und Lingcistik”, II, 1936 (ayrıca ..... Blenz, Belleten V, 1941)

32 G. Almasy, “Zentralasien…” Keleti Szemle III (1902)

O. Menghen, “Yungpaläolitisehe…” LXIII, 1928, 1938

33 Ş. Günaltay, “Türklerin Anayurdu ve .... Meselesi”, Tarih seminerleri1, 1937.

34 Z. V. Togen, a.g.e., 384 v.s.

Necip Üçok, “Filoloji Bakımından Türkler ve Komşuları”, Ank. Del tacik Fak Dergisi, 1943, IV, 7-18

Nemelh Gyula, “Türklerin .... Çağe”, 1934 ve Ülkü XV, Ankara 1940.

J. P. Roux, “Historse des Tures”, 1984

35 R. O. Türkkan, “Türklerin Ataları…” Türk Dünyası Araştırmaları” Haziran 1987 sayısı. Ayrıca, Türkish-American encyclopedic Dig.

36 Z. V. T. Umumi Türk Tarihine Giriş, 15.

37 Balkış-İtil-Obi çevresi, Tunç Çağ: M.Ö. 1700-1200.

38 W. Brandeistein, “Etrüsk Meselesinin Şimdiki Durumu”, 1937, Massimo Pallotino, The Etruscans, 1975, s. 182 (başka kulferde de).

39 Tarih kongresi, s. 219.

40 Hendrick Van Loon, The Story of Mankind, 1938, s. 93.

41 Pallotino, a.g.e., s. 182.

42 Prof. Agnes Carr Vaughan’ın 1964’de Smith College’indeki konferansından.

43 Heredotus, (I,, 94) ve Hellanicus (Dyonisus’tan atfen I, 28).

44 Dyanisus (Halikarnasus) Roman Antiquities (XXV-XXX); Strabo, V, I, 10-11; A. Akerström, Der Geometrische Stil in İtalien, 1943, s. 1567. Brandeistein, a.g.e.; G.A. Wainwright, “The Teresh, the Etruscans and Asia Minoz”, Anatolian Studies IX, 1959, s. 197++.

45 Trombetti, La Lingua Etrusca, 1928.

46 “Etruscans”, 1938, Literary Guild of America, s. 462.

47 “The Etruscans” 1964, Chicago ve Londra, s. 24 ve 368.

48 Vaughan, a.g. konf. zabıtları, 50, 51.

49 B. Ögel, “Türk Mitolojisi”, 1971, s. 27.

50 Bkz. “Cengiz” bölümü (secere kısmı).

51 Academic Royale des Sciences et Lettres de Danemark, sayı 4, s. 375.

52 “Les Etrüsques étaient des Tures” (Preuves), 1985.

“Etrüskler Türk mü idi?” 1974.

“Türklerin Ataları”, 1987.

53 “The Living Past” 1957, sh. 27.

54 “Etruscologia” 368.

55 A.g.e., 462.

56 s. 171 ve 176.

57 The Racial History of Man, 1923, s. 141.

58 Dixon, a.g.e., s. 144.

59 Le Peuplement de l'Europe 1939, 312, 329.

60 Races of Mankind, 1960, s. 142, 247, 302.

61 R. Bloch'dan naklen, “The Ancient Civilization of the Etruscans”, 1969, s. 185.

62 Beşinci Türk Tarihi Kongresine Sunulan bildiri, tutanaklar, s. 167.

63 Roma, Musco Nazionale di Villa Giula.

64 Aynı müze.

65 Juno Sospita tapınağından, M.Ö. 5. yy. başları.

66 Aynı müze.

67 A. Ayda, Türklerin İlk Ataları, s. 83.

68 Dil bilimcilere göre “Oğ+uz” kelimesi, “Ok+lar/Boylar” demektir. En eski türkçede (z) eki çoğul olarak kullanılırdı.

69 L'Art Barbare Scythe, 1971, s. 12.

70 Bozkır Sanatı, 1974.

71 The Ancient Civilization of the Etruscans, A. A., 195.

72 W. Radloff, “Sibirya'dan Seçmeler” (Ahmet Temir tese. s. 241) ve B. Öğel, “Türk Mitolojisi”, s. 29.

73 Jacques Heuzgon, “La Vie Quotidienne chezles Etsusques” 1963, s. 150.

Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler / Prof. Dr. Mir Fatih Zekiyev [s.424-431]

Kazan Devlet Üniversitesi / Tataristan

Geleneksel Türkolojide eski Türkilerin yerleşim alanı sadece Orta Asya ve Altay bölgesi olarak tanımlanmaktadır. Daha önceleri güya sadece İrani dilli kavimlerin yaşadığı Orta, Ön ve Küçük Asya, Kafkas, Karadeniz'in kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya bölgelerine ilk Türkiler milattan sonra IV-XI. yüzyılları arasında geldikleri sanılmaktadır. Bu makalede somut verilere dayanılarak eski Türki dilli yerleşim alanların sözkonusu bölgelerde de mevcut olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Ön ve Küçük Asya'daki Eski

Türki Dilli Yerleşim Alanı

Ön ve Küçük Asya'daki eski Türki dilli yerleşim alanın varlığı konusu hiç kimse tarafından incelenmemiştir zira, her yerde ilk Türkilerin Ön ve Küçük Asya'ya gelişi milattan sonra XI. yüzyılında gerçekleştiği şeklindeki konsept geçerli olarak muhafaza edilmiştir.

Ancak, Sümer, Akad, Asur ve Urartu kaynaklarının incelenmesiyle Ön Asya'nın eski tarihine yeniden ve yeni bir açıdan ışık tutulmasına imkan sağlanmış olacaktır. Bu şekilde Azerbaycan dilbilimcisi Firidun Agasığlu Calilov yukarıda bahsedilen kaynaklarının incelenmesine dayanarak milattan önce IV-III. binyıllarında Dicle nehrinin üst kısmında Asurya ve Urartular arasında Türki dilli Subarların (Sub-ar "nehir insanları") yaşamış olduklarını ortaya koymaktadır. Daha sonraki satırlarında araştırmacı ayrıca Türki dilli Kumanlar, sonra Türki dilli Gutiler, Lulu ve Urmu gölünün güneyinde yine Türki dilli Turukları işaret etmektedir. Bunun dışında Asur,

Akad ve Urartu kaynaklarına göre sözkonusu gruplar arasında Kumuklar, Kaşgaylar, Gugerler, Salurlar ve diğer gibi isimli Türki dilli kavimlerin varlığına işaret edilmektedir (15, 41-66, 156-162)

Bunun dışında, Ön Asya'da eski Türki yerleşim alanın varlığı, burada ve ayrıca Küçük ve Orta Asya'da bazı coğrafi yerlerinin milattan çok öncesinden Türki cins isimleri taşıdığı, bunların bir kısmı daha sonra bazı yerlerde özel isim haline geldiği gerçeği ile de kanıtlanmaktadır.

Eski Yunan seyyahlar ve Büyük İskender'in tarihçileri geçtikleri yolu anlatarak Küçük, Ön ve Orta Asya'daki coğrafik yerlerin isimlerini bu şekilde vermişlerdir.

Örneğin, Küçük Asya'da Tavr (Pontoslu Tavr, Küçükasyalı Tavr) adını taşıyan dağlar mevcuttur. Eski Yunanlıların bildirdiğine göre milattan çok öncesinde yerli halklar bu Tavr dağları ve buradan Ön ve Orta Asya üzerinden doğuya Himalaya'ya kadar uzanan sıradağları Tavr kelimesiyle adlandırıyorlarmış (11, 283). Tavr kelimesi köken itibariyle "dağlı insanlar, dağlılar" anlamını taşıyan Türki etnonimdir. Bu kelime tau/taw/tav "dağ" ve ar/er "insanlar, erkekler" anlamında olan sözcüklerden oluşmaktadır.

Yerli Türkiler gelen eski Yunanlılara etrafı anlatırken Tavrıların "dağlıların" yaşadığı tüm dağları Tavr (Tavr tauları "dağlıların yaşadığı dağlar") kelimesiyle adlandırmıştır. Buna istinaden eski Yunanlılar Tavr dağları Küçük Asya'dan Himalay'a kadar uzayan dağlar şeklinde işaretlemişlerdir. Tavrıların "dağlıların" yaşadığı tüm dağları anlamına gelen bu cins ismi tavr daha sonra Küçük Asya (ve Kırım'da) bazı dağların özel isimleri haline gelmiştir.

Örneğin, aynı şey Türki kelimeler olan kaukas ve kroukas için de söylenebilir (11, 283). Ön ve Orta Asya'daki yerli Türkiler eski Yunanlılara etrafı anlatırken tüm kayalık ve üzerlerindeki karlardan dolayı beyaz olan

dağları kaukas “karlı kayalı dağlar” veya kroukas “beyaz kayalı dağlar” diye isimlendirmişlerdir. Kaukas (Kafkas) kelimesinde kıy/kay “beyaz”, kas “kaya” kas/kis “kesmek” sözcüklerinden gelmektedir ki, daha sonra Türk dilinde bu sözcük kıya/kaya ayrıca kıy/kay “kesmek” sözcüğü ile değiştirilmiştir. İkinci kelime olan kroukasta ilk kısım krou “kırağı, kar”, ikinci kısım ise kas “kaya” anlamındadır.

Küçük ve Orta Asya’nın bazı dağları yerli aborigenler tarafından Yunanlılara Oksiy adı ile takdim edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dağlar temiz nehirlerin aktığı dağlardır. Oksiy Türki dilindeki aksay/oksuy/oksiy’dir: ok/ak “beyaz, temiz”, su/say/siy “nehir”.

Aynı aborigenler (yerliler) bazı nehirleri o zamanlarda cins isimleri olan Araks, Oks, Tanais kelimeleriyle adlandırmıştır: Araks -Türki dilindeki arık/arak “nehir, su yolu”; Oks da- Türki dilindeki aksu/oksu “beyaz, temiz nehir, su”; Tanais ise-Türki dilindeki tınıs/tınıç “sakin, taşkın olmayan nehir” vb.’dir.

Bundan dolayı, Ön ve Küçük Asya’da eski Türki yerleşim alanın var olmadığı ve ilk Türkilerin buralara ancak milattan sonra XI. yüzyılında geldikleri şeklindeki resmi tarih biliminde kabul edilen aksiyomun fiilen gerçeklere uymadığı ortadadır.

Ön ve Küçük Asya’da eski Türki dilli yerleşim alanın varlığı ile ilgili ipuçları “Sümer dilini nasıl bir Türki dili etkilemiştir” şeklindeki sorusunu da ortadan kaldırmaktadır. Mesele, Akad kaynaklarının bildirdiğine göre, Bağdat güneyindeki bölge Sümerlerin yaşadığı Kuenkir (Kangar) bölgesi ismi ile anıldığı, Bağdat kuzeyindeki bölge ise Subarların yaşadığı Subartu bölgesi ismi ile anıldığından ibarettir. Sümerler kendilerini Sümer adı ile değil Kangarlı veya Kangar adı ile adlandırıyordu. Herodot’ta bu etnonim Angareon şeklinde rastlanmaktadır. Kangarlılar Sümer ismi ile Akadlıları ve diğer halklarını adlandırıyordu ki, bu etnonim onların diline

Subarlardan geçmiştir. Yani onlar, Kangarları (Sümerleri) de Subarları da farklı dil ve lehçe ortamlarında sumar/sumer/ şumer/samar/suar/sabir/savir/sibir vb. farklı şekillerde telaffuz edilen Subar etnonimi ile isimlendiriyordu (15, 157).

Bu şekilde, Sümerlerin dilini Subar dili ve onun lehçeleri, yani o zamanlarda Kuman, Kumık, Turuk, Kuti, Lulu, Kaşgay, vb. etnonimleri ile adlandırılan en yakın Türki komşuları etkilemiştir. Ancak, birçok araştırmacının kanısına göre, Sümer dilinin kendisi Türki dili değilmiş.

Başka bir şekilde de düşünülebilir. Sümerlerin kendini isimlendirmede kullandıkları Kangar kelimesi onların yaşadığı bölgeden geldiği varsayımı bir soruyu daha ortaya koymaktadır: neden bu bölge Kangar diye adlandırılmıştır? Kangar kelimesi etnonimdir, hem de Türki bir etnonimdir. Yani, burada Kangarlar yaşamıştır, ancak ne zaman? Sümerlerin bu yerlere gelişinden önce buradaki Sümerler aslında Türki dilli Kangarlar mıydı? Eğer bu böyle ise, artık milattan önce IV. binyılda onlar Semit dilli Akadlar arasında asimilasyon sürecini yaşamakta idi. Bu durumda, Sümer dilindeki Türki kelimeler aslında Türki dilinden alınma kelimeler değil kendi başına Türki bir sübstratum durumundadır, yani yenilmiş Türki dilinin izleridir, ki bu dili kullananlar daha sonra Akad dilini benimsemiştir. Görünürde, Sümer-Kangarların bir kısmı Orta Asya'ya göç etmiş ve buradaki Horezmliler ile birleşerek Horezmlilere de ek olarak Kangar etnonimini aktarmıştır. Horezmliler arasında kangha/kangüy/kangar gibi etnonimlerinin kullanımı bundan dolayı olmalıdır.

Ön Asya'daki eski Türki dilli yerleşim alanı Orta Asya, Kafkas, İdil-Ural, Batı Sibirya, Kazakistan ve Merkezi Asya bölgelerinde çok güçlü bir Türki etkisine neden olmuştur.

Orta Asya'da Eski Türki Dilli Yerleşim Alanı

Orta ve Ön Asya kendi başına eski yazılı kaynaklarına girmiş olan bir bölgedir. Bu bölge Hint-Avrupalı bilim adamlarınca ve özellikle İrani, Yunan ve Romalı tarihçiler tarafından titizlikle, ancak orada Hint-Avrupalı etnik kökler bulmak şeklindeki bakış açısı ile incelenmiştir. Bu bağlamda en çok Hint-İrani uzmanlar özenmektedir ki, bunlar Ön ve Orta Asya, Kazakistan, İdil-Ural, Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas bölgelerine sadece Hint-İranilerinin eski ata yurdu imiş gibi bakma eğilimindedir. Bu bakış açısı taraftarları, arkeolojik verilerinin analizine dayanarak sözkonusu bölgelerindeki ve özellikle Orta Asya ve Kazakistan'daki arkeolojik kültürlerinin sahipleri milattan önce II. binyılında buralarda yaşayan ve Hint-İrani dilleri konuşan yerleşik çiftçilerin olduğunu iddia etmektedir (1, 40-41). Ancak, sözkonusu bilim adamlarının görüşüne göre, milattan önce III. binyılından başlayarak milattan sonra VI. yüzyılına kadar güçlü devlet yapılarına ve dolayısıyla yüksek maddi ve manevi kültürüne sahip olan bu Hint-İrani halklar milattan sonra VI-VII. yüzyıllarda gelen göçebe Türkilerin etkisiyle Türki halklarına dönüşmüştür. Hint-İrani bilim adamlarının böyle bir iddiasına inanmak çok zordur zira, tarihin her yerinde tam aksini görmekteyiz, yani gelen göçebeler, hatta çok daha yüksek kültüre sahip istilacılar bile zaman içinde çoğunluk olan aborigenlerin (yerlilerin) etkisi ile asimilasyona tabi tutulmuştur. Bundan dolayı burada başka bir ortam ortaya çıkartılabilir. Orta Asya'da milattan önce daha III. binyılında birçok defa eski İranlı devletlerin içerisinde yer alan Türki kavimler de yaşamıştır ve bugün Orta Asya ile Kazakistan'da yaşayan Türki halkların ataları onlardır.

Milattan önce III. binyılında bu bölgelerde yaşamış olan hangi kavimler Türki dilli olabilir? Tarihten biliyoruz ki, Ön ve Orta Asya'da Sümerlere paralel olarak Elam Devleti de var olmuştur. Milattan önce III. binyılından itibaren yerel hiyerogliflerin yerini alan çivi yazısını Elamlılar Sümerlerden

almıştır. Ancak maalesef Elamlı çivi yazıları bugüne kadar da çözülememiş olduğundan dolayı hangi dilde yazıldıkları bilinmemektedir. Bilim adamlarınca bu dilin Hint-İrani dili ve bir bükünlü (flektif) dili olmadığı, aksine bitişimli (agglütinatif) bir dili olduğu tespit edilmiştir. Anlaşılıyor ki, bu bölgede bir bitişimli dil ancak Türki dili olabilir. Orta Asya'daki Elam Devleti Türki dilli kavimler tarafından kurulmuş ve bu kavimler ülkesini Türki dilinde "benim ülkem" (İl-em>El-em>Elam) anlamını taşıyan Elem kelimesi ile adlandırmış olabileceği olanaklıdır. Bunun dışında XIX ve XX. yüzyıllarda da bilim adamlar Elam dilini Türki dili ile ilişkilendirmişler, ancak bu teşebbüsler Hint-İranililer tarafından hemen reddedilmiştir. Bir dayanağı olmadan İ. M. Dyakonov da Elam-Türki öğretileri bilim öncesi öğretiler olarak nitelendirmiştir (7, 107).

Tarih boyunca Elam Devleti'nin kültürü milattan önce I. binyılına kadar takip edilebilir ve milattan önce I. binyılının başında onun yerini Saksk (4, 33-36) ve Huarasmiy (6, 119) devletleri almıştır. Somut etnogenetik araştırmalar Sakların Türki dilli olduklarını ve aynı zamanda İrani dilli oldukları konseptinin doğru olmadığını göstermektedir.

Aşağıda kısaca Horezmiylilerin etnogenetik konularına duracağız Resmi tarih biliminde Horezmlilerin ilk baştan daha İrani dilli oldukları ve ancak VI-VII. yüzyıllarda göçebe Türkilerin etkisiyle "kendi" İrani dilini Türki dili ile değiştirmiş oldukları kabul edilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu bakış açısının tenkitlere dayanacak hali yoktur. Gerçekte Horezmiyliler baştan itibaren Türki dilli idi ve bu halleriyle Orta Asya ve Kazakistan'ın çağdaş Türki dilli halklarının içine dahil olmuştur. Bu birinci tespitimizdir.

İkinci tespitimiz Horezm etnoniminin etimolojisi ile ilgilidir. Eski çağlarda bu etnonim Hvarizm, Horazm, Horamni gibi varyasyonlara sahipti. Bu etnonimi etnonimlerin Türki modellerine dayanarak anlamsal kısımlara

bölersek Hvarizm, Horasm, Horezm varyasyonlarında Huar ve As olan iki kökü ve ayrıca 1. şahıs, tekil -m aidiyet ekini (-ım) görmekteyiz. Huar veya başka bir değişle Suar, iki adet kökten oluşmaktadır-Su (hy>hu)”su” ve Ar yani “insan, adamlar” anlamında gelen en eski Türki etnonim ki, bir bütün olarak Huar “nehir insanları” anlamındadır. Huarasm etnonimin içinde Suar etnonimin varlığı Huarasların bir nevi Ön Asya’daki Subarların (Suarların) torunları olduklarını göstermektedir. Ayrıca Suar (Huar) etnonimi Kafkas, İdil-Ural ve göründüğü gibi Orta Asya’da da aktif olarak kullanılmıştır. Huarasm etnonimin ikinci kısmı As dır ki, o da en eski Türki etnonimlerden biridir. Huaras Suarların kaviminden olan Aslar anlamına gelmektedir. Huaraslar kendi devletini kurmuş ve hem onu hem de ülkesini sadece Huaras şeklinde değil sevgi ile Huarasm “benim Huaras” diye adlandırmışlar. Zamanla Huarasm ülkesinin adı Huarasm>Horezm etnonimin anlamında da kullanılmaya başlanmıştır.

Huaras etnoniminin ilk kısmı Türki etnonimin Suar (Huar)’dan geldiği As etnoniminin olmadığı ancak -m (ni-anlaşılan daha sonra İrani dilinin etkisinde oluşmuş) aidiyet ekinin bulunduğu Horamni varyasyonundan da anlaşılmaktadır.

Şumer (Sumer/Sumar/Subar) ve Horezm (Huar-as-m) etnonimlerindeki aynı kökünün (Suar/Huar) varlığında Sümerlerin ve Horezmiylerin etnik akrabalığının belirgin izleri görülmektedir. Bunun dışında, bu durum Sümerlerin kendilerini Kangar, diğer halklar ise Horezmiyleri Kangha veya Kangüy şeklinde adlandırdıklarından da anlaşılmaktadır (14, 341). Bu üç tane etnonimin temelinde aynı birincil etnonim kökü olan Kang/Kann “ilk ata” yatmaktadır.

Pamir vadisi ve Hindukuşta Suarlar ve Aslar (Huaras) ile yan yana (Suar etnonimi gibi) etnonimleri aynı şekilde “nehir insanları” anlamını taşıyan Bulgarlar da yaşamıştır. Bulgarlar ve Suarlar İdil bölgesinde de yan

yana yaşamıştır. Bulgar bilim adamları Bulgarların Orta Asya Türki yerleşim bölgesinden geldikleri görüşünü ifade etmektedir. Sonradan Bulgarlar Karadeniz'in Kuzeyi-Tuna havzasındaki Türki dilli yerleşim alanın oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Birincil (bileşik olmayan) etnonimleri taşıyan kavimler ikincil (bileşik) etnonimleri taşıyanlara nazaran çok daha önceki dönemlerde yaşadıkları bilim tarafından tespit edilmiştir. Bundan dolayı, Orta Asya'da Huaraslardan çok önce Arlar, Aslar ve Suarların yaşadığının itiraf edilmesi gerekmektedir.

Türkilerin çok eski çağlardan beri kendi ülkelerini saygı ve sevgi ile benim anlamını taşıyan ve Türki dilinde Huarasm, Elem > Elam, Kırım, Biarm vb. gibi 1. şahıs, tekil -m aidiyet eki ile ifade edilen zamir ekini da ekleyerek adlandırdıkları konusunda bir kez daha okurlarımızın dikkatini çekmekteyiz.

Horasmiler (Horezmiyler) ile Pardılılar (Parfyanlılar) da yakın ilişkilidir. İranilerin hakimiyeti altında bulunan Pardılılar, Horasmiler, Sogdiler, Gandariler ve Dadikiler İrani çarı Kserks'in ordusunda birlikte bir kol oluşturdukları ve Pardılılar ile Horasmiler aynı komutanın emrine göre hareket ettikleri görülmektedir (5, VII, 66).

Burada herşeyden önce Pardılıların (Parfyanlılar) baştan itibaren Türkiler olduğunu ve sonradan Orta Asya'daki Türkilere katıldıklarını işaret etmemiz gerekmektedir. Eğer onlar İrani dilli olsaydı göçebe Türkilerin Türki dilini kabul edemezdi, aksine "gelen" "göçebe" Türkileri asimile ederek onlara Hint-İrani dilini kabul ettirirdi.

Pardılılar etnoniminin etimoloejisi de Türki etnonim modeline göre açıklanmaktadır. Pardı kelimesi par (bar) "varlık, bolluk, zenginlik" sözcüğü ve-dı (-lı) ekinden oluşmakta olup Pardı "zengin, mal sahibi, bolluk içinde yaşayan" anlamını taşımaktadır. Rusça dilinde th sesi ilk önce

theta (q) aracılığı ile daha sonra ise (F) ile aktarılmıştır. Bundan dolayı Pardı'dan Rusça varyasyonu Parfı > Parfyane ortaya çıkmıştır. Pardı kelimesinin Türki kökeni olan bir etnonimin olduğu konusu Prikamye bölgesinde de Bardı şeklinde ve ayrıca ayidiyet eki -m ile birlikte Bardım olarak bölge ismi gibi kullanıldığı verileriyle de desteklenmektedir. Moğol istilasından önce Azerbaycan'da ismini hakimlerinin etnoniminden alan ve Barda adını taşıyan hızla gelişen bir ticaret ve sanat merkezinin var olduğu bilinmektedir.

Pardı halkının devleti Hazar Denizi'nin güneyi ve güneydoğusunda Yunanlılara ve İranilere karşı yapılan mücadele süreci neticesinde milattan önce III. yüzyılında kurulmuştur. Yükseliş döneminde Mezopotamya'dan Hindistan sınırlarına kadar geniş alanlar bu devlete bağlı idi. Görünürde daha Sümerlerin döneminde Pardılılar Ön Asya'ya kadar ulaşıp Sümerlerle ilişki içinde idi. Daha sonra Pardılılar Türkmen halkının oluşumunda aktif rol oynamıştır. Eski Pardılılar Türkmen olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Anlaşılıyor ki, Basra Körfezi'nin doğusundaki Hamsinli Türkmenler ve Irak ile Suriye'de yaşayan Türkmenlerin Pardı Devleti'nin Ön ve Orta Asya'da büyük toprakları kontrol ettiği dönemlerden beri oralarda kalmıştır.

Kaynaklarda Yunan-Baktriy devletinin nüfusu olarak yaşayan ancak Horezmiyleri ve Pardıları ile yakın ilişkide bulunan Sogdılar tasvir edilmektedir.

Sakiler İrani dilli olarak gösterilmekte, ancak Türkologlar onları da Türki dilli olarak kabul etmektedir. Sogdı kelimesi de Sak veya Saka etnoniminden -dı (-lı) ekinin yardımı ile oluşan bir etnonimdir. Sakdı > Sagdı > Sogdı "Sakalarla karışmış kavimler" anlamında gelmektedir.

Eski kaynaklarda Horasmiler, Pardılar ve Sogdılar ile birlikte Arı/Ariy ve Gandariy'den de bahsedilmektedir. Herodot'un yazdığına göre Ahemenid İran'da Pardılar, Horasmiler, Sogdılar ve Ariyler devletin

onaltıncı vilayetini oluşturuyordu (5, III, 93). Daha sonra Herodot, Ariyler isminin aslında Midyalılara verilen isim olduğunu işaret etmektedir (5, VII, 62). (Midyalıların bir kısmının Türki dilli olduğu konusunda uzman görüşleri de mevcuttur.) Ariylerin, Pardıların, Horasmilerin, Sogdıların, Gandariylerin ve Dadiklerin aynen Baktriyler gibi silahlanıp kuşanıp savaşa katılmak için sefere çıktıklarını yine Herodot tarafından bildirilmektedir (7, VII, 66). Bilindiği gibi Baktriy'da ise Türki dilli olan Toharlar/Togarlar (İbranice olarak Togarma) kavimi hakimdir.

Ar/Er ismi en yaygın birincil ve Türki bir etnonimdir. Eski çağlarda Orta Asya'da bu etnonim birincil hali ile çok aktif bir şekilde kullanılmıştır. Arlar daha o dönemde Horasmilerin yapısına (Huar/Suar = Su+Ar+As) ve Kangarların yapısına (Kang+Ar) dahil olmuştur. Hatta, Arların müteakip gelişimlerine bağlı olarak ikincil etnonimler taşıyan Bolgar/Bulgar, Suar, Hazar, Sarir, Tatar, Avar, Mişar, Salar, Uygur vb. gibi birçok kavim oluşmuştur.

Gandariy etnonimine gelince ise Türki etimolojisine göre o da Arları/Ariyleri kastetmektedir. Ancak gan/han sahibi olan Arlar şeklinde ki, Gandı-Ar içerisinde Gandı/Hanlı "han sahipleri olan" anlamını taşımaktadır.

Arlar/Ariyler ile ilgili anlamsal açıklamalarımız elbette Hint-Avrupalı bilim adamlarının yorumlarıyla örtüşmemektedir. Hint-Avrupalıların atayurdunu tespit etmeye çalışırken bu bilim adamlar, birçok Orta Asya halkını kendi dil ailesine dahil etmek ve Hint-Avrupalılarının atayurdunu Merkezi ve Orta Asya şeklinde belirlemek için çok yoğun çalışmalara girişmiştir. Bu istikamette bazı Alman bilim adamlar özel gayretler göstererek bir kısım Orta Asya halklarına (örneğin, Toharlara) suni olarak eski İrani dilini yapıştırmıştır. Bu tür suni varsayımlar temelinde ve örneğin Ariyleri Hint-Avrupalılara katarak XIX. yüzyılının ortasında

aynı çevreler “Ariyalı” ırkı teorisini ortaya çıkarmıştır. Bilindiği gibi sözkonusu teori bazında Hint-İrani diller Ariyalı diller şeklinde isimlendirilmeye başlanmış ve bu dili konuşmuş olanlara, yani Ariylere ortak fiziksel “üstün” ırksal özellikleri yakıştırılmıştır. Ve daha sonra da “Ariyalı Irkı” öğretileri Alman faşistler tarafından Almanları “üstün Ariyalı ırkı” şeklinde tanımlamak için kullanılmıştır.

Burada, yine Orta Asya’daki Türki dilli yerleşim alanına dahil olan Kuşanlarla ilgili birkaç noktaya da değinmemiz gerekmektedir. 1947 yılında A. N. Bernştam “Usun/Kuşan ve Toharlar konusunda” isimli makalesini yayınlamıştır. Bu yazısında araştırmacı, sözkonusu kavimlerin Eftalitlere (Beyaz Hunlar) akraba olan aynı halkın parçaları olduklarını kanıtlamaktadır. Gelenek olduğu üzere yazar hepsini İrani dilli olarak kabul etmektedir (3, 41-47). Ancak aynı çalışmada kullanılan somut veriler bunların Türki dilli olduklarını göstermektedir.

Kusan (tarih kaynaklarında daha çok Kuşan şeklinde yaygınlaşmış) adını taşıyan halk tarihte derin izler bırakmıştır. Milattan önce I. yüzyılında bu halk kendi devletini kurmuş ve milattan sonra I-III. yüzyıllarında bu devlet Orta Asya’nın önemli bir kısmının, Afganistan, Pakistan, Kuzey Hindistan ve Sintszyan’ın dahil olduğu muazzam bir büyüklüğe ulaşmıştır.

Resmi tarih bilimi bu halkı İrani dilli olarak göstermekte ve güya bunlar ancak milattan sonra IV-VII. yüzyıllarında gelen göçebe Türkilerin etkisinde kalarak Türkleşmiş olduğunu anlatmaktadır. Bilindiği gibi gerçek hayatta gelen göçebelerin yerli ve daha yüksek kültür düzeyine sahip yerleşik halklarını asimile etmesi değil aksine gelenlerin yerleşik yerlilerin içine asimile olması şeklinde görülmektedir. Bundan dolayı Kuşanların baştan itibaren Türki dilli olduklarını kabul etmemiz yerinde olacaktır. Bunun dışında, tarihi kaynaklarda Kuşanlar Toharların arasında önde gelen kavimlerden biri olduklarını ve Tohar devletinin başında Usunların olduğu

açıkça tespit edilmektedir (3, 43). Toharlar ve Usunlar ise kuşkusuz Türki dilli idi. Diğer taraftan bu kaynaklarda Kuşanlar Eftalitler şeklindeki diğer ortak etnonimini taşıyan Beyaz Hunlar ile ilişkilendirilmektedir (10, G. Distunis'in yorumları, 60).

Eski kaynaklarının verdiği bilgiler Kusan (Kuşan) etnonimin etimolojisi ile de desteklenmektedir: Ku "açık, beyaz" San ise Türki Sün'den gelmekte, dolayısıyla Kusan "Beyaz Hunlar" anlamındadır. Kusan etnoniminin Küsan, Güsan, Guşan, Guşana, Kuşan, Kuşana, Kaşan, Kasan vb. gibi birçok fonetik varyasyonlara sahip olduğu açıkça bilinmektedir. Bazı varyasyonlarından yola çıkarak A. N. Bernştam Kusan etnoniminin Usun etnonimin sadece bir Toharlı telaffuzu olduğu düşüncesini ortaya atmaktadır (3, 44). Usunlar Türkidir, Toharlar da Türkidir, bundan dolayı diğer adı ile Beyaz Hunlar olan Kusanlar da Türkidir. Elbette Orta Asya'da Türki dilli yerleşim alanın varlığı sadece bu Hunlar (yani Usunlar, Toharlar, Beyaz Hunlar) ile değil Hunların (Sünlar) tümünün tarihi ile de kanıtlanmaktadır.

Horezmiylerin (Horasmiler), Sakilerin, Sogdıların (Sakadılar), Pardıların (Rusçası: Parfyanler) ve Kuşanların baştan itibaren Türki dilli oldukları konusunda bir başka güçlü argüman tüm bu halkların kendi eski etnonimlerini korumalarında saklıdır. Eğer bu halklar başından beri İrani dilli olsalardı ve Türki dilini "gelen" Türkilerin etkisinde kalarak ancak IV-VII. yüzyıllarında benimsemiş olsalardı, Türkilerin içinde asimilasyonları sürecinde yeni bir etnonim, yani "gelen" Türkilerin etnonimini kabul etmiş olurlardı. Genellikle asimile edilen halk, eğer devlet kurmamış ise ve diğer halkını yönetmiyor ise, her zaman onu asimile eden halkın etnonimini kabul etmektedir.

Milattan çok öncesinden itibaren Orta Asya'da Türkilerin yaşadığını eski Yunanlı seyyahların işaretlediği Türki kökenli coğrafi isimlerle da

ortaya çıkmaktadır: a) sıradağlar-Kavkaz (Kaukas), Kroukas, Tavr ve Oksiy; b) çeşitli nehirler-Araks, Oks, Tanais vb. (11, 283-284).

Elamlılar, Horasmiler, Pardılar, Kuşanlar, Sogdalar, Toharlar, Usunlar ve Orta Asya'daki eski Türki toponimler ile ilgili olarak burada söylenen her şey açıkça ve yeterince kanıtlayıcı bir şekilde gösteriyor ki, bu bölgelerde milattan önce daha III. binyılı itibariyle Orta Asya ve Kazakistan'daki eski Türki dilli yerleşim alanını oluşturan Türki kavimler yaşamıştır.

Kafkas, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya

Bölgelerindeki Eski Türki Dilli Yerleşim Alanı

En eski Türki dilli kavimler Ar, As, Bi, Sün, Men, Sak gibi birincil ve tek heceli etnonimlere sahiptir. Kendi gelişim süreçlerine ve iletişimlerine bağlı olarak bunlar bazı değişimlere uğramıştır. Onları bir birinden ayırt edebilmek için etnonimlerine bazı tanımlamalar ve ekler ilave edilmiştir ki, daha sonra bunların temelinde ikincil Türki etnonimler ortaya çıkmıştır. Etnonimlerle ilgili bu hususlardan yola çıkarak birincil etnonimleri taşıyan kavimlerin yaşadığı bölgeler eski Türki dilli yerleşim alanına dahil edilebileceğini söyleyebiliriz.

Kafkaslar'da (Kuzey Kafkasya ve Arka Kafkasya) en eski zamanlardan beri bir kısmı bugünkü Azerbaycanlıların ataları olan ve Ar/İr, As/Az, Bi/Pi/Bey, Sün/San/Şan/Can vb. gibi etnonimleri taşıyan kavimler yaşamıştır. Daha sonra Türki kavimlerin karışımı sürecinde Asar/Azar/Azer şeklinde adlandırılan yeni ikincil etnik oluşumlar meydana gelmiştir. Hazar Denizi'nin kıyılarında Kaspiy, yani "kayalık dağların beyleri" yaşamış ve onların etnonimi daha sonra denizin de ismi haline gelmiştir. Birbirine yakın akraba olan Azer, Beyler, Sünler (Canlar) gibi kavimlerin karışması süreci sonucunda daha sonra Az-Er-Bi-Şan > Azerbaycan adını alan yeni bir etnik birimi oluşmuştur. Kafkas bölgesinde eski Ön Asyalı Kumanlar,

Kumıklar, ve içlerinde Karaçay “kara nehir” veya “kara nehirliler” etnonimini alan kara nehir insanları olan Orta Asyalı Balkarların (“nehir insanları”) bir kısmı da tutunabilmiştir.

Azer adı ile anılan Türki etnos sık sık Hazar etnonimi ile de isimlendirilmiştir. Bazıların görüşlerine göre bu son etnonim sadece Azer kelimesinin bir fonetik varyasyonudur, başkalarına göre ise bu kelime Ar etnonimi ve onun Haz/Has/Kas “kaya, kayalı dağ” şeklindeki tanımlaması bazında oluşmuş olup Hazar da “kayalı dağların insanları” anlamına gelmektedir.

Bazı Azerbaycan bilim adamlarının bildirdiğine göre Ön Asyalı Subarlar/Suarlar milattan çok daha öncesinden Kafkas bölgesine de yayılmıştır. Bunun dışında buralarda Alban/Alvan/Alan adlarını taşıyan geniş yerleşimler ve hatta devlet oluşumlar da belirlenmiştir.

Bu şekilde, güya ilk Türkilerin Hunlar adı ile Kuzey Kafkasya bölgesine ancak milattan sonra IV. yüzyılında, Arka Kafkasya bölgesine ise Oguzlar adı ile ancak milattan sonra XI. yüzyılında geldiklerini şeklindeki geleneksel tarih biliminin iddiaları gerçeğe aykırıdır. Kafkaslar’daki Türki dilli yerleşim alanın varlığı bazı Türki kavimlerin milattan önce daha IV-III. binyıllarında Ön ve Orta Asya’da yaşamaya başladığından beri söz konusudur.

Karadeniz’in kuzeyinde milattan çok öncesinden itibaren Tavr, Trak, Onogur, Kimmer, Sıkıdı (Rusçası: Skif) vb. gibi isimleri taşıyan Türki dilli kavimler yaşamıştır. Karadeniz’in eski adı olan Pont kelimesi de Türki Bün/Bun “çorba, yemek, katık” ve sahip olma -dı/-t ekinden oluşmaktadır. Buntı > Pontı > Pont Türki dilinde “doyuran”, “yiyeceği zengin” anlamını taşımaktadır. Karadeniz’in kuzey bölgesinde milattan önce daha I. binyılının başından itibaren Türkilerin yaşadığının bir ifadesi de Kırım’ın Yunanlılar tarafından sömürgeleştirilmesi sırasında aynı isimlerini koruyan

Fanogorya ve Pantikapey gibi Türkilerin yaşadığı şehir yerleşimlerinin varlığıdır (12, 233). Bilindiği gibi tarihsel olarak Fanogorya toponimi Honogur/Hunogur/(F) onogur etnonimine uzanmaktadır. Bu demek ki, Hunogur/Fonogor yerleşim birimi Bulgar/Bolgarların direkt ataları olan Hunogurlar/Onogurlar tarafından kurulmuştur.

Pontikapey toponimi ise tarihsel olarak Türki Pontıkapı "Pont'un kapısı" kelimesinden gelmektedir. Daha sonra bu şehir Kerç ismini almış ki, bu sözcük Pontikapı'nın antonimidir-Kereş "giriş". Bunun dışında Ermeni kaynaklar Kuban bölgesindeki milattan sonra II. yüzyılının Bolgar topraklarını işaret etmektedir. Dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyi ancak milattan sonra IV-VII. yüzyılları arasında Türkileştiği şeklindeki görüşler bu açıdan da tenkide değmezdir.

Ön ve Orta Asya bölgelerindeki Türki yerleşim alanlarının etnik yapısı incelenirken İdil-Ural ve Batı Sibirya'da da Türki dilli yerleşim alanının varolduğu işaret edilmişti.

İdil-Ural bölgesindeki eski Türki dilli yerleşim alanı hakkında birçok Türkolog açıklamalar yapmıştır. Kafkasyalı bilim adamlar İ. M. Miziyev ve K. T. Laypanov, Türki kavimlerinin milattan önce daha IV. binyılından beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını etraflıca kanıtlamıştır. Bundan dolayı bu bilim adamlar İdil-Ural bölgesini Proto-Türkilerin anavatanı diye ilan etmiştir (8, 16-28).

Bunun dışında İdil-Ural bölgesinde eski Türki yerleşim alanının varlığı bu bölge ile Ön ve Orta Asya arasında kurulmuş olan yakın etnik, ekonomik ve politik bağların varlığı ile da dolaylı bir şekilde kanıtlanmaktadır.

Ön ve Orta Asya'yı İdil-Ural bölgesi ile bağlayan bu bölgelerin ortak eski kavimler olan Subarlar ve Kangarların olduğu görüşü ile başlayalım. Daha önce belirtildiği gibi, Sumer/Şumerlerin kendi kendine verdikleri ad Kangar/Kungur idi. Bunların Subarlarla aynı dili konuştukları için

Akadlar ve bu Kangarlar Subar/Sumar/Sumer/Şumer etnonimi ile isimlendirilmiştir. Subar/Huar etnonimi Huaraslar/Horasmiler/Horezmiylerin yapısına da girmektedir. Onlar ise Kangar/Kang/Kangha etnonimi ile isimlendirilmekteydi. Bu kavimlerin isimleri İdil-Ural bölgesinde de tespit edilmiştir. Burada onların izleri Kungur, Suar gibi toponimlerde korunmuştur. Bu bölgede ayrıca As etnonimini taşımış olan kavimler ile ilişkili olan Osa, Aslı/Aşlı gibi toponimlerin de var olduğunu ekleyebiliriz. Hatırlatalım ki, Huarasm/Huaras gibi bileşik etnonimin yapısında Suar dışında As (Huar-As) etnonimi de farkedilmektedir.

Suarlar ve Kangarlar Ön Asya bölgesinde milattan önce IV-III. binyılları arasında, Orta Asya bölgesinde ise milattan önce II-I. binyılları döneminde iz bırakmıştır. Peki, Suarlar ve Kangarlar hangi döneminde İdil-Ural bölgesinde yaşamış olabilir? Eğer bu bölge Türkilerin anavatanı olarak kabul edildiğini gözönünde bulundurursak, bunlar görünürde Ön ve Orta Asya'da ortaya çıkmadan önce buralarda var olmuştur.

Subar etnonimi Sumer/Samar şeklindeki fonetik varyasyonlara sahiptir. Bu varyasyonlar Orta Asya bölgesindeki (Samar-kend) ve İdil bölgesindeki (Samara, Şumer) toponimlerde de tespit edilmektedir.

İdil (Volga) nehrinin havzasındaki Torçesk toponimi görünürde İdil-Ural bölgesinin milattan çok öncesinden Turuk kavimlerinin tespit edildiği Ön Asya bölgesi ile ilişkilerini göstermektedir.

İdil-Ural ve Orta Asya bölgelerin arasında eski Orta Asyalı etnosu olan Pardılar (Rusçası: Parfyane) bazında da bu tür eski ilişkiler görülmektedir. Tarihsel olarak bu etnonim "bolluk, zenginlik" anlamını taşıyan Par/Bar Türki sözcüğü ve Türki-dı/-lı sahip olma ekinden oluşmaktadır ki, Bardı/Pardı kelimesi "zenginliğe sahip, bolluk içinde yaşayan" anlamındadır. Prikamye bölgesinde kendi kendine Bardı/Pardı ismini veren

eski Bulgarlar yaşamaktadır. Bugün onlara verilen ad Barda Tatarları “Bardalı Tatarlar/Bardımskiye Tatarıy” şeklindedir.

Orta Asya ve Prikamye arasındaki asırlar boyu devam eden yakın ilişkilerin varlığı Orta Asya’yı inceleyen araştırmacılar tarafından da işaret edilmektedir. Bu şekilde Eski Horezm’i etraflıca inceleyen S. P. Tolstov, “daha Neolit çağda açılmış eski yollar üzerinden Horezm hakimiyetini uzak Prikamye bölgesine kadar yaymış ve buralardan kürklü mamüller şeklinde vergiler toplamaktaydı… ve uzak Prikamye’de Horezm’in ve Karadeniz’in kuzeyindeki Ellin-Skif (Helenik-İskit?)lerin etkileri kesişmekteydi” (14, 342).

Orta Asya ve Prikamye bölgesi arasındaki yakın ilişkiler hakkında Prikamye’de bulunan ve üzerlerinde yazılar olan Horezm, Parfyan (Pardım) ve Kuşan madeni paralar ve gümüş kap kacaklar da bir fikir vermektedir. Bunlardan büyük miktarlarda bugünkü Perm bölgesindeki Bardım/Pardım köyünde bulunmuştur. Daha öncelerde keşfettiklerinde bu tür buluntular genellikle eritilerek değerlendirilmiştir, ancak XVIII. yüzılından itibaren koleksiyoncular onları toplamaya başlamıştır (2, 5). Daha XVIII. yüzyılında F. Stralenberg Prikamye’nin “Güney” gümüşü buluntularıyla Hindistan’dan Biyarm üzerinden Akdeniz’e kadar Büyük Ticari Su Yolu’nun varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Benzer görüşlere dayanarak XIX. yüzyılında da bazı araştırmacılar bu tür gümüş mücevheratların Prikamye topraklarında gelen tüccarlar tarafından gömülmüş olduğunu ve dolayısıyla yerli halk ile ilişkili olmadıklarını iddia etmiştir (2, 20). XIX. yüzyılının sonunda Perm arkeoloğu olan F. A. Teplouhov ticari yolunun varlığına karşı çıkmış ve Ural bölgesindeki gümüş eşyalarının Hanti ve Mansilerin putperest mabetlerinde kullanıldıkları şeklinde bir varsayımında bulunmaktadır (13, 85). Daha sonra hemen hemen tüm araştırmacılar aynı görüşü kabul etmiş ve gümüş eşyaların Ural ile Prikamye bölgelerinde dinsel olaylarda

kullanılması olgusunun bu tür eşyalarının büyük miktarlarda güneyden getirilmesine sebep olduğu görüşünü ifade etmiştir (2, 23). Bu araştırmacıların görüşlerine göre, görünürde Bartım köyü çevresinde büyük miktarlarda ithal mallarının toplandığı büyük bir ekonomik merkez var olmuştur (2, 25).

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Prikamye ve Orta Asya arasındaki ilişkiler genellikle Türkiler sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Nitekim, daha milattan önceki dönemlerde hem Prikamye'de hem Orta Asya'da Türki dilli kavimler yaşamaktaydı. Bu hususta, Prikamye'de bulunan Horezm, Pardım (Parfyan) ve Kuşan madeni paralar ve gümüş eşyaların üzerindeki yazıların Türki dilinde oldukları gerçeği da fikir vermektedir. Bütün bunlar nümizmatik uzmanı olan A. G. Muhammadiyev'in çalışmalarıyla kanıtlanmaktadır (9, 36-83). Nitekim bu tür yazıların İrani dili bazında okunması için verilen ve uzun yıllar sürmüş olan çalışmalar hiçbir sonuca ulaşmamıştır.

Eski Horezmiylerin, Pardıların ve Kuşanların ilgisini Prikamye bölgesine yönelten neydi sorusuna cevap bulmak kaldı. Bizim cevabımız: görünüyor ki, sadece kürkler değil, aynı zamanda Prikamye bölgesindeki yer altı gümüş zenginlikleri şeklindedir. Bugüne kadar bilim adamlar Prikamye'de bulunan gümüş paralar ve eşyaların bu bölgede gümüş madenlerin varlığı ile direkt ilişkili olduğunu farkedememiştir. Milattan çok daha öncelerinden itibaren Bulgar-Tatarların ataları gümüş üretimi ile uğraşmış ve bu da Orta Asyalı Horezmiylerin, Pardıların, Kuşanların ve İskandinavların-genel olarak Batı Avrupalıların dikkatlerini çekmiştir. Prikamye'de gümüş yataklarının var olduğu ve yerli halk gümüş üretimi ile uraştığına dair bilgilere XIV. yüzyılından kalan eski Rus kaynaklarında da ulaşılmaktadır. Bu kaynaklarda "Zakam gümüşü" 'nden ve Ural ile

Prikamye bölgesindeki halktan gümüş vergisi alınmasından bahsedilmektedir (2, 5).

Prikamye bölgesindeki halkın gümüş üretiminin sonucunda bu bölgede gümüş ve belki de hazır gümüş eşyalar ticareti gelişmiştir. Zira, Horezmiylerin Prikamiye'ye hazır yazıları olan gümüş eşyaları getirmiş olmaları ihtimali mantıklı görünmediği için, büyük ihtimalle bu tür eşyalar bu bölgede-gümüş yataklarının yanıbaşında üretilmiştir. Prikamiye'de bu tür eşyaların bulunduğu bundan dolayıdır. Bu da Prikamiye'den değişik bölgelere doğru "gümüş" yollarının uzandığını göstermektedir. Ve bu yolların arasında Prikamiye ve Orta Asya'nın Türki kavimlerini bir birine bağlayan yol herhalde en önemlisidir.

Orta Asya'daki eski Türki dilli yerleşim alanın konularını incelerken geleneksel tarih biliminde Hint-İrani olarak değerlendirilen Kuşanların gerçekte Türkiler ve daha somut olarak Beyaz Hunlar olduklarını ifade etmiştik. Farklı lehçe ortamlarında Kuşan/Kusan/Kaşan/Kasan/Kazan gibi etnonimin değişik fonetik varyasyonlarını taşıyan Kuşanlar, Orta Asya'da olduğu gibi İdil-Ural bölgesinde de Koşan, Kazan toponimleri ve Kaşan, Kazansu hidronimleri ile kendi etnik izlerini bırakmışlardır. Bu etnonimin İdil-Ural bölgesinde toponimler ve hidronimler şeklinde kalıcı bir hal alması büyük ihtimalle Kuşan İmparatorluğu'nun milattan sonra I-III. yüzyılları dönemindeki yükseliş devrinde gerçekleşmiştir.

İdil-Ural bölgesinde Orta Asyalıların da tarihsel hayatlarında aktif katılımı olan Sünlerin (Hunlar), Avarların (Aorslar) ve Alanların etnik izlerine de rastlanabilmektedir.

Geleneksel tarih biliminde, İdil-Ural bölgesinin Türkileşmesi güya Bulgarların gelişi ile ancak milattan sonra VII. yüzyılında gerçekleştiği ifade edilen görüşler tenkide değmezdir. Görüldüğü gibi İdil-Ural bölgesi en eski çağlardan itibaren Türki dilli bir yerleşim alanıdır.

Geleneksel tarihte Batı Sibirya da Türki dilli yerleşim alanı olarak sayılmamasına rağmen bölgedeki kavimler daha en eski çağlardan itibaren Ön Asya, Orta Asya ve İdil-Ural bölgelerindeki kavimlerle yakın ilişkili oldukları bilinmektedir.

Herşeyden önce Sibirya isminin kendi başına tarihsel olarak Türki etnonimi olan Subar/Suar/Sabir/Sibir'den geldiği gözönüne bulundurulması gerekmektedir. Kaldı ki, bu etnonimi taşıyan en eski halklar milattan önce IV-III. binyıllarında Ön Asya'da yaşamış, bunların temelinde oluşan As Huaraslar da milattan önce II. binyılında Orta Asya'da yaşamıştır. Subar/Sabirler ve Horasmiler için Hazar Denizi'nin kıyılarına çıkış gayet sıradan bir olgu olduğu için bunlar buradan Ural-Miass-Tobol-İrtiş-Oba nehirleri üzerinden Kuzey Okyanusu'na ulaşıp buradaki Karya Denizi'ni Kar Dingeze "Karlı Deniz" şeklinde isimlendirmişlerdir.

Sümerlerin ve Horasmilerin bir kısmının kendine verdikleri isim Kangar olduğunu hatırlayalım. Horasmiler ile birlikte Aslar (Huar+As) da vardı. Bu etnonimleri taşıyanlar, yani Kangarlar ve Aslar da Batı Sibirya'ya ulaşmış ve milattan önce VII. yüzyılında Enisey nehrinin kıyılarında güçlü bir devlet birliği oluşturmuşlardır. Kangaras adını taşıyan bu devlet milattan sonra V. yüzyıla kadar gelişmeye devam ederek kontrol ettiği topraklar Orta Asya'ya kadar ulaşmıştır. Kangarasların devleti farklı dönemlerde Keş, Kusan, Taşkent, Buhara, hatta Semarkand gibi değişik merkezlerden yönetilmiştir. Batı Sibirya'nın tümü Kangaras Devleti'nin sınırları içinde imiş. Bilim adamlarının görüşlerine göre bu devlet çok zengin Tagar arkeolojik kültürü bırakmıştır. Ayrıca ona Skif Halkları Konfederasyonu'nun önemli bir kısmı imiş gibi bakılmaktadır.

Bu şekilde eski Türki yerleşim alanlarına Küçük, Ön ve Orta Asya, Kafkas, Karadeniz'in kuzeyi-İdil-Ural ve Batı Sibirya bölgeleri de dahil edilmesi gerekmektedir.

Hititler Türk Müdür, Değil Midir? / Ord. Prof. Dr. Sedat Alp [s.432-434]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Etnik bakımdan bir mozaik tablosu oluşturmuş olan eski Anadolu halkları arasında Hititlerin çok önemli bir yeri vardır. Onlar, yalnız bin yıllık bir süper güç olmakla kalmamış, uygarlık bakımından da birçok konularda dünyaya örnek olmuşlardır.

Eski Anadolu'da en yaygın bir biçimde konuşulmuş olan ve aynı zamanda en uzun süre yaşamış olan dil, Hititçenin çok yakın akrabası olan Luwi dilidir. Bu dile ait örnekler, bir yanda çivi yazılı tabletlerde diğer yanda Hiyeroglif yazılı anıtlarda ele geçmiştir: Luwi diliyle ilgili yazıtların incelenmesi sonucunda önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Birçok Türk aydınının merakla sorduğu Hititler Türk müdür değil midir sorusunu yanıtlamadan önce dil konusunda bazı temel bilgilerden söz edeceğim. Dünyada yaşamış ve yaşamını sürdüren diller iki büyük gruba ayrılmaktadır. Birinci grup flektif diller, ikinci grup aglütinant diller. Türkçe'nin mensup olduğu Ural Altaik diller, ikinci gruptandır. Bu dillerde sözün özü değişmez kalır.

Örneğin Türkçe görmek verb’inde öz olan “gör” sözü değişmez. Dil, ekler vasıtasıyla çalışır; gören, görülen, görücü, görür, görürüm, görüyorum, gördüm, göreceğim gibi… Ya da “yaz” fiilinin çekilmiş halini gözden geçirirsek; yazıyorum, yazıyorsun, yazıyor gibi, fiilin kendisinin değişikliğe uğramadığını görürüz.

Flektif diller arasında iki büyük grup vardır: İndo-Avrupa diller grubu ve Sami diller grubu. Bu dillerde takılar kullanılmaz. Sözün özü dediğimiz kısım kendi içinde değişikliğe uğrar. Örneğin Sami dillerden Arapçayı alalım. Arapçada faala verb’inde, fail “yapan”, fiil “yapma”, meful “yapılan”, faal “sık yapan” anlamına gelir. Bu örneklerin gösterdiği gibi öz kendi içinde değişikliğe uğruyor.

İndo-Avrupa dillerinden biri olan İngilizcede gitmek anlamına gelen “to go” verb’ini örnek olarak alalım. I go “giderim” demektir. “Gittim” anlamında kullandığımız taktirde I went denilmektedir. Ya da görmek anlamına gelen “to see” verb’ini örnek olarak gösterebiliriz. I saw “gördüm”, I had seen “görmüştüm” anlamlarına gelmektedir. Aynı şekilde “to come” gelmek fiili, I came dendiğinde “geldim” anlamına gelmektedir. Burada görüldüğü gibi sözün özü kendi içinde değişikliğe uğruyor.

Yüzyılımızın başlarında Norveçli bilim adamı Knudtzon, Mısır’da Tel-Amarna’da bulunan, Anadolu’dan gitmiş Arzawa mektupları denilen iki tableti incelemiş ve Hititçe ile aynı dil olan bu dilin bir İndo-Avrupa dili olduğunu söylemişti. Yani Knudtzon’a göre Hitit dili bir İndo-Avrupa dili idi. 1917 yılında Viyana Üniversitesi profesörlerinden Bedrich Hronzå de Hititçenin bir İndo-Avrupa dili olduğunu yazdı. Hronzå bazı etimolojik yakınlıklara dayanmaktadır. Örneğin Hititçede watar, İngilizcede “su” anlamına gelen water sözü ile aynıdır. Hronzå, bu sözleri Slav dillerinde su anlamına gelen voda ile de karşılaştırmıştır. Hititçede ez- “yemek” fiili, İngilizcedeki to eat ve Almancadaki essen ile birbirine çok yaklaşmaktadır.

Hronzå'nin görüşü dünyada çok tartışıldı ve sonunda Hititçenin bir İndo-Avrupa dili olduğu kabul edildi. Türkçe aglütinant bir dil olduğu için bir İndo-Avrupa dili değildir. Bu nedenle Hititçe ile Türkçenin bir yakınlığı söz konusu değildir. 'Hititler Türk değildir' diyebiliriz, ancak iş bununla bitmiyor.

Kısa zaman önce TÜBİTAK tarafından yayınlanan Hitit Çağında Anadolu adlı kitabımın önsözünde yazdığım gibi Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman yerli Anadolu halkını imha etmemişler, gittikleri her ülkede olduğu gibi yerli Anadolu halkına karşı büyük bir hoşgörü göstermişlerdir. Yerli Anadolu halkı ile Türkler karışmışlar, kaynaşmışlar ve Orta Asya'dan getirdikleri kendi yüksek kültürleri ile eski Anadolu uygarlıklarından bir sentez oluşturmuşlardır. Hatta Hitit çağına ait bazı yer adları günümüze kadar yaşamıştır. Örneğin Hitit kenti Anzilia, klasik çağlarda Zela ve günümüzde Zile olmuştur. Hitit ırmağı Zuliya{ klasik çağlarda Skulaks ve günümüzde Çekerek olmuştur. Hitit çağı ırmağı {ehiria, klasik çağlarda Sangarios günümüzde Sakarya olmuştur. Hitit kenti Parha, günümüzde Perge olmuştur. Hitit metinlerinde Adaniia diye geçen kent bugün Adana'dır. Hitit kentleri arasında, bugünkü İndo-Avrupa dillerinde şarap kelimesi ile benzerlik gösteren ve Hititçede de şarap kenti anlamına gelen Wiyanawanda adlı bir kent vardı. Bu kent hakkında Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap adlı kitabımda bilgi vermiştim.

Hititler birçok bakımdan Avrupa ülkelerine örnek olmuş bir uygarlık yaratmışlardır. Örneğin insan haklarının öncülleri Hititlerdir. O zamanın dünyasının iki süper gücü arasında gerçekleştirilen ve ilk uluslararası antlaşma olan Hitit-Mısır antlaşmasına ait olan tabletin fotoğrafı günümüzde Birleşmiş Milletler'de sergilenmektedir (Resim I). Bu antlaşma iki tarafçada kabul edildikten sonra, kabul edilen metinler taraflar arasında

değiştiriliyordu. Günümüzde de aynı uygulama devam etmektedir. Bu uygulama günümüzde de örnek olmuştur. Antlaşma metinleri imzalandıktan sonra imzalı nüshalar taraflar arasında değiştirilmektedir. Sözü edilen antlaşmanın taraflarca kabulünden hemen sonra bu vesileyle iki tarafın kral ailelerinin, saray mensuplarının ve yüksek bürokratların katılımıyla sık sık yazışmalar oldu. Mektupların konuları hatır sorma, iyi dilekler ve hediyeler gönderme idi. Mısır'dan gönderilen hediyelerin çalınmasını önlemek için hediyelerin kim tarafından ve kiminle gönderildiği, sayıları, her birinin ağırlıkları, nitelikleri ve kaliteleri hakkında bilgi veriliyordu. Bu hediyeler arasında herhalde Mısır ve Hitit sanatlarının şaheserleri de bulunuyordu. Ne yazık ki Anadolu'da ve Mısır'da yapılan kazılarda bu hediyelerin hiçbiri bulunamamıştır.

Hattu{ ili Ramses'den hastaları tedavi için bazen doktor istiyordu. Bir defasında Hattu{ ili hamile kalamayan kızkardeşi Matanazi için bir ilaç yapmak üzere bir doktor istemişti. Ramses gönderdiği yanıtta "benim bilgime göre senin kızkardeşin, 60 yaşlarında bir kadındı, bu yaşta bir kadını doğurtmak için bizde ilaç yoktur, ama ben yine de sana bir sihir rahibi göndereyim, o istediğin ilacı yapsın ve onu bir müddet sonra geri gönder diye yazmıştır.

Bu mektuplar arasında, Mısır firavunu II. Ramses'in Hitit kralı III. Hattu{ ili'ye gönderdiği uluslararası Hitit-Mısır antlaşması ile ilgili bir mektubun önemli bir yeri vardır. Sözü edilen mektubun Türkçeye çevirisi şöyledir (antlaşma metni gümüş tablet üzerine yazıldığı için mektupta antlaşmadan "günüş tablet" diye söz edilmektedir): …ve kardeşinin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: "Kardeşim için gümüş tableti hazırlattım ve ona gönderdim. Sen de gümüş tableti hazırlat ve bana gönder, onları Hatti ülkesinin tanrıları ile Mısır ülkesinin tanrılarının önüne

koyalım” kardeşim bana böyle yazdı. İşte kardeşimin benim için hazırlattığı gümüş tableti habercilerin (elçilerin) getirince çok sevindim.

İşte şimdi onun üzerindeki bütün sözleri işittim ve gümüş tableti asil kişiler ile fakir kişiler önünde (tanrıların önüne) koydum ve Mısır ülkesinin insanlarına onun üzerindeki bütün antlaşmaları dinlettim ve kardeşimin benim için hazırlattığı gümüş tableti Heliopolis kentinin Güneş tanrısının önüne koydum.

Ve ben gümüş tableti Mısır ülkesinin büyük tanrıları önüne koydum. Artık kardeşimin bana ettiği bütün teklifleri uyguladım; ben de gümüş bir tablet hazırlatacağım ve gümüş tableti kardeşime göndereceğim ve kardeşim onun üzerindeki bütün sözleri Hatti ülkesinin insanlarına dinletsin, sen (de) onu Hatti ülkesinin tanrılarının önüne koy!

Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı, benim tanrılarım ve kardeşimin tanrıları bizim güzel barışımızı gümüş tablet üzerinde sulh temini için yarattığımız güzel ilişkiye uygun olarak bizim güzel kardeşliğimizi aramızda sonsuza dek geliştirsinler! Kardeşime <şöyle söyle>: Kardeşimin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: “Kardeşim ikimizi ilgilendiren konuyu işitsin; ‘Kardeşim bana buluşacağımız yer hakkında bütün tekliflerini yapsın.’ Kardeşim bana böyle yazdı. İşte kardeşimin bana söylediği bu teklif çok çok iyidir. Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı ve benim tanrılarım ile kardeşimin tanrıları, kardeşimin kardeşini görmesini sağlasınlar, kardeşim bana gelsin ve beni ziyaret için yapılan güzel teklifi uygulasın! Biri diğerine gelsin ve biri diğerinin yüzüne baksın kralın taht(ın)da bulunduğu yerde. Ben Mısır’ın kralı Büyük Kral, Hatti Ülkesi’nin kralı, kardeşim Büyük Kral’ı görmek, onun yüzüne bakmak ve onu ülkemde karşılamak için Kinahhi Ülkesi’ne gideceğim. Kardeşime şöyle (söyle): Kardeşimin bana aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: “Kardeşin kral sana gelmek istiyor. Kardeşin kral seni ziyaret

etmek konusundaki güzel teklifi uygulamak istiyor. Kardeşin ülkende kardeşinin yüzüne bakmak için yanına gelmek istiyor”.

Bu tabletin devamı kırıktır. Diğer bir tablette de Hattu{ ili’nin Mısır’ı ziyaretinden ve gümüş tabletten söz ediliyor.

Hitit Kralı III. Hattu{ili ile Mısır Kralı II. Ramses arasındaki antlaşmada inisiyatif, II. Ramses’in III. Hattu{ili’ye yazdığı bu mektuptan da anladığımıza göre Hititlerdedir. Antlaşmanın iç redaksiyonu Hititler tarafından Hattu{a’da hazırlanmıştır. Bu önemli antlaşmayı hazırlama şerefi Hititlere aittir. Hititlerin hazırladığı bu antlaşmanın hükümleri arasında göz çıkarma, kulak koparma, el, kol ve ayak kesme gibi işkence cezaları kaldırılmıştır. Hititler suçların kişiselliği düşüncesini ilk defa kabul etmişlerdir.

Dönemin ünlü Hitit kraliçesi Puduhepa’nın da Mısır’ın kral ve kraliçesi ile mektuplaşmaları olmuştur. Birkaç yıl önce Londra’da bir müzayededen bir fragmanı satın alınmış olan ve tamamlanarak Ankara’da Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde sergilenen Mısır Kraliçesi Naptera’nın Hitit Kraliçesi Puduhepa’ya mektubu şöyledir: Mısır Ülkesi’nin büyük kraliçesi Naptera şöyle (der): Hatti Ülkesi’nin büyük kraliçesi Puduhepa’ya söyle: Ben kızkardeşin, iyiyim. Ülkem (de) iyidir.

Sen, kızkardeşim (de) iyi olasın. Ülken de iyi olsun. İşte senin kızkardeşimin nasıl olduğumu sormak için ve büyük kral, Mısır Ülkesi’nin kralı ile büyük kral, Hatti Ülkesi’nin kralı, arasındaki iyi barış ile iyi kardeşlik ilişkisinin varlığı dolayısı ile bana yazdığını işittim.

Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısı senin başını yüceltecekler. Güneş Tanrısı barışı geliştirecek. Büyük Kral, Mısır Ülkesi’nin kralı, ile kardeşi büyük kral, Hatti Ülkesi’nin kralı arasındaki iyi kardeşliği sonsuza dek koruyacak; ben de seninle barış içindeyim. Sen kızkardeşimle aynı biçimde kardeş olduk.

İşte sana kızkardeşime, senin için, selamlama hediyesi olarak bir hediye gönderdim.

Sen, kızkardeşim, kralın habercisi Parihnawa'nın eliyle gönderdiğim hediyeyi bilesin;

Boyun için bir (kolye); çok renkli, saf altından, on iki telden oluşmuş, ağırlığı 88 şekel; bir tane çok renkli Maklalu giysisi, kral kalitesi,

Bir tane çok renkli koton tunika, kral kalitesi; 5 adet çok renkli koton giysi, iyi kalite ince (iplikten) 5 adet çok renkli koton tunika, iyi kaliteli ince (iplikten),

Bütün giysilerin toplamı: 12 koton giysi.

Anadolu'da yaklaşık bin yıl devam eden bir uygarlık kuran Hititler, Anadolu'nun kendilerinden önce ve kendileri ile beraber yaşayan kültür ve uygarlıklardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Örneğin, Hitit kültürü büyük ölçüde Hatti kültürünün etkisi altındaydı. "Hitit" ismi dahil pek çok konuda Hatti kültür unsurları Hitit uygarlığı içine nüfuz etmiştir. Hitit Çağında Anadolu kitabımda yazdığım gibi, Hititlerden önce Anadolu'nun en eski dili Hatticeyi konuşmuş olan Hattililer de Türkçe gibi aglütinant bir dil konuşmaktaydılar. Hatti sözü Hitit çağında da Hititlerin oturduğu coğrafi bölgenin adı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da uzun yıllar yaşamış olan ve Hitit Devleti'ni ve kültürünü çok etkilemiş olan bir başka halk olan Hurrilerin konuştuğu Hurrice de Türkçe gibi aglütinant bir dil idi. Aglütinant dillerin en eskisi ve dünyanın ilk yazısı çivi yazısını keşfeden Sümerlilerin konuştukları Sümerce de aglütinant dillerin başında gelmektedir. Bütün Mezopotamya kültürlerinin yaratıcısı olan Sümerliler eski Anadolu kültürlerini ve bu arada Hitit kültürünü de çok etkilemişlerdir. Türk olarak eski Anadolu kültürlerinin varisi olduğumuz için gururluyuz ve bu eserleri koruduğumuz ve araştırdığımız ölçüde görevimizi iyi yapmış oluruz.

Yazdıklarımızı özetlemek gerekirse Hititler, Türk değilse de Türkler, kan bakımından ve kültür bakımından Hitit uygarlığı ile eski Anadolu uygarlıklarının en doğal mirasçısıdırlar.

Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları / Prof. Dr. Ekrem Memiş [s.435-450]

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Batılıların bugün “Orta Doğu” adını verdikleri bölge, eskiden “Yakın Doğu” adıyla anılıyordu. Zaman zaman “Eski Doğu” ya da “Eski Ön Asya” olarak da anılan bölge, dünya tarihinin en eski medeniyetlerine sahne olmuştur.

Bu medeniyetler; Mısır, Mezopotamya ve Anadolu medeniyetleridir. Bir başka ifade ile dünyanın en eski medeniyetleri, Orta Doğu toprakları üzerinde kurulmuştur.

Şimdi, bu medeniyetlere sahne olan bölgelerin jeopolitik özellikleri hakkında ana hatlarıyla bilgi verecek, ardından da söz konusu bölgelerin eskiçağlardaki durumunu, belgelerin ışığında gözler önüne sereceğiz. Bu arada Eski Çağ Orta Doğu’sundaki Türk varlığını da tartışmaya açacağız.

A. Mezopotamya Tarihinde Türk Varlığı

1. Mezopotamya’nın Jeopolitik Konumu

Eski Doğu’nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Yunancada “İki nehir arası” anlamına gelmektedir. Gerçekten, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen “Naharina” ismini vermişlerdi. İslâmi devirlerde ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye, “ada” manasına gelen “Cezire” denilmiştir.

Fakat, Mezopotamya medeniyetinin temellerini atan Sümerler, kendi memleketlerine “Kengi” diyorlardı. Mezopotamya’nın muhtelif yöreleri, zaman içerisinde değişik coğrafi isimlerle anılmıştır. Hakikaten, bugün “Hor Dalmaç” denilen Basra Körfezi’nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye, Yeni Sümer Devleti zamanında (M.Ö. 2060-1960) “Sümer”, I. Babil Sülalesi zamanında (M.Ö. 1850-1550) “Denizeli”, M.Ö. 1. binyılda ise “Kalde” denilmekte idi. Körfezin kuzey taraflarından 34. enlem dairesine kadar olan bölgeye Sümerler zamanında Agade şehrine izafeten “Akkad” denildiği halde, Klâsik yazarlar, o zamanki dünyanın en büyük şehri olan Babil’den dolayı, söz konusu bölgeye “Babilonya” demişlerdir. Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi zamanında (M.Ö. 2060-1960), Akkad’ın batısındaki memleketlere, Batı Memleketleri anlamına gelen “Martu Memleketleri”, doğusuna ise “Subartu” denildiği, vesikalardan öğrenilmektedir. Dicle’nin doğusundaki Küçük Zap Suyu ile Diyala Nehri arasındaki sahanın güneyine “Gutium”, Basra Körfezi’nin doğusundaki topraklara ise “Elam” deniliyordu.

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya toprakları çok verimli olduğu için, sık sık istilâlara uğruyordu. Bu yüzden etnik yapıda birtakım değişiklikler meydana geliyor, bu da yer adlarına yansıyordu. Örneğin Sümerler zamanında “Subartu” denilen Dicle’nin doğu kesimine, I. Babil Sülalesi zamanından (M.Ö. 1850-1550) itibaren “Asur” denilmeye başlanmıştı. I. Babil Sülalesi’nin yerini alan Kaslar ise Babil’e “Karduniaş” diyorlardı.

Böylece, tarihinin uzun seyri içinde zaman zaman sakinleriyle beraber topraklarının isimleri de değişen Mezopotamya, haritaya bakıldığında da görüleceği üzere, Asya kıt’asının Akdeniz’e açılmış bir kapısı görünümündedir. Gerçekten Mezopotamya, en geniş hatlarla Asya’nın batısındaki Akdeniz ile Basra Körfezi arasında kalan 120.000 km karelik bir

bölgedir. Bu alan, doğuda İran, kuzeyde ise Anadolu plâtolarını oluşturan yüksek dağlarla bir hilâl şeklinde kuşatılmıştır. Zira Toroslar, Akdeniz'in doğu sahilleri boyunca güneye doğru Cebel Lübnan, Hermon, Sina Dağı gibi çeşitli isimler alarak Kızıldeniz'e kadar ulaşırlar. Dicle'nin doğusunda ise Güneydoğu Anadolu'daki Antitorosların devamı olan Zağros Dağları, İran plâtosu ile Dicle vadisini birbirinden ayıran doğal bir perde teşkil eder. İşte bu yüzdendir ki Mezopotamya, üç tarafı dağlarla çevrilmiş, yalnızca güneyden sonsuz gibi görünen Suriye ve Arabistan çöllerine açık geniş bir düzlüktür.

Mezopotamya, yeryüzü şekilleri bakımından, kuzeyde ve güneyde farklı bir yapı göstermektedir. Gerçekten, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasına karşılık, Güney Mezopotamya düz bir ova manzarası arz eder. Ancak hemen belirtelim ki, Dicle ve Fırat nehirleri bu bölgeden geçmemiş olsaydı, Güney Mezopotamya, Suriye çölünün bir devamından ibaret olurdu.

Mezopotamya'nın eski sakinlerinin "Purattu" dedikleri Fırat ile "İdiglat" ismini verdikleri Dicle nehirlerinin kıyıları boyunca birçok şehirler kurulmuştur. Ur, Uruk, Umma, Eridu, Larsa, Nippur, Şuruppak ve Mari, bu kentlerin önde gelenleridir.

Mezopotamya'nın yukarıda ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız coğrafi şartları, burada kurulan devletlerin siyasi hayatı üzerinde de etkili olmuştur. Gerçekten Mezopotamya, Asya ile Akdeniz arasında bulunmasından dolayı, kuraklık nedeniyle Asya steplerinden kaçan ve sulak topraklar arayan kavimler için, daima ilk hedef olmuştur. Diğer taraftan, aynı kuraklık felâketine uğrayan Arabistan dahi zaman zaman çöl çocuklarını bu verimli topraklara sevkediyordu. Bu suretle Mezopotamya'ya kimi Asyalı, kimi Sâmi bazan da Hint-Avrupalı kavimler

yerleşiyorlardı. Bu durum, Mezopotamya'da kurulan herhangi bir devletin uzun süreli ve kararlı bir hâkimiyet kurmasına engel teşkil ediyordu.1

2. Mezopotamya'nın Tarih

Öncesi Dönemleri

İnsanlık tarihinin en eski dönemi olan paleolitik devirden itibaren Kuzey Mezopotamya'nın iskân edildiği bölgede yapılan mağara araştırmalarıyla ortaya konmuştur. Sümerlerden önce bu bölgede yaşayan kavimlerin kimlikleri hakkında, yazılı bir kültüre sahip olmadıkları için, ne yazık ki, bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Kuzey Mezopotamya'da Sümerlerden önce yaşamış olan kavimlere Önsümerler anlamına "Presümerienler" denilmektedir. Fırat nehri boylarının en eski topluluklarına da "Protofıratlılar" denmiştir. Sümerlerin öncüleri olan bu kavimler, bir müddet avcılık seviyesinde yaşadıktan sonra yerleşik hayata geçmişler, küçük köyler kurarak ziraate başlamışlar ve hayvanları ehlileştirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde, suyu evlerine taşımak için kilden kaplar yapmışlardır.2

İnsanlık tarihinin taş devri ile tunç devri arasında geçirdiği uygarlık seviyesine "kalkolitikum" denir. Bu dönemde taş aletlerden yine yaygın bir şekilde yararlanılmakla beraber, az miktarda maden de kullanılmıştır. Bu devir, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası sayılır. Çünkü bu devir insanları madeni eriterek silahlar yapmışlar, tarım araçlarını da madenlerden yaptıkları için tarımda verimlilik artmış, madeni silâhlarla da henüz madeni tanımayan topluluklar üzerinde siyasi egemenlik kurmuşlardır.

Mezopotamya'da Kalkolitik devir M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenmekte olup, bu kültür dört aşamada gelişmiştir:3

1. Prekalkolitikum: Hassuna kültürü
2. Er Kalkolitikum: Ninive kültürü
3. Orta Kalkolitikum: Samarra ve Tel-Halaf kültürü

4. Geç Kalkolitikum: El-Ubeyd kültürü

Mezopotamya Kalkolitik kültürü bir köy kültürüdür. Bu köyler, küçük sulama tarımından büyük sulama tarımına geçmişlerdir. Bu dönemde henüz siyasal bir birlik yoktur. Kalkolitik dönem insanları, elde ettikleri ürünlerin fazlasını komşu ülkelere satıyorlardı. Bu dönem insanlarının doğa güçlerine dayanan bir dinleri vardı.

3. Sümerlerin Mezopotamya'ya

Gelişleri ve Tarihi Devirlerin

Başlaması

Kalkolitik devrin sonlarına doğru Mezopotamya'da çömlekçi çarkı, silindir mühür ve yüksek mabet gibi birtakım yeni kültür unsurlarıyla karşılaşılmaktadır ki, bunlar, M.Ö. 3500'lerde Mezopotamya'ya gelen Asya kökenli Sümerlere aittir. Sümerler, kendilerinden önce güneydeki bataklık bölgeye yerleşen kavimlerin medeniyetine, yukarıda sıraladığımız bazı yeni kültür unsurlarını da katarak, mevcut eski köy kültürünü bir "şehir kültürü"ne dönüştürmüşlerdir. Gerçekten onlar, bataklık arazinin içinde yerleşmeye elverişli adacıklara ayrı ayrı cemaatler halinde yerleşerek birçok şehir devleti kurmuşlardır. Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak ve Kiş, bu şehir devletlerinin en önemlileri arasında sayılabilir. Bu sitelerin hemen hepsi kazılmış ve buralardan çıkarılan arkeolojik ve yazılı malzeme ile Sümer tarihi aydınlanmıştır.

Sümer şehir devletlerinde her şehrin ayrı bir tanrısı vardı. Sümerler, bu şehir tanrılarına tepeler üzerinde mabetler kuruyorlardı. Vatandaşlara ait özel evler bu mabedin etrafında kümeleniyor, sonra şehrin etrafına yine müşterek emekle bir sur inşa ediliyordu.4

Sümerlerin inanışına göre, yeryüzündeki bütün yaratıklar ve varlıklar tanrının malı idi. Fakat tanrının olan bu toprakları verimli hale getirebilmek için bataklıkları kurutmak, suları kanallarda toplamak gerekiyordu. Bütün

bu büyük ve zor işleri, ancak müşterek emekle başarabilirlerdi. Böylece bütün şehir halkı birlikte kanallar açıyorlar, toprağı birlikte ekiyorlar ve yine ürünleri birlikte topluyorlardı.

Görülüyor ki, Sümerlerin kurduğu bu küçük şehirler, bir çeşit ilkel sosyalizm ile idare ediliyorlardı. Fakat bu sosyalizm gücünü tanrıdan aldığı için, Mezopotamya'da Sümerlerle başlayan bu rejime "mabet sosyalizmi" ya da "teokratik sosyalizm" denilmektedir.5

Bu sistem gereğince her vatandaş, topraktan elde ettiği ürünleri veya yetiştirdiği hayvanları, avladığı avları ve hayvanlardan elde ettiği süt ve süt ürünlerini mabede teslim etmek zorunda idi. Mabette görevli bulunan rahip memurlar, toplanan bu ürünleri, her ailenin ihtiyacı oranında paylaştırıyorlardı. İhtiyaç fazlası ürünlerle de, taş, kereste ve maden gibi memlekette mevcut olmayan maddeler, dış ülkelerden satın alınıyordu.6

Sümerler, bu ilkel sosyalizmin doğal bir neticesi olarak, çok geçmeden M.Ö. 3200'lerde yazıyı da keşfetmeye muvaffak olmuşlardı. Zira rahipler, her vatandaşın mabede getirdiği malı unutmamak veya teslimatı vesikalandırmak için, kil tabletlerin üzerine ancak kendilerinin anlayabileceği şekilde her şahıs için belli bir işaret, onun karşısına da getirdiği malın resmini yapmağa başladılar. Fakat bu sistemin birtakım karışıklıklara yol açtığı görülmüş olmalı ki, bunu önlemek için çareler düşündüler ve işaretlerle resimleri belirli bir sistem halinde, şifre gibi kullanmaya başladılar. Bu hususta ilk adım, her işarete bir sada değeri vermekle atıldı. Böylece her işaret bir hece olarak kabul edildi. Fakat bu defa da, telaffuzu aynı anlamı farklı olan (örneğin Türkçedeki "yaz" emri ile mevsim anlamına gelen "yaz" gibi) kelimelerde yine karışıklık oluyordu. Bunu önlemek için sisteme "determinatif" usulü ilave edildi. Bu yönteme göre, bir ismin kadın ismi mi, erkek ismi mi yoksa tanrı ismi mi olduğu, ismin önündeki determinatiflerden anlaşılıyordu.

İşte böylece yaş kil üzerine üçgen uçlu bir kamışla, sonraları madeni bir uçla yazıldığı ve işaretler de çivilere benzediği için, modern araştırıcılar tarafından “çivi yazısı” olarak isimlendirilen yazı sistemi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, M.Ö. 4. binyılın sonlarında (M.Ö. 3200’ler) keşfedilmiş oluyordu. Bu yazının dili Sümerce olduğu için, çivi yazısının, Sümerler tarafından keşfedildiği anlaşıldı.

Sümerler tarafından keşfedilen ve tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan çivi yazısı, doğuda İran’dan batıda Anadolu ve Akdeniz’e kadar yayılmış ve M.Ö. 1. yüzyıla kadar uzanan yaklaşık üçbin yıllık zaman dilimi içerisinde çeşitli kavimler tarafından kullanılmıştır.

4. Sümerlerin Kökeni Hakkındaki Görüşler

M.Ö. 3500’lerde Güney Mezopotamya’ya gelerek buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Sümerlerin Orta Asya kökenli olduklarına artık şüphe kalmamıştır. Filolojik açıdan da Türkçe ile akraba bir dil konuşan Sümerler,7 yerleştikleri yeni vatanlarında (Mezopotamya), belki de coğrafi faktörlerin zorlaması neticesinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, emekte ve nimette müştereklik esasına dayanan yeni bir rejim meydana getirmişlerdi. “Mabet Sosyalizmi” ya da “Teokratik Sosyalizm” adı verilen bu rejimin uygulanmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak da yazıyı keşfetmişlerdi.8

Eğer Sümerlerin Türklüğü kabul edilirse, ki biz bu kanaatteyiz, o zaman, dünya medeniyet tarihinde son derece önemli bir yer işgal eden ve tarihi devirlerin başlamasını sağlayan yazıyı icadetme şerefi Türklere ait olacaktır. İşte bu yüzdendir ki, Avrupalı otoritelerin büyük bir çoğunluğu, bu şerefi Türklere lâyık görmedikleri için, Sümerleri Hint-Avrupa kökenli kavimlerden biri olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Halbuki mevcut bulgular, gerek filolojik, gerek antropolojik ve gerekse teolojik açıdan Sümerlerin Orta Asyalı Türklerden olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Gerçekten, Sümerlerden kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin, Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna mensup olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, iskelet bakiyeleri ve araştırmalar, Sümerlerin yuvarlak kafalı (brekisefal) bir kavim olduğunu meydana çıkarmıştır ki, o dönemden kalan arkeolojik eserler üzerindeki tasvirlerde de bunu görmek mümkündür. Bundan başka Sümerler, Anu, Enlil ve Ea isimli tanrılara tapıyorlardı. Bunlardan gökyüzünü temsil eden Anu'ya daha büyük saygıları vardı ki, Türkler de İslâmiyet öncesinde Gök Tanrı'ya taparlardı. Bütün bunların yanında, Sümerlerin düz bir arazi yapısına sahip olan Mezopotamya'da yığma toprak tepeler oluşturarak, mabetlerini bu tepeler üzerine inşa etmeleri ve sıcak bir iklimde yaşamalarına rağmen, bir alışkanlığın devamı olarak koyun yününden yapılmış elbiseler giymeleri, onların, iklimi sert ve yüksek bir memleketten gelmiş olduklarına işaret eder ki, bu memleket de, hiç şüphesiz Orta Asya'dır.9

Sümerler, M.Ö. 3500-2500 yılları arasına rastlayan dönemde Mezopotamya'da gerçekten büyük bir medeniyet meydana getirmişlerdir. Fakat ne gariptir ki, coğrafi şartlar uygun olmasına rağmen, büyük bir imparatorluk kuramamışlar, tam tersine, şehir devletleri halinde yaşamayı tercih etmişlerdir.10 Merkezî bir devlet kuramamalarının nedeni ise aralarındaki hâkimiyet mücadelesi olsa gerektir.

5. Mezopotamya Medeniyetine

Katkıda Bulunan Diğer Kavimler

M.Ö. 2500'lerde Mezopotamya'ya yeni bir kavim daha gelmiştir ki, bu, Sâmi kökenli Akkad kavmidir. Bugünkü Arapların en eski ataları olan Akkadların gelmesiyle birlikte, Mezopotamya'nın gerek etnik, gerekse siyasi çehresi değişmiştir.11 Nitekim Akkadlar, M.Ö. 2350'de büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. İmparatorluğun temellerini atan kurucu kral Sargon, fetih siyasetine dayanan bir dış politika izlemiştir ki, bu

siyasetin odak noktasını Anadolu teşkil ediyordu. Gerçekten Akkad imparatorları, imparatorlukları, M.Ö. 2150 yıllarında İran yaylasında yaşayan Gutiler tarafından yıkılıncaya kadar, başta Anadolu olmak üzere, İran ve Mısır memleketlerinin muhtelif zenginliklerini alabildiğince sömürmüşlerdir. Akkad metinlerinden anlaşıldığına göre, İran'daki Zağros dağlarının eteklerinde yaşayan ve son derece savaşçı bir kavim olan Gutiler, M.Ö. 2150-2050 yılları arasına rastlayan yaklaşık bir asırlık dönemde Mezopotamya kentlerine hâkim olmuşlardır. Gutiler ya da Gutlar diye adlandırılan bu kavmin (Gut = Guz = Oğuz) Oğuzlar olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu söyleyen değerli araştırmacı Sadi Bayram'a[12] hak vermemek mümkün değildir. Gerçekten, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde uzun yıllar hocalık yapan ve birçok bilim adamımızın yetişmesine vesile olan Yahudi asıllı Prof. Dr. Benna Landsberger de, 20-25 Eylül 1937 tarihleri arasında düzenlenen II. Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğu "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri" konulu tebliğinde: "…tarihimizde Türklerle en yakın bir suretle münasebettar olan, hattâ belki de ayniyet gösteren kabile budur."[13] demek suretiyle Oğuz Türklerinin tarihini günümüzden 4200 yıl öncesine dayandırmaktadır ki, bu da bize Türklerin Orta Doğu bölgesindeki tarihlerinin çok derin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim, M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Asur metinlerinde sık sık adları geçen ve Musul-Kerkük bölgesinde yaşadıkları anlaşılan Turukkular[14] ile M.Ö. 1677-1100 yılları arasında Mezopotamya'da hüküm süren Kasların da (III. Babil Devleti'ni kurmuşlardır) Türk kavimlerinden oldukları,[15] tarihçi ve filologlar tarafından çeşitli deliller gösterilmek suretiyle ortaya konulduğundan, Türklerin Orta Doğu'daki tarihlerinin binlerce yıl öncesine dayanmış olabileceği yolundaki görüşümüz, bir kat daha kuvvet kazanmaktadır.

Mezopotamya-Anadolu ilişkilerine, Anadolu bahsinde ayrıntılı olarak yer vereceğiz. Biz şimdi, Türk kökenli oldukları iddia edilen Elamların Orta Doğu tarihindeki yerlerini ve ne ölçüde Türk olduklarını tartışacağız.

Elam memleketi denildiği zaman, Zağros dağlarının eteklerindeki plâto ile Babilonya'nın kuzeyindeki topraklar akla gelmektedir. Merkezi Susa şehri olan Elam memleketi, M.Ö. 6. binyıldan itibaren yerleşime sahne olmuştur. Akkad metinlerinde "Elamtu" adıyla anılan ülke, "yüksek plâto" veya "Doğudaki Ülke" anlamına gelmektedir. Gerçekten, bölgeye, bu isim boşu boşuna verilmiş değildir. Zira bu ülkenin deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1500 metredir. Başkent Susa, Kerha ve Karun nehirleri tarafından sulanan verimli bir vadide yer almaktadır.

Sâmi kökenli Akkad krallarının iktidarı döneminde, Elam memleketinde kuvvetli bir Mezopotamya etkisi görülmektedir. Sadece Avan bölgesinde Akkad kralı Naram-Sin'in vassalı olmak kaydıyla yerli bir sülale egemen olabilmiştir. Akkad kralı Naram-Sin ile Avan kralı arasında yapılan ve Elam dilinde kaleme alınan antlaşma, bu krallık hakkında bilgi veren en eski vesikadır. Bu devirde, Proto-Elamcanın yanında Sümer-Akkad yazısı da kullanılmakta idi.

M.Ö. 3. binyıl sonlarına doğru, arkeoloji terminolojisinde Asyalılar olarak isimlendirilen ve hepsi de yarı göçebe olan şu kavimler Batı İran'a yerleşmeye başladılar: Kuzeyde Gutiler, güneyde ise Lullubiler, Kaslar ve Elamlar.

Yüzyılı aşkın bir süre iktidarda kalan Guti kralları arasında Şarlak, El Ulumeş, İnima Bakış, Yarlagab, Kurum, Yarlaganda, Tirikan gibi isimler yer almaktadır ki, bunlar hem görünüş hem de anlam bakımından Türk geleneğine uygun olarak verilmiş isimlerdir.16

Yeni Babil sülalesi, Gutileri Mezopotamya'dan kovduğu zaman, Elam, Babil'in bir eyaleti haline getirildi. Elam daha sonra Şimaş Krallığı'nın

ardından da İsin sülalesinin vasalı oldu. M.Ö. 2. binyılda Elam, Akkad yazısını kullandı. Larsa Sülalesi, bir müddet için Uruk ve Babil'e hükmettiyse de, Hammurabi ve halefi Rim-Sin, 31 yıllık bir mücadeleden sonra Larsa Sülalesi'ne son verdiler.

M.Ö. 1300'lerden itibaren Elam'ı yeni bir sülale idare etmeye başladı. Elam, en parlak devrini bu zamanda yaşadı. Elam kralı Kudur-Nahunte, Kasları yenilgiye uğratarak oğlunu Babil'e vali olarak atadı. Tanrı Marduk'un heykelini de Susa'ya getirtti. Onun halefi Silhak-İnşuşinak ülkenin sınırlarını Kerkük'e kadar genişletti. Babil ve Asur arasındaki egemenlik mücadelesi esnasında Babilli I. Nabukadnezar Elam'ı tahrip ederek başkent Susa'yı ele geçirdi. Tanrı Marduk'un heykelini Babil'e geri getirdi. İşte bu hadiseden sonra Elam'ın tarih sahnesinden çekildiğine tanık olmaktayız.

Elamların kökenine gelince; dünya tarihinde önemli bir rol oynayan ve Asya kökenli bir kavim olarak kabul edilen bu ırk, Hint-Avrupa orijinli kavimlerden önce İran'ın Zağros bölgesine gelip yerleşmiştir. Büyük bir ihtimalle bu kavim de Türk kökenli bir kavim olmalıdır. Zira Dr. Phil. Hâmit Zübeyir Koşay'ın yapmış olduğu dil araştırmaları, Elamca ile Türkçenin yakın ilişkisini hattâ ayniyetini ortaya koymaktadır. Aşağıda yer alan birkaç örnek, bu görüşün doğruluğunu bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.17

Kelimelerdeki Benzerlikler

1. Elamca: atta

Türkçe: ata

2. Elamca: balibe

Türkçe: balbal

3. Elamca: la-gitta

Türkçe: kit-mek (git-mek)

4. Elamca: Kukki

Türkçe: kuk, gök

Görülüyor ki, başta Sümerler olmak üzere Gutiler, Kaslar ve Elamlar Mezopotamya medeniyetine ve dolayısıyla dünya medeniyetine katkıda bulunmuş olan Türk orijinli kavimlerdir.

Mezopotamya tarihindeki Türk izlerini böylelikle ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, şimdi de Eski Çağ Anadolusu'ndaki Türk varlığını, yazılı ve arkeolojik belgelerin ışığında ortaya koymaya çalışalım.

B. Eski Çağ Anadolusu'nda

Türk Varlığı

1. Anadolu'nun Jeopolitik Konumu

Bilindiği üzere, tarihi meydana getiren üç ana unsurdan biri de coğrafi mekândır.18 Bir kavmin tarihi, üzerinde yaşadığı toprakların coğrafi durumuna bağlıdır. Bu yüzden biz de işe, Anadolu'nun coğrafi mekânını tetkik ederek başlayacağız. Yalnız, Türkiye'nin bugünkü siyasal sınırları dışında kalan Kuzey Suriye'yi de bu kavramın içine almamız gerekir. Çünkü bu bölge, gerek jeomorfolojik şartlar, gerekse kültür birliği bakımından, Anadolu ile devamlı bir bütünlük arz etmiştir.19

Haritaya bir göz atacak olursak, Anadolu'nun Asya, Avrupa ve Afrika kıt'aları tarafından çevrelendiğini ve Asya ile Avrupa kıt'aları arasında da bir köprü vazifesi yüklendiğini görürüz. Bu köprü, güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu, batıdan ise Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı dünyaları tarafından çevrilmektedir. Bu durum, Anadolu'ya bir kültür aracılığı görevi vermiş gibidir.

Gerçekten, tarihin en eski devirlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilâsına maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu yüzdendir ki Anadolu, Doğu ve Batı kültür unsurlarının içiçe

karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir.[20] Nitekim, daha M.Ö. 3. binyıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmiş olması, bunun en güzel ifadesidir.

Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da, Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamıştır.

Gerçekten, Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılmış olması ve pek az yerden geçit vermesi,[21] bu yönlerden yapılacak olan birçok kavimin göçüne imkân tanımazken, Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik olarak uzanması, pek çok istilâcının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Ayrıca güney ve kuzey yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıradağlar, Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel münasebetlerini de engellemiştir. Örneğin, Karadeniz bölgesinde kabileler halinde yaşayan ve Hitit Devleti'ni, kuruluşundan yıkılışına kadar devamlı olarak rahatsız eden barbar Gaşka kavimlerine ulaşmak[22] ve onları kültürel yönden etki altına almak mümkün olmadığı gibi, Toroslar'ın arkasında oturan Kizzuvatna Krallığı da,[23] bu dağlar yüzünden, Anadolu kültürünün değil, daha ziyade Mısır kültürünün etkisi altında kalmıştır.

Van merkez olmak üzere, Doğu Anadolu bölgesinde M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Urartu Devleti de,[24] bulunduğu mevkiinin çok sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle, uzun süre Asur krallarına baş eğmemiştir.

Dikkat edilirse, Anadolu'daki yerleşme merkezleri, dünyanın her tarafında olduğu gibi büyük akarsu ve göl kenarlarına kurulmuştur. Örneğin Hitit Devleti Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin bulunduğu bölgeyi tercih ederken, Urartu Devleti Van Gölü ile Urmiye Gölü arasındaki bölgeyi

kendisine yurt olarak seçmiş, Lidya Devleti ise Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirlerinin sulamış olduğu sahada kurulmuştur.

Anadolu insanının sosyal ve ekonomik yaşantısı üzerinde, iklim faktörünün de büyük etkileri olduğunu unutmamak gerekir. Bilindiği üzere Anadolu'da birbirinden farklı üç çeşit iklim görülür: 1- Akdeniz iklimi, 2- Karadeniz iklimi, 3- Karasal iklim.

Akdeniz iklimi, Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve yağışlı geçer. Karadeniz ikliminde ise her mevsim yağışlıdır. Bunda, bölgenin sık ormanlarla kaplı olmasının da büyük rolü vardır. Karasal iklim, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise oldukça soğuk geçmektedir. Bundan başka, yaz ile kış ve gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları da büyüktür.

Görülüyor ki iklim şartları, Anadolu insanına ne yapması gerektiği hususunda bir yön tayin etmiştir. Bu nedenle, Anadolu'da yerleşen siyasal toplulukların hayatı, genellikle tarıma dayanmak mecburiyetinde idi. Çünkü bu devirlerde, henüz denizin nimetlerinden yararlanma yolları bilinmiyordu. Fakat, Anadolu'daki ziraat ekonomisini Mısır ve Mezopotamya ile bir tutmak doğru olmaz. Çünkü, Anadolu nehirlerinin hiçbirisi, Mısır'ın can damarı sayılan Nil nehrinin yaptığını yapamıyordu. Ayrıca Mezopotamya'da olduğu gibi, düz bir araziye kanallar açmak suretiyle sulama yapmak da arızalı bir durum arzeden Anadolu toprakları için söz konusu olamazdı. Bu yüzden, Anadolu sakinlerinin ziraate dayanan ekonomik hayatları, bir yerde yağışlara bağlı idi. Havalar iyi gittiği takdirde bol ürün alınıyor, bunun tersi olursa kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalınıyordu. Bu sebeplerden dolayıdır ki, Hitit kralları, devamlı olarak sefere çıkmak ve özellikle Münbit-Hilâl Bölgesi'nden25 sağladıkları ganimetle geçinmek yolunu tutuyorlardı. Anadolu'nun ziraate elverişli

olmayan dağlık bölgelerinde ise halk, hayvancılıkla geçiniyordu. Nitekim, Van bölgesinde M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında büyük bir devlet kuran Urartuların da ekonomik hayatı, büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu.

Anadolu'nun M.Ö. 2. binyıl tarihi, Hititlerin başkenti Hattuşaş başta olmak üzere, Çorum-Ortaköy ve Tokat-Maşat Höyük'ten çıkarılan arşivler sayesinde büyük ölçüde aydınlığa kavuşturulmuştur. Hitit tarihinin aydınlatılmasında Hititlerle çağdaş yaşamış olan Mısır, Mitanni ve Asur devletlerinden kalan yazılı vesikaların da önemli payı vardır.

Anadolu'nun eskiçağlardaki tarihini ele alırken, yukarıda zikrettiğimiz coğrafi faktörleri daima göz önünde bulunduracağız.

2. Anadolu'nun Tarih Öncesi

Devirleri

Anadolu'nun en eski kültürleri taş devri kültürleri olup, bunlar da kendi arasında paleolitik, mezolitik ve neolitik devriler olmak üzere üç safhaya ayrılır.

Paleolitik ve mezolitik devirler, bizim "Yontma Taş Devri" dediğimiz devre tekabül eder. Bu iki devir Anadolu'da yaklaşık olarak 400.000 yıl kadar sürmüştür.

Mezolotik devirden sonra, insanlığın eriştiği kültür aşamasına Neolitik (Yeni Taş Devri) devir denilir.26

Neolitik devir, taş devri kültürleri içerisinde bir inkılâp devri olarak kabul edilir. Çünkü bu devirde birtakım yeni keşif ve icatlarla karşılaşılmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ateş, insanoğlu tarafından kontrol altına alınmıştır.
2. Pişirme tekniği ile seramik imâline başlanmıştır.
3. Ziraat keşfedilmiştir.
4. İlk defa yerleşik hayat başlamıştır.

Görüldüğü üzere, yukarıdaki keşif ve icatların her biri bir diğerinden kaynaklanmıştır. Gerçekten, paleolitik devirlerden beri mevcudiyeti bilinen ateş, neolitik devirde insanoğlu tarafından kontrol altına alınmış ve buna bağlı olarak da, o güne kadar elde yapıldıktan sonra güneşte kurutulan çanak çömlekler, ateşte pişirilmek suretiyle daha sağlam ve daha kullanışlı hale getirilmiştir.

Neolitik devre kadar, yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa ekip biçmeye başlamıştır. Ne var ki, bu defa da bir başka problem ortaya çıkmıştı. Çünkü, ekip dikilen tarla ve bahçelerin, yabani hayvanlardan ve dış düşmanlardan korunması gerekiyordu. Bu yüzden, Neolitik devir Anadolu insanı, ekip diktiğini beklemek için, tarla ve bahçelerin kenarlarına küçük kulübeler kurmuştur. Böylece, Neolitik devirde ilk yerleşik hayat, başka bir tabirle köy kültürü başlamış oluyordu.

Anadolu'da M.Ö. 8000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik devrin en önemli yerleşme merkezleri; Burdur-Hacılar, Konya-Çatalhöyük, Mersin-Yümüktepe, Tarsus-Gözlükule, Diyarbakır-Çayönü, Malatya-Caferhöyük, Beyşehir Gölü çevresindeki Suberde ve Erbaba höyükleri ile Keban Barajı'nın şimdi kaplamış olduğu alandaki höyüklerdir.27

Neolitik devir yerleşim merkezlerinin etrafında sur yoktur. Ancak evler, aralık bırakılmaksızın yanyana inşa edilmek suretiyle, sur yerini tutacak, bir savunma dizgesi meydana getirmiştir.28 Bu evlerin kapıları olmayıp, damın üzerinde açılan bir delikten içeriye iniliyor ve sonra merdiven içeri çekiliyordu.

Neolitik devir seramikleri tek renkli olup, bu devirde yapılan araç ve gereçlerin tümü, yine taş ve kemikten imal edilmiştir. Ancak, bu devir aletleri, paleolitik ve mezolitik devirlerdeki gibi kaba saba olmayıp, perdahlanmışlardı. Bu yüzden, Neolitik devre, "Cilâlı Taş Devri"de denilmektedir.

Anadolu’da neolitik devirden sonra başlayan ve taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı devre, Kalkolitik devir denilir. Kalkolitik tabiri, Hellen dilinde “bakır” anlamına gelen khalkos ile “taş” anlamına gelen lithos’tan türetilmiş olup, “Bakır-Taş Devri” olarak da isimlendirilir. Bu devrin en önemli özelliği, taş aletlerden yine yaygın bir şekilde yararlanılmakla beraber, madenden de yararlanılmaya başlanmış olmasıdır. Bu devirde, yaygın olmamakla beraber, en çok kullanılan maden bakırdır.

Kalkolitik devirde, neolitik devre göre önemli değişiklikler olmamış ise de, bazı gelişmeler tespit edilebilir. Herşeyden önce tarım daha ilerlemiş, araçlar daha gelişmiştir. Dokumacılığın da bu devirde başladığı tahmin edilmektedir. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bilinmediğinden yine elde yapılmakta, bazı yerlerde ise bunların üstüne kalın bir astar boya çekildikten sonra, geometrik motiflerin çizildiği görülmektedir. Bu devirde ölüler daha ziyade ağzı açık küplere gömülmüş, küpün içerisine ölen kişinin silahları ve eşyaları da konulmuştur.

Kalkolitik devrin bir başka önemli özelliği de, bu devirdeki yerleşim merkezlerinin biraz daha büyümüş olup, bunların etrafının surlarla çevrilmiş olmasıdır. Örneğin Kalkolitik devir Hacılar yerleşmesinin etrafı böyle bir surla çevrilmişti. Demek ki, kalkolitik devir Anadolu insanı, kendisini pek güven içinde hissetmemiş olacak ki, böyle bir yola başvurmuştu. Ayrıca şehir suru, eskiçağda bağımsızlığın bir işareti olarak kabul edilmekte idi.

Anadolu’da yaklaşık olarak M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen kalkolitik devrin önemli yerleşme merkezleri; Pulur, Canhasan, Beycesultan, Horoztepe, Yümüktepe, Tilmen Höyük, Kusura, Alacahöyük, Büyükgüllücek, Yazır, Alişar ve Fikirtepe höyükleridir.29

Kalkolitik devirden sonra Anadolu’da Tunç Devri başlar. Tunç devri, M.Ö. 3000-1200 yılları arasına tarihlenmekte olup, üç ana bölüme ayrılır:

1. Eski Tunç Devri (M.Ö. 3000-2000)
2. Orta Tunç Devri (M.Ö. 2000-1500)
3. Yeni Tunç Devri (M.Ö. 1500-1200)

Orta Tunç devriyle birlikte Anadolu, tarihi devirlere girmektedir. Zira, Anadolu’ya ticaret yapmak amacıyla gelen Asurlu tüccarlar, beraberlerinde çivi yazısını da getirecekler ve böylece Anadolu’da da tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılacaklardır. Dolayısıyla, M.Ö. 2. binyıl başlarından itibaren Anadolu hakkında yeterince bilgi sahibi olabiliyoruz. Bizim için karanlık olan dönem, Anadolu’nun M.Ö. 3000-2000 yılları arasına tarihlenen Eski Tunç Çağı dönemidir. Özellikle bu devrin ilk aşamasını oluşturan ve M.Ö. 3000-2500 yılları arasına tarihlenen dönem hakkında hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak bu ilk dönemde, araç ve gereçlerin yapımında o kadar çok bakır kullanılmıştır ki, bu yüzden arkeologlar, Eski Tunç Çağı’nın bu ilk safhasını “Bakır Çağı” olarak da adlandırmaktadırlar.

Eski Tunç Çağı’nın ikinci aşamasını oluşturan ve M.Ö. 2500-2000 yılları arasındaki dönem ise Anadolu tarihi açısından tam bir dönüm noktasıdır, denilebilir. Zira bu ikinci aşama, Anadolu ile Mezopotamya medeniyetlerinin gerek siyasi, gerek ticari ve gerekse kültürel yönlerden temasa geçtikleri ilk dönemdir.

4. M.Ö. 3. Binyıl Ortalarından

İtibaren Anadolu-Mezopotamya İlişkileri ve Türk Krallığı

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Eski Doğu üçgenini oluşturan üç medeniyet merkezinden Mısır ve Mezopotamya, M.Ö. 4. binyılın sonlarında, kendilerine has birer yazı icat ederek tarihi devirlere girdikleri halde, Anadolu yazıya ancak M.Ö. 2. binyıl başlarında kavuşabilmiştir. Buna rağmen, M.Ö. 3. binyılın son çeyreğinde (M.Ö. 2250’lerden itibaren) Anadolu’da neler olup bittiğini dolaylı olarak öğrenebiliyoruz. Zira, Mezopotamya’daki Sümer sitelerini teker teker yenerek Mezopotamya’nın

ilk siyasal birliğini sağlayan, ardından da İran, Anadolu ve Mısır gibi ülkelere seferler düzenleyerek Eskiçağın ilk sömürgeci imparatorluğu olmayı başaran Akkadlar, Anadolu üzerine düzenlemiş oldukları seferler hakkında bize ayrıntılı raporlar sunmaktadırlar. Bu raporlardan biri, Akkad imparatorlarından Naram-Sin'in M.Ö. 2200'lerde Anadolu'ya yapmış olduğu askeri bir seferi anlatmaktadır. "Şartamhari Metinleri" adıyla anılan bu yazılı raporda,30 adı geçen Akkad imparatorunun Sedir Ormanları'nı (Amanoslar) ve Gümüş Dağları'nı (Toroslar) aşarak Anadolu'ya girdiği ve Hatti kralı Pampa'nın önderliğindeki 17 şehir devletinden oluşan Anadolu koalisyonuna karşı savaştığı anlatılır.

Şartamhari metinlerinin Hattuşaş arşivinde ele geçirilen kopyasının (KBo III, 13 numaralı metin), ilk 7 satırı kırık olup, metin, 8. satırdan itibaren şöyle devam etmektedir:31

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.

9. Guşua kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu

10. Ulluwi (Ullama) kralı Lupanailu, sonra…. kralı…………inmipailu

11. Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani….kralı Nur-Dagan

12. Amurru kralı Huwaruvaş, Paraşi kralı Tişenki

13. Armanu kralı Mudakina, Sedir dağları kralı İşgippu

14. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda

15. Türki kralı İlşu-Nail, Kuşaura kralı Tişkinki

16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum

17. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.

18. O zaman savaşçılarıma, binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.

Metnin çok bozuk olan arka yüzünde, geceleyin düşman karargâhına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anlatılmakta, alınan

ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedilmektedir.

Görülüyor ki bu metin, Anadolu kökenli olmamakla beraber, Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazılı vesikadır. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, M.Ö. 3. binyılın sonlarında Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Ancak, her şehirde küçük bir krallık hüküm sürmekte idi. Aralarında hâkimiyet mücadelesi yaptıklarına şüphe olmayan bu şehir devletleri, dıştan gelen tehlikeler karşısında, içlerindeki en güçlü şehir kralının liderliği altında birleşerek, tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlardı. Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, Akkad imparatoru Naram-Sin, 17 Anadolu kralının oluşturduğu koalisyona karşı savaşmış ve onları mağlup etmişti. Bu krallardan biri de metnin 15. satırında geçen Türki kralı İlşu-Nail'di. Burada geçen “Türki” kelimesinin Türk olduğuna şüphe olmadığı gibi, İlşu-Nail ismi de kulağa pek yabancı gelmemektedir.32

Demek ki, günümüzden yaklaşık olarak 4200 yıl önce Anadolu'da değişik ırklardan muhtelif kavimler yaşamakta olup, bunlardan biri de Asya kökenli Türk kavmi idi.33

Öyle sanıyoruz ki, M.Ö. 3500'lerde Sümer Türkleri Mezopotamya'ya yerleşirken, muhtemelen aynı tarihlerde Kafkaslar üzerinden gelen bir başka Türk kütlesi de Doğu Anadolu'ya yerleşerek burada bir şehir devleti vücuda getirmişti ki, bu, yukarıda adı geçen Türki Krallığı idi. Ancak, M.Ö. 4. ve 3. binyıllarda Anadolu'da yazı mevcut olmadığı için, bunların yaşantıları hakkında yeterince bilgi edinemiyoruz. Bereket versin ki, yukarıda sözü edilen çivi yazılı metin (KBo III, 13), hiç değilse M.Ö. 3. binyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu'nun siyasal yaşantısına, bu arada dolaylı olarak Anadolu'daki Türk varlığına da ışık tutmaktadır.34

Bu arada okuyucularımızın kafasında meydana gelmesi kaçınılmaz gibi görünen bir meseleye dikkatleri çekmek istiyoruz. Acaba, yukarıda tercümesini verdiğimiz çivi yazılı metnin 13. satırında geçen

“Armanu memleketi”nin, bugünkü Ermenilerle herhangi bir bağlantısı var mıdır? Gerçekten ilk bakışta, söz konusu metnin 13. satırında geçen Armanu memleketi kralının (Lugal Kur. Uru Ar-ma-nu), Ermeni kralı olduğu zannedilebilir. Fakat bu, doğru değildir. Çünkü Ermeniler, Doğu Anadolu bölgesine M.Ö. 6. yüzyılın başlarında, yani Urartu Devleti’nin yıkılmasından sonra gelmişlerdir. Öyle sanıyoruz ki onlar, M.Ö. 8. yüzyılda Anadolu’da güçlü bir devlet kuran Friglerin akrabaları idiler. İki asra yakın kabileler halinde başıboş dolaştıktan sonra, Urartu Krallığı’nın yıkılmasını fırsat bilerek, gelip onların topraklarına yerleşmişlerdi. Zira, Ermeni adına ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Pers kralı Darius’un kitabelerinde rastlanıyor. Ermeniler kendilerine hiçbir zaman “Ermeni” dememişler, bilâkis kendilerini “Haikh” (Tekil olarak Hai-Hay) olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi tamamen Pers kralının, bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü bölgeye, M.Ö. 3. binyıldan itibaren Armanu ya da Armenia denilmekte idi. İşte Pers kralı, hegemonyası altında bulunan ve batıdan göçmen olarak gelen bu yabancılara, “Armenia bölgesinde oturanlar” anlamına “Ermeniler” ismini vermişti. Şu hususu da açıklığa kavuşturmakta fayda görüyoruz: Ermeniler, kendilerinden önce bu topraklar üzerinde oturmuş olan Urartuları (M.Ö. 9-6. yüzyıllar) ataları olarak göstermek istemektedirler. Halbuki, yapılan filolojik tetkikler neticesinde, Ermenilerin kullandığı dilin, Hint-Avrupa kökenli dillerden olduğu anlaşılmıştır. Buna karşılık Urartuların dili, M.Ö. 3. binyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde oturan Hurri kavminin diliyle akraba olup, Asya kökenli dillerdendir. O halde, Ermenilerin böyle bir iddiada bulunmaları, tamamıyla yersiz ve yanlıştır. Çünkü, filolojik açıdan, böyle bir görüşün haklılığına asla imkân yoktur.35

O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Anadolu, 26 Ağustos 1071’de kazanılan Malazgirt Zaferi’nden sonra Türk yurdu olmuş değildir. Türkler,

günümüzden yaklaşık 4200 yıl önce Anadolu'ya yerleşerek, bu toprakları kendilerine yurt edinmişlerdir.36

Şu noktayı da özellikle vurgulamak istiyoruz: Biz eğer Anadolu'yu, Malazgirt Zaferi'nden sonra yurt edindiğimiz şeklindeki eski bilgileri durmadan tekrar eder ve binlerce yıldan beri bu toprakların bize ait olduğu gerçeğini görmezlikten gelirsek, Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere, pekçok Türk düşmanı ortaya çıkar ve bize: "Mademki siz Anadolu'ya sonradan geldiniz. O halde, geldiğiniz yere (Türkistan/Orta Asya) defolup gidin" diyebilirler. Bu tür yanlışlıklara düşmemek için, tarihimizi çok iyi bilmemiz ve yeni araştırmaları mutlak surette gözden geçirmemiz icap etmektedir.

Bu açıklamaları yaptıktan sonra, tekrar konumuza dönebiliriz. Akkad imparatoru Naram-Sin, Anadolu krallarının oluşturduğu koalisyonu yendikten ve çok sayıda ganimet aldıktan sonra memleketine dönmüştür. Bu ganimetler arasında bakırdan ve gümüşten yapılmış olanlar, çoğunluğu teşkil etmektedir.

O halde, Naram-Sin'in Anadolu üzerine yapmış olduğu bu seferi, bir çeşit keşif seferi olarak değerlendirmek mümkündür. Gerçekten Akkadlar, bu ilk seferde, Anadolu'nun yeraltı ve yerüstü zenginliklerini tanımaya çalışmışlardır. Nitekim, Ur'da bulunmuş olan Akkadça bir metinde: "… (Tanrı) Nergal, kudretli Naram-Sin için yolu açtı ve ona Arman'ı, İbla'yı verdi ve ona Amanus'u ve Sedir Dağı'nı ve Yukarı Deniz'i bağışladı"37 şeklindeki bir ifade ile, yine aynı metnin diğer bir yerinde: "O, Amanus'u, Sedir Dağı'nı itaati altına aldı"38 denilmektedir ki, bu ifadelerden, Akkad imparatorunun, Anadolu'nun zenginliklerini çok çabuk tanıdığı ve vakit kaybetmeden Amanos bölgesini kontrolü altına aldığı neticesini çıkarmak mümkündür. Belki de, Şartamhari metinlerinde adı geçen Sedir Dağı kralı İşgippu, Naram-Sin'in bu kadar kısa zamanda tekrar ülkesi

üzerine geleceğini tahmin etmemiş olmalı ki, müttefiklerini yardıma çağıramamıştı. Böylece, inşaatlar için son derece gerekli olan kaliteli sedir, selvi ve şimşir ağaçlarının yetiştiği Amanos bölgesi, Akkad İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmişti. Hakikaten, inşaatlar için gerekli temel maddelerin başında yer alan kerestenin, Mezopotamya'da mevcut olmadığı gerçeği göz önünde bulundurulursa, Amanos ve Sedir Dağları'nın, Mezopotamya ekonomisi için ne kadar önemli olduğu, daha iyi anlaşılır.

Anadolu, Amanos bölgesini Akkadların lehine kaybetmekle, güneydoğu sınırındaki güvenliğini de tehlikeye sokmuş oluyordu. Gerçekten, Amanos geçitleri Akkadların eline geçtiği için, Mezopotamya kavimleri, diledikleri zaman Anadolu içlerine rahatlıkla girebilirlerdi.39

Nitekim, Akkad İmparatorluğu yıkıldıktan (M.Ö. 2150) sonra bile, Mezopotamya'da oturan kavimlerin Amanosları ellerinde tuttuklarını ve bu bölgenin ormanlarından yararlandıklarını gösteren belgeler vardır. Bu cümleden olmak üzere, Mezopotamya'daki II. Lagaş Sülalesi'nin güçlü kralı Gudea'nın (M.Ö. 21. yüzyıl) Amanos dağı ile ilgili iki metnine dikkat çekmek istiyoruz.

Bu metinlerden birincisi "A-Silindiri" adı ile tanınmakta olup, söz konusu metnin bir yerinde aşağıdaki kayıt mevcuttur: "Tanrı Ningirsu'nun En-rahibi Gudea, (o zamana kadar) hiç kimsenin girmemiş olduğu Sedir Dağı'na yol yaptı. Onun (= Sedir Dağı'nın) sedir ağaçlarını büyük baltalarla kesti. Sedir salları devasa yılanlar gibi Sedir Dağı'ndan nehrin suyu (istikametinde) aşağıya akıyordu…"

Gudea'nın "B Heykeli Yazıtı" olarak bilinen ikinci metni ise şöyle başlar: "O (=Gudea), Tanrı Ningirsu tapınağını inşa ederken, onun sevgili kralı Ningirsu, ona (Gudea'ya) Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar (bütün) yolları açtı. Amanos'da, Sedir Dağı'nda 60 kübit uzunluğundaki

sedir kütüklerinden, 50 kübit uzunluğundaki sedir kütüklerinden (ve) 25 kübit uzunluğundaki KU ağacı kütüklerinden müteşekkil sallar kurdu…”40

Gudea’nın bu metinlerinden, Lagaş’ta inşa edilen binalar için Amanos Dağı’ndan sedir ağacının getirtildiği ve sedir kütüklerinin nehir suyundan (Fırat) yaralanılarak, Güney Mezopotamya’ya nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Lagaş’a 1100 kilometre uzaklıkta olan Amanosların, Mezopotamya ekonomisi için taşıdığı önem, böylelikle bir kez daha, açık ve net bir biçimde, ortaya çıkmaktadır.

M.Ö. 3. binyılda Akkadların seferleri ile başlayan Anadolu-Mezopotamya ilişkileri, M.Ö. 2. binyılda da bütün hızıyla devam edecektir.

Ancak hemen belirtelim ki, M.Ö. 2. binyılda Anadolu’da yaşayan Hititlerin vesikalarında da kendilerinden önceki kavimler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Gerek Hitit vesikalarından, gerekse M.Ö. 3. binyıl sonlarından itibaren Anadolu ile ilgilenen Akkadların vesikalarından öğrenildiğine göre, M.Ö. 3. binyıl Anadolusu’nda, bir başka ifade ile Eski Tunç devri Anadolusu’nda şu kavimler oturmakta idiler: Hattiler, Luwiler ve Hurriler. Bu kavimlerden Hattiler Orta Anadolu’da, Luwiler Akdeniz sahilleri ile Batı Anadolu bölgesinde, Hurriler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşamakta idiler. Adı geçen kavimlerden Hattiler ile Luwiler, konuştukları dil itibariyle, Hint-Avrupa kökenli idiler. Buna karşılık Hurriler, Türkçeye akraba bir dil konuşmakta olup, Asya kökenli idiler. İşte bu yüzdendir ki, Hurrileri biraz daha yakından takibetmemiz gerekmektedir.

5. Anadolu’da Bir Türk Kavmi: Hurriler41

Mezopotamya’da büyük bir imparatorluk vücuda getiren Sâmi kökenli Akkadların vesikalarından öğrenildiğine göre, M.Ö. 3. binyılın sonlarında Mardin merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya’daki Musul ve Kerkük dolaylarında Hurriler adıyla anılan bir

kavim oturuyordu. Hurri dili üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin Asya kökenli dillerden olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca bu dilin, M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kuran Urartu kavminin diline benzediği, bir başka deyişle M.Ö. 1. binyılda karşımıza çıkan Urartularla M.Ö. 3. binyıl Akkad metinlerinden tanıdığımız Hurrilerin akraba oldukları tespit edilmiştir.

Demek oluyor ki, M.Ö. 3. binyıl Anadolu kavimlerinden biri de, Güneydoğu Anadolu'da oturan ve daha sonraları Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye kadar sirayet eden Hurrilerdi. Ancak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde ele geçirilen buluntulardan, M.Ö. 6000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik devir kültürü ile M.Ö. 5000-3000 yılları arasına yerleştirilen Kalkolitik devir kültürünün de Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır. Hattâ, M.Ö. 3. binyıla tarihlenen Eski Tunç Çağı kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik devir kültürleri arasında hiçbir kopukluğun olmadığı tespit edilmiştir. Bu da bize gösteriyor ki, arkeolojik buluntulara göre hüküm vermek gerekirse, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hurri kültürünün kökleri, günümüzden 8000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bir başka ifade ile Proto-Türk kavimlerinden biri olarak kabul ettiğimiz Hurriler, Anadolu'nun en eski sahiplerinden biridir.

Yazılı belgelere göre, M.Ö. 3. binyılın 2. yarısından itibaren tarih sahnesine çıkan, fakat arkeolojik buluntulara göre, Doğu Anadolu Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olan Hurriler, M.Ö. 2. binyıl Ön Asya tarihinde de önemli roller oynamışlardır. Gerçekten, yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, özellikle M.Ö. 18. yüzyıldan itibaren birtakım Hurri memleketlerinden söz edilmektedir. Bunlardan birisi, asıl Hurri devletinin bulunduğu bölgedir ki, burası Van Gölü'nden itibaren Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerlere kadar

uzanan ülkedir. Geniş manada Hurri ülkeleri sahası; kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslar'dan doğuda Zağros dağlarının ötesindeki Urmiye Gölü'ne kadar uzanıyordu. Burası öyle bir sahadır ki, sözü edilen devirde, arkeolojinin tespitine göre, Sümer ve Babil kültürü dışında tamamıyla yeni ve homojen bir yapı arz etmektedir. Ancak bu dağlık sahalarda henüz yeterli derecelerde araştırmalar yapılmamış olduğundan, yazılı belgeler çok azdır. Bununla beraber, M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında Hurrilerin merkezi bölgesinin Van Gölü sahası olduğu anlaşılmaktadır.

M.Ö. 1950-1750 yılları arasına tarihlenen Kültepe Çağı (Asur Ticaret Kolonileri Devri) metinlerinde az miktarda Hurri şahıs isimlerine rastlanıldığı gibi, Orta Fırat Bölgesi'ndeki Mari arşivinde de Hurca dinî tabletler bulunmuştur. Bu sonuncular, Hammurabi devrine (M.Ö. 1728-1686) aittirler. Dicle'nin doğusunda, Kerkük yöresindeki Arrapha-Nuzi metinlerinde Hurri şahıs adlarına, Tel Açana'da (Hatay bölgesi) yapılan kazılarda da Hurri sanat eserlerine rastlanmıştır. M.Ö. 2. binyılın ortalarında Hitit vesikalarında "Kizzuwatna" olarak gösterilen Doğu Kilikya'da da (Çukurova ve Amik Ovası), Hurrilerin hâkim bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır.42

Belgelerden öğrenildiğine göre, Eski Ön Asya'daki Hurri-Mitanni Devleti'nin43 sınırları doğuda Kerkük'ten batıda Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. M.Ö. 1550-1350 yılları arasında Ön Asya'nın en kudretli devletlerinden biri olan Hurri-Mitanni Devleti'nin başkenti, bugünkü Urfa-Ceylanpınarı ile idantifiye edilen Vaşşugani şehri idi.

Eski ve Orta Hitit devletleri zamanında (M.Ö. 1700-1450) Güneydoğu Anadolu'da yer almış olan Hurriler, I. Hattuşili'nin batıya sefer yaptığı bir sırada başkent Hattuşaş dışında kalan bütün Hitit ülkesini işgal etmek suretiyle büyük bir askeri ve siyasi üstünlük göstermişlerdir. Fakat şunu

belirtmek lâzımdır ki, Hurrilerin kültürü, özellikle dini inançları, Hititleri çok etkilemiştir: Hattuşaş kazılarında ortaya çıkarılan bazı dini metinlerin Hurri diliyle yazılmış oldukları görülmüştür. Hititler pekçok Hurri tanrısını benimseyip kabul ettikleri gibi, bazı Hitit kralları da Hititçe adlarının yanı sıra Hurrice isimler de almışlardır. Örneğin Hititler, Hurrilerin baştanrısı Teşup ve onun eşi Hepat'ın adlarını Hurri dilindeki biçimleriyle kullanıyorlardı. Hurri kökenli Kumarbi Efsanesi ve diğer birçok efsane ve destanlar, Hitit mitolojisi ve edebiyatına girerek, kültürel alanda geniş ve derin tesirler yapmıştır. Nitekim dini tesirler altında bir kısım Hitit kral ve kraliçelerinin Hurrice isimler taşımış olmaları, bu hususun en kuvvetli delilleri olsa gerektir.44

M.Ö. 2. binyılın ortalarında Hurri-Mitanni Devleti, Eski Ön Asya'nın en kuvvetli siyasi güçlerinden biri iken, Şuppiluliuma'nın seferleriyle kudretini kaybederek, Hititlere bağlı ve Asur'a karşı tampon bir ülke haline getirilmiştir. M.Ö. 1200'lerde cereyan eden Ege Göçleri neticesinde ise hem Hitit İmparatorluğu, hem de Mitanni Devleti, tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Fakat bu, Hurrilerin etnik olarak Anadolu'dan tamamen silindiklerine işaret etmez. Tam tersine onlar, M.Ö. 1. binyılda Van Gölü ve civarında Urartular adıyla tekrar karşımıza çıkacaklardır.

6. Urartular

Urartu dili üzerinde yapılan filolojik tetkikler göstermiştir ki, bu dil, Hurri dilinin bir devamı olup, Asya kökenli dillerdendir.45

Van bölgesinde kazı ve araştırmalar yapan Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. M. Taner Tarhan, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. Veli Sevin ve daha birçok Türk bilim adamının gayretleriyle Urartu tarihini aydınlatacak yazılı ve arkeolojik belgeler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca çağdaş Asur krallarının bırakmış olduğu kitabeler de bu konuda bize yardımcı olmaktadır.

Söz konusu yazılı belgelerden öğrenildiğine göre Urartular, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar “Nairi” ve “Uruatri” adlarını taşıyan iki ayrı konfederasyonun çatısı altında küçük beylikler halinde yaşamışlardır. Bu döneme, “Urartu’nun Proto Tarihi” denilmektedir.46 Prof. Dr. Taner Tarhan ise, söz konusu devri “Urartu’nun Arkaik Çağı” olarak isimlendirmektedir.47 Bu toplumların ırkî kökenleri, yukarıda da belirttiğimiz gibi, M.Ö. 3. binyılda Anadolu’da yaşayan Hurri kavimlerine dayanmaktadır. M.Ö. 13. yüzyılda, gelecekteki Urartu Devleti’nin temellerini oluşturan “Uruatri” ve “Nairi” adlarını taşıyan iki büyük siyasi birliğin, “Feodal Beylikler Konfederasyonu” şeklinde tarih sahnesine çıkmasının en başta gelen sebebi, Asur tehlikesi idi.

Gerçekten, M.Ö. 2. Binyılda Kerkük civarı merkez olmak üzere, Kuzey Mezopotamya’ya hakim olan Hurri-Mitanni Devleti’nin,48 Hitit kralı I. Şuppiluliuma tarafından yıkılması ve parçalanması neticesinde, bu politik güç tarih sahnesinden çekilmiş, Asur kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) da, varlığını devam ettirmeye çalışan bu devletin kalıntısına son darbeyi indirmişti.49 M.Ö. 13. yüzyılın sonlarında cereyan eden Ege Göçleri50 ise, bu tampon devletin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştu. Bu olayla birlikte Ön Asya’nın siyasi dengesi bozulmuş ve göçlerin yıkıcı etkisinden, coğrafi konumunun uzaklığı dolayısıyla kurtulan Asur Devleti, Ön Asya dünyasında yeni bir “Süper Güç” olmak için çaba sarfetmeye başlamıştı.51 Şayet bunu gerçekleştirebilirse, tarihi boyunca değişmez bir doktrin olarak gönlünde yaşattığı Doğu Akdeniz bölgesini ve ticaretini ele geçirdiği gibi, Anadolu topraklarının zenginliklerine de yeniden kavuşabilirdi.52 Bu doktrine işlerlik kazandırabilmek için, her şeyden önce ekonomik yönden güçlü olmak gerekiyordu. Ekonomik yönden güçlü olmak için de, ilk aşamada, Asur’a daha yakın olan Doğu Anadolu’nun madenlerine sahip olmak ve onları işletmek, yapılabilecek en akıllıca işti. Ayrıca bu bölgede

oturan kavimler vergiye bağlanarak iyi bir gelir temin edilebilirdi. Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerle ilgili Asur kaynakları incelendiğinde görülecektir ki, bu seferlerin kökeninde ekonomik nedenler yatmaktadır. İşgale yönelik devamlı ve kalıcı bir Asur egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. Böylece, bu tarihe kadar aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan Doğu Anadolu'daki bağımsız "Feodal Beylikler" güneyden gelen bu yeni tehlike ile karşı karşıya kalmışlardı. Bu tehlike onları, aralarında birleşerek güç birliği yapmaya zorlamış ve "Uruatri", kısa bir zaman sonra da "Nairi" adı altında tarih sahnesinde yerlerini almışlardı. Bu olay, M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren, Asur etkisine yönelik, bilinçli bir karşı tepki olarak yorumlanabilir.53

Asur Devleti, Anadolu'yu her bakımdan ele geçirmeyi plânladığı M.Ö. 11. yüzyıl ortalarında hiç ummadığı yeni bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tehlike, Arâmi Göçleri'dir. Eski Çağ tarihinde Sâmi orijinli kavimlerin üçüncü büyük göç hareketi olan Arâmi Göçleri nedeniyle, Asur kralları bütün güçlerini bu göç hareketini engellemeye vakfetmişlerdi. Bunun doğal bir sonucu olarak, M.Ö. 11. yüzyıl ortalarından M.Ö. 9. yüzyıl ortalarına kadar, Asur kralları, Doğu Anadolu ile ilgilenmeye pek vakit bulamamışlardı. Bu ise Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının işine yaramış, giderek güçlenmelerini ve hâkimiyet sahalarını genişletmelerini mümkün kılmıştı.

Uruatri ve Nairi feodal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşmek suretiyle bir devlet meydana getirmeleri, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında olmuştur. I. Sarduri (M.Ö. 840-830), "Birleşik Urartu Devleti'nin gerçek kurucusudur."54 Başkent Tuşpa (bugünkü Van) da, bu kral tarafından kurulmuştur. Bundan sonra Urartu tahtına İşpuiniş ve Menua adlı krallar çıkmıştır.

Menua, askeri başarılarının yanısıra imar faaliyetlerinde de bulunmuş, stratejik önemi haiz noktalara kaleler inşa ettirmiş, bu kaleleri birbirine bağlayan yollar yaptırmıştır. Ayrıca bugün “Şamran Suyu” olarak bilinen ve Van’ın içme suyunu taşıyan su kanalı da Menua tarafından inşa ettirilmiştir. 51 kilometre uzunluğundaki bu kanal, Urartu su mühendisliğinin gerçek bir şaheseridir.55

Menua’dan sonra Urartu tahtına oğlu I. Argişti, I. Argişti’den sonra da onun oğlu II. Sarduri (M.Ö. 764-735) geçmişlerdir. II. Sarduri zamanında Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, Ön Asya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Ancak, Urartu kralı I. Rusa’nın M.Ö. 714 yılında Asur kralı II. Sargon’a yenilmesinden ve bütün devlet hazinesinin Asurluların eline geçmesinden sonra Urartu Devleti ekonomik yönden zayıflamış, ekonomik güçsüzlük siyasi zayıflığı da beraberinde getirmiştir. Tam bu sıralarda Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu’ya giren Kimmer ve İskit kavimleri de Urartu’nun zayıf düşmesinde yardımcı faktör olarak rol oynamış olabilir.56

I. Rusa’ya II. Argişti, ona da II. Rusa halef olmuştur. II. Rusa zamanında (M.Ö. 685-645), Urartu Devleti bir rönesans dönemi yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, idari ve ekonomik alanda da yeni hamleler yapılmıştır. Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele vermek zorunda kaldığı büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır. Aynı devirde ortaya çıkan ve Asur hudutlarını tehdit eden İskit tehlikesi ise Urartu’yu kısa bir müddet için de olsa Asur tehlikesinden uzak tutmuştur. Üstelik, II. Sargon’dan (M.Ö. 722-705) sonra Asur, kuzey politikasını gevşetmiş, Batı’ya ağırlık vermiştir. İşte bu fırsattan yararlanan II. Rusa, büyük insan kayıplarına uğramış olan ülkesinin bu açığını kapatmak

amacıyla değişik bir metod kullanarak, yeni bir iskân ve nüfus politikası uygulamıştır. Kral, ekonomik hamleler için gerekli boş toprakları işlemek ve buna paralel olarak yeni şehirler, ticarî ve askerî merkezler kurabilmek için yeterli insan gücünü temin maksadıyla yeni ve dinç toplumların oluşmasını zorunlu görmüştür. Bunun için gerekli olan halk kitleleri, çeşitli komşu ülke ve bölgelerden sağlanarak, Urartu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Örneğin Manna bölgesinden kadınların, Halitu yöresinden (Halizonlar Ülkesi) erkeklerin, Muşki ve Hate ülkelerinden de yeni halk topluluklarının, Urartu ülkesine getirilip iskân edildiklerini kaynaklar bildirmektedir.57

II. Rusa'nın ölümünden sonra iktidara gelen III. ve IV. Sarduri isimli krallardan sonra Urartu Devleti, etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında Asur Devleti de giderek eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe büyüyen Med tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Nitekim, başlangıçta Asur'un müttefiki olan İskitler, bu defa Medlerle işbirliği yaparak, M.Ö. 612 yılında Asur Devleti'ne son vermişlerdir.58 Daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüşler ve M.Ö. 609 yılında, bu devleti kesin olarak ortadan kaldırmışlardır.

C. Anadolu'dan İtalya'ya
Uzanan Köprü: Etrüskler
(Tursakalar)

Eski İtalya'da Roma tarihinin seyrini iyi takip edebilmek için, öncelikle Etrüskler denilen kavmi daha yakından tanımak icap etmektedir. Çünkü Etrüskler İtalya'ya şehir kültürünü getirdikleri gibi, Roma'dan çok önce İtalya'da siyasi egemenlik kurarak, yarımadanın kaderi üzerinde önemli bir rol oynamışlardır. Bütün bunlar bir yana, Etrüsk medeniyeti, Roma medeniyetinin de temellerini oluşturmuştur.

Hellenlerin Tyrsenler veya Tyrrhenler, Romalıların da Tuscalar veya Etrusclar dediği, fakat kendilerini Rasenna adıyla anan bu kavim, İtalya'ya nereden ve ne zaman gelmişti? Daha önceki dönemlere ait kaynaklarda adları geçiyor muydu? Irkî kökenlerini tespit edebilmek için elimizde ne gibi delililer var? Bu soruların cevabını verdikten sonra, adı geçen kavmin tarihini, belgelerin ışığında, ana hatlarıyla gözler önüne sermeye çalışacağız.

Bilindiği üzere, M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında, dünya tarihinin ilk Boğazlar Savaşı cereyan etmiştir. Bu savaş, Doğu ve Batı dünyalarını karşı karşıya getiren ilk büyük mücadeledir. Hemen herkesin tahmin ettiği gibi, bu savaş, Homeros'un İlyada adlı destanının da konusunu teşkil eden Troya savaşlarıdır.59 Arkeolojik bulgulara göre, M.Ö. 1240-1230 yılları arasında, Anadolu kökenli Troyalılarla Yunanistan'dan gelen Akalar arasında cereyan eden bu mücadeleyi Akalar kazanmışlardı.

Fakat ne var ki Akalar, Troyalıları mağlup etmelerine rağmen, Troya bölgesine ve dolayısıyla Boğazlara egemen olamamışlardı. Çünkü, Troya savaşlarından hemen sonra Ön Asya dünyasını altüst eden büyük bir göç hareketi başlamıştı.

Ugarit ve Mısır vesikalarından öğrenildiğine göre, Ege Göçleri denilen bu büyük göç hareketi, iki aşamada cereyan etmişti. Birinci aşama M.Ö. 13. yüzyılın son çeyreğine (M.Ö. 1225-200) tarihlenirken, göçlerin ikinci aşaması M.Ö. 12. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir.60 Tamamen ekonomik nedenlerle başlayan Ege Göçleri'nin birinci aşamasına katılan kavimlerin adlarını, Mısır firavunu Merneptah'ın yazdırmış olduğu Karnak Kitabesi'nden öğreniyoruz. Bu kavimler; Ekweşler,61 Turşalar,62 Rukkular,63 Şerdanalar64 ve Şekeleşler'di.65 Firavun Merneptah, Mısır kapılarına dayanan bu kavimleri mağlup etmişti. Yukarıda adları geçen kavimlerden Ekweşler Akalarla, Turşalar da Troyalılarla idantifiye

edilmektedirler. Yani, Troya savaşlarında karşı karşıya gelen iki kavmi, birden bire Ege Göçleri adı verilen muhacerat hareketinin içerisinde görmekteyiz.

Ege Göçleri'nin ikinci aşaması hakkında bilgi veren en önemli vesika, firavun III. Ramses'in 8. idare yılına (M.Ö. 1190) tarihlenen Medinet-Habu Zafer Kitabesi'dir. Söz konusu kitabede, adı geçen firavun, Egeli kavimler üzerinde mutlak bir galibiyet elde ettiğini belirtmekte, ardından da mağlubettiği kavimlerin adlarını sıralamaktadır. Bu kavimler şunlardır: Pelestler, Turşalar, Şerdanalar, Şekeleşler, Zakkariler, Danunalar ve Vavaşlar.

Görüldüğü üzere, Troyalılar'la idantifiye edilen Turşalar, göçlerin bu ikinci aşamasına da katılmışlardır. Fakat hemen belirtelim ki, III. Ramses tarafından mağlup edilen bu kavimlerin bir kısmı, Mısır kapılarına yakın yerlere, firavuna tâbi olmak ve vergi ödemek şartıyla yerleştirilirken, bir kısmı da yurtlarına geri dönmüşlerdir. Yurtlarına dönmek zorunda kalan kavimlerden biri de Troyalılardır, yani Turşalardır.

Burada hemen belirtelim ki, Ege Göçleri neticesinde M.Ö. 2. binyılın büyük devletleri arasında yer alan Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) Devletleri, tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Troyalılar bir müddet Batı Anadolu'da oturduktan sonra, deniz yoluyla İtalya'ya göç etmişlerdir. Fakat bu göç, iki aşamada gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre, bu göçlerin birinci aşaması M.Ö. 10. yüzyılda, ikinci aşaması ise M.Ö. 8. yüzyılda cereyan etmişti. Troyalıların İtalya kıyılarına ayak bastıkları bu ikinci göç hareketinin cereyan ettiği sıralarda Avrasya steplerinden gelerek Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya giren iki Türk kavmi ile karşılaşıyoruz. Bunlar, Kimmer ve İskit kavimleridir.66 Kimmerler, Anadolu'da Frig Devleti'ni yıkarak yaklaşık bir asır bu ülkede egemen

olmuşlar, sonra da Lidyalılar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. İskitler ya da diğer adıyla Sakalar denilen Türk kavmi ise 28 yıl Doğu Anadolu'ya hükmettikten sonra, Kimmerlerin boşalttığı Güney Rusya'ya yerleşerek orada Büyük İskit İmparatorluğu'nu vücuda getirmişlerdir. Fakat bir kısım Sakalar, Güney Rusya'ya dönmek yerine batıya doğru yürümeye devam ederek, Anadolu'yu baştan başa geçtikten sonra deniz yoluyla İtalya'ya gelmişlerdir.

İşte Sakaların bu grubu ile daha önceden İtalya'ya göç etmiş olan Batı Anadolulu Troyalılar İtalya'da karışıp kaynaşarak, bizim Etrüskler yada Tursakalar dediğimiz kavmi meydana getirmişlerdir. Bir başka deyişle, Etrüskler adı verilen kavim, Troyalılar ile Sakaların birleşmesiyle oluşmuş yeni bir Türk topluluğudur. Dolayısıyla bu yeni kavmin kökeni hem Anadolu'ya hem de Orta Asya'ya dayanmaktadır. Onların Orta Asya kökenli olduğunu gösteren başka delililer de vardır. Bunlardan biri, kurt motifidir. Romulus ve Romus kardeşleri emziren dişi kurt motifi, belli ki, Etrüsklerin Orta Asya ile irtibatlı olduklarının en önemli işaretidir. Etrüsk krallarının asalarında yer alan kartal motifinin de Asya kökenli olduğuna şüphe yoktur. Zira çift başlı kartala tarihte ilk kez Sümerlerde rastlanmaktadır ki, daha önceki sayfalarda, Sümerlerin Mezopotamya'ya Orta Asya'dan geldiklerine işaret etmiştik. Sümer çivi yazısı ile yazılmış tabletlerde "imdigud" denilen çift başlı kartal, Orta Asya Türklerinden olan Göktürklerde ve daha sonraları Selçuklularda da görülmektedir ki, bütün bu kavimlerin kökeni aynı yere dayanmaktadır. Dolayısıyla Etrüskleri oluşturan iki toplumdan (Troyalılar+Sakalar) en azından birinin (Sakalar), Orta Asya kökenli olduklarına şüphe kalmamaktadır. Etrüsklerin Türk olduklarına işaret eden bir başka delil de, kırmızı rengin, bütün Türklerde olduğu gibi, Etrüsklerde de kutsal renk olarak kabul edilmesidir.67

Kabartmalar üzerindeki Etrüsk tasvirleri de, bu insanların, tıpkı Türkler gibi orta boylu, geniş omuzlu ve yuvarlak kafalı olduklarını ortaya koymaktadır.

Görülüyor ki, Etrüsklerin Türk kökenli bir kavim olduğunu kabul etmemek için hiçbir neden yoktur.

Etrüsk tarihine gelince; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, M.Ö. 10. ve M.Ö. 8. yüzyıllarda olmak üzere iki göç dalgası halinde İtalya'ya gelen Etrüskler önceleri Tiber Irmağı'nın sağ sahili ile Arnus Irmağı'nın sol sahili arasında kalan bölgeye yerleştiler. Buraya onların adlarına izafeten Etruria veya Toscana denilmektedir. Etrüsklerin doğrudan doğruya buraya gelmelerinde belki de buraların maden özellikle de bakır bakımından zenginliği rol oynamış olabilir. Herhalde gemici ve muharip kişiler olarak buralara gelen Etrüskler, bölgenin yerli ahalisini de kendilerine tâbi kılmışlar ve bunların efendileri olarak birlikte yaşamaya başlamışlardı.68

Etrüskler, o zamana kadar köy kültürünü yaşamakta olan İtalya'ya, Anadolu ve Ege kıyılarının şehir kültürünü getirmişlerdir. Çağdaş kavimlerden çok daha yüksek bir hayat standardına sahip olan Etrüskler, kısa zamanda bölgedeki diğer kavimleri egemenlikleri altına almışlardır.

Etrüskler İtalya'ya sadece şehir hayatını getirmekle kalmamış, ziraati ve madenciliği de geliştirmişlerdir. İtalya'da bağcılığı ve zeytinciliği bunların ilerlettiği söylenmektedir. Deniz ticaretini de kısa zamanda geliştiren Etrüskler, uzun müddet Akdeniz ticaretini ellerinde tutmuşlardır.

M.Ö. 509 yılında Roma'da krallık rejimi yıkılıp cumhuriyet dönemi başlayıncaya kadar iş başında kalan krallar, Etrüsk krallarıdır. Etrüskler, bu tarihten itibaren siyaset arenasından çekilmekle beraber, etnik olarak varlıklarını yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir. Özellikle Roma medeniyeti üzerindeki Etrüsk gölgesi hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır.

Sonuç

Orta Doğu’nun eski çağlardaki durumunu ortaya koyarken, Orta Doğu’da meydana getirilmiş medeniyetler içerisindeki Türk izlerini, kaynakların ışığında gözler önüne sermeye çalıştık. Bu bilgiler ışığında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Zannedildiği gibi tarihte bilinen en eski Türk kavmi Hunlar olmadığı gibi, Türk tarihi de Hunlarla başlamaz. Görüldüğü üzere, dünyanın çeşitli coğrafyalarında egemen olmuş olan ve değişik adlarla anılan Türk devlet ve topluluklarının mevcudiyeti çivi yazılı kaynaklardan öğrenilmektedir.

2. Tarihimizde kurduğumuz devletler arasında, “Türk” adını taşıyan ilk siyasi teşekkül, Göktürk Devleti değildir. Akkad çivi yazılı belgelerinden öğrenildiğine göre, günümüzden yaklaşık 4200 yıl önce Doğu Anadolu’da kurulmuş olan Türk Krallığı, “Türk” adını taşıyan en eski Türk devletidir.

3. M.Ö. 2. binyıl başlarına ait Asur çivi yazılı kaynaklarında sık sık “Turukkular” adı verilen bir kavimden bahsedilmektedir ki, burada da “Türk” adını açıkça görmek mümkündün.

4. Sümerlerin gerek filolojik, gerek antropolojik, gerek teolojik ve gerekse arkeolojik belgelerle, en eski Türk kavimlerinden biri oldukları, bugün artık bilinmektedir. Dolayısıyla, tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan yazıyı icat etme şerefi de, bu Türk grubuna aittir.

5. Mezopotamya’da M.Ö. 2350-2150 yılları arasında büyük bir imparatorluk kurmuş olan Sâmi orijinli Akkadları yıkan Gutilerin ya da diğer adıyla Gudların Guzlar yani Oğuzlar olduğu, dolayısıyla Oğuz Türklerinin tarihinin günümüzden binlerce yıl öncesine dayandığı da, kuvvetle muhtemeldir.

6. Mezopotamya medeniyetinde rol oynamış kavimlerden Kasların ve Elamların da Türklerle akraba oldukları, çünkü bu iki kavmin de, Türkçeye yakın ve hattâ aynı dili konuştukları, filolojik delillerle ortaya konmuştur.

7. Anadolu, 26 Ağustos 1071’de kazanılan Malazgirt Zaferi’nden sonra Türk yurdu olmuş değildir. Anadolu’da M.Ö. 6. binyıldan itibaren Türk kültürünün izlerini görmek mümkündür. Çünkü, yazılı kaynaklara göre, M.Ö. 3. binyıldan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşadıkları anlaşılan Hurrilerin Türk kökenli oldukları anlaşıldığı gibi, bölgede M.Ö. 5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik kültür ile M.Ö. 6000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik kültürün de Hurri Türklerine ait olduğu tespit edilmiştir.

8. M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Van Gölü ile İran’daki Urmiye Gölü arasındaki toprakları yurt edinerek, burada güçlü bir devlet kuran Urartular da Hurrilerin torunları olup, bölgedeki Türk varlığını devam ettirmişlerdir.

9. Anadolu’dan İtalya’ya göç eden Troyalılar ile Avrasya’dan İtalya’ya gelen Saka Türkleri, İtalya’da karışıp kaynaşarak Etrüskler ya da Tursakalar adı verilen kavmi meydana getirmişlerdir ki, Roma medeniyeti, bu Türk kavmine her bakımdan çok şey borçludur.

10. Bu bilgiler ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Orta Asya, Türklerin yegane anayurdu değildir. Anadolu da Türklerin en eski vatanlarından biridir. Bizler Anadolu’ya sonradan gelmediğimizi, tam tersine binlerce yıldan beri bu topraklarda oturduğumuz gerçeğini kabul etmeli ve bunu tarih ders kitaplarına taşımalıyız.

11. Bütün bunlar gösteriyor ki, Türklerin de bir eski çağı vardır ve bu konuların çok iyi öğrenilmesi gerekmektedir. Bunun da tek yolu vardır: Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda okutulan tarih ders kitaplarındaki yanlış bilgileri düzeltmek, hattâ bu kitapları, yeni bilgilerin ışığında tekrar yazmak.1 E. Memiş, Genel Tarih, Genişletilmiş 2. Baskı, Konya 1999, s. 107-112.

2 E. Memiş, a.g.e., s. 112.

3 F. Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, s. 26 vd.

4 E. Memiş, a.g.e. s. 113.

5 Hartmut Schmökel, Das Land Sumer, Stuttgart 1956, s. 81; E. Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya 1990, s. 22.

6 F. Kınal, a.g.e. s. 37.

7 Sümerlerin kullandığı Sümerce, Ural - Altay dilleri gibi bitişken diller grubundandı. Bu dilde bütün kelimeler, tek hecelerin birleşmesi ile meydana geliyordu. Örneğin; UR: köpek, TUR: küçük, UR. TUR: köpek yavrusu veya ANŞU: eşek, KUR. RA: dağ, ANŞU. KUR. RA: at gibi. Sümercenin Türk dili ile akrabalığına ilk defa dikkatleri çeken Fritz Hommel isimli Alman bilim adamı olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: F. Hommel, Babylonien und Assyrien, s. 245 - 248.

8 E. Memiş, "Yazının Tarihi", Kelime Dergisi, Sayı. 6, Konya 1986, s. 37.

9 E. Memiş, Orta Doğu Sorunları ve Türkiye, Konya 1995, s. 13; E. Memiş, Genel Tarih, s. 115.

10 E. Memiş - N. Köstüklü., Tarih Boyunca Orta Doğu - Anadolu İlişkileri, Konya 1992, s. 12.

11 F. Kınal, a.g.e., s. 18; E. Memiş, Orta Doğu Sorunları ve Türkiye, s. 13.

12 Sadi Bayram, "Kaynaklara Göre Güney - Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 62, İstanbul, Ekim 1989, s. 80.

13 B. Landsberger, "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 20 - 25 Eylül 1937, TTK Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 104.

14 S. Bayram, a.g.m., s. 92-107.

15 A. Ü. D. T. C. F. Türk Dili ve Edebiyatı profesörlerinden Vecihe Hatiboğlu, 20 Eylül 1978 tarihli Milliyet Gazetesi'nde yayınlanan "Türk Tarihinin Başlangıcını Ararken" adlı makalesinde şöyle demektedir: "Güney Mezopotamya'daki Sümer uygarlık halkasını daha yukarılarda Kuzey Mezopotamya'ya yayarak sürdüren ve yaşatan Gudlar, daha sonra da Kaslardır. Kısaca, Sümer uygarlığı kuzeyden güneye iner. Kıvançla belirtmek gerekir ki, Kasların dillerinin Türkçe oluşunun açıklanması ile Sümerce sorunu da aydınlığa kavuşmuştur. Son incelemelere göre, hiç kuşkusuz Sümerce Türkçedir demek daha doğru olur."

16 H. Zübeyir Koşay, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1974, s. 214.

17 Geniş bilgi için bkz: H. Z. Koşay, a.g.e., s. 214-217.

18 Tarihin değişmeyen üç ana unsuru vardır. Bunlar; zaman, mekân ve insan faktörleridir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. Memiş, Tarih Metodolojisi, Genişletilmiş 3. baskı, İstanbul 1999, s. 6.

19 E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 15.

20 E. Memiş, "Anadolu'nun Eski Şark ve Eski Garp Dünyaları Arasındaki Yeri", Selçuk Dergisi, Sayı 1, Konya 1986, s. 59.

21 Bu geçitler, Kuzey Anadolu'da Zigana ve Kop geçitleri ile Güney Anadolu'da Gülek Boğazı, Beylan Geçidi ve Arslanlı Bel geçitleridir. Güney Anadolu'daki geçitler hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: U. Bahadır Alkım, "Sam'al İle Asitawandawa Arasındaki Yol", Belleten XXIV, Sayı 95, Ankara 1960, s. 349 - 401.

22 Gaşkalar hakkında bilgi edinmek için bkz: Von Schuler, Die Kaskaer, Berlin 1965; E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 58 - 69.

23 A. Goetze, Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography, Yale Oriental Series 22, New Haven, 1940.

24 A. H. Sayce - D. Litt, "The Kingdom of Van (Urartu) ", CAH III, chp. VIII, Cambridge 1970, s. 169 - 183; E. Memiş, a.g.e., s. 185 -206.

25 Habur nehri ve kollarının suladığı bölgeye “Münbit - Hilâl” Bölgesi adı verilir.

26 Bu konuda özetlenmiş bilgi için bkz: F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 13 - 18; James Mellaart, Early Cultures of the South Anatolian Plateau (An. St., C. 11, 1961, s. 159 - 184); U. Bahadır Alkım, Anatolia I, s. 46 - 68.

27 Neolitik Devir hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 22 - 24.

28 Rudolf Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, çev: Beral Madra, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 247.

29 Kalkolitik devir hakkında bilgi edinmek için bkz. E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 25-27.

30 Şartamhari metinleri aslında üç nüsha halinde olup, biri Mezopotamya’da Babil’de, ikincisi Mısır’da Tel el Amarna’da, üçüncüsü de Anadolu’da Hattuşaş (Boğazköy) arşivinde ele geçirilmiştir. “Mücadelenin Kralı” anlamına gelen bu metinler için bkz. H. G. Güterbock, Zeitschrift für Assyriologie, 42 - 44.

31 Hattuşaş arşivinde ele geçirilen nüsha, KBo III, 13 numaralı metindir. Hitit dilinde ve Hitit çivi yazısıyla yazılmış olan bu metin, belli ki, Hititler zamanında (M.Ö. 1750 - 1200), Akkadca orijinalinden Hititceye tercüme edilmiştir. Metnimiz, H. G. Güterbock tarafından ZA (Zeitschrift für Assyriologie), Berlin 1938, Sayı 44, s. 67-68’de neşredilmiştir.

32 E. Memiş, “M.Ö. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988, s. 37; E. Memiş, “Eskiçağ Anadolusu’nda Türk Varlığı”, S. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilgiler), Sayı 7, Konya 1996, s. 5.

33 E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 33.

34 E. Memiş, a.g.e., s. 34.

35 E. Memiş, “M.Ö. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988, s. 46, n. 6.

36 E. Memiş, a.g.m., s. 45.

37 J. B. Pritchard, Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, Princeton 1955, s. 268.

38 St. II, sat. 25 vd; Karşl: A. Ungnad, Subartu, Berlin ve Leipzig 1934, s. 117.

39 E. Memiş-N. Köstüklü., Tarih Boyunca Orta Doğu-Anadolu İlişkileri, s. 16.

40 U. Bahadır Alkım, “Sam’al İle Asitawandawa Arasındaki Yol”, Belleten 95, Temmuz 1960, s. 358.

41 M. Tosun, Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu, DTCF Yayını, Ankara 1956, s. 43-46; R. North, Some Links between the Hurrians and the Language of the Exodus (Anadolu Araştırmaları, C. II, No: 1-2, s. 343-357); Adil Alpman, “Hurriler”, A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 25, Ankara 1981 - 1982, s. 283 - 313; A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayını, Ankara 1984.

42 A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s. 21.

43 Bu devlete “Hurri-Mitanni Devleti” denilmesinin nedeni, asıl çoğunluğu teşkil eden geniş halk kitlelerinin Hurriler, idareyi elinde bulunduran ince tabakanın ise Mitannilerden oluşmasıdır.

44 Bu hususta geniş bilgi için bkz: E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 51.

45 A. H. Sayce, D. Litt., “The Kingdom of Van (Urartu) ”, CAH III, chp. VIII, Cambridge 1970, s. 172.

46 M. N. Van Loon, Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations, Leiden 1966, s. 6.

47 M. Taner Tarhan, Anadolu Araştırmaları VIII, İ. E. F. Yayını, İstanbul l982, s. 70.

48 Hurri-Mitanni Devleti denilince, idareci zümrenin Mitanni, halkının ise Hurrili olduğu siyasi bir yapı akla gelir ki, burada idare edenler Hint-Avrupa, idare edilenler ise Asya kökenli idiler.

49 E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 191.

50 Ege Göçleri hakkında geniş bilgi için bkz: E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 159-168.

51 M. Taner Tarhan, a.g.e., s. 71.

52 Asur Ticaret Kolonileri Devrinde (M.Ö. 1950 - 1750) Asurlu tüccarlar, başta bakır ve gümüş madenleri olmak üzere Anadolu'nun pekçok zenginliğini Mezopotamya'ya taşımışlardı.

53 M. Taner Tarhan, a.g.e., s. 72.

54 E. Bilgiç, TAD, IX/1, 1959, s. 46.

55 A. H. Sayce, D. Litt; a.g.m. s. 174; A. Erzen, a.g.e., s. 30.

56 İskitler hakkında geniş bilgi için bkz. E. Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya 1987.

57 A. H. Sayce, D. Litt; a.g.m. s. 18.

58 T. T. Rice, The Scythians, London 1958, s. 45; E. Memiş, İskitlerin Tarihi, s. 27.

59 Troya savaşları için bkz. E. Memiş, Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 47 - 53.

60 Ege Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz. E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, 3. Baskı, Konya 2001, s. 159 - 168.

61 Ekweşler = Akalar. Bkz. A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s 87.

62 Turşalar = Etrüskler. Bkz. E. Forrer, MDOG 63, 1924, s. 6; D. Page, History and the Homeric Iliad, Los Angeles, 1959, s. 106; A. M. Mansel,

a.g.e., s. 87.

63 Rukkular = Hitit metinlerindeki Lukkalar = Klâsik çağdaki Likyalılar. Bkz: G. L. Huxley, Achaeans and Hittites, Oxford 1960, s. 33.

64 Şerdanalar = Sardunyalılar. Bkz. R. A. S. Macalister, The Philistines, Their History and Civilization, London 1914, s. 24; A. M. Mansel, a.g.e., s. 87.

65 Şekeleşler = Sicilyalılar. Bkz. R. A. S. Macalister, a.g.e., s. 25; A. M. Mansel, a.g.e., s. 87.

66 İskitler hakkında bilgi edinmek için bkz. E. Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya 1987.

67 Adile Ayda, Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler, Ankara 1992, s. 61.

68 Halil Demircioğlu, Roma Tarihi, C. I. Ankara 1953, s. 17.

AYDA, Adile., Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1992.

BAYRAM, Sadi., “Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu’da Proto Türk İzleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 62, Ekim 1989, s. 9-118.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan., Urartu ve Kuzey Suriye, E. Ü. E. F. Yayını, İzmir 1984.

DEMİRCİOĞLU, Halil., Roma Tarihi, 1. Cilt, T. T. K. Yayını, Ankara 1953.

ERZEN, Afif., Doğu Anadolu ve Urartular, T. T. K. Yayını, Ankara 1984.

GARSTANG, J. -GURNEY, O. R., The Geography of the Hittite Empire, London 1959.

GURNEY, O. R., The Hittites, Penguin Books, London 1952.

HERODOTOS., Herodot Tarihi. Çev: Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

HOMEROS., İlyada, Çev: A. Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul 1975.

HUXLEY, G. L., Achaeans and Hittites, Oxford 1960.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent., Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, 2. Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.

KINAL, Füruzan., Eski Anadolu Tarihi, 2. Baskı, T. T. K. Yayını, Ankara 1987.

KINAL, Füruzan., Eski Mezopotamya Tarihi, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983.

KOŞAY, Hamit Zübeyir., Makaleler ve İncelemeler, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.

KRAMER, S. N., Tarih Sümer'de Başlar. Çev: Muazzez İlmiye Çığ, T. T. K. Yayını, Ankara 1990.

LLOYD, Seton., Early Highland Peoples of Anatolia, London 1969.

LUCKENBILL, Daniel David., Ancient Records of Assyria and Babylonia, New York 1968, C. I-II.

MANSEL, A. M., Ege ve Yunan Tarihi, T. T. K. Yayını, Ankara 1971.

MEMİŞ, Ekrem-KÖSTÜKLÜ, Nuri., Tarih Boyunca Orta Doğu-Anadolu İlişkileri, Konya 1992.

MEMİŞ, Ekrem., "Aka Medeniyetinin Doğuşu, Gelişmesi ve Çöküşü", Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı X, E. Ü. E. F. Yayını, İzmir 1995, s. 41-54.

MEMİŞ, Ekrem., "Anadolu'nun Eski Şark ve Eski Garp Dünyaları Arasındaki Yeri", S. A. M. Selçuk Dergisi, Sayı 1, Konya 1986, s. 59-64.

MEMİŞ, Ekrem., "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", XII. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK. Yayını, Ankara 1999, s. 65-73.

MEMİŞ, Ekrem., “Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyetinin Gelişmesindeki Rolü ve Önemi”, X. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrı Basım, Ankara 1990, s. 79-86.

MEMİŞ, Ekrem., “Eskiçağ Anadolusu’nda Türk Varlığı”, S. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilimler), Sayı 7, Konya 1996, s. 1-7.

MEMİŞ, Ekrem., “M.Ö. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988, s. 35-46.

MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, 3. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

MEMİŞ, Ekrem., Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi, S. Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1996.

MEMİŞ, Ekrem., Genel Tarih, Genişletilmiş 2. Baskı, Günay Ofset, Konya 1999.

MEMİŞ, Ekrem., İskitlerin Tarihi, S. Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1987.

MEMİŞ, Ekrem., Orta Doğu Sorunları ve Türkiye, Mimoza Yayınları, Konya 1995.

MEMİŞ, Ekrem., Tarih Metodolijisi, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 1996.

MEMİŞ, Ekrem., Tarihî Coğrafyaya Giriş, S. Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1990.

NAUMANN, Rudolf., Eski Anadolu Mimarlığı. Çev: Beral Madra, T. T. K. Yayını, 1975.

PAGE, D. L., History and the Homeric Iliad, Los Angeles 1959.

PRITCHARD, J. B., Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, Princeton 1955.

RICE, Tamara Talbot., The Scythians, London 1958.

SCHULER, Von., Die Kaskaer (Ein Beitrag Zur Etnographie des Alten Kleinasien), Berlin 1965.

TARHAN, Taner., “The Structure of the Urartian State”, Anadolu Araştırmaları IX, İ. Ü. E. F. Yayını, İstanbul 1983, s. 295-310.

Mezopotamya ve Anadolu Medeniyetleri İle İlişkiler / Prof. Dr. Hüseyin Sever [s.451-456]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Zamanımızdan bir yüzyıl öncesine kadar bütün san’atların Fenikeliler tarafından icat edildiği kanaati hâkimdi. Ayrıca dünyanın yaratılışı hakkındaki bilgiler ve insanlık tarihinin başlangıcı da Fenikeliler vasıtasıyla Yunanlılara geçmiş olduğu söylenmekteydi. Mısır hiyeroglif yazısının ve çivi yazısının çözülmesiyle Fenikelilerin de bu şöhreti sona erdi.

Fransız arkeolog Schaffer’in 1929-1939 yılları arasında Lazkiye’nin 12 km. kuzeyinde ve Hatay’ın 40 km. güneyinde bulunan Ras-Şamra höyüğünde yapmış olduğu kazılarda elde ettiği çiviyazılı (tablet) arşivindeki belgelerin Alman bilgini Hans Bauer tarafından 1930 yılında

çözümlenmesi sayesinde aydınlığa kavuşmuştur. Bu belgeler Akadca'nın akrabası ve Sami bir lehçe ile Kenan-Subar-Hurri dillerinde yazılmışlardır. Bu belgeler sayesinde Ras-Şamra höyüğünün M.Ö. 1850 tarihinden beri bilinmekte olan Ugarit limanı olduğu da ortaya çıkmıştır. Çivi yazılı belgelerden öğrenildiğine göre Ugarit limanı, Urfa ile Mardin arasındaki bir yerde ve dili Hurrice olup Mitanni devletine bağlı idi. Ugarit bu devirde en önemli ithalat ve ihracat limanlarından birisi idi. Anadolu'dan ve Kıbrıs'tan ithal edilen, kereste, at ve boya çeşitlerinin buradan, Haleb'e, güney Fenike limanlarına ve Mısır'a sevk edildikleri bilinmektedir.1

Uruk'un IV. tabakasından itibaren Mezopotamya'da ziraat işlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Toprağı işleyen "apin= saban" ile "apşin=sabanla sürülmüş tarla ve onu işleyen kişiye "engar=çiftçi"; kadastro işlerini yürüten memurlara "{abra veya {a{uk" adı verilmekteydi."Arpa, buğday ve çatalsiyez" adı verilen hububat da yetiştirilmekteydi. En eski devirlerde arpanın bilinmesine rağmen buğday ve çatalsiyez bitkilerinin Mezopotamya'dan Mısır'a nasıl gittiği belgelerde görülmektedir.

Uruk'taki IV. kültür katından itibaren hububatı öğütme işlemlerinin devlet eliyle yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu öğütme şekli M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'da da görülmektedir. Daha sonraları ise, bütün Ön-Asya'da küçük ölçüdeki ev değirmenciliğine dönülmüştür. Hububattan ince un öğütmeye M.Ö. 2000 yıllarında sonra ilk önce Mezopotamya'da başlanmış olup, sonra da batıya doğru yayılmıştır. Latince "simila=ince un" mânâsına gelen kelimenin, Mezopotamya'dan Anadolu yoluyla batı dünyasına yayılmış olduğunu görmekteyiz.

Mezopotamya ekonomisinde "ka{=bira" üretiminin de büyük rolü olmuştur. Biranın malzemesi olan "bulug=malt" ve onun için lüzumlu olan "bappir=bahar" ve "ulu{in=çatalsiyez birası" gibi muhtelif bira çeşitleri

geçmektedir. Burada bira üretimiyle ilgili meslek isimleri Sumerce'dir. Bu dönemde Mısır'da da biranın Mezopotamya ile aynı seviyede olmasına rağmen, biranın Anadolu'ya Mezopotamya'dan geldiği kabul edilmektedir.

Sumerliler'in günlük yemek öğünlerindeki üçüncü ihtiyaç ise susam yağıdır. Susam kültürü Uruk'un III. tabakasına rastlamaktadır. Sumerce "{e-gi{-ì=yağ ağacının tanesi", susam anlamına gelen bu kelimenin Akadca karşılığı "{ama{{ammi=nebat yağı" sözü bütün dillere yayılmıştır. Bu kelimeye, Hurri dilinde "{um-{um", Arapça'da "sim-sim" veya sum-sum", Grekçe "sesamas", Yunanca "sesamites", Türkçe "sisam" ve bugün enfes kokusuyla insanların çok severek yediği "simit" kelimesinin bu şekilde meydana geldiğini görmekteyiz. "Hurma=sulumb, yaş hurma=uhin, hurma ağacı=nimbar, hurma bahçıvanı=nukarib" kelimelerinin kaynağı da Mezopotamya'dır.

Çeşitli meslek isimleri "engar=çiftçi", "bahçıvan=nukarib", "muhtelif çoban isimleri=sipad-kabar-nagad-udul", "balıkçı={uhadak", "ahçı=nuhadin", "demirci=simug", "marangoz=nangar", "çilingir=tibira", "berber=kinda", "çamaşırcı=a{lak", "dokumacı=i{par", "saraç ev kunduracı=a{kap", "sepet örücü=addup", "çanak-çömlekçi=pahar", "duvarcı={idim" gibi meslek sahipleri ya kendi başlarına ya da amirlerinin mahiyetinde çalışırlardı."Amirlere=ugula" ve çavuşlarına da=ugula" adı verilmekteydi. Daha sonraları küçük ve büyük sanatlarla ilgili bu meslek isimlerine Sumerliler tarafından yüzlercesi daha ilave edilmiştir.2

Sumerliler'in Mezopotamya'ya nereden geldikleri kesin olarak bilinmemekle beraber, Hindistan'ın batısındaki İndus ve Pencap vadisindeki eski kültür katlarındaki arkeolojik buluntularla, Sumerlilerin en önemli şehirlerinden olan Uruk'un IV. (M.Ö. 3100) ve V. (M.Ö.2250) tabakalarındaki kültür devreleriyle çağdaş olup çok büyük benzerlikler göstermektedir. Sumerliler'in MELUHHA ismini verdikleri ülkenin

İndus vadisindeki toprakları kastetmiş olabilecekleri de ihtimal dahilindedir. Meluhha, Sumerlilerce altın, değerli keresteleri ve kıymetli (korneal) taşların ithalinden bahseden belgeleriyle tanınmaktadır. Arkeologlar da, hem İndus vadisinde, hem de Mezopotamya'da elde edilmiş ve kendisine âit tezyin motifleri olan korneal boncuklarının sadece İndus vadisinde yapılabilecekleri kanaatındadırlar. Uruk'un IV. kültür devresinde Mezopotamya ile Meluhha (İndus) arasında ticarî münasebetler en ileri safhadaydı. Bilhassa bu devrin en büyük hükümdarı olan Akadlı Sargon (M.Ö.2334-2279), Meluhha'dan gelen gemilerin Fırat boyundaki bir liman olan Uruk'a kadar yanaştıklarını iftiharla söylemektedir. Bu kadar sıkı bir yakınlığa sahip olan bu kültür mümessillerinin yakınlığının olup olmadığı, Sumerlilerin İndus vadisinden mi Mezopotamya'ya geldiği sorusunu ortaya koyuyor.

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışında, başka kavimlerle karışıp kaynaşmasında, bazen de büyük bir güç olarak ortaya çıkmasında göçlerin etkisi büyük olmuştur. Göçler, tarihten önceki devirlerde olduğu gibi, tarihi devirlerde de belirli aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerden en büyüğü ve en önemlileri de Türk Dünyası'nın ruhanî başkenti olan "Uluğ Türkistan"dan olmuştur. Biz de buluntu ve belgelere dayanarak asırlarca devam eden bu göçlerin en önemlilerinden birisi de M.Ö.± 4. asır içerisinde İndus vadisinde bir müddet konakladıktan sonra, oradan Mezopotamya'ya göç etmiş olan Sumerliler'dir diyebilir miyiz? Bu sahaların otorite bilim adamları, Sumerolog ve Asiriyolog Ord. Prof. Dr. Benno Landsberger, Arkeolog- Tarihçi Prof. Dr. Helmut Schmökel ve Sumerolog Samuel Noah Kramer, Sumerlilerin M.Ö. dördüncü bin yılın ikinci yarısında kara yoluyla Mezopotamya'ya gelmiş olabileceklerini söylemektedirler.

Sumerce destan nevinden yazılmış olan belgelerin de incelenmesiyle, ilk Sumer hükümdarlarının Hazar Denizi çevresinde kurulmuş olan bir

devletle sıkı ilişkiler içerisinde oldukları ve Sumer dilinin de Ural-Altay dilleriyle akraba olduğu kanaati hâsıl olmaktadır.3

Sumerlilerin insanlığa bırakmış olduğu kültür mirâsına gelince: Sumerliler Mezopotamya'ya göç ettiklerinde orada hazır bulup kendilerine mal etmiş oldukları kültür değerleri ile kendilerine ait kültür varlıklarını yoğurarak insanlık tarihinde en üstün medeniyetin keşfini yapmış oluyorlardı. Bu arada Mısır tarih ve kültürünün de Mezopotamya ile birlikte aynı zamanda seyrettiği halde, kendi içine dönük ve kapalı kalmasına karşılık, Sumerliler kültür ve medeniyetlerini en eski zamanlardan itibaren komşu kavimlere yaymaya ve onları tesiri altına almaya başarmışlardır. Bilhassa Sumerlilerin ilk devirlerinden itibaren Mezopotamya'da Akadlılar'la iç-içe yaşamalarından dolayı, Akadlılar'ın da Sumer kültür ve fikriyâtını sadeleştirerek Akadca'ya geçirerek başka komşu kavimlere de Sumer kültür ve mirasını sür'atle yaymaya vesile olmuşlardır. Misal alarak verecek olursak, Mısır'da da Eski Sumer Çağı san'atının izleri görülmektedir.

Mezopotamya –Anadolu arasındaki ilk ilişki Adap'lı Annemundu ile Uruk kralı Lugal-zaggesi'nin Anadolu'daki zengin keresteye sahip olan Amanos dağlarından ve yukarı memleketten bahseden Akadca bilgileri sayesinde öğreniyoruz. Akad'ların büyük kralı Sargon (M.Ö.2334-2279) ve onun hedefleri olan kralların Anadolu'ya seferleri ile Mezopotamya-Anadolu arasında hem ticaret hem de kültür alış-verişi başlamıştır. Sargon ({arru-kênu) "gümüş dağları" adını verdiği Toroslara kereste için gittiğinden, Boğazköy'de bulunmuş olan "{ar tamhari=savaşın kralı" adı verilen çiviyazılı metinlerde de, Sargon'un krallığının üçüncü yılında Puru{handa (Puru{hattum) şehrinde ticaretle uğraşan Akadlı tüccarların baş temsilcisi Nûr-Dagan'ın yardım istemesi üzerine Anadolu'ya bir sefer yaptığından bahsetmektedir. Puru{handa şehrinin yerli halkından bazıları ile

Akadlı tüccarlar arasında çıkan bu anlaşmazlığı çözerek sükûneti sağlayan Sargon büyük ganimetlerle Mezopotamya'ya geri dönmüştür. Bu suretle Mezopotamya-Anadolu ticari ilişkilerinin de en eski çağlardan itibaren mevcudiyeti görülmektedir. Daha sonraları Akad krallarından Naram-Sîn'in Puru{handa, Kani{, Hatti ve Kur{aura'nın da dahil olduğu 17 adet Anadolu şehri krallarının Naram-Sîn'e karşı yaymış oldukları savaşlardan bahsedilmektedir.

Akad krallarının Anadolu'ya yapmış oldukları seferlerle her iki ülke arasında hem ticaret hem de kültür alış-verişi başlamış ve kesintisiz olarak devam etmiştir.

M.Ö. 2000'lerde Mezopotamya'da Yeni Sumer kültürünün baş mümessili ve Sumer ülkesinin imâr işlerinin mimarı olan Gudea'da kitabelerinde, Anadolu'daki Hahhum'dan altın ve Ur{um (=Urfa) 'dan da kereste getirttiğinden bahsetmektedir ki, bütün bu belgeler Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir.

M.Ö. 2500'lerden önce Mezopotamya'da şehir beylikleri devrinin yaşanmakta olduğu belgelerle sabit olup bu çağlarda Anadolu'da da şehir beylileriyle yönetilmesi ve şehir hayatının canlılığı görülmektedir.

Güney Mezopotamya'daki Ur kral mezarlarından çıkarılan çeşitli ince sanat eserleri ile orta Anadolu'daki Alaca-Höyükten çıkarılan zarif sanat eselerinin biribirlerine benzerliği de Mezopotamya-Anadolu arasındaki her türlü ilişkinin delilleri sayılmalıdır.

Şehir beylik ve devletleri Mezopotamya'da M.Ö. 2500'lere yâni Akad hanedanına ve ondan sonra da Yeni Sumer Çağı döneminde de devam etmiştir.

Mezopotamya-Anadolu ilişkileri, Alişar, Kalkolitik ve eski bronz çağları ile, Truva'nın I. ve II. tabakalarında da devam etmiştir. Burada

piktografik bitki motifleriyle süslenmiş Mezopotamya kökenli silindir mühürler bulunmuştur.

M.Ö. 2000'li yıllarda güney Mezopotamya'daki Babil ülkesinde olduğu gibi, kuzey Mezopotamya'daki Asur ülkesinde de mülkiyet anlayışı değişmiş, Sumerliler'den etkilenmiş oldukları eski devlet mülkiyet sisteminin yerine, şahsî mülkiyet sistemi görüşü hakimiyet kazanmıştır. Kısa zamanda kalkınmış olan Asur devleti ve halkı dışarı açılmak ihtiyacı duyduklarından, kendilerine yeni pazar yerleri aramaya başlamışlar ve alış-veriş şartları ve emniyet bakımından Anadolu en müsait pazar olarak benimsenmiş ve seçilmiştir. Bu sebeple M.Ö. 2000-1700 yılları arasında Anadolu ile iktisadi münasebetlere girişen Asurlular "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" adı verilen çağı başlatmışlar, kullanmakta oldukları çivi yazısını da Anadolu'ya kazandırmışlardır.

Mezopotamya-Anadolu ticari ilişkilerini açıklayan bu vesikalara ilim âleminde "Kapadokya Tabletleri" adı verilmiştir. Bu belgeler eski Asur lehçesiyle yazılmış olup, çivi yazılı çeşitli ticari mektup, mukavele ve zabıtlar ile az sayıda da sosyal konuları (evlenme-boşanma-tazminat vs.) kapsamaktadırlar. Belgelerin büyük çoğunluğu Kayseri-Sivas demiryolu üzerindeki ve Kayseri'ye 25 km. mesafede bulunan Kültepe (=eski adı Kani{) ' de 1948 yılından zamanımıza kadar yapılan resmi kazılarla gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı belgelerin sayısı 30 binin üzerindedir. Kapadokya tabletlerinden Alişar ve Hitit devletinin merkezi ve başkenti olan Boğazköy (eski adı=Hattu{a{) 'den, az miktarda da başka şehirlerden elde edilmiştir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı adı verilen M.Ö. 2000-1700 tarihleri arasında, çivi yazısı bir yandan Anadolu'ya girmiş, bir yandan da Hitit İmparatorluk döneminde (M.Ö. 1650-1200), sadece Anadolu değil,

Mısır hudutları da dahil olmak üzere, bütün Ön-Asya ile, Suriye ve Filistin sâhâlarında da çivi yazısı kullanılmıştır.

Amarna Çağı adı verilen M.Ö. 1400-1300 tarihleri arasında ise Mezopotamya'dan bütün Ön-Asya'ya yayılmış olan bu dil ve yazı devletler arası muhabere dili hâline gelmiştir. Bu dilden Mısır ve diğer Ön-Asya devletleri de istifade etmişlerdir.

M.Ö. 1100'lerden itibaren İsrailliler (Yahudiler) 'de Asurlular ve Babilliler'le yakın ilişkileri sayesinde Mezopotamya kültürünü onlar da benimsenmişlerdir. İslâm âleminin camilerinde cemaatı namaza çağırmak maksadiyle inşa edilmiş olan minarelerin de, Sumer-Babil kültürünün sembolü olan "zikkurat" adı verilen basamaklı kulelerden esinlenmiş olabileceklerini ve onların izlerini görmezlikten gelemeyiz.

Baharın müjdecisi ve öldükten sonra yaniden dirilişin sembolü olan ve bütün Türk Dünyası'nın sevgiyle kutladığı, kararan gönüllerin aydınlığı, geleceğe neş'e ve ümitle bakıldığı NEVRUZ da zamanımızdan beş bin yıl önce Sumerliler tarafından kutlanmakta olup, bütün Türk Dünyasına Sumerliler'den kalma bir kültür mirasıdır.

Mezopotamya'da Sumer ekonomisi tarıma dayalı olup, onlar için bolluk ve bereketin önemi çok büyüktür.Bu sebeple ölü tabiatı yeniden canlandırmak üzere, aşk tanrıçaları olarak saygı duydukları, güzelliği diller destan, güzeller güzeli İnanna (Babilcesi İ{tar) ile çoban tanrısı Dumuzi evlendirilmekte ve her yıl ilkbaharda bu muhteşem kutlamalar tekrarlanmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağında kolonistlerin Anadolu'daki merkezi Kültepe (=Kani{) olmuştur. Kârum ve Wabartum adı verilen diğer şûbeler, baş merkez olan Kültepe'ye bağlıdırlar ve buradan tâlimat almaktadırlar. Asurlu büyük sermaye sahipleri şirketler kurarak, buradan da Anadolu'ya yayılmışlardır.Bunların "tappaû" adını verdikleri ortakları ve "samallû"

adını verdikleri ticari ayanlar, onların yardmcıları bu şirketler adına ve kendi hesaplarına Anadolu’nun taleplerine uygun olarak getirdikleri maddeleri kara eşek kervanları ile Asur’un kuzeyindeki en son şehri olan Ur{um (URFA) ’dan hareketle iki yol takip ederek 6 hafta içerisinde Anadolu’daki merkez k{rum olan Kültepe (=Kani{) ’ye varıyorlardı.

Birinci, kuzey yolunun güzergâhında, Cizre-Nusaybin civarında bir yerde olması gereken Nihria, sonra Fırat nehri geçidi, Şamuha-Hahhum-Timelkia-Tegerama-Tahmasu-Gürün-Uzunyayla üzerinden Kültepe’ye ulaşmaktadır.

İkinci, güney yolu Qatara-Eluhut-nehir geçidi-Manna-Hurama ve Luhuzattia üzerinden Kültepe’ye varmaktadır. Bu güzergâh bugünkü coğrafi yerleşmeye göre Harran (Urfa) ’dan çıktıktan sonra batıya doğru Maraş-Göksun-Kemer-Sarız ve Zamantı vadisi üzerinden yine Kültepe (=Kani{) ’ye bağlanmaktadır.4 Kervanların yollardaki emniyetleri Anadolu’daki beyler tarfından sağlanmaktaydı.Bu sebeple bütün yol güzergâhı boyunca karkollar kurmuşlardır.

Asurlular getirdikleri mallara karşılık Anadolu halkının istihsal ve imâl ettikleri ettikleri kıymetli taşları, maden çeşitlerini, bilhassa altın, gümüş ve bakırla değiştirerek, bunları Asur’a nakletmişlerdir.

Koloni Çağı’nda Anadolu’daki en önemli keşiflerden birisi bakır ile kalayın karışımından (alaşım) meydana getirilen TUNÇ (veya BRONZ) adı verilen madenin meydana getirilmesidir. Anadolu’da bol miktarda bakır bulunmasına rağmen, kalayın çok az olması sebebiyle Asurlu tüccarlardan bol miktarda kalay talebinde bulunmaktaydılar. Bu madene Anadolu’da ihtiyacın fazla olması yüzünden, tüccarların getirdikleri süs eşyaları, parfümler ve kumaşlardan alınan vergi (nishatum) oranı yüksek olmasına karşılık, kalaydan %2,5 ve %3 nisbetinde vergi alıyorlardı.

Tüccarların kervanları baş merkez (Kani{) veya diğer merkezlere uğradıklarında kumaşların ve diğer süs eşyalarının %5’i saraylarda nishatum vergisi olarak alınmaktaydı. Aynı zamanda getirilen malların ilk hakkı saraya tanınmaktaydı. Asurlu tüccar Asur’dan getirdikleri kumaşların yanında Anadolu (yerli) halkın dokuduğu kumaşları da sattıkları çivi yazılı belgelerde bahsedilmektedir. İthal kumaşlar Asur, Babil ve şimdiki kuzey Irak’taki Tell-el-Rimah şehrindeki bayan İltani’nin dokuma tezgâhlarının varlığından bahseden belgeler, Kültepe (Kani{) ’deki I/b kültür katı ile çağdaştır. Bayan İltani’nin tezgâhlarında çok sayıda işçi çalışmaktadır. Yazılı belgelerden bir kısmı dokuma tezgâhlarında çalışanlarla ilgilidir. Bir kısmı da kumaş talebi hususunda yazılmış mektuplardır.5

Kültepe metinlerinde Asur’dan Anadolu’ya dokuma ürünleri gönderen 20 civarında bayan ismi geçmektedir. Bayanların içinde en ünlüleri Lamassi’dir. Bayan Lamassi’nin Anadolu’da bulunan Asur’lu tüccar Pu{u-ken’e yazmış olduğu mektuplarda, Anadolu’ya kervanlarla gönderdiği kumaşlarla ilgili konular büyük yer tutmaktadır. Bu mektuplarda kumaşların kaliteleri, ölçüleri, kullanılan yün ve ipliklerin cinsleri ile dokuma tarzları hakkındaki bilgiler de belirtilmiştir.

Mezopotamya’da dokumacılığın yaygın olması, bu yüzden de talebin fazla olması sebebiyle pahalı oluşundan dolayı, yün Anadolu’dan ve diğer komşu ülkelerden temin edilmekteydi.6

Kültepe metinlerinde geçmekte olan tekstil ürünlerini: A) Anadolu’da dokunan yerli kumaşlar, B) Asur’dan (Mezopotamya’dan) ithal edilen kumaşlar olmak üzere iki grupta incelemek gerekmektedir.

A) Anadolu’da dokunan yerli kumaşlar:

1) Pirikannum: Kt. h/k-76 numaralı belgede (st. 15-19) bu kumaştan bahsedilirken, “Mama (şehrinin) pirikannu kumaşının yalatuvar şehrindeki tüccarın adresine benim için gönderiniz” sözü geçmektedir. Bu kumaş

hakkında çok sayıda belge vardır. En yenilerinden ikisi Kt. s/k -44 ve Kt. 78/k 22’dir.

2) Epi{um: Pirkannum gibi tanımlanmaktadır. Kıymetli bir kumaştır.

3) Sabtinum: Bu kumaş cinsi de Pirkannum ile birlikte geçmektedir. Kt. n/k-1099, st.: 18’de bu kumaşın çeşitli kalitelerinin olduğu belirtilmektedir.

4) Dizabûm: Bu kumaşın pirikannum’dan daha kıymette ve kalitede olduğu belirtilmektedir.

5) Menunianum: Bu kumaşında pirikannum cinsinden olduğu belirtilmektedir.

6) Anianim/Anianiam: Kt. n/k-572 numaralı metinde “Anian şehrinin iyi cins kumaşı” sözü geçmekte olup, bu yer isminin Boğazköy metinlerinde geçen Ani yer adına ait bir kumaş olduğu anlaşılmaktadır. (Bilgiç-Bayram, AKT II 1995)

B) Asur’dan (Mezopotamya’dan) ithal edilen tekstil ürünleri:

1) Abarna/Abarnium: Bu kumaşın Anadolu’da satış fiatı 45 {eqel ağırlığındaki gümüş karşılığıdır. Kt. n/k-1067 ve Kt. n/k-1653 envanter numaralı Kültepe tabletlerinde “ Abarna kumaşı” şeklinde geçmektedir.

2) Subatum {a Akkidie: Babil’den ithal edilen bir Akad kumaşıdır. Kaliteli ve pahalı bir kumaş cinsidir.

3) Kutanum: Kültepe (Kani{) metinlerinde en çok geçen bir kumaş cinsidir. Çok kaliteli olup, daha çok saraylarda oturan mensuplara tüccarlar tarfından hediye edilmektedir. Kutanum kumaşının yünden imal edildiği hususunda bilgi verilmektedir. Kutanum kelimesinin Akadca kitu veya kitunnu “=KETEN” anlamı hakkında başka dillere de geçtiği anlaşılmaktadır. Asurca ketannu, İbranca kuttonet, Süryanca kutinna, Arapça kettan kelimeleriyle ilgisi de dikkat çekicidir.

Kt. n/k-1099 numaralı belgede “kralın (beyin) giyeceği 10 adet (10 elbiselik) kutanu kumaşı” sözü geçmektedir.7

4) Buranum: Metinlerden kaliteli ve pahalı bir kumaş olduğu anlaşılmaktadır.

5) Kamsum/Kamsitum: Kt. n/k-1099 numaralı belgede “ 5 adet iyi kamsutum elbisesi” olarak geçmektedir. Ve kaliteli bir kumaştır.

6) Kusitum: AKT II, no. 10 metninde, st.1-7: “Kârum dairesi kralın (beyin) kusitum elbiselerinin fiatı olarak 35 {eqel gümüşü Enna-Su’en adlı tüccara kralım (beyin) hesabından ödendi.” Sözü geçmekte olup, kaliteli bir ithal kumaştır.

7) Lubu{um: Anadolu’da umumiyetle lubu{um kumaşının beyazı tercih edilmektedir. Kaliteli ve pahalı bir ithal kumaştır.

8) Makuhum: Bu kumaşın taşınması Anadolu’da toplar halinde ve arabalarla alınmaktadır. Çok kullanılan ithal kumaşlardandır.

9) Namassuhum: İyi cins bir ithal kumaştır.

10) Nibrarum: Anadolu’ya gelen ithal kumaşlardandır.

11) Raqqutum: Asur’dan ithal edilen pahalı bir kumaştır. Bu kumaşın yalnızca Asurlu tüccarların kendi evlerinde muhafaza edildiği kaydedilmektedir. Kutanum, Abarnium kumaşları gibi kaliteli olduğu yazılmaktadır.

12) Surum: Bu kumaş hem kalayın nakledilirken üzerine sarıldığı, hem de elbise yapmakta kullanıldığı anlaşılmaktadır.

13) yulupkaum: Kt. 78/k-167 numaralı ve Kt. n/k-1099 numaralı metinlerde raqqutum ve kusitum kumaşları ile birlikte geçmekten olan kıymetli bir ithal kumaştır.

Tartı sisteminin esası olan altmışa göre hesap yapma usulü Sumerce tabirlerden alınmış olup, o zamanki dünyaya yayılmıştır. Yaklaşık 500 gr. (=yarım kg.) karşılığı ağırlık ölçüsü birimi olan, Grekçe mna ve Latin dilinde mina Sumerliler’den Akadlılara’a oradan da bütün diğer dillere geçmiştir.

Mezopotamya’da en eski yazı örneklerinin ele geçtiği devirlerde altılık ve altmışlık hesaplama sistemi ile onluk hesap sistemi birlikte yanyana yürütülmüştür. Tartı ve zaman ölçülerine altmışlık sistemin esas alınması, 60 sayısının 6,5,4,2 sayılarıyla kolayca bölünebilme özelliğinden dolayı tercih edilmiş olması yerinde bir buluştur. Zaman ölçüsü olarak saate bu sistem Sumerliler’in buluşu olup günümüzde de hâlâ kullanılmaktadır.

Anadolu’da, Kültepe (Kani{), Pru{handa, Hahhum ve Kussara gibi büyük şehirlerde büyük bey (=rubâ’um rabi’um) veya büyük mahalli krallar vardı. Diğer şehirlerdeki Bey (rubâ’um) veya kral adı verilen kişler de büyük beye bağlı idiler. Normal olarak kendine bağlı şehri ve yakın çevresini idare eden müstakil beyler (rubâ’um) de vardı. Kültepe’den çıkan yazılı vesikalarda görüldüğü üzere, kendi ülkesini müstakil olarak idare eden, kadın beyler de (rubâtum) vardı. Ayrıca eşi rubâ’um veya rubâ’um rabâ’um adı verilen yerli beylerin kadınları da ülkenin idaresinde hem söz sahibi ve yetkili olarak, hem de yardımcı olarak eşleri ile birlikte ülkeyi idare etmekteydiler.

İkinci sayfada bahsedilen memuriyet ünvanlarından da anlaşıldığı üzere şekillenmiş saray teşkilatları vardı. Asurca “targumannum=tercüman” da hem saraylarda hem de tüccarlarla yerli halk arasında kullanılmaktaydı. Beylikler ve şehirler kendi içlerinde halkının işlerini sistemli ve kontrollü yürütmek makdsadıyla bir nev’i “LONCA” diyebileceğimiz idare sistemi kurmuşlardır. Koloni Çağı’ndaki bu sisteme, Orta Çağın “LONCA” sisteminin bir başlangıcı olarak kabûl göreceği kanaatnı taşımaktayız.

Asurlular ile Anadolu halkı arasındaki ilişkilerin sadece ticarî açıdan olmadığı, aile hukuku ile ilgilşi evlenme-boşanma gibi sosyal konularda az sayıda da olsa yazılı belgeler mevcuttur.Bu ilişkiler daha çok Anadolu (yerli) bayanlarla Asurlu tüccarların gençleri ve bekârları arasında olmaktadır. Burada evlenme akdi beş şahitli olup, şahitlerden üçü yerli

(Anadolulu) bayan, ikisi de Asurlu tüccar tarfındandır. Bu zamanda Anadolu’da kadın-erkek eşitliği vardır. Mezopotamya’daki kölelik olayı ve dolayısıyla da kadınları para ile köle gibi alıp-satma olayı Anadolu’da yoktur. Kız ve erkek çocukları küçük yaşta nişanlama adı verilen “BEŞİK KERTME” Anadolu’da da vardır.8

1 Landsberger (1942). Landsberger, B.; “Ras-Şamra’da Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi” (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt I, sayı 1 (1942), sayfa: 85-90).

2 Ladsberger (1944); Landsberger B.; “Sumerliler (Türkçe) =Die Sumerer (Almanca) ”, A. Ü. D. T. C. F. D. Cilt I, sayı 5 (1943), Sayfa 89-102; Landsberger, Benno, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, A. Ü. D. T. C. F. D. Cilt II, sayı 3 (1944), sayfa 419-429- Ankara.

3 Bilgiç- (1982), Bilgiç E. “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerliler’in Tarih, Kültür ve Medeniyetleri” (D. T. C. F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi; A. Ü. Basımevi-sayfa: 75-121, Ankara-1982).

4 Bilgiç-1954; Bilgiç, E, “M. Ö. İkibin Yıllarında Mezopotamya-Anadolu Arasındaki Ticari İktisadî Münasebetler” (9. Coğrafya Meslek Haftası 22-29 Aralık 1954-Ankara).

5 (Dalley-1977); Dalley, S., “Old Babylionian Trade in Textiles of Tell-Al-Rimah”, Trade in the Ancient Near East, (Uluslar arası XXIII. Assyrioloji Kongresi, s. 155-159, Londra-1977).

6 (Günbattı-1994); Günbattı, C., “Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler”, (XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I, s. 191-200, Ankara-1994).

7 (Veenhof-1972), Veenhof, K., R., Aspects of Old Assyrian Trade And Its Teminology, Leiden-1972.

8 Sever- (1992); Sever, H., “ Anadolu’da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kani{ Kârumu Kararı”, Belleten LVI, sayı: 217, s. 667-675, T. T. K. Basımevi- Ankara-1992; Sever- (1995): Sever, H., “ Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M. Ö. 1970-1750), Yerli Halk İle Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler” Belleten Cilt LIX, sayı: 224, s. 1-16, T. T. K. Basımevi, Ankara-1995.

Sümerce İle Türk Dilinin Tarihi İlişkisi / Prof. Dr. Gürer Gülsevin [s.457-459]

Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sümerce, insanlık tarihinin bugün için bilinen en eski yazı dilidir. Milattan önce üç bin yıllarında güney Mezopotamya’da yüksek kültürleri ile yaşamış olan Sümerler, üçüncü bin yılın sonlarına doğru da tarihî ufuklarımızdan kaybolmuşlardır.

Sümerce ile başka diller arasında akrabalık ve kaynak birliği üzerine pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen, şimdiye kadar bunların hiçbiri ispat edilebilmiş değildir. Önceleri Akatça ile bu dilin akrabalığı düşünülmüş, daha sonra Akatçanın Sami dillerine mensup olduğu anlaşılınca, bu fikir kendiliğinden unutulmuştur. Sümerce ile, (birbirinden tamamen farklı olan) Mısır, Çin, Etrüsk, Ural-Altay, Sami gibi dillerin akrabalığını savunan görüşler de inandırıcı tanıklar ortaya koyamamıştır.

XIX. yüzyılda, Sümerceyi Ural-Altay dil ailesi ile ilgili gören J. Oppert, bu dil ile Macar, Moğol, Mançu ve Türk dilleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Ancak bu dille en çok ilgilenen F. Hommel olmuştur. Hommel yaptığı araştırmalar sonucunda ilk önce Sümerceyi Altay dillerinden biri saymış, 1884'te ise daha ileri giderek Sümerlerle Akatları ortak bir Altay kavmi olarak kabul etmiştir.1 Sümerce ile Ural-Altay (özellikle de Türk) dilleri arasında lengüistik ve morfolojik benzerliklere değinen Hommel, Kaşgarlı Mahmut'un "Divanu Lügati't-Türk"ünden de kelimelerle karşılaştırmalar yapmıştır.2 Davasına en uygun örneklerden birkaçı şunlardır:

Sümerce ai = Türk dili ay

dingir = tengri

ab = eb/ev

Ancak, bu tür kelime benzerliklerine dayanan akrabalık tezleri yöntem açısından zayıf bulunduğundan, bilim dünyasında pek kabul görmemiştir. Çünkü, kelime benzerliklerine dayanılarak karşılaştırılması yapılan iki dil arasında dört bin yıl kadar bir zaman aralığı bulunmaktadır (Sümerce M.Ö.3100/Divanu Lügati't-Türk M.S. 1072).

İnsanlık tarihinin şu anda bilinen en eski yazılı dili olması dolayısı ile, Sümerce ile kurulabilecek dil akrabalığı bütün bilim adamlarını iştahlı bir

şekilde meşgul etse de, sağlam lengüsitik yöntemler kullanılmadığından, sorun henüz çözülememiştir.

Sümerce ile yaşayan diller arasındaki en inandırıcı tezi, XX. yüzyılın sonunda, merhum hocam Osman Nedim Tuna ortaya koymuştur. Daha önce başka lengüistik keşifleri de olan O.N.Tuna, ilk olarak 1947 yılında tespit ettiği bir ses denkliğinden hareketle elli yıl bu konu üzerinde yoğunlaşmıştır. 1961'de Amerika'da N. Poppe'nin yanında Türkoloji, Mongolistik, Altayistik ve Lengüistik alanlarında doktora eğitimine başlayan O.N.Tuna, 1970'te Philadelphia Oriental Club'de bu konu ile ilgili bir konferans vermiştir. Dünyanın muhtelif yerlerinde Sümerolog, Altayist, Türkolog ve antropologların bulunduğu ortamlarda çeşitli konferanslar veren ve tartışan O.N.Tuna, çalışmalarının son hâlini 1989'da "Türk Sovyet Kollokyumu"nda bir bildiri ile sunmuştur. O toplantıda büyük heyecan yaratan bu lengüistik keşif, 1990 yılında Türk Dili Kurumu tarafından yayımlanmıştır.3

Osman Nedim Tuna'nın Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlişkisi Konusundaki Tezi

Kitabında "Sümerce ile Türkçe çok daha eski bir devirde birbiri ile akraba olmuş olabilir veya olmayabilir. Bu konu bizi burada ilgilendirmiyor." diyen O. N. Tuna, bu iki dilin birbiri ile akraba olduğunu iddia etmemektedir. O halde, Sümerce ile Türk dilinin akrabalığını iddia etmeyen O.N. Tuna'nın tezi nedir, neyi iddia etmektedir?

Tuna, Sümercede geçen, ancak Sümerologlar tarafından "Sümerce değildir, Sümerceye yabancı bir dilden alınmış ödünçlemelerdir" denilen kelimeler üzerinde çalışmış ve bunlardan 165 tanesinin Türk dilinden Sümerceye verildiğini kanıtlamıştır. Bunu şöyle bir benzetme ile açıklayabilirz: Nasıl biz Türkiye Türkçesindeki "jambon" kelimesinin başındaki "j" ve "ikinci hecedeki o" seslerine bakarak Türk dili kaynaklı

olmadığını anlayabiliyorsak, büyük Sümerolog Landsberger de, Sümerce metinlerde geçen birtakım kelimelerin Sümerce olmadığını tespit etmiştir. Bu kelimelerin, Sümerceye yabancı bir “alttabakaya (substrat)” ait olduğunu, bu tabakayı temsil eden kavmin, bir çok Sümerce kültür kelimesinin asıl sahibi bulunduğunu, bu kavmin Sümerlerin daha kuzeyinde yaşamış olması gerektiğini iddia ediyor. Sonra da “kök+ek” tipli kelimelerin iki türde olmasına dayanarak, bunlardan birincisine “Proto-Euphrates (Ana-Fırat)”, ikincisine de “Proto-Tigris (Ana-Dicle)” adlarını veriyor. Yani Lansberger, Sümercede geçen kelimeleri iki ana grupta düşünüyor: Bunlardan ilki, Sümerce asıllı kelimeler, ikincisi ise, Sümerce olmayıp, Sümerlerin kuzeyindeki bir kavimden alınan ödünçleme kelimeler.4 İşte, O.N. Tuna, Sümerce olmayıp, fakat Sümerlerin kuzeyindeki bir kavimden geçmiş olan alıntı kelimeler üzerinde çalışıyor.

O.N. Tuna, kitabına aldığı 165 kelimenin Türk dilinden Sümerceye geçtiğini ispat etmiştir. Bunun için de, “düzenli ses denklikleri (regular sound correspondence)” yöntemini kullanmıştır. Bu yöntem, iki ayrı dönem ve dilde tespit edilen kelimelerin (varsa) aynılığını ispat için kullanılabilecek tek ve kesin ölçüdür. Lengüistik araştırmalarda sık kullanılan bu yöntemi açıklamak için günümüz Türk dilinden bir örnek vermek istiyoruz: Türkiye Türkçesindeki “yol” kelimesi Kırgız Türkçesinde “col” olarak bulunur. Burada bir “kelime başı y = c” denkliği söz konusudur. Elbette böyle bir denkliğin, tek bir kelimede tesadüfî olarak görülmesi ihtimali de vardır. Peki, iki dil arasındaki ses denkliğinin tesadüfî olmayıp bir münasebetin varlığını kanıtlaması için kaç tane “benzer çift” olan örneğe ihtiyaç vardır? Bu sorunun cevabını lengüistler hesaplamıştır. Cowan’a göre, böyle yalnız “üç çift”, Groenberg’e göre ise “üç-dört çift” olması, iki ayrı dildeki kelimelerin tarihî münasebetini kanıtlamaya yeter.

Zaten Türkiye Türkçesi ile akraba olduğu bilinen Kırgızcada, aynı düzenli ses denkliğini gösteren yüzlerce örnek de bu münasebeti kanıtlar:

TTk. y- = Krg. c-

yat- = cat-

yıl = cıl

yaş = caş

yok = cok, vs.

O.N. Tuna, dillerin ilişkisini en net ve kesin kanıtlayabilen bu "düzenli ses denklikleri" yöntemini, Sümerce (metinlerde geçen, ancak Lansberger'e göre Sümerce olmayıp kuzeydeki bir kavimden alındığı söylenen) kelimeler ile Türk dilinin kelimeleri arasında uygulamıştır. İlk olarak 1947 yılında Sümerce gud 'öküz, sığır' kelimesi ile Eski Türkçe ud 'öküz' arasında bir ilgi olabileceğini düşünmüştür:

Sümerce (deki alıntı kelimeler) de g- = Türk Dili Ø- gud = ud

"Eğer, bu bir tesadüf değil de Sümer ve Türk dillerinin tarihî bir ilgisinden ileri geliyorsa, o takdirde Sümerce kelime başı 'g'lerinin Türkçede 'Ø-'a tekabül etmesi gerekir" diye düşünüp, Sümerce sözlüklerde 'g' ile başlayan maddeleri taramıştır. Bu şekilde başlayıp 1989'a kadar süren çalışmaları sonucunda, O.N.Tuna, bu g-= Ø-denkliği için 15 örnek bulmuştur. Bunlardan birkaçı (Örnek kelimeler ilgili kitaptan alınmıştır. Bilgin, örnek kelimelerin anlamlarını, aldığı sözlüklerdeki orijinal dilleri ile vermiştir): 5

Sümerce g- = Türk Dili Ø-

gud 'ox' = ud 'sığır, öküz'

gig 'to be ill" = ig 'hastalık, hasta'

gişig 'door' = eşik 'kapı'

gid 'entfernen' = ıd-'salmak, göndermek'

gaz 'to crush' = ez-'to crush'

gur ‘ernten’ = or-‘kesmek, biçmek, vurmak

Dilbilim ölçülerine göre, Türk dili ile Sümerce arasındaki bu tür denk çiftin tesadüfî olarak bulunma ihtimali şudur:

1. çift için 1: 5000 X 5000 = 1: 25 000 000

5. çift için 1: 24 X 25 X 106 = 1: 400 X 106

10. çift için 1: 29 X 25 X 106 = 1: 12 000 X 106‘dır

Kısaca söylemek gerekirse, g-= Ø-gibi bir ses denkliğini gösteren 15 çiftin bulunmasında “tesadüfîlik ihtimali” yoktur. Yani, iki ayrı dildeki bu kelimeler, aynı kelimelerdir ve tarihî bir ilişkiyi gösterirler.

O.N.Tuna’nın kitabından bir başka düzenli ses denkliği verelim:6

Sümerce D-(d-/t-) = Türk Dili y-

dar ‘spalten’ = yar ‘yarmak’

dib ‘Band’ = yip ‘ip’

tab ‘verschlissen’ = yap ‘örtmek, kapamak’

tir ‘country’ = yir ‘yer, toprak, yeryüzü’

tu ‘waschen’ = yu-‘yıkamak’

Bu denkliğin de kitapta 16 çift örneği verilmiştir.

Sümercedeki alıntılar üzerinde bugüne kadarki en sağlam ve tutarlı tezi ortaya koyan O.N.Tuna, düzenli ses denkliklerini eserinde şu ana başlıklarda vermiştir:

A. Kolay Tanınamayan Kelimelerle İlgili Ses denklikleri

a. Kelime başı ünsüzleri: D, g, m, n, S, Ş, Ø (yedi denklik, toplam 82 çift)

b. Kelimenin ilk ünlüsünden sonraki ünsüzler: d, d, m, r, ş (beş denklik,toplam 43 çift)

c. Kelime sonu: ae, g, m, Vr/z (dört denklik, toplam 23 çift)

B. Doğrudan Görülebilen denklikler (toplam 52 çift)

“Karşılaştırmalarda, niçin Ana Altayca değil de Eski Türkçe kelimeler kullanılmıştır”, “Türk dilinden geldiği anlaşılan bu kelimelerin, onun hangi devresine ait bulunduğu” gibi sorular da, kitabın “Metod ve Yorum” bölümünde ayrıntıları ile açıklanmıştır.

Osman Nedim Tuna’nın düzenli ses denklikleri ile kanıtlamış olduğu şey, Sümercede alıntı olarak bulunan bu 165 kelimenin Türk dilinden ödünçlenmiş olduğudur. Bu gerçek, bizleri birbirinden önemli şu sonuçlara götürür:

1. Sümercedeki ödünçleme kelimeler, Türk dilinden alınmıştır.

2. Landsberger’in, “Sümerlerin kuzeyinde, dağlık bölgelerde yaşayan ve Sümerceye kelimeler vermiş bulunan Proto-Euphrates (Ana Fırat) ve Proto-Tigris (Ana-Dicle) olarak nitelediği dil, Türk dilidir.

3. Bugün için insanlık tarihinin bilinen en eski yazılı belgeleri Sümerce metinlerdir. Sümerlerin ve dillerinin kimliği, yaşayan veya tarihî bir milletle akrabalıkları henüz tespit edilememiştir. Ancak, dünyanın en eski yazılı metinleri olan Sümerce belgelerde alıntı sözler olarak geçen ve Türk diline ait olduğu kanıtlanan bu 165 kelime, dilimizin belirlenebilen en eski şekillerini de temsil etmektedir. O halde, şu anda, dünyada en eski yazılı belgeye sahip olan dil de Türk dilidir.

4. Lansberger’in, Sümerlerin kuzeyinde yaşamış olan Ana-Fırat ve Ana-Dicle diye düşündüğü dil aslında Türk dili olduğundan, en pinti hesaplamalara göre, Türkler, M.Ö. 3500 yıllarında Anadolu’nun güney doğu bölgelerinde yaşamakta idiler.

1 Fritz Hommel, Die Somero-Akader ein altaisches Volk, Ausland 1884; “The sumerian language and its affinities”, JRAS, XVIII, 1886.

2 Fritz Hommel, Ethnologie und Geographie des alten Orients, München 1926, s. 21.

3 Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Türk Dili Kurumu yayınları, Ankara 1990, IV+57 s.

4 Benno Lansberger, ‘Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri’, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1937, s. 20-25; ‘Sümerler’ (Die Sumerer), DTCFD I, 5, Ankara 1943; ‘Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu’, DTCFD, II, 3, Ankara 1944; Materials for a Sumerian Lexicon, Vols, III, IV, V, 1955

5 Osman Nedim Tuna, a.g.e., s. 6-8.

6 Osman Nedim Tuna, a.g.e., s. 5-6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ / ÇİN MEDENİYETİ İLE İLİŞKİLER

Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler / Prof. Dr. Özkan İzgi [s.463-477]

Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Orta Asya'nın En Eski Kültürleri

Asur dilinde "Doğu Ülkesi" anlamındaki "Assu" kelimesinden gelen Asya kıtasını incelediğimizde coğrafi bakımdan iki husus hemen göze çarpmaktadır. Biri suyun bulunduğu bölgelerde ovalar ve dolayısıyla tarım, diğer tarafta, bozkır yahut hayvancılık. Bu iki husus Asya'da yaşayanların uzun zaman yaşam biçimlerini şekillendirmiştir. Yine bu iki önemli unsura dayalı olarak, göçebelik yahut yarı göçebelik ve yerleşiklik unsurları da karşımıza çıkmaktadır.

Çin'in kuzeyinden, batıda Aral Gölü'ne kadar uzanan bölgeyi, yani Kuzey Asya'yı, Proto Türklerle birlikte Ari ve Proto Moğollar paylaşmışlardır. Kaynaklardaki verilerin azlığı, kimin nerede, ne zaman ve nasıl yaşadığı sorularına net bir cevap bulmamıza mani olmaktadır. Ülkemizde hâlâ İskitlerin bir Proto Türk mü yoksa Hind-Avrupa kökenli mi? olduğu tartışmasının sebebi en iyimser bir tahminle, kaynak kıtlığından ileri geldiğine bağlanabilinir. Her ne olursa olsun, bu kavimlerin birbirleriyle olan yakın ilişkileri ve aynı coğrafyayı paylaşma

zorunluluğu zamanla hayat tarzlarında değişiklikler yaratmış ve çeşitli bölgelerde kültürler yaratmışlardır.

Kültürel alanların belirlenmesi karşımıza her zaman bir problem olarak çıkmıştır. Bu problem, bu bölgelerde yaşayan kavimlerin belli bölgelere çakılıp kalmamasından kaynaklanmakla birlikte, toprağa bağlı yerleşikliğe geçmiş olan kavimlerle olan ilişkilerine de bağlıdır.

Yerleşik hayata geçenler mülkiyet meselesini de halletmek zorunda kalmışlar ve zorunlu olarak teşkilatlanmalarına yol açmıştır. Bu teşkilatlanma hem sosyal alanda hem de göçebeler tarafından yağma veya savaş yoluyla ürünlerine sahip olması duygusundaki göçebelere karşı askeri teşkilatlanmalarında da kendini göstermiştir. Yalnız bu husus zamanla yerleşik toplumların aleyhine de işlemiştir. Çünkü, göçebelerdeki kişisel mülkiyet, zamanla kabile genişliğine ulaşmış ve devamlı olarak bir ulus olarak yerleşiklerin aleyhine genişlemişlerdir. Göçebelerdeki bu yapılanma, bütün üyelerin söz hakkına sahip olduğu ve herkese açık Toylarda gerçekleştirilmiştir.

Orta Asya'da yapılan kazılardan çıkarılan eserleri bir araya getirip değerlendirmek, ancak bu insanların günlük hayatları, dini inanışları ve giyinişleri gibi öğeler hakkında bilgi verir. Bu insanların hangi sebeplerden dolayı yer değiştirdikleri, yeni komşular ile temaslarının sonucunda ki yeni hayat tarzları elbette ki çok önemlidir. Fakat bu kazılardan çıkanların hangi kavime veya kabileye ait olduğunu bize kesin olarak göstermez. İşte bu yüzdendir ki, Orta Asya'nın pek çok yerinde çeşitli zamanlarda ortaya çıkarılan kazı buluntularının kime veya kimlere ait olduğu meselesi hâlâ büyük bir problem olarak karşımızda durmaktadır.1

Coğrafi şartlara bağlı olarak yaşayan kavimlerden orman bölgelerinde oturanlar, daha çok doğal kaynak diyebileceğimiz avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla ihtiyaçlarını karşılıyor ve dolayısıyla hayat tarzları da bu

yönde şekilleniyordu. Yine bu bölgede yaşayan başka toplumlar, bozkır kavramı içinde kalmışlar ve hayvancılıkla iç içe yaşamışlardır. Bu gruba giren insanlar sürülerini otlatabilmek için kendi sınırları dışına çıkmak mecburiyetinde kalmışlar ve sürekli hareket halinde olmuşlardır. Dolayısıyla, bunların yaşayışları ve ihtiyaçları da ormandakilerden farklı olmuştur. İlk trampa yöntemi ile ticaretin başladığı bu dönem, küçük çapta da olsa madenciliğin de kullanıldığını göstermektedir.2 Orta Asya'da ticaretin gelişmesi de tamamen bozkır toplumlarının bir ürünüdür. Orta Asya'daki aşılması güç topraklar aşılmış ve doğu-batı ticaretinin gelişmesine yol açmıştır. Bozkırlıların bu hareketliliği aynı zamanda Ortadoğu kökenli dinlerin de Asya'da rahatlıkla yayılmasına yol açmıştır.

İşte bu ve bunun gibi öğeler, Orta ve Kuzey Asya'da yaşayan insanların şimdiki adıyla kültürlerinin de yeşermesine yol açmış ve çeşitli isimler altında anılmıştır. Ancak bütün bu olup bitenler kesin çizgileriyle hâlâ gün ışığına çıkarılamamıştır.

Bozkır kültürü, Atlı kültür, Göçebe kültürü, ismine ne derseniz, bunları yaratan insanların hangi etnik gruba ait oldukları, ancak yaşadıkları dönemlerden çok sonra kayıtlara geçmiş bilgilerden geriye dönüp bakılmasıyla netleşmektedir. Çünkü, aynı tabiat şartlarında insan oğlunun hemen hemen aynı ihtiyaçta olması ve bu ihtiyaçları için yaptıkları aletlerin veya malzemenin aynı veya benzer olmasından doğal bir şey olmaması lazım gelir. Bilinenden bilinmeyene gidilerek etnik mensubiyeti ortaya çıkartmak elbette ki bazı hataları beraberinde getirecektir.

Coğrafi olarak Moğolistan çevresinde meydana gelen kültürü, aynı zaman diliminde Çin'de meydana gelen kültürden ayırmak mümkündür. Bu bölgede yaşayan insanları, daha sonraki devirlerde, mesela Hun veya Göktürk döneminden aşağıya doğru inerek takip ettiğimizde bunların Proto Türk olduğunu söylememiz mümkün olmaktadır. Yine aynı şekilde, Güney

Sibirya, Yenisey bölgesi insanlarının kültürlerini daha sonraki dönemdeki Türkistan bölgesiyle karşılaştırdığımızda çıkan benzerliklerden dolayı yine Proto Türk olarak isimlendirebiliriz. Aynı metodu, Doğu ve Batı Sibirya insanına uyguladığımız da bu kültürleri yaratanların Ari ve Proto Moğol insanların ürettiklerini anlayabiliriz.

Birçok Çinli araştırmacı, Çin'de ve özellikle Çin'in kuzeybatısında bulunan çeşitli kültürleri, Orta Asya'daki kültürlerle bağlantı kurmaz.3 Halbuki, Çin'in kuzeybatı bölgelerindeki arkeolojik araştırmalarında bölge insanı, kültürü ve inancı dahil bir çok yönden doğu-batı karışma özelliklerini taşımaktadırlar.4

Çinli araştırmacılar Neolitik Devri'nden itibaren Çin toprağında genel olarak Mongoloid tipi insanların yaşadığını söylemektedirler.5 Ancak Çin'in kuzeybatı bölgeleri özelikle Doğu Türkistan bölgesindeki 6000-4000 yıl öncesine dayanan kurumuş ceset üzerindeki araştırma neticede bölgede Hint-Avrupa veya Arian ırkların bulunduğu tespit edilmiştir.6 Yani tarihin karanlık döneminde Avrupalı ırklar, Orta Asya ve Çin'e kadar göç etmiştir.

Neolitik Devrin hemen sonrası Çin'in orta ve kuzeybatı bölgesinde meydana gelen Yang Shao Kültürü'nün menşei de tartışmalı bir konu olmuştur. Batı ve Rus bilim adamları Yang Shao Kültürü'nü, özellikle bu kültürü temsil eden renkli çömleğin menşei Orta Asya'dan Çin'e geçtiğini ortaya koyarken, Çinli araştırmacılar ise Çin'in iç bölgelerinden ortaya çıktığını iddia etmektedirler.7 Yang Shao Kültürü'nden (M.Ö. 5000-3000) sonra Çin'in kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde meydana gelen Lung Shan Kültürü (M.Ö. 3000-1000) Çin'in kuzeyinde yaşayan Jung ve Ti gibi göçebe halkların izlerini taşımaktadır. Çinli araştırmacıların görüşü bu kültür yerleşik ve göçebe halkın karma bir kültürüdür.8 İç Moğolistan kazı araştırmanın sonucunda bölge kültürü Lung Shang Kültürü'yle ortak noktaları bulunmaktadır.9

Proto Türkler olarak bilinen Ch'üan-yilerin yaşamış oldukları Kuzey Çin bölgesinde, önce Yang Shao Kültürü, daha sonra Lung Shan Kültürü hakim olmuştur. Ch'üan-yiler, tarih sahnesine çıktığında, Lung Shan Kültürü'nü son zamanlarını yaşamaktadır. Ch'üan-yilerin yaşadığı bölgenin kuzeydoğusunda, Lung-Shan Kültürü ile birbirinden az farklı olan Kan-su ve Ch'ing-hai eyaletlerin arasındaki Ma-chia-yao Kültürü (M.Ö. 3000-2000), Kan-su eyaletinde bulunan Ch'i-chia Kültürü (M.Ö. 2100-1700) ve yine Kan-su eyaletinde bulunan Ch'ih-wa Kültürü (M.Ö. 5000-M.Ö. 206) bulunmuştur. Bu kültürler tamamen Kuzey Asya göçebelilere ait olduğu tespit edilmiştir.10

Neolitik Devri'nde Orta Asya bölgesinde yaygın olan kültür ise ince yontmalı taş aletleridir. Bu tür göçebe halkın yaşam tarzıyla uyum içinde olan kültür hem kuzeyden hem de batıdan kaba yontmalı taş aletleri bulunan Çin'in iç bölgelerine kadar uzanmıştır. Ancak Baykal bölgesinde meydana gelen bu kültüre Çinli araştırmacılar şüpheyle bakmaktadırlar.11 Bu dönemde Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde ise, hem renkli çömlek hem de Yontma Taş Devri özelliğini taşıyan bir kültürün olduğu bilinmektedir.12

Shang Dönemi'nde (M.Ö. 1700-1100) Çin'in iç bölgeleri, Karasuk kültürüyle kültür alışverişinde bulunduğu kazılardan bilinmektedir. Özellikle Çin'in tunç, kap ve yeşim taşı üzerindeki motifler Karasuk Kültürü'nü derinden etkilemiştir.13 Altay ve Kazakistan bölgede, göçebelere özgü olan arabalar, aynı devirdeki Shang ve Chou sülalelerine ait mezarlıklarda da bulunmuştur.14 Göçebeliler bu tür arabayı kaya üzerine çizmişler ve bu modifin Altay'dan Moğolistan'a uzanan bölgelerinde yaygın olduğu görülmektedir. Araştırmacılar bu dönemin M.Ö. 2000-1000 yılları arasında olduğunu ve Karasuk Dönemi'ne denk gelmekte olduğunu ortaya koymaktadır.15

Çin Medeniyeti ile İlişkiler

Türk tarihinin ne zaman başladığı hakkında çeşitli yorumlar vardır. Bazı araştırıcılar kazı buluntularına dayanarak, bazısı yaşanmış olan geniş coğrafyadaki kültürlere bakarak, bazısı Türk dilini konusunu araştırarak, bazısı da İslâm kaynaklarına ve mitolojilere dayandırarak, hemen hemen tarihin başlangıcından itibaren Türklerin yaşadığını iddia etmektedir. Bu yorumlar daha çok bir takım teoriler üzerine kurulduğundan, Türk toplulukları hakkında somut belgelere dayanan araştırmalar ne yazık ki yeterli değildir.

Bu Proto Türk kavimleri hakkında kendi kaynakları olmadığı için diğer kaynaklara başvurmak zorunluluğu vardır. Bu dönemin iki önemli kaynağından Eski Yunan kaynaklarında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Diğer bir kaynak olan Çin kaynaklarında da kabileler ve kavimler birbirinin içine girmiş ve karışmıştır. Bu yüzden kabilelerin bilhassa yer ve isim değişikliklerini tespit etmek bir hayli zorlaşmaktadır. Bu dönemlere ait Çinlilerin de siyasi tarihlerini ve hareketlilikleri takip etmek zordur. Kendi kaynaklarında ki bu karışıklıklar, yazılı kaynakların azlığındandır. Bilindiği gibi, net olarak Çin yazısının dahi ortaya çıkmadığı bu dönemdeki bilgiler, bambular, kaplumbağa kabukları üzerine yazılan yazılar ile, tunçtan yapılmış basit aletler üzerine yazılmıştır. Tunçtan yapılmış olan nesnelerin üzerine yazılan yazıların silinmesi mümkün olmadığından en sağlıklı olanları bunlardır. Ancak, bunların sayılarının az olması, bilgi eksikliğini beraberinde getirmektedir.

Çin tarihinin de aynı Türk tarihinin olduğu gibi ilk dönemleri çok karışıktır. Han Sülalesi'ne (M.Ö. 206-M. S. 23) kadar olan dönem yani Hsia (M.Ö. 21-17. yy.) Shang (M.Ö. 17-11. yy.) ve Chou (M.Ö. 1027-256) dönemleri bir hayli yorum isteyen Çin tarihinin bir bölümünü oluşturur. Kabilelerin iç içe girmişliğinin yanı sıra, bu dönemlere ait bilgileri içeren

şiir kitapları, fal ve felsefe kitapları, siyasi ve ahlak kitapları ile tıp kitabı M.Ö. 3. yüzyılda Ch'in imparatoru tarafından yakılmıştır. En eski dönemlere ait bilgileri içen bu çok önemli eserler, Han Dönemi'nde yapılan kazılardan ve bazı şahısların evlerinde bulunan eserlerin tekrar bir araya getirilmesiyle yazılan yeni eserleri oluşturmuştur. Ancak, Çincenin bu ilk örnekleri olan eserler, Han Dönemi'nde, zamanın yazı diline çevrilmiştir. Bu çevirmeyi yapan kişiler, zaman zaman kendi düşüncelerini veya anlayışlarını aksettirdiklerinden pek çok şey değişmiş veya daha karmaşık hale gelmiştir. Bu yüzdendir ki, hem Türklerin hem de Çinlilerin, bu ilk dönemlerine ait bilgiler, birbirine karışmış ve adeta izah edilemez duruma girmiştir. Elde başka veriler olmadığından, bu yazılanlarla yetinilmek zorunda kalınmaktadır. Ancak bu durum, bu dönemler üzerinde çalışanların farklı görüşler ortaya koymalarına yol açmıştır.

Türk ve Çin tarihinin ilk dönemlerine ait birbirleri ile olan ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkabilmesi için, eski Türk kavimlerinden bilhassa üçü çok önem kazanmakta ve mümkün olan en iyi bir şekilde izah edilmesi lazımdır. Bu kavimler, T'ieh-le, Ti-li (Ting-ling) ve Kao-ch'elardır. Bu kavimler hakkında Çin Sülaleleri izah edilmeğe çalışılırken ayrıntılı bilgi verilecektir.

Hsia Sülalesi: Çinlilerin ilk resmi tarih kitabı olan Shih-chi'de, Çin tarihinin başlangıcı olarak alınmakta, sülalenin "Yü" isimli bir lider tarafından kurulmuş olduğu kaydedilmekte ve bu kişi Çin efsanelerinde geçen "Sarı İmparator"a bağlanmaktadır.16 Bilindiği gibi, "Sarı İmparator" Çin milletinin ilk atası olarak kabul edilmektedir.17 Ancak Hsia Sülalesi'ni kuran Yü'nün bu ilk ata ile bağlantısı bugün bile Çinli araştırıcılarının çözüme kavuşturamadığı bir konudur. Bence, Yü ve Sarı imparatorun birbirlerinden farklı kişiliklere sahip olunmasının sebebi yaşadıkları farklı coğrafyadan ve farklı kavimlerden gelmelerindendir. Bu ayrıntılara burada

girmek gereksiz gözüküyor. Fakat iddia ne olursa olsun Hsia Sülalesi'nin mensup olduğu kavim hakkındaki Çin kaynaklarındaki bilgiler çok karışıktır. Bunun sebebi ise, Çin topraklarında, Proto Çinliler ile Proto Türkler ve Proto Moğolların karışık bir halde yaşamış olmalarıdır. Bu kavimlerin oturdukları bölgeler, savaşlar ve göçebelikten kaynaklanan yer değiştirmeler yüzünden tam olarak tespit edilememektedir. Bundan dolayı da Shih-chi kitabındaki bu ilk bilgiler karışıktır. Bir de günümüzde her millet, kendi atasını bulma düşüncesinde olduğu düşünülecek olursa, Çinlilerin de aynı düşünce ile hareket ettikleri söylenebilinir.

Shih-Chi kitabından başka, devrin hadiselerini anlatan yine Çin eserlerinde, Hsia Sülalesi'nin hanedan soyunun Çinli olduğu şüphelidir. Burada dikkati çeken bir husus vardır. Shih-ch'i kitabının Hunlar bölümünde, Hunların atasının Hsia hanedan soyundan geldiği kaydedilmektedir. "Hsia Sülalesi'nin son hükümdarı olan Chieh, devletini zalimce yönettiği için, Hsia Sülalesi sona ermiştir. Yerine Shang Sülalesi geçmiştir. Shang Sülalesinin ilk hükümdarı olan T'ang, Hsia Sülalesi'nin son hükümdarı Chieh'i, Min-tiao adlı yere kadar takip etmiş ve burada üç sene sonra ölmüştür. Chieh'in oğlu Hsün-yü, üvey annesi ile evlenmiş, kuzeye giderek burada göçebe bir hayat sürmüştür. Bunlara Çinliler Hsiung-nu (Hun) demişlerdir.18 Böylece Hunların atalarının, Hsia Sülalesi ile bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, bilindiği gibi bazı araştırmacılar Hunların Moğol kökenli olduklarını da ileri sürmektedirler. Hal ne olursa olsun, büyük bir ihtimalle Hsia Sülalesi'nin hükümdar soyunun Çinli olma ihtimali epey zayıf görülmektedir. Dolayısıyla, Hsia Sülalesi'nin Proto Türk veya Proto Moğol kökenli olduğunu söyleyebiliriz.

Hsialıların Yang-Shao Kültürü'ne sahip oldukları görülmektedir. Yang-Shao Kültürü, ismini bir kasabadan almaktadır. Bu kasabada işlenmiş taş ve kemik eşyalar, renkli çömlekler bulunmuştur. Bu kültürün özelliği,

çömleğin dış kısmının ince işlenmiş olması ve üzerinde boya ve ince çizgilerin bulunmasıdır. Bu kültürün menşei hakkında da araştırmacılar ikiye ayrılmaktadır. Kimisi, bu kültürün kökenini, Orta Asya hatta Anadolu'dan Çin'e doğru yayıldığını söylemektedirler. Bazı araştırmacılar ise bunun tamamen Çin kökenli olduğunu kaydetmektedir.19

Hsia Dönemi'nde, yüzlerce kavim birleştirilerek, Hsia Sülalesi kurulmuştur. Askeri yapı ve ilk kanunlar bu devirde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, tunç ve bronz gibi madeni eşyalar kullanılmaya başlanmıştır. Hsia Sülalesi'nin 17. hükümdarı olan Chieh zamanında devlet kötü yönetilmiş ve zayıflamıştır. Shang Sülalesi'nin ilk imparatoru olan T'ang tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu Sülale takriben 470 yıl hüküm sürmüştür.

Hsia Sülalesi zamanında Çin'in kuzeyinde pek çok kavim yaşamıştır. Bu kavimler içinde hangisinin Proto Türk olduğu açıkça belli değildir. Ancak bunların içinde bir kavim öne çıkmaktadır. Bu kavim Ch'üen-yi'dir. Bu proto Türk kavminin Hsialarla ilişkisi olduğu ve kendilerine isyan ettikleri ve Çinliler tarafından bugünkü Shan-hsi eyaletinin sınır bölgelerine yerleştirildiklerinden bahsedilmektedir. "Ch'üen" çay, dere anlamındadır; "Yi" ise, avcılık ve göçebelikle meşgul olan kavimlere verilen genel bir isimdir. Yi'nin anlamı ise, "sırtında ok ve yay taşıyan kimse"dir. Çin kaynaklarında belirtilen Dokuz Yilerin içinde Proto Türk, Tunguz, Tibet ve hatta Kore kavimleri de yer almaktadır. Çinliler, kendi topraklarında yaşayan, göçebe ve balıkçılıkla meşgul olan topluluk ve boyların birbirlerinden farklı olduklarını gördükten sonra, özellikle Çin'in kuzeydoğusunda yaşamış olan topluluklara "Yi" demişlerdir. Daha sonra "Yi" kelimesi, "barbar ve kaba" olan topluluklar için söylenmiştir. Takriben son iki yüz yıldan beri de Çinliler yabancılara, genellikle Batılılara "Yi" demektedirler.20 Yi kavminin içinde çok kesin olarak Proto Türk

gruplarının olup olmadığını söylemek zor olsa da, yapılan çalışmalarda bu grubun oturduğu bölge, diğer kavimlerle olan ilişkileri ve kullandıkları hayvan -kurt ve geyik- totemlerinden dolayı bu grubun Proto Türk olduğu hükmüne varabiliriz.

Shang Sülalesi: Çin'de kurulan ikinci sülaledir. Bu sülale M.Ö. 17-11 yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. 18 nesil yaşamış ve 30 hükümdar başa geçmiştir. Shanglıların soyları hakkındaki efsaneler de karışıktır. Shanglıların atası olan Ch'i'nin annesinin ismi Chien-t'i'dir. Chien-t'i bir nehirde yıkanırken, siyah bir kuşun yumurtası gökten düşmüş, Chien-t'i bu yumurtayı yutmuş ve hamile kalarak Ch'i'yi yani Shang Sülalesi'nin atasını doğurmuştur. Hsia Sülalesi'nin hükümdarı kendisinin çok kabiliyetli olduğunu duyunca, "Halklar birbirini sevmiyor, örf ve adetleri bozulmuştur. Sen onları eğiteceksin" diyerek kendisine bugünkü eğitim bakanı unvanına eşit olan bir unvan vermiştir. Görevinde başarılı olan Ch'i'ye daha sonra "Shang" bölgesi verilmiştir.21 Böylece ikinci Çin sülalesi doğmuştur. Bizim burada dikkatimizi çeken husus türeyiş efsanesidir. Çin kaynaklarında, kuş ve kuş yumurtasından türeyen efsanelere sık sık rastlamaktayız. Kuş yumurtasından türemiş olan birçok kavim vardır. Bunların bazıları Çin'in kuzeydoğusundaki kavimler ile Çin'in doğusundaki eski Kore kavimleridir. Bilindiği gibi pek çok Türk kavmi de avcı kuşları kendi sembolleri olarak benimsemişlerdir.22

Shang Sülalesi'nin kuruluş dönemine baktığımızda, bir takım veriler, bunların "Yi" kavmine mensup bir başka deyişle Tonguz kavmine ait olduklarıdır. Tüm Shang Sülalesi'nde "Sarı İmparator"un soyuna yani Çinlilere rastlanmamaktadır. Dolayısıyla, Shang Sülalesi'nin Çinli değil, bir başka kavim tarafından kurulduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Shang Sülalesi yüksek bir kültüre sahip ve şehir kültürünü de içinde barındırmaktadır. Shang Dönemi'nde yazı ortaya çıkmıştır. Shang

hükümdarı günlük hayatında fala bakar ve bunu kemik üzerine yazarmış. Bu işte ilk Çin yazısının şeklini oluşturmuştur. Bu yazılar daha sonra kaplumbağa kabuğu üzerine de yazılmaya başlanmıştır. Bu çeşit yazı örnekleri arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkmış ve dört beş bin olduğu tahmin edilen bu örneklerden bin yedi yüz tanesi okunabilmiştir. Bu yazının kullanıldığı tarih ise, M.Ö. 1300-1028 yılları arasında tahmin edilmektedir.23 Bilindiği gibi, yazının kullanılması uygarlığın ilk işaretidir. Ayrıca yerleşik hayata geçmenin de bir göstergesidir. Shanglılar, göğe ve tabiattaki tüm varlıklara tapmışlardır. Tarım ile ilgili aletleri gelişmiştir. Evlerinin yarısı toprak altında, yarısı toprak üstünde inşa edilmiştir. Elbiseleri basittir. Evlilikle ilgili yasaları bulunmaktadır. Ağabey ölünce karısı, kardeşi ile evlenebilirdi. Bakır ve demir gibi madenleri kullanmasını öğrenmişlerdir. Pirinç, buğday, darı ve sebze yetiştirmişlerdir. Tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonucunda Shang Kültürü'nün, Hsia Kültürü'nden ileri olduğu anlaşılmaktadır.

Shang Sülalesi zamanında yazının ortaya çıkmasıyla birlikte birçok meselenin de çözümü kolaylaşmıştır. Bu dönemde Shanglıların ilişkide bulundukları kavimleri takip etmek daha kolaylaşmıştır. Shanglıları kuzeylerinde bulunan kavimlerle yoğun bir ilişki içine girmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgelerde oturan Proto Türk kavimleri ile ilişkileri çoğalmıştır. Bu Türk kavimleri içinde "Kui-fang" ve "Kung-fang" kavimleri ön plandadır. Wang kuo-wei'in araştırmasına göre, Kui-fanglılar en eski Türk kavimlerinden biridir.24 Bu kavmin, bütün Shang Sülalesi Dönemi'nde büyük savaşlar yaptığı kaydedilmektedir. Bu kavim hakkında yapılan araştırmalarda, M.Ö. 8. yüzyıl başlarında devlet kuran "Ch'u"lar ile de ilişkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ch'uların menşeinin Orta Asya'dan kuzeye -Güney Sibirya'ya- daha sonra da Çin'in güneyine geldikleri anlaşılmaktadır. Acaba bu Kui-fanglılar, Ch'uluların ataları olabilir mi?

Zeki Velidi Togan ve Mahmud Kaşgari'nin eserlerinde geçen "Çu Rivayeti" ile ilişkisi nedir? Bunlar tam manasıyla açıklığa kavuşmamış olsa bile bize karine ile de olsa Kui-fang, Ch'u ilişkisinin var olduğunu ve Kui-Fanglıların Shanglılarla yaptıkları çeşitli zamanlardaki savaşlar neticesinde Çin'in güney bölgelerine gelip yerleştiklerini ve Ch'ular ile bir akrabalık ilişkilerinin olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.25 Bu kavmin M.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkan "Ti" kavmi ile de ilişkili olduğu sanılmaktadır. Ti kavminin bu yüzyıldan sonraki yaşayışlarına ve hangi kavimlerle ilişkisinin olduğuna baktığımızda, tamamen bir Türk kavmi olduğunu söyleyebileceğimiz gibi, daha sonraki dönemlerde pek çok Türk kavminin nüvesini meydana getirdiğini görmekteyiz.26

İkinci önemli kavim "Kung-fang"dır. Kung-fanglıların da Shanglılarla bilhassa savaşlar bakımından ilişkileri çok olmuştur. Aralarında uzun yıllar süren mücadeleler olmuştur. Kunglular ok ve yay yapımında çok ileri bir düzeydedirler ve Shanglılar her zaman kendi ihtiyaçları olan bu aletleri satın almışlardır. Bu kavmin oturduğu coğrafi bölge ve diğer kavimlerle olan ilişkilerine baktığımızda, bunlarında daha sonra ortaya çıkan ve bir Türk kabilesi olduğundan şüphe edilmeyen "Kırmızı Ti"lerin ataları olduğunu görmekteyiz.27

Yukarıda kısaca haklarında bilgi vermeye çalıştığımız Kui-fan ve Kung-fanglıların Shang Sülalesi için neyi ifade ettiğine gelince, bunların bu sülale ile ilişkileri daha detaylı incelendiğinde, Shang Sülalesi'nin bir Çinli sülaleden çok, Türkler tarafından kurulmuş fakat coğrafi alandaki Çinlilerin nüfus bakımından çok daha kalabalık olmaları ve bu bölgelerde yaşayan Çinlilerin yerleşik hayata bu devirlerde adapte olmaları gibi sebeplerden dolayı zamanla hakimiyetlerini ve mevcudiyetlerini kaybetmiş oldukları sonucuna varmamıza sebep olmaktadır.

Chou Sülalesi ve Türklerle İlişkileri: Çin'in üçüncü sülalesi olan Chou Hanedanlığı, M.Ö. 1027-M.Ö. 771 tarihleri arasında Shan-hsi bölgesinde kurulmuştur.28 256 sene hüküm süren bu sülale, kuzeydeki Türk kavimlerinin baskısıyla 771 senesinde güneye inmiş ve bu tarihten sonra Doğu Chou Sülalesi olarak isimlendirilmiştir. Chou Sülalesi Dönemi, kuzeydeki Jung ve Ti kabileleri ile ilişkilerin arttığı ve karşılıklı saldırıların geçtiği bir dönemdir. Chou'nun önemli imparatorlarından Ku-kung Ten-fu zamanında bu ilişkiler Chouları fazlasıyla rahatsız etmiş ve yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu yer değiştirme kendi yaşam tarzlarında da bir değişiklik yapmıştır. Bu döneme kadar daha ziyade çiftçilikle uğraşan Choulular, yeni yerleştikleri bölgede yerleşik hayata geçmişlerdir.

Türk kavimlerinin baskısıyla yer değiştiren ve yerleşik hayata geçen Doğu Chou Sülalesi, Çin topraklarında yaşayan en kalabalık halkı teşkil etmiştir. Bu dönemde pek çok derebeylik kurulmuş ve bunun neticesi olarak da Chou Sülalesinin siyasi hakimiyetinden kurtulmak için mücadeleye girişmişlerdir. Yavaş yavaş güçlenen derebeylik devletleri, birbirleriyle de savaşarak bağımsız devletler kurmuşlar ve tamamen Chou Hanedanlığı'nın kontrolünden çıkmışlardır. Bu dönem Çin tarihinde "Muharip Devletler Dönemi" ismiyle anılmıştır. Derebeylerin kendi aralarındaki savaşlar sonucunda, yedi büyük devlet kalmıştır. Bunlar da birbirleriyle savaşlara devam etmişler ve neticede, Çin'in kuzeybatısında kurulan Ch'i Devleti de diğer altı devleti ortadan kaldırarak Çin'de yeni bir dönemi başlatmışlardır. Chou Sülalesi'ne son vererek kurulan bu yeni devletin ismi Ch'in Devleti olmuştur.29

Chou Sülalesi, Çin topraklarında kurulan ilk en medeni bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, özellikle devlet teşkilatı, sosyal hayat, askeri düzen, edebiyat, tıp, astronomi, matematik, felsefe ve fal gibi konularda çok önemli eserler yazılmıştır. Ayrıca bu sülale döneminde,

bütün Çin tarihinin en önemli şahsiyetleri olan Konfüçyüs, Tao-tzu, Men-tzu, Hsiung-tzu, Hen-fei-tzu, Ch’ü-yuan gibi filazoflar ortaya çıkmıştır.

Chou Sülalesi’nin bizi ilgilendiren en önemli hususiyeti, bu sülalenin dayandığı etnik kökendir. Türk tarihçilerinin bu mevzuda söyledikleri, bu sülalenin bir Türk kavmi olduğu şeklindedir.30 Çinli tarihçilerden ve bu dönemler üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan Ch’in chung-mien, Chouların dini, yazısı ve ilişkide olduğu kavimler hakkında yaptığı araştırmalar sonucunda, Chouların Türk olduğunu söylemektedir.31

Chouların etnik kökenini hangi Türk kavmine bağlamak lazımdır? Bu sorunun cevabını verebilmek zor olsa da, yapılan araştırmalar ve kavimlerin takip ettikleri yollar incelendiği zaman, Choular atasının Pu-chou isimli bir şahıs olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu şahıs ilk sülale olan Hsia Sülalesi’nin darbelerinden kaçarak, halkıyla birlikte Jung ve Tilere sığınmıştır. M.Ö. 2188-2160 seneleri arasında gerçekleşen bu olaylar sonrasında, Pu-chou bugünkü Shan-hsi bölgesine gelip yerleşmiştir. Batısında Junglar, kuzeyinde ise, Tiler bulunmaktaydı. Chou Sülalesi’ne gelinceye kadar geçen çok uzun süreç içinde bunların Jung ve Tilerden ayrılmalarının sebebi olarak toprak kavgalarının olduğunu söyleyebiliriz.32 Göçebe topluluklarda toprağın ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Ziraatin yanında hayvancılık da önem kazanmış ve Chuolular daha Shang Sülalesi zamanında ordu komutanlarına çeşitli hayvan adlarını unvan olarak vermişlerdir. Bu durum da onların hayvancılıkla ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Ayrıca, Choular Dönemi’nde “Hayvancılık Bakanlığı” da kurulmuştur. Bu bakanın görevleri arasında yayla düzenlemesi yapmak ve bilhassa at beslenmesi hakkında kararlar almakta vardır.

Çin kaynaklarında, Chou Sülalesi’nin kendilerine “Batı Topraktakiler” ismini verdiklerini görüyoruz. Bu ne anlama gelmektedir? “Batı” anlamı

bütün Çin tarihi boyunca daha çok kendilerinden batıda ama Orta Asya ile ilişkili ve daha çok Türklerin oturdukları yerlerle ilgili olarak söylenmiştir. “Batı Toprakları” hele milattan sonraki devirlerde iyice belirgin bir hal almaktadır. Bu durumda bize Chou Sülalesi’ni kuranların Çinli olmadıkları hakkında en önemli ip uçlarından birisidir.

Choulular Devleti kurmak için mücadele ettikleri dönemlerde, askeri teşkilatlarında “Binbaşı” ve “Yüzbaşı” unvanlarını kullanmışlardır. Bu unvanlara baktığımızda daha sonraki dönemlerde de Hunlar, Avarlar, Göktürkler ve Moğollar tarafından da kullanılmıştır. Bu askeri teşkilatlanma şayet Çinlilerin bir hususiyetleri olsaydı daha sonraki dönemlerde de kullanılmış olması lazımdı. Fakat bu sisteme Han Sülalesi’nden sonra Çinlilerde rastlamıyoruz. Choular, devletlerini kurduktan sonra, beylere toprak bağışlamışlardır. Tarlaları ve toprakları içinden geçen dere, çay gibi sularla parçalayarak, beylerin mevkisine göre dağıtmışlardır. Onbaşı rütbesindeki bir kişi, genişliği ve derinliği bir buçuk metre olan bir nehre, beş kilometre karelik bir toprağa; Binbaşı, genişliği ve derinliği dört metre büyüklüğündeki nehre ve elli kilometre karelik bir toprağa; Tümenbaşı ise, genişliği ve derinliği beş buçuk metre büyüklüğündeki bir nehre, beş bin kilometre karelik bir toprağa sahiptir.33

Choulular, Çin tarihinde ilk olarak göğe inanan bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır. Şamanizm’de bulunan tanrıcılık inancı da burada rastlanmaktadır. Görüldüğü gibi, Choulular ve Chou Devleti, Çin topraklarındaki diğer kavimler ve devletler ile çeşitli konularda farklılıklar göstermektedir. Söz konusu Chouların, Proto Türklere daha yakın oldukları ortaya çıkmaktadır. Fakat şu da bir gerçektir ki, Chou hanedan soyu, Proto Türk olmasına rağmen, Çin’in iç bölgelerine yerleştikten sonra, zamanla kendi kültürlerinden uzaklaşmışlardır.

Chouların devlet yapısı, Hsia ve Shanglardan farklılık gösterir. Chou hükümdarı, özellikle ilk karısının oğlunu veliaht olarak seçince, aile kanunu ortaya çıkmıştır. Ölüm ve örf adet gibi kaideler şekillenmiştir. Chou hükümdarının çocukları ve yakın akrabalarının çocukları, yüksek mevkilere gelmişlerdir. Hükümdar kendini "Tanrının oğlu" diye kabul etmektedir. Vezirler ve üst düzeydeki görevliler de "bey" olarak kabul edilmişlerdir. Chouların ibadetleri de Hsia ve Shanglılarınkine benzememektedir. Hsia ve Shang hükümdarlarında "Tanrının oğlu" unvanı yoktur. Choular Tanrıya taparlar, Shanglar ise her şeye taparlardı. Hsia ve Shang döneminde, evli kadınların ve kızların soyadı yoktu. Fakat, Choular zamanında, aynı soyadlı kişilere evlenme yasağı konmuş ve evli kadınlar ile kızlar, soyadı kullanmağa başlamışlardır.34 Shang Dönemi'nde ceza kanunlarında sadece katil, hırsız ve tecavüz edenlere ait cezalar vardır. Chou Dönemi'nde ise, dostluğa ihanet eden, aileye ve hükümdara sadık olmayan kişiler için de cezalar konulmuştur.35 Bütün bu yukarıdan beri izah ettiğimiz özellikler ve proto Türk kabilelerini takip edebildiğimiz ölçüde, Chouların Hsia ve Shanglardan ayrı olduğunu hem kabileler nazarında hem de kültür bakımından söylememiz doğru olacaktır.

Chou dönemindeki Türk kavimlerini incelersek bunların arasında Chüan-jung, jung ve Tilerin çok ön plana çıktığını görmekteyiz. Zaten bu kavimleri biraz daha irdelemek, bize Choular hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

Ch'üan-jung, "Köpek Jung" anlamında ve M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren bilgi alabildiğimiz bir kavimdir. Chou Devleti ile devamlı savaş ilişkisinde olan bu kavim, Chouların kendi iç mücadeleleri sebebiyle devletin kuzeybatı bölgelerini tamamen ele geçirmiştir. Bir derebeylik devleti iken M.Ö. 8. yüzyıldan sonra kuvvetlenecek olan Ch'in Devleti zaman zaman

Choulara yardım etmiş fakat Choular Ch’üan-jungların bu saldırılarına karşı koyamamışlar ve yıkılmışlardır.36

M.Ö. 750 senesinde Ch’inliler, Chou Devleti’nden kalan bölgelerinde Ch’üan-junglarla savaşmışlar ve onları yenmişlerdir. Böylece bütün bu bölgeler Ch’inlilerin eline geçmiştir. Ch’inliler bundan sonra güçlenmeğe başlamışlar ve M.Ö. 746 senesine gelindiğinde Çin toprakları üzerindeki bütün devletleri ortadan kaldırarak Ch’in İmparatorluğu’nu kurmuşlardır. Bu tarihten sonra da Ch’ün-junglar tarih sahnesinden silinmişlerdir.37

Jung kavminin sözlük anlamı “asker ve silah”tır. Daha sonra ise, “savaş ve savaş arabası” anlamını almıştır. Yine bu devrin kaynaklarında aynı ismin “kesip öldürmek ve vahşi” anlamına da geldiğini görüyoruz. Savaşçı bir kavim olduğunu bildiğimiz Junglara bu isimlerin kendileri tarafından mı yoksa Çinliler tarafından mı verildiğine dair kesin bir bilgi olmamasına rağmen, Çinlilerin bu kavimden korktuğu ve nefret ettikleri için bu ismi verdiklerini söylemektedirler.38

Jungların ne zaman tarih sahnesine çıktıkları hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler karışıktır. Wang kuo-wei’in araştırmasına göre, Junglular, Hsün-yü ve Hsien-yünlerin ortadan kalkmasından sonra onların yerini almıştır. Kaynaklar Jungların Çin’in kuzeyinde yaşadığını ve “Kuzey Jung”lar dendiğini kaydetmektedir. M.Ö. 650 senesine gelindiğinde, Kuzey Junglar tarih sahnesinden silinmiş ve “Batı Junglar” ortaya çıkmıştır. Bu durum ise, Junglar hakkındaki araştırmaları zorlaştırmıştır.

Kuzey Junglar, eski Proto Türk tipinde olup, Batı Junglar ise, daha ziyade Tibet tipindedir. Fakat bu her iki tipi de birbirinde ayırmak bir hayli zordur. Çince kaynaklarda bunların hepsine Jung denilmiştir.39 Choular, Çin’in kuzeybatısından doğusuna göç ettikten sonra, kuzeybatıda yaşamış olan Junglar, Choular için batı olmuştur. Dolayısıyla karışıklık buradan çıkmaktadır. Batı Jung kavmi içinde Tibet unsurları da vardır. Jungların

oturdukları yer için bir Çin kaynağı “Chouların kalesinin batı kapısının dışarısındadır” diye yazmaktadır. Bir başka Çince eserde “Dokuz Yiler, Sekiz Tiler, Yedi Junglar ve Altı Manlarla dünyayı oluşturuyoruz” diye kayıt vardır. Yine bir başka eserde, “Chung-kou (Çin’in orta bölgeleri) halkları, doğudakilere Yi, güneydekilere Man, batıdakilere Jung, kuzeydekileri Ti olarak adlandırıyorlardı” demektedir.40 Esasında Jung Kavmi içinde Türk, Tunguz ve Tibet unsurlarının hepsini birden içeren bir kavimdir. Bu konularda araştırma yapmış olan Eberhard, bunların hepsinin Batı Jung olduğunu veya Tibetlilerin ataları olduğunu kaydetmektedir.41 Şu noktayı bir daha belirtmeliyim ki, Jungların tümü asla sadece bir bölgede Eberhard’ın işaret ettiği gibi, sadece Çin’in batısında yaşamamışlardır. Çin’in kuzeyinde oturan Junglar daha çok Türk unsuru taşımışlar, Çin’in batısında oturanlar ise Tibet unsurunu. Bu arada Çin’in kuzeydoğusundaki Junglar da Tunguz unsurunu taşımışlardır. Bu kavimlerin yaşadıkları bölgeleri ve tarihleri çok iyi takip ettiğimiz zaman bu yukarıdaki sonuç ortaya çıkmaktadır. Mesela Eberhard aynı hatayı, Proto Türk olduğundan hiç şüphemiz olmayan “Ti”ler için de yapmıştır. Bu Ti kavmini içinde Tibet unsuru da taşıyan diğer Ti kavmiyle karıştırmış ve Tunguzlara bağlamıştır.42 Bir an için bunun böyle olduğunu düşünürsek o zaman, Ting-ling, Kao-che ve Ti-lileri izah etmemiz imkansız ve bu yukarıdaki üç kavmin çeşitli zamanlarda kurduğu Türk devletlerini, Hun, Göktürk ve Uygurların kökenlerini izah etmemiz imkansızlaşmaktadır.

Ch’üan-Junglar tarafından Chou Devleti yıkılıp, yerine “Doğu Chou” Devleti kurulduktan sonra, Çin topraklarındaki derebeyi devletleri güçlenerek topraklarını genişletmeğe başlamışlardır. Chou Devleti bir kukla haline geldikçe, güçlenen derebeyi devletlerinin oyuncağı durumuna düşüyordu. Derebeylik devletlerinin şiddetli toprak yağmalaması sonucu, bu devletler kuzeybatıda yaşayan Türk kavimleri ile karşılaşmışlardır. Bir

yandan kuzeylilerin güneye inme istekleri, diğer yandan güneylilerin toprak kazanma hevesleri bu iki gücü devamlı karşı karşıya getirmiştir. Derebeylik devletleri arasında anlaşmazlıklar olsa bile, kendi ırk ve tipine benzemeyen bu kuzeylilere karşı birleşmişler ve bu birliktelik Jungların tarih sahnesinden silinmesine yol açmıştır.

Tiler hakkında ilk olarak kaplumbağa yazıtlarında ve tunç yazıtlarında rastlıyoruz. En eski Çince sözlükte anlamı “Kırmızı Ti’ler köpek soyundandır. Ti, çirkin ve pis” anlamındadır. Bir başka Çince sözlükte ise, kuzeylilere verilen bir ad olup anlamı “uzak”tır. ”Ti” kelimesinin Çince de iki türlü yazılışı vardır. Bunlardan birincisinin anlamı daha ziyade “köpek ve yırtıcı hayvan”, ikinci ise, “uzun kuyruklu kuş, kuş ve kuş tüyü” anlamlarına gelmektedir.43 Dolayısıyla hangi anlamı alırsak alalım Türklerle bir bağlantısının olabileceğini söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, Türklerin kurttan ve geyikten başka yırtıcı kuşlar olan kartal, doğan ve sungur gibi kuşları sembolize ettikleri bilinmektedir. Bunlardan en çarpıcı örnek Uygurlar zamanında yaşanmıştır. 789 tarihinde Uygur kelimesinin Çincesi olan “Hui-he” kelimesi “Hui-hu” olarak değiştirilmiş ve bu durum T’ang hükümdarına anlatılırken, “Hui-hu”nun “dolaşan şahin” anlamında olduğu söylenmiştir.44

Kuzey Devletleri Tarihi (386-581) Kao-Ch’e (Yüksek arabalılar) Bölümünde: “Kao-ch’eler, çok eski zamandaki Kırmızı Tilerin soyundandır. İlk adı Ti-lidir. Kuzeyliler T’ieh-le diyorlardı. Çin bölgesindekiler ise, Kao-ch’e veya Ting-lin diyorlardı. Dilleri Hunlarınkine benziyordu. Bu kavimde Ti, Yuan-hu (Uygur), Hu-lü, Yi-chin gibi etnik gruplar vardı” diye yazmaktadır.45 Bu ifadeye göre Kırmızı Ti’ler daha sonra devlet kurmuş olan Uygurların atalarıdır diyebiliriz. Çin’de yapılan bir başka araştırmaya göre, Ti ve Junglar Hun milletini oluşturan kavimlerdir. Bir başka Çin kaynağında şunlar yazılıdır: ”Ch’i-hu’nun diğer adı Pe-luo-ch’ı olup, Chin

Dönemi'ndeki (265-420) Hunların bir boyu olmalıdır. Bazı kimseler, Ch'i-hu'ların Shang-jung (dağ Jungları) ve Kırmızı Tilerin ataları olduğunu söylerler. Dilleri de kuzeylilere benzer" diye yazmaktadır.46 Bir Çinli araştırmacı da şunları yazmaktadır: "Ch'i-hular, eski beyaz Tilerin bölgesinde yaşamakta idi. Onların yüzü ve başı, 'Hu' gibidir. Dili ise, Çincedir. Tipi ve karakterleri de 'Hu'ya benzemektedir."47 Burada karşımıza çıkan 'Hu' kavmi için de pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların içinde hiç şüphesiz Wang kuo-wei' en ön sırayı almaktadır. Bu konuda şöyle demektedir: "Hu, Çin'in kuzeybatısında yaşayan, gözü çukur, burnu yüksek, gür sakallı ve bıyıklı, Çinlilere benzemeyen etnik gruplara verilen bir addır."48 Bu ifadeden hareketle, yukarıda gördüğümüz Ch'i-hu da "Hu" tipinde olduğuna göre, Ch'i-hular muhakkak ki sakallı, yüksek burunlu ve gözleri çukurdu. Buna göre Ch'i-huların atası Tiler tipindeydi.49

M.Ö. 771-223 yılları arasında Çin topraklarında yaşamış olan Chou Sülalesi'ne bağlı derebeylik devletleri ve kabileleri, yavaş yavaş güçlenmiş ve Chou Sülalesi'ni kukla haline getirmişlerdir. Aynı zamanda da, toprak kazanma mücadeleleri yüzünden birbirlerine düşmüşlerdir. Bu dönemde bir de kuzeyden gelen Jung ve Ti kavimlerinin saldırılarına uğramışlardır. Böylece, Chou Sülalesi zamanında ki Çin'in orta bölgesindeki toplumlar, dört taraftan gelen baskıyla, "Chung-kuo" yani "Orta memleket" anlamında olan bir anlayışı ortaya çıkarmışlardır. Kendileri dışındaki, dört taraftakileri uygar olarak görmeyen derebeyi devletleri, onları dışlamaya çaba göstermişlerdir. Derebeyliklerin, Jung ve Ti kavimlerine karşı oluşturduğu bu birlik, daha sonra Ch'in Devleti tarafından toprakların birleşmesine yol açmış ve Han Sülalesi (M.Ö. 222) zamanında da maddi ve manevi unsurlarla oluşturulan bir birliğe dönüştürülmüştür. İşte bu durum, Çin milletinin temelini teşkil etmiştir.

Derebeylik devletlerinde ortak birliğin yükselmesiyle birlikte, Jung ve Ti kavimlerini de daha yakından tanımaya başlamışlardır. Bu dönemde yazılan Li-Chıh isimli eserde şunlar kaydedilmiştir: “Chung-kuo (Orta memleket), Jung ve Ti gibi, beş bölgedeki insanlar dünyayı oluşturmaktalar. Batıdaki insanlara Jung deniliyordu. Bunlar saçlarını kesmezler, deriden elbise giyerler ve hububat yemezlerdi. Kuzeydeki insanlara da Ti deniliyordu. Bunlar, kuş tüyü ve hayvan tüyünden (derisinden) elbise giyerler. Mağarada yaşıyorlardı. Beş bölgedeki insanların dilleri birbirlerinden farklıdır. Birbirlerini anlamak için tercüman gerekiyordu. Batı insanlarının dilini tercüme eden kişinin adı Ti-t’i, kuzey insanlarının dilini tercüme eden kişinin adı da Yi’dir”.50 Bir başka araştırmada da şunlar yazılıdır: “Dört taraftaki insanlar Çin’in orta bölgelerine geldiklerinde, ancak tercüman vasıtasıyla anlaşabiliyorlardı. Bunlar birbirlerine benziyorlar ama dilde anlaşmaları çok zordu”.51

Bu kavimlerin tipleri ve yaşayışları hakkında da Çin kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. “Batılıların yüzü diğer bölgedeki insanlara benziyor, hareketleri ağır, boyunları etli, başları dik yürüyorlardı. Cesur ve merhametsizdiler. Bu yerler darı yetiştirmeğe uygundur. Burada Tibet öküzü ve gergedan çoktu. Kuzeylilerin ise vücut yapıları geniş, boyunları kısa, omuzları kalın ve geniş, kalçası aşağıya sarkıktır. Bu insanların zekası yoktu. Hayvanları yiyerek yaşıyorlardı. Köpek ve atları çoktur”.52 “Batı bölgesinde maden ve yeşim taşı boldur. Kum ve taş fazla olup, gök ve yerin birleştiği yerdir. Halklar yüksek tepelerde yaşarlar. İklimi sert, rüzgarı çoktur. Halk, tüy ve ağacın lifinden yapılan elbise giyerler. Yağlı ve kuvvetli yerler. Bu nedenle hasta olmazlar. Hastalıklar ancak vücudun içinden kaynaklanıyordu. Sert bitkilerle tedavi edilirlerdi. Sert bitkilerin kullanılması Batı’dan bize gelmiştir. Kuzey bölgesi gök ve yerin karanlık bölgesidir. Bu bölge yüksek olup, halk burada yaşıyordu. Soğuk

rüzgarda yer buz tutuyordu. Halk kolayca her yerde yaşayabiliyordu. Sütlü ürünler yerlerdi. Soğukluk içlerinde saklandığı için, kolayca mide ve bağırsak hastalıklarına yakalanabilirlerdi. “Ai” bitkisi ile dağlama yapılması uygun bir tedavi yöntemidir. Bu nedenle bu dağlama yöntemi bize Kuzeylilerden gelmiştir”.53

Çinlileri hem siyasi yönden hem de yaşayış biçimleri yönünden epey meşgul etmiş olan Jung ve Tiler, Çinliler tarafından istenmeseler bile, zamanla küçük topluluklar halinde bile olsa Çin topraklarında oturmuşlardır. Dolayısıyla, Çin kaynaklarında oturan bu gruplar, oturdukları yer ismine kavim adları da ilave edilerek kaynaklara geçmiştir. Bugünkü, Kan-su, Shan-hsi, He-nan, He-pei gibi bölgelere hakim olmuşlar ve Çin’in orta bölgelerindeki insanlar için tehlikeli olmağa başlamışlardır. Çin içlerinde yaşamaya başlayan bu Jung ve Ti grupları zamanla asimile olmuşlardır. Bu gruplar Çin’in içinde yerli halkla birlikte yaşamış ve daha sonra kurulan Han Sülalesi’nin de içine karışmışlardır. Hatta Çin hükümdarlarının kızlarıyla da evlilikler yapmışlar ve devlet içinde önemli yerlere gelmişlerdir. Bunların arasında Çin veziri olan bile vardır. Bu gruplar eski alışkanlıklarını bırakıp yerleşik hayata geçmişler ve soyadı kullanmaya başlamışlardır.

Beyaz Tilere mensup olan Hsien-yüler tarafından kurulan Chung-shan Devleti, tıpkı Chou Sülalesi gibi, hükümdarı, vezirleri, bakanları ve ordusu olan bir devletti. Bu teşkilatlar onlara devlet statüsü vermiştir. 1974 yılında bu devletin yaşadığı bölgede yapılan kazılarda on binden fazla eşya ortaya çıkmıştır. Ölüyle birlikte gömülen çeşitli eşyalar, mezar yapısı ve yazılarının değişikliği, kendilerinin bir kuzey kavmi olduğunu göstermektedir. Bu buluntulardan elde edilen eşyalar içinde balta, mızrak, kılıç ve oklar bulunmuştur. Çin’in orta bölgelerine gelen bu Jung ve Ti grupları, buraya at kültürünü, savaş elbiselerini de beraberinde

getirmişlerdir. Ayrıca bu bölgelere, biber, soğan ve fasulye gibi tarım ürünlerini de tanıtmışlardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Han Sülalesi kuruluncaya kadar, Çin'in orta bölgelerinde Proto Türkler yaşamaktadırlar. Hatta onlar orada bir devlet dahi kurmuşlardır. Jung ve Tiler kendi kültürlerden pek çok unsuru bu topraklara taşımışlar ve Çin kültürünün içine sokmuşlardır. Göçebelikten uzaklaşıp, yeni yerleşim bölgelerine gelen bu kavimler, zamanla yerleşik hayata geçmişler ve asimile olmuşlardır.

T'o-palar (Tabgaçlar)

Çin tarihinin en karışık bir döneminde yaşamış ve devlet kurmuş olan bu kavim hakkında kendi tarihçilerimiz içinde bir birlik kurulamamıştır. Devletin ismi çeşitli şekillerde yazıldığı gibi, bu devleti kuran kavmin kimlerden olduğu da daima münakaşa konusu olmuştur.54 Bizim tarihçiliğimizde, bu devleti kuran kavmin Türklerden oluştuğu hakkında yaygın bir kanaat vardır. Bana öyle geliyor ki, bu durum Ebarhard'ın çalışmalarından kaynaklanmış ve diğer tarihçilerimiz de bu kanaata uymuşlardır. "T'o-palar esas itibariyle Türktür; ve onlara en çok Hsiung-nularla Hsien-piler karışmıştır. Biz, bu kuzey kavimlerinin etnik mensubiyeti hakkındaki hükümlerimizde daima bugünkü milli birlik hakkındaki fikirlerimizden azade kalmalıyız. Bu Tobalarla burada zikredilenler zaten bir millet değildirlerki. Burada, etrafına bir çok kabilelerin toplanmış olduğu bir esas kabile bahis mevzuudur. Tobaların bu esas kabilesinin Türk olduğu zannediliyor. Bu 'birlikler'e mensup olan diğer kabileler muhteliftir. Tobalara bir çok Türk kabileleri de ilave olunuyor, fakat Moğol, belki de Tonguz ve belki de henüz daha tahlil edemediğimiz birçok başka kabilelerde karışmıştır. Bilahara Moğol Devleti'nde yalnız Moğolca konuşulmayıp Türkçe de konuşulduğu gibi bu kabilelerin muhtelif dillerle konuşmuş olmaları da muhtemeldir. Bunlar bir

milletten ziyade siyasi bir birlik, bir kabile ittifakı, bir kabile birliği teşkil ediyordu”.55

Orta Asya Türk tarihine kurduğu Sinoloji Bölümü ve akademik çalışmalarıyla çok şey kazandırmış olan Eberhard’ın bu yukarıdaki cümlelerini teker teker ele alınıp incelenmesi lazımdır. Bilhassa Türkiye’de hiç tanınmayan ve dünyada henüz gelişme gösteren bir sahada, 1947’ler de yazılan bu satırlar irdelenmeğe ve üzerinde yeniden düşünülmeğe muhtaçtır. Eberhard, Türk dediği Tobalara, Hsiung-nu ve Hsien-peilerin karıştığından bahsetmektedir. Hsiung-nular hemen hemen bütün tarihçilerin ortak görüşü olarak içlerinde Proto Türk, Proto Moğol, Tibet ve Tunguzlar ile bazı küçük boyların oluşmasından meydana gelmiş bir federasyon veya kabileler birliğidir. Bizim açımızdan bunların en önemli hususiyetleri, -Batı tarihçilerinin bazılarının itirazları saklı kalmak şartıyla- Hun Devleti’ni kurmuş olmalarıdır. Bu Hun Devleti de kurulan ilk Türk kökenli devlettir. Hun Devleti’nin oluşumu problemlerine burada girmeğe lüzum yoktur. Konumuz dışındadır. Hsien-peiler ise, yine Eberhard’ın sözleriyle “Proto-Moğol”56 olup Hsiung-federasyonu içinde yer almıştır. Eberhard, Tobaların Türk oldukların söylerken hangi gruba mensup olduklarından kesinlikle söz etmiyor. Şayet kurucular arasında Türklerden bahsetmeyip sadece Hsiung-nular tarafından kurulduğunu söyleseydi belki daha isabetli olurdu. Çünkü bu grubun içinde nasıl olsa Hsien-peiler bulunmaktadır. Tobaların kökenleri hakkında bizde bazı tarihçilerimiz şüpheyle de olsa Hsien-peilerden bahsetmelerine karşılık, hemen hemen bu mevzuu da araştırma yapmış olan Batılı tarihçiler Tobaların kökenlerinin Hsien-peiler olduklarını yazmaktadırlar.57 Eberhard yazısında devamla “Bu Tobalarla burada zikredilenler zaten millet değildiler ki” diyor. Bu cümle ile neyi ifade etmek istediğini anlamak zor. Şayet Tobaları kendi değimi ile “Türkler” kurduysa, bunlar “millet” değil mi? Eberhard devamla “Bilahara Moğol Devleti’nde

yalnız Moğolca konuşulmayıp Türkçe de konuşulduğu gibi bu kabilelerin muhtelif dillerle konuşmuş olmaları da muhtemeldir.” diyor.

Türk olduğunu söylediği Tobalardan bahsederken birdenbire Moğol Devleti’nden bahsetmesinin sebebi nedir? Moğolların 13. yüzyıldan sonra Türkçe de konuştukları bilinmektedir. Ancak bu zamana kadar Moğol-Türk kültürel yakınlaşması gerçekleşmiş olduğunu unutmamak lazımdır. Bu konu da bu yazının içeriğinin dışında kaldığı için üzerinde durulmayacaktır.

Çinlilerin T’o-pa dedikleri topluluğa Türkler Tabgaç demişlerdir. Orhun kitabelerinde Tabgaç kelimesi geçmektedir. Tabgaç tabiri burada Çin anlamında kullanılmıştır. Bu kelime, bir unvan olarak Karahanlılarda da kullanılmıştır.58 To-palar kimdir sorusunu iyi anlayabilmek için bu devletin kuruluş tarihinden biraz öncelere gitmek lazımdır. Bilindiği gibi takriben üç asır Asya’da egemenlik kuran Hsiung-nular (Hun) M.S. 48 tarihinde Güney ve Kuzey Hsiung-nular olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren Kuzey Hsiung-nuları, Çinlilerin ve Doğu’da yeni yeni güç kazanan Hsien-peilerin ve Ting-linglerin hücumuna uğrayarak Orhun Nehri civarındaki oturdukları bölgeleri terk ederek Batı’daki İli Nehri yöresine göç ederler. Terk edilen bu topraklar, göç etmeyerek burada kalan Hsiung-nular ile Hsien-peilerin eline geçer. İşte bizi ilgilendiren hadiseler bu tarihten sonra ve bu topraklar üzerinde başlar.

Çin kaynaklarının bize verdiği bilgilere göre Hsien-peiler, Tung-hu boylarının bir koludur.59 Tung-hular içindeki Hsien-peiler 2. yüzyılda T’an-shih-huai isimli bir liderle siyasi bir birlik kurar. Bu birlik hemen hemen Hsiung-nularınkine benzer bir örgütlenme yapısındadır. Egemenlik alanları orta, doğu ve batı olarak üçe bölünmüştür. 3. yüzyıla gelindiğinde, Hsien-peilerin içinde bir boy olan ve “Orta” bölümde bulunan olan Mu-junglar Doğu’ya doğru göç etmişlerdir. Mu-jung kavmi ve lideri tarafından

bugünkü Hopei civarında yeni bir devlet kurulmuş ve ismi de “Yen” olmuştur. Daha sonralarda ise, ”Önceki Yen”, ”Sonraki Yen”, “Kuzey Yen” ve “Güney Yen” olarak anılmışlardır.60 Batı bölümündeki Hsien-peilerin içinde bir boy olan T’o-palar ise Chieh-fen isimli bir önderin idaresinde Güneye göç ederek, Moğolistan’daki Hsiung-nuların eski toprakları üzerine yerleşir ve daha sonra Çin’in kuzeyindeki Shan-hsi ve Ho-pei bölgelerine gelirler.61 İşte bizim konumuz olan T’o-paların ortaya çıkmasını bu noktadan itibaren artık daha rahat takip edebiliriz.

258 senesinde Yin Shan bölgesinden Doğu’ya göçen T’o-palar bu sıradaki önderleri Li-wei yönetiminde bir kurultay toplayarak Sheng-le şehrini kendilerine yönetim merkezi yaparlar. Bu dönemde T’o-paların Hsien-peiler de olduğu gibi yine üçe bölünerek Doğu, Orta ve Batı şeklinde idare edildiğini görüyoruz.

Han Sülalesi’nin 220 senesinde sona ermesiyle birlikte Çin tarihinin belki de anlaşılması en zor takriben 4 asırlık bir sürece girilmiştir. Bu 4 asır müddetince Çinliler ile Kuzey kavimleri arasındaki savaşlar ve kültürel ilişkiler çok önem kazanmıştır. Han Sülalesi’nin yıkılmasında en önemli etken olan Hsiung-nular (Hun), Çin’in ilk dönemlerinden beri kendilerinin dışındaki kavimler için güttükleri bir siyasete maruz kalmışlardır. Son Han imparatoru, Shansi’de geniş bir bölgeyi Hsiung-nulara otlak olarak vermiş ve etrafında bulunan küçük şehir idarecileri vasıtasıyla da bunları kontrol altında tutmayı tasarlamış ve eskiden olduğu gibi Hsing-nuların burada Çinlişebileceklerini ümit etmişlerdir. Fakat kalabalık bir nüfusa sahip olan Hsiung-nular bu devirde Çinlileşmedikleri gibi, Çinlilerin zayıflığından istifade ederek burada ufak bir devlet kurmuşlarıdır. Bu karışıklıklardan faydalanan ve önceleri Çin topraklarına yerleşmiş olan Hsiung-nular Çinlilere karşı isyan ederek Kuzey Çin’de “Önceki Chao” ismiyle bir devlet kurarlar. Takriben 4 asırlık Kuzey Çin bölgelerine yerleşmiş olan içlerinde

Türklerin ve Hsien-peilerin olduğu 19 Hsiung-nu kabilesinin Çinlilerle olan mücadelesinin dönemidir. Bu dönemin bir başka önemli noktası da, her ne kadar Çinliler üçüncü yüzyıldan önce Budizm'le tanışmış olsalar bile, bu dönemde Budizm, Çinlilerin kültür hayatlarında çok önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Yeni kültür öğelerinin Çinliler tarafından tanınmasına yol açan Budizm, o zamana kadar yalnız Çin'in bir kültür merkezi olduğunu düşünen Çinlilerin, artık Batıda da bir kültürün olduğunu kabul etme noktasına getirmiştir. Daha önce şehir ve zirai kültüre sahip olmadıklarını, sadece hayvancılıkla meşgul olduklarını düşündükleri Kuzeylileri, kendilerine Budizm çeşitli öğelerini tanıtan bu insanları yakından tanımalarına fırsat vermiş ve belki de Budizm yüzünden fikri alanda gelişmelerine yol açmıştır. Hatta bu devirde artık Çin imparatorlarının "Göğün oğlu" olma büyüklüğü de ortadan kalkmıştır.

Çinlilerin Hsiung-nularla yaptıkları mücadeleler sırasında kendilerine yardım etmiş olan T'o-palar mükafatlandırılarak 310 yılında, bir T'o-pa beyine Çinliler tarafından Tai bölgesindeki topraklar ile "Tai Beyi" unvanı verilmiştir. Bu T'o-palar kuzeyde bulunan kendi soydaşları olar diğer T'o-palar ile ve yine Kuzey Çin'de Tibetliler tarafından kurulan Önceki Ch'in Devleti ile mücadele etmişlerdir. Tibetlilerle yapılan bu mücadele sonucunda T'o-palar yenik düşmüş ve kurdukları ilk siyasi birlik ortadan kalkmıştır.

T'o-paların ikinci ve asıl büyük siyasi birliği, Çinliler tarafından "Pei-wei" (Kuzey Wei) diye de adlandırılan 386 yılında T'o-pa K'uei tarafından kurulmuştur. Tibetliler tarafından kurulan Önceki Ch'in Devleti'ni Çinliler ortadan kaldırdıktan sonra bundan faydalanan T'o-pa K'uei başa geçmiştir. Kısa sürede büyük askeri başarılar elde eden T'o-pa K'uei Kuzey'de önemli bir güç haline gelmiştir. 395'te Doğu'da Hsien-peiler tarafından kurulan Yen Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Yine bu dönemin önemli kişilerinden

olan T'o-pa Tao zamanında devletin kuvveti en üst noktaya gelmiş ve bütün Kuzey Çin T'o-paların eline geçmiştir. Sarı Nehir bölgelerine kadar hakim olan Tobalılar T'ai-wu Dönemi'nde (424-452) en parlak dönemlerini yaşamışlardır. İleriki yüzyılda büyük bir güç olacak olan Moğol Juan-juanları mağlup etmişler, Kuça, Kaşgar, Karaşar ve Turfan şehir devletlerini kendilerine bağlamışlardır. Bu başarıları sağlayan T'ai-wu, böylece "ipek yolu"na da hakim olmuş ve ekonomik bir güç de kazanmıştır. Hükümdar T'aı-wu (424-452) idaresi altındaki Çin topraklarında Budist faaliyetlerini kontrol altında tutmağa gayret etmiş ve Budist tapınaklarında ayinler dışında din propoğandasını yasaklamıştır. Bununla beraber, Budizm'in yaygınlaşmasını önleyememiş ve T'o-palıların Çinlileşmesine yol açmıştır.62

471-499 tarihleri arasında devleti idare eden Wen-ti, kendini T'o-balı olarak değil, aldığı eğitim dolayısıyla Çinli olarak görüyordu. Topraklarındaki bütün yabancılara resmi yerlerde kendi dillerinde konuşmayı yasak edip, bunların sadece Çince konuşmasını emretmiştir. Giyim ve adetler aynen Çinlilerinki gibidir. Bu arada hükümet merkezi Lo-yang'a taşınmış ve bu bölgeye alışamayan, hayvan sürülerinden uzakta kalan T'o-ba ileri gelenleri, bu sırada bir de işsiz kalmaya başlamışlardır. Çünkü, artık Çinliler onların işlerini yapmaya başlamışlardır. 550 senesi dolaylarında T'o-palılar ikiye ayrılmış ve tamamen bir Çinli olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir.

To-paların idare biçimlerine gelince şunları söyleyebiliriz. Göçebe boylar birliği yönetim tarzından Çinlilerinkine benzer hanedan tipi bir yönetim tarzına geçmişlerdir. Genişleyen topraklarını idare edebilmek için Çin ile ilişkilerini arttırmışlar ve Çinlilere kendilerini kabul ettirebilmek için, Çinli yöneticilerin desteğini almışlardır. Çin'de büyük toprak sahiplerini kendi yanlarına çekebilmek için onlara valilikler vererek kendi

yanlarına çekmişlerdir. Fakat bu durum da toprak sahiplerinin uzun süre etkinliklerini sürdürmelerine yol açmıştır. Kendi hakimiyetleri altına giren boylara topraklar dağıtarak bunların göç etmesi yasaklanmış ve belli boyların belli topraklara bağlı hale gelmesini sağlamışlardır. Böylece önemli olan bir boya ait olmak değil, sadece üzerinde oturulan topraktı. Bu durum da eski geleneklerinde olan boy düzeni yerine toprağa bağlı olanların oluşturduğu bir memuriyet sisteminin ortaya çıkmasına yol açmış ve Çin'deki aristokrat ve feodal bir devlet yapısına benzerlik ortaya çıkmıştır. Devletin işleyebilmesi için lazım olan görevlere, soyluluğa göre atamalar yapılmaya başlanmıştır.

T'o-paların idari sistemlerine baktığımız zaman burada memuriyetler ayırımı çok önem kazanmaktadır. Memuriyet görevlileri içinde kendilerine tâbi olanlarla, kendi bünyelerinde olan kavimleri idare etmedeki başarılarının nedenlerini görmekteyiz. Halkın idaresi için görevlendirdikleri memurların görevleri, nasıl kuvvetli bir teşkilat kurduklarını göstermektedir. Bu memuriyet görevlerinin bazıları şunlardır: Doğu kavimleri için saray memurları, Batı kavimleri için saray memurları, Hsiung-nuların (Hun) idesi için saray memurları, Müzik Dairesi memurları, Tarih Dairesi memurları, mimarlar, arşiv memurları, kütüphane memurları, ilaç kontrol memurları, büyük sel baskınları için memurlar, şehir kapılarını kontrol eden memurlar ve savaş olmadığı zamanlarda komşu kavimlerle ilişkileri ayarlayan pek çok ordu görevlisi bulunmaktadır.63 Bir kısmını saydığım bu memuriyetler hiç şüphesiz ki T'o-paların ilk dönemlerinde mevcut değildir. Çünkü bu memuriyetlerin pek çoğu diğer Türk kavimlerinde bulunmamaktadır. Bütün bunları Çin içlerine gelip buralara yerleştikten sonra Çin devlet teşkilatından öğrenmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durum da kendilerinin ne kadar Çinlileştiklerini gösteren bir husustur.

Kuruluş dönemlerinde göçebe özelliklerini üzerlerinde taşıyan T'o-palılar aldıkları toprakların idaresini, ikisi kendi soylarından birisi de Çinli olmak üzere üç kişiyi askeri vali olarak atamışlar ve bu görevliler geçimlerini rüşvet ve ticaret yoluyla sağlamışlardır. Daha sonra ise maaş sistemine geçilmiştir. Çeşitli görevlerde bulunan gerek T'o-pa ve gerekse Çinli yöneticiler, bir savaş sonrasında elde edilen köle, hayvan ve tarlaları aralarında paylaşırlar ve böylece yaşamlarını sürdürürlerdi. Fakat bu durum bir süre sonra feodal beyleri ortaya çıkarmış ve yönetimlerde iyicene etkinlikleri artmıştır. Ayrıca bu yöneticiler ticaret ile de uğraşıyor ve buradan da kazanç sağlıyorlardı. İşte bu durum maaş sistemine geçilmesiyle ortadan kalkmış ve memurların ticaretle uğraşması yasaklanmıştır. Memur maaşları halktan alınan vergiler ödenmiştir. Bu durum da sonradan karışıklıklara yol açmış ve yeni bir sistem geliştirilerek "Üç Muhtarlık" ve "Eşit Toprak Sistemi" uygulanmaya koyulmuştur.64

Şato Türkleri

Bilindiği gibi Sha-t'o kelimesi, Türkçede Şato diye adlandırdığımız bir kavme Çinlilerin verdiği isimdir. Çin kaynaklarında Sha-t'oların ataları olarak Chu-ye kabilesi geçmektedir. Chu-yeler de bildiğimiz kadarıyla Batı Göktürkler idaresinde On-ok'un Ch'u-yueh kavmin bir koludur. Chu-ye kabilesi üç aşiretten oluşmaktadır. Ch'u-yüehler, Chin-sha dağının (bugünkü Urumçi'nin kuzeyinde) güneyinde ve P'u-lei (bugünkü Barköl) gölünün doğusunda bulunan kum yığınlarının bulundukları bölgelerde oturmuşlardır. Türkçede "Çöl" kelimesinin Çince karşılığı "Kum Yığınları" olduğundan ve bu kelime Çincede Sha-t'o şeklinde yazıldığı için bu kavmin ismi Çin kaynaklarında Sha-t'o veya Sha-t'o Türkleri olarak geçmektedir.65

Sha-t'olar (bundan sonra Şatolar olarak metinde geçecektir) M.S. 582'de Göktürklerin Doğu-Batı Göktürkler olarak ayrıldığında Batı Göktürkleri içinde kalan ve o zamanlar kendilerine Chu-ye denen bu kabile

Chu-yueh kabilesinin hakimiyeti altında yaşamaktaydılar. 661-663 seneleri arasında Çinlilerin T'ieh-lelerle (Töles?) yaptıkları savaşta Çinlilerin yanında bu savaşa girmişler ve başarı kazanmışlardır. 741-42 senesinde ise, yine Çinlilerin isteği ile, An-lu-shan isyanının bastırılmasında Çinlilere yardım etmişlerdir.66

Şatolar bir ara Ötüken Uygurlarının hakimiyetinde (744-840) yaşamışlar fakat çok baskı görmüşlerdir. Uygurların bu baskılarına dayanamayan Şatolar 785-805 tarihlerinde yaklaşık 7000 çadırlık bir toplulukla T'u-polulara (Tibetler) sığınmışlar ve çok geçmeden T'u-polularla birlikte Beşbalık şehrine saldırmışlardır. Şatolar daha sonra Kan-chou (Kansu) bölgesinde oturmağa başlamışlardır. Bu arada T'u-poluların Uygurlar tarafından mağlup edilmeleri üzerine Kansu bölgesini de terk ederek daha doğuya gitmişlerdir. Eskiden dost oldukları T'u-polularla araları açılmış ve bunlar tarafından Sarı Nehrin kuzeyine yerleştirilmek istenmişlerdir. Bu duruma karşı çıkan Şatolar Çin himayesine girmek için yollar aramaya başlamışlardır. 808'de T'u-polular tarafından mağlup edilmişler ve Yen-chou (bugünkü Kansu şehrinin kuzeyi) bölgesine zorunlu olarak yerleşmişlerdir.67

Şatolar iyi bir asker olduğundan Çinliler onların bu özelliğinden bol bol faydalanmışlardır. Pek çok isyanın bastırılmasında önemli rol oynamışlar ve Şato liderlerine Çin imparatorları tarafından unvanlar verilmiştir.68

T'ang Sülalesi Dönemi'nde (618-906) Sha-t'olar üç kabileden oluşmaktadır.69 T'ang Sülalesi sona ermesiyle Çin'de kurulan Beş Sülale Devri (907-960) Çin tarihi bakımından çok önemlidir. Çünkü bir taraftan dışardan yabancı kabileler gelmiş, diğer taraftan da iç mücadeleler dolayısıyla, ekonomik ve etnik durumlarda çok önemli değişiklikler olmuştur. Bu Sülaleye dışardan etki yapan iki önemli kavim vardır. Birisi Türk asıllı Şatolar diğeri de Moğol asıllı Kitanlardır. Şatolar Çin'in içine

girmişler ve bu beş sülaleden üçünü kurmuşlardır. Bundan dolayı da pek çok savaş yapmışlar ve devlet kurulduktan sonra da yeni bir teşkilat kurarak geniş Çin topraklarını idare etmişlerdir.

Beş Sülale Dönemi'nde Şatoların devlet teşkilatında pek önemli rolleri yoktur. Bunu iki sebebe bağlamak mümkün gözüküyor: Birinci sebep, nüfus azlığı. Şatolar Çin içlerine girinceye kadar verdikleri mücadeleler dolayı nüfuz azalmasına yol açmıştır. Bu göçler sırasında pek çok savaş yapmak zorunda kalmışlar ve sayısız ölü vermişlerdir. Bir de, Çinlilerle birlikte, bilhassa T'ieh-le (Töles)lere, An-lu-shan isyanına (757-764), Huang-ch'ao isyanına (875-883) ve diğer kabilelere karşı yaptıkları savaşlar nüfus azalmasına sebep olmuştur. Bu tarihlerde Şatoların nüfusunun 50-100 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Diğer yandan, hakimiyetleri altındaki Çin nüfusu ise 50 milyon civarında idi.

Yine Çin kaynağa göre, Sha-tolar Cengiz Han Moğol Devleti'nde yer alan Wang-ku veya Ongut kavmi ile ilişkilidir. Ongut kavmin reisi A-la Wu-ssu T'i-chi Hu-li (Ala Kuş Tiğit Kuri) Yen-meng Sha-to'nun soyundan gelmektedir.70 Ala Kuş Tiğit Kuri'nin torunu damat Niku-yai (Negüdai)71 hakkında yazılan bir mezar taşında Negüdai'nin T'ang Sülalesi (618-906) son döneminde Chin Wang unvanına sahip Sha-to soyundan olan Li K'e-yung'un neslinden olduğunu yazmaktadır.72 Moğolların başlangıç zamanına ait Sung Sülalesi elçisi Chao-hun'un yazıdığı Meng-ta Pei-lu seyahatnamesinde (1221) Ta-tanlar (Tatar, ancak burada Moğolları kastetmektedir) Şatoların bir başka soyundan geldiğini yazmaktadır ve Wang Kuo-wei'nin araştırmasına göre buradaki Şatolar Ak Ta-tanlarındandır (Ak Tatarlar).73 Tzu-chih T'ung-chien'e göre, yukarda adı geçen Li K'e-yung ve babası Li Kuo-ch'ang 880'de bir karşılamada mağlubiyete uğrayınca sülalesiyle birlikte kuzeye doğru Ta-tanlara sığınmışladır. 881'de T'ang Sülalesi'nin Huang-ch'ao isyanını bastırmak

için tekrar davet edince Li K'e-yung on binlerce Şato ile Ta-tanlarla yardıma gelmiştir.74 Yani Şatolar Moğollar Dönemi'nde Ak Tatar kavmini oluşturan temel unsur olduğu aşikardır.

Çinlilerden daha yüksek bir kültüre sahip olmayan ve sayı bakımından da az olan Şatoların bu yüzden, Çin usulü devlet teşkilatını ve Çinlileri kullanmak mecburiyetinde oldukları görülür. Bundan dolayı da Şatoların kurdukları devlet tam bir Çin devleti idi.

İkinci sebep ise, Moğol kökenli Kitanlarla yaptıkları devamlı savaşlardır. Bu durum da Şatoların Çin'i idare etmedeki sıkıntılarına sebep olmuştur.

Bu yukarıda saydığım sebepler olmuş olmasına rağmen, iki husus çok ön plana çıkmış ve Şatoların Çin tarihi içindeki önemini ortaya koymuştur. Şatolar genel olarak devletin merkez sivil teşkilatında T'ang Sülalesi zamanında kullanılan sistemleri aynen benimsemiş olmaları ve bunları tatbik etmelerine rağmen aşağıda sıralayacağım iki teşkilat çok önemli olmuş ve bu devirden sonra kurulan Sung Sülalesi'ne de büyük katkılar sağlamıştır.

T'ang Sülalesi zamanında, hanedan mensuplarının raporlarını alıp imparatora sunmak ve imparatorun karar ve emirlerini hanedan mensuplarına bildirmek için kurulmuş olan Shu-mi-shih isminde bir teşkilat bulunuyordu.75 Zamanla bu teşkilat bozulmuş, bazı imparatorlar tarafından tamamen kaldırılmış veya teşkilatın başında bulunanların görevleri birbirine karışmıştır. İşte Şatolar bu teşkilatı yeniden ele almış, teşkilatın başında bulunan kişilerin yalnızca devletin sivil işleri ile ilgili değil, aynı zamanda askeri işleri ile de ilgilenme ve idare etme yetkisi verilmiştir. Bu durum, Çin vezirlerinin askeri güçlerinin bu teşkilata geçmesini sağlamış ve Shu-mi-yüan, devletin bütün askeri işleriyle ilgilenen bir kurum haline gelmiştir.76

Şatoların kurdukları ikince teşkilat ise, yine T'ang Sülalesi zamanında kurulan devletin gelirleriyle ilgili üç birimdir. Bunlar, devletin "tuz ve demir" işlerine bakan birimi, "nüfus ve toprak vergisi" birimi ve "haraç (burada haraç anladığımız anlamda olmayıp, o devirlerde Çin'e tâbi yahut iyi ilişkiler içinde bulunan kavimlerin Çin imparatorlarına verdikleri hediyelerdir) genel vergi ile muhasebe işleri"ne bakan birimlerdir.77 Görüleceği gibi, bu üç birim de devletin en önemli fonksiyonlarını kapsayan birimlerdir. Bu birimlerde zaman zaman bozulmuş, kaldırılmış veya tekrar kurulmuştur. Bu kuruluşun başına geçenler de zaman zaman görevlerini kötüye kullanmışlar ve zimmetlerine para ve mal geçirmişlerdir. İşte bu birimler, Şatolar tarafından tekrar ele alınmış, eskiden bir vezirin elinde bulunan bu üç teşkilat birleştirilmiş ve görev vezirden alınarak, vezir olmayan bir şahsa verilmiştir.78 Böylece vezirlerin üzerinden mali işler alınmış ve üzerlerinde sadece genel idari görevler kalmıştır. Bu durum ise, Sung Sülalesi Devri'nde, devletin yeniden yapılanmasını sağlamış, askeri, mali ve idari olmak üzere teşkilat üçe ayrılmış ve birbirlerini kontrol etme imkanına kavuşmuşlardır.

Şatolar, Orta Asya'daki diğer Türk toplulukları gibi askerliğe çok önem vermişlerdir. Bilhassa "atlı kuvvetler" ön plana çıkmıştır. Ancak, yapılan savaşlar neticesinde zamanla bu atlı kuvvetlerin zayıfladığını ve sayılarının azaldığını görüyoruz. Bunun için Şatolar bu kuvvetleri takviye için Çin ve diğer ülkelerden asker kabul etmişlerdir. Bu alınan askerlerin zamanla kendilerine karşı olmalarını önlemek için de "Evlatlık Ordusu" teşkil etmişlerdir.79 Bu ordu diğer ülkelerden aldıkları askerlerin içinde cesur ve kabiliyetli olanlardan evlat edinme yoluyla seçilmiştir. Evlatlık seçilirken de, seçilen kişilerin daha ziyade aynı aileden olmasına dikkat edilmiştir. Çünkü bu yolla, akraba olan bu kişilerin aralarındaki bağdan faydalanılma yoluna gidilmiştir. Bilindiği gibi, evlat edinme adeti Çin'de mevcuttur.

Çinliler iki husus için evlat edinmişlerdir. Birincisi, çocuksuz aileler soylarının devamı için erkek çocuk edinme yoluna gitmişler, ikinci husus ise, Çin imparatorları diğer ülke devlet büyüklerine şeref versin diye evlat edinmişlerdir. Bu husus daha ziyade, siyasi bir tedbir olarak alındığını göstermektedir.

Şatolar da "Evlatlık Ordusu" zamanla genişlemiş fakat bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Şatolar aldıkları bu "evlatlık"ları kullanarak Çin'de iktidarı ele geçirmeği başarmışlardır. Fakat bu durum zamanla Şatoların aleyhlerine dönmüştür. Evlatlıklar, Şatoları destekledikleri müddetçe Şatolar kuvvetli kalmışlar, aksi durumda da zayıflamalarına yol açmıştır. Hatta zamanla evlatlıklar, Şatoların tahta çıkmalarında da önemli roller üstlenmişlerdir.80

Askeri yönden evlatlık ordusu, Şatoların en kuvvetli ve güvenilir ordusuydu. Fakat, evlatlık ordusunda daha ziyade Çinlilerin bulunması, ordunun zamanla Çinlilerin eline geçmesine sebep olmuştur. Zaten Şatoların Çin'deki hakimiyetlerinin kısa sürmesine sebep olarak bu hususun öne çıktığını da görmekteyiz. Çin'de 28 sene gibi kısa bir süre hüküm süren Şatoların hakimiyeti 951 senesinde tekrar Çinlilere geçmiştir. Şatolar askerlikte, eski Türk geleneğinde bulunan "çadır"ı da kullanmışlar ve hatta Çin imparatorlarına da çadır hediye etmişlerdir.

Şatolar Çin'de bulundukları dönemlerde Budizm, Taoizm ve diğer dinlerinde tesiri altında kalmışlardır. Ancak zaman zaman eski dinlerine de sahip çıktıkları görülmektedir. 924 senesinde Şato hükümdarı, bir dağa giderek Gök'e kurban sunmuştur. Bu kurban sunmanın ne için yapıldığına dair kaynaklarda bir malumat yoktur. Yine aynı şekilde, ölen Şato hükümdarının arkasından yeni hükümdar tahta çıktıktan sonra, ölen hükümdarın iki atının kurban edilmesini emretmiştir. Şatolar kendi dinlerine ait adetleri yerine getirirken diğer yandan Çin'de tesiri altında kaldıkları

Budizm'in bazı gereklerini de yerine getirmişlerdi. Gök, güneş, ay ve toprağa kurban vermişler ve Budist manastırlarına giderek dua etmişlerdir.81 Şato hükümdarlarının zamanla Çinlileşmeleri, belki de hükümdarların Budizm ile diğer dinlere yakınlık duymalarına yol açmıştır.

Şatolar Çin'de bulundukları sırada Budizm'in tam manasıyla hamisi olmuşlardır. Diğer ülkelerden gelen Budist hocalar Çin'e geldiklerinde yanlarına Budist kitapları da alarak hediye etmişlerdir. Bu devirde Çin'de pek çok Budist mabedi yapıldığını görüyoruz. Şatoların Çin'deki hakimiyetleri sona erince, bu Budist mabetlerinin çoğu yıkılmıştır. Çünkü, zamanla bu Budist mabetleri, askerlikten ve suç işlemiş olanların kaçarak sığındıkları yer olmuştur. Askerden kaçan Çinliler burada Budist rahibi oluyorlardı. Ayrıca Budist mabedi inşa etmek büyük masraflara yol açmıştır. Ekonomik olarak çöküşe geçen Çin'de Şatolardan sonra Budist mabetlerinin yıkılmasını bu iki sebebe bağlıyabiliriz.

Şatolar Çin'de bulundukları sırada, Çin müziğine de ilgi göstermişlerdir. Sarayda daha çok "milli müzik" veya "hakiki müzik" denilen Çin müziği dinlemekle beraber, eski müziklerini de dinlediklerine dair kayıtlar mevcuttur.82 Çinli olmayan yabancı askerlerle (bunların çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu) üç telli bir saz ile davul çaldıkları ve bunların eşliğinde şarkı söyledikleri bilinmektedir. Bununla birlikte "milli dans" da sarayda rağbet görmektedir.83

Beş Sülale Devri'nde Çinliler Ts'u-chü denilen, bugünkü futbola benzeyen bir oyun oynamakta idiler. Saray dahil. Her yerde bu oyun için sahalar yapılmıştır. Şatoların da bu oyunu çok sevdikleri ve oynadıkları hakkındaki bilgiler de Çin kaynaklarında mevcuttur. Hatta, bir Şato hükümdarının tahta çıktığı 923'lerden sonra maiyeti ve memurları ile birlikte bu oyunu oynamıştır.84 Çin kaynaklarında bu oyunun Çin kökenli

mi, yoksa Orta Asya kökenli mi olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.85

Şatoların Çinlileşmelerine sebep olan unsurları inceleyecek olursak bunu üç grupta toplayabiliriz.86 Bunlardan birincisi “Nüfus”tur. Yukarıda görüldüğü gibi, Batı Göktürklerin hakimiyetindeki bir kol olan Şatolar, 643 senesinde Batı Göktürklerde başgösteren kargaşalıklardan dolayı Çin’e tâbi olmak istemişler ve bu tarihten sonra yavaş yavaş Çin’e göç etmeğe başlamışlardır. Bu göçler sırasında sayısız kayıplar vermişlerdir. Ayrıca Çin’e tâbi olduktan sonra bilhassa T’ieh-le (Töles)lere ve diğer Çin’in düşmanı olan kavimlere karşı Çin ile ortak hareket ettiklerinden nüfus bakımından çok azalmışlardır.

Nüfus bakımından Çinlilere oranla çok az olan Şatolar, bundan dolayı devletin siyasi, askeri ve ekonomik işlerinde Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu durum ise, zamanla Şatoların Çinlileşmesine yol açmıştır.

İkinci husus “Evlenme”dir. Şatoların erkek ve kızlarının her ikisinin de Çinlilerle evlendiklerini görüyoruz. Şato hükümdarlarının hemen hepsi Çinli kızlarla evlenmişlerdir. Hükümdar ailesine mensup kızlarında Çinli erkeklerle evlendikleri bilinmektedir. Hükümdar ailesindeki erkek ve kızların Çinlilerle evlenmeleri sadece bir gönül işi olmayıp, eski Türk kavimlerinde de gördüğümüz, Çin ile akrabalık tesisi için yapıldığı da düşünebilinir. Fakat, hükümdar ailesinin dışında kalan Şatolara baktığımızda, kız ve erkeklerin Çinllilerle olan evliliklerinde başka sebeplerde olabilir. Her ne olursa olsun bu evliliklerin neticesinde ikinci, üçüncü nesillerden sonra, kültür bakımından da Şatoların Çinlileştikleri muhakkaktır.

Üçüncü unsur “Siyasi”dir. Şatolar, Çin’e göç etmeden önce T’ang Sülalesi Dönemi’nde ve Beş Sülale Dönemi’nde Çinlilere çok yardım

etmişlerdir. Bundan dolayı da T'ang hükümdarları tarafından kendilerine çeşitli memuriyet ve unvanlar verilmiştir. Bundan dolayı da kendilerini T'ang Sülalesi'nin bir parçası olarak hissetmişlerdir. Bu durum, Beş Sülale Dönemi'nde kurdukları "Sonraki T'ang" Sülalesi Dönemi'nde hissedilmiş ve her iki T'ang Dönemi'nin bir farkı görülmemiştir.

Şatoların Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Ancak, bütün Şato tarihine baktığımız zaman bu toplumun asıl bilinen tarihlerinin Çin içinde geçtiğini görmekteyiz. Bundan dolayı da, Çin kaynaklarında, T'ang Sülalesi'nden itibaren isimleri çok geçmektedir. Kısa bir süre de olsa Çin'de hüküm sürmüşlerdir. Bu kısa süre dahi Çin tarihi açısından önemlidir. Çünkü, Beş Sülale Dönemi'nden önce yabancı kabileler Çinliler tarafından idare edilmişlerdi ve Çinlileştirilmişlerdir. Ancak bu dönemde Şatolar Çinlileri idare etmelerine rağmen Çinlileşmişlerdir. Bu çok önemli bir husustur. Çünkü, daha sonraki dönemlerde, Kitanlar, Moğollar ve Mançular da Çin'i idare ederek Çinlileşmişlerdir. Bunun tek sebebi de Şatolardan sonra hüküm süren Kitan ve Moğolların Çin kültürünü Şatolardan öğrenmiş olmalarıdır.87

1 Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988, s. 3; Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 13.

2 Sinor, Denis, Erken İç Asya Tarihi, İstanbul, 2000, s. 12.

3 Anonim, Zhongguo Peifang Mintsu Kuanhsi Shih (Çin'in Kuzey Milletlerin İlişkileri Tarihi), Pekin: Zhongguo Shehui K'ehsüeh Ch'ubanshe, 1987: 1-40.

4 Wang Pinhua, Ssuch'ou Chihlu K'aoku Yenchiu (İpek Yolu Arkeolojik Araştırmaları), Urumçi: Xinjiang Jenminch'ubanshe, 1996: 1-57.

5 T’ian Chichou, Hsien Ch’in Mintsu Shih (Ch’in Sülalesi Öncesi Milletler Tarihi), Ch’engtu: Ssuch’an Mintsu Ch’ubanshe, 1988: 6-17.

6 Han K’anghsin, Ssuch’ou Chihlu Kutai Chümin Chongtsu Jenlieh Hsueh Yenchiu (İpek Yolu Eski Halklar Hakkında Antropolojik Araştırmalar), Urumçi: Xinjiang Jenminch’ubanshe, 1995: 1-32.

7 T’ian Chichou, 1988: 22.

8 T’ian Chichou, 1988: 33-40.

9 Anonim, Zhongguo Peifang Mintsu Kuanhsi Shih, 1987: 18.

10 T’ian Chichou, 1988: 40-44.

11 T’ian Chichou, 1988: 66.

12 T’ian Chichou, 1988: 70-71.

13 Chang Chih-hsiao, Alet’ai T’anshan Peipu yü Tungpu de Saien Hsiong-nu Wenhua (Altay ve Tanrı Dağın Kuzey ile Doğusundaki Sak ve Hunların Kültürü)”, bakınız Chang Chihsiao derlendirme, Ts’ao-yuan Ssu-ch’ou Chihlu yü Chong-ya Wenmin (Bozkır İpek Yolu ve Orta Asya Medeniyeti), Urumçi: Meishu Sheying Ch’ubanshe, 1994: 108-109.

14 Chang Chihsiao derlendirme, 1994: 146.

15 Chang Chihsiao derlendirme, 1994: 148.

16 Latourette. Kenneth Scott, The Chinese Their History and Cultture, New York, 1968, s. 27.

17 Ssu-Ma-Ch’ien, Shıh-Chi, Pekin, 1975, s. 49.

18 Ssu-Ma-Ch’ien, aynı eser, s. 685.

19 W: Eberhard, Çin Tarihi, s. 23-24.

20 Ekrem, Erkin, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, 1995, s. 12-13.

21 Yuan-yuan, On Üç Klasik Kitap, Pekin, 1979, s. 639.

22 Ekrem, aynı eser, s. 25.

23 Tian Chi-chou, Ch’in Sülalesinden Önceki Milletlerin Tarihi, Ch’eng-tu, 1988, s. 254.

24 Wang-Kuo-Wei, Wang-Kuan-Tang’ın Araştırmaları, Tai-pei, 1988, 566. Wang-kuo-wei, bu araştırmasında Hunların atalarını incelemiş ve Kui-fangların, Ti lerle, Junglarla ve Hunlarla akraba olduklarını ileri sürmüştür.

25 Ekrem, aynı eser, s. 30.

26 Wang-kuo-wei, aynı eser, s. 573.

27 Ma Ch’ang-shou, Kuzey Ti’ler ve Hunlar, 1962, s. 3.

28 Chou Sülalesi’nin diğer Çin süleleleri içindeki yeri için bak, Latourette, aynı eser, s. 33-40.

29 Ssu-ma-ch’ien, aynı eser, 52-60.

30 Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 13-14; Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1988, 50.

31 Ch’in-Chung-Mian, Umumi Türk Tarihi, Pekin, 1958, s. 62.

32 Ekrem, aynı eser, 42.

33 Yuan-yuan, aynı eser, s. 719.

34 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, 449-50.

35 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 461.

36 Ssu-Ma-Ch’ien, aynı eser, 2881.

37 Yuan-yuan, aynı eser, s. 178.

38 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 585/86.

39 İzgi, Özkan, “Orta Asya’nın Türkleşmesi”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Cilt XII, İstanbul, 1981. s. 629. Esin, Emel, İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul, 1978, s. 33-42.

40 Yuan-yuan, aynı eser, s. 2616.

41 Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1942, s. 114.

42 İzgi, aynı eser, s. 632.

43 Ekrem, aynı eser, s. 66.

44 İzgi, Özkan, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 24.

45 Li Yen-shou, Pei-Shu (Kuzey Devletleri Tarihi) Pekin. 1974, s. 3270.

46 Ch'in-Chung-Mian, aynı eser, s. 459.

47 Ch'in-Chung-Mian, aynı eser, s. 464.

48 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 599.

49 İzgi, Orta Asya'nın Türkleşmesi, s. 636.

50 Yuan-yuan, aynı eser, s. 1321.

51 Ekrem, aynı eser, s. 89.

52 Tian-Chi-Chou, Ch'in Sülalesi'nden Önceki Milletlerin Tarihi, Ch'eng-tu, 1988, 350.

53 Ekrem, aynı eser. s. 89. Bu hususta Erkin Ekrem'in araştırmasını aynen vermeyi uygun buluyorum. Çünkü zamanımızda da çok konuşulan Çin tababeti ile ilgili bilgilerin ne olup olmadığı ve kökeni hakkındaki bilgiler çok enteresandır. "Yazarı bilinmeyen, Çin tıbbının ilk teori eseri Huang-ti Nei-chin'dir. Bugünkü Doğu tıbbında çok önemli bir yere sahip olan eserdir. M.Ö. VII. ve M.Ö. III. yüzyıllar arasında tamamlanan bu eser, tabiat, insan ve sosyal hayatları ve bunların arasındaki ilişkileri Çin felsefesiyle anlatmıştır. Dolayısıyla bu eser aynı zamanda bir felsefe kitabıdır.

Çin tıbbında bitkisel tedaviler ikiye ayrılmaktadır. Biri sağlıklı yaşam için, yani her gün gördüğümüz sebzeler ve şifalı bitkiler; diğeri tamamen tedavi amaçlı bitkilerdir. Bu ikincisi işte yukarıdaki kitapta bahsedilen sert bitkidir. Chou Sülalesi'nden evvel Çin toprağında bitkisel ilaçların kullanımı bilinmiyordu. Shang Dönemi'ne ait en eski Çince yazıtlara göre, insanların hastalıklarını falcılar ve büyücüler tedavi etmekteydi (Li-chin-

wei, 1987: 4). Chou Sülalesi Dönemi'nde bitkisel kaynaklı tedaviler ortaya çıkınca, Çin tıbbı falcı ve büyücülerden kurtulmuştu (Li, 1987: 5). Yalnız bu dönemdeki bitkisel tedavi yöntemi aynı zamanda Mısır, Eski Yunanlılarda kullanılan bitkisel tedavi çeşitleri ve bunların neticeleri gibi konulardan oldukça geri kalmıştır. (Li, 1987: 51).

M.Ö. 3000 yıllarında Mezopotamya'da, M.Ö. 1555 yılından önce Mısır'da ve M.Ö. 2000 yılından evvel Anadolu'da yoğun halde bitkisel ilaçlar kullanılmıştır (Baytop, 1984: 13-16)".

54 Bu devletin ismi, Orta Asya Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Togan'da Toba/topa ve tabgaç (Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihi Giriş, İstanbul, 1981, s. 61), Öğel'de Toba; Öğel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 290), Kafesoğlu'da, T'o-pa/To-ba (Tabgaç) (Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977, s. 71) şeklinde geçmektedir.

55 Eberhard, Folfram, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987. s. 136.

56 Eberhard, aynı eser, s. 135.

57 Latourette, aynı eser, s. 117.

58 Orhun Kitabeleri'nde geçen "Tabgaç" sözcüğü, bir coğrafi terim olarak Çin için kullanılmıştır. Karahanlılar da bu kelimeyi Çin'in nüfus ve kültür bakımından kuvvetli olduğundan dolayı bir "üstün nitelik" anlamında kullanmışlardır.

59 Tung-hu "Doğu hu" demektir. Çin'in kuzeyinde ve batısında oturan kabilelere verilen genel bir addır ve anlamı "barbar"dır. Han Sülalesi zamanında Hsiung-nuların doğusunda oturan ve Moğol kökenli kabilelere verilen bir isimdir. (P., Pelliot, "A Propos des Comans", Journal Asiatique, 1920. 146. Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942, s. 63.)

60 Latourette, aynı eser, s. 118.

61 Otkan, Pulat, “T’o-palar –Boylar Birliğinden Devlete-”, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri, Cilt. IV. Sayı. 1, 70.

62 Eberhard, Çin Tarihi, s. 73-74.

63 Eberhard, W., Çin, Sinoloji’ye Giriş, İstanbul, 1946, s. 117-163.

64 Otkan, aynı eser, s. 74-79.

65 Ou-Yang Hsiu, Hsin T’ang-shu, bölümüm 218, Sha-T’o, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 6153; Ou-Yang Hsiu, Hsin Wu Tai Shih (Yeni Beş Sülaleler Tarihi), bölüm 4, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974: 40.

66 Pulleyblank, E. O., The Sackground of the Rebellion of An-lu-shan, Oxford University Press, 1955.

67 Tibetliler, Uygurlar ve Şatoların arasında cereyan eden olaylar için bakınınız Christopher I. Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia, Princeton: Princeton University Press, 1987: 152-166.

68 Hsin T’ang-shu, bölümü 218, 1975: 6155.

69 Liu H-sün, Chiu T’ang-shu, bölüm 18A, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 593; Chiu T’ang-shu, bölüm 161, 1975: 4234; Chiu T’ang-shu, bölüm 161, 1975: 4272. Tzu-chih T’ung-chien’e göre, Sha-t’olar Sha-t’o, Sha-ke ve An-ch’ing gibi üç kabileden oluşmaktadır (Ssu-ma Kuang, Tzu-chih T’ung-chien, bölüm 251, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1956: 8131). Ancak Ts’en Chung-mian buna şüpheli bakmaktadır (Ts’en Chung-mian, Sui T’ang Shih, Pekin: Chung-hua Shu-chü, cilt 2, 1958: 552. not 14).

70 Sung Lian, Yuan Shih (Yüan Sülalesi Tarihi), bölüm 118, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1976: 2924. Bu şahsiyet hakkındaki araştırması için bakınız Bahaeddin Ögel, Sino-Turcica, Taipei, 1964: 305-308. Moğollar Dönemi’ndeki Ongutların menşei hakkında bakınız Abdulkadır İnan, “Ongutların Menşei Meselesi”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987: 55-58.

71 Yuan Shih, bölüm 108, 1976: 2738; bölüm 109, 1976: 2758.

72 Li Hsiu-sheng, Ch'üan Yüan Wen (Yüan Sülalesi Yazı Belgeleri), Chiang-su Ku-chi Chu-ban-she, 2000: 775-776.

73 Wang Kuo-wei, Wang Kuan-t'ang Hsien-sheng Ch'üan-chi (Wang Kuo-wei'nin Araştırmaları), Taipei: Wen-hua Ch'u-ban Kung-ssu, 1968: 4985; B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei, 1964: 305.

74 Tzu-chih T'ung-chien, bölüm 253, 1956: 8231, 8247.

75 Tzu-chih T'ung-chien, bölüm 272, 1956: 8882.

76 Tzu-chih T'ung-chien, bölüm 272, 1956: 8882; bölüm 275, 1956: 8978 ve 8982; bölüm 277, 1956: 9046 ve 9059; bölüm 279, 1956: 9133; bölüm 281, 1956: 9168; bölüm 284, 1956: 9285; bölüm 285, 1956: 9301.

77 Hsüeh Chü-cheng, Chiu Wu Tai Shih (Eski Beş Sülale Tarihi), bölüm 146, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1976: 1949-1957.

78 Chiu Wu Tai Shih, bölüm 149, 1976: 1996.

79 Hsin Wu Tai Shih, bölüm 36, 1974: 385. Evlatlık Ordusu'nda yer alan en önemli dokuz kişinin biyografisi için bakınız Hsin Wu Tai Shih, bölüm 36, 1974: 385-396.

80 Hsin Wu Tai Shih, bölüm 36, 1974: 385.

81 Chiu Wu Tai Shih, bölüm 142-143, 1976: 1893-1921.

82 Chiu Wu Tai Shih, bölüm 144-145, 1976: 1924-1942.

83 Chiu Wu Tai Shih, bölüm 144, 1976: 1924-1927.

84 Chiu Wu Tai Shih, bölüm 69, 1976: 912; Hsin Wu Tai Shih, bölüm 28, 1974: 312.

85 Ts'u-chü topu ilk defe Shih-chi'nin 69. bölüm Su-ch'in Tezkeresi'nde geçmektedir. Han Sülalesi Dönemi'ndeki (M.Ö. 206-M.S. 5) bilgin Liu-hsiang, "Rivayete göre bu oyunun Sarı İmparator Dönemi'nde icat edilmiştir. Bazı söylentiye göre Chan-kuo Dönemi'nde (M.Ö. 488-M.Ö.

221) oynanmıştır" diye açıklamaktadır (Ssu-ma Ch'ien, Shih-chi, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 2257, not 8).

86 Tatarlarda kalan Şatolar daha sonra Moğollar Dönemi'nde Ak Tatar veya Ongutlar olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Şatoların Çinlileşmesi kuzeyde kalan Şatoları içermemektedir.

87 Beş Sülale Dönemi'nde (907-960) kurulan Şatoların üş sülalesi çöktükten sonra Şatoların izlerini Kitanların kurduğu Liao Sülalesi (938-1125) Dönemi'nde görmek mümkün. 916 yılında kuzeydeki Şato kavmi Kitanlara tabi olmuştur (T'uo-t'uo, Liao-shih, bölüm 1, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974: 11); 926 yılında Şatolar büyük hizmet gösterdiği için ödünlendirmiştir (Liao-shih, bölüm 2, 1974: 22) ve Şatoları Liao Sülalesi'nin Tabi Ülkeler Ordusu'nda yer almıştır (Liao-shih, bölüm 36, 1974: 430).

A. Orta Asya’nın En Eski Kültürleri

Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi / Prof. Dr. Mümin Köksoy [s.478-485]

Ahmet Yesevi Üniversitesi Vakfı / Türkiye

1. Coğrafya ve Habitat

Yerküre; üzerinde yaşamın var olduğu bilinen tek gök cismidir. Uzaydaki başka gök cisimlerinde hayatın var olup olmadığı henüz bilinmiyor. Yerküre; üzerinde barındırdığı canlılara ev sahipliği yapıyor, onlara yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan her türlü ortamı sağlıyor. Canlıların yaşamlarını sürdürdükleri bu doğal ortama “habitat” ismi verilmektedir.

Her canlının yaşamasına elverişli doğal yaşam ortamları (habitatları) vardır. Kendi yaşam ortamında canlılar çoğalırlar, sağlıklı ve mutlu bir yaşam sürerler. Canlılar, yaşam ortamındaki küçük değişimlere, bir miktar değişerek uyum sağlayabilirler. Ortamdaki büyük değişimler ise o türün azalmasına, yok olmasına veya uyum sağlayabileceği yeni ortamlara göç etmelerine sebep olmaktadır.

Canlıların yaşam ortamını belirleyen en önemli faktör iklim koşullarıdır. İklimin de en önemli iki faktörü sıcaklık ve yağıştır. Yerkürenin Oğlak Dönencesi (S 23º 1/2) ile Yengeç Dönencesi (N23º 1/2) arasında kalan ekvator bölgesi genel olarak çok sıcak ve yağışlı bir iklime sahip olup, burada tropikal ormanlar yer alır. Güney Kutup dairesi (S 70°) ile Güney Kutbu; Kuzey Kutup dairesi (N 70°) ile Kuzey Kutbu arasındaki kutup bölgeleri çok soğuk ve orta derecede yağışlı olup tundra tipi bitki örtüsüne sahiptir. Ekvator bölgesinde gece ve gündüzün uzunlukları birbirine çok

yakın olup mevsimler hissedilmez. Kutup bölgelerinin kabaca altı ay gecesi altı ay gündüzü ve yalnız iki mevsimi bulunmaktadır.

Yerkürenin dönenceler ile kutup daireleri arasında kalan orta bölümü ise ılıman bir iklime, mevsimlik yağışlara ve dört güzel mevsime sahiptir. Karaların denizlere ve büyük göllere yakınlığı, okyanuslardaki büyük su akıntıları ve atmosferik hareketler, bölgenin iklimi üzerinde ikinci derecede önemli etki yapmaktadır. Örneğin, Kuzey Atlantik Sıcak Su Akıntısı (Gulf Stream) Batı Avrupa ve İskandinavya ülkelerini, bulundukları coğrafi enlem derecelerine göre daha ılıman bir iklime sahip kılmaktadır.

İklim çeşitleri, hüküm sürdüğü kuşağın bitki örtüsü türü ile yoğunluğunu ve hep birlikte bölgenin toprak türünü belirleyen en önemli etkenlerdir. Böylece her canlı türüne uygun doğal yaşam ortamları coğrafi faktörlerle denetlenmektedir.

2.Yerkürenin

“Bereketli Altın Kuşağı”

Gerek tarih öncesi, gerekse tarih sonrası çağlarda, insan topluluklarının yoğunlaştığı ve yüksek düzeyde medeniyetler yaratmış oldukları yerlerin coğrafi konumları incelendiğinde, bu medeniyetlerin kuzey yarım kürede N 30 ile N 45 derecelik meridyenler arasındaki oldukça dar sayılan bir kuşak içinde yer aldıkları görülür. Yerkürenin “Bereketli Altın Kuşağı” da diyebileceğimiz bu altın kuşak üzerinde yer almış olan eski yüksek medeniyetler arasında; Mezopotamya, Anadolu, Doğu Akdeniz (Lavant), Mısır, Hindistan’ın İndüs Vadisi, Orta Asya’nın Tarım Havzası, Sarı Nehir (Pekin) ile Yangtse Nehri (Şangkay) arasındaki eski Çin, Eski Yunan ve Eski Roma medeniyetleri sayılabilir (Harita 1). Buğday, arpa gibi temel tahıl ürünleri ile çeşitli meyve türlerinin; koyun ve keçi gibi yararlı hayvanların doğal olarak bol miktarda yetiştiği, sonra bunların ilk defa tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle insanlar tarafından yetiştirildiği veya

evcilleştirildiği, böylece tarihte tarıma dayalı büyük yerleşim birimlerinin ve medeniyetlerin kurulduğu merkezler de bu kuşak üzerindedir.

Orta ve yakın çağın güçlü devletleri ile medeniyetlerinin de bu kuşak üzerinde kurulmuş ve gelişmiş olduğunu görürüz. Çağımızın güçlü devletleri olan ABD, Japonya ve Avrupa devletleri de bu kuşak içinde veya biraz kuzeyinde yer almaktadır. Özetlemek gerekirse; yeryüzünün %10'unu işgal eden bu altın kuşak, gelmiş geçmiş bütün medeniyetlerin %90'ından daha fazlasına ev sahipliği yapmıştır.

Büyük medeniyetlerin doğduğu veya yoğun insan yerleşimlerinin günümüzde bile yer aldığı yöreler incelendiğinde bunların büyük nehirlerin kenarlarındaki vadilerde veya deltalarda yer aldığı görülür. Bu çok doğal bir sonuçtur. Çünkü su, hayat demektir. Su denince kastedilen tatlı sulardır ki bunu en çok büyük nehirler sağlamaktadır. Büyük vaha ve tatlısu göl sahilleri de insan ve diğer karasal hayvanların su ihtiyacını karşılayan önemli kaynaklardır.

3. Avrasya'da Son Buzul Çağı

Yerküre yaratılışından beri, bazı dönemlerinde, soğuk bir iklime sahip olmuş, denizlerin bir kısmı donmuş, karaların bir kısmı üzerinde biriken karların yeniden kristalleşmesiyle oluşan ve adına "buzul" denilen ve adeta taşlaşmış kalın buz tabakaları ile kaplanmıştır. Buzullar genel olarak iki türe ayrılır. Bunlardan birincisi yerkürenin kuzey ve güney kutup bölgelerini bir "takke" gibi kapsayan kıta büyüklüğündeki buzullar olup bunlara "kıtasal buzullar" (continental glaciers) denilmektedir. Kıtasal buzullara "buzul kıtaları" demenin daha doğru olacağı kanısındayım. İkinci tür ise yüksek dağlık bölgelerde oluşan ve adına "dağ buzulları" (mountain glaciers) veya "vadi buzulları" (valley glaciers) denilen buzullardır.

Yerkürenin geçirmiş olduğu en son buzul çağı, günümüzden yaklaşık 3 milyon sene önce başlayıp 10 bin sene önce en küçük düzeye indiği bilinen

4. zaman (Kuvaterner) buzul dönemidir. Son buzul çağı, en geniş döneminde günümüzde kapsamış olduğu alanın üç mislinden daha geniş bir alanı kapsamıştı. Kuzey Buzul Kıtasının sınırları Londra'ya, Orenburg'a, yaklaşık 50° N enlemine kadar inmişti (Harita 2). Günümüzde karaların yaklaşık onda biri buzullarla kaplıdır; son buzul çağının en geniş döneminde ise karaların yaklaşık üçte biri buzullarla kaplanmıştı.

Son buzul çağında, Avrasya'nın buzullarla kaplanmış olduğu bölgeler Harita 1'de gösterilmiştir. Bu haritada görüleceği üzere, Avrasya'nın kuzey yarısı tamamıyla Kuzey Buzul Kıtası tarafından örtülmüştür. Doğu-Batı yönünde uzanan Alp-Himalaya dağ kuşağı yer yer bazı kesintiler olmakla birlikte dağ buzulları ile kaplanmıştır. Türk Dünyasını ilgilendiren Orta Avrasya, Kuzey Buzul Kıtası ile Alp-Himalaya dağ buzulları arasında kalmaktadır. Ancak, Orta Avrasya Kuzeydoğu-Güneybatı yönlü ikinci bir dağ kuşağını oluşturan Tanrı ve Altay Dağları buzulları ile ikiye bölünmüştür (Harita 1). Böylece Tanrı ve Altay Dağları ve buzulları, Türkistan coğrafyasını Doğu Türkistan ve Batı Türkistan diye ikiye bölmüş durumdadır. Türk topluluklarını oluşturan halkın yaklaşık 20 bin yıl önceki ataları, Orta Avrasya'da ortalama atmosferik sıcaklığın günümüzdekinden yaklaşık 5°C daha düşük, etrafı buzullarla çevrili Orta Asya'nın iç bölgelerinde çok sayıda büyüklü küçüklü, soğuk tatlısu göllerinin bulunduğu böyle bir coğrafyada yaşam mücadelesi vermişlerdir. O günlerden günümüze nasıl gelindiğini daha iyi anlayabilmek için Hazar Denizi ile Tanrı Dağları arasında yer alan "Turan Ovası"nın paleocoğrafik evrimini ve bunun o bölge insanları üzerindeki muhtemel etkilerini daha yakından inceleyelim.

4. Hazar-Aral Tatlısu Gölleri

Son buzul çağının 20.000 yıl öncesindeki ana ısınma döneminde buzullar hızla çözünmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak, Karadeniz,

Hazar ve Aral'ın kuzeyinde oluşan büyük buzul göllerinden taşan tatlı buzul suları, büyük nehirlerle Hazar ve Aral gölleri ile Karadeniz'e boşalıyorlardı. M.Ö. 12.500 yılına kadar devam eden bu buzul suları Aral Gölü'nü, Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'i ağızlarına kadar doldurmuştu. Fazla gelen sular, göl ve denizleri birbirine bağlayan kanallardan taşarak, Marmara ve Akdeniz'e boşalıyorlardı. Hazar Denizi, bugünkü doğu ve kuzey sahillerindeki alçak arazileri basmış, güneyden Aral Gölü ile birleşmiş ve böylece Karadenizin 1,5-2 misli büyüklüğünde, fakat oldukça sığ bir tatlısu gölüne dönüşmüştü (Harita 3). Bir yandan kuzeyindeki buzul gölleri ve onları boşaltan Volga ve Tobal nehirleri ile, diğer yandan doğusunda Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan dağlarındaki kar ve buzullardan (Tanrıdağı Buzulları) beslenen Amu Derya ve Sir Derya Nehirleri, Hazar-Aral tatlısu göllerini sürekli olarak beslemekteydiler. Hazar-Aral tatlısu gölünün bugünkünden çok daha geniş bir araziye yayılması ve aynı zamanda çok sığ oluşu nedeniyle çevresinde oldukça ılıman bir iklim kuşağı oluşturmuştu. Ayrıca Karadeniz ile Hazar ve Aral Denizlerinin kuzey sahillerinden geçen yerkürenin "altın kuşağı"nın kuzey sınırını oluşturan 45°lik kuzey enlemden başlayarak, 37°lik kuzey enleme kadar inen bölgede, Akdeniz bölgesinin bereketli ılıman iklimine benzer bir iklim hüküm sürmektedir.

Bu coğrafya ve iklim şartları nedeniyle bölge, M.Ö. 12.500 ve 6.200 yılları arasında meydana gelen küçük "Younger Dryas" ve "Mini-İce Age" buzul dönemlerinde bile yaşanabilir bir habitat durumunu korumuştur. Neresinden bakılırsa bakılsın, Hazar-Aral tatlısu gölü çevresi, özellikle Turan Ovası her türlü yaşamın yeşermesine, insanların ve diğer canlıların çoğalarak mutlu bir hayat sürmesine çok elverişli bir konumdaydı.

5. Amu Derya veya Turan Ovası
ve Paleocoğrafyası

Amu Derya, Orta Asya’nın en önemli nehirlerindendir. Klasik ismi Oxus’dur. Kuzeydoğu Afganistan’dan doğar, 2.400 km. kadar kuzeybatıya doğru aktıktan sonra Aral Gölü’ne dökülür. Aral Gölü’nden itibaren Buhara yakınındaki Çarcau şehri demiryolu kavşağına kadar yaklaşık 1500 kilometrelik kısmında nehir ulaşımına imkân tanımaktadır. Ana su kaynağı Pamir ve Hindikuş dağlarındaki kar suları ile beslenen göllerdir. Türkmenistan-Özbekistan sınırı yakınındaki Termez’e gelinceye kadar dağlar arasından akarken, Termez’den sonra düz ovaya ulaşır. Ovanın orta ve aşağı kısımlarında kısmen çölleşmiş ovayı sulamak üzere sulama kanallarına su verir. Aral Gölü’ne girmeden önce bataklık deltasında kaybolur.

Amu Derya’nın Afganistan sınırı içindeki yukarı kesiminde M.Ö. 4000 yıllarına ait renkli çömlekler bulunmuştur. Hindu-kuş dağlarının Türkmenistan’a bakan kuzey kesimleri yeryüzünde tarımla uğraşan ilk insanların yerleşim yerlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Burada 70’ten fazla buğday türünün mevcudiyeti bu görüşü desteklemektedir (Encyclopedia Americana, 1982).

Amu Derya’nın batısında Karakum Çölü, doğusunda ise Kızılkum Çölü yer alır. Günümüzdeki yerleşim alanlarının büyük bir kısmı güney ve güneydoğudaki dağ yamaçlarının eteklerinde, sulak arazilerde yer almaktadır. Çöller, yazları çok sıcak, kışları serin geçmektedir. Kışların kısa oluşu, yılın 190-220 gününde tarım yapmayı elverişli kılmaktadır. İklim olarak Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz iklimine, başka bir ifade ile ilk tarım ülkesi olan “Bereketli Hilal” iklimine benzemektedir. Genel olarak, “Amu Derya Ovası” veya “Turan Ovası” olarak isimlendirilen bu bölge, batıda Hazar Denizi ve Üst Yurt; güneyde Köpet dağları, Afganistan’ın Parapamisus ve Band-i Türkistan dağları; doğuda Özbekistan’ın Nur

dağları ile Sir-i Derya; kuzeyde ise Aral Gölü ve bozkırlarla sınırlandırılmıştır.

Bölgenin 15-20 bin yıl önceki coğrafyası (paleocoğrafya), bir önceki bölümde anlatıldığı gibi günümüzden çok farklı idi. Bölgede yaşamış olan insanların, tarih öncesi çağlar ile tarih çağlarında geçirmiş oldukları hayat hikâyelerini anlayabilmek için o günlerden günümüze kadar bölgenin geçirmiş olduğu paleocoğrafik evrimini bilmek gerekir.

Son buzul çağından günümüzdeki arabuzul dönemine geçişte, buzulların ilk ana ısınma dönemi 20.000 yıl önce başlamış ve 12.500 yıl öncesine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Kuzey Avrupa ve Asya'daki buzullar çabukça çözünmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak, çözünen buzulların kenarında birbirleriyle bağlantılı büyük buzul gölleri oluşmuştur. Buzul göllerinden taşan bol miktardaki buzul suları güneye doğru akan Dinyeper, Volga, Don, Ural, Tobol, Iris gibi büyük nehirlerle Karadeniz'i, Hazar Denizi'ni ve Aral Denizi'ni sürekli olarak beslemiştir (Harita 3). Bu iç denizler de kademeli olarak birbirlerine bağlanmışlardı. Daha yüksekte bulunan Aral'ın suları güneyden Hazar Denizi'ne dökülürken, Hazar'ın suları da kuzeyden ondan daha alçakta bulunan Karadeniz'e dökülüyordu. Tanrı Dağları buzullarından beslenen Amu Derya ve Sir-i Derya'nın suları da ayrıca Aral'a boşalmaktaydı. Aral Denizi bugünkü Aral'ın yaklaşık 4 misli olup, neredeyse bugünkü Hazar Denizi kadar bir büyüklüğe erişmekteydi. Hazar Denizi de bugünküne göre 1,5 misli daha büyüktü. Bu üç iç denizin üçü de tertemiz ve berrak, tatlısu deniziydi. Orta Asya'da Balkaş ve Baykal gölleri gibi tatlısulu başka iç denizler ve göller de vardı. Güneyinde Himalaya, kuzeyinde Tanrı Dağları ile her yönden çevrilmiş olan, bugünkü Doğu Türkistan'ın yer aldığı Tarım Ovası (Taklamakan Çölü), o zamanlarda büyük bir tatlısu iç deniziydi ve sahillerinde yaşayanlara muhtemelen mutlu bir hayat bahşetmekteydi.

Çok geniş bir alanı kapsamakta olan Turan Ovası, sığ iç deniz sularının yaratmış olduğu ılıman ve hafif rutubetli bir iklime ve verimli topraklara sahipti. Yerkürenin bereketli altın kuşağı içinde yer aldığı için, bol miktarda tahıl ve bitki türü ile evcileştirilmeye müsait hayvan türleri mevcuttu. Nereden bakılırsa bakılsın Turan Ovası'nın coğrafi koşulları insan ve her çeşit canlı türlerinin çoğalabilmeleri ve yaşayabilmeleri için çok elverişli idi.

M.Ö. 12.500 ile 11.500 yılları arasında hüküm süren ve Younger Dryas diye anılan buzul döneminde yağışlar azalmış, biraz geriye çekilmiş olan kuzeydeki buzul kıtasının eteğindeki bir dizi buzul gölünün mevcut suları eskisi gibi güneydeki iç denizlere boşalma yerine, Adriyatik Denizi'ne ve Kuzey Buz Denizi'ne doğru boşalmaya başlamıştır. Böylece Aral, Hazar ve Karadenizi besleyen büyük nehirlerin suları epeyce azalmış, bir kısmı ise kurumuştur. Bunun sonucu olarak bu üç denizin birbirleriyle olan bağlantıları kesilmiş herbiri kendini besleyen nehirlerle yetinmeye çalışmıştır. Younger Dryas'ın sonundan (M.Ö. 11.500 yıl) Mini Ice Age'in başlangıcı (M.Ö. 6.200 yıl) arasındaki ılıman dönemde denizleri besleyen akarsuların getirimleri, buharlaşmayla kaybolan suları ancak karşılayabilmiş ve su seviyelerinde önemli bir azalma gözlenmemiştir.

Mini-Ice Age buzul dönemiyle birlikte (M.Ö. 6.200-5.800) bölgede felâket rüzgârları esmeye başlamıştır. Yağışlar epeyce düşmüş, ana nehirlerin suları azalmış, küçük nehirler kurumuş; göllere boşalan nehir suları buharlaşarak kaybolan suyu karşılayamaz olmuştur. Durgun sular, akarsulara göre daha çabuk kirlendikleri ve tuzlandıkları için sürekli yağışlar ve büyük akarsular tarafından beslenmezlerse, hayat kaynağı olma özelliğini zamanla kaybederler. Zaten çok sığ olan Aral Gölü de hızla küçülmeye, büzülmeye başlamış; bunun sonucu olarak göldeki çözünmüş tuz konsantrasyonu artarak çoraklaşmaya, bir acı göl haline dönüşmeye

başlamıştır. Mini-Ice Age döneminin sona ermesiyle başlayan yağışlı ve ılıman iklim büyük denizlerden uzak olan Orta Asya'ya fazla bir yağış getirmemiştir. Eriyen kıta buzullarının suları da iç denizlere dökülmez olmuştur. Dolayısıyla sıcaklık arttıkça göllerdeki buharlaşma ve su kaybı çoğalmış ve çölleşme hızlanmıştır. Kuruyan gölün tabanında biriken tuzlu kum ve mil taneleri şiddetli rüzgârların etkisiyle etrafa savrulmaya başlamıştır. Bir zamanların sahil kenarındaki verimli topraklar ve yerleşim yerleri kısa denebilecek bir zaman dilimi içinde kum yığınlarıyla örtülmeye başlamıştır. İşte o günlerde başlayan felâket günümüze kadar devam etmiştir.

Bazı kitaplarda var olduğu yazılan, bazı kitaplarda uydurma olduğu ileri sürülen Orta Asya'daki hayat kaynağı tatlı sulu içdenizlerinin varlığı ve sonradan kuruyarak çoraklaştığı, çölleştiği jeolojik bir gerçektir. Henüz yeterince bilinmeyen husus, bu ortamlarda insanoğlunun nasıl bir hayat sürdürmüş olduğudur.

6. Turan Ovası İnsanları

Bilim; maddeler, eşyalar ve olaylar arasındaki ilişkileri, gözlem, ölçüm ve deneylerden elde edilen verilerle, bilinenlerden de yararlanarak, akıl ve mantık yolu ile ortaya çıkarmaktır. Bu ilişkiler için elde gözlem, ölçüm ve deney yok ise; yalnız bilinenler ile akıl ve mantıktan yararlanılarak maddeler ve olaylar arasındaki ilişkiler hakkında ortaya atılan veya öne sürülen bir varsayım, bir felsefe olarak kabul edilir. Ciddi bir varsayım veya felsefi düşünce, bilim adamlarınca üzerinde ciddi araştırmalar yapılması gereken konuları gündeme getirir, onlara yol gösterir. Bunun için felsefe, bilimsel araştırmaların kaynağı ve itici gücüdür.

Turan Ovası'nda tarih öncesi çağlarda yaşamış ve ileri bir medeniyet düzeyine erişmiş insan topluluklarının varlığı hakkında bazı kalıntılar mevcut ise de bilimsel nitelikli herhangi bir veri, ayrıntılı bir

arkeolojik çalışma henüz elde mevcut değildir. Ancak yerkürenin bereketli altın kuşağı içinde bulunan, insan ve diğer canlı türleri için en uygun paleocoğrafik şartlara sahip olan bu yörenin, gelişmemiş insan topluluklarının yaşamış olduğu bir arazi parçası olarak kalmış olmasını da akıl ve mantık kabul etmemektedir. Bereketli Altın Kuşak üzerinde bulunan diğer yörelerdeki gibi, Turan Ovası'nda da tarih öncesinde ileri derecede medeniyetler kurmuş olan insan topluluklarının yaşamış olması gerekir. Eğer öyle ise, onların kurmuş oldukları medeniyetlere ve yerleşim merkezlerine ait kalıntılar kum yığınları altında gömülü kaldığı için henüz keşfedilmemişlerdir.

O zaman felsefi bir yaklaşımla denilebilir ki, Bereketli Altın Kuşak üzerindeki diğer yörelerde olduğu gibi Turan Ovası'nda da Younger Dryas buzul döneminin sonundan itibaren (M.Ö. 11.500) tarih öncesindeki çağlarda insan toplulukları yaşamış ve benzer düzeyde medeniyetler kurmuşlardır. Biraz daha ileri gidilerek denilebilir ki, bu dönemde Turan Ovası, özellikle Hazar ve Aral Gölü sahilleri, insan ve bütün canlı türleri için mutluluk içinde birlikte yaşanan bir yurt olmuştur. Mini-Ice Age buzul dönemiyle birlikte (M.Ö. 6.200-5.800) bölgede felâket rüzgârları esmeye başlamıştır. Bir zamanlar sahil kenarındaki o güzelim bağlar, bahçeler, tarlalar, çiftlikler ve yerleşim yerleri yavaş yavaş kum yığınlarıyla örtülmeye başlamıştır.

Çölleşme Mini-Ice Age'den sonra hızlanmış ve daha geniş alanlara yayılmıştır. Siz o çağlarda bu coğrafyada yaşayan büyükçe bir ailenin reisi olsaydınız, ne yapardınız? Herhalde büyük kum fırtınaları karşısında mevcut yurdunuzu koruyamayacağınızı anlar; tatlısuyu bulunan, çok uzak olmayan, daha güvenli yerlere göç ederdiniz. Herhalde onlar da öyle düşünmüş ve öyle yapmışlardır. Tatlısuya ve verimli toprağa sahip en elverişli yerler büyük nehirlerin deltaları olmalıydı. Nitekim tarih

öncesindeki pek çok medeniyetler Nil, Mezopotamya, İndüs gibi vadilerde kurulmuştu. Turan Ovası'nda kum fırtınasından kaçan bu insanlara (birinci büyük göç) kucak açabilecek 4 önemli nehir ağzı, delta bulunmaktaydı. Bunlar Amu Derya ağzındaki Harezm, Sir-i Derya ağzındaki Kızılorda, Hazar Denizi sahilinde eski Amu Derya ağzındaki Uzboy ile Utrek bölgeleriydi. İkinci yerleşim yerleri olarak bu bölgelere yerleşen insanların daha kalabalık topluluklar oluşturarak küçük köyler kurmuş olmaları; ilk tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin de bu dönemde başlamış olması gerekir. Kedi, köpek, sığır bu dönemde ehlileştirilmiştir. Arpa, buğday, çavdar yetiştirmek için mevsimlere göre rejim değişikliği gösteren nehirleri, sulama kanalları ve göletlerle ıslah etmeyi ve kontrol altına almayı bu dönemde öğrenmişlerdir.

Ancak buzul dönemlerinden uzaklaştıkça havalar daha çok ısınmakta, kuraklık daha çok artmakta, akarsular azalmakta, kum fırtınaları çölleşmeyi yaygınlaştırmakta, insanların deltalardaki ikinci yerleşim merkezlerini de tehdit etmeye başlamaktadır. Doğal afetler ve zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren bu insanlar, bir yandan doğaya karşı önlem almada epeyce bilgi ve beceri sahibi olmuşlar, diğer yandan da doğaya karşı gelinemeyeceğini öğrenmişlerdir. Kuraklıktan, çölleşmeden ve aşırı sıcaklardan bunalmaya başlayan bu insanlar için, M.Ö. 4000 ve 5000'li yıllarda artık üçüncü yerleşim merkezlerine doğru ikinci büyük göçlerini yapmaları kaçınılmaz olmuştur.

Turan Ovası insanları üçüncü yerleşim yerleri olarak güneydeki ve doğudaki yüksek dağların eteklerinde, havası serin ve yağışlı, suları bol ve berrak, toprakları verimli ve çölleşme tehlikesinden uzak, kenarlarında otlakları bol, yaz-kış suları kesilmeyen nehir yataklarının kenarlarında kurmuşlardır. Birinci yerleşim yerleri olan göl kenarında ve ikinci yerleşim yerleri olan deltalarda edinmiş oldukları deneyimlerden de yararlanarak

buralardaki üçüncü yerleşim yerlerini bir büyük köy veya küçük kasaba şeklinde daha toplu ve daha büyük ölçekte yapmışlardır. Tarımsal faaliyetlerinde sığırın ve eşeğin gücünden büyük ölçüde yararlanmaktadırlar.

Dünyada ilk defa atı ehlileştiren insanlar olarak büyük bir taşıma ve ulaştırma olanağına kavuşmuşlardır. Bu dönemde, insanların toplumsal faaliyetleri oldukça gelişmiş, komşu şehir ve ülkelerle ticari ilişkiler kurulmaya başlanmış olması gerekir. At sırtındaki bu insanlar için dünyaları küçük gelmeye başlamış, onlar sayesinde dağlar fethedilmeye, dağlar ötesi ülkelere ulaşılmaya başlanmıştır. Havalar ısındıkça havası serin, suyu bol ve berrak olan, bol otlu ve verimli yaylalara doğru at sırtında göç ederek, oralarda yeni yerleşim merkezleri kurmuş olabilirler. Örneğin, Hindu-kuş dağlarının kuzeyindeki tarih öncesine ait kalıntıların sahipleri bu insanların hemşehrileri veya akrabaları olmalıdır. Bu son yerleşim yerlerinde insanlar daha güvenli, daha huzurlu ve daha mutlu olmuşlardır. Bu nedenle bu kasabalardan başlayarak büyüye büyüye günümüze kadar gelinmiştir. Günümüzdeki başşehirler ile diğer büyük şehirler bu üçüncü yerleşim yerlerinin yakınında veya üstünde kurulmuşlardır. Bunlardan bazıları olarak, Aşkabat, Merv, Buhara, Semerkant, Duşanbe, Taşkent, Andican, Namangan, Çimkent, Türkistan, Cambul (Taraz), Bişkek ve Almatı sayılabilir.

Acaba Turan Ovası insanlarının, kum tufanından önceki ve sonraki hayat tarzlarını, yaşam biçimlerini merak eden yok mudur? Acaba bu insanları kendi ataları olarak kabullenen ve bu nedenle köklerini merak eden çağdaş topluluklar yok mudur? Elbette vardır, ancak bu toplulukların günümüzdeki ekonomik, teknolojik ve bilimsel güçleri böyle araştırmaları tek başlarına yürütebilecek düzeyde değildir. Bu nedenle, maalesef, bu tür araştırmaların yapılması, bu insanlarla genetik ve kültürel ilişkileri olmayan

Hint-Avrupa devletlerinden ve bilim adamlarından beklenecektir. O zaman da bu insanların öne sürecekleri kendi düşünce ve görüşlerine uygun felsefe ve yorumların etkisi altında kalınacaktır. Bu da hiç yoktan daha iyidir, diyerek kabul edilecektir.

7. BMAC - Anav (Annau)

(Türkmenistan) Medeniyeti

Raphael Pumpelly isimli Amerikalı bir jeolog 19. yüzyılın ikinci yarısında, Çin ve Moğolistan dahil, Orta Asya'da 70 yıl kadar gezmiş, bu kıtanın jeolojik ve jeomorfolojik haritalarını çıkartmış, yerbilimleriyle ilgili pek çok gözlemlerde bulunmuştur. Bütün bu çalışmalarını iki ciltlik bir kitap halinde 1908 yılında yayımlayan Pumbelly, insanoğlunun ilk tarımsal faaliyetleriyle ilgili olarak "Tatlıgöl Teorisi" (Oasis Theory= Vâhâ Teorisi) diye bir teoriyi ortaya atmıştır (Pumpelly, 1908; Ryan ve Pitman, 1998'de). Pumpelly, insanoğlunun ilk tarımsal faaliyetlerinin "oasis" veya "vâhâ" diye anılan, (tarafımdan "Tatlıgöl" diye Türkçeleştirilmiş olan) büyük tatlı su birikintileri etrafında gelişmiş olabileceğini öne sürmüştür. Son buzul çağının sonlarına doğru, Orta Asya'da oldukça kurak bir iklim hüküm sürmekteydi. Ona göre, taş devri insanlarının bu kurak iklim bölgesinde yaşamlarını sürdürebilmek için, vahşi hayvanlar ve bitkilerle birlikte, büyük tatlısu gölleri etrafında toplanmış olmaları gerekirdi. Nitekim aynı gerekçeyle Ryan ve Pitman (1998), insanların ve hayvanların Karadeniz tatlısu gölü etrafında toplanmış olabileceklerini iddia etmektedirler. Bir araya gelerek kalabalıklaşmış olan bu insanlar buralarda büyükçe köyler kurmuşlardır. Topluluğun besin ihtiyacını daha kolay karşılayabilmek için çok önemli bir kültürel evrim gerçekleştirilerek bazı bitkiler ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Buğday ve arpa evcilleştirilmiş ilk tahıl ürünleri; koyun ve keçi…vs. evcilleştirilmiş ilk hayvan türleri olmalıydı. Pumpelli, son olarak 1904 yılında Türkmenistan'ın bugünkü

başkenti Aşkaabat yakınındaki bazı harabelerde, buradaki insanların tahıl üretmiş olduklarının işaretlerini bulmuştu. O zamanlarda muhtemelen Hazar-Aral tatlısu gölünün güneydoğu sahilleri Aşkaabat'a kadar uzanmaktaydı.

İlk defa Pumpelly tarafından 1904 yılında ortaya atılan "Tatlısu teorisi" daha sonra, Avrupa'da geniş arkeolojik çalışmalarda bulunan bir İngiliz arkeolog olan Gordon Childe tarafından geliştirilmiştir. Childe'ye göre tarımdaki bu gelişmeler, insanoğlunun parazitlikten kurtulup doğayla ortaklık kurarak üretken hale geçişinin ilk evrimidir. Childe'ye göre tahıl çiftçiliği ve hayvancılık ilk defa Orta Asya'da gerçekleştirilmiş ve daha sonra Karadeniz sahillerinden Avrupa'ya geçmiştir. Ona göre, Avrupa'daki ilk evcil koyun türü (Ovis vignei) Türkistan (Türkmenistan-?) ve Afganistan'dan gelmiştir (Ryan ve Pitman, 1998'den).

Daha sonraki zamanlarda Asya, Sovyetler Birliği hegemonyası altına girmiş olduğundan bu konudaki çalışmalar Batı Dünyasına yansıtılmamıştır. Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte Batıdaki bilim adamları Bağımsız Devletler Topluluğu bilim adamları ile birlikte ortak çalışmalara yönelmişlerdir. Bunlardan güzel bir örneği aşağıda göreceğiz.

13/05/2001 tarihli New York Times gazetesinde yer alan bir makaleye göre, Rus ve Amerikan arkeologları bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan'da, zamanımızdan 4.000 yıl önce yaşamış bir medeniyetin kalıntılarını bulmuşlardır. Aşağıdaki bilgiler bu makaleden alınmıştır. Araştırmayı yürüten arkeologlara göre, bu bölgedeki insanlar, bir Tatlıgöl (oasis) çevresinde kerpiçten yapılmış binalardan ve koruganlardan oluşan yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Bu medeniyetin insanları koyun ve keçi beslemişler, kanallarla sulamalı ziraat yapmışlar, tarlalarda buğday ve arpa yetiştirmişlerdir. Onların bronz baltaları, mükemmel seramikleri, mermer ve kemik oymaları, altın ve değerli taşlardan süs

eşyaları varmış. Elit sınıfa mensup insanların mezarlarına lüks ziynetler ve eşyalar bırakmışlardır.

Pensilvanya Üniversitesi Eski Asya Dilleri uzmanı Prof. Dr. H. Mair'e göre bölgede yeni keşfedilen bu yüksek medeniyet; Eski Çağ Asyası'nın kültür ve ticaret alış-veriş yolu üzerindeki çok büyük bir boşluğu veya yokluğu tam olarak doldurmuştur. Bu buluşla eskiden sanıldığı gibi, Asya halkının M.Ö. 4000 yıllarında birbirlerinden ve dünyanın diğer yerlerinden kopuk, ayrışık (izole) halklar olmadığı ortaya çıkmıştır. Yeni keşfedilmiş olan bu medeniyete ait, batıda Annau'dan doğuda Özbekistan'a, hatta Afganistan'ın kuzeyine kadar uzanan Kara Kum çölü boyunca, düzinelerce yerleşim harabeleri bulunmuştur. Bu saha 300-400 mil uzunluğunda ve 50 mil kadar genişliğindedir. Bu insanların kim oldukları, nereden geldikleri ve kendilerine ne isim verdikleri henüz bilinmemektedir. Bu nedenle arkeologlar bu medeniyete bulunduğu bölgeleri dikkate alarak "Bacteria Margiana Archaeology Complex" ismini vermişler ve kısa olarak bu kelimelerin baş harflerini alarak BMAC (Bimak okunur) ismini vermişlerdir.

Harabeler kumlarla örtüldükten çok sonra, M.Ö. 2. ile M.S. 16. asırlar arasında, Çin ile Akdeniz ülkelerini birbirlerine bağlayan adına efsanevi "İpek Yolu" denilen kervan yolları bu yöreden geçmiştir. Muhtemelen bu ipek yolu Bronz çağında da hizmet vermişti. BMAC medeniyeti tarafından korunan ve desteklenen eski İpek Yolu üzerindeki bu tatlıgöl çevresinde yer alan istasyonlar, yolcular için birer dinlenme ve stok yenileme olanağı sağlamaktaydı.

Moskova Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışan Dr. Victor Sarianidi pek çok harabede belirgin bir arkeolojik düzen keşfetmiştir. Her yerleşim mahallindeki binalar; sanki tek bir mimarın deseninden çıkmış gibidir. En büyük binalar birer büyük apartman kompleksi gibi inşa edilmişlerdir. Her

biri bir futbol sahasından daha geniş bir alanı işgal eden bu komplekslerin içinde onlarca ve onlarca odalar bulunmaktadır. Bu komplekslerin bazıları yüksekliği 2,5 metreye yaklaşan birkaç kerpiç tuğla duvarla çevrilmiştir. Bu duvarların gerisinde ise geniş tarım tarlaları uzanmaktaydı.

Şimdi Türkmenistan ve Özbekistan sınırları içinde kalan bu bölgede, Sovyet arkeologları son birkaç on yıldan beri sessizce bilimsel araştırmalar yapmakta idiler. Gün ışığına kavuşturdukları eserler, bu yörelerde yaşayan insanların sosyal ve ekonomik gelişmelerle yüksek bir medeniyet düzeyine eriştiklerini göstermekteydi. Böyle bir medeniyet için tek eksik görünen husus, bu medeniyete özgü bir rakam ve yazı sisteminin varlığına ait belgelerin henüz bulunamamış olmasıydı.

Soğuk savaşın sona ermesiyle, Amerikalı arkeologlar da bölgedeki Rus meslektaşlarının çalışmalarına katıldılar. 1990'larda Dr. Hiebert kazı çalışmalarını derinleştirerek daha alttaki seviyelere, dolayısıyla daha eski yerleşimlere doğru ilerletti. Bunun mükâfatını da 2000 yılı Haziran ayında Türkmenistan'ın başkenti Aşkaabat'ın 8 mil uzağında İran sınırı yakınında bulunan Annau'da, yönetim binası olduğu sanılan bir binanın odalarından birinin altını eşerken elde etti. Orada 2,5 santimetre genişliğinde üzerine semboller ve yazılar kazınmış parlak ve siyah bir kömür parçası (oltu taşı) gibi bir taş buldu. Arkeologlar, bunun bir mühür olduğuna; genellikle eski çağlardaki ticari eşya kutularının içindeki malın cinsini ve bu malın sahibini belirtmek için kullanıldığına inanmaktadırlar. Aynı yerde kutuların ve paketlerin ağızlarını mühürlemek için kullanılan çok miktarda "mühür kili" parçaları bulunmuştur. Bu eşyalarla birlikte bulunan odun kömürü parçalarının radyometrik yaş tayini M.Ö. 2300 yılını vermiştir. Bu ortak çalışma sonucunda araştırmacılar, bu medeniyetin sahiplerinin M.Ö. 2300 yıllarına doğru yazıyı veya deneme niteliğindeki bir ön yazıyı (proto-writing) keşfetmiş olduklarını ifade etmektedirler. Amerikalıların

radyometrik yaş tayinine göre BMAC kültürü M.Ö. 2200'den başlayarak M.Ö. 1800-1700 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu tarihlemeler Ruslarınkine göre yaklaşık 500 yıl eskiye gitmektedir. Bu araştırmalara katılan Pensilvanya Üniversitesi profesörlerinden Dr. Fredrik T. Hiebert, "Zamanımızın yeni politik düzeni nedeniyle, eski çağ tarih kitaplarını yeniden yazıyoruz" beyanında bulunmuştur.

Dr. Hiebert, özellikle üzerine kırmızı renkli 4-5 sembol veya harf kazınmış küçük bir taş parçasını ve keşfinin önemini dil ve arkeoloji üzerine düzenlenen bir konferansta kamu oyuna açıklamıştır. Bu yazı sitili, o çağlardaki hiçbir yazı sistemine benzemiyordu. Diğer bilim adamları da bu yazının çağdaşları olan Mezopotamya, İran ve Indüs vadisindekilere benzemediği konusunda birleşmişlerdir. Bazı bilim adamları bu işaretlerin haberleşmeye yarayan bir yazı türü olduğu konusunda kesin bir kanıya sahip olmakla birlikte, henüz komşularınkilere göre tam gelişmemiş olduğunu ifade etmişlerdir.

Pensilvanya Üniversitesi Eski Asya Dilleri uzmanı Prof. Victor H. Mair'e göre, bulunan taşın üzerindeki sembollerin "muhakkak bir yazı" olması gerekiyor. Mair'e göre, bu semboller bir piktografı (resim yazısı) olmayıp, iyice soyutlaşmış bir yazı türüdür. Mair'e göre, bu semboller Çin yazısı değildir, ayrıca Çin yazısı bu taştan yüzlerce yıl sonra gelişmiştir. O şekiller Mezopotamya veya eski Elam yazısına da benzemiyor. Pensilvanya'da İndüs arkeoloji uzmanı olan Dr. G.L. Possehl'e göre taş, bir İndüs mührüne benzemiyor; ancak üzerindeki sembollerden yalnız birisi İndüs yazı sistemine benzemektedir.

Dr. Hiebert; bu yazının, bu insanlar tarafından keşfedilmiş orijinal bir yazı türü mü, yoksa komşularının icat ettikleri yazı türlerinden ilham alarak kendilerine göre uyarlamaya çalıştıkları bir yazı türü mü? olduğu

konusunda henüz emin olmadığını beyan etmiştir. Ona göre bu yazı sisteminde kelime veya kelimelerden önce gelen bir “ön-ek” bulunmaktadır.

İki yıl önce, St. Petersburg Arkeoloji Enstitüsü’nden Dr. I.S. Klochkov, BMAC halkının yazıyı keşfetmiş olabileceklerine ait bazı bulgulardan bahsetmiştir. Bu ve diğer Rus bilim adamları da BMAC kültürüne ait insanların kil ve çömlekler üzerine yazıyı andıran semboller kullandıklarını ifade etmişlerdir.

Akademisyenler, BMAC kültürü insanlarının nereden geldikleri, dönemlerinde ne gibi etkinliklerde bulundukları ve sonra onlara ne olduğu… gibi konuları merak etmektedirler. Dr. Hiebert, bu medeniyetin İran-Türkmenistan sınırı boyunca uzanan dağ eteklerinde Annau yakınında doğmuş olabileceğini, zira bu yörelerde eski yerleşim merkezlerine rastlanıldığını ifade etmektedir. Dr. Sarianidi, bu medeniyetin kökünün Türkiye’ye kadar uzandığını iddia etmektedir. Bazı bilim adamları ise bu insanların kuzeyden gelmiş olabileceklerine işaret etmektedirler.

BMAC medeniyetinin çöküşü de bir sır gibidir. Harward’dan Dr. Lamberg-Karlovsky “Mimari stilleri, duvarlarla çevrilmiş muhteşem binaları birkaç yüz yıl içinde ortadan kaybolmuştur. Lüks eşya ve malzemeler yapılmaz olmuş ve herşey küçülmüştür. Belki insanlar tekrar küçük yerleşim birimlerine, köylerine geri dönmüşlerdir veya diğer medeniyetlerce absorbe edilmişlerdir.” diyor.

Sonuç ne olursa olsun arkeologların son yıllara kadar hiç ummadıkları bu yerde, bir zamanlar büyük bir medeniyet doğmuş; sonra yok olurken arkalarında büyük kerpiç bina kompleksleri ile küçük taş parçaları üzerine işlenmiş yazı sembolleri bırakmıştır.

8. Sonuç ve Öneriler

İnsanlık tarihini inceleyenler, 20. yüzyılın başlarına kadar medeniyetlerin başlangıcı olarak Eski Yunan Medeniyeti’ni

göstermekteydiler. 20. yüzyılın başlarından itibaren Sümer ve Babil tabletlerinin tasnif edilerek okunmaya başlamasıyla gözler Mezopotamya'ya çevrilmiştir. Artık günümüzde bütün bilim adamlarınca dünya medeniyetlerinin beşiği denilince Mezopotamya ve özellikle Sümerler akla gelmektedir.

Şimdi konumuzla ilgili olarak n Sümerler'in kökenine gelelim. Sümerler başlangıçta bulundukları ülkeye dışardan göç etmiş yabancılardır. Zira bu insanların ne yerli halkla ne de komşu ülke insanlarıyla herhangi bir kültürel ve dil bağları yoktur. Bu insanların dil yönünden Ural-Altay dil ailesinin bir mensubu olduğu, özellikle Türkçe ile pekçok ortak yönleri bulunduğu bütün bilim adamlarınca ifade edilmektedir. Hatta bazı bilim adamlarınca bu insanların Hazar Denizi bölgesinden göç etmiş oldukları ifade edilmektedir. Bugüne kadar elde edilen bilgiler ışığında hiçbir bilim adamı aksine bir görüş belirtemediğine ve mevcut veriler bu insanların kökenini Turan Ovası'na doğru yönlendirdiğine göre daha ne beklenilmektedir. Niçin bu insanlara hala "nereden geldikleri bilinmeyen Kimsesizlerin Halkı (=Nobody's people) denilmektedir" Bu insanların Turan Ovasındaki İlk Türkler'den kopup gelmiş göçmenler olduğunu kabul ederek, onların köklerinin araştırılması gerekmez mi? Onların köklerine ait kalıntıları Turan Ovasın'daki birinci yerleşim merkezleri olan tatlısu göl kenarlarında bulmak çok zordur, belki de imkansızdır. Çünkü oralardaki kalıntıların ilkel çadırlar veya sazlardan yapılmış küçük kulübeler şeklinde olması gerekir. Büyük nehirlerin deltalarındaki ikinci yerleşim merkezlerinde kurmuş oldukları yapılar ise basit bir kaç evden oluşan küçük köyler şeklinde olmalıdır. Bunların büyük bir kısmı ya tamamıyla yok olmuş veya kum ve balçık altına gömülmüşlerdir. Ancak bunları bir şans eseri olarak bulmak mümkün olabilir. Büyük nehir yataklarının kenarında, dağ eteklerinde kurmuş oldukları üçüncü yerleşim yerleri

gelişmiş büyük köyler ve zamanla büyüyen şehirler şeklinde kurulmuşlardır. Kum fırtınalarından ve sel baskınlarından daha az etkilenmiş olacakları için bunları bulma şansı oldukça fazladır. Bu gibi yerlerin tespitinde bölgenin uydulardan çekilmiş görüntülerinin “uzaktan algılama” (remote sensing) yöntemi ile incelenmesini öneriyorum. Bu yöntem ile çok geniş bir alanı kapsayan Orta Asya’nın Kuvaterner Dönemine ait paleocoğrafik evrimi daha çabuk, daha ucuz ve daha sağlıklı bir şekilde taranabilecek; bu güne kadar hiç dikkati çekmemiş eski yerleşim yerlerinin izlerine rastlamak mümkün olabilecektir.

Gerek uzaktan algılama yöntemi ile yeni bulunabilecek, gerekse bilindiği halde henüz yeterince incelenmemiş kalıntıların ön incelemesi, kalıntılıların bulunduğu ülkenin arkeologları tarafından yapılmalı; bu ön inceleme sonucunda önemli görünenlerin derinlemesine ve genişlemesine daha ayrıntılı olarak incelenebilmesi için Türk Dünyası’nın ve uluslararası kuruluşların maddi, teknolojik ve bilimsel desteği aranmalıdır. Bu ve benzeri çalışmalar yapıldığı takdirde, Sümerlerin kökenlerine ait izlerin, Orta Asya’da özellikle Turan Ovası’ndaki kalıntılarda bulunabileceğine inanıyorum.

The Encyclopedia Americana, International Edition, V.1, s. 252, 1982.

Pumpelly, 1908: Ryan William and Pitman Walter, (2000)’den alınmıştır; Noah’s Flood: The New Scientific Discoveries About the Event That Changed History; Published by Simon and Schuster, New York, s.319.

Ryan William and Pitman Walter, (2000) Noah’s Flood: The New Scientific Discoveries About the Event That Changed History; Published by Simon and Schuster, New York, s.319.

New York Times Gazetesinin 13.05.2001 tarihli sayısında yayınlanan makale.

Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Taş Çağı / Prof. Dr. Leonid B. Vishnyatsky [s.486-493]

Rusya Bilimler Akademisi Kültür Tarihi Enstitüsü / Rusya

Coğrafik Sınırlar veYerleşimlerin Dağılımı

Araştırılan bölge; batıda Hazar Denizi'nden doğuda Tiyen-Şan'a, kuzeyde İrtiş Nehri ve Güney Ural yamaçlarından, güneyde Pamirler ve Kopet Dağı'na kadar uzanan alanları kaplamaktadır. Burası, çok değişken doğal iklim koşulların olduğu muazzam bir alandır ve onun farklı bölgeleri, farklı jeolojik ve çevresel tarihlere sahiptir. Genel olarak, Orta Asya'nın Geç Senozoik Dönemi, palinolojik renk skalasında açık bir şekilde gösterilen, iklimin artan kuraklığı ile karakterize edilir. Aynı zamanda, hem Pleistosen hem Holosen devirler, ilk insanlar için yeterince uygun olan nispeten daha nemli dönemlere tanıklık etmişlerdir. Holosen'in varlığı, mağaraları ve açık hava yerleşimlerini, işlik yerleri (değişik süreli ve maksatlı) ve atölyeleri kapsayan birçok Yontma Taş Çağı sitleriyle belgelenmektedir. Bu oluşumların bazıları, sadece tek tip taş aletler

verirken, diğerleri ise on binlerce etkili buluntularla bilinirler. Sitlerin çoğu, bölgenin güneydoğusundaki dağlık bölümünde yoğunlaşır (Pamirler ve Tiyen-Şan), fakat aynı zamanda batı ve kuzeydeki çöllük alanlarda da Yontma Taş Çağı sitlerinin kesin izleri vardır (figür 1). Aşağıda, kısaca çok önemli malzemeleri tanımladım ve bölgenin ilk yerleşimcileri ile onların kültürleri hakkında bize anlatılanları dikkate aldım.

Alt Yontma Taş Çağı ve Bölgede İlk Yerleşimler

Orta Asya'nın en eski yerleşimi, Güney Tacikistan'daki Kuldara'dır.1 Sitin arkeolojik kolleksiyonu büyük değildir (yassı ve yuvarımsı çakıllardan yapılma 40 tane küçük ve kaba alet), fakat Tacik çöküntüsünün eşsiz tabakalaşmış ve iyi çalışılmış lös depolarında derince gömülmüş paleosoller 12-11 ile (eski zaman koloidal eriyikleri, ç.n.), bu buluntuların birlikteliği, onların kronolojisinin kurulması için güzel bir fırsat sağlar. Kuldara, kesin olarak Alt Pleistosen'in sonuna tarihlenebilir (yaklaşık günümüzden 800-850.000 yıl öncesi), bunun anlamı, bölgede ilk insan 800.000 yıl öncesinde görünmüştür. Eldeki veriler ışığında bu tarih, Asya'daki en eski arkeolojik sitlerin kronolojisi için oldukça mantıklı görünür. Çin, Endonezya, Hindistan ve Pakistan'dan elde edilen hominid kemikleri ve sözde aletler için 1.5 milyon yıl öncesinden daha eski ve hatta 2 milyon yıl öncesi olarak iddia edilen tarihler, bir zaman kontrolüne dayanmamasına rağmen, en azından Alt Pleistosen'in sonu için az da olsa bir şüphe vardır. Güney ve Doğu Asya, şimdiden bir ya da daha fazla insan etkileşimine tanıklık eder.

Kuldara'nın, bölgenin tek Alt Pleistosen siti olduğu görülür. 600.000 yıldan daha eski olabilecek Tacik çöküntüsünün 9-8 paleosollarından elde edilen tek izole buluntular, Kuldara ile Karatau 1, Lakhuti, Obi-Mazar, vd. gibi Orta Pleistosen'in ikinci yarısına ya da ortasına tarihlenen buluntu toplulukları arasındaki boşluğu doldurur. Bu buluntu toplulukları, Doğu

Asya ve Kıta Hindistan'ın kuzeyinde bulunanlara benzer, kaba yonga aletler ve kıyıcıların (figür 2) olduğu yontuk çakıl endüstrilerini verirler.

Bir diğer çok önemli Alt Yontma Taş Çağı siti, deniz seviyesinden yaklaşık 2000 m. yükseklikteki Soh nehri vadisinde bulunan, Kırgızistan'daki Sel-Ungur mağarasıdır.2 Faunal malzemeyle birlikte palinolojik veriler, üst kültürel tabaka üzerindeki kattan alınan bir traverten örnek üzerine elde edilmiş G.Ö. 126.000 ± 5000 (LU-936) veren bir Uranyum-Toryum yaşıyla bütünüyle uyuşan Yontma Taş Çağı tabakaları için Orta Pleistosen Çağı işaret eder. Taş aletler ve hayvan kemiklerine ilaveten mağara dolguları, bazı insan ve insan olduğu varsayılan kalıntıları da içerir: Dişler, bir kol kemiği parçası ve artkafa kemiği olabilecek bir parça. Bu buluntuları çalışan paleoantropologlar, Sel-Ungur hominidlerini, bazı gelişmiş özelliklere sahip olan Homo erectus'un, örnek olarak gösterilebilecek yerel özelleşmiş bir türü olarak düşünürler.3 Aletler; kıyıcıları, basit düz ya da dışbükey kenar kazıyıcıları, çontuklu ve dişlemeli aletleri, düzeltili yongalar ve parçalarını kapsar. Ayrıca, en azından biri tanımlanabilmiştir. Sel-Ungur'u ortaya çıkaran uzmanlar, endüstriyi Aşölyen olarak kabul etme eğilimindedirler, ama bir yandan gerçek el baltalarının yokluğu ve öte yandan Tacik çöküntüsünün yontuk çakıl buluntu toplulukları ile açık benzerliklerinin varlığı gözönüne alındığında, böyle bir tanımlama eleştiriler karşısında çok zayıf kalır. Sel-Ungur'u, Orta Asya'nın Alt Yontma Taş Çağı'nın yontuk çakıl endüstrileri sınıfına atfetmek için, daha iyi sebepler olduğu tartışılabilinir.4

Daha çok Geç Aşölyen'e atfedilen ve Alt Yontma Taş Çağı'na ait olduğu düşünülen sitlerin bir kaçı, Orta Asya'nın batı ve kuzeyinde, Türkmenistan'ın ve Kazakistan'ın kurak steplerinde ve çöllerinde keşfedilmiştir. Yandaca (Batı Türkmenistan), Esen (Karakalpakistan), Mugocary, Vişnevka (her ikisi de Kuzey Kazakistan'dadır) ve bazı öteki

yerlerden elde edilen koleksiyonlar, gerçek el baltalarını da içeren çok sayıda ve farklı iki yüzden çalışılmış formları kapsar (figür 3). Maalesef, bunların tamamı yüzey buluntularıdır ve onların jeolojik yaşı tatmin edici bir biçimde saptanamaz.

Bir yandan yontuk çakıl endüstrilerinin coğrafi dağılımı, öte yandan el baltası buluntu toplulukları (fig. 4), bir Doğu-Batı karşıtlığının varlığını göstermesi açısından ilginçtir.5 Bilinen tüm elbaltaları, batıda ve kuzeydedir ama çekirdek ve yonga endüstrileri güneydoğuda yoğunlaşırken, elbaltaları güneydoğuda neredeyse hiç yoktur. Bu fenomenin mümkün olabilecek yorumlarından biri, Orta Asya'nın batı ve kuzey kısımlarında, aslında Kafkasya'dan (ki burada elbaltalı zengin Aşölyen endüstriler bilinmektedir) gelen hominidler tarafından yerleşilmişken, Orta Asya'nın güney doğu kısımlarının ilk yerleşimcilerinin ise, Doğu Asya'dan (yontuk çakıl endüstrileri baskındır) gelmiş olabilecekleridir. Yine de, ekolojik yorum, eşit bir olasılığı gösterir: Çekirdek ve yonga endüstrilerinin neredeyse yalnız dağlık alanlarla ve elbaltalarının ise ovalarla ilişkili olduğu işaret edilmektedir.

Orta Yontma Taş Çağı

Bu evreye atfedilen sitlerin çoğu, nispeten geç görülmektedir, buna rağmen, bu varsayımın temel olarak, tipolojik görüşlere dayandırıldığı ve bundan başka sadece çok nadir olarak, stratigrafik gözlemler ve mutlak yaşlandırmalarla desteklenebildiği vurgulanmalıdır. Tacikistan'daki Huci ve Ogzi-Kiçik'in ve Özbekistan'daki Obi-Rahmat'ın Orta Yontma Taş Çağı buluntu topluluklarından elde edilen radyokarbon tarihleri, onların yaşlarının yaklaşık 40.000±5000 yıl önce civarında olabileceğini göstermektedir.6 Yine de, bazı sitler, erken Üst Pleistosen ve hatta Orta Pleistosen yaşlı olabilirler. Her şeyden önce, bu durum, uzun süreli bir

kültürel katlaşımın keşfedildiği, Özbekistan'daki Kulbulak için mümkün olabilir.

Orta Asya'nın çoğu Orta Yontma Taş Çağı sitleri, Musteriyen olarak tanımlanabilinir. Bunlar, mağaralar (Obi-Rahmat, Hocakent, Ogzi-Kiçik, Teşiktaş, vb.) ya da açık hava yerleşimleri (Kuci, Kuturbulak, Zirabulak, vb.), iş yerleri ya da atölyeler olsalar da, bu yerleşimler, oldukça benzer envanterlere sahiptir.7 Bu envanterler, küçük disk biçimli (merkezcil) ve geniş tek platform ya da iki kutuplu çekirdeklerle, nispeten geniş düzenli taşımalık serisi ile (dilgiler ve dilgimsi yongalar), çeşitli kenar kazıyıcı kombinasyonu ile (bir kural olarak ikili ve yöneşenleri içeren) ve büyük bir koleksiyon içinde bulunan ve her zaman mekik aletlerin (limaces) de ilave edildiği düzeltili uçlarla karakterize edilirler (figür 5). Elbaltalarının, yaprak biçimli uçların ve diğer iki yüzeyli aletlerin tümden ya da hemen hemen yokluğu da önemli bir noktadır. Farklı buluntu toplulukları arasındaki benzerlik, eğer alet üretiminde kullanılan hammaddenin değişkenliği olmazsa, tamamıyla ortaya koyulur. Örneğin, büyük bir olasılıkla hammaddenin değişkenliği yüzünden, Kuturbulak'ta (Özbekistan) "yontuk çakıl aletler" boldur ve Kara-Bura'da (Tacikistan) baskındır ve yine aynı sebepten dolayı, Kos kurgan 1'in (Güney Kazakistan) Musteriyen yapısı, temel olarak küçük boyutlu objelerden oluşur. Bazen, aynı koleksiyondan gelen farklı hammaddelerden yapılmış buluntu toplulukları, farklı sitlerden gelen buluntu topluluklarına göre daha az benzerlik gösterebilir.

İki yüzeyli aletler (küçük bir el baltası ve bazı yaprak biçimli uçları içeren) ve dişlemeli aletlerin yoğun olduğu Kulbulak endüstrisi, kendi özgünlüğü içerisinde çarpıcıdır (figür 6). Dişlemeli aletlerin yoğunluğu (en azından kısmen) kültürel olmayan faktörleri yansıtma olasılığına sahip iken, böyle bir yorum, iki yüzeyli aletlerin varlığına cevap veremez. Diğer Orta Asya sitlerinin çoğunun tersine, Kulbulak'ın sakinleri, teknik becerilerinin

gerçekleşmesi için daha uygun fırsatları sağlayabilecek yüksek kaliteli çakmaktaşlarına ulaşabilme şansına sahiptiler, ancak bunun, sadece sitin özelliğinin bir sebebi olup olmayacağı şüphelidir. Uzun bir araştırma tarihine rağmen, bu sit hemen hemen tüm yaklaşımlar içinde (kronolojik, fonksiyonel, kültürel) hâlâ bir bilmece olarak kalır ve Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı içindeki yeri açık değildir.

Komşu bölgelerin Orta Yontma Taş Çağı endüstrileri ile Orta Asya Musteriyen'i karşılaştırıldığında, kuzey ve güneyle yakın benzerliklerin çok nadir oluşu ya da olmaması, batı ve doğuyla böyle benzerliklerin varlığı gözlemlenir. Açık olan şu ki, Doğu Avrupa'nın güney kısmının Mikokiyen endüstrisi (Ilskaya ve Suhaya Meçetka'da olduğu gibi), aynı Doğu Asya'nın çağdaş endüstrilerine görünüşte oldukça benzeyen Hindistan ve Pakistan'ın Orta Taş Çağı'nda olduğu gibi çok farklı görünür, Güney ve Doğu Asya malzemeleri hakkında iyi bir bilgiye sahip olan, Boriskovsky,8 birçok kereler, "Musteriyen" teriminin, Hindistan'ın Orta Taş Çağı endüstrilerine uymadığını işaret etmiştir, çünkü bu endüstrilerde, düzeltili uçlar ve mekik aletler (limaces) eksiktir ya da çok azdır; bunlar, tipik olmayan kenar kazıyıcılara sahiptir (bunların çoğu, yine de, "düzeltili yongalar" olarak isimlendirilir, çünkü düzelti kenarın şeklini değiştirmez ama onun doğal kenarlarını izler), bunun yanında, bu endüstriler, sık sık yongalardan çok yassı ve doğal parçalar üzerine yapılan aletleri ve bunlara benzer aletleri içerir. Tüm bu özellikler, Pakistan'daki Sangao mağarasının, Penjab'ın geç Soanian'ın, Racastan ve Orta Hindistan'dan elde edilen malzemelerin ve belki de hâlâ çok az bilinen Afganistan Orta Yontma Taş Çağı envanterlerinin tipik ve benzer karakterleridir.9

Birçok açıdan, Güney Asya'nın Orta Yontma Taş Çağı'ndan farklılıklar olsa da, Orta Asya'nın Mousteriyeni, Orta Doğu'nun tahminen çağdaş endüstrileri ile çok fazla ortak özelliklere sahiptir. Bu ilk kez, yarım

yüzyıldan daha fazla bir zaman önce, Okladnikov tarafından işaret edilmişti ve o zamandan beri toplanan veriler, onun tahmininin doğru olduğunu ortaya koymuştur. Benzerlikler, sitlerin topografyalarında, faunal buluntu topluluklarının kompozisyonunda ve taş endüstrilerinin karakterinde ortaya çıkıyor. Her iki bölgedeki çoğu Musteriyen siti, deniz seviyesinden 1200-1400 m. yükseklikte yer alır ve onların faunaları, çoğunlukla ya yabani keçi ya da yabani koyun veya her ikisiyle baskın olmuştur. Bu sitleri terk eden hominidlerin, aynı tür Homo neanderthalensis olduklarına dair az da olsa kuşkular vardır. Neanderthal kemik kalıntıları, hem Orta Doğu'da (Irak'taki Şanidar mağarası) hem de Orta Asya'da (Özbekistan'daki Teşik-Taş mağarası) bulunmuştur. Her iki bölgenin taş endüstrileri: Dilgi yönelimli fakat hala Orta Yontma Taş Çağı teknolojili budamalı façetalı parçaların varlığıyla; önemli derecede çekirdek redüksiyonu ve aletin yeniden keskinleştirilmesiyle (bir ya da iki istisna ile); elbaltalarının tümden diğer iki yüzeyli aletlerin tümden ya da tüme yakın yokluğu ile; ikili ve yöneşen tipleri fakat seyrek olarak da yatay ya da Quina kazıyıcıları içeren çeşitli kenar kazıyıcıların eşzamanlı varlığı ile; çok sayıda düzeltili uçlar ile (uzun olanları da kapsayan); mekik aletlerin varlığı ile ve Üst Yontma Taş Çağı alet tiplerinin nadirliği ile karakterizedir.

Doğu'ya doğru, Orta Asya'dakilere çok benzer bir Musteriyen, Altay Dağlarında çok iyi bilinmektedir10 Altay endüstrilerinin çoğu, Zagros dağlarından Pamir ve Tiyen-Şan dağlarının yamaçlarına kadar uzanan genel eğilimin devamlı olduğunu gösterir.

Eğer biz: 1) Orta Asya Musteriyen sitleri için nispeten geç bir zamanın olasılığını; 2) Neandertallerle (Şanidar ve Taşik-Taş'taki) olan ilişkilerini; 3) Bu endüstriden gelişmiş olabilecek herhangi bir açık öncelinin Orta Asya'da tümden yokluğunu ve 4) Zagros-Toros'un, Kafkas ötesi ve Altayların taş buluntu topluluklarının benzerliğini göz önünde bulunduracak

olursak, o zaman şu hipotezleri formüle edebilmemiz olasıdır. Birinci olarak, hem Zagros hem de Trans Hazar Musteriyen sitlerinin, Batı Asya'dan doğuya doğru hareket eden Neandertaller tarafından işgal edildiğini ileri sürmek olasıdır.11 İkinci olarak, bu hareket, ya başarılı bir adaptasyondan kaynaklanan bir yayılımdır (bu, büyük ihtimalle, tüm eldeki tarihlerin, bir olasılık olarak, çok genç olduğunu ima etmektedir) ya da diğer yayılımcı toplulukların, tahminen çağdaş insanların baskısı altında zorunlu bir geriye çekilişidir. Sahip olunacak yeni ve oldukça güvenilir tarihler elde edilene kadar, bu hipotezleri çözümlemek mümkün görünmemektedir.

Üst Yontma Taş Çağı

Bölgenin tümünde, şu anda, Üst Yontma Taş Çağı buluntu topluluklarını veren bir düzineden fazla yerleşim yeri yoktur. Bu durum, Son Buzul Çağı'nın (yaklaşık 20.000 yıl önce) sert iklim koşulları ya da ilgili çağın jeolojik dolgularının yetersizliği veya Orta Asya'nın birçok kısmının yetersiz araştırılması nedeniyledir.

Üst Yontma Taş Çağı sitlerinin birkaçı, Zerafşan havzasından bilinmektedir. Bunların en önemlisi, Özbekistan'da Semerkand'ın sınırları içinde yer almaktadır.12 Sit, 1939'dan beri araştırılmaktadır ve kazılarla ortaya çıkartılan tüm alan, 1000 m2 civarındadır. Kültürel kalıntılar, Çaşmasiyab deresinin sağ kıyısı üzerindeki iki terasın dolgularına birikmiştir. Yoğun yerleşimin üste doğru olan yedi seviyesi ayırt edilebilmektedir, bu seviyelerin her biri, taş aletler, kemik kırıkları, kömür ve aşı boyası parçaları ile dolmuş birkaç cebi içerir. 3000'den fazla kemik ve kemik parçaları tanımlanabilmiştir. Bunların yarısı attır ve bunu Pleistosen eşeği ile yaban sığırları izler. Semerkand'da bulunan ve anatomik olarak modern insanlara atfedilen insan kemiklerinin kökeni biraz net değildir ve onların Yontma Taş Çağı sedimanlarıyla olan ilişkileri sorundur.

Taş envanterler, çok zengin (binlerce parça), çeşitli ve özgündür (figür 7). Çekirdeklerin çoğu, çoğunlukla bir ya da iki vurma düzlemine ve sırasıyla tek yönlü ya da iki kutuplu, paralel negatif izlerine sahip olan küçük çakıllardır. Tek yüzlü disk biçimli çekirdekler de mevcuttur. Bazı formlar kama biçimli çekirdeklere benzer olmalarına rağmen, gerçek prizmatik çekirdekler yoktur. Dilgiler çok değildir ve onların çoğu yoğun bir şekilde düzeltilenmişlerdir. Değişik tiplerdeki önkazıyıcılar, yaygın alet tipidir. İş gören kenarları hafif dışbükey olan oldukça küçük yongalar üzerine yapılmış kenar kazıyıcılar, yatık yöneşen kenar kazıyıcılar ve keski biçimli aletler de yaygındır. Ayrıca, alet takımları, delicileri, düzeltili dilgicikleri, taşkalem yüzeyli objeleri, yontuk çakıl (kıyıcılar/kıyıcı aletler) aletleri ve çentik yapmak için kullanılan ya da örs olarak tanımlanan objeleri kapsar. Sitin her iki kültürel eğilimi ve kronolojik durumu, henüz kesinleşmemiştir. Bu tahminin yanlış olma olasılığı olsa bile, geleneksel bir şekilde, arkeolojik buluntu topluluğunun tek ve türdeş olduğu düşünülmektedir. Benim görüş açımdan, Semerkand'ın, zaman içinde geniş bir alana yayılmış (Orta Pleistosen'den Üst Pleistosen'in sonuna kadar) mesleki olayların yeniden ele alınışını göstermesi ve farklı kültürel geleneklerle ilişkili olması yadsınamaz.13

Üst Yontma Taş Çağı tabakalı diğer bir sit, Fergana çöküntüsünün (Özbekistan) kuzeyinde, Kuzey-Batı Tiyen Şan'dan bilinmektedir. Bu sit, bu metinde daha önce Orta Yontma Taş Çağı ile ilişkili olduğu söylenen Kulbulak'tır. Üst Yontma Taş Çağı, Kulbulak katlaşımının üst bölümünden gelen malzemeler ile tanımlanmaktadır. Prizmatik çekirdekler ve çeşitli önkazıyıcıların, Orta Yontma Taş Çağı tabakalarında bulunan çontuklu/dişlemeli aletler (sayısal olarak baskın olan) ve kenar kazıyıcılar gibi karakteristik alet tipleri ile bir arada bulunması, burada anılmaya değerdir.

Karasu (Valihanov'un) siti, Kazakistan'da Çimkent'in yaklaşık 140 km. kuzeyinde bulunan Arıstandı Nehri'nin yüksek kısımlarının sağ tarafında bulunmaktadır.14 Sitin kültürel tabakaları, üçüncü nehir sekisinin kumlu topraklarıyla (loam: içinde organik maddeler olan kum ve kil karışımının meydana getirdiği gevşek yapılı toprak, ç.n.) ilişkilidir ve taş aletler, hayvan kalıntıları ve ocak yerlerinin izlerini içerir. Hayvan kalıntıları içinde at boldur ve bunu bizon, antilop ve kızıl geyik izler. Mevcut palinolojik veriler, içinde kültür kalıntıları veren dolguların oluşmaya başladığı dönem için, stepik iklim koşullarının olduğunu da gösterir. Son zamanlarda, G.Ö. 24.800±1100 yıllarını veren radyokarbon yaşı, üstteki kültürel tabaka için rapor edilmektedir.15 Taş aletler, yapılmış yaklaşık 6000 parçayı kapsar. Tüm tabakalardan elde edilen çekirdekler ve yongaların, Orta Yontma Taş Çağı olduğu düşünülmektedir (çok az dilgi, çok az ya da tamamen olmayan prizmatik çekirdekler), fakat düzeltili aletlerin özellikleri, bunun bir Üst Yontma Taş Çağı endüstrisi olduğuna şüphe bırakmaz. Önkazıyıcılar, aletlerin yarısından çoğunu oluşturur, oldukça simetriktir ve özenli bir şekilde dilgimsi yongaların ve dilgilerin üzerine yapılmış düzeltili aletlerdir. Alet takımının geri kalanı, taşkalemler, düzeltili yongalar ve nadir olarak kenar kazıyıcılar ve uçlardan oluşmaktadır.

İsfara nehrindeki (Tacikistan) Hoca-Gor sitinden elde edilen malzemenin büyük bir kısmının, Üst Yontma Taş Çağı'nın son safhasına tarihlendiğine inanılmaktadır. Buluntuların bir kısmı yüzeyden, geri kalanı da kazılardan gelmiştir. Kazılarda bulunan aletler, en üst sekide sonradan depolandığı düşünülen soluk sarı renkli bir kum tabakasıyla ilişkilidir. Taş aletler, prizmatik çekirdekleri, dilgileri, çok sayıda dilgi üzerine yapılmış önkazıyıcıları (ikili olanların da bulunduğu), delicileri ve düzeltili dilgicikleri kapsar. Okladnikov ve Ranov, Kuzey Afrika'nın Capsian

(Kobis, Tunus) endüstrileri arasında bu buluntu topluluğuna benzerlikler olup olmadığını araştırmışlardır.

Geç Üst Yontma Taş Çağı'na tarihlenebilecek birden çok buluntu topluluğu, Tacikistan'daki Şugnou'nun 1. tabakasıdır. Koleksiyonda, dilgicikler ve geniş dilgiler, çeşitli önkazıyıcılar, bazı Gravette uçlarına benzeyenleri de içeren çeşitli uç tipleri, deliciler, düzeltili dilgiler vs. önemli yer tutarlar.

Görüldüğü gibi, Musteriyen'den farklı olarak, Orta Asya'nın az bilinen Üst Yontma Taş Çağı endüstrileri, çok çeşitlidir. Tipoloji temelinde, aynı gruba eşleştirilebilecek iki yerleşim yerinin bile olmadığı görülür. Yine de, Karasu, Semerkand ve Kulbulak'ın Üst Yontma Taş Çağı tabakalarında, kayda değer yaygın bir özellik vardır: Üst Yontma Taş Çağı unsurları oldukça az gelişmiş olarak kalmışken, kendi tipolojileri ve teknolojileri içinde göze çarpan Orta Yontma Taş Çağı unsurları daha akılda kalıcıdır. Bu Üst Yontma Taş Çağı endüstrileri içinde Orta Yontma Taş Çağı unsurlarının kalma ısrarı, onların yerel köklerini gösterebilir, ama bu olasılığı destekleyecek yeterli kanıt yoktur.

Endüstrilerin farklılığına rağmen, onların komşu bölgelerde benzerlerinin de olduğunu göstermez. Ne Orinyasiyen benzeri özelikleri ile Zagros'un Baradost'u16 ne de düzeltili dilgiler ve omurgalı önkazıyıcılarla üstün olan ve dilgi yönelimli bir teknolojiyle karakterize edilmiş olan Kara-Kamar'in (Kuzey Afganistan) 3. tabakası17 ve ne de Ak-Kupruk kültürü (Afganistan), Orta Asya'da bulunanlara benzer buluntu toplulukları vermez. Sadece Batı ve Kuzey Sibirya'nın, Kazakistan'ın doğu kısmındaki endüstrilerle benzerliğinin araştırılması bir ümit oluşturmaktadır, fakat hâlâ, Kuzey Sibirya tam olarak çalışılıp yayınlana kadar böyle bir benzerliğin olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır.

1 Ranov V. A., E. Carbonell, E., X. P. Rodriguez. 1995. Kuldara: Afro-Asyatik kontekste Orta Asya'da En Erken İnsan Yerleşimi//Current Anthropology (Günümüz Antropolojisi). sayı. 36. No 3. s. 337-346.

2 Islamov U. I. 1990. Sel'ungur, Orta Asya'nın Alt Yontma Taş Çağı'nın Yeni Bir Yerleşim Yeri//L'Anthropologie (Antropoloji). C. 94. s. 675-688. (Fransızca).

3 Islamov U. I., A. A. Zubov, V. M. Kharitonov. 1988. Fergana Vadisinde Bulunan Sel-Ungur Yontma Taş Çağı Yerleşim Yeri.//Voprosy Antropologii (Antropoloji Sorunları). sayı. 80. s. 48 (Rusça).

4 Vishnyatsky L. B. 1989. Movius Kuramı ve Sovyet Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı (Türkmenistan'da bazı son dönem buluntularına özel referanslarla birlikte)//Journal of Central Asia (Orta Asya Dergisi). C. 12 No. 1. s. 31. (İngilizce).

Davis R. S. & V. A. Ranov. 1999. Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı'nda son dönem çalışmaları//Evolutionary Anthropology (Evrimsel Antropoloji). cilt. 7. sayı 5. s. 190 (İngilizce).

5 Vishnyatsky L. B. 1989. Movius Kuramı ve Sovyet Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı (Türkmenistan'da Bazı Son Dönem Buluntularına Özel Referanslarla Birlikte)//Journal of Central Asia (Orta Asya Dergisi). C. 12 No. 1. s. 21-50. (İngilizce).

6 Derevianko A. P., U. I. Islamov, V. T. Petrin, R. H. Suleimanov, K. Alimov, K. A. Krahmal', I. N. Fedeneva, A. N. Zenin, A. I. Krivoshapkin, A. A. Anoikin. 1998. 1998'de Obi-Rakhmat Barınak Yerleşimindeki Çalışmalar (Özbekistan Cumhuriyeti)//Sibirya ve Yakın Bölgelerin Arkeoloji, Etnografi ve Antropoloji Sorunları. Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü. s. 37-45 (Rusça).

Ranov V. A. & S. A. Laukhin. 2000. Doğu Akdeniz'den Sibirya'ya Orta Yontma Taş Çağı İnsanının Göç Yolu Üzerinde Bir Yerleşim//Priroda (Doğa). No. 9. s. 52-60 (Rusça).

7 Vishnyatsky L. B. 1999. Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı//Journal of World Prehistory (Dünya Tarih Öncesi Dergisi). Sayı. 13. No 1. s. 69-122.

8 Boriskovsky P. I. 1971. Güney ve Güneydoğu Asya'nın Eski Taş Çağı. Leningrad: Nauka (Rusça).

9 Davis R. S. 1978. Yontma Taş Çağı//Allchin F. R. & N. Hammond (yayıma hazırlayan). Afganistan'ın Arkeolojisi. Londra: Academic Press. s. 74.

10 Derevianko, A. P. & S. V. Markin 1992. Altay Dağlarının Mousteryeni. Novosibirsk: Nauka (Rusça).

11 Ranov V. A. 1990. Mousteryen Kültürün Doğu Sınırı Üzerine//Chronosratigraphia Paleolita Severnoi, Tsentralnoi i Vostochnoi Azii i Ameriki (Kuzey, Orta ve Doğu Asya'nın ve Amerika'nın Kronostratigrafik Yontma Taş Çağı). Novosibirsk: Nauka. s. 262-268 (Rusça).

12 Djurakulov M. D. 1987. Samarkandskaya Yerleşim Yeri. Taşkent: Fan (Rusça).

Korobkova G. F. & M. D. Djurakulov. 2000. Orta Asya'da Üst Yontma Taş Çağı'na Model Olarak Samarkandskaya Yerleşimi//Stratum. No. 1. s. 385-462 (Rusça).

13 Davis R. S. & V. A. Ranov. 1999. Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı'nda son dönem çalışmaları//Evolutionary Anthropology (Evrimsel Antropoloji). cilt. 7. sayı 5. s. 191 (İngilizce).

14 Taimagambetov Zh. K. 1990. Ch. Valikhanov Yontma Taş Çağı Yerleşim Yeri. Alma-Ata: Nauka (Rusça).

15 Taimagambetov Zh. K. & B. Zh. Aubekerov. Kazakistan'ın Üst Yontma Taş Çağı//Voprosy Arkheologii Zapadnogo Kazakhstana. Samara: Samara Universitesi, 1996, s. 24 (Rusça).

16 Olszewski D. I., and H. L. Dibble. 1994. Zagros Aurignayonu//Current Anthropology (Günümüz Antropolojisi). sayı. 35. No. 1. s. 68-75.

17 Davis R. S. 1978. Yontma Taş Çağı//Allchin F. R. & N. Hammond (yayıma hazırlayan). Afganistan'ın Arkeolojisi. Londra: Academic Press. s. 53.

Boriskovsky P. I. 1971. Güney ve Güneydoğu Asya'nın Eski Taş Çağı. Leningrad: Nauka (Rusça).

Davis R. S. 1978. Yontma Taş Çağı//Allchin F. R. & N. Hammond (yayıma hazırlayan). Afganistan'ın Arkeolojisi. Londra: Academic Press. s. 37-70.

Davis R. S. & V. A. Ranov. 1999. Orta Asya'nın Yontma Taş Çağı'nda Son Dönem Çalışmaları//Evolutionary Anthropology (Evrimsel Antropoloji). cilt. 7. sayi 5. s. 186-193 (İngilizce).

Derevianko, A. P. & S. V. Markin 1992. Altay Dağlarının Mousteryeni. Novosibirsk: Nauka (Rusça).

Derevianko A. P., U. I. Islamov, V. T. Petrin, R. H. Suleimanov, K. Alimov, K. A. Krahmal', I. N. Fedeneva, A. N. Zenin, A. I. Krivoshapkin, A. A. Anoikin. 1998. 1998'de Obi-Rakhmat Barınak Yerleşimindeki Çalışmalar (Özbekistan Cumhuriyeti)//Sibirya ve Yakın Bölgelerin Arkeoloji, Etnografi ve Antropoloji Sorunları. Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü. s. 37-45 (Rusça).

Djurakulov M. D. 1987. Samarkandskaya Yerleşim Yeri. Taşkent: Fan (Rusça).

Islamov U. I. 1990. Sel’ungur, Orta Asya’nın Alt Yontma Taş Çağı’nın Yeni Bir Yerleşim Yeri//L’Anthropologie (Antropoloji). C. 94. s. 675-688. (Fransızca).

Islamov U. I., A. A. Zubov, V. M. Kharitonov. 1988. Fergana vadisinde Bulunan Sel-Ungur Yontma Taş Çağı Yerleşim Yeri. //Voprosy Antropologii (Antropoloji Sorunları). sayı. 80. s. 38-49 (Rusça).

Korobkova G. F. & M. D. Djurakulov. 2000. Orta Asya’da Üst Yontma Taş Çağı’na Model Olarak Samarkandskaya Yerleşimi//Stratum. No. 1. s. 385-462 (Rusça).

Olszewski D. I. and H. L. Dibble. 1994. Zagros Aurignayonu//Current Anthropology (Günümüz Antropolojisi). sayı. 35. No. 1. s. 68-75.

Ranov V. A. 1990. Mousteryen Kültürün Doğu Sınırı Üzerine//Chronosratigraphia Paleolita Severnoi, Tsentralnoi i Vostochnoi Azii i Ameriki (Kuzey, Orta ve Doğu Asya’nın ve Amerika’nın Kronostratigrafik Yontma Taş Çağı). Novosibirsk: Nauka. s. 262-268 (Rusça).

Ranov V. A., E. Carbonell, E., X. P. Rodriguez. 1995. Kuldara: Afro-Asyatik kontekste Orta Asya’da En Erken İnsan Yerleşimi//Current Anthropology (Günümüz Antropolojisi). sayı. 36. No 3. s. 337-346.

Ranov V. A. & S. A. Laukhin. 2000. Doğu Akdeniz’den Sibirya’ya Orta Yontma Taş Çağı İnsanının Göç Yolu Üzerinde Bir Yerleşim//Priroda (Doğa). No. 9. s. 52-60 (Rusça).

Velichko A. A., H. A. Arslanov, S. A. Gerasimova, U. I. Islamov, K. V. Kremenetsky, A. K. Markova, V. P. Udartsev, N. I. Chikolini. 1990. Erken Yontma Taş Çağı Mağara Yerleşimi Sel-Ungur’un, Sovyet Orta Asyası, Stratigrafisi ve Paleoekolojisi//Chronosratigraphia Paleolita Severnoi, Tsentralnoi i Vostochnoi Azii i Ameriki (Kuzey, Orta ve Doğu Asya’nın ve

Amerika’nın Kronostratigrafik Yontma Taş Çağı). Novosibirsk: Nauka. s. 76-79 (Rusça).

Taimagambetov Zh. K. 1990. Ch. Valikhanov Yontma Taş Çağı Yerleşim Yeri. Alma-Ata: Nauka (Rusça).

Taimagambetov Zh. K. & B. Zh. Aubekerov. Kazakistan’ın Üst Yontma Taş Çağı//Voprosy Arkheologii Zapadnogo Kazakhstana. Samara: Samara Universitesi. s. 23-29 (Rusça).

Vishnyatsky L. B. 1989. Movius Kuramı ve Sovyet Orta Asya’nın Yontma Taş Çağı (Türkmenistan’da bazı son dönem buluntularına özel referanslarla birlikte)//Journal of Central Asia (Orta Asya Dergisi). C. 12 No. 1. s. 21-50. (İngilizce).

Vishnyatsky L. B. 1999. Orta Asya’nın Yontma Taş Çağı//Journal of World Prehistory (Dünya Tarih Öncesi Dergisi). Sayı. 13. No 1. s. 69-122.

İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler / Prof. Dr. Emel Esin [s.494-517]

Umûmî Mülâhazalar

Türkistan'ın kalbinde, bugünkü Kazakistan'ın başkenti Alma-ata'nın doğusunda, Esik (veya Issık) çayı kıyılarında, M.Ö. V.-IV. yüzyıllardan bir mezarda, Kök-Türk (Göktürk) harflerinin arkaik bir şekli ile, Türkçe sanılan bir yazı bulunmuştur.1 Bu keyfiyet, Türk tarihinin sandığımızdan daha çok kadîm devirlerde başlamış olduğu imkânını ortaya çıkardı. Böylece, Türk kültür tarihinin başlangıcını bulmak için Esik devresine ve Eurasia'da ilk yerleşik kültürlerin bitip, atlı çoban yarı-göçebeleri kültürünün başladığı devir sayılan M.Ö. IX.-VIII. yüzyıllara kadar geri gitmemiz gerekiyor. Fakat derhal itirâf edelim ki, erken devirlerdeki araştırmalarımız şüphelerden ârî kalamayacaktır. Yazılı vesîkalar olmayan mezarlarda, Türklerin atalarını diğer ilk atlı göçebelerden ayırt etmek, antropoloji ışığında dahi kolay değildir, çünkü M.Ö. bin yılda bile, İç Asya göçebeleri birbiri ile çok karışık ırklardan müteşekkil bulunuyorlardı. Bugünkü durumda, antropologlar, arkeologlar ve maddî kültür tarihçileri geniş çizgiler ile şöyle bir levha çizmektedirler.2 Doğu Asya'da bugünkü Moğollar, Tibetliler ve Tunguzlara benzeyen ve bu sebepten Mongoloid diyeceğimiz, kısa boylu, kuvvetli yapılı, kimisi geniş, diğerleri dar yüzlü, ezikçe burunlu, çekik gözlü, az kıllı, köseliğe mütemayil boylar yaşıyordu. Fakat Mongoloidler daha M.Ö.'ki bin yılda, batıda, Kama kıyılarına kadar ilerlemişlerdi (Ananin kültürü mensupları, bkz. Böl. 1/5). En kuzey bölgelerde, bugünkü Eskimolara benzeyen, Mongoloid vechede, fakat Mongoloidlerden daha uzun başlı bir ırk yaşıyordu. Bugünkü Avrupalılara benzedikleri için Europeoid diyeceğimiz, bugünkü Europeoidlerden daha geniş yüzlü, fakat onlar gibi uzun başlı, uzun boylu,

sarışın bir ırkın merkezi Sibirya'da Kem (Yenisey) ve Ertiş (İrtiş) ırmakları kıyıları idi. Kem bölgesinde, M.Ö. 2000-1200 yılları arasında uzanan Afanasiev ve Andronov kültürleri bu ırka mensup boylarca vücuda getirilmişti. Bunların daha Mongoloid Doğulu ırklarla karışmasından meydana gelen Karasuk kültürüne (M.Ö. 1200-700) mensup boyların, tarihi Türklerden Kırgız ve Kök-Türklerin ataları arasında olduğu bugün galip gelen görüştür. Kuzeydoğuda, mümâsil, fakat daha geniş başlı bir ırk, Baykal gölü çevresine, ve bugünkü Doğu Türkistan ile Çin'in kuzeyine kadar uzanıyordu. Tarihî Türklerden Uygurlar gibi muhtelif boyların bunlardan türediği zannedilmektedir. Doğu bölgesinde Europeoid ırk, daha geniş başlı bir veche alıyor ve Mongoloidler ile karışıyordu. Orta Asya'nın Batı ve güney bölgelerinde ise Sümerlilere ve Dravidoidlere (bugünkü Dravid dillerini konuşanlara) benzeyen ve Moorcrof'ta göre bazısı Mongoloid olan insanlar yaşamakta iken, milattan önceki binyılın başında, İranlı-hindli boyları, Orta Asya'ya yayılmış ve eski milletlerin yerini almışlardı. Bugünkü İranlılara benzedikleri için İranoid diyeceğimiz tipte insanlar, Persepolis kabartmalarında, kısa boylu, badem gözlü, büyük gaga burunlu, çok kıllı, kıvırcık sakallı, ve renkli tasvirlerde ise siyah saçlı olarak gözükmektedir. Tarihî Türk devrinden yanî Türkçe yazıların çıktığı çağlardaki mezarlarda, yukarıda anlatılan tiplerin başlıcalarının, muhtelif derecelerde birbirlerine karışık olarak, temsil edilmekte olduğu, Ginzburg ve Trifonov tarafından ifade edilmektedir.

Kültür bakımından, birbiri ile çok karışan ve aynı tarz hayat süren atlı çoban ve avcı göçebelerin, ırkları ne olursa olsun, benzer eserleri vardı. Göçebe hayata uygun ve taşıması kolay eşya vücuda getiriliyordu. Kürkten, deriden, keçeden, yünden örtüler ve kıyafetler; ata binmeğe yarayan, çakşır, çizme, mintan, kaftan, börk gibi elbiseler ve onların tezyinatı; kemer ve at koşumu tokaları, insanların ve çadırların üzerinde taşındığı kagnılar;

çadır takımları ve silahlar gibi. Göçebeler silahlar arasında bilhassa ok ve yay kullanmakta mâhir idiler. Nitekim, Çinlilerin “Mao-tun” dediği ve adının Bagatur olduğu anlaşılan Hun hükümdarı, M.Ö. 177’de “Yay çeken milletlerin hepsini birleştirdim” demekte idi (de Groot, 1, 76). Okçuluğu bu İç Asya göçebeleri geliştirmişti. Bütün Eurasia göçebeleri, Çinlilerin k’ing-lo, Herodotos’un akinakes diye muharref şekilde kaydettiği kılıç ve kamaları kullanıyorlardı.3 Shiratori k’ing-lo kelimesinin Türkçe kılıç’tan muharref olduğunu sanmakta idi. Pulleyblank’a nazaran akinakes kelimesinin aslı belki İrânî dillerden gelmişti. Egami’ye göre akinakes’in aslı Türkçe “kıñgırak” idi (iki yanı keskin düz kama). Biz de bu kelimeyi kullanacağız. İç Asya göçebelerinin çoğu bir savaş tanrısına tapmakta idiler ve bunun maden işçiliğini, silahları icat ettiği sanılarak, kılıç gibi silahlar bu mabudun timsâli addedilmekte idi.

Eurasia ilk göçebelerinin sanatı, hamâsî üslûpta idi. Hayatları savaş ve avcılıkla geçen göçebe sanatkârları, bu konulardaki sahneleri, edebiyatta destan üslûbu denecek bir tarzda, plastik sanatlarda da tasvîr ediyorlardı. Çoban ve avcı olarak, hayvanları yakından tanıyor ve mahâretle resmedebiliyorlardı. Üslûpları realist (gerçekçi) olmakla beraber, naturalist (tabîata yakın) değildi, çünkü, heyecanlı olayları anlatırken, mübalağalı ifadelere kaymakta, şekilleri tabîat dışında görünüşlere sokmakta idiler. Göçebe üslûbuna realist-expressionist (gerçekçi, fakat mübalağalı) denmektedir. İç Asya’da zamanımıza kadar yaşayan destanlardan bazısının, bu arada Dede Korkut menkıbelerinin, çok eski olduğu kabul edilirse, bu destanların tasvirlerin ilk göçebelerin sanat eserlerinde görmek mümkündür. Göçebelerin eserlerinde, M.Ö. bin yılda yaşamış “er”leri (eski Türkçede kahraman), bunların kemer ve ayna gibi belki rütbe işaretlerini, alplik destanlarını, av sırasında vurulan hayvanın kurban ve ongun mâhiyeti aldığı sahneleri görmekteyiz. Ongun, kurban, veya totem (ata sanılan ongun)

mâhiyetindeki hayvanlar, her yerde aşağı yukarı aynı cinsten, at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt, su kuşu, yırtıcı kuş gibi motiflerdi. Bazen, belki göçebelerin dinî inançlarından dolayı, zoomorfik motifler, efsanevî bir vecheye bürünerek, hayalî, muhtelit azâlı mahlûklar ortaya çıkıyordu.

Bazı motiflere verilen heraldik (ongun ile ilgili), veya totemik (ata sayılan ongun ile alâkalı) manâların bir netîcesi olarak, bunlar boy veya şahıs damgası olan bir piktogram (basîtleştirilmiş resim), daha sonra fonogram (bir ses ifâde eden piktogram), hatta yazı harfi şekline girebiliyordu.4 Meselâ, Mannay-ool, Kök-Türk Kagan sülâlesinin damgası olan dağ keçisi piktogramının M.Ö. VIII. yüzyıl sıralarındaki motiflere kadar geri gittiği kanâatindedir. Zuev, Kök-Türk Kagan soyunun atlarına vurulan kuş şeklindeki damgayı bir totemik menkıbeye bağlar. Rudenko, bir şeklin basitleştirilmesi ve tahrîfini, göçebelerin kullandığı sanat tekniklerinin de bir icâbı sayar. Renkli keçelerin bir levha teşkîli için birbirine eklenmesinde, halıcılıkta, tahta, veya maden sanatlarında, motifleri en karakteristik hatlarına ve geniş çizgilere ircâ ile basitleştirmek gerektiğine dikkati çeker. Her halde, basîtleştirme ameliyyesi bir adım daha ileri giderse, kendi-kendine piktogram, ideogram ve daha sonra, fonogram mâhiyetinde harf ortaya çıkıyordu. Hatta Aristov, Orkun ve Kiselev'e göre Kök-Türk fonogramları ve harfleri çok kadîm devirlerde damgalardan gelişmişti.

İlk Eurasia göçebelerinin inançlar ve kosmoloji bakımından, yerleşik muhîtlerle de kültür alışverişinde olduklarında şüphe yoktur. İlk Eurasia göçebeleri bulundukları yerleşik çevrelerden tematik, ikonografik (konu ve tasvîrler ile ilgili) teknik, hatta bir az da stilistik (üslûp ile ilgili) ilhâmlar da alıyorlardı. Meselâ, Çine yakın olanlar maden dökme sanatının (Kâşgarî'nin tabîri ile "koyma" tekniğinin) Shang ve Chou muhîtlerinde M.Ö.'ki bin yıllarda bile gelişmiş bulunan inceliklerini; hayvan başı şeklinde kabzası

bulunmakla tebârüz eden, yatağan gibi eğri kamaları, sapsız madenî aynaları öğreniyorlardı. Tezyînât ve ikonografi bakımından Çinliler, bugünkü Kuzey Çin'de yaşayan göçebeler ve bu meyânda Türklerin de katkısı ile, kâinâtın manâsını izâha çalışan bir kosmolojik sistem ve ideogram'lar (bir mefhûm ifâde eden şekiller) ile piktogram'lar icât etmişlerdi. Hatta kosmik tasavvurları, tek ve çift çizgiler ve noktalar gibi işâretler ile ifâde eden, Çincede kua, Türkçe de ise "ırk" denen bir kriptografi (gizli yazı) bile geliştirilmişti. Başka-başka mahlukların azâlarından müteşekkil, tabîat dışı bir yapma tasavvur olan şekiller de düşünülmüştü ("T'ao-t'ieh" denen, Çinin kuzeyindeki göçebelerin savaş tanrısının kesik başını tasvîr eden maske ile "K'uei" denen erken Çin ejderi gibi). Çin'de erken çağda, ekserî dört köşeli şekiller alan bu remzlerin husûsiyetleri, belki yalnız üslûp bakımından, belki de mefhûm niteliği ile, Doğuda yaşayan göçebeler arasında yaygın bulunuyordu.

Yakın Doğu sınırlarındaki Eurasia göçebeleri ise, Elam, Asûr, Keyler devri Fars ve Yunan sanatlarının, tabîata yakın ve seyyâl üslûbunun câzibesini duyuyorlardı. Yakın Doğu'da, muhtelif azâlı, yapma şekiller bile, tabiî uzuvlardan müteşekkil oluyordu. Karadeniz'in kuzey kıyılarında, Yunan-Skit sanatkârlarının maden yontma ve kalıp çakma tekniklerinde eriştikleri olgunluk, göçebe ustalara ilhâm veriyordu. Eurasia göçebelerinin, Doğu'da Sarı Deniz'den, Batı'da Etil boyuna ve Akdeniz'e varan göçleri ile, uzak kutuplardaki Çin ve Yakın Doğu yerleşik medeniyetleri, birbirinin ayrı üslûplarından haberdâr olabiliyorlardı.

İç Asya atlı çoban göçebelerine yukarıda kullanılan "yarı-göçebe" adının verilmesine başlıca sebep, bunların muayyen yazlık ve kışlık yerler arasında göç etmeleri ve türbe ile kaleler gibi yapılar inşâ etmeleri idi. Yarı-göçebelerin yapılarının en basîti, otagın yanî ortasında ocak ve tepesinde baca (tügünük) vazîfesini gören delikli bir kubbe olan çadırın "kerekü"

taklîdi idi.5 otagın taklîdi, ağaçtan ve balçıktan veya taştan olabiliyordu; köşeli veya yuvarlak planda bir mesnet üzerine kurulmuş bulunabiliyordu. Bunun yuvarlak planda olanına Türkçe “teğirmi tam” (değirmi yapı) deniyordu. Balçık ile tahkîm edilmiş otag şeklinde ağaçtan yapıya, da örülmüş dallardan müteşekkil otaga verilen “kerekü” adı teşmîl ediliyordu. Bugünkü Altun-yış (Altay) Türkleri otaga benzeyen kütükten yapıya “yurt” demektedir. Modern arkeologlarm dilinde otaga benzeyen yapının adı “Türk odası” dır. Böylece otag, taklîdi oda ve her ikisinin merkezinde yer alan ocak arasındaki bağlar belirmektedir.

Soğuk iklîmlerde tabîî şekilde kullanılan ocak, İç Asya’da, boy timsâli idi ve dinî bir manâ da taşırdı.6 Doğuda,7 savaş tanrısı ibâdeti ile ilgili bir mâhiyet alan maden işçiliği âyînleri de, ocak başında yapılıyordu. Ocak tanrısı ve tanrıçasına kurban ve “saçığ” (saçı) ile “tökük” (şarap dökmek) şeklinde hediyeler de arz ediliyordu. Ocağın etrafındaki mekânın kosmografik manâ alması, kubbenin göğe teşbîhi, dört yön ve kapı eşiği tanrılarına tapılması gibi âdetler, Çin kaynaklarında, kadîm Chou (M.Ö. 1059-249) devrine izâfe edilir (Chouların ekserî boylarının Türk olduğu Eberhard tarafından gösterilmiştir). Fakat otaga benzer yapılan bütün İç Asya’da yaygın idi.8 Erken Taş devrinde ve daha sonra, Aral gölünün batısından Sibirya’ya ve Orta Asya’ya, Geç Taş devrinden itibâren de henüz Çinlileşmemiş bulunan ve o devirde İç Asya göçebelerinin Doğudaki vatanı olan bugünkü Kuzey Çin’e kadar, otaga benzer yapılar mevcuttu. İç Asya göçebelerinin, M.Ö.’ki bin yılda, surlar içinde yerleşme bölgeleri de olduğu aşağıda anlatılacaktır.9

Yazılı kayıtlarda Mîlâttan önceki bin yıldaki Türkleri aramağa başlayınca, bütün Eurasia’da, Doğu Avrupa’dan (Yayık ırmağı), Kuzey Çin’e kadar, Türkler ile ilgili rivâyetler, tahmînler, ve hattâ, Esik’teki gibi, Türkçe olabilecek yazılar ile karşılaşmaktayız. Tarihî devirde Türk olarak

bilinen boylardan bazıları hakkında ise, M.Ö. II. M.S. III. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında, bilgilere rastlanmakdadır.10 Bu boyların başlıcaları şunlardı: Çinlilerin "Ti" veya "Tik" dediği, Çin'in kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan boyların adı, de Groota göre, "Türk"den muharref idi. "Ti"lerin al rengi ile tavsîf edilen bir kolundan indikleri Çin kaynaklarında rivâyet olunan, Çinlilerin "Ting-ling" dediği boylar da, bugünkü araştırıcıların çoğu tarafından Türk sayılmaktadır. "Ting-ling"lerin ve onlarla yaşayan, tarihî devirde Türk olarak ortaya çıkan Kırgızların aslen Avrupalılardan olup sonradan Türkleştiği hakkında, bu yüzyıl başında ileri sürülen nazariye, hâlen ispât olunamamış bir iddia olarak tavsîf edilmektedir. Mîlâdî IV. yüzyılda tarih sahnesine Türk boyları olarak giren, Çinlilerin "Tie-le" ve "Kao-ch'e (yüksek tekerlekli kagnıların sâhipleri) dediği boyları Çin tarihleri "Ting-ling"lerin ahfâdı olarak tanıtmaktadır. "Ting-ling", "T'ie-le" ve "Kao-ch'e"ler, Eurasia göçebe dünyasının Avrupa kısmında ve belki Skit'lerde de görülen bir gelenek üzere, çadırlarını kagnılar üstüne kurarak, göç ederler idi. Pruşek ve Hamilton11 "Ti" ve "Ting-ling" kagnıları üzerinde durmuştur. Pruşek'e göre Çinde mîlâttan önce mevcut iki tekerlekli ve şemsiyeli savaş kagnılarını da, Çinliler değil, "Ti" muhîtinden gelen arabacılar kullanırdı. Demek ki belki "Ti"ler de, "Ting-ling" ve "T'ie-le" gibi, kagnılı boylardan idiler. Hamilton ise, "Ting-ling"lerin kagnılarının dört tekerlekli olup, tekerleklerinin de çok parmaklı bulunduğunu Çin kaynaklarından istihrât etmektedir. Egami, "Kao-ch'e" adının Türkçe "Karîğlı" (Kagnı)'nın karşılığı olabileceğini sanmaktadır. Pulleyblank ve Hamilton, "Ting-ling" adını, Türkçe tekerlek manâsına gelen "Tıgrıg" veya "Tegreg"den muharref sanmaktadırlar. Prof. Masao-Mori'nin lütfen bildirdiğine göre Japon âlimleri ise, muhtemelen "Ting-ling" adını ve muhakkak olarak "T'ie-le" ismini "Türük" (Türk)'ten muharref addetmektedirler. Bazıları, Çince "T'ie-le" ismini tarihî Türk boylarından

“Tölis”in adından muharref bilmektedir. Diğerleri “T’u-li”nin Tölis’den muharref olup, Tölis’in “T’ie-le” ile ilgisi olmadığını ileri sürmektedirler. Gumilev, “T’ie-le” adını bugünkü Altay Türklerinden Teleutlerin ismine bağlamaktadır. Bu fikir ihtilâfı karşısında, biz “Ting-ling”-“T’ie-le”-“Kao-ch’e” boylarından, “Kagnılı” adı altında bahsetmeyi uygun bulduk. “Kagnılı” boylar arasında yer alan veya almayan, fakat tarihî devirde Türk olarak ortaya çıkacak boylardan Mîlâttan önceki kaynaklarda adı geçen, başka başlıca boylar şunlar idi: Uygurlar; ala at yetiştiren ve belki Ala-yondlular ile karışık olan Basmıllar; Çinlilerin “K’iu-she” dediği ve Kıpçaklar olduğu sanılan boylar; Clauson’un Oğuzlar sandığı, Çinlilerin “Wu-huan” dediği boylar; Çinlilerin “Ken-kuan” gibi okunan bir ad verdiği ve asıl isimleri “Kırkun” olduğu sanılan eski Kırgızlar. Eski Kırgızlar ekserî “Ting-ling” boyları ile beraber yaşamakta idiler. Eski Kırgızlara “Hakas” dendiği hakkında da bir kayıt vardır. Kök-Türk kitâbelerinde “Keñgeres” denen boyun aslen Türk veya sonradan Türkleşmiş bulunan ataları da Türklerle ilgili eski boylardan idiler. Mîlâttan önceki İç Asya boylarından, Doğu Hunlarının (Hsiung-nu) Türk olduğundan şüphe etmeyenler yanında, onları Türk saymayanlar ve sonradan Türkleştiklerini sananlar da mevcuttur. Mîlâttan önceki bin yılın sonunda ve muhtemelen daha önce, sözü geçen boyların yayılışı üç başlıca koldan ibâretti: Batı, Kuzey, Doğu boyları.

a) Batı boyları Isık-köl’den (43°K, 76°D) batıya, “Wu-sun” ili Fargâna ve Keñgeres boylarının merkezi sayılan Taşkent ve Samarkant’tan (40°K, 62° ilâ 72°D) kuzeye ve kuzey-batıya giden bölgede yaşamakta idiler. Bir tahmîne göre merkezleri Talas ırmağı vadisi (43°K, 71°D) idi. Kâşgarî, Türklerin en eski vatanını, ZulWarneyn devrinde, Şu (Çu’nun Türkçesi) ırmağı vadisi olarak gösterir (42°-45°K, 70-75°D). En eski kaynaklara göre Kırgızlar ile bazı “Ting-ling”ler mîlâttan önceki son yüzyıllarda Batı

Türkistan'ın kuzey bölgesinde bulunuyorlardı. Kıpçak oldukları sanılan "K'iu-she"lerin de Batı Sibirya'da bulundukları imkânı üzerinde duranlar vardır. Fakat ekserî araştırıcılar "K'iu-she"yı Altay bölgesinde sanmaktadırlar. Mîlâttan önce 176 ve 43 yıllarına ait kayıtlara göre, Uygurlar da Batıda bulunuyorlardı. Bu Uygurlar, Isık-köl'ün (43°K, 76°D) güneyindeki, Çinlilerin "Wu-sun" dediği kavmin kuzeyinde, idiler. Yanî Isık-köl'ün kuzeyinden Ila vadisi, Tarbagatay dağları ve Altay dağlarına kadar uzanan bölgede bulunuyorlardı. Clauson'a göre Oğuzlar olan, Çinlilerin "Wu-huan" dediği boy, mîlâttan önce III. yüzyılda, (Baykal çevresinde olduklarını aşağıda göreceğimiz) kuzeyli "Ting-ling"lerin güney-batısında ve (Isık-köl cenûbundaki) "Wu-sun"ların şimâl-doğusunda yanî Ötüken ile Altay dağları tarafında idiler.

b) Kadîm Türklerin Kuzey boyları, erken kaynaklara göre, Baykal gölü (53°K, 109°D) ve Orkun vadisinden Batıya ve güney batıya, Ötüken-yış (Hangay) dağları ve Kem vadisine (Yenisey) uzanıyorlardı. Bu grup içinde en eski kaynaklarda "Ting-ling" ve Basmıl boyları, M.S. III. yüzyıl kaynaklarında ise Uygurlar, ve Kırgızlar da yer almaktadır. Mîlâdî 375 kaynağında, "Ting-ling", "T'ie-le" ve "Kao-ch'e" (Kagnılı) boyları beraber Orkun bölgesinde yaşamakta idiler. Doğu Hunları (Hsiung-nu), Kuzeyli "Ting-ling"lerin güneyinde idiler.

c) Kagnılı boyları ile bunlardan sayılan Uygurlar ile onlarla birlikte yaşayan Kırgızların üçüncü bir merkezi de Doğuda idi. Türkçe "Teñğri-tağ" denen iki dağdan biri olup, Ak-tag adı da verilen Doğu Tien-shan'ın (34°-44°K, 86°-93°D) güney eteklerinde, bugünkü Doğu Türkistan'ın Hamı (eski Türkçe Kamıl, hâlen Kamul) bölgesinde, mîlât sıralarında, "T'ie-le" boylarının yaşadıkları bilinmektedir. M.Ö. 58 sıralarında, Doğu Hunlarının Batıya ilerlemesinden kaçan Kırgızlar, Doğuya göç etmiş ve onlar da Hamı'nın batısına gelmişlerdi. Kırgızlar, Hamı ve Bar-köl mıntıkasından

batıya, Ak-tağ'ın güney eteklerinde, Kara-şehrin kuzeyine kadar uzanıyorlardı (42°K, 86°-93°D). Doğulu Ti, "Ting-ling", "T'ie-le" ve "Kao-ch'e" boyları, daha doğuda da bulunuyorlardı. Doğu Türkistan'dan güney-doğuya, bugünkü Kansu vâhasına (35°-40°K, 100°-105°D) ve oradan Çin sınırındaki Ala-tag (Ala-shan) silsilesine (38°K, 105°D), Ordos yaylasına (39°K, 108°D) ve bugünkü Kuzey Çin'e kadar dağılmışlardı. Böylece bu erken Türkler, Doğu Avrupa'dan Kuzey Çin'e kadar, İç Asya'nın ve bugünkü Türkistan'ın kuzeyini de içine alan bölgeyi kuşatmış bulunuyorlardı. Bu erken Türk boylarının kültürünü, kronolojik ve coğrafî sıraları göz önünde tutarak, araştırmağa çalışacağız.

1. Kagnılı ve Kırgız Boylarının Kuzey Kollarına Atfedilen

Karasuk-Tagar-Taştık

Kültür Çevresi

Czeglédy'nin kaydettiği gibi, Türklerin türeyiş destanlarından biri, VI. yüzyılda Kuzey Chou (M.S. 556-81) tarihinde bulunmakdadır.12 Kuzey Chou adı altında bugünkü Çin'in Kuzey bölgesinde hüküm süren bu sülâle, ekserî boyları Türk olan Tabgaçlardan oldukları için, her halde Türkleri iyi tanırlardı. Bu destan Kırgızlar ve Kök-Türkler ile ilgilidir. Kuzey Chou tarihine göre, adı geçen Türk boyları, Doğu Hunları devletini teşkil eden boylardan olup, Kuzey Chou sülâlesinin de mensûp bulunduğu Tabgaçların da yaşadığı bölgeden idiler. Başlangıçta Türkler dört boydan müteşekkil bulunuyordu. "Türk" unvânını taşıyan ve ilk ocağı yakan yani temsîlî manâda boy kurucu ve ad verici olan bir kahraman, en büyük boyu idâre ediyordu. "Türk" boyu, bugünkü Batı Sayan silsilesinden olduğu anlaşılan bir dağda yaşıyordu. Kök-Türk kitâbeleri bugünkü Sayan ve Tannu-ola silsilelerine (50°-55° Kuzey, 90°-00° Doğu) "Kögmen-yış" (ormanlı Kögmen dağı) adını vermektedir. "Kögmen-yış"ın Kök-Türklerin eski vatanı olduğu keyfiyeti Kök-Türk kitâbelerinde bu dağ-lara "Eçümiz,

apamız tutmış yir-sub"13 (Atalarımızın tuttuğu yer-su) denmiş olması ile de desteklenmektedir. Aynı Çin tarihine göre, diğer bir boy, Kırgızlar, Kögmen silsilelerinden Kuzeye doğru akan Kem (Yenisey) ırmağının Türkçe Ulug Kem denen Güney-Doğu yatağının ve Kem ırmağına Batıdan akan Abakan ırmağının kıyılarında bulunuyorlardı.14 Uluğ Kem bölgesine bugün Tuva denmektedir. İleride anlatılacağı gibi, Tuva bir Kagnılı boyunun adı idi.15 Kardeş boylardan üçüncüsü Kem ırmağının, belki daha kuzeydeki kıyılarında bulunuyordu. Dördüncü boydan bir kim-senin "ak kuğu" şekline girdiği rivâyet ediliyordu. Bu remz veya ongun üzerinde, daha sonra duracağız.16

Türeyiş destanının sahnesini şöyle tasavvur edebiliriz: Kögmen dağları Asya'nın kuzeyindeki soğuk iklîmde, 3-4000 metreye yükselen zirvelerdir. Yer altındaki buzlar hiç eriyemediği için, toprakta ancak yosun bitmektedir. Ormanlar da, Türkçe "tayga"17 denen tarzda, seyrek ve kökleri toprak üstündedir. Çam ağaçları ve ak kayınlar "tayga" da çokluktadır. Dünyanın en geniş, derin ve uzun nehirlerinden biri olan Kem, dağlık bölgeden ayrıldıktan sonra, kırlardan Kuzey denizine doğru akar.

Tarihçiler ve arkeologlar, hem tarihî kayıtlar, hem de arkeolojik kalıntılara dayanarak, Kem kıyıları ve Kögmen dağlarındaki kültürleri Kagnılı, Kırgız ve Kök-Türklerin müşterek atalarına bağlamışlardır. Bu bölgede uzun başlı Europeoidler olan Andronov kavmi yaşıyordu. M.Ö. 1300 sıralarında, Karasuk18 kültürünün ortaya çıkışında, doğudan gelen bazı daha Mongoloid boyların âmil olduğu kültür kalıntılarından bilinmektedir. Doğudan gelip Karasuk kültürüne âmil olan boylar, Kiselev'e göre, Kagnılı "Ting-ling" boyları idi. Kagnılı boyların Doğu kolu münâsebeti ile kaydedildiği gibi, bunlar bugünkü Çin'in kuzey bölgelerinde yaşamakta olan, bazı araştırıcılara nazaran, kısmen Europeoid, fakat Mongoloidler ile de gittikçe karışan boylardı. M.Ö. 600 sıralarında, aynı

bölgede, Karasuk kültürü, bazı Europeoid göçlerin tesîri ile, Tagar[19] kültürüne çevriliyordu. M.Ö. 300 etrâfında, yeni Mongoloid göçlerin netîcesinde, Tagar kültürü Taştık kültürü[20] olarak gelişti ve Altay dağlarına da uzandı. Taştık kültürü ise, M. V.-VI. yüzyıllarda, tarihî devirde Türkçe konuşan boyların kültürü şeklini aldı. Böylece, Kagnılı, Kırgız ve Kök-Türk kültürlerinin bir müşterek kökten doğduğu açıkça görülür.[21] Türeyiş efsânesinden anlaşıldığına göre Kök-Türk sülâlesi bir devirde bunları idâre etmişti.[22] Esâsen dil ve yazı birliği gibi, hem Kagnılı boyların, hem Kök-Türklerin totem'inin kurt olması da müşterek kültüre delâlet eder.[23] Bütün Türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su-kuşlarına dâir bazı efsâneler de müşterek kültür unsurları idi.[24]

Kiselev, Karasuk ve Tagar-Taştık kaya resimlerinde, üzerinde otag dikilmiş dört tekerlekli kagnı tasvîrleri görüp, Tagar-Taştık mezarlarında tekerlek kalıntıları bulunca, tarihî kayıtlara arkeolojik kalıntıların şahâdeti de ilâve edilmiş oldu. Karasuk-Tagar-Taştık kültürünün Kagnılı boylara atfı kesinleşti.[25] Diğer tarafdan, Kagnılı boylara atfedilen, Kuzey ile Doğuda[26] ve Batıdaki[27] başka bölgelerin kültürleri de Karasuk-Tagar-Taştık kültürüne benziyordu.[28]

Tagar-Taştık devrinden yerleşme bölgelerindeki kalıntılar[29] ve petrogliflerden (kaya üzerine al boya ile resmedilmiş veya sivri bir uç ile çizilmiş levhalardan) bu kültürün mensûplarının, otag şeklinde, ağaçtan köşkler yaptıkları öğrenilmiştir. Bunların yapılış tarzı Taştık devri künbetli mezarlardan da bilinir. Künbetler gibi mûnhanî kısımlar, eğilmiş dallar ile vücuda getiriliyordu. Böylece Türkçe, kubbe, künbet ve kemer anlamına gelen “egme” ve “egin” gibi kelimelerin, otag kubbesinde olduğu gibi, ağaç malzemeyi eğerek kullanan bir yapı usûlüne işâret ettiği hatıra gelir.[30] Kubbe veya künbedin altındaki yapı, “teğirmi tam” denen üstüvânî şekilde olabileceği gibi, dört-köşe planda da olabiliyordu. O takdîrde yatık

kütüklerden mürekkep duvarları da bulunabiliyordu. Her iki şekilde, merkezî ocak ve onun tepesindeki “tüğünük” denen baca deliği mevcuttu.

Otagların ve otag şeklinde meskenlerin toplandığı yerleşme bölgelerinin31 etrâfına, kütük ve dallardan, eski Türkçe32 adı ile “çıt” (çit) denen duvarlar örülüyor ve yine Türkçede “titig” denen, hayvan tüyleri veya samanla karıştırılan, balçık harç ile tahkîm ediliyordu. Bu,çok sağlam duvarların kalıntıları, Sibirya’nın bazı bölgelerinde, bugüne kadar kalmıştır. Türkçe “balık”33 kelimesinin, hem balçık anlamına hem de çevresi duvarlar ile müstahkem kale ve şehir manâsına gelmesi, belki bu yapı geleneği ile ilgili idi.

Tagar kültürüne ait son devre mezarlarında, bayrak kalıntıları da bulunmuştur. Bayrak direğinin tepesine, ongun olarak, dağ keçisinin34 küçük bir heykeli dikiliyordu. Dağ keçisi ongununun altında, bazen de, çıngıraklar ve başka küçük dağ keçisi heykelleri bulunan tunç çemberler de, takılmış bulunuyordu. Kiselev dağ keçisi alâmeti olan bayrakların yüksek mertebeli alp mezarlarında bulunmasına dikkati çeker. Mannay-ool ise Tagar kültürünün bu dağ-keçisi ongununda, Kök-Türk Kagan soyunun bir dağ-keçisi piktogramı olan damgasının aslını görmektedir.35

Tagar ve Taştık kalıntılarında, çok sayıda tunçtan küçük hayvan heykeli, veya hayvan başı tasvîri bulundu.36 Bunlar, umûmiyet ile, dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvîrleri idi. Bu zoomorfik (hayvan tasvîr eden) eserlerin husûsiyeti, tabîata bağlı bir üslûp idi.37

Tagar kalıntılarında, bütün İç Asya’da olduğu gibi, tunçtan, veya altından, bazen renkli taşlar ile murassa, kabartma veya delikli levhalar da bulunmuştur. Bu tarz levhalar, ekserî, mütevâzın şekilde karşı-karşıya duran, veya birbiri ile mücâdele hâlinde olan hayvanlar gösteriyordu. Yine bütün göçebe eserlerinde olduğu gibi, bu levhaların bir husûsiyeti de, belki

çerçeveye uymak mecbûriyeti ile, tabîî şekillerin bazen zorlanmış, uzatılmış, veya tersine çevrilmiş olmasıdır.38

Kem vadisinin batısı ile güneyinde, Sibirya'da ve Altun-yış silsilesinin güneyindeki Türkçe Yarış39 denen Cungarya yaylasında, yeri tespît edilmeyen mezarlardan, Rus tüccarları altın levhalar toplamış ve bunlar I. Petro hazînesinde yer almıştı. Bu bölgeler de Kagnılı ve diğer Türk boylarının yayılma sâhası idi. M.Ö. 176 ve 43 tarihli Çin kayıtlarına göre, Isık-köl ile Altun-yış dağları arasında, Uygur boyları da bulunuyordu. Böylece, söz konusu altın levhaların kimisinin erken Türklerin eseri olması imkânı mevcuttur. Sibirya ve Cungarya levhaları da Ordos levhalarına benzer. Bazılarının, yarı-Mongoloid görünüşlü şahısların hayâtından sahneler tasvîr ettikleri sanılmaktadır. Bu levhalarda Türk destanlarının safhalarını arayanlar bile olmuştur.

Okladnikov'un işâret ettiği gibi,40 bütün İç Asya göçebelerinde yaygın bulunan ve kam maskeleri sanılan, fakat bayrak direklerinde ve ölülerin yüzlerinde de bulunan madenî insan maskeleri, Tagar ve Kem çevresinde de mevcuttu. Bu maskelere benzer başlar, dikili taşlara da oyuluyordu. Karasuk41 devrinde başlayıp, Kök-Türk devrine42 kadar devam eden bu başlarır husûsiyeti, tabîat-dışı kısımlardı: alın üstünde bir üçüncü göz, boynuzlar veya güneş ışıklarını taklit eden hâleler gibi. Mîlâttan önceki devirde muhtelif göçebe çevrelerinde bulunan ve "geyikli taş" diye anılan, alp mezarı olduğu sanılan taşlar da Uluğ Kem vadisinde mevcuttu.43 Bunların alp mezarı olduğu, üzerlerindeki ok, yay, kama, balta gibi silah resimlerinden ve mertebe işâreti olduğu Kök-Türk devri kitâbelerinden bilinen "kur" (kemer) tasvîrinin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Dikili taşlarda güneş remzi ve başka astral piktogramlar da görülür.

Bunların bazıları Türk oldukları ihtimâlini kaydettiğimiz Chouların astral piktogramlarına benzer. Karasuk çevresinde güneş ibâdetinin

mevcudiyeti Bes-oba tapınağından da bilinmektedir.44 Büyük taşlardan yapılmış Bes-oba tapınağı, ışıklı güneş şeklinde idi. Tagar kültüründe ejder tasvîri bulunmakta, fakat o devirde Çin ikonografisi ile ilgili gözükmemektedir.45 Yine Karasuk devrinde başlayan ve Kök-Türk çağlarında devâm eden bir konu da koç veya koyun heykelleri idi.46 Bu heykellerin manâsı, sandığımıza göre, İç Asya göçebelerinin birçok âdetleri gibi, M.Ö.'ki bin yılda Kuzey Çin'de devlet kuran ve Türk oldukları tahmîn edilen Chou sülâlesinin (M.Ö. 1059-249) kurban âyinleri hakkındaki kayıtlar ile anlaşılabilir. Bu muhîtte, hükümdârlar, sadâkat timsâli olarak, atalarına koyun kurban ederler ve yüksek mertebeli beyler de hükümdâra koyun hediye ederlerdi. Kurban edilen koyunların başları tapınaklarda yüksek mevkilere dikilirdi. Mümâsil şekilde atalara kurban edilen geyikler hakkındaki kayıtlar ileride anlatılacaktır. Nitekim tarihî Türkler de ölülere, öbür dünyâda kullanılmak üzere, atlar ve koyunlar kurban eder ve bunların baş ve derilerini, türbe etrafına, dikerlerdi. Arkeologların "kurban taşı" dediği kayalar, bu âdetlerin hâtırası olsa gerek. Abakan ırmağı kaynaklarında yani yukarıda kaydedilen türeyiş efsânesine göre, Kırgızların ilk vatanında, Askız kurban taşında, kan akıtmak için oluklar ve at ile boynuzlu hayvanlar tasvirleri görülür. Kadîm Choularda yer tanrısına verilen kurbanın kanı toprağa akıtılırdı.

Tagar mezarları47 eskiden beri yağma edilmiş olmakla beraber, bunlardan pek çok eşyâ çıkmıştır. Tagar kültüründe, ekserî erkek, fakat savaşçı oldukları anlaşılan bazı kadın mezarlarında da, silahlar bulundu. Oklar, düz kılıç ve "kıñgırak"48 dediğimiz, iki yanı keskin düz kamalar çoktu. Kabzasında hayvan başı veya küçük hayvan heykelleri olan, yatağan dediğimiz, eğri bıçaklar da, bunların menşei olan Kuzey Çin ile Tagar kültürünün ilişkilerine işâret ediyordu. Erkek ve kadın mezarlarında pek çok süs eşyâsı bulundu: renkli taşlar ve bilhassa al akîk ile murassa altın ve

tunç tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar gibi.49

Tagar kültüründe çift kulplu ve üç ayaklı müzeyyen tunç kazanlar da bulundu.50 Kazanları taşıyan, üç ayaklı ateş ocağına ve ortasında ocak olan otag veya odaya verilen Türkçe “oçok” yanî “ocak” adı ile ilgili, yukarıda kaydedilen şölen ve âyînlerin Tagar kültüründe de mevcudiyeti böylece hatıra gelir.

2. Altun-yış

(Omanlı Altın Dağ: Altay)

Kögmen’in güney silsilesi olan Tannu-ola dağlarının Batıya doğru devamı, Altun-yış dağlarının Batı koludur (48°K, 81°D çevresi). Altun-yış’ın karlı zirveleri de 5000 m. kadar yükselmektedir. Bu dağlara “yış” adını veren kesîf çam ve kayın ormanları idi. Zirvelerin eteklerinde Türklerin “Yarış” dediği Cungarya gibi, otlak yaylalar ve göller vardır, Kiselev,51 Kögmen bölgesindeki Taştık kültürünün (M.Ö. III. yüzyıl), Altun-yış’ta, Mayemir kültürü şeklini aldığına dikkati çeker. Kiselev’e göre, Altun-yış’ta, Pazırık ve Mayemir devri erken mezarlarında yatan Mongoloidler Kuzeydoğudan (Kögmen dağları bölgesinden) gelmişlerdi. Böylece Taştık kültürü Altun-yış’a yayılmıştı. Alekseev’in son antropolojik araştırmaları Kiselev’i haklı çıkarmaktadır. Altun-yış’ın kuzeyindeki dağlık bölgede Mongoloid mezarları daha çoktur. Böylece, Kögmen ve Altun-yış kültürlerinin birbirine yakınlığı desteklenmektedir. Altun-yış’daki en eski, Pazırık mezarlarının tarihlendirilmesi husûsunda görüş farkları vardır.52 Pazırık devri mezarlarını, Rudenko ve onu takiben Potapov, M.Ö. IV.-II. yüzyıllardan sanmaktadırlar. Bu münâsebetle Potapov, M.Ö. 176 ve 43 tarihli Çin kayıtlarında, Isık-köl’ün kuzeyinde yanî Isık-köl’den Altun-yış’a uzanan bölgede, Uygurların bulunduğunu53 hatırlatır. Potapov’a göre Pazırık devri mezarları Uygur eseridir. Schmitt ise, Mîlât sıralarında,

“Altun-yışlı” manâsına gelen Çince ve Türkçeden mürekkep bir ad olan “Kin-man” ismini taşıyan bir kavm mevcut olduğuna göre, Altun-yış’ın Türklerin en eski vatanı olduğu fikrindedir. Esâsen, üslûp bakımından da Pazırık devrinden itibâren Altun-yış eserlerinin bugünkü İç Asya Türk sanatına çok benzemekte olması da Potapov’un dikkatini çekmiştir. Yukarıda söylendiği gibi, Kiselev Mayemir devri mezarlarını, Doğudan gelen “Ting-ling”lere ait saymakta idi. Grumm-Grjimaylo’ya göre, bu bölgelerde, Kıpçak sanılan “K’iu-she” kavmi yaşıyordu. Mîlât devri Çin kaynaklarına nazaran, o devirlerde, Altay bölgesinde, hem halı ile yünlü kumaşlar dokumak hem de altın işçiliğinde ve at koşumları yapmakta pek mâhir olan “Wu-huan” boyu da bulunmakta idi. Clauson’a göre ise, “Wu-huan”lar Oğuzların ataları idi. Halıcılığın Oğuzlar arasında yaşamağa devâm ettiğine göre, dünyânın en eski halısının bulunduğu Pazırık kurganlarını, Oğuzların atası olabilecek “Wu-huan”lara da atfetmek hatıra gelebilir. Gavrilova’ya nazaran ise, Altun-yış’taki, Mîlâttan önceki tek mezar, Parızık 6’dır, çünkü bunun içinde henüz at gömülü bulunmamaktadır. Bu bölgede ise, atlı mezarlar ancak M. II. yüzyılda başlamaktadır. Gavrilova, Pazırık 6’dan sonraki mezarları, M.S. IV.-V. yüzyıllardan tarihlendirmekte ve hem en eski mezarı hem de IV.-V. yüzyıllardan olanları, Kiselev’i takiben, “Ting-ling”lere atfetmektedir. Filhakika, bu bölgede, mîlâttan önceki devrede, Kagnılı boylardan Uygurların mevcudiyeti tespît edildiği gibi, M.S. IV.-V. yüzyıllarda da, yine Kagnılı boyların bulundukları anlaşılmaktadır. Mîlâdî 485’te Yarış yaylası bir Kagnılı ili idi. Mîlâdî VI. yüzyılda yazılan Sui-shu da, Altayın güney-batısında, Tarduş’ların ve diğer Kagnılı boyların yaşadığını bildirmektedir.54 Bu Türklerin mezarlık olarak, Altun-yış zirvelerini kullanmış olmaları tabîî sayılabilir. Gavrilova kronolojisinde ikinci devreye atfedilen husûsiyet, atlı mezarlar olmaları, fakat atlarda üzengi

bulunmamasıdır. İstikamet, Türk mezarlarında görüldüğü gibi (Türkler güneşe hürmeten Doğuya dönerdi) Doğu-Batı yönündedir. Mîlâdî IV.-V. yüzyıllardan Kagnılı boylara atfedilen mezarlar arasında, Gavrilova, Pazırık 6 dışındaki eski mezarlar olarak, Şibe, Katanda I, Koksa ve Yakonur mezarlarmı saymaktadır. Gavrilova, bu mezarlardaki eserlerde, diğer Kagnılı boylar (ve Hun) bölgesi Noyn-ula ile benzerlikler de kaydeder. Gavrilova'nın kronolojisinde üçüncü tip mezar olup, sikkelere nazaren M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısından tarihlendirdiği Kudirge mezarlarında istikamet değişmiş ve ölenlerin başları güneye çevrilmiştir (Fikrimizce bu bir Doğu kültürü tesîridir. Çinliler ve Hunlar güneşin zirvede görüldüğü cihet olan güneye yüzlerini çevirirlerdi). Kudirge mezarlarında hem atlar hem de üzengi mevcuttur. Kök-Türk tarzında kemerler de dikkati çeker. Doğudan gelen ve üzengi kullanan bir kavme atfolunan Kudirge mezarları, Rudenko, Gryaznov ve diğerlerince, erken Kök-Türklere âit sayılır. Çünkü Kök-Türklerin Kagan soyu, M.S. 439-60 arasında Doğudan Batıya, ilk önce Çinliler, sonra "Juan-juan"lar tarafından sürülerek, Çin sınırlarından Koço'ya ve oradan Altun-yış'a ilticâ etmişlerdi. Gavrilova bunu kabûl etmekle beraber, Kudirge mezarlarının 550 sıralarında, Kök-Türkler tarafından Batıya sürülen "Juan-juan"lara da mal edilebileceğine dikkati çeker. Altun-yış zirvelerindeki Kök-Türk mezarları, bazısı sikkeler ile M.S. VI.-VIII. asırlar arasında tarihlendirilebilen ve Kök-Türk yazıları da bulunan önemli bir grup teşkîl etmektedir (Gavrilova kronolojisine göre, Katanda II/I; Şibe 2,5; Kuray II/3, III/I, IV/I, V/I, VI/I, bazı Tuekta mezarları, bu meyândadır). Son Kök-Türk mezarlarından sonra, Gavrilova'ya göre, Uygur ve Kırgız mezarları da Altun-yış'ta mevcuttur (Strotski 1/1, 6a, 11; Krasnoyarsk 1/5; Yakonur 3,4; Katanda 11/1-3; Kuray 111/2; bazı Tuekta mezarları). Rudenko, antropolojik sebeplere dayanarak,

Gavrilova ile mümâsil neticelere varmaktadır. Rudenko’ya göre de en erken devirden beri Altun-yış mezarlarında Türkler yatmakdadır.55

Rudenko, yukarıda da söylendiği gibi, Pazırık devri Altun-yış mezarlarını daha eski tarihlerden saymaktadır. Kiselev’den farklı olarak, Rudenko, Pazırık mezarlarında yatan Mongoloido-Eurepoidleri, doğudan değil, Batıdan gelmiş addetmektedir. Rudenko şu husûsa dikkati çeker; erken Altay mezarlarında yatan Mongoloid ile karışık Europeoidler bugünkü İç Asya Türkleri ile aynı ırktan idiler ve Türk gelenekleri vardı. Rudenko’ya göre eski Altaylılar, Kiselev’in sandığı gibi Doğulu Hunlar değil, Europeoidler ile iyice karışmış olan yarı-Mongoloidler idi. Rudenko, eski Altay mezarlarında yatan karışık Europeoido-Mongoloidleri, Herodotos’un İç Asya kavimleri arasında, Mongoloid vechede tarîf ettiği Argyppaoi56 kavminden, veya Kama Etil kıyılarında yaşayan Ananin kültürüne mensup Mongoloidlerden saymaktadır. Argyppaoi’un yüksek dağların eteğinde yaşadıkları Herodotos tarafından söylenmişti. Bu ilin Altay veya Yayık-Ural bölgesi olduğu sanılır. Rudenko, anlaşıldığına göre, Argyppaoi ilini Altay olarak tasavvur etmekde ve Argyppaoi’u ve Ananin kavmini bugünkü İç Asya Türkleri ile aynı ırktan addetmektedir. Hatta Rudenko bu erken Altayların Kagnılı boyları ile beraber yaşayan Kırgız Türkleri olması ihtimâline işâret etmektedir. Çünkü M.S. I. yüzyıldan tarihlendirdiği Tuekta I mezarında, Rudenko, Kırgızların kullandığı şekilde, tahtadan zırh parçaları, kolçak, butluk ve omuzluk kalıntıları bulmuş. Hamilton ise,57 erken Altay mezarlarında bulunan dört tekerlekli ve tekerlekleri çok dilimli olan arabaları ve bunların üstüne kurulan kubbeli otag kalıntılarını, Çin tarihlerindeki Kagnılı boyların kagnıları tarîfine uygun bulmuştur.

Aşağıda söz konusu olacak, Türkçe sanılan bir yazının çıktığı Esik mezarlarındaki eşya ile erken Altay mezarlarında çıkanlar arasındaki

benzerlikler de, Altay üslûbunun Esik'in devâmı olduğunu destekleyecek mâhiyettedir. Ancak, Kiselev'in de kaydetmiş olduğu gibi, Pazırık'ta, hem Batıdan hem Doğudan gelen tesîrler Tagar kültüründe (ve Esik'te) olduğundan daha bârizdir. Kiselev Batı tesîrlerinin58 Iskender istîlâsından kaçan boylar tarafından getirildiğini sanmakta idi. Bunlar arasında Yunan maskelerine benzeyen maskeler bilhassa dikkati çeker. Erken Altay üslûbu da Batı göçebelerinkine, meselâ Skit sanatına, yaklaşmıştı. Muhtelit azâlı şekiller arasında, göçebe üslûbunun ifâdesinde büsbütün başka bir veche almış olmakla beraber, insan başlı bir arslan, yanî sphinx şekli tanınabilmektedir. Doğu tesîrlerine de59 delîl olarak Ordos levhalarına benzeyen kaplan şekillerine dikkati çekerler. Hamilton'un işâret ettiği üzere, Pazırık'ta bulunan otaglı kagnının şekli de Kagnılı boyların Doğu kolunun kullandığı gibidir. Ayrıca erken Altay mezarlarında Çin aynası ve Çin cilası izleri taşıyan kalıntılar da çıkmıştır.

Erken Altay mezarlarında çıkan eşyadan bilhassa şunlar tebârüz etmektedir:60 altın, tunç, veya tahtadan, kemer veya at koşumları süsleri; dünyanın bilinen en eski düğümlü halısı; deri ve muhtelif renkte keçelerden müteşekkil, hendesî veya figüratif (müşahhas) motifli örtüler. Bunlar arasında, renkli keçeden bir otag gergisinde İranoid vechede bir atlı, bir ağaç yanında oturan, daha mongoloid bir mabûdenin karşısında tasvîr edilmişti. Mabûde, Sibirya'da bulunmuş bir levhada da gözüken şekilde ve kadınlara mahsus olduğu anlaşılan, üstüvânî bir başlık giymiştir. Başlığın yukarıya çevrilmiş kenarı, tâç gibi dilimlidir. Bu tarz başlık, Kök-Türk devrinde yüksek şahısların tasvîrlerinde ve Kök-Tigin'in heykelinin başında da görülecektir. Altay erken mezârında tasvîr edilmiş mabûdenin bir toprak tanrısı olduğu, yanındaki bitkiden istidlâl edilmektedir. Nitekim Kök-Türk devrinde de "Ötüken-yış" (Ağaçlı Ötüken dağı) tanrıçasına tapıldığı sanılmaktadır. Altay atlısı da, Esik'de ve Taştık resimlerinde görüleceği

gibi, bir mintan ve çizme şeklinde biten çakşırdan ibâret kıyâfet giymiştir. Erken Altay mezârlarında çıkan kalıntılar arasında, bir bayrak direğine dikilmiş olabilen küçük geyik heykeli ve atlara geçirilmiş geyik maskeleri, geyiğin ongun olması imkânına işâret eder.

Mîlât sıralarında, Altay'da ve Köğmen dağları ile Kem ırmağı kıyılarında maden işçiliğinde bir gerileme başlangıcı görülmektedir. Şekiller kalıplaşmıştı ve dökümü müteâkip, eserlerin üzerindeki ince teferruâtın işlenmesi ihmâl ediliyordu. Üslûp bakımından ise, Pazırık devri erken Altun Yış mezarlarında çıkan eserlerde zirvesine varan, muhtelit azâlı, hayâlî hayvan şekilleri, artık unutulmağa başlamıştı. Daha erken devirde, Tagar kültüründe görülen tabîata yakın (naturalist) uslûba geri dönülmekte idi.

Natüralizm'e doğru bu akış içinde, insan tasvîri de gelişti. Uybat mezarlarında çıkan tahta insan heykelleri, meselâ bir yarı-Mongoloid, yarı-Eurepeoid, uzun saçlı erkek başı, açıkça bir portredir. Karasuk devrinden beri Sibirya'da kayalara oyulan ve tabîat dışı husûsiyetler ile tebârüz eden başlar bile, Taştık devrinde, bazen natüralist bir portre görünüşüne vardı. Taştık mezarlarında çıkan ve ölü yakılırken yüzünde pişen boyalı terra-cotta (pişmiş topraktan) maskeler, Kiselev'in61 tabîri ile, döğme çizgilerine kadar teferruâtı gösteren, portrelerdir. Pazırık devrinden erken Altın Yış mezarlarının birinde de, bir yarı-Mongoloid alpın vücudunun bazı kısımları, av sahneleri tasvîr eden döğmeler ile süslü bulunuyordu.62

Pazırık devrinden beri Altayda mevcudiyeti bilinen, bugünkü İç Asya Türk göçebelerinin "tös" (eski Türkçe "töz": rûh)63 dediği keçeden yapılmış hayvan ve insan şeklinde büyük kuklalar da, Taştık devrinde devâm ediyordu. Taştık mezarlarında64 gayet natüralist şekilde keçeden veya Çin ipeğinden yapılmış insan boyunda kuklalar, vücudu yakılmış olan ölülerin yerine yatırılıyor ve yüzlerine yukarıda bahsi geçen pişmiş

topraktan maskeler takılıyordu. Bunların Kök-Türk devrinde adları “tulı” idi.

Hayvan maskeleri taşıyan “tös”ler de, ongun olarak, savaşlarda taşınırdı ve bütün Eurasia’da yaygındı. Kurt başlı “tös” hakkında araştırma yapan K. Trever65 bu “tös”ün bilhassa yaygın olduğunu göstermiştir. Yazılı kayıtlara göre, kurt ongunu İç Asyada, Çinlilerin “Wu-sun”66 (veya “U-sun”) dediği ve sarışın bir Europeoid kavim olarak tasvîr ettiği boyların hükümdâr soyuna ve Kök-Türkler67 ile Kagnılı ve Uygurların kagan sülâlesine atfedilmektedir. Zuev, Çinlilerin “A-shi-na” dediği Kök-Türk kagan soyunun asıl adının “Uysun” olup bunların “Wu-sun”lardan olduğunu sanmaktadır. Nitekim Çin kayıtları sarışın Kök-Türklerin “Wu-sun”lardan indiğini söylerler. “Wu-sun”lar M.Ö. 150 sıralarında Çin sınırlarından Isık-köl’ün güneyine göç etmek zorunda kalmışlar ve efsâneye göre hükümdârın oğlunu bir dişi kurt kurtarmıştı. Kök-Türk Kagan soyunun IV. yüzyıldan türeyiş efsânesinde de mümâsil bir menkıbe olduğunu göreceğiz. Muhtelif araştırıcılar “Wu-sun”ların Türklerden olduğu ve bilhassa Kırgızlara yakın bulundukları nazariyesini ileri sürmüşlerdir. Trever’in araştırmasına göre, Kök-Türklerin kurt başlı bayrağına benzer şekilde, bir kurt başı ve kuyruğundan ibâret bir alâmet, M.S. II. yüzyılda, Dakialılar ve Teuton ırkından Markomannlar tarafından kullanılmakta idi. Danimarka’daki Kelflerin de benzer alâmetleri olduğu, onlara atfedilen bir eserdeki tasvirlerde görülür.68 Bu husûs Kelt ırkının İç Asya’ya da yayılması hakkındaki Gumilev’in görüşlerini destekler. Trever’in araştırmalarına göre Parth’ların da böyle bir bayrağı olup, bu bayrak bir yılan şekli tasvîr ediyordu. Parth bayrağını I. yüzyılda Flavius Arrianus tarîf etmişti: Bir direğe asılmış bulunan ongunun keçeden vücudu torba şeklinde idi. Rüzgâr ongunu şişirince, ongun harekette gibi görünüyordu. Torbanın içinden rüzgârın iniltileri de duyulup, ongun canlı imiş gibi bir hâl alırdı. Hunlara

atfedilen, fakat Kagnılı boyların Kuzeyli kollarının illerinden olan, Orkun vâdisi bölgesindeki Noyn-ula mezarında da böyle bir hayvan şeklinde torba çıkmıştır. Türlü renkte keçelerin birbirine dikilmesinden vücuda gelen torba, yine aynı mezarda bulunan tahtadan kurt başı ile birlikte bir direğe takılınca, Türklerin “böri” (kurt) ongunu vücut bulmuş oluyordu.69 Bu “tös” Kagnılı boylara ait olabilir, çünkü onlara mensup Uygurların devrinden Türkistan resimlerinde böyle “tös” tasvîrleri vardır. Fakat Doğu Hunlarına da atfedilebilir. Çin kaynakları Doğu Hunlarını ve Doğu Türklerini aynı millet sayarlar.70 Ancak Kagnılı türeyiş destanında “böri” menkıbesi Hun devrinin sonunda yer alır. Kagnılı boyların efsânevî ceddi, Doğu Hun hükümdârının kızı ile, bir erkek “böri”den doğmuş sayılıyordu. Demek ki türeyiş efsânesi belki Kagnılı boyların Hunlar ile karışmasına işâret etmektedir.

Geç Taştık devrinde, tahta üzerine resim yapmak sanatı da başlamış bulunuyordu. Bu resimlerin71 tamamen grafik (çizgilerden müteşekkil) olan tekniği petrogliflerden (kaya üzerine levhalar) gelişmiş gözükmektedir. Savaş ve sürek avı sahneleri tasvîr edilmiş. Sürülen hayvanlar arasında, bilhassa geyikler vardır. Bir resimde bir atın sırtında, Türkçe “esri” denen, av için terbiye edilmiş pars görülmektedir. Atlar, küçük İç Asya atlarıdır. Uzun yeleleri ve kuyrukları ile ve üzerlerindeki damgalar ile tebârüz etmektedirler. Bunlar belki cins veya adanmış atlardı. Kâşğarî, “ıduk” olarak tavsîf ettiği adanmış atların yelesinin kırpılmadığını kaydeder. Taştık levhalarındaki şahısların tasvîrleri de önemli vesîkalardır. Şahısların kimisi, İç Asya göçebelerinin kıyâfeti olan çakşır ve mintan giymişler. Savaş sahnelerinde, uzun saçlı veya topuzlu olanların gâlip geldiği ve kel olarak gösterilenlerin mağluplar olması dikkati çeker (Kagnılı boyları mağlup düşmanın saçını keserdi). Bazı şahıslar, Esik’te ve Aral bölgesinde de görüleceği gibi, maden veya deriden küçük levhaların dikilmesinden

müteşekkil zırhlar giymiştir. Bunların başında, Kök-Türk devrinde, yüksek mertebeli kişilere mahsus olan sivri tulgalar vardır. Zırhların kalkık yakası bir husûsiyet teşkîl eder. Alpler, kulağa kadar gerilebilip, okları çok uzaklara yollayan cinsten, göçebelerin geliştirdiği yaylar germektedir. Belki bu resimler, tek bir levha hâlinde, bir alpin hayatının muhtelif safhalarını tasvîr etmekte idi.

3. Eşik Mezarı

Kögmen dağlarından Güney-Batıya doğru, İç Asya'nın en yüksek zirveleri olan Batı Altay, Tarbagatay, T'ien-shan ve Ala-tağ silsileleri birbirini takip ederek ve bazen birbirine muvâzî olarak, Isık-köl'e kadar uzanmaktadır. Kuş uçuşu ile 1500-2000 km giden bu dağ silsilelerinin kuzey etekleri boyunca (42° 50'D-52° 50'K ile 55°K-85°D arasında), vâsi yaylalar ve bozkırlar uzanmaktadır. Bu bölgede de, tarihî devirde Türk olarak bilinen boylarm yaşadığını kaydetmiştik:72 Uygurlar M.Ö. 176 ve 43 sıralarında Isık-köl'ün kuzeyinde ve belki Ila vadisinden, Tar-bagatay ve Altay dağlarına uzanan bölgede bulunuyorlardı. Mîlâttan önceki yüzyıllarda Kırgızların bir merkezi olan Talas ırmağı vadisi ise, Isık-köl'ün ancak 200 km kadar batısındadır. Zülkarneyn devrinde Türklerin vatanı olarak Kâşgarî'nin bildirdiği Şu (Çu) ırmağı, Isık-köl'e akmaktadır. Isık-köl'un doğusundan geçen Ila ırmağı, Kuzey-batıya doğru, (45°K ve 75°D), "Tering-köl"e (Balkaş) akar. Bu bölge Mîlâddan önce Kagnılı boyların, Uygurların, Kırgızların Kuzey ve Batı kollarının buluştuğu yerlerdir. Kazak âlimleri vatanlarının kadîm tarihini73 şöyle çizmektedir: M.Ö. VI.-III. yüzyıllarda, bu bölgede bulunan İç Asya göçebeleri, kadîm müelliflerin "Sakai"74 dediği, hüviyeti mübhem göçebeler olsa gerek. Ila ve Sır-deryâ kıyılarında yapılan araştırmalarda "Sakai" denen bu ırkın, sanıldığı gibi Europeoid değil, kısmen mongoloid oldukları anlaşılmıştır. Bu araştırmaları Ila vadisinde sürdüren Akışev,

Persepolis taş kabartmalarındaki “Sakai” tasvîrlerinin açıkça mongoloid olduğuna da dikkati çekti. Hüviyeti müphem kalan bu boylara, “Sakai” adı kadîm müelliflerin verdiği bir isimden ibâret sayılmaktadır. Hüviyeti müphem bu “Sakai” arasında Mîlâttan önceki binyılda Türklerin bulunması hakkındaki görüşleri Sır-deryâ “Sakai” boyları münâsebetiyle anlatacağız.

M.Ö. III. yüzyılda, yine hüviyeti meçhûl, fakat erken Türklerden olmaları imkânı üzerinde durulan kavimler bu illerde belirdi. Bunlar, Çinlilerin “K’ang-kü” ve “Wu-sun” dediği boylardı. “Wu-sun”lar, rivâyete göre sarışın, yeşil gözlü bir kavim idi. Fakat antropolojik araştırmalar, “K’ang-kü” ve “Wu-sun”lara atfedilen mezarlarda da karışık ırkta, muhtelif nispetlerde yarı-mongoloid, yarı-Europeoidlerin yattığını gösterdi. Üstelik bu illerde Esik yazısına mümâsil, Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzer harflerle yazılmış yazılar da bulundu ve Kazak âlimlerince “K’ang-kü” ile “Wu-sun” boylanna atfedildi.75 Üzerinde Alaşan Kagan adı okunabilen ve “Wu-sun” damgası bulunan böyle taşlardan birinde mongoloid vecheli bir baş, Sibirya üslûbunda, tasvîr edilmişti. Bu münâsebetle Kök-Türk Kagan soyunun, “A-shi-na” adı ve “böri” (kurt) ongunları bakımından, “Wu-sun”lardan olduğu hakkındaki Zuev’in tasavvurunu hatırlatalım. Çin kaynaklarına göre “Wu-sun”lar Isık-körtin güneyinde bulunuyorlardı. Yukarıda da işâret edildiği gibi.76

Mîlâttan önceki yüzyıllarda “Wu-sun”ların kuzeyinde Uygurlar ve batısında Kırgızlar yaşıyordu. Daha sonra, M.S. VI. yüzyılda Tarbagatay dağlarında Kagnılı boylarını bulacağız. Demek ki bütün bu bölgede tarihî devirlerde Türk olarak ortaya çıkan boylar da mevcuttu. O halde, söz konusu illerdeki “Sakai”, “K’ang-kü” ve “Wu-sun”lara atfedilen mezarların yarı-mongoloid sâhipleri, Europeoid sayılan “Sakai” ve “Wu-sun”lar değilse ve yarı-mongoloid kavimler arasında aranması gerekiyorsa bu mezarların sâhipleri olarak, Türkler de hatıra gelebilir. Söz konusu

mezarlarda bulunan eserler Türklere de âit olabilir. Üç ayaklı kazanlar ve mangallar, Kâşgarî'nin tarîf ettiği "köçürme oçok"dan (taşman ocak) başka değildi. Kazakistan'da da, Mîlâttan önce, otag şeklinde, taştan ve ağaçtan meskenler bulundu.

Sanat eserlerinin konuları bakımından, "Sakai" ile "Wu-sun"lara atfedilen mezarlarda77 çıkan dağ keçisi ongununun Kök-Türk Kagan soyunun damgasında bulunduğu bilinmektedir. Kazakistan mezarlarında çıkan eserler konu açısından, bazen Hunlara ve böylece onlarla aynı soydan sayılan Türklere bağlanmıştır. Kargalık'ta bir yarı-mongoloid kadının mezarında, Taoist konular tasvîr eden bir murassa altın tâç bulundu. Taoist efsânenin mevzûu kutlu rûhların, hakîmlerin ve hakîm hükümdârların yaşadığı, veya ziyâret ettiği, gök kapısı sayılan dağ idi. Taoist kutlu dağ efsânesi M.Ö. IV. yüzyıllardan beri bilinmektedir ve bu efsâneyi Hind mitolojisinde dünyânın merkezinde bulunan atlın dağ (Sumeru) ile ilgili görenler vardır.

Türklerde de, Kök-Türk devrinde, en büyük Türk hükümdârının merkezine altın dağ denilmiştir. Demek ki İç Asya'da çok yaygın bir kosmik dağ menkıbesi mevcuttu. Taoist efsânede, kutlu dağda, birbiri ile cinsleri karışmış efsânevî kanatlı ve alacalı olmakla tebârüz eden hayvanlar bulunmakta idi. Kanatlı gök ejderi (Türkçe "kök-luu"), ejder-atlar, ejder-parslar, yırtıcı kuşlar, dağ keçisi ile geyik (Türkçe "sıgun-kiyik") fasîlesinden gerçek hayvanlar ve efsanevî, tek boynuzlu ch'i-lin (Türkçe kelen) gibi. Geyik fasîlesinden hayvanlar ve Taoist hakîmler, semâvî dağda biten ölümsüzlük otunu (Türkçe sıgun otı), veya şeftali, elma veya nar gibi bir ağacın yemişini yiyerek, ölümsüz ve ölümsüzlük timsâli olmakta idiler. Kargalık tâcında tasvîr edilen Taoist menkıbeler sebebi ile Werner bu tâcı Çin eseri sanmıştı. Ancak, renkli taşlarla murassa bu altın işçiliğinin Tagar-devrinden beri İç Asya göçebelerince yapıldığı anlaşıldı. O halde Taosit

konular nereden geliyordu? Bernştam, Kargalık mezarında yatan kadının yarı-mongoloid olduğuna dayanarak bu mezarı Türklerle eş tuttuğu Hunlara atfetti. Ölümsüzlük otunu yiyen “sıgun-kiyik” konusu Sibiryada bulunmuş ve Tagar çevresine atfedilen bir murassa altın tokada da mevcut gözükmektedir. Ayrıca söz konusu Taoist masalların Çin sınırlarındaki en kadîm göçebelerden “Jung”lar ile de ilgili olduğunu ve M.S. IV-VI. yüzyıllarda Türklerin Ala-tağ ve ormanlı dağ (yış) efsânelerinde de yaşadığını göreceğiz. Esâsen Çin sınırındaki kadîm göçebeler ve Türkler Taoist kültür çerçevesi içinde bulunuyorlardı. Ala-dağ, “yış”, efsânevî hayvanlar, ve geyik-dağ keçisi, eski Türkçe tabîri ile “sıgun-kiyik” fasîlesi ile ilgili sanat eserleri ve efsâneler, Türk kültüründe, “Hâkânî” devrinden sanılan Er-töştük gibi destanlara kadar, tekerrür edecekti.

Batı Türkistan’daki Ala-tağ silsilelerinin ormanlı zirvelerinden, kuzeye, Alma-ata’nın (43°19’K, 77°D) 50 km doğusuna akan Esik çayı kıyısındaki mezarı bulan Akışev, bu mezarın mensûp bulunduğu kültür çevresini şöyle çizmiştir: Esik78 mezarı Ala-tağ silsilelerinin kuzey yamaçlarından Ila vadisine (40°-45°K, 75°-80°D) akan bütün “Sakai” devri mezarlar, ve Altun-yış dağlarındaki (50°K, 85°-90°D) Pazırık devri mezarlar ile, ırk ve kültür bakımından, müşterek husûsiyetler göstermektedir. Esik mezarında yatan ceset ile Ala-tağ’ın kuzey yamaç-larında, Ila vadisinde ve Altun-yış mezarlarında yatanlar aynı ırk ve kültüre mensûp idiler. Pazırık devri Altay mezarlarındaki kısmen Europeoid, kısmen mongoloid ırkın Türkler ile eş ırktan olduğu netîcesine varıldığını yukarıda kaydettiğimize göre, Esik mezarlığında ve diğer “Sakai” devri mezarlarındaki medfûn olanlar için de mümâsil netîcelere varmaktayız. Bilhassa ki M.Ö. IV. yüzyıllardan sanılan Esik mezarında, gümüş bir kap içinde, Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olduğu sanılan harfler ile yazılmış ve Kazak âlimlerine göre, iki harfi yalnız Türkçede olan bir yazı bulundu.79 Bu çok önemli buluş, Kök-Türk

yazısının mîlâttan önce, belki Aristov, N. Orkun ile Kisilev'in,[80] sandıkları gibi, damgalardan gelişerek, teşekkül ettiğini gösterebilir.

Esik çayı kenarında bir hükümdâr âilesi mezarlığı bulunduğu anlaşılmıştır. En büyüğü olduğu sanılan merkezî mezar, yağmalanmış olduğu için, arkeolojik araştırma hiçbir netîce vermemiştir. Güneydeki mezar ise dokunulmamış vaziyette bulundu. Esik mezarlarının güney bölümünde, on altı yaşlarında bir genç yatıyordu. Kıyâfeti, Taştık resimlerinde görülen kısa kaftan ve çakşırdan ibâretti. Ancak, kaftanın üstüne ve çakşırın baldır ve ayak kısmına, altından bir zırh ve çizme geçirilmiş gibi idi. Bu zırh ve çizme, üçgen ve dörtgen şeklinde altın varaktan ve som altından küçük levhaların yan-yana dikilmesinden teşekkül ediyordu. Genç alpin başındaki çok yüksek ve sivri börk de altın süslemeler ile kaplı idi. Börkün alın hizâsındaki kısmına erken Altay mezarındaki keçeden örtüye tasvîr edilmiş mabûde'ninkine mümâsil şekilde, bir tâç geçirilmişti.

Börkün motifleri, aynı çevredeki mezarlardan, Kargalık mezarındaki tâçta bulunan dağ ve efsânevî hayvanlar konusunu, başka şekillerde, anmakta idi. Kargalık tâcındaki dağ konusu Esik'de bulunan altın levhalarından birinde de görülür. Kanatlı bir kaplan veya pars, Kargalık'daki taçta gösterilen şekilde, sivri dağlardan müteşekkil bir çevre içinde tasvîr edilmiştir. Kargalık mezarındaki tacın Taoist Çin efsânelerinde, ölümsüzlerin cenneti olarak gördüğü kutlu dağ ve kutlu hayvanlar konusuna bağlandığını kaydetmiştik. Esik'de yatan gencin börkü sanki böyle bir sivri dağ şekli arz ediyordu ve tepesinde, altından bir küçük yabani keçi heykeli bulunuyordu. Börkün ön kısmında başka altın heykeller, iki çift olarak yer alıyordu. Bunlar bir çift at ile, bir çift kanatlı dağ koyunu (arkar), veya boynuzlu at tasvîr etmekte idi. Pazırık devri Altun-yış mezarlarında, aynı devirden Baykal gölü civarında bulunmuş bir tunç levhada ve Kök-Türk

devri Altun-yış petrogliflerinde, kanatlı, veya boynuzlu, bazen maskeli at tasvîrlerine rastlamaktayız. Bunların belki manâsı Türk devri metinlerinde, meydana çıkacaktır. Kurban edilen atların tabîat üstü bir hüviyet kazanarak, ölen kimseye öbür dünyâda bineklik ettiğine inanılıyordu. Belki eski devirlerde de bu inançlar mevcuttu. Esik'de yatan gencin tâcından yükselen motifler arasında oklar ile birlikte, ağaç veya tüye benzer şekiller de yer almaktadır. Böyle tüylerden müteşekkil, Kâşgarî'nin "kedüt" adını verdiği, başlıkları, Kagnılı Türklerinin giydiğini İkinci bölümde göreceğiz. Gencin gövde kısımlarındaki altın levhalar, önden görülen kaplan veya pars başlarını tasvîr ediyordu. Mezarda, fîrûze ile murassa altın küpeler ve iki altın yüzük de bulundu.

Yüzüğün birinde, gencin kendisi gibi, tâclı bir börk giymiş bir baş tasvîr edilmişti. Genç alpin kemeri de onaltı altın levha ile süslü idi. Kemere geçirilmiş levhalardan büyükleri, dört-köşe çerçeve içinde, bir efsânevî kulaklı kuş başının, diz çökmüş bir geyiğe, saldırdığını göstermektedir. Diğer kakmalı demirden kılıç ve bir kama, solunda ise "kıñgırak" dediğimiz cinsten, yine altın kakmalı bir kamanın, çift yırtıcı kuş başı şeklinde, kabzası bulunmuştur. Aynı tarz kama kabzaları, Tagar kültüründe ve Altay'da, Çulışman ırmağı kıyılarında, Kumurtuk mezarında da vardı. Esik mezarından dört bin kadar altın levha çıktı. Genç alpin solunda altın sokumlu ve böylece temsîlî manâsı olduğu anlaşılan bir ok ile bir kamçı kalıntıların da bulundu. Se-Ma Ts'ien'den öğrenildiğine göre Mîlâddan önce II. yüzyılda ok ve yay hükümdâr timsâli idi. Kök-Türkler ve Hâkânlı Türklerinde ok, boy remzi ve kama ile "kılıç (ve) berge" (kamçı) hükümdârlık işâreti sayılıyordu. Esik'de yatan alpin baş ucunda, tunçtan bir ayna konmuştu. Ayrıca, iki gümüş tabak, altın yaldızlı bir tunç tabak ve kepçe ile, üzerinde yazı bulunan gümüş kadeh ve ağaçtan kaplar da,

buluntular arasında idi. Bunların içindeki yemek ve içkilerden eser kalmamıştır. Kurbanların kalıntıları da bulunamadı.

Esik altın levhalarındaki motifler, at, dağ keçisi, geyik, kaplan, pars, kurt, yırtıcı kuş, gibi motifler, Eurasia İlk göçebeler sanatının Doğuda Ordos'dan, Sibirya'ya, Orta Asya'ya ve Batıda Karadeniz Skit bölgesine kadar yayılmış ve aşağı-yukarı aynı tarzda tasvîr edilmiş konularıdır. Esik'e mahsûs bir üslûp aranırsa, belki şöyle denebilir: Tagar çevresinin küçük madenî hayvan heykellerinde tebârüz eden natüralist temâyül, Esik'te yüksek bir sanat seviyesine erişmiştir. Üstelik, Tagar heykellerinde görülmeyen, hareketli levhalar, Esik altın eserlerinde gelişmiş bulunmaktadır. Yenilmiş ve güçsüz kalan hayvanın yıkılır gibi düşmesi, üstün bir sanat ile tasvîr edilmişti. Başka bir hayvan tarafından avlanan veya yıkılan geyik tasvîrlerinin manâsı hakkındaki tahmînleri, aşağıda M.Ö.'ki binyılda Kuzey Çin'de devlet kuran ve kısmen Türk olduğu sanılan Chou'ların kültüründen bahsederken açıklayacağız. Burada şu kadarını söyleyelim: Chou'larda, atalara kurban olarak, av sırasında, hayvanları ok ile vurmak merâsimi vardı.81 Türklerin ise kurbanlık atları avda vurdukları ileride görülecektir. Esik'te tasvîr edilen yere düşmüş hayvanların art ayakları, bazı Tagar madenî levhalarındaki gibi tersine dönmüştür.82 Bu şeklî zorlama, belki levhanın muhtelif kısımlarına birbirine perçinlemek için, teknik bir mecbûriyet idi. Fakat, aynı husûsiyet, teknik sebep olmadan, Esik'den daha geç devirde, Altun Yış'da Pazırık devri mezarlardan çıkan, renkli keçe tasvîrlerdeki yenik hayvanlarda da tekerrür edecekti. Doğudaki Kagnılı boyların vatanı olan Ötüken-Orkun-Baykal bölgesinde de, M.Ö. V-III. yüzyıllardan bir mezarda bulunan tunç aynada art ayakları tersine dönmüş dağ keçisi tasvîr edilmiştir.

4. Aral Gölünün Güneyi

Esik mezarından Batıya doğru açılan yaylalar ve ovalar boyunca 1000 km kadar ilerleyince, Turan ovasına inilir (40°-45°K, 57°-65°D). Turan ovası denen bozkır çevresinde, bitki olarak, otlardan başka, bilhassa Türkçe “saksaul” veya “sekseul” denen (Radloff lugatına göre salsola, arbustris) ve yakıt olarak kullanılan, eğri-büğrü çalılar yetişir. Dünyanın en büyük nehirlerinden Amu-deryâ ve Sır-deryâ, çalılıklar ve ardıç ağaçları arasından, Aral gölüne doğru akmaktadırlar. Bozkırın ufuklarında, tepeler ve Batıda, Oğuz destanlarında “Karacuk” denen Kara-tağ silsilesi gözükür. Karacuk dağlarının ötesinde, Doğuda, bir önceki merhalemizde sözü geçen Talas, Şu ve Ila ırmakları ile Tering-köl ve Isık-köl bulunmaktadır. Mîlâttan önceki bin yılın başında, Turan ovasında, Tolstov ve Trofimova’nm araştırmalarma göre,83 Dravidoid’leri, Elam ve Sümerlileri andıran ırklar yaşıyordu. Bunların dili, Tolstov’a nazaren Türkçeye benzeyen Sümer dili idi. Veya bunlar Ust-Poluy kültürü ile ilgili Fin-Ugor boyları olabilirdi. Antropolojinin verdiği bilgiler yanında, Trofimova, bazı hükümdâr tasvîrlerinin eski kavimlerde görülen tipolojiye benzediğine dikkati çeker. Bunlar, Sümer heykelleri gibi, badem gözlü, yukarı doğru kalkık burunlu, az saçlı ve kısa boylu insanlardı.

Mîlâttan önceki binyılın ilk yarısında, Turan ovasına bazı göçebe boyların akını ile, Tolstov’un, “ilk göçebeler devri”84 dediği safha başladı. Turan ovasının bu ilk göçebelerinin Avesta’da, adı geçen “Tûra” boyları olduğu sanılır. Avesta bunların iline Kanha” adını veriyordu. Diğer göçebe toplulukları gibi bunların da muhtelif ırklardan ve boylardan müteşekkil olduğu anlaşılır. Tolsov’a göre, “Tûra”ların başlıca boyları, Amu-derya yönünden gelen Hind-İranlılar, Tuna nehri cihetinden ve Karadenizin kuzeyinden ilerleyen Thrako-Kimmerler, Herodotos’un M.Ö. IV. yüzyılda aşağı-yukarı bu illere tekabül eden bir bölgede tespit ettiği boylardan “Massagetoi” ve onlarla karışmış Doğu Avrupalı “Skythai”

(Skitler) ve Orta Asyalı “Sakai” idi. Bu muhtelif boyların Eurepeoid olduğu tasavvur ediliyordu. Nitekim de, antropologlar, pek çok sayıda Sibirya’nın Andronovo kültüründekilerine benzer insanların mezarlarını buldular. Sanat eserlerinde de, Karadeniz kıyısındaki Skit tasvîrlerine benzer, Yunan normuna göre güzelleştirilmiş, düz burunlu, Skitler gibi uzun saçlı, fakat daha seyrek, belki takma sakallı olarak gösterilmiş çehreler çokluktadır. Persepolis kabartmalarından bilinen, Sâmî ırklara benzer, gür, kıvırcık sakallı, gaga burunlu İranoidler Turan ovasındaki erken eserlerde görülmemektedir. Halbuki Turan ovasının Amu-deryânın batısındaki kısmında yaşayan Hvarizmliler, tarihî devirlerde, İranlı bir dil konuşan bir kavim olarak belireceklerdi.

Mîlâttan önceki binyılda, Turan ovasında, Mongoloidlerin de yaşadığı Trofimova’nın yaptığı anthropolojik çalışmalar ile ortaya çıktı.85 Mongoloidler, veya Mongoloid ile karışmış Eurepoidler, daha ziyâde, kadîm kaynaklarda “Apasiakae” denen (Su kenarındaki “Sakai”) boyların yaşadığı tasavvur edilen Sır-deryâ’nm Aral gölüne mansabına yakın bölgede, Tagisken mezarlığında, fakat Amu-deryâ batısında (Kalalı-gır harâbelerinde) da bulunmuştur. Türklerin Mongoloidler ile Eurepeoidlerin karışmasından husûle geldiğini sanan Tolstov, M.Ö. V.-IV. yüzyıllarda Turan ovasında Mongoloidler bulunması keyfiyetinin Türk tarihî bakımından önemini kayıt ile, şöyle bir izâh aramıştı. M.Ö. IV. yüzyılda Herodotos’un bu bölge boyları arasında, Tın (Tanaîs, bugünkü Don) ve Etil (Volga) ırmakları doğusunda bulunan bir bozkır ötesinde, yüksek dağlar eteğinde yaşadıklarını bildirdiği ve mongoloid bir vechede tarîf ettiği “Argyppaoi”86 kavmi, Sır-deryâ kıyısındaki Mongoloidler ile ilgili olabilirdi. Z.V. Togan, Haussig ve diğerleri, “Argyppaoi”un ilini Ural dağlarının güney eteklerinde, Yayık (Ural) ırmağı kıyılarında sanmaktadırlar. Çünkü M.S. II. yüzyılda yaşayan Ptolemaus’un

coğrafyasında, Yayık ırmağının adı, Türkçeye benzer bir şekilde verilmişti. Margulan ise, Herodotos'un verdiği bilgilere göre yaptığı harîtada, "Argyppaoi"u Aral gölünün kuzeyinde, Ertiş vadisine doğru, bugünkü Kıpçak ilinde tasavvur etmiştir. Anlaşıldığına göre, Bernştam ve Margulan "Argyppaoi"u Çinlilerin "K'iu-she" dediğini kaydettiğimiz ve eski Kıpçaklar sanılan boylar ile eş tutmaktadırlar. Tolstov ise Argyppaoi'un M.Ö. V. IV. yüzyıllarda Sır-deryâ bölgesine Doğudan yeni geldiklerini, ve Sır-deryâ "Apasiakae"si ile karışarak, Turan ovasmdaki Türk ve Hun boylarının ecdâdı olduklarını sanıyordu. Tolstov'a göre, "Apasiakae"nin adını Peçenekler tevârüs etmiş idi. Peçenekler87 münâsebetiyle Klyaştornıy'nin mülâhazaları da burada yerini bulmaktadır. Klyaştornıy şu husûslara dikkati çeker: M.Ö. 130 yılında, Belh ilindeki Yunan Devleti'ni yıkan "Sakarauka" göçebelerini sayarken, Strabo, "Paciana"dan da söz etmektedir ki bunlar Peçenek olsa gerek. "Pracînîkana" adı altında Mathura kitâbesinde bahsedilen boy da Peçenekler olabilirdi. Tolstov'un nazariyelerine geri dönersek, kadîm Kañha adı da, Peçeneklerin üç asîl boyu sayılan, Kangar boylarınca tevârüs edilmişti (Klyaştornıy Kangar'ın Kök-Türk kitâbelerinde "Kañg erleri" manâsına Kengeres şeklini aldığını tespît etti). Gumilev, Kangar boylarının Kıpçaklar ile karışması netîcesinde Kanglı (kagnı manâsında) bir ad taşıyan Türk boylarının ortaya çıktığını sanmaktadır. Kıpçakların kadîm devirden beri Aral gölünün kuzeyinde ve Ertiş vadisinde yaşadığı hakkındaki görüşü yukarıda kaydetmiştik. Yine Tolstov'a göre kadîm "Sakai" boylarından "Augassoi" ve "Tobar" veya "Dukeres"in adları da Türklerden Oğuzlar ile Düker (Düger) lere geçmiştir. Avesta'daki Tûra kavmi ise, zaman ile "Tûr" adlı efsânevî hükümdârın ahfâdı Türkler sayılmış ve bunların ili Tûrân cem'i olan Tûrân şeklini almıştı.

Sır-deryâ’daki “İlk göçebe”lerin Doğu ile maddî kültür bakımından da ilgisi olduğuna Tolstov işâret eder. Aral doğusundaki Balandı I ve II88 diye adlandırılan kalelerde, “Apasiakae”ye ve diğer Europeoid sayılan göçebelere atfedilen yapılardan büsbütün başka ve Mîlâttan önceki binyılda Şîmâlî Çin’de göreceğimiz bir yapı geleneği, göze çarpmaktadır. Bu yerlerde Mongoloid iskeletler çıkmıştır.

Tolstov ve onu takibedenler “Kanha” kelimesinden Türkçe Kañglı ve Kerîğeres boy adları geliştiğini ileri sürerken, Egami’ye dayanan Kollautz ve Miyakawa89 aksine, “Kanha” adının Türkçe “Karîğh” gibi eski bir şekilden geldiğini söylemektedirler. Bu münâsebetle adları “Kao-ch’e” (yük-sek tekerlekli kagnı) olan Türklerin de “kañglı” (kagnı) sahibleri olduğunun ve Tagar kültürünün bunlara atfedildiğini hatırlarız. Kollautz ve Miyakawa’nın vardıkları netîce Çin tarihlerinin M.Ö. 134’ten beri “K’ang-kü” (veya K’ang-ki) adını verdiği Sir-deryâ ve Talas ırmağı boyundaki devletin de Türk yahut Türkleşmiş olduğunu muhtevîdir, çünkü Avesttfdaki “Kanha” ile Çin tarihlerindeki “K’ang-kü” nün aynı olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir. Esâsen Tomaschek,90 Barthold,91 Bernştam,92 Shiratori93 ve diğerleri hem “Kanha” hem “K’ang-kü” nün Türkçe Kanglı’dan geldiğini tahmîn etmekte idiler. Bu fikre dayanarak Tomaschek,94 Avesta’daki Kanha ili ve Tûra milleti hükümdârı Frañrasyan’ın (sonraki kaynaklarda Turan ve Türk hakanı Frâsyâb veya Afrâsyâb) Keñgeres-Kañglı neslinden olabileceğini sanıyordu. Keñgeres-Kañglı boyları aslen Türk olsa veya olmasa, “Sakai” arasında Türklerin ataları da bulunduğu muhakkak gibi gözükmektedir. Esik gibi, Türkçe olduğu sanılan bir yazının bulunduğu mezardan çıkan eşyânın “Sakai”ye atfedilen mezarlardakilere benzer üslûpta olması da, “Sakai” arasında Türkler bulunduğuna, işâret olabilir. Mîlâdî VI. VII. yüzyıllarda Menander Protektor, Türklerin “Sakai” neslinden olduğunu söylerken, haklı

olmuş olabilirdi. Sâsânî kaynaklarına dayanan IX. yüzyıldan İslâm müellifleri de, Tûrân ve “Kañg” (Kanha) bölgesinin, Türkistan ile müterâdif sayarlar. Onlar, Avesta’daki “Tura”lara “Tûr” demekte ve “Tûr” adlı efsânevî şahsın ahfâdını Türkler olarak bilmektedirler. Avesta’daki95 Frañrasyan, IX. yüzyıl Müslüman müelliflerinin eserlerinde Frasyâb veya Afrâsyâb adını almakta ve Türk Hakanı olarak tanıtılmaktadır.96 Hvarizmlilerin de Türkler ile karışık olduğu anlatılır.97 Bîrûnî’nin Hvarizm ilinin efsânevî hükümdârı olarak tanıttığı Siyâvahş (Siyâvûş), Türk Hakanı Afrâsyâb’ın kızı ile evli idi ve “Kang-dîz” kalesi Türkistan’da kurulmuştu.98 Afrâsyâb, M.S. XI. yüzyıl metinlerinde, Türkçe adı olan “Alp-er-toñga” olarak tanıtılır ve kızı, o devirde bir hükümdâr ongunu sayıldığını göreceğimiz su kuşlarından, Kaz adını alır.99 Kâşgarî, Alp-er-toñga ve Kaz hakkında, destan parçaları kaydetmektedir.

Aral bölgesindeki maddî kültür eserlerine100 gelince, bunlarda görülen kıyâfetler, Esik’deki tarzda, mintan, kısa kaftan, çakşır, sivri börkler ve demirden küçük levhalardan müteşekkil zırhlardan ibârettir. “Kıñgırak” dediğimiz kamalar ve bunlara benzer, daha uzun kılıçlar da, buralarda bulundu.

Herodotos’un Aral boylarını göçebe saymasına rağmen, bugün bunlara da yarı-göçebe denmektedir. Aral güneyindeki boylar çoban idiler, fakat ırmaklardan, arıklar vâsıtası ile su alarak suladıkları, tarlaları da vardı. Tuğla ve balçıktan, otag şeklinde âbidevî türbeler de binâ ediyorlardı. Tagisken mezarlığı böyle âbidevî türbelerden müteşekkildi. Turan ovasındaki yarı-göçebeler, iki veya üç boyun ayrı bölümlerde yaşamasına imkân veren, sûrlu şehirler de inşâ ediyorlardı.101 Bu şehirlerde, toplantı ve şölen yeri, belki de tapınak mâhiyetinde olan ve bir ocak ile temâyüz eden merkezî yapı idi. Ocağın ateş ibâdeti ile ilgili olacağı sanılmaktadır. Sır-deryâ ve ona akan Inkâr-deryâ’daki mezarlıklarda,102 sed üzerine kurulmuş

ağaçtan köşklerde, ölülerin yakıldığını gösteren kalıntılara da rastlandı. Tarihî devirde, İran dînlerinde, ve bu arada Zerdüşt dîninde, cesetlerin etleri, yırtıcı kuşlar ve husûsî şekilde yetiştirilmiş köpeklere yedirilip, kemikleri, sonraki Arap kaynaklarından, adının nâvs olduğunu öğrendiğimiz mahfazalarda, muhâfaza edilirdi. Mîlâttan önceki binyıldan kalıntılarda Tûrân ovasında da, insan heykeli şeklinde nâvs’lar bulunmuştur.103 Cesetleri köşk içinde yakmak geleneği ise bundan tamâmen ayrıdır ve bu âdetin tarihî Türkler arasında yaşayacağını göreceğiz. Mîlâttan önceki binyılda Turan ovasındaki maddî kültür izleri, yırtıcı kuş ile at gibi hayvanların ve bunlardan mülhem, Herodotos’un gryf dediği arslan vücudlu ve kuş başlı efsânevî şekil gibi motiflerin yaygın olduğunu gösterir. Bu motifler belki dînî, belki heraldik vecheler de almakta idiler. Sır-deryâ yarı-göçebeleri maden işlerinde Altaylılar kadar mâhir değildi, fakat buna karşılık, kabartmalı keramik levhalar ve duvar resimlerinde muvaffak oluyorlardı.104

5. Kama ve Etil

Irmakları Kıyıları

Aral gölünden Kuzey-Batıya ilerleyince, (55-57 °K, 47-55 °D bölgesindeki) Kama ve Etil ırmakları kıyılarında, Mîlâttan önceki bin yılda, bugünkü arkeologların Ananin105 adını verdiği kültür bulunuyordu. Ananin kültürü arkeologları tereddüde düşürmüştür. Çünkü Herodotos’un coğrafyasından çıkarılan netîcelere göre, Ural dağlarının batısında, Tanaîs (Tın, bugünkü Don) ve Etil arasında ve belki Aral gölü kuzeyine kadar Eurepeoid bir kavm sayılan Sauromatae’nin oturduğu sanılıyordu. Halbuki kazılar, Kama ile Etil vadilerinde, bugünkü Kazan şehrinin doğusunda, Mongoloidler ile karışık bir kavmin yaşadığını göstermiştir. Belki bunlar, Herodotos’un mongoloid bir görünüşte tarîf ettiği “Argyppaoi” ile karışmış olabilirdi. “Argyppaoi” boylarının, bazı

tasavvurlara göre, ya Yayık nehrinin Hazer denizine aktığı bölgede yahut Aral gölünün kuzeyinde yaşamakta sanıldığını kaydetmiştik. Böylece, “Argyppaoi”ın yaşadığı tasavvur edilen iller, Kama ve Etil kıyılarından pek uzak değildi. Ananin kültürünü vücuda getirenlerin yarı-mongoloid olduğunu hem antropoloji, hem de sanat eserleri göstermektedir. Dikili taşlar üzerindeki tasvîrlerde, Taştık ve Altay kıyâfetlerine yakın şekilde, mintan ve çakşır giymiş, çekik gözleri ve köseliğe temâyülü ile tebârüz eden şahıslar dikkati çekmektedir. Bunların belinde, alplara mahsus, silahların asıldığı kemerler bulunmaktadır. Ananin kültürünün doğuda Tagar-Taştık çevresi ile, kuzeyde Pin-Ugor kavimlerine atfedilen kültürler ile, ve güneyde Skit dünyası ile ilgileri vardı. Ananin kültürü mensûpları, Kama kıyılarında yerleşme bölgeleri de inşâ etmişlerdi. Bunlar, altı taş, üstü balçıktan sûrlar ve hendekler ile çevrili, bazen üçgen şeklinde, müstahkem şehirlerdi. Mezarlardan çıkan eşyâdan anlaşıldığına göre, Ananin kültüründe, ağaç, yırtıcı kuş, at ve yılan motifleri temsîlî manalar taşımakta idiler. Toprak tanrıçası sanılan yılanlı bir kadın tasvîri de bu mezarlarda bulundu.

6. Kögmen Dağlarının Doğusu, Ötüken Dağları, Baykal Gölü ve Orkun ile Seleûge Irmakları Bölgesi

Şimdi yine Türk dünyâsının erken devirdeki merkezi sanılan Kögmen dağlarına dönerek, bu merkezden bu sefer Doğuya doğru ilerleyeceğiz. Doğu cihetinde ilk merhalemiz, Kagnılı boyların Kuzey kuşağının en doğudaki illeri olan, Kök-Türklerin “ıduk” (mukaddes) vatanı Ötüken (bugünkü Hangay) dağları çevresidir. Ötüken dağları (47° 60´K, 92°50´D) Kögmen dağlarının bir az güney-doğuya devâmıdır. Böylece Ötüken dağları, Kögmen dağlarına nispeten, daha az soğuk bölgede bulunmaktadır.

Yine de, toprak altındaki buzların erimediği “tayga” iklîmi, Ötüken dağlarında bile kendini duyurmakta, 4300 metreye kadar yükselen zirvelerdeki çıplak kayalar ve seyrek çam ve kayın ağaçları ile tezâhür etmektedir. Yeri tam tesbit edilemeyen “Ötüken-yış”ın (Ötüken ormanlı dağının) daha mülâyim bir yamaç olduğu anlaşılır. Seleñge ırmağı, Ötüken dağlarının batısında bulunan kaynağından, Doğuya doğru 500 km. kadar aktıktan sonra, kolları olan Orkun ve Togla ırmaklarının sularını da alarak, Kuzeye, Baykal gölüne (57°K, 103-106°D) akar. Kögmen silsilesinin en Kuzey-Doğudaki kayalık zirveleri bulunan ve deniz gibi geniş ve içinde adalar olan Baykal gölü şiddetli “tayga” iklimindedir. Kayalık ve buzlu toprakta ancak seyrek çam ormanları bitmektedir. Yerler yosun kaplıdır. İç Asya göçebe sanatının motiflerinden geyik ve Kâşğarî’nin “sıgun” dediği, Kök-Türk kaganlarının tamgasmda yer alan dağ keçisi bu illerde yaşar. Göllerde, yine Türk ongunlarından olan Kuzey iklîminin su kuşları, yabani kaz, kuğu ve turnalar uçuşur. Bu bölgede tatlı ve tuzlu sulu göller bulunmaktadır.

Ötüken dağlarının güney eteklerinde ve Orkun ile Togla ırmakları kıyılarında, başka bir iklîm, bozkır yaylaları, başlamaktadır. Bozkır yaylaları çoban boylar için elverişli, geniş otlaklardır. 48°K, 87°D çevresinden itibâren, Doğu Altay silsilesi, 1000 km. kadar, Güney-Doğu istikametinde uzanır. Doğu Altay’ın yamaçları bozkır yaylalar ve zirveleri al granit taşından, çıplak kayalardır. Zirvelerden yuvarlanan al granit kayalarına, daha sonra, Kök-Türkler heykeller oyacaktı… Türkçe “tagı”, bugün Mogollarca taki denen yabani küçük atlar hâla Doğu silsilesinde yaşamaktadır.

Ötüken dağlarında, Selerîğe ile Orkun ırmakları ve Baykal gölü kıyılarında, M.Ö.’ki yüzyıllarda, modern arkeologların “Yassı taşlı mezarlar kültürü” adını verdiği önemli bir kültürün merkezi idi. Mîlâttan

önce VI. yüzyılda başladığı sanılan bir kültür, kırmızımtrak granit kayalardan yassı şekilde kesilmiş taşlar ile kaplı, Doğu-batı yönlü mezarlar ile tebârüz ediyordu. Tarihî kayıtlara göre, bu bölgenin (kadîm “Ti”lerden sayılan Basmil Türkleri ile), Uygurların ve başka Türklerin ataları olan Kuzeyli “Ting-ling” boylarının, Mîlâttan önce yaşadığı mıntıka olduğunu, Dikov, Goxman ve Okladnikov kayd etmişlerdi.106

Pruşek ise,107 son yıllarda yapılan kazılara işâret ile, “Yassı taşlı mezarlar” kültürünün, Mîlâttan önceki III. yüzyıldan önce, çok geniş bir sâhâya, Batıda Karasuk-Tagar kültürü ve Yumar (Ob) ırmağı bölgesine kadar, Doğuda, bugünkü Mançurya’ya (eski Tunguz ili), Çin duvarının kuzeyine (bugünkü Jehol ve Sui-yuan bölgeleri), Ordos’a ve hatta bugünkü Sse-ch’uan’a kadar uzandığına dikkati çeker. O halde, “Yassı-taşlı mezarlar” kültürünün güney sınırı, “Ting-ling”lerin Doğu kolunun ve onların ataları sayılan “Ti”lerin iline varıyordu. Pruşek’e göre bu keyfiyet, Karasuk-Tagar kültüründe görülen Çin tesîrlerini izâh etmektedir. Çin sınırındaki “Ti” ve Doğulu “Ting-ling” illerindeki başlayan ve Kuzeyli “Ting-ling” illeri üzerinden geçen göçmenler, Karasuk-Tagar kültürünün kurucuları olmuştu. Nitekim, “Yassı-taşlı mezarlar” kültüründen çıkan eşyâ, yukarıda çizilen sınırlar içindeki kültürlere ve Tagar kültürüne çok yakın bir tarzda idi. Burada da silahlar, “kıñgırak”lar; renkli boncuklar ile murassa altın süs eşyâsı, ve zoomorfik motifler görülüyordu. Bu illerde de güneşe tapıldığı anlaşılmaktadır. Güneş şeklinde hâlesi olan tunç maskeler ve güneş piktogramı bulunan “geyikli taşlar”, burada da mevcuttu. Bu “geyikli taşlar”da da, güneş, ok, yay ve “kıñgırak” tasvîrleri bulunuyor ve bunların alp mezarları olduğu anlaşılıyordu. Bütün İç Asya’da yaygın ve kam tasvîri sanılan boynuzlu maskeler burada da bulunuyor ve aynı üslûpta, kuzeyde 60°-65°K-120-124°D mıntıkasındaki, bugünkü Yakut Türklerinin buzlu vatanına kadar yayılıyordu (Yakutların, Baykal bölgesindeki Kagnılı Türk

boylarından, Kök-Türk metinlerinde adı Kurıkan diye geçenlerden indikleri sanılır). Kuzeyli “Ting-ling” boylarına âit sayılan “Yassı taşlı mezarlar” kültürünün, yine “Ting-ling”lere atfedilen erken Altay kültürü ile de bağları olabilecek motifler arasında, Pazırık devri Altay mezarlarında olduğu gibi, geyik maskeli at tasvîrleri dikkati çeker. Boynuzlu bir hayvan maskesi taşıyan atların resimleri, yine Altay bölgesinde, Kök-Türk devrinde de kayalara çizilmişti. Baykal ötesinde bulunmuş ve Mîlâttan önceki bin yılın sonuna atfedilen bir tunç levhada da, başında boynuz gibi bir süs olan, at tasvîri görülmektedir. Baykal kaya resimlerinde, kırmızı boya ile çizilmiş “hilâl şeklinde kanatlı” kuş resmi bir yırtıcı kuş ibâdetine bağlanmaktadır.

Yassı Taşlar kültürünü vücuda getirenlerin, mongoloid milletlerin merkezine yakın bulunmak dolayısı ile, Altay çevresine nispeten, Mongoloidler ile karışık oldukları, hem antropoloji araştırmalarından, hem de yukarıda sözü geçen tunç levhadan anlaşılır. Küçük boyda bir ata binmiş bir kişi, çıkık elmacık kemikleri ile, Mongoloidleri, fakat uzun sakalı ile Eurepoidleri hatırlatır. Bu tunç levhada, Kuşân, Tabgaç ve Kök-Türk beylerinin giydiği tarzda, dize kadar inen ve devrik yakalı bir kaftan dikkati çeker. Maden işçiliğinde de, Yassı Taşlar kültürüne mensûp olanlar, Çinin tunç dökme tekniğinin inceliklerini öğrenmiş bulunuyor ve Türkçe “köçürme oçok” (taşınır ocak) adı verilen tarzda, Çince li denen, üç ayaklı toprak çömlekler ile Çince ting ve Türkçe “küzeç” denen, yine üç ayaklı, tunç kazanlar kullanıyorlar idi.

Çin kayıtlarına göre, M.Ö. 209’da Doğu Hunlarının aldığı “Hun-nu” (Orkun veya Seleñge) bölgesi “Yassı Taşlar” kültürü çevresi idi. Yassı Taşlar kültürünün Hun Devleti’ne ilhâktan sonra da, aynı vecheyi koruduğu ve Doğu Hun kültürünün fazla bir yenilik getirmediği, Okladnikov ve Rudenko tarafından, arkeolojik araştırmalara dayanarak tespît edilmiştir. Hatta Doğu Hun istîlâsından sonra, “Yassı Taşlar” kültürünün, Doğu

Hunlarından kaçan bir boy tarafından, Baykal ötesine yayılmıştır. Bu sebepten, Doğu Hunlarına atfedilen bu bölgedeki mezarlarda da, “Ting-ling”ler ve akrabâ boyların kültür kalıntıları aranmaktadır.108 Bugünkü Mogolistan’ın başkenti olan Ulan-bator’ın 100 km. kadar kuzeyinde, 48°K, 106°D çevresindeki Noyn-ula mezarlarını Rudenko Doğu Hunlarına âit sanmakta, fakat mezarda bulunan kırmızı ile sarı saçları Kırgızlara atfetmektedir (Kırgızlar “Ting-ling” boyları ile beraber yaşıyorlardı ve Kök-Türk devrinden Çin kaynaklarına göre, sarışın idiler). Rudenko, belki “Ting-ling”lerin ataları “Ti”lerin M.Ö. VIII. yüzyılda deri göğüslük ve M.Ö. III. yüzyılda demir zırh giydiği ve “Ting-ling”lerin, tahtadan kolçak ve butluk gibi zırh parçaları kullandıklarım hatırlayarak, Doğu Hunlarının onlardan zırh kullanmağı öğrenmiş olması ihtimâli üzerinde durmaktadır. Nitekim, biz de, yukarıda, Noyn-ula’da bulunan kurt başlı ve tös şeklinde bayrak kalıntılarının, Doğu Hunların değil, totem’i kurt olan “Ti’ie-le” boylarına âit olması imkânından söz etmiştik. Esik, Altun-yış ve Ordos sanatlarının başlıca konularından biri olan, geyik avlayan yırtıcı kuş motifi için de, aynı mülâhaza geçerli olabilir. Bu motif, Noyn-ula’da, Altun-yış’da, ve Uygurlarm ecdâdı Kuzeyli “Ting-ling” boylarına atfedilen “Yassı-taşlar”ın üzerindekine, pek benzer şekilde tasvîr edilmişti. Söz konusu bölgede, Kök-Türk devri başlayıncaya kadar, Kagnılı boyların hâkim kaldığı, 357 yılı ve VI. yüzyıldan Çin kayıtlarından bilinmektedir. Mîlâdî 357’de “Ting-ling”ler ve “T’ie-le”ler, Çin seddinin kuzeyinde, beraber yaşamakta idiler. Altıncı yüzyılda ise, Orkun bölgesinde bulunuyorlardı.

7. Doğu Türkistan ile

Çin Sınırları

Artık, Kagnılı boyların en Doğudaki109 illerine gelmekteyiz. Bu mıntıkada, ilk durağımız, bugünkü Kuzey-Doğu Türkistan’da eski Türklerin

muhtemelen Terîğri-tağ veya Ak-tağ dediği, T'ien-shan silsilesinin en Doğu etekleridir (43-44°K, 86-93°D). Tarihî kayıtlara göre, bu bölgenin Doğu kısmında, "Karlık-tağ" adlı zirvenin eteğindeki Hamı mıntıkasında, Mîlât sıralarında, Türklerden "T'ie-le" boyları yaşamakta idiler. Schmitfe göre, Doğu Hunlarının M.Ö. 114'de yıktığı "Pu-lei" devletinin adı Türkçe Bars idi. Bars Türkleri, devletleri yıkıldıktan sonra, "Bar (s)-köl" adını alan gölün kıyılarına sığınmış ve bir beylik kurmuşlardı. Mîlâttan önceki yüzyılda adları geçen "Kin-fu" devleti ve muhtelit Çince-Türkçe bir ad taşıyan "Kin-man" şehri (Altın (dağ) lı manâsına: sonraki Beşbalık) de, Schmitfe nazaran, Türk merkezleri idi. Kâşgar'ın Çince adı olan "Shu-le"yi Türkçe Suvlağ'dan (Sulak) muharref sayan Schmitt, "Shu-le" adının ortaya çıktığı Mîlâttan önceki asırda, Kâşgar'da Türkler, muhtemelen Kırgızlar bulunduğunu sanmaktadır. Aynı devirde, Sakalar ise (Kâşgarî'nin Kencine dediği boyun ataları), Schmitfe nazaren, Tumşuk tarafında yaşamış olsa gerek. T'ang kayıtlarına göre, M.Ö. 58 sıralarında Talas bölgesindeki merkezlerinden kaçmak mecbûriyetinde kalan Kırgızlar, Kem kıyılarına ilticâ ederken, Doğu Türkistan'a da gelmişlerdi. Bunlar, "T'ie-le"lere komşu olarak, daha Batıya, Hamı ve Bar-köl'den Kara-şehre doğru ve Kara-şehr kuzeyindeki Ak-tag'a yerleşmişlerdi.

Hamı'dan Güney-Doğu istikametinde 400 km. kadar ilerleyince, Çinlilerin Kansu dediği dar vâhânın girişine gelinir. Aşağı-yukarı 40°-36°K, 100-104°D arasında, Güney-Doğuya doğru uzanan ve yüksek dağlar içinde dar bir geçit olan Kansu vâhası da, kadîm devirde, Çinli olmayan boyların vatanı idi ve Mîlâttan önceki binyılda, Çin ile az münâsebeti vardı. Çinli olmayan ve kimisi Europeoid görünüşlü olan, muhtelif ırklardan bu boylar, Kuzey Çinin birçok kısımlarında devletler kurmuşlar, hatta Yünnan'a kadar uzanıyorlardı. Aşağıda, daha tafsîlâtlı olarak görüleceği gibi, Çinli olmayan kuzey-batılı boylar arasında, Türklerin ataları da vardı. Mîlâttan önceki

binyılda, Çinliler, Çinli olmayan kuzey-batılıları, bugünkü Shansi ile, “Ho-si” denen ve bugünkü Shensi, Ordos ve Kansu’dan müteşekkil bölgeye sürmüşlerdi. İşte, Mîlâttan önceki binyılın sonunda, Çinin kuzeyinde devlet kurmuş olup Çinli olmayan boylardan “Al Ti” lerin ahfâdı sanılan, Kağnılı boylardan “Ting-ling”ler de, böylece “Ho-si” de yaşıyorlardı. Hatta, Kansu vâhasınm güneyinde, bügünkü “Sse-chuan”a kadar yaygın idiler. Fakat, “Ting-ling” boylarının merkezi, Kansu vâhasının doğu kısmı idi. Bugünkü Tun-huang ile hâlâ Türkçe bir ad taşıyan Ala-tag (shan) (38°K, 106°D) arası “Ting-ling” boylannın vatanı sayılıyordu. Tabgaç devrinden bir efsâneye göre Ala-tag110 adı bu dağın çok ağaçlı olup alacalı bir görünüşte olması ve bu dağda göçebelerin alaca atlar yetiştirmeleri sebebi ile verilmişti. Batı Türkistan’da da Ala-tağ silsilesinden bahsetmiştik. Türklerin ala dağlar ve orada yaşayan alacalı hayvanlar hakkında menkıbeleri her gittikleri iklîmde tekrar yaşattıklarına ve bu efsânelerin Taoist inançlar ile ilgisine, işâret etmiştik. Aşağıda görüleceği gibi bu kutlu dağ menkıbeleri belki Kuzeyli “Ti”lerden tevâ-rüs edilmişti. Mîlâttan önceki devirde ala at yetişdiren bir “Ti” boyunun adı Çin tarihçisi Se-ma Ts’ien tarafından kayıt edilmişti. Bunlar Çinlilerin “Po-ma” (alaca) ve “O-lo-co” (Türkçe Alaca) dediği, muhtemelen Basmıl boyları idi. Bunların hem kuzeyli “Ting-ling” boyları ile Baykal bölgesinde, hem de Çin sınırındaki Ala-tağ yakınında “P’ing-liang” da yaşadıkları Çin tarihlerinde bildirilir. Oğuzlardan olan “Alâ-yondlu” boyunun da Çin sınırındaki Ala-tağ’da bulunduğu hakkında Tibet kaydı mevcuttur.

Çin sınırındaki Ala-tağın doğusunda, sarımtrak sularından dolayı “Sarı-su” denen Hoang-ho akar. Bu ırmak, kendi vatanlarının doğusunda bulunduğu ve gök-yeşil renklerinin Doğu timsâli olduğu için, Türkler bu ırmağa “Yeşil ırmak” manâsına, “Yaşıl-ögüz” diyorlardı.111 Yaşıl-ögüz’ün kuzeye doğru akan kolunun batısında Ala-tağ, doğusunda ise, Mîlâttan

önceki binyılda “Ti” ili olup, asgarî Hun devrinden beri hâlâ “Ordu” (ordugâh) manâsında bir ad taşıyan Ordos yaylası bulunmakdadır.112 Bozkır bir yayla olan Ordos’da nice Türk orduları ordugâh kuracaktı.

Yaşıl-ögüz, 41°K, 106°D çevresine kadar Kuzeye aktıktan sonra, birden 90° bir dirsek ile, Doğuya dönmekte ve kuş uçuşu ile 300 km. kadar Doğuya akmaktadır. Yaşıl-ögüz nehrinin 41°K, 106°D ile 40°K, 111°D arasındaki Batıdan Doğuya akışında, nehrin güneyinde Ordos yaylası ve kuzeyinde, Gobi çölünün sınırlarında yükselen, muvâzî iki dağ silsilesi uzanmaktadır. Mîlâttan önceki binyılda “Ti” ili olan bu silsilelerde,113 Çinlilerin “Yin-shan” ve Türklerin “Çogay-kuz” dediği zirve, Kök-Türk kaganlarının ordugâhlarından biri olacaktı. Yaşıl-ögüz ırmağı, 40°K, 111°D çevresinde, yine bir 90° dirsek daha yaparak, güneye dönmektedir ve artık Çinin münbit loess yaylaları, yanî sarı topraklar bölgesinde, doğuda bugünkü Shansi ve batıda bugünkü Shensi illeri arasında akmaktadır. Shansi’nin bir kısmının eski adı Çince “T’ai-yüan” ve “Jung”-”Ti” dilinde “Talu” idi.114 “Talu”, “Ting-ling”lerin ataları “Al” Ti’lerin merkezi idi (Ak Ti’ler bugünkü Shensi’de yaşıyorlardı). Bütün bu bölgede Mîlâttan önceki binyılda merkezi Baykal gölü olan “Yassı taşlı mezarlar” kültürünün yayıldığına, önceki bölümde işâret etmiştik.

Çinin kuzey-batı sınırlarında yaşayıp, Çinli olmayan karışık ırklardan boylara,115 Çinliler, Mîlâttan önceki İkinci binyılda, hepsine râci bir ad olarak, “Ch’iang” diyordu. Koyun besleyenler manâsına bu isim, sonradan daha ziyâde Tibetlilerin ahfâdına tahsîs edilmişti. Mîlâttan önceki binyılda ise, Çinli olmayan kuzey-batılı boylara, yine umûmî manâda, “Jung” ve “Ti” denmekte idi. Bunlar, “Al Ti”; “Ak Ti”; Yeşil Ti”; “Shan” veya “Pei” (Dağlı, veya Kuzeyli) “Jung” (Şimalli “Ti”); “Ch’ang” (dev boylu) “Ti”; “Hsien-yün”; “Kuei”; “Lu” gibi, belki ayrı ırktan boylara ayrılıyordu. Çin kaynaklarına göre, Türk oldukları muhakkak bulunan Kagnılı boylar, “Ting-

ling” vâsıtası ile, Al “Ti”lerden, Shiratori’nin tahmînine göre ise, “Hsien-yün”lerden iniyorlar idi. De Groofa nazaran, bütün “Ti”ler Türk idi ve “Ti”, “Tik” gibi adlar, Türk’ten muharref idi. Başkaları işe, bütün “Ti” leri Tibetli veya proto-Mogol, veya Eurepeoid saymaktadır. Fakat, tarihî devirde Türk olarak bilinen Basmılların “Ti”lerden olması keyfiyeti, hiç olmaz ise bazı “Ti”lerin Türk olduğunu göstermektedir. Çinli olmayan kuzey-batılı boylardan olup, kısmen proto-Türk sayılan “Chou”lar,116 Mîlâttan önceki binyılda bütün Kuzey Çine hâkim idi. Diğer “Jung” ve “Ti” boyları, “Chou”lara veya küçük Çin beyliklerine komşu olarak, daha ziyâde onların kuzey-batısında, devletler kurmuşlardı.

“Jung” ve “Ti”lere mensûp boyların bir kısmı şehirlerde yaşamağa alışmış bulunuyorlardı.117 Shiratori’ye göre proto-Türk olan “Hsien-ytin” boyu bilhassa, dağ tepelerine kaleler kurmak ile tebârüz ediyorlardı. Geç Taş devrinden kalma eserler arasında, “Jung” ve “Ti”lerin yaşadığı, Shensi gibi bölgelerde, künbedli otag şeklinde ve ortasında ocak bulunan, ağaç ve balçıktan mesken kalıntıları bulunmuştur.118 Ormanlı bir dağda yaşayan Kuzeyli “Jung”lar’ın (Şimâlli “Ti” ler) inşâ ettikleri rivâyet edilen tahta köşkler de otag şeklinde olabilirdi.

Çin’in kuzey-batısındaki göçebelerin madenî sanat eserlerinde Çin tesîrleri,119 Shang devrinden (M.Ö. ikinci binyıldan) beri, hissedilmekte idi. Shang tarzında bir tunç kazanın “Ch’iang” çevresinde yapıldığı, üzerindeki yazıdan anlaşılmıştır. Ordos levhalarındaki kurt tasvîrleri kadîm Çin ejderi “k’uei”den mülhem husûsiyetler göstermekte idi. Kaplumbağa (Türkçe baka) motifinin Kuzey göçebelerinde yayılması da, Han devrinde (M.Ö. 209-M.S. 220) Çin fagfurunun “Kuzey ve Batı yabancıları”nın beylerine kaplumbağa tasvîrli mühürler hediye etmesi ile ilgili olabilir. Kaplumbağa ve yılan (Türklerde “Kara-yılan”) Kuzey ongunları idi. Kaplumbağa ile eş cinsten sayılan kurbağa, Türk olduğu bilinen Tabgaçların

bayrağında olup, Tabgaçlardan inen Kuzey Chou sülâlesi (M.S. 557-81) ile Kök-Türkler tarafından da, kaplumbağa ongunun kullanıldığı, bilinmektedir. Bazen Türklere bazen Çinlilere âtf edilen, Mîlâttan önceki binyıldan kalma, zoomorfik vecheli bir kültür tezâhürü de, On iki hayvanlı takvîmidi.120 Chavannes'nın tarihî araştırmasına göre, Oniki hayvanlı takvim Çinin kuzeyindeki Türk boyları arasında, M.Ö. V. yüzyıl sıralarında doğmuş ve M.Ö. II. I. yüzyılda Çine yayılmıştı. Bu imkânı şu keyfiyet destekler: Oniki hayvanlı takvîmdeki remzlerin, zoomorfik görünüşleri yanında, bir de astrolojik mâhiyetleri vardı. Bunlar, yıldız grupları olarak, oniki dilime ayrılmış bir kubbe şeklinde göğün muhtelif cihetlerinde yer almış, tasavvur ediliyordu. Böylece, Oniki hayvanlı takvîmin remzleri, yön mabûdu vecheleri ile, kubbeli bir kâinât tasavvurundaki yön tanrıları ile birleşmekte idiler. Kubbeli kâinât tasavvuru, kubbeli otag şekli ve eşik ile ocak mabûdları ibâdeti gibi husûslar ise, bir göçebe katkısı olarak, Çin kültürüne girmiş sayılır. Eberhard kubbeli otag ile ilgili inançları, ekseriyetini Türk saydığı kadîm Chou'lara (M.Ö. 1050-249) bağlamaktadır.

Altay Türklerinde, Mogollarda, Türkiye'de, Bektaşî geleneğinde, otag veya kubbeli odada, yönlere ve ocak ile eşik cihetlerini göz önünde tutarak, dizilip oturmak âdeti zamanımıza kadar yaşadı. L. Bazin, Türk takvîmleri hakkındaki eserinde, aslî Türk takvîminin mevsimlerin ve tabîî olayların silsilesine göre olup, Türklerin Oniki hayvanlı takvîmi Çinlilerden öğrendiği nazariyesini savunmaktadır. Buna işaret olarak, Oniki hayvanlı takvîmin bilhassa Doğulu Türklerce kullanıldığı ve bu takvîmin remzlerinden luu (ejder) gibi bazılarının yabancı kaynaklı olduğunu delîl göstermektedir. Ancak yine Bazin, Batılı bir boy olan Türk proto-Bulgarlarının da Oniki hayvanlı Türk takvîmini kullandığını ve ejder remzini Türkçe "evren" kelimesi ile adlandırdıklarını söylemektedir. Luu gibi yabancı remzler ikinci derece tesîrler olarak da görülebilir. Oniki

hayvanlı takvîmin Türkler ve Çinlilerce beraber geliştirilmiş olması da hatıra gelmektedir. Belki bazı proto-Türkler, göçebe çobanların tasavvurunda daha kolay canlanabilen hayvan remzlerini kullanmış ve bu remzler Çinliler tarafından bir sistem şekline sokularak, gelişmiş şekilde, tekrar Türklere intikal etmişti.

Ordos tunç levhalarının “Jung” “Ti” ve “Ting-ling” lere atf olduğunu ve Çin tesîrlerine rağmen, Eurasia göçebe sanatı çevresine girdiğini kaydetmiştik.121 Nitekim, bu eserlerde, Tagar sanatının üslûbunu hatırlatan tarzda, insan ve hayvan tasvîrleri görülür. Ordos ilinde de, Tagar kültür çevresinde olduğu gibi, ayakta duran geyik ve dağ keçisi heykelleri yapılmakta ve bunlar bazen bayrak direğinin tepesine dikilmekte idi. Ordos’da bulunmuş, altından, veya tunçtan, diz çökmüş geyik motifleri, Esik’de yatan genç alpin kemerindekilere çok benzer. Çin kaynaklarına göre, içlerinde Türkler de bulunan Kuzeyli göçebelerin bayraklarında, yırtıcı kuş, ayı, kaplan gibi motifler de görülüyordu. Türk olmaları muhtemel sanılan Chou’lar, Türkçe “kutaz” denen yabani sığır kuyruğundan tug kullanırdı ve tug kelimesinin belki bir eski şekli o devirde Çinceye geçmiş olabilirdi.122 Çinliler, kuzey-batılı göçebeleri, totem oldukları anlaşılan ongun’lara teşbîh ederdi.123 Çinli olmayan kuzey-batılı boylar, eurepeoid veheleri, meselâ Çinlilere nispeten daha keskin burunları sebebi ile, yırtıcı kuşa, ve nispeten daha kıllı olmak yönünden, geyiğe kıyas ediliyordu. “Jung”, “Ti” ve “Ting-ling”leri Çinliler, yılan cinsinden kimisi, efsânevî hayvanlara ve bilhassa kurt’a benzetiyorlardı ve kurt cinsinden hayvanlardan türediklerini iddiâ ediyorlardı. Ak renkte kurt ve geyik motifi, “Jung”lar hakkındaki muhtelif rivâyetlerde yer alıyordu. Çinlilere göre, “Ting-ling”lerin kalbi kurt ile kaplan yüreği gibi idi. Burada açıkça bir ongun söz konusudur, çünkü “Böri”nin (kurt) Türk boylarının ekseriyetinin totem’i olduğu pek iyi bilinir.

Geyik ve dağ keçisi Tagar kültüründe de bayrak direği tepesi ve Kök Türklerde kagan soyu ongunu olduğu kaydedilmişti. Doğu Türkistan'daki bir kadîm Türk devletinin adının Bars (Pars) olması imkânına da işâret edildi. Türklerin ecdâdı sayılan boylarda ve Türklerde kaplan ve pars motifinin kadîm ongunlar olduğu keyfiyeti üzerinde aşağıda durulacaktır. Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan boyların çoğunun at yetiştirdikleri de aşağıda görülecektir.

Gök tanrısı timsâli olan bazı yırtıcı kuşlar124 yanında, yukarıda değinilen su kuşları motifi125 de, Çin rivâyetlerinde, Çinli olmayan kuzey-batılı göçebeler ile, kadîm devirden beri alâkalı idi. Kısmen Türk oldukları anlaşılan Chou'larda yabanı kaz, yüksek mertebeli kimselerin timsâli idi. Kök-Türklerin ve Kırgızların türeyiş destanında, bir boy mensûbunun kuğu kuşuna münkalib olduğunu ve Alp-er-toñga'nın kızının adının Kaz olarak rivâyet edildiğini kaydetmiştik. Bütün bu su kuşu efsânelerinin izâhı Kâşğarî tarafından verilmekdedir: kaz ve korday (kuğu), Türklerde, beylik ve kut timsâli idi. Bu timsâl belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya iklîminde doğmuştu.

Dağ "Jung"larının (bunlar Kuzeyli "Ti" ler idi) 126 yaşadıkları ormanlı dağda, hepsi alacalı olan yırtıcı kuş, pars, at gibi hayvanların ve semâvî ejderlerin birbirine karıştığı rivâyet edilirdi.127 Dağ "Jung"ları alaca at yetiştirir ve bunları Çin'e satarlardı. Bu rivâyet, tarihî Türk devrinde Kansu'daki Ala-tağ ve orada yetişen alaca atlar128 hakkında kaydedilen menkıbelere çok benzemektedir ve muhtemelen onun prototipini teşkîl ediyordu. Esik mezarında çıkan motifler ve Kansu'daki Ala-tag münâsebetiyle, mukaddes dağ konusunun Taoism'de mevcut olduğuna ve Türklerdeki kutlu "yış" (ormanlı dağ) geleneği ile alâkasına işâret edilmişti. Mümâsil bir dînî veche Dağlı "Jung"ların (Kuzeyli "Ti"lerin) 129 yaşadığı ormanlı dağ menkıbesinde de mevcut idi. Bu Ormanlı dağ, maden işçiliğini,

silahları ve (“Ti”ler ile “Ting-ling”lerin kullandığını kaydettiğimiz130) zırhları icât ettiği sanılan göçebe hükümdârlar ve savaş mabûtları efsânesi ile ilgili idi. Her mevsim başında göçebeler ormanın etrâfında at üstünde, yarışır ve kurban âyîni mâhiyeti de bulunan bir merâsim icrâ ederlerdi.131 Kurban âyînin mâhiyeti de Çin rivâyetlerinden132 anlaşılabilmektedir. Bu rivâyetlerin birine göre Al “Ti”lerden “Lu” boyu hükümdârı “Ying-erh” bugünkü Shansi’de, Shan-tang’daki bir dağda, kurban merâsimi icrâ ederdi. M.Ö. 645 yılına ait ikinci rivâyete nazaren, Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan göçebeler at kurbanını dağın güney yamacında, Pruşek’in işâret ettiği gibi, güneş ve ateş ibâdeti ile ilgili bir yönde icrâ ediyorlardı. Kurban verildikten sonra, Çinli olmayan göçebeler, kurbanlık atın eti ve şarap ile, bir şölen düzenlemişlerdi. Pruşek’in tahmîn ettiği üzere bu şölen Skiflerin, Hun’ların (ve Türklerin), gök tanrısı ile savaş mabûdu timsâli “kıñgırak”ı (kılıç) şâhit tutarak, and içtikleri şekilde bir merâsimde, birbirlerine sadâkat yemîni ile alâkalı idi. Pruşek, bu rivâyeti, göçebelerde and yemîni edenler arasında kurulan alpler birliği hakkındaki en eski kayıt saymaktadır. Atlı göçebeler oldukları için, kuzey-batılı boylar, at ile kovalanan geyik cinsinden hayvanların avında çok mâhir idiler.133 Bu avın da kurban merâsimleri ile ilgisi, “Chou”ların aşağıda anlatılacak mümâsil geleneklerinden, anlaşılacaktır.

M.Ö. 1059-249 arasında bugünkü Kuzey Çine hâkim olan Chou’ların Shang devrinde “Ch’iang”134 denen kuzey-batılı göçebelerden olup, kısmen proto-Türk sayıldıklarını kaydetmiştik.135 Chou’lar Çin kosmolojisinin temellerini kuracak ve gök ile yer ibâdetini kosmolojik bir sistem şekline sokarak, gök mümessili hükümdâr tasavvurunu geliştireceklerdi. Burada henüz Chou’ların İç Asyalı göçebe gelenekleri ile ilgileri üzerinde durmaktayız.136 Ocak ibâdeti, dört-yönler ve eşik tanrılarına tapmak gibi Chou devrine atfedilen gelenekler, yukarıda

söylendiği gibi, otagı, kâinâtın modelinde bir mikrokosm olarak tasavvur eden göçebe çevresinde doğmuş olsa gerek.137 Chou devrindeki kadın şeklindeki ocak mabûdesi, Türk ana-tanrıçası Umay'ın ocak mabûdesi vechesini hatırlatır.138 Chou'larda rivâyet edilen âyîn şeklindeki avlar da göçebe geleneklerinden sayılmaktadır.139 Kaplana benzetilen Chou hükümdârı, güz mevsiminde ava çıkarak, ok ile geyikler vurur ve bunlar atalar tapınağına kurban olarak yollanırdı. Ordos'dan Sibiryaya, Baykal kıyılarına, Pazırık devri erken Altay mezarlarına, Esik mezarına ve Skit bölgesine yayılan avcı kaplan ve diz çökmüş geyik motiflerinin, geyiğin, kaplana benzetilen alp tarafından kurban edilmesi manâsını taşıdığı böylece hatıra gelir. Chou devri av, kurban âyîni ve onu takip eden şölenin manâları hakkında araştırma yapan Granet şu netîcelere varıyordu. Her avcının vurduğu av onun yemeği ve ongunu olmakta idi. Avın rûhu, Türkçe tabiri ile "öz"ü, avcıya geçmiş sayılmakta idi. Hükümdârın geyik avlayıp geyiği kendi soyu mensûpları ile birlikte yemesi ve atalara "aş" (rûhlara verilen kurban) olarak geyik takdîm etmesi, geyik ve o cinsten hayvanların ifâde ettikleri manâ ile ilgili olsa gerek. Chou devrinden haber veren Çin kaynakları, Chou'larda, Taoist inançlar içinde gelişmiş, fakat yukarıda adı geçen "Jung" ve Türklerle ilgili Ala-tağ ve kutlu alacalı hayvanlar menkıbesine mümâsil inançlar olduğunu bildirirler. Hükümdârın korusu ve bazen sülâlenin mezarlığı olan kutlu dağda, efsânevî hayvanlar arasında, geyik cinsinden hakikî ve efsânevî bazı hayvanların yaşadığı ve bunların kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek, ölümsüz oldukları sanılıyordu. Böylece geyik ve o cinsten hayvanlar ölümsüzlük timsâli olmakta idiler. Av ve kurban âyînleri, kutlu dağ, efsânevî hayvanlar, geyik cinsinden ongunlar, avı müteâkip şölende av etinin kardeş boylar arasında paylaşılıp, mertebeler tevzî edilmesi ve kadeh ile and içilmesi gibi merâsimlerin, Çin'in kuzey

batısında, M.Ö. 645'te yaşayan boylarda ve "Chou"larda olduğu gibi, Türklerde de mevcuttur.

Dağ keçisi veya geyik, yahut insan avlayan yırtıcı kuş motifi gibi Kuzey Çin ve Eurasia göçebe çevresinde çok yaygın olan bir motif de, henüz Çin kültürünün şekil almamış bulunduğu ve İç Asyalı göçebelerin Kuzey Çin'de yaşadığı Mîlâttan önceki bin yıllarda belki manâsını bulmakdadır.140 M.Ö. İkinci binyılda Shang devri kâhinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlar ile yazdıkları kehânetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük su kuşları gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu. Granet'in vardığı netîcelere nazaren ise, "sarı kuş" denen ve kulağa benzer tüyleri olan büyük baykuş, veya kerges ve çaylak gibi kuşlar, gök tanrısının kendisi veya kızı sayılıp, bunların önüne insan kurbanları, bilhassa küçük kız çocukları atılıyordu. Bu kurban merâsimleri ateş unsuru ve şimşek ile yırtıcı kuş mefhûmlarının zirvede olduğu sanılan yaz tahavvülündeki bayramlarda, ve hükümdâr cenâze merâsimlerinde, mezarı takdîs için, icrâ edilirdi. Brentges'in işâret ettiği Chou devri bir eserde, pençelerinde bir insan tutan ve başındaki iki tutam tüyü bir çift sivri kulağı andıran kartal-baykuş tasvîri, belki insan kurbanı remzi olarak görülmelidir. İç Asya göçebe sanatında ise, daha ziyâde geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçıran yırtıcı kuş, veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür. Brentjes'in kaydettiği gibi, yılan ve insan kaçıran yırtıcı kuş motifi Buddhist sanatta da tekerrür edecekdi. Suvarnaprabhâsa-sûtra'nın Çince ve Türkçe tercümelerinde, laçın kuşu, ölüm ve kurban remzi olarak, devâm edecekti.

Shang devrinde Çinlilerin "Ch'iang" dediği, Çinli olmayan göçebeler, Çinliler tarafından avlanarak kurban edilirdi.141 M.Ö. 596'da son "Ti" devleti yıkılıncaya kadar, "Jung" ve "Ti"ler, zırhlara bürünmüş olarak, öküz

boynuzu şeklindeki tunç ve bakır borularım çalarak, Çin seddine akın eder ve belki Çinlilerin istilâ ettiği vatanlarını geri almağa uğraşırlardı.142 “Ti”ler yenilirse, Çinliler, esîrlerin aralarından, “dev Ti” denen çok boyluların boğazım kargı ile delerek öldürür ve başlarını kesip, şehir sûrlarının kuzey kapılarına, kurban olarak, gömerlerdi. “Ti”ler gâlib gelince, onlara yakın bir boydan olan “Chou” imparatoru, hatununu “Ti”lerin bey kızları arasından seçerdi.143 “Ti” beylerine “Chou” sarayında yüksek vazîfeler verilirdi.144 “Ti” devletinin yıkılması ile “Ti”ler yok olmadı. Küçük beylikler hâlinde, M.Ö. III. yüzyıla kadar, devâm ettiler. Doğulu Hun Devleti’ne “Ti”lerin de dâhil olup olmadığı hâlen münâkaşalıdır. Son “Ti” alpı, demirden bir zırh giymiş olarak, elinde bir demir sopa, Çin ordularına ve arabalarına karşı tek başına savaşarak, ölmüştü.145

“Jung” ve “ti”ler, zırhlardan başka, ata binmeye uygun suvârî kıyâfetleri, çakşır ve kemer giyerlerdi.146 Umûmiyetle, uzun entâriler giyen şehirli Çinliler ata binmeği ve atlı kıyâfetlerini ve M.Ö. V. yüzyılda, Kuzey-batı göçebelerinden öğrenmişlerdi.147 “Jung” ve “Ti”ler de, daha sonraki “Ting-ling”ler, “T’ie-le”ler ve Kök-Türkler gibi, Çinlilerin aksine olarak, kaftanlarını sola doğru kapatırlar ve saçlarını uzun bırakırlardı.148 “Ti” kadınlarının başlarına bir serpûş giydiği metinlerden anlaşılmaktadır. “Ti” kadınları işlemeli kaftanlar giyer ve keten kumaşlar dokurlardı.149

“Ti”ler muhtemelen kosmik timsâller olan muhtelif renk gruplarına da ayrılıyordu.150 Yeşil “Ti”lerin doğuda, Ak “Ti”lerin batıda, Al “Ti”lerin az daha güneyde yaşadıkları anlaşılmaktadır.151 “Ti” boyları, mensûp oldukları renkte elbiseler giyerlerdi. Uygurların da dâhil bulunduğu “Ting-ling” boylarınm Al “Ti”lerden indiği sanıldığını kaydetmiştik.152 Gumilev Ak Hunlarm Orta Asyaya göç eden Ak “Ti”lerden indiğini sanmakdadır.153

Erken Çin kaynaklarında, Çinin kuzey-batısındaki yabancı boyların bazen eurepeoid vechede olup, Mongoloid’lere nisbeten, daha gaga burunlu, daha kıllı, ve “dev” gibi boylu olarak tarîf edildiklerini kaydetmiştik. “Jung” ve “Ti”lere atf edilen bu husûsiyetler daha sonra “Hu” ve “Hu-Me” adını alan Han devrindeki (M.Ö. 220-M. 209) kuzey-batılı göçebelere ve Türklerden Kırgızlar ile bazı Kök-Türklerde de görülecekti.154 Nitekim, keskin burunlara “Hu burnu” denecek idi.

Ordos yaylası ile, Chou’ların ve “Ti”lerin merkezlerinden bugünkü Shansi ve Hopei’deki kazılarda çıkan insan tasvîrleri,155 hakikaten bazen eurepeoid vechelidir. Ordos madenî levhalarındaki insanlar Çin metinlerinde anlatıldığı şekilde ve Taştık levhalarında görülen şahıslar gibi, uzun saçlı; atlı kıyâfetleri mintan, kaftan ve çakşır giymiş olarak tasvîr edilmişlerdi. Sibirya ve Cungarya madenî levhalarında olduğu gibi, Ordos madenî levhalarında da sanki destanlar anlatılmaktadır. Türklerin millî oyunlarından güreş de bir Ordos levhasında gözükmektedir. Chou sanatı insan tasvîrlerinde, eurepeoid görünüşte ve İç Asya kıyâfetinde tasvîrler yanında, mongoloid sîmâda ve uzun Çin elbiseleri giymiş olanlar da vardır.

İç Asya’da, Mîlattan önceki binyıldaki yarı-göçebe kültürlere ait ilk bölümü bitirirken, belki şöyle bir netîceye varabiliriz: Kiselev’in ileri sürmüş olduğu görüş, gittikçe, yeni araştırmalar ile, desteklenmektedir. M.Ö. binyılda, bugünkü Kuzey Çin’den, Batıya doğru, Ötüken dağlarına, Kem ırmağına, Kögmen dağlarına, Altun-yış dağlarına, Ak-tağ, Ala-tağ’ın eteklerinde ve oradan Turan ovası ile Kama ve Etil ırmakları kıyılarına kadar, birbirine bağlı, yarı-göçebe kültürleri sıralanıyordu. Rudenko156, bunlardan bazılarının, meselâ Ordos, Ötüken-Orkun, Sibirya ve Altay kültürlerinin birbirine bilhassa yakın olduğuna dikkati çekmede ve bunların hepsini aynı boylar câmiasına, atfetmekdedir. Kağnılı boylardan

Uygurların, diğer Türk boylarından, Basmıl ve Kırgız'ların, muhtemelen Keñgeres'in, belki Oğuz ve Kıpçakların ataları, Mîlâttan önceki İç Asya yarı-göçebe kültürlerinin baş âmilleri arasında bulundukları, böylece, anlaşılmaktadır.

1 Esik: bkz. aşağıda not 78-79. Eurasia'da küçük mikyasda zirâat ile uğraşan toplumların sonu ve atlı göçebe kültürünün başlangıcı: Pruşek, 95.

2 Anthropoloji: bkz. Debetz; Ginzburg; Gumilev, "Din-lin"; Moorcroft; Trifonov; Trofimova.

3 Bkz. Pulleyblank, AM, IX (Egami'ye atf); Shiratori, "Sinolog-. Beitr.", 4; Pruşek, 133 (kıñgırak kelimesinin aslı irânî değildir).

4 Orkun, II, 22. Kiselev, MIA 9, 259. Musabaev-Aydarov, VANK (1967 6). Rudenko, Sibirische Sammlung, 29-33.

5 Eurasia göçebelerinde çadır lârîhi: Vaynşteyn, 8E 1976/4, Tegirmi tam: Bang-Gabain, "TT" I, 57 ve Arat, Şiir, 228. Yurt: bkz. Xaruzin. Kerekü, tüglinük: Clauson, s. v. Türk odası: Beletzkiy, 66-74. Otag şeklin de taştan mesken: Margulan-Basenov-Mendıkulev.

6 Doğu: aşa. not 136. Batı: Tolstov, Khorczm, 128, 182.

7 Chou'lar kısmen Türkdü: aşağ. not 133.

8 Doğu: Watson, Civilization, ill. 10-11. Eberhard, "Lokalkulturen", 23-24 (de Groot, Religious system, 289-91, 399-400'e atf). Batı: Tolstov, Khorezm, Abb. 18/IV ve aşağ. not 102. Sibirya: aşağ. not 29.

9 Bkz. aşağ. not 31, 101.

10 Tarihî devirlerde Türk olarak bilinen boylar hakkında erken Çin kaynaklarındaki başlıca metinleri veriyoruz. M. Ö. 209 sıralarında Mao-tun (Bagatur) un futûhatı devri hakkında en erken (Han devri) kaynaklarında şöyle denir: "Mao-tun", daha sonra (Hoang-ho ırmağı

güneyine akm ettikten sonra), kuzeye döndü ve Hun-nu (de Groofa göre Orkun, Ogel, “Töles”, 795-96’ya nazaren Seleñge bölgesi), K’iu-she, Ting-ling ve Kırgız devletlerini aldı” (de Groot, I, 61). De Groot I, 62, M. III. yüzyıl Jin kaynaklarında bu devletlerin yerlerini şöyle tayîn edildiğine işâret eder: M. III. yüzyılda, merkezi Taşkent’ten Samarkand’a geçmiş olan “K’ang-”a (Keñız kuzey-batıda idi (Sır-deryâ bölgesi). Bir diğer metin, M. Ö. 176 da Doğu Hun futûhâtını şöyle anlatır: “Sonra, Lou-lan (Lob-nor bölgesi: 40°K, 90°D), Wu-sun (Isık-köl güneyi: 43°K, 78 D) ve “Hout” u (Uygur) aldı” (de Groot, I, 76). Demek ki bir Uygur devleti o devirde Isık-köl kuzeyi, Ila vadisi ve Altay dağları mıntıkasında bir yerde bulunuyordu. Ögel, “Töles”, 800-801’de bu adın “Ugur” okunması gerektiğini bildirmektedir. Üçüncü bir metin Uygur, Kırgız, ve “Ting-ling” boylarının M. Ö. 50-54 sıralarında yerlerini, yine bir Hun hükümdârının fütûhâtı münâsebeti ile tayin eder: “Wu-sun’u aldı (Isık-köl güneyi, 43°K, 78°D), sonra kuzeye dönüp Uyguru aldı (Ila vadisi ve Altay bölgesi), sonra Batıya dönüp Kırgızı aldı (Çu ve Talas vadileri ve daha batısı). Sonra Kuzeye dönüp Ting-ling’i aldı (Sır-deryâ vadisi ve daha kuzeyi) “ (de Groot, I, 221). Kuzey Ting-lingleri ise, M. Ö. 99 ve 85-68 yıllarında, o zaman Orkun bölgesinde bulunan Doğu Hunlarının idâresinde ve onların daha da kuzeyinde, yanî Baykal bölgesinde idiler: de Groot, I, 199. “Ting-ling” adının aslı, Kâşğarî’de tekerlek manâsına gelen, Tegreg’dir: Hamilton, “Toquz-Oguz”, 24-6, 51-2 ve not 4-8. Ting-ling’in aslı “Tıgrıg” dır: Pulleyblank, AM. IX, 230-31. “T’ie-le”nın aslı “Tölis” dir: Orkun, I, 34, 164, 170. Tölis karşılığı “T’u-li” dir, “Tie-le” değildir: Pulleyblank, “Toquzoghuz”, not 353 (Klyukin’e atf). “Ting-ling” ve “T”ie-le” adlarının başka şekillere yaklaşdırılmaları için bkz. Istoriya Tuvı, 55; Kollautz-Miyakawa, 108-109; Koşay, 71 (Czegledy, Nomad’a atf); Liu Ost-Türken 491 (not 24); Gumilev, “Din-lin”; Boodberg, ilah. Prof. Masao Mori’den

öğrendiğime göre Japon âlimleri, belki "Ting-ling" adının ve muhakkak "T'ie-le" adının aslının "Türük" (Türk) olduğunu sanmaktadırlar. "Ting-ling" lerin Kuzey boyları: Chavannes TP (1905), 260-67. "Ting-ling"ler Eurepeoid idi, fakat Mongoloidler ile karışdılar: Grumm Grjimaylo, indeks, "Din-lin" ve Kiselev MIA (9), 217-72. "Ting-ling" ve "T'ie-le" Türk idiler: Eberhard, Şimâl, 71; Clauson, "Türk", 113; Maen-chen-Helfen, "Ting-ling", 78. Uygurlar M. III. yüzyılda Gobi çölü kuzeyinde idiler (Orkun vadisi): de Groot, I, 79. M. 357'de "Ting-ling" ve "T'ie-le" beraber idiler; bunlar Hun dili konuşurdu; bunlara "Kao-ch'e" (büyük tekerlekli kagnıları olanlar) denirdi: Eberhard, Şimâl, 234. "Kuzeyliler onlara Ch'ih-le (T'ie-le'nin bir bozuk şekli) adını verir, Çinliler ise onlara "Kao-ch'e", veya "Ting-ling" demektedir": Wei-shu'dan naklen, Shiratori, "Queue", 24. Bu boylar, bugünkü Kuzey Çin'de yaşayan "Ti"lerin al renkte elbise giyen boylarından inerler idi: bkz. aşağ. not 109. Kagnılı boyların kagnılarının şekli: Hamilton, "Toquz-Oğuz", not 25. Üstünde taşınan kağnı şekilleri tarihî: Vaynşteyn, SE (1976/4). "Kao-ch'e" nin manâsı Kangh (Kagnı) idi: Kollautz-Miyakawa. I, 108, 64, 295. Kırgızlar "Ting-ling"ler ile yaşardı: Şimâl, 67. Tarduş boyları M. VI. yüzyılda Altay'da: bkz. not 54. M. 385'de "T'ie-le" boyları Altay'-da ve Hamı ilinde: Kollautz-Miyakawa, 108-109. M. III. yüzyılda Kırgızlar ve Kök-Türkler Kem (Yenisey) vadisinde: Liu, Ost-Türken, 6. Umumî bilgiler: Eberhard, Simâl, 63-89; Kollautz-Miyakawa, 108, 64 de Groot, I, 61-62, 76-9, 221-23, 229 (Batı'daki erken Türk boylarınm merkezi belki Talas ırmağı idi); Pruşek, 24, 77; 81, bu konuda yine bkz. Franke, Geschichte I, 356-57; Hamilton, "Toquz-Oğuz". K'iu-she=Kıpçak: Gumi-lev, "Din-lin", 19 ve Herrmann, 11.

"Wu-huan"lar (veya "Wu-wan") Oğuzlarm ataları idi: Clauson, "Türk", 117. "Wu-huan"; bkz. Şimâl, 148-9 ve Biçurin, I, 144 ("Onların memleketi Ting-ling'lerin cenup-batısında ve Wu-sun'larm şimâl-doğusundadır.)

Mao-tun onları yok etti ve kalanları Hun'ların doğusuna (bkz. Hermann, harîta 15) kaçtılar ve "Hsien-pi"ler ile yaşadılar: Clauson, "Turk", 117 (Biçurin, I, 144'e atf). "Wu-huan" kadınları yün ve halı dokur, işleme işler; erkekleri ise ok, yay, at koşumları yapar, altın ve demir eritmesini bilirlerdi: Biçurin, I, 143; Şimâl, 148-40. "Wu-huan"lar ve Çince "Hsi", "H'i" veya "K'i" adı ile anılan Kay (Mogol) boyları (belki sonraki Kayıg'lar, Osmanlıların ataları: Pritsak, "Two movements"). Tabgaç devleti devrinde, dilleri Türkçe olan Tabgaç boyları arasında yer almakta idiler: Eberhard, Toba, 318 ve Bazin, "T'opa", 118. Tabsaç'larm ekserî boyları Türk idi: Bazin, "T'opa", 238-39 ve Eberhard, Toba, 362. "Wu-huan" adının aslı Türkçe Ugan (semâvî, yüksek manâsına) idi: Ba-zin, "T'opa", 118. "Hsien-pi", "Wu-huan" ve "Hsi" (Kay, Kayıg) Mogol idiler: Pritsak, "Two movements". Çinlilerin "Hsien-pi", "Mu-yun", ve "T'u-yü-hun" dediği boylar, Tabgaçlar gibi, Türk idiler: Clauson, "Türk", 117-18. "Hsien-pi" = Sabir: Pritsak, "Sabir", 128.

Doğu Hunlarınm Batı Hunları ile aynı millet olup olmadığı ve Türk olup olmadıkları hakkında müsbet ve menfî görüşler: Gabain, "Hunnisch-Türkische Beziehungen". Doğu Hunları, Hindlilerin "Hûna" dediği Orta Asya Hunları ve Batı Hunları, aynı millet idi ve Türk idiler: Clauson "Türk", 114-15. Doğu Hunları Türk idi: de Groot, I, 59-60; Shiratori, MRDTB, V, 27 ve id. "Sinol. Beitr". Doğu Hunları Türk değil idi: Pruşek, 16, 99. Doğu Hunlarının Türk olduğu kâbil fakat muhakkak değildir: G. Doerfer, "Zur Sprache der Hunnen", CAJ, XVII/1 (W. 1973). Doğu Hunları aslen belki Türk değildi, fakat V. yüzyıldan sonra her halde Türkleşmiş idiler, çünkü dilleri Türkçe idi ve gerek Çinliler, gerek Sogdaklar (Livşitz, SE, 1960/2, 103'e atf) Kök-Türklere de "Hun" diyordu: Klyaştornıy, Pamyatniki, 106 (kaynaklar verilmiştir).

Çinlilerin “Wu-sun” dediği boy Türk idi: Shiratori, MRDTB, V, 27. “Wu-sun”lar ve Kök-Türklerin türeyiş efsânelerinde aynı şekiller: Zuev, 15-8. “Wu-sun”lar Kırgız idi: Gumilev, “Din-lin” (Aristov’a atf).

Türk sanılan boyların Batı grubu: bkz. Böl. 1/2, 3, 4. Kuzey grubu: Böl. 1/1, 2, 6. Doğu grubu: Böl. 1/7. gu (Çu) ırmağı hakkında rivâyet: Kâşğarî, “Balasagun”. Keñgeres: bkz. aşağ. not 83-104. Basmıl: bkz. aşağ. not 110. Ak-tağ: Docs. 237; Liu, Kutscha, 171, 236, 238; Hamilton, “Toquz-Oguz”, 26. Teñgri-tag: Bazin, “Topa” 287-88; Shiratori, “Sinologfische Beitrâge”, 5; Franke, Geschichte, III, 10 (belki Hun dilinde “gök” anlamına olan “kiloman” kelimesinin veya Türkçe “kökler”in (gökler) tahrîfi olan “K’i-lien” adını taşıyan iki dağ vardır. Bunlar kuzeyde Ak-tağ ve güneyde Nan-shan idi).

11 Czeglédy, AOASH XXV, 220. Liu, Ost-Türken, 6. Pruşek, 11, 30, 63, 83, 126 (not 31). Yine bkz. yuk. not 10.

12 Orhun, I, 36, 38, 46, 60, 108, 110, 172; II, 161. “Eçümiz apamız tutmış yir-sub”: ibid., I, 38.

13 Liu, Ost-Türken, 6.

14 Tupa, Tuva: Hamilton, “Toquz-Oğuz”, 27.

15 Liu, Ost-Türken, 6. Kuğu ve Kaz ongunu: bkz. aşağıda not 99, 125.

16 Tayga: Radloff, Wörterbuch, s. v.

17 Andronov kültürü ve eski Kıpçaklar: Gumilev, “Din-lin”, 19. Kara-suk ve Tagar kültürleri Doğudan gelen “Din-lin” (Ting-ling) eseridir: Kiselev, MIA 9, 106-108, 176; Kollautz-Miyakawa, I, 63.

18 Bkz. yuk. not 10.

19 Kiselev MIA 9, 108-78.

20 Yuk. not 19.

21 Bkz. yuk. not 10, 11.

22 Bkz. yuk. not 11.

23 Ögel, “Doğu Türkleri”.

24 Chavannes, TP 1905, 260-67 ve aşağıda not 122 ve 123.

25 Kiselev, MIA 9, 106-108, 176. Muk. ed. Okladnikov, Siberia, 25, (dilimli dört tekerleğin taşıdığı, üstünde otag bulunan araba tasvîri hakk. bilgi).

26 Umûmî mülâhazalar: Rudenko, Noin-ula, 65, 77, 150, 151, 153; Çlenova: Taqar (mukayese unsurları). Aşağ. not 108’de başka mukayese unsurları kaydedildi. Pruşek, 110-112, Orkun, Jehol, Ordos, Shensi, Shansi bölgelerinde yeni yapılan kazıların Karasuk kültürü ile benzer kültürler meydana çıkardığına dikkati çeker.

27 Rudenko, Noin-ula, 65, 77, 150, 151, 153 ve Çlenova, Taqar (mukayese unsurları) Kiselev, MIA 9, 106-108, 176-78 (Altay ile mukayese); 142 (Ananin kültürü ile mukayese). Karasuk kültürü Batıda Altay ve Yumar (Ob) ırmağı vadisine kadar uzanmakdadır: Pruşek, 186.

28 Kollautz-Miyakawa, 64.

29 Kalıntılar: Martinov. Petroglifler: Devlet, 8A 1973/3; Kiselev MIA (9), 148. “Tegirmi tam”: yuk. not 5.

30 Taştık kubbeleri: Levin-Potapov, 68; Kiselev, MIA 9, 128. “Egme”: Kâşğarî, s. v. “Egin”: Orkun, II 77 ve Clauson, Dictionary, s. v.

31 Martinov ve Kiselev, MIA (9), 148, 161.

32 “Çıt”: Slovar’s. v. “Titig”: “TT”, VI, satır 79-88.

33 Balık: Slovar’, “Balıq”.

34 Kiselev, MIA (9).

35 Mannay-ool.

36 Kiselev, UIA (9), 138.

37 Kiselev, MIA (9), 134-146.

38 Kiselev, MIA (9).

39 Gryaznov, Siberie, pl. 160-170, Jettmar, Steppenvölker, 184-202. Orkun kitâbelerinde Cungarya'nın Türkçe adı "Yarış" dır: Giraud, 179.

40 Okladnikov, "Şamanskie izobraieniya".

41 Kiselev, MIA (9), Okladnikov, Siberia, 25.

42 Bkz. Böl. III not 202-204.

43 Kiselev, MIA (9), Okladnikov Siberia, 35 (Karasuk); Ulug-Kem vadisinde geyikli taşlar: Çlenova, "Olen' Tefsîrler: Okladnikov, Siberia, 46-48. Chou astral piktogramları: Williams, 442.

44 Bes-oba tapmağı: Okladnikov, Siberia, 24. 15.

45 Devlet.

46 Chou devrinde kurban cinsleri: Biot, I, 419-21 ve Li-chi, 256. Genç ve erkek cinsinden hayvanlar gök ve yer âyînlerinde kurban seçilirdi: Li-chi, 256. Böylece, çinceden tercemelerde, koyun kelimesini koç olarak anlamak gerekdiği anlaşılmaktadır. Chou devrinde koyun (koç) kur-banı ve koyunun yüksek memûr işâreti olması: vezîr rütbeli memûrlar hükümdâra koyun (koç) hediye ederdi. Biot, II, 191-94; I, 433 Chou'lar kısmen Türktü: aşağ. not 153. Chou'larda yer ile gök tanrılarına kurban vurulan av âyîni: aşağ. not 137. Kök-Türk mezarlarında koç heykelleri ve kurban koçların direklere dikilmesi.

47 Kiselev, MIA (9), 112-27.

48 Kıñgırak: Pulleyblank, AM, IX, 222. (Egami'ye atf).

49 Yuk. not 47.

50 Tagar kültüründe kazan: Devlet, op. cit. Ocak âyînleri: yuk. not 8. Oçak, oçok: Clauson, s. v. ve Radloff, Wörterbuch, s. v. "Köçürme oçok": Kâşğarî.

51 Kiselev, MIA (9), 178.

52 Kiselev, MIA (9), 178 v. d. Gavrilova 54-72, 104-106. Schmitt, 352.

53 Altay bölgesinde Mîlâttan önceki devirde Uygurlar ve “Wu-huan”lar hakk. bkz. Böl. I, not 10.

54 M. 485 olayları: Kollautz-Miyakawa, I, 108-109. M. VI. yüzyıl rivâyetleri: Liu, Ost-Türken, 127.

55 Potapov, Altay, 81. Levin-Potapov, 71. Rudenko, Pazyryk 53; ibid., Noin-ula, 100, 55 (Biçurin, I, 352’ye atf). (Kolçak ve butluk: bu tabîrler için bkz. Tarama). “Ti” lerin M. Ö. 706’da kullandıkları deriden göğüslük ve M. Ö. III. yüzyılda giydikleri demir zırh: Pruşek, 137-38, 208.

56 Herodotos, IV, 23.

57 “Tegreg” kagnısı: Hamilton, “Toquz-Oguz”, not 25.

58 Kiselev, MIA 9, 216. Maske: Rudenko, Pazyryk, pl. 92.

59 Çin tesîrleri: Rudenko, Pazyryk, 114-116, 189-192, 206, 296, 305-6. Muhtelit azâlı hayvanlarda Çin tesiri: Dittrich 25, 34. Ordos levhlarında kaplan motifi: Rudenko, Noin-ula lev. 57. Altay’da (Başadar) kaplan motifi: Jettmar, Steppenvölqer, fig. 98.

60 Bkz. Rudenko, Pazyryk.

61 Kiselev, MIA 9, 248-57; tabl. XXXVIII/2, XL-XLIII. Şer, res. 1 d.

62 Rudenko, Pazyryk, pl. 166.

63 Inan, Samanism, 42-3; Esin, “Tös”. Töz: Clauson, Dictionary, s. v.

64 Bkz. not 61. Tulı: bkz. Böl. III, not 151.

65 Trever, op. cit. Kelt alâmeti: aşağ. not 68.

66 Bkz. yuk. not 10.

67 Ögel, “Doğu Türkleri”. Esin, “Tös”, pl. IV/a.

68 A. Ross, Pagan Celtic Britain (London 1974), fig. 9 (Danimarka’da bulunmuş Gundestrup gümüş kazanında kurban sahnesinde üç tane sırık üzerine dikilmiş kurda benzer hayvan başları). Kelfleri Eurasia göçebe-leri ile ilgili sayanlar vardır: Gumilev, “Din-lin”.

69 Noyn-ula’nın bulunduğu yer Kagnılı boylarm bölgesi idi: yuk. not 10. Noyn-ula’da “tös” kalıntıları: Trever, 176 (n. 2); Rudenko, Noin-ula, pl. XXXII, L, LIII; Esin, “Tös”, pl. Il/a, b. Son zamanlarda, aynı bölgede ve aynı devirden, kurt başı şeklinde, tunçtan bir bayrak direği tepesi de bulunmuştur: Grişin, 90 ve lev. XXXIII/1.

70 Bkz. yuk. not 10.

71 Gryaznov, “Minyaturi”, res. 6. Tögünlig at: Orkun, I, 128. Yay’ın gelişmesi: bkz. Uray-Köhalmi. Esri: Clauson, s. v. Sivri tulga: Böl. III, not 157-158. Yenilen düşmanın saçını kesmek: Ögel, “Töles”, 829.72 Bkz. yuk. not 10, 53-54.

73 Bernştam, SA XI, 344-45, 362-63.

74 Akışev, “Kultura Sakov”; Trofimova, “Pri-Aralskie Saki”; Margulan ve diğerleri, 403.

75 Runiform yazılar: bkz. Musabaev. Kenğeres: aşağ. not 83-104. “Wu-sun”: yuk. not, 10 ve 66.

76 Bkz. yuk. not 10, 53, 54’deki kaynaklar.

77 Söz konusu mezarlarda çıkan eserler: Nurmuhammedov, op. cit. Dağ keçisi piktogramı Kök-Türk kaganları damgası idi: Mannay-ool, res. 1. Kutlu dağ, ölümsüzlük otu, Ala-shan ve mümâsil efsâneler: Böl. I, not 10, 110, 126, 132; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76, 77, 78, 132; Eberhard, “Lokalkulturen”, 245-55; Williams, “Hsi-wang-mu”; Esin, “Cosmic moun-tain”, 34-5 ve not 4. Ala-tağ, Ila vadisi ve Altay dağlarındaki mezarlar, aynı milletin eserleridir: Akışev, “Issık”, 61-2. Altay hakk. bkz. Böl. 1/2. Er-töştük; bkz. Boratav.

78 Bkz. Akışev, “Esik” ve id., “Issık”; Diyarbakırlı; Oraltay; Rolle ve Süleymanov’un makaleleri. Esik de bulunana benzer şekilde, çift kuş-başı tezyînâtlı kabzası olan kamalar Sibirya’da ve Altay’da da bulundu: Kise-lev’, MIA (9), lev. XXII/3, XXV/7, XXX/11.

79 Rolle, 77.

80 Orkun, II, 22. Kiselev, MIA (9), 959.

81 Balta, yay ve ok, krallık timsâlleri idi: Se-Ma-Ts'ien, I, 180, 294. Kök-Türk Kaganı, Çin Fagfûruna yeşim taşından sopa hediye etmişti Liu, Öst-Türken, 56. Türklerde kılıç ve kamçı hükümdârlık timsâlleri idi: KB, beyt 5279. Kök-Türk devrinde, kama ve kamçı hükümdârlık, ok ise boy timsâli sayılıyordu: Docs., 56, 75, 96.

82 Ok ile kurban vurmak: bkz. aşağ. not 135. Chou'ların ekserî boyları Türk sanılmaktadır: bkz. aşağ. not 133. Chou'lara mümâsil âdetlerin Kök-Türklerde devâmı: bkz. Böl. III, not 106. Tagar motifi: Kiselev, MIA 9, lev. XXXII/4; Jettmar, Steppenvölker, lev. 109. Baykalbölgesi motifi: V. V. Volkov-E. A. Novgorodoya, "Sovyeto-Mongol'skaya ekspeditsiya", AO 1974 (M. 1975), 558 (M. Ö. V-III. yüzyıllardan tunç ayna).

83 Tolstov, Khorezm, 73-100; Trofimova (1959), 7, res. 7.

84 Tolstov, Khorezm, 101-78.

85 Tolstov, Scythians, 50 ve Tolstov-İtina (Tagisken ve Uygarak mezarlarında Mongoloid'ler). Trofimova (1959), 6 (Kalalı-gır'da M. Ö. IV. II. yüzyıllardan saray kalıntılarında karışık Mongoloid-Eurepeoid'ler). Trofi-raova (1963) (Çirik-ribat, Balandı 4 ve Babış-Molla 2 gibi M. Ö. III-II. yüzyıllardan kalıntılarda Mongoloid ile karışık Europeoid kadınlar). Persepolis kabartmalarında Saka'lar Mongoloid görünüşlü: Akışev (1963).

86 Argyppaoi: Herodotos, IV, 23. Tahmînler: Togan, Giriş, 41; Margulan ve diğerleri, 308 (harîta), 408 (Sır-deryâ'da Mongoloidler); yine bkz. Philipps. Son zamanlarda H. Haussig bu görüşü üç ayrı bildiri de savundu (XXIX. Şarkiyat Kongresinde, I. Türkoloii kongresinde ve XVI. PIAC'da).

87 Klyaştornıy, Pamyatniki, 177. Gumilev, Turki, 266.

88 Tolstov, Scythians, 35-38. Bu tarz yapı: Bölüm II, not 14 ve 24. Balandı’da Mongoloidler vardı: yuk. not 85.

89 Kollautz-Miyakawa, I, 53, 63, 65, 68, 71, 73, 77-9, 97-8, 108-114, 116, 126-127, 129, 295.

90 Tomaschek, 131-36.

91 Barthold, Soçeneniya, II, 26.

92 Bernştam, 8A XI, 263.

93 Shiratori, MRDTB V, (1930), 233.

94 Menander Protector’a atf: Dieterich, II, 17.

95 Minorsky, “Turan”.

96 Mas’ûdî, I, 152. Tabarî, I, 324, 608, 645, 864-66, 899.

97 Tolstov, Khorezm, 83-4 (M. IX. yüzyıl müellifi Makdisî’ye atf).

98 Klyaştornıy, Pamyatniki, 167-75 (Firdavsî’nin Şahnâme’sine atf).

99 Kâşğarî, “Alp-er-toñga”. Kaz ve koyun, kısmen Türk olan (bkz. aşağ. not 133) Chou’lar da (M. Ö. 1059-249) büyük memûr timsâllerinden idi: Biot, 433. Türklerde kaz beylik timsâli idi: Kâşğarî, “Kaz”, Kuğu ongunu: yuk. not 15, aşağ. not 125, Kuğu kut timsâli idi: Kâşğarî, “korday”.

100 Maddî kültür eserleri: Tolstov, Khorezm, 101-178 Id., Delta. 89-246. “Kıñgırak” ve “Akinakes”: Pulleyblank, AM IX, 222 (Egami’ye atf).

101 Maddî kültür eserleri: Tolstov, Khorezm, 101-78.

102 Tolstov, Scythians 43-45.

103 Bkz. not 101 supra.

104 Tolstov, Del’ta, res. 67, 65.

105 Ananin kültürü: bkz. Zbrueva. Argyppaoi: bkz. yuk. not 86.

106 Bölgenin tabîî şartları hakkında Schuberfin eserine bkz. Kuzey “Ting-ling”leri: bkz. yuk. not 10, aşağ. Böl. 1/6 ve Böl. II, not 37, 149; Sosnovskiy (1941); Dikov; Goxman; Jettmar, TKEK, 8; Odladnikov, Siberia, 46-52; Okladnikov-Zaporoxskaya. Yakut ili: Ökladnikov, “Yakut”.

107 “Hun-nu” Orkun bölgesi idi: de Groot, I, 61. “Hun-nu” Seleñge bölgesi idi: Ögel, “Töles”, 795-96. Levin-Potapov 75-80; Jettmar, Steppenvölker, 144, 146. Okladnikov, Siberia, 46-52. Baykal bölgesinde tunçtan atlı tasvîri: Maenchen-Helfen, fig. 74. Boynuzlu at resimleri: Okladnikov-Zaporoxskaya. Altay’da boynuzlu atlar: Jettmar, Steppenvölker, fig. 87. Altayda Kök-Türk devri kaya resmi: Potapov, Altay, 93.

108 Yassı-taşlar” kültürünün geniş sâhası: Pruşek, 101, 108-12. “Ti” ve “Ting-ling”lerin zırhları: bkz. yuk. not 55. Rudenko, Noin-ula, 7, 55, 100, fig. 48 (geyik). Aynı geyik motifi Yassı Taşlar kültürü mezarlarında: Çlenova, “Olen”, res. 6/10. “Yassı-taşlar” kültüründe ting: Pruşek, 104. “Küzeç”, ting’m Türkçesidir: TT, I, satır 189 daki ırk, Ting adlı kua 55’dir. Tinq şekli: Cheng, Chou, pl. 15/a.

109 Hamı bölgesi, “T’ie-le” boylarına ait idi: Docs., 169. Bar-köl’ün asıl adı Bars-köl ise, bu Türkçedir ve bu bölge, çok eskiden Türkler ile ilgili idi: Pulleyblank, AM IX, 219. Pu-lei (Bars) Türk devleti, “Altun-yış” dağlarından adını alan “Kin-man”, “Kin-fu” devleti: Schmitt, 352-53, 356. Kâşğar’da, Mîlâd sırasında Kırgızlar: Schmitt, 377, 348. Kırgızlar Ak-tağ eteklerinde: Chavannes, TP (1905), 559. Kagnılı boylar (Kao-ch’e Ting-ling, T’ie-le veya Ch’ih-le) Ti’lerin Al elbiseli boylarından iner. Kao-ch’e’ler kendilerine Ti-li adını verirler. Kuzeyli milletler onları Ch’ih-le adı ile anar (Ch’ih le, Shiratori’ya göre T’ie-le’nin bozuk bir şeklidir). Çinliler onlara “Kao-ch’e” veya Ting-ling demekdedir. (Wei-shu’ya, atfen, Shiratori, “Queue”, 24). İç Asyada’ki Kao-ch’e “Ting-ling” ve “T’ie-le” boyları için, bkz. yuk. not 10. Ti, Tik=Türk: de Groot, I, indeks, “Tik” ve s. 5, 8, 10, 18, 20, 24-5. “Jung”: ibid., indeks, “Dzong”. Bugünkü Kuzey Çin, eskiden, Çinli olmayan karışık boyların vatanı idi: Chavannes, TP (1905), 520-27. Ch’iang ve Jung adları eskiden bilhassa Tibetlilerin ataları ile ilgili sanılırken, şimdi Shang devri yazılarında “Ch’iang” adının bütün Çinli

olmayan Çinin kuzey-batısındaki boylara, “Jung” isminin ise, Chou devrinde, yine kuzey-batılı Çinli olmayanlara verildiği anlaşılmıştır; bu boyların yerleri ve adları: Pruşek, 23, 29-40, 85, 123, 142. Tun-huang ile Ala-shan (dağ) arasında yaşayan Ting-ling’ler: Chavannes, TP (1905), 526. Jung ve Ti’lerden “Hsien-yün” boyu Türklerin ecdâdı idi: Shiratori, “Queue”, 24. Basmıllar Ti boylarından idiler: bkz. aşağ. not 110. Kuei=Wei: bkz. Pruşek, indeks.

110 Basmıller “Ti” boyudur: Chavannes, TP (1905), 528 (not 1) (Se-Ma-Ts’ien, CXVI, 1 v. ’ye atf). Sonraki kaynaklar: Eberhard, Şimâl, 280; Pelliot, “Calacian”; Zuev, 118. Mümâsil rivâyetler: Böl. I, not 10, 77, 127, 132; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76-78, 106, 132.

111 Yeşil ve gök renkleri Doğu timsâli: bkz. Böl. II, not 22.

112 Franke, Geschichte, III, 236; Clauson, Dictionary, s. v.

113 Pruşek, 186.

114 Pruşek, 124, 142; 186.

115 Bkz. yuk. not 109.

116 Pruşek, 39-40.

117 Pruşek, 56, 170, 214.

118 Otag şeklinde meskenler: “Lokalkulturen”, 23-7 ve Watson, Civilisation, figs. 10, 11. Jung köşkleri: Granet, 115, 363-75.

119 “Ch’iang” kazanı: Pruşek, 39-40. Ordos tunç levhasında “K’uei” tarzında ejder: Rudenko, ^Northern nomads”, fig. 10 (Rudenko bu şekle kurt demektedir: bkz. Esin, “Tös”, pl. I a). Kaplumbağa tasvîrli mühür: Chavannes, TP (1907), 216. Tabgaç bayrağında kurbağa: Toba 357. Kuzey Chou sikkelerinde Kuzey timsâlleri yılan ve kaplumbağa: Eberhard, “Lokalkulturen” 33. Türklerde Kuzey timsâli Kara-yılan: Böl. II, not 22. Kök-Türk Kagan soyu mezarlarında kaplumbağa heykeli: Klyaştornıy-Livşitz, 121.

120 Chavannes, “Le cycle”, 83-5; Bazin, Calendriers. Oniki hayvan adı aylar için de kullanıldı: Williams, “Twelve terrestrial signs”. Oniki hayvanın yön tanrıları ile karışması: Granet, 306-307. Otag ve kubbe, ekserî boyları Türk olan kadîm “Chou”ların Çin’de katkısıdır: bkz. yuk. not 118.

121 Bkz. yuk. not 107.

122 Granet, indeks, “Drapeau”. Choularda tuğ: ibid., 268, 69, 279, 216, 457 v. d. Doerfer, “Tuğ”. Sanatta yırtıcı kuş başı motifi “Tik” akınları devrinde Şimâli Çine yayıldı: Watson, China, 161-63. Türkçe kutuz, kutaz şekillerinden Arapça kutâs: Pelliot, Marco-polo, I, 96.

123 Pruşek, 145. Chavannes, TP (1905), 560-67. Grumm-Grjimaylo, 18. De Groot, I, 8 (Çin fagfurû Mu, M. Ö. 1000-947 arasıda, “Jung”lardan dört ak geyik ve kurt ganîmet almıştı). Çinli olmayan kuzey-batılılardan “Chou”lara akrabâ bir sülâlenin yırtıcı kuşa ve geyiğe benzemesi: Granet, 373. “Hu” görünüşü: Franke, “Türvölker”, 5. Yırtıcı kuş, pars, ejder, at rivâyetleri: Granet, 115, 365-75 ve “Lokalkulturen”, 135-37, 234-35. Pars ve kaplan motifi: bkz. yuk. not 109 ve aşağıda not 137. Geyik ve dağ keçisi: bkz. yuk. not 34-35, aşağ. not 137. Böri: bkz. yuk. not 65-69.

124 Yırtıcı kuş: bkz. aşağ. not 138.

125 Bkz. yuk. not 15 ve 99.

126 Bkz. yuk. not 109.

127 Granet, 113, 365-75. “Lokalkulturen”, 135-37, 234-35.

128 Bkz. yuk. not 77 ve 110.

129 Bkz. yuk. not 109.

130 Bkz. yuk. not 55 ve 108.

131 Pruşek, 151, 132. “Chou” av merâsimi: aşağ. not 137.

132 Pruşek, 39-40.

133 Chou’ların “Ti” memleketinden geldiği: Se-Ma-Ts’ien, I, 212. Chou’-ların ekserî boyları Türk idi: Eberhard, Çin, 17, 33.

134 Bugünki Shensi güneyinde, Pan-p’o daki “kerekü” şeklinde yapı: Watson, Cwttization, fig. 10. Çinde otag ve kubbe şekilleri ekserî boyları Türk olan kadîm Chou’ların katkısıdır: Eberhard, “Lokalkulturen”, 1/9; 21/3-4, Chou’larm gök ibâdetinin ve kubbeli yapılarımn tesîri olarak M. Ö. III. yüzyılda Ch’in hükümdârının mezarında kubbenin gök şeklinde astral tezyînâtı: Eberhard, “Lokalkulturen”, 23-4. Chou devrinde ocak ibâdeti: Granet, 306-308, 431-32, 500-501. Türklerde ve Mogollarda kubbe, otag ve ocak ile ilgili merâsimler ve âdetler: Esin, “Oldrug-turug”.

135 Bkz. yuk. not 134.

136 Ocak mabûdesi: Granet, 381-94. Umay: Böl. III, not 88.

137 Av âyîni: Granet 91 (not 1), 109-11 ve not 1; Bodde, 57 ve 327-39. Ongun tayîni: Granet, 380. Avlanan hayvanın kut getiren ongun olması ve ongunun özünün avcının rûhuna hulûlu: ibid., 91-2 (n. 1), 103, 169, 216. Chou’larda kutlu dağ, orman, efsanevî hayvanlar, geyik, “kutu” ve ölümsüzlük otu: bkz. yuk. not 77, 110, 126-127; Böl. II, not 28. Türklerde av, kurban ve şölen: bkz. Böl. III, not 106, 133-134. Clauson, “Aş”, “Özüt” (“TT” VII, ’25/8’e atf) “Tolu”: bkz. Tarama. Avcı kaplan tasvîrleri: Rudenko, Noin-ula, 57 (Ordos); Jettmar, fig. 98 (Altay, Başadar). Kaplan alp timsâli idi: Granet 282, 326 (not). Türklerde Tonga (kaplan) adı veya unvânı: Kâşğarî, “Toriğa”.

138 Kadîm Çin’de göğe adanan kurbanların yırtıcı kuşlara yedirilmesi. Ts’ung Tung Chang, 203, 234; Granet, 527-28, ” 547-48, 266. Adam kaçıran baykuş heykeli: Brentjes, “Westtrift” res. 1. Buddhist remz: Çagatay, Altun yaruk, 620/20-93. Aynı hikâye daha eski (M. V. yüzyıldan) Çince metinde de mevcuttur.

139 Pruşek, 39-40.

140 De Groot, I, 8. Granet 252, not 6. Pruşek, 28.

141 De Groot, I, 18-9, 25.

142 Pruşek, 68.

143 Pruşek, 208.

144 Granet, 275.

145 Ibid.

146 Shiratori, “Queue”, 1, 2 ve Chavannes, TP (1905), 521-25.

147 Chavannes, TP (1905) 521-25.

148 Chavannes, TP (1905), 521-25.

149 Chavannes, TP (1905) 521-25 ve de Groot, I, 20.

150 De Groot, I, 24. Chavannes, TP (1905), 521-25.

151 Gumilev, “Din-lin” 22 (Biçurin I/43’e atf).

152 Granet, 373; Franke, “Turkvölker”^ 4; Chavannes, TP (1905), 521-25; “Ti” lerin anthropolojisi hakkında kaynaklar: Gumilev, “Din-lin”, 21 ve Grumm-Grimajlo, 16. Kırgızların ve bazı Kök-Türklerin kızıl saçlı ve yeşil gözlü olduğu hakkında Kök-Türk devri kaynakları; Şimâl, 67-9, 105; Levin-Potapov, 345.

153 Ordos plastikleri: Rudenko, Noin-ula, 65-77, 150-151, 153 ve Jettmar, Steppenvölker, 159-73. Chou devrinden küçük tahta heykel • Cleveland Museum of art no 61 206.

154 Cheng, CUou, pls. 30, 43 b.

155 Rudenko, Noin-ula, 65, 77, 150-151, 153.

Tagar Kültürü / Prof. Dr. Nikolai Bokovenko [s.518-525]

Rusya Bilimler Akademisi Kültür Tarihi Enstitüsü / Rusya

Orta Asya'nın eski toplumları özgün coğrafi konumlarından dolayı Avrasya bozkırlarındaki Saka tipi kültürlerin oluşumunda önemli yere sahiptir. Bu bölge batıdan Büyük Kazak Bozkırı, kuzeyden geniş Tayga ormanları, doğudan Baykal gölü, güneyden ise Orta Asya çölleriyle çevrilidir. Bol su kaynaklarının, dağların ve çeşitli otların bulunduğu bozkırların bir arada bulunması eski zamanlardan beri insanların dikkatini çekmiştir. Zira, insanlar bu ortamda en verimli üretim şekillerini uygulayabilirlerdi. M.Ö. I. binyılın başlarında son Bronz Dönemi'nin Karasuk kültürünün yerini Tagar kültürü almıştır. Bu kültür Asya'nın merkezinde mevcut olmuş ve doğudan Sayan dağları, batıdan ise Altay dağlarıyla çevrelenmiş Minusinsk-Hakas havzasının bozkırlarını kapsamıştır. Bu nedenle de Tagar kültürü diğer kültürlerden daha az etkilenmiş ve bronz döneminde ortaya çıkmış yerli gelenekler üzerinde gelişmiştir.

Bu bölge, bazı yerlerde kuru olan keskin kara iklimine sahiptir. Havzaların yüzeyi yaz güneşi sayesinde çok ısınımaz. Yıllık yağmur

miktarı yılda 24-300 mm’yi geçmez. Doğal bozkır otlakları hayvancılığın temel yem kaynağını oluşturmaktadır. Çiftçilik için sulama gerekmektedir.

Bölgenin faunası çok zengindir. Bölgeye özgü Sibirya hayvanlarının dışında güney bölgelere Moğolistan’dan ve Kuzeybatı Çin’den hayvanlar gelmektedir. Dağlarda çeşitli kürk hayvanları, ayrıca Avrupa musu, karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi, yaban koyunu, ayı, yaban domuzu, kurt, yüksek dağlık bölgelerde ise kar leoparı da bulunmaktadır.

Orta Asya’nın bozkır havzalarının doğal ortamı yerleşik hayvancılık için de çok elverişliydi. Çiftçilik suvarma gerektiriyordu ve sık sık görülen donlar ekinlere zarar veriyordu. Onlarla ve yüzlerle kilometre mesafeye dikey yönde mevsimlik göçler (yazın dağ otlaklarına, kışın ise daha az karlı aşağı bölgelere) yapılıyordu. Bu, mevsimlik hayvancılık türü Orta Asya’nın günümüzdeki Türk halklarında (Altaylılar, Hakaslar, Tuvalılar) da görülmektedir. L. N. Potapov’a göre bu, eski zamanlardan beri yüzyıllar boyunca oluşagelmiştir.1

İdeal üretim şeklinin, demograf ve hayvan dengesinin bozulması eski toplumlarda sosyal gerilim, sosyal patlama ve göçlere neden oldu.

Tagar Kültürünün

Üzerine Çalışmalar

XVIII. asrın başlarında Çar I. Petro’nun fermanı doğrultusunda Sibirya’nın ve Orta Asya’nın geniş bozkırlarının benimsenmesine başlanıyor ve Sankt Petesburg’dan Bilimler Akademisi’nin ilk keşif heyetleri gönderiliyor. Onlar bölgede çok yönlü araştırmalar yapıyorlardı. D. G. Messerşmidt’in (1720-1727), G. P. Miller’in (1733-1744), daha sonra ise P. S. Pallas’ın (1770) başkanlığında bir kaç keşif heyeti gönderilmiştir. Bu heyetler Yenisey’deki Tagar höyüklerinin ilk bilimsel kazılarını gerçekleştirmiş, eşya koleksiyonları toplamış, çeşitli

dönemlere ait en önemli abidelerin tasvirini vermiş ve toplanmış kaynakların bir kısmını yayımlamıştır.

Geçen yüzyıllar boyunca P. K. Frolov, N. M. Martyanov, D. A. Klements vd. gibi yerli aydınlar geniş çaplı araştırmalar yapılmışlar. Bu araştırmalar, yerli müzelerin arkeolojik koleksiyonlarının kazı ve tesadüfi bulgularla önemli ölçüde zenginleşmesinde büyük paya sahiptirler. Bu dönemde yazılar ve Yenisey ve Altay'ın kaya resimleri gibi abideler bulunmuştur. Bunların büyük bir bölümü Erken Göçebeler Dönemi'ne, yani M.Ö. I. binyıla aittir. Ayrıca, Altay ve Minusinsk havzasının çeşitli bölgelerinde V. P. Radlov ve A. V. Adrianov tarafından düzenli kazılar yapılmıştır. A. V. Adrianov'un elde ettiği kaynakların bir bölümü araştırmacının kendisi tarafından yayınlanmış (1906, 1908, 1916, 1902-1924), bir bölümüne ise Sovyet arkeologlarının çalışmalarında atıfta bulunulmuştur.2 1920'li yıllardan itibaren Sibirya'nın ve Orta Asya'nın arkeolojik abidelerinin öğrenilmesi büyük arkeologlar S. A. Teplouhov, G. Merhard, S. İ. Rudenko, S. V. Kiselev ve M. P. Gryaznov'un adıyla bağlıdır. Bu dönemde S. A. Teplouhov ilk kez sadece arkeolojik bulguların analizine değil, arkeolojik abidelerin küçük bir bölgede araştırılması ve etnografi, antropoloji, dilbilimi, toponomi vs. verilerin eklenmesi suretiyle bu abidelerin kronolojik bölümleme standardının oluşturulması gibi hedeflere yönelik kazı araştırmalarının teşkili ve gerçekleştirilmesinde bilimsel yaklaşımı ortaya koymuştur. C. A. Teplouhov çok sayıda kazı sayesinde kabir yapılarının, gömme geleneklerinin ve kabir eşyalarının değişimini dikkate alarak Minusinsk havzası kültürlerinin periyodik cetvelini oluşturmuştur (1929). O, daha sonraları Tagar kültürü (Tagar adasındaki benzer höyük kazılarına göre) olarak adlandırılan Minusinsk höyük kültürünü Saka Dönemi'ne ait saymıştır. O, bu kültürü birbirini izleyen dört döneme ayırmıştır. S. V. Kiselev ise Tagar kültürünü üç aşamaya bölmüştür.

Bu çalışmalar bulguların sistemleştirilmesi, Sibirya'nın ve Orta Asya'nın eski tarihinin ortaya çıkarılması için onların anlamlarının açıklanması açısından büyük önem taşımaktadır. Gerçi, aşamaların kesin tarihlerinin daha sonralar düzeltilmesi gerekmiştir. M. P. Gryaznov, bir dönemden diğerine geçiş sırasındaki sosyal-ekonomik değişimler konusuna çalışmalarında büyük yer ayırmıştır. O, Güney Sibirya'nın M. Ö. II-I. binyılların sonlarına ait arkeolojik bulgularının esas kitlenin yarıgöçebe ve göçebe hayvancılığa geçtiğini emin bir şekilde söylemeye imkan verdiğine ve bunun, kültürlerin arkeolojik görünümünde açık bir şekilde ifade edildiğine dikkati çekmiştir.3 M. P. Gryaznov bu dönem için yeni bir kavram-erken göçebeler dönemi kavramını önermiştir. Bu kavram, kronolojik çerçevesi M.Ö. I. binyılı, yani Kuzey Karadeniz boyundaki Saka dönemini kapsayan dönemin özünü açıklamaktadır.

Sibirya ve Orta Asya halkaları tarihinin öğrenilmesinde önemli aşamalardan birini S. V. Kiselev'in sentez niteliği taşıyan monografisi olmuştur (1951). O, bu çalışmasında eski toplum kültürlerinin oluşumu ve gelişiminin tüm konularına değinmiş ve o döneme kadar mevcut olan arkeolojik bulguların sentezini yapmıştır. Onun fikrince, Güney Sibirya'nın Saka kültürleri M.Ö. VII. yüzyıla doğru oluşmaya başlamıştır. Bunu dikkate alarak, S. V. Kiselev aşağıdaki sınıflandırmayı önermiştir: I. Dönem- M.Ö. VII. yüzyıldan V. yüzyılın başlarına dek, II. Dönem- M.Ö. V-III. yüzyıllar, III. Dönem- M.Ö. II-I. yüzyıllar. Tagar kültürünün günümüzdeki bazı araştırmacıları da benzer sonuçlara varmışlardır.4

Teplouhov-Gryaznov sınıflandırması daha fazla kabul görmüştür. M. P. Gryaznov 1950-60'lı yıllarda Leningrad Üniversitesi'ndeki Sibirya arkeolojisi üzerine ders notlarında Tagar kültürüne ilişkin kendi sınıflandırmasını ortaya koymuştur. Bu sınıflandırma yalnız 1968 yılında kısaltılmış bir şekilde yayınlanmıştır. O, kabir yapılarının, gömme

geleneklerinin, kabir eşyalarının değişimine dayanarak, Bronz Dönemi'nin yerli Karasuk kültürüne ait olan Tagar kültürünü birbirini izleyen dört döneme ayırmıştır: I. Dönem- Bainovsk dönemi (M.Ö. VII. yy.), II. Dönem- Podgornovsk dönemi (M.Ö. VI-V. yy.), III. Dönem- Saragaşensk Dönemi (M.Ö. IV-III. yy.), IV. Dönem- Tesinsk dönemi (M.Ö. II-I. yy.). Petersburg'dan gelen Krasnoyarsk ve Orta Yenisey keşif heyetlerinin yoğun çalışmaları sonucu elde edilen yeni bulguların artmasıyla bu sınıflandırma daha da netleşmiştir (ilki M.Ö. VIII. yüzyıla ait edilen, birbirini izleyen yedi dönem belirtilmiştir).5 Ancak genelde M. P. Gryaznov'un dört dönemli sınıflandırması kullanılmakta ve yeni araştırılan abideler ilk önce bu sınıflandırmaya göre kıyaslanmaktadır.6 Erken Tagar kültürüne ilişkin özelliklerin detaylı incelenmesi, bazı aşamaların kronolojik çerçevesinin yeniden belirlenmesi ve Tagar kültürünün başlangıcının en azından M.Ö. IX-VIII. yüzyıllara ait sayılması için ön ayak oluşturmaktadır. Abidelerin bu kadar erken bir döneme ait sayılması çeşitli laboratuarlarda yapılmış çok sayıda radyokarbon testiyle de kanıtlanmıştır.7

Ayrıca, erken Tagar abidelerinde, batı bölgelerle organik bağları bulunan ve M.Ö. I. binyılın birinci yarısında Orta Yenisey'de Kazakistan-Orta Asya kültür yenilikleri dalgasını izlememizi sağlayan unsurlar gözlemlenmektedir.

Minusinsk havzası kültürlerinin tarihi gelişim sürecine ilişkin diğer bir görüş N. L. Çlenova tarafından ortaya atılmıştır (1967). O, Minusinsk havzasında eş zamanlı olarak Bronz Ddönemi'nin farklı kültürel oluşumlarına ait bir kaç kültürün ve kültür grubunun mevcut olabileceğini düşünmektedir (1972). Ancak bir kaç bölgede (Tepsey dağı eteklerindeki Çernov ve Karasuk nehrlerinin vadileri) yapılan farklı kültürlere ait arkeolojik abidelerin araştırılması aynı bir bölgede iki ve daha fazla kültürün bir arada bulunduğunu doğrulamamış, fakat tarihi kültürel

dönemlerin sırasını ve Tagar kültürünün Karasuk kültürünün (Tagar kültürünün Karasuk-Kamennolojsk-Bainovsk aşaması) devamı olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Tagar kültürünün kuzey sınırlarında son dönemlerde de devamlı kazılar yapılmaktadır. Bu kazılar Açinsk seyrek ormanlığındaki kültür oluşumunun yerel özelliklerini kapsamlı bir biçimde ortaya koymaya olanak sağlamıştır.8

Kültür ve Gömme Geleneği

Tagar kültürü genelde Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde ve Hakasya Cumhuriyeti'nde rastlanan Tagar mezarlıkları bulgularıyla temsil olunmuştur. Bunlar, mezarların etrafını çevreleyen yüksek dikili taşlar sayesinde bugün de yeterince açık şekilde göze çarpmaktadır. Daha eski mezarlıklar çok sayıda olup mezarın yapısına göre tek tiplidir. Daha sonraki döneme ait olanlarda ise daha az höyük ve değişik kabir abideleri bulunmaktadır. Tagar gömme geleneğinin karakteristik özelliği ölünün, dik (bazen yatay şekilde) şekilde toprağa dikilmiş taşlardan oluşan kare veya dik dörtgen şekilli duvarlarla çevrelenmiş alanda gömülmesidir. Duvarlar boyunca ve köşelerde yüksek dikili taşlar bulunmaktadır.

Erken Tagar dönemine (M.Ö. IX-X. yy.) ait bu duvarlar ölçülerine ve orantılarına göre Karasuk Dönemi'ndekilere yakın olup yükseklikleri bir metreyi bulmaktadır. Çoğu zaman duvarlar birbirine yakın yapılmış, ayrıca payandalarla takviye edilmiştir. Duvarlarda sayısı sekize ulaşan dikili taşlara rastlanılmaktadır. Bazen bunlarda dikey taş levhalardan özel olarak yapılmış girişler de bulunmaktadır. Bu duvarlar içinde genelde sonuncusu daha sonra yapılmış bir veya iki mezar bulunmaktadır. Kabir yapılarının en yaygın türü bir, bazen ise iki adamın gömüldüğü taş kutulardır. Tagar gömme geleneğinin genel özelliği kabirlerin ölçülerinin giderek artması, kutuların yerini tedricen kalın ağaç örtüyle kaplanmış ağaçtan yapılmış odacıkların alması, defin olunanların sayısının artması, büyük kabirlerin ise

aile gruplarının toplu şekilde gömüldüğü mahzenlere çevrilmesidir. Önceleri ölüler, sırt üzerine ve başları güneybatıya (bazen kuzeydoğuya) olmak kaydıyla gömüldüğü halde, daha toplu mahzenlerde ölüler sayılarına ve kabrin ölçülerine bağlı olarak değişik istikametlerde gömülüyorlardı. Erkeklerin baş tarafında, içinde sıvı yemek bulunan bir veya iki kap, ayak tarafında ise sığır, bazen ise koyun ve at eti parçaları konuluyordu. Onun yanına ayrıca, gövde boyunca uzun saplı balta, kemerin sağ ve sol yanlarında hançer ve bıçak, ayak tarafta ise içinde oklar bulunan okluk gibi silahlar da konuluyordu.9 Kadınların kemerinde ise bıçak veya içinde tuvalet eşyaları (ayna, tarak) olan çanta bulunmaktadır. Giysiler çok sayıda boncuklar, desenler ve asmalarla süslenmiştir. Ölünün giysisinin, baş giysisinin ve saçlarının süslendiği karmaşık boncuk takımlarına rastlanılmaktadır.

Erken Tagar Dönemi'nin Podgornovsk aşamasında yüksekliği 4 metreyi, duvarlarının çevresi 30 metreyi bulan ve 10-13 dikil taşlarla çevrelenmiş zadegan höyüklerine rastlanmaktadır.10 Buradaki geniş odalarda zenginler gömülmüştür (Kara-Kurgan, Uzun-Oba, Tigey vd.).

Tedricen yöneticiler, kahin-savaşçı aristokrasisi ve diğer sosyal tabakalar oluşmağa başlıyor. Nomad toplumundaki bu gelişmeler karmaşık dini sistemleri, statülerin gömme gelenekleriyle pekiştirilmesini, belli mevki işaretlerini (altın göğüs levhası ve gögüs zırhlığı ortaya çıkmıştır), çeşitli sanat dallarını ve mitolojik gelenekleri gerektiriyordu.

Saka Dönemi'ne ait kaya üstü resimlerde "kurban verilen hayvanların geçişi", "kutsal geyik", "güneş atları", "barış dönemi sahneleri", "av sahneleri" (süvarilerin ve piyadelerin), "savaş sahneleri" (piyadelerle süvariler ve süvarilerin kendi arasındaki), "mitolojik-törensel içerikli" süjeler (sema atları, ahret dünyasına yol, savaşçıların yolcu edilmesi, bayram ayinleri) gibi çeşitli süjeler ve olaylar işlenmiştir. Hayvan

üslubunun ve menşe itibariyle önceki dönemle bağlı süjelerin giderek yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Şöyle ki, günümüzde Erken Bronz Dönemi'ne ait Okunevsk sanatı ile Saka-Sibirya sanatı11 ve Karasuk ile Saka hayvan üslupları arasında ayrı ayrı süjelere ve ifa tarzı özelliklerine göre belli benzerlikleri ortaya çıkarmak mümkün olmuştur.12

Saka-Sibirya hayvan üslubunda yapılmış çeşitli süjelerin ve figürlerin Hindistan'a ve Çin'e kadar geniş bir arazide yaygın olduğu gözlemlenmektedir (Jettmar 1964, 1979; 1991). Bu, sadece göçebe kültürlerin hareketliliği ile değil, aynı zamanda bu dönemde yaşamış birçok Hint-İran halklarının hayat felsefesi sistemlerinin benzerliği ile açıklanabilir.

Orta Asya'nın bu döneme ait çok sayıdaki kaya üstü resimlerinde, ayrıca savaş sahneleri, toplumda bir kaç askeri zümrenin oluştuğunu gösteren askeri tören fragmanları da yer almaktadır. Bu resimlerde düzlem üzerindeki figürler farklı ölçülerde çizilmiştir.13

Bir sonraki Sarageşan Dönemi'nde gömme geleneklerinin ve kabir üstü yapıların değişimi görülmektedir. 200-300 metre kareye kadar alanı olan büyük ölçülü sekiz-yirmi taşlı duvarlarla çevrili alanda iki, üç ve daha çok kare şekilli toplu mezar bulunmaktadır. Özel giriş aracılığıyla aynı bir soydan 200'e kadar kişinin gömüldüğü kabirlerin yanı sıra daha zengin kişilerin münferit mezarları da bulunmaktadır. Çocuklar ya taş kutucuklarda ya da toplu mezarlarda kadınlarla birlikte gömülüyordu. Kabir eşyaları Podgornovsk Dönemi'ndekilerin aynısıdır. Fakat, seramikler, iş araçları ve silahlarda bazı değişiklikler görülmektedir. Bronz mamullerin genel evrim meyli, ölçülerinin kullanılması imkansız olan minyatür biçimlere kadar küçülmesidir. Bu dönemde çok sayıda geyik şekilli bronz ve altın göğüs levhaları ortaya çıkmıştır. Bunlar ölülerin giysilerine dikiliyor ve

muhtemelen bir tür madalya niteliği taşıyorlardı. Zira, bunlara daha çok erkek savaşçı mezarlarında rastlanmaktadır.

Bu dönemde Tagar toplumunda aristokrasi zümresi kesin bir şekilde ortaya çıkıyor. Bunu, Abakan'dan 60 km kuzeye doğru büyük "Çar" vadisindeki yüksekliği 20 metreyi bulan çok büyük höyükler de kanıtlamaktadır. S. V. Kiselyov tarafından kazısı yapılan "Büyük Salbık" höyüğünde 11 metre yükseklikte piramit şekilli toprak kümesi ve devasa taş levhalardan (ağırlığı 50 tonu bulan) yapılmış büyük duvarlar bulunmuştur. Duvarların her biri (uzunluğu 75 metreye kadar) tek parça levhalardan ve 4-6 metre yükseklikteki dikili taşlardan yapılmıştır. Doğu taraftaki giriş boyunca dikey taş levhalar yer almaktadır. Derinliği 1.8 metre olan 5x5 metre ebatındaki kare şekilli mezar tamamen yağmalanmış, sadece yedi kişinin kalıntıları altın folyo parçaları ve bir de bronz bıçak kalmıştır. Ancak yapının çok büyük olması ve onun inşasına sarf edilen emek (duvarların taş levhaları 20-70 km uzaklıktan getiriliyordu) Salbık'ta yüksek Çinli bir zatın, muhtemelen Tagar kültürüne ait olan kabile birliği reisinin gömüldüğünü kanıtlamaktadır.14 Tuva'da (Arjan) ve Kazakistan'da (Besşatır, Issık) da benzer zadegan kurganları araştırılmıştır.

Tagar kültüründen olan diğer kişiler genelde büyük ve dayanıklı kabirlerde gömülüyordu. Bu dönemde, muhtemelen daha sonralar mumyalama için önayak oluşturan, ölünün cenazesini gömülünceye kadar bir müddet saklanılması geleneği ortaya çıkmıştır.15 Bazı abidelerde bu sürecin gelişim sırasını restore etmek mümkündür. Önceleri, gömme geleneğine ait mezarlarda kelleler ve belli bir süre mezar dışında saklanan, (çoğu zaman anatomik olmayan bir usulle) parçalara ayrılmış kemikler gömülüyordu (Tagar adası, Küçük İnya, Bazunuvo, Kopevo vd.). Daha sonra, örneğin VIII. Tepsey Mezarlığı'nda, kemiklerin anatomik usulle gömülmesine gayret gösterilmiştir (Ancak bilgisizlik nedeniyle onlar

karıştırılıyor ve farklı yerlere konuluyordu). Sonunda, cesedin tamamen çürümemesi için özel olarak omurgada açılmış delikler aracılığı ile onu ince çubuklarla bağlıyorlardı. Eller ve ayaklar da benzer çubuklarla bağlanıyordu (II. Medvedka, Mayak, III. Sabinka vd.). Vücut üzerindeki ameliyatları tamamlayan bir sonraki aşama ölen kişinin yüz hatlarını saklamak için başta yapılan karmaşık ameliyatlardır. Ameliyatların tam sırasının restorasyonuna yönelik özel araştırmalar bu ameliyatları detaylı bir şekilde izlememize olanak sağlıyor: 1-ölünün bedeninden yumuşak örtülerin ayrılması, 2- yüz benzerliğinin sağlanmasıyla kilden başın hazırlanması, 3- kemiklerin birbirine bağlanması ve mankenin "bedeninin" yapılması, 4- kilden yapılmış başın "bedene" birleştirilmesi ve mankenin hazırlanması, onun renklenmesi ve giydirilmesi. Vücut üzerindeki benzer karmaşık ameliyatlara bu dönemde Altay'da (Başadar, Pazrık),16 Tuva'da (III. Urbyun, Balgazin vd.) ve Doğu Kazakistan'da da rastlanılmaktadır.17

Daha sonraki dönemde, özellikle Taştık kültüründe mumyalar değil, otla doldurulmuş kuklalar gömülüyordu. Onlara çeşitli giysiler giydiriliyor, deri balon şeklindeki başlarına boyanmış alçıdan maskeler takılıyor, içine ise ölünün yakılmış kemikleri bulunan torba konuluyordu.18

Tagar Dönemi'nin maddi kültür kaynakları çok değişiktir. Özellikle bronzdan yapılmış güzel aletler (on binlerle) yüksek düzeyde bronz imalinin ve Bronz Dönemi'nden itibaren süregelen bu üretim alanındaki geleneklerin mevcutluğunu ispatlamaktadır.

Silahlar genelde üç kategoride toplanabilir: Hançerler, dövüş baltaları ve uçluklu oklar. Hançerler, saplarının alt ve üst kısımlarına göre değişik şekillerde olurdu: sapının alt kısmı haç şekilli olup üst kısmı giydirilmiş olan hançerler, sapının alt kısmı kelebek şekilli olup üst kısmı değişik biçimlerde olan (ayrı ayrı kısımlara ayrılmış silindir şekilli, halka şekilli, hayvan figürleri şeklinde) hançerler. Tagar kültürünün sonlarına doğru

hançerlerdeki haç biçimi tedricen ortadan çıkmaya ve yerini yeniden düz biçimli demir hançerlere bırakmaya başladı. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda hançerlerin şekilleri ebatları minyatür boyutlara dek küçülmüş, ancak resimleri değişmemiştir.

Tagar kültürü için dövüş baltaları da karakteristiktir. İlk dönemlerde bu baltaların, bir tarafı dairevi çekiç şekilli, diğer tarafı çokgenli kazma şekilli veya uzun zıvana üzerinde yerleşen mantara benzer kazma şekilli türleri vardı. Zaman geçtikçe zıvana kısaltılmaya, kazma ise hayvan figürleri şeklinde (keçi, geyik) yapılmağa başladı. Dövüş baltalarının kesici kısmı ayrıca mantar şekilli, yahut vahşi kuş başı veya yaban domuzu figürleri şeklinde hazırlanıyordu. Bazen baltaların zıvanaları üzerinde çok nefis şekilde yapılmış hayvan tasvirleri bulunuyordu.19 Baltanın sapını takviye eden ve uçuna giydirilmiş uçluk çoğu zaman basit şekilde (koni şekilli, köşeli) oluyordu. Bazen ise hayvan figürlerine benzer veya kürek şekillilerine de rastlanmaktadır.

Temrenler değişik biçimlerde yapılıyordu. Bunların sayısı diğer bölgelerdekine (Tuva, Kazakistan) oranla daha azdır. Söz konusu bölgelerde cesetlerin okluklarında bunların sayısı onlarla ve yüzlerledir. İlk dönemlerde uzun zıvana üzerinde iki levhalı ve çoğu zaman dikenli, daha sonraki türleri ise (M.Ö. VI-IV. yy.) üç köşeli, üçyelekli temrenler yapılıyordu. Bunların geniş bir sınıflandırılması yapılmıştır.20 Türlerin ayrılması yelek ve temrenin uçluğunun yapılmasına göredir. İki-üç köşeli, bazen mermi şekilli, fakat genelde standart biçimde yapılan ve Neolot Dönemi’nden bilinen kemikten hazırlanmış türlere rastlanmaktadır. Yayın kirişini çekerken parmağın zedelememesi öngörülen uçlukların yapılmasının en sert yayda bile kirecin sonuna kadar gerilmesine olanak sağlaması çok ilgi çekicidir. Oklukların kopçaları da standart biçimli olup, bazı durumlarda sarmal şekilli veya kuş gagası şeklinde yapılıyordu.

İş aletleri sok sayılı ve bir hayli değişiktir. Sadece bıçakların bir kaç bin türü vardır. Onların gerçek anlamda sınıflandırılması ise gelecekte yapılacak bir iştir. Bıçakların birçok biçimleri birinden diğerine geçerken onların ayrı ayrı kısımları çok cüzi değişikliğe uğradıkları için bu sınıflandırmanın yapılması zordur. Tüm Tagar bıçaklarında kesici ağız aynıdır. Farklılık ise sadece saplarında görülmektedir. Sapların; halkalardan oluşmuş, küçük ve büyük delikli, kavis şekilli, hayvan figürleriyle süslenmiş ve çeşitli oyma işleri yapılmış vs. türleri vardır. Bazen bıçağın güzel gözükmesi için onu kalaylıyor ve çok ince kesici aletle üzerine hendesi desenler çiziyorlardı.

Bizler dört köşeli olup baş kısımları değişik şekillerde yapılıyordu. Erken dönemlerde çiviye benzer, daha sonralar iki başlı olarak yapılıyordu. Uzun, düz dörtgen ve trapez şekilli tartı taşlarına da rastlanıyor. Ağaç imali için uzun levha şekilli ve ağaç sap giydirilmesi için zıvanaları olan testereler kullanıyorlardı.

Oraklar hafifçe eğik olup teknik açıdan gelişmemiştir. Bu da çiftçiliğin gelişmediğinin bir göstergesidir. Höyüklerde bulunmuş çok sayıda hayvan kemiği ve hayvanlara sahipleri tarafından takılan çeşitli nişanlardan görüldüğü gibi, hayvancılık burada yüksek seviyede olmuştur. Bu nişanlar genelde çerçevelerin değişik biçimlerine göre ayrılıyordu.

Bronz imalatında kullanılan iş araçları genelde taştan olduğu gibi kil ve bronzdan yapılmış iki katlı dökme kalıplardan oluşmaktadır.21 Dökmede kullanılan mandallar, borular, çemberler, ayrıca karmaşık sanatsal yapıya sahip bronz mamuller (gemler, sanat eserleri, kazanlar) gibi diğer gereçler kuşkusuz uzmanlaşmış ve çok gelişmiş bir üretim şeklinin mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim, Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde bakır, kalay ve altın çıkarılan çok sayıda maden bulunmuştur.22

Çok sayıda bulunmuş at teçhizatı parçaları, tesadüfi bulgulara ait olmalarına rağmen çeşitli biçimlere sahip olmaları ve yüksek yapım kaliteleri Tagar toplumunda bu mamullerin büyük önem taşıdığını göstermektedir. Titiz araştırmalar sonucu gemlerin ve gemin uçlarına monte edilen parçaların gelişimini izlemek mümkün olmuştur. M.Ö. IX. yüzyıla doğru daha eski üçdelikli boynuz şeklinde olan bu parçalar bronzdan yapılmağa başlanıldı. Bu dönemde gemler uçlardan eğik olup üzerinde ilave delik yapılıyordu. Söz konusu parçalar bu deliğe giydiriliyordu. Daha sonra M.Ö. VI-V. yüzyıllarda eğik gemlerin yerini uçlarına çift halkalı paçalar giydirilmiş tek halkalı gemler aldı.23 Ayrıca gemler, dizgin kayışlarının kesiştiği değişik parçalar, askılar, boyun tokası vs. tümüyle gelişiyordu. Çok sayıda at teçhizatı eşyalarının bulunması ve kaya üzerindeki tasvirler Tagar kültüründe atçılığın çok önemli yere sahip olduğunu emin bir şekilde söylemememize olanak sağlamaktadır.

Kaplar kilden, ağaçtan yapılır ve bronzdan yapılıyordu. Özellikle mezarlardan bulunmuş kil kaplar, üzerlerinde az miktarda paralel çizileri, inci ve zikzaklı desenleri bulunan kavanoz şekilli standart biçime sahiptir. Tagar Dönemi’nin sonlarına doğru altlığı bulunan ve tencere şekilli kaplar yaygınlaşmış, ayrıca sürahiler ortaya çıkmıştır. Seramiklerin rengi yakılma derecesiyle orantılıdır. Gri-sarımsı renklere daha çok rastlanılmaktadır. Bu da mamullerin ocaklarda özel olarak oksijen verilmeden dengesiz bir biçimde pişirildiğini göstermektedir. Çok çabuk bozulduklarından ağaç kaplara ender rastlanılmaktadır. Sadece sobalarda çok sayıda ağaç ve keresteden yapılmış kömürleşmiş eşyalara rastlanılmaktadır. Bunlar, muhtemelen göçebeler arasında yaygın olarak kullanılmış ağaçtan yapılmış dairevi, oval ve kare şekilli tepsiler ve küçük masalar, tencere şekilli kaplar ve kepçelerdir.24

Minusinsk havzasında ayrıca, çok sayıda altlıklı bronz dökme kazanlar da bulunmuştur. Bunlar çok küçüklerden (5 litreye kadar) başlamış devasa (bir kaç yüz litre) boyutlara kadar ebatlardadır. Onların yan tarafında genelde halat şekilli desen bulunmaktadır. Kulpları değişik biçimlerde olup (halka şekilli, hal şekilli, ilmek şekilli, mantar şekilli çıkıntıları bulunanlar ve bulunmayanlar, hayvan figürlüler), bunların evrimine göre kazanların sınıflandırılmasını yapmak mümkündür.25 Daha eski kazanların kulpları halka şekilli, daha sonrakilerinki ise ilmek şekillidir. “Tarihin babası” Heredot kurban geleneği ile ilgili olarak bu kazanlardan bahsetmektedir. Bunlar göçebe ortamda muhtemelen çok fonksiyonlu olarak kullanılmışlar. Nitekim bunların bazılarına ayinlerin yapıldığı alanların civarında rastlanılmaktadır.

Tuvalet eşyaları ya deri torbalarda (küçük çantalarda), ya da tahta kutularda saklanıyordu. Çok sayıda kemikten yapılmış ve figürlü taraklara, çok ender de olsa ağaçtan yapılanlara rastlanılmaktadır (Dalniy höyüğü). İlginç eşyalardan biri pergel şekilli desenlerle süslenmiş ve bir uçunda hayvan figürü bulunan taraktır. Bir arada bir kolye oluşturan bronz ve bikonik boncuklar ile camdan ve akik taşından yapılmış boncuklar çok yaygındır. Ölülerin baş giysileri ve giyimleri yarı sferik bronz (bazen altın folyo ile kaplanmış) figürlerle, göğüsleri levha şekilli taçlar ve hayvan başı şeklinde asmalarla süslenmiştir.Böylece, Tagar kültürüne ve komşu Orta Asya göçebe kültürlerine ait bulgular henüz oluşumlarının ilk aşamalarında (M.Ö. IX-VIII. yy.) gelişmiş kabir yapılarının, karmaşık gömme geleneği sisteminin ve gelişmiş silah, at teçhizatı ve sanat türlerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu Kuzey Karadeniz boyundaki benzer Saka tipi kültürlerden daha önceye tekabül etmektedir. Tagar kültürü bu dönemde olgun bir toplum örgütlenmesine sahip güçlü hayvancılık uygarlığını oluşturmuştur. Bu nedenle, Aristo ve Heredot’tan başlayarak çeşitli

arkeolojik bulgulara dayanan araştırmacılar tarafından öne sürülen Avrupa erken Saka kültüründe Doğu Asya unsurlarının bulunmasına ilişkin tez giderek daha güncel konuma gelmektedir26

Şunu da belirtmek gerekir ki, antropolojik tipe göre Tagarlar Avrupa ırkına mensupturlar ve Avrupa Sakalerına çok benzerdirler. Sadece Tagar Dönemi'nin sonlarına doğru Moğol ırkı karışımı artmaktadır.27

M.Ö. sonlarına doğru Tagar kültüründe ve toplumunda önemli değişiklikler olmuştur. Bunun birçok nedenleri vardır. Birincisi, bronz eşyalar yerini demir eşyalara bırakıyordu. İkincisi, gömütlerin yanı sıra büyük toprak mezarlıklar meydana çıkmış ve gömme geleneği kısmen değişmiştir. Bu, muhtemelen daha çok Moğol karışımı olan nüfusun göçüyle bağlıdır. Göçebe halkların (Hunlar, daha sonra Göktürkler vd.) Orta Asya'dan doğuya, Karadeniz ve Merkezi Avrupa'ya kadar Büyük Göçü dönemi başlamıştır.

ASGE -Arheologiçeskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja. L.

VDİ -Vestnik drevney istorii. Moskva.

DMKA -Devlet Maddi Kültür Akademisi.

DTM -Devlet Tarih Müzesi, Moskova.

DE -Devlet Ermitajı.

AE -SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü.

İAK -Izvestiya Arheologiçeskoy komissii. Petrograd.

İİMK -Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, Sankt-Peterburg.

İLAİ -İzvestiya Laboratorii arheologiçeskih issledovaniy Kemerovskogo Gos. Universiteta.

KSİA -Kratkie soobşeniya Instituta arheologii AN SSSR. Moskva.

KSİİMK -Kratkie soobşeniya Instituta istorii materialnoy kulturi. Moskva.

AELŞ -SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünün Leningrad Şubesi.

AEE -SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografi Enstitüsü, Leningrad.

MİA -Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR.

ME -Materiali po etnografii. Leningrad.

DETBAE -Dil, Edebiyet Tarih Bilimsel-Araştırma Enstitüsü.

RA -Rossiyskaya arheologiya. Moskva.

PİDO -Problemi istorii dokapitalistiçeskih obşestv. Leningrad.

PİMK -Problemi istorii materialnoy kulturi. Leningrad.

SA -Sovetskaya arheologiya. Moskva.

SAİ -Svod arheologiçeskih istoçnikov. Moskva.

SMAE -Sbornik Muzeya antropologii i etnografii. Moskva-Leningrad.

SE -Sovetskaya etnografiya. Moskva.

Konf. tebl. -Konferans tebliğleri.

TDVK- Tezisi dokladov Vsesoeznoy konferentsii.

TSARANİON- Trudi sektsii arheologii Rossiyskoy assotsiatsii nauçno-issledovatelskih institutov obşestvennih nauk. Moskva.

1 Potapov L. P., 1984. Geografiçeskiy faktor v traditsionnoy kulture i bıte tyurkoyazeıçnıh narodov Sayano-Altayskogo regiona, Rol geografiçeskogo faktora v dokapitalistiçeskih obşestvah. L. S. 126-145, s. 132.

2 Gryaznov M. P., 1947. Pamyatniki mayemirskogo etapa epohi rannih koçevnikov na Altae, KSIYMK. Vıp. 18. S. 9-17; Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya YUjnoy Sibiri, M. 643 s.

3 Gryaznov M. P., 1939. Rannie koçevniki Zapadnoy Sibiri i Kazahstana, Istoriya SSSR s drevneyşih vremen do obrazovaniya

drevnerusskogo gosudarstva. Çast I-II. M. -L. S. 399-413.

4 Subbotin A. V. 2001. Dinamika razvitiya tagarskoy kulturı. Sankt-Peterburg. 32s.

5 Gryaznov M. P., 1979 Vvedenie, Kompleks arheologiçeskih pamyatnikov u gorı Tepsey na Enisee. Novosibirsk. S. 89-146.

6 Vadetskaya E. B., 1986. Arheologiçeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.; Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogilnik Medvedka II, Pamyatniki arheologii v zone melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45.; Bokovenko N. A., Moşkova M. G., Mogilnikov V. A. 1992 Osnovnıe problemı v izuçenii pamyatnikov skotovodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri i Zabaykalya, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 140-148.; Bokovenko N. A., Smirnov YU. A. 1998. Arheologiçeskie pamyatniki dolinı Belogo Iyusa na severe Hakasii. Sankt-Peterburg. 94s.; Alesksandrov S. V., Pauls e. D., Podolskiy M. L. 2001. Drevnosti Askizskogo rayona Hakasii. Sankt-Peterburg.

7 Sementsov, A. A., Zaitseva, G. I., Gorsdorf, J., Nagler, A., Parzinger, G., Bokovenko, N. A., Chugunov, K. V., Lebedeva, L. M. 1998 Chro-

nology of the burial finds from the Scythian monuments in Southern Siberia and Central Asia, Radiocarbon. V. 40. No. 2. PP. 713-720.

8 Martınov A. I., 1979. Lesostepnaya tagarskaya kultura, Novosibirsk. 208 s.

9 Çlenova N. L., 1990. Tagarskaya kultura, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 206-224.; Alesksandrov S. V., Pauls e. D., Podolskiy M. L., a.g.e., Şekil 43.

10 Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196.; Vadetskaya E. B., 1986. Arheologiçeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.

11 Şer YA. A., 1980. Petroglifı Sredney i TSentralnoy Azii. M. 328 s.

12 Savinov D. G., 1976. K voprosu o hronologii i semantike izobrajeniy na plitah ograd tagarskih kurganov (po materialam u gorı Tu ran), Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo. S. 57-72.; Samaşev Z. S. 1992 Naskalnıe izobrajeniya Verhnego Priirtışya. Alma-Ata. 288s.; Sovetova O. S. 1995. Petroglifı gorı Tepsey, Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifı. Kemerovo. S. 33-54.

13 Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri, M. 643 s.; Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196; Vadetskaya E. B., 1986. Arheologiçeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.

14 Vadetskaya, a.g.e., s. 85.

15 Kuzmin N. YU., Varlamov O. B., 1988. Osobennosti pogrebalnogo obryada plemen Minusinskoy kotlovinına rubeje er: opıt rekonstruktsii, Metodiçeskie problemı arheologii Sibiri. Novosibirsk. S. 146-155.16 Polosmak N. V. 2001. Vsadniki Ukoka. Novosibirsk. 336s.

17 Samaşev Z. S., Faizov K. Ş., Bazarbaeva G. A. 2001. Arheologiçeskie pamyatniki i paleopoçvı Kazahskogo Altaya. Almatı. 108s.

18 Kızlasov L. R. 1969. Kto jil v Hakasii dve tısyaçi let nazad, Nauka i jizn. e2. S. 93-96; Vadetskaya E. B., 1999. Taştıkskaya epoha v drevney istorii Sibiri. Sankt-Peterburg. 439s.

19 Çlenova N. L., 1967. Proishojdenie i rannyaya istoriya plemen tagarskoy kulturı. M. 298s.

20 Çlenova, a.g.e.; Kulemzin A. M. 1976. Tagarskie bronzovıe nakoneçniki strel, Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo.

21 Grişin YU. S., 1960. Proizvodstvo v tagarskuyu epohu, MIA. e 90. S. 116-206.

22 Sunçugaşev YA. I., 1975. Drevneyşie rudniki i pamyatniki ranney metallurgii v Hakassko-Minusinskoy kotlovine. M. 173 s.

23 Çlenova N. L., 1972. Hronologiya pamyatnikov karasukskoy epohi, M. 248 s; Bokovenko N. A., 1986. Naçalnıy etap kulturı rannih koçevnikov Sayano-Altaya, Avtoref. kand. diss. Leningrad. 24 s.

24 Kuroçkin G. N., 1988. Tagarskie kurganı v zone Novoselovskoy orositelnoy sistemı, Pamyatniki arheologii v zonah melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 5-22 Şekil 14; Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogilnik Medvedka II, Pamyatniki arheologii v zone melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45, Şekil 10-11.

25 Bokovenko N. A., 1981. Bronzovıe kotlı epohi rannih koçevnikov v aziatskih stepyah, Problemı zapadno-sibirskoy arheologii. Epoha jeleza. Novosibirsk. S. 42-52.

26 Iessen A. A., 1954. Nekotorıe pamyatniki UŞ-UP vv. do n. e. na Severnom Kavkaze, Voprosı skifo-sarmatskoy arheologii. M. S. 112-131; Jettmar K. 1964 L'art des Steppes. Paris.; Jettmar K. 1970 Cross-dating in Sentral Asia. The Chronology of the Karasuk and the scythian periods, Central Asiatic Journal. V. XIV, 4. Wiesbaden; Jettmar, K. 1979 Die zentralasiatishe Entstehung des Tierstils. BAVA, 1. S. 145-158; Terenojkin A. I., 1976. Kimmeriytsı, Kiev. 223 s.; Kossak G. 1987 Von der Anfangen des skytho-iranischen Tierstils. Skythika. München; Kloçko V. M., Murzin V. YU. 1987a O vzaimodeystvii mestnıh i privnesennıh elementov skifskoy kulturı, Skifı Severnogo Priçernomorya. Kiev. S. 12-19; Piotrovskiy B. B. 1989. Skifı i Urartu, Vestnik Drevney Istorii. Moskva. e4; Aleksandrov V. P., 1975. K paleoatropologii Gornogo Altaya v epohu rannego jeleza, Arheologiya Severnoy i TSentralnoy Azii. Novosibirsk. S. 175-178; Kuroçkin G. N., Subbotin A. V. 1993 Boevıe çekanı (klevtsı) s golovkoy hişnoy ptitsı mejdu boykom i vtulkoy v aziatskoy i evropeyskoy çastyah

skifskogo mira (k probleme proishojdeniya i rasprostraneniya), Antiçnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir. Ç. 2. Novoçerkassk. S. 59-64; Chochorowski J. 1993 Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy erodkowej. Kraków. 327 s;.

27 Kozintsev A. G. 1977. Antropologiçeskiy sostav i proishojdenie naseleniya tagarskoy kulturı. L.

Adrianov A. V., 1906. Pisanitsa Boyarskaya, IRKSA. Vıp. 6. S. 55-59.

Alesksandrov S. V., Pauls E. D., Podolskiy M. L. 2001. Drevnosti Askizskogo rayona Hakasii. Sankt-Peterburg.

Aleksandrov V. P., 1974. Novıe dannıe o evropeoidnoy rase v Tsentralnoy Azii, Bronzovıy i jeleznıy vek Sibiri. Novosibirsk. S. 370-390.

Bokovenko N. A., 1981. Bronzovıe kotlı epohi rannih koçevnikov v aziatskih stepyah, Problemı zapadno-sibirskoy arheologii. Epoha jeleza. Novosibirsk. S. 42-52.

Bokovenko N. A., 1986. Naçalnıy etap kulturı rannih koçevnikov Sayano-Altaya, Avtoref. kand. diss. Leningrad. 24 s.

Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogilnik Medvedka II, Pamyatniki arheologii v zone melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45.

Bokovenko N. A., Smirnov YU. A. 1998. Arheologiçeskie pamyatniki dolinı Belogo Iyusa na severe Hakasii. Sankt-Peterburg. 94s.

Bokovenko N. A., Moşkova M. G., Mogilnikov V. A. 1992 Osnovnıe problemı v izuçenii pamyatnikov skotovodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri i Zabaykalya, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 140-148. Vadetskaya E. B., 1986. Arheologiçeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.

Vadetskaya E. B., 1999. Taştıkskaya epoha v drevney istorii Sibiri. Sankt-Peterburg. 439s.

Grişin YU. S., 1960. Proizvodstvo v tagarskuyu epohu, MIA. e 90. S. 116-206.

Gryaznov M. P., 1939. Rannie koçevniki Zapadnoy Sibiri i Kazahstana, Istoriya SSSR s drevneyşih vremen do obrazovaniya drevnerusskogo gosudarstva. Çast I-II. M. -L. S. 399-413.

Gryaznov M. P., 1947. Pamyatniki mayemirskogo etapa epohi rannih koçevnikov na Altae, KSIYMK. Vıp. 18. S. 9-17.

Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196.

Gryaznov M. P., 1979 Vvedenie, Kompleks arheologiçeskih pamyatnikov u gorı Tepsey na Enisee. Novosibirsk. S. 89-146.

Iessen A. A., 1954. Nekotorıe pamyatniki UŞ-UP vv. do n. e. na Severnom Kavkaze, Voprosı skifo-sarmatskoy arheologii. M. S. 112-131.

Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri, M. 643 s.

İ+Kloçko V. M., Murzin V. YU. 1987b Etapı prodvijeniya protoskifov v stepnıe rayonı Vostoçnoy evropı, Istoriçeskie çteniya pamyati M. P. Gryaznova. Omsk. S. 169-170.

Kozintsev A. G. 1977. Antropologiçeskiy sostav i proishojdenie naseleniya tagarskoy kulturı. L.

Kulemzin A. M. 1976. Tagarskie bronzovıe nakoneçniki strel, Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo.

Kuroçkin G. N., 1988. Tagarskie kurganı v zone Novoselovskoy orositelnoy sistemı, Pamyatniki arheologii v zonah melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 5-22.

Kuroçkin G. N., Subbotin A. V. 1993 Boevıe çekanı (klevtsı) s golovkoy hişnoy ptitsı mejdu boykom i vtulkoy v aziatskoy i evropeyskoy

çastyah skifskogo mira (k probleme proishojdeniya i rasprostraneniya), Antiçnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir. Ç. 2. Novoçerkassk. S. 59-64.

Kızlasov L. R. 1969. Kto jil v Hakasii dve tısyaçi let nazad, Nauka i jizn. e2. S. 93-96.

Martınov A. I., 1979. Lesostepnaya tagarskaya kultura, Novosibirsk. 208 s.

Piotrovskiy B. B. 1989. Skifı i Urartu, Vestnik Drevney Istorii. Moskva. e4.

Potapov L. P., 1984. Geografiçeskiy faktor v traditsionnoy kulture i bıte tyurkoyaeıçnıh narodov Sayano-Altayskogo regiona, Rol geografiçeskogo faktora v dokapitalistiçeskih obşestvah. L. S. 126-145.

Savinov D. G., 1976. K voprosu o hronologii i semantike izobrajeniy na plitah ograd tagarskih kurganov (po materialam u gorı Tu ran), Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo. S. 57-72.

Samaşev Z. S. 1992 Naskalnıe izobrajeniya Verhnego Priirtışya Alma-Ata. 288s.

Samaşev Z. S., Faizov K. Ş., Bazarbaeva G. A. 2001. Arheologiçeskie pamyatniki i paleopoçvı Kazahskogo Altaya. Almatı. 108s.

Sovetova O. S. 1995. Petroglifı gorı Tepsey, Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifı. Kemerovo. S. 33-54.

Subbotin A. V. 2001. Dinamika razvitiya tagarskoy kulturı. Sankt-Peterburg. 32s.

Sunçugaşev YA. I., 1975. Drevneyşie rudniki i pamyatniki ranney metallurgii v Hakassko-Minusinskoy kotlovine. M. 173 s.

Terenojkin A. I., 1976. Kimmeriytsı, Kiev. 223 s.

Çlenova N. L., 1967. Proishojdenie i rannyaya istoriya plemen tagarskoy kulturı. M. 298s.

Çlenova N. L., 1990. Tagarskaya kultura, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 206-224.

Çlenova N. L., 1972. Hronologiya pamyatnikov karasukskoy epohi, M. 248 s.

Şer YA. A., 1980. Petroglifı Sredney i TSentralnoy Azii. M. 328 s.

Bokovenko N. A. 1996 Asian influence on European Scythia, Ancient civilizations from Scythia to Siberian. Vol. III, 1. Leiden. P. 97-122.

Bokovenko N. A. 1995 The Tagar Culture in the Minusinsk Basin, Nomads of the Eurasian Steppers in the Early Iron Age. Berkeley, CA. P. 296-314.

Chochorowski J. 1993 Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy erodkowej. Kraków. 327 s.

Gryaznov M., 1969. South Siberia. Geneva. 152 p.

Jettmar K. 1964 L'art des Steppes. Paris.

Jettmar K. 1970 Cross-dating in Sentral Asia. The Chronology of the Karasuk and the scythian periods, Central Asiatic Journal. V. XIV, 4. Wiesbaden.

Jettmar K. 1979 Die zentralasiatishe Entstehung des Tierstils. BAVA, 1. S. 145-158.

Kossak G. 1987 Von der Anfangen des skytho-iranischen Tierstils. Skythika. München.

Sementsov, A. A., Zaitseva, G. I., Gorsdorf, J., Nagler, A., Parzinger, G., Bokovenko, N. A., Chugunov, K. V., Lebedeva, L. M. 1998 Chronology of the burial finds from the Scythian monuments in Southern Siberia and Central Asia//Radiocarbon. V. 40. No. 2. PP. 713-720.ASGE - Arheologiçeskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja. L.

M.Ö. IX-VII. Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri / Prof. Dr. Leonid Marsadolov [s.526-532]

Hermitage Devlet Müzesi Sibirya Arkeolojisi Bölümü / Rusya

Milattan Önce IX.-VII. yüzyıllarda batıda yani Yakın Doğu'da ve Akdeniz'de, güneydoğuda yani Çin ve Hindistan'da, gelişmiş kölemen devletler ortaya çıkmıştı. Bu ülkelerde ünlü, anonim siyasetçiler, erdemli insanlar ve dini kişilikler yaşamıştır. Bu dönem dünya tarihinin en parlak dönemidir. İncil peygamberleri, Homer, II. Sargon, II. Nebukandenzer ve Midas gibi isimler bu çağa aittir. Yunanistan'da "İlyada" ve "Odesa", Çin'de "Değişimler Kitabı", ve Hindistan'da "Vedalar" bu çağda ortaya çıkmıştır.

Aynı dönemde, askeri demokrasi düzeninde yaşayan ve sınıflı toplum düzeninin öncüleri olan başka bir dünya daha vardır: Avrasya'nın bozkırlarında yaşayan göçebelerin dünyası. Bu dönem, Kimmeryalılar, İskitler, Sakalar vb. gibi nispeten daha büyük ve tehlikeli göçebe ittifaklarının oluşumu, yükselişi ve düşüşü çağıdır. Arkeologlar, Avrasya

göçebelerinin görkemli anıtlarının çok az kısmını ortaya çıkarmışlardır: Sayan Dağları bölgesinde Arzhan, Kazakistan'da Çilikta ve Beşar, Türkiye'de Gordion, Kuzey Kafkasya'da Kelerme, Bulgaristan'da Pişata Mogila vb.

Bu dönemde Avrasya'da tarihsel gelişimin yönünü belirleyen yeni sosyal, ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkiler oluşturuldu. Kabileler ve kültürel ögeler, doğudan batıya, batıdan doğuya ve güneybatıdan kuzeydoğuya eski ve yeni yollarla karşı karşıya geliyordu.

Bu çalışmanın konusu, Sayan-Altay bozkırlarında bulunan göçebe kabilelere ait anıtlar olacaktır. Bu kültür bölgesi, Asya'nın merkezinde yer alır (Şekil 1). Kazakistan ve Moğolistan'ın yüksek dağlarında batıya ve güneye ve bu bölgenin doğusuna ve kuzeyine uzanan bozkırlar bulunur. Dağlık bozkırların uzun kışı ve kısa yazı, milattan önceki ilk bin yılda burada yaşayan göçebelerin ekonomik yapısını ana hatlarıyla ortaya koyar. Bu göçebelerin temel kültürel ögeleri, sahip oldukları anıtlar, mezarlar ve taş resimlerdir.

Arzhan

M. H. Mannai-Ool ve M.S. Griaznov yönetimindeki arkeolojik araştırma yolculuklarında, Tuva Cumhuriyeti'nde, Arzhan yakınında bulunan ve Sayan-Altay bölgesinin en büyük anıtı (Şekil 2) olan Arzhan anıtı (Şekil 2) ortaya çıkarılmıştır.1 Bu eski anıtın, coğrafi ve astronomi bakış açısıyla oldukça uygun bir yere, Turan-Uyuk vadisinin merkezinde batı-doğu yönüne doğru kurulduğu tespit edilmiştir.2 Bu bölgedeki en yüksek dağlar, bu anıta göre kuzeyde ve güneyde bulunurlar. Oysaki anıtın batı ve doğu bölgelerinde, ay ve güneşin doğuşunu ve batışını yıl boyunca izleyebilmeyi olanaklı kılan daha küçük dağlar yer alır. Gömütün (anıt) "ışınlar"ının yönü ile ekinoks ve gün batımının astronomik

değerlendirmeler açısından önem arz eden dağın tepeleri ve çukurları arasında bazı ilişkiler tespit edilmiştir.

Arzhan anıtı sadece cenaze merasimleri açısından değil, aynı zamanda Orta Asya antik kabilelerin dünyasını gösteren bir model olması bakımından da önemli bir nesnedir. Üçlü dikey yapı, türbede kolaylıkla görülebilir: Üst dünya taş yapılıdır, orta dünya (insan ve atların gömüldüğü) ikili ağaç tasarımına sahiptir; alt dünya ise zeminden oluşur. Bu, dörtgen/sekizgen yüzlü yatay bir yapıdır: Ana yönlerde dört bölüm (Kuzey, Güney, Doğu, Batı) ve dört ara kesim bulunur. Türbenin doğu kısmını bahar mevsimiyle, diğer kısımları diğer mevsimlerle ilişkilendirmek mümkündür: Kuzey yaz mevsimini, Batı sonbaharı ve Güney kış mevsimini temsil eder.

Akraba göçebe kabilelerin reisi, karısı ve 8 kişi Arzhan türbesinin merkezine gömülmüşlerdir (Şekil 3). Diğer gömülü kişilerin ikisi kuzeydoğuya, dört kişi güneybatıya gömülmüşlerdir. Bunun nedeni astronomi bakımından önemli günlerin yönleri olabilir.

Arzhan türbesinin farklı bölümlerine gömülmüş atların sayısı, muhtemelen belli bir sembolü ifade ediyor. Sadece aşağıdaki rakamlarla ikişer kez karşılaşılmıştır: 2 (doğuş-batış, gündüz-gece, ilkbahar-sonbahar vb. zıtlıkları anlatır), 7 (ay haftası) ve 30 at (1ay). Gömülü atların büyük bir kısmı anıtın doğu tarafında yatmaktadır: 30+ 30+ 15+ 3+12= 90 at= 3 ay. Yaklaşık olarak 160 at ve 15-20 at kuyruğu merkez katın altına gömülmüşler (yılın yarısı).3

Dendrokronik incelemelere göre bu anıt M.Ö. 808'in Ağustos-Eylül'ünde dikilmiştir.4 Böylece, M.Ö. IX yy.da Sayan-Altay göçebelerinin bir yılın günlerini ilkbahar gün dönümünden başlamak üzere saymaya başladıkları söylenebilir.

Arzhan, 1 atın 1 yıla ve Tanrı'nın bir gününün insanların bir yılına eşit olduğu Avrasya'da ilk anıt olmakla birlikte tek değildir. Bu düşünce, N.

Veselovski tarafından ortaya çıkarılan Kuban türbesindeki toplam gömülü at sayısıyla da ifade bulmuştur: 360 at= 1 yıl (M.Ö. VI. yy., Ul'sky aul), 30 at= 1 ay (M.Ö. IV. yy., Voronejskaya).

Benzer düşünceler, Saglu yerleşiminin yakınlarında Tuva'nın güneyinde, M.Ö. VIII-VII. yüzyılda dikilen Ulug-Horum anıtında da görülebilir. Fakat eğer Arzhan'da türbenin "ışın"ları logaritmik olarak hesaplanmışsa, taşlar Ulug-Horum'da kullanılmıştır (Şekil 4). Gün doğumu ve gün batımı, Ulug-Horum'da astronomi bakımında önemli günleri göstermek için, 5. Şekilde gösterilmiştir. Saglu ve Arzhan anıtlarında ortak bir düzenlilik vardır: Doğu ve Batı alçak bir ufka sahipken, Kuzey ve Güney'de dağlar yer alır.

Kara-Bom. Yapılan yolculuklarda Sayan-Altay bölgesinin astronomi noktaları olduğu düşünülen bazı anıtlarda araştırmalar yapılmaktadır. Bunların arasında Elo yerleşiminin yakınlarında, Altay dağının merkezinde Semisart (Kara-Bom) yer alır.5

Kara-Bom'da en az beş anıt vardı. Anıtların en genişi dağlık bölgenin yakınında Güneybatı'da yer alır. Bu anıtlar küçüktü ve çapları 4-8 metreydi. Bu anıtların merkezinde 1-3 sütun vardı.

Anıt merkezlerinin gözlem noktası olarak kullanılmış olmaları muhtemeldir (Şekil 6). Kara-Bom'daki araştırmalar, türbelerin oluşturulmasında bazı düzenlikler bulunduğunu göstermektedir. Bunlar Kuzeydoğu ve Güneydoğu yönüne kurulmuşlardır. Böylece, gündoğumu ve gün batımında güneş ışınları bir türbenin üzerine düşerken, diğer türbe uzun süre gölgede kalır. Önemli astronomik ve topografik yönler, dağ tarafında ve türbenin bentlerinde, geniş taşlara, levhalarla ve beyaz kuvars taşlarla işaretlenmiştir.

Bu gözlem noktası dağın güneyine yerleştirilmiştir (Şekil 7). Bu noktanın astronomik meridyeni tam olarak Güneydeki tepenin üstünden

geçer. Böylece, 28 dereceyle düşen her bir astronomik nesne ve en düşük konuma sahip Ay en alçak durumda iken bu tepenin yüzeyini yalayarak geçer.

Bu nokta, üç-dört oyuk ve düz kenarlı taşlardan ve yanal duvarlardan meydana gelir. Bu oyukların her biri özenle hazırlanmış ve kayanın üstündeki konumuna göre belirlenmiştir. Örneğin, bir oyuktan güneşin ve ayın doğuşunu; diğer yönlerden; Batı'da batışı ve üçüncü yönde Güney ufkunu vb. izlemek mümkündür. Bir bütün olarak, Kara-Bom'daki "gözlem" kayası, astronomik amaçlarla kullanılan antik zigurat planlarına benzemektedir.

İnsan maskeleri ve sığ çukurlar (10-15 sm.), önemli insanların kayaları üstüne ve duvarlara oyulmuş gözlem noktalarına yamanmıştır (Şekil 7). Küçük oyuklar ve hayvan resimleri, önemli astronomik ve topografik işaretler olarak taşlara ve kayalara işlenmiştir.

Farklı taş renkleri ve levhalar, farklı biçimlerin bileşimi, kaya resimleri, anıtlar, gözlem noktaları, Kara-Bom'daki sistem içinde yer alır ve antik insanların doğal çevreyle, kosmosla olan ilişkisini anlatır. Kara-Bom'daki tapınak ve gözlem noktası çok uzun zamandan beri varola gelmiştir.

Avrasya'nın Büyük Bozkır Yolundaki

Sanatsal İmgeler

100-200 yıldan sonra sanat tarzındaki farklılık, M.Ö. I. yüzyılda Avrasya imgelerinin ve nesnelerinin yapısını değiştirmiştir. Bu süreç, ilk ve daha sonraki dönemlerde yaşanmış olmalıdır.

Kendi çağlarında yaratılan imgeler, oluşturulurken ve yapılmalarına karar verilirken ahenkli ve sanatsal bir özelliğe sahiptiler. Bu tür öykünme örnekleri sürekli talep edilmiştir ve farklı kişiler tarafından kopya edilmiştir. Fikirler, nesneler ve imgeler bir toplumdan başka bir topluma barış, savaş ya da ticaret yoluyla ulaşır. Bunlar, etnik olmayan uluslararası bir olgu

olarak, geniş bir bölgede siyasal sınırları aşan, sanatın farklı ideolojik kökenleriyle ilgilidir.

Genel olarak, karmaşık konular ve dekoratif motifler değil, bazı hayvan imgeleri kopya edilmiştir. Bir imge (konu, kompozisyon) kökeninden uzaklaştığında, nihai noktalarda oluşturulması zorlaşır. Bir hayvan imgesi, komşu bölgelerde en çok ibadet edilen başka bir hayvan imgesiyle değiştirilirdi, fakat bir nesnenin işlevine ve maddi kullanımına bakmaksızın karakteristik nitelikler korunurdu. Kuşkusuz, birçok bölgedeki eski tarzlar sonraki imgeler üzerinde iz bırakırdı.[6] Fakat sanat geleneklerinin etkilerine rağmen yeni tarz imgeler kolayca tanınabilir. Küçük bölgelerde iki ya da daha fazla tarz, sanat ekolleri aynı zamanda var olmuştur.

Farklı imgelerle ilgili çalışmalarda, sadece onların göründükleri merkezleri ortaya çıkarmak değil aynı zamanda yayılma bölgelerini de ortaya çıkarmak önemlidir. Bir örnek olarak, tarz bakımından benzerlik gösteren sadece kronolojik bir tabakayı inceleyeceğiz. Bu örneğin yer aldığı bölge: Ordos-İç Moğolistan-Moğolistan-Tuva-Doğu ve Batı Altay-Tien Şan-Kafkasya-Anadolu ve Yunanistan'dır (Şekil 8).[7] Birçok bilim adamı İran, Yunanistan ve İtalya'da tarz açısından benzerlikler gösteren sayısız resim ve vazolardan söz ederler (Şekil 8: 13-16).[8]

Komşu ve orta bölgelerde benzer imgeleri bulmak oldukça mümkün gözükmektedir. Bütün bu imgeler, ortak bir tarzla birleştirilmiştir: toynaklarla dört ince paralel bacak. Doğulu imge grubu için en temel özellikler şunlardır: Dar bir yaka, dik açılı bir arkalık ve bir gözün arkasında yer alan üçgen biçimli bir kulak. Batılı imgeler ayrık bir yaka, düz bir arkalık ve çok bol bir önlükte oluşur. Yakın bölgelerin imgeleri benzerlik taşır (bkz., kafalar, gözler, ağızlar, kulaklar ve vücutlar). Doğu bölgelerinde geyik ve elk (büyük boynuzlu geyik) imgelerine daha çok rastlanırken, batı bölgelerinde at (Yunanistan) ve boğa (İran) imgelerine

rastlanır. Sadece geyik, keçi ve at imgeleri değil, başka hayvan imgeleri de M.Ö. I. binyılda ve daha sonraları da Avrasya'da yaygın olarak kullanılmıştır.

M.Ö. I. binyılda Doğu ve Batı arasında benzer imgelerin yaygınlaşmasını önleyen en önemli etken coğrafi engellerdir. Pasifik ve Atlantik sadece hikayelerde geçilirdi. Kuzey'de nüfus seyrektir ve göçebeler için hayvancılığa ve tarıma uygun orman alanları yoktur. Güney'de çok sıcak çöller ve kötü dağlık bölgeler yer alırdı. Merkezdeki bozkıra ve orman-bozkır bölgesine has nesneler, Kuzey ve Güney'in uzaklarında bulunmuştur.

Asya haritasına bakıldığında, Sayan-Altay-Tiyenşan-Pamir ve Hindikuş dağlık bölgelerinin NE-SW hattında bulunduklarını görürüz. Muhtemelen göçebelerin ana yolu, Sayan-Altay'dan Orta Asya'nın zengin tarım ülkelerine doğrudur ve Yakın Doğu da bu kuşağın içinde yer alır. Daha sonraları "İpek Yolu" da buradan geçecektir.

Büyük Bozkır Yolu'nun en uzun hatlarından biri Avrasya "bozkır koridor"undan geçer. Çin-Ordos'tan, Moğolistan-Sayan-Altay-Kazakistan-Aral Gölü-Güney Sayan'a; Hazar Denizi'nin Kuzey ve Güney kıyılarından Kuban nehiri-Kuzey Kafkasya ve Kafkasyanın içlerine; Yakın Doğu ve Batı'ya ya da daha düz bir hat olan Sayanlar'dan Volga nehiri bölgesi boyunca Ukrayna-Bulgaristan-Macaristan-Yunanistan-Fransa'dan Atlantik Okyanusu'na doğru uzanır.

Kesinlikle savaş, zafer kazanmak ve daha başka nedenlerden kaynaklanan göç amaçlarına bağlı olarak bu yolların farklı seçenekleri kullanılabilir. Benzerlikler, genellikle bu hatlar boyunca ortaya çıkan sanatsal ve karmaşık araçlarda ortaya çıkmıştır.

Araştırmalar, M.Ö. IX. ve VII. yüzyıllarda ve özellikle VIII. yüzyılda Yunan ve İran imgelerini farklı yollardan ortaya koyar. Arzhan anıtı bu son

döneme yakındır.9 Bu benzer imgelerin yayılma yönünü Doğu'dan Batı'ya veya Batı'dan Doğu'ya imiş gibi yorumlamak aceleci bir tavır olur. Tarihsel olarak Arzhan anıtının benzerleri, Bulgaristan'da Ptiçata Mogila ve Güney Sayanlar'da taş yapılı Gumarovo mezar bentlerin içinde ortaya çıkartılmıştır. Fakat kazıyı yapan yazara göre bunlar anıtın yapımı sırasında konulmuş olabilir.

Sadece yüksek sanatsal imgeler değil, aynı zamanda ilerlemeci düşünceler de Avrasya'nın Büyük Bozkır Yolu boyunca yayılmıştır. Bu bakımdan kozmolojik düşünceler büyük değere sahiptir ve daha çok yazılı kaynaklarda, taş yapılarda, kaya resimlerde, mezarlarda, aynalarda vb. eserlerde ifade edilmiştir.10 Son zamanlarda Buktarma'daki bronz ayna, bulunduğu mekan, semantiği ve zamanı bakımından tekrar özel ilgi konusu olmuştur.

Buktarma aynası yuvarlaktır, çapı 3,7 cm., inceliği 0,25-0,3 cm.'dir ve biraz içe büküktür (Şekil 9: 1). Aynanın ön yüzü iyi parlatılmıştır. Şu anda aynanın büyük kısmı pasla kaplıdır. Arka yüzün ortasında bir ilmik yeri vardır. Kulp bölgesine beş geyik ve bir Asya keçisi olmak üzere altı tane hayvan resmi yerleştirilmiştir. Antik usta, hayvan resimlerini aynaya yerleştirmek için model olarak muhtemelen balmumu, kil, yumuşak taş vb. şeylerle oluşturulan bir kalıp hazırlamış, böylece imgenin negatifini oluşturmuştur. İmgelerin "pozitifleri", yani hayvan imgelerinin dışbükey kalıbı, aynaya bundan sonra işlenmiş değildir. Buktarma aynası, M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllara rastlar.11 Hayvanlar profilden yansıtılmıştır ve tarz olarak Sayan-Altay ve Moğolistan'da bulunan taş geyiklere ve kaya resimlere benzemektedir. M. S. Gryanzov, taş geyikleri inceledikten sonra der ki, çizimler, öncelikle bir taşın ucuna boya ile yapılmış, daha sonra taşın dış yüzeyine işlenmiştir. Antik "sanatçı" bir geyik figürünü gözden başlayarak çizmeye başlardı, daha sonra buna bir gövde, bir burun, boynuzlar ve bir

kulak eklerdi.12 Keçi ve geyik imgelerini aynalara çizme çalışmaları kalıba dökülürken aynı sırayı izlerdi. Göz bütün çizimin ana noktasıdır ve usta ilk kez onu çizerdi (Şekil 9: II). Bu, yapılan büyütmelerde ortaya çıkan ve gözün hayvanın boynu ve kafasıyla kuşatıldığı gerçeğiyle doğrulanmıştır.

Usta, gözü yaptıktan sonra hayvanın bedenini ve kafasını çizerdi. Bir geyiğin bedenini kesiksiz çizmek çok zordur. Durma noktaları şunlardır; arka tarafta dik açılar, belirgin bir karınla birlikte geyiğin baldırları, bedenin alt kısımlarını gösteren bir çizgi ve gözün diğer tarafına yerleştirilmiş bir hayvan başını belirten çizgi. Çizgiler, burunla ya da geyiğin gözüyle birleştirilmiştir. Küçük keskin toynaklarla biten dört paralel bacağa gövde eklenmiştir. Geyik boynuzlarının çizilme teknikleri çok ilgi çekicidir. S-biçimli boynuzlar ve onun ön uzantısı bağımsız olarak yapılmıştır ve daha sonra düzgün ve dik çizgilerle gözle birleştirilmiştir. Tepesi altta olan üçgen biçimli kulak göze ek olarak ve kuyruk arkaya çizilmiştir. Bu tür sanatsal yöntemlerin düzeni, çizim ve gövdenin farklı parçalarının birleştirilmesi esnasında birleştirme ve durma noktalarının tespit edilmesiyle doğrulanabilir.

Bir keçinin resmedilmesi yöntemi bir geyiğin çizilmesine benzer. Keçinin bir gözü, başı, bir kulağı ve bacakları, bir geyiğin profiline benzer şekilde yapılırdı. Fakat bazı farklılıklar da vardı; keçinin gövdesi daha kısa yapılır, kuyruk ve baldırlar olmazdı. Arka taraf ve baldırlar bir çizgi ile belirtilirdi. Çok büyük ve kalın çizilen keçi boynuzu arka tarafın ortasına kadar uzatılırdı. Öncelikle boynuzun üst tarafı yapılırdı, çünkü alt kısımların üst kısımla birleştiği yerde boynuzlar kalınlaşırdı. Bu iri boynuzlar hem Asya hem de bezor geyiklerinin sahip olduğu özelliklerdir.

Aynadaki hayvanların dizilişi uyumlu bir kompozisyon oluşturur. Ayna düzgün bir daire biçimindedir ve ortası kulplar arasındadır. Aynanın üzerindeki hayvanlar, daire boyunca sıralanmıştır ve eğer dairenin ortası

baz alınırsa, hayvanlar eşit mesafelere yerleştirildiğinde böyle bir uyumun elde edilebileceği sanılabilir. Fakat dikkatli bir incelemeden sonra hayvan gözlerinin aynı daire üzerinde yer almadığı ve dairenin merkezine eşit mesafede bulunmadıkları ortaya çıkar. Keçinin ve geyiklerin gözleri iki yay üzerine oturtulmuştur ve yarı çapları eşittir (herbiri 5,2 cm), fakat yayların merkezi sapın en üst ve en alt noktalarına yakın iki farklı noktada bulunur.

Ayna dikkatlice incelendiğinde, hayvan gözlerinin farklı boyutlara sahip oldukları görülür. En önemli noktaları A'dan J'ye harfleriyle gösterelim (Şekil 9-III). Büyük gözlü (C, E, G noktaları) ve küçük gözlü (D, F, H noktaları) hayvanlardaki değişiklikler gözlemlenebilir.

Şekiller tablosu var

Ortada küçük bir gözün olduğu iki büyük göz (C, D, E) noktaları, A noktasında yayın merkezinde yer alır. Ortada büyük bir gözün olduğu iki küçük göz (F, G, H noktaları), A' noktasında ters yayın merkezinde yer alır. Büyük gözlü geyikler gövdelerde yer alan en geniş boyutlardır.

Aynanın değişik işlevleri vardır. Günlük olarak kullanılan bir nesne, kötü ruhları kovan sihirli bir araç ve sahibine mutluluk getiren bir nesne olarak değerlendirilebilir. Birçok insan aynayı asıl takvimin, evrenselin bir küçük kopyası olarak değerlendirmiştir.13 İktisadi ve dini faaliyetlerde bulunan halklar için büyük öneme sahip olan bu takvim fikri köklerinden çok uzaklaşmış da olsa çok yaygındır.

Geyik, güneş ve ayna ilişkisinin M.Ö. I. binyılda varolduğu birçok arkeolog tarafından kabul görmüştür.14 Kesintisiz bir dairesel zincir izleyen hayvanlar, sonsuz döngüyü ifade etmektedir. S-biçimli boynuzlar ve geyiklerin gövdeleri aynı düşünceyi ortaya koyar.

Aynadaki hayvanlarla ilgili yukarıda yapılan değerlendirmeler sonucunda mümkün yorumlardan birini yapabiliriz. Belirttiğimiz gibi bir yayın üzerindeki üç hayvanın gözleri, diğer yayın üzerinde bulunan

hayvanların gözleriyle tenakuz oluşturmaktadır. Gözlerin böyle oluşturulmasının bir nedeni olmadığını sanıyoruz. Bir yayın üstüne gün doğumu noktaları (C, D, E) ve diğer yayın üstüne gün batımı noktaları (H, G, F) yerleştirilirse, muhtemelen D ve G geyikleri, genellikle aynı düz çizgi üzerinde yer alan ilkbahar ve sonbahar ekinoksları günlerinde, gün doğumu ve gün batımı noktalarıyla birleşecektir. Böyle bir durumda C geyiği gün doğumu noktası ve H geyiği yaz gün dönümünün günbatımı noktası olacaktır. E geyiği ve keçi kışın gün doğumu ve gün batımı olacaktır. Keçi neden kış gündönümünün günbatımında yer alıyor? Sambatsar takvimine göre (M.Ö. II. Binyılın sonu ve I. Binyılın başı), kış gündönüm noktası, Oğlak (Capricorn) burcunun uluslararası ismine tekabül eden Makar burcundadır.15 Modern astrolojik düşünceler de Oğlak uydusuyla kış dönemini ilişkilendirirler. Bundan dolayı, ayna üzerinde geyikler arasında bir keçinin bulunuşunun bir nedeni yoktur ve sadece fazladan bir geyiğin imgesini çizebilecek yerin kalmayışıyla açıklanamaz. Keçi yılın bitişini anlatır gibidir. Bundan sonra güneşli günler kapıdadır. Belki bu dünyanın felsefi-matematiksel algılayışını gösteren kutsal bir işarettir. Buktarma aynası tam bir "hayvan" takvimi değildir, eksiktir çünkü sadece iki asıl hayvan-ibeks (keçi) ve geyik diskin üzerinde bulunmaktadır. Tam takvim, Kelermes'teki aynada mevcuttur.16 Buktarma aynası Kelermes aynasından daha eskidir ve M.Ö. VII. yy.'ın ortalarına denk düşer.17 Ortak Avrupa-Asya kutsal zaman-mekan fikri, bunların temelinde yer alır ve bunlar eşyaların merkezine konulmalıdır.

M.Ö. IX. yy.'da ortaya çıkan ve daha sonraları işleyen Avrasya'nın Büyük Bozkır Yolu, önemli düşüncelerin, ahenkli sanatsal imgelerin, gelişmiş teknolojik yeniliklerin, silahların, at koşum takımlarının, vb. şeylerin dünyaya daha hızlı yayılmasını sağlamıştır. Atların binek olarak ve yarışlarda kullanılması kabilelerin farklı düzeylerdeki sosyal, siyasal ve

iktisadi örgütlerle karşılaşmasını hızlandırmış ve artırmıştır. Dinsel, siyasal, etnik, ticari ve diğer yasaklar, sadece farklı tarzlardaki imgelerin buluşmasını engellememiş, aynı zamanda kendi çağlarını aşan fikirlerin daha az çalışılmasına neden olmuştur.

M.Ö. VIII. ve VII. yy.'larda Altay, Tuva ve Kuzeybatı Moğolistan nüfuslarının kültürel-politik bir bütün oluşturdukları düşünülmektedir. M.Ö. VI. yy.'ın ilk yarısında, bu bölgelerde nüfusun dağılmasını sağlayan önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Sayan ve Altay dağlarında ve Moğolistan'da yaklaşık olarak M.Ö. VI. yy. dolaylarında taş geyikler ve kheregsurs dikme geleneği ortadan kalkmıştır.18 Altay bölgesinde birden bire ortaya çıkan ve yukarıda belirtilen yenilikler, M.Ö. VII. yy.'ın sonları ve VI. yy.'ın başlarında Anadolu'dan buralara yeni bir askeri göçebe grubun gelmesiyle açıklanabilir.

1 Griaznov, 1980; Bokovenko, 1996.

2 Marsadolov, 1989.

3 Marsadolov, 1996.

4 Grach, 1980.

5 Marsadolov, 1991.

6 Marshak, 1992.

7 Marsadolov, 1984, s. 41-44.

8 Ghirshman, 1974/1977; Medvedskaya, 1986.

9 Marsadolov, 1996, 1997.

10 Raevsky, 1985; Samashev, 1992; Kiryushin, Tishkin, 1997.

11 Griaznov, 1980, s. 51-52. Marsadolov, 1982; 1996, s. 54.

12 Gryaznov, 1978, s. 227-230.

13 Lubo-Lesnichenko, 1975, s. 8, 16.

14 Martynov, 1979, s. 134-143.

15 Reports., 1972, s. 287-288, 310.

16 Raevsky, 1985.

17 Kisel, 1993.

18 Savinov, 1994; Volkov, 1981.

Bokovenko, N. A. 1996. Asian Influence on European Scythia/Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. New York, s. 97-122.

Ghirshman, R. 1974/1977. A propos de la Necropole B de Sialk/Jahrbuch fur prahistorische und Kunst, 24 Band, Berlin-New York, s. 41-49.

Grach A. D. 1980. Drevniie kochievniki v tsientre Azii. Moskva. (Ancient nomads in Center of Asia, Moscow). 256 s.

Griaznov, M. S. 1978. Sayano-altaisky olen/Problemy arkheologii. Vys. II. Leningrad (The Sayan-Altai deer/Problems of archaeology. Vol. II), s. 222-232.

Griaznov M. S. 1980. Arzhan-tsarsky kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad (Arzhan-the tsar barrow of the Early Scythian period). 63 s.

Kiryushin, Yu. F., Tishkin, A. A. 1997. Skifskaya epokha Gornogo Altaia. Part 1. Kultura naselenia v ranneskifskoye vremya. Barnaul (The Scythian period in Mountainous Altai. Part 1. Culture of the population in the Early Scythian period). 231 s.

Kisel, V. A. 1993. Stilisticheskaya i technologicheskaya atributsia serebryanogo zerkala iz Kelermesa/Vestnik drevneei istorii, N 1. Moskva (Stylistical and technological attribution of the silver mirror from Kelermes), s. 111-125.

Lubo-Lesnichenko, E. I. 1975. Privoznye zerkala Minusinskoy kotloviny. Moskva (Imported mirrors of Minusinsk hollow). 240 s.

Marsadolov, L. S. 1982. Zerkalo iz Altaiskoy kollektsii S. K. Frolova/Soobshchenia Gosudarstvennogo Ermitazha. Vys. 47.

Leningrad (Mirror from the Altaic collection of S. K. Frolov/Communications of the State Hermitage Museum. Vol. 47), s. 30-33.

Marsadolov, L. S. 1984. O territorialnykh granitsakh edinogo khudozhestvennogo stilya v I tysyacheletii do n. e. /Skifo-sibirsky mir. Tezisy dokladov. Kemerovo (On the territorial boundaries of the united artistic style in the I-st millennium BC/The Scythian-Siberian world. Abstracts of reports), s. 41-44.

Marsadolov, L. S., 1989. K voprosu o siemantikie kurgana Arzhan/Problemy arkhieologii skiifo-sibirskogo mira (sotsial’naia struktura i obschiestviennyie otnoshieniia). Tiezisy vsiesoiuznoei arkhieologichieskoei konfierienthii. Chast’ 2. Kemerovo (The Arzhan Barrow semanthics. In: Problems of the Scythes-Siberia world, Theses of report, Part 2), s. 33-35.

Marsadolov L. S. 1991. Astronomichieskaia obsiervatoria v Gornom Altaie/Arkhieologichieskiie kul’tury Ievrazii i problemy ikh integratsii. Kratkiie tiezisy dokladov nauchnoei konfierientsii posviaschiennoei 60-lietiiu Otdiela arkhieologii Vostochnoei Ievropy i Sibiri. 4-5 diekabria 1991 g. St. -Petersburg (Astronomical observatory in the Altai Mountains/The Euroasia archaeological cultures and the problems of its integration. Theses of conference), s. 27-29.

Marsadolov, L. S. 1996. Istoriia i itogi izucheniia arkheologicheskikh pamiatnikov Altaia VIII-IV vekov do nasheei iery (ot istokov do nachala 80-ch godov XX veka). St. Petersburg (The History and Results of the Study of the Archaeological Monuments of the Altai during the VIII-IV centuries BC (from the beginning to the early 80-s of the 20-th century). 100 s.

Marsadolov, L. S. 1997. Problemy utochnenia absolyutnoy khronologii bolshikh kurganov Sayano-Alataia I tys. do n. e. /Radiouglerod i

arkheologia. Vys. 2. St. Petersburg (Problems of closer definitions of the absolute chronology of great barrows of Sayan-Altai region of I millennium BC/Radiocarbon and archaeology. Vol. 2), s. 45-51.

Martynov, A. I. 1979. Lesostepanaya tagarskaya kultura. Novosibirsk (The forest-steppe Tagar culture. Novosibirsk). 208 s.

Marshak, B. I. 1992. Voiny v iskusstve Sogda i Tsentralnoy Azii/Severnaya Evrazia ot drevnosti do srednevekovia. Tezisy konferentsii k 90-letiyu M. S. Gryaznova. St. Petersburg (Warriors in the art of Sogd and Central Asia/Northern Eurasia from the antiquity to Middle Ages. Abstracts of the reports of the conference devoted to 90-th anniversary of M. S. Gryaznov), s. 208-211.

Medvedskaya, I. N. 1986. A study on the chronological parallels between the Greek geometric style and Sialk B painted pottery/Iranica Antiqua. Vol. XXI, s. 89-120.

Raevsky, D. S. 1985. Model mira skifskoy kultury. Moskva (Model of world of the Scythian culture). 256 s.

Reports… 1972. Soobschienia ob issledovanii protoindiyskikh tekstov/Proto Indica, Tom. 2. Moskva (Information about study of the Proto-Indian texts. Proto Indica. Vol. 2).

Samashev, Z. S. 1992. Naskalnye izobrazhenia Verkhnego Priirtyshya. Alma-Ata (Rock images of Upper Irtysh river region). 283 s.

Savinov D. G. 1994. Olennye kamni v kulture kochevnikov Evrazii. St. Petersburg (Deer-stones in culture of the Eurasian nomads). 209 s.

Sher, Ya. A. 1980. Petroglify Sredney i Tsentralnoy Azii. Moskva (Petroglyphs of Central Asia). 328 s.

Sher, Ya. A. 1998. O vozmozhnykh istokakh skifo-sibirskogo zverinogo stilya/Voprosy arkheologii Kazakhstana. Vol. 2. Sbornik nauchnykh statey. Almaty-Moskva (On the possible roots of the Scythian-Siberian animal

style/Problems of archaeology of Kazakhstan. Vol. 2. Collection of scientific articles), s. 218-230.

Volkov V. V. 1981. Olennye kamni Mongolii. Ulan-Bator (Deer-stones of Mongolia). 254 s.

B. Çin Medeniyetleri ile İlişkiler

Eski Çin Kültürü ve Türkler / Prof. Dr. Wolfram Eberhard [s.533-539]

Çin denildiği zaman birçok insan, memleketi düşman taarruzlarından ve dışardan gelen bütün kültür tesirlerinden ayıran Çin seddini hatırlarlar. Çin, bizim için kendi içinde ve kendi kendine tekamül eden kapalı bir kültürün timsalidir. Çin kültürünün bu tasviri artık bugün için doğru değildir. Çin hakkında düşündüklerimiz son on sene zarfında tamamiyle değişmiştir. Bu yazımızın gayesi, Çin hakkındaki yeni ilmi mütalealar üzerinde konuşmak,1 en mühim noktaları tebarüz ettirmek ve bilhassa Çin'in aydınlanması için Türklerin bu sahada oynadıkları rolün ehemmiyeti ile ilgili olan problemleri izah etmektir. Bununla aynı zamanda Türklerin en eski tarihlerine de temas etmek zorunda kalıyoruz. Bunu söylediğim zaman anlaşmazlığa sebebiyet vermemek için biraz izahat vermem lazımdır. Ben Türklerin ilk yurtlarının doğu Asya olduğunu iddia etmek istemiyorum. Fakat bugün Türklerin ve Türklerle akraba kavimlerin, M.Ö. 3. bin yılda, hatta Neolitik devirde Orta Asya'nın Doğu kısımlarında yaşadıkları bir hakikattir. Bu Türkler de tıpkı Türk ırkına mensup diğer kavimlerle Anadolu'da yaşayan ve Asya'nın diğer kısımlarından Anadolu'ya hicret eden Türkler gibi bugünkü Türklerin ecdadlarıdır. Bunların tarih ve kültürlerinin incelenmesi, Türk tarih ve kültürlerinin incelenmesi demektir ve bu ulusal bir ödevdir. Orta Asya'da Türkleri hakkında elde ettiğimiz en eski malumat ve zaten Türkler hakkında mevcut en eski bilgiler Çin kaynaklarından alınabilir. Bunu yapmak bu memlekette Sinolojinin vazifesidir. Bunun nasıl yapıldığından yazımızın sonunda bahsedeceğim.

***

Çinlilerin dünyanın en eski kültür milleti oldukları ve arkalarında 5000 senelik bir kültür devri bulunduğu birçok defalar söylenmiştir. Bu fikir bu şekilde artık doğru değildir. Tabii Çin, haritalarımızda gösterilen coğrafi bir mıntaka olarak ele alınacak olursa Akadlar ve Sümerler kadar olmasa bile yine çok eski bir kültüre sahiptir. Fakat 4000 sene evvel orada mevcut olan kültür, bizim bugün gördüğümüz Çin kültürü değildir. Tıpkı Bugünkü İtalya Eski Roma İmparatorluğu'nun aynı olmadığı gibi, Bugünkü İtalya, eski Roma İmparatorluğu'nun da üzerinde bulunduğu coğrafi mıntakadır, fakat insanları aynı değildir ve kültürleri de eski Roma kültürünün devamı değildir. Memlekete yeni kavimler gelmiş, yeni kültürler nüfuz etmiş ve netice tamamiyle yeni ve kendisine has bir şekil almıştır.

Çinliler bize, tarihi devirler için umumiyetle iyi ve kullanılabilen birçok tarihi eser bırakmışlardır. Eski tarihleri için uğraşmışlar ve hatta M.Ö. I. yüzyılda en eski devirleri tasvire çalışmışlardır. Bu tasvirin üzerinde zamanla uğraşılmış ve nihayet birçok muahhar tarihlerde ve Avrupa dillerindeki tercümelerde görüldüğü üzere tesbit edilmiştir. Tasvir, Çin tarihinin başlangıcında halka, kültürü öğreten birçok akıl ve ahlaklı İmparatorlar gösteriyor. Bu İmparatorlar evlenmeyi, giyimi, yazıyı vesaireyi, yani kısaca yüksek bir kültür için lazım olan her şeyi icat ettiler; ekseriya 100 yıldan fazla icrayı hükmettiler. Bu devirlerde harp yoktur ve mes'ut bir devir hüküm sürmektedir. Ancak sonradan, bizde şimdi mevcut olan kötülükler, harpler, ahlaksızlıklar, cinayetler, kıtlık ve sefalet yavaş yavaş baş göstermiştir. Bütün bu İmparatorların saltanat sürdükleri tarihler de veriliyor ve yeni icatlarda bulundukları zaman bundan bahsediliyor. Her şey gayet mantıkî ve sarihtir.

Yeni araştırmalar bu güzel hayali tamamiyle bozmuştur. Bugün artık bunların hiç birine inanmıyoruz. Kazılar bize yazının E.E. 3. bin yılın başlangıcında icat edilmeyip ancak M.Ö. 15. yüzyılda icat edildiğini

gösteriyor. Çünkü M.Ö. 15-10. yüzyıllar arasındaki yazı daha çok iptidaidir ve bu kadar uzun bir tekamül devresi geçirmiş olamaz. Eski masal araştırmalar ve din tarihi bize eski İmparatorların hakiki İmparator olmayıp, ancak sonraları Çin alimleri tarafından insan ve İmparator şekline sokulan tanrılar oldukları göstermiştir. Biz bugün kati olarak tanrı olan bu İmparatorlara hangi bölgelerde tapıldığını biliyoruz; bu tanrılar hakkında mufassal malumat veren birçok eski kanaklar bulduk. Etnoloji bize "evlenme", "giyim" gibi şeylerin bir İmparator tarafından icat edilmediğini, fakat, insanlığın, pek çok devirler evvel bunları icat ettiğini göstermiştir; sonra Etnoloji bize yine en eski devirlerde, başlarında bir hükümdarla memurların bulunduğu bir devletin hiçbir yerde bulunmadığını, bunun bugün bildiğimiz ve o zaman Çin'de mevcut olduğunu gördüğümüz ilk merhaleler üzerine kurulmuş olan muahhar bir gelişme olduğunu öğretmiştir. Astronomi riyazi hesaplarla takriben M.Ö. 1000 yılına kadar Çin kaynaklarında verilen tarihlerin yanlış olduklarını isbat etmiştir.2 Burada bahis mevzuu olan tarihler, tarihi devirlere ait olmayıp İsa'nın doğduğu yıllarda ve hatta daha sonraları yaşamış olan Çinli alimlerin hesaplarının neticeleridir. Astronomik bilgileri çok olan bu bilginler, eldeki pek az malumatla ve kendi bazı fikirleri ile bu pek eski zamanlarda yaşamış olan kralların ne zaman yaşadıklarını hesaplamağa çalıştılar. Fakat astronominin bugünkü kadar tekamül etmemiş olmasından hesaplarında bazı hatalar mevcuttur. Büyüklüğü hesap edilebilen bu hatalar tarihlerde göze çarpmaktadır. Ben burada bunlardan fazla bahsedemiyeceğim, fakat bugün tarihen doğru olmadıkları her hususta görülüyor.

Fakat, tarihi devir ne zaman başlar? M. Ö. 1400-1050 arasındaki zamanı teşkil eden ve "Shang-devri" denilen çağla başlar. Çünkü bu devri hem kazılardan ve kazılarda bulunan vesikalardan ve hem de klasik Çin edebiyatından biliyoruz. 1927 yılından beri Shang sülalesinin hükümet

merkezinde kazılar yapıldı ve bunların evvelce nasıl yaşadıkları hakkında bugün, oldukça kati malumat elde edilmiştir. Bundan öncekilerinden emin değiliz ve çoğu da yarı efsanevidir. Shang devrinden önceki çağlar Neolitik devre aittir. Shangların hükümet merkezinde yapılan kazılar bize vakıa Shang kültürünün sonraki Çin kültürü ile birçok noktalarda aynı olduğunu, fakat Çin kültürün basit bir ilk merhalesi olmayıp başka karakterde bir kültür olduğunu göstermiştir.

Arkeoloji tetkiklerinden elde edilen neticeler ile ve Etnolojinin de yardımı sayesinde en eski Çin kültürü meselesine temas edilmiş; bu suretle Çin kültürünün teşekkülü hakkındaki yeni görüşler vücude gelmiştir.

***

Bu yeni mütaleaya göre bir “Çin” kültüründen ancak M.Ö. 1050 yılından itibaren bahsedebiliriz. Bundan öncekilerin hepsine “proto-Çin” yahut buna benzer bir isim verilir.

M. Ö. 3. yüzyılda coğrafyada Çin adını alan bölgede ne bir birlik teşkil eden Çin kültürü ne de bir vahdeti olan bir Çin nüfuzu vardı. Fakat bunun yerine muhtelif Çin kültürleri ile muhtelif kavimler bulunuyordu. Bugün bu bölgede 20 büyük halk grubu tefrik edilebiliyor, fakat bunlar büyükçe gruplardan müteşekkil bir sıra halinde toplanabilir. En mühimleri aşağıdakilerdir; bölgenin doğu şimalinde bizim bugün Çin dediğimiz yerde bugünkü Mançuların ecdadı olan Tunguzlar yaşıyordu. Bunlar iptidai kültür kavmi idiler. Kısmen avcı, fakat kısmen de ehli hayvan ve bilhassa domuz beslerler (Tunguz kelimesinin Türkçesi domuz kelimesi ile karabeti hiçbir suretle tesadüfi değildir. Tunguzlar için domuz tipik bir hayvandır; halbuki Türkler bütün tarihleri boyunca, hatta İslâmiyet’ten evvel hiçbir zaman domuz beslememişlerdir). Tunguzların batısında bugünkü Moğolların ecdadı olan Moğollar yaşarlardı ve bunlar bilhassa sığır beslerlerdi. Fakat

bugünkü Moğollar gibi yalnız Moğolistan'da değil, ta Çin'in içlerine, Sarı ırmağa kadar yayılmış olarak yaşarlardı.

Bunların da batısında, bugünkü Türklerin ecdadı oturuyordu. Büyük Huangho dirseğinin içinde bizim bugün Ordos dediğimiz bölgenin batısında olan Kansu eyaletinde ve cenupta Wei nehrine kadar uzanan yerlerde yaşarlardı. Onları ilk tanıdığımız en eski zamanlarda bile bilhassa at yetiştirirler ve inanlarla hayvanların kışlık yiyimlerini temin için ziraatla meşgul olurlardı. "Göçebe" kavimlerin yalnız hayvan besledikleri gibi fikirlerden ayrılmamız lazımdır. Hemen bütün göçebeler kışlık yiyeceklerini temin maksadı ile ziraat ile de meşgul olmak zorundadırlar ve bunu yapmıyan kavimler de istisna teşkil ederler. Bu en eski Türklerden ilerde tekrar bahsedeceğiz.

Çin'in batısında en eski zamanlardan beri Tibetliler otururlardı. Yalnız bugün yaşadıkları bölgelerde değil, fakat Çin'in içlerine kadar uzanırlardı. Bu Tibetliler bilhassa koyun beslerler ve koyunları için dağları tercih ederlerdi. Türkler ise ovalarda yaşamağı sevdiklerinden Türklerle Tibetlilerin bir arada oturdukları büyük sahalar vardı; yani ovalarda Türkler, dağlarda da Tibetliler yaşarlardı. Bazan bunların karıştıkları da vaki olmuştur ve İsa'nın doğum yıllarında birçok Türk-Tibet melez kavimlerine tesadüf ediliyor. Muhtelif kültüre sahip olan kavimlerin karışmalarını araştırmak modern Etnolojinin en mühim problemlerinden biridir ve böyle araştırmaların neticeleri bizim meselelerimiz için çok ehemmiyetlidir.

Bugünkü Çin'in cenubundaki bölgede muhtelif kültürler taşıyan muhtelif kavimler yaşıyorlardı. Bu cenup kavimleri şimal kavimlerinden bariz bir şekilde ayrılmaktadırlar. Şimal kavimlerinin ekonomisinde hayvan beslemek en mühim rolü oynar; cenup kavimlerinde ise bilhassa ziraat ehemmiyetlidir, fakat ziraatin de iptidai bir şekli olan yakma suretiyle yapılan ziraattir. Bu nevi ziraatte dağların yamaçlarındaki ağaçlarla çalılar

yakılır ve geri kalan küle nebatlar, bilhassa kökünde yumru bulunan nebatlar ekilir. Cenup kültürüne ait olan Tailar çok sulak ovalara da nebatlar ekmeğe başlamışlardır. Bu Tailar ilk defa olarak pirinç ekmeği icat etmişlerdir. Pirinç ziraatinin cenup Çin'den Hindistan'a ve oradan da batı Asya'ya ve cenup Avrupa'ya yayılmış olması ihtimal dışında değildir. Pirinç eken Tailar bugünkü Siyamlıların ecdadıdırlar (bu memlekete onun için bugün de Tailand deniliyor). Fakat aynı zamanda bugünkü Çinlilerin de en mühim cetleridirler. Sizi şaşırtmamak için cenup kültürlerinden fazla bahsetmiyeceğim. Yalnız yine cenup kültürlerinden biri olan ve Çin'in doğu cenup kabilelerinde bulunan Yüeh kültürünü zikredeceğim. Bu Yüeh kültürü bir gemici kültürü idi ve oldukça yüksekti. Yüehlerin gemicileri yalnız cenup Çin ile Hindiçini'nin bütün sahillerinde değil, aynı zamanda cenup Japonya ile Kore'de de müstemleke teşkil etmişlerdir. Kore, Çin ile Japonya arasında bir bağdır ve Japonya ile cenup Çin arasındaki dış benzerlikler gibi iki taraf kültürlerinin müşabeheti Yüehlerin müstemleke teşkil etmelerinin neticeleridir. Diğer taraftan Hindiçini'ye hicret etmiş olan Yüehler değişerek Hollanda adalarındaki yerlileri teşkil eden Malayenler olmuşlardır. Böylece cenup Çin'deki vaziyet yalnız Japonya ve Hindiçini'deki etnik vaziyet değil, Avustralya'ya kadar bütün adalardaki etnik vaziyeti de izah etti. Ben burada fazla tafsilata girişemiyeceğim fakat size bu araştırmaların pek çok neticeler verdiğini göstermek istedim.

Demek ki takriben M.Ö. 2500'de bugünkü Çin'in bulunduğu bölgelerde halkın vaziyeti böyle idi. Şimdi siz, o halde Çinlilerin kendileri nerede idiler, diye soracaksınız. Bugün buna şöyle cevap veriyoruz: Onlar henüz mevcut değildiler, tıpkı bundan 1400 sene evvel Fransızların henüz mevcut olmayıp onların yerine bilahare Fransız olan bir çok kabile ve kavimlerin bulunduğu gibi. Mevcut olan bütün yüksek kültürlerin üzerinde yapılan araştırmalar, bunların hiçbirinin kendiliğinden vücuda gelmediğini

göstermiştir. Dünya yüzünde gördüğümüz ve yakından tetkik ettiğimiz bütün yüksek kültürler, muhtelif kültürlerin birbirlerinin üzerine olan tesirlerinin mahsulüdür. Eğer bu böyle olmasaydı o zaman yüksek kültüre sahip olan kavimlerin diğerlerinden daha kabiliyetli bir ırka mensup olduklarını kabul etmek lazımdı. Bu vakıa müteaddit defalar iddia edilmiştir, fakat şimdiye kadar hiç bir suretle ispat edilmemiştir. Hatta modern psikolojinin verdiği neticeler bunun aleyhindedir.3

O halde bugün, M.Ö. 2500'de şimdiki manada Çinlilerin henüz mevcut olmadıklarını söylüyor ve buna mukabil Çinlilerin yaşadıkları bölgelerde yukarıda kısaca bahsettiğimiz muhtelif kavimerin yaşadıklarını iddia ve ispat edebiliyoruz. Umumiyetle kavimler yalnız ve yarı olarak yaşamazlar. İptidai kavimler bile sulh halinde iken veya harp dolayısiyle birbirleri ile münasebette bulunurlar. Bu münasebetlerdeki karşılıklı tesirler sathi kalmaz, birbirlerinin kültürlerine müessir olurlar. Eskiden kavimlerin arasındaki bu münasebetlerin yalnız harple temin edilebildikleri zannolunurdu. Böylece bir kavim diğerine hücum ederek onu ezerdi. Fakat bunun her4 zaman böyle olması icap ettiği ve iyi şartlar altında da temaslar yapıldığı hatta bu temasların ötekiler kadar ehemmiyetli olduklarını gösteren bir çok misaller vardır. Çin tarihinde bu misallere çok tesadüf ediyoruz.

O halde başlangıçta anlatılan ayrı ayrı kültürler, zamanla münasebelerini gittikçe daha fazla arttırmışlardır. Bu bilhassa bütün kabilelere ait müstemleke yahut bir geçit bölgesi olan yerlerde daha şiddetli olmuştur. Eski Çin'deki müstemleke bölgeleri Sarı ırmak ile Yang-tse'nin mansabı idi. Bu mansap bölgeleri suların çekilmesi ile hasıl olan yerlerdir ve tarihi devirlerde bile Hopei eyaletinin yani bugünkü Pekin'in bulunduğu eyalet tamamiyle bataklık ve gayrı meskundu.

Nehirden kazanılan arazi gittikçe büyümekte ve etrafında yaşayan kavimlerin bir kısmı ile muhtelif muhacirler en yakın münasebetlerde bulunuyorlar, Şimal Çin ovalarının kenarında cereyan eden bu hal Yang-tse'nin deltasında cereyan etmiştir; burada Sarı ırmakta olduğu gibi yeni bir kültür teşekkül etmiştir. Diğer taraftan Kansu eyaletinden çıkıp doğuya akarak Shensi eyaletinden Sarı ırmağa dökülen Sarı ırmağın tali kolunu teşkil eden Wei nehrinin vadisi de bir geçit bölgesi idi. Nehir vadisinin cenubu geçilemeyen dağlarla örtülüdür, bunun şimalinde istep ile çöl vardır. Vadi çok zengindir. Doğu Asya ile Orta Asya arasındaki yegane geçidi teşkil eder. Onun için bu nehir vadisi en eski zamanlardan beri kavimlerin doğudan batıya ve batından doğuya akmalarına bir geçit teşkil etmiştir. Bu geçit bölgelerinde halk arasında en yakın temasları temin eden "etnik geçit"ler bulunmaktadır. O halde Çin'de bugünkü bilgimize nazaran yüksek kültürün teşekkülüne yarayacak 3 bölge vardır. Her 3 bölgede de hakikaten böyle yüksek kültürler teşekkül etmiştir. Yang-tse'nin deltasında teşekkül eden kültür bizim için çok mühim olmadığından bundan fazla bahsetmiyeceğim. Çünkü bu yukarıda bahsedilen Yüeh kültürü bilhassa Japonya ve Hindiçini için ehemmiyetlidir fakat Çin için böyle değildir.

Huangho'nun deltasında vücuda gelen kültür daha mühimdir. Çünkü zıraatları için çok elverişli olan ve yeni teşekkül eden vadilere cenuptan Tailar muhaceret etmişlerdir. Bu yeni vadilerin kenarlarındaki ormanlara yine bir cenup kavmi olan avcı ve toplayıcı Yaolar yerleşmişlerdir. Domuzları için rutubetli vadilerle ormanları ideal bir yer adden Tunguzlar da şimalden gelmişlerdir. Böylece her 3 unsurun ve bunları meydana getiren cüzülerin vazih bir şekilde görüldüğü bir kültür meydana gelmiştir. Bulunduğu yerin adıyla ilgili olarak buna lungshan kültürü deniyor. Bu takriben M.Ö. 2000 ile M.Ö. 1600 yılları arasında mevcut olmalıdır. Bu zıraatçı bir kültürdü ve iskan şekilleri Eski Anadolu

yerlilerininkine benzerdi. Höyükler üzerinde otururlardı. Çamurdan ve kerpiçten yapılmış olan evleri vardı. Fakat köylerinin etrafını duvarla çevirmek zorunda idiler, çünkü iki büyük düşmanları vardı: Birisi yeni teşekkül eden arazinin kenarındaki dağlarda yaşayan dağ kavimleri ve bilhassa yukarda bahsedilen ve cenuptan gelen Yaolar ki bunlar Çin'in cenubunda bu gün el'an yaptıkları gibi soygunculuk akınları yaparlardı; diğeri ise şimalden gelen Türk-Moğol atlıları idi. Bunlar suvari ve harp arabaları için bu büyük vadilerde iyi bir saha bulmuşlardı. Böylece tarih boyunca şimali Çin'de bu güne kadar yaptıkları gibi atlarıyle süratli taarruzlarda bulunabiliyorlar.

Bu Türk-Moğol kavimlerinin (bunların ikisinden, aynı olmadıkları ve yalnız kültürleri benzediği halde aynı imişler gibi bahsediyorum; şimdiye kadar mevcut kaynaklarımız bunları kat'i olarak ayırmamız için henüz müsait değildirler) temasları menfi neticeler vermemiştir. Göçebeler çiftçilerle kolayca beraber yaşayabilirler ve böylece ideal bir birlik teşkil ederler. Göçebeler çiftçilerden kışın kullandıkları zırai mahsulleri alırlar ve bunların yerine zıraatçılara hayvanlardan elde ettiklerini, bilhassa deri, yün ve bazan süt ile sütten yapılmış maddeler verirler. Bu temas şu neticeyi verebilir ve bu bölgede de böyle olduğu zannediliyor. Göçebeler çiftçilerin efendileri olur ve idareyi ele alırlar; orduyu vucuda getirirler; çiftçiler ise memleketin zirai mahsullerini istihsal eden sınıfı teşkil ederler. "Tabakalanma" dediğimiz bir hal için misaller muahhar Çin tarihinde çok boldur. Böylece yukarda bahsedilen Lung-shan kültüründen bir az sonra içinde sarih olarak Türk-Moğol unsurlarının görüldüğü yeni bir kültür meydana geliyor. Bu Shang adını alan ve Doğu Asya'da yaşadıkları ispat edilebilen ve M.Ö. 1500-1050 arasında mevcut olan ilk yüksek kültürdür. Lung-shan kültürü için elimizde yalnız arkeolojik deliller mevcut olduğu halde Shang kültürü için bundan başka yazılı deliller

de vardır. Bu deliller hem klasik Çin edebiyatında hem de sonraki Çin yazısının iptidai şeklini teşkil eden bir yazı icat etmiş olmaları dolayısile, kendi yazılarında mevcuttur. Shanglar Doğu Asya'da ilk devleti kurmuşlardır ve biz çok mühim olan bu devlet kurma işini Türklerin yaptıklarını kabul etmek zorundayız. Diğer taraftan Türk-Moğol kültürünün tesirinin hâlâ bu devlette ve bu kültürde çok kuvvetli olmadığı da aşikardır.

Doğu Çin'de yeni elde edilen "müstemleke bölgesi"nde demin bahsettiğimiz hadiseler cereyan ederken, batıda Wei nehri vadisindeki geçit bölgesinde en az doğudakiler kadar mühim vakalar cereyan etmekte idi. Bu bölgeye de Tai kabileleri girdiler ve orada şimalden gelip geçit bölesindeki nehir vadisinin zengin otlaklarına girmiş olan Türk kabileleri ile karşılaştılar. Bundan maada etraftaki bütün dağlarda koyun sürüleri ile Tibet kevimleri bulunuyorlardı. Burada yine birçok kültürün karıştıklarını görüyoruz. Fakat bu sefer karışan unsurlar başka olduklarından bundan tamamiyle başka bir netice çıktı. Bu sefer Tunguzlar değil, daha fazla Türkler iştirak ettiler. Moğollar mevcut olsalar bile, tesirleri çok az olmuştur. Bunların arasına Tibetliler de girmişlerdir. En son olarak Türk kavimlerinin getirdikleri bir Ön Asya tesiri de hissediliyor. Burada meydana gelen ve başlangıcı takriben M.Ö. 2200 yılında olup en parlak devrine bu zamanda erişen kültür, başlıca bulunduğu yerin adına göre Yang-shao kültürü adını almıştır. Bu kültür Avrupa literatüründe güzel ve boyalı keramiği ile meşhurdur ki bu da Ön Asya ile Avrupa'nın cenup doğusunda boyalı keramiği ile akrabadır. Fakat bu akrabalığı çok mübalağa etmişler ve bu kültüre sahip olanların cenup doğu Avrupadan buraya muhaceret etmiş olmalarında kabil olacağını söylemişlerdir. Çin müdekkiklerinin yaptıkları son araştırmalara göre artık bu mevzu bahs olamaz.5 Bilakis bu karabetin ne şekilde olduğundan ve nasıl tasavvur edebileceğinden emin değiliz.

Yalnız hakikat olan, bu keramiğin Tailara ait olmadığıdır. Türklerle münasebeti olduğu bir az daha muhtemeldir.

Bu Yang-shao kültürünün yayıldığı bölge oldukça geniştir. Yalnız bugünkü Çin'in bütün şimal batısında değil fakat muayyen farklarla kısmen İç Moğolistan ile Mançurya'da, sonra Çin'in en batısı yani Türkistan'ın hudut bölgesinde bulunur. Demek ki bugünkü malumatımıza nazaran boyalı keramik kültürü mühtelif farklarla o zamanlar Türk kavimlerinin oturdukları yerlerde yayılmış bulunuyordu.

Takriben M. Ö. 1600'den itibaren bu kültür doğu kültürü ile sıkı münasebetler temin etmiştir, ve bu kültürün kuvvetli tesiri altında kalarak değişmiştir. Böylece doğudan yazı da nufuz etmeğe başlamış ve yabancı yazı ile kendi dillerini yazmağa çalışmışlardır. Siyaset bakımından 1500 ile 1100 yılları arasında batıda kuvvetli ve büyük devletlere tesadüf edilmemektedir. Bunun yerine muharip olan birçok küçük devletler bulunmaktadır. Bunlar devamlı surette doğu devleti ile harp halindedirler. Doğu devleti degiştikçe daha fazla Türk kavimlerinin tesiri altında kalmağa başlamış ve bunun neticesinde din gibi devlet de değişmeğe başlamıştır. Muharıp batı devletleri için devlet teşkilatı ile aynı olan askeri teşkilat tipik ve mühimdir. Bu cihetten -Türk kavimlerinin kuvvetli tefevvukları dolayisiyle- doğu develetinden üstündürler. M.Ö. 1100 sıralarında diğerlerinden daha kuvvetli ve başkalarını ilhak eden ve batıda büyük bir birlik teşkil eden bir askeri devlet kurmuşlardır. Bu yeni devlette, Türk olduğu sanılan bir hükümdar tabakasından maada oldukça muharip ve kuvvetli Tibet tesiri altında olan kavimler de bulunuyordu. Halbuki Tailar yalnız ziraatla meşgul olan gayrı muharip geçimli kavimler idiler. Tailar hala doğu devletinde hükümdar tabaasını teşkil ediyorlardı. Böylece, vakıa doğu devleti maddeten daha zengin ve kültür bakımından farklı idi ise de askeri bakımdan batı devletinden daha zayıf idiler.6 Takriben M.Ö. 1050

yılında kendisine “Chou devleti” adını veren kuvvetli batı devleti ile doğu devleti tamamiyle parçalandı ve Choular her iki devlete ve bununla bütün şimal Çin’e hakim olmuşlardır. Her iki kültür birbiri ile karışmış ve bunu müteakip 200 yıl devam eden ve kökünün artık değişmediği ve bizim asıl “Çin kültürü” dediğimiz bir kültür meydana gelmiştir. M.Ö. 1050’den itibaren ilk hakiki Çin devleti olan Chou devleti’nde Türk-Moğol tesiri hâlâ kuvvetli ve aşikardır. Ancak Tai unsurunun karşısında yavaş yavaş azalmaktadır. O halde bizim bugünkü telakkimize göre Çin kültürünün hakiki doğum tarihi M.Ö. 1050 yılıdır. Ancak bu devirden itibaren muayyen tarzlarda birbirleriyle akraba olan fakat yine esas itibariyle birbirlerinden çok farklı olan doğunun ve batının bu iki büyük kültürü birbiriyle kaynaşmışlardır. Ancak M.Ö. 1050’den itibaren kendilerini bir birlik hissederek komşularına tahkir makamında barbar diyenler, Çinli adını almışlar ve bu suretle bir birlik kurmuşlardır. Bu devirden sonra aksi istikamette bir hareket başlamıştır: Bu devre kadar ayrı ayrı kültürler birbirleri üzerine akmağa ve karışmağa devam etmişlerdir. Şimdi karışma mahsulü olan Çinli meydana gelince, münferit kültürlerden geri kalanların üzerine Çin kültürü geçerek, kalıntıları kendine meczetmeğe çalıştı. Bundan sonra M.Ö. 10. yüzyılın sonlarında ilk önce hafif bir surette kendini gösteren ve gelişmesi bu güne kadar devam eden Çinliliğin yayılması başlamıştır.

Bundan daha mufassal bahsetmemize yer müsaade etmiyor. Doğu Asya’da cereyan eden tekamülün ana hatlarını, teferrüata girişmeden gösterebildiğimi ümit ediyorum. Şimdi bizi bu memlekette en çok ilgilendiren meselelere de biraz temas etmek istiyorum.

***

M.Ö. 2500’de Doğu Asya’da müteakip devirlerde hakiki “Çin” kültürünün teşekkülünde büyük bir tesiri olan bir ilk Türk kültürünün

mevcudiyetinden bahsedilebileceğini söylemiştik. Türklerin Çin kültürünü vücude getirdiklerini söylemek yanlış olacaktır. Fakat Türklerin ve kültürlerinin tesiri olmadan hiçbir zaman bir Çin kültürünün meydana gelemeyeceğini söylemek doğru olabilir.7 Türk kültürünün, teşekkül etmekte olan Çin kültürünün üzerine çok müessir olduğunu tebarüz ettirmek zorundayız. Çinlilerin bir Türk kavmi olduklarını veya eskiden Türk olduklarını söylemek yanlıştır. Çünkü Çinliler Moğol ırkına mensuptular, halbuki Türkler ise hiçbir zaman bu ırka mensup değildiler. Bugün antropologlar tarafından tasdik edildiği üzere vahdeti olmayan bir ırka mensup bu insanlara pek çok Türk kanı karıştığını söylemek de doğrudur.

Şimdi başlıca iki sorguya cevap vermek zorundayız: 1- Elimizde yazılı vesikalar olmıyan bir zamana ait bir kültürün bir Türk kültürü olduğu nereden biliniyor? 2-Bu Türk kültürü nasıldı ve ona has olan şeyler nelerdi ve Çin kültürünün teşekkülüne neler tesir etmiştir?

Önce birinci soruya cevap vereceğim. Bizden bu kadar uzak olan zamanlar hakkındaki malumat için tabii ilk kaynak arkeolojidir. Son 20 sene zarfında Çin, Japon ve İsveçli müdekkikler tarafından yapılan kazılar sayesinde bugün tarihten önceki devirlerde doğu Asya'nın muhtelif kültürleri hakkında oldukça mükemmel bir fikir edinebiliyoruz. Fakat arkeolojinin bize verebildiği her şeyde büyük gedikler kalmıştır. Çanak çömlek, kemik kaplar, taş ve metal aletler gibi muhafaza edilebilen eşyalar bahis mevzuu olduğu kadar arkeoloji bize kıymetli yardımda bulunabilir. Fakat kumaş, örme eşya, tahta üzerine işlemeler gibi bozulabilen eşyalarda arkeoloji çok yanılır. Çünkü kazı esnasında bu gibi şeyler ancak tesadüfi olarak bulunur. Hatta din, devlet teşkilatı, sosyal bünye hakkında arkeoloji bizi tatmin edecek bir cevap verecek bir durumda değildir. Bundan maada ekseriya bulunan eşyanın sahiplerinin hangi kavme ait olduklarını nadiren söyliyebilmektedir.8 Burada etnoloji ile kültür

tarihi karışıyor ve bu iki ilmin sinoloji ile iş birliği yapması suretiyle bu gedik kapatılabilir. Neticelerinden demin kısaca bahsettiğim araştırmaların çalışma tarzları aşağıda gösterilmektedir. İlk önce, kabil olduğu kadar, Çinlilerin komşuları hakkında yazdıkları eserlerin hepsi toplanmıştır. Bu eserler takriben M.Ö. 700'de başlar ve bugüne kadar devam eder. Burada muazzam bir malzeme mevzuubahistir. 2000'den fazla kabile ve kavim zikredilir ve hepsi aşağı yukarı tasvir edilir. Yalnız Çin kaynaklarında bulunan bu malzemeyi gözden geçirmek ve tanzim etmek zoru vardı. Bu tasnifi yaparken Çinlilerin ayrı ayrı kabileleri büyük gruplar halinde topladıkları ve bizim modern ilimlerde yaptığımız gibi, onlara yanı adı vermedikleri halde, aşağı yukarı modern tasnife hemen tamamiyle uyduklarını görüyoruz. Çin'in sınırlarında bir çok komşu kavimler kültürlerinin varlığı görülmüş ve bundan bu kültürler için tipik şeyler tesbit edilmiştir. 2500 yıldan fazla bir zamanı ihtiva eden kaynaklar sayesinde ayrı ayrı kültürlerin bulundukları muhtelif tarihi devirlerle münasebetlerinin ne olduğu ve zamanla bu iskan bölgelerinin nasıl değiştiklerini, önceki devirlerde kavimlerin yayılışını gösteren bir harita çizmek ve aynı zamanda ayrı ayrı kavimlerin kültürlerini tasvir etmek kabil olmuştur. Bundan bile bazı çok enteresan şeyler elde edilmiştir. Mesela tarihi devirlerde bile, Türkler, Tibetliler ve daha başkaları yabancı kavimlerin arasında yaşamağa devam ettikleri ve ancak zamanla ya tamamen imha olundukları yahut temessül edildikleri anlaşılmıştır.

Bu araştırmadan sonra bizzat Çin kültürü tetkik edilmiştir. Kültürden bazı münferit şeyler alınmıştır. Misal olarak geyiği alalım. Geyiğin Çin kültüründe oynadığı rol tetkik edilmiştir, yani ne zaman ve nerede en mühim rolü oynadığı araştırılmıştır. Bunun neticesinde geyiğin yalnız Şimal Çin'in bazı bölgelerinde bulunan kültürlerde büyük bir ehemmiyeti olduğu görülmüştür. Şimdi bütün bu münakaşalara ilaveten Çin kültüründe geyik

derisinden yapıldığı için pantalon tetkik edilmiştir. Burada yine pantalonun yalnız şimalde ve hatta Şimal Çin'in muayyen bir bölgesinden neş'et etmiş olabileceği gösterilmiştir; sonra geyik derisinden yapılmış olan bazı başlık şekilleri, sonra geyikle ilgili olan efsaneler vs. tetkik edilmiştir. Bu ayrı ayrı araştırmalardan bunların şimalde ve hatta şimalin muayyen bir bölgesi ile ilgili oldukları anlaşılmıştır. Bu tarzda yüzlerce muhtelif araştırmalarda bulunulmuştur. Bunlardan şimal Çin'de, diğer bölgelerden farklı bir kültürü bulunan, bir bölgenin mevcut olduğu meydana çıkmıştır. Tabii aynı araştırmalar başka şeyler üzerinde de yapıldı. Mesela ev ve ocak şekilleri, vs. cenubu hatırlatırlar. Bu "mahalli kültürler" tespit edildikten sonra evvelce tesbit edilen kenar kavimlerinin kültürleri ile ne şekilde münasebettar oldukları araştırılmış ve mahalli kültürlerin kenar kavimleri kültürleri ile aynı, sadece daha eski şekilleri olduğu meydana çıkmıştır. Şimdi kaynaklar vasıtasi ile bir çok şeylerin tarihleri tesbit edilebilmiştir. Bu tarih verme ile Shang devrine yani M.Ö. 15. yüzyıla kadar gidebiliyoruz. Fakat bir çoklarının Shang devrinden de eski oldukları anlaşılıyor ve bunların da tarihleri arkeolojiden elde edilen neticelerin mukayesesi ile meydana çıkıyor.

Böylece şimal Çin'in muayyen bölgesinde bulunanların tamamiyle Türk oldukları, tesbit edilen muahhar kültürle aynı olduğunu gösterecek durumdayız ve bununla Çin topraklarında bulunan bir Türk kültürünün eksikliği anlattığımız şekilde tesbit edilmiştir.

Bu eski Türk kültürü nasıldı? Esas itibarile daha sonraki zamanların Türk kültüründen çok farklı değildi. Bu adamlar bilhassa at beslerler, biraz ziraatla meşgul olurlar, buna mukabil av (bazı eski müdekkiklerin iddialarına muhalif olarak) bunlarda hemen hiç bir rol oynamamıştır. Bunlarda güneş tarafından temsil edilen ve en büyük ehemmiyeti haiz olan, gök tanrısı kültürünü ihtiva eden Gök dini vardı. Bütün din mütekamil bir

yıldız dini idi. Bundan maada bir de ateş kültü vardı. Mütekamil bir hükümet mevcuttu ve muhtelif sınıflar, yani asılzadelerden müteşekkil bir yüksek tabaka ile kölelerden ibaret bir aşağı tabaka vardı. Zahiren erkek evin efendisi olduğu halde cemiyette kadın oldukça büyük bir rol oynardı. Bunlar hakkında bildiğimiz bütün teferruattan bahsetmek fazla vaktimizi alacaktır.

Bütün göçebelerde bilhassa ekonomi şekillerinden dolayı fazla tekamül eden siyasi teşkilat kabiliyeti, Türklerin Çin kültürünün teşekkülünde, getirdikleri mühim unsurdur; buna din, felsefe ve aile teşkilatı karışmıştır. Bunlar meydana gelmekte olan Çin kültürünün esasını teşkil etmişler ve bunların sayesinde Çin kültürü tekamülüne devam etmiş ve bugüne kadar ortadan kaybolmamıştır. Bu eski Türk kültüründen daha birçok şeyler nakledilmiştir, fakat hiç biri saydıklarımız kadar mühim değildir. Bunlar da Türklerin dünya tarihindeki ehemmiyetleri görülmektedir.

O halde Çin'in doğuşu ve en eski tarihi hakkındaki Sinolojik araştırmaların en eski Türk kültürünü aydınlattığını9 ve bize artık başka kaynaklardan öğrenemiyeceğimiz devirlerdeki şeyler hakkında malumat verdiğini görüyoruz.

1 Literatür için aşağıdaki kitaplarıma işaret ediyorum: Çin'in Şimal komşuları (T. Tarih Kurumu, Ankara 1942); Lokalkulturen im alten China (cilt 1 Leiden, Toung-Pao-Supplement, 1942, cilt 2 Pekin, Catholic University 1942); son kısım için Türk dilinde hazırlanmış olan bir kitabımı işaret ediyorum (En Eski Türk Kültürü Hak. Araştırmalar). Nazariyenin eski şekli Early Chinese cultures (Smithsonian Report 1937; Washington 1937) adlı makalemde gösterilmiştir. Adlara aşağıda geçen sinoloslar buna karşı müspet cephe almışlardır. Prof. E. Rousselle (Sinica 1941), E. Erkes, W. Koppers ve C. Hentze, Nazari esaslardan "Zur

ethonologischen untersuchungen von Hochkulturen” (Zeitsch. F. Ethnologie 1941) adlı makalemde bahsettim.

2 Bk. benim “Der Beginn der Chou-Zeit” (Sinica 8, s. 182-188; 1933).

3 Muk. et: Muzaffer Ş. Başoğlu : Irk Psikolojisi (İstanbul 1943)

4 Bu hususta bilhassa R. Thurnwald’ın araştırmaları mühimdir (Die Menschliche Gesellschaft, cilt 4, s. 229; Lehrbuch der Völkerkunde, 2. tabı, s. 266); R. Mühlmann (Krieg und Frieden; Heidelberg 1940) in görüşü biraz dardır.

5 Bk. Wu Chin-ting: Prehistoric Potteryin China (London 1938).

6 Muk. et. W, Eberhard. Das ältere China (Nevue Propyläen-Weltgeschichte, Berlin 1940, Bd. 1).

7 Mük. el. W. Koppers. İlk Türklük (Belleten, sayı 20, s. 448-449: 1941).

8 Mük. et. W. Mühlmann, Methodik der Völkerkunde (Stutgart 1938, s. 207).

9 Bk. Benim, Türkiye’de sinolojinin vazifeleri (Çığır, sayı 99, s. 37-40; Ankara 1941).

Sincan ve Çin'deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri İle İlgili Yeni Veriler / Dr. Gyula Henkey - Izabella Horvath [s.540-543]

Dr. Gyula Henkey

Kecskemet / Macaristan

Dr. Izabella Horvath

Chıcago / A.B.D.

Yakınlarda, yaşamının en parlak döneminde vefat eden Macar Türkolog Istvan Mandoky Kongur, Moğolistan ve Batı Çin'e göç eden Kazakların, Kazakistan'da kalanlara nazaran eski geleneklerine çok daha güçlü bir şekilde sahip çıktıklarını düşünmekteydi. Atalarından kalan kalıntıların ya da bugün mensubu oldukları halkla fiziksel ya da kültürel benzerlikleri paylaşan halkların izini sürmek için, uzak diyarlara seyahatler yapan, pek çok bilim adamının araştırmalarının temelini bu gözlem oluşturmuştur.

Yukarıda verilen bilginin ışığında I. Horvarth, Macar halklarıyla mukayese etmek üzere veri toplamak için Çin'in Sincan Özerk Bölgesi'ndeki halkların kafataslarının ölçümlerini yapmayı planladı. Bu alanda bir başlangıç oryantasyonu sağlayabilmek için, alan araştırmaları sırasında Sincan'da yaşayan Kazaklar ve Uygurların sırasındaki

fotoğraflarını çekti. Kazakların fiziki antropolojisi üzerine ortak yazılmış ilk rapor 1999 yılında yayınlandı.[1] Bu çalışmada kullanılan alan fotoğrafları ise, I. Horvath tarafından 1996'dan 1997 yılına kadar Pekin'de toplandı.

Mevcut fotoğraf kayıtları için parametreler, o sıralar I. Horvath tarafından Tarimu Zhen'e yönlendirilen ve fotoğraf süreci ile veri toplamaya gözetmenlik yapan bir Çinli Etnografyacı (Urumçi'de) olan Gyula Henkey tarafından temin edilmiştir. Portrelerin teknik kurgusu bir profesyonel fotoğrafçı olan (Chiacago'da) Hyunjung Bae tarafından yapılmıştır. Fotoğraflama sırasında, birkaç kişinin şapka ya da baş örtüsü giymekte ısrar etmesine rağmen, bilimsel saha şartlarını sürdürmek mümkün olmuştur. Bütün gönüllülerin fotoğrafları çekilmiş ve onlarla röportajlar yapılmıştır.

Bu makalede, bugün Çin'in Sincan Özerk Bölgesi'nde yaşamakta olan Kazakların tipolojik tespitiyle ilgileneceğiz. Fotoğrafların kimliği, düzenlenmesi ve organizasyonu Horvath tarafından yapılmıştır. Gy. Henkey ise daha önceki verilere dayanmak suretiyle, antropolojik saptamaları yapmıştır. Fotoğraflarının çekilmesine müsaade edecek kadar nezaket gösteren bu kişiler üzerinde gerçek bilimsel ölçümlerin de yapılabileceğini umut etmekteyiz. Son olarak toplam 137 kişinin resmi çekildiğini belirtmekte yarar var.

Tipolojik saptamanın temellerini, en iyi şekilde, Henkey'in çalışmalarının ana özetlerinden öğrenebiliriz.[2] Fiziksel tiplerle alakalı bu antropolojik saptamalar, Bartucz'un[3] 1950 yılı sonrasında çalışmalarında ifade ettiği görüşlerle ve Liptak[4] ile Nemeskeri-Gasprady'nin[5] 1960 yılı öncesinde yazdıklarıyla paralellik arz etmektedir. Son ikisinin özetleri 1954 yılında yayınlanmıştır. Bartucz'un 1950'lerden sonra değişen fikri, onun daha önce (1938) ulaşmış olduğu sonuçlardan farklılık göstermektedir. O zamanlar, Bartucz Pamir formunun bir Turan alt tipi olmaktan ziyade, ayrı

bir fiziksel tip olduğunu düşünmekteydi. Önde gelen Macar fiziksel antropolog olan P. Liptak'ın 1962 yılında tipoloji hakkında daha önceki fikrini değiştirmesi, genç Macar antropologların işlerini daha da güçleştirmiştir. 1962'den önceki fikirleri, Turani tipin sadece güçlü Mongoloid özellikler taşıdığını düşünen Büyük Rus-Sovyet bilim cemiyetinin sergilediği duruşa yaklaşmaktaydı. Bu güçlü Mongoloid Turani forma, bugünkü Macarlar arasında sadece %0.5 oranında rastlanmaktadır. Turani tipin diğer belli başlı bölümleri, Liptak'ın bölerek Cromagnoid-C, Cromagnoid-C+Turani ve Pamiro-Turani şeklinde yeniden adlandırdığı Europoid Andronovo formu tarafından karakterize edilmektedir. Bu yolla, yani parçalamak, yeniden dağıtmak ve yeniden adlandırmak suretiyle Liptak, Macar atalarının ve önceki tarihlerinin izini sürmekle ilgilenen bilim adamlarından Turani fiziksel tiplerin güçlü Europoid çoğunluğunu "gizlemeyi" başardı.

Araştırmanın bu alanında, doğru bir anlamlandırmada karşılaşılan diğer bir zorluk da Liptak'ın çalışmalarının çoğunun 9. asır Macar toplumlarında en yaygın fiziksel formun Turani tip olduğunu gösteren önceki (1962'den önceki) fikirlerine göre yazılmış olmasıdır. Bu alanla ilgilenenlerin kafasını daha da karıştıracak sebepler bulunmaktadır. Sovyet antropologların, Andonovo tipi (Kuzey Kazakistan'da bulunan yer ismi) olarak isimlendirdikleri ve Turani tipin6 temel unsurunu oluşturan bu karakter özelliklerini 1962'den sonra Liptak, Cromagnoid-C olarak adlandırmaktadır. Bu terim, okurların Cromagnoid-C Europoid tipinin Orta Asyalı olmaktan ziyade Batı Avrupalı olduğu sonucunu çıkarmasına sebep olmaktadır.

Bu makalenin yazarı da en çok Debetz ve Levin'in eleştirilerine maruz kalan Liptak'ın önceki görüşleriyle aynı fikirdedir. Bu iki Rus antropolog, Macarlarla diğer Orta Asya halkları arasında fiziksel bir benzerlik olduğunu

reddetmektedirler.7 Osanin de, Orta Asya antropolojisi üzerine yazdığı özetde, aynı fikirleri ifade etmektedir.8 Ginzburg,9 Miklasevskaia,10 Ismagul11 ve Henkey12 de Liptak'ın 1962'den önceki bulgularıyla, yani Macarların Orta Asya halklarıyla yakın antropolojik bağlara sahip olduğu şeklindeki görüşüyle, aynı fikirdeydiler. Sincan'daki Kazakları incelemenin neden bu kadar önemli ve kıymetli olduğunun sebebi Osanin'e göre, Kazakların kendi deyişiyle "Güney Sibiryalı Mongoloidler" olarak karakterize edilebilmeleridir. Eğer, sadece çalışmasında takdim ettiği fotoğrafları hesaba katacak olursak, Osanin'in görüşü kabul edilebilirdir. Ancak, eğer Osanin ölçümlerini Kuzeydoğu Kazakistan'ın İpek Yolu kısmı boyunca yapmış olsaydı, 13 ve 15. asırlar arasında bu bölgenin asıl yerlileri arasında güçlü bir Moğol mevcudiyeti bulunduğunu göstermemiz gerekecekti. Kırgızlar üzerine çalışmalar yapan Miklasevskaya'nın13 sunduğu verilere göre, Kazaklar ile Kırgızların görünüşleri arasında çok küçük farklılıklar vardır.

Sincan Kazaklarının fiziksel antropolojik ölçümü ve başlangıçtaki fotoğraflama, iki amaca hizmet etmektedir: 1. Kazaklar ile Macarlar arasında bir fiziksel ilişkinin gösterilip gösterilemeyeceğini saptamak ya da 2. Debetz, Levin ve Osanin'in görüşlerine dayanarak, böyle bir ilişkinin olmadığının ispatlanıp ispatlanamayacağı ve böylece Orta Asya benzeşmesi fikrinin bertaraf edilip edilemeyeceğidir.

Şimdi, Sincan'dan elde edilen verilerin analizinin sonuçlarına bakalım ve sonra da Macar halkları ile ne tür benzerlikler sergilediklerini not edelim:

A. Yukarıda bahsedilen verilere bakacak olursak, Kazaklar ve Macarlar arasında değişik Turani formların baskın olduğu açıktır. Bu, özellikle, Macaristan'ın Kisujszallás bölgesinde yaşayan ve ataları aslen Kuman (Orta Asyalı Türkçe konuşan bir halk) olanlar gibi, Macaristan'ın

belirli bölgelerindeki yerlilerin oluşturduğu Macarlar arasında da böyledir. (Geçtiğimiz 40 yıl içerisinde Henkey tarafından incelenen 32.899 Macar arasında, yerli halkların soyundan gelenlerin oranı %62.7'dir. O, bu insanların yerli olduğunu, Kuman ve Peçenek soyları hakkındaki bilgileri hâlâ canlı olanlar arasında tespit etmiştir. Hâlâ Peçenek atalarının bilincinde olan halklar, Rabakoz'da incelenen 10 halk arasında 5 bölgede, incelenen 32 Güney Slovakya bölgesi arasında ise 4 bölgede bulunmaktadırlar).

B. Daha da önemlisi Turani fiziksel tip içinde değişik formların hangi oranlarda olduğunun ayrıntılarını göstermektir. Sincan Kazakları arasında Turani tipin güçlü Andronovo formu %14.7'lik bir sıklıkla görülmektedir (Fotoğraf 3-4); "Büyük Macar Ovası" varyasyonu ise %10.3 oranında bir sıklıkla (fotoğraf 1-2); daha güçlü bir Mongoloid varyasyon %9 oranında bir sıklıkla görülmekteyken (fotoğraf 7); "Orta Tip Turani"nin görülme sıklığı ise %21.6 olarak hesaplanmıştır (fotoğraf 5-6). "Orta Tip Turani", aşağı yukarı eşit sayıdaki ölçülebilir Mongoloid ve Europoid antropolojik fiziksel özelliklerin varlığı ile karakterize edilmektedir.

St. Petersburglu Profesör Ginzburg'un görüşüne göre, Henkey'in "Güçlü Andronovo" diye adlandırdığı Turani varyasyon, Turani fiziksel tip içinde "Büyük Macar Ovası" varyasyonunun bir aşırı formuyla özdeşleştirilebilir. Şayet biz bu iki formu Sincan Kazakları arasında birleştirecek olursak, istatistiki açıdan görünme sıklıklarının toplamı %25'i bulmaktadır. İncelenen Macar halkları arasında da en yaygın formları bu ikisi oluşturmaktadır.

Ginzburg'un hipotezi temel olarak, Turani tipin "Büyük Macar Ovası" varyasyonunun münhasıran Macar halklarına bağlanabileceğini ifade eden Bartucz'un görüşünü yansıtmaktadır. Ancak, bu formun Bulgar Tatarları arasında da çok yaygın olduğuna dikkat çekmektedir. ve saha fotoğrafları temelinde bu formun Kazaklar, Uygurlar, Özbekler, Kırgızlar,

Tacikler, Osetler, Çuvaşlar ve Çeremis halkları arasında da büyük sıklıkla görüldüğünü saptadı. Ayrıca, bu formun bugün Macaristan’da yaşamakta olan Hırvatlar, Bunevasiyanlar, Sokaclar ve Slovaklar arasında da var olduğunu gözlemledi.

Bu yüzden veriler, Turani tipin “Büyük Macar Ovası” (ya da Güçlü Andronovo) varyasyonunun kısmen ya da tamamen Orta Asya halkları ve bu halklarla temasları olan diğer halklar arasında bulunduklarının gösterildiği bir sonuca işaret etmektedir. Fin soyundan gelen Çeremisler arasında, bu karışım Volga Bulgar Türkleri İmparatorluğu içinde yaşamış olan ataları (Çuvaşların ataları) yüzünden olabilir. Bu bağ, Altay halklarının eski müzik geleneğinin izlerinin sürülebileceği Macar halk müziğinin eski tabakasına benzeyen Çuvaş müziğinin varlığıyla da daha güçlü bir şekilde ispat edilmektedir.14

C. Yaygın olan bir diğer form, Pamiri, ya Orta Asyalı ya da kısmen Orta Asya orijininden gelen halkların fiziksel antropolojik resminin organik bir parçasıdır. Ismagul’e göre, Turani form en yaygın bir şekilde Kazakları karakterize etmesine rağmen, Pamiri formun görünme sıklığı sadece Sincan Kazakları arasında değil, Kazakistan’da yaşayanlar arasında da oldukça dikkat çekicidir. (%5.1). “Pamir-Turani geçiş formu”, incelenen hem Macar hem de Sincan Kazak grupları arasında Pamiri tip içinde sınıflandırılabilir (fotoğraf 8).

Tıpkı Macar halkı arasında olduğu gibi, Sincan’daki denekler arasında da “Pamir-Turani geçiş formu”nun Pamir tipi içindeki oranı 2/3’ü göstermektedir. Bu yüzden, (ve bu formun, Macar nüfusu içinde %20 oranında bir sıklıkla bulunduğu görülebildiği için), bütün Türkçe konuşan Orta Asya halkları arasında Macarlar, sadece baskın şekilde Turani Kazaklara değil, aynı zamanda Turaniler, Turanoid, Turano-Pamiryan,

Pamiro-Turanyan ve Pamiroid Özbeklere de en yakın fiziksel benzerliği göstermektedirler.

Bu formun oranının Kuman ve Peçenek soyundan gelme Macarlar arasında daha yüksek olmasında ise şaşılacak bir durum bulunmamaktadır. Liptak'ın Pamiri'nin ayrı bir fiziksel tip olup Turani'nin bir alt tipi olmadığı şeklindeki görüşünü kabul etmemize rağmen, ölçümler açısından geçişsel Pamiro-Turani formu Turani ile çok daha yakından ilgili görülmektedir ve sadece morfolojiye (görünüş) dayanarak bu form Pamiri tipi içinde sayılabilir. Turanoidlerin Europoid varyasyonları ile Pamiro-Turani formların geçiş formları arasında bir yakınlık olabilir, çünkü Andronovo tipi sadece Turani'nin temel bir unsuru olmayıp, Ginzburg'a15 göre, bu tip aynı zamanda Pamiryan'ın gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır.

D. Diğer bir form olan Hazar,16 Türkmenler arasında yaygın olmasına rağmen, Orta Asya orijinli fiziksel tiplerin önemli bir unsurudur da. Biz burada bu form ile uğraşmayacağız, çünkü Sincanlı deneklerimiz arasında bu forma rastlanılmamıştır.

E. Macar halkı içinde görülen Mongoloidler de Orta Asya orijinli formlar arasında sınıflandırılmıştır. Ancak, "açık" Mongoloid (Sayan, İç Asyalılar, Tungidler ve Baykal Mongloidler) formları Macarlardan ziyade İç Asya halkları (Mogolistan, İç Moğolistan, ve Buryat Özerk Bölgesi) arasında dikkat çekici oranda bir sıklıkla görülmektedir.

F. Son olarak, Macarlar ile Orta ve İç Asya halkları arasındaki bağı araştırmanın yanı sıra, bunlardan daha çok, Macarlarla farklı antropolojik benzerlikler gösteren Kafkas halklarının etüdüne de dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmeliyiz. Bunlar Balkar Türkleri, Kalmuklar, Karaçaylar, Osetler, İnguşlar, Çeçenler ve Avarlardır.

G. Henkey’in bilimsel ölçümlerine göre, Macarlar arasında %0.1 oranında görülebilen ve dil açısından Finno-Ugrik Vogullar ve Ostyakları (pek çok dil bilimciye göre bunların dilleri Macarcaya son derece yakındır) karakterize eden “Urallı Tipi”ni de önemle not etmek gerekir. Bu bulgu çok önemlidir, çünkü son 100 yıl boyunca Macar tarihi konusunda Macaristan’daki resmi duruş (sadece lingusitik ölçütlere dayanarak), Macarların Ostyaklar ve Vogullar ile alakalı Finno-Ugrik etnik orijinle bağlantılı olduğunu düşünmekte ve böylece Orta Asya ile bir bağı reddetmektedir. Ginzburg tarafından desteklenen ve Bartucz, Liptak, Ismagulov’un bulgularına dayanan Henkey’in araştırması çok ciddi bir şekilde bu resmi duruşla çatışmaktadır.

Son zamanlarda yapılan bir çalışma da Sincan’ın Kazak halkı ve Karpatyan Havzası’nın Macarlarının sergiledikleri fiziksel benzerliklerin Macarları yakınen Orta Asya’yla alakalandırdığına dair görüşü teyid etmektedir. Her iki halk da, özellikle Neolitik17 döneme kadar uzanan ve ayrıca Ginzburg’un saptamalarına18 göre M.Ö. 5. asırdaki Saka ve İskit halkları arasında bulunabilen ve M.Ö. 7. asrın başlarında19 da Sincan’a ulaşan Orta Asya halkları ile özdeşleşmiş karakter özelliklerini paylaşmaktadır. Bu formlar Turani tip ve onun gibi Pamiryan ve onun geçiş varyasyonlar ve ayrıca bir Orta Asya (Doğu Asya değil) Mongloid karışımının çok sayıdaki varyasyonudur.

1 Henkey, Gyula ve Izabella Horvath (1998) Physical Anthropological Field Report and Comparative research Results on the Kazaks and Kirghiz from the Peoples Republic of China. International Journal of Central Asian Studies. C. 3. 170-11.

2 Henkey, Gyula (1978) Etnikai embertani vizsgalatok taxonomiai eredmenyei Kozep-Magyarorszagon (Orta Macaristan’da etnik fiziksel

antropolojik incelemelerin taksamonik sonuçları). Cumania 5: 395-448; (1993) Oseink nyomaban (Atalarımızın izinde). Magyarsag es Europa Publishers. Budapest; (1998) A magyarsag etnikai embertani vizsgalata (Macarların etnik fiziksel antropolojik incelemesi). Cumania 15: 403-466; (1999) A magyarsag keleti elemeinek embertani kepe I-IV (Macarların doğu unsurlarının fiziksel antropolojik haritası) Turan. 1999/1-4.

3 Bartucz, L. (1938) A magyar ember: A magyarsag antopologiaja. (Macar Adamı: Macarların Antropolojisi). Magyar Fold, Magyar Faj Series, IV. Budapest.

4 Liptak, Pal (1958) Awared und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Archaeologia Hungarica 8. 199-268.

5 Nemeskeri, Janos and Gaspardy, G. (1954) Megjegyzesek a magyar ostortenet emberani vonatkozasaihoz……

6 Ismagul (ov), O. (1970) Naszlenuie Kazahsztana ot epohi bronzu do szoveremenoszti. Alma-Ata.

7 Toth, T. (1965) A honfoglalo magyarsag etnogenezisenek problemaja. (The problem of the Ethnogenesis of the Hungarians). Anthropologiai Kozlemenyek. 9/4. 139-149.

8 Osanyin, L. V. (1957-1959) Antropologicseszkij szosztav naszelnyija Szrednyej Azii is etnogenez jejo noradov. I-III. Jerevan.

9 Ginzburg, V. V. (1966) Die Entstehung der mittelasiatische Zweischenstromtypus. Homo. 17: 172-190.

10 Miklasevszkaja, N. N. (1968) Contributions to the Physical Anthropology of Central Asia. Peabody Museum. Harvard University Russian Translation series III/2. Cambridge, Massachusetts, USA.

11 Ismagul (ov), O. (1982) Etnicseszkaja antropologia Kazahsztana. Alma-Ata. Also, Ismagulov, (1970).

12 Henkey, 1999.

13 Miklasevskaja, (1968).

14 Du, Yaxiong (1982) The folk songs of the western Yugur nationality and the comparative research with other related folk songs. Chinese Music. Dec 4. No 8. 22-25.

15 Ginsburg (1966).

16 Henkey (1999).

17 Okladnikov, A. P. (1959) Ancient Population of Siberia and its Cultures. Russian translation series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, C. I, No. 1.

18 Ginsburg (1966).

19 Horvath, Izabella and Du Yaxiong (1995) Xinjiang's Population of the Pre-Turkic age in light of Chinese Archeology and Histoical Sources. Eurasian Studies Yearbook. 67 (1995). 95-108.

Bartucz, L. (1938) A magyar ember: A magyarsag antopologiaja. (The Hungarian Man: the Anthropology of the Hungarians). Magyar Fold Magyar Faj Series, IV. Budapest.

Bunak, V. V. (1976) Rassengeschichte Osteuropas. In: Rassengeschichte der Manschheit. Schwidetzky I. Publishers 4. Lieferung: 7-101.

Du, Yaxiong (1982) The folk songs of the western Yugur nationality and the comparative research with other related folk songs. Chinese Music. Dec 4. No 8. 22-25.

Ginzburg, V. V. (1966) Die Entstehung der mittelasiatische Zweischenstromtypus. Homo 17: 172-190.

Henkey, Gyula (1978) Etnikai embertani vizsgalatok taxonomiai eredmenyei Kozep-Magyarorszagon (The taxonomic results of the ethnic physical anthropological examinations in Central Hungary). Cumania 5: 395-448.

Henkey, Gyula (1993) Oseink nyomaban (Tracking Our Ancestors). Magyarsag es Europa Publishers. Budapest.

Henkey, Gyula (1998) A magyarsag etnikai embertani vizsgalata (The Ethnic Physical Anthropological Examinatins of Hungarians). Cumania 15: 403-466.

Henkey, Gyula (1999) A magyarsag keleti elemeinek embertani kepe I-IV. (The physical Anthropological map of the eastern elements of the Hungarians). Turan 1999/1-4.

Ismagul (ov), O. (1970) Naselenie Kazahstana ot epokhi bronzy do soveremennosti. “Nauka”, Alma Ata.

Ismagul (ov), O. (1982) Etnicheskaia antropologia Kazahstana. Alma-Ata.

Liptak, Pal (1958) Awared und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Archaeologia Hungarica 8. 199-268.

Miklasevskaia, N. N. (1968) Contributions to the Physical Anthropology of Central Asia. Peabody Museum. Harvard University Russian Translation series III/2.

Nemeskeri, Janos and Gaspardy, G. (1954) Megjegyzesek a magyar ostortenet emberani vonatkozasaihoz. Annales Historica Naturales, Musei Nationalis Hungaria 5. 485-526.

Okladnikov, A. P. (1959) Ancient Population of Siberia and its Cultures. Russian translation series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, C. I, No. 1.

Osanyin, L. V. (1957-1959) Antropologicheski sostav naselnia Srednei Azii I etnogenez jejo norodov. I-III. Jerevan.

Toth, T. (1965) A honfoglalo magyarsag etnogenezisenek problemaja. (The problem of the Ethnogenesis of the Hungarians). Anthropologiai Kozlemenyek. 9/4. 139-149.

Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma: Sincan'ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler / Dr. Sergei V. Alkin [s.544-553]

Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü / Rusya

Doğu Kazakistan ve Rus Altayı ile sınır komşusu olan Doğu Türkistan bölgesinden (Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi) gelen arkeolojik kanıtlar, Orta Asya'daki etno, kültürel gelişmelerin tarihini anlamak için çok önemlidir. Her ne kadar son on yıl içersinde Çinli arkeologlar tarafından geniş ölçekli arkeolojik çalışmalar yapılsa da, Çin'in bu bölümünün antik tarihine dair bilgilerimizde hâlâ önemli boşluklar vardır.

Huno-Sarmat dönemin (M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 6. yüzyıla kadar) arkeolojik yerleşimlerinin araştırılması ve Türklerin erken tarihine dair çalışmalar, Doğu Türkistan'nın arkeolojisindeki çok önemli, ancak yeteri kadar çalışılmamış sorunları arasındadır. Arkeolojik bakış açısından umut verici en önemli yerlerden birisi, Rus Altayı ve eski Orta Asya Cumhuriyetleri ile sınır komşusu olan ve Sincan'ın kuzeybatısında bulunan Yili Kazak özerk bölgesidir. Bu bölgenin önemi uzun süredir farkedilmiş olsa da, son yıllara kadar 30 yıl önceki Çin kazılarından kalan eski verileri kullanıyorduk (Doğu Türkistanı, 1995: 297-302). Huno Sarmat döneminin yerleşimlerinden gelen arkeolojik veriler ve Göktürk dönemin güvenilir olduğu düşünülen yapıları eksiktir. Buna rağmen, yıldan yıla, bu

bölgeden gelen arkeolojik verilerin sayısı artmaktadır; bu sebeble, Tiyan Şan'a yakın bölgelerden gelen birkaç yeni güvenilir bilgi, Sibiryalı arkeologları oldukça ilgilendirmektedir.

1990'ların sonunda, Çinli bilimadamları, Çin-Kazak sınırının güney bölümüne yakın olan antik bir gömü tepeciğinden, bir mezar eşyası koleksiyonunu yayınladılar (An Yingxin, 1999). 1997'nin Ekimi'nde, Boma mahallindeki antik bir gömü tepeciği, kazı çalışması yapılarak açıldı ve değerli madenlerden yapılmış birçok buluntuyu içeren mezar eşyalarının çoğu toplandı. Bu makale, bu mezar eşyalarının çözümlemesi üzerine yoğunlaşacaktır.

Sınır karakolu Boma, Tanrı Dağları'nın (Tiyan Şan) kuzey kollarına yakın Zhaosu ilçesinde bulunmaktadır. Bu yerleşimin coğrafik durumu, 80°15'11,4" Doğu boylamı ve 42°41'30.4" Kuzey enlemindedir (bak. Harita 1). Yerleşim, deniz seviyesinden 1820 m. yukarıdadır. Gömü alanı, güneydoğudan kuzeybatıya uzanan, üç büyük dairesel gömü tepeciğinden oluşmaktadır. Gömü tepecikleri arasındaki uzaklık ortalama 30 metre, tepecik uzunluğu 0.7-1.5 m. ve çapları 20-30 m. idi. Tüm buluntuların, günümüz toprak yüzeyinden 3.5 m. derinde bulunduğu rapor edilmiştir. Mezar eşyalarının yanısıra, insan kalıntıları ve sahibini yalnız bırakmayan bir at gömüsü açığa çıkartılmıştır.

Maalesef, bu nadir yapı, yoğun tarımsal faaliyetler yüzünden hemen hemen yok edilmiştir. Yerel yöneticiler tarafından alınan korumacı tedbirler sayesinde, koleksiyonun ana bölümü başarılı bir şekilde toplanmış ve daha sonraki çözümlemeler için arkeologlara teslim edilmiştir. Yine de, bilimsel değeri yüksek bilginin asıl bölümü yok olmuştur. Böyle elverişsiz durumlarda, arkeologlar, baştan sona kadar, mezar eşyalarının tüm tabakalarını çözümlemeli ve bütün bir gömü yapısını daha önceden oluşturan, cenaze törenine ait dinsel törenin unsurlarını korumalıdır. Çinli

bir arkeolog olan An Yingxin Boma'da keşfedilen koleksiyonu yayınladı ve bu buluntuların zamandizinsel ve etno-kültürel özelliklerine dair kendisine ait yorumları ortaya attı. Buna rağmen, biz, Çinli meslekdaşımızın bazı sonuçları yeniden ele alarak sunacağına inanıyoruz.

Toplam 35 parçadan oluşan koleksiyonun ana bölümünü altın ve gümüş buluntular oluşturmaktadır (97XZPC: 1~35). Bunların arasında, yakutlarla süslenmiş bir adam maskesi, bir çiçek deseni ile bezenmiş ve yakutlarla süslenmiş ağızlıklı bir kap, kedi formunda (An Yingxin'in tanımına göre büyük ihtimalle bir aslan) bir kulba sahip akik taşı ve yakutla süslenmiş bir kadeh, yakutla süslenmiş ve altınla işlenmiş kın parçaları, yakut bir kabokonlu altın işli bir yüzük, menteşelerle birleştirilmiş altın iki dikdörtgen tabak, altın tabakımsı levhalar ve üç taç yaprağı rozet. Bu koleksiyonda, boynunda geniş bir yaldızlı bant bulunan gümüş bir kavanoz da bulunmaktadır.

Bir diğer buluntu grubu, demir silahlardır. Bu grupta, üç tane paralelkenarlı ve basamaklı saplara sahip keskin ok ucu vardır. Gömü tepeciğindeki arkeolojik çalışmalar sırasında, birçok kumaş parçası da bulunmuştur. Bu koleksiyonda, deri ayakkabı parçaları, at derisi ve ince cidarlı akik ve cam kap parçaları da bulunmaktadır.

1. Altın Buluntular

Yakutlarla Süslenmiş Altın Maske: Uzunluk 17 cm, en 16.5 cm, ağırlık 245 g; deforme olmuş. Maske kalıp ile kesilmiş ve iki parçadan oluşuyor: sol ve sağ. Tümden parlatıldıktan sonra, bu parçalar küçük perçinlerle birbirine birleştirilmiş. Maske aşağı yukarı kare şeklindedir ve kalın gür kaşlı, yuvarlak gözbebeğe sahip büyük gözlü, uzun sarkık bıyıklı ve ağzı açık, uzun bir erkek yüzünü tasvir eder. Ağzın, burnun, dudakların ve yanakların dış hatları belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Sadece, yakutlarla süslü söğüt yaprağı şeklindeki bir levha ile yapılmış olan bir kaş

korunmuştur. Bu levha, kaş için uygun bir yerin içine perçinlenmiştir. Sözde ikinci bir kaşın yerinde, perçinlerden ayrılmış dört tane boşluk vardır. Gözbebekleri, küçük perçinlerle maskeye raptedilen göz çukurları içine sıkıştırılan iki geniş yuvarlak yakutla yapılmıştır. Bıyık, tümü kaybolmuş yakutlarla süslenmiş enli ve yukarı çevrik altın levhalarla yapılmıştır. Sakal, yanağa perçinlenmiş 1 cm kalınlığında iki altın banttan oluşur. Bantların üst uçları maskenin şakaklarına ulaşır ve alt uçları çenede son bulur. Altın bantlar, uçları aşağı doğru simetrik bir şekilde yerleştirilmiş 39 tane kalp şeklinde yakut ile süslenmiştir (sağ tarafta 20 taş ve sol tarafta 19 taş). Burun köprüsüne yakın (üst maskenin köşesindeki) ve alt çenenin altında, kaşların dış bölümlerinden sarkan üç küçük yüzük vardır; bu yüzükler, büyük ihtimalle, ölen kişinin yüzüne maskeyi tutturmak için kullanıldı. Kabuk bağlaması için kullanılan taşların renginin (kırmızı yakut) kırmızı saç rengini imleyebileceğini tahmin etmekteyiz.

Ağızlıklı Altın Kap: 1 adet. (Kat. No. 97XZPC: 2). (Levha 2: 11 ve 4: 3).

Tüm uzunluk 14 cm, ağız çapı 7 cm, en geniş bölümdeki gövde çapı 12.3 cm, dip çapı 5.7 cm ve ağırlık 489 g. Bu kap iyi korunmuş ve küresel bir gövdeye, dışa dönük ağızlı oldukça dar bir boyuna ve düz omuzlara sahip. Bükülmüş altın bir tel ile bezenmiş yuvarlak bir dip, kap tabanına lehimlenmiş. Ufak kubbe şeklindeki kapak, merkezi damla şeklindeki kıymetli taşlara sahip 7 çiçek ile bezenmistir. Bütün kıymetli taşlar korunamamış. Kapak ağzı, benzer ekleri başlangıçta taşıyan 25 tane dikdörtgen yuvaya sahiptir. Eksik olan kapak yumrusuna bağlanan perçinlerden arta kalan kapağın üst kısmında 4 tane boşluk vardır. Kabın omuzları, üzerinde yakutlarla süslenmiş oval bir yuva dizisinin görülebileceği, bükülmüş bir altın tel ile bezenmiştir. Bu bezeme ekleri dizisi üzerinde, pirinç tanesi formunda yakutlarla süslü üç taç yaprağı

rozetlerinin 14 tane kümesi vardır. Biz, biri diğerinin üzerinde olan iki ilmeğin, omuzlara yerleştirildiğini düşünebiliriz, çünkü birleşme noktalarında perçinlerin izleri vardır.

Bir Kulplu Altın Kadeh: 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 3). (Levha 2: 3)

Uzunluk 16 cm, ağız çapı 8.8 cm, çapraz bölge çapı 10.5 cm, dip çapı 7 cm, ağırlık 725 g. Yüzey damgalanmış ve karelere bölünmüş. Her karenin merkezinde, yakut ve akik taşı eklemeleri için oval bir yuva var. Uzun ve kıraç bir vücuda sahip dairesel bir kedi figürü, kadeh kulbunu oluşturmaktadır. An Yingxin'in tanımına göre, bu hayvan bir aslandır.

Yakut Kabokonlu Altın Yüzük: 1 Adet. (Kat. No. 97XZPC: 6). (Levha 2: 10)

Ağırlık 16.5 g. Büyük bir yakut için (2.1 x 1.5 cm) oval bir yuva, büyük altın taneciklerinden oluşan iki dizi ile yerleştirilmiştir. Yüzüğün ön yüzünün arta kalan tüm yüzeyi, daha küçük altın parçacıkları ile kaplanmıştır. Yüzüğün ön paneli, küçük bir kabokon için yapılmış yuvanın ters tarafındaki oval bir panelin eklendiği diğer uçların içinden perçinlendiği ince kavislere sahip üçgen uçlara sahiptir.

Altın Kın Parçaları: 2 Adet. (Kat. No. 97XZPC: 4).

Bir hançer kınının levha şeklindeki dış parçaları. Zarar görmüş. Korunmuş uzunluk 21.4 cm, en 4.3'den 5.8 arasında değişmekte ve ağırlık 66 g. Yüzey, üç paralel dizi olarak biçimlendirilmiş damla ve yarı dairesel şekilde olan akik taşı ve yakutlarla süslenmiştir. Eklemeler arasındaki yüzey, altın taneleme tekniği içerisinde imal edilmiş olan üçgenler ve eşkenar dörtgenler ile doldurulmuştur. Bu bezeme bandının bittiği benzer altın tanelerin olduğu paralel diziler vardır (Levha 3: 1, 2).

(Kat. No. 97XZPC: 7). Altın kın parçaları, demir bir bıçağın parçaları ve bu bıçağın konulduğu ahşap bir kınının arta kalanları ile birlikte

bulunmuştur. Parçaların uzunluğu 13.5 cm ve ağırlık 167 g. Kının yüzeyi, damarlar kakılarak tamamıyle dümdüz edilmiştir.

Altın Kemer Toka: 1 Adet. (Kat. No. 97XZPC: 8). (Levha 2: 4).

Uzunluk 7.4 cm, en 3 cm ve ağırlık 28 g. Toka, büyük ihtimalle, ilk önce hareketli menteşelerle birleştirilmiş iki dikdörtgen levhadan oluşur. Bir levhanın yüzeyi dümdüzdür; ötekinin yüzeyi, tuğla şeklini andıran bir desen ile bezenmiş dikdörtgen çukurların olduğu beş diziye sahiptir. Eldeki tanımlamalar ve resimlerden ortaya çıkan yargılarımızdan ve boşluğun doldurulmasına dair izlerin yokluğu yüzünden, biz, bu çukurların kabuk bağlaması için yuvalar olarak işlevselleştirilmediğini tahmin etmekteyiz.

Altın Levha Şeklinde Bezemeler: 41 parça.

Tip 1: Plakalar, 38 parça. Plakalar dövülmüş altından imal edilmiştir. Yuvarlak dipli ağaç yaprağı şeklindedirler; tabana tutturulması için her bir plakada 4 boşluk vardır. Plakaların merkezinde bir yiv vardır. Ölçüler 2.7 x 2.2 cm; 7 adedinin ağırlığı 5 g.'dır (Levha 2: 9).

Tip 2: Karmaşık şekilli üç taç yaprağı pandantifi. Üretim tekniği birçok aşamayı içerir: Varak dövülmesi, kesim ve lehimleme. Pandantifin üst kısmı, bulutlar şeklinde yapılmıştır ve alt kısmı, keskin uçları aşağıya doğru olan tomurcuk şeklinde yapılmıştır. Yuvarlak levha asmalar (hangings), bir yüzük ile bu tomurcukların sonuna eklenmiştir. Pandantif, üst köşesindeki bir ya da iki ilik ile tabana bağlanmıştır.

Alt Tip 1: 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 9). Fasulye, kalp, damla ve ok şeklindeki yakutlarla süslü bir pandantif. Uzunluk 5.5 cm, en 3.5 cm ve ağırlık 2.5 g. (Levha 2: 7).

Alt Tip 2: 2 Adet (Kat. No. 97XZPC: 10, 11). Dış hatlar damgalanmış; düz yüzey. Uzunluk 6.6 cm, en 5.3 cm, ve ağırlık 3 g. (Levha 2: 8).

2. Gümüş Buluntular

Gümüş Kadeh: 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 4). (Levha 2: 2).

İyi korunmuş, uzunluk 17.2 cm, ağız çapı 7.4 cm, boyun çapı 6.8 cm, gövde çapı 6.8 cm, dip çapı 5.5 cm, ağırlık 544 g. Kadehin boynunda, 2 cm kalınlığında yaldızlı bir bant vardır. Bu bandın altında, kabartma konsantrik daire bezemelerinden oluşan bir bant vardır, dairelerin arasındaki mekan bir çiçek deseni ile doldurulmuştur. Gövdenin orta bölümünde, bakır perçinlerin lekemesinden sadece oksit yeşilinin görüldüğü dikey bir kulp izi var.

Gümüş Bezeme. 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 29).

Orjinal formu yeniden yapılamamış. Sadece düz köşelerin birçok boyutlarda parçaları, perçin boşlukları ve perçinlerin kendileri korunabilmiş.

3. Demir Buluntular

Zincir Zırh: 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 30).

1 Parça 4.5 x 4 cm.

Ok Uçları: 3 Adet (Kat. No. 97XZPC: 31~33).

Sapları ile üç keskin ok ucu. Demir ciddi oranda aşınmış. Çapraz alanda doldurulmuş birçok ahşap ince sap korunmuş. İki bozulmamış ok ucunun dışında, 4 cm uzunluğunda saplı bir ok ucu parçasının olduğu bir grup var, bu örneğin ok ucu tipi saptanamamış.

Tip 1: Basamaklı bir sapa sahip ok ucu. 1 Adet. Ok ucu 7 cm uzunluğunda, keskin, ince bir uca ve basamaklı sapla birleşme yerinin alt bölümündeki bir oyuğa doğru eğimli omuzlara sahiptir.

Tip 2: Asimetrik-eşkenar dörtgen şeklinde bir sapa sahip ok uçu. 1 Adet. Ok ucu 4.8 cm uzunluğunda, keskin, ince bir uca ve eğimli omuzlara sahip.

Demir Bıçak: 1 Adet.

7 cm uzunluğunda, 3 cm genişliğinde ve 0.5 cm kalınlığında demirden çift-keskinlikli bir bıçağın (doubled-edged blade) parçası. Bu obje, kazı

raporunda, altın kın parçalarının (bak. Kat. No. 97XZPC: 7) tanımıyla beraber anılmaktadır. Büyük ihtimalle, bu iki obje her nasılsa bir şekilde birbirleriyle ilişkilendirilmiş.

4. Kumaşlar

Tahrip edilmiş gömü tepeciğinde on altı parça kumaş bulunmuş. Altın iplikli bir parça dışında, öteki tüm kumaşlar 4 gruba ayrılmış: Pamuklu kumaş, iyi mal tafta ipek, saten dokumalı iyi mal ipek, ve dokunmuş ipek (Levha 3).

5. Deri Objeler

Üç parça kösele şeridi ve bir parça tabandan oluşan, kahverengi sığır ve at derisinden ayakkabılara ait dört parça bulunmuştur (29 cm uzunluğunda, korunmuş kısımda eni 8 cm). Parçaların dikildiğine dair kanıt olabilecek dikişlerin izleri vardır.

6. Taş Obje

Çok ince akik taşından bir plaka parçası. 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 34). Büyük ihtimalle, bu, bir çay fincanı parçası ya da bir kadeh tabanı.

7. Cam Obje

Kahve renginde bir cam parçası. 1 Adet (Kat. No. 97XZPC: 35). Bu, bir kap ya da kadehin ağız parçası.

Yerleşimin zamanını belirlemek için, An Yingxin, Boma Koleksiyonunun Çinli yayıncısı, Boma mezarlığının batısındaki (Kırgızistan'dan Rusya'nın güneyi ve Kırım'a) ve doğusundaki (Kuzey Hanedanların Çini ve Tang Dönemi) bölgelerden bir çok karşılaştırılabilecek buluntuyu anlatır. Seçilen örnekler rastgele gibi görünüyor ve önerilen tarihler sık sık günümüz görüşleri ile uyuşmamaktadır. Örneğin, An Yingxin Boma kumaşlarını, oldukça dar ve daha geç bir tarihte olduğu düşünülen Astana mezarlığında bulunanlarla karşılaştırır. M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen Karadeniz Bölgesi'nden bir

gümüş kap, Boma buluntularından birisinin bir karşılaştırması olarak düşünülmektedir; diğer taraftan, kültürel bakış açısı hesaba katılmamıştır. Çinli yazar, Boma'daki gömü tepeciğinin, en geç 6-7. yüzyıllarda inşa edilebileceğine inanmaktadır. Han döneminden Çin yazılı kaynaklarındaki mevcut bilgilerin ışığında, Vusun, Yili bölgesine yerleşmiş ve Tang ve Song dönemlerinde, Batı Türkleri burada yaşıyorlarmış, An Yingxin, Boma yapısını Göktürklere atfediyor. Böylece, An Yingxin, Batı Göktürk kağanlarının klan alanlarının lokalizasyon sorununu çözmede, Boma koleksiyonunun hatırı sayılır bir öneminin olduğu mantıksal (onun görüş açısından) bir sonuca geliyor. Doğu Türkistanı'nın bu bölgesinden iyi bilinen Göktürk arkeolojik kanıtlarının yokluğunu hesaba katarsak, Çinli meslekdaşımızın ileri sürdüğü görüş oldukça çekici görünmektedir. Yine de, Boma objelerinin çözümlenmesinden, gömü ayininin korunmuş öğelerinin bulunduğu verilerin karşılaştırılmasına kadar var olan durum, bu bölgenin bir diğer zamandizinsel ve kültürel yorumlarını öne sürmek için bize meşru zemin sağlar.

Boma koleksiyonundaki objeler, farklı zaman özelliklerine sahiptir ve bu yüzden, bunlar ayrı ayrı çözümlenmeye gereksinim duyarlar.

Sapa yakın olan düz bir çıkıntıya sahip üç keskin demir ok ucu Sarmat dönemine tarihlenir ve M.S. 3-4. yüzyılda yaygındır (Zasetskaya, 1983). Benzer bir şekilde basamaklı ok uçları (Boma'da aynı tip gösterildi), İrtiş Irmağı havzası, Tuva, Altay, Moğolistan ve Transbaykal bölgesini içeren, Orta Asya'nın geniş bir alanında Huno-Sarmat dönem boyunca yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Konovalov, 1976; Davydova, 1985: 48, 66; Danchenok ve Nesterov, 1989: 94-96; Mandel'shtam ve Stambul'nik, 1992: 198, 200-203; Soenov, 1995; Matyushchenko ve Tataurova, 1997: 64-66, vd.). Uzmanlar, bu tip ok uçlarının yayılımını Hun (Hsiung-nu) ya da ilişkili kabilelerin hareketleri ile açıklarlar. Genellikle geniş kapların [Hun

tip kaplar] kullanımı ile açıklanan, Boma ok uçlarının oldukça geniş ebatlı oluşuna dikkat ederiz (Moshkova, 1989: 184-185).

Bilindiği gibi, Orta Asya kabileleri zincir zırhı, M.Ö. 1. bin yılın ortalarında Tanrı Dağları'nın batısında yaşayan insanlardan ödünç almışlardı (Gorelik, 1993: 161, 164). Zincir Zırhlar, hem arkeolojik veriler tarafından hem de yazılı kaynaklar tarafından açıklandığı gibi, Türk kabilelerini içeren, Orta Asya nüfusu tarafından uzun süre kullanılmıştır (Gavrilova, 1965: 31; İvanov, 1987: 182; Kozhomberdiev ve Khudyakov, 1987: 97-98; Slyusarenko ve Cheremisin, 1995; Yunusov, 1990: 98).

Değerli metallerden yapılan polikrom objeler, Boma koleksiyonundaki en çekici parçalardır. Polikrom stil, Avrasya bozkırının batı alanına kadar yayılmış ve varlığı Sarmatik göçebe kavimlerin etkisini ispat eder. Avrasya bozkırının doğu bölümünde, polikrom objeler nadiren bulunur. Büyük ihtimalle Hunlardan ya da ilişkili nüfustan ayrılan, Huno-Sarmat döneminin Tuva kültüründen polikrom stilin kökeninin geldiğini iddia eden bazı arkeologlarla aynı görüşleri paylaşmak zordur (Mandel'shtam ve Stambul'nik, 1992: 200).

Polikrom stil, yarı değerli taşlarla ve renkli camlarla tekli örneklerin ya da tam derlemelerin süslendiği bir üzeri kabuk bağlama (incrustation) tarzıdır. Polikrom objelerin üretimi için kullanılan iyi bilinen iki teknik vardır: (1) Taşlar ayrı yuvalar içerisine sokulur, (2) Tümden üzerleri kabuk bağlayanlar kakılır. Avrasya bozkırlarının batı alanındaki polikrom stilin sınıflandırılması ve tarihlemesi yeteri kadar çalışılmasına rağmen (Ambroz, 1971; Zasetskaya, 1982), Orta Asya'daki polikrom stilin sorunlarına ilgi azdır. Altay ve Tanrı Dağları (T'ien Shan) bölgeleri için, polikrom stilin batı orjini (alıntı olan) oldukça açıktır. Bu tekniğin ortaya çıkışı, M.S. 4 ve 5. yüzyıllar arasına tarihlenir (Umanskii, 1978). Bu zaman, Batı Avrasya bozkırlarının İskit-Sarmat kültürlerinden çıkan bu değerli taş

tekniğinin son formasyonu ile aynı zamanda meydana gelir (Zasetskaya, 1982). Sık sık kabuk bağlama tekniği ile anılan, altın tanelemenin (graining) sorunu, hâlâ oldukça karmaşıktır. Doğu Avrupa'da taneleme tekniği M.Ö. 1. bin yılın ortalarından beri biliniyordu. Han döneminde, Çin'de yaygın olarak kullanılıyordu. Örneğin, Shuanghecun köyü (Shandong eyaleti) yakınındakı tuğla mezardan gelen bir çok obje, bunların arasında küçük altın taneleri ile tümden yüzeyi kaplanan altın bir kurbağa heykelciği de vardır, taneleme kullanılarak yapılmıştır (Liu Yuntao, 1999: 27). Değerli taşların olduğu kabuk bağlama ile birlikte kullanılan altın taneleme, Altay'da M.S. 4-5. yüzyıl yerleşmelerinde sık sık bulunur (Umanskii, 1978: 135-155).

Bu tekniğin kullanıldığı objelerin, batı Sibirya'daki Sargat kültürünün (M.S. 1. bin yılın başları) mallarında taş kakmalarla birlikte kullanıldığı bilinmektedir (Matyushchenko ve Tataurova, 1997: 74; Matveev ve Mateveeva, 1987: 192-196). Değerli taşlarla süslenmiş bezemeler, Doğu Türkistanı'nda Huno-Sarmat dönemine tarihlenen yerleşimlerde de bilinir: Örneğin, M.S.'nın ilk yüzyıllarına tarihlenen Yarkhoto'daki (Molodin ve Kan Inuk, 2000: 91) ve Chaohugou'daki (Ön rapor…, 1990: 882-889) mezarlarda M.Ö.'nin son yüzyıllarından turkuazla süslenmiş altın broşlar vardır. Bu buluntular, Batı Asya nüfusu ile [Afganistan, Semirech'e bölgesi (yedi Orta Asya nehrinin arasındaki nehirarası (interfluvial) bölge, Batı ya da Rus Türkistan'ı olarakta bilinir)] ve Turfan bölgesi arasındaki güçlü ilişkileri ispat eder (bak., Sarianidi, 1983: 128-129; Zadneprovskii, 1992: 82). 1976'da bir yüzük ve bir yaldızlı kemer tokası Xiatai mezarlığında (Mongolkure (Zhaosu) bölgesi, Yili ilçesi) bulunmuştur. Yüzüğün yüzeyine küresel ve piramidal tanelerin bir çerçevesi içerisine kırmızı bir taş kakılmıştır (An Yingxin, 1999: 13, ek 5). Renkli taşların kabuk bağlaması ve altın taneleme ile yapılan altın objeler, geç

Vusun dönemine tarihlenen Semirech'e bölgesindeki Kenkol mezarlığında bulunan mezarlarda da bulunmuştur. Bazı uzmanlar, bu mezarlıktan gelen arkeolojik malları, Hunnu (Hun olarak da bilinir) döneminin başlarına koyarlar (Zadneprovskii, 1992: 86).

Üç taç yaprağı rozeti özel bir ilgi alanıdır. Benzer objeler, Aral bölgesindeki Saka dönemi yerleşimlerinden gelir; basit rozetler (Kuzey Tagisken) ve renkli taşların kakıldığı rozetler (Babish-Mulla) vardır (Stepnaya Polosa, 1992, levhalar 2: 9 ve 14: 32). Sonraki örnekler, açılmış kanatları ile bir kuşun sembolize edildiği altın bir küpenin bulunduğu, Kuzey Baktriya'daki Tulhar mezarlığındaki erken döneme ait bir mezardan gelen buluntularla stilistik açıdan benzerlik gösterir.

Bu küpeye turkuaz kakılmış ve kireç hamuru kullanılarak ayırma (partition) tekniği işlenmiştir (Mandel'shtam, 1992a: 113; Stepnaya Polosa, 1992, levha 43: 4). Tulhar Yapısı M.S. 2. yüzyılın son çeyreğine - M.S. 1. yüzyıla tarihlenir (Mandel'shtam 1992a: 114). Boma'dan üç taç yaprağı rozetlerini, M.S. 1. yüzyıl yerleşimlerinden bilinen kuş simgesinden çok daha yüksek derecede stilize edilmiş objeler olduğunu düşünmekteyiz. Aynı karşılaştırmalı stilistik durum, birinci tip levha şekilli plakalar için de düşünülebilinir.

Bu plakaların, aşağıya doğru sarkan uçları ile bir elbise üzerine dikildiklerini düşünürsek, açık bir şekilde, bunları, Tuva'daki Aimyrlyg mezarlığından gelen hayvan başı şeklindeki bronz plakalarla benzerliği görülür (Mandel'shtam, 1992b: 190; Stepnaya Polosa, 1992, Levha 77: 42).

Boma koleksiyonu çalışmasındaki esas nokta, değerli madenlerden yapılmış kapların çözümlenmesidir. Bu kapların kültürel ve zamandizinsel katkıları, öncelikli olarak, karşılaştırılabilinir benzerlerinin yokluğundan dolayı, zor bir sorunu barındırır. Boma kapları, Orta Asya'da iyi bilinen ve M.S. 3-7. yüzyılların Sasani sanatı ile yakından ilişkilendirilen Şark maden

oymacılığı geleneğine aittir (Marshak, 1971). Çok formlu gümüş kaplar, Bozkır'daki İskit-Sarmat yerleşimlerde yaygındır, ve bir çok çanak 2-4. yüzyıl Sargat yapılarından biliniyor (Matyushchenko ve Tataurova, 1997: 68). Yine de, biz, Boma kaplarının yakın benzerlerini bulmada başarılı değiliz. Aynı zamanda, bu stilistik özellikleri gösteren kaplar, oldukça uzun bir süre boyunca devamlı kullanımdaydılar (bak, örneğin, Toth, Horvath, 1992: 180-181); bu yüzden, biz kullanılan bu kapların tüm yapılarının tarihini belirleyemiyoruz.

Boma koleksiyonunda, sözde “hayvan stili” sanatı ile ilişkilendirilecek kedi şekilli yuvarlak bir kulba sahip bir kap var. İskit-Sarmat buluntuların arasından bu kabın benzerini bulmayı başardık. Don nehrinin sol kenarında bulunan Vysochino VII mezarlığında, arkeologlar, dik cidarlı ve omuzlarına ve krubuna tasların kakıldığı ayakta bir panter şeklinde bir kulba sahip gümüş küresel bir kadeh buldular (Moshkova, 1989: 182; Stepi Evropeiskoi Chasti, 1989, levha 79: 16). Bu iki kedi simgeleri stilistik açıdan birbirlerine yakindir. Boma kedisinin İskit-Sibirya sanatının en geç örneklerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz ve onun oldukça arkaik stili, An Yingxin'in tanımına göre, M.S. 1. bin yılın ikinci yarısının kültürleri ile ilişkili olmayabilir.

Mezar yapısı hakkındaki bilgi, Boma mezarlığına dair yorumlara biraz ışık tutabilirdi. Ne yazık ki, bu önemli bilginin büyük kısmı kaybolmuş. Yine de, eldeki veriler mezarların yapıları için bizim Çinli meslekdaşımızın ileri sürdüğü tarihten daha erken bir tarihi gösterir. Erken Türk döneminin mezarları, şu ana kadar Boma'dakilerden daha küçük yığma toprak mezarlar üzerinden biliniyordu. Diğer taraftan, yakın benzerler arasında, bizim bildiğimiz, örneğin, İrtiş Nehri havzasındaki M.S. 2.-4. yüzyıllar geç Sargat yığma toprak mezarları, Boma tepecikleri ile büyüklük olarak karşılaştırılabilinir (Matyshchenko ve Tataurova, 1997). Büyük mezar

tepecikleri, gömü ayini içinde arkaik olarak düşünülebilinir. At mezarları sadece Türklerle ilişkilendirilemez; bu gelenek, Altay bölgesini içeren geniş bir alanda Göktürk döneminden çok önce şekillendi ve M.Ö. 1. bin yıl-M.S. 5. yüzyıl boyunca sürerek varoldu. Doğu Türkistanı'nda, nadir bir at mezarı örneği, Jiaohe yerleşmesi yakınındaki Yarkhoto mezarlığında bulundu. Bu mezarlığın erkek mezarlarında, at iskeletleri ve iki at bacağı birbirlerine karşı yerleştirilmiş (Molodin ve Kan Inuk, 2000: 90). Ayrıca, at ve deve iskeletinin olduğu 50'den fazla kurban çukurları, Yorkhoto mezarlığının bir bölümünde kazılmıştır (Jiaohe Gucheng 1998: 36-45; Yang Yiyung 1999: 19-21). Rus ve Koreli arkeologlar, Altay ve Sincan'ın bu bölgesi arasındaki kesin kültürel ilişkileri büyük ihtimalle ispat etmek için Hun döneminin Yarkhoto tip yerleşiminin maddi ve manevi kültürü içinde Saka ve Pazırık unsurlarını (örn., Gornyi Altay bölgesi ile ilişkili) işaret etmektedirler (Molodin ve Kan Inuk, 2000: 97).

Hun (Hsiung-nu) kültüründe, atlarla beraber gömülen insan mezarlarına dair örnek olmamasına rağmen; at iskeletleri, Tuva'daki Huno-Sarmat döneminin bazı mezarlarında da bulunmuştur (Mandel'shtam ve Stambul'nik, 1992: 202). Sincan'ın Yili bölgesine yakın bir alanda, insan kalıntılarına yakın uzanan bozulmamış bir at iskeletinin olduğu geç Saka dönemine ait (erken Vusun dönemi) sadece bir mezar kazılmış (Zadneproskii, 1992: 82). Ölenin özellikleri korunarak yapılmış metal maske geleneği, sadece Türklerle ilişkili değildir. Orta Asya'daki mezar maskeleri ve yüz koruyucularının kullanımı üzerine özel ilgi gösteren E.İ. Lubo-Lesnichenko, sözde Katakom-Niş kültürlerde (Kuzey Tanrı Dağları (T'ien Shan) bölgesinde Shamsi mezarlığı, St.Petersburg'daki Devlet Hazinesi'nde saklanan Turfan'dan tanınan maske) benzer geleneği buldu (Lubo-Lesnichenko, 1984: 115). Olağandışı bir maddeden -iyi taneli kum taşı- yapılmış bir diğer insan maskesi, Yili bölgesindeki Kunges

nehri havzasından gelir (Zhang Yuzhong, 1985). Stratigrafik olarak tayin edilmese de, biz bu maskenin gömü töreninde kullanıldığını tahmin edebiliriz. Kuzey Çin'in Kidan kalıntıları ile benzerlik kurarak, Zhang Yuzhong, bu maskeyi Batı Liao kültürü ile ilişkilendirir. Diğer taraftan, üstte açıklanan gerçekler, Kunges maskesinin geç Orta Çağ dönemi ile ilişkilendirilmesinin yanlışlığını gösteriyor. Birçok son dönem buluntuları arasında, Yingpan nekropolisindeki mezar 15'den gelen bir erkek maskesi dikkatimizi çekiyor. Yerleşim, tanınmış Han yerleşimi Loulan'in 200 km. doğusundaki Kurug Tag dağlarının güney yamaçlarında Kunqiaohe Nehri'nin (Konqi Darya Nehri) olduğu yere yerleştirilir. Maske, ölenin özelliklerinin korunduğu, altın yaldızla süslenmiş ve siyah mürekkeple ve kırmızı renkle boyanmış üç kat kumaşın uygulanması ile üretilmiştir (Zhou Jinling ve Li Wenying, 1999: 13). Yingpan mezarlığında, temsili bir antik kumaş koleksiyonu kazılmıştır. Batıdan ithal edilen antik tekstillerin dışında, hem üretim tekniği hem de bezeme deseninde Boma örneklerine benzerlik gösteren Han ipek kumaşları da bulunmuştur. Yingpan mezarı, M.S. 1-2. yüzyıllara tarihlenir.

Astana mezarlığında bulunan ipek kumaşların Boma'dakilerle karşılaştırılması, Çinli yazara, Astana mezarlarının Kuzey Hanedanı dönemiyle ilişkilendirmesine olanak sağladı, bu yüzden, Boma mezarlığına daha geç bir tarih önerdi. Yine de, Astana mezarlığının varlığı M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. 9. yüzyıl arasındaki dönemle sınırlandırılır. E.İ. Lubo-Lesnichenko açık bir şekilde Astana tekstillerinin takriben M.S. 4-5. yüzyıllara işaret ettiğini gösterdi (Lubo-Lesnichenko, 1984: 114-118). Boma'dan birçok ipek kumaşın, Sincan'daki geç Doğu Han yerleşimlerinde yeniden kullanılan tekstillerle benzerliği önemlidir (Zhou Jinling ve Li Wenying, 1999).

İpek kumaşlar, Hun ve onlarla ilişkili kabilelerle Doğu Türkistanı'na geçirilen Çin Kültürü ile Boma nüfusu arasındaki ilişki için tek kanıttır. Bu durum, Boma mezarlığının yerel yerleşikler tarafından terkedildiği ve doğuya uzak bölgelerden yakın zamanlarda gelen bir nüfus tarafından burasının yerleşilmediğine dair ek bir kanıt sunar.

Bütünde, Boma koleksiyonu kesinlikle "batılı" bir ortaya çıkıştır ve Boma objelerinin polikrom stili birleştirilir ve gelişmis polikrom stilin kendine has tüm özelliklerini gösterir. Eldeki bilginin bütünlüğü, Boma mezarlığında bulunan koleksiyonun, en geç M.S. 1. bin yılın ortalarına kadar geri giden bir tarihi olanaklı kılar.

Charysh Nehri'ndeki (Ob' Nehri'nin bir kolu) M.S. 4-5. yüzyıl Tugozvonovo yerleşiminde bulunan (Umanskii, 1978) polikrom objeler, Boma yapısı için çok kesin bir tarihlemeyi sağlamak için önemlidir. Bu polikrom objeler, düşünülen bölgedeki Boma buluntularına çok yakındır. Sadece bir noktada farklılık gösterir, bölünmüş kabuk bağlama oldukça sık kullanılmıştır. Bu tekniğin, yuva-kabuk bağlama tekniğinden çok daha geç ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tugozvonovo buluntuları arasında, bölünmüş kabuk bağlama sadece, objelerin sınırlı sayıda ve sınırlı alanda, örneğin, hançerin geçiş yerinde, görülebilir. Açıkca, Boma nüfusu, bölünmüş kabuk bağlama ile daha iyi tanınır. Bundan başka, Boma objelerinde, Boma yapısı için daha geç bir zamanın, büyük ihtimalle M.S. 5. - erken 6. yüzyılın, önerildiği kakılmış taşların çok daha çeşitli formları görülür.

Boma'daki son dönem keşifler, Tugozvonovo yerleşiminin varlığına bazı noktalarda ışık tuttu. Öncelikle, bu yerleşme, geç Huno-Sarmat dönemin polikrom stilinin doğu sınırı olduğu düşünülüyordu. Tugozvonovo buluntuları, benzer tipteki buluntularla karşılaştırılamamıştı

çünkü bu yerleşim çok uzakta idi ve Altay'daki polikrom stilin orjini sorunu uzun süre açık kaldı.

Boma mezarlığının etnik özelliği, çok önemli sorunlardan birisinin değişmeyip olduğu gibi kalmasıdır. Çalışmanın sonuç bölümünde, An Yingxin, Han zamanındaki, Vusun insanlarının hâlâ Tekes Nehri'nin kenarlarında ve Yili Nehri'nin üst alanlarında yaşadığı ve Sui ve Tang dönemlerinde, Batı Göktürklerinin bu bölgelerde yaşadığı sonucuna ulaşır. Böylece, M.S. 6. yüzyılda, As Yingxin'in inandığı gibi, Batı Göktürk kağanlarının kabile alanları, Tekes Nehri'ne lokalize olmuştu (An Yingxin, 1999: 14). Boma buluntularının Türk ilişkisi hakkında doğru bir cevap veremese de, tarihlemesini (M.S. 600-700'den daha erken) ve araştırmasının tüm mantığını meşru kılmak için, belirsiz bir şekilde, Türklerin erken tarihini çalışmak için Boma buluntularının temel rolünü vurgular.

Boma koleksiyonu çözümlememizden ve tarih olarak mezarlık için M.S. 5. yüzyıl ve 6. yüzyılın başlarını önermemizden dolayı, yerleşimi Vusun kültürüyle ilişkilendirmeyi önerebiliriz. Bu hipotez, M.Ö. 1. bin yılın geç dönemi ile M.S. 1. bin yılın ilk yarısında Yili Nehri havzası ve yakın bölgelerine yerleşmiş olan göçebelerin son dönemde kabul edilen etnik yapısı ile çok iyi uyuşmaktadır (Zadneprovskii, 1971).

Bilindiği gibi, Yedisu ve Tanrı Dağları'nın (T'ien Shan) tarihindeki Vusun dönemi, M.Ö. 3 ve 2. yüzyıllar arasında başlar. İç Asya'dan Sincan bölgesine giren Vusun kabileleri, daha güneye hareket etmek için (daha sonraki dönemlerde, Yuezçi, güneydeki Kushan eyaletine yerleşti) güç kullanarak Yueçhi'lerin (Yueh-Chih) önemli bir bölümünü kontrol altında tutarak Saka nüfusunu buraya getirdi (Zadneprovskii, 1992: 81). Dönemimizin ilk yüzyıllarında, bölgedeki göçebe kavimlerin tarihinde, İç Asya'nın kalbinden göçebe kavimlerin yeni bir göç dalgasına başladığı yeni

bir sayfa başladı; bu göç gelişiminde en önemli rolünü, birleşik adları “Hun (Hsiung-nu)” olarak bilinen kavimler oynadı. Yeni nüfusun bölgeyi ilhakı, Tanrı Dağları (T’ien Shan) bölgesinin kültürel çevresinde keskin değişimlerle sonuçlanmadı. M.S. 1. bin yılın ilk yarısının arkeolojik verileri yerli ve yabancı elemanların karışımından dolayı kültürel değişimin çok yavaş bir gelişimini göstermektedir. Bu bölgenin Göktürk soylu kağanlıklarla birleşmesinden önce, Tanrı Dağları (T’ien Shan) bölgesi, önemli sayıda Vusun kavminin yoğun bir yerleşim yeri idi. Aynı zamanda, geç Vusun yerleşmelerinin yanında, Tanrı Dağları’nın (T’ien Shan) ve komşusu Yedisu’nun (ya da Batı Türkistan) göçebe kültürleri, dromoslu (mezara bir geçiş yolu) katakom mezarların olduğu Kenkol-tipi yerleşmelerle ifade edilir (Kentkol, Aktasty, Amisarai, Beriktas, vb.). Bu tip yerleşmeler, Sakalar’dan farklıdır-Vusun kalıntıları, ve Hun (Hsiung-nu) kavimleri olarak tanımlanır ve güvenilir bir şekilde dönemimizin başlarına tarihlenir (Zadneprovskii, 1992: 85-86). Literatürde, Hun ve Vusun ve Yedisu’da ve Kazakistan’ın güneyinde yaşayan Kanju arasında “barışçıl” bir ilişki olduğuna dair ve “daha batıya hareketlerinde ekonomik ve politik merkezler olarak yapılmış sabit kaleler düzeni” (Khabdullina ve Akishev, 2000: 327) olduğuna dair bir görüş vardır.

Türkî soylu halklar, Avrasya’nın etno-kültürel tarihi içinde önemli bir rol oynar; bu yüzden, onların orijin sorunu modern bilimde oldukça önemlidir. Bu sorunun doğrudan, Hun tarihinin, Doğu Tanrı Dağları bölgelerini ilhak etmesi ile bağlantılı olması saptanmış bir gerçektir. Türklerin erken tarihinin ana hatları, Çin yazılı kaynaklarının ve erken etnogenetik efsanelerinin verileri kullanılarak yeniden inşa edilebilinir. M.S. 600’de Çinli tarihçiler tarafından kayıt edilen efsanenin Türk versiyonuna göre (bu efsanenin bilinen iki versiyonu var), “büyük bir bataklığın sonunda yaşayan” Türklerin ataları, savaşçı komşu bir kavim

tarafından tümden öldürülmüş. Sadece düşmanlar tarafından kolları ve ayakları parçalanmış on yaşında bir oğlan çocuğu sağ kalabilmiş. Oğlan, sonradan onun eşi olacak olan dişi bir kurt tarafından emzirilmiş. Yine de, düşmanlar bu oğlanı öldürmüşler, ama dişi kurt saklanabilmiş ve Turfan'ın doğusundaki (Kuzey T'ien Shan) dağlarda sığınacak bir yer bulabilmiş. Orada, bir mağara içerisinde, dişi kurt, büyüttüğü oğlandan olan on tane oğlan doğurmuş. Kurt'un oğulları, Turfan'dan kadınlarla evlenmiş. Kurt'un torunu olan Asşina, yeni kavmin lideri olmuş. Daha sonra, Asşina, kendi liderliğinde, klanına "Türk" isminin verildiği yer olan Altay'a halkını götürmüş. Böylece, efsane, doğu Tanrı Dağları (T'ien Shian) bölgesi ile Türklerin orijinini ilişkilendirir. Bu efsane, M.S. 460'da Hun (Hsiung-nu) kavimlerinin Zhuanzhuan halklarının baskısı altında Turfan'dan Batı'ya (büyük ihtimalle, Altay'a) göçlerini gösteren Çin'in tarihsel kayıtlarının verileri ile tam olarak uyuşmaktadır (Vostochnyi Turkestan, 1992: 121-125).

Bu verilerin çözümlenmesi, Erken Göktürk Kültürü'nün orjininin Hun etnik çevresinden doğduğunu gösterir. Aynı zamanda, Türklerin ataları Turfan vahasında yaşarken, Fars soylu nüfus onların düzeni içinde yer alabiliyordu. Günümüzde, Turfan çevresinde, yoğun kazı çalışmaları, Türk halklarının düzeninin erken devresine ışık tutan buluntuların bulunduğu bir yerleşimde yürütülüyor (Jiaohe Gucheng, 1998; Molodin ve Kan Inuk, 2000; Larichev ve Varenov, 2001: 105-114). Bu tek bir arkeolojik yerleşimdir, çünkü günümüzde, Doğu Türkistanı'ndaki ve Sayan-Altay'ın kuzey bölgelerindeki Hunno-Sarmatik döneme tarihlenen yapıların tanımı sorunsaldır (bak. Khudyakov, 1999: 152-153; Vasyutin, 1999). Yine de, günümüzde, Doğu Türkistan'ı ve Altay'da tanımlanan Huno-Sarmatik dönemin birçok arkeolojik kültürleri vardır. Diğer taraftan, gelişmeler, batıya doğru olan Hun (Hsiung-nu) hareketine yerel nüfusun tepkisinin

sonucunda olmuştur; bunun yanında, gelişmeler, sonuçta Göktürk kültürünün düzenine yol açan etnik gelişmelerle eş zamanlı oldu. Yine de, bu gelişmelere dair bildiklerimiz, hâlâ yeterli değildir.

Göktürk arkeolojik kültürü, İç Asya'daki Erken Orta Çağ kalıntıları arasında da ayırt ediliyor. Bu kültürün bulunduğu yerleşimler, Moğolistan, Sayan-Altay, Doğu Türkistanı, Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunuyor. Bazı uzmanlar, Doğu Avrupa'da antik Türklerle ilişkilendirilen arkeolojik yapıların, İç Asya'da yerleşmiş bulunanlardan sonradan farklılaştığına inanmaktadırlar ve Uygur ve Kırgız devletlerindeki Türklerin birleşmesi ve İkinci Göktürk kağanlığı dönemine tarihlemektedirler (ca. M.S. 600-700). Tanrı Dağları (T'ien-Shan) bölgesinde, yerleşimlerin birçoğu, Batı Göktürk ve Türgiş kaganatları döneminde tarihlenmektedirler (ca. 600-700). Birinci Göktürk kağanlığına (ca. M.S. 500-700) ve Türk'lerin Altay'a göç zamanına (ca. M.S. 400-500) tarihlenen çok az arkeolojik yapı vardır. Güçlü bir Hun (Hsiung-nu) etkisi gösteren Gornyi Altay'daki Huno-Sarmat dönemi yerleşmeleri için üst zamandizinsel sınır, M.S. 6. yüzyıldan daha geç olamaz gerçeğinin altını çizmeliyiz (Kubarev ve Zhuravleva, 1986; Savinov, 1994: 146). Boma mezarlığı için muhtemel tarih, işaret edilen döneme yakındır.

L.R. Kyzlasov'un "uç" bir hipotezi, en Göktürk soylu dil kavmini, İskit ve Hunno-Sarmat dönemleri kadar çok eskiye tarihler (M.Ö. 7. yüzyıl - M.S. 4. yüzyıl) (Kyzlasov, 2001). Ancak, bu hipotezin güvenilir nedenleri yoktur ve herhangi bir arkeolojik kanıtla kanıtlanamamıştır. Başlangıçtaki Avrupalı Saka nüfusunun kademe kademe "Moğollaşması" ve İç Asya göçebelerinin göçünün etkisi altındaki yerli Fars soylu göçebelerin "Türkleşmesi" gelişimi, zaman içinde gerçekleşmiştir. Türk nüfus, Tanrı Dağları (T'ien-Shan) bölgesinde, sadece M.S. 7. yüzyılda geniş bir şekilde yayılmıştır.

Böylece, Göktürklerin kültürel yapısı, şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde, Hun (Hsiung-nu) kültürüden ortaya çıkmıştır. Ancak, Boma kalıntılarında Hun (Hsiung-nu) unsuru eksiktir. Boma koleksiyonu, farklı, batılı özelliklere sahiptir. Doğulu ipek kumaşların dışında, Hun (Hsiung-nu) etkisini kanıtlayacak kanıt yoktur. Yine de, bu mezarlara gömülen nüfus, büyük ihtimalle, erken Türk kültürü düzeni ile ilişkili gelişmelerin içinde yer almıştır. Ancak, tek Boma yapısına dair bizim ön etnik ve kültürel ilişkilendirmelerimizin, benzer yerleşimlerde gelecek yapı araştırmaları ve keşiflerle gelişeceğini ummaktayız.Hejing bölgesindeki Chauhugou 3 mezarlığının kazısının ön raporu. 1990. Kaogu, No. 10: 882-889 (Çince).

Ambroz A.K. 1971. Doğu Avrupa'nın Erken Orta Çağ zamandizininin Sorunları, Sovetskaya Arkheologiya, No. 3: 106-123 (Rusça).

An Yingxin. 1999. Zhaosu Bölgesindeki Antik Bir Mezarda Bulunmuş Altın ve Gümüş Objeler, Wenwu, No. 9: 4-15 (Çince).

Davydova A. V. 1985. Ivolginskii Kompleks (Gorodishche i Mogil'nik) -Pamyatnik Hunnu v Zabaikal'e (Ivolga Savunma Yerleşimi-Baykal'ın Ötesindeki Bir Xioung-nu Yerleşimi), Leningrad: Leningr. Univ. (Rusça).

Danchenok G. P. and Nesterov S.P. 1989. Aimyrlyg Vadisindeki Hunno-Sarmatik Dönemin İki Mezarı, Metodichehskie Problemy Rekonstruktsii v Arkheologii i Paleoekologii içinde (Arkeoloji ve Paleoekoloji içindeki Yenidenyapılanmaların Yöntemsel Sorunlari), Novosibirsk, s. 94-103 (Rusça).

Gavrilova A.A. 1965. Mogil'nik Kudyrge kak Istochnik po Istorii Altaiskikh Plemen (Altaik Halkların Tarihi Çalışmaları İçin Bir Kaynak Olarak Kudyrge Mezarlığı), Moskova-Leningrad: Nauka (Rusça).

Gorelik M.V. 1993. M. S. 1. bin yılda Avrasya bozkırlarında ve yakın alanlarındaki Zırh, Voennoe Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dal'nego

Vostoka içinde (Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Askeriyesi), Novosibirsk, s. 149-179 (Rusça).

Ivanov V. A. 1987. Güney Urallar ve yakın bölgelerinde Ortaçağ Göçebelerinin Silahlandırılması (7 ve 14. yüzyıllar), Voennoe Delo Drevnego Naseleniya Severnoi Azii içinde (Kuzey Asya'nın Antik Nüfusunun Askeriyesi), Novosibirsk: Nauka, s. 172-189 (Rusça).

Jiaohe Gucheng. 1998. Jiaohe Gucheng-1993-1994 Niandu Kaogu Fajue Baogao (Jiaohe Yerleşimi: 1993-1994 Kazı Raporu), Beijing: Dongfang (Çince).

Kozhomberdiev I.K. and Khudyakov Yu. S. 1987. Bir Kenkol savaşçısının silahlanma yapısı, Voennoe Delo Drevnego Naseleniya Severnoi Azii içinde (Kuzey Asya'nın Antik Nüfusunun Askeriyesi), Novosibirsk: Nauka, s. 75-106 (Rusça).

Konovalov P.B. Hunnu v Zabaikal'e (Baykal Gölü'nün Ötesindeki Xiong-nu), Ulan-Ude: Buryat. Izd., (Rusça).

Khabdulina M.K. and Akishev K.A. 2000. Xiong-nu mezar yeri Beriktas I, in Arkheologiya, Paleoekologiya i Paleodemografiya Evrasii (Avrasya'nın Arkeolojisi, Paleoekolojisi, and Paleodemografisi), Moskova, GEOS, s. 316-328 (Rusça).

Khudyakov Yu. S. Antik Türk kültürünün doğuşu, Rossiya i Vostok: Arkheologiya i Etnicheskaya Istoriya (Rusya and Şark: Arkeoloji and Etnik Tarih), Omsk, s. 58-63 (Rusça).

Khudyakov Yu.S.1999. Çin Türkistanı müzelerindeki Hunnu dönemi malları, Drevnosti Altaya. Izvestiya Laboratorii Arkheologii No. 6 içinde (Altay Kalıntıları. Arkeoloji Laboratuvarı Gelişmeleri No. 6), Gorno-Altaisk, s. 152-159 (Rusça).

Kubarev V.D. and Zhuravleva A.D. 1986. Altay'daki Xiong-nu'nun Seramik Üretimi, Paleo'konomika Altaya içinde (Altay'ın Paleoekonomisi),

Novosibirsk: Nauka, s. 101-109 (Rusça).

Kyzlasov L.R.2001. İlk Türkik Kaganat ve Doğu Avrupa İçin Rolü, Drevnosti Altaya. Izvestiya Laboratorii Arkheologii No. 6 içinde (Altay Kalıntıları. Arkeoloji Laboratuvarı Gelişmeleri No. 6), Gorno-Altaisk, s. 119-124 (Rusça).

Larichev V.E. and Varenov A. V. 2001. Batı Orta Asya'nın altın takvimleri ve kosmogramları, Traditsionnaya Kul'tura Vostoka Azii içinde (Asya'nın Doğusu'nun Geleneksel Kültürleri), Blagoveshchensk: Amursk. Univ., Sayı 3, s. 91-115 (Rusça).

Lubo-Lesnichenko E.I. 1984. Astana Mezarlığı, Vostochnyi Turkestan i Srednyaya Aziya içinde (Çin Türkistanı ve Orta Asya), Moskova: Nauka, s. 108-120 (Rusça).

Lu Yuntao. 1999. Juixiang Bölgesinde Shuanghequn'deki Han mezarı, Wenwu, No. 12: 25-27 (Çince).

Mandel'shtam A.M. 1992a. M.Ö.'nin Son Yüzyılları - M.S. İlk Yüzyıllarında Orta Asya Nehirler Arası Bölgedeki Göçebe Nüfus, Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya içinde (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Asya Bölümündeki Bozkırlar), Moskova: Nauka, s. 107-115 (Rusça).

Mandel'shtam A.M. 1992b. İskit Döneminde Tuva'nın Erken Göçebeleri, Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya içinde (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Asya Bölümündeki Bozkırlar), Moskova: Nauka, s. 178-196 (Rusça).

Mandel'shtam A.M. and Stambul'nik E.U. 1992. Tuva'daki Hunno-Sarmatik Dönem, Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Asya Bölümündeki Bozkırlar), Moskova: Nauka, s. 196-205 (Rusça).

Marshak B.I. 1971. Sogdiiskoe Serebro. Ocherki po Vostochnoi Torevtike (Sogdian Gümüşü: Şark Maden Oymacılığı Çalışmaları), Moskova: Nauka (Rusça ve İngilizce).

Matveev A.V. and Matveeva N.P. 1987. Tyutrin Mezarlığının Kıymetli Taşları (Sibiryalı Birinci Peter Koleksiyonu'nun Sorunlarına), Antropomorfnye izobrazheniya. Pervobytnoe Iskusstvo (Anthropomorfik Desenler. Paleolitik Sanat), Novosibirsk: Nauka, s. 191-201 (Rusça).

Matyushchenko V.I and Tataurova L.V. 1997. Mogil'nik Sidorovka v Omskom Priirtysh'e (Irtysh Nehri Havzasındaki Sidorovka Mezarlığı, Omsk Bölgesi), Novosibirsk: Nauka (Rusça).

Molodin V.I., Kang In-Uk. 2000. Yarkhoto site (Turfan depression, China) in The Context of The Hunnu Problem, Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia, No. 3: 89-99 (Rusça ve İngilizce).

Moshkova M. G. 1989. Orta Sarmatik Kültür, Stepi Evropeiskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya içinde (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Avrupa Bölümündeki Bozkırlar), Moskova: Nauka, s. 177-191 (Rusça).

Savinov D.G. 1994. Hunno-Sarmatik Dönem, Drevnie Kul'tury Bertekskoi Doliny içinde (Bertek Vadisi'nin Antik Kültürleri), Novosibirsk, s. 144-146 (Rusça).

Sarianidi V. I. 1983. Afganistan. Sokrovishcha Bezymyannykh Tsarei (Afganistan. İsimsiz Kralların Hazineleri), Moskova: Nauka (Rusça).

Slyusarenko I. Yu. and Cheremisin D. V. 1995. Dzhazator Köyü Yakınlarından Bir Zincir Zırh Buluntusu (Gornyi Altay), Gumanitarnye Nauki v Sibiri, No. 3: 100-104 (Rusça).

Soenov V. I. Ust Katun' Nehri havzasından Hunno-Sarmatik Döneme Ait Ok Uçlarının Sınıflandırılması, Gumanitarnye Nauki v Sibiri, No. 3: 97-100. (Rusça).

Stepi Evropeiskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Avrupa Bölümündeki Bozkırlar). 1989. Moskova: Nauka, (Rusça).

Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Asya bölümündeki Bozkırlar). 1992. Moskova: Nauka (Rusça).

Tòth E.H., Horváth A. Kunbábony. 1992. Das Grab Eines Awarenkhagans, Kecskemet.

Umanskii A.P. 1978. Büyük Göç Dönemine Tarihlenen Charysh'deki Bir Mezar, Drevnie Kul'tury Altaya i Zapadnoi Sibiri (Altay ve Batı Sibirya'nın Antik Kültürleri), Novosibirsk: Nauka, s. 129-163 (Rusça).

Vasyutin A. S. 1999. Sayano Altay'da Çalışılan Hunnu Döneminin Sonuçları, Arkheologiya, Etnographiya i Muzeinoe Delo (Arkeoloji, Etnografi, ve Müze Çalışmaları), Kemerovo, s. 104-108 (Rusça).

Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e: Etnos, Yazyki, Religii (Antik ve Orta Çağ Dönemlerinde Çin Türkistanı: Etnos, Dil, Dinler). 1992. Moskova: Nauka (Rusça).

Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e: Khozyaistvo, Material'naya Kul'tura (Antik ve Orta Çağ Dönemlerinde Çin Türkistanı: Ekonomi ve Materyal Kültür). 1995. Moskova: Vostochnaya Literatura (Rusça).

Yang Yiyung. 1999. Turfan'daki Jiaohe yerleşiminin kuzey açmasındaki mezarlık kazılarının ön raporu, Wenwu, No. 6: 18-25 (Çince).

Yunusov A.S. 1990. M.S. 7 ve 10. yüzyıllarda Türklerin Askeriyesi (Arap Kaynaklarından), Voennoe Delo Drevnego i Srednevekovogo Naseleniya Severnoi i Tsentral'noi Azii içinde (Kuzey ve İç Asya'nın Antik ve Orta Çağ Nüfusunun Askeriyesi), Novosibirsk: Nauka, s. 97-105 (Rusça).

Zadneprovskii Yu. A. 1971. Vusun Döneminde Semirech'in Göçebe Yerleşimlerinin Etnik Dağılımı, Strany i Narody Vostoka içinde (Şark'ın Ülkeleri ve İnsanları), Moskova: Nauka, Sayı 10, s. 27-36 (Rusça).

Zadneprovskii Yu. A. 1992. Semirech' ve Tian Shan'nın Erken Göçebeleri, Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya içinde (İskit-Sarmatik Dönemde SSCB'nin Asya Bölümündeki Bozkırlar), Moskova: Nauka, s. 73-87 (Rusça).

Zasetskaya I. P. 1982. Hun Döneminin Polikrom Objelerinin Stilistik Sınıflandırması, Drevnosti Epokhi Velikogo Pereseleniya Narodov V-VIII vv. Içinde (Büyük Göç Döneminin Kalıntıları, M. S. 5-7. Yüzyıllar), Moskova: Nauka, s. 14-30 (Rusça).

Zasetskaya I. P. 1983. Hun Döneminin Okuçlarının Sınıflandırılması, M. S. geç 4-5. Yüzyıllar, Istoriya i Kul'tura Sarmatov içinde (Sarmatların Tarihi ve Kültürü), Saratov, s. 70-84 (Rusça).

Zhang Yuzhong. 1985. Gunaisi Nehri'nin Kenarında Bulunmuş Bir Taş Maske, Sincan, Wenwu, No. 1: 65 (Çince).

Zhou Jinling, Li Wenying, N Jiati ve diğ. 1999. Yingpan Mezarlığında Mezar 15 Kazılarının Ön Raporu, Weili Bölgesi, Wenwu, No. 1: 5-16 (Çince).

Bu çalışma, İnsani Araştırmalar için, Rus Vakfı tarafından desteklenmiştir (Burs No. 99-01-00319 "Antik ve Orta Çağ Devirleri'nde Çin Türkistanı'nın Göçebe Uygarlıkları"). Bu metnin yazarı, yararlı olan tartışmaları için, Boris A. Litvinskii, Yurii A. Plotnikov, Vladimir D. Kubarev, Gleb V. Kubarev, ve Kirill I. Rets'e teşekkür eder. Ve bu metnin İngilizce'ye çevirisi için İrina Filipova'ya çok teşekkürler.

in'in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler / Prof. Dr. Dr. Sema Orsoy [s.554-572]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Çok eski dönemlerden itibaren tarih yazma geleneğini sürdüren Çinliler, gerek kendileri gerekse Orta Asya'da yaşayan diğer kavim ve devletler ile ilgili bilgileri aktarmışlardır. Dolayısıyla Çin kaynakları, yazılı kültürü olmayan toplumların geçmişini aydınlatmada büyük katkıda bulunmuştur.

Çin'in resmi hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih", Han Hanedanlığı'ndan (M.Ö.206-M.S.220) Ming Hanedanlığı'na (M.S.1368-1644) kadar olan geniş bir tarihi dönemi içine almaktadır. Bu kayıtlar, Orta Asya tarihi açısından önem taşımakta, bu alanda yapılacak olan araştırmalara ilk elden kaynak oluşturmaktadır. Ayrıca, bilinen ilk yazılı belgelerimizin Göktürk dönemine ait olduğu düşünüldüğünde, kayıtlarda Türkler ve Türklerden önceki budunlar hakkında bilgilere yer verilmiş olması, bunların Türk tarihi bakımından önemini ortaya koymaktadır. "24 Tarih" sayesinde, az bilinen bir döneme ait yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır.

Resmi hanedanlık kayıtları içinde, kişi adlarına göre düzenlenmiş biyografiler ile kavim ve yöre monografileri bölümleri yer almaktadır. Bunların birçoğu farklı kişiler tarafından toparlanıp yazılmıştır. Bu nedenle,

yapılacak bir araştırmada, her bir bölüm içindeki bilgilerin karşılaştırılarak kullanılması bilgi eksikliği ya da yanlışını ortadan kaldıracaktır. Kayıtların değişik zamanlarda basılmış nüshaları bulunmaktadır, bu çalışmada, noktalama işaretlerinin yerleştirilmiş olduğu Zhonghua1 Basımevi tarafından Pekin’de basılmış olan nüsha kullanılmıştır.

Oldukça kapsamlı bir kaynak oluşturan Çin’in resmi hanedanlık kayıtlarının bundan sonra yapılacak araştırmalarda kolay kullanımını sağlamak için bir ön kılavuz niteliğindeki bu çalışmada, “24 Tarih” adı altında toplanan 24 kitabın kapsamına giren 235 cilt ve 3249 bölüm hakkında ayrı ayrı genel bilgi verilmiş, her birinin içinde yer alan Türk kavimlerinin ve Türklerle ilgili diğer kavimlerin monografileri kaynaktaki yeri, kapsadığı tarih ve metnin içeriği başlıkları ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Shi Ji (Tarih Kayıtları)

İlk resmi hanedanlık kaydı, Si-Ma Qian (M.Ö. 145-yaklaşık M.Ö. 90) tarafından Han hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) döneminde yazılmış olan Shi Ji (Tarih Kayıtları)’dir. Başlangıçta adı Tai Shi Gong Shu idi, ayrıca Tai Shi Gong Ji ya da Tai Shi Ji de denilmekteydi.2 Eser, yaklaşık olarak M.Ö. 104’de yazılmaya başlanmış ve M.Ö. 91 tamamlanmıştır. Kitabın tamamı 130 bölümdür. Bunun, 20 bölümü Ben Ji,3 10 bölümü Biao,4 8 bölümü Shu,5 30 bölümü Shi Jia6 ve 70 bölümü de Lie Zhuan’dır.7 Ben Ji ve Lie Zhuan tüm kitabın en önemli kısımlarıdır.

Resmi hanedanlık kayıtlarından ilki olan, Shi Ji’den önce belli bir dönemin tarihi olaylarını anlatan örneğin; Chun Qiu, bir bölgenin tarihi olaylarını anlatan örneğin; Guo Yü ve Zhan Guo Ce, politik tarihi olaylara ait raporları arşiv şeklinde muhafaza eden örneğin; Shang Shu gibi tarih kitapları vardı.8 Ancak, bunların çoğu yıllık biçiminde idi. Oysa Shi Ji’de

Huang Di'den başlayarak Han Wu Di'nin Tai Chu yılına kadar olan Çin'in 3000 yıllık tarihi olayları kaydedilmektedir.9

Si-Ma Qian'in babası Si-Ma Tan, M.Ö. 140 ile M.Ö.110 tarihleri arasında Tai Shi Ling10 görevini yapmıştır. Bir genel tarih kitabı yazmayı düşünen Si-Ma Tan, bunu gerçekleştirememiş, ölmeden önce oğlundan bu konuda başlattığı çalışmayı tamamlamasını istemiştir. M.Ö. 108'de, Si-Ma Qian babasının görevine getirilerek Tai Shi Ling olmuş, M.Ö.104 yılında, Tai Chu Li'nin11 düzenlenmesine yardım ettikten sonra, Shi Ji'nin yazımına başlamıştır.

Özellikle 110. bölümdeki Xiong-nu Lie Zhuan'da (Hun Monografisi), Xiongnu (Hun) lar ve ataları hakkında tarihi kayıtların bulunması nedeni ile Shi Ji, Orta Asya Türk tarihi ile ilgili önemli bilgilerin aydınlığa kavuşması açısından ilk yazılı belge olarak değerli bir kaynaktır.

Eserdeki kavim monografisi;

Kavim Adı: Xiong-nu (Hun)

Kaynaktaki Yeri: 110. Bölüm, Lie Zhuan 50, s. 2879-2920

Kapsadığı Tarih: Çin'deki efsanevi hükümdarlar döneminden yani Xia hanedanlığı (M.Ö. 21.yy-16.yy) döneminden başlayarak yaklaşık M.Ö. 97'ye kadar süren siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xiong-nuların atalarından, kimliklerinden, yaşam biçimlerinden, toplumsal yapılarından söz edilmekte ve Xia hanedanlığından itibaren Çin'in kuzeyindeki kavimlerin tarihi hakkında bilgi verilmektedir. Qin hanedanlığı dönemindeki Xiong-nu tarihi, Tu-man'dan başlanarak anlatılmakta ve Tu-man ile oğlu Mo-du döneminde Xiong-nuların kabile örgütünden, askeri yapılarından, dinsel inançlarından, gelenek göreneklerinden, Mete'nin ve daha sonra sırasıyla diğer Chan-yülerin12 başa geçişinden, iç gelişmelerinden ve Çin ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

2. Han Shu (Han Tarihi)

Ban Gu (M.S. 32-92) tarafından,13 Hou Han (Sonraki Han)14 hanedanlığı (M.S. 25-220) döneminde, M.S. 82'de yazılmıştır.

Eserde, Han Gao Di'nin ilk yılından (M.Ö. 206), Wang Mang'ın Di Huang 4. yılına (M.S. 23) kadar geçen 230 yıllık tarihi olaylar kaydedilmiştir.15

Xi Han (Batı Han) dönemi tarihini anlatan Han Shu'ya, Qian Han Shu'da denilmektedir.16 Başlangıçta 100 bölüm olan eser, 12 bölüm Ji, 8 bölüm Biao, 10 bölüm Zhi ve 70 bölüm Zhuan'dan oluşmaktadır. Ancak, daha sonra 120 bölüme ayrılmıştır.17

Dönemin tanınmış Konfüçyanistlerinden olan Ban Gu'nun babası Ban Biao, Shi Ji'nin devamı olarak 65 bölümlük Hou Zhuan'ı yazmıştır. M.S. 54 yılında ölünce, oğlu Ban Gu yeterince detaylı bulmadığı Hou Zhuan'ı yeniden düzenlemeye başlamış, bu çalışması, eseri Han Shu'ya temel olmuştur.

Bu eserin tarzı yaklaşık olarak Shi Ji ile aynıdır. Ancak, Shi Ji genel tarih, Han Shu ise bir dönemin tarih kitabıdır. Han Shu, bu özellliğinden dolayı method olarak daha sonraki dönem tarihi yazılımınlarına ön ayak olmuştur. Han Shu, Batı Han dönemi tarihi araştırmalarındaki en önemli tarihi dökümandır.

Ban Gu, değerli devlet adamları ve yeni yöreler ile ilgili biyografiler yazarak kaydettiklerini 28 cilt haline getirmiştir. Ming Di, ona tamamlayamadığı Han Shu'yu yazması için izin verince, Ban Gu, bundan sonraki 20 küsür yılını Han Shu'yu düzenlemekle geçirmiştir.18

Ban Gu öldüğü zaman eseri henüz tamamlanmamıştı. Bu nedenle, Ban Zhao eseri tamamlaması için ve Ma Xu de, ona yardımcı olmak üzere görevlendirildi. Böylece Han Shu, Ban Biao, Ban Gu, Ban Zhao ve Ma Xu

olmak üzere dört kişi tarafından yazılmış, 30-40 yıllık bir sürede ancak tamamlanabilmiştir.

Eserdeki kavim monografisi;

Kavim Adı: Xiong-nu

Kaynaktaki Yeri: 94. Bölüm, 1.-2. Kısım, Lie Zhuan 60, s.3743-3835

Kapsadığı Tarih: 1. Kısım; Xia hanedanlığı döneminden başlayarak, yaklaşık M.Ö. 58 yılına kadar olan siyasi tarihi, 2. Kısım ise; bölünmeden sonra Xiong-nu Chan-yü'sü Hu-han-xie döneminden itibaren yani M.Ö. 58 yılından başlayarak yaklaşık M.Ö. 25 yılına kadar olan dönemdeki siyasi tarihi kapsamaktadır.

Metnin İçeriği: Birinci kısımda, Xiong-nuların kimliklerinden, yetiştirdikleri hayvanlar dahil yaşam biçimlerinden, toplumsal yapılarından ve gelenek göreneklerinden söz edilmektedir. Xia hanedanlığından başlanarak Çin'in kuzeyindeki kavimler hakkında bilgiler verilerek bunların Çin ile ilişkilerinden, Dong Hu ve Yue Zhilerin Xiong-nular ile ilişkilerinden, Mo-du'nun başa geçtikten sonra siyasal hakimiyetini kurmasından, Xiong-nu Chan-yülerinin siyasal örgütlenmelerinden, askeri yapısından, dinsel inançlarından söz edilmektedir. Ayrıca Han hanedanlığı döneminde Xiong-nuların Çin ile ilişkileri, Mo-du'dan sonra başa geçen Xiong-nu Chan-yülerin hem içteki durumları, siyasal gelişmeleri hem de Çin ile ilişkilerinden de söz edilmektedir.

İkinci kısımda, Xiong-nuların gelişmeleri, içteki siyasal olayları ve Çin ile ilişkileri anlatılmaktadır. Ayrıca, Çinlilerin Xiong-nular hakkında hükümdarlarına sundukları raporlar yine bu kısımdadır. Metnin sonunda da tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

3. Hou Han Shu

(Sonraki Han Tarihi)

Fan Ye (M.S. 398-445) tarafından Song hanedanlığı (M.S. 420-479) döneminde yazılmıştır. Kitabın yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir.

Doğu Han dönemi tarihinin kaydedildiği eserde, Wang Mang dönemi sonundan Han Xian dönemine kadar olan Doğu Han hanedanlığının 195 yıllık tarihi kaydedilmiştir.19 Kaynak, toplam 120 bölümden oluşmaktadır. Bunun 10 bölümü Ben Ji, 80 bölümü Zhuan, 30 bölümü de Zhi'dır.20

Fan Ye'den önce birçok kişi biyografik kayıt tarzını kullanmıştır, Hou Han döneminde bir hanedanlığın tarihi bu sistem ile yazılmıştır. Ayrıca resmi tarih türündeki Dong Guan Han Ji dışında kişisel yazılmış eserler ve kayıtlar bulunmaktadır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Nan Xiong-nu (Güney Hunları)

Kaynaktaki Yeri: 89. Bölüm, Lie Zhuan 79, s. 2939-2978

Kapsadığı Tarih: Hu-han-xie'nin torunu Wu-ju-liu Ruo-di'nin döneminden başlayarak M.S. 30'lu yıllar ile M.S. 216 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Çin nüfusuna giren Xiong-nuların tarihinden, bunların Çin'deki yerleşim alanlarından, yerleşim tarihlerinden söz edilmektedir. Başa geçen Chan-yülerin içteki siyasi gelişmeleri ve Çin ile olan ilişkileri, gelenek görenekleri, yönetim teşkilatları, kabile adları, kuzey bölgesinde geride kalan Xiong-nular ile ilişkileri anlatılmakta ve Çinli generallerin hükümdarlara Xiong-nular ile ilgili sundukları raporlardan söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

Kavim Adı: Wu Huan

Kaynaktaki Yeri: 90. Bölüm, Lie Zhuan 80, s.2979-2984

Kapsadığı Tarih: Han hanedanlığı dönemi (M.Ö. 206-M.S. 220) başlarından, M.S. 204 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Wu Huanların kimlikleri, tarihçeleri, gelenek görenekleri, dinsel inançları ve yasaları hakkında bilgiler verilmektedir. Mo-du tarafından yenilgiye uğradıktan sonra göç ettikleri anlatılmaktadır. Han hanedanlığı döneminde Wu Huanların, Çinliler ile olan ilişkilerinden, Çin'in Xiong-nuları yenmesi ve Xiong-nuların dağılmasından sonra Wu Huanların, Çin'in kuzeyindeki topraklara yerleşmelerinden ve bu yerleşim bölgelerinin nereleri olduğundan, bu topraklarda güç kazanmalarından ve buradaki faaliyetlerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Xian Bei

Kaynaktaki Yeri: 90. Bölüm, Lie Zhuan 80, s.2985-2998

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 30'lu yıllardan, M.S. 180'li yıllara kadar olan siyasi tarihi.

Metnin İçeriği: Dong Huların soyundan geldiklerinden, adlarının tarihçesinden yani kısacası kimliklerinden, gelenek göreneklerinden, Han dönemi başlarında Xiong-nular ve Çinliler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Xiong-nuların Çinliler tarafından yenilmesinden sonra Xian Beilerin güçlenmeleri, yerleştikleri bölgeler ve Xian Bei yöneticileri hakkında bilgiler verilmektedir. Metnin sonunda da tarihçinin kısa bir yorumu bulunmaktadır.

4. San Guo Zhi

(Üç Devlet Tarihi)

Chen Shou (M.S. 232-297) tarafından Jin hanedanlığı (M.S. 265-420) döneminde yazılmıştır. Eserin yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. San Guo Zhi, 30 bölüm Wei Shu,21 15 bölüm Shu Shu,22 20 bölüm Wu Shu23 olmak üzere toplam 65 bölümden oluşmaktadır. San Guo Zhi'da, Zhi ve Biao kısımları bulunmamaktadır.

Wei Wen Di'nin, Huang Chu ilk yılından Jin Wu Di'nin, Tai Kang, ilk yılına kadar olan süre (M.S. 220-280), Çin tarihinde Wei, Shu ve Wu

beyliklerinin oluşturduğu “Üç Devlet Dönemi”dir.24 Bu Üç Devlet tarihini içeren San Guo Zhi’nın belli kısımlarını açıklamak için, Güney Hanedanlıklarından olan Song hanedanlığı döneminde Pei Song Zhi tarafından kısa notlar eklenmiştir. Chen Shou’nun ulaşabildiği tarihi kaynaklar sınırlı olduğu için, her üç tarihin içeriği de yeterli değildi. Bu nedenle, Pei Song Zhi, notlar ilave ederek açıklama yapmış, hataları düzeltmiştir.

Üç Devlet döneminde politikada, ekonomide, askeri olaylarda insanların ilişkileri ve ilim düşüncesinde, edebiyatta, sanatta, bilim ve teknolojide yardımcı kişiler kitapta kaydedilmiştir. Eserde, ayrıca ülkedeki azınlık uluslar ile komşu ülkelerin tarihi de yer almıştır. Örneğin; Wei Shu içindeki biyografide Japonya’nın eski tarihi ile ilgili çok önemli bilgiler bulunmaktadır.25

Tang hanedanlığından önce, Shi Ji, Han Shu ve Dong Guan Han Ji “Üç Tarihi” oluşturmaktaydı. Daha sonra Dong Guan Han Ji’nin kaybolmasıyla26 Shi Ji, Han Shu ve Hou Han Shu “Üç Tarih” olarak adlandırılmıştır. Sonraki nesillerce Chen Shou’nun tarihi araştırması ve yazımı önemli bulunarak, eseri San Guo Zhi da diğer üçüne eklenerek “Dört Tarih” oluşmuştur.27

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Wu Wan

Kaynaktaki Yeri:30. Bölüm, Wei Shu 30, s.831-835

Kapsadığı Tarih: Han dönemi (M.Ö. 206-M.S. 220) başlarından sonuna kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Çin’in kuzeyindeki Xiong-nular, Wu Wanlar ve Xian Beiler ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmakta ve Han döneminde bunların gelişmesi ile ilgili mevcut durum anlatılmaktadır. Metnin başında yer alan dipnotta Wu Wanların biyografisi bulunmaktadır. Bu biyografide

kimlikleri, yaşam biçimleri, gelenek görenekleri, inançları, oturdukları yöreler, komşuları özellikle Xiong-nular ve Çin ile olan ilişkilerinin tarihçesi üzerinde durulmaktadır. Asıl metin kısmında ise, Han hanedanlığı dönemi sonlarından itibaren çeşitli Wu Wan boylarının ve önderlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Çin sınırındaki faaliyetleri ele alınmaktadır.

Kavim Adı : Xian Bei

Kaynaktaki Yeri : 30. Bölüm, Wei Shu 30, s. 835-840

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 200'lü yıllardan, M.S. 228 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Metnin dipnot kısmında Xian Beiler ile ilgili biyografi bulunmaktadır. Burada, kimlikleri, oturdukları yöreler, gelenek görenekleri, toplumsal yaşamları, Çinliler, Xiong-nular ve diğer kavimler ile olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Tan Shi Huai adlı liderlerinin ölümüne kadar olan durumlarından söz edilmektedir. Asıl metin kısmında ise, Xian Bei hükümdarı A Bi Neng döneminden başlayarak Xian Bei tarihi anlatılmaktadır.

5. Jin Shu (Jin Tarihi)

Fan Xuan Ling ile birlikte birçok kişi tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 646'da28 yazılmaya başlanmış, M.S. 648 yılında yani üç yıldan kısa bir süre içinde tamamlanmıştır.

Eserin yazımında 21 kişi görev almıştır. Bunlar arasında Fang Xuan Ling, Chu Sui Liang, Xü Jing Zong, Ling Hu De Fen, Jing Bo, Lai Ji, Li Chun Feng, Li Yi Fu, Cui Xin Gong gibi isimleri sayabiliriz. Bu tarihçilerden Li Chun Feng, Tian Wen, Lü Li ve Wu Xing olmak üzere üç tane Zhi'yı kendine özgü bir tarzda kaleme almıştı. Onun bu tarih yazma

şeklini Jing Bo geliştirmiştir ancak, ne yazık ki bu tarz nesilden nesile aktarılamamıştır.29

Tang hanedanlığı imparatoru Tai Zong30 ise, Xuan Di ve Wu Di kayıtları ile Lu Ji ve Wang Xi Zhi biyografilerini yazmıştı.31

Xi Jin (Batı Jin) ve Dong Jin (Doğu Jin) hanedanlıklarının tarihi olaylarının kaydedildiği Jin Shu, 10 bölüm Ben Ji, 20 bölüm Zhi, 70 bölüm Lie Zhuan ve 30 bölüm Zai Ji olmak üzere toplam 130 bölümden oluşmuştur. Zai Ji bölümünde, hanedanlık sınırları dışındaki olaylar anlatılmış, özellikle 16 devletin siyasi güçleri hakkında bilgiler verilmiştir. Burada sözü edilen uluslar içinde en önemlileri Xiong-nu, Xian Bei, Di ve Qiang sayılabilir.

Tang hanedanlığından önce, Jin hanedanlığının tarihi ile ilgili olarak yirmiden fazla kitap yazılmıştı. Ancak, Tang hanedanlığı başlarında bazıları kaybolmuştur. Jin hanedanlığı tarihi ile ilgili yazılmış kitapların sayısı çoktu ancak, bilgiler yetersizdi. Bundan dolayı, Tai Zong, Jin Shu'nun tekrar yazılması için emir vermiştir. Kitap yazılırken, Jin hanedanlığının dökümanlarından yararlanılmıştır, özel tarihler dışında ayrıca mevkiler, törenler, günlük yaşam hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Dökümanlar kullanılırken seçici davranılmış, böylece titiz bir çalışma çıkmıştır. Kitabın yazımında sadece Zang Rong Xü'nün Jin Shu'su temel kaynak olarak kullanılmıştır.32 Aynı zamanda toplanan çeşitli hikayeler de kaydedilmiş ve ilaveler yapılmıştır. Böylece oluşturulan Jin tarihi hem iyi bir döküman, hem de referans kaynağı olmuştur.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 97. Bölüm, Lie Zhuan 67, Xi Rong, s. 2537-2542

Metnin İçeriği: Kavime adını veren Tu Yü Hun hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Komşu kavimler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Daha sonra sırası ile başa geçen liderler ve dönemlerindeki siyasi olaylar anlatılmaktadır.

Kavim Adı: Xiong-nu (Hun)

Kaynaktaki Yeri: 97. Bölüm, Lie Zhuan 67, Bei Di, s.2548-2552

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 200'lü yıllardan, M.S. 295 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xiong-nuların tarihçelerinden ve kimliklerinden kısaca söz edilmektedir. Han hanedanlığı dönemi ortalarında parçalanmalarından sonra, Çin topraklarına yerleşmeleri ve yerleştikleri bölgeler ile Üç Devlet dönemindeki yerleşim alanları hakkında bilgiler verilmektedir. Daha sonra başlıca Xiong-nu kabilelerinin adları sıralanmakta, Xiong-nuların devlet teşkilatı ve Çin ile olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Metnin sonunda ise, tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

6. Song Shu (Song Tarihi)

Shen Yue (M.S 441-513) tarafından Qi hanedanlığı döneminde, M.S. 488 yılında yazılmıştır.

Song hanedanlığı, Doğu Jin hanedanlığından sonra güneyde kurulmuş olan feodal bir hanedanlıktır. M.S. 403 yılında, Huan Xuan kendisini Jin hanedanlığının imparatoru ilan etmiştir. Daha sonra Liu Yu, Huan Xuan'i devirerek M.S. 420 yılında Song hanedanlığını kurmuştur.33

Song hanedanlığının 60 yıllık tarihinin kaydedildiği Song Shu, 10 bölüm Ben Ji, 30 bölüm Zhi, 60 bölüm Lie Zhuan olmak üzere 100 bölümdür.

Song hanedanlığının ulusal tarihinin yazılmasına, M.S. 439 yılında başlanmıştır. Dönemin ünlü bilim adamı He Cheng Tian Ji ve Zhi'yı taslak olarak oluşturmuş, Tian Wen Zhi ve Lü Li Zhi'yı yazmıştır. Ondan sonra birçok kişi eserin yazımında görev almıştır. Ancak, onların görev süreleri çok kısa olmuştur. Shen Yue, M.S. 462 yılında, Zhu Zuo Lang34 görevine

getirilmiştir. Önceki kişilerin orijinal metinlerine başvurarak, Ulusal Tarih'i yazmıştır. Bugün birçok kitapta, Xu Yuan'in yazdığı Song Shu'nun tamamlanmamış eski metinleri korunmaktadır. Güney Qi hanedanlığı döneminde M.S. 487 yılı baharında, yeniden Shen Yue'ye Song Shu'yu yazması emredildi. Bunun üzerine Shen Yue'de, He Cheng Tian, Xu Yuan ve diğerlerinin eski çalışmalarını tamamlayıp tekrar gözden geçirerek düzeltmiş, bu iş için bir yıla yakın bir süre harcamıştır. M.S. 488 yılında, Ji ve Zhuanların 70 bölümünü tamamlamıştır. Shen Yue imparatorluk hatıralarında, "Zhi bölümlerinin tamamlanmak üzere" olduğunu belirtmektedir. Song Shu'nun sekiz Zhi'sının 30 bölümünün sonradan tamamlandığı görülebilir. Song Shu'nun en son uyarlamasında, M.S. 494'den M.S. 502'ye kadar olan zaman görülebilmektedir.

Doğu Han hanedanlığının son yıllarından itibaren süre gelen güçlü aileler sistemi Doğu Jin ve Kuzey-Güney hanedanlıkları dönemine gelindiğinde büyük ölçüde gelişme kaydetmiştir. Önde gelen aileler, siyasi ve ekonomik bakımdan özel bir güce sahiptiler. Dolayısıyla yönetimi de ellerinde tutabiliyorlardı. Shen Yue'nin Qi ve Liang hanedanlıkları döneminde yazdığı Song Shu aynı zamanda bu dönemin ve sınıflarının özelliklerini taşımaktadır.

Song Shu, çok değerli bir tarihsel dökümandır. 100 bölümlük eserde, 60 yıl içinde meydana gelen olaylar kaydedilmiş, çok sayıda tarihi kaynak korunmuş, aynı zamanda da dönemin çok sayıda imparatorluğa ait hatırat, mektup ve makalesi toplanmıştır. Böylece o dönemde ki toplumsal, siyasi ve ekonomik durum açıkça görülebilmektedir.

Ayrıca özellikle 95. bölüm, 55. Lie Zhuan'da yer alan Su Lo içinde genellikle To-balar ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Rui Rui35

Kaynaktaki Yeri: 95.Bölüm, Lie Zhuan 55, s.2357

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 460'lı yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Rui Ruilerin kimliğinden, yaşadıkları yörelerden, belli bir şehirlerinin olmadığından, göçebe olarak yaşadıklarından, komşu kavimler ve Çin ile olan ilişkilerinden, yazılarının olmadığından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Xian Bei Tu Yü Hunları

Kaynaktaki Yeri: 96. Bölüm, Lie Zhuan 56, s.2369-2375

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 469 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xian Bei Tu Yü Hunlarının, Liao Dong Xian Beilerinden olduklarından, kimliklerinden, Xian Bei dilindeki kimi sözcüklerin Çince karşılıklarının ne olduğundan söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

7. Nan Qi Shu

(Güney Qi Tarihi)

Xiao Zi Xian (M.S. 489-537) tarafından, Liang hanedanlığı (M.S. 502-557) döneminde, Liang Wu Di'nin, Tian Jian yılında (M.S. 502-519) yazılmıştır.

Güney hanedanlıklarından olan Qi hanedanlığının tarihinin kaydedildiği kitabın başlangıçtaki adı Qi Shu idi. Song hanedanlığı döneminden sonra "Nan" sözcüğü eklenmiştir. Eser, toplam 60 bölümdür. Ancak, bugün 59 bölümü korunmak-tadır.36 Kitap, 8 bölüm Ben Ji, 11 bölüm Zhi, 40 bölüm Lie Zhuan'dan oluşmaktadır.

Yazarı Xiao Zi Xian, Xia Dao Cheng'ın37 torunudur. Liang hanedanlığı döneminde önemli kişilere ait bilgileri toplamaktan sorumlu idi. Ayrıca, faal bölgelerde koruma görevi yaparak güçlenen hanedanlığa hizmet etmiştir.

Güney Qi hanedanlığının başlarında bir tarih enstitüsü kurulmuştu. Tan Chao, Jiang Yen ve diğerleri burada "Resmi Tarih"i yazmışlardır. Xiao Zi Xian'ın yazdığı Qi tarihinden önce de birçok Güney Qi eski tarihi bulunmaktaydı. Ayrıca tüm imparatorların günlük yaşamları ile ilgili tuttukları notlar bulunuyordu. İşte tüm bunlar Xiao Zi Xian'e kitabını yazarken temel kaynak olmuştur.38 Eserdeki, yöre kayıtlarında her yörenin coğrafi gelişimi dışında, aydın kesimin durumunu gösteren notlar da bulunmaktadır. Bu da eserin tarihi döküman olarak değerini oldukça yükseltmektedir.

Nan Qi Shu içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

8. Liang Shu (Liang Tarihi)

Yao Si Lian (M.S. 557-637) tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 629 yılında imparatorun emriyle yazılmaya başlanmış, M.S. 636 yılında tamamlanmıştır.

Güney hanedanlıklarından olan Liang hanedanlığı, Doğu Jin, Song ve Qi hanedanlıklarını takiben Jiang Nan'da kurulmuştur. İmparator Xiao Yan'in39 kurduğu hanedanlık İmparator Xiao Fang Zhi döneminde yıkılmıştır. Toplam 56 yıl (M. S. 502-557) hüküm süren bir hanedanlıktır.

Liang hanedanlığı'nın tarihinin kaydedildiği Liang Shu, 6. yüzyılın 50. yılından 7. yüzyılın 30. yılına kadar olan dönemi içermektedir. Kitap, 6 bölüm Ben Ji, 50 bölüm Lie Zhuan olmak üzere toplam 56 bölümden oluşmaktadır.

Liang Shu'nun yazarı Yao Si Lian'in lakabı Xin olarak geçmektedir,40 babası Yao Cha, Liang hanedanlığı döneminin ünlü edebiyatçılarındandır. Chen hanedanlığı döneminde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Chen hanedanlığı yıkıldıktan sonra Sui hanedanlığında ise Mi Shu Cheng41

görevine getirilmiştir. Sui Wen Di'nin emri ile Liang ve Chen hanedanlıklarının tarihini yazmaya başlamıştır. M.S. 606 yılında Yao Cha ölünce, oğlu Yao Si Lian bu iki tarih ile ilgili çalışmalara devam etmiştir. Tang Tai Zong'un, Zhen Guan yılı başlarında Zhu Zuo Lang42 görevine getirilen Yao Si Lian, imparatorun emri ile resmi olarak Liang ve Chen hanedanlıkları tarihini yazmaya başlamıştır. M.S. 636 yılında Liang Shu'yu tamamlamıştır.

Özellikle Liang Shu'daki edebiyat biyografileri, Liang dönemi edebiyatının zenginliğini yansıtmaktadır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Hua Guo43 (Eftalitler)

Kaynaktaki Yeri: 54. Bölüm, Lie Zhuan 48, Xi Bei Zhu Rong, s.812

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 126 yılından, M.S. 526 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Hua Guoların kimliklerinden, yerleşim bölgelerin-den, yaşam biçimlerinden, giyim kuşamlarından, gelenek göreneklerinden, şehirlerinin ve kendilerine özgü yazılarının olmadığından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Rui Rui

Kaynaktaki Yeri: 54. Bölüm, Lie Zhuan 48, Xi Bei Zhu Rong, s.817-821

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 72'li yıllardan, M.S. 541 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Rui Ruilerin kimliklerinden, şehirlerinin olmadı-ğından ve göçebe olarak yaşadıklarından, giyim kuşamlarından, komşu kavimler ile olan iliºkilerinden söz edilmektedir.

9. Chen Shu

(Chen Tarihi)

Yao Si Lian (M.S. 557-637) tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 622 yılında imparatorun emriyle yazılmaya başlanmış, M.S. 627 yılında tamamlanmıştır.

Güney hanedanlıklarından olan Chen hanedanlığı, tıpkı Liang hanedanlığı gibi Doğu Jin, Song ve Qi hanedanlıklarını takiben Jiang Nan'da kurulmuştur. Toplam 33 yıl (M.S. 557-589) hüküm süren bir hanedanlıktır.

Chen hanedanlığının tarihinin kaydedildiği Chen Shu, 6 bölüm Ben Ji, 30 bölüm Lie Zhuan olmak üzere toplam 36 bölümden oluşmaktadır. Çin'in resmi hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih" içinde bölüm sayısı en az olan kitaptır.44

Eseri, Yao Cha yazmaya başlamış ancak, o öldükten sonra oğlu Yao Si Lian, M.S. 622 yılında Gao Zu'nun emriyle babasının kaldığı yerden devam ederek kitabı yazmaya başlamıştır. Babasının yazdığı eski metinlere bağlı olarak düzenlemeler yapmıştır. Kitap uzun olmadığı için yazımı da fazla zaman almamıştır.

Chen Shu içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

10. Wei Shu (Wei Tarihi)

Wei Shou (M.S. 510-572) tarafından, Kuzey Qi hanedanlığı (M.S. 550-577) döneminde, M.S. 551 yılında yazılmaya başlanmış, M.S. 554 yılında tamamlanmıştır

To-ba milletinin kurduğu Kuzey Wei ile Doğu Wei tarihinin kaydedildiği eser, 12 bölüm Ben Ji, 92 bölüm Lie Zhuan ve 20 bölüm Zhi olmak üzere toplam 124 bölümdür.45 4. yüzyılın sonundan 6. yüzyılın ortalarına kadar olan Kuzey Wei hanedanlığı tarihini kapsamaktadır.

To-ba Gui, Kuzey Wei hanedanlığını kurduğunda Deng Yuan, 10 bölümlük Dai Ji'yi derleyip yazmıştı. Daha sonra birçok kişi kronolojik sistemi kullanarak Wei tarihini derleyip yazmışlardır. Lao Wen Di'nin, Tai He 11. yılında (M.S. 487) Li Biao tarih çalışmalarına katılınca biyografik sistemi kullanmaya başlamışlardır. Genel olarak derlemeler, To-ba Hong yönetimine kadar yapılmıştı. Xing Luan, Cui Hong ve diğerleri Gao Zu, Shi Zong, Su Zong dönemlerinde imparatorların günlük faaliyetlerini derleyip yazmışlardır. Kuzey Qi hanedanlığı döneminde, M.S. 551 yılında, Wen Xuan Di'nin emriyle Wei Shou, Wei tarihini yazmaya başlamıştır.46

Wei Shou, Kuzey Qi döneminin ünlü aydınlarındandır. Kuzey Wei dönemi sonlarında "Devlet Tarihi" ve imparatorların günlük faaliyet raporlarının derlenmesi çalışmalarına katılmıştır. Bu arada kurulan tarih enstitüsünde Gao Long'un denetiminde Fang Yan You ile birlikte altı kişi tarih çalışmalarına katılmıştır. Araştırmaların başında Gao Lung bulunuyordu ancak, işi yürüten Wei Shou idi. Bu arada M.S. 531'de Wei Shou San Ji Shi Lang47 görevine getirilmişti. Bu çalışmalar sonunda, M.S. 554 yılı sonbaharında Ji ve Zhuan, 11. ayda da 10 bölümlük Zhi tamamlanmıştır. Wei Shu bugün korunan Kuzey Wei tarihinin ilk ve önemli kaynağıdır.48 Ancak, Wei Shu'nun bazı bölümlerinin kaybolduğu, daha sonra başka belgeler ile karşılaştırılarak bu kayıp bölümlerin tamamlanmasına çalışıldığı bilinmektedir. Örneğin, Wei Shu'nun 102. bölümündeki "Batı Bölgeleri" kayıtları kaybolmuş, daha sonra tekrar derlenmişse de orjinalliğinden pek çok şey yitirmiştir.49

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Qi Dan (Kıtaylar ya da Kitaylar)

Kaynaktaki Yeri: 100. Bölüm, Lie Zhuan 88, s.2223-2224

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 390'lı yıllardan, M.S. 517 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların kimliklerinden, Çin ve komşu kavimler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 101. Bölüm, Lie Zhuan 89, s.2233-2241

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 400'lü yıllardan M.S. 541 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tu Yü Hunların kimliklerinden, liderleri Tu Yü Hun'un ağzından siyasi durumlarından, sırası ile başa geçen liderlerinden, Çin ve komşu kavimler ile ilişkilerinden, Tu Jueler (Göktürkler) ile aynı olan gelenek göreneklerinden, ölü gömme törenlerinden, giyim kuşamlarından, yaşadıkları yörelerden sözedilmektedir.

Kavim Adı: Yue Ban Guo

Kaynaktaki Yeri: 102. Bölüm, Lie Zhuan 90, s.2268-2269

Kapsadığı Tarih: M.S. 450'li yıllardaki siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Vusunların kuzeybatısında yaşayan Yue Ban Guoların atalarının Kuzey Xiong-nuların kağanı olduğu anlatılmakta ve yerleşim bölgelerinden, nüfuslarından, gelenek göreneklerinin ve dillerinin Gao Chelar ile aynı olduğundan, Ru Rular ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Ru Ru

Kaynaktaki Yeri: 103. Bölüm, Lie Zhuan 91, s.2289-2303

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 380'li yıllardan, M.S. 533 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Kimliklerinden, sırası ile liderlerinden söz edilerek içteki siyasi durumları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Çin ve komşu kavimler ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Gao Che

Kaynaktaki Yeri: 103. Bölüm, Lie Zhuan 91, s.2307-2312

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 540'lı yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Gao Cheların kimliklerinden, gelenek göreneklerinden, yetiştirdikleri hayvanlardan, Çin ve komşu kavimler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

11. Bei Qi Shu (Kuzey Qi Tarihi)

Li Bai Yao (M.S. 565-648) tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 627 yılında imparatorun emri ile yazılmaya başlanmış, M.S. 636 yılında tamamlanmıştır. Bei Qi Shu'da, Doğu Wei ve Kuzey Qi hanedanlıkları tarihi kaydedilmiştir. Kitabın tamamı 50 bölümdür. Bunun 8 bölümü Ji, 42 bölümü Lie Zhuan'dan oluşmaktadır. Başlangıçta adı Qi Shu olan kitaba, Xiao Zi Xian'in kitabı Nan Qi Shu'dan ayırtedilebilmesi için Song döneminde "Bei" sözcüğü eklenmiştir.50

Wei Lao Wu Di'nin, Yong Xi 3. yılında (M.S. 534), Shan Jian'in Wei imparatoru olması ile Wei hanedanlığı Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Tarihte Shan Jian'in bu yönetimi Doğu Wei olarak bilinmektedir. Shan Jian'in, Wu Ding 8. yılında (M.S. 550), Gao Yang, Doğu Wei hanedanlığını yıkarak kendini Qi imparatoru ilan etmişti. Kurduğu bu yönetim tarihte Kuzey Qi olarak bilinmektedir. Bei Qi You Zhu'nun Cheng Guan ilk yılında (M.S. 577) Zhou Wu Di Qi hanedanlığını ortadan kaldırdı.51

Li Bai Yao eserin yazımı sırasında babasının önceden yazmış olduğu 30 bölümlük Qi Tarihi'nden de yararlanmıştır. Kuzey Song dönemine gelindiğinde Bei Qi Shu'nun birçok bölümü kaybolmuştu. Orjinal metinlerin sadece 17 bölümü korunabilmişti. Bugün kullanılan kitap, daha sonradan düzenlenmiştir. Bu yüzden yazıların düzeninde birçok karışıklık ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, kaydedilen olaylarda da tezatlıklar bulunmaktadır.

Kitap içindeki birçok metinde o dönemin konuşma dili kullanılmıştır. Her bölümün sonunda tarihçinin yorumunun ardından uyaklı olarak

yazılmış övgü bölümleri bulunmaktadır.

Bei Qi Shu içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

12. Zhou Shu (Zhou Tarihi)

Ling Hu De Fen (M.S. 583-666) tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 628 yılında imparatorun emri ile yazılmaya başlanmış, M.S. 636 yılında tamamlanmıştır.

M.S. 535 yılında Wen Di, kendisini imparator ilan edip Batı Wei hanedanlığını kurmuştur. M.S. 557 yılında ise Batı Wei hanedanlığının yerini Zhou hanedanlığı almıştır. Tarihte bu hanedanlık Kuzey Zhou olarak geçmektedir. M.S. 581 yılında da Sui hanedanlığı tarafından yıkılmıştır.52

Batı Wei ve Kuzey Zhou hanedanlıklarının tarihinin kaydedildiği Zhou Shu, 8 bölüm Ben Ji, 42 bölüm Lie Zhuan olmak üzere toplam 50 bölümden oluşmaktadır.

Zhou Shu'nun bazı bölümleri Kuzey Song dönemine gelindiğinde kaybolmuştu. Bugün her Ji ve Zhuan içindeki tarihçinin yorum kısımları ile 18., 24., 26., 31., ve 32. bölümlerde eksiklikler bulunmaktadır. Bu bölümlerin Ling Hu De Fen'ın orjinal metinleri olmadığı ve bunların birçoğunun daha sonradan düzenlenip eklendiği konusunda görüşler bulunmaktadır.53

Tang dönemi başlarında pek çok çalışması bulunan Li Hu De Fen, Resmi tarih yazımı çalışmalarına katılmıştı. M.S. 622 yılında Mi Shu Cheng54 görevine getirilmişti. Ayrıca, Sonraki Liang, Chen, Qi, Zhou ve Sui hanedanlıklarının resmi tarihlerinin düzenlenmesinde de yardımcı olmuştu.

Göktürkler ile ilgili bilgi veren ilk kaynak olan Zhou Shu içindeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Tu Jue (Göktürk)

Kaynaktaki Yeri: 50. Bölüm, Lie Zhuan 42, Yi Yü, 2. Kısım, s.907-912

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 545 yılından, M.S. 580 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tu Juelerin ataları ile ilgili ilk efsane anlatıldıktan sonra, Ru Rulara köle olduklarından ancak, daha sonra Tu Juelerin baş kaldırarak devlet kurduklarından söz edilmektedir. Ayrıca, devlet kuruluş dönemindeki iç ve dış olaylardan, Tu Juelerin gelenek göreneklerinden, giyim kuşamlarından, barınakla-rından, yaşam biçimlerinden, toplumsal yapılarından, kağanların tahta çıkış törenlerinden, inançlarından, devlet teşkilatından, askerlerinden, silahlarından, süslemelerinden ve takılarından, tuğlarından, yasalarından, ölü gömme törenlerinden, Çin ve Tu Yü Hunlar ile ilişkilerinden, Çin'deki Qi ve Wei hanedanlıkları ile Tu Jueler arasındaki ilişkilerden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 50. Bölüm, Lie Zhuan 42, Yi Yü, 2. Kısım, s.912-914.

Kapsadığı Tarih: Batı Wei hanedanlığı döneminde Wen Di'nin Da Tong yılı (M.S. 535-551) ortalarından, M.S. 578 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qin Hai yöresindeki Tu Yü Hunlar anlatılmaktadır. Genel olarak Tu Yü Hunların tarihçeleri ile ilgili kısa bir giriş yapıldıktan sonra, toplumsal yaşamları konusunda bilgi verilmektedir. Yönetim sistemleri ve örgütlenmelerinden, Tu Jueler ile aynı olan gelenek göreneklerinden söz edilmektedir.

13. Sui Shu (Sui Tarihi)

Zhang Sun Wu Ji, Wei Wei ve diğerleri tarafından, Tang hanedanlığı (M.S. 618-907) döneminde, M.S. 629 yılında yazılmaya başlanmış, M.S 636 yılında tamamlanmıştır.

Sui hanedanlığı tarihinin kaydedildiği kitap, toplam 8555 bölümdür. Bunun 5 bölümü Ji, 30 bölümü Zhi ve 50 bölümü de Lie Zhuan'dan oluşmaktadır. Ji ve Zhuan bölümlerinde M.S. 581'den 618'e kadar olan 38 yıllık tarih kaydedilmiştir.56

M.S. 629 yılında aralarında Fan Xuan Ling ve Wei Wei'in de olduğu bir grup görevlendirilerek Sui Shu'nun yazımına başlamışlardır. M.S. 652 yılında Zhang Sun Wu Ji de düzenleme yapması için görevlendirilmiştir. M.S. 656 yılına gelindiğinde 85 bölümün tamamı hazır duruma gelmiştir.57 Tam bir işbirliği içinde hazırlanmış olan Sui Shu oldukça değerli ve zengin bir materyaldir. Özellikle Batı Bölgeleri ile ilgili araştırmalar için önemli bir kaynaktır.

Sui Shu'nun 83. bölüm, 48. Lie Zhuanda Qiang boylarından olan Dang Xianglar (Tangut) ve bunların komşu kavimler, özellikle Türkler ile ilişkileri anlatıl-maktadır.

Sui Shu'daki Zhi bölümünde yer alan Tian Wen'da astronomi çalışmaları ile ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Yine Zhi bölümünde yer alan coğrafya kayıtları, tüm ülkenin nüfusu, dağları, nehirleri, coğrafi gelişimi, her bölgenin gelenek görenekleri, yetiştirdikleri ürünler gibi çeşitli bilgileri içermektedir. Ayrıca, müzik ile ilgili kayıtların yer aldığı Zhi'da, Sui döneminde müziğin gelişmesi, şarkılar, müzikal enstrümanlar gibi birçok konuda bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler, Çin'in kültürü ile ilgili önemli tarihi materyal olma özelliğini taşımaktadır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 83. Bölüm, Lie Zhuan 48, Xi Yu, s.1842-1845

Kapsadığı Tarih: Sui hanedanlığı döneminde Wen Di'nin, Kai Huang yılı (M.S. 581-600) başlarından, Yang Di'nin, Da Ye yılı (M.S. 605-616) sonlarına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tu Yü Hunların ortaya çıkışlarından ve tarihçele-rinden, Qin Hai'a yerleşmelerinden, devlet örgütlerinden, gelenek göreneklerinden ki bunun Tu Jueler ile aynı olduğundan, ülkenin coğrafi konumundan ve ikliminden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tu Jue

Kaynaktaki Yeri: 84. Bölüm, Lie Zhuan 49, Bei Di, s.1863-1876

Kapsadığı Tarih: 6. yüzyılın ortalarından, Sui hanedanlığı (M.S.581-618) sonlarına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Bu bölüm, Sui Shu'daki Türkler ile ilgili en önemli belgelerden biridir. Tu Juelerin ataları hakkında bilgi verilmekte, Ru Rular ve Çin ile olan ilişkilerinden, aralarındaki resmi yazışmalardan, Çinlilerin sözlü raporlarından, Çin hükümdarlarının Tu Jueler ile ilgili verdikleri fermanlardan, Çinlilerin Tu Jue hükümdarlarına evlenmeleri için gönderdikleri prenseslerden ve Çin ile olan ticari ilişkilerden söz etmektedir.

Kavim Adı: Xi Tu Jue (Batı Göktürkler)

Kaynaktaki Yeri: 84. Bölüm, Lie Zhuan 49, Bei Di, s.1876-1879

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 605 yılından, M.S. 614 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tu Juelerin ikiye ayrılmalarından, yerleşim ve yönetim bölgelerinden, hangi yöneticinin hangi bölgeyi yönettiğinden, Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmekte, Chu Luo Kağan'ın ağzından Xi Tu Juelerin içteki siyasal olayları dile getirilmektedir.

Kavim Adı: Tie Le

Kaynaktaki Yeri: 84. Bölüm, Lie Zhuan 49, Bei Di, s.1879-1880

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 590'lı yıllardan, M.S. 607 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Atalarından, yerleşim bölgelerinden, Tie Leların hangi boylardan oluştuklarından, nüfuslarından, Sui Wen Di’nin, Kai Huang yılı (M.S. 581-600) sonlarında Çin ve Tu Jueler ile olan ilişkilerinden, hakimiyet alanlarından, gelenek göreneklerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Xi

Kaynaktaki Yeri: 84. Bölüm, Lie Zhuan 49, Bei Di, s.1880-1881

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 600’lü yılların başlarındaki döneme ait siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Dong Hulardan olduklarından, Tu Juelerin Çin ile bağlantı kurmalarından sonra bunların ilişkilerinden ve beş boy olduklarından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Qi Dan

Kaynaktaki Yeri: 84. Bölüm, Lie Zhuan 49, Bei Di, s.1881-1882

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 584 yılından, M.S. 600 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Dan başlığı altında Shi Wei kavimi ve onların ataları hakkında bilgi verilmektedir. Qi Danların, Koreliler ve Tu Jueler ile ilişkilerinden, askerlerinden, kabile sayılarından, gelenek göreneklerinden söz edilmektedir. Daha sonra, Shi Wei kaviminin, beş boy olduğundan, ayrıca Shi Weilerin kendi aralarında Güney ve Kuzey Shi Wei olarak ikiye ayrıldıklarından, bunların yaşadıkları yörelerden, Kuzey Shi Weilerin dokuz boy olduklarından söz edilmektedir. Metnin sonunda ise tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

14. Nan Shi (Güney Tarihi)

Li Yang Shou tarafından, Tang hanedanlığı döneminde, M.S. 659 yılında yazılmıştır.

Nan Shi ve Bei Shi Çin tarihindeki Kuzey Güney hanedanlıkları olan sekiz hanedanlığın yani Song, Qi, Liang, Chen, Wei, Kuzey Qi, Zhou ve Sui

hanedanlıklarının tarihinin yeniden düzenlenip yazıldığı kitaplardır. Nan Shi'da, Shen Yue'nin yazdığı Song Shu, Xiao Zi Xian'in yazdığı Nan Qi Shu, Yao Si Lian'in yazdığı Liang Shu ve Chen Shu birleştirilip özetlenmiştir.58

Kitap toplam 80 bölümden oluşmaktadır. Bunun 10 bölümü Ji, 70 bölümü de Lie Zhuan'dır. M.S. 420-589 yılları arasındaki Song, Qi, Liang ve Chen hanedanlıklarının 170 yıllık tarihi kaydedilmiştir.59

Kitabın yazarı Li Yang Shou, Tang Tai Zong döneminde Sui Shu ve Jin Shu'nun düzenlenmesi çalışmalarına katılmıştır. Ayrıca, Tang hanedanlığı döneminde Resmi Tarih'in yazılması çalışmalarına yardımcı olmuştur.

Nan Shi'nın yazımı ile ilgili çalışmalara ilk olarak Li Yan Shou'nun babası başlamıştır. Li Yan Shou, babasının çalışmasını temel alarak Shi Ji'deki kayıtları ve biyografileri kitabının düzenini oluşturmak için kullanmıştır. Sekiz hanedanlığın (Song, Qi, Liang, Chen, Wei, Bei Qi, Zhou ve Sui) tarihinden bazı bölümleri çıkartmış, bazı bölümleri özet olarak almış, yeni materyallerden yararlanıp bunlardan yeni bilgiler eklemiş böylece, Nan Shi'yı yazmıştır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: He Nan

Kaynaktaki Yeri: 79. Bölüm, Lie Zhuan 69, Xi Rong, s.1977-1978

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 480'li yılların sonundan, M.S. 529 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: He Nan kavminin, Xian Beilerin Mu Rong kabilesinden olduklarından, yerleşim bölgelerinden,60 oturdukları yörenin ikliminden, yetiştirdikleri ürünlerden, başta at olmak üzere besledikleri hayvanlardan, barınaklarından, giyim kuşamlarından söz edilmektedir. Tu Yü Hun'un torunları dönemindeki olaylar da anlatılmaktadır. He Nan kavminin,

bulundukları yöredeki Qiang adı verilen yerel kabileler ile karıştıkları ve Çinliler ile olan ilişkileri anlatılmaktadır.

Kavim Adı: Hua Guo

Kaynaktaki Yeri: 79.Bölüm, Lie Zhuan 69, Xi Yü, s.1984.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 126 yılından, M.S. 526 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Hua Guoların tarihi hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Wei ve Jin hanedanlığından sonra Çin ile pek ilişkileri olmadığından ancak, Liang hanedanlığı döneminde Çin ile bağlantı kurabilmek için zerdeva (beyaz aslan) ve değerli taşlar gönderdiklerinden bahsedilmektedir. Kuzey Wei hanedanlığı döneminde, Hua Gouların Ru Rulara bağlı küçük bir devlet olduğundan, yavaş yavaş Afganistan'ın kuzeyi ile İran'ı ele geçirip sınırlarını genişlettiklerinden ayrıca yeşilliğin az olduğu geniş topraklarında tahıl yetiştirdiklerinden, ekmek ve koyun etinin temel yiyecekleri olduğundan, atlarının ve iki hörgüçlü develerinin olduğundan söz edilmekte, Hua Guo insanlarının hepsinin çok iyi okçu oldukları, giyim kuşamları anlatılmaktadır. Ayrıca, kendilerine ait yazılarının olmadığı, Qi Danların yazısını kullandıkları ve kağıt olarak koyun postundan yararlandıkları, komşu ülkelerle ilişki kurdukları, gök tanrıları ve ateş tanrılarının olduğu gibi çeşitli konularda bilgi verilmektedir. Ayrıca, He Nanlıların Hua Guolara, Çinliler ile konuşmalarında çevirmenlik yaptıkları da anlatılmaktadır.

Kavim Adı: Ru Ru

Kaynaktaki Yeri: 79.Bölüm, Lie Zhuan 69, Bei Di, s.1986-1991

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 478 yılından M.S. 541 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Ru Ruların Xiong-nuların bir kolu olduğundan, kentlerinin olmadığından, göçebe olarak çadırlarda yaşadıklarından, kısa

elbise giydiklerinden, yaşadıkları yörenin iklimi ve coğrafyasından söz edilmekte, Song döneminde Çin’e bir elçi göndererek Weilere karşı savaşmayı önerdikleri anlatılmaktadır. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

15. Bei Shi (Kuzey Tarihi)

Li Yang Shou tarafından, Tang hanedanlığı döneminde, M.S. 659 yılında yazılmıştır.

Bei Shi’da, Kuzey hanedanlıkları tarihi olan Wei Shou’nun yazdığı Wei Shu, Li Bai Yao’nun yazdığı Bei Qi Shu ve Ling Hu De Fen’ın yazdığı Zhou Shu birleştirilip özetlenmiştir.

Kitap, 5 bölüm Wei Ben Ji, 3 bölüm Qi Ben Ji, 2 bölüm Sui Ben Ji ve 88 bölüm Lie Zhuan olmak üzere toplam 100 bölümden oluşmaktadır.61

Kuzey Wei hanedanlığı döneminde M.S. 386 yılından Sui hanedanlığı döneminde M.S. 618 yılına kadar olan Kuzey hanedanlıklarından Wei, Bei Qi, Zhou ve Sui hanedanlıklarının 233 yıllık tarihi kaydedilmiştir.62

Bei Shi ile ilgili ilk çalışmaları Li Yang Shou’nun babası yapmıştır. Kuzey bölgesinden bir kişi olduğu için yaptığı çalışmalar, Nan Shi’ya göre daha detaylı olmuştur. Bu nedenle, babasının çalışmalarını temel alan Li Yang Shou’nun yazdığı Bei Shi’nın içeriği Nan Shi’dan daha kapsamlı olmuştur.

Nan Shi’da olduğu gibi Bei Shi’da sekiz hanedanlığın (Song, Qi, Liang, Chen, Wei, Bei Qi, Zhou ve Sui) tarihi temel alınmış ancak, içlerindeki bazı bölümler ya çıkarılmış ya da özet olarak verilmiştir. Ayrıca kitabın yazımında yeni materyallerden de derlemeler yapılmıştır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Xi

Kaynaktaki Yeri: 94. Bölüm, Lie Zhuan 82, s.3126-3127

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 388 yılından, M.S. 497 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xilerin kimliklerinden, Çin ile olan ilişkilerinden, başta at olmak üzere yetiştirdikleri hayvanlardan, gelenek göreneklerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Qi Dan

Kaynaktaki Yeri: 94. Bölüm, Lie Zhuan 82, s.3127-3129.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 391 yılından, M.S. 612 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların kimliklerinden, Çin ve komşu kavimler ile ilişkilerinden, gelenek göreneklerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Shi Wei

Kaynaktaki Yeri: 94. Bölüm, Lie Zhuan 82, s.3129-3131

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 540'lı yıllardaki siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Bulundukları yöreden, kimliklerinden, dillerinin Qi Danlar ile aynı olduğundan, gelenek göreneklerinden, Çin ile ilişkilerinden, beş boy olduklarından ve bu boyların özelliklerinden, bu beş boy içinde yer alan Güney Shi Wei boyunun giyim kuşamlarının ve gelenek göreneklerinin Qi Danlar ile aynı olduğundan, yetiştirdikleri hayvanlardan söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 96. Bölüm, Lie Zhuan 84, s.3178-3190.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 436 yılından, M.S. 617 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Liao Dong Xian Beilerin soyundan geldikleri anlatılmakta, Tu Yü Hunların kuruluşları, iç siyasetleri ve dilleri ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Tu Yü Hunların siyasi gelişmelerinden, gelenek göreneklerinden ve komşusu olan kavimlerden, bunlardan Di ve

Qiang kavimleri ve Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Metin içinde Çin hükümdarlarına sunulan raporlar bulunmaktadır.

Kavim Adı: Ye Da (Eftalitler)

Kaynaktaki Yeri: 97. Bölüm, Lie Zhuan 85, Xi Yü, s.3230-3232.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S.450'li yıllardan, M.S.610'lu yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Ye Daların, Büyük Yüe Zhilerin bir kolu olduğundan, bunlara Gao Cheların bir başka kolu da denildiğinden, oturdukları yöreden, gelenek göreneklerinin Tu Jueler ile aynı olduğundan, hayvanlarından, yasaları olduğundan, Ru Rular ile evlilik bağları olduğundan, Çin'e gönderdikleri ticari elçilerden, Tu Jueler tarafından yıkılmalarından, coğrafi konumundan söz edilmekte, Hui Shenın raporlarından yola çıkılarak Xi Yü'deki bölgeler ile ilgili bilgiler verilmektedir.

Kavim Adı: Ru Ru

Kaynaktaki Yeri: 98. Bölüm, Lie Zhuan 86, s.3249-3267.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 416'lı yıllardan, M.S. 555'e kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Ru Ru adının nereden geldiği konusunda bilgi verilmekte ve devleti kurmalarından, çeşitli hükümdarlar döneminde Çinliler, To-balar ve komşu kavimler ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Gao Che

Kaynaktaki Yeri: 98.Bölüm, Lie Zhuan 86, s.3270-3273.

Kapsadığı Tarih: Wei Dao Wu Di'nin hüküm sürdüğü yıllardan (M.S. 386-M.S.409) Wei Lao Wen Di'nin hüküm sürdüğü yılların (M.S.471-M.S.500) sonuna kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Gao Chelara başlangıçta Di Li denildiğinden, kimliklerinden söz edilmektedir. Xiongnular ile dillerinin aynı olduğu söylenmekte ve siyasal yapılarından, savaş tekniklerinden, gelenek

göreneklerinden, yiyecek içeceklerinden, çadırlarda yaşadıklarından, giyim kuşamlarından, cenaze törenlerinden, göçebe olduklarından, Ru Rular, To-balar ve Ye Dalar ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

Kavim Adı: Tu Jue

Kaynaktaki Yeri: 99.Bölüm, Lie Zhuan 87, s.3285-3299.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 545 yılından, M.S. 616 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Kimlikleri konusunda bilgi verilmekte, Tu Jueler ile ilgili efsaneden bahsedilmektedir. Ru Rular ile olan ilişkileri anlatılmaktadır. Tu Juelerin ilk yerleşim yöreleri hakkında çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür. Birinci varsayıma göre, Xi Hai'da yerleştikleri ve Aşina ailesinden oldukları öne sürülmek-tedir. Ikinci varsayıma göre, Ping Liang'da yerleşmişlerdir. Üçüncü varsayım ise Altay dağlarında oturduklarından ki bu dağ miğfere benzediği için "Tu Jue" adının da buradan geldiği öne sürülmektedir. Bir başka görüşe göre de bunlar, Su Guo'dan gel-mektedirler.

Tu Juelerin siyasi ve tarihi gelişmelerinden, gelenek göreneklerinden, hükümdarlarından söz edilmektedir. Komşu kavimler ve Çin ile olan ilişkilerinden, Çin hükümdarları ile yapılan yazışmalardan, Çin hükümdarlarına sunulan raporlardan bahsedilmektedir.

Kavim Adı : Xi Tu Jue

Kaynaktaki Yeri : 99. Bölüm, Lie Zhan 87, s.3299-3302.

Kapsadığı Tarih : Yaklaşık olarak M.S. 600'lü yıllardan, M.S. 615 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği : Yerleşim alanlarından, Tu Juelerden ayrıldıktan sonra başa geçen hükümdarlarından ve Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tie Le

Kaynaktaki Yeri: 99. Bölüm, Lie Zhan 87, s.3303-3311

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 600'lü yıllar içindeki siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tie Lelerin kimliklerinden, yerleşim alanlarından, gelenek göreneklerinin Tu Jueler ile aynı olduğundan, M.S. 608 yılından itibaren Çin ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığından söz edilmekte ayrıca, Tie Le boylarının isimleri sıralanmakta ve herbirinin yerleşim alanları hakkında bilgi verilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu bulunmaktadır.

16. Jiu Tang Shu

(Eski Tang Tarihi)

Liu Xu tarafından, Sonraki Jin hanedanlığı döneminde, M.S. 945 yılında yazılmıştır.

Tang hanedanlığının M.S. 618'den 907'ye kadar olan 290 yıllık tarihinin kaydedildiği kitabın başlangıçta adı Tang Shu idi.63

20 bölümü Ji, 30 bölümü Zhi ve 150 bölümü de Lie Zhuan olmak üzere toplam 200 bölümden oluşmaktadır.

M. S. 941 yılından itibaren Tang dönemi tarihinin yazılması için çalışmalara başlanmıştır. 945 yılına gelindiğinde Liu Xu son düzenlemeleri yaparak kitabı tamamlamıştır.

Kitabın yazımı sırasında belge yönünden sıkıntı çekilmemiştir. Özellikle de kitabın yazıldığı dönem Tang dönemine yakın bir tarih olduğu için belgelerin derlenmesinde herhangi bir zorlukla karşılaşılmamıştır. Tarihi değeri olan birçok makaleye yer verilmiştir.

Kitabın Lie Zhuan bölümünde, Çin'deki azınlık milletler tarihi kaydedilmiştir. Özellikle Tu Jueler (Göktürk) ve Hui Helar (Uygur) hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu da kaynağın değerini ve önemini arttırmaktadır.64

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Tu Jue

Kaynaktaki Yeri: 194. Bölüm, 1.-2. Kısım, Lie Zhuan 144, 1.-2. Kısım, s.5153-5193.

Kapsadığı Tarih: 1. Kısım; Yaklaşık M.S. 610'lu yıllardan başlayarak, M.S. 742 yılına kadar olan siyasi tarihi, 2.Kısım; Yaklaşık olarak M.S. 610'lu yıllardan, M.S. 740'lı yıllara kadar olan dönemdeki siyasi tarihi kapsamaktadır.

Metnin İçeriği: Birinci kısımda, Tu Juelerin tarihinden bahsedilmekte ve Sui Shu'dan sonraki bölüm anlatılmaktadır. Bilgiler, Qi Ming Kağanın oğlu döneminden başlamaktadır. Tu Jue Kağanı ile Çinliler arasındaki ilişkilerden, sırası ile Tu Jue Kağanlarının tahta çıkışlarından, dönem ile ilgili olaylardan söz edilmektedir. Ayrıca, Çinlilerin Tu Juelere karşı izlemeleri gereken politika ile ilgili bir rapor da bulunmaktadır. Bilge Kağan Tonyukuk'tan bahsedilmekte ve toplumsal yapıdan çok siyasi olaylar hakkında bilgi verilmektedir.

İkinci kısımda, Xi Tu Juelerin (Batı Göktürkler) temelde Bei Tu Jueler (Kuzey Göktürkler) ile aynı olduğu söylenerek bunlar hakkında bilgi verilmiş, yerleşim alanlarından, geleneklerinin Tu Jueler ile aynı olduğundan ancak, dillerinin biraz farklı olduğundan, devlet görevlerinden, Çin ile ilişkilerinden, Kağanlarından ve dönemlerindeki siyasi olaylardan, komşu kavimlerle olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin bir yorumu bulunmaktadır.

Kavim Adı: Hui He[65] (Uygurlar)

Kaynaktaki Yeri: 195. Bölüm, Lie Zhuan 145, s.5195-5216.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 600'lü yıllardan başlayarak, M.S. 860 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Atalarının Xiong-nular olduğu, To-balar döneminde Tie Lelar içinde yer aldıkları, gelenek görenekleri, önce Gao Chelara sonra Tu Juelere bağlandıkları anlatılmaktadır. Başlarında bir yönetici bulunmadığından, göçebe olduklarından, tarihsel ve siyasi gelişmelerinden söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 198. Bölüm, Lie Zhuan 148, Xi Rong, s.5297-5301.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak, M.S. 605'li yıllardan başlayarak M.S. 800 yıllarına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tarihçesinden, gelenek göreneklerinden, devlet teşkilatlarından, coğrafi konumlarından, Sui hanedanlığı (M.S. 581-618) döneminden itibaren Çin ile ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tie Le

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2.Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5343-5349.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 610 yıllarından itibaren M.S. 650 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tie Leların kimliklerinden ve bunlara bağlı boylardan, Çin ve komşu kavimler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Qi Dan

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2. Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5349-5354.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 620 yılından başlayarak, M.S. 812 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların yaşadıkları yöre anlatılmakta ve hükümdar ailesinin kimliğinden, askerlerinden, boylarından, gerçekte Tu Juelere bağlı olduklarından, gelenek ve göreneklerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Xi

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2. Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5354-5358.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 620’li yıllardan M.S. 816 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xiong-nuların bir boyu olduklarından, oturdukları yöreden, gelenek göreneklerinin Tu Jueler ile aşağı yukarı aynı olduğundan, sürekli Qi Danlar ile savaş halinde olduklarından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Shi Wei

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2. Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5356-5358.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 620’li yıllardan M.S. 836 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların bir boyu olduklarından, yerleşim bölgelerinden, gelenek göreneklerinden, Shi Weilerin çeşitli boy adlarından ve bunların yaşadıkları yörelerden ve Çinliler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Mo He (Merkitler)

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2.Kısım, Lie Zhuan 149, 2.Kısım, Bei Di, s.5358-5359.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 620’li yıllardan başlayarak, M.S. 730’lu yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Mo Heların yaşadıkları yöreden, Tu Jueler ile komşu olduklarından, kabilelerinden, gelenek göreneklerinden, kimilerinin Korelilere kimilerinin de Tu Juelere bağlı olduklarından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Di

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2. Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5363.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 630’lu yıllardaki siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xiong-nuların bir kolu olduklarından, yaşadıkları yöreden ve bu yörenin eskiden Xian Beilere ait olduğundan, komşu kavimlerinden, gelenek göreneklerinden M.S. 630 yılında Çin'e elçi göndererek, ilişki kurduklarından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Wu Luo Hun

Kaynaktaki Yeri: 199. Bölüm, 2. Kısım, Lie Zhuan 149, 2. Kısım, Bei Di, s.5364-5366.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık M.S. 630'lu yıllardaki siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Çin ile ilişkilerinden, komşusu olan Tu Jueler, Mo Helar, Qi Danlar ve Wu Wanlardan, gelenek göreneklerinin Mo Helar ile aynı olduğundan söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

17. Xin Tang Shu

(Yeni Tang Tarihi)

Ou Yang Xiu, Song Qi ve diğerleri tarafından, Song hanedanlığı (M.S. 960-1279) döneminde, M.S 1061 yılında yazılmıştır.

Tang dönemi tarihinin kaydedildiği kitap, toplam 225 bölümden oluşmaktadır. Bunun 10 bölümü Ji, 50 bölümü Zhi, 15 bölümü Biao ve 150 bölümü de Lie Zhuan'dan oluşmaktadır.

Song hanedanlığı döneminde Ren Zong, Sonraki Jin hanedanlığı döneminde Liu Xu tarafından yazılmış olan Tang Shu'yu yetersiz bulduğu için Ou Yang Xiu ve Song Qi'yi Tang tarihini yeniden yazmaları için görevlendirmiştir. 1044 yılında başlanan çalışmalarda Song Qi öncelikle Lie Zhuan kısmını bitirmiştir. Daha sonra Fan Zhen ve diğerleri Zhi ve Biao kısımlarını yazmışlardır. Ou Yang Xiu da tarih yazma görevine getirildikten sonra Ji ve Zhi kısımlarına eklemeler yapmıştır. Daha sonra tüm çalışmalar birleştirilmiştir.66

Kitabın yazarlarından Ou Yang Xiu, Kuzey Song döneminin ünlü edebiyatçılarındandır. Diğer bir yazar Song Qi de Kuzey Song döneminin ünlü edebiyatçılarındandır. Her ikisi de kitabın yazımında Liu Xu'nun yazdığı Tang Shu'yu temel almışlardır.

Xin Tang Shu ve Jiu Tang Shu'nun bir karşılaştırması yapılacak olursa, Xin Tang Shu, Jiu Tang Shu'ya göre daha özlü olarak hazırlanmıştır. Tarihi verilerin önemi açsında ise Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu'ya göre daha zengindir.67

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Tu Jue

Kaynaktaki Yeri: 215. Bölüm, 1.-2. Kısım, Lie Zhuan 140, 1.-2. Kısım, s.6023-6070.

Kapsadığı Tarih: 1. Kısım; Yaklaşık M.S. 605 yılı ile M.S. 715 yılına kadar olan siyasi tarihi, 2. Kısım; M.S. 616 yılından M.S. 766 yılına kadar olan. siyasi tarihi kapsamaktadır.

Metnin İçeriği: Birinci kısımda, Çin'in geçmişte ve Tang hanedanlığı döneminde çevresindeki yabancı kavimler ile olan ilişkilerinin ve metnin başlarında Xiong-nular da dahil olmak üzere tüm yabancı kavimlerin genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Tu Juelerin, Aşina ailesinden olduklarından, eskiden Xiong-nuların bulunduğu yerin kuzeyinde, Altay dağlarının eteklerinde yaşadıklarından, Ru Rulara bağlı değişik bir tür kabile olduklarından bahsedilmektedir. Tu Men'e gelindiğinde kağanlığın başlamış olduğundan, kadınlara "kadın" ya da "hatun" dendiğinden, topraklarının geniş olduğundan, unvanlarından (şat, tekin, yabgu vb.), başa geçen Tu Jue kağanları dönemindeki iç siyaset ve gelişmeleri, Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

İkinci kısımda, Kültekin ile Tonyukuk'tan, Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Ayrıca, Tu Jueler hakkında genel bir bilgi verildikten

sonra Xi Tu Jueler hakkında bilgi verilmektedir. İstemiden başlanarak kağanların adları sıralanmakta ve onların siyaseti ile ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Çinlilerin hükümdarlara Tu Jueler ile ilgili sundukları raporlardan, hükümdarların verdikleri fermanlardan söz edilmektedir. Ayrıca, komşuları ile ilişkileri, Türgeşler ve bunların Xi Tu Juelerin bir kolu oldukları anlatılmaktadır. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

Kavim Adı: Hui He[68] (Uygurlar)

Kaynaktaki Yeri: 217. Bölüm, 1.-2. Kısım, Lie Zhuan 142, 1.-2. Kısım, s.6111-6152.

Kapsadığı Tarih: 1.Kısım; Yaklaşık olarak M.S. 612 yılından başlayarak, M.S. 807 yılına kadar olan siyasi tarihi, 2. Kısım; M.S. 800'lü yılların başlarından, M.S. 850'li yıllara kadar olan siyasi tarihi kapsamaktadır.

Metnin İçeriği: Atalarının Xiong-nular olduğundan, yüksek tekerlekli arabalara bindiklerinden, To-balar döneminde bazen Gao Che, bazen de Tie Le olarak adlandırıldıklarından, 15 tane boyu olduğundan ve bunların dağınık olarak yaşadıklarından, "Hui He" sözcüğünün Çince farklı yazılışları olduğundan, yaşam biçimlerinden, Hui Heların kimi boyları ile birlikte Tu Juelerden ayrıldıklarından, asıl kabilenin Yahogu (Yablagar) olduğundan söz edilmekte, yaşadıkları yöre ve hayvanları anlatılmaktadır. Tu Juelerin yıkılmasından sonra Hui He boylarının yerleştikleri alanlar belirtilmektedir. İç gelişmelerinden, Çin ve çevre kavimler ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir. Ayrıca, Çinlilerin hükümdarlara sundukları raporlar da bulunmaktadır.

İkinci kısımda, Çin ile Hui Helar arasındaki evlilik ilişkilerinden söz edilmekte ve Hui Heların boyları hakkında bilgi verilmektedir. Yaşadıkları yöreler, nüfusları, askerleri, üretimleri ve sahip oldukları hayvanlar

anlatılmakta, dillerinden, gelenek göreneklerinden söz edilmektedir. Metnin sonunda tarihçinin yorumu yer almaktadır.

Kavim Adı: Qi Dan

Kaynaktaki Yeri: 219. Bölüm, Lie Zhuan 144, Bei Di, s.6167-6173.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 626 yılından, M.S. 867 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların, Dong Hulardan olduklarından söz edilerek, kimlikleri üzerinde durulmakta ve yaşadıkları bölge hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Tu Juelere bağlı olduklarından, gelenek göreneklerinden, Çin ve komşuları ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Xi

Kaynaktaki Yeri: 219. Bölüm, Lie Zhuan 144, Bei Di, s.6173-6176.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 620'li yıllardan başlayarak, M.S. 868 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Xilerin, Dong Hulardan oldukları, Xiong-nular tarafından yıkıldıkları ve daha sonra Wu Wan dağına çekildikleri anlatılarak, kimlikleri hakkında bilgi verilmekte, coğrafi konumlarından, komşularından, gelenek göreneklerinin Xiong-nular ile aynı olduğundan, askeri durumlarından söz edilmektedir.

Kavim Adı: Shi Wei

Kaynaktaki Yeri: 219. Bölüm, Lie Zhuan 144, Bei Di, s.6176-6177.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 631 yılından, M.S. 860 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların bir başka boyu ve Ding Linglerin de torunları oldukları anlatılmaktadır. Yaşadıkları yörenin sınırları belirtilerek komşu kavim adları verilmekte ve gelenek göreneklerinden, Çin ile ilişkilerinden, ayrıca Shi Wei boylarının isimlerinden ve bunların yerleşim bölgelerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Hei Shui Mo He (Karasu Merkitleri)

Kaynaktaki Yeri: 219. Bölüm, Lie Zhuan 144, Bei Di, s.6177-6179.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 623 yılından başlayarak, M.S. 790'lı yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Hei Shui Mo Heların, tarihçesi hakkında kısaca bilgi verilerek, sınırları ve komşu kavimler belirtilmektedir. Gelenek göreneklerinden, Çin ile ilişkilerinden, boylarının sayısından ve başlıca boylarının isimlerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı: Tu Yü Hun

Kaynaktaki Yeri: 221. Bölüm, 1. Kısım, Lie Zhuan 146, 1. Kısım, Xi Yü, 1. Kısım, s.6224-6228.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S.618 yılından başlayarak, M.S.663 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Tu Yü Hunların, yerleşim bölgelerinden, yaşam biçimlerinden, devlet teşkilatlarından, gelenek göreneklerinden, kendilerine ait yazıları olduğundan, yetiştirdikleri ürünlerden ve hayvanlardan, Çin ve komşu kavimler ile olan ilişkilerinden ve Sui hanedanlığı dönemindeki (M.S. 581-618) hükümdarlarından söz edilmektedir.

18. Jiu Wu Dai Shi

(Eski Beş Dönem Tarihi)

Xue Ju Zheng ve diğerleri tarafından, Song hanedanlığı döneminde, M.S. 973 yılında yazılmaya başlanmış, M.S. 974 yılında tamamlanmıştır.69

Beş Dönem (M.S. 907-960) tarihinin kaydedildiği eser, toplam 150 bölümdür. Bunun 61 bölümü Ben Ji, 77 bölümü Lie Zhuan ve 12 bölümü de Zhi'dan oluşmaktadır. Jiu Wu Dai Shi'nın 150 bölümü içinde muhtemelen 24 bölüm Liang Shu, 50 bölüm Tang Shu, 24 bölüm Jin Shu, 11 bölüm Han Shu ve 22 bölüm Zhou Shu olarak bölünmüştür. Bu beş bölüm daha sonra iki bölümlük biyografi halinde toplanmıştır.70

Eserde, Sonraki Liang, Sonraki Tang, Sonraki Jin, Sonraki Han ve Sonraki Zhou dönemlerinin 54 yıllık tarihi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Eserin başlangıçtaki adı Liang Tang Jin Han Zhou Shu idi. Daha sonraki dönemlerde Ou Yang Xiu'nun eserinden ayırtedilebilmesi için Jiu Wu Dai Shi adını almıştır.71

Beş Dönem'deki 10 ülke ile ilgili çok önemli bilgiler de kaydedilmiştir. Bugün hala bu bilgilerin korunmasından dolayı bu eser oldukça değerli bir kaynaktır.

Kitabın yazarı Xue Ju Zheng, Song hanedanlığı başlarında Resmi Tarih yazımı çalışmalarına katılmıştır. Tai Zu'nun emri ile 973 yılında Beş Dönem tarihini yazmak üzere görevlendirilmiştir.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Qi Dan

Kaynaktaki Yeri: 137. Bölüm, Wai Guo Lie Zhuan 1, s.1827-1838.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 870'li yıllardan başlayarak, M.S. 950'li yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Qi Danların kimliklerinden, yaşadıkları bölgelerden, içteki siyasi yapılarından, gelişmelerinden, Çin ve komşu kavimlerle olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Kavim Adı : Hui He

Kaynaktaki Yeri: 138. Bölüm, Wai Guo Lie Zhuan 2, s.1841-1843.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S.911 yılından başlayarak, M.S.954 yılına kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Hui Heların Xiong-nuların bir kolu olduklarından ve To-ba dönemindeki kimliklerinden, Tang hanedanlığı döneminde (M.S. 618-907) An Lu Shan'daki isyanlarından, Hui Helar ve Çinliler arasındaki ilişkilerden, Kırgızların saldırısına uğradıklarından söz edilmektedir.

19. Xin Wu Dai Shi

(Yeni Beş Dönem Tarihi)

Ou Yang Xiu (M.S. 1007-1071) tarafından, Song hanedanlığı döneminde yazılmıştır, eserin yazıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir.

Beş Dönem'in (M.S. 907-960) tarihi olaylarının kaydedildiği eserin, tamamı 74 bölümdür. Bunun 12 bölümü Ji, 45 bölümü Zhuan, 3 bölümü Kao, 11 bölümü Shi Jia ile Nian Lun, 3 bölümü de Si Di Fu Lü'den oluşmaktadır. Sonraki Liang, Sonraki Tang, Sonraki Jin, Sonraki Han, Sonraki Zhou olmak üzere Beş Dönemin 54 yıllık tarihi olayları kaydedilmiştir.72

Başlangıçta Wu Dai Shi Ji olan eserin adı, Xue Ju Zheng'nin eseri Wu Dai Shi'dan ayırtedilebilmesi için Xin Wu Dai Shi olarak değiştirilmiştir. Çin'in resmi hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih" içinde, Tang hanedanlığı döneminden sonra düzenlenmiş olan ilk kaynaktır. Biçim olarak Xin ve Wu Dai Shi ilk bakışta birbirlerinden farklıdır. Xin Wu Dai Shi'da 10 Devlet tarihi kaydedilmiştir. Ayrıca, Qi Dan (Kıtaylar ya da Kitaylar) ve diğer ulusların tarihi de kaydedilmiştir. Ou Yang Xiu eserinde, Konfüçyüs'ün Chun Qiu (Ilkbahar-Sonbahar) adlı eserindeki düşüncesini örnek almıştır.73

Xin Wu Dai Shi içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

20. Song Shi (Song Tarihi)

Tuo Tuo tarafından Yuan hanedanlığı (M.S. 1206-1368) döneminde, M.S. 1343 yılında yazılmaya başlanmış, M.S. 1345 yılında tamamlanmıştır.

Song hanedanlığının tarihi olaylarının kaydedildiği eser, toplam 496 bölümdür. Bunun 47 bölümü Ben Ji, 162 bölümü Zhi, 32 bölümü Biao ve

255 bölümü de Lie Zhuan'dan oluşmaktadır. Çin'in resmi hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih" içinde en uzun olan kaynaktır.74

Song Tai Zu'nun ilk yıllarından (M.S. 960-975) Di Bing'in, Xiang Xing 2. yılına (M.S. 1279) yılına kadar olan yaklaşık 300 küsür yıllık tarihi olaylar kaydedilmiştir.

M.S. 1279 yılında Song, Liao ve Jin hanedanlıkları tarihi imparatorun emri ile düzenlenmiştir.

Song dönemi tarihinin gelişmesinden dolayı vakanüvistlerin uyguladığı sistem oldukça mükkemmeldi. Song Shi, bugün hala korunmakta olan zengin tarihi kaynaklardan biridir. Bunun nedeni, bu eseri derleyen kişilerin çalışmalarda titiz davranmış olmalarıdır. Song hanedanlığı tarihi ile ilgili yapılacak çalışmalarda yararlanılabilinecek başlıca eserdi. Ancak, daha sonra kitapla ilgili yapılan düzenlemelerde birçok bölüm çıkarılmıştır. Bu yüzden kitabın tamamında ilk haline göre eksiklikler bulunmaktadır. Song Shi'nın karışık ve düzensiz olmasından dolayı daha sonra bazı bölümlere eklemeler yapılmıştır. Ancak, ne yazık ki bu çalışmalarda çok fazla başarı sağlanamamıştır. Song Shi'da kaydedilen Song hanedanlığı tarihinin detaylı olması nedeniyle bugün yapılan araştırmalarda eksikliklerine rağmen yararlı olmaktadır.75

Song Shi, Liao, Song ve Jin dönemleri tarihi için temel kaynak konumundadır. Eserde, o dönemdeki imparatorların fermanları, yazışmalar, edebi eserler ve diğer pek çok döküman bulunmaktadır.

Eserdeki kavim monografileri;

Kavim Adı: Hui He

Kaynaktaki Yeri: 490. Bölüm, Lie Zhuan 249, Wai Guo 6, s.14114-14118.

Kapsadığı Tarih: Yaklaşık olarak M.S. 961 yılından başlayarak, M.S. 1120'li yıllara kadar olan siyasi tarih.

Metnin İçeriği: Hui Heların kimliklerinden, To-balar döneminden itibaren tarihçelerinden, To-balar (M.S. 386-534) ile Tang (M.S. 618-907) ve Wu Dai (M.S. 907-960) hanedanlıkları dönemlerinde Çin ile olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

21. Liao Shi (Liao Tarihi)

Tuo Tuo ve diğerleri tarafından Yuan hanedanlığı döneminde, M.S. 1343 yılında yazılmaya başlanmış, M.S. 1345 yılında tamamlanmıştır.

Qi Danlar (Kıtay ya da Kitay), Çin'in kuzey bölgesinde yaşamış eski bir ulustu. M.S. 916 yılında kurulan Qi Dan Devleti'nin adı, 947 yılında Liao Tai Zong tarafından "Liao" olarak değiştirilmiştir. 1125 yılında da Jin hanedanlığı tarafından yıkılmıştır.

Liao hanedanlığının tarihi olaylarının kaydedildiği kitabın tamamı 116 bölümdür. Bunun 30 bölümü Ji, 31 bölümü Zhi, 8 bölümü Biao ve 45 bölümü de Lie Zhuan'dan oluşmaktadır. Eserde, Liao dönemi (M.S. 907-1125) ve Qi Dan milleti ile Batı Liao'nun tarihi kaydedilmiştir. Liao yönetiminin yaklaşık 200 küsür yıllık yükseliş ve çöküş tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır.76

Liao hanedanlığı Çin tarihinde en uzun süre yönetimde kalmasına rağmen Liao Shi çok kısa bir sürede yazıldığı için ve belgelerdeki eksiklikler yüzünden diğer kitapların yanında çok yetersiz kalmaktadır.77

Liao Shi içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

22. Jin Shi (Jin Tarihi)

Tuo Tuo ve diğerleri tarafından, Yuan hanedanlığı döneminde, M.S. 1343 yılında yazılmaya başlanmış, M.S. 1345 yılında tamamlanmıştır.

Nü Zhenlar, Çin'in kuzeyinde yaşamış olan eski bir ulustur. M.S. 1115 yılında ülkenin adı "Jin" olarak değiştirilmiştir. 1234 yılına gelindiğinde de

yıkılmıştır. Jin Shi'da, 120 yıllık Jin yönetiminin tarihi kaydedilmiştir.78

Kitabın tamamı 135 bölümdür. Bunun 19 bölümü Ben Ji, 39 bölümü Zhi, 4 bölümü Biao ve 73 bölümü de Lie Zhuan'dan oluşmaktadır.

Jin hanedanlığında tarihi materyaller çok iyi korunduğu için Jin Shu'da çok iyi düzenlenmiş bir kitaptır. Jin hanedanlığı yıkıldıktan sonra hanedanlığa ait materyaller Yuan hanedanlığı Tarih Enstitüsü'nde korunmuştur.

Jin Shu'da Nü Zhen ulusunun gelişim tarihi sistemli bir biçimde kaydedilmiştir. Bu kayıtlar, Nü Zhenlar ile ilgili bugün elimizde olan ilk bilgilerdir.79

Jin Shi içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

23. Yuan Shi (Yuan Tarihi)

Song Lian (M.S. 1310-1381) ve Wang Yi tarafından, Ming hanedanlığı (M.S. 1368-1644) döneminde, M.S. 1369 yılında imparatorun emri ile yazılmaya başlanmış, M.S. 1370 yılında tamamlanmıştır.

Yuan hanedanlığının tarihi olaylarının kaydedildiği kitap, toplam 210 bölümden oluşmaktadır. Bunun 47 bölümü Ben Ji, 58 bölümü Zhi, 8 bölümü Liao ve 97 bölümü de Lie Zhuan'dır. Moğolların ortaya çıktığı tarih (M.S. 1206) ile aynı döneme rastlayan Yuan hanedanlığının kuruluşundan yıkılmasına kadar olan tarihi kapsamaktadır.80

Kitabın yazarlarından Song Lian, Ming hanedanlığı döneminin ünlü edebiyatçılarındandır. 1369 yılında Wang Yi ile birlikte Tai Zu'nun emri ile Yuan Shi'nın düzenlenmesi çalışmalarına başlamıştır.81

Yuan Shi soylu sınıfının köylü sınıfına karşı yürüttüğü siyaseti açıklamaktadır. Bir feodal tarih kitabına benzemesine rağmen Yuan hanedanlığının tarihini araştırmada değerli bir kaynak olmuştur. Yuan Shi

içindeki biyografiler bölümünde tanrı ile ilgili kitabeler, aileler ile ilgili biyografiler, mezar kitabeleri gibi birçok derleme bulunmaktadır.

Eserdeki kayıtların doğruluğu hakkında karşılaştırmalar yapıldığında, eserin bazı kısımlarındaki eksiklikler görülmektedir. Eksiksiz olanlar içindekilerden de ancak bazıları kullanılabilir düzeydedir. Yuan Shi kitap haline getirilirken çok sayıda bölüm hatalı olmasından dolayı çıkarılmıştı.

Yuan Shi içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

24. Ming Shi (Ming Tarihi)

Zhang Ting Yü ve diğerleri tarafından, Qing hanedanlığı (M.S. 1644-1911) döneminde, M.S. 1679 yılında imparatorun emri ile yeniden düzenlenmiş, M.S. 1379 yılında tamamlanmıştır.

Eserde, Qing hanedanlığı döneminde yeniden düzenlenerek yazılmış olan Ming dönemi tarihine ait kayıtlar bulunmaktadır. Çin'in resmi hanedanlık kayıtları olan "24 Tarih" içinde en son yazılmış olanıdır. Ming hanedanlığının Tai Zu'dan (M.S.1368-1398), Si Zong'a (M.S. 1628-1643) kadar olan yaklaşık 300 yıllık tarihi kaydedilmiştir.82

Eserin tamamı 336 bölümdür. Bunun 24 bölümü Ben Ji, 75 bölümü Zhi, 13 bölümü Biao, 220 bölümü Lie Zhuan ve 4 bölümü de Mu Lu'dan (liste) oluşmaktadır.

Ming Shi, "24 Tarih" içindeki diğer kitaplar ile karşılaştırıldığında Tang döneminden sonra yazılan Resmi Tarih'ler içinde niteliği yüksek olanlardan bir tanesidir. Bunun nedenlerinden biri, Ming Shi yazılırken temel alınan materyallerin oldukça zengin olmasıdır. İkinci bir neden de kitabın tarihi iyi bilen, dönemin ünlü tarihçilerinden oluşturulan bir grup tarafından düzenlenmiş olmasıdır. Üçüncü bir neden ise, kitabın uzun bir sürede

yazılması ve dolayısı ile düzeltmeler yapılabilmesi ve tekrar gözden geçirilmesi için daha çok zaman harcanmasından kaynaklanmaktadır.83

Ming tarihi ile ilgili çok sayıda kitap bulunmaktadır. Ancak, Ming Shi diğerlerine nazaran daha düzenli ve kapsamlı bir kaynaktır.

Eser içinde, bu çalışmada ele alınan kavimler ile ilgili ayrı başlık altında monografi bulunmamaktadır. Ancak, metin içlerinde Türklerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

Han hanedanlığından Ming hanedanlığına kadar geniş bir tarihi dönemi içine alan Çin'in resmi hanedanlık kayıtları, imparator emriyle hazırlanmıştı. 24 hanedanlığın tarihini bize aktaran bu belgeler, sadece Çin tarihi ile ilgili değil, her hanedanlık döneminde Çin ile ilişkisi bulunan kavim ve devletler ile ilgili de bilgiler vermektedir. İlk elden kaynak olma özelliğini taşıyan kayıtların Orta Asya Türk tarihi için önemi de açıkca ortadadır.

Yukarıda ele aldığımız Çin'in resmi hanedanlık kayıtları dışında, birer ansiklopedik külliyat olan eserler, seyyah raporları da bulunmaktadır ve bunların herbiri ile ilgili yapılacak çalışmalar Orta Asya Türk tarihine katkıda bulunacaktır. Çince kaynaklardan yararlanılarak günümüze değin yapılmış olan değerli çalışmaların çoğu direk Türk kavim ve devletleri ile ilgili olmuştur. Ancak, komşu kavim ve devletler ile ilgili gerçekleştirilecek araştırmaların da ilim dünyasına büyük katkıda bulunacağı bir gerçektir.

1 Çince karakterlerin transkripsiyonu için pinyin sistemi kullanılmıştır.

2 Zhong Guo Da Bai Ke Quan Shu, Zhong Guo Li Shi (Büyük Çin Ansiklopedisi, Çin Tarihi Bölümü), C. II, Pekin, 1992, s. 936 (Buradan sonra kitabın adı, kısaca Z. G. L. S. olarak verilecektir).

3 Ben Ji'de, yıllara bağlı olarak imparatorlar ve ailelerinin yaşantıları ve başarıları ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Aynı zamanda her alandaki

önemli olaylar da kaydedilmiştir.

4 Biao'da, soy kütükleri, kişi ve olaylar ile ilgili listeler kronolojik tablolar kullanılarak verilmiştir.

5 Shu'da, çeşitli sistemlerdeki gelişmeler aktarılmaktadır. Törenler ve müzik sistemi, astronomi, askeriye ile ilgili bilgiler, sosyal ekonomi, coğrafya vb. konuları içermektedir.

6 Shi Jia'da, yüksek düzeyde memurlar ve soylu ailelerden kişiler ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.

7 Lie Zhuan'da, toplumun her tabakasından yararlı işler yapmış kişilere ait biyografilerin yer alması önemli bir noktadır. Ayrıca Çin'deki azınlık milletler ile Çin'in karşılıklı ilişkilerini anlatan metinler ve birkaç devlet ile yöreye ait kayıtlar da yine bu kısımdadır.

8 Si-Ma Qian, Shi Ji, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 2.

9 Xu Ling Yun, Du Shi Ru Men, Pekin, 1984, s. 15.

10 "Büyük Astrolog" anlamındadır. Wei hanedanlığı dönemine kadar törenler haznedarının emri altında bir görevdi. Daha sonra saray kütüphanesinin emri altına girdi. Han hanedanlığı döneminin başında görünüşte tarihsel çalışma görevi vardı. Ancak, genelde göksel doğa olayları ve doğadaki düzensizlikleri inceler, kehanetlerde bulunur ve hava tahmini yapardı. Aynı zamanda, resmi devlet takvimini hazırlamak da Büyük Astrolog'un görevi idi (Charles O. Hucker, A Dictionary of Official Titles in Imperial China, Taipei, 1985, s. 482).

11 Si-Ma Qian'in Gong Sun Qing, Kun Sui ve diğer arkadaşları ile birlikte hazırlayıp imparatora sundukları takvimdir (Si-Ma Qian, a.g.e., s. 1).

12 Chan-yü, Hun yöneticilerinin unvanıdır (Gu Hanyu Chang Yong Zi Zi Dian, Pekin, 1993, s. 57).

13 Ban Zhao derlemeye devam etmiştir (Gimpu Uchida, Tamura Jitsuzo, Kiba Minzoku-shi (Atlı Kavimler Tarihi), C. I, Tokyo, 1971, s. 367).

14 Bu dönem, Dong Han (Doğu Han) Hanedanlığı olarak da geçmektedir.

15 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 21.

16 A.g.e., s. 20.

17 Z. G. L. S., C. I, Pekin, 1992, s. 350.

18 Ban Gu, Han Shu, Pekin, 1974, s. 2.

19 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 22.

20 30 bölümlük Zhi kısmı, Jin hanedanlığı döneminde Si-Ma Biao tarafından eklenmiştir (Gimpu Uchida, a.g.e, s. 367).

21 Wei Zhi da denilmektedir (Xu Ling Yun, a.g.e., s. 24.).

22 Shu Zhi da denilmektedir (a.g.e., s. 25).

23 Wu Zhi da denilmektedir (a.g.e., s. 25).

24 Chen Shou, San Guo Zhi, Pekin, 1982, s. 1.

25 Z. G. L. S., C. II, s. 874.

26 Bugün muhafaza edilen Dong Guan Han Ji, daha sonraki nesiller tarafından derlenmiştir (Chen Shou, a.g.e., s. 1).

27 A.g.e., s. 1.

28 Eserin yazılış tarihi ile ilgili bir başka görüş de, Zhen Guan 18. yılında (M. S. 644) yazıldığıdır (Gimpu Uchida, a.g.e., C. I, s. 367).

29 Fang Xuan Ling, Jin Shu, Pekin, 1974, s. 1.

30 Asıl adı Li Shi Ming’dir (a.g.e., s. 1).

31 A.g.e., s. 1.

32 A.g.e., s. 2.

33 Shen Yue, Song Shu, Pekin, 1974, s. 1.

34 “Basım Müdürü” anlamındadır. Saray kütüphanesi personeli idi. Saray kütüphanesinde basım servisinin başı olarak imparatorluk günlüklerini, diğer tarihsel malzemeleri derler ve devletin yayınladığı takvimi hazırlardı (Charles O. Hucker, a.g.e., s. 184).

35 Farklı dönemlerde, Ru Ru, Ruan Ruan gibi farklı okunuşları da bulunmaktadır.

36 Kaybolan bir bölüm belki tanıtıcı listelerin bulunduğu kısım olabilir. Bazı biyografilerin içinde de eksik metinler bulunmaktadır (Z. G. L. S., C. II, s. 727).

37 Güney Qi Hanedanlığı’nın imparatoru, adı Gao Di olarak da geçmektedir (Xiao Zi Xian, Nan Qi Shu, Pekin, 1975, s. 1).

38 Z. G. L. S., s. 727.

39 İmparatorun adı, Liang Wu Di olarak da geçer (Yao Si Lian, Liang Shu, Pekin, 1973, s. 1).

40 Z. G. L. S., C. II, s. 577.

41 “Bi Shu Cheng” olarak da okunmaktadır. “Saray Kütüphanesi Yöneticisinin Yardımcısı” anlamındadır. Saray kütüphanecisinin vekilidir. M. S. 220’lerden 604’e kadar yöneticinin baş yetkili yardımcısı olmuştur (Charles O. Hucker, a.g.e., s. 376).

42 Bkz., dipnot 34, s. 12.

43 Farklı dönemlerde, Ye Da, Yi Da gibi farklı okunuşları da bulunmaktadır.

44 Z. G. L. S., C. I, s. 94.

45 Başlangıçta 131 bölüm idi. Kuzey Song döneminde, bir bölüm Li Mu ile Ji, Zhuan ve Zhi içindeki 9 bölüm kaybolmuştur (Z. G. L. S., C. III, s. 1211). Gimpu Uchida’nın a.g.e., s. 368’de, eser toplam 114 bölüm olarak geçmektedir.

46 Wei Shou, Wei Shu, Pekin, 1974, s. 1.

47 San Ji Chang Shi unvanına paralel olarak gelişmiş bir unvandır. İmparatorluk günlüğünün derlenmesinde görevli kişilerin başı konumundadır. Bu görevdekiler tarihçiler grubunun bir üyesi olarak sayılmaktadır (Charles O. Hucker, a.g.e., s. 396).

48 Wei Shou, Wei Shu, Pekin, 1974, s. 5.

49 Pulat Otkan, “T’o-pa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi” (Basılmamış doçentlik tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, D. T. C. Fakültesi), 1974, s. VII.

50 Z. G. L. S., C. I, s. 33.

51 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 32.

52 A.g.e., s. 32.

53 Z. G. L. S., C. III, s. 1604.

54 Bkz., dipnot 41, s. 15.

55 İçindeki 30 bölüm Tang hanedanlığı döneminde Yü Zhi Ning ve diğerleri tarafından M. S. 641 yılı ile M. S. 656 yılı arasında eklenmiştir (Gimpu Uchida, a.g.e., s. 368).

56 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 34.

57 Z. G. L. S., C. II, s. 1043.

58 Z. G. L. S., C. II, s. 727.

59 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 34.

60 Metin içinde, konu ile ilgili ayrıntılı bilginin Bei Shi’da olduğu söylenmektedir.

61 Z. G. L. S., C. I, s. 33.

62 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 35.

63 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 36.

64 A.g.e., s. 37.

65 Farklı dönemlerde okunuşu aynı olsa da Çince imi farklı yazılmaktadır.

66 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 37.

67 A.g.e., s. 38.

68 Birinci kısımdaki metin içinde “He” iminin yazılışı, ikinci kısımdakinden farklıdır.

69 Qing Gao Zong’un, Gan Long 40. yılında (M. S. 1775) yeniden düzenlenmiştir (Gimpu Uchida, a.g.e., s. 368).

70 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 40.

71 Z. G. L. S., s. 500.

72 Z. G. L. S., C. III, s. 1325.

73 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 41.

74 Z. G. L. S., C. II, s. 1020.

75 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 42.

76 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 43.

77 Z. G. L. S., C. II, s. 595.

78 Xu Ling Xun, a.g.e., s. 43.

79 A.g.e., s. 44.

80 Z. G. L. S., C. III, s. 1457.

81 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 45.

82 Z. G. L. S., C. II, S. 698.

83 Xu Ling Yun, a.g.e., s. 47.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

BOZKIRIN ESKİ TOPLULUKLARI, AVRASYA'DA SAKA ÇAĞI

İskitler / Prof. Dr. Abdülhaluk Çay - Doç. Dr. İlhami Durmuş [s.575-596]

PROF. DR. ABDÜLHALUK M. ÇAY

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

DOÇ. DR. İLHAMİ DURMUŞ

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp, kaynaşmalarında ve bazen büyük bir, güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihi devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının anavatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadırgan Dağlarından, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve Iran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır.1

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural dağları ile Hazar denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkaslar'ı geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kafileler de olmuştur.[2]

Güney yolundan Ön Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sümerler olduğu kabul edilmektedir. Sümerlerin turanî bir kavim olması, bunların menşeini Orta Asya'ya götürmektedir.[3] Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alınarak, onların Türklerle akraba,[4] dolayısıyla Orta Asya kökenli bir kavim olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan step bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır.[5]

Yukarıda kapladığı sahayı belirtmeye çalıştığımız step bölgesinin batı tarafında, Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafya M.Ö. 2. binin başları ve M.Ö. 8. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskan edilmiştir.[6]

Bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında meydana gelen ve oldukça uzun süren bir kuraklık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan büyük ölçüde zarar görmeleri doğu bozkırlarındaki göçebelerin Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebep olmuştur.7

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choular'la savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların, her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir.8 İmparator Suan (M.Ö. 827-782) onlara karşı askeri bir harekette bulunmuştur.9 Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batıda bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır.10

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmelilerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir.11 Antik yazar Herodotos da göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir.12

A. İskit Adı ve İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

1. İskit Adı

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır.13 Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar

ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından birbirinden farklı kavimlere ait olduğundan İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.

Uzak Kuzeydoğu step bölgesi hakkında son derecede muğlak olan ilk bilgiler Odysse, XI, 12-19'da Kimmerlerden bahsedilirken geçmektedir.14 Biraz daha iyi anlaşılır bilgiler Hesiodos'ta M.Ö. 8. yüzyıldan sonra, Kolonizasyon hareketlerinin başlaması üzerine ortaya çıkıyor. Bu dönemde Grek dünya anlayışı tamamen değişiyor ve mekan düşünceleri daha çok gerçek anlayışa yönelen yeni bir şekil alıyor.15 Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere "Skudai" adıyla rastlanıyor.16

Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. 8. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.17 Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un Tarihi'nde adları dahil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Hippokrates'te de İskit adı geçmekte ve özellikle İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında kıymetli bilgilere yer verilmektedir. Strabon'un Coğrafyasında da İskit adı geçmekte ve onların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Thukydides'in Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı ve Ksenophon'un, Kyros'un Anabasisi adlı eserlerinde de İskitlerden bahsedilmekte ve İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.

Asur kaynakları tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda bir takım tarihi hadiselere, siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar vardır. Bilindiği üzere, yaklaşık M.Ö. 3100 yıllarında yazı

Sümerler tarafından icat edilmiş ve Mezopotamya’nın kuzey ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin değişik konulardaki bilgilerin günümüze kadar ulaşabilmesinde son derece hayati bir rol oynadığına şüphe yoktur. Söz konusu kavimler içerisinde Mezopotamya’nın kuzeyinde yerleşmiş olan Sami kökenli kavimlerin kuzey kolunu oluşturan Asurluların önemli bir yeri vardır.

Asurlular, Mezopotamya’nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran’da bulunan kavimlerle tanışma imkanı bulmuştur. Asurlular İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon’un (M.Ö. 680-668) devrine ait vesikada “Gimirrai”lerden ve “Aşguzal”lerden bahsedilmektedir.18 Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden “Gimirrai”lerin Kimmerler ve “Aşguzai”lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit Kralı Bartatua ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.

Pers kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden “Saka” olarak bahsedilmektedir. Sakalar yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius’a ait olan Behistun kitabesidir. Bu vesikaya göre, Sakalar, Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir.19

Persepolis’ten Xerxes kitabesinde de Daha, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Skudra adları geçmektedir. Denizin ötesindeki Sakalardan burada fazla bahsedilmiyor,20 fakat denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çivi yazılı tabletler üzerinde de “Içkudra” (Susça) ve “Çkudra” (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz’in kuzeyindeki Avrupa İskitleri,21 yani Denizin ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çivi yazılı metinlerde Omuvargafa adına rastlanılmaktadır22 ki, bunun Sakal Amyrgioi’yle23 şüphesiz aynı olan Saka halkının, lakabı olduğu anlaşılmaktadır. Tigrakodap (Persçe, Tigrakhoda) adı da bu çivi yazılı tabletlerde geçmektedir. Şüphesiz bununla Jaxartes ırmağının yanında oturan Sakalar ifade edilmektedir.24

İskitler hakkında yapılan çalışmalarda Çin kaynaklarından da istifade edilmektedir. Ancak, bu kaynaklarda sadece Orta Asya İskitleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Asıl Çin kaynaklarını Tsan-Tsien’in Biyografisi ve Han-shu’nun Batı ülkeleri Monografisi oluşturmaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, “Sai”25 ve “Sai-wang” şeklinde gösterilmektedir.26 Bu kaynaklarda çoğu zaman Sakalara, Sai adı verilmiştir. Batı Türkistan’a giden Sakalar ise, Sai-wang adı ile tanıtılmıştır. Çincede wang sözü “kral, prens” demektir. Bu nedenle bu boyu, kral soyu şeklinde tanıtanlar dahi olmuştur.27 Eski Çincede Sak olan Sai şüphesiz Sakalar için kullanılmıştır.28

Sai halkları arasında An-hsi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsün, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-li toplulukları bulunmaktadır. Asıl Sai halkları Türkistan’ın batı kısmındadır.29

İskitler daha önce de belirttiğimiz üzere, Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmışlardır. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları, onların çok sayıda kavim tarafından tanınmalarına vesile olmuştur. Onların

geniş bir sahaya yayılmış olduklarını yazılı kaynaklar açık bir şekilde göstermektedir. İskitlere ait arkeolojik malzemenin de bu geniş coğrafyadan çıkarılmış olması yazılı kaynakları desteklemektedir. Burada İskit adını aydınlatmaya çalıştığımızdan dolayı yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Grek kaynaklarındaki Skythai, Pers kaynaklarındaki Sak, Çin kaynaklarındaki Sai ve Asur kaynaklarındaki Aşguzai'nin aynı olup olmadığı, başka bir deyişle aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen M.Ö. 8. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkanı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve Perslerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır.

Pers kaynaklarında Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Saka tiay para daray[30] olmak üzere üç Saka grubundan bahsedilmektedir. Pers kaynaklarında geçen Saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi'yle aynıdır.[31] Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, basit olarak belki "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir.[32] Saka tiay para daray, yani Deniz'in ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmüştür. Greklerin dilinde Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga "Sakai" olarak adlandırılmıştır.

Herodotos, Sakalar olarak adlandırılan İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca, Greklerin İskit olan Doğu

Sakalarını, Sakai Amyrgioi olarak adlandırdıklarını, Perslerin ise, bütün İskitleri Sakai olarak adlandırdıklarını belirtmektedir.[33] Bizzat Persleri tanıyan Herodotos'un Perslerin bütün İskitleri Sakai olarak tanıdıklarını belirtmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır ve Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmesi meselesinin hallini kolaylaştırmaktadır. Deniz'in ötesindeki Sakalar tabirinin Karadeniz İskitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarındaki Aşguzai (İşkuzai) adı da Sakalar için kullanılmıştır.[34] Çin kaynaklarında ise Sai adı geçmektedir. Klasik Çincede Sai, Sak[35] olarak okunmaktadır.

Grek kaynaklarındaki Skythai'nin, Pers kaynaklarındaki Saka ile aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır, fakat Grekler İskit tabirini daha çok Batı İskitleri, yani Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakalar için kullanmıştır. Çin kaynaklarındaki Sai adı doğu Sakaları için kullanılmıştır. Greklerin kullandığı İskit kelimesinin ad olarak Perslerin Sakalarını tam olarak karşılamasa da onların büyük bir kısmını karşıladığı anlaşılmaktadır. Grek kaynaklarındaki İskit adının Pers kaynaklarındaki Saka, Asur kaynaklarındaki Aşguzai kelimelerini karşıladığını söylememiz mümkündür. Çin kaynaklarında geçen Sai'nin de Pers kaynaklarında geçen Doğu Sakaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çinlilerin batısında; Asurluların kuzeydoğusunda ve Greklerin doğusunda bir coğrafyaya yayılmış olan Perslerin doğu Sakalarının Çin kaynaklarındaki Sai, Grek kaynaklarındaki Skythai'nin Pers kaynaklarındaki Deniz'in ötesindeki Sakalarla aynı olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İskitlerin çok geniş bir sahaya yayılmaları ve farklı kavimler tarafından tanınmaları ve kendi dillerinde adlarının ne olduğunun bilinmemesi meseleyi güçleştirmesine rağmen; antik kaynakların verdiği bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz üzere İskitlerin Sakalar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

2. İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgileri, hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da bulundukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Günümüzde artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır.

Arkeolojik buluntular İskitlerin M.Ö. 1. bin yıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir.36 Bu kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekan eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır.37

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus Nehri'nden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran Platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu.38 Bu kuzeydoğu step bölgesi ilk olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca step topluluklarının elinde kalmıştır.39

Behistun Kitabesi 6'da en eski ülkeler listesinde yalnız Saka adı bulunuyor. Persopolis 'e' Darius Kitabesi ülkeler listesinde de ilk defa Hinduş adı meydana çıkıyor. Bu liste İndus bölgesinin zaptından sonra, keza Tell el Maskautah, Kabret ve Mısır'da Süveyş'ten Darius stellerinde olduğu gibi yapılmıştır. Sonunda bu liste Sakaların Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan Sakalar ve ovalıkta yaşayan Sakalar olmak üzere iki gruba ayrıldığını göstermektedir. Artık, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'nın arka arkaya sıralandığını daha sonraki kitabe örnekleri açıklıkla gösteriyor. Düzlükteki Sakalar şüphesiz Saka tigrakhauda'dır. İlk grup olarak ise, Saka haumavarga gösteriliyor. Hamadan'dan I. Darius'un altın levha kitabesinde Saka haumavarga, adı geçen yerin, sonunda kuzeydoğu sınır halkı olarak, tespit edilebiliyor. Burada imparatorluğun kuzeydoğu-güneybatı sınırı boyunca Sogdun yanından Put'a kadar Sakaların bulunduğu belirtiliyor.40 İran'a arkeolojik kazılar yapmak üzere giden Ernest Herzfeld'in Hamadan'da bulduğu bu altın kitabede Pers İmparatorluğu kayıtlarına göre Darius zamanında en kalabalık sınır halkı olarak Sugda'nın ötesinde kuzeydoğuda bulunan Sakalar gösterilmektedir. Herzfeld bu bilgilerden şimdiye kadar kabul edilenin aksine, Sakaların vatanının Pamir silsilesi olmadığı ve adı geçen yerin kuzeyindeki Fergana Ovası'nın olduğu sonucunu çıkarmaktadır.41

Strabon ise, Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitlerin daha çok Dahalar, daha doğudakilerin ise Massaget ve Sakalar olduklarını belirtmektedir.42 Hekataios ise, Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç grup tanıyor. Pers takviminde Hekataios'un doğru anlattığını, artık yazılı listeler gösteriyor. Yalnız Massaget tasviri orada meydana çıkmıyor. Her iki ad Saka tigrakhauda ve Massaget tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Bununla

her iki tasvirin birbirini tuttuğu ve özellikle “Massagetai” olarak ifade edilebildiğine karar verilebiliyor. Keza, her iki adla tamamen açık bir şekilde Saka kavimlerinin Batı Türkistan düzlük sahasındaki grupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinin ifadesiyle “Düzlük Sakaları”, Hekataios’taki gibi, Hazar Denizi’nin doğusundaki bölgede yaşayan “Düzlük Massagetleri” olarak belirtilmiştir.43

Hamadan’da bulunan altın kitabede Sogdiana’nın ötesinde oturan Sakalar, yani “Saka tiay para Sugdam” söz konusudur. Sugda’nın doğal sınırı Zarafşan’ın kuzeyindeki dağlardır. Bunların arkasında Jaxartes sahası başlamaktadır. Yalnız Sakaların oturduğu “Para Sugdam” günümüzde Fergana’dır. İlk olarak Sogdiana Dağlarının arkasında Ptolemaios’a göre Sakaların ülkesi başlıyor, Burası Surcab ve Wachş nehir bölgeleri üzerinde güneye doğru genişlemiştir. Böylece aşağı yukarı Karategin’de Saka ülkesine dahil olmaktadır. Herhalde bu hat daha iyi olarak altın kitabedeki “Para Sugdam”a uyuyor.44

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden olduğu gibi, Pers ve Grek kaynaklarındaki bilgilerden de Doğu Sakalarının ağırlık noktası meydana çıkarılabiliyor. Bunların yerleşim sahasının Fergana ve bunun doğusunda aranması gerekiyor. Çin kaynaklarına göre, doğu tarafı için Tiyen-Şan’da, Yukarı İli, Çu ve Narin’de oturdukları açıktır. Şüphesiz daha sonra, Hoten ve Maralbaşı’nda bulunmuş olan Sakça el yazıları günümüz Doğu Türkistan’ında Sakaların yayılmış olduklarına işaret ediyor. Bu yayılmanın ne zaman olduğunu belirleyemiyoruz.45

Hazar Denizi’nin batısından başlamak üzere Tuna nehrine kadar Karadeniz’in kuzeyindeki sahaya İskitler yayılmıştır. Bunların yayıldıkları coğrafya hakkında antik kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Bu kaynaklar arasında Herodotos’un verdiği bilgi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca

yapılan arkeolojik kazılar sonucunda meydana çıkarılan maddi kültür unsurları da İskitlerin yayıldıkları coğrafya hakkında bize fikir vermektedir.

Adı geçen bölgede yaşayan İskitler, Pers kaynaklarında “Deniz’in ötesindeki Sakalar” olarak adlandırılmıştır. Herodotos bu bölgede yaşayan İskitlerin oturduğu yerler hakkında iki farklı mütalaa vermektedir. Bunlardan birincisi Pers kralı Darius’un İskitya seferi dolayısıyla söyledikleridir.46 Buna göre, İskitya toprakları kare şeklinde, dama taşlarını andırır bir düzlüktür. Burada çarpışan ordular, büyük ırmaklar ve dağlar yüzünden hiçbir güçlüğe uğramadan dama taşları gibi, kolayca dolaşmaktadır. İkincisi ise, Herodotos’un Olbia’daki Grekler’den ve Aristeas adında, M.Ö. 7. yüzyılda yaşamış olan bir seyyahın söylemiş olduğu destan dizelerinden öğrenmiş olduğu bilgilerdir.

Buna göre, Güney Rusya’da Olbia kentinden kalkarak, kuzeye doğru gidilirse, önce Hypanis47 nehrinin denize yakın kıyılarında oturan Kallipidaia İskitlerine rastlanır. Daha kuzeyde Tyras48 nehri ile Hypanis nehrinin orta yataklarının birbirlerine yaklaştıkları yerde Halizonlar yaşamakta idiler. Bunların yaşayışları da Kallipidailerinki gibi, İskitlerinkinden epeyce değişik olup çiftçilikle uğraşmakta idiler. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştirdikleri belli başlı ürünlerdi. Halizonların yukarısında çiftçi İskitler vardı. Bunlarda buğday yetiştirmekte idiler. Daha yukarı da ise Neuriler yaşamakta idiler. Bunların kuzeyinde ise, iskan edilmemiş bölgeler bulunmaktaydı.49

Deniz yönünden gelirken Borysthenes50 nehrini geçince, ağaçlı bir bölge gelmekte, bu bölgenin iç kesimlerinde ise, çiftçi İskitler oturmakta idiler. Bunlar kendilerinin adının Olbiopolitler olduğunu söylemekte idiler.51 Bu çiftçi İskitlerin oturduğu bölge, doğuda Pantikapes52 kuzeyde ise Borysthenes nehirleri arasında yer almakta idi. Bundan sonra gelen bölge çöllerle kaplı olup, buralarda İskit soyundan olmayan Adrophaglar

oturmakta idiler. Adrophagların bölgesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller başlamakta idi. Bu çöllerin başladığı yerlerde insan yaşamamaktaydı.53

Herodotos, sözünü ettiğimiz çiftçi, İskitlerin doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitlerin sürülerini otlattıklarını ve bu bölgenin Gerros54 ırmağına kadar uzandığını belirtmektedir. Gerros'tan ötesi ise, Kralî İskitlerin ülkesi olup, güney yönünde Taurika'ya,55 doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes56 adı verilen limana ve Tanais57 nehrine kadar uzanan toprakları kaplamakta idi. İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturmakta idi. Kuzeyde Kralî İskitlerin ötesinde, İskit olmayan Melankhlenoslar yaşamakta idi. Melankhlenosların ülkesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller ve bataklıklar başlamakta idi.58 Tanais nehrini geçtikten sonra ise; İskitya sona ermekte idi.59

İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye60 -daha genel bir deyimle- Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerlerle olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir.61 Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler.62

İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hakimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı

İskitler muhtemelen de Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmıştır.63 M.Ö. 4. yüzyılın başlarında dahi Doğu Anadolu'da hakim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, Onbinlerin dört plethron64 genişliğindeki Harpasos65 nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang66 gittiklerini belirtmektedir.67

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş,68 fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak, anılmaktadır.69

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

B. İskitlerin Kökeni Meselesi

1. İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E. H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı"70 diyerek, meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler

İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, irani, Slav ve Ural-Altay ırkı nazariyeleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen nazariyelerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduklarıdır. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser’in çalışmaları dikkati çekmektedir.71 Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir.

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir72 Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir73Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını74 ve dolayısıyla Hint Avrupaîliklerini kabul etmektedir.75 Von der Osten de adı çok defa zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupai soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk toplulukların da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor.76 Potratz77 ve Rostovtzeff78 de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de “Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar” diyerek, onların Hint-Avrupaî bir kavim olduklarını kabul ediyor.79

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa, elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupaî bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır.

Bu nazariyeye göre İskitlerin Slav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir Slav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbuki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkanı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ. E. Zabelin'dir.80 Zabelin Herodotos'un eserinden ziyade Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir.81 Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav orijinli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür.82

Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin İslavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim adamları dışında hiçbir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir.

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkalıdan bu yana, en kuvvetli nazariye İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları nazariyesidir. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk

çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B. G. Niebuhr bilinmektedir.83

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir metodla inceledikten sonra, İskitlerin Tatar84 veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi mütehassaslarından Grote de aynen kabul etmiştir.85 Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann86 takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür.87 Nagy88de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu nazariye gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı mütehassısı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır.89 Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor" demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir.90

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu nazariyesi doğrultusunda 20. yüzyılda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupa! bir kavim olmadıklarını,91 dolayısıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir.92 Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir.93 Meyer ise, göçebeleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus ve

Jaxartes dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir.94 Huntignford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir.95 Ruben ise, İskitlerin lisanının İran lisanı olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepe-göze benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikayelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak,96 İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, "Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı"97diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleridir"98diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları ilmi metodla inceleyerek, İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını beyan ediyor.99 Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor.100 İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim" dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul etmektedir.101Kırzıoğlu da İskitlerin bir

Türk kavmi olduğunu aynen kabul ediyor.102 İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor.103Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katiyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir.104 Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyiminin kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo-Cermen kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde Türklerin ve hatta Moğolların dahi olduğunu kabul etmektedir.105 Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli kabilelerin teşkil ettiğini belirtmekte ve "Türk soyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde -etnik oluşumunda- rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır" demektedir.106 Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış Türkler olduğunu, Hanedanın ve hakim unsurun Türklüğünü kabul etmektedir.107 Koca ise, İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir.108

2. İskitlerin

Türklüğü Meselesi

İskitlerin kökenine dair nazariyelere baktığımızda, İskitlerin İslav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam delilller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İrani bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden

hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İrani bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İrani bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları nazarı itibara alarak, görüşlerini beyan etmektedir.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim aleminde daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dahilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkan ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, "Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetler'le yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler" demektedir.109 Herodotos, Araxes'i Aral Gölü'nün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar Denizi'ne batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulunduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar göçebe toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz.110 Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor.111 Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından dolayı verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Modern araştırmacılardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: “Elbette, göçebe İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Arî olmayan köklerini hatıra getirir”.112 İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da devam edilmiş, onların Asya kökenli bir kavim olduğu aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, bilim aleminde kabul edilmiştir.113 Batıda bulunmuş olan görünürdeki beli bir takım Sibiryalı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin Batı Sibiryalı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir.114

Türk ırkının anavatanı Asya’nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan Dağları’ndan, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi’ne kadar, kuzeyde Sibirya’dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya’dır. Türkler bu sahalardan bütün dünyaya yayılmıştır.115

Herodotos’un İskitlerin Asya’lı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle göçebe İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor.

İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Paralat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının ‘T’li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz’in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının ‘T’li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini

ileri sürüyor.116 Kuun ise, Part krallıklarının kollektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsaces), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki “Sakai” adının kuşkuya yer bırakmaksızın oriantal Türk sözü “sağ”, “akıllı”, “yetenekli”, “ileri görüşlü” anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor.117 Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lûgatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor.118 Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibirya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmakta olmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor.119 Seyidof ise, Sag/Sak’ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay’ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa’ların Yakutlarla soyca ya aynı, ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor.120 Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin “yay” olduğunu, bazı Türk lehçelerinde “kuvvet”, “güç” manalarının bulunduğunu belirtiyor.121 Türkçede başta “y” ve “s” ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi “ya”nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa (yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/Sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa’nın her ikisinin de “yay” demek olduğunu kabul ediyor.122

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof’un da belirttiği üzere,

Türkçede bazı kelimelerde başta “s” ve “y” değişim hadisesini, Türklerde yay ve okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar[123] gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesinin zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İrani bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eski Çağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz’den Hazar Denizi’ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus örnek olarak verilebilir.[124] Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir.[125]İskitler Graucasus Dağı’na Graucasim demiştir. Türk dilinde “kar”, “kar”ı ve “okar”, “yüksek”i nitelemek için kullanılmaktadır.

Formalardaki “augan”, Uygurca “okan”, Çağatayca “ogan” yani “Büyük Tanrı”ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da Balık Gölü’ne işaret etmektedir.126

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe Tanrı adlarıyla Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia’ya “Tabiti”, Zeus’a “Papaeos”, Gea’ya “Apia”, Göksel Aphrodite’ye “Artimpaşa”, Poseidon’a “Thamimasadas” dediklerini bildirmektedir.127 Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdem Paşa, bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. En büyük Tanrı’nın adı olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına geliyor.128

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onarmak; arta, oturmak; daldu, doldurmak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun örnek olarak verilebilir.129 Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir.130 Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna “Birbiriyle hiç ilgisi olmayan Dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilendendir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez”131 derken, bunun sebebini de adı geçen eserde açıklamaktadır. Oysa, Sus’ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

Kazakistan’da Alma-Ata’nın yakınında Esik kurganından üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı

Süleymanov tarafından, “Han’ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu”132 şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği Tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçaları ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin’in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann’ın da belirttiği gibi,133 çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, “Türk-Tatar” ve “Fin-Ugor” dillerinin henüz ayrılmadığı dönemdendi.

İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İskitlerin Tanrıları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus’a, Zeus’un karısı olan Toprak’a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares’in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia’ya “Tabiti”, Zeus’a “Papaios”, Toprak’a “Api”, Apollon’a “Oitosyros”, Göksel Aphrodite’ye “Artimpasa”, Poseidon’a “Thamimasadas” denildiğini bildirmektedir.134

Herodotos’un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök Tanrısı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç Tanrı bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrısı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)’nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Kitabelerinde, “Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub’u şöyle demiştir”:135 “Türk milleti yok olmasın, millet olsun”.136 Bu iki Tanrı’dan başka, Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir Tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri tanrıça fonksiyonu itibariyle eski Türklerdeki Umay’a

tekabül etmektedir.137 Yer Tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul Tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran Tanrı adı olup, daha sonra Ebelere, doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir.138 Eski Türklerde muhterem kadınları Tanrıça adlarıyla yadetme adetinin olduğunu da Orhun kitabelerinden anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor.139

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman bir takım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazısı da işlerini bozar.140 İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizm'e ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibirya'da yaşayan kavimlerin dini inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, "Büyücü-Sihirbaz" anlamına gelen "Şaman" kelimesinden türemiştir.141 İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizm'i Gök Tanrı ile Yer Tanrı ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir.142

İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrılar aleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağların İskitlerin Türklüğüne işaret olarak kabulü akla yatkın gelmektedir.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir.143 Hippokrates ise, İskitlerin göçebe bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini bildirmektedir.144

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu "derme ev"leri Türklerden alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Arapların da bu evlere "Qubba Turkiya", yani "Türk Çadırı" dedikleri bilinmektedir.145 Ayrıca İskitlere tâbi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları il örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kımızı içtikleri ve sütü kurutarak "kurut" yaptıkları bilinen hakikatlerdendir.146 İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirine benzemektedir.147

Herodotos'un anlattığına göre İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir.148 Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme adetinin gayrimüslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin

genelde domuz beslemeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslâmî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkartabiliriz.149 Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır.150 Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayrimüslim Türk'ün dini merasimlerde çabuk kullandıkları düşünülecek olursa.151 İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu belirtmektedir.152 İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir.153 Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir.154 İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır.155

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir.156 Orhun kitabelerinden de böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde;

Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir.157 Buradan İskitlerdeki ölü gömme adetinin aynen Göktürklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölülerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır.158

Klasik eserlerde "mumya", "mumyağ" ve "mumyag" olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazan tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslâmiyet'ten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır.159 Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Göktürklere geçen ve onlardan da Anadolu Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle

yarıştıklarını bildirmektedir.160 Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun kitabelerinde mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir.161 12. ve 13. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepecik yapma adeti olduğu malûmdur. 13. yüzyılda Altın-ordu hanlarından Batuhan Devri'nde Türk ülkelerine seyahat eden Gillaume de Rubrouck Kıpçakların ölülerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir.162

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir.163 Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun kitabelerinden anlaşılmaktadır. Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çin'ce unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor.164

İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, daimî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabî unsurlardan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun-Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir.165 Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahada meydana çıkartılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslûbu" adı verilmektedir.

İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır.166 En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir.167 Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunlar'ın aynı hayat tarzları ve aynı anlayışta sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durumu, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmememizi mümkün kılar.

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakiyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tiyen-Şan, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Göktürklerin ataları olabileceği düşünülmektedir.168 Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri,

dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakkauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Göktürk yazısının proto tipi olduğu kabul görmektedir.169 Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Göktürklere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Göktürkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir.170 Özellikle Kuzey Sibirya'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan birkaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmayan mecbur olduğu hakkında riayetler vardır.171 Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir.172 Filolojik olarak da Yakut'la Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre "ya" ve "sak/sa" her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, "yay/ya/ sa"yı ad olarak almıştır.173 Bu ad konulurken, "sa/ya/yay"ın, "kuvvet", "güç" ve "müstakillik" manaları dikkate alınmıştır.174 Gerek Mançucada Sakaların Yçkuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sa-k/ya/ça/ yay. Kasok (Kas+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılmakta175 ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlardan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır.176 Kendilerini Saka olarak

adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımında bir delil sayılmalıdır.

Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslar'da yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir.177

C. İskitlerin Siyasi Tarihi

1. Kavimler Göçü ve İskitlerin

Tarih Sahnesine Çıkışları

Tarih öncesi devirlerden başlayan göçler aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlatabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. Genelde yukarıda da belirttiğimiz üzere siyasi ve askeri sebeplerinin olduğu bir gerçektir. Burada ele alacağımız göç, M.Ö. 8. yüzyılda İskitlerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili olanıdır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-Nu (Hun) kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır.178

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre; M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-Nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Bunun sebebi olarak da Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir.179 İmparator Suan onlara karşı askeri bir harekete bulunmuştur.180 Bunun sonucunda Hiung-Nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle diğer kabilelerin de batılarında bulunan

kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır.181

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirini sıkıştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine geldikleri kabul edilmektedir.182 Horodotos Göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göçtüklerini bildirmektedir.183 Fakat İskitlerle Greklerin tanışmaları Grek ticaret kolonileri zamanına rastlamaktadır. Bilindiği üzere, Grekler Karadeniz kıyılarına koloniler kurarak, bir takım ticarî faaliyetler de bulunmuşlardır.184 Bu kolonizasyon hareketleri İskitler hakkında fazla bilgi sahibi olmamıza yetmemektedir. Malzemelerin arkeolojik buluntulardan oluşması ve yazılı kaynakların olmaması sağlıklı sonuçlar çıkarma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlamaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (M.Ö. 680-668) Devri'ne ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Bu vesikaaya göre Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.185

Asur kaynaklarında İskitler hakkında Grek kaynaklarındaki kadar fazla bilgi olmamasına rağmen, Greklerin tarihi değer taşıyan ilk kaynağının Herodotos'un eseri olduğu düşünüldüğünde, İskitler hakkında bilgi veren ilk Asur kaynağının, bundan yaklaşık olarak ikiyüz yıl önce ortaya çıktığı anlaşılır. Buradan çıkarabileceğimiz başka bir sonuç da M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitlerin M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği

içerisinde hissedilir bir güç olacak şekilde Asur sınırına kadar ulaşmış olduğudur. Bu ifadeden İskitlerin Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır. İskitlerin tarihini çok daha öncelere götürmek isteyenler bulunmakla birlikte, sağlıklı sonuçların alınabilmesi yazılı kaynak olmamasından dolayı mümkün olmamaktadır. Bizce, İskitler yukarıda adı geçen Kimmer yurduna Asarhaddon'un adlarını zikrettiği dönemden biraz önce, M.Ö. 8. yüzyılın ortaları ya da bu tarihten biraz daha sonra gelmiş olmalıdır.

2. İskitlerin Komşu
Kavimlerle İlişkileri

İskitlerin tarih sahnesine çıktıktan sonra çeşitli kavimlerle ilişkisi olmuştur. Bu ilişki genelde mücadeleleri aksettirmektedir. Hazar denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerlerle karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip yurtlarından kovarak, onları takip etmişlerdir. Bu esnada Urartuluar, Persler ve Asurlularla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir. İskitlerin mücadele ettiği diğer bir kavimde bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlardır.

a- İskit-Kimmer İlişkileri: Kaynaklardan öğrendiğimize göre, İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler yukarıda bahsettiğimiz coğrafyaya gelince, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle bir araya gelip durumu görüşmüşler. Hükümdarları ve halkın bir kısmı yurtlarını olması muhtemel bir istilaya karşı savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terketmeyi daha uygun görmüştür. Sonunda bu düşünce

ayrılığından dolayı ikiye ayrılan halk, birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terketmiştir.186 Buradan anlaşıldığına göre İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerlerle ilk teması kurmuşlar ve diğer bölgelerde yaşayan Kimmerler, İskitlerin batıya doğru geldiklerini ve durumun kendileri için kötü sonuç getireceğini anlamışlardır.

Kimmerler M.Ö. 8. yüzyılın son on yıl içerisinde batıya yönelmişlerdir. Şüphesiz bu göçün merkezini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar oluşturmuştur. Kimmerler oradan hareketle Kafkas yolunu seçerek,187 Kafkas geçitlerini aşmışlar188 ve Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır.189

Kimmerleri yurtlarından eden İskitler, Yakın Doğuya kadar onları takip ederek kovalamışlardır.190 İskitlerin önünde Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartulara saldırmışlardır.191 M.Ö. 8. yüzyılın sonları ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde önemli değişiklikler olmuştur.192 Anadolu'nun doğusundaki Urartu, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar, diğer taraftan Kafkaslar'a kadar uzanan büyük bir devlet olmuştu. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir. Urartu-Kimmer mücadelesi sonucunda istilacıların yolu Anadolu'nun içlerine doğru çevrilmiş ve Urartu Devleti de çökmekten kurtulmuştur.193

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a.194 Daha genel bir deyimle Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlarlar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin Urartu'nun kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayıldığı, Urmiye gölünün güneydoğusunda

oturan İşkuzalar tarafından Mannaların ülkesine saldırıldığı ve göçün batıya doğru yöneldiği kabul ediliyor.195 Buradan da anlaşılacağı üzere, Kimmerleri batıya gitmeye zorlayan sebeplerin başında doğudan gelen baskı yer almaktadır. Ayrıca, Kimmerleri batıya, yani Anadolu’nun içlerine iten sebepler arasında Kimmerler ve Anadolu’daki kavimler arasında daha önce gerçekleşmiş ilişkiler ve böylece Kimmerlerin Anadolu’nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.

Asur vesikalarında ilk olarak Kimmerlerin ortaya çıkışı kral Sargon (M.Ö. 722-705) zamanına rastlamaktadır.196 Bu tarih İskitlerin ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin imparatoru Suan’ın, Hiungnıulara karşı giriştiği cezalandırma tedbirleriyle harekete geçen Asya kökenli kavimlerin batıya doğru yapmış oldukları göçlerle doğrudan ilişkilidir.

b- İskit-Urartu İlişkileri: Urartulular yerleşmiş oldukları coğrafya itibarıyla, Kafkaslar’dan Ön Asya’ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartuların güneylerinde bulunan Asur’la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslar’dan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkini Kimmerler, ikincisini ise, onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu’ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir anlaşma yapmıştır.197 Ancak, İskitlerle Urartuların dostlukları uzun sürmemiş ve 7. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır.198

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişabaini kenti ve kalesi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zaptedilerek, tahrip edilmiştir. Burada yapılan kazılarda İskitlerin kullanmış olduğu ok uçları, orada

yerleşik olan ve orayı savunanların cesetleri bulunmuştur.199 Yine II. Rusa tarafından inşa ettirilen Rusahinili kentinin de M.Ö. 7. yüzyılın sonlan ile 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm'lik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır.200 Çavuştepe kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir.201

Urartulular tarih sahnesine çıktıktan sonra, Asurlular ile ilişkide bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerlerle de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitlerle zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında202 tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle İskit-Urartu ilişkileri, İskitlerin Urartu Devleti'ni ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

c- İskit-Asur İlişkileri: Kimmerlerin yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkaslar'ı aşarak, Urartu Devleti üzerinden Asur Devleti'nin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kimmerlerin hemen arkasından gelen İskitler Kimmerlerle birlikte Asur kaynaklarına geçmiştir.

Asarhaddon zamanında Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmerler ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir.203 Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar giderek, Kimmer başbuğu Teuşpa'yı ye müttefiki olan Hilakku Devleti'ni mağlup etmiştir.204 Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Kimmerler

Anadolu’nun içlerine kadar yayılmıştır.205 İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur Devleti’ne karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır.206

Asarhaddon devri vesikalarında İskitler hakkında verilen bilgileri klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekten de Herodotos’ta Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa’dan kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya’ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarına dair bir kayıt vardır.207 Herodotos’ta Prototeus şeklinde adı geçen İskit hükümdarının Asur vesikalarında adı geçen ve Asur kralı Asarhaddon ile anlaşan Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir.208

Urartu Devleti’nin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, bizzat Urartuların ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakız’ı kendilerine başkent yapmak ve de buradan Kızılırmak’a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak maksadıyla Kuzey Persia’da kalmışlardı. Onlar bu dönemde çok güçlü görünüyorlardı. Gerçekten de M.Ö. 626’da Asurlular onların yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, M.Ö. 611 yılında Filistin’e ulaşıncaya kadar Suriye’yi baskı altına almışlardı. Mısır’a karşı herhangi ileri bir hareket ise, kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti.209 Bu zaman zarfında Medler Babillilerle ittifak yapmışlar. Onların birleşik orduları, Asurlulara karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu tahrip etmişlerdir.210

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu normadları, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar, gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardı.211 Medlerin baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler,212 tekrar Urartuların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belki de bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailerle karışarak, Hazar denizi ve Aral gölü arasında yer alan step bölgesini işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Bu arada başka bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece büyük çoğunluğu batı steplerinde kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusya'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir.213

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından bahsedilen ve Asur kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitlerin Asur Devleti ile ilişkileri yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur Devleti'nin ortadan kaldırılması neticesinde son bulmuştur.

d- İskit-Pers İlişkileri: İskit-Pers ilişkilerinin Eskiçağ tarihi içerisinde önemli, bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medlerin yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'dan sonra tekrar büyük-bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kirus (M.Ö. 555-528) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar denizinin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılarla bir olarak Asurlulara karşı asker

gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır.214

Kirus bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. M.Ö. 547 yılına doğru Lidya kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kirus Lidyalıların yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmayarak, Lidyalıları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zaptedilmiştir. Bu suretle Lidya krallığı yıkıldıktan sonra Persler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı Anadolu'ya girerek, orada bulunan şehirleri teker teker ele geçirmişlerdir.215

M.Ö. 539 yılında Kirus Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil Devleti'ni krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan step kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde M.Ö. 529 yılında ölmüştür.216

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Kimmerlerin Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurluların Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hakimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkânını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya

seferler düzenlemiştir. İlk seferini M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur.217 Darius, Behistun kitabesinde sivri başlıklı Sakaların ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir.218 Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş. Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöz ortasına sokup memleketlerini kurtarabilmiştir.219 Buradan da anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers kralı Darius, Deniz'in ötesindeki Sakalara karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. M.Ö. 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir.220 Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir.221 Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirdiği üzere "Deniz'in, ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür.222

Darius İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçlamışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker

ezebileceğini, halbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları, İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir.223

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılara verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir.224 Bu durum karşısında canı sıkılarak bir sonuç almayan Darius, İskit hükümdarı İdanthyrsos'a bir haber göndermiştir. İskit hükümdarına, kendini güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir.225 Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir.226

İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur.227 Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius228 İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.

e- Sarmat-İskit İlişkileri: İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi bir Bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatların hayat tarzında yakın benzerlik bulunmaktaydı.229 Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı.230

Herodotos Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir.231 Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın muharibe ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonu'na ait olması kuvvetle muhtemeldir.232

İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler M.Ö. 2. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir.233

M.Ö. 2. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı asrın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişlerdir. Sarmat muharipleri yeni teçhizatlarıyla hareketlerinde tam bir başarı elde etmişler. Sarmatların metal üzengiyi de icat etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu modern kuvvete mağlup

olmuşlardır. M.S. 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.234

Sonuç

Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını, yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyeti'ni oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir. Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmekte olup, bunlar Saka tiay para daray, Saka havmavarga ve Saka tigrakhauda'dır. Saka tiay para daray, yani Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan coğrafyada yaşayan Sakalar, Grek kaynaklarında Skythai olarak adı geçen İskitlerle aynıdır. Pers kaynaklarında adı geçen Saka haumavarga için ise, Çinliler Sai adını kullanmıştır. Çin kaynaklarında Sai, Pers kaynaklarında Saka haumavarga olarak adı geçen doğu Sakaları için Grekler Sakai Amyrgioi tabirini kullanmıştır. Grekler doğu Sakaları olan Sakai Amyrigioi'nin haricinde bütün Sakaları Skythai, yani İskit adıyla anmışlardır. Bunun sebebi ise, Orta Asya İskitleri ya da doğu İskitleri olarak kabul ettiğimiz Saka haumvargayı coğrafi uzaklıktan dolayı tanımaları mümkün olmadığından, ancak Perslerden bu adı alarak kullanmışlardır. Persler ise, bütün Saka gruplarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.

İskitler çok geniş bir coğrafyada ayrı gruplar halinde yaşamıştır. Pers kaynaklarında geçen adıyla Saka tigrakhauda ortada, Saka tiay para

daray, yani “Qui trans mare habitant” olarak kabul ettiğimiz, denizin ötesindeki Sakalar onların batı tarafında yaşamıştır. Saka haumavarga olarak belirtilen Sakalar da Saka tigrakhaudanın doğusundaki bölgede yaşamıştır.

Pers kaynaklarında adı geçen bu üç Saka grubu zaman zaman ortak düşmanlarına karşı bir araya gelmiştir. Hatta söz konusu Saka grubu liderlerinin genel durum değerlendirmesi için bir arada toplanabildikleri de bilinmektedir. Daha açık bir ifadeyle antik kaynaklarda, Darius üç gruba ayrılmış Sakalara karşı savaş ilan ettiğinde, Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris’in istişare için bir araya geldikleri belirtilmektedir. Üç Saka grubunun birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve böylece ortak düşman olan Perslere karşı birlikte hareket ettiklerini, Darius’un önce kendi imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına, daha sonra da denizin ötesindeki Sakalara sefer düzenleme ihtiyacı duymasından da anlamaktayız. İskit yayılışının doğudan batıya doğru olduğunu, Perslerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki gelişmelere yabancı kalmadıklarını ve onları yakından tanıma imkanı bulduklarını bildiğimizden, Perslerin üç Saka grubunu da tanıdıklarını ve herhangi bir yanlışlık yapmadıklarını kabul ediyoruz. Perslerin yaşadığı coğrafya da hesaba katılınca, onların üç Saka grubunu çok iyi tanıdıklarını söylememiz mümkün oluyor. Buradan Perslerin bütün İskitleri Saka, Greklerin de kendi coğrafyalarına çok uzak kalan Saka haumavarga hariç olmak üzere, genelde Sakaları İskitler olarak tanıdıkları sonucunu çıkarabiliyoruz.

İskitlerin tarihi, dili, dini, gelenek ve görenekleri, sanatları hakkında yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin çeşitli kavimlerle münasebetleri ve onlarla mücadelelerini Pers, Asur ve Grek kaynaklarından öğreniyoruz. Antik kaynaklardan dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi

sahibi oluyoruz. Sanatları hakkında ise arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda sanat eseri bize ışık tutuyor.

Antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerle haklarında bilgi sahibi olduğumuz İskitlerin kökleri de bu çalışmaların başlamasıyla araştırılmaya başlamıştır. Bu konuda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlar, İranîlik, Slavlık ve Ural-Altay ırkı nazariyeleridir. İskitlerin İranî bir kavim olduğu fikrini daha çok Almanlar, Slav olduğu fikrini ise, yalnız Ruslar savunmuştur. İranî bir kavim olduğu nazariyesinin savunucuları kazılar sonucunda ortaya çıkarılan az sayıda filolojik malzeme ve dinlerini dikkate alarak İskitlerin İranî bir kavim olduğunu, hatta bir kısmi Almanların ataları olduğunu ileri sürmüştür. Slav kavmi olduğunu savunanlar, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan vazolar üzerindeki resimlerden hareketle, o vazolar üzerindeki insan figürlerinin Slavların ataları olduğunu ileri sürmüştür.

Eskiden bu yana en kuvvetli nazariye olan Ural-Altay ırkı nazariyesi ve bunlar içerisinde de İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir.

Biz de İskit tarih ve kültürü üzerine yazılı kaynakları inceleyerek ve arkeolojik malzemeyi de değerlendirerek yaptığımız bu çalışmamızda, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu belirterek, adlarının Türklükle olan bağlantısını ortaya koyduk. Gerek Sus ve çevresinden toplanılan çivi yazılı metinler ve gerekse antik kaynaklardaki bazı adlardan İskitlerin diliyle Türk dili arasında bağlantı kurarak, elde edilen kelimeleri Türkçe ile irtibatlandırabiliyoruz. Saka tigrakhauda’ya ait olduğu kabul edilen Esik kurganından çıkarılmış olan yazı ve onun dili de bizi Türkçe ve Türk yazısına götürmektedir. Bu kurgandan çıkartılmış olan yazının daha sonraki Türklerin özellikle Göktürklerin kullandığı Orhun yazısının proto-tipi olduğu kabul edilmektedir.

İskitlerin hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binebilmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır. Aynı hayat tarzının önceki yüzyıla kadar yaşamış olan bozkır Türk topluluklarında varlığını da biliyoruz.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları, genelde at kurban etmeleri ve onlarda domuz kültürünün olmaması, hatta ölü gömme adetleri eski Türk topluluklarınkine aynen uymaktadır.

İskit kurganlarından çıkarılan sanat eserleri de büyük önem taşımaktadır. Göçebe Hayvan Üslûbu adı verilen ve stilize hayvan figürleriyle süslenmiş olan buluntular eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkan vermektedir. Özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin eski Türklerinkiyle bağlantıları ve bu kadar çok yönlü benzerliklerin olması, İskitlerin büyük çoğunluğunun, özellikle hakim tabakanın Türk olduğu kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu derece çok benzerlik ve hatta ayniyet bizi bu düşünceye sevketmektedir. Fakat zaman içerisinde batı kolu olarak kabul ettiğimiz grup, diğer etnik gruplar içerisinde eriyerek kaybolmuştur. Asıl ana kütleyi oluşturan Saka tigrakhauda ve doğu kolu olan Saka haumavarga daha sonraki devirlerde de varlıklarını sürdürerek, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve günümüz Orta Asya Türklüğünün oluşumunda temel teşkil etmiştir. Günümüzde kendini hâlâ Saka olarak belirten Türk topluluklarının varlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir.

1 S. M. Arsal; Orta Asya, Ankara 1933, s. 39.

2 A. İnan; Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul, 1930, s. 52.

3 Y. Z. Özer; "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. TTKB, (1937), s. 115-125.

4 B. Landsberger; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. TTKB., (1937, s. 98-114.

5 J. Junge; Saka-Studien, Leipzig 1939, s. 5.

6 T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. TTKB., (1979), s. 355.

7 T. Tarhan; a.g.m., s. 365.

8 W. Eberhard; Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 38-39.

9 G. Vernadsky; A History of Russia, I. New Haven s. 50.

10 T. T. Rice; The Scythians, London 1958, s. 43.

11 K. Kretchmer; "Scythae", RE, IIA1, (1921), s. 923.

12 Haredotos IV, 11.

13 B. B. Piotrovsky; "İskitlerin Dünyası", UNESCO'dan Görüş, XII, (1976), s. 6.

14 M. İ. Rostovtzeff; Skythen und der Bosporus, Berlin 1931, s. 18.

15 J. Junge; a.g.e., s. 2.

16 A. Ayda; "Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler", VIII. TTKB.; (1979, s. 288.

17 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.

18 D. D. Luckenbill; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II., New York 1968, s. 517.

19 A. Herrmann; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", Afo, I, (1933), s. 158.

20 J. Junge; a.g.e., s. 60-61.

21 A. D. Mordtmann; "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 29.

22 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.

23 Herodotos IV, 64.

24 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 61.

25 Franke'nin verdiği bilgiye göre, Sai adı araştırma yapan sinologlar tarafından, Szu (Klaproth), Su (De Guignes), Sai (Remusat), Sse (Julien) ve Se (Schott) olarak da okunmuştur.

26 O. Franke; Beitrage dus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904, s. 46.

27 B. Ögel; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981, s. 184.

28 G. Haloun; "Zur Üe-Tsi-Frage", ZDMG 93, (1937), s. 251.

29 W. Eberhard; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", TM, VII/1, (1942), s. 137-139, 168.

30 A. Herrmann; a.g.m., s. 13.

31 Herodotos VII, 64.

32 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.

33 Herodotos VII, 64.

34 Sami kökenli bir dil olan Arapçada "Türk" kelimesinin çoğulu olarak "Etrak" kelimesinin kullanılması gibi, "Aşguzai" kelimesi de çoğul olarak "İskitler (Sakalar)" manasında kullanılmış olabilir. Türk/Türkmen adının günümüzde de farklı dillerde farklı telaffuz ve imlalarının bulunması, bundan yüzyıllar öncesi "İskit" adının da değişik dillerde değişik telaffuz ve imlalarının bulunabileceğine işaret olarak kabul edilebilir.

35 Çin kaynaklarında geçen "Sai" adının "Sak" olarak okunduğu sahanın uzmanları tarafından belirtilmektedir.

36 E. Memiş; İskitlerin Tarihi, Konya 1987, s. 15.

37 J. Junge; a.g.e., s. 5.

38 T. T. Rice; a.g.e., s. 33-34.

39 J. Junge; a.g.e., s. 6.

40 J. Junge; a.g.e., s. 67.

41 A. Herrmann; a.g.m., s. 157.

42 Strabon XI, 8, 2.

43 J. Junge; a.g.e., s. 70.

44 A. Herrmann; a.g.m., s. 159-160.

45 J. Junge; a.g.e., s. 86.

46 Herodotos IV, 101-102.

47 Bug nehri.

48 Dinyester nehri.

49 Herodotos IV, 17.

50 Dinyeper nehri.

51 Herodotos IV, 18.

52 Dinyeper nehrinin kollarından biri.

53 Herodotos IV, 18.

54 Donetz suyu.

55 Kırım yarımadası.

56 Kremnes deniz çarşısı, Azak Denizi üzerinde bir ticaret limanı idi.

57 Don nehri.

58 Herodotos IV, 20.

59 Herodotos IV, 21.

60 Herodotos IV, 12.

61 T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, I, (1984), s. 113.

62 Herodotos IV, 1.

63 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 49-50.

64 Plethron: 100 ayak: 29,6 m.'dir.

65 Çoruh nehri.

66 Parasang Fersahtır. 1 fersah yaklaşık 5,5 km.'dir.

67 Ksenophon IV, 7, 18.

68 H erodotos IV, 105.

69 K. Kretschmer; a.g.m., s. 940.

70 E. H. Minns; Scythians and Greeks, Cambridge 1913, s. 35.

71 K. Zeus; Die Deutschen und Nachbarstamme, München 1937. K. Müllenhoff; "Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skythen und Sarmaten", Deutsche Altertumskunde, III, Berlin 1870-1900. W. Tomaschek; Kritik der altesten Nachrichten über den Skythischen Norden, I, Wien, 1888. J. Fressel; Die Skytho-Saken die Urvater der Germanen, München, 1886. L. Wilser; Investigations in the Province of Gotho Slavonic Relations, St. Petersburg 1899.

72 A. Herrmann; "Sakai", RE, II, A1, (1921), s. 1798.

73 K. Kretschmer; a.g.m., s. 925.

74 J. Junge; a.g.e., s. 6.

75 J. Junge; a.g.e., s. 9.

76 H. H. Van der Osten; Die Welt der Perser, Stuttgart 1956, s. 71.

77 J. Potratz; Die Skythen in Südrussland, Basel 1963, s. 17.

78 M. İ. Rostovtzeff; İranians and Greeks in South Russia, New York 1969, s. 60.79 R. Grousset; Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980, s. 24.

80 İ. E. Zabelin; İstoria Ruskoy Jizni, Moscou 1876.

81 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.

82 E. Memiş; a.g.e., s. 22.

83 B. G. Niebuhr; A Dissertation on the Geograpy of Herodotos and Researches into the History of the Scythians, Getae and Sarmatians, Oxford, 1930.

84 Burada Tatar ismi Orta Asya Türk manasında kullanılmıştır.

85 G. Grote; History of Greece, III, New York 1857, s. 240.

86 K. Neumann; Die Hellenen im Skythenlande, Berlin 1855.

87 H. Kiepert; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin 1878, s. 343.

88 G. Nagy; Neprajzi Füsetek, 3, Budapest 1895.

89 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.

90 G. Kuun; Codex Cumanicus, Budapest 1981, s. LVII.

91 E. H. Minns; a.g.e., s. 44.

92 E. H. Minns; "The Scythians and Northern Nomads", CAH, IX, (1970), s. 187.

93 O. Franke; a.g.e., s. 60-61.

94 E. Meyer; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin 1926, s. 905.

95 G. W. B. Huntingford; "Who were the Scythians?", Anthropos, Wien, XXX, (1935), s. 785.

96 W. Ruben; "Biyografi Tarihi için Türk, İran ve Hint Materyalleri: Kyros-Keyhüsrev-Krisna-Afrasyab-Alper Tunga", DTCF Yıllık çalışmaları Dergisi I, (1940-1941), s. 698.

97 H. H. van der Osten; a.g.e., s. 71.

98 Molla Mehmed El'abeşi; Tarih-i Kavmi Türki, Ufa, 1909, s. 54.

99 S. M. Arsal; a.g.e., s. 8.

100 Ş. Günaltay; "Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", Belleten, II, (1938), s. 349.

101 Z. V. Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, I., İstanbul 1981, s. 34.

102 M. F. Kırzıoğlu; Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 69.

103 M. Guboğlu; "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. TTKB, II, (1938), s. 753.

104 T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 358.

105 B. Ögel; a.g.e., s. 186.

106 M. Seyidof; "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", Kardaş Edebiyatlar V, (1983), s. 39.

107 Y. Öztuna; Devletler ve Hanedanlar, ilk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara 1990, s. 127.

108 S. Koca; Türk Kültürünün Temelleri I., İstanbul 1990, s. 31.

109 Herodotos VI, 119.

110 G. W. B. Huntingford; a.g.m., s. 785.

111 Strabon XI, 5, 11.

112 E. H. Minns; a.g.e., s. 44.

113 T. Tarhan; a.g.m., s. 358.

114 E. Memiş; a.g.e., s. 23.

115 S. M. Arsal; a.g.e., s. 3.

116 Z. V. Togan; a.g.e., s. 35.

117 G. Kuun; a.g.e., s. 35.

118 Ş. Günaltay; a.g.m., s. 349.

119 Ş. Günaltay; a.g.m., s. 350.

120 M. Seyidof; a.g.m., s. 31-32.

121 M. Seyidof; a.g.m., s. 32.

122 M. Seyidof; a.g.m., s. 34.

123 M. Seyidof; a.g.m., s. 36.

124 G. Kuun; a.g.e., s. LVII.

125 G. Nemeth; “Türklüğün Eski Çağı”, Ülkü, XV, (1940), s. 806.

126 G. Kuun; a.g.e., s. LVIII-LIX.

127 Herodotos IV, 59.

128 G. Kuun; a.g.e., s. LIX.

129 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 9-70.

130 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.

131 O. N. Tuna; Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara 1990, s. 38.

132 O. Süleymanov; “Ceti Sudın Köne Cazbaları”, Kazak Edebiyatı, 11 Eylül 1970, s. 3.

133 A. D. Mordtmann; a.g.e., s. 50.

134 Herodotos IV, 59.

135 S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.

136 M. Ergin; Orhun Abideleri, İstanbul 199, s. 78.

137 S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.

138 S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.

139 M. Ergin; a.g.e., s. 25.

140 A. Herrmann; a.g.m., s. 1797.

141 S. Buluç; “Şaman”, İslâm Ansiklopedisi, XI, (1979), s. 320.

142 T. Tarhan; “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), s. 148-149.

143 Herodotos IV, 76.

144 Hippokrates XCI-XCIV.

145 Z. V. Togan; a.g.e., s. 34.

146 Z. V. Togan; a.g.e., s. 34.

147 E. H. Parker; A Thousand Years of the Tartars, New York 1924, s. 39.

148 Herodotos IV, 61-63.

149 S. M. Arsal; a.g.e., s. 11.

150 Herodotos IV, 67.

151 E. H. Minns; a.g.e., s. 87.

152 Herodotos IV, 79.

153 N. Y. Biçurin; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii V drevnie Vremena, Moskva 1950, s. 78.

154 E. H. Minns; a.g.e., s. 87.

155 A. İnan; Makaleler ve İncelemeler, I, Ankara 1987, s. 326.

156 Herodotos IV, 71.

157 M. Ergin; a.g.e., s. 45-46.

158 S. İ. Rudenko; Kultura Naseleniya Gornogo Atlaya V Skifskoe Vremya, Moskva 1953, s. 328.

159 İ. H. Konyalı; “Mumya ve Türklerde Mumyacılık”, Tarih Konuşuyor, III, (1969), s. 1196-1199.

160 Herodotos IV, 71.

161 M. Ergin; a.g.e., s. 22.

162 S. M. Arsal; a.g.e., s. 13.

163 Herodatos IV, 76.

164 M. Ergin; a.g.e., s. 18, 21.

165 S. Buluç; a.g.m., s. 331.

166 R. Grosset; a.g.e., s. 32.

167 S. Koca; a.g.e., s. 35-36.

168 Z. V. Togan; Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I, İstanbul 1942, s. 86.

169 O. Süleymanov; a.g.m., s. 1-3.

170 Z. V. Togan; a.g.e., s. 86-87.

171 Z. V. Togan; a.g.e., s. 92-93.

172 Ş. Kudayberdiulı; Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Alma-Atı 1991, s. 63.

173 M. Seyidof; Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken, Bakü 1989, s. 86.

174 M. Seyidof; a.g.e., s. 86.

175 M. Seyidof; a.g.e., s. 86.

176 B. Hayit; Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987, s. 449.

177 M. Seyidof; a.g.m., s. 36.

178 T. Tarhan; “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, s. 365.

179 W. Eberhard; a.g.e., s. 38-39.

180 G. Vernadsky; a.g.e., s. 50.

181 T. T. Rice; a.g.e., s. 43.

182 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.

183 Herodotos IV, 11.

184 A. M. Mansel; Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s. 169.

185 D. D. Luckenbill; a.g.e., s. 207.

186 Herodotos IV, 11.

187 M. Streck; Assurbanipal un die letzten Assyrischen Konige bis zum Untergange Niniveh’s, I., Leipzig 1975, s. CCCLXXI.

188 C. F. von Lehmann-Haupt; “Kimmerier”, RE, XI, 1, (1921), s. 398.

189 T. Tarhan; “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, s. 110.

190 T. Tarhan; “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, Tarih Dergisi, 24, (1970), s. 22.191 J. Lewy; “Kimmerier und Skythen in Vorderasien”, RLV, VI, (1926), s. 347.

192 J. Von Prasek; Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, 1968. s. 112.

193 K. Tansug; “Kimmerler’in Anadolu’ya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, DTCFD, VII/4, (1949), s. 536.

194 Herodotos IV, 12.

195 C. F. van Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 406.

196 J. Lewy; a.g.m., s. 347.

197 T. Tarhan; “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, s. 113.

198 H. Schmökel; Kulturgeschichte des alten Orients, Stuttgart 1961, s. 639.

199 H. Schmökel; a.g.e., s. 639.

200 O. Belli; “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 175.

201 O. Belli; a.g.m. s. 182.

202 O. Belli; a.g.m. s. 178.

203 M. Streck; a.g.e., s. CCCLXXIV.

204 B. Landsberger; “Zu neuveröffentlichen Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid”, ZA, 3/37, (1927), s. 79.

205 E. H. Minns; a.g.m., s. 189.

206 F. Kınal; Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, s. 258.

207 Herodotos I, 103.

208 C. F. von Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 404.

209 E. H. Minns; a.g.m., s. 189.

210 T. T. Rice; a.g.e.

211 E. Memiş; a.g.e., s. 28.

212 Herodotos IV, 1.

213 T. T. Rice; a.g.e., s. 46.

214 Z. V. Togan; “Sakallılar”, BTTD, 17, (1986), s. 32.

215 A. M. Mansel; a.g.e., s. 253.

216 A. M. Mansel; a.g.e., s. 254.

217 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.

218 W. Hinz; “Zur İranischen Altertums kunde”, ZDMG, XCIII, (1939), s. 365.

219 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.

220 V. Sevin; “Anadolu’da Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 316.

221 Herodotos IV, 87.

222 A. M. Mansel; a.g.e., s. 255.

223 Herodotos IV, 118-119.

224 T. T. Rice; a.g.e., s. 47.

225 Herodotos IV, 126.

226 Herodotos IV, 127.

227 T. T. Rice; a.g.e., s. 48.

228 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.

229 Herodotos IV, 117.

230 Hippokrates LXXXIX.

231 Herodotos IV, 110.

232 E. Memiş; a.g.e., s. 31-32.

233 G. Vernadsky; a.g.e., s. 73.

234 T. T. Rice; a.g.e., s. 50.

AA: Acta Archaologica.

Afo: Archiv für Orientforschung.

AH: Archaologia Hungarica.

ARSAL, S. M.; Orta Asya, Ankara 1933.

AYDA, A.; "Etrüskler ile İskitler Arasında Benzerlikler", VIII. TTKB. I, (1979), 287-292.

BELLİ, O.; "Urartular", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), 140-208.

BİÇURİN, N. Y.; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii drevnie Vremena, Moskova 1950.

BTTD; Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.

BULUÇ, S.; "Şaman", İslâm Ansiklopedisi, XI, (1979), 310-335.

CAH: Cambridge Ancient History.

CEA: Cambridge Encyclopadie der Archaologie.

DTCFD: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.

EBERHARD, W.; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", TM, VII/1, (1942), 125-141.

EBERHARD, W.; Çin Tarihi, Ankara 1987.

EBERT, M.; “Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode”, RLV, XIII, (1929), 52-114.

ERGİN, M.; Orhun Abideleri, İstanbul 1981.

FRANKE, O.; Beitrage aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904.

GROTE, G.; History of Greece, III, New York 1857.

GROUSSET, R.; Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980.

GUBOĞLU, M. “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında”, VIII. TTKB., II, (1976), 751-781.

GÜNALTAY, Ş., “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi”, Belleten, II, (1938), 337-365.

HALOUN, G., “Zur Üe-Tsi-Frage”, ZDMG, 93, (1937), 363-380.

HAYİT, B.; Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987.

HERODOTOS; Herodotos Tarihi, İstanbul 1973.

HERRMANN, A.; “Sakai”, RE, II A1, (1921), 1770-1806.

HERRMANN, A.; “Die Saken und der Skythenzug des Dareios”, Afo, I, (1933), 157-170.

HİNZ, W.; “Zur İranischen Altertumskunde”, ZDMG, XCIII, (1939), 363-380.

HİPPOKRATOUS; Hippokratous to Peri Aeron, Hydaton, Topon, Parisioi, 1816.

İNAN, A.; Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1930.

İNAN, A.; Makaleler ve İncelemeler-I, Ankara 1987.

JUNGE, J.; Saka-Studien, Leipzig, 1939.

KINAL, F.; Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991.

KIRZIOĞLU, M. F.; Kars Tarihi, İstanbul 1953.

KİEPERT, H.; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin 1878.

KİSELEV, S. V.; Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, Moskova 1951.

KOCA, S.; Türk Kültürünün Temelleri, İstanbul 1990.

KONYALI, İ. H.; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", Tarih Konuşuyor, III/15, (1969), 1196-1199.

KRETSCHMER, K.; "Scythae", RE, II, A1, (1921), 923-942.

KSENOPHON; Anabasis, İstanbul 1944.

KUDEYBERDİULİ, Ş.; Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Alma-Atı 1991.

KUUN, G.; Codex Cumanicus, Budapeşte 1981.

LANDSBERGER, B.; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. TTKB, 1987, 98-114.

LANDSBERGER, B.; "Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid" ZA, 3/37, (1927) 60-98.

LEHMAN-HAUPT, C. F. von.; RE, XI/1, (1921), 398-434.

LEWY, J.; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", RLV, VI (1926) 347-349.

LUCKENBİLL, D. D.; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II New York 1968.

MANSEL, A. M.; Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971.

MEMİŞ, E.; İskitlerin Tarihi, Konya 1987.

MERHART, G. Von; Bronzezeit am Jenisei, Wien 1926.

MEYER, E.; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin 1926.

MİNNS, E. H.; The Scythians and Greeks, Cambridge 1913.

MİNNS, E. H.; "The Scythians and Ndrthern Nomads", CAH, IX, (1970) s. 187-205.

MORDTMANN, A. D.; "Über die Keilinsçhriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 1-85.

NEMETH, G.; "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, XV, (1940) 299-306.

ÖGEL, B.; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara1981.

ÖZER, Y. Z.; “Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar”, II. TTKB, 1937, 115-125.

ÖZTUNA, Y.; Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara1990.

PARKER, E. H.; A Thousand Years of the Tartars, New York1924.

PİOTROVSKY, B. B.; “İskitlerin Dünyası” UNESCO’dan Görüş, XII, (1976), 4-8.

POTRATZ, J.; Die Skythen in Südrussland, Basel 1963.

PRASEK, J. Von.; Geshichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, 1968.

RE: Paulys Real Encyclopaedie der classicchen Altertumswissenschaft.

RİCE. T. T.; The Scythians, London 1958.

RLV: Reallexion der Vorgeschichte.

ROSTOVTZEEF, M. İ.; Skythen und der Bosphorus, Berlin 1931.

ROSTOVTZEEF, M. İ.; İranians and Greeks in South Russia, New York 1969.

RUDENKO, S. I.; Kultura Naselleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskova 1953.

SEVİN, V.; “Anadoluda Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları, 1982, 310-332.

SEYİDOF, M.; “Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında”, Kardaş Edebiyatlar, V, (1983), s. 30-39.

STRABON, The Geography of Strabo, Cambridge 1969.

STRECK, M.; Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh’s, I., Leipzig, 1975.

SÜLEYMANOV, O.; “Ceti Sudin Köne Cazbaları”, Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, s. 1-3.

TANSUĞ, K.; “Kimmerlerin Anadoluya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti’nin Anadolu ile Münasebetleri”, DTCFD, VII/4, 535-550.

TARHAN, M. T.; “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), 145-170.

TARHAN, M. T.; “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, Tarih Dergisi, 24 (1970), 17-32.

TARHAN, M. T.; “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, VIII. TTKB., I, (1979). s. 355-369.

TARHAN, M. T.; “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, Araştırma Sonuçları Toplantısı, I, Ankara 1984, 109-120.

THUKYDİDES, Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı II, Ankara 1975.

TOGAN, Z. V.; Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I., İstanbul 1942.

TOGAN, Z. V.; Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1981.

TOGAN, Z. V.; “Sakalar” (I) BTTD, 17 (1986) 20-24.

TOGAN, Z. V.; “Sakalar” (VI) BTTD, 23 (1987) 30-34, TSAD: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.

TTKB: Türk Tarih Kongresi Bildirileri.

TUNA, O. N.; Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara, 1990.

VERNADSKY, G.; A History of Russia, I, New Haven 1943.

VON DER OSTEN; H. H.; Die Welt der Perser, Stuttgart 1956.

ZA: Zeitschrift fur Assyriologie.

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.

ZVELEBİL, M.; “Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien”, CEA, Munchen 1980.

Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler / Prof. Dr. M. Taner Tarhan [s.597-610]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Kimmerler ve İskitler Eskiçağ'daki "Türk Kültür Tarihi"nin, daha genel bir deyişle de "Millî Tarihimiz"in ilk temsilcileridir. Çünkü, Eskiçağ ve devamındaki çeşitli yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin ışığı altında ve bu bilgileri doğrulayan, zenginleştiren muhteşem arkeolojik bulgular yardımıyla, adları günümüze kadar ulaşmış olan ilk Türkler ve ilk Türk Devletleridir. Onların öyküsü "tarihî gerçekler" olarak, bir anlamda -çok uzun süreli- Eskiçağ'daki "Türk Dünyası"nın öyküsüdür. Her ne sebeple olursa olsun, inkârı mümkün olmayan gerçekleri vurgulamak için "İlk Türkler" başlığını özelliğini özellikle kullandığımızı, öncelikle ifâde etmek isteriz.

Üç kıtaya yayılan coğrafyanın büyüklüğüyle paralel olarak, "Türk Dünyası"nı kapsayan -çoğunlukla "çağdaş"/"hemzaman"- "yazılı kaynaklar" gerçekte çok çeşitli ve çok zengindir: Asur, Babil, Pers, Grek, Roma, Latin, Bizans, Arap, İran, Avrupa, Çin, Hint, Türk vb. Hiçbir kaynağı sarfınazar etmeden değerlendirmek söz konusudur. Sadece, bu kaynakları bir araya getirmek bile, büyük bir sistem işidir: Yâni, Eskiçağ'dan günümüze uzanan bir kaynak külliyatı söz konusudur. İlk görev, bunun noksansız olarak başarılabilmesidir. Bunlardan ve de arkeolojiden yeterince yararlanmayan bir gerçek bir "tarih yazımı" düşünülemez.

Aşağı yukarı iki-üç asır öncesinden başlayarak Avrupalıların ya da Rusların, Türk Millî Kültür ve Tarihinin kaynaklarını araştırıp dünyaya ve dolayısıyla da bizlere tanıtmaları, bir anlamda ibret verici ve

düşündürücüdür: Orta Asya'daki "Türkiyat Araştırmaları" onlarla başlamıştır. 18. yüzyılda Messerschmidt, Strahlenberg, 19. yüzyılda Yadrintsev, Heikel, Radloff, Thomsen ve daha niceleri. İlk "Türkoloji Kürsüsü", 1795'te Paris'te "Ecole des Languages Orientales Vivantes"da kurulmuştur. Bunu Şarkiyat ve Türkoloji ile ilgili enstitüler takip etmiştir. Mesela, Napoli'de (1723), Moskova'da (1814), Paris'te (1821), Londra'da (1823), Helsinki'de (1883) ve yine Londra'da (1906) vs. ve bu kuruluşların yayınladığı sayısız bilimsel dergi ve eserler. Çok özet bilgiler de olsa, bunları gençlerimize hatırlatmayı kaçınılmaz bir görev addediyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takiben, 1924'te Fuat Köprülü'ye verdiği direktiflerle Türk dil, kültür, tarih ve etnografyasının araştırılması amacıyla (1933 Reformu ile İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülen) Darülfünun'un Edebiyat şubesine (Edebiyat Fakültesi) bağlı olarak "Türkiyat Enstitüsü"nü kurdurma onuru da Mustafa Kemal Atatürk'e aittir. Bilindiği gibi, bunu 1931'de Türk Tarih Kurumu ve 1932'de de Türk Dil Kurumu'nun kuruluşları izler. Amaç, Türk, Anadolu ve dünya tarihinin derinlemesine araştırılması; Türk dilinin incelenmesi, özleştirilmesi ve geliştirilmesidir. Günümüzde, tüm dünyayı kucaklayan gerçek bir bilimler birlikteliği söz konusudur. Bizler de bu doğrultuda emek veren, gerçek bilim adamlarına, Türk ve yabancı meslektaşlarımıza en içten teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir görev addediyoruz. Bu satırların yazarı olarak, konuya, her türlü -iç ve dış- politik eğilimlerden ve de "kimlik arama" çabalarından arınmış bu hatırlatmalarla başlamamızın nedenlerini düşünmenizi de dilerim. Meselâ Kimmer ve İskitler'in-hâlâ-"İndo-İranî" kökenli olduklarını savunanları, insafa davet ediyoruz. Çünkü, "Türk Dünyası" bizler tarafından, Türkler tarafından gerçek anlamda, tarafsızca keşfedilmeyi beklemektedir. Atatürk'ümüzü bir kez daha minnetle

anıyoruz. Konumuzla bağlantılı olarak, Zeki Velidi Togan, Bahaeddin Ögel ve İbrahim Kafesoğlu gibi çok az sayıdaki hocalarımızın eserlerinden, daima büyük bir hayranlık duyarak yararlandığımızı da öncelikle ve de şükran duygularımızla ifade etmek isteriz: Togan'ın Umumi Türk Tarihi'ne Giriş; Kafesoğlu'nun Türk Millî Kültürü; Ögel'in İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre ve de Türk Mitolojisi gibi.

Kimmer ve İskit

Araştırmalarının Başlaması

Kimmerler meselesi, İskit araştırmaları ile ortaya çıkmış ve buna paralel olarak gelişmiştir. İskitler üzerine yapılan araştırmalar ise bir rastlantıyla başlar. 17. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'daki kurganlarda gizli kazılar yapan bir defineci çetesi, çok değerli altın eserler ele geçirirler. Durum, Çar I. Petro'ya bildirilir. Eserlere el koyularak bu nadide yapıtlar St. Petersburg'a getirilir. Dönemin koleksiyoncuları ve sanat severleri, şimdiye kadar bilinmeyen bu değişik tarzdaki eserlere hayran kalırlar ve etkilenirler. Bu olayı takiben, Sibirya'da ve Güney Rusya'da tesadüfen bulunan benzer şekilde buluntular, bu sanata karşı yoğun bir ilginin ve de ilk bilimsel araştırmaların başlamasına neden olur, kurganlar kazılmaya başlanır. Sonuç olarak bu nadide arkeolojik eserlerin, bir zamanlar Avrasya bozkırlarında yaşamış olan atlı-göçebelere ait olduğu anlaşılır.

19. yüzyıldan bu yana -muhtelif aralarla- günümüze kadar ulaşan araştırmalar,1 satır başları ile bizleri şu sonuçlara götürmüştür: Doğuda Büyük Çin Seddi'nden, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Tanrı Dağları'na, batıda ise Tuna Havzası'na, Macaristan ovalarına kadar uzanan, doğu-batı yönünde yedi bin kilometreyi aşan geniş bozkır kuşağındaki coğrafi alan, genelde İskitler olarak tanımlanan göçebe ulusların yayılma bölgeleridir.

M.Ö. 8 ve M.Ö. 7. yüzyıllardan itibaren de kısmen Önasya'yı, hemen hemen de bütün Anadolu'yu içine alan coğrafyayı kapsar.

Kurgan Kültürleri-Kimmerler ve İskitler

Kimmerler ve İskitler, kökenleri M.Ö. III. bin yılları aşan Kurgan Kültürlerinin -M.Ö. II. ve I. bin yıllardaki- temsilcileridir. Kurganlar, bozkırlardaki göçebe hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bozkır kültürlerinin ayrılmaz parçası olan çadırlarının, ölüler için hazırlanmış benzerleridir. Bu yığma mezar tepeleri, antik batı kaynaklarında ve daha sonraki literatürde Tümülüs olarak adlandırılmaktadır. Bin yıllar içinde -bölgelere göre- bazı farklılıklar gösteren bu tip mezar kültürü, ister Ural-Altay Türk kökenliler olsun, ister Hint-Avrupa kökenliler. Bozkır göçebelerinin tipik mezarlarıdır. "Kurgan" öz Türkçe olup, "korugan"dan gelmektedir. Ölüleri koruyan özellikleri nedeniyle bu ad verilmiş olmalıdır. En görkemli İskit kurgan grupları, M.Ö. 8. ve M.S. 1. yüzyıllar arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, Kuzey Moğolistan ve batıda da genellikle Macaristan ve Romanya'da kümelenmişlerdir.2 Bunlar, bu "mezarlık" alanları, bu atlı-göçebelerin en kutsal alanlardır. Tuna Havzası ve Balkanlar üzerinden Trakya'ya ve Anadolu'ya göç eden ve bu topraklarda yerleşen göçebe kökenli toplumlar da, özellikle toprağa bağlanıp, devlet kurabilme aşamasına geldiklerinde, eski geleneklerine bağlı kalarak, ulularını, krallarını, kraliçelerini, soylularını, "tümülüs" adıyla tanımlanan mezarlarına gömmüşlerdir: Anadolu Demir Çağlarındaki Frig, Lidya ve Trak tümülüslerinin tipik örnekleri gibi.

Burada ilginç olan nokta Türklerin, İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da kurgan geleneklerini devam ettirmiş olmalarıdır. İster Orta Asya'da, ama özellikle de Anadolu'daki Osmanlı öncesi Türk sanatının en zarif mezar anıtları olan Kümbetler, bütünüyle geleneksel çadır mimarlığının -sırlı tuğla

ya da taşla- inşa edilmiş eşsiz örnekleridir. Ayrıca Herodotos'ta (IV. 71-73) tüm ayrıntılarıyla anlatılan İskitlerin ölü gömme adetleri ve kurganlarının yanı sıra, önemli kişilerin mumyalama geleneklerinin de devamı dikkat çekicidir. Hanları, hakanları, hatunları ve uluları mumyalama, İskitlerde olduğu gibi, hemen hemen tüm Türk Dünyasında Hunlarda, Göktürklerde süregelmiş özellikle İslâmiyetten sonra da Anadolu Selçukluları'nda devam etmiştir.3

1993'te Güney Sibirya'da, Altaylar'da bulunan Ukok kurganı, mumyalanmış cengaver İskit hatununa aitti. Bu genç soylu İskit kızını hemen hemen tüm dünya tanıdı: Natalya Polosmak tarafından National Geographic, Vol. 186, No. 4, October 1994 sayısında, s. 80-103 arasında, "Siberian Mummy Unearthed" makale başlığı altında, enfes renkli fotoğraflarla yayınlandı. Bunu, Türkiye'de Atlas dergisinin 92. sayısı (Kasım 2000) takip etti. Bu sayıda, bu kona daha ayrıntılı olarak ele alındı. "Altaylar: Anayurt", başlığı göze çarpıyordu. Türk Dünyası en çarpıcı ve duygusal renklerle tekrar gündemdeydi.

Bozkır Yaşantısı

Uçsuz bucaksız bozkırlardaki yaşantının temelini, hayvancılık ekonomisine yönelik "göçebe hayat tarzı" teşkil eder. Bozkırdaki acımasız tabiat şartları, bozkır insanını uzun bir tarihi süreç içinde devamlı bir mücadeleye yöneltmiştir. Kendilerine özgü örf ve adetler, sanat eserlerinde görülen doğaya yönelik gerçekçiliğin yan sıra ince bir romantizm, at sırtında, arabalarda geçen hareketli bir yaşamın verdiği sonsuz tecrübe; giyim, kuşam, silah ve teçhizatlar gibi ögeler bu insanların farklı karakter ve yapılarını açık bir şekilde vurgulamakta ve öne çıkarmaktadır. Bozkır insanının asıl geçim kaynağı sahip olduğu hayvan sürülerinden ibarettir. Bazı boyların ise toprağa bağlanarak ziraat yaptıkları bilinmektedir. Bu özellik "Göçebe-Çoban" ekonomisinin "Yerleşik" tipini

yansıtmakta ve bu merkezler bir anlamda diğer göçebe boylar için değiş tokuşa dayanan ticaretin aktif merkezlerini diğer bir deyişle de çevrelerinde konaklanan “Kışlakları” simgelemektedir.4

Herodotos’un -Güney Rusya’daki alanlarda- “Kralî İskitler” olarak tanımladığı esas yönetici sınıf, soylu İskitler, hiyerarşik olarak egemen oldukları diğer kabile ve boyları da yönetmişlerdir.

Şamanlar

Şamanlar da ulu kişilerdir, hem ruhlar aleminden, gaibden haber verirler, falcılık yaparlar, hem de hekimlik görevini ifâ ederlerdi.

At Kültürü

Yukarıda da değindiğimiz gibi hayvan yetiştirmek göçebe hayatının en önemli uğraşıdır. At, en başta gelen unsurdur, bozkır insanının her şeyidir, onun ayrılmaz bir parçasıdır: Onun üzerinde göç eder, sürülerini yönetir, avlanır, savaşa gider, dini inançlarına uygun olarak nadiren kurban edilir, süslü koşum takımlarıyla donatarak sahibiyle birlikte kurgana gömülür, ayrıca etinden ve sütünden yararlanılırdı. Ural-Altay kökenli göçebelerde, başka bir deyişle Türk dünyasında kısrak sütünden yapılan “Kımız” kültürü de bunun bir parçasıdır. Bu geleneğin Hint-Avrupalı göçebelerde var olup olmadığını bilemiyoruz. Oysa kesin olarak İskitlerle birlikte bu gelenek günümüze kadar hemen hemen bütün Türk dünyasında devam etmiştir.

Bozkır atları, her ne kadar küçük boyda iseler de, çok dayanıklı, süratli, çevik ve vahşi idiler. Strabon5 bununla ilgili olarak, İskitler’in özel “At Terbiyesi”nden söz etmektedir. Bozkır sanatını resmeden eserler üzerinde de atların yakalanması, gem vurulması, eğerlenmesi ve terbiyesi çokça tasvir edilmiştir. Mesela, ünlü Çertomlyk vazosundaki sahneler de çok gerçekçidir.

Herodotos’a göre,6 İskit ileri gelenlerinin en büyük zenginliklerini “yarı vahşi at sürüleri” teşkil etmekteydi. Bozkırlarda, av sporu da at üzerinde

yapılırdı: Strabon’a göre7 “bataklıklarda geyik ve yabani domuzlar, düzlüklerde ise yabani eşekler ve karacalar avlanırdı” at üzerinde “tavşan avı” ise en sevilen sporlardan biriydi. Bu çevik ve hareketli hayvanların avı, bozkır insanının at üzerindeki çevikliğini ve yeteneğini arttırmaktadır. Zengin arkeolojik bulgular İskitler’in ata verdiği önemi ve at sevgisini açıkça gözler önüne sermektedir. Özellikle zengin at koşumları ve teçhizatı dikkat çekicidir, kurganlarda sayısız örnekler bulunmuştur. İskitlerde “mahmuz” yoktur, ancak kamçı kullandıkları bilinmektedir.

Arabalar

Bozkır yaşantısında hayat daima hareketlidir: Erkeklerin günlük görevi at üzerinde sürüleri otlatmak ve avlanmaktır. Bütün kabile ve boylar, yeni ve taze otlaklar bulmak amacıyla, belirli zamanlarda çok uzaklardaki diğer belirli yörelere göç ederlerdi. Bu hareket göçebelerce hiyerarşik bir düzende paylaştırılmış coğrafyanın yönlendirdiği “yazlaklar” ve “kışlaklar” arasındadır.

Yaşlı kadınlar, çocuklar ve ihtiyar erkekler bütün ağırlık ve teçhizatlarla birlikte arabalarda göç ederler, erkekler ise at üzerinde sürüleri yöneterek göç kafilelerine öncülük eder ve yol gösterirlerdi, genç kızlar ve kadınlar da yine at sırtında erkeklerine yardımcı olurlardı.

Arabalar, öküzler/sığırlar tarafından çekilirdi. Arkeolojik bulgulara göre tekerlekler masif ahşaptan veya “altı kollu olarak” işlenir ve üzerine de demir bir çember geçirilirdi. Özellikle bu uzun göçler sırasında 4 ve 6 tekerlekli arabalar revaçtadır. Bunlar aynı zamanda, İskitlerin “seyyar evleri”dir. Arabanın üzerine aynen çadır şeklinde bir ahşap çatkı raptedilmekte, bu çatkının üzerine ise keçe, keten veya kenevirden dokuma kalın kumaşlardan bir örtü ile kaplanmaktadır. Arabanın içinde de halı ve kilimler serilidir. Özellikle Hipokrates8 İskit arabalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Araba, aynen “at” gibi kutsaldır. Bazı

kurganlardaki “arabalı gömüler” bunu açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca zengin tezyinatlı özel cenaze arabaları, hanlar ve beyler için kullanılmıştır. Pazırık kurganlarında bunların çok çarpıcı örnekleri bulunmuştur. Ölen hanlar ve beyler tüm silahları ve tören giysileri kuşandırılarak egemen olduğu topraklarda tam 40 gün dolaştırılmaktadır. Bu tören sırasında yollara dökülen halk silahları ile ellerini yüzlerini yaralamakta ve bir yas işareti olarak saçlarının ucunu kesmektedirler. Bu özellikle Herodotos’ta ayrıntılarıyla verilen törenler, Hunlarda ve diğer Türk boylarında tarih boyunca devam etmiştir.9 Bu ulu ölülerin 40 gün dolaştırılma geleneği, İslâmiyetten sonra, sadece ve sadece Türkler arasında var olan, Hz. Muhammed için Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınan “mevlid”in kırkıncı gün okutulması ile halen yaşatılmaktadır.

Sözü geçen çadırlı arabalar, bozkır kültürünün tipik ögelerinden biridir.

Çadırlar

Çadırlar, yani “yurtlar” ise konaklama alanlarında kurulur, “obalar” teşkil edilirdi. Yerleşik iskan yerlerinde de bu çadır modelleri aynen taklit edilmiştir: Bu evlerin içleri de çadırlarda olduğu gibi kumaş, keçe, kilim ve halılarla kaplanmıştır. Zeki Velidi Togan10 (19702, s. 34) İskitler’in bozkır yaşantısına değinirken araba ve çadırlar hakkında aynen şunları nakletmektedir: “Bunlar Türk derme evlerinde, yâni keçeden mamûl kubbeli çadırlarda, çoğunlukla bunların tekerleklilerinde yaşamışlardır. Bu nevi derme evleri Türkler’den alarak benimsemiş olan bazı Orta Asya İranîleri’nde bu evlerin aksamına ve şekillerine ait zengin ıstılahın İranca olmayıp, kâmilen Türkçe olması, bu evlerin Türk millî malı olduğunu gösterdiği gibi, Araplar da bunları “Qubba Turkiya” yani “Türk Çadırı” olarak bildirmişlerdir.”

Çadır/Yurt, İskit göçebesi için kutsal bir anlam taşır: “Kutsal ateşin yandığı ocak, aile fertlerini ısıtmakta, bozkırın acımasız soğuk veya

sıcağından korumakta ve üzerinde pişen aşla beslenmektedir.” Yukarıda da vurguladığımız üzere kurgan adı verilen mezarların yapısı da, bu bozkır çadırlarının “öbür dünya için” hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir.

İskit Hayvan Üslûbu

İskitlere “Bozkırların Kuyumcuları” denilmektedir. “Bozkır Hayvan Üslûbu”nun en güzel ve zengin örneklerini yaratan insanlardır. Grek kolonilerindeki sanatkârlara da, kendi zevklerine göre eserler yaptırmışlardır. Kurganlarda bulunmuş olan bu muhteşem eserler, ki çoğu altındandır. bozkır insanının duygularını en yalın, ancak en çarpıcı şekilde dile getirirler Art Treasures of Ancient Kuban;11 Les Dossiers d’Archéologie:12 Les Scythes gibi muhteşem sergi katalogları bu sanatın en güzel tanıtıldığı yayınlardır.

“Kutsal” ve “öncü” hayvan olan geyiğin o kadar çok çeşitli tasviri vardır ki, kendilerine özgü bu sanat anlatımlarını bendeniz “Bozkırların Dili/Bozkırların Yazısı” olarak algılamaktayım. Çalışmalarımıza göre, “yazıdan önceki” ve de (ilk Runik alfabe gibi.) yazıdan sonraki geleneksel, anonim anlatımlarıdır. Türk Dünyası’ndaki, çok zengin kilim, çorap, çevre, heybe vs. gibi el sanatlarındaki her motifin bir “adı” ve de bir “anlamı” vardır. Kanaatimize göre bunlar, “resim yazılarının çözümü gibi” yeniden değerlendirilmelidir.

Giyim-Kuşam

İskitlerin giyim-kuşamları da kendilerine özgüdür. Önden açılan bedene oturmuş olan dar kollu gocuklar ve gömlekler baldırlara kadar uzanmaktadır. Bunun altına pantolon giyilmekte, elbise bir deri kemer ile bağlanmaktadır. Kurganlarda bulunan arkeolojik bulgulara göre, zengin İskitler’in elbiseleri altın süsler ile süslenmiştir. Ayaklarına yumuşak

deriden çizmeler veya botlar giymektedirler. Başlarına ise, enselerine kadar uzanan, kulaklarını kapayan sivri “başlıklar” giyerlerdi.

Silah ve Teçhizatlar

Ok ve Yay: ok ve yay bozkır savaşçısının başlıca silahıdır ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Grekler, İskitler için “atlı okçular” deyimini kullanmışlardır. Ok, aynı zamanda sosyal bakımdan da bir anlam taşır: Herodotos’un bildirdiğine göre13 kişi başına verilen birer ok ucu, büyük bir bakır kazanda toplanmakta ve bu yöntemle “nüfus sayımı” yapılmaktadır. İskitli çocukların yetiştirilmesinde, ok atma maharetine çok önem verilirdi (Herotodos).14 Bu silahın kullanılmasında, sağdan veya soldan, ya da at üzerinde “dörtnala giderken geriye dönerek atış yapmak”, farklı pozisyonlarda aynı derecede de sürat ve maharet sahibi olmak gerekliydi. Mesela “uzun menzil” yay çekme yarışmaları ve elde edilen başarılar Grek kolonistleri tarafından da kutlanmış, hatta bunların şerefine anıtlar dikilmiştir.

Ok uçları, 40-70 cm uzunluğunda bir beden üzerinde yer almaktadır. Bunlar, kullanılma yerine göre ahşap veya kamıştandır. Demir ok uçlarına en eski İskit buluntuları arasında rastlanılmaktadır. Esas olarak, sert alaşımlı tunç ok uçları revaçtadır. Boyları -kullanılma cinslerine göre- 2,5-5 cm arasında değişmektedir. “Av” ve “Savaş” tiplerinin çeşitliliği dikkat çekicidir. “Mahmuzlu” tipleri karakteristiktir.

Yaylar ise “Doğu” veya “Asya Tipi” denilen sınıflamaya girmektedir. Bu yay tipi, Orta Asya’nın Atlı ve Göçebe kavimlerinde binlerce yıl kullanılmıştır. Bu tipin en güzel örnekleri daha sonra özellikle Hunlarda mevcuttur. İskit yayı, düz veya içe doğru kıvrık bir “beden” ile buna raptedilmiş iki kısa koldan ibarettir. Ortalama boyu 1 m civarındadır. At üzerinde kullanmaya elverişli olması için kısa yapılmışlardır. Malzeme olarak ahşap, kemik, boynuz, sinir ve tutkal kullanılmıştır, yâni bileşik

türdedir, çok parçalıdır. Yayı geren kiriş, sinirden yapılmıştır. Yay germe veya başka bir deyişle "yay kurma" bir beceri işidir. Ünlü Kül-Oba vazosunda bunlarla ilgili çok gerçekçi sahneler resmedilmiştir. Antik Grek yazarlarından bazıları, mesela Strabon15 ve Plinius,16 Karadeniz'in kuzey sahillerini de İskit yayının formuna benzetmişlerdir.

Okdanlık: İskitler tarafından kullanılan ve Grekler'in "Goryt"="Ok-Yay Torbası" olarak adlandırdığı okdanlıkların kendine özgü bir formda yapıldıkları görülür: Ahşap iskelet üzerine deri kaplanmış okdanlığın en büyük özelliği çift gözlü oluşudur. İç gözde yay, dış gözde ise oklar muhafaza edilmektedir. Okdanlığın aldığı ok sayısı 300 ile 400 civarındadır. En güzel örnekleri altın ve elektron kakmalı süslerle tezyîn edilmiştir. Tasvirlerden ve mezarlardaki buluntu durumlarından anlaşıldığı üzere, -aynen kılıç gibi- bel kayışına, sol taraftan kalça üzerine asılmaktadır. At üzerinde ise, yine sol tarafa, eğere asılırdı. Bu tip okdanlıklar, Orta Asya kökenli Türk kavimleri tarafından binlerce yıl süre ile kullanılmıştır.

Kılıçlar: Greklerce "Akinakez" adıyla tanımlanan, takriben 50 cm. boyundaki demir kılıçlar, İskitler'in "millî silahı" olarak kabul edilmekte, Herodot'un17 verdiği ayrıntılı bilgiye göre de "Savaş Tanrısı"nı sembolize eden "kılıç fetişi" büyük bir saygı görmekte ve "kutsal" addedilmektedir. Kabzaları ve kınları altın kakmalı süslerle tezyin edilmiş zengin örnekler de mevcuttur. Yukarıda değindiğimiz gibi, bel kemerine, sol yanda veya önde asılarak, taşınmaktadır. Ayrıca, ender de olsa, uzun kılıçlar da görülmektedir. Yakın döğüş için çok etkili bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Mızrak ve Cirit: Bu iki silah, savaş ve spor teçhizatı olarak önem taşımaktadırlar. Mızrak uçları genellikle 10-15 cm. boyunda olup, demirden yapılmışlardır.

Baltalar: Bozkır insanının en eski savaş aletlerinden biridir. Üzerleri çizgi veya kabartma olarak “bozkır hayvan üslubu”nun tipik motifleri veya geometrik desenlerle süslüdür. Küçük altın baltaların “soyluluk”, “hanlık”, “beylik” sembolü olduğu bilinmektedir.

Kalkanlar: Pek revaçta olan bir koruyucu unsur olarak görülmez. İskit süvarisi, çevikliği ile, at üzerinde kendini korumayı yeğlemiştir. Ancak, yer savaşlarında, yakın döğüşlerde nadiren kullanılmıştır. Antik kaynaklardan18 kurganlardan edinilen arkeolojik materyale göre, oval ya da kenarları yuvarlatılmış dört köşe şeklinde olup tahta veya örme sazdan yapılmış, üzerlerinede geyik ya da sığır derisi kaplanmıştır. Oval kalkanlar, ünlü Kul-Oba elektron vazosunda görülürler. Solokha tarağında ise tipik bir örme kalkan görülmektedir. Kostromskaya Mogila’da ise demirden yuvarlak bir kalkan bulunmuştur. Orta kısmında “Umbo” şeklinde, altından işlenmiş geyik armaları görülür. Bu armalar “koruyucu”/“apotropeik” bir anlam taşırlar. Geyik, bozkır mitoslarında -aynen “kurt gibi”- “öncü hayvan” olarak görülmekte ve bu tema Hun-Türk devrinde de devam etmektedir.

Zırhlar: Başlangıçta nadir olarak kullanılmıştır. En eski örneklerden biri Ukrayna’daki kurganlardan birinde bir savaşçının üzerinde çok iyi korunmuş olarak bulunmuştur. M.Ö. 5. yüzyıla aittir. Deri başlığın üzeri metal pullarla kaplıdır. Bu, görüldüğü gibi, kulaklıklıdır ve enseyi korumaktadır.

Savaş Taktikleri

Antik kaynaklarda, İskitler’in “cengaver” karakterlerini yansıtan, “güçlü ve muharip” bir toplum olduklarına dair birçok ayrıntılı kayıt mevcuttur. Mesela, Thukydides19 bu konuda İskitlerden, övgü ile söz etmekte ve aynen şunları söylemektedir: “Savaşlardaki cesaretleri ve ordularının sayısı bakımından, İskitler, Traklardan çok üstündürler. Zira bunlarla ne

Avrupa'da ve ne de Asya'da, hiçbir millet mukayese edilemez. Bunların tümü, tamamen birleşse bile, İskitlerle baş edemezler."

Meselâ Aristoteles20 ise İskitleri, Persler, Traklar ve Keltlerle birlikte -askerî bakımdan- karşılaştırmakta ve bunları "üstün cengaver kavimler" olarak nitelemektedir. Ayrıca bu toplum, -evvelce de değindiğimiz gibi-"atlı okçular" veya "hayalet atlılar" olarak da tanımlanmıştır. Çünkü, at üzerindeki savaşlardaki üstün yetenekleri, atlarının sürati ve çevikliği ve de oklarının hedefine vurma garantisi hasımlarınca, dehşetle izlenmiştir.

İskitlerin savaş taktikleri ile ilgili olarak Herodot'tan21 Pers kralı Dareios'un M.Ö. 513'teki ünlü İskit seferi hakkında çok ilginç bilgiler edinmekteyiz. Burada, sözü geçen seferin tarihi ayrıntıları üzerinde durmayacağız. Ancak, savaş taktikleri ile bağıntılı olarak şu sonuçlara varmak mümkün olmaktadır:

Bozkır süvari birlikleri, süratli atları nedeniyle, büyük bir hareket kabiliyetine sahiptirler. Uzak bölgelerdeki birliklerin süratle, stratejik noktalarda toplandıkları görülür.

Silahların, özellikle okların vurucu gücü fazladır: daha önce gördüğümüz üzere, silahlar, at üzerinde rahatça kullanılacak şekilde yapılmıştır. Ağır silah ve teçhizatlar taşımazlar.

Savaş düzenlerinde, han ve oğulları ve beyler tarafından yönetilen "yan kanatlar" ve "orta" ana kuvvet birimleri görülür. Düşmana aniden saldırılar ve süratle geri çekilirlerdi. Onların kaçtığını zanneden düşman birlikleri, peşlerine düşer ve geniş bozkırda amansız bir kovalamaca başlardı. Amaç, düşmanı içlere çekerek fazlaca yormak, yıpratmak ve de yardımcı kuvvetlerle irtibatlarını kesmektir. Bu arada, kuyular ve kaynaklar kullanılışsız hale getirilir, tarlalar tahrip edilir, kendilerine ait yiyecek ve hayvan yemleri, diğer ağırlıklarla birlikte arabalar ve sürülerle gerilere alınırdı. Böylece, yabancı topraklarda ilerleyen düşman kuvvetleri açlıkla

baş başa bırakılırdı. Bu arada yan yana, hilâl şeklinde açılan yan kollar, yâni kanatlar, çevirme harekatına girişir ve çembere alınan düşman birlikleri imha edilirdi. Bu kurnazca taktik, âdeta yabani hayvan sürülerinin, özellikle atların sürülerek yoruluncaya kadar koşturulmasına ve de aniden çember içine alınarak yakalanmalarına benzemektedir. Bozkırın bu taktiği şüphesiz ki İskitlerin günlük yaşantısı içinde uyguladığı ve ezbere bildiği bir hareket tarzı idi.

Bu savaş taktiği ve teknikleri de, binlerce yıl devamla, bütün Türk kavimlerince başarı ile uygulanmıştır. Meselâ 1071'deki Malazgirt savaşında, Alp-Arslan'ın savaş düzeni, bunun en güzel örneklerinden biridir.

İskitlerin Pers kralı Dareios'un ordularına uyguladıkları bu taktik, binlerce sene sonra Ruslar tarafından da örnek alınarak Napolyon Bonapart'a uygulanmış, II. Dünya Savaşı'nda da Alman orduları aynı nedenlerle hezimete uğratılmışlardı.

İskitlerin bu arada, küçük vurucu timlerle düşman üzerine yaptıkları devamlı ve yıpratıcı hücumlar, "çete savaşları" şeklinde düzenlenmiştir. Bu ufak, fakat tesirli darbeler, düşmanı psikolojik bakımdan büyük ölçüde etkilemektedir. Hunların, Göktürklerin ve Oğuzların savaş tarihlerinde görülen aynı uygulamalar, bilindiği gibi, bir takım destanlara dönüşmüştür.

Kimmerlerin Yayılım Alanları

Kimmerler Proto-Türkler olarak tanımladığımız Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M.Ö. II. bin yıl başlarından M.Ö. 8. yüzyıla kadar -merkez Kırım olmak üzere- Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında güney Rusya Tunç çağı kültürlerinin "taşıyıcıları" ve "temsilcileri" olarak görülürler. Bu devrenin başlarında "doğudan batıya doğru" Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmaları,

özellikle Ukrayna bozkırlarında yaşayan Hint-Avrupa kökenli toplumların hareketlenmelerine neden olur. M.Ö. II. bin yılın başlarında Akhaların Yunanistan'a inmeleri, kuzeydeki Avrupa bozkırlarındaki bu hareketlerin bir uzantısıdır. M.Ö. 13.-8. yüzyıllar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılırlar. Bu dönemde özellikle Volga boylarından gelen "Ahşap Mezar Yapıları" ile tanımlanan Srubna kültürü Pre-İskit/Kimmer organik bağlarının arkeolojik kanıtlarıdır. Çünkü daha sonraki yüzyıllarda da Kimmer ve İskit eserlerinin ayrılmazlığı bilim adamlarınca daima konu edilmiştir. Kimmer boylarının M.Ö. 13. yüzyılda batıya doğru yayılmaları -aynen M.Ö. II. bin yılın başlarında olduğu gibi-Hint-Avrupa kökenli toplumların yeniden hareketlenmelerine neden olur: M.Ö. 1200 dolaylarında Dorlar Yunanistan'a, Trak kökenli diğer toplumlarla birlikte Frigler Anadolu'ya göç ederler: Anadolu'nun "karanlık çağları", başka bir deyişle de belli bir süre sonra en renkli dönemlerden biri olan "Anadolu Demir Çağı" başlar.

Güney Rusya'daki Kimmerlerle bağıntılı arkeolojik bulguların, M.Ö. II. bin yıl başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren başlar: Antik Grek kaynaklarında Kymmerioi/Kymmerios olarak geçer. İlk kez, ünlü ozan Homeros onlardan söz eder.22 Homeros'a göre Kimmerler, yer altı tanrısı Hades'in "ölüler ülkesi"nin yeraldığı "ıssız dünyanın sis ve karanlıklarla dolu bölgelerinde" yaşıyorlardı. Ünlü coğrafyacı Strabon'un bu konuda yaptığı eleştiri ilginçtir.23 "Ozan (Homeros), Kimmerlerin Bosporus Kimmerius'un kuzeyindeki kasvetli yerlerde oturduklarını bildiği için, Hades civarına yerleştirmiştir. Belki de İyonyalıların bu kavime karşı olan derin düşmanlıkları yüzünden böyle yapmıştır."

Herodotos24 ve Strabon25 gibi -İskitleri ayrıntılarıyla anlatan- antik çağ yazarları, Kimmerleri güney Rusya'nın ilk sakinleri olarak

tanımlamaktadırlar. Antik çağda Kerç Boğazı, “Bosporus Kimmerius (Kimmer Boğazı)” adını taşımakta, Kırım’da Grek kolonileri olarak görülen Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike gibi yerleşmeler ve yer adları bir zamanlar Kimmerlerin bu topraklara egemen olduklarını vurgulamaktadır. Kırım adının da Kimmer’den türediği bilinmektedir. Kimmerleri ve Kırım’ı kapsayan Avrupa Hunları ile ilgili mitoslar tüm ayrıntılarıyla birlikte, Bizans tarihçisi Jordanes tarafından nakledilmektedir.26

M.Ö. 8. yüzyılda, takriben M.Ö. 500 civarına kadar olan devre çok hareketlidir: Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda, güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalırlar. Göç edemeyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürürler ve zamanla onların içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilirler. Antik kaynakların bildirdiğine göre, Taurlar, Toreteler, Dandariler, Psessler, Thteler ve Maotler, İskit egemenliği altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarını yansıtmaktadırlar. Kimmer-İskit mücadeleleri, Türk devletlerinin tarihleri boyunca tanık olduğumuz kardeş kavgalarının en eski örneklerinden biridir.

Tarihi bakımdan İskit istilası, maddesel kültürün gelişimi yönünden de yeni bir devrin başlamasına neden olur: Güney Rusya’nın Tunç Çağı sona erer ve Demir Çağı başlar.

İskit Göçlerinin Başlaması

İskit Göçleri de Orta Asya’daki, bugünkü Moğolistan ve Türkistan’da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık ve kıtlık devresiyle bağıntılıdır. Otlak sahalarının kuruması, çağdaş Çin kaynaklarına göre doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-Nu (Hun) kabilelerinin Çin’in kuzeybatı sınırlarına doğru kaymalarına neden olur. M.Ö. 9. yüzyılın sonu ile M.Ö. 8. yüzyılın başlarına ait Çin kaynakları imparator Suan’ın bunları püskürterek,

batıya yönelttiklerini nakletmektedir. Demekki İskitleri, batıya Kimmerler üzerine iten ana neden Hiung-Nuların (Hun) bu hareketleridir. (Yine Çin kaynaklarının naklettikleri "çekirge istilâları", bozkırlarda zaman zaman büyük kıtlıklara neden olmuş, çekirge sürüleri hayvanların tüylerini, yelelerini, kuyruklarını bile kemirerek yemişlerdir.) Herodotos'un27 kayıtlarında da İskitlerin göçleriyle ilgili ayrıntılı bilgileri bulmak mümkündür. Kafkas geçitlerini aşan Kimmer göç dalgaları (Doğu Göç Kolu), yeni bir yurt edinmek amacıyla, Doğu Anadoludaki Urartu Devleti'nin kuzey sınırlarından başlayarak, Anadolu topraklarını istila etmeye başlarlar. Kurt Bittel28 bu konuda aynen şu yorumu yapmaktadır: "Kimmerler'in Anadolu'yu istilası, kuvvetli bir ihtimalle, Orta Asya'dan kaynaklanmış olan büyük bir göç hareketinin yan kolunu teşkil etmektedir. Bu hareket, hiçbir zaman bir soygun seferi şeklinde değil, aksine, bütün bir halkın mal ve mülkleriyle beraber yaptıkları bir göç olarak nitelendirilebilir. Bunu bu bakımdan, M.Ö. 13. yüzyıldaki "Deniz Kavimleri"nin haraketleri ile karşılaştırabiliriz."

Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki Gerusin/Portae Sarmaticae/Daryal Geçidi'ni ve Osset Geçitleri'ni takip ederek Urartu sınırlarına dayanmışlardır. Bu geçitler binlerce yıldan beri, günümüz dahil, ulaşım ve askerî harekat bakımından önem taşıyan yegane "doğal geçit" ve "tarihi yollar"dır.

Kimmerlerin ardından İskitler gelmektedir: Herodotos'un ifade ettiği üzere, Kimmerleri takip eden İskitler -yollarını şaşırarak- Kafkasları doğudan dolaşmışlar, Hazar Denizi kıyılarını takiben Derbent-Demirkapı geçidi üzerinden Azerbaycan ve İran'daki Medya topraklarına ulaşmışlardı. Çağdaş Asur çivi yazılı kaynaklarında da bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur: Asur casusluk örgütünün başında bulunan veliaht prens Sanherib, babası ünlü Asur kralı II. Sargon'a raporlar göndererek,

Kimmerler'in Urartu topraklarına yayıldıklarını ve Urartuların ağır yenilgilere uğradıklarını bildirmektedir.29 Urartu kralları I. Argisti (yaklaşık olarak M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri'ye (Yaklaşık olarak M.Ö. 760-730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilâsından takriben 50 yıl kadar önce -Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki "İş-qi-GU-lu ülkesi"/Leninakan bölgesinde- Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdi. Özellikle II. Sarduri, Kura Havzasını kapsayan "Guriania ülkesi"nden ve buradaki karışıklıklardan söz etmektedir.30

Adları

Asurlular Kimmerler'i "Gimirrai", İskitleri "İskuza/Asquzai" olarak adlandırmıştır. Urartularsa Kimmer ve İskitleri "İşqigulu" adıyla tanımlamaktadırlar.31 Grek kaynaklarında "Skyt", Persçe gibi doğu dillerinde ise "Sak"; ya da başka örneklerde olduğu gibi "Saka", "Caha" gibi adlarla tanınırlar. Bu bilgiler daha sonra Kutsal Kitaplara yansımıştır: Anadolu'ya Kuzeyden gelen diğer toplumlarla birlikte adları geçmektedir ve bunlar Nuh Peygamberin oğlu Yafes'ten türemişlerdir (Ahdi Atik/Tevrat, Genesis 10; Ezekiel 38,6: "Gomer"=Kimmer; "Askenaz"=İskit). Bunlarla ilgili olarak -İslâmî ve İran tesirli- Türk mitoslarındaki (=Oğuz-nameler ve Han-name) "Gog-Magog" ve "Ye'cüc-Me'cüc" hakkındaki ilginç yorumları ve bilgileri Zeki Velidi Togan32 ve Bahaeddin Ögel'in33 eserlerinde topluca bulmak mümkündür.

Akadca İşquzai adında da -quz-,-quzai- o dönemki "Oğuz" adının arkaik söyleyişinin, çivi yazısındaki şekli olduğu şüphesizdir. Tarihi bir gerçek olarak da şunu vurgulamak istiyoruz: "İskit"/"Saka" adları "Türk" adı ile eşdeğerdedir. İskitler, Eskiçağ'da "politik güç" olarak tarih sahnesinden çekildikleri hâlde, Orta Çağ'da, meselâ Bizans kaynakları, İslâmiyet'i henüz kabul etmemiş olan Türk toplumlarından, Türk boylarından "İskit" adıyla söz etmektedirler. İslâmiyet'i kabul edenler ise

kendi adlarıyla anılırlar. Bu ayrım bizce, çok anlamlıdır. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Daha sonra da, meselâ 17. ve 18. yüzyılın ünlü Boğdan voyvodası Dimitri Kantemiroğlu'nun kaleme aldığı Osmanlı Tarihi'nde Kırım Tatarları ile İskitler'in aynılığı hakkındaki yaklaşımları dikkat çekicidir. ya da Baron de Todt'un Kırım Han'ın ölümü hakkında naklettikleri çok önemlidir.

Sözü edilen dönemin en güçlü devletlerinden olan Asur'un yanı sıra Anadolu'da Urartu, Frig ve Lidya devletleriyle İyonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları özellikle Anadolu'nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Urartu Devleti, büyük sarsıntılar geçirir: Bir taraftan kuzeyden gelen Kimmer göç ve akınları, diğer taraftan Asur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) M.Ö. 714'teki ünlü 8. seferinin ağır darbeleri karşısında Urartu kralı I. Rusa (yaklaşık olarak M.Ö. 730-714) başkent Tuşpa'da intihar eder.34

Urartu kralı II. Argişti (yak. ol. M.Ö. 714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır, ancak M.Ö. 707'de ağır yenilgiye uğrar. Onu takip eden Urartu kralı II. Rusa (yak. ol. M.Ö. 685-645) ise akıllıca bir politika izler, dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşır, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında iskân ettirir ve bunların yerleşmelerini sağlar. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü kral II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerler'in ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır.

Bu olayları takiben M.Ö. 677 civarında, Teuşpa adlı liderlerinin yönetimindeki Kimmer akıncıları -Konya Ereğlisi dolaylarındaki- Hubusna yöresinde yenilgiye uğratılır. Kral Asarhaddon'un (M.Ö. 686-669)

yönetimindeki Asur'un bu başarısı -muhtemelen- Kimmerler'in Toros geçitlerini aşarak Çukurova bölgesine yayılmalarını önlemiştir.35 Kral Asarhaddon, saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu ve baskısı altında yaşamıştır. Bu ünlü Asur kralının güneş tanrısı Şamaş'a yöneltiği -politik kapsamlı- duaları ve yalvarışları bu duygularını açıkça yansıtmaktadır: Asarhaddon bu cengaver bozkır akıncılarından "cehennemin doğurduğu" diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpa'yı da "kuzeyli düşman" "Umman Manda" adıyla tanımlar.36 Bu arada Kimmerlerin, Asur'un vasali olan -Toroslar ve Çukurova yöresindeki- Hilakku devletiyle anlaşma yaptıkları görülür. Asur kralı, akabinde Hilakku'yu cezalandırmıştı.37

Kimmerlerin Hubuşna yöresindeki yenilgiden fazlaca etkilenmedikleri anlaşılmaktadır: Doğu Göç Kolu'na mensup boylar, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmişlerdir: (Eusebios'a göre M.Ö. 696/695; Julius Africanus'a göre ise M.Ö. 676'da) Frig başkenti ünlü Gordion kuşatılarak ele geçirilmiş, tahrip edilerek yağmalanmış ve efsanevi kral Midas (Asur kaynaklarında: Mita) "boğa kanı içerek intihar etmiştir."38

Gordion'da, Midas'ın gömüldüğü en büyük kralı tümülüste -altın hariç- çok değerli ölü hediyeleri bulunmuştur. İleri sürülen bir görüşe göre Kimmerler, Midas'ın tüm altınlarını yağmalayarak beraberlerinde götürmüşlerdir. Bu nedenle Midas'ın tümülüsünde altın yoktur. En görkemli ve güçlü çağını yaşayan Frig devletinin ani yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi -istila haline dönüşen- Kimmer göçünün ne çapta olduğunu açıkça yansıtmaktadır.

Anadolu'da Kimmer Bozkır

Devleti

Frig devletini yıkan Kimmerler, batı yönde Lidya devletinin sınırlarına dayanmıştır. Yakın geçmişte Frig devletinin egemen olduğu topraklar, özellikle İç Anadolu bozkırları, artık bir anlamda, Kimmer Anadolu Bozkır Devletinin hakimiyet alanındaki bölgelerdir. Ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren, kabile ve boy teşkilatına dayanan bir politik güç, Kimmer Anadolu Bozkır Devleti dediğimiz birliği tesis ederler. Bu organize güç yaklaşık bir yüzyıl boyunca Eski Anadolu'nun tarih sahnesinde önemli roller oynamıştır. Bu gücün varlığı, gün geçerek çoğalan arkeolojik bulguların yanında yazılı kaynakların analizinden elde edilen sonuçlar, siyasi antlaşmalar ve de saptayabildiğimiz filolojik yaklaşımlarla birlikte diğer öğeler bunu açıkça kanıtlamaktadır. Julius Lewy ve Kurt Bittel gibi bazı eski kuşak bilim adamları -görüşümüze tam uymamakla birlikte- Orta Anadolu'da örgütlenmiş bir Kimmer devletinin varlığını kabul etmektedirler.39

Bu arada bazı boylar, Orta Anadolu'dan kuzeye-Amasya yöresindeki Paplagonia bölgesine yönelerek, kuzeye açılan doğal tarihi yolu takiben Karadeniz sahillerine ulaşırlar.40 Çok yakın bir geçmişte Amasya'da Gümüşhacıköy'de bir rastlantı sonucunda bulunan bir alçak kurgan, kaçak kazılar sonucunda tahrip edilerek, yağmalanmıştır: İnsan ve at gömüsünü muhafaza eden bu mezarda, ölü hediyesi olarak uzun demir kılıç, tunç balta, gem parçaları ve mahmuzlu tipik ok uçları, geleneksel ölü hediyelerini oluşturmaktadır. Kurtarılabilen eserler Amasya Müzesi'ne getirilmiştir.41 Gümüşhacıköy'ün daha önceki bir adının da "Kımerî" oluşu çok anlamlı ve dikkat çekicidir.

Antik Kaynaklara göre, Miletos'un Karadeniz sahillerindeki güçlü bir kolonisi olan Sinope (Sinop) tahrip edilir, "Oikist/Kurucu" Abrondas öldürülür ve Yunanlı kolonistler geçici bir süre için yarımadadan sürülürler ve bazı Kimmer boyları bu yörede yerleşir.42

Amazonlar Kimdir?

Antik Grek ve Roma/Latin kaynaklarında Sinop’un doğusundaki “Themiskyra” bölgesi, başka bir deyişle de Amisos’un (Samsun) doğusunda uzanan Thermodon/Terme çayı havzası ve dolayları Amazonların yaşadıkları topraklar olarak gösterilir.43 Aynen Gümüşhacıköy’de olduğu gibi, bir rastlantı sonucunda eski eser kaçakçılarınca bulunan ve yağmalanan iki alçak kurgan ve içindeki çok zengin ölü hediyeleri, antik kaynaklar dışında, bu insanların bu bölgede gerçekten de yaşadıklarını kanıtlayan çok seçkin arkeolojik bulgulardır.44 Gerçekte -bozkır göçebe kültürünün ve geleneklerinin ve de çok eski bir Türk töresinin gereği olarak- at üzerinde savaşan Kimmer ve İskit kadınları ve kızları, Karadeniz sahillerini iskan eden, Yunanlı kolonistleri bir anlamda dehşet içinde bırakmış ve bunlar -çeşitli yörelerde- birer mitos haline dönüşerek Antik çağ kaynaklarında ve devamında yer almış ve saygı görmüşlerdir. Bilindiği gibi Amazonlarla ilgili sahneler Antik Grek sanatında özel bir yer tutmaktadır. Tarihi gerçek olarak şu sonuç bizce çok önemlidir: İster Eski Anadolu’da ve ister Kafkasya’da ve diğer yörelerde nerede bir Kimmer ya da İskit göçü ya da istilâsı varsa, orada muhakkak bir Amazonlar Efsanesi ve öyküleri çıkar. Bu bir rastlantı değildir.

Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus’a/Trabzon, batıdaysa Herakleia Pontika’ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar: Trabzon yakınındaki Ağırmış Dağ’ın antik çağda Kimmerius Dağı adını taşıması da ilginç bir kanıttır.45 Antik kaynaklara göre batıdaki Herakleia Pontika/Karadeniz Ereğlisi, “Mariandynoi” kabilesinin topraklarında kurulmuş olan bir Megara kolonisidir. Balkanlar üzerinden gelen “Mariandynoi” kabilesinin, efsanevi şefi olarak sözü edilen “Heros Kimmerios” -aynen Amazon efsanelerinde olduğu gibi- bu temaların en güzel örneklerinden birini daha oluşturmaktadır. Tarihî gerçek

olarak bazı Kimmer boyları bu yörede yaşamışlar ve Sinop'ta olduğu gibi Grek kolonistlerle savaşmışlardır.46 Ayrıca, yukarıda değindiğimiz üzere Batı Karadeniz bölgesinde yaşamış olan Trak kökenli "Mariandynoi" kabilesi, mitolojik bir anlatımla Kimmerlerle bağıntılı gösterilmiştir.47 Bu mitosla ilgili olarak ünlü "François Vazosu" üzerinde "Mariandynoi" kabilesinin atası "Heros Kimmerios" ok atan tipik bir bozkır savaşçısı şeklinde resmedilmiştir.48 Bu figürün yanındaki ünlü "Toxamis" de, aynı kıyafet ve techizatla ok atmaktadır. Toxamis adının -en yakın olarak- "Toktamış" adıyla çağrışım yaptırdığını ifade etmek isteriz. Kimmerlerin Karadeniz bölgesinde yayılması bu yöredeki bazı küçük yerleşim gruplarını etkilemiş, bu toplumlar, daha gerilere, dağlık bölgelere çekilmek zorunda kalmışlardır.

Doğu Göç Kolu olarak adlandırdığımız Kimmer ana göç kolunun bu hareketleri böylece süregelirken, doğuda da olaylar hızla gelişmektedir. Urartu topraklarında yaşayan ve onların müttefiki olan Kimmer boyları bir takım politik girişimlerin içinde görülürler. Gerçekte bu olaylar, İran'daki Medler'in Önasya dünyasında yeni bir politik güç olarak ortaya çıkmalarıyla bağlantılıdır.49 Medler, Asur kralı Asarhaddon'a karşı Kimmer, Mannai ve diğer bazı toplumlarla birlikte güç birliği yaparlar,50 bu güçler tümüyle Asur'a karşı harekete geçmiştir.

Bu olaylar süregelirken, Önasya dünyası yeni bir istilâya uğrar, yukarıda da değindiğimiz üzere Azerbaycan ve Medya'ya yayılan İskit dalgaları Önasya dünyasını tehdit etmeye başlar; nerdeyse Mısır kapılarına kadar dayanırlar. Önce de vurguladığımız gibi kral Asarhaddon, bu kudretli Asur kralının tanrı Şamaş'a yalvararak veya akıl danışarak her türlü kehanete başvurması ve bu bozkır savaşçıları karşısında duyduğu "batıl korkulardan" kurtulmaya çalışması, gerçek anlamda Kimmer ve İskitlerin Önasya'daki askeri ve politik güçlerini açıkça kanıtlamaktadır. Asarhaddon, hemen tüm

saltanatı boyunca, devamlı olarak Kimmer ve İskit akınlarının korkusu altında yaşamıştır.

Urartu kralı II. Rusa’nın-Kimmerlerle olduğu gibi-akıllıca bir politika izleyerek, İskitlerle anlaşma yaptığı görülür.51 Bu kez İskit akınları doğrudan Asur sınırlarına yönelir.52 Ancak M.Ö. 674 yılı dolaylarında yapılan bir savaşta Asarhaddon tarafından mağlup edilirler.53 Oysa Asarhaddon İskitlerin Asur için gerçek bir tehlike olduğunu sezmiştir: Çünkü Asur sınırları sadece İskit akıncıları tarafından tehdit edilmekle kalmamış, bu yeni, tehlikeli ve güçlü düşman, Asur karşıtı bazı toplumları müttefik yaparak, onları Asur’un boyunduruğundan kurtarma çabalarına girişmiştir.

Asarhaddon onları yenilgiye uğratmasına rağmen anlaşma yoluna gitmiş, İskit hakanı Bartatua’nın isteği üzerine kızlarından birini, bir prensesi ona eş olarak vermiştir.54 İskitlerle -kan bağlarına dayanan- bir anlaşma yapması, Asur devletinin aynı zamanda Urartu’ya ve de Kimmerlerin dolaylı desteği ile kurulan Med devletine karşı bir önlemdir.

Asur çivi yazılı metinlerindeki Akadca yazılım şekli ile Bartatua, Herodotos’un (I, 103) Madyes’in babası olarak tanımladığı -Grekçe yazılımıyla- Protothyas’dır. Madyes, Türk destanlarında “Alp Er Tunga”, İran destanlarında ise “Afrasyab” adlarıyla görülmektedir.55

Bu arada Urartu kralı II. Rusa, Doğu Anadolu’da Kimmerlerle birlikte bir askeri sefer düzenler: Asur ve Urartu devletleri arasında uzun süredir çekişme konusu olan Diyarbakır yöresindeki Şupria bölgesinde büyük karışıklıklara neden olur,56 ancak Asarhaddon’un M.Ö. 673-672 dolaylarındaki “Şupria Seferi” bu konunun Asur devleti lehine sonuçlanmasını sağlar.57

Kimmer-Lidya İlişkileri

Kimmer bozkır devletinin varlığı, en çok-batı komşuları olan-Lidya'yı huzursuz etmiştir: Friglerin bir zamanlar hakim oldukları topraklara yayılan ve gittikçe güçlenen Kimmer boyları bir süre sonra batı komşuları Lidya devletinin sınırlarına dayanırlar. Bu saldırılar, Lidya devletinin toprak bütünlüğünü zaman zaman tehlikeye düşürmüş ve hatta Frig devleti gibi yıkılmalarına ramak kalmıştı. Lidya'ya yönelen ilk Kimmer akınları Gyges dönemine rastlar. Bu dönemde Lidya kralı Gyges (Asur kaynaklarında Gugu) Kimmer tehlikesine karşı Asur devletiyle yakınlaşma politikası güder ve Asur kralı Asurbanipal'den yardım ister: Asur kralı aynen şunları söylemektedir "Gugu ayaklarıma kapandı".58 M.Ö. 660/657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı, iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninive'ye göndermiş ve Asurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir.59 Asur çivi yazılı kaynakları kral Gyges'in/kendi deyimleriyle Gugu'nun bu zaferini, Asur yardımına bağlamaktadırlar. Ancak, bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden kral Gyges, Asurla olan bağlantılarını keser ve hatta Asurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta -Lidya kralının bu vefasızlığına ve dönekliğine çok üzülen- Asur kralının tanrılarına yaptığı ünlü "beddua"sı yerini bulur ve Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar: M.Ö. 652 yılında -akropol yâni yukarı şehir dışında- başkent Sardes ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve kral Gyges öldürülür.60

Bu olaylar zinciri Anadolu'daki Kimmer siyasi tarihi bakımından büyük bir önem taşır: Yakın geçmişte en parlak dönemlerini yaşayan Urartu kralı I. Rusa, ünlü Asur kralı II. Sargon, Frig kralı ünlü Midas gibi kral Gyges'te aynı kaçınılmaz sonu paylaşmıştır. Tüm bu olaylar -yakın bir süre sonra- İyonya bölgesinde de devam edecek benzerleriyle birlikte analiz edildiğinde bozkır savaşçılarının güçlü bir şekilde organize edildikleri ve de savaş sanatındaki geleneksel üstünlüklerini belgelenmektedir.

Kimmer Batı Göç Kolu ve

Trako-Kimmerler

Bu sıralarda, Güney Rusya bozkırlarından İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerlerin Batı Göç Kolu Avrupa içlerine kadar yayılır: Orta Avrupadaki bunlarla ilgili arkeolojik malzeme -bazı batılı bilginlerce- Trako-Kimmer buluntuları adı altında tanımlanmaktadır. Akabinde İskitlerin Macaristan ovalarını da istila etmeleriyle, takriben M.Ö. 500 yılı dolaylarında politik güç olarak, tarih sahnesinden silinirler.61

Batı göç kolundan ayrılan bazı boylar, güneye yönelirler ve Romanya-Bulgaristan ovalarına yayılırlar. Ancak İskitlerin Tuna bölgesine sarkmaları Kimmerleri yeniden göçe zorlar: M.Ö. 7. yüzyılın ortalarında aynı baskıya maruz kalan -Trak boylarından- Thynler, Bithynler, Trerlerle birlikte boğazları geçerek, Anadolu topraklarına girerler.62 Bu yeni göç dalgaları güneye İyonya bölgesine yönelmeden önce Çanakkale Boğazı'nın Asya sahillerinde ve hinterlandında dolanırlar. Çanakkale'de Nara Burnu üzerindeki Abydos kenti kuşatılır, ve bazı kentler haraca bağlanır, bu arada da Edremit Körfezindeki Antandros ele geçirilir.63 Bazı antik kaynaklara göre Kimmerler orada uzun süre yaşamışlardır ve bu nedenle de bu şehir antik çağda uzun bir süre "Kimmeris" adıyla anılmıştır.64

Batı Anadolu'ya inmeye başlayan yeni göç dalgası, Lidya'nın bu yörelerde toprak kaybına neden olur. Aynı zamanda da batıdan Lidya üzerinden gelen İyonya'ya yönelen ana Kimmer kuvvetleriyle birleşir: Asur ve Grek kaynaklarına göre, bu sıralarda Kimmer bozkır devletinin başında Dugdamme (Akadca)/Lygdamis (Grekçe) bulunmaktadır.

Gyges'ten sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarının dehşetini yaşamıştır. Bu nedenle -babası gibi- Asur'a yakınlaşma politikası güder ve yardım ister (ARAB, II, no. 785): Ancak Asur kralı Asurbanipal'in yardım edip etmediği bilinmemektedir.

Çünkü babasının kaypak politikası nedeniyle bozulan Asur-Lidya diplomatik ilişkileri, muhtemelen büyük tavizlere rağmen sonuç vermemiş ve Asur, Lidya aleyhine gelişim gösteren Kimmer akınlarına seyirci kalmıştır. Kısa bir süre önce, takriben M.Ö. 648-646 arasında, Kimmer beyi Dugdamme, Asur kralı Asurbanipal ile bir antlaşma yapmıştır. Kimmer beyinin "yemin ederek" söz verdiği bu antlaşma, kuvvetle muhtemeldir ki, bir "saldırmazlık paktı" niteliğindedir. Başkent Sardes, M.Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak -yine akropol hariç- amansızca tahrip edilmiş ve Ardys güç durumda kalmıştır. Ancak kral Ardys'in akropole çekilerek, bu akınlara karşı koyabilmesi takdiri şayandır.65

İyonya Bölgesine Kimmer

Akınları

Çok geçmeden İyonya kentleri de aynı yazgıyı paylaşırlar.66 Kallinos gibi ünlü şairler -gençlerin korkaklığını yererek- coşkulu mısralarla İyonya halkını, eli silah tutanları Kimmerlere karşı mücadeleye çağırmışlardır. M.Ö. 644/643 dolaylarında ünlü Ephesos/Efes şehri kuşatılır, güçlü surların gerisine çekilen halk, şehri savunur. Ancak sur dışında kalan, Grek dünyasının kutsal merkezlerinden biri olan, ünlü Artemis Tapınağı yakılarak tahrip edilir.67 Magnesia ise, hemen bu olayın ardından hücuma uğramış, ele geçirilerek yağmalanmıştır.68 Priene ve Didyma gibi diğer ünlü merkezler de bu yağmalamadan paylarını almışlardır. British Museum'daki Klazomenai lahdinde, Kimmerlerle İyonyalılar'ın mücadeleleri çok canlı bir şekilde resmedilmiştir. Özellikle bozkır savaşçılarıyla birlikte savaşan köpekler ilginçtir. Kimmer akınları, tarihsel süreç olarak İyonya kentlerinin ekonomik ve kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş, ancak Kimmer tehlikesinin geçiştirilmesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur. Çünkü Kimmerlerin bu bölgedeki akınları geçicidir, büyük ganimetler elde ettikten sonra geri dönmüşlerdir, denize

ulaşmanın da onlar için bir önemi yoktur! Oysa Kimmer tehlikesinden sonra İyonya şehirleri, Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve de "kolonizasyon hareketleri"ni hızlandırmışlardır.69

Sonun Başlangıcı

Kimmerlerin -bilinen- en son ve güçlü akınları Çukurova bölgesi üzerinedir: Hatırlanacağı gibi Kimmer lideri Dugdamme'nin Asur kralı Asurbanipal ile bir saldırmazlık anlaşması yaptığına değinmiştik. Oysa bir süre sonra Gülek Boğazı'nı aşarak M.Ö. 630 dolaylarında Çukurova'ya inen Kimmer güçleri Tarsos/Tarsus ve Anchiale'ye kadar ilerlerler. Ancak Kilikya kralı Syennesis tarafından dağıtılarak mağlup edilirler. Dugdamme'nin ölümü70 Kimmerler arasında -kan dökmeye varan- kargaşalık yaratır ve bu da kesin mağlubiyetlerine neden olur. Dugdamme'nin yerine oğlu Sandaksatru geçer, yenik düşen Kimmer akıncıları geri dönerler. Orta Anadolu'daki Kimmer egemenliğinin ve gücünün sonu yaklaşmaktadır.

Güçlü Lidya kralı Alyattes bu olaylardan sonra Kimmerleri mağlup ederek, doğuya doğru, Kızılırmak'ın ötesine sürer.71 Bu sıralarda da Önasya'daki güç dengesi bozulmuş, Kyaxares'in önderliğinde -İskitler'le birleşen- Medler M.Ö. 612'de Asur İmparatorluğu'nu yıkmıştır. Akabinde Urartu Devleti'ni de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanmıştır. İran'daki Medler'in güçlenmesiyle Herodotos'un72 "28 yıl" olarak belirttiği Önasya'daki İskit hakimiyeti de sona ermiştir.73 Gerçekte Urartu Devleti İskit akınlarıyla yıkılmış, son darbe ise Medler tarafından vurulmuştur. Meselâ, ünlü Urartu kalesi Sardurihinili/Çavuştepedeki yoğun tahrip tabakaları içinde ele geçirilen çok çeşitli İskit buluntuları, at koşumları veya hayvan üslubuyla bezeli kemik at koşum parçaları ve sayısız mahmuzlu ok uçları gibi çok değerli arkeolojik bulgular bu tahribatın kimler tarafından yapıldığını açıkça kanıtlamaktadır.74

Bilindiği gibi Lidya devleti ile Medler arasındaki savaş beş sene sürer (M.Ö. 590-585). Ünlü bilgin Thales'in önceden bildirdiği gibi güneş tutulması olur, savaşan güçler bunu "tanrıların gazabı ve uyarısı" olarak yorumlayarak çarpışmalara son verirler: M.Ö. 585'te yapılan antlaşmayla Kızılırmak Lidya ve Medler arasında sınır kabul edilir,75 Anadolu bu iki devlet arasında bir anlamda paylaşılmıştır. Bu süre zarfında da bu iki güç arasında kalan Kimmer boyları da Anadolu'daki etkinliklerini de yitirerek tarih sahnesinden çekilirler.

Ayrıca, Elazığ-Norşun Tepe'deki -kurban edilen- at gömülerinin yanında bulunan kartal başlı gem; Gordion'da at gömüleri ve at-koşum süslerinin yanı sıra, "tavşanı kaçıran kartal" motifli kemik plâket; Sardes'te, Ephesos'ta Boğazköy'de bulunan "bozkır hayvan üslûbu"nun ilginç örnekleri gibi nice benzer eserler, özellikle Kimmer ve İskit tahrip tabakalarının içindeki buluntuların birkaçıdır.76

Sonsöz

Kimmer ve İskitler'in "Türk" kökenli olduklarına dair birkaç önemli hususu da belirtmek arzusundayız:

M.Ö. 750-550 arasındaki "Grek Kolonizasyonu"nun büyük bir yayılımını oluşturan Karadeniz'deki hareketlerinden çok önce, Akhalı denizciler Güney-Doğu Karadeniz sahilindeki Batum civarına, Kolkhis bölgesine ulaşmışlardı. Kafkasya'daki "Altın Post"u ele geçirmek için düzenlenen ünlü macera, Argonautlar'ın "Argo" gemisiyle yaptıkları müthiş serüven, "Tek gözlü devlerle mücadeleleri, Kyklop Polyphemos'un gözünün kör edilişi vs.", bizim "Tepegöz Efsanesi" olarak bildiğimiz öykünün aynısıdır. Veya Lidya tarihi araştırılırken, Kırgızlar'ın ünlü "Manas Destanı" karşımıza çıkar.

X. Millî Türkoloji Kongresi (25-27 Eylül-İstanbul 1998) ve VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (8-12 Kasım 1999) toplantılarında, büyük

bir onur duyarak açılış bildirisi olarak sunduğumuz “Herodotos’ta Oğuz Kağan Destanı” başlıklı bildirimiz, seçkin bilim adamları olan, Türk dünyasının ve ilgili yabancı meslektaşlarımızın üzerinde büyük bir etki yaratmış ve takdir toplamıştır. Ayrıntıları ile yayına hazırladığımız bu çalışmamızın -yukarıda değindiğimiz toplantılarda sunduğumuz-“eşleştirme” çizelgemizi, dikkatinize sunuyoruz.

Sakalar / Prof. Dr. Igor Vasilyeviç P’yankov [s.611-619]

Novgorod Devlet Üniversitesi / Rusya

Eski Yunanca (S˝kai), Latince (Sacae), eski Farsça (Sakâ), eski Hintçe (Sakas) ve eski Çince (Se, eski ifade şekli Sak) yazılmış kaynaklarda “Saka” halkının ismine rastlamaktayız. Fakat, ismin kökeni ve anlamı kesin olarak tespit edilememiştir.1

Sakalar, M.Ö. 6-2. yüzyıllarda geniş dağlık bölgelerde, Tyanşan ve Pamir-Alay civarında, yaşamışlardı. Fakat, M.Ö. 2. yüzyılda burada, yeni halkların akını sonucu, Sakalara ait bölgeler hızla azalmaya başlamış ve onların önemli bir bölümü Orta Asya’nın batısına, İran yaylalarının doğusuna ve Kuzey Hindistan’a, göç etmek zorunda kalmıştı.

M.Ö. 6. yüzyılda, ilk kez Sakaların simasında bozkır halklarıyla karşılaşan Persler, diğer benzer halkları, Orta Asya’nın batısındaki Massagetleri ve Karadeniz civarındaki İskitleri de onların adıyla adlandırmışlardı. Perslerden elde ettikleri bilgilere dayanarak, Yunanlılar da, gerçekte Sakalarla hiçbir ilişkisi bulunmayan halkları Saka olarak adlandırmışlardı; örneğin, Ermenistan’da, Ponta bölgesindeki Sakalar.2 Görüldüğü üzere bazen “Saka” adı geniş anlamda da kullanılmıştır.

Saka halkı, birkaç boy ve boy birliklerini içine alan karışık bir etnik birlikti. Amirgi Sakaları olarak adlandırılan Sir-Derya Sakaları, daha çok bilinen bir gruptu. İsimlerindeki esas unsur, Yunanlıların, Amyrgioi ve Umurga şeklinde kullandıkları isimlerden de anlaşıldığı üzere “murg”dur. Fakat, Persler bu Sakaların gelenekleri üzerindeki izlenimlerine dayanarak onları, “Haumavarga Sakaları”, yani “Haumu içen Sakalar” olarak adlandırmışlardı.3

Ahameni döneminin sonlarına doğru Persler, Hares Mitilen’in (Fr 5, Jacoby) anlattığı rivayete dayanarak, hükümdar Omarg’ın (Omarges, bu isim, Haumavarga boyunun ismine benzemektedir) halkının, daha Gistaspa ve Zariadra (İran destanında isimleri geçen Kuştasp ve Zarer) zamanında, Tanais (Sir-Derya) nehrinin ötesinde yaşadığını düşünüyorlardı. Hükümdarın karargahı da geçitten 800 stadi (150 km.) ötede bulunuyordu.4 Muhtemelen, burada Amirgi Sakalarının ülkelerinin merkezini ele geçirebilmek için kullanılan şimdiki Hokant ilindeki geçitten bahsedilmektedir. Buradan, Sir-Derya üzerinden, Sakalarla savaşan pek çok istilacı geçmiştir: Kir, İskender ve Demodam (Plin., N. H., VI, 49) vb.5

Amirgi Sakaları tarafından tutulan yahut onlar tarafından kontrol edilen bölgeler içerisine, dağ etekleriyle çevrilmiş olan Fergana vadisi, Alay vadisi ve muhtemelen, Murgaba vadisine kadar olan Batı Pamir girmekteydi.6 M.Ö. 5. yüzyılda Gellanik tarafından “Sakaların toprağındaki Amirgi ovası”7 olarak anılan Alay vadisi İpek Yolu üzerinde bulunduğundan dolayı ün kazanmıştır.8 M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Sakalar, daha uzağa, güneye, yukarı Hindistan Vadisi’ne kadar yayılmışlar ve bu civarda kendi kültürlerini yaymışlardı. Fakat, bu dağlık bölgenin “Kaspiler” yahut “Kaspirler” adıyla bilinen yerli ahalisi başlıca unsur olarak kalmıştır.9 Yunanlılar, onların Sakalarla kültürel olarak yakın olan göçebe bölümünü de, bazen diğerleri gibi, İskit olarak adlandırıyorlardı.

Ahameni döneminde Amirgi Sakalarının, Hindikuş yahut Merv bölgesinde10 yaşadıkları fikri bilim dünyasında yeteri kadar yaygınlaşmıştır. Fakat, bu görüş, Amirgilerin isminden kaynaklandığı zannedilen, Hindikuş bölgesindeki Muncan’ın ve Türkmen nehri olan Murgab’ın11 isimlerine dayandığından temelsizdir.

Ktesi (fr. 5-8, Jacoby) tarafından anlatılan Zarin hakkındaki rivayette, Sakaların eski çağ tarihinden, M.Ö. 7. yüzyılın sonunda-6. yüzyılın

başlarında geçen olaylardan bahsedilmektedir. Ktesi'nin Ahameniler sarayında duyduğu gerçek halk rivayetini anlattığı şüphesizdir.12 Burada, savaşçı "sınır barbarlarını" yenen ve Med hükümdarıyla İran yüzünden savaşan, Saka Prensesi Zarin'den bahsedilir; Zarin ve Medli Striange hakkındaki romantik hikaye son olayla (Med hükümdarıyla yapılan savaşla) ilgilidir. Muhtemelen, burada Strabon'un anlattığı hikayeye, Sakaların, Baktriya işgali sırasındaki akınlarına işaret edilmektedir. Muhtemelen, tüm bu bilgiler, İran destanında geçen olaylara, Belh Hükümdarı Kuştasp'ın ve onun erkek kardeşi Zarer'in Arcasp göçebeleriyle olan savaşına dayanmaktadır. Burada biz Belh'in (Baktriya) göçebeler tarafından alınması ve Beyaz çölde, Kumiş dağında (İran'da) İranlılarla onların savaş sahnelerine rastlamaktayız.13 Bu Sakaların aktif hareket ettiği sınırlardaki geniş araziler, onların boy birliklerinin gücünü göstermektedir.

Sakaların gerçekten de, Ahamenilerden önce, İran dünyasının kuzey doğusunda önemli güç oldukları Heredot'un (I, 153, s. VII, 9) sözleriyle de tespit edilebilir; Pers hükümdarı için bu bölgede başlıca engel "Baktriya halkı ve Sakalardı", onlara karşı Kir kendisi yürüyüş yapmaya hazırlandı. Kir'in, Baktriyalıların itaatinden sonra karşılaştığı, Sakalarla savaşını Ktesi anlatıyor (fr. 9, Jacoby). Saka Prensesi Sparetr'in kahramanlığını tasvir eden bu hikaye folklorik bir karakter taşımaktadır. Burada Saka Hükümdarı Amorg'un isminin açık şekilde anılması, konunun Amirgi Sakaları ile ilgili olduğunu gösteriyor. Savaş, muhtemelen, Persler tarafından istila edilen Lidya ve onlar tarafından alınan Babil arasında (M.Ö. 546 ve 538 yılları arasında) vuku bulmuştur.14

Kendilerini "Saka" olarak adlandıran bu göçebe grup, Perslerin de başlangıçta "Saka" diye bahsettikleri gruptu.15 Fakat, daha sonra diğer benzer göçebe boylarla karşılaşan Persler, bu ismi onlara da vermişlerdi.

Asıl Sakaları diğerlerinden ayırt edebilmek için Persler, onlardan "Sogdiyana ötesinde" yaşayan Sakalar olarak bahsetmeye başladılar. Gerçekten de, onlara giden yol, Sir-Derya'ya kadar uzanan, Sogdiyana'dan geçiyordu. Sonunda bu Sakalara, Persler tarafından "Haumavarga" ismi verildi. Önce de belirttiğimiz gibi, Persler tarafından Sir-Derya Sakalarına (Amirgilere) verilen bu isim, onların bu halk üzerindeki izlenimlerine dayanmaktaydı. Sir-Derya Sakalarının tarihinin yeniden yazımı sırasında "Saka" isminin Perslerde tüm kuzey göçebeleri için, genel isim olarak kullanıldığı durumu göz önüne alınmalıdır. Öyle ki, Yunan ve Pers kaynaklarındaki, yukarıda bahsettiklerimiz dışında (Heredot'un verdiği bilgiler ve Ktesi'nin Kir'in Saka Hükümdarı Amorg'la olan savaşları hakkındaki hikayeler), Kir ve Dara'nın Sakalarla yaptıkları savaşlarla ilgili tüm bilgiler, gerçek Sakalarla ilgili değildir.

Kir döneminde Sakalar, Ahameni Devleti'ne raiyet olarak katılmışlardı. I. Dara zamanında (M.Ö. 522-486 yıllarında), Heredot'a göre (III, 93), Sakalar Kaspilerle birlikte Pers hükümdarının hazinesine 250 talant ödeyerek 15. Satraplığı kurmuşlardı. Hayli büyük olan bu meblağ, 15. Satraplığın epey geniş ve zengin bir bölgeyi içine aldığını da göstermektedir. Muhtemelen, bu satraplıktaki Kaspilerle, daha geç döneme ait kaynaklarda Kaspirliler olarak adlandırılan tüm bu bölgenin, Bedehşan, Pamir, Çitral, Gilgit ve Keşmir'in ahalisinden bahsedilmeye çalışılmıştır. Hindikuş'un diğer tarafında, güneyde, Kandarlarla birlikte (Kabil vadisi ve kuzey batı Pencap) diğer satraplığa dahil olan, Dadik olarak adlandırılan, Dard boyları yerleşmişlerdi. Bununla da, neden, I. Dara zamanına ait olan Pers yazıtlarında, Sakalarla Kandarların isimlerinin beraber anıldığı anlaşılmış oluyor. Burada, yazıtlarda isimleri geçmeyen, gerçek komşular Kaspiler ve Dadiklerdi.16 Ktesi zamanındaki geleneğin, henüz, Kir

dönemindeki Dardlarla Amirgi Sakaları arasındaki ilişkileri unutmadığı anlaşılmaktadır.17

Sakalar vergiler dışında, hükümdara hediyeler de götürüyorlardı. Ahamenilerin Pers başkenti Persepolis kabartmaları arasında Amirgi Sakalarının tasvirleri bulunmaktadır: Onlar hükümdara at, silah ve süs eşyaları götürüyorlardı. Tıpkı raiyet gibi Sakalar da, Pers hükümdarlarının kumandanlığında Ahameni savaşlarına katılmak zorundaydılar. Bu nedenle onlar, I. Dara'nın ve Kserks'in yürüyüşleri sırasında Yunanistan'da ve şüphesiz pek çok ülkede bulunmuşlar ve ayrıca Ahameni Devleti'nin tüm bölgelerindeki askeri birliklerde hizmet etmişlerdi.18

Kserks Dönemi'nde (M.Ö. 486-465), Amirgi Sakalarının durumunda bazı değişiklikler vuku buldu. Bu hükümdarın hakimiyetinin ilk sıralarında onlar, hükümdarın kardeşi, Baktriya Hükümdarı Gistasp'ın emrine verildiler, Kaspiler ise onlardan ayrıldılar (Hered., VII, 64, 67). Bu yönetimin sonuna doğru bu Sakaların, Perslerin tabiliğinden tamamen çıktıkları anlaşılıyor.19 Ktesi zamanında, II. Artakserks'in hakimiyeti sırasında (M.Ö. 404-359), Sakalar artık sadece Perslerin askeri müttefikleriydiler. Bu konu ile ilgili bilgi veren Ktesi, Asya hükümdarlarıyla kurulan ilişkilere dayanarak, Sakaların onların en eski, askeri müttefikleri olduklarını kaydediyor. Saka Hükümdarı Amorg ile dostluğu korumak ise sanki, Kir'in kendisi tarafından varislerine, Pers hükümdarı ve Baktriya valisine, vasiyet edilmişti.20 Sakaların durumu III. Dara'nın (M.Ö. 336-330) hakimiyeti sırasında, Ahameni Devleti'nin sonuna kadar değişmedi. O zaman Sakaları, Pers hükümdarının müttefiki olan ve Baktriya satrapıyla birlikte hareket eden Mavak yönetiyordu (Arrian., Anab., III, 8, 3).

Sakaların, Ahameni Devleti'nin tarihinde önemli rol oynadığı şüphesizdir. Onlar Ahameni devletinin ordusunda en yetenekli birliği

kurmuşlardı, hatta bazen onları -devletin başlıca halkları olan- Persler ve Medlerle eşit sayıyorlardı (Hered., VII, 184). Yine de onların önemini abartmamak gerekir,21 ayrıca onların etkisi Ahameniler tarihinin başında değil, sonunda göze çarpmaya başlamıştır.

Pers ordusunun, Dara ve Kserks'in, yürüyüşleri sırasında Sakalarla ilk kez karşılaşan Yunanlılar, onların, yakından tanıdıkları, Karadeniz İskitlerine benzediklerini fark ettiler ve Sakaları Asya menşeli olduklarından dolayı "Asya İskitleri" olarak adlandırdılar. Yunanlılar onlar konusunda sadece Baktriya'nın kuzey kısımlarında yaşadıklarını biliyorlardı.22 Bu bilgi genel olarak doğruydu, çünkü o zaman Baktriya Satraplığı, Sir-Derya'ya kadar uzanan Sogdiyana bölgesini içine almaktaydı.23

Yunanlılar, İskender'in (Arrian., Anab., III, 8, 3,) doğu yürüyüşüne kadar Sakaları Asya İskitleri zannediyorlardı, fakat Asya ve Avrupa sınırı olarak ve Tanais (yani Don) nehri olarak bildikleri Sir-Derya nehrine yaklaştıklarında, Sakaların hakimiyetinin bu nehrin ötesine kadar uzandığını fark ettiler ve Saka boylarının coğrafi konumunu tayin etmede zorluk yaşamaya başladılar. Bu durum, İskender'in Sakalarla çatışmalarını anlatan Antik Çağ tarihçilerinin terminolojisine de yansımıştır. Öyle ki, Arrian (Anab., IV, 3, 6; s. VII, 10, 5), karşılaşmaların Tanais'te yani "Avrupa"da24 olmasına rağmen, yine Sakaları "Asya İskitleri" olarak adlandırmaya devam etmiştir. Kurtsi (VII, 7, 2) ise bu halkı "Avrupa İskitleri" saymış, sadece sonraki elçi onlardan Saka olarak bahsetmiştir (VII, 9, 17).25

İskender'in Sakalar üzerine yaptığı yürüyüş iki yazar tarafından anlatılmaktadır: Bu ikisi Arrian (Anab., IV, 3, 6; 4, 1-9; 5, 1) ve Kurtsi'dir (VII, 7, 1-9, 19). Bu yazarlardan elde ettiğimiz bilgilere göre, İskitler Tanais'in sağ kıyısında, oranın isyan eden ahalisini desteklemek ve

İskender'in karşı kıyıda kent kurmasını engellemek için bulunuyorlardı; İskitlerin düşmanca tavırlarını anlayan İskender, nehri geçti ve ilk defa burada ünlü "İskit taktiği" ile karşılaşmasına rağmen, inanılmaz bir zafer kazandı, fakat hamlelere devam etmeyip geri döndü; İskit hükümdarının İskender'e özür dilemek için elçi göndermesiyle de, Sakaların Asya hükümdarlarıyla müttefik ilişkileri sağlanmış oldu; İskender ise karşılığında Sakalara arkadaşı Evksenippa'yı gönderdi. Bu olaylar M.Ö. 329 dolaylarında vuku bulmuştu.26 Şu ayrıntıyı da eklememiz gerekir ki, İskender'in arkadaşları, İskitlerin nehre attıkları okların saplarının çam ağacından yapıldığını fark etmişlerdi (Strabo, XI, 7, 4; bkz. Arrian., Anab., IV, 4, 2). Çam ağaçları Tyanşan'ın Çatkal silsilesinin batısına değil, Orta Sir-Derya yakınlarında yetişmekteydi.27

İskender'in varisleri olan birinci Selevkilerin aktif doğu politikaları, onların komutanı olan Demodam'ın Sir-Derya ötesine, M.Ö. III. yüzyılda yaptığı yürüyüşler ve Taşkent vahası28 sınırında, İskitya'da, Antiohiya adlı yeni kentin yapımı, Sir-Derya vilayeti konusunda Yunanlıların bilgisini genişletmişti. Büyük Yunan coğrafyacısı Eratosfen (M.Ö. III. yy.), tüm seleflerini ve özellikle de İskender'in ve Selevkilerin çağdaşlarını araştırarak genel bir sonuca ulaşmıştır. Onun hazırladığı yeni coğrafi tabloya göre, dağdan akan Oks (Amuderya) ve Yaksart (Sir-Derya, şimdi artık Don nehrinden ayrı olarak kabul edilen) nehirleri aşağıdaki halkları birbirinden ayırıyordu: a) Baktriyalılar ve Sogdiyanalılar, b) Sogdiyanalılar ve Sakalar; O, bu dağları, Hindistan'ı kuzeyle sınırlandıran dağlara benzetmiş ve adları geçen halkların sırasını da batıdan doğuya yerleştirmekle gerçek tabloyu hayli değiştirmiştir.29 İskender'in çağdaşları tarafından da bazen Sogdiyana'da, bazen de İskitya'da gösterilen, şimdiki Hokant'in yerinde yahut onun yakınlarında kurulan, İskenderiye kentinin, o zaman Fergana olarak bilinen, Sakasen'de (yani Sakaların ülkesi)

bulunduğu geç anlaşılmıştır.30 Sakalarla ilgili, Eratosfen'in tablosu dışında, elde edilen bilgilerden Sakaların, Sogdiyana'dan doğuya doğru, "Yaksart nehrinin akını yönünde", bu nehrin başlangıcının ve üç kaynağının bulunduğu dağlarda yaşadıkları anlaşılmaktadır.31

Bozkır halklarının M.Ö. II. yüzyılda başlayan yeni, büyük göçü konusunda antik ve Çin kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Antik kaynaklardan, özellikle Strabon'un (XI, 8, 2)32 ve Torg'un (Prol. XLI, XLII) verdiği bilgiler önem taşımaktadır. Bunlardan elde edilen sonuca göre; Sakaların daha önce yaşadıkları Yaksart nehrinin karşı tarafına, Sogdiyana ve Baktriya'ya, yeni göçebeler akın etmişlerdi: Aslar yahut Asianlar, Toharlar (Asianlar, Toharların "hükümdarı" idiler) ve Sakaraukalar. Fakat bu kaynaklarda Sakaların nereye gittiklerinden bahsedilmemiştir. Göç olayı daha geniş olarak Çin kaynaklarında açıklanmıştır. Buradan biz göç harekâtının Hunların baskısıyla yaşandığını, Yüe-çilerin (Asianlar ve Toharlar) Davan (Fergana) üzerinden batıya gittiklerini ve Dah (Baktriya) ülkesini kendilerine tabi ettiklerini öğreniyoruz; Yüe-çilerin bu göçü sırasında iki önemli olay vuku bulmuştu: Birincisi, onlar Sakaları ülkelerinden sıkıştırıp çıkardılar; muhtemelen, bu olay Fergana ile ilgilidir ve ikincisi ise, diğer bir göçebe boyun, Vusunların, darbesine maruz kalarak, Baktriya'ya gittiler; Sakalar ise "Asma geçit"le güneye gittiler ve Gubin (Kaspir) ülkesini tuttular.33 Birinci olay yaklaşık olarak M.Ö. 170-160 yıllarında, ikincisi ise M.Ö. 140-130 yıllarında vuku bulmuştur.34

Sakaların güneye nasıl gittikleri konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli fikirler söylenmiştir. Göçebelerin Pamir ve Hindikuş dağ geçidinden geçmelerinin olanaksız olduğu düşünülürdü. Fakat, günümüzde böyle bir geçişin tamamen olanak dışı olmadığı35 ispat edilmiştir. Ayrıca, son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, M.Ö. I. yy.'da, Sakalar Yukarı

Hindistan vadisini çok iyi bilmekteydiler.36 Hatta belki, Gilasa ilinde bulunan yazıtlar arasında güneye yerleşmiş olan ilk ve büyük Saka Hükümdarı Mog'un yazıtı da bulunmaktadır.37 M.Ö. I. yy.'ın başlangıcında Kaspir'i (Kaşmir ve Yukarı Hindistan vilayeti) yöneten Saka Hükümdarı Mog yahut Mayes, hakimiyetini Kandahar'a kadar genişletmişti. Onun halefleri ise İran yaylasının doğusundaki Arahorza'yı ele geçirmişlerdi. Bu Sakalar, komşuları tarafından, onların merkez vilayetlerinin ismiyle, Kaspirler olarak adlandırılmışlardı.38 M.Ö. I. yy.'ın sonunda Sakalar, Aşağı Hindistan ve Kathiavar bölgelerine yayıldılar ve burada Yunanlılar tarafından Hindistan'a denizle geçen güney ve Hint İskitleri olarak adlandırıldılar. M.S. I. yy.'da, Hint İskitleri kısa süre Hint-Part hükümdarı Kondofar'ın hakimiyeti altında kaldılar, daha sonra ise Kuşan devletinin terkibine dahil oldular. Daha sonra Hindistan'ın batısında, Kucarat'ta, kurulan Saka Kşatrap devleti, M.S. II.-IV. yy.'larda önemli bir politik gücü temsil ediyordu. Hint halklarından olan, Kucarlar, Catlar ve Racputlar muhtemelen Sakaların torunlarıydılar.

Hindistan Sakaları ile İran yaylasının doğu Sakaları, tarih sahnesine yaklaşık olarak aynı zamanda çıkmışlardır. Sakaların buraya geliş yolu konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılara göre, Sakalar Baktriya'dan ve onun komşu vilayetlerinden, bazılarına göre ise Hindistan'dan gelmişlerdir.39 Son araştırmalar göre, muhtemelen ikinci görüş doğrudur. Bu Sakaların, Hindikuş üzerinden Hindistan'a geçen ve daha öteye, güney-batıya, inen Saka halkının kolu olduğu muhtemeldir. Onlar önce, Sakalardan dolayı Sakstan adını alan, Dragian (Göl kenarı) ve Arahoz (Argendab vadisi) arasındaki küçük bir vilayete yerleşmişler, daha sonra ise Gilmend-Argendab'ın (son ifade şekli Seistan, Sistan) tüm havzasına yayılmışlardı. Burada Saka hükümdarları vassal Part Krallığı Drangiana'yı yöneten Part soyundan gelen Surenlerle akrabalık ilişkileri

kurarak, bir süre bağımsızlıklarını korumuşlarsa da, daha sonra Hint-Saka hükümdarlarına, Maues'in varisine tabi olmuşlardır. Bu olayların tamamı M.Ö. I. yy.'da vuku bulmuştur. M.S. I. yy.'da İran Sakaları, Hint-Part Hükümdarı Kondofar'ın ve onun varislerinin hakimiyeti altına geçmişler, daha sonra ise Kuşan devletinin terkibine dahil olmuşlardı. Bundan sonra Sakastan Sasaniler Devleti'nin derebeylerinden biri olmuştur. Muhtemelen, bu bölgelere yerleşen Sakaların varisleri çağdaş Peştunların bir kısmıdır.

Şunu belirtmemiz gerekir ki, güneye, Hindistan'a ve İran yaylalarının doğusuna, yerleşmiş olan Sakalar Sir-Derya, Amirgi Sakalarıydılar. Hükümdarlarının isimleri40 ve diyalektik özellikleri41 onlar arasında doğrudan bir veraset ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Fakat, Çin kaynaklarından, güneye sadece "Sakaların hükümdarı"nın kendi boyu ile gittiği, Sakaların diğer boylarının ise eski mekanlarında kaldığı anlaşılmaktadır.

Geride kalan Sakaları Amuderya Sakaları olarak adlandırabiliriz. Onlar, Penca ve Vahşa vadileri boyunca ve doğuya doğru, şimdiki Doğu Türkistan'ın güneybatı sınırlarına yerleşmişlerdi. İskender, muhtemelen, bu Sakalarla Paretaklar ülkesine akın ettiği zaman karşılaşmıştır. Sakaların da Kafirnigan'ın ve Vahşa'nın yukarı taraflarında yerleşmiş olmaları gerekmekteydi.42 Bir müddet sonra Hindistan'a gelen Megasfen (M.Ö. IV. yy.ın sonunda), kuzeyde Hindistan'ı, "Saka olarak bilinen İskitlerin" yerleştiği İskitya'dan ayıran Emod sıradağı hakkında bilgi vermektedir. Bu Sakalar, Oksa (burada Bahşa) vadisinde karşılaştıkları Baktriyalılarla beraber bu nehrin aşağı taraflarında yaşıyorlardı. Fakat, Megasfen Hint Emodu'nu (Himalay'ı) "İskitlerinkiyle" karıştırmıştır. Daha geç döneme ait yazarlar, bu iki sıradağı birbirinden ayırır ve ikinciye yakın bir şekilde, Oksa'nın yukarılarına, İskit halkı olan Komodotları yerleştirirler. Burada Alay sıradağlarının Vahşa-Kızılsu nehirlerinin yukarı kısımlarında

yaşayan Saka halklarından birisi hakkında bahsedildiği açıktır.43 Megasfen'den önce, Kandahar ve Svat'tan Hindikuş ve Kunlun geçidine giden yolun sayesinde, daha çok Doğu Sakaları konusunda bilgiler elde edilmişti: Bunlar, Yarkent ve Hotan vilayetlerinde Toharlarla komşu olan Kaşkar Sakaları idiler.44

M.Ö. II. yy.'da vuku bulan göçebelerin büyük göçünün izlerine bu Sakalarda rastlamıyoruz. Çin kaynaklarına göre,45 Sakalar Batı Kaşkar'da ve Alay vadisinde Yüe-çi-Toharların akınından sonra da yaşamaya devam etmişlerdi; onlar arasında adı geçen Güandlar Antik Çağ yazarlarının da bahsettikleri Gomodotlar olsa gerek.46 M.S. I. yy.'da Gomodotların akrabaları olduğu düşünülen Komed Saka halkının ismi duyulmaya başlamıştır. Büyük İpek Yolu'nun, onların toprakları üzerinden geçmesi tanınmalarına neden olmuştur.47 Ptolemeus'in verdiği bilgilere göre (Georg., I, 12, 7-8; VI, 12, 3; 13, 2-3; VII, 1, 42), Komedler, Yaksart'ın (Sir-Derya) güney kaynağından Hindikuş'a, Koasa (Kunlar) kaynaklarına kadar, Alay, Karatag ve Daraz'ı da içine alan, Sakaların geniş dağlık ülkelerini ellerinde bulunduruyorlardı. Çin ve Arap-Fars kaynaklarına göre, Komedler, daha geç dönemde de, M.S. VII-X. yy.'da, bu bölgenin ayrı ayrı yerlerinde bulunmaktaydılar. Muhtemelen, o zaman dağ vadilerinde yerleşmiş olan Komedlerin bir kısmı çağdaş Pamir halklarından bazılarının menşeinde rol oynamıştır.48 Benzer süreçler Saka bölgesinin doğusunda da vuku bulmuştu ve sonuç olarak Hotan'ın ve Doğu Türkistan'ın birçok kentinin ahalisi, günümüze kadar ulaşan, M.S. VII.-X. yy.'a ait, yazıtlardaki Saka dilinin diyalektlerinde konuşmaya başlamışlardır.49

Eski adlarını ve yaşam biçimlerini koruyan bu Komedler diğer Orta Asya Sakaları gibi zamanla Türkleşmişlerdi. Komedlerde bu süreç, Türk hakanlıkları zamanında, VI-VII. yy.'da başlamıştı; Komedlerin o dönemdeki hükümdarının Türk kökenli olduğu bilinmektedir.50 Bundan

dolayıdır ki, Bizans tarihçisi Menandros (fr. 19, Müller), M.S. VI. yy.'da, Türklerden bahsederken onlar konusunda, bu halk, "eskiden Saka olarak adlanıyordu" demiştir.

Sakalara ait önemli bir boy da Sakaraukalardı. Bu boylardan, Antik Çağ yazarları, M.Ö. II. yy.'da Yaksart nehrinin diğer tarafında ortaya çıkan ve Sogdiyana ve Baktriya'ya akın eden göçebeler olarak bahsetmektedirler. Çin kaynaklarında Sakaraukalardan hiç bahsedilmiyor: Onlar batıda bulunduklarından dolayı Çinlilerin ilgi alanı dışında kalmışlardı. Kaynaklara göre Sakaların topraklarını istila eden Vusunlar, Tyanşan dağlarında, Issık-göl ve İli nehirleri civarında yaşıyorlardı. Sakaların da, onların sürüklemesi sonucu bu topraklarda bulunması gerekirdi. Bunlar, muhtemelen, Sakaraukalardı. Çinliler sadece, Amrgi Sakalarını Sakaraukalardan ayıramamışlardır. Bu durumda Sakaraukaları, Tyanşan Sakaları olarak adlandırabiliriz.

Kaynaklarda Sakaraukalar hakkında çok az bilginin bulunması nedeniyle bilim dünyasında bu halkla ilgili çeşitli ve birbirine zıt görüşler mevcuttur. Muhtemelen, M.Ö. II. yy.'da, büyük göçten sonra Sakaraukalar, Çin kaynaklarında M.Ö. II. yy.'ın sonu-M.S. I. yy.'da Kengüy olarak bilinen, büyük göçebe birliğinin çekirdeğini oluşturmuşlardı. Bu birliğin terkibine, diğer topraklarla birlikte, Taşkent, Buhara ve Harezm vahaları da dahildi. Bu dönemin tüm edebi, nümizmatik ve arkeolojik kaynaklarından elde edilen sonuca göre, Sakaraukaların Buhara ve Şıbırgan vahalarında, Orta Amuderya bölgelerinde ve Harezm'in uç bozkırlarında, bulunduklarını söyleyebiliriz. Sakaraukalar önce (Kengüy) Asian-Toharlarla (Yüe-çiler) yaptıkları savaşta yenilmelerine rağmen, M.Ö. I. yy.'da bir politik güç olarak ortaya çıkmışlar ve Part tahtı için yapılan savaşlarda önemli rol oynayabilmişlerdir. Fakat, M.S. I. yy.'ın sonuna doğru Sakaraukaların

güney topraklarının bir kısmı Part hakimiyeti altına, bir kısmı ise Kuşan hakimiyeti altına geçmiştir.51

Eski ve çağdaş onomastik verilere dayanarak (eski yer, boy ve kişi isimlerine ve çağdaş yer isimlerine göre), Hotan metinlerinin ve eski Saka diyalektinin varisi sayılan çağdaş Şugnan-Yazgulyam ve Vahan grubunun dillerine göre Saka dili konusunda bir fikir söyleyebiliriz. Tüm bu diller, güney doğu dil grubuna dahil olan İran dilleridirler.52 Sakalar, dil ilişkisi bakımından tek kökenli değillerdi. Hatta, çeşitli Saka boylarının diyalektlerinin güney doğu dil birliğinin çeşitli diyalekt gruplarına dahil olduklarını söyleyebiliriz; öyle ki, örneğin, Amirgilerin dili diğer Saka diyalektlerinden farklı özellikler taşımaktaydı.53

Paleoantropolojik verilere göre, Sakaların fiziki görünüşü, kısmen Moğol tipiyle karışmış, kuzey “bozkır” insanının geniş yüzlü Avrupai (“Kafkaslı”) tipine benzemekteydi.54 Görsel belgeler de, Moğol karışımının olduğunu göstermektedir.55 Sakaların karışık fiziki tipleri tarihlerinin de zorluğunu yansıtmaktadır.

Arkeolojik malzemeler, Sakaların kültürü hakkında bize yeteri kadar bilgi vermektedir. Sakaların M.Ö. VII.-III. yy.’a ait arkeolojik eserleri iki gruba ayrılır: Sir-Derya ve Alay nehirlerinin yukarı kısmındaki Fergana bölgesine ait olan eserler ve Tiyenşan ve Yedisu bölgesindeki eserler. Bu ayırma şekli, yazılı kaynaklara da uygun düşmektedir: Birinci grup Amirgilere, ikincisi ise Sakarauklara ait olsa gerek. Arkeolojik kültürün başlıca etnik göstericilerinden biri de gömme şekilleridir. Sakalar için kurgan tipinde gömme şekli karakteristikti. Ölüler başları batıya doğru çevrilmiş şekilde, omuzları üzerinde yatırılarak toprak çukurlara gömülürlerdi.56 M.Ö. II. yy.’da Saka bölgesine kitlesel yerleşimden sonra yeni gömme gelenekleri ile birlikte eskileri de devam etmiştir. Bu bilgi Vusun ve Yüeçi halklarının akınından sonra Sakaların bir

bölümünün eski bölgelerinde kaldıklarına dair yazıtlardan elde edilen bilgiyi de doğrulamaktadır.57 Tipik Saka defin şekline, M.Ö. I. yy.'ın sonlarında ve M.S. I. yy.'da, Orta Sir-Derya'da-Karatau dağlarında ve Taşkent vahasında yani "Sakaraukaların çekildikleri Kengüylerin58 ülkesinde de rastlanmıştır. O döneme ait bu tip gömme gelenekleri, Orta Amuderya59 ve Şibergan vahasında60 yani yazılı kaynaklara göre Sakaraukaların bulunduğu yerlerde de yapılmaktaydı.

Genelde, M.Ö. VII.-III. yy.'larda Pamir civarında çeşitli yerlerde yaşayan, Pamir göçebelerinin kültürü de Saka kültürü olarak adlandırılmaktadır. Bu göçebelerin kültürü gerçekten de Sakalarınkine çok benzemektedir. Fakat defin şekilleri ve fiziki görünüşleri Sakalarinkinden tamamen farklı olan eski Pamirlilerin derin yerel kökleri, onların yerli halkın -Kaspilerin- bir kolu olduğunu kanıtlamaktadır. Kaspilerin yaşadıkları bölgeler, önce de belirtildiği üzere, Pamir'den hayli büyüktü. Bu halk başlangıçta Sakaların güçlü kültürel etkisi altında kalmıştır. Fakat, daha sonra, M. Ö. IV. yy. sıralarında, Sakalar yahut diğer Doğu İran halkları tarafından ya tamamen asimle edilmişlerdir ya da Hindikuş'tan kuzeye doğru sürülmüşlerdir.61

Sakalar tüm kaynaklarda göçebe olarak gösterilmektedirler. "Saka" kelimesi Perslerde "göçebe" sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Yunanlılar da, Sakaları "göçebe" kelimesiyle hemen hemen eşanlam taşıyan "İskitler" olarak adlandırmışlardı. Yunanlılar onları M.Ö. V. yy.'da, daha ilk karşılaştıkları zaman "küçük baş hayvan (koyun-keçi) çobanları, göçebeleri" olarak adlandırmışlardı (Choeril., fr. 3, Kinkel). İskender zamanında, M.Ö. IV. yy.'ın sonlarında, Sakaların bazı boyları bu tür 30. 000 baş sürüye sahiplerdi (Curt., VIII, 4, 20). Kentleri olmayan, ormanlarda ve mağaralarda yaşayan göçebe Sakalar, topraklarından Büyük İpek Yolu geçen tacirler olarak nitelendirilirlerdi (Ptol., Georg., VI, 13, 3). Bu

Alay Sakalarını, aynı şekilde Çinliler de tanımlamaktadırlar: Sakalar geniş otlaklara ve sulara göre hayvan sürüleriyle bir yerden diğer yere göçüyorlardı (Tsyanhanşu, 95 A, 23, 24). Sakaların yaşamında at önemli bir yer tutuyordu. Sakaların atları özel eğitimden geçiyordu (Aelian., V. H., XII, 38). Pers hükümdarları tarafından düzenlenen yarışmaları Saka atları kazanıyordu (Xen., Syrop., VIII, 3, 25-26). Amirgi Sakalarının atları Persepolis kabartmalarına da yansımıştır.62 Sonraları Çinliler tarafından "sema atları" olarak değerlendirilen Fergana'nın "ünlü atları" muhtemelen, bu Saka atlarından türemişlerdir. Sakaların ekonomik yaşam biçimini gösteren bu tablo arkeolojik verilerle de tamamen doğrulanmaktadır.63

Sakaların tamamı göçebe değildi. Diğer göçebe birlikler gibi, Sakaların da, birliğine yerleşik, çiftçilikle uğraşan, boylar dahildi. Sakalarda yerleşik kültürün ortaya çıkışı, "Sakaların ülkelerinin büyük bir kısmını ekine müsait duruma getiren ve pek çok şehir kuran" Zarin hakkında, daha önce bahsettiğimiz, rivayete de yansımıştır (Ctes., fr. 5, 4, Jacoby). Arkeolojik veriler, gerçekten de M.Ö. VII-III. yüzyıllarda (Sakalar zamanında) Fergana'da, Sakalara akraba olan çiftçi ahalinin varlığını onaylamaktadır.64

Sakaların giysileri de onların göçebe yaşam tarzına uygundu. Yazılı (Herod., VII, 64), görsel65 ve arkeolojik66 kaynaklara dayanarak bunların tipik İskit giysileri olduğunu söyleyebiliriz: Keçe başlık, kemer, deri pantolon ve çizmeler. Herodot, muhtemelen sivri uçlu şapkayı Amirgi Sakalarına ait ederek yanılmıştır: Görsel belgelere göre, bu Sakalar kısa başlıklar giyiyorlardı. Ayrıca, şapkaların şekilleri, sadece etnik kimliklere göre ayrılmıyordu. Sivri uçlu şapkaların İskit boylarındaki yüksek aristokratlara ait bir giysi olduğu düşünülebilir; Issık kurganlarında bulunan Saka liderine ait "Altın adam"ın tüm giysisi gibi sivri uçlu şapkası da altın plaklarla örtülmüştür.67

Sakaların toplumsal yapısı da tipik göçebe toplum yapısıydı.68 Antik Çağ yazarları tarafından yapılan tasvirler diğer göçebeler gibi onları da kapsamaktaydı: Onlara göre Sakalar, “adaletli” İskitlerin bir koluydu (Choeril., fr. 3, Kinkel).

Saka boyları büyük bir birlik kurmuşlardı. Bu birliklerden biri de Amirgi Sakalarının kurduğu birlikti. Birliğin başında hükümdar bulunuyordu. Halkın lideri olan hükümdar, askeri harekatlarda bu halkın askerlerini yönetiyor (Ctes., fr. 9, Jacoby; Arrian., Anab., III, 8, 3), diğer hükümdarlara barış ve anlaşma konularında elçiler gönderiyordu (Arrian., Anab., IV, 5, 1). Hakimiyetin irsi olarak babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır; Amirgi Sakalarının, tıpkı Orta Asya’daki ve Hindistan’daki gibi, bir soy tarafından yönetildiklerini onların hükümdarlarının isimlerinin benzerliğine dayanarak söyleyebiliriz. Ölen hükümdara, yukarıda bahsettiğimiz Zarin hakkındaki destanda da tasvirleri verilen, muhteşem mezar-kurgan yapılıyordu (Ctes., fr. 5, 5, Jacoby): Kurgan (taraflarının eni 3 stadi, yüksekliği 1 stadi) üzerinde büyük altın heykel bulunan, sivri uçlu üçken piramit şeklindeydi. Muhtemelen anma töreni de düzenleniyordu. Saka kurganları arkeolojik malzemelerden dolayı çok iyi bilinmektedir. Kaynaklarda halk meclislerinin rolü konusunda da bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, İskender’in, Tanais nehri civarında, İskitlerle yaptığı son savaşından sonra, “Asya İskitlerinin” hükümdarı ona karşı İskitlerin tüm “birliği”nin savaşmadığını açıkladı (Arrian., Anab., IV, 5, 1). Meclis, sadece tüm halkı yakından ilgilendiren, savaş ve barış sorunlarıyla ilgileniyordu.

İskit halklarında görülen üç sosyal-etnik sınıf ayrımı Sakalarda bulunmaktadır: Hükümdarlar-askerler, ruhaniler ve sade halk. Bu tabakalara, İran destanındaki Saka (“Sagzi”) kahramanı, Rüstem ile ilgili rivayetin Sakstan kısmında da rastlıyoruz. Orada, hatta, birinci sınıfın

ecdatlarının “kırmızı nura sahip olan” parlayan yıldırım karakteri ve ikinci sınıfın ecdatlarının doğuştan gri olan karakterini görebiliriz. Halkın kahraman ecdadı ve onun üç oğlu hakkındaki bu mitolojide bu sınıfların nasıl ortaya çıktığı açıklanmaktadır. Rüstem hakkındaki rivayetlerde de bu mitolojinin izlerine rastlanmaktayız.69 Amirgi Sakalarında, “hükümdar”a ait olan boylar, muhtemelen eski mekanlardan Hindistan’a giden göçebelerdi (Çin kaynaklarına göre “Sakaların hükümdarı”). Kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu kesim “asillerden” (Arrian., Anab., IV, 4. 4), “hükümdarın dost ve akrabalarından” (Chares, fr. 5, Jacoby), önemli ve yakın kişilerden oluşuyordu. Bu kişiler, örneğin, hükümdarın kardeşi gibi, sorumlulukları kendi üzerlerine alarak, yürüyüş için özel birlikler toplayabilirlerdi (Arrian., Anab., IV, 4, 8; 5, 1; Curt., VII, 7, 1; 9, 16, 17).

Sakaların toplumsal yapısının özelliklerinden biri de kadınların bağımsız olmasıydı. Bu durum Massagetlerle ve Savromatlarla onları yakınlaştırsa da, Avrupa İskitlerinden farklı kılıyordu. Saka kadınları hakkında Antik çağ yazarlarının değerlendirmeleri şöyledir; Sakalar, “askeri harekatlarda eşleriyle birlikte bulunan cesur bayanlara sahipler” (Ctes., fr. 5, 3, Jacoby). Savaşlara katılan Saka kadınları (Ctes., fr. 8a, Jacoby) tıpkı erkekler gibi savaş taktikleri kullanıyorlardı (Clem., Strom., IV, 8). Savaşa Zarin katılıyor (Ctes., fr. 7, fr. 8a, Jacoby), savaşa Sakaların ordusunu, kadınları ve erkekleri Sparetra götürüyordu (Ctes., fr. 9, 3, Jacoby). Sakalarda, bayanları tıpkı Zarin ve Sparetra gibi lider olarak da görebiliriz. Aile yaşamındaki kadının özgürlüğü Sakaların evlenme geleneklerinde de kendini yansımıştır. Bayanlar kendilerine eş seçebiliyorlardı. Örneğin, hükümdar Omerg’in düzenlediği düğün sırasında kızı konuklardan birine şarap badesi sunarak kendi seçimini belirtmeliydi (Chares., fr. 5, Jacoby). Sakalarda bu gibi değişik geleneklerden bir diğeri

de nikâh geleneğiydi: Damat ve gelin sembolik savaş düzenliyorlardı, bu savaşı damat kazanmak zorundaydı (Aelian., V. H., XII, 38).

Sakalar muhteşem savaşçılardı.70 Ahamenilerin ordusunda Sakalar öncü kuvvetleri oluşturuyorlardı. Onlar, örneğin, Marafon (Herod., VI, 113), Fermopil (Diod., XI, 7, 2), Plate (Herod., IX, 31, 71) ve Gavgamel (arrian., Anab., III, 13, 1-4; bkz. Curt., IV, 15, 12-19) savaşlarında bulunmuşlardı. Sakaların savaş aletleri şunlardı: Yay, kılıç kalkan, mızrak, balta, askerler ve atlar için yapılan zırhlı giysiler. Sakalar, süvari ve piyade birlikler şeklinde savaşıyorlardı (Strabo, XI, 8, 6). Saka süvarileri "Hiçbir süvarinin yenemediği" süvariler olarak özel ün kazanmışlardı (Dion. Per., 750, 751). Onlar, taktik gereği geri çekildikleri zaman bile, at üzerinde dönerek, çok keskin atışlar yapabilirlerdi. Bunu sadece erkekler değil, bayanlar da yapabiliyordu (Clem., Strom., IV, 8, 62; Aelian., N. A., IV, 21). Bu taktik, tüm İskit boylarının savaş kültürü için karakteristik olan "kuşatma" taktiğiydi. İskender, ilk kez bu taktikle Tanais civarında, "Asya İskitleriyle" yaptığı savaş sırasında karşılaşmıştı (Arrian., Anab., IV, 4). "Asya İskitlerinin" aristokratları birbirine sırayla yapıştırılmış demir plakalardan oluşan zırhlı asker ve atlardan müteşekkil ağır silahlı süvari birlikler kurmuşlardı. Süvariler bu zırhlı giysinin yanı sıra kalkan da taşıyorlardı (Arrian., Anab., III, 13, 4; IV, 4, 4; Curt., IV, 9, 3). Ağır ve uzun mızraklar taşıyan bu süvarilerin görüntülerine, Hint ve Sakestan Sakalarının hükümdarlarının paralarında da rastlamaktayız.

Sakaların dinleri ile ilgili bilgiler kısıtlıdır.71 Onlarda da, tıpkı komşu Massagetlerde olduğu gibi, büyük Tanrı -ateş ve at kültünün simgesi- Güneşti. Çevresi büyük taşlarla çevrilmiş olan açık hava mabetleri bulunmaktaydı. Zerdüştlüğün Sakaların dini üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Hotan-Saka diline birkaç Pamir, Zerdüşt terimlerinin geçmesi ve bunun yanı sıra Güneşin isminin de büyük Zerdüşt Tanrısı

Ahura Mazda’nın ismiyle değiştirilmesi gerçekten de Zerdüştlüğün Sakalar üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu Sakaların kültünün Magiler tarafından gönderildiğine dair olan Ahameni dönemine ait eski bir bilgiyi de doğrulamaktadır (Lucian., Macrob., 4-Ksanf Lidi’ye göre).

Saka mitolojisinin yansıdığı Saka “hayvan” yapıtları ve çeşitli tarihi belgeler Sakalarda demir kültürünün geliştiğini göstermektedir.72

Issık kurganında (M.Ö. VI.-IV. yy.’a ait) bulunan, “belirsiz bir yazıyla” yazılmış olan gümüş bir kupaya dayanarak, Sakaların kendi yazılarının olduğunu söyleyemeyiz. Bu gümüş kupa gibi bölgedeki tüm diğer, “belirsiz yazıyla” yazılan, eserler komşu tarım bölgelerinden getirilmiştir.73

1 Bu konu ile ilgili bkz.: Litvinskiy B. A. Drevnie koçevniki “Krışi mira”, M., 1972, s. 157, 158.

2 P’yankov İ. V., “Saki”, Soderjanie ponyatiya/İzvestiya AN Tadjikskoy SSR. Otd. Obşestv. Nauk. 3. (53), Düşenbe, 1968. S. 12-19. “Saka” kelimesinin iki farklı -özel ve genel- anlamları, bu halkla ilgili yapılan araştırmalarda, özellikle Amirgi Sakaları için kullanılmıştır, anlamdaki farklılıklara rağmen, bkz. Grigor’yev V. V., O skifskom narode sakax, SPb, 1871, s. 15, 50; Herrmann A., Sakai/RE. Bd. IA. 1920, col. 1771-1773, 1790; Junge J., Saka-Studien, Leipzig, 1939, P. 8, 30, 85.

3 Kent R. G., Old Persian Grammar. Texts. Lexicon, 2 ed. New Haven, 1953. P. 211. Mayrhofer M., Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden, 1964. S. 125. Haumavarga ismi ile ilgi ayrıca bkz. akad. V. V. Struve V. V., Etyüdı po istorii Severnogo Priçernomor’ya, Kavkaza i Sredney Azii. L., 1968. S. 25.

4 Piankov İ. V. The Ethnic History of the Sakas/Bulletin of the Asia İnstitute. N. S. Vol. VIII (1994). Bloomfield Hills, 1996. S. 37.

5 P’yankov İ. V., Askataki-skifı i vostoçnıe kaspii/Pamirovedenie. Vıp. 1. Düşenbe, 1984. S. 113.

6 Piankov İ. V. The Ethnic History. p. 37, 38. Haumavarga-Sakalarının bulundukları bölgeler, P. Frye tarafından da aynı şekilde tespit edilmiştir; bkz. Frye R. N. The Heritage of Central Asia. Princeton, 1998. P. 82.

7 Herrmann A. Das Land der Seide und Tibet in Lichte der Antike. Leipzig, 1938. S. 9, 90, 146, 157.

8 M. Ö. 6. -4. Yy. larda Batıda, Sakaların toprağından geçen ipek yolu konusunda bkz.: Frankfor A. P. Suşestvoval li Velikiy Şelkovıy put’ vo II-I tıs. do n. e. /Vzaimodeystvie koçevıx kul’tur i drevnix tsivilizatsiy. Alma-Ata, 1989. S. 213-216.

9 Pyankov İ. Discoveries of German and Pakistani Scholars in Chilas and Gilgit/İnternational Association for the Srudy of the Cultures of Central Asia. İnformation Bulletin. 15. Moscow, 1989. P. 51, 52.

10 Amirgilerin bulundukları yerler konusunda bkz. Gardiner-Garden J. R. Heredot’s contemporaries on Skythian geography and ethnography. Bloomington, 1987. P. 7, 8.

11 İsimlerin yanlış kıyaslanması konusunda bkz. Grantovskiy E. A. İz istorii vostoçnoiranskix plemen na granitsax İndii/KSİNA, 61. M., 1963. S. 28. P’yankov İ. V., K voprpsu o marşrute poxoda Kira II na massagetov/VDİ. M., 1964. No 3. S. 122, 123, prim. 47.

12 Gardiner-Garden J. R. Ktesias on early Cental Asian history and ethnography. Bloomington, 1987. P. 14.

13 P’yankov İ. V., Drevneyşie gosudarstvennıe obrazovaniya/İstoriya tadjikskogo naroda. T. İ. Düşenbe, 1998. S. 248, 634.

14 Kir’in Sakalarla yaptığı savaşı konusunda bkz. Staviskiy B. Y., Srednyaya Aziya v axamenidskuyu epoxu/İstoriya tadjikskogo naroda. s. 251, 252, 635, 636 ve orada gösterilen kaynakça.

15 P’yankov. “Saki”. s. 14, 15.

16 P’yankov. Askataki skifı. s. 112-114.

17 Francfort H. -P. Note sur la mort de Cyrus et les Dardes/Orientalia İosephi Tucci memoriae dicata. Roma, 1985. P. 395-400.

18 Bu konu ile ilgili bkz. Herrmann. Op. Cit. Col. 1773; Staviskiy. A. g. e., S. 263, 264, 641.

19 Herrmann. Op. Cit. Col. 1800.

20 P’yankov. “İstoriya Persii” Ktesiya i sredneaziatskie satrapii Axamenidov v kontse V v. do n. e. /VDİ. M., 1965. No 2, s. 46. s. 14, 15.

21 Bkz. Vogelsang W. J. The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern İranian Evidence. Leiden etc., 1992. P. 304-315 ve V. P. Nikonorov’un bu kitap için yazdığı rapor, VDİ. M., 2000. No 1. S. 217-222.

22 P’yankov İ. V., Srednyaya Aziya v antiçnoy geografiçeskoy traditsii. M., 1997. S. 119-121.

23 P’yankov İ. V., Baktriya v antiçnoy traditsii. Düşenbe, 1982. S. 29-34.

24 P’yankov İ. V., Antiçnıe avtorı o Sredney Azii i Skifii/VDİ. M., 1994. No 4. S. 203.

25 Grigor’yev. A. g. e., S. 123.

26 Aleksandr’ın Sakalarla savaşı hakkında bkz. Litvinskiy B. A. Borba narodov Sredney Azii protiv greko-makedonskogo zavoevaniya/İstoriya tadjikskogo naroda, s. 308, 309, 655; Gafurov B. G., Tsibukidis D. İ. Aleksandr Makedonskiy i Vostok. M., 19880. S. 253, 254, 409; bkz. oradaki kaynakça. Adı geçen olayların topoğrafyası konusunda bkz. Negmatov N. N. Ob issledovaniyax STAKE v 1975 g. /Arxeologiçeskie raborı v Tadjikstane. XV (1975). Düşenbe, 1980. S. 275, 276.

27 P’yankov İ. V., Baktriya. s. 31, 32.

28 Buryakov Y. F., Genezis i etapı razvitiya gorodskoy kul’turı Taşkentskogo oazisa. Taşkent, 1982. S. 106. P’yankov İ. V., Aleksandriya Kraynyaya v izvestiyax antiçnıx avtorov/İssledovaniya po istorii i kul’ture Leninabada. Düşenbe, 1986. S. 77.

29 P’yankov İ. V., Srednyaya Aziya. s. 64, 242-246.

30 P’yankov İ. V., Aleksandriya Kraynyaya. s. 75-78.

31 P’yankov İ. V., Srednyaya Aziya. s. 55, 152, 257, 258.

32 Strabon’un verdiği bilgilerle ilgili bkz. P’yankov İ. V., Srednyaya Aziya. s. 246.

33 Biçurin N. Y. Sobranie svedeniy o narodax, obitabşix v Sredney Azii v drevnie vremena. II. M.; L., 1950. S. 151, 179, 183, 190. Hulsewé A. F. P., Loewe M. A. N. China in Central Asia. Leiden, 1979, P. 104, 105, 119-123, 137, 144, 145, 216, 217.

34 Sakaların göçü konusunda bkz. Stavviskiy B. Y. Srednyaya Aziya v kuşanskiy period/İstoriya tadjikskogo naroda. s. 407-410, 686, 687. Gardiner-Garden J. R. Apollodoros of Artemita and the Central Asian Skythians. Bloomington, 1987. P. 35-60. Olbrycht M. J. Parthia et ulteriores gentes. München, 1996. S. 77-96. Ayrıca bkz. bu çalışmadaki kaynakça.

35 Litvinskiy. Drevnie koçevniki. s. 187-193.

36 Pyankov. Discoveries. p. 52-54 ayrıca bkz. buradaki kaynakça.

37 Dani A. H. Chilas. The city of Nanga Parvat. İslâmabad, 1983. P. 62-64.

38 Piankov. The Ethnic History. p. 38, 39.

39 Bu Sakalarla ilgili bkz. Herrmann A. Sakastane/RE. Bd. IA. 1920. Col. 1807-1812; Masson V. M., Romodin V. A. İstoriya Afganistana. T. I. M., 1964. S. 135-140; Daffinà P. L’immigrazione dei Saka nella Drangiana. Roma, 1967 ve yazarın bu kitap için yazdığı rapor s. 192, 193.

40 Litvinskiy. Drevnie koçevniki. s. 192, 193.

41 Piankov. The Ethnic History. p. 38, 39.

42 Markwart J. Wehrot und Arang. Leiden. 1938. Bkz. Pyankov, Baktriya. s. 44, 45.

43 Piankov. The Ethnic History. p. 39-41; Pyankov, Srednyaya Aziya. s. 52, 55, 254-257.

44 Pyankov İ. V. Drevneyşee antiçnoe izvestie o puti v Vostoçnıy Turkestan/Proşloee Sredney Azii. Düşenbe, 1987. S. 261-267.

45 Biçurin. A. g. e., S. 188, 189. Hulsewé, Loewe. Op. Cit. p. 139.

46 Piankov. The Ethnic History. p. 40, 41.

47 Komedlerin bölgesindeki Büyük İpek Yolu konusunda bkz. P’yankov İ. V. Şelkovıy put’ ot Gierapolya v Seriku/Pamirovedenie. Vıp. 2. Düşenbe, 1985. S. 130-138; Vostoçnıy Turkestan v svete antiçnıx istoçnikov/Vostoçnıy Turkestan i Srednyaya Aziya v sisteme kul’tur drevnego i srednevekovogo Vosyoka. M., 1986. S. 19-21; Srednyaya Aziya. s. 74-77, 269, 270.

48 Piankov. The Ethnic History. p. 41, 42.

49 Gertsenberg L. G. Xotanosakskiy yazık. M., 1965. Bailey H. W. Saka documents. L., 1968.

50 Herrmann. Das Land der Seide. s. 147.

51 Sakaraukalarla ilgili bkz. Herrmann A. Sacaraucae/RE. Bd. İA, 1920. Col. 1611-1620; Litvinskiy. Drevnie koçevniki. s. 170-172, 175, 189; Gardiner-Garden. Apollodoros of Artemita. P. 50-60; Olbrycht. Parthia. P. 95. 105, 110-115; 122, 127. Ayrıca bkz. oradaki kaynakça.

52 Osnovı iranskogo yazıkoznaniya. Drevneiranskie yazıki. M., 1979. S. 115, 116.

53 Piankov. The Ethnic History. p. 39.

54 Kiyatkina T. P., Paleoantrologiya drevneyşey i drevney Sredney Azii/İstoriya tadjikskogo naroda. s. 537. Ayrıca bkz. oradaki kaynakça.

55 Junge. Op. Cit. S. 9, 10.

56 Zadneprovskiy Y. A. Rannie koçevniki Semireçya i Tyanşanya, Ketmen-Tyübe, Ferganı i Alaya/Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M., 1992. S. 76-80, 87-89. Bernştam A. N. İstoriko-arxeologiçeskie oçerki Tsentralnogo Tyanşanya i Pamiro-Alaya. M.; L., 1952. Ayrıca bkz. bu çalışmadaki kaynakça.

57 Zadneprovskiy, a.g.e., s. 81-87, 89-95.

58 Zadneprovskiy Y. A. Rannie koçevniki Yujnogo Kazaxstana i Taşkentskogo oazisa/Stepnaya polosa. s. 103-107.

59 Mandelştam A. M. Pamyatniki koçevnikov kuşanskogo vremeni v Severnoy Baktrii. L., 1975. S. 104-109.

60 Sarianidi V. İ. Xram i nekropol Tillyatepe, M., 1989. S. 47-134.

61 Piankov. The Ethnic History. p. 42-45; Pyankov. Discoveries. p. 51, 52.

62 Vogelsang. op. cit. P. 158.

63 Zadneprovskiy. Rannie koçevniki Semireçya. s. 80.

64 Zadneprovskiy Y. A. Fergana. Eylatanskaya kultura/Drevneyşie gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii. M., 1985. S. 195-198. Ayrıca bkz. oradaki kaynakça.

65 Vogelsang. op. cit. P. 144, 150, 158.

66 Zadneprovskiy Y. A. Rannie koçevniki Semireçya. s. 77.

67 Akişev A. K. İskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata, 1984. S. 99, 100.68 P’yankov İ. V. Obşestvennıy stroy rannix koçevnikov Sredney Azii po dannım antiçnıx avtorov/Rannie koçevniki Sredney Azii i Kazaxstana. L., 1975. S. 84-91.

69 P’yankov İ. V. Rustam-geroy “Knigi tsarey”: skazka ili bıl?/Pamir. Düşenbe. 1992. No 7/8. S. 136-145.

70 Litvinskiy B. A., P’yankov İ. V. Voennoe delo u narodov Sredney Azii v VI-IV vv. do n. e. /VDİ. M., 1966. No 3. S. 36-52. Litvinskiy. Drevnie koçevniki. s. 83-131.

71 Litvinskiy. Drevnie koçevniki. s. 132-155. Zadneprovskiy. Rannie koçevniki Semireçya. s. 78-80.

72 Akişev. İskusstvo i mifologiya. Akişev A. K. Drevnee zoloto Kazaxstana. Alma-Ata, 1983.

73 P’yankov İ. V. K voprosu ob etniçeskoy i yazıkovoy situarsii v Baktrii ko vremeni vozniknobeniya Kuşanskoy derjavı/İzuçenie kulturnogo naslediya Vostoka. SPb, 1999. S. 42, 43.

Akişev A. K., İskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata, 1984.

Akişev A. K., Drevnee zoloto Kazaxstana. Alma-Ata, 1983.

Bernştam A. N., İstoriko-arxeologiçeskie oçerki Tsentralnogo Tyanşanya i Pamiro-Alaya. M.; L., 1952.

Biçurin N. Y., Sobranie svedeniy o narodax, obitabşix v Sredney Azii v drevnie vremena. II. M.; L., 1950.

Buryakov Y. F., Genezis i etapı razvitiya gorodskoy kul’turı Taşkentskogo oazisa. Taşkent, 1982.

Gafurov B. G., Tsibukidis D. İ. İskender Makedonskiy i Vostok. M., 1980.

Gertsenberg L. G., Xotanosakskiy yazık. M., 1965.

Grantovskiy E. A., İz istorii vostoçnoiranskix plemen na granitsax İndii/KSİNA, 61. M., 1963.

Grigor’yev V. V., O skifskom narode sakax, SPb, 1871.

Zadneprovskiy Y. A., Rannie koçevniki Semireçya i Tyanşanya, Ketmen-Tyübe, Ferganı i Alaya/Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M., 1992.

Zadneprovskiy Y. A., Rannie koçevniki Yujnogo Kazaxstana i Taşkentskogo oazisa/Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M., 1992.

Zadneprovskiy Y. A., Fergana. Eylatanskaya kultura/Drevneyşie gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii. M., 1985.

Kiyatkina T. P., Paleoantrologiya drevneyşey i drevney Sredney Azii/İstoriya tadjikskogo naroda. T. I. Düşenbe, 1998.

Litvinskiy B. A., Borba narodov Sredney Azii protiv greko-makedonskogo zavoevaniya/İstoriya tadjikskogo naroda.

Litvinskiy B. A.

Drevnie koçevniki “Krışi mira”, M., 1972.

Litvinskiy B. A., P’yankov İ. V., Voennoe delo u narodov Sredney Azii v VI-IV vv. do n. e. /VDİ. M., 1966. No 3.

Mandelştam A. M., Pamyatniki koçevnikov kuşanskogo vremeni v Severnoy Baktrii. L., 1975.

Masson V. M., Romodin V. A., İstoriya Afganistana. T. I. M., 1964.

Negmatov N. N., Ob issledovaniyax STAKE v 1975 g. /Arxeologiçeskie raborı v Tadjikstane. XV (1975). Düşenbe, 1980.

Nikonorov V. P., Retsenziya/VDİ. M., 2000. No 1. Volgelsang W. J. Osnovı iranskogo yazıkoznaniya. Drevneiranskie yazıki. M., 1979.

P’yankov İ. V., Aleksandriya Kraynyaya v izvestiyax antiçnıx avtorov/İssledovaniya po istorii i kul’ture Leninabada. Düşenbe, 1986.

P’yankov İ. V., Antiçnıe avtorı o Sredney Azii i Skifii/VDİ. M., 1994. No 4.

P’yankov İ. V., Askataki-skifı i vostoçnıe kaspii/Pamirovedenie. Vıp. 1. Düşenbe, 1984.

P’yankov İ. V., Baktriya v antiçnoy traditsii. Düşenbe, 1982.

Pyankov İ. V., Vostoçnıy Turkestan v svete antiçnıx istoçnikov/Vostoçnıy Turkestan i Srednyaya Aziya v sisteme kul’tur drevnego i srednevekovogo Vosyoka. M., 1986.

Pyankov İ. V., Drevneyşee antiçnoe izvestie o puti v Vostoçnıy Turkestan/Proşloee Sredney Azii. Düşenbe, 1987.

P’yankov İ. V., Drevneyşie gosudarstvennıe obrazovaniya/İstoriya tadjikskogo naroda. T. İ. Düşenbe, 1998.

P’yankov İ. V., “İstoriya Persii” Ktesiya i sredneaziatskie satrapii Axamenidov v kontse V v. do n. e. /VDİ. M., 1965. No 2.

P’yankov İ. V., K voprpsu o marşrute poxoda Kira II na massagetov/VDİ. M., 1964. No 3.

P’yankov İ. V., K voprosu ob etniçeskoy i yazıkovoy situarsii v Baktrii ko vremeni vozniknobeniya Kuşanskoy derjavı/İzuçenie kulturnogo naslediya Vostoka. SPb, 1999.

P’yankov İ. V., Obşestvennıy stroy rannix koçevnikov Sredney Azii po dannım antiçnıx avtorov/Rannie koçevniki Sredney Azii i Kazaxstana. L., 1975.

P’yankov İ. V., Retsenziya/VDİ. M., 1969, No 4. P. Daffinà’nın kitabına yazılan rapor.

P’yankov İ. V., Rustam-geroy “Knigi tsarey”: skazka ili bıl?/Pamir. Düşenbe. 1992. No 7/8.

P’yankov İ. V., “Saki”, Soderjanie ponyatiya/İzvestiya AN Tadjikskoy SSR. Otd. Obşestv. Nauk. 3. (53), Düşenbe, 1968.

P’yankov İ. V., Srednyaya Aziya v antiçnoy geografiçeskoy traditsii. M., 1997.

P’yankov İ. V., Şelkovıy put’ ot Gierapolya v Seriku/Pamirovedenie. Vıp. 2. Düşenbe, 1985.

Sarianidi V. İ., Xram i nekropol Tillyatepe, M., 1989.

Staviskiy B. Y., Srednyaya Aziya v axamenidskuyu epoxu/İstoriya tadjikskogo naroda…

Stavviskiy B. Y., Srednyaya Aziya v kuşanskiy period/İstoriya tadjikskogo naroda…

Struve V. V., Etyüdı po istorii Severnogo Priçernomor’ya, Kavkaza i Sredney Azii. L., 1968.

Frankfor A. P., Suşestvoval li Velikiy Şelkovıy put’ vo II-I tıs. do n. e. /Vzaimodeystvie koçevıx kul’tur i drevnix tsivilizatsiy. Alma-Ata, 1989.

Bailey H. W., Saka Documents. L., 1968.

Daffinà P., L’immigrazione dei Saka nella Drangiana. Roma, 1967.

Dani A. H., Chilas. The City of Nanga Parvat. İslâmabad, 1983.

Francfort H. P., Note sur la mort de Cyrus et les Dardes/Orientalia İosephi Tucci Memoriae dicata. Roma, 1985.

Frye R. N., The Heritage of Central Asia. Princeton, 1998.

Gardiner-Garden J. R., Apollodoros of Artemita and the Central Asian Skythians. Bloom, 1987.

Gardiner-Garden J. R., Heredot’s contemporaries on Skythian geography and ethnography. Bloomington, 1987.

Gardiner-Garden J. R., Ktesias on Early Cental Asian History and Ethnography. Bloom., 1987.

Herrmann A., Das Land der Seide und Tibet in Lichte der Antike. Leipzig, 1938.

HermannA., Sakai/RE. Bd. IA. 1920.

Herrmann A., Sacaraucae/RE. Bd. İA, 1920.

Herrmann A., Sakastane/RE. Bd. IA. 1920.

Hulsewé A. F. P., Loewe M. A. N. China in Central Asia. Leiden, 1979.

Junge J., Saka-Studien, Leipzig, 1939.

Kent R. G., Old Persian Grammar. Texts. Lexicon, 2 ed. New Haven, 1953.

Markwart J., Wehrot und Arang. Leiden. 1938.

Mayrhofer M., Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden, 1964.

Olbrycht M. J., Parthia et ulteriores gentes. München, 1996.

Pyankov İ., Discoveries of German and Pakistani Scholars in Chilas and Gilgit/İnternational Association for hte Study of the Cultures of Central Asia. İnformation Bulletin. 15. Moscow, 1989.

Piankov İ. V., The Ethnic History of the Sakas/Bulletin of the Asia İnstitute. N. S. Vol. VIII (1994). Bloomfield Hills, 1996.

Vogelsang W. J., The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern İranian Evidence. Leiden etc., 1992.

İskitlerin Kimliği / Doç. Dr. İlhami Durmuş [s.620-627]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

İskitler Atlı Kavimler Medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Onlar Bozkır kavimleri arasında gerek siyasi tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitler bin yılı aşkın bir zaman tarih sahnesinde kalabilmeyi başaran ender kavimlerden biridir. Onlar Çin seddinden Tuna nehrine kadar çok geniş sahaya yayılmış olup, bırakmış oldukları kültürel miras bakımından "Kurgan Kültürleri"nin temsilcileri arasında mühim bir yer tutmaktadırlar.1

İskitler geniş sahaya yayılmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli kavimlerin kaynaklarında yer almaktadırlar. Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai tabiri bu hareketli konar-göçerler için kullanılmıştır.2 Pers kaynaklarında bu konar-göçerlerin Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç grubundan söz ediliyor.3 Persler ülkelerinin kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı tarafındaki gelişmeleri yakından bildiklerinden hareketli bozkır kavimlerini de yakından tanıyorlardı. Konar-göçerlerin adlarıyla ilgili verdikleri bilgileri meselenin hallini kolaylaştırmaktadır. Buradan Saka tiay para daray, yani denizin ötesine geçmiş olan Sakalar Karadeniz İskitleri ile aynı kavime işaret etmektedir.4 Zaten Persler Bütün İskitleri Sakai, yani Saka olarak tanıyorlardı.5 Bu bilgi İskit-Saka aynılığı açısından önem taşımaktadır. Bu bilgiler ışığında Karadeniz İskitlerini Sakaların Pers ülkesinin kuzeyinden batıya göçen Saka toplulukları olarak düşünebiliriz. Bundan böyle

kullanacağımız İskit kelimesi geniş bozkırlara yayılmış konar-göçerler içindir.

Grek kaynakları başta olmak üzere Çin, Pers ve Asur kaynaklarında verilen bilgilerle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular İskitlerin tarih ve kültürlerinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Ancak, Mançurya'dan Macaristan'a, Kafkaslar'dan Mısır önlerine kadar tarihte kayda değer gelişmelerde yerlerini alan, "Tarih yapan, ama tarih yazmayan" İskitlerin kimlikleri, yani soy-etnik kökleri de araştırılmaya çalışılmış, onların kökenleri hakkında görüşler ileri sürülmüş ve bilim adamları arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. E. H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitler'in soyu problemi kadar tartışılmadı"6 derken, yaklaşık bir asır önce yapmış olduğu çalışmasında bile konuyla ne derece de ilgilenildiğini belirtmektedir. Elbette bu ilgi günümüze kadar daha da önem kazanarak artmış ve İskitlerin kimliği bilim adamlarını en çok ilgilendiren konulardan biri olmuştur.

İskitlerin Kimliği Üzerine

Görüşler

Bazı otoriteler İskitler'in İrani, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmişlerdir. Buna göre, İrani, Slav ve Ural-Altay ırkı nazariyeleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin kimliği meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen görüşlerden birisi İskitlerin İrani bir kavim olduklarıdır. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in çalışmaları dikkati çekmektedir. Bu görüşün savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İrani bir kavim olarak kabul

eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmeye çalışmışlardır.[7]

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitler'in İrani bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bu görüşü savunan bilim adamları arasında Herrmann,[8] Kretschmer,[9] Junge,[10] Von Der Osten[11] Potratz,[12] Rostovtzeff[13] ve Grousset[14] sayılabilir.

Bu görüşler İskitler'in dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitler'e ait olduğunu belirtikleri bazı isimleri, dikkate alarak ve İskit dini ile İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitler'in İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa, elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kimliğini belirlemek ve onların Hint Avrupai bir kavim olduğunu ileri sürmek yetersiz kalmaktadır.[15]

İskitler'in Slav ırkına mensup olduklarını ileri süren bilim adamları da olmuştur. Bu görüşün temsilcileri Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbuki Herodotos ve Hipokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkanı bile yoktur.

Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, bilimsel temeli olmayan görüş İskitlerin Slavlığı olup bilim çevrelerinde destek bulmamıştır.[16]

İskitler'in hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkalıdan bu yana, en kuvvetli görüş İskitler'in asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları görüşüdür. Bu görüş 19. yüzyıldan bu yana ileri sürülmeye başlanmıştır.

İskitlerin Türk-Tatar veya Moğol ırkından olduğu ileri sürülmüş, bu görüşü Grote,[17] Kiepert[18] gibi bilim adamları savunmuşlardır. Bu görüş

zamanla çok taraftar bulmuş, meşhur çivi yazısı uzmanı Mordtmann Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga’nın Türklüğünü çivi yazılı belgelere dayalı olarak ispatlamaya çalışmıştır.19

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu hususunda 20. yüzyılda da çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Bu tanınmış bilim adamı yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupai bir kavim olmadığını20 ve Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul etmiştir.21 İskitler’in Türklüğünü kabul eden bilim adamları arasında Franke,22 Meyer,23 Huntingford,24 Ruben,25 Von der Osten,26 gibi bilim adamları sayılabilir.

İskitler’in Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlar arasında Arsal,27 Günaltay,28 Togan,29 Kırzıoğlu,30 Guboğlu,31 Tarhan,32 Ögel,33 Seyidof,34 Öztuna35 ve Koca36 sayılabilir.

İskitlerin Türklüğü

Bir kavmin soy-etnik kökünü tayinde filolojik, arkeolojik ve antropolojik kaynakların olması gerekir. Bu gereklilik yalnız Türk kökenli kavimler için değil, bütün soy-etnik kökü bilinmeyen kavimler için geçerlidir. Bütün belgelerden hareketle adı geçen kavmin anavatanı, dili, dini, gelenek-göreneği ve sanat anlayışının anlaşılabilecek mahiyette olması gerekir. Bu şekilde meseleye yaklaşıldığında İskitler’in kimliği problemi aydınlatılabilir.

Öncelikle İskitler’in anayurdu neresiydi? sorusuna cevap aramamız gerekiyor. Bu hususta Herodotos, “Göçebe İskitler, Asya’daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes Irmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler” demektedir.37 Herodotos Araxes’i Aral gölünün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar denizine batıdan aktığını söyledikleri Araxes’i

kastetmiyor. Yukarıda adı geçen halk Saka olarak bildirilir ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriliyor. Bundan dolayı İskitler'in M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulunduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar bu atlı bozkır kavimlerinin yayıldığını anlayabiliyoruz.38 Pers kaynaklarında geçen ve üç Saka grubundan biri olan Saka tiay para daray39 ise denizin ötesine geçen Sakaları, yani İskitleri gösteriyor. Buradan Pers ülkesinin kuzeyinde doğudan batıya doğru bir göç hareketinin olduğunu anlayabiliyoruz. Bu da bize bir zamanlar İskitler'in bozkırların doğusunda yaşadıklarını, ilk yurtlarının bozkırların doğusunda aranması gereğini gösteriyor.

Yazılı kaynaklardaki bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntularda desteklemektedir. İskitler'e ait arkeolojik buluntuların daha eski tarihli olanları bozkırların doğusunda ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Tuva'da Arjan kurganı buluntuları İskitler'e ait olanları, çeşit bakımından zenginlikleri dikkate alındığında adı geçen kavmin ortaya çıktığı coğrafyaya ışık tutmak ve bu hususta yazılı kaynakları doğrulamak açısından büyük değer taşımaktadır. Çünkü erken İskit kültürüne İskit-Sibirya kültürü etki etmekte ve bu kültür bozkırlarda M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamakta ve bozkırın geniş alanlarında tüm özelliğiyle eksiksiz olarak gelişme göstermektedir.40

Modern araştırıcılar arasında otorite olan Minns, İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu, "Elbette konar-göçer İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat Ari olmayan köklerini hatırlatır"41 derken bozkırların doğusunda birçok kurgan özellikle Arjan kurganı açılmamıştı. Bu kurganın açılması ve buluntularının değerlendirilmesi İskitlerin ilk yurdunun Asya içleri olduğunu "hatırlatmaktan" öte, artık kesinlikle düşündürüyor. Bu durumda Türklerin anayurdunun Altaylar ve çevresi olarak kabul görmesi de önemli yer tutuyor.42

İskit/Saka adı da İskitlerin kimliği meselesine açıklık kazandırıyor. İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Paralat kelimelerinin Türk, Çiğil ve Barula adlarının “T”li cemi şeklini, yani Türküt, Sikülüt ve Barulat kelimelerini hatırlatıyor. İskit kelimesi Cengiz’in ilk dayandığı Sakait kabilesinin adı gibi Saka adının “T”li cem şekli olmasını düşündürüyor.43 Bir çok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından biri “yay” olup, bazı Türk lehçelerinde “kuvvet”, “güç” anlamına geldiği biliniyor.44

İskit/Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmemesine ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünüyor. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Türkçe’de bazı kelimelerde “s” ve “y” değişim hadisesinden hareketle “yay” anlamına geldiğini, Türkler’de yay ve okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle belirlenmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

İskit/Sakaların kimliğinin belirlenmesinde dilleri de önemli bir yer tutuyor. Ancak, İskit dili ile ilgili belgelerin çok az oluşu meselenin hallini zorlaştırıyor. Senkronik (Çağdaş) kaynaklarda geçen, İskitlere aitliği bilinen kelimelerden hareketle İskitlerin dili, dolayısıyla kimliği hakkında görüş ileri sürebilmek mümkün olabiliyor. Özellikle senkronik kaynakları çivi yazılı belgeler ve Grek yazarlarının eserleri oluşturuyor.

Özellikle batı bozkırlarında yayılmış olan İskitçe kelimeler Türkçe kelimelerle karşılaştırma yapmaya imkan veriyor. Coğrafya isimleri, şahıs isimleri45 çivi yazılı belgelerdeki isim ve fiiller46 böyle bir denemeyi mümkün kılıyor.

Bozkırların doğusunda kurganlardan çıkartılan runik yazılı belgeler İskit/Sakaların dilinin belirlenmesinde önemli buluntular olarak dikkati çekiyor. Bunlar arasında Kazakistan'da Alma Ata yakınında Esik kurganından çıkartılan ve M.Ö. 5-4. yüzyıllara tarihlendirilen gümüş bir kap üzerinde runik yazı ortaya çıkartılmıştır. Bilim adamları bu yazılı belge üzerinde çalışmaya başlamışlardır.47 Belgenin Türkçe ile bağlantısı ortaya konulmuş ve burada ortaya çıkan harflerin Orhun'dakilerin ilkel şekilleri olduğu belirtilmiştir.48 Aynı zamana tarihlendirilen Pavlador bölgesinde bir kurgandan da runik yazılı belge ortaya çıkarılmış olup, yazının Türkçe ile bağlantısı ortaya konulmuştur. Bu yazılı belge de runik yazının Güney Sibirya ve Kazakistan'daki konar-göçer kavimler arasında çok geç çıktığı yolundaki önceden ortaya atılan görüşün yanlışlığını ortaya koymuştur.49

Runik yazının mevcut örneklerinin milattan önceki yıllara ve hatta M.Ö. 5. yüzyıla kadar gitmesi epeyce eski olduğunu ve Göktürk Dönemi'ne kadar bir tekamül süreci geçirdiğini göstermektedir. Bu yazının Sakalardan başlayarak, çeşitli Hun boylarında da kullanılmak suretiyle, Göktürklere kadar ulaştığı ve bütün Türkçe konuşan kavimler tarafından kullanıldığı anlaşılıyor.50

İskitlerin dini inancı da onların kimliğini belirlemede önemli bir yer tutuyor. Yazılı belgelerde yalnız Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan ve Greklerle de teması olan İskitlerin panteonu (tanrılar alemi) hakkında sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Herodotos İskit dilinde Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaios", Toprak'a "Api", Apollon'a "Oifosyros", Göksel

Aphrodite’ye “Artimpasa”, Poseidon’a “Thamimasadas” denildiğini bildirmektedir.51

Herodotos’un verdiği bilgilerde İskitler’in Türklüğüne dair açık işaretler bulunmaktadır. Başlıca, Papaios (Gök Tanrısı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç tanrı bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrısı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)’nın varlığından bahsediyor.52 Bilge Kağan yazıtında “Yukarıda Türk tanrısı ve mukaddes Yer Sub’u” ibaresi geçmektedir.53 Bu iki Tanrıdan başka Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri tanrıça fonksiyonu itibariyle eski Türklerdeki Umay’a tekabül etmektedir.54 Yer Tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul Tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran Tanrı adı olup, daha sonra Ebelere, doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir.55 Eski Türklerde muhterem kadınları Tanrıça adlarıyla yadetme adetinin olduğunu da Köl Tigin Yazıtı’ndan öğreniyoruz. Bilge Kağan annesini Umay gibi görüyor.56

İskitlerle eski Türk dini inancı arasında bir paralellik kurabilmek mümkün olabiliyor. İnancın merkezinde Gök Tanrının olduğu anlaşılabiliyor. Özellikle böyle bir inancın varlığını bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında görebilmek mümkün oluyor. Tarihi İskitlerin doğusunda yaşayan ve Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giymiş Sakalarla Massagetlerin aynılığı biliniyor.57 Massagetlerin dini inancıyla ilgili olarak Herodotos, “Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler. Bunun anlamı tanrıların en hızlısı olan Güneş’e en hızlı

hayvanı takdim etmektir” demektedir.58 Buradan onların Politeist (çok tanrılı) bir inancının olmadığını, muhtemelen Herodotos tarafından belirtilen güneşin de gök olabileceğini düşünebiliyoruz. Eski Türklerde Gök-Tanrısı adına hayvanlar, özellikle at sunulmakta ya da kurban edilmekteydi.59 Göğün büyük cisimleri Güneş ile Ayın, sonunda gök gürültüsü ile şimşek gibi gök hadiselerinin Gök-Tanrıyla belirli bir bağlantısı vardı.60 Massagetlerde tek tanrı olarak belirtilen Güneş de Ay ve Yıldızlar gibi gök içerisinde yer aldığından bu durum Gök-Tanrı inancıyla bağlantılıydı.

İskitlerde tanrı ya da tanrılar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykelleri yapılmamıştır. Dolayısıyla İskit tanrıları için tapınaklarda inşa edilmemiştir. “Asli Türk itikadında antropomorfizm yoktu. Bundan dolayı da onları muhafazaya mahsus yapılar olan tapınaklar inşa edilmiyordu.”61

İskitlerde atalar saygıyla yad ediliyordu. Onların hayatında atalarının mezarlarının önemli bir yeri vardı. Bir ölçüde onları yurtlarına bağlayan en önemli unsurlardandı. Bunu Darius’un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında çok iyi anlıyoruz. Darius İskit hükümdarına elçi göndererek kendisine karşı koyabilecek gücü varsa, karşısına çıkarak savaşmasını ister. İskit hükümdarı ise, hiç kimseden korkmadığını, hiçbir kentleri ve dikili ağaçlarının olmamasından dolayı savaşa girmediğini belirtir. Ancak, Persler atalarının mezarlarını bulup onlara zarar verirlerse, o zaman savaşacaklarını bildirir.62 Buradan İskitlerde bir atalar kültünün varlığı anlaşılır. Eski Türklerde de atalara ait hatıralar kutlu sayılmaktaydı. Ataların ruhlarına kurbanlar kesilmekte ve onların mezarları korunmaktaydı.63

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman birtakım korkunç veya garip

tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazıları ise işlerini bozar.64 Tabiat kuvvetlerine inanma eski Türklerde de vardı. Eski Türkler tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı: Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç, vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh tanrılar tasavvur edilmişti. Ruhlar iyilik seven, fenalık getiren olmak üzere iki gruba ayrılıyordu.65

İskitlerin inandıkları ruhlar ve tanrılar aleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir, aksine bu benzerlik ve bağlantılar İskitlerin Türklüğüne işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplumdu.66 Konar-göçer bir kavim olan İskitler, soğuğa karşı korunaklı, keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerlekli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşamaktaydılar. Hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaşmaktaydılar. Onlar pişmiş et yemekte ve kısrak sütü içmekteydiler.67

Hunlar ve Göktürklerde aynı şekilde yaşamaktaydılar. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşıyorlardı. Diğer Türk kavimleri gibi İskitlerde kımız içiyorlar ve sütten "kurut" yapıyorlardı.68 Özellikle İskitler hayatlarının önemli bir kesimini at üzerinde geçirmekte ve hep pantolon giymekteydiler.69 Hunlar da aynı şekilde yaşamaktaydılar ve adetleri bakımından İskitlere benzemekteydiler.70

İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmekteydiler. Domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemeleri bile söz konusu değildi.71 Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer

hayvanlara tercih etmişlerdi. Günümüzde at kurban etme adetinin gayrimüslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslememeleri ve onu asla kurban etmemeleri ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslâmi kanatle ilgili olmadığı sonucunu çıkarabiliriz.72 Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri onların Türklüklerine bir işaret sayılabilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlar.73 Bu kehanet gösterme tarzına Altaylılar, Çuvaşlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Tuvalılarda rastlanılmıştır.74 Böyle bir anlayışın Türk kültür çevrelerinde köklülüğü ve yaygınlığı dikkat çekmektedir.

İskitlerde ant içme geleneği de vardı. Toprak bir kupanın içerisine şarap doldururlar; ant içecek olanlar buna kanlarını karıştırırlar; bunun için sivri bir şeyle küçük bir delik açarlar, ya da kılıçla hafif çizerler; sonra kabın içerisine bir pala, oklar, bir balta ve mızrak daldırırlar; bu da olduktan sonra ant içerler ve kaptaki şaraptan azıcık içerler ve orada bulunanların ileri gelenleri de onlarla beraber içerlerdi.75 Aynı merasim eski Türklerde de vardı. Asya Hun hükümdarlarından Huhanye de aynı şekilde Çin elçileriyle yaptığı anlaşmada şaraba kan karıştırarak içmişti.76 Bunun Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir.77 İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü tarih boyunca bütün Türk boylarında devam etmiş olup, hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifi çıkmıştır.78

İskitler kahramanlıkları ve savaş taktikleriyle de bir çok kavimden farklıydı. Onlara saldıranlar ellerinden kurtulamazdı, hepsi atlı ve ok atarak savaşırlardı.79 Eski Türk toplulukları aynı şekilde mücadele etmekteydiler. At üzerinde yayı etkili bir savaş silahı haline getirebilmişler ve “uzak

savaş" usulünü benimsemişlerdi. Türkler at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ediyorlardı.80

İskitler hükümdarları öldüğü zaman eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazarlar, mumyalama işlemi tamamlanmış ölüyü getirirlerdi. Hayatta olanlar kulaklarının memesini keserler, başlarından saçlarını kazıtırlar, kollarını çizerler, alın ve burunlarını yırtarlardı.81 Eski Türklerde de aynı gelenek dikkati çekmektedir. Bilge Kağan bengü taşında böyle bir merasimden söz edilmektedir. Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırdığını bu esnada Çinliler'in ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir.82 Buradan İskitlerdeki ölü gömme adetinin aynen Göktürklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölülerin mumyalanması arkeolojik kazılarla da anlaşılabilmiştir. Pazırıktan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanılmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır.83 Eski Türkler de toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Değiştirdikleri çeşitli dinlerin ruh anlayışına göre, bazen bu sanatlarını tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslâmiyeti kabulleriyle de mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır.84

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir.85 Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Bilge Kağan, milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çince unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu bildiriyor.86

İskit sanatının izlerini çok geniş sahada bulmak mümkündür. Konar-göçer olarak yaşayan İskitler, daimi mesken yerine çadırı ikametgah olarak kullanmış ve kendilerini her türlü doğal unsurlardan koruyan bu nesneyi kutlu saymışlardır. Kurgan adı verilen tepecikler de esasında İskit çadırının öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu kutlu mekan form olarak asırlarca devam etmiş ve özellikle Hun-Türk kültüründe önemini korumuştur.87 Enterasan bir noktada, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hâlâ eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahadan meydana çıkartılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslubu" adı verilmektedir.88

İskit ve Hun sanatkarları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatta hoşlanılan konuları oluşturmaktadır.89 En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan

hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubunu en çok İskitler kullanmışlardır. Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunların aynı hayat tarzları ve aynı anlayışın sanatlarına da yansımış olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmemizi mümkün kılar.

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender kavimlerden biridir. Onların hakimiyetlerinin son bulmasıyla yeni oluşumlar içerisinde olabilecekleri mümkündür. Özellikle bozkırların doğusunda yaşamış olanlarının Vusunlar ve Göktürklerin ataları olabilecekleri düşünülmektedir.90

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının da onlar olabileceği bilim çevrelerince kabul görmektedir. Özellikle Kuzey Sibirya'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türkleri'nin atalarının da milattan birkaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında rivayetler bulunmaktadır.91 Yakutlardan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırıyor.92 Uranhay Sakaların hala bir kısmı Moğolistan'ın kuzeyinde yaşıyor.

Sakaların Yakutlardan başka Kazaklar ve hatta Kafkaslarda yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda da önemli bir rol oynadıkları biliniyor.93

Sonuç

İskitler bozkır kavimlerinin tarihte adı bilinenlerinin en eskilerinden olduğu gibi, Mançurya'dan Macaristan'a kadar çok geniş coğrafyaya yayılmış ve uzun süre tarih sahnesinde kalmayı başarabilmiş olanlarıdırlar.

İskitlerin tarih ve kültürleri hakkındaki bilgileri arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Dolayısıyla onların kimlikleri hakkındaki bilgilerin kaynağı da yine arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklardır.

İskitlerin ilk yaşamış oldukları coğrafya, dillerine ait kelimeler, dini inançları, sosyal yapıları, gelenek ve görenekleri, savaş taktikleri çeşitli Türk topluluklarıyla paralellik ve benzerlik kurmaya imkan veriyor. Kendilerini hala Saka olarak kabul eden toplulukların günümüzde varlığı da biliniyor.

Bu çok yönlü paralelliklerden hareketle İskit/Saka topluluklarının büyük ölçüde Türkler ve Türklükle bağlantılı olduklarını mevcut belgeler ışığında düşünüyoruz. Elbette çok geniş sahaya yayılmış olan bu konar-göçerler arasında başka unsurlar da olmalıydı diyor, ancak kavme, coğrafyaya ad veren, kültürün taşıyıcısı olan ve egemen güç olarak varlığını sürdüren unsuru Türklükle ve Türklerle bağlantılı görüyoruz.

1 İ. Durmuş, “Saka-Adı Üzerine”, Milli Folklor, 3/19 (1993), s. 33.

2 İ. Durmuş, “Sakalar İskitler mi?”, Kırım, 3, 1993) s. 9.

3 A. Herrmann, “Die Saken und der Skythenzug des Dareios”, AfO, I, (1993), s. 158.

4 İ. Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 29.

5 Herodotos, VII. 64.

6 E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, s. 35.

7 İ. Durmuş, a.g.e., s. 39-40.

8 A. Herrmann, “Sakai”, RE, II A1 (1921), s. 1798.

9 K. Kretschmer, “Scythae”, RE, II A l, (1921), s. 925.

10 J. Junge, Saka-Studien, Leipzig, 1939, s. 6, 9.

11 H. H. Von Der Osten, Die Welt der Perser, Stuttgart, 1956, s. 71.

12 J. Potratz, Die Skythen in Südrussland, Basel, 1963, s. 17.

13 M. İ. Rostovtzeff, İranians and Greeks in South Russia, New York, 1969, s. 60.

14 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 24.

15 İ. Durmuş, a.g.e., s. 40.

16 İ. Durmuş, a.g.e., s. 41.

17 G. Grote, History of Greece, III., New York 1857, s. 240.

18 H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin, 1878, s. 343.

19 A. D. Mordtmann, "Über die Keilinschriften Zweiter Gattung", ZDMG, XXIV (1870), s. 77.

20 E. H. Minns, a.g.e., s. 44.

21 E. H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads" CAH, IX, (1970), s. 187.

22 O. Franke, Beitraege aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk völker und Skythen Zentralasiens, (?), l904. s. 60-6l.

23 E. Meyer, Geschichte des Altertums, I/2, Berlin, 1926, s. 905.

24 G. W. B. Huntingford, "Who Were the Scythians?", Anthropos, XXX, (1935), s. 785.

25 W. Ruben, Budhizm Tarihi, Ankara 1947, s. 698.

26 H. H. Von der Osten, a.g.e., s. 71.

27 S. M. Arsal, Orta Asya, Ankara, 1933, s. 8.

28 Ş. Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kati Zaferi", Belleten. II, (1938) s. 349.

29 Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul, 1981, s. 34.

30 M. F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, İstanbul, 1953, s. 69.

31 M. Guboğlu; “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri İle İlişkileri Hakkında”, TTK Bildirileri, II, (1979), s. 753.

32 M. T. Tarhan, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, VIII. TTK Bildirileri, I, (1979), s. 358.

33 B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, l98l, s. 186.

34 M. Seyidof, “Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında”, Kardaş Edebiyatlar, V, (1983) s. 39.

35 Y. Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara, 1990, s. 127.

36 S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri, I, İstanbul, 1990, s. 31.

37 Herodotos, IV. 11.

38 G. W. B. Huntingford, a.g.m., s. 785.

39 A. Herrmann, “Die Saken und der Skythenzug des Dareios”, s. 158.40 M. P. Griyaznov; Arjan: Tsarskii Kurgan Ranneskifskogo Vremeni, Leningrad, 1980, s. 56.

41 E. H. Minns, a.g.e., s. 44.

42 M. Kafalı, “ Türkler’in Anayurdu”, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara, 1987, s. 2.

43 Z. V. Togan, a.g.e., s. 35.

44 M. Seyidof, a.g.e., s. 36.

45 G. Kuun, Codex Cumanicus, Budapeşt, 1981 S. LVIII-LIX.

46 A. D. Mordtmann, a.g.m., s. 9-70.

47 K. A. Akişev, Kurgan Issık, Moskova, 1978, s. 59-60.

48 O. Süleymanov, “Ceti Sudın Köne Cazbaları”, Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970. s. 1.

49 A. Amancalov, “The Words of Ancestors”, Erdem, 5/15, (1989), s. 793-794.

50 İ. Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, TSAD, l/l (1997), s. 96.

51 Herodotos, IV. 59.

52 S. M. Arsal, a.g.e., s. 10.

53 M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1991, s. 78.

54 S. M. Arsal, a.g.e., s. 10.

55 S. M. Arsal, a.g.e., s. 10.

56 M. Ergin, a.g.e., s. 72.

57 İ. Durmuş, “Massagetler”, Bilig, 3, (1996) s. 88.

58 Herodotos, I, 216.

59 İ. Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişimnde At”, G. Ü. F. E. F. S.B.D., 2, (1997), s. 16.

60 W. Koppers, “Urtürkentum und Urindoger manentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte”, Belleten, V/17-18, (1941) s. 504-505.

61 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989, s. 297.

62 Herodotos, IV. 124-127.

63 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 291.

64 A. Herrmann, “Saka”, s. 1797.

65 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 289.

66 Herodotos, IV, 76.

67 Hippokrates, VI. 18.

68 Z. V. Toğan, a.g.e., s34.

69 Hippokrates, VI. 22.

70 E. H. Parker; A Thousand Years of the Tartars, New York, 1924, s. 3.

71 Herodotos, IV. 61-63.

72 S. M. Arsal, a.g.e., s. 11.

73 Herodotos, IV, 67.

74 İ. Mızı-ULU, Merkezi Gafgazın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru, İstanbul, 1993. s. 36.

75 Herodotos, IV. 70.

76 N. Y. Biçurin, Sabronie Svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie Vremena, Moskova, 1950, s. 78.

77 E. H. Minns, a.g.e., s. 87.

78 A. İnan, "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", Makaleler ve İncelemeler, I, Ankara 1987, s. 326.

79 Herodotos, IV. 46.

80 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 272.

81 Herotodos, IV, 71.

82 M. Ergin, a.g.e., s. 86.

83 S. İ. Rudenko, Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskogo Vremya, Moskova, 1953, s. 328.

84 İ. H. Konyalı; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", Tarih Konuşuyor, III, (1969), s. 1196-1199.

85 Herodotos, IV, 76.

86 M. Ergin; a.g.e., 65-66, 68-69.

87 S. Buluç, "Şaman", İslâm Ansiklopedisi, XI, (1979) s. 331.

88 İ. Durmuş, a.g.e., s. 57.

89 R. Grousset, a.g.e., s. 32.

90 Z. V. togan, Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I, İstanbul, 1942, s. 86-87.

91 Z. V. Togan, a.g.e., s. 92-93.

92 B. Hayit, Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslâmin Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 44.

93 M. Seyidof, a.g.m., s. 36.

AfO: Archiv Für Orient For Schung.

AKİŞEV, K. A., Kurgan Issık, Moskova, 1978.

AMANCOLOV, A.; “The Words of Ancestors”, Erdem, 5/15, (1989), s. 791-796.

ARSAL, S. M.; Orta Asya, Ankara, 1933.

BİÇURİN, N. Y.; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii v drevnie Vremana, Moskova, 1950.

BULUÇ; S.; “Şaman”, İslâm Ansiklopedisi, XI, (1979), s. 310-335.

CAH: Cambridge Ancient History.

DURMUŞ, İ.; İskitler (Sakalar), Ankara, 1993.

DURMUŞ, İ.; “Saka Adı Üzerine”, Milli Folklor, 3/19, (1993), s. 33-34.

DURMUŞ, İ.; “Sakalar İskitler mi?”, Kırım, 5 (1993), s. 29-33.

DURMUŞ, İ.; “Massagetler”, Bilig, 3 (1996), s. 86-91.

DURMUŞ, İ.; “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (TSAD), l, (1997), s. 87-100.

DURMUŞ, İ.; “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, G. Ü. F. E. F. S. B. D., 2, (1997), s….

ERGİN, M.; Orhun Abideleri, İstanbul, 1991.

FRANKE, O.; Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk völker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904.

GRİAZNOV, M. P.; Arjan: Tsarki Kurgan Ranne Skifskogo Vremeni, Leningrat, 1980.

GROTE, G.; History of Greece, III., New York, 1857.

GROUSSET, R.; Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980.

GUBOĞLU, M.; “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri İle İlişkileri Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi (TTK); II, (1976) s. 751-781.

GÜNALTAY, Ş.; “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi”, Belleten, II (1938), s. 337-365.

G. Ü. F. E. F. S. B. D: Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi.

HAYİT, B.; Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, İstanbul, 1973.

HERRMANN, A; “Die Saken und der Skythenzug des Dareios”, AfO, I, (1933), s. 157-170.

HİPPOKRATES, Hippokratous to peri Aeron Hydaton Topon, Paris, 1816.

HUNTİNGFORD, G. W. B.; “Who were the Scythions?”, Anthropos, XXX, (1935), s. 785-795.

İNAN, A.; “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, Makaleler ve İncelemeler, I, Ankara, 1987.

JUNGE, J.; Saka Studien, Leipzig, 1939.

KAFALI, M.; “Türkler’in Anayurdu”, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara, 1987.

KAFESOĞLU: İ.; Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989.

KIRZIOĞLU, M. F.; Kars Tarihi, İstanbul, 1953.

KİEPERT, H.; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin, 1978.

KOCA, S.; Türk Kültürünün Temelleri, I, İstanbul, 1990.

KONYALI, İ. H.; “Mumya ve Türkler’de Mumyacılık”, Tarih Konuşuyor, III (1969), s. 1196-1199.

KOPPERS, W.; “Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der Völkerkundlichen Universalgeschichte”, Belleten, V/17-18, (1941), s. 481-525.

KRETSCHMER, K.; “Scythae”, Paulys Real Encyclopaedie der classicchen Altertumswissenschaft (RE), IIA1, (1921), s. 923-942.

KUUN, G.; Codex Cumanicus, Budapeşte, 1981.

MEYER, E.; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin, 1926.

MUZI-ULU, İ; Merkezi Gafgaz’ın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru, İstanbul, 1993.

MİNNS, E. H.; “The Scythians and Northern Nomads”, CAH, IX, (1970), s. 187-205.

MORDMANN, A. D.; “Über die Keilinschriften zweiter Gattung”, Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (ZDMG), XXIV, (1870), s. 1-85.

ÖGEL, B.; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981.

ÖZTUNA, Y.; Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara, 1990.

PARKER, E. H.; A Thousand Years of the Tartars, New York, 1924.

POTRATZ, J.; Die Skythen in Südrussland, Basel, 1963.

ROSTOVTZEEF, M. İ.; İranians and Greeks in South Russia, New York, 1969.

RUBEN, W.; Budhizm Tarihi, Ankara, 1947, Moskova, 1953.

RUDENKO, S. I.; Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskova, 1953.

SEYİDOF, M.; “Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında”, Kardaş Edebiyatlar, V, (1983), s. 30-39.

SÜLEYMANOV, O.; “Ceti Sudin Köne Cazbaları”, Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, s. 1-3.

TARHAN, M. T.; “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, VIII. TTK. Bildileri, I, (1979). s. 355-369.

TOGAN, Z. V.; Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I., İstanbul, 1942.

VON dER OSTEN; H. H.; Die Welt der Perser, Stuttgart, 1956.

Yesi ve Çevresinde Sakalar / Doç. Dr. Muhammet Beşir Aşan [s.628-631]

Doç. Dr. Muhammet B. AŞAN

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yesi-Türkistan şehri, Türk milletinin kültür ve din tarihinde özel bir yere sahip olup, Türk boylarının eski yerleşim alanlarından birisidir. Bazı araştırmacılar şehrin bundan 2000 yıl önce kurulduğunu ve Oğuz Han'ın başkentliğini yaptığını kaydetmektedirler.1

Yesi'nin (Türkistan) tarihi dönemler içerisinde; Karaçuk, Şavgar, Yassı ve Türkistan adlarıyla anıldığını görmekteyiz. Türkistan kelimesi ise "Türk yurdu" anlamındadır. Genel olarak Türklerin yaşadıkları tüm coğrafyayı adlandırmak için kullanıldığı gibi, bugün Güney Kazakistan'da Yesi olarak bilinen yerleşim yerinin adı olarak da kullanılmaktadır.

Türkistan isminin, ilk olarak VII-IX. yy.'da Farsça kaynaklarda,2 daha sonra Arapça3 ve diğer kaynaklarda yer aldığını görmekteyiz. Türk dünyasının büyük bilgini Kaşgarlı Mahmud da (XI. yy.) Divan-ı Lugati't-Türk'te "Türkistan" adını özel olarak kullanmıştır.4 El-Yakubi "Fütuh-ul Büldan" adlı eserinin bir bölümünde "Türkistan"ı ele almış ve bu bölümde genel olarak Türk boylarının "Türkistan" olarak adlandırılan coğrafi bölgedeki dağılımını vermiştir.5 Böylece "Türkistan" adı IX-X. yy.'dan başlayarak bir coğrafi ve etnografik terim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugünkü Yesi şehri, Kazakistan'ın önemli tarihi bir şehridir. Kazakistan'ın güneyinde, Orta Sirderya bölgesinde yer alır. İdari bakımdan Çimkent eyaletinin bir şehridir. Yesi, Yassı isminden de anlaşılacağı gibi düz bir yerleşim alanı üzerine kurulmuştur. Kuzeydoğusunda Karadağ, güneybatısında ise Sirderya ile çevrilidir. Nüfusu 1988 yılı sayımına göre 79 bindir.6

Yesi ve çevresinin tarihi coğrafyasının oluşmasında üç temel öğenin etkili olduğunu görmekteyiz. Bunlar Sır Derya Nehri, Karadağ ve İpek Yolu’dur. Hoca Ahmet Yesevi’nin Yesi’ye gelip yerleşmesinin de yöre tarihi ve kültür coğrafyası üzerinde büyük etkisi vardır.

Yesi’nin (Türkistan) sınırlarına gelince; yöre ile ilgili önemli araştırmalar yapan K. M. Baypakov’a göre7 Güney Kazakistan’ın önemli bölümünü ve Talas bölgesi ile Aladağ etekleri, Sirderya’nın orta bölümü ve Karatav’ın dağlık kısımlarını “Türkistan” sınırları içerisinde zikretmektedir.8 İbn-i Ruzbihan ise Sığnak’ı Türkistan sınırlarına da dahil edip Sauran (Sabran), Talas, Otrar ve Açısay şehirlerini Türkistan’ın komşu şehirleri olarak gösterir.9 Biz bu çalışmamızda Sakalar döneminde Yesi ve yöresi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Sakalar

Yesi’nin bilinen tarihi de Orta Asya’nın tarihi gibi Sakalarla başlamaktadır. Fars kaynaklarına göre Sakalara “kuvvetli erkek” anlamına gelen Saka deniliyordu. Çinliler Sai veya Sai-wang, Yunan kaynakları ise “Scith”, adını veriyorlardı. Kazak Araştırmacı E. Baybatşa, Neolotik dönemin sonlarından başlayarak, Kazak bozkırlarında yaşayan halk için Saka tabirinin kullanıldığını belirtmektedir.10

Çin’deki Çu Hanedanı’nın yıkıldığı M.Ö. 770 yılına kadar Sakaların Orta Asya’nın, Sirderya ve çevresi merkez olmak üzere, Tanrı Dağları ile Hazar Denizi arasında, yaşadıkları,11 daha sonra Avrasya, Uzak Doğu, Batı Avrupa ve Mısır’a kadar geniş bir coğrafyaya yayıldıkları bilinmektedir.12

M.Ö. VI. yy.’da İran’da kurulmuş bulunan Ahamen (Ahameniş) Devleti’nin hakimiyeti altına giren Sakalar, bu devletin son zamanlarına doğru zayıflaması ile birlikte, M.Ö. IV. asrın başlarından itibaren tekrar bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.13 E. Baybatşa’nın tespitine göre, Ahamen Devleti’nin Kir padişahı olarak anılan hükümdarı, Sirderya’nın

doğusuna geçip, Karatav'ın eteklerinde Sakalarla savaşmıştır. Bu savaşın Alatav' da (Tienşan), Oksus (Amuderya) nehrinin kenarında ve Daos'ta (Talas), yapıldığına dair farklı görüşler vardır. Kir Padişahının bu savaşta yenildiği de ayrıca belirtilmektedir.

Büyük İskender, M.Ö. 331 tarihinde, Ahemenleri yenip Orta Asya'yı ele geçirmeye giriştiğinde, Sirderya çevresinde yaşayan Sakaları da egemenliği altına almak istemiş, ancak bunu başaramamıştır. M.Ö. 329 yılında Semerkant ve çevresini rahat bir şekilde ele geçiren Büyük İskender, Sirderya önlerine kadar gelmiş, ancak, burada Arısli (Agripiy), bir askerin oku ile yaralanınca Arıs nehrini geçememiş Sirderya'nın bu bölümünü alamayacağını anlamış ve Asya'da kaldığı üç yıl süre ile de bu bölgeye girmemiştir. Yalnız Asya'nın güneyi ile Sirderya'nın batısında etkili olabildiği kaydedilmektedir.

Sakalar üzerine yapılan araştırmalarda, Sakaların Kazakistan genelinde on boy halinde yaşadıkları tesbit edilmiştir. Bu boylar sırasıyla şunlardır:

01. Tissaget
02. Giperbarey
03. Day
04. Sarmat
05. Massaget
06. Agripiy
07. İssedon (Asılar-Arsaklar)
08. Nevr
09. Budinderdi
10. Hunsaklar (Hun, Hunnu, Syunnu).14

Bunlardan Agripiyler, Arıs, (Arsak) Nehri civarında,15 İssedonların16 (Asılar-Arsaklar) da Arıs boyu ile Küçük Karatav'ın eteklerinde, Ası nehrinin kıyısından başlayarak, doğuya doğru Talas, Şu ve

Tarbağatay çevresinde yaşadıkları belirtilmektedir. Karatav ve çevresinde yerleştiklerini gördüğümüz Agripiyler ve İssedonlar (Asılar-Arsaklar) araştırma konumuz olan Yesi tarihi ile yakından ilgilidir ve Yesi tarihinin Sakalar dönemini oluşturmaktadır. M.Ö. VIII. yy.'da Agripiyler ve diğer Saka boylarının asıl yurtlarının Kazak bozkırları olduğunu görmekteyiz. Arıs'tan ayrılıp batıya göçerek "Anabarsis" adını alan Agripiylerin bir bölümü, Hindistan-İran'a göçmüş buralarda tutunamayıp tekrar ilk yerleşim yerlerine dönmek zorunda kalmışlardır. Arkeolog K. Baypakov, 1980 yılında yapmış olduğu incelemeleri sonucunda, Agripiylerin uzantısı olarak Osetin-Ossoariylerin, Arıs (Aors) boyundan kopmuş olabileceğini belirtmektedir.17 Arıs'tan batıya doğru göç eden Agripiyler Batılı kaynaklarda Arıslar (Arıslılar)-Aorslar (Aorslular) olarak kaydedilmektedir. Arısların bazı kolları Arıs Nehri civarı ile Karatav eteklerinde yaşamlarını devam ettirmişler, zamanla buralarda kalanlar tekrar büyük kavimler haline gelmişlerdir. Yesi şehrinin güneydoğusunda yer alan, şimdiki Arıs Nehri, Arıs Gölü ve Arıs Çölü bu boyların yaşadıkları bölgeler olarak onların isimlerini günümüze taşıyan en önemli kalıntılardır.18 Yesi'nin bu dönemiyle ilgili önemli araştırmaları bulunan Arkeolog K. Baypakov: Yesi'de yapılan arkeolojik araştırmalarda Agripiylerin uzantısı olarak Osetin-Ossoariylere, ait kültür katlarının varlığını tesbit etmiştir. Bunlar arasında 1928 yılında, M. E. Masson tarafından Yesi mezarlık alanlarında yapılan çalışmalarda; yüzeyden 2,5-3 m. derinlikte Yesi'nin ilk dönemi olan ve tarihi V. yy.'a kadar gelen döneme ait, deriden yapılmış küçük torbacıklar, menteşeleri ile birlikte ağaçtan yapılmış bir mezar sandukası, demir çiviler ve keramik örnekleri belirlenmiştir.19 1951-1959 yılları arasında, yöredeki tarihi ören yerlerinin yeniden düzenlenmesi çalışmaları sırasında ele geçen ve yerleşik hayatın belirtisi olarak değerlendirilen yeşil renkli süslü seramiklerin Ossuariylere ait olduğu

araştırmacı B.T. Tuyukbayeva tarafından ortaya konulmuştur. Bu araştırmalarla, Ossuariylerin Kazakistan bölgesinde ve Yesi şehrinde, VI. ve VIII. yüzyıldaki kültür katmanları arasında izlerinin devam ettiği ortaya çıkarılmıştır.20 Arkeolojik kalıntıların ortaya koyup, kaynakların da desteklediği bu bilgiler doğrultusunda Yesi tarihinin M.Ö.'deki yıllara gittiği, Sakalar ve onların boylarından Ossuariylerin yörede yaşamış oldukları ortaya konulmuştur.

Sakaların Kültürü

Yesi ve çevresindeki Saka siyasi tarihiyle ilgili bilgileri verdikten sonra Türk tarihi ve Kazakistan tarihi açısından önemli özellikler taşıyan Saka kültürü hakkında bilgi verelim.

Bozkır medeniyeti diye adlandırılan atlı-göçebe yaşayışın öncüleri Sakalar olmuşlardır. Hun sanatıyla büyük benzerlik gösteren ve geometrik şekiller ve hayvan figürlerinin dikkati çektiği Saka sanatı, M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmıştır.

Sakaların Batı Türkistan'a göç edip burada yoğunlaşmalarına etki eden faktörlerin başında Yueçilerin ve Vusunların saldırıları gelmektedir. Nitekim bu durum Heredot ve Strabo gibi Batılı kaynaklarca da belirtilmektedir.21 Ayrıca bu konuda bilgi veren Çin kaynakları Sakaların, Yueçi ve Vusunlarla akraba olduğunu kaydetmektedir.22

Sakaların kültürel hayatlarına bakacak olursak; göçebe, yarı göçebe ve yerleşik düzende yaşayan topluluklar olduğunu görürüz. Sakaların en büyük özelliklerinin savaşçılık ve çobanlık olduğunu, at üzerinde ok atıp savaşma tekniğinin ilk olarak onlar tarafından kullandığı bilinmektedir.23

Sakalarda at ve koyun bakıcılığı ilk sırada yer alır. M.Ö. I. binlerde Yunan tarihçisi "Haril", Sakaları, koyun ve at besleyen topluluklar olarak ifade etmektedir. Sakalar çeşitli çadır türlerini de kullanmışlardır. Bu çadırların içi dokuma kilimler (keçe vs.) ile döşenmekte idi. Sakaların

hayvan yünlerinden yapmış oldukları giysileri onları diğer topluluklardan ayıran en belirgin özellikleridir.24

Kazakistan'da Sakalar ile ilgili birçok tarihi eser bulunmuştur. Bunların başında şüphesiz kurganlar (mezarlar) gelmektedir. En ünlüsü ise, Alatav (Aladağ) eteklerinde, Almatı'nın 50 km doğusunda bulunan Issık kurganıdır. Bu kurgan Yesi tarihi ile doğrudan alakalı olmasa bile Yesi tarihinde önemli bir dönem oluşturan Sakaların kültür özelliklerini yansıtması nedeniyle burada ele almayı uygun buluyoruz. Saka kavimlerinin tarih ve kültürünü öğrenmek için en değerli kaynaklar, arkeolojik kazılarda bulunan mezarlar, kaya resimleri ve eşyalardır. Sakalardan kalan altın ve bronz işlemeli arkeolojik buluntular dünya müzeciliğinde önemli bir yer teşkil etmektedir.25

Issık kurganı çapı 60 metreden oluşan ve toprak zemin altında, biri ortada biri de yanda olmak üzere iki mezardan oluşmaktadır. Önceden orta mezar açılıp soyulmuş, ancak yan mezara dokunulmamıştır. Mezarın üstü kerestelerle kaplıdır. Yerde ise, altın boncuklarla süslenmiş olarak ölünün yatırıldığı taş durmaktadır.

Antropologların tanımına göre Issık kurganında bulunan ceset, 17-18 yaşlarında ve 165 cm boyunda bir çocuktur. Güney duvarında ağaçtan yapılmış dörtgen tabak, kepçe ve çorba çanakları vardır. Batı duvarında ise toprak çömlek ve çanaklar, bunların yanında sapına balıkçı kuşu kafesi şekli verilmiş gümüş kaşık, dibinde 8 yapraklı ve resimli gümüş kase, üzerinde 26 harf ya da karakterden oluşan gümüş bir obje bulunmaktadır. Ölünün sol eline, sapı altın kaplamalı ve altın tepelikli bir ok tutturulmuş, yanı başına da sapı altın olan bir kamçı bırakılmıştır. Altınla işlenmiş deri çantanın içinde ise, bronz çerçeveli bir aynaya rastlanmıştır. Ölüye, altın üçgenlerle nakışlı, zırhı andıran kırmızı güderi ceket giydirilmiştir. Paçaları çizmelerinin içine sokulmuş, pantolonu altın işlemelerle süslenmiştir. Deri

çizmelerinin dizleri ise, üçgen pullarla çevrelenmiştir. Ölünün başındaki kalpak, vahşi hayvan ve kuş figürleriyle donatılmıştır. Sağda belinde ahşap kırmızı kılıç kını takılıdır. Demir kılıcın sapı orak şeklindedir. Solunda hançeri takılıdır. Bu kurgandaki ölü, Saka topluluğunun ileri gelenlerinden birine aittir. Bu kurgan sanat ve tarih bakımından önemli bir eserdir.

Issık kurganında elde edilen bulgular Sakaların giyim, kalpak, ayak giyimi (çizme) el sanatlarıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Issık kurganındaki altın adam elbisesi hiyerarşik bir düzende yapılmış olup, Saka altın işlemeciliği ve giyim sanatının, aynı zamanda ahiret inancının ileri derecede geliştiğini göstermektedir. Issık kurganının bulunması Sakaların kültürü, sanatı, yazısı ve o dönem dünya medeniyeti içindeki yerinin anlaşılmasını sağlamıştır.26 Kazakistan'da bundan başka Saka dönemine tarihlenen birçok kurgan daha tespit edilmiştir. Sakaların bozkırları kullanılarak, hayvancılığın geliştirilmesi, tarımın yanında hayvancılığın da önemli bir boyuta ulaştığını göstermektedir. Ticaret konusunda ise M.Ö. VI-V. yy'da Çin'de üretilen ipek ve ipek ürünlerinin batı ülkelerine pazarlanmasında Sakaların önemli rol oynadıkları kaydedilmektedir.27 Sakaların giyim ve el sanatları ile ilgili bolca kaynak mevcuttur. Bu konuda Heredot "Sakalar yünlü kalın giysiler ve böri (kalpak) kullanırlar"28 demektedir.

Sakaların dili meselesi dünya tarihinin önemli meselelerinden birisidir. M. Ö. I. binlerden başlayarak Kazakistan bölgesinde yaşayan kavimlerin Hint Avrupa, dillerini kullanmış olmalarına rağmen Bronz (Tunç) devrinden itibaren bu bölgedeki grupların özellikle de Sakaların eski Türk dilini kullanmaya başladıkları kaydedilmektedir. Issık kurganında "Altın Adam"ın bulunduğu yerin altında 26 adet gümüş levha bulunmuştur. Bunlar hâlâ okunamamıştır. Araştırmacılar bu yazıtların eski Türk Runik yazısı ile yazıldığını savunurlar. Diğer taraftan yeni dönem Türk yazısı olduğu

yönünde görüşler de mevcuttur. Bu dönemdeki bütün sosyal ve ilmi etkinlikler Orta Çağ Kazakistan bölgesindeki grupların yaşam şekillerinin oluşmasında etkili olmuştur.

Sakaların dini inanışları fazla araştırılmamıştır. Ölü gömme adetlerine bakıldığında ata ruhlarına ve aile büyüklerine derin bir bağlılık ve öldükten sonra dirilme inancı dikkati çekmektedir.29 Dağlık Altay ve Orta Kazakistan'daki bazı Saka boylarında mumyalama şekillerine de rastlanılmıştır.30

Saka resim sanatı gelişigüzel, düzenli olmayan çizimlerdir. M.Ö. VII-VI. yy'a ait çizimler genel olarak Sibirya, Kazakistan ve Güney Avrupa kavimlerinde görülen av figürleridir. Bu çizim tarzı Saka geleneğidir. Bu resimlerde efsanevi av hikayelerinin konu edildiği görülmektedir. Resimlerde kazanlar, kurban kesiminde kullanılan sunak kaplar, kancalar, hilal şeklindeki baltalar, giyimler dikkati çekmektedir. Bu tür resimlere Yedisu'da (Taldıkorgan), Borabay, Doğu Kazakistan, Aral, Karatav, Tuvaran, Arjan, Meyemir, Şılıktı, Uyğarak'daki kurganlarda da sıkça rastlandığı görülmüştür.31

1 Zikriya Candarbek, Türkistan'ın Kıskaşa Tarihi, Türkistan 2000, s. 3.

2 Bu kelime ilk olarak "Bütün Türk boylarının bulunduğu "yaşadığı yer" anlamında kullanılmıştır. V. V. Bartold; İstorii Turkestana; Saç; Moskova, 1977, Tom. IX, s. 510; Bereket Keribay, Türkistan ve Kazak Hanlığı, Almatı 1999. s. 5.

3 IX. yy. Arap tarihçisi İbn-Hurdabih'in Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik" adlı eserinde;" Merv'den iki yol çıkmaktadır, biri Şaş (Taşkent) ve Türklerin şehrine (Türkistan), ikinci yol Belh ve Toharistana gider" diye kaydedilmektedir. MİTT (Materiali pa İstorii Turkmen i Türkmenii) s. 144;

Bereket Keribay, a.g.e., Almatı 1999. s. 5; El-Yakubi Fütuh-ul Büldan adlı eserinde bir bölümünü “Türkistan” olarak ele almış ve bu bölümde genel olarak Türk boylarının “Türkistan” olarak adlandırdığı coğrafi bölge içerisindeki dağılışını ele almıştır. MİTT, s. 149; Bereket Keribay, a.g.e, s. 5.

4 Türk halklarının yaşadığı bölgeler dağ, deniz, su (ırmak) isimlerini de özel olarak göstermiştir. Kaşgarlı Mahmud Maveraünnehir bölgesini Yengikent’ten başlatarak bu bölgeyi “Türk eli” olarak göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud; Divan-ı Lugatü’t-Türk, (Terc. K. Beketayev-E. İbatov), Almatı 1993, s. 9; Bereket Keribay, a.g.e., s. 5-6.

5 MİTT, s. 149.

6 M. İ. Asilbekov-K. A. Akişev-K. M. Baypakov; Sivot Pamyatnikov Istorii Kulturı Kazakıstana A Yujnaya Kazakıstana Oblast, Almatı, 1994, s. 263.

7 K. A. Pişulina; Kazakistan V. XV-XVII. vekağ Satsialna-Palitiçeskoy İstorii, Alma-Ata 1969, s. 11; Bereket Keribay, a.g.e., s. 9.

8 K. M. Baypakov-A. Nurcanov; Ulı Jibek Jolı Jane Ortağasırlık Kazakistan, Almatı 1992, s. 72.

9 Fazlullah İbn Ruzbihan İsfehani, Mihmanname-i Buhara, s. 75, 117

10 Edilhan Baybatşa; Kazak Dalasının Ejelgi Tarihi, Almatı 1998, s. 55.

11 Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sorunları Hakkında Bazı Problemler”, A. Ü. D. T. C. F. D. VI, 4 (Eylül-Ekim 1948), s. 269.; Hasan Kurt, “Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rölü”, Richard Nelson Frye, Buhara, Ankara, Tarihsiz, s. 12.

12 Edilhan Baybatşa; a.g.e., s. 59.

13 M. Şemsettin Günaltay, Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya’nın Umumi Vaziyeti, Ankara, s. 11 vd.; Hasan Kurt,

a.g.m., s. 17

14 Edilhan Baybatşa; a.g.e., s. 55-69.

15 Edilhan Baybatşa; a.g.e., s. 63

16 Heredot'a göre Kazak bozkırlarında yaşayan Saka (İskit) boylarının en büyüğüdür. Edilhan Baybatşa; a.g.e., s. 66.

17 K. Baypakov-A. Nurcanov; a.g.e., s. 2.

18 Edilhan Baybatşa; a.g.e., s. 64

19 M. E. Mason; O postroyki Mavzeleya Ǒodja Ağmeda Vogordi Turkestane. İSAGO. Tom. XIX. Taşkent 1929/s. 39; Murat Tuyakbayev; Türkistan'da Jerdeğen Tarih Tulgalar, Almatı 2000, s. 7.

20 B. T. Tuyukbayeva-A. N, Proskurin K; İstori Straitelstva Ğaraki Ǒodja Ağmeda Yasavi. İAN. Kaz. SSR, Ser. obş. Nauk. Almatı 1985, No. 4.

21 Hasan Kurt, a.g.m., s. 13.

22 Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Trc. Mecdut Mansuroğlu, Türkiyat Mecmuası, 7-8 (1942), s. 168; Hasan Kurt, a.g.e., s. 13.; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu, Ankara, 1981, s. 476 vd.

23 Hasan Kurt, a.g.e., c. 1, s. 13.

24 Hasan Kurt, a.g.e., c. 1, s. 219; K. A. Akişev, G. A Kuşayev; Drevnyaya Kultura Sakaaav i Usuney Dalini Reka İli, Alma-Ata, 1963, s. 16.

25 Hasan Kurt, a.g.e., c. 1, s. 13.

26 Hasan Kurt, a.g.e., c. 1, s. 21; K. A. Akişev-G. A. Kaşenov; Kurgan Issık, Alma-Ata, 1986, s. 69-71.

27 K. Baypakov, Arnabay Nurcanov; Ulı Cibek Jolı jane Ortağasırlık Kazakistan, Almatı 1992, s. 7.

28 Hasan Kurt, a.g.e., c. 1, s. 230; K. A. Akişev; Sakaai i Skif Yevropeyskiye, Alma-Ata 1973, s. 64.

29 B. A. Litvinskiy; Drevniy Kaçevnikii, Moskova 1972, s. 142.

30 K. A. Akişev; Sakaai i Skif Yevropeyskiye, Alma-Ata 1973, s. 249.

31 Hasan Kurt, a.g.e., 1973, s. 169; V. V. Grigoryev; Skifskom Plemenii, Moskova, 1953, s. 50-59.

Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar / Dr. Abdülhalık Aytbayev [s.632-636]

Özbek Bilimler Akademisi / Özbekistan

Masagetlerle ilgili en değerli bilgiler eski Yunanca, Farsça, ve Çince kaynaklarda bulunabilir. Yunanca belgeler Masaget kabilelerinin M.Ö ilk bin yıl içerisinde Orta Asya'nın güneyindeki bölgelerde yaşadıklarını ve oldukça olağanüstü insanlar olduklarını yazarlar.

Eski Farsça kaynaklar Masagetler ve İskitlerin belli bir kabile ilişkisi olmaksızın üç geniş gruba ayrıldıklarını yazarlar: Saka-Haumavarka, Saka-Tigrahauda, ve Saka Tiaytara-Daraya. İlginçtir ki, bu kaynaklar bir çok Masaget kabilesinden bahsetmezler bu da, bu alanda çalışmalar yapan bazı araştırmacıları yanıltmıştır.1

Çin kaynakları "Tarihi Kayıtlar"2 ve "Han hanedanılğının Tarihi"3 Masagetlerden "Dah Yüe-çi" (Büyük Yüe-çi), Orta Asya'da yaşamış ve Baktirya, Kuşan ve Eftalit devletlerini kuran kabile olarak bahseder. Yüe-çilerden Çin kaynaklarında M.S. VI. yüzyıla kadar bahsedilir. Daha sonraki kaynaklarda bir isim kullanılmamıştır.

Araştırmacılar uzun bir süredir Yüe-çi'nin kökeni hakkında uzun çalışmalar yapmaktadırlar.4 Bununla birlikte hangi Orta Asya halklarının onlardan türediği konusunda anlaşmaya varılamamıştır.

Eski Yunan tarihçisi Herodotus "Asya'da yaşayan Göçebe İskitlerin Masagetlere yenildiğini ve Araks bölgesi olarak anılan Kimmerlerin topraklarına yöneldiklerini" yazar.5 Bugün İskitlerin yaşadığı bölge Kimmerlere ait idi.6 Bu nedenle, Masagetler Orta Asya'da güçlü bir grup haline geldiler. Herodotus'a göre, açıklamış olduğu olay kendisi doğmadan çok önce olmuştu.

Lehmann-Haupt'un da içinde bulunduğu bir grup tarihçi Herodotus tarafından verilen bilgiyi doğrulamışlardır. Onlara göre, Kimmerler M.Ö. 8. yüzyılda Karadeniz'in kuzey kıyılarında ortaya çıktılar.7 Ayrıca bilim adamları VII-V. yüzyıllarda Orta Asya'daki Masagetlerin geniş bir kabile birliğinin bir kaç Saka grubunu kapsadığını ve Masagetler isminin hepsini içerdiğini belirtirler.8 Ayrıca, Yunan ve İran kaynaklarına dayanarak, araştırmacılar Masagetlerin İskit-Saka kabile fedarasyonuna ait olduğunu ifade ederler.9 M.Ö. I. yüzyıla ait benzer bir belgeye göre, Masagetler Dah halklarının batısında yaşayan bir gruptu. Onlar İskit Masaget kabilelerinin birliğine dahildiler, ama onlar İskit kabile birliğinde etnik olarak farklı bir gruptu.

Yunan tarihçi Ephorus (405-330 B.C.) yazdı ki: "Çoban Sakalar İskit kabileleri idi. Tahıl ekili Asya'da yaşadılar ve doğuştan iyi göçebelerdi."10 Belki, Yunan tarihçileri Sakaları İran kaynaklarından biliyorlardı ve bazı Masagetleri Saka olarak çağırmışlardı. Strabonn (M.Ö. 64-23) bunu "bazıları Hazar denizi yakınlarında yaşayan kabileleri Saka olarak, diğerleri ise onları Masagetler olarak çağırılardı"11 diye yazarak teyit etti. Böylece, eski Yunan tarihçileri Dailerin, Sakaların, ve Masagetlerin hepsinin İskit olduğunu düşündüler. Üstelik, Yunan kaynaklarında "Masaget" etnik ismi İskitler, Sarmatyanlar, ve Sakaları kapsamıştır ve onların batı sınırı Karadeniz'in kuzeyine ulaşmıştır.

Yunan tarihçi Strabonn "Geography" adlı eserinde yazdı ki: "Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bölgede yaşayan İskitlerin büyük çoğunluğu Dah olarak çağrılmışlardır. Dah'ın doğusunda yaşayanlar ise Masagetler ve Saka olarak adlandırılmışlardır." Her ne kadar her kabilenin kendi ismi varsa da, geri kalan kabileler genel olarak İskitler olarak çağrılmışlardır.12 Bu gerçekten dolayı, bazı tarihçiler "Masagetler" kelimesinin "Mas," "Saka," "ve "ta" olmak üzere üç bölümden oluştuğunu ve bir araya

getirildiklerinde “Büyük Saka kabilesi”13 anlamına geldiğini var saydılar. Bu bakış açısından, eski Yunan tarihçileri Masagetleri onların kuzeydoğu komşuları olarak düşündüler.

Açıkca görülüyor ki, Yunan tarihçileri İskitlerden Masagetleri biliyorlardı. Daha sonra, Saka hakkında İranlılardan bazı bilgiler edindiler. Bu nedenledir ki, onlar Sakaların İranlıların komşuları olduğunu düşündüler. Aynı zamanda, Yunan tarihçiler hem Masagetlerin hem de Sakaların etnik olarak İskitler olduğunu vurguladılar. Strabonn kendinden çok emin bir şekilde Masagetlerin ve Sakaların bir ve aynı insanlar olduklarını ifade etti.

Böylece, İskitler, Saka, veya Masagetler hakkındaki bilgi Yunan ve İran tarihçileri tarafından kendi kaynaklarına dayanılarak farklı verilmiş ve yorumlanmıştır. Üstelik, bu insanları tanımlamak için bir kaç tane tamamen farklı isim kullanılmıştır.

Tarihçiler Çin kaynaklarında Masagetlerin etnik kökeni konusuna özel bir ilgi gösterdiler ama maalesef Çin kaynakları daha sonraki dönemlerden bahseder. Bu konu Masagetler için Çince “Da Yüe-çi”yi, ismini, ortaya çıkışını ve var olduğu dönemi çalışmak için temel sebep idi. Özellikle, Çinli tarihçi Bangu tarafından “Han hanedanlığının Tarihi” adlı eserinde, Saka’nın kökeni ile ilgili bilgi, Masagetler hakkındaki bilginin güvenirliliğini kontrol etmeye yardım eder.

Yüe-çi isminin kökeni hakkındaki çalışmalar en çok iki yönde yapıldı. Sima Qian’ın “Historical Records” adlı eserini temel alarak, ilk yönü takip edenler teorilerini bu ismin Çin imparatoru Wu Ti (M.Ö. 140-87) döneminden beri kullanıldığı görüşü üzerine oturttular. İkinci yönü takip edenler bu kelimenin daha önce bilindiğini düşündüler ve Yüe-çilerin atalarına referansta bulunan kaynaklarda farklı isimlerin ve hiyerogliflerin kullanıldığını ifade ettiler.

Japon bilim adamı Egami Namiyo, ikinci yönü takip edenlerden biri, eski Çince kaynaklarda “Guan zhi” olarak geçen “yuishi” (“yuisi” veya “yu zhi”)14 kelimesinin kullanımına dikkat çeken ilk kişidir. Ona göre, hiyeroglif “yui” nefrit anlamına gelir, ve “yushi” ismi nefritin çıkarıldığı bölgede,15 Güneydoğu Türkistan’da,16 yaşayan insanlar anlamındadır.

Çinli araştırmacılar Yui Taishan ve Imin Tursun’a17 göre, “yuisi” “yuizh” (“yu zhi) ve “yuishi” eski Çin kaynaklarında Sima Qian “yue zhi”den bahsetmeden önce kullanılmıştı. Yuisi’ler (Yuijzh) esas olarak Ordos18 civarında yaşadılar. Daha sonra, bir grup kabile Juiyuan’a19 göç ettil, ikinci bir grup Gansu’da yerleşti, ve üçüncüsü kendi yurtlarında, “Mutyangzi Chronicle”da20 çağrıldığı üzere “Yüe-çi ovası”nda,21 kaldı. “Guanzi”nin “The Small Region” cildi, bir bölümü “Lyusho”, “bataklık kumu”nun22 batısında yaşayan Yuilerden bahseder. Yui Taishan ve Imin Tursun belki de bu Yuisilerin daha sonra Çin’de Yüe-çi olarak çağrıldığını öne sürer. Araştırmacılar “Yüe-çi” isminin Chun Qui’den (M.Ö. 770-475) beri“Yuichi” veya “Yuisi” olarak çağrıldığını ifade ederler. Bu etnik isim Çin kaynaklarında Çin imparatoru Wu Ti’nin döneminden önce de vardı23 ve Türkistan’ın güneyindeki Ordos ovasına (ki Yunan tarihçileri bu bölge halkını Masagetler olarak çağırır) kadar uzanan bölgede yerleşen insanları tanımlamak için kullanıldı. “Yuisi” veya “Yuijzh” ismi yine M.Ö. II. yüzyıldaki Çin kaynaklarında geçer. Bununla birlikte, daha sonraki isim eski Çin kaynaklarındaki hiyerogliflerde verilmemiş olabilir, ama nefrit anlamına gelmeyen farklı harflerle Yüe-çi olarak anılmış olabilir.

Bilim adamları, eski zamanlarda, “Yüe-çi” kelimesindeki “yu” harfininin “gwat”, ve “Yüe-çi” kelimesinin de Gu-ti veya Gwat-ti olarak okunduduğunu ifade ettiler.24 “Da Yüe-çi” (Guttsların büyük kabilesi) ismi Çin kaynaklarında Hun dilindeki Masa Ghetts (Masa Gut) (Gettslerin büyük kabilesi) kabilelerini açıklamak için kullanıldı. Bununla birlikte, bilim

adamlarının çoğunluğu Çin kaynaklarında Da Yüe-çi olarak verilen Masagetler hakkında konuşurken, genellikle onları Sakadan ayırırlar. Böylece, Yunan kaynakları gibi Çin kaynakları İran kaynaklarındaki Sakaları Da Yüe-çi veya Saka olmak üzere ikiye böldüler.

"Saka" etnik ismi Çin kaynaklarında ilk olarak yeni yüzyılın başında zikredildi. Bangu, Han Hanedanlığının Tarihi adlı eseriyle, Saka hakkında bilgi veren ilk kişi idi. O Çin Sefiri Chang Chien'in (M.Ö.?-14) 25 Çin İmparatoru Wu Ti'ye aşağıdakileri bildirdiğini iafde etti: "Hunlarla yapılan savaşı kaybettikten sonra, Da Yüe-çi kabileleri batıdaki Se kabilelerine saldırdılar. Se hanı insanlarını uzağa güneye götürdü."26 Da Yüe-çi Se (Saka) kabilelerini Ettisuv'dan Fergana'ya ve daha da uzağa Baktırya'ya göç etmeye zorladı. Bu nedenledir ki daha sonra Se (sai, Sei) halkları veya "Sai Wang" Çin kaynaklarında zikredilir.

Bangu'nun "The history of the Han Dynasty" adlı çalışmasından 200 sene önce yazılan Sima Qian'ın "Historical Records"u (M.Ö. 145-86)27 Chang Chien'in seyahatini baştan sona açıklar. Bununla birlikte, ismi "s" ile başlayan insanlardan bahsedilmemiştir. Benzer bir kabilenin topraklarının fethi ile ilgili hiç bir şey söylenmemiş olmasına rağmen, Orta Asya tarihinde büyük bir rol oynamış olan Da Yüe-çi hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

İlginçtir ki, her iki çalışma da Chang Chien hakkında bilgiler içerir. Bangu muhtemelen Sima Qian'in kaynaklarından farklı kaynaklar kullandı28 ve gerçeklerin açığa çıkmasında Sima Qian'dan daha fazla yardımcı oldu. Örneğin, o Nandubei'nin Yüe-çileri yurtlarını terketmeye zorlayan Usun Kunbek'in oğlu olduğuna dair bilgi verir.29 Bununla birlikte, Sima Qian belgesini Chang Chian'ın seyahati ile aynı zamanda yazdığı için, ifadelerinin Bangu'nun "The History of the Han Dynasty" adlı eserinde verilen gerçeklerden daha doğru olduğuna inanılır. Yine de,

Sakaların Yüe-çi kabileleri tarafından göçe zorlandığına dair bilginin çıkarılmış olması kafa karıştırmaktadır.

Sima Qian ve Bagu'nun makalelerindeki farklılık hala araştırmacıların ilgisini uyandırmaktadır. Bazı araştırmacılar Saka kabileleri hakkında verilen bilginin "Historical Records"da kaybolduğunu ileri sürdüler.30 Bazı modern Çin tarihçileri "Saka" isminin eski Çin kaynaklarında farklı verildiğini var saydılar.

Orta Çağda, Çinli tarihçi Shun Jin "On Buddhism" adlı kitabında Sakaların etnik durumu ve yerleşimleri hakkında bilgi verdi. Kitabında Bangu'nun "The History of the Han Dynasty" adlı eserinin "Western Region Chronicles" bölümünden "Saka, Yun ailesinden türedi ve Don Huang'da yaşamaktaydı. Sonra Yüe-çilerin saldırısına uğradılar ve Pamir dağlarının batısına göç etmek zorunda kaldılar"31 alıntısını yaptı. Çoğunlukla Shun Jin'in eserine dayanarak, modern Çinli tarihçiler "o dönemde Sakaların Altay'dan bütün Balkaş gölünün güneyi ve doğusundaki alanda, Tanrı (Tian Shan) dağlarının kuzeyinde yaşadıklarına inandılar. Saka göçebe kabileleri esasen Gansu yakınlarında yaşadılar ve Yunrug adı ile bilinmekte idiler.32

Çinli araştırmacı Yui Taishan Sakaların Yunan ve İran kaynaklarında Asiy, Gasioniy (Pasians, Kasiri-Kaspiri veya Sir Derya'nın Saka'sı), Toharlar, ve Sakaralılar (Sakravakas) olarak bilinen kabileleri kapsadığını ifade etti.33 Yui Taishan'a göre, bu dört kabile Rung'un "Yun"34, Yu Zhi35, Da Xia, ve Qanqa kabileleri ile ilişkili olabilir. Bunlar "Biography of Zuchyum", "Guanzi", Lui Bui!nin kitabı "Sacred Books of the Ju Dynasty" gibi klasik Çince tarih çalışmalarında, ve Çin Hanedanlığı (M.Ö. 221-207) yıkılmadan önce yazılan diğer kaynaklarda zikredilmişlerdir. Yui Taishan Yu hi'nin bir bölümünün göç ettiğini belirtmiştir. Nüfusun geri kalanı, onun görüşüne göre, dağıldı ve Yüe-çi ve Da Yüe-çi'nin ataları

olarak bilinmekte idiler.36 Yui Taishan Sakanın, tarihi olarak Çinlilerin komşuları olan Rung Di kabilelerinden türediğine inanır. Çin tarih kitaplarındaki "Yungrung" kelimesinin ortaya çıkışı eski Çin yazarlarının Saka (veya Masagetleri) eski Rung'un "Yun" kabileleri olarak çağırdığı gerçeği ile açıklanabilir.

Çin kaynaklarını temel alarak, Yui Taishan tarafından çıkarılan genel sonuç, "M.Ö. VII. yüzyılda Ili ve Çu nehirlerine yakın bölgelerde yerleşen Sakaların başka bir yerden oraya taşındığıdır."37 "Yu Zhi"nin bir bölümü, Mugung Han M.Ö. 623'te Batı Runglarla yaptığı savaşı kazandıktan sonra doğuya göç etmek zorunda kaldılar. Araştırmacı Assiylerin topraklarını M.Ö. VI. yüzyılın 20'li yılları gibi Sir Derya'nın kuzey kıyılarına kadar genişlettiklerine, ve bu insanların kendilerini "Ahmoni Anıtı"nın Bihstan taşı38 üzerindeki "Saka" olarak çağırdıklarına inanır.

Yui Taishan'a göre, "The History of the Han Dynasty"de (M.Ö. 177-176) bahsedilen Saka ile Yuijzh ve Qankalar aynı şey. Onlar da Da Yüe-çi tarafından doğuya göçe zorlandılar. Yui Taishan tarafından sunulan bilgi gösteriyor ki, Rung Di kabileleri sadece Orta Asya'dan kuzey ve doğuya göç etmediler, ayrıca iki kez (M.Ö. 623 ve M.Ö. 177-176) kendi ana yurtlarına doğudan batıya geri döndüler. Bu dönemde, Saka, Masagetler ve Altay kabilelerinin yakın akrabaları İskitler (veya Arisk'in adlandırdığı şekilde İssedion'lar) Masagetler tarafından batıya gitmekle tehdit edildiler.39

Yui Taishan'ın eserinde belirtildiği ve eski Çin kaynaklarına dayandığı şekli ile Sakaların var olduğuı dönem Herodotus tarafından Masagetlerin İskitlerce göçe zorlandıkları dönem olarak belirtilen tarih ile eştir. Yunan tarihçiler Mugun tarafından kovulan Runglar için "Masagetler" adını kullanmışlardır. Herodotus'a göre, Masagetlerin (veya Çin kaynaklarına

göre Yüe-çilerin) batıya göçleri İskitleri Orta Asya'yı terke mecbur etti, ve Masagetler Orta Asya'daki en güçlü halk oldular.

Çin kaynakları Rungların ilk olarak Tohar ismi "Yuijzh" adı altında Amu Derya nehri yakınlarında ortaya çıktıklarını belirtirler. İkinci kez ortaya çıkışları boyunca, Hunlar Rungları batıya sürdükleri zaman, Runglar "Da Yüe-çi" ismi altında zikredilirler. Döndükleri zaman, aynı etnik birliğe dahil olan Da Yüe-çi kabileleri Bangu tarafından "Se" (Saka) olarak bahsedilen Yüe-çileri sürdüler.

M.Ö. II. yüzyıl tarihli bir Çin kaynağında belirtildiği üzere, sadece Amu Darya nehri vadisine giden Masagetler sonra "Da Yüe-çi" olarak çağrıldılar. Geri kalanlar ise kurdukları devletlerin isimleriyle anıldılar: Kangjui halkı, Fergana halkı, Dah halkı vb. Bu İran kaynaklarında Masagetlerin "Saka" olarak anılması ve üç kabile bölünmesi ile benzerlik gösterir.

"Shak" veya "Saka" ismi Han hanedanlığı dönemi boyunca Chang Chien'den sonra batı ülkelerine gönderilen elçilerin getirdiği bilgiler ile ortaya çıktı. O zamana kadar, "Rung Di" kelimesi, etnik isim Rung Di kabilelerinden insanları tanımlamak için "Hu" veya "Hun" u kullanan Çinliler arasında anlamını yitirdi. Chang Chien Orta Asya'ya ulaştığı zaman, Yüe-çi ve Vu-sun dışında bütün halklar, Yuitan'lılar (Hotan), Davan (Fergana) lılar, Kangjui (Qanqa)lari Dah'lılar (Baktıryalılar) gibi içinde yaşadıkları devletin ismi ile anıldılar.

Çinli tarihçiler Sima Qian ve Bangu tarafından sunulan bilgi ve Yunan ve İran kaynaklarında verilen bilgiler birbirini tutmakla kalmaz aynı zamanda birbirini tamamlar. Sima Qian tarafından "Historical Records" da açıklanan dönemde, batılı ülkelere giden Çin elçileri Saka ile ilgili hiçbir bilgi vermez. Bu nedenledir ki Qian Da Yüe-çi ve Saka arasındaki ilişkiden bahsetmemiştir. Ayrıca, Sima Qian, Hindi ve İranlıların Sakaları Masagetler olarak çağırdığının farkında değildi.

Bagu’nun döneminde, Çin elçileri İranlılar ve Hindiler tarafından “Saka” veya “Shak” veya Çin kaynaklarında Rung Di veya Masagetler olarak çağrılan insanlar hakkında bilgi getirmişlerdi. Aynı elçiler Yüe-çilerin Sakaları güneye sürdüklerini bildirmişlerdir. Aynı zamanda elçiler Orta Asyalı Sakaların daha eski Çin kaynaklarında bahsedilen Rung Di ile ilgisi olduğunun farkında değillerdi. Bu bilgisizlik tarih konusunda daha tecrübeli ve bilgili olan Çinli diplomatların Orta Asya’ya tehlikeli ve karmaşık seyahatler yapmaktan kaçındıkları gerçeği ile açıklanabilir. Çoğunlukla uzak ülkelere elçi olarak gitmeyi kabul edenler Çin tarihi konusunda bilgisiz olan[40] ve Çin kaynaklarında Sakaların nasıl adlandırıldığı konusunda hiçbir fikri olmayan sıradan, düşük rütbeli memurlar idi.

Bilinmektedir ki Bangu Çinlilerle bağlantısı olmayan insanlar hakkında bilgi verirken çok dikkatli idi. Bununla birlikte, o ülkedeki karmaşık politik durumun bir kurbanı oldu ve hapishanede öldü.[41] Bu gerçek belki Bagu’nun niçin kendisini elçilerin verdiği bilgilerle sınırladığını açıklayabilir.

Ayrıca “The History of the Han Dynasty”nin Saka ile ilgili bilgi içeren orijinal kopyasının bize ulaşmamış olması ihtimali de var. Orta Çağ’ların Çinli tarihçileri “The History of the Han Dynasty” nin ellerindeki kopyasında bazı bilgilerin eksik olduğuna inandılar. Bazı tarihçiler “Yun” adındaki Sakaların Rung kabilelerinden çıktığını ve Dunghuang yakınlarında yaşadığına dair bilginin kitabın orijinal baskısında var olduğunu ileri sürdüler.[42] Sonuç olarak, “The History of the Han Dynasty”deki Yüeçlerin Sakaları sürdüğüne dair ifade Çinli tarihçileri, Masagetleri Yüe-çi ve Saka olarak bölmeleri konusunda yanılttı.

Yunan ve İran kaynaklarında, etnik isimler “Saka” ve “ Masagetler”in kökeni konusunda görüş birliği mevcut değildir. Oysa Çin kaynaklarında

Masagetler için kullanılan “Da Yüe-çi” terimi Hun dilinden alındı ve “Büyük Yüe-çi” veya “Büyük Masagetler kabileleri”43 anlamındaydı. Böylece, Çinli tarihçiler etnik isim “Saka”yı bu terimi Masagetler için kullanan İranlıların dikkatine getirdiler. Bu nedenledir ki, İranlıların sağlamış olduğu bilgiden sonuçlara vararak, onlar güneydeki Masagetlerin bir bölümünü “Saka” olarak çağırdılar. Özellikle, Strabonn “bazı insanların Hazar denizi civarında yaşayan kabileleri Saka olarak, ve diğer bazılarının da onlar Masagetler olarak çağırdığını” teyit eder.

Daha yakın dönemlerde, Çin kaynaklarında Masagetler için “Yüe-çi” ve “Saka” isimlerinden bahsedilmez. Türk Hanlığının ortaya çıkışı ile, Masagetler (İskitler veya Saka) genel bir isimle Türkler olarak çağrılmıştır. Göçebe bir Türk kabilesinin ismi, kökeni, ve etnik kompozisyonundan sadece belli Türkleri açıklarken bahsedilmiştir. Yerleşik insanlar genellikle farklı ele alındı, devletleri veya işgal ettikleri topraklar ile anıldılar.

1 M. I. Artamanov, Treasures of Saka, Moskova, 1973, s. 11-12.

2 “Historical Records” (“Shih chi” in Chinese), “Twenty Four Histories” adlı serinin ilki olup, Sima Qian (M. Ö. 145-90) tarafından yazılmıştır. Çalışma 2-3 bin yıllık uzun bir dönemin tarihini açıklar ve özellikle Orta Asya ve Türk halkları hakkında geniş bilgiler içerir. Zi Chong (M. Ö. 145-86) ikinci yazardı.).

3 “History of the Han Dynasty, “Twenty Four Histories” adlı serinin ikincisi olup büyük çoğunluğu Bangu (M. S. 32-92) tarafından yazılmıştır. Bu çalışmayı Bagu’nun babası, Ban Biao (M. S. 54’te öldü) başlattı. Bagu’nun ölümünden sonra, onun kız kardeşi, Ban Chao kitabı tamaladı. (Bangu, History of han Dynasty, Urumchi, 1994, s. 3-5.).4 1) A. N. Bernshtam, On the Issue of Wusuns, Kushans, and Tokharians, Soviet

Etnography, Moskova, 1947, No. 3. 2) S. P. Tolstov, AncientKhoresm, Moskova, 1948. 3) U. N. Rerikh, The Tokharian Problem, Peoples of Asia and Africa adlı eserde, 1963, No. 6. 4) O. V. Zotov, Some Issues on history of the Kashgar culture in the ancient and middle centuries, 8. Bilim Konferansı "Society and the State in China", Cilt 1, Moskova, 1977. 5) M. V. Kryukov, L. S. Perelomov, M. V. Safronov, and N. N. Cheboksarov, Eski Çin Ancient Chinese People in the Period of Centralized Empires", Moskova, 1983. 6) Eastern Turkestan in the Ancient Time and the Early Medieval Period, Moskova, 1988. 7) Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A Drop from Tarim), Beijing, 1990, in Uighur. 8) Uighurlarning Qisqiche Tarihi (Short History of the Uighurs), Urumchi, 1990, in Uighur 9) Anvar Baytur and Hayirnisa Sidiq, Shinjangdiki Milletlerning Tarihi (History of Peoples of Xinjiang), Beijing, 1991, in Uighur.

5 Araks Kafkaslarda bir nehir. Verilen metinde, yazar Orta Asya'daki Amu Derya nehrini kasteder.

6 L. V. Bazhenov, editör, Ancient Authors on Central Asia, Tashkent, 1940, s. 25.

7 A. A. Neighardt, Herodotus'un Schthian Story in the Historiography of Our Country, Nauka, Leningrad, 1982, s. 66.

8 History of the Uzbek Soviet Socialistic Republic, Cilt 1, Tashkent, 1970, s. 70.

9 M. Aminjanova ve G. I. Zheltova, Some Abstracts on the History of Uzbekistani People, s. 21.

10 L. V. Bazhenov, editör, Ancient Authors on Central Asia, Taşkent, 1940, s. 24.

11 A.g.e., s. 20.

12 A.g.e., s. 22-23.

13 History of the Uzbek Soviet Socialistic Republic, Cilt 1, Taşkent, 1970, s. 70.

14 Çincede“Yuisi” (Yuishi veya “Yu zhi”) kelimesi “nefrit” anlamına gelir ve “si” veya “shi” “bilmek” “farkında olmak”, “ arkadaşlar, ” ve “insanlar” anlamına gelir.

15 Eastern Turkestan in the Ancient Time and the Early Middle Centuries, Moskova, 1988, s. 236.

16 “Guanzi”de “Yuisi” insanlarının yaşadığı yer nefriti ile bilinirdi ve daima Karakorum (kuin-Lun) dağları ile birlikte zikredilmiştir. 3-4 bin yıl boyunca bu yer Chou hanedanlığından 7 bin 800 chakrim (yaklaşık 3, 900 km) uzaklıkta idi. Çin kaynaklarında Pamir çevresi ve eski Udun şehri veya Hotan Karakorum ile birlikte nefrit açısından zengin yerler olarak tanımlanmışlardır. Böylece, Yuisi’nin yerleşim yeri Doğu Turkestan’ın güneydoğu bölgeleri olarak düşünülebilir. (Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A Drop from Tarim), Beijing, 1990, s. 476.).

17 Yui Tashan, Information about Saka from Han Dynasty, Research on Xinjang Social Sciences, Urumchi, 1989. No. 2, s. 127. Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A Drop from Tarim), Beijing, 1990, s. 476.

18 Ordos-Ordos (Yinshan) merası Kuzey Çin’de Orta Moğolistan’da geniş bir alanı kaplar. M. Ö. IV-III. Y. yılda Hunların başkenti Ordos’ta idi. (T. Olmos, “The Short history of Huns, ” Kashgar, 1986, s. 16-17.) Çin kaynaklarında, Ordos “Henan”-nehrin güney bölümü olarak çağrılırdı. Ordos merası Huang He (Karakorum) nehrinin güneyindedir, ki bu, Hetav’ın güneyidir, ve Orta Moğolistan’da Chughulon Aimog civarında özerk Rayonda bugünkü Ekzhov’a karşılık gelir. (Sima Qian, Shihwong Chronolgy of Chin Han, Historical Records, Urumchi, s. 92.).

19 Juiyan-Kuzey Çin’de Bautou’nun batısında bir yer.

20 Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A drop from Tarim), Beijing, 1990, s. 541.

21 “Yüeçi yozighi” (Yüeçi Ovaları) -Çinli araştırmacı Wong Guwei’ye göre, Yüeçilerin büyük bir bölümü Yanming’in kuzeybatı bölgelerinde yerleştiler. O M.Ö. 325-299’da kuruldu. Şimdilerde, bu bölge Sanshi’nin kuzey bölgelerini, Hechu, Wusai, Ning-Wu, ve Heng Shan, Orta Moğolistan’ın Huongchihai’si, Daihai’nin kuzey bölgelerini kapsar. (Sima Qian, “Historical Records, ” s. 116.) “Yuhchi ovaları” belki Ordos merasının bir bölümü analmına gelir çünkü bilinir ki Yuisi kabileleri eski zamanlarda Ordos merasının civarlarında yaşamakta idiler.

22 Qicksand-Lyusho tarafından zikredilen yeri tanımlarken Çinli araş/Sima Qian, Historical Records, Urumchi, 1989, s. 26.) Bu yer muhtemelen Doğu Türkistan’daki Taklimakan çölü olabilir. Tırmacılar “Collected Commentaries” den “Geographical Chronicles” ın özetini verirler ve Gansu bölgesinin jangyen bölgesindeki Juyan’a ait olduğunu ileri sürerler.

23 Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A drop from Tarim), Beijing, 1990, s. 477.

24 Imin Tursun, Tarimdin Tamche (A drop from Tarim), Beijing, 1990, s. 477-478.

25 Chang Chien Bat Bölgesine iki kez elçi olarak gönderilen bir diplomattı. Bu metin 139’da Khan han’ın Wu Ti’nin emriyle ilk kez olmak üzere Yüeçi’ye elçi olarak gönderildiğinden bahseder.

26 Bangu, The Biography of Chang Chien ve Li Guangli, History of the Han Dynasty, Urumchi, s. 450-451.

27 Sima Qian “Historical Records” adlı eseri üzerinde çalışmaya M.Ö. 147’de başladı. M.Ö. 99’da Hunlara teslim olan bir kumandana bağlılığından dolayı hapse atıldı. Hapiste kitabı üzerinde çalışmaya devam

etti. Sima Qian 96'da serbest bırakıldı ve, M.Ö. 91'de çalışmasını tamaladı. (Sima Qian, Historical Records, Collected Materials on Central Asia, "Twenty Four Histories", Urumchi, 1989, s. 7-9.).

28 "History of the Han Dynasty" esas olarak Bangu'nun babası Banbew (M. Ö. 54'te öldü) tarafından başlatıldı. (Bangu, The History of the Han Dynasty, Urumchi, 1994, s. 2.) Bu nedenledir ki "The History of the Han Dynasty"nin yazarları Sima Qian tarafından yazılmış eserleri kullanabildiler.

29 Bangu, The biography of Chang Chien and Li Guangli, The History of the Han Dynasty, Urumchi, s. 450.

30 Eastern Turkestan in the Ancient Time and the Early Middle Centuries, Moskova, 1988, s. 229-230.

31 Bu kitabın kaynakçasında Shun Jin'in "On Buddhism" adlı kitabı "Guanghung's Collected Works" adlı eserin içinde verilmiştir. (Ching Hwa ve Wong Jilai, The Short History of Xinjiang, Urumchi, s. 19).

32 Ching Hwa ve Wong Jilai, The short history of Xinjiang, Urumchi, s. 19.

33 Yui Taishan, "Han Dynasty"de Saka hakkında Bilgi, Shi Jong, Research on Social Sciences, Urumchiş, 1989, No. 2, s. 125.

34 Rung Di (turk) kabile federasyonuna dahil bir yerleşik kabile idi. Çin'in kuzeybatısında yaşadıkları için, Çin kaynaklarında "batı Runglar" olarak ayrılmışlardır.

35 Yuijzhi (Yu zhi)-Çincede "yui" nefrit anlamına gelir. "yuichzhi" "Yuehchi" etnik adından ayrılır ve nefrit açısından zengin bir bölgede yaşayan insanlar anlamına gelir. Eski çağlarda, nefrit Hotan şehri civarında ve Pamir dağlarının eteklerinde bulundu. Aynı kelime o yer civarında yaşayan insanlar için de kullanıldı.

36 Yui Taishan, Information on Saka, “Han Dynasty”, Shi Jong, Research on Social Sciences, Urumchi, 1989, No. 2, s. 125.

37 A.g.e., s. 127.

38 A.g.e., s. 125.

39 A. A. Neighardt, Herodotus’s Scythian Story in the Historiography of Our Country, Nauka, Leningrad, 1982, s. 67.

40 Sima Qian, Historical Records, Urumchi, 1989, s. 502-503.

41 Bagu, History of the Han Dynasty, Urumchi, 1994, s. 4.

42 Chen Hua, Gu Pinglyong, ve Wong Jilai, The Short History of Xinjiang, Urumchi, 1984, s. 19.

43 Çin kaynakları Hunların “Yüeçi”den iki kez: M.Ö. 176’da ve M.Ö. 140’ta bahsettiklerini belirttiler. Çinliler “da” (great), “yu” (eski dönemlerde “gwat” olarak telaffuz edilen) ve Masagetlerin bir kabilesi anlamına gelen “zhe” hiyeroglifini kullandılar. (Abdukhalik Aitbayev, About the ethnic name “yuehchi,” History of Uzbekistan, Taşkent, 1999, No. 4, s. 9-16.)

Sarmatlar / Doç. Dr. İlhami Durmuş [s.637-647]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bozkırlar tarih öncesi devirlerden başlamak üzere çeşitli kültürlerin varlığını sürdürdüğü kültür coğrafyası olarak bilinmektedir. Arkeolojik kaynaklardan yararlanılarak bozkırlarda yaşayan toplumların tarih ve kültürleri aydınlatılabilmektedir. Bozkırların tarih öncesi devirleri için arkeolojik buluntular, tarihi devirleri için ise hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklardan yararlanılmaktadır.

Bozkır coğrafyasında doğuda Hazar denizinden batıda Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar da hem tarih öncesi devir kültürleri hem de tarihi devir kültürleri açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bozkır coğrafyasının adı bilinen ilk sakinleri Kimmerler M.Ö. II. bin yıl başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Kırım merkez olmak üzere yaşamışlardır. Onlar Grek kaynaklarında "Kymmerioi", " Kymmerios" adıyla geçmektedir.1

Bozkır kavimlerinin tarih sahnesine çıkmaları M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında bozkırların doğusunda çeşitli kavimlerin birbirleriyle mücadeleleriyle doğrudan bağlantılıdır. Hiung-nuların Çinliler ve Choularla mücadelelerinin otlaklarının küçülmesine neden olduğu bilinmektedir.2 Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırının batısına çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylece bozkırda doğudan batıya doğru göç başlamış ve her topluluk kendi batısındakini daha da batıya sürüklemiştir.3

Bu gelişmeler karşısında İskitler M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine gelmişlerdir.4 Kimmerlerin İskitlerle mücadeleleri ve her iki kavmin tarih sahnesine çıkışı bu göç hareketinin sonucundadır. İskitlerin

Karadeniz'in kuzeyindeki egemenlikleri Sarmatların İskit egemenliğine son vermelerine kadardır. M.Ö. III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler M.Ö. II. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir.5 Böylece Kimmerlerden İskitlere geçen egemenlik, Sarmatların M.Ö. II. yüzyılın başlarında İskit coğrafyasında büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla el değiştirmiştir. Böylece bu kültür coğrafyasında Sarmat dönemi başlamıştır.

Sarmat Toplulukları

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda M.Ö. II. yüzyılın başlarından sonra Sarmatlar batıda Tuna nehri ve Karpatlara kadar yayılmışlardır. İskit egemenliğine son vermeleriyle İskit ülkesi adı da Sarmat ülkesi adını almıştır. Sarmatia'da Sarmat genel adı altında görülen topluluklar ortaya çıkmışlardır. Bu coğrafya üzerinde Yazığlar, Roksolanlar, Krali Sarmatlar, Ugorlar, Siraklar ve Alanlar birer Sarmat topluluğu olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Yazığlar

Yazığlar önemli bir Sarmat topluluğudur. İskitlere oldukça benzerlik göstermektedirler. Devamlı at üzerinde dolaşan konar-göçer bir topluluktur.6 Strabo Karadeniz bölgesinin batı tarafını anlatırken, Sarmat topluluklarından söz etmektedir. Bu topluluklar Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar ve Roksolanlardır. Yazığ, Ugor ve Kralî Sarmatlar Dinyeper ve Tuna nehri arasına yerleşmişlerdir. En güneyde kalan kısımda Yazığlar bulunuyordu. Ugorlar ise, kuzey bölgelerinde yaşamaktaydılar. Kralî Sarmatlar bu iki topluluğun arasında varlığını sürdürmekteydi. Son olarak Roksolanlar Dinyeper ve Don nehirleri arasında bu toplulukların doğu tarafında yaşamaktaydılar.7 Bu Sarmat topluluklarının yayılışı zamana

göre de farklılık göstermekteydi. Strabo'nun belirttiğine göre, Yazığlar Sarmat yayılma sahasının, güneybatı ucunda bulunmaktaydılar.8 Oysa başlangıçta onlar Maiotis gölü çevresindeydiler.9 Muhtemelen İskender'in ölümünden sonra, Sarmatlar İskit İmparatorluğu'nu yıkmışlar ve Karpatlara, kadar yayılmışlardır. Bu ülkeden daha sonra Yazığlar Tuna ile Theiss arasındaki düzlüğe gelmişlerdir.10

Merkezi bir yönetim altında böylesine güçlü bir etnik örgütün varlığını akılda tutarsak, Sarmatların, öncü kolu olan Yazığların Büyük Romanya Ovası'nı fethetmeyi ve M.Ö. II. yüzyılın son yarısında Tuna'nın güneyine kadar yayılmayı nasıl başardıklarını anlarız. Bütün bu çıkarsama pek de dışlanabilir değildir. Strabo'nun konuya ilişkin ayrı ayrı kaleme aldığı iki metinde de bu görülebilir. Burada Strabo, Sarmatların yine Tuna'nın güneyine doğru yayıldığını belirtmektedir. İlk metin yüzeysel şekilde Sarmatların Tuna'nın güneyinde yaşayan Traklarla karıştığını bildirmektedir.11 Diğer metin, Sarmat ve Bastarnların Triballi'yi Tuna'nın sol kıyılarından aşarak ve nehri geçerek, Tuna üzerindeki adalarda ve bu nehrin güney kıyılarında yerleştiğini içeren bilgi verir.12 Bu bilgi kıymetlidir. Sarmatların Tuna'nın güney kıyıları boyunca batıya, çok daha uzaklara yayıldıkları, hatta belki de, Vidin dolaylarına ulaştıkları anlamına gelmektedir. Arkeolojik bulgular Strabo tarafından verilen bilgiyi desteklemektedir. Bir zamanlar üzerinde Triballi kabilesinin yaşadığı Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Orehovo kentindeki Galiçya yakınlarında ondört parçadan oluşan Sarmatlara ait zengin bir madalyon koleksiyonu elde edilmiştir.13 Yukarıda açıklanan bilgiler ışığında, Galiçya'da bulunan Sarmatlara ait kalıntıların M.Ö. II. yüzyılın sonlarında Sarmatların Tuna'nın güney kıyılarına geldiği savıyla bağlantılı olduğu şüphe götürmez derecede aşikardır.14

Tomide M.S. 9 ile 17 arasında sürgün yaşayan Ovidinus Yazığların akınlarından sıklıkla söz etmiştir. Yazığlar Macaristan yolundaki seyahatleri sırasında ülkeye Karpat dağlarındaki geçitlerden geçerek, Galiçya'dan girmişlerdir. İlk Yazığ arkeolojik buluntularının dağılımı bu düşünceyle çelişmektedir. Şu ana kadar Galiçya'da ya da Karpat Ruthenyası'nda Sarmatlara ait hiçbir ize rastlanmamıştır. Macaristan'da Eger civarında altın hazine bulunmuştur. Güneye doğru ilerledikçe kent ve yerleşim yeri sayısı artmıştır ve en yüksek yoğunluğa Tuna ve Tisa nehrinin orta kısmının doğu kıyılarında erişmiştir. Bu kısımdan sonra yerleşim yerleri üzerinde sürekli bir sıra oluşmuş ve bu sıra İron Gate'in (Demir Kapı) kuzeyindeki Tuna nehri kıyılarında daralmıştır. Bu durum açıkça Yazığların Macaristan'a Oltenia ve Banat bölgelerinden girdiklerini, kuzeyden Galiçya üzerinden gelmediklerini ortaya koymuştur.15

Yazığların Macaristan'a girişleri ve bununla bağlantılı problemler son yıllarda ele alınmıştır. Yazığların Macaristan'a yerleşmeleri Romalıların kendilerinin en tehlikeli düşmanlarının önüne bir dizi tampon bölgeler yolundaki dış siyasetiyle bağlanmıştır. Yazığların gelişine Daklara karşı bir savunma oluşturmak amacıyla izin verilmiş, hatta bu hareket desteklenmiştir. Bu sebeple Yazığların Macaristan'a doğru ilerlemelerinde Roma'nın oynadığı rolün anlamı yadsınamaz. Ancak, Roma bu harekete başka bir güç sağlamamıştır. Güney Rusya bozkırlarından batı yönünde belli sayıda yeni göçler birbirini izlemiş ve bu şekilde diğer kavimleri batıya doğru itmiş ya da onları kolaylıkla kendi içine almıştır. Herhalde birbirleri ile çatışan kabilelerin baskısı batı Sarmat kabileleri, özellikle Yazığlar tarafından hissedilmiştir.16 Bu baskının Yazığların Macaristan'a doğru hareket etmeleri üzerinde bir şekilde rol oynamış olabileceği düşünülebilir.

Gelişmelerin gösterdiği üzere, Yazığlar iyi savunulan coğrafyada savaşmış ve düşman Daklar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Böylece, Yazığlar güvensiz bir konuma itilmiştir. Ayrıca, Macaristan'a doğru hareketlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kendileri için hayati önem taşıyan Karadeniz ticaret ve ekonomisi ile mevcut bağlantılarını da kaybetmişlerdir.

Arkeolojik bulgular, bu faktörlerin Yazığları daha güç duruma düşürdüklerini düşündürmektedir. Macaristan'da bulunan Yazığların M.S. I. ve II. yüzyıllara ait arkeolojik bulguları Güney Rusya'daki Sarmat ve İskit bulgularına kıyasla oldukça zayıftı. İskit kurganlarının zenginliği Güney Rusya'da bulunan Sarmat mezarlarına göre kıyaslanamaz olmasına rağmen, Macaristan'daki Yazığ mezarlarının yoksulluğu oldukça çarpıcı bir özelliktir. Mezar içi hazineleri arasında yalnız daha büyük ebatlı altın nesneler değil, aynı zamanda savaşçının genel teçhizatı da bulunmaktaydı. Güney Rusya'da bulunan Sarmat mezarlarının bu durumu açıklama istemektedir.17

Yazığların Macaristan'a hareket ettiğinde, kendileri gibi yaşayan göçebelere nispetle daha yoksul olduklarını söyleyebiliriz. Macaristan'da önce Büyük Macaristan Ovası'nda yerleşmişlerdir. Burası küçük çapta ziraat ve göçebe hayatın sürmesi için en uygun yerdi. Ancak bölge madenler açısından yoksuldu. Böylece topluluk ne değerli metal üretebilmiş ne de silahları için gerekli demiri elde edebilmiştir. Yazığlar kendilerine ait bölgede ithalat için bir üretim organize edebilselerdi, bu tür daimi gereksinimler satın alınabilirdi. Bu sayede pazar bulmakta zor olmazdı. Ancak, yerel toplumun ziraati ticaret ürünü üretmeye uygun değildi. Buna ek olarak bölge her yönden düşmanlarla çevriliydi. Bitişik Roma illerindeki iyi örgütlü ekonomik hayat ve sanayiye bakarak hayrete düşmemeliyiz. Romalılara karşı büyük bir ilginin var olduğunu ve bazı imkanlardan

yararlanıldığını biliyoruz. Ancak Romalılarla ekonomik ilişkiler küçük bir ölçütte dahi en önemli gereksinimlerini karşılamaya yetmemiştir. Karadeniz ticaretiyle olan bağlantıları da özellikle Roksolanlarla aralarındaki koridorun Daklarca kapatılmasıyla son bulmuştur.18

Böylece ilk oturdukları yerlerden getirdikleri malzemelere güvenmek zorundaydılar. Bunlar küçük değerli metal parçaları ve o zaman oturdukları yerlerdeki mal, çanak, çömlek gibi Dak ve Kelt toplumunun bazı ürünlerinden oluşuyordu. Bu nedenle kendi gömü alanlarında sadece bu tür kalıntılar bulunması sürpriz değildir.19

Bu nedenle Yazığların güvenli bir ortamda yaşadıkları söylenemez ve itildikleri dar alanı genişletme çabası içerisinde rahatsız oldukları bellidir. Onlar için hayati önem taşıyan konu hem siyasi hem de ekonomik açıdan; Roksolanlar ve Karadeniz tüccarıyla ticari ilişkileri yeniden kurmaktı. Bu durum Marcus Aurelius (161-180) zamanında değişmiştir. Bu dönemde birçok başarısız hamleden ve uzun süren sıkıntılardan sonra bu ilişkileri bir kere daha kurmayı başarmışlardır. Adı geçen filozof imparator Dak bölgesi üzerinden Roksolanlarla bağlantı kurmak şansını onlara vermiştir.20 Yazığlar İskit bakiyelerinin Güney Rusya'dan itilmesinden sonra yerleştikleri yer olan Dobruca bölgesine yakın olmuşlar. Roma İmparatorluğu'nun Tuna üzerinde yayılmasından sonra Yazığlar Romalılarla ilişki kurmuşlardır ve bu da, Roma kaynaklarında diğer Sarmat kabilelerine oranla Yazığlar hakkında daha fazla bilgi bulunmasına neden olmuştur.

Romalılar, Yazığları eski Tuna topraklarından atmak istedikleri için aralarında çok sorun çıkmıştır. M.S. I. yüzyılın ikinci çeyreğinde Yazığlar, Tisa nehri ve orta Tuna arasındaki Pannonia bozkırlarına taşınmışlardır. Roksolanlar, Dinyeper ve Don arasındaki bozkırları işgal ederek, Yazığların doğusuna yerleşmişlerdir. Onlar Yazığlarla bir tür ittifak oluşturarak,

onların Roma'ya saldırılarını birçok defa desteklemişlerdir. Yazığların Orta Tuna'ya hareketinden sonra Roksolanlar, onların Aşağı Tuna'da bıraktıkları coğrafyaya yayılmışlardır.21

Roksolanlar

Sarmat adı altında çeşitli toplulukların toplandığı bilinmektedir. Bunların bir kısmı Batı Sarmatia olarak kabul edilen Don ve Tuna nehirleri arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. M.Ö. III. yüzyılın başlarında büyük gruplar halinde batıya hareket eden ve genel olarak Sarmat ismini alan topluluklar Güney Rusya'da görünmeye başlamıştır. Bunlardan bir kısmı batıda, yani Don nehrinin batısında; diğer bir kısmı da doğuda, Kuzey Kafkas bozkırlarında ortaya çıkmıştır. Batıya doğru hareket eden Sarmat toplulukları içerisinde Roksolanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu harekette onlar aktif bir rol oynamışlardır. Bu güçlü topluluk Yazığları önceki yerleri olan Don ve Dinyeper nehirleri arasından dışa sürmüştür.22 Yazığların bu şekilde batıya kaymaları sonucunda Roksolanlar da batıya doğru harekete geçmişlerdir. Adı geçen toplulukların batıya doğru yayılmalarının ispatı olarak flera bulguları gösterilebilir.23 Batıya doğru kayan Roksolanlar yukarıda da belirtildiği gibi Yazığlarla ittifak içinde onların Roma'ya karşı saldırılarını çok defa destekleyici olmuşlardır.24

Şüphesiz bu göç hareketinde Gotların etkisi olduğu anlaşılıyor. Gotlar Roksolanları yerleşim yerlerinden ileri doğru iterek Karadeniz boyunca sürüp Romanya ovasına sıkıştırmışlardır. Gotların büyük saldırıları sırasında Roksolanlar tarih sahnesinden tamamen çekilmişler ve geriye kalan tüm küçük toplulukları Gotlar egemenlikleri altına almışlardır. Roksolanlar onların Roma bölgelerine saldırdığı zaman Oltenia ve Dakia üzerinden Macaristan'a gelmişlerdir. Gotlarca sürülen diğer ulusların tam tersine Roksolanlar Roma bölgesinde yerleşmeyerek, Macaristan'a gelmişlerdir. Roksolanlar buraya geldiklerinde Yazığları

bulmuşlar. Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Yazığ-Roksolan ittifakı gerçekleşmiştir.25

Roksolanların Yazığlarla birleşmeleri onların güçlendiklerini ve kayda değer değişikliklerin olduğunu açıkça göstermektedir. Yazığ yerleşim yerlerine, oldukça çok sayıda gelen Roksolanlar, onların kültürü üzerinde etkili olarak siyasi ve iktisadi gücü ellerine almışlardır. Arkeolojik olarak ölü gömme geleneği ve mezar tipolojisindeki farklılık, iki topluluğun iç içe yaşadığını göstermektedir. Tümülüslere ölü gömme geleneği Roksolanlar tarafından getirilmiş, Yazığlarınki ise, kare şeklinde mezarlar olmuştur. Ancak, Yazığlar kısa süre sonra Roksolanların kullandıkları malzemeleri kullanmaya başlamışlardır. Daha sonra çıkartılan mezar bulguları materyal açısından bu tümülüslerde bulunanlardan pek farklılık göstermemektedir. Bu nedenle Roksolanların Yazığlarla karışıp kaynaştıklarını söylememiz mümkün olmaktadır.26

Düz ve kare şeklindeki mezarların yanı sıra tümülüslerin yanyana bulunması toplumsal farklılaşımları yansıtmaktadır. Sarmatların sonraki yıllarda Roma sınır boylarına uyguladığı baskının şiddeti nispeten azalmıştır. Ancak, büyük çatışmalar Gotlar ülkeye saldırdıklarında boylar arasında tekrar başgöstermiştir. Sarmatlar büyük kitleler halinde Macaristan düzlüğünden ayrılmaya zorlanarak Roma bölgesine yerleştirilmiştir. Bu büyük ayrılık elde edilen bilgiler ışığında, bir Sarmatia iç savaşını ortaya çıkarmıştır.27 Bununla birlikte iç kargaşa kabileler arasında bir kıvılcımla ortaya çıkan kabile savaşından ibaret olup, Roksolan kabile örgütü bu sürtüşmeye dayanamayarak parçalanmıştır.

Kralî Sarmatlar

Sarmat toplulukları arasında Kralî Sarmatlar özel bir yer tutmaktadır. Klasik kaynaklar arasında önemli bir yeri olan Strabo’nun eserinde belirttiğine göre, sırasıyla Yazığlar, Ugorlar ve Kralî Sarmatlar Tuna ve

Dinyeper, Roksolanlar ise Dinyeper ve Don ırmakları arasında bulunmaktaydılar. Bu toplulukların yerleşim yerlerinde belirli bir düzenlilik gözlenir. Merkezde, diğer topluluklar tarafından oluşturulan koruyucu bir çemberle çevrilmiş Kralî Sarmatlar bulunmaktaydı.28 Bu Sarmat toplulukları arasında bir “kralî’’ topluluğun bulunması kesinlikle bir rastlantı değildir. Gözlemlendiği gibi, göçebe toplumun kabile birliklerinde iki ana tip görülebilmektedir. İlkinde topluluklar yanyana yaşarlar, aralarındaki bağlayıcı ilişkiler zayıftır. Onlar arasında işbirliği en fazla tehlike anlarında görülür. Diğerinde tüm topluluklar, bir topluluğun liderliği altında, onunla yakın ve ortak işbirliği içerisindedirler. Kuvvetli bir merkezi güç ve ciddi bir askeri organizasyon bu göçmen topluluklara genellikle kapsamlı imparatorlukların kurulması imkanını tanır.29

Herodotos lider kabileyi oluşturan İskitlerin diğer İskitleri kendi köleleri olarak gördüklerini bildirmektedir. Bu lider kabileye kuvvetli bir şekilde sınıflara ayrılmış bir toplumdan kaynaklanan bu egemen ruha uygun olarak “Kralî İskitler’’ denilmektedir.30 Batı Sarmatları dikkate alındığında, göçebe kabile birleşmelerindeki “kralî’’ toplulukların ortaya çıkmasının en büyük önemi, çok güçlü merkezi imparatorlukların ortaya çıkmasıyla iç içedir. Bu yüzden Tuna ile Don nehri arasındaki Sarmat topluluklarının, aralarında çok zayıf bağlar bulunan veya birbirlerinden tamamen bağımsız, yanyana yaşayan “sıradan’’ göçebeler olmadıkları anlaşıldığı gibi, iktidarları esnasında Karadeniz’in kuzeyinin önemli bir bölümünü ellerinde tutacak kadar güçlü bir merkezi liderlik altında kuvvetli kabilesel birleşmelere sahip oldukları varsayımına ulaşmak çok kolaydır.31

Strabo’nun metninin netliği “Kralî Sarmatlar’’ın idaresi altındaki Batı Sarmat kabile ittifakının varlığını ve Mithridates’in Pontus bölgesindeki genişlemesini açık bir şekilde ispatlar. Bu durum tarihi olaylardan da

bellidir. M.Ö. II. yüzyılın sonundan itibaren Batı Sarmat İmparatorluğu'nun manzarasının anahatları bunu teyit etmektedir.32

Sarmat topluluklarından olan "Kralî Sarmatlar''da olduğu gibi Herodotos tarafından "Kralî'' sözcüğü İskitlerin egemen unsuru içinde kullanılmıştır. Aynı şekilde "Kralî'' ve "Sarmat'' sözcüklerini duyduğumuzda bunu yalnızca adı geçen topluluğun diğer topluluklar üzerinde hükümran olduğu anlamına geldiği hususunda birleşiyoruz. Bu düşünceyi biraz geliştirdiğimizde, zaten M.Ö. II. yüzyıl sonlarında Batı Sarmat topluluklarının birbirinden uzakta değil, yanyana yaşadıklarını görmekteyiz. Bu aynı zamanda toplulukların coğrafi konumlarıyla da doğrulanabilir. Güneyde Yazığlar, kuzeye doğru Ugorlar ve doğuya doğru Roksolanlar yerleşmiştir. Burada Sarmat Kral Soyu coğrafi konumu itibariyle ortada kalıyordu. O halde, Krallık hegomonyası altında bulunan diğer toplulukların kendisini çevrelemesiyle korunuyordu. Bu hükümran Sarmat topluluğuna dair en son işaret Mithridates adıyla birlikte geçmekte ve bundan sonra yaşayan bir topluluk olarak isimleri klasik literatürde bir daha geçmemektedir.33 Şüphesiz, Sarmat topluluklarının batıya doğru kaymaları ve yeni göç dalgaları "Kralî Sarmatlar''ın diğer topluluklarla karıştığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Ugorlar

Batı Sibirya'dan başlayarak, Kama ve İtil nehirleri ile Orta Don'dan sonra İtil'in menbaı ve kuzey sahası, Fin körfezi ve Baltık Denizi sahillerine kadar olan coğrafya çeşitli Fin topluluklarının yaşadıkları saha idi.34 Urallara yakın yerlerde "Ugor'', batıya doğru da "Fin'' adıyla bilinen bu topluluklar "Doğu Avrupa''nın kuzey kısmının otokton ahalisi idiler. Orta ve Kuzey Rusya'daki nehir adlarının hepsinin Fince olması da bunu gösterir. Bu topluluklar çok dağınık bir halde ormanlık sahada yaşamakta ve kültür bakımından da oldukça aşağı bir seviyede bulunmakta

idiler.35 Aynı topluluklar hiçbir zaman büyük devlet kuramamışlardır. Yurtlarının doğal şartları ön tarihte avcı-balıkçı hayat tarzına ve dağınık küçük birlikler halinde yaşamaya elverişli idi. Buna rağmen her çağda cesur savaşçı idiler.36Fin-Ugorların doğudaki Ugor kolu başlangıçta Ural dağlarının Avrupa'ya bakan ormanlık yamaçlarında yaşıyorlardı. Zamanla göç sırasında Ugor topluluğu ormanlık eski yurtlarından daha güneye, hayvan beslemeye daha elverişli ağaçlı bozkır bölgesine sarkmıştır. Orada at yetiştirmeyi de öğrenip, bunların bir kısmı Uralların doğu tarafına da sızmıştır.37 Sarmat toplulukları içerisinde yer alan Ugorlar Tuna ve Dinyeper ırmakları arasında da gösterilmişlerdir.38 Güneyde Yazığların, kuzey tarafta ise Ugorların yerleştiği bilindiğine göre,39 Ugorların zamanla güneye ve güneybatıya doğru yayılarak Dinyeper nehrinin batı tarafına kadar ulaşmış oldukları sonucunu çıkartmamız mümkün olmaktadır. Ancak yayıldıkları coğrafya dikkate alındığında, Ugorların Sarmat toplulukları arasında önemli bir yer tutmadığı sonucuna varılabilir. Başka bir ifadeyle onların diğer Sarmat topluluklarıyla karışıp kaynaşmadıkları ve tarihi bir rollerinin olmadığı söylenebilir. Şüphesiz, onların tarihinin az bilinmesinde yaşadıkları coğrafyanın etkisi de bulunmaktadır. Sarmatia'nın kuzey tarafında yaşadıklarından Grek ve Romalılarla doğrudan siyasi ve kültürel ilişkileri olmamıştır.

Siraklar

Sirakların doğu Sarmat toplulukları içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Kafkaslar'da bulunan bu Sarmat topluluğu, kaynaklarda Sirakoi olarak geçmektedir.40 Onlar Strabo'da daima Aorslar ile birlikte anılmaktadır. Her iki topluluk güneyde Kafkas dağlarına kadar olan sahaya yayılmışlardır.41 Bunların bir kısmı göçebe çoban, bir kısmı ise çadırlarda oturan tarımcılar idi. Herhalde Siraklar çok fazla dağlık kesimde oturmamaktaydılar. Özellikle düzlük yerlerde bulunmaktaydılar. Yazılı kaynaklarda da

Sirak düzlüklerinden söz edilmektedir.42 Sirakların daha kuzeyde oturdukları, kavimler göçüyle birlikte güneye doğru indikleri ve Kafkaslar'a yayıldıkları kabul edilmektedir. Onların Kafkaslar'dan aşağı doğru akan ve Maiotise dökülen Achardeus civarında oturdukları bilinmektedir.43 Buna göre, Kafkas bozkırlarının batı yarısında oturuyorlardı veya burası sahile kadar ulaşmaktaydı. Siraklar Yazamatların aşağısında oturmaktaydılar.44 Sirakların Orta Asya'dan İtil nehri kıyılarına ve oradan Kafkaslar'a kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu kabul edilmektedir.45 Sirak adı Darius zamanına kadar gitmektedir. Darius Sakalar üzerine hareketinde askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek hile ile başarılı olmuş ve Saka birlikleri çöllere çekilmişlerdir. Sirak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek onu ve askerlerini çöl ortasına sokup, memleketini kurtarabilmiştir. Buradan Sirak'ın Darius ile çağdaş olduğu sonucunu çıkartmak mümkündür.46 Darius'un M.Ö. 518-517 yıllarında bozkır ülkesine bu hareketini gerçekleştirdiği genelde kabul görmektedir. Behistun kitabesinden anlaşıldığı üzere Darius, sivri başlıklı, yani ok şeklinde başlık giymiş olan Sakaların ülkesine yaptığı seferde onların bir kısmını yenerek, liderlerinden Sakunkha'yıda esir almıştır.47 Onun sivri başlıklı Sakalar üzerine harekatı esnasında Sirak isminin ortaya çıkması, oldukça önemlidir.

Darius'un ok şeklinde sivri başlık taşıyan Sakalara karşı seferinde, onun ordusuna yanlış yol gösteren Sirak, yalnız tarihi şahsiyet olarak değil, bir topluluk olarak da ortaya çıkmıştır. Siraklar zaman zaman tarihin karanlıklarına çekilmişler, fakat yeniden tarih sahnesine çıkabilmişlerdir. Strabo Sirakların adına yer vermiştir.48 Siraklar esasen yerleşik bir hayat sürmüşler ve Uspa adlı bir ana şehire sahip olmuşlardır.49

Sirakların yaşadıkları coğrafyada arkeolojik kazılar yapılmış ve kurganlardan çeşitli buluntular çıkartılmıştır.50 Bunlardan en eskisi M.Ö. II.

yüzyıla tarihlenmektedir. Kazılar sonucunda özellikle Önmaniç ve Önkuban buluntuları Siraklarla bağlantılı görülmektedir.51 Önmaniç ve Önkuban'daki Sirak buluntularının arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılması onların yayıldığı coğrafya, kültürleri ve diğer kültürlerle karşılıklı ilişki ve etkileşimlerinin aydınlatılmasına yardım etmektedir. Zamanla Sirak kültürü Önkuban-Mozdak çevresinde yaşayanlara etki etmiştir. Siraklar M.Ö. VII-IV. yüzyıllar arasında aşağı İtil'de kabileler birliğine dahil olarak yaşamaktaydılar. Bu kabile birleşmeleri Sarmat adı ile de tanınmışlardır.52 M.Ö. IV. yüzyılda Kuban nehrinin sol sahilinde Siraklar kalabalıklaşmışlardır. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda ise, bu topraklarda Siraklar daha da çoğalmışlardır.53 M.Ö. III. yüzyılda da Önkafkas'tan onun eteklerine kadar yayılmışlardır. Bu durum arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen buluntularla da açıklığa kavuşturulabilmektedir.

Siraklar Önkafkasya'daki topraklarında İberia'dan Albania'ya kadar olan coğrafyada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hatta, Önkafkaslar'da yaşadıkları coğrafya daha önce belirtildiği gibi Sirak düzlüğü olarak belirtilmişti.54 Alban Karabağ arasında topraklar çoktandır onların adı ile anılmaya başlamıştır. Onlar Kafkaslar'a, özellikle Zakafkasya'ya gelen bazı topluluklarla birleşmiş ve kaynaşıp karışmışlardır. Siraklar bazı topluluklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Siraklarla Aorslar arasında zaman zaman gerçekleşen çatışmalar, her iki güçlü topluluğun iktisadi hayatına olumsuz etki yapmıştır.55 Mithridates, Romalılara karşı Siraklardan yardım istemiştir. Sirak Hükümdarı Zorsines Mithridates'in yardımına koşmaya hazırlanmıştır.56 Aors Hükümdarı Eunones ise Roma Ordu Komutanı C. Iulius Aquila'ya yardım etmiştir. Birleşik kuvvetler Siraklar üzerine saldırmış ve şehirleri Uspa'yı kuşatmışlardır. Surlar ve hendeklerle emniyet altına alınmış Uspa şehri kısa sürede düşmanın eline geçerek alt üst edilmiştir.57 Bu mücadele sonucunda

Siraklar oldukça güç kaybetmişlerdir. Sirakların egemenlikleri zayıfladıkça ve bazı topluluklarla kaynaşıp karıştıkça onlar hakkında tarihi bilgi de azalmıştır. M.S. II. yüzyıla gelindiğinde Sirak egemenliği geçmişteki şöhretini yitirmiştir.58

Alanlar

Alanlar Güney Rusya'da en son görülen gruptur. Bunlar bölgenin doğu bölümünü işgal etmek zorunda kalmışlardır. M.S. I. yüzyılın sonuna kadar Aşağı Don nehrinden Aşağı İtil'e ve Kafkas Dağlarının eteklerine uzanan Azak denizinin bozkır bölgesini kontrol etmişlerdir. Gitgide kuzeye, Yukarı Don ve Donetz bölgesine yayılarak karışık bozkır orman bölgesine girmişlerdir.59 Ancak, onların öncüleri ve oluşumlarında birinci derece rol oynayan topluluk Aorslardı. Bunlar hakkında ilk kez bilgi veren Strabo'ya göre Don nehrinin doğu tarafındaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Onların asıl yerleri burası değildi.60 Onlar Siraklarla birlikte daha doğudan batıya doğru gelmişlerdi. Aorsların ve Sirakların Doğu Avrupa'ya sokulmaları, "Kralî Sarmatlar"ın ve diğer Batı Sarmat topluluklarının onların liderliği altına girip, Tuna ve Don nehirleri arasındaki bölgeyi işgal etmelerine ve burada güçlerini iyice pekiştirmelerine neden olmuştur. Bu olay M.Ö. 130 ve 125 yılları arasına rastlamaktadır. Bu zaman sürecinde Aorsların ve Sirakların Doğu Avrupa'da yerleşmeleri de gerçekleşmiştir. Sarmat topluluklarının Aral gölünden Tuna nehrine hareketi Yüeçilerin Bactria'ya girdiği zamanla çakıştığından, bu iki olay arasında bir ilişki olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. M.Ö. 125 yılında Tuna ve Don nehri arasında büyük Sarmat gücünün var olmasının, Hsiung-nu (Hun) İmparatorluğu'nun genişlemesinden dolayı, batıya sürülen insan kitleleriyle doğrudan bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir. İlk Yüeçi hareketi büyük oranda Doğu Saka kitlelerinin göç etmelerine neden olmuştur. Bu olay aynı zamanda İnci nehri, Aral gölü ve Hazar denizi çevresinde de bazı

kaymalara yol açmış ve doğudan gelen baskı yüzünden M.Ö. 145 yılında Dinyeper bölgesini hakimiyetleri altında bulunduran Sai topluluğu gözle görülür şekilde zayıflamıştır. Yüeçi göçü sonucunda Aorsların bir kısmı Don nehrine kadar yayılmıştır. Daha önceden bu bölgeyi ellerinde tutan Sarmat toplulukları Dinyeper bölgesini ellerine geçirmişler ve burada yaşayan diğer unsurlarla "Kralî Sarmatlar"ın liderliğinde Tuna nehrinden Don nehrine kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır.[61]

Aorslar M.Ö. I. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Don nehri ve Hazar denizi arasındaki coğrafyada bulunmaktaydılar.[62] Onlar M.Ö. 49 yılında doğudan batıya doğru Kafkaslar'dan Don nehri kıyılarına baskılarını sürdürmüşlerdir. Bu sırada Kafkaslar'ı zorlayan Alanlar hareketli bir güç olarak ortaya çıkmıştır.[63] Böylece Alanların oluşumunda Aorslar ve Siraklar önemli bir yer tutmuştur. Alanlar milattan sonraki yıllarda güçlerini daha da artırarak, batıya doğru yayılmalarına devam etmişlerdir.

Özellikle, Alanların bu yayılışını arkeolojik buluntular da göstermektedir. İtil havzasında Alanlara ait mezarlarda çıkartılan küp şeklinde sekizgen boncuklar ve halkalı ve silindirik kabzalı kılıçlara bakacak olursak, bu yayılımı daha net olarak görürüz. Bu boncuklar M.S. I. ve II. yüzyıllara rastlamaktadır. Bunlar insanların bir kez daha doğudan batıya doğru göç ettiklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadırlar.[64] M.S. II. yüzyıla gelindiğinde Alanlar Dinyeper vadisini ele geçiren Cermenlerle ilişki kurarak kaynaşmışlardır. Güney Rusya'da Got Krallığı'nın egemenliği altına girmişlerdir.[65]

Sarmatların Kimliği Meselesi

Bozkır toplulukları içerisinde önemli bir yer tutan Sarmatlar üzerine çalışmalar başlayınca, onların kökeni meselesi de gündeme gelmiştir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntular değerlendirilmeye başlanmıştır. Sarmatlardan önce bozkır coğrafyasında

yaşayan Kimmerler ve İskitlerin soyu problemi gibi, onların kökeni de bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Yazılı kaynaklarda Sarmatların kökenini tam manasıyla aydınlatacak bilgilerin olmaması ve arkeolojik materyalin de bu meseleyi çözecek yeterlilikte olmaması Sarmatların kökeninin aydınlatılmasına temel oluşturamamıştır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular dikkate alınarak, Sarmatların kökeni üzerinde de görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır. Araştırmacılar, bu kavmin kökeni konusunda değerlendirdikleri belgeleri dikkate alarak farklı sonuçlar çıkarmışlardır.

Sarmatların Kimliği

Üzerine Görüşler

Sarmatların kökeni meselesi ortaya atılınca, onların hangi soydan oldukları da gündeme gelmiştir. Bu konu üzerine çalışan bilim adamlarından bazıları onların adı üzerinde durarak, Sauromatlarla Sarmatların aynı topluluklar olduklarını belirtmişlerdir. Bazıları ise, Sauromatlarla Sarmatların ayrı topluluklar olduğunu, dolayısıyla aralarında etnik bakımdan bir bağın olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Sarmatların kökeni üzerine araştırmalar XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Büyük ölçüde Batılı bilim adamları bu meseleyle uğraşmışlardır. Kronolojik olarak görüşleri bir sıraya koyduğumuzda Grote'den başlamamız gerekir. Ona göre, göçebe bir hayat süren Sarmatlar, adetleri, askeri becerileri ve sertlikleriyle İskitlere benzemekteydiler. İskit dilinin bir dialektini konuşan Sarmatların kadınları da yiğitçe düşmana karşı savaşıyorlardı. Herodotos'un belirttiklerinden de çıkarılabileceği üzere, Sarmatların İskit ve Amazonların karışımından oluştuğu sonucu düşünülebilirdi. Bu sebeple onların kökü İskit ve Amazonlara dayandırılmalıydı.66 İlk Çağ tarihi araştırmalarıyla ün kazanan Mordtmann Amazonlar adlı çalışmasında, Don Amazonlarının Kafkaslar'ın kuzeyinde ne kadar kaldıkları, tam olarak ne zaman tarih sahnesinden

çekildikleri ya da hayat tarzlarının ne derece insani alışkanlığa dayandığının kesinlikle bilinmediğini belirtmektedir. Onların kadınları erkeklerle birlikte av ve savaşa katılmışlardır. Kadınlar tamamen ev hanımı olmamışlardır. Ona göre, Stavropol eyaletinde yaşayan topluluklarla o zamanki Sauromatların hayat tarzları arasında çok farklılık yoktur. Bu sebeple, Sauromatlar Nogayların öncüleri olabilirler. Zira hayat tarzı soy yakınlığından daha çok iklim ve coğrafyayla daha yakından ilgilidir. Fakat, Stavropol'dan Türkiye'ye göçenlerin kadın ve kızlarının özellikleri Sauromatlardakiyle çok yakın benzerlik kurmayı mümkün kılmaktadır.67 Mommsen'in verdiği bilgiye göre de bozkır coğrafyasında yaşayan çeşitli topluluklara doğanın verdiği imkanlar göçebe çobanlık için elverişliydi. Göçebeler hayvanları veya daha çok sürüleriyle oturma ve otlak yerlerini değiştirmekteydiler. Bunlar günümüzdeki Kazakların öncüleriydiler. Burada bulunan İskitler Ural-Altaylıydı, adet ve vücut görüntüleri günümüzde Sibirya oturanlarına benzemekteydi. İskitlerden sonra bozkır coğrafyasında doğudan batıya doğru ilerleyen Sarmat toplulukları ortaya çıktı. Onlar, Perslerle akraba olarak gösterilmekle birlikte, daha çok büyük ölçüde karışık bir soya sahiplerdi.68 Kiepert ise, onların dillerinin İskit dilinden dialekt olarak ayrıldığını belirttikten sonra, Sarmatia'nın kuzeyinde Fin topluluklarının, güneyinde ise Maiotların bulunmasından hareketle farklı soydan toplulukların varlığını kabul etmektedir, ancak kesin bir görüş ortaya koymamaktadır.69

Sarmatların kimliği meselesi üzerinde XIX. yüzyıldan sonra da durulmaya başlanmıştır. Hatta bu konu üzerindeki araştırmalar daha da artarak devam etmiştir. İlk Çağ tarihi araştırmacılarından Meyer, geçen yüzyılın hemen başlarında yaptığı araştırmasında Sarmatların kökeni üzerinde de durmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre, Don nehrinden Tuna nehrine kadar yayılmış olan Sarmatların egemen unsuru korunmuş bazı

kelimelere göre İraniydi. Ancak, Herodotos'un ve Hippokrates'in adetleri ve görünüşleri hakkında verdiği bilgiler eski bir toplulukla, özellikle Fin-Moğollarla fazla karışmış olduklarını ispatlamaktaydı. Hatta onlar İrani dillerde bulunmayan bazı kelimeleri de almışlardı. Bu yüzden karışık bir topluluk görünümündeydiler.70 Minns'e göre, Sai, Thisamatae ve Saudarate isimleri beraber anılıyordu ve onlar Sarmat adlarını hatırlatıyordu. Sarmat dönemine ait kurganlardan elde edilen buluntular İskit-Sibir buluntularına benzemekteydi. Sarmatların hakim unsuru Ural-Altaylı olabilirdi. Sarmat toplulukları arasında değişik isimlerle belirtilenlerin olması belki de soy hususunda birbirinden farklı unsurları da gösteriyordu. Kretschmer'e göre de Sarmatların etnik durumu meselesi çözülmüştü ve onlar İrani bir topluluktu.71 Ebert ise, Sarmatları İrani bir topluluk olarak saymaktadır. Ancak, onların diğer Asya halk unsurlarıyla büyük ölçüde karıştığını da kabul etmektedir. Hatta Sarmatların göçebe temele dayalı atlı topluluk olmasında olduğu gibi giyim, adetler ve din bakımından da Asyalılardan, yani Ural-Altay ırkına mensup olanlardan fazla farklı olmadığını da ileri sürmektedir.72 Vemadsky'e göre de Sarmatlar İranî bir topluluktu.73 Harmatta ise Sarmatların köken olarak İrani olduğunu belirtir.74 Bozkır toplulukları üzerine çalışmalarıyla ünlü bir bilim adamı olan Rostovtzeff'e göre, Sarmatlar kökenleri bakımından karışık bir topluluktu.75 Grousset ise, kuzeyli göçebe olan Sarmatların İrani bir topluluk olduğunu ileri sürer.76 Seyidof'a göre de Doğu Sarmat toplulukları içerisinde yer alan ve önemli bir yer tutan Siraklar Türk dili kullanmışlardır. Bunu onlardan kalan kişi ve yer adları en iyi şekilde göstermektedir.77 Türk bilim adamları ise, bozkır coğrafyasında ortaya çıkan atlı-göçebe topluluklarla, dolayısıyla onların kökenleri meselesiyle pek uğraşmamışlardır. Bu konuya sınırlı da olsa, değinen Kurat'tır. Ona göre, Sarmat toplulukları içerisinde yer alan Yazığların Türk kökenli olduğu

hatıra gelmektedir. Sarmat topluluklarının özellikle M.S. I ve II. yüzyıllarda bazı Türk boyları ile bağlantıları da ihtimal dahilindedir.78

Sarmatların Kimliği

Sarmatlar hakkında yapılan araştırmalar onların kökeninin belirlenebilmesini net bir şekilde mümkün kılmamaktadır. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik buluntulardan da Sarmatların kökeninin çözümünü sağlayacak sonuçlar çıkarmak zordur. Bir toplumun kökeninin tayin ve tespiti yeterli delilleri verecek materyalle mümkün olabilir. Özellikle, bozkır topluluklarında genelde var olan ortak problem onların kökeni meselesidir. Doğrudan kendilerinden kalan yazılı kaynakların olmaması, diğer bozkır topluluklarında olduğu gibi, Sarmatların kökeni meselesinin çözümünü zorlaştırmaktadır. Toplulukların kökenini belirlemede en önemli unsur dildir. Bir toplumun dilinin belirlenebilmesi bıraktıkları yazılı belgelere bağlıdır. Sarmatlar doğrudan günümüze yazılı belgeler bırakmamışlardır. Bu sebeple onların dili, dolayısıyla kökenini belirleme oldukça zorlaşmaktadır. Ancak, mevcut kaynakların değerlendirilmesi yoluna gidilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple birinci elden kaynaklardaki bilgiler ve arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi hareket noktasını oluşturmaktadır. Gerek yazılı kaynaklar gerekse arkeolojik materyal incelenerek, onların geldikleri ve yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri, sanat anlayışları, soy kökleri bilinen topluluklarla karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı öncelikle Sarmatlar hakkında bilgi veren ana kaynaklara inme zorunluluğu vardır.

Bu konuda ilk bilgiyi veren Herodotos'a göre,79 onlar Amazonlarla İskitlerin karışımı bir topluluktur. Sauromatlar, İskit dili konuşmaktaydılar. Bir kız düşman öldürmeden evlenemezdi. Bu yasanın gereğini yerine getiremediği için bekar olarak ihtiyarlayan kızlar vardı. Hippokrates de, Azak denizi çevresinde bulunan İskitlerin Sauromatlar olarak da

adlandırıldıklarını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, bunların kadınları kızoğlan kız oldukları sürece ata binmekte, ok atmakta, at üstünde kargı savurmakta ve düşmanla savaşmaktaydı. Üç düşman öldürmedikçe evlenememekteydiler, töre gereğince hayvan kurban etmeden kocalarıyla aynı evde oturmamaktaydılar. Bir kız kocaya varınca, genel bir seferberlik çıkmadıkça, ata binmeyi bırakmaktaydı. Sağ memeleri yoktu, daha çocuk iken anaları, bu iş için yapılmış tunçtan bir aleti kızdırarak dağlamakta, böylece memenin büyümesini önlemekteydi. Bütün güç sağ omuz ve kola kaymaktaydı.80 Hippokrates, İskitlerin Sauromatlar olduğunu belirttiğinden dolayı, onun vermiş olduğu bilgiler Sauromatlar için de geçerlidir. Onun belirttiğine göre, Skythia denen yer, çıplak, otlarla kaplı, oldukça sulak bir düzlüktü. Ovalara su çeken büyük ırmaklar vardı. Burada göçebe denen İskitler yer tutmaktaydı. Bu ad evleri olmayıp, arabalarda yaşadıklarından kendilerine verilmişti. Arabaların en küçüklerinin dört, diğerlerinin ise altı tekerleği vardı. Arabaların dört bir yanı ve üstleri keçe ile kaplanmıştı. Bir kısmının iki, bir kısmının da üç odası bulunmaktaydı. Bu evler yağmura, kara ve yele karşı korunaklıydı. Arabalarının bazılarını iki çift, bazılarını ise üç çift öküz çekmekteydi. Öküzlerin boynuzu yoktu, çünkü soğuk yüzünden boynuzları çıkmamaktaydı. Bu arabalarda kadınlar çocuklarla birlikte yaşamaktaydılar. Erkeklerse at üstünde onların yanlarında gitmekteydiler. Bunları koyun sürüleri, sığır ve atlar izlemekteydi. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalmaktaydılar. Onların hepsi bitince başka yerlere gitmekteydiler. Onlar pişmiş et yemekte ve kısrak sütü içmekteydiler. Bu sütten bir de “Hippace’’ denilen peynir yapmaktaydılar.81

Herodotos ve Hippokrates’in verdiği bilgiler birbirlerini tamamlamaktadır. Özellikle Hippokrates’in onların gelenek ve görenekleri hakkında verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır. Sauromatların atlı-göçebe hayat tarzı, keçeyle kaplı evleri, at ve koyun beslemeleri, ata binip,

at üzerinde ok atıp, kargı savurmaları, kısrak sütü içmeleri bozkırlarda varlıklarını sürdüren atlı-göçebelerle, özellikle çağdaşları Hunlarla benzer özellikler taşıdıklarına bir işaret sayılabilir.

Hippokrates'in belirttiğine göre, Sarmatlar zamanlarının büyük bir bölümünü at üzerinde geçirirler ve hep pantolon giyerler.82 Bu şekilde zamanın büyük ölçüde at üzerinde geçirilmesi ve pantolon giyilmesi de Hunlarla benzer özellik kurulması açısından önem taşımaktadır.83

Sauromatların daha sonra ortaya çıkan Sarmatlarla bağlantılarının olup olmadığı meselesi de onların kökeninin belirlenmesine engel oluşturmaktadır. M.Ö. III. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara doğru Sarmatların göçü başlamıştır. Sarmat toplulukları Kazakistan'dan batıya doğru harekete geçmişler ve bu hareket diğer toplulukların kendilerini itmeleriyle daha da hızlanmıştır. Çinlilerle mücadele eden Hunların batıya doğru çekilmeleriyle ve Yüeçilere etki etmeleri sonucunda, topluluklar batıya doğru kaymıştır. Bütün bu gelişmeler Sarmat adıyla anılan toplulukların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yönelmelerine neden olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde güçleri artan Sarmatlar İskit egemenliğine son vermişlerdir. Sarmat adı da Sauromat adını taşıyan topluluklara göre, sayıca çok daha fazla topluluğu içine alan bir kavram olmuştur. Strabo'da ifade edildiği üzere, Batı Sarmatia'da Yazığlar, Ugorlar, Kralî Sarmatlar, Roksolanlar84 ve Doğu Sarmatia'da Siraklar ve Aorslar85 Sarmat toplulukları olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle Sarmat adıyla anılan toprakların sayısının fazlalığı onların kökeni meselesinin belirlenmesini de zorlaştırmıştır. Önceden Sarmatia'da var olanlar ve daha sonradan göç ederek gelenler birbirine karışmış ve Sarmatlar olarak anılmaya başlanmıştır.

Don nehrinin doğu tarafında hayatlarını devam ettiren ve başlangıçta Sauromatlar olarak anılan topluluklar Don nehrinin batısına geçmişlerdir.

Dolayısıyla onların Batı, Sarmatia’da ortaya çıkan Sarmat toplulukları içerisine karıştıkları düşünülebilir. Strabo’da söz edilen Yazığlar Sarmatların öncü kolunu oluşturmuştur. Bunların asıl yaşadıkları coğrafya Azak denizi yakınındaki coğrafya olmuştur. Yazığlar M.S. I. yüzyılda batıya doğru ilerleyerek, Tuna ve Theiss nehirleri arasındaki bölgede Roma İmparatorluğu’na komşu olarak kalmışlardır. Bu yeni yerlerinde birkaçı keşfedilmiş mezarlarında Karadeniz İskitlerini hatırlatan cenaze arabaları bulunmuştur. Bundan dolayı Yazığlar Yazamatlarla birlikte düşünülmüştür. M.Ö. 179 tarihinden önce Yazamatlar Azak denizinin yakınındaki anavatanlarından sürülmüşler ve daha sonra Don ve Dinyeper arasındaki bozkırların bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Orada iken siyasi ve kültürel yönden İskit İmparatorluğu’nun yaşamında aktif rol oynamışlardır. Yazığlar daha sonra tekrar batıya ilerlemişler ve Sauromatların bir parçası olduklarından ilk olarak Sarmat ismini almışlardır.86 Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Yazığlar Sauromatların bir devamıydılar.

Sarmat mezarlarında ahşap yapı, cenaze arabası, at ve insan kurganının eksikliği İskit ve Sarmat gömü tarzında belirleyici fark olarak görünmüştür. M.S. III. yüzyıla ait Jasz-Also-Szent-György’den dört Yazığ kurganı buluntusuyla bu ayırıcı farkın bütün Sarmat mezarlarında olmadığı ispatlanmıştır. Bu sebeple İskit tarzına göre yapılmış dört büyük kurgan önem taşımaktadır. Bu mezarlarda Sarmat beyi, cenaze arabası ve atlar odalardan birinde bulunmuştur. Üç yan odada ise maiyetindekiler yer almışlardır. Bunlardan birincisinde, dört tane başı kesilmiş savaşçı, ikincisinde kalkanıyla bir savaşçı bulunmuştur.87 Böylece, bu mezarların ortaya çıkarılması İskit gömü tarzını Sarmatia’da Yazığlarda da varlığını göstermiştir.

İskitlerde bu şekilde gömü oldukça çok ortaya çıkmıştır. Herodotos'un belirttiğine göre, hükümdar mezarları Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölge olan Gerrhos topraklarında bulunmaktaydı. İskitler hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede kare şeklinde büyük bir mezar kazmakta ve mezar hazır olduğunda ölü getirilmekteydi. Gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya konulmaktaydı. Merasime katılanlar kulak memelerini kesmekte, saçlarını çepeçevre kazımakta, kollarını çizmekte ve burunlarını yırtmaktaydılar. Hükümdar mezara konulunca onunla beraber karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup, aynı mezara konulmaktaydı. Kullandığı bazı eşyalardan da birer tane konulmaktaydı.88

İskitlerden herhangi birisi öldüğü zaman ise, ölü en yakınları tarafından bir arabaya konulmakta ve öbür yakınlarına götürülerek, dolaştırılmaktaydı. Bu esnada kafilenin yanlarına geldiğini görenler yemek vermekteydiler. Kırk gün boyunca ölüler böylece birinden öbürüne gezdirildikten sonra gömülmekteydiler.89

Bu şekilde gömüler arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Ölen beyin kıymetli eşyaları, atları ve hizmetkarlarının birlikte gömüldüğü mezarlara bozkır coğrafyasında rastlanılmaktadır. Özellikle oldukça çok at iskeleti kazılar sonucunda kurganlardan çıkarılmıştır. Kuban bölgesinde bulunan kurganlarda çok sayıda at iskeleti ortaya çıkarıldığı gibi, Altay bölgesinde Şibe kurganında on dört, Pazırık kurganlarında sayıları yedi ile on dört arasında değişen at gömüleri ortaya çıkarılmıştır.90 Bunlar binek hayvanları da dahil ölen beyin hayatı boyunca sahip olduğu hayvanlardı. İnanışa göre bey bunları öldüğü zamanda kullanmaktaydı.91 Şüphesiz, bunlara en güzel ömeği Pazırık buluntuları oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan cesetler mumyalanmış92 ve gövdeleri dövmeyle kaplanmıştı.93 Ayrıca, buradan on at çıkarılmıştır. Bunların kulaklarına nişan olarak birbirinden farklı enler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik kabileler tarafından

hediye edilmiş olduğu kanaatini uyandırmıştır.94 Bu şekilde bir gömü adetinin İranilerde olmadığı, dolayısıyla İskitlerin de İrani bir topluluk olmadıkları sonucu ortaya konulmak istenmiştir.95

Genelde İskit-Sarmatlara etki eden, ölenin malının mezarlara birlikte gömüldüğü kanlı gömü geleneği ve hatta mezar yapısının öncüsü olarak Mezopotamya eski Sumer Ur kral mezarları bulunmaktadır.96 Toprağa derince açılmış olan dikdörtgen kuyunun bir köşesinde örülmüş duvarlı ve üstü kubbeli odayla kral, hanımları ve hazineleri gömülmüştür. Mezara kralla birlikte altmış kişi gömülmüştü. Bunlar arasında altı silahla koruması Dromos da bulunuyordu. Bunlara ek olarak iki adet dört tekerlekli ahşap arabayı çeken altı öküz de bulunmaktaydı. Ur kral mezarları M.Ö. IV. binin ikinci yarısına aittir. Bütün Babil-Asur literatüründe bu gömü geleneği üzerine hiçbir delil bulunmamaktadır. Bunlar Mezopotamya'da erken tarihi devirlerde ortadan kalkmıştır. M.Ö. IV. bin yılda Orta Asya'dan Mezopotomya'ya göç eden Sümerlilerin bu adeti oraya getirdikleri ileri sürülmüştür. Bu geleneğin Orta Asya gömü merasimini gösterdiği belirtilmiştir. Çinliler de daha sonra da Moğol ve Türklerde ispatlanan bu gelenek, M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda Doğu Ukrayna'da görülmektedir.97 M.S. III. yüzyılda Yazığlarda görülen bu gömü geleneği Orta Asya bağlantısını hatıra getiriyor. Ur kral mezarlarıyla özellikle zaman farkı dikkate alındığında bağlantı kurmak mümkün görünmüyor. Ancak, Pazırık ve Kuban bölgesinde ortaya çıkan bu tür mezarlarla bağlantı kurmak mümkün görünüyor.

Doğu Sarmat toplulukları içerisinde sayılan Sirakların adı sir ve ak terkiplerinden oluşmuştur. Sir "ışık" anlamına gelmektedir. Sirak ise, ışık, şua veren demektir. Siraklar ateşe, ışığa tapınmış ve özlerini Sir//ak olarak adlandırmışlardır.98 Sir adı geç kaynaklarda da geçmektedir. Tonyukuk abidesinde, "Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı.99 Türk

Bilge Kağanı Türk Sir milletini, Oğuz milletini besleyip duruyor.100 Buradan Sirlerin bir topluluk olarak varlığı ortaya çıkmaktadır. Hatta Sirakların kökeninin aydınlatılması bakımından da önem taşımakta ve onların Asya kökenli olabileceğini düşünmemize de bir ölçüde dayanak oluşturmaktadır.

Sonuç

Sarmatların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda M.Ö. II. yüzyılın sonlarına kadar egemen bir güç olarak ortaya çıktıkları arkeolojik ve yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Onlar İskitler, Grekler, Daklar, Romalılar ve Gotlarla münasebeti olmuş önemli bir bozkır kavmidir.

Sarmatların genel olarak kökeni düşünüldüğünde Sarmatia'da var olan topluluklar ve onların bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla birlikte İskit bakiyelerinin hesaba katılması zorunluluğu vardır. Özellikle, Sarmat toplulukları arasında sayılan Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Roksolanlar, Ugorlar, Aorslar ve Sirakların ayrı ayrı değerlendirilmeleri gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi eldeki belge ve bilgilerin sınırlı olması, Sarmatların kökenini belirlemeyi güçleştiriyor. Onların batı kolunu oluşturan Yazığlar ve doğu kolu içerisinde yer alan Sirakların Türklükle bağlantılı olabilecekleri arkeolojik buluntu ve yazılı belgelerin yönlendirmesiyle güç kazanıyor.

1 Herodotos, IV, 11-12.

2 W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara, l987, s. 38-39.

3 T. T. Rice The Scythians, London, 1958, s. 43.

4 K. Kretschmer, “ Scythae”, RE, IIAI, (1921), s. 923.

5 G. Vernadsky, A History of Russia, I, New Haven, 1943, s. 73.

6 N. Vuliç, “Iazyges”, RE, XVII, (1914), s. 1189.

7 Strabo, VII. 3. l7.

8 Strabo, VII. 3. l7.

9 Ammianus Marcellinus, XX. 8. l3.

10 N. Vuliç, a.g.m., s. 1189.

11 Strabo, VII. 3. 2.

12 Strabo, VII. 3. l3.

13 M. İ. Rostovtzeff, Sarmatskija i indoskifskija Drevnosti, Prague, l926, s. 244.

14 J. Harmatta, Studies on the History of the Sarmatians, Budapest, 1950, s. 43.

15 J. Harmatta, a.g.e., s. 45.

16 M. İ. Rostovtzeff, “The Sarmatae and the Parthians”, CAH, III, (l969), s. 95.

17 J. Harmatta, a.g.e., s. 46.

18 J. Harmatta, a.g.e., s. 48-49.

19 J. Harmatta, a.g.e., s. 49.

20 J. Harmatta, a.g.e., s. 49.

21 G. Vernadsky, a.g.e., s. 88.

22. M. İ. Rostovtzeff, İranians and Greeks in South Russia, New York, 1969, s. 93.

23 M. İ. Rostovtzeff, a.g.e., s. 145.

24 G. Vernadsky, a.g.e., s. 58.

25 J. Harmatta, a.g.e., s. 56-57.

26 J. Harmatta, a.g.e., s. 57.

27 Ammianus Marcellinus, XVII. 12. 18.

28 Strabo, VII. 3. 18.

29 Harmatta, a.g.e., s. 4.

30 Herodotos, IV. 22, 56-59.

31 Harmatta, a.g.e., s. 5-6.

32 Harmatta, a.g.e., s. 7.

33 Harmatta, a.g.e., s. 43-44.

34 A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992, s. 8.

35 A. N. Kurat a.g.e., s. 8.

36 L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1993, s. 118.

37 L. Rasonyi, a.g.e., s. 118.

38 Strabo, VII. 3. l8.

39 Harmatta, a.g.e., s. 43.

40 Strabo, XI. 2. 1.

41 Strabo, XI. 2. 1.

42 Strabo, XI. 5. 9.

43 K. Kretschmer, "Siraces", RE, IIA1, (1927), s. 283.

44 K. Kretschmer, a.g.m., s. 283.

45 M. Seyidof, Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken, Bakü, 1989, s. 48.

46 M. Seyidof, a.g.e., s. 48-49.

47 W. Hinz, "Zur İranischen Altertumskunde", ZDMG, XCIII, (1939), s. 365.

48 Strabo, XI. 5. 1.

49 K. Kretschmer. a.g.m., s. 285.

50 M. Seyidof, a.g.e., s. 50.

51 V. B. Vinogradov, "Sirakskih Soyoz Plemen na Severnom Kavkaze", SA, 1, (1965), s. 108.

52 M. Seyidof, a.g.e., s. 50.

53 V. B. Vinogradov, a.g.m., s. 112.

54 Strabo, XI. 5. 1.

55 Strabo, XI. 5. 8.

56 K. Kretschmer, a.g.m., s. 285.

57 K. Kretschmer, a.g.m., s. 285.

58 M. Seyidof, a.g.e., s. 52.

59 G. Vernadsky, a.g.e., s. 88.

60 Strabo, XI. 5. 9.

61 J. Harmatta, a.g.e., s. 28-29.

62 E. Taubler, “Zur Geschichte der Alaınen”, KLIO, Beitrage zur alten Geschichte, IX, (1909), s. 16.

63 E. Täubler, a.g.m., s. 24.

64 J. Harmata, a.g.e., s. 52.

65 M. İ. Rostovtzeff, “The Sarmatae and the Parthians”, s. 97.

66 G. Grote, History of Greece, III, New York, 1857, 242-243.

67 A. D. Mordtmann, Die Amazonen, Hannover, 1862, s. 121.

68 T. Mommsen, Römische Geschichte, II, Berlin, 1869, s. 276.

69 H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin, 1878, s. 345-346.

70 E. Meyer, Geschichte der Altertums, I, Stuttgart-Berlin, 1909, s. 798.

71 K. Kretschmer, “ Sarmatae”, RE, IA2, (1920), s. 2543.72 M. Ebert, “Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode”, RLV, XIII, (1929), s. 99.

73 G. Vernadsky, a.g.e., s. 74.

74 J. Harmatta, a.g.e., s. 37.

75 M. İ. Rostovtzeff, İranians and Greeks in South Russia, New York, 1969 s. 91.

76 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1973, s. 33.

77 M. Seyidof, a.g.e., s. 58.

78 A. N. Kurat, a.g.e., s. 7.

79 Herodotos, IV. 110-117.

80 Hippokrates, VI. 17.

81 Hippokrates, VI. 18.

82 Hippokrates, VI. 22.

83 B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984, s. 198.

84 Strabo, VII. 3. l7.

85 Strabo, XI. 5. 9.

86 M. İ. Rostovtzeff, "The Sarmatae and the Parthians", s. 92-93.

87 M. Ebert, a.g.m., s. 99.

88 Herodotos, IV. 71.

89 Herodotos, IV. 73.

90 R. Rolle, Totenkult der Skythen, Berlin-New York, 1979, s. 100-101.

91 S. Rudenko, Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskogo Vremya, Moskova, 1953, s. 148.

92 B. Ögel, a.g.e., s. 68.

93 M. Zvelebil, "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", CEA, München, l980, s. 255.

94 A. İnan, "Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri", Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara, 1991, s. 263.

95 G. Childe, The Aryans, London, 1926, s. 38-39.

96 M. Ebert, a.g.m., s. 60.

97 M. Ebert, a.g.m., s. 60-61.

98 M. Seydiof, a.g.e., s. 55-56.

99 M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1991, s. 53.

100 M. Ergin, a.g.e., s. 97.

AMMİANUS MARCELLİNUS, Rerum Gestarum Libri, London, 1963-1964.

CAH: Cambridge Ancient History.

CEA: Cambridge Enzyklopädie der Archäologie.

CHILDE, G., The Aryans, London, 1926.

EBERHARD, W., Çin Tarihi, Ankara, 1987.

EBERT, M., “Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode’’, RLV, XIII (1929), s. 52-114.

ERGİN, M., Orhun Abideleri, İstanbul, 1991.

GROTE, G., History of Grece, III. Cilt, New York, 1857.

GROUSSET, R., Bozkır İmparatorluğu, (çev. R. Uzmen), İstanbul, 1980.

HARMATTA, J., Studies on the History of the Sarmatians, Budapest, 1950.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, (çev. M. Ökmen), İstanbul, 1973.

HİNZ, W., “Zur İranischen Altertumskunde’’, ZDMG, XCIII, (1939), s. 363-380.

HIPPOKRATES, Hippokratous to Peri Aeron, Hydaton, Topon Parisioi, 1816.

İNAN, A., “Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri’’, Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, Ankara, 1991.

KIEPERT, H., Lehrbuch der Alten Geographie, II. Cilt, Berlin, 1878.

KRETSCHMER, K., “Sarmatae’’, RE, I A2, (1920), s. 2542-2550.

KRETSCHMER, K., “Scythae’’, RE, II A1 (1921), s. 923-942.

KRETSCHMER, K., “Siraces’’, RE, II A2, (1927), s. 283-285.

KURAT, A. N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992.

MEYER, E., Geschichte des Altertums, I. Cilt, II. Kısım, Stuttgart-Berlin, 1909.

MOMMSEN, T., Römische Geschichte, II. Cilt, Berlin, 1869.

MORDTMANN, A. D., Die Amazonnen, Hannover, 1862.

ÖGEL, B., İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984.

RASONYI, L., Tarihte Türklük, Ankara, 1993.

RE: Paulys Real Encylopädie der classichen Altertums wissenschaft.

RICE, T. T., The Scythians, London, 1968.

RLV: Reallexion der Vorgeschichte.

ROSTOVTZEFF, M. İ., Sarmatskija i İndoskifskija drevnosti, Prague, 1926.

ROSTOVTZEFF, M. İ., “The Sarmatae and the Panhians’’, CAH, III. Cilt, 1969, s. 91-104.

ROSTOVTZEFF, İ., İranians and Greeks in South Russia, New York, 1969.

RUDENKO, S., Kultura Naseleniya Gomogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskva, 1953.

SA: Sovetskaya Arhäologia.

SEYİDOF, M., Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken, Bakü, 1989.

STRABO, The Geograpy of Strabo, (çev. H. I. Jones), Cambridge, 1969.

TÄUBLER, E., “Zur Geschichte der Alanen’’, KLIO, Beitrage zur alten Geschichte, IX, (1909), s. 14-28.

VERNADSKY, G., A History of Russia, Ancient Russia, I. Cilt, New Haven, 1943.

VlNOGRADOV, V. B., “Sirakskih Soyoz Plemen na Sevemom Kavkaze’’, SA, I (1965).

VULIÇ, N., “Jazyges’’, RE, XVII, (1914), s. 1189-1191.

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ZVELEBİL, M., “der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien’’, CEA, München, 1980.

BEŞİNCİ BÖLÜM: TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI

Türklerin Göçleri ve Yayılmaları / Prof. Dr. Salim Koca [s.651-663]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Dünyanın en eski kıtası olan Asya, tarihî ve coğrafî bakımdan beş büyük kısma ayrılmıştır: 1. Kuzey Asya, 2. Doğu Asya, 3. Güney Asya, 4. Ön Asya, 5. Orta Asya.1 Bunlardan Orta Asya; kuzeyde Sibirya, doğuda Büyük Kingan (Kadırgan) dağları, güneyde Himalaya ve Hindukuş sıradağları, batıda da Hazar denizi ve Yayık (Ural) nehri ile çevrili büyük bir ülkedir. Türklerin ilk ana yurdunun Orta Asya'da bulunduğu ve dünyanın öteki yerlerine buradan yayılmış oldukları eskiden beri bilinmektedir. Ancak araştırmaların eksikliği ve yetersizliği yüzünden ilk ana yurdun yeri uzun süre kesin olarak tespit edilememiştir. XX. yüzyıl içinde arkeolojik buluntular, yazılı belgeler, destanlar, diller ve kültürler üzerinde yapılan yeni araştırmalarla ilk ana yurdun yeri hakkında birçok delil ortaya konmuştur. Fakat, bu yer için arkeologlar, tarihçiler, antropologlar, dilciler ve kültür tarihçileri hep ayrı ayrı yerler göstermişlerdir. Bunlardan hangisinin daha isabetli ve doğru bir görüş olduğu meselesine gelince, yazılı belgelerin bilgilerini diğer belgelerin bilgileriyle destekleyen tarihçilerin görüşünün bilim dünyasında daha ağır bastığı görülmektedir. Buna göre, Türklerin ilk ana yurdu, Altay2 ve Sayan

(Kögmen) dağları çevresi ile bu dağların kuzey batı bölgeleridir. Fakat, diller üzerinde yapılan mukayeseli çalışmalarla Türk anayurdunun bu bölgelerle sınırlı kalmadığı, Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru gittikçe yayıldıkları anlaşılmaktadır. Meselâ Türkler, M.Ö. 2 bin yıllarının ortalarından itibaren Altay dağlarından Ural dağlarına ve Yayık nehrine kadar olan geniş bozkır sahaya tamamen yayılmışlardır.3

Türklerin batıya doğru yayılmalarında Orta Asya'nın coğrafyası âdeta yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır: Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır. Coğrafyacıların Cungarya, Türklerin ise Yarış Ovası adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı âdeta bir kapı durumundadır. Bundan sonra Cungarya'nın hemen batısında ortaya çıkan Tarbagatay dağlık arazi ise, Türklerin önünde önemli bir engel teşkil etmemiştir. Tarbagatay'ı kolayca aşan Türkler, Kırgız bozkırı veya Turan ovası adı verilen bugünkü Kazak bozkırlarını tamamen kaplamışlardır. Bu duruma göre, Cungarya ile Hazar denizi arasındaki bozkır saha Türklerin ikinci anayurdu olmuştur.4

Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabiî (doğal) engellerden daima kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. Zira, büyük tabiî engeller hareketi ve ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi, bazen de imkânsız hale getirmekteydi. İpek Yolu, kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı âdeta tabiî yol durumundaydı. Türk ana yurdundan çıkan Türk topluluklarının bir kısmı kuzey İpek Yolu'nu izleyerek, batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Hun, Ogur (Oğuz), Dokuz Oğuz, Avar ve Ak-Hun gibi Türk toplulukları bunlardan bazılarıdır.5

A. Orta Asya'nın En Eski

Kültürleri ve Türklerin

Yayılma Sahaları

Orta Asya'da tarih öncesi dönemlere dair yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Türklerin atalarının nerelere kadar yayılmış olduklarını görmek mümkün olabilmektedir: Orta Asya'nın tarih öncesi, "Yontma Taş" (Mezolitik) Devri'ne kadar geriye gitmektedir. Bu devir M.Ö. 5000 yılları olarak tarihlendirilmektedir. Yontma Taş Devri'nin insanı, genellikle ormanlık sahalarda yaşıyor, taşları yontarak basit silâhlar yapıyor; avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu. Hatta bu insan, bazı küçükbaş hayvanları evcilleştirdiği gibi, tabiattaki bitkilerden de yararlanmasını öğrenmiş bulunuyordu. Özellikle Türklerin ilk atalarının (proto-Türk), tarihin bu döneminde, yani Yontma Taş Devri'nde avcılık ve balıkçılık yaparak geçindikleri anlaşılmaktadır. Zira av kuşlarından bazıları, onlar için, birer "ongun" (töz= ata kabul edilen kuş veya hayvan) haline gelmiştir. Meselâ Oğuz Türklerinde, "şahin, kartal, tavşancıl, sungur, uc-kuş ve çakır" gibi kuşlar birer ongun (töz) idi.6 Bu durum, hiç şüphesiz onların, çok erken çağlarda yaşadıkları avcılık hayatının bir hatırasından başka bir şey değildi.

Aynı dönemlerde, Orta Asya'daki ormanlık sahanın insanına göre bozkır sahaların insanı biraz daha ileri durumda bulunuyordu. Daha doğrusu, ormanlık sahanın insanı Yontma Taş Devri'ni yaşarken bozkır sahanın insanı Cilâlı Taş (Neolitik) Devri'ne geçmiş durumdaydı. Zira, Mançurya'dan Hazar denizine kadar uzanan bozkır sahalarda genellikle cilâlı taş âletler bulunmuştur. Daha da önemlisi, bozkır insanı, M.Ö. II. binyılın sonlarından itibaren Maden Devri'ne girmiş bulunuyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Türklerin ataları, ormanlık sahadan çıkarak, yavaş yavaş Orta Asya'nın bozkır sahalarına yayılmışlardır.

Orta Asya'nın en eski kültür merkezlerinden biri, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav (Anau) adını taşıyan yerden ortaya

çıkarılmıştır. Burada yapılan kazılarda M.Ö. 4000-1000 yılları arasında tarihlendirilebilen oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre rastgelinmiştir. Güneşte kurutulan tuğlalardan yapılmış evlerde oturan Anav insanı, at, koyun, sığır besliyor ve çiftçilik yapıyordu. Aynı yerleşik kültürün bir benzeri de Aral gölü çevresinde (Kelteminar kültürü: M.Ö. 3000) ve Anav yakınlarındaki Namazgâhtepe'de bulunmuştur. Namazgâhtepe'de yapılan kazılarda, M.Ö. 2500 yıllarına ait dibekler ve bakırdan çeşitli süs eşyaları ele geçirilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, bu kültürün insanı, tarihin oldukça erken sayılabilecek bu döneminde, arpayı ve buğdayı dibeklerde öğütüp, un ve ekmek yapmayı, daha önemlisi maden işlemesini öğrenmiş bulunuyordu.

Anav kültürünü yaratan topluluğun milliyeti, kesin olarak tespit edilememiştir. Bazı Batılı araştırıcılar, bu kültürü, ciddî bir delil göstermeksizin Arî topluluklarına mâl etmeye çalışmışlardır. II. Dünya Savaşı'nda sonra Arî toplulukları üzerinde yapılan yeni araştırmalara göre, bu toplulukların Hazar denizinin kuzeyinden Orta Asya'ya yayılışları ve Hindistan'a inişleri, M.Ö. 1500 yıllarından sonra meydana gelmiştir. Halbuki, Anav kültürünün ortaya çıkışı, M.Ö. 4000 yıllarına, başka bir iddiaya göre 9000-10.000 gibi çok eski tarihlere kadar geriye gitmektedir.7 Bu duruma göre, Anav kültürü, Türklerin atalarına veya onlarla akraba olan bir kavme mâl edilebilir. Zira, Türk kültürünün temel unsuru olan at, ilk defa Anav kültüründe görülmüştür.8

Orta Asya'nın en eski kültürlerinden biri de, M.Ö. 3000-1700 tarihleri arasında, Abakan bozkırlarında görülmüştür. Abakan veya en önemli buluntu yeri olan Afanasevo adıyla tanıtılan bu kültür, sadece Abakan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Altay dağlarından Etil (Volga) nehrine kadar uzanan geniş bozkır sahaya yayılmıştır. çakmaktaşından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler, kırmızı veya beyaz bantlı basit çömlekler ve çeşitli maden işlemeli âletler, bu kültürün en önemli

malzemesini oluşturmaktadır.9 Bu malzemeler, Afanasevo insanının Maden Devri'ne girdiğini, avcılık ve hayvancılık yaptığını göstermektedir. Zira, eski Türk hayatının temel unsurları olan at ve koyuna ait kemikler, ilk defa Afanasevo kültürünün kurganlarında yanyana görülmüştür.10 Afanasevo insanın kültürel bakımdan elde ettiği en önemli başarı, hayvan yetiştirmenin dışında, ilkel biçimde de olsa ziraat yapmaya başlamasıdır.11

Orta Asya'da Afanasevo kültürünü, Andronovo Kültürü devam ettirir. Afanasevo kültürünün gelişmiş bir şekli olan bu kültür, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında, Altay dağlarının güneyinden Yenisey'e, Tanrı (Tien-shan) dağlarından Yayık (Ural) nehrine kadar olan bütün bozkır sahayı tamamen kaplamıştır. En önemli buluntu yerlerinden biri Minusinsk havzasıdır.12 Andronovo kültürünü, "beyaz, brakisefal (yuvarlak kafalı) tipte, atlı-savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış olduğu" tahmin edilmektedir.13 Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler, taş kaşıklar, kemikten ok uçları ve iğneler, kazalı hançerler, saplı baltalar ile inci ve küpe gibi süs eşyaları, bu kültürün en önemli eşyalarıdır.14

Andronovo kültüründe en önemli gelişme, metal işlemede (metalurji) gerçekleştirilmiştir. En çok kullanılan maden, toprağın üzerinde birikmiş olan metal oksit cevheridir. Metal cevheri, genellikle Altay ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin sıradağlarında bulunan sığ ve açık maden ocaklarından sağlanmıştır. Andronovo insanı, madenî silâhlarının dökümünde hem balçıktan hem de taştan kalıplar kullanmıştır.15 Ayrıca, tunç (bronz) ve altından yapılmış süs eşyaları da ilk defa Andronovo kültüründe görülmüştür. Çinliler, tunç yapmayı Andronovo insanından, yani Türklerin atalarından öğrenmişlerdir.16 Diğer taraftan, bu kültürün insanı, at ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamıştır.

Yenisey nehrine katılan Karasuk ırmağı çevresinde M.Ö. 1200-700 tarihleri arasına ait yeni bir kültür ortaya çıkarılmıştır. Karasuk adıyla tanıtılan bu kültürde Andronovo geleneği devam ettirilmekle beraber, yenilik olarak demir madeni bulunmuş ve işlenmesine başlanmıştır. Hatta bu kültürde, bakıra arsenik ve kalay karıştırmak suretiyle metalin kalitesi ve değeri son derece yükseltilmiştir. Bundan başka, eski Türk hayatının en önemli unsurlarından olan dört tekerlekli arabalar ve keçeden derme çadırlar (kurulup sökülebilen) ile mezara yiyecek, içecek koyma gibi dinî âdetler, ilk defa bu kültürde görülmüştür.17 Daha önemlisi, Karasuk kültürünün insanı, koyun yapağısı dokuyarak, elbise yapmasını öğrenmiştir.18

Karasuk kültürünü, M.Ö. 700-100 yılları arasında, Abakan ve Minusinsk bölgesinde Tagar Kültürü takip eder. Tagar kurganlarında, tunçtan yapılmış iki yanı keskin (kingırak) bıçaklar, hançerler, çok sayıda ok uçları, saplı aynalar, süslü altın ve tunçtan tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üç ayaklı süslü tunç kazanlar bulunmuştur.19 Bu eşyalardan bazılarının üzerine işlenmiş olan hayvan tasvirleri, eski Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üslubunun bütün özelliklerini göstermektedir. Öte yandan, gem yapmak üzere yontulmuş kemik ve boynuz parçaları ile el değirmenleri, ilk defa Karasuk kültüründe görülmüştür.20

Tagar kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık bölgesinde yeni bir gelişme gösterir. Hem Tagar hem Taştık insanı, otağ şeklinde ağaçtan sabit konutlar yapmıştır. Bu evler, ağaç kütüklerini silindirik veya dört köşe olacak şekilde üst üste yığmak suretiyle yapılıyor ve tavanı da eğilmiş ağaç dallarıyla tıpkı kubbe (eğme, eğin) gibi kapatıyordu. Çadırlarda olduğu gibi bu evlerin de orta yerlerinde, ocak; tepelerinde ise, duman deliği (tüğünük) bulunuyordu. Bu ahşap evlerden oluşan obaların etrafı da, ağaç kütükleri ve

dalları ile çevriliyordu. Ağaç kütükleri ve dalları ile örülen duvarlara ise, eski Türkçede “çit” adı veriliyordu. Bu “çitler”, kuş tüyleri ve samanla karıştırılan balçık harç (titig) ile sıvanarak berkitiliyordu.21

Tagar ve Taştık kültürlerine ait birçok kaya resmi bulunmuştur. Tagar ve Taştık kaya resimleri ile bu kültürlerin kurganlarında ortaya çıkarılan tunçtan küçük hayvan heykelleri, çeşitli eşyalar üzerinde yer alan dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri, eski Türk sanatının bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Bundan dolayı, bu kültürleri yaratan topluluğun Türklerin ataları olduğu hususunda asla şüphe edilmemektedir.22

Anav, Kelteminar, Afanasevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerine dair arkeolojik kazıların hemen hemen hepsi, Rus arkeologlar tarafından yapılmıştır. Rus arkeologlar, ortaya çıkardıkları arkeolojik malzemeyi genellikle buluntu yerlerinin adlarıyla tanıtıp değerlendirmişlerdir. Fakat onlar, bu kültürleri yaratan toplulukların kimlikleri hakkında, bir şey söylememişlerdir. Daha doğrusu Rus arkeologlar bu hususta ne bir yargıya varabilmişler ve ne de bir tercih yapabilmişlerdir. Halbuki, bu arkeolojik malzemenin değerlendirilmesinden ve yorumlanmasından şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Orta Asya’da ortaya çıkarılan Anav, Afanasevo, Andronovo, Karasuk ve Taştık kültürlerinin özellikle Türklerin atalarıyla çok yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu yargının d+oğruluğu, bugün bile çeşitli delillerle kanıtlanabilmektedir. Meselâ eski Türk kültüründeki at ve koyun besleme, dört tekerlekli üstü kapalı araba, derme çadır, tunç, iki ağızlı bıçak (kingırak=kama), hayvan üslubu gibi unsurlar ile mezara yiyecek ve içecek koyma âdeti, bu kültürlerde de açık bir şekilde görülmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin ataları (Proto-Türk), çok eski çağlarda Abakan bozkırlarından Etil (Volga) ve Ceyhun (Öğüz) nehrinin ilerisine

kadar olan bütün Orta Asya topraklarına yayılmışlardır. Bu durum, Türklerin yayıldıkları sahalardaki ırmaklara ve dağlara verdikleri isimlerle de desteklenmektedir. Meselâ, milâttan önceki çağlarda yazılmış Grekçe eserlerde Ural nehrinin adı “Dayık” (Yayık), Ceyhun nehrinin adı da “Oxus” (Öğüz=nehir), şeklinde Türkçe yazılmıştır. Grek yazarları, bu isimleri, hiç şüphesiz burada oturan Türklerden öğrenmiş olmadır.

B. Göçlerin Sebepleri

Bir topluluğun kendi yerini, yurdunu terk ederek, başka bir yere gitmesine veya yer değiştirmesine göç denir. Sosyal bir olay olan göç, hayatî ve ciddî sebeplere dayanır. Aksi taktirde hiçbir topluluk önemli bir sebep olmaksızın yerini yurdunu terk edip, sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya kalkışmaz. Çünkü, hiçbir göç sahası tamamen boş ve sahipsiz bir yer olmamaktaydı. Göç hareketinde bulunan kütle, buradaki yerli topluluk veya devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermek ve bu mücadeleyi de kazanmak zorundaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, göç hareketinde bulunan kütlenin, yeni göç sahasındaki yerli halkı ya hâkimiyeti altına alması ya da onu buradan sürmesi lâzım geliyordu.

Türk toplulukları, bazı zorlayıcı sebeplerden dolayı zaman zaman Orta Asya’daki yurtlarını terk ederek, başka coğrafyalara, başka iklimlere göç etmişler ve yayılmışlardır. Türk topluluklarını zaman zaman göçe zorlayan tabiî, iktisadî, siyasî, sosyal ve askerî sebepleri şöyle açıklayabiliriz:

1. Tabii (Doğal) Âfetler ve
Salgın Hastalıklar

Orta Asya’nın ikliminde istikrar yoktu. Buradaki hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, sel ve çekirge baskınlarının, otları ve suları yok eden aşırı sıcaklıkların ve kuraklığın daima tehdidi ve tehlikesi altındaydı. Bazı yaz aylarında bir damla bile yağmurun düşmediği aşırı

kuraklıklar, bazı kış aylarında da aşırı soğuklar, salgın hastalıkların çıkmasına yol açıyor ve kütle halinde hayvan kırımları meydana geliyordu. Meselâ, 627 yılında, Göktürk ülkesine çok kar yağmıştır. Bu yüzden koyunların ve atların büyük bir kısmı kırılmıştır.23 Aynı şekilde, 685 yılında, Oğuzların yurdunda büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklıktan dolayı, atların ve sığırların onda yedisi veya sekizi ölmüştür. Oğuzlar, hayatta kalabilmek için tarla faresi avlamak ve ot kökü yemek zorunda kalmışlardır.24 Görüldüğü gibi, Orta Asya'da hayatı zorlaştıran ve kütleleri göçe zorlayan sebep, ağır kış şartlarıdır. Aşırı soğukların sebep olduğu salgın hastalıklara, "yut" (yutmak) adı verilmektedir.25 Sık sık meydana gelen "yut"larla başlıca ekonomik varlıklarını yitiren Türkler, perişan oluyorlar ve güç durumlara düşüyorlardı.26 İşte böyle durumlarda Türk toplulukları için yeni ekonomik sahalar aramak bir zaruret halini alıyordu. Böylece, göçler başlıyordu.

2. Nüfus Artışı ve

Otlak Yetersizliği

Türkler son derece dinamik ve sağlıklı bir topluluk idiler. Üstelik Orta Asya'daki göçebe hayat tarzı, çok sayıda insana ve insan gücüne ihtiyaç gösteriyordu. Bundan dolayı genç nüfus son derece artmaktaydı. Fakat, ana yurdun toprakları, hızla çoğalan Türklerin geçimi için yetersiz kalıyordu. Aynı şekilde otlaklar da sayısı gittikçe artan sürülere yetmiyordu.27 Öte yandan, Orta Asya'nın bozkır sahalarında büyük insan kütlelerini besleyebilecek tarım sahaları hemen hemen hiç yoktu. Ekonomi büyük ölçüde hayvancılığa dayandığı için otlakların önemi daha da artmaktaydı. Otlak yüzünden boylar arasında sık sık silâhlı çatışmalar meydana geliyordu. Bu sonu gelmez çatışmalarda ve itişip kakışmalarda mücadeleyi kaybeden boy veya topluluğun kendisine yeni bir yurt ve otlak araması

gerekiyordu. Bu durum ise, bozkır topluluklarının âdeta değişmez bir kanunu idi.

3. Siyasî Anlaşmazlıklar

(İhtilâflar)

Anayurt içinde ve dışında başka yerlere yapılan göçlerin bir sebebi de, Türk tarihinde sık görülen siyasî anlaşmazlıklar idi.28 Zira Türk siyasî hayatında istikrar yoktu. Türk siyasî hayatı iniş ve çıkışlarla, zirveler ve çöküntülerle dolu idi. Bunun başlıca sebebi, taht veraset hukukunun belirli bir kurala bağlanmaması idi. Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkmada her hanedan üyesine aynı hakkı veriyordu. Bu da her hükümdar değişikliğinde taht kavgalarına ve bu kavgalar da devletin zayıflamasına, hatta bölünmesine sebep oluyordu. Bazen bu mücadele Türk devletinin istiklâli ile ilgili olmaktaydı. Çünkü bozkır insanı, diğer insanlara göre hürriyetine ve istiklâline fazlaca düşkün idi. Sebep ne olursa olsun mücadeleyi kaybeden taraf, istiklâli fedâ edip egemenlik altına girmektense, yerini terk ederek, yeni ufuklara doğru göç etmeyi tercih ediyordu. Meselâ böyle bir olay, M.Ö. 58 yılında Hun tahtında oturan Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi arasında meydana gelmiştir. İç ve dış baskılara daha fazla dayanamayan Ho-han-yeh, istiklâli fedâ edip, Çin hâkimiyetine girerek, durumunu kurtarmak istedi. Bu durum Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı. Hunlar; istiklâli fedâ edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayrıldılar. İstiklâlin fedâ edilmesini “gülünç ve utanç verici” bulan Çi-çi ve taraftarları, Çin hâkimiyetini tercih eden Ho-han-yeh taraftarlarına karşı mücadeleye giriştiler. Fakat Çi-çi ve taraftarları, Çin’in desteğini alan Ho-han-yeh ve taraftarlarına karşı başarılı olamadılar ve mücadeleyi kaybettiler. İstiklâli fedâ etmek istemeyen Çi-çi ve taraftarları, Batı Türkistan’a çekilerek, burada bağımsız bir Hun Devleti kurdular (M.Ö. 54).29

Siyasî anlaşmazlıklar yüzünden göçler, bazen yeni bir Türk devleti kurulurken meydana geliyordu. Böyle durumlarda, yeni devletin hâkimiyetini kabul etmek istemeyen topluluklar, yurtlarını bırakıp, başka yerlere göç ediyorlardı. Meselâ, Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar 744 yılında birleşerek, Göktürk iktidarına son verdiler. Yeni devleti, bunlardan Uygur İl-teber'i (=Uygur beyinin unvanı) oluşturdu. Karluk Beyi, yeni devlette "Sol Yabgu" unvanı ile Uygur Kağanı'nın yardımcısı oldu. Fakat, Karlukların büyük kısmı Uygur hâkimiyetini kabul etmediler. Kara Ertiş ve Tarbagatay bölgesindeki yurtlarından ayrılarak, İli ve Çu havzasına gelip yerleştiler.

Aynı şekilde bir göç hareketi de Hazar Devleti kurulurken meydana gelmiştir: VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kafkaslar'ın kuzeyinde bir devlet kuran Hazarlar, Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar topluluklarını da hâkimiyetleri altına almak istediler. Hazarlar, Bulgarların Onogur (On Ogur=On Oğuz) ve Macar kütlelerini kolayca hâkimiyetleri altına aldılarsa da, Kuturgur (Dokur Ogur=Dokuz Oğuz) ve Uturgur (Otur Ogur=Otuz Oğuz) kütlelerine hâkimiyetlerini kabul ettiremediler. Bunlardan Kuturgurlar, diğer Bulgar topluluklarıyla birlikte bölgeyi terk edip, Balkanlar'a inerek, burada Asparuh önderliğinde Tuna Bulgar Devleti'ni kurdular. Uturgurlar da kuzeye çekilerek, Etil ve Kama nehirleri arasında Etil Bulgar Devleti'ni meydana getirdiler.

4. Ağır Dış ve İç Baskılar

Türk toplulukları bazen karşı koyamadıkları ağır dış baskılar yüzünden de yurtlarını terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, genellikle Türklerin siyasî bakımdan parçalandıkları ve Orta Asya'ya hükmeden güçlü bir Türk devletinin bulunmadığı zamanlara rast geliyordu. Böyle zamanlarda güçlü bir dış baskı ile karşılaşan Türk toplulukları, istiklâllerini

değil, yurtlarını fedâ ediyorlardı. Çünkü onlar, ancak üzerinde hür ve bağımsız olarak yaşayabildikleri toprakları yurt olarak kabul ediyorlardı.30

Çinliler, Kitanlar (Hıtaylar) ve Moğollar çeşitli tarihlerde Türk toplulukları üzerinde baskılarını hissettirerek, onları yerlerinden etmişlerdir. Meselâ, Çin'den atılan Moğol kökenli Kitanlar, 924 yılında Ötüken bölgesindeki Kırgız Kağanlığı'na ağır bir darbe vurdu. Bu darbeden sonra Ötüken'de tutunamayan Kırgızlar, Ertiş kaynak havzasındaki eski yurtlarına çekildiler. Öte yandan Orta Asya'daki Türk toplulukları üzerinde Cengiz Han önderliğindeki Moğol baskısı daha ağır oldu. Moğolların önünden kaçan Türk boyları, uzun bir göç hareketine girişerek, gelip Anadolu'ya sığındılar.

Türk toplulukları, sadece dış baskılara değil, aynı zamanda birbirlerinin baskılarına da mârûz kalıyorlardı. Hatta dış baskılardan çok iç baskılarla meydana gelen göçün sayısı daha fazla idi. Özellikle, Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan göçler, hep Türk topluluklarının birbirlerini itmeleri ve yerinden etmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Şimdi bunları tarih sırasına göre birer birer belirtelim:

Sabar (Sibir) Türkleri, V. yüzyılın ikinci yarısına doğru İli nehri havzasındaki yurtlarında Avarların baskılarına mârûz kaldılar. Bu baskı üzerine yurtlarını terk ederek Kazak bozkırlarına geçen Sabarlar, buradaki Ogur (Oğuz) Türklerini batıya sürüp, onların topraklarına yerleştiler. Sabarlar, Kazak bozkırlarında yarım asır kaldıktan sonra tekrar harekete geçtiler; On-ogurları (On Oğuz) ve Macarları batıya iterek, Kafkaslar'ın kuzeyinde bulunan Etil ve Don nehirleri arasındaki bölgeye sahip oldular.31

Sabarlardan sonra aynı baskıya bu defa Avarlar mârûz kaldılar. Göktürkler, 552 ve 555 yıllarında olmak üzere arka arkaya vurdukları iki darbe ile Orta Asya'daki Avar hâkimiyetine tamamen son verdiler.

Göktürk darbesinden sonra Orta Asya'yı terk eden Avarlar, kendilerine emin bir yurt bulabilmek için batı istikâmetinde uzun bir göç hareketine giriştiler. 557 yılında Etil (İdil) nehrini geçerek Kafkaslar'a ulaşan Avarlar, Göktürklerin kendilerini takip ettiklerini duyunca, bu bölgeden de ayrılarak, Orta Avrupa'nın yolunu tuttular. Karpatların çevrelediği Macar ovalarına gelip yerleştiler. Avarlar, burada bir devlet kurarak, 805 yılına kadar siyasî varlıklarını devam ettirdiler.

Birbirlerini itmek ve yerlerinden çıkarmak suretiyle zincirleme bir göç hareketi de Peçenek, Oğuz ve Kuman Türkleri arasında meydana geldi: Issıg ve Aral gölleri arasındaki yurtlarında VIII. yüzyıl içinde Karluk ve Oğuz Türklerinin saldırılarına uğrayan Peçenekler, Yayık ve Etil nehirleri arasındaki bölgeye çekildiler. Peçenekler, burada da rahat olamadılar; Hazar ve Oğuz Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. Kendilerinden önceki Türk topluluklarının yaptığı gibi Etil nehrini geçen Peçenekler, Macarları batıya iterek, Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgeye hâkim oldular.

Türk tarihinin en hazin ve en ağır göç hareketlerinden birini de Uygurlar yaşamıştır: 821 yılından sonra, Uygur Devleti'nin gücü yıldan yıla, savaştan savaşa gittikçe zayıflıyordu. Buna karşılık, Kırgızların gücü günden güne artıyordu. 839 yılında Uygur ülkesinde, büyük kayıplara sebep olan dayanılmaz bir kıtlık meydana geldi. Hayvanların çoğu kırıldı. İç huzursuzluk bütün memlekete yayılmaya başladı.32 Çin'in entrikaları yüzünden kağanlar duruma hâkim olamadılar. İsyanlar birbirini takip etti. Bu durumu fırsat bilen Kırgızlar, kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler; başkenti (Kara Balsagun) ele geçirdiler; Uygur Kağanı'nı öldürdüler. Kırgızların eskiden beri Uygurlara duydukları kin, burada korkunç bir katliam şeklinde kendisini gösterdi; halk ağır bir katliama (kıyım) tâbi tutuldu (840).

Kırgız katliamından kurtulabilen Uygur kütlelerinin bir kısmı, Orhun bölgesinden Kansu'ya kaçarak, Kançov şehri merkez olmak üzere burada yeni bir Uygur Devleti kurdu. Sarı Uygurlar adıyla anılan bu Türk kütleleri, burada Budizm etrafında yeni bir kültür hareketi başlattılar.

Kırgızların katliamından kaçan önemli bir Uygur kütlesi de, Doğu Türkistan'a gelerek, Turfan ve Başbalık şehirlerine yerleşti. Son Uygur Kağanı'nın yeğeni olan Mengling'i kağan seçerek, Turfan Uygur Devleti'ni oluşturdu.33

Türk tarihinde, etkisini uzun bir zaman içinde ve geniş bir mekanda devam ettirebilen büyük ve kapsamlı bir göç hareketi de, Oğuz Türkleri arasında meydana geldi: X. yüzyılda, Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de Oğuz Türkleri idi. Bu yüzyılda Oğuzların, Hazar denizi ile Seyhun nehrinin (İnci, Sir Derya) orta yatakları arasındaki sahada bağımsız bir devletleri vardı. Aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci bölük göç yeri olarak Karadeniz'in kuzeyini, diğeri de İslâm ülkesini tercih etti. Greklerin "Uz" (Uzoi), Rusların "Tork" veya "Torci" (Türk) adını verdikleri birinci bölük, Hazar denizinin kuzeyinde oturan soydaşları Peçenekleri batıya iterek, onların yerlerine sahip oldu. Burada fazla kalmayan Uzlar, Etil nehrini geçerek, Peçeneklerin arkasından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar (1054). Uzlar, Peçenekleri arkadan sıkıştırarak, onların Tuna nehrini geçip, Balkanlar'a inmelerine yol açtılar. Fakat, Kiyef Knezliği, Uzların bölgeye hâkim olmalarına yayılmalarına fırsat vermedi. Kiyef şehrine kadar ilerlemiş olan Uzlar, Ruslar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Uzlar, kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kuman Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. 1065 yılında, 600 bin kişilik büyük bir kütle halinde Tuna nehrini geçen Uzlar, kollara ayrılarak, Balkanlar'a dağıldılar. Trakya ve

Makedonya'ya kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Uzların bu akın hareketi, başta Bizans olmak üzere Batı dünyasında büyük korku ve dehşet uyandırdı. Fakat, bu sırada meydana gelen şiddetli soğuklar, Uzlar arasında salgın hastalıkları çıkmasına sebep oldu. Bu yüzden onlar, büyük mal ve can kaybına uğrayarak zayıfladılar.34 Bu durumdan yararlanan Peçenekler, yılgın ve perişan bir vaziyette olan Uzların üzerine saldırarak, onları dağıttılar. Bundan sonra Uzlar, bir kuvvet olmaktan çıktılar ve bir daha kendilerini toparlayamadılar.

Peçenek darbesinden sonra Uz kalıntılarının bir kısmı, Kiyef şehri çevresine giderek, buraya yerleşti. Balkanlar'da kalan Uz kalıntıları da, Bizans ordusunda hizmete alındı. Bizans ordularının saflarında daha sonra Malazgirt Savaşı'na katılan Uzlar, kıyafetlerinden ve konuşmalarından soydaşları olduklarını anlayarak Selçuklu ordularının saflarına geçip, savaşın Türkler tarafından kazanılmasında başlıca rol oynadılar.35

Uzlardan sonra da bu zincirleme baskılar ve göçler devam etti. Bu defa Uzların arkasında Karadeniz'in kuzeyine Kuman (Kıpçak) Türkleri geldiler. Kumanlar, Uzları Balkanlar'a itmekle kalmadılar, kendileri de onların arkasından bu bölgeye indiler.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Avarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahalara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a sahip olarak, Kiyef Knezliği'ni ve Bizans İmparatorluğu'nu baskı altına almışlardır. Zaman zaman da Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini kırmışlar ve yok etmişlerdir.36 Daha da kötüsü onlar, askerî alanda gösterdikleri başarıyı kimliklerini ve kültürlerini korumakta gösterememişler, yeni kültür çevresi içinde eriyerek, ebediyen Türklük dünyasından kopmuşlardır.

5. Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar

Kurma Fikri

Yeni ülkeler fethetme (açma) arzusu ve bunun tabiî sonucu olarak yeni vatanlar kurma fikri de, göçlerin sebepleri arasında sayılabilir. Zira Türkler, bu arzularını ve fikirlerini gerçekleştirebilecek hayat tarzına ve vasıtaya sahip idiler. Bu hayat tarzı konar-göçer bir hayattı; vasıta da at idi. Geçekten de Türkler, ziraat yapan toplumlar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde hiçbir zaman esir hissetmemişlerdir. Konar-göçer hayat tarzı onlara cesaret, kuvvet ve büyük bir dinamizm kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Daha da önemlisi, onlarda yeni ülkeler fethetme ve yeni imkânlara sahip olma arzusu uyandırmıştır. Atın sağladığı sürat ve üstünlük duygusu da, onların bu arzularına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Böylece Türkler, at sayesinde hayret verici bir çabuklukla geniş fetih ve göç hareketinde bulunabilmişlerdir. Meselâ, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya yönelmelerinde, fetih arzusu ve yeni vatan kurma fikri başlıca rol oynamıştır.37

C. Milâttan Önce Orta Asya'nın

Dışına Yapılan Türk Göçleri

Gerek milâttan önceki, gerekse milâttan sonraki zamanlarda anayurttan dünyanın öteki yerlerine zaman zaman Türk göçleri olmuştur. Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen göçler hakkında kesin sayılabilecek bilgilere sahip bulunmaktayız. Fakat milâttan önceki zamanlarda olan göçler, belgelerin bulunamaması ve yeterli araştırmaların yapılamaması yüzünden henüz aydınlatılamamıştır. Ancak eski Çin, Mezopotamya, İran, Hindistan ve Anadolu medeniyetleri üzerinde yapılan araştırmalarda belirgin şekilde Türk kültürünün izine rastlanması,38 Türklerin çok eski zamanlarda bu yerlere göç etmiş oldukları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Hatta nerede büyük bir devlet kurulmuşsa, orada Türk kültürünün izine rast gelmek mümkündür.39 Bu durum bilim adamlarını

ister istemez, Sümer, Hitit, Çin ve İran gibi yerleşik medeniyetlerin atlı-göçebe kavimlerle yakından ilgili olduğu, onların teşkilâtçı kabiliyetleri olmadan bu medeniyetlerin ulaştıkları yüksek seviyeye asla varamayacakları düşüncesine sevk etmiştir.40

Öte yandan, eski diller üzerinde yapılan mukayeseli araştırmalarla bu hususta daha kesin ve sağlam deliller ortaya konmuştur. Meselâ, Sümerce yapı bakımından Türkçenin de dahil olduğu “eklemeli” veya “bitişken” diller grubu arasında yer almaktadır. Daha da önemlisi, bu konuda yapılan araştırmalarla 200-300 kadar Sumerce kelimenin hem ses hem anlam bakımından Türkçe ile ilgisi görülmüştür. Sumerce ile eski Türkçedeki birbirine benzer kelimelerden bazılarını bir örnek olarak aynen buraya alıyoruz. Burada gösterilen kelimelerin ilki Sumerce, ikincisi de eski Türkçedir: Dingir=Tengri (Tanrı), kapkagag=kapkacak, men=men (ben), sag=sag (sağ, sağlam, iyi), tibira=temür (demir), tin=tin (hayat, ruh), giş=yış (orman, dağ, ağaç), gişig=eşik, gud=ud (öküz), tir=yir (yer, toprak), nigin=yıgın (yığın, küme), zibin=cibin (sivrisinek), urugal=korıgan (mezar), ud=öd (zaman), umuş=ukuş (anlayış, akıl), agar=agır (ağır), zag=sag (sağ taraf), uş=us (akıl, zeka), u=u (uyku), ziz=çeç (tahıl yığını), şir=yır (şarkı, türkü), marun=karınca, dip=yip (ip), dirig=irig (iri, kaba, sert), ab=eb (ev), ai=ay, dag=dağ, taş, adda=ata, agarın=karın, aş=aş, ba=bu, şu=şu, er=er.41 Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür.

Diller arasındaki benzerlik sadece Sumerce ile Türkçe arasında değil, aynı zamanda Türkçe ile Elam, Guti, Hurri ve hatta Bask dili arasında da görülmüştür.42 Ayrıca, Urartuların dili ile Türkçe arasında da yapı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

Bilim adamlarına göre, Anav (Anau) kültürü ile başta Mezopotamya’daki Sumer medeniyeti olmak üzere İndus nehrinin orta havzasında meydana çıkarılan Mohenjo-daro (Ölüler tepesi) ve

Harappa medeniyetleri (M.Ö. III-II. bin) arasında bir iç bağ bulunmaktadır.43 Bilim adamları bu iç bağa bakarak, her iki medeniyetin de aynı soydan gelen veya akraba kavimler tarafından meydana getirilmiş olduğu kanaatine varmışlardır. Öte yandan, Kuzey Çin'de kurulan Cov (Chou) Devleti'nde (M.Ö. 1050-247) at kültürü ve Gök Tanrı inancının bulunması, güneş ve yıldızların kutlu sayılması, askerî alanda bazı Türk geleneklerine rast gelinmesi, bu devleti kuran unsurun Türk olduğuna şüphe bırakmamaktadır.44 Bundan başka, doğudan gelip, Anadolu üzerinden İtalya'ya geçen ve milliyetleri hakkında bir türlü karara varılamayan Etrüsklerin de bir Türk topluluğu olabileceği, bu hususta yapılan bazı araştırmalar ve değerlendirmelerle oldukça belirli hale gelmiştir.45 Bu hususta kesin hüküm ise, Etrüsklerin dilleri tamamen çözülebildiği zaman verilecektir.

Yakut (Saka/Saha=Kişi insan) ve Çuvaş Türkleri, pek eski çağlarda Türk ana kütlesinden ayrılıp, anayurt dışına çıkmış Türk topluluklarıdır. Bunlardan Yakut Türkleri, Kuzey doğu Sibirya tundralarına, Çuvaş Türkleri de Ural dağlarının güney batı eteklerine gelip yerleşmişlerdir. Her iki Türk topluluğu da Orta Asya'nın dışına çıkmakla kalmamışlar, diğer Türk toplulukları ile kültürel bağlarını da tamamen koparmışlardır. Bundan dolayı bu Türk topluluklarının dilleri Batı Türkçesinden farklı bir gelişme göstermiştir. Fakat, onlar hem Türkçenin en eski özelliklerini hem de eski Türk inancını hemen hemen bütünüyle korumuşlardır.

M.Ö. 1700 yıllarından itibaren tıpkı Arî toplulukları gibi Asya kökenli göçebe topluluklar da Avrupa istikâmetinde yayılmaya başladılar. Bu toplulukların ilki Kimmerlerdir. Orta Asya'yı terk ederek batıya kayan Kimmerler, Etil ile Dnyeper nehirleri arasındaki bozkır sahaya dağılıp yerleştiler. Kimmerlerin bu bölgedeki hâkimiyetleri M.Ö. VIII. yüzyıla kadar devam etti. Bu yüzyıl içinde doğudan İskitler tarafından sıkıştırılan

Kimmerler, yerlerini terk ederek, Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girdiler ve Orta Anadolu’ya doğru yayıldılar. Kimmerlerin Karadeniz’in kuzeyindeki yerleri ise, tamamen İskitlerin eline geçti. Büyük bir topluluk olan İskitler, M.Ö. VIII. ile M.Ö. II. yüzyıllar arasında Tanrı dağlarından Tuna nehrine kadar uzanan geniş sahaların tek hâkimi oldular. Hatta onlar, zaman zaman Kafkaslar üzeriden Anadolu’ya girdiler ve Kuzey Suriye’ye kadar uzandılar. Burada önce Asurlularla, sonra Perslerle mücadele ettiler. Bu savaşlarda ne Asurlular ne de Persler İskitlere karşı üstünlük sağlayabildiler. İskitler, M.Ö. II. yüzyılda doğudan Sarmatların, batıdan Gotların sıkıştırması sonucunda tarih sahnesinden çekildiler. İskitlerin yerini alan Sarmatlar ise, M.S. II. yüzyıla kadar Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda varlıklarını sürdürdüler.

Karadeniz’in kuzeyindeki bozkır sahalar, bu defa batıdan ilerleyen Gotların istilâsına uğradı. M.S. 180 yıllarında Baltık denizi çevresindeki yurtlarını terk eden Got kütleleri, doğuya doğru ilerleyerek, Karadeniz’in kuzeyindeki sahalara hâkim oldular. Burada iki gruba ayrılan Gotlar, Ostrogotlar (Doğu Gotları) ve Vizigotlar (Batı Gotları) şeklinde iki ayrı devlet çatısı altında teşkilâtlandılar. Gotların kuzeyinde Baltık denizinden Ural dağlarına kadar uzanan geniş sahalarda da Fin-Ugor toplulukları yaşıyordu. Vistül ile Dnyeper nehirleri arasındaki ormanlık sahalarda ise, dağınık bir şekilde Slav toplulukları oturuyordu. Bu sırada, her iki topluluk da kültür bakımından çok düşük bir seviyede bulunuyordu. Hatta bu toplulukların teşkilâtları bile yoktu. Slav topluluklarının kültür bakımından gelişmelerinde, Gotlar ile Hun, Avar ve Bulgar Türklerinin başlıca rolü olmuştur.

D. Milâttan Sonra Orta
Asya’nın Dışına Yapılan
Türk Göçleri

Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen Türk göçü ve yayılması genellikle iki istikamette cereyan etmiştir: 1-Güneye doğru, 2-Batıya doğru.

1. Çin'e ve Hindistan'a Yapılan

Türk Göçleri

Güneye olan Türk göçünün ve yayılmasının iki hedefi vardı. Bunlardan biri Kuzey Çin, diğeri de Kuzey Hindistan idi. Kuzey Çin, aynı zamanda eski çağlardan beri Türk akınlarının hedefi durumundaydı. Türkler, Kuzey Çin'e sadece akınlar düzenlememişler, burada çeşitli adlar altında devletler de kurmuşlardır. Meselâ, Kuzey Çin'de Tabgaç (Toba) Devleti'ni (338-557) kuran bir Türk hanedanı idi. IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kuzey Çin'i ele geçirerek, topraklarını batıda Tarım havzasına, güneyde Yang-tse nehrine kadar genişleten Tabgaçlar, 2 asırdan fazla süre Çin'in en büyük hâkimi oldular. Başlangıçta Türklük özelliklerini titizlikle korudular. Fakat, önce mücadele ettikleri Budizm'in etkisinde kalarak, gittikçe gevşediler. Özellikle, Budizm'in tesiri ile millî kimliklerini kaybederek, devletleriyle birlikte Çinlileşmeye başladılar. Daha doğrusu Tabgaç Türklerinin Budizm'e girmelerinden sonra Çinlileşmeleri hızlanmıştır. Sonunda kendi soylarının bütün özelliklerini tamamen kaybedip, yerli halkın içinde erimişlerdir. Birkaç nesil sonra da Tabgaç Türklerinin Çinlilerden pek belli başlı farkları kalmamıştır. Yani, içine girdikleri toplumun bir unsuru haline gelmişlerdir. Çinlileşme tamamlanınca da, hanedan Tabgaç adını bırakarak, Wei adını almıştır.

350 yılları dolaylarında Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kütlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Ak-Hun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kütleleri, burada fazla kalmadılar; Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler.46 Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devleti'nde iktidar kavgalarına karışan Ak-Hunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki

hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak, 557 yılında Ak-Hunların siyasî varlıklarına tamamen son verdiler. Ak-Hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı.

2. Karadeniz'in Kuzeyine,
Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya
Yapılan Türk Göçleri

Birbirini takip eden dalgalar halinde Türk göçü ve yayılması asıl batı istikâmetinde meydana geldi. Türkler, batı istikâmetindeki göçlerinde ve yayılmalarında iki yol kullandılar. Bunlardan biri "kuzey yolu", diğeri de "orta yol" şeklinde adlandırılabilir. Kuzey yolunu kullanan Türkler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da hâkimiyet kurdular. Orta yolu kullanan Türkler ise, Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim oldular. Daha önemlisi Bizans'a ait Anadolu'yu fethederek, burada bir yurt kurdular.

A. Kuzey Yolu

Türk göçleri, genellikle doğu-batı ekseni üzerinde gerçekleşmiştir. Hatta diyebiliriz ki, Türkler daima doğudan batıya doğru bir akış içinde olmuşlardır. Türklerin batıya doğru göçlerinde ve yayılmalarında en çok kullandıkları yol, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a ulaşan kuzey yolu olmuştur. Hemen belirtelim ki, bu, tesadüfen meydana gelmiş bir olay değildir. Bu tarihî gelişmeyi kolaylaştıran ve teşvîk eden bazı temel sebepler vardır. Her şeyden önce Ural dağlarından Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, Orta Asya'daki bozkırların tabiî bir uzantısı durumundadır. Daha doğrusu burası bitki örtüsü ve iklimiyle Türklerin kendilerine has hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir bölge idi. Bu durum hiç şüphesiz Türk göçlerini ve yayılmasını teşvîk eden önemli bir faktör olmuştur. Öte yandan, bu yön ve

bu yol üzerinde Türklerin önüne aşamayacakları tabiî bir engel veya Çin, İran ve Bizans gibi yerleşik medeniyete sahip büyük bir devlet çıkmamıştır.47

Çin, İran ve Bizans engelinin Türkleri ne kadar uğraştırdığı göz önüne alınırsa, bu durumun Türk göçlerini ve yayılmasını ne kadar kolaylaştırmış olduğunu anlamak zor değildir. Eğer bu yönde Türklerin önüne yerleşik medeniyete sahip güçlü bir devlet çıksaydı, Türk göçleri ve yayılması bu kadar kolay olmayabilirdi. Gerçekten de Ural dağlarından Doğu ve Batı Roma topraklarına kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün sahalar, eskiden beri göçebe toplulukların yaşadıkları ve birbirleri arasında zaman zaman el değiştirdikleri bir bölge idi. Türklerin bu toplulukları yenmeleri, buradan sürmeleri veya itaat altına almaları pek zor olmamıştır.

Türk topluluklarına kuzey yolunu açan Hun Türkleridir. Orta Asya'daki siyasî hâkimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Kazakistan bozkırlarında toplanmışlardır. Hun kütleleri, 350 yıllarında teşkilâtlarını tamamlamış olmalılar ki, batı yönünde topluca harekete geçtiler. Etil nehrini geçen Hunlar, 374 yılında ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründüler. Bundan sonra Hun göçü batıya doğru süratle gelişmeye başladı. Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot hâkimiyetleri büyük Hun gücü karşısında arka arkaya çöktü. Bu durum Got kütleleri arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Daha da önemlisi, Hun ordularının yarattığı korku ve panik, "Kavimler Göçü" adı verilen genel bir harekete sebep oldu (375). Romalıların "barbar" olarak niteledikleri bu kavimler, bir taraftan Hunlar hakkında korkunç rivayetler uydururlarken, diğer taraftan da birbirlerini iterek, yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kütleleri ve bunların önlerine kattıkları kütleler, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Bu kütlelerin Roma topraklarına sığınmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar, Trakya'dan başlayarak, Fransa, İspanya,

Kuzey Afrika ve Britanya’ya kadar olan geniş Roma topraklarını alt üst ettiler ve birçok olaya sebep oldular. Önlerine çıkan Roma ordularını arka arkaya yendiler. Romalılar, kendilerini ancak Hunlardan sağladıkları destek kuvvetlerle koruyabildiler.

Hunların başlattığı kavimler göçü hem Türk hem de Avrupa tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı. Bu gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1-) Gotlarla birlikte kavimlerin Avrupa’dan Asya’ya doğru olan yayılmaları ve göçleri Hunlarla birlikteAsya’dan Avrupa’ya olmak üzere birden yön değiştirdi. Hunların açmış olduğu “kuzey yolu”, kendilerinden sonra gelen Avarlar (VI. yüzyılın ortaları), Bulgarlar (VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra), Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kumanlar/Kıpçaklar (IX-XI. yüzyıllar arası) gibi Türk toplulukları tarafından defalarca kullanıldı. Tıpkı Hunlar gibi onlar da önce Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa’ya ve Balkanlar’a hâkim oldular. Buralarda güçlü siyasî teşekküller meydana getirerek, Bizans ve Roma Devletleri ile Kiyef Knezliği’ni baskı altına aldılar. Fakat, bütün bu Türk topluluklarının sonu, hep Türklük dünyasından sonsuza dek kopmak oldu. Hemen hemen hepsi de içine girdikleri kültürlerin etkisi altında kalarak, millî varlıklarını ve kimliklerini kaybettiler. Sonunda, içine girdikleri toplulukların bir parçası haline geldiler. Geriye tarihî hatıralarından başka bir şeyleri kalmadı.

2-) Doğuda Çin, Türk akınları ve yayılmaları karşısında dünyanın en büyük savunma sistemini kurup reformlar yaparken,48 Batı’daki kavimler ya Hunlar ile diğer Türk topluluklarının hâkimiyeti altına girmekten ya da onların önünden kaçmaktan başka çare bulamamışlardır.49

3-) Kavimler Göçü, dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğunu temelinden sarsmıştır. Bu hareket, önce Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasını (395), sonra bunlardan Batı Roma

İmparatorluğu’nun yıkılmasını hızlandıran başlıca olay olmuştur (476).50 Bazı tarihçiler Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasını, bazıları da Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasını Eski Çağ’ın sonu, Orta Çağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

4-) Kavimler Göçü, özellikle Avrupa’nın etnik yapısının değişmesine yol açan önemli bir olay olmuştur. Hunların önünden kaçarak Batı Avrupa’da toplanan kavimler, burada karışıp kaynaşarak, yeni topluluklar oluşturmuşlardır.51 Bundan dolayı, bugünkü Avrupa’nın etnik temeli Kavimler Göçü sonunda atılmıştır denilebilir.

B. Orta Yol

Orta yol üzerinden yapılan göçlere ve yayılmalara gelince, bu yol tarihin çeşitli dönemlerinde Türkler tarafından defalarca zorlandı. Fakat İran’da bulunan güçlü devletler bir türlü yıkılıp aşılamadı. VI. yüzyıl içinde doğudan Göktürklerin, batıdan da Bizans’ın sıkıştırmaları sonucunda oldukça zayıf düşmüş olan İran Sâsânî Devleti, Araplar tarafından tamamen çökertildi (Kadisiye Savaşı, 636; Nihavend Savaşı, 642). Böylece Türk topluluklarına yeni bir yol daha açıldı. “Orta yol” adı verilen bu yol, Türklük için en hayırlı yol oldu. Çünkü Çin’e, Hindistan’a, Balkanlar’a ve Orta Avrupa’ya giden Türk toplulukları, içine girdikleri çevrede gittikçe eriyerek millî kimliklerini tamamen kaybetmelerine karşılık, “orta yolu” takip ederek Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olan ve Anadolu’yu fethedip, burada yeni bir vatan kuran Türk toplulukları, hem siyasî istiklâllerini hem de millî kültürlerini bütünüyle korudular.52

Türklerin topluca İslâm dinine ve medeniyeti çevresine girmeye başladıkları X. yüzyılda, Türklük dünyası siyasî bakımdan tamamen parçalanmış, Türk toplulukları da birbirleriyle mücadele eder durumdaydı. Daha doğrusu, bu yüzyılda, Orta Asya’nın tamamına ve Türk topluluklarının hepsine birden hükmeden bir Türk devleti bulunmuyordu.

Türklük dünyasındaki sonu gelmez iç mücadeleler de, zaman zaman Türk topluluklarının bölünmelerine ve göç etmelerine yol açıyordu. Çünkü, mücadeleyi kaybeden taraf, genellikle kendisine yeni bir yurt aramak zorunda kalıyordu. Başka bir ifade ile onlar, istiklâllerini değil, yurtlarını feda ediyorlar ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışına çıkıyorlardı.

Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Orta Asya'nın içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Orta Asya'nın dışında başka ülkelere de olabilmekteydi. X. yüzyılda, Orta Asya'da Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikâmeti vardı; o da batı idi. Daha önce belirttiğimiz gibi, batıya, yani Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan Türk göçleri Hunlardan beri devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslâm ülkeleri üzerinden Bizans'a ait Anadolu eklendi.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Oğuz ana kütlesinden kopan ikinci bölük, göç yeri olarak, İslâm ülkelerine yönelmiştir. Bu bölüğün başında Oğuzlar Devleti'nde sübaşı olan Selçuk bulunuyordu. Burada bir soru ortaya çıkmaktadır. O da şudur: Selçuk, göç yeri olarak, niçin daha önceki soydaşları gibi Karadeniz'in kuzeyini değil de, halkı Müslüman olan bir uç şehrini (Cend) tercih etmiştir? Burada hemen belirtelim ki, Karadeniz'in kuzeyini kullanarak, batıya giden Türk toplulukları ne kadar teşkilâtlı ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, Bizans engeline çarparak dağılıyorlar veya Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini imha ediyorlardı.53 Aradan geçen uzun veya kısa bir süre sonra da millî kimliklerini ve varlıklarını bütünüyle kaybediyorlardı. Selçuk, büyük bir ihtimalle soydaşlarının bu âkıbetini duymuş olmalıydı. Üstelik bu tarafta, Selçuk'un önünde savaş gücüyle aşamayacağı büyük bir

engel olan Hazarlar Devleti bulunuyordu. Ayrıca, bu sırada Oğuzlar arasında büyük bir Hazar korkusu vardı.54

Diğer taraftan, bir buçuk asırdan beri İslâm devletinin (Abbasiler) hizmetine giren Türklerin İslâm ordularında yüksek mevkilere çıktıkları ve büyük başarılar elde ettikleri duyulmakta ve yayılmaktaydı. Yine çoktan beri Türkler ile Müslümanlar sınır komşusu idiler. Aralarında son derece canlı ticarî ilişkiler cereyan etmekteydi. Özellikle, Harezm ve Cürcan (Gürgan), Oğuzların alış veriş yaptıkları İslâm ülkelerinin başında geliyordu.55 Böylece Oğuzlar, özellikle Selçuk, İslâm dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Ayrıca o, kendi devletine karşı başlattığı mücadeleyi, sonuna kadar devam ettirtmek azminde ve kararındaydı. İşte, bütün bu sebepler, Selçuk'un başında bulunduğu Oğuzların İslâm dünyasını tercih etmelerinde başlıca rol oynamıştır.

Burada bir de şu soruya cevap vermemiz gerekmektedir: X. yüzyıldan itibaren büyük kütleler halinde İslâm dinine ve medeniyetine girip, Anadolu'yu fethederek burada yeni bir vatan kuran Türkler, çeşitli ülkelere giden soydaşlarının âkıbetinden kendilerini nasıl kurtarıp, bugüne kadar millî kimliklerini ve kültürlerini korudular? Hemen belirtelim ki, bu tarihî gerçeğin bir değil, birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekilde açıklanabilir:

Kütlelerin topluca kimlik değiştirmelerinde din ve dil unsurunun başlıca rolü vardır. Burada hemen belirtelim ki, içinde yaşadıkları coğrafyadan ayrılmayan topluluklarda dil değiştirme olmadığı müddetçe, din değiştirme kimlik değişikliğine yol açmamaktadır. Meselâ, Farslar İslâm dinine girdikleri halde dillerini değiştirmedikleri için millî kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır. Halbuki, İslâm dinine giren Kuzey Afrika toplulukları dillerini koruyamadıkları için millî kimliklerini

kaybedip, Araplaşmışlardır. Öte yandan, Orta Asya'nın dışına çıkan Türkler için kimlik değiştirme genellikle din değiştirme ile başlamıştır. Meselâ, Tabgaçlar ile Tuna Bulgarlarında durum tamamen böyledir. Bunlardan Tabgaçlar Budizm'e girerek Çinlileşmiş,56 Tuna Bulgarları da Hıristiyanlık dinine girerek Slavlaşmıştır. Fakat bu hususta Türkiye Türklerinin durumu tam bir istisna teşkil eder ki, işte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu budur.

X. yüzyıldan itibaren büyük kütleler halinde İslâm dinine giren bugünkü Türkiye Türklerinin ataları, XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru kurdukları Selçuklu Devleti ile Orta Doğu İslâm dünyasına tamamen hâkim oldular. Hemen belirtelim ki, Selçuklu Türkleri, Orta Doğu İslâm dünyasındaki siyasî üstünlüklerine denk bir üstünlüğü kültürel alanda kuramadılar. Onlar, kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getiremediler. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve yerli halkı idare etme zaruretinden dolayı da resmî yazışmalarda Farsçayı, ilimde de Arapçayı kullandılar. Bu vaziyette, Selçuklu Türklerinin Orta Doğu İslâm dünyasında siyasî hâkimiyetleri devam etseydi bile uzun süre millî kültürlerini ve kimliklerini korumaları mümkün olamazdı. Hâkim kültürler karşısında Türk kültürü varlığını koruyamazdı. Türk toplulukları da büyük ölçüde Farslaşır ve Araplaşırdı. Nitekim Fars ve Arap coğrafyasında kalan Türklerin âkıbetleri hep böyle olmuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra yukarıdaki tehlikeli gelişmeyi önleyecek tarihî bir olay meydana geldi. 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi ile anavatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzaklıkta Türklüğün önüne yeni ve ebedî bir yurt açıldı. Zira Türkler, bu zaferden sonra 5-10 sene içinde Anadolu'nun büyük bir kısmını fethedip, burayı vatan haline getirmeye başladılar. Daha da önemlisi burada, Türk varlığını kökleştirecek

ve devamlı kılacak birçok siyasî teşekküller meydana getirdiler. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Fakat Türkiye Selçukluları da, hiç de zorlayıcı bir sebep olmadığı halde kültür politikasında Büyük Selçukluların yolunu izlediler. Yine devlet hayatında, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve ilimde Farsça ve Arapça hâkim dil oldu. Bu yanlış kültür politikasına ilk tepki Anadolu Türkmen Beyliklerinden geldi. 1277 yılında yanına aldığı Selçuklu Şehzadesi Gıyâseddin (Alâeddîn) Siyâvuş ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey, burada adı geçen Selçuklu şehzadesini tahta çıkarıp, kendisi de onun veziri olduktan sonra ilk icraatını kültürel alanda yaptı. Mehmed Bey'in bu kültürel faaliyeti "Divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak"57 şeklinde yayınladığı bir ferman idi. Mehmed Bey bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin boyunduruğu altından kurtarıp, Türkçeyi devlet ve toplum hayatında hâkim kılmak istedi. Ancak o, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamadı. Gerçekten de Karamanoğlu Mehmed Bey'in Dîvânı'ndan çıkarak günümüze ulaşmış hiçbir Türkçe resmî belge bulunmamaktadır. Buna rağmen bu ferman etkisiz kalmadı; Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynadı. Her şeyden önce bu ferman, Selçukluların yerini alan Anadolu Türkmen Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye dönüş hareketini başlattı. Türkçeye dönüş hareketi de, millî kültürün kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynadı. Gerçekten de Anadolu Türk beyleri, kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere Farsça ve Arapçadan birçok eseri Türkçeye tercüme ettirdikleri gibi, onlara Türkçe ile eserler de yazdırdılar.58

Türkçeyi devlet ve toplum dili olarak kullanan Osmanlılardır. Osmanlılarda bütün resmî yazışmalarda, edebiyatta ve tarih yazıcılığında

Türkçe kullanılmıştır.

Bu hususta şu hükme varıyoruz: Anadolu’yu fethederek, burada yurt tutan Türkler, din ve medeniyet değiştirmelerine rağmen dillerini değiştirmemişler ve onu korumasını bilmişlerdir. Aksi takdirde ana yurdun dışına çıkan diğer soydaşları gibi onların da, millî kimliklerini ve kültürlerini korumaları mümkün olmayabilirdi. Zira Türkiye Türkleri, Fars ve Arap coğrafyalarından ayrıldıkları halde bile, dillerini Fars ve Arap kültürlerinin tesirinden tamamen kurtaramamışlardır.

Anadolu’da Türk kimliğinin ve kültürünün korunmasında İslâm dini de müspet bir rol oynamıştır. Çünkü, Anadolu bir Hıristiyan ülkesi idi ve burada Grek ve Roma kültürü ile bütünleşmiş Hıristiyanlık dini hâkimdi. Eğer Türkler İslâm dinine girmeden bu ülkeye gelselerdi, Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlar’a ve Orta Avrupa’ya giden soydaşları gibi Hıristiyanlaşmaları kaçınılmaz olurdu. Öte yandan, İslâm dini en mükemmel ve en son din olduğu için bu dine giren topluluklarda diğer semavî din mensuplarında olduğu gibi tekrar yeni bir din ihtiyacı ve arayışı hiçbir zaman olmamıştır. Zira, Alman kökenli Rus Bilgini Barthold’un da tespit ettiği gibi, tarihte İslâm dinine girip de, daha sonra bu dini bırakarak başka bir dine geçen hiçbir topluluk görülmemiştir.59 Bu tarihî gerçeğin en açık örneğini Anadolu’da görmek mümkündür. Gerçekten de, eksik ve üstelik bozulmuş bir dinin mensupları olan Anadolu’nun yerli halkının, en mükemmel ve en son din olan İslâm dinine mensup Türkleri din bakımından etkilemeleri hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Üstelik İslâm dini, Anadolu’da Türkler ile yerli halkın karışıp kaynaşmasını önleyici bir rol oynamıştır. Bundan dolayı Anadolu’nun Hıristiyan yerli halkı ile Müslüman Türk toplumu hiç karışmadan kültürlerini koruyarak günümüze kadar getirmişlerdir.

Anadolu’nun coğrafî durumunun da, buradaki Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Anadolu’nun üç tarafı aşılması son derece güç tabiî engellerle, yani denizlerle çevrilidir. Tek çıkış noktası olan Boğazlar da yerleşik bir medeniyete sahip Bizans Devleti tarafından tutulmakta idi. Eğer burada önlerine denizlerle Bizans engeli çıkmasaydı, Türkler boğazları kolayca aşıp, Balkanlar’a ve Avrupa’nın içine doğru dağılarak, bu geniş coğrafyada kendilerini kaybedebilirlerdi. Nitekim Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlar’a ve Orta Avrupa’ya inen Türklerin âkıbetleri hep böyle olmuştur.

Öte yandan Bizans’ın üç asra yakın bir süre ile Boğazları tutması, Türklüğün hayrına olmuş, devamlı batıya doğru bir akış içinde olan Türklerin Anadolu’da yerleşmelerini ve kökleşmelerini sağlamıştır. Bu arada Anadolu, devamlı Orta Asya’dan ve İslâm ülkelerinden gelen göçlerle kendisini Türk nüfusu bakımından güçlendirmiştir.

1 Tarihçiler tarafından, Orta Asya için, “İç Asya” (Inner/Innermost Asia, Innerasien), “Merkezî Asya” (Zentral Asia, Zentralasien) gibi adlar da kullanılmıştır.

2 Radloff 1976: 93 vd. Radloff’a göre, Altay adı “al” ve “tayga” sözlerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir kelimedir. “Tayga” sözü, Altay Türklerinin dilinde “yüksek, taşlı dağ, orman” anlamına gelmektedir. Tayga kelimesini Altay Türklerinden alan Ruslar, bu sözü daha çok kara ormanları için kullanmışlardır. Büyük ölçüde kara ormanlarından oluşan Altay bölgesinde güneş doğarken ve batarken büyük dağ silsileleri güneş ışıklarının yansımasıyla madenî bir levha gibi parlamakta ve bütün orman âdeta pembemsi bir nurla dolmaktadır. Öte yandan başka bir görüşe göre, Altay adı, “altın” kelimesinden çıkmış bir sözdür. Zira Altay dağları ve çevresi altın, gümüş, bakır ve demir cevheri ile taşkömürü madeni

bakımında son derece zengin bir bölgedir. Bugün Altay dağları bölgesinde “Altay (Altay Kiji), Hakas ve Tuva” özerk Türk idareleri bulunmaktadır.

3 Kafesoğlu 1977: 29 vd.

4 Ligeti 1986: 17.

5 Haussig 1997: 174 vd.

6 Togan 1972: 50-52.

7 Togan 1970: 8.

8 Koppers 1941: 450, 473, 496, 524. Koppers’in bu husutaki fikri şöyledir: “Ein türkische Element muss letzten Endes jedenfalls in dem für Anau reichlich festgestellten Pferd erblickt werden”.

9 Ögel 1984: 18.

10 Ögel 1984: 18, Kafesoğlu 1977: 266.

11 Okladnikov 2000: 118.

12 Okladnikov 2000: 122 vd.

13 Kafesoğlu 1977: 30; Ögel 1984: 18.

14 Ögel 1984: 25.

15 Okladnikov 2000: 123.

16 Eberhard 1947: 24.

17 Kurat 1972: 3; Esin 1978: 11; Okladnikov, 2000: 125.

18 Ögel 1984: 31.

19 Kurat 1972: 3; Esin 1978: 14.

20 Okladnikov 2000: 126 vd.

21 Esin 1978: 11 vd.

22 Esin 1978: 11.

23 Liu Mau-tsai 1958: I, 47; Julien 1964: 6/4, 222.

24 Liu Mau-tsai 1958: I, 370.

25 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 142. Kaşgarlı Mahmûd, “yut”u, “kışın soğukta hayvanları öldüren felâket” şeklinde tarif etmektedir ki, bu

şüphesiz soğukların yol açtığı bir çeşit salgın hastalık idi.

26 Liu Mau-tsai 1958: I, 47, 370. Çin yıllıkları, Orta Asya'daki iklime ve iklimin sebep olduğu felâketlere dair şu değerlendirmeyi yapmışlardır: "Jeden Winter donnerte es dort, und der Blitz schlug flammend auf die Erde ein. Die Verpflegung der Horden hing vom Wasser und Gras ab. İm ganzen vergangenen Jahr hat es aber weder geregnet noch geschneit, so dass ihre Flüsse austrocknten und die Heuschrecken ihr Land heimsuchten; Pflenzen und Beaume wurden völlig verbrannt, die Healfte der Menschen und Tiere sterben der Hengerstod und an Sauchen". Ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang 1968: 48 vd.

27 Râvendî 1957: I, 85; Reşîdeddîn Fazlullah 1960: II/5, 11; Turan, 1971: 10; Kafesoğlu 1977: 35; Şeşen 1985: 91; Roux 1995: 81 vd.

28 Selçuklu Türklerinin atası Selçuk Sübaşı'nın Oğuzlar Devleti'nden ayrılarak, bir İslâm şehri olan Cend'e gelip yerleşmesi, tamamen siyasî sebeplere dayanmaktaydı (Mirhand 1339: IV, 236; Sadrüddîn Hüseynî 1943: 1, vd.).

29 De Groot 1921: 214 vd.

30 Koca 2000: 62.

31 Baştav 1941: 59 vd.

32 Cüveyni 1988: 3, 121.

33 Tsai Wen-shen 1967: 50; Koca 1990: 96-98.

34 Sümer 1972: 60; Ostrogorsky 1986: 317; Attaliates 1990: 16; Kurat 1937: 150-152, 187 vd;.

35 Attaliates 1990: 42; Urfalı Mateos 1962: 143.

36 Anna Kommena 1996: 250-256; Turan, O.; 1971: 92; Kurat 1937: 195-227.

37 Koca 1997: 93-100.

38 Koppers 1941: 444-447, 488-492.

39 Krş. Rasonyi 1971: 5, 65. “…Nerede kudretli ve sürekli bir devlet kurulmuş ise, orada muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar vardır. Bunun kökü araştırılırsa, neticede Ural-Altay kavimlerinin tesirleri ile ilgisi görülür”.

40 Deér 1954: 166; Koppers: 1941: 447/492. Koppers’in bu hususta verdiği hüküm şudur: “Eski Türklüğün eski Doğu kültürünün temellendirilmesine, daha doğrusu gelişmesine muhtemel bir iştiraki, bazen inanıldığı ve ifade edildiği kadar hayret edilecek bir fikir değildir.” “die Frage nach einer etwaigen Mitwirkung des aelteren Türkertums an der Grundiegung, oder besser, an der ersten Fortentwicklung der altorientalischen Hoch-kulturen keineswegs so phantastisch, als es manchmal wohl geglaubt und geaeussert wor-den ist”.

41 Tuna 1990; Németh 1940: 304 vd.; Danişmend 1964: 10 vd.; Tosun 1973147-168.

42 Koşay 1974: 211217; 308-349.

43 Koppers 1941: 450/496; Hallade 1972: 135, 140.

44 Eberhard 1987: 33, 35, 52; Özerdim 1963: 1-23; Kafesoğlu 1977: 37 vd.

45 Brandenstein 1937: 677-751; Brandenstein 1937; Ayda 1987.

46 Bu hususta bkz. Czeglédy 1988: 57-74; Thakur 1967: 33-61.

47 Krş. Ligeti 1986: 17.

48 De Groot 1921: 34, 43 vd; Franke 1930: I, 195 vd., 330; Ögel 1981: I, 92-112; Ligeti 1986: 41, 43; Koca 2000: 28 vd.; Liu Mau-tsai 1958: I, 17.

49 Köymen 1989: 20*.

50 Hun Türklerinin yarattığı “Kavimler Göçü” olmasaydı, Roma İmparatorluğu yine de çökerdi; fakat bu çöküş başka türlü olurdu.

51 Kurat 1972: 18 vd.; Gibbon 1962: 19-57.

52 Köymen 1989: 21*.

53 Grousset 1980: 92; Anna Kommena 1996: 250-256; Turan 1971: 92; Kurat 1937: 195-227.

54 İbn Fazlan 1975: 39.

55 Şeşen 1985: 102, 162, 178; Pritsak 1953: 401.

56 Özellikle Tabgaçların Çinlileşmelerinde kendi hükümdarlarının özel gayretleri olmuştur. Meselâ onlar, Türk kütlelerine kendi giyimlerini ve dillerini kullanmayı yasaklamışlardır (Kafesoğlu 1977: 74; Eberhard 1947: 168).

57 İbn Bibi 1996: II, 209.

58 Koca 2001: 10, 29.

59 Barthold 1975: 96.

Anna Kommena; Alexiad, trc. B. Umar, İstanbul 1996.

Attaliates; Les Turcs au Moyen-ağe, Fr. Trc. Xavier Jacop, Ankara 1990.

Ayda, A.; Türklerin İlk Ataları, Ankara 1987.

Barthold, V. V.; Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 1975.

Baştav, Ş.; Sabir Türkleri, Belleten, 17, 18, (1941), s. 53-99.

Brandenstein, W.; Die Herkunft der Etrüsker, Leipzig 1937; Etrüsklerin ve Tyrrhenlerin En Eski Tarihine Ait Dil Tetkikleri, Belleten, I, (1937), s. 677-751.

Chang Jen-t’ang; T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei 1968.

Cüveynî; Tarih-i Cihangüşa, I, Ankara 1988.

Czeglédy, K.; Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri, trc. E. Çoban, İstanbul 1998.

Danişmend, İ. H.; Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi, İstanbul 1964.

De Groot, J. J. M.; Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig 1921.

Déer, J.; İstep Kültürü, trc. Ş. Baştav, DTCFD, XII, (1954), s. 159-176.

Eberhard, W.; Çin Tarihi, Ankara 1947; Eski Çin Kültürü ve Türkler, DTCFD, IV, (1944), s. 19-29.

Esin, Emel; İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş, İstanbul 1978.

Franke, O.; Geschichte des Chinesischen Reiches, I, II, Berlin-Leipzig 1930.

Gibbon, E.; Barbarism and the Fall of Rome, Newyork 1962.

Grousset, R.; Bozkır İmparatorluğu, trc. R. Uzmen, İstanbul 1980.

Hallade, M.; Batı Türklerinden Önce Amu-derya İle Sind Nehirleri Arasında Sanat Gelişmesi, Fr. Le développement de l'art le provinces allant de l'Oxus l'İndus avant l'arrive des Turcs Occientaus, Türk Kültürü El-Kitabı, II, İstanbul 1972.

Haussig, H. W.; İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, trc. M. Kayayerli, Kayseri 1997.

İbn Bibi; El-Evâmirü'l-Alâ'iye fî'l-Umûri'l-Alâ'iye (Selçuk-nâme), trc. M. Öztürk, Ankara 1996.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, trc. R. Şeşen, İstanbul 1975.

Julien, S.; Documents Historiques sur les Tou-kioue (Turcs), Journal Asiatique, 6, 4, (1964), 200-242.

Kafesoğlu, İ.; Türk Millî Kültürü, Ankara 1977.

Kaşgarlı Mahmûd; Dîvânü'l-Lugati't-Türk, trc. B. Atalay, III, Ankara 1941.

Koca, S.; Türk Kültürünün Temelleri, I, II, İstanbul, Trabzon 1990, 2000; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997; Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Trabzon 2001.

Koppers, W.; İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Alm. Urtürkentum und Urindogermanentum, Belleten, V, (1941), s. 439-525.

Koşay, H. Z.; Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1974.

Köymen, M. A.; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1989.

Kurat, A. N.; Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1972; Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

Ligeti, L.; Bilinmeyen İç Asya, trc. S. Karatay, Ankara 1986.

Liu Mau-tsai; Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kue), I, Wiesbaden 1958.

Mirhand; Târîh-i Ravzatü's-Sefâ, IV, nşr. Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin, Tehran 1339.

Németh, G.; Türklüğün Eski Çağı, Ülkü, XV, 87, (1973), s. 299-306.

Odladnikov, A. P.; Tarihin Şafağında İç Asya, Erken İç Asya Tarihi, İstanbul 2000, s. 61-140.

Ostrogorsky, G.; Bizans Devleti Tarihi, trc. F. Işıltan, Ankara 1986.

Ögel, B.; İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981.

Özerdim, M. N.; Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen "Gök Dini", Belleten, XXVII, (1963), s. 1-23.

Pritsak, O.; Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 397-410.

Radlof, W, Sibirya'dan (Seçmeler), trc. A. Temir, İstanbul 1976.

Rasonyi, L.; Tarihte Türklük, Ankara 1971.

Râvendî, Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, I, trc. A. Ateş, Ankara 1957.

Reşîdeddîn Fazlullah, Câmi'üt-Tevârîh, II, 5, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.

Roux, J. P.; Türklerin Tarihi, İstanbul 1995.

Sadrüddîn Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. N. Lügal, Ankara 1943.

Sümer, F.; Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1972.

Şeşen, R.; İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985.

Thakur, U.; The Hunas in India, Varanasi 1967.

Togan, Z. V.; Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970; Oğuz Destanı, İstanbul 1972.

Tosun, M.; Sumer Dili ve Türk Dilleri Arasında Karşılaştırma, Atatürk Konferansları, IV, Ankara 1973, s. 147-168.

Tsai Wen-shen, Uygurlar, Taipei 1967.

Tuna, O. N.; Sumer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Yaşı Meselesi, Ankara 1990.

Turan, O.; Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli, trc. H. Andreasyan, Ankara 1962.

İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri / Dr. Abdülhalık Aytbayev [s.664-671]

Özbek Bilimler Akademisi / Özbekistan

Orta Asya'da eskiden çeşitli halklar yaşamıştır. Onların arasında Türk halklarının geniş hudutlara sahip olarak Orta Asya'nın tüm ülkelerinden çok eskiden göç ettikleri bilinmektedir. Bununla birlikte onların bir yerden ikinci bir yere ilerleme durumu (migrasyon süreçleri) devamlı olmuştur. Mezkur halkların kendi yaşadığı meskenlerini değiştirmelerinin nedeni çeşitlidir. Onların en önemlilerinden birisi iklim değişmesidir. Hava durumu değişmesiyle ortaya çıkan halkların göç süreci çok az araştırılmış meselelerden biridir.

Bitkiler dünyası araştırıcıları, toprağı inceleyen eski çağ bilginleri, iklimin değişmesiyle ortaya çıkan kumluklar, Karakum ve Kızılkum çöllerinin oluşum sürecini araştırırlarken kazı yerlerindeki zemin katın birbirinden farklı olduğunu, bunun doğrudan doğruya hararetin değişmesiyle ilgili olduğu gibi ilginç bir gerçeği fark ettiler. Araştırma sonucunda kuru ve sıcak iklim ile serin ve nemli iklimin dönem dönem yer değiştirdiği belirlendi.1 Özellikle, mezkur mesele üzerinde Kuzey-Batı Hindistan bölgelerinde çalışan G. Singh kendi araştırmalarında önemli sonuçlara varmıştır.

G. Singh'in elde ettiği bilgilere göre, sözü geçen bölgelerde bundan 10-11 bin yıl önce sıcaklık yüksek olmuştur. M.Ö. 8 bin yılından 1750 yıllarına kadar iklim serin ve nemli olmuştur. Ondan sonra yine sıcaklık yükselerek M.Ö. 500 yıllarına geldiğinde havanın çok ısındığı biliniyor. Araştırıcının vardığı sonuca göre, miladi 4.-5. yy.'lara gelindiğinde ılımanlaşan iklim, bugüne dek çok değişmeden kalmıştır.2 G. Singh'in mezkur hulasası Orta Asya'da ortaya çıkan tarihi olaylara çok uygun düşüyor

Araştırıcılar, insanın ilk var olduğu bölgeler konusunda genel bir görüşe varamamış olsalar bile, Orta Asya’da eskiden insanların yaşadığını tasdik ediyorlar. Çünkü, burada bulunan “Fergane insanı”,3 Alt Paleolitik Dönemi’ne ait medeni yadigârlar ve orta paleolitik dönemine ait Baysun dağının Teşiktaş Mağarası’ndan bulunan çocuk kemiği,4 yine Kaşgar etrafında bulunan Üst Paleolitik “Artuş insanı”nın taşa dönüşen kafa kemikleri5 bu bölgenin çok eskiden insanların yaşadığı bir yer olduğunu gösteriyor.

Orta Asya mıntıkasının canlıların ilk yaşadığı bölgelerden biri olduğunu6 neft (petrol) stoklarının zenginliği de göstermektedir. İlk paleolitik dönemindeki buzulların kuzeyden güneye ilerlemesi neticesinde kuzeyde soğuğa uyum sağlayamayan canlılar ve insanların bir kısmı, o dönemde yaşam için nispeten uygun olan Orta Asya’nın orta ve güney bölgelerine yerleşmiş olabilirler. Araştırmalara göre, zeminin 20° ve 40° parallellerinde ağır doğal şartlarda yaşamış insanlar Pleistosen hem de Holosen (soğuk iklim-buz çağı) döneminin sonlarında hayvancılık ve çiftçilik yaparak ilk insanlık toplumuna esas oluşturmuşlardır.7 Soğuk iklim çağında mezkur mıntıkadaki dağların da kalın buzla kaplı olduğu bellidir.8 Ama, bu dağların çevresindeki Gobi, Taklamakan, Kızılkum ve Karakum çölleri ve etrafı insanların yaşayabilmesi için uygun yerler olduğu malumdur. Bu durum aynen Tarım Vadisi, Cungarya (Yarış) ve Turfan-Kumul düzlüğünde de göze çarpıyor.9 Sonraları havanın ısınması ve buzların erimesiyle ağır şartlara uyabilen insanlar, çöller etrafındaki vadileri cennete dönüştürmüşlerdir. Bu ise Orta Asya’nın o çağda 40° paralelde yerleşen bölgeleri insanların kalabalık olarak meskun bulundukları yerlerden biri olduğunu gösterir. Neticede, bu çöllerin çetin doğal şartları, ortak bir kültür oluşmasına ortam yaratmıştır. Herhalde, daha Üst

Paleolitik Çağı'nda bu bölgelerde aynı dilli etnik grup, yani, Türk halkının şekillenmesine esas olmuştur.

Rus arkeologları, Batı Türkistan'ı çok iyi araştırmışlardır. Onlar eski kültür ocaklarından sayılan Özbekistan ve Türkmenistan bozkırlarında ve kumlu çöllerinde de insanlar yaşadığına dair bilgiler sunuyorlar. G. Singh cetveline uygun olarak, Özbekistan'da bundan 12-15 bin yıl önce havanın ısınması sonucunda insanlar acı, ağır günlerle karşılamıştır. Su kaynaklarının kuruması sonucu bitki aleminin kesin kısalması, hayvanat âleminin kırılmasına ve azalmasına sebep olmuştur.10 Bununla beraber, M.Ö. 3000 yıllarının sonu 2000 yıllarının başlarında iklimin ılımanlaşması sonucunda yine Kızılkum hududundaki göllerin çevrelerinde insanların nispeten daha çok yaşamış olduğu belirtilmiştir. Ancak, M.Ö. bin ve miladi bin yıllar arasında mezkur bölgede nüfusun kesin azaldığı söyleniyor.11

Aşağı-yukarı 15-20 bin yıl evvel iklimin kesin değişmesinin ilk önce Orta Asya'nın en ağır doğal şartlara sahip bölgesi olan Tarım Vahası'nda ortaya çıktığı bellidir. Orta Asya dağlarındaki buzullar eriyip dağ suları azalınca dört tarafı dağlarla çevrili Taklamakan Çölü genişlemeye başlamıştır.12 Sonuçta, bu durumun insanların yaşam tarzının ciddi olarak değişmesine sebep olduğu aşikardır. Künçi nehrinin dolaylarında M.Ö. 6412±117 yılından önce13 yaşadığı tahmin edilen mumyalanmış kadın cesedi bulunmuştur. Ölünün yanına o dünyada yemesi için sepete et ya da başka yiyecekler konulmadan sadece buğday konulmuştur. Demek ki, mezkur bölgede yaşamış kavimlerde M.Ö. 4 bin yıllarında çiftçilik ürünleri en önemli yaşam kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Yani, G. Singh cetvelinde kaydedilen 10-11 bin yıl önce ortaya çıkan doğal afetten sonra insanların sadece çiftçilikle meşgul olanları yaşamını sürdürebilmiştir. 6412 yıllık cesedin bize kadar bozulmadan ulaşması 11 bin yıl önce ortaya çıkan sert kurak iklimin devamlı korunması sonucudur. Demek ki, Tanrı

Dağı’nın güneyindeki çiftçiliğe uyanlar kendi yerlerinde kalmışlardır. Diğerleri dört tarafa göç etmeye mecbur olmuştur.

G. Singh cetvelinde 10-4 bin yıl önce biraz ılımanlayan hava 2 bin yıl sonra yine ısınmaya başlamıştır. Bu dönemde Taklamakan Çölü etrafındaki eski Krurona Devleti’nin14 hududu ve Miran, Niya, Çerçen, Keriya, Akspil, Kusan, Şehriyar, Çadır gibi şehirler ve onun çevresindeki şehir ve köyler kum altında kalmıştır.15 Miladi 3-4 yy.’lara geldiğinde ise mezkur yerlerdeki su kaynakları tamamen kurumuştur. Çoğunluk şehirlerin yerinde kumlu tepeler oluştuğundan insanlar başka yerlerde sığınak bulmuşlardır. Sözü geçen insanların kuzeye, doğuya, güneye ve batıya ilerledikleri hakkında Zeki Velidi Togan,16 Mehmet Emin Buğra,17 Turgun Almas18 ve başkaları fikir bildiriyorlar.

Yeryüzünde iklimin kesin değişmesinin ilk olarak Sahra-i Kebir’de olup bittiği biliniyor. İşbu mıntıkada yaşayan insanların iklime uymak için çaba harcaması ilk defa büyük bir kültürün doğmasına neden olmuştur. Araştırıcılar, iklim değişmesi neticesinde göçebelerin ilk göründüğü bölgeler konusunda “Arap Yarımadası ve Hazar Denizi’nin doğusundan ta Büyük Hingan Dağlarının doğusuna kadar olan hudutlar olmuştur” şeklindeki iki görüş olduğunu belirtmektedir. Onun kuzey hudutları orman-steplere kadar, güneyi Merkezi İran Dağları ve Süleyman Dağı’yla sınırlandığı tahmin olunuyor.19 Mezkur tahlilde Türkistan halklarının kuzeyde ve doğuda ta Hingan Dağı’nın doğusu yani Çin Denizi’ne kadar vardıkları söyleniliyor.

Kadim insanların Türkistan’ın güneyinden kuzeye göçtükleri konusundaki görüşü tasdik etmede ünlü Eski Çağ tarihçisi Aleksey Pavloviç Okladnikov’un Moğolistan’ın Hoyt-Senher mağarasındaki taşa çizilmiş resimler üzerinde yaptığı araştırma ayrıca önem taşıyor.

A. P. Okladnikov, Moğolistan'ın Hoyt-Senher Mağarası'ndaki Üst Paleolitik Çağı'na ait (35 bin yılından 10 bin yılına kadar) ilkel insanların çizdiği resimleri araştırarak dikkate değer bir sonuca ulaşıyor.

O işbu mağara resimlerini Pamirdeki yani Tacikistan'ın Margab köyünden 40 km. güney batıda yerleşen mağarada bulunan duvar resimleriyle karşılaştırarak Moğolistan'ın Hoyt-Senher Mağarası'ndaki resimlerin Pamirdeki resimlere nazaran daha zengin ve yüksek derecede ustalıkla yapıldığını vurguluyor. Bilgin, mezkur resimler Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan türlü resimlerle karşılaştırarak aşağıdaki önemli sonuca ulaşıyor ve "Hoyt-Senher ve Aguy Mağarası'ndaki resimler ortak mazmun hem de üslup cihetinden Orta Asya, Pamir, Tiyan-Şan (Tanrı Dağı) ve Yukarı Lena'daki (Şişkino) eski taşlara çizilmiş tasvirlerle temelinin aynı olması bakımından büyük ölçüde bir bütün olarak tarihi-kültürel birlik oluşturuyor"20 diye kaydediyor. Ama, A. P. Okladnikov mezkur bölgelerde yaşayan halkların Türk kavmine mensup olduğunu söylememiş olsa bile, onun çok uzun süren çalışması neticesinde çıkarttığı sonuçtan aşağıdaki görüşlere varmak mümkündür:

1) Taş yani Üst Paleolitik Çağı'nda insanlar ağır günlere denk geldiklerinde, Batı Moğolistan ve Sibirya'dan ta Güney Türkistan'a kadar yaşamış olan eski insanların sadece taş aletleri kullanma tarzları aynı olmasından başka, mezkur mıntıkadaki insanların resim çizme üslubu ve dinsel düşüncelerinin bir olduğunu hem de onların manevi kültürünün de ortak olduğunu gösteriyor. Demekki, mezkur durum. Orta Asya'nın kuzeyindeki halklarla güneyindeki halkların esas menşeinin (etnogenezi) aynı olduğunu belirtir. Bu ise Moğolistan'ın batısı aslen Türkler mekanı sayıldığından Güney Türkistan'da eskiden Türklerin yaşadığını tasdik eder.

2) A. P. Okladnikov kendi araştırmasında V. A. Ranov, L. F. Sidorov ve M. E. Masson gibi araştırmacıların sürdürdüğü çalışmalara dayanarak Orta

Asya'nın güneyinde devekuşu yaşadığını belirliyor.21 Buna dayanarak o eski müsavvirlerin kendileri güneyde gördükleri fil ve devekuşu tasvirini kuzeydeki mağaralara çizdiklerini yazıyor.22 Bilginin bu tespiti güney mıntıkalarda yaşayan insanların kuzeye göçtüklerini onaylıyor.

Eski Çağ tarihçileri ve paleograflar (zemin katlarını araştırıcı coğrafyacılar), bundan 35 bin yıl önce Yenisey nehrinin doğusunda iklimin şimdiki döneme nispetle nemli ve sıcak olduğundan Güney Ural, Kuzey Kazakistan, Moğolistan, Kuzey Çin'den bir kısım insanların kuzeye göçtüklerini söylüyorlar. Onlar Yenisey'in doğusunda "Dyukitay" kültürün temelini atmışlardır.23

"Dyukitay Kültürü"nün temelini atanlar ise Hoyt-Senher Mağarası'na Orta Asya'nın güneyinden göç edenler ya da onlar tarafından kuzeye sürülenler olmalıdır. Tahminen 11-10, 5 bin yıl önce Yenisey bölgesinde "Dyukitay Kültürü" kaybolmuş onun yerini "Sumangin Kültürü" almıştır. Neticede, "Dyukitay"lıların bir kısmı Alaska'ya göç ettikleri söyleniliyor.24

6-7 bin yıllarında Sumanginler hududunu yeni bir toplum alıyor. Yeni gelenler düzgünleştirilen taş aletler ve ok-yaylarla silahlanmıştı. Ayrıca çömlek kaplara sahiptiler. Onlar Sumanginlerin bir bölüğünün ta Amerika'ya kadar ilerlemesine neden oluyorlar. Sumanginlerin yerinde kalanları ise yabancılarla karışarak yeni bir "Sıalah Kültürü"ne temel atıyorlar. Araştırıcılar yeni gelenlerin Baykal çevresinden gelmiş olabileceklerini tahmin ediyorlar.25

1961 yılında Leningrad (Sankt-Petersburg) ekspedisyonu tarafından Yenisey nehrinin sol kenarındaki Sarıagaş köyü yanında bundan 4000 yıl önce insanların yaşadığı iskan yerleri belirtildi. Mezarlar araştırıldığında onlardaki insan kemiklerinin "Okunev Kültürü"ne ait olduğu ortaya çıktı.26 Mezkur kültür yadigârlıklarını araştıranlar tarafından "Okunev Kültürü"ne mensup insanların Güney Sibirya'ya nereden geldikleri hakkında kesin fikir

söylenmemiştir. Mezarlardaki ölüler ise malum derecede Moğol tipine mensup insanlara ait sayılıyor. Onların kafasına uzun kalpak giydirilmiş ve yanlarına Şaman dinine benzer herhangi bir dinsel inancı andıran kadın heykeli konulmuştur. Ayrıca, araştırıcılarının fikrine göre, bu heykelciklerin siması Saka ve Hunların yüz biçimini hatırlatıyor. Bununla beraber, "Okunev Kültürü"ne mensup insanların, "Afanasev Kültürü"ne bağlı insanları mezkur bölgeden oynattığı söyleniliyor.27

O devirdeki M.Ö. 3 bin yılında Çin yıllıklarında ünlü Hvangdi28 ufak beylikleri birleştirerek Rung-Diler'in29 bir kabilesi olan Hunları kuzeye ittiği kaydediliyor.30 Çin'in kuzeyinden giden mezkur Rung-Diler kültür seviyesi yüksek olmakla belirli derecede Moğol nesline yakınlık gösteriyor olmalıdır. Sebebi, Rung-Diler ikamet ettiği yerler aslında Moğol ırkına mensup "Hetav Kültürü"ndekilerin yeri olmasıdır.31 Şunlar aynen Çin yıllıklarında en kuzeydeki soğuk, kimsesiz tarlalara gittiği zikrediliyor.32 Buna bakılırsa Çin'den kuzeye itilen Rung-Diler Yenisey çevresine yeni bir kültürü götürmüşlerdir.

Çin yıllıklarından "Çunçyu", "Zicvan" gibi eski eserlerde verilen bilgilerde, Di kabilelerinin esasen şimdiki Şanşi, İç Moğolistan Özerk Bölgesi, Hebeyn ülkesindeki Tayhagşan, Daçingşan gibi dağları mekan edindikleri kaydediliyor.33 Kısacası, onlar Çin Denizi'ne (Bejin şehrinin güney ve kuzeyine kadar olan yerleri) ele geçirmişlerdir.

Araştırıcıların çoğunluğu "Batı Rung"ları ilk önce Huanghe34 nehrinin baş akımı hem de Gansu (Kengsu) ülkesinin kuzey hudutlarında yaşamış kavim olarak göstererek sonradan onların tedrici halde doğuya ilerlediğini tespit ediyorlar.

Çin yıllıklarında kaydedilen Rung-Dilerin, Orta Asyalılarla aynı etnik birliğe sahip olduğu, onların nesilleri olan Tinlinlerin "Türk" diye adlandırıldıkları ile tastikleniyor. Gerçekten, arkeoloji bilgileri de Üst

Paleolitik Çağı'nda Orta Asya çöl ve sahra ufak taş aletler kültürünün Kuzey Çin'de ortaya çıkması, buraya göçebelerin gelerek yerleştiğini gösteriyor.35 Demek, Rung-Diler aslen Orta Asyalıdır.

Rung-Diler kültürünün Orta Asyalılar kültürüyle aynı olduğu, Doğu Türkistan'da bulunan çeşitli tipteki eşyaları inceleyen araştırıcılar tarafından belirtiliyor. Onlar M.Ö. 4-3 bin yıllıklarda çöl ve step dolaylarında oluşan kültür Orta Asya, Kazakistan, Moğolistan ve Kuzey Çin'de ortak birliğe temel oluşturduğunu söylüyorlar.36

Bununla birlikte, Türk halklarının ceddi olan Rung-Dilerin batıdan doğuya göç ettiklerine dair en açık seçik misallerden biri renkli çömlek eşyaların "Yangşov Kültürü" çağında Çin'de görülmeye başlamasıdır. Çinli araştırmacılar "Yangşov Kültürü"37 ocaklarının Doğu Türkistan, Gansu, Çinghay, Şanşi ve Kuzey Orta Çin düzlüğüne yayıldığını vurguluyorlar.38 Mezkur bölgeler esasen Rung-Dilere istikamet eden yerler olduğundan buralara renkli çömlek eşyaları getirenlerin de onlar olduğunu gösterir. Ayrıca, o devirde Çin'e demir aletleri yapma usulünün girmesi boşu boşuna olmamıştır.39 Sonuçta, Orta Asyalıların doğuya ilerlemesi neticesinde Çin'deki "Hetav Kültürü"ne mensup insanlar yerinden atılarak yerine "Yangşov Kültürü"ne mensup topluluklar yerleştirilmiştir. Çünkü, aslen Orta Asyalı olan Rung-Dilerin göçtüğü yerde mezkur kültür oluşur.

Yine, bir başlıca delil, Doğu Türkistan'ın kaş taşından40 yapılmış eşyaların Çin'in kuzeyinde büyük miktarda bulunmasıdır.41 Bilginler çok sayıdaki kaş taşı eşyaların ticari ilişkiler yoluyla değil, belki de göçebeler tarafından getirildiğini tahmin ediyorlar.42 Çin'de Şya sülalesi (tahm. M.Ö. 2197-1818) zamanında işbu taşlar değerli hediye eşyası olarak bilinmiştir.43 Yani, buraya kaş taşı sanat eşyası olarak Doğu Türkistan'dan getirilmiştir. Demek, o çağlarda bu taş çok az bulunmuş ve ondan yapılan eşyalar değer taşımış olmalıdır. Sonradan Doğu Türkistanlı

ve kuzeylilerin doğu tarafa ilerlemesinin tekrarlanması sonucunda kaş taşı eşyaları büyük miktarda Çin'e götürülmüştür.

Şimdi Doğu Türkistan'da, çok az insanın yaşadığı Lobnor ülkesinden eskide iki kısım ahalinin doğuya göç ettiği bellidir. Onlardan biri Çang-Ciang'in (Yanszi-Yeşil nehir) baş akımındaki bölgelerine (şimdiki Siçivan ve Yunan) yerleşmiştir. Yine bir kısım ilk önce Kökunur gölü çevresine göç etmiştir. Ama, burada fazla kalamadan başka yere gittikleri söyleniyor.44 Belki de, onlar kuzey tarafa ilerlemiş olabilirler.

Çin bilginleri, Türk halklarının ceddi olan Dilerin ata binme maharetini Çinliler Şya Sülalesi (tahm. M. Ö. 2140-1711), Şang Sülalesi (M.Ö. 1711-1066) zamanında öğrendiklerini vurguluyorlar. Çunçyu (M.Ö. 770-476), Canguo (M.Ö. 476-221) döneminde yazılan Çin kaynaklarında, Diler M.Ö. 3 bin yılında at binmeyi bilmelerinden hariç ilk olarak savaşta araba kullandıkları ve atlı ordu sisteminden herkesten önce faydalandıkları hakkında bilgi verilir.45 Demek ki, Diler, M.Ö. 3 bin yıllarında atı evcilleştirmiş olup, onları atlı yürüyüşleride Çin'in kuzey hudutlarını ele geçirmede kullanmışlardır.

Rus bilginleri L. S. Vasilyev ve P. M. Kojinler, step kültürünün bir halk tarafından Huanghe Vadisi'ne nasıl (atlı arabalı) sokulduğunu söylüyorlar.46 D. V. Deopik atlı orduya sahip göçebe harekatının M.Ö. bin yıllarında Çang-Ciang nehrinden geçtiğini ve ta Güney doğu Çin'e ulaştığını belirtiyor.47

Doğu Türkistan'daki taşa çizilmiş ata binen binicilerin tasvirinin az çok 4-6 bin yıl evvel çizildiği tahmin ediliyor.48 Buna bakılırsa Rung-Dilerin Çin'e at binme sanatını götürdüğü aydınlaşır. Yukarıda getirilen örneklerin hepsi Türkistanlıların eskiden Çin'in kuzeyine gidip yerleştiğini gösteriyor.

Havanın kesin çizgilerle değişmesi sonucunda güç doğal şartlara uyum sağlamak için çaba harcama, neticede Orta Asyalıların kültür seviyesinin

yükselmesine neden olmuştur. Onlar ise kendi gördükleri, bildikleri hayat tecrübelerini gittikleri yerlere de götürmüşlerdir. Çin yıllıklarında Rung-Dilerin 4000 yıl önce batıda deriyi işleyen, yünden kumaş dokuyan Xi zhi, Chu sou,49 Kun lun50 ve Şi Rung (Batı Rung) gibi 4 hanlığı bulunduğu hakkında bilgi vardır.51

Çin tarihçisi Kung Ango: "Bu 4 hanlık çölün dışında, Lyuşo (Seyyar kumluk) halkası içindedir"52 diye gösteriyor. Çin araştırmacıları Lyuşo dedikleri yer hakkında "İzahlar toplamı" adlı eserin "Coğrafya tezkiresi"nden naklederek, Gansu ülkesinin Cangye Cuyan bölgesi olabilir, diye tahmin ediyorlar.53 Ama, "çölün dışında" cümlesinden anlaşılacağı üzere Lyuşo kumlu sahrası Kansudaki çölün dışında bulunduğu biliniyor. Bu gibi, Lyuşo halkası içinde yer alan 4 hanlıktan biri, Kunlun Hanlığı'nın dile alınması mezkur meseleyi değişik yorumlamaya yol açıyor. Çünkü, Çin kaynaklarında Karakurum Dağları Kunlun olarak adlandırılmış ve çok eskiden Şivangmu'nın (Umay ana) mekanı, kaş taş üretilen yer sıfatıyla ünlü olmuştur. O yüzden Kunlun Hanlığı'nın Karakurum dağı etrafında yerleşmiş bir hanlık olması doğaldır. Mezkur Dağ, Taklamakan Çölü'nün güneyinde olması nedeniyle Lyuşo bölgesi Orta Asya'nın büyük seyyar kumluklarından biri, Taklamakan'la aynı olduğu belli olur.

Bununla birlikte, Taklamakan'ın kuzeyinde, Künçi nehri kıyısında 5000 yıl önce yaşamış insanların mezarından da yün, dokumacılık (halı) ve dericilik ürünleri (çizme) bulunmuştur.54 Oradan ahalinin doğuya göç ettiği bellidir.55 Demek ki, G. Singh cetvelinde iklimin en normal döneminde kaydedilen "4 Hanlık" Gobi Çölü'nün dışında, Taklamakan Çölü halkasında ortaya çıkmıştır. Orta Asya'daki mezkur hanlıkların ahalisi fazla, üretimi gelişmiş, kültürü yüksek olmuştur. İşbu kültür kazançları göçebeler ve tüccarlar vasıtasıyla Çin'e ulaşmıştır.

Batıdan doğuya göçenlerin esas çoğunluğu hayvanları otlatmak için elverişli bölgelere yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. Bu dönemde Çin'in kuzeyinde şimdiye nispetle daha mutedil bir nem ve hava vardı.56 Ayrıca, Pleistosen'de (buz çağı) Uzak Doğu'da uzun zaman sıcak iklim hayvanlarının yaşadığı görülür.57 Aynı o çağdan başlayarak A. P. Okladnikov'un tetkikine göre, Sibirya'ya gelip yerleşen insanların batıdan doğuya göçüş halleri ortaya çıkmıştır.58 Bu dönemde Sibirya'dan ta Uzak Doğu'ya kadar uzanan hudutta genellikle Moğol ırkına mensup insanların yaşadığı söyleniliyor.59 M.Ö. 3 bin yıllıkta doğuda Moğol, batıda Avrupa ırkına mensup insanların iskan edindiği gözüküyor.60 Demek, Orta Asya'dan Sibirya'ya göç eden Avrupa tipindeki insanlar, o zamanlarda Moğol ırkına mensup insanları doğuya itmişlerdir.

Pleistosende (buz çağı) Çin'de Çinlin Dağı'nın güneyi Çang-Ciang vahası, özellikle onun orta ve aşağı akımında havanın mutedil olduğu biliniyor.61 Burası insan yaşamı için kolay imkanlara sahip yer olduğundan ahali diğer menzillere giderek yerleşmemiştir. Ancak, nüfusun artması sonucunda Rung-Dilerin yerleştiği bölgelere (kuzeye) de ilerlemeye başlamıştır. Hvangdi'nin torunu Cvangşu Govyong Dönemi'nde (tahminen 4800 sene önce) Rung-Dilerin yurdu Yuling'e62 adam gönderilerek Sanmyov kabilesine mensup boyların Rung-Diler meskeni Sanvey'e63 göç ettikleri haberi alınmıştır.64

Taykong Hanlığı Dönemi'nde (M.Ö. 2188-2160) önemsenmeyen ziraatçılık Cuo Hanlığı'nın kurucuları tarafından Diler yurdunda (Huanghe nehrinin orta akımında) tekrar geliştirilmiştir.65 Neticede, Rung-Dilerin hayvancılığa alışan esas çoğunluğu otlakların zayıflaması nedeniyle kuzeye yani Moğolistan'a ve Güney Sibirya'ya göç etmeye mecbur kalmıştır.

12-15 bin yıl evvel Türk halklarının başına büyük felaketler geldiğinde batıya taşınanlar, kendi akraba kavimlerini yine de batıya ilerlemeye

mecbur etmiş olmalıdır. Neticede onlar (Sümerler) Mezopatamya'ya yerleşmişlerdir. Ancak, Orta Asyalıların batıya göçü oradaki halkların doğuya göç etmesiyle azalmıştır. Ön Asya halklarının doğuya ilerlemesi Kuzey Afrika'da ortaya çıkan iklim değişikliğiyle ilgili olmalıdır. Ön Asya ve İran halklarının eski ahalisinin bir kısmı Kafkasya yani Karadeniz ve Hazar Gölü arasından kuzeye, sonrada batıya ilerlemeye başlamıştır. Yine bir kısmı da Afganistan tarafına göç etmeye başlamıştır. Onlar yerli göçebe halkların bir bölüğünü doğuya ve güneye itmişlerdir.66 Onlar da kuzey doğuda Orta Asyalılar ile çarpışmışlardır.

G. Singh cetveline uygun hava olup çoğu zaman serin ve nemli olan M.Ö. 3000-1750 yıllar arasında kuzeyde hayvancılıkla uğraşanlar Amuderya'nın güneyine ilerleyerek Türkistan'ın Güney İran ve Hindistan'ın kuzeyinde ortak bir kültürün gelişmesine sebep oluşturmuştur. Bu kültür tarihte "Ari Kültürü" adını almıştır. Ancak, bilim adamları, bu kültürü Hint-İran dilli halklar kültürü olarak saymaktadırlar.67 Herhalde, onların dili Hint-İran dillerine mensup olmalıdır. Nedeni de, M.Ö. 2 binli yılların sonunda kuzeyden göçebe Türkler gelinceye kadar 3 bin yılında burada Hint-İran dilli kavimler yaşamıştır.68 Kuzeyden gelenlerin yerli ahali dilini benimseyerek, burada çoğunluğu oluşturan Hint-İran dilini kabul ettikleri pek mühtemeldir.

Ari Kültürü'nü araştıran bilginlerin çoğu Güney Rusya'dan gelen Hint-Avrupa ırkına mensup insanların mezkur kültürü yaratmış olduğunu söylüyorlar. Onlar M.Ö. 4 bin yıllarında Tuna'dan Ural'a kadar olan yerlerde atın evcilleştirildiğine dayanıyorlar.69 Ayrıca, M.Ö. 3 bin yıllarında Hazar'ın güney doğusunda görülen at, araba ve demir işletme ocağının M.Ö. 2 bin yılında kuzeyden gelen göçebeler tarafından getirildiğini tasdik ediyorlar.70 Ama, 19. yy.'dan günümüze kadar dünyadaki ünlü araştırıcıların, bu cümleden, Rusyalı bilginler arasından da

bazıları mezkur tespite karşı çıkarak Hint-İranlılarının Orta Asya'dan yayıldığını söylemektedirler.71 Özellikle, meşhur Rus dilcisi V. İvanov ve T.V. Gamkrilidze tarafından ileri sürülen Hint-Avrupa halklarının M.Ö. 2 bin yılında İran ve Orta Asya'dan kuzeye, Karadeniz kıyılarından Avrupa'ya ilerlediği konusundaki görüşleri önemlidir.72

Yukarıda görüldüğü gibi son günlerde Doğu Türkistan'da sürdürülen ilmi araştırmalar, burada at binme maharetinin Tuna'dan Ural'a kadar olan hudutta atın evcilleştirilmesinden çok önce ortaya çıktığını gösteriyor. Ayrıca, şunu da belirtmek gerekiyor ki, Güney Rusya hududuna yerleşenler aslen Orta Asyalıdırlar. Ancak, onların fizik yapısı Avrupa ırkına ait olduğundan Türk halklarının ceddi olarak sayılmamaktadır.

Aslen Orta Asya'da ikamet eden Türklerin ırkı "Turan ırkı", "Amuderya-Sırderya aralık ırkı"73 ve "Asya ırkı" diye adlandırılan Avrupa ırkına mensup ırktır. Bununla beraber, mezkur ırk belirli alametleriyle Avrupa ırkından da ayrılmaktadır. Meselenin önemli tarafı da budur ki, Türk halklarının eskiden yaşadığı Tanrı Dağı'nın güneyinde bulunan insan kafataslarının şimdi de Türk halklarının yaşamakta olduğu Güney Sibirya, Kazakistan, Volga nehri aşağı akımında bulunan kafatasları arasında benzerlik olduğu belirlenmeştir.74 Şimdi de eskiden yerleşik yaşamış Türk halkları Avrupa ırkına mensuptur. Moğol ırkı eski ve kuvvetli ırsi özellikleriyle Avrupa ırklarından ayrılıyor. O yüzden bu ırk mensupları, Türkistan'ın güneyine gelerek yerleşikleştiğinde otokton (yerli) Avrupa ırkındaki insanları Moğol tipine değiştirmiş olurlardı. Ama, böyle bir durum ortaya çıkmamıştır. Türk halklarında Moğol tipine meyilli alametler doğuya gittikçe belirli miktarda kuvvetleniyor. Mezkur süreç ta G. Singh cetveli boyunca M.Ö. 3000-1750 arasında havanın serinleştiği döneme dek devam etmiştir. İklim serinleştikten sonra kuzeydeki Avrupa tipine mensup Türklerin güneye ilerlemesine sebep olmuştur. Onların bu harekatı "Ari

Kültürü”nü şekillendirmişti. Belki de, kuzeyden güneye ilerleme süreci doğudaki Moğol tipini benimseyenlerin batıya ilerlemesini başlatmış olabilir.

Türk halklarının kuzeyden güneye ilerlemesi Ari Kültürü’nün gelişmesinde ayrıca yer tutuyor. Çünkü, Türk halkları, kuzeyden güneye ilerlemesi sürecinde madencilik, dokumacılık, hayvancılık, at binicilik ve deriyi işletme gibi kültürel kazançlar elde ettiler. A. Askarov M.Ö. 2 binli yıllarda Güney Türkistan’da kuzey çöl mıntakasından gelen herhangi bir yüksek derecede gelişmiş bir kavim harekatına denk geliyor ve “Çust Kültürü”nü (Fergane vadisi) yayıcılar hakkındaki görüşü ortaya koyuyor.75 “Çust kültürü” Türk kültürü olduğundan buna ait buluntular Tarım Vadisi’nin birçok yerinde bulunmuştur.76 Bunun gibi Türklerin kültürünün İran, Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyindeki kültür (çömlekçilik-keramik işçiliği gibi)77 ile karışması geçmişteki gelişmenin rönesansını ortaya koyuyor. Aynı o çağda Hindistan’ın kuzeyinde çift tekerlekli araba tasvirinin ortaya çıktığı tahmin olunuyor.78

M.Ö. bin yıllarında havanın yeniden ısınmasıyla Ari Kültürü yayıcılarının esas çoğunluğu Ustyurt düzlüğü (bu dönemde hayvancılık yapanlar için kolay mesken) vasıtasıyla kuzeye ilerlemiştir. Neticede, Hint dili elemanlarının Avrupa’ya ulaşmasına sebep olmuştur. Herhalde, mezkur halkın bir kısmı Türkistan’ın güney bölgelerine ilerlemesine imkan sağlamış olmalıdır.

Hint-İran dilinin Güney Türkistan’da kullanıldığı dönem esasen Kuşanlar zamanına rastlar. Buna yine Türk kavmine mensup Masagetler (Yüeçiler)’in İran, Afganistan, Hindistanın kuzeyinde hükümranlık yapması sebep oluşturmuştur. Onlar “Hotan-Saka dilini” ya da Tohar dilini Türkistan’a hükümran dil olarak getirmişlerdir. O dönemde Budda dininin girmesiyle beraber Hint dilinin birkaç lehçesi ve yazıları da

Türkistan'ın güneyine sokuldu. Araştırıcılar Doğu Türkistan'ın en eski meskenlerinden olan Niya ve Lobnor ülkesinde İran diline ait belgeler bulunmamasına bakarak, Tarım vadisindeki eski devletlerde İran halklarının yaşamamış olduğunu söylüyorlar. Bununla birlikte, buradaki esas halk Tohar dilli olmuştur, şeklindeki sonuca varıyorlar.79 Neticede, mezkur mıntıkadaki Türk halklarının avtohton (yerli) olmadığı söyleniliyor.

Şimdiye kadar yapılan araştırmaların çoğunluğunda Tanrı Dağı'nın batı ve doğusundaki iklimin birbirinden farklı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla beraber mezkur dağın her iki tarafından da Türk halkları göçü ortaya çıkarak, nispeten iyi tecrübe edilen batısındaki göç süreci doğusuna da uygulandı. Aslınde dört tarafı dağlarla kaplı Tarım vadisindeki doğal şartlar gözlemlenirken buraya Türk göçebelerin büyük grubunun gelerek göçebelikle meşgul olması ya da yerleşikleşmesinin mümkün olamayacağı bir gerçektir. Eğer, Türkler az sayıda gelerek yerleşseydiler onların dili yerli dile değişmesi lazım gelirdi. Aksine, Kaşgarlı Mahmut XI. yy.'da eskiden Türklerin yaşadığı Kaşgar şehrinin dili saf Türk dili dememiş olacaktı. Kaşgarlıların dili kuzey ve batıdaki göçebe Türklerin dilinden farklı olacaktı.

Türkistan'ın güneyindeki Tohar ya da "Doğu İran dili" gibi diller, şimdiye dek iyice araştırılmamıştır. Ayrıca, M.Ö. 5. yy. ve sonraki döneme mensup Türk dilli buluntular (Kazakistan'daki Issık, Doğu Türkistan'daki Aksepil/Aksur ve Fergane buluntuları) Türklerin Türkistan'da eskiden yaşadığını onaylıyor. Elbette, yerleşik ziraatçılıkla uğraşanlarla göçebe Türklerin dilinde fark olması doğalıdır.

Türk halkları Orta Asya'dan uzaklaşarak doğuya doğru gidince, o kadar Moğol tipini daha çok benimsediler. Hatta, onların dilleri değişti (Moğol diline değişmesi gibi) ya da Türk dili sisteminde konuşan tamamen başka bir topluma (Korelilere benzer halklara) dönüştü.

Belli derecede Moğol tipini benimseyen kuzeydeki Türk halkları, milattan önce ve sonra birkaç defa batıya yürümüştür. Yeniden tekrarlanan bu süreç, göçebe Türklerin en uzakta yerleşmiş olanlarının arasında da Moğol tipine meyilliğe götürmüştür. Hatta, ayrım göçebe grupların yerleşikleşmesi ya da onların Türkistan'ın güney ve batıdaki yerleşik Türkler'le olan kalın ilişkileri mezkur tipin yayılmasına neden olur. Neticede Pasifik okyanusundan ta Adriyatik'e kadar, Baykal ve Sibirya'dan ta Hindistan'a kadar büyük bir etnik grubun terkibinde Moğol tipine uygunluğu ortaya koymuştur.

Yazılı kaynakların tastiklemesine göre, Türk halkları eskiden sadece Çin'in kuzeyine göç etmişler, belki de burayı terk etmeye mecbur kalmışlar. Onlar Çinlilerin baskısı ve kendi aralarındakı savaşlar sonucunda miladın başlarında Avrupa'nın iç ülkelerine ilerlemişlerdir. Onların güneye ilerleyenleri (Yüeçi, Usunlar) Hint ve İran halklarıyla da kan kardeşliği ilişkilerinde olmuşlardır. Bu dönemde Türk halklarının bir kısmı Türkistan'ın güneyinde yerleşik hayat sürdürmeyi devam ettirmişse, ikinci bir kısmı da hayvancılıkla uğraşarak göçebe hayat sürmüşlerdir. 1 Vinogradov A. V., Mamedov E. D. Landşaftno-klimatiçeskiy usloviya sredneaziatskih pustin v golotsene/İstoriya materialnoy kulturı Uzbekistana, Vip. II, Taşkent 1974, s. 35.

2 A.g.e., s. 43.

3 Özbekistan bağımsızlığa kavuşunca az öğrenilmiş Fergane Vadisi'nde sürdürülen arkeolojik kazı işleri devamında büyük önem taşıyan buluntuya denk geldiler. Arkeologlar burada bundan 2 milyon 200 bin yıl önce yaşadığı tahmin edilen şuurlu insan kemiklerini buldular (Mezkur buluntu Özbekistanda Taşkent şehrindeki Emir Timur Müzesi'nde korunmaktadır).

4 A. P. Okladnikov tarafından 1938 yılında bulunmuştur (Debets G. F. Ob antropologiçeskih osobennostyah çeloveçeskogo skleta iz pşerı Teşik-

Taş./Trudı Uzb. Filiala An SSSR, ser. 1, Vip. Taşkent, 1940).

5 1981 yılında Şincang Uygur Muhtar Ülkesi (ŞUMÜ) Artuş nahiyesindeki Buğaz nehrinin kıyısında bulunmuştur (Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt ve Kadimi Medeniyet. Urumçi 1995, s. 2-3).

6 Turfan'da 25 milyon yıl önce dinozor bulunmuştur (ŞUMÜ Müzesi'nde bulunuyor).

7 Moçanov Y. A. Drevneyşiye etapı zaseleniye çelovekom Severo-Vostoçnoy Azii. Novosibirsk 1977, s. 256.

8 Lariçev V. E. Paleolit Severnoy, Sentralnoy i Vostoçnoy Azii. Çast 2, Novosibirsk 1972, s. 340.

9 Vostoçnıy Türkestan v drevnosti i rannem srednevekove. Oçerki istorii. Moskova, 1988, s. 88.

10 Özbekistan SSR Tarihi. c. 1, Taşkent, 1970, s. 35.

11 Vinogradov A. V., Mamedov E. D. Landşaftno-klimatiçeskiy usloviya sredneaziatskih pustin v golotsene…, s. 41.

12 Bu mesele az öğrenilmiştir. Sadece Tarim nehri akan Taklamakan'ın aslen insanların yaşadığ yer olduğu konusunda faraziye vardır.

13 Lobnor bölgesinden bulunan ceset ilk önce Tianjin Üniversitesinde kontrol edilerek 6412±117 senelik tarihe sahip olduğu belirlenmiştir. Ama mezkur Türk halklarının kadim kültürüne ait buluntu büyük gürültü uyandırmıştır. Bundan memnun kalmayanlar cesedi Bejin Üniversitesi'nde tekrar kontrol yaptırırlar ve 4900 senelik cesed diye net olmayan tahmini ortaya koymuşlardır. Hatta, sonradan 3800 sene diye azaltarak göstermeye başlamışlarki, bu tarihleme yanlıştır (Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s. 48, 136).

14 Çin yazılı kaynakları ve arkeoloji bilgilerine dayanıldığında Doğu Türkistan'daki Krurona Devleti 5-6 bin yıllık tarihe sahiptir. Burası havası mutedil, suyu bol, toprağı verimli, bahçelerle kaplı, zanaatçılık gelişmiş

mesken olmuştur. Ama, iklim değişmesiyle nehir suları kurumaya başlayarak, orman ve tarlalar çöle dönüşmüştür.

15 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s. 43.

16 Togan Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul 1981, s. 7-21.

17 Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan Tarihi, Ankara, 1987. S. 19-22.

18 Almas T. Uygurlar. Urumçi 1989, s. 8-9.

19 Markov G. E. Nekotorıe problemı vozniknoveniya i rannıh etapov koçevniçestva Azii/Sovetskaya etnografya, Moskova, No 1, 1973, s. 112.

20 Okladnikov A. P. Sentralno-Aziatskiy oçag pervobitnogo iskustva. Novosibirsk, 1972, s. 54.

21 A.g.e., s. 42.

22 A.g.e., s. 42.

23 Moçanov Y. A. Drevneyşiye etapı zaseleniya çelovekom Severo-Vostoçnoy Azii, s. 235.

24 A.g.e., s. 239.

25 A.g.e., s. 253.

26 M.Ö. 2000 yılın 1. yarısına ait Güney Sibirya'nın Okunev kavmine mensup Bronz Devri'ndeki kültür.

27 Vadeskaya E. B. Skazkı o drevnıh kurganah. Novosibirsk, 1981, s. 65.

28 Hvangdi-Çin yıllıklarında tahminen 5000 sene önce yaşamış ve ilk olarak ufak beylikleri birleştirerek ziraatçılığı geliştirmiş bey sifatiyle geçiyor.

29 Rung-Di-Çin kaynaklarında Çin'in kuzeyinde yaşamış yabancı kavim olarak geçiyor. Onlar'ın kuzey doğusunda yarı yerleşik göçebeler "Di'" olarak, batı-kuzeyinde esasen yerleşik ziraatçılık ve hayvancılıkla uğraşanlar ise "Batı Rung" olarak adlandırılmıştır.

30 Sima Çyan. Tarihiy Hatiralar. 24 tarihdeki Orta Asya’ya ait materyaller toplamı. Urumçi, 1989, s. 17.

31 Hetav kültürü- İç Moğol ve Ningşya Huyzu Özerk bölgelerinin Salousun nehri hem de Şuydunggu ırmağından bulunan Orta Paleolit Çağı’na (Muste kültürüne) denk gelen kültür.

32 Bangu. “Hanname”, 24 Tarihteki Orta Asya’ya ait materiallar toplamı. Urumçi, 1994, s. 833.

33 Enver Baytur, Hayrinisa Sıddık. Şincongdaki Millatlar Tarihi. Bejin, 1991, s. 49.

34 Huang-he nehri Eski Türk kaynaklarında Sarığ derya, Yeşil ügüz, Yeşil ırmak, Karamuran gibi adlandırılmıştır.

35 Lariçev V. E. Paleolit Mancurii, Vnutrenniy Mongoliya i Vostoçnogo Türkestana/Sibir, Sentralnaya i Vostoçnaya Aziya v drevnostı. Novosibirsk, 1976. s. 96, 122, 149-154.

36 Vostoçnıy Türkestan v drevnosti i rannem srednevekove. Oçerki istorii. Moskova. 1988, s. 132-133.

37 Yangşav kültürü-Henan ülkesi Myançi nahiyesinin Yangşav şehrinden bulunan Yeni Taş (Neolitik) Çağı’na denk gelen kültür.

38 Fan-Vinlan. Cunguo Umumiy Tarihi. Urumçi, 1988, 1. Kitap, s. 4, 9. Mezkur eser Çinli bilginler tarafından beğenildiğinden birkaç defa neşrolunmuştur.

39 Çangzi Hejun. İpek Yolı va Şark bilen Garbnıng Medeni Alakaları/ Şincong İctimai Fanlar Tadkıkatı, Urumçi, 1988, 3. sayı, s. 101, 102.

40 Kaş taşı-Nefrit, yaşma taşı. Kadimde Karakurum (Kunlun) ve Pamir dağlarından kazılarak elde edilmiştir.

41 Çangzi Hejun. İpek Yolı va Şark bilen Garbnıng Medeni Alakaları…, s. 102.

42 Vostoçnıy Türkestan v drevnosti i rannem srednevekove. Oçerki istorii. Moskova. 1988, s 353.

43 Sima Çyan. Tarihi Hatiralar. Urumçi, 1989, s. 32.

44 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt…, s 75.

45 Enver Baytur, Hayrinisa Sıddık. Şincongdaki Millatlar Tarihi. s. 96-97.

46 Şer Y. A. Petroglifi Sredney i Sentralnoy Azii. Moskova, 1980, s. 238.

47 Deopin D. V. Vsadniçeskaya Kultura v Verhovyah Yanszı İvostoçnıy Variant “zverinnogo stilya”/Kultura i İskustvo Narodov Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekove. Moskova, 1979, s. 67.

48 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s. 205.

49 Qu sou ya da Ju shao okunuyor (Sima Çyan. Tarihi Hatiralar. Urumçi, 1989, s. 30).

50 Kun lun-Doğu Türkistandaki yüksek sıradağı. Yerli dilde Kurum, Karangutağ (Karanlık dağ) olarak isimlendirilir. Karangutağ’ın doğusunda Çilan sıradağı yeralıyor.

51 Sima Çyan. Tarihi Hatıralar. Urumçi, 1989, s. 33.

52 Sima Çyan. Tarihi Hatıralar. Urumçi, 1989, s. 36.

53 Sima Çyan. Tarihi Hatıralar. Urumçi, 1989, s. 26.

54 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s. 48-49.

55 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s. 75.

56 Çeboksarov N. N. Osnovnıe etapı istorii antropologiçeskogo naseleniye Kitaya/Sibir, Sentralnaya i Vostoçnaya Aziya v drevnostı. Novosibirsk, 1976. s. 11.

57 Lariçev V. E. Paleolit Severnoy, Sentralnoy i Vostoçnoy Azii. s. 250.

58 A.g.e., s. 157.

59 Lariçev V. E. Paleolit Severnoy, Sentralnoy i Vostoçnoy Azii. s. 162-163.

60 Novgorodova E. A. Rannıy Etap Etnogenez Narodov Mongolii (Konets III-I tısyaçletie do n. e.)/Etniçeskiye Problemı Sentralnoy Azii v Drevnosti (Ethnic problems of the history of Central Asia in the early period), Moskova, 1981. s. 214.

61 Lariçev V. E. Paleolit Severnoy, Sentralnoy i Vostoçnoy Azii. s. 343.

62 You ling-Hebey bölgesinin kuzeyi, Liaong ülkesi halkasına kadar olan yerler (Sima Çyan. Tarihi Hatıralar. Urumçi, 1989, s. 26).

63 San wei-bu dağ hakkında üç görüş vardır. 1. Üç zirve San wei adlandırılmıştır. O Tunhuang bölgesinin 30 li güney doğusuna denk gelen Bei yu shan dağıdır. 2. Kengsu (Gansu) bölgesindeki Min shan dağı olmalı. 3. Ji shi shan - Bayınkara dağının güney-batısında, Huang-he nehrinin güneyinde olarak gösteriliyor. Mezkur yerlerin üçüsü de kadimden Türk halkları yaşadığı yerlerdir.

64 Sima Çyan. Tarihi Hatiralar. Urumçi, 1989, s. 19-20.

65 Sima Çyan. Tarihi Hatiralar. Urumçi, 1989, s. 37.

66 Graitovskiy E. A. “Seraya keramika”, “raspisnaya keramika” i indoiransi/Etniçeskiye Problemı Sentralnoy Azii v drevnosti (Ethnic Problems of the History of Central Asia in the Early Period), Moskova, 1981. S. 245-273.

67 Ari Kültürü’nü dünya bilginlerinin çoğunluğu “Hint-İran kültürü” sayarlar (Litvinskiy B. A. Problemı etniçeskiy istorii Sredney Azii vo II tısyaçletiii do n. e./(Sredneaziatskıy aspekt ariyskoy problemı)/Etniçeskiye problemı Sentralnoy Azii v drevnosti (Ethnic problems of the history of Central Asia in the early period), Moskova, 1981. s. 154.).

68 B. Brentjes, The Mittanians and the Peacock,/Etniçeskiye problemı Sentralnoy Azii v drevnosti (Ethnic problems of the history of Central Asia

in the early period), Moskova, 1981. s. 148.

69 Kuzmina E. E. Proishocdeniye İndoiransev v Svete Noveyşih Arheologiçeskih Dannıh/Etniçeskiye Problemı Sentralnoy Azii v drevnosti (Ethnic problems of the History of Central Asia in the Early Period), Moskova. 1981. s. 102.

70 R. Ghirshman, Iran and the Migrations of Indo-Aryans and Iranians/Etniçeskiye Problemı Sentralnoy Azii v Drevnosti (Ethnic problems of the History of Central Asia in the Early Period), Moskova. 1981. s. 141-142.

71 Litvinskiy B. A. Problemı etniçeskiy istorii Sredney Azii vo II tısyaçletiii do n. e. s. 154.

72 Vinogradova N. M., Kuzmina E. E. Kontaktı stepnıh i zemledelçeskih plemen Sredney Azii v epohu bronı/Vostoçnoy Türkestan i Srednyya Aziya v sisteme kultur drevnogo i srednevekovogo Vostoka, Moskova, 1986. s. 126.

73 Hodcayev T. K. Kratkie itogi izuçeniye antropologii Sredney Azii v svyazi s problemamı etnogeneza uzbekskogo naroda/Materialı k etniçesoy istorii naseleniya Sredney Azii, Taşkent, 1986. s. 93-100.

74 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s 73.

75 Askarov A. K voprosu o proishocdenii kulturı plemen s paspısnoy keramikoy epohi pozdney bronzı i rannego celeza/Etnografiya i arheologiya sredney Azii. Moskova, 1979, s. 37.

76 Abdukıyum Hoca. Garbi Yurt …, s 61-62; Litvinskiy B. A. Problemı etniçeskiy istorii Sredney Azii vo II tısyaçletiii do n. e. s. 159.

77 Stankeviç İ. L. Keramika Yucnoy Turkmenii i İrana v bronzom veke/Drevnost i srednevekove narodov Sredney Azii. Moskova, 1978, s. 28-29.

78 Karl Yettmar. Religii Gindikuşa. Moskova, 1986, s. 308-309.

79 Vorobyeva M. İ. -Desyatovskaya. İndiytsi v Vostoçnom Turkestane v drevnosti/Vostoçnoy Turkestan i Srednayya Aziya Moskova, 1984. s. 69.

Bilinmeyen İç-Asya / Prof. Dr. Lajos Ligeti [s.672-683]

Coğrafyacılar "en eski kıtanın", Asya'nın toprağını coğrafya bakımından beş kocaman parçaya ayırırlar. Coğrafya bilginlerinin coğrafyacı gözüyle çizdikleri bu sınır çizgilerinin yalnız coğrafya bakımından birlik gösteren, birbirine bağlı araziyi değil, aynı zamanda Asya'nın tarihi ve medeni birliklerinin yayıldıkları alanları da âdeta ölçülü bir tamlıkla göstermeleri ilk bakışta belki biraz şaşırtıcıdır. Hakikatte bu tabiî bir şeydir. Zira toprakla insan birbirinden ayrılamaz ve coğrafi şartlar ise insanın tarihi yolunu, hayati hususiyetini âdeta kader gibi tayin ederler. Bir tarihçi, coğrafi kuvvetlerin tesirini gözönünde tutmayan, haritaya ehemmiyet bile vermeyen bir eski zaman tarihçisi, hataya düşmekten kendini kurtaramaz ve insan yığınlarının kaderini, kavim kaynaşmalarının yolunu, hava boşluğunda oynatılan mukavva kuklaların cansız oyunları imiş gibi seyreder.

Asya'nın beş büyük coğrafya ve medeniyet birliği, sırasiyle şunlardır: Kuzey Asya, aşağı yukarı bugünkü Sibirya demektir. Doğu Asya, siyasi tarihçilerin düşündüklerinden çok daha dar bir bölgedir. Coğrafya bakımından asıl Çin-Çinlilerin istila ettikleri topraklar hariç- Japonya ve Japon adaları, Kora, Mancurya (biraz şişirilmiş arazisiyle Mancuko denilen yer burasıdır) ve bir de Amur vadisiyle Kamçatka buraya girerler. Güney Asya Hindistan'ı, Çin Hindi'ni ve Doğu Hint adalarını (Malaya) ihtiva eder. Coğrafya anlamiyle alınan İran, yani Acemistan, Afganistan, Ermenistan, Anadolu, Arabistan, Suriye ve Mezopotamya, yani Irak ise Ön Asya'yı teşkil ederler. Bu dört büyük arazi parçası beşinciyi, Asya'nın en merkezi kısmı olan İç Asya'yı üç tarafından kuşatır.

Herhangi bir cesaretli sefer heyeti İç Asya sınırlarını baştan başa dolaşmak istese herhalde üzerine çok uzun sürecek bir iş almış olur. Bu sınır yukarıda Ural Dağlarından başlar, Akmolinsk yaylasından geçer, Merkezi-Altayların dışından dolanarak biraz kuzeye kıvrılır, sonra Güney Sibirya'nın kenar dağ zincirine varınca oradan doğuya doğru ta Büyük Kingan dağına varıncaya kadar, hep o zinciri takibeder; orada tabiî bir coğrafya hududu bulunmadığından, itibari olarak çizilen bir geometrik hat boyunca Bramaputra'ya varır. Bu en uzak güney doğu noktadan kaçı şeklinde batıya döner, Himalaya zincirinin kuzeyini takibederek Dünya Tepesi'ne, Pamir'e ve onu kucaklayarak hafif kuzeybatı yönünde Hazer denizinin doğu kıyısına kadar uzanır. Bu arada Afgan Türkistanı denilen, Afganistan'ın kuzey kısmını içine alır, fakat öte taraftan bugünkü Türkmenistan'ın Kuzey İran ve Türkmen Balkanları arasında uzanan güneybatı köşesini sahasından dışarıda bırakır. Batıda Hazer denizinin doğu kıyısını, Ural nehrini, sonra Ural dağlarını takiple İç Asya sınırının kuzey çıkış noktasına ulaşır. Fakat coğrafyacılar batı sınırı hakkında, bunun tam ve kusursuz bir ayırıcı hat olmadığına, bunun batısında ve doğusunda coğrafya bakımından önemli bir fark bulunmadığına da hemen işaret ederler.

Coğrafyacı müşahedesinin öyle başlı başına, keyfi bir kanaat olmayıp tarihçinin tesbitleriyle garip bir şekilde birleştiği burada da hayretle görülür: İç Asya'nın bu batı bölgesine düşen kavim coğrafya bakımından açık olan sınırı aşarak bir ayağiyle Avrupa'da bulunmaktadır. Ural nehrinin bütün aşağı mecrasında arasız bir geliş gidiş. Burası kavim göçlerine tabiatın açtığı bir geçittir.

Coğrafya ile tarihin muvaziliğini daha ileri götürebiliriz. Ana hatlariyle İç Asya tam bir birliktir, bütün olarak göz önüne getirildiğinde muhtelif derecelerde akıntısız arazi, bozkır ve çöldür, fakat bölgelerini ayrı ayrı

inceliyecek olursak, küçüklü-büyüklü birçok kısımlara ayrıldığını görürüz. Her şeyden önce aşağı yukarı bugünkü Moğolistan demek olan, Altay dağlarının doğusuna düşen kısmını batı kısımlardan, yani Tarım havzasından, Turan ovasından ve Kırgız istepinden kolaylıkla ayırabiliriz. İç Asya'nın bu batı kısmına ve evvelce söylenen doğu alanlarına üçüncü olarak bir de Tibet yaylası katılır. İlk ikisi arasındaki münasebet bilhassa sıkı olduğu halde üçüncü kısımla, yani Tibet'le olan münasebet daha gevşektir. Coğrafyacı böyle demektedir.

Buna karşılık tarihin ifadesine başvurduğumuz zaman önümüze aynı manzaranın çıktığını görünce az hayret etmeyiz. Yazılı kaynakların bize bildirdiği en eski çağlardan başlıyarak, Altaylardan doğuya doğru uzanan alanda kâh şu kâh bu çeşit bir göçebe unsur peyda olmuş, devlet kurmuş, gelişmiş ve ne zaman kuvvetinin gerildiğini duymuşsa, muhakkak surette ve derhal gözünü muazzam güney komşusuna, Çin'e çevirmiştir. Bu neden böyledir? Daha yüksek komşu medeniyetin dayanılmaz cazibesi mi, yoksa bitip tükenmez görünen ganimet sahasının füsunu mudur? Bunu araştıracak değiliz, şimdilik Çinlilerle göçebelerin iki bin yıldan fazla süren temaslarında sayısız misalle doğrulanmış olan bu hâdiseyi olduğu gibi kabul etmemiz yeter.

Kuzeyden Çin'e yönelen hücum dalgaları âdeta şaşılacak derecede intizamlı aralıklarla birbirini kovalamakta, fakat bütün dalgaların kırılması da yine aynı intizamla tekrarlamaktadır. Hangi göçebe kavim veya kavim kırıntısı, ister istilacı, ister istilâya uğramış olsun, bir kere sınırı geçip de Doğu Asya'nın monsun alanına girdi mi, eski göçebe cemiyeti ve hayat tarzı için artık ebediyen kaybolmuş, yavaş yavaş ve bir iz bile bırakmaksızın Çin medeniyeti içindeki kavimler deryasına gömülmüştür.

Ancak bu sınır aşma teşebbüsünün başarı ile neticelendiği çok nadirdir. Çok defa bu işe yeltenen göçebe kavmin kudreti kırılmış, kesin olarak geri

atılmış bir halde en eski çıkış noktasına, Orkhon ve Selenga nehirlerinin kaynak bölgelerine çekildiği ve bir müddet sonra oradan yeni bir yöne dönerek hareketine devam ettiği görülür.

Bu hareket yönüne iyi bir göz atalım. Göçebe kavim dalgası, tereddütsüz göçebelerin ilk anayurtları diyebileceğimiz, Altay'ın doğusuna düşen alandan kalkar ve hiç şaşmaz bir intizamla hep aynı yönde ilerler. Fakat bu yön hiçbir vakit -hattâ tesadüfi bir istisna olarak da- coğrafi âmiller göz önünde tutulmadan en kısa ve "en mantıki" sayılan Avrupa yolunda, yani Altay ve Ural dağlarını birbirine bağlıyabilecek bir yerde, Akmolinsk yaylasının güney sırtında çizilebilecek bir hat boyunda olmayıp daima ve yalnız Cungarya kapısından geçerek Balkaş gölü aşağısına götüren tabiî coğrafya yolundadır. Göçebe anayurttan gelen kavim dalgası burada etrafa yayılır, bir zaman için -yüzyıllarca- duraklar ve sonra, eski mahiyetini kaybetmeksizin, orada buluştuğu yarı göçebe veya yerleşmiş, vâha kültüründe yaşıyan yabancı, en ziyade İranlı kavimlerin tesiri altında belirli bir değişikliğe de uğrar. İç Asya'nın, Cungarya kapısından Hazer gölüne kadar olan bölgesi göçebe kavimlerin ikinci anayurtlarıdır.

Bu ikinci anayurttan göçebelerin etrafa dağılışı iki yönden, ya buradan İran havzasına doğru, yahut da Ural dağlarının güney kolları ve Hazer gölünün kuzey kıyısı arasında, Ural ve Volga nehirleri üzerinden olabilirdi ve öyle de olmuştur. İran yolunu, orada oturan ve daha yüksek bir medeniyet yaşıyan kavimlerin karşı koması ziyadesiyle güçleştirmiştir. Bu canlı kalenin aşılması nadiren başarılabilmiş, bunun için de o tarafa geçmeyi pek deniyen olmamıştır. Buna karşılık Volga-Ural yolu ise coğrafya bakımından geçişe elverişli olduğu gibi, hareket halinde bulunan kavimlerin bu cihete yönelmelerine başka şartlar da yardım etmiştir. Hususiyle bu yolu ne Avrupa ne de Asya tarafında hiçbir kuvvetli

medeniyet sahibi, yerleşmiş kavim tutmamıştır. Bu hale göre ikinci anayurttaki göçebe kavimlerin Avrupa'ya bu yoldan akmış olmaları şaşılacak bir şey midir?

İlk anayurtlarından çıkan Asyalı göçebe kavimler, Cungarya geçidinden ikinci anayurda ve oradan Ural ve Volga nehirlerinin aşağı mecraları üzerinden geçen büyük göç yolundan başka diğer bir yoldan da Avrupa'ya geçmişlerdir. Ancak herhalde bu yol boyunca göç daha sessiz cereyan ettiği ve coğrafi sebepler buradan at üstünde yapılan hızlı akınlara imkan vermediği için olacak, bu göç yolunu şimdiye kadar âdeta hiç dikkate almamışlardır. Bu yol boyunca otlu bozkırlar yoktu. İlk göçebe yurdu olan Moğolistan kuzeyden ve kuzeybatıdan, yaratılışın atlı göçebelere bahşettiği bozkırlarla, başka hayat şartları istiyen ormanlıklarla çevrilidir. İmdi birçok açık misaller göstermektedir ki, bazı felâketli yenilişlerden sonra şu veya bu atlı göçebe-kabile son sığınacak yer olarak ormanlık bölgeye girmiş ve bir daha cetlerinin otlaklarına asla dönmemiştir. Başlangıçta kendisine yabancı gelen muhitte kalmış ve yavaş yavaş yeni hayat tarzına uymuştur. Böylece, sürüsünü otlatan eski göçebe, ormanda yaşıyan balıkçı-avcı haline gelmiştir.

Güney Sibirya ormanlarında yaşıyanların da kendi yavaş tempolu göç yönleri vardı ki biz şimdilik bunun yalnız batı bölgesine düşen kısmını daha tam olarak tanımaktayız. Altay dağlarının, kuzeydeki başlıca kümesinden, Sayan dağlarından başlıyan ve aslında ticarete mahsus olan bu yol Güney Sibirya'dan geçerek aşağı yukarı bugün Başkırt topraklarının bulunduğu yerde Avrupa'ya açılırdı. İç Asya'daki anayola, kendine mahsus ticaret metaı dolayısiyle nasıl İpek yolu deniyorsa bu yola da, o sahanın karakteristik ticaret mahsulüyle ilgili olarak pekâlâ Kürk yolu adı verilebilir. Gerçekten tarihî kaynaklar bu yolun batı ucunda her çağda, gelişmiş bir kürk ticareti faaliyetinden bahsederler.

Ezcümle Rus isteplerinin, boğuşan hayvanları tasvir eden kendine mahsus küçük plâstikası Güney Sibirya'ya herhalde kürk ticaretiyle girmiş, oradan Kuzey Altay ve Sayan dağlarını aşarak Kuzey Moğolya'nın atlı göçebelerine geçmiş ve onlar tarafından, hem de daha İsa'dan önce ikinci yüzyılda Kuzey Çin'e götürülmüş olsa gerektir.

Demek oluyor ki, İç Asya'nın iki büyük doğu ve batı parçasının iki ayrı hayatı, aynı zamanda ikisi arasındaki sıkı bağlar, sade coğrafya gözüyle incelendiği zaman nasıl açıkca görünüyorsa tarihin ışığı altında da yine öylece meydandadır.

Aynı durumu Tibet'te de görmekteyiz. Tibet'te doğu ve batı anayurt kavim unsurlarından tamamiyle ayrı, dil ve etnik bakımından onlara yabancı bir kavim, fakir çoban hayatını sürüp gitmektedir. Bu kavim gerek doğu gerek batı göçebe yurtlarına göçmen kafileleri salıvermediği gibi, oralardan da bu ülkeye yeni ve serbest yerleşme alanları araştıran yabancılar akın etmezler, çünkü Tibet'in coğrafya bakımından nispi kapalılığı, arazisinin kısırlığı bunu esastan imkânsız hale getirmiştir. Bununla beraber bu coğrafi kapalılık hiçbir zaman Tibet'le diğer iki göçebe saha arasındaki bütün münasebetleri kesebilecek derecede değildi; nitekim de kesmemiştir. Turfan, Dun-huang, hattâ Orkhon nehri vâdisindeki delillerden anlaşıldığına göre, "kızıl yüzlü"lerin (Tibetliler kendilerine bu adı verirler) yakın ve uzak atlı göçebelerle olan ticari, medeni ve pek de küçümsenmiyecek siyasi münasebetleri devamlı ve çok zaman gayet sıkı olmuştur.

İç Asya'nın eski, tarihi yaşayışına yön veren coğrafi kuvvetler bugün de değişmemiştir; şu halde bugünkü siyasi manzarasının teşekkülünde bunların yine müessir olmalarından daha tabiî bir şey olamaz.

Bugünkü siyasi durumu hazırlayan vakıaları geçen yüzyılın ortalarında aramalıdır. Sibirya ile Hazer gölü arasındaki göçler geçidine sahip

bulunması itibariyle Rusya'nın Avrupalı büyük devletler arasında İç Asya'nın batı kısmiyle ilk alâka gösteren devlet olması mukadderdi. Bilindiği gibi bu alâka kendini göstermekte gecikmemiş, Hive ve Buhara'daki Özbek hanlıklarının silinip süpürülmesi şeklinde ameli neticeler vererek Türkistan'ın büyücek bir kısmı Rus egemenliği altına girmiştir. Rusya'nın doğuya doğru daha ziyade yayılmasına ise coğrafi sebepler değil, bir an için pek uygunsuz şartların araya girmesi engel olmuştur. Çünkü bahis mevzuu olan Doğu Türkistan o zaman da öyle gelişi güzel ele geçiriliverecek sahipsiz bir arazi değildi ve orayı elinde tutan da öyle gelip geçici, sonradan görme biri olmayıp o zamanlar keza kudretinin doruğunda bulunan büyük bir Asya Devleti, Çin idi. Çin'in buraya karşı olan ilgisi ve buradaki menfaati ise hiçbir zaman dünkü gün başlamış değildi, çünkü onun bütün yayılma gayreti bin beş yüz yıldan beri bu sahalara yönelmişti. Ufak tefek fasılalar sayılmazsa bu gayreti her zaman parlak başarılar taçlandırmıştır.

Fakat burada başka bir rakip daha vardı: İngiltere. Ancak aradaki zıddıyet uzak, tatbik sahasına çıkmamış plânlar altında gizleniyor, o vakitler henüz bertaraf edilemeyen ve arada engel olan üçüncünün, yani Çin'in mevcudiyeti yüzünden patlamaya meydan bulamıyordu. İngiltere, Hindistan tarafından genişlemek istiyordu; asıl açığa vurduğu plân, gûya şimdilik Hindistan'daki sömürge arazisini emniyet altına almak için Tibet'i ele geçirmekti. Bu plân, bilindiği gibi, uzun zaman yine Doğu Türkistan'a doğru Rus yayılmasının önüne geçmiş olan Çin mukavemetiyle karşılaşarak akim kalmıştır.

Bu iki Avrupalı rakipten İngiltere'nin durumu şüphesiz daha az elverişli idi. Rusya'nın genişleme yönü tarihte denenmiş, tabiî yollardan geçiyordu. İngiltere'nin ise tarihin şimdiye kadarki safhalarında istilâ niyetiyle kimsenin pek sokulamamış olduğu sahalarda, bütün engelleri yenerek

kendine yeni bir yol açması gerekiyordu. Tibet Hindistan tarafından zorlanarak kolay kolay devamlı bir istilâ altına alınamadığı gibi Kişmir tarafından da durum aynıdır, yani Tibet toprağı bu yönden de nüfuz genişletmeye elverişli değildir.

Rus genişleyişinin Altay ve Güney Sibirya kenar dağları boyunca Dış Moğolya'ya açılan yollar üzerinde durması, tıpkı İngiliz ilerleyişinin Tibet sınırlarında duraklayışı gibi tabiîdir, çünkü burada da, orada da coğrafya kuvvetleri inatçı Çin mukavemetini desteklemiştir.

Mancu hanedanını deviren büyük Çin ihtilâli, onun ardından ilk cihan harbi, İç Asya'yı ele geçirmek yolundaki mücadeleye yeni bir akış vermişti. İhtilâl ve onu takibeden kardeş harbi, iç nizamın tamamiyle altüst oluşu ve bütün bunları tamamlıyan karışıklıklar, savaşlar Çin'in askerî kudretini büsbütün tüketmişti. O sıralarda Pekin-daha sonra Nanking- hükümeti değil uzaktaki, daha ziyade tâbi durumda olan ve esas itibariyle imparatorluğun yabancı bölgeleri demek yerleri askerî muhafaza altında bulundurmak, asıl Çin'in "on sekiz eyalet" denilen kısmının müdafaasını bile başarabilecek durumdan uzak bulunuyordu. On yıllardan beri iç ve dış gaileler içinde çırpınan Çin için, tehlikede bulunan kenar ülkelerini koruyabilmek için elinde tek bir silâh kalmıştı ki, o da politika idi. İtiraf edelim ki, Çin bu silâhı uzun müddet maharetle kullanmıştır ve nihayet bu da iflâs ederek sakınılmaz âkıbet kendini göstermişse bu, onun elinde olmıyan bir şeydi.

İlk önce, uzun mücadelelerden sonra, Tibet'in kaderi damgalandı. İngiltere, fazla bir zor kullanmağa lüzum kalmaksızın amacına ulaştı. İhtilâl ateşi içinde kıvranan Çin'e karşı Tibet'te daha açıktan ve daha şiddetli olarak hüküm süren kurtuluş kımıldanışının kendi istilâ politikası bakımından olan değerini fevkalâde bir duygu ile sezmiş ve göze çarpacak bir şiddetle, Çin'den ayrılmış olan müstakil Tibet'in yanında yer almıştır. Beri taraftan bu büyük hürriyetin, cahil ve gem almaz göçebe kavme

herhangi bir zararı dokunmamasına karşı ise bizzat Lhasa tarafından tedbir alınmıştır. Tibet'teki Budistliğin birbirine rakip ve araları son derece açık iki başkanı, Dalay lâma ve Pançen lâma arasındaki diktatörlük kavgası o kadar kızışmıştı ki, her iki taraf da dışardan yardım bekliyordu. Pançen lâma müttefikini Çin'de bulmuş, Dalay lâma da dâvası için İngiltere'yi kazanmıştı. Hiç şüphesiz yalnız bu müttefik seçme işi mücadelenin neticesini belli etmişti. Pançen lâma, bilhassa aynı dâva uğruna girişmiş olduğu silâhlı savaşı kendi hesabına kaybetmiş bulunan bir müttefikten bir prensip müzaheretinden başka bir şey bekliyemezdi. Hasılı zaferi Dalay lâma kazandı ve onun, daha doğrusu taraftarlarının iktidara geçişi ise memlekette sade İngiliz dostluğu çığrının galebisini değil, bundan daha fazlasını, hudutsuz, itiraz kabul etmez İngiliz nüfuzunu ve Tibet'teki İngiliz hâkimiyetine zarar verebilecek her türlü kımıldanışın amansızca boğulacağını ifade ediyordu.

Eski Avrupalı rakibi olan Rusya, kendi iç dertleri ve gaileleri yüzünden Asya karasının bu uzak noktasında olup geçenlerle ilgilenemediği içindir ki, İngiltere Tibet'teki plânlarını daha kolaylıkla yerine getirebilmiştir. Rusya Sovyet Cumhuriyeti olduktan sonra, artık bundan böyle İç Asya hâkimiyeti mücadelesinde önemli bir âmil olamıyacağı sanılmıştı. Fakat böyle olmadı. Çok geçmeden kendini toplıyan Sovyet Cumhuriyeti eski çarlık dünyasının Asya'daki genişleme siyasetini, bırakılmış olan yerden, ancak başka silâhlarla, devam ettirmek istediğini açığa vurdu.

Ne olursa olsun bugün vaziyet şudur ki, İç Asya'nın doğu ve batı büyük parçaları, iki göçebe anayurt, kısmen eski miras, kısmen de yeni kazanç olarak Sovyet Rusya'nın elindedir, bu yukarıdaki iki parçaya daha gevşekçe bağlı bulunan üçüncü güney kısım, yani Tibet ise, İngiliz nüfuzu altına girdikten sonra şimdilik o eski birlikten tamamiyle kopmuş, ayrılmıştır.

İç Asya'ya sahip olmak için başlıyan mücadeleyi ve boğazlaşmaya kadar varan ve şüphesiz bugün bile bitmiş gözüyle bakılamıyacak olan savaşın mânasını, işin içyüzünü bilmiyenler pek de kavrıyamazlar. Görünüşte münakaşa Asya'nın en hoşa gitmiyecek, en verimsiz toprağı üzerinde oluyordu ve buranın tabiî zenginliklerinden de mucizeler beklenemezdi. Büyük kısmı kumsal ve tuzlu çölden, su bakımından fakir bozkırlardan ibaret olan İç Asya'nın nüfus sıklığı da göze çarpacak derecede düşüktür: Doğu bölgesinde kilometre kare başına bir kişi bile düşmediği gibi, daha kalabalık olan batı parçasında da 20'yi geçmez. Yalnız Sir-Derya ve Amuderya veya bölgeleri müstesnadır, buralarda kolayca anlaşılır sebeplerden dolayı, yerleşmiş nüfus daha sıktır.

Hakikaten İç Asya herhangi nüfus fazlalığını yerleştirmeğe elverişli bir saha değildir, çünkü bugünkü nüfus seyrekliğinin sebebi gûya "gittikçe tükenmekte olan, aşağı sınıf" insanların artık çoğalma kabiliyetlerini kaybedişlerinden değil, sert olan tabiat şartlarının burada fazla nüfus artışına elverişli olmayışındandır. Fakat sömürge usulü yayılmanın en önemli şartı, yani iptidai maddelerin mev-

cudiyeti bakımından buradaki imkânlar hiç de o kadar kısır değildir. Bu cihetten her ne kadar Hollanda Hindistanı'nın veya Çin Hindi'nin zenginliklerine ulaşamaz, hattâ yaklaşamazlarsa da, mevcudiyetlerini, değerlerini inkâr etmek de haksızlık olur. Buranın yapağı, deri ve kürk gibi kendine mahsus mahsullerini bir tarafa bırakarak sade güneybatı sınırlarında geniş ölçüde yetiştirilmekte olan endüstri nebatlarını (pamuk vs.) düşünmek yetişir. Bunlardan başka sınırlar boyunca uzanan kenar dağların ve Altayların maden hazineleri plânlı ve bilgili bir işletme ile başlıbaşına paha biçilmez değer ifade ederler. Tibet'in henüz açılmamış olan altın madeni de bayağı bir efsane haline gelmiş ve Çin'de hemen baştan başa yayılmıştır. İngiltere aleyhindeki şikâyetlerin usanç verecek

kadar tekrarlanan nakaratı da İngilizlerin Çin altınına-hem de Tibet'te!?- el koymak isteyişidir.

Fakat İç Asya'daki genişleme siyasetinin yaylarını harekete getiren bir şey daha vardır ki, o da burasının, zengin ve medeni bölgelere açılan birçok yollariyle bir geçit sahası oluşudur. Ancak bu hakikatı itiraftan her iki ilgili taraf da çekinmiştir. Mamafih aynı hakikatı eski gelip geçici göçebe beyleri de anlamışlar ve bu önemli şahdamarlarını güçlerinin yettiği kadar ellerinde tutmağa çalışmışlardı. Ve o zamanın daha samimi ifadesiyle açıkça ganimet sahası denilen o zengin ve medeni yerlere ancak bu suretle, kolaylıkla sokulabilmişlerdi.

Fakat o eski sahiplere ne oldu ki bu büyük kavgada sesleri bile duyulmuyor?

Onlar yüzyıllardan beri sürüp giden boğuşmalarda birbirlerini adamakıllı zayıflatmışlar ve son zamanların büyük meseleleri ortaya çıktığı zaman ise artık kımıldıyacak takatları kalmamıştır. Onların kalkınmalarının sırrı eski siyasi kuruluş tarzları, aşiret usulü idi ki, çok defa mahvolmalarının da sebebi olmuştur. Herhangi bir kudretli aşiretin etrafına, kendi istekleriyle veya cebri teşvik üzerine, daha küçük ve daha zayıf kabile kümeleri, aşiretler, hücrelerin çoğalışı gibi katılarak, hatırı sayılır müttefik teşkil ederlerdi. Bu ittifaklar bazan öyle bir kuvvet haline gelirdi ki, içlerinden kaç kere dünya imparatorlukları meydana gelmişti. Buna karşılık, içeride herhangi bir karışıklık baş gösterince, yahut da fethedilen sahalar devamlı olarak merkezden idaresi mümkün olamıyacak derecede genişleyince, bu unsurlar yine aynı tabiîlik ve kolaylıkla dağılıverirlerdi. Bu atomlar kımıldanışının zayıf tarafı devamlılık noksanıdır, kuvvetli tarafı ise, yurt kuran Macarlara dair bir kaynağın yazdığı gibi, onları kati olarak yenmek, yahut istilâ altına almak mümkün olamayışındadır; çünkü vuruş ne

kadar şiddetli olursa olsun, kabile usulü hemen kendisine yeni hayat verecek olan hücre üretimine başlar.

Anlaşılan İç Asya'nın bugünkü sahipleri, kabile usulündeki bu hayat kudretinin farkına varmış olacaklar ki, onun yerine yavaş yavaş ve belirli bir amaç ile koydukları siyasi nizam, o usülün plân dairesinde ortadan kaldırılmasını hedef tutmuş gibidir.

Biz kitabımızda yalnız Altay'dan doğuya ve batıya doğru uzanan ve bugün Rus hâkimiyeti altında bulunan bölümün durumunu inceliyeceğiz. Güneydoğu bölümünü, yani Tibet'i devamlı şekilde dikkate almıyacağız, çünkü bu toprak parçası hakkındaki bilgileri ayrıca, hulâsa halinde toplamış başarılı bir eser yakınlarda çıkmıştır (V. Juhasz, Tibet. Budapest. 1936), alâkadar burada söylenenleri oradan tamamlıyabilir. Umumî olarak, Tibet'le ilgili yerler veya dediğimiz eserde bahsi geçmiyen meseleler geldikçe Tibet münasebetlerine yine yer verilecektir.

Altayların doğusunda bugün münhasıran Moğol kabîleleri yaşamaktadır, eski Türkler yüzyıllarca önce başka alanlara çekilmişlerdir. Bu kabileler içinde en tanınmışı ve ta son zamanlara kadar en kudretlisi Khalkha'dır. Bu Moğol kabilesi kendini Cengiz Han soyundan sayar. En büyük ve en önemli saha onundur. Khalkha kabilesi Mancu hanedanına ait Dış Moğolya'nın en ileri gelen kabilesi olduğundan öteki küçük akraba kabîleler arasında bir nevi göçebe hâkîmiyeti sürmekte idi. Bugün Sovyetler Birliği'nin Moğol Cumhuriyeti halkını teşkil edenler onlardır. Sovyetler en eski beş kabîlenin (aymak) arazi taksimatını, salâhiyet çevresini bozarak 1931'de bütün ülkeyi 13 idare bölgesine ayırmışlardır.

Moğol Halk Cumhuriyeti'nin arazisi bir milyon kilometre kareden fazla genişliktedir. Tam olarak ne kadar olduğunu Ruslar kendileri de bilmezler, çünkü doğu ve güney sınırları eskiden beri belirsizdi. Bu herhalde azımsanmıyacak büyüklükteki toprakta nüfus sıklığı tam çöl karakterine

uygundur. Ahalinin ezici çoğunluğu Moğoldur. Sayısı beş bini ancak bulan Çinli nüfus burada çok su bulandırmaz; mevcudu yüz bin etrafında oynıyan Rus kolonisi daha önemlidir. Moğolları 600.000 olarak tahmin ederler, fakat bu rakamda, 1924'te elde edilen malûmata göre sayıları yine 600.000 kadar olan kölelerle 1918 tahminlerine göre 480.000 kadar olan papazlar ve lâmalar yoktur. Bu üç rakam yazık ki yalnız muhtelif zamanlara ait olmakla kalmayıp, aynı zamanda birbirine taban tabana zıt politika vaziyetlerinin neticeleridir. Halen kölelerin sayısı çok daha az olduğu gibi en ziyade 1918'de resmî yardımın kesilmesi üzerine ekmeklerinden emin olmıyan lâma sürüsü de gözle görünür surette eksilmeğe başlamış, sonraları Sovyetlerce alınan tedbirler üzerine ise daha çok azalmıştır. Şu halde ilk 600 bin rakamının içinde-ki zaman itibariyle üçünün en yenisidir- öteki iki tabakadan da miktarı kestirilemiyecek kadar yığınlar vardır. Moğol Sovyet Cumhuriyeti'nin millî nüfusunu şöyle böyle bir buçuk milyon olarak tahmin edersek herhalde pek yanılmış olmayız. Bu millî nüfus Khalkha'dan maaada daha başka Moğol kabîleleri ile, ezcümle-yalnız en önemlisini söyliyelim- Kalmuklarla aynı soydan olan Oiratlarla da artmaktadır.

Moğol Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Moğollar hayvan yetiştirici göçebelerdir. Millî servetin en önemli kısmı şüphesiz, halkın geçimini temin etmekte olan 17 milyon hayvandır ki, bunun dörtte üçü koyundur. Memleketin iktisadi varlığı bu hayvan kadrosu etrafında döner ve ihracatın ciddî olarak hesaba katılabilecek tek maddesi de budur. Rejim değişikliğinin husule getirdiği siyasi sarsıntı pek tabiî olarak iktisadî hayatta da tesirini şiddetle duyurmuştur. Moğolistan Çin'in eyaleti olduğu müddetçe ticaret hayatının hemen tekmil bağları bu memlekete yönelmiş bulunuyordu. Fakat Sovyet Rusya Urga'yı ele geçirince herşey değişti, Moğolya'da Çin'e yönelmiş olan iktisadi mübadele uzun müddet durakladı. Durum daha sonra da düzelmedi, ahval normalleşince de Moğol ticaret

hayatının Rus menfaat çevresine bağlanması işine plân dairesinde başlandı. Son durum hakkında bir fikir verebilmek için tam da buhranlı yıllardan alınmış olan birkaç misal yetecektir. Moğolya'nın 1927'de Çin'e ihracatı 12 milyon tugrik tutarken, 1929'da 6 milyona, aynı yıllarda Çin'den yaptığı ithalât 27.5 milyondan 8.5 milyona düşmüştür. Rusya tarafında ise aynı yıllarda rakamların arttığı görülmektedir: İhracaat 17 ve 21 milyon, ithalât 4 ve 7.5 milyon. Durumun böylece değişmesinde de Çin'in zararının Rusya'nın kazancından fazla olduğu o yıllardaki siyasi huzursuzluklarla izah edilebileceği gibi belki Moğolistan'ın tabiî piyasalarının ne de olsa güneye doğru açılmasiyle de açıklanabilir.

Nakil şartları burada bugün dahi iptidaidir, atalardan kalma deve kervanları ile yapılan nakliyat yavaş fakat ucuzdur; her ne kadar birçok yerlerde kamyonlarla çöl nakliyatı yapılmakta ise de bu, şimdiye kadar eski usulü tamamiyle kaldıramamıştır ve belli bir zamana kadar kaldırabileceğe de benzememektedir.

Moğolların kendilerine mahsus medeniyetleri, Sovyetler idaresi altında da kaybolmamış, çünkü bu kavim ve onun önderleri şiddetli bir özdeyişle Cengiz Han geleneklerine atılmışlardır. Resmi dil artık Çince veya Mancu dili olmayıp, hattâ Rusça da değil, eski Moğolcadır. Bu dilin yazısı için Sovyetlerin ileri sürdükleri, Lâtinceden yapma yazı şekillerinin hiçbirini almamışlar, eski kahramanlık çağlarından kalma Uygur-Moğol yazısına sarılmışlardır. Şöyle böyle küçük bir ilim akademileri, bir de üniversite süsü verilmiş yüksekçe okulları vardır. Her iki müessesenin de Moğolların eski şan ve şereflerini ne büyük bir gayretle beslemekte, öğretmekte ve yaymakta olmaları dikkate değer.

Moğolistan'ın kendine mahsus dinini, hattâ dindarlık karakterini yeni siyaset sistemi de değiştirememiştir. Budizm dininin büyük mezheplerinden biri olan lâmaizm Tibet'ten maada bu memlekette mevcuttur. Moğolistan'da

Ulan bator khoto (Urga'nın yeni adı) Rus emri altına gireli Tibet'le olan münasebet tabiatiyle kendiliğinden kesildi, Çin imparatorluk sarayının teveccühünü ise ihtilâl yüzünden çoktan kaybetmiş bulunuyorlardı. Eski hubilganlar, yeni canlı tanrılar, en yüksek ve ikinci derecedeki sayın lâmalar öksüz bir durumda kendi hallerine bırakılmışlar, bir zamanlar debdebeli, şimdi metruk ve yıkılmağa yüz tutmuş manastırlara ve kilise-köylere bakan kalmamıştır. Bununla beraber eski din gayreti, hem de yalnız basit halk çocuğunun kalbinde değil, ilerigelenlerde de, pek açığa vurmasalar bile, yine de yaşamakta, gelişmektedir.

Moğol Halk Cumhuriyetinin kuzeybatı komşuluğunda Tuva veya Tannu-Tuva adlı bir Moğol Cumhuriyeti daha vardır. Burasını kuzeyden Sayan Dağlarının, güneyden ve Tannu-Ola'nın çevrelediğini söylersek, yerini daha iyi belirtmiş oluruz. Bu memleket resmen Sovyetler Birliği himayesi altında bulunmaktadır.

Gerçekten Tuva oldukça garip bir devletçiktir, bilginlerden maada onunla ilgilenen hemen yok gibidir. Fakat onların Sibirya ile İç Asya sınırında bulunan bu 65 bin nüfuslu küçücük memlekete karşı ilgi göstermeleri için de her türlü sebep mevcuttur. Resmi dili olan Moğolcayı halk arasında anlıyan yüzde ikiyi bile bulmaz, çoğunluk Türk-Tatar cinsinden insanlardır. Lâmaizmi bilirler, fakat asıl dinleri Şamanizm'dir. En büyük hususiyeti yine de ren-geyiği kültürünün en güney sınırının buradan geçmesidir; Sibirya'nın bu özel ehli hayvanı Tuva'da hem atın hem de sığırın yerini tutar ki, esasen bu dağlık ve ormanlık ufak memlekette her ikisi de pek az bulunur. Tannu-Tuva halkı doğu komşusu Moğol gibi hayvan yetiştirici göçebe olmayıp bu işle hiçbir vakit uğraşmamıştır da; o, ormanda yaşıyan avcıdır, fakat bu işin tam ehlidir.

Minimini Tuva, istiklâli uğrunda koca Çin'e kafa tutmuş ve kendisine nispetle bir dev olan Moğolya ile pençeleşmiştir.

Altaylardan batıya bugün Türklerle İranlılar bulunmaktadır.

Türk deyince yalnız İstanbullu Türk hatıra getirilmemelidir. Türk yalnız Mustafa Kemal'in milleti değildir, ondan gayri İç Asya'da, Sibirya'da, İran'da, Doğu Rusya'da, Kafkasya'da başka başka adlarla daha şöyle böyle kırk türlü Türk kavim veya kabilesi yaşamaktadır. Atalarının yaşayış tarzını, yani göçebe çobanlığı en ziyade muhafaza etmiş olanlar İç Asya Türkleridir, içlerinden ancak pek azı bir yere yerleşmiş ve kendilerine esasen yabancı olan çiftçiliğe başlamıştır. Eski cetlerinin dinini, daha doğrusu dinlerini İslâmlığın kızgın rüzgârı daha başlangıçta, İç Asya bozkırlarını ve vâha iskânlarını süpürüp geçtiği zamanlarda bırakmağa mecbur kalmışlardır. Bugün buradakilerin hepsi koyu Müslüman ve Sovyet tebaasıdır.

İç Asya Türkleri arasında müttefik cumhuriyetler çerçevesinde de bir dereceye kadar müstakil hayata kavuşanlar: Göçebe veya yarı-göçebe Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenlerle, kısmen bir yere yerleşmiş Özbekler, Karakalpaklar ve Sartlardır. Daha yakınlarda Sovyet Rusya ile münasebete girişmiş, yani ona bağlanmış olan Çin Türkistanı'nın Turki adı verilen Türklerini de unutmıyalım. Sovyetlerin müttefik Türk Cumhuriyetleri pek de öyle millî devletler değillerdir, çünkü meselâ Karakalpaklar, kendi memleketlerinde halkın ancak yüzde 37'sini teşkil ederler. Kazaklar bu bakımdan daha talihli durumdadırlar, çünkü onlar yüzde 50 nispetini bulmakla öğünebilirler, Özbeklerin Cumhuriyeti ise hepsinden ziyade gıptaya değer, çünkü nüfusun dörtte üçü Özbek'tir.

Müttefik cumhuriyetler olarak Sovyetler Birliği'ne dahil olan yerler şunlardır: Kırgızistan, Tanrı Dağları ve Alatau bölgeside olup genişliği takriben 200.000 kilometre karedir, başkenti Pişkek yahut bugünkü adıyla Frunze'dir. Kazakistan, mesahası 2.814.600 klmk., nüfusu yedi milyondan yukarı olup başkenti, İli nehri kıyısında 64 bin nüfuslu Alma-Ata'dır.

Türkmenistan, 443.000 km2 genişliğiyle, Avrupa ölçüsüne göre bugün bile göze çarpacak büyüklükte bir memlekettir. Buna karşı nüfusu yalnız 1.270.000 kişiden ibarettir. Başkenti Aşkhabat'tır. 172 bin km2. yüzölçümü ve beş milyon nüfusiyle Özbekistan ise eski Buhara hanlığını ihtiva eder, başkenti meşhur Taşkent şehridir. Dediğimiz gibi bunlar müstakil müttefik cumhuriyetlerdir. Aral gölünün güney kıyı bölgesinde bulunan Karakalpakistan'a gelince, bu o kadar ileri gitmemiş, Sovyet Cumhuriyetleri ittihadı içinde muhtar bir arazi olarak kalmıştır ve Moskova'ya olan bağlılığı; evvelkilerden daha sıkı imiş. Beş bin nüfuslu berbat bir yer olan Turtkul adlı başkenti hakkında şimdiye kadar Batı'da çok bir şey söylenmemiştir. Daha yakınlarda Rus hâkimiyeti altına girmiş olan Çin Türkistanı, eski Çin adıyla Sincianğ'a dair henüz elimizde tam bir bilgi olmadığı gibi Moskova ile olan resmi münasebetinin ne merkezde olduğu da pek belli değildir. Herhalde prensip bakımından, yukarda adları geçen cumhuriyetlerden daha serbesttir ve Moğol Halk Cumhuriyeti'ninkine benzer bir nevi istiklâl elde edebilmiştir.

Katalog usulünde sıraladığımız bu kuru bilgilerden anlıyoruz ki, eski tek parça Rus imparatorluğu İç Asya'da mozaik parçalara ayrılmıştır. Böyle olmakla beraber bu yeni devlet-eyaletler siyasi bakımdan yine merkeze bağlı kalmışlardır.

Bununla beraber eski durum yine de esasli bir değişikliğe uğramıştır. Çarlık devrinin Ruslaştırma siyaseti büsbütün ortadan kalkmamışsa bile kuvveti azalmıştır ve muhtariyetle idare olunan yerler, müttefik cumhuriyetler ilâh, bittabi Rus politikasının menfaatleriyle çarpışmıyacak bir hudut içinde, dillerini ve millî kültürlerini kuvvetleştirmek, geliştirmek alanında serbesttirler. Dillerinin tecrid edilmiş bir halde kalması yüzünden şimdiye kadarki hakimiyet devrinde yaklaşması imkânsız bir halde kalmış bulunan kitlelere sokulabilmek için, buradaki dilleri canlandırma işini

bizzat Moskova teşvik etmiş, desteklemiştir. Lâtin harfleriyle yeni yazı uydurulmuş ve yazı yazma marifetinin geniş halk tabakaları arasında yayılışına engel olan eski, zor yazıların yerine bunun kullanılması mecburi kılınmıştır. Şimdiye kadar hiçbir vakit tesbit edilmemiş olan diller de yazıya ve kitaplara kavuştu, gerçekten batma yolunu tutmuş olan birtakım ekzotik diller âdeta son nefeslerinde yeniden kuvvet buldular.

İktisadi alanda hayvan yetiştiriciliğin gelişmesi ve onunla birlikte plânlı ziraatçilik ise âdeta kendiliğinden meydana gelmiştir. Kazakistan'ın 30 milyon başlık hayvan kadrosu; Kırgızistan'ın sade koyun mevcudu dört milyonu bulan sürüleri devlet kontrolu altına girdi. Türkmenistan ve Özbekistan bozkırlarında otlıyan koyun, sığır, at ve develerin sıkı bir sayımı yapıldı. Yapak ve deriyi devletin merkezi teşkilâtları toplatmakta, iç piyasada ve yabancı memleketlerde kıymetlendirmektedir.

Ziraat büyük ölçüde olarak Özbekistan'da gelişmekte ise de Kırgızistan'la Karakalpakistan'ın elverişli alanlarında da gittikçe genişlemektedir. Atadan kalma eski suni sulamaya bugün de ihtiyaç varsa da, tabiatiyle bunlar teknik ve mühendislik bilgilerinin yardımiyle oldukça ıslâh edilmiştir. Eski, babayani sükûnet zaten sona ermiştir. Ziraatin en önemli mahsulü olan pamuk eskiden ne kadar biterse onunla yetinirler, kendilerini zorlamazlar; şimdi o eli ağır Özbeklerden ve Türkmenlerden rekor mahsul istenmekte olup buna göre teşvik olunmaktadırlar.

Rus endüstrileşme salgını buralara da bulaştı, ucuz işçilik imkânları yapağının, pamuğun, derinin yerinde işlenmesini ayrıca cazibeli bir hale koymuştur. Sovyetlerin iktisadi ilgisini en ziyade üzerine çeken bölge de hepsinin büyüğü ve en zengini olan Kazakistan olup burada muazzam dokuma ve kimya fabrikaları kurulmuştur. Kendisine karşı gösterilen ve pek de menfaatsiz olmayan bu alâkaya karşı Kazakistan, doğu dağlık

bölgelerinin demiriyle, kurşunu, kömürü, altını ve petrolü ile şükranını ödemektedir.

İç Asya'da, Altaylardan batıya doğru, Türklerden başka bir de İranlıların yaşamakta olduklarını söylemiştik. Onlar da bu toprakların eski halkıdır, hattâ baskıları altında ezildikleri Türklerden bile daha eskiden beri burada bulunmaktadırlar. Bir zamanlar kuvvetli, ehemmiyetli ve zengin olan kabileleri büsbütün ortadan kaybolmamışlarsa bile çok ufalmışlar ve son korunma yeri olarak Pamir'in sokulunmaz dağlarına ve yaylalarına sığınmışlardır. İçlerinden yalnız biri, Tacik kolu bugün de gelişip yayılmaktadır. Bunlar Acemlerin yakın akrabası olan çiftçi ve tacir bir kavimdir. 1925'ten beri Rus himayesi altında, Tacikistan adlı devletleri içinde yaşamaktadırlar, başkentleri, bugünkü adiyle Stalinabat'tır.

Bu birkaç verinti İç Asya'nın bugünkü durumu ve kuruluşu hakkında umumi bir fikir verebilir. Burada yaşıyan kavimleri, kabileleri Batı'dan uzun müddet iptidai, garabet örneği birtakım insan yığınları gibi görmüş ve onlara sırf romantik yönden renk vermeye çalışmışlardır. Bu miskin göçebelerin, basit ve kendi halindeki çobanların cetlerinin bir vakitler başka türlü yaşamış olmalarını ise kimse hatırından bile geçirememişti. Eski çağlara dönüp geçmiş yüzyıllarda bu topraklarda neler olup geçtiğini anlatacak vasıtaları elde etmek için son on yılların büyük keşif başarılarına ihtiyaç vardı.

Bugün artık biliyoruz ki, tarihsiz sanılan İç Asya'da büyük göçebe imparatorluklar yaşamış, son iki yüzyılın iptidai hayatını gördükten sonra kimsenin tahmin edemiyeceği medeniyetler kurulmuştur. Bu geçmişin ele geçirilebilecek bütün ayrıntılarını, hattâ bunların en önemlilerini bile burada tanıtmaya çalışmak çok külfetli bir iş olur. Bu tafsilât yığını mütehassıs bilginlerde heyecanlı bir ilgi uyandırırsa da, bugünkü ham ve henüz tam şeklini almamış olan kaynak malzeme ufak tefek hâdiseleriyle, garip ve

yabancı bir sürü adlariyle, bu sahaya yabancı olanlar için yorucu olabilir. İşte bunun içindir ki, bizim burada yapacağımız, bu bilgi yığını içinden, büyük çağlara, önemli hareketlere dair, bugün de sarih olarak çıkarabileceğimiz neticeleri taslak halinde vermekten ibarettir.

İç Asya'da ilk büyük göçebe devlet İsa'dan önce III. yüzyılda Altay'ın doğusunda, bugünkü Moğolya'da kurulmuştu. İrili ufaklı bazı göçebe kabileler büyük çölü daha evvelleri de geçmişler ve uzun yahut kısa bir zaman sınırlarda Çinlilere rahatsızlık vermişlerdi, fakat tehlikeli rolleri ancak Mao-dun adlı hükümdarları zamanında başlamıştı. Bu merhamet nedir bilmez, kanlı göçebe reisi idareyi eline aldıktan sonra (İ.Ö. 209), yoluna dikilen herkesi boğazlatmış, kendi ailesine karşı bile insaf göstermemişti. Ondan sonra mutaassıp ordulariyle yürüyerek, bozkır ve çöl dünyasında ele geçirdiği bütün kabileleri çiğnedi geçti. Sonra çoğalan kuvvetleriyle Çinlilere döndü. Çinliler ise bu sefer gelenlerin sınırlarda çapulculuk için gelmiş alelâde soyguncu kabileler olmayıp, tehlikeli bir askeri kudretin tehdidi karşısında bulunduklarını görerek telâşa düştüler.

Mao-dun'un zamanında yeni doğmuş olan göçebe devlet Kora'dan Aral gölüne kadar yayılıyordu ve azametli göçebe hükümdar, Çin'in kuzeyindeki bütün memleketlerin kendisinin olmasiyle öğünüyordu. Ve her ne kadar Çin cesaret ve meharetle, fakat herhalde var kuvvetini kullanarak bu akınlara karşı kodu ise de, değişik talih ile sürüp giden harblerde bazı kuzey eyaletlerini,- geçici bir zaman içinde olsa- elinden kaptırdı.

Mao-dun'un bu büyük göçebe kavmi Hiung-nu idi. Çinliler onları bu adla andıkları gibi herhalde onlar da kendilerine böyle bir ad veriyorlardı. Batılı araştırıcılar bu Hiung-nuların ne türlü bir kavim, Türkler mi, Moğollar mı, yoksa başkaları mı olduklarını yorulmak bilmez bir gayretle inceleyip araştırdılar. Bu öyle esrarlı bir sorudur ki, buna bugüne kadar tatmin edici bir cevap beyhude arandı. İsim benzeyişi, savaşçı hayat şekli ve

bazı kronolojik sebepler daha bundan iki yüz yıl önce Batı bilginlerini, Çin kaynaklarında adı geçen bu Hiung-nuların hakikatte büyük Kavimler göçü devrindeki Hunlar oldukları düşüncesine iletmişti. Şüphesiz bu tahminde şunun da hissesi vardı ki, Kavimler göçü devrindeki göçebe sürülerinin cetlerini Asya'da aramak icabediyordu. O zamandan beri de ilim bu alanda kararını veremememiş; Hiung-nu kavimiyle Hunların aynı olduklarını ne yalanlamış ne de doğrulayabilmiştir. Fakat o faraziye artık sarsılmaz bir akide haline geldiğinden zamanımızın başlıca bilginleri Hiung-nulara Asyalı Hunlar demektedirler. Bu itibarla burada biz de bu adı kullanacağız.

Demek oluyor ki, Asya'nın ilk göçebe imparatorluğu Asyalı Hunlarındır; o imparatorluk ki gerek büyüklüğü gerekse çöküşü bakımından, daha sonraki bütün göçebe hükümetlerin kuruluş ve batışlarının iyi bir örneği olmuştur.

Mao-dun'un ölümünden sonra yavaş yavaş kabile reisleri arasında rekabet ve merkezi hükümetin zayıflaması başlıyor ve devletin mukavemet kudreti gittikçe gevşiyor. Derken birkaç büyük askeri felâket, derken en elverişsiz bir zamanda gelen tabiî âfetler; bütün hayvan mevcudunu kırıp geçiren büyük bir kuraklık veya öldürücü bir kış… Ve göçüş artık önüne geçilmez bir şeydir. Nitekim böyle de oldu. Çinliler bu çevik göçebe atlıların münasebetsizliklerinden zaten yaka silkiyorlardı; bir müddet sonra onların savaş sırlarını öğrendiler ve nihayet kendi harb aletleri ve taktikleriyle üzerlerine yürüdüler. Çinliler elde ettikleri başarılardan cesaret alarak bu ganimet düşkünü sergüzeştçi akıncıları sınırlarından kovmakla yetinmeyip pervasızca büyük bir işe karar verdiler: Kalktılar, yenilmiş olan Hunları çölün bir ucundan öbürüne kadar kovalıyarak onları kendi yurtlarında tepelediler.

Göçebe imparatorluk dağılmağa başladı. Kabile boğuşmalarından ve Çin darbesinden kurtulabilen bir kol Altayları geçerek, İli vâdisi taraflarına

yerleşti. Bu suretle Doğu ve Batı Hun İmparatorlukları vücuda gelmiş idiyse de her ikisinin kaderi de belli olmuştu. İkiye bölünmüş olan düşmanın hakkından gelmek Çinliler için kolaylaşmıştı. Birbiri ardına gelen felâketlerden kaçan bazı kabileler kuzey ve batı yönlerinde uzaklara göç ettiler. Bazıları ise kudretli Çin İmparatorluğu'na, Gök oğluna boyun eğmeyi tercih ettiler, o da imparatorluğun o zamana kadar tehdit altında bulunan ve çapullara uğrayan sınırlarını kendi dik kafalı kardeşlerine karşı korusunlar diye onları sınır boylarına yerleştirdi. Hunların daha önce boyun eğdirmiş oldukları yabancı kabilecikler Hun İmparatorluğu'nu zaten seve seve taşımadıklarından, onlarda zayıflık alâmeti belirince bu zoraki ittifaktan birbiriyle yarış edercesine ayrıldılar.

Ve Asya Hunları amansız bir surette tükenmekte idiler. İlk önce Kuzey Moğolistan İmparatorlukları çökmeğe başladı, İsa'nın doğumu yıllarında Hun-Çin komşuluğu artık mazinin şerefli bir hâtırasından başka bir şey değildir batıda da daha yüzyıl kadar tutunabildiler, fakat sakınılmaz âkıbet kendini burada da çok bekletmedi. Müttefikleri tarafından terk edilmiş olan Hun hükümdarı, kendi deyimleriyle Şan-yü, arkadan kovalıyan Çinlilerden kaçarak başkentine sığındı, fakat yeise düşmüş bir halde, artık her şeyin nafile olduğunu, gökle toprağın kendi aleyhinde birleşmiş olduklarını anlamış bulunuyordu. Başka zaman az sözlü, kuru Çin kaynakları, son müstakil Hun hükümdarının can vererek mahvolduğu bu mücadeleyi bütün dramatik tafsilâtıyle tasvir ederler. Hun kavminin ne olduğu ise artık Çinlileri ilgilendirmiyordu.

Fakat Avrupa'ya komşu sahalara dağılmış olan bu orduların ve onlara mensup göçebelerin âkıbeti Batı bilgininin hayalini o nispette fazla işletiyordu. Kuzeye mi gitmişlerdi yoksa güneye mi, yahut da acaba Volga'ya doğru mu yollanmışlardı? Hun ve Hiung-nu'nun aynı kavim olduğu mütalaâsında bulunanlar tabiatiyle son şekli kabul ediyorlardı.

Onlara göre, dağılmış olan Hun kıtaları, felâket yenilgiden sonra yavaş yavaş bellerini doğrultmuşlar, kabile bağları yeniden sağlamlaşmış, yanlarına güzellikle veya zorla, taze müttefikler bulmuşlardı. Bütün bunlar güya büyük mağlubiyetin vuku bulduğu yerden çok uzakta, Çinlilerin alâka ve kuvvetlerinin erişemiyeceği yerlerde oluyordu. İsa'dan sonra IV. yüzyılda yeniden kendilerini toparlıyarak veyahut belki de herhangi bilinmeyen, doğudan gelen bir baskının tesiri altında, Alanları önlerinde kovalıyarak Doğu Avrupa'ya girdiler. Attila'nın korkunç Hunları güya işte bunlardır.

Asya'daki Hun İmparatorluğu'nun ufalmasından sonra, Altayların ötesinde de berisinde de, bir müddet sükûn hüküm sürdü. Fakat IV. yüzyılın sonunda, eski Hiung-nu devletinin yerinde yeni bir cenkçi atlı-göçebe kavim, Juan-juan peyda olarak yayılmağa başladı. Çinlilerin sadece bu yeni adı öğrenmeleri lâzımdı, yoksa sınırlarını tehdid eden bu pervasız göçebeler hakkında eski bildikleri kendilerine yetişirdi. Juan-juanların hüviyetleri de Hiung-nular gibi tamamiyle bulanıktır. Gobi çölünün kuzey taraflarından güneye doğru akıp gelen bu göçebe kavim unsurunun İç Asya'daki dil ve ırk kollarından hangisine mensup olduğunu bugün de bilmiyoruz. Bazıları, bu Juan-juanların yolunu, Asya'daki rollerini bitirdikten sonra Avrupa'da takib ederek, Asya'dan kaybolan bu kavmin Avrupa'da Avar adiyle göründükleri mütalaâsında bulunurlar. Tıpkı Hiung-nu ve Hun ayniyeti meselesinde olduğu gibi, bunlar hakkındaki kanaatler başka bakımdan da dağılırlar: Bazılarına göre Juan-uanlar da (yani Avarlar da) Türktürler, halbuki başkaları ise bunlarda Moğolları araştırırlar.

Juan-juanlardan biraz sonra, tahminen IV. yüzyılda, yine menşei esrarlı bir başka büyük göçebe kavim görülür ki, bu da To-ba'dır. To-ba sonuna kadar Asyalı olarak kaldı, hiçbir vakit Altaylardan beriye geçmedi. Gerçekten buna sıra da gelmedi, çünkü o, kendinden önceki iki kavmin

beyhude yere denemiş olduğu şeyi başarabilmiş, o zamana kadar yenilmez sanılan güney rakibini yenmeğe muvaffak olmuştu. To-ba hükümdar ailesi Kuzey Çin'in en büyük kısmını zaptederek, Gök oğlunun tahtına geçti. Ancak bu zafer zâhiri idi. Silâh zoriyle fethedilmiş olan Çin, içerilerine kadar sokulan bu göçebeleri medeniyetiyle, mânevi kuvvetiyle ezdi ve onlar, belki kendileri de farkına varmaksızın Çinli haline geldiler. To-ba hükümdar ailesinden, Çin'in en büyük hanedanlarından biri olan Vey doğdu.

VI. yüzyıldan itibaren daha aydınlıkta yürüyoruz, artık ilk Türkler görünmüşlerdir.

Juan-juan İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine Kök Türkler (Göktürkler) devletlerini kuruyorlar. Anayurttan, yani Orkhon nehri vadisinden etrafa yayılan Kök Türklük çabucak büyüyüp gelişiyor, fakat daha birkaç on yıl bile geçmeden, karakteristik göçebe devlet dağılışı vukua geliyor. Bu suretle Orkhon vâdisinden yalnız Doğu Kök Türk Devletini idare ediyorlar ve gelenek halini almış olan ölüm-kalım savaşını Çinlilere karşı buradan devam ettiriyorlar. Balkaş gölünün güneyinde, İli vadisinde ise Batı, Kök Türk Devleti'nin başkabilesi oturmaktadır ve bunun birinci düşüncesi güneye ve batıya doğru yayılmaktır. Çin kaynaklarının verdiği bol tafsilatlı bilgilerden, göçebe devletlerin ne kadar çeşitli kavim unsurlarından meydana geldiklerini şimdi artık iyice görmekteyiz, büyük bir ittifakın ortak kabilelerini tanıyoruz, bunların kimler olduklarını şüphe götürmiyecek şekilde bildiğimiz gibi, çoğunun tarihini zamanımıza kadar da takib edebiliyoruz. Bundan açıkça öğrendiğimiz ilk şey; düşmanlıkta olsun dostlukta veya ittifakta olsun, akrabalığa bakılmaz, birbirine akraba veya tamamiyle yabancı kavimler, yanyana bulunabilecekleri gibi birbirine karşı da gelebilirler.

Meselâ Kök Türk İmparatorluğu'nun VIII. yüzyıldaki şanlı durumunu çekemiyen düşman yabancı bir kavimolmayıp dil ve ırk bakımından onun en yakın akrabası olan Uygur kavmi idi. Uygurlar önce Doğu Kök Türklerini çiğnedikten sonra, yavaş yavaş Altaylardan sızarak, sönmek üzere bulunan bulunan Batı Kök Türkleri üzerine yüklendiler, daha sonra kendi devirleri de geçerek yerlerini yen bir istilâcıya terk etmek lâzım gelince, son sığınacak yer olarak hepsi bir arada, bu sonraki yurtta kalmışlardı.

Kök Türk kavmi gerçi sade istilâcı bir asker kavimdir, fakat bu işin tam eri, en mükemmel bir örneğidir. Teşkilâtçı kudretine, devlet kurma kabiliyetine ne kadar hayran olsak azdır. Uygurlar ise göçebe tarihine taze renkler getiriyorlar, medenileşme hususunda şaşılacak istidat gösteriyorlar. Çok erken, daha Orkhon yaylasında iken, İç Asya'da pek ziyade yayılmış olan ve büyük hükümdarlarından Buku Han tarafından devlet dini haline yükseltilmiş bulunan Maniheizm'i kabul ediyorlar. Sonraları, Altayların batısındaki yurtlarında Budizm'i de yakından tanıyorlar. Bu dinler yoliyle birtakım yazılarla tanışıyorlar ve bunlardan birine kendilerine izafetle Uygur yazısı diyorlar ki, bu yazı az bir değişiklikle Moğollar arasında bugün de yaşamaktadır. Büyük kısmı Mani ve Buddha yayınlarının tercümesi mukaddes kitapların IX. ve X. yüzyıllardan itibaren Çinlilerden öğrendikleri usullere göre ağaç levhalar yardımiyle basıyorlar. Kiliseler, şehirler yapıyor ve dini sanatları, eski göçebelerde o zamana kadar görülmemiş bir fedakarlıkla ve gayretle koruyup geliştiriyorlar.

Sıra başka kuvvetli göçebe bir kavme, Kırgızlara gelince, bunlar Orkhon vadisindeki Uygur Devletini de ortadan kaldırdılar. Bu yeni türeme Türkler Yenisey nehrinin aşağı mecrası kıyılarından kopup gelmişlerdi. Daha pek o kadar eski olmayan bir zamanda, diğer ehemmiyetsiz Paleo-Asyalı kavimler gibi bunlar da öyle yüksek kültürleri olmayan basit

hayatlarını orman bölgesinin kuytu yerlerinde geçirip gidiyorlardı. Savaşçı Türk komşularının tesiri altında eski yaşayış tarzlarını bırakmışlar, hatta dillerini de Türkçeye değiştirmişlerdi. Çok geçmeden bu alanda ustalarını geçerek mükemmel öğrenci olduklarını da gösterdiler.

Uygur hegemonyası yüz yıl kadar ancak devam etmiş. Kırgızlarınki ise hemen o kadar bile sürmemişti. Bunların büyüklükleri yeni bir Türk kudretinin, Karlukların gölgesi altına girdi. Türk kavimlerinin zerrelere ayrılışı bu zamandan, yani XI. yüzyıldan başlıyarak gelişir; birbiri ardınca birçok kabileler, halk kitleleri görünürler ve sonra İç Asya'nın hareketli tarihine karışarak kayboluyorlar. Fakat siyasi parçalanmadan sonra gelen ve bir fırtınanın yaklaştığını haber veren bu durgunluk da çok süremezdi, yine büyük ve hakiki bir göçe kavmin, bir kuyruklu yıldız gibi gözükmesi gerekiyordu. Beklenen bu hadise XII. yüzyılın sonunda gerçekleşti, meçhullüğün karanlıklarından o zamana kadar henüz âdeta adı bile duyulmamış olan bir atlı çoban kavim ortaya çıkıyor ki, bu Moğoldur. Bu kavim, hükümdarının, Cengiz Han'ın başbuğluğu altında önce yakındaki, büyük rakip kabileleri tepeliyor, zayıflar ise karşı komayı bile denemeden ona katılıyorlar. Cengiz Han ile halefleri, çoğalan bir kuvvet ve artan bir iştahla, Asya'nın istilâsına çıkıyorlar. Atlı göçebelerin değişiklikler gösteren zengin tarihlerinde muazzam sahalar ele geçirmiş olan büyük fetihçiler o vakte kadar da eksik değildi, fakat Cengiz Han'la torunlarının meydana getirdikleri kadar büyük bir imparatorluk hiçbiri kuramamıştı.

Bütün İç Asya onlarındı. Plan dairesinde askerî icraatla koskoca Çin'i avuçları içine aldıkları gibi Moğol sülâlesinin bir kolu Çin İmparatorluk tahtını da ele geçirmişti. Uzak Batı'da, İran'da, Afganistan'da Moğollar hüküm sürüyorlar, daha sonra Kuzey Hindistan'a da ayak basıyorlar. Doğu Avrupa'da bütün mukavemetleri kıran Moğolların önüne

geçilmez orduları, bilindiği gibi, Macaristan’ı çiğniyerek ta Dalmaçya’ya kadar ilerliyor.

Ancak göçebe istilâların ve imparatorlukların şaşmaz kanunlarına göre, bu, Kora’dan Adriyatik denizine kadar yayılmış olan dev imparatorluğun bir elde ve hele nesiller boyunca tam bütünlüğü ile kalamıyacağı tabiî idi. Nitekim önce merkezi devlete bağlı tâbi parçalara ayrıldı, bunlar sonra müstakil hayat yaşamağa başladılar. Ve sonunda, bu merkezden ve birbirlerinden kopmuş, birer Moğol başbuğ idaresinde bulunan memleketler de birbiri ardınca, içten ve dıştan gelen baskıların kurbanı olup gittiler.

Moğol istilâ devri, hele XIII. ve XIV. yüzyıllar şüphesiz, Asya’nın en önemli tarihi çağlarından birini teşkil eder. Ancak bu devrin tesiri Asya sınırlarından çoz uzaklara da yayılmıştır: İki ihtiyar kıta, Asya ile Avrupa ancak o devirde birbirini gerçekten tanımıştır. İç Asya, Doğu Avrupa’nın siyasi ve etnografik manzarası bu çağ olaylarının tesiri altında teşekkül etmiştir ve o zamandan beri ne olmuş, ne değişmişse bu ancak o geçmiş hâdiselerin zaruri neticeleridir.

Atlı göçebe asker-kavimlerden maada İç Asya’da başka Türk-Moğol cinsinden olmayan kavim unsurları bulunduğunu da biliyoruz. Eski Çin kaynakları bize bunların hayatları hakkında da ötekiler kadar açık ve bol bilgi vermektedirler. Fakat bunların siyasi ve hele istilâ faaliyetleri ötekilerinkine bakınca önemsizdir ve biri çıkıp da bunların askerlik tarihlerini yazmak istese söyliyecek bir şey zor bulur, olsa olsa kâh şu ve kâh bu istilâ dalgasına kapılmış olduklarını yazabilir.

Altayların doğusuna düşen alanda, onun da daha ziyade batı ve güney kısımlarında bizim erişebildiğimiz en eski zamanlarda, büyük küçük vâhalardaki şehir devletler içinde İranlı kavimler yaşa ancak ehemmiyetsiz bir kısmınca göçebe veya yarı göçebe hayat tarzının da meçhul olmadığını tahmin edebilmekteyiz. Bu İranlı halk her ne kadar askerlik faziletlerine

karşı fazla bir coşkunluk göstermiyor idiyse de, İç Asya'nın geçmiş yüzyıllarında pek de ihmal edilecek ehemmiyetsiz bir yığın değildi (Sayılarının yüksekliği bakımından da olsa). Zerdüşt'ün, Mani'nin ve Buddha'nın dinleri, dini edebiyatları, sanatları İran topraklarında verimli bir gelişme gösteriyordu. İranlılar kendi daha yüksek az zaman içinde İran'ın rengini alan medeniyetlerini göçebe asker komşularına da aşılamağa uğraştılar. Çiftçiliğin ustası idiler. Susuz, verimsiz toprak üzerinde arklar açarak sulu ziraat usulünü şaşılacak derecede mükemmelleştirmişlerdi. Asya'nın en kabiliyetli tüccarları onlardı, Moğol veya Hun döğüş alanında ne ise bazı İranlı kabileler de bu alanda o kadar ileri idiler. Meselâ Sogdlar ticaret seferlerinde Batı Çin'e kadar vardıkları gibi Dış Moğolistan'ın uzak bozkırlarında da yatlık duymazlardı. Ve bunları öyle basit macera yolculukları da sanmamalıdır. Sogd tacirleri devamlı münasebetler kurmağa çalışırlardı; ehemmiyetli mevkilerde yabancılar arasına yerleşir, küçük sömürgeler kurarlar ve büyük kervan yollarından yurtlarının başlıca ticaret merkezlerine gidiş gelişi sağlamağa dikkat gösterirlerdi.

Fakat İç Asya'da ne İranlılarla ne de Moğol-Türk cinsi kavimlerle hiçbir akrabalık bağı bulunmayan bambaşka bir kavim grubu daha yaşamakta idi. Bunların müstakil devletleri vardı ve ister istemez büyük siyasi ve askeri münakaşalara kâh tâbi bir halk kâh müziç bir düşman sıfatiyle karışırlardı. Bunlardan ne zaman söz açılsa Çinliler daima, dünyanın en çirkin kavimleri olduğunu söyler ve kızıl saçlı, yeşil gözlü insanlar diye kendilerinden alayla bahsederler. Galiba Çinlilerin umacıları sarışın ve mavi gözlü insanlardı. Batı bilginleri eski Asya'nın etnografik haritasını tanımadıkları müddetçe, bunların herhalde İranlı kavimler olacağını sanmışlardı. Yanlış yola saptıkları ve bu sarı saçlı, mavi gözlü eski Kırgızların, hattâ Vu-sunların bile, bugün artık tamamiyle kökü kesilmiş bir

Paleo-Asyalı kavim ırkına mensup oldukları ve bunların son örnekleri de bugünkü Yenisey-Ostyakları olduğu daha yakın zamanlarda meydana çıkmıştır.

Büyük küçük kabileler arasında, bugün tanıdığımız İç Asya ırklarından ve dillerinden esaslı bir surette ayrılan birtakım başka kavimlerin de yaşamış oldukları muhakkaktır. Çinlilerin kaydettikleri bir sürü ne olduğu belirsiz kavim ve kabile adları arasından hangisinin böyle bir unsuru gizlemekte olduğunu ise şimdilik söylemek zordur.

İç Asya’nın hareketli hayatına gelince, bu hayat hiç de kapalı kutu içinde geçmemiştir. Kenar sahalardan beriye ve aksi istikamete insan akışı daimi olmuş, küçük büyük göç dalgaları, belli başlı geçişlerden başka, sınırlarda da önemli hareketler görülmüştür. Bunların bilmedikçe bu bölgenin hayatının içyüzünü ne doğru olarak ne de tamamiyle izah edemeyiz. İç Asya, kavim hareketlerinin kaynaştığı bir alan olduğu kadar çeşitli medeniyetlerin hakiki toplanma havuzu da olmuştur; nitekim buraya sınırlar tarafından, yabancı medeniyet muhitlerinin mânevi ve maddi mahsulleri bol bol akmakta idi.

Çin medeniyeti buradaki açık kapılardan boşanmış, serbestçe yayılıyordu. Hele İran medeniyeti için fazla bir zorlayışa hiç ihtiyaç yoktu, çünkü en eski kaynaklarımızın dayandığı zamandan, iki bin yıldan beri oturduğu, kök saldığı bu yerler onun kendi yurdu, kendi toprağı idi. Hint kültür ve sanat hayatı mahsullerine gelince; bunlar etrafa dağılmağa daha sonra başlamışlar ve o zamanda yine hep İranlılar vasıtasiyle hedeflerine ulaşabilmişlerdir. Avrupalı Güney Rusya sanat ve küçük plâstikasının tesiri ise önce Kürk yolu ile Kuzey Moğolya’daki atlı göçebelere varmış, onlar da vakit geçirmeden ele geçirdiklerini güneye, Çin’e iletmişlerdi.

İç Asya hayatının tarihi binlerce ve binlerce iplikle örülmüştür ve onu bugün bu kadar tanıyabiliyorsak bu, yüzyılların emeği sayesinde mümkün

olabilmiştir. Pervasız elçiler, talih deniyen cesur tacirler, dine çağıran gayretli misyonerler bu korkunç meçhullüğe doğru ilk patikaları açtılar. Bilgin araştırıcılar onların izleri üzerinde keşif yollarına çıktılar. İşte bu bir sürü dağınık verinti ve kayıtların birbirine eklenmesi suretiyledir ki, ilk insicamlı levha meydana gelebilmiştir.

Şu halde Batılı insan İç Asya'yı nasıl keşfetmiştir?

Keşifler tarihinde bu soruya şimdiye kadar verilen cevap nispeten dardır. Çünkü bazılarına göre keşif, yalnız Batılı insanın kendi yaptığıdır. Bu görüşte bir dereceye kadar bundan yarım yüzyıl önceki, Akdeniz çevresinden ötede olan bitenlerden haberdar görünmek istemiyen zihniyet sezilmektedir. O zihniyete göre Çin, Hindistan veya eski Amerika medeniyetleri, Akdeniz'in yakın ve uzak kıyılarında yine medeniyet yolunda sarf edilmiş olan gayretlerin yanında sanki insanlık tarihinin geçici bir epizodu ve bir çocuk oyuncağı sayılırdı.

Bu görüş zaten ilmi bakımdan haklı olarak münakaşa götürür, çünkü herhangi bir bilgi sistemi hiçbir zaman hangi kavimlerin ona ne gibi unsurlar katmış olmalarına bağlı değildir. Zaten artık bugün öyle bir duruma gelmiş bunuyoruz ki, Batılı bencilliğimiz incinmeksizin ve rahat yürekle meseleyi bütün şümuliyle ele alabiliriz. Çünkü İç Asya ile ilgili keşiflerin en çoğu Batılı bilginlerin eseridir; bundan maada artık yabancı yardıma ihtiyaç kalmaksızın, eski çağlarda başka kavimler bilginlerin ne işler görmüş olduklarını öğrenmek ve bu malûmat yığınını tenkidin kalburundan geçirdikten sonra kendi bilgi sistemimize ekliyebilmek için de elimizde lüzumlu vasıtalar mevcuttur.

Bu prensibi göz önünde bulundurarak aşağıdaki sayfaların tertibinde tam olmağa gayret ettik. Tam olmaktan kasdımız şudur ki, burada bazı keşiflere ait olan yazıları, bunlar Çinli veya Tibetli müelliflerin eserleridir. Avrupalı değildir, diye gözden uzak tutmadık. Fakat gerçek mânasiyle tam

olmak rüyamıza bile giremez, zira İç Asya’nın tanınmasiyle ilgili eserlerin, tetkiklerin bibliyoğrafik bir listesi bile kocaman bir cilt teşkil eder. Şu halde bizim için bu eserler arasında seçmek zarureti vardı ve biz de hususiyeti olduğunu sandığımız herhangi bir çağa ait ehemmiyetli, dikkate değer kaynakları dile getirmeyi veya onların izinde yürümeyi denedik.

ALTINCI BÖLÜM:

ASYA HUNLARI

A. Hunlar

Büyük Hun Devleti / Prof. Dr. Salim Koca [s.687-708]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Yazılı belgelere dayanan Türk tarihi, Hunlar ile başlar. Hunlardan çok önce Çin'de, Hindistan'da, Mezopotamya'da ve Anadolu'da Türk kültürünün izlerine rastlanmış ise de, Türklüğün eski çağlarına dair araştırmalar henüz tamamlanmış ve kesin bir sonuca ulaştırılmış değildir. Fakat, eski medeniyetlerden kalan dil örnekleri (msl. Sumerce), bu medeniyetleri yaratan kavimlerin Orta Asya kökenlerine dair sağlam delilller oluşturmaktadır.

Hunlar, tarih sahnesine teşkilâtlı ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. Hun Devleti'nin ne zaman kurulduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Eski Çin tarihçileri, M.Ö. XIV-IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş, bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun Devleti'nin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihî belge bulamamışlardır.1

Tarihin erken dönemlerinde Çinliler, kendi kabuğunun dışına çıkamayan ve kendi devletlerinden başka devlet tanımayan bir millet idiler. Onlara göre Çin, bir "Orta Devlet" (Chung-kuo) idi. Bu devletin etrafı da "barbar" ve düşman kavimlerle çevriliydi.2 Bundan dolayı Çinliler, uzun süre ülkelerinin kuzeyinde bulunan kavimleri birbirinden ayırmaya bile lüzum

görmemişler, hepsini “Jung, Ti, İ, Man, Hu” gibi genel isimlerle anmışlardır.

Çin yıllıklarının kesin kayıtlarına göre, Hunlar, ilk defa M.Ö 318 yılında devletler arası mücadelelere katılmaları dolayısıyla görülür. Onlar, bu tarihte dört Çin beyliği (Han, Chao, Wei, Ch’u) ile bir ittifak kurarak, başka bir Çin beyliği olan Ch’in’e (Çin) saldırmışlardır.3 Bu olay bize, M.Ö. IV. yüzyılın sonlarından itibaren devletler arası ilişkilerde yerini almış, güçlü bir Hun Devletinin bulunduğunu göstermektedir. Bu sırada, Hun Devleti’nin merkezi Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken ormanı (Ötüken yış) idi. Adları, Çin Yıllıklarında “Hsiung-nu” şeklinde söylenmekteydi. “Hsiung-nu” sözü de, “kavim, halk, topluluk” anlamına gelen Türkçe “Kun” veya “Kün” (Hun) kelimesinin4 Çince söylenişi idi. Çünkü, Çinlilerin Hsiung-nu şeklinde yazıp söyledikleri bu topluluğun adı, Soğdça metinlerde ve Batı kaynaklarında genellikle “Hun” şeklinde yazılmıştır.5

M.Ö. 1050-247 yılları arasında Çin Devleti’ni, soyca Türk olan Chou (Cov) hanedanı temsil ediyordu. Chou Devleti, merkeze şeklen bağlı derebeyliklerden meydana geliyordu. Bu yüzden Chou Devleti kendi içinde bir bütünlük arz etmiyordu. Derebeyliklerin sayısı da gittikçe artıyordu. M.Ö. 500 yıllarında Çin’deki derebeylik sayısı 1000’e ulaşmış bulunuyordu. Derebeylerin hepsi, Chou imparatorlarına karşı bağlılık hislerini tamamen kaybetmiş durumdaydı. Chou hanedanının da bunlar üzerinde hiçbir otoritesi kalmamıştı. Daha doğrusu Chou hanedanı, bunları itaate zorlayacak askerî bir güce sahip değildi. Her biri, bir devlet başkanı gibi müstakil hareket ediyordu. Bu durum Çin’deki siyasî istikrarı bozmuş ve derebeylikler arasında asırlarca sürecek hâkimiyet ve üstünlük mücadelesine yol açmıştır. M.Ö. 481-256 yılları arası Çin’de iç mücadelenin en yoğun olduğu bir dönemdir. Tarihçiler bu döneme, “savaşçı

devletler devri” adını vermişlerdir. Bu dönemde Çin derebeylikleri arasındaki hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, genellikle kuzey-güney ekseni ile doğu-batı ekseninde yer alan derebeylikler arasında cereyan etmekteydi.6

Çin derebeylikleri arasında meydana gelen hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, Çin’in siyasî bütünlüğü açısından müspet sonuç vermiştir denilebilir. Zira, derebeyliklerden bazıları, komşu yüzlerce derebeyliği ortadan kaldırmak ve topraklarını ilhak etmek suretiyle güçlü birer krallık haline geldiler. Böylece, M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Çin’deki devlet sayısı 14’e, daha sonra da 7’ye inmiştir. Bu devletler arasında en güçlüleri Kuzey Çin’de ortaya çıkmıştır. Bunlar, “Yen, Ch’in (Çin) ve Chao (Cav) ” devletleridir.

Kuzey Çin’de ortaya çıkan devletler sadece kendi aralarında değil, aynı zamanda Çin’in kuzeyindeki kavimlerle de mücadele etmişlerdir. Çünkü, Kuzey Çin’deki iç mücadeleye, Çin’in kuzeyinde bulunan kavimler de karışmışlardır. Esâsen Çin tarihinde en çetin savaşlar, Kuzey Çin’deki devletlerle kuzey kavimleri arasında cereyan etmiştir. Çin’in kuzeyinde “Hien-yün veya Hun-yü” adıyla anılan Hun Türklerinin ataları bulunuyordu.

A. Hun-Çin Mücadelesi ve
Sonuçları

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek kadardı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise, Hunlara uzun süre geçinmeleri için yetmiyordu. Daha başka ürünlerle desteklenmesi gerekiyordu. Öte yandan, Çin ülkesi tarım ürünlerinin bolluğu ve çeşitliliği bakımından son derece geniş imkânlar sunmaktaydı. Bunu fark eden Hunlar, gözlerini Çin üzerine çevirdiler. Onlar, yaşayabilmek ve geçinebilmek için Çinlilerin birikmiş

mallarını ve servetlerini ellerinden almak zorundaydılar. Böylece Hunlar, ekonomilerinin eksiğini, sık sık düzenledikleri akınlarla Çin'den temin etme yoluna gitmişlerdir. Üstelik, Çinlilerin kolay bir av oluşu, Hun Türklerini bu akınlara özendirmiş ve teşvik etmiştir.

Hunlar bununla da kalmamışlar; Çin'in en verimli bölgesi olan "Sarınehir" (Huang-ho) havzasını ele geçirip, akınlarını Çin ülkesinin derinliklerine kadar uzatmışlardır. Bu durum, sonu gelmez Hun-Çin mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadele de gittikçe şiddetlenerek, Çinlilerin en büyük meselesi haline gelmiştir.

Diğer taraftan, Hun akınları Çin ülkesi için büyük bir yıkım olmuştur. Gerçekten de Hun akınları yüzünden Çin halkının uğradığı zararlar çok büyüktür. Artık, sınır bölgelerinde ziraat yapılamaz ve ürün alınamaz olmuştur.7 Halk perişandır. Bu durum halkın yakınmalarına ve dövünmelerine sebep olmuştur. Çin yıllıklarındaki muhtasar bilgilerden az da olsa bu tür huzursuzlukların yankılarını bulmaktayız. Özellikle bu döneme ait halkın acı feryatları şiirlere yansıyarak, günümüze kadar gelmiştir. Bu ağıtların birinde halk şöyle feryat ediyordu: "Ne evimiz kaldı ve ne de yurdumuz. Bu, Hunlar (Hien-yün) yüzündendir. Hunlara ve böyle bir tehlikeye karşı niçin tedbir alınmadı."8 Bu bilgiden çıkan sonuç şudur: Kuzey Çin Hun akınlarının açık hedefi haline gelmiştir. Daha da kötüsü, Kuzey Çin'de Hun akınlarının ve yağmalarının yapılmadığı yer kalmamıştır. Bu durum karşısında Çin devlet adamları yetersiz ve çaresiz kalmışlardır.

Kendi kabuğuna çekilmiş ve kendi devletinden başka devlet tanımamış olan Çinliler, Kuzey Çin'i ele geçirerek, hayatlarını ve ekonomilerini alt üst eden kavimleri daha yakından tanımaya mecbur olmuşlardır. Daha doğrusu, düşmana galip gelebilmek için onu daha yakından tanıma lüzumunu hissetmişlerdir. Sonunda Çinliler, bu akınların düzensiz, dağınık kütleler

tarafından rastgele yapılan akınlar olmadığını, aksine mükemmel bir teşkilâta ve iyi eğitilmiş düzenli bir orduya sahip bir kavim tarafından yapıldığını anlamışlardır. Bu kavim de, Çinlilerin daha önce çeşitli adlar altında andıkları “Hun” (Hsiung-nu) Türkleri idi.

Hun-Çin mücadelesi, hem Türk hem de Çin tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Hun-Çin mücadelesinin etkisi en çok Çinlilerin dünya görüşü üzerinde olmuştur. Çünkü Çinliler, daha önce kendilerine benzemeyen ve kendilerinden olmayan kavimleri “barbar” saymışlar ve haklarında bilgi sahibi olmaya bile ihtiyaç duymayarak, hepsini aynı ad altında anmışlardır. Kuzey Çin’i hedef alan Hun akınları, bu durumu temelinden değiştirmiştir. Artık Çinliler, ülkelerini ele geçiren ve tahrip eden kavimleri daha yakından tanımak ve onlar hakkında bilgi edinmek zorunda kalmışlardır. Böylece dış dünyaya açılan Çinlilerin dünya görüşleri de, esâslı bir şekilde değişmeye ve genişlemeye başlamıştır.

2-) Çinliler, Hun akınlarını durdurabilmek için büyük emek ve sermaye harcayarak, “Çin seddi” adıyla anılan dünyanın en büyük savunma sistemini meydana getirmişlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde ve devletinde, savunma amacıyla yapılmış böylesine muazzam seddin bir benzeri ve örneği dahi bulunmamaktadır. Bu da, zamanın en güçlü, en mükemmel ve en süratli ordusunun Hunlar tarafından eğitilmiş olduğunu gösterir. Öte yandan, Çin seddi ile birlikte Çinliler arasında ilk defa devlet sınırı fikri doğmuş ve gelişmiştir. Ayrıca, bu surlar, Çinliler için hem güvenlik hem de ekonomik bakımdan çok büyük yararlar sağlamıştır.

3-) Çinliler, son derece muhafazakâr bir millet olmalarına rağmen, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için tarihlerinde ilk defa ordularının giyim ve silâhlarında köklü bir reform yapmışlardır.

4-) Çinli komutanlar, Hunlara karşı yaptıkları her seferin düzenli raporlarını yazmışlar ve bunları ilgili devlet görevlilerine teslim etmişlerdir. Çin devlet arşivinde toplanan bu resmî belgeler, daha sonra Çinli tarihçiler tarafından alınıp düzenlenmek suretiyle Çin Yıllıkları meydana getirilmiştir. Bu yıllıklar, hem Hun hem de Çin tarihi bakımından son derece önemlidirler. Zira, Hunlardan bize kendi dillerinde yazılı belge kalmamıştır. Biz bugün, Hun tarihinin önemli bir kısmını Çin Yıllıkları vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz.9

Burada savunma sistemi ve reformlar üzerinde biraz daha durmak gerekir. Çünkü, hem Hun hem Çin tarihinin akışı üzerinde bu faaliyetlerin başlıca rolü bulunmaktadır:

Hun akınlarının önemini ilk kavrayan ve bu hususta köklü tedbirlere başvuran Çin Chao (Cav) Kralı Wu-ling'dir (M.Ö. 325-298). Chao Devleti, Kuzey Çin'de, Tai bölgesinden Kansu bölgesine kadar uzanan Sarınehir (Huang-ho) havzasına hâkim bir devlet idi. Yani, Hun Türkleri ile sınır komşusu idi. Bu yüzden Chao Devleti'ne ait topraklar Hun akınlarının ilk hedefi durumundaydı. Chao Kralı Wu-ling, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için Tai bölgesinden başlayıp Yin-şan sıradağları10 boyunca devam eden büyük bir sur inşa ettirdi. Sınır boylarının boşaltılmaması ve Hunlara terk edilmemesi için "Yün-cung, Yen-men ve Tai" gibi "sınır eyaletleri" kurdurdu. Ayrıca, sınır güvenliğini sağlamak için de bir ordu görevlendirdi.11

Chao Devleti'nin savunma faaliyetlerine Ch'in Devleti büyük bir gayretle devam etti. Çünkü, Chao Devleti'nin yaptığı surlar ve diğer tedbirler Hunları sınırlarda durdurmak için yeterli olmamıştı. Birçok derebeyliği ortadan kaldırmak suretiyle Çin tarihinin en güçlü merkeziyetçi idaresini kuran Ch'in Kralı Shi-huang (M.Ö. 221-210), bütün güç ve enerjisini bu savunma faaliyetleri üzerinde topladı. O, tıpkı Chao Kralı Wu-

ling gibi büyük emek ve sermaye harcayarak, yeni surlar yaptırdı. Etrafı surlarla çevrili 44 yerleşim merkezi kurdurdu. Bölgeyi Çin nüfusu bakımından güçlendirmek için mahkûmlardan askerî koloniler meydana getirdi. Hunları sınır boylarından uzaklaştırmak için de arka arkaya ordular gönderdi.12

Hun akınlarına karşı köklü bir diğer tedbir de Çin ordusunun giyim ve silâhlarında yapılan reformdur. Bu reformu yapan Çin Chao Kralı Wu-ling'dir. Bilindiği gibi, Wu-ling Çin seddini inşa eden ilk hükümdardır. O, sadece surlar ile Hun akınlarının önlenemeyeceğini, ordunun giyim ve silâhlarında yapılacak bir reformla bu tedbirin desteklenmesi gerektiğini anlamıştır. Fakat Wu-ling çok iyi biliyordu ki, Çin toplumunda reform yapmak, surların inşasından daha zor bir işti. Çünkü, Çinliler, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup, son derece muhafazakâr bir toplum yapısına sahip idiler. Bütün Çin'de Konfüçyanist Felsefe Okulu'nun katı ve muhafazakâr görüşleri hâkimdi. Buna karşılık az da olsa Hukuk Felsefe Okulu adıyla anılan reformcu bir grup vardı. Fakat bu grubun devlet idaresinde ve toplumda etkisi pek azdı. Öte yandan, Kral Wu-ling de muhafazakâr ve gelenekçi bir görüşe sahipti. Fakat o, her büyük lider gibi duygularına esir olmamakta, akılcı hareket etmekteydi. Hunların üstünlüğünü giyim ve silâhlarında görmekteydi. Düşmana, kendi silâhıyla karşılık vermenin önemini kavramış bulunuyordu. Ona göre, Hunlar düşmandı, fakat aynı zamanda iyi bir örnekti. Wu-ling'in amacı, Hun giyim ve silâhlarıyla ordusunu donatmak, bu orduyla Hunları yok etmek ve ülkelerini ilhak etmekti. Kral Wu-ling bu gaye ve düşüncelerle Çin tarihinin en köklü reformunu başlattı: Kral Wu-ling'in emri ile Çin ordusundaki manevra kabiliyeti sınırlı savaş arabaları hizmetten kaldırıldı. Yerine Hunlarınki gibi manevra kabiliyeti yüksek ve son derece hareketli atlı birlikler teşkil olundu. Askerlerin üzerindeki hareketi engelleyen ihram gibi az dikişli, bol

ve uzun elbiseler çıkarıldı. Bunun yerine vücudu saran Hun pantolonları, çizmeleri ve başlıkları (börk) giydirildi. Beller de Hun kemerleriyle sıkıldı. Daha da önemlisi ordu Hun silâhlarıyla donatıldı ve Hunların tarzında eğitimlere başlandı.13

Çin Chao ve Ch’in Devletlerinin gerek surlar yaptırmak suretiyle gerekse reform mahiyetinde aldığı muazzam tedbirler etkisini gösterdi. Hun orduları sınır boylarında durduruldu ve hatta sınırların ötesine atıldı. Hunlar, Kuzey Çin’deki Ordos gibi en iyi otlaklarını kaybettiler. Bu durum Hun ekonomisini oldukça sarstı. Daha da kötüsü, Hunlar açlık tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Nitekim Çin Yıllıklarında M.Ö. III. yüzyılın sonuna doğru Hunların komşuları arasında zayıf bir duruma düştükleri belirtilmiştir. Bu sırada Hunların doğu komşuları Tung-hular, güneybatı komşuları Yüe-çiler ve güney komşuları da Ch’in Devleti idi. Hunların başında da, “büyüklük ve genişlik” anlamında “Şan-yü” (veya Tan-hu) unvanını taşıyan Tuman (T’ou-man=Tuman=Duman) bulunuyordu. Tuman, güçlü komşu devletler arasında âdeta sıkışmış bir durumdaydı.14

B. Hun Hanedanını Sarsan

İç Kriz

M.Ö. 210 yılında büyük Çin imparatoru Shi-huang’ın ölümü üzerine Ch’in Devleti’nde karışıklık başladı. Tuman, tarihin önüne çıkardığı fırsattan yaralanmasını bildi; hemen ordularını alarak, Kuzey Çin’e indi; eski otlaklarının bir kısmını tekrar elde etti.15 Çin ülkesinin içine doğru yaptığı akınlarla ekonomik durumunu düzeltti. Fakat, her şeyin iyiye gittiği bir sırada, Hun hanedanı ağır bir krizle sarsıldı. Bu kriz, Tuman ile oğlu ve veliahtı Mete (Mao-tun)16 arasında meydana gelmiştir. Daha doğrusu, Tuman oğlu Mete’den veliahtlık yetkisini alıp, yerine başka bir oğlunu getirmek istemiştir. Buna karşılık Mete de, bir darbe ile babasını bertaraf edip, Hun hükümdarı olmuştur. Bu olay, hiç şüphesiz Türk devlet

geleneğinde büyük bir inkılaptır. Burada hemen belirtelim ki, Mete'nin hareketi bu inkılapla sınırlı kalmamıştır. O, uzun saltanatı boyunca Türk tarihinin en esaslı ve en kalıcı faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Kanaatimizce, Türk tarihine kalıcı damgasını vuran, etkilerini geniş bir mekan ve uzun bir zaman içinde devam ettirebilen bu dönemin yeniden ele alınması ve Çin yıllıklarının sağladığı destanî nitelikteki bilgilerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. Mete'nin Yetiştiği Ortam

Eski Çin tarihçileri, Hun hükümdarları arasında Mete'nin hayatını ve faaliyetlerini öğrenmek için özel bir gayret göstermişlerdir. Bilindiği gibi, Hun tarihinin yazılı belgeleri Çinli komutanların resmî raporlarından ve verdiklerin bilgilerden oluşmaktadır. Kanaatimizce, eski Çin tarihçileri, Mete hakkında bilgi toplarken ilk defa resmî raporların dışına çıkarak, Hunların kendi bilgilerine de başvurmuşlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, Mete'nin hayatına ve faaliyetlerine dair elde ettikleri bilgilerin büyük bir kısmını Hun halkının ağzından derlemişlerdir. Bundan dolayı bu bilgiler, olağanüstü motifler ve unsurlarla süslenmiş bir destan niteliğindedirler. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bütün faaliyetleri Hun halkı tarafından o kadar çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, onun hayatı ve faaliyetleri bir destan mantığı ve üslubu ile anlatılmıştır. Öyle ki, bu konuda gerçek tarihî olaylarla destanî unsurlar birbirine karışmıştır. Bu yüzden Mete'nin hayatında bazı olağanüstü olaylar bulunmaktadır. Bu olağanüstü olayların arkasındaki gerçekleri anlamak son derece güçtür. Öte yandan kaynağın tek olması, mukayeseye de imkân tanımamaktadır. Ancak mevcut kaynak bilgisinin sıkı bir eleştiri ve mantık süzgecinden geçirilmesi ve yorumlanması ile Mete'nin gerçek tarihî kişiliği aydınlatılabilir. Biz de bu yola giderek, Çin yıllıklarının sağladığı bilgileri tarihî ışığında geniş bir yoruma ve değerlendirmeye tâbi tuttuk. Başka bir ifade ile söylememiz

gerekirse, destanî unsurlarla dolu olan bu döneme yoğun bir gayretle açıklık ve kesinlik getirmeye çalıştık.

Burada şunu da belirtmemiz gerekmektedir: Türkiye'de Hunlar ve Mete hakkında yazmaya en ehil ve en donanımlı eski Türk tarihi uzmanı Bahaedddin Ögel'dir. Çoktan ebediyete intikal etmiş olan Bahaeddin Ögel, bize bu hususta anlaşılması zor, anlatımı karışık, geniş bilgi yığınından oluşan, millî duyarlılıkla yazılmış iki ciltlik bir kitap sundu. Bu kitaplar, Hunlar hakkında araştırma yapacaklar için, hiç şüphesiz, sağlam birer temel oluşturmaktadır.

Mete dönemine geçmeden önce, onun içinde yaşadığı ve yetişmesinde başlıca rolü olan ortamı belirtmemiz gerekmektedir: Kaynaklarda Mete'nin içinde yaşadığı ortam, dolayısıyla onun çocukluk ve gençlik hayatı hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Bu hususta ilk bilgiye, Mete'nin M.Ö. 187 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta rastgelinmektedir. Bu mektubun bir yerinde Mete kendi hayatının ilk dönemine dair şöyle demektedir: "Irmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boylarında buldum".17 Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Mete, geniş yaylalarda yaşayan, hayvancılıkla geçinen ve akıncılık yapan göçebe bir topluluğun çocuğudur. Zira ifade de, göçebe hayatın temel unsurları ve faaliyetleri birer birer sayılmıştır. Bunlar; ırmaklar, göller, geniş yaylalar, hayvanlar ve eski Türk hayatında önemli bir yer tutan akınlardır. İşte Mete'nin hayatına hâkim olan ve onun yetişmesinde rol oynayan bu unsurlar ve faaliyetlerdir. Daha doğrusu Mete'nin hayatını, içinde yaşadığı tabiat, hayvancılık ve akıncılık belirlemiştir.

Mete, özel adlarını vermeden ırmaklar ve göller arasında doğdum demektedir. Bunların Orta Asya'daki hangi ırmaklar ve hangi göller olduğunu kesin olarak bilebilmek mümkün değildir. Ancak, Mete'nin tarif

ettiği yerin, Göktürk Devleti'nin merkezi olan Orhun nehri çevresi olması kuvvetle muhtemeldir. Burası hiç şüphesiz Hun hanedan ailesinin kışlık merkezi idi. Fakat Mete'nin çocukluk ve gençlik hayatının en önemli kısmı geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında geçmiştir. Daha doğrusu Mete'nin hayatında kalıcı etki bırakan faaliyet, konar-göçerlilik (yaylacılık) ve akıcılıktır. Bu faaliyetler Mete'nin ufkunu son derece genişletmiş, ona üstünlük ve hâkimiyet duygusu kazandırmıştır.

Mete'nin hayatının bu ilk döneminde yaylalarda sığır ve at güttüğünü düşünmüyoruz. Fakat onun, yaylalarda geçirdiği uzun yaz günlerinde her Hun çocuğu gibi, "koyunların sırtına binip farelere, gelinciklere, kuşlara, tilkilere ve tavşanlara ok atmak" suretiyle ilk atıcılık eğitimlerini yaparak,18 kendisini yetiştirdiği muhakkaktır. Yine her Hun çocuğu gibi Mete'nin ilk silâh eğitimi, bu çocuk oyunlarıyla sınırlı kalmamıştır. Onun iyi bir silâhşör olarak yetişmesi için bazı Hun beyleri görevlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu beyler de hiç şüphesiz, Mete'ye ata binmenin, kılıç kullanmanın ve ok atmanın bütün tekniklerini ve inceliklerini öğretmişlerdir. Böylece Mete, çocukluk yaşından kurtulur kurtulmaz Çin'e yapılan akınlara katılmaya başlamıştır. Onun, kendini sık sık sınır boylarında buldum demesi bunu açıkça göstermektedir. Mete'nin bu akınlarda mevkiine uygun bir görev yaptığı ve önemli rol oynadığı muhakkaktır.

2. Şan-Yü Tuman'ın Oğlu Mete'ye Kurduğu Komplo

Çinli tarihçilerin Mete'nin gençlik hayatı hakkında toplayabildikleri en önemli bilgi, bir komplo olayının hikayesinden oluşmaktadır. Hun Hükümdarı (Şan-yü) Tuman'ın (Teoman) oğlu Mete'ye karşı düzenlediği komplo Çin yıllıklarında şöyle anlatılmaktadır:

"Tuman'ın adı Mete (Batur veya Bagatır) olan büyük bir oğlu vardı. Daha sonra o, kendisine bir oğlan doğuran özellikle sevgili bir hanım aldı.

Artık o, Mete'yi ortadan kaldırmak ve yerine küçük oğlunu koymak istiyordu. Bu yüzden o, Mete'yi Yüe-çilere rehin olarak gönderdi. Mete, Yüe-çilerin yanında rehin bulunduğu sırada, Tuman ansızın onlara saldırdı. Bu sebepten Yüe-çiler Mete'yi öldürmek istediler; halbuki o iyi bir at aldı ve memleketine kaçtı. Tuman, oğlunun kabiliyetini taktir etti ve idaresine on bin atlı (bir tümen=on bin askerden oluşan büyük bir birlik) verdi".19

Çin yıllığının verdiği bilgiyi bir daha gözden geçirir ve yorumlarsak, ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır: Mete, Hun Hükümdarı Tuman'ın ilk eşinden, yani "ulu hatun"dan20 doğmuş büyük oğlu ve veliahtıdır. Tuman, ikinci bir eş almış ve ondan da bir oğlu olmuştur. Fakat Tuman, birdenbire Mete'den veliahtlık hakkını almak ve yerine ikinci eşinden olan oğlunu koymak istemiştir. Bunu da açıkça değil, bir komplo ile dolaylı olarak yapma yoluna gitmiştir. O halde Tuman'ın böyle birdenbire fikir değiştirmesinin ve bunu da dolaylı olarak yapmasının sebebi ne idi? Bunun tek bir sebebi vardır. O da ikinci eşinin Tuman üzerindeki etkisidir. Öyle anlaşıyor ki, Tuman'ın ikinci eşi büyük gayeleri olan son derece muhteris bir kadındı. O, kendi amacı doğrultusunda eşi Tuman'ın fikrini ve davranışını değiştirmiştir. Amacı ise, kendi oğlunu veliaht yapabilmekti. Fakat buna töre engel teşkil etmekteydi. Çünkü, eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku ancak hükümdarın ilk eşinden doğan çocuklara tahta çıkma hakkı tanıyordu. Eğer, hükümdarın ilk eşinden doğan oğulları çok küçük yaşta, hasta veya malûl iseler, tahta hükümdarın diğer kardeşlerinden biri çıkmaktaydı. Bu duruma göre, tahtta bulunan hükümdarın birinci eşinden oğlunun ve hatta kardeşlerinin bulunmaması halinde ikinci eşinden doğan çocuğun tahta çıkma şansı olabilirdi. Durum böyle olmadığı halde, Tuman ikinci eşinin etkisiyle küçük oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi feda etmek istemiştir. Fakat o, bunu açıkça yapamamıştır. Törenin, beylerin ve halkın baskısını kendi üzerinde hissetmiş olmalı ki, niyetini gizlemek

zorunda kalmıştır. Zira, Tuman çok iyi biliyordu ki, oğlunun rehin bulunduğu kavme saldırmak, rehinenin ortadan kaldırılması demekti. Görüldüğü gibi, Tuman'ın kurduğu komplo amacına ulaşamamıştır; Mete tam zamanında kaçarak ölümden kurtulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Mete, babasının niyetini ve amacını daha önce sezmiş ve onun tercihine karşı gerekli tedbir almayı ihmal etmemiştir. Hatta bu hususta Mete'nin bazı Hun beylerinden yararlanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Gafil avlanmamasına bakılırsa, devletin merkezinde Mete'nin hesabına çalışan bazı beyler bulunmaktadır. Mete, büyük bir ihtimalle babasının Yüe-çilere saldırı haberini bu beylerden daha önce almış olmalıdır.

Mete'nin Yüe-çilerin elinden kaçıp kurtulmasından sonra, hem Tuman hem de Mete, ortada bir komplo yokmuş gibi davranmışlardır. Hatta Tuman, kurduğu komployu tamamen gizleyebilmek ve dikkatleri dağıtabilmek için oğlunun başarısına sevinmiş gözüküp, emrine bir tümen vererek onu ödüllendirmiştir. Tuman'ın böyle birdenbire tavır değişikliğinin altında yine törenin, beylerin ve halkın baskısı bulunmaktadır. Zira, eski Türk devletlerinde ve toplumunda hâkim ve geçerli olan tek güç, töre hükümleriydi. Türk devlet başkanlarının icraat ve faaliyetleri de tamamen töre hükümlerine dayanmaktaydı.

Artık Mete, herkesin gözünde gerçek bir kahramandır. O, gösterdiği olağanüstü başarıyla sadece hayatını değil, devletin ve milletin itibarını da kurtarmıştır. Öte yandan, oğlunun bu başarısına karşı Tuman da ilgisiz kalamamıştır. Eğer Tuman, oğluna karşı eski tavrını sürdürseydi, beylerin ve halkın karşısında büyük prestij kaybederdi. Görüldüğü gibi, Tuman bunu göze alamamıştır.

Tuman'ın kurduğu komplo başarıya ulaşmadığına göre Mete hâlâ Hun tahtının veliahtıdır. Hunlarda veliahtlar, hükümdarlık mevkiinden sonra gelen "sol bilge tiginliği"ne (tso hsien wang) tayin edilir ve idaresine de

devletin doğu bölgesi verilirdi.21 Kaynakta belirtilmese de Mete'nin "sol bilge tiginliği"ne tayin edildiği muhakkaktır. Ancak Mete'nin bu göreve fiilen emrine bir tümen verildikten sonra başladığını kabul etmek daha doğru olur.

3. Şan-Yü Tuman ile Oğlu Mete Arasında Geçen

İktidar Mücadelesi

Hun hükümdarı Tuman, oğlu Mete'yi bertaraf etmek için kurduğu komplonun oğlu tarafından ustalıkla ve olağanüstü bir başarıyla bozulduğunu görünce, tavır değiştirip, onu ödüllendirmek yoluyla meseleyi unutturmak ve kapatmak istemiştir. Mete ise, babasının aksine bu meseleyi unutmak ve kapatmak niyetinde değildi. O, önce kendisinin komşu bir kavme rehin gönderilmesinin ve sonra da bu kavme saldırılmasının ne anlama geldiğini çok iyi kavramıştır. Artık onun, babasıyla arasındaki bağlar kopmuş, kaderleri ayrılmıştır. Daha doğrusu, babasıyla arasında iktidar kavgası başlamıştır. Bu kavgada babası ilk hamleyi yapmış ve kaybetmiştir. Sıra şimdi kendisindeydi. Amacı, zamanından önce babasından Hun tahtını almaktı. Artık Mete'ye hâkim olan ve hareketlerine yön veren duygu, iktidar ihtirasıdır.

Türk tarihinde, veraset hukukunun tabiî sonucu olarak sık sık taht kavgaları meydana geliyor idiyse de, evlâdın babasına karşı böyle bir mücadeleye girişmesi nadir olaylardandı. Gerçi Tuman, oğlu Mete'ye karşı düzenlediği başarısız komplo ile gerekli sebebi önceden yaratmıştır. Tuman'ın tavır değişikliği ise, Mete'nin kararını hiç etkilememiştir. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının emrine verdiği tümeni, yine babasına karşı bir darbe için hazırlamaya başlamıştır. Mete'nin darbe için yaptığı hazırlık ve devlet darbesi Çin Yıllığında şöyle anlatılmıştır:

"Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imal etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep

birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (Şan-yü veya Tan-hu) olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı (Şan-yü) ilân etti”.22

Çinli tarihçilerin derledikleri bu bilgiler, şüphesiz, gerçek tarihî bir olayın destanlaştırılmış bir ifadesidir. Mete’nin babasına karşı yaptığı devlet darbesi Hun halkı tarafından çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, dilden dile, nesilden nesle anlatıla anlatıla ayrıntıları kaldırılmış; bazı olağanüstü unsurlar ve motiflerle süslenerek, hafızalarda uzun yıllar yaşayacak bir destan şekline dönüştürülmüştür. Yukarıda anlatıldığı şekle sokulduktan sonra da Çinli tarihçiler tarafından Hun halkının ağzından derlenip yazıya geçirilmiştir. Bundan dolayı, tarihî hikâyenin içinde bazı olağanüstü unsurların ve motiflerin bulunmasına, daha da önemlisi olayların olağanüstü bir süratle gelişmesine şaşmamak gerekir.

Yukarıdaki metinde Mete’nin babasına karşı yaptığı bir devlet darbesi anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi, Mete, darbeyi birdenbire başlatmamıştır.

Olayların seyrine bakılacak olursa, o, önce ayrıntıları iyice düşünülmüş esâslı bir plân yapmıştır. Bu plâna göre, Mete tümenini sıkı ve katı bir eğitimden geçirmiştir. Burada hemen şu soru akla gelebilir. Mete'nin emrine verilmiş olan tümen eğitimli birlik değil miydi? Şüphesiz bu tümen eğitimli bir birlik idi. Fakat Mete, yapacağı iş için bu tümenin eğitimini yeterli ve uygun bulmamıştır. Ona göre, askerlerin duygu, düşünce ve davranışları arasında tam bir uyum ve birlik bulunmalıydı. Bu da ancak özel bir eğitimle sağlanabilirdi. Mete, özellikle bu eğitimle askerlerin duygu, düşünce ve davranışlarını tamamen kendi amacına göre değiştirmek istemiştir. Askerî eğitimde deha sahibi olan Mete, şunu çok iyi biliyordu ki, ancak benzer duygu ve düşünce taşıyanlar ile benzer davranış gösterenler, aynı gayede birleşebilirler. Diğer taraftan liderin ruhu ile emrindekilerin ruhu da tam bir uyum içinde olmalıdır. Eğer bu uyum sağlanmışsa, liderler için uzun sözlere, emirlere ve talimatlara gerek yoktur. Yapılacak işler için bir jest, bir bakış, bir işaret yeterlidir.

Mete, işe, kendisi açısından bir hayli avantajlı bir şekilde başlamıştır. Görüldüğü üzere o, sadece Hun tahtının varisi bir tigin değil, aynı zamanda kendi hayatı ile birlikte devletinin ve milletinin itibarını kurtarmış bir kahramandır. Daha doğrusu o gücünü, kendi yeteneklerinden ve başarısından almaktadır. Çünkü Mete, silâh eğitiminde ve savaşlarda kullanılmak üzere hedefe giderken ıslık çıkaran bir ok icat etmiştir. O, hem gösterdiği kahramanlıkla hem de mucitliği ile üstünlüğünü ve yeteneğini göstererek, Hun halkını ve özellikle tümenini son derece etkilemiştir. Artık çevresi, Mete'ye üstün yetenekli bir lider gözüyle bakmaktadır. Ayrıca, ona inanmakta ve güvenmektedir.

Mete'nin uyguladığı eğitimin temelini "emre itaat, anında karar vermek ve gösterilen hedefi vurmak" gibi bugün de geçerli ilkeler ve kurallar oluşturmaktadır.23 Öyle anlaşılıyor ki, Mete'nin bu eğitimden asıl maksadı,

emrindekilere, savaşlarda tek başına görevini tam yapabilecek yeteneği ve alışkanlığı önceden kazandırmaktır. Fakat Mete, ortaya koyduğu ilkelere ve kurallara uyum sağlayamayanlar için son derece acımasız olmuştur. Halbuki, askerler daha işin başında yükümlülüklerini yerine getirmemenin neye mal olacağını çok iyi biliyorlardı. Zira Mete, eğitime başlamadan önce gösterdiği hedefi vurmayanların saf dışı edileceğini açıkça ilân etmiştir. Aksi durum zaten itaatsizlik ve disiplinsizlik anlamına gelecektir. Özellikle askerlik mesleği, diğer mesleklere göre daha fazla disiplin ve itaati gerektirmektedir. Bundan dolayı, Mete'nin, verdiği emri yerine getiremeyenleri, kararsız kalanları ve hedefi vuramayanları ağır bir ceza ile hemen saf dışı etmesini normal bir davranış olarak kabul etmek lâzımdır. Esâsen Mete, birliğini rakiplerine üstünlük yaratacak ilkelerle eğitmiştir. Onun anlayışına göre, birlikleri arasında korkaklara, zayıf iradelilere, yetersizlere ve yeteneksizlere asla yer olmamalıdır. Çünkü, Mete'nin planladığı işler, maddeten ve manen zayıf insanların yapacağı işler değildi. Hiç şüphesiz, bu insanlarla kaybedilenler, kazanılanlardan daha çok olacaktır. Üstelik bu insanlar, yapılacak işlerde başarısız olmakla kalmazlar, yetenekli insanlara da ayak bağı olurlar. Burada bir hüküm vermek gerekirse, Mete'nin bütün eylemleri, işte bu düşüncelerin damgasını taşımaktadır.

Mete, emrindeki birliği eğitirken sadece katı kurallar koymakla kalmamış, bu kuralları birer birer uygulamıştır. Yalnız burada dikkati çeken bir durum vardır. O da, seçilen ve gösterilen hedeflerin hep canlı ve değerli varlıklar olmasıdır. Biz bu canlı ve değerli hedeflerin gerçekten Mete'nin kendi atı, eşi ve babasının atı olduğunu düşünmüyoruz. Bu olayı nakledenler hikâyeyi daha cazip ve etkili hale getirmek için hedef olarak bu varlıkları koymuş olabilirler. Bizim kanaatimize göre, bu hedefler Mete'nin kendi atını, eşini ve babasının atını temsil eden birer nesnedir. Yani asıl

varlıkları temsil eden birer semboldür. Aksi takdirde, Mete'nin gerçek niyeti daha işin başında fark edilebilir ve faaliyeti de tehlikeye düşebilirdi.

Eğitim sırasında seçilen ve gösterilen hedeflere bakılacak olursa, Mete, her şeyden önce birliğini hissî davranışlardan kurtarıp, bir inancın ve idealin zaferi için canlarını hiç düşünmeden verebilecek duruma getirmek istemiştir. Mete'nin anlayışına göre, bir dava uğruna en değerli varlıklar bile fedâ edilebilmelidir. Bunun için Mete, hedef olarak seçtiği ve gösterdiği varlıklar arasında az değerlisinden çok değerlisine doğru bir sıralama yapmıştır. Bu sıralamanın en sonunda devletin başı olan Tuman bulunmaktadır. Gerçek hedef budur. Diğerleri ise birer vasıtadır.

Mete'nin harekete geçebilmesi için önünde bulunan en önemli mesele, güvendir. Bağlılığından emin olunmayan bir birliğe, şüphesiz güvenilemezdi. Onun, her şeyden önce birliği ile babası arasındaki hissî bağları koparması gerekiyordu. Çünkü, Mete, emrindeki birliği yabancı soydan bir düşmana karşı değil, kendi babasına karşı hazırlamaktadır. Bundan dolayı o, bağlılığından emin olmak için tümenini türlü sınavlardan geçirmiş ve başarısız olanları birliğinin saflarından hemen ayırmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bu hareketinin özünü, birlikte hareket ve nefsinden fedâkârlık gibi iki temel unsur oluşturmaktadır. Böylece Mete, bütün enerjisini amacına adamış, inançlı, kararlı, sadık, hiçbir engel tanımayan demir iradeli ve disiplinli bir birlik meydana getirmiştir. Zira Mete'nin hareketlerine egemen olan düşünce daima üstün gelmektir.

Mete, eğitim esnasında sadece emirler vermekle yetinmemiştir; verdiği emirleri daima ilk olarak bizzat kendisi uygulamıştır. O, bu davranışıyla kimsenin verdiği emir dışında kalmadığını, daha önemlisi kendisinin emrindekilerle eşit olduğunu göstermek istemiştir. İşte Türk komutanlarını tarihin her devrinde başarılı kılan ve zafere götüren bu özelliktir. Bu özelliği

ile Mete, kendisinden sonra gelen bütün Türk komutanlarına örnek olmuştur.

Burada, eski Türk askerî hayatının bir özelliğini açıklamakta fayda görüyoruz: Eski Türk devlet adamları ordu birlikleri ile sık sık av partileri düzenlemekteydiler. Toplu olarak yapılan av partileri, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde geçmekteydi. Ordu birlikleri, bu av partilerinde tıpkı savaşlarda olduğu gibi tertiplenmekteydi. Silâhlarla canlı ve hareketli av hayvanları üzerinde geniş eksersiz imkânı bulunmaktaydı.24 Yukarıya aldığımız kaynak bilgisinden anlaşılacağı üzere, Mete de, emrindeki tümenin eğitim derecesini öğrenebilmek için bu av partilerinden yararlanmış ve bu gaye ile bir dizi av partisi düzenlemiştir. Onun bu av partilerinden biri, babasına karşı girişeceği darbenin son provası şeklinde geçmiştir. Mete, bu av partisinde hedef olarak babasının atını veya bu atı temsil eden bir hedef seçmiştir. Tarihî metinde de görüldüğü gibi, Mete'nin birliği istisnasız aynı hedefe oklarını atmışlardır. Bu duruma göre, Mete de, birliğinin eğitim düzeyinin istediği kıvama geldiğini anlamıştır.

Savaş tatbikatı anlayışı ve düzeninde cereyan eden av partilerinin sonuncusu, bu defa, Mete'nin babasına karşı giriştiği bir devlet darbesine (coup d'etat) sahne olmuştur. Bu av partisinde Mete, ıslık çıkaran okunu babasına yöneltmiş ve böylece darbeyi başlatmıştır. Burada dikkati çeken husus, taraflar arasında, yani Mete ile babasına ait kuvvetlerin eşit olmadığıdır. Çünkü, Tuman'ın büyük bir ordusuna karşılık, Mete'nin sadece bir tümenlik birliği bulunmaktadır. Mete, bu eksiğini, tümenine uyguladığı özel bir eğitimle tamamlamıştır. Zira bir askerî birliğin gücü, onda birlik ve kararlılık ruhu yaratılmak suretiyle birkaç misli artırılabilir. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, kuvvet, sayıda değil, niteliktedir. Hal böyle olunca, kuvvetler dengesi Mete'nin fazla aleyhine değildir. Fakat kaynak metninin sonunda Mete, “kendisine itaat etmeyen devlet büyüklerini

öldürdü” şeklinde bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden Mete’nin darbeden az önce babasının emrindeki Hun ordusuna kendisine katılması için bir çağrıda bulunduğu ve Hun ordusunun hiç olmazsa bir kısmının bu çağrıya uyarak, kendisine katılmış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.25 Yine aynı ifadeden, Tuman’ın ok darbesiyle öldürülmesinden sonra, Hun ordusunun bir süre daha direnmiş olduğu anlaşılmaktadır. Daha doğrusu, Tuman’ın ölümünden sonra taraflar birbiriyle kıyasıya vuruşmuşlardır. Bu vuruşma da ancak, Mete’nin tamamen üstün gelmesiyle son bulmuştur. Fakat Mete, babasını ortadan kaldırmak ve üstün gelmekle yetinmemiş, devlet ve hanedan içinde geniş çapta bir temizlik yaparak, kendisini ülkesinde tek hâkim güç haline getirmiştir. Böylece Mete ile, Türk tarihinde yeni ve parlak bir sayfa açılmıştır.

C. Mete’nin Komşu Kavimler Üzerinde Hun Hâkimiyetini Kurma Politikası

Mete’nin Hun tahtına çıktığı sırada Hun Devleti’nin doğusunda proto-Moğol bir kavim olan Tung-hular, güneyinde Han sülalesinin temsil ettiği Çin Devleti, güneybatısında da Hunlar ile akraba oldukları sanılan Yüe-çiler bulunuyordu. Mete iktidarı devralmadan az önce, babası Tuman tarafından Hun devleti, komşu devletler arasında dengeyi kendi lehine bozacak şekilde olmasa bile, onlarla boy ölçüşebilecek kadar güçlendirilmiş idi. Fakat Tuman’ın, kaynakta çok güçlü olarak vasıflandırılan komşu Yüe-çilere oğlu ve veliahtı Mete’yi rehin olarak göndermesi, bu sırada Hunların bu kavmin vassalı (tâbi) olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Zira, devletler hukukuna göre rehin gönderme klâsik tâbilik alâmeti sayılmaktadır. Fakat, yine aynı kaynakta bu rehin olayı, Mete’nin sessizce ortadan kaldırılması için düşünülmüş bir komplodan başka bir şey olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu saldırı hareketi, Tuman’ın son zamanlarında Hun Devleti’nin en az Yüe-çiler kadar

güçlenmiş olduğunun da bir kanıtıdır. Zira, zayıf bir devlet, kendi iç meselesini halletmek için güçlü bir devlete saldırmayı hiçbir zaman düşünmez.

1. Tung-Huların Mete'ye

Yaptıkları Politik Baskı

Mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek, Hun tahtına çıkan Mete, güçlü komşusu Tung-hu kavminin beklenmedik ağır siyasî baskısına maruz kalmıştır. Tung-hular, Hun tahtına genç yaşta birinin çıkmış olmasından yararlanarak, Hun ülkesini istilâ etmek istiyorlardı. Zira onlar, Mete'yi tecrübesiz ve desteğe muhtaç bir delikanlı olarak düşünüyorlardı. Bu düşünce ile, arka arkaya gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Mete'den bir dizi istekte bulundular. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Siyasette de kabiliyet sahibi olan genç Mete, politik dehasıyla bu kavmi bir süre ustalıkla oyalamış, sonunda ona lâyık olduğu cezayı vermiştir. Bu tarihî olay Çin yıllığında şöyle anlatılmıştır:

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, (Mete'nin babası) Tuman'a ait'bin li' (bir günde 500 km) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, (bir günde)'bin li' koşan atı (T'ung-hu elçisine) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara (hemen) saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete'ye 'benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu torak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum' dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri, bu boş toprak parçası hem verilebilir hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu".26

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere, Mete, Hun tahtına çıktığı zaman komşu bir devletin ağır politik baskısına maruz kalmış, devlet meclisinin muhalefetine rağmen bazı tavizlerde bulunmuştur. O, komşu devletin haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken, atın ve hatunun kendi şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden devletinin ve milletinin geleceğini tehlikeye atmak istememiştir. Daha doğrusu Mete, iki devlet arasındaki barışı koruyabilmek için, soyuna has bir sabır ve kararlılıkla imkânlarının bütün sınırlarını zorlayarak, her türlü şahsî fedâkârlıkta bulunmuştur. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp, devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete burada durmuş ve bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmek suretiyle hemen onları ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Onun anlayışına göre, şahsî mal ve

aile gerekirse fedâ edilebilirdi; fakat devlete ait toprak, -kullanılmayan bir yer bile olsa asla- feda edilemezdi. Mete’nin bu düşüncesi, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, Türk devlet anlayışının özünü ve temelini oluşturmuştur.

2. Mete’nin Tung-Huları
Cezalandırması

Biraz yukarıda verdiğimiz tarihî metinden anlaşılacağı üzere, Moğol kökenli Tung-hular Hun tahtında meydana gelen değişiklikten kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Tung-huların düşüncesine göre, bir darbe ile içten sarsılmış olan bir devletin kendini savunması da o derece zayıf olacaktır. Tarihin sunduğu bu fırsattan yaralanmak gerekir. Bu düşünceyle hareket eden Tung-hular, bazı ağır isteklerde bulunarak, Mete’yi politik baskı altına almak istemişlerdir. Mete de, her defasında meseleyi devlet meclisine getirmiş ve burada bu meseleyi devlet adamlarıyla enine boyuna tartışmıştır. Görüldüğü gibi, Tung-huların istekleri bütün devlet adamları tarafından itirazla karşılanmıştır. Daha doğrusu devlet adamları, meseleyi millî gururun incinmesi şeklinde değerlendirmişler ve hemen Tung-huların cezalandırmasını istemişlerdir. Onlara göre, bu görülmemiş bir tavizdi. Şimdiye kadar hiçbir Hun hükümdarı atını ve eşini başka bir ülke hükümdarına vermemiştir. Üstelik Tung-huların istekleri, her seferinde daha ağır ve daha aşağılayıcı nitelikte olmuştur. Mete ise, meseleye gerçekçi ve akılcı bir tavırla yaklaşmıştır. Her büyük devlet adamı gibi Mete, meseleye, duygu ve heyecanını karıştırmamıştır. Burada Mete için önemli olan, devletinin ve milletinin geleceğini tehlikeye atılmaması idi. O, “nasıl bir atı ve hatunu komşu devletten üstün tutabilirim”, derken bunu kastetmiştir.

Burada eski Türk devlet yapısının bir özelliğini de belirtmemiz gerekmektedir. Bu da, devletin bütün meselelerinin, devlet başkanının isteği

üzerine toplanan bir mecliste görüşülüp karara bağlanmasıdır. Yukarıdaki belgeden anlaşılacağı üzere, devlet meclisi ilk defa Hunlarda gözükmektedir.27 Mete de, tahta çıktığı sırada karşılaştığı meseleleri bu devlet meclisinde görüşmüştür. Bu mecliste, Mete, devlet adamlarının birer birer fikrini almakla birlikte son kararın özellikle kendinde olmasına dikkat etmiştir. Zira eski Türk devletlerinde, kesin ve geçerli olan hükümdarın kararı idi.

Mete, mecliste bu meseleleri görüşürken kararları ve tavrıyla hem devlet adamlarını, hem de Tung-huları başka mecralara çekmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, Mete, Tung-huların isteklerini karşılarken, kendisine korkak ve uysal bir hükümdar görüntüsü vererek herkesi yanıltmıştır. Zira hem Hun devlet adamları hem de Tung-hular Mete'nin tavizkâr tutumunu, onun zayıflığına ve korkaklığına yormuşlardır. Halbuki düşmanı yanıltmak Türk savaş taktiğinin bir parçası idi.

Öte yanda Hunlar, ağır bir iç savaştan çıkmışlardı. Ülkede düzen ve otorite de tamamen sağlanmış değildi. Mete'nin düzeni ve otoriteyi sağlayıp, gerekli hazırlığı yapabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Daha doğrusu Mete, zamanı gelmemiş bir saldırı ile başarı şansını azaltmak istememiştir. Verdiği iki taviz ise, Mete'ye hazırlanmak ve hücuma geçmek için yeterli zamanı kazandırmıştır. Sıra Tung-huların cezalandırılmasına gelmiştir. Bu durum Çin yıllıklarında şöyle belirtilmiştir:

"Mete, hemen atına atladı; devletin içinde kendisinden geri kalanı ölümle tehdit etti; doğuya doğru ilerledi ve Tung-hulara saldırdı. Tung-hular, Mete'yi öyle küçümsemişlerdi ki, daha kendilerini müdafaaya bile hazırlanamadılar. Mete, ordusuyla yaklaştı ve hücum etti; Tung-hu hükümdarını imha edercesine ağır bir bozguna uğrattı; malını ve servetini yağma etti".28

Kaynak bilgisinin ifadesinden anlaşılacağı gibi, bu bir baskın harekâtıdır. Mete, karar vermekte ne kadar yavaş ise, kararını tatbik etmekte de o kadar hızlıdır. Bu sadece Mete'nin değil, bütün büyük liderlerin ortak özelliğidir. Gerçekten de büyük liderler, karşılaştıkları güçlükler karşısında acele etmezler; meseleyi bütün cepheleriyle düşünürler; hesaplarını ve plânlarını yaparlar; işi fiiliyata döktükleri zaman da yıldırım hızı ile hareket ederler. Görüldüğü gibi, Mete'nin bu harekâtı da yıldırım hızı ile başlamış, yıldırım hızı ile sonuçlanmıştır. Öyle ki Mete, harekete geçmekte kendisinden geri kalanlara bile müsamaha göstermemiştir. Gerçekten de Mete, savaşlardaki süratin önemini çok iyi biliyordu. Çünkü, düşmanı gaflet anında basabilmek için, düşmandan daha önce davranmak ve ondan daha hızlı hareket etmek gerekiyordu. Zira Mete, bir daha bellerini doğrultamayacak şekilde Tung-huları ezmekte kararlı idi.

Tung-hular ise, yaptıkları hesapta yanılmışlardır. Mete'nin üzerinde gittikçe artırdıkları baskıların, kendilerini bir felâkete doğru götürdüğünün hiç farkına varamamışlardır. Kısaca söylemek gerekirse onlar, rakiplerini küçümsemekle gösterdikleri ihtiyatsızlığın bedelini çok ağır şekilde ödemişlerdir. Mete'nin sürpriz baskını karşısında şaşkına dönmüşler, kendilerini savunmaya bile fırsat bulamamışlardır. Atlarının üzerinde yıldırım gibi gelen Hun cengaverlerinin delip geçen oklarına hedef olmuşlardır. Kimse teslim alınmamış, kimseye de merhamet gösterilmemiştir. Ancak Hun atlılarının hedefini şaşmaz oklarından zamanında kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdir. Diğer taraftan elde edilen ganimet muazzamdı. Mete, Tung-huların bütün mal ve servetine sahip olmuştur.

Moğol dünyası tamamen ezilmiş ve doğuda Hunların önünde hiçbir engel kalmamıştır. Doğu Moğolistan ile Çin'in kuzeyindeki Jehol eyaleti bütünüyle Mete'nin eline geçmiştir. Hun baskınından zamanında kaçabilen

Tung-hu aileleri, Sien-pi ve Wu-huan adıyla anılan büyük dağların derin vadilerindeki ormanlara saklanmışlardır.

Öyle anlaşılıyor ki Mete, Tung-huları sadece maddeten değil, manen de ezmiştir. Korkunun gücünü çok iyi bilen Mete, bu amansız baskınla Tung-huların arasına öyle bir korku salmıştır ki, bu korkunun etkisi uzun süre devam etmiştir. Zira bu aileler, bir asır korkularından ormandan dışarı çıkamamışlardır. Bundan sonra Tung-hular, Hunlara bağlılıkta kusur etmemişlerdir; her yıl düzenli olarak sığır, at ve koyundan oluşan vergilerini ödemişlerdir. Bu hayvanları tedarik edemedikleri zamanlarda da kadın ve çocuklarını Hunlara köle olarak göndermişlerdir.29

3. Mete'nin Yüe-Çiler Üzerine

Yaptığı Sefer

Tung-hulardan sonra sıra Yüe-çilere gelmiştir. Yüe-çiler, Hunların güneybatı komşuları idi. Yin (Yin-shan) ile Tanrı dağları arasındaki sahalarda oturuyorlardı. Geniş ve verimli toprakları vardı. Üstelik, Doğu-Batı arasındaki transit ticarete ve kültür akışına aracılık eden İpek Yolu'nun önemli bir kısmı Yüe-çilerin ülkesinden geçiyordu. Bu yol üzerinde çeşitli kavimlerin ticaret kolonileri bulunuyordu. Bu bakımdan Yüe-çiler Asya kıtasının zengin ve kültürlü kavimlerinden biriydi. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Mete de, veliahtlık yıllarında Yüe-çilerin yanında bulunmuş; kendilerini ve ülkelerini yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Özellikle o, Yüe-çilerin oturdukları bölgelerin ekonomik gücünü medenî üstünlüğünü görmüş ve değerini ve önemini çok iyi anlamıştı. Diğer taraftan, Yüe-çiler arasında çok miktarda Hun boyu yaşıyordu.30

Yüe-çiler de tıpkı Tung-hular gibi Hunları küçümsemişlerdi. Mete gibi, rakip tanımaz bir liderin bu durumu içine sindirmesi mümkün değildi. Öte yandan Yüe-çiler, Hunların Kansu bölgesi üzerinden Çin'e giriş yollarını kapatıyorlardı. Mete, büyük Tung-hu baskınından döndükten sonra gerekli

hazırlığını yaptı ve Yüe-çilerin üzerine yürüdü. Vurduğu bir darbe ile Yüe-çileri yerinden oynattı;31 daha doğrusu onları göçe zorladı. Hunların Çin'e giden akın yollarını açtı. Mete'nin gücü karşısında dayanamayacaklarını anlayan Yüe-çiler ise, ülkelerinin doğu bölgelerini terk ederek, batıya kaydılar.

Mete'nin Yüe-çiler üzerine yaptığı sefer, Tung-hular üzerine yaptığı baskın harekâtı gibi bir imha ve fetih hareketi olmamıştır. Görüldüğü gibi o, Yüe-çileri yenmek ve gücünü onlara tanıtmakla yetinmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, Yüe-çiler karşısında gücünü fazla yıpratmak ve fazla zaman kaybetmek istememiştir. Çünkü, onun önünde Çin gibi daha büyük bir hedef ve daha büyük bir rakip bulunuyordu.

4. Mete'nin Hun Ülkesinin Kuzey
ve Kuzeybatısındaki Kavimler
Üzerine Yaptığı Sefer

Mete, Çin seferine çıkmadan önce, devletin kuzey ve kuzey batısında bulunan kavimleri de itaat altına alarak, arkasını emniyet altına almak istiyordu. Hun Devleti'nin kuzey ve kuzeybatısında “Hun-u, K'ut-sa, Ting-ling (Töliş/Töles=T'ie-le), Kırgız (Kik-k'un), Sin-li” gibi Türk soyundan ve Hunlarla akraba olan kavimler bulunuyordu. Mete, ordusu ile kuzeye doğru yürüdü; bunları birer birer itaat altına alarak, hepsini Hun Devleti'nin çatısı altında topladı.32

Bu, hiç şüphesiz, Mete'nin Hun idaresi altında büyük Türk birliğini kurma politikası için atılmış büyük bir adımdı. Artık, Altay dağlarının batısındaki ülkelerin ve kavimlerin dışında bütün Orta Asya Mete'nin hâkimiyetine girmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Mete, Orta Asya'nın en büyük gücü haline gelmiştir. Çin yıllığının ifadesine göre “Hunların bütün soylu büyük kişileri Mete'nin hâkimiyetini tanımışlar ve onu en büyük Şan-yü olarak yüceltmişlerdir”.33

D. Mete'nin Çin Politikası

1. Kuzey Çin Seferi

Mete, Tung-huları ve Yüe-çileri birer birer yenip, doğudan ve batıdan kendisini güvenlik altına aldıktan sonra Çin'e yöneldi. Amacı, Hunların daha önce Çin'e kaptırmış olduğu kuzey Çin'deki otlaklarını geri almaktı. Zira bu otlakların, büyük at ve koyun sürüleri besleyen Hunlar için çok büyük değeri ve önemi vardı. Vaktiyle bu otlakları yitirmek, Hun ekonomisi için gerçekten büyük bir felâket olmuştu. Hunlar, özellikle ekonomik bakımdan komşuları arasında zayıf duruma düşmüşlerdi.34

Ordusu ile Yin-şanlar üzerinden Kuzey Çin'e giren Mete, Pe-yang kralını yenerek, Sarınehrin (Huang-ho) büyük dirseği içinde bulunan Ordos bölgesine sahip oldu. Bundan sonra Mete, doğuya doğru ileri harekâtına devam etti. Sarınehrin büyük dirseğinin doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkesini ele geçirdi. Buradaki kale ve sınır tahkimatlarını birer birer düşürdü.35 Buna karşılık, Çin'in mukavemeti çok zayıftı; bazı yerlerde ise hiç yoktu. Hatta Çin Han iktidarının hâkimiyetini kabul etmeyen bazı Çin derebeyleri Mete'nin himayesine girerek, ona bu harekâtında destek bile veriyorlardı. Bu durum da Mete'nin işini bir hayli kolaylaştırıyordu. Böylece, bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin Hunların hâkimiyetine geçti. Hun halkının sürüleri de eski otlaklarına tekrar kavuştu. Daha önemlisi Çin Devleti'nin kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yolları Mete'nin kontrolü altına girdi.

Görüldüğü gibi, Mete'nin Kuzey Çin üzerine düzenlediği sefer geçici bir yağma akını değildi; bu gerçek bir fetih hareketi idi. Zaten, Mete'nin amacı da, bölgeye tamamen yerleşmekti. Üstelik burası, eskiden beri Hunların otlak yerleri idi. Eski çağlardan beri burada gerçek Çinli bulunmuyordu. Halkı da karışıktı. Bölgenin batısında Tibet, ortasında Hun, doğusunda da Moğol boyları çoğunlukta bulunuyordu.36 Kuzey Çin'de

ortaya çıkan büyük ve en eski devletleri de Çinliler değil, Türklerin ataları kurmuşlardı. Kuzey Çin, ancak az önce ortaya çıkan Cao, Yen, Ch'in Krallıkları zamanında uygulanan bilinçli ve sürekli bir iskan faaliyeti sonucunda Çinlileşmeye başlamıştır. Mete, Kuzey Çin'e girdiğinde, bütün Çin'i yeni iktidara gelmiş olan Han sülalesi temsil ediyordu. Fakat, bütün Çin ülkesinde olduğu gibi Kuzey Çin'de de bazı derebeylikler Han sülalesinin hâkimiyetini henüz kabul etmiş değillerdi. Durumu kendi lehine ustalıkla değerlendiren Mete, bu derebeylikleri himayesine aldı; bölgeyi Hun hâkimiyetinde yeniden teşkilâtlandırdı; ordusunun ağırlık merkezini Kuzey Çin'e kaydırdı. Bu durum ise, Kuzey Çin'in kaderini tayin için ister istemez Mete ile Çin imparatorunun karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kılıyordu.

2. Mete'nin Büyük Çin Seferi

Kuzey Çin'in elden çıkması ve tamamen kaybedilmesi, Han sülalesinin kurucusu İmparator Kao'yu harekete geçirdi. İmparator, çoğunluğu yaya olan 320 bin kişilik ordusunun başına geçerek, kuzeye doğru Mete'nin üzerine yürüdü. Bu durum Mete'nin tam aradığı fırsat oldu. Çünkü, Asya kıtasının en büyük gücü olduğunu gösterebilmek için Mete'nin Çin'i de yenmesi lâzım geliyordu.

Aldatma ve Yanıltma Taktiği: İmparator Kao, Mete'ye on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Bu, gerçek bir elçilik heyeti değildi; bu heyette bulunanlar birer casus ve gözlemci idiler. Bu casus ve gözlemcilerin asıl görevi, Hun ordusunun durumunu öğrenmekti. Bu elçilik heyeti, Mete'ye, aldatma ve yanıltma taktiğini uygulamak için iyi bir fırsat verdi. Zira Mete, imparatoru saldırıya özendirmek için ona durumunu zayıf göstermek istiyordu. Bunun için, asıl askerî ve ekonomik gücünü ve varlığını ormanlarda gizledi. Karargahında sadece yaşlılar, çocuklar ile zayıf, sıska atları ve sığırları bıraktı. Çin elçilik heyeti Mete'nin karargâhını

bu vaziyette gördüler. Bu casuslar ve gözlemciler, Mete'nin bu aldatma ve yanıltma taktiğini anlayamamış olmalılar ki, döndüklerinde gördüklerini iyi bir haber olarak imparatora anlattılar. İmparator, casuslarının getirdiği bilgilerden memnun olmakla birlikte biraz şüphelenmiş olmalı ki, komutanlarından birini aynı gaye ile Mete'nin karargâhına gönderdi. Fakat imparator, bu defa casusunun getireceği haberi beklemedi; ordusunu alarak Mete'nin üzerine doğru ilerlemeye devam etti. Bir süre sonra bu casus, gerçek bilgilere ulaşmış olarak döndü. O, gerçekten de Mete'nin aldatma ve yanıltma taktiğini tamamen anlamıştı. İmparatora bu durumu şu şekilde özetledi: "Mete ana ve seçkin birliklerini saklamıştır. Baskın yapabilmek için uygun bir zaman ve fırsat kollamaktadır". İmparator bu uyarıya kulak asmadı. Zira, ölçüsüz bir hırs onun gözünü âdeta kör etmişti. İmparator, ordusunun moralini çökerteceği ve paniğe yol açacağı düşüncesiyle komutanının bu kanaatini kabul etmedi. Üstelik onu, tutuklayıp başka bir şehre göndermek suretiyle cezalandırdı.37

İmparatorun buradaki davranışına daha yakından bakılacak olursa, onun, Mete'yi ve Hunları hiç tanımadığı anlaşılıyor. Eğer İmparator Mete'yi ve Hunları iyi tanımış olsaydı, ilk casusların getirdiği haberden Mete'nin gerçek niyetini ve amacını daha o zaman anlayabilirdi. Öyle anlaşılıyor ki, imparator bu hususta tam bir gaflet içerisindedir. Halbuki, düşmana galip gelebilmek için onu daha iyi tanımak ve adımları da ona göre atmak lâzımdır. İmparatorda ise, böyle bir durum görülmemektedir.

Yıldırma ve Yıpratma Taktiği: Böylece Mete, ustalıkla uyguladığı aldatma ve yanıltma taktiğinde amacına ulaşmıştır. Şimdi sıra Çin ordusunu yıpratma, yıldırma ve pusuya düşürme taktiğine gelmiştir. Mete, Çin ordusunun üzerine "Sağ ve Sol Bilge Tiginler"inin komutasında 10 bin kişilik seçme birlik gönderdi. Bu birlik, büyük Çin ordusunu yoracak, yıpratacak ve pusuların kurulduğu yere çekecekti. Gerçekten bu birlik

kendisine verilen görevi çok iyi yapmıştır. Âdeta taktik içinde taktik uygulamıştır. Öyle ki, bu birlik beklenmedik zamanlarda ve yerlerde imparatorun ordusunun karşısına çıkıyor, anî ve şaşırtıcı darbeler vurarak, Çin ordusunu maddeten ve manen yıpratıyor ve birdenbire de ortadan kayboluyordu. Öte yandan Çin ordusu, Hun birliğinin vurduğu darbeden sonra geri çekilmesini, kaçış sanıyor ve düşman karşısında büyük bir başarı elde etmiş gibi bu birliği hemen kovalamaya başlıyordu.38 Böylece, Çin ordusu, hem yıpratılıyor ve yıldırılıyor hem de aldatma taktiği ile pusuların kurulduğu yere çekiliyordu. İmparator ise, bu durumun kendisini pusu sahasına çekme hareketi olduğunun hiç farkına varamıyordu. O, âdeta zafer üstüne zafer kazanmış bir komutan edasıyla büyük bir şevk ve haz içinde ilerlemesine devam ediyordu.

Çin ordusu, sadece Mete'nin öncü birliği karşısında yıpranmakla kalmıyor, aynı zamanda ağır kış şartları altında büyük zayiat veriyordu. Zira Çin imparatorunun seferi, kış ayına tesadüf etmişti. Kuzey Çin'de ağır bir kış hüküm sürüyordu. Bölgeye çok kar yağmıştı. Hava da son derece soğuktu. Kar ve dondurucu soğuk, ağır kış şartlarına alışık ve dayanıklı olan Hun ordusunu hiç etkilemiyordu. Ama Çin ordusu için durum aynı değildi. Çin ordusunun on askerinden ikisinin veya üçünün soğuktan parmakları düşmüştü.39 Bu gerçekten Çin ordusu için büyük bir felâket idi.

İmparator, Hun öncü birliklerinin vur-kaç taktiği ve soğuklar yüzünden ordusunun bir hayli hırpalanmasına rağmen, ilerlemesine büyük bir inatla devam ediyordu. Fakat, Çin ordusu perişan bir vaziyetteydi. Bu perişanlık ordunun yürüyüş düzenine de yansımış bulunuyordu. Çin ordusunun atlı birlikleri ile Pe-teng dağı eteklerindeki yaylalara geldiği halde, yaya birlikleri çok gerilerde kalmıştı. Yani, atlı birlikler ile yaya birlikler birbirinden tamamen kopmuş ve bunun tabiî sonucu olarak emir-komuta yitirilmişti. Bu, askerî taktikte asla bağışlanamayacak bir hata idi. Zira, bu

ve bunun gibi hatalar, imparatoru, o zamana kadar Çin tarihinde görülmemiş bir felâkete götürüyordu.

Kuşatma (M.Ö. 200): İmparator ordusu ile Pe-teng yaylasında konaklamıştı. Hun ordusunun nerede bulunduğundan haberi yoktu. Daha da kötüsü imparator, bir pusu mevkiinde konaklamış olduğunun farkında bile değildi. Büyük bir gaflet içerisinde idi. Mete'nin uyguladığı taktikleri anlayamamış, şahsî emniyetini ihmal etmişti. Halbuki Pe-teng dağının üzerinde bir kale bulunuyordu. Bu kalede şahsî emniyetini sağlayabilirdi. Diğer taraftan uzun bir süre ortalıkta görülmemiş olan Mete, 400 bin kişilik tamamen atlı ordusuyla birdenbire Pe-teng yaylasının çevresinde ortaya çıkıverdi. Gerçekten de Mete, yerinde ve zamanında hızlı ve doğru hareket etmesini iyi bilen mükemmel bir strateji ustası idi. Çin ordusunu adım adım takip etmiş ve onu istediği yere çekmişti. Şimdi de imparatoru dört taraftan aynı anda kuşatıvermişti. Bu, hiç şüphesiz, savaş tarihinde çok nadir olan bir başarı idi. Böylece Mete, akılara durgunluk verecek bu çevirme hareketiyle, askerî stratejide dehasını bütün parlaklığı ile ortaya koymuştur.

Çin yıllıklarının kayıtlarına göre, Hun ordusunun sayısı 400 bin atlı idi. Bu sayı, hiç şüphesiz abartılmış bir sayı olmakla birlikte, Hun ordusunun ne kadar büyük olduğunu gösteriyordu. Bu kuşatmada Hun ordusu, Çin ordusunu dört taraftan bir kare içine almıştır. Bu karenin her bir yönünde bulunan atlar da farklı birer renk ile temsil edilmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları kara (yağız), doğudaki birliğin atları demir kırı (göğümsü), güneydeki birliğin atları al (doru) ve batıdaki birliğin atları da ak (beyaz) idi.40

Burada Türk devlet teşkilâtının bir özelliği dikkati çekmektedir. Görüldüğü gibi, bu kuşatmada Hun ordusu, askerlerin bindikleri atların renklerine göre dört ana bölüme ayrılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Hun Türkleri ordularını dünya anlayış ve tasavvurlarına uygun bir şekilde

düzenlemişlerdir. Zira, Türklerin düşünce ve tasavvurlarında, dünya dört köşe (bucak) idi. Dört köşe olarak düşünülen dünyanın merkezinde ise, Türk hükümdarı bulunuyordu. Hükümdarın altında da, yine dört yönü temsil eden dört büyük memuriyet yer almakta idi.41

Çin yıllıkları, bu kuşatma karşısında Çin imparatorunun nasıl bir tavır takındığı hususunda suskun kalmışlar; hiçbir yorum yapmamışlardır. Bizim kanaatimize göre, imparator, gördüğü manzara karşısında kelimenin tam anlamıyla şok olmuştur. Hatta, imparatorun üzerine endişe ve üzüntünün kara gölgesi âdeta bir karabasan gibi çökmüştür. Kaynağın ifadesiyle o, ne içeriden ne de dışarıdan yardım alabilmiştir.42 Artık kendisinin ve ordusunun kurtuluşundan ümidini bütünüyle kesmiştir.

Öte yandan Mete için durum tamamen farklıydı. O, başından beri büyük bir dikkat ve itina ile sürdürdüğü faaliyetini başarıyla hedefine ulaştırmıştı. Artık, büyük Çin ordusu avcunun içindeydi. Sıra Çin ordusunun imhasına ve bütün Çin ülkesinin ele geçirilmesine gelmişti. Bu da, Mete için işten bile değildi. Hiç şüphesiz, her iki taraf da böyle düşünüyordu. Fakat Mete'nin düşüncesi böyle miydi? Bunu, kuşatmanın sonuna kadar hiç kimse anlayamadı.

Kuşatma yedi gün sürdü. Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Daha da kötüsü Çin ordusunun morali tamamen çöktü. Çin yıllıklarının ifadesiyle söylemek gerekirse "Pe-teng kalesi altındaki felâkette yedi gün ekmek bulunamadı; asker yay çekemedi".43 Bu durum açıkça şunu göstermektedir. Mete, savaşın amacını çok iyi bilmekte ve ona uygun bir şekilde hareket etmektedir. O halde savaşın amacı nedir? Bunu şu şekilde belirtmek mümkündür: "Savaşın amacı, düşmanın iradesine her araç ile hâkim olmak ve kendi iradesini düşmana kabul ettirmektir." Bunun için öncelikle yapılacak iş düşmanın iradesini kırmak ve yıkmaktır. Düşmanın iradesini kırmak ve yıkmak için de sıkıntı verici ve manevîyat çökertici

durumlar gereklidir. Bu durumlar da, ancak, ya maddî kuvvetlerle (silâh vasıtasıyla) ya da psikolojik yöntemlerle yapılabilir. Görüldüğü gibi, Mete, bu kuşatmada maddî kuvvetlerden çok psikolojik yöntemleri kullanmıştır. Öyle ki, Mete, kurtuluş için hiçbir ümit bırakmayan bu yedi günlük kuşatma ile imparatoru ve Çin ordusunu manen ezmiştir. Gerçekten de bu manevî eziklik imparator ve Çin ordusu için bir bozgun hareketinden daha ağır olmuştur.

Kuşatmanın Kaldırılması ve Bunun Sebepleri: Kuşatmanın yedinci günü Mete, tahminleri alt üst eden bir harekette bulundu. Hun ordu saflarının birleştikleri köşelerden bir koridor açtı. O gün, Pe-teng yaylasını, âdeta imparatora yardım edercesine yoğun bir sis kaplamış durumdaydı. İmparator ve Çin ordusu, yenilginin zilleti ve utancı içerisinde bu koridordan yavaş yavaş dışarıya çıktı.44 Hun ordu birlikleri sisin perdelediği bu çıkışı görmezlikten geldiler. İmparatorun ve Çin ordusunun, göz yumulan çıkışı ve kaçışı sağlandıktan sonra, Mete ordusunu alarak geri döndü.

Çin ordusunu tamamen imha etmek, imparatoru teslim almak ve bütün Çin ülkesini gele geçirmek mümkün iken, neden Mete, imparatoru ve Çin ordusunu serbest bırakmıştır? Bu durum eski Çin tarihçileri için büyük bir merak konusu olmuştur. Daha doğrusu bu mesele, imparatorun danışmanları tarafında bilinçli olarak merak konusu haline getirilmiştir. Zira onlar, imparatorun kuşatmadan kendisini kurtarabilmek için gizli bir plân uyguladığını söylemişlerdir. Fakat bu plânın ne olduğunu hiçbir zaman açıklamamışlardır. Durum böyle olunca, eski Çin tarihçileri de bu gizli plânın ne olduğu hususunda bazı yorumlar yapmışlardır.45 Çinli tarihçilerin meseleye bakış açısını göstermesi bakımından bu yorumların bazılarını aynen buraya alıyoruz:

İmparator, savaş meydanındaki Mete’nin karargahına ağır hediyelerle birlikte bir elçi göndermiştir. Elçi, Mete tarafından kabul edilmemiş olacak ki, o da Mete’nin eşine gitmiştir. Verdiği ağır hediyelerle hatunun (Mete’nin eşi) gönlünü çelmiş olan Çin elçisi, imparatorun düşüncelerini Mete’ye aktarması hususunda onu ikna etmiştir. Çin elçisi, hatun vasıtasıyla Mete’ye şöyle demiştir: “Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Şan-yü, orada oturup, (Çin’i) idare etmek için gerekli gücü kendinizde bulamayacaksınız”. Bu sözler, akıllı ve gerçekçi bir hükümdar olan Mete’yi korkutmuştur. Bunun üzerine Mete, imparatoru serbest bırakmıştır.46

Bu yorum ilk bakışta, kendi içinde çok tutarlı ve mantıklı gözükmektedir. Gerçekten de Çinliler, askerî kuvvetlerinden çok, daima mallarının cazibesine, paralarının çokluğuna, kızlarının güzelliğine ve politik zekâlarına güvenmişlerdir. Sık sık bunları kullanarak amaçlarına ulaşmışlardır. Burada da bu unsurların rolü görülmektedir. Çin elçisi, imparatorun düşüncesini Mete’ye ulaştırabilmek için, Mete üzerinde etkili olduğunu düşündüğü Hatun’a ağır hediyeler vermiştir. Burada basit bir rüşvet olayı söz konusudur. Hemen belirtelim ki, bu, Çinli tarihçilerin bir mantık hatasıdır. Asla rüşvet söz konusu olmamıştır. Eğer, Mete’nin gayesi maddî zenginliğe kavuşmak olsaydı, o, imparatordan sadece karargahındakini değil, bütün Çin ülkesindeki maddî varlığını elinden alabilecek durumdaydı. Bunun için sadece istemesi yetmekteydi. Daha azına razı olmanın mantığını kabul etmek mümkün değildir. Bu, eşyanın tabiatına aykırı bir durumdur. Çin’i idare edip edememe meselesine gelince, burada bir gerçek payı bulunmaktadır. Fakat Mete’nin kafasındaki plân ve projeler arasında Çin’i ele geçirmek ve idare etmek gibi bir düşünce yoktu. Bu husus biraz aşağıda açıklanacaktır.

Gizli plân meselesinde, Çinli tarihçilerin yaptıkları yorumlardan biri de şudur: Çinli generallerden biri çok güzel bir kadın portresi yaptırmıştır.

Generalin yaptığı bu portreyi, Mete'nin hatununa göndererek, ona şöyle söylemiştir: "Çin'de bunun gibi güzel kadınlar çoktur. Şu anda bizim imparatorumuz güç bir durumda bulunuyor. Bundan dolayı, bu kızları Mete'ye sunmak istemektedir." Hatun, bu sözlerden son derece etkilenmiştir. Kıskançlık duyguları kabarmış olan Hatun, böyle bir durumun kendi aleyhine olacağını düşünmüş, bunun tabii sonucu olarak da eşinin kendisine karşı sevgisinin düşeceği ve itibarının da azalacağı endişesine kapılmıştır. Hatun bu tehlikeyi önlemek için, hemen harekete geçmiş ve kuşatmayı kaldırması hususunda eşi Mete'ye baskı yapmıştır. Eşinin baskılarına dayanamayan Mete de, kuşatmayı kaldırmıştır.47

Görüldüğü gibi, bu yorumlardan birinde "rüşvet" unsurunu, diğerinde de "kıskançlık" unsuru kullanılmıştır. Her iki yorumda da ortak unsur olarak kullanılan "hatun"dur. Mete'nin kararının değiştirilmesinde de rol oynayan başlıca unsur hatundur. Gerçekten de, Türk hükümdarının üzerinde hatunların birinci derecede etkileri vardı. Özellikle yönetim üzerinde onlar da söz sahibi idiler. Fakat Hatunların etkileri, tamamen hükümdarların kararını değiştirecek ve onları yönlendirecek derecede değildi.

Bu ikinci yorumdaki "kıskançlık" unsuru ise, "rüşvet" unsuru gibi tamamen Çinli tarihçilerin hayal mahsulüdür. Zira Mete, sevginin gözünü kör ettiği toy bir delikanlı değildi. Üstelik o, bir kadının kaprislerine ve baskılarına boyun eğecek bir ruh ve karakter yapısında hiç değildi. Aksine Mete, devletin ve milletin geleceğini her şeyin üzerinde tutan bir ruh ve karakter yapısına sahip bir liderdi.

Başka bir Çinli tarihçi de yaptığı bir yorumla, meseleyi tamamen "tarihin bir bilmecesi" haline getirmiştir. Bu tarihçinin görüşüne göre, bu meselenin çözümünde imparatorun gösterdiği hüner, hayret verici bir ustalıkta idi. Fakat, imparatorun bu hususta kullandığı yöntem o kadar bayağı, aşağı, çirkin ve kötü idi ki, Çin sarayı bunu kimsenin bilmesini

istememiştir.48 Çünkü bu yöntem, gururuna ve itibarına son derece düşkün olan imparator için utanılacak nitelikteydi.

Buraya kadar verilen bilgiden şu hükme varıyoruz: Bütün bu yorumlar, ortaya atılan gizli bir plândan kaynaklanmıştır. Kanaatimizce, bu meselede imparatorun ne gizli ve ne de açık bir plânı söz konusu olmuştur. Bu gizli plân meselesi, saray danışmanlarının, imparatorun utanç verici yenilgisini örtmek ve itibarını kurtarmak için uydurmuş oldukları bir kılıftır. Öyleyse Mete, imparatoru ve ordusunu, dünya tarihinde bir emsali dahi bulunmayan mükemmel bir kuşatmayla avucunun içine almışken neden serbest bırakmıştır? Burada cevabı beklenen bu soruyu şu şekilde de sormak mümkündür: Mete, İmparatoru ve ordusunu serbest bırakacak idiyse, neden böyle bir kuşatmaya ihtiyaç duymuştur? Daha doğrusu bu kuşatmanın gerçek anlamı ve amacı ne idi?

Maddî kuvvet, ne kadar büyük ve devamlı olursa olsun, manevî kuvvet karşısında eninde sonunda yenilmeye mahkûmdur. Bu gerçeği çok bilen büyük Türk hükümdarları, kendi toplumlarını güçlü Çin kültürünün ve medeniyetinin etkilerine karşı koruyabilmek için daima millî bir siyaset izlemişlerdir. Mete'nin kuşatmayı kaldırmasının gerçek sebebi de, "millî siyaset"le ilgilidir. Daha doğrusu Mete, burada "millî siyaset"e uygun bir şekilde karar vermiş ve ona göre davranmıştır.49 Öyleyse, Hun Devleti için millî siyaset ne idi? Hun Devleti için millî siyaset, Çin'i savaş gücü ile baskı altına almak, devletin ve halkın ihtiyaçlarını vergi veya ticaret yoluyla Çin'den sağlamaktı. Görüldüğü gibi, Mete'nin Çin'e karşı izlediği politikanın içinde Çin ülkesini ele geçirmek ve onu idare etmek gibi bir düşünce yoktur. Zaten Mete, bu kuşatmada imparatoru ve ordusunu manen ezerek, üstünlüğünü ve iradesini kabul ettirmek suretiyle amacına ulaşmıştır. Mete için Çin'in ayrıca maddeten ezilmesine ihtiyaç kalmamıştır.

Mete, millî siyasete uygun bir şekilde karar verip, ona uygun bir şekilde hareket etmeseydi ne olurdu? Hiç şüphesiz Mete, Çin ordusunu imha edebilir, imparatoru teslim alabilir, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilirdi. Fakat, bir milleti yenmek ve ülkesini ele geçirmek yeterli değildir; o millete hâkim olmak için onun ruhunu da fethetmek şarttır. Hatta yerli kültürü millî kültür içinde sindirmek ve asimile etmek de gereklidir. Mete, Çin'i ele geçirip, bu ülkeyi idare etmeye kalkışsaydı, acaba bu teşebbüsünde başarılı olabilir miydi? Daha açık bir ifade ile sormak gerekirse, böyle bir durumda Çinliler mi Türkleşirdi, yoksa Türkler mi Çinlileşirdi? Şüphesiz böyle bir durumda Türkler Çinlileşirdi. Nitekim, Çin'e giren Türk kavimlerinin akıbetleri hep böyle olmuştur. Daha başka bir ifade ile söylemek gerekirse, daha önce Çin'e giren Türk kavimleri kısa zamanda kendi soylarının bütün özelliklerini kaybedip, içine girdikleri toplumun bir parçası haline gelmişlerdir.50 Bu durumu çok iyi bilen Mete, millî politikadan ayrılmamış; Hunları da Çin'den daima uzak tutmuş ve barış yolunu tercih etmiştir. Zira Mete, iki devlet arasında barışı kurmada ve devam ettirmede, en fazla çıkarı ve kazancı olan ülkenin kendi ülkesi olduğunun bilincindeydi.

Barış Antlaşması (M.Ö. 197): İmparator, kuşatılmanın şokunu uzun süre üzerinden atamadı. Başka bir ifade söylememiz gerekirse, o, kuşatmadan ancak üç yıl sonra kendine gelebildi. Daha doğrusu imparator, kendisi için büyük bir huzursuzluk kaynağı olan Mete ve Hun meselesini üç yıl sonra ele alabildi. O, önce bu meseleyi Çin devlet meclisine getirip tartışmaya açtı. Komutanlar, meseleyi kendi aralarında bütün cepheleriyle tartıştılar. İleri sürülen görüşlerin çoğu her zaman olduğu gibi hissî ve hamasî nitelikteydi. Bunlar arasında komutanlardan birinin ortaya koyduğu bir plân vardı ki, Çin mantığına ve zekâsına uygunluğu bakımından imparatorun hemen dikkatini çekti. Bu plân esâs itibariyle şöyle idi: İmparatorun kızı

Mete'ye eş olarak verilmeli. Ayrıca Hunlara her yıl değerli hediyeler (vergi olarak) gönderilmeli. Böylece, Hun hükümdarı Çin imparatorunun damadı; kızı da Mete'nin Hatunu olacaktır. Ondan doğacak çocuklardan biri de veliaht olacak ve Mete'nin yerine geçecektir.[51] Böylece Hunlar kontrol altına alınabilecek ve Çin'e bağlanabilecektir.[52] Bu plân imparatora son derece çekici ve mantıklı geldi. Zaten imparator için, Mete'nin iradesine boyun eğmekten ve onunla anlaşmaktan başka çare de gözükmüyordu. İmparator da öyle yaptı. Bu plânı teklif eden komutanını Mete'ye elçi olarak gönderdi. Mete ile imparator arasında bir "dostluk ve barış antlaşması" yapıldı. Bu, Orta Asya tarihinde bilinen ilk milletlerarası antlaşmadır (M.Ö. 197).[53]

Bu antlaşmaya göre, 1. Mete'nin Kuzey Çin'de ele geçirdiği topraklar Hunlara terk edilecektir. 2. Çin, her yıl Mete'ye ipekli kumaş, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddelerinden mümkün olduğu kadar çok miktarda gönderecektir.

Bundan sonra Mete, kendisine gönderilen prenses[54] ile evlenmiş; Çin yıllık vergiye bağlanmış; bu ülke ile uzun yıllar devam edecek ticarî ilişkiler kurulmuş ve geliştirilmiştir.[55] Böylece, Mete ile Çin arasında uzun bir barış dönemi açılmıştır. Çinliler, bu barışın bedelini Mete'nin hâkimiyet haklarını tanıyarak ve hediye adı altında vergilerini düzenli göndererek ödemişlerdir.

Biraz yukarıda özetlediğimiz Çinli komutanın plânından da anlaşılacağı üzere, antlaşmanın amacı sadece iki devlet arasında barışı sağlamak değildi. Tıpkı Mete'nin Çin'e karşı olduğu gibi Çinlilerin de Hunlara karşı belirli bir politikası vardı. Bu politikanın esâsı, Hunları tamamen hâkimiyet altına almak ve Çinlileştirmekti. Çinli komutanın ortaya koyduğu plânın uzun vadede hedefi bu idi. Hunlara verilen yıllık vergi ve Mete'ye gönderilen Çinli prenses ise, Çin Devletini bu gayeye ulaştıracak birer vasıta idi.

E. Mete’nin Hun Hakimiyeti

Altında Orta Asya Birliğini Kurma Politikası

Pe-teng kuşatması ile Çin İmparatoru Kao’ya boyun eğdiren Mete, M.Ö. 197 tarihli antlaşma ile imparatoru vergiye bağlayarak, Çin üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuştu. İmparator Kao’nun M.Ö. 188 yılında ölümünden sonra Çin tahtı için otorite mücadelesi başladı. Çünkü İmparator Kao’nun yerini alabilecek uygun bir oğlu bulunmuyordu. İmparatoriçe Lu, imparatorun başka eşinden doğmuş bir oğlunu tahta çıkardıysa da, iktidardaki bunalım giderilemedi. Zira, imparatorun oğlu iktidarın gerektirdiği sorumluğu taşıyabilecek bir yaşta değildi. Sonunda imparatoriçe üvey oğlunu bertaraf ederek, iktidarı tamamen kendi eline aldı (M.Ö. 187). Böylece Hun-Çin ilişkilerinde de kısa süre de olsa bir belirsizlik dönem yaşandı. Mete, bu belirsizliğe son vermek, daha doğrusu baskısını hissettirerek Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmek için aynı yıl içinde İmparatoriçe Lu’ya bir mektup gönderdi. Mete’nin, sadece maddî güçle değil, aynı zamanda politik güçle de sahip olduklarına hükmetmesini iyi bilen bir lider olduğunu göstermek bakımından bu mektubu buraya aynen alıyoruz:

“Ben, ırmaklar ve göller arasında doğmuş, geniş yaylalarda atlar ve sığırlar arasında büyümüş, kendimi sık sık sınır boylarında bulmuş, (ve şimdi) kendi ayakları üzerinde duramayan yalnız bir hükümdarım. Bir gün Çin’de gezinti yapma arzusundayım. Zat-ı devletleri (de) orada (Çin sarayında, dul olarak) yalnız bulunuyor. Buna karşılık, ben de, kendi ayakları üzerinde duramayan bir münzevî (yapayalınız bir kişi) olarak tamamen yalnız oturuyorum. Biz, yani her iki hükümdar için artık mutluluk kalmamıştır; bizi eğlendirecek hiçbir şey (de) yoktur. Ben, senin sahip olmadıklarını (vererek), sahip olduklarını (alarak), bunları birbiriyle değiştirmek istiyorum”.56 Görüldüğü gibi, Mete, kendisini Orta Asya’nın

mukadderatında tek hâkim güç olarak görmekte ve kabul etmektedir. Bunun için de, Çin üzerinde egemenlik iddiasında bulunmaktadır. Daha doğrusu Mete, Çin üzerindeki baskısını kalkmadığını politik yollarla hissettirerek, bu ülkeden yıllık vergilerini düzenli olarak almak ve ticarî ilişkilerini devam ettirmek amacındadır. O, bu mektubunda diplomatik bir üslup kullanarak, amacını ve niyetini dolaylı bir ifade tarzı ile anlatmıştır. Onun, imparatoriçe ile evlenmek gibi bir niyeti bulunmuyordu.

Çin devlet meclisinde bu meselenin enine boyuna tartışılmasından sonra, Mete'nin Çin üzerindeki baskısına ve hâkimiyetini devam ettirme kararına, karşı konulamayacağı anlaşıldı. Özellikle, bazı devlet adamları tarafından Pe-teng felâketinin hatırlatılması, Mete ile savaşma azminde olan imparatoriçeyi korkutmaya ve kararından vazgeçirmeye yetti. Artık imparatoriçe için Mete'nin isteklerine boyun eğmekten başka çare yoktu. Gururu son derece incinmesine rağmen imparatoriçenin ihtiyat duygusu hiddetine galip geldi ve Mete'ye, Çin diplomasisinin kurnazca taktiği ile yatıştırıcı bir cevap verildi. O bu mektupta, Mete'ye şöyle diyordu:

"Şan-yü Mete, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı unutmamış, özellikle bir mektup yazarak hatırlamış. Benim, yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı şimdi korku ve endişe sarmış bulunuyor. Gücümün azaldığı bu günlerde zihnimi çeşit çeşit düşünceler işgal ediyor. Çok yaşlandım; nefes darlığım (da) var; Saçlarım ve dişlerim döküldü. Adımlarım normal yürüyüşünü kaybetti. Şan-yü Mete, bundan dolayı beni yanlış anlamış. Kendisinin bu kadar alınmasına değmez. Şüphesiz bunda, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımın suçu yok. Sizden özür dilemeyi, üzerime düşen bir görev olarak görüyorum. Sana lâyık olmasa da, dört atla çekilen imparatorluğa mahsus iki araba gönderiyorum. Bunların kabulünü rica ediyorum. Bunlarla her zaman (ülkende) gezinti yapabilirsin".57 Anlaşılacağı üzere imparatoriçe, Mete'nin siyaset taktiğini, masumâne bir

görüntü altında daha kurnazca bir taktikle bertaraf etmeye çalışmıştır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, imparatoriçe, Mete’nin Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirme kararına açıkça karşı çıkamamış, fakat açıkça kabul de etmemiştir. Daha doğrusu, imparatoriçe, her zaman olduğu gibi, Çin’in askerî gücü ile ulaşamadığı başarıya, siyaset yoluyla ulaşmıştır. Üstelik, gönderdiği değerli hediyelerle Mete’nin gönlünü alacak jestler yapmayı da ihmal etmemiştir. İmparatoriçe Lu, dış siyasette gösterdiği bu başarısına rağmen, Mete ile Çin arasında eşi zamanında oluşan statükoyu değiştirememiştir. Çin yönetimi, hediye adı altında Mete’ye vergi vermeye devam etmiştir.

Çin tarihleri, M.Ö. 197-187 ve 187-176 yıları arasında Mete’nin faaliyetlerinden hiç söz etmemişlerdir. Bu kadar uzun bir zamanı, Mete gibi büyük bir liderin sadece ülkesini yönetmekle geçirdiğini düşünmek mümkün değildir. Nitekim de öyle olmuştur. Mete, M.Ö. 176 tarihinde Çin imparatoruna bir mektup yazmıştır. Bu mektup, Mete’nin, 20 yıl gibi uzun bir süre Çin tarihlerinde görülmeyişinin sebebini bize tatmin edici bir şekilde açıklamaktadır. Mete’nin, bu süre içinde neler yaptığını öğrenebilmek için bu tarihî mektubu aynen buraya alıyoruz:

“Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Şan-yü’sü, Çin imparatorunun iyi olup olmadıklarını saygı ile sorar. Daha önce majesteleri evlilik yoluyla akrabalık kurmamızı teklif etmişti. Ben bu fikri uygun bularak, memnun olmuştum. Ancak, imparatorluğun sınır muhafız beylerinden biri benim beylerimden ‘Sağ Bilge Tigin’ime (Prens) saldırmış. Sağ Bilge Tigin de benim iznimi almadan Hou I-lu-hu (İlbeyi) Nan-chi gibi adamlarımın kışkırtmasıyla imparatorun muhafız beyine hücum etmiş (taktik uygulamış). Böylece, iki hükümdar arasındaki antlaşma bozulmuş ve kardeşlik ilişkilerimize gölge düşmüştür. Bu olaydan dolayı incinmiş olan imparator, bize iki defa mektup gönderdi. Ben de elçi vasıtasıyla cevabî

mektubumu gönderdim. Fakat gönderdiğim elçi geri dönmedi. Üstelik imparatorun da elçisi gelmedi. Bu bakımdan imparatorun bize dostça davranmadığı kanısındayım. (Böylece) komşu devletimiz, (yani Çin) bize bağlı kalmamıştır. Antlaşmamız, yalnızca küçük memur (veya subaylar) yüzünden bozulmuştur. Bunun için, Sağ Bilge Prensimi cezalandırdım. Yüe-çileri arayıp, onlara taarruz etmesi için, batıya gönderdim.

Tanrının lütuf ve inayeti, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüe-çileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarına diz çöktürdük (bazılarını tâbi hale getirdik). Bundan başka Lo-lan (Jo-jan), Vu-sun, Hu-chie (Oğuz) topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi büyük Hun ailesin bir parçası, yani 'Hun' oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile halinde birleştiler. (Şimdi) bütün kuzey ülkesi barış içinde.

Artık, silâhlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak (besiye almak) arzusundayım. (Ayrıca) geçmişte olan olayları unutmak (eski hesapları kapatmak), eski antlaşmalarımızı tekrar yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimizin sınırlarında oturan halklar güvenlik ve barış içinde yaşasın. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynayıp büyüsün. Yaşlılarımız da endişesiz ve üzüntüsüz bir hayat sürsün. (Böylece) halkımızın, nesilden nesle böyle barış ve mutluluk içinde yaşamasını arzu etmekteyim

İç saray vezirimi (Hsi-fu Ch'ien), bu mektubu size sunması için gönderiyorum. Mektupla birlikten zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer imparator bundan sonra Hunların, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın, (duvarlardan, yani Çin seddinden) biraz daha uzakta oturmaları için, emir buyursun."58

Görüldüğü üzere Mete, saltanatının 20 yıl gibi uzun bir dönemini Hun hâkimiyeti altında Orta Asya birliğini kurma faaliyetle geçirmiştir. Altay dağlarından Aral gölüne kadar bütün ülkeleri ele geçiren Mete, 26 tane büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasî birliğini kurmuştur. O, biraz yukarıda naklettiğimiz mektubunda bu faaliyetinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, “Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim şimdi onlar Hun oldular” şeklinde açıklamıştır. Bu sözden de anlaşılıyor ki, Mete, Orta Asya’da sadece Hun siyasî birliğini kurmakla kalmamış, aynı zamanda bu topluluklara “Hun olma”, yani millet olma bilinci de kazandırmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mete, M.Ö. 209 yılında, Türk tarihinde inkılap yapan bir yöntemle Hun tahtına çıkmış, kendisinden toprak talebinde bulunan Moğol kökenli Tung-huları ağır bir şekilde cezalandırmış, dünyada bir eşi dahi bulunmayan bir taktikle Çin imparatorunu kuşatıp, vergiye bağlamış, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları Hun hâkimiyeti altında toplayarak, Hun siyasî birliğini kurmuş ve Hun Devleti’ni sadece Orta Asya’nın değil, bütün Asya’nın, hatta bütün dünyanın en büyük gücü haline getirmiştir. Zaman zaman Çin üzerinde siyasî baskısını hissettirerek, Hun halkına uzun bir barış ve huzur dönemi yaşatmıştır.

F. Mete’den Sonra Hun Devleti

M.Ö. 174 yılında ölen Mete, geride geleceği parlak, devasa bir devlet bıraktı. Bu sırada Hun Devleti, gücünün ve kudretinin doruk noktasında bulunuyordu. Yerini alan oğlu Ki-ok (Kayı?, M.Ö. 174-160), Çin’i baskı altında tutma ve bu devlet ile ticarî ilişkileri devam ettirme şeklinde olan babasının politikasını aynen korumaya gayret etti. Bu gaye ile M.Ö. 161 yılında, büyük bir ordunun başında Çin’in merkezine kadar ilerledi. İmparatorun sarayını yıkarak, Hun baskısının azalmadığını gösterdi.

Bundan sonra Çin ile ilişkilerini barış temeline oturtan Ki-ok, bir Çinli prenses ile evlendi ve Hun ekonomisinin eksiği olan maddeleri, hediye adı altında Çin'den temin etmeye devam etti.59

Ki-ok, Çin'i baskı altına aldıktan sonra İpek Yolu üzerinde oturan Yüe-çilerin üzerine yöneldi. Vurduğu ağır bir darbe ile Yüe-çilerin gücünü tamamen kırarak, bu kavmi göç etmeye zorladı. Ki-ok'un vurduğu darbeden sonra Orta Asya'yı terk ederek, bugünkü Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'a gelen Yüe-çiler, burada büyük İskender zamanından kalan Grek kolonilerine son verip, Kuşan adıyla anılan yeni bir devlet kurdular (M.Ö. 138). İpek Yolu ise, tamamen Hunların eline geçti.

Ki-ok'un yerini alan oğlu Kün-çin, (Kursan, M.Ö. 126), dedesi ve babası ölçüsünde başarılı bir lider değildi. Daha doğrusu, o, ne seleflerinin otoritesine ne de yeteneklerine sahipti. İdarede yetersiz kaldı. Bu yüzden, Hun iktidarı sarsıntılar geçirmeye başladı. Kün-çin, Çin ile anlaşma halinde olmasına rağmen, bazı Hun boylarının bu ülkeye olan akınlarını önleyemedi. Bu boylar, Hun tarzında hazırlanmış olan Çin birliklerinin karşısında pek fazla başarılı olmadılar. Artık, ufak çapta da olsa Çinliler, Hun akınlarını sınır boylarında durdurmayı ve geri püskürtmeyi başardılar. Böylece, Çinlilerin gözünde Hunların yenilmezliği fikri yavaş yavaş yıkılmaya başladı.60

G. Hun-Çin İlişkilerinin

Yeni Safhası

1. İpek Yolu Mücadelesi

Başlangıçtan beri, kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğu-batı şeklinde birden yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunların elinde bulunan zengin İpek Yolu'nu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yanda, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir. Hun

akınları karşısında önceleri devamlı savunmada olan Çinliler, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip, tıpkı Hunlar gibi saldırıya geçmişlerdir.

İpek Yolu'nun önemini ilk defa kavrayan ve dikkatlerini bu yol üzerine çeviren Çin hükümdarı, Wu-ti'dir. Wu-ti, İpek Yolu'nun geçtiği memleketleri tanımak ve bu memleketlerde oturan kavimlerle işbirliği yapma imkanını araştırmak üzere yüksek rütbeli bir subay olan Çang Kien'i görevlendirdi (M.Ö. 139). Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanarak, on yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutuldu. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolu'nu takip ederek, önce Vu-sunların, sonra Yüe-çilerin yanına gitti. Hunlardan çok korkan her iki kavmi de Çin ile işbirliği yapmaya ikna edemedi. Çang Kien, geri dönerken tekrar Hunlar tarafından yakalandı. Fakat, bu defa tutsaklık uzun sürmedi. Bir fırsatını bulup kaçarak, Çin'e döndü. Çang Kien, on yıl içinde edindiği bilgileri bir rapor haline getirerek, imparatora sundu. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru yayılma politikası için başlı başına bir kılavuz oldu.61 Bundan sonra Çin imparatoru, Hun tarzında oluşturduğu 140 bin kişilik ordusunu harekete geçirerek, İpek Yolu üzerindeki ülkeleri ve şehirleri istilâ etmeye başladı. Böylece, Cungarya, Tanrı (T'ien-shan) dağları, Turfan, Kuça ve Yarkent gibi Hunlara ait topraklar birer birer elden çıktı.62

Bu durum, Hun devlet gelirlerinde büyük kayıplara yol açtı. Çünkü Hunlar, İpek Yolu'nu kullanan tüccarların kazançlarının bir kısmını geçit ve koruma vergisi olarak hazinelerine almaktaydılar. Ayrıca, Çin'den hediye adı altına sağlanan giyecek ve yiyecek maddeleri de birdenbire kesildi. Öte yandan, gittikçe artan ekonomik darlık, Hun birliği içindedeki boyların devlete olan bağlılıklarını zayıflatmakta ve azaltmaktaydı. Hunların

durumunu adım adım izleyen Çin, pusuda avının olgunlaşmasını bekliyordu.

2. Hun İktidarını Hedef Alan

Yıkıcı Çin Politikası

Çin, Hunların sadece zayıf değil güçlü zamanlarında da tehlike olmaya devam ediyordu. Çin imparatorları, özellikle barış zamanlarında Hun Şan-yülerine eş olarak gönderdikleri Çinli prenseslerin maiyetlerinde Hun ülkesine birçok ajan sokmaktaydılar. Bu ajanlar, Hun beyleri ve Hun toplulukları arasında sinsice nifak tohumları ekiyorlardı. Çin, ayrıca, ticaret yoluyla Hun ülkesine bol miktarda ipek ve lüks eşya göndererek, Hun topluluklarını rahata ve zevke alıştırıyordu. Halbuki, rahat ve zevk düşkünlüğü, atlı-göçebe ve akıcı hayat tarzına tamamen aykırı idi.63 Lüks hayat, onların mücadeleci ruhlarını gevşetiyor, savaşçılık yeteneklerini körletiyordu. Bu, hiç şüphesiz, dışarıdan çökertilemeyen kalenin içeriden çökertilmesi demekti.

Öte yandan bazı Hun beyleri, kendilerini Çin medeniyetinin şaşasına kaptırıyor ve özentide çok ileri safhalara kadar gidiyorlardı. Çin hayat tarzına karşı aşırı derecede özenti, ilk defa Şan-yü Ki-ok zamanında ortaya çıkmıştır. Çin ipeklileri ile yemeklerinden çok hoşlanan Ki-ok, özentide o kadar ileri gitmiştir ki, bir ara veziri Chung-han-yüeh şu sözlerle kendisini uyarmak zorunda kalmıştır: “Bütün Hunların sayısı Çin’in bir sınır eyaletindekine bile eşit olamaz. Halbuki (nüfusun çokluğu bakımından), Çin daha güçlüdür. Ayrıca, onların giydikleri ve yiyecek maddeleri de tamamen başkadır. Şimdi, Hun Şan-yüsü, örf ve âdetlerini değiştirerek, Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çinlilerin etkisi altına girmesi için, onların mamullerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir”.64

H. Hun Devleti’nin Bölünmesi ve Sonu

Hunların güçlü zamanlarında pek etkisi görülmeyen bu olumsuz durumlar, daha sonraki zayıf hükümdarlar zamanında tam bir huzursuzluk kaynağı oldu. Bir de buna ekonomik darlık ile Çin'in gittikçe artırdığı siyasî baskılar eklendi. Böylece, Hun iktidarında derin çatlaklar belirmeye başladı. İç ve dış baskılara dayanamayan Hun Şan-yüsü Ha-han-yeh, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek, durumunu kurtarmak istedi. Fakat bu durum tepkisiz kalmadı; Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı (M.Ö. 58). Bu tartışmaların sonucunda Hunlar istiklâli feda edenler ve etmeyenler olarak iki kısma ayrıldılar. İstiklâli feda etmek istemeyenlerin başında Ho-han-yeh'in kardeşi Çi-çi bulunuyordu. İstiklâli feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları, yaptıkları tercih ve seçim için şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: "Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem de güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin, ezici güce sahip. Şehir devletleri ile Vu-sunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet -bir daha birleştirilemeyecek şekilde-bölünüyor. Bundan dolayı, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa tehlikeler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?"65

Ho-han-yeh ve taraftarlarının bu sözleri, maddeten ve manen çöküş halini yaşayan insanların psikolojisini yansıtmaktadır. Gerek millet hayatında olsun, gerek fert hayatında olsun, maddî çöküş, manevî çöküşü de beraberinde getirmektedir. Bu hali yaşayan insanların, hem kendilerine hem de milletlerine güvenleri yoktur. Kurtuluşu da, kendi güçlerinde değil, başkalarının güçlerinde ve desteklerinde görürler. İşte, Ha-han-yeh ve taraftarlarının hali bu idi.

Çi-çi ve taraftarları ise, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmekteydiler. Türklerin istiklâle

verdikleri değeri göstermesi bakımından Çi-çi ve taraftarlarının Çin yıllıklarına yansımış olan fikirlerini aynen buraya alıyoruz: “Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengaverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin, kendimizi Çine bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin’e bağlanmak) sükunet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar”.66

Bu fikrî tartışmadan sonra Ho-han-yeh ve Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadeleyi, Çin’in desteğini arkasına alan Ho-han-yeh kazandı. Böylece Hun Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı (M.Ö. 54).

Öte yandan, İstiklâli feda etmeyi “gülünç ve utanç verici” bulan Çi-çi, kendisini destekleyen beyleri ve boyları yanına alarak, batıya çekildi. Tanrı dağlarının kuzeyinde oturan Vu-sunların direnişini kırdı.67 Tarbagatay bölgesindeki Ogurları, İrtiş kaynak havzasındaki Ting-lingleri ve Kırgızları itaat altına aldı. Bundan sonra Çu-Talas havzasına yerleşen Çi-çi, burada kendisine, etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurdu (M.Ö. 41).

Çi-çi’nin bu hızlı yükselişi, kuvvetler dengesini daima elinde tutmak isteyen Çin’i telaşlandırdı. Çi-çi’nin üzerine, Ho-han-yeh kuvvetleriyle destekli 70 bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Çi-çi’yi başkentinde

kuşattı. Çi-çi, böyle bir harekâtı beklemediği için Çin ordusuna hazırlıksız yakalandı. Milliyetçilik fikrini ilk defa devlet politikası haline getirmiş olan Çi-çi, burada, Çin'e ve kardeşine karşı tarihin en dramatik istiklâl mücadelesini verdi. Çin ordusu, Talas ırmağı kıyısındaki surlarla çevrili olan Hun başkentini tamamen tahrip ettikten sonra Çi-çi'nin sarayına ulaştı. Bütün şehir, sokak sokak, oda oda didik didik edildi. Başta Çi-çi olmak üzere tiginler, hatunlar ve saray mensuplarından 1518 kişi, devlet ve istiklâl uğruna hayatlarını kaybettiler. Böylece, Batı Hun Devleti'nin siyasî varlığı tamamen sona erdi (M.Ö. 36). Çi-çi'ye bağlı olan Hun boyları ise, bölgede dağınık bir hayat yaşamaya başladılar.

Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklâl mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler; fakat onlar gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar.68 Çünkü, Türk istiklâlinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce, "oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları" inancını taşıyorlardı. Gerçekten de onlar, istiklâl ve devletleri uğruna hayatlarını kaybetmişler, fakat inançlarını yaşatmayı başarmışlardır. Zira, bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklâl fikri tekrar uyanmış, dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri devlete ve istiklâle tekrar kavuşmuşlardır.

İç bunalımlara ve dış baskılara daha fazla dayanamayarak bağımsızlığını yitirmiş olan Ho-han-yeh'e bağlı Hunlar, milâdın ilk yıllarından itibaren yavaş yavaş toparlanmaya başladılar. Mete'nin politikasını canlandırmayı başaran güçlü devlet adamı Yü Şan-yü (M.S. 18-46), Hunlara tekrar bağımsızlığını kazandırdı. Çin'i baskı altına aldı. Uzun süren saltanat döneminde tıpkı Mete gibi Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan kavimleri bir bayrak altında toplamaya çalıştı. Fakat, bu Şan-yü'nün son zamanlarında başlayan kıtlık ve hayvan kırımları (yud), Hunlar arasında yeni bunalımlara sebep oldu.69 Şan-yü'nün oğlu P'u-nu ile yeğeni Pi

arasında sonu gelmez bir taht kavgası başladı. P'u-nu, yeğenini bertaraf edip, Hun birliğini sağlayamadı. Pi, kuzeye çekilerek, kendisini Şan-yü ilân etti. Böylece Hunlar, Kuzey ve Güney Hun Devleti olmak üzere ikiye ayrıldılar (M.S. 48).

Bu iki Hun devleti arasındaki en belirgin fark, Güney Hun Devleti'nin sonuna kadar Çin'e bağımlı kalması, Kuzey Hun Devleti'nin de, daima bağımsızlığını korumuş olmasıdır.70

Güney Hun Devleti, Çin'in tayin ettiği kukla Şan-yüler tarafından yönetildi. Bu yüzden Şan-yülerin hiçbiri bağımsız bir siyaset izleyemedi. Öte yandan Güney Hun Devleti, Çin ile Kuzey Hunları arasında tanpon görevi yaparak, Türk tarihinde kötü bir rol oynadı.

Kuzey Hunları ise, Çin'e ve Çin'in kışkırttığı kavimlere karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele ettiler. İstiklâllerini sonuna kadar korudular. Fakat, vaktiyle Mete'nin ağır bir şekilde cezalandırdığı Tung-huların torunları olan Wu-huanların ve Sien-pilerin devamlı baskılarına maruz kaldılar. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kuzey Hunları, 155 yılından sonra Moğolistan'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Böylece, Türk ana yurdundaki Hunların siyasî varlığı tamamen sona erdi. Kuzey Hunlarının yerini, Wu-huan ve Sien-pi kavimleri aldılar. Hun boyları ise, batıya çekilerek, Kırgız (Kazak) bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldılar.

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesi, İpek Yolu'nun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere bir ordu görevlendirdi. Çin ordusunun başında bulunan yetenekli komutan Pan-cao, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda İpek Yolu'nun içinden geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti.71

Öte yandan, Çin egemenliği altında bulunan Güney Hun Devleti'nde ise, huzur bir türlü sağlanamadı. Hun boyları sık sık kukla hükümdarlara karşı ayaklandılar. Hun hükümdarları, bu ayaklanmaları Çin'in de yardım ile güçlükle bastırdılar. Çin hükümeti tarafından tayin edilen Hun Şan-yüsü, tamamen Çin'e bağlanmak isteyince, Hun beyleri tarafından öldürüldü. Yerine tayin edilen Şan-yüler ise, duruma hâkim olamadılar. Bunun üzerine Çin, son Hun Şan-yüsünü hapsetti. Hun topraklarını da ilhak etti. Böylece, Güney Hun Devleti'nin siyasî varlığı sona erdi (216).

I. Hunların Halefleri

Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri: Çin politikasının başlıca hedefi, kendisi için tehlikeli olarak gördüğü Hun Türklerinin siyasî varlığına tamamen son vermekti. 216 yılında Güney Hun Devleti'nin siyasî varlığına son vererek bu amacına ulaşan Çin, Hun boylarını Kuzey Çin'de beş ayrı bölgeye yerleştirip, idarelerini kendi valilerine vermek suretiyle uzun süre rahat bir nefes aldı. Sayıları 19'u bulan Hun boyları, Kuzey Çin'de bir asır hareketsiz kaldılar. Fakat, Çin için bu yetmiyordu. Onun asıl amacı, Hunları Çinlileştirmek idi.72 Bazı Hun boyları, Çin'in eritme politikasına rağmen, uzun süre millî varlıklarını korudular. Bu arada Mete soyundan gelen Hun beyleri, Çin'de kısa ömürlü küçük devletler kurdular. Sayıları 16'yı bulan bu devletlerin en önemlileri şunlardır:

1. I. Chao (veya Ön Chao) Devleti (304-329),
2. II. Chao (veya Arka Chao) Devleti (319-351),
3. Kuzey Liang Devleti (401-439),
4. Hsia Devleti (407-431).73

Göktürkler: Daha sonra Göktürk Devletini kuracak olan "Aşina" aileleri, Kansu bölgesinde kurulmuş olan Kuzey Liang Devleti'ne bağlı boylar arasında yaşıyordu. Çin'de bir devlet kurmuş olan Tabgaç Türk Hanedanı (338-557), 439 yılında vurduğu ağır bir darbe ile Kuzey Liang

Devleti'ne son verdi. Bu darbeden kaçarak kurtulabilen 500 Aşina ailesi, zamanın en büyük devletine sahip olan Avarlara sığındı.74 İşte Hunların devamı olarak Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları, bu olağanüstü olaydan sonra olmuştur.

Katliâm şeklinde olan Tabgaç darbesi, uzun yıllar Aşina ailelerinin hafızasından silinmemiş, ünlü Göktürk Ergenekon Destanı'na konu olmuştur. Destanda, Aşina boyunun dişi bir kurttan türediği ve bu kurdun Aşina boyuna kılavuzluk ettiği inancı hâkim bir tema olarak işlenmiştir.

Avrupa Hunları: Batı Hunları Şan-yüsü Çi-çi'nin Çin karşısında hayatıyla birlikte kaybettiği istiklâl mücadelesinden sonra Kırgız bozkırlarında toplanan Hun kütleleri, burada başlarında boy beyleri olduğu halde dağınık bir şekilde yaşamaya başladılar. Kuzey Hun Devleti'nin Orhun bölgesini Sien-pi ve Wu-huan kavimlerine kaptırmasından sonra (155), bu boylar, kendilerine katılan yeni Hun kütleleriyle kuvvetlerini artırdılar. "Avrupa Hunları"nın ataları olan bu Hun kütleleri, 350 yıllarına doğru teşkilâtlarını tamamlamış olmalılar ki, batı yönünde harekete geçtiler. İlk olarak, Aral gölünün kuzeyindeki Alan ülkesini ele geçirdiler (355). Buradan ilerlemelerine devam ederek, 374 yılında Etil (Volga) nehrine ulaştılar. Aynı tarihte Etil nehrini geçip, Avrupa'nın ufkunda göründüklerinde Hunların başında Balamir adında bir başbuğ bulunuyordu.

Ak Hunlar: 350 yılları dolaylarında, Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kütlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Ak Hun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kütleleri, burada daha fazla kalmadılar. Bilinmeyen bir sebepten dolayı Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler.75 Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devleti'ndeki iktidar kavgalarına karışan Ak Hunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki

hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan’a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya’ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak, 557 yılında Ak Hunların siyasî varlığına son verdiler. Ak Hun toprakları, Ceyhun nehri sınır olmak üzere iki devlet arasında paylaşıldı.

1 J. J. M. de Groot, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Leipzig 1921, 53.

2 B. Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1971.

3 De Groot, a.g.e., s. 34; E. Chavannes, Mémoire Historiques de Se-Ma-Ts’ien, II, Paris 1895-1905, s. 71.

4 A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968, 93, 122. Ayrıca, Hun adının muhtelif devirlerde yazılışına dair bkz. İ. Durmuş, Hun Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları, Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay Armağanı, I, Ankara 1988, s. 401 vd.; O. Pritsak, Xun der Volksname der Hsiung-nu, CAJ, V. (1959), s. 32 vd.

5 F. Hirt, Über Volga-Hunnen und Hiung-nu, Sitzungenberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaft, II, (1899), 245-78; L. Ligeti, Attila Hunlarının Menşei, Attila ve Hunları, trc. Ş. Baştav, İstanbul, 1962, s. 11 vdd.; Maenchen-Helfen, Pseude-Huns, Central Asiatic Journal, I, (1955), s. 101-6; W. B. Hennig, The Date of the Sogdian Ancient Letters, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XII, (1948), s. 601-15; Aynı yazar, Huns and Hsiung-nu, Byzantion, XVII, (1944-5) s. 222-43; F. Altheim, Geschichte der Hunnen, I, Berlin 1959, s. 3-30; P. Pelliot, A propos des Comans, Journal Asiatique, (1920), s. 141; K. Czeglédy, Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri, trc. E. Çoban, İstanbul 1998, s. 64 vd.

6 W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara, 1947, s. 51.

7 B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981, s. 83.

8 B. Ögel, a.g.e., s. 42.

9 S. Koca, Hun İmparatorluğunun Doğuşu ve Mete, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, VI, (1990), s. 115.

10 Hunların Çin ülkesine yaptıkları akınlarda Yin-şan sıradağlarının önemli bir fonksiyonu vardı. Ötüken veya Altaylardan çıkan Hun orduları, Gobi çölünü geçtikten sonra Yin-şan sıradağlarına ulaşıyorlar ve burada bir süre dinleniyorlardı. Zira, Hunların bu sıradağlar üzerinde dinlenip ihtiyaçlarını giderebilecekleri otlak ve konaklama yerleri vardı. Hun hükümdarları akın sırasında büyük otağlarını burada kuruyorlardı. Akınlarından dönüşte de burası onların sığınma yeri idi. Bu dağlar üzerindeki geçitler ve boğazlar savunma ve düşmanı pusuya düşürmek için çok uygundu.

11 De Groot, a.g.e., s. 34; O. Franke, Geschichte des chinesischen Reiches, I, Berlin, Leipzig, 1930, s. 195.

12 De Groot, a.g.e., s. 39; O. Franke, a.g.e., s. 240.

13 De Groot, a.g.e., s. 34; Eberhard, a.g.e., s. 52; O. Franke, a.g.e., I, 195 vd.; B. Ögel, a.g.e., I, 92-112; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, s. 41; S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri, II, Trabzon 2000, s. 29.

14 De Groot, a.g.e., s. 47.

15 De Groot, a.g.e., s. 48.

16 M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan hükümdarın adı, Çince işaretlerden ilk defa Fransız bilgini J. Deguignes tarafından “Mei-tei” şeklinde seslendirilmiştir. Türk tarihçileri bu ismi kitaplarına “mete” şeklinde alıp geçirmişlerdir. Halbuki bu işaretler, “Mei-tei” şeklinde değil, “Mao-tun” (Mo-tun veya Bak-tut) şeklinde okunmaktadır. Çincenin fonetiğine uydurulmuş olan bu ismin aslı ise, Türkçe “kahraman, alp, yiğit”

anlamına gelen “Batur veya Bagatır” olmalıdır. Kanaatimizce bu isim “boğa” kelimesine “-tır veya-tur” ekinin ilâvesiyle meydana gelmiştir. Bu açıklama, Türklerde isim verme geleneğine tamamen uygundur. Zira, eski Türkler, hayvanlarla iç içe yaşayan ve hayvanlarla birlikte düşünen bir topluluk idiler. Onlar, hayatlarında büyük yer tutan ve bazı önemli özellikleri olan hayvanların isimlerini, kendileri için de alıp kullanıyorlardı. Meselâ, “arslan, buğra, tonga, togrıl (Tuğrul), çakır (Çağrı), boğaç, şahin, doğan, sungur (Ak-sungur), böri (Gök-böri), kurt (Bozkurt), babür, omurtak, torumtay” vs. gibi.

17 De Groot, a.g.e., s. 72.

18 De Groot, a.g.e., 3.

19 De Groot, a.g.e, s. 49.

20 Çin yıllıklarında “hatun”un isminin karşılığı “yen-shih”, “ta (=büyük, uluğ) yen-shih” veya “at-shih” şeklinde kaydedilmiştir. Bu kelimenin aslının, Türkçe “inci” veya “evçi” olduğu tahmin edilmektedir.

21 M. Mori, Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, (1978), s. 213 vd.

22 De Groot, a.g.e., s. 50.

23 Geniş bilgi için bkz. S. Koca, a.g.e., s. 95-98.

24 B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II, İstanbul, 1971, s. 17, 18; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 244; S. Koca, a.g.e., s. 96. Türkler, savaş tatbikatı şeklinde geçen sürgün avlarına, “sığır” adını vermekteydiler (Kaşgarlı Mahmûd, Divanü’l-Lugati’t-Türk, I, Ankara 1939, s. 364).

25 Krş. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, s. 220.

26 De Groot, a.g.e., s. 51 vd.

27 İ. Kafesoğlu, Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy), I. Türkoloji Kogresi, (1980), s. 205; Koca, a.g.e., s. 81 vd.

28 De Groot, a.g.e., s. 52.

29 B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s. 252, 253,

30 O. Franke, a.g.e., I, s. 329; B. Ögel, a.g.e., s. 360-362.

31 De Groot, a.g.e, s. 52; B. Ögel, a.g.e., s. 354-364.

32 De Groot, a.g.e., s. 61.

33 De Groot, a.g.e., s. 61; B. Ögel, a.g.e., I, s. 375.

34 De Groot, a.g.e., s. 47.

35 De Groot, a.g.e., s. 52.

36 B. Ögel, a.g.e., s. 4 vdd.

37 B. Ögel, a.g.e., I, s. 398 vd.

38 B. Ögel, a.g.e., s. 400 vd.

39 De Groot, a.g.e., s. 67, 68; B. Ögel, a.g.e., I, s. 400, 402, 405.

40 De Groot, a.g.e., s. 63.

41 De Groot, a.g.e., s. 55 vd.; M. Mori, a.g.m., s. 213; Koca, a.g.e., s86. Türklerde sadece ordu birliklerinin atları değil, şahıslara ait mallar da birbirinden belirli renklerle ayrılmaktaydı. Meselâ Uygurlar, at sürülerini birbirinden renklerine göre ayırt ediyorlardı. Başka bir deyişle Uygurlarda her boy kendine has renkte at yetiştirmekteydi. (Ö. İzgi, Çin Elçisi Wang-Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi, Ankara 1989, s. 65). Ayrıca, Oğuz Türklerinde de aynı anlayış hâkimdi. Özellikle Oğuzların "Alayundlu" (yund=at) boyu, sadece ala atlar beslemekteydiler. Bundan dolayı bu Oğuz boyu Alayundlu adıyla anılmıştır.

42 De Groot, a.g.e., s. 63.

43 De Groot, a.g.e., s. 72.

44 De Groot, a.g.e., s. 66.

45 Çinli tarihçiler, kuşatmanın kaldırılmasında gizli plân dışında başka bir sebep daha göstermişlerdir. O da şudur: Mete, Kuzey Çin'i fethederken bazı Çin derebeylerini tâbi (vassal) hale getirmişti. Mete, sefere bu

derebeylerin de katılmasını istemiştir. Fakat bunlardan biri kuşatma yerine zamanında gelmemiştir. Mete de, bu derebeyin davranışından şüphelenmiştir. Daha doğrusu, bu derebeyin sözünde durmayarak, Hun ordusunu arkadan vuracağını düşünmüştür. Bu yüzden de kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. (W. Eberhard, a.g.e., s. 88; De Groot, a.g.e., s. 64).

46 B. Ögel, a.g.e., I, s. 407, 408, 416; De Groot, a.g.e., s. 66.

47 B. Ögel, a.g.e., I, s. 418.

48 B. Ögel, a.g.e., I, s. 419.

49 W. Eberhard, a.g.e., s. 89.

50 Bu hususta örnek için bkz. S. Koca, a.g.e., s. 39, 42 vd.

51 İmparatorun komutanı Hunları iyi tanımadığı için bu hususta yanılmıştır. Zira, eski Türk veraset hukukuna göre, hükümdarın "Ulu Hatun"dan doğan çocukların dışında diğer eşlerinden doğan çocukların veliaht olma hakkı yoktu.

52 De Groot, a.g.e., s 70; B. Ögel, a.g.e., s. 423.

53 W. Eberhard, a.g.e., s. 89. Çinliler, bu tür antlaşmaya "ho-çin" adını vermekteydiler. Bu hususta bilgi için bkz. Ying-Shih Yü, Hsiung-nu, trc. S. Esenbel, Erken İç Asya Tarihi, haz. D. Sinor, İstanbul 2000, s. 173 vdd.; Ö. İzgi, XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler, Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, (1978), s. 87-106.

54 Mete'ye eş olarak gönderilen prenses imparatorun kızı değildi. İmparator kendi kızına kıyamadığı için onun yerine hanedandan birini kendi kızıymış gibi Mete'ye göndermiştir.

55 De Groot, a.g.e., s. 69; B. Ögel, a.g.e., I, s. 422; O. Franke, a.g.e., s. 331; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 40 vd.; W. Eberhard, a.g.e., s. 89.

56 Pan-ku; Han-shu (Hannâme) Shang-hai, Commercial press, 1927, 94A, 4b. De Groot 1921: 72.

57 Pan-ku, a.g.e., 94A, 5a.; De Groot 1921: 73.

58 Ssu Ma-ch'ien; Shih-chi (Tarihî Notlar), Urumçi 1989, 110. bölüm "Hunlar Tezkeresi", s. 406 vd.; De Groot, a.g.e., s. 76.

59 O. Franke, a.g.e., I, s. 332, 334.

60 G. Németh, Attila ve Hunları, Ankara 1962, s. 45.

61 O. Franke, a.g.e., I. s. 337; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 44.; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, s. 51-58.

62 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 47.

63 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 43.

64 De Groot, a.g.e., s. 80; S. Koca, Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, MK, 42, (1983), s. 8.

65 De Groot, a.g.e., s. 215; S. Koca, a.g.m., s. 13.

66 De Groot, a.g.e., s. 214; S. Koca, a.g.m., s. 7.

67 B. Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCFD, VI, (12948), s. 259-278; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 45.

68 Bir Türk devleti çökerken ve istiklâl kaybederken, gelecek nesillere bir ideal ve hedef gösterme anlayışı, bütün Türk tarihi boyuna devam etmiştir. Bu anlayışın son örneğini, Osmanlı Devleti çökerken yayınlanan "Misak-ı Millî" deklarasyonunda görmekteyiz: Osmanlı Devleti'nin temellerinin çökmüş olduğu gerçeği ile hareket eden ve faaliyetlerinin devamını imkânsız gören son Osmanlı parlâmentosu Meclis-i Mebusan, 28 Ocak 1920 tarihinde kendisini feshederken, Misak-ı Millî deklârasyonu ile Türk milletine, uzun tarihinden gelen engin devlet tecrübesine dayanarak, yeni bir hedef ve ülkü göstermiştir. Bu hedef ve ülkü, hiç şüphesiz, Türk ordusunun genç kurmayı Mustafa Kemal'in de daha hayata atıldığı sırada zihninde şekillenmeye başlayıp, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmadan az önce kesinleşmiş olan "Yeni Türk Devleti" kurma fikrî idi. Burada

hemen belirtelim ki, çöken devletin yerine yeni bir Türk devleti kurma fikri, XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir fikir değildir. Zira, Türk tarihinde bu fikrin yüzlerce fiilî tezahürünü görmek mümkündür. Gerçekten de, bir Türk devleti tarih sahnesinden çekilirken, onun yerine aynı coğrafyada bir veya bazen birkaç Türk devleti birden kuruluyordu. Hattâ yeni kurulan Türk devleti veya Türk devletleri, önceki Türk devletinin mirasına sahip çıkıyor, onun görev ve sorumluluğunu bütünüyle üstleniyordu. Bazen durum sadece iktidar değişikliğinden ibaret kalıyordu. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Türk milleti tarihinin hiçbir döneminde devletsiz kalmamıştır.

69 O. Franke, a.g.e., I, s. 393; B. Ögel, Batı Hun İmparatorluğu, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 23 vd.

70 W. Eberhard, Muahhar Han Devrinde (M. S. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış, Belleten, IV, (1944), s. 337.

71 O. Franke, a.g.e., I, s. 396 vdd.; W. Eberhard, a.g.e., s. 108 vd.; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. S. 47; R. Grousset, Die Steppenvölker, Essen 1975, s. 79-86.

72 W. Eberhard, a.g.e., s. 112.

73 A. Onat, Kuzey Çin’de Kurulan Hun Devletleri, Tarihte Türk devletleri, I, Ankara 1987, s. 29-36; W. Eberhard, a.g.e., s. 143 vd.

74 Liu Mau-tsai, a.g.e., I. s. 5, 40.

75 K. Czeglédy, a.g.e., s. 49, 74.

Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi / Yrd. Doç. Dr. Nicola Di Cosmo [s.709-719]

Canterbury Üniversitesi / Yeni Zellanda

Hunlar, İç Asya'nın tarihi olarak belgelenmiş ilk "göçebe" imparatorluğudur. Mançurya'dan Kazakistan'a ve Baykal'dan Büyük Çin Seddi'ne uzanan bir bölge içinde siyasi kontrollerini kurmak için oluşturdukları siyasi kurumlar ile, Göktürk ve Moğol imparatorlukları başta olmak üzere, "bozkır imparatorluklarının" kendi çok uluslu devletlerini inşa etmesi için bir temel oluşturmuşlardır. Bu nedenle Hun İmparatorluğu Osmanlı, Moğol ve Qing (1644-1912) imparatorlukları gibi erken modern Asya devletlerinin yönetim geleneğinin temel bir süreci sayılabilir.

Hunlardaki devlet yapıları evriminin, İç Asya bozkır göçebelerinin siyasi hayatında derin ve uzun bir etkisi olduğuna şüphe duyulmamakla beraber, Hunların linguistik ve etnik katılım mücadelelerinin sonuçsuz kaldığı da ortadadır. Hunların, Altay, Hint-Avrupa ya da Sibirya dilleri konuşup konuşmadığı sorunu birçok bilim adamını ilgilendirmekte ve şüphesiz eski Avrasya'nın etnik-linguistik haritasının tekrar oluşturulması açısından da değer taşımaktadır. Ancak, kültürel aidiyet siyasi kurumlar ve organizasyonlar sorunlarına odaklanıldığında, bilinen Hun kelimeleri arasında çeşitli dil ailelerinden kelimelerin olması ve çok etnikli bir imparatorluk yapısı içinde çeşitli dillerin varlığını belirttiği konusunda bir uzlaşma sağlanmış olmasından dolayı, kültürel ilişkiler sorunu ikincil derecede kalmaktadır.

Hun İmparatorluğu'nun kuruluş ve evrimine kültürel ve siyasi kurumsallaşma açılarından bakıldığında, bilgilerimiz yazılı ve arkeolojik

olmak üzere birbirinden oldukça farklı iki kaynağa dayanmaktadır. Temel yazılı kaynaklar Çin'in en eski iki "standart" tarihi içindeki Hunlarla ilgili bölümlerden sağlanmaktadır: Sima Qian tarafından (Büyük Tarihçinin Arşivleri) Shiji ve Ban Gu tarafından Han shu (Han sülalesi tarihi). Diğer taraftan Kurganlar üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar, Çinli olmayan kuzey kültürlerine ait zengin bir malzeme sunmuştur. Arkeolojik kaynaklar, farklı sayıda grupları içeren muhtemelen kabileler şeklinde örgütlenmiş, aralarında Hunları da bulduğumuz kuzey göçebeler tarafından ulaşılmış bulunan gelişmenin sosyo-ekonomik seviyesini ortaya koymamız açısından zaruridir.

Arkeolojik Kayıtlardaki

Eski Göçebeler

Bulunan en eski Hun arkeolojik kalıntıları, özellikle mezarlar ve bunların içinde bulunan eşyaları içermektedir. Bunlar coğrafi yerleşim ve eşyalardaki kültürel iç uyumu nedeniyle Hunlara atfedilmiştir. Her ne kadar bugünün Moğol ve Kuzey Çin'inde gelişen göçebe kültürlerin kültürel karmaşıklığı içinde tarz ve motiflerde zengin değişimler mevcut olsa da, Çin'de gelişen asıl kültürle (veya kültürlerle) karşılaştırıldığında, belli bir yerleşimi verilen göçebe halkları tanımlamaya eğilimli "etnik" sıfatlamalara bakılmaksızın bu karmaşıklık oldukça homojen bir olgu şeklinde karşımıza çıkar. Kuzey Çin'de bulunan Ningxia ve Gansu eyaletlerinden (Mançurya'yı) giden güçlü bir savaşçılık özelliği olan at biniciliği gibi göçebe kültürlerin gelişimine işaret eden bölgenin göçebe halkları birçok özelliği paylaşmıştır. Bu kültürler elbette, madencilik bilgisi ve artistik motifler gibi (iyi bilinen hayvan sanatı tarzında) önemli birimleri paylaştıkları önemli ortak değerleri, Sibirya ve Orta Asya'yı da içeren daha büyük bir kültürel karmaşıklıktan yalıtılmamıştır.

Milattan önce ikinci bin yılda, muhtemelen halkların daha fazla hareketi ve dolaşımı belki de, nemin azalmasına yol açan iklim değişikliklerinden dolayı Sarı Irmağ'ın kuzeyindeki bölgede, özellikle maden üretiminin artması ve hayvancılıkla daha fazla uğraşmaya başlamalarıyla, ekonomik ve kültürel hayatta derin değişimlere şahit olunulmuştur. Bu süreç, milattan önceki birinci bin yıl boyunca ekonomik üretimin özel bir biçiminde olduğu gibi pastoral göçebeciliğin de artarak yayılmasına yol açmıştır. Daha az ilerlemiş ve daha küçük agro-pastoral topluluklar yok olmamış, fakat pastoral halklarda askeri ve siyasi hayatın başlamasına neden olmamıştır. Bu olgu, pastoralizmin daha yaygınlaştığı Gansu gibi tarımsal yerleşim bölgelerini çevreleyen diğer istihkam birimlerinde ve duvarlarında dolaylı olsa da belgelenmiştir. Diğer dolaylı ipuçları, yaklaşık M.Ö. 8. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar kuzey sınırları boyunca siyasi ve askeri bir ilk zirve durumuna ulaşmış pastoralistler tarafından (Çin arşivlerinde Di ve Rong) agro-pastoral toplulukların yer değiştirmesiyle sonuçlanan, insanların hareketlerinin belgeleri (istilalar ve göçlerle) olarak Çin arşivlerinde yer almaktadır. Diğer taraftan, göçebelerin göç dalgaları veya fetihler sonucu batıdan Kuzey Çin'e geldiği eski hipotezini doğrulayan bir delil yoktur.

Pastoral toplulukların kuzeyde bu kademeli yayılma süreci genellikle M.Ö. 7.-6. yüzyıllar arası dönemleri kapsayan arkeolojik arşivde daha açık bir şekilde elde edilir. Bu dönemin mezarları daha zengindir ve bronz silahlar, hayvan tarzlı süslemeler, hayvan kurbanlar ve at ve savaş arabalarının bolluğu; hakim sosyal sınıf olarak savaşçı, askeri bir aristokrasinin varlığına işaret eder. Batı Asya'nın göçebe, İskit ve Sarmat kültürleriyle birtakım eşyaların benzerlikleri bazı bilim adamlarının bunları "İskit tarzı" göçebe kültürler olarak tanımlamalarına yol açmıştır. Oldukça büyük bir topluluğun kaynaklarının -ekim arazileri, madenciliği ve

metalürji, ticaret-kontrol edildiği göçebe kabilelerin ortaya çıkışına işaret edebilecek bir olgu olarak bu mezarları topluluklar halinde bulmaktayız.

Arkeologların farklı kültürler olarak bu toplulukları bölgesel farklılıklarıyla ortaya koydukları hipotez doğrulanmaktadır: Yukarı güneybatıda Xiajiadian kültürü, kuzey merkez sektörde Ordos kültürü ve Gansu, Ningxia ve Qinghai eyaletlerine yayılmış olan kuzeybatı sektöründe Yaylang ve Qingyang kültürleri. Bütün bu kültürlerin, aynı bölgelerin eski halklarıyla güçlü bağları olduğu gözükmektedir ve her ne kadar belli bir hareketlilik olmuşsa da, kuzey bölgelerindeki göçebe toplulukların yeni bir antropolojik tür temsil ettiğini söyleyemeyiz: şüphesiz bu, geniş bölgeyi Sibirya ve Orta Asya ile bağlayan yollarla gelenler yerine, bunların iç adaptasyon ve kültürel birimlerinin (değişim kadar) adaptasyonuyla büyümüş olan bir kültürdür.

M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısında Kuzey Çin'de şekil alan çeşitli ve karmaşık olgular, "eski göçebe" kültürlerin oluşumuna yol açmıştır. Sosyal ve ekonomik gelişmelere ve toplumsal statüyü belirlemek için önemli sayılan eşyalara göre bir sınıflandırma yaptığımızda karşımıza üç farklı kategori çıkmaktadır.

Ayrıca, iki alt gruba ayrılabilen I. kategorideki kurgan kalıntıları arasında genellikle kılıç veya hançer gibi temel bir silahın yanında bıçaklar, ok uçları, yay ve oklar gibi yardımcı silahlar tarafından eşlik edilen bronz ve demir silahların yer alması önemlidir. Bazen, büyük miktarlarda bronz süs rozetleri, tokalar ve kemer süsleri de mevcuttur. Altın ve gümüş eşyalar gibi lüks parçalar çok az veya hemen hemen hiç bulunmamaktadır. IA ve IB kategorileri arasındaki farklılık, at ve savaş arabası teçhizatlarının birinde az bulunurken, diğerinde bol miktarda mevcuttur. Bu farklılık, kurgan kayıtlarında at ve savaş arabalarının daha fazla temsil edilmesinin daha yüksek sosyal, ekonomik ve siyasi bir seviyesine işaret edebilir.

IA kategorisine bir örnek olarak iyi bilinen Maoqinggou sitesinden bahsedebiliriz (Liangcheng İlçesi, İç Moğolistan).1 Seksen bir mezar ve bir yerleşim biriminin açılmasıyla birlikte bu site, M.Ö. 700'den M.Ö. 300 yılları arasına yayılan dört döneme ayrılmıştır ve eşyaların tarzı ve işçilik değişse bile kurganların toplamındaki içerik açık bir süreklilik göstermektedir. Metal eşyaların arasında silahlar, kemer süsleri ve süs rozetleri hakimken, atla ilgili buluntular çok az olup, sadece iki mezarda rastlanılmıştır. Demir eşyalar daha sonraki dönemlerde artmaktadır ama hiçbir altın kalıntısı bulunmamıştır. Bu kültürün askeri yapısı, silahların bulunmasından bellidir; yine de zenginlik temel olarak bronz süslemeler de saklanmıştır. Kurban edilmiş hayvanlar pastoral zenginliğin artan öneminin işareti olabilir (sayının daha fazla olması, ölen kişinin daha fazla sürüye sahip olması anlamına gelmektedir).

IB kategorisinin örnekleri olarak Ordos bölgesindeki Taohongbala, Ningxia'daki Yanglang ve Gansu'daki Qingyang toplamalarını sayabiliriz. Bunlar kültürel yakınlık ve kronolojik olarak oldukça farklı sınıflara ayrılsa da, yine de kurgan toplamalarının genel hatlarıyla çeşitli benzerlikler sergiledikleri gözlemlenmiştir. Maoqinggou'daki gibi, Taohongbala'daki mezarlar da, balta, kazmalar, demir bir başlık ve bronz ve demir bıçaklar gibi çeşitli alet ve silahlar yer almaktadır. Şahsi süs eşyaları da çoktur ve bir çift altın küpe haricinde bunların tümü bronzdur. Maoqinggou'dan farklı olarak, Taohongbala'daki mezarlarda gem ve eğer gibi çeşitli at teçhizatları da bulunmaktadır. Değerli eşyalar açısından burada, Nanshagen (Liaoning) ve Beixinbbao'da (Hebei eyaleti) bulunan altın halkalara benzer sadece bir tane altın pondatife rastlamaktayız. Bu durum, altın gibi değerli madenlerin önemli bir rol oynadığı bir ticaret ağının gelişimine işaret edebilir. Ama bu buluntunun izole yapısı ele alındığında, sosyal statünün tanımı için önemli olmadığı görülür.

Qingyang ve Yaylang’ın kuzeybatısındaki yerleşim kültürlerindeki elitlerin savaşçı yapısı da önemlidir. Yaylang’ta (Ningxia, Guyuan ilçesi) kırk dokuz mezar hanlık öncesi döneme (M.Ö. 700) aittir. Askeri donanım bütün bir kılıç ve diğer birçok kalıntılarıyla birlikte, ayrıca “Ge” baltalı kargıları, mızrak uçları, kamalar, bıçaklar, ok uçları, kazmalar ve baltalar gibi çeşitli bronz silahları içermektedir. Diğer metal eşyalar arasında, hayvan şeklinde rozetler, kemer kancaları, küpeler ve kemer süsleri gibi bazen demir ve çoğunlukla bronz süs eşyası, gem, mahmuz, nal ve araba başlıkları gibi çok çeşitli savaş arabası ve at süsleri, dokuz adet gümüş ve altın küpeyle birlikte bazı gümüş boncuklar da bulmaktayız. Bu buluntular, savaşçının silahları ve değer verdiği toka, tabaklar ve at takımları gibi şahsi süs eşyalarıyla birlikte gömüldüğüne işaret eder. “Ge” baltalı kargıları ve Çin kökenli diğer ürünler gibi değerli eşyalar ticari bağlantıların varlığını onaylamakta ama yerel göçebe elit kendisini ticaretten elde ettiği zenginlik açısından öncelikle tanımlamamıştır.2 Bu çeşit envanter Qingyang bölgesinde (Gansu eyaleti)3 at ve araba süsleri ve takımlarından daha fazla önemli olduğu ve bazı araçların yukarıda değinilen Taohongbala yerleşimiyle ve Liaoning’de bulunan Xichagou kültürüyle yakın bir tipolojik bağlantısını göstermektedir.

Kuzeydoğu sektörünün han öncesi Wudaohezi yerleşiminde benzer özellikler görülebilir (Lingyuan, Liaoning eyaleti).4 Bronz silahlar, süs eşyaları ve at takımları hakimdir. Burada hiçbir demir eşya ele geçmemiştir ama bulunan iki altın süs eşyası bu yerleşimin daha yaygın “lüks ticarete” katılımına işaret edebilir ama bu elit statüsünün tanımında önemli değildir. Ayrıca, Liaoning’de ayna, para gibi Çin kökenli eşya özelliklerinde (M.Ö. 206-M.S. 9) Batı Hanlığı Dönemi’ne ait yaklaşık 500 mezarda gömülü yerleşime geniş bir şekilde yayılmış Xichagou’nun “Han Kültürü”ne de rastlanılmaktadır. Yine de kurgan envanterinin en temel parçalarını hala

büyük miktarda demirden yapılma (özellikle kılıç ve mızraklar) silahlar, savaş arabaları ve at takımları oluşturmaktadır. Hiçbir altın ve gümüşten yapılma eşya bulunmamıştır. Yerleşim alanlarının büyük çoğunluğu harap edildiğinden ve muhtemelen antikalar yağma edildiğinden dolayı, köken olarak orada bulundukları inkar edilemez ama bu kültürdeki savaşçı karakterin hakimiyetinden de şüphe edilemez.5

İkinci kategorideki gömüt envanteri büyük miktarda bronz süsler ve bunun yanında, altın ve gümüşten çok az lüks eşya içermektedir. Bu bulgular, silahların yokluğu ve savaş durumunun diğer belirtileri biçiminde tanımlanmaktadır. Bir örnek olarak Guoxianyaozi yerleşimini (Liangcheng, İç Moğolistan) sayabiliriz, M.Ö. 500-400 yıllarına ait yaklaşık 20 mezarın olduğu bir yerleşimdir.6 Süs eşyaları arasında büyük miktarlarda bronz rozet (hayvan ve geometrik desenli 44 adet), kemer süsleri, düğmeler, ziller, küpeler ve çeşitli elbise süsleri bulmaktayız. Bir göçebe elit sınıfın klasik işaretleri olan silahların ve at takımlarının olmayışı burada yaşayan insanların zenginliklerini süs eşyalarında saklamaları açısından yeni bir statü tanımına doğru alışmaya başladıklarının belirtileri olabilir.

Üçüncü ve en son yerleşim kategorisinde özellikle altın ve gümüş gibi değerli eşyaların büyük miktarlarda bulunması, hem silahların hem de at takımları ve savaş aletlerinin çoğunun mezarda olmayışıyla tanımlanmaktadır. Bu kategorinin örnekleri Aluchaideng yerleşimi (Ordos),7 Xigoupan’da bulunan 2 ve 4 numaralı mezarlar (Ordos),8 Nalin’gaotu (Shaanxi eyaleti)9 ve Shihuigou (Ordos)10 kurganlarıdır. Aluchaideng’te Hunlara atfedilen iki mezarda toplam 218 altın ve 5 parça gümüş eşya olmak üzere, oldukça fazla lüks eşya elde edilmiştir. Bunların içinde altın bir taç, kıymetli taşlarla süslenmiş kaplan ve kuşların tasarlandığı 55 adet hayvan stilinde rozet, 45 dikdörtgen altın toka süsü,

düğme, boncuk, bir zincir ve bir çift küpe gibi diğer süs eşyaları da bulunmaktadır.

Xigoupan kurgan yerleşiminde bulunan 2 numaralı mezarda M.Ö. 3. yüzyıla ait iki süs rozeti, bir kolye, bir çift küpe, kın süsleri ve kuş tasarımlı süsler gibi çeşitli altın parçalar bulunmuştur. Muhtemelen, han öncesi dönemden (M.Ö. 2. ve 1. yüzyıl) daha sonrasına ait olmadığı sanılan aynı yerdeki 4 numaralı mezarda da çeşitli lüks parçalar bulunmuştur. Altın bir taç, küpeler, süs rozetleri, altın ipli ve altın kenarlı büyük kolye süsleri, altın kemer süsleri ve bir toka gibi çok fazla mücevher hakimdir. Shaanxi'deki Shenmu ilçesinde de benzer yerleşim birimleri kazılmıştır, yine de hayvan biçimli gümüş ve altın süs eşyaları içeren çok miktarda değerli eşya vardır. Bunun aksine bu alandaki diğer gömütlerden oldukça vasat bronz parçalar elde edilmiştir. Son olarak, Shilhuigo bölgesinden belki de, Orta Düzlük'ten gelmiş eski savaşçı devletlerin son zamanlarına ait gümüş rozetler ve en ilginç altın kaplama bronz süs eşyaları elde edilmiştir.

Bu kategorideki yerleşim bölgelerinden gelen özellikle dikkate değer olan sadece aşırı zenginlik ve refaha değil, aynı zamanda I. Kategoride bulunan özellikle silahlar ve at takımları ile savaşçı göçebe elitlerin geleneksel belirtilerinin olmayışıdır. Bu çeşit envanter belli kabileler arasında zenginliğin silah ve at süslerinden daha çok lüks eşyaların biriktirilmesi ve aristokratik ayrım için ticaretin daha fazla önemli olduğuna işaret edebilir. Bundan dolayı bu gömütler, kabileye ait liderliğin geleneksel askeri savunma kurumlarından ve mevsimsel göçlerden oldukça farklı sosyal ve ekonomik bir rol oynamaya başladığı fikrini verir gibi durmaktadır.

Her ne kadar, bölgede ticarete uymuş kabile aristokrasinin varlığı, Hun kültürünün (Ordos bölgesi) beşiği olarak sayılması, bir hipotez olarak kalsa da, bazı metinlerin teferruatlı deliller sağlamış olduğu görünmektedir.

Zhanguoce’de (Savaşan Devletlerin Entrikaları, M.Ö. 3. yüzyıla ait bir metin) Zhou devletlerinin göçebelerden at ve kürk ithal ettiğine dair delililler çok olmasa da vardır.11 Mu Tianzi zhuan (Kral Mu’nun Hayatı, M.Ö. yaklaşık 4. ve 3. yüzyıla ait bir metin) her ne kadar hayali olsa da, bilginin gerçek deneyimler ve geleneklerden alınması gerektiğini anlatır. Kral Mu’nun seyahatleri sırasında yabancı başkanlarla muhtemelen kuzey göçebelerle hediye alışverişinde bulunduğu rivayet edilmektedir. Kral Mu tarafından alınan en büyük “hediye”, sayıları binleri bulan sığır ve koyun sürüleridir. Atlar ise, birkaç yüzlük sayılarıyla listenin en başında yer almaktadır. Diğer “hediyeler” ise şarap, köpek ve keçileri içermektedir. Karşılığında Kral Mu tarafından verilen hediyeler ise, öncelikle altın veya gümüşten bir geyik, gümüş bir kuş, altın kolyeler veya değerli taşlardan oluşan boncuklar, inciler, altın külçeleri, değerli kabuklarla süslenmiş kemerler gibi değerli el yapımı eşyalardır. Bu hediyelerle, Son Savaş Dönemi göçebe gömütlerinde altın hayvan tasarımlı rozetler ve tamamen bronz geyikler hammadde karşılığını bulabilir mi? Mu Tianzi Zhuan’da bahsedilen hediyelerle arkeolojik buluntuların olası bir yakınlığını göz ardı edemeyiz.

Ticaret anlaşmaları meşhur Shiji (M.Ö. ikinci-birinci yüzyıllara ait bir metin) kitabının 129. bölümünde; “Longmen ve Jieshi’nin kuzeyindeki topraklar at, sığır, koyun, keçe, kürk, tendon ve boynuzlar bakımından zengindir”12 diyerek rivayet edilerek bahsedilmektedir. Bu toprakların ticari değeri Qin’in I. İmparatorluğu sırasında (M.Ö. 3. yüzyıl) zengin olan tüccar Wuzhilou zamanında da kaybolmamıştır. O, pastoral bir kabilenin (Rong) kralıyla kürk için evcil hayvan ticaretini yapmış at ve sığır sürülerini “bir vadi dolusu” olarak tahmini bir değer biçilebilecek sayıda arttırmıştır.13

Çin'in kuzey bölgesindeki "pastoral göçebe hayatların" kalıntılarının bu özet analizine dayanarak, pastoral uzmanlaşma ve pastoral ürünler için bir Çin "pazarının" ortaya çıkması sayesinde M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda bozkır bölgesi artan bir şekilde ticarileşmiştir. Buna göre, belli bölgelerdeki elitlerin işlevi yapısal bir değişiklik geçirmiş ve askeri liderliğin "geleneksel" rolü kabilelerin ticari hakları üzerinde en azından sıkı bir kontrol veya tekelciliği de içeren ticari faaliyetlerle doldurulmuştur. Bu yolla aristokrasi, altın ve mücevher gibi muhtemelen Çin kökenli lüks parçalar biriktirmiştir. Bu büyüklüğe bir geçiş yine de tahminen önceden kısmen de olsa ticarileşmiş ekonomik bir çevrede, Avrasya bozkırları boyunca hayvan tasarımlı bronz süs rozetlerinin geniş dağılımı, pastoral insanlar arasında taşınabilen zenginliğin ve "para" değişiminin de bir çeşidini önceden oluşturdukları fikrini vermektedir. Belli topluluklar içinde elitlerin ticari karlar yoluyla dış zenginliği elde etmesi, sosyal statünün öncelikli bir simgesi olmuştur. Yine de bu fonksiyon, elit sınıfın pastoral üretime ulaşmasına dayanmaktadır, bu yitirildiğinde elitler kendilerini yine militarize etmeye mecbur kalmışlardır. Hun İmparatorluğu'nun oluşumuna götüren olayların bir analizine dayalı olarak, mevcut Hun elit sınıfındaki krizler, birleşmiş bir Çin'de dahi askeri olarak yapılandırılamayacak olanı başka bir lider altında tekrar yapılandırılması, zayıf ve özellikle tehlikeli kabile kümelerinden geniş bir bozkır imparatorluğu kurulmasında "kuantum sıçramaları" anahtar bir etkendir.

Hun İmparatorluğu'nun

Oluşumu

Çin'in birleşmesinin hemen ardından, birleşmiş bir yönetim biçimi olarak ortaya çıkan Hun İmparatorluğu, bazı bilim adamlarını bu sürecin arkasında zengin bir komşudan askeri yollarla tarımsal ürünleri elde etmek isteyen bir toplumun göçebe kabiliyetlerinde yatan bir sebep aramaya

iterken,14 diğerleri daha çok iç sosyal evriminin önceliği üzerinde ısrar etmektedirler.15 Hun yönetiminin bir “devlet” olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı veya liderinin tamamen bir kabile şefi olarak kabul edilip edilmeyeceği ya da bu yönetimin kabilelerden oluşan bir konfederasyon olup olmadığı sorusu bir takım anlaşmazlıkları da beraberinde getirmektedir.16 Bu teoriler, Hunların yükselişini belgeleyen tarihi arşivler ışığı altında değerlendirilmelidir.

Bu dört “sahne” içinde izah edilmektedir. Birincisi, Qin generali Meng Tian tarafından tahminen Hunların kendi topraklarına sahip oldukları Ordos bölgesinin işgali, ikincisi biraz efsanevi ve epik olmak üzere Mete’nin üst şefliğe yükselişi, üçüncüsü merkezi bir devlet yapısının örgütlenmesi ve son olarak da, Hunların ilk önce göçebe düşmanlarını sonra da Çin ile barışı sürdürmek için vergi vermeye zorladıkları askeri yayılmalarını bilmekteyiz.

Meng Tian’ın kuzey seferi M.Ö. 215 yılında gerçekleşmiş ve bu süreçte Hun topraklarının kalbi olan Ordos bölgesine yönelmiş, büyük bir saldırıda bulunmuştur. Bu yayılma bir Çin devleti tarafından göçebe topraklara yapılmış ilk derin ve yoğun bir işgaldi. Ve göçebe ve yarı göçebe alanlarda istihkam ve asker yerleştirmeyi de içeren Savaşan Devletler Dönemi’nde kurulmuş bir modeli takip ettiler. Muhtemelen bunların Hunlar üzerinde etkisi yıkıcı olmuştur.

Tarihi arşivler, bir imparatorluk kurucusu olarak Mete’nin kariyerinin duygusal hikayesini ortaya koymaktadır. O yetenekli bir çocuktu ama babası şanyu (yani, büyük reis) Touman kendisinden sonra diğer eşlerinden birinin oğlunun tahta geçmesini istedi. Rakibi yok etmek için genç Mete’yi Vusun’a (diğer göçebe bir kabile) rehine olarak gönderdi, sonra da çocuğu ceza olarak öldüreceklerini umarak Vusun’a saldırdı. Mete buradan kaçtı ve babası cesaretinden etkilenerek hayatını bağışladığı için Hunlara geri döndü

ve Touman gafını bu şekilde telafi etti. Mete burada kendine tamamıyla sadık kalacak bir grup savaşçı topladı. Hikayeye göre Mete bunları eğitmek için her birine en beğendiği atını vurmalarını, bunu yapmayı reddedenlere bu sefer de en gözde eşini vurmalarını emretmiş ve bunu da yapmaya çekinenlere cezalarını hayatlarıyla ödetmiştir. Eğittiği savaşçılara Mete kendi babasını vurmalarını emretmiş ve savaşçıların hiçbiri oklarını boşaltmaktan çekinmemiştir. Babasını ortadan kaldırdıktan sonra Mete, şanyu oldu ve tahta oturduktan sonra gerek Hun iç savaşı ve gerekse de kendilerine yönelik Çin saldırılarını bastırmaktaki başarılarından cesaretlenerek diğer göçebelerin saldırılarından halkını korumaya devam etmiştir. Başarılarıyla Han sülalesini M.Ö. 198'de aşağılayacak ve önündeki birkaç on yıl içinde Mançurya'dan Kuzey ve Batı Moğolistan'a, Altay bölgesine ve Batı Orta Asya'ya (modern Sincan) kadar uzanan bölgede hakimiyeti ele geçirecektir. Bu rivayetlerdeki efsanevi ve duygusal etkenlere rağmen, Mete'nin tarihi varlığından kabul ettiğimiz kadarıyla, Mete'nin yükselişini, etkili bir koruyucu yaratmasına ve kendi babasını katlederek güce erişmesine borçludur.

Bölgesel ve askeri yayılmasını takiben Mete, yeni doğmuş devletini tekrar örgütlemeye başladı. Eski İç Asya yönetim sınıfı içinde bu ilk detaylı anlatımda, şu yönetim yapısına rastlamaktayız: Sağ ve Sol Bilge Krallar (Hun dilinde, tugi) Sağ ve Sol "Luli" kralları, Sağ ve Sol generaller, Sağ ve Sol yöneticiler ve Sağ ve Sol "Gudu" markizleri. Bütün hepsi 24 üst rütbe sahibi gruba (ershisi da chen) işaret etmektedir.

Bu yirmi dört üst rütbeli kişi şanyu'nun başkanlık ettiği etkili olarak imparatorluğu yöneten etkili, üst bir siyasi konseyi oluşturmuştur.17 Bu bir kabile konseyi değildi, ama "krallıkların" ve askeri komutanların piramitsel bir yapısıydı. Bu "krallar", krala ait klanların en üst üyeleriydi yani gerçekte bağımsız bir yönetim biçimi uygulayan tımarlardı. Diğer üst rütbeden

olanlar, generaller, komutanlar ve idareciler sarayın üyeleriydi ve hem sivil hem de askeri olarak devlette üst görevlerde bulunuyorlardı. Bu 24 üst başkanın kendi "binbaşı", "yüzbaşı", "onbaşı" gibi alt vassalları, komutanları ve yöneticileri tayin etme hakları vardı. Tımar sistemi içinde resmi görevlerin iki yarıya ayrılması ("sol" ve "sağ", burada sırasıyla batı ve doğuya tekabül etmektedir), onluk askeri örgütlenmeleri (örneğin birlikler onlara, yüzlere ve binlere bölünmüştür) ve bir konsey içine sınırlı sayıda komutan ve bakanın alınması Hun örgütlenmesinin kilit özellikleridir ve bu sistem daha sonraları ortaya çıkan İç Asya devletlerinde de gözlenmektedir. Örneğin, da chen terimi Çin kaynaklarında Göktürk İmparatorluk idaresinin (Tujue) (M.S. 551-630) üst üyelerine işaret etmek için kullanılmıştır. Hunlar 24 üst hanedana sahipken, Göktürkler 28 taneyle kaydedilmiştir.

Kabilesel unsurların doğal kanıtları çoktur. En üst pozisyonların hepsi kalıtsaldı ve üst üç sınıf olan Huyan, Lan ve Xubu üyeleri tarafından doldurulmaktaydı. Bu klanların her birinin kendilerine ayrılmış toprakları vardı. En büyükler; Sağ ve Sol Bilge krallarıyla, "Luli" krallarının kontrolü altındaydı.

İç Asya halkları arasında devlet oluşumunda diğer olaylardan alınan örnekler temelinde, Mete'nin yükseliş hikayesinin detaylarında bir koruyucu yaratılması, eski kabilesel aristokrasiye darbe ve siyasi gücün merkezileştirilmesi gerçek olabilse de, Vusun esaretinden kaçma ve kendi babasını öldürme gibi diğer unsurlar hayali olabilir. Tahminen Meng Tian'ın seferi, Hunları kendi topraklarını terk etmeye zorlamış ve çoğu kişi silahlanarak profesyonel bir asker olmuş ve bu da askeri hareketliliğin yükselmesini ve dolayısıyla bu kriz anında Mete bağımsız bir askeri güç biçimine dönüştürmüştür. Bu da, Hunlarda tahta geçme mücadelesine sebep vermiş olabilir. Devletin oluşması için ilk hareket, ekonomik ve sosyal kriz

nedeniyle bir ayaklanma sonucunda geldi. Daha sonra bunu genel şiddet ve askeri hareketlilik takip etti. Nihayet etkin bir askeri lider altında siyasi merkezileşme süreci devam etti ve bu da bölgesel ve siyasi yayılma için bir temel oluşturdu. Krizler, askerileşme ve merkezileşme onların kilit konseptleri gibi görünmektedir.18

Bu olaylar dizisi, daha zayıf göçebe yapısından daha merkezileşmiş bir siyasi yapıya geçişte, Mete'nin oluşturduğu ve gücü tamamen elinde tutmak için kullandığı sadık ve disiplinli koruyuculukla yürütüldüğüne işaret etmektedir.19 Merkezileşmenin ortaya çıkması Meng Tian (M.Ö. 215) tarafından Ordos'un işgali ile Mete'nin üst liderliğe (M.Ö. 209) yükselişi arasında olmuştur. M.Ö. 210 yılında intihara kalkışmaya zorlanan Meng Tian'ın ölümünden sonra Qin'in 206'da dağılmasıyla, Hunların kuzeyde yayılması bu olaylardan bağımsız bir şekilde meydana gelmiş ve Hunların ilk düşmanlarını oluşturan İç Asyalı kabilelere karşı yönelmiştir.

Qin işgali, insanlar atalarının topraklarından atıldığı ve diğer halkların topraklarına hareket etmeye zorlandıkları için, bozkırlarda bir toprak sıkıntısı yaratmışa benzemektedir. Bu tepki zinciri o zamanlarda bozkır bölgesinde var olan güçler dengesini bozmuş ve bunun en temel sonucu olarak Hunlar, Doğu Hu (belki de önceden Hunlara itaat etmekteydi) ve Yueçi gibi diğer İç Asya devletlerinin hedefi haline gelmiş ve zayıflamıştır. Hunların direnme ve yeniden savaşma kabiliyetine iki etken katkıda bulunmuşa benzemektedir. Çin'de devam eden iç savaş Güneyden gelen baskıyı hafifletmiş ve böylelikle Mete'nin İç Asyalı düşmanlarına karşı güçlerini yoğunlaştırmasına ve Meng Tian tarafından zaptedilen toprakların tekrar alınmasına imkan tanımıştır. Aynı zamanda Mete, belki de kabilelerin konfederasyonu olan yapıyı siyasi ve askeri güçlerin merkezileştirme süreciyle tekrar organize etmiştir.20 Daha sonraları savunmacı bir Çin ile saldırgan göçebe işgalciler arasında bir savaş şeklini alan, Çin ile Hunlar

arasındaki mücadelenin kökeni Çin'in göçebe meralara yayılmasının akabinde önceden erişilmemiş daha fazla güç, otorite ve askeri bir liderliği ortaya çıkaran bir tepki takip etmiştir.

Mete Komutasında

Hunların Yayılması

Mete'nin en üst lider (şanyu) olmasından sonra, Hunlar Mançurya'dan Orta Asya'ya uzanan geniş bir bölge üzerinde dağları, bozkırları ve çölleri kaplayan bir alanda egemenliklerini, en azından etkilerini kurmalarına yol açan askeri bir yayılma siyasetiyle uğraştılar. Hunlar, ilk önce bugünün Kore'si olan sınıra doğru, yani Doğu Hu'nun yerleşim yerine yayılmışlardır.21 Buradaki Hunlara yenilen göçebe halklar vergi vermek yükümlülüğündeydiler ve çeşitli kabilelerden, muhtemelen belli zamanlarda alınan bu ödemeler Hun sarayının harcamaları, askeri giderler ve genel ekonomik refahı desteklemek için önemliydi.22

Diğer göçebe düşmanı olan Yueçi aleyhinde M.Ö. 170'lerdeki kampanyadan önce, Hun İmparatorluğu Sarı Irmak dönemecinin batı sınırlarından çok daha ötelere yayılmamışa benzemektedir. Yine de günümüzde İç ve Dış Moğolistan olan Sarı Irmağ'ın kuzeyinden ne kadar batıya yayıldığını tam anlamıyla bilemiyoruz. Ordos bölgesi, Yueçi, Di ve Qiang halklarının toprakları, birleşmiş olan Hunların Sağ (örneğin batı) kanadı tarafından işgal edilmiştir.23 Mete kuzeydeki, Kuzey Moğolistan ve Batı Sibirya'da yerleşmiş olan Hunya, Chuyi, Dongling, Gekun ve Xinli olarak bilinen halklara boyun eğdirmiştir.24 Güneyde önceden Qin'in yerleşim alanı toprakları ele geçirmiş ve güney sınırlarını Sarı Irmağ'a kadar genişletmiş, Loufan ve Boyang krallıklarının topraklarını işgal etmiştir.25 Ayrıca Mete, Ningxia ve Fushi'deki bugün Guyuan ilçesi olarak bilinen yerin güneydoğusunda kalan Zhuna'nın ilçelerini, Shenshi'deki günümüzün Yulin ilçesinin güneydoğusunda kalan yerleri sınırlarının içine

katmıştır. Bu, günümüzün Ningxia da dahil olmak üzere Shasi, Shensi ve Hopei'nin kuzey kesimlerinde ve Liaoning'in tamamının ya Hunlar tarafından kontrol edildiği ya da onların saldırılarına açık olduğu anlamına gelmektedir.

Sonraları Tai ve Yunzak komutanlıklarının kurulduğu alanda şanyu sarayı bulunmaktaydı.26 Belki de burası şanyu'nun şahsi nüfuz alanıydı ve Sarı Irmağ'ın dönemecinin kuzeydoğu köşesinden, Ordos Çölü'nün kuzeyi ve Shansi ve Hopei'in kuzey bölgelerine kadar uzanmaktaydı. Hun devleti içinde diğer önemli bir yer ise büyük ihtimalle dini törenlerin ve siyasi toplantıların yapıldığı bugünkü Moğolistan'ın güneybatısında yer alan Ulan Batur'du.27 Burası, yılın beşinci ayında şanyu'nun atalarına, Yer, Gök ve diğer tanrılarına kurbanlar adadığı bir yerdi.28

Toplumunun askerileşmesini, saraylarının ve siyasi araçlarının artan büyüklüğünü dengelemek için gerekli dış tımarları almak için Hunlar tamamen vergiye dayanan bir sistem uyarlamışlardır. Askeri baskı ve resmi anlaşmalarla daha zayıf devletlerle birlikte mağlup olan göçebe kabileleri Hun liderliğine zenginliklerinin bir kısmını vermek için zorlamışlardır. Ayrıca, Çinliler vergiler ödemiş, Tarim Havzasında bulunan şehir devletleri ve diğer siyasi topluluklar da Hun yöneticilerine sabit miktarlarda lüks eşya ve hammadde sağlamışlardır. Bunlar saray ve askeri kurumları desteklemek amacıyla kullanılmış daha sonraları ise sonraki aristokrat nesillere cebren ve hileyle geçmiştir. Wu-huan gibi bozguna uğratılmış göçebeler de derebeylerine bir ücret ödemeye mecbur edilmişlerdir. Vergi sisteminin sınırları kısa sürede belirlenmiş olsa da siyasi sistemin bütünlüğünün devam etmesi vergilerin gelmesine bağlıydı. İç istikrarsızlıklarla kolaylıkla bozulabilen düzensizlik ele alındığında, kral himayesindeki devlet kurumlarının kırılgan bir yapıya sahip olduğu açıkça görülebilir.

Çin’in Hunlarla İlişkileri

Han sülalesinin (M.Ö. 206-M.S. 221) başlangıcında, Çin içindeki askeri durum imparatorun tam siyaset için rekabet ettiği yarı bağımsız krallıkların varlığı nedeniyle olağanüstü karmaşıktı. M.S. 200’lerde Han Gaozu’nun hükümdarlığının yedinci yılında (M.Ö. 206-194) Hunlar Han krallığı olan Mayi’deki Xin’e (kuzeyde bir krallık, Han hanedanlığı ile karıştırılmamalıdır) saldırdı. Xin işgalcilerle bir anlaşma yaptı ve İmparatorluğa karşı bir ayaklanma planladı. Xin’in desteğini aldıklarında Hunlar ordularını Çin sınırlarına saldırmaya yönelttiler. İmparator şahsi olarak ordularını Hunlara yöneltti ve Xin’in isyanını bastırdı, ama kuvvetleri soğuk bir havaya maruz kaldı. Hatta, askerlerinin yüzde yirmi ile otuzunun soğuktan parmaklarını kaybettiği söylenmektedir.29 Bu sorunlara rağmen ordu Pingcheng’e baskı yaptı. Mete daha sonra Gaozu’ya karşı sayılarının iki yüz bin olduğu söylenen bir süvari ordusuyla hareket etti30 ve Han birliklerini Pingchen’de sardı. Han’ın yedi gün sonra çekilmesine izin verildi. Han’ı darbeli bir yenilgiyle cezalandırdıktan sonra Hunlar, iki güç arasında ilk bilinen bir anlaşmanın imzalanmasına yol açan vergi şartları yükledi. O zaman imzalanan anlaşma, “yakınlık ilişkileri içinde barış” anlamına gelen hegin kelimesiyle adlandırıldı.

Hegin siyaseti genellikle saf ve basit bir taviz, mal değişimi ile satın alma arasında bir strateji olarak kabul edilmektedir.31 Gerçekte ise bundan daha fazlaydı. Her ne kadar bu siyaset rüşvetle göçebeleri pasifleştirdiyse de, mal anlamında olmasa da önceki sınır siyasetleriyle uzlaştıracak unsurları da içermekteydi. Hegin siyasetinin mimarı Liu Jing idi ve O’na göre bir yakınlık ilişkisi kurulduğunda, Mete imparatorun damadı olacaktı ve sonra da Mete’nin oğlu -veliaht, Hun tahtına varis olan- Gaozu’nun torunu olacaktı ve dolayısıyla Çin’e itaat etme gibi bir durum söz konusuydu. Liu, bu siyasetin diğer iki stratejiyle kuvvetlendirilebileceğini

de öne sürdü. Birincisi, bir “çürütme kampanyası” idi. Han’ın Hunların şiddetle arzuladığı değerli eşyaları periyodik olarak gönderecekti ve Han’ın burada bir artısı olacaktı. İkincisiyse, “telkin” kampanyası idi ve böylelikle Han Hunlara “etkin iletişim” kurallarını öğretecek hatipler gönderecekti. Uygun Konfüçyüs öğretisine göre bir torun dedesini kendine eşit göremezdi ve böylelikle Çin imparatorunun Hun imparatoruna üstünlüğü sağlanacak ve savaş olmayacağı için Hunlar yavaş yavaş Han’ın itaati altına girecekti.

Bu siyaset M.Ö 199’da imparatorun onayını aldı ve Han’ın Hunlarla eşit diplomatik statüyü tanımasına ve iki kutuplu uluslararası bir düzenin başlamasının işaretini veren M.Ö 198 anlaşmasının imzalanmasıyla başlandı.32 Eşit haklar iki unsura dayanmaktaydı: (1) iki saray arasında evlenme ittifakı kontratı düzenlendi ve (2) Han yıllık olarak ipek, kumaş, hububad ve diğer gıda maddelerini göndereceği bir vergiyi kabul etti.33 Diğer anlaşmalar da aynı prensiplere dayandırıldı, bazen de empatik olarak ifade edildi, örneğin, şanyu unvanı huagadi (Çin İmparatoru) ile aynı diplomatik statüyü aldı ve iki yönetici arasındaki ilişkiler “kardeşçe” olarak tanımlandı.34

Bununla beraber, eşit rütbelerin diplomatik olarak tanınması askeri açıdan gerçek güç ilişkilerini yansıtmamıştır. Han’ın bir vergi ödemesiyle Hunları pasifleştirmeye ihtiyacı vardı. Han Gaozu ve Mete arasındaki Hunlara yıllık bir vergi ve bir Han prensesi ile evlilik şartları, Çin’in dış ilişkiler anlayışındaki bir değişime işaret etmektedir. Açıkça, Han’ı siyasi bir aşağılık kompleksine sokan böyle bir siyaset Çinliler için önceden benzeri görülmemiş bir durumdu. Mete dul kraliçe Lü Hou’ya bir evlilik teklifinde bulunduğunda incinmişliğe bir de hakaret eklendi.35 Bu hakaret Çin’in ülke onurunu korumak adına saldırgan bir tavır takınmasına neden oldu ve bundan sonra on yıllarca hegin siyasetinin onaylanması devam etti.

Han’ın siyasi ve diplomatik olarak bir Hun liderini tanıması asla ciddiye alınmadı.

Han Gaozu zamanında Çin’in zayıflığı elbette Hunların daha fazla askeri güç kazanmaları nedeniyleydi. Göçebe düşmanlarına karşı savaşların devam etmesi nedeniyle Hunlar Mançurya’dan Sarı Irmağ’ın doğusundaki topraklara kadar olan bir alana yayılmışlardı. Bu süreçte diğer göçebe halkları içlerinde erittiler ve bu da merkeziyetçi yapısıyla birlikte askeri kurumlarının daha etkili olmasını ve silahlı kuvvetlerinin daha fazla büyümesine yol açtı. Han tarafından, Gaozu’nun ordusu göçebeler ve askerlerin savaş deneyimleri eksikliği, komutanların disiplinsizliği ve imparatorluğa sadakati garanti etmeyen soylular sınıfı nedeniyle zayıflatıldı. Bu faktörler kaçınılmaz olarak Han ordusunu Hunlara karşı alaşağı etti ve Gaozu’ya uzlaştırıcı bir tutum uygulama zorunluluğu getirdi. Bu durum, uzun vadede Han’ın güçlü bir ekonomi ve “modern” bir ordu inşa etmesine neden oldu. Bu da Çin’e karşı atağa geçme kabiliyeti kazandırdı. Gelinler ve rüşvetler sınırlar boyunca Hunların akınlar ve saldırılar yapmalarını veya Çin tarafından ödenen verginin tekrar tekrar arttırılması taleplerini engellemediyse de cephede önemli bir dengeyi korudu ve büyük ölçekli bir savaşla kıyaslandığında devletin maliyesine daha hafif bir yük yükledi. Hegin siyaseti bu nedenle yeni doğan Çin İmparatorluğu’nun ekonomik gücünün ve toprak bütünlüğünün korunması için elzem oldu.

Yeni Bir “Dünya Düzeni”

Son olarak, Hunların yükselişinin Batı ve Orta Asya tarihinde olan geniş etkilerini düşündüğümüzde bunun, sadece Çin ile bir karşılaştırmayla sınırlı olmadığını kabul etmemiz gerekmektedir. M.Ö. ikinci yüzyıl başlarında uluslararası sahnedeki yalnız iki oyuncu Hunlar ve Hanlar değildir. Diğer başrol oyuncular arasında Hunlar tarafından işgal edilmemiş diğer göçebe

halklar, gönüllü olarak onların boyunduruğuna girmeyenler ve küçük krallıklar ve Wudi (M.Ö. 141-87) zamanında Han ve Hunlar arasındaki silahlı mücadelelerinde bir mücadele belkemiği olan Orta Asya'nın vaha devletleri bulunmaktadır.

Wendi'nin (M.Ö. 179-157) saltanatı zamanında Hun İmparatorluğu genişlemenin zirvesine ulaşmıştı ve şanyu İmparator Wen ile diplomatik bir münasebetinde "birbirlerine selam bile vermeden geçen insanlar şimdi bir aile oldu ve kuzey bölgesi tamamen pasifize edildi" diyerek bir açıklamada bulunmuştur.36 Bundan birkaç yıl sonra M.Ö. 162'de yapılan bir anlaşma, önceki imparator tarafından uygulanan bir geleneğe uygun olarak, Hunların Büyük Duvar'ın kuzeyindeki okçu kabileleri, güneyde yerleşmiş, şapka ve kuşak takan insanlar Çin tarafından yönetilmeliydi.37 Bu kuzey ve güney bölgelerinde her iki gücün de uymak için anlaştığı bir bölünmenin tanınmasına işaret etmektedir. Bu yeni dünya düzeni, büyük gücün önceliği prensibi olarak adlandırabileceğimiz daha üstün askeri gücü taşıma inancıyla kökleşmiş ve Çin örneğinde, hem ahlaki hem de kültürel üstünlüğün uluslararası liderlikte el ele gittiği anlamında kullanılabilir. İki büyük güç arasındaki ilişkide bu prensip iki yolla kendisini belli etmektedir. Birincisi iki gücün yöneticisi de eşit statüdeydi. İkincisi ise, sadece iki ülke arasındaki sınırların tanınması değil aynı zamanda birbirlerinin "nüfuz alanlarının"da tanınmasıydı ki bu, büyük güçlerin karşılıklı olarak taraf halklar ve devletler üzerinde karşı koyulmaz bir siyasi üstünlük kurma hakkını tanımaktaydı.

Eski Han hanedanlığının önceki dönemlerinde hakim olan dış ilişkilerinin ikili fikrinde bilinen dünyanın etkili olarak iki ayrı yarıya ayrıldığını görmek şaşırtıcı değildir. Hun ve Çin yöneticileri sadece kendi devletleri içindeki halklar üzerinde etkili bir otorite kurmakla kalmamış aynı zamanda (örneğin bölgesel sınırlar içinde yaşayanlar her bir

yöneticinin idari, siyasi ve askeri olmak üzere ayrı ayrı doğrudan kontrolü altındaydı) etki sahası içinde yaşayan bağımsız halklar ve devletler üzerinde de egemenlik için bir hak veya en azından siyasi bir öncelik için çaba sarf etmişti.

Büyük güç önceliği ve nüfuz sahaları, Han Wudi'nin batı bölgelerinde M.Ö. 2. yüzyıl sonlarına doğru yayılmaya başlamasında ve ortaya çıkan siyasi olayları anlamada çok önemlidir. Ünlü kaşif ve İmparator'un elçisi olan Zhan Qian İmparator tarafından Yueçi göçebeleriyle M.Ö. 139-138 yılları arasında Hun karşıtı bir ittifak aramaya gönderildiğinde, "Yueçiler benim kuzeyimde yaşamaktadır. Han onlara bir elçi göndererek ne demek istedi! Eğer Han'ın güneydoğusundaki Yue Krallığı'na bir elçi göndermek istesem onlar adamlarımın Çin'e geçmesine izin verirler mi?"38 diyerek memnuniyetsizliğini ifade eden Hunlar tarafından yakalanmıştı. Açıkçası, Zhang Qian farklı nüfuz sahalarını tanımlayan anlaşmayı ihlal edici bir eylemde bulunmuştu.

Hunların Orta Asya'da siyasi ve iktisadi hakimiyeti (xiyu veya Çin arşivlerinde Batı Bölgesi) Tarim Havzası ve ötesine kadar uzanan, Dunhuang ve Qilian Dağlarına yakın yaşayan Yueçilere karşı zafer dolu bir saldırıyla sonuçlanmıştır. Hunların kendilerini katletmesinden kurtularak batıya doğru kaçmışlar ve orada Daxia'ya (Bakteriya) saldırmışlardır. Hunlar bu bölgelerdeki üstünlüklerini askeri güçleriyle kanıtlamışlardır. Semerkant'ın doğusunda yaşayan insanlar Hunlara hizmet etmeye mecbur edilmişlerdir. Loulan ve Gushi gibi ticaret yollarında bulunan Tarim Havzası devletleri "çoğunlukla Hunların gözü kulağı olmuş ve Han elçilerinin yollarını kesmek için silahlarını kullanmışlardır."39 Hunlar vergi aldıkları devletlerin Han'a boyun eğdiğini duyduklarında hemen engel olmak amacıyla ordularını göndereceklerdi. Han, batı bölgelerine diplomatik görevler için elçiler gönderdiğinde, Çinli elçiler ne zaman bir

Hun elçisi şanyu’dan ulaşan bir güvenilirlik nişanesi taşıdığında, yolunun üzerindeki bütün kabileler koruma ve yiyecek sağlanmasından ve engellenmeleri bir yana zarar dahi verilmemesinden şikayet etmişlerdir. Bunun aksine Han elçileri, bedelini ödemeksizin gıda veya at alamıyorlardı. Açıkça Hunlar, kuzeyi kendi toprakları saymış ve alt devletlerden aldıkları vergiyi siyasi bütünlük ve devletlerinin ekonomik refahı için kullanmışlardır.

Diğer yandan, batı bölgelerinin halkları, göçebe kabile veya devletler olsun olmasın, bağımsız siyasi topluluklar olarak örgütlenmiş ve yöneticileri kendilerini halkları veya toprakları üzerinde tek ve yalnız bir siyasi otorite olarak görmüşlerdir. O günün iki süper gücüyle rekabet edemeyecekleri için yine de ya Çin’le ya da Hunlarla -ve bazen ikisiyle birlikte- bir ilişki kurmaya zorlandıklarında, bu bir boyun eğişi ima etmekteydi. Hepsinin katıldığı uluslararası ilişkiler sistemi bu nedenle iki çeşit ilişkiden oluşmaktaydı: iki büyük güç arasındakiler ve büyük güçlerle küçük devletler arasında olan ilişkiler.

Daha küçük devletler büyük güçlere sadakat yemini ettiklerinde belli yükümlülükler almıştır. Birincisi, küçük devletten tercihen tahta seçilmeye layık olan birinin olması gereken bir esir göndermeliydi. Sonra gıda, kumaş ve at benzeri düzenli bir biçimde ödenmesi gereken bir vergi yükümlülükleri bulunmaktaydı. Han’a sadakat yemini eden devletlerin yöneticilerinin vasal ilişkilerinin çeşidi ve derecesine göre bir Çin lakabı verilirdi. İki gücün arasında sıkışan devletler, kaderleriyle baş başa kaldıklarında çoğunlukla en şansız olanlardı. Örneğin Loulan Devleti (veya Tarim Havzasında bulunan Kroraina) Hun ve Hanların kendi saraylarına esir göndermeyi emrettiklerinde her iki güçle de vergi ilişkisini korumak için türlü hokkabazlıklar yapmak zorunda kalmıştı. Her ne kadar Hunlar başlangıçta tahtta himayelerinde olan birini yerleştirmede çabuk

davranarak diplomatik savaşı kazansa da, Han dost olmayan kralı öldürmek için gizli bir ajan göndererek savaşı kazanmıştır.

Hunlara karşı mücadelede Çin tarafından daha sonra kullanılan taktiklerden bir tanesi de “büyük güç” olarak Hunların otoritesini zayıflatmaktı. Zhang Qian’ın Wudi’ye olan bir konuşmasında, “şanyu Han’ın ellerinde şimdiden zarar gördü ve Hunye kralı tarafından doldurulan bir bölge işgal edildi. Şimdi eğer bu fırsatı kullanır ve Vusun’a büyük rüşvetler ve hediyeler gönderirsek ve de daha doğuya gitmeleri ve önceden Hunye kralına ait olan toprakları işgal etmeleri için ikna edersek, Han bunlarla bir kardeşlik anlaşması imzalayabilir ve bu şartlar altında dediğimizi yapar. Eğer onları bize itaat etmeye zorlarsak, bu Hunların sağ kolunu kesmek gibi olacaktır”40 demiştir.

“Kardeşçe” açarak -yani eşit statüde- Vusunlarla ilişkileri Hunların bölgedeki durumlarını fevkalade küçültürken, Hanlara da diplomatik ve siyasi yayılmanın kapılarını ardına kadar açmıştır. Nitekim, Han Vusun kralıyla evlenmesi için bir prenses göndermiş, böylece, “Hunları Batı müttefik devletlerinden ayırmayı”41 planlamıştır. Burada şu nokta oldukça açıktır: En azından Hunların gücü kırılana kadar ve Çinlilerin Batı bölgesi üzerinde kontrolleri pekişene kadar, M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında, büyük ve küçük güçler arasındaki ilişkiler yalnızca vergisel olarak tanımlanırdı. Çünkü bu, iç işlerinde bir özerklik sağlarken dış işlerinde de bir boyun eğiş ve bir itaat derecesine işaret etmekteydi. Büyük güçler arasındaki ilişki, diğer taraftan eşit statülerin karşılıklı tanınmasına dayanmaktaydı.

Sonuç

Burada Hunların yükselişleri sadece Çin üzerindeki etkilerine sınırlandırılmadan bir çok yönüyle tarihi bir olgu olarak sunulmuştur. İlk olarak Çin’in kuzeyinde gelişen çeşitli karmaşık göçebe kültürlerin sunduğu arkeolojik verilere bir göz gezdirdik. Hepsi genelde bozkır bölgesinin

ekonomik gelişiminin izlerini vermekte ve metallerin kullanılmasının ve tarım ürünlerinin ekildiğini kanıtlamaktadır. Metal silahlar, atlar ve savaş arabaları buralarda savaşçı kültürlerin hakim olduğunun göstergeleridir. Ama diğer taraftan, siyasi çevre en azından belli halklar arasında ticareti ve ülke dışındaki değişimleri kontrol etme gibi hususlarda elitlerin ekonomik rolleri askeri liderlik kadar önemliydi.

İkinci olarak, Savaşan Devletler Dönemi'nde, orduların muazzam bir biçimde artmış olmasına ve M.Ö. 4. yüzyılda göçebe bölgeleri tehdit etmeye başladığı zamanlarda Çin devletlerinin yayılmasına dikkatleri çektik. Çin'in 221'de birleşmesinden sonra, Qin hanedanlığı (M.Ö. 221-206) Hunların özenle kurduğu Ordos bölgesine yönelik büyük ölçekli işgaller başlattı. Bu bozkırlarda, kaynaklardan zayıf sinyaller aldığımız ama askeri liderliği ve daha fazla merkezileşmiş ve siyasi olarak birleşmiş temeli olan Hun komuta yapısının tekrar örgütlenmesine işaret eden, Mete tarafından yetenekleri sayesinde bir mücadele başlatılmasına neden oldu. Çin'deki iç savaş ve dolayısıyla güneydeki baskının azalması Hunlara yardım etmiştir.

Hunlar, daha sonra Çin üzerindeki avantajlı ekonomik güçlerini kullanmışlar, vergiler Hun elitlerine büyük halk konfederasyonları kurmalarına yardımcı olmuştur. Hun Devleti'nin yapısı yeterli derecede gelişmiş ve bu bazı bilim adamlarının Hun İmparatorluğu hakkında sadece bir kabile konfederasyonu yerine, kabile çıkarlarıyla uyarlanmış bir devlet olarak bahsetmelerine yol açmıştır. Çin ve kuzey göçebeler arasındaki ilişkiler yoğun diplomatik faaliyet, iki güç arasında anlaşmalar, yöneticilerin eşitliği ve Çin tarafından Hunlara ödenen vergiler gibi özellikler kazanmış farklı bir düzleme kaymıştır. Hegin siyaseti olarak bilinen bu gelişme, Çin ile göçebe güçler arasında daha sonraları yapılan

anlaşmaların tarihi bir öncülünü oluşturmuş ve Hunların İç Asya tarihine en büyük katkılarından biri olarak sayılmıştır.

Hunların yükselişi, bozkır göçmenleri ve Çin arasındaki ilişkilerin boyutunu değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda Çin ile Orta Asya'nın "batı bölgeleri" arasında olan ilişkileri de etkilemiştir. Hanlar ve Hunlar arasındaki rekabet, Çin ordularının Orta Asya'daki Hun liderliğine başkaldırmalarına yol açtı ki; bu gelişme sonradan Çin medeniyetinin, Yunan ve Hint medeniyetleriyle bağlantılarına ve nihayet Avrupa ve Yakın Doğu'nun Greko-Romen dünyasıyla, Baron von Richthofen'ın duygusal olarak adlandırdığı "İpek Yolunun" (Seidenstrassen) açılmasına neden oldu.

1 Bkz. O'erduosi Qingtongqi der. Tian Guangjin ve Guo Suxin "Maoqinggou mudi", Beijing 1986, s. 227-315.

2 "Ningxia Guyuan Yaylang qingtong wenhua mudi", Kaogu xuebao, (1), 1993, s. 13-56.

3 Liu Dezhen, Xu Junchen, "Gansu Qingyang Chungiu Zhanguo muzangde qingli," Kaogu, (5), 1988, s. 413-424.

4 "Liaoning Lingyuanxian Wudaohezi Zhanguomu fajue jianbao" Wenwu, (2), 1989, s. 52-61.

5 Sun Shoudao, "Xiongnu Xichhagou Wenhua' gumujun de faxian" Wenwu, (8/9), 1960, s. 25-35.

6 "Liangcheng Guoxianyaozi mudi," Kaoguxuebao, (1), 1989, s. 57-81.

7 Tian Guangjin, Guo Suxin, "Neimenggu Aluchaidengfaxianade Xiongu yiwu," Kaogu, (4), 1980, s. 333-338, 364, 368 [Rpt: O'erduosi Qingtongqi, s. 342-350 (Beijing 1986)].

8 "Xigoupan Xiongnu mu," Wenwu 1980 (7): 1-10 [Rpt. "Xigoupan Zhanguomu," O'erduosi Qingtongqi, s. 351-365]; "Xigoupan Handai Xiongnu mudi diaochaji," Neimenggu wenwu kaogu, 1981, s. 15-27.

9 Dai Yingxin ve Sun Jiaxiang, “Shaanxi Shenmuxian chutu Xiongnu wenwu,” Wenwu, (12), 1983, s. 23-30.

10 “Yijinhuoluoqi Shihuigo Faxiande E’erduosishi Wenwu,” Neimenggu Wenwu Kaogu, 1992, s. 91-96.

11 Crump Chan-Kuo Ts’e, s. 55, 224.

12 Shiji 129, 3254 (B. Watson, Arşivler, 2: 434).

13 Shiji 129, 3260 (B. Watson, Arşivler, 2: 440).

14 A. Khazanov, Nomads of the Outside World, s. 25.

15 Mori Masao, “Kyodo no kokka,” Shigaku zasshi, Cilt 59, (5), 1950, s. 1-21.

16 Nobuo Yamada, “The Formation of the Xiongnu Nomadic State,” Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Cilt 36, (1-3), 1982, s. 575-82.

17 Bu örgütlenmenin detaylı bir tanımı, Omeljan Pritsak, “Die 24 Ta-ch’en. Studie zur Geschichte des Verweltungsaufbaus der Xiongu Reiche,” Orient Extremus 1 (1954): 178-202. Ayrıca bkz. Masao Mori, “Reconsideration of the Xiongu State. Profesör O. Pritsak’ın Eleştirisine Bir Tepki,” Acta Asiatica, (24), 1973, s. 20-34. Ayrıca bkz. Barfield, The Perilous Frontier, s. 37-38.

18 Bu konuyla ilgili ayrıca bkz. Nicola Di Cosmo, “State Formation and Periodization in Inner Asian History, ” Journal of World History, Cilt 10, (1), İlkbahar 1999, s. 1-40.

19 İç Asyalı koruma gönüllüleri meselesi ve onların dünya tarihindeki rolü için bkz. Christopher Beckwith, “Aspects of the History of the Central Asian Guard Corps in Islam,” Archiwum Eurasie Medii Aevi, (4), 1984, s. 29-43.

20 Daha dağınık örgütlenmiş siyasi bir varlık olarak Hunlar ihtimalen Çin’in birleşmesinden en azından bir asır önce de muhtemelen vardı. Her ne

kadar eski tarihi ve yalıtılmış olması nedeniyle yorumcular bu kayıt için şüphe içinde kalmış olsa da, onlardan M.S. 318'de Qin'e saldırmak için devletlerin koalisyonunun bir parçası olarak bahsedilir; bkz. Shiji 6, 207 [William H. Nienhauser, der. The Grand Scribe's Records, cilt. 1: The Basic Annals of Pre-Han China (Bloomington: Indiana University Press, 1944), s. 112].

21 Shiji, 110, 2889-90.

22 Han shu, 94B, 3797.

23 Shiji, 110, 2891.

24 Shiji, 110, 2893; Han shu: 3753.

25 Shiji, 110, 2889-90. Loufanlar Sarı Irmağ'ın büyük kıvrımının dışındaki doğuya kadar olan yerlerde yerleşmiş bulunan bir halktı. Boyang Sarı Irmağ'ın büyük kıvrımının güneyindeki bölgede yaşayan bir Hun kabilesiydi.

26 Shiji, 110, 2891.

27 Bkz. Wang Wei-mao, éXiongnu Longcheng kaobian," Lishi yanjiu, (2), 1983, s. 142-144.

28 Shiji, 110, 2892.

29 Shiji, (8), s. 384-385.

30 Bu açıkça abartılmış bir sayıdır. daha sonraları olan askeri sayımlar temelinde bu sayının on kat abartıldığını tahmin etmekteyim.

31 Eski Batı Hanlığı sırasındaki hegin siyaseti üzerine bkz. Ying, shih Yü, Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations, Berkeley, California Üniversitesi, 1967, s. 10-12; Arthur Waldron, The Great Wall of China: From History to Myth, Cambridge, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 40-41.

32 Shiji, 99, 2179.

33 Han shu, 94A, 3574; Shiji, (8), s. 384-385.

34 Han shu, 94A 3762-3.

35 İmparator Hui'nin hükümdarlığı boyunca (M.Ö. 194-188) Fan Kuai Maodun tarafından dul Kraliçe Lü Hou'nun kendi eşi olmasını teklif ettiği aşağılayıcı mektuba askeri araçlarla karşılık verdiğini ileri sürmüştür. Bu savaşçı görüş kabul görmemiş ve Kraliçe kendi yaşlı haline bakılarak bu teklifin yapılmaması gerektiği biçiminde cevap vermiştir. Bkz. L. Peremolov ve A. Martynov, Imperial China: Foreign Policy Conceptions and Methods, Moskova, Progress Yayımcılık, 1983, s. 64-65.

36 Shiji, 110, 2896; Han shu, 94A, 3556-3757.

37 Han shu, 94A, 3762; Shiji 110, 2902.

38 Watson, Cilt. 2, s. 231.

39 Han shu (96A (Hulsewé ve Loewe, China in Central Asia, ss. 85-86).

40 Shiji, (123), s. 3168; Watson, Arşivler, (2), s. 238.

41 Shiji, (110), s. 2913.

Barfield, Thomas, The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge Mass., Blackwell, 1989.

Beckwith, Christopher, “Aspects of the History of the Central Asian Guard Corps in Islam”, Archivum Eurasiae Medii Aevi, (4), 1984.

Crump, J. I. Jr., Chan-Kuo Ts'e (Intrigues of the Warring States). Oxford, Clarendon Press, 1970.

Di Cosmo, Nicola, “State Formation and Periodization in Inner Asian History”, Journal of World History, 10. 1, Bahar 1999.

Dai Yingxin, and Sun Jiaxiang, “Shaanxi Shenmuxian chutu Xiongnu wenwu.” Wenwu, (12), 1983.

Khazanov, Anatoly, Nomads and the Outside World. Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Han shu (History of the Han Dynasty), Ban Gu. Cilt 1-12. Pekin, Zhonghua shuju, 1983, [1962].

Hulsewé, A. F. P., ve Michael Loewe, China in Central Asia: The Early Stage, 125 B. C., -A. D. 23. An annotated translation of chapters 61 and 96 of the History of the Former Han dynasty. Leiden, Brill, 1979.

“Liangcheng Guoxianyaozi mudi.” Kaogu xuebao, 89. 1: 57-81.

“Liaoning Lingyuanxian Wudaohezi Zhanguomu fajue jianbao.” Wenwu, 1989. 2: 52-61.

Liu Dezhen, and Xu Junchen, “Gansu Qingyang Chunqiu Zhanguo muzangde qingli.” Kaogu, 1988. 5: 413-24.

Mori Masao, “Kyôdo no kokka.” Shigaku zasshi 59. 5 (1950): 1-21.

Masao Mori, “Reconsideration of the Xiongnu State, A Response to Professor O. Pritsak’s Criticism.” Acta Asiatica, 24 (1973): 20-34.

Nienhauser, William H., (der.), et al. The Grand Scribe’s Records, C. 1: The Basic Annals of Pre-Han China. Bloomington, Indiana University Press, 1994.

“Ningxia Guyuan Yanglang qingtong wenhua mudi. ” Kaogu xuebao 1993. 1: 13-56.

O’erduosi Qingtongqi, (der.), Tian Guangjin and Guo Suxin. Beijing: Wenwu, 1986.

Omeljan Pritsak, “Die 24 Ta-ch’en. Studie zur Geschichte des Verweltungsaufbaus der Xiongnu Reiche.” Oriens Extremus, 1 (1954): 178-202.

Peremolov L., ve A., Martynov, Imperial China: Foreign-Policy Conceptions and Methods. Moscow, Progress Publishers, 1983.

Shiji (Records of the Grand Historian), Sima Qian. Cilt 1-10. Peking: Zhonghua Shuju, 1985 [1959].

Sun Shoudao, "'Xiongnu Xichagou Wenhua' gumujun de faxian.", Wenwu, 1960. 8/9: 25-35.

Tian Guangjin ve Guo Suxin, "Neimenggu Aluchaideng faxiande Xiongnu yiwu", Kaogu, 1980 (4): 333-338, 364, 368 [Rpt: O'erduosi Qingtongqi, ss. 342-350].

Watson, Burton, (Çev.) Records of the Grand Historian, Sima Qian. 3 Cilt, New York ve Hong Kong, Columbia University Press ve The Chinese University of Hong Kong, 1993.

"Xigoupan Xiongnu mu." Wenwu, 1980. 7: 1-10 [Rpt. as "Xigoupan Zhanguomu", O'erduosi Qingtongqi, ss. 351-365].

Yenisey'in Batısındaki Hun Arkeolojik Kalıntıları / Dr. Miklós Érdy [s.720-728]

Araştırmacı / A.B.D

Bu yazarın “Three Archaeological Links Between the Xiongnu and the Huns” adlı makalesinde tartışılan üç arkeolojik harita, Uzak Doğu’daki Xiongnu ile Orta Avrupa’daki Hunlar arasında tarihsel bir süreklilik olduğunu gösteren üç arkeolojik bağlantı sağlamaktadır. Bunlar, Çince ve Sogdiyanca olan ve Asya’nın doğu ucu ile batı ucunda meydana gelen iki olaya atıfta bulunulan, daha eski üç kaynak tarafından da daha ileri düzeyde doğrulanmaktadır. Bunların sonuçlarına dayanarak, ben de Xiongnu ile Hunlar arasında bir devamlılığın söz konusu olduğunu kabul ettim ve bu etnik isimlerin biribirinin yerine kullanılabileceğini mülahaza ettim.

Ancak, bu sonuçlar bütün bilim camiasına tam olarak yayılmamış olabilir ya da bazı bilim adamlarını yeterince ikna edememiş olabilir. Mesela D. Sinor, 1990’daki ilmi eserinde1 ve 1997’deki sunuşunda,2 Xiongnu-Hun tarihsel sürekliliğinin karşısında yer almıştır. Benzer bir şekilde, Transbaykal bölgesinde (Dureni, Derestuy) Hun mezarlıklarında kazılar yapmış olan Sergei Miniaev de, son zamanlarda bu görüşü paylaşır duruma gelmiştir. New York City’deki Metropolitan Müzesi’nde,3 15 Ocak 1999 tarihinde yaptığı sunuşta, Yenisey’in (Hakasya) batı tarafında Hunlardan kalma bazı arkeolojik buluntular olmasına rağmen, onu Hunların burada yaşamadığı ve bu bölgeyi hiçbir zaman zaptetmediği görüşünü dillendirirken dinledim. Bunun anlamı, aynı zamanda, Xiongnular (Asya Hunları) ile Avrupa Hunları arasında bir tarihi süreklilik ilişkisinin olmadığıdır, yani bunlar hiçbir zaman Avrupa’ya geçmediklerinden, Asya ve Avrupa Hunları aynı halklar olamazlardı.

Bundan dolayı, her biri bir dizi arkeolojik buluntuya (at gömüleri, taç şeklinde başlık, kazan) dayanarak hazırlanan 3 büyük haritanın sunuşuna ilaveten, Orta Yenisey Havzası'nın batı tarafının, yani Abakan Stepleri ve bu steplerin yakın çevresinin, Xiongnu göçü açısından çok kritik öneme sahip olduğu fark edilebilir. Bu sebepledir ki, Batı Sibirya'da Xiongnu varlığına ait olan başka arkeolojik verileri sunmanın akıllıca olacağını düşündüm. Bu amaçla, Xiongnu'nun batıya doğru ilerlemesini, Batı Sibirya ve daha ötesinin derinliklerinde var olduklarını daha iyi gösterebilmek için bu makalede beş ilave buluntu grubunu derledim.4 Bunu yapabilmek için ise, bu makalede, Yenisey ile İrtiş Nehri arasında bulunan 1000 kilometre uzunluğundaki bir alanı inceledim.

1. Kazan Kulplarının

Dizaynlarındaki Gelişme

Xiongnu ile Hunlar arasında tarihsel bir devamlılığın var olduğunun gösterilmesine katkıda bulunabilecek niteliğe sahip olan Xiongnu tipi kazanların bir diğer unsuru daha vardır. Bu, kazanların en karakteristik özelliklerinden biri olan kulplarının dizaynındaki gelişmedir. Batıya doğru ilerledikçe bulduğumuz kazan kulplarının dekorasyonlarının tedricen çok daha özenle yapıldığını fark ettim. Şekil 1, Ordos Nehri'nden Orta Avrupa'ya doğru giderken bu gelişmeyi göstermektedir. Rakamsal işaretler, kazanların tek tek tartışıldığı tabloları göstermektedir.5 Kare şeklinde olan kulpların dizaynındaki gelişmeler kısaca aşağıdaki gibi tarif edilebilir:

Basit düz kulp, 1-3 (Ordos-Suiyuan).

Noktaları bulunan ikiz baş, 4 (Gansu).

İkiz başlara eklenen bir kemer üzerinde noktalı dekorasyon, 5 (Jilin).

Noktalar arasındaki bir sapın üzerinde bulunan topuz, 7 (Transbaykal).

Noktalı kemer dekorasyonları üzerinde bulunan bir sap üzerinde üç topuz, 8 (Altay).

Saplar üzerinde beş topuz, 9 (Kızıl Adir'deki Ural Nehri).

Bir mantar şekline dönüşen topuzlar (Tobolsk, çember kulp, ilüstire edilmemiştir).

Birbirine değmeyen düz mantar dökümler, 10,11 (Urumçi, Kafkaslar). Kemerin dekorasyonu da artık noktalar yerine mantar şeklindedir.

Birbirine değen düz mantar dökümler, 12 (Kapos Vadisi). Kulpa dört mantar ilave edilmiştir, 13 (Törtel).

Kulpun her tarafında iki mantar şeklinin dekore ettiği kemer (Varpalota) gösterilmemiştir.

2. Baykal Gölü ile İrtiş Nehri

Arasındaki Kafes

İşlemeli Kemer

Tokaları

Bu bölümde, bir Rus araştırmacı olan Marianna Devlet'in önemli makalesinden seçtiğim malzemelerden faydalandım.6 Bu makale, Güney Sibirya bölgesinin kafes işlemeli kemer tokalarıyla ilgilidir. Bu makalenin yazıldığı 1983 yılında, Marianna Devlet bu tokaların hangi etnik gruba ait olduğunu henüz tespit edememişti. O zamandan bu yana, Emma Bunker7 ve Kathy Linduff'un,8 Arthur Sackler'in kolleksiyonundaki bronzlar üzerinde yaptığı tanımlayıcı çalışmalar sayesinde, bu kemer tokalarının Xiongnu'ya ait olduğu, artık açıklık kazanmıştır.

Bazıları hayvan başları şeklinde geometrik kafes tarzındayken, bazıları da çok iyi bilinen hayvan sitilindedir.

İkinci grup içinde, karşı karşıya gelmiş yaklar, dövüşen atlar, ejderha başlı kurtlara saldıran kaplan, kaplana saldıran yarı aslan yarı kartal bir efsane kuşu ve yeni olarak da yerel olarak geliştirilmiş uzun kulaklı, yuvarlak burunlu ejderhalar görülebilmektedir. Ayrıca pek çok mezarda yeni bir cenaze süslemesi olarak bulunan bir kuğu da vardır.

Şekil 2, çoğu Doğu Liaonong (Xichagou) ve Ordos-Shaanxi bölgelerine kadar ulaşan ve iyi bilinen Hun ikonografisinin temsillerini gösteren bu manzaraları göstermektedir.

Devlet, Baykal Gölü'ne boşalan Selenga Nehri ile Yenisey'in batı bölgesi arasında keşfettiği bu buluntuların bir haritasını çıkardı. Bu haritanın Şekil 3'te gösterilen parçası, sadece Devlet tarafından konulmuş noktaları içermektedir. Noktalar, Selenga ile Çikoy nehirleri arasında, doğu bölgesi ve özellikle de Yenisey'in batısında bulunan kafes şeklindeki bronz kemer toka buluntularını göstermektedir. Bu bronzların pek çoğu, yerel olarak geliştirilmiş yeni yuvarlak burunlu ejderha ve kuğu süslemeleri ile birlikte Şekil 2'de resmedilmiştir. Devlet'in haritası üzerindeki buluntular sayıldığında, Yenisey'in doğu yakasında 16 arkeolojik kazı alanı görülebilir. Ayrıca, Minusinsk Havzası'nı da kapsayan bu bölgedeki pek çok Hun buluntuları da vardır. Kemer tokalarının yapımı M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında, yani Mete'nin saltanatı sırasında başlamıştır. Netice olarak, Hunların Yenisey'in doğusunda var olduklarına yönelik bir şüphe asla duyulmamıştır.

Öte yandan, Yenisey'in batı tarafında 62 kemer tokası bulunmuştur. İki Hun kazanının bulunduğu Uzhur şehri yakınlarında çok zengin bir Kosogol hazinesi de bulunmaktadır. Bu kazanların ters çevrilmiş birisinin altında, pek çok metal süslemeler ve parçaların yanı sıra 30 adet de toka bulunmuştur. Bunlar şimdi Krasnolarsk Müzesi'ndedir.9 Kosogol'u yalnızca bir buluntu olarak saysak bile, Yenisey'in batı civarında keşfedilen 33, doğu tarafında ise sadece 16 buluntu mevcuttur. Batı'da iki kat daha fazla buluntu olması, bu bölgenin Hunların eline hiçbir zaman geçmediğini düşünmemize imkan bırakmamaktadır. Ayrıca, batı bölgesinde Hun varlığının olduğuna dair pek çok arkeolojik işaretler daha vardır.

3. Yenisey'in Batı Yakasında

Hun Tipi Kazanları Resmeden Taş Oymaları

Devlet'in çalışmasından habersiz ve ondan bağımsız olarak, 1996 yılında, Orta Yenisey Havzası ve civarındaki taş oymacılığının (Petroglyphs) yeniden değerlendirilmesi hakkında bir makale yayınladım.10 Şekil 4, bu taş oymalarının temel özelliklerinin özet bir tablosunu vermektedir. Maenchen-Helfen, makalesinde bu taş oymalarında bulunan insan figürlerinin Mani rahipleri olduğunu ifade etmektedir.11 Ancak, Rus bilim adamı Klyashtorniy, bu insan figürlerinin daha çok Nasturi rahiplerine benzediğini yazmaktadır.12 Bu sonuçlar, söz konusu taş oymaların, bu dinlerin Sibirya bölgesine ulaştığı dönemde, yani M.S. 7-10. yüzyıllar arasında yapıldığı anlamına gelmektedir. Ancak, her iki bilim adamı da, taş oymalarını özetleyen bir tablo olan Şekil 4'te görülebileceği gibi, bu oymalar üzerinde bulunan cübbeli insan figürlerine Hun tipi kazanların eşlik ettiğine dikkat etmemişlerdir. Yazarın, bu ciltteki diğer bir makalesinde bulunan Şekil 14'te bu taş oymalarından ikisi gösterilmektedir. Ancak, bizim verdiğimiz Şekil 4'te, alakalı detayların tamamı mevcuttur.

Kızıl Kaya'daki bir taş oymasında 9 kazanı gösteren manzara ortasında bir cübbeli figür bulunmaktadır. Cübbeli figürün bir maskesi vardır (Kuş maskesi) ve dışa doğru açılmış şekilde kaldırdığı elinde 6 parmak sayılabilmektedir (Şekil 4, 6. sıra). Bu yüzden bunun, bir şaman resmi olduğu düşünülmektedir. Bu taş oymalarında bulunan cübbeli figürler de büyük ihtimalle Hun Şamanlarıdır.

Şekil 4'ün dördüncü yatay sırasındaki Argoa dağı, dört cübbeli figürü birlikte göstermektedir (taş oymaları üzerinde ise bunlar ayrıdır). Noktalı insan figürleri üzerinde gagalı kuş maskeleri ve yerlerde sürünen eteğiyle cübbeler görülebilmektedir. Uzun etekler kuşların kuyruklarını temsil etmektedir. Hoppal'ın zengin (çizimli) kitabında, Abakan steplerinde yaşayan Tatarlar arasında hizmet veren kuğu şamanların hem arkadan hem

de önden görüntüleri bulunmaktadır.13 Bu konu Erdy tarafından da tartışılarak ilistüre edilmiştir.14 Hatto, kuştan insana, insandan kuşa dönüşebilen kuğu kızlar ve turna kızlar hakkında anlatılan bir eski hikayenin izlerini Sibirya'nın bu bölgesinde sürmüştür.15 Yenisey bölgesinde, Şekil 2'de görüldüğü gibi Hun mezarlarında bronzdan yapılmış kuğu heykelcikleri de bulunmaktaydı. Pazırık'taki 5 nolu kurgan mezar, bir çift doldurulmuş büyük kuğu da içermektedir. Öyle gözükmektedir ki, yüzyıllar boyunca Şamanizm'in aktif olduğu bu bölgede oldukça güçlü bir kuğu kültü bulunmaktaydı.

Şekil 14'teki (yazarın diğer bir makalesinde) alçak taş oyma, Bolshaia Boiarskaia Pisanitza diye adlandırılmaktadır. Bu oyma üzerinde 19 kazan resmedilmiştir. Bunların üç esas tipi Şekil 4'te gösterilmiştir. Bunların hepsi, bir Hun lou'su (bir sürü grubu) içinde bir dini bayramı gösteren manzara içine yerleştirilmiş Hun tipi kazanlardır. Aynı prensip, çadırın (yurt) ya da barakanın bitişiğinde bir Hun tipi kazanın bulunduğu genel bir manzara içinde keçi çobanının resmedildiği 175 cm uzunluğundaki taş oymacılığının gösterildiği Şekil 15'te (yazarın diğer makalesinde) de görülebilir.

Hepsi birlikte, tamamı Yenisey'in batı yakasında bulunan, taşa oyulmuş 47 Hun tipi kazan buldum. Bunların da haritaları çıkarılmıştır. Taş oymacılığına ait bu harita, Devlet'in kemer tokalarına dair haritası ile üst üste getirildiğinde, birbirinden bağımsız olarak toplanmış bu veriler arasında mükemmel bir uyumun varlığı açıkça gözlenmektedir. Taş oymalar Şekil 3'te boş bırakılmış kareler şeklinde temsil edilmektedir. Bu sadece sonuçların, yani Yenisey'in batısında Hun/Xiongnuların uzun süre yaşadığını gösteren pek çok bronz kemer tokası ve diğer nesnelere ilaveten, bir grup zengin Hun/Xiongnu arkeolojik kalıntıları olduğunun doğruluğunu güçlendirir.

4. Sıdorovka’da İrtiş Nehri Üzerinde Xiongnu Kurgan Mezarlığı ve Yenisey’in Batısında Diğer Mezarlıklar

Sıdorovka

Sidorovka’da İrtiş Nehri’nin doğu yakasında, nehre yakın bir yerde çok önemli bir höyük bulunmaktadır. Matiushchenko ve Tataurova’nın 1997 yılında basılan kitapları, 19 mezar ile beş kurganı tasvir etmektedir.16 Sidorovka mezarlığında bulunan ve Xiongnu definlerinin en önemli tipik nesnelerinden oluşan bir koleksiyon Şekil 5’te düzenlenmiştir. Batı Sibirya’nın derinliklerinde Xiongnuların olduğundan hiç kimse bahsetmek istemese de, bizim, burada bulunan süsleme tiplerinin, silahların, kazanların, mücevher kutularının, at eyerlerinin hepsinin Uzak Doğu topraklarında bulunan malzemelere aynen benzediğinin altını çizmemiz gerekmektedir.

Şekil 5’teki 1. Kurgan da seçmiş olduğumuz nesnelerin çoğunun bulunduğu yeri göstermektedir. 2. Kurganın 1. Mezarından büyük bir ağaç mücevher kutusu bulunmuştur.

Gösterilen süslemelerin tümü 1. Kurganın 2. Mezarındandır. Bunların arasında aşağıdakiler bulunmaktadır:

Turkuaz işlemeleri ile bir çift altın kemer tokası. Bunlar, Büyük (deli) Petro’nun Sibirya altın hazinesindeki birkaç altın kemer tokasıyla aynı tiptedir. Sidorovka’dan olan kemer tokalarının üzerinde kurt başlı Xiongnu ejderhasını ısırmakta olan iki kaplan resmedilmiştir.

Bükülmüş gövdeli kartallarla iki altın falerae (biri gösterilmiştir).

Kartallar ve boyun şekline saldıran kaplan resimleriyle diğer küçük altın plakalar.

Step benzeri iki altın süsleme de Xiongnu’nun tipik dizaynlarındandır.

Sidorovka'dan bulunan bir çift altın kemer tokası, Orta Asya'daki dizaynlarla aynı olmakla birlikte sadece 4 ilave paralele sahiptir. Bunlardan üçü bronzdan, biri ise yeşimden yapılmıştır. 1. Bir tek plakanın yarım parçası Ermitos Müzesi'nde Andrianova Koleksiyonu'ndadır. Orijini ise bilinmemektedir. 2. Ivolga mezarlığı, 100. Türbe, bir çift bronz kemer tokası.17 3. A. M. Sackler Koleksiyonu'na ait olan tek bronz toka. Orijini bilinmemekle birlikte, içeriğinde bulunan arsenik, güney Sibirya kaynaklı olabileceğini göstermektedir. 4. Hotun Kolleksiyonu'nda koyu gri-yeşil renklerdeki yeşim plaka.18 Menşei bilinmemektedir. Kesinlikle Xiongnu ikonografisinin kemer tokalarında aynen görülebileceği gibi, Selenga Nehrin'den (Ivolga) İrtiş Nehri'ne (Sidorovka) kadar olan stepler ters çevrilmiştir. Ben sadece menşei bilinen iki tanesine atıfta bulunmaktayım.

Silahlar ve diğer nesneler Kurgan 1'dendir, kırık olan parça hariç, Kurgan 3'tendir. Şekil 5'te gösterilen diğer parçalar şunlardır:

Pek çok üç kanatlı ok başı,

Kemik plakalar, yayın uç palakaları,

Kısa kılıçlar ve mızrak uçları,

Atların gömüldüğünü sembolik olarak gösteren birkaç demir parçası.

Kafesli ayaklı olan ikisi Kurgan 1, mezar 2'den olan (Şekil 5'te gösterilmiştir) ve kırık olan ötekisi Kurgan 5'ten olmak üzere üç tane bronz kazan bulunmaktadır. Ayaklı olanlar, menşeleri Ordos stepleri olmakla beraber, sadece Xiongnu dizaynlarında bulunmaktadır.

Yazarlar, mezarlıkların etnik aidiyetlerini belirlemeye çalışmamışlardır. Bunları, Scytho-Sibirya dünyasına ait parçalar olarak düşünmüşlerdir. Bu höyüğün M.S. 2. ya da 4. yüzyıllara ait olduğunu belirlemişler ve bunu Sargatska kültürünün geç dönemlerinin bir parçası olarak tespit etmişlerdir. Sargatska, İrtiş Nehri'nin batı tarafında bir nehir olup buralardaki kültüre

adını vermiştir. Bunker'in analizinde, altın tokaların M.Ö. 3. yüzyıldan olması gerektiği belirtilmektedir. Eğer, birileri birazcık olsun, silahlar ve töreler gibi Xiongnu kültürel kalıntılarına aşinaysa, kolayca tanınabilecek pek çok özellikleriyle bu mezarlığı Xiongnu'dan başka bir şeye atfetmelerine imkan yoktur. Bütün dekorasyonlar, silahlar ve çanaklar, daha önce Xiongnu toprakları olan Transbaykal ve Sarı Nehir bölgelerinde ulaşılanlarla açıkça aynıdır. Sidorovka'daki mezarlık, Xiongnu sanatının ve ikonografisinin pek çok özelliğini temsil ettiğinden çalışmamız için çok önemlidir.

Kokel

Yenisey'in batısındaki bir diğer büyük mezarlıktan da bahsedebiliriz. Bu mezarlık, içinde cenaze tefrişatı olarak yapılan bronz kazanların 91 adet toprak taklidi (Şekil 6) ile birlikte diğer özellikli nesnelerin bulunduğu 475 mezarı ile Tuva'daki Kökel'de bulunmaktadır. Kökel'in konumu Şekil 3'teki harita üzerinde gösterilmektedir.

Kıdemli bir arkeolog ve kazıların direktörü olan Sevian Vainstein, büyük Kökel mezarlığı hakkında şunları rapor etmektedir:

"Kökel'den silahların örnekleri kadar ağaçtan modelleri, değişik mutfak eşyaları ve süslemeler sadece Kökel kabilelerinin materyal kültürlerinin alışık olunmadık derecede tam bir resmini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Orta Asya'nın bütün 'Hun Dünyası'na ait kabilelerin kültürünü değerlendirmek için de önemli bir kaynak olarak hizmet görmektedir. Tuva'da Kökel (Siinchyurek) kültürüne mensup yeni kabilelerinin ortaya çıkışı, şüphesiz kültürel ve muhtemelen etnik olarak 'Hunnu' ile irtibatlı bir nüfusun buralara ulaşmasıyla bağlantılıdır."19

Aslında, mezarlıkta bulunan büyük eşya dizinleriyle tefriş edilmiş kazıların detaylı arkeolojik hesabını incelediğimizde,20 aşağıda sıraladıklarımız gibi pek çok Hun özelliğini görebiliriz:

1. Kökel mezarlığında bazı mezarlar kurganların (tümsek) altındadır, bazılarını ise gösterecek hiçbir işaret bulunmamaktadır. 2. Ölüler uzatılarak sırtüstü yatırılırlar. 3. Pek çoğunda sembolik olmak üzere, kısmen atlar da gömülmektedir. 4. Mezarların yanlarında odacıklar vardır. 5. Hayvan heykelcikleri, bu adet Orta Avrupa içlerine kadar ulaşmıştır. 6. Üç kanatlı ok uçları. 7. Refleks yayları ve bu yaylar için kemik plakalar. 8. Dört basit bronz kazan. 9. Büyük okçular ve Xiongnu/Hun bronz kap kacakları üzerindeki özel dekorasyonlarla aynı olan dalga benzeri süslemelerle dekore edilmiş seramik kap kacaklar. 10. Mezarlıkta, özenle kulpları şekillendirilmiş 92 toprak kazan. Şekil 6'da her kulp tipi ayrı ayrı gösterilmektedir. Bu büyük mezarlıkta en üst mertebedeki erkek, 8 adet üç kanatlı ok başı ile birlikte gömülmüştür. Bu kişi, aynı zamanda, Şekil 6'da gösterildiği gibi, Teletskoe Gölü bölgesinde bulunan bir bronz kazanın özellikle özel kulp dizaynı açısından çok yakın bir kopyası olan, çok süslenmiş bir kazanla birlikte gömülmüştür. Bu buluntular buranın bir Hun mezarlığı olduğunu göstermektedir.

Toprak kazan taklitleri Kiia Nehri'nin batısındaki Mihailovka ve doğusundaki Shestakovo'a ve Ob nehrinin doğusundaki bir haraç bölgesi gibi bölgenin diğer mezarlıklarında da görülebilmektedir. Minusinks Havzası'nda ve Altın Asar bölgesindeki Sir Derya nehri deltasında da toprak kazanların kullanıldığı rapor edilmiştir.21 Şekil 6'da gösterilenlerden ikincisi, Yukarı Kama nehri civarında Verkhnii Konets'te bulunan bir bronz kazanla önemli ölçüde benzerliklere sahiptir.22

Mıhaılovka

Batı Sibirya'daki Kemerovo Devlet Üniversitesi, Üniversite Müzesi'nde pek çok zengin sergiye sahiptir. Hun Dönemi'ne ayrılan bir bölümde, bir köyün 75 hanesinden 12'sinin büyüleyici bir şekilde yeniden inşa edilmiş modelleri bulunmaktadır. Bu höyük, Çulım'ın bir güney kolu olan Kiia

Nehri’nin batı yakasındaki Mihailovka’dadır. Mihailovka, Mariinsk şehrinin güneyinde 40 km uzaklıkta ve 55.8 kuzey enlemi üzerindedir. Buranın konumu Şekil 3’te harita üzerinde gösterilmektedir. Bölge, Achiinsk-Mariinsk bölgesinde bir ormanlık steptir. Kazılar, bir bayan arkeolog olan Martinova tarafından yönetilmekedir ve Martinova bulgularının detaylı bir raporunu yayınlamıştır. Martinova, bu höyüğü Taştik döneminden kalma eşsiz bir arkeolojik kompleks olarak addetmektedir.23 Taştik, Hunların mevcut olduğu bir dönemdir, M.Ö. 3. yüzyılda başlayarak Tagar devri ile örtüşür ve M.S. 2. yüzyıla kadar devam eder.

Bu kuzey orman steplerinde, yerleşim birimleri küçük tomruklar kullanılarak inşa edilmekteydi, fakat en önemli özellikleri çevrelerinin, yurtların (çadır) şekli gibi, aşağı yukarı daire şeklinde olmasıydı. Bunlar temel olarak çok köşeli tomruktan yapılmış yurtlardı. Bazı birimlerin fotoğrafları Şekil 7’de görülebilir. Köyün bulunduğu Kiia Nehri’nin batı yakasında büyük bir tesadüf eseri, 1,5 kilometre uzaklıkta 11 kurganlı bir mezarlık bulunmaktadır. Bu kurganlar, tümsekleri altında 3 ila 11 arasında mezar bulundurmaktadırlar.

Köy, Kiia nehrinin düz bir taraçası üzerine inşa edilmiştir. Bu taraçanın yüzeyi öylesine düzdü ki, tomrukların yataylıkları, hâlâ yuvarlak evleri neredeyse ayırıyormuşcasına görülebilir, bu evlerin dışarıya fırlamış gibi görünen bir de girişleri bulunmaktaydı. Aynı zamanda, duvarı desteklemekte kullanılan dikey destek kirişleri için kullanılan dikey delikler hâlâ fark edilebilmektedir. Bu deliklerin önemli bir kısmı hâlâ ağaç direklerin kalıntılarını barındırmaktadır, böylece inşaat modu için bir delil sağlayarak müzenin bu köyü yeniden inşa etmesini mümkün kılmıştır. Bahsettiğimiz gibi, Üniversite Müzesi, köyün yeniden inşa edilmiş haline, Hun Dönemi bölümünde ev sahipliği yapmaktadır. Aslında, mezarlıktaki

arkeolojik buluntuları gözden geçirdiğimizde, aşağıda sıraladığımız pek çok Hun özelliğini göreceğiz:

1. Ağaç tomruklar oyularak yapılmış ahşap tabutlar içinde sırtüstü uzatılmış şekilde gömülmekteydiler. Bu tek tabutlar içindeki ölüler çocuklardı ve bunlar daha sonra kurganların tümsekleri içine gömülmekteydiler.

2. Tomruktan yapılmış geniş defin odalarının ortalama ebatları 7x7 metreydi. Bu defin çukurları 3 ila 11 arasında ölüye ev sahipliği yapmaktaydı. Büyük odaların köşeleri sınır noktalarına doğru yönlendirilmekteydi.

3. Büyük defin çukurlarının bazıları, 1 m yüksekliğinde ve 1,5 m genişliğinde geniş dikdörtgen yassı taşlarla kaplanmaktaydı. Bunların malzemeleri kumtaşı ya da kireçtaşı idi. Bu malzemeler çevrede bulunmadığından 25-30 kilometre uzaktan getirilmek zorundaydı.

4. Transbaykalya ve Kuzey Moğolistan'dakilerinin (3. ve 4. kurganlar) aksine, bir geniş taş toprağın üstünde defin alanını belli etmekteydi.

5. Kurgan 2'de küçük bir at heykelciği bulundu, bu genellikle ta Avrupa içlerine kadar ulaşmış olan bir Hun defin töresi gereği yapılmaktaydı.

6. 11 defini barındıran Kurgan 2'de ayrıca bir Hun tipi refleks yayının kemik plakası ve sadakların diğer kemik plakaları da bulunmaktaydı.

7. Kurgan 11'de bulunan kalıntılar arasında aşık kemiği ile oynanan bir oyun için parçalar da bulunmaktadır.

8. Gömülmüş olan cesede Hun tipi bronz kazanların taklidi olan pek çok özellikli toprak kazan da eşlik etmekteydi. Her kurganda birçok toprak kazan bulunmaktaydı. Bunların çoğunun yüzeyleri baskılarla, dalgalı çizgilerle dekore edilmişken, diğerleri desensizdir. 4., 8., ve 11., kurganlarda olduğu gibi bronz prototiplerine benzetilerek özenle dizayn

edilmiş kulpları olan çok sayıda seramik kazan da bulunmaktadır. Hepsi de geniş Hun tipi ayaklara sahiptir.

9. Son olarak tartışılmayı bekleyen, kurganlardaki bireysel kalıntılardır. Kalıntılar arasında 3., 4., 5. ve 11. Kurganlarda not edilmiş olan yakılmış kemikler vardır, fakat diğerleri de bunlara benzemektedir. Kemikler insan büyüklüğünde bir yüzeye yayılmıştır ya da genellikle kırık bir seramik kazanın bitişiğindeki bir yığın içindedir. Hunların ölülerini yakıp yakmadıkları ise hâlâ tam olarak çözümlenmemiş bir sorudur. Istvan Bona, mezarların bazılarında ateş işaretleri görülse de, en azından Avrupa'da Hunların cesetlerini yakmadıklarını söylemektedir. Bona, "Hunların ölülerini yaktıklarına dair bir kayıda sahip değiliz" demektedir."24 1998'de ziyaret ettiğim, Batı Sibirya'da Kemerovo yakınlarındaki Tom Nehri'nin üzerinde bulunan Tomskaia Pisanitsa Müzesi'nde yüzyıllar boyunca uygulanmış olan defin uygulamaları sergisinde bu görüşe muhalif kanıtlar bulunmaktadır. Buranın direktörü G. S. Martinova'dır. Beş defin tipi arasında (Tagar öncesi zamanlardan Türk dönemine kadar), tıpkı Mikailova'daki bir kurgan zemininde olduğu gibi, toprak kap kacakların ve seramik çömlek parçalarının bitişiğinde insan kemiklerinden oluşmuş yığınlarıyla çoklu bir defin manzarası vardır. Çektiğim fotoğraf için aldığım notta, "Hunlara ait yanmış kemik grupları M.Ö. 2. yüzyıl-M.S. 4. yüzyıl" demişim. Yetişkinlerin cesetleri yakılırken, çocuklarınkilerin ise yakılmayıp tahta tabutlar içine defnedildiklerini de not etmemiz gerekir.

Bu sorunlara yönelik benim yorumum şudur, ölülerin yakılmasına yönelik bir adetin, tomruklardan yapılma yurtların da gösterdiği gibi, bol miktarda ağacın bulunduğu Achinsk-Mariinsk ormanlık steplerinde, sınırlı bir bölgede, geliştirilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak, yine de Bona'nın ifade ettiği gibi, Hunları ölülerini yakan bir halk olarak nitelendiremeyiz. Bu makalede incelediğim bölgede bile, İrtiş üzerindeki

Sidorovka’da ya da Kökel’deki 475 mezarın bulunduğu büyük mezarlıkta, altın işlemeleri ile birlikte kutuların içinde yetişkinlerin kurgan defni bulunmaktadır. Orta Avrasya boyunca, pek çok, kısmi at defni ve taç şeklinde altın başlıkla birlikte defin bulunmaktadır. Eğer analizimiz doğru ve Mihailovka da Hun idi ise, ölülerin yakılması sadece lokal bir uygulamadır.

Sonuç olarak, Sidorovka ve Kökel, Hun/Xiongnu mezarlıklarıdır. Mihailovka’nın da Hun/Xiongnu mezarlığı olduğuna dair pek çok gösterge vardır. Özellikle cenaze için büyük sayılarda toprak kazanlar kullanılmasından dolayı, Şestakova’nın hâlâ büyük bir dikkate ve analiz edilmeye ihtiyacı vardır, çünkü bazı Hun özellikleri taşımaktadır.

Şestakovo Hun Etkilerini

Gösteriyor

Kiia nehrinin doğu yakasında, yani batı yakasındaki Mihailkova’nın karşısında, 10 kurgandan oluşan bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır.25 Yazarlar, bu mezarlığın tarihini M.Ö. 3. yüzyılın sonları ve M.Ö. 1. yüzyıl olarak belirlemişlerdir ve bu dönemin Tagarların son dönemi ile Taştik kültürleri arasında bir geçiş dönemi olduğuna işaret etmişlerdir. Bu geçiş döneminin (M.Ö. 1. yüzyıldan 2. yüzyıla kadar) doğası, ölüleri sanki hayattaymış gibi gösteren toprak maskelerle karakterize edilmektedir. Yazarlar, höyüğün geçişsel doğasına vurgu yapmakla birlikte, herhangi bir etnik kimlik belirleme girişiminde bulunmuyorlar ve daha fazla ve mükemmel araştırmaya ihtiyaç duyduklarını söylemekle yetiniyorlar. Bu yazarlar sadece, Şestakovo’nun ormanlık step bölgesinde hayvancılık yapan bir nüfusla karışarak oluşmuş bir tarım nüfusuna ait bir site olduğu sonucuna varabilmişlerdir. Yazarlar, özetlerinde “toprağa şekil vermek suretiyle oluşturulmuş…. bir parça bolluğu”nu not etmektedirler.

Yayınlanmış malzemelerin detaylı bir incelemesi, bazıları güçlü bir Hun kültürel nüfuzuyla uyum içinde olacak olan, bazı gözlemlere imkan tanıyacaktır.

10 kurganın altında 1'den 4'e kadar olan geniş ve ayrı defin çukurları bulunmaktadır. Çukurlar 30'a varan sayıda insan bedenini barındırmaktadır. Bu cesetler, bir savaşta ya da Kurgan 4 ve 5'te (yaklaşık M.Ö. 2. yüzyıl) olduğu gibi bir felakette aynı anda ölmüşler gibi yan yana yatırılmışlardır. Kurgan 3'te (M.Ö. 3. yüzyıl), altı insan kalıntısı arasında iki atın defnedildiği görülmektedir. Bunun bir Hun tipi defin olup olmadığı bilinmemektedir. Kurgan 3'te üç adet üç kanatlı ok başı (dördüncüsü ise ıslıkçı tipindedir) ve bunlara ilaveten iki at parçası ve bir üzengi olmasına rağmen, mezarlarda Hunları karakterize eden önemli bir unsur ve dekorasyon bulunmamaktadır.

En beklenmedik olan, tıpkı Kökel ya da Mihailovka'daki mezarlıkta bulunanlara benzeyen Hun tipi 182 seramik kazanın varlığı olmuştur. Ancak burada, yani Şestakova'da, gelenek biraz fazla abartılmış ve insan iskeletinden çok kazan konulmuştur. Yazarlar, kendi kayıtlarında insanlara dair bir hesap vermemektedir. Sadece seramik kap kacakların sayısı 181 olarak gösterilmektedir. Ağır ayakları ve işlenmiş kulplarıyla kazanlar tamamen Hun tipidirler (Kurgan 2 ve 10'da). Kendileri etnik olarak Hun olmasalar bile Şestakovo halkının, Güçlü bir şekilde Hun kültürünün etkisi altında kaldığına dair şüphe yoktur. Ayrıca, seramikten yapılma kulpsuz kab kacaklar ve bazılarının kenarlarında yukarıya doğru kıvrılmış kulpları bulunmaktadır. Bunlara ilaveten, kenarlarındaki kulaklarıyla toprak kaplar gibi şekil verilmiş küçük fincanlar da bulunmaktadır. Özetle, farklı bir yerel halk üzerinde, enteresan bir Hun kültürel nüfuzunu göstermek istemekteyim. Bu toprak kazanların hiçbiri Scythianların bronz kap

kacakları ile mesela tamamen kendi karakteristikleri olan Sakalarınkiyle herhangi bir benzerliğe sahip değildir.26

5. Balkaş Gölü Bölgesinde
Yazılı Çin Kaynakları ile
Arkeolojik Buluntuların
İrtibatı (M.S. II. Yüzyıl)

M.S. 91 tarihi, Kuzey Xiongnu tarihinde, dört yönden birden gelen çevrelerindeki dört göçer düşmanın ezici bir yenilgisinden kaçmak için kendi memleketlerini terk ettikleri bir yıldır. Bu yenilgiden önce, tarihlerinde M.S. 85 yılından beri diğer yenilgiler de vardı. İç çatışmalar, maddi zorlukların üstesinden gelmek güç olduğundan yaşanan büyük çaplı firarlar, salgın hastalıklar, çekirge istilası ve açlığın da dahil olduğu, 70'li yıllar boyunca yaşanan olaylar bu kötü kaderin sorumlusuydu.27 Cambridge'de Çin Tarihi Kürsüsü'nden "Hanların Uluslararası İlişkileri" hakkında bir bölümün yazarı olan Yü Yingshi şunları yazmaktadır:28

"Bütün taraflardan kuşatılan Kuzey Shanyu, konumunu koruyamadı ve batıya kaçtı." Yazar Hou Han Shu 89 p. 2950'ye atıfta bulunmaktadır. Başka detaylar bir sonraki alıntıda verilmektedir: "91'de daha batıya İli Vadisi'ne göç eden Kuzey Xiongnu milletinden geriye bir şey kalmadı ve bunların Dış Moğolistan ve Orta Asya üzerindeki hakimiyetleri sona erdi". Yazar burada da tekrar Hou Han Shu 89 p. 2951'e atıfta bulunmakta ve ayrıca Ch'i Ssa-ha (1977) ve Hsiao Chih-hsing (1978) tarafından yapılan "Kuzey Hsiung-nu'nun batıya göçü" üzerine iki çalışmaya da göndermelerde bulunmaktadır. Birkaç yıl sonra, bu yazar tarafından "Hsiung-nu" üzerine yazılan bir başka bölümde, Hou Han Shu'nun (119: 5a) bir başka metninden alıntılar yapılmaktadır, "Shanyu konumunu artık daha fazla elinde tutamadı ve bu yüzden çok uzak diyarlara kaçtı." Ayrıca

şunu yazmaktadır:29 “Kuzey Hsiung-nu 107 ve 213 yılları arasında Batı bölgelerine kısa bir süre için geri geldi…”

Aslında, Xiongnu ilk olarak Liaoning bölgesinden kuzeye doğru çekildi, burada bu halkın bir kısmını oluşturan 100.000 yurttan oluşan bir kesim geri çekilenlere katılmadı ve Xianbei ile birleşti. Bu olaydan sonra, Xiaongnu yönünü İli Nehri Vadisi’ne çevirdi. Tianşen’den kaynaklanan bu nehir doğuya doğru akıp, sonra keskin bir şekilde ters yöne dönerek Balkaş Gölü’nün güneyindeki düzlüğe ulaşmaktadır. Burada, bu nehir, uzatılarak genişletilmiş bir göl oluşturmaktadır ki, bugün bu Kapçagay Rezervuarı’dır. Kuzeye döndüğünde birçok kollara ayrılmakta ve Balkaş Gölü’ne dökülmektedir; böylece Yedi Nehir Bölgesi’ni yani günümüzün Semirechye’sini oluşturmaktadır. Bölge hayvan yetitiriciliği için idealdir. Bu bölge yeni Xiongnu gücünün üssü oldu ve buradan yeniden Çin’e saldırılara başlayarak, Tarım Havzası’nın tamamını, daha önemlisi tüm Batı Bölgelerini yeniden elde etmeyi başardılar. Tarım Havzası, M.S. 107-123 yıları arasında Xiongnu mülkiyetindeydi, ancak Çinliler bunları hile ile yenilgiye uğrattığından, bu toprakları yeniden Çinlilere kaptırdılar.

6. Sonuç

Bizim bakış açımızdan en önemli olan şey, yazarın elinizdeki kitaptaki diğer makalesinde bulunan üç esas arkeolojik haritanın her birinin, Balkaş Gölü ya da İli Nehri boyunca buluntulara sahip olmasıdır. Bunları gözden geçirdiğimizde şunları görürüz:

1. İli’nin bir haraç bölgesi olan Künes nehri vadisindeki Xinyuan kasabasındaki (Sincan) bir bronz kazan.30

2. Biri Balkaş’ın batısındaki Çuluk Tau’dan (höyük 2.4) ve diğeri gölün kuzey yakasındaki Kanattas’tan olan iki Hun altın kadın başlığı (höyük 2.5, her ikisi de yazarın diğer makalesindeki Şekil 9’da).

3. Atların bir kısmının gömüldüğüne dair haritaya gelince, bir Hun kadının iki genç çocuğu ile birlikte gömüldüğü mezar yine Kanattas'tadır (höyük 3.8. Erdy'nin diğer makalesindeki Şekil 8'de) ve bir Hun kraliçesinin taş levhalarla kaplanan geniş bir mezar içine gömüldüğü Kara Ağaç (Höyük 3.9). Kara Ağaç, Balkaş'ın kuzeyinde, Akmolinsk civarında bir höyüktür ve burada tam bir at defini mevcuttur, ancak kafatası ve arka ayakları atın derisi içinde kalmıştır.

İli Vadisi'nin yeniden konumlandırılmasında Çin kaynakları referans alınsa da, İli Balkaş Gölü bölgesinin arkeolojik buluntuları, özünde, Orta Avrupa'ya kadar ulaşan daha batıdaki buluntular ile tamamen aynıdır. Bu yeni güç üssünden yola çıkan Hunlar, Çinlilerden her iki ulus için de hayati önemi haiz Tarım Havzası'nı aldılar.

Hun arkeolojik buluntuları ve şimdi geniş Orta Asya toprakları üzerinde bulunan etnik kimlikleri göstermekte olan Çin kaynakları ile çok güçlü bir bağ bulunmaktadır. Bu bölgenin doğu ucunda, Sogd harfleri, batı ucunda da Wei Shu ve Wei Lueh, Xiongnu Hun sürekliliğini göstermektedir.

Böylece, üç harita üzerinde temel arkeolojik bağlantılar gösterilmekte ve bu Erdy'nin diğer makalesinde sunulan üç eski kaynak tarafından doğrulanmaktadır, bu bağlar ayrıca bu makalede tartışılan materyaller tarafından da güçlü şekilde desteklenmektedir. İlave destekleyici materyaller aşağıdaki kalemleri içermektedir:1. Batı'ya doğru gittikçe kazan kulplarının dizaynlarında görülen tedrici stilistik gelişme.

2. Yenisey'in batı yakasında çok sayıda kemer tokaları ve petroglifler.

3. İrtiş yakınlarındaki Sidorovka kurgan mezarlığında Hun tarzı altın kemer tokaları ve diğer altın süslemeler.

4. Yenisey'in batısında Hun tarzı buluntular ve mezarlıklar (Kokel, Mihailovka).

5. Balkaş Gölü bölgesinde Çin kaynakları ile çok sayıda arkeolojik buluntular arasındaki bağlantı.

Bundan dolayı, benim Xiongnu-Hun tarihsel sürekliliğini kabul etmemden başka bir alternatif bulunmamaktadır. Bu arkeolojik buluntularla, Sogdca ve Çince yazılmış eski yazılı kaynaklar arasındaki çok yönlü anlaşmayı iptal edebilecek, bugüne kadar bilinmeyen, bir bilgi ya da verinin ortaya çıkarılabileceğini hayal etmekte bile güçlük çekiyorum.

1 Sinor, Denis, The Hun Period, The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge (UK), New York, Cambridge Univ. Press, 1990, ss. 177-205. Cited s. 178.

2 Sinor, Denis, Migrations in Inner Asia: Facts and Fancy. Bu makale, the American Oriental Society'nin 207. toplantısında sunulmuştur, Miami, FL, March 23-26, 1997.

3 Miniaiev, Sergei, Archaeology of the Hsiung-nu in Russia: New Doscoveries. Metropolitan Museum of Art'ta sunulmuştur, Ancient Near East department in New York, NY on January 15, 1999.

4 Bu malzemenin bir bölümü iki konferansta sunulmuştur: Indiana University'de, Bloomington, IN (9th Annual Central Eurasian Studies Conference, March 30-April 1, 2001) ve University of Wisconsin'de, Madison, WI (Central Eurasian Studies Society's 2nd Annual Meeting, October 11-14, 2001).

5 Érdy, Miklós, Hun and Xiong-nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia, Eurasian Studies Yearbook, 67, 1995, 5-94. Also: Corrigenda, ESYb, 68, 1996, s. 143.

6 Devlet, M. A., Sibirskie Poiasnie Azhurnie Plastini (Siberian openwork belt buckles, 2nd c. B. C.-1st c. A. D.) Arkheologiia SSSR, C. D

4-7. Moskva, Izdatelstvo “Nauka”, 1980, ss. 3-66.

7 Bunker, Emma C., Ancient Bronzes of the Eurasian Steppes from the Arthur M. Sackler Collections, New York, The Arthur M. Sackler Foundation, 1997.

8 Linduff, Katherine M., An Archeological Overview, in Emma C. Bunker.

9 Katia Devlet’ten e-mail yoluyla alınan bilgi, 7 Nisan 2000.

10 Érdy, Miklós, Manichaeans, Nestorians, or Bird Costumed Humans in their Relation to Hunnic Type Cauldrons in Rock Carvings of the Yenisei Valley, Eurasian Studies Yearbook, 68, 1996, ss. 45-95.

11 Maenchen-Helfen, Otto, Manichaeans in Siberia, Semitic and Oriental Studies. Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1951, ss. 311-326.

12 Klyashtorniy, Sergey G., Istorico-kul’turnoe znachenie Sudjinskoi nadpisi (The historical-cultural importance of the inscription of Sudja), Problemi Vostokovedeniia. Moskow, Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, No. 5, 1959, ss. 162-169.

13 Hoppál, Mihály, Sámánok. Lelkek és Jelképek (Shamans. Souls and Symbols). Budapest, Helikon, 1994, ss. 30, 52.

14 Érdy 1996, ibid, ss. 67-69, 84.

15 Hatto, A. T., The Swan Maiden: A Folk Tale of North Eurasian Origin? Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 24, 1961, ss. 326-352.

16 Matiushchenko, V. I. ve L. V. Tataurova, Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtishe. Novosibirsk, “Nauka”, 1997.

17 Devlet, ibid.

18 Bunker, ibid, ss. 88, 274.

19 Vainstein, Sevyan, Kokel Cemetery and the Problem of History of the Hunnu in Central Asia. Preprints of Papers at The Internat. Academic Conference on Archaeology. Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations. Hohhot, Inner Mongolia, China, C. 2 (Wu), August 11-18, 1992.

20 Vajnstein, Sevyan, I., V. S. Diakonova & Roman Kenk, Das Graberfeld der Hunno-Sarmatischen Zeit von Kokel', Tuva, Süd-Sibirien. München, Verl. C. H. Beck, 1984.

21 Érdy 1995, ibid, ss. 26, 80.

22 Maenchen-Helfen, O. J., The World of the Huns. Berkeley, Univ. of California, 1973, ss. 318, 335-336.

23 Martinova, G. S., Tashtikskie plemena na Kie (Tashtik a.g.e., tribe by the Kiia), Krasnoiarsk, Izdat. Krasnoiarskogo Universiteta, 1985.

24 Bóna, István, A hunok és nagykirályaik (Hunlar ve büyük kralları). Budapest, Corvina, 1993. s. 174.

25 Martinov, A. I., G. S. Martinova, A. M. Kulemzin, Shestakovskie Kurgani (Shestakovo Kurgans). Kemerovo, Kemerovskii Gosudarstvenniy Pedagogicheskiy Institute, 1971.

26 Érdy 1995, ibid, s. 6.

27 Yü Ying-shi, The Hsiung-nu, in Denis Sinor ed. The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990, ss. 118-149, Cited s. 148.

28 Yü Ying-shi, Han Foreign Relations, in D. Twitchett and M. Loewe eds. The Cambridge History of China, C. I., Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1986, ss. 377-462. a.g.e., s. 405.

29 Yü Ying-shi 1990, ibid, s. 149.

30 Érdy 1995, ibid, s. 81.

Bóna, István, (1993). A hunok és nagykirályaik (The Huns and Their Greatkings). Budapest, Corvina.

Bunker, Emma C. (1997). Ancient Bronzes of the Eurasian Steppes from the Arthur M. Sackler Collections, New York, The Arthur M. Sackler Foundation.

Devlet, M. A. (1980). Sibirskie Poiasnie Azhurnie Plastini (Siberian openwork belt buckles, 2nd c. B. C. - 1st c. A. D.) Arkheologiia SSSR, C. D 4-7. Moskva, Izdatelstvo “Nauka”, ss. 3-66.

Érdy, Miklós (1995). Hun and Xiong-nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia, Eurasian Studies Yearbook, 67, 5-94. Also: Corrigenda, ESYb, 68, 1996, s. 143.

Érdy, Miklós (1996). Manichaeans, Nestorians, or Bird Costumed Humans in their Relation to Hunnic Type Cauldrons in Rock Carvings of the Yenisei Valley, Eurasian Studies Yearbook, 68, ss. 45-95.

Érdy, Miklós (2001). Three Archaeological Links between the Xiongnu and the Huns, The Turks.

Hatto, A. T. (1961). The Swan Maiden: A Folk Tale of North Eurasian Origin? Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 24, ss. 326-352.

Hoppál, Mihály (1994). Sámánok. Lelkek és Jelképek (Shamans. Souls and Symbols). Budapest, Helikon, ss. 30, 52.

Klyashtorniy, Sergey G. (1959). Istorico-kul’turnoe znachenie Sudjinskoi nadpisi (The historical-cultural importance of the inscription of Sudja), Problemi Vostokovedenii. Moskow, Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, No. 5, ss. 162-169.

Linduff, Katherine M. (1997). An Archeological Overview, in Emma C. Bunker Ancient Bronzes of the Eastern Eurasian Steppes, New York, The Arthur M. Sackler Foundation.

Maenchen-Helfen, Otto (1951). Manichaeans in Siberia, Semitic and Oriental Studies. Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, ss.

311-326.

Maenchen-Helfen, O. J. (1973). The World of the Huns. Berkeley, Univ. of California.

Martinov, A. I., G. S. Martinova, A. M. Kulemzin (1971). Shestakovskie Kurgani (Shestakovo Kurgans). Kemerovo, Kemerovskii Gosudarstvenniy Pedagogicheskiy Institute.

Martinova, G. S. (1985). Tashtikskie plemena na Kie (Tashtik a.g.e., tribe by the Kiia), Krasnoiarsk, Izdat. Krasnoiarskogo Universiteta.

Matiushchenko, V. I. and L. V. Tataurova (1997). Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtishe. Novosibirsk, “Nauka”.

Miniaiev, Sergei (1999). Archaeology of the Hsiung-nu in Russia: New Discoveries. Presentation at the Metropolitan Museum of Art, Ancient Near East department in New York, NY on January 15.

Sinor, Denis (1990). The Hun Period, The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge (UK), New York, Cambridge Univ. Press, ss. 177-205.

Sinor, Denis (1997). Migrations in Inner Asia: Facts and Fancy, Abstracts of and Paper Presented at the 207th meeting of the American Oriental Society in Miami, FL, March 23-26.

Vainstein, Sevyan (1992). Kokel Cemetery and the Problem of History of the Hunnu in Central Asia, Preprints of papers at The Internat. Academic Conference on Archaeology. Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations. Hohhot, Inner Mongolia, China, C. 2 (Wu), August 11-18.

Vajnstein, Sevyan, I., V. P. Diakonova & Roman Kenk (1984). Das Graberfeld der Hunno-Sarmatischen Zeit von Kokel’, Tuva, Süd-Sibirien. München, Verl. C. H. Beck.

Yü Ying-shi (1986). Han Foreign Relations, in D. Twitchett and M. Loewe eds. The Cambridge History of China, C. I., Cambridge, Cambridge

Univ. Press, ss. 377-462.

Yü Ying-shi (1990). The Hsiung-nu, in Denis Sinor ed. The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, Cambridge Univ. Press, ss. 118-149.

I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve "Beş Tuzak" (Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler) / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan [s.729-742]

Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi / Türkiye

Hocam Merhum

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in

Aziz Hatırasına…

Tarih boyunca gerek Orta Asya'da, gerekse Batı'da kurulmuş Türk veya genel olarak "göçebe" kavimlere karşı yerleşik kavim ve milletlerin uyguladıkları zayıflatma, yıkma ve assimile etme politikaları hep aynı olmuştur. Bu politikaları doğuda Çin, batıda İran, daha batıda ise Roma ve Bizans değişik isimlerle, farklı Türk boylarına ama hep aynı şekillerde uygulamışlardır. Hemen belirtmek gerekir ki, aşağıda da görüleceği gibi, bu politikalar, değişik uygulama şekilleriyle ve çağa uydurulmak suretiyle, günümüzde bile aynıyla gerek Türkiye'ye, gerekse "gelişmekte" olan siyaseten ve iktisaden zayıf devletlere hâlâ tatbik edilmektedir. Sonuç, göçebeler ve zayıflar aleyhine hep "hüsran", yerleşikler ve teorisyenler adına ise tam bir "başarı"dır.

Asya'da M.Ö. III. yy. sonunda kurulan Hsiung-nu (Hun) İmparatorluğu, Asya'da göçebeler tarafından kurulan ve tarihin "devlet" olarak kaydettiği ilk siyasî kuruluştur. O zamana kadar güçlü ve merkezî bir tehditle karşılaşmamış olan Çin, Hsiung-nular ile birlikte, komşularını, göçebeleri alt etmek için artık sistemli bir çalışma içine girmiş; bu konuda birçok bilgin değişik teoriler geliştirmişler, bu teoriler, uygulanabilirlikleri ölçüsünde tarih boyunca bütün göçebelere zamanın şartları da dikkate alınmak suretiyle tatbik edilmiştir. Bu çalışmamızda biz, Hsiung-nu

İmparatorluğu’nun M.Ö.’ki dönemlerinde Çin’in İlk Han Sülâlesi (M.Ö. 206-M.S. 24) zamanında yaşamış olan Chia I, Ch’ao Tso ve Tung Chung-shu gibi teorisyenler ve bunlar tarafından geliştirilen Hsiung-nuları yıkma politikaları üzerinde duracağız.

1. Ho-ch’in Anlaşması (M.Ö. 198)

M.Ö. III.yy. sonunda Orta Asya’da “eli ok ve yay tutan bütün kavimleri” bir devlet çatısı altında toplayan ve hepsini “tek bir aile halinde birleştiren”, kısacası “Hun” yapan Mao-tun, M.Ö. 198 yılında Çin’deki Han Sülâlesi ile de Ho-ch’in Anlaşması’nı imzalamıştı. Başlangıçta oldukça basit şartlardan oluşan Ho-ch’in Anlaşması’nın temel maddeleri dört madde halinde şöyle özetlenebilir: 1. Shan-yü ile evlenmek için Çinli bir prenses gönderilecek; 2. Çinliler, Hsiung-nulara her birinin miktarı önceden tespit edilmiş olarak: Para yardımı, ipek, şarap, pirinç ve başka yiyecek maddelerinden oluşan yıllık ödemelerde bulunacaklar ve bunu da yılda birkaç defa tekrarlayacaklar; 3. Han Sülâlesi ile Hsiung-nular iki eşit (“kardeş”) devlet sayılacaklar; 4. Çin Seddi, Hanlar ile Hsiung-nular arasında sınır olacak.2 “T’ien-tzu” (Gök’ün Oğlu) olan Çin imparatoru ve “Chung-kuo” (Dünyanın merkezindeki/Orta Krallık) anlayışındaki Çin için bu anlaşma, yüz kızartıcı, aşağılayıcı bir şeydi. Bu anlaşmaya rağmen Hunlar, bilhassa sınır boylarında anlaşmayı zaman zaman ihlal ederek akınlarda bulunuyorlar, Çin Seddi güneyine de geçerek sınır boylarını yağmalıyorlardı; bu durumda anlaşma, güçlü devlet olan Hsiung-nular lehine şartları daha da ağırlaştırılarak ve her seferinde bir şeyler kazanılarak, Çinliler aleyhine ise bir şeyler kaybedilerek yeniden imzalanıyordu.

Bu anlaşmayla Hsiung-nu Shan-yüsünün aslında iki temel hedefi vardı: Öncelikle ve en etkili olanı, Hunların “siyasî elit tabakasını” beslemek ve ödüllendirmek için kullanılacak olan doğrudan yardım kazanmak; shan-yü,

bu maksadına eriştikten bir süre sonra, üzerinde durduğu asıl gayeyi biraz değiştirmiş, bu defa, sınır boylarında oturan alelâde göçebe halkın da ihtiyaçlarının sağlanması ve sınır pazar yerlerinde ticaret yapmalarına izin vermesi için Han Sülâlesi sarayından istekte bulunmaya başlamıştı3 ki bu, aşağıda Chia I'nin sınır Pazar yerlerinin açılması ile ilgili teklifinde ele alınacaktır.

Ho-ch'in Anlaşması'nin, Wu-ti (M.Ö. 140-87) imparator olmasının ilk senelerine kadar devam etmiş ve bu müddet zarfında M.Ö.135 tarihine kadar 10 kezden fazla imzalanmıştı.4 Wu-ti, esaslı bir değişiklik yapıncaya kadar "Ho-ch'in politikasının barbar5 hastalığına hiçbir şekilde ilaç olmadığı defaatle isbatlanmıştı."6 Ho-ch'in Anlaşması'nın "artan fiyatı ve azalan tesiri" karşısında savunmadan saldırıya geçmek, Hsiung-nu tehdidini bir defada ve tamamen defetmek için Çin'in, politikasını değiştirmeğe karar vermesi kaçınılmaz görünüyordu.7

Mao-tun'un M.Ö. 174 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Lao-shang Shan-yü zamanında ise şartlar Çin için daha ağırlaşmıştı; üstelik M.Ö. 160'lı yıllarda Çin'den gelen Çinli bir vezir, Chung-hang Yüeh, Hunları Çin kültürünün tehlikeli yönlerine karşı uyarıyor, ona her gün tavsiyelerde bulunuyordu.

2. Vezir Chung-hang

Yüeh'nin Tavsiyeleri

Çin'den İmparator'un emriyle M.Ö. 169 yılında kendilerine elçi olarak gelen ve ülkesine geri dönmeyerek Hun hükümdarına (Shan-yü) hemen her hususta hizmet etmeyi bir vazife bilen Chung-hang Yüeh'nin tavsiyeleri ana başlıklarla şöyledir: 1. "Hunların bütün nüfusu, Çin'in bir eyaletinin nüfusu kadar bile etmez." Çin nüfusu Hun nüfusundan daha fazla olduğu için Çin daha güçlüdür. 2. Hunların gücü, onların yiyecek ve giyeceklerinin Çinlilerinkinden farklı olmasında yatmaktadır. Çinlilerin elbise ve

yiyecekleri ise Hunlarınki kadar iyi değildir; bu sebeple ipekten yapılmış Çin giyeceklerine, şarap, pirinç ve başka türden Çin yiyeceklerine kendinizi kaptırarak onlara bağlanmak, Çin'in iktisâdî tesiri altına girmek doğru değildir. Sizin keçeden veya deriden yapılmış pantolon, ceket gibi giyecekleriniz; yoğurt, süt, ayran ve kımız gibi içecekleriniz daha iyidir. 3. Hun hükümdarı, Çin imparatorundan daha güçlü ve daha büyük olduğunu göstermek için mektup ve mühürlerini onlarınkinden daha uzun ve daha geniş yaptırmalı; mektup yazarken kullandığı unvan ve hitaplar Çin'dekinden daha gururlu bir ifade ile kaleme alınmalıdır.8

İşte bütün bu siyasî, iktisadî ve psikolojik şartlar karşısında Çin, Hunlara karşı koyabilmek için yeni stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştı.

3. Chia I (M.Ö. 201-169)

Han Sülâlesi'nin önde gelen devlet adamlarından olan Chia I'nin ölümünden sonra çok önemli birçok tarihî eser kaleme alınmıştır. Onun eserleri Çin edebiyatının en önemli örnekleri arasında sayılmaktadır.9 İmparatorluğun çağdaş durumunu yükseltmek ve yapısını kuvvetlendirmek isteyen Chia I, kralların gücünü indirmek de dahil bazı önemli hususlarda İmparator'a sert tedbirler alınmasını tavsiye eden, ancak başarılı biri olarak nitelendirilemeyecek bir devlet adamı idi. Sağlığında gerçek değeri takdir edilemeyen erdemli bir devlet adamı örneği sergileyen Chia I, Çin tarihinde bir efsane olmuştu. Ahlâkî ve ictimâî anlayışları itibariyle Konfüçyanist sayılmış, hatta, Konfüçyus'un fikirlerine aykırı hareket eden önceki Ch'in Sülâlesi'nin başarısızlıkları hususunda "Kuo Ch'in-lun" (Ch'in Devleti'nin Yanlışları) adıyla bir eser kalem almıştır.10 Siyasî fikirleri itibariyle Chia I, "İmparatorluğun prensipleri Ch'in Sülâlesi'nin örnekleri ve müesseselerine dayandığı durumlarda", devletin prensiplerinin sadık bir müdafii idi. Onun Ch'in politikalarını tenkit etmesi, daha önceki devlet adamları ve meşhur Ch'in imparatoru Shih Huang-ti'nin politikalarını ve hedeflerini

eleştirmekten ziyade, "prensiplerini uygularken insanların başarısızlıklarını göstermek, Han Sülâlesi yöneticilerini, hatalarından nasıl kaçınacakları hususunda uyarmak"tan kaynaklanıyordu.

Chia I, Ch'in idarecilerinin başarısız olmalarının sebebini, Konfüçyus ile gelen ahlâkî ideallerden vazgeçilmesinde arıyordu. Ona göre, idareciler, Ch'in Sülâlesi'nin yıkılmasına sebep olan ifratlardan sakınmalıydılar.11 Chia I'nin kendisi de, İmparator Wen-ti'yi, Çin prenslerini eğitmek için Konfüçyanist âlimleri kullanması için teşvik ederek, Konfüçyanist öğretinin böylece ileride Han Sülâlesi'nin imparatorları üzerinde kuvvetli bir tesir elde edeceğini söylemişti.12

Chia I, henüz daha 20 yaşlarındayken İmparator Wen-ti tarafından davet edilerek kendisine âlimlik görevi verildiğinde saraydaki en genç bilgindi. İmparator ne zaman bir ferman yayınlayacak olsa bunun taslağı, tartışma için bilginlerin görüşlerine sunulurdu; genellikle yaşlılar, tek bir kelime söyleyemezken Chia I, sarayda, İmparator'un soruları karşısında, büyüklerin söylemek isteyip de ifade edemedikleri her şeye tam bir bilgelikle cevap veriyordu. Çok geçmeden diğer âlimler, Chia I'nin kabiliyetiyle yarışamayacaklarını fark ettiler. İmparator ise ondan son derece memnun olduğu için kendisini hızla ilerletmiş, bir yıl gibi kısa bir zaman zarfında onu saray danışmanı mevkiine çıkarmıştı.13

Bununla beraber Chia I, kendisinin daha büyük bir devlet memuriyetine gelmesine muhtemelen rakipleri engel oldukları için, Han Sülâlesi sarayında üst rütbeli bir danışmandan yukarıya çıkamamıştı.14 Saraydaki görevinden uzaklaştırıldıktan sonra bir gün İmparator Wen-ti, "manevî varlıklar"ın tabiatı hakkında kenisine bir şeyler sorduğunda Chia I, bu sorulara teferruatlı cevaplar vermişti. Chia I'yi yolladıktan sonra İmparator, "Usta Chia (I)'yı uzun bir zamandır görmemiştim. Ben, ondan daha fazla şey bildiğimi düşünürdüm, ama şimdi görüyorum ki onunla boy

ölçüşemem.”15 Chia I’nin kısa bir süre sonra İmparator Wen-ti’nin en küçük oğlu olan Liang Kralı Huai’in baş mürebbisi vazifesine atanmıştı. Bu tayininden bir kaç yıl sonra Kral, bir gün at sürerken attan düşüp öldü. Chia I de, mürebbilik görevini yerine getirmede başarısız olduğunu görerek utandı ve bu acı içerisinde bir yıl sonra intihar etti; Chia I böylece büyük bir devlet memuriyetine bile atanamadan 33 yaşında hayata veda etmişti.16 Ancak kendisinden sonra torunları, İmparator Wu-ti zamanında eyalet valiliklerine atanmışlardır.17 Chia I’den geriye, gerek manzum, gerekse mensur olarak yazılmış bazı eserler kalmıştır ki en önemlisi, bizzat kendisi tarafından toplanmış olmamakla beraber, Hsin-shu ismi verilen eserdeki denemeleri, bunun içerisinde ise Ch’in Sülâlesi’nin yükseliş ve çöküşünü anlattığı “Ch’in’in Hataları” isimli eseridir.18

Chia I, en azından “iki kritik konuda” Han Sülâlesi İmparatoru’ye Wen-ti (M.Ö. 179-157) müsbet mânâda tavsiyelerde bulunmuştur: Bunlar, çok yakında kralların (wang) yetkilerinin azaltılması gerekeceğini ve “Hsiung-nularla hesaplaşma günü”nün uzun müddet geciktirilemeyeceğini önceden görmüş olması19 ve Hsiung-nularla imzalanan Ho-ch’in anlaşmasını tenkit etmesidir.20

Chia I’ye atfedilen ve Han Dönemi Çin edebiyatının en enteresan belgelerinden olan bu eser belki de sonradan yazılmıştır ama aşağıda görüleceği üzere, Çin’deki Han Sülalesi’nin Hsiung-nulara karşı uygulayacağı her türlü propaganda ve strateji burada teferruatıyla verilmiştir.21 Chia I’nin bu çalışması Çin tarihindeki bu tip eserlerin tabiatıyla ilki değildir; ancak burada, düşmanlara kitle halinde uygulanacak “ikna” teknikleri anlatılmaktadır.

Han Sülalesi’nden çok önce keşfedildiğini ve askerî maksatlarla Ch’in zamanında da kullanıldığını bildiğimiz, ancak Chia I’nin önerileriyle geniş ölçüde Han döneminde hayata geçirilen temel savunma tedbirlerlerinden

biri de, düşman saldırılarını anında haber alabilmek için sınır boylarında gözetleme kuleleri ve uyarıateşi yakma sistemlerinin yapılmış olmasıdır.22

Biz burada Han Sülâlesi'nin Hsiung-nularla ilgili olarak alması gereken tedbirler konusunda Chia I'nin yaptığı tavsiyeler üzerinde duracağız.

Çin Devleti ve İmparator'un Durumu

İmparator Wen-ti zamanında, Chia I, zaten birkaç kez keskin bir dille tenkit ettiği Ho-ch'in sulh politikası hakkında uzun bir rapor hazırladı ve bunu İmparator'a sundu. Bu raporunda Chia I, gerek Han Sülalesi'nin, gerekse İmparator'un Hsiung-nular karşısındaki aşağılayıcı durumunu açık, ama zaman zaman da mizahî bir şekilde şöyle tasvir etmektedir:

"İmparatorluğun durumu, tam olarak ayaklarından baş aşağıya asılmış bir adam şeklinde tasvir edilebilir. Göğün Oğlu, İmparatorluğun başıdır. Niçin? Çünkü o tepede kalmalıdır. Barbarlar İmparatorluğun ayaklarıdır. Niçin? Çünkü onlar ayak tarafında yeralmalıdır. Şimdi, Hsiung-nular bir taraftan mağrur ve küstah, diğer taraftan da bizi istilâ ve yağma ediyorlar; bize binlerce hakaretlerde bulunuyorlar, ki bu durum bize karşı son derece saygısız bir davranış olarak kabul edilmelidir. Onların İmparatorluğa verdikleri zararın ise haddi hesabı yok. Daha fazla hakaretlere maruz kalmamak için bir çok masrafa giriyoruz; her yıl Han Sülâlesi onlara para, ham ipek ve kumaş veriyor! Bunları talep etmek, hâkim ve sâhip olmak demektir. Onlara bu vergiyi vermek ise onların tâbiiyeti altına girmek demektir! Barbarlara emretmek, tepede bulunan İmparatora bahşedilmiş bir yetkidir; Göğün Oğlu'na haraç takdim etmek ise ayak kısmındaki vassallar tarafından yapılması gereken olağan bir davranıştır. Demek oluyor ki şimdi ayaklar üstte, baş ise aşağıda bulunuyor! Bu şekilde başaşağı asılı durma insan muhayyilesinin ötesinde bir şey! Ne müthiş bir herc ü merc! Buna tahammül edildiği sırada İmparatorluk dâhilinde hakikaten gayretli, işgüzar kumandanlar bulunduğu iddia edilebilir mi? İmparatorluk bugün hakikaten

utanılacak ve hazin bir vaziyette bulunuyor. Kimse memleketi bu durumdan kurtarmak için uğraşmıyor. Memleket kuzey-batı tarafından şiddetli surette muzdariptir. Orada birçok asker ve yüksek maaşla kumandanlar bulundurmak için birçok masraflara gidildiği halde ahali daima telaş içinde yaşıyor! Bir parça kuvveti olan kimselerin tamamı aralıksız nöbet bekleme halindedirler. Gece gündüz ateşler yakmak ve işaretler vermekle uğraşıyorlar. Askerler de üzerlerinde zırhlar, başlarında miğferlerle uyumak mecburiyetinde bulunuyorlar. Bunlar, İmparatorluğunuzu muzdarip edecek hakikî ve ciddî bir fenalıktır. Bir tabip, memleketi bu hastalıktan kurtarmak için ilaç tavsiye ediyor, halbuki sözleri dinlenmek istenilmiyor! Bu, ağlanacak bir hal değil midir? “İmparator” gibi şan ve şeref dolu bir unvan taşıdığınız halde “haraçgüzar” gibi hareket etmek, utanılacak bir şey değil midir? Bütün bu hakaretlere katlanmakta devam edecek, bu fenalıkların kökleşmesine müsaade gösterecek olursanız bu hareketin neticesi nereye varacaktır? Zât-ı Haşmet-penâhîlerin (İmparator’un) fikir sorduğu adamlar içinde hiç bir kimse yoktur ki şu bahsettiğim fenalıkların doğruluğuna kâni bulunmasın! Fakat bunlara çare bulmak mes’elesi bahis konusu olunca, hiçbir tedbir düşünemediklerini söylüyorlar. Ben başka bir fikirdeyim: Bakan’ınızın hesaplarına göre, Hsiung-nuların bütün nüfusu büyük bir Çin kasabasının (hsien) nüfusunu aşmıyor. Binâen aleyh büyük bir İmparatorluğun, bir kasaba nüfusunun kontrolü altına girmesi, bu kadar geniş bir devletin kuvvetleriyle bu kadar mahdud bir millete karşı mukavemetten âciz kalmak, memleketi idare edenler için, İmparatorluk işlerinden sorumlu olan kişiler için sizin Bakanınızın pek büyük bir utanç duymasını gerektirir. Hsiung-nu’lardan gördüğümüz fenalıklara çare bulmak o kadar kolaydır ki Size tâbi olan krallardan yalnız biri, nasihatlerim bir parça takip olunursa bu barbarları itaat altına alabilir. Bunu bir tecrübe ediniz! Göreceksiniz ki az zaman içinde Shan-yü’ye hâkim

olacaksınız! Siz Majesteleri, niçin beni Bakanınız, tâbi devletlerden (shu-kuo)23 sorumlu bir memurunuz olarak istihdam etmiyorsunuz? Bakanınızın (yani benim) planı kabul edilecek olursa, Bakanınız olarak ben, bir yandan, Shan-yü'nün iki yakasını toplayıp onun hayatını sizin hizmetinize sunabilecek; diğer yandan, eğer arzu ederseniz shan-yü'nün Meclisine başkanlık eden (Kurultay başkanı!) hâin Chung-hang Yüeh'yi kendi sırtını kırbaçlatmak için yere yatıp uzanmak zorunda bırakacak ve onu cezalandıracağım. Üstelik, bütün Hsiung-nu halkı da sadece İmparator'un emirlerini dinler hale getirilecek. Affınıza sığınarak arzedeyim ki Hsiung-nu'ların bu kadar mağrur bir şekilde davranmalarının sebebi, sizin hareket tarzınızdır. Sizi endişelendiren bu vahşilerin üzerine atılacağınız yerde av peşinde dolaşmakla vakit geçiriyorsunuz! Havâî bir eğlence uğrunda bu kadar büyük fenalıkları düşünmeği ihmâl ediyorsunuz! Sükun ve istirahat, emniyet bu suretle sağlanmaz! Hüküm ve nüfuzunuzu korkulacak bir hale getirmek, faziletinizi en uzak memleketlere hatta hududlarınızdan dışarıya sevdirmek isterseniz bu, Sizin elinizde olan bir iştir. Halbuki bugün İmparatorluğunuzdan 30-40 fersah mesafede bile kendinize itaat temin edemiyorsunuz!"24

Bu metne bakıldığında Hsiung-nuların Çinlilere gerek maddî gerekse manevî yönden ne kadar zarar verdikleri, Çinlilerin ise onları ne kadar hakir gördükleri kolayca anlaşılabiliyor. Chia I'nin burada ifade ettiği hususlar, aslında o dönem insanlarının çoğunun psikolojik durumunu da yansıtmaktadır.

Raporda, özetle şu radikal değişikliklerin yapılması önerilmektedir: 1. Savunmaya dayalı dış politikadan kuvvet kullanmak suretiyle yayılmacı politikaya geçilmeli, Çin, göçebe korkusunu üzerinden atmalı, 2. Ho-ch'in Sistemi yerine "Haraç Sistemi"25 getirilmeli.26

Chia I'nin bu teklifleri Çin sarayında o zamanki şartlar icabı fazla ciddiye alınmamış, ancak bir nesil kadar sonra İmparator Wu-ti zamanında en katı ve eksiksiz bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır.

Hsiung-nulara Karşı Alınması Gereken Tedbirler

M.Ö. 198 yılında Hsiung-nular ile Çin'deki Han Sülâlesi arasında imzalanan Ho-ch'in Anlaşması, yukarıda izah etmeye çalıştığımız Çin merkezli dünya nizamı anlayışına kuvvetli bir darbe indirmişti; Hanlar ile eşitlik statüsünü de elde eden Hunlar, bu nizamın en kuvvetli ve saldırgan mütecâvizleri olmuşlardı. Chia I'nin yukarıda bahsettiğimiz ikazlarına ve Ho-ch'in sistemini de acımasızca tenkit etmesine rağmen Çin, Ch'in Sülâlesi'nin yıkılması ve Han Sülâlesi'nin doğuşunu takip eden iç savaş ve dahilî problemlerle uğraşıyordu; ayrıca M.Ö. 201 yılındaki savaşta neredeyse Mao-tun'un eline esir düşme tehlikesi yaşayan İmparator Kao-tsu (Kao-ti) için Hsiung-nu gücüne büyük bir hürmet göstermek, hediyeler vermek, evlilik münasebetleri tesis etmek, Hsiung-nuları yatıştırmanın en kolay yoluydu. Hatta İmparator Kao-ti, eğer İmparatoriçe Lü engel olmasaydı kendi kızını bile Mao-tun'a eş olarak vermeye hazırlanmıştı.

Ho-ch'in anlaşması, Kao-ti'den sonra Lü, Wen ve Ching gibi İmparatorlar zamanında da Hsiung-nuların aralıklarla sınır boylarını yağmalamalarına rağmen devam etmiş, hatta İmparatoriçe Lü'ye Mao-tun'un M.Ö. 192'de yaptığı kaba evlilik teklifini bile Çin, bu sebeple sineye çekmek zorunda kalmıştı.27 Ancak "saf" Hunlar, gerçekte, Chung-hang Yüeh, aşağıda göreceğimiz "Beş Tuzak" konusunda kendilerini uyarıncaya kadar,28 kendi güçlerinin Çin tarafından resmen tanınmasının Han sarayını nasıl şiddetli bir sıkıntıya soktuğunu başlangıçta fark edememişlerdi; bu sebeple de Çinlilerin her dediklerini doğru kabul ediyorlardı.29

Çinliler ise, "Ho-ch'in" sulh anlaşması maddelerinin aslında kendileri için ileriye dönük olarak nasıl kazançlı bir yol olduğunu çok iyi

kavramışlardı. Bu vesile ile Hsiung-nuları Çin malları ile iktisaden etkileri altına almak, sonra da kültürel yönden assimile etmek niyetindeydiler. Çinliler, Hsiung-nulara verdikleri hediyeler ve yaptıkları para yardımını, onları önce zayıflatmak, sonra da neticede yıkmak için iktisadî bir silah olarak kullanmayı düşünüyorlardı.30 Onların bu niyetlerini Chia I'nin İmparator'a sunduğu raporlarından açıkça görmek mümkündür. Çin sarayı için asıl önemli olan şey, Ho-ch'in anlaşmasına nasıl yapılıp da son verileceği ve, Çin hakimiyeti çerçevesinde bir haraç sistemine Hsiung-nuların nasıl çekileceği idi. Ancak bu, "Hsiung-nular askerî bakımdan daha fazla zayıflatıldıktan ve iktisaden Çin yardımına daha çok bağımlı hale getirildikten sonra mümkündü ancak."31

A. "Beş Tuzak"

Göçebe kavimleri itaat altına almak, bizim şimdiki örneğimizde ise nihaî hedef olarak Hsiung-nuların tabiiyet altına alınması, Çin için Konfüçyanist düşünce sisteminin ve Çin merkezli dünya hakimiyeti anlayışının ayrılmaz bir parçası idi ve bu, aynı zamanda Çin'in, "haraç sistemi" denilen ve en iyi şekilde de Ho-ch'in anlaşması fırsat bilinerek uygulanmaya çalışılan politikasının temelini teşkil ediyordu. "Haraç sistemi"nin hususî şartları daha tespit edilmemiş olduğu zamanlarda bile Çin sarayında Konfüçyanist âlimlerin öncülüğünde "ho-ch'in anlaşması çerçevesinde Hsiung-nuların nasıl kontrol altında tutulabileceği" hususunda tarışmalar yapılıyor, ortaya enteresan fikirler atılıyordu.32 Bu konudaki ilk Çin teklifi de yukarıda hayatı ve Konfüçyanist fikirlerinden kısaca bahsettiğimiz Chia I'nin "Beş Tuzak" diye bilinen teklifidir:

"Onlara (yani Hsiung-nulara) GÖZLERİNİ BOZMAK için ihtimamla hazırlanmış elbiseler ve arabalar vermeliyiz; AĞIZLARINI BOZMAK için onlara nefis yiyecekler vermeliyiz; onlara KULAKLARINI BOZMAK için musikî ve kadınlar vermeliyiz; MİDELERİNİ BOZMAK (yani genel arzu

veya iştahlarını bozmak) için onlara yüksek evler, tahıl ambarları ve köleler temin etmeliyiz; itaat etmek için gelen Hsiung-nulara İmparator, bir kraliyet resepsiyonu ile kendilerine hürmet göstermeli, bu partide İmparator, onların AKLINI BOZMAK için onlara bizzat şarap ve yiyecek ikram etmelidir. Beş Tuzak denilenler bunlardır."33

Ying-shih Yü'nün dediği gibi, bu "Beş Tuzak"da teklif edilen, "Han Sülâlesi Çini'nin üstün maddî kültürü nün yanı sıra lüks hayat tarzını Ho-ch'in sistemi vasıtasıyla Hsiung-nuları felç etmek için kullanmaktan başka bir şey değildi."34 Ho-ch'in Anlaşmasının bu münasebetle Çinliler tarafından gerçekte kötü niyetle uygulandığı, Chung-hang Yüeh'nin Hsiung-nu Shan-yüsüne yaptığı ikazlardan açıkça anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki gerek Çinliler, gerekse Hsiung-nular, Ho-ch'in sisteminin arkasında yatan gerçeğin aynı şekilde farkındaydılar. "Hsiung-nular için pek verimli gibi görünen Çin ipeklileri, hububatı, lezzet itibariyle tatlı, ama maalesef zehirliydi".35

Chung-hang Yüeh, Hsiung-nu shan-yüsüne bu tavsiyeleri yaptığında artık zaman çoktan geçmiş, Hunlar Çin yiyecek ve giyeceklerine iyice alışmış bulunuyorlardı. Çöküşün sebebi sadece malların beğenilmesiyle ilgili olmayıp bir o kadar da ekonominin ve hayat şartlarının değişmesiyle alâkalıydı.36 Bu durumu fark eden Vezir'e düşen ise sadece, Çin'den bundan sonra saraya gelecek olan malların daha kaliteli ve daha fazla olmasına dikkat etmek, Çin elçilerini de bu yönde tehdit etmek olacaktı.37

"Beş Tuzak" ile ifade edilen Çin stratejisi Hsiung-nuları tehdit eder gibi görünmekle beraber Hunların temel ekonomisi, Çin'den gelen kumaş, hububat, şarap ve madene bağlı olmadığı için hiç bir zaman fazla bir risk taşımıyordu; evet, ticaret önemliydi ve göçebeler, bu gibi yiyecek mamulleri ile el yapımı Çin ürünlerini kendi hayvanî ürünleri karşılığında alıyorlardı; bu sebeple de başarısız olmuş sayılabilir. Çin'in Hun sarayına

gönderdiği hediyeler ise genellikle ipek ve ipek mamulleri, para yardımı, rüşvet gibi, “lüks” ürünlerdi ve shan-yü, bunları devleti idare eden “elit” tabaka arasında paylaştırıyordu. Bunlar ise göçebe bir devlet için zenginlik kaynağıydı. O. Lattimore’un dediği gibi,38 saf göçebe olmayan ve gelir kaynaklarının farkında olan Hsiung-nu idarecileri, bozkır kavimlerinin sırtından ve kendi hesaplarına bu siyasî gücü korumak için Çin ile iş yaparken bu istisnaî hakkını dikkatle koruyordu.39 Hatta Hsiung-nu idarecileri, hiç bir mahallî Hun yöneticisinin Çin ile kendi adına görüşme yapmasına ve Çin topraklarında kalmasına izin vermiyorlardı; sınır ilişkileri hiç mahallî olarak yapılmıyordu: Shan-yü’den Çin sarayına veya Çin’den Shan-yü’nün karargahına gelip giden elçiler vasıtasıyla oluyordu. Çin idarecileri bunu bildikleri için zaman zaman sınır boylarındaki kalabalık göçebe Hun gruplarını yoğun hediyeler ve ünvanlar vermek suretiyle kendi topraklarına ayartıyorlar, ancak Hunların merkezî devlet yapısı, bu gibi Çinli yöneticilerin bozkırdaki Hun idarecileri ile ittifaklar yapmasını imkânsız hale getiriyordu.40 Fakat Çin malları hususunda temel bir problem vardı ki işin püf noktası bu idi: Çin’den gelen “lüks” hediyeler sadece shan-yü ve idarecilerine gidiyordu; Saray’ın dış gelirleri, genellike Çin’den alınan haraçla sınırlıydı ve hükümdar, ekstra gelirler ve elçilerin veya Hun ülkesini ara sıra ziyaret eden Çinli idarecilerin zaman zaman getirdikleri hediyeler olduğu sürece otoritesini sağlayabiliyordu;41 ancak sınır boylarında bulunan idareciler ve halk “açtı”, bunların Çin’den bir kazancı olmuyordu; işte bu sebeple ve yine Hsiung-nu hükümdarının talebiyle “sınır pazar yerleri” açılmıştır.

B. Sınır Pazar Yerlerinin Açılması

Çinlilerin sınır Pazar yerleri açmaları, Hsiung-nuların artan saldırıları ve sınır bölgelerindeki yağma hareketlerinin devam etmesi neticesinde İmparator Wen-ti’nin, Ho-ch’in anlaşmasını yeniden gözden geçirmesi, bu

arada verilen yıllık vergi miktarının artırılması ile birlikte sınır ticaretinin de açılması ile ilgilidir. Tarihçiler, genellikle, kuzeydeki Çin Seddi boyunca sınır Pazar yerlerinin açılışının, İmparator Ching-ti (M.Ö. 156-140) zamanında başladığına inanıyorlarsa da, HS'nin toplayıcısı Pan Ku'ya göre, bu resmen Wen-ti zamanında başladı ve Ho-ch'in anlaşmasının bir parçası sayıldı.42 Bu bakımdan, sınır ticaretinin resmen açılışı İmparator Wen-ti ile Lao-shang shan-yü arasında olmuş olmalıdır.43 Pan Ku'nun dediğine göre, "İmparator Wen, Hsiung-nularla sınır ticaretini açtı, Shan-yü ile evlenmek üzere Han Sülâlesine mensup bir kız gönderdi ve Hsiung-nulara verilen hediyeleri de yılda 1000 parça altına çıkardı."44 Wen-ti'nin Ho-ch'in Anlaşmasını yeniden gözden geçirmesi esnasında daha sonra sınır Pazar yerleri şeklini alacak olan sınır ticareti, bilhassa önemlidir ve Hsiung-nuların sadece hanedan üyelerinin değil, bu defa sınır boylarında oturan halkın da Çin mallarına temâyül ederek önce bunlara alışmalarına, daha sonra da buna engel olmak isteyen Hun idarecilerine başkaldırmalarına sebep olmuştur. Çünkü, yukarıda temas edildiği gibi, Çin'den gelen lüks mallar, vergiler, hatta arasıra verilen rüşvetler sadece Hsiung-nu elit tabakası arasında paylaşılıyor, ancak halk bundan bir kâr elde edemiyordu. Kalabalık Hun kitlelerinin bu malları elde etmek için uygulayacakları en kolay yol, anlaşmayı da hiçe sayarak Çin'e yağma akınlarında bulunmak olacaktı. İşte bu sebepten, Wen-ti zamanında Çinlilere bizzat Hsiung-nular tarafından, "sınır Pazar yerleri kurulması" fikri empoze edildi; bu sınır pazar yerleri, Hsiung-nu halkının ihtiyaçlarını karşılayacaktı.45 Bu husus, daha sonra yapılan anlaşmalarda dile getirilmişti: Eğer Shan-yü'den anlaşmaya riayet etmesi isteniyorsa, Çin ile sınır ticaretinin açılması şarttı.46 Ancak, sınır ticaretinin diğer bir yönü daha vardı: Çin ile olan anlaşma ve sınır ticareti vasıtasıyla Hunlara bağlı bulunan göçebeler, bu şekilde sakinleştirilmiş oluyorlar, Shan-yü de en üst askerî lider olarak

kendi durumunu emniyete almış oluyordu; yani Shan-yü, göçebelerle Çin sarayı arasında ticaret ilişkileri hususunda bir tür aracı vazifesi görüyor, kendi durumunu da muhafaza altına alıyordu.47

Chia I, sınır Pazar yerleri açılması ve bunun ne şekilde işletileceği konusunda bize, kısaca şu bilgileri vermektedir:

"Hsiung-nuların en çok ihtiyaç duydukları, sınır pazar yerleridir (kuan-shih), üstelik onları bizden almak için, başka çare kalmayınca kuvvete başvurmak da dahil çılgınca hareketler yaptılar. Majestelerine, kararımızı kendilerine bildirmek için bu fırsatı kullanarak, onların büyük çaplı sınır Pazar yerleri kurma ricalarını tereddüt göstermeden yerine getirmeyi, Hsiung-nularla sulh yapmak için bol hediyelerle birlikte elçiler yollamayı tavsiye ediyorum. Elçilerimiz geri döndüklerinde de stratejik önemi hâiz yerlerde hemen birçok pazarlar açmalıyız. Bu Pazar yerlerinin her birinde bizim kendimizi korumamız için yeterince askerî kuvvet bulundurmalıyız. Sınırdaki her büyük pazarda, çiğ et, şarap, pişirilmiş pirinç ve nefis kuzu çevirmeleri satmada uzmanlaşmış dükkanlar bulunmalı. Dükkanların hepsi 100 veya 200 kişiye hizmet edebilecek kapasitede olmalıdır. Bu şekilde Çin Seddi altındaki Pazar yerlerimiz kesinlikle Hsiung-nularla kaynayacaktır. Üstelik, eğer onların kralları ve komutanları Hsiung-nuları kuzeye dönmeye zorlamaya çalışırlarsa onların, dönüp kendi krallarına saldırmaları kaçınılmazdır. Bizim pirinç, yahni, kuzu çevirmelerimiz ve şarabımız Hsiung-nuların iyice gözlerinde tütmeğe başladığında bu, onların öldürücü zayıflamaları olacaktır."48

İmparator Wen-ti ve Ching-ti zamanlarında Hsiung-nular, Ho-ch'in anlaşması uyarınca kendilerine ödenen vergiler ve verilen hediyeler karşılığında Çin sınırlarına büyük çaplı yağmalar yapmaktan bir zaman için vazgeçmiş görünüyorlardı; para ve altın takdimi de "hediyeler"in bir kısmını oluşturuyordu.49 M.Ö. 140 yılında İmparator olan savaş taraftarı

Wu-ti de, saltanatının ilk dönemlerinde Hunlara bol bol hediyeler vermeye devam etti; öyle ki Wu-ti zamanında Hunlara verilen yıllık vergi en yüksek seviyeye ulaştı; sınır ticareti de Hunlar lehine daha da genişletildi.50 SC'nin belirttiğine göre, tahta geçtiğinde Wu-ti'nin yaptığı ilk işlerden biri, "Ho-ch'in sulh anlaşmasını yenilemek" oldu. "O (Wu-ti), Hsiung-nulara büyük bir cömertlikle davrandı, sınır Pazar yerlerinde onların ticaret yapmasına müsaade etti ve onlara bol bol hediyeler gönderdi. Bütün Hsiung-nular, Çin Seddi boyunca gelip giderek Hanlarla arkadaş gibi büyüdüler."51 Hsiung-nuların, üstün Çin maddî kültürünün kullanılması sayesinde uysallaştırılması, Ying-shih Yü'nün dediği gibi gerçekten dâhice bir buluştu;52 alınan neticeler de bunun böyle olduğunu göstermiştir.

4. Ch'ao Ts'o (ö. M.Ö. 154)

Yerleşik Çin medeniyetinin tarih boyunca göçebelere karşı yürüttüğü assimile ve birbirlerine düşürme siyasetinin temellerini atan ve stratejisini tespit eden kişi olarak ifade edebileceğimiz Ch'ao Ts'o, "barbarı barbara düşürme" olarak açıklanan bir sistemin kurucusudur. İmparatorluğun içinde bulunduğu kötü şartlarda bakan olan Ch'ao Ts'o'nun bu enteresan görüşü, daha çok Sonraki Han Sülâlesi (M.S. 24-220) zamanında yoğun bir şekilde uygulanmış, neticede Hsiung-nular, gerek "kardeş" ve tâbi devlet ve boyların isyanı, gerekse kendi içlerinde meydana gelen kardeş kavgaları sonucunda kısa zamanda zayıflayarak en sonunda yıkılmıştır. Ch'ao Ts'o, devletin en büyük üç memuriyetinden birinde, imparatorluk danışmanı olarak M.Ö. 155-154 yılları arasında hizmet etmiş; Chia I'den daha güçlü, çağdaş problemleri sistemli ve nizama uygun bir şekilde analiz etmeyi bilen pratik bir devlet adamıydı.53 İmparator Ching-ti tahta geçtiği zaman ona "imparatorluk sekreteri" olarak hizmet etmiş54 ve ona, kendisine itiraz edecek, meydan okuyacak krallara canla başla karşı koymasını, Hsiung-nu'larla ilişkilerde stratejik ve taktik davranılmasını tavsiye etmiş; devletin

ziraî üretimini artırma vasıtalarına dikkati çekmişti; Chia I gibi o da, önceki Ch'in Hanedanı'nın hataları ve başarısızlıklarının farkındaydı.55

Ch'ao Ts'o'nun Chia I'den farkı, prensiplerden ziyade derece ve vurgulama farkıydı; eğitim altyapıları da faklıydı: Chia I, Shih-ching (Şarkılar Kitabı) ve Shu-ching (Belgeler Kitabı) üzerinde öğrenim görmüştü; oysaki Ch'ao Ts'o'nunki, Shang Yang ve Shen Pu-hai'a dayanıyordu.56 HS'daki Ch'ao Ts'o'nun denemelerine bakıldığında, Konfüçyus prensipleriyle birleşmiş etnik ve sosyal hiyerarşiler hususunda açık hiçbir işaret yoktur. Her ikisi de imparatorlara hemen aynı tavsiyelerde bulunmuşlar, her ikisininki de kabul görmüş olmakla beraber, Chia I, o zaman bir kahraman gibi karşılanmış, Ch'ao Ts'o ise ancak Çinli yazarlar tarafından son zamanlarda takdir edilmiştir. M.Ö. 155 yılında imparatorluk danışmanı olan, ikinci olarak ancak bakanlık görevine getirilen Ch'ao Ts'o, zaten bir yıl sonra, M.Ö. 28 Şubat 154 tarihinde, kendisini çekemeyen rakiplerinin kıskançlıklarının kurbanı olarak katledilmiştir.57

I-i-chih-i/I-i-fa-i

A. I-i-chih-i

İlk defa İmparator Wen-ti zamanında Ch'ao Ts'o tarafından takdim edildiği bilinen bu taktiklerden birincisi olan "i-i-chih-i", "Barbarları durdurmak için Barbarları kullanmak"; ikincisi "i-i-fa-i" ise "Barbarlara saldırmak için Barbarları kullanmak" demektir.58

Burada "barbar" anlamında kullanılan "I" kelimesi, M.Ö. XI. yy.da Çin'de Chou Sülâlesi'nin kurulmasıyla birlikte Çin kaynaklarında gözüken ve genel anlamda "yabancı"demek olan bir tabirdir. Bu dönemde Çinliler, yabancıları Doğuda: I'ler, Güneyde Manlar, Batıda: Junglar, Kuzeyde: Tiler şeklinde tasnif ediyorlardı.59 Bunlardan birincisi olan "i-i-chih-i" prensibi, Çin'deki o zamanın şartları icabı60 daha çok Birinci Han

Sülâlesi döneminde yani M.Ö.'ki zamanlarda, ikincisi ise M.S.'ki Han Sülâlesi zamanında uygulanmıştır.

Chou Sülâlesi zamanındaki hâkim geleneğe göre, birbirleriyle savaşmak, savaşırken de Çinli olmayan, "barbar" olanlara karşı bunu yapmak gerekiyordu; "saf" Çin Devleti'nin bir diğeriyle savaşmaması lazımdı.61 Bu iki strateji, Çin'deki Han İmparatorluğu'nun Batı'daki muasırı Roma İmparatorluğu'nda da enteresan bir şekilde gördüğümüz "Divide et Empire" (Böl ve Hükmet!) prensibinin Çin'deki karşılığı olarak görülebilir ki bu prensibin yalnızca Çin'e, Birinci Han Sülâlesi'ne mahsus bir metod olmadığı62 böylece anlaşılmış oluyor. Çinli olmayan kavimlere karşı Çinli olmayanların kullanılması gibi, Roma İmparatorluğu'nda da yardımcı birliklerden oluşan ücretli asker toplama adeti vardı ve bu, büyük bir başarıyla işliyordu.63 İlk defa Sonraki Han döneminde daha çok uygulanmış ise de o dönemin bir "keşfi" olmayıp, çok daha önceden Ch'ao Ts'o tarafından önerilmişti.

Ch'ao Ts'o, İmparator'a sunduğu uzun bir eserde, İmparatorluğun şu andaki durumunun, en iyi avantaj olarak "Barbarlara saldırmak için Barbarları kullanma"yı gerekli kıldığını; bu sistemin, bilhassa itaat altına alınan Hsiung-nuları süvari olarak silahlandırmak; bizzat kendi kabilesinden olanlara karşı savaştırmada yoğun bir şekilde kullanabilmek için bunları Çin kuvvetlerine katmak anlamına geldiğini söyledi.64 Ch'ao Ts'o, gelecekte Hsiung-nulara karşı tatbik edilecek muhtemel bir stratejiyi işler kılmak için iki unsur tesbit ederek onları İmparator'a yazdığı eserinde açıkladı: Bunlardan biri, Hsiung-nulara saldırmak için doğrudan Çinlileri değil, Çin'e bağlanan "Barbar"ları şu gaye için kullanmaktı: "Barbarlarla savaşmak için Barbarları kullanmak. Orta Krallık'ın (Chung-kuo) âdeti/sanatı bu" idi.65 İkinci husus, savaşlarda tecrübe edildiği kadarıyla Hsiung-nuların askerî üstünlüğü, büyük ölçüde onların atları yüzündendi;

Hunların atlarıyla Çin ordusunun atlarını mukayese etmek mümkün değildi. “Hsiung-nuların arazisi, sahip olduğu yapı ve icap eden maharet bakımından Çinlilerinkinden farklıydı. Dağ ve bayırları çıkarken ve inerken, sarp gözetleme kulelerine girip çıkmada Çin askerleri, Hsiung-nuların atlarıyla rekabete dayanamazlardı.”66

İmparator Wu-ti zamanından itibaren de, özellikle Çin’e tâbi olan Hsiung-nuların “shu-kuo” askerleri, Hsiung-nu asıllı olan Hular ve, Çin’in güneyindeki Yüehler (Güney Barbarları), Çin ordusu içerisine dâhil edilmeğe başlandı.67 Çin’de sınır bölgelerinde bulunan yabancı asıllı savaşçılar ve süvarilerin Çin ordusuna asker olarak alınması ve bunların düzenli askerden çok gönüllü olarak kullanılması Ch’ao Ts’o zamanından beri bilinmemektedir.68

Çin’in uyguladığı bu “i-i-chih-i” politikasını M.S.’ki dönemlerde meselâ I. Türk Kağanlığı’nın Doğu ve Batı kolları arasına fitne sokulması ve neticede 630’lu yıllarda yıkılması örneğinde de görmek mümkündür: O zaman T’ang Sülâlesi imparatoru olan T’ai-ts’ung, Batı Türkleri arasındaki âhengi ortadan kaldırmak için, “i-i-chih-i” politikasını kullanarak 641 yılında, Batı Türk Kağanlığı’nın Doğu bölümü kağanı Tu-lu Kağan’a (638-651) karşı Sha-po-lo Yeh-hu’nun (Işbara Yabgu Kağan) meşruiyetini tanıyarak onu Batının kağanı yapmış,69 bunun üzerine her iki Türk grubu birbirleri ile savaşmaya başlamışlardı. II. Türk Kağanlığı döneminde, “Mançurya’dan İli vadisine kadar” bütün İç Asya’yı kontrol eden ve Çin Seddi’nin kuzeyindeki bütün bozkır bölgesini hakimiyeti altına alan Kapagan Kağan’ın 698-699 yıllarındaki Çin seferleri münasebetiyle Çin, Ti Jen-chieh gibi şöhretli bir Çin devlet adamının “i-i-chih-i” yani “barbarları kontrol etmek için barbarları kullanma” teklifini kabul etmek zorunda kalmıştı.70

B. I-i-fa-i

Sonraki Han Sülâlesi zamanında, Ch'ao Ts'o'nun bu stratejisi, zamanın şartlarına göre ve göçebelerin ortaya çıkan yeni durumlarından doğan ihtiyaçlara cevap vermek üzere daha da düzeltilerek iyiden iyiye gözden geçirilmiştir. Sonraki Han Sülâlesi yıllıklarında "i-i-fa-i", yani "Barbarlara saldırmak için Barbarları kullanmak" ile ilgili bir yığın örnek vardır. Çin sınır garnizonlarında görevli askerî kişilerin umumî dinlendirilmesi veya ilga edilmesi gibi durumlarda bilhassa M.S.'ki dönemlerde, Güney Hsiung-nuları, Wu-huan, Ch'iang kavimleri gibi Çin'e bağlanmış veya Çin içerisinde sayılan göçebeler de aynı ölçüde, ya istilâ savaşlarında ya da göçebelerin sebep olduğu isyan savaşlarına karşı kullanılmıştır. Meselâ Üç Krallık Devri olarak bilinen dönem (M.S. 221-265) sonuna doğru bu göçebe kavimler, Çin'in iç savaşlarında da oldukça önemli vazifeler ifa etmişlerdir. Bu sebepledir ki Çin, Sonraki Han Sülâlesi döneminde göçebeleri Çin içerisine yerleşmeye teşvik etmiş, aynı şekilde Çin içerisinde bulunan "barbar"lardan da daima mahallî yönetimlere ağır işçilik hizmetlerinde bulunmalarını istemişti.74

Sonraki Han Sülâlesi zamanında "i-i-fa-i" prensibinin anlamı daha da genişletilerek Batı'da uygulanan "Divide et Empire" (Böl ve Hükmet!) denilen prensip yerine bile geçmeye başlamıştır. Bu "Böl ve Hükmet!" siyasetini, M.S. 51 yılından itibaren Hsiung-nular münasebetiyle Çin'de de açık olarak görüyoruz.72 Mesela 137 yılında, Jih-nan'da (şimdiki Vietnam) isyan çıkarıldığı zaman, memur Li Ku, isyanı bastırmak için Çin ordusu göndermek yerine bu sistemi uygulamıştı; "ona göre, en etkili ve uygun araç, Barbarları birbirlerine karşı savaştırabilmek için para ve, barbarlara bir 'kama sokmak' şerefini kullanmak" idi. Her ne kadar onun bu enteresan teklifi sarayda umumî bir kabul görmemiş ise de gerçekten beklenen neticeleri vermekte gecikmemişti.73

Çinli sınır görevlileri, HHS'nun kaydına göre, meselâ bir Ch'iang birleşik cephesini "toz haline getirmek" ve onları karşılıklı hücumlarla birbirleriyle meşgul etmek için parayı bir silah olarak kullanmanın daha etkili olduğunu görmüşlerdi. "Barbarlara karşı barbarları kullanmak" prensibinin en iyi bilinen örneklerinden biri, Hsiung-nuların ikiye ayrılmaları münasebetiyle M.S. 73, 88 ve 89 yılı hadiselerinde yine HHS'da kendisini göstermektedir. 77 yılında, sınır boylarında oturan: Güney Hsiung-nuları, Ch'ianglar, Wu-huanlar ve Hsien-pilerden oluşan atlı birlikler, Kuzey Hsiung-nularına karşı büyük bir saldırıya geçmişlerdi ki burada 7.000 kişilik kuvveti sadece Güney Hsiung-nu'ları ve Ch'iang'lar meydana getiriyordu.74 O dönemde bir yazar şöyle demişti: "Kuzey Barbarları'nın (yani Hsiung-nular) iki gruba bölünmüş olması ve birbirlerine karşı savaşlara girişmiş olmaları gibi Tanrı tarafından verilmiş böyle bir şansa sahibiz. Barbarlara saldırmak için barbarları kullanmak devletimizin avantajınadır."75 Yine M.S. 88 yılında, Tung Hu neslinden gelen Hsien-piler Kuzey Hsiung-nulara saldırarak onları yenmişlerdi; "barbarın barbara saldırışı"nın bu tipik örneği karşısında Saray'daki Çinli bir memur, "tek bir Çin askeri kaybetmeksizin savaş kazanan" İmparator'u alkışlayarak tebrik etmişti. Çünkü o böyle bir işin ancak, Hsien-pilerin câzip Çin hediyelerine olan tamahkârlıklarıyla mümkün olduğunu çok iyi biliyordu.76 Yine 88 yılında, Kansu bölgesinde Chang-yeh'de oturan Hsiao Yüeh-chihlar, Ch'iang kavminin saldırısına maruz kalınca Çin sarayına müracaat ederek onlardan yardım ve himaye talep ettiklerinde "neredeyse bütün saray memurları, durumu Çin için oldukça avantajlı görmüşler, bu yüzden de Çin'in bir şekilde müdahil olması fikrini tasvip etmemişlerdi."77 89 yılında Çin komutanının Kuzey Hsiung-nularına karşı giriştiği büyük sefere Ch'ianglar ve mahallî yardımcı birlikler büyük destek verdikleri gibi, Güney Hsiung-nuları da 40.000'den fazla askerle katılmışlardı.78 Sınır

bölgelerinde yerleştirilerek Çin'e destek veren ve Çin sınırlarını kuzeyden gelecek "barbar" tehditlerine karşı savunacak olan bu "barbar" yardımcılara Çin idaresinin " kulakları ve gözleri" deniyordu.79

Açıkça i-i-fa-i metodu, Sonraki Han Sülâlesi zamanında insanı hayrete düşürecek şekilde Çin menfaatlerine hizmet eden bir politika haline dönüştürülmüştü; ancak zamanın yeni şartlarına ve yeni göçebe kavimlerin ortaya çıkmasına göre Çinliler, bu sistemi, "birleşik, güçlü ve saldırgan bir bozkır devletinden gelen daimî tehditlere karşı değil, aynı zamanda gerek Çin içerisinde gerekse dışında bulunan çok küçük ve bölünmüş, ama sebep oldukları karışıklık hiç de daha az olmayan barbar gruplarla yüzyüze geldiklerinde"80 de uyguluyorlardı.

Çin sınırlarını savunmak için İmparator Wen-ti'den önce sınır bölgelerine kısa aralıklarla vazife yapacak genç askerler gönderiliyordu. Ch'ao Ts'o, bunu da tenkit etmiş; sınır muhafazasını bunlara emanet etmek yerine meskenlere ve çiftliklere aileleriyle birlikte yerleştirilecek insanlardan düzenli yerleşim yerleri teşkil etmenin Devlet'in daha fazla avantajına olacağını delilleriyle göstermiş; Devlet'e, insanlara bu tür koloniler kurmalarını teşvik etmek için özendirici teklifler yapılmasının iyi olacağı teklifinde bulunmuştur. Bu insanlar, o bölgede hem askerî, hem de ziraî işler yapmakla da mükellef olacaklardı.81 Ch'ao Ts'o'nun bu teklifi, İmparator Wu-ti zamanından itibaren, Hsiung-nulardan zaptedildikten sonra "Hsi-yü" yani Doğu Türkistan bölgesinde uygulanmış, Fergana bölgesinin fethinden sonra her biri 500 kadar çiftçi-askerden oluşan askerî ziraî koloniler diyebileceğimiz t'un-t'ien'ler kurulmuştur. Bu yerleşim yerlerinin maksadı, Batı Bölgelerine gidecek olan Çin askerlerinin ve elçilerinin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaktı; 82 bununla görevli olan Wu-chi Chiao-wei memuriyeti ise, hem t'un-t'ienlerden sorumlu olacak, hem de Batı Bölgesi'ndeki Çin askerlerine yiyecek temin edecekti.83 HHS'nun

toplayıcısı Fan Yeh’nin ifadesine göre, bu t’un-t’ien sistemi, Çin Haraç Sistemi’nin Batı Bölgelerinde desteklenmesinde “anahtar rol” oynamıştır.84

5. Tung Chung-shu

(M.Ö. 195/179?-115/104?)

Han Sülâlesi zamanında ve İmparator (Hsiao) Ching-ti ile Wu-ti dönemlerinde görev yapan Tung Chung-shu, Konfüçyanist eyilimli bir devlet adamı, yeni ortaya çıkan “elit tabaka” ideolojisinin de ateşli taraftarı olan Konfüçyanist bir filozftur.85 Bilindiği üzere Ch’in Sülâlesi zamanında İmparator Shih Huang-ti, bir sebep yüzünden bütün Konfüçyanist kitaplari imha ettirmiş, bu ekolü temsil eden birçok âlimi de öldürtmüştü.86 İşte, Çin’de Konfüçyanist sistemin yeniden yerleşmesini temin eden ve bu konuda Çin İmparatoru Wu-ti’ye danışmanlık yapan Tung Chung-shu’dur. Hayatı ve hangi tarihler arasında yaşadığı konusunda tam bir görüş birliği yoktur. M.Ö. 179 ilâ 104 yılları verildiği gibi,87 195 ilâ 115 tarihlerini verenler de vardır. Konfüçyus gibi Çin’in kuzey bölgesinde, eski Chao Beyliği topraklarındaki Kuang-ch’uan’da doğmuştur. Gençliğini, Konfüçyus’a atfedilen Ch’un-ch’iu (İlkbahar ve Sonbahar) Yıllıklarını “yutmak”la geçirmişti; kendisi bu konuda akademik bir uzmandı.88 Gerek kendisi gerekse çocukları ve torunlarının hep “yüksek memuriyetlerde” çalıştıkları Çin kaynaklarında anlatılan Tung Chung-shu,89 ilk defa Ching-ti döneminde muhtemelen M.Ö. 152 tarihlerinde devlet görevine getirilmişti.

Ching-ti zamanında “po-shih” (> Türkçe: Bahşi; yüksek bilgi sahibi âlim, Üstad) unvanını kazanmış, Wu-ti zamanında ise İmparator başa geçer geçmez kendisini Güneydoğu Çin’deki Chiang-tu Krallığı’nın “başbakanlığına” getirmiş; 90 bir müddet sonra da devlet “üniversite”sinin baş âlimi olmuştu. İmparator’un görev ve sorumlulukları konusunda kendisine sorulan felsefî ve siyasî sorular münasebetiyle iki kere

İmparator'un huzuruna çıkmıştı. Hükümdarlığın mahiyeti ve Göğün otoritesine dayalı fikirleri, Ch'in Sülâlesi'nin yanlışları gibi konularda fikirlerini çekinmeden söylemesiyle tanınan91 ve İmparator'u yönetimdeki etkinliği ile çok etkileyen Tung Chung-shu, ölümüne kadar hep bazı krallıklarda "başbakanlık" görevlerinde bulunmuştur; çok yaşlı bir halde emekliliğe ayrıldıktan sonra da kendisini yazı yazmaya vermiştir. Öldüğünde arkasında, 2000 yıldır Çin'de devam edecek olan bir miras (Konfüçyanizm) bırakıyordu. "İmparatorluk Konfüçyanizmi"nin etkili kurucusu sayılan Tung Chung-shu, bilhassa Konfüçyanistler tarafından çok seviliyordu; ancak o, her gelenekten düşünürlere de son derece saygı ve hürmet gösterirdi. 150'den fazla kısa eser yazmış olan ve bunlardan çoğunu da İmparator'a takdim eden Tung Chung-shu'nun İmparatorlara sunduğu muhtelif konulardaki eserlerinin M.Ö. 141 ilâ 130 arası bir tarihte sunulduğu tahmin ediliyorsa da ilk tarih muhtemelen çok erken olmalıdır; genellikle M.Ö. 134 gibi bir tarih veriliyor.92 Tung Chung-shu'nun Konfüçyanist Çin devlet geleneğine getirdiği önemli bir yenilik şudur: "imparatorluğun temel idare prensipleri değişmeden kalır, ancak, siyasetin tedbir almayı gerektiren kararları, farklı çağların değişen şartlarını bunların uygulandıkları şartlara uydurmak için her zaman değiştirilmelidir."93

Wu-ti, işbaşına geçtikten sonra Hsiung-nulara karşı o zamana kadar yürürlükte olan pasif Çin tavrını değiştirerek onlara karşı şiddet taraflısı bir yol takip etmeye başlamıştı. M.Ö. 130'lu yıllarda başlayan bu siyasî manzara ve Hunlara karşı patlak veren askerî saldırılar karşısında Tung Chung-shu, "iyi bir Konfüçyanist" olarak bu hareketleri kınamıştı. Anlaşma şartlarına riayet, "chün-tzu" yani prensip adamı olanlar için geçerliydi, Hsiung-nular gibi "açgözlü"ler için geçerli değildi; onlar ancak maddî şeylerle tatmin edilebilirdi. Bu sebeple, Hsiung-nulara verilen yıllık ödemelerin artırılması teklifi karşısında Saray'a bu konuda ısrar etmeği

sürdüren Tung Chung-shu, pratik bir zeka ile, şu hususların, yeni yapılacak anlaşmalara konulmasını önerdi: Hsiung-nularla, Tanrı (Gök) huzurunda mukaddes bir yemin yaptırılarak bir anlaşma akdedilmelidir. Ayrıca, “Hsiung-nuların anlaşmaya riayet edeceklerinden emin olmak için Han Çin’i Shan-yü’den, bir oğlunu rehin olarak Çin’e vermesini istemelidir. Böylece, üçlü-iktisadî, dinî ve şahsî-kölelik sayesinde Hsiung-nuların Ho-ch’in sistemi ile kendiliklerinden Han (Çin) hakimiyetine bağlanmağa zorlanacağı” umuluyordu.94

Sonuç: Ho-ch’in Sistemi’nden

Haraç Sistemi’ne

Ying-shih Yü’nün de haklı olarak işaret ettiği gibi, gerek Chia I, gerekse Tung Chung-shu’nun yukarıda verdiğimiz teklif ve önerileri, bütün Türk tarihi ve Türklerin Çin ile olan ilişkileri, yıkılış sebep ve şekilleri dikkate alındığında basit, tek tek kimselerin Çin Sarayı’na sundukları boş, anlamsız teklifler olarak düşünülmemelidir; her ikisi de Ho-ch’in sulh anlaşmasına az veya çok dâhil olmuş kişiler olmakla kalmamışlar, sonraki zamanlarda “Haraç Sistemi”nin meydana getirilmesine de yardımcı olmuşlardır. Anlaşma icabı, Çin’den alınan hediyelerin, “ekonomik bir silah” olarak kullanılması “Haraç Sistemi”ne tam olarak uydurulmakla birlikte Tung Chung-shu’nun teklif ettiği “barbarlardan rehin alma” sistemi, “barbarların haraçgüzar yapılması”nın önemli bir sembolü olarak ortaya çıkacaktır.95 Dinamik açıdan ve tarihî süreç içerisinde bakıldığında bu Çin-Hun-Türk ilişkileri, Çin’in “cihanşümul devlet nizamı” anlayışına uygun bir şekilde düzenlenebileceği özel bir şekle doğru, Ho-ch’in Sistemi’nden Haraç Sistemi’ne doğru bir geçiş için sürekli bir arayış olduğu görülebilir. Barfield, “Haraç Sistemi”nde, eski Ho-ch’in anlaşmasının yerine bir yenisinin konmasını değil, eski anlaşmaya sadece yeni bir ilâve görmektedir.96 Gerçi Çin-Hun ilişkilerini düzenleyen böyle bir müessese

henüz yoktu ve bunun eksikliği hissediliyordu; Han Çini’nin ekonomik silahının, istenen “barbar”ları itaat altına almada bir müessese halini alabilmesi için dinî ve şahsî bağlar tek başına hâlâ çok zayıftı; ancak Tung Chung-shu’nun teklifi, geçiş için bu “şekil” problemine çok daha yakındı.97

Ch’ao Ts’o’nun geliştirdiği “barbara karşı barbarı kullanma” siyaseti ise tarih boyunca Orta Asya boyları ve devletleri ile Çin sülâleleri arasında hep uygulana gelmiştir; meselâ, M.Ö. 133 tarihlerinde İmparator Wu-ti, Çin’e sığınmış olan Hunlardan Hsiung-nularin kuzeyinde yaşadığını öğrendiği Yüeh-chihlere elçi olarak Chang Ch’ien’i göndermişti.98 Onları bulmak için ta Maveraünnehir bölgesine kadar giderek Yüeh-chih hükümdarıyla konuşan ve eli boş dönen Chang Ch’ien’in asıl vazifesi, Yüeh-chihları tekrar Kansu bölgesine geri getirtmek, Hsiung-nulara karşı içlerinde sönmeyen bir kin olan Yüeh-chihler99 ile Hsiung-nuları bu şekilde birbirleriyle vuruştumak idi. Bu birinci seferinde başarısız olan Chang Ch’ien, Hsiung-nuların Kansu bölgesini kaybetmelerinden sonra onları bir başka “barbar” ile arkadan vurmak isteyen Wu-ti tarafından M.Ö. 118 ilâ 115 yıllarında bu defa, Hsiung-nulara tâbi olan ve Tanrı Dağları bölgesinde oturan Wu-sunları kendi tarafına çekmek ve Hsiung-nulara karşı isyan ettirmek üzere elçi olarak gönderilmişti.100 Böylece Wu-ti, her iki örnekte de “i-i-fa-i” politikasına işlerlik kazandırmak istemişti.101 Wu-ti’nin bu ikinci teşebbüsü başarılı olmuş, Wu-sunlar, gerek Çin’den gelen cazip teklifler gerekse Hsiung-nuların artan baskıları neticesi Çin’e yakınlaşmak zorunda kalmışlardır. Çinliler, Batı Bölgelerindeki Ta Yüan (Fergana), K’ang-chü (Soğdiana) ve Wu-sun gibi devletlere Çin’in zengin altın ve ipek hediyelerini bolca vererek onlarla ilk münasebetleri kurmaya ve daha sonra da onları Çin’e bağlamaya muvaffak olmuş;102 zaman zaman da, M.Ö. 110 ve 105 yılındaki Wu-sun örneğinde olduğu gibi, bu devletlere birer Çin

prensesi göndererek önemli bir pazarlık gücü elde etmişti.103 Çinliler, bu devletleri kendilerine bağlarken, düşmanca tavırlar sergileyen mahallî kralları öldürtmek ve onların yerine Çin namzetlerini geçirmek gibi, yaklaşık yarım yüzyıl önce Chia I'nin ortaya attığı "Beş Tuzak" prensibinden hiç de daha aşağı kalmayan yollara başvurmuşlardı.104 İlk Han ile Sonraki Han Sülâleleri arasında bulunan Wang Mang Dönemi'nde (M.S. 9-23) ise gerek bu gibi tâbi devletlere, gerekse Hsiung-nulara uygulanan stratejiler son derece karmaşıktır ve bunlar, Çin'de dahi birçok tartışmalara sebep olmuştur; meselâ Hsiung-nu idarecilerini birbirlerine karşı açıkça kışkırtmak, komplo hazırlamak, Hunları 15 ayrı shan-yülüğe bölmek, teklifini kabul etmeyenleri öldürtmek, Hun devlet mührünü gizlice değiştirmek… gibi.

W. Eberhard'ın çok açık bir şekilde ifade ettiği gibi, "Çin kaynaklarından, Hsiung-nulardaki Shan-yülerin birinin gidip diğerinin gelmesi ve fiilî çatışmalardan Çinlilerin ne derece sorumlu oldukları açıkça görülememekle beraber, Çinliler, Hsiung-nular içerisindeki tefrikayı ve karışıklığı tahrik etmek için entrika, ispiyon ve sabotaj dahil yapabilecekleri her şeyi yaptılar."105

Hsiung-nulara karşı Çinlilerin uyguladıkları bu entrikacı ve saldırgan tutum, Wu-ti döneminde Çin'in kuzey bölgelerinin ve Kansu'nun onların elinden alınmasından sonra da durmaksızın devam etmiş, hatta onun halefleri Chao-ti (M.Ö. 87-74) ve Hsüan-ti (M.Ö. 74-49) zamanlarında Hunlar daha da zayıflamışlardı. Muhtemelen bu durum, neticede Hsiung-nulara karşı diğer kabileleri harekete geçirmiş:106 M.Ö. 72-71 yıllarında Batıdan Wu-sunlar, kuzeyden Ting-lingler ve doğudan Wu-huanlar, Hsiung-nulara karşı ortak bir saldırıya geçerek onlara düşmanları olan Çinlilerin yaptığından daha ağır kayıplar verdirmişlerdi; Çin kaynaklarına göre, bu "kardeş kavgaları"esnasında Hsiung-nular nüfuslarının %30'unu,

hayvanlarının ise yarısını kaybetmişler, bu tarihten sonra onların bilhassa Doğu Türkistan sahasında bulunan tâbi devletler üzerindeki hakimiyeti de tamamen sona ermişti.107

Hsiung-nuların içerisine Çin tarafından sokulan ikiliğe en iyi ve ibretâmiz örnek, M.Ö. 54 yılında iki kardeşin: Hsiung-nu Shan-yü'sü olan Hu-han-yeh ile kardeşi Chih-chih'nın birbirlerine karşı kışkırtılıp önce Chih-chih'nın Shan-yü'ye isyan ederek tahtı elinden almasına ve Hu-han-yeh'nin de M.Ö. 53 yılında Çin'e bağlanmasına yol açmış ve Hunlar ilk defa Çin hakimiyetini "resmen" kabullenmek zorunda kalmışlar; Hu-han-yeh Çin'e sığındıktan sonra kendisine, M.Ö. 48 yılındaki Moğolistan'a dönüşüne kadar Çin sınırında, her yıl artan mikdarda "bedava" altın, bakır, elbiseler, ipek ve ipek mamulleri, kuru pirinç ve hububat gibi Çin yardımları yapılmış, kendisine, Çin'in her zaman yaptığı gibi "büyük" unvanlar verilmişti.108 Bunun bir "neticesi" olarak Çin, kendisine verdiği 16.000 kişilik Çin süvarisiyle Hu-han-yeh'nin, tahtı kardeşi Chih-chih Shan-yü'den geri almasını sağlamış; iki "kardeş" arasındaki savaş, neticede pek çok "kardeş" Hun'un ölümüne sebebiyet verdiği gibi, Chih-chih da M.Ö. 36 yılında, müşterek bir Çin-Hsiung-nu ordusuyla, yani "barbara karşı barbar"destekli Çin ordusuyla Talas boylarında kendisiyle yaptığı kanlı bir kale muharebesi sonucu ortadan kalkmış, i-i-fa-i, "barbarlara saldırmak için barbarları kullanma" stratejisi bir kez daha uygulanmıştır.109 M.Ö. 33 yılında Çin'i ziyaret eden Hu-han-yeh shan-yü, Çin'e yaptığı "üstün hizmetlerden dolayı" İmparatorluk hareminden beş Çinli kadınla taltif edilmişti110 ki burada, Chia I'nin "Beş Tuzak" prensibi içerisindeki " (güzel) kadınlar vermek" suretiyle Hsung-nuların KULAKLARINI BOZMAK maddesi uygulanıyordu.111 Chia I'nin "Beş Tuzak" prensibinde de izah edildiği üzere Çin imparatorları, Çin'i ziyaret eden yabancı kişileri doyurmak için zaman zaman onlara yiyecek ve içeceklerin yanı sıra,

gözlerini boyamak için kıymetli taşlarla ve mücevherlerle süslü çadırlar ve elbiseler içerisinde onları karşılıyorlar; onları eğlendirmek için mûsiki, muhtelif “okus-pokus”lar ve vahşi hayvan gösterileri (sirkler) de hazırlıyorlardı.[112] Çin’in i-i-fa-i prensibini en iyi uyguladığı ve gerçekten enteresan olan örneklerden biri de M.S. XII. yy.’a âittir.

Mançurya bölgesinden gelerek Çin’in kuzeyini ele geçiren Ch’i-tanlar (Kitan/Kıtay), burada Liao (907-1125) adıyla anılan bir devlet kurmuşlardı. Yaklaşık 200 yıl kadar Çin’de yaşayan ve artık Çin kültürüne de önemli ölçüde adapte olan Ch’i-tanlardan kurtulmak için Çin’deki Sung Hanedanı (960-1234), Mançurya’nın çok daha kuzeydeki ormanlık bölgesinde yaşayan bir diğer “barbar” olan, ancak Ch’i-tanlardan daha vahşi bir hayat yaşayan Cürçenlere haber göndererek onları Çin’in kuzey bölgelerine gelmek ve “kardeş” olan Ch’i-tanlara saldırmak üzere ikna etmişti; Sung Çini ile işbirliği yapan Cürçenler, kuzeyden gelerek Kuzey Çin’deki Ch’i-tanlara saldırmışlar ve onları 1114 yılında tamamen imha ettikten sonra bu bölgeye yerleşmişlerdi. Sungların, hesapta olmayan bu duruma karşı çıkması üzerine Cürçet’ler, silahlarını bu defa Çinlilere çevirerek sadece Kuzey Çin’i değil, Yang-tse’ye (Gök Irmak) kadar olan Güney Çin’i de “silip süpürmüşler” ve burada, Çingiz Han’ın Çin’e girip onları bertaraf ettiği XIII. yy. başına kadar yaklaşık 200 yıl Çin’e hakim olarak Ch’i-tanlarınkinden çok daha geniş bir bölgede Chin Hanedanı’nı (1115-1234) kurmuşlardır[113] ki burada, ters tepmiş bir i-i-fa-i stratejisinin yanı sıra, “yakındaki barbara saldırmak için uzaktakini dost edinme”[114] ile ilgili VIII. yy. Türk kitabelerindeki enteresan bir işarete de yeniden şahit oluyoruz.[115]

Gerek Hun, gerek Türk gerekse bozkırdaki bu “kardeş” kavgaları münasebetiyle, merhum Ziya Paşa’nın şu veciz ifadesini hatırlamamak mümkün değildir:

Ehibbâ şîve-i yağmada mebhût eyler a’dâyı

Hudâ göstermesün izmihlâli bir yerde1161 Bu makalede, Çince kelimelerin transkripsiyonu için Wade-Giles Sistemi kullanılmıştır.

2 Yü 1967, s. 41-42; Yü 1990a, s. 122; Yü 1990b, s. 386; Barfield 1989, s. 46.

3 Barfield 1989, s. 47.

4 Yü 1990a, s. 115. Hsiung-nularla imzalanan Ho-ch’in Anlaşması, en son olarak M.Ö.135 yılında görülüyorsa da aslında bu tabir, 135 yılından sonra da Çin tarihlerinde “dostluk ve arkadaşlık ilişkileri” gibi daha geniş bir anlamda zaman zaman görülmektedir. Ancak biz bunu, daha dar ve esas anlamında olarak Hsiung-nularla yapılan anlaşma için kullanıyoruz. Bk. Yü 1967, s. 10, dn.3.

5 Çinliler, Çinli olmayan veya Çin’de oturmayan anlamında zaman zaman farklı kelimeler kullanmışlardır. Bu tabirin içine, Türk, Moğol ve Tibet gibi Orta Asya’da yaşayan bildiğimiz göçebe kavimler girebildiği gibi, Çin’in mesela ta en güneyindeki bir kavim de girebilir; genel anlamda “yabancı” karşılığı olan Çince kelimeleri karşılamak için biz de yabancı kavimler ve göçebeler için Batıda kullanılmış olan “barbar” kelimesini kullandık.

6 Yü 1967, s. 11.

7 Yü 1990a, s. 125.

8 Bk. De Groot 1921, s. 80-81; De Guignes 1923, s. 217-218; Barfield 1989, s. 52. Bk. Biçurin I 1950, s. 57-58; Gumilev 1960, s. 87-88; Ögel I 1981, s. 507-509; Yü 1967, s. 37; Watson II 1993, s. 143; Barfield 1989, s. 51,52.

9 Malyavkin 1989, s. 215.

10 Loewe 1990a, s. 144-148.

11 Loewe 1990a, s. 148.

12 Chen-chi-yun 1996, s. 503. Chia I'nin bu teşebbüsleri boş çıkmamış, ondan sonra yazılan meselâ Shih-chi ve Han-shu gibi önemli pek çok Çin tarih kaynakları, bu öğetinin etkisi altında yazılmışlardır.

13 Watson II 1993, s. 444.

14 Loewe 1990a, s. 148.

15 Watson II 1993, s. 450.

16 Loewe 1990a, s. 148. Loewe, Chia I'nin ölüm tarihi olarak, daha önceki bir eserinde M.Ö. tahminen 166 yılını vermektedir (Loewe I 1967, s. 155).

17 Watson II 1993, s. 451.

18 Bu konuda bk. Watson I 1993, s. 10, dn. 9; Watson II 1993, s. 197, dn.3.

19 Loewe 1990a, s. 148

20 Yü 1967, s. 11.

21 Eberhard 1977, s. 87.

22 Loewe I 1967, s. 102. Chia I'nin konudaki önerileri ve M.Ö. 158 tarihli bir hadise ile ilgili rapor bilinmektedir.

23 "Tâbi Devlet" veya "İtaat altına alınmış Devlet" anlamundaki Shu-kuo tabiri, her ne kadar Ch'in Sülâlesi zamanında da mevcud olan bir müessese ise de, Han Sülâlesi zamanında bilhassa Wu-ti zamanında, bağlanmaya gelen göçebe veya yabancıların sayısının hızla artması karşısında bunları organize etmek maksadıyla sıklıkla kullanılmıştır. M.Ö.121-120 yılında yenice itaat altına alınan 40.000 Hsiung-nu'ya mesken vermek maksadıyla Çin'in kuzey sınırı boyunca beş shu-kuo kurulmuş; her shu-kuo'dan sorumlu olacak bir de, shu-kuo'tu-wei ünvanlı Çinli bir komutan tayin edilmişti, yanında da idarî işlerde görevli birçok yardımcı bulunuyordu. Bu shu-kuoların ictimaî adetlerini ve kendi hayat şartlarını devam ettirmelerine izin veriliyordu; ancak bunların uzun bir süre sonra

Çin’e adapte olmaları kaçınılmaz oluyordu. Bu konuda bk. Yü 1967, s. 72-78; Yü 1990b, s. 428.

24 Bu metin, J. De Guignes ile Ying-shih Yü’nün verdiği tercümeler birleştirilmek suretiyle hazırlanmıştır (De Guignes 1923, s. 220-223; Yü 1967, s. 11; Barfield 1989, s. 53).

25 Batılı tarihçiler, M.Ö. 209-M.S. 551 tarihlerine kadar Orta Asya’da kurulan ve geçimini bu şekilde, gerek Çin’de, gerekse Doğu Türkistan’daki vaha devletçiklerinden alınan yıllık vergi veya elit tabakaya sunulan hediyelerle sağlayan devletlere “Haraç Devletleri”, bu sisteme de “Haraç Sistemi” adını vermektedirler ki Hsiung-nu, Hsien-pi, Wu-huan, Juan-juanlar bu devletler zümresine girerler. Çin universal devlet anlayışının bir prensibi olarak görülen bu haraç sisteminin proto izleri Shang Sülâlesi zamanına kadar götürülmektedir; Çinli olanla Çinli olmayanları ayıran bir tür derece farkı burada da karşımıza çıkıyor. Bu konuda bk. Yü 1990b, s. 381-383; Di Cosmo 1999, s. 29-30. Di Cosmo, 552-907 arasındaki Türk Kağanlığı, Uygurlar, Kırgızlar, Tibetliler ve Hazarlar için ise “Ticaret-Haraç Devletleri” adını kullanmaktadır. Bk. Di Cosmo 1999, s. 30-32 (Bu makalesinin ayrıbasımını bana göndermek lütfunda bulunan Prof. N. Di Cosmo’ya müteşekkirim).

26 Yü 1967, s. 12; Barfield 1989, s. 53.

27 Barfield 1989, s. 53-54. Mao-tun’un bu son derece kaba evlilik teklifi ve mektubun metni hakkında bk. Yü 1990a, s. 123; Yü 1990b, s. 387; Ögel I 1981, s.429-430.

28 Çin kaynağının belirttiğine göre, Chung-hang Yüeh, her gün her gece, Çin karşısında daha üstün bir seviyeye gelebilmek için nasıl manevralar yapması gerektiği konusunda shan-yü’ye talimat veriyordu (Watson II 1993, s. 145).

29 Barfield 1989, s. 53.

30 Barfield 1989, s. 51.

31 Yü 1967, s. 43.

32 Yü 1967, s. 36.

33 Yü 1967, s. 37; Barfield 1989, s. 51.

34 Yü 1967, s. 37.

35 Yüeh 1967, s. 37. Bu münasebetle, Orhun kitabelerindeki "… Çinliler altın, gümüş, ipek ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece bize veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları böylece kendilerine yaklaştırırlar imiş. Bu halklar yaklaşıp yerleştikten sonra da Çinliler fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş." (Kül Tigin Kitâbesi Güney Yüzü 5) (Tekin 1988, s. 3; Tekin 1995, s. 35-36) sözlerini hatırlayalım.

36 Gumilev 1960, s. 88.

37 Yüeh 1967, 37-38; Ögel I 1981, s. 514.

38 "Saf göçebe, fakir göçebedir." Bk. Lattimore 1962, s. 322; Barfield 1989, s. 52.

39 Barfield 1989, s. 52.

40 Barfield 1989, s. 52.

41 Di Cosmo 1999, s. 29.

42 Yü 1967, s. 42.

43 Yü 1990b, s. 388.

44 Yü 1990a, s. 124.

45 Yü 1990a, s. 125.

46 Barfield 1989, s. 47.

47 Barfield 1989, s.48.

48 Yü 1990a, s. 124.

49 Yü 1967, s. 42.

50 Yü 1967, s. 42.

51 Yü 1990a, s. 125.

52 Yü 1967, s. 39.

53 Loewe 1990a, s. 148-149.

54 Watson I 1993, s. 406.

55 Loewe 1990a, s. 149.

56 Shan Yang, Ch'in Sülâlesi zamanında yaşamış bir âlim olup genellikle "kanun" üzerinde durmuş, "metodlar" ve "teknikler"i vurgulamıştır. Shen Pu-hai ise yine aynı dönemde komşu Han devletinde görevli olup, "devlet sanatı" üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuda bk. Bodde 1990, s. 74-75.

57 Loewe 1990a, s. 149; Watson I 1993, s. 409, 460.

58 Yü 1967, s. 14.

59 Bk. Ögel I 1981, s. 39-40; Tezcan 1996, s. 62.

60 M.Ö.'ki dönemlerde bütün menfî şartlara rağmen Hsiung-nular yine de kuvvetli, ancak Çin oldukça zayıftı; M.S. ise durum değişmiş, Hsiung-nular gerek dahilî kavgalar gerekse komşu kavimlerin isyan ve saldırıları neticesi zayıflamış, Çin ise güçlenmişti.

61 Latourette 1934, s. 47.

62 Yü 1967, s. 15-16.

63 Crespigny 1984, s. 88-89.

64 Yü 1967, s. 14.

65 De Groot 1921, s. 85; Franke 1930, s. 333; Daffinà 1982, s. 71.

66 Daffinà 1982, s. 71-72.

67 Yü 1967, s. 14.

68 Loewe II 1967, s. 182.

69 Wechsler 1981, s. 224.

70 Guisso 1981, s. 317-318.

71 Yü 1967, s. 14-15. Mao-tun döneminden beri Hun idarecilerinin, Hunların Çin’i fethetmelerine ve orada, Çin Seddi güneyinde yerleşmelerine niye engel olmaya çalıştıkları, bu örneklerden daha iyi anlaşılmaktadır.

72 Yü 1990b, s.403-405.

73 Yü 1967, s. 15.

74 Crespigny 1984, s. 88.

75 Yü 1967, s. 15.

76 Yü 1967, s. 16.

77 Yü 1967, s. 16.

78 Crespigny 1984, s. 88.

79 Yü 1990b, s. 430.

80 Yü 1967, s. 16.

81 Loewe I 1967, s. 82.

82 Yü 1990a, s. 133-134; Yü 1990b, s. 412. Çin’in, Batı Bölgelerinde uyguladığı t’un-t’ien sistemi ve işleyişi hakkında bk. Yü 1967, s. 147-150.

83 Yü 1967, s. 142-143.

84 Yü 1990b, s. 418.

85 Eberhard 1977, s. 78.

86 Bk. Bodde 1990, s. 69-72.

87 Eberhard 1977, s. 78; Loewe 1990a, s. 109.

88 Watson II 1993; s.368; Kramers 1990, s. 753-754.

89 Watson II 1993, s. 371.

90 Watson II 1993, s. 369;

91 Bk.Loewe 1990c, s. 733-734.

92 Loewe 1990b, s. 710.

93 Loewe 1990c, s. 734.

94 Yü 1967, s. 38.

95 Yü 1967, s. 38-39.

96 Barfield 1989, s. 67.

97 Yü 1967, s. 39.

98 Chang Ch’ien’in Çin’den ayrılış tarihi olarak genellikle M.Ö. 138 tarihi veriliyorsa da (mesela Franke 1930, s. 337) bu pek mümkün değildir; çünkü onun 134 yılına kadar zaten Saray’da bir memur olduğu biliniyor. Bu konuda bk. Tezcan 1996, s. 154, dn. 171.

99 Watson II 1993, s. 231; Tezcan 1996, s. 154.

100 Yü 1990a, s. 131; Tezcan 1996, s. 157; Hulsewé 1979, s. 146 (Han İmparatoru Wu-ti mektubunda şöyle diyordu: “Eğer Wu-sun halkı Doğuya gider ve eski yerlerine yerleşebilirlerse o zaman Hanlar, (Wu-sun kralı Kun-mo’nun) karısı olması için bir prenses gönderecek ve bir kardeşlik ittifakı oluşturulacak; biz birlikte Hsiung-nulara karşı durabiliriz; (o zaman) onları yenmek zor olmayacaktır.”). Chang Ch’ien’in İmparator’a yaptığı tavsiye ise şöyleydi: “Şimdi shan-yü Hanların elinde yenice mağlubiyete uğramıştır ve Kun-mo’nun ülkesi de boşaldı. Barbarlar kendi önceki yurtlarını severler, Han eşyalarına da tamahkârdırlar. Eğer biz şu andaki durumu, Wu-sunlara bolca hediyeler göndermek ve (halkını) Doğuya hareket ettirmek ve eski ülkelerinde yaşamağa teşvik edersek, ve eğer Hanlar Kral’ın karısı olması için bir prenses gönderecek ve kardeşlik ilişkileri kuracak olursa durum şöyle olacak: Onlar razı olacaklar, bu da Hsiung-nuların sağ kolunu kesme sonucunu doğuracaktır. Wu-sunlarla bir kez irtibat kurabildikten sonra onun batısında bulunan Ta Hsia gibi devletler hepten Saray’a gelmeye ve Han’ın (Çin) dışardaki tâbileri olmaya ikna edilebilirler.” (Hulsewé 1979, s. 217-218).

101 Han Sülâlesi’nin Yüeh-chihlarla ilgili olarak bu düşüncesi hk. Bk. Benjamin 2002.

102 Loewe 1990a, s. 197; Yü 1990b, s.408.

103 Yü 1990a, s. 131; Yü 1990b, s. 409.

104 Loewe 1990a, s. 197.

105 Eberhard 1977, s. 87.

106 Eberhard 1977, s. 88.

107 Yü 1990a, s. 135.

108 Barfield 1989, s. 62, 64; Yü 1990b, s. 396. Çin’i ziyaret eden Hsiung-nu shan-yülerine tumturaklı ünvanlar ve rütbeler verme ile ilgili olarak bk. Biçurin I 1950, s. 99-100.

109 Bk. Taskin 1973, s. 125-126; Barfield 1989, s. 60-64; Yü 1990a, s. 140-141; Ögel II 1981, s. 150-187.

110 Bielenstein 1990, s. 236. Hu-han-yeh shan-yü’ye tanınan bu imtiyaz, Haraç Sistemi çerçevesinde, bir Çin prensesiyle evlenmenin son örneğini teşkil etmektedir. Bk. Yü 1990b, s. 398.

111 Çin’in bu “güzel kadınlar vermek” suretiyle Hsiung-nuları tuzağa düşürme prensibi, M.Ö. 201-199 tarihinde Mao-tun’un Çin seferi sırasında İmparator Kao-ti’yi P’ing-ch’eng kalesinde kuşatmasından beri sık sık uygulanagelmiştir. M.S. VI. yy.’da derlenmiş olan “36 Strateji” kitabında bu husus özetle şöyle açıklanmaktadır: “Düşman karargâhı içerisinde karışıklık çıkarmak için düşmanına güzel kadınlar gönder. Bu strateji üç aşamada işlenebilir: Hükümdar bu güzelliğe o kadar meftun olur ki, görevlerini unutur ve uyanıklığı gittikçe zeval bulur; ikincisi, Saray’daki diğer erkekler, ortak hareket etmeyi engelleyen ve moral bozan küçük ayrılıkları tahrik eden agressiv davranışlar göstermeğe başlarlar; üçüncüsü, Saray’daki diğer kadınlar, kıskançlık ve çekememezliğin sebep olduğu bir tavırla, durumu daha da kızıştıran gizli entrikalar tertiplemeye başlarlar.”

112 Bk. Biçurin II 1950, s. 213-214.

113 Bk. Grousset 1980, s. 141-146; Franke 1990, s. 401-415; Di Cosmo 1999, s. 32.

114 Grousset 1980, s. 141. Bununla ilgili olarak Çin'de, tarihi Savaşan Devletler zamanına kadar geri gitmekle beraber, M.S. V-VI. yy.'da derlenmiş olan "36 Strateji" adı verilen bir Atasözleri kitabı vardır. Bu stratejiden orada da bahsedilmektedir.

115 Kül Tigin Kitâbesi Güney Yüzü 7: "… Orada kötü niyetli kimseler şöyle akıl verirler imiş: "Çinliler, bir halk uzakta yaşıyor ise, kötü hediyeler verir, yakında yaşıyor ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirler imiş. Ey cahil kişiler, bu sözlere kanıp, Çinlilere yakın gidip, çok sayıda öldünüz…" (Tekin 1988, s. 5; Tekin 1995, s. 37).

116 "Allâh bir yerde bozgunluk alâmeti göstermeye görsün; o zaman, dostları, düşmanlarına parmak ısırtacak şekilde kendilerine düşman olur".

BARFIELD Th.J. 1989, The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, Blackwell, Cambridge MA & Oxford UK.

BENJAMIN C. 2002, "Yüeh-chihların Batıya Göçü" (Yeni Türkiye Dergisi tarafından Türk Tarihi Projesi çerçevesinde yayınlanacak).

BİÇURİN N. Ya. (İakinf), 1950, Sobranie Svedeniy o Narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena, I-II, AN SSSR, İnstitut Etnografii imeni N.N. Mikluho-Maklaya, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad.

BIELENSTEIN H. 1990, "Wang Mang, the restoration of the Han Dynasty, and Later Han", The Cambridge History of China. C.I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D.220, Ed.D.Twitchett and M.Loewe, Cambridge Univ.Press, Cambridge, s.223-290.

BODDE D. 1990, "The State and empire of Ch'in", The Cambridge History of China. C.I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-

A.D. 220, Ed.D.Twitchett and M.Loewe, Cambridge Univ. Press, Cambridge, s. 20-102.

CHEN Chi-yun 1996, “The Han Empire”, History of Humanity. Scientific and Cultural Development. C.III. From the Sevent Century BC to the Seventh Century AD, Ed. J. Herrmann, E. Zürcher, Unesco, s. 498-503.

CRESPIGNY Rafe de 1984, Northern Frontier. The Policies and Strategy of the Later Han Empire, Faculty of Asian Studies Monographs: New Series No.4, Faculty of Asian Studies, Australian National University, Canberra.

DAFFINÀ P. 1982, Il Nomadismo Centrasiatico. Parte Prima, Istituto di Studi dell’India e dell’Asia Orientale Universita di Roma.

DE GROOT J.J.M. 1921, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesischen Urkunden zur Geschichte Asiens, Erster Teil, Übersetzt und Erläutert von, Berlin und Leipzig.

DE GUIGNES J. I 1923, Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sâir Tatarların Târîh-i Umûmîsi, Mütercimi: Hüseyin Câhid, Birinci Cild, Tanin Matbaası, İstanbul.

DI COSMO N. 1999, “State Formation and Periodization in Inner Asian History”, Journal of World History, Vol.10, No.1, s. 1-40.

EBERHARD W. 1977, A History of China, Routledge & Kegan Pul, London and Henley.

FRANKE H. 1990, “The forest peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens”, The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed. Denis Sinor, Cambridge Univ. Press, s. 400-423.

FRANKE O. 1930, Geschichte des chinesischen Reiches. Eine Darstellung seiner Entstehung, seines Wesens und seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit, I.Band. Das Altertum und das Werden des

Konfuzianischen Staates, Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig.

GROUSSET R. 1980, Bozkır İmparatorluğu. Attila/Cengiz Han/Timur, Çev.: Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken.

GUISSO R.W.L. 1981, “The Reigns of the empress Wu, Chung-tsung and Jui-tsung (684-712) ”, The Cambridge History of China. Vol.3. Sui and T’ang China, 589-906, Part I, Ed. D. Twitchett, Cambridge Univ. Press (Second Edition, Caves Books, Ltd.), s. 290-332.

GUMİLEV L.N. 1960, Hunnu. Srednyaya Aziya v Drevnie Vremena, AN SSSR, İnstitut Vostokovedeniya, İzd-vo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

HULSEWE A.F.P. 1979, China in Central Asia. The Early Stage: 125 B.C.-A.D.23, An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty, Sinica Leidensia, Leiden, E. J. Brill.

KRAMERS R. P. 1990, “The Development of the Confucian Schools”, The Cambridge History of China. Vol.I. The Ch’in and Han Empires, 221 B.C.-A.D.220, Ed.D.Twitchett and M.Loewe, Cambridge Univ.Press, Cambridge, s. 747-765.

LATOURETTE K.S. 1934, The Chinese. Their History and Culture, Vol.One, New York, The Macmillan Company.

LATTIMORE O. 1962, Inner Asian Frontiers of China, Beacon Press, Boston.

LOEWE M. 1967, Records of Han Administration. Vol. I. Historical Assessment, Cambridge at the Univ. Press, Oriental Publications No.11, Vol. II. Documents, No.12.

LOEWE M. 1990a, “The Former Han Dynasty”, The Cambridge History of China. Vol.I. The Ch’in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220, Ed.D.Twitchett and M.Loewe, Cambridge Univ.Press, Cambridge, s. 103-222.

LOEWE M. 1990b, “The Religious and Intellectual Background”, The Cambridge History of China. Vol.I. The Ch’in and Han Empires, 221 B.C.-A.D.220, Ed.D.Twitchett and M. Loewe, Cambridge Univ. Press, Cambridge, s. 649-725.

LOEWE M. 1990c, “The Concept of Sovereignty”, The Cambridge History of China. Vol.I. The Ch’in and Han Empires, 221 B.C.-A.D.220, Ed.D.Twitchett and M. Loewe, Cambridge Univ.Press, Cambridge, s. 726-746.

MALYAVKİN A. G. 1989, Tanskie Hroniki o gosudarstvah Tsentral’noy Azii. Tekstı i issledovaniya, Otvetst. Red. Yu. M. Butin, AN SSSR, Sibirskoe Otdelenie, İnstitut İstorii, Filologii i Filosofii, Novosibirsk “Nauka”, Sibirskoe Otdelenie.

ÖGEL B. I-II 1981, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Kültür Bakanlığı Yay. 375, Ankara.

TASKİN V.S. 1973, Materialı po İstorii Syunnu (po kitayskim istoçnikam). Vıpusk vtoroy. Predislovie, Perevod i Primeçaniya, AN SSSR, İnstitut Vostokovedeniya, İzd-vo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

TEKİN T. 1988, Orhon Yazıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay. 540, Ankara.

TEKİN T. 1995, Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg, İstanbul.

TEZCAN M. 1996, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chihlardan Kuşan’lara), Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

WATSON W. I-II 1993, Records of the Grand Historian: Han Dynasty I-II. Revised Edition, By Sima Qian, Translated by Burton Watson, A Renditions-Columbia University Press Book, Hong Kong New York.

WECHSLER H.J. 1981, “T’ai-tsung (reign 626-49) the Consolidator”, The Cambridge History of China. Vol.3. Sui and T’ang China, 589-906, Part I, Ed.D.Twitchett, Cambridge Univ. Press (Second Edition, Caves Books, Ltd.), s. 188-241.

YÜ Ying-shih 1967, Trade and Expansion in Han China. A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

YÜ Ying-shih 1990a, “The Hsiung-nu”, The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed. Denis Sinor, Cambridge Univ. Press, s.118-150.

YÜ Ying-shih 1990b, “Han Foreign relations”, The Cambridge History of China. Vol.I. The Ch’in and Han Empires, 221 B.C.-A.D.220, Ed. D. Twitchett and M. Loewe, Cambridge Univ. Press, Cambridge, s. 377-462.

Hun İmparatorluğu İle Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi / Prof. Dr. Risalet Kerimova [s.743-748]

Kazak Bilimler Akademisi / Kazakistan

Hunlarla Çin arasındaki Doğu Türkistan mücadelesi, o zamanlar Çin’de hükümran olan Han Hanedanlığı zamanında, yani yaklaşık olarak M.Ö. ikinci yüzyılda başladı. O dönemin birbirine hasım devletleri kimlerdir ve onların Batı bölgesi (Doğu Türkistan) için mücadele etmelerine sebep olan çıkarlar nelerdir?

Batı bölgesi veya Doğu Türkistan, doğu ile batıyı birbirine bağlayan ana köprü niteliğindedir. Eski çağlardan bu yana, “Büyük İpek Yolu” denilen önemli ticaret yolları bu bölgeden geçerdi ve Avrasya medeniyetleri arasında bütün ticari ve kültürel mübadele buradan yürütülürdü.

O dönemde Doğu Türkistan yoğun bir nüfusa sahipti ve ekonomik olarak da gelişmiş bir bölgeydi. Bu topraklarda neredeyse 34 ila 36 şehir devleti kurulmuştu. Bu devletler, değişik büyüklük ve siyasi potansiyele sahip, küçük birer kavim devletiydi. Buralarda esas olarak yerleşik çiftçiler yaşıyordu. Zhokjan, Siie, Puli, Gjuandu, Uity ve Shanshan (Şanşan) gibi bazı devletler istisna oluşturuyordu. Buraların halkı sığır yetiştiriciliğiyle uğraşıyordu. Her şehir devleti kendi hükümdarına, kendi idaresine ve devletin çıkarlarını korumak için kendi ordusuna sahipti. Örneğin, Guici’de cephe ordusu 21.076 askerden oluşuyordu, buna karşılık Hyhy’de ordu

yalnızca 45 askerden ibaretti. Bu koşullar altında doğal olarak küçük devletlerin bağımsızlıklarını tam anlamıyla koruma şansı yoktu ve bu yüzden bunlar sınırlarına yakın daha büyük devletlere bağımlı olarak yaşıyorlardı. Bundan dolayı M.S. birinci yüzyılın ortalarında Şanşan hükümdarı Sjaovan, Czingue, Zhunlu ve Czjuimo adlı şehir devletlerine boyun eğdirdi. Ytjan Hükümdarı Syket ve Pishinai'yi fethetti. Cheshi'nin hükümdarı Halga-Aman, Dan-huan, Hyhy, Ytancili'yi himayesi altına aldı.[1] Büyük ve güçlü şehir devletleri arasında da ihtilaflar çıkıyordu. Milattan sonra birinci yüzyılın ilk yarısında Sogyui'nin gücünü arttırmış olan hükümdarı, Gyici, Yutjan'ı ve bir çok küçük şehir devletini hakimiyeti altına aldı.[2]

Büyük devletlerde onlarca şehir bulunuyordu; bunlar arasında büyük ve küçük şehirler de vardı. Büyük devletlerin başkentleri (Gashi, Yan, Yuni, Ymi, Yankyui, Chzhoha-hota vb.) siyasi, ticari, dini ve kültürel merkezlerdi. Büyük İpek Yolu üzerinde bulunan bu şehirlerde büyük pazarlar kurulurdu. Bu devletlerin hükümdarları saraylarda yaşarlardı. Tapınaklar ve soyluların evleri, diğerlerinden ihtişamlarıyla ayrılırlardı. El işçiliğiyle uğraşan hünerli zanaatkarların yaşadığı bu kentlerde zanaatkarların iş yerlerinin toplu halde bulunduğu yerler vardı. Zanaatkarlar madenleri, yeşim taşını işleyebiliyorlar, seyrek dokunmuş kumaş,[3] süet deri, halılar,[4] ipekler, yünlü kumaşlar[5] ve pazen[6] imal edebiliyor ve pamuklu kumaş[7] dokuyabiliyorlardı.

Doğu Türkistan'daki çok sayıda devlet, dış politikada bölgenin çıkarlarını korumak için birleşik bir güç oluşturmamışlardı. Çinli tarihçiler haklı olarak şu gerçeğe işaret ediyorlar: Doğu Türkistan devletlerinin orduları "tek başlarına zayıftı ve orduda hiyerarşik bir yapı yoktu".[8] Bunun neticesinde ekonomik olarak gelişmiş, zengin fakat güvenlik bakımından zayıf olan bu devletler, özellikle de Büyük İpek

Yolu üzerinde kurulmuş ticaret merkezleri, süper güç niteliğindeki Hunlar ve Han İmparatorluğu gibi güçlü komşu devletler için cazip küçük birer lokma idiler.

Hun İmparatorluğu M.Ö. ikinci yüzyılın ilk yarısında gücünün doruğuna çıktı. O döneme kadar Hunlar, Doğu Türkistan'ın önde gelen şehir devletlerine boyun eğdirdiler. Hun İmparatoru Mao-tun (Mete), Han İmparatoru Vendi'ye yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Loylan, ysyni, hycze ve onların yakınlarındaki 26 devlet hakimiyet altına alındı. Sonuçta, bunların hepsi, yay gerenlerle birlikte, şimdi tek bir aile çatısı altında birleştirildi".9 Göçebe Hunlar, kendilerinin üretmediği maddi nimetlerden yararlanma gereği hissettiler ve Doğu Türkistan devletlerinin içinde tarımla geçinenlere akınlar düzenlediler. Hunların batı sınırındaki prensi Doğu Türkistan'da asayişi tesis etmek için bölgeye polis görevlileri atadı. Polis görevlileri Yanki, Chagan-tyngie ile Halga-aman arasında yaşadılar ve himaye altına alınmış bu devletlerden önemli miktarda vergi topladılar.10 Hunlar, bu devletlerin fethedilen bölgelerinde yaşayan zanaatkarları ve bir kısım nüfusu kendi ülkelerine göçe zorladılar. Örneğin, Hoyhanshy'deki Pulei devleti hakkında şu bilgi veriliyor: "Başlangıçta Pulei büyük bir devletti, fakat batı bölgesi (Doğu Türkistan) Hunlar tarafından işgal edilince, Pulei hükümdarı, Tanhu'ya karşı bir kusur işledi. ve Tanhu buna öfkelenerek, 6.000 Puleiliyi göçe zorladı".11

Doğu Türkistan'ı hakimiyeti altında bulunduran Hunlar, bölge halkının hayat tarzını değiştirmedi. Hunların hakimiyeti geleneksel kültürde büyük değişikliklerin meydana gelmesiyle sonuçlanmadı. Dahası, Hun kuvvetlerine boyun eğen yerli halk, sabit bir oranda vergisini ödedi, fakat Hunlarla yakınlaşmak istemedi ve onların bayrağını dalgalandırmadılar.

M.Ö. 202 yılında Çin'de Han Hanedanı iktidara geldi. Han Hanedanlığı, saltanatının ilk yıllarında "dünya politikası ve Hunlarla dostane ilişki

kurma" politikasını benimsedi. Han Hanedanı iktidarda durumunu sağlamlaştırdıkça kuzey sınırlarını güvence altına almak için bu asi komşusunun buralardaki hakimiyetine son vermeye karar verdi. Han İmparatorluğu, Hunların Doğu Türkistan'daki hakimiyetini kabul edemezdi. Doğu Türkistan, Çin'e çok değerli ve ender bulunan yeşim taşı sağlıyordu ve başka madenlerce de zengindi. O dönemde ticaretin yoğun olarak sürdürüldüğü Doğu Türkistan'ın ticaret yollarının Hunların hakimiyetinde olması da Han İmparatorluğu'nu rahatsız ediyordu.

Han İmparatorluğu'nun kurucusu İmparator Gao-di (Kaoti) M.Ö. 200 yılında Hunlara karşı askeri bir sefere çıktı. Çin ordularını bizzat İmparator Kaoti'nin kendisi komuta ediyordu. İlk muharebelerden sonra Mete, kuvvetlerini geri çekti. Çin'in, imparatorun bizzat kendisinin komuta ettiği ve aralarında muhafız birliklerinin de bulunduğu öncü birlikleri Hunları takip etti. Bu sırada Çin'in öncü birlikleri, ordunun bel kemiğini oluşturan diğer birliklerden uzaklaşmış ve onlarla bağlantılarını koparmış oldular. Hunlar tabii ki geri çekilmeyi durdurdular ve Han İmparatorluğu'nun öncü birliklerini kuşattılar (Turan taktiği). Bu birliklerin içinde imparatorun kendisi de vardı ve ordusu ona askeri yardım getiremedi. Sima Cyan bu konuda şöyle yazıyor: "Yedi gün boyunca dağlarda ve dağ eteklerinde sıkışmış olan Han'ın askerlerine ne bir askeri yardım gelebildi ne de gıda yardımı yapılabildi." İmparatoru kurtarmanın tek yolu Hunlarla barış anlaşması yapmaktı, bu anlaşmada, hanedanlıktan bir prensesin Tanhu'yla evlenmek üzere Hunlar'a verileceği vaadediliyordu.13 İmparator bu vaadini ancak Hunların bir çok saldırı daha düzenlemesinden sonra yerine getirdi. Ayrıca imparator özgürlüğe kavuşmak ve barışı yeniden tesis etmek için Hunlara pahalı hediyeler vermek zorunda kaldı. Bu savaştan sonra Hunlarla Han İmparatorluğu arasında 40 yıl boyunca barış hakim oldu.

M.Ö. ikinci yüzyılın ikinci yarısında Han İmparatorluğu tekrar Hunlara karşı yoğun askeri saldırılar düzenlemeye başladı. İlk saldırı M.Ö. 127 yılında düzenlendi. Bu kez başarı kazanıldı. “Hunlar kaçtı ve artık çölden güneye kadar uzanan bölgede Hunların yöneticilerinin karargahları kalmadı.” M.Ö. 124 ila 123 yılları arasında savaş, radikal Hunların savaş meydanına, yani Moğolistan steplerine taşındı. Han’ın ordusu, Tanhu’nun kuzeydeki karargahını ele geçirdi ve yaklaşık 90 bin Hunu öldürdü, fakat kendisi de ağır kayıplar verdi.14 M.Ö. 115 yılında Hanlar, fethedilmiş Hun topraklarında Czycyuan eyaletini, 111 yılında ise Şani ve Dunhyan eyaletlerini kurdular. Böylece, Çin’in Doğu Türkistan’a sızması için bir üs kurulmuş oldu ve tarım havzasında hakimiyet kurmak için Çinlilerle Hunlar arasında rekabet dönemi de başladı.

Han İmparatorluğu M.Ö. 108 yılında, en yakın komşu devletlere, yani Doğu Türkistan’ın doğu kesiminde kurulmuş devletlere karşı askeri harekata başladı. Bu dönemde Han Hanedanlığı, Guşi ve Loylan Devletlerine karşı düzenlenen saldırılardan zaferle çıktı. Bu askeri saldırılar sonucunda Loylan hükümdarı esir alındı ve başkent Guşi fethedildi.

M.Ö. 104 yılında Hanlar Orta Asya’da batıya doğru ileri harekata geçtiler. Ancak Çin orduları bu saldırılarda art arda mağlubiyetler yaşadılar. Zamanın imparatoru Y-di, 60 bin askerden oluşan büyük bir orduyla yeni bir sefer düzenledi. Bu sefer, Orta Asya’da Doğu Türkistan toprakları üzerinden geçen “kuzey güzergahından” yapıldı. Hanlara direnmeye çalışan Lintay Devleti yakılıp yıkıldı. M.Ö. 101 yılında Han ordusu, Fergana’nın kentlerini yağmaladı ve yapılan barış anlaşmasında öngörüldüğü üzere buralardan at sürülerini ganimet olarak aldı. Böylece Hunların Doğu Türkistan devletleriyle bağlantısı kesilmiş oldu.

Fergana seferi, Hunlarla Hanlar arasındaki hasım ilişkisinde belirleyici bir öneme sahiptir. Her şeyden önce Hanlar Hunları mağlup etti ve bu mağlubiyet sonucunda Doğu Türkistan hükümdarları Han İmparatorluğu'nun hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar. Doğu Türkistan'da bulunan bir çok devlet Çin'in başkentine büyükelçiler ve rehineler gönderdiler. Bu, Çinlilerin hakimiyetini tanıdıklarının ve onlara tabi olduklarının kabulüydü.

Bu dönemde Guşi, Hunlarla Hanlar arasındaki mücadelenin esas muharebe meydanı olarak kalmaya devam etti. M.Ö. 99 yılında Çinlilerle Loylancev'in birleşik orduları burada mağlup edildi. Hunlara karşı M.Ö. 97 yılında yeni bir sefer düzenlendi ve bu büyük seferde Çinliler mağlup oldular. M.Ö. 89 yılında Li'nin komutası altında yaklaşık 70 bin askerden oluşan Çin ordusu, Guşi'yi tekrar kuşattı. Guşi hükümdarı, başkenti teslim etti ve Çin'in tebası olmayı kabul etti. Bu savaştan sonra Çin ordusu, kesin sonuç verecek büyük bir muharebe için Tanhu'nun ordusuyla birleşti. Böyle bir dönemde komutan Li Guan-li, ailesinin başkentte büyücülük yaptıkları gerekçesiyle tutuklandığını ve kendisinin de ölüm tehdidiyle karşı karşıya olduğunu öğrendi. Li Guan-li, mükafata hak kazanmak için imparator adına bir zafer kazanmaya karar verdi, fakat ilk savaşta bozguna uğradı. Yanzhin dağında yapılan genel bir muharebede Çin ordularının çevresi kuşatıldı. Li Guan-li teslim oldu ve esir düştü. Bu savaştan sonra imparatorun savaşa devam edecek bir ordusu kalmadı.15

Husûmetin yukarıda anlatılan aşamalarında Han İmparatorluğu, Hunlara karşı bir zafer kazanamadı. Yalnızca yirmi yıl sonra, diğer göçebe halkların (Ysyn, Yhyan ve Tingling) yardımıyla Hunlar bozguna uğratılabildi. Hunların bu mağlubiyeti, Orta Asya'daki hakimiyetlerini sarsan siyasi krizlerin de başlangıcını oluşturdu. Hunlar M.Ö. 60 yılında Tarım havzasında hakimiyeti kaybettiler. Bu siyasi krizin sonucunda Hunlar M.Ö.

56 yılında Güney ve Kuzey Hunları olarak ikiye bölündüler. Güney Hunları, Çin'le barış ilişkileri kurdular ve Çinlilerin topraklarına saldırılar düzenlemekten vazgeçtiler. Kuzey Hunları ise Orta Asya'da müttefik Kangyi Devleti'ne göç ettiler. Han İmparatorluğu hükümdarları onları yoketmeye çalıştılar. Çünkü Çinliler, Hunların, Kangyi Devleti'yle bir araya gelerek, Çin'in Doğu Türkistan'daki hakimiyetini tehlikeye düşüreceğinden korkuyorlardı. Çin ordusunun öncü birlikleri Kangyi'ye sefere gönderildi. Bu birlikler Kuzey Hunlarını esir aldılar ve öldürdüler.

M.Ö. 59 yılında Han Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü Çin, Doğu Türkistan üzerindeki hakimiyetini himaye ilişkisine dönüştürdü. Bu, Doğu Türkistan'ın tüm devletlerinin Han imparatoruna resmen tabi olması anlamına geliyordu. Komutan Chzhen Czi, Doğu Türkistan'ın genel valisi olarak atandı.16 Genel valinin ikametgahı Yulei Devleti'ndeydi. Genel valiye bağlı askeri yetkililer, Çin büyükelçilerinin ve Doğu Türkistan topraklarından geçen ticaret kervanlarının serbest dolaşımının idamesini denetliyorlardı. Çin İmparatoru, kendisine tâbi bu devletlerdeki valilerine sembolik yetkiler vermişti, valiler Çin mührünü taşıyorlardı.17

Han Hanedanlığı'nın hakimiyetindeki Çin, Doğu Türkistan topraklarında yavaş yavaş kök salıyordu. Y-di imparator olduğunda, fethedilen topraklarda Czycyan, Chzhani ve Dynhyan eyaletleri kuruldu ve buralarda iki kale (Yi-min-gyan ve Yan-gyan) inşa edildi. Dynhyan'da batıya kadar uzanan bölgede askeri karakollar kuruldu ve Byugyr ve Kyili'deki bölgelere göçmenler yerleştirildi. Bu göçmenler, yabancı devletlere gönderilen görevlilerle, ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak zorunda olan sürgüne gönderilmiş suçlulardan oluşuyordu.18 Himaye sisteminin uygulamaya geçirilmesiyle birlikte, tarımla uğraşan yerleşim yerleri de yoğun bir şekilde kurulmaya başladı. İmparator Chzhao-

di’nin yönetimi altında (M.Ö. 86-74 yılları arasında) Doğu Türkistan’da, Lintay ve Loylan’da yerleşim yerleri kuruldu.19

Doğu Türkistan devletleri, Han İmparatorluğu’nun herhangi bir şekilde zayıflamasını, onun askeri başarısızlıklarını ve iç mücadelelerini, kendi bağımsızlıklarını kazanmak için kullandılar. M.S. birinci yüzyılın son çeyreğinde Han İmparatorluğu içerde zor koşullarla karşı karşıya kaldı. Uzun bir zaman devam eden iç çekişmeler Çin’in dikkatini Doğu Türkistan’a yoğunlaştırmasına engel oldu. M.S. birinci yüzyılın başlangıcında Hun İmparatorluğu gücünü yeniden kazandı. Hunlar, tekrar Çin’in kuzeyindeki topraklara askeri saldırılar düzenlemeye başladı. Bu koşullarda batı bölgelerine gerilimli günler geri döndü. İlk olarak Hun sınırları yakınlarındaki Yanki Devleti Han İmparatorluğu’ndan koptu. M.S. 13 yılında Yanki’de Çin’in resmi temsilcisi Dan Cin öldürüldü. İmparator Van Man bu sömürge devletini cezalandıramadı. M.S. 15 yılında yüksek rütbeli bir asker olan Li-Chyn, bir grup askeri yerleşimciyle birlikte Doğu Türkistan’a gönderildi. Fakat bölge halkıyla yıllar süren çatışmalardan sonra Li-Chyn Doğu Türkistan’da öldürüldü. Van Man idaresi altında Han İmparatorluğu Doğu Türkistan’daki hakim konumunu kaybetti.20

Eski çağlarda ve Erken Orta Çağ Dönemi’nde Türkistan’daki siyasi koşulların en ayırt edici özelliği, siyasal hayattaki istikrarsızlıktır. Bu dönemde, bölgede siyasi hakimiyet için şiddetli bir mücadele süreci yaşandı. Küçük devletler bağımsızlığını kaybetti veya sınırlarına yakın yerlerdeki daha büyük devletler tarafından fethedildi. Güçlü devletler arasında da ihtilaflar ortaya çıktı. Sonuçta, M.S. birinci yüzyılın ilk yarısında Sogyui Devleti’nin hükümdarı, kıyasıya verilen bu iktidar mücadelesinde sivrildi ve daha güçlü bir konuma ulaştı. Sogyui hükümdarı, Gyici, Yityan ve daha bir çok küçük devleti fethetti. Sogyui Devleti coğrafik olarak Hun İmparatorluğu’nun sınırlarından uzaktı. Sogyui

hükümdarı Yan, Han İmparatorluğu'nun sarayında bir süre rehin olarak tutuldu. Yan uzun yıllar Çin'in başkentinde yaşadı ve Han'ın sarayına saygınlık kazandırdı. Babasının ölümünden sonra hükümdar olan Yan'ın oğlu Kan ise Han İmparatorluğu'na büyük hizmetlerde bulundu. M.S. 25 yılında Kan, Hunların ilerleyişini durdurdu ve eski imparatorun ailesi, imparatorluğun memurları ve bunların aileleri de dahil 1.000 kişiyi Hunların elinden kurtardı. Han imparatoru ödül olarak Kan'a, "Han İmparatorluğu'na boyun eğen Doğu Türkistan'ın Büyük Başkomutanı" unvanını verdi ve Kan, sahip olduğu erdemleri ile ün kazandı.21

Sogyui Devleti, Hun aleyhtarı güçleri bir koalisyon çatısı altında birleştirebilirdi. Fakat Han İmparatorluğu'nun Sogyui Devleti'ne karşı işlediği bir kusur, bu devletin dış politikasında takip ettiği rotanın değişmesiyle sonuçlandı. M.S. 33 yılında Kan'ın erkek kardeşi Hyan, Sogyui Devleti'nin hükümdarı oldu. Hyan'ın askeri zaferleri, bu devleti daha da güçlendirdi. Hyan'ın idaresi altında Çin'in Doğu Türkistan'la ilişkisi yeniden tesis edildi. M.S. 41 yılında Hyan, Han'ın sarayında bir konuşma yaptı ve konuşması sırasında Hyan, Doğu Türkistan'da Çin'in himaye sistemi kurması ve başına da kendisinin vali olarak getirilmesi önerisinde bulundu. İmparator onu Doğu Türkistan'ın valiliğine getirirken, mührü ona teslim etti ve Hyan'ı Doğu Türkistan'a pahalı hediyelerle birlikte gönderdi. Dynhyan bölgesinin hükümdarı buna karşı çıktı ve "bir yabancıya büyük yetkiler verilmemesi gerektiğini ve diğer devletlerin bu yetkilerin geri alınmasını umut ettiklerini" ileri sürdü. İmparator bunun üzerine, kararını yeniden gözden geçirdi ve Sogyui büyükelçisine mührün iade edilmesi talimatını verirken, Hyan'a "Çin'in Yüce Lideri" unvanını verdi. Sogyui'nin tam bu sırada Dynhyan'da bulunan büyük elçisi mührü vermeyi reddetti ve mührün ancak kuvvet yoluyla geri alınabileceğini söyledi. Bu olay Han İmparatorluğu'nun başını epeyce ağrıttı. Hyan

kendisini büyük vali olarak ilan etme ve başına buyruk bir şekilde davranma hatasına düştü, diğer tâbi devletlere saldırılar düzenlemeye başladı ve böylece diğer devletleri, kendisine karşı çıkan muhalif safa sürükledi.22

M.S. 45 yılında Tarım havzasının doğu kesiminde bulunan 18 devletin hükümdarı Çin'e rehineler ve pahalı hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler ve Han İmparatorluğu'ndan kendilerine vali tayin etmesini istediler. Fakat imparator ülkedeki siyasi koşulların istikrarsız olması sebebiyle onların talebini reddetti ve rehineleri geri gönderdi. Aynı dönemde Doğu Türkistan'daki koşullar da kötüleşmişti. Hyan yoğun askeri saldırılar düzenliyor ve Doğu Türkistan'da fetihler yapmaya çalışıyordu. M.S. 46 yılının kış aylarında Hyan, Gyuci'ye sefer düzenledi. Gyuci'nin hükümdarını öldürdü ve fethettiği toprakları ilhak etti. Şanşan'ın hükümdarı umutsuzluğa kapılarak Han imparatoruna tekrar başvurdu ve imparatordan oğlunu rehin olarak kabul etmesini, Doğu Türkistan'ın yönetimini üstlenmesi için kendilerine bir vali atamasını istedi. İmparator bu talebi sert bir şekilde reddetti. Bunun üzerine Şanşan ve Şeşi beylikleri Hunlara başvurarak yardım ve destek talep ettiler. Bundan sonra bölgede iki muhalif devletler grubu ortaya çıktı: Bunlardan birisine Sogyui liderlik ediyordu, diğerine ise Hunlar.23

Bu arada Sogyui Beyliği, güçlü bir devlet olan Davan'ı fethederek daha da güçlendi. Fergana'da Hyan, Gyuimi'nin eski hükümdarını Davan'da tahta çıkarttı, fakat hükümdar tahtta bir yıldan daha fazla kalamadı. Kangyi Devleti'nin sürekli akınlar düzenlemesi yüzünden Davan Devleti'ni bırakmak gerekiyordu ve Hyan, bu devletten yalnızca büyük miktarlarda haraç alabildi ve bu bölgeyi terk etti. Hyan, otoriter idaresine devam etti ve kendisine bağlı devletlerin hükümdarlarını keyfi bir biçimde değiştirdi. Bazı devletlerin Sogyui Devleti'nin tabiiyetinden ayrılmak istediği kuşkusuna

kapılarak, Gyimi, Gymo ve Halga-Aman Devletleri'nin hükümdarlarını sarayına çağırdı ve onları idam ettirdi. Kendi ordu komutanlarını bu devletlerde tahta çıkarttı. Hyan'ın bu davranışları yalnızca hükümdarlar arasında değil, halk arasında da büyük öfkeye sebep oldu. Sogyui'den atanan hükümdarlara karşı, Yityan ve Pishinai Devletleri'nde isyanlar çıktı. Hyan isyanları bastıramadı ve ordusu Hyan'ı asilerin elinden zorla alabildi ve Hyan kendi devletine saklandı. Asiler Sogyui'nin başkentini kuşattılar. Kuşatmaya Hunlar, Gyici ve diğer devletler de katıldı. Fakat M.S. 61 yılında Yityan'ın yeni hükümdarı Guande ancak bir yıl sonra şehri fethedebildi ve Hyan'ı da esir aldı. Guande Hyan'ı öldürdü ve ülkesini de yakıp yıktı. Guande'nin güçlenmesi Hunların hoşuna gitmedi ve Hunlar, Yityan'ı kuşatmak üzere, Doğu Türkistan'ın 15 devletinden devşirilen 30 bin kişilik birleşik bir orduyla beş komutanını gönderdi. Guande teslim olmakla akıllılık etti. Hunlar onu öldürmediler, fakat bunun karşılığında Guande oğlunu Hunlara rehin olarak gönderdi ve vergisini yünlü ve pamuklu mamüllerle ödemeye söz verdi. Sogyui tahtına, Guande'nin küçük kardeşi Cili geçti. Fakat M.S. 86 yılında Çin'in Doğu Türkistan'daki valisi Sogyui'yi fethetti ve bu devleti Çin'e kattı.24

Milattan sonra birinci yüzyılın başında Doğu Türkistan, Çin'in hakimiyetinden kurtulmak için yeni bir girişimde daha bulundu. M.S. 105 yılında Han Hanedanlığı, tabii devletlere vali atamayı geciktirmek zorunda kaldı ve milattan sonra 107 yılında Han'ın valisinin çevresi kuşatıldı. Çin bu tür eylemlere karşı direnemedi ve Doğu Türkistan'da valilik makamını lağvetmek zorunda kaldı. Hunlar, Han İmparatorluğu'nun bu zayıf anından yararlandı ve bölgedeki devletleri fethetti. Bu tarihten itibaren Hunlar, birleşik bir güç oluşturarak Çin'e saldırılarına tekrar başladılar.25

Doğu Türkistan'ın güçlü devletleri zaman zaman Hunlara karşı askeri seferler düzenlediler. Örneğin, M.S. 134 Cheshi Devleti'nin hükümdarları,

kuzey komşuları olan Hunlara karşı ani bir baskında bulundular. Hunların evlerini yakıp yıktılar, yüzlerce erkeği öldürdüler, kadınları esir aldılar. Bu kadınlar arasında Tanhu'nun annesi ve teyzesi de vardı. Ayrıca Hunlardan zengin bir ganimet de aldılar.26

Doğu Türkistan'daki devletler, iki güçlü imparatorluk arasında sıkışıp kalmışlardı. Bu yüzden onlar dış politikalarını şekillendirirken, manevra taktiklerine başvurmak zorunda kaldılar. Koşullar olumsuz olduğu zaman bu devletler, Hunlara veya Çinlilere "boyun eğdiler". Örneğin, M.S. 73 yılında Min-di zamanında Çin, batı bölgelerine mesaj gönderdiği zaman, Cheshi'nin iki devleti de Çin'e bağlanmayı kabul etti, fakat Hunlar, buna ceza olarak bu devletler üzerine ordu gönderdiği zaman Cheshi'nin bu iki beyliği Hunlara tekrar boyun eğmek zorunda kaldılar.27

80 yıl sonra M.S. 153 yılında Arka Cheshi Devleti'nin hükümdarı Alodo, Han İmparatorluğu'na karşı isyan etti ve Çinli askerlerin yaşadığı kentlerinden birini kuşattı. Kuşatma sırasında birçok Çin askeri hayatını kaybetti. Fakat Arka Cheshi prenslerinden bazılarının Alodo'dan kopmaları üzerine Arka Cheshi Devleti Çin'e boyun eğdi. Alodo başına geleceklerden korktuğu için ailesi ve kendisini destekleyen küçük bir grup arkadaşıyla birlikte Kuzey Hunlarına sığındı. Çin Arka Cheshi Devleti'ne bir vali atadı. Bir süre sonra Alodo ülkesine geri döndü ve taht için mücadeleye başladı. Çin'in bu devlete atadığı asker kökenli vali, Alodo'nun Hunlardan yardım isteyeceğini ve batı bölgesinde husûmeti körükleyebileceğini düşündüğü için Alodo'ya Arka Cheshi Devleti'nin hükümdarlığını geri verdi.28

Han Hanedanlığı'nın idaresi altındaki Çin, M.S. birinci yüzyılın ortalarında, içine sürüklendiği iç karışıklıklardan dolayı Doğu Türkistan'ın idaresine hakim olamadı. Yityan'da Çin'in atadığı bir vali olan Van Gin öldürüldü, fakat Han imparatoru bu asi beyliği cezalandıramadı bile. M.S. 170'de Cyle'da Çin'in atadığı vali öldürüldü. Bu beyliğin halkını

cezalandırmak için Çin bir girişimde bulundu, ancak başarısız oldu.29 M.S. 180 yılında Çin'de Sarı Nehir'de balıkçıların isyanı başladı, bunun sonucunda Han Hanedanlığı iktidardan düştü. Çin, uzun bir süre Doğu Türkistan'daki hakimiyetini kaybetti. Bu kez de buralarda Çinli hanedanların saltanat dönemi başladı: Syi Hanedanlığı (581-618), Tan Hanedanlığı (618-907). Sonuçta Çin'in Doğu Türkistan'a yönelik yayılmacılık politikasının yeni bir safhası başlamış oldu.

Hunlar, Doğu Türkistan'da hakim konumlarını muhafaza etmeye çalıştılar. Çin'in yayılmacılığına, M.S. ikinci yüzyılın ortalarına kadar karşı koymaya devam ettiler. Fakat bu kez Hunlar daha güçlü bir düşmanla karşılaştılar: Sienpi. Nihayetinde Sienpi, Hunları Djungaria'daki devletlerinden attı ve burada Hunların yerini aldı.

Sonuçta Han İmparatorluğu ile Hunlar arasındaki Doğu Türkistan mücadelesi sona erdi. Bu savaşın galibi olmadığını söyleyebiliriz. Her iki imparatorluk da ulaşılması güç hedeflerin peşine düştü, bu hedefe ulaşmak için çok fazla kuvvet ve emek harcadı, fakat ne biri ne de öteki kayda değer bir başarı kazanabildi. Her ikisi de nihayetinde bu bölgeyi fethedemedi ve fethettikleri dönemlerde de orada uzun süre kalamadı. Bitip tükenmek bilmeyen savaşlar her iki devleti de tüketti ve bu da acı sonu doğurdu: Hunlar nihayetinde egemenliklerini kaybettiler, Han Hanedanlığı da tacını yitirdi.

Çinlilerle Hunlar arasındaki savaş dönemi her şeyden önce Doğu Türkistan devletleri için ağır bir sınavdı. Esas olarak, bütün savaşlar onların topraklarında yapıldı, şehirleri yıkıldı, evleri yağmalandı, ekinleri yakıldı, ticari hayatları sona erdi, halkları öldü. Yerel ihtilafların ortaya çıkmasıyla bölgede hüküm süren siyasi istikrarsızlık ülkeleri zayıflattı.

Bu durumdan Kuşan yararlandı. Kuşan, Doğu Türkistan'ın bir kısmını imparatorluğuna kattı. Kuşan'ın Tarım havzasındaki hakimiyeti, M.S. 230

yılına kadar sürdü. Bu tarihte Kuşan İmparatorluğu, Sasaniler tarafından egemenlik altına alındı.30

1 Khoukhanşu. gl. 118., Biçurin N. Ya., Svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 216.

2 A.g.e., s, 222-230.

3 Tanşu, gl. 221., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 303.

4 Beyşi, gl. 97., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v sredney Azii v drevnie vremena.

5 Tanşu, gl. 221., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950. T.P., s 294.

6 A.g.e., s. 300.

7 Beyşi, gl. 97., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 290.

8 Tsyankhnşu, gl. 95., Biçurin N. Ya., Sobranic svedeniy o narodah, obitavşi v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 214.

9 Banbu Khanşu [İstoriya (dinastii) Khan], Pekin 1964, T. 11, s. 3757.

10 Tsyankhanşu, gl. 95., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o naroda, obitavşik v Sredney Azii ve drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 170.

11 A.g.e., s. 236.

12 Ban Gu. Khanşu [İstoriya (dinastii) Khan], T. 12., s. 3930.

13 Taskin U.S., Materiyali po istorii syonu, 1, Moskova 1968, s. 50., 54.

14 Taskin U.S., Materiyali po istorii syonu, 1, Moskova 1968, s. 50., 54.

15 Klaştorniy S. G., Sultanov T. İ., Letopis trekh tisyaceleti, Alma Ata 1992, s. 65.

16 Khuan Venbi, Lobunoer kaogu tszi, Pekin 1948, s. 180-184.

17 Vostoçniy Turkestan v drevnosti i ranem srednyevekove, Moskova 1988, s. 253.

18 Tsyankhanşu, gl. 95., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o navodah, obitavşih v sredney Azii v drevnie uremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 171.

19 Ban Gu. Khanşu, Pekin 1964, T. 12, s. 3878.

20 Tsyankhanşu. gl. 95., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o navodah v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 212.

21 Khoukhanşu, gl. 118., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obtavşi v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 229-230.

22 Khounkhanşu gl. 118., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o navodah obitavşih v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 230-231.

23 A.g.e., s. 231-232.

24 Khoukhanşu. gl. 118., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o navodah, obitavşi v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P., s. 229-234.

25 A.g.e., s. 217-218.

26 A.g.e., s. 238.

27 A.g.e., s. 237.

28 A.g.e., s. 238-239.

29 Khoukhanşu. gl. 118., Biçurin N. Ya., Sobranie svedeniy o navodah, obitavşi v sredney Azii v drevnie vremena, Moskova-Leningrad 1950, T.P.,

s. 223, 235..

30 Brough J., “Comments on third century Shan-Shan and the history of Buddhism”, BSO (A) S., Vol. 28, 1965, s. 3, C / 597.

Biçurin N. Ya., Sobranie svedeni o naroda, oitavşi v sredney Azii v drevnie vremena, T.P., Moskova-Leningrad 1950.

Ban Gu. Hanşu [İstoria (dinastii) Han], T. 11-12, Pekin 1964. Taskin V. S., Materiali po istorii syunnu, T.1, Moskova 1968.

Klyaştorniy. S. G., Sultanov T. İ., Letopis trekk tisyaçeleti, Alma-Ata 1992.

Khuan Venbi, Lobunoer kaogu Tszi (Otçet ob arkcologiçeski isledovanya na Lobnore, Pekin 1948.

Vostoçni Turkestan v drevnosti i rannem srednoveovye, Moskova 1988.

Brough J., “Comments on third century Shan-Shan and the history of Buddhism”, BSO (A) S., Vol. 28, 1965.

Hun Konfederasyonunun Bölünmesi ve Yıkılması / Prof. Dr. Richard R. Crespigny [s.749-757]

Avustralya Milli Üniversitesi Asya Çalışmaları Fakültesi / Avustralya

1. Giriş

Hun (Hsiung-nu) Devleti'nin Yapısı

M.Ö. üçüncü yüzyılın sonunda, yani Büyük Şan-yü Mete'den (ya da Maodun) sonra üç yüzyıldan fazla bir süre Hunlar Çin'in kuzeyindeki topraklara hakim olarak Orta Asya'da nüfuz peşinde koştu. Katkıda bulunan diğer bilim adamları bu devletin daha erken dönemine dair tarihini ve Eski Çin Han Hanedanı ile olan rekabetini ele aldıklarından, bu makale geç dönem Han Hanedanı zamanında, yani M.S. ilk iki asra denk gelen tarih diliminde Hunların düşüşe geçişini ve yıkılışını ele alacaktır.

Bu halk ve yöneticileri hakkındaki bilgilerin büyük bir bölümü düşmanca olmakla birlikte, Çin kaynaklarından gelmektedir. Hun dilinden sadece birkaç kelime kayıtlara geçmiştir. Eski Çince yoluyla günümüze ulaşan yabancı dilden çeviri yazılara çok az güven duyulabilir. Bir Çince isim olan "Hiung-nu" (Hun) tahminen yabancı bir dilin telafuzunu yansıtmaktadır; yine de tanımlamalarda daha sonraki asırlar boyunca Avrupa'ya acı çektiren son Hunlarla bir bağlantı kurulmamalıdır.

Hun yönetimi de diğer bozkır rejimleri gibi bir aile yönetimiydi. Otorite tamamen hükümdar ailesinin ve evlilik yoluyla akraba olmuş çok az sayıdaki klanın elindeydi. Devletin ismi hükümdar ailesinden gelmekteydi, bozkırdaki diğer klanlar ve kabileler ya güç kullanma tehdidiyle ya da

idarecilerin Çin'in yerleşik toplumlarından ticaret ya da savaş yoluyla elde ettiği armağanlarla boyunduruk altında tutulmaktaydı.2

Lattimore'un 1940'ta ileri sürdüğü gibi, Hun Devleti'nin gelişmesi Çinlilerin Qin ve Han hanedanlarının iktidarlarını pekiştirdiği sınır bölgesindeki gerilimi yansıtmaktadır. Öte yandan, bozkır halkları kuzeyde Çin İmparatorluğu'nun genişlemesinin tehdidi altındayken, aynı zamanda kırsal bölgeler de Çin mallarının sunduğu zenginlik ve lüks imkanlarının uzağındaydılar. Hun tarihinin büyük bir kısmı Çin tecavüzlerine tepkilerle birlikte, Çin mallarını ticaret ya da savaş yoluyla elde etme arzusu olarak görülebilir. Çin imparatorları kendi hesaplarına, ticaret noktalarını kontrol etmek ve yine nispeten önemi haiz olmak şartıyla, sınırın her iki yanındaki halkları ayrı tutmayı garanti altına almak suretiyle kuzey bölgeleri üzerinde hakimiyet kurma peşindeydiler. Askeri savunma ve uyarının aşikar işlevinin yanı sıra, Qin ve eski Han'ın inşa ettiği Çin Seddi bu amaçlara yönelik mükemmel bir araçtı. Surların büyük bir bölümü daha sonraki Han tarafından askerden arındırılmış ancak, halkların ayrı tutulmasına ve ticaretin sınırlandırılmasına dair politikaya devam edilmiştir.

Hun hükümdarlarının en temel sorunu Çin'in zenginliklerini elde etmek ve bu yolla diğer bozkır halkları üzerindeki otoritelerini devam ettirmekti. Bu politikalarını düzenli ticaret, resmi hediyeleşme -sıklıkla da gizli haraç- aracılığıyla ya da gerçek savaş ya da savaş tehdidiyle devam ettirmekteydiler. Bu hükümdarların iktidarları büyük oranda Çin ile olan ilişkilerine bağlıydı, devlet yapıları ise hiç de karmaşık değildi. Bununla birlikte, imparatorluk ordularının ve yönetiminin ulaşamadığı yerlerdeki nüfusu ve bölgeleri kontrol altında tutan bu yabancı devletin varlığı Çinlilerin de lehineydi. Yine de, M.S. birinci yüzyılda, Hun liderleri arasındaki bölünme ve Han sarayındaki aşırı ihtiras bu dengeleri bozarak düzensizliğe ve parçalanmaya neden oldu.

2. Çin ile Çatışma ve

Sınır Savaşları (M.S. 9-45)3

M.S. 9'da Wang Mang imparatorluk tahtına oturduğunda, Çin yönetimi ile Hunlar arasındaki ilişkiler her iki taraf için de tatmin edici boyutlardaydı. M.Ö. ikinci yüzyıldaki çatışmalar, İmparator Wu ve Huhanxie'nin (ya da Huhanye) saldırganlığı ve masraflı seferleriyle sonuçlandı. Şan-yü (M.Ö. 59-31 yıllarında tahttaydı) düşmanı Çiçi'ye karşı Çin desteğine minnettardı. 43 yılında, barışı sürdürmek için muhteşem bir yemin töreni düzenledi, ve bu sükunet ölümünden sonra da 30 yıldan fazla devam etti. Düzenli olarak mal ve hediye değişimleri yapılmakta, Şan-yü zaman zaman imparatorluk sarayını ziyaret etmekte ve Hunların hükümdarlık sarayında bazı Çinli kadınlarla evlilikler gerçekleşmekteydi (bu evliliklerden en şöhretlisi ise Huhanxi Şan-yü ile Bayan Wang Zhaojun'un evliliği idi). Hun sarayında anne tarafından gelen nüfuz Çin yanlısı fraksiyona yardımcı olmaktaydı, ancak "barış ve aile bağları" diyebileceğimiz heqin sistemi, Hun hükümdarlık sarayı için çok değerli ama Hanlar için çok masraflı olan, Çinlilerin maddi katkılarına bağlıydı. Fakat, büyük bir anlaşma her zaman bir sınır savaşından daha ucuzdu.

Şan-yü sürekli olarak İmparatorluk sarayını ziyaret etmekte, Çinlilerse hiç iadei ziyarete gelmemekteydi rağmen, Hunlar bu ilişkiyi eşitler arasındaki bir ilişki olarak görmekte, Çinliler de bunlara hiçbir zaman resmen vasal muamalesinde bulunmamaktaydı. Ancak, Wang Mang'ın geleneksel kavramlara dayanan başka fikirleri vardı ve bunların şiddetle takipçisi oldu. M.S. 8. yüzyılda, henüz daha Han yönetiminin kontrolünü elindeyken, yeni bir Şan-yü olan, Nengzhiyasi'yi, M.Ö. 43 yılında imzalanmış bir mukaveleyi Dört Madde Anlaşması ile ikame etme konusunda ikna etti. Bu yeni anlaşma, müttefikler arasında sadece Çin'den değil, doğuda Wuhuan'dan, Vusun halkından ve Orta Asya'nın diğer

halklarından olan hainler ve mültecilerin de geri dönüşünü sağlamaktaydı. Çok şahsi olmakla birlikte, Çin geleneklerinin bir tezahürü olarak, Nengzhiyasi ismini Zhi olarak değiştirmek konusunda anlaştı: Bunun için onun rüşvet aldığı söylenmekte ve Hun terimleri için de herhangi bir değişiklik yapıp yapmadığı tartışılmaktadır. Fakat şurası bir gerçek ki, bu kabul edilebilir bir uzlaşmanın işareti idi.

Ancak, ertesi yıl, Wang Mang kendi imparatorluk yönetimini ilan edince, meseleyi daha ileriye götürmek için baskıya başladı. Şan-yü'ye Xin hanedanının boyunduruğunda olduğuna dair bir tebliğ sunuldu ve protestolara rağmen Wang Mang herhangi bir değişiklik yapmadı. Ayrıca, daha önemlisi, Çinli yetkililer Wuhuan halkına yeni anlaşmaya göre Hunlar ile daha ileri düzeyde bir ilişki içine girmemeleri tavsiyesinde bulundular. Ancak Wuhuan, kuruluşunda Şan-yü Mete'nin (Mao-tun) ilk kurbanları olmuştu, fakat artık bağlılıklarının sona erdiği iddia edilmekteydi. Hun görevlileri vergi toplamak, tacirleri ise yıllık kürk pazarına katılmak üzere gittiklerinde Wuhuanlar onlara saldırarak katlettiler. Şan-yü Wuhuanların üzerine cezalandırma amaçlı bir sefer düzenleyince de, Çinliler üzerlerindeki hakimiyet haklarını kaybetmedikleri konusunda ısrar ettiler.

O güne kadar uzlaşmacı olan Şan-yü Zhi, devletinin otoritesi ve bağımsızlığının çok açık bir şekilde tehdit edilmesiyle, (M.S. 10 tarihinde), daha önce Hanların egemenliğinde olan Orta Asya'daki Turfan hükümdarlarını boyunduruk altına almayı kabul ederek anlaşmayı reddetti. Akabinde de bir grup Çinli isyancıyı ülkesine kabul etti. Wang Mang Şan-yü'yu iktidardan düşürmek üzere bir bildiri yayınladı, kendi kukla hükümdarını atadı ancak bununla da yetinmeyip saldırıya hazırlanmak için kuzeye bir ordu konuşlandırdı. Planlananlardan hiçbiri

olmadı ancak uzun barış dönemi Hunların sınır boyunca gerçekleştirdiği bir dizi saldırı ile sona erdi.

Zhi 13 yılında öldü ve Wang Mang'ın koruması altındaki Xian tahta oturdu. Wang Mang'ın daha önceden Xian'ın oğlu Deng'i öldürtmüş olmasından dolayı başlangıçta ilişkileri bozuktu, ancak karşılıklı özür dilendi ve böylece Çin yanlısı fraksiyon, Xian'ın 18 yılında ölümüne kadar nüfuzunu muhafaza etti. Xian'ın halefi Yu, başlangıçta sempatizanları hakkında çelişkiler yaşamaktaydı: Çin yanlısı gruba güvenmemekle birlikte, Çin destekli bir barışın avantajlarını da kabullenmeye hazırdı. Ancak, Wang Mang pazarlığa isteksizdi, kıdemli bürokratlarının ve danışmanlarının karşı çıkmasına rağmen, bir kez daha kendi adayını kukla Şan-yü ilan etti. Başka bir ordu daha sınır bölgesinde boşuna masraf çıkarır hale gelirken, Şan-yü Yu artık Çin'in tescilli bir düşmanıydı.4

23 tarihinde Wang Mang'ın hükümeti yıkıldı ve kendisi de başkenti Changan'da öldürüldü. Wang Mang'ın yıkılmasında doğuda Kızıl Kaşların isyanı ve hemen güneyde eski imparatorluk klanı Liu'nun düzenli ordularının başkaldırısının biraraya gelmesi önemli bir etken oldu. Kuzeydeki durum aslında bununla doğrudan alakalı değildi ancak, kuzey sınırında büyük bir ordu tutmayı sürdürmek Wang Mangların isyancılarla başa çıkma gücünü olumsuz etkiledi. Çin uzun sürecek bir iç savaş dönemine girerken, Liu ailesinin rakip üyeleri, Yangzi'nin kuzeyindeki tüm bölge üzerinde iktidar olmayı düşleyenlerle ve Hunlar, savaşan taraflardan bazılarına destek vermek ve imparatorluğun kuzey kumandanlıklarına saldırmak suretiyle bu karmaşadan avantaj sağladı.

36 yılında, Liu Xiu gibi son dönem Han İmparatoru Guangwu da Çin içindeki son önemli muhalifini yok ettikten sonra, Sarı Irmak'ın Ordos kıvrımı boyunca ve Sanggan vadisinde doğuya doğru ciddi bir Hun saldırganlığı ile karşı karşıya kaldı. Şan-yü tarafından desteklenen bir

iktidar heveslisi olan Lu Fang, yenilgiye uğratılarak 37'de ülkeden uzaklaştırıldı. Çin kontrolü güçlendirilerek daha iyi duruma getirilmeye çalışıldı, ancak alınan önlemler daha çok müdafaaya yönelikti, sedler ve takviye edilmiş yollar sadece Tienşan sıradağlarındaki dağ geçitlerini değil aynı zamanda Kuzey Çin ovasını da korumaktaydı. Daha güneyde ve daha batıda, Fen Nehri boyunca ve Wei hattına yönelik saldırılar Chang'an bölgesini korumak için de bir dizi seddin inşa edilmesini gerektirdi. 39'da Büyük Mareşal Wu Han komutayı almak üzere kuzeye gönderildi, ancak sonuç sadece Çin'in Yanmen, Dai ve Shanggu kumandanlıklarının terk edildiğini doğrulamak oldu. 44 yılında Wuyuan da kaybedildi, Hun saldırıları epey güneyde bulunan Shandang'ı hedef alırken, Chang'an'ı da batıdan tehdit etmeye başladı. 44/45 kışında, meşhur general Ma Yuan Hunlara saldırı teşebbüsünde bulundu, ancak ağır kayıplarla yenilgiye uğradı. Bir sonraki ani saldırısında ise Hunların, sınır savunmasını bir yerinden daha delerek Changshan'a saldırdı.

M.S. 40'lı yılların ortalarında, Şan-yü Yu, büyük atası Mete'nin (Mao-tun) toprakları ile mukayese edilebilecek kadar toprağın kontrolünü kazanırken, yeniden toparlanan Han hanedanı sınır boyunda Hunların gücüyle gerektiği gibi başedemeyeceğini gördü. Ancak, 46 yılında Yu'nun ölümünü son zamanlarda Çin'de yaşananlarla mukeyese edilebilecek kadar ciddi iç çatışmalar takip etti, çok kısa bir süre içerisinde güç dengesi tersine dönerek Hun Devleti bölünme ve yıkılma sürecine girdi.

3. İktidar Mücadeleleri ve
Hun Devleti'nin Bölünmesi
(M.S. 46-51)

Huhanxie Şan-yü, M.Ö. 31'de öldüğünde, geride halefinin kim olacağına dair bir açıklama bırakmıştı. Bu açıklamaya göre iktidar, bir sonraki nesile geçmeden önce en büyükten başlayarak sırasıyla en küçüğe

doğru oğullara veriliyordu. M.S. 13 yılında Çin yanlısı grubun entrikaları bir dönme olan Xian lehine çalışarak Şan-yü Yu'nun es geçilmesine sebep olsa da, bu teamül büyük ölçüde takip edildi. Yaklaşık otuz yıllık bir saltanattan sonra iç karşıklıklarla boğuşan Çin İmparatorluğu'yla yapılan savaşlardaki ciddi başarıya rağmen, Yu kardeşlerinin iktidara gelme zincirini kendi oğulları lehine kırmaya teşebbüs etti. Onun isteğine uygun olarak en büyük oğlu Wudadihou tahta geçti, Wudadihou'nun ölümünden birkaç ay sonra ise genç kardeşi Punu tahta oturdu.

Ancak Punu'nun bir rakibi vardı. Kuzeni Bi, Şan-yü Zi'nin yaşayan en büyük oğluydu ve Wudadihou'nun tahta geçişi genel anlamda kabul görse de, büyük erkek çocuklarının tahta geçme geleneğini savunan Bi'yi destekleyen bir grup da vardı. Bi'nin kendisi de durumundan hoşnut değildi, Wuhuan'a karşı doğu cephesinde önemli sorumluluklar gerektiren bir mevkide olmasına rağmen, daha alt kademedeki görevlilerin sürekli olarak gözetiminde tutuluyordu ve giderek bu durumdan rahatsız olmaya başlıyordu.

Babaları Yu'nun uzun süren saltanatından sonra, Wudadihou ve hemen ardından Punu'nun kısa süreler içinde tahtı devretmeleri bir belirsizlik yarattı. Bu belirsizlik ülkedeki ağır bir kuraklık ve çekirgelerin yağmasıyla birleşince siyasi sorunlar daha da karmaşık hale geldi. Aynı zamanda, o güne kadar birçok hizmette bulunmuş olan Wuhuan başkaldırarak otlakların önemli bir bölümünü ele geçirdi, şüphesiz bu durum işgal edilen bölgelerden sorumlu olan Bi'yi sıkıntıya soktu. Kendi adına Punu, barış yapmak için Çin sarayına yaklaşmaktaydı. Karşılıklı elçi değişimlerinden sonra, Çin ajanları Prens Bi ile temasa geçtiler. Bi onlara üzerinde Hun topraklarının geleneksel bayındırlık işaretinin bulunduğu bir harita verdi. Bu olayı takip eden 47 yılında, Bi, Xihe kumandanlığı yöneticisini

çağırarak Hun hükümeti içinde Han'ın destekçisi olarak hareket etme teklifinde bulundu.

Bu son derece tehlikeli ve ihanet sayılacak bir davranıştı ve Bi'yi denetleyen görevliler bunu Punu'nun sarayına rapor ettiler. Punu, beşinci ayda yapılacak olan Longcheng töreninde Bi'yi tutuklamak için planlar yaptı, fakat Bi tehlikenin farkına vararak kendisini korumaları için sayıları elli bini bulan adamlarını topladı. Bunun üzerine Punu ordularını onun üzerine yolladı, fakat sayıları yetersiz olduğundan geri dönmek zorunda kaldılar, Bi ise Ordosda bağımsız bir üs kurdu. 48/49 kışında ise Şan-yü unvanını aldı ve Çin için sınırı koruma görevini üstlenerek, kuzeye karşı bir tampon bölge gibi davrandı. Bi kendi unvanını büyükbabasının şerefine ve hem tahta geçme hakkının olduğuna hem de dostça ve müttefikane bir siyaset izleyeceğine atıfta bulunmak üzere Huhanxie Şan-yü'ya dönüştürdü.

Kuzey Hunlar, şimdi Wuhuan ve onların daha vahşi olan komşuları Siyenpi'nin doğudan saldırısına maruz kalmaktaydı. Siyenpiler Hanların cömertliği ile ödüllendirilmekteydi. Ancak, yine de hazine ve kabilelerin çoğu Punu'nun elindeydi ve Güney Şan-yü'nun durumu hâlâ tehlikedeydi. Bi çaresizlik içinde Hanlarla resmen bir ittifak kurmaya ihtiyaç duymaktaydı ve 50 yılının baharında bunu elde etti. Sükunet büyük bir itibar kaybı pahasına geldi: İki ülke arasındaki ilişkilerde bir Şan-yü ilk kez Çin usulü boyun eğiyordu ve birkaç ay içinde devleti Çin kontrolüne sokmak için gerekli düzenlemeler yapıldı. Bi'nin karargahı Wuyuan sınırından batı Ordos'taki Meiji şehrine taşındı, yönetimini denetlemek için bir casus görevlendirilirken, Şan-yü'nun oğullarından biri yeni Han başkenti Luoyang'da rehin tutuldu. Ancak, bir daha ne Çin usulü boyun eğme istendi ne de haraç için ziyaretler yapıldı. Çin'den hediyeler geldi, düzenli olarak karşılıklı nezaket içinde ittifak devam etti.

İmparatorluk bütçesinin önemli kısmına denk gelen Çin yardımları Güney Hunlar için birinci Huhanxie için olduğundan çok daha büyük bir değere sahiptir. Tampon devlet ve onun orduları Çin ordularının önemli sayılabilecek bir desteği olmaksızın sınırın büyük çoğunluğunu korumaktaydılar. Ancak, bu sistemin iki büyük dezavantajı bulunmaktaydı. Birincisi, Güney rejimi ile yapılan bu ittifak Kuzey Hunlar ile iyi ilişkiler kurmayı güçleştirmekteydi. Bu yüzden Guangwu'nun hükümetine barış arayışı için bir elçi gönderen Punu'nun teklifini, sırf Güneylilerin güvenini sürdürmek için reddetmek zorunda kamışlardı. İkinci olarak, Çinli olmayanların Ordos'a yerleşimi, askeri belirsizliklerin olduğu döneme denk gelince yerleşimciler sınırdan geri çekildiler. M.S. 2 yılında yapılan kayıtlı bir nüfus sayımına göre kuzey kumandanlıklarında aşağı yukarı 3 milyon Çinli nüfus bulunmaktaydı, ancak ikinci yüzyılın ortalarında yani birkaç yüzyıllık Güney Hun Devleti yönetiminden sonra, bölgenin Çinli nüfusu yarım milyonu bile bulunmuyordu. Neticede, hükümetleri kuzeyde kontrolü resmen sağlamış olsa da, Çinlilerin o bölgedeki varlığı Hun kabileleri tarafından gölgelenmekte ve tarım köylülüğü geleneği ile kolonizasyon yitirilmekteydi.

Buna ilaveten, Çinlilerin sivil alandaki zayıflığı askeri yapıya da yansıdı. Gansu koridoru ve Juyan (Edsin-Gol) uzantısındaki Çin Seddi var olmaya devam etti, fakat bugünkü Lanzhou'nun kuzeyinden yani Ordos civarından ve doğudan denize kadar olan bölgedeki sınırın büyük kısmı hizmet dışı kaldı, çünkü böylesine ileri bir savunma hattını destekleyecek bir sivil nüfus bulunmamaktaydı. Hanlar bölgeyi kontrol etmekteydi ve Hun Devleti de vergiye bağladıkları bir devletti, fakat Çin'in kuzey bölümünün büyük kısmı Çinli olmayan çobanlar tarafından işgal edildi.

4. Kuzey Hun

Devleti’nin

Yıkılışı (M.S. 51-92)

İhanet döneminde, Güney Shanyusu Bi sadece sekiz kabilenin ve tahminen 100.000 insanın desteğini alabilmişti, Kuzey kuvvetleri ise çok daha güçlüydü. Güney Hun Devleti Çin’in savunması açısından değerliydi, fakat Kuzey Devleti’nin bir sonraki nesli bozkırlara hakim olabilirdi. Henüz 60’lı yılların başlarında yani Guangwu’nun oğlu Han İmparatoru Ming döneminde, Kuzeyliler hala barış unsuruydular ama Çin topraklarına saldıracak kadar da güçlenmişlerdi. Barış konusunda daha büyük endişeler taşıyan Güney Hun Devleti’nden bazı gruplar da Çin’in niyetlerinden şüphe duymaktaydılar ve eski dostları ile temasa geçmenin yollarını aramaya koyuldular.

Bu yüzden, 65 yılında, hem sınırı korumak hem de Kuzey ve Güney Hun Devletleri arasındaki muhtemel temasları engellemek için General Liao ofisini Wuyuan’da Huhot yakınlarında kurdu.5 Herhangi bir barış yapılmadığından, Kuzey Hunlar bugünkü Sincan bölgesinde bulunan, Orta Asya vaha devletlerindeki Çin çıkarlarına tecavüze başladı, Kansu koridoruna yapılan saldırılar o kadar şiddetliydi ki Çin şehirleri gündüzleri bile kapılarını kapalı tutuyorlardı. 73 yılında, İmparator Ming, büyük bir orduyu sefere yolladı, Wuhuan, Sien-gi ve Qiang gibi yerel kumandanlıkların yardımcı güçleri yanında Liao komutasındaki düzenli ordular Güney Şan-yü’nun güçleriyle birleşti. Ancak kesin bir sonuç alınamadı ve askeri durum büyük oranda aynı kaldı. Takip eden on yıl boyunca da bu seferle kıyaslanabilecek bir çaba sarfedilmedi.

Ancak, aynı dönemlerde, bir dizi kuraklık ve bölgeye mahsus büyük çekirgelerin talanı Kuzey’i bitap düşürürken, Çinlilerin desteği ve teşvikiyle Wuhuan ve Sien-gi Kuzey Hunların doğu kanadına baskıya başladılar. Hem doğal sorunlar hem de düşman baskısı altında kalınmasının ve muhtemelen

de iç çatışmaların bir neticesi olarak 83 ve 85 yıllarında Kuzeylilerin iki büyük grubu teslim oldu. Tam da bu sırada yani 84 yılında Han sarayı Wuwei kumandanlığındaki sınır üzerinden ticaret yapılması önerisini onayladı. Ancak, Kuzey'in kervanlarına saldıran ve Çin hükümetini bu saldırıları durdurmaya zorlayan Güney Hunlarının kıskançlığı yüzünden bu anlaşmanın uygulanmasına son verildi.

Güney Şan-yü'su Bi'nin 56 yılında ölümünden sonra, bu görev kendi talebine dayanılarak kardeşlik bağı üzerinden verildi, ancak birkaç grubun, iktidarın transferi konusunda anlaşması üzerine iktidara gelen Bi'nin oğlu Şan-yü Zhang uzun saltanatı döneminde devletin gücünü daha da pekiştirdi. Kuzey'de ise Punu'nun hemen sonraki halefine dair bir kayıt bulunmamaktadır, ancak 87 yılında gerçekleştirilen büyük bir saldırıda Sien-gi Youliu Şan-yü'yu yakalayarak öldürmüş ve derisini yüzdürmüştür. Bu askeri felaket, iri çekirgelerin istilasıyla birleşince Kuzey Hun Devleti büyük bir karmaşanın içine düştü. Büyük miktarda nüfus Çin'in koruması altına girebilmek için güneye geldi, yeni Kuzey Şan-yü'su bozkır boyunca geri çekilirken, ayrılıkçı bir asil grubu ona karşı muhalefete geçti. Bu temelde, Güney Şan-yü'sü Çin'e yazdığı mektupla bir fetih seferi önerdi.

Han İmparatoru Zhang'ın yerine, 88 yılında, on yaşındaki oğlu İmparator He'inin geçmesiyle hükümet İmparatoriçe Dowager Dou ve erkek kardeşi Dou Xian'ın kontrolüne girdi. Köken olarak kuzeybatıdan olan Dou, imparatorluk ailesine nesiller boyu süren iç evlilikler yoluyla katılmıştı. Hem bölgesel geçmişlerinden hem de saraydaki konumlarından dolayı sürekli savaş yoluyla merkezi otoritenin genişletilmesine teşvik edildiler. Bu nedenle, imparatorluk aristokrasisi, bürokrasiyi elinde bulunduran ve abartılı itibardan ziyade barış isteyen taşra asilleri ile çatışma halindeydi. Buna ilaveten, Dou Xian başkentte bir skandala karıştı, hem o

hem de kızkardeşi Dowager bu skandaldan kaynaklanan sıkıntılarını bir askeri zaferin örtüsü altına gizlemenin yolunu aramaktaydılar. Muhafazakar danışmanların güçlü muhalefetine rağmen, İmparatoriçe Dou sefer için bir ordunun yola çıkması emrini verdi.

89 yılı yazında, Kuzey İmparatorluk Ordusu'nun profesyonel alayları, General Liao'nun garnizon birlikleri, yerel askerleri ve Çinli olmayan yardımcı kuvvetler ile Güney Hunların ana ordusundan oluşan Çin orduları üç ana koldan ilerledi. Çok küçük bir direnişle karşılaşan Çinliler bugünkü Dış Moğolistan'da bulunan Zhuoye Dağı'na kadar ilerlediler. Büyük bir tabur, daha sonra, kuzeybatıya hareket etti ve seferin ana savaşında Kuzey Şan-yü'sunu Jiluo Dağı'nda mağlup ederek, onu Altay sıradağları boyunca batıya doğru takip ettiler. Söylendiğine göre, Çinliler bir milyon baş at, sığır, koyun ve deve ele geçirdiler. On üç binden fazla düşman öldürdüler ve iki yüz binden fazla düşmanı da esir aldılar.

Bu sıralarda, Dou Xian ordularının asıl kısmını bugünkü Ulan Bator'un batısında bulunan Yanran Dağı'na doğru bir zafer alayı gibi harekete geçirdi. Burada, tarihçi Ban Gu tarafından yazılan ve bu başarının bir zamanlar Mete'nin (Mao-tun) elinde olan bütün toprakların Çinlilerin eline nasıl geçtiğini ve Hunların kutsal Longcheng şehrini nasıl yıktıklarını anlatan bir kitabe diktirdi.

Daha sonra, Dou Xian ordularını geri çekti ve Kuzey Şan-yü'su barış görüşmelerinin yolunu aramaya başladı. Ancak, Güney Şan-yü'su Tuntuhe rakiplerini tamamen yoketme konusunda istekliydi, 90 yılı başında hâlâ elçiler gidip gelirken, bir saldırı başlatarak Kuzeyli hükümdarın geriye kalan üssünü yerle bir etti. Onun hükümdarlık mührünü, hazinesini, karılarını, kızlarını ele geçirerek onu yeniden batıya doğru kaçmaya mecbur ettiler. Dou Xian'a Kuzey hükümdarının artık çok zayıf olduğu ve onunla görüşülecek herhangi bir noktanın kalmadığı rapor edildi, takip eden yıl ise

nihai bir saldırıda yenilgiye uğratılan Şan-yü, hükümdarlıktan uzaklaştırıldı. Kendisinden bir daha da haber alınamadı.

Eski Şan-yü'nun kardeşi Yuchujian liderliğinde, başkenti Barköl Tagh'daki Yiwu'da olmak ve Güney sarayında olduğu gibi bir gözlemci bulundurmak suretiyle, bir kukla devlet olarak, Kuzey rejiminin yeniden ihya edilmesine yönelik kısa bir teşebbüste bulunuldu. Ancak bu plana Güney Şan-yü ve öncelikle onun taleplerini destekleyen Çinli danışmanlar acımasızca karşı çıktı. Başlangıçta Dou Xian kendi bildiği doğrultuda ülkeyi yönetiyordu, fakat 92 yılında genç İmparator He Dou ailesini saf dışı bırakmak ve iktidarı ele geçirmek için bir darbe yaptı. Bu darbeyi takip eden belirsizlik sırasında, Yuchujian özgürlüğünü kazanmaya teşebbüs etti, ancak aynı yılın sonbaharında, Çinli General Ren Shang'a teslim olmak zorunda kaldı ve esarete dönüş yolunda öldürüldü. Kuzey devletinin varisleri de onunla birlikte yok oldu. Eski Şan-yü'nun bazı çocukları daha önceden yakalanmış olmalarına rağmen, bunlar hakkında bir daha bilgi alınamadı.

5. Güney Hun Devleti'nin

Çöküşü (M.S. 92-150)

Dou Wu'nun zaferi, Güney Şan-yü'sunu Hun halkı üzerinde otorite hakkı iddia edecek tek lider olarak bırakmasına rağmen, elli yıllık husumet ve savaş geride kolay kolay üstesinden gelinemeyecek büyük acılar ve itimatsızlıklar bıraktığından ve Güney sarayı ve halkının birleşik bir devlet için yeni düzenlemeler yapmaya ne isteği ne de mecali kalmadığından böyle bir birlik sağlanamadı. Zaferin akabinde gerilim arttı ve iç çekişmeler bütün siyasi yapıda uzun dönemli zaafiyetlere yol açtı.

Şan-yü Tuntuhe'nin 93 yılında ölümüyle, sorunlar su yüzüne çıktı. Tuntuhe'nin resmi halefi Anguo, üstün yetenekleri olan bir kişilik değildi ve savaşta büyük bir üne kavuşan kuzeni Shizi'nin gölgesinde kalıyordu.

Güneyli sadık halkın hayran olduğu Shizi, tahmin edilebileceği gibi Kuzey halkı tarafından sevilmemekteydi, doğal olarak Anguo onun bu popülaritesini kıskanmaktaydı. İlan edilmiş barışa rağmen, Shizi ve destekçileri Kuzey mültecilerini yağmalamaya devam edince, destek kazanmak isteyen Anguo eski düşmanlarının safında yer alarak Shizi'ye karşı planlar hazırladı. 94 yılında Çin casusu ve Genaral Liao saraya bir mektup yazarak sadakat istedi, akabinde de bir saldırıda bulunuldu. Anguo öldürüldü ve Shizi Şan-yü olarak onun yerini aldı, tahmin edileceği gibi Kuzeylileri de korku sardı.

Shizi'nin tahta geçmesinden hemen sonra, Kuzeylilerin bir isyanı patlak verdi, bu ayaklanma Çin kuvvetleri tarafından bastırılsa da, ayrılıkçılar kopmanın yolunu aramaya başladılar. Fenghou, Güney hükümdarlık ailesinin bir prensi olmasına rağmen ayrılıkçıların liderliğini kabul etti ve 200.000 insan Çinli yerleşimini yerle bir ederek sınırın ötesinde bağımsız olmaya çalıştılar. Ancak Çin ordusu tarafından takip edilince, donmuş olan Sarı Irmak'ı geçerek kaçtılar ve 95 baharında bu takip sona erdi.

Fenghou Çinlilerin ulaşamayacağı bir yerdeyken, firar ederek daha ileri teşebbüslerde bulunuldu ve bunu kararsız bir savaş dönemi takip etti. Ancak, Fenghou ve takipçileri, Mançurya sınır bölgesindeki tepelerde bulunan memleketlerini terkederek Moğolistan'a gelen Sien-gi gruplarının artan baskısı altındaydılar. Bunlar başlangıçta Çin sınırından ziyade açık bozkırlardan endişe duymaktaydılar, ancak bunların Hunlar üzerindeki etkisi gerçekten bahse değer nitelikte oldu; 104 ve 105 yılında o sıralar Dunhuang'da üslenmiş olan Fenghou, Han sarayı ile yakınlaşmanın yollarını aramaktaydı. Onun bu girişimi görmezden gelinmesiyle Fenghou kuzeybatıya doğru daha da ilerilere çekilmek zorunda kaldı. Ancak onun karşılaştığı zorluklar bir şeye açıklık getirmektedir ki, o da Hunların eski

anavatanlarının büyük bölümünün artık Sien-giler lehine kaybedilmiş olduğudur.

Öte yandan, Çin içinde 107'den itibaren büyük bir Qiang isyanı kuzeybatıyı, bugünkü Kansuyu, harabeye çevirerek, Orta Asya ile iletişimin kesilmesine yol açtı ve Wei vadisine tehdit oluşturmaya başladı. 109 yılında, Güney Şan-yü'su efendilerinin zayıflığını fırsat bilen adamlar tarafından isyan başlatma konusunda ikna edildi, fakat müteakip yıl içinde sıkıntı sona erdi. Qiang savaşının ileriki aşamalarında Hun Devleti bir kez daha imparatorluk ordusuna yardımcı oldu. Buna ilaveten, 118 yılında, son Qiang direnişi de bastırılınca vaktiyle ihanet etmiş olan Fenghou ordularından geride kalanları getirerek Shuofang sınırında teslim etti.

Görünüşe göre, durum yeniden eski haline dönmüştü ama iki büyük farkla. Birincisi, eskiden Hunların elinde bulunan bozkırlara hakim olan Sien-gi'nin nüfuzu çok genişlemişti: Fenghou'nun teslim olmayan takipçileri de kendilerini artık Hun olarak değil Sien-gi olarak kabul etmekteydiler. İkincisi, sınırların ötesinde İmparatorluğun durumu Qiang başkaldırısı yüzünden büyük ölçüde zayıflamıştı ve artık Güney Hun Devleti'ne sadakat diye bir şey kalmamıştı. 120'li yılların başında, Sien-gi savaş lideri Qizhijian sınırlara yönelik baskılarını yeniden başlatınca, Hunların bazıları ittifak desteği için sürekli yapılan taleplere kızarak ve 124 yılında önemli ama son derece kısa ömürlü bir başkaldırıda bulundular. Kuzeyde çok kısıtlı sayıda Han Çinlisinin olduğu düşünülecek olursa Hun ve Wuhuan yardımcı kuvvetlerinin Çin topraklarının savunmasında oynadığı rolün önemi daha iyi anlaşılmış olur. Şunu da belirtmek gerekir ki cezalandırma amaçlı seferlerin hemen hemen tamamı Çinli olmayan ordulardan oluşmaktaydı. Kuzey sınırında Han kontrolü büyük ölçüde bir

pazarlık ve diplomasi meselesi haline geldi ve barbar gruplardan birini alt edebilmek için diğer bir grupla anlaşıldı.

Qizhijian'ın 130'ların ortasında ölümünden sonra Sien-gi saldırıları kesildi, ancak 140 yılı yazında Güney Hun Devleti'ne karşı bir ayaklanma patlak verdi. İlk etapta, isyana sadece birkaç bin kişi katılmıştı, isyancılar Çinlilerin mevzilerine saldırınca geniş bir destek kazandılar. Savaş meydanında mağlup edilmelerine rağmen kırsal bölgede yağmalamalar yapacak kadar güçlerini korudular. Qiang'ın yeniden isyanı imparatorluk hükümeti üzerindeki baskıları ağırlaştırdı ve hükümet temsilcisi Chen Gui, halkının kontrolünü sağlamakta başarısız olan Şan-yü Xiuli'yi azarlayınca durum daha da kötüleşti. Çinlilerin talepleri ve kendi otoritesinin yetersizliği arasında baskı altında kalan Şan-yü intihar etti. Kargaşa yayılınca, isyancı lider Wusi kendi arkadaşı Cheniu'yu Şan-yü ilan etti ve ayrılıkçılar doğuda Wuhuan ile ve güneydoğuda Qiang ile ittifak kurmanın yollarını aradılar.

Başarısız siyasetinden dolayı Chen Gui cezalandırıldı, ancak zarar çok büyüktü, Güney Hun sarayının itibarı için büyük ölçüde uzlaşma sağlandı ve hükümdarlık sarayı ile hiçbir bağlantısı olmayan yeni liderlerin büyük bir popülariteye sahip oldukları ispatlanmış oldu. Sonbaharın sonuna doğru, Hun isyancıları güneye, Wei vadisine doğru yöneldi, yerel Çinli yönetimleri mağlup ederek kumandanlarını öldürdüler isyancıların başarısı Shang, Xihe, Beidi, Anding ve Shuofang kumandanlıklarının geri çekilmesini emreden imparatorluk bildirisi ile doğrulanmış oldu. Sonuçta; Wei vadisinin kuzeyinde Ordos bölgesinin tamamı terk edildi, sadece Wuyuan ileri karakolu korundu. Cheniu kışın yakalandı, fakat Wusi, 143 yılında Çinli ajanların suikastine uğrayıncaya kadar gücünü korudu. Wusi'nin kellesi bir zafer alayı eşliğinde başkente getirildi, ancak eski kumandanlıklar bir daha yeniden oluşturulamadı.

Hanedan ailesinden bir prens olan ve imparatorluk başkentinde ikamet eden Touluchu, Han hükümeti tarafından, her türlü tören, nişan, şan ve şeref verilerek Şan-yü olarak atandı. O ve halefi Jucheer, Çin himayesi altındaki bu mevkide otuz yıldan fazla bir süre kaldı. İktidarlarına sıkıntı verecek hiçbir rakipleri yoktu ve Çin otoritesine meydan okuyan bir unsur da bulunmamaktaydı. Ama, öte yandan, devletlerinin gerçek bir devlet olup olmadığı tartışılageldi. Kabul görmüş olmaları kabileler tarafından tasvip edildikleri anlamına gelmiyordu, daha ziyade bu büyük ölçüde hoşlanılmayan otoriteye ilgi duyulmamasından kaynaklanıyordu.

Değişen duruma, 140'larda yaşanan isyanlar sırasında nispeten küçük orduların bu isyanlarla uğraşması örnek olarak gösterilebilir: Dou Xian zamanında Güney Şan-yü elli bin savaşçı toplayabilmekteydi; elli yıl sonra, savaş alanlarındaki asker sayısı her iki tarafta da on binden az olmakla birlikte, bunun temel sebebi, şanssız Şan-yü Xiuli'nin çaresizliğinden ve komutasındaki gerçekten çok az sayıdaki askerle otoritesini tanımayan isyancılarla başa çıkmaya çalışmasından kaynaklanmaktaydı.

Böylece, kuzeydeki durum değişti. Bozkırlardaki Kuzey Hunların isimlerini Sien-gi olarak değiştirdiğinden bahsetmiştik, muhtemelen diğerleri de Güney Devleti'ne göç edip sınırı geçerek onlara katılmışlardır. Pek çok kabile geride kalmış olmasına rağmen Ordos bölgesinde bile insanlar, Şan-yü onun görevlileri ya da kendilerini kontrol altında tutan Çinli yetkililer konusunda pek kapalı değillerdi. Yeri geldiğinde askere alınıyorlardı, ancak genelde babalarının sadık olduğu devletin siyaseti kendilerine çok az dokunmaktaydı. Elli yıl sonra, kuzeyin işgali ile birlikte, Şan-yü'nun otoritesi de iyice zayıfladı.

6. Güney Hun

Devleti'nin

Sonu (M.S. 150-216)

Wusi isyanının sona erdirilmesini on yıllık bir barış dönemi takip etti. 150'li yılların ortalarında değişik isyan girişimleri Çin Generalleri Zhang Huan ile Huangfu Gui'nin askeri ve diplomatik yetenekleri sayesinde kontrol altına alındı. 166 yılında, Şan-yü Jucheer kısa bir süre için Sien-gi ve ayrılıkçı Wuhuan ve Qiang ile ittifak yaptı, ancak kısa süre içinde eski bağlılığına geri döndü. Çin sarayı sadakatsizliğinden dolayı onu görevinden almayı düşünmesine rağmen görevinde kalmasında karar kıldı. Bu sorunun ortaya çıkması bile, Şan-yü'nun efendilerinin onayına ne kadar bağımlı olduğunu göstermektedir. Jucheer'in 172 yılında ölümünden sonra oğlu ve halefinin isminin kayıtlara geçmemiş olması ilginçtir.

Bu sıralarda, Sien-gi, 160'lardan bu yana sınır boyunca saldırılarda bulunan isyancıların elebaşı Tanshihuai liderliğinde birleşti. Tanshihuai 166'daki başkaldırının da kışkırtıcısıydı ve 170'lerin başında yasadışı hükümdarlığını ilan ederek, topraklarını kuzey stepları üzerinde genişletti.6 Çin savunmasının yetersiz olduğunun ortaya çıktığı yirmi yıl süren gerilimden sonra, 177 yılında, İmparator Ling'in sarayı büyük bir cezalandırma seferini onayladı, bu sefere Hun süvarileri de bir bölük halinde katıldı. Bozkırların çok içlerine giren ordu öylesine feci şekilde mağlup edildi ki, askerlerin dörtte üçünün evine dönemediği söylenmektedir.

Bu Çin ordusunun, yüz yılı aşkın bir süredir ilk kez doğrudan mağlup oluşuydu ve Çin'in itibarı üzerindeki etkisi kritikti. Aynı zamanda, Sien-gi Devleti'nin zaferi Hun rejiminin varlığının artık anlam taşımadığına işaret etmekteydi ve Çin'in küçük müttefiki olarak Şan-yü'nun başarısızlığını ispatlamaktaydı. 177 yılından sonra birkaç yıl içinde merkezi otoritenin son izleri de silindi. Bu devletin yerini, en kayda değer olanı

150’li yıllardan beri bilinen ve o tarihlerden itibaren liderlik rolü oynayan Xiuchuge grubu olmak üzere, iktidar arzusunda olan değişik klanlar aldı.

187’de Wuhuanlar arasında bir isyan patlak verdi ve Çin hükümeti çok az bir askerle de olsa bir kez daha Hunlara karşı savaşa çağrıldı. Sonraki yıl, Xiuchuge bir ayaklanmaya ve isyana liderlik etti, Şan-yü Qiangqu’yu öldürerek onun haleflerine taht yolunu kapattı. Qiangqu’nun oğlu Yufuluo Çin sarayına kaçarak yardım istedi, fakat tam da bu sırada 189 yılında İmparator Ling ölmesiyle Hanların kendileri de bir iç savaş kaosuna düştü. Kendi başına kalan ve memleketine sokulmayan Yufuluo yönettiği bir çete grubu ile öldüğü 195 yılına kadar tehlikeli varlığını sürdürdü, ölümünden sonra ise taleplerini kardeşi Huchuquan sahiplendi. Xiuchuge grubu bugünkü Şansı eyaletinin dağlık bölgesinde faaliyet göstermekteydi, fakat zaman içinde batıya yöneldiler ve 214 yılında artan gücüyle dikkat çeken Çin savaşçısı Cao Cao’ya teslim oldular.

Bu sırada, Hun Devleti büyük ölçüde parçalanmıştı, iktidar hakkı iddiasında olan Şan-yü ve rakipleri daha önce bağlılıklarını sunan kabileler ve klanlar için çok az anlam ifade etmekteydi. 216 yılında, Cao Cao, beş bölüğünün başına sözde otorite olarak elebaşlarından Qubi’yi getirdiği yeni bir resmi iktidar yapısı kurdu. Ancak Sarı Irmak’ın kuzey yakası ve eski Han sınır bölgesinden kalan kısmın çoğu Sien-gi’ye bırakılırken, Ordos’un güneyi boyunca uzanan topraklar dar bir şeritten daha küçüktü. Güney Şan-yüların sonuncusu Huchuquan, ölünceye kadar Cao Cao’nun sarayında tutuldu. Yerine de hiçbir halef atanmadı.

Yaklaşık bir yüzyıl sonra, dördüncü yüzyılın başında, Yufuluo’nun oğlu Bao’nun oğlu olan Hun lideri Liu Yuan, Han isminde kısa süre yaşayan bir devlet kurdu ve 311 yılında Çin Jin hanedanından Luoyang’ı yakaladı. Onun bu başarısı Çin’in bölünmesinin ve kuzeyde “barbar” hanedanlar döneminin başlamasının da işareti oldu. Ancak bunlar gelecek döneme ait

olduğundan, biz sadece Han hanedanı 220 yılında resmen sona erdiğinde, bir zamanlar bütün kuzey bozkırlarına hükmeden Hun İmparatorluğu'nun, kuzey Çin tepelerinde birkaç yerleşim bölgesinde yaşayan küçük bir halk seviyesine düştüğünü belirtmekle yetiniyoruz.

7. Sonuç

Hun Devleti'nin ilk iki yüzyıl içerisinde bölünerek, düşüşe geçmesi ve çöküşü göçebe rejiminin ne kadar kırılgan olduğunu göstermektedir. Esasında bir aile meselesi olan liderlik meselesi Çin İmparatorluğu'nun yarattığı tehditlere ve sunduğu fırsatlara verilen cevaplarla ortaya çıkmaktadır. Fakat bu bir devlet yapılanması için çok yetersizdir, genelde çöküntü halefin belirlenmesi problemiyle gelmekte ve bu güç ve koordinasyonun yıkılması için yeterli olmaktadır. Kuzey ve Güney arasında 40'lardaki ölümcül bölünme, bir Şan-yü'nun iktidar taliplileri ya da rakipleriyle karşı karşıya geldiği pek çok durumdan sadece biridir.

Netice olarak, devletin yöneticileri ile kontrol arayan halkları ayırt etmeliyiz. İkinci yüzyılın başlarında, liderlikleri zayıflamaya başladığında, Hun Devleti'nin eski tebası tabiyetlerini değiştirip, yükselen yeni bir güç olan Sien-gi'nin ismini benimsemekteydiler. Karışıklıklar ve yıkıma rağmen Hun Devleti'nin çöküşü bir siyasi meseledir: Bir klan başarısız olunca bozkırlardaki bir başka grup yerini alsın diye oradan uzaklaştırıldı. Başlangıçta pek hesaplanmasa da daha sonraları sınır boyunda Çin ile karşı karşıya gelmek üzere diğer bir savaşçı asil grup üreten bir yapı söz konusu oldu. Bütün bu değişimin yanında, her şeye rağmen, bozkır halklarının çoğu, göçebe çobanlıkları, kendi aralarında ve komşularıyla yaptıkları ticaretleri, kafası kızgın savaşçıların zaman zaman düzenlediği yağma partileriyle aynen eskiden olduğu gibi yaşamayı sürdürmekteydiler.

1 Bu makale temel olarak Rafe de Crespigny'nin, "Northern Frontier: the Policies and Strategy of the Later Han Empire, Australian National University Faculty of Asian Studies Monographs, New Series No. 4, Canberra 1984" eserine dayanmaktadır. Konuyla ilgili önemli genel çalışmalar şunlardır: "Owen Lattimore, Inner Asian Frontiers of China, The American Geographical Society of New York, second edition 1951, Ying-shih Yu, Trade and Expansion in Han China: a Study in the Structure of Sino-barbarian Economic Relations, University of California Press 1967 (güçlü bir şekilde Çin bakış açısından yorumlanmıştır), and Sechin Jagchid and Van Jay Symons, Peace, War and Trade along the Great Wall: Nomadic-Chinese interaction through two millennia, Indiana University Press 1989 (Moğol ve Çinli bilim adamlarının görüşlerini yansıtır). The Cambridge History of China: C. 1, The Ch'in and Han empires 221 B. C.-A. D. 220, Cambridge University Press 1986, gibi eserlerden de faydalanılmıştır. Ayrıca pek çok değerli referansı içermekle birlikte, Hun devletlerinin son yıllarına dair çok az detaya yer vermektedir. Şüphesiz, Çince ve diğer dillerde çok miktarda malzeme bulunmaktadır: Bunlara yukarıda değinilen Batı dillerindeki çalışmaların bibliografyasından ulaşılabilir.

2 Bu iktidarın kaynağı yapısı en iyi şekilde Jagchid and Symons (1989), 24-37 tarafından tasvir edilmektedir.

3 Hans Bielenstein, The Restoration of the Han Dynasty: C. III; the People, in Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities No. 39, Stockholm 1967, 85-152, bu eser Hunların Wang Mang ve daha sonra da geç dönem Han İmparatoru Guangwu ile ilişkilerinin tarihinin ayrıntılı bir dökümünü içerir. Onun Wang Mang siyaseti hakkındaki görüşleri benim görüşlerimden daha çok beğenilmektedir.

4 Wang Mang siyasetinin kendi generallerinden biri tarafından yapılan eleştirisi için bakınız Jagchid and Symons (1989), 52-54.

5 Mançurya'da bulunan Liao nehri Ordos'tan çok uzaktadır, ancak son dönem Hanlar zamanında bu isimdeki komutanın sorumluluğu kuzey sınırına yoğunlaşmıştı, kendi unvanının çağrıştırdığı bölgeye değil.

6 Tanshihuai İmparatorluk hakkında bakınız K.H.J. Gardiner ve R.R.C. de Crespigny, "T'an-shih-huai and the Hsien-pi Tribes of the Second Century AD," in Papers on Far Eastern History 15 (Canberra 1977), 1-44, ve de Crespigny, Northern Frontier, 329-345.

Kuzey Liang Hun Devleti / Tilla Deniz Baykuzu [s.758-762]

Mimar Sinan Üniversitesi Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar Bölümü / Türkiye

Asya'daki bu son Hun Devleti kırk iki yıllık bir ömre sahip olmasına rağmen, bir buçuk asır sürecek olan bu dönemdeki Çin içinde yaşamaya başlamış olan Tibet, Moğol,Tunguz ve Türk kökenli yabancı kavimlerin ve Çinlilerin siyasi durumu ile kültürel değişimlerini yansıtması açısından küçümsenmeyecek bir öneme sahiptir.

Büyük Han Hanedanının M.S. 220 yılında yıkılmasıyla başlayan büyük iç karışıklık ve idarî boşluk döneminin başlarında Çin önce üç büyük devlete bölünmüştü: Shu (220-263), Wei (220-265) ve Wu (220-237) Devletleri. 264 yılına kadar süren bu dönem Çin tarihinde "Üç Devlet Dönemi "olarak isimlendirilir. Ancak Han hanedanının tüm iç sorunlarını da devralan bu devletler birbirleriyle üzerinde hâkimiyet sağlamadılar.Kuruluşlarından 45 yıl sonra yıkıldılar. 265 yılında ise ülkenin başına geçen Chin Devleti (MS 265-317) iktidara geldikten kısa bir süre sonra yabancı kavimlerin bağımsızlık mücadeleleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.

304 yılında cerulean ve Güney Hunlarının bir devamı olan Han (I. Chao Devleti, 304-329) Devleti, 317 yılında Çin imparatorunu esir alınca Chin Devleti ikiye bölündü. Böylece Çin topraklarında artık bir "Çin otoritesi" olmamasını firsat bilen yabancı kavimler, Güney Çin hariç Çin'in her yerinde irili ufaklı bir çok devlet kurarak, Çin'de bir buçuk asır sürecek olan "yabancı kavimler hakimiyet dönemi"ni başlattılar. 20 den fazla olan bu devletlerin en güçlü ve önemlilerinin sayısı 16 olduğu için Çin tarihinde bu döneme 16 Devlet Dönemi (M.S. 304-439) adı verilir.Bu devletlerden

dördü Hun devletleridir ve içlerinden biri olan Kuzey Liang Hun Devleti ise Asya Hunları'nın son devletidir.

Çin'in kuzey-batı bölgesi olan Liang Chou, Kansu eyaleti koridorunda bulunur ve Ordos çölünden Hami'ye uzanan bir vaha şerididir. Kuzeyde Moğol bozkırlarının sınırlanır, güneyde ise dağlık araziyle çevrilidir. Bu arazi yerleşik Ch'iang ve Ti halkları ve Kuku nor (Ch'ing-hai) çevresindeki otlakları kullanan T'u-yü-hunlar1 tarafından işgal edilmiştir: Batıda, bu bölgeyle yakın kültürel ve ekonomik bağlı olan Türkistan vahaları bulunuyordu

Liang bölgesi, Kuzey-doğu sınırı gibi IV. yüzyılın başlarında Ch'in hanedanlığının çöküşünden sonra birçok yeni hanedanlıkların yurdu oldu. Bu hanedanlıklar farklı göçebe grupları, yerleşik köyler ve şehirleri ihtiva ediyordu. Fakat bu bölge kuzey-doğunun tersine Çin siyasi tarihinde çok farklı bir rol oynamıştır. Bunun sebebi ise bölgenin stratejik durumu ve ekonomik yapısıyla ilgiliydi. Liang bölgesinin ekonomisi bir dizi kendine yeterli vahalar etrafında kurulmuştu. Köyler arasındaki uzun mesafeler nedeniyle ve ulaşım güçlükleri dolayısıyla her vaha kendine yeterli olmak zorundaydı. Bölgeye zenginlik getiren dış ticaret, geçim mahsulleri ihracatına dayalı değil ipek yolu üzerinden gelen lüks mallar, çoban ürünleri ve tuzun kervan ticaretinde Liang bölgesinin kilit rolü oynamasına dayalı idi.

Vahalar da aynı zamanda tarım ve hayvancılık da yapıldığı için Liang bölgesindeki hükümdarlar dış ekonomik baskılardan hiçbir şekilde etkilenmiyorlardı. Çin ne kadar zor günler geçirse de ipek yoluyla gelen lüks mallar her zaman talep buluyordu.

Stratejik olarak ise Çin'in merkezinden uzak olması, ayaklanma açısından bir avantaj olurken, merkezi ele geçirmek ve genişlemek açısından ise bir dezavantaj olmaktaydı. Liang bölgesinin strartejik

konumu, savunma için mükemmel bir durum arz ediyordu; düşmanlar kendi kaynaklarını, bölgeye ulaşmak, sonra da vahadan vahaya hareket etmek için harcamak zorundaydılar.2

Liang bölgesinin coğrafî olarak stratejik öneme sahip olması ve Türkistan'dan gelip Çin'e giden ipek yolunun Türkistan ve Çin arasındaki geçiş noktasını oluşturması, onun zengin ve korunaklı bir bölge haline gelmesini sağlıyordu. Bu ise, herkesin bu bölgeyi ele geçirme veya elden çıkarmama mücadelesine girmesine, dolayısıyla bitip tükenmeyen savaşlar ve tahtın el değiştirmesi üzerine oyunlar oynanmasına sebep oluyordu.

Kuzey Liang devletinin kurucusu Chü-ch'ü Meng hsün'dür. Soyadı olan Chü ch'ü adı aslında Hunların eski bir unvandır ve Meng hsün'ün ailesi çok uzun yıllar bu görevde bulundukları için artık bu unvanı soyadı olarak kabul etmişlerdir. Kaynakların bu unvan hakkında detaylı açıklama yapmaması bu unvanın niteliği hakkında çeşitli ihtimaller ortaya çıkarmıştır.3 Bu aile Chang-yeh şehrinin güney-batısında, T'ang dönemine kadar "Chü-ch'ü ırmağı olarak bilinen Lu Shui ırmağı kenarında yaşarlardı.

Meng-hsün çok onurlu, yiğit ve savaşçı bir insandı. Tarih kroniklerini çok iyi okuyabilecek kadar iyi Çince'ye sahipti ve astronomiden çok iyi anlardı. Aynı zamanda kurnaz, değişken cin fikirli, günü gününe uymayan, kurnaz savaş taktikleri kurucusu bir insandı.4 Türk soyundan gelenler arasında büyük etkisi vardı.5 Meng-hsün'ün hayatının büyük ve tek amacı bağımsız ve büyük bir devlet kurmaktı. Bunun için gerekli olan cesaret ve savaşçılığı göçebe geleneğinden alırken, sahip olduğu Çin eğitimi sayesinde açıkkalpli göçebelerin dürüstlüğü yerine kurnaz ve iki yüzlü Çın siyasetini gütmeyi, başarıya ulaşmakta en uygun metod olarak görmüş ve uygulamıştır.

Son Liang Devleti Kralı Lü Kuang, Batı Ch'in devletine saldırmış ama yenilmiş, üstelik Lü Yan de bu savaşta ölmüştü. Bu başarısızlığın

suçunu,emrinde çalışan Chang-yeh şehrinden, Lu Shui'li olup Hun kabilelerinin şefi olan Chü-ch'ü Lo-chiu ya yükleyerek onu idam ettirdi6 (397).

O sırada Luo Chiu'un küçük kardeşinin oğullarından biri olan Chü-ch'ü Meng hsün, babasının yerine kabilenin bir kısmına başkanlık ediyordu. Lü Kuang çok önceleri onun zeka ve yeteneklerini fark ederek çeşitli işlerle görevlendirmişti. Meng hsün ve kardeşlen, ülkelerini bu devletin hakimiyetinden kurtarıp bağımsız bir devlet kurmak için amcaları Lo Chiu'nun katledilmesi olayını firsat bildiler. İsyan ederek önce bir Çinli olduğu tahmin edilen Chien-k'ang şehri askeri valisi Tuan Ye'yi7 başa getirdiler ve Kuzey Liang Devletini kurdular.8 (397)

Tuan Ye, "Liang-chou Mu'"su ve "Büyük Tu-Tu" ilan edilirken Meng-hsün, "Chang-yeh askeri valisi", Nan-ch'eng ise "Sadık general" unvanıyla ülkenin askeri işlerinden sorumlu kişi olarak görevlendirildiler. Bir yıl sonra (398) Chang-yeh'nin batısında kalan tüm Son Liang Devleti topraklan ele geçirildi.9

Meng-hsün üstün savaş taktikleriyle Tuan Ye' nin her zaman danıştığı bir insan haline gelmişti. Fakat,Tuan Ye, zamanla Meng-hsün'ün askeri dehası, sağlam öngörüsü ve kurnazlığıyla giderek sivrildiğini, parladığını endişeyle farketmişti. Bunun üzerine onu uzaklaştırma yoluna gitti. Meng-hsün'ü Chang-yeh valiliğinden alarak Ling-chih valisi yaptı. Bu haksızlığa içerleyen Meng-hsün Lü Kuang'ın amcasını öldürmesi sırasında oynadığı oyunun aynını bu kez Tuan Ye'ye oynadı,kardeşi Nan Cheng'ın isyan edeceği haberini yaydı. Bu haber üzerine kardeşi öldürülünce de onun intikamını almak bahanesiyle halkını isyana teşvik etti. Bunun üzerine Meng Hsün 401 yılında Kuzey Liang tacını giydi. Başkenti'ni ise Chang-yeh şehri yaptı, idari teşkilatı genişletti. Aynı yıl Ch'in Devletiyle barış yaparak doğabilecek bir tehlikeyi bertaraf etti.

Bundan sonra geçen 10 yıl içerisinde Kuzey,Güney ve Batı Liang devletleri sık sık birbirlerine saldırdılar. Çok fazla etkili olmayan bu bitip tükenmeyen mücadeleler 411 yılına kadar sürdü. 411 yılında Meng-hsün 30.000 kişilik bir orduyla Güney Liang (hsien-pi kökenli) Devletine saldırdı.Çeşitli kabilelerden onbin kadar hane teslim oldu. Kral serbest bırakıldı, güneye kaçtı. Meng-hsün Ku-tsang şehrini ele geçirdi ve bu şehri yeni başkent ilan ederek, Kendine “Ho-hsi (Sarı ırmağın batısı) Kralı ünvanını verdi,genel af çıkardı,oğlu Chen-te’yi de veliaht ilan etti. (M.S. 412).

Bu sıralarda kuzeydeki Hsia Han Devleti giderek güçlenmiş, Ch’in devletine yaptığı akınlarla topraklarını birer birer ele geçirmeye, başlamış sınırlarını güneye doğru genişletmiş, Kuzey Liang Devletine yaklaşmıştı, işte bu anda beklenmedik bir gelişme oldu ve Hsia hükümdarı Ho-lien Po-po, Kuzey Liang kralı Meng-hsün’e elçi yollayarak anlaşma yapmak istediğini belirtti. Meng hsün bundan çok etkilendi ve kardeşi Han-p’ing’i anlaşma imzalaması için Hsia devletine yolladı (M S 415}.10

Bundan sonra Meng-hsün Batı Ch’in devleti üzerine saldırılara başladı ve büyük bir zafer kazandı, 700 esir aldı.11 Daha sonra Ban Liang Devleti tarihten sildi (M.S.421). Bu zaferden sonra Shan shan Kralı Pi Lung ile birlikte batı bölgelerinin 36 devleti de Meng-hsün’ün hakimiyetini kabul ettiler.

420 yılında Chin devletinin güney topraklan üzerinde kurulan Sung Devleti (420-479) Kuzeydeki Chin topraklarında kurulan Wei Devleti ile hakimiyeti paylaşmaya başladı. Meng-hsün kurnaz bir devlet adamı olarak her iki ülkeye de elçi göndererek “Ho-hsi” unvanını onaylatmak istedi. Wei (Tabgaç) devletini daha tehlikeli gördüğü için kendini Sung devletine yakın göstermeye çalıştı ve Sung kralı onu “Liang Chou askeri valisi” “Baş komutan” gibi unvanlar vererek onu himayesine aldığını belirtti.

Son Ch’in Devleti 417 yılında Sung Devleti tarafindan bertaraf edilmiş, bölgede tehdit olarak Batı Ch’in devleti kalmıştı. Aynı yıl yeni veliaht P’u-t’i’yi Sung sarayına göndererek çeşitli yazmalar ile Chou Yi adlı fal kitabının bir nüshasının kendine hediye edilmesini rica etmişti.

Hsia Devletinin yeni hükümdarı Ho-Iien-Ting,önce Batı Ch’in devletine saldırarak ele geçirdi, müteakiben dost ve müttefik ülke olan Kuzey Liang’a saldırıya geçti fakat T’u yü-hun kralı iki valisi ve 30.000 kişilik bir ordusuyla Hsia ordusuna saldırıya geçip onları büyük bir yenilgiye uğrattı, imparator esir alındı, daha sonra getirildiği Wei başkentinde öldürüldü. Böylece Hsia Hun Devleti tarihten silindi. Bunun üzerine Meng-hsün,oğlu An-chou’yu Wei sarayına göndererek bağlılığını bildirdi. Bundan dolayı Tabgaç kralından “Liang Chou tu-tu’su”, “Batı ülkeleri yabancı kavim işlerinden sorumlu general”, “Seferi Batı orduları baş Kumandanı” ve “Liang Kralı” ünvanlarıyla taltif edildi.

Ömrünün son yıllarını bilimle uğraşarak geçiren Meng-hsün Sung sarayından Çin edebi eserleri istetti. Karşılığında ise kendi hizmetindeki tarihçilere yazıdırmış olduğu “Tun-huang” ve “Liang Tarihleri” ile çeşitli Budhizm çevirilerini de Sung sarayına yolladı. Budhizme büyük ilgi gösterirken, ailesiyle birlikte Konfiçyüs öğretilerini de büyük bir gayretle öğrenmeye çalışıyordu. Onun bu isteği, birçok Budhist rahibin Liang chou bölgesine gelerek sayısız çeviri yapmalarında teşvik edici bir rol oynamıştır.12

Yi-ho saltanat dönemi 3. yılında (433) Meng-hsün hastalandı. Oğlu Mu-chien’i veliaht ilan etti ve müteahiben yaşlı ve yorgun vücudu bu hastalığa dayanamayarak öldü. Öldüğünde 66 yaşındaydı ve 33 yıl ülkesini geliştirmek ve yaşatmak için bütün gücüyle Kuzey Liang tahtında mücadele vermişti. Ona muhteşem bir cenaze töreni yapıldı. Tabgaç kralı cenaze töreni için görevliler gönderdi ve ona “Wu Hsüan Kral” unvanını verdi.13

Meng-hsün'ün üçüncü oğlu olan Mu-ch'ien basa geçer geçmez babasının siyasetini devam ettirdi; hem Sung Devletine hem de Tabgaç Devletine elçiler göndererek batılılığını bildirdi. Özellikle Tabgaç hükümdarı, Meng-hsün'ün son yıllarından itibaren danışmanlarından biri olan Li Hsün'ü sık sık çeşitli görev bahaneleriyle Kuzey Liang devletine göndererek onların gerçek durumlarını öğrenmeye çalışıyordu. Li Hsün,Meng-hsün'ün ölümünden az önce yine Kuzey Liang'da bulunuyordu ve Tabgaç kralına Meng Hsün'ün oğullarının babalan kadar yetenekli ve tanrı tarafından gönderilen bir zekaya sahip olmadıkları görüşünü iletti. Bunun üzerine Tabgaç kralı T'ai Wu Kuzey Liang devletinin sonunun kendiliğinden ve en kısa zamanda oluşacağını tahmin etti ve Kuzey Liang üzerindeki planlarını kansız olarak gerçekleştirmek üzerine kurdu Bu planların başında evlilik yoluyla akrabalık kurma fikri geliyordu.

Meng-hsün ölmeden önce kızını Tabgaç kralıyla evlendirmeyi planlıyordu ama gerçekleştiremeden ölmüştü. Bunun üzerine T'ai Wu,14 Li Hsün'ü Mu Chien'e göndererek bunu hatırlattı. Mu-chien bu evliliği babasının vasiyeti olarak ele aldı ve kızkardeşini Tabgaç başkentine göndererek evlendirdi. Karşılığında T'ai Wu ona birçok unvan verdi fakat Mu-chien bunun yerine iki önemli bölge generalliklerinin tek bir unvan altında ona verilmesini istedi. Teklif reddedildi. Çünkü T'ai Wu hem onu kaybetmek hem de fazla yetki vermek istemiyordu. Bunun üzerine, T'ai Wu Mu-chien'e kızkardeşi Wu Wei prensesini gönderdi ve onları evlendirdi. Mu-chien şükranlarını ifade için 500 at ve 100 chin15 altın gönderdi, prenses ve annesi için unvan verilmesini istedi. Böylece annesi "Ho-hsi ülkesi imparotoriçesi", prenses ise ülke içinde "kraliçe", Tabgaç başkentinde ise "prenses" unvanıyla anılacaktı16 (437). Tüm bu pazarlıklar sonucu her iki taraf da kendi çıkarları doğrultusunda kazanç sağlamış

olduklarını düşünseler de zaman onların ne kadar yanıldıklarını ortaya koyacaktı.

Ertesi yıl T'ai Wu, kuzeyde giderek tehlike arzetmeye başlayan Juan-juan'lar üzerine saldın düzenledi. Fakat neredeyse ordusunun yansını kaybetti. Bunun üzerine Juan-juanlar hem Batı Bölgelen (Doğu Türkistan) hem de Mu chıen'e artık Tabgaçlann gücünün kınldığı haberini gönderdiler. Tabgaçlar ise Kuzey Liang Devletini, Batı Bölgeleriyle olan ilişkilerini ve trafiğini kesip tıkadığı için artık yok etmek gerektiğini düşünüyorlardı. Böylece T'ai Wu'nun kansız darbe planı suya düşmüştü.Bunun üzerine başka bir taktiği uygulamaya geçirdi. T'ai Wu Kuzey Liang Devleti'ni 12 suçla suçladı.17

l-Hükümet tarafindan açıklanan, resmi takvimi kullanmamak, kanunsuz işlere karşı çıkmamak,göz yummak,

2. Halkın vergiye tâbi topraklarını gösteren haritada saraya ait toprakları belirtmemek, vergi memurunu içeri sokmamak,

3-İkili oynamak; iki unvandan fayda sağlamak,18

4-İmparatorun gayesi uzak bölge halklarını tatlılıkla (barışçı) kendine bağlamaktır. Bunun bilinmesine rağmen inatla imparatorun stratejisine karşı çıkmak; tüccar kabilelerden haraç kesmek ve onların ticaretini kesintiye uğratmak,

5-Batı kabilelerini yüceltmek, kendini büyük görmek,

6-Sarayın yönetimine girmek istememek ve kendine sömürge aramak.

7-Kuzeydeki hain ve isyancılara19 mesaj göndermek, onları güneye Chiu-ch'e 'ya çekmek, T'u-yü Hun'lara güvenmek ve onlara yardım için casusluk yapmak

8-İmparatorun emirlerini yerine getirmemek, resmi olmayan keyfi seferlere çıkmak, çevre şehirlerin halkına baskı yapmak,

9-Düşmanlann birliğinden memnun olmak, bizim yenilgimize sevinmek, yerel idareye karşı kaba ve terbiyesiz olmak, kurallara uymamak

10-Saraydan evlenildiği halde onun geçmişini gözardı etmek, cinsi arzularla sefahata dalmak ve yengelerini baştan çıkarıp evlenmek,20

11-Saraya mensup prensesle yapılan evlilikte, evliliğin erdemlerine uymamak ve prensesi zehirleyerek öldürmeye çalışmak,21

12-Yerel idareye karşı isyan edenlerle işbirliği içinde olmak, bulunduğu yerde sıkı korunmak ve düşman gibi olmak.

Kuzey Liang devletini bu 12 suçu işlemekle itham eden T'ai Wu, Mu-chien ve maiyetindekilerinin elleri arkada bağlı olarak teslim olmalarını istedi. Mu Chien elbette ki bu ithamları reddeti ve Juan-juanlardan yardım istedi. Tabgaçlara karşı Chü-ch'ülerle birlikte harekete geçmek isteyen Juan-juanlar onların yardımına memnuniyetle koştular. Oysa T'ai Wu bu durumu önceden tahmin etmiş ve Juan-juanlara karşı 20.000 kişilik bir kuvveti çölün güneyine yerleştirmişti. Şehri sıkı bir korumaya alarak Juan-juan yardımı bekleyen Mu-chien ummadığı bir durumla karşı karşıya geldi: Önce ağabeyinin oğlu Shih-tzu,daha sonra ise diğer yeğeni Wan-nien teslim oldu. Onlardan şehrin durumunu öğrenen T'ai Wu saldırıya geçti. Şehir düştü ve böylece Kuzey Liang Devleti yıkıldı (439).

Mu-chien kuşkusuz babası Meng-hsün gibi bir savaşçı, strateji dehası bir hükümdar değildi. Onun babasından aldığı en önemli yetenek bilime düşkünlüğüydü. Onun devrinde Tun-huang ve Ku ts'ang Tabgaç başkenti ile boy ölçüşebilecek fikir ve sanat merkezi haline geldi. Çin kroniklerini Mu chien'in kardeşlerinin çeşitli zehirler ve ilaçlar yaparak birçok kişinin ölümüne yol açtığını, kızkardeşlerinin ise yine aynı yolda olduğu, ayrıca iffetsiz ve tembel olduklarını bu yüzden T'ai Wu'nun tüm bunlara kızarak kendi karısı da dahil olmak üzere tüm Ch'ü-chü kabilesini öldürttüğünü yazar. Ancak Shih-tzu ve Wan-nien kardeşler çok önceden teslim oldukları

için affedilmişlerdir. Mu-chien’e gelince; onun da eski vassallanyla gizlice Tabgaç aleyhine isyan planlan içinde olduğu duyumunu alan T’ai Wu ona ölüm cezası verdi. Mu-chien ise büyüklüğüne yakışır bir şekilde, bir cellat tarafindan öldürülmektense karısıyla birlikte intihar etmeyi tercih etti.22

440 yılında Chiu-ch’üan valisi olan oğlu Chü-c’hü Wu-hui, Ku-ts’ang felaketinden sonra Chin-ch’ang kentine kaçti ve kardeşi T’ang-erh ile Tun-huang şehrinde birleşti. Böylece T’ai Wu, Chiu-ch’üan şehrini kolaylıkla işgal etti. Wu-hui taraftarlarını organize ederken kardeşi Chang-yeh valisi Yi-teh, Chin-chang şehrine geldi. Böylece Chiu-ch’üan şehrini yeniden ele geçirdiler. Chang-yeh şehrine saldırdılarsa da elde edemediler.

Yeniden eski topraklarını ele geçirmeye çabalayan Wu-hui 40 000 hane halkıyla yeniden Chiu-ch’üan’e yerleşti ama kıtlık çıkartılabileceği endişesiyle bağımsızlığını ilan etmedi. Bu sırada kardeşler arasında bir taht kavgası başladı. Onların bu kavgalarından yararlanmak isteyen T’ai Wu, Chiu-ch’üan üzerine birlik gönderdi ve saldırttı. Şehir düştü. Wu-hui teslim oldu. Giriştiği isyanlar başarısızlıkla sonuçlandı ve Tun-huang’a kaçmak zorunda kaldı. Artık Ho-hsi bölgesini terketmekten başka çaresi kalmamıştı. Babasının da sağken düşündüğü gibi Tarım havzasındaki vaha şehirlerinde güçlü bir devlet kurmayı planlıyordu. Önce kardeşi Le-tu valisi olan An-chotı’ yu 5000 kişilik bir kuvvetle batıya Shan shan’a gönderdi. Lopnor’un güneyindeki bu devlete saldıran An-chou Tabgaçlardan Shan shan’a yardım gelmesi üzerine geri çekildi. 442 yılında Shan-shan kralı Pi Lııng ülke içindeki iç karışıklıklar sonucu Çerçenderya’nın üst mecrasındaki Chü Mo bölgesine kaçtı. Veliahtı ise An-chou’ya katıldı. Bunun üzerine Wu-hui halkıyla birlikte Gobi çölünü geçti, fakat askerlerinin yarısı susuzluktan öldü. Müteakiben Shan-shan’i işgal etti.

8. Ayda Kao-ch’ang (Turfan) valisi Han Shuang Meng-hsün’ün yıktığı Batı Liang devletinin yöneticilerine mensup olan T’ang Ch’i’nin

saldırılarına maruz kalınca Wu-hui'den yardım istedi. Wu-hui, An-chou'yu Shan-shan'de bırakarak Kao-ch'ang'a hareket etti. O sırada T'ang Ch'i, Juan-juanlar tarafından öldürüldü. Bu tehlikeyi savuşturan Han Shuang Wu-hui'in yardımlarını reddetti. Öfkelenen Wu-hui üzerlerine general Wei Hsing-nu ile saldırarak bir gece baskını yaptı. Tüm şehri kılıçtan geçirdi. Shuang, Juan-juanlara sığınmak zorunda kaldı. Wu-hui ise bundan böyle Kao-ch'ang'da kaldı. 444 yılı 5. ayında Wu-hui hastalanarak öldü, yerine kardeşi An-chou geçti. 9. ayda An-chou'ya ağabeyinin unvanları verildi. Daha sonra An-chou 460 yıllında Juan-juanlara katıldı.23

Çin yıllıkları Chü-ch'ü ailesi hakkındaki kayıtlarını burada bitirir. Yüzyılımızda yapılan arkeolojik araştırmalardan ailenin hakkında fikir yürütebileceğimiz bilgiler elde edilmiştir. 1903 yılında Turfandaki Karahoço şehrinin doğusunda yapılan kazılarda "Kuzey Liang Chti-ch 'ü An chou tarafindan yaptırılan tapınak yazıtı", Tu yü-kou kazılarında ise yine An-chou tarafindan yazdırılan ve üzerindeki kayıda göre 457 yılında yaptırıldığı anlaşılan Bir Budhist metin ele geçmiştir. Yine 1972 yılında Turfan Aslana Kabristanında, bu yıllara ait bir mezar kitabesi bulunmuştur Bu kitabe "Büyük general", "Kao-ch'ang askeri valisi" olan bir zata aittir. Bu mezar kitabesinin bulunduğu kazıda yine bu kişinin Tun-huang valisine tahta üzerine kaligrafiyle yazdırdığı emirler ele geçmiştir.

Tüm bu buluntular Kuzey Liang'ın Kao-ch'ang'daki politik gücünün varlığını ispatlar. Şehre göçen 20.000 kişilik halk, yerel kabilelerin üzerinde büyük etki bırakmıştır. Netice olarak 460 yılında Kuzey Liang hakimiyeti Juan-juanlar tarafından yok edilmiş An-chou ise öldürülmüştür. Rivayetlere göre Altaylar'a göç eden bu son Hun devletin'in bakiyeleri uzunca bir süre burada varlıklarını devam ettirmişler ve Türk tarihinin yapı taşlarından biri olan Göktürkler'in kökenlerini oluşturmuşlardır.24

1 Hsien-pi aslından olan bu kabile Kukunor civarında yaşardı. III. Yüzyıldan itibaren batıya doğru kaydılar. Vıı. Yüzyılda Tibetliler tarafından ortadan kaldırıldılar. Eberhard W.; Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1996, s. 102-104.

2 BarfieldT. J. The Perilius Frontier-Nomadic Empires and China (221BC to AD 1775) s. 117.

3 Bu unvandan bahşeden en eski kaynak Shıh Chi'dir Askeri Görevler bahsinde geçen "ta chü-ch'ü" unvanını Masao Mori Hun Devleti'nin doğu ve batı sahalarında görevlendirilen başbuğların unvanlarından biri olduğu ifade eder ve "general ya da subay'' olarak yorumlar. Mori bu başbuğların kendi ayrı sahaları olduğunu ve buradaki kabile ve devletleri siyasal ve iktisadi açıdan idare ettiklerini söyler. Bunun dışında bu unvanın Şan-yü soyundan olmayan büyük vezirlere verilen bir unvan olma ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü kaynaklarda bir Shan-yü'ün kayınbabası ve kayın biraderi "Büyük Chü-ch'ü" unvanı ile anılmaktadır. Büyük Chü-ch'üler, soylulardan biri olarak shan-yü'ye çeşitli tavsiyelerde bulunabildiği, shan-yünün tahta çıkıp çıkmamasında verilecek kararda söz hakkı oldukları, shan-yü maiyetinde onun elçisi olarak ticari işlerle ve diplomasiyle uğraştıkları tahmin edilmektedir. Mori. M.; "Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilatı " TED sayı 9, s. 214-217.

4 CS Meng hsün Biyografisi 129. S. 3189. SLKCC 95. S. 653. PS 93. S. 3082. VVS 87. S. 2203.

5 Franke. O. Eine Chinesische Tempelinschrift aus İdikutsahri bei Turfan. Berlin. 1907, s. 10.

6 WS ve PS da böyle yazılmasına rağmen CS ve SLKCC 'da Lo chiu ve kardeşi Ch'ü Chu'nun Lü Kuang'm artık yaşlandığını, etrafındaki yeteneksiz kişlcrinsö/lerinc kandığı ve bu yüzden savaşın iyi organize

edilemediğini, sonuç olarak da bu yenilginin kaçınılmaz olduğunu söyledikleri için Lü Kuang tarafından öldürüldüklerini yazar. (CS 129. S. 3189. SLKCC 95, s. 653) Franke1nin aktarımı da bu doğrultudadır. (Franke. O., Einc Tcmpclinschrift… s. 10).

7 Tuan Ye, Liu Mao-tsai'ya göre bir Çinli, Franke'ye göre ise asil olmayan bir Türk kabilesi başkanıydı. (Liu. M-t. Kutscha und Seine Bczichungen zu China wom 4. Jh biz zum 6. Jh N. Chr. II. \Veisbadcn. 1969, s. 242).

8 CS 129. S. 3190. TCTC s. 3471. SLKCC 95. S. 654.

9 Tun-huang ve Chin-ch'ang şehirleri ele geçirildi. CS ve SLKCC 'da Meng hsün'ün su kanaları kazdırarak şehri su baskınına uğrattığı ve böylece Tun huang şehrini ele geçirdiği yazmaktadır.

10 Gönderdiği antlaşma metninde Ch'in devletinin yıkılmak üzere olduğunu, halkın perişan ve zor durumda kaldığını söyleyen Po-po, onları kurtarma görevinin bu iki devlete düştüğünü, resmi bir anlaşma olmadan önce de kalben dost olan bu iki devletin, ülkelerini barış içinde idare edebilmek ve dış tehlikelere karşı birlikte savunmak için böyle bir anlaşmaya gidilmesini istediğini ifade ediyordu. (Onat, A., V. yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Hsia Hun devleti (basılmamış doçentlik tezi), Ankara, 1977, s. 72-73., TCTC s. 3677).

11 Meng-Hsün bu savaşta elde ettiği Huang-Ho bölgesine kardeşi Chü-ch'ü Han P'ing'i vali yaparak geri döndü. Bu yenilgiyi hazmedemeyen batı Ch'in Kralı Ch'i Fu 30 000 kişilik bir orduyla Huang-Ho bölgesine saldırdı. Han P'ing şehri kuvvetli bir savunmaya aldı hatta yaptığı bir gece baskınıyla yüzlerce kişiyi katletti. Ch'i Fu geri çekildi. Fakat yaşlı ve zayıfları bıraktı. Han P'ing bu akıllıca düşünülmüş tuzağa düşmekte gecikmedi; Ch'i Fu'nun ani atağı ile yenilerek teslim olmak zorunda kaldı. (Franke, O., Gesscihte des Chinesischen Reihes II, Berlin, 1936, s. 187).

12 Franke. O… tempelinschrifts, s. 13; Esin, E., a.g.e., s. 319.

13 WS. Bölüm 99, s. 2206: SLKCC Bölüm 96. s. 667; PS Bölüm 93. S. 3083; CS Bölüm 129, s. 3199; TCTC. s. 3848.

14 424-452 yılları arasında hüküm süren T'ai Wu Çin başkentleri Lo-yang ve Ch' ang-an'ı da alarak hakimiyetini San Irmak Bölgesine kadar yayarak tüm kuzey Çin'i tek yönetimde birleştiren büyük ve güçlü bir imparatordu. Kafesoğlu. İ. Türk Milli Kültürü. Ankara, 1977, s. 73.

15 Bir chin yaklaşık yarım kilo değerinde bir ağırlıktır.

16 SLKCC Bölüm 97, 5. 671; PS Bölüm 93. S. 3083; TCTC. s. 3866.

17 WS Bölüm 99, s. 2207.

18 Hem Tabgaç hem de Sung Devletleri'nin verdiği unvanları alarak her ikisinin de hakimiyetini kabul ettiğini göstermek.

19 Juan-juan'lar.

20 Türk toplumunda sık görülen bir gelenek olan leviratus sistemi 'ne göre Mu-chien de ölen ağabeyinin karısıyla evlenmişti.

21 Mu-chien'in Tabgaç prensesi ile evliliği üzerine eski yengesi olan karısı Li-chih, görümceleriyle birlikte prensesi zehirleyerek öldürme girişimlerinde bulunmuştu. WS Bölüm 99. s. 2208.

22 PS Bölüm 93. S. 3085; SLKCC Bölüm 99, s. 672: WS Bölüm 99. s. 2209.

23 PS Bölüm 93. S. 3086; WS Bölüm 99, s. 2210; SLKCC Bölüm 97. S. 673.

24 Taşağıl A.; Göktürkler, Ankara, 1995 s. ?

Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya / Dr. Nuraniye Hidayet Ekrem [s.763-775]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Uzakdoğu Masası Başkanı / Türkiye

Giriş

Han Sülâlesi, büyük bir tehlike haline gelen Hun akınlarını önlemek ve Hunların müttefiklerini kendi safına çekmek maksadı ile M.Ö. 139'da Chang Ch'ien'i elçi olarak Batı Bölgeleri'ne (Orta Asya'ya) iki defa göndermiştir. Chang Ch'ien ilk defa Yüeçilerle (M.Ö. 139-M.Ö. 126), ikinci defa Vusunlarla (M.Ö. 119-M.Ö 115) ittifak kurarak Hunlara karşı ortak bir saldırı düzenlemek amacı ile gönderilmiştir. Chang Ch'ien Batı Bölgeleri'ne on yıl süren Hun esaretinden sonra ulaşmıştır. Çin dinastik tarihî eserlerinde de kullanılan Chang-ch'ien Seyahatnamesi, onun memleketine geri dönünce Han Sülâlesi imparatoruna sunduğu rapordan oluşmaktadır. Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkasya'daki eski etnik grupların tarihinin önemli kaynaklarından biridir. Bu raporda adı geçen Büyük Yüeçi, Vusun, K'ang-chü gibi topluluklar, Ta Yüan, An-hsi, Ta-hsia, Yan-tsai, T'iao-chih gibi memleketlerin coğrafî mevkî, sınırları, Çin'den uzaklığı, hayvancılıkla ya da tarımla uğraştıkları, ürünleri, siyasal durumları, silahları, akarsuları, madenleri, örf ve adetleri, ticarî durumları, komşu ülkelerle ve özellikle Hunlarla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.

F. Hirth (1917), John R. Gardiner-Garden (1986) gibi araştırmacılar Chang Ch'ien'in seyahat raporu üzerinde çalışmalar yapmışlardır. F. Hirth, The Story Of Chang-k'ien, China's Pioneer Western Asia konulu çalışmasında; Shih-chi, "Ta-yüan Monografisi"nin İngilizce tercümesini yapmış ve bazı yer, topluluk ve devlet adlarını izah etmiş, ancak bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vermekten öteye gitmemiştir. John R. Gardiner-Garden, Chang Ch'ien and Central Asian Etnography konulu çalışmasında kendisinin de belirttiği gibi, Greko-Baktria krallığının yıkılışı dünya tarihinde Batılı (Yunan) ve Uzak Doğu (Çin) kaynaklarının ikisinde de kaydedilen vaka olmasından dolayı ve göçebelerin Greko-Baktria Krallığı'nı yıkmaları ile ilgili zengin ve çeşitli kaynaklara rastlanabileceği açısından incelemiştir.1 Dolayısıyla, Gardiner-Garden, bu güzel araştırmasında belirli konulara ağırlık verirken, Chang Ch'ien'in seyahat raporunu esas alarak bir bütünlük içinde araştırmamıştır. Araştırmacı ve raporda yer alan An-hsi ve T'iao-chih gibi maddelere hiç yer vermemiştir.

Bu çalışmamızda, ilk defa Chang Ch'ien'in bizzat gittiği ve güvenilir kaynaklardan bilgi edinerek imparatoruna bildirdiği raporda yer alan memleket ve topluluklar hakkında incelemeler yaptık. Ayrıca Chang Ch'ien raporunda adı geçen kavim, yer, devlet isimlerini Yunan kaynakları ile ve Batılı araştırmacıların araştırma sonuçları ile de kontrol etmeye çalıştık. Böylece yukarıda adı geçen topluluklar ve devlet üzerinde yeni sonuç ve tahminlerde bulunmaya gayret ettik.

A. Chang-ch'ien'in Seyahat
Raporu ile İlgili
Çince Kaynaklar

2000 yıl önce kaleme alınmış olan Chang-ch'ien'in seyahat raporu, elçinin Batı Bölgeleri'ne yaptığı seyahat ile ilgili belgelerdir. Bu

seyahatname Shih-chi (Tarihi Hatıralar)2 “Ta Yüan3 Monografisi”, Han-shu4 (Han Sülâlesi Tarihi)”Batı Bölgeleri Monografisi” ile “Chang-ch’ien Biyografisi” ve Hou Han-shu (Sonraki Han Sülâlesi Tarihi)5 “Batı Bölgeleri Monografisi” gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Ssu-ma kuang’ın Tzu-chih-t’ung-chia6 adlı eserinde ise, adı geçen eserlerde yer almayan tamamlayıcı ve yıl ile günleri belirleyici bilgiler kaydedilmiştir. Chang-ch’ien’in seyahati ile ilgili Çince belgelerden Shih-chi’de yer alan “Ta Yüan Monografisi” ile Han-shu’da yer alan “Chang-ch’ien Biyografisi” hemen hemen birbirinin benzeriyken, bazı ufak konularda farklılıklar bulunmaktadır. Bu belgeleri incelediğimiz zaman, diğer seyahatnamelere göre daha farklı olarak kaydedildiği ve raporun tümünü ihtiva eden Çince kaynağın bulunmadığı görülmektedir. Çin Elçisi Chang-ch’ien’in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar konulu bu çalışmamızda biz, Shih-chi “Ta Yüan Monografisi”ni esas aldık. Bu belgede bulunmayan bilgileri Han-shu’da yer alan “Chang-ch’ien Biyografisi”, Hou Han-shu ve Tzu-chih-t’ung-chien gibi kitaplardaki bilgileri dipnotta belirttik. Chang-ch’ien’in seyahati ile ilgili tam bir metnin olmayışı, Chang-ch’ien’in imparatoruna sadece sözlü bilgi vermiş olabileceğini düşünmemize sebep olurken, diğer taraftan Batı Bölgeleri hakkındaki belgelerde yer alan bilgilerin, sayısal rakamların ve devletlerin siyasî, iktisadî, askerî ve coğrafî durumları ile ilgili bilgilerin çok ayrıntılı oluşu, Chang-ch’ien’in seyahati ile ilgili bilgileri imparatoruna rapor halinde sunmuş olabileceğini, gerektiğinde imparatora tekrar açıklamalarda bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir.

B. Chang-ch’ien’in
Seyahatnamesi
İle İlgili Çalışmalar

Chang-ch’ien’in M.Ö. 126’de imparatoruna sunduğu rapor, Shih-chi ve Han-shu gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi adlı eserinin 2. cildinde “Çin elçisi Chang-ch’ien’in Seyahatnamesi” konusuna yer verirken (Ögel 1981: 1-33), bu konuda çeviri yapan yabancı bilim adamlarının isimleri ve çevirilerinden de bahsederek, çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Ögel, kitabında, Shih-chi, “Ta Yüan Monografisi” ile Han-shu, “Chang-ch’ien Biyografisi’ni karşılaştırmış ve bazı notlar vermiştir. Ayrıca F. Hirth ve De Grood gibi araştırmacıların bu konudaki tercümelerini, nasıl yaptıklarını, ne gibi yanlışları olduğunu da belirtmiştir (Ögel 1981: 1-10). Ögel, Chang-ch’ien ile ilgili yabancı araştırmacıların çalışmalarını değerlendirirken, “Çinceyi anlayış bakımından güzel bir tercümenin, M. Brosset tarafından, yanlış ve kullanılmaz bir çevirinin ise A. Wylie ile J. Anthr tarafından yapıldığını, en iyi İngilizce çevirinin F. Hirth tarafından yapıldığını; Shih-chi “Ta-Yüan Monografisi” ile Han-shu “Chang-ch’ien Biyografisi’ni karşılaştırarak Almancaya tercüme edenin de De Groot olduğunu ileri sürer ve bu çalışmalar hakkındaki değerlendirmeleri ise P. Pelliot ve O. Franke’nin yaptığını kaydetmiştir (Ögel 1981, cilt: II, s.1-10).

Haneda Toru’nun belirttiği gibi (1981: 6-25, 40-49), A. von le Cog, N. A. Stein, G. Haloun, W. Samdin gibi araştırmacılar, Batı Bölgeleri’ndeki (Orta Asya) devletleri, şehir isimlerini ve oradaki medeniyeti araştırırlarken Shih-chi. “Ta Yüan Monografisi” ile Han-shu. “Chang-ch’ien Biyografisi” gibi bölümlerinden oldukça yararlanmışlardır.

F. Hirth (1917), John R. Gardiner-Garden (1986) gibi araştırmacılar, Chang-ch’ien’in seyahatnamesi üzerinde çalışmışlardır. F. Hirth, The Story of Chang-k’ien, China’s Pioneer In Western Asia konulu çalışmasında; Shih-chi, “Ta Yüan Monografisi”nin İngilizce tercümesini yapmış ve bazı yer, topluluk ve devlet adlarını izah etmiş, ancak bazı bilim adamlarının

görüşlerine yer vermekten öteye gitmemiştir. John R. Gardiner-Garden, Chang-ch'ien and Central Asian Etnography konulu çalışmasında kendisinin de belirttiği gibi, Greko-Baktria Krallığı'nın yıkılışı dünya tarihinde Batılı (Yunan) ve Uzak Doğu (Çin) kaynaklarının ikisinde de kaydedilen vaka olmasından dolayı ve göçebelerin Greko-Baktria krallığını yıkmaları ile ilgili zengin ve çeşitli kaynaklara rastlanabileceği açısından incelemiştir (Gardiner-Garden 1986: 23). Dolayısıyla, Gardiner-Garden, bu güzel araştırmasında belirli konulara ağırlık verirken, Chang-ch'ien'in seyahat raporunu esas alarak bir bütünlük içinde araştırmamıştır. Araştırmacı ve raporda yer alan An-hsi ve T'iao-chih gibi maddelere hiç yer vermemiştir.

C. Hunlar Döneminde

Orta Asya'nın Sınırları

Hakkındaki Sorunlar

Bu gün tarih araştırmalarında kullanılan Orta Asya kavramı daha çok Richthofen'in 1877 yılında yazan China adlı eserinde belirtilen sınır alanını kabul edilmektedir. Yani doğusu Çin'e, güneyi Hindukuş Dağı'na, batısı Hazar Denizi ile Karadeniz'in doğusu ve kuzeyi ise Moğol ile Kazak stepleridir. Ancak bazı araştırmacılar dil, din, etnik, kültür ve siyasî açından bölgenin sınır alanını kendi görüşüne göre değerlendirmektedir. Bundan dolayı farklı tespitler meydana gelmektedir.

Resmi Çin Sülâle yıllıklarında "Hsi-yü"7 yani "Batı Bölgeleri" olarak adlandırılan "Orta Asya" tabiri her ilim adamı tarafından ayrı şekilde tarif ve izah edilmiştir. Bazı bilim adamlarına göre "Orta Asya" tamamlaması, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Doğu Türkistan'ı, yani Karanlık Dağlar, Altun Dağ ve Altay Dağları arasında kalan bölgeyi, bazılarına göre ise Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Cungarya Stepleri, İrtiş havzası ile Altay Dağları yani Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin bulunduğu Tanrı Dağları ile Aral

Gölü arasındaki Batı Türkistan'ı anlatır. Aynı zamanda Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ı birleştiren, hatta sınırlarını daha da genişleterek kuzeyde kutup yöresi içinde olmak üzere Sibirya'yı, Moğolistan'ı, güneyde ise Tibet, Nepal ve Afganistan'ı bu bölge içinde gören kaynaklara da rastlanır.8 Orta Asya'nın merkez dağları ile Hazar Denizi havzası, İran Yaylası ve Buz Denizi arasındaki memleketlerin Türkistan ve Türkistan Havzası diye adlandırılmasını A. Petzhold teklif etmiştir. Bu sahaların takriben Rus ve Afganistan Türkistan'ı tabirine tekabül ettiğini kaydeden Muşketov, Çin Türkistan'ı yerine Çince Han-hai'in [yani Avrupa ilim dünyasında Richthofen'den (1877) itibaren "Kuru Deniz" olarak manalandırılan] kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Muşketov'un Türkistan kelimesinin iştikak manasını ve umumi olarak herhangi bir etnografik vaziyetini dikkate almadan, sadece coğrafî vak'a ve şartlardan hareket etmiş olduğunu ileri süren bilhassa etnografik sebeplerden dolayı, "Türkistan" kelimesinin kullanılmaz olduğunu, bu gibi durumlarda "Türkistan" için "Orta Asya" tabiri kullanıldığını kaydetmiştir.9 Dolayısıyla bu tür çalışmanın adının ne olacağı hususunda bazı güçlüklerle karışlanmaktadır. Akademik maiyette araştırılması gereken bu güçlükleri kısaca sunma faydalı olacaktır.

Orta Asya'da yaşayan başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik grupların Hunlar devrindeki siyasî, ekonomik ve kültürel yapısının, onların birbiri ile Çinliler ve Hunlar ile olan ilişkilerinin mevcut olduğu bir gerçektir. Ancak Çin kaynaklarında Orta Asya bölgesi için kullanılan "Hsi-yü"nün tercümesi olan "Batı Bölgeleri" adı, Çin kaynakları ile ilgilenenler dışında az bilinen bir terim olması nedeniyle okuyucular tarafından anlaşılmıyor ve yadırganıyordu. Dolayısıyla "Hsi-yü" ya da "Batı Bölgeleri" yerine aynı coğrafî bölgeyi ifade eden "Türkistan" adını kullanmayı düşünebilir. Fakat konu Hun dönemini içermesinden ve Türkistan adı da İslâmiyet'in doğuşundan sonra ortaya çıkmasından dolayı Hsi-Yü'nün yerine

“Türkistan” adını kullanmanın tarihi sakıncaları vardır. Bu sebeplerden, Çin kaynaklarında geçen “Hsi-yü” (Batı Bölgeleri), adının Orta Asya olarak alması doğruluğu bakımından dikkate alınması gerekmektedir.

D. Hunlardan Önce

Orta Asya’daki

Göçebe Topluluklar

Step uygarlıkları, bozkır kültürü gibi ortak adlarla anılan eski Orta Asya toplulukları gerek etnik köken, gerek kültürel yapı olarak çeşitlilik gösterirken, göçebe ve yerleşik yaşama biçimlerinden bazen birinin bazen ötekinin ağır basmış oldukları, bazen de ikisinin birlikte sürmüş oldukları bilinir.10

Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde doğa ile iç içe yaşayan göçebeler ile tarıma dayalı olan yerleşik topluluklar arasında sık sık meydana gelen savaşlardan kaynaklanan mecburi göçler ve hayat tarzından kaynaklanan göçler, eski Orta Asya bölgelerinin etnik yapısında önemli ölçüde değişiklik yaratmıştır. M.Ö. IX-VII yy.’da Çin’in Chou Sülâlesi’nin (M.Ö. 1027-256) toprak geliştirme faaliyetinden dolayı doğudan batıya doğru göç olmuş ve Orta Asya’nın etnik durumunda belli ölçüde değişiklik ortaya çıkmıştır.11 M.Ö. 606 yılında Asur Devleti’nin çökmesi ile Avrasya ve Orta Asya’da yine göçler görülmüş ve doğudan batıya doğru bir göç dalgası yaşanmıştır.12 Daha sonra Hunlara yenilen Yüeçilerin batıya yaptığı göçleri de dünya tarihinin büyük kavimler hareketini doğurmuştur. Yüeçilerin batıya kayması ile Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyinde büyük bir kavimler hareketi başlamıştır. Böylece Büyük İskender’den sonra buralarda devlet kurmuş olan Grek kolonilerinde yerlerinden sökülüp atılmışlardır. Tanrı Dağları’nın batı kesimlerinde oturan Sakalar, Yüeçilerin öncesinden güneye doğru kaçmışlar ve Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyinde bazı yeni devletler kurmuşlardır. Vusunların

Yüeçilere yaptığı baskın ile bu kavimler göçü daha da dalgalanıp Orta Asya'nın etnik yapısını büyük çapta değişikliğe uğratmıştır.13 Milattan önce Orta Asya'da sık sık yaşanan bu tür göçler ile göç eden kavimlerin adları ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan yerleşik ve göçebe kabilelerin eski tarihi, eksik ve yanlış olsa bile Yunan ve Latin metinlerinde, arkeoloji kalıntılarında, İran, Hint ve Çin kaynaklarında yer almıştır; Bu kaynaklar İlk Çağ tarihçi ve coğrafyacılarının eserleri olup, Herodotos (Tarihi) Strabon (Tarihî Hatırılar; Coğrafya); Ptolemaios (Coğrafya), Diodor, Arria ve Kursiy Ruf14 gibi eski Yunan tarihçi ve coğrafyacıları ise eserlerinde Orta Asya'yı ve burada yaşayan kavimlerin niteliklerini kısmen de olsa belirtmişlerdir.

"Tarihin Babası" diye bilinen Herodotos 9 kitaptan oluşan Tarih adlı eserinde Küçük Asya, İran, Asurya, Mısır ve diğer komşu ulusların tarihleri ile ilgili bilgilerle İskitlerin tarihine yer vermiştir. 40 ciltlik Tarih Kitaplığı'nın yazarı Diodoros, 17 ciltlik Coğrafya'nın yazarı Strabon, Afrika, İran, Hindistan, Arabistan, Mezopotamya, Batı Avrupa ve Karadeniz kıyılarından söz ederek dönemle ilgili değerli bilgilerinin çağımıza ulaşmasını sağlamışlardır.15 Ancak Bizans, İran, Hint ve Çin kaynaklarındaki yer, kavim ve etnik isimlerdeki farklılıklar, söz konusu bölgenin etnik, ekonomik ve kültürel yapısının incelenmesinde büyük zorluklara yol açmaktadır.

Diakov ile Kovalev, Yunanca yazan tarihçiler arasında, Mısırlı rahip Menethon'un (M.Ö. III yy.) çağdaş olan Babilli rahip Berose gibi İlk Çağ yazarları, Doğu'nun eski tarihine ilişkin önemsiz verileri kapsadığını; Bunların Hindistan'dan daha da az söz ettiklerini, Çin'e gelince İlk Çağ tarihçilerinin bu ülke hakkında hemen hemen hiç bilgilerinin olmadığını, bu nedenle bilginlerin Doğu'nun tarihi ile ilgili belgelerden yoksun bulunduklarını, derinlemesine incelemelere giremediklerini, dolayısıyla İlk

Çağ tarihçileri Yüeçi, Vusun, Saka gibi batıya göç eden grupların Doğu'daki hayatlarından habersiz olduklarını belirtmişlerdir.16

Herodotos, İskitlerin doğusunda Argıppaeans (Kel insanlar), İssedonian ve Arimaspeans (Tepe gözlüler) gibi üç topluluk bulunmakta olduğunu17 ve bunlardan İssedonianların Massagetlerin oturduğu bölgenin karışsında yaşamış olduklarını kaydetmiştir.18 Fakat bu kavimlerin hangi etniğe mensup oldukları ve hangi bölgede yaşadıkları konusunda somut ve aydınlatıcı bilgiler olmadığı için, bir çok araştırmacı farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Hatta, Çin kaynaklarında daha da geç dönemlerde tarih sahnesine çıkmış olan Yüeçi ve Vusunların bunlardan olduğunu ileri sürülmüştür. Chang chih-hsiao, Japon bilim adamı Shiratori'nin araştırmasına dayanarak: "Argippaeans'un, Altay Dağı'nın güneyi ile Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yaşamış olan Türk soyundan olduğunu, İssedonians'un ise, Arigppaeans'un doğusunda, Çin'in batısında yaşamış olan Ch'iangların (Çin'in güneybatı kısmında bulunan göçebe halklardır ve Tibetlerle bir ilişkisi vardır) soyundan olduğunu, Arimaspeans'un ise, Moğolistan'ın Çağay Dağı'nın kuzeyinden, Çin'in He-hsi koridoruna kadar uzanan bölgede yaşamış olan Hunların soyundan olduğunu ileri sürmüştür.19 Shan-hai-ching'in VIII. ve XII. bölümlerinde, Çin'in kuzey bölgelerinde bulunan Tepe gözlülerin memleketi ile ilgili bilgiler yer alırken Tepe gözlülerin gözünün yüzünün tam ortasında olduğu belirtilir. Sözü edilen Tepe gözlülerin Herodotos'un Tarih'inde bahsedilen "Arimaspeans" olduğu ileri sürülmüştür.20

Hambly'ın araştırmasına göre, İssedonians tarihte sık sık Altay bölgelerinde görünmektedirler; Bunlar belki Çin kaynaklarındaki Vusunlar olabilirler. Massagetler, daha sonra Sırderya'nın kuzey bozkırlarını işgal ederlerken, Farsların Curus (M.Ö. 559-530) hakimiyeti döneminde, tekrar Sırderya'nın kuzeyinde bulunmuşlardır.21

Şerafeddin Erel, İskitlerin (Massaget) eski tarihlerde Dağıstan'dan Küçük Asya'ya geçerken Dağıstan'da esaslı izler bıraktıklarını, bugün burada yaşayan Çeçenlere verilen "Misign" adında Massaget'ten başka bir şey olmadığını söylemektedir. (Mansur 1993: 30). Şamil Mansur, Osetlerin Çeçenleri "Çan Çan", Kumuklarında "Miçigin" diye adlandırdıklarını kaydeder.22

Eski Orta Asya ve eski Orta Asya kavimleri hakkında bilgiler ihtiva eden eski Yunan bilginlerinin eserlerini, Çin kaynakları ve bu kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalar ile kıyaslama yaparak fikir yürüten Rus Sinologu Biçurin, Batı Avrupa bilginlerinin çok eskiden beri Orta Asya kavimlerinin menşelerini araştırmaya başlamış olmalarına rağmen, onların bu konuya ait bilgilerinin Çin belgelerine uymadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Biçurin, onların inceleme usullerine esaslı surette dikkat edildiği takdirde, kendilerinden uzak ve az bilinen bir meseleyi incelerken iki yol tuttuklarına işaret etmiştir. Daha sonra bu araştırmacıların, önce Yunan tarihçileri ile coğrafyacılarını rehber olarak aldıklarını, sonra Çin'le tanıştıkları zamandan itibaren, Çin kaynaklarını işlemeğe başladıklarını, bu ikili yolun tabii olarak Batı Avrupa bilginlerinin rivayetlerine uymayan bir ayrılık doğuracağını belirtmektedir.23 Biçurin, eski Yunan yazarlarının tasvirlerinin hepsini kendilerinin göremeyeceklerini, görebildikleri bazı verilerin ise abartılı olduğunu, ihtimal ki bu bilgilerin çoğunu tüccarlardan aldıklarını, tüccarların ise yeni gördükleri memleket ve milletlere keyfî olarak isimler taktıklarını veya doğru olsa bile, bu isimleri bozuk bir şekilde telaffuz ettiklerini, çok kere hakikate uymayan yanlış malumat verdiklerini ve halk arasında söylenen masalları hakikat olarak aldıklarını ileri süren Biçurin şöyle devam eder: "Diyelim ki, Yunanlıların Orta Asya kavimleri hakkındaki bilgileri gayet doğru idi. Fakat, sonraki savaşlar, milletlerin birbiriyle karışması, vakit ve diğer sebeplerden dolayı bu eski devletlerin

bünyesini parçalayarak, ve bu kabilelerin birliğini ve dillerini, adet ve kanunlarını birbirinden ayırarak o zamanki bilgilerin asıl muhtevasını değiştirebilirlerdi. Böylece sonradan gelen asırlar için evvelce aydın olanları da karanlıklaşırdı.”24

Eski Yunan yazarları ile Çin tarihçilerini telif etmeye gayret sarf eden Batı Avrupalı bilginlerin, sözlerin ahengine, hakikate uyarlığa ve ihtimallere dayanarak bir takım tasavvurların yardımına başvurduklarını ve bu suretle ele aldıkları konuları aydınlatacakları yerde, daha da kararttıklarını kaydeden Biçurin, Çin kaynakları ile de onların aynı şekilde hareket ettiklerini, Orta Asya’daki eski milletler hakkındaki fikirleri yanlış şekilde kabul eden bilginlerin, Çin tarihinde, her şey hattı zatında aydın ve tabii iken bir çok karanlıkları ve tuhaflıkları bulduklarını, Çinlilerin kendi cehaletleri yüzünden Orta Asya tarihini karıştırmış oldukları sonucuna varıldığını vurgulamıştır.25

Chang-ch’ien’in seyahat raporunu inceleyen Alman asıllı Amerika tarihçisi F. Hirth çalışmasında, raporda göçebe olduğu açıkça kaydedilen K’ang-chü’yü yerleşik oldukları bilinen Soğdiana memleketi olarak ifade etmiştir.26 Hambly, Strabo’nun işaret etmiş olduğu İssedoniansların Vusunlar olabileceğini ileri sürmektedir.27 Çin, Kazakistan ve Kırgızistanlı bazı araştırmacılar ise Vusunları Kazak ve Kırgızların ataları olduklarını ileri sürmüşlerdir.

E. Chang-Ch’ien’in Seyahat
Raporuna Göre Orta Asya’daki
Etnik Gruplar

Bu çalışmada Shih-chi’nin Ta Yüan Monografisi’nde yer alan Chang Ch’ien’in seyahat raporunu esas almakla birlikte raporda adı geçen Büyük Yüeçi, Vusun ve K’ang-chü gibi göçebe nitelikteki halkları, Ta Yüan, Yan-

tsai, An-hsi, T'iao-chih ve Ta Hsia gibi yerleşik halkları dipnotta ayrıntılı incelenmektedir.

Han Sülâlesi elçisi Chang Ch'ien, Ta Yüan, Ta Yüeçi, Ta-hsia ve K'ang-chü gibi memleketlere bizzat gitmiştir. Bununla birlikte bu memleketlerin yakınında ve komşu olan beş ya da altı büyük memleketin coğrafi durumu ve zengin kaynakları ile ilgili bilgileri hakkında güvenilir kişilerden öğrenip hazırladığı raporunu imparatoruna anlatırken şöyle der:

"Ta Yüan memleketi28 Hsiung-nu-ların29 güneybatısındadır. [Bu memleket], Han Sülâlesi'nin tam batısındadır. Han Sülâlesi'nden uzaklığı on bin li'dir.30 Onların yaşayışı ve geleneği31 yerleşiktir.32 Ziraatle uğraşırlar. Tarlalarında buğday, pirinç yetiştirirler. Üzümden yapılmış şarapları vardır".33 İyi atları34 çoktur. Atları kan terler.35 Bunlar İlâhi Atlardan36 doğan tayın soyundan türemiştir. Ta Yüanlilerin çift surdan yapılmış şehirleri ve evleri vardır.37 Yetmişten fazla küçüklü büyüklü kentler onlara bağlıdır. Bir kaç on bin nüfusu vardır.38 Onların ordusu okçular, mızraklılar ve atlı savaşçılardan oluşmaktadır. Onun (Ta Yüan memleketinin) kuzeyinde K'ang-chü, batısında Ta Yüeçiler,39 güney batısında Ta-hsia (Baktria),40 kuzeydoğusunda Vusunlar, doğusunda ise Yu-mi41 ve Yu-t'ien42 (Hotan) gibi memleketler bulunmaktadır. Yu-t'ien'in batısındaki bütün ırmaklar genellikle batıya doğru akarlar ve Hsi-hai'ye43 (Batı Denizi veya Gölü) dökülürler. Onun (Yu-t'ien'in) doğusundaki ırmaklar ise doğuya doğru akar ve Yen-tse'ye44 (Tuz Gölü) dökülür. Yen-tse'nin suyu yer altından güneye doğru akarak, Sarı Irmak'ın kaynağı olarak ortaya çıkar.45 [Yen-tse] ırmağında yeşim taşları pek çoktur. Sarı Irmak bundan sonra Chung-kuo'da (Çin) akmaya başlar. Lou-lan46 ve Ku-shih47 memleketlerinde kent ve şehirler bulunmaktadır. [Bu memleketler] Yen-tse Gölü'nün etrafındadır. Yen-tse, [Han Sülâlesi başkenti olan] Ch'ang-an'a yaklaşık beş bin li uzaklıktadır. Hunların Sağ

Bölgesi48 Yen-tse gölünün doğusundadır ve [Sağ Bölge] Lung-his49 vilayetinde bulunan Çin Set'e50 kadar uzanır. [Sağ Bölge'nin] güneyi Ch'ianglarla51 hemhuduttur. [Bu bölge, Han Sülâlesi'nin batıya giden] yolunu kesmiş durumdadır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Vusun52 Memleketi: Ta Yuan memleketinin iki bin li kadar kuzeydoğusundadır.53 Sürülerinin hareketini takip eden göçer bir memlekettir.54 Örf ve âdetleri Hunlar ile aynıdır.55 [Bu memleketin] yüz binlerce askeri56 vardır. Askerleri cesur ve savaştan korkmazlar. Vusunlar, eskiden Hsiung-nulara tabi iseler de,57 güçlendikten sonra bağlılığı kaldırarak [bağımsız olmuşlardır]. [Bundan sonra Vusunlar Hunların düzenlediği] merasimlere (Kurultay, Toy) hiç gitmez oldular58 (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

K'ang-chü Memleketi:59 Ta Yüan memleketinin 2000 li (1000 km) kuzeybatısındadır.60 Göçebe memlekettir. Hayat tarzı Yüeçiler ile aynıdır.61 Askerleri seksen ile doksan bin arasındadır.62 Ta Yüan memleketi ile komşudur.63 [K'ang-chü memleketi] küçük ve zayıf olduğundan dolayı, güneyi Yüeçilerin,64 doğusu Hsiung-nuların hakimiyetine bağlı olarak hizmet yapmaktadırlar65 (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Yen-ts'ai Memleketi:66 K'ang-chü memleketinin 2000 li kuzeybatısındadır.67 Göçebe bir toplumdur. Geleneklerinin büyük bir kısmı K'ang-chü memleketiyle aynıdır.68 Yüz binden fazla askeri vardır (veya yay tutabilen askeri yüz binden fazladır). [Yen-tsai memleketi]69 Ta-tze'nin (Büyük Göl)70 kıyısındadır. Dik yamaçlı kıyısı yoktur. Burası Pei-hai (Kuzey Denizi) dedikleri yer olmalıdır.71 (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Ta Yüeçi Memleketi:72 Ta Yüan memleketinin iki veya üç bin li (1000 veya 1500) batısındadır.73 Kuei-shui ırmağının74 kuzeyinde otururlar. Onların güneyinde Ta-hsia (Baktria), batısında An-his (Partlar), kuzeyinde

ise K’ang-chü memleketleri bulunmaktadır. Göçer-konar bir memlekettir. Hayvanlarını takip ederek göçer bir hayat sürdürürler. Gelenekleri Hunlar ile aynıdır.75 Yüz veya iki yüzbin askeri vardır.76 [Bu memleket] eskiden çok kuvvetli idi.77 Bundan dolayı Hunları küçümsemişlerdi.78 [Hun hükümdarı] Mete (Mao-tun)79 tahta geçince80 onlara (Ta Yüeçilere) hücum ederek mağlup etmiştir. [Mo-tu’nun oğlu] Lao-shang (Ki-ok) Ch’an-yü81 döneminde, Hunlar Yüeçi hükümdarını öldürmüş ve onun kafatasından içki kadehi yapmışlardır.82 Başlangıçta, Yüeçiler, Tun-huang Ch’i-lian [Dağı’nın] arasında yaşıyorlardı.83 Ancak Hunların saldırısına uğradıktan sonra mağlubiyet olmuşlar ve kaçarak uzaklara gitmişlerdir. [Kaçarken] Ta Yüan memleketinden geçtiler ve batıda Ta-hsia memleketini (Baktria) mağlup edip onları kendilerine tâbi ettiler. Hükümdarı, karargâhını Kuei-shui’nin kuzeyinde kurdu. [Eskiden Hunlara yenilip uzaklara kaçarken], onlardan küçük bir grup kaçamayıp, orada kalmışlar ve Nan-shan Dağı’ndaki Ch’ianglara 84 sığınmışlardı. Bu nedenle [bu grup] Yüeçiler, Küçük Yüeçiler85 adı ile adlandırılmışlardır (Ssu-ma ch’ien 1975: 3161-3162).

An-hsi (Part Krallığı) Memleketi:86 Ta Yüeçi memleketinin bir kaç bin li (takriben 500 km) batısındadır.87 Onların geleneği yerleşik olup, tarımla uğraşırlar. Pirinç ve buğday ekerler, üzümden şarap yaparlar. Şehir ve yerleşim bölgelerinin88 yapısı Ta Yüan memleketine benzer. Bu memlekete bağlı büyüklü küçüklü yüzlerce şehir vardır. [An-hsi] memleketi birkaç bin li genişliğinde olup, en büyük ülkedir.89 Bu memleket Kuei-shui nehrin kenarındadır.90 Bu memlekette pazarlar vardır.91 Halkları ile tüccarları araba ve kayıklarla komşu memleketlere ve hatta birkaç bin li uzaklıktaki memleketlere gidip [ticaret yaparlar]. Gümüşten para yaparlar. Paralarının üzerindeki [resim] aynen hükümdarlarının yüzüne benzer. Hükümdarları ölünce, hemen yeni para yaparlar ve tahta geçen hükümdarının resmini

basarlar.92 Sertleştirilmiş deri üzerine yazıları yatay ve paralel olarak yazarlar.93 Bunu kitap olarak kullanırlar. Onların batısında T'iao-chih, kuzeyinde Yen-ts'ai-ve Li-hsüan94 gibi memleketler bulunmaktadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162).

T'iao-chih Memleketi:95 An-hsi memleketinin birkaç bin Li batısındadır. Bu memleket Hsi-hai'nin (Batı Denizi)96 kıyısında olup sıcak ve rutubetlidir. Genelde tarla işleriyle uğraşırlar,97 pirinç ekerler. [Bu memlekette] bir cins büyük kuş vardır. Yumurtası kap büyüklüğündedir.98 Nüfusu kalabalık olup çeşitli küçük beyleri- vardır. Onlar An-hsi memleketi tarafından vassal ülkesi hâline getirilerek yönetilmekte ve [An-hsi'nin] tabî olan yabancı memleketi olarak görülmektedir.99 [T'iao-chih] memleketinde iyi hokkabazlar vardır. An-hsi memleketindeki ihtiyarların söylediklerine göre: "T'iao-chih memleketinde Jo-shui ırmağı ile His wang-mu vardır. Fakat onları görenler olmamıştır"100 (Ssu-ma ch'ien 1975: 3163-3164).

Ta-hsia Memleketi:101 Ta Yüan memleketinin iki bin li'den fazla güneybatısındadır. Bu memleket Kuei-shui'ın güneyindedir. Halkı yerleşiktir. Şehir ve evleri vardır. Gelenekleri Ta Yüan memleketi ile aynıdır. [Ta-hsia memleketinin] büyük hükümdarı yoktur; ancak, genelde her şehrin veya her bölgede küçük bir yöneticiyi tayin ederlerdir. Onların askerleri zayıftır, savaşmaktan korkarlar. Fakat ticareti iyi yaparlar. [Bunun için] Ta Yüeçiler batıya doğru göç edince Ta-hsia memleketini mağlup ederek bu memleketi kendilerine tabi kılmışlardır. Ta-hsia memleketinde nüfus kalabalıktır. Bir milyondan fazla nüfusu vardır.102 Başkentlerinin adı Lan-shih Şehri'dir.103 [Bu şehirde] çeşitli ticaret mallarının alınıp satıldığı pazarlar vardır. Ta-hsia memleketinin güneydoğusunda da Shen-tu vardır"104 (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164).

Sonuç

Han Sülalesi (M.Ö.206-M.S. 9) kuzey ve kuzeybatı sınırından gelen Hun tehdidini ortadan kaldırmak için yani “Hunların sağ kolunu kesmek” için Orta Asya’da bulunan devlet ve topluluklarla işbirliğine davet etmek üzere elçi Chang-ch’ien’i bölgeye göndermiştir ve bununla birlikte meydana gelen elçi raporu M.Ö. 139 yıllarındaki Orta Asya hakkında ilk resmi ergumant yazılmıştır. Han Sülalesi’nin stratejik planı bununla kalmıyor ve Hunlara karşı koyabilmek için Ta-Yüan memleketinde bulunan Tanrı Atı’nı da ele geçirmek için iki kez bu memlekete uzun sefer düzenlemiştir. Chang-ch’ien’in ikinci Orta Asya seferi (M.Ö. 115) de aynı amaçla gitmesine rağmen ilk gittiği gibi pek başarılı olamamıştır. Ancak Çin’in Orta Asya ile olan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri ise gelişmeye başlamıştır. Böylece Hunlar dönemindeki Orta Asya’nın durumu elçinin seyahatnamesinde aydınlatılmıştır. Aynı zamanda Çin’in Orta Asya’ya yayılmasını da sağlamıştır.

1 Gardiner-Garden 1986: 23.

2 Shih-chi (Tarihi Hatıralar): Yazarı Ssu-ma ch’ien’dir (M. Ö. 145-M. Ö. 86?). Onun diğer adı Tzu-ch’iang’dır. Ssu-ma ch’ien, Çin tarihindeki ilk meşhur tarihçidir. M. Ö. 104-M. Ö. 91 yıllarında yazılmış olan bu eser, 130 bölümden oluşmaktadır. 110. bölümünde “Hunlar Monografisi”, 123. bölümünde “Fergana Monografisi yer almaktadır. Ayrıca 109 ve 111. bölümlerinde Hunlarla savaşan Han Sülâlesi generallerinin biyografilerinde de Hunlarla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Tarihi Hatıralar kendinden önce yazılmış olan 30’dan fazla klasik kitaptan yararlanılarak yazılmıştır. Han Sülâlesi döneminde T’ai-shih-kung-shu ve T’ai-shih-chi adıyla bilinen eser, Wei ile Chin Sülâleleri zamanında kısaltılmış Shih-chi (Tarihi Hatıralar) denilmiştir. Han-shu (Han Sülâlesi Tarihi) da yer alan bilgilere

dayanılarak Tarihi Hatıralar'ın on bölümün kaybolduğu ve kaybolan bu on bölümün Ch'u Shou-sun adlı bilgin tarafından tamamlandığı belirtilmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 1-6). Bizim bu çalışmamızda Shih-chi adlı eserin Chung hua Shu chü 1975 Pekin edisyonu kullanılmıştır, s. 3157-3181.

3 Ta Yüan, bugünkü Fergana Ovası'ndadır. Ta Yüan memleketinin Ta-wan şeklinde yanlış bir okunuşu da vardır. Han Sülâlesi döneminde (M. Ö. 206-M. S. 9), Chang-ch'ien'in seyahatıyla tanıtılmıştır. Yerleşik Aryan ırkından olan Fergana memleketi, Eski İran dilini kullanmaktaydı. Zengin ve ticaret ile uğraşan bu memleket, M. Ö. 104 ve M. Ö. 101 yıllarında iki defa Han Sülâlesi'nin saldırısına uğramıştır. M. S. 46 yıllarında, bir dönem Doğu Türkistan'da kurulan Sha-ch'e (Yarkent) Devleti'ne bağlanmıştır. Tarihte, Çin ile at ticaretinin yoğun bir şekilde yapılan bu memleket, IV. ve V. yüzyıllarda da Avar veya Eftalitlerin, VI. yüzyılda Göktürk ve Türgişlerin, 648 yıllarında T'ang Sülâlesi'nin, daha sonra Arapların hakimiyetine girmişler ve tarih sahnesinden kaybolmuşlardır (Ch'en 1987: 37).

4 Han-shu (Han Sülâlesi Tarihi): Yazarı Pan Ku (M. S. 32-92)'dur. Onun diğer adı Ming-ch'ien'dir. "24 Tarih" diye bilinen Çin yıllıklarının ikincisidir. Aynı zamanda belli bir devri konu alan ilk eserdir. Han Sülâlesi'nin kurulduğu (M. Ö. 206) tarihten Sonraki Han Sülâlesi imparatoru Wang-mang'ın ilk yılına (M. S. 23) kadar 230 yıllıktarihi devri konu almıştır. Yüz bölümden oluşan bu eserin 94. bölümünde "Hunlar Monografisi" 96. bölümünde "Batı Bölgeleri Monografisi" yer alırken, eski Türkler ve Orta Asya'nın eski tarihi ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.

5 Hou Han-shu (Sonraki Han Sülâlesi Tarihi): Yazarı Fan-ye'dir (396-445). 25-220 yıllarını kapsayan bu eser, toplam yüzyirmi bölümden oluşmaktadır. 87. bölümünde "Batı Ch'iang Monografisi", 88. bölümünde

“Batı Bölgeleri Monografisi”, 89. bölümünde “Güney Hunlar Monografisi” yer almaktadır. Eski Türkler, Orta Asya’nın eski tarihi ve Türklerle komşu kavimler ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.

6 Tzu-chih-t’ung-chien (Eski Sülâlelerin Umumi Tarihi): Yazarı Ssu-ma Kuang’dır (1019-1086). M. Ö. 403 yılından 959 yılına kadar dönemi konu alan bu kitap Çin’in en büyük kronolojik eseridir. Türklerle ilgili bilgiler bu eserin koronolojisinde yer almaktadır.

7 Hsi-yü’nün Çin kaynaklarındaki tarihi içeriği, farklı zaman diliminde bölgenin sınır alanının genişliği ve siyasî, ekonomik ve kültürel maiyeti hakkında bakınız Nuraniye Ekrem, Çin Elçisi Chang-Ch’ien’in Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar (Yayınlanmamış Doktora Tez, Hacettepe Üniversitesi, 1999), 1999: 12-15.

8 G. Hambly 1969: 1-12; H. Toru 1981: 1-10.

9 Barthold, 1988: 141.

10 Avdiyev Tercüme: 1.

11 Rice 1957: 43.

12 Fang-hao 1855: 51-52.

13 Ögel 1988: 461.

14 Avdiyev Tercüme: 1.

15 V. Diakov-S. Kovalev, 1987: 305.

16 Diakov ile Kovalev, 1987: 84.

17 Herodotos, 1969: I, 201, IV. 13, 25, 26, 27.

18 Heredotos, 1969: I, 201.

19 Chang chih-hsiao, 1994: 16.

20 Chang-chih-hsiao, 1994: 4.

21 Hambly, 1969: 20.

22 Mansur, 1993: 41; 137.

23 Biçurin, 1851: 6-8.

24 Biçurin, 1851: 6.

25 Biçurin, 1851: 8.

26 Hirth, 1917: 96.

27 Hambly, 1969: 20.

28 Ta-Yüan, Büyük Yuan demektir. Yuan ve Wan olarak iki çeşit okunuşu vardır (K'ang-hsi 1984: 284). Yüan karekteri, Ssu-ma ch'ien'e göre, burada Yüan diye okunmalıdır (1975: 3157). B. Karlgren'e göre Ta Yuan karakteri d'âd/d'âi veya t'âd/t'âi-iwan/i'wien diye okunmalıdır (Hulsewé 1979: 131, not 3251). F. Hirth (1917: 48-149) bazı araştırmacıların fikrine dayanarak, Ta-Yüan'in Yavanas olduğunu ve Asialıların Yunanlılara Yavan dediklerini ileri sürerken, Ta Yüan'in genelde Fergana veya Fergana vadisi olduğunu tespit etmiştir (Hirth 1917: 95). Fakat, burasının Hokand (Wylie 1881: 44) ve Soğd memleketi (Pulleyblank 1966: 25) olduğu farklı görüşler de bulunmaktadır.

29 Hsiung-nu genelde Batı kaynaklarında Hunlar olarak bilinmektedir. Ancak, bu asrın başında Çin kaynaklarındaki Hsiung-nu Batı kaynaklarındaki Hunlar ile aynı olup olmadığı konusunda epey tartışmalar olmuştu (Maenchen-Helfen 1944-1945: 222-243; 1955: 101-106; 1961: 249-261).

30 Li Çin'e özgü olan ölçü birimidir. Tarih boyunca her sülâlede farklı kullanılmıştır. Mançu İmparatorluğu döneminde (1644-1911) 360 adım bir li idi (K'ang-hsi 1984: 1291). Tz'u-hai Sözlüğü'nde (1994: 2929), bir li 0. 576 kilometre olarak belirtilirken Tz'u-yüan Sözlüğü'nde (1995: 1171) ise 1929 yılında bir li'nin 500 metre olarak belirlenmiş olduğu kaydedilmiştir. Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, Ta-Yüan memleketinin başkenti olan Kui-shan şehri, Han Sülâlesi başkenti Ch'ang-an şehrine 10250 li'dir (Pan-ku 1962: 3894). Chang-ch'ien bu mesafeyi 10000 li olarak vermiştir.

31 Su ve Hsü’den ibaret iki çeşit okunuşu olan bu karakterin âdet, gelenek, örf ve âdet, yaşayış, bazen töre anlamına geldiği kaydedilmektedir (K’ang-hsi 1984: 105).

32 Yerleşik hayat anlamına gelen Tu-chu kelimesi, nesillerce aynı toprakta yaşamak, kentte ve evde oturmak şeklinde açıklanmaktadır (Tz’u-yüan, 1995: 316).

33 P’u-t’ao: üzüm demektir. F. Hirth’in araştırmasına göre, Çincedeki P’u-t’ao kelimesi Grekçe Botrus kelimesinden gelmektedir. P’u-tao kelimesi ilk defa bu metinde görünmektedir (Hirth 1917: 146). P’u-t’ao’nun bugünkü yazılışıdır. P’u-t’ao chiu ise “üzüm içkisi” yani şarap demektir.

34 Shih-chi’yi izah eden T’ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma Chen şöyle açıklamaktadır: “Yabancılar, dünyada çok olan üç şeyden söz ederler. Chung-kuo (Çin)’da insan çok, Ta-ch’in (Roma) ’da kıymetli eşyalar çok, Yüeh-chihlerde ise at çoktur” (Shih-chi 1975: 3160, not 1). Hsü-sung… (1781-1848) T’ong-k’ao adlı kitapta yer alan izaha dayanarak şu bilgileri vermektedir: ‘Ta Yüan atının sırtında bir kaç Ts’un (bir ts’un = 0. 033 metre) uzunlukta et boynuzu vardır. Bazı atlar insanın dilini anlarlar, davulun melodisine göre dans edebilirler. ” Ayrıca, siyah ve kızıl karışık renkli atların ve siyah renkli atların kulakları hep kızıldır. Sarı ve kızıl atların kulakları hep siyahtır. Genelde atın rengi, kulak rengi ile farklıdır. Diğer renkleri normal atlarlardan farklı değildir” (Yang Chia-luo 1975: 394: not 13). Hsü-sung, diğer eski kaynaklarına dayanarak şu bilgileri vermektedir: “Güneybatı yönündeki Ta Yüan memleketinde Yüan-ch’iu tepesi bulunmaktadır. Bu tepede iki Chang (bir chang = 3.33 metre) büyüklüğünde iyi atlar bulunur. Atın yelesi dizine kadar, kuyruğu ise yere kadar uzanır. Ayağı bir Sheng (= bir kap) büyüklüğündedir; ayaklarının boğumları eğilebilir. Günde bin li kat edebilir. Öğleyin kan terler” (Yang Chia-luo 1975: 394, not 14).

35 Han Sülâlesi Tarihi'nde İmparotor Wu-ti'nin (M. Ö. 140-87), "T'ian-Ma Şarkısı"nın (Gök/İlâhi Atlar Şarkısı) sözünü M. Ö. 112 yılında yazdığı kaydedilirken (Pan-ku 1962: 184), yine aynı kitapta M. Ö. 120 yılında yazdığı kaydedilmektedir. Tian-ma şarkisi şöyle yazılmıştır: "T'ai-yi ilâhî (yıldızı) yer yüzünü beslemektedir, Gök/İlahî Atları dünyaya gelmektedir; Atların teri yapışkandır, Kırmızı köpükler akıtır" (Pan-ku, 1962: 1060). Sonraki Han Sülâlesi (25-220) imparatoru Kuang-wu-ti (25-57)'nin oğlu Liu-ts'ang, 57 yılında bir Ta-Yüan atını hediye olarak almıştır. Atın ön ayağının üst kısmındaki bölgelerde küçük deliklerden kan aktığını görüp: "Her zaman Wu-ti'nin yazdığı 'Gök/İlâhî Atlar'ın kırmızı terleri yapışkandır" mısrasını duyuyordum. Bugün kendi gözümle gördüm ve doğru imiş" diye hayran kalmıştı (Fan-ye 1965: 1439). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan ve Sonraki Han Sülâlesi'nin (25-220) Orta Çağı'nda yaşamış olan Ying-shao'nun açıklamasına göre, Ta Yüan atı kan terlerdi, kanı nemli ve yapışkandı (Pan-ku 1962: 1060, not 2). Tu-yo (735-812)'nun yazdığı T'ung-tian (Genel Tarih) adlı eserinde yer alan T'u-hou-luo (Tohar, Tohara) Monografisi'ne göre, "Tohar memleketinin (başkentinin) kuzeyinde P'o-li Shan dağı bulunmaktadır. Dağın güneyindeki kayada bulunan mağarada İlâhî Atlar vardır. Toharlılar her zaman bunun yakınlarında atlarını otlatırlardı [Bu atlar ilâhî Atlar ile çiftleşince] doğmuş olan tay çok kıymetli olur ve hepsi kan terleyen atlardır. Tohar memleketinin kuzey hududu Han Sülâlesi dönemindeki Ta-Yüan memleketidir (Tu-yo 1935: 1044a). Wang-Hsien-ch'ien (1842-1917) 'in yazdığı Han-shu Pu-chu (Han Sülâlesi Tarihi Hakkında ilave ve izahlar) adlı eserin açıklamasında ise şöyle yazılmaktadır: "İli Atı'nın (İli vadisinde bulunan meşhur at) güçlü olanların ön ayağının üst kısmında ve sırtında zaman zaman küçük yaralar olur ve oradan kan akar" (Yang Chia-luo 1975: 394, not 14).

36 T’ian-ma Gök Atları” veya İlâhî Atları”dır. P’ei-yen, Han-Shu Yin-Yi (Han Sülâlesi Tarihi Hakkında izahlar) adlı esere dayanarak şu bilgileri vermektedir: “Ta-Yüan memleketinde yüksek bir dağ vardır. Dağ’ın tepesinde bir çeşit at vardır, fakat bu atlara ulaşması zordur. Ancak beş renkli (rengarenk) dişi atı dağın eteğine bırakıp dağ tepesindeki atla çiftleştirerek kan terleyen tay elde edilebilir. Bu nedenle bu çeşit ata “Gök/Tanrı Atı” veya “İlâhî Atları” adı verilmiştir” (Ssu-ma ch’ien 1975: 3160, not 2). Shih-chi’de yer alan bilgilere göre, “Daha önce Han Sülâlesi İmparatoru Wu-ti, Yi-chin kitabı okurken, “İlâhî Atlar” kuzeybatıdan gelmektedir” ibaresini okumuştu. Vusunların iyi atını ele geçirince bu ata T’ian-ma (Yani “İlahi Atlar”) adını vermişti. Daha sonra Ta Yüan’in kan terleyen atını ele geçirdiğin de, [Ta-Yüan atının] daha kuvvetli olduğunu görmüş ve Vusun atının adını “Hsi-chi (Batının ucu) Atı”, Ta-Yüan atının adını ise T’ian-ma (“İlâhî Atları”) diye değiştirmiştir (Ssu-ma chi’en 1975: 3170). Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgilere göre, “T’ai-ch’u saltanat devrinin dördüncü yılının (M. Ö. 101) bahar ayında, Er-shih generali Li Kuang-li, Ta-Yüan memleketi hükümdarını öldürerek kan terleyen atı getirmişti. Bundan dolayı imparator Wu-ti, Hsi-chi T’ian-ma Şarkısı’nı yazmıştır (Pan-ku 1962: 202).

37 Ch’eng, şehir veya kent demektir. Eski manası “Halkları içeren topraktan yapılan sur”dur (Hsü-shen 1985: 288/a). Kuo ise şehrin dış surudur. Yani iç sura Ch’eng, dış surada Kuo denilir (K’ang-hsi 1984: 229, 1273). Wu ev, Shih ise oda demektir (K’ang-hsi 1984: 301, 295). Bu bilgilerden Ta-Yüan halkının şehir ve ev yapısını öğrenmek mümkündür.38 Han Sülâlesi Tarihi’ne göre, Ta-Yüan memleketinin “aile sayısı altmış bindir. Nüfusu üç yüz bin, ordusu ise altmış bin’dir” (Pan-ku 1962: 3894).

39 Han Sülâlesi Tarihi’ne göre, “Ta Yüeh-chihler, Ta-yuan memleketinin altıyüzdoksan li güneybatısındadır. Kuzeyi K’ang-

chü memleketiyle, güneyi ise Ta Yüeh-chihlerle sınırdır" (Pan-ku 1962: 3894). Chang ch'ien'in ilk batı seferinde (M. Ö. 139-126) Yüeh-chihler, Sırderya'nın kuzey kıyısında idi. Chang-ch'ien döndükten sonra, Yüeh-chihler güneye inerek Ta-hsia memleketine girmişlerdi. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgiler ise, Chang-ch'ien memleketine döndükten sonrasına aittir. Bu nedenle, Yüeh-chihler Ta-Yüan memleketinin güney veya güneybatısında bulunmuştur (Pan-ku 1962: 3890-3891).

40 Ta-hsia memleketi, Chang ch'ien memleketine döndükten sonra Ta yüeh-chih hâkimiyetine girmiştir. Bu nedenle Han Sülâlesi Tarihi'nde Ta-hsia memleketine yer vermemiş ve Ta Yüeh-chih Monografisi'nde yer almıştır (Pan-ku 19672: 3890-3891).

41 Yu-mi, B. Karlgren Wı/uo-miar/mjie olarak okumuştur (Hulsewé 1979: 94. not 138). Ssu-ma ch'ien'in açıklamasına göre, Yu-mi, Chü-mi'dir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3160, not 3). Yan shih-ku'nun açıklamasına göre, bu memleketin adı Yu-mi olarak okunmaktadır (Pan ku 1965: 3876, not 1). Han Sülâlesi Tarihi'ne göre Chü-mi memleketinde 3140 aile, 3540 nüfus, 2040 asker vardır…Güneyinde Ch'ü-le, kuzeydoğusunda Ch'iu (Kuça), kuzeybatısında Ku-mo (Aksu), batısında ise Yü-t'ian (Hotan), üç yüz doksan li mesafededir. Şimdiki adı Ning-mi'dir (Pan-ku, 1962: 3880). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "Yü-men geçidinden (Kan-su eyaletinin kuzeybatı hududunda) Shan-shan, Ch'ieh-mo ve Chin-chüeh gibi memleketleri geçerek üç bin li'den fazla yolculuktan sonra, Chü-mi memleketine ulaşır…Chü-mi memleketinden üç yüz doksan li batıya doğru gidilirse Yü-t'ian (Hotan) memleketine ulaşır" (Fan-ye 1962: 2915). San-kuo (Üç Sülâle) döneminde (220-280), Chü-mi memleketi Yü-t'ian memleketine bağlanmıştır (Ch'en-shou 1959: 859). T'ang Sülâlesi Tarihi'nde (618-906) yer alan bilgilere göre, "Yü-t'ian'ın (Hotan) üçyüz li doğusunda Chien-te-li nehri bulunmakta, yediyüz li doğusunda

Chin-chüeh memleketi bulunmaktadır. [Chien-te-li] nehrinin doğusunda Yu-mi vardır, (halk ve hükümdar) Chien-te-li şehrinde oturmaktadırlar. Bu şehrin bir diğer adı Chu-mi şehirdir. Yani eski Ning-mi şehridir. (Ou-yang hsiu 1975: 6236). Yu-mi veya Chu-mi, Hotan'ın üçyüz veya üç yüz doksan li doğusunda olduğu kesindir. Buna dayanarak bazı araştırmacılar, Yu-mi veya Chu-mi'nin bugünkü Keriye olduğunu iddia etmiştir (Ting-ch'ien 1962: 155, 171, 172). Chu-mi adı, Han Sülâlesi Tarihi'nin Uygurca tercümesinde "Dendan Öylk" ve "Uzun Tetir" olarak yer almıştır (Arı, 1985: 519).

42 Han Sülâlesi'nden Ming Sülâlesi (1368-1664)'ne kadar kaynaklarda Yü-t'ian, Yuan Sülâlesi Tarihi (1271-1368)'nde Wo-tuan (Sung lian 1976: 1568), Ch'ing Sülâlesi Tarihi'nde (1644-1911) ise He-t'ian şeklinde yazılmıştır (Chao-er-sün 1977: 1393). Seyyah Hsüan-tsang, Hindistan'a yaptığı gezisinden (628-646) sonra yazdığı seyahatnamesinde, Hotan adının Ch'ü-sa-tan-na (Gostana, Kustana) olduğunu kaydederken, bu kelimenin Çince anlamının da "Yerin Memesi" olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Hotan adının "halk adında Huan-na, Hunların dilinde Yu-tun, Hu'ların dilinde Huo-tan, Hintlerin dilinde Ch'ü-tan adlandırıldığını, eskiden Yu-t'ian diye söylenmesinin yanlış olduğunu izah etmiştir (Chi-hsien-lin 1985: 1000). Aynı bilgiler, Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde de yer almaktadır (Ou-yang-hsiu 1975: 6235). Hotan hakkında daha ayrıntılı bilgiler Aurel Stein'in Ancient Khotan adlı eserinde yer almaktadır. Yine bazı araştırmacılar, Yu-t'ian'in Borazan mahallesindeki Yotkan kasabası olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Feng Ch'en-chün 1982: 51).

43 Hotan'ın batısında bulunan Kara Kunlun Dağı ve Pamir Dağları'nın suyu batıya doğru akarlar. Fakat Hsi-hai (Batı Deniz)'in nerede olduğu hakkında farklı fikirler ileri sürülmüştür. Shih-chi'yi izahlayan T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen, "T'ai-k'ang Ti-chih"adlı coğrafya ile ilgili

kitaba dayanarak şu açıklamayı vermişti: “Sarı nehrin kuzey kısmında bulunan nehirlere He (nehir), hudut, dışındaki bölgelerinde bulunan sulara da Hai (deniz, göl) denmektedir” (Ssu-ma ch’ien 1975: 3160, not 5). Dolayısıyla Hsi-hai’nin Aral Gölü olduğu tahmin edilebilir.

44 Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgiye göre, “P’u-ch’ang Hai (P’u-cha’ng denizi (gölü)’ın bir diğer adı da Yen-tse (Tuzlu göl)’dir. Yu-men ve Yang-kuan’dan ibaret iki geçide (Kan-su eyaletinin batı hududundadır) üç yüz li’den fazla mesafe uzaklıktadır. [Bu gölün] genişliği üç yüz Li karedir. [Gölün] suyu hareket etmeden kış ve yaz ne azalır ne de çoğalır” (Pan-ku 1962: 3871). T’ang Sülâlesi (618-906) döneminde yazılan K’uo-ti-chih adlı coğrafya kitabında yeralan bilgilere göre, P’u-ch’ang Hai’nin (P’u-ch’ang Gölü), Yo-tse (Siyah göl), Yen-tse (Tuzlu göl), Fu-jih hai (Fu-jih gölü), Ch’uan-lan ve Lin-hai gibi adları vardır. Sha-chou veliyatenin güneybatısındadır” (Ssu-ma ch’ien 1975: 3160, not 5). Araştırmacılar Yan-tsü gölün Doğu Türkistan’ın doğusunda bulunan Lop Nor (Lop Gölü) olduğunu iddia ederler (Wylie 1881: 30; Hirth 1917: 147; Hulsevè 1979: 72, not 12; Feng Ch’en-chün 1982: 59).

45 Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgilere göre, Sarı Irmak’ın iki kaynağı vardır. Biri Ts’ung-lin (Pamir) Dağı’ndan, diğeri de Yu-t’ian (Hotan) ’dan ortaya çıkar. Yu-t’ian, Nan-shan (Güney Dağı) dağının eteğindedir. Buradan çıkmış olan nehir kuzeye doğru akar, Ts’ung-ling dağından gelen nehirle birleşir ve birlikte P’u-ch’ang Denizi (gölü)ne dökülür. Herkes [gölün suyunun] yer altından akarak güneydeki Chi-shih (Kan-su eyaletinin güneybatısı ile Ch’ing-hai eyaletinin güneydoğusunda bulunan dağdır) dağında ortaya çıktığını ve Chung-kuo (Çin)’da bulunan nehrin [kaynağı olduğuna] inanırlar” (Pan-ku 1962 1962: 3871). Bu tarife göre şu şekilde değerlendirebilir: Pamir Dağları’ndan doğuya akan sular Ka_ar nehrini oluşturmaktadır. Pamir ve Kara Kun-lun Dağları’ndan gelen

sular Yarkent nehrini oluşturmaktadır. Kun-lun Dağı'ndan güneye akan sular Karakaş ve Yurunkaş nehrini oluşturmaktadır. Bu nehirler Aksu nehriyle Avat nahiyesinin güneyinde kesişmekte ve burada bu nehirler birleşerek doğuya akarlar. Bu doğuya giden nehrin adı Tarım nehridir. Tarım nehrinin doğu ucu ise Lap Nor Gölü'dür. Sular buraya gelinceye kadar kumun içine girmiştir. Ancak bugün Lop Nor Gölü'nde sular kurumuş ve yerinde sadece tuz yatağı kalmıştır. Yalnız Yen-tse Gölü'nün Sarı Irmak'ın kaynağı olması şüphelidir. Sarı Irmak'ın ilk kaynağı Ch'ing-hai eyaletindedir. Shih-chi'nin yazarı Ssu-ma ch'ien elçi Chang-ch'ien'in bu görüşünün asılsız olduğunu ileri sürmüştür (1975: 3179).

46 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "Shan-shan'nın, asıl adı Lou-lan'dır" (Pan-ku 1962: 3875). Yuan-feng saltanat devrinin dördüncü yılında (M. Ö. 73), Han Sülâlesi ordusu Lou-lan memleketini mağlup edince kendi hakimiyeti altına almış ve memleketinin adını Shan-shan olarak değiştirmiştir (Pan-ku 1962: 3878). Bu olaydan sonra Lou-lan memleketinin başkentini Yü-ni'den Yi-hsun şehrine taşımıştır (Pan-ku 1962: 3875, 3878). Feng-ch'en chün'ün araştırmasına göre, Yi-hsun şehri, Çarklık nahiyesinin kuzeydoğusunda ve Abdal Dağı'nın güneyinde bulunan Miran (Mi-lan)'dır. Yu-ni ise bugünkü Çarklık nahiyesidir (Feng-ch'en-chün 1982: 9, 65). Aynı araştırmacı, Shan-shan memleketinin bugünkü Çarklık olduğunu tespit ederken, A. Stein ile Sven Hedin gibi araştırmacıların incelemesine dayanarak Lou-lan'ın, Lop Nor'un kuzeyi, yani 40° 30' kuzey, 89° 45' doğu bölgesinde bulunan ve eski adı Kroaina denilen yer olduğunu ortaya koymuştur (Feng-ch'en-chün 1982: 55). E. G. Pulleyblank ve J. R. Hamilton Shan-shan'ın Çerçen olduğu fikrine yer vermiştir (Pulleyblank 1963: 109). Yalnız bugünkü Çerçen, Çarklık'ın daha batısındadır. Burada fikir ayrılığı vardır. Ayrıca, Ch'ing Sülâlesi (1644-1911) döneminde Turfan'ın güneyinde bulunan Piçan (Fucamni) 'a

yanlışlıkla eski Shan-shan olduğu sanılmıştır. Dolayısıyla, Piçan'in bugünkü Çince adı Shan-shan'dır (Feng Ch'en-chün 1982: 75-76).

47 Shih-chi'de yer alan T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang shou-chieh'in açıklamasına göre "Ku-shih, Ch'e-shih'tir" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 7). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, imparator Hsüan-ti döneminde (M. Ö. 73-49)… Ku-shih memleketini mağlup etmiş ancak tamamen yok edememiştir. [Ardından bu memleketi] Ch'e-shih Ön Krallık, Ch'e-shih Arka Krallık ve dağın (Tanrı Dağı) kuzeyinde bulunan altı memlekete parçalamıştır" (Pan-ku 1962: 3873). Demek ki, Ku-shih ile Ch'e-shih farklıdır. Yani Ku-shih memleketi parçalanmış olan sekiz memleketinin tümünü içermektedir. Wang-hsien-ch'ien'in araştırmasına göre, Ku-shih'in yeri Turfan ile Turfan'ın kuzey bölgelerindedir (Yang-chia-luo 1975: 124. not 22). Batılı araştırmacıların görüşü buna yakındır. Bu konudaki bilgileri A. F. P. Hulsewè'nin kitabında yer almaktadır (Hulsewè 1979: 76-77, not 49).

48 M. Ö. 121 yılında, Han Sülâlesi ordusu, Hunlara karşı yaptığı savaşta başarı kazanınca, Hunların Sag Bölge Hükümdarı Hun-ye Han Sülâlesi'ne teslim olmuştu. Hunların Sag Bölgesi ise, Han Sülâlesi'nin eline geçmiştir: Chin-ch'eng şehrinden He-hsi bölgesine (He-hsi koridoru) ve Nan-shan dağından (Altın dağ) batıya doğru Yen-tse gölüne kadar bölgelerde Hunlardan eser kalmamıştır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3167). Demek Hunların Sağ Bölgesi'nin batı sınırı Yen-tse'ye kadar uzanıyordu.

49 Lung-his, Han Sülâlesi'nin bir vilayetidir. F. Hirth bunu Kan-su eyaleti olarak aktarmıştır (Hirth 1917: 145). Bu vilayet Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 221-206) tarafından ilk defa tesis edilmiştir (Pan-ku 1962: 1610). Kan-su eyaletinin güneydoğu kısmındadır (Tz'u-hai 1994: 3098).

50 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 221-206) imparatoru Shih-huang (M. Ö. 246-210), "göçebe olan Jung ve

T'i'lere karşı "Uzun Set"leri yapmış ve Chung-kuo (Çin) 'nin sınırı olmuştu. Fakat, batısı Lin-t'ao nahiyesinden daha uzağa gidememişti (Pan-ku 1962: 3872). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan "Coğrafya" bölümünde Lin-t'ao nahiyesinin Lun-hsi vilayetinde olduğu yazılıdır (Pan-ku 1962: 1610). İmparator Shih-huang'un "Uzun Set" inşa ettiğine dair bilgiler, Shih-chi'de yer alan "Hunlar Monografisi'ne de yer almaktadır. Batısında Lin-t'ao nahiyesi, doğusunda ise Liao-tung vilayetine kadar toplam onbin li uzunluktadır" denmektedir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2885-2886). Lin-t'ao nahiyesi, Kan-su eyaletindeki T'ao nehrin güney kıyısında olduğu için, Lin-t'ao [T'ao nehrin kıyısında] denilmiştir (Tz'u-hai 1994: 2392).

51 Ch'ianglar Kan-su, Ch'ing-hai ve Ssu-ch'uan bölgelerinde yaşamış olan göçebe topluluktur. F. Hirth, bunların Tangutlar olduğunu ileri sürmüştür (Hirth 1917: 96). Daha ayrıntılı bilgiler Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer almaktadır (Fan-ye 1965: 2869-2908).

52 Vusunlar daha önce Kan-su eyaletinin batısında, yani Hunların Sağ Bölgesi'nde oturuyorlardı. Takriben M. Ö. 128 yılında, Sailerin bölgesinde (Issık Göl ile İli vadisi arasında) oturmakta olan Yüeh-chihleri kovarak onların yerinde oturmaya başladılar. Göktürklerin tarih sahnesine çıkmalarına kadar bu bölgede bulunmudular. Vusunların etnik yapısı ve etnik mensubiyeti halâ tartışılmakta olan bir konu olup, V. Barthold (Minorsky 1956: 81-86) B. Ögel (1948: 259-278), P. Daffinà (1969: 143-155), E. G. Pulleyblank (1970: 154-160) ve J. R. Gardiner-Garden (1986: 29-40) gibi araştırmacılar Vusunlar ile ilgili çalışmalar yapmışlardı.

53 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Vusun memleketinin "doğusu Hunlar ile, kuzeybatısı K'ang-chü memleketi ile, batısı Ta-Yuan memleketi ile, güneyi ise şehir ve kentlerde oturan memleketler ile hem huduttur" (Pan-ku 1962: 3901).

54 Hsing-kuo göçer ve hareket eden memleket anlamındadır. Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yin Hsü-kuang'ın fikrine dayanarak "şehir ve evde yaşamayanlar" şeklinde izah edilmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 1). Çin kaynaklarında göçebe topluluklar için ilk kez bu terim kullanılmıştır. Sui-hsu hayvanları takip ederek birlikte hareket etmek anlamındadır.

55 Shih-chi'de Hunların örf ve âdetleri ile ilgili şu bilgileri kaydedilmiştir. "Su ve otları takip ederek göçerler, şehirde ve sabit bir yerde oturmazlar, tarla işleriyle uğraşmazlar, fakat herkesin bölüşmüş toprakları (ülüş) vardır. Yazılı belgeleri yoktur, her türlü anlaşma ve bağlayıcı kararlar için verilen söz geçerlidir. Çocuklar küçükten koyunlara (keçi olabilir) biner, ok ve yay ile kuş ve fare avlarlar. Biraz büyüyünce de tilki ve tavşan avlarlar ki, bunlar yiyecek için kullanılır. Erkekler iri yapılı ve güçlü olup, hepsi hem yay çeker, hem de iyi binicilerdir. Onların örf ve adetlerine uygun [geleneksel yaşam tarzı] biçimde, kendilerini rahat hissettikleri zamanlarda, hayvancılık ve çobanlık yaparlar, kuş ve hayvan avlayarak yaşamlarını sürdürürler. Acil (ve gerekli) durumlarda ise talimli oldukları için hemen saldırıya geçerler. Bu onların yaradılışında vardır. Onlar uzaktan çarpışırken ok ve yay, yakından çarpışırken ise hançer (veya bıçak), mızrak kullanırlar. [Savaşta üstünlük] kazandıkları zaman hep ilerler, tersi durumlarda da geri çekilir [mağlubiyete uğradığında], kaçmayı hor görmezler. Menfaat gördükleri yerde bulunurlar. [Çin ananelerinde bulunan] görgü kurallarına ve törelere uymazlar. Üst tabakadaki hükümdar, beyler ve asillerden alt tabakaya kadar hepsi, hayvan eti yiyip derisinden kıyafet dikip giyerler; yorgan denilen kürk ve keçeyi (tivitli kumaşlar) örterler. Genç ve kuvvetli olanlar etin en semiz ve güzel kısımlarını yerler, yaşlı ve zayıflar ise etin kalan kısmını yerler. Hunlar sağlıklı ve yapılı kişilere saygı duyar, yaşlı ve zayıf kişileri de hor görürler. Babaları ölünce oğulları, üvey

anneleriyle; ağabeyleri ölünce de kardeşleri ağabeylerinin karılarıyla evlenebilirler" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2879). Chang-ch'ien ikinci Batı Bölgeleri seferini (M. Ö. 119-115) Vusunlara yapmıştı. Vusun hükümdarı K'un-mo, Chang Ch'ien'e karşı kendini Hun Hükümdarı konumunda tutarak davranmış ve Hun hükümdarı Çin elçilerini kabul ettiği törenlere bezer törenle Chang-ch'ien'i karşılamıştı. Chang-ch'ien ise buna itiraz etmişti (Ssu-ma ch'ien 1975: 3168-3169).

56 Çincede, göçebe toplulukların askerleri için K'ung-hsian, "Yay çekebilen" veya "ok-yay denetebilen veya kontrol edebilen" kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimeden göçebe topluluğun askerlerinin durumunu ve tarzını görebiliyoruz. Araştırmacılar bu kelimeyi çeşitli şekilde tercüme etmişlerdir. Biz sadece "asker" olarak tercüme ettik.

57 Chang-ch'ien M. Ö. 126 yılında seyahatinden geri dönmüştü. M. Ö. 119 yılında, Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87), tekrar Batı Bölgeleri ele geçirmek için uğraşmaya başlamış ve Chang-ch'ien'den yeni bilgiler almıştı. Bu bilgiler Vusunlar hakkında olup şöyledir: "Ben Hunlar bölgesinde bulunduğun sırada duyduğuma göre, Vusun hükümdarının unvanı K'un-mo'dur. K'un-mo'nun babası, Hunların batısında bulunan küçük bir memleketin [hükümdarı idi]. Hunlar onun (K'uo-mo) babasına saldırarak öldürmüş (Han Sülâlesi Tarihi'nde K'un-mo'nun babasının Yüeh-chihler tarafından öldürüldüğü kaydedilmektedir. Pan-ku 1962: 2692). Bu sırada K'un-mo doğmuş ve ıssız bir yere bırakılmış Kuşlar onu kanatlarının altına alarak et parçaları yedirmiş, Kurt ise onu emzirmiş. [Hun hükümdarı] Ch'an-yü bu duruma şaşırmış ve onun olağanüstü bir kudrete sahip olduğunu anlamış. Böylece onu yanına alarak büyütmeye başlamış. Çocuk büyüyünce, emrine asker vermiş ve asker komutanı yapmış; savaşta defalarca başarı sağlamıştı. Ch'an-yü, babasının halkını K'un-mo'ya vermiş ve onun sonsuza kadar Hsi-ch'eng'i muhafaza

etmesini emretmiş. K’un-mo kendi halkını toplayarak beslemeye başlamış ve etrafındaki küçük şehirlere saldırmaya başlamış. [K’un-mo’nun] bir kaç onbin askeri varmış; her zaman onlara savaş tekniklerini idman yaptırırmış. Ch’an-yü ölünce, [K’un-mo] kendi adamlarıyla birlikte uzaklaşmış ve tarafsız kalmıştır. Böylece Hunların toplantısına (toyuna, kurultaya) gitmemeye başlamış. Hunlar akıncı ordu göndererek [K’un-mo’ya] saldırmış, fakat başaramamış. Aksine onun olağanüstü güce sahip olduğunu anlayarak onlardan uzak kalmayı tercih etmişler (Ssu-ma ch’ien 1975: 3168).

58 Hunlar her yıl üç defa toplanıp memleketin büyük problemlerini müzakere ederek çözüm getirmekteydiler. Göktürkçede “Toy”, Moğolcada “Kurultay” kelimesi bu çeşit toplantılar için kullanılmıştı (Kafesoğlu 1981: 246-250) Shih-chi’ye göre, “Yılın ilk ayında Hunların bütün beyleri küçük çapta Ch’an-yü’nün otağında toplanırlar ve Gök/Tanrı için ibadet yaparlardı. Mayıs ayında, büyük çapta Lung-ch’eng (Ejder şehri?) ’de toplanırlardı, kurbanlar keserek ata, göğe ve cinlerin ruhuna ayinler yaparlardı. Sonbaharda, büyük çapta Tai-lin adlı yerde toplanarak ve nüfus ve hayvan sayımı ile ilgili işlerini yaparlardı” (Ssu-ma ch’ien 1975: 2892).

59 K’ang-chü: Hulsewe’ Kang-chü hakkındaki çalışmasında Pulleyblank’ın görüşüne yer verirken K’âng/K’âng-kio/kiwo diye (Hulsewé 1979: 123, not 298) kaydetmiştir. K’ang-chü’nün etnik mensubiyetinin Soğdlar, K’ang-chü memleketinin ise, Sogdiana olduğu fikri ileri sürülmüş ve bu fikirler bir çok tarihçi tarafından kabul edilmiştir (Wylie 1881: 41; Hirth 1917: 96; Pulleyblank 1963: 247-248, 1966: 28; Hulsevè 1979: 123, not 298; Gardiner-Garden 1986: 60-62). Bu görüşü savunan araştırmacılar, Wei Sülâlesi dönemine (386-556) ait bir kayıda dayanmışlardır. Wei-shu’da (1974: 2281), kaydedildiğine göre K’ang memleketi Sogdiana’nın merkezidir. Fakat, Han Sülâlesi döneminde K’ang-chülüler, K’ang

memleketinde değil, Sagdiana dahil Sırderya'nın kuzeyi, Vusunların batısı gibi büyük bir alanda yaşamaktaydı. Chin Sülâlesi (265-420) döneminde ise, K'ang-chülüler Sırderya'nın güneyi olan Sogdiana'da oturmaya başlamışlardı (Pan-ku, 1962: 3891-3892; Fang-hsüan-lin 1974: 2544). Wei Sülâlesi (386-556) döneminde ise, Sogdiana'nın merkezi olan K'ang (Semerkand) memleketinde oturarak, tüm Sogdiana'yı yönettikleri soylularının Yüeh-chihlere dayandığı kaydedilmektedir (Wei-shou 1974: 2281).

60 Chin Sülâlesi Tarihi'ne (265-420) göre, "K'ang-chü memleketi, Ta Yuan memleketinin iki bin li kuzeybatısında olup, Su-yi ile Yi-lieh memleketi ile komşudur" (Wei-shou 1974: 2544). Bu sülâlesinden sonra, K'ang-chü adı kaybolmuş ve daha sonra eski yurdunda değil Maveraünnehir bölgesinde K'ang-chü neslinden olan hâkimiyetler ortaya çıkmaya başlamıştır (Fang-hsüan-lin 1974: 2544). Bir dönem Eftalitlerin (Ya-ta) hâkimiyeti altında kalmışlardır (Wei-shou 1974: 2279). K'ang-chü adının kaybolması veya hâkimiyetin yitirilmesi, Eftalitlerle bir ilgisi olmalıdır veya oturdukları yeri de değişmiş olmalıdır.

61 Chang-ch'ien'in raporuna göre, Yüeh-chihlerin geleneği ve yaşam tarzı Hunlarla aynıdır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

62 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, K'ang-chü memleketinin aile sayısı yüz yirmi bin, nüfusu altı yüz bin, askeri ise yüz yirmi bindir (Pan-ku 1962: 3892). Chang-ch'ien'den sonra K'ang-chülülerin nüfusu askrer sayısı çoğalmıştır.

63 K'ang-chü memleketi, Ta-Yüan memleketinin iki bin li kuzeybatısında ve Yen-ts'ai memleketinin iki bin li güneydoğusundadır (Pan-ku 1962: 3893). Chang-ch'ien'in raporunda yeralan bilgilere göre, K'ang-chü'nün güneyinde Ta Yüeh-chih, doğusunda ise Hunlar vardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161). Han Sülâlesi Tarihi'nde (70. bölüm) yer alan

bilgilere göre, K’ang-chülülerin doğusunda Vusunlar, kuzeyinde Yi-liehler, batısında An-hsi (Part), güneyinde, ise Yüeh-chih ve Shan-li Wu-yi (Wu-yi shan-li) memleketleri vardır (Pan-ku 1962: 3010-3011). Bu durumda Hunlar, K’ang-chü memleketinin kuzeydoğusunda olmalıdır. Zira Vusun’lar Chang-ch’ien döneminde, Sailerin, yani K’ang-chülülerin doğusunda oturmuşlardı.

64 Chang-ch’ien, Yüeh-chih memleketine giderken (M. Ö. 139-126), önce Ta-Yüan ve K’ang-chü memleketine gitmiş, sonradan K’ang-chü’den Ta Yüeh-chih memleketine geçmişti. Dönerken, Yüeh-chihlerden Ta-hsia memleketine geçerek geri dönmüştür. O dönemlerde Yüeh-chihler, Ta-hsia memleketini hâkimiyeti altına almış ve Kuei-shui (Amuderya) kuzeyinde oturuyorlardı (Ssu-ma ch’ien 1975: 3158, 3161). Buradaki bilginin ilere göre, K’ang-chü memleketinin güney kısmı Yüeh-chihlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Chang-ch’ien döneminde Yüeh-chihler, kuvvetli olmalıdırlar. Ch’ang-ch’ien’den sonra, Yüeh-chihler, Amuderya’dan geçerek güneydeki Ta-hsia (Baktira) memleketine girmişlerdir (Pan-ku 1962: 3890-3891). Yüeh-chihlerin Ta-hsia memleketine girmiş olduğuna ve Ta-hsia’nın bir milyon nüfuslu bir memleketi olduğuna bakılırsa, Yüeh-chihlerin ordusunun sayısı ancak yüz bin kadar idi (Pan-ku 1962: 3890). Fakat Chang-ch’ien döneminde, yüz ve ikiyüzbin askeri vardır (Ssu-ma ch’ien 1975: 3161). Yüech-chihlerin asker sayısı azalırken, K’ang-chü’lülerin asker sayısı seksen bin ve doksanbinden yüzyirmibine çıkmıştı. Chang-ch’ien’den önce ve sonrası meydana gelen bu farklılığı şu şekilde açıklamak mümkündür: Yüeh-chihlerin Amuderya’dan geçerek güneydeki Ta-hsia memleketine girmesinin sebei K’ang-chülüler’le ilgili olmalıdır; yani K’ang-chülülerin saldırısından dolayı Yüeh-chihler güneye göçetmiş olmalılar. Bu durumda K’ang-chülülerin güney toprağı, Chang-ch’ien’den

önce Yüeh-chihlerin elindeydi, Chang-ch'ien'den sonra ise bu toprağı geri almışlardır.

65 K'ang-chülülerin doğusunda Vusunlar, kuzeydoğusunda ise Hunlar vardır. Fakat, K'ang-chü memleketinin doğusunun Hunlara bağlı olduğuna dair bir belge yoktur. Ancak, "Chang-ch'ien Biyografisi'nde geçen bir kayıt bu konuya açıklık getirebilir: "Vusunların batısından An-hsi memleketine (Part) kadar bölgelerdekiler Hunlara yakın idiler. Hunlar, Yüeh-chihleri kontrolü altına almışlardı. Hun elçisi, hükümdarı Ch'an-yü'nün bir mektubuyla her memlekete gidebilirdi. Bu memleketler elçiye hem yiyecek veriyor hem de bir memleketten öbür memleketine göndermektedirler; hiç biri bu elçiye zorluk çıkarmazlardı. Han Sülâlesi elçisi geldiğinde ise para ve ipekli kumaşları vermeden yiyecekleri alamıyordu. Hayvanları satın almayınca binecek hayvan vermezlerdi. Bunların sebebinin, bu memleketlerin Han Sülâlesi'nden uzak olduğunu, Han Sülâlesi'nin malları çok olduğunu, bu mallarını onlara satarak ancak istediği şeyleri alabildiklerini ve onların Hunlardan korktuklarını, dolayısıyla Han Sülâlesi elçisine zorluk çıkardıklarını kaydetmişlerdir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3173).

66 Yen-ts'ai Karlgren'in okunuşu iam/iam-ts'ad/ts'ai' diye okumuştur. (Hulsewè 1979: 129, not 516) E. G. Pulleyblank'ın okunuşu ise iem-tshai'dir (Pulleyblank, 1962: 99, 220). Sihih-chi'de yeralan, T'ang Sülâlesi (618-906) tarihçisi Chang-shou-chieh'in, Han-shu chieh-ku (Han Sülâlesi Tarihi Hakkındaki İzahlar) adlı eserine dayanarak verdiği açıklamasına göre, "Yen-ts'ai, He (Ha)-su'dur" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 1). He-su adı, Han Sülâlesi Tarihi'nde (70. bölüm) de geçmektedir (Pan-ku 1962: 3009). Yalnız Han Sülâlesi döneminde (M. Ö. 206-M. S. 8) yine Yen-ts'ai memleketi olarak geçmektedir (Pan-ku 1962: 3893). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde (25-220) yer alan bilgilere göre, "Yen-ts'ai

memleketinin, adı A-lan Liu'ye değiştirilmişti. [hükümdarı], Ti-ch'eng şehrinde otururdu. Bu memleket K'ang-chü memleketine bağlıdır… Gelenek ve kıyafet tarzları K'ang-chü memleketiyle aynıdır" (Fan-ye 1965: 2922). Wei-lüeh'deki (Wei Sülâlesi Tarihi, 220-265) bilgilere göre, "Yen-ts'ai'nin bir başka adı A-lan'dır; gelenekleri K'ang-chü memleketiyle aynıdır. Batısı Ta-ch'in (Roma), güneydoğusu ise K'ang-chü ile hemhuduttur (Ch'en-shou 1959: 862). Wei Sülâlesi Tarihi'nde (386-556) yer alan bilgilere göre, "Su-t'e memleketi, Ts'ung-ling (Pamir) dağının batısındadır. Eski Yen-ts'ai memleketidir. Bir diğer adı Wen-na-sha'dır. Ta-tze (Büyük Göl) 'de bulunmaktadır. K'ang-chü memleketinin kuzeybatısındadır" (Wei-shou 1974: 2270). Sui Sülâlesi Tarihi, (581-618)" T'ieh-ler Monografi'nde (84. bölüm) yer alan bilgilere göre, Fu-lin (Frank, Roma) memleketinin doğusunda A-lan memleketi bulunmaktadır (Wei-chien 1973: 1880). Yuan Sülâlesi Tarihi'nde (1271-1368) yer alan bilgilere göre, Rus ve Kıpçakların arasında A-lan A-Ssu kavmi bulunmaktadır (Sung lian 1976: 1570). A. Wylie (1881: 41) Yen-ts'ai'nin etnik mensubiyetini Asilere, F. Hirth (Hirth 1917: 96) Aorsilere bağlamışlardır. Genel olarak Yen-ts'aililerin Aorsiler olduğu kabul edilmektedir. Araştırmacılar, A-lan için Alan, A-lan-liu için Alanorsi, He-su için Abzoae olarak iddia etmişlerdir (Pulleyblank 1962: 220; Hulsewè 1979: 129-130, not 316; Gardiner-Garden 1986: 70-75). Su-t'e, genelde Soğd olarak bilinirken, bunu Yen-tsaililere bağlamak pek uygun değildir (Miller 1959: 33-34, not 91, 93; Gardiner-Garden 1986: 74-75). Çince kaynaklarda Su-t'e ile Su-yi karıştırılmış olabilir. Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, "Su-yi' memleketi K'ang-chü'lülere bağlıdır. At, sığır ve koyunları meşhurdur; üzüm ve diğer meyveleri meşhurdur. Su ve topraklar güzeldir, bundan dolayı şarapları da çok ünlüdür (Fan-ye 1965: 2922). A Ssular Aslar olup, bugünkü Ossetlerin ataları olduğu kabul edilmektedir (Pulleyblank 1962:

220). İslâm coğrafyacıları, Alan (el-Lan) ve Asları Türk kavmi olarak kabul ederlerken ve bunların yurtlarının Amuderya ile Hazar Denizi arasındaki Oğuz Çölü olduğunu, bunların Peçenekçe ile Oğuzcanın karışmış olduğu bir Türk lehçesini konuştuklarını ileri sürerler (Şeşen 1985: 18-19).

67 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilerle aynıdır (Pan-ku 1962: 3161). "Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde de aynı bilgi yer alırken Yen-ts'ai'nin (A-lan Liu) K'ang-chü memleketine bağlı olduğunu yazmaktadır (Fan-ye 1965: 2923). San-kuo dönemine (220-280) ait Wei Sülâlesi (220-265) hakkında yazılan Wei-lüeh adlı eserde, bu mesafe yer almazken sadece batısı Ta-ch'in (Roma), güneydoğusu K'ang-chü memleketleriyle hemhudut olduğunu yazmaktadır (Ch'en-shou 1959: 862).

68 Shih-chi'de yer alan bilgilere göre, K'ang-chü memleketinin gelenekleri Ta Yüeh-chihler ile, Ta Yüeh-chihlerin geleneği de Hunlarla aynıdır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161). Han Sülâlesi Tarihi'nde de aynı bilgiler yer almaktadır. Fakat, Yüeh-chihlerin geleneğinin An-hsi memleketi (Arsakes, Part) ile aynı olduğunu yazmaktadır (Pan-ku 1962: 3890). Yüeh-chihler M. Ö. 126 yılından sonra, yerleşik hayatta olan Ta-hsia (Baktria) memleketine göç etmişti. Gelenekleri Ta-hsialara, yani An-hsi (Part) memleketiyle aynı olması mümkündür. Fakat, Han Sülâlesi Tarihi'nde ise "Yen-ts'ai'lerin geleneği K'ang-chü ile K'ang-chülülerin ise Ta yüeh-chihlerle aynı" olduğu kaydedilmektedir. Bu dönemdeki Yüeh-chihlerin yerleşik hayata geçmiş olduğuna bakılırsa Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilginin doğruyu yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır.

69 Han Sülâlesi Tarihi'nde aynı bilgi yer almaktadır. Chang-ch'ien döneminde Yen-ts'ailerin ordu sayısı K'ang-chülülerden çoktur. Chang-ch'ien'den sonra, K'ang-chülülerin nüfusu çoğalmıştır. Han Sülâlesi Tarihi'nde Yen-ts'ai'yi K'ang-chü maddesi içinde yer verirken (Pan-ku 1962: 3893), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde ise Yen-ts'ai'nin K'ang-

chü'lülere bağlı olduğunu yazmaktadır (Fan-ye 1965: 2923). Yen-ts'ailerin K'ang-chü hâkimiyetine bağlanması K'ang-chü'lülerin asker sayısının çoğalması ve güçlü bir devlet yapısına sahip olmasıyla ilgili olmalıdır. San-kuo (Üç Sülâle) döneminin Wei Sülâlesi (220-265) devrinde, Yen-ts'ai memleketi K'ang-chü hâkimiyetinden koparak bağımsız olmuşlardır (Ch'en-shou 1959: 862).

70 Büyük Göl hakkında değişik yorumlar vardır. F. Hirth, Büyük Göl'ün Karadeniz'in kuzeyindeki Azak Denizi olduğunu ileri sürerken (Hirh 1917: 96), diğer araştırmacılar ise Aral, Hazar ve Karadeniz olarak çeşitli görüşlerini ortaya koymuşlardır (Hulsewè 1979: 130, not 318; Gardiner-Garden 1986: 75-77). Buradaki göl kelimesi Çince karşılığı olan Tse'nin asıl anlamı "Su ile otların karışık bir arada olduğu göl"dür (K'ang-hsi 1984: 652). Yani çayır gibi göldür. Bu açıklama ile yola çıkarsak, Büyük Göl'ün eski Aral Gölü olabileceği ihtimali yüksektir.

71 "Dik yamaçlı kıyısı yoktur; Burası Pei-hai (Kuzey Deniz) dedikleri deniz olmalıdır" cümlesine kadar kelime düşme ve cümle kopma olasılığı mevcuttur. Bir çok araştırmacı bu cümleyi tercüme ve incelemede zorlanmışlardır (Gardiner-Garden 1986: 75-76). Genelde metindeki Büyük Göl ile Kuzey Deniz aynı olarak algılanmaktadır. Pei-hai adı, Shih-chih'de bir kaç yerde geçmektedir. M. Ö. 110 yılında Hunlar, Han Sülâlesi elçisi Kuo-chi'yi geri göndermeden Pei-hai'nin üst tarafına göndermişti (Ssu-ma ch'ien 1975: 2912). Benzer olay M. Ö. 100 yılında da olmuş ve Han Sülâlesi elçisi Su-wu'yu da alıkoyarak Pei-hai'nin üst tarafındaki insan bulunmayan bölgeye göndererek sürüleri beslemesi için mecbur etmişlerdir (Pan-ku 1962: 2463). Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87), kendi devletini överken kuzey yönünden uzak olan Pei-hai'ye ulaşmış olduğunu dile getirmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975, 2109). Wu-ti döneminde, Han Sülâlesi ancak bir defa kuzeye doğru Hunların iç bölgelerine gidebilmişti. Bu olay

M. Ö. 119 yılında, Han Sülâlesi generali Huo-ch'ü-pingin Hunlara ağır darbe vermesi ile gerçekleşmiştir. Ancak kayıtlara göre ulaşabildiği yerin adı Pi-hai değil Han-hai'dir (Büyük ve Geniş Deniz) (Ssu-ma ch'ien 1975: 2911). Bazı araştırmacılar, Han-hai'nin Pei-hai olduğunu ve Pei-hai de Baykal Gölü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine bazı araştırmacılar ise Han-hai'nin Gobi Çölü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bir grup ise Çin sınırının dışındaki kuzey bölgesinde yer alan herhangi bir nehir ve göle Han-hai denmiş olabileceğini iddia etmişlerdir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2911, not1; Yang-chia-luo 1975: 54, not 32. 56, not 45). Chang-ch'ien'in raporundaki Pei-hai Çin'in batısında olup, Yen-ts'ai memleketindedir, "Burası Pei-hai dedikleri yer olmalı" ibaresinde, Çin dışındaki yabancılar tarafından söylenmiş olduğu anlamı çıkmaktadır. Chang-ch'ien'in raporuna göre, K'ang-chü memleketi Ta Yüan memleketinin ikibin Li kuzeybatısındadır. Buna göre K'ang-chü memleketi Aral Göl'ün güneydoğusunda bulunuyordu. Yine Chang-ch'ien'in raporuna göre, Yen-ts'ai memleketi, K'ang-chü memleketinin iki bin li kuzeybatısındadır. Buna göre, Yeg-ts'ai memleketi Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Idil ile Ural nehrinin bulunduğu yerdedir. Bu durumda Pei-hai, Hazar Denizi olacaktır ve Part Devleti'nin kuzeyindedir. Chang-ch'ien belki Partlıların ağzından Yen-ts'ai memleketinin durumunu öğrenmiş olmalı ki, "Burası Pei-hai dedikleri olmalıdır" ibaresini Partlılardan almıştır. Zaten, Chang-ch'ien'in raporunda yazdığı gibi, "An-hsi memleketinin (Part) kuzeyinde Yen-ts'ai memleketi vardır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162) diye izah etmiştir.

72 Bu kavmin okunuşu Yüeh-chih'dir. "Chih" karekterinin bir başka okunuşu shih'dir. (K'ang-hsi 1984: 597, 973). T'ang Sülâlesi (618-960) tarihisi Chang shou-chieh'in açıklamasına göre, bu kavmin okunuşu Yüeh-chih'dir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2888). Bu asırın başında bazı Çinli araştırmacılar Yüeh'in eski karekteri'nin Jou olduğundan dolayı bu kavmi

Jou-chih olarak okumuştur. B. Karlgren ngiw_/ngiwet-d'i_/zie diye okurken (Hulsewè 1979: 119, not 276), E. G. Pulleyblank ise ngiwat-cie (Pulleyblank 1962: 93) diye okumuştur. Bu kavmin etnik mensubiyeti hakkında fikir birliği yoktur. Bu konudaki değişik araştırmalar J. R. Gardiner-Garden'in incelemesinde yer almıştır (Gardiner-Garden 1986: 40-51). Yüeh-chihler hakkında B. Ögel de araştırma yapmıştır (Ögel 1957: 247-278).

73 Chang-ch'ien Hunlardan kurtulup Yüeh-chihlere gittiği sırasında Yüeh-chihler, Ta-Yüan memleketinin iki veya üç bin li batısındaydı. Chang-ch'ien döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler Ta-hsia memleketinin toprağına girmişlerdi. Bundan dolayı Han Sülâlesi Tarihi'nde, Ta Yüeh-chihleri Ya-Yüan memleketiyle kıyaslama yapmıyor ve Yüeh-chih'in batısında An-hsi (Arsakes), güneyinde ise Chi-pin (Keşmir) olduğunu yazmaktadır (Pan-ku 1962: 3890).

74 Kuei-shui: F. Hirth ise K'ui-shui olarak okumuştur (Hirh 1917: 96)"Kuei" suyu demektir. Araştırmacılar, Kuei'nin Grekçedeki Oxus'tan geldiğini ve Arapçadaki Ceyhun, bugünkü adı ise Amuderya olduğunu tespit etmişlerdir (Pulleyblank 1962: 89-90; Hulsewè 1979: 116, not 271).

75 Chang-ch'ien döneminde Yüeh-chihlerin örf ve adetleri veya gelenekleri Hunlar ile aynıydı. Chang-ch'ien'den sonra, Yüeh-chihlerin Ta-hsia memleketine göç etmesiyle gelenekleri değişmiştir. Han Sülâlesi Tarihi'nde Yüeh-chihlerin toprak, iklim, tüm ürünleri, gelenekleri ve para ile malları An-hsi memleketiyle aynı olduğu yazılmaktadır (Pan-ku 1962: 3890). Hunların geleneksel yaşam tarzı ve töreleri ile ilgili bilgiler 28. notta yer olmaktadır.

76 Chang-ch'ien'den sonra Ta-hsia memleketine yerleşen Yüeh-chihlerin nüfusunda çoğalma olması gerekir iken azalmıştır. Han

Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Yüeh-chihlerde aile sayısı yüz bin, nüfusu dört yüz bin, asker sayısı ise yüz bindir (Pan-ku 1962: 3890).

77 Shih-chi'de yer alan "Hunlar Monografisi'ne göre, Hun hükümdarı Mo-tu'nun babası T'ou-men döneminde, "Tung-hular [Hunların doğusunda bulunan bir topluluk olup] kuvvetli, Yeüh-chihler ise güçlü idi. Hunların Ch'an-yü'sünün adı T'ou-men idi. Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 220-206) ile yapılan savaşta yenilince, kuzeye doğru göç etmişlerdi. On yıldan sonra [Ch'in Sülâlesi'nin generali] Meng-t'ian ölünce, bütün derebeylikler Ch'in Sülâlesi'ne isyan etmişler ve böylece Chung-kuo (eski Çin) karışmıştır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2887) Shih-chi'de, Meng-t'ian'in öldürüldüğü tarihin M. Ö. 210 yılı olduğunu yazmaktadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 758). Demek M. Ö. 220 yılının öncelerinde Yüeh-chihler güçlü bir kavim idi.

78 Mo-tu'nun babası Tou-man, sevdiği eşinin (Yen-chih) oğlunu, veliaht prensi olan Mo-tu'un yerine getirmek istemiş ve Mo-tu'yu Yüeh-chihlere rehin olarak vermişti. Mo-tu'yu Yüeh-chihlere rehine verir vermez T'ou-man, Yüeh-chihlere saldırmıştır. [Bu nedenle] Yüeh-chihler Mo-tu'yu öldürmek isterken, Mo-tu Yüeh-chihlerin iyi atını çalmış ve binerek geri kaçmıştı" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2888). Çin tarihinde sık sık görülen iki devlet arası ve küçük devletten büyük devlete rehin almak âdeti M. Ö. VII. yüzyıldan başlayarak kayıtlara geçmiştir (Tz'u-hai 1994: 2756). Yüeh-chihlerin Hunlardan güçlü olduğuna göre, Hunlar ile Yüeh-chihlerin arasındaki "rehine almak" şekli, küçük devletten büyük devlete olmuştu. Bu durumda, Yüeh-chihlerin Hunları küçümsemesi doğaldır.

79 T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen, Mao karakterinin Mo okunduğunu ileri sürmüştür (Ssu-ma ch'ien 1975: 2889, not 1). Han Sülâlesi Tarihi hakkında araştırma yapan Wang-hsien-ch'ien (1842-1917), Sung-chih'in (998-1061) izahına dayanarak, Mao-tu'nun Mo-tu olarak

okunması gerektiğini iddia etmiştir (Yang-chia-luo 1975: 160, not 10). Bu iddia herkes tarafından kabul edilmiştir (Tz'u-hai 1994: 358).

80 Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yen'in açıklamasına göre, Mo-tu'nun tahta çıkış tarihi Ch'in Sülâlesi'nin (M. Ö. 220-206) ikinci hükümdarının Jen-ch'en saltanat yılında (M. Ö. 209) gerçekleşmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2890, not 1).

81 Ch'an-yü, kağan ve padişah gibi bir unvan alarak Hun hâkimiyetinin en yüksek idarecisine verilen bir sıfattır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre Ch'an-yü, geniş ve büyük anlamındadır (Pan-ku 1962: 3751).

82 Lao-shang döneminde (M. Ö. 174-160) hangi tarihte Yüeh-chihlere saldırdığına dair bilgiler bulunmamaktadır. M. Ö. 43 yılında Hunların hükümdarı Hu-han-ye (M. Ö. 58-31) Han Sülâlesi elçi heyetini karşılarken, verilen ziyafette Yüeh-chih hükümdarının kafatasıyla yapılan içki kadehi ile içki içmişler ve iki ülkenin dostluluğu için and içmişlerdi (Pan-ku 1962: 3801).

83 T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang Shou-chieh'in açıklamasına göre, Yüeh-chihler "başlangıçta Tun-huang'ın doğusunda ve Ch'i-lian dağının batasında oturuyorlardı. Tun-huang vilayeti ise T'ang Sülâlesi devrindeki Sha-chou'ı vilayetidir. Ch'i-lian Dağı ise Kan-chou'ı vilayetinin güneybatısındadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162, not 2). Han Sülâlesi Tarihi "İmparator Wu-ti (M. Ö. 140-87) Biyografisi'nde yer alan bilgilere göre, M. Ö. 111 yılıda, "Wu-wei ve Chiu-ch'üan vilayetinden Chang-ye ile Tun-huang vilayetini bölerek ayırmıştı" (Pan-ku 1962: 189). Yani Wu-wei vilayetinden Chang-ye'yi, Chiu-ch'üan vilayetinden de Tun-huang vilayetini ayırmış böylece dört vilayet oluşmuştur. Han Sülâlesi Tarihi "Coğrafya" Bölümü'nde yer alan bilgilere göre, Wu-wei vilayeti, Hunların eski [Sağ Bölge] hükümdarı Hsiu-t'u-ı'nun idare bölgesi idi. T'ai-ch'u saltanat devrinin dördüncü yılında (M. Ö. 101), bu bölge Wu-wei vilayeti

olarak tesis edilmiştir… Chang-ye vilayeti, Hunların eski [Sağ Bölge] hükümdarı Hun-ye'nin idare bölgesi olup T'ai-ch'u saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 104) tesis edilmiştir. Chiu-ch'üan vilayeti, T'ai-ch'u saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 104) tesis edilmiştir. Tun-huang vilayeti, Hou-yuan saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 88), Chiu-ch'üan vilayetinden ayrılarak tesis edilmiştir (Pan-ku 1962: 1612-1614). Yukarda adı geçen vilayetler ve Doğu Türkistan'ın Lop Nor'un doğusunda bulunan bölgeler, Hunların Sağ Bölgesinin idaresi altındaydı. M. Ö. 121 yılında, Hunların Sağ Bölge hükümdarı Hsiu-t'u ve Hun-ye'nin Han Sülâlesi'ne teslim olması ile bu bölge, Han Sülâlesi'nin hakimiyeti altına girmiştir (Ssu-ma ch'ien, 1975: 3167). Yukarıda adı geçen vilayetler, bu tarihten sonra tesis edilmiş olmalıdırlar. Han Sülâlesi Tarihi' _u-ti' Biyografisi" ile "Coğrafya" bölümü'ndeki bilgiler, birbirini tutmamaktadır. Özellikle Tun-huang'ın tesis edildiği tarih birbirini tutmamaktadır. Yani, birinde M. Ö. 101 yılında tesis edildiği, birinde ise M. Ö. 88 yılında tesis edildiği kaydedilmiştir. Ancak, Chang-ch'ien'in ilk batı seferinde (M. Ö. 139-126) Tun-huang bir vilayet olarak daha kurulmamış, üstelik bu bölge M. Ö. 121 yılına kadar Hunların elindeydi. Bu durumda Chang-ch'ien dönemindeki Tun-huang bir vilayet adı değil yer adı olmalıdır. Yukarıda yer alan Chang-shou-ch'ieh'in açıklamasına göre, "Ch'i-lian dağı Kan-chou vilayetinin güneybatısındadır. " Li chi-fu (758-814)'nun yazdığı tarihi-coğrafya ile ilgili Yüan-he Chün-hsien Chih adlı eserinde yer alan bilgilere göre, "Ch'i-lian dağı, Chang-ye nahiyesinin iki yüz li güneybatısındadır" (Li Chi-fu 1985: 1021). Kan-chou; bugünkü Chang-ye şehridir, Chang-ye nahiyesi ise Chang-ye şehrinin kuzeybatısındadır. Bugünkü He-hsi koridorunun güneyinde bulunan dağ bu tarife uymaktadır. Bugünkü Chiu-ch'üan şehrinin güneydoğusundaki Chang-ye şehrinin batısında yine bir Ch'i-lian dağı (5547 metre) vardır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan general "Huo-ch'ü-ping Biyografisi'nde

adı geçen Ch’i-lian Dağı, T’ang Sülâlesi tarihçisi Yen-shih-ku (581-645)’nun açıklamasına göre, “T’ian-shan (Tanrı Dağı)’dır. Yen-shih-ku’ya göre, Hunlar Gök/Tanrıya Ch’i-lian diye hitap ederlerdi. Ch’i’nin okunuşu ise Shi’dir. (Pan-ku 1962: 2481, not 2). Hunların Tanrıdağı dedikleri Ch’i-lian Dağı, 5547 metre yükseklikte olan Ch’i-lian Dağı olmalıdır. Yani o dönemde iki Ch’i-lian Dağı vardır.

84 Nan-shan, Güney Dağı demektir. Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgilere göre, Batı Bölgeleri’nde (Doğu Türkistan) bulunan “Nan-shan, Chin-ch’eng şehrinden (bugünkü Lan-chou’ı şehrinin kuzeybatısı) [batıya doğru] giden Han Sülâlesi’nin Nan-shan ile aynı silsilededir…Yü-t’ian (Hotan), Nan-shan dağının eteğindedir (Pan-ku 1962: 3871). Burada iki Nan-shan bulunmaktadır. Biri He-hsi koridorunun güneyinde bulunan Ch’i-lian dağını içeren Nan-shan, diğeride Hotan’ın güneyindeki Kun-lun dağıdır. Aynı kitapta Shan-shan memleketi (Çarklık)’nin güneyinde bulunan bir Nan-shan’dan söz edilmektedir (Pan-ku 1962: 3872), bu da Altındağı’dır. Han Sülâlesi Tarihi’nde yeralan bilgilere göre, M. Ö. 121 yılında, general Huo-ch’ü-ping Hunlara saldırarak Chü-yen gölünden geçerek Hsiao Yüeh-chihlere ulaşmıştır. Ch’i-lian Dağına hücum etmiş, Lu-te (Chang-ye nahiyesi)’de kuvvetliliğini göstermiştir (Pan-ku 1962: 2480, 2481, not 5). Demek ki, Hsiao Yüeh-chihler, M. Ö. 121 yılında, hâlâ Chang-ye nahiyesi ve Ch’i-lian dağının civarında yaşamaktadırlar ve buradaki Nan-shan, He-hsi koridorunun güneynideki Ch’i-lian Dağı’dır.

85 Hsiao Yüeh-chih, küçük Yüeh-chih demektir. Shih-chi ve Han Sülâlesi Tarihi’nde aynı bilgiler bulunurken (Pan-ku 1962: 3891), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi’nde ise “Yüeh-chihlerin hükümdarı, Hunların Mo-tu hükümdarı tarafından öldürünce [Yüeh-chihler] dağılmış, batıya doğru Ts’ung-ling’den (Pamirdağı) geçerek [gitmişlerdir]. [Yüeh-chihlerin] zayıf olan bir kısmı güneye doğru dağların içine girmişler ve dağı doğal engel

olarak kendilerini savunmuşlardır. Burada Ch’ianglara sığınarak oturmaya ve birbiriyle evlenerek kaynaşmaya başlamışlardır (Fan-ye 1965: 2899). M. Ö. 121 yılında, general Huo-ch’ü-ping, Hsiao Yüeh-chihlere saldırmış ve Yüeh-chihler, Han Sülâlesi’ne teslim olmuşlardır. Böylece Yüeh-chihler dağlardan çıkarak Çinlilerle kaynaşmaya başlamışlardır (Fan-ye 1965: 2899). Bu olay, Huo ch’ü-ping’in Ch’i-lian dağında Hsiao Yüeh-chihlere saldırdığı olayı ile aynı olduğu görülmektedir.

86 An-hsi’nin eski okunuşu “An-hsi/hsieh”dir (K’ang-hsi 1984: 282, 385-386). F. Hirth (1917: 137) bu kelimeyi On-sak, B. Karlgren, ân-siek, (Hulsewè 1979: 115, not 267), E. G. Pulleyblank (1962: 77, 221) ise an-siek olarak okumuştur. Bir çok araştırmacı, An-hsi’nin Part Devleti’ni kuran Arsakes Sülâlesi adından gelmiş olduğunu iddia etmektedirler.

87 Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgilere göre, “An-hsi memleketinin kuzeyi K’ang-chü, doğusu Wu-yi Shan-li, batısı ise T’iao-chih memleketleri ile hemhuduttur” (Pan-ku 1962: 3889). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi’ndeki bilgilere göre, An-hsi memleketinin “kuzeyi K’ang-chü, güneyi Wu-yi Shan-li memleketiyle hemhuduttur” (Fan-ye 1965: 2918). Chang-ch’ien memleketine döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler Amuderya’nın kuzeyinden güneye doğru Ta-hsia memleketine yerleşmişlerdir. Bu dönemdeki Yüeh-chihlerin oturduğu yeri Chang-ch’ien’in Yüeh-chih memleketine ulaştığı dönemine göre farklı bir yerdedir.

88 Ch’eng, sur ile çevrilen iç kale ve şehir anlamındadır. Yi ise insanların yerleşen yerleşim bölge, iskân yeri ve bazen iç ve dış kale ayrımı olmayan sadece sur ile çevrilen şehir için kullanmaktadır (K’ang-hsi 1984: 229, 1267-1268). Metindeki cümle akışına göre “Cheng-yi” şehir ve yerleşim bölgeleri” olarak tercüme edilmelidir.

89 Han Sülâlesi Tarihi’ndeki bilgileri ile aynı iken, Sonraki Han Sülâlesi (25-220) Tarihi’nde ise An-hsi “memleketinin genişliği bir kaç bin

li'dir. Ufak şehirleri ise bir kaç yüze ulaşmaktadır, gerek nüfus gerekse asker bakımından hem zengin hem kuvvetlidir" denmektedir. (Fan-ye 1965: 2918).

90 Chang-ch'ien döneminde, Yüeh-chihler Kuei-shui (Amuderya)'nın kuzeyinde olup, An-hsi ise Yüeh-chihlerin bir kaç bin li batısındadır. Ta-hsia memleketi de Kuei-shui'nin güneyindedir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, 3162, 3164). Chang-ch'ien'den sonra (M. Ö. 126) Yüeh-chihler, Ta-hsia memleketine yerleşmişler ve Yüeh-chih memleketinden batıya doğru kırk dokuz gün yolculuk ettikten sonra An-hsi memleketine varabiliyordu (Pan-ku 1962: 3890). Yani Chang-ch'ien döneminde, An-hsi memleketi Ta-hsia memleketinin epey batısındadır. Bu durumda An-hsi memleketinin doğu hududu Kuei-shui'nin kenarında bulunması şüphelidir. Ancak, Amuderya Aral Gölü'ne değil, Hazar Denizi'ne döküldüğünde An-hsi memleketi Kuei-shui'nin kenarında olabiliyordu.

91 Pazar için kullanan Shih-kelimesinin Han Sülâlesi dönemindeki anlamı "satım ve alım yeri'nir. Bu yerin etrafı duvarlarla çevrilmektedir (Hsü-shen 1985: 110). Eski Çin'de "Güneş günün ortasına gelirken, pazar açılıyordu, yeryüzündeki tüm halk, çeşitli mallarını buraya toplarlar ve alış-verişlerini yaparlardı. Ardından herkes kendi evine dönerdi". T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku'nun açıklamasına göre, "Eskiden pazar yeri yoktu, tüccarlar mallarını kuyu etrafına getirerek satarlardı. Dolayısı ile bu tür alış-verişlerin yapıldığı yere Shih-ching derlerdi" (K'ang-hsi 1984: 328). An-hsi memleketindeki pazarların Han Sülâlesi zamanındaki gibi olup olmadığı hakkında belge yoktur.

92 Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, An-hsi memleketi de gümüşten para yaparlardı. Para'nın yazı olan yüzünde hükümdarın yüz resmi vardır. Arka yüzünde ise hükümdarın eşinin yüz resmi vardır" (Pan-ku 1962: 3889). Ancak, Part Devleti'nin gümüş parası üzerinde yapılan

araştırmada, Part Devleti'nin tek kraliçesi olan Musa'nın (M. Ö. 2-M. S. 4) bulunduğunu ve bu dönemde paranının bir yüzünde kraliçenin yüz resmi olduğu ortaya çıkmaktadır (Yarshater 1987: 534-538 cilt II).

93 Deri üzerinde yazı yazmak için kullanılan Çince Hua-ke kelimesi aslında "Deri üzerinde çizmek" demektir. çalışmamızda cümle akışına göre değiştirilmiştir. Eski Çinliler yazı yazarken, yukardan aşağıya doğru yazarlardı. An-hsi'nin yazısı Çin yazısının kurallarından farklı olduğu için bu bilgileri vermiştir. Yalnız, bu tür yazı sağdan sola mı, yoksa soldan sağa mı, Çince kaynaklarında bulunmamaktadır.

94 Li-hsüan kelimesindeki Hsüan karakterinin Hsien, Chien ve Han gibi değişik okunuşları vardır (K'ang-hsi 1984: 1240). Han Sülâlesi Tarihi'nde, An-hsi elçisinin, Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87) döneminde, Han Sülâlesi'ni ziyaret ettiği ve Li-chien (Ch'ien, Kan) hokkabazlarını da yanında getirdiği kaydedilmiştir (Pan-ku 1962: 3890). Han Sülâlesi'nin Chang-ye vilayetinde, telafuzu yakın olan Li-chien_sien adlı nahiye bulunmaktadır (Pan-ku 1962: 1613) Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Ta-ch'in memleketinin bir adı da Li-chien'dir (Fan-ye 1965: 2919). Üç Sülâle Tarihi (Wei-lüeh, 1974: 220-265) 'nde ise "Ta-ch'in memleketinin diğer adının Li-chien (Ch'ien, Kan) olduğu kaydedilmiştir (Ch'en-shou 1959: 86:) Wei Sülâlesi (386-556) Tarihi'nde de aynı bilgi yer almaktadır. Fakat, yazılışı ise Shih-chi'deki gibi Li-hsüan (Hsien, Chien, Han)'dir (Wei-shou 1974: 2275). Anlaşıldığı gibi, Chang-

ch'ien'in raporlarındaki Li-hsüan memleketi, Ta-ch'indir (Roma İmparatorluğu). (Feng ch'en-chün, 1982: 79-80). Farklı kaynaklarda değişik karakter ile yazılmışsa da bunların ortak okunuşu Li-chien'dir. Ancak Ta-ch'in memleketi An-hsi memleketinin batısındadır (Fen-ye 1965: 2918). Chang-ch'ien'in raporunda ise kuzeydedir. Burada yanlışlık olduğu açıktır. Bu karışıklıklardan dolayı bir çok Batılı araştırmacılar, bu memleketin yeri

ve mensubiyeti konusunda farklı görüşleri ileri sürmüşlerdir (Hulsewè 1979: 117-118, not 275).

95 T’iao-chih’nin Çince okunuşu T’iao/T’ao/Yao/T’ou-chih’tir (K’ang-hsi 1984: 529-517). B. Karlgren d’iog/d’ieu veya t’i_/t’ieu-ti_/tşie diye okurken (Hulsewè 1979: 113, not 255), E. G. Pulleyblank (1962: 101) deu-cie diye okumuştur. Chang-ch’ien’in raporuna göre, An-hsi memleketinin batısında olan bu memleket, Shih-chi, Han Sülâlesi Tarihi ve Sonraki Han Sülâlesi Tarihi gibi kitaplarda farklı yazıldığı için, bir çok araştırmacınn çabalarına rağmen ortak bir görüşe varılamamıştır (Hulsewè 1979: 113, not 55).

96 Chang-ch’ien’in raporunda, Han Sülâlesi Tarihi’nde ve Sonraki Han Sülâlesi Tarihi’nde, T’iao-chih’in Batı Deniz’in kıyısında bulunduğu yazılmaktadır (Pan-ku 1962: 3888; Fan-ye 1965: 2918). T’iao-chih, An-hsi memleketinin batısında ve Batı Denizi’nin kıyısında bulunduğuna göre, Batı Denizi Akdeniz’dir. Ancak, Çin kaynaklarında yer alan Batı Denizi’nin hepsi Akdeniz olamaz. Batılı araştırmacılar, bu konuda farklı yorumlar yapmışlardı (Wylie 1881: 38; Hirth, 1917: 147; Hulsewè 1979: 235, not 916). Çinli araştırmacılar ise Batı Denizi’nin Hazar Denizi, Karadenizi hatta Kızıldeniz olabileceğini de ileri sürmüşlerdir (Yang-chia-luo 1975: 127, not 32, 374 not 7).

97 “Tarla işleri ile uğraşırlar” cümlesi Han Sülâlesi Tarihi’nde yer almamaktadır (Pan-ku 1962: 3888).

98 Sonraki Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan bilgilere göre, T’iao-chih memleketinde aslan, gergedan, Feng-niu (ensesinde tümsek bulunan bir çeşit sığır), tavuskuşu ve Ta-ch’üeh (büyük serçe veya büyük kuş) gibi hayvanlar vardır. Ta-chüeh’in yumurtası bir kap büyüklüğündedir…[Han Sülâlesi imparatoru He-ti’nin yung-yuan saltanat devrinin] onüçüncü yılında (M. Ö. 102), An-hsi hükümdarı Man-ch’ü,1 aslan ve T’iao-chih

[memleketinin] büyük kuşunu hediye etmiştir. O dönemde [bu kuşa] An-hsi Serçesi deniliyordu” (Fan-ye 1965: 2918). Büyük Kuş ile Büyük Serçe aynıdır. Ancak Shih-chi’de yer alan T’ang Sülâlesi tarihçisi Chang Shou-chieh, Kuang-chih’a dayanarak verdiği bilgilere göre, bu kuş deve kuşuna benzemektedir: Shih-chi’de yer alan kuş ile ilgili bilgilerde şöyle yazmaktadır. “Kuşun ayağı deve kuşuna benzer, rengi boz, başını kaldırdığı zaman sekiz veya dokuz Chih (2.5-2.6 metre) uzunluktadır, kanatları bir Chang (3 metre) ’den fazla büyüklüğündedir. Bu kuş buğday yer ve yumurtası da kap büyüklüktedir” (Ssu-ma ch’ien 1975: 3164 not 1).

99 Metinde T’iao-chih’in “An-hsi memleketi tarafından yönetildiği, An-hsi’nin vassal olan yabancı ülkesi olarak görüldüğü kaydedilmektedir. Han Sülâlesi Tarihi’nde yer alan T’ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku’nun açıklaması ise şöyledir: “An-hsi’nin T’iao-chih’yi, kendinin yabancı ülkesi olarak görmesi, bu memleket (T’iao-chih) in [An-hsi’nin] bir tabî (veya koloni) ülkesi anlamındadır” (Pan-ku 1962: 3888, not 2). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi’nde, “Daha sonra [An-hsi memleketi] T’iao-chih’e bağlanmış ve her bir küçük şehre general göndererek bu küçük şehirleri kontrol ederek yönetmiştir” şeklinde yazılırken (Fan-ye 1965: 2918), Wei-lüeh (Wei Sülâlesi Tarihi 220-265) ’de ise bunların yanlış olduğunu ileri sürerek “Önceki sülâlede, T’iao-chih’in An-hsi’den kuvvetli olduğuna yanlışlıkla inanmışlar, fakat şu ana kadar T’iao-chih halâ An-hsi’ne bağlıdır ve An-hsi memleketinin batı hududu olarak adlandırmaktadır” diye kaydetmiştir. (Ch’en-shou 1959: 860).

100 Jo-shui, hafif ve zayıf nehir demektir. Hsi Wang-mu ise Batı Kral Ana demektir. Bunlar Çin mitolojisi ve klasik eserlerde sık sık rastlanan yer ve şahsiyet adıdır. Shih-chi’yi izahlayan T’ang Sülâlesi tarihçileri, bu konuyu araştırmışlardır. Ssu-ma chen’in açıklamasında: _ei-lüeh’te yer alan kayda göre, Jo-shui, Ta-ch’in memleketinin batısındadır. Hsüan-chung-chi-

adlı kitaba göre, yer yüzündeki hafif şeylerden birisi Kun-lun [dağındaki] Jo-shui'dir. Bu suda en hafif tüyler bile çökebelir" denilmiştir. Shan-hai-ching adlı coğrafya kitabına göre, "Yü-shan (Yeşimtaş dağı) 'da Hsi Wang-mu otururur". Chou Sülâlesi (M. Ö. 1027-256) Hükümdarı Mu'nun Tezkeresi adlı esere göre, hükümdar Mu, Yao-ch'ih (Yao Gölü) 'de Hsi Wang-mu'yu ağırlamıştı". "K'uo-ti-t'u adlı eserde: "K'un-lun'daki Jo-shui'ye ejderhaya binneden varılamaz. Üç ayaklı kutsal kuş, Hsi wang-mu'ya yemek getirirdi" diye kaydedilmektedir. T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang-shou-chieh, Shih-chi'deki izahlarında şöyle yazmıştır. "Buradaki Jo-shui ile Hsi Wang-mu, sadece An-hsi memleketinin ihtiyarların söylentisine dayanıyordu, hiç kimse görmemiştir. Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, [Han Sülâlesi imparatoru] Huan-ti (147-167) döneminde, Ta-ch'in memleketinin hükümdarı An-tun, Han Sülâlesi'ne elçi göndermiştir. Elçi Jih-nan vilayeti (Vietnam'da) yoluyla hediyeyi getirmiştir. Söylediklerine göre, kendi memleketinin batısında Jo-shui ve Liu-sha (Akarkum) gibi yerler vardır. Burası Hsi Wang Mu'nun oturduğu yere yakındır. Adeta güneşin battığı yer orasıdır. Ancak, daha önceki bilginler [Shan-hai-chin adlı eserin] Ta-huang Hsi-chin bölümündeki bilgileri kullanıyorlardı. Bu bölümde yer alan bilgilere göre, Jo-shui'nin iki kaynağı vardı, hepsi Nü-ku (Bayan/Kız Ülkesi)'nun kuzeyinde bulunan A-nou-ta dağındadır. Bu iki nehir güneye akarak Nü-kuo'nun doğusunda birleşmektedir. [Nü-kuo] memleketinden bir Li uzaklığında, bu nehrin derinliği bir chang (3.3 metre)'den fazla, genişliği ise altmış adım olup, tüy gibi hafif olmayan gemiler bu nehirden geçemezdi. Bu nehir güneye doğru akarak denize dökülürdü. A-nou-ta dağı K'un-lun dağıdır. Bu da Ta-huang Hsi-chin'de yer alan bilgilerle aynıdır. Fakat, Ta-ch'in memleketi, Hsi-hai (Batı Denizi)'nin adasındadır. An-hsi memleketinin batı hududuna denizden geçerek doğru rüzgarda üç ayda varılabilir. Jo-shui ise bu memleketin (Ta-

ch'in) batısındadır. K'un-lun dağındaki Jo-shui, Nü-kuo'nun kuzeyinde olup K'un-lun dağın güneyinde ortaya çıkmaktadır. Nü-kuo, Yü-t'ian (Hotan) memleketinin iki bin yedi yüz li güneyindedir. Yü-t'ian, başkente (Ch'ang-an) dokuz bin altı yüz yetmiş li uzaklıktadır. Ta-ch'in ile Büyük K'un-lun dağının arası kırk ve elli bin li uzaklıktadır, bunlardan sözetmek zordur. Önceki bilginlerin de yanlışlıkları vardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164, not 3). Batılı araştırmacılar da bu konuda incelemişler, ancak ortak görüşe varamamışlardır (Hulsewè 1979: 114, not 260; Gardiner-Garden 1986: 89-70).

101 Chang-ch'ien'in raporunda yer alan Ta-hsia memleketinin adı klasik Çince eserlerde de yer almaktadır. Kelimenin Çince mi veya Çinceye transkrip edilmiş bir yabancı terim mi, pek bilinmemektedir. Chang-ch'ien bu adı kendisinden daha eski Çince eserlerden mi almış veya kendi düşüncesine göre mi tercüme etmiş belli değildir. Çince kaynaklarda Ta-hsia adıyla anılan bir kaç memleket vardır: Çin toprağında kurulan ilk feodal topluluk olan Hsia Sülâlesi'ne (takriben M.Ö. 2100 yüzyılında) Ta-hsia (Büyük Hsia) denilmekterdir. 407-431 yılında, Hunların Sağ Bölge hükümdarı soyundan gelen He-lien Po-po, Çin'in kuzeyinde Hsia Sülâlesi'ni kurmuştur. Hükümdar kendi ülkesini Ta-hsia memleketi, kendisini ise Ta-hsia hükümdarı olarak ilan etmiştir; 1032-1227 yılları arasında, Tangutlar Çin'in kuzeybatısında Hsia Sülâlesi'ni kurmuştur. Tarihte Hsi-hsia (Batı Hsia) denilmektedir. Kendilerini Ta-hsia memleketi olarak adlandırmışlardır (Tz'u-hai 1994: 746). Bunlara göre, Ta-hsia, Büyük Hsia demektir. Fakat, Chang-ch'ien'in raporundaki Ta-hsia da bu anlamda mı kullanılmıştı tam olarak bilinmemektedir. Ta-hsia kelimesini, B. Karlgren d'âd/t'ad (t'âi/t'âi)-g'â/ga gibi okunuşlarını vermiştir (Hulsewè 1979: 145, not 387). Batılı araştırmacılar, Ta-hsia'nın Grek kaynaklarında

görünen Baktria memleketi olduğunu ileri sürmüşlerdir (Hirth 1917: 97; Hulsewè 1979: 145, not 387; Gardiner-Garden 1986: 66).

102 Ta-hsia memleketinin nüfusu tüm memleketlere göre kalabalıktır. Ancak, Chang-ch'ien memleketine geri döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler on ve yirmi bin ordusu ile Ta-hsia memleketine girmişlerdir. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, bu dönemdeki Yüeh-chihlerin aile sayısı yüzbin, nüfus sayısı dört yüz bin, asker sayısı ise yüz bindir (Pan-ku 1962: 3890). Ta-hsia ile Yüeh-chihlerin nüfusu eskisine göre azalmıştır. Özellikle Ta-hsia memleketinde bir milyon nüfus değil, aksine iki memleketin toplam nüfusu bile ancak dört yüz bindir. Bu durumda Chang ch'ien'in raporunda veya Han Sülâlesi Tarihi'nde yanlışlık olmalıdır. Sadece Yüeh-chihlerin nüfusunu vermiş, Ta-hsia'nın nüfusunu vermemiş de olabilir. Ya da Yüeh-chihler Ta-hsia memleketine girdiğinde, Ta-hsia halkı ya kaçmış ya da öldürülmüş olmalıdır.

103 Han Sülâlesi Tarihi'nde, Chien-shih şehri şeklinde yazılırken, (Pan-ku 1962: 3890), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde ise Chang-ch'en'in raporundaki gibi Lan-shih şehri şeklinde yazılmaktadır (Fan-ye 1965: 2920). Bu yanlışlık Chien ile Lan karakterinin çok yakın olmasından dolayı istinsah yaparken ortaya çıkmış olabilir. Batılı araştırmacılar bu şehir hakkında farklı görüşleri savunmuşlardır. Fakat, bu şehrin Ta-hsia memleketinin başkenti olduğuna dayanarak bu şehrin Baktria (Belh) olduğunu iddia edenlerin sayısı çoktur (Hulsewè 1979: 119, not 278). Lin Meicun, D. Schlumberger'in Baktria memleketinin başkentinde yaptığı arkeoloji araştırmamasına dayanarak, Baktria kentinin Mezar-i Şerif şehrinin yirmi üç kilometre batısında bulunan Bala Hissar olduğunu ileri sürürken, Lan-shih'in bir dönem kullanılan Alexsander adından geldiğini idida etmiştir (Lin Meicun 1995: 269).

104 Shih-chi'de açıklaması yer alan Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yin, Hsü-kuang (352-425)'ın fikrine dayanarak, Shen-tu kelimesindeki Shen karakterini Ch'ien (Kan) şeklinde okunduğunu ileri sürmüştür. T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen (713-742), Meng-k'ang (180-260)'ın fikrine dayanarak, Shen-tu'nun T'ian-chu olduğunu izah etmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164, not 1). E. G. Pulleyblank (1962: 108, 117) Shen-tu'nun Şiin-dok; T'ian-chu, then-ciuk (tok) şeklinde okunması gerektiğini ve Çincenin değişik dönemde Hindistan'a verilen adı olduğunu ortaya koymuştur. Sonraki Han Sülâlesi (25-220) Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "T'ian-chu memleketinin diğer adı Shen-tu'dur" (Fan-ye 1965: 2921). Hsüan-tsang'ın seyahatnamesinde: "T'ian-chu adı hakkında tartışmalar bulunmaktadır, eskiden Shen-tu veya Hsien-tuo olarak okunuyordu, şu anda doğru okunuşu Yin-tu'dur" diye kaydedilmiştir (Chi-hsien-lin 1995: 161). Yin-tu kelimesi bugüne kadar hâlâ kullanılmaktadır. Fakat, T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku (581-645), Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan Chüan-tu memleketini, Shen-tu veya T'ian-chu adıyla aynı olduğunu, sadece okunuş farklılığından kaynaklandığını ortaya koymuştur (Pan-ku 1962: 3884, not 1). Han Sülâlesi Tarihi'ndeki kayıda göre, Chüan-tu memleketi, Ts'ung-ling (Pamir) dağının yanında olup, kuzeyi Vusunlarla hem hududttur (Pan-ku 1962: 3897). Bu kayıda göre Chüan-tu, Hindistan'a uzak olduğu anlaşılmaktadır. Shen-tu veya T'ian-chu ile ilgili ayrıntılı bilgiler Sonraki Han Sülâlesi Tarihi ve Shih-chi'de yer alan açıklamalarda yer almaktadır (Fan-ye 1965: 2921-2922; Ssu-ma ch'ien 1975: 3165, not 1).

Vusunlar / Prof. Dr. Sergei Yatsenko [s.776-781]

Rusya Beşeri Bilimer Akademisi Sanat Tarihi / Rusya

Etnik Tarihi

Vusunların vatanı doğuda, Çin'in Doğu Türkistan eyaletinde, özellikle Turfan vahası bölgesinde yerleşmiştir. Burada eski Vusunların göçe kadarki dönemine ilişkin önemli bilgiler veren Alagau mezarlığı araştırılmıştır.1 Onlar burada Hunlar (Çin kaynaklarında Hsiung-nu) tarafından mağlup edilmiş ve M.S. 160 yılında batıya göç etmişlerdir.2 Bazı dilbilimcilere göre Çince "Wu-sun" kelimesi Yunan-Roma kaynaklarındaki "Asians" kelimesiyle aynı anlama geliyor (M.Ö. II. yüzyılın sonlarında sonuncular Hellinistic Graeco-Bactrian krallığının dağıtılmasına katılmışlar. Bundan sonra "As'lar Toharların sahipleri oldular." Toharlar aynı dönemde Batı Çin'den gelen Yüeçilerin bir koluydu: Strabon, Pompeus Trogus).

Bazı bilim adamları Vusunların Türkdilli, bazıları ise İrandilli olduğunu kabul etmektedir. Avrupa İrandilli Alanların-As'ların kökeninin Vusunlara bağlanması ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. Çin kaynakları (Han-shu, 95) ise onların giysileri ve gelenekleriyle yerli İran dilli Sak (Hiu-

siung) kabilelerine daha yakın olduğunu belirtmektedirler. Vusunlar, Han-shu'nun anlattıklarına göre İrandilli Soğudlulara yakın olmuşlar. Onların kızıl sakalı ve mavi gözleri vardı. Arkeolojik kaynaklara dayanarak bunların tipik beyaz ırka mensup olduğunu söyleyebiliriz. Sadece nüfusun %10'unda Moğol ırkı karışımı bulunuyordu. Komşu Hunlarla uzun süre bir arada yaşamaları sonucu onların birçok geleneklerini benimsemişlerdi.

Vusun devletinin yıkılmasından sonra eski gelenekler daha sonralar kentsel yaşam tarzında, kökene ilişkin rivayetlerde ve bozkır destanlarında korunup saklanmıştır. Vusun bölgesinin adı Çin kaynaklarında daha sonraki dönemlerde de geçmektedir. Bu dönemde bölge çoktan Türklerin egemenliği altına girmişti (M.S. 938). Vusun adı daha sonralar bu bölgede göçebe hayat sürdüren Kazak kabilelerinden Uisyn'ların (Uysun) adında da varlığını devam ettirmiştir.

Siyasi Tarihi

Çin transkripsiyonunda adı Wu-sun/Hu-sung olarak geçen büyük devlet M.Ö. II. yüzyılın ortalarında şimdiki Kazakistan'ın güneyinde, yani Vusunların yeni vatanında ortaya çıkmıştır. Onun merkezi Balkaş gölünden güneye doğru ve kısmen de Çin'in Cungarya bölgesinin topraklarını kapsıyordu.3 Vusunlar, M.S. V. yüzyıla kadar varlığını sürdüren (yani 5.5 asırdan fazla) ve İpek Yolunun hatları üzerinde önemli bir konuma sahip olan hayli uzun ömürlü bir devlet kurmuşlar. Dahası, İpek Yolu önemli ölçüde Çin ve Vusun ittifakının oluşması sonucu ortaya çıkmıştır.

Batıya göç etmeden önce Vusunlar uzun süre Hunlara haraç ödemişler. Ancak I. Büyük k'un-mo döneminde, onlar vasallarını bir araya toplayarak haraç ödememe konusunda anlaştılar. Bu, onların yenilmesine ve göç etmesine neden oldu.

Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu bir asırdan fazla güçlü Hunların egemenliği altında bulunan ve onlara haraç ödeyen

göçebeler oluşturuyordu. İlk Rus sinologu papaz ve misyoner N. Y. Biçurin (Yakinef) (1777-1853) tarafından toplanmış Çin Han-shu, Hou Han-shu, Chih chi vakayinameleri bu devletin tarihinin araştırılmasında büyük öneme sahiptirler.4 Son dönemlerde Çin kaynakları üzerinden bu konuyu Y. A. Zuyev ve L. A. Borovkova araştırmıştır.

M.Ö. II-I yüzyıllarda Vusun Batı Türkistan'da en büyük devlet, Çin tarihçilerinin tabirince "güçlü devlet" olmuştur. Bu devlet birkaç asır Hunlara ve K'ang-chülere karşı Çin'in istikrarlı bir müttefiki olmuştur. O, büyük ve "savaşlarda cesur olan bir orduya" sahipti (gerektiğinde ordudaki asker sayısı 188.000'e çıkarılabiliyordu). Bu ittifak M.Ö. 107 yılında hanedanlar arasındaki nikahla daha da pekiştirildi. Vusunlar Yedisu bölgesine geldiklerinde burada eski nüfusun, yani yerli Sakların bir kısmı yaşamaktaydı. Ayrıca, Vusunların gelişinden hemen önce (Vusunlar gibi Hunların egemenliğinden kaçan) Yüeçi kabilesinin bir bölümü buraya yerleşmişti. Her iki halk yeni devletin tebaası oldular. Ne yazık ki, biz Vusunların tarihinin sadece M.Ö. 125 yılından (Çin diplomatı ve batıya giden ilk ünlü seyyah Chang Ch'ien bu ülkeye geldiğinde) M.Ö. 3 yılına (Pi-kuang-chi K'ang-chü'ye göç ettiğinde) kadar olan küçük bir kesitini ve sadece Çin tarihçilerinin verdiği bilgiler sayesinde biliyoruz.

Varlığının ilk yüzyıllarında bu ülkenin tek kenti, Tiyanşan dağlarının eteğindeki tepelik bölgede yerleşen başkent Ch'ih-ku (Kırmızı Vadinin Kenti) idi (bu kent, muhtemelen, ya Issık-kul gölünün güneydoğu bölgesinde, ya da İli nehrinin sol sahilinde yerleşmiştir). Daha sonraki dönemde (M.S. IV. yy.), Hsien-pi ile savaşan k'un-mi'nin konağı çok daha doğuda, Hangai dağlarında bulunuyordu.

M.Ö. II-I. yüzyıllarda Çin, Vusunlar konusunda faal diplomasi yürütmeye başladı. Çinliler, Vusunların "Çin mallarına düşkün olduklarını" çok iyi biliyorlardı. Bu yüzden, onların soylularına çok büyük miktarda

ipek, zanaatkarlık ürünleri ve güzel çadırlar hediye ettiler. Bazen komşu Çin soyluları (örneğin, prens Hou-mo-ni) altın heykeller de hediye ediyorlardı.

Chang Ch'ien Vusun kralının daveti üzerine M.Ö. 115 yılında ikinci kez Vusun'u ziyaret etti. İlk ziyareti sırasında, devlet konseyi üyesi soylular Çin'in, Hunlara savaş ilan etmek ve bir müttefik olarak Çin sınırlarına daha yakın olmak için doğuya, yani vatanlarına geri dönmek önerilerini geri çevirmişlerdi. Ancak, daha sora ülkede parçalanma başladı. Çin elçiliklerinden hediyeler artık gelmiyordu (artık batıya daha güneydeki yoldan gidiyorlardı). Hunlar ile istikrarlı bir barış ise bir türlü sağlanamıyordu. Bu yüzden, yaşlı Lien-gao-mi k'un-mo kendisi Çin prensesi ile evlenme teklifi ile Çin'e elçi gönderdi. İmparator buna izin verdi ve onun akrabalarından biri K'un-monun hareminde İkinci Hatun oldu (Chih chi. 123). Onunla birlikte hizmetçi, memur ve zanaatkarlardan oluşan yüzlerce maiyeti de ülkeye geldi. (Sonraki kral Un-kui-mi evlenmek amacıyla M.Ö. 64 yılında Çin'e 300 kişiden oluşan bir heyet gönderdi ve İmparator saray mensuplarının itirazına rağmen onu Çin prensesi ile evlendirdi).

Prenses Vusun'a M.Ö. 107 yılında geldi; fakat sadece İkinci Hatun oldu. Zira, Birinci Hatun Hun shan-yü'sünün kızıydı. Bu yüzden, k'un-mo onun yanına sadece 3 ayda bir gidiyordu ve prenses vatanından uzaktaki gurbet hayatına ilişkin gamlı şiirler yazarak avunuyordu. Bununla birlikte, Çinli hatun kralın kendisi ve âyanları için ziyafetler düzenliyor ve her defasında onlara kendisiyle getirdiği büyük miktardaki Çin mallarından hediyeler veriyordu. O, muhtemelen Çin mimarisi geleneklerine göre inşa edilmiş sarayda yaşıyordu.

M.Ö. I. yüzyılın 80'li yıllarında prenses, Hunların saldırısını önlemek için Çin'den askeri yardım sağlanması ricasında bulundu. Zira, Hunlar Çin'le ilişkileri derhal kesmek talebi ile elçiler göndermişti.

Sonuçta, İmparator M.Ö. 72 yılında 150.000 süvariden oluşan büyük bir ordu ayırdı. Vusunların ordusuna Çin'in danışmanları gönderildi. Bu savaşta Vusunların Hunlara karşı gerçekleştirdikleri askeri harekâtlar çok başarılı oldu. Çok sayıda esir, çok miktarda büyükbaş hayvan, en önemlisi-Shan-yünün birkaç akrabası ele geçirildi. M.Ö. 69 yılında K'un-mi bir oğlunu Yarkend'e yönetici olarak tayin etti ve kızlarından birini de Kuça prensiyle evlendirdi.

Ancak çok geçmeden, Çin prensesi ile Çin danışmanının entrikası sonucu K'un-mi'ye suikast düzenlendi; fakat başarısız oldu. Ortaya çıkan ihtilaf nedeniyle Çin istikrarı korumak için Vusun'a 15.000 kişilik ordu göndermek zorunda kaldı. İstenilen sonuca ulaşılamayınca Ch'ih-ku'nun başkentinde istikrarı sağlamak amacıyla askeri yerleşimcilerden oluşan 3 tim yerleştirildi. Savaşan prenslerin toprakları arasında ise sınır taşları koyuldu. Onlara, yetkilerinin onaylanmasına ilişkin İmparator tarafından erguvani renkli kurdeleli altın mühürler verildi. Birinci Çin prensesine vatana dönme izni verildi.

Tsi-Li-mi k'un-mi (M.Ö. 45-14) yönetimi döneminde devlet altın dönemini yaşamıştı. Han-shu'nun yazdığına göre o, "iktidarı sıkı bir şekilde elinde tutuyordu" ve Vusun'da "derin bir huzur ve barış hakimdi." Bunda Çin'in askeri yardımının da etkisi vardı. Fakat, taht-tacın muhtemel varisleri arasındaki çatışmalar tamamen sona ermedi. Çinliler de çoğu zaman bu savaşlarda hakemlik yapıyorlardı. Aslında Vusun'da Çin yanlıları ve Hunlarla barış yapılması tarfatarları arasında bir mücadele sürüyordu. Önceki K'un-mi'nin öldürülmesine iştirak etmiş Pi-kuang-chi, Çin'li feodalin kendisini cezalandıracağı endişesiyle M.Ö. 11 yılında 80.000 yandaşıyla birlikte ülkeyi terk ederek iktidar mücadelesinde destek almak amacıyla komşu K'ang-chü'ye yerleşti. M.Ö. 3 yılında Pi-kuang-chi güçlenerek diğer iki prensi sıkıştırmaya başladı ve Çinli feodal tarafından

öldürüldü. Vusun'un politik yaşamına ilişkin bilgilerimiz burada sona ermektedir.

Vusun'un geleneksel olarak üç kısma ayrılması (her birinin kendi ordusu vardı), Çin'in ve Hunların sürekli devam eden politik entrikaları, haremde çok sayıda erkek çocuklarının doğması M.Ö. 64 yılından başlayarak devamlı iç çatışmalara ve sonuçta devletin ikiye parçalanmasına getirip çıkardı. Bu, kendi müttefiklerinin askeri gücünü koruyup sağlamak isteyen Çinliler için devamlı sorunlara neden oldu. ("İmparator sarayı büyük kaygılar içindeydi ve bir yıl bile huzurla geçmedi": Han-shu. 95).

Biz M.S. V-VI. yüzyıllarda Vusun'un yıkılmasının nedenlerine ilişkin çok az bilgiye sahibiz. Muhtemelen, iç parçalanmalar ve Hionitler ve Eftalitler gibi yeni göçebelerin saldırıları Vusun'un yıkılmasına getirip çıkarmıştır. Son Vusun elçisi Çine M.S. 436 yılında gitmiştir.

Ekonomisi ve

Yaşam Şekli5

Vusun ülkesi Tiyanşan ve Tanrı dağları eteklerindeki güzel otlakların yanı sıra Balkaş gölü bölgesindeki (Yedisu) bozkır otlaklarından oluşuyordu. Dağ ormanlarında çok sayıda meşe (Tiyanşan çamı) bulunuyordu. Kaplandan suda yüzen kuşlara kadar çeşitli kuş ve hayvanlarla zengin olan sık ormanlar ve kamışlıklar ırmaklar boyunca uzuyordu. Çinli yazarlara göre, burası yağmur ve kar yağışının bol olduğu çok nemli iklime sahiptir. İlkel usulle çiftçilikle uğraşmak için dağ etekleri son derece müsaitti. Zira, dağlardaki su kaynaklarından suyu basit arklarla yamaç boyunca yöneltmek mümkündü. Hatta yer altındaki sulardan kaynaklanan doğal nem de yetiyordu. Tüm bunlar mevsimlere göre göç eden Vusunlarda yarı göçebe ekonominin oluşumuna neden olmuştur. Muhtemelen, toprağın ortak mülkiyette bulunmasına rağmen, belli

durumlarda sulanan toprakların pahalı bölümü özel şahıslara mensuptu. Hayvanlar da özel mülkiyette bulunuyordu.

Safkan atlar yüce boylu, kocaman, büyük başlı olup, yeleleri kesiliyordu. Vusunların sürülerinde koyunların (sayıları en çok olan) ve atların (zenginlik ölçütü olan) dışında çok sayıda inek, eşek, katır, keçiler ve develer de bulunuyordu. Yüklerin taşınması için eşekler gerekiyordu. M.Ö. 72 yılında Hunlardan getirilen 700.000 hayvan arasında eşeklerin özellikle vurgulanması bir tesadüf değildi. Tarım havzasına sınırda bulunan Yedisu'nun batısındaki bölgelerde büyükbaş hayvanların sayı daha fazladır. Yazın sürüleri dağlardaki otlaklara çıkarıyorlardı. Otlaklardan kullanım için Hükümdar özel vergi alıyordu. Hayvanlara (küçük değerli eşyalarda olduğu gibi) özel damga-aile mührü vuruluyordu.

Kısa bir süre sonra Vusun'da arpa ve akdarı ekilmesi nedeniyle sulama ve çapa çiftçiliği, bağcılık ortaya çıkmış, "şehirle ve şehir civarı kasabalar" meydana gelmiştir.6 Henüz M.Ö. I. yüzyılın başlarında kraliçe şehre yakın bölgelerde yaşayan yerleşik güçlü feodallere başkent civarında topraklar hediye etmiştir. Toprağı çapalarla işliyor, ürünü tunç oraklarla topluyor ve buğdayı taş levhalar üzerinde dövüyorlardı. Sebze, kavun ve karpuz yetiştirilen ve yüzölçümü 150 metrekareye kadar olan sulanan küçük araziler vardı. Tarım arazileri, genelde, kanallar aracılığıyla dağlardan suyun kolaylıkla getirilebileceği yerlerdeydi. Aynı zamanda Çinlilerin özellikle vurguladığı bağcılık da mevcuttu.

Küçük mevsimlik (kışlık) kasabalarda dik dörtgen şekilli çiğ tuğladan ve levha taşlardan yapılmış kil döşemeli tek odalı evler vardı. Bu tür dört-beş tane aile evi kışlağı oluşturuyordu. Bunun hemen yakınında mezarlık bulunuyordu. Aktas kasabasında evler dört odadan (içinde kare şekilli taş ocağı bulunan) ve birkaç müştemilattan oluşuyordu. Evin merkezinde, ocağı bulunan 126 metre karelik salonla birleşik kare şekilli oda

bulunuyordu. Tüm bölümler birbiriyle bağlantılıydı. Odalarda ocağın çevresinde yiyecek dolu kaplar ve taş el değirmenleri bulunuyordu.

Sosyal Yapı7

Kral (k'un-mi/k'un-mo) bu unvanı (ikinci en eski şekli) eski hükümdarın adından alıyordu. Kral başkentinde keçe çadırda yaşıyor, süt ve etle besleniyordu. O, büyük şahsi mülklere-otlaklara (muhtemelen kışlık) sahipti. Bu otlaklara diğer şahısların hayvanlarının girmesi onun iznine bağlıydı. Daha ilk hükümdarlardan birisi kendi topraklarında hayvanların otlatılması için bedel talep etmiştir. K'un-mi'nin güvenliği 10.000 muhafız tarafından sağlanıyordu. Onun haremi vardı. Soylu bir gelin için başlık parası olarak k'un-mi 1000 at ve 1000 katır vermişti. K'un-mi yabancı diplomatları Hun kralı (Şanyü) gibi tantanalı bir şekilde kabul ediyordu. Han-shu'nun verdiği bilgiye göre, İmparatora tabi olma konusunda Çin elçisinin getirdiği talebi geri çevirmiş ve sadece bir saygı göstergesi olarak elçinin bizzat kendisine baş eğmiştir. Yaşlanan hükümdar cinsel ve savaş yeteneklerini kaybetmesi nedeniyle toplum içindeki saygınlığını kaybediyor, yönetim gücü azalıyordu. Tahtın varisini özel hoca eğitiyordu.

İktidardaki sülalenin ortaya çıkmasına ilişkin bir rivayet mevcuttur. Bu rivayete göre Vusunların ilk büyük hükümdarı çocukken babası Hunlar tarafından öldürüldükten sonra bozkıra bırakılmış ve dişi bir kurt tarafından emzirilmiştir. Kuşlar da ona yiyecek getirmişler. Bu çocuğu bir ruh zannetmeye başlamışlar. Daha sonra onu Hunların kralı (Şan-yü) eğitmiştir (Chih chi. 123). Bu rivayetle eski Türklerin kökene ilişkin rivayetleri arasında ortak unsurlar bulunmaktadır (düşmanların hücumu, çocuğun hayatta kalması, dişi kurt tarafından emzirilmesi); fakat önemli farklılıklar da vardır.

Devlet k'un-mi'nin oğulları tarafından yönetilen üç eyalete bölünüyordu. K'un-mi bunları sıkı denetim altında tutuyordu. Büyük bir

savaş çıkması durumunda ordunun yarısını Vusunlar oluşturuyordu. Sefere k'un-mi'nin kendisi önderlik ediyordu.

Yönetim işlerinde K'un-mi'ye 15 üst düzey yönetici yardım ediyordu. Bunların birisi hükümete başkanlık ediyordu (K'un-mi'nin oğullarından birisi). K'un-mi gibi onun da daimi özel ordusu (10.000 süvari) vardı. Onun dışında Konseye değişik rütbelerden sekiz kişi daha dahildi. Bunlardan birisi muhtemelen K'un-mi'nin özel sekreteriydi. Diğeri Hunlarla sınırı oluşturan bölgeye atanıyordu. Önemli sorunların hallinde kral üst düzey yöneticilerin görüşlerini dikkate almak ve onların isteklerine karşı gelmemek zorundaydı. Onların görevleri Hunlarda olduğu gibi sağlara ve sollara ayrılıyordu. Yöneticilerin yüksek statüsünün sembolü, altından veya bronzdan yapılan ve kemere takılan özel damgaydı.

Soyluların yeni K'un-mi seçme ve ona unvanlar verme hakkı vardı. Soylular safkan at sürüleriyle övünüyorlardı. Onların her birine 4000-5000 kadar ata sahip olmaya müsaade ediliyordu. Çinliler bu hayvanları elde etmek için özel askeri seferler düzenliyor (örneğin, komşu Fergana'ya) ve bunları "kan terleyen sema atları" olarak adlandırıyorlardı. Soylular Çin elçilerinin hediyelerinden özellikle de ipek ürünlerinden pay alıyorlardı. Soyluların türbelerinin yüksekliği 8-12 m., çapı ise 50-80 m. oluyordu. Bunların her birinde genelde 2-3 erkek ve kadın mezarı bulunuyordu.

Çin kaynakları soyluların yanı sıra zengin kişilerden de bahsetmektedir. Bunlar muhtemelen birkaç yüz ata sahip olma izni bulunan kişilerdi. Bu zümreden olanların türbelerinin yüksekliği 1 m., çapı ise 15-20 m. oluyordu. Mezara 3-4 kap, demir kılıç ve hançerler, demir ok uçlukları ve yaylar, bronz veya altından yapılmış giysi aksesuarları konuluyordu. Genelde M.Ö. I. yüzyılda Vusun Devleti daimi profesyonel ordu kurdu. Bu ordunun birlikleri sadece başkentte değil, eyaletlerin merkezlerinde ve sınırda da bulunduruluyordu. Ordu sadece süvarilerden oluşuyordu. Büyük

savaş çıkması durumunda (M.Ö. 72 yılında Hunlarla olan savaş gibi) Vusun Devleti Çinlilerle birlikte hareket ediyordu. Çinliler de savaşa her birinde 30.000 süvari bulunan birkaç birlik gönderiyordu.

Rütbesiz göçebelerin barış dönemlerinde silah bulundurması yasaklanmıştı. Çünkü kral onların ayaklanmasından korkuyordu. Bazen bunların mezarlarında da damgalara rastlanılmaktır. Ancak bu damgalar kilden yapılmıştır. Bunları Vusun'da en yaygın olan 30-50 sm yüksekliğinde ve 5-10 m. çapındaki türbelerde gömüyorlardı.8 Bunların daha sonraki dönemlere ait mezarlarında gittikçe daha çok kaba rastlanmaktadır (özellikle, Tarım Havzasıyla komşu bölgeler için karakteriktir). Rütbesiz göçebeler sade bir avam kitle değildiler. Çin kaynakları M.Ö. I. yüzyılın 50-40'lı yıllarında halkın hükümdar Ni-mi'nin istibdadına karşı hoşnutsuzluğundan bahsediyor. Bir çokları ona tabi olmaktan imtina ederek hoşnutsuzluklarını sözle dile getirmiş ve onun ülkesini terk etmişlerdi.

Çok sayıda esir köleler bulunmaktaydı (örneğin, sadec k'un-mi'nin Hunlar üzerine seferi zamanı 40.000 kişi esir alınmıştır). Onlar genelde soyluların hizmetçisi oluyordu. Onların bir kısmı ise muhtemelen tarımda ve zanaatkarlıkta çalıştırılıyorlardı.

Din

Ne yazık ki, Çin tarihçileri Vusunların dini konusunda hiç bir bilgi vermemişler. Mezar yapılarına göre, bazı dini görüşlere ilişkin fikir yürütülebilir.

Soylu bir kadının Alma-Ata civarında Kargali dağ geçidinde 2300 m. yükseklikte tesadüfen bulunmuş mezarı büyük önem taşımaktadır. Muhtemelen bu, bir gizli mezar olmuştur. Altın taç üzerindeki resimler birçok araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu resimler başından beri A. N. Barnştam tarafından kadının bir şaman olmasına bağlanmıştır. Hatta bu

kadının katıldığı ayinlerin Yunan Dionysos dramlarına benzediği ihtimali ortaya atılmıştır.9 Ancak gerçeği söylemek gerekirse, Vusunlarda Şamanizmin ya da benzer dramların mevcut olduğunun kesin bir kanıtı yoktur.

Zanaat

Vusunlar kilden çömlek ve kalıp usulüyle (kumla doldurulmuş kumaş kalıp yardımıyla) kaplar hazırlıyorlardı. Bu kaplar helezon veya "dalların" yatay sıraları şeklinde yazı desenleriyle süslenmiştir. Kil kapların esas türleri yarı küresel kaseler, armut şekilli sürahiler, kalın duvarlı kazanlardır. Zaman zaman silindir şekilli küçük kaplar ve günümüzdeki kulplu ve ağızlıklı çaydanlıklara benzeyen kaplar da kullanılmıştır. Kapların çoğu göçebe yaşamı açısından elverişli olan yuvarlak dip kısmına sahiptir. Ağaç kapların da kullanıldığı bilinmektedir (beyaz kayın ağacından oyularak yapılmış kadehler ve ayaklı masalar). Soyluların tahta sandıkları kısmen demir şeritlerle kaplanıyordu. Metalürji bir hayli gelişmiştir. İş aletleri ve silahlar dışında bronz altarlar (bunlara diğer bronz ayin mamulleriyle birlikte eski tapınakların bulunduğu yerlerde rastlanmaktadır),10 üzerinde kuş resimleri bulunan mil tokalar sanatsal açıdan çok ilgi çekicidirler. Örgü işinde 4 deliği bulunan kemik levha şeklinde basit aletler kullanılıyordu. Vusunlarda kumaşlar çok basit şekilde örülüyordu.

Sanat

Vusunların kültürüne ilişkin henüz çok az bilginin olmasına rağmen bu kültür gerek Avrupa göçebelerini, gerekse de Asya'daki göçebe komşularını etkilemiştir ve dikkatle incelenmesi gerekir.

Vusunların musalla taşı benzeri ölülerin yatırıldığı taş yüzeyleri eski Sakalarınkinden farklı olarak, kesiği kare şekilli olan ayaklık/altlık ve kare şekilli masaüstü levhadan oluşuyordu. Bunların dizaynında Çin bronz sanatı stilinin ve desenlerinin etkileri hissedilmektedir. Masaüstü levhalardan

birinin üzerinde 4 adet kanatlı panter, diğerinin köşelerinde kulelerdekine benzer merdiven şekilli diş gibi çıkıntı bulunmaktadır. Ayaklık ise çok ince geometrik desenlerle süslenmiştir. Vusunların vatanında, Turfan vahası yakınlarında Alagou'daki türbede de benzer taşlar bulunmuştur. Bunlardan birinin üzerinde ortada 2 adet kanatlı panter bulunuyor. Issık-Kul'da bulunmuş taşın "Atlant pozundaki" tanrıça figürleri şeklinde üç adet ayaklığı bulunuyor. Daha büyük olan başlar ilkel usulle dökülmüş, küçük şekildeki el ve ayaklar orantısızdır. Bununla birlikte bacaklar ve saç düzümü gibi "mahrem yerleri" tamamen örten elbisenin ayrı ayrı detayları titizlikle işlenmiştir.

Vusunlarda kuyumculuk sanatı yerel altın madenlerine dayanıyordu.11 Bu sanat ürünleri Alma-Ata yakınlarında Kargalı geçidinde bulunmuş soylu kadın mezarı (M.Ö. II-I. yy.) sayesinde ortaya çıkmıştır. Burada yaklaşık 300 altın eşya içinde yerli "altın-turkuvaz hayvan stilinde" birkaç mamul bulunmuştur. Bunların içinde büyük ve özgün olanı, 25x4.7 sm. ebadında, üzerinde çok sayıda firuze ve granit bulunan uzun dik dörtgen şeklindeki ince işlenmiş taçtır (Şek. 1). Bazı figürlerin ikonografisi ve kısmen de onların tasvirindeki anlamlar (elinde dal tutmuş ve kanatlı kaplan, ejderha ve keçi gibi çeşitli hayvanlara binmiş kanatlı yarı-insan ifritler tasvir edilmiştir) Çin sanatına özgüdür. Muhtemelen eşya yerlilerin siparişi üzerine Çinli usta tarafından yapılmıştır.12 İfritin başı üzerinde kaz veya ördek tasvir edilmiştir. Ağaç ve çalılıklar ve bunlar arasında gizlenmiş hayvanlar fonunda fantastik süvariler tasvir edilmiştir. Resmin en önemli unsuru İran motifi olan kantlı atın özel altlık üzerindeki figürleridir. Bu mamulün orta kısmı bulunamamıştır (sadece iki parçası bulunmuştur). Genelde bu eşyanın taç olduğu düşünülmektedir. Ancak Sarmatya'dan bulunmuş benzerleri (özellikle Kobyokovo'dan bulunan M.S. I. yy. ait ince işlemeli sarmal şekilli kolyede de birtakım yarı insan tasvirleri

bulunmaktadır) bu eşyanın sarmal şekilli kolye olduğunu söylemeye imkan verir.

Bu mezardaki kabartma rölyef üzerine yapılmış diğer “altın-turkuvaz hayvan stili” mamulleri kesinlikle yerli üretimdir ve özgün motiflere sahiptir (oturmuş deve figürü tasvir olunmuş yüzük, küçük bir insanı kemiren büyük bir fare tasvir olunmuş küpeler). Küpeler alacalı şekildeki çok sayıda eğreti taşla süslenmiştir. İnsanın saç şekli, gözleri ve onu ısıranı büyük farenin gözleri kırmızı bir taş ile işlenmiştir. Mücadeleyi daha iyi şekilde anlatmak amacıyla usta her iki yaratığı perpendiküler düzlemlerde vermiştir; farenin eğilmiş kuyruğu küpelerin kavisini oluşturuyor. Son döneme ait (Alakol gölü bölgesi) küpeler büyük halka üzerine sarılmış ve altın “saç örgüsüyle” süslenmiş, sonu paralel yüzlü ile biten altın şeritten oluşuyor (paralel yüzlünün yüzleri üçgen şeklindeki firuze taşlarla kaplanmıştır).

Tenlik höyüğündeki diğer bir zengin kadın mezarından bulunmuş altın mamuller çok ilgi çekicidir. Giysiyi süsleyen levhalar üzerinde atını sola doğru koşturan süvari tasvir edilmiştir. O kısa kaftan ve tozluk giymiş, üzerinde kısa kloş cepken vardır. Bu resmin batıda Sarmatya’ya kadar İran dünyasında birçok ikonografik benzerleri bulunmaktadır. Altın saç tokası küre şeklinde uçluğu bulunan bir mildir. Genelde asil Vusunların giysilerinin kenarları çok sayıda altın levhalarla süsleniyordu. Bu levhalar değişik biçimlere sahiptir. Bunların üzerinde firuzeyle kaplanmış gül rozeti, fidan veya grifon (eski mitolojide kartal başlı, aslan gövdeli ve kanatlı hayali hayvan-A.A) başı resimlerine rastlanmaktadır. Levhaların kenarı boyunca buğday taneleri şeklinde çember vardır. Diğer yaygın motifler belli biçimlerdeki toynaklı hayvan kulakları, helezon, içinde şekilli çıkıntı bulunan çember, üzerinde çiçekleri olan dal ve keçi figürleridir.

Daha önceleri güneyde yerleşen Bactirya'daki motiflerin tekrar işlenmesi olan M.Ö. II-I. yüzyıllara ait insana benzer tasvirlere Betkaynar höyüğünde de rastlanılmaktadır.13 Özellikle deseninin mezarın kil duvarlarının birinin ortasındaki herhangi bir mamulden alınmış, baş giysisi bulunan alçak kabartmalı adam başı tasviri büyük önem taşımaktadır (Şek.2). Etli, dairevi hafif Moğol ırkı izi bulunan yüz tasvirinde yukarıya doğru çekilmiş kalın kaşlı küçük gözler ve ince sarkık bıyıklar öne çıkarılmıştır. Gümüş yüzüğün altın levhası üzerinde Baktirya kralı Eucratides'in (M.Ö. 171-145), muhtemelen altın bir madalyona dayanarak yapılmış resmi bulunmaktadır. Resimde baş kısmı yandan, beden kısmı önden verilmiştir. Hükümdar, elinde iki nilüfer çiçeği goncası tutmuştur. Üst gömleği yerli desenlerle süslenmiştir. Geniş göğsü ve omuzları, siperi acemice tutan ince elleri ile uyumludur. Büyük ağır çenesi bulunan etli yüzde ecdattan sadece düzgün ve büyük "Yunan" burnu kalmıştır. Bu mezardaki seramik kaplar Greko-Baktırya'daki benzerlerine çok yakındır.

Kısa bir süre önce Çin arkeologları Sincan'da Kazakistan sınırlarına yakın bir yerde bulunan Boma höyüğünde 2 soylu mezarı buldular. Bunlar erken ortaçağa ait olarak gösterilmiştir. Ancak bunların daha önceki döneme-M.S. III-IV. yüzyıllara ait edilebileceği düşünülmektedir. Burada altın ve akik taşından fevkalade güzel kaplar, altınla süslenmiş silahlar bulunmuştur. Eşyaların çoğunda yakut eklemeler mevcuttur. Bu, Vusunların son dönemlerdeki sanatlarına ilişkin fikir yürütmemize olanak sağlıyor.

Günümüzde Yedisu'nun çok sayıda taş kitabeleri bulunmuş ve neşredilmiştir.14 Fakat bunlarda Vusun dönemine ait izlerin ortaya çıkarılması sorunu henüz çözümlenememiştir.

Vusun Abidelerinin

Araştırılması Tarihi

Bu bölgelerde arkeolojik araştırmalar XX. yüzyılın 30’lu yıllarından itibaren Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü’nün (Leningrad/St. Petesburg) A. N. Bernştam başkanlığındaki bir keşif heyeti tarafından başlamıştır. Sonraki arkeolojik kazılar ve elde edilen maddi kaynakların analizinde K. A. Akişev faal rol oynamıştır. Yedisu kitabeleri A. N. Maryaşev ve P. İ. Marikovski tarafından araştırılmıştır. Günümüzde Vusun kültürünün araştırıldığı esas merkez Kazakistan Cumhuriyeti Arkeoloji Enstitüsü’dür. Vusun kültürünün derin bir şekilde öğrenilmesine henüz yeni başlanılmıştır. Yedisu’nun eskiçağa ait harabelerindeki (çoğu zaman erken ortaçağa ait üst tabakalar öğrenilmiştir) Vusun tabakalarının ciddi bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Kazakistan’da uzun süredir devam eden ekonomik kriz bu araştırmaların yapılmasına engel oluşturmaktadır.

1 “Zaosu xian gudai muzang shijue jianbao”, Wenwu, 1962. No. 7/8; Ma Yong, Wang Binghua, Xinjiang lishi wenwu, Bejing, 1978; Wang Binhua, “Xinjiang Alagou shukeng muguo mu fajue jianbao’, Wenwu, 1981, No. 2.

2 Pulleyblank E. G., “The Wu-sun and Sakas and Yuech-chih migrations”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS), Vol. XXXIII/1, London 1970.

3 Borovkova L. A., Zapad Tsentralnoy Azii vo II do n. e. -VII v. n. e. (istoriko-geografiçeskiy obzor po drevnekitayskim istochnikam), Moskva 1989.

4 Bichurin N. Ya., Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Vol. 1-2, Moskva 1950.

5 Akişev K. A., Kuşaev G. A., Drevnyaya kultura sakov i usuney dolinı reki İli, Alma-Ata 1963.

6 Akişev K. A., “Zimovki-poseleniya i jilişa drevnih usuney”, İzvestiya Akademii nauk Kazahskoy SSR. Seriya obşestvennıh nauk, 1966, No. 2, Alma-Ata; Akişev K. A., “Gosudarstva hunnu i usuney”, İstoriya Kazahstana. s drevneyşih vremen do nasih dney, Vol. 1 (Chapter II/1), Almatı 1996.

7 Kıçanov E. İ., Koçevıe gosudarstva ot hunnov do mançurov, Moskva 1997 (Chapter “Vusun´”).

8 Akişev K. A., Kuşaev G. A., Drevnyaya kultura…; Zadneprovskiy Y.

A., “The nomads of Northern Central Asia after the invasion of Alaxander”, History of civilizations of Central Asia, Vol. II (Ed. J. Harmatta), Paris 1994, pp. 458-462: Zadneprovskiy Y. A., Drevniye nomady Tsentralnoy Azii, S. Peterburg 1997.

9 Kuzmina E. E., “Dionis u usuney”, Tsentralnaya Aziya: Novıe pamyatniki pismennosti i iskusstva (pod. red. B. A. Litvinsky), Moskva 1987.

10 Djumabekova G. S., “O “kladah” metalliçeskih izdeliy v Semireçye”, İzvestiya Ministerstva nauki Akademii nauk Respubliki Kazahstan, 1996, No. 2.

11 Akishev K. A., The ancient gold of Kazakhstan, Alma-Ata 1983; L ´Uomo d´Oro, La cultura delle steppe del Kazakhstan dall´et ba del bronzo alle grande migrazioni (Gur. G. A. Popescu, C. X. Antonini, K. Baipakov), Milano 1998.

12 Bernştam A. N., “Zolotaya diadema iz şamanskogo pogrebeniya na r. Kargalinke”, Kratkiye soobşeniya İnstituta istorii materialnoy kulturı (KSİİMK), Vol. 5, Moskva-Leningrad 1940.

13 Baypakov K. M., İsmagil R., Kasenov M. S., “Raskopki mogilnika Betkaynar na Kurdayskom perevale”, İzvestiya Ministerstva nauki-Akademii nauk Respubliki Kazahstan, 1997, No. 1.

14 Maryaşev A. N., Goryaçev A. A., Naskalnıe izobrajeniya Semireçya, Almatı 1998.

Vusunlar / Doç. Dr. İlhami Durmuş [s.782-788]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Macaristan'dan Mançurya'ya kadar uzanan kuzey bozkırları, dünyanın özel bir bölgesini meydana getirirler. Rusya ve Batı Sibirya'daki bozkırlar tarım ve hayvancılık için çok uygundur. Fakat diğer alanlarda, özellikle Orta Asya ve iç kesimlerinde, bu bozkırlar, tarihe damgalarını vurmuş, konar-göçer hayat tarzını benimsemiş topluluklara yurt olmuştur.1

Güney Asya'yı kuzeyden ayıran büyük dağlar ve kuzey ormanları arasındaki bütün bölge çok farklı tarihlere sahip bir zaman diliminde batı ve doğu olarak ikiye bölünür.2

Batı yarısı, Balkanlar ve Karpatlar arasındaki Macar Ovasından başlar. Romanya ve Bulgaristan'ın bir parçasını oluşturduğu bu bölge, Kafkasya Dağları ve Urul ormanları arasından Güney ve Batı Rusya'ya doğru uzanır. Buradan da Güney Sibirya ve Kazakistan bölgesine, kuzey İran Platosuna, Pamir, Batı Tanrı Dağlarının meydana getirdiği bir dağ bariyerine, Baykal Gölünün doğusuna ve Dış Moğolistan üzerindeki Altay Dağlarına doğru devam eder. Pamir'in üzerindeki batı bölümü tekrar iki bozkıra ayrılır; Tibet'in kuzeyi ve Tanrı Dağlarının güneyine doğru uzanan güney bölümü, Tarım havzası aracılığıyla kuzeybatı Çin ve Moğolistan'a doğru ve kuzey bölümü kuzey Tanrı Dağları ve yine Moğolistan'a uzanır. Moğalistan'da birleşen iki bölüm buradan Ordos ile Gobi çölü ve Çin arasından güneye doğru devam ederek Doğu Altay Dağlarından Karanlık Dağlarına doğru Mançurya üzerinden devam eder. Doğu bölümü daha yüksektir ve sert bir iklimi vardır, daha çok çöl içerir ve dağlardan ve Çin'in tarıma uygun topraklarından keskin çizgilerle ayrılır.3 Eski zamanlarda bölgenin kuzeyi tamamen ormanlarla kaplanmıştır.4

Konar-göçer kavimlerin oluşturdukları kültürlerin, ortaya çıkışı ve gelişimleri de kuzeyin ormanlık coğrafyası ile güneyin yerleşik kültür coğrafyası arasında ortaya çıkmıştır. Bir hayat tarzı olarak ortaya çıkan konar-göçerlik, avcılık ve ziraat arasında geçen yarı yerleşiklik olarak belirlenmiştir. Özellikle bazı durumlarda fazla özelliği olan ve uygun şartlarda toprağı işlemekten daha az işçiliğe ihtiyaç duyulan bir yaşayış biçimi olarak kendini göstermiştir.5

Konar-göçer kavimlerin bozkırların doğusunda varlığı arkeolojik buluntular sayesinde aydınlatılabilmiştir. Sırasıyla Afanesyovo, Androhovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürleriyle bozkırların doğusunda Konar-göçer kültürlerin gelişimi izlenebilmektedir.6

Yazılı belgelerden de M.Ö. 3000 yılının ortalarında Şensi ve Şansi eyaletlerinin kuzey ve batı taraflarında Konar-göçer kavimlerin yaşadıkları ve Çinlilerle ilişkilerinin olduğu anlaşılıyor.7 Buradan Şensi ve Şansi eyaletlerine göçen Çinlilerin Gobi çölünün güney kıyı bölgesi ve Kansu'da Hiung-nulara komşu oldukları anlaşılıyor. Eski Han hanedanı zamanına kadar Çin eyaleti Kansu'nun kuzeyi Hiung-nu ülkesinin esas noktası olarak ortaya çıkıyor.8 Hiung-nuların Hunlar olduğu anlaşılıyor. Bu yakınlığı Hiung-nu ve Hun adları göstermekte ve Hunlar'ın asıl görüldükleri çevre Hiung-nularınkiyle örtüşmektedir.9 Bu konar-göçer Hunlar'dan başka Çin'in kuzey batı bölgelerinde tarih sahnesine çıkan önemli konar-göçer kavimlerden biri olarak da Vusunlar tarih sahnesine çıkıyorlar.10

Tarih Sahnesine Çıktıkları ve Yayıldıkları Coğrafya

Vusunlar ve Yüe-çiler başlangıçta T'un-huang'la K'i-lien arasında bulunuyorlardı. Han Dönemi'nde (M.Ö. 206-M.S. 220) T'un-huang çevresi şimdiki Sa-çu eyaletine uyuyor. K'i-lien ise Nan-şan civarındaydı. Böylece her iki ırkın en eski ülkeleri T'un-huang'ın doğu ve K'i-lien'in batısındaki düzlüklerdi.11

Vusunlar isimlerinin ilk çıktığı dönemde Kansu'nun güneyinde bulunan ve Tien-şan (Tanrı dağı) ile özdeşleştirilemeyen K'i-lien civarında bulunuyorlardı. Onlar Yüe-çiler ile Sa-çu ülkesinden Kansu'nun doğu tarafına doğru yayılmışlardı. Bu her iki kavim hususi bir soydu. Onlar bu ülkede karışmamış olarak oturuyorlardı. Kendilerinin hususi yerleşim yerleri vardı. Yüe-çiler Kan-chu ve Su-chu olarak isimlendirilen eyaletlerde oturuyorlardı. Buradan Yüe-çilerin T'un-huang ve K'i-lien arasındaki coğrafyanın doğu yarısında oturdukları anlaşılıyor. Vusunlar ise, Yü-man geçidinden Su-chu'ya kadar otu bol bir coğrafyada bulunuyorlardı.12 Hun şanyüsü Mo-tun'un Çin İmparatoru Wen-ti'ye yazdığı mektupda bu

yerleşim düzeni belirtiliyor. O, batıda Yüe-çileri hakimiyeti altına alındıktan sonra Vusunlar ve diğer 26 topluluğu Hun adı altında toplamıştı.13 Batıya doğru yapılan bu askeri harekatta mücadelenin önce Yüe-çilerle sonra Vusunlarla olduğu anlaşılıyor. Böylece bu seferin yerleşime uygun olarak yapılmış olduğu sıralamadan belirlenebiliyor.

Bütün bilgileri bir araya getirdiğimizde Vusunların Hun akınına maruz kalmadan önce yerlerini belirlemek mümkün olabiliyor. Buna göre, batıda T'un-huang'ın batısındaki çöl halinde bulunan kuru arazi, güneyde T'un-huang'dan itibaren Binbuda tapınaklarının güneyindeki kum çölü, Ta-shih nehrinin kaynaklarını oluşturan sulak ve güneyde dikleşen havza; Chong-mo Ch'ih-chin'den itibaren güney doğuya doğru dağ silsilesi etekleri boyunca Su-chou kuzeyde kalarak Kan-chou ırmağına kadar uzanan ve Richtlofen silsilesinin ucunda kuzeye doğru kabaran arazi Vusunların doğu sınırını oluşturur. Burası bir nevi doğal sınır konumunda olup, Su-chu ile Kan-chu arasında bulunmaktadır. T'un-huang civarı ve yakınındaki bozkırlar eskiden sulak olduğundan ve buralarda kuru dereler belirlendiğinden konar-göçerlerin hayatı açısından önem taşıyordu.14

Kuzey sınırını belirlemek ise imkansızdır. Çünkü önceden sulak olan yerler günümüzde kurumuş durumdadır. Vusunların konar-göçer bir kavim olması onları geniş bozkırlarda belirli bir yere yerleştirmeyi güçleştirir. Konar-göçer kavimler zaman zaman bir ölçüde birbiri içlerine de sokulabilirler. Ancak, konar-göçer kavimlerde dağın çok büyük önemi var. Yaylak, kışlak her konar-göçer kavmin değişmez bir hayat tarzıdır. Bundan dolayı Nan-şan'ın çok sulak etekleri konar-göçerleri kendine hep çekmiştir.15

Vusunlar konar-göçer bir topluluk olduğundan bir takım sosyal, siyasi ve askeri gelişmeler onların daha başka yerlere yayılmalarını da mümkün kılmıştır. Zaman içerisinde bir takım siyasi gelişmeler Vusunların ilk

yurtlarından ayrılmalarını zorunlu hale getirmiştir. Böyle bir zorunluluk Yüe-çilerin Vusunlara saldırması ve onları yenmesi sonucunda ortaya çıkmış, Vusunlar belirli bir süre Hunlara sığınarak, yaşamak durumunda kalmıştır. Hunlar Yüe-çilerle yaptıkları savaşta onları batıya sürmüşler ve bundan sonra da Hunlar içerisinde güçlenen Vusunlar Yüe-çileri daha da batıya doğru sürmüşler ve onların yerlerine oturmuşlardır.16

Yeni göç hareketiyle birlikte Vusun ülkelerinin doğusunda Hunlar, güneyinde Türkistan şehirleri, batıda Ta-yüan ve kuzeybatıda K’ong-kü yer alıyordu. Böylece Vusunlar Isık Göl ve civarında bulunuyorlardı.17 Tanrı dağları merkezli bir yayılım gösteren Vusunlar günümüzde Urumçi çevresinden batıda Isık göl ve çevresine, kuzeyde Çungarya bozkırlarına, güneyde şehirlere sahip ülkelere, yani tarım havzasının kuzeyinde bulunan Karaşar, Kuça vb. kadar yayılmışlardır.18 Bu yayılmış oldukları coğrafya konar-göçer hayat için önemli yeri olan otu bol otlaklarla doluydu ve yaylak-kışlak hayatı açısından da değer taşımaktaydı.

Vusunların yurtlarının belirlenmesinde Ta-yüan, K’ang-kü gibi bilinen ve belirli coğrafi mıntıkalar, Türkistan şehirlerinin başladığı dağ etekleri bize kesin bir havaliyi gösterebilir. Zira Ta-yüan Fergana, K’ang-kü ise Sogdiana’dır. Kuzey’de ise sınır Isık Gölü’nü fazla aşmamış olabilir. Çünkü kuzeyde İli nehrinin kollarının içinden geçtiği yer yerleşmeye çok uygun olmakla beraber Hunların arazisiydi. Hunlar burada bir İ-li beyliği kurmuşlardı.19

Vusunların doğu sınırı Karaşar ve civarına kadar ulaşıyordu. Urumçi, Turfan, Karaşar -belki Kurla- hattının batısında kalan kısım Vusunların memleketiydi.20 Güneyde ise yukarıda belirttiğimiz üzere Tarım havzasının kuzeyinde bulunan şehirlere kadar sınırları uzuyordu.

Siyasi Tarihleri

Vusunların siyasi tarihleri diğer konar-göçer kavimlerin tarihleriyle doğrudan bağlantılıdır. M.Ö. 3. yüzyılın sonları M.Ö. 2. yüzyılın başlarında Çin'in kuzeyinde ve kuzeybatısında varlıklarını sürdüren, hem birbirleriyle hem de Çinlilerle mücadele eden kavimlerin adı Çin kaynaklarında geçmeye başlar.

Konar-göçer kavimler elbette M.Ö. 3. yüzyıldan önce de aynı bölgelerde bulunuyorlardı. Özellikle Hunların güçlenip, ortaya çıkmasından önce, aynı soya sahip topluluklar varlıklarını sürdürüyorlardı. Bunlar için "Bin yıldan daha uzun zaman sürecinde devlette zaman zaman büyüme, zaman zaman küçülme oldu, fakat bölündüler, parçalandılar," denilmektedir.21 Şüphesiz devletin büyüyüp, gelişme dönemlerinde çeşitli topluluklar olmalıydı. Bu topluluklar Çin için bir tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Özellikle M.Ö. 3. yüzyılın sonlarına doğru bu tehdit unsurları güçlenmişlerdi. Çinliler bundan dolayı kuzeyde devamlı büyük bir ordu bulundurmayı ve bundan başka önceden inşa ettikleri sedleri yeniden onarmayı ve büyük bir sistem kurmayı kararlaştırmışlardı. Bu suretle M.Ö. 214 yılında büyük bir sed meydana getirilmiştir.22 Bu seddin yaptırılmış olması mücadelenin boyutlarını göstermek bakımından önem taşımaktadır.23

Çin'in kuzeyinde bulunan konar-göçerler, yalnız meşhur seddi yapan Çinlilerle mücadele etmemişler, aynı zamanda birbirleriyle de mücadele etmişlerdir. Vusunların tarih sahnesine çıkışları da bu mücadelenin sonucunda gerçekleşmiştir.

Yazılı belgelerde Vusunlarla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Vusun hükümdarının ismi Kun-mo (Kun-mi) idi. Kun-mo'nun babası Nan-teu-mi idi. O eskiden Yüe-çiler ile K'i-lien ve T'un-huang arasında oturuyor ve küçük bir ülke arasında hüküm sürüyordu. Yüe-çiler Nan-teumi'ye saldırdılar, onu öldürdüler ve ülkesini ele geçirdiler. Sonra halkı

Hun ülkesine kaçtı. Hükümdarın oğlu yeni doğmuştu. Onun hocası Pu-chiu Yabgu onu kucağına alarak, otlak alana kaçırdı. Ona gıda maddesi aramaya çıkıp geri döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini gördü. Bir karga etle onun üzerinde uçuyordu. Bu yüzden o, onu kutlu bir kişi olarak gördü. Nihayet onu Hunlara bıraktı. Hun şanyü'sü (imparator) onu sevdi ve eğitti. O, gelişip büyüyünce, ona babasına ait halkı verdi ve onu ordu komutanı yaptı."24

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Hunların düşmanı olan Yüe-çiler Vusunlara saldırınca ve sonuçta Vusunlar yenilince, Hunlar Vusunları himaye etmiştir. Vusun hükümdarının oğlunun şanyünün sarayında itibar görmesi de bu dostluğun bir sonucudur.

Vusunlar, Hunların egemenliğine girdikten sonra Kun-mi'nin büyümesiyle tekrar eski hanedana kavuşmuşlardır. Kun-mi Vusunların başına geçtiğinde bir takım siyasi gelişmeler şu şekilde cereyan etmiştir: "Bu zamanda Yüe-çiler, Hunlar tarafından mağlup edildiler. Batıda Sakalara saldırdılar, onlar daha güneye inerek uzakta yurt tuttular. Yüe-çiler, Sakaların yerine yerleştiler. Kun-mi artık tam olarak kuvvetlenmişti. Şan-yü'ye babasının öcünü alabilmek için ricada bulundu. Batıya gitti ve Yüe-çileri yendi. Yüe-çiler tekrar batıya kaçtı ve Ta-hsia memleketine gittiler. Kun-mi halkını bu boş kalan araziye yerleştirdi. Ordusu git gide güçlendi. Şan-yü ölünce artık Hunların hakimiyeti altında yaşamak istemedi."25

Vusunların adı ilk kez M.Ö. 176 yılında Mo-tun'un Çin imparatoruna yazdığı mektupta görülüyor. Bu mektubun yazıldığı zamanda artık Hun hakimiyetine girdikleri biliniyor.26 Mo-tun, Yüe-çileri M.Ö. 203 tarihinde yenmiştir. Bu durumda Vusunların Hun hakimiyetine girişi için M.Ö. 176 tarihi bir Terminus ante quem ve M.Ö. 203 tarihi de bir Terminus post quemdir.27 Böylece Vusunların Hun hakimiyeti altına girişleri M.Ö. 203

yılından önce ve M.Ö. 176 yılından da sonra olamaz. Çünkü, M.Ö. 203 tarihinde Yüe-çileri Mo-tun yenmişti. Vusunlar Yüe-çilerin batısında bulunduğundan Yüe-çiler yenilmeden Vusunlar hakimiyet altına alınamazdı. Artık M.Ö. 176 yılı itibariyle de Hun hakimiyetine altına girmişlerdi.

Mücadeleler Mo-tun'dan sonra da devam etmiştir. Yüe-çilerin Vusunlara saldırması sonucunda Hunlar da Yüe-çilere saldırarak onları mağlup etmiştir. Bu Hun şanyü'sü Mo-tun'un oğlu Lau-schang (Kiyok) olmalıdır. Kun-mi'yi eğiten Hun şanyü'sü de odur.28 Yüe-çiler'in Vusunlara saldırısı Motun'un Çin İmparatoruna mektubunu gönderdiği M.Ö. 176 yılı ile Hun şanyü'sü Kiyok'un ölüm yılı, yani M.Ö. 160 yılları arasında vuku bulmuş olmalıdır.29 Kioktan sonra Hun tahtını geçen şanyü Kün-çin'dir. O, M.Ö. 126 yılında ölmüştür. Bu hükümdar zamanında M.Ö. 139 yılında Yüe-çiler Isık Göl kenarında oturuyorlardı. Chang-ch'ien'in seyahatini bitirip dönüşü esnasında Vusunlar Isık Göl kenarına yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu tarih M.Ö. 125'tir. Bu duruma göre Vusunların Isık Göle gelişleri için M.Ö. 139-138 yılları Terminus post quem'dir. Onların Hun hakimiyetinde kalışları için de M.Ö. 203 yılı Terminus ante quem olup, M.Ö. 125 yılı da Terminus post quem'dir.30

Vusunlar M.Ö. 125 yılından itibaren bağımsız bir şekilde Isık Göl çerçevesinde hayatlarını sürdürmeye başlamışlardır. Burada kısa sürede güç kazanan Kun-mo unvanlı Vusun Hükümdarı Lieh-cihao-mi'nin güçlü bir duruma ulaşması, Vusunların Hunlara olan bağlılığını tamamen ortadan kaldırmıştır. Ancak toprakları doğuda doğrudan Hun topraklarıyla hem hudut idi. Vusunların güneyinde Doğu Türkistanın ezelden beri yerleşik olan bölgeleri yer alıyordu, güneybatıda Fergana, batıda ise konar-göçer Kangülerin toprakları yer alıyordu. Vusunlar Ferganın kuzeydoğusunda Kangüler ise, Fergana'nın kuzeybatısında yaşadıklarına göre onların

arasındaki sınırlar aşağı yukarı Yedisu ve Sir Derya bölgeleri arasına denk gelmektedir.31

Aşağı yukarı M.Ö. 105 yılında Vusunlara Çin elçisi Chang-ch'ien geldi ve Çinliler ile ittifak kurarak Hunlara karşı savaşmak için doğuya dönmelerini teklif etti. Ancak bu plan Vusunlar arasında kabul görmedi. Fakat Chang-ch'ien'e refakat etmek için Çin'e gönderilen Vusun elçisi hükümdarına Çin imparatorluğunun debdebe ve kudretini anlattığı zaman Çin'in otoritesi biraz yükseldi. Bununla birlikte sonraki Çin elçileri batıya Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden geçmeye başlamışlardı. Vusunlar bu tür elçiler vasıtasıyla gönderilen bol hediyelerden mahrum kaldılar. Bundan dolayı Kun-mi kendisine Çin prensesini isteyerek yeni bir elçilik düzenledi ve onunla birlikte anlaşıldığı gibi 1000 tane at hediye alarak gönderdi. Onun isteği yerine getirildi. Yalnız prenses Kun-mi küçük eşi yapıldı. Aynı zamanda Vusunların geçkin yaştaki hükümdarlarına verilen Hun Şanyü'sünün kızı onun büyük eşi olarak ilan edildi. Çinlilerin Fergana'ya düzenlediği seferde M.Ö. 102 tarihinde Vusunlar Çin hükümdarının isteği üzerine 2000 kişilik yardım müfrezesi gönderdiler, fakat onlar bekleme vaziyetini alarak, savaşa katılmadılar.32 Kun-mi ölümünden önce bozkır geleneğine göre kraliçenin kendi torunu ve halefi Ts'en-ch-ü unvanını taşıyan Chün-hsü-mi ile evlenmesini talep etti. Kraliçe istemedi, fakat Çin hükümeti halkın geleneklerine itaat etmesi gerektiğine onu inandırdı. Ts'en-ch-ü'den sonra Hun kökenli hanımından olma, küçük yaşta Ni-mi adlı bir oğlu kaldı. Ni-mi büyüyünceye kadar geçici olarak Ts'en-ch-ü'nün amcasının oğlu Veng-kuei-mi geçti; o selefinin dul karısı Çin'li kraliçe ile evlendi. Veng-kuei-mi istidatlı bir hükümdardı. Halkının hem içte refahını hem de dışta kudretini yükseltmeyi başardı. M.Ö. 71 yılında Çinliler ile anlaşarak Hunlara karşı başarılı bir sefer düzenledi. Burada 40.000 kadar insanı esir aldı. 70.000 kadar hayvanı ele geçirdi. O aynı zamanda Doğu

Türkistan'ın işlerine müdahale etmekte idi; onun ikinci oğlu Yarkentin hükümdarı yapıldı, onun büyük kızı Kuça hükümdarına verildi. Veng-kuei-mi M.Ö. altmışlı yılların sonunda öldü. Ni-mi onun yerine geçti ve Kuan-Van unvanını aldı.33

Kuan-Van selefinin dul karısı ile evlendi ve yaşlı olmasına rağmen bir erkek çocuk sahibi oldu. Fakat karısı ile dirlik düzenlikte yaşayamadı ve halk tarafından da sevilmedi. Bir gün C'ih-ku Çin elçileri geldiği sırada, kraliçe elçilere bir ziyafet düzenlemelerini söyledi ve bu ziyafette Kuan-Van'ın öldürülmesi gerekiyordu. Fakat plan başarısız kaldı. Kuan-Van sadece yaralandı ve kaçmayı başardı. Çin hükümeti elçileri suçunu düzeltmeye koştu, onlar Çin'e getirildi ve idam edildi. Hükümdara hediyeler ve yarasına şifa vermesi için bir tabip gönderildi. Halkın Kuan-Van'a olan hoşnutsuzluğundan Vnig-kuei-mi'nin Hun kökenli eşinden olma Vu-chiu-tu yararlandı. O kuzeyde Aladağa çekilerek Hunlardan yardım beklemekte olduğunu ilan etti, o etrafında halkı toplayarak ansızın Kuan-Van'a hücum etti, onu öldürdü ve tahtını ele geçirdi. Çinliler Hun partisinin galebe çalmasına müsaade edemezlerdi ve Yedisu'ya sefer düzenlemek için hazırlığa başladılar; fakat bir Çinli kızın Vusun erkanından birisi ile evlenmesi sayesinde anlaşmaya varıldı. Vu-chiu-tu küçük Kun-mi, Veng-kue-mi'nin oğlu Yuan-kuei-mi büyük Kun-mi olarak ilan edildi. Büyük Kun-mi'ye 60.000 aile, küçüğüne ise 40.000 aile geçti. Çinlilerin müttefiki olarak Vu-chiu-tu Hunlarla da savaştı, fakat başarısız oldu. O'nun Çinlilere karşı yaptığı faaliyetleri daha başarılı idi.34

Vusunlar bu dönemde en güçlü zamanlarını yaşıyorlardı. Semerkant hükümdarı Hun Şanyü'sü Çiçi'yi vusunları yenmek ve kendi devletini genişletmek için çağırdı. Çiçi birkaç defa kendi ordusu ile Kang-chü'yü destekleyerek hücum etti. Çiçi, Vusun ülkesinin derinliklerine kadar girdi ve onların başkenti C'ih-ku kentine kadar gitti. Halkın bir çoğunu

öldürdü. Bir çoğunu da hayvanları ve malları ile birlikte alıp getirdi. Vusunlar onları geri püskürtmeye cesaret edemedi. Vusunların batı sınırları büyük ölçüde boşaldı.35

Vusunlarda düzen Yuan-kuei-mi’’nin torunu büyük Kun-mi Tz’u-li-mi’nin enerjisi ile belirli bir süre sağlanabildi. O’nun idaresi ülkeye Ven-kuei-mi zamanındaki sessizlik ve sükuneti sağladı. O, otlağında kimsenin hayvanlarını otlatmaması gerektiğini ilan etti. Tz’u-li-mi küçük Kun-mi’nin gizlice gönderdiği katil tarafından öldürüldü. Bundan sonra Çinliler tahta onun torunu ve Çinli kraliçenin oğlu olan İ-chih-mi’yi çıkardılar. Genel olarak Çinliler büyük Kun-mi-lerin küçük Kun-mi-ler ile yaptığı mücadelelerde birincilerin tarafını tutmuşlardır. Küçük Kun-mi An-li-mi, Çin hükümetinin muvafakatı ile Hunlar tarafından indirilip ve öldürüldüğü zaman onun yerine Çin’in seçtiği birisi geçirilmişti (M.Ö. 11). Kun-mi An-li-mi’nin amcası Mo-chen-chiang 80.000 kişisi ile kuzeye, Çinlilere çekilmiş ve oradan Kun-milerin ikisine de karşı taarruzlar düzenlenmiş ve sonuç olarak onlar daha çok Çin’e yakınlaşmışlardır. M.Ö. 1 yılında İ-chih-mi Çin’in başkentini ziyaret etti ve orada onun için törenli bir kabul düzenlendi. Onun’a aynı zamanda başkentte Hun şanyü’sü de bulunuyordu. Sonun da Mo-che-chiang da öldürüldü.36

Millattan sonraki dönemlerde de Vusunlar varlıklarını sürdürdüler. Ancak kaynaklarda önceden olduğu gibi, onlardan fazla söz edilmemektedir.37 Yaklaşık M.S. 8 yılında Doğu Türkistan tekrar Hunların hakimiyeti altına geçti. Çinlilerin Batı ülkeleri ile olan münasebetleri kesildi ve ancak 73 yılından başlayarak yeniden canlındı. 97 yılında Ban Çao adlı başkomutanın gönderdiği bir Çin kolu Hazar denizine kadar varmıştı. Bu olaylar muhtemelen Yedisu’ya etki etmemiştir. Onun bu dönem tarihi hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Yalnızca Vusunların II. yüzyılda tamamıyla Çin’den ayrıldığından söz edilmektedir. Aynı zamanda Hunların

Moğolistan'dan batıya göçtükleri sırada Yedisu üzerinden geçen hareketleri hakkında da hiçbir haberimiz yoktur. Bu hareketler adı geçen yüzyılın sonunda geniş ölçülere varmıştı. II. yüzyılın 2. yarısından başlayıp Çin tarihinde kargaşa döneme başlamış ve batı ülkeleri ile olan ilişkiler V. yüzyıla kadar yenilenmemiştir.38

Moğolistan'daki Hunların bulunduğu topraklara büyük ihtimal Sienpiler geçti. Batıda Vusun topraklarına kadar ki bütün bölgeleri istila ettiler IV. yüzyılın başında eski Vusun toprakları Sienpilerin eline geçti. IV. yüzyılın sonundan VI. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya'da üstünlük Juan-juanlara aittir. Juan-juanların akınları Vusunların Yedisu'nun düz yerlerini bırakıp Tanrı Dağlarına göç etmelerini zorunlu hale getirdi.39 Juan-juanların saldırısı sonucunda Vusunlar konar-göçer bir kavim olduklarından sürülerini takip ederek çekildiler. M.S. 437 yılında Çin sarayında son elçilerinden söz edildi ve sonra tarihi eserlerde adları kayboldu. Bir çok topluluk gibi, Vusunlar da Hun ve Juan-juanlar tarafından emildiler. Yeni oturma yerlerinde ise, Kırgız ve Uygurlar içerisinde de yerlerini aldılar.40

Kimlikleri Meselesi

Vusunlar hakkında çalışılmaya başlanınca, onların kimlikleri meselesi de gündeme gelmiştir. İlk defa 19. yüzyılın başlarına doğru iki seçkin şarkiyatçı Klaproth ve Remusat konar-göçer Vusunların İndo-Germen halk topluluklarından olduğunu belirttiler. Onların bu görüşleri bilim adamları arasında tartışmalara neden oldu. Bilim adamları Vusunların daha çok Türk soyuna ait olduklarını ileri sürdüler. Arivtov Vusunların eski Türk soyu Nisipi ve şimdiki Kara Kırgızlarla bağlantılı olduğunu belirtti.41 Hirt, hi-hou unvanının yüksek bir memuriyet için Türklerde kullanıldığını ve bunun Türkçe Yabgu ile aynıleştirilebileceğini, aynı zamanda Hun, Vusun ve Yüe-çilerde bulunduğunu belirterek, Vusunların Türk kökenli

olduğuna dikkat çekti.42 Franke de akla yakın kabullerin Vusunların Türklüğünü gösterdiğini ve yazılı belgelerde bu görüşe ters düşen bilgi bulunmadığı ileri sürdü.43 Shiratori, Vusunları bir Türk topluluğu olarak kabul etti.44

Türk bilim adamları da Vusunların kimliği üzerine görüşlerini belirttiler. Onlar, Vusunların bir Türk topluluğu olduğunu kabul ettiler. Vusunların Türk olduğunu kabul eden bilim adamları arasında Arsal45 ve Togan46 ve Ögel47 sayılabilir.

Vusunlar herşeyden önce konar-göçer bir topluluktu. Kültür bakımından Hunlara benzemekteydiler. Çok sayıda at beslemekte ve keçe çadırlarda yaşamaktaydılar. Kımızları vardı. Ziraatla uğraşmamaktaydılar. Hükümdarlarının unvanı Kun-mo ya da Kun-mi idi.48

Vusun Hükümdarı Kun-mo hakkında verilen bilgiler Türk soyuna aittir. Babası ölünce, kısa zaman önce doğmuş olan Kun-mo çöle atılır. Orada bir kuş (karga) gelir, gagasında et tutarak onun üzerinde süzülür. Bir dişi kurt gelir, onu emzirir. Bunun üzerine Hun hükümdarı onu eğitip, yetiştirir.49

Burada Vusun hükümdarının bir kurt tarafından beslenilmesi onlara bir Türk soyu nazarıyla bakılabileceğinin güçlü bir delilidir. Çünkü bu efsane Türk soyları arasında çok yayılmış bulunuyor. Kao-çı (Töles) ve Göktürklerin kurttan türedikleri üzerine efsaneler iyice yaygın olup, hatta Göktürklerin kurttan türemiş olmalarına inanmalarından dolayı, bayraklarının tepesinde de bir kurt başı vardı. Özellikle Türk kültür çevresinde Hun dönemine ait kurt figürleri de bulunuyordu.50 Aynı anlayış Göktürk Dönemi'nde de mevcuttu. Buna en güzel örnek Bugut yazıtının üst kısmındaki kurttan süt emen çocuk tasviridir.51

Vusunların kökenine ışık tutabilecek başka deliller de bulunmaktadır. Bunlardan birisi hükümdar anlamına kullanılan Kun-mo kelimesidir. Bu

kelime sonra Kun-mi şeklinde yazılmıştır. Burada Kun-mo, Kun-mi'nin bir varyantı olarak ortaya çıkıyor ve Vusun dilinde hükümdar anlamına geliyor. Vusunların dilinde "mi" işareti çok sık bulunuyor. Vusun hükümdar ve prensleri Chün-hsü-mi, Lieh-chiao-mi, Nan-teu-mi, Ni-mi, Veng-kuei-mi, Yuan-kuei-mi, Tz'u-li-mi, Ying-mi, İ-chih-mi, An-li-mi ve Vu-li-mi'de hep 'mi' bulunuyor. Buradan özel ismin son hecesinin işaretinin oluşmadığı, özellikle cins isimler olduğu hükmüne varılır. Bu 'mi' işareti Han hanedanı zamanında 'pi' ya da 'bi' olmuş ve bu Türkçe kelime 'bi' ya da 'bey'in başka bir söylenişidir. Çeşitli Türk topluluklarında yaygın olarak kullanılıyor.52 Göktürk yazıtlarında bey için yalnız beg kelimesi bulunuyor.53

Kun-bi ya da Kun-bak'ın Kun'u Kırgızca keng, Uygurca kang, Çağatayca 'kun' kelimeleriyle aynıleştirilmek suretiyle, çeşitli Türk lehçelerinde büyük, geniş ve uzak manasına geliyor. Korece'de Kun olan kelime Sienpi Türk ve Moğol dillerinde Kağan ya da Hakan olarak beliriyor.54

İsmi Pu-li olan bir Vusun hükümdarını biliyoruz. Pu-li, doğrusu Bu-li, Türkçe'de 'böri' anlamına geliyor. Göktürk dilinde Pu-li, Vusunlardaki Bu-li'ye uyuyor. Burada Vusunlarda, Göktürklerde olduğu gibi kurta büyüksaygı duyuluyordu.55 Bu saygı kurtun vücudu ile değil, mazisi karanlıklara karışmış eski hatıranın canlandırılması ile ilgiliydi.56 Böylece kurtun adını hükümdarlar taşıyorlardı. Bu isim geniş bozkır coğrafyasında görülüyordu. Tuna Bulgarlarında bile Böri-Tarkan adında bir kumandan bulunuyordu.57 Yine Vusun Hükümdarlarından An-li-bi ya da Vu-li-bi, Türkçe ulu-bi (Ulubey)'ye, uyuyor, büyükbey ya da bay anlamına geliyor.58

Vusunlar, Hunlar, Kang-küler ve Yüe-çilerde Hiu-hu ismi de büyük bir görev olarak çıkıyor. Bu işaret kan-ton diyalektine göre Yap-hu olarak

belirtiliyor. Böylece Göktürklerdeki Yabgu görev adıyla aynılığı belirleniyor.59

Vusunlurda mevcut olan diğer Türk topluluklarıyla benzerlikler belirli bir bağlantıyı ortaya koyuyor. Özellikle Göktürklerin ecdadından bir kısmını Vusunlar oluşturuyor. Göktürklerin asıl vatanı da Vusunlarda olduğu gibi, Orta Tanrı Dağları ve Isık Göl tarafları olduğundan, hakimiyet 552 yılında Göktürklere geçiyor.60 Yukarıda belirtilen coğrafyada var olan, kaynaklarda Hiu-sün ve Küan-tu olarak belirtilen Saka toplulukları da aynı oluşum içerisinde yer alıyor.61

Sonuç

Vusunlar konar-göçer bir topluluktu. Hayvan sürülerine bol ot bulabilecekleri yerleri seçmişlerdi. Bol miktarda at yetiştiriyor ve at sütünden kımız yapıyorlardı. Onlar keçe imalinde de önemli bir yere sahiptiler. Bu özellikleriyle diğer konar-göçer Türk toplulukları gibi yaşıyorlardı.

Vusunlar Hunların içerisine iyice karışmış bir topluluktu. Hatta onların yayılmaları sırasında içlerinde bazı Saka topluluklarını barındırdıkları da bilinmektedir. Siyasi güçlerinin azalması ile birlikte çeşitli topluluklarla karışarak onlar içerisinde yerlerini aldılar. Özellikle Göktürklerin soy-etnik oluşumunda önemli bir yer tuttular. Kurtla ilgili “efsaneler” bazı isim ve unvanlardaki aynılık böyle bir bağlantıyı ortaya koyuyor. Böylece Vusunların büyük ölçüde Türk kökenli bir kavim olduğunu düşünmemizi mümkün kılıyor.

1 E. D. Philips; The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes, London, 1965, s. 11.

2 E. D. Philips; a.g.e., s. 11-14.

3 E. D. Philips; a.g.e., s. 14.

4 J. Junge; Saka-Studien, Leipzig, 1939, s. 5.

5 E. H. Minns; “The Scythians and Northern Nomads” CAH, IX, (1970), s. 190-191.

6 İ. Durmuş; “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumu’nun Temel Unsurları”, Prof. Dr. Abdulhaluk M. Çay Armağanı, II, Ankara, 1998, s. 399-400.

7 O. Franke; Beiträge ous chinesischen Quellenzur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904, s. 4.

8 Kiessling; “Hunni”, RE, VIII/2, (1913), s. 2585-2586.

9 J. Charpentier; “Die etnographische Stellung der Tocharer”, ZDMG, 71, (1917), s. 335.

10 W. Eberhard; Çin’in Şimal Komşuları, Ankara, 1996, s. 104.

11 K. Shiratori; “Über den Wu-sun Stamm in centralasıen”, KSZ, 3, (1902), s. 103-108.

12 K. Shiratori; a.g.m., S. 11-112.

13 J. J. M. De Groot; Die Hunnen Vorchristlichen Zeit, Berlin, 1921, s. 76.

14 B. Öğel; “Çin Kaynaklarına göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, DTCFD, VI/4, (1948), s. 268-269.

15 B. Öğel; a.g.m., s. 269.

16 O. Franke; a.g.e., s. 15.

17 B. Ögel; a.g.m., s. 270.

18 O. Franke; a.g.e., s. 14.

19 B. Ögel; a.g.m., s. 270.

20 B. Ögel; a.g.m., s. 271.

21 J. J. M. de Groot; a.g.e., s. 53.

22 W. Eberhard; Çin Tarihi; Ankara, 1987, s. 82-83.

23 E. Spuler; “Geschichte Mittelasiens”, Geschichte Asiens, München, 1950, s. 314.

24 K. Shiratori; a.g.m., s. 115-116.

25 K. Shiratori; a.g.m., s. 116.

26 J. J. M. de Groot; a.g.m., s. 77.

27 B. Ögel; a.g.m., s. 263.

28 K. Shiratori; a.g.m., s. 116.

29 O Franke; a.g.m., s. 15.

30 B. Ögel; a.g.m., s. 264.

31 V. V. Bartold; “Oçerk Istorii Semireçya”, Soçineniya, II/1, s. 26.

32 V. V. Bartold; a.g.m., s. 27-28.

33 V. V. Bartold; a.g.m., s. 28.

34 V. V. Bartold; a.g.m., s. 28-29.

35 K. Shiratori; a.g.m., s. 119-120.

36 V. V. Bartold; a.g.m., s. 29.

37 B. Ögel; a.g.m., s. 278.

38 V. V. Bartold; a.g.m., s. 29.

39 V. V. Bartold; a.g.m., s. 30.

40 O. Franke; a.g.m., s. 16-17.

41 K. Shiratori; a.g.m., s. 134.

42 F. Hirth; “Nachworte Zur Inschrift des Tonjukuk”, Die Alttürkishhen Inscrihten der Mongolci, St. Petersburg, 1899, s. 48-50.

43 O. Franke; a.g.e., s. 21.

44 K. Shiratori; a.g.m., s. 135-140.

45 S. M. Arsal; Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, 1947, s. 211.

46 Z. V. Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 42.

47 B. Ögel; a.g.m., s. 278.

48 W. Eberhard; Çinin Şimal Komşuları, s. 104.

49 K. Shiratori; a.g.m., s. 135.

50 B. Ögel; Türk Mitolojisi-I, Ankara, 1993, s. 14, 23, 26.

51 O. F. Sertkaya; Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara, 1995, s. 177.

52 K. Shiratori; a.g.m., s. 137.

53 H. N. Orkun; Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987, Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk yazıtları.

54 K. S. Hiratori; a.g.m., s. 138-139.

55 K. Shiratori; a.g.m., s. 139.

56 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989, s. 285.

57 İ. Kafesoğlu; a.g.m., s. S. 193.

58 K. Shiratori; a.g.m., s. 139.

59 F. Hirth; a.g.m., s. 45-50.

60 Z. V. Toğan; a.g.m., s. 42-43.

61 J. Junge; a.g.e., s. 96.

CAH: The Cambridge Ancient History.

DTCFD: A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

KSZ: Keleti Szemle.

RE: Paulys Real encylopaedie der classischen Altertumswissenschaft.

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.

ARSAL, S. M.; Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, 1947.

BARTOLD, V. V.; “Oçerk Istorii Semireçya”, Soçineniya, II/1, Moskvo, 1963.

CHARPENTİER, J.; Die etnographische Stellurg der Tocharer” ZDMG, 71, (1917), S. 347-388.

DE GROOT, J. J. M.; Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin, 1921.

DURMUŞ, İ.; “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”, Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay Armağanı, I. Ankara, 1998, s. 399-414.

EBERHARD, W.; Çin Tarihi, Ankara, 1987.

EBERHARD, W.; Çin’in Şimal Komşuları, Ankara, 1996.

FRANKE, O.; Beitraege aus chinesischen Quellen zur Kenntnis derTürkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904.

HİRTH, F.; “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk”, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. - Petersburg, 1899, s. 1-140.

JUNGE, J.; Saka-Studien, Leipzig, 1939.

KAFESOĞLU, İ; Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989.

KİESLİNG; “Hunni”, RE, VIII/2, (1913), s. 2585-2586.

MİNNS, E. H.; “The Scythians and Northern Nomads”, CAH, IX, (1970), s. 187-205.

ORKUN, H. N.; Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.

ÖGEL, B.; “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun’lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCFD, VI/4, (1948), s. 259-278.

PHILLIPS, E. D.; The Royal Hordes, Nomads Peoples of the Seteppes, London, 1965.

SERTKAYA, O. F.; Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara, 1995.

SHİRATORİ, K.; “Über den Wu-Sun Stamm in Centralasien”, KSZ, 3, (1902), s. 1-38.

SPULER, E.; “Geschichte Mittelasiens”, Geschichte Asiens, München, 1950.

TOGAN, Z. V.; Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

B. Kuşanlar ve Akhunlar

Kuşanların Menşei / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan [s.789-814]

Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

"Yaptığı çalışmalarla gerek Türk, gerekse Kuşan tarihi ve medeniyetine ölümsüz yardımlarda bulunan Prof. Dr. Robert Göbl'ün aziz hatırasına..."

Gerek Çin gerekse klasik Batı kaynaklarının müşterek ifadelerine göre, M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında, Batı kaynaklarında Sogdiana ve Bactria, Çin kaynaklarında ise Ta Hsia adı ile adlandırılan bölgelerin göçebe kabileler tarafından istilası neticesi, burada M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru kurulmuş bulunan Bactria Grek Krallığı sükût bulmuş ve onun yerine, M.S. I. yüzyıldan itibaren yerli kayıtlarda "Kuşan" adıyla geçen, ancak Çinlilerin "Ta Yüeh-chih" demeye devam ettikleri bir devlet ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Yüeh-chihlar, M.Ö. III. yüzyılın sonlarından beri Çin'in batısındaki Kansu bölgesinde otururken, kuzey komşuları Hsiung-nuların (Hun) baskısı neticesi yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlar, batıya doğru uzun bir yolculuktan ve bazı Çin kayıtlarına göre, yolları üzerindeki Vusun ve Sai/Saka gibi bazı kavimlerle epeyce mücadele ettikten sonra geldikleri bu yeni bölgede Kuşan devletini kurmuşlardır.1 Bu devletin kurucusu da Çin kayıtlarına göre, Ch'iu-chiu-k'i,2 sikke ve kitabelerden anlaşıldığına göre ise, Kujula Kadphises'tir. Kujula, kendi sikke ve kitabelerinde "Kuşan" yabgusu (hsi-hou) diye de anılıyordu. Çinliler, komşu devletlerin "Kuei-shuang" olarak isimlendirdikleri bu yeni devlete, onların "eski isimlerinden dolayı", Ta Yüeh-chih demeyi sürdürmekle beraber, gerçekte yeni ortaya çıkan bu devletin kurucularının

Yüeh-chihlar olup olmadığı hususunda tereddütlü birçok nokta mevcuttur. Ancak, ilim âleminde, “Kuşan” ismiyle anılan bu yeni teşekkülün “Yüeh-chih” adıyla ve menşeiyle açıklanması hâlâ devam etmektedir. Bu bakımdan, “Kuşan” adı ve “Kuşan”ların menşei hususu, çok sayıda epigrafik, arkeolojik ve nispeten az olan tarihî, lenguistik bilgilere rağmen yine de muğlaklığını sürdürmektedir.

A. “Kuşan” Adı

“Kuşan” veya buna benzer bazı tabirler, Kuşan’ların sikke, kitabe gibi resmî vesikalarında olduğu kadar, komşu devletlerin kayıtlarında, Çin kroniklerinde de yer almaktadır.

1. “Kuşan” Adının Görüldüğü

Kaynaklar

A. Kitabelerde

“Kuşan” adıyla alakalı bulunan ve muhtemelen onun asıl şekli olan “Kusana” terimi, Kuşanlar devletinin M.S. I.-II. yüzyıla ait kitabelerinde görülmektedir. Bu kitabeler, Brahmî ve Kharosthî olmak üzere iki dilde kayda geçirilmiş olup, Kharosthîcede uzun sesler olmamakla beraber, Brahmî kitabeleri uzun sesleri de gösterdiği için daha güvenilir kabul edilmektedir.

Kuşanlara ait Brahmî kitabelerinde “Kuşan” adı, “Kusâna” şeklinde geçmektedir. Meselâ, Vema Taksuma’dan bahseden bir kayıtta, “Kusâna-putro” (Kuşana-oğlu) tabiri görülmektedir.3 Aynı şekil, muhtemelen Vâsişka ile aynileştirilen bir Kuşan hükümdarının kitabesinde de “Vasakusâna” şeklinde görülüyor.4

Kuşanların gerek kitabelerinde, gerekse sikkelerinde sıklıkla kullandıkları Kharosthî yazılı kayıtlarda ise “Kuşan” adı, “Guşana”5 ve “Khusana”6 şekillerinde olduğu kadar, “Kusâ^a”, “Kosano”7 şekillerinde, ama uzun sesler gösterilmeden verilmektedir.

B. Paralarda

İlk olarak Kujula Kadphises ve “Heraios”un sikkelerinde görülen “Kuşan” adıyla alakalı bazı şekiller göze çarpmakta olup, bunlar Grek ve Kharosthî harfleriyle verilmektedir. “Kuşan” ismi, Grekçe olarak, Korranou, Korsnaou/Korsano/Kosano, Korsna, Horansu, Korano/Koşano şekillerinde olup,8 ilk defa Kaniska I. zamanında hususî bir ses/işaret geliştirilmek suretiyle bu kelimenin Koşana/Koşano olarak okunması gerektiği ortaya koyulmuştur.9

Sikkelerde yer alan Kharosthîce şekillerinde ise bu isim, “Khusana” ve “Kusâ^a” olarak görülmektedir.10

C. Sasanî Devri

Kaynaklarında

“Kuşan” adı, Brahmî kitabelerindeki gibi, sadece “Sasanî-Kuşan” sikkelerinde görülen: Eski İran diliyle “RB’ kw{’n (Rabbâ Kuşân)” ve “kw{’n MLK (Kuşân meliki)” ibarelerinde görüldüğü üzere, “Kuşân” şeklinde ve ikinci hecesi uzun olarak görülür.11 Sasanî Hükümdarı Şahpur I.’in Nakş-i Rüstem’deki M.S. 262 tarihli olan Ka’be-i Zerdüşt kitabesinde12 “Kwşnhştr” (Kuşanşahr),13 Grekçe rivayetinde ise Kousenon veya Koussenon isimleri geçmektedir.14 Burada açıkça, muhtemelen 245 ila 248 tarihleri arasında15 “Peşkbur’a (Puruşapura, Peşaver)kadar ve Kâş (Keş, veya Kâşgar?), Soğd ve Çâç (Taşkent) sınırlarına kadar olan Kuşanşahr”ın itaat altına alındığından bahsedilmektedir.16 Sasanî hükümdarı Şahpur I.in küçük oğlu Narseh (293-303) zamanına ait olan Paykuli kitabesinde17 ise müstakil ülkeler sayılırken en başta “kwşn MLKA” (Kuşan meliki) tabiri geçmekte ve bu kralın, Sasanî taht mücadelesinde kendisine destek olduğu belirtilmektedir.18 M.S. tahminen 224-270 tarihleri arasında Kuşan Hükümdarları Vasişka ve Kanişka III.’ün saltanatları zamanında Sasanîlerin, “Kuşanşahr” ülkesini

M.S. 262 veya 281 tarihlerine doğru Peşkibur’a (Peşaver) kadar kendilerine tamamen bağlamalarından19 sonra “Kuşan-Sasanî” ve “Sasanî-Kuşan”20 ismi verilen sikkelerinde21Ohrmazd I., Wahrâm, Kawâd, Ardac{Or ve P@rnz gibi Kuşanşahr valilerinin22 unvanlarında “Kuşânşâh”, “wuzurg Kuşânşâh”, bazan da “Kuşânşâhânşâh” şekli görülmektedir.23 Sasanîlerden ilk bu unvanı kullanan kişinin Ardac{Or (Erdeşîr, tahminen 270-285) olduğu görülüyor.24 Sasanî hükümdarı Şahpur II’nin 379 yılında ölümünden sonra “Kuşânşâhr” Kionit ve Kidarit’ler arasında paylaşılmıştır.25 Sasanî idarecilerinden en son olarak bu unvanı, Göbl’e göre, Wahram IV. zamanında (388-389) Ohrmazd (II.) “Kûşânşâh” kullanmıştır.26 Sasanîlerin bu işgali, Kuşanlarda M.S. 232/233 tarihinden başlatılan yeni bir takvimin (Sasanî Kuşanşahlar Takvimi) de başlangıcını oluşturmuş görünüyor;27 Pakistan’da bulunan Tohi (vadisi) kitabelerinden28 birisi bu takvime göre tarihlidir.29

D. Çin Kaynaklarında

Çin kaynaklarında, kurulan beş Ta Yüeh-chih hsi-hou’lukları (yabgu) vesilesiyle CHS 96 A ve HHS 88’e (118) görülen “kuei-shuang” isminin de “Kuşan” adının transkripsiyonu olduğu bilginlerce kabul edilmektedir.30 E.G.Pulleyblank’ın, Çin kaynaklarından SC 123’te Ta-yüan vesilesiyle geçen Kuei-shan kelimesinin de Kuei-shuang ile bir alakası olduğu şeklindeki görüşü, henüz iyice açıklığa kavuşmamıştır.31

Çin kaynaklarından, VII. yüzyılın ilk yarısında T’u-huo-lo (Toharistan) ülkesini gezen Çinli Budist hacı Hsüan Tsang’da da Ch’iu-shuang-ni-chia adı mevcuttur ki,32 bunun sonraki devir kaynaklarında TS’da da geçen Chiu-shuang-ni-chia ve keza Kuei-shuang-ni ile aynı olduğu, mevcut topografik bilgilere nazaran Semerkand ile Buhara arasında bir yere yerleştirilen mahal ile aynileştirilebileceği görüşü kabul görmüştür.33

Çin kaynaklarından bazılarında görülen Chü-sha, Ch’iu-tzu (Kuça) ve hatta Kao-chang gibi isimlerin de Kuşan ile ilgili olduğu bir zamanlar ileri sürülmüş olmakla beraber, bu görüş, temelde “Kusâna” isminin “Kuşa” adının çekilmiş hali olduğu görüşüne dayanır ki, bu görüş, kelimenin orijinalinin, “Kusâna”, tasrifli halinin ise “Kusânasa” olduğu artık gösterildiği için geçerliliğini bugün yitirmiş gibidir.34

Kuei-shuang kelimesinin tercümesinin35 “Kuşan” adı ile bir irtibatının ise görülemeyeceği zaten ifade edilmiştir.36

E. Ermeni Kaynaklarında

M.S. IV. ve V. yüzyıla ait hadiseleri kaydederken Phaustos Byzantios, Elişe Vardapet, Agathangelos, Sebeos ve Lazar Parpetsi gibi Ermeni kaynakları, Kuşanlar hakkında bilgi vermektedir.37 Bunlardan V. yüzyılın ilk yarısı tarihçisi olan Phaustos, IV. yüzyılın ikinci yarısında, Kuşanların Bactra’da (Belh) oturan büyük “Arşakuni” kralının, Sasanî Hükümdarı Şapuh’a (Şahpur II., 309-379) karşı giriştiği savaşlardan bahsetmektedir.38 500 yıllarına tarihlendirilen Lazar ve VI. yüzyılın sonundan öncesine ait Elişe, Hunların da “Kuşank” isimlendirildiklerini kaydeder.39 Yine, M.S. V. yüzyıla kadar İran ve İran’ın doğusundaki hadiselerin anlatıldığı, ancak VIII. yüzyıla ait olan diğer bir Ermeni kaynağı Moses Khorenatsi’nin eserinde, Ermeni soy kütüğünden ve İran’daki Sasanî Sülalesi’nin kurucusu Erdeşir I.’in (Erdeşir I. Papakan, 226-244) faaliyetlerinden bahsedilirken, “Kuşank”ların ülkesi ve savaşçılıkları; isyan çıkaran Ermeni’lerin kralı Hosrov’un, Sasanî Hükümdarı Artaşir zamanında Sasanilerle mücadele ederken Kuşan Hükümdarı Vehsacan’a (Vasudeva) 244-249 tarihleri arasında elçilik heyeti göndermesi ve Sasanî-Kuşan savaşları hakkında bilgi verilmektedir (II/2, 67, 74).40 460 yılına doğru meydana getirilen Agathangelos’un eserinde de Kuşan’lardan, Hosrov’un müttefikleri diye bahsedilir.41 VII. yüzyıl sonuna ait Sebeos ise bu dönemdeki olayları

anlatırken, Hosrov II. Parvez'in (590-628) düşmanları olarak Eftalitlerin değil de Kuşanların ismini vermektedir.42 Fakat Ermeni kaynaklarında zikredilen Kuşanlar, zaman zaman Kafkas Hunları karşılığı kullanılmaktadır.43

F. Uygur Devri Metinlerinde

Vaktiyle F. W. K. Müller'in bazı Uygur el yazmalarında zikredilen Kuisan/Küsen ismini Çincedeki Kuei-shuang yani Kusâ^a'ya atfetmesi44 teorisine dayanan bu çabalar, Küsen'in Kuça şehrinin diğer bir ismi olarak kabul edilmesi,45 "wkw Kwys'n (oku Küsen)" dili tabirinin de Kuça dili olduğunun tespiti ile Küsen'in Kuei-shuang yani Kusâ^a ile değil, Kuça ile alakalı olduğu anlaşılmıştır.46 Bununla ilgili olarak yine Uygur metinlerinden getirilen "Tört Küsen ulusı" tabiri de Kuça bölgesinde tesbit edilmiştir ve Kuça ile ilgilidir.47

G. İslâm Kaynaklarında

Bazı İslâmî devir kaynaklarında ve sikkelerinde "Kuşânşâh" tabiri geçmekte olup, ilk defa Baron A. von Stael-Holstein, bunun Kuşan'larla alâkasına işaret ederek Çin kaynaklarındaki "Kuei-shuang wang" ile bunu birleştirmiştir.48 M.S. VIII. yüzyıldan itibaren İslâm kaynakları, Maveraün nehir/Sogdiana bölgesinde, Buhara havzasında Kuteybe bin Müslim'in faaliyette bulunduğu aristokrat zümreden genellikle Kuşan ve Kuşan asılzadeleri olarak bahsederler.49 Tabiatıyla bu devirde Kuşanlar, artık tarih sahnesinden çekilmişlerdi ve bu, eski an'anelerin bir uzantısıydı. Ancak, yine aynı İslâm kaynakları, IX. yüzyılda Maveraünnehir/Soğd bölgesini zikrederken, ûÖ˝Tz; 4˛Ö˝Tz "Kuşaniyye" adlı bir şehirden bahsederler.50 Genellikle Keşâniyye şeklinde harekelenmekle beraber, bu kelimenin "Küşâniyye" olduğu otoritelerce kabul edilmektedir.

İslâm kaynaklarına göre Soğd'da iki tane Kuşâniye olduğu anlaşılmaktadır: Bunlardan biri, Zerefşan havzasında bugünkü Kette-

Korgan bölgesinde, diğeri ise Kaşka-derya'da Keş, bugünkü Şehrisebz olan Kuşaniye idi.[51] Kuşâniyye şehri, İslâm kaynaklarınca, Soğd'un en kalabalık şehri olarak tasvir edilmekte ve Semerkand'a 12 fersah uzaklıkta olduğu kaydedilmektedir.[52] Barthold bunun, Zerefşan ırmağı kuzeyinde, Kette-Korgan yakınlarında olduğunu belirtmektedir.[53] İbn Hordadbih'te de "Kuşâniyye" şeklinde verilen şehir, arkeolojik araştırmalara göre, Akderya ile Karaderya ırmakları kavşağından 12-15 km. doğuda bulunuyordu.[54] Bazı bilginlere göre, Fergana bölgesinde bulunan Kasan şehri de bölgede bir diğer "Kuşaniye" şehrinin bulunduğunu göstermektedir.[55]

İslâm kaynaklarının verdiği bu Kuşâniyye'nin, Ta Yüeh-chihlar Sogdiana bölgesine geldiklerinde kendilerine başkentlik yaptığı ve bu ismi de o zaman aldığı bazı bilginlerce ileri sürülmektedir. Arkeolojik ve bilhassa nümizmatik deliller ve kurganlar bunu teyit edecek durumdadır. Meselâ, Buhara havzası ile Bişkent havzası kurganları karşılaştırıldığında, benzer birçok özellikler görülüyor. Ancak bunu teyit edecek Çin ve klasik Batı kayıtlarında açık deliller yoktur; bilhassa Chang Ch'ien'in verdiği Ta-yüan, Ta Hsia ve Ta Yüeh-chih tasvirleri, Yüeh-chihların Ta-yüan'dan sonra batıya değil, güneye ve güneybatıya gittiklerini göstermektedir. Kaldı ki Kuşanların kuzey sınırı hâlâ halledilmemiş bir konudur.[56] Harezm, K'ang-chü ve Ta-yüan ile olduğu gibi, Sogdiana bölgesiyle de bunun bazı ortak özellikler taşıdığı, K'ang-chülerin beş beğliğinin muhtemelen burada kurulmuş olabileceği belirtiliyor. Ta Yüeh-chih'lar, güneye Ta Hsia'ya indikten sonra kuzeyde Chao-wu krallıkları teşekkül etmiştir ki, bunların Yüeh-chihlarla aynı soydan oldukları hususunda bazı tespitler de vardır. Bununla beraber, Kuşâniyye, Kuşanların kuruluş devresine değil, daha sonraki bir zamanına veya kendilerini Kuşan/Ta Yüeh-chih neslinden sayan K'ang-chü veya Harezm sülalelerinden birine ait olmuş olabilir.

2. “Kuşan” Adının Mânâsı

“Kuşan” adı, yapılan araştırmalara göre, başlıca 4 anlamda kullanılmaktadır: 1. bir beyin/kralın adı olarak, 2. bir boy veya klânın adı olarak, 3. bir sülâle adı olarak ve, 4. sülâle hükümdarlarının şahsî lakabı veya ismi olarak.57

“Kuşan” adını ilk olarak veren CHS 96 A, “Kuei-shuang” şeklinde ve bir beylik/yabguluk adı olarak zikretmektedir. Ta Yüeh-chihlar Bactria bölgesine geldiklerinde burada Bactria Grek Krallığı vardı. İki aşamada gerçekleşen bu istilâ hareketinde göçebeler, arkeolojik araştırmaların gösterdiğine göre, ilk aşamada Amu-Derya/Oxus kuzeyindeki bölgeyi yani Sogdiana’yı, Bactria’nın en doğu kısmındaki bölgeleri ve bu arada nehrin güneyinde, Bactria’nın ta uzak doğu köşesinde ve stratejik bir yerde bulunan Ay Hanum’u (Ptolemaios’un Eucratidia’sı) M.Ö. 145 yılına doğru58 ve Eucratides’in saltanatının son dönemlerinde tamamen tahrip ettiler; M.Ö. 130 yılları civarında da Heliocles’in saltanatının sonlarına doğru Amu-Derya güneyinde ve Hindukuş’un kuzeyindeki topraklara saldırdılar;59 her ne kadar güneyde küçük krallıklar halinde Grekler varlıklarını bir süre daha devam ettirdiyseler de sonunda Bactria Grek Krallığı tedricen sona erdi.60 Burada, Ta Hsia fethedilip Ta Yüeh-chih’lar güneye geçtikten sonra beş Yüeh-chih “hsi-hou”lukları (yabgu) kurulmuştu;61 bunlardan biri de “Kuşan” adıyla ilgili olan “Kuei-shuang” yabguluğu idi.62 Yüeh-chihlar bizim kabul ettiğimiz kronolojiye göre, M.Ö. 100 yıllarında nehri güneye doğru geçtiler.63 Ch’iu-chiu-k’inin (Kujula Kadphises, M.Ö. tahminen 30-80)64 ortaya çıkışı ise bu hadiseden 100 küsur yıl daha sonradır. Ch’iu-chiu-k’i, diğer dört hsi-hou (yabguluk) yani beyliği kendisine bağlayarak burada güçlü bir devlet kurdu. Komşuları ve bizzat kendileri “Kuei-shuang wang” (Kuşana kralı) diyorlarsa da Çinliler onlara, eski isimleri olan “Ta Yüeh-

chih" olarak hitap etmeye devam etmişlerdir.65 M.S. tahminen 50 yıllarına doğru da Hindukuş Dağlarını güneye doğru geçerek fetihlerine başladılar.66 Zannımıza göre, eğer "Kuşan" kelimesi bizim kabul ettiğimiz gibi bir şahsın ismi ise, bu, bazı ciddî itirazlara da sebebiyet verecektir. "Kuşan" ismi, "HIAOY"67 sikkelerini çıkaranın ve Kujula Kadphises'in de şahıs ismi olduğuna göre, o halde M.Ö. 100 yılından (Kuei-shuang) M.S. takriben 25-30'lu bir kronolojiye göre aradan bir asırlık bir zaman geçmiştir. Bu durumda, M.Ö. 100 yılında Amu-Derya'yı güneye geçen ve M.S. 25-30'lu bir tarihte de Kuei-shuang beyliğine üstünlük sağlatarak diğer dört yabguluğu da itaat altına alan, aynı kişi olacaktır ki bu mümkün değil. "Kuşan"ın bir şahıs ismi olması teorisine haklılık payı vermeyen görüşlerin en sağlam delilleri tabiatıyla bu olacaktır.

"Kuşan" adının menşei ve anlamı konusunda ortaya atılan diğer bir görüş ise bunun "idare, yönetim" manasındaki "kuşa" ile, "kök, gövde, menşe" anlamına gelen "âna" kelimelerinin birleşmiş şekli yani "hükümdar sülalesine mensup" demek olduğu,68 veya "kusa" kelimesine çokluk genitif eki "-na"nın eklenmesinden ibaret (Kuşa-na) olduğudur.69 Hint kaynakları, Kuşanları genellikle bu isimle anmaktadır.70

Bize göre, "Kuei-shuang" adı, yaklaşık olarak M.Ö. 100 yıllarında Amu-derya/Oxus/Wei ırmağını güneye geçerek içlerinde Kuei-shuang hsi-houluğunun da bulunduğu beş Yüeh-chih yabguluğunun kuruluşu ile değil, CHS 96 A'nın M.S. takriben 24 yılına kadar, hatta daha sonraki hadiseleri de ihtiva etmiş olabileceği düşünülürse, Ch'iu-chiu-k'i/Kujula Kadphises (?) veya "HIAOY" zamanındaki yabguluk ismi ile alakalı olmuş olmalıdır. Çin kaynağı, yabguluğun "Kuşan" adlı hsi-hou tarafından idare edilip, bilahare yine bu "Kuşan"ın adıyla Ta Yüeh-chih birliğinin sağlanmış olduğunu belirtiyor.

Kuşanların ilk yabgusu olan ve bizim Kujula Kadphises ile aynileştirdiğimiz “HIAOY”nun sikkeleri,71 Kuşanların Bactria’yı fethettikleri ilk dönemlerinde Bactria Grek kralları Eucratides (M.Ö. 171-145)72 ve Heliocles I.’in (M.Ö. 145-130)73 paralarının taklitlerinden ibarettir.74 Biz, gerek “HIAOY”, gerekse Kujula Kadphises’in, Eucratides’in paralarını taklit ettikleri görüşündeyiz. Eucratides’in ve onun Kuşanlar tarafından yapılan taklitlerini mukayese ettiğimizde, “HIAOY” ve Kujula’nın paralarında görülen isim olan “Kuşan” adının, parayı çıkaranın adı olduğu ortaya çıkar.75

Eucratides’in gerek tetradrachma gerekse obollerindeki yazıları karşılaştırdığımızda:

Obverse (Önyüz): Basileos Megalou/Eukratidou (Büyük Kral’ın/Eucratides’in) ve,

Basileos/Eukratidou (Kral’ın/Eucratides’in) yazıları görülür.76

Reverse (Arkayüz): Kharosthi yazısı ile: Maharajasa/Evukratidesa (Büyük Kral’ın/Eucratides’in).77

“HIAOY”nun, gümüş sikkelerini, yazı stili olarak, Eucratides’in değil de Heliocles’in sikkelerini taklit ederek çıkarmış olduğu kabul edilse bile durum yine aynıdır. Heliocles’in kendi gümüş sikkelerinde isim ve unvanları şu şekilde yer almaktadır:

I. tip: Önyüz: Kralın sağa dönük büstü; Arkayüz: Basileos Eliokleous Dikaiou (= Kral, Doğru/Dikaiou Heliocles’in).

II. tip: Önyüz: Grekçe olarak Basileos Dikaiou Eliokleous (Doğru kral Heliocles’in) yazısı; Kral’ın sağa dönük büstü; Arkayüz: Kharosthî yazısı ile Mâhârajâsa dhramikasa Heliyakrayasa (Dhramikasa/Doğru? Büyük Kral Heliocles’in).78

“HIAOY”nun sikkelerinde ise gerek tetradrachma, gerekse obollerde durum şu şekildedir:

Turannountos Hiaou Korranou Sanaboy (Hüküm süren yabgu Kuşan Sanab?'ın)79 ve,

Hiaiou/Hiaouo Korsanou/Korranou (Yabgu Kuşan'ın).80

"Kuşan" adının bir şahsın ismi olduğu, Azes Takvimi ile 122 ve 136 yıllarına tarihli olan Kharosthice Panjtar (maharayasa Guşanasa)81 ve Taksila (maharaja rajatiraja devaputra Kuşana)82 kitabelerinden, ayrıca Mat'taki Vima Taktu'ya ait Brahmice kitabedeki üçüncü örnekten (Kuşanaputro: Kuşan'ın oğlu) de anlaşılabilir.83

"Kuşan" adı, Kuşan İmparatorluğu yıkıldıktan ve yerine başka hanedanlar kurulduktan sonra bile yeni gelenlere alem olmuş ve onlar tarafından da kullanılmıştır; bunların ise umumiyetle Kuşanlarla ve hele hele Yüeh-chih'larla bir yakınlıkları bulunmuyordu.84

B. Kuşanların Milliyeti

Meselesi

Kuşanların milliyeti ve menşeleri, nereden geldikleri hususunda birbirinden oldukça farklı görüşler ileri sürüldü. Bilginlerin ekseriyeti onları bugün de olduğu gibi Çin kaynaklarındaki ifadelere istinaden, Yüeh-chihlere (Yüeçiler) bağlamaktadır. Bununla birlikte Yüeh-chihların batıya gelişi sırasında, yolda veya yeni yerleştikleri mıntıkalarda bu göçebe gruplar içerisine başka grupların da karışmış olması, göçebelerin genel hususiyeti olduğu cihetle85 Kuşanların da bu gruplardan birine mensup olabileceği, hatta onların, Yüeh-chihler gibi doğudan değil de, belki kuzey veya kuzeybatıdan gelmiş olabilecekleri ifade edildi. Bactria'daki Beş Yüeh-chih "hsi-hou"luğu müessesesinin de aslen Yüeh-chih menşeli olmayıp daha önceden Bactria'da bulunduğu görüşü bazı bilginler tarafından ileri sürülmüştür.86

Gerek Yüeh-chih, gerekse Kuşanlar münasebetiyle hemen şunu belirtmek gerekir ki Çin kaynakları, Yüeh-chih, İskit/Saka (Çin

kaynaklarında geçtiği şekliyle: Sai veya Sai-wang, Sanskritçe metinlerde: Saka), Hsiung-nu ve Vusunlar hakkında bilgi verirken, bu göçebe kavimler arasındaki farklılıklara da temas ediyorlar.87 Ancak bozkırdaki kavimler arasındaki farklılıklar, fizikî veya maddî olmaktan ziyade lengüistiktir; bunların maddî kültürleri ise, farklı dil grupları arasında bile kuvvetli benzerlikler gösterir. Kaldı ki şimdiye kadar yapılan arkeolojik araştırmalarda Yüeh-chih, Kuşan veya "Tohar" kültürü hakkında açıkça tespit edilmiş bir özellik ortaya konamamıştır.88 1978/79 sezonunda Afganistan'da şimdiki Şibergan yakınında bulunan Tılla-tepe'de V. Sarianidi başkanlığındaki Sovyet-Afgan arkeoloji heyeti, M.S. I. yüzyıla, yani Yüeh-chih veya Kuşanların erken dönemine ait kabul edilen altı mezar açmışlardır; bunlardan beşi kadınlara, sadece biri erkeğe aittir.89 Buradan, prens ve prenseslere ait 20.000 parça ve çoğu altın olan zengin malzeme çıkmış90 ise de bunlar, -onların göçebe oldukları dışında- etnik kimliklerini tespit etmekten uzaktır.91 Ancak Sarianidi, Tılla-tepe kurganlarındaki defin adetlerinin Sibir ve Altay Hunları'nınki ile benzerlik gösterdiğini ve Mongoloid izler taşıdığını, Amu-Derya kuzeyindeki Bişkent vadisinde bulunan ve Mongoloidliğin tamamen kaybolduğu tiplerden ise kesin bir şekilde ayrıldığını açık olarak ifade etmektedir.92 Yine son zamanlarda, Tun-huang yakınlarındaki bir sınır kalesi kazısında arkeologlar, Yüeh-chih elçilerine Çinlilerin yiyecek temin ettiklerine dair M.Ö. I. yüzyıl sonlarına ait yazılı bir belge bulmuşlardır.93 Ancak bu belgenin, bölgeye yakın oturan Hsiao Yüeh-chihler (Küçük Yüeh-chih) ile mi yoksa "Ta Yüeh-chih"'lar ile mi ilgili olduğu tam anlaşılamıyor; onların etnik kimliği konusu da aynı şekilde açıkta kalıyor. Yüeh-chih ve Orta Asya'daki diğer göçebe kavimlerin ırkî veya kültürel durumları Batıda yıllardır tartışıldı ve araştırıldı; ortaya çıkan durum, Xinru Liu'nun dediği gibi "ırk ilmi"nin beyhude olduğunu gösterdi. İnsanları bilhassa Orta Asya'da yaşayanları

dillerine, derilerine, kemik ölçülerine, hatta modern teknoloji kullanılarak DNA'larına göre kategorize etmek, farklı dil gruplarındaki kişilerin ırkî menşelerini ortaya koymak bir mana ifade etmiyor.94

Kuşanların menşei ile ilgili olarak, onların dil, ırk, antropolojik ve gerek tasvirlerde gerekse sikkelerindeki fizikî özelliklerine bakılarak başlıca beş görüş öne sürülmektedir: 1. Türk menşei, 2. Moğol menşei, 3. Tibet menşei, 4. Hint menşei, 5. İran menşei, 6. Saka/İskit menşei. Bunlardan Tibet ve Hint menşei görüşü fazla rağbet bulmadı. İskit görüşünü ortaya atan K. Enoki, Yüeh-chihları İskit saydığı için,95 onlardan inen Kuşanlar da doğal olarak İskit menşeli görünüyorlar. Biz burada İran ve Saka/İskit menşei görüşlerini birlikte mütalaa edeceğiz.

Kuşanlar, Bactria Grek Krallığı'nın göçebelerce yıkılması hakkında Grek (Strabon) ve Latin (Pompeius Trogus) kaynaklarının verdikleri beş kabile/boydan (Asioi/Asii, Pasianoi, Tocharoi/Tocari, Sacarauloi/Sacaraucae ve Sacai) Tochari (Tocharoi) ve Asiani (Asii) ile de irtibatlandırılmışlardır.96 Kaynaklardaki bilgilere göre J. Marquart, Sacaraucae'lerin Bactria'yı, Asiani'lerin ise Sogdiana'yı işgal ettiklerini belirtmiştir.97 Ancak, bu kaynaklarda ifade edilen "Asianiler Tochari'lerin hükümdarları oldular, Sacaraucaeler imha edildiler"98 ifadesine dayanarak, Kuşanların Asiani'ler oldukları genel bir kabul görmüş ise de bu Asianilerin kimler oldukları ve nereden geldikleri hâlâ meçhuldür; hatta Asianiler ile Vusun'ları ilişkilendiren görüşler bile mevcuttur.99 Bizim burada yapmak istediğimiz, Kuşanların etnik anlamda hangi boydan veya kabileden geldikleri değil, onların hangi milliyete mensup olabileceklerini tetkik etmektir. Tohar görüşü, daha çok Yüeh-chihların menşei ile ilgili olduğundan burada ele alınmayacaktır.100

1. Türk Menşei Görüşü

Hemen belirtmek gerekir ki Kuşanları Türk menşeine bağlayanlar onların sikke ve kitabelerindeki bazı isim ve unvanlarına, paralarında ve heykellerinde tasvir edilen fizikî özelliklerine göre hüküm vermektedirler. Bu görüşün belli başlı sahipleri J. Kennedy, Wilson, Bhandarkar, S. Lévi, F. Hirth ve bilhassa E. Hultzsch'dur.

Kennedy, Kuşanlar devrine ait heykellerde ve bilhassa Kanişka'nın başsız heykelinde, yeni bulunan ve Kuşanların Kanişka'ya kadarki hükümdar silsilesini veren Rabatak kitabesine göre şimdi sikkelerdeki "Sôter Megas" ile ve Çin kaynaklarındaki Yen-kao-chên ile aynileştirilen Vima I. Taktu'ya101 ait Mathûra yakınında Mat'taki heykelde,102 ayrıca sikkelerinde 1912 yılında Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerin temsilini görmektedir. Kennedy'ye göre, sikkelerinde tasvir edildiği şekilde, fizikî hususiyetleri onları Türk yapmaya sevkeden âmillerin başında gelir: Sivri kafatası, çıkık elmacık kemikleri, büyük, uzun ve geniş burun, hafif sakal, Kuşan hükümdarlarının genel özellikleri olup, yine hükümdar bol bir ceket ve kocaman botlar giymektedir. Kanişka'nın fizikî hususiyetleri onun bağlı bulunduğu boyun karakteristik özellikleridir; onun boyu olan Tochariler ise büyük Türk ailesine mensup idiler.103

Kennedy'nin bu görüşü ondan uzun zaman önce, Kuşan'ların sikkelerini yayımlamış olan Wilson'da da görülmektedir: "Kuşan hükümdarı koni biçiminde bir başlık, yanlardan uçları kalkık, üzerinde bir tür dar ceket olan vücuda yapışık bir entari giyer; değişmez bir biçimde çizme giyilir. Özellikler Moğolların değil Türklerinkidir."104

Kuzey Bactria bölgesinde bulunan arkeolojik eserlerde, bilhassa terracotta'larda tasvir edilen Kuşan savaşçıları da daha sonraki devirlerde tasvir edilen tipik Türk özelliklerini yansıtır. Kuşan savaşçıları: Sol tarafta asılı duran kınındaki uzun kılıçlar…, ayak bileklerine kadar bacaklarını örten şalvar veya kumaş pantolonlar…, birbirine tamamen uygun botlar ve,

bir omuzdan öbürüne atılan geniş bir kayış olan muhtemelen bir pelerin giyerler… Bazan da sağ ellerinde kısa bir kılıç, sol ellerinde, bir yıldırımı tasvir eden, kabartma bir arması olan oval bir kalkan tutarlar.105 Güney Asya'nın sıcak iklimine rağmen Kuşan hükümdarlarının Kanişka örneğinde olduğu gibi en azından resmiyette, ata binmenin bir özelliği olarak bozkır tarzında: Pantolon, ceket ve bot giydikleri görülmektedir.106 Kanişka'nın heykelinde olduğu gibi, Kuzey Bactria'da, elinde bir sopa107 veya üçlü yaba ile resmedilmiş tanrı tasvirli kiremit parçaları da bulunmuştur.108 Bugün Özbekistan sınırları içerisinde yeralan ve genellikle Kuşanların Amu-derya kuzeyindeki sarayı kabul edilen Halçayan'da bulunan terracotta tasvirleri araştıran G. Pugaçenkova da, buradaki tasvirler ile Kuşanların ilk yabgu'su "HIAOY"nun (önceki okunuşu ile "Heraus") paraları üzerindeki yabgu'nun tasvirini mukayese etmiş ve benzer özellikler bulmuştur.109 Pugaçenkova'ya göre, Kuşanlar'ın Amu-derya kuzeyindeki sarayı olarak gördüğü Halçayan'da ve başkenti olarak kabul ettiği Dalverzin-tepe'de110 bulunan heykelcikler, Kuşan yabgu'sunun kraliyet âilesine mensup olan kişileri gösteriyordu.111 Saka ve Yüeh-chih'lerin bölgede görünmesinden sonra çoğu zaman at üzerinde tasvir edilmiş terracotta savaşçılara Kuşan hakimiyetinde bulunan bütün Bactria şehir harabelerinde yoğun olarak rastlanmaktadır.112 Bactria bölgesinde yapılan Tılla-tepe kazıları neticesinde de, Altay bölgesindeki Pazırık (Pazırık II), Kuzey Moğolistan'daki Hun kurganlarında ve İskit ve Saka mezarlarında görülen baş giyimi olarak yine sivri başlık/külah giyme özelliğine rastlanmıştır.113

Bhandarkar da Kuşan hükümdarları Kujula Kadphises ve Kanişka'nın sikkelerindeki kral giyiminin de benzer şekilde yani Türklere has olduğunu ifade ediyor.114 S. Lévi, Hemachandra'nın Abhidhana-Chintamani 959'daki Türklerin Şaka'lar (Saka) oldukları pasajına temasla, Kuşan'ların

Şâhî kraliyet unvanını kullandıkları için ya Şâhî veya Türkler olduklarını açıklamaktadır.115

Hirth ve Hultzsch ise, Kuşan'ların ilk devirlerinde kullanılan Yavuga (Yabgu) ve kujula unvanlarından hareketle onların Türk menşeli oldukları görüşüne vardılar. Hirth, bilhassa Kujula Kadphises'in sikkelerinde (ve belki de kitabe) kullandığı yavuga kelimesinin Türkçe yabgu ile aynı olduğunu belirterek, Kuşanların da Türk olduğunu ifade etti.116

Başlangıçta St. Konow da, Yüeh-chihların Türklüğü üzerinde durmuştur. Ona göre, Orta Asya'daki eski ana yurtlarından Yüeh-chihleri sürüp çıkaran Hsiung-nu'lar, genellikle Türk olarak kabul ediliyor. Hsiung-nu'lar tarafından Yüeh-chihlerle birlikte sürülen Vusun'ların da Türklerden olmaları muhtemeldir. O halde Yüeh-chihlerin onların komşuları olarak Türk kabileleri olmaları gerekir. Bu arada onların, Batıya doğru uzun yolculuklarına çıkmadan önce bazı Türk unsurlarını da içlerine almış olduklarını tahmin etmek mümkündür.117

Hultzsch, Kujula Kadphises'in kullandığı yavuga ve kujula unvanları dolayısıyla Kuşanların Türk menşeine işaret etmektedir. Hultzsch'a göre, yavuga, Türkçe yabgu; kujula ise yine Türkçe "güçlü" kelimesiyle aynileştirilebilir.118

Kuşanların Türk menşeli olduklarını ileri süren bilginlerin dayandıkları temel kaynaklardan biri de XII. yüzyılda yazılmış olan Kalhâna'nın Rajatarangîni isimli, Keşmir tarihinden ve hanedanlarından bahseden eseridir. Kalhâna'da üç hükümdarın yani Huşka, Yuşka ve Kanişka'nın,119 Turuşkalardan yani Türklerden indikleri ve VIII. yüzyıl Gandhara krallarının da Kanişka'nın kendi ataları olduğu iddiasında bulundukları (I, 170) kaydına dayanarak bilginler, böylece Kuşanların Türklüğünün kaynaklarda bir diğer teyidini buldukları fikrindedirler.120

Kuşanların menşei hususunda İslâm kaynaklarındaki bazı şahıs isimlerini Kuşan hükümdar isimleriyle benzeştirmeye çalışan J. Markwart ise, El-Bîrûnî'nin Kâbil Türk-şâhî'lerinin kendi menşelerini Barha Tetkin/Barha Tekin (áõw1çK,)'den getirdiklerine işaret ettiğini belirterek doğrusunun Îra Tegin (áõw0åKö!) olduğunu tahmin ettiği bu kişinin, Kuşanların sikkelerinden bilinen ilk hükümdarları "Heraios" (şimdiki okunuşu ile HIAOY) ile aynı olduğu fikrini belirtmektedir.121

Kuşanların veya onların neşet ettikleri rivayet edilen Yüeh-chihlerin, Türk menşeli oldukları teorisinin tenkidine gelince; her şeyden önce fizikî benzerlikler ve kılık kıyafet bahsedilen devirde olduğu gibi daha sonraki devirlerde de Orta Asya'nın hemen bütün göçebe kavim ve boylarında görülen ortak hususiyetlerdir. Meselâ, gerek Kuşanlar gerekse Sakalara atfedilen sivri külâhlılık, M. Ö. VI. yüzyıldaki İran metinlerinin yer aldığı Saka tasvirlerinde de görülür. Milat sonrası asırlarda da atlı göçebe hayatını devam ettiren bütün bozkır kavimlerinde, gerek Kanişka'nın heykelinde, gerekse diğer bazı Kuşan hükümdarlarının paralarında görülen tiplerin bazıları, hemen hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Nitekim eski savaşçı İran kavimlerinin, İskitlerin, sonraki Parthların vs. umumî tipleri aynıdır. Frye'ın dediği gibi, Orta Asya'da vahaların dışında yaşayan göçebeler, İranlılar tarafından umumiyetle "Saka" olarak isimlendiriliyordu ve bunları yerleşiklerden ayıran özellikler etnik ve lengüistik olmaktan çok hayat tarzlarından kaynaklanıyordu. Ortak bir hayat tarzı sürdüren bu göçebeler ise, daha sonra muhtelif Türk boylarının hep "Türk" adını alması gibi, Yakın Doğu'daki yerleşik kavimler tarafından da ayrı görülmemişler, birlikte ve aynı isimle mütalaa edilmişlerdir.122 Çin kaynakları da, "Hsi-yü" kavimleri ve devletleri hakkında bilgi verirken, Vusun, Yüeh-chih, muhtelif Saka devletçikleri, K'ang-chü, An-hsi, Ta-yüan gibi aynı hayat tarzını devam ettiren kavimlerin hep birbirlerine olan benzerliklerini

anlatmaktadır.[123] O halde fizikî, dış benzerlikler bunları ayırt etmede fazla etkili olamaz, belki sadece tebarüz ettiren bir özellik olabilir. Zaten M. Ö. II. yüzyıldaki kavimler harekâtı neticesi, kabileler birbirilerine çok karışmış idi; nitekim CHS 96 A, Vusun, Ta-Yüeh-chih ve Sakalardan bahsederken, bunların içinde diğerlerinden boylar olduğunu da belirtmeden geçmiyordu. Türkistan'daki Türkler ile aynı olduğu belirtilen fizikî hususiyetlere gelince; bunlar Konow'un da belirttiği üzere hiç ikna edici değildir. Çünkü, geniş ölçüde Doğu Türkistan ahalisince temsil edilen Homo alpinus tipindeki insanın karakteristik hususiyetleri, büyük burun ve diğer hususiyetlere gelince, bu nispeten daha geç zamana ait olup Türk unsurların Doğu Türkistan'a gelip yerleşmesi çok sonradan olan bir hadisedir; bahsedilen devirde Doğu Türkistan'daki şehir devletçiklerinin birçoğunda hâlâ Hint-Avrupaî topluluklar vardı ve bunlar IX.-X. yüzyıldaki Uygur medeniyetine kadar buradaki ırkî ve lisanî hususiyetlerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Doğu Türkistan'da bulunan renkli duvar resimleri de muhtelif tipte insanlar tasvir etmektedir.

Yavuga ve Kujula unvanlarına gelince; bunların herhangi bir Türk menşeinden getirilmeleri son derece güç ve hatta imkânsız görünüyor. Yavuga/Yabgu kelimesi hakkında yapılan araştırmalar,[124] bunun İran menşeli olduğunu göstermiştir ve artık ispatlanmış gibidir. Türklerde Yabgu kelimesi, Türk devletlerinde doğuda değil, Batıya geçtikten sonra kullanılmaya başlanıyor. Meselâ Vusun'larda ve Hsiung-nularda (sadece bir tane görülüyor) görülen yabgular, ya Batı Türkistan vesilesiyle geçiyor, ya da aslen Batı Türkistan menşelidirler.[125] Konow, Yavuga kelimesinin, İran menşeli olmakla beraber, Kuşanların bunu Türklerden değil, mirasçıları olmak dolayısıyla Sakalardan aldıklarını, çünkü onlarda başka Saka unvanlarının da kullanıldığını ifade ediyor.[126]Yabgu unvanının Kuşanlar tarafından kulanıldığı ve bunun Türkçe bir unvan olduğunun

hiçbir sağlam temeli yoktur. Çünkü bu fikir, aslında bir tarih hatasıdır (anachronism).127 Türkçe "güçlü" veya "güzel" ile izah edilmeye çalışılan Kujula unvanı ise muhtemelen İran menşeli olup, belki de "kûçek/kûçelû" (küçük, daha küçük) kelimesiyle alakalıdır. Son zamanlarda N. Sims-Williams da, Kujula kelimesini, İran dillerinden olan ve M.S. IV. yüzyıldan İslâm'ın bölgeye gelişine kadar Orta Asya'da lingua franca olan Soğdca'da128 şahıs isimlerinde hypocoristic (küçültme) –kk eki ile biten *Kujuk (a) k/*Kujukk (Türkçe: Küçük) ile mukayese etmektedir.129 Kuşanlara muasır olan Saka kayıtlarında, Liaka kuzulaka gibi Saka isimleri mevcuttur; hatta bazı bilginler, kujula kelimesinin de aslında kujula (ka) olduğunu düşünmektedirler.130

Kuşanların kullandıkları şâhî veya şao/şaonanoşao (kral/krallar kralı) unvanına gelince; bu unvan, Kuşanlardan daha önce Sakalarda görülmeye başlar. M.Ö. 85 yılına doğru Taxila'ya giren ilk Saka kralı Maues (M. Ö. takriben 90-80) 131 ve halefleri Azes I.132 ve Azilises'in sikkelerinde, Grekçe olarak "Basileos Basileon", Kharosthice olarak "Rajadirajasa" veya "Maharajasa Rajadirajasa" şeklinde görülen unvanlar,133 hep bu şâhî veya şao unvanıyla ilgilidir, şaonano şao unvanı ise zaten Kuşan menşelidir.134 Şâhî unvanı, Konow'un bildirdiğine göre Vikrama takviminin başlamasından yani M. Ö. 58/57'den önceki bir zamanda İndus bölgesinde bir imparatorluk kuran eski Sakalar tarafından kullanılmış135 ve Kanişka tarafından yeniden ortaya atılmıştır; bununla beraber, Kuşan hükümdarı Kanişka, kendi sikke yazılarında (legend) Doğu Hindistan'ın fethinden sonra bilhassa altın sikkelerinde, Hotan Saka şekli olan rao şao/ şau'yu kullanmış136 ve ondan sonra da halefleri Huvişka,137 Vasişka ve Vasudeva tarafından kullanılmasına devam edilmiştir.138 Şâhî unvanına ilk defa olarak, Kanişka'nın 7 yılına ait Brahmîce kitabesinde rastlıyoruz; 139 onun haleflerinin Brahmî kitabelerinde de aynı durum görülür. Şâhî unvanı,

diğerleriyle birlikte, meselâ Vasudeva'nın kitabelerinde kullanılan değişmez unvanlarından biridir.140 Aslında bu "krallar kralı" unvanı, ilk önce İran'da görülmektedir. Parth nümizmatiğine "krallar kralı" unvanını sokan, Mithradates I. (M.Ö. 171-138)'dir.141

Türk menşei ile ilgili olarak Kalhana'nın temas ettiği Turuşka yani Türklere atfedilen bölüm,142 Turuşka/Türklerin çok iyi tanındığı devirlerde meydana getirilmiştir, oysa tıp metinleri daha önceye aittir.143 Purâna ve Mahâbhârata gibi Hint kaynakları, kuzeyden gelip Hint kıtasını zapt eden ve burayı idare eden yabancı sülalelere Yavana, Pahlava, Tukhara, Turuşka, Kuşana ve Mleçça gibi isimler vermişlerdir. Bunlardan "Yavana" (Yauna>Yona>Yavana), İyon anlamına olup, Grekleri veya Bactria ve Kuzey Hindistan'a gelen Helenistik dönemdeki Grek olmayan yabancıları gösterir.144 "Pahlava", İran'daki Arşak/Parth (Çin kaynaklarındaki An-hsi) Hanedanı'ndan olup, Kuzey Hindistan'a gelerek başta Kabil ve çevresi olmak üzere burada M.S. I. yüzyıl başında Indo-Parth'ları kuran Gondophares (M.S.20/21-45/46)145 Sülalesi'ne Hint kaynaklarında verilen isimdir.146 "Mleçça" ise genel anlamda yabancı ("barbar", "cemiyet dışı", "dinî yönden temiz olmayan") demektir ve çok daha geç tarihlere aittir;147 meselâ V-VI. yüzyılda Keşmir bölgesindeki Hûna'lar, Ortaçağ Hindistan'nda kuzey-batı sınır bölgelerindeki İslâm ülkeleri için hep mleçça tabiri kullanılır;148 XI. yüzyılda artık İslâm'ı seçmiş olan prensler için ise onların belki de Saka menşeli olduğunu göstermek için "mleçça" yerine Saka tabiri kullanılır.149 "Turuşka", Türk idaresi zamanına ait kayıtlarda geçer. M.Ö. II. yüzyıldaki göçebe istilaları münasebetiyle ise Hint kaynaklarında Tukhara, Tuşâra, Tuşkara, Turuşka150 ve Kuşana gibi lengüistik bakımdan birbirinden çok farklı isimler geçmektedir.151 "Aynı halkın farklı isimlerle adlandırılması, onlardaki sadece ikamet yerleri değişikliklerini değil, aynı zamanda kültürel birleşmeler ve hatta ismen

temas edilen halkın yapısını da gösterir.” Klasik Hint kaynaklarının, M.S. IV. yüzyıldan önceki istilâlar için, M.Ö. II-I. yüzyıldaki istila da dahil, Yüeh-chih veya Kuşan tabirine değil de daha ziyade Tukhâra veya Tuşâra gibi isimlere yer verilmesi,152 bunların hükümdarlarının da Purana metinlerinde Grekler için kullanılan “Yavana”lardan sonra listelenmesi, bu ismin Türkler için kullanılan “Turuşka”yı hatırlatması sebebiyle birçok bilgin, Yüeh-chih ve Kuşanların “Türk” menşeli olduklarını ifade etmişlerdir. El-Bîrûnî’deki, Tibet menşeli Türkler arasında kendilerini Barha Tegin neslinden getiren pasaj ise, tek bir açıklamaya tâbi değildir. Bazı bilginler bunu “Kadphises” ile açıklarken, Marquart, Mac Dowall ve Wilson’un, Periplus153 47’deki İdion ile birleştirmeye çalıştıkları “HIAOY” sikkesi ve “HIAOY” ile açıklamayı teklif etmiştir. Eğer onun söylediği doğru ise o zaman Barhat/Brhat kelimesinin, Kadphises’e tekabül ettiği ifade edilen “Brhat” şekli bozulmuş oluyor. “HIAOY” isminin bugün artık hükümdarın adı değil, Yabgu/yavuga unvanının yanlış yazılmış bir şekli olduğu kabul ediliyor; 154 “HIAOY”nun asıl adı ise “Kuşan” idi. Marquart’ın da işaret ettiği tegin kelimesi ise eski Türk metinlerinde de geçmekle birlikte menşei hâlâ çözülmemiş unvanlardandır.155

Marquart, bu Türkçe “tegin” unvanının, “HIAOY”nun sikkelerindeki Sanab/Sanaob’un tercümesi gibi göründüğünü belirtiyor.156 Ancak Sanab’ın ne olduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Hatta, “HIAOY”nun bağlı bulunduğu yer bile olabileceğine işaret ederek, sikkelerde, Grek monogram’larının kaydedildiği yerde ve diğer kelimelerden daha küçük harflerle kazıldığına dikkat çekilmektedir.

Görüldüğü üzere, Türk menşei sağlam bir esasa oturtulmuş değildir. Üstelik sikkelerde görüldüğü söylenen fizikî tipin bir hususiyeti de, nümizmatlara ve Kuşan devri yerleşim yerlerinde, kurganlarda kazı yapmış olanlara göre, Kuşan devri kurganlarında ve bilhassa Bişkent vadisinde

bulunan Tulhar, Aruktav ve Kokkum ile daha batıdaki Babaşov kurganlarında,157 keza Talas vadisinde M.S. II-IV. yüzyıl Vusun dönemine ait Kenkol “katakomb” tipi kurganlarda, Tanrı dağları, Taşkent havzası, Fergana ve Alay kurganlarında sıklıkla rastlanan kafa -tepe- ve boyun deformasyonu (kafatasının genç yaşta sun’î olarak şeklinin bozulması) 158 özelliğini yansıtmasıdır; bu özellik, bir kavmin etnik durumunu tespit etmede çok önemlidir.159 Bazı bilginler, kurganlarda görülen bu hususiyetin, Kuşanların meselâ “HIAOY” (eski adıyla “Heraus”), ve Vima Kadphises sikkelerinde oldukça belli olduğunu ifade ediyorlar.160 Bilindiği kadarıyla Türklerde kafatası deformasyonu ameliyesi bulunmuyordu. Mesela, genellikle “Türk” olarak kabul edilen Asya Hunları (Hsiung-nu) ile ilgili ne arkeolojik, ne de yazılı kaynaklarda böyle bir özelliğe rastlanmamıştır.161

2. Mongoloid Menşei Görüşü

Kuşanların Mongoloid bir menşeden geldikleri görüşü temelde Çin kaynaklarının Yüeh-chihlara dair verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgiler, Yüeh-chih’ların Çin’in batısında Kan-su bölgesindeki yurtlarından kalkıp Ta-hsia’ya gelerek burada beş Yüeh-chih hsi-hou’luğunu teşkil etmeleri, Chang Ch’ien M.Ö. 129/128 yıllarında kendilerini ziyaret ettiği zaman, hâlâ göçebe bir hayat tarzı sürdürmelerinden ibarettir. Görüldüğü üzere bu malum hikâyede Mongoloidlikle ilgili bir durum söz konusu değildir. Ancak B. N. Puri, bu görüşte olan bilginlerin kelimelerde bazı söz oyunlarına kalkıştıklarını ifade ediyor.162 Tabiatıyla Kuşanların Mongoloid menşei tespitinde kelime oyunları belirleyici olamaz. Ancak, H. Zimmer gibi bilginler, bu bilgilere dayanarak Kuşanların ırkî bakımdan Moğol soyundan geldiklerini tahmin etmişlerdir.163

Bize göre bu gibi bilginlerin, Kuşanları Mongoloid bir ırka bağlamakta asıl dayanakları, bilhassa Bişkent vadisi kurganlarından elde edilen

kafataslarının birçoğunun Mongoloid tipte bulunması olmalıydı.

Ancak bu görüşün de sağlam olduğu söylenemez. Meselâ Asya'daki Hun (Hsiung-nu) kurganlarında da birçok Mongoloid tipe rastlanmaktadır. Hatta Debets, buna dayanarak bu Mongoloid unsurların Hunlar olması gerektiğini belirtmiştir. Fakat, B. Ögel'in de ifade ettiği gibi Hunların devlet ricali arasında Mongoloid olanlar bulunmakla beraber, Hunların tamamen Mongoloid bir ırktan geldikleri neticesini çıkarmak herhalde yanlış olur. "Büyük Hun Devleti, içinde birçok milletleri toplayan bir imparatorluk mahiyetinde idi. Altay dağlarındaki kurganlarda birkaç Mongoloid iskelete rastlamamızın sebebi de budur."164

3. İran Menşei Görüşü

Kuşanların, gerek sikkelerinde gerekse heykellerindeki tasvirlerin fizikî hususiyetleri dikkate alınarak, bilhassa Kuşanların kullandıkları dilin ve bazı unvanların, isimlerin, esasen Saka veya bir Doğu İran menşeine dayandıkları ifade edilerek onlarda bir Saka ve İran menşei arayan bu görüş, başlangıçta Konow tarafından müdafaa edilmekle beraber, bugün Saka ve İran dilleriyle uğraşan ve bu arada Bactria bölgesindeki Kuşan dil yadigârları ile ilgilenen hemen bütün araştırıcılar tarafından da kabul edilmektedir.

Konow, Kuşanların kitabelerinde görülen yavuga, kujula, erjhûna, muroda/murunda, majhaka gibi tabirlerin yanı sıra, daha çok Kanişka'nın sikkelerinde ortaya çıkan şao/şau, şâhî; ayrıca Kujula Kara Kadphises'in unvanında görülen kara kelimelerini dikkate alarak ve Kuşan hükümdarlarının hemen hepsinin isim ve unvanlarının bir İran dilindeki kelimeyle izah edilebilmesinden hareket ederek, Kuşanların lisanî bakımdan İranlı oldukları sonucuna varmıştır.165 Onun bu görüşlerine yakın olarak M.S. IX. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'daki Turfan, Karaşahr, Kuça ve Kaşgar ahalisinin Türkçe değil de İran,

Sanskrit ve diğer Avrupa dilleri ile sıkı sıkıya alâkalı Hint-Avrupaî diller (meselâ, Tohar A ve Tohar B) konuştuklarını belirten R. Grousset, gerek Orta Çağ Çin seyyahlarının ifadelerinin, gerekse bu bölgelerde yapılan kazılarda çıkan malzemenin bunu teyit ettiğini belirtmektedir.166 Bahsedilen bu dil, P. Pelliot tarafından Doğu İran dili, Luders tarafından Saka dili, Kirtse ve Bailey tarafından ise Hotan Sakacası olarak isimlendirildi.167 Konow'un takdim ettiği Kuşan dilindeki kelimeler de işte bu dilden gelmektedir. Kuşanlar, Hotan bölgesinden aldıkları Saka dil unsurlarını Bactria bölgesine yerleştikten ve Kuşan devletini kurduktan sonra, sikkelerinde ve kitabelerinde de tatbik etmişlerdir ki, Kanişka zamanında bazı imlâ değişiklikleri yapılmak suretiyle, "Kuşan yazısı" adı da verilen bir yazı ile yazılan bu dile bugün birçok bilim adamı Bactria dili adını vermektedir.

Kuşanların Bactria'da ilk devletlerini kurmalarından itibaren görülen isim ve unvanlar, ancak bu Saka veya Doğu İran dili ile açıklanabiliyor. Meselâ yavuga unvanının Saka Patika tarafından zauva/jauva şeklinde kullanıldığı,168 bunun iptidaî şekillerinden birinin de Kuşan yabgusu, bizim Kujula Kadphises'in Bactria parasıyla aynileştirdiğimiz, "HIAOY"nun parasında görülen "HIAOY" olduğu169 biliniyor. Kujula'nın ise İran dillerindeki kûçek veya kûçelû'dan gelme olabileceği üzerinde zaten durulmuştu; Kujula unvanı veya ismi Sakalarda Kuzulaa veya Kusulaka şeklinde de görülmektedir.170 "Kadphises" kelimesi de, "büyük lider" anlamındaki yine İran dilleriyle alâkalı olarak, kad-pise/paisa olarak izah edildi.171

İndo-Parth/Pahlava hükümdarı "Maharaja Guduvhara" Gondophares'in 26. saltanat yılına ait 103 tarihli Taht-i-Bahi Kitabesi'nde erjhuna olarak geçen kelime172 Konow'a göre Saka dilindeki alisanai, eysanai'nin kısa şeklidir.173 Kanişka I.'in saltanatının 11. yılına tarihli olan, Pakistan'da

Zeda’da bulunan Kharosthice kitabede kullanılan muroda ve marjhaka kelimeleri/unvanları da ancak Hotan-Saka dili ile izah edilebiliyor.174 “Sahip” anlamında Saka dilinde bir unvan olan muroda kelimesi, Kanişka’nın unvanı olarak göründüğü gibi,175 Saka-murunda şekliyle Gupta Hanedanı’ndan Samudragupta’nın (tahminen M.S. 335) Allahâbâd kitabesinde de görülmektedir. Hatta Konow, bu Sakamurunda’yı Çin kaynaklarının Sai-wangları ile eşitlemektedir.176 Marjhaka kelimesi ise Kanişka’ya verilen bir unvan olup,177 Hotan Sakacasındaki malısaki/malzaki kelimesinin eski bir şeklidir.178 İlk olarak yine Kanişka’nın daha sonra çıkardığı altın sikkelerinde verilen şao/şau/ şaonanoşao/şaunanoşau unvanındaki şau/şao kelimesi, Saka dilinde “kral” anlamına gelen ve VIII. yüzyıla ait birkaç kitabede de kullanılan şşau kelimesidir179 ve şâhî ile aynı kökten gelmektedir.180 Kujula Kara Kadphises’in sikkelerinde görülen “Kara” kelimesi de Türkçe ile değil, Doğu Türkistan’da Niya kitabesinde görülen ama açıklanamayan Kâlâ kelimesiyle izah edilmektedir.181 Bilginler bunu bir zamanlar ileri sürülen “prens” anlamından ziyade, İran dilinde kullanılan ve “sahip”, “güç, kuvvet”, “ordu” anlamlarına gelen “Ka’ra” kelimesiyle izah ediyorlar.182

Aynı Saka/İran menşei Kuşan hükümdarlarının sadece unvanlarında değil isimlerinde de tespit edilmiştir. Kanişka, Huvişka ve Vasişka isimlerinde İran dilindeki superlatif-işka eki bulunan Kuşan hükümdarlarının ismi183 hep aynı şekilde izah ediliyor: Kanişka/Kanişta-“yaş bakımından en genç”;184 Huvişka <* huvişta-“en yaşlı”;185 Vazişka/Vayheşka/<Vazheşka-/<* Vazişta- (eski İran dilinde Vahistha-) “yürüyenlerin en iyisi, en iyi araba kullanan”.186 Kujula’nın ismine de böyle bir anlam verilmekte ve eski İran dili ile izah edilmektedir: Kudek “küçük, genç” <* kauta-ka; kûtâh “kısa” <* kottâh <* kauta-tâva-; kûçik “küçük” <* kûçak <* kauta-çiya-ka-ve yeni Fars dilindeki -ûl

hypocoristic (küçültme) ekinde de görüldüğü gibi kûçûlû (kûçilû)”en küçük”.187 Kuşan hükümdar isimlerinde en büyük güçlük arz eden ise Grekçe olarak OOHMO (OOEMO) şeklinde yazılan, Brahmîce ve Kharosthice kitabelerde ise, Vîma ve Vimo olarak geçen Vima Taktu ve Vima Kadphises’in ismidir. Bazı bilginler Vima isminin eski İran dilindeki bhima, bala-’dan veya bhimaratha-, bhimasena’nın kısaltılmış şeklinden getirmektedirler. Deneme niteliğinde olarak Eilers, Peştû ve Pamir lehçelerinde de görülen b>v değişmesini dikkate alarak, Doğu İran ismi olan Vîma-’yı *Bima-= eski İran dilindeki Bhima-’dan getirmektedir; Bhima ve Bima “korkunç, korkutucu” anlamındadır.188 Sims-Williams ise OOEMO isminin, Rabatak kitabesinde de geçen ooel-“götürmek, sevketmek, önderlik etmek” fiilinden gelmiş olma ihtimalini belirtmektedir;189 nitekim Huvişka için kullanılan OOEŞKO kelimesi de, dedesi Vima’nın isminin hypocoristic şekli (OOHMO > OOEŞKO) olabilir.190

Görüldüğü üzere Kuşanlar’da kullanılan bütün hükümdarlık unvanlarında (devaputra ve kaysara unvanları hariç), mutlaka bir İran veya Saka menşei bulunabiliyor. P. Daffinà, Kuşanlar vesilesiyle değilse de, Ta Yüeh-chih’ların Hsiung-nu yenilgisi sonrası Batıya geçişlerini izah ederken, Yüeh-chihlar üzerindeki bu İran tesirini de tetkik ediyor. Yüeh-chihların etnik ve lengüistik menşeinin bilinmediğini kaydeden Daffinà, yalnız çok önemli bir hususa temas ediyor: Yüeh-chihlar, “T’ien-shan kuzeyine yerleştikten ve Sakaların bir kısmını içlerine aldıktan sonradır ki ancak, İranî etnik ve lengüistik unsurlara sahip oldular.”191

Kuşanların lisanî bakımdan Saka’lara olan yakınlığına delalet edecek diğer bir önemli husus ise, Vima Taktu’dan itibaren bazı Kuşan kitabelerinde de görülen ve şimdiye kadar ilim aleminde “bilinmeyen dil” ve “bilinmmeyen yazı” meselesidir. İlim adamları, bu yazı

ile yazılmış şimdiye kadar 11 adet kitabe bulmuşlardır; bunların 9 tanesi Kuşanların ilk yerleşim yerleri olan Bactria ve çevresinde, biri Eski Merv'de, diğeri de Issık-köl civarındadır. Bilhassa, üç dilde yazılmış ve diğer ikisi okunmuş bulunan Vima Taktu'nun Deşt-i Navur kitabesinin bir yüzünün de bu yazı ve dil ile yazılmış olması, Kuşanların bu yazıya büyük bir ehemmiyet verdiklerini göstermekte idi.

Bu "bilinmeyen yazı" hususunda bazı çalışmalar da yapılmış olmakla beraber,[192] en iyisi, V.A. Livşits, G. Fussman ve J. Harmatta tarafından yapılan tetkiklerdir. Harmatta, Alma-Ata'dan, Merv, Deşt-i Navur ve Ay Hanum'a kadar geniş bir alanı içine alan[193] bu "bilinmeyen dil ve yazı"nın sırrını sonunda çözmeyi başarmış gibi görünüyor. Harmatta ve Fussman'a göre yazı, Kharosthî alfabesine çıkmaktadır; bu yazı ile yazılan dil ise, belki Kuşanlar tarafından da konuşulan bir Saka lehçesi olabilir. Harflerin Orhon-Yenisey'dekilere benzerliğine de işaret eden Harmatta, ancak, bazı harf hususiyetleri itibarıyla alfabenin Kharosthî menşeinin şüphesiz olduğunu; Kharosthî alfabesinin hece değerlerini yerlerine koyduğumuzda ortaya çıkan metnin bir Saka karakteri taşıdığını ifade ediyor. Ayrıca Harmatta, Hotan Saka metinleri ile bu Deşt-i Navur'dakileri mukayese etmek suretiyle isimlerin de aynı şekilde Saka menşeli olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Sakaları veya Kuşanların, Hotan'da da kullanılan ay isimlerine ve 60 yıllık veya başka bir takvimle olan zaman hesabı sistemine sahip olduklarına da dikkati çeken Harmatta, kitabenin kendi okuduğu metnini ve tercümesini veriyor.[194] Çıkan netice, Grek harfleriyle yazılı olan Bactria rivayetiyle bu "Saka" rivayetinin bütün temel hususlarda birbirine tekabül ettiğidir. Bu dilin, Vima Taktu'nun kraliyet sarayında, maiyeti ve ordusu arasında konuşulan ve anlaşılan dil olduğuna da temasla Harmatta, bunun Kuşanlar tarafından kabul edilen bir tür Saka diyalekti veya Kuşanların kendi orijinal dili olduğu lehinde bazı ipuçlarına işaret

ediyor.195 Livşits ise, Issık-köl yazısı münasebetiyle, bu yazının Kharosthi alfabesiyle değil, Ahemenid devri Arami yazısıyla ve muhtemelen de “bir şekilde Sakalar ile” ilgili olması gerektiği görüşündedir.196 Issık-köl’de gümüş bir tas üzerinde bulunan kitabenin Sakalara ait olduğu ve M.Ö. VI.-IV. yüzyıllara tarihlendiği zaten ifade edilmekte idi;197 Issık-köl’deki bu örnekte, Sakalar’a özgü olan bir yazının ortaya çıkmış olması, bu hususta bilhassa önemlidir198 ve Kuşanlar’da bir Saka menşei görmenin de dayanaklarından birini oluşturuyor. Ay Hanum’daki kitabenin M.Ö. II. yüzyılın muhtemelen ikinci yarısından tarihlendiğine işaretle Harmatta, Issık-köl için verilen tarihin ise çok erken olduğunda şüphe bulunmadığını belirtiyor.199

Bu yazı ile yazılmış şimdiye kadar muhtelif eşyalar bulunmuştur: Kaya, maşraba, çömlek kırığı v.s.200 Staviskiy, genel olarak Bactria sahasında tespit edilen bu yazınya farklı karakterlerdeki eserlerde rastlanması göz önünde tutulacak olursa, bunları bir tür dinî birlik/cemaatle değil, henüz bilinmeyen etnik bir grupla alâkalı saymak gerektiğini düşünüyor.201

İşte, bizim yukarıda verdiğimiz “bilinmeyen dil ve yazı” hususu hariç, delillere dayanarak Konow, Kuşanların en azından dil olarak İranlı oldukları görüşüne varmış ve, Sakalar ile olan yakınlığın da onların bir Saka boyu veya ailesi olduğunu düşünmeğe sevk ettiğini belirtmiştir.202

Konow’un delillerine istinat eden Puri, klasik Batı kaynaklarında verilen Saka tigraghauda (sivri külahlı Saka)’ların Nakş-i Rüstem Kitabesi’nde tasvir edilen şekliyle Kuşan sikkeleri üzerinde görülen Kuşan hükümdarlarının da sivri külahlı olarak tasvir edildiğine işaretle, “Tuhâra” olarak isimlendirdiği Tohar’ların yani Kuşan’ların, erken devirlerde Saka göçebe gruplarından biri olabilmesinin çok muhtemel olduğunu söyleyerek, netice itibariyle Tochar, veya Tukhâra olarak bilinen Kuşanların eski Saka boylarından bir grup oldukları sonucuna

varmaktadır.203 Gerçekten Bactria’da Tılla-tepe’de Kuşanlar’ın ilk dönemlerine ait mezarlarda gördüğümüz sivri başlıklı hükümdar baş giyimlerinin yanı sıra dize kadar uzanan uzun kaftanlar “İndo-İskit” de denilen İskit ve Saka giyimlerine oldukça yakındır.204 Tılla-tepe kompleksinden elde edilen malzemenin, Yüeh-chihlerden ziyade Altaylar’daki Pazırık ve Moğolistan’daki Hun dönemi Noin Ula kurganlarına pek çok bakımdan benzerliği,205 ayrıca bir Saka, Saka-Parth veya Indo-Parth muhitine daha yakın olması da Kuşan’ların Sakalar ile olan bağlantıları için önemli bir noktadır.206

Konow, Kuşanları Sakalarla birleştirmek için Çin kaynaklarında Yüeh-chih’ler ile Saka’lar/Sai’ler arasında vuku bulduğu söylenen mücadelenin doğruluk payını araştırmaktadır: En eski Çin yıllıkları, Han sülalesi kronikleri, Yüeh-chihler ile Sakalar arasında bir savaştan söz etmiyorlar.207 Nitekim, HS 96 A’nın Chi-pin bölümüne baktığımızda yine aynı durumla karşılaşılır: Hsiung-nu’lar tarafından vaktiyle mağlup edilen Ta Yüeh-chih’lar, Batıya giderler, Bactria bölgesindeki Grek Krallığı’nı yıkarak Ta Hsia’nın hakimi olurlar ve orada Beş Yüeh-chih yabguluklarını (hsi-hou) kurarlar ki bunlardan biri de Kuşan (Kuei-shuang) adını taşımaktadır. Ancak, Kuşanların etnik temeli, M.Ö. II. yüzyılda meydana gelen birçok bozkır kavimlerinin son derece karmaşık olan göçleri neticesi oluştuğu için, bu beş beyliğin hepsinin de aslen Yüeh-chih mı, yoksa onların hakimiyetini kabul eden İskit/Saka’lar mı olduğu gerek Batılı, gerekse Doğulu âlimler arasında hâlâ tartışılmaktadır.208 Sai-wang’lar da Güneye giderler, İndus (Sind) nehrinin yukarı akıntısı olan “Hsüan-tu” (Asma Geçit)209’dan geçerek Chi-pin’in sahibi olurlar.210 Ta Yüeh-chih bölümünde de HS 96 A’da Sai veya Sai-wang’lar ile bir mücadeleden bahsedilmiyor. Konow’un da belirttiği gibi, böyle bir mücadele eğer olduysa hadiselerin hemen akabinde bölgeye giden Chang Ch’ien’in

seyahat raporunda, bunun anlatılması beklenebilirdi.211 Sakaların dili, Eski Hotan dili ile akraba olmakla beraber, aynı değildi; Kuşanlar yani Hindistan'daki Yüeh-chihler da Sakaların karşısında olmayıp, bilakis çoğu zaman onların vârisleri olmuşlardı. Bundan şu netice çıkıyor ki, her iki kabile veya kavim de akraba idiler ve biz de Saka fethi ile Kuşan'larınkini birbirine bağlı bir devamlılık/terakki olarak telakki etmek mecbûriyetindeyiz.212

Saka'larla Kuşanların hemen bütün unvanları müşterek olmakla beraber, Hindistan'daki Sakalarda devaputra unvanının bulunmaması karakteristiktir. Ancak Doğu Türkistan'da Niya'daki Kharosthî vesikalarında Kusânasena, Bhimasena isimleri ile birlikte, ayrıca Doğu Türkistan'daki Hotan "Sino-harosthi" sikkelerinde "devaputra" unvanı görülmektedir.213

Çin kaynaklarına atfen Konow'un belirttiği Yüeh-chih-Saka mücadelesinin kaynaklarda bulunmadığı görüşünü tetkik etmek gerekir. Bilindiği üzere, M.Ö. 129/128 yıllarında bu bölgeleri gezen ve Yüeh-chih'lerı da ziyaret eden, dönüş yolunda ise muhtemelen Saka'ların takip ettikleri güzergahlardan Çin'e avdet eden Chang Ch'ien, ne birinci ne de M.Ö. 115 yılındaki, eski Saka ülkesinde oturan Vusunların bulunduğu bölgeye yaptığı ikinci Batı seyahati sırasında Sai veya Sai-wang'lardan veya bunlar ile Yüeh-chihlar arasındaki bir mücadeleden bahsetmiyor; bu husus, SC 123'te kolayca görülebilir. CHS'nun, SC 123'teki Chang Ch'ien raporundan alınan 61. bölümü ise tam tersine, bu Yüeh-chih-Sai-wang çatışmasına temas ederek, Sai-wang'ların yenilip Güneye gittiklerini haber vermektedir.214 Aynı haberi biz CHS 96 B'de de görüyoruz.215 Sai-wang yani "Sakaların Kralı" tabiri, bazı alimlerce Bactria Grek Krallığı'nın yıkılmasıyla ilgili olarak, Batı kaynaklarında temas edilen Sacaraucae'nin

bir transkripsiyonu gibi görülmektedir; 216 ancak bu konuda tam bir görüş birliği yoktur.217

Bu iki kaynak arasındaki tezadı nasıl açıklamak gerekir? CHS'nun verdiği haberler doğru ise, bunu nereden aldı? Eğer Chang Ch'ien'in raporundan almış ise SC 123'teki Chang Ch'ien'in kendi bölümünde ("Ta-yüan" bölümü) bundan niye bahsedilmiyor? Aynı malumat, Ta Yüeh-chih bölümünde yani CHS 96 A'da niye zikredilmiyor? Bütün bu bilgileri toplayarak değerlendiren Pulleyblank'a göre, Yüeh-chihler tarafından Sai-wangların, Pamirlerdeki asıl vatanlarından sürülmeleri hikâyesinin herhangi bir tarihî temeli olsun veya olmasın, CHS'daki bilgilere fazla bel bağlanamaz. Çünkü, bu hadiselere az çok muasır olan SC asıl kaynaktır ve bu bilgileri HS, bazan gerçek yeni bilgiler, bazan da keyfî düzenlemeler yaparak SC'den almıştır.218

Pamirlerdeki göçebe Saka kurganlarını tetkik etmiş olan Litvinskiy ise, meselenin daha çok arkeolojik yönünü araştırıyor. Onun da belirttiği gibi, Bactria Grek Krallığı'nın M.Ö. II. yüzyılın sonunda göçebeler tarafından istilasına katılanlar Saka-Yüeh-chih kavimleri idi. Bunlar Bactria Krallığı'na saldırırken, aynı zamanda başka göçebe kabile grupları da Parthia'ya darbeler indirmekle meşgul idi.219 Ortada bir gerçek varsa o da, hangi sebeple olursa olsun, M.Ö. II. yüzyılın sonu ve M.Ö. I. yüzyıl arasında Doğu Pamir'de nüfusun önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Nitekim, buradaki Saka'lara ait arkeolojik komplekslerin analizi, bunların tarihlemesinin M.Ö. II. yüzyıldan daha sonraki bir zaman olamayacağını göstermektedir.220 Litvinskiy bunda, Sailerin, Pamirler'den güneye geçiş hareketlerinin önemli bir delilini bulmaktadır; üstelik bu hareketle, Pamirler'de oturan göçebe kabileler de Kuzey Hindistan'a sürüklenmişlerdi. "Demek ki, Pamir Saka kabileleri, Pamir ve Pamir civarından geçip gelen diğer kabilelerle birlikte Bactria Grek Krallığı'nın

tahribine iştirak ettiler. Bu, Bactria'nın ve Kuzey Hindistan'ın merkezlerine hücum eden göçebelerin birkaç dalgasından biri idi…"221

O halde, bu Saka göçebe grupları ile, Kuşanları teşkil ettiği kabul edilen Bactria bölgesindeki göçebelerin kurganları arasında, herhangi bir irtibatın bulunup bulunmadığına bakmak gerekir.

Orta Asya'daki Pamir kurganlarının yanı sıra diğer civar bölgelerdeki göçebe kurganlarını, Bişkent vadisindeki kurganları ve genel olarak göçebe kurganlarını tetkik etmiş olan Litvinskiy, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren belli başlı üç Saka göçebe grubu tespit ediyor: 1.Aral çevresi, 2. Fergana-Alay-T'ien-shan yani Tanrı Dağları-Semireç'e/Yedisu, 3. Pamir Sakaları.

1. Aral çevresinde S. P. Tolstov, eski Amu-derya-Sırderya ırmakları arasında önemli ölçüde şehir ve kurgan tespit etmiş olup, Çirik-rabat, Babiş-mulla I, Balandı I, bu yerleşmelerden bazılarıdır. Tolstov, Çirik-rabat'ı M.Ö. V.-II. yüzyıllara tarihleyerek, bunu Apasiacae kabileler birliğinin başkenti kabul etti. Canı-derya'nın asıl su yolunun eski kıyısı boyundaki yerleşmeler de yine ona göre, Apasiacaelere aittir. İnkar-derya havzasındaki yerleşmeleri ise Tolstov, Sacaraucaelere maletti. Sır-derya'nın eski akıntı yolu havzasında Ceti-Asar (uroçişçe)'daki 20 şehir harabesi ise onun tarafından Toharlara atfedilmiştir ve M.Ö. I. bin ortası ile milat sınırı arasına tarihlidir. İnkar-derya üzerinde bulunan iki mezarlık bizi ilgilendiriyor; bunlardan biri Tagisken, diğeri ise Uygarak kurganlarıdır. Tagiskendekiler bronz devrine ve İskit zamanına ait definlerdir. Doğu-Batı yönünde (veya Doğu-Kuzeydoğu-Batı-Güneybatı) yönünde yerleştirilmiş çukurlardaki definler, tümülüslü/kurganlı mezarlarda bulunur ve sırt üstü uzatılmış olup, baş ise Batıya dönüktür. Bu kurganlar, M.Ö. VII-VI. yüzyıla tarihlendiriliyor; buradaki daha geç olan definler ise M.Ö. V. yüzyıla tarihlidir. Uygarak kurganı, Tagisken'den 30 km. doğuda olup, burada 80

kurgan bulunmuştur; bunlar toprağa açılmış çukurlara defnedilmiş iskeletleri de ihtiva etmekte olup, ölü yakma izlerine de rastlanır.222

2. Yedisu-Tiyenşan/Tanrı Dağları araştırmalarını A. N. Bernştam yürütmüş, müteakip keşifler de K. A. Akişev ile E. İ. Ageeva ve A. G. Maksimova tarafından yapılmıştır. Bu bölgedeki kurganlar, "kraliyet" kurganları olduğu kadar, alelade mezarları da içinde bulundurur. Saka devrine ait önemli sayıda muhtelif buluntuların olduğu bölgede bilhassa, İli ırmağı orta mecraının sağ kıyısında bulunan Bes-şatır kurganları önemlidir. Akişev'e göre, büyüklü küçüklü 31 kurgandan oluşmakta olup bunlar, Saka Tigraghaudalara aittir. İli vadisinde Kargalinsk, Altın-Emel, Cuvan-töbe, Kadırbay III gibi alelade definlerden oluşan diğer kurganlar da araştırılmıştır. Definler, taş çukurlara ve sıklıkla da toprağa yapılmış olup, ölüler sırt üstü uzatılmıştır; baş genellikle Batıya dönüktür. Çu, Talas ırmak vadilerinde ve Orta T'ien-shan'da da Saka ve erken Vusun mezarları tetkik edilmiştir. Buralardaki birçok Saka devri buluntusu arasında bilhassa Issık-köl hazinesi önemlidir. Burada 17-18 yaşında olduğu tahmin edilen genç bir savaşçının çok sayıda altın levhalarla süslenmiş elbisesi, ağaçtan kınındaki demir kılıcı, kaftanının süslemeleri ve botları, Saka Tigraghaudaların giydikleri sivri başlık tipindeki başlığı ile soylu bir prens olduğu anlaşılmaktadır.223Yedisu ve civar bölgelerde, İskit devrine ait seri halinde büyük bronz kazanlar bulunmuştur.224

Fergana ve civar bölgelerde İskit devri, M.Ö. VII-IV. yüzyıllara ait eserler arasında Kayrakkum mühimdir; ancak burada eş zamanlı definlere rastlanmamıştır. Fergana vadisinin güney kısmında ise Aktam, Kungay, Sufan v.s. gibi kendine özgü kurganlar bulunmuş olup, bunlar uzun toprak setlere sahiptir. M.Ö. VI-III. yüzyıllara tarihlenen definler, sırt üstü uzatılmış olup, başlar ise yine Batıya dönüktür. Bunları araştıran N. G. Gorbunova, definleri Saka ve Vusun kültürüne atfediyor. Ancak Yu. A.

Zadneprovskiy, buna karşı olarak bu kurganları Parikan'lara atfetmektedir. Fergana'ya civar olan Güney T'ien-shan'da Bernştam tarafından araştırılan bir sıra Saka devri kurganlarından Narın ırmağı vadisindeki Alamışık ve Cirgetal önemli olup, bunlar bazı hususlarda Yedisu'dakilere yakındır; ancak büzülmüş definlere de rastlanır ki bunlar, oldukça ciddî bir istisna teşkil ederler. Duruma göre buradaki Sakalar, Kurama-Karamezar silsilesinin güney eteklerini de işgal etmiş olmalıydılar. Fergana'nın güney-doğu kısmında Alay silsilesine bağlı vadilerde ve bizzat Alay vadisinde çok sayıda kurgan grupları bulunmuştur. Bunlardan Tüleyken, Çakmak, Karaşvak, Şart I-II, Daraut-Kurgan, Çak vb. gibi birçokları Saka devrine aittir. Derin olmayan çukurlara yapılmış definlerin yanı sıra Kurgak ve Nura Saka kurganları gibi toprağa kazılmış ve yüksek olmayan taş setleri bulunan çukurlara defnetme görülür. İ. Kojomberdiev, Ketmen-tübe'de aralarında muazzam Saka "kraliyet" kurganlarının da bulunduğu bir sıra Saka kurgan serisi tespit etmiştir. Fergana vadisi ve civarındaki bu eserlerde, Saka'lara atfedilen bilhassa bakır kazanlar kaydedilebilir.225

3.Pamir kurganlarına gelince, Litvinskiy, bütün bu kurganlar arasında, yapısı itibariyle, Pamir'de bulunan Saka kurganlarının hepsinden çok T'ien-shan ve Semireç'e kurganlarına yakın olduğuna dikkati çekerek,226 Pamir bölgesinde bulunan: Aydınköl, Akbeit, Aliçur I-II, Andemin, Balyand-kiik, Cartı Gumbez I-V, Istık, Kızıl-Rabat, Kunti-Muş Saka kurganlarına geçiyor. Bu kurganlarda bazı istisnalar olmakla beraber, definler genellikle sağ yan üzerine (ve bazılarında sırt üstü) yatırılmış olup, başların yönlendirilmesinde kadın ve erkeğe göre ayırım yapıldığı görülür: Erkeklerde başlar doğuya, kadınlarda ise batıya dönüktür; yüz ise genelde güneye çevrilmiştir.227

Litvinskiy, Pamir Sakalarının oldukça enteresan olan antropolojileri hususunda da bilgi vermektedir. Bernştam’ın kazılarında ele geçirilen kraniolojik (kafatası) materyalleri araştıran V. V. Ginzburg da Pamir Saka’ları hususunda şunları söylüyor: Yüksek, dolikosefal kafa yapısı görülür ki kadınlarda da durum aynıdır. Bu bilgilere göre de araştırılan kafatası serileri Europeoid tipinin Akdeniz ırkına aittir.228 Pamir’deki 34 erkek ve 29 kadın kafatası üzerinde yaptığı araştırmada T. P. Kiyatkina da şu fikre varmıştır: Erkek kafatasları keskin bir şekilde dolikosefal kafatası tipinde olup, deformasyon, yani kafatasını sun’î olarak bozma adeti izleri yoktur. Kadın kafatasları da erkeklerinkiyle aynıdır ve tek tip seriye rastlanır. “Bu, Europeoid dolikosefal, dar ve yüksek yüzlü antropolojik bir tiptir.” Görüldüğü üzere gerek Ginzburg, gerekse Kiyatkina’nın verdikleri hususiyetler, birbirine benzemektedir.229 Litvinskiy, bunların Pamir bölgesinde yaptıkları kraniolojik araştırmalarının neticesini gösteren bir de liste vermektedir.230

Antropolojik tip bakımından T’ien-shan/Tanrı Dağları Sakaları, Doğu Kazakistan Saka’larına çok yakındırlar. Aral çevresi Sakaları (M.Ö. VII-V. yüzyıl) ise T. A. Trofimova’nın kazılarına göre, Orta Asya menşeli önemli ölçüde Mongoloid izler gösteren ve yoğun olarak Andronovo olarak görülen Europeoid tabakadan oluşan karışık bir nüfusu gösterir. Çok daha sonraki zamanlarda, M.Ö. IV.-II. yüzyıllarda Mongoloidlik azalmıştır. Trofimova, Aral çevresi Sakalarının, Andronovo (veya buna yakın) tipin mebzuliyeti ile birlikte, bazı Akdeniz tipi varyantlarının iştirakiyle, Mongoloidlerin nüfuzunu gösteren mahallî bir Europeoid ahali oluşturduklarını belirtiyor: Kazakistan, Altay ve Ural çevresi.

Volga boyu’nda ise Saka-Sarmat zamanında ahalinin ırkî terkibi oldukça karışık idi ve bu durum, bilhassa kafataslarının incelenmesinde kendini göstermektedir. B. Firşteyn’e göre, Sarmatlar’ın kafatasları hepsinden çok,

Doğu Altayın Pazırık ve Mayemir kafataslarına benzer; Dnyeper-boyu İskitleri'nden olduğu kadar, Doğu Kazakistan Sakaları'ndan da oldukça ayrılmaktadır. Doğu Kazakistan Saka devri antropolojik materyalleri ise, genelde tek tip olmayıp, bunlardan bir kısmı, Orta Asya T'ien-shan materyallerine çok benzer; diğerleri ise biraz farklıdır, üstelik orada Saka zamanında artık Mongoloid izler de görülmektedir. "Demek ki yukarıda verilen kısa özet, antropolojik-morfolojik bakımdan Doğu Pamir'in dolikosefal Saka ahalisinin, diğer Saka kabileleri veya, Orta Asya olduğu kadar, Kazakistan sahasında onlara akraba kabileler arasında da izole edilmiş bir durum işgal etmekte" olduğunu göstermektedir.231 Litvinskiy, ayrıca şöyle bir sonuca da gidiyor: Fergana, Alay ve Doğu Pamir'in en eski ahalisi dolikosefal Akdeniz tipinde olup, sonra Fergana'da ve Sırderya ile Amuderya arasında, "Orta Asya iki ırmak-arası"na ait brakisefal Europeoid bir ırk teşekkül etmeğe veya yayılmağa başladı.232 Litvinskiy, Kuşan İmparatorluğu ile Saka-Haumavarga konfederasyonunu ise şöyle mukayese ediyor: "Orta Asya'nın bütün güney-doğu kısmını ve, Afganistan, Hindistan ve Doğu Türkistan'ın hem-civar bölgelerini işgal eden Saka-Haumavarga konfederasyonu, büyüklük bakımından Kuşan İmparatorluğu veya Eftalit Devleti ile ölçülebilen muazzam bir kabile teşekkülü idi."233

Bu Saka kurganlarının gerek yapı, gerekse etnik hususiyetleri, vücudun mezar içerisindeki durumu bakımlarından, Bactria'daki göçebelerin muhtelif kurganlarıyla mukayesesi, bize Kuşanların menşei hususunda başlıca iki tercih bırakıyor. Görüldüğü üzere Sakalar'ın bu kurganlarındaki bilhassa baş yönlendirmesi, Bişkent vadisi kurganlarındakine uymamaktadır; ama bunun yanı sıra Ksirov'dakileri andırıyor. Pamir kurganları ile ise pek çok bakımlardan farklılıklar bulunuyor; sadece Aral çevresi, Fergana-Alay-Tanrı dağları bölgelerindeki kurganlar, etnik ve

kafatası bakımlarından benzerlik arz ediyorlar. O halde Kuşanlar, ya Aral bölgesi civarından geldiler ve Bişkent vadisine yerleştiler; ya da Aral-Fergana-Alay ve Tanrı dağları bölgelerinden gelerek Ksirov bölgesine yerleştiler ve bize Ksirov kurganlarını bıraktılar. Ancak Pamirler'dekilerden her iki durumda da farklı oldukları açıktır.

Şimdi, kurganların etnik hususiyetine yardım edebilecek, ama yukarıda zikredilen Saka görüşündeki âlimlerce bahsedilmeyen birkaç hususa temas edelim.

Kuşanların Saka menşeini ima edebilecek bazı sikke delilleri mevcuttur. Daha önceden "HIAOY" gümüş sikkeleri vesilesiyle kaydedildiği gibi, "HIAOY" (yabgu?)'nun "Kuşan" ismi yanı sıra bir de "Sanab" kelimesi geçiyordu; Gardner bunu "Saka/Sakab" olarak okumuş, Bactria Grek Krallığı'nı yıkmaya iştirak eden Sacarauli isminin bir varyantı olarak SAKAROU şekli üzerinde de durmuş ve "HIAOY"nun bir "Saka" kralı olduğunu belirtmişti.234 Ekseriyet arz etmemekle beraber, "Sanab" yazısının muhtelif varyantları arasında "Sakab" şekli de görülür. Yine son zamanlarda J. Cribb, Vasudeva II.'nin "Şaonano şao Koşano Şaka" yazılı bir sikkesini yayımladı.235 Cribb bunu "Kuşan Kralı Şaka" olarak yorumlamıştır; kendisine "Şaka" diyen bu küçük kralın paraları Samudragupta (335-380) tarafından taklit edilmiş olmalıdır.236 Buradaki "Şaka" kelimesi Brahmice yazılmıştır.237

Kuşanlar ile Sakaları irtibatlandıran diğer bir temel husus, bizce, erken Kuşanlar devrinde Kuşanların kitabelerinde kullanılan ve Saka hükümdarı Azes I.'e atfedildiği için "Azes" veya "Vikrama" olarak isimlendirilen takvimin bazı bilginlerce "Eski Saka Takvimi" adıyla da adlandırılması,238 bunun da M.Ö. 58/57 yılından tarihli olmasıdır. Bu takvimi Kuşanlar Kujula Kadphises devrinden itibaren kitabelerinde kullanmışlardır; onun (?) 122 tarihli Panctar ve 136 tarihli Taksila gümüş tomar kitabeleri bu Azes

takvimine tarihlidir.239 Daha sonraki muhtemelen M.S. 78 yılından başlatılan ve bilhassa Kuşanlara bağlı olan muhtelif Saka satraplıkları tarafından kullanılan Saka takviminin uygulamaya geçirilişi de yine Kuşanlar ile alakalıdır; Kuşanların Hindistan'daki rolleri bu takvim'in başlatılmasıyla ilgilidir.240 Mac Dowall'ın bildirdiğine göre, muhtemelen Kujula Kadphises olan bir Kuşan hükümdarı zamanında Kuşanların, Gondophares ve haleflerinin elindeki Gandhara ve Taksila bölgelerini zaptı ile bu bölgelerde Gondophares sülalesinin hakimiyetinde bulunan Sakalar, bu tarihte Kuşanlar tarafından istiklale kavuşturulunca, bu tarihi kendilerine bir zaman başlangıcı/takvim olarak tayin ettiler ve bundan sonra bu takvimi kullandılar.241

Sakalar ile Kuşanları irtibatlandıracak bir diğer husus da tamgalardır. Göçebelerin aile veya sülale işareti demek olup, "etnik bağlılık, akrabalık ilişkileri ve coğrafî menşei" göstermede yardımcı olabilecek242 ve onlar için vazgeçilmez bir şey olan tamga, Bactria bölgesinde Sakalar'ın, bilhassa da Yüeh-chih ve Kuşanların gelişiyle ortaya çıkmaktadır.243 Bilhassa Hotan sikkelerindeki bazı tamga'lar ile Kuşanların Kujula Kadphises zamanında çıkardıkları bazı paraların üzerindeki tamga'lar aynıdır. Zeymal bunun, Hotan hükümdarlarının tamga'sı veya bir sülale işareti olduğunu belirtmişti.244 Cribb de bu işaretin bizi Kuşan ve Indo-Parth sikkelerini Doğu Türkistan ile irtibatlandırmaya götürdüğünü belirtiyor.245 Kuşanlar ile Sakaların sikkeleri arasındaki, tamga ile ilgili diğer bir irtibat da, Kujula Kadphises'in tamgası olduğu söylenen ve Gondophares'in tamga'sını246 andıran tamga'nın247 Maues sülalesi Saka sikkelerinde, bilhassa Azes sikkelerinin ön yüzünde de görülmesidir.248 Azes sikkelerinde ayrıca Kujula'nın sikkelerinden tanıdığımız "Nandipada" işaretide gözüküyor.249 Ancak, Hindistan'daki Maues'in Saka sülalesi sikkeleri temel bir hususta Kuşan sikkelerinden ayrılmakta olup, bu da,

Saka'ların sikkelerinde tıpkı Grek sikkelerinde olduğu gibi, Grek monogram'larının görülmesidir; 250 bunlar Kuşan sikkelerinde yoktur.

Kuşanlar ile Sakaların münasebeti Ta Yüeh-chihlardan itibaren tarihî bakımdan incelendiğinde Konow'un belirttiği gibi, aralarında herhangi bir savaş olduğu veya düşmanlık ilişkileri bulunduğu sezilmiyor; tam tersine, Hindistan'da Sakaların mirasına Kuşanlar konmuşlardır. Ta Yüeh-chihlerin Sai-wang veya Sai'lerle olan kavgalarından bahseden tek Çin kaynağı ise CHS'dur. Ancak, bu kaynağın verdiği savaşla ilgili haberler, gerek bundan önceki SC 123'te, gerekse bundan sonraki HHS'da bulunmamaktadır; hatta CHS 96 A'daki Ta Yüeh-chih, Chi-pin bölümlerinde de yoktur. Sadece, CHS 96 B'nin Vusunlar bölümünde ve, SC 123'de bulunmamakla beraber onun notlarına dayanan CHS 61. bölümü "Batı Bölgeleri" kısmında vardır. Bu iki Çin kaynağının hangisinin daha mevsuk olduğu ayrı bir ihtisas konusu olabilirse de,251 biz, gerek Enoki, gerekse Pulleyblank'ın da kabul ettiği üzere, bilhassa Yüeh-chihlerin Batıya göçü, Vusunlar, Yüeh-chih-Sai-wang (Saka) çatışması ve Sakalar'ın güneye göçü gibi son derece önemli konularda SC'nin asıl olduğunu ve CHS'nun, bilgilerini, bazı yeni ilavelerle birlikte ondan aldığını kabul ediyoruz. Bu bakımdan bazı güvenilmez ve kendi içerisinde tezatlar oluşturan bilgilerle de dolu olan CHS'nun verdiği bu Saka-Yüeh-chih mücadelesi hikâyesine fazla bel bağlamanın hatalı olabileceği görüşünü taşıyoruz.252

Yukarıda izah edilen deliller ışığında, Kuşanların "Saka" menşeinin daha ağır bastığı görülebilir. Bu delilleri bir liste halinde şu şekilde göstermek de mümkündür:

1. Nümizmatik Deliller: Kuşan sikkeleri ile Hindistan'daki Saka sülalesinin sikkeleri yazı, tamga, tip bakımından benzerlik arz ederler; ayrıca "HIAOY"nun ve Vasudeva II'nin sikkelerinden bazıları üzerinde "Saka" ismine rastlanmaktadır.

2. Epigrafik Deliller: Kuşanlara atfedilen kitabelerde, Sakalar tarafından kullanılan birçok kelime (Liaka, Kuzulaka, şâhî, devaputra, şaonano şao gibi) aynı stilde kullanılmakta ve tarihlemeler yine Saka'larınkine göre yapılmaktadır. Ayrıca, "maharaja" (Büyük Kral) unvanlı ve "Kopşakasa" (Kopşaka'nın) adlı bir kraldan bahseden yeni bir Saka kitabesi de bulunmuş olup[253] bunun "Kujula Kaphsasa/Kadaphasa/Katphisasa" ile irtibatı da düşünülüyor.

3. Lisanî Deliller: Kuşanlar ve Sakalar, kitabelerini aynı dil, Prakrit dili ile ve genel olarak da Kharosthi alfabesiyle yazmışlardır. Fakat gerek Sakaların Issık-köl bölgesinden elde edilen kitabesi, gerekse Kuşan hükümdarı Vima Taktu'nun ("Sôter Megas") (şimdi Çin kaynaklarının Yen-kao-chên'i ile aynileştiriliyor) 279 yılına ait üç dildeki Deşt-i Navur kitabesinin[254] bir yüzünün aynı dille ve muhtemelen Hotan Saka diliyle ve "göçebelerin/Saka'ların yazısı" ile yazılmış olması ve bu yazıyla yazılmış hemen bütün "bilinmeyen dil ve yazı" ile olan kitabelerin Kuşanlar sahasında ve hassaten de Bactria'da bulunması, onların Saka irtibatını kuvvetlendirmektedir. Kuşanların bu resmî üçüncü yazısının, Hotan Saka dili ve yazısı olup, muhtemelen Kuşanlar sarayında da konuşulduğu bazı bilginlerce kabul ediliyor. Ayrıca, Kuşanların gerek sikkelerinde, gerekse kitabelerinde, aslen İran menşeli olan yavuga, kujula/kuzula, erjhuna, Kadphises, kara, şâhî, şaonano şao, devaputra gibi kelimelerin/unvanların yanı sıra, Kujula, Kadphises, Vima, Kanişka, Vasişka ve Huvişka gibi hükümdar isim ve unvanlarının, sadece İran dili ve Saka diliyle açıklanabiliyor olması, onların, Sakalar ile sıkı bir dil birliği içerisinde olduklarını gösteriyor.

4. Arkeolojik Deliller: Gerek Yüeh-chih/Kuşan devrine atfedilen Bişkent, gerekse Vahş vadisindeki göçebe kurganlarının, M.Ö. VII. yüzyıldan tarihlenen Aral gölü çevresi, Fergana-Yedisu-Alay ve Tanrı

dağları bölgesi Saka kurganları ile bazı hususlarda mukayesesi, bunlar arasında defin adetleri, ölünün mezar içerisindeki vaziyeti ve yönlendirmesi (buna sadece Ksirov'dakilerin uyduğu görülüyor); Pamir bölgesi Saka kurganları hariç, diğerlerinin Mongoloidlik, Europeoidlik ve kafatası yapısı bakımından benzer hususiyetler göstermesi; yine bilhassa Bişkent vadisi kurganlarında rastlanan "kafatasında sun'î deformasyon uygulama" adetine Pamirler hariç diğer Sakalarda da rastlanması, bunlar arasındaki nisbî yakınlığa işaret ediyor.

Gerek heykellerde, gerekse sikkeler üzerindeki büst tasvirlerinde, hatta taç özelliklerinde her iki tipin benzerlikler göstermesi; [255] kurganlarda bulunan envanterin her iki grupta da birbirine yakın olması ve aynı göçebe hayat tarzını sürdürmeleri, Kuşanlar ile Sakaları ayırmanın çok zor olacağına işaret etmektedir. İran bölgesindeki kaya resimlerinden Sogdiana ve Harezm bölgelerine kadar muhtelif göçebe Saka gruplarının sanatlarını ve giyim-kuşamlarını da inceleyen G.Walser gibi bilginler, Soğdlar, Harizmiler, Saka grupları (Saka haumavargâ, Saka tigraghauda ve Saka tyaiy paradraya)[256] ve Skudra'ların hep aynı şekillerde tasvir edildiklerine işaret etmişlerdir ki buna "akinakes" kılıçlarını (Resim 25) da eklemek gerekir.[257]

5. Astronomik Deliller: Kuşanlar, Kujula Kadphises'den başlayarak kitabelerinde, M.Ö. 58 yılından başlatılan Vikrama veya Azes dediğimiz takvimi kullandılar; bu takvimin Hindistan'daki Saka hükümdarı Azes I. tarafından başlatıldığı biliniyor. Kuşanların M.Ö. 58/57 yılından başlayan bu Azes veya Yavana takvimini alıp kullanmaları gibi, Gondophares Sülalesi'ne Kuşanlar tarafından son verilip Gandhara ve Taksila gibi Saka ülkesi olan bölgelerdeki Sakalara istiklallerinin yeniden kazandırılması Mac Dowall'a göre, bu hadisenin cereyan ettiği M.S. 78 yılının, Kuşanlara bağlı olan Saka satrapları tarafından bir bayram ve

takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi, onların takvim ve zaman bilimi bakımından da birbirlerine yakın olduklarını gösterir.

6. Tarihî Deliller: Gerek Çin, gerekse Batı kaynakları, Kuşanlar'ın Hindistan'ı fetihleri sırasında Kuşanlar ile Sakalar arasında herhangi bir düşmanca davranıştan bahsetmiyorlar. Yüeh-chih'lerin Issık-köl ve Tanrı Dağları bölgesine yerleşmeleri hakkında CHS 96 B ve CHS 61'deki haberlere, SC 123 daha önce ve daha güvenilir olduğu için, fazla bel bağlamak doğru değildir; çünkü gerek Chang Ch'ien'in hadiselere çok yakın bir zamanda bölgeyi gezmesine rağmen bu tür hadiselerden bahsetmemesi, gerek HHS'nun bu konuya temas etmemesi, gerekse CHS'nun kendi bölümlerinden bazılarında bu hususun hiç yer almaması bizi, bu Saka-Yüeh-chih çatışması ve Saka'ların sürülmesi hikâyesinin muhtemelen doğru olmadığı sonucuna götürebilir.

Netice olarak şu söylenebilir: Etnik bakımdan Kuşanlar, Aral gölü çevresi ile Tanrı dağları arasındaki eski Saka (Haumavarga?) sahasındaki bir yerde, muhtemelen de Alay-Tanrı dağları-Yedisu-Fergana bölgesinde, Hotan bölgesinde oturan geniş Saka göçebe kabileler topluluğuna mensup idiler; Grek Bactriası'nın topraklarını istilaya da Yüeh-chih'lerle birlikte veya aynı zamanda katılmış olan bir gruptur. Çin kaynaklarının "Kuei-shuang" şeklinde verdikleri yabancı ismin tam tercümesi olan "KUŞAN" kelimesi de bir boy veya kabile adı olmayıp, devleti kuran kişinin şahsî ismidir.

1 Bu hadiselerin kısa bir özeti için bk. Frye 1996a, s. 444.

2 Bu isim, P. Pelliot'nun vaktiyle yaptığı düzeltmeden itibaren ilim âleminde genellikle Ch'iu-chiu-ch'üeh olarak verilmekle beraber, biz bu okunuş ve yazılış şeklini kabul ediyoruz.

3 Shrava 1993, s. 3.

4 Shrava 1993, s. 3.

5 Shrava, 1993, s. 3; Kumar 1973, s. 1 (Manikiala ve Panctar kitabeleri).

6 Shrava 1993, s. 3; Kumar 1973, s. 1 (Taksila gümüş tomar kitabesi).

7 Shrava 1993, s. 3.

8 Shrava 1993, s. 3; 15-21; Kumar 1973, s. 1; Maricq 1958, s. 351, dn. 1; Staviskiy 1977a, s. 18, dn. 52; Göbl 1993, s. 114-116.

9 Kuşanlar, Grekçe 24 harfe bir harf daha eklemek suretiyle 25 harften oluşan bir alfabe kullanıyorlardı. Grekçe kitabede "r"şeklinde görülen ve "g" diye okunan harfin aslında "r" olup Grekçede olmayan "ş" sesinin yerini tuttuğu bilahare anlaşılmıştır, bk. J. Allan 1914, s. 408; Trever-Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 122; Narain 1962, s. 175; Masson-Romodin 1964, s. 154; Mukherjee 1967, s. 3-4; Staviskiy 1977a, s. 18, dn. 52; Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 395.

10 Shrava 1993, s. 16; Göbl 1993, s. 114.

11 Lukonin 1987, s. 225; Kumar 1973, s. 1.

12 Lukonin 1986, s. 108-109; Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 409.

13 Maricq 1965, s. 78.

14 Maricq 1965, s. 49; Mukherjee 1967, s. 15-16; Frye 1984, s. 262; Göbl 1993, s, 49.

15 Lukonin 1987, s. 221.

16 Staviskiy 1961, s. 111; Lukonin 1967, s. 16; Lukonin 1969, s. 31, 34; Lukonin 1987, s. 219, 234; Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 409; Harmatta 1969, s. 384-385; Frye 1974, s. 119; Frye 1984, s. 371; Frye 1996c, s. 457; Stawiski 1979, s. 67; Sundermann 1996b, s. 472 (Sunderman bunu Gandhara olarak kabul etmiştir). Ancak, kitabede Şahpur I.'in bu fetihlerine rağmen "Kuşan hükümdarı" veya "Kuşanlar'ın büyük hükümdarı" gibi henüz bir unvan taşımaması önemlidir. Bu konuda bk. Lukonin 1969, s. 37; Lukonin 1987, s. 223.

17 Paykuli kitabesi, Bağdat-Süleymaniye arasında önemli bir geçit olan Paykuli'de bulunmaktadır. Bk. Humbach-Skjærvø 1978, s. 14 ve Fig. 116.

18 Humbach-Skjærvø 1983a, s. 105; Humbach-Skjærvø 1983b, s. 122-123; Harmatta 1969, s. 389; Carter 1985, s. 272; Narain 1990, s. 171. Karışık bir dönem olan Narseh zamanında onun "marzbân-î-Kûşûn" gibi, val anlamındaki daha küçük bir unvanla yetindiği görülüyor (Basham 1968, s. 392-393, dn. 1-2; Brunner 1974, s. 159).

19 Rtveladze 1993/94, s. 91; Rosenfield 1993, s. 116; Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 105.

20 V. Lukonin, Sasanî valilerinin çıkardıkları paraları iki gruba ayırmış, birincilere "Kuşan-Sasani" derken ikincilere ise "Sasanî-Kuşan" ismini vermiştir; birinci gruba giren paraların çıkarılış tarihi 380, ikinci grubunki ise 367 yılına doğrudur. Bk. Lukonin 1969, s. 39 ve dn. 114; Lukonin 1986, s. 131; Frye 1974, s. 120; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 61-62.

21 Kuşan-Sasanî sikkeleri ve açıklamaları hakkında güzel bir çalışma için bk. Cribb 1990, s. 183-191. Kuşan-Sasanî paraları ve üzerindeki yazılar hakkında bk. Trever-Lukonin 1987, s. 64-73.

22 Göbl 1978, s. 216-217 (Tafel 115).

23 Herzfeld 1930, s. 1; Stawiski 1979, s. 66; Bivar 1979, s. 330; Dani-Litvinsky 1996, s. 105-108; Harmatta 1969, s. 387; Lukonin 1967, s. 24; Brunner 1974, s. 145; Bachhofer 1936, s. 429. Sasanî Kuşanşah'larının bir listesi için bk. Brunner 1974, s. 161-162; Bivar 1979, s. 332; Cribb 1981, s. 101; Cribb 1990, s. 162. Herzfeld, "Vuzurg Kuşanşah"dan "vuzurg Kuşanşahanşah" unvanına geçişin 252 yılında olduğunu belirtiyor (Herzfeld 1930, s. 37-38).

24 Carter 1985, s. 220 ("Ardoşoro koşono şao"); Cribb 1981, s. 98 ("kws'n MLK" =Kuşan Şah).

25 Carter 1985, s. 277. Kuşanşahr ve Sogdiana bölgesi, bundan sonra gelen muhtelif boylar tarafından da istilaya uğramış; IV. yy. daki Kionitlerden sonra V. yy. da Hephthalit'ler, VI. yy. da ise Türk Kağanlığı bu toprakları ele geçirmişlerdir. Bk. Sundermann 1996, s. 465.

26 Göbl 1978, s. 217. Azarnoush'a göre ise en son kullanan kişi, M. S. 359-360 tarihi civarında Peroz'dur (Azarnoush 1991, s. 83).

27 Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 105; Cribb 1999, s. 186; Sims-Williams 1999, s. 246 (Bu üç makaleyi göndermek lütfunda bulunan J. Cribb'e çok müteşekkirim).

28 Tohi kitabeleri hakkında bk. Harmatta 1969, s. 316-322.

29 Sundermann 1996b, s. 472; Sims-Williams 1999, s. 245.

30 Bk. Chavannes 1907, s. 190-191. Kuei-shuang isminin Arkaik Çince (kywed-syang) ve Eski Çince (kjwei-syang) telaffuzları dikkate alındığında yine iki heceli olduğu ve ses benzerliği bakımından da Brahmîce karşılığına uygun olduğu görülmektedir, bk. Mukherjee 1967, s. 4-5; Mukherjee 1988, s. 1.

31 Bk. Pulleyblank 1966, s. 22, 26. Keza bk. Mukherjee 1967, s. 16-17.

32 Beal 1983, s. 34.

33 Mukherjee 1967, s. 16-17; Mukherjee 1988, s. 147-148, dn. 193.

34 Mukherjee 1967, s. 10-13; 34, dn. 94. Bununla beraber Mukherjee, kelimenin kökünün Kuşa olduğunda, "-ân"ın ise sıfat son eki olduğunda ısrar etmektedir (Mukherjee 1967, s. 6-7). Maamafih bütün bu fikirler "Kuşan" kelimesini coğrafî bir mekana bağlamağa yöneliktir.

35 Kuei: Saygıdeğer, asil; shuang: donmuş şebnem, kırağı.

36 Mukherjee 1967, s. 32, dn. 45 a.

37 İlgili Ermeni kaynakları ve dönemleri hakkında bk. Gignoux 1990, s. 64-65.

38 Trever 1954, s. 135; Lukonin 1969, s. 43; Lukonin 1987, s. 230; Garsoïan 1989, s. 197-198, 217.

39 442-449 hadiseleri münasebetiyle; “Kuşanlar da denilen Hun’ların ülkesi…”. Bk. Langlois II, 1880, s. 184 vd.; Marquart 1901, s. 61; Allan 1914, s. 405; Ghirshman 1948, s. 86; Mukherjee 1967, s. 18; Trever 1954, s. 136; Marşak 1971, s. 59-63; Thomson 1991, s. 133.

40 Bk. Moses Khorenats’i 1980, s. 93, 131, 213, 215, 219, 220, 364, 366, 367. Gerek Khorenats’i, gerekse Sebeos, Kuşanların ülkesinden bahsederken kraliyet şehri yani başkent olarak Bahl-Şahastan’ı verir; Movses Horenatsi 1990, s. 56, 119, 120, 232. Ayrıca bk. Göbl 1993, s. 72-73; Trever 1954, s. 138-139, 143; Lukonin 1969, s. 27-29; Lukonin 1987, s. 216-217.

41 Lukonin 1969, s. 27; Thomson 1976, s. 39.

42 Trever 1954, s. 140-141; Marşak 1971, s. 64.

43 Bu hususta bk. Hewsen 1992, s. 123, dn. 107.

44 Müller 1918, s. 581-582.

45 Maenchen-Helfen 1944-45, s. 76; Kâşgarlı Mahmûd’un Divânü Lugati’t-Türk isimli eserinde de Küsen, Kuça şehrinin bir diğer adı olarak açıklanıyor (I, 404: “áPz : !;z denilen şehrin bir adı. Burası Uygur sınırıdır”; bk. Atalay I, 1985, s. 404.

46 Mukherjee 1967, s. 17-18.

47 Bk. Pelliot 1934, s. 58 vd.; Mukherjee 1967, s. 17-18.

48 Staël-Holstein 1914, s. 79-82; Allan 1914, s. 403-406. Sasanî Kuşan valileri de Kuşânşâh veya Kuşânşâhânşâh unvanlarını kullanıyorlardı ki kelime, burada da “Kuşân” şeklindedir, bk. Göbl 1967, s. 16-17.

49 Bu tür bilgiler bilhassa, Buhara’nın tarihini yazmış olan Narşahî’nin “Tarîh-i Buhârâ” isimli eserinde görülmektedir. “Kuşân” asılzadeleri ile

İslâmların karşılaşmaları ve münasebetleri hakkında bk. Kitapçı 1989, s. 131, 133-134, 144-144.

50 Bk. Al-Istakhrî 1927, s. 316 (Keşâniyye), 323, 342-343 (Küşâniyye); Ibn Haukal 1967, s. 343, 365, 370, 374, 375, 403 (4˛Ö˝Tw}!); Al-Moqaddasî, 1967, s. 49, 266, 280 (Küşânî); 269 (Küşâniyye); JACUTS's IV 1869, s. 276 (Keşâniyye). Bartol'd, "Kuşaniyye", Tomaschek ise Keş şehrine binaen "Keşâniyye" okuyuşunu kabul etmiştir (Tomaschek 1877, s. 85, 184). El-Sem'ânî, üÖ˝Tw}! şeklinde harekelediği Kuşânî'den yetişen zatları sıralarken, bunun, Semerkant havalisinde ve Soğd beldelerinden olduğuna da temas ediyor (Al-Sam'ânî 1912, s. 484 a). Bu konuda teferruat için bk. Masson 1984, s. 15-16.

51 Staviskiy 1961, s. 111.

52 Bk. Bartol'd 1963a, s. 146-147. Strange 1966, s. 466. Bartol'd'un verdiği bilgiye göre, Kuşaniye'nin İslâm öncesi devirde hususî bir bölge olup, Taberî'de "Kuşân-şâh" olarak zikredilen bu unvana sahip kimseler, bir zamanlar bütün Maveraünnehir hakim idiler (Bartol'd'a göre bu ifade, Yüeh-chih zamanındaki hakimiyet sahasına işaret etmektedir (Bartol'd 1963a, s. 147).

53 Bartol'd 1963b, s. 114; ayrıca bk. Strange 1966, s. 486 ve 433'e ekli harita. Kuşaniyye'nin M. S. III. yy. dan itibaren Orta Asya Kuşanları'nın, Peşaver'in ise Hind Kuşanları'nın başkenti olduğu hakkındaki görüş için bk. Trever 1954, s. 185.

54 Ibn Hordadbeh 1986, s. 176. dn. 85.

55 Staviskiy 1961, s. 114.

56 Bu konuda bk. Staviskiy 1961, s. 108-114; Masson 1968, s. 14-25.

57 Kumar 1973, s. 2.

58 Tam tarih hakkındaki diğer görüşler için bk. Posch 1995, s. 81-82, 96 (M. Ö. 148).

59 Bopearachchi 1992a, s. 104-5, 106; Bopearachchi 2001, s. 25, 29 (dn. 25); Lyonnet 2001, s. 154; Grenet 1991, s. 148; Lyonnet 1991, s. 156; Koşelenko 1996, s. 451; Xinru 2001a, s. 266, 279 (Bu makalenin ayrı basımını bana göndermek nezaketinde bulunan Dr. Xinru Liu'ya müteşekkirim). Cl. Rapin, Ta Yüeh-chih'ların Ta-yüan (Fergana)'dan Amu-derya/Oxus güneyine gelişlerini M. Ö. 140 ila 130 yılları arasına tarihlemektedir (Rapin 2001, s. 220). Ayrıca Bk. Trever-Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 101; Stawiski 1979, s. 58; Masson-Romodin 1964, s. 134; Masson 1982, s. 74. Pugaçenkova 140'lı bir zaman verirken (Pugaçenkova 1966, s. 13), Fussman M. Ö. tahminen 150 yılını teklif etmektedir (Fussman 1989, s. 59).

60 Bu göçebe istilası ve gelişimi hakkında bk. Tarn 1938, s. 275-277.

61 Bk. Zürcher 1968, s. 365, 367; Hulsewé 1979, s. 121-123; Davidovich 1980, s. 151-155; Narain 1967, s. 78; Narain 1990, s. 158-159; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 46; Posch 1995, s. 103-104. Beş Yüeh-chih yabgu'lukları, bunların muhtemel yerleri hakkında bk. Narain 1982, s. 174-183 (bu makaleyi bana gönderen A. K. Narain'e teşekkür ederim); P'iankov 1996, s. 43; Tezcan 1996, s. 196-225.

62 Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 171; Xinru 2001a, s. 274.

63 Narain 1981, s. 252; Narain 1982, s. 174 (bu makalelerin ayrı basımlarını göndermek lütfunda bulunan Prof. A. K. Narain'e teşekkür ederim).

64 Cl. Rapin'e göre (Rapin 2001, s. 219); ayrıca bk. Cribb 1999, s. 183-184.

65 Xinru 2001a, s. 274.

66 Xinru 2001a, s. 277.

67 Önceden "Heraios", "Heraiou" ve "Miaiou" şeklinde okunan bu kelimenin, hükümdarın ismi değil unvanı ve "yabgu" kelimesinin en arkaik

şekli (yau, yavu, yabgu) olduğu, yapılan araştırmalar neticesinde bugün ortaya çıkmıştır. Bk. Davidovich 1980, s. 160-162; Harmatta 1994a, s. 316-317. Heraus veya Heraios, Miaou veya Miaiou şekillerindeki okumalar hakkında bk. Davidoviç 1976, s. 58, dn. 6.

68 Sharma 2002.

69 Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 174. Enoki'ye göre, Kuşa kelimesi "Yüeh-chih" demektir.

70 Hint kaynaklarındaki "Kuşa" kelimesi ve bunun "Kuşana" ile ilgisi ("Kuşan ırkının bir üyesi") hakkında bk. Staël-Holstein 1914, s. 86-88.

71 "HIAOY" sikkeleri ve bunların Kujula Kadphises'e atfedilmesi hakkında bk. Cribb 1993, s. 107-134 (bu makalenin ayrı basımını göndermek lütfunda bulunan J. Cribb'e müteşekkirim).

72 Eucratides'in saltanat yılları tartışmalıdır: M. Ö. tahminen 171-145 (Grenet-Rapin 2001, s. 82); M. Ö. tahminen 160-150? (Lyonnet 2001, s. 154). Eucratides taklidi paralar hakkında bk. Zeymal' 1978, s. 201-206, Zeymal' 1983, s. 93-110.

73 Grenet 1991, s. 149, fig. 5; Masson 1976, s. 11. Bu Heliocles taklitlerine ilim âleminde "Barbar Heliocles" ismi verilmektedir. Heliocles taklit paraları için bk. Zeymal' 1978, s. 201, 204; Zeymal 1983, s. 110-128.

74 Rtveladze 1993/94, s. 88.

75 Bk. Cribb 1993, s. 120-121, 130-131, 133. "Kuşan" kelimesinin bu sülalenin kurucusunun yani Kujula Kadphises'in şahıs ismi olduğu daha önce de Jayaswal tarafından ileri sürülmüştü; bk. Puri 1977, s. 1; Kumar 1973. s. 3. Jayaswal'ın temel delilleri, Panctar ve Taksila'daki kitabelere dayanmaktadır; o buradaki tabirleri "Kral Kusâna" olarak anlamaktadır. Kanişka'nın kullandığı "Kaneşki Koşano" tabiri de ona göre "Kanişka, Kuşâna'nın torunu" demektir. Buradan da anlaşılacağı üzere Jayaswal,

Kujula Kadphises'den sonra "Kuşana" tabirinin artık bir sülale adı haline geldiğini kastetmektedir ki makuldür. Jayaswal'ın bu görüşlerinin tenkidi için bk. Kumar 1973, s. 3 (Kumar'a göre, Mat kitabesindeki "Kusâna (m)-putro" ifadesi, "(Kral) Kuşana'nın oğlu" değil, "Kuşana sülalesinin torunu" anlamında olmalıdır).

76 Mandel'ştam 1966, s. 87; Masson 1971, s. 32; Zeymal' 1983, s. 95; Cribb 1993, s. 130. Harezm sikkelerinde de kendilerine has bir tamga ile birlikte aynı yazı görülmektedir (Pugaçenkova 1965, s. 135).

77 Göbl 1976, s. 13.

78 Bk. Gardner 1966, s. 21-24; Pl. VII/1-8. Bu tartışmalı konuda ayrıca bk. Staviskiy 1977b, s. 212. Heliocles'in gümüş sikkelerinde monogram'lar, tıpkı "HIAOY"nun sikkesine benzer şekilde, Zeus'un ayakları altına yakın yerdedir; Eucratides'in sikkelerinde ise yine aynı şekilde atın ayakları altındadır.

79 Zeymal', bunu "Hüküm süren Kuşan yabgusu Sanab'ın" şeklinde tercüme etmiştir. Bk. Zeymal' 1983, s. 155. Davidoviç ise, "Hüküm süren kuşan (=yabgu) HIAOY Sanab'ın" ve "Hüküm süren kuşan HIAOY'nun. Sanab" şekillerinde anlamıştır. Bk. Davidoviç 1976, s. 65.

80 Bk. Tolstov 1939, s. 115-116; Pugaçenkova 1965, s. 129 (Bu iki makalenin fotokopilerini gönderen B. Ya. Staviskiy'ye minnettarım); Davidovich 1980, s. 160; Cribb 1993, s. 127-131; Frye 1996c, s. 456; Cunningham 1888, s. 47-50; Cunningham 1890, s. 111-114, 155 (Gerek Cunningham, gerek Pugaçenkova, gerekse Frye, Korranou ile Sanab'ın yerini değiştirerek o şekilde tercüme etmişler, Cunningham ise HIAOY yerine MIAOY okumuştur).

81 Dobbins 1970, s. 25-26; Rosenfield 1993, s. 16. Mukherjee, burada "Guşana" veya "Kuşana" olarak zikredilen kişinin Kuşan hanedanına mensup biri olması gerektiğine işaretle, Kujula Kadphises'in Hint kıtasının

önemli bir bölümünü fetheden ilk hükümdar olduğunave ondan önceki biri de olamayacağına göre Kujula olması gerektiğini belirtmiştir (Mukherjee 1973, s. 33).

82 Dobbins 1970, s. 25; Rosenfield 1993, s. 16.

83 Cribb 1993, s. 131; Sims-Williams 1995/96, s. 100; Cribb 1999, s. 182 (Bu makalenin fotokopisini göndermek lütfunda bulunan J. Cribb'e müteşekkirim).

84 Mukherjee 1988, s. 448 G.

85 Bk. Hulsewé 1979, s. 145 (Vu-sun'lar arasındaki Sai ve Ta Yüeh-chih unsurları).

86 Bk. Xinru 2001a, s. 277.

87 Xinru 2001a, s. 269.

88 Xinru 2001a, s. 269.

89 Bu konuda bk. Sarianidi 1985, s. 7-18; Sarianidi 1986, s. 301; Sarianidi 1989, s. 57; Rubinson 1992, s. 2; Posch 1995, s. 138-139.

90 Bk. Sarianidi 1986, s. 301-322; Xinru 2001a, s. 275.

91 Bölgede kazı yapan mesela P. Bernard, bu mezarların, mezarlardan çıkan sanat eserlerine ve Grek kayıtlarına göre, Çin kaynaklarında zikredilen Yüeh-chih veya Kuşanlar'a değil, İskitler'e ait olduğunu savunmaktadır.

92 Bk. Sarianidi 1989, s. 173-174.

93 Xinru 2001a, s. 273-274; Xinru 2001b.

94 Irk ilminin son durumu hakkında bk. Xinru 2001a, s. 269, dn. 17.

95 Enoki 1959, s. 229, 232; Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 174.

96 Bu kabileler hakkında bk. Trever-Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 102-103; Masson-Romodin 1964, s. 134, dn. 7; Narain 1967, s. 14-20; Mukherjee 1970, s. 123; Bongard-Levin – İl'in 1985, s. 394-395; Rosenfield 1993, s. 8-10; Tezcan 1996, s. 160-195; P'iankov 1996, s. 38;

P’yankov 2002. Asiani ve Pasiani’ler hakkındaki yeni yorumlar için bk. Bailey 1994, s. 9-10.

97 Mukherjee’ye göre Toharlar Doğu Bactria’yı, diğer kabileler ise Batı Bactria’yı işgal etmişlerdi. Bk. Mukherjee 1978, s. 77.

98 Bk. Frye 1996c, s. 456; Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 180.

99 Bactria ve Sogdiana’nın göçebelerce istilası, ismi geçen kavimler ve bunların menşei hakkında bk. Tezcan 1996, s. 164-195.

100 Bu konuda bk. Craig 2002.

101 Sims-Williams 1998, s. 90 (bu makalenin fotokopisini gönderen Sims-Williams’a müteşekkirim); Cribb 1999, s. 183-184. Cl. Rapin’e göre Vima Taktu, M. S. tahminen 80 ila 115 yılları arasında hüküm sürmüş olmalıdır (Rapin 2001, s. 219). Cribb ise onun M. S. 90’dan önce, ama 78 yılında veya ondan sonra ve 107’den önce uzun süre tahtta kaldığı görüşündedir (Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 103, 123; Cribb 1999, s. 184, 190).

102 Rabatak kitabesine ve yeni okumalara göre, Mat kitabesinin Vima Taktu (Takto)’ya ait olduğu kabul ediliyor. Bk. Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 97, 100; Sims-Williams 1998, s. 89, 90.

103 Kennedy 1912, s. 670. Kennedy’yi tenkit eden Ujfalvy’ye göre bu özellikler artık Hint hususiyeti taşımaktadırlar ve bu durum, Kuşan hükümdarı Huvişka’da daha açık olarak görülmektedir. Kennedy’nin görüşü, görüldüğü üzere Tohar fikrine dayanmaktadır. Ayrıca bk. Konow 1914, s. 88, Konow 1969, s. L; Kumar 1973, s. 5-6; Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2.

104 Wilson 1971, s. 349.

105 Puga2enkova 1992, s. 65-66.

106 Xinru 2001a, s. 289. Kanişka’nın tanınmış Budist hocası Asvaghoşa’nın isminin anlamının da bu bozkır ve Türk tipiyle ilgili olarak

“at” ile alâkalı olması son derece manidardır: “atların kişnemesi” (Xinru 2001a, s. 289).

107 Kuşan hükümdarlarının gerek paralarında, gerekse heykellerinde görülen sopa ve bunun sembolik anlamı hakkında bk. Spagnoli 1967, s. 248-267.

108 Puga2enkova 1992, s. 66.

109 Bk. Pugaçenkova 1965, s. 132-134 (Ris. 2-3); Pougatchenkova 1965, Pl. XXXII-XXXV; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 47.

110 Stawiski 1979, s. 104.

111 Pougatchenkova 1965, s. 125; Pugaçenkova 1979, s. 222. Pugaçenkova ayrıca, M. S. I. yy. a tarihlediği Dalverzin’deki Kuşan prensi baş giyimi ile Parth dünyasındaki baş giyim örnekleri arasındaki üslup benzerliklerine de dikkati çekmektedir. Bazı örnekler için bk. Staviskiy 1974, s. 85-87, 97 (ris. 64-66, 74); Kul’tura i İskusstvo Drevnego Uzbekistana 1991, I, s. 142-143.

112 Pugaçenkova 1979, s. 128-129.

113 Sarianidi 1989, s. 56-57.

114 Bk. Kumar 1973, s. 5-6.

115 Lévi 1897, s. 10, dn.

116 F. Hirth, Yüeh-chih’ların kullandıklaı “hsi-hou” unvanının, Türkçe “yabgu” kelimesinin Çince bozulmuş şekli olduğunu belirterek, Yüeh-chih’ların da kendilerinin bir Türk kabilesi olması gerektiğini söylemektedir, bk. Hirth 1899, s. 48. Hirth, “yabgu” unvanının Çincesi olan hsi-hou, yeh-hu ve hou-pei unvanlarına temasla, bu hsi-hou (*yap-hau) unvanının, 1. Hsiung-nu’larda, 2. Vu-sun’larda, 3. Yüeh-chih veya Indo-Skit’lerde, 4. K’ang-chü (Soğd)’lerde görüldüğünü ve üçünün de aynı olduğunu belirterek, bunun ise Türkçe “yabgu”ya karşılık olduğunu ifade ediyor.

117 Konow 1914, s. 87. Maamafih O. Franke, Yüeh-chih'ların Türklüğü hususunda daha kesin deliller bulunması gerektiğine işaretle, ancak tarihî bakımdan Yüeh-chihlerin, Türk boylarına "ters" olduklarını belirtiyor (Franke 1904, s. 44). Ancak Konow'un, Hsiung-nuların hem Yüeh-chihleri hem de Vu-sunları birlikte sürdüğü görüşü hatalıdır. Çünkü Vu-sunlara saldırarak onları başlangıçtaki yerlerinden edenler, Yüeh-chih'ler idi. Hsiung-nu yardımı alan Vu-sular, daha sonra bunun intikamını alacaklar, bilahare kendi arzularıyla batıya, Yüeh-chihların boşalttıkları yerlere yerleşeceklerdir. Zaten Konow, daha sonra yazdığı eserlerinde Yüeh-chih'lerin Türk kabilelerinden olduklarına dair herhangi bir şey söylemiyor.

118 Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2. Konow, Kujula kelimesini "güzel" ile açıklamak istiyor.

119 Huşka (Huvişka), Yuşka (Vasişka) ve Kanişka (Kanişka): Ray 1970, s. 36-37; Rosenfield 1993, s. 50.

120 Bk. Konow 1914, s. 88; Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2.

121 Markwart 1938, s. 87-88, dn. 2. Markwart'a göre Türkçe olan "Tegin áõw0 kelimesi, sikkelerdeki eski Sanab veya Sanaob unvanının tercümesi görünüyor; bu şahsın obol'leri de Kabil ve bunun güney-batısında bulunmaktadır. El-Birunî'nin bu kaydı hakkında bk. Sachau 1952, 1952, s. 10-12. El-Birûnî, bu Barhategin'i, Türk elbisesi giymiş olarak yani kısa bir ceket, önden açık, yüksek bir külah, çizme ve silahlarla tasvir eder. Bu bilginlerin görüşüne göre Barha tegin, Kujula Kadphises'in isminin "Kadphises" kısmının tam tercümesidir: Sanskritçe Barha/Brhat (Büyük) + Türkçe tekin/tetkin (tegin) (=lider, şef); buradan "Büyük şef". "Kadphises" ismi ise Pehlevice Kad (=lider, şef) + Sanskritçe Pesa veya Zend dilinde Paesa (=Büyük) = Büyük Lider. Bu hususta bk. Kumar 1973, s. 48, dn. 12.

122 Frye 1962, s. 43; Szemerényi 1980, 44.

123 Mesela bk. Hulsewé 1979, s. 112-139.

124 Bu hususta bk. G. Clauson 1972, s. 873; Bailey 1982, s. 39 (*yavuka-> ya'uga-> yavuga-: "askerî bir grubun önderi"); Frye 1984, s. 265 (yam-: önderlik etmek). (Clauson, bunun çok eskilere, Yüeh-chih'lara kadar geri gittiğini belirterek, referansların çoğunun Türk menşeli olmayan metinler olmasına dikkati çekiyor). Ayrıca bk. Donuk 1988, s. 56-63; Ögel 1959, s. 271. "Yabgu" kelimesi, Eski İran Pehlevi metinlerinde ise ybgw şeklindedir, bk. Göbl I, 1967, s. 141, 182 (ybgw bhl'an); Göbl IV/265-1.

125 Ögel I 1981, s. 497: "Yabgu, daha çok Batı Türkistan ile ilgili bir unvandır."

126 Konow 1969, s. Lİ.

127 Konow 1914, s. 88. Konow, yavuga unvanına tekabül eden "zauva" kelimesinin, daha önce Saka Patika tarafından kullanıldığını da belirtmektedir, bk. Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 183; Puri 1977, s. 2.

128 İslâm'ın gelişiyle Orta Asya'da Soğdca'nın yerini Farsça almıştır. Bk. Frye-Litvinsky 1996, s. 467-468.

129 Sims-Williams 1998, s. 89.

130 Bk. Konow 1916, s. 789. Bu konuda ayrıca aşağıda bk. dn. 145-151.

131 Bopearachchi 1991, s. 236. Maues ve devleti hakkında bk. Masson-Romodin 1964, s. 141-146. Cribb, bu Maues'e istinat eden Maues Takvimi'nin M. Ö. tahminen 80 yılına tarihlendiği görüşündedir. Bk. Cribb 1999, s. 196.

132 Azes I., Batı Pencap vilayetlerini M. Ö. 58/57 yılına doğru işgal ederek aynı zamanda Azes Takvimi denilen yeni bir takvimin de kurucusu olmuştur. Bk. Bopearachchi 1991, s. 6.

133 Bk. Gardner 1966, s. 68-97; Shrava 1981, s. 105-108.

134 Kuşanlar’da gelenekleşmiş Basileus Basileon unvanının yerini şaonano şao unvanının alışı hakkında bk. Fussman 1977, s. 316. H. W. Bailey’ye göre bu şao/şaoo/şauo unvanı, Bactria dilinde şao şeklinde olup, Hotan Saka dilinde *xşâwan-‘dan gelmektedir; Hotan Saka dilinde ise ssau, Soğdca’da xsywnyy, “Kral” demektir; Orta Pers dilinde ise şâhi olmuştur. Şaonano şao unvanı için bk. Harmatta 1960, s. 196-197; Harmatta 1964, s. 375-376. Kuşanlar’da “şao” unvanı, genellikle “kral” anlamında kullanılmakla beraber, Kuşan sikkelerinde görülen eski Babilonia/Sumer tanrıçası Nanâ’nın isminde “Nana şao” şeklinde görüldüğüne bakılırsa, hürmetkâr ve ululayıcı bir unvan olarak da kullanılabiliyordu. Bk. Mukherjee 1969, s. 10. Mukherjee, Kuşan altın ve bakır sikkelerinde görülen şaon (ano) kelimesinde, “sahip”, “kral” gibi anlamlara gelen İran dilindeki *xşavan’dan metatez yoluyla bir kelime türemesinin görülebileceğini de belirtiyor, bk. Mukherjee 1982, s. 18.

135 Konow 1969, s. 175; Shrava 1981, s. 37, dn. 62; Rosenfield 1993, s. 52 (Daivaputra-şâhi-şâhânuşâhi şaka-murunda). Shrava, bu Sanskritçe kitabede şâhî kelimesinin “şa” olarak hecelendiğine dikkati çekiyor.

136 Humbach 1960, s. 9.

137 Huvişka (Ooeşko)’nın Ayrtam kitabesindeki rao unvanı hakkında bk. Schmitt-Skjaervø 1986, s. 131.

138 Narain 1962, s. 113; Narain 1990, s. 165; Konow 1969, s. 175. Kanişka ile birlikte, seleflerinin kullandıkları Mahârâja râjâtirâja ve Basileus gibi unvanlar nadirleşmeye başlar, onun yerini İran unvanı olan şaonano şao alır. Bk. Shrava 1985, s. 101-122 (Kanişka); 124-200 (Huvişka); 203-233 (Vâsudeva); Göbl 1993, s. 121-129 (Kanişka I); 129-145 (Huvişka); 150-158 (Vâsişka I); 159-162 (Kanişka II); 162-163 (Hodeşah); 163-165 (Vâsişka); 165 (Vaskuşâna/Vâsişka). Kuşan altın

sikkelerinde bu şaonano şao yazısının müteselsil bir listesi için bk. Göbl 1984, s. XIV; Davary 1982, s. 274-276.

139 Daha önceki yıllara tarihli kitabelerinde, seleflerinin unvanlarına yer veren Kanişka, bu kitabeden itibaren "Mahârâjasya râjatirâya devaputrasya şâhi-Kanişkasya" ibaresini kullanmıştır, bk. Shrava 1993, s. 26-27. Kuşan kitabelerinde hükümdarların kullandıkları unvanlarda "devaputra"nın kullanılış örnekleri hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 33-45.

140 Shrava 1993, s. 117-126.

141 Bu hususta bk. Wolski 1990, s. 11-18.

142 "Turuşkânvayodbhûta" (Turuşka ailesi veya sülâlesine âit) (Stein 1989, s. 170).

143 Mukherjee 1988, s. 434, 542, dn. 541. Turuşka krallarının listesinde, bu isimlerin tekabül ettiği Huşka (Huvişka), Yuşka (Vâsişka) ve Kanişka (Kanişka)'nın geçtiği metnin, El-Bîrûnî'nin eseri de dahil, Turuşka'nın, yani Türkler'in, Kanişka I. ailesi tanındığı sırada meydana getirilmiş olabileceği gibi, Mukherjee bunun, Periplus 28, 39 ve 43'de de geçen bir tür ticaret metaı olan "sturax" ile aynı olabileceğini ve bu ismin, "turuşka"nın eseri de olmuş olacağını kabul ediyor, bk. Mukherjee 1988, s. 541, dn. 542.

144 Puri 1979, s. 182; Bailey 1982, s. 8; Sircar 1990, s. 230; Mukherjee 1992, s. 59; Xinru 2001a, s. 277.

145 Bongard-Levin – İl'in 1985, s. 393.

146 Çin kaynakları, tıpkı İran'dakiler gibi, Kuzey Hindistan'dakilere de An-hsi ismini verirler. Ch'iu-chiu-ch'i/Kujula Kadphises'in fetihleri münasebetiyle geçen "An-hsi", İran'daki değil, Kuzey Hindistan'daki bu Gondophares Sülalesi karşılığıdır. M. S. I. yy. ın ilk çeyreğinde ise Indo-Parth Devleti, Çin kaynaklarında "Wu-i-shan-li" (Alexandria/Kandehar), Grek kaynaklarında ise Arachosia olarak ifade ediliyordu. Bk. Tezcan 1996,

s. 45-48. Pahlava'lar, İran'dakilerden farklı olarak Helenistik kültüre olan yakınlıklarıyla bilinirler. Bk. Mukherjee 1992, s. 59; Posch 1995, s. 124.

147 Thapar 1984, s. 47; Thapar 1993; Narain 2001. Mleçça, yabancıları ifade etmek üzere ilk defa Satapatha Brahmana (III. 2. 1. 24)'da kullanılmıştır. Bu kelimenin menşei olarak ise Meluhha'lar veriliyor. Rivayete göre bu halk, Ayan istilâsı sırasında onların hakimiyetini kabul etmemiş, bu sebepten, onları diğerlerinden ayırt etmek için bu halka, daha sonra da bütün yabancılara etnik durumlarına bakılmaksızın "mleçça" denmiştir. Bk. Pillai 1988, s. 56.

148 Bk. Thakur 1967, s. 66-69; Biswas 1973, 67; Thapar 1984, s. 47, 133; Sircar 1990, s. 99.

149 Ray 1970, 71.

150 Mesela Purana metinlerine göre, Yavana'lara Tuşâra'lar halef olmuşlardır ki açıkça M. Ö. II. yy. daki istila sözkonusudur. Tuşâra, Turuşka ve Tuşkara gibi isimlerin, Tohar veya Tuhar isminin muhtelif şekilleri oldukları hakkında bk. Puri 1979, s. 185; Rosenfield 1993, s. 8.

151 Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 395.

152 Narain 1990, s. 152; Xinru 2001a, s. 265-266.

153 Periplus Maris Erythraei, en son olarak M. S. 40-70 arasındaki devreye atfedilmektedir. Bk. Cribb 1999, s. 185.

154 Harmatta 1994, s. 316-317. Harmatta, "HIAOY" isminin doğru telaffuzunun "Hiaou" olduğunu ve "yau", "yavu", "yabgu"nun en arkaik halini temsil eder şekilde "hyau" okunması gerektiğini belirtiyor.

155 Bk. Donuk 1988, s. 48-49. Bactria dilinde yazılmış Kuşan kitabelerinde bu kelime, "tagino"/"tigino" şeklinde görülmekte olup, Sanskritçede ise "tigina" şeklindedir. Müller, Orta Pers dilindeki "tgin", "tkin" şekillerine temas ediyor, bk. Davary 1982, s. 281-282.

156 Markwart 1938, s. 87-88, dn. 2.

157 Kuzey Bactria'daki Yüeh-chih veya Kuşan devri kurganlarının genel bir tasviri, defin tipleri, kategorileri ve başlıca hususiyetleri hakkında bk. Litvinskiy-Sedov 1984, s. 104-120.

158 Sarianidi 1989, s. 173; Tezcan 1996, s. 226-234.

159 Bk. Zadneprovskiy 1971, s. 32.

160 Sarianidi 1989, s. 173.

161 Minyaev 2002 (Hsiung-nu'larda kafatası ameliyesi konusunda bana verdikleri hususî bilgiler için Prof. S. Minyaev ve Prof. N. Di Cosmo'ya teşekkür ederim).

162 Puri 1965, s. 2-4; Puri 1974, s. 183-184.

163 Puri 1977, s. 3.

164 Ögel 1984, s. 64-70. Ögel, Hsiung-nu devrindeki Moğolistan, Baykal Gölü kenarları ve kuzeyinin brakisefal Mongoloidlerle kaplı olduğunu belirterek, Altay Dağları bölgesinin ise baştan beri buraya hakim olan beyaz bir ırk tarafından işgal edilmiş olup, Türklerin atalarının, galip ihtimalle bu beyaz ırktan geldiklerini kaydediyor. Tanrı dağları ve civarında bulunan brakisefal ve mezosefallerden brakisefallerin bir kısmı ise, Amuderya ve Sırderya brakisefalleriyle, diğer kısmı da Altaylar'daki brakisefallerle akraba bulunuyorlardı. Hsiung-nu devletinin kuruluşu ile Asya'da bir "ırklar karışması" meydana gelmiş, ırklardaki değişme de bilhassa yüzlerde hafif bir çekik gözlülüğün görülmesiyle tebarüz etmeğe başlamıştır (Ögel 1984, s. 47).

165 Konow 1969, s. LI.

166 Bk. Kumar 1973, s. 6.

167 Konow 1969, s. LI; Puri 1965, s. 4; Puri 1974, s. 184.

168 Konow 1969, s. LI.

169 Bk. Harmatta 1994a, s. 316.

170 Konow 1916, s. 799, 819.

171 Bailey bunu *Kâta-paisa- şekliyle ve “hürmet edilen, saygı duyulan şeklin” olarak izah etmektedir; bk. Eilers 1970, s. 120. Kujula Kadphises’in “Kadphises” ismi çoğu zaman “Kapsa”, Kapa” şekillerinde görülüyor; bu bilhassa Kara Kadphises’de belirgindir. Kapa/Kapsa’nın, İran dilindeki “Kafa” (mecazen: lider, önder) ile bir alakasının olup olmadığını bilmiyoruz; aynı kelime Türkçede de mevcuttur.

172 Boyer 1904, s. 458, 464 (Boyer bunu “ejhsuna” olarak okumuştur); Rosenfield 1993, s. 130. “Erjhuna”, genç prens demektir. Bk. Staviskiy 1961, s. 110.

173 Konow 1916, s. 801; Konow 1969, s. LII.

174 Konow 1969, s. 143.

175 Konow 1969, s. XX, LII, 143. Kanişka’nın unvanındaki bu “murunda” kelimesi Bivar’a göre “sahip” demektir. Bk. Mukherjee 1978, s. 42.

176 Konow 1916, s. 791; Konow 1969, s. XX.

177 Bk. Shrava 1993, s. 145: “murodasa marjhakasa Kaniskasa…”.

178 Konow 1969, s. 143; Harmatta 1964, s. 398-399.

179 Konow 1969, s. XX, 175.

180 “Şâhî”, Kuşan hükümdarı Vâsudeva’nın “rajadiraja”, “devaputra” unvanları gibi belirleyici bir unvanıdır (Shrava 1993, s. 125). Konow, bu şâhî unvanının, İndus üzerindeki Eski Saka vilayetinde muhtemelen kullanılmaya devam etmediğini belirtiyor (Konow 1969, s. 175).

181 Konow 1969, s. LXV. Konow, “Kâla” kelimesi bulunan sikkelerin de Kujula Kadphises’e ait olduğunu belirterek, “kâla” gibi bir unvan olan “kara”nın, bazan Kujula Kadphises’in sikkelerinde kaybolduğuna da işaret ediyor.

182 Shrava 1985, s. 65. “Kara” kelimesini, Doğu Türkistan’da Shan-shan’da bulunan Kharosthi metinlerindeki “Kâla” ile ilgili sayan ilk

araştırıcı, F. W. Thomas'dır. T. Burrow, bunun "prens" anlamına gelebileceğini düşünmüş ise de, metinden, bir unvan olduğu anlaşılıyor. "Kara" kelimesi, yine bir unvan olarak, Hotan metinlerinde kullanılan "ka'ra" ile de mukayese edildi (Shrava 1985, s. 65). Henning'e göre, Surh Kotal kitabesinde geçen "Karalraggo" terimi, "vali, sınır bölgesi komutanı, ordu komutanı, marki" demektir ve İran kaynaklarındaki "kanarang" kelimesinin karşılığıdır (Frye 1984, s. 264; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 57-59; Frye 1996c, s. 457; Sims-Williams 1999, s. 255); İran kaynaklarında da "ka'ra" kelimesinin "ordu" anlamında olduğu görülüyor. Mukherjee ve Shrava bunu "sahip" anlamında almışlardır. Bk. Mukherjee 1977, s. 144.

183-şka sonekinin Tohar dilinin Kuça dialekti için son derece karakteistik bir özellik olduğu ifade edildiği gibi, bunun, "İrano-Tohar" diline özgü bir şey olduğunu söyleyenler de vardır. Bk. Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 398; Frye 1996c, s. 457.

184 Kök olan kan kelimesi "genç, küçük" demektir. Bk. Bongard-Levin -İlin 1985, s. 398-399; Rosenfield 1993, s. 40; Eilers 1970, s. 112 (Bu makalenin fotokopisini bana gönderen Colombo Üniversite Kütüphanesi yetkililerine teşekkür ederim); Davary 1982, s. 207.

185 Eilers 1970, s. 115; Davary 1982, s. 249. Morgenstierne'e göre ise "bilge" anlamındadır.

186 Eilers 1970, s. 116.

187 Eilers 1970, s. 126-127.

188 Eilers 1970, s. 120.

189 Sims-Williams 1998, s. 90.

190 Sims-Williams, kelimenin "kaya, taş" anlamında wym, vem, vaema kelimesinden türemiş olabileceğine işaretle, Vima Kadphises'in sikkelerinde görülen kayalık dağ zirvesinin de bununla ilgili olabileceğine dikkati çekiyor.

191 Daffinà 1982b, s. 68.

192 Bk. Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 99-100.

193 Harmatta 1994b, s. 417.

194 Harmatta 1994, s. 419.

195 Harmatta 1994, s. 419.

196 Staviskiy 1977b, s. 219, dn. 41 ve 42.

197 Bk. Fussman 1974, s. 22-31, Pl. V-VIII; Livşits 1976, s. 165-166; Livşits 1979, s. 95, dn. 3; Vertogradova 1982, s. 160-167, 187; P'yankov 2002. Fussman, bu yazının hece esasına göre olduğunu belirterek, Kharosthi yazısına olan benzerliğini kaydetmekle beraber, okuyamamıştır. Livşits, "Kuşan Devleti'nin üçüncü resmî yazısı" dediği bu yazının Sakaların yazısı olup olmadığını soruyor. Bk. Schmitt 1990, s. 120. Vertogradova ise harflerin bir mukayesesini yapmıştır. Fussman, bu yazıyı önceleri "Kambocî" diye isimlendirmekte idi (Fussman 1978, s. 435). Kamboja -kelimesi hakkında bk. Schmitt 1990, s. 118-120.

198 Zadneprovskij 1990, s. 236.

199 Kharosthi harflerinin karakterlerine bakılırsa bu, M. Ö. III. yüzyılın ikinci yarısı veya sonundan önceye tarihlenemez (Harmatta 1994b, s. 420). Issık-köl'deki "Saka Yazısı" için bk. K. Akişev, Kurgan Issık, Moskva 1978, s. 54-60; ayrıca kitabenin güzel bir resmi için bk. http://www. lostlanguages. com/saka. htm (Bu konudan beni haberdar eden Dr. C. Lo Muzio'ya teşekkür ederim).

200 Bk. Koşelenko 1985, s. 269-271. Koşelenko, bu tür eşyalar üzerindeki yazının, ya Saka'larla ya da Bactria Grek Krallığı'nı tahrip eden diğer herhangi bir göçebeler grubu ile alâkalı olabileceğini belirtiyor. Mukherjee ise, bu yazının, Paropamisadae (Hindukuş Silsilesi) ve Arachosia'da olduğu gibi, Sogdiana ve Bactria'da da kullanılmış olabileceğini ve bunun ancak bütün bu bölgelerin insanlarınca kabul edilen

bir haberleşme aracı sayılabileceğini, ancak İmparatorluk Kuşanları'nın bu tür yazılara ehemmiyet verdiklerine dair hiçbir delil bulunmadığını, çünkü asıl devlet dilinin, sikkelerde de kullanılan "Bactria Dili" olduğunu belirtiyor (Mukherjee 1988, s. 406-407). Kuşanlar Devleti'nde kullanılan diller hakkında güzel bir tablo için bk. Frye 1996c, s. 458, fig. 31.

201 Staviskiy 1977a, s. 221. Akişev'in M. Ö. I. bin ortasına tarihlediği bu yazının, M. Ö. IV-III. yüzyıla kadar tarihlendirilebileceği, bu şekilde, kullanılışının galip ihtimalle Bactria Grek Krallığı devri (?) ile Kuşan Devri'nin sonu arasında olduğu tahmin ediliyor (Staviskij 1986, s. 240, dn. 35). Harmatta, şimdiye kadar bilinen 11 adet "bilinmeyen yazı" ile yazılmış kitabelerin bir listesini de vermektedir:.

1. Surh Kotal: Küçük bir taş parçası üzerine mürekkeple yazılmıştır, 3 satırdır.

2. Deşt-i Navur: Vima I. Taktu'ya aid olan bu taş kitabe, 9 satırdır.

3. Halçayan: Biri kırık çömlek parçası üzerinde, diğeri bir kiremit üzerinde olan tek bir kitabedir.

4. Kara-tepe: Kırık çömlek parçaları üzerindeki üç parçalı kitabedir.

5. Ay Hanum: Gümüş bir külçe üzerinde bulunan kitabedir.

6. Issık (Alma-Ata'nın 50 km. doğusunda): Gümüş bir maşrapa üzerindeki kitabedir.

7. Hatın-Rabat (Güney Tacikistan'da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.

8. Tekkuz-tepe (Güney Tacikistan'da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.

9. Eski Merv: Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabe veya kitabelerdir.

10. Fayaz-tepe (Termez yakınında): Toprak bir kap üzerindeki birkaç kitabedir.

11. Kafirnigan-tepe (Duşanbe’nin 40 km. güneyinde): Bir duvar kitabesi parçasıdır (Harmatta 1994b, s. 417).

202 Puri 1965, s. 5; Puri 1974, s. 184-185.

203 Puri 1965, s. 6-7; Puri 1974, s. 186. Puri’ye göre Kuşan hükümdarları, kabile ismini kullanmamakla beraber, Hint kaynakları onları “Tuşâra” ismiyle çağırmayı sürdürmüştür (?).

204 Sarianidi 1984, s. 64 (Sarianidi, bunları “İran tarzı” olarak tasvir ediyor); Sarianidi 1989, s. 56-57. Ayrıca Sarianidi, Tılla-tepe baş giyimlerinin, Kuzey Bactria’da Dalverzin-tepe’dekilerden çok Halçayan’dakilere ve Saka’larınkine yakın olduğuna işaret ediyor.

205 Bu konuda bk. Sarianidi 1989, s. 165-168.

206 Yazarların bu görüşü, G. Fussman ve P. Bernard tarafından da desteklenmektedir. Bk. Rempel-Pugachenkova 1991, s. 13, 24-25, dn. 50.

207 Konow 1916, s. 789.

208 Xinru 1998, s. 7, 35, dn. 19 (Bu eseri bana gönderme nezaketinde bulunan Xinru Liu’ya müteşekkirim).

209 Şimdiye kadar “Asma Geçit” olarak tercüme edilen bu Çince tabirin, T’ang Sülalesi devrine ait bir kayda göre, aslında Indus (Sind) nehrinin eski şekli olan Sindhu/Sin-tu’nun Çincesi olduğu anlaşılmaktadır (Sindhu > Hsüan-tu; Shen-tu/Sindhu). Bk. Sircar 1990, s. 68-69 (Purana metinlerindeki ırmak isimleri); Stein 1980, s. 19; Dey 1990, s. 186 (Çenâb ırmağının İndus ile birleştiği yukarı akıntısı); Xinru 2001b. J. Marquart ve O. Franke, bunun Yüeh-chih’lar münasebetiyle Pencab olduğu görüşündedir (Marquart 1901, 202; Franke 1904, s. 65). Vaktiyle A. Stein bunu, “İndus boyunda ve Darel güneyinden Mirabat”’a giden bölgede aramış (bk. Mukherjee 1973, s. 87); Herzfeld ise İndus’un Himalayalar’dan geçen kısmında, tahminen Gilgit ile Manglaur arasında aramıştır (Herzfeld

1932, s. 20). P’yankov’un “Hindu Kuş’daki dağ geçitleri” açıklaması ise hatalıdır. Bk. P’iankov 1996, s. 38, 43.

210 Sai-wang/Saka’ların göçleri hakkında Bk. Konow 1916, s. 811; Herzfeld 1932, s. 14-35; Tarn 1938, s. 277-278; Hulsewé 1979, s. 104-105. Chi-pin, Han Sülalesi zamanında, coğrafî olmaktan çok siyasî bir tabirdi ve: “Gandhâra, Kâpi|i, Batı Pencap bölümlerini ihtiva eden, ancak muhtemelen Keşmir’i dışarıda bırakan” Hindistan’daki Saka ülkesini gösteriyordu. Bk. Daffinà 1982a, s. 317. Chi-pin, Konow’a göre de sanıldığı gibi Keşmir değildir; Franke’nin belirttiği gibi, bugünkü Keşmir’in kuzeybatı kısmı, Kabil ağzı ve Aşağı Kabil ile Swat arasındaki ülke, en azından İndus bölgesi olup, şimdiki Pencap bölümlerinde aranmalıdır (Konow 1916, s. 811). Mukherjee, Swat (eski Suvâstu) ile Gandhara ve Arachosia bölgeleri olarak ifade etmektedir (Mukherjee 1973, s. 23, dn. 27).

211 Konow 1916, s. 811.

212 Konow 1916, s. 811.

213 Konow 1916, s. 816-817; Zeymal’ 1971, s. 115. Kuşanlar’ın karakteristik özelliklerinden biri olan: devletin ilâhî menşeli olmasıyla ilgili olarak onlarda kullanılan “devaputra” unvanı, Çin’deki “t’ien-tzu” “Gök’ün/Tanrı’nın Oğlu” anlamındadır. Bugün kayıp olan T’ang Sülalesi zamanına ait bir Çin kaynağı, Ta Yüeh-chih hükümdarının da kendisini “Göğün Oğlu” olarak gördüğünü kaydeder (Shih-chi 123, 3164’den naklen Bk. Xinru 2001a, s. 281). Bk. Maricq 1958, s. 378-380; Narain 1981, s. 266; Frye 1984, s. 267; Xinru 2001a, s. 278. Konow, her ne kadar bu unvanın Çin’den alındığı görülüyorsa da “devaputra”nın Hintçe olduğunu kabul etmektedir (Konow 1916, s. 819). Ayrıca bk. Narain 1990, s. 165.

214 Bk. Hulsewé 1979, s. 216 (Batı Bölgeleri bölümü).

215 Hulsewé 1979, s. 144-145 (Vu-sun'lar bölümü). Bununla beraber, bu bölümde, Vu-sun'lar arasında Sai (Saka) boyundan ve Yüeh-chih soyundan unsurların bulunduğu anlatılıyor.

216 Mesela bk. Bailey 1982, s. 8. Bailey, Hotan Saka dilinde görülen rûka-"hükümdar" kelimesinin, muhtemel bir *rauka-sözünden geldiğini, Çincedeki Sai-wang isminin de "Saka kralları" manasına geldiğini kabul etmektedir.

217 Pulleyblank 1970, s. 159, dn. 12. Pulleyblank'a göre, Sai-wang tabirinin "Sakaların Kralı" şeklinde açıklanması keyfî bir yakıştırmadır.

218 Pulleyblank 1970, s. 159-160.

219 Bu Saka-Parth mücadelesi sırasında M. Ö. 128 tarihinde Kral Phraates, 123 yılında ise Artabanus II., Sakalar'a yenilerek savaş meydanında öldürülmüşlerdi. Bk. Frye 1996b, s. 454-455; Litvinskiy 1972, s. 187.

220 Litvinskiy 1972, s. 193.

221 Litvinskiy 1972, s. 193.

222 Litvinskiy 1972, s. 174-175.

223 Masson 1996, s. 447.

224 Litvinskiy 1972, s. 175-176.

225 Litvinskiy 1972, s. 176-177.

226 Litvinskiy 1972, s. 177.

227 Litvinskiy 1972, s. 132-133.

228 Litvinskiy 1972, s. 182.

229 Litvinskiy 1972, s. 182-183.

230 Litvinskiy 1972, s. 183.

231 Litvinskiy 1972, s. 184.

232 Litvinskiy 1972, s. 185.233 Litvinskiy 1972, s. 186-187.

234 Bk. Cunningham 1888, s. 47-48; Cunningham 1890, s. 114 (Cunningham, bunu “Sanab” olarak düzeltmiştir; Ona göre, bu unvan, Hsiung-nu’lar için Çin kaynaklarının kullandığı İskit unvanı “Shan-yü” olabilir); Davidovich 1980, s. 157-158; Cribb 1993, s. 108.

235 Cribb 1985a, s. 306-307.

236 Bachhofer 1936, s. 4399.

237 Bk. Cribb 1985a, s. 307, fig. 39. Üzerinde Brahmice olarak Şaka veya Nipunadha yazan bu gibi paralar ve üzerlerindeki tabirlerin yorumu hakkında ayrıca bk. Cribb 1981, s. 105, 108; Cribb 1985b, s. 315.

238 S. Konow, M. Ö. tahminen 170 yılında başladığı düşünülen takvime “Saka Takvimi” ismini vermişti; ancak M. S. 78 yılından başlayan takvimin adı da “Saka Takvimi” olduğu için 170 yılından başlayanı diğerinden ayırmak için başına bir “Eski” ifadesi eklenerek böylece “Eski Saka Takvimi” tabiri ortaya çıkmıştır. Bk. Mukherjee 1973, s. 86, 105. Ayrıca bk. Frye 1984, s. 253. Lohuizen-de Leeuw ve D. W. Mac Dowall gibi bilginler, Kharosthice birçok kitabeleri “Eski Saka Takvimi” ile yani Ta Yüeh-chihlerin Bactria bölgesini fethettikleri tarih olarak kabul edilen M. Ö. tahminen 155 yılına tarihlemektedirler. Ancak bilginlerin çoğu, bugün bu kitabeleri Vikrama veya Azes Takvimi’ne tarihlemektedir. Mac Dowall, “Eski Saka Takvimi” ile Azes Takvimi’ni birbirinden ayırmakta, Vikrama ile bu Azes Takvimi’ni birleştirmektedir. Aynı şekilde Dobbins ve Narain de M. Ö. 170/169 veya 155 yılından başlayan bu takvime “Yavana” adını vermişlerdir. Bk. Narain 1967, s. 108-109; Narain 1968, s. 237; Dobbins 1970, s. 26-28. Kuşanlar daha önce ise M. Ö. 155 yılından başlatılan ve Grek kralı Menander’in başlattığı bir takvim kullanıyorlardı. Cribb, bu Menander Takvimi’nin M. Ö. 172 ile 129 arasında oynadığına temasla, “Eski Saka Takvimi”’nin ise M. Ö. 129 yılına tekabül ettiği görüşündedir. Bu konuda bk. Narain 1967, s. 108-109; Puri 1994, s. 195; Cribb 1999, s.

194, 196-197; Falk 2001, s. 121 (Bu makaleyi gönderen Cribb'e teşekkür ederim). Kuşanlar'ın kendi takvimleri olan Kanişka Takvimi için bugün en son olarak ileri sürülen tarih ise M. S. 127'dir. Bk. Falk 2001, s. 130-133. Sakalar ve Kuşanlar tarafından kullanılan Maues, Azes ve Kanişka takvimleri ve bu konudaki ilk görüşler için bk. Konow-van Wijk 1924, s. 58-91.

239 M. Ö. 58/57'den başlatılan bu takvim, Saka kralı Azes I.'e atfediliyor. Bu takvim hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 150-153; Narain 1967, s. 108.

240 Eggermont 1968, s. 87; Dobbins 1970, s. 27, 33; Cribb 1999, s. 199. M. S. 78'den başlatılan Saka Takvimi ve bununla ilgilendirilen kitabeler hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 153-159; Narain 1967, s. 109.

241 Saka Takvimi hakkında bk. Shrava 1981, s. 39-60; Fussman 1980, s. 1-43. M. S. 78'deki bu Saka satraplıklarının Indo-Parth hakimiyetinden kurtarılması ve bu tarihin Saka takviminin başlangıcı olarak kullanılması hakkında bk. Mac Dowall 1991, s. 249.

242 Neelis 2001, s. 220.

243 Rtveladze 1993/94, s. 84. Yüeh-chih, Kuşan, Türk ve Moğol kültürlerinde tamga ve önemi hakkında örnekli bilgiler için bk. Tezcan 1990 (Kuşan örnekleri: s. 54, 185).

244 Zeymal' 1971, s. 110-111.

245 Cribb 1984, s. 147, fig. f.

246 Bk. Whitehead 1972, s. 563; Mac Dowall 1991, s. 248.

247 Mac Dowall 1987, s. 49, 51 (Bu makalenin ayrı basımını göndermek lütfunda bulunan Mac Dowall'a teşekkür ederim).

248 Bk. Gardner 1966, s. 90-91, No. 191-199/Pl. XX/1.

249 Mesela bk. Gardner 1966, s. 91-92, No. 200-207; Zeymal' 1983, s. 183; Rosenfield 1993, s. 69, fig. 7. Hintliler için mukaddes olan "Nandi

Öküzü'nün ayak izi" olarak kabul edilen Nandipada ve onun Kuşan ve Hint mimarisindeki örnekleri hakkında bk. Bénisti 1977, s. 48-81, Pl. IV-XVII.

250 Monogram, Grek paraları üzerinde bulunan hususî işaret, bir tür tamga'dır; ancak bunları sülale işaretleriyle karıştırmamak gerekir. Bunlar, Grek ve Hindistan'daki Saka devletlerinde (Indo-Skyth) görülürken Kuşan paralarında rastlanmamaktadır. Bu işaretlerden birçoğunun, daha sonraki Oğuz damgalarıyla olan benzerliğine de işaret etmek gerekir. İlk defa A. Cunningham, bunların, sikkelerin darp yerlerini gösterdiğini belirtmişti; ancak bugün bu görüş reddedilmiş görünüyor. Grek monogramları ve örnekler hakkında bk. Wilson 1971, Pl. XXII; Göbl 1976, s. 9, Tab. I; Shrava 1985, s. 254; Bopearachchi 1991a, s. 8 (Fig. 1), 11 (Fig. 2), 14 (Fig. 3); Bopearachchi 1991b, s. 237-242; Bopearachchi 1992a, s. 102-112 ve fig. 1; Bopearachchi 1992b, s. 88-94; Bivar 1991, s. 227-233; Dani 1992, s. 99-114; Mac Dowall 1992, s. 119-129.

251 Bu konudaki tartışma ve görüşler hakkında bk. Pulleyblank 1970, s. 159-160; Hulsewé 1979, s. 8-39; Pulleyblank 1981, s. 281-286 (Bu makaleyi bana gönderme nezaketinde bulunan Prof. Pulleyblank'a müteşekkirim); Daffinà 1982a, s. 310-311; Posch 1995, s. 65-80; Tezcan 1996, s. XXX.

252 Bactria bölgesi ve eski Orta Asya araştırmaları bakımından en önemli kaynaklardan biri olarak SC'nin, gerek ilk resmî Çin sülale tarihi olması, gerekse paleografik açıdan önemi hususunda bk. Posch 1995, s. 80.

253 Fussman 1984, s. 31-46.

254 Deşt-i Navur kitabesinin Bactria diliyle olan kısmı ve yorumu hakkında bk. Davary-Humbach 1976, s. 6-21.

255 Bu konuda bazı örnekler için bk. Pugaçenkova 1979, s. 115-117, 210-212, 215; Göbl 1984, Pl. 178, Kronen IV-V; Rosenfield 1993, s. 67, fig. 6.

256 Bk. Frye 1962, s. 43-44; Dandamayev 1979, s. 97; Rosenfield 1993, s. 122; Narain 2001; P’yankov 2002.

257 Szemerényi 1980, s. 25.

AL-ISTAKHRÎ, 1927, Viae Regnorum. Descriptio Ditionis Moslemicae, BGA.

ALLAN J. 1914, “A Note on the Name Kushan”, JRAS.

AL-MOQADDASI 1967, Descriptio Imperii Moslemici, BGA, Pars tertia, Lugduni Batavorum Apud.

AL-SAM’ANI 1912, The Kitâb al-Ansâb of’Abd al-Karîm Ibn Muhammad Al-Sam’ânî, Yay. D. S. Margoliouth, Leyden: E. J. Brill, London 1912.

ATALAY B. 1985, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, I, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AZARNOUSH M. 1991, “The Manor House of Hâjîâbâd and the chronology of the Sasanian governors of Kû{ân{âhr”, HCACP.

BACHHOFER L. 1936, “Herrscher und Münzen der späten Kushânas”, JAOS, 56.

BAILEY H. W. 1982, The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan, Columbia Lectures on Iranian Studies, Ed. E. Yarshater, No. 1, Caravan Books, Delmar, New York.

BAILEY H. W. 1994, “Asiani and Pasiani”, BAI, Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar, New Series/Vol. 7, 1993.

BAJPAYEE K. D. 1980, Early Inscriptions of Mathurâ-A Study, Punthi Pustak, Calcutta.

BARTOL’D V. V. 1963a, Akademik V. V. Bartol’d. Soçineniya. I. Turkestan v épohu Mongols’kogo naşestviya, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Narodov Azii, İzdatel’stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

BARTOL’D V. V. 1963b, Akademik V. V. Bartol’d. Soçineniya. II. (1) Obşçie Rabotı po İstorii Sredney Azii. Rabotı po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Narodov Azii, İzdatel’stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

BASHAM A. L. 1968 (Ed.), PDK.

BEAL S. 1983, Si-yu-ki. Buddhist Records of the western vorld, Translated from de Chinese of Hiuen Tsiang AD 629, vol. I-II, New Delhi.

BÉNISTI M. 1977, “A propos du Triratna”, BEFEO, t. LXIV.

BISWAS A. L. 1973, The Political History of the Hunas in India, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.

BIVAR A. D. H. 1979, “The Absolute Chronology of the Kushano-Sasanian Governors in Central Asia”, PSHPICA. CSHPICA.

BIVAR A. D. H. 1991, “Monogram counts from the Kabul collection”, HCACP.

BONGARD-LEVIN G. M. -İl’İN G. F. 1985, İndiya v drevnosti, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

BOPEARACCHI O. 1991a, “A New Approach to the History of the Greeks in India”, YJISGRS, no. I.

BOPEARACCHI O. 1991b, “Les Derniers Souverains Indo-Grecs Une autre hypothèse”, HCACP.

BOPEARACCHI O. 1992a, “Elephant-Headed Ganesa or Zeus Mithra? ”, YJISGRS, no. 2.

BOPEARACCHI O. 1992b, “Coins from Mir Zakah in Private Collections”, Indian Numismatics, History, Art, and Culture. Essays in the Honour of Dr. P. Gupta, I, Ed. D, W. Mac Dowall, Savita Sharma, Sanjay Garg, Delhi.

BOPEARACCHI O. 2001, “A Faience Head of a Graeco-Bactrian King from Ai Khanum”, BAI, Alexander’s Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.

BOYER A. -M. 1904, “Les Inscriptions de Takht i Bahi, de Zeda et de Râmgarh Hill”, JA.

BRUNNER C. J. 1974, “The Chronology of the Sasanian Ku{ân{âhs”, ANS. MS, 19.

CARTER M. L. 1985, “A Numismatic Reconstruction of Kushano-Sasanian History”, ANS. MS, 30.

CHAVANNES E. 1907, “Les Payes d’Occident d’apres le Heou Han chou”, TP, Serie II, Vol. VIII.

CLAUSON G. 1972, An Etymological Dictionory of Pre-thirteenth-CenturyTurkish, Oxford.

CRAIG B. 2002, “Yüeh-chih’ların Menşei”, (Yeni Türkiye Dergisi tarafından Türk Tarihi Serisi çerçevesinde basılacak).

CRIBB J. 1981, “Gandharan Hoards of Kushano-Sasanian and Late Kushan Coppers”, CH, Vo. VI.

CRIBB J. 1984, “The Sino-Kharosthi Coins of Khotan. Their Attribution and Relevance to Kushan Chronology. Part I”, NC, vol. 144.

CRIBB J. 1985a, “The Late Kushan Type Gold Coins of Mashra”, CH, VII.

CRIBB J. 1985b, “Some further Hoards of Kushano-Sasanian and Late Kushan Coppers”, CH, VII.

CRIBB J. 1990, “Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology”, StIr, t. 19/fasc. 2.

CRIBB J. 1993, “The ‘Heraus’ Coins. Their Attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80”, Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins, Ed. M. Price, A. Burnett, R. Bland, London.

CRIBB J. 1999, “The Early Kushan Kings: New Evidence for Chronology. Evidence from the Rabatak Inscription of Kanishka I”, CAC.

CUNNINGHAM A. 1888, “Coins of the Indo-Scythian King MIAÜS, or HERAÜS”, NC, Third Series, Vol. VIII.

CUNNINGHAM A. 1890, “Coins of Sakas. Class B. Coins of the Sakas or Sacæ-Scythians”, NC, Third Series, Vol. X.

DAFFINÀ P. 1967, L’Immigrazione dei Saka nella Drangiana, Roma.

DAFFINÀ P. 1982a, “The Han-shu Hsi-yü-Chuan. Re-translated. A Review Articile”, TP, LXVIII, 4-5.

DAFFINÀ P. 1982b, Il Nomadismo Centrasiatico, Parte prima, Roma.

DANDAMAYEV M. A. 1979, “Data of the Babylonian Documents from the 6th to the 5th Centuries B. C. on the Sakas”, PSHPICA. CSHPICA.

DANI A. H. 1992, “Greek Monograms”, Indian Numismatics, History, Art & Culture. Essays in Honour of Dr. Parmeshwari Lal Gupta, Vol. I. Ed. D. W. MacDowall, S. Sharma, S. Garg, Agam Kala Prakashan, Delhi.

DANI A. H. -LITVINSKY B. A. 1996, “The Kushano-Sasanian Kingdom”, HCCA, vol. III. The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750, Multiple History Series, UNESCO Publishing.

DAVARY G. Dj. -HUMBACH H. 1976, Die baktrische Inschrift IDN I von Dasht-e Nâwûr (Afghanistan), Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der geistes-und sozialwissenschaftlichen Klasse

Jahrgang 1976. Nr. 1, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz.

DAVARY G. Dj. 1982, Baktrisch. Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine, Julius Groos Verlag.

DAVİDOVİÇ E. A. 1976, “Pervıy klad tetradrahm kuşantsa ‘Geraya’”, VDİ, 4 (138).

DAVİDOVİÇ E. A. 1979, Kladı drevnıh i srednevekovıh monet Tadjikistana, M.

DAVIDOVICH E. A. 1980, “The First Hoard of Tetradrachmas of the Kusâna ‘Heraios’”, AAH, 28.

DEY N. L. 1990, The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India, Low Price Publications, Delhi.

DOBBINS K. W. 1970, “Eras of Gandhâra”, JOSA, Vol. 7, Nos. 1 & 2, December.

DONUK A. 1988, Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

EGGERMONT P. H. L. 1968, “The zaka Era and the Kaniska Era”, PDK.

EILERS W. 1970, “Die Namen der Kuschan-Könige”, Anjali, Wijesekera Felicitation Volume, Colombo, Sri Lanka.

ENOKI K. 1959, “The Yüeh-shih-Scytians Identity. A. Hypothesis”, International Symposium On History Of Eastern And Western Cultural Contacts, Collection Of Papers.

ENOKI K. -Koshelenko G. A. -Haidary Z. 1994, “The Yüeh-chih and their migrations”, HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.

FALK H. 2001, “The yuga of Sphujiddhvaja and the era of the Kusânas”, S. R. A. A., VI/VII.

FRANKE O. 1904, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, Phil. -hist. Abh. nicht zur Akad. gehör. Gelehrter.

FRYE R. N. 1962, The Heritage of Persia, Weidenfeld and Nicolson, London.

FRYE R. N. 1974, “Napki Malka and the Kushano-Sasanians”, Near Eastern Numismatics, Iconography and History. Studies in Honor of George C. Miles, Ed. D. K. Kouymjian, American Univ. of Beirut.

FRYE R. N. 1984, The History of Ancient Iran, Handbuch der Altertumswissenschaft III. 7, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München.

FRYE R. N. 1996a, “Iranian Nomadic Tribes in Central Asia”, HHSCD.

FRYE R. N. 1996b, “The Fall of the Graeco-Bactrians: zakas and Indo-Partians”, HHSCD.

FRYE R. N. 1996c, “The Rise of the Kushan Empire”, HHSCD.

FRYE R. N. -LITVINSKY B. A. 1996, “The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia”, HHSCD.

FUSSMAN G. 1974, “Documents Epigraphiques Kouchans”, BEFEO, LXI.

FUSSMAN G. 1977, “La Renauveau Iranien dansL’Empire Kouchan”, PIACOCI.

FUSSMAN G. 1978, “Chronique des Etudes Kouchanes (1975-1977) ”, JA, CCLXVI/3-4.

FUSSMAN G. 1980, “Nouvelles Inscriptions zaka: Ère d’Eucratide, Ère d’Azès, Ère Vikrama, Ère de Kaniska”, BEFEO, t. LXVII.

FUSSMAN G 1984, “Nouvelles Inscriptions zaka (II) ”, BEFEO, LXXIII.

FUSSMAN G. 1989, “Language and Culture among the Kushans”, IB, Issue 15.

FUSSMAN G. 1993, “L’Indo-Grec Menandre ou Paul Demieville revisite”, JA, CCLXXXI/1-2.

FUSSMAN G. 1989, “Language and Culture among the Kushans”, IB, Issue 15.

GARDNER P. 1966, The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India in the British Museum, Ed. R. S. Poole, Chicago.

GARSOÏAN N. G. 1989, The Epic Histories attributed to P‘awstos Buzand (Buzandaran Patmut‘iwnk‘), Translation and Commentary, Distributed for the Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard Univ Press, Cambridge, Massachusetts.

GHIRSHMAN R. 1948, Les Chionites-Hephtalites, Imprimerie de l’Institut Français d’Archeologie Orientale, Le Caire.

GIGNOUX Ph. 1990, “Pour une évaluation de la contribution des Sources Arméniennes à l’Histoire Sassanide”, AGKT.

GİNZBURG V. V. 1974, “Antropologiçeskie dannıe k voprosu ob étnogeneze naseleniya sredneaziatskogo mejdureç’ya v Kuşanskuyu épohu”, TsAKE.

GÖBL R. 1967, Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Band I-IV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

GÖBL R. 1976, A Catalogue of Coins from Butkara I (Swât, Pakistan), Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Centre Studi e Scavi Archeologici in Asia. Consiglio Nazionale delle Richerche. Reports and Memoirs, Vol. IV, IsMEO, Rome.

GÖBL R. 1978, Antike Numismatik, II, München.

GÖBL R. 1993, Donum Burns. Die Ku{ânmünzen im Münzkabinett Bern und die Chronologie, Fassbaender, Wien.

GÖBL R. 1984, System und Chronologie der Münzprägung des Ku{ânreiches, Wien.

GRENET F. 1991, "Mithra au temple principal d'Aï Khanoum?", HCACP.

GRENET F. RAPIN C. 2001, "Alexander, Aï Khanum, Termez: Remarks on the Spring Campaign of 328", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.

HARMATTA J. 1960, "Cusanica", AOH, XI/1-3.

HARMATTA J. 1964, "The Great Bactrian Inscription", AAH, XII/3-4.

HARMATTA J. 1969, "Late Bactrian Inscriptions", AAH, XVII.

HARMATTA J. 1994a, "Religions in the Kushan Empire", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.

HARMATTA J. 1994b, "Languages and Litterature in the Kushan Empire", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.

HERZFELD E. 1930, Kushano-Sasanian Coins. Memoires of the Archaeological Survey of India, No. 38, Calcutta, Government of India, Central Publication Branch.

HERZFELD E. 1932, "Sakastan. Geschichtliche Untersuchungen zu den Ausgrabungen am Kuh i Khwâdja", AMI, IV, 1931/32.

HEWSEN R. H. 1992, The Geography of Ananias of yirak (A{xarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

HIRTH F. 1899, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen", AIM.

HULSEWÉ A. F. P. 1975, “The Problem of the authenticity of Shih-chi Ch. 123, The Memoir on Ta Yüan” TP, LXI/1-3.

HULSEWÉ A. F. P. 1979, China in Central Asia. The Early Sta.g.e., 125, B. C. -A. D. 23. An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty, Leiden, E. J. Brill.

HUMBACH H. 1960, Die Kani{ka-Inschrift von Surkh-Kotal. Ein Zeugnis des jüngeren Mithraismus aus Iran, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

HUMBACH H.-SKJÆRVØ P. O. 1978, SIP, Part 1. Supplement to Herzfeld’s Paikuli (by Helmut Humbach), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden and The Iranian Culture Foundation, Tehran.

HUMBACH H.-SKJÆRVØ P. O. 1983a, SIP, Part 3. 1. Restored text and translation (by Prods O. Skjærvø), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

HUMBACH H.-SKJÆRVØ P. O. 1983b, SIP, Part 3. 2. Commentary (by Prods O. Skjærvø), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

IBN HAUKAL 1967, Opus Geographicum, BGA.

IBN HORDADBEH 1986, Kniga Putey i Stran, Perevod: N. Velihanova, Baku.

İBN KHORDADHBEH, 1967, Kitâb al-Masâlik wal-Mamâlik, BGA.

JACUTS’s IV 1869, JACUTS’s Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, Hrsg. F. Wüstenfeld, Bd. IV, Leipzig.

KENNEDY J. 1912, “The Secret of Kaniska”, JRAS.

KİTAPÇI Z. 1989, Orta Asya’da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Selçuk Üniv., Konya.

KİYATKİNA T. P. “Pogrebeniya koçevnikov Kuşanskogo vremeni na pravoberej’e Amudar’i (Antropologiçeskie materialı)”, TsAKE.

KONOW S. 1914, “On the Nationality of the Kusâ^as”, ZDMG, LXVIII.

KONOW S. -VAN WIJK W. E. 1924, “The eras of the Indian Kharosthi inscriptions”, AO, III.

KONOW S. 1969 (Ed.), CII, vol. II, Part 1. Kharoshthi Inscriptions with the Exception of those of Asoka, Varanasi.

KONOW S. 1916, “Indoskythische Beitrage”, SKPAW.

KOSHELENKO G. A. 1996, “Hellenistic Culture in Central Asia”, HHSCD.

KOŞELENKO G. A. 1985 (Red.), Arheologiya SSSR. Drevneyşie Gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii, Moskva.

Kultura i İskusstvo Drevnego Uzbekistana. Katalog Vıstavki, v dvuh knigah, I. Moskva, 1991.

KUMAR B. 1973, The Early Kusânas (A history of the Rise and Progress of the Kusâna Power under the Early Kusâna Rulers-from Kujula kadphises to Vasudeva), New Delhi.

LANGLOIS V. 1869, Collection des Historiens anciens et modernes de l’Arménie, publiée en Français sous les Auspices de Son Excellence Nubar-Pacha, t. II, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris.

LÉVI S. 1897, “Note additionnelle sur les Indo-Scythes”, JA, neuvième série, t. X.

LİTVİNSKİY B. A. 1972, Drevnie Koçevniki “Krışi Mira”, Moskva.

LİTVİNSKİY B. A. -SEDOV A. V. 1984, Kul’tı i Ritualı Kuşanskoy Baktrii. Pogrebal’nıy Obryad, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, İnstitut İstorii im. A. Donişa, İzd-vo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

LİVŞİTS V. A. 1976, “Nadpisi iz Dil’berdjina”, Drevnyaya Baktriya. Materialı Soveto-Afganskoy Ekspeditsii 1969-1973 gg., Moskva.

LİVŞİTS V. A. 1979, “Dva ostraka iz Dil’berdjina”, Drevnyaya Baktriya, vıp. 2. Materialı Sovetsko-Afganskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, Red. Kruglikova, Moskva.

LUKONIN V. G. 1967, “Kuşano-Sasanidskie monetı”, ÉV, XVIII.

LUKONIN V. G. 1969, “Zavoevaniya Sasanidov na Vostoke i Problema Kuşanskoy Absolyutnoy Hronologii”, VDİ, 2 (108).

LUKONIN W. 1986, Kunst des alten Iran, Seeman-Beiträge zur Kunstwissenschaft, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.

LUKONİN V. G. 1987, Drevniy i Rannesrednevekovıy İran. Oçerki istorii kul’turı, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

LYONNET B. 1991, “Les Nomades et la Chute du Royaume Greco-Bactrien”, HCACP.

LYONNET B. 2001, “Les Grecs, les Nomades et l’indépendance de la Sogdiane, d’après l’occupation comparée d’Ai Khanoum et de Marakanda au cours des derniers siècles avant notre ère”, BAI, Alexander’s Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.

MAC DOWALL D. W. 1974, “İmplications for Kushan Chronology of the numismatic Context of the Nameless King”, TsAKE.

MAC DOWALL D. W. 1987, “Indo-Parthian and Kushan Coins from Excavations in Afghanistan”, 2nd International Colloquium Numismatics & Archaeology, Indian Institute of Research in Numismatic Studies, Ed. P. Lal Gupta, A. K. Jha, Nashik.

MAC DOWALL D. W. 1991, “The Interrelation between Indo-Parthian and Kushan chronology”, HCACP.

MAC DOWALL D. W. 1992, “The Geographical Distribution of Monograms on the Coinage of Menander and Antimachus Nikephorus”, Indian Numismatics, History, Art & Culture. Essays in Honour of Dr.

Parmeshwari Lal Gupta, Vol. I. Ed. D. W. MacDowall, S. Sharma, S. Garg, Agam Kala Prakashan, Delhi.

MAENCHEN-HELFEN O. 1944-45, “Huns and Hsiung-nu”, Byzantion, XVII.

MANDEL’ŞTAM A. M. 1966, “K predkuşanskomu çekanu Baktrii”, ÉV, XVII.

MARICQ A. 1958, “La Grande Inscription de Kaniska et l’Étéo-Tokharien. L’Ancienne Language de la Bactriane”, JA, 246.

MARICQ A. 1965, Classica et Orientalia, Extrait de Syria 1955-1962. Revu et Corrigé augmenté d’un article inédit et d’un index, Institut Français d’Archéologie de Beyrout Publication hors Série No. 11, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

MARKWART J. 1938, Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran, Hrsg. H. H. Schaeder, Leiden, E. J. Brill.

MARQUART J. 1901, Brân{ahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac‘i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Abhandkungen der Königlichen Gesellschft der Wissenschaften zu Göttingen. philologisch-historische Klasse. Neue Folge Band III. Nro. 2, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

MARŞAK B. İ. 1971, “K voprosu o vostoçnıh protivnikah İrana v V v.”, SNV.

MASSON M. E. 1968, “K voprosu o severnıh granitsah Gosudarstva ‘Velikih Kuşan’”, ONU, 8.

MASSON V. M. -ROMODİN V. A. 1964, İstoriya Afganistana. Tom I. S drevneyşih vremen do naçala XVI veka, İzd-vo “Nauka”, Moskva.

MASSON V. M. 1971, “Kunduzskiy Klad i nekotorıe voprosı Greko-Baktriyskoy Numizmatiki”, ÉV, XX.

MASSON V. M. 1976, “Kuşanskie poseleniya i Kuşanskaya arheologiya (Nekotorıe rezultatı rabot Baktriyskoy ékspeditsii v 1973-1975 gg.) ”, Baktriyskie Drevnosti. Predvaritel’nıe soobşçeniya ob arheologiçeskih rabotah na yuge Uzbekistana, AN SSSR, İnstitut Arheologii, İzd-vo “Nauka”, Leningradskoe Otdelenie, Leningrad.

MASSON V. M. 1982, Das Land der tausend Städte. Die Wiederentdeckung der ältesten Kulturgebiete in Mittelasien, Udo Pfriemer Verlag, München.

MASSON V. M. 1996, “Archaeological Cultures of Southern Siberia and Mongolia”, HHSCD.

MİNYAEV S. S. 2002, “Hunlar” (Yeni Türkiye Dergisi’nde Türk Tarihi Projesi çerçevesinde yayımlanacak).

MOSES KHORENATS‘I 1980, History of the Armenians, Transl. and Commentary R. W. Thomson, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, London.

MOVSES HORENATSİ 1990, Istoriya Armenii, terc. G. Sarkisyan, “Ayastan”.

MUKHERJEE B. N. 1969, Nanâ on Lion. A Study in Kushâna Numismatic Art, The Asiatic Society, Calcutta, India.

MUKHERJEE B. N. 1970, “Ta-Hsia and the Problem cocerning the Advent of Nomadic Peoples in Greek Bactria”, Central Asia. Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern, Indian Council for Cultural Relations, Azad Bhavan, New Delhi.

MUKHERJEE B. N. 1977, “The Kushâna Epithet Kara”, AAH, 25.

MUKHERJEE B. N. 1978, Kushâna Coins of the Land of the Five Rivers, Indian Museum, Calcutta.

MUKHERJEE B. N. 1982, Kushâna Silver Coina.g.e., Calcutta.

MUKHERJEE B. N. 1967, Studies in Kushâna Geneaology and Chronology, vol. I. The Kushâna Geneaology, Calcutta.

MUKHERJEE B. N. 1973, Central and South Asian Documents on the Old yaka Era, Bharat Bharati, Varanasi.

MUKHERJEE B. N. 1988, The Rise and Fall of the Kushâna Empire, Calcutta.

MUKHERJEE B. N. 1992, “The Stathmoi Parthikoi and the Greek Culture in Arachosia”, YJISGRS, no. 2.

MÜLLER, F. W. K. 1918, “Toxrı und Kuisan (Küsan)”, SKPAW, XXVII.

NARAIN A. K. 1962 (Gen. Ed.), Later Indo-Scythians. Completed Works of Alexander Cunningham. No. 11 (From the NC 1893-94.), Indological Book House, Varanasi.

NARAIN A. K. 1967, From Alexander to Kaniska, Monographs of the Dept. of Ancient Indian History, Culture & Archaeology, Ed. Prof. A. K. Narain, No. 1, Banaras Hindu Univ., Varanasi.

NARAIN A. K. 1968, “The Date of Kaniska”, PDK.

NARAIN, A. K. 1981, “The Kushâna State A Preliminary Study”, Study of the State, Ed. H. Claessen, P. Skalnik, New York.

NARAIN, A. K. 1982, “The Five Yabgus of the Yüeh-chih”, India. History and Thought. Essays in Honour of A. L. Basham, Ed. S. N. Mukherjee, Subarnarekha.

NARAIN A. K. 1990, “Indo-Europeans in Inner Asia”, The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed. D. Sinor, Cambridge Univ. Press, Cambridge.

NARAIN A. K. 2001, “A Case-Study of the Soma-drinking Sakas: Their Central Asian and Vedic Linkages”, (Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi’nde yayımlanacak).

NEELIS J. 2001, “Gérard Fussman and Ditte König, Die Felsbildstation Shatial. Materialien zur Archäologie der Nordgebiete Pakistans, vol. 2. Mainz: 1997”, BAI, Alexander’s Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.

ÖGEL B. 1981, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I-II, Ankara.

ÖGEL B. 1984, B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara.

PELLIOT P. 1934, “Tokharien et Koutcheen”, JA.

P’IANKOV I. V. 1996, “The Ethnic History of the Sakas”, BAI, The Archaeology and Art of Central Asia. Studies from the Former Soviet Union, Ed. B. A. Litvinskii, C. A. Bromberg, New Series, Vol. 8, 1994.

PILLAI M. A. 1988, Ancient Indian History, Ashish Publishing House, New Delhi.

POSCH W. 1995, Baktrien zwischen Griechen und Kuschan. Untersuchungen zu kulturellen und historischen Problemen einer Übergangsphase. Mit einem textkritischen Exkurs zum Shiji 123, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

POUGATCHENKOVA G. 1965, “La Sculpture de Khaltchayan”, IA, V.

PUGAÇENKOVA G. A. 1965, “K İkonografii Geraya (O nekotorıh voprosah rannekuşanskoy istorii)”, VDİ, No. 1.

PUGAÇENKOVA G. A. 1966, Halçayan. K probleme Hudojestvennoy Kul’turı Severnoy Baktrii, Taşkent.

PUGAÇENKOVA G. A. 1979, İskusstvo Baktrii Épohi Kuşan, Moskva.

PUGA1ENKOVA G. A. 1992, “New Terracottas from North Bactria”, EW, 42/1, March.

PUGAÇENKOVA G. A. -RTVELADZE E. V. 1990, Severnaya Baktriya-Toharistan, İnstitut İstorii, Taşkent.

PULLEYBLANK E. G. 1966, “Chinese and Indo-Europeans” JRAS.

PULLEYBLANK E. G. 1970, “The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration” BSOAS, XXXIII.

PULLEYBLANK E. G. 1981, “Han China in Central Asia”, IHR, II, 2. April.

PURI B. N. 1965, India under the Kushânas, Bharatiya Vidya Bhavan, Chowpatty, Bombay.

PURI B. N. 1974, “The Nationality of the Kushans”, TsAKE.

PURI B. N. 1977, Kusâna Bibliography, Naya Prokash, Calcutta.

PURI B. N. 1979, “Central Asia and its Peoples’ Role in Ancient Indian History”, PSHPICA. CSHPICA.

PURI B. N. 1994, “The Sakas and Indo-Parthians”, HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.

RAPIN C. 2001, “L’incompréhensible Asie centrale de la carte de Ptolémée. Propositions pour un décodage”, BAI, Alexander’s Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.

RAY S. Ch. 1970, Early History and Culture of Kashmir, Munshiram Manoharlal, New Delhi.

REMPEL L. I. -PUGACHENKOVA G. A. 1991, “Gold from Tillia-tepe”, BAI, New Series, Vol. 5.

ROSENFIELD J. M. 1993, The Dynastic Arts of the Kushans, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.

RTVELADZE E. V. 1993/94, “Coins of the Yuezhi Rulers of Northern Bactria”, S. R. A. A., No. 3.

RUBINSON K. S. 1992, “Tillya-tepe and the Yuezhi (Rouzhi): A look at the Evidence”, The International Academic Conference on

Archaeological Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations held in Hohhot, Inner Mongolia August 11-18, 1992.

SACHAU C. 1952 (Ed.), Alberuni’s India. An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India about A. D. 1030, Vol. II, London.

SARİANİDİ V. İ. 1984, Baktriya skvoz’ mglu vekov, Moskva.

SARIANIDI V. I. 1985, L’Or de la Bactriane. Fouilles de la Nécropole de Tillia-Tépé en Afghanistan septentrional, Éditions d’art Aurora, Leningrad.

SARIANIDI V. 1986, Die Kunst des alten Afghanistan, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.SARİANİDİ V. İ. 1989, Hram i Nekropol’ Tillyatepe, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Arheologii, Moskva, “Nauka”.

SCHMITT R. 1990, “Iranische Sprachen im vorislamischen Afghanistan”, AGKT.

SCHMITT R. -SKJÆRVØ P. O. 1986 (Hrsg.), Studia Grammatica Iranica. Festschrift für Helmut Humbach, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Hrsg. von Bernhard Forsmann, Karl Hoffmann und Johanna Narten, Beiheft 13, Neue Folge, R. Kitzinger, München.

SHARMA R. C. 2002, “Kusâna Art and Civilization”, (Yeni Türkiye Dergisi tarafından Türk Tarihi projesi içerisinde yayımlanacak).

SHRAVA S. 1981, The Sakas in India, Pranava Prakashan, New Delhi.

SHRAVA S. 1985, The Kushâna Numismatics, Pranava Prakashan, New Delhi.

SHRAVA S. 1993, Dated Kushâna Inscriptions, New-Delhi.

SIMS-WILLIAMS N. 1998, “Further Notes on the Bactrian Inscription of Rabatak, with an Appendix on the Names of Kujula Kadphises and Wima Taktu in Chinese”, Proceedings of the Third European Conference of

Iranian Studies. Part 1. Old and Middle Iranian Studies, Ed. N. Sims-Williams, Beiträge zur Iranistik, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

SIMS-WILLIAMS N. 1999, “From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions”, CAC.

SIMS-WILLIAMS N. -CRIBB J. 1995/96, “A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great”, S. R. A. A., No. 4.

SIRCAR D. C. 1990, Studies in The Geography of Ancient and Medieval India, Motilal Banarsidass, Delhi.

SPAGNOLI M. M. 1967, “The Symbolic Meaning of the Club in the Iconography of the Kusâna Kings”, EW, XVII/3-4.

STAËL-HOLSTEIN Baron A. Von 1914, “Was there a Kusâ^a Race?”, JRAS.

STAVİSKİY B. Ya. 1961, “O severnıh granitsah Kuşanskogo Gosudarstva”, VDİ, 1 (75).

STAVİSKİY B. Ya. 1974, İskusstvo Sredney Azii. Drevniy Period VI v. do n. é. -VIII v. n. é., Oçerki İstorii i Teorii İzobrazitel’nıh İskusstv, İzd-vo “İskusstvo”, Moskva.

STAVİSKİY B. Ya. 1977a, Kuşanskaya Baktriya. Problemı İstorii i Kul’turı, M.

STAVİSKİY B. Ya. 1977b, “Yazıki i Pis’mennosti Kuşanskoy Baktrii v svete dannıh Arheologii i Numizmatiki”, AAH, 25.

STAVİSKİJ B. Ja. 1986, La Bactriane sous les Kushans. problèmes d’Histoire et de Culture, Edition revue et augmentée, Trad. P. Bernard, M. Burda, F. Grenet, P. Leriche, Paris.

STAWISKI B. 1979, Kunst der Kuschan/Mittelasien/, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.

STEIN A. 1980, Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, Vol. I. Text, Motilal Banarsidas, Delhi.

STEIN M. A. 1989, Kalhana's Râjataranginî. A Chronicle of the King's of Ka|mîr, Translated, with an Introduction, Commentary and Appendices. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Vol. I, Delhi.

STRANGE Guy Le 1966, The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, Frank Cass & Co. Ltd., London.

SUNDERMANN W. 1996a, "Peoples and States after the Decline of Parthia in AD 226", HHSCD.

SUNDERMANN W. 1996b, "Late Kushan Kingdoms", HHSCD.

SZEMERÉNYI, O. 1980, Four Old Iranian Ethnic Names Scythian-Skudra-Sogdian-Saka, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

TARN W. W. 1938, The Greeks in Bactria & India, Cambridge at the Univ. Press.

TEZCAN M. 1990, Eski Türklerde Damga, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

TEZCAN M. 1996, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşan'lara), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum (Basılmamış Doktora Tezi).

THAKUR U. 1967, The Hunas in India, The Chowkhamba Sanskrit Studies, Vol. LVIII, The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.

THAPAR R. 1984, Ancient Indian Social History. Some Interpretations, Orient Longman, Delhi.

THAPAR R. 1993, From Lineage to State. Social Formations in the Mid-First Millennium B. C. in the Ganga Valley, Oxford Univ. Pres, Delhi.

THOMSON R. W. 1976, Agathangelos. History of the Armenians. Translation and Commentary, Albany, State Univ. of New York Press.

THOMSON R. W. 1991, The History of Lazar P‘arpec‘i, Occasional Papers and Proceedings, Columbia Univ. Program in Armenian Studies, Suren D. Fesjian Academic Publications Number 4, Scholars Press, Atlanta, Georgia.

TOLSTOV S. 1939, “K voprosu o monetah ‘Geraya’”, VDİ, No. 2.

TOMASCHEK W. 1877, “Centralasiatische Studien. I. Sogdiana”, SKAW, Bd. 87.

TREVER K. V. -YAKUBOVSKİY A. Yu. -VORONETS M. E. 1950, İstoriya Narodov Uzbekistana. Tom I. S drevneyşih vremen do naçala XVI veka, AN Uzbekskoy SSR, İnstitut İstorii i Arheologii, İzd-vo AN UzSSR, Taşkent.

TREVER K. V. -LUKONİN V. G. 1987, Sasanidskoe Serebro. Sobranie Gosudarstvennogo Ermitaja. Hudojestvennaya kul’tura İrana III-VIII vekov, Moskva “İskusstvo”.

VERTOGRADOVA V. V. 1982, “Nahodka nadpisi Neizvestnım pis’mom na Kara-tepe”, Buddiyskie Pamyatniki Kara-tepe v Starom Termeze/Kara-tepe V/, Red. B. Ya. Staviskiy, Moskva.

XINRU Liu 1998, The Silk Road. Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia, Essays on Global and Comparative History, American Historical Association, Washington, D. C.

XINRU Liu 2001a, “Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies”, JWH, 12, No. 2.

XINRU Liu 2001b, “Trade and Pilgrimage Routes from Afghanistan to Taxila, Mathura, and the Ganges Plains” (Hindistan Türk Tarihi Dergisi (The Journal of Indo-Turcica)’nde yayımlanacak).

WHITEHEAD R. B. 1972, “Some Rare Indo-Greek and Scythian Coins”, Numismatic Supplement, Vol. One. Supplement I-XVI (Reprinted from the JASB), The Asiatic Society.

WILSON H. 1971, Ariana Antiqua. A Descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan, Delhi.

WOLSKI J. 1990, “Le Titre de ‘Roi des rois’”, AGKT.

ZADNEPROVSKİY Yu. A. 1971, “Ob étniçeskoy prinadlejnosti pamyatnikov koçevnikov Semireç’ya Usun’skogo Perioda II v. do n. é. -V v. n. é.”, SNV.

ZADNEPROVSKIJ Ju. A. 1990, “Action réciproque des nomades et des civilisations anciennes et histoire ethnique de l’Asie centrale”, NSAC.

ZEYMAL’ E. V. 1971, “Sino-Haroştiyskie monetı (k datirovke hotanskogo dvuyazıçnogo çekana)”, SNV.

ZEYMAL’ E. V. 1978, “Politiçeskaya İstoriya drevney Transoksianı po numizmatiçeskim dannım”, Kul’tura Vostoka. Drevnost’i rannee srednevekov’e. Sbornik statey, Gosudarstvennıy ordena Lenina Ermitaj, Otdel Vostoka, İzd-vo “Avrora”, Leningrad.

ZEYMAL’ E. V. 1983, Drevnıe Monetı Tadjikistana, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, İnstitut İstorii im. A. Donişa, Gosudarstvennıy Érmitaj, İzd-vo “Doniş”, Duşanbe.

ZÜRCHER E. 1968, “The Yüeh-chih and Kaniska in the Chinese Sources”, PDK.

Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar / Prof. Dr. Salim Cöhce [s.815-820]

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Asya'nın güneyinde, Hind okyanusuna doğru uzanan üç büyük yarımadadan birisi olan Hindistan, kuzeyde Hindukuş ve Himalaya (Karlı dağlar) dağlarıyla ana kıtadan ayrılırken, doğu ve batıda da, güneye doğru gittikçe alçalan dağ silsileleriyle sınırlanır.1 Eski Arap-Fars kaynaklarında zengin bir ticaret ülkesi olarak tanımlanan2 ve farklı bölgeleri ifade etmek üzere "Sind ve Hind" şeklinde adlandırılan bu ülke, zamanla sadece Hind (India) olarak anılmaya başlanacaktır.3

Dünyanın en yüksek dağ ve yaylalarını oluşturan Himalaya silsilesi Hindistan'ı sadece bir duvar gibi sarmakla kalmaz, aynı zamanda bu ülkenin can damarı sayılabilecek iki büyük nehrin, yani Ganj4 ile İndus'un da5 kaynağını teşkil eder. Bu nehirlerin suladığı düzlükler Hindistan tarihi bakımından büyük bir öneme sahip olup, Bengal Körfezi'nden Afganistan sınırına, oradan Belucistan düzlükleriyle Umman denizine kadar uzanır ve güneyde, adeta tabii bir sınır gibi uzanan Vindhiya dağları ile Dekken yaylasından ayrılır.6 Bölgede, bu iki nehrin havzası dışında kalan güneybatıda Gücerat ve Malva, güneydoğuda ise Cacnagar (Orissa) önemli bölgelerdir. Bunların haricinde Ganj nehrinin suladığı verimli ovalar Kuzeydoğu Hindistan düzlüklerini meydana getirir. Dehli başta olmak üzere Sarsawati, Hansi, Samana, Kuhram, Galyûr (Gwalior), Bedaun, Oudh (Eved), Kara, Kannauç, Koil (Aligarh) gibi büyük ölçüde tarihî olaylara sahne olan şehirler bu düzlüklerde yani, Ganj nehrinin kolları üzerinde veya onlara yakın yerlerde teşekkül etmiştir.7

Hindistan tarihi açısından batıdaki Sind (İndus) havzası da oldukça önemlidir. Zira, pek çok tarihî olaya sahne olan Lahor, Multan ve Uçç bölgenin en güzîde şehirlerini teşkil ederken,8 bu ülkeyi dışarıya bağlayan kuzeybatıdaki üç önemli yol, yani Kabil, Kandahar ve Mekran yolları bu bölgeye açılmaktadır.9 Dolayısıyla Hindistan tarihinin

büyük bir bölümünü oluşturan istilâ hadiseleri burada ortaya çıkıp, geliştiği gibi insanlığın ilk dönemlerine ait kalıntılar ile en eski medeniyetler de bu bölgede tesbit edilmiştir.10

İndus ile Soan nehrinin yataklarında ele geçen bazı kalıntılar,11 Asya'daki ilkel bir ana kültürün bölgedeki yansımaları olarak kabul edilmektedir.12 Ama, Hindistan'ın prehistoryası13 ile ilgili bilgiler büyük ölçüde bu kalıntılar ve Ganj boylarında ele geçen bir kısım malzeme ile sınırlıdır.14 Her ne kadar Soan kültürünü müteakip, M.Ö. IV-III. bin yıllarda Austrik (Australoidler) bir ahalinin Keşmir'den Pasifik'e kadar uzanan sahayı bir müddet elinde tuttuğu ve bölgenin uygarlık öncesi halkını teşkil ettiği ileri sürülmekte15 ise de, bunların geldikleri yer ve ortaya çıktıkları esas bölge açıklanamamaktadır.

M.Ö. III. binde pek çok meskûn mahalde birdenbire ortaya çıkan Dravitler,16 Hindistan'ı uygarlığın ilk ocaklarından birisi haline getirecekdir.17 Ama, bu coğrafyada çok daha gelişmiş bir kültürün ortaya çıkması, yine nereden geldiği belli olmayan müstevli bir grubun M.Ö. III. binin sonlarına doğru Sind havzasına yerleşmesiyle mümkün olmuştur. Bunlar M.Ö. 1700-1500 yılları arasında Mohenjo-daro ve Harappa'da gelişmiş bir uygarlığın yaratıcıları olarak bir yandan kusursuz eşyalar yapıp18 belli bir plan dahilinde en eski şehirleşme örneklerini verirlerken,19 öte yandan Fırat-Dicle ve Nil boyu kültürleriyle ticarî temaslarda bulunacaktır.20 Mohenjo-daro ve Harappa kültürleri eski Mısır'ın iki katı, Sümer ile Akad'ın ise dört misli büyüklüğündeki bir alana yayılmıştı.21 Ama, Hazar denizi kıyılarından başlayan Aryan göçünün sebep olduğu karışıklık bu uygarlığı da söndürecek, muhtemelen ahali Mohenjo-daro ve Harappa vs. gibi nüfusu onbinleri aşan şehirleri terk etmek zorunda kalacaktır.22

M.Ö. 1500-1200 yılları arasında karanlık ve barbarlığı hakim kılan savaşçı, Arî soydan bir topluluk23 yavaş yavaş Hindistan'ın her yerine yayıldı.24 Bunlar zamanla yerleşik hayata geçerek tarım ve hayvancılığı geliştirirken25 Sanskritçeye dayalı bir dinî edebiyatın26 yanında, sosyal hayatta da kast sistemi etkili olmaya başladı.27 Ayrıca dinî hayat sürekli bir gelişme içerisinde giderek çeşitlendi.28 Özellikle M.Ö. 900-500 yılları arasındaki dört yüz senede Vedalar, Brahmanalar ve Upanishadların öğretileri ile Jainizm ve Budizm ortaya çıktı.29 Yine bu dönemde demirin etkili bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla30 siyaset ve tarımda ortaya çıkan değişimler sebebiyle Sind havzasının yanında, özellikle Ganj düzlükleri ile Orta Hindistan bölgesi de önem kazanacaktır.31

Hindistan'da demirin ortaya çıkışını, Türkistan'la (Orta Asya) olan münasebetlere bağlama yolunda yaygın bir kanaat vardır.32 Hatta, bu önemli unsuru Hindistan'a bizzat Türklerin getirdiği yönünde kayıtlar da mevcuttur.33 Aslında, Mohenjo-daro'da eski Türk tipinde heykelciklere rastlanıldığı gibi,34 şimdi üzerinde pek durulmamakla birlikte, bu yüzyılın başlarında yapılan birkaç araştırmada Hindistan'ın yerli dillerinde epeyce Türkçe kelimenin bulunduğu ortaya konulmuştur. Bunların M.Ö. 2500-1500 yılları arasında yayılmış olabileceği yönünde görüşler vardır.35 Bilhassa, Munda dillerindeki pek çok kelimenin Subarcadan geldiği, hatta bugün Madran-Kalküta arasında yaşayan Mundaların bahse konu Subarların bakiyeleri oldukları ve bunların M.Ö. VIII. yüzyılda Hindistan'a yayılmaya çalışan Aryanlara karşı mücadele ettikleri yolunda ciddî iddialar bulunmaktadır.36 Ona rağmen Türklerin bu ülkeyle ilgisi milliyetleri halen tartışılmakta olan Sakaların,37 Sind ve Mekran taraflarına gelmeleriyle birlikte başlatılacaktır.38

Sakaların Hindistan'a İnmeleri

Sakalardan çok önceleri Hindistan'a yönelen Pers kralı Darius (M.Ö. 522-486), buradaki devletlerin aralarındaki bitmez tükenmez savaşlardan istifade ederek Sind'in bir bölümüne hakim oldu.39 Fakat bu harekât sıradan bir istilâ girişimi olmaktan öteye gidemedi. Bu durum Makedonyalı İskender'in bölgedeki faaliyetleri için de geçerlidir.40 Nitekim, daha sonraki yüz sene içerisinde tekrar Persler,41 arkasından da Greko-Baktrianlar Kuzey Hindistan'a inecektir.42 Bu ikinci grubu güneye yönelmeye mecbur eden güç, hiç şüphesiz Yüe-çilerin önünden çekilen Sakalardır ki, daha sonra onlar da Hindistan'a yönelecektir.

Sakalar,43 M.Ö. VI. yüzyılda günümüzdeki Taşkent ile Issık Göl arasında yerleşik bir vaziyette bulunuyorlardı.44 M.Ö. II. yüzyılın başlarında Hun baskısı karşısında tutunamayan Yüe-çilerin Türkistan'ın batı kısımlarına kaymaları45 üzerine, bölgedeki Sakaların bir kısmı bunlara iltihak ederken geriye kalanlar güneye göçmek zorunda kaldı. Bunların bir bölümü Keşmir'e geçerek, orada bir devlet kurmuş 46 ise de esas büyük grup Ceyhun üzerinden, Merv-Herat yoluyla M.Ö. 150 ile 100 yılları arasında47 Kuzey Hindistan'ın Gandhara bölgesine, yani bugünkü Sicistan'a ulaşacaktır.48

Hindistan'a yönelen Sakaların başında Doğu İran'daki Saka-Part feodalitesine mensup bir satrap olduğu iddia edilen ve "krallar kralı" unvanını taşıyan Maues bulunmaktaydı.49 Hindistan'a inerken Partları mağlup eden Sakalar,50 Maues ve halefi I. Azes yönetiminde Gandhara'dan Hindistan'ın orta kesimlerine ve kuzeyine yayıldıkları gibi güneyde de sınırları Mathura, Uccain ve Sauraştra'nın büyük bir bölümüne ulaşan dev bir imparatorluk kurdular.51

Hindistan'a yerleştikten sonra Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diken Sakalar,52 zamanla Part hakimiyetine girerek yavaş yavaş yerli kültürü benimsedi. Bu arada İran ve Kuzey Hindistan'da

yeni bir Part Devleti kuran Gondhopharnes53 (M.Ö. 18-M.S. 50) tarafından muhtemelen M.S. 19'da siyasî alandaki varlıkları da sona erdirildi.54 Ancak güneydeki bazı Saka gruplarının yarı müstakil bir şekilde varlıklarını sürdürdüğü ve Gucerat'taki Saustraştra ile Malva arasındaki Uccain'i de içine alan bir bölgeyi yönettikleri görülmektedir. Nitekim bunlar ikinci asrın ilk çeyreğinde, Kuşanların Kuzey Hindistan'da güçlerinin doruğunda oldukları bir zamanda bahse konu bölgede tekrar önem kazanacak ve kuzeyde Kuşanlar, güneyde Şatavahanalar ile birlikte dönemin üçüncü büyük gücü olarak ortaya çıkacaktır.55 Bu grup, Gupta Hükümdarı II. Çandragupta'nın IV. asrın son yıllarında Gucerat'a yaptığı sefer sonucunda siyasi hakimiyetini kaybetmesine rağmen Sakalardan günümüze, İran kaynaklarının "Sakastana" dedikleri bugünkü "Sicistan/Siistan" adından başka, pek fazla bir şey kalmamıştır.56

Kuzey Hindistan'da Kuşan

Hakimiyeti Dönemi

Sakaları kovarak, yurtlarına yerleşen Yüe-çiler muhtemelen M.Ö. 133-129 yılları arasında Hunların vassalı olan Vusunların taaruzuna uğradılar.57 O yüzden Issık Göl civarını terk edip, bugünkü Afganistan'daki Tahia'ya geldiler.58 Yüe-çilerin bu bölgede yükselişleri tedrici olmuş ve bunun için yüz yıldan fazla bir zaman gerekmiştir. Neticede beş ayrı Yabgu'nun hakimiyeti altında yaşayan Yüe-çiler,59 takriben M.S. 10 yılı civarında Kuşan boyunun yabgusu I. Kujulakadphises (Ch'iu-chiu-ch'i) tarafından birleştirilmiş60 ve bu arada Kâbil de ele geçirilmiştir.61

İskender'in artığı Baktria Helenleri Devleti'ni62 ortadan kaldıran Kuşanlar, üçüncü hükümdarları Vima Kadphises (Yen-kuo-ch'en) zamanında (öl. 78?) Hindistan'a yönelecektir.63 Nitekim bu hükümdar döneminde devletin sınırları doğuda Varanasi (Banares), batıda Parthia hudutları, kuzeyde de Buhara'ya kadar uzanmıştır.64 Kanişka Devri

(78-l0l veya 120-144) ise, Kuşanların en parlak, tarihlerinin de en iyi bilinen dönemini teşkil eder.65

Yaklaşık yirmi üç yıl saltanat süren Kanişka, Partları mağlup ederek ezmiş, bütün Ganj nehri boyu ile Dekken'e kadar uzanan bölgeyi, yani Malva ile Gucerat da dahil olmak üzere Kuzey Hindistan'ı tümüyle hakimiyeti altına almıştır.66 Onun için başşehir Baktria'nın merkezi Belh'den Gandhara'da Puruşapura (Peşaver)'ya naklolunacaktır.67 Bu muazzam yayılışın Türkistan'da ulaştığı sınırları tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Yalnız, hem II. Kadphises, hem de Kanişka'nın Hindistan ile Roma arasındaki ticarette İran'ı devre dışı bırakan kara ve deniz güzergâhını konrol altında tutmaya özel bir önem verdiği68 düşünülürse bu sınırların Doğu Türkistan'dan Hazar kıyılarına kadar uzanan sahayı içerisine aldığına hükmedilebilir.69 Bir başka deyişle, Çi-çi Kağandan (öl. M.Ö. 36) itibaren pek çok Türk hükümdarının yapmak isteyip de, bir türlü gerçekleştiremediği Hindistan ile Türkistan'a aynı anda hakim olma düşüncesini Kanişka gerçekleştirmiş olmalıdır. Ayrıca bu dönemde, Güney Hindistan ile Batı ve Güneydoğu Asya arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi de, bilhassa Güneydoğu Asya tarihinin geleceğinde etkili olacak ve önemli sonuçlar doğuracaktır.70 Bütün bunlar, Kuşanların Kanişka Dönemi'nde sadece Hindistan işleriyle değil, bölgenin bütün meseleleriyle ilgilenen gerçek bir imparatorluk haline gelmiş olduğunu göstermektedir.71 O yüzden sonraki dört yüzyıllık hakimiyet dönemleri Hindistan kadar Batı Türkistan için de bir altın çağ olmuştur.72

Kanişka'dan sonra yerine oğlu Vanişka (102-106), sonra da Huvişka (111-138) ve Vasudeva (145-176) geçti. Bunların döneminde önemli bir olay bulunmamaktadır. Ama, daha sonraki Kuşan hükümdarları73 ülkeyi karışıklığa sürükleyerek sınırların Pencap yöresine kadar çekilmesine sebep olmuşlardır. Bundan istifade eden

Sasani Hükümdarı I. Şapur (241-272) Kuşanlara karşı büyük bir galibiyet kazanarak Pencap'ın kuzeyindeki toprakları ilhak etti.74 Fakat, esas tehlike Maveraünnehr'de (Maveraünnehir) gittikçe güçlenen Hun boylar birliğine dahil Chionitalerden geldi.75 Bunların içerisinde Akhunlar/Eftalitler76 en tehlikeli olanlarıydı. Bazen Sasanileri, bazen de Kuşanları hırpalayan bu grup, 385-420 yılları arasında Ceyhun'u geçerek Kuşan hükümdarı Kitolo'yu Peşaver taraflarına çekilmeye mecbur etti.77 Bu arada Behram Gûr (420-438) Akhunlara şiddetli bir darbe vurduysa da,78 sonuç değişmedi. Nitekim bir müddet sonra Belh'e hakim olan Akhunlar,79 "tigin" adını verdikleri kumandanlar vasıtasıyla Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşan beyliklerini birer birer ortadan kaldırmıştır.80

Kuşanlar, dönemin, bu arada Hindistan'ın en büyük imparatorluklarından birisini kurmuştu. Bu sonucun elde edilmesinde etkili olan idarî teşkilatlanma biçimi Sakalar ile başlamış, Kuşanlardan sonra da Hindistan'ın gelecekteki siyasî hayatında bir model olarak öne çıkmıştır. Hindistan'da halihazırda da uygulanmakta olan bu sistem, devlet hayatında katı bir merkeziyetçiliğin yerine, çeşitli bölgelerde gelişen siyâsî teşekküller arasında büyük ölçekli, anonim bir ortaklığı esas alan gevşek bir fedaratif yapıyı öngörmekteydi.81 Aslında Kuşanlar Dönemi'nde, Kuzey Hindistan'da daha önce ortaya çıkan Part-Saka kültürü yeni bir terkibe tabii tutularak geliştirilmiş ve Ganj havzası da dahil ülkenin tamamına yakın bir kesiminde etkili hale getirilerek dönemin Hint toplum hayatı bir bakıma yeniden düzenlenmiştir.82

Kanişka'nın Budizm'i benimseyerek bir konsil topladığı ve bu dini cihânşümûl bir hale getirdiği bilinmektedir.83 Yalnız O, hakim olduğu topraklarda yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin farkında idi ve hepsine gerekli itibarı göstemiştir. Öyleki, hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir

Hind-Kuşan sanatının doğması sağlanmıştır. Yalnız, bu okullarda yapılıp da günümüze kadar ulaşan heykellerde Türk süvarilerine ait tipik elbiseler görülür. Paraların üzerinde ise, güzel manasına gelen “kucula” gibi Türkçe unvanlar yer alır. Bütün bunlar Budizmi kabul etmiş olmalarına rağmen Kuşanların pek de Hintlileşmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.84 Bu arada tamamen Türkçe olan “Manas” isimi de Budha panteonuna, bir ilâh adı olarak her halde bu devirde girmiş ve yine bu dönemde Brahmaputra nehrinin kollarından birisine ad olarak verilmiştir.85

Akhun Hakimiyeti Dönemi

VI. yüzyılda Kuzey Hindistan’da Kuşanların yerini alacak olan Akhunlar, daha sonra Gazneli, Gurlu ve Temürlülerin de yaptıkları gibi, elverişli zamanlarda Afganistan’ı Hint kıtasına bağlayan önemli yollar üzerinde bulunan Gazne şehrinden hareketle Orta Asya gibi az yağmur yağan ve kendileri için müsait bir iklime sahip olan Pencap bölgesine akınlara başladılar. Bu akınlar, Bengal Körfezi’nden Sind ırmağı ağzına kadar uzanan geniş bir saha üzerinde hakim olan Guptalar tarafından başlangıçta durdurulmuş ve 470 yıllarında muhtemel bir istilâyı önleyebilecek tedbirler de alınmıştı.86 Buna rağmen Akhun Hükümdarı Toraman (484-515) kısa bir sürede bölgeyi istilâ etmeye başlayacak ve halefi Mihirakula zamanında (515?-550) Gupta Devleti dağıtılarak, Kuzey Hindistan tamamen ele geçirilecektir.87

Akhunlar, önceleri Kuşanlar ve diğerleri gibi Mleccha (yabancı, barbar) olarak anılmalarına88 rağmen Orta Hindistan yaylalarına kadar hakimiyetlerini yayıp, bölgede iyice yerleştikten sonra milliyetleri tanınmış ve Hint kaynakları tarafından Hûn veya Hûnalar olarak zikredilmeye başlanmıştır.89 V. yüzyıldan itibaren yaklaşık iki asır Kuzey Hindistan’ın en kudretli siyasî varlığı olarak görülen bu Türk devleti, temasa geçtiği Hint devletleriyle siyasî, askerî ve kültür alanlarında münasebetlerde bulunarak

Hint halkının hafızasında uzun süre yer edecek izler bırakmıştır.90 Hintlilerin ilk defa Kuşanlarda gördükleri at ve at kültürü bu dönemde Hindistan'a iyice yerleştiği91 gibi, 530 senesinde Galyûr (Gwalior) yakınlarına dikilen anıtta ifadesini bulduğu şekilde Hint toplumu da Türkleri "eşsiz kahramanlığa sahip ve dünyaya hakim olan kimseler" olarak tanımaya başlayacaktır.92

Batı Göktürk-Sasani ittifakı sonunda, 557 yılında Afganistan'daki hakimiyetlerini kaybeden Akhunlar93 kısa bir süre sonra Hindistan'da da yıkılmaya yüz tutacaklar ve VII. yüzyılın başlarında Hindu asıllı racalar tarafından ortadan kaldırılacaktır.94 Sadece bunlardan bir grup, Türk Şâhîler adı altında 870 yılına kadar Afganistan ile Hindistan arasındaki Ohind mıntıkasında varlığını sürdürebilmiştir.95 Vaktiyle Saka ve Kuşanları eriten yerli nüfus Hindistan'daki Akhunları da aynı akıbete uğratırken, muhtemelen Türk Şâhîlere dayanan büyük bir Türk kitlesi Afganistan'ın en dağlık bölgelerine çekilmek suretiyle varlığını muhafaza etmiş ve Gazneli Mahmud'un Hind seferlerinde önemli roller oynamıştır. Dolayısıyla bu grup daha sonra Hindistan'da kurulacak Türk hakimiyeti için temel teşkil ettiği gibi aynı zamanda bugünkü Pakistan'ın da ortaya çıkmasını sağlayacaktır.96

1 Bu dağ silsileleri; Batıda, Hindukuş ve Himalayalar gibi Pamir düğümünden ayrılan Süleyman Dağlarını müteakip Belucistan dağlık bölgesi ve Kirtar Dağları ile Karaçi Körfezine, doğuda ise Himalayaların güneye doğru kıvrılmasıyla oluşan Patkay ve Letha dağlarıyla Bengal Körfezine ulaşarak Hindistan'ın tabiî sınırlarını teşkil eder. Bkz., L. D. Stamp, Asia; A Regional and Economic Geography, London 1946, s. 173 vd.; F. Watson, A Concıse History of India, London 1981, s. 11.

2 Bkz., A. K. Srivastava, India as Described by the Arab Traveller, Gorakhpur 1967, s. 86 vd.

3 Her ikisi de “ırmak” manasına gelen Sanskritçedeki Sindhu ile Avesta’da önceleri Indus’u işaret edip, zamanla yaygınlaşan Hindhu’dan türeyen [Bkz., Zekeriya Kazvînî, Asâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd, Beyrut 1960, s. 127 vd.; M. L. Dames, “Hind”, İ.A. V/1, s. 491] bu kelimelerden birincisi bahse konu kaynaklarda yalnız Pencâb’ın güneyi ile Mekran bölgesini ifade ederken ikincisi, yani Hind tabiri Müslüman olmayan diğer bölgeler için kullanılmıştır. [Bkz., İbn Hurdadbeh, el-Mesâlik ve’l-Memâlik, (nşr. M. J. De Geoje-Câfer el-Bağdâdî) Beyrut, s. 55 vd, 71 vd; Mes’ûdî, Mürûcü’z-Zeheb I, (nşr. Kâsım Ş. er-Rıfaî) Beyrut 1989, s. 83, 88, 142 vd.; Ebu Reyhân el-Birunî, Kitâbu fî Tahkîk-i Mâli’l-Hind, Haydarabad 1958, s. 16, 135, 156.] Gazneli akınlarından sonra Sind tabiri anlamını yitirirken, bütün ülke Hind [Grekçede India, Bkz., H. G. Rawlinson, A Concise History of the Indian People, Madras 1958, s. 1] olarak anılmaya başlanacaktır. Buna karşılık Ganj ve Cemne düzlükleri Hindistan olarak zikredilecektir. Aslında bu tabir, günümüzde de aynı bölgeyi ifade etmekle birlikte bağımsızlıktan sonra devletin adında yer almak suretiyle genel bir mahiyet kazanmıştır.

4 Budistlerin kutsal saydıkları Ganj nehri, aynı zamanda birer tanrı ismi olan Cemne, Ganj, Benas, Çambal ve Betva olmak üzere beş ana koldan beslenir. Bihar bölgesinde Sun, Sarov, Gogra ve Gandak nehirlerinin iltihakıyla suları daha da çoğalan Ganj, Bengale bölgesinde güneye dönmeden yine Himalayalardan doğmuş olan Brahmaputra nehri ile birleşerek, büyük bir delta yaptıktan sonra Bengal Körfezi’ne dökülür. Bkz., D. L. Stamp, a.g.e., s. 178 vd.

5 Bölgede, Nil nehrinin Mısır’daki rolünü üstlenen İndus nehri Sütleç, Ravi, Cenâb, Celum (Jhelum) ve Indus gibi beş ana koldan beslenir. Onun

için bu nehirlerin hepsinin birleştiği Multan yöresi ile Keşmir arasında kalan bölge Pençab (Beşsu) olarak anılır. Buradan Belucistan çöllerine ulaşan İndus, sularının çokluğu sayesinde çöllük alana bir ova görüntüsü vererek Nahravala bölgesinde, Karaçi Körfezi'ne ulaşır. Bkz., H. G. Rawlinson, a.g.e., s. 4 vd.

6 Dekken yaylası 400 ile 1000 metre arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Doğu ve batı yönlerinde Gat dağlarıyla çevrili olduğu için denizle irtibatı bulunmayan bu yaylanın kuzeyinde Kanbey Körfezi'nden doğuya doğru uzanan Vindhiya Dağları Bihar'da güneye kıvrılıp, Cacnagar ve Orissa bölgelerini güneyden kuşatarak Bengal Körfezi'ne ulaşır. Bu dağ silsilesinin ortalama yüksekliği 1000-1200 metre arasında değişmekle beraber, çok sarp olması, sık orman ve çalılıklarla kaplı bulunması sebebiyle ancak belirli noktalarda, güçlükle geçit verir. [Y. H. Bayur, Hindistan Tarihi I; İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar (1526), Ankara l946, s. 3] O yüzden kuzeydeki güçlü hakimiyetlerin güneye yayılmasını engellemiş ve bu iki kesimi her yönden ayırmıştır. Bkz., F. R. Atay, Hind, İstanbul 1943, s. 18.

7 S. Cöhce, Şemsî Melikleri, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi) s. 2 vd.; A. L. Srivastava, The Delhi Sultanate, Agra 1959, s. 1 vd.

8 Bkz., B. S. Nijjar, Panjâb under the Sultans (1000-1526 A. D.), Delhi 1968, s. 1-10,

9 Kabil bölgesinden Hindistan'a açılan en önemli geçitlerden Gomal Multan, Toçî Lahor bölgesine, Kurram ve Hayber ise Pencâb üzerinden Dehli yaylasına ulaşır. Herat, Kandahar üzerinden gelerek İran plâtosunu Gomal geçidi ile birlikte Hindistan'a bağlayan Bolan (Beylan) Geçidi Uçç bölgesine açılır. Bkz., F. Grenard, Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992, s. 162.

10 Hindistan’da paleolitik kültürler hakkında bkz. P. Mitra, Prehistoric India, Calcutta l927 s. l46-180; R. Shankar Tripathi, History of Ancient India, Delhi 1967, s. 11 vd.; Ş. A. Kansu, İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I, Ankara 1971, s. 198; R. Tripathi, History of Ancient India, Delhi 1967, s. 211 vd.; B. K. Thapar, “Central Asia and India during the Neolithic and the Chalcolithic Periods”, Central Asia, Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern (nşr. A. Guha), Delhi 1970, s. 78 vd.

11 Bkz., G. Arsebük, İnsan ve Evrim, Ankara 1990, s. 83.

12 Bkz. L. S. B Leakey, İnsanın Ataları, (nşr. G. Arsebük), Ankara 1988, s. 73 vd;.

13 Hindistan’ın prehistoryası ile ilgili olarak bkz. P. Mitra, a.g.e., s. 17-144.

14 K. Çağdaş, Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş, Ankara 1974, s. 7 vd; Bu dönemde Hindistan’da sadece İndus ve Ganj nehirlerinin ekonomik bir değeri vardı. Bkz. V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi I; Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (nşr. Ö. İnce), Ankara 1987, s. 253.

15 İddiaya göre Australoidler Hindistan’da pirinç tarımını geliştirdikleri gibi hayvan beslemeye başlamışlar, sosyal ve dinî hayata dair eserler bırakmışlardır. Bkz. N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, Ancient Indian History, Bombay 1964, s. 12 vd.

16 N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 13; Australoidlerin Mohenjo-daro kültüründe en aşağı sosyal tabakayı oluşturduklarına dair bkz. V. G. Childe, Doğunun Prehistoryası, (nşr. Ş. A. Kansu), Ankara 1971, s. 164.

17 N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 13; A. Ribard, İnsanlığın Tarihi, (nşr. E. Başar), İstanbul 1983, s. 11; F. Watson, a.g.e., s. 21.

18 Bkz. N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 18; İ. Lissner, Uygarlık Tarihi, (nşr. A. Moran), İstanbul 1973, s. 113.

19 Bkz. S. J. Marshall, Mohenjo-daro and the Indus Civilization I, London 1931; P. Mitra, a.g.e., s. 261-274; B. Hrozny, "Inschriften und Kultur der Proto-Inder von Mohenjo-daro und Harappa (B. C. 2500-2200),"Archiv Oriantalni. XII/3-4 (1943), s. 192-270; I. Lissner, a.g.e., s. 108 vd; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 253 vd; Ayrıca bu kültürün Fırat-Dicle, Nil boyu kültürleri ve Girit kültürü ile mukayesesi için bkz. V. G. Childe, a.g.e., s. 160-178; B. Hrozny, Ancient History of Western Asia, India and Crete, Prague, s. 158 vd.

20 B. İplikçioğlu, Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1994, s. 62,

21 Bugün bile, Mohenjo-daro harabeleri iki kilometre karelik bir alanı kaplar. Bkz., R. K. Mookerji, Hindu Civilation (From the Earliest Times up to the Establishment of the Maurya Empire), Bombay 1950, s. 12-40; W. H. Mcneill, Dünya Tarihi, (nşr. A. Şenel), Ankara l986, s. 68.

22 Bu şehirlerin ahalisini meydana getiren halklar için bkz. F. Watson, a.g.e., s. 21 vd; V. G. Childe, a.g.e., s. 165; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 16;.

23 Aryanlar hakkında ayrıca bkz. P. Giles, "The Aryans", The Cambridge History Of India I, Ancient India (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 65; R. K. Mookerji, a.g.e., s. 64-88,

24 B. Hrozny, a.g.e., s. 156; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 23 vd.

25 Bkz. K. Çağdaş, a.g.e., s. 18 vd.; Yalnız, son zamanlarda Aryan tezine karşı görüşler ağırlık kazanmaktadır. Avrupalı, bilhassa İngiliz ilim adamlarının belirli maksatlarla bu tür tezler ileri sürdüklerine işaret eden bir kısım ilim adamı oldukça ciddî deliller de sunmaktadır. Bu konudaki bir

değerlendirme için bkz., M. Suat Bergil, “İndus ya da Eski Hint Uygarlığı”, Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000), s. 14-26.

26 Sanskritçenin gelişimi hakkında bkz. A. İtil, Sanskrit Klavuzu, Ankara 1963, s. 1-22; Ayrıca bu dil ile Türkçe arasındaki ilişki için bkz. A. İtil, “Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller”, Doğu Dilleri I/4 (1970), s. 139-150.

27 W. H. Mcneill, a.g.e., s. 69 vd.

28 Bkz. W. Ruben, Eski Hind Tarihi, (nşr. C. Z. Sarıbay), Ankara 1944.

29 I. Lissner, a.g.e., s. 115 vd; W. H. Mcneill, a.g.e., s. 80 vd; L. Renou, Hinduizm, (nşr. N. Selen), İstanbul 1993, s. 7; W. N. Brown, The United States and India, Pakistan, Bangladesh, Cambridge 1972, s. 20 vd; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 42 vd; S. Natarajon, “Rise of Jainism and Buddhism”, An Outline of the Cultural History of India, (nşr. Syed Abdul Latif), Haydarabad 1958, s. 47-64.

30 Bu kayıtlar için bkz., A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1981, s. 399.

31 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 256.

32 Bkz. G. M. Bongard-Levin, “India and Central Asia; Historical-Culturel Contacts in Ancient Times”, Central Asia, New Delhi 1970, s. 97-109; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s. 33.

33 Bkz. W. Ruben, “Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan’ın En Eski Demircileri Arasında”, İkinci Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 237-243.

34 Bkz. A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 399.

35 Bkz. W. Koppers, Die Sprache I, Wien 1949, s. 225; Ayrıca bkz., W. Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Cermenlik”, Belleten, V/20, (I. Teşrin 1941), s. 437-480; Bu arada Türk dili ve medeniyetinin de eski Hindistan’ın Dravit ve

Hindukuş kavimleriyle temasları neticesinde inkişaf ettiği yönündeki görüş için bkz. A. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I, (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul 1981, s. 91.

36 Bkz. W. Hevery, Finnisch Ugrisches Aus Indien, Wien 1932, s. 353-369; Bu eserle ilgili bir değerlendirme için bkz. H. (Zübeyr) Koşay, "Munda Dillerindeki Türkçe Unsurlar", Belleten III/9, (II. Kanun 1938), s. 107-126; Ayrıca Hintlilerle karışan "Subaroğulları" hakkında Reg Veda ve Asur kitabelerindeki kayıtlar için bkz J. Sandalgian, Historie Documentaire de L'Armenia des Ages du Paganisme I, Roma 1917, s. 187 vd.

37 Sakaların milliyetleri, dilleri ve inançları ile ilgili tartışmalar için bkz. A. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili., s. 86-91; A. Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihi. I, s. 406 vd; İ. Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara 1993, s. 39-59; T. Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", İÜEF Tarih Dergisi, S. 23 (Mart 1969), s. 144-169; Greklerin Pencâbtaki Hintlilere "Skit/Saka" dedikleri hakkında bkz., W. Ruben, a.g.e., s. l97 nu. 19;.

38 Sai ve Sai-Wanglar ile arasındaki ilişkiye dayanarak Sakaların kültür açısından Türklerin bir parçası sayılabilecekleri yönündeki bilgiler için bkz. W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", (nşr. M. Mansuroğlu), Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1940-1942), s. 168; Ayrıca, Sakalar ile Sai ve Sai-Wangların aynı topluluk olduğuna dair görüşler için bkz. F. W. Thomas, "Sakastana", JRAS, (1906), s. 181, 187.

39 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 258; A. W. Jackson, "The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion", The Cambridge History of India I, s. 299.

40 J. P. Mahaffy, Alexander's Empire, Newyork 1887, s. 33 vd; E. R. Bevan, "Alexander the Great", The Cambridge History of India I, s. 309-345; A. Ribard, a.g.e., s. 115 vd.

41 B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çiler” DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 262; R. Thapar, A History of India I, London 1987, s. 58; A. H. Dani, a.g.e., s. 82 vd.

42 Sakaların önünden Pencâb’a çekilen bu Grekler hakkında bkz., A. Von Gutschmid, Geschichte Irans, Tübingen 1888, s. 78; R. N. Frye, The Heritage of Persia, London 1962, s. 167vd.; E. J. Rapson, “The Succesor of Alexsander the Great”, Cambridge History of India I, s. 494.

43 Hintlilerin “Şaka” dedikleri bu topluluk [Bkz., S. Levi, “Notes sur les Indo-Scythes”, JA, (l897), s. 50; W. Ruben, a.g.e., s. l97] M. Ö. X. yüzyılda Çin’in batı sınırlarında ortaya çıkmış, sonra daha batıya kaymıştır. [Bkz., A. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili., s. 92; İ. Durmuş, a.g.e., s. 62] Ayrıca, bazı kavim adlarının Saka adıyla münasebeti hakkındaki tartışmalar için bkz. V. A. Smith, a.g.e., s. 412 vd.; O. Franke, Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der türkvölker und skythan Zentralasiens, Berlin 1904, s. 47-58.

44 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 33; K. Czeglédy, Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri, (nşr. E. Çoban), İstanbul 1988, s. 30; Sakaların M. Ö. 329’da Soğdiyana ile Sirderya önlerinde bulundukları hususunda bkz., E. Herzfeld, “Sakastan”, Archaeologische Mitteilungen aus Iran IV (l931/1932), s. 13 vd.

45 Büyük Hun hükümdarı Mao-tun’un oğlu Giyük/Lao-Shang (M. Ö. 174-160)’ün önünden çekilmek üzere yapılan bu Yüe-çi göçü hakkında geniş bilgi için bkz. B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 250 vd; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu I, Ankara 1981, s. 471.

46 Han-Shu’nun verdiği bu bilgi hakkında bkz. B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 258;.47 Hint metinlerine dayanılarak yapılan bu tarihleme için bkz., V. A. Smith, “ The Sakas in North India”, ZDMG, LX I (1907), s. 410; B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 259 vd.

48 B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 269; E. J. Rapson, “The Scythian and Parthian Invaders”, The Cambridge History of India I, s. 512;.

49 E. J. Rapson, “The Scythian.”, s. 512;. V. A. Smith, Early History of India, from 600 B. C. to the Mohammadan Conquest Including the Invasion of Alexander the Great, Oxford 1967, s. 242; Bazı araştırmacılar, ismi sikkelerde de yer alan bu kişinin Uccainli satrap Çashtane olduğunu ve hanedanı da bunun kurduğunu ifade ederler. Bkz., W. Ruben, a.g.e., s. l98.

50 B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 263.

51 H. Kulke-D. Rothermund, Hindistan Tarihi, (nşr. M. Günay) Ankara 2001, s. 117.

52 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 408.

53 Bkz., R. N. Frye, The History of Persia, London 1962, s. 185 vd.

54 B. Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri.”, s. 271.

55 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 126.

56 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 46; R. N. Frye, a.g.e., s. 49; V. A. Smith, a.g.m., s. 420.

57 Vusun-Yüe-çi çekişmesi için bkz. B. Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, DTCF Dergisi VI/4, (Eylül-Ekim 1948), s. 259-278.

58 Bkz. D. A. Akbulut, Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehr ve Horasan’da Türkler (M. Ö. II-M. S. VII. yy.), Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 40 vd.; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s. 489 vd.

59 Han Shu’dan naklen bkz. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, Ankara 1981, s. 33; Yüe-çilerin milliyetine dair tartışmalar için bkz. W. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, s. 183; S. Konov, “On the Nationality of Kushanas”, ZDMG LXVIII (l914) s. 682.

60 Bkz. M. Tezcan, Kuşanlar Tarihi, (Yüe-chihlardan Kuşanlara), Erzurum 1996, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 287-337.

61 K. Czeglédy, a.g.e., s. 37; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu I, s. 478; Hou-han-shu, Kujulakadphises'in Yüe-çilerin Baktriana'ya yerleşmesinden yüz sene sonra hakimiyeti eline aldığını ve seksen seneden fazla yaşadığını kaydeder. Bkz. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 273.

62 İskender'in Makedonya, Kıbrıs ve Mısır'dan getirip yerli halkla evlendirmek suretiyle ahalisini oluşturduğu [Bkz. A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 381] bu imparatorluk hakkında bkz. W. W. Tarn, The Greks in Baktria and India, Cambridge 1938; A. Belenitsky, Central Asia, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s. 59 vd; A. K. Narain, The Indo-Greeks, Oxford 1957; V. A. Smith, a.g.e., s. 53-120.

63 Bkz. E. Konukçu, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara 1973, s. 20; R. Ghirshma, Begram Recharces Archaeologiques et Historiques sur les Koucha, Cairo 1946; A. Belenitsky, a.g.e., s. 93 vd.

64 V. A. Smith, "The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History", JRAS, (1903), s. 31.

65 Geniş bilgi için bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 23 vd; Bu hükümdarı İslâm dönemi kaynakları da Raca Kanik olarak kaydederler. Bkz. A. Z. V. Togan, "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, (1964), s. 58-61.

66 E. Konukçu, a.g.e., s. 26.

67 K. Czeglédy, a.g.e., s. 51; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 267.

68 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 122.

69 Kanişka Dönemi'nde Kuşanlar, Çin'in Türkistan'a yayılmak isteyişine ilgisiz kalmamış ve yetmişbin kişilik bir orduyu Türkistan üzerine sevketmişti. Bkz. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, s. 296 vd.

70 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 128.

71 Bkz., B. N. Puri, India under the Kushânâs, Bombay 1965.

72 B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, Ankara 1978, s. 39 vd.

73 Bunlar Şahi Vamatakşa, II. Kanişka, III. Kanişka ve ErjHuna Yaşaga'dır. Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 31 vd; E. J. Rapson, "The Scythian.", s. 529.

74 K. Czeglédy, a.g.e., s. 43; E. Konukçu, a.g.e., s. 35.

75 Hun boylar birliğinin güçlenmesi Ceyhun'un kuzeyinde gelişen olaylarla yakınen ilgilidir. Bkz., B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, Ankara 1979, s. 48.

76 Eftalit, başlangıçta yönetici aileyi ifade etmekte iken zamanla bir kavim adı haline gelmiştir. [Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 55] Çin kaynaklarında İ-ta, Ye-tha, Arap kaynaklarında Hepthal, Haytal vs. şeklinde yer alan bu topluluk umumiyetle Akhun olarak bilinir. Bkz. B. A. Litvinsky, "The Hepthalite Empire" History of the Civilization of Central Asia III, Paris l996, s. 135.

77 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 268; E. Konukçu, a.g.e., s. 35.

78 Behram Gûr, Akhun hükümdarını da öldürmüştür. Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 62; D. A. Akbulut, a.g.e., s. 80 vd.

79 Göçebe Hun topluluklarının yeniden teşkilatlanıp güçlenmesi sonucunda Akhunlar 455'te Kuzeybatı Hindistan, 460'da Gandhara topraklarına ulaşacaklardır. 520'lerde ise Keşmir'e yükleneceklerdir. Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 63.

80 E. Konukçu, a.g.e., s. 85.

81 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 129.

82 Bkz, G. R. Sharma, "India and Central Asia from 6th Century B. C. to 6th Century", Central Asia, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 117.

83 Bkz., A. H. Dani, A Short History of Pakistan, (nşr. I. H. Qureshi), Karaçi 1976, s. 130; P. Spear, India, A Modern History, Michigan 1961, s. 76; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 267.

84 Bkz. W. Ruben, a.g.e., s. 199.

85 Bkz., A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 112.

86 Bkz. R. Mookherje, The Gupta Empire, Delhi 1969, s. 20-25; W. Ruben, a.g.e., s. 219.

87 Bkz. V. Thakur, The Hunas in India, Varanasi l967, s. 36-60; R. K. Mookerji, a.g.e., s. 119 vd; E. Konukçu, a.g.e., s. 88 vd; R. Thapar, A History of India I, s. 141 vd.

88 M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahor 1949, s. 37; K. M. Panikkar, A Survey of Indian History, Benglora 1954, s. 114; Daha sonra Müslümanlar ve Türklere de aynı şekilde hitap edilecektir. Aslında M. Ö. III. bine ait çivi yazılı tabletlerde zikredilen ve Mezopotamyalıların Hindistan ile ticaret yaptıkları liman şehri Meluhha'nın adının Sanskritleştirilmiş şeklinden ibaret sayılan Mleccha tabiri ilk defa, M. Ö. I. binin başlarından kalan vedalara ek olarak yazılan Şatapatha Brahmana'da geçer ve Sanskritçeyi yeterince konuşamayan bir kimseyi ifade eder. Bkz., M. K. Dhavalikar, Indian Protohistory, New Delhi l999. s. 297-301'den naklen Bilim ve Ütopya, S. 78 (Aralık 2000), s. 28.

89 Bkz. E. Konukçu, "Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar", AÜEF Araştırma Dergisi, S. 5 (Ekim 1972), s. 165 vd; Hint kaynakları, Hûdaynâmeler ve daha sonraki İslâm coğrafyacıları Orta ve Güney Afganistan'da ayrı bir Yabguluk oluşturan Eftalitlerin Zavul boyunun Kuzeybatı Hindistan'ı ele geçirmelerinde oynadığı mühim role işaret ederler. Hint kaynakları da genellikle bunlara Huna derler. Bkz. A. Z. V. Togan, İbn Fadlans Reiseberich Wellar, Leipzig 1954, s. 194 vd; A. Stain,

“White Huns an Kindrad Tribes in the History of Indian North-West Frontier”, Indian Antiquary, (1905); K. Sankar, “The Hun Invasion of Hinduthan”, New Indian Antiquary IV (1941-1942), s. 36-43.

90 Bu hususta bkz. S. Chandra, “Some Observation on the Impact of Central Asian Ideas and Instutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries A. D.”, Central Asia, (nşr. A. Guha), s. 167-171; Esasen bu Hunların, XIII. yüzyıla kadar Hindistan’ın kuzeyinde meselâ Kerem-beten’de “Hun olarak” varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bkz. Cüzcanî, Tabakat-ı Nasırî I, (nşr. A. H. Habibi), s. 426; N. Bhathasali, “Muhammed Bahtiyar’s Expedition to Tibet”, IHQ IX (1933), s. 49-62; A. Z. V. Togan, “On the Compaigne of the Khalac Turks Against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206”, JPHS XII/3-4 (Temmuz 1964), s. 187-194.

91 R. S. Sharma, “Central Asia and Early Indian Cavalry (c. 200 B. C. -1200 A. D.), Central Asia. (nşr. A. Guha), s. 174-179.

92 Bkz. E. Konukçu, “Hindistan’da Devlet Kuran Altaylı Kavimlerden Hunalar”, XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi (Ankara, 21-26. X. 1973) Bildirileri, Ankara 1979, s. 218.

93 Bkz. D. A. Akbulut, a.g.e., s. 106 vd.

94 R. C. Majumdar-H. C. Raychaudhuri-K. Datta, An Advanced History of India, London 1961, s. 153.

95 V. A. Smith, Coins of Ancient India, Varanasi 1972, s. 43, 256 vd.

96 O. Turan, Türk İslâm Medeniyeti ve Selçuklular Tarihi, İstanbul 1980, s. 245, 277.

Kuşan Devleti / Prof. Dr. Awadh Kishore Narain [s.821-826]

Wısconsın Üniversitesi / A.B.D.

Kuşan Devleti, varolduğu dönemde, dünyanın en büyük dört devletinden birisi olmuştur. Hatta, en az otuz-elli yıl kadar da dünya güç dengelerini elinde tutmuştur. Roma'da Hadrian zamanında veya ondan hemen sonra ve Çin'de de ilk Han Hanedanı'nın yıkılışı sırasında; Ara yazıtlarında1 adı geçen bir Kanişka yani Kuşan krallarından birinin, kendisini Mahajara, Rajatiraja, Devaputra ve Kayser (Sezar) olarak adlandırmış olması önemlidir. O, kendisini Hindistan'da, İran'da, Çin'de ve Roma'da kullanılan tüm büyük hanedan ünvanlarını kullanabilecek kadar güçlü görmüştür. Bu, Heraus (Herat) Tyrannoyntousu2 ve Xopancy Zaooy (Kuşan Yabgusu) gibi Kujula (Kadphises) tarafından kullanılan ünvanlardan sonra kesinlikle büyük bir aşamadır.3

Temellerini ilk olarak Amu Derya'nın kuzeyinde kuran Büyük Yüeçi yani Toharlar, M.Ö. 100'lü yıllarda4 nehri geçtiler ve Amu Derya'nın güneyinde bulunan Baktria'yı ele geçirdiler. Yüeçiler daha sonra ülkelerini beş ayrı yabguluğa veya beyliğe böldüler.5 Bu yabguluklardan biri de Yüeçi-Toharların en güçlüsü olarak ortaya çıkan ve liderlik rollerini Heraus'un yönetiminde ıspatlayan, Kuşanlar idi. Heraus, kendi adına para bastıracak; kendi büstü, ve muhtemelen Yunanca Tupavvos kelimesinin yanlış bir formu olan, esasında iktidarı gücüyle ele geçitmiş bir lord veya sahip anlamına gelen6 Tyrannoyntos ünvanı (ve bu ünvanın çeşitli şekilleriyle) ile kendini "Koshanos"7 olarak ilan edecek kadar kararlı bir hükümdardı. Fakat, Kuşan Yabgusu Kujula Kadphises'in diğer yabguları hakimiyeti altına almasıyla M.S. 1. yy.'da Kuşan Devleti'nin temellerini atması, Baktria'nın ele geçirilmesinden bir yüzyıl sonra olacaktır.

Kuşan Devleti'nin egemenliği her biri bir yüzyıl olan üç safhada incelenebilir. İlk safha, en azından M.S. 1.yy.'nin tamamını ve muhtemelen 2. yy.'nin ilk on veya yirmi yılını kapsamaktadır. Bu zaman dilimi Kujula Kadphises, Vima Kadphises ve tarihine bağlı olarak Kanişka'nın dönemlerini kapsar. İlk safhada, Kuşan Devleti büyük Baktria'lı nüvesinden başlayarak kademeli bir şekilde Sogdiana'dan Keşmir ve Pencap'a kadar olan tüm toprakları içine alacak şekilde genişledi. İkinci safha, M.S. 2.yy'nin ilk çeyreğinden başlayıp 3. yy.'nin ortalarında son bulmaktadır. Bu zaman diliminde, Kanişka (I) ve onun varisleri olan Vasişka, Huvişka (I ve II) ve Vasudeva (I) hüküm sürmüştür. İkinci safhada ise, Kuşan Devleti batıda Soğd ülkesinden doğuda Bihar'a kadar, ve Pamir Dağları üzerinden kuzeyde muhtemelen Doğu Orta Asya'nın içerilerine, Güney Asya'da ise Vindhyas'a kadar genişlemiştir. Üçüncü safha ise M.S. 3. yy.'nin ortalarından önce başlayıp 4. yy.'nin ortalarına kadar sürmektedir. Bu safha, Vasudeva'nın varislerinin, Baktria'lı Kuşanşahlar'ın, Sasanilerin yönetiminde Peşaver'in, ve ayrıca kuzeybatı Güney Asya'nın çeşitli dağlarında yer alan Samudragupta Allahabad yazıtlarında[8] adı geçen Daivaputra Şah-ı Şehinşah'ın dönemlerini kapsamaktadır. Bu zaman periyodunda ise, Kuşan Devleti zayıfladı ve parçalanarak kendi orjinal Baktrian nüvesine döndü ve son olarak tamamen yok oldu.

Baktria Devleti tarih sahnesinden silindiğinde, "Baktria'nın bin şehri" çoktan atasözü haline gelmişti. Zhang Qian'ın M.Ö. 128 tarihli raporu, Sssu-ma Ch'ien'nle (Shiji'de) uyum halinde, Daxia'da heryerde "surlarla çevrili şehirlerin ve yerleşim birimlerinin" olduğunu bildirir.[9] Son zamanlardaki arkeolojik çalışmalar da, bu bilgiyi yalanlar nitelikte değildir. Kuşanların şehir, köy veya askeri koloni gibi surlarla çevrili yerleşimlere doğru taşınmaları sırasında, bunların Baktria'da da çok sayıda bulunduğuna bizi inandıracak bir çok kanıt bulunmaktadır. Elbette ki, bütün bu surlarla

çevrili yerleşimler, şehir, kasaba ya da ticaret için inşa edilmiş spesifik yerler olarak düşünülmemelidir. Bu yerleşimlerin büyük bir kısmı, köylüleri göçebe yağmalarından ve diğer şiddet içeren hareketlerden korumak için surlarla çevrilmiş, köylerden oluşmaktaydı.

Çin yıllıklarına göre, Yüeçi-Tokharlar geldiklerinde Baktria'nın başkenti Lan Shih (veya Ch'ien Shih) idi. Bu klasik batı kaynaklarında adı geçen Bactra veya daha sonraki kaynaklarda zikredilen Belh olabilir, ama bunların birini veya diğerini ıspatlamak mümkün değildir. Fakat, Yüeçi-Tokharlar'ın Amu Derya'yı geçmesinin hemen ardından, ortaya beş yabgu için beş başkent veya beş askeri merkez çıktı. Her ne kadar bazı önermeler yapılsa da, bu şehirlerin Çince adları onları tanımlayabilmek için yeterli değildir. Yine de Kuşan Yabgu'nun ana yönetim merkezinin muhtemelen Baktria'nın doğusunda olduğu söylenebilir.10

Baktria'daki Kuşan Devleti'nin nufusu kozmopolit ve etnik olarak çok çeşitli idi. Burada erken İran, Grek, bazı İskit ve Part kökenliler ve Hintli unsurlarla birlikte Baktria'nın yerlileri bulunmaktaydı. Zhang Qian, M.Ö. 128'de yani Yüeçi/Kuşanlar buraya gelmeden önce yaptığı ziyaret sırasında, Daxia'da (Baktria) bir milyondan fazla insanın yaşadığını belirtmektedir.11 Sonuç olarak, Kuşan Devleti'nin oluşumuyla, Baktria'ya yeni bir etnokültürel bileşen daha katılmış oldu. Bu yeni devletin sakinlerinin daha önceden de tarım, hayvancılık ve karma ekonomik gelenekleri haiz farklı yaşam biçimlerine sahip olmaları hasebiyle, yeni gelenler toplumsal kabülde fazla zorluk çekmediler.

Yüeçi/Kuşan Devleti'nin Baktria'ya doğru genişlemesi bir fetih sonucundadır. Erken Hanların Yıllıkları12'na göre, M.S. 1. yy.'nin başlarında, abartılı bir rakam olsa bile, Yüeçiler'in 400,000 civarında olması önemlidir. Fakat, eğer onların bu sayıya ulaşmalarının yüz yıl aldığını ve bıraktıkları çevreye oranla nüfus artışına karşı daha uygun bir

bölgede olduklarını hatırlarsak; bu rakamın doğru olmayabileceğini de anlamış oluruz. Kuşanlar ise bu 400,000'lik rakamın sadece bir parçasını oluşturuyorlardı. Ama şu kabul edilmelidir ki, tamamen pratik nedenlerden dolayı tüm Yüeçi yabguları Kuşanların yönetiminde birleşmişler ve bir "yönetici grubu" oluşturmuşlarıdır. Eski Hanlar'ın Çinli tarihçisinin onları Büyük Yüeçi olarak adlandırmayı tercih ettiğini unutmamalıyız. Sonuç olarak, M.S. 1.yy.'da Baktria veya Baktriana'da Kuşan Devleti kurulduğunda, yöneten ve yönetilen arasındaki oranın yaklaşık olarak üçte veya dörtte bir olduğunu söylemek adil bir tahmin olacaktır. Fakat, Kuşanlar'dan önce Baktria'nın karakteri kaçınılmaz olarak ayrımcıydı. Diğer yandan, Yüeçi/Kuşanlar ise içerilerinde ayrımcı değil konik yapılı bir topluma sahip idi. Daha önceden de belirttiğimiz gibi onlar bir çeşit beylikler olan yabguluklar halinde organize olmuşlardı. Onlarınki sınıf ayrımına dayanmayan ama seviyelendirilmiş bir toplumdu. Sahlins'in konik yapılı kabile tanımı,13 Kuşan Devleti'ndeki toplum için tam olarak uygulanabilmektedir. Onların yapısından anlayabiliriz ki, "çıkar çatışmasından çok çıkarların seviyesi; zenginliğin ve gücün kontrolünde, diğerlerinin işgücünü talep etmekte, ilahi güce ulaşmada ve hayatın maddi alanlarında ise bilinen önceliklerin seviyesi", önemlidir. Yani tüm insanlar akraba ve toplumun bir üyesi olsa da, hala bazıları diğerlerinden daha çok üyelik hakkına sahiptir. Çünkü, bazılarının ataları daha üstündür.14 Bu, Kuşanların para üzerinde ve anıtlarda kullandıkları ünvanlarda da oldukça açık bir biçimde görülebilir; Kuşanlar için kral "tanrının oğlu" idi. Ötekiler ise daha aşağılardı.

Yüeçi toplumu, babaerkil ve soyun babadan oğula geçtiği bir toplumdu. Zhang Qian, Daxialıların (Baktrialıların)"kadına büyük bir önem verdiğini, ve kocaların kararlarının eşlerinin tavsiyeleriyle şekillendiğini" söylerken bu ayrımı belirtiyor olmalıdır.15 Bu durumun, Baktria'da eski İranlıların

varlığına bir referans olabileceği iddia edilmiştir.16 Kuşan yazıtları, Yüeçi/Kuşan kökenli bir çok erkeğin bazı coğrafi yerlerden köken alan babasoyunun ve “oğullarının” ilan edildiği örnekler sağlamaktadır. Bütün bu yazıtlarda adı geçenlerin, dindar eylemleri yoluyla elde etmeyi umdukları hakların transferini dileyerek, Tanrı’nın oğlu olan Kuşan kralına bağlılıklarını iletmeleri önemlidir. Akrabaların kendi aralarındaki ve aynı zamanda bir bütün olarak konik yapıdaki iç uyumları oldukça açıktır.

Zhang Qian “Yüeçilerin yüzbin veya ikiyüz bin civarında okçu savaşçıya sahip olduğunu” rapor etmektedir.17 Daha sonra, Hanshu’da söylendiğine göre, Büyük Yüeçiler’in 400.000’lik bir nüfusu ve 100.000 askeri ile birlikte 100.000 evi vardı.18 Fakat, bu 400.000 rakamının, 100.000 askeri içerip içermediği açık değildir. Eğer içeriyorsa, bu, her evin ortalama dört kişiden oluştuğu ve bir asker sağladığı anlamına gelir. Eğer askerler bu rakamdan hariç tutuluyorsa, her beş Yüeçi’den biri askerdi ve her ev beş kişiden oluşuyordu. Fakat, Zhang Qian tarafından yazılan daha önceki raporu göz önünde bulundurursak, nüfusün yaklaşık yarısının “okçu savaşçı” olduğu söylenebilir, bu durumda da muhtemelen rakamın savaşabilen her erkeği kapsadığı görülür. Ama, bu mantıklı bir tahmin değildir. Sonuç olarak, bu, Zhang Qian’ın “Baktria’nın yeteneksiz savaşçıları; fakat akıllı tüccarları” şeklindeki yargısıyla bir zıtlık oluşturur. En azından devletlerinin ilk safhası için, Büyük Yüeçiler’in, savaş ve yönetim dışındaki mesleki ilgi alanlarını gösteren kanıtlarımız yoktur. Elbette, yarı göçebe hayvancılıkla uğraşan ve ova temelli bir toplum için temel olabilecek işlere ek olarak, onların savaşla ilgili atla ilgili zanaatler, silah üretimi gibi işlerle meşgul olduklarını kimse reddedemez. Yüeçilerin, bu topraklara ulaştıktan sonra, yeni devletlerinde tarımla uğraştıklarını gösteren olumlu kanıtlara da rastlanmamaktadır. Onların, başlangıçta ticaretle doğrudan veya dolaylı ilgileri olduğu konusunda da şüpheler

vardır. Yüeçilerin, değişik kökenli profesyonel tüccarlar için yeni bağlantılar, koruma, ve denge sağlaması, onların tiracetle uğraşmalarından daha muhtemeldir.

Baktria'nn "bin şehri"nin temeli sadece tarım değil aynı zamanda ticaretti. Zhang Qian burada insanların savaş aletlerinin kullanılmasında yeteneksiz olduğunu ve savaştan korktuğunu ama ticarette çok zeki olduklarını gözlemlemiştir. Bazı surlarla çevrilmiş yerleşimler köy olsa da; her türlü ticari malın satılıp alındığı pazarların bulunduğu surlarla çevrili şehirler ve kasabalar da vardı. Hatta, bu pazarlarda Zhang Qian, Hindistan yoluyla Baktria'ya getirilmiş olan Çin bambusuna rastlamıştır. Sonuç olarak, Baktrian pazarlarında sadece ulusal ticaretle değil aynı zamanda uluslararası ticaretle de ilgileniliyordu. Baktria bölgesine girmeleriyle, Yüeçiler doğudan tamamen yeni bir dünya getirmişlerdi. Onların bu hareketini, Çin'in politik ve ticari çıkarları izledi. Kuşanlar, doğuda, Çin ve Orta Asya bölgeleriyle olan ilişkilerin tamamından avantaj sağladı. İpek gibi yeni egzotik mallar batı pazarlarına getirildi. Yüeçi'lerin akıllı tüccarlar olup olmadıkları konusu hakkında yeterli bilgimiz yoktur, ama Soğdlar ve Baktrialıların, Kuşan Devleti'nin oluşumuyla sağlanan denge ve barış sayesinde, ticari faaliyetlerini geliştirdikleri kesindir.

M.Ö. 1. yy.'nin sonlarına doğru Baktria'nın ekonomisi iç ve dış şiddet yüzünden bozulmuştu. Bu, Yüeçi/Kuşan Devleti'nin ekonomiyi zekice ve kuvvetlice tekrar düzenleyebilmesinden önce bir yüz yıl sürmüştü. Bozukluk, özellikle para arzında görülüyordu. Baktria'da politik kontrolü eline alır almaz, Yüeçi'ler bu durumu gözlemleyebilmiş ve daha önce para ekonomisi konusunda tecrübeleri olmadığı halde, durumu kademe kademe düzeltmek için bazı adımlar atmışlardı. Öncelikle, onlar yaygın olan yerel parayı fazla anlamadan sadece ekonomiyi canlı tutmak için taklit etmişlerdi. Sonunda, onlar para basımını standart hale getirmeyi başardılar. Kuşan

Devleti’nin ticari girişimciliği, bol miktarda para basılmasından açıkça görülmektedir. Kuşanların dış dünya ile, özellikle Roma ile olan uygun ticaret dengesi, çok sayıda altın paranın basılmasıyla ve aynı zamanda Hindistan’da bir yığın Roma parasının bulunmasıyla açıkça yansıtılmaktadır. Pliny’nin Roma altınının Hindistan’a ve Çin’e lüks mallar karşılığında akması ile ilgili olan ve çok sık kendisinden faydalanılan açıklaması, sadece bu durumu doğrular.19 Bunun, Nero döneminde, Roma parasının dolaylı olarak değerinin düşmesine neden olduğu da savunulmaktadır.20

Kuşan Devleti’nin doğrudan ticarete katılıp katılmadığını veya bir tekele sahip olup olmadığını bilmiyoruz. Kuşanların Baktria’daki varlıklarının ilk aşamasında, ticari kontrollerinin daha merkezi ve doğrudan olduğu; fakat Hindistan’a doğru genişlemeleriyle bu kontrolün daha az merkezi olduğu; ve Hindistan’da eskiden kurulmuş kurumlar olan ticaret loncalarının önem kazandığını iddia etmek mümkündür. Bu durum anıtlarda da açıkça görülebilir. Kuşan Devleti’nin ticari zenginliği dini hediyelerle ve sanatkarlar ve tüccarlar tarafından yapılan bağışlarla yansıtılmaktadır. Arkeolojik keşifler akıp giden bir şehir hayatını ve ekonomiyi göstermektedir.

Kuşanların, kendi asli Yüeçi siyasi sistemine sadık kalarak uyumluluklarını, en azından bir süre için, sağladıkları görülmektedir. Onların sistemlerinin detaylarını tek tek saymak zordur, fakat en muhtemel şekilde bu sistemin yalnızca onun emrinde hareket edilen bir Yüeçi şefinin yönettiği hiyerarşik bir sistem olduğu söylenebilir; ve Amu Derya’nın kuzeyinde kaldıkları sürece onların siyasi yapıları bütün olarak kalmıştır. Çin elçisi olan Zhang Qian onlarla görüşmek için geldiğinde, muhtemelen Büyük Yüeçilerin tüm cemaatlerini yöneten bir Şef ile görüşmüştür. Zhang Qian onların yabgularından veya herhangi bir diğer yönetici unsurdan söz

etmemiştir. Fakat, Zhang Qian'nın ayrılmasından sonra, M.Ö. yaklaşık 100'lü yıllarda, Yüeçilerin batıya doğru olan hareketleriyle karşılaştırıldığında daha iyi liderlik rolleri oynamış olması gereken, bazı kıdemli soylar, önemli bir duruma gelmişlerdir. Ve, İç Asya'nın çeşitli kabilelerinin yerleşim bölgeleri boyunca hareketleri sürecinde, Büyük Yüeçi, sadece atlarını ve askerlerini değil aynı zamanda rotaları üzerinde bulunan halkların yönetim sistemlerinden bazı elementler de almış olmalıdır. Yabguluk (hsi-hu) kurumu da bunlardan biri olarak gösterilebilir. Kuşan Yabgusu Kujula Kadphises, Yüeçileri birleştirmiş ve devleti çok topluluklu bir beylik şekline dönüştürmüştür. Yani, siyasi yapı cemaat seviyesinin üzerinde ve ötesinde kurulmuştur. Bu yapının başı olarak, Kujula Kadphises kendisini sadece bir yabgu olarak adlandırmaya bir süre için devam etmiştir, fakat, yeni toprakların ülkeye ilhakı ile, o sadece "büyük kral" (mahajara) değil aynı zamanda "kralların kralı" (rajatiraja) 21 olmuştur. Hatta, bazılarına göre, Kujula Kadphises yüce devaputra ("tanrının oğlu") ünvanını22 da almıştır. Yüeçiler'in çeşitli kabileleri ve soyları, hanedanlık statülerini gösteren ünvanlara ek olarak sachadhramathida (gerçek dharmada sebat)23 ve devaputra gibi ahlaki ve ilahi ünvanları da alan Kuşan krallarına olan bağlılıklarını göstergesi olarak, hareketlerinin haklılığının temellerini ifade etmekle birbirleriyle rekabet içindeydiler. Muhtemelen, önde gelen yerel soylar, özellikle bunlar içindeki kıdemli aileler, askeri ve sivil ana devlet memurluklarında yer alıyorlardı. Krallık vesayeti, büyük bir ihtimalle babadan oğula geçmekteydi; ancak kardeşe vesayet hakkı ise engellenmemişti. Kuşan Devlet'i temelde, kabilenin büyük ve küçük alt bölümleriyle ilgilenen büyük ve küçük otoritelerin, en üsttekini aradakiler ve yerel seviyedeki liderlerle bağlayan bir emir-komuta zinciriyle çalışırdı. Yabgunun otoritesi ve gücü, yüceltilmiş ünvalarıyla birlikte bir yönetici olmaya doğru değişince, devletin sınırlarını

aşması, öznelliğe neden olmuş ve boy kaynakları ve otoritenin yapısı, genişlemiş olan kraliyet topraklarında, zarar görmüştür.

Krallığın genişlemesi ve yabguluk sisteminin sona ermesiyle, Kuşanlar yönettikleri halklardan, yeni fikirlerin ve kurumların ard arda alındığı ve yeni fetihlerle kendini gösteren yeni bir safhaya girmişlerdir. Kuşan Devleti'yle ve dönemiyle ilgili hemen hemen herşeyde kendisini gösteren, özel bir çok kültürlülük ortaya çıkmıştır.

Kuşanların siyasi yapısı eski Hindistan'da Mauryan'nın politikasını karakterize eden sıkı bir merkeziyetçiliğe sahip değildir. Kautilya'nın Arthasastra'sından24 ve Asokan anıtlarından25 söz edilen, çok sayıdaki devlet daireleri ve resmi görevliler Kuşan yönetiminde bulunmamakta idi. Fakat, bazı bilim adamlarının savundukları gibi, Kuşan hükümdarı tarafından alınan bir çok yüceltilmiş ünvanda anti-merkeziyetçi bileşenler aramak yanlış olacaktır.26 Benim görüşüme göre, bu ünvanlar sadece hanedanın otoritesini yüceltmenin bir göstergesidir. Aslında, Kuşan Devleti'nde, toplumun sosyo-politik yapısının konik ve ayrılıkçı öğelerinin kademeli olarak birbirine bağlandığı bir ortak çıkar ilişkisi keşfedebiliriz. İşte bu yüzden, her ne kadar Kuşan devlet sisteminde limitli miktarda anti-merkeziyetçi bir unsur bulsak da; bu, otoritenin güçlü kaynağının niteliğini ve yapının en üstündeki gücü azaltmaz. Ayrıca, nasıl ki Kaisara (Sezar) ünvanının Kanişka tarafından kullanılması Kuşan yönetiminde bir Roma unsuru anlamına gelmiyorsa, Vima Kadphises tarafından alınan mahisvara ve sarvalogaisvara gibi ünvanlar da Kuşan Devleti'nin feodal bir karakterde olduğunu göstermez.27 Kuşan krallarının rajatiraja, shaonano shao ya da shahanushahi (şehinşah) gibi ünvanlar aldıkları doğrudur, fakat, daha düşük seviyelerdeki rajalar ve şahlar'dan bahseden kaynaklar yoktur. Yüeçi valisi Hsieh onlardan biri değildi ve Kalaka hikayesinde Şahlara yapılan referans, Kuşanlarla değil Sakalar ile alakalıydı. Gerçek anlamda

Kuşan sisteminin feodal bir karakteri olması şüphe uyandırmaktadır. Kuşan Devleti'nde Ksatrapas ve Mahaksatrapasların varlığı, feodal beylere değil, eyalet veya satraplık gibi toprak yönetimi görevini yerine getiren devlet görevlilerine işaret eder.

Kuşan İmparatorluğu'nun doğusunda bir çok yerde, olduğu gibi, daha geniş toprakların yönetimleri için birden fazla Ksatrapa olabiliyordu.28 Bu durum, Jain kaynaklarından29 bilindiği gibi bir "çifte-krallık"; veya birinin diğerinin gücünü kontrol ettiği bir sistem30 olarak algılanmamalıdır. Fatih bir devlet olan Kuşanlılar askeri olarak güçlü olmak zorunda idi, ve eyaletlerdeki satrapların gücünün bilinmesi için gerekli olan bu kontroller, Kuşan siyasetinde önemli bir rol üstlendikleri anlaşılan, askeri hiyerarşiden Mhadandanayaka ve Dandanayaka tarafından sağlanırdı. Bir Ksatrapa Vespasi'ye hizmet eden Lala adlı bir Dandanayka'nın Kuşan hanedanının bir üyesi olması önemlidir.31 Açıkça ortaya çıkar ki, geniş veya önemli eyaletlerde, paralel olarak derecelendirilmiş, birbirine bağımlı fakat doğrudan İmparator'a karşı sorumlu olan, sivil ve askeri yetkililerin hiyerarşisi vardı. Kuşanların, İran'nın Satraplık sistemiyle Yunanlı-Hintliler'in Strategos sistemini birleştirdiği söylenebilir. Benzer bir şekilde, yönetimin küçük toprak parçaları Kuşanlar'dan önceki gibi kalsa da; bu toprakların yönetimi biri sivil diğeri de askeri olmak üzere iki paralel devlet görevlileri grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Köylerin, yani en küçük idari birimlerin başında bulunan gramika, köyü savunmakla görevli değildi; bu görev kral tarafından kırsal alanda iki, üç veya beş köyde yerleştirilmiş askeri birlikler olan "gulma"lara bırakılmıştı. Ayrıca, kayıtlarda adlarına rastlanılan, Mahadandanayakaların, Ksatrapaların ve Dandanayakaların Hind kökenli oldukları söylenebilir.

Çeşitli geleneklerden ilham alarak, karmaşık ve bir çok sistemin bir birlik oluşturmasıyla meydana gelen Kuşan Devlet ideolojisinin, merkezi

bir iletisi vardı. Kuşan kralları tarafından kullanılan Mahajara, rajatiraja, devaputra ve Kayzer gibi ünvanlar, onların gittikçe artan farkındalıklarını ve aynı zamanda Hind, İran, Çin ve Roma hanedan geleneklerinin alındığını gösterirken; krallar iki düzineden fazla yazıtta kendileri için kullanılan devaputra kavramında varolan ideolojiyle ve ölülerinin, devaputraların evi olarak dikilen devakulalarla kendilerini kurumsallaştırmışlardır. Bu "tanrı-evleri" usulen düzenli tamirlerle yaşatılmıştır. Bu yapıları tamir etme işi dini bir vecibe olarak görülmüştür. Muhtemelen, bir kısım rahip de devekulalarda görevlendirilmiştir.32

Bazı bilim adamlarının iddia ettiğine göre, devaputra, Kuşan krallarının resmi ünvanı değildi; halklarının onlara verdiği övücü bir ünvandı.33 Devaputra kelimesinin erken dönem Budist ve Brahman Hint kaynaklarında ilahi sınıfa bir referans olarak yer aldığı ve bu kavramın anlamında bir değişikliğin olmadığı doğrudur. Fakat, şu da bir gerçektir ki, Kuşanlar'dan önce, kralların tanrılaştırılması fikri Hint geleneklerine yabancı bir kavramdı; ve hiçbir Hint kralı "tanrının oğlu" ünvanını almamıştı veya bu ünvan onlara halkları tarafından verilmemişti. Hatta, Asoka bile kendisini, "tanrının oğlu" olarak değil "tanrının sevgilisi" olarak adlandırmıştır. Yine Kuşan zamanına daha yakın bir dönemde hüküm süren, Pahlava Kralı Gondophernes, "tanrının oğlu" değil, devavrata yani "tanrıya adanmış" ünvanını almıştır. Diğer taraftan, devaputra ünvanına eşit bir ünvanın Çin'de "cennetin oğlu" olduğu bilinmektedir. Asya'lı Yunanlılar da paralarının üzerine Theos ve Epiphanoys ünvanlarını bastırmışlardır. Part kralları da Theos ve Epiphanoys ünvanlarını kullanmışlardır. Çin geleneklerini iyi bilen Yüeçi/Kuşanlar, bu yeni yerleşim alanlarındaki kendi bildikleriyle uyumlu olmayan kullanımlarla karşılaştılar; fakat onlar henüz Hint kullanımlarını öğrenmemişlerdi.

Hindistan’da Kuşanlar’dan önce, ilahi kökenli bir kraliyet için veriler bulmak zordur. Hatta, Kuşanların kullanımının sonucu olarak ilahi krallık fikrinin, Hint siyasetine girmesinden sonrasında bile, burada ilahi olma vurgusu yine de kralın kişiliğine değil onun makamına yapılmıştır. Ayrıca, Hindistan’da kutsallık altedilemez olmak anlamına gelmemekteydi. Bunun yanında, Kuşan krallarının çoğunun muhtemelen Budist olmasına rağmen, tanrısallaştırma fikri erken Budist kaymaklarına yabancı bir kavramdı. Kuşan Devleti’nin güç ve otoritesini meşru kılan bu kavram, doğal olarak daha sonra, “niçin insan olarak doğan bir kral deva yani tanrı olarak adlandırılır ve devaputra yani tanrının oğlu olarak ünvanlandırılır” sorusuna verilen “insan olarak doğmadan önce, o tanrıların arasında yaşıyordu, ve otuz üç tanrının onun varlığına katkıda bulunduğu için, o devaputra olarak adlandırılır” şeklindeki bir cevapla, bir Mahayanist Budist Yazı’sı olan Suvarnaprabhasottamasutra’da yer almıştır.34 Manu Smrit ve Mahabrata’daki kutsallık fikrine olan referansların, Kuşan sonrası olduğu açıktır. Her durumda, henedanlık ünvanı olan, devaputra, Kuşanlar zamanında veya daha sonra Hindistanda’ki krallar tarafından pek tercih edilmemiştir. Fakat, bu ünvan Orta Asya’da kullanılmıştır; ve Hotan’da yazılan belgelerde bulunmaktadır.

Kuşanların paralarının üzerlerinde basılmadığı için, Devaputra’nın resmi bir ünvan olarak görülemeyeceği konusunda bir ortak görüş bulunmaktadır. Thomas ve Allan, Cunningham’ın Kuyula Kara Kadphises’e ait bir para üzerinde devaputra kelimesini okumasını kabul etmemişlerdir. Bunun doğruluğunu öğrenmek için daha iyi uzmanları beklemek zorundayız. Bundan başka, Mahajara, Rajadiraja ve Kayser gibi ünvanlar da Kuşan kralları tarafından toplu halde paraların üzerinde kullanılmamıştır. Örneğin, Vima Mahajara ve Rajadiraja’yı; Kanişka ise Mahajara’yı değil Shaonanoshao ünvanını kullanmıştır. Bu da demek olur ki, paraların

üzerinde devaputra kelimesinin görülmemesi düşündüğümüz kadar da önemli olmayabilir. Diğer yandan, Kuşanların ideolojilerindeki ilahi element Baktria destanı Candony Baco'nun adını taşıyan bir Kuşan parasının Kara-Tepe'de bulunmasıyla ortaya çıkarıldı. Önemlidir ki, bu, Kanişka'nın bir ismi olan Candra Kanişka'ya işaret eder. Ayrıca, her ne kadar bu kelime paraların üzerinde görülmese de, meşruiyetin ilahi içeriği, kralların başları etrafında gösterilen buğulu bir hava ile, ve bulutların arasında bir tanrı gibi ortaya çıkan veya omuzlarından ateş çıkaran Vima Kadphises'in büstünde olduğu gibi tasvirlerle gösterilmektedir.

Teoride, Kuşan krallarının tanrılaştırılması, onların otorite ve güç kaynaklarını meşru kılarak devlet görevlilerinin ve bireylerin tüm sadakatlerini kazanmalarını sağladı. Bu, dini hediyelerle gerçekleştirilen hareketlerinin transferinde; devakulaların tamirinde ve kralların iyi olmaları için yapılan diğer doğruluk hareketlerinde yansıtılmaktadır. Kuşanların bu yeni ideolojiye sarılmalarının hem iç ve hem de dış gerekli nedenleri vardı. Bu ideoloji, bir yandan onların kendi merkezkaç güçlerini dengelemekte yardımcı olurken, diğer yandan da dıştan gelen dengesizlik faktörlerine karşı pozisyonlarını güçlendirmekteydi. Kuşanlar, otoritelerinin meşruiyetini, Veda veya Brahman dininde bulamazlardı. Yabancı kökenli bir fatih devlet olarak, yapabilecekleri en basit şey kendilerine karşı mücadelede kullanılma korkusu olmayan ve kendilerince bilinen yeni bir ideolojinin dış kaynaklardan ödünç alınması idi. Dhamma, Dharmika Dharma Maharaja gibi Budist fikirler, Asoka tarafından kullanılmışlar, fakat işe yaramamışlardı. Hindistan'da Mauryan sonrası yaşanan Brahman'lıktaki hızlı artış, bir karşı denkleştirme gerektiriyordu; ve bu da en doğal biçimde dışarıdan gelen bir yönetici tabakası ile sağlanabilirdi. Kuşan krallarının, Brahman olmayan ideolojiyi desteklediklerinin en önemli kanıtlarından biri de Kujula Kadphises'in, Brahmanism'den daha çok Budist ve Asoka

kökenli bir ünvan olan sachadhramathida‘yı (gerçek dharma’daki sebat) kullanmasıdır. Güney Asya Yunanlıları kendi kaynaklarıyla Budist kaynakları birleştirmişlerdi. Sakalar ve Pahalavalar da Yunanlıları takip ettiler ve farklı kaynakların bir bütün oluşturduğu bir yapı oldular.

Krallarının, bastırdıkları paralarda görülen ve dönemin anıtları tarafından da doğrulanan toleranslı davranışlarından bilindiği gibi, eklektik bir politika yürütmeleri nedeniyle, Kuşanlar, ideolojilerini sürdürmekte başarılı olmuşlardır. Paraların üzerindeki motifler, geniş bir bağlantı alanı ve kabul edilmişliği işaret eden devletin evrenselliğini temsil etmektedirler. Kuşanların, paralarının üzerinde Buda’nın yanında, Hindistan’ın diğer tanrı ve tanrıçalarından bazılarını, aynı zamanda İran, Yunan-Roma kökenli tanrı ve tanrıçaları da resmetmeleri ilginçtir. Her ne kadar bazıları Budist bazıları Saiva inancında olsalar da; belki kendi karar verme süreçlerinde Brahman rahiplerine veya Budist keşişlere çok önem vermek istemediklerinden dolayı, ve belki de din siyasetlerinde hem bir denge sürdürmek hem de paralel bir hanedana tapınma kültü yaratmak için; Kuşan kralları, koyu ideolojileri ile birlikte yaşadılar.

1 Konow, Sten (ed.) 1929. Kharosthi Inscriptions Asoka, Corpus Inscriptionum Indicarum, Cilt. II, Pt. 1, Calcutta: Govt. of India: 12.

2 Gardener, Percy 1966. The Coins of the Greek and Scythian Kings of Baktria and India in the British Museum, Reprint edn., Chicago: Argonaut: 116, pl. XXIV. 7.

3 Yuk. Adı geçen eser: 23, Pl. XXV. 5.

4 Narain, A. K. 1957. The Indo-Greeks, Oxford: Clarendon Press: 142. Bkz. also, Narain, A. K. 1982. “The Five Yabgus of the Yueh-chih” içinde

S. N. Mukherji (ed.) India: History and Thought Essays in honour of A. L. Basham, Calcutta: Subarnarekha: 174-185.

5 Narain, A. K. 1982.

6 A lexicon abridged from Liddell and Scott’s Greek-English Lexicon, Oxford: Clarendon Press: 1949, p. 72, Narain, A. K. “The Kushan State: A Preliminary Study” içinde Classen, Heari, J. M. and Skalnik, Peter (eds.), The Study of the State The Hagine, New York Mouton 1981: 252.

Yabgu kelimesinin hangi kökenden geldiğini bulmak için bir çok kaynaktan, filolojik çalışmalar yapılmıştır. Dil bilimciler bir sonuca ulaşamamış olmasına rağmen, bu kelimenin Saka ve Kuşan kralları tarafından, değişik biçimlerde, kendi anıtlarında ve paralarında kullanıldığı bir gerçektir. Chien Han-shu’da bu kelime sadece Yüeçi’lerle, Vusun’larla ve K’ang chu’larla ilgili bilgiler verilirken kullanılmıştır. Bunların üç grubun aynı kökenden gelip gelmediği veya kelimeyi birbirlerinden ödünç alıp almadıkları konularında emin değiliz. Nasıl olursa olsun, Büyük Yüeçi, Vusun ve K’ang-chu’lar tarafından yönetilen topraklardan geçmiştir; ama Yüeçi’lerin, onlardan bazıları göç etmeden önce bu toplulukların orjinal yaşam alanlarındaki kurumlarını tanıyıp tanımadığı konusunda bir kanıtımız yoktur. Orta Asya’da yabgu’nun yüksek seviyeden bir önce gelenin ünvanı olduğu tanımlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Yüeçi’ler tarafından babası öldürülen bir Vusun prensi, Pu-chiu adındaki bir yabgu tarafından korunmuştur (Chien Han-su, Kitap 96B); Vusu kralının kızlarından biri olan Weng-kuei-mi yine bir yabgu olan Jo-hu ile evlenmiştir; bir K’ang-chu kralı, Hsiugn-nu (Hun) beyi olan Chih-chih’le ittifak kurma meselelerinde yabgularına danışmıştır (Chien Han-su, Kitap 96B). Şüphe yoktur ki, yabgular, bu insanların sosyal politikalarında ve devletlerinde önemli rollere sahiptir. Yabguluk, büyük bir ihtimalle, Büyük Yüeçi’ler, ve sonra Eftalitler (Ak Hunlar) ve Türkler tarafından da benimsenen, Vusun ve

K’ang-chu’ların bir kurumudur. Yabgu kelimesi, öncelikle yüksek otoriteli bir devlet görevlisini temsil eder; daha sonrada boy veya göçebe/yarı göçebe hayatın yerleşik düzene geçişiyle, kelime aynı zamanda, bu otoritenin toprak üzerindeki yargı hakkı anlamını da temsil etmiştir.

7 Gardner, aynı eser: 116, pl. XXIV. 7.

8 Sircar, D. C. 1966. Select Inscriptions Bearing on Indian History and Civilization, Vol. I, 2nd edn., Calcutta: University of Calcutta.

9 Shiji, 123. 36.

10 Bkz. Narain, 1982.

11 Shiji, 123. 3 b.

12 Chien Han Shu, 96A, 14b.

13 Sahlins, Marshell D. 1968. Tribesman, Englewood Cliffs, New Jersey: Printice Hall.

14 Yuk. adı geçen eser: 24.

15 Bkz. Tarn, W. W. 1951: The Greeks in Baktria and India, Cambridge: 298, fakat, Shiji’nin Daxia ile ilgili olan orjinal kısmına yer veremedim.

16 Yuk. adı geçen eser: 299.

17 Bkz. Örnek olarak, Urumujaputra (Panjtar Yazıtlarında) ve Kamagulyaputra (Wardak Vase Yazıtları) gibi babadan oğula geçen isimler, ve Posphpuraputranna (Ara Yazıtları) Imtavhriaputranna (Taxila silver scroll (ferman şeklindeki belgeler)) gibi erkek ile ilgili yer adları. Bu yazıtlar için Bkz. Konow (1929).

18 Shiji, 123. 3 b.

19 Wheeler, R. E. M. 1954, Rome Beyond the Imperial Frontiers: 137, 141.

20 MacDowall, D. W. 1968, “Numismatic evidence for the Date of Kanishka”, Basham, A. L. (ed.) Papers on the Date of Kaniska, Leiden: Brill: 137-140.

21 Chattopadhyaya, Bhaskar, 1967, The Age of the Kushanas, a Numismatic Study, Calcutta: Punthi Pustak: 29.

22 Cunningham, A. 1892, “Coins of the later Indo-Scythians”, Numismatic Chronicle (3rd series), 13: 40-90.

23 Gardner, aynı eser, p. 123, pl. XXV. 5.

24 Kangle, R. P. (ed. ve çeviri) 1960-1965. The KautÄilya Artha|âstra, 3 Bölüm, Bombay: University of Bombay.

25 Hultzsch, E. 1969. ‘Inscriptions of Asoka’, “Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I (yenibasım), Delhi-Varanasi: Indological Book House.

26 Sharma, R. S. 1968, Aspects of political ideas and Institutioins in Ancient India, 2. basım, Delhi-Varanasi-Patna: Motilal Banarasidas: 217-218.

27 Yuk. adı geçen eser: 218-219.

28 Sircar, aynı eser: 136-137.

29 Sharma, aynı eser,: 220.

30 Konow aynı eser,: 145-150.

31 Sharma, aynı eser,: 224-225.

32 Devakula’ların inşaa edilmesi geleneğinin Roma’daki hükümdarlar kültünden alınıp alınmadığı konusu daha ileri bir araştırma gerektirir.

33 Levi, Sylvian 1934, “Devaputra”, Journal Asiatique: 1-21.

34 Konow aynı eser: LXXIV.

Akhunlar / Prof. Dr. Enver Konukcu [s.827-830]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Beşinci yüzyılda, doğu dünyasının önde gelen siyâsi kuruluşları arasında Akhunlar göze çarpmaktadır. Roma/Bizans, Sasani, Çin ve Hindistan'daki hanedanlar ile sonraki yıllarda siyâsi ve askeri temasları olmuştur.

Eski Türklerde bulundukları alan veya fiziki farklılıklar ile isimlendirme sık sık göze çarpmaktadır. Akdağ-Karadağ, Akkeçi-Kara Keçi, Akkoyun-Karakoyun, Ak Tatar-Kara Tatar örnekleri verilebilir. Hsiung-nular, orijinal ismi ile Hunlar, bu tarz Ak ve Kızıl diye eski kaynaklarda yer almaktadırlar.

V-VI. yüzyıllarda, Türkistan, Sogdiana/Mâverâünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanlar1 gibi büyük bir devlet kuran Akhunlar, sadece askeri değil, siyâsi ve kültürel, medeni durumları ile yaşadıkları asra damgasını vurmuştur.

Akhunlara Dair Yayınlar

İsminden de hemen anlaşılacağı gibi Akhunlar, Hunların büyük bir kolu idi. Hunlar, Çin tarafında, hakimiyeti kaybedince, batıya yayıldı. Avrasya2 bozkırının yegane gücünü oluşturdular. Zamanla, Sir-Derya/İakartes'i geçerek, batı-doğu arasında kültür birliğini sağlayan Sogdiana,3 Çin kaynaklarının işaret ettiği Su'te'ye girdiler. Burada ve komşu yerlerde Xion veya Xionitae diye tanındılar. Avrupa Hunları4 ise Hunnae adı ile Kavimler Göçü'nü başlattı. Arkasından, boşaltılan yerlerde kendileri yerleştiler. E. Gibbon'un belirttiği gibi,5 Avrupa'nın meydana gelişi, bu firari barbarlardan kaynaklanmıştır. Iordanes'in tarihinde6 ve Niebelungen'de,7 göze çarpan Hunnoiler, Attila Hunları idiler.

Hunların, Sogdiana ve Oxus boylarına inen kolları içinde fiziki bakımdan farklılık arz eden ve aynı dili konuşan kabile ise Akhunlardı.8 Bunlar kısa zamanda, siyâsi alanda kendilerini ispat ettiler. V-VI. yy'da, cihânşümul bir devletin temsilcileri oldular.

İki asır öncesine kadar, Akhunlar hakkında bilinenler azdı. Asya ve İran, hatta Hindistan tarihine olan ilgi nedeni ile Akhunlara ait araştırmalar da çoğaldı. Fransa, Rusya, İngiltere, Hindistan, Japonya ve Türkiye'de konu ile ilgili eser ve makaleler birbirini takip etti. XIX. yüzyılın başlarında Vivien de Saint-Martin, "Les Huns Blancs, Paris 1849", "Les Ephthalites, Paris 1849" eserleri ile bu çığırı açmıştır. Büyük sinologlardan E. Chavannes, "Document sur Les Tou-kiue: Turcs Occidentaux, Paris 1903", Göktürklerle olan ilgisi dolayısıyla Akhunlardan bahsetmiştir. E. A. Drouin, "Memoires sur les Huns-Hepthalites dans leurs Rapports avec Les Rois Perses Sassanides, Louvain 1895"inde, İslâm kaynaklarındaki Sasanilere ait bahisler dolayısıyla, Akhunlara da yer vermiştir. ABD'de, S. Leggi gibi, genel bir Asya Tarihi yazmış olan W. M. Mc Govern, "The Early Empire of Central Asia, Chapelhill 1939"ında, batı-doğu kaynaklarına dayanarak, Hun-Eftalit Tarihi'ni yazmıştır.

İran çalışmaları ile her zaman dikkati üzerinde toplayan R. Ghirshman, "Les Chionites-Hepthalites, Cairo 1948" eseri ile ilk arkeolojik-tarih örneğini, Akhun tarih edebiyatına kazandırmıştır.

Hindistan'da, Alt Kıta'nın Orta Çağ'daki "Mleccha"9 olarak tanınan Akhunlarına dair çok sayıda makale ve araştırma vardır. Ancak, iki önemli eser ön plana çıkmaktadır. Upendra Thakur'un "The Hunas in India, Varanasi 1967" ile Atrei Biswas'ın10 "The Political History of the Hunas in India, New Delhi 1973"sı özellikle Hind kaynaklarına ağırlık verilerek kaleme alınmıştır.

R. Göbl, "Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Wiesbaden 1967, I-IV. cilt" isimli, buluntulara dayanan son derece önemli yayınında, İran'daki Hunların Belh ve Hindistan'daki tarihleri üzerinde durmuştur.

A. Rahman'ın, "The Last Two Dynasties of Shahis, İslâmâbâd 1979" Akhunların yıkılışı sonrası ortaya çıkan, bunların enkazı üzerinde yükselen, tarihleri pek uzun ömürlü olmayan Şâhîleri anlatmaktadır.

Japonya'da, Akhun araştırıcılar arasında ilk sırayı Prof. K. Enoki almaktadır. East and West, Toyo Bunko ve The Journal of the Oriental Society of Australia süreli yayınlar da, "The Origine of the Hephthalites", "On the Nationolity of the Ephthalites" ve "The Liang Chih-kung-t'u on the Origin and Migration of the Hua" makalelerini yayınlamıştır.

Orta Asya Medeniyetleri serisinde, The Hepthalite Empire'i yazan B. A. Litvinsky, Akhun araştırmalarına yeni bir bakış kazandırmıştır.

Türkiye'de ise konu ile ilgili yayınları olanlar sınırlıdır. F. Köprülü, A. Sayılı, Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, E. Esin ve bu satırların yazarı örnek verilebilir.

Akhun İsimleri

Akhunlar, komşuları ile sıkı ilişkileri nedeni ile onlara ait belgelerde, tarihlerde farklı isimlerde yer almıştır. Bağlı oldukları büyük kabile Hunlardı. Hyon, Huni, Hunni, Khuni, Unnoi, Ounnoi, Hyaona, Chionitai, Hyoni genelde, Akhunlardan önceki, Avrupa ve daha geniş olarak Avrasya Hunlarının adı idi.

Çin kaynaklarında, bazı gezi kitaplarındaki I-ta, I-tien, İep-t'ien, Hua, Ye-tha kelimeleri Akhunların karşılığıdır. Yen-tai-i-li-t'o/Yepthalitha'dan kaynaklanmıştır. VII. yy.'da, Heptal'in Sanskritleştirilmiş kullanılışı, Hsüan Tsang tarafından Hsi-mo-ta-lo diye kaydedilmiştir.11

Süryani yazarları, İran ile olan ilgileri dolayısıyla, Akhunlara, Eptalit, Abdel demişlerdir.

Grek kitaplarında ise Leukoi Hunnoy, Abdelai ve Eftalitailer, Sasaniler ile mücadele eden Ceyhun Nehri kuzeyinde sakin Türkler yani

Akhunlardı.12

İki Ermeni yazarı, çağdaşı oldukları Akhunlara, Hep’t’al/Hep’t’alk demektedir. Bu da Abdal/Abdel kelimesi ile ilgilidir.13

Klasik ve orta devir Farsçasında, özellikle Firdevsî’de, Akhunların isimleri Heftal, Heftalit, Hebtal biçimlerinde geçer.

Hindistan’da ise mleccha14 olarak yorumlanan, yabancı topluluklar arasında gösterilen Akhunların “Huna” yazılışı, yanında, destanlarda, kitabelerde ve paralardaki şekli Sveta Huna, Hara-Huna, oturdukları ülke de Huna-desa’dır.15

İslâm-Arap kaynakların da ise Abdal ile ilgili Haytal ve Heyâtıla yazılışları vardır. Heyâtıla çoğul şekli olmaktadır.

Akhunların, milli yazıtlarımızda kullanılmadığı gözlenmektedir. Günümüze ise Kalaçlar16 ve Abdallar vasıtası ile gelebilmişlerdir.

Batıya Göçleri

S. Legg’in de belirttiği gibi, Orta Asya yani Türk ili, Türklerin anavatanı idi. Kitabının başlığındaki “Hearthland” deyimi çok yerinde kullanılmıştır. Gerçekten de Asya’nın içlerinden kopup gelen, tarihleri az bilinen insanlar, sürekli hareketliliği sağlamıştır. Sakalar, Yüeçi’ler, Hunlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar vs. bu ananeyi bazı nedenlerle sürdürmüşlerdir.

Akhunlar, IV. yy’da, Asya içlerinden batıya göç ettiler. Yüeçilerin varisi Kuşanların17 çökmesinden sonra, Hun kabileleri arasında güçlenerek, büyük bir devleti kurdular. “Bozkır, Iakartes ve Oxus’’ ne zaman geçtikleri kesinlikle bilinemiyor. Sogdiana’daki tarihleri şimdilik karanlık kalmaktadır. Ama, Sasanilerin kuzey doğusundaki topraklarında, Horasan’da sürekli akınlarda bulundukları bilinmektedir. Oxusveya Ceyhun’un güneyine, Belh Toharistan ve Çağaniyan’ı ele geçirmeleri, ancak tanıklığına arkeolojik belgelerden anlaşılmaktadır. V-VII. yy.’daki

Çinli Budist hacıların şahâdetlerine göre,18 Toharistan (Tu-huo-lo) ve Gandhara bölgesinde Akhunlar hakim olmuşlar ve yaşamışlardı.

Akhunlar, bununla da kalmadılar. İklimi ve zenginliği ile farklı bir yaşayış ortamı olan, Alt Kıta'ya Hindistan'a indiler.19 İndus'un yukarı havzasında, şimdiki Pençab bölgesinde hakim duruma geçtiler ve yerleştiler. Modern araştırıcılarca şehir kültürüne alışkın, tarımda deneyimli, kendilerine has dini inancı olan Akhunlar, göçebe geleneklerini de sürdürmüşlerdi. Hsüen Tsang'ın anlatışına göre,20 Akhunlar, hemen her türlü hayat sahasını kullanmışlardı. Toharistan ve Badgis'in vâdileri onların başlıca yaşayış alanları idi. Pençab ve kuzey Hindistan'da, yeni iklime alışmışlar ise de VIII. yy.'da, asimilasyon rüzgârının etkisi ile kaybolup gitmişlerdir. Buna rağmen Akhunlar, Hind edebiyatında, destanlarında, kitâbelerinde, paralarında, coğrafyasında uzun zaman kalabilmişlerdir. X. yy.'dan itibaren, Hun adı yanında, bunların vakti ile iskân ettikleri Huna-Desa veya Huna-dhipa, Huna-Mandala gibi yer isimleri kullanılmaya devam edilmiştir.21

Akhun-Sasani Münâsebetleri

Sasan tarafından kurulan ve kısa zamanda bütün İran'a hakim olan Sasanlılar/Sasaniler, V. yy.'da iyice güçlendiler. Bunların "şah" adı verilen hükümdarları, Yezdegird, V. Behram, Firûz, Kavad ve Hüsrev Anuşirvan, Akhunlarla yakın siyasi ve askeri münasebetlerde bulundular. Türkler ve Hunların, Oxus: Ceyhun Nehri'ni zaman zaman aşarak İran arazisine girdikleri, Bizans, Arap, Ermeni kaynaklarınca bildirilmektedir. Hakan el-Türk anânevi sınır Ceyhun'u aşarak,22 Sasanilerle savaşan liderdi. Ama, V. Behram Gur, yapılan savaşta onu öldürdü. Sınır ötesinde, Hakan'dan alınan araziye yeni vâli tayin edildi. Ayrıca, taraflar arasında, sınır ihlallerini önlemek için kuleler yapıldı.

459-484 tarihleri arasında saltanat süren Şâh Firûz, Yezdegird'in ölümünden sonra, Akhunların yardımı ile tahta çıkabildi. Onu çağdaşı Akhun Hükümdarı Ahşunvar/Aksungur idi.23 Onun ya kendisi ya da görevlendirdiği bir komutan Toharistan'ı ele geçirdi. Firûz "Lût halkı gibi Lûti bir kavim olan" Akhunlara karşı verdiği sözleri tutmadı. Horasan mücâdelesini kaybeden taraf Sasaniler ve Firûz oldu. Onurlu bir şâha yakışmayacak şekilde zelil bir vaziyette bağışlanmasını istedi. Aksungur yüceliğine yakışır şekilde onu, bir defa daha affetti. Bir daha savaş yapmamak, sınırı yeniden kesin bir şekilde belirlemek, haraç vermek, Tanrı adına and içmek sureti ile bağışladı. Firûz, büyük bir iç eziklikle başkente döndü. Kısa zaman sonra hazırlıklarını tamamlayarak tekrar Aksungur'a ait araziye girdi. Her yeri yakıp yıktı. Bunu haber alan Akhun hükümdarı, Firûz'u yaptığı savaşta bir kere daha acı bir yenilgiye uğrattı. Kızı (Firûzdûht) ve hanımlarını ele geçirdi. Firûz bu savaşta hayatını kaybetti ve barışı bozmanın cezasını ödemiş oldu.24

Firûz'un halefi, Kavad idi. 484-531 yılları arasında saltanat sürdü. Batı ve Arabistan işleri dışında siyâsetinin ağırlığı yine Akhunlarla ilgili idi. Balaş ile taht kavgasını kaybeden Kavad, kurtuluşu ve yeniden tahtı elde etmeyi Akhunlar vasıtası ile gerçekleştirebildi. Aksungur ile dostluk tesis etti. Onun yardımı ile İran'a döndü. Ve tahtı ele geçirdi. Kavad, Medain'e gitti. Bu defa, Suhra krizi yaşandı. Ama, ülkeyi temelden sarsacak olan şey, Suhra meselesi değil, Mezdek'in tutumu idi. Yeni bir fikirle ortaya çıkan Mezdek, tahtı sarsacak kadar kuvvetlendi. Bir müddet sonra Kavad, mecbûren, ülkesini terk etti ve Akhunlara sığındı. Onlar, yine yardımcı kuvvet vererek, Mezdek tehlikesini bertaraf ettiler ve sonunda Kavad tekrar tahtına kavuştu.25

I. Husrev Anuşirvan (531-579) Kavad'ın halefi idi. Bu sırada Aksungur veya Taberî'nin bahsettiği Heyâtıla hükümdarı hayatta değildi.

Akhunların doğusundaki yeni siyâsi güç Türkler/Göktürklerdi. Bunlar, askeri ve ticâri yollar nedeni ile Akhunların rakibi idiler. Batıya doğru genişlemeleri için tek engel Akhunlardı.

Bu, nedenle, Sasani-Göktürk ittifakı yapıldı. Husrev ve Mukan'ın batıdaki temsilcisi İstemi Han ile birlikte Akhunların üzerine yürüdüler. Büyük bir zafer kazanarak, Akhunları hezimete uğrattılar. Hind kapılarına kadar Akhunlar büyük toprak kayıplarına uğradılar.26

V.z.r diye yazılan, Akhun reisi ile Akhunlar güçlerini iyice kaybetmiş oldular.

Hindistan'daki Akhunlar

V. yy.'ın ikinci yarısında, Akhunlar Ceyhun'u geçerek, Belh, Toharistan ve doğu kısımlarını ele geçirdiler. Aksungur adına hareket eden bir başka Hun grubu, Afganistan'ı burayı Hindistan'a bağlayan aşılması son derece zorluk arz eden geçitleri aşarak, Pencâb'ı istila ettiler. Kuşanlardan sonra yatışmış olan kuzeyden istilâlar bu defa bütün hızı ile Tigin unvanı taşıyan Toraman tarafından idâre edilmiştir. Akhunlar adına Hindistan'ın üst bölgelerinin gerçek ve ilk fatihi Toraman olmuştur. 500-515 yılları arasında saltanat sürdüğü anlaşılan Toraman, Tigin unvanı yanında, Maharaca, Şâh, Jauvla, Racadhiraca'yı da kullanmıştır. El-Birûnî'nin Laga-Turman'ı, Huna Raca sıfatı ile on beş yıl kadar Hindistan'da korkulan kimse oldu.27

Gandhra ve Sakala/Siyalkut'ta oturan, Hindistan'ın Attilası olarak tanımlanan Mihirakula, 515-550 yılları arasında, otuz yıldan fazla saltanat sürmüştür. Cosmos Indcopleustes, Hindistan gezisinde iken, üst ülkenin hükümdarı Gollas idi. Gollas: Gula: Kula okunuşu olan isim, Mihirakula'nın kendisi ile ilgilidir. Kaynaklarda ve paralarda, Bo (g) o Saho Zovolovo Mihroziki, Caturmukha-Kalkin: Kalkiraca yazılışı da Mihirakula'ya verilen sıfatlardı.

Mihirakula, babası gibi büyük bir liderdi. Kısa zamanda Hindistan'ın Ganj ve İndus bölgelerini kendi topraklarına kattı. Başlıca rakipleri maharaca ve racalar idi. Gupta birliği ile mücâdeleler de Akhun-Hind çatışmasının taraflarının temsilcisi idi.28

Hindistan'daki Akhun hakimiyeti, kuzeydeki çöküşle birlikte hızlandı. Mihirakula'nın halefleri ise Hindular karşısında başarılı olamadı. Önceleri mleccha, sonraları Huna diye tanınan bu Türkler, Alt Kıta'dan asimile sureti ile tehlikesiz hale getirildiler. Afganistan ve Pencâb'da ise "Şahî" sureti ile bir süre kendilerinden söz ettirdiler Gaznelilerin bölgeye gelişlerine kadar Akhun kalıntıları mutad hayatlarını devam ettirdiler. Kaynakların bildirdiğine göre Kalaçlar, Akhunların kalıntısı olarak, uzun zaman yaşadılar.29 XII. yy.'dan sonra da yine siyasi hâdiselere katıldılar hatta yine Türk menşeli Dehli sultanlıklarının kurulmasında rol oynayanlar arasında idiler. Kalaçların Dehli, Malva ve Bengale'deki hakimiyetleri ise XIII. yy.'dan sonradır.

Arap-Akhun Mücâdelesi

İslâmiyet, Arabistan'da ortaya çıktı. Bu dinin yayıldığı ve yayılmakta olduğu Doğulularca (Çinli müelliflerce) biliniyordu. Dört halife ile başlayan akınlar sonunda, koca Sasani Şahlığı tarihe karıştı. III. Yezdegird (632-651) son şah olarak tarihteki yerini aldı. Onun çağdaşı Tarhan Nizek idi. Türkçe Tirek ismi ile ilgisi olan Nizek, "Tarhan" unvanı ile dikkati üzerinde toplamıştır. Sasanilerden sonra Araplarla büyük mücadele yapmış, Toharistan ve Badgis yöresinde, önce Abdullah bin Amir sonra Kuteybe, VIII. yy. başında sistemli bir ilerleyiş ile Akhunları/Haytalları mağlup ettiler ve direnişin büyük lideri Nizek/Tirek Tarhan'ı öldürdüler. Taberî, Belazurî, Dineverî ve İbnü'l-Esir'den naklen bu acı son hakkında şunları yazmaktadır:30

“Nizek, bunun üzerine yanında Cebgûye, onun halifesi Sûl Tarhan, güvenlik kuvvetleri komutanı H.b.s Tarhan, yeğen Şükran (!) bulunduğu halde Kuteybe’nin bulunduğu yere geldiler. Haccac’ın mektubunun gelmesi beklenildi. Kırk gün sonra cevap geldi. Haccac Kuteybe’ye, Nizek’i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe, bunun üzerine Nizek’i yanına çağırdı ve boynunu vurdu. Başını Haccac’a gönderdi. Cebgûye Şam’a gönderildi. Velid’in ölümüne kadar orada kaldı. Kuteybe, Toharistan’dan ayrıldı ve Merv şehrine döndü”.

Böylece, 709-710 yılında, Toharistan’daki Akhun/Eftalit hakimiyeti de sona ermiştir.

Nizek Tarhan’dan31 sonra, bölgede İslâmiyet yayılmaya başladı. Eski dini koruyanlar, Budizm’den ayrılmayanlar ise “kafir” olarak nitelendirildiler. Akhunlar, şehir kültürünü benimsemişlerdi. Bunun yanında yerleşik düzende tarım hayatını devam ettirmişler, ticaret yolları üzerinde olmalarından dolayı yine eski zenginliklerini koruyabilmişlerdir. Çinli gezginlerin ifadesine göre dinî hürriyet sağlanmış ve Budistler, Toharistan, Belh, Tirmiz’de vihâralarında eğitim ve ibadetlerini devam ettirmişlerdi. Sangharamas denilen büyük yapı VII. yy. başlarında hâlâ ayakta idi ve Hsüen Tsang VII. yy.’ın ilk yarısında burayı ziyaret etmişti.32

Akhunlar, Hunların kolu ve devamı olarak İran, Çin, Hindistan’da göze çarptılar. Sasani-Türk/Göktürk işbirliği ile 557’de ortadan kaldırıldılar. Hindistan’da ise asimile sureti ile tarih sahnesinden silindiler. Savaşları ve muhteşem dünyaları tarih kitaplarında, kitabelerde ve paralarda yaşatılmaktadır. İleride bu konuda yapılacak arkeolojik çalışmalar ve elde edilecek her türlü belgelerle Akhun Tarihi daha da teferruat kazanacaktır.

1 J. N. Baunerjed, The Rise and Fall of the Kushana Empire, Calcutta 1962, s. 156-221; John M. Rosenfield, The Dynastic Arts of the Kushans, Los Angeles 1967.

2 Bkz: B. Ögel Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981, s. 19 vd.

3 Bkz: O. Szemerenyi, Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka, Wien 1980; K. Czegledy, Turan Kavimlerinin Göçü, Çvr: G. Karaağaç, İstanbul 1999, s. 159.

4 E. A. Thompson, The Heuns, Cambridge 1996, s. 19-31.

5 E. Gibbon, Barbarism and The Fall of Rome, New York 1962, s. 19-57.

6 C. C. Mierow, The Gothic History of Jordanes, Princeton 1915.

7 G. Nemeth, Attila ve Hunları, Çvr: Ş. Baştav, İstanbul 1962, s. 308.

8 B. A. Litvinsky, The Hephthalite Empire, Paris 1996, s. 136.

9 U. Thakur, The Hunas in India, Varanasi 1967, s. 66-69.

10 Gaya Magadh Üniversitesi eski Hind ve Asya Araştırmaları Uzmanıdır. Eserde D. S. Sircar'ın (Calcutta Üniversitesi Öğretim Üyesi) Önsözü vardır. A. L. Basham (Avusturalya Milli Üniversitesi Canberra) Kuzeybatıdan Hindistan'a giren Barbar/Mleccha yani Hunların tarihini için "En güzel tarih eseri" olarak nitelemektedir.

11 E. Chavannes, Documents sur Les Toukiveye (Turcs) Occidentoux, Paris 1941, s. 155, 158, 159, 200, 223.

12 B. A. Litvinsky, a.g.e., s. 135.

13 B. A. Litvinsky, a.g.e., s. 135.

14 B. A. Litvinsky, a.g.e., s. 135.

15 A. Biswas, The Political History of the Hunas in India, s. 27, 49, 67, 133. 454 yılı ile ilgili ve Skanda Gupta'nın mlecchas üzerine zaferinden bahsedilmektedir.

16 U. Thakur, The Hunas in India, s. 55, 216. “Hunadesa hükümdarı Durlabharaja”.

17 M. Tezcan, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara, DT. Erzurum 1996; B. Chattopadhyay, The Age of the Kushanas, Calcutta 1967.

18 Bunlar Fa-hian, Sung Yun ve Hsuan Tsang’dır.

19 U. Thakur, The Hunas in India, s. 33-61.

20 B. A. Litvinsky, s. 167-169.

21 U. Thakur, s. 55, 104, 205, 216, 219, 239.

22 Mes’udî, Mürüc ez-Zeheb: Les Prairies d’Or, yay: B. De Meynard-P. de Courteille, Beyrut 1966 I, s. 303.

23 Mes’udî, I, s. 305.

24 B. A. Litvinsky, s. 140.

25 B. A. Litvinsky, s. 140. Hurrakan oğlu Zarâdust tarafından kurulmuştur. Kavad (488-531) İran’da yayılmış ve Mezdek’in adı ile anılan inanıştır. Bkz., M. Guidi, Mezdek, İA., VIII, s. 204-205. G. Widengren, Xosrav Anosurvan; les Hephthalites et les Peuples Turcs Orientalia Suecano I (1952), s. 69-74.

26 E. Chavannes, a.g.e., s. 260.

27 U. Thakur, The Hunas in India, s. 86-131.; A. Biswas, The Political History of the Hunas in India, s. 56-67.

28 U. Thakur, s. 132-185.; A. Biswas, s. 68-129.

29 F. Köprülü, Halaç, V/I, s. 109-116.; E. Esin, Butan-ı Halaç, Türkiyat Mecmuası, XVII (1972), s. 44-60.

30 İbnü’l-Esir, El-Kâmil fi’t-Tarih IV, çvr: B. Eryarsoy, İstanbul 1986 s. 494-495.

31 B. A. Litvinsky, s. 179; E. Chavannes, s. 200.

32 Belh’de Nev-Bahar vardı. Bkz. N. Togan, “Peygamber’in Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın

Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, İTED IV/1-2 (1964), s. 21-64.

Akhunlar (Kionit / Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler / Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut [s.831-844]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Kionit-Eftalit Münasebeti

Kionit/Hyonlar hakkında ilim çevrelerinde bazı görüş ayrılıkları mevcuttur. Bir kısım araştırıcılar onları Eftalitlerle aynı topluluk kabul ederken, diğerleri birbirinden tamamen ayrı halklar olduklarına inanmaktadırlar. J. De Guignes, bu ayırımı yapmayan tarihçilerin başında gelmektedir. O, Eftalitlerin Maveraünnehir ve Horasan'daki faaliyetlerini Behram Gur (420-438) zamanında başlatmak suretiyle Hyonların siyasi varlıklarını dikkate almamaktadır.1 Halbuki görülecektir ki Eftalitler henüz bu sırada Sasani sınırlarına ulaşamamışlardı.

Hyon yani Akhunlardan Kionit (Chionitae) ismi ile ilk defa Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus bahsetmiştir.2 Ona göre Kionitler Sasani İmparatorluğu sınırlarına yakın bir bölgede yaşıyorlardı. A. Cunnigham, bu Kionitleri Toharlarla aynı topluluk kabul etmişti.3 Her Orta Asyalı toplulukta olduğu gibi Hyon/Akhunların da çeşitli boylardan meydana geldiğine şüphe yoktur. Hyonları teşkil eden boyları hem İskit ve hem de İssedon menşeli gösteren W. Samolin, onların zamanla Hunların hakimiyeti altına girdiklerine ve sırf prestij sağlamak amacıyla bu ismi muhafaza etmiş olabileceklerini düşünmektedir.4 Öte yandan K. Enoki, Eftalitlerin, kendilerini Soğdiana'daki Kionit hakimiyetinin varisleri olarak göstermek için bu adı taşıdıkları kanaatindedir.5 Halbuki W. M. Mc Govern, Kionitlerin Hunların bir grubu olduklarından şüphe etmemektedir.6 Şu husus kesin görünmektedir ki Eftalitler, Kuşanlarla Yüeçiler arasında

olduğu gibi, Kionitlerle benzer bir ilişki içerisinde idiler. Başka bir deyişle Eftalitler, bir zaman sonra Kionitlerin hakim kabilesi, veya boyu olmuşlardır.7 Nümizmatik delililer en azından böyle bir nazariyeyi yalanlamamaktadır.

R. Ghirshman, Eftalit paraları üzerinde Htaasah Ohio (NO): “Kionit (halkının) Kralı Hephtal” ve Akvnasahohiono: “Kionit (halkının) Kralı Akûn” yazılarını okumuştur.8 Bu bize idareci şahsın, ve yahut da mensubu bulunduğu boyun adını vermektedir. Akhun adının ilk şeklini belki de yukarıdaki ikinci parada aramak hiç de zor olmayacaktır. Para yazılarındaki bu tanıklığa rağmen, Eftalitlere Bedahşan dolaylarında ‘ana-yurt’ arayan ve onları İran menşeliymiş gibi kabul etmek eğiliminde olan K. Enoki’nin görüşü bu hususta doğru olmaktan çok uzaktır. Aynı zamanda To-pa Wei tarihinde görülen Hun adının, Kionit’in Çince transkripsiyonu olduğu da bilinmektedir.9 Soğdiana’daki hükümdar ailesinin ilk önceleri Un-na-sha adını taşıdığına daha önce işaret edilmişti. Hio (no)/Hyon/Hun şekli ile Kionitler Hind kaynaklarında Hunalar olarak görülmektedirler.10

Hunlar, M.S. 89-91 mağlubiyetini müteakip batıya çekilmişlerdi. Bu Hunların bir ileri geleni, idareci Kionit kabilesi üzerinde zorla hakimiyetini tesis etti.11 Böylece Hun gruplarından olan Kionitlerin başında yine bir Hunlu reis ya da hükümdar, onları Sogdiana’ya ve oradan Sasani İmparatorluğu sınırlarına doğru harekete geçirdi. Daha sonra doğudan gelen Eftalitler, Kionit boylarına üstünlüklerini kabul ettirerek önce bölgede hakim sülale ve giderek Sasanilerin can düşmanları oldular. Paralar üzerinde görüldüğü gibi, Hind kitabelerinde de Kionitlerle Eftalitler arasında hiç bir ayırımın yapılmaması ve her iki halk için de Huna adının kullanılması12 bu hakiki sebepten dolayıdır. Hyon, Kionit, Hyonaye vb. isimlerle anılan Hun topluluğu Akhunlardı ve onların hakimiyetine doğudan

gelen Eftalitler son vermişlerdir. Bu sebeble, G. Nemeth'e göre, Eftalitlere hâlâ eski adlandırma ile Akhun denilmesi yanlıştır.13

B. Kionitlerin Maveraünnehir
ve Horasan Hakimiyetleri

1. Sasanilerle İlk Temaslar

Sasani prensi Hürmüz, kardeşi Nersi (293-302)'nin saltanatı sırasında kuzeydoğudaki halklarla iyi ilişkiler kurmak için çaba sarfetmişti:

"Ipsos Persas ipsumque regem adscitis Saccis, et Russis, et Gellis petit frater Ormies" Bunlardan Sacciler Sakalar, Russiler Ammianus Marcellinus'un Eusenileri ve Gelliler de onun Gelanileri idiler.14 Fakat burada Kionitlere veya onlara işaret eden bir isme rastlanmamaktadır. Muhtemelen bu zamanda söz sahibi bir kuvvet halinde değillerdi. A. Marcellinus'un anlattığına göre, Roma ile savaş patlak verdiği sırada Şapur II, Kionit ve Euseni sınırlarında bulunuyordu. Eusenilerin Kuşanlar olduklarını biliyoruz. Kidara-Kuşanlar ile Kionitler arasındaki sıkı iş birliği sonucunda Kuşanşehir'i tehdit eden Sasani tehlikesi ortadan kalktığı gibi Sasaniler onlarla Roma İmparatorluğu'na karşı bir anlaşma ve ittifak da yaptılar.15 Bu sebeple 356 yılında Kionit Devleti'nin mevcudiyetinden şüphe edilemez. Şapur II, 358 yılında Amida'yı kuşattığı zaman Kionitler de onun yanında bu savaşa katıldılar.16 A. Marcellinus'a göre, Kionit kralı Grumbates, Şapur II'nin sol tarafında bulunmakla onun diğer müttefiklerinden daha üstün bir mevkide yer alıyordu.17

2. Su-t'e (Soğdiana)'nın fethi

Batı Hunları, 375'lerde Avrupa'yı istilaya giriştikleri sırada soydaşları olan diğer Hun boyları, yani Kionit/Hyonlar da Su-t'e (Soğdiana)'nin fethini gerçekleştirdiler. 437'de Orta Asya'ya gönderilmiş olan Çinli görevli Tung Yüan tarafından verilen malümatı esas alan Wei-shu, bu fütuhatı şöyle anlatmaktadır: "Eskiden Hunlar, (Su-t'e) kralını öldürmüşler ve bu ülkeyi

ele geçirmişlerdi. Kral Hu-ni'ye kadar üç nesil geçmiştir".[18] Su-t'e'yi Kırım'daki Soğdak kabul eden F. Hirth, Hun kralı Hu-ni'yi Attila'nın küçük oğlu Hernak ile aynı şahıs zannetmişti.[19] İlk bakışta burada hiç bir kronolojik güçlük görünmemektedir. Çünkü adı geçen kral, Kao-tsung (452-466)'un saltanatının başlangıcında To-pa Wei sarayına bir elçilik heyeti göndermiştir.[20] Fakat Tung Yüan da 437 yılında aynı hükümdardan söz etmektedir. Bu bakımdan K. Enoki, onun 437'de saltanat sürmüş olması gerektiğini ifade etmektedir.[21] O halde 437'den önce ve 452'den sonraki tarihler arasında Soğdiana'da hakim bir Hunlu hükümdarın varlığından şüphe edilmemesi gerekir.

Soğdiana'nın Kionit/Hyonlar tarafından ne zaman fethedildiği hakkında Wei-shu'daki kayıttan yaklaşık bir tarih elde edilebilir. Fetihten Kral Hu-ni'ye kadar üç nesil geçmiştir. Başka türlü ifade edilecek olursa, Hu-ni bölgeye hakim sülalenin dördüncü hükümdarıdır. Hu-ni'den önceki üç hükümdarın altmış yıl saltanat sürdükleri kabul edilecek olursa, Kionit/Hyonların 370-375'lerde Soğdiana'ya hakim oldukları anlaşılır. O. Maenchen-Helfen de bu fütuhatı 370-435 yılları arasındaki bir zamana yerleştirmektedir.[22] Yukarıda izah olunan sebeplerden dolayı şimdilik bir Eftalit işgalinden söz edilemez. Nitekim Çin kaynaklarında onlara ait ilk kayıt 456 tarihlidir ve bundan başka onların 400 yıllarında Çungaria steplerinde Avarların hakimiyeti altında küçük bir topluluk oldukları da bilinmektedir.[23] Çin kaynaklarında adları geçmeğe başladığı zamandan bir yıl sonra yani 457'de Yezdigerd II (438-457)'nin ölümü üzerine çıkan taht karışıklıkları sırasında İslâm kaynaklarında görülmektedirler.

Kionit/Hyonlar Soğdiana'yı fethettikleri sırada, Kidara/Kuşanlar da Baktria'da Üçüncü Kuşan Sülalesi'ne halef oldular. Daha önce Şapur II'nin müttefikleri oldukları gibi, şimdi her iki devlet Sasanilere karşı müşterek tavır aldılar. Doğudan Sasani sınırlarını zorlamağa başladılar. Şapur II'nin

371’den itibaren Roma ile savaşa tutuşması,24 bir dereceye kadar onların, başarılı neticeler elde etmelerine yaramıştır.

3. Horasan’da Kionit-Sasani
Mücadelesi

356’da devletlerini kurup, yaklaşık 370-375’lerde Soğdiana’yı fetheden Kionit/Hyonlar, Sasanilerin kuzey doğu komşuları olmuşlardı. İslâm kaynakları, “Türk-Hakanı”nın kalabalık ordusuyla Ceyhun’u geçip Horasan’a girdiğini ve Merv’e kadar ilerlediğini anlatırlar.25 De Guignes, Kionit/Hyonları Eftalit kabul ettiğinden Ceyhun’u Tirmiz üzerinden geçtiklerini söylemektedir.26 Halbuki Mes’udi, istila hareketinin Soğd’dan başladığına dikkati çekmektedir.27 Öte yandan Mukaddesi, daha uzak kuzeybatıda bir yerden, Derbend Demirkapısı’ndan İran’a girdiklerini belirtmektedir.28 Sasani topraklarını kuzeydoğudan istila eden Türkler, ancak Kionit/Hyonlar olabilirlerdi. Eftalitler ise Baktria’ya hakim olduktan sonra Sasanilerle mücadeleye girişeceklerdir. Bu durumda da akın yolları doğudan batıya doğru bir seyir takip edecektir. Halbuki bu çağda Türk adı geniş ölçüde İran’ın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda yaşayan topluluklar için kullanılmaktaydı.29 Bundan başka Behram Gur’un düşmanı Firdevsi’de “Çin Hakanı”, Mukaddesi’de “Hazar Hakanı” dır.30 Bunlar Eftalit hükümdarının adı olamaz. Çünkü bütün İslâm kaynakları Eftalit hükümdarından daha sonra “Melik ül-Heyatıla” diye bahsederek onu öncekinden ayırmaktadırlar.

Kionit hükümdarı yüzbinden fazla askerle Merv’e doğru ilerledi.31 Merv’i ele geçirdikten sonra şehrin yakındaki Kuşmihan’da ordugahını kurdu ve bugünkü Tahran’ın kuzeyindeki Rey’e kadar olan sahayı yağma ettirdi.32 İran halkı ve ileri gelenleri arasında büyük bir korku baş gösterdi. Nihayet Behram Gur, yerine kardeşi Nersi’yi bırakarak, hafif süvari birliği ile Erdebil, Amul, Gürgan ve Nesa yoluyla Merv yakınlarına vardı.33

Behram Gur yolda iken, onun düşmandan kaçtığına hükmeden İran halkı, Hakan'a elçiler yollayarak işi diplomasi yoluyla halletmeğe çalıştılar ve haraç ödemeği kabul ettiler. Buna karşılık Kionit/Hyonlar İran topraklarından çekileceklerdi.34 Hakan, zaferinden emin bir şekilde dönüş hazırlıkları içerisinde iken Behram Gur'un baskınına uğradı ve yenik düştü. Behram Gur, İran'ın üç yıllık vergisine eşit ganimet elde etti ve bu sebeple tebasını üç yıl vergiden muaf tuttu.35

Zaferden sonra Behram'ın, Hakan'ın tacını bir hatıra olarak Atropatene'deki Şiz ateşgedesine gönderdiği bilinmektedir.36 Asıl önemlisi, onun bu galibiyet ile toprak kazanıp kazanamamış olmasıdır. Kionit ordusu dağıldıktan ve Türk gücü kırıldıktan sonra, Behram'ın bizzat37 yahut da komutanlarından biri38 Maveraünnehir üzerine yürüdü. İran milli destanına göre, Behram Gur daha Merv'de iken Buhara'ya sefer yapmayı tasarlamıştı. Çünkü kendisine karşı koyacak bir kuvvetin kalmadığını düşünüyordu. Ancak Ceyhun'u geçer geçmez karşısında yine Türkleri buldu. Onlarla bir anlaşma yaparak Firabr'ı sınır tespit etmek zorunda kaldı.39 Taberi de Sasanilerin bütün Maveraünnehir'e hakim olduklarını söylememektedir. Sözde sadece vergi ile yetinilmiştir.40 Böyle kesin olmayan bir vergiye bağlama hikayesi ile bölgenin Türklerin elinden çıktığını kabul etmek mümkün değildir.

Taberi'ye göre, Behram Gur, sahip olduğu topraklara valiler tayin etti. Kardeşi Nersi'yi Horasan valisi yaptı ve Belh'de oturmasını emretti.41 Sasani hakimiyetinin Belh'e kadar ulaştığına işaret eden başka bir kayıt yoktur. Muhtemelen bu, Taberi'nin yaşadığı çağda Belh'in Horasan'ın merkezi olması ile izah olunabilir. Aynı şekilde Firdevsi, Şöhre adında bir İranlının, Behram Gur tarafından Turan'a, yani Maveraünnehir'e "hükümdar" tayin edildiğini söylemekte42 ise de bu hususta onun doğru

kabul edilmesi mümkün olamaz. Çünkü sınır Firabr'dan geçiyordu ve onun ötesinde artık Sasani nüfuzu söz konusu değildir.

Firabr'ın komşu bir memleket ile Sasaniler arasında sınır olması[43] meseleyi daha da zorlaştırmaktadır. Taberi, "Türkler" olarak adlandırdığı Kionit/Hyonları hiç şüphesiz tanıyordu. Halbuki o, "Türkler"le Sasaniler arasında bir sınır değil, "komşu ülke" ile İran arasındaki sınırdan bahsetmektedir. Acaba Kionit/Hyonların bir aralık duraklamalarından doğan boşluğu Belh'deki Kidara-Kuşanlar, yahut da İlk Eftalitler mi doldurmuşlardı? İkinci ihtimal daha kuvvetli görünmektedir.

4. Horasan'ın Fethi

Kionit/Hyonlar 428 yenilgisinden sonra, Behram Gur'un ölümüne kadar Ceyhun'u geçmemiş görünmektedirler. Fakat onun ölümünü haber alır almaz, Sasani sınırlarını tehdit etmeğe başladılar.

Tahta yeni geçmiş olan Yezdigerd II (438-457), Doğu Roma'ya karşı sefer hazırlıkları içerisindeydi.[44] Fakat aynı zamanda bir yandan Talekan bölgesindeki Kidara-Kuşanlar, bir yandan da Kionit/Hyonlarla mücadele etmek zorunda bulunuyordu.[45] İslâm kaynakları Yezdigerd II zamanında savaşların sona erdiği ve dünyanın süküna kavuştuğunu söyleyerek bu hadiseleri bilmemezlikten gelirler. Sadece Gerdizi'nin bir işareti, "huzur içerisindeki İran" anlayışını ters yüz etmeğe yetmektedir. Yezdigerd II, Ermeniyye ile Hazar Denizi arasında Bab ül-Ebvab (Derbend Demirkapısı)'a kadar büyük bir surun inşasını başlatmıştı.[46]

Her halde bu şekilde tedbire başvurmasının sebebi, hâlâ mevcut olan Kionit tehlikesi idi. Kionit/Hyonların yeniden Horasan'a girmeleri üzerine Yezdigerd II 443 yılında askeri zaferler kazanmak umuduyla Nişapur'da ordugahını kurdu ve sekiz yıl boyunca Kionit/Hyonlarla savaşı sürdürdü. Başlangıçta onlara karşı bazı küçük başarılar elde ettiyse de 455 yılında Horasan'a girmelerine mani olamadı.[47] Bütün Sasani birlikleri geriye, asıl

İran topraklarına çekildi. Yezdigerd II'nin de eski seferlerinde kazanmış olduğu üstünlük de son buldu.48 Bu devreye ait kaynaklarda, savaşların nerede olduğu ve ne şekilde cereyan ettiği hakkında bilgiler bulunmamaktadır. Kesin olan bir şey varsa, o da Horasan'da Kionit/Hyon hakimiyetinin yerleşmiş olduğudur.

C. Eftalitlerin Maveraünnehir ve Horasan Hakimiyetleri

1. Eftalitlerin Batıya Hareketi

Eftalitlerin ataları, M.S. 400'lerde Çungarya steplerinde Avarlar (Juan-juanlar)'a bağlı Hua adında küçük bir oymaktan gelmektedirler.49 Bu tarihten evvel, yani Çin sarayına ilk elçilik heyetlerini gönderdikleri 456 yılından elli altmış yıl kadar önce kurulduklarına dair Çin kaydı şüphe ile karşılanmaktadır.50 Huaların Orta Asya'dan batıya doğru yayılmaları, Kuzey Wei hükümdarı Wu-ti (424-452)'nin Juan-juanlara karşı giriştiği intikam savaşları sonunda, Juan-juanların güçten düşmelerine müteakip olmuştur.51 Bu hadise 429'da cereyan etmiştir ki akabinde Weiler, Orta Asya'daki küçük devletleri birer birer hakimiyetleri altına almışlar52 ve muhtemelen bu hakimiyeti kabul etmek istemeyen Hua oymağı batıya doğru çekilmiştir. Sonraları bu halk Hua adını kaybederek Ye-ta diye adlandırıldı.53 Ye-ta teriminin, Huaların hükümdar ailesinin adı olduğu sanılmaktadır.54

Eftalitlerin batıya, yani Maveraünnehir'e gelişleri 429 yılından sonradır. Aynı tarihlerde de Kionit/Hyonlar Sasanilere yenilmişler ve Maveraünnehir'e çekilmişlerdi. Şu halde biri To-pa Wei, diğeri Sasani baskısı sonucu her iki topluluğun biriktiği saha Maveraünnehir'di. Bu arada Ceyhun'u geçen Behram Gur'un "Türkler" tarafından karşılandığını da unutmamak gerekir. Bu Türklerin, Kionit-Hua konfederasyonu olabileceği ihtimali gözden uzak bulundurulmamalıdır. Hualar fazla güçlü olmadıklarından Kionit/Hyonlar üzerinde hakimiyet tesis

etmiş olmaları şimdilik söz konusu değildir. Daha sonra bu hakimiyet gerçekleşecek ve Hualar, özellikle Eftalit sülalesi, sözü edilen konfederasyonun idareci zümresini teşkil edeceklerdir. Hualar, daha önce Yüeçilerin K’ang-chülere yaptıkları gibi Maveraünnehir’i Kionit/Hyonlara terkederek Ceyhun’un güneyine indiler. Buraya hakim Dördüncü Kuşan Sülalesi, yani Kidara-Kuşanları tehdit etmeğe başladılar.55

2. Horasan’ın Fethi

Eftalitler, Ceyhun’un güneyine indikleri vakit ilk ele geçirdikleri yer Valvalic olmuştur. Valvalic’in, Heyatile yani Eftalit ülkesi olduğu Hudud al-Alem müellifince tasrih olunmaktadır.56 Valvalic, bugünkü Kunduz dolaylarında, Çin kaynaklarının Huo’su idi.57 Bu sırada fazlaca mühim bir kuvvetleri yoktu. Ancak beş altı bin asker çıkarabiliyorlardı.58 Yukarıda işaret olunduğu üzere Kidara-Kuşanlardan Belh’i aldılar. Aynı zamanda 455’lerde Gupta İmparatorluğu’na saldırdılar, fakat onlar tarafından geriye atıldılar.59 Gerek Belh’in fethi ve gerekse Guptalara saldırı, beş altı bin askerle yapılabilecek bir iş değildi. Öyle anlaşılıyor ki Eftalitler, bölgede güçlerini arttırmışlar, Kionit/Hyonların da birliğe katılmaları ile düzenli ve büyük ordulara sahip olmuşlar, ancak bundan sonra 456 yılında ilk elçilik heyetlerini To-pa Wei sarayına göndermişlerdir. Ertesi yıl, yani 457’de Firuz’un Sasani tahtına geçişi münasebetiyle İslâm kaynaklarında Eftalitlerden bahsedilmesi bu hususu doğrular mahiyette görünmektedir.

Wei-shu’dan anlaşıldığına göre, Ta-Yüeçiler, Juan-juanların saldırılarına karşı koyamayarak batıya çekilmişler ve Po-lo şehrinde yerleşmişlerdi.60 Aşağı yukarı 450 yıllarına ait Ta-Yüeçiler hakkındaki bu kayıt, aynı zamanda Eftalitlerin Doğu Horasan’daki durumlarını düşündürmektedir. Eğer Po-lo, J. Marquart’ın zannettiği gibi Krosnovodsk körfezinin dağusundaki Balxan idiyse61 onların, Merv merkez olmak üzere Ceyhun

vadisinden Hazar Denizi ve Aral Gölü'ne kadar olan sahayı hakimiyetleri altına almış oldukları söylenebilir. Nitekim Yezdigerd II'nin ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht mücadelelerine müdahale edebilecek kadar güçlü görünüyorlardı. Eftalit hükümdarı, Firuz'a bir ordu vererek, kardeşi Hürmüz'e karşı ona yardımda bulundu.62 Aşağıda izah olunacağı gibi, Eftalitler henüz bu sırada Maveraünnehir'e hakim olabilmiş değillerdi. O halde Firuz'a yardım eden Eftalit hükümdarı kuvvetini başka bir sahadan ve aynı zamanda oldukça geniş bir sahadan almış olmalıydı. Bu saha, Sasanilere de çok yakın olması itibariyle Horasan'dı.

Eftalitler Horasan'da yerleştikten sonra, merkezlerini kendi topraklarının güneybatı ucundaki Badğis mıntıkasında kurdular. Kidara-Kuşanları bu topraklardan zorla söküp atmışlardı. O yüzden onlar, bölgede önceki sülalelerin yani Kuşan soylu hanedenların varisleri şeklinde değil, istilacı güçler olarak kabul edildiler.63 Horasan'ın ele geçirilişinden kırk elli yıl sonra Eftalitler, Gandara'yı da Kidara-Kuşanlardan aldılar.64 Firuz Eftalit hükümdarından yardım istediği zaman, kendisine Talekan'da oturması emredilmişti.65 Öyle anlaşılıyor ki Talekan 457'lerde Eftalit sınırları içinde bulunuyordu. C. Huart ise, Talekan'ın Tirmiz'le birlikte Firuz hükümdar olduktan sonra Eftalitlere verildiğini belirtmektedir.66 Bu davranış, Eftalit yardımına karşılık daha önce yapılmış olan anlaşmanın bir gereği idi ve aynı anlaşma ile Ceyhun'un batısındaki Vaşgird de Eftalitlere terkedilmişti.67 Bu suretle Ceyhun'un batısında Horasan'ın doğu bölümü, yani batıda Talekan'dan doğuda Tirmiz'e ve kuzeyde Firabr'dan güneyde Bamiyan'a kadar olan saha Eftalitlerin hakimiyetine geçmiş oluyordu. Eftalit başkenti Badğis ve hinterlandı emniyet altına alındı ve bu şehir, Sasanilere karşı askeri üs haline getirildi.68 Eftalit orduları Sasanilere karşı buradan harekete geçiyorlardı.

Procopius’a göre, Eftalit-Sasani mücadelesi başladığı sırada Eftalitler Gorgo şehrinde oturuyorlardı.69 De Guignes, Gorgo’nun Harizm’de olabileceğini zannetmektedir.70 A. Cunnigham ise burayı Hazar Denizi’nin güney doğusundaki Hyrkania’nın başkenti Gürgan ile aynı yer kabul eder.71 Eldeki bazı bilgilere göre, Gorgo Çin kaynaklarının Hua, yahut Hua-lo’su idi ve bugünkü Gur mıntıkasına tekabül ediyordu.72 Bu durumda Eftalitlerin hakimiyet sahaları, bugünkü Herat da dahil olmak üzere Heri Rud (Herat Irmağı)’a kadar yayılıyor, başka bir deyişle Horasan’daki Eftalit-Sasani sınırını Herat ırmağı çiziyordu.

3. Maveraünnehir’in Fethi

Maveraünnehir’deki Eftalit fütuhatı, Horasan ve bilhassa Belh’in fethinden daha değişik bir mahiyet arzetmektedir. Eftalitler, Belh başta olmak üzere bütün Doğu Horasan’ı yerleşmek amacıyla fethettikleri halde, Maveraünnehir’i vergi karşılığı kaderiyle başbaşa bırakmış görünmektedirler.73 To-pa Wei sarayına Su-t’e’den 435-473 ve Hsi-wan-chin’den 473-509 yılları arasında onar elçilik heyeti gönderildiğine dikkati çeken K. Enoki, Maveraünnehir’in Eftalitler tarafından fethi ile buradaki Kionit/Hyon hakimiyetinin son bulduğuna inanmaktadır. Ona göre, bu fütuhat 467-473 yılları arasında ‘başlamış ve 479’da tamamlanmıştır.74 J. Harmatta, Eftalitlerin 466 yılında Soğdiana’ya saldırdıklarını ve bölgeyi Kidarit/Hyonların elinden aldıklarını söylemektedir.75 Bununla birlikte R. Grousset daha erken bir tarih (440 yılı) vermekte ve fütuhatı Horasan’ın fethinden önceye yerleştirmektedir.76 Halbuki Maveraünnehir, Horasan’dan daha sonra fethedilmiş ve buradaki Wen (Un/Hun/Kionit) hakimiyeti son bularak Chao-wu prenslikleri ortaya çıkmıştır.

4. Chao-wu Prenslikleri

K’ang-chü hanadanının mensup bulunduğu Chao-wu ailesi, hiç bir dış baskı olmaksızın Maveraünnehir ve Horasan’ın bir kısmını kendi aralarında

paylaştılar. Böylece Chao-wu sülalesine mensup dokuz prenslik ortaya çıkmış oldu.77 Bu prenslikler şunlardı:

1) K'ang (K'ang-kuo): T'ang-shu'ya göre K'ang, Sa-mo-chien yahut Hsi-wan-chin diye de bilinmekteydi. Merkezi Na-mi (Zerefşan) ırmağının güneyinde olup, kuzeyinde Orta Ts'ao, doğusunda Ts'ao, güneyinde Shih ülkeleri vardı. Burası Chao-wu hanedanının merkezi olan Semerkand'dı. Diğer sekiz prenslik ayrı idarelere sahip olmalarına rağmen Semerkand'ı üstün ve kendileri için model kabul ediyorlardı.78

2) Ts'ao (Ts'ao-kuo): Semerkand'ın doğusunda bulunan Ts'ao Prensliği, Doğu, Orta, Batı ve sadece Ts'ao olmak üzere dörde ayrılmıştı.79 T'ang-shu sadece üç Ts'ao prensliğinin varlığından söz etmektedir: Orta Ts'ao (Ch'un Ts'ao), Doğu Ts'ao (Tung Ts'ao) ve Batı Ts'ao Hsi Ts'ao). Doğu Ts'ao, İslâm kaynaklarının: Uşrusana'sı, Orta Ts'ao Kebudenkes'i ve Batı Ts'ao da İştihan'ı ile aynı yer kabul edilmektedir.80 Semerkand ile Batı Ts'ao arasında 100 li, Orta Ts'ao arasında 50 li'lik mesafeler vardı.81 Hsüan-tsang'ın Semerkand'ın kuzeyinde gösterdiği Kie (Ki veya Ka)-pu-tan-na ülkesi, seyahatnameyi notlandıran şahıs tarafından Ts'ao-kuo, yani Ts'ao Krallığı şeklinde adlandırılmıştı. Muhtemelen bu adlandırma sadece Orta ve Batı Ts'ao için geçerlidir.82 Orta ve Batı Ts'ao'nun herbirinin merkezi 4 li kare olup, onar binden fazla askere sahiptirler. Doğu Ts'ao'nun merkezi daha küçük (3 li kare) ve askerleri daha azdı.83

3) Mi (Mi-kuo): Semerkand'dan 100 li kadar uzaktaydı. Prensliğin merkezi Na-mi (Zerefşan) ırmağının batısında yer almıştı. Burası da İslâm kaynaklarının Maymurg'u ile birleştirilmektedir. Merkezinin genişliği 3 li kare idi.84

4) Shih (Shih-kuo): Hsüan-tsang'a göre, Semerkand'dan 300'li uzakta olup Ka-shuang-na diye de adlandırılmaktaydı. Diğer kaynakların Ke-shih olarak isimlendirdikleri bu prenslik, Keş topraklarına tekabül ediyordu.

Merkezi, Şehr-i Sebz ile aynı yerdi. Bu merkez 2'li kare olup, 1.000 kadar askeri vardı.85

5) Na-se-po (Na-se-po-kuo): Shih Prensliği'nden 200 li batıdadır. Burası İslâm kaynaklarının Nahşab'ı ile aynı yer kabul edilmektedir. Zaten Çince adının Nahşab'a tam bir benzerliği mevcuttur.86 Arapların Nesef dedikleri yerdi.87 Şehre, XIV. yüzyılda Karşi adı verildi.88

6) Ho (Ho-kuo): Sui-shu'da burası Na-mi (Zerefşan) ırmağının bir kaç li güneyinde gösterilmekte ve T'ang-shu'da eski K'ang-chü toprağı Fu-mo ile birleştirilmektedir. Halbuki buranın İslâm kaynaklarının Küşani, yahut Küşaniyesi olduğundan şüphe edilmemektedir.89 Hatta burası Yakut'a göre, Soğd şehirlerinin en kuzeyde olanı idi.90 Hsüan-tsang'da K'u-shuang-ni-ka olarak zikredilen Ho Prensliği, Ts'ao Prensliği'nden 150 li batıdaydı. Semerkand'dan uzaklığı ise 300 li'yi buluyordu. Başkentinin alanı 2 li kare olup, 1.000 askeri vardı. Prens, altından koyun tahtta otururdu.91

7) An (An-kuo): Sui-shu, An'ın, Han çağının An-hsi'si olduğunu söylerken, T'ang-shu, buraya Pu-huo ya da Pu-ho denildiğini kaydetmektedir. Bu krallık batıda Wu-hu (Ceyhun) Irmağı ile sınırlanıyordu. Pu-ho, şüphesiz İslâm kaynaklarının Buhara'sıdır.92 Küçük An (Hsiao An) ve Büyük An (Ta An) olmak üzere iki An prensliği mevcuttu. Ho prensliğinden 200 li batıda bulunan Küçük An'a Hsüan-tsang tarafından işaret edilmektedir ki seyahatnameye not düşen şahıs buranın Doğu An (Tung An) olduğunu söylemektedir.93 Ho-han, yani Küçük An yahut Doğu An prensliği İslâm kaynaklarının Harganket'i ile birleştirilmektedir.94 Küçük An Prensliği'nin 400 li (T'ang-shu'ya göre 100 li) batısında yer alan asıl An veya Büyük An'a, ilk Weiler zamanında Nu-mi deniliyordu. Bu isim İslâm çağında Buhara'nın merkezi Numigket'e tekabül etmektedir.95

8) Mu (Mu-kuo): Wu-hu (Ceyhun) ırmağının batısında, eski An-hsi sahasında bulunuyordu.96 Prensliğin merkezi 3 li kare olup, 2.000 askeri vardı. Kuzeydoğudaki An Prensliği'nden 500 li, batıdaki Sasani hükümet merkezinden 4.000 li uzaktaydı.97 Başkentinin çok küçük oluşuna dikkati çeken J. Marquart, Mu'nun tavsifinin Merv er-Rud'u düşündürdüğünü ifade etmektedir. Fakat An, yani Buhara ile Merv er-Rud arasındaki mesafe 500 li'den fazla olduğu gibi, bu sıradaki siyasi durum da Mu'nun Merv er-Rud olduğunu düşünmeyi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple K. Shiratori, Mu'yu Amul ile aynı yer kabul etmektedir.98

9) Wu-na-ho (Wu-na-ho-kuo): Mu Prensliği'nden 200 li uzaklıkta, Wu-hu (Ceyhun) ırmağının batısında, eski An-hsi sahasındaydı.99 Merkezi oldukça küçüktü ve ancak bir kaç yüz askeri vardı. J. Marquart, Wu-na-ho'yu İslâm kaynaklarının Andhudu ile aynı yer kabul etmekte, fakat bu birleştirme K. Shiratori tarafından tasvip edilmemektedir.100

Maveraünnehir'de yerleşmek niyetinde olmayan Eftalitler, şimdi bu küçük prensliklere üstünlüklerini kabul ettirebilmek için uğraşıyorlardı. En sonunda buna muvaffak oldular. Eftalit hakimiyetini benimseyen Chao-wu prenslikleri vergi ödeme karşılığında, bulundukları bölgede yine kendi reislerinin idaresinde kaldılar. Merkez kabul ettikleri Semerkand başta olmak üzere Eftalit hükümdarından habersiz, yahut imtiyazlı olarak Çin sarayına elçilik heyetleri göndermeğe devam ettiler.101

5. Horasan'da Eftalit-Sasani

Mücadelesi

Firuz, tahta geçişi sırasında yardımlarını gördüğü Eftalitlere karşı silaha sarılmakta gecikmedi. 465 yılında, Eftalitlerin sınır kasabası Balaam'ı ele geçirdi.102 Eğer Balaam, De Guignes'nin zannettiği gibi Talekan idiyse, Sasanilerin Heri-Rud'u aşarak tekrar Horasan'ın büyük bir bölümüne hakim olduklarını kabul etmek gerekir. A. Christensen'e göre, Firuz'un

topraklarını ele geçirdiği topluluk, Kidara-Kuşanlardı ve onlar bu mağlubiyet üzerine Kandehar'a çekilmişlerdi.103

Sasani hükümdarı, 475 yılında ikinci defa sefer hazırlıklarına girişti. Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Gürgan'ı askeri merkez haline getirerek, bütün birliklerin burada toplanmasını emretti. Hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz büyük bir orduyu Horasan'a sevketti. Eftalit hükümdarı da Badgis'ten harekete geçti ve başarılı bir taktik sonucu Firuz'u dört taraftan kuşattı. Onun Gürgan ile temasını kesti.104 Hiç bir kurtuluş umudu kalmayan Firuz'la alay edercesine, huzuruna gelip yere kapanmasını ve bir daha Eftalitlere karşı savaşmayacağına, aradaki sınırı geçmeyeceğine dair yemin etmesini istedi.105 Taberi ve Yakut gibi İslâm müellifleri, benzer şartları ihtiva eden bir barış anlaşması ile Sasanilerin Ahşunvar'a müracaat ettiklerini anlatmaktadır.106 Bu anlaşma ile Firuz, oğlu Kavad'ı Eftalit sarayına göndermek zorunda kalmıştır.107

Sasani gururuna indirilen bu ağır darbenin intikamını almak için Firuz, 484 yılında tekrar harekete geçti. Hyrkania'da iken memleketin her tarafından askerler gelip ona katıldılar.108 Firuz'un harekat üssü yine Gürgan idi. Firdevsi, Sasani ordusunun Merv'den Amul'a, oradan da Behram Gur zamanında sınır tespit edilen Firabr'a ulaştığını, buna karşılık, Ahşunvar'ın ordusuyla Semerkand önlerine geldiğini anlatmaktadır.109 Sasani şahının Eftalit toprakları içerisinde bir süre ilerlediğini biliyoruz. Fakat Sasanilere göre çok doğuda ve Eftalitlerin de oldukça kuzeyinde bulunan bir yerin savaş alanı seçilmesi mümkün değildir. Sasani ordularının Bizans kaynağında zikredilen Gorgo'ya doğru ilerlediğini, Eftalitlerin boşalttıkları bu şehri ele geçirdikten sonra ileri harekata devam ettiklerini Procopius'tan öğrenmekteyiz.110 Mes'udi de Firuz b. Yezdigerd'in, Ahşunvar tarafından Horasan şehirlerinden Merv er-Rud'da öldürüldüğünü haber vermektedir.111 Öyle anlaşılıyor ki Firuz, doğrudan doğruya

Eftalitlerin kraliyet merkezi üzerine yürümüş, savaş da Maveraünnehir’de değil, Horasan’da cereyan etmiştir.112

Eftalit ileri gelenleri Ahşunvar’ı, önceki anlaşma ile Sasanilere her şeyin bağlı olduğu elverişli bir zaman bırakmakla suçluyorlardı.113 Fakat Ahşunvar, plan gereğince Firuz’u beklediği yere çekti ve mağlup etti. Başta Firuz olmak üzere bütün Sasani soyluları ve ordusu kılıçtan geçirildi. Güya bu hadiseyi haber alan Sasani komutanı Suhra, kalabalık bir ordu ile Ceyhun’a doğru ilerlemiş ve İranlılardan alınan esirlerle ganimet malların iade olunmasını sağlamıştı.114 De Guignes de bu hikayeyi aynen kabul etmiş ve İslâm kaynaklarının bildirdiklerinin dışına çıkamamıştır. Onun anlattığına göre, Suhra Merv’e varınca Eftalit hükümdarını tehdit eden ve aşağılayan bir mektup göndermiş, onun cevabı üzerine Merv’den harekete geçerek Kuşmihan’a gelmiş, Ceyhun’u geçerek Beykend önlerinde Eftalitlerle savaşa tutuşmuştur.115 Gerçek olan şudur ki İran tarihçileri, kendi milletlerinin şerefini korumak için bu hikayeyi uydurmuşlardır.116

Eftalitler, zaferden sonra İran topraklarına girerek Merv er-Rud ve Herat şehirleri ile birlikte daha bir kaç eyaleti idareleri altına aldılar.117 İranlılar vergi ödemek zorunda bırakıldıkları gibi, Firuz’un oğlu Kavad’ın Eftalit sarayında gözetim altında tutulması halinin devam etmesine de ses çıkaramadılar. Böylece, 464-485 yılları arasındaki Eftalit-Sasani savaşları sonunda Ceyhun’un güneyinde ve batısındaki pek çok şehir ve kasaba, bir daha İranlılara geçmemek üzere Türk toprakları haline geldi.118

Firuz’un ölümünden sonra tahta kardeşi Balaş geçirildi. Fakat Sasanilerin durumu oldukça kötü idi. Firuz zamanında, bazı büyük ve bakımlı şehirler Eftalitlere terk olunmasına rağmen, onların baskıları azalmamış, İran kölelik bağından ve esaret zincirinden kurtulamamıştı. 484 savaşında büyük komutanların ve devlet adamlarının yok oluşları, öte yandan Eftalitlere vergi ödenmesinden doğan mali külfet, durumlarını daha

da zorlaştırmaktaydı. Sasani tahtına Eftalitler nezdindeki Kubad'ın seçilmesi, Eftalit baskısını azaltacak sanılıyordu.119

6. Eftalitlerin Horasan'da

Yerleşmeleri

Procopius, Firuz'un ölümünden sonra Eftalitlerin iki yıl bütün İran'a hakim olduklarına işaret etmektedir ki bu, Türk nüfuzunun İran topraklarını kapsaması bakımından önemlidir.120 Bu durumda Sasaniler, Eftalit ülkesine akın yapmak veya orayı istila etmek teşebbüslerinden tamamen vazgeçmiş görünüyorlardı.121 İslâm kaynakları, Kavad'ın saltanatı sırasında zuhur eden Mazdek isyanı ile Kavad'ın tahttan indirilip hapsedildiğini, hapisten kurtulduktan sonra Eftalit hükümdarından yardım alarak tekrar tahtını ele geçirdiğini anlatmaktadırlar. Bu yardıma karşılık Kavad, Eftalitlere vergi ödeyecek ve sınırlardaki ihtilaf konusu toprakları onlara terkedecekti.122 Dineveri'de Sasaniyan, Firdevsi'de Çegani olarak geçen bölge yahut şehir bu yardıma karşılık Eftalitlere terkolunmuştu.123 Halbuki Arapların Saganiyan olarak söyledikleri Çağaniyan bölgesi Eftalit-İran sınırında değil, çok daha doğuda, Güney Maveraünnehir'de bulunuyordu.

Sasani Şahı Kavad, kararlaştırılan vergiyi ödeyebilmek için Konstantinopolis (İstanbul)'dan borç para bulmağa çalıştı. Fakat İmparator Anastasius, ezeli düşmanının isteğini geri çevirdi. Bu şekilde hareket etmekle o, bir yandan Sasanilerin Eftalitlerle düşmanlıklarının devamından yarar umuyor, öbür yandan da Kavad'ın alacağı para ile kendisine karşı ordular kurulması ihtimalini bertaraf etmek istiyordu.124 Talebinin reddedildiğini gören Kavad, Bizans'a savaş açtı. Bizans elindeki Armenia'ya bir ordu gönderdi. Bu orduda Procopius'un 'Saberoi' dediği Sabir Türklerinden üç bin kişi bulunmaktaydı.125

Sasani-Bizans savaşlarından istifade eden Eftalitler, bir an için bütün dikkatlerini doğuya çevirme imkanına kavuştular. 491 yılından sonra Kao-ch’e Türkleri üzerine başlattıkları saldırılar, 510’da bir neticeye ulaştı. Kao-ch’e hükümdarını öldürüp oğlunu tutsak aldılar.126 Böylece Eftalitler, doğuda Karaşahr ve Turfan bölgelerine hakim oldular.127 Öte yandan Kavad, Hazar Kapısı’ndan çeşitli Türk boylarının saldırıya geçmesi üzerine Bizans imparatoru ile yedi yıl süreli bir barış antlaşması yaptı (505 veya 506). Çok geçmeden Eftalit-Sasani savaşları yeniden başladı. 513 yılına kadar aralıklı olarak devam etti. Fakat bu hususta olayların ayrıntıları hakkında elde yeterli kaynaklar bulunmadığından taraflar arasında mevcut durumun muhafaza edildiği neticesine varılmaktadır.128

Husrev Anuşirvan (531-579) tahta geçtiği zaman, Çin Hakanı ona bir mektup göndererek Eftalitler aleyhine ittifak teklif etti.129 Firdevsi’deki Çin Hakanı, De Guignes’nin zannettiği gibi Juan-juan hükümdarı olmayıp, Batı Göktürk Kağanı İstemi idi. Eftalitler, önce doğudan gelen soydaşları Göktürklere Maveraünnehir’deki hakimiyetlerini kaptıracaklar ve daha sonra da Horasan ellerinden çıkacaktır. Bu konuya aşağıda temas edilecektir.

Göktürkler Çağında

Maveraünnehir ve

Horasan’da Türkler

A. Göktürk Siyasetinin Esasları

Orta Asya’da, Göktürkler ilk defa bir dünya devleti olarak ortaya çıktılar. Dünya siyasetinde birden fazla devletle aynı anda ilişkiler kurmak, anlaşma ve ittifaklar yapmak suretiyle de ağırlıklarını hissettirdiler. Bu zamana kadar Orta Asya’da görülen ikili savaş-barış münasebetlerinin yerini çok yönlü kuvvetler dengesi politikası aldı. Bu Türkler için yeni bir şey olup, ileri devlet anlayışlarının bir gereği ve görünümü idi.

Göktürk politikasının esasını şu şekilde özetlemek mümkündür: Önce Juan-juanlara karşı Batı Weileri ile anlaşma yapmak, Juan-juanlar ortadan kaldırıldıktan sonra, Sasanileri kendi yanına çekerek Eftalitlere son vermek, İran'a karşı Bizans İmparatorluğu ile ittifak ve bundan çıkar sağlamak, nihayet her iki devlete üstünlüğünü kabul ettirebilmek için kuvvete başvurmak. Bu politika sırasıyla uygulama alanına konulacaktır.

1. Göktürk-Batı Wei Antlaşması ve
Juan-juanların Yıkılışı

VI. asrın ilk yarısında Orta Asya'da iki büyük imparatorluk görülüyordu. Biri Yukarı Yulduz'dan Merv'e, Balkaş ve Aral göllerinden Pencab'a kadar hakimiyetlerini yaymış olan Eftalitler, diğeri de Mançurya sınırlarından Balkaş'a ve Orhun'dan Çin Seddi'ne kadar olan sahayı ellerinde tutan Juan-juanlardı. Her iki imparatorluk müttefik olup, kız alıp vermek suretiyle aralarında akrabalık da kurulmuştu.130 Kuzey Çin'i bir buçuk asır tek idare altında birleştiren To-pa Weiler, 534'te parçalanarak Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar.131 To-palar başlangıçta Türk adet ve geleneklerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Bu yüzden Kuzey Çin, Çinliler tarafından hemen hemen boşaltılmıştı. Onbinlerce Çinli, Yang-tse'yi geçerek güneye inmiş ve hatta Lo-yang'ın devlet merkezi seçilmesi bu göçü hızlandıran, bilginlerin bile güneye kaçmasını sağlayan bir etken olmuştur.132 Buna rağmen, To-palar zamanla Türk özelliklerini yitirdiler. İsimler başta olmak üzere Çin adetlerini, giyimlerini ve kurumlarını aynen kabullenmek zorunda kaldılar.133 550'ye kadar tahtta tutulan Doğu Wei hükümdarı, bu tarihte yerini aslen Çinli olan Kao Kang'a bıraktı ve onun kurduğu "Ch'i sülalesi" (550-577) işbaşına geçti. To-palar batıda da aynı akıbete uğramaktan kurtulamadılar. Saray entrikaları, iç karışıklıklar ve katliamlar birbirini takip etti. Nihayet Batı Weilerinin yerini de "Chou Süla1esi" (557-580) aldı.134

VI. yüzyılın ortalarında bütün Asya'nın kaderini etkileyecek birinci derecede önemli bir olay meydana geldi. Bumın, 520'deki iç savaş yüzünden iyice zayıflamış bulunan ve Töles ayaklanmasını bastıramayacak duruma gelen Juan-juanlara ağır bir darbe indirdi.135 Juan-juanlar Orta Asya sahnesinden çekildiler. Göktürk Kağanı bu başarıyı elde ederken Batı Weilerinin yardımını da almıştı.136 545 yılında Batı Weileri ilk elçilik heyetlerini Türklere göndermişler, ertesi sene Göktürk elçileri Çin sarayına "kendi ülkelerinin ürünleri"ni takdim etmişlerdi. Bu, iki asır sürecek olan Göktürk-Çin ilişkilerinin barışla başlamış olduğunu ifade etmektedir.137

Juan-juanların ortadan kaldırılması ile Orta Asya'da kuvvetler dengesi de değişti. Bir yandan Eftalitler, Juan-juanların yıkılmasıyla güçlü bir müttefikten mahrum kalırlarken, öbür yanda Çin'de yeni kurulan Chou Sülalesi, Türklerle iyi geçinmek ve rakipleri Ch'i Sülalesi'ne karşı onlarla ittifak yapmak şeklinde özetlenebilen bir siyaset takip etmeğe başladı.138 Fakat amacına ulaşan her ittifakın yıkılmak akıbetinden kurtulamadığı gibi, Bumın'ın Juan-juanları bertaraf etmek için Çin'le yapmış olduğu anlaşma da Göktürkler bakımından değerini yitirmişti. Bu sebeple onlar, hem Chou ve hem de Ch'i saraylarına elçilik heyetleri göndermeği ihmal etmiyorlardı.139 Güneye karşı denge siyaseti takip eden Göktürk Kağanlığı, batıda fetihler peşindeydi ve bunu gerçekleştirebilmek için yeni ittifaklar arıyordu.

2. Batı Siyaseti ve Önemi

"Adet bakımından Çin İmparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler Çin topraklarını ele geçirseler bile orada yaşayamazlar"dı.140 Bunca tecrübeden sonra Göktürk Kağanı'nın Çin'i istila etmek gibi bir düşüncesi olamazdı. Nitekim Mete'nin hatunu da Çin'i elde etmiş olsa dahi orayı idare edecek gücü kendinde bulamayacağını Hun hükümdarına söylemişti.141 Türk To-palar Çinlileşerek eriyip gitmişlerdi.

O halde Çin’e yaklaşmak Türklük için tehlikeliydi. Çin, uzaktaki milletleri kendine çekip iskan ettikten sonra kötü şeyleri o zaman yapardı.142 Takip edilmesi gereken yol, hakimiyeti batıya yaymaktı.

Bu yüzden Göktürkler, dikkatlerini Türklerin yoğun olduğu sahalara çevirdiler. Bu saha batıya doğru lssık-köl’den itibaren Çu, Talas vadileri ile Maveraünnehir ve Doğu İran’a, güneyde Afganistan’a kadar uzanıyordu. M.Ö. I. asırdan beri bu topraklar Türkler tarafından idare edilmekteydi. Göktürklerin ilgilendikleri sahalar bu kadarla bitmiyordu. Aynı zamanda Hazar Denizi ve Karadeniz’in kuzeyindeki bugünkü Güney Rusya düzlükleri de bu siyasetin bir bölümü olarak görünmektedir. Anlaşılıyor ki Göktürkler sadece Türklerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirmek suretiyle “Türk Birliği”ni gerçekleştirmenin peşinde idiler.

Tarihi hadiseleri tek sebebe bağlamak doğru değildir. Çoğu kere olayların birden fazla sebebe dayandığı bilinmektedir. Bu hakikat iledir ki batı, siyasi durumunun yanında, askeri ve ticari bakımdan da önemli idi. Sonradan Göktürk Kağanlığı’nın belkemiğini teşkil edecek ve “Batı Göktürkleri” diye adlandırılacak olan On-Oklar. Altaylar’ın batısı ile Seyhun arasındaki bölgede yaşıyorlardı.143 Verimli toprakların batıda oluşu ve İpek Yolu’nun bölgeden geçmesi Göktürklerin batı siyasetine ağırlık kazandırıyordu. Bütün bunların yanında, eski düşmanları Juan-juanların müttefiki Eftalitlerle her halde bir hesapları olmalıydı. Öte yandan Türk hükümdarlık anlayışı gereği Göktürk kağanlarının fetihlerde bulunduklarını düşünmek de mümkündür. Çünkü onlar, idare etme yetkisinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanıyorlardı.144

Kısaca ifade etmek gerekirse, Göktürkler doğuda ve güneyde yayılmanın olumsuz neticeler doğuracağını biliyorlardı. Batı ise Türklerle meskün olduğundan, kendilerini yabancı kabul etmeyecekler ve Göktürkler eriyip yok olma tehlikesinden kurtulacaklardı. Bu da

Türklük düşüncesinden, Türk olarak yaşamak mücadelesinden kaynaklandığı için fevkalade önemli bir hadisedir.

3. Eftalitlerle Savaş ve Eftalit Devleti'nin Sükutu

Göktürk siyasetinin ikinci aşaması, Sasanilerle ittifak yapıp Eftalitleri ortadan kaldırmaktı. Bu sebeple İstemi Kağan elçilerini İran şahı Husrev Anuşirvan'a yolladı. Ancak tehlikenin farkına varan ve bunun kendileri için doğuracağı sonuçları çok iyi hesaplayan Eftalitler, Göktürk-Sasani ittifakını önleyebilmek amacıyla İstemi Kağan'ın elçilerini yakalayıp öldürdüler.145 Bununla da yetinmeyip, Ch'i Sülalesi ile Göktürklere karşı anlaşma yapmak yolları aradılar.146 Bu haber İstemi Kağan'a ulaşınca, Sasani yardımını bek1emeden derhal ordusunu Çaç (Taşkent)'tan harekete geçirdi.147 Olaylar o kadar hızlı cereyan etmişti ki Eftalitler Çinlilerle anlaşmaya muvaffak olamadıkları gibi, ordularını da seferber hale getiremediler.

Göktürk ordusu Buhara önlerine gelinceye kadar hiç bir direnme ile karşılaşmadı ve savaş da olmadı. Taberi'de V.r.z, Vezr, Firdevsi'de Gatkar olarak geçen Eftalit hükümdarı,148 Göktürk istilası başladıktan sonra bir ordu toplayabildi. Huttal ve Tirmizlilerden meydana gelen orduda Belh, Seknan, Amuy ve Zem'den alınan paralı askerler de bulunuyordu.149 Bu ordu kuzeye doğru harekete geçirildi. Gerçekte ordunun merkez üssünden çok uzağa gitmesi ve Türklerle savaşa tutuşması askeri bir hata idi. Üstelik Göktürk birlikleri dip diri ve dinlenmiş bulunuyorlardı. Taberi'yi kaynak olarak kullandıkları anlaşılan De Guignes ve E. Bretschneider'e göre, iki ordu Nahşab yakınlarında karşı karşıya geldi.150 Çok şiddetli geçen çarpışmalardan sonra Eftalit ordusu yenilgiye uğradı ve dağıldı. Hükümdarları da ölenler arasında bulunuyordu. Kaçan askerlerin ve halkın çoğu İran topraklarına girdiler. Eftalit ileri gelenleri ölen hükümdarlarının yerine Ahşunvar'ın soyundan olan Feğani adında birini

tahta geçirdiler.151 Menandros'a göre, bu olay 562 yılında vukubulmuştu.152

4. Eftalit Topraklarının Paylaşılması

Eftalit Devleti'nin Göktürk-Sasani ittifakı sonucu yıkıldığı görüşü ortaya atıldığından bu yana, hemen hemen bütün araştırıcılar, tenkide ihtiyaç dahi duymadan bu fikri benimsemişlerdir. Taberi, Mes'udi, Dineveri ve Firdevsi'de bu düşünceyi destekler mahiyette kayıtlar bulunmamaktadır. Sadece Mukaddesi, eski geleneğin tesiri ile, "Firuz'un intikamını almak için" Anuşirvan'ın Hakan'a yardım ettiğini haber vermektedir.153 Böyle bir antlaşma, zannedildiği gibi başlangıçta değil, fakat Göktürkler ve Sasaniler ele geçirebildikleri ölçüde Eftalit topraklarına sahip olduktan sonra aradaki ortak sınırın ihlalini önlemek için yapılmıştır. İstemi Kağan'ın kuzeydoğudan Eftalitlere saldırıya geçtiğini öğrenen Husrev Anuşirvan, hiç vakit kaybetmeden Belh ve Toharistan taraflarına bir ordu gönderdi.154 Eftalitlerin içerisinde bulundukları kötü durumlarından istifade eden Sasani ordusu, R. Grousset'ye göre, Belh ve Kunduz'a yani eski Hellenlerin Baktria'sına doğru hızla yayıldı.155 Bu harekat sırasında Sasanilerin ele geçirdikleri yerleri Dineveri zikretmektedir. Ona göre, Toharistan, Zabulistan, Kabulistan ve Sağaniyan İran topraklarına katılmıştır.156 Mes'udi ise, Anuşirvan'ın Belh Nehri (Ceyhun)'nin ötesine geçtiğini ve Huttal sınırına kadar olan sahaya hakim olduğunu söylemek suretiyle, Sasani istilasını daha geniş sahaya yayılmış olarak göstermektedir.157

Fakat Sasanilerin Ceyhun'u geçip, Maveraünnehir'de fetihlerde bulunduklarını söylemek oldukça zordur. Her ne kadar İslâm tarihçileri, İran Şahının Türk Hükümdarından bunun, yani Eftalitlerden aldığı toprakların acısını çıkardığını söylemekte iseler de bu, ihtimal dahilinde olmaktan çok uzaktır.158 Muhtemelen Sasaniler, eski Eftalit-İran

sınırındaki Merv er-Rud ve Talekan gibi kasabaları almışlar ve Bizans kaynaklarından anlaşıldığı üzere, sınırlarını doğuda Ceyhun nehrine kadar genişletmişıerdi.159 Bu sırada Batı Göktürklerinin Buhara dahil, bütün Maveraünnehir'e sahip bulunmaları, Anuşirvan'ın korkuya kapılmasına ve bütün dikkatini Türklerden yana çevirmesine sebep olmuştur.

Bu hadiselerle ilgili olarak İslâm kaynakları Göktürk Kağanı'nın adını da zikrederler. Onu, Sincibu Hakan diye isimlendirirler. İbn Hurdadbih'e göre, Sincibu Hakan sadece Türklerin büyük hükümdarlarına verilen unvandı. İkinci derecedekiler Tarhan, Nizek, Gurek vb. gibi unvanlar taşımakta idiler.160 Çin kaynakları her ne kadar Eftalitleri yenilgiye uğratan Kağan'ın Mu-kan olduğunu söylemekte iseler de161 Bizans kaynakları Silzibulos veya Dilzibulos adını vermek suretiyle İslâm kaynaklarına yaklaşmaktadırlar. Haussig'e göre bu, Sil yani Sir-Derya yabgusu demektir. Öte yandan 'Sir'in sahip anlamına geldiği de söylenmektedir.162 İstemi, merkezini Yulduz'da kurduktan sonra Hsi-mien Kağan, yani Batıya bakan Kağan unvanını almıştı.163 D. M. Dunlop, İslâm kaynaklarındaki "Çin Hakanı" ve Ermeni kaynağındaki "Çenestan Çepetukh" deyimlerinin bir başka şekli olarak gördüğü Sincibu'nun, Sin yani Çin ve cibu/cebu yani yabgu kelimelerinden meydana geldiğini ileri sürmektedir.164 Bu durumda Sincibu, Çin yabgusu yahut Çin kağanı demektir ki Göktürk hükümdarlarının İslâm kaynaklarında bu şekilde adlandırıldıkları bilinmektedir.

Sincibu Hakan, Şaş, Fergana, Keş ve Nesef'i alarak Buhara'ya ulaşmış bulunuyordu.165 Daha önce Eftalitlere bağlı bulunan Soğdlar ve öteki Maveraünnehir kavimleri onun idaresi altına girdiler.166 Eftalit yönetiminden memnun olmadıkları anlaşılan Chao-wu hanedanı mensupları, savaş sırasında Göktürklere yardımcı olmuşlardı.167 Bu

yüzden onlar, mahalli idareciler olarak durumlarını muhafaza ettiler. Belh ve Toharistan hâlâ Eftalitlerin elinde bulunuyordu. Buraları Göktürkler tarafından henüz alınabilmiş değildi ve aynı zamanda Sasanilerin de hakimiyeti söz konusu değildir. Çünkü Hsüan-tsang'ın seyahati sırasında bu topraklar Türklere aitti. Halbuki kaynaklarda, Türklerin bölgeyi Sasanilerden aldıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Göktürkler için bütün bu olumsuz vaziyete, başka bir ifade ile bir yandan Eftalit topraklarının tamamına sahip olamamaları, öbür yandan güçlü Sasani komşuluğuna rağmen, Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasına hakim olmakla, Orta Asya'daki toprakları iki kat genişlemiş oldu.168 562'de Eftalit topraklarının paylaşılması ile Ceyhun, Göktürklerle Sasaniler arasında "yeşil hat" (savaş sınırı) olmuştur.169

5. Demir-Kapı

Coğrafi mevkii itibariyle Semerkand ve Buhara'dan Belh'e giden yol üzerindeki Demir-Kapı, Göktürk ordularının batıda ulaştıkları en son nokta olarak gösterilmektedir.170 Fakat bu, 710-715 yılları arasında, yani II. Göktürk Kağanlığı çağında Türgiş Devleti'nin itaat altına alınmasından sonra batıya yapılan bir seferi anlatmaktadır.171 Maamafih, Bumın ve İstemi Kağanlarla ilgili kitabe metninde "doğuda Kadırgan Ormanına kadar, batıda Demir-Kapı'ya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilatsız Göktürk öylece oturuyormuş."172 denilmektedir. Görülüyor ki burada bir "kondurma"dan söz edilmektedir. Türkler kondurmak fiilini iskan etmek karşılığında kullanırlardı.173 Bumın ve İstemi Kağanlar Demir-Kapı'ya kadar Göktürk halkını yerleştirmişlerdir. Onların nereye kadar ordu sevkettiklerine dair kitabelerde açıklık yoktur. Demir-Kapı, her iki tarafında yüksek kayaların yer aldığı dar bir geçitti. Geçidin en dar yerinde de Göktürklerin geçişine engel olmak için demirden kapılar yapılmış, çanlar ve çıngıraklarla adeta bir alarm sistemi tesis edilmişti.174 Geçidin uzunluğu 3

km. olmasına rağmen genişliği sadece 10-18 m. kadardı. Göktürklerin güneye doğru yayılmalarına bu ele geçirilemez sanılan geçit de engel olamamıştır. Zira Hsüan-tsang, Demir-Kapı'yı geçtikten sonra Kunduz'da Göktürklere rastlamıştı.175 İstemi Kağan'ın Eftalit Devleti'ne ikinci ve sonuncu darbeyi indirmesi ile Göktürklerin batı sınırları Keşmir'e kadar uzanmıştı.176 Demir-Kapı'nın güneyinde ve batısındaki topraklar, Göktürk hakimiyeti altındaydı. Fakat II. Göktürk Kağanlığı çağında Türk orduları ancak Demir-Kapı'ya kadar ulaşabilmişlerdi. Anlaşılıyor ki İlteriş'in kurmuş olduğu devlet, batıdaki bütün Türklük bölgelerini kapsamıyordu, başka bir ifade ile batıdaki hakimiyet sahası daha dardı. Çünkü bu bölgeler artık Müslüman fatihlerin eline geçmişti.

6. Göktürk-İran Barışı

Göktürk elçilerinin Eftalitler tarafından öldürülmeleri ve Eftalitlerin Çinle ittifakını önlemek amacıyla İstemi Kağan'ın hemen harekete geçmiş olması, Göktürk-İran ittifakının kurulamamasına yol açmıştı. Buna rağmen Anuşirvan, Eftalit topraklarından bazı parçalar koparmak için ordu göndermiş ve kendisi de karargahını Gürgan'da kurmuştu.177 Bazı Sasani ileri gelenleri geçmişte kendilerine çok zarar ziyan veren ve hükümdarları Firuz'u katleden Eftalitlerin kötü sonunu sevinçle karşılarken, Kisra Anuşirvan tehlikenin büyüklüğü karşısında korkuya kapılmıştı. Doğuda Kadırgan dağlarından, batıda Ceyhun'a kadar bütün Orta Asya'yı kaplayan Göktürk Kağanlığı'nın heybetli gölgesi Sasani İmparatorluğu'nun üzerine düşmüştü. Sasani şahı bu tehlikeyi uzaklaştırabilmek için Gürgan'da bulunuyordu.

Öte yandan İstemi Kağan, Eftalit topraklarının taksimi şeklinden memnun değildi. İlk zaferden sonra ordusunu Semerkand'da topladı178 ve Eftalit topraklarını tamamen ele geçirmek, İran'a akınlarda bulunmak için hazırlıklara başladı. Fakat Anuşirvan'ın ordusuyla Gürgan'da bulunduğunu

öğrenince ona bir mektup gönderip meseleyi barış yoluyla halletmeğe çalıştı.179 İstemi Kağan'ı bu şekilde davranmaya zorlayan sebep hiç şüphesiz Eftalitlerin tamamen bertaraf edilememiş olmasıdır. Eftalitlerin bir kısmı İran'a sığınmışlardı. Kendi reislerinin idaresindeki asıl toplulukları ise, Arap fütuhatı sırasında bile mevcut bulundukları Badgiş ve Herat'ı ellerinde tutuyorlardı.180 Bu da haklı olarak İstemi Kağan'ı endişelendirmekte idi.

Göktürklerin barışa yanaşmalarının bir diğer sebebi de Anuşirvan'ın, 562 yılında Bizans ile imzalamış olduğu anlaşmadır. Nitekim Bizans bu anlaşma ile 532 den beri ödemekte olduğu vergiyi arttırmak zorunda kaldığı gibi, hamle üstünlüğünü de kaybetmiş ve Ön Asya'da ikinci plana düşmüştü.181 Eftalit meselesi tamamen halledilmeden, Bizans'a karşı üstünlüğünü kabul ettirmiş bulunan Sasanilerle kapışmak, askeri ve siyasi bakımdan tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca 563-564'lerde doğudan iyi haberler gelmiyordu. Choularla birleşen Türkler, Ch'ilere saldırmışlar, fakat müttefik orduları yenilgiye uğramış ve Mukan Kağan geri çekilmek zorunda kalmıştı.182 İşte bu gibi sebeplerle İstemi Kağan, çok sevdiği kızını İran sarayına yollamak suretiyle183 barışı korumağa çalıştı. Fakat çok geçmeden, 565 yılından sonra Göktürkler, Eftalitlere ikinci ve sonuncu darbeyi indirdiler.184 Menandros'un kaydına göre, bu olay 568'lere doğru vuku bulmuş ve Eftalitler tamamen ortadan kaldırılmışlardı.185 Böylece daha önce alınamayan Belh ve çevresi de Göktürklerin hakimiyeti altına girdi.186 Göktürkler, Eftalit meselesini kesin olarak hallettikleri bir sırada, Bizans tahtında da önemli bir değişiklik oldu. Iustinianus (527-565)'un ölümü üzerine yerine genç Iustinus (565-578) geçti. Iustinus'un İran'a karşı metin ve taviz vermeyen politikası, Göktürklerin batıdaki emellerinin gerçekleşmesi için uygun bir fırsattı. Öte yandan Göktürkler, fethedilen bazı sahalarda idareyi mahalli, yani Eftalit ve hatta Kuşan menşeli sülalelere

bırakmakta tereddüt göstermediler.187 Bu suretle Kağanlık içerisinde, merkezi otoriteye muhalif gruplar bırakılmak istenmemiştir.

7. Göktürk-Bizans Anlaşması ve İttifakı

İmparator Iustinus'un İran'a karşı sert tavrı, sonraki yıllarda Bizans Devleti'nin dış siyaseti haline gelmiştir.188 Ancak bu, Bizans'ın yeniden savaşı göze alması demekti. Komşularının birbirleriyle olan ilişkilerini yakından takip eden İstemi Kağan, siyasetinde bazı değişiklikler yapmayı gerekli görmüştür. Bu değişikliğin askeri olduğu kadar siyasi ve ekonomik sebepleri de vardı. Göktürklerin siyasi vaziyeti lehlerine çevirmeğe başlamaları üzerine Sasaniler de bazı tedbirlere başvurdular. Önce kuzeybatıdan, Göktürklere bağlı kabilelerden gelebilecek akınlara karşı Anuşirvan, Yezdigerd (438-457) zamanında inşasına başlanan suru tamamlattı.189 Hazar Denizi kıyısındaki Derbend ve Daryal geçitlerinde yeni istihkamlar kurdurttu.190 Ülkeyi dört ispehbedliğe ayırarak bunlardan Horasan ve Azerbaycan ispehbedliklerini Türk akınlarını durdurmakla görevlendirdi.191 Firdevsi de sınırlara tayin edilen merzbanlar sayesinde Türk akınlarının sona erdiğini haber vermekte ve mübalağalı bir şekilde İranlıların Amuy'dan Çaç'a kadar her tarafa hakim olduklarını söylemektedir.192 Bütün bu tedbirlerin yanında Anuşirvan, Chou hükümdarı Wu-ti'nin desteğini sağlayabilmek için Çin sarayına elçiler göndermeği ihmal etmedi.193 Nitekim Göktürk-Bizans iş birliği ona çok uzak görünmüyordu.

İstemi Kağan, yukarıda da işaret edildiği gibi, Eftalitlerin yıkılışı üzerine İranlılara geçen Türklük sahaları ile yakından ilgilenmekteydi. Tıpkı Mete (Mao-tun) gibi, Asya'da yaşayan bütün Türkleri aynı bayrak altında toplamak onun başlıca amacı olmuştu. Bu sırada Bizans, batıdaki topraklarını kaybettiğinden, kuzey ve doğu sınırlarının korunması imparatorluk için hayati bir önem taşıyordu.194 Aynı zamanda doğuya

yapılan ihracat, ham ipeğe olan talebin çok altında bulunduğundan Bizans Solidilerinin Orta Asya’ya ve bilhassa Çin’e akmasına sebep oluyordu.195 Asıl önemlisi, Çin ile yapılan ticaretin her zaman İran’ın aracılığına ihtiyaç göstermesi idi.196

İstemi Kağan’ın idaresi altında bulunan Soğdlar, doğu-batı ticaretinde aktif rol oynuyorlardı. Fakat aynı zamanda İran’dan geçerken zor durumlarla karşılaşmakta idiler. Anuşirvan, hem Bizans’ı güç durumda bırakmak ve hem de Göktürk ticaretini baltalamak amacıyla Soğdlu tacirlerden fazla geçiş ücreti talep ediyordu. İstemi Kağan, bu durumu düzeltmek için, Chao-wu hanedanına mensup Soğdlu tüccar Maniakh’ı elçi olarak İran’a gönderdi.197 Esasen ipek ticareti ve Bizans altınları onu pek fazla ilgilendirmiyordu. Onunki toprak ve hükümranlık davasıydı. Belh’in batısındaki Herat ırmağına kadar olan saha, başka bir deyişle Doğu Horasan toprakları onun için çok daha önemliydi. Sasanileri buradan ancak silah zoruyla çıkarmak mümkündü. Maniakh’ın İran’dan eli boş olarak geriye dönmesi ve daha sonra İstanbul’a gönderilip orada bir anlaşma sağlaması198 İstemi Kağan’a bu imkanı verdi. Bölgede yeniden Türk-İran mücadelelerinin başlaması kaçınılmaz bir hal almıştı.

1 De Guignes 1923, II, s. 200.

2 Macartney 1943-46, s. 271.

3 Cunningham 1962, s. 111.

4 Samolin 1957-58, s. 148.

5 Enoki 1955a, s. 233.

6 Mc Govern 1939, s. 365.

7 Frye 1966, s. 256; Harmatta 1969, s. 391.

8 Ghirshman 1948, 5. ll. no: 3, fig. 7, ve no: 4, fig. 8. s. 12-13, no: 5, fig. 9.

9 Enoki 1955a, s. 233.

10 Samolin 1957-58, s. 148; Frye 1966, s. 255.

11 Samolin 1957-58, s. 148.

12 Harmatta 1969, s. 390.

13 Nemeth 1982, s. 23-24.

14 Cunningham 1962, s. 172-173.

15 Harmatta 1969, s. 387.

16 Enoki 1955a, s. 233; Maenchen-Helfen 1945, s. 79.

17 Christensen 1345, s. 267. Hunlarda sol kolun üstünlüğü hakkında bkz. Shiratori 1930, s. 1-77.

18 Maenchen-Helfen 1944-45, s. 226 Enoki 1955b, s. 44.

19 Hirth 1909, s. 43.

20 Hirth 1909, s. 33; Maenchen-Helfen 1944-45, s. 226; Enoki 1955b, s. 44.

21 Enoki 1955a, s. 233.

22 Maenchen-Helfen 1944-45, s. 227.

23 Enoki 1955a, s. 233-234; Ögel 1948, 826.

24 Akşit 1970, s. 324.

25 Taberi II 1879-1965, s. 863; Mes’udi I 1966, s. 303; Gerdizi 1969, s. 28.

26 De Guignes, II 1923, s. 200.

27 Mes’udi I 1966, s. 303.

28 Mukaddesi III 1349/1971, s. 141. Kafkaslar’dan İran’a pek çok akın yapılmıştır. 395 Hun akınlarından sonra 516’da Sabirler, daha sonra da Göktürkler ve Hazarlar, hep Derbend Demirkapısı’nı geçerek İran’a girmişlerdir. Fakat İslâm kaynakları bütün bu akınları “Türkler”e

malettiklerinden, Mukaddesi'nin söz ettiği olay hususiyle Hunlarla ilgili olmalıdır.

29 Macartney 1943-46, s. 272.30 Firdevsi, s. 413; Mukaddesi III 1349/1971, s. 141. Firdevsi'deki Çin Hakanı tabirinden Çin imparatoru, yani o çağda Çin'e hakim To-pa Wei hükümdarı anlaşılmamalıdır. Firdevsi, onu başka bir yerde (s. 420) "Çin Fağfuru" diye adlandırır ve Çin Fağfuru'nun, İran şahı ile hiç savaşmadığını anlatır. Zaten Çinlilerin bu tarihlerde İran sınırlarına ulaştıklarına dair bir kayıt da mevcut değildir.

31 Mukaddesi III 1971, s. 141; Taberi. II 1879-1965, s. 863.

32 Mc Govern 1939, s. 410.

33 Firdevsi, s. 414.

34 Gerdizi 1969, s. 28; Mc Govern 1939, s. 410.

35 Mukaddesi III 1971, s. 141; Taberi II 1879-1965, s. 866.

36 Taberi II 1879-1965, s. 866. Huart 1972, s. 129.

37 Firdevsi, s. 414; Gerdizi 1969, s. 28.

38 Taberi, II 1879-1965, s. 864.

39 Firdevsi, s. 414.

40 Taberi II 1879-1965, s. 865.

41 Taberi II 1879-1965, s. 867.

42 Firdevsi, s. 414.

43 Taberi II 1879-1965, s. 864.

44 Huart 1972, s. 129.

45 Christensen 1345, s. 311-312. İran'ın kuzeydoğudaki düşmanları bu sıralarda kaynaklarda "501" yahut "Çöl" olarak adlandırılmaktadır. İstemi Kağan'ın yuğunda "bökli çölig il"den gelenler de vardı. P. Aalto'ya göre, bununla Eftalitler kasdedilmektedir. Onlara Orta Farsçada Çöl denildiği gibi, Taberi de adlarının "güçlü, kuvvetli adam" anlamında olduğunu bildirmektedir. Türkçe Büke kelimesi, kahraman, pehlivan demekti ve bu da

Eftalitlerin “bökli çölig il” diye tanımlanmasına uygundur (Aalto 1971, s. 33). Procopius tarafından Tzour, Ermenice Çola, çog gibi isimlerin aslı Türkçe Çöl veya Çor’du. Arapçaya Sul olarak geçmiştir (Esin 1979, s. 33. İ. Kafesoğlu’na göre, “Çöl”, Eftalit Devleti’ni teşkil eden kabilelerden sadece birinin adıdır ve onlar Gürgan mıntıkasında oturmakta idiler (Kafesoğlu 1977, s. 68).

46 Gerdizi 1969, s. 28.

47 Cunningham 1962, s. 173-174.

48 Mc Govern 1939, s. 411.

49 Ögel 1948, s. 826.

50 Samolin 1957-58, s. 149.

51 Enoki 1955a, s. 237.

52 Eberhard 1947, s. 166.

53 Eberhard 1942, s. 100.

54 Uighur 1965, s. 32.

55 Konukçu 1973, s. 35.

56 Hudud al-Alam 1970, s. 110.

57 Konukçu 1973, s. 60.

58 Eberhard 1940-42, s. 139.

59 Mookerji 1969, s. 92-93.

60 Macartney 1943-46, s. 268.

61 Marquart 1901, s. 55.

62 Taberi, II 1879-1965, 872. Olay hakkında Taberi’nin tenkidi için bkz. Christensen 1345, s. 313, n. 1. J. Marquart’a göre, Yezdigerd II’nin ölümü ile çıkan karışıklıklar sırasında Eftalitler henüz İran sınırlarına ulaşamamışlardı (Marquart 1901, s. 57).

63 Harmatta 1969, s. 394.

64 Cunningham 1962, s. 187.

65 Taberi II 1879-1965, s. 872; Konukçu 1973, s. 78.

66 Huart 1972, s. 130.

67 De Guignes II 1923, s. 202.

68 Sıdki 1326, s. 14.

69 Procopius I, 3. 1967.

70 De Guignes II 1923, s. 204.

71 Cunningham 1962, s. 260.

72 Enoki 1955a, s. 235.

73 Mc Govern 1939, s. 408-409.

74 Enoki 1955a, s. 234.

75 Harmatta 1969, s. 394.

76 Grousset 1970, s. 67.

77 Marquart 1898, s. 58; Chavannes 1941, s. 134; Eberhard 1940-42, s. l48.

78 Shiratori 1928, s. 107.

79 Marquart 1898, s. 60-61; Shiratori 1928, s. 110.

80 Marquart 1898, s. 60-61; Shiratori 1928, s. 110-111.

81 Chavannes 1941, s. 134. İbn Havkal'ın verdiği uzaklık da aşağı yukarı buna yakındır. Ona göre Semerkand-İştihan arası yedi, Semerkand-Kebudenkes arası iki fersahtır (İbn Havkal 1967, s. 245).

82 Watters 1961, s. 96.

83 Eberhard 1940-42, s. 149-150.

84 Chavannes 1941, s. 133; Watters 1961, s. 96; De Guignes II 1923, s. 115; Marquart 1898, s. 59; Shiratori 1928, s. 110; Eberhard 1940-42, s. 149-150.

85 Çin kaynaklarında iki Shih-kuo, yani Shih ülkesi veya devleti görülmektedir. Bunlardan Keş'e tekabül edeni Chao-wu grubuna mensuptu. Diğer Shih-kuo ise Taşkent'e karşılıktı. Fakat Chao-wu ailesine mensup

olup o1madıkları bilinmemektedir (Shiratori 1928, s. 131; Eberhard 1940-42, s. 149).

86 De Guignes I 1923, s. 116; Marquart 1898, s. 63; Shiratori 1928, s. 125; Bretschneider II 1967, s. 61.

87 Ebu'I-Fida 1349, s. 567.

88 Bartho1d 1968, s. 136. Karşı adı için bkz. Poppe 1955, s. 40. Orta Türkçede 'karşı', saray anlamına gelmektedir.

89 De Guignes I 1923, s. 117; Marquart 1898, s. 59; Shiratori 1928, s. 113-114; Watters 1961, s. 97.

90 Yakut IV1955-57, s. 462.

91 De Guignes I 1923, s. 118; Watters 1961, s. 97; Shiratori 1928, s. 113.

92 Shiratori 1928, s. 117.

93 Watters 1961, s. 98.

94 Marquart 1898, s. 61-62.

95 De Guignes I 1923, s. 118; Marquart 1898, s, 62.

96 Eberhard 1940-42, s. 148.

97 Marquart 1898, s. 64; Shiratori 1928, s. 121.

98 Shiratori 1928, s. 121-122.

99 Shiratori 1928, s. l20-121; Eberhard 1940-42, s. 150.

100 Marquart 1898, s. 64-65; Shiratori 1928, s. 122.

101 Enoki 1955a, s. 234.

102 Konukçu 1973, s. 79.

103 Christensen 1345, s. 316.

104 Sıdki 1326, s. 16.

105 Procopius I, 3. 1967.

106 Taberi II 1879-1965, s. 875-876; Yakut, II 1955-57, s. 351. İslâm kaynaklarında Ahşunvar, Ahşunvan, Hoşnuvaz ve Soğd metinlerinde

Khşevan şekillerinde geçen bu adın Aksungur olabileceği hak. bkz. Konukçu 1973, s. 67. Aynı şahsı Theophanes, Ephthalanus ve Priskos Kunchas diye yazmaktadırlar (Sıdki 1326, s. 12).

107 Christensen 1345, s. 316.

108 Langlois l864, s. 344.

109 Firdevsi, s. 425.

110 Procopius I, 3. 1967.

111 Mes'udi I 1966, s. 306.

112 Eftalitlerin kraliyet merkezi Badgis, ikinci başkentleri de Belh idi. Hükümdar Badgis'te, devlet daireleri Belh'de bulunuyordu (Chavannes 1941, s. 224).

113 Procopius I, 3. 1967.

114 Firdevsi, s. 425-427; Taberi II 1879-1965, s. 877; Huart 1972, s. 131.

115 De Guignes II 1923, s. 208.

116 Christensen 1345, s. 319.

117 Christensen 1345, s. 317.118 Cunningham 1962, s, 174.

119 Christensen 1345, s. 318.

120 Procopius 1, 4. 1967. Karş. Mc Govern 1939, s. 413.

121 Mc Govern 1939, s. 413.

122 Christensen 1345, s. 374; Firdevsi, s. 429.

123 Dineveri 1960, s. 66; Firdevsi, s. 429.

124 Procopius 1, 7. 1967; Huart 1972, s. 132.

125 Procopius I, 15. 1967. İlk defa 463 yıllarında Priskos'un bir kaydında görülen Sabirler, Avar baskısı sonucu Turfan bölgesinden batıya göç etmişlerdir. Bkz. Baştav 194l, 558.

126 Ögel 1948, s. 826.

127 Enoki 1955a, s. 235.

128 Mc Govern 1939, s. 414.

129 Firdevsi, s. 434.

130 Grousset 1970a, s. 80.

131 Grousset 1970b, s. 117.

132 Hookham 1972, s. 135.

133 Goodrich 1963, s. 97.

134 Eberhard 1947. s. 170 ve 174.

135 Grousset 1970a, s. 81.

136 Ecsedi 1968, s. 133.

137 Ecsedi 1968, s. 132.

138 Eberhard 1947, s. 174.

139 İzgi 1978, s. 98.

140 İzgi 1978, s. 100.

141 Ögel I 1981, s. 406.

142 Ergin 1970, s. 2.

143 Kafesoğlu 1977, s. 77.

144 Donuk 1979-l980, s. 55.

145 Firdevsi, s. 410; De Guignes II 1923, s. 210.

146 Chavannes 1941, s. 227.

147 Firdevsi, s. 450.

148 Taberi II 1879-1965, s. 895; Firdevsi, s. 450.

149 Firdevsi, s. 452.

150 De Guignes II 1923, s. 210; Bretschneider II 1967, s. 61.

151 Firdevsi, s. 451.

152 Chavannes 1941, s. 226.

153 Mukaddesi III 1971, s. 145.

154 Wdengren 1952, s. 70.

155 Grousset 1970a, s. 82.

156 Dineveri 1960, s. 68.

157 Mes’udi I 1966, s. 309.

158 Chavannes 1941, s. 229.

159 Wdengren 1952, s. 70-71.

160 İbn Hurdadbih 1889, s. 40-41.

161 Chavannes 1941, s. 227, n. 1.

162 Griagnaschi 1972, s. 239-240, n. 41.

163 Mori 1967, s. 10.

164 Dunlop 1967, s. 32.

165 Dineveri 1960, s. 68.

166 Parker 1924, s139.

167 Huart 1972, s. 133.

168 Legg 1971, s. 155.

169 Chavannes 1941, s. 229.

170 Kurat 1952, s. 13.

171 Barthold 1975, s. 51.

172 Ergin 1970, s. 4.

173 Ögel 1979, S. 83.

174 Ligeti 1970, I, s. 116. İslâm kaynaklarında Bab ül-Hadîd ve Dâr-ı Ahenîn olarak zikredilen Demir-Kapı, T’ang Sülalesi ve daha sonraki devirlerde Çinliler tarafından T’ieh-men-kuan olarak adlandırılmakta idi (Barthold 1993, s. 522; Watters 1961, s. 102). Şüphesiz bu isimler, Orhun Kitabeleri’ndeki Demir-Kapı’nın Arapça, Farsça ve Çince tercümelerinden başka bir şey değildi.

175 Ligeti I 1970, s. 117.

176 Ögel 1979, s. 83.

177 Firdevsi, s. 451.

178 De Guignes II 1923, s. 210.

179 Firdevsi, s. 450-451.

180 Uighur 1965, s. 33.

181 Ostrogorsky 1978, s. 66.

182 Ecsedi 1968, s. 134.

183 Taberi II 1879-1965, s. 988; Mes’udi II 1966, s. 307; Gerdizi 1969, s. 32; Mukaddesi III 1971, s. 145.

184 Mc Govern 1939, s. 418.

185 Chavannes 1941, s. 226.

186 Rasonyi 1971, s. 96.

187 Belenitsky 1969, s. 112.

188 Ostrogorsky 1981, s. 73.

189 Gerdizi 1969, s. 310; Mukaddesi III 1971, s. 145.

190 Christensen 1345, s. 369.

191 Taberi II 18791965, s. 894; Dineveri 1960, s. 67.

192 Firdevsi, s. 455.

193 De Guignes II 1923, s. 293.

194 Bynes-Mass 1969.

195 Bizans paralarının Orta Asya’da yayılışı hakkında bkz. Koenig 1982, s. 90-102.

196 Ostrogorsky 1981, s. 68.

197 Grousset 1970a, s. 83; Kafesoğlu 1977, s. 8l.

198 Grousset 1970a, s. 83; Kafesağlu 1977, s. 8l-82.

AALTO, P. 1971, “Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times”, Studia Turcica, s. 29-37.

AKŞİT, O. 1976, Roma İmparatorluk Tarihi (M. Ö. 27-M. S. 192), İstanbul.

AKŞİT, O. 1970, Roma İmparatorluk Tarihi (M. S. 193-395), İstanbu1.

BARTHOLD, W. 1968, Turkestan down to the Mongol lnvasion, Transl. by W. Minorsky, Third Edition, London.

BARTHOLD, W. 1975, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yayına Hazırlayanlar: Dr. K. Yaşar Kopraman, Dr. A. İsmail Aka, İstanbul.

BARTHOLD, W. 1993, “Demir-Kapı”, İA, c. III, İstanbul, s. 522-523.

BAŞTAV, Ş., “Sabir Türkleri”, Belleten, V/I (194l).

BELENITSKY, A. 1969, The Ancient Civilization of Central Asia, Translated from Russian by J. Hogarth, London.

BRETSCHNEIDER, M. D. E. 1967, Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, c. I-II, London (Reprinted).

BYNES N. H. and MOSS H. St. L. B. 1969 (Edıts), Byzantium, Oxford Paperback, Oxford University Press.

CHAVANNES, E. 1941, Documents sur les Tou-kiues (Turks) Occidentaux et notes additionelles, Paris.

CHRISTENSEN, A. 1345, İran der Zeman-ı Sasaniyan, Terc. Reşid Yasemi, Teheran.

CUNNINGHAM, A. 1962, Later Indo-Scythians, Ed. A. K. Narain, Varanasi.

DE GUİGNES, J. 1923, Hunların, Türklerin Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umumisi, Mütercim: Hüseyin Cahid, c. I-II, İstanbul.

DİNEVERİ, Ebu Hanife Ahmed b. Davud 1960, El-Ahbar ut-Tıval, Kahire.

DONUK, A. 1979-1980, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, TED, X-XI, s. 29-56.

DUNLOP, D. M. 1967, The History of the Jewish Khazars, Princeton.

EBERHARD, W. 1940-42, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, T. M., VII-VIII/1, s. 125-191.

EBERHARD, W. 1942, Çin’in Şimal Komşuları, Çeviren: Nimet Ulutuğ, Ankara.

EBERHARD, W. 1947, Çin Tarihi, Ankara.

EBU’L-FİDA Melik ul-Müeyyed İmad üd-Din İsmail 1349, Takvim ul-Buldan, Farsça Terc. Abd ul-Muhammed Ayeti, Teheran.

ECSEDI, H. 1968, “Trade-and-War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century”, AOH, XXI, s. 131-149.

ENOKI, K. 1955a, “The Origin of the White Huns or Hephthalites”, EW, VI, s. 231-237.

ENOKI, K. 1955b, “Sogdiana and the Hun”, CAJ, I, s. 43-62.

ENOKI, K. 1959, “On the Nationality of the Ephthalites”, MRDTB, XVIII, s. 15-23.

ERGİN, M. 1970, Orhun Abideleri, İstanbul.

ESİN, E. 1979, “Suliler” İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler. “Sul” (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dair”, İTED, VII/3-4, s. 31-84.

FİRDEVSİ, Hakim Ebu’l-Kasım, Şah-Name, Çab-ı Pencum, Teheran, ?.

FRYE R. N. 1966, The Heritage of Persia, London.

GERDİZİ Ebu Said ibn Mahmud 1347/1969, Zeyn ul-Ahbar, Notlarla birlikte Neşreden: Abd ul-Hayy Habibi, Teheran.

GHIRSHMAN, R. 1948, Les Chionites-Hephthalites, MDAFA, XIII. Institute Françoise d’Archéologie Oriental, Le Cairo.

GOODRICH L. C. 1963, A Short History of the Chinese People, Fourth Edition, New York.

GRIAGNASCHI, M. 1972, “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970), Ankara, s. 230-250.

GROUSSET, R. 1970a, The Empire of the Steppes, a History of Central Asia, Transl. by N. Walford, New Jersey.

GROUSSET, R. 1970b, The Rise and Splendour of the Chinese Empire, Transl. by A. Watson-Gandy and T. Gordon, Los Angeles.

HARMATTA J. 1969, “Late Bactrian Inscription”, AAH, XVII/3-4, s. 380-414.

HERODOTOS 1973, Herodot Tarihi, Türkçesi Müntekim Ökmen, İstanbul.

HIRTH F. 1909, “Mr. Kingsmill and the Hun”, JAOS, XXX, s. 32-45.

HOOKHAM, H. 1972, A Short History of China, New York.

HUART C. 1972, Ancient Persia and Iranian Civilization, Transl. by M. R. Dobie, London.

Hudud al-Alam 1970, “The Regions of the World”, A Persian Geography 372/982, Transl. and Expl. by V. Minorsky, London.

İBN HAVKAL Ebu’l-Kasım 1345/1967, Suret ul-Arz, Farsça Terc. Cafer Şi’ar, Teheran.

İBH HURDADBİH Ebul-Kasım Ubeyd ul-Lah ibn Abd ul-Lah l889, Kitab ul-Mesa1ik vel-Memalik, Ed. M. J. De Goeje, E. J. Brill.

İSTAHRİ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi 1870, Kitab ul Mesalik vel-Memalik, Ed. M. De Goeje, Leiden.

İZGİ Ö. 1978, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletlerinin Çin’le yaptığı Ticari Münasebetler”, TED, IX, s. 87-106.

KAFESOĞLU, İ. 1977, Türk Milli Kültürü, Ankara.

KOENIG, G. G. 1982, “Frühbyzantinische und Sassanidische Münzen in China”, Bonn, s. 90-108.

KONUKÇU E. 1973, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara.

KURAT A. N. 1952, “Gök-Türk Kağanlığı”, DTCFD, X/1-2, s. 1-56.

LANGLOIS V. 1864, Collections des Historiens, Paris.

LEGG S. 1971, The Heartland, New York.

LIGETI L. 1970, Bilinmeyen İç-Asya, Çeviren: Sadrettin Karatay, İstanbul.

MACARTNEY C. A. 1943-46, “On the Greek Sources for the History of Turks”. BSOAS, XI, s. 266-275.

MAENCHEN-HELFEN O. 1944-45, “Huns and Hun”, Byzantion, XVII, s. 222-251.

MAENCHEN-HELFEN O. 1945, “The Yüeçi Prob1em Re-examined”, JAOS, XV, s. 71-81.

MARQUART J. 1898, Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften, Leipzig.

MARQUART J. 1901, Eransahr. nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac’i, Berlin.

MARQUART J. 1946, “Die Sogdiana des Ptolemaios”, Orientalia, XV, s. 123-149. 286-323.

Mc GOVERN W. M. 1939, The Early Empires of Central Asia, North Carolina.

MES’UDİ Ebu İshak Ali b. Hüseyin 1966, Muruc uz-Zeheb ve Me’adin ul-Cevher, I-II c. Beyrut.

MES’UDİ Ebu İshak Ali b. Hüseyin 1357/1938, Kitab ut-Tenbih ve’l-İşraf, Tashih: A. İsmail es-Savi, Kahire.

MOOKERJI R. 1969, The Gupta Empire, Varanasi.

MORI M. 1967, Historical Studies of the Ancient Turkish Peoples, I, Tokyo.

MUKADDESİ Mutahhar b. Tahir 1349/1971, Aferineş ve’t-Tarih, Farsça Terc. M. Rıza Şefii, Teheran, VI c.

MUKADDESİ Mutahhar b. Tahir 1906, Ahsen ut-Tekasim fi Ma’rifet il-Ekalim, Ed. M. J. De Goeje, Leiden.

NEMETH G. 1982, Attila ve Hunları, Terc. Şerif Baştav, Ankara.

OSTROGORSKY G. 1981, Bizans Devleti Tarihi, Türkçeye Çevr. Fikret Işıltan, Ankara.

ÖGEL B. 1948, "İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-ling ve Kao-ch'eler", Belleten, XII/48, s. 795-833.

ÖGEL B. 1979, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 2. Baskı, Ankara.

ÖGEL B. 1981, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I-II, Ankara.

PARKER E. H. 1924, A Thousand Years of the Tartars, Second Edition, London.

POPPE N. 1955, "Turkic Loan Words in the MiddIe Mongolian", CAJ, I. s. 36-42.

PROCOPIUS 1967, History of the Wars. Secret History and Buildings, Transl. by Averil Cameron, New York.

RASONYİ L. 1971, Tarihte Türklük, Ankara.

SAMOLIN W. 1956, "A Note on the Kidara and the Kidarites", CAJ, II, s. 295-297.

SAMOLIN W. 1957-58", Hun, Hun, Turk", CAJ, III, s. 143-150.

SHIRATORI K. 1928, "A Study on Su-t'e, or Sogdiana", MRDTB, II, s. 81-145.

SHIRATORI K. 1930, "On the Territory of the Hun Prince Hsiu t'u Wang", MRDTB, V, s. 1-77.

SIDKİ M. Osman 1326, Yeftaliyan, Kabil.

TABERİ Ebu Ca'fer Muhammed ibn Cerir 1879-1965, Tarih ur-Rusul ve'l-Muluk, Ed. M. J. De Goeje, XIII c. Brill.

UIGHUR M. R. 1965, The Original Home of the Tukharians, Karachi.

WATTERS T. 1961, On Yuan Chwang's Travel in India (629-645 A, D.), First Indian Edition, Delhi.

WDENGREN G. 1952, "Xosrau Anosurvan, les Hephtalites et les peuples turcs", Orientalia Suecana, I/1-2, s. 69-84.

YAKUT EL-HAMAVİ Şihab ud-Din Ebu Abd il-Lah 1955-1957, Mu’cem ul-Buldan, V. c. Beyrut.

Akhunluların Kalıntısı Olarak Kalaçlar (Halaçlar) / Prof. Dr. Enver Konukcu [s.845-849]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Akhunlar, ortaçağın büyük devletlerinden biriydi. V. ve VI. yüzyıllarla sınırlanan tarihlerde, Türkistan, Maveraünnehir, Doğu İran, Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyinde geniş bir arazi üzerinde, siyasi, askeri, kültür ve medeniyet alanındaki izleri ile göze çarptılar. Sasaniler ve Hindu mahalli devletleri ile komşu olduklarından, onlarla bir asır boyu münasebetlerde bulundular. Önceleri “mleccha” diye Hint kaynaklarına geçtiler. Zamanla birbirlerini yakından tanıdıklarında kaynakların onlara “huana” ismini verdikleri görülmüştür. Sasaniler ise sonraki kaynaklarda takip edildiği üzere Akhunlara Haytal/Hebtal demişlerdir. VI. yy. ortalarından sonra, Sasaniler ve Göktürkler aralarında bir anlaşma yaparak Akhunlara karşı birlikte hareket ettiler. İşte bu sebepten dolayı Akhunlar iki blok arasında istenilen dayanışmayı gösteremedi. Ülke toprakları iki devlet arasında paylaştırıldı. İranlılaşma daha çok Ceyhun nehri ve Horasan taraflarında görüldü. Göktürkler ise aynı kökten gelmenin avantajı ile Akhun yönetimi dışında, diğer unsurları da bünyesine teba’a olarak kabul etti. Hindistan’da ise hissedilir bir asimilasyon göze çarpmaktadır. Oradaki Akhun varlığı bu şekilde eriyip gitti. Ama geriye sadece bazı coğrafi isimler miras olarak kalmıştır.1

Akhunların Ceyhun nehri güneyinde Toharistan mıntıkasında, Huttal, Bamiyan ve Kâbil çevresinde hatta Sicistan’da ahali olarak bazı küçük beyliklerin emrinde bulundukları kaynaklarca zikredilmektedir.

1.Yıkılış Sonrası Durum

Türkşahı / Kâbilşahı, Nizek

Tarhan, Hinduşahiler

Taberi, Belazuri ve onlardan nakillerde bulunan diğer tarihlerde, bu siyasi kuruluşların Toharistan, Sicistan, Bamiyan, Huttal ve Kâbil’de, bağımsız halde yaşadıkları, daha çok kendi kabilelerine ve idareci ailelerine dayandıkları, Tarkan, Yabgu Şah vb. unvanlara sahip kimselerce yönetildikleri göze çarpmaktadır. Şah/Şaho dışında iki unvanda Türk geleneğinin devam ettirilmesi yönünde değerlendirilebilir. Tarhan Nizek, Cebbuye (Yabgu) ve Huttal-şah, Kabul / Kâbil şah örnekleri verilebilir.2

Akhunların yıkılışından sonrada Sasaniler de pek uzun bir saltanat süremediler. Zira Arabistan’da ortaya çıkan İslâmiyet’in yayılma alanında İran’da bulunuyordu. III. Yezdegerd, halife orduları karşısında sürekli başarısız oldu. Sonunda Nizek Tarhan’dan yardım istedi.

Taberi, Belazuri, İbn el-Esir, Horasan, Mavera ün-nehr ve Toharistan’daki İslâm fetihlerinde Tarhan Nizek’ten sık sık bahsederler. Tarhan Nizek ‘in Kuteybe b. Müslim tarafından yakalanarak idam edildiği de aynı kaynaklar tarafından bildirilmektedir.

Kuteybe b. Müslim, daha sonra Seyhun ötesinde yeni fetihlere girişti. Emevilerin Horasan valileri de aynı siyaseti devam ettirmişlerdir. Nasr b. Seyyar zamanında bile İslâmlara karşı milli direniş devam ettirilmiştir.3

Tarhan Nizek ve Kuteybe b. Müslim’den önce, Akhun ve Göktürk dünyasına ait izlenimleri ile tanınan Budist hacılardan Hsüan Tsang’ın notları son derece ilgi çekicidir. Ayrıca Çin dünyasına, batıdan, Mavera ün-nehr’den, Toharistan’dan, Afganistan ve Hindistan’dan bilgiler

daha önceleri de Fa-hien ile Sung yung tarafından kazandırılmıştır.[4] Hsüan Tsuang, onlar gibi tarihi yolları takiple, Mavera ün-nehr/Sogdiana/S'u-te'den, Demir Kapı üzerinden, Akhunların ve kalıntılarının yaşadıkları Toharistan'a ulaşmıştır.[5] 629-645 yılları arasındaki kayıtlara göre, Tu-hou-lo, Fo-ho, Bamiyan ve Kapasi gezilmiş, oralardaki insanlar, daha çok Budist görüşle anlatılmıştır. Gezgin, Demir Kapı sonrası, Tu-hou-lo' ya ayak basmıştır. Burası Türklerin ve İslâm kaynaklarının Toharistan'ıdır. Pamir ve Po-lisse ile komşudur. Hsüang Tsang'ın temas ettiği üzere Toharistan'da eskiden, ülkeyi yöneten bir hükümdarlık ailesi vardı. Sonraları aralarında sınırlar bulunan bölünme gerçekleşmiştir. Şimdi ise Tu-kiue yani Göktürklere bağlıdırlar. Gezgin, onların 25 harfli alfabelerinin bulunduğuna dikkati çekmektedir. Bu harfleri soldan sağa doğru birleştirerek yazıyorlardı. Pamuk ekimi ve koyun yetiştirilmesi bu insanların başlıca uğraşlarından idi. Ticarette altın ve gümüş paralar kullanıyorlardı.[6]

Hindistan dönüşü yine aynı yerlerden geçmiş olan Hsüan Tsang, Huo'yu da ziyaret etmiştir. To-huo-lo' nun bölgelerinden biri olan Huo, 3000'li lik yer kaplamaktadır. Bağımsız bir hükümdar yoktu. Ülke Türklerin elindedir. Arazisi düzdür. Ürünleri, ormanları ve meraları çoktur. Türk menşeli bir hükümdar tarafından yönetilmektedir. Bu kişi Demir Kapının gerisinde bütün araziye sahiptir.

Hsüan Tsang'ın bahsettiği Huo, şimdiki Varvaliz'dir.El-Buruni buradan Varvalic diye bahsetmektedir. Kunduz imle aynı yere tekabül etmektedir ki bu ismin doğru şekli de Kuhan-Dız'dır.[7]

Gezgin Toharistan beldelerinin en büyüğü ve en önemlisi Po-ho/Belh'den de bahsetmektedir. Burası, 800 x 400 li alana sahiptir. Kuzeyinde, Budhist kültürün etkin olduğu gözlenmektedir. Buda'ya ait heykeller dikkati çekmektedir. O yüzden racagriha denilmektedir. Şehrin

çevresi 20li civarındadır. Savunma yerleri güçlüdür. Hepsi Küçük Tekerlek tarikatına mensupturlar.

Po-ho’nun güney-batısında, Nava-Sangharama (yeni manastır) vardır. Bu isimden İslâm kaynaklarında Nev - Bahar/Nev-Vihara diye bahsedilmektedir. Anlatıldığına göre, bunu eskiden yaşamış bir hükümdar yaptırmıştır. Hsüan Tsang bu manastır ile ilgili bir hikâyeyi de nakletmektedir.8

Çinli gezginin bahsettiği diğer bir Akhun ülkesi de Hi-mto-lo’dur. Burası Toharistan mıntıkasındadır. Karlı dağlar anlamına gelmektedir.9 Gaznelilerin siyasi sahneye çıkışına kadar Toharistan, özellikle Kâbil ve çevresinde>Akhun kalıntısı kabileler ve bazı siyasi kuruluşlar göze çarpmaktadır.

Kabilşahlar, Tarhan Nizek ile çağdaştırlar. Menşei, El-Biruni tarafından Böri Tegin sülalesine indirilmektedir. Mağaradan çıkan asil bir kimsenin ata sayıldığı dilden dile dolaşmıştır. Bunun Kuşanlarla ilgili olabileceği ileri sürülmüştür. Emevi orduları ve Hindu menşeli gruplar, bunların en önemli düşmanları idi. Hsüan Tsang, Kabil’i gezdiğinde, “Önemini kaybetmiş bir merkez, Göktürk soyundan hükümdarın oturduğu yer, 2000 x 1000li büyüklüğünde araziden ibaret, iklimi soğuk bir yer” olarak tanımlamaktadır. Emil Esin’e göre Türk menşeli idarecisi Kabilşah’tır. Bu devletcik aynı zamada Türk şahiler olarak da tanınmaktadır. Bu şahlık ve Rûtbil isminde biri İslâm kaynaklarınca da zikredilmektedir. Rûtbil bir anlaşmazlık nedeni ile Araplara sığınmıştır. Sonra Gazne şehrine geçmiş ve orada oturmuştur. Bu şah Türk adetlerin terk etmemişti, yazlık ve kışlık ikamet yerleri vardı. Biri Gazne, diğeri de şimdi harabe halindeki Ruhhâc’dır.10

Türkşahilere son verenler İslâm orduları ile Hinduşahiler’dir. X. yy.’da Hinduşahilerin başkenti Vayhand’dı. Şimdiki ismi ise Hund’tur. Vayhand, Cenab nehri ile Lâmâgan bölgesinde bulunmaktadır. Hanedanın kurucusu

Lâlliya’dır. Zamanı ve faaliyetleri karanlık kalmaktadır. Bu Hindu IX. yy.’da bu bölgenin tek hakimi olmuştur. Ölümünden sonra Samantdeva tahta çıktı. 903’te, Keşmir racası Gopalvarman tarafından mağlup edildi. Toramana Kamaluka, Hinduşahilerin göze çarpan en dinamik şahı idi. 980’de saltanatı zirvede idi. Halefi olan Bhim hakkında bilinenler çok azdır. Oğlu ve halefi ise Caypal’dır. Batıdaki arazi kısa zaman sonra Türklerin kontrolüne geçti. Sebüktegin ilk gaza seferini Hinduşahilere karşı yapmıştır. Lâmgan’a kadar bütün arazi Türklerin eline geçmişti. 997’de Sebüktegin öldü, yerine Mahmud geçti. 999 yılında Mahmud kalabalık bir ordu ile Hinduşahi arazisini istila etti. Caypal, Gazneliler tarafından mağlup edildi. Böylece Hindistan yolu, uzun bir zaman sonra Türklere açılmış oldu.11

2. Kalaçlar

Akhunlar zamanında devlet kurdukları bölgelerdeki topluluk Türk diye belirtilmektedir. Fakat bunların hangi kabilelerden teşekkül ettiği yakın zamana kadar pek bilinmiyordu. Taberi, Belâzuri, İslâm coğrafyacıları, Akhun Devleti yıkıldıktan sonra “Haytal veya Habtal”lardan bahsetmektedirler. X. yy.’ın tanınmış doğu dünyası yazarlarından ve ilim adamlarından Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtip el Harezmi (öl. 997) Mefatih el-Ulum’u yazmıştır. Bu eserde Akhun tarihi içinde önemli bilgiler vardır. 12

Eserde, Akhunlar “Heyatıla” diye yazılmaktadır. Bir zamanlar büyük bir siyasi kuruluşu temsil etmişlerdir. Onlardan kalan kabileler ise Etrak, Kencineler ve Halaçlardır.13

Toharistan, Sicistan, Huttal, Afganistan ve Kuzey Batı Hindistan’da Türklerin yayılmış olduğu biliniyor. Büyük bir kısmı Batı Göktürklerin Tebaası olmuştur. Kencineler de bu gruba girmektedirler. İslâm kaynaklarında en çok bahsedilen Kalaçlardır.14 H.l.c. diye yazılan

kabilenin, destan ve tarih kaynakları, Oğuz kabileler birliği içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Uygurca Oğuzname'de Kalaçlar için şu bilgi verilmektedir: 15

Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kağul idi. Ona buyurdu: Sen burada kal ve çatıyı aç ve açtıktan sonra orduya gel. Bunun üzerine ona Kalaç adını verdi ve ilerledi.

Uygur Oğuznamesi'nde Türkçe Kalaç kullanıldığı halde Reşideddin tarafından yazılan Farsça Oğuzname'de H.l.ç. yani Halaç yazılışı hakimdir.16 Daha sonraki asırlarda Türkistan sahasında derlenen Ebul Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınmış Şecere-i Terakime / Türklerin Soykütüğünde diğer Oğuznamelerden daha farklı anlatışlar mevcuttur. Ebul Gazi Bahadır Han da muhtemelen Cüzcani'deki kayıtları esas alarak, Hindistan'daki Kalaçları da Halaç maddesine katmıştır.17 Buradaki metin şöyledir: "Bir yıl yırtında turup ikkinçi yıl ilge çar kıldurdı. İran sarı yörüp turur men niçe yıllık gamların yesünleri tip ikkiçi yılı atlandı takı Talaş şehriga keldi. Hannıng leşkeri kiyinında koygan kişileri bar irdi. Arıgan ve acgan ve tiggen ni alıp kelsun tip. Ol kişiler leşker songunda kalgan bir ivlik kişi han aldığa alıp keldiler. Han ol kişiden sordı-kim ni üçün kiyin kalıp id ding tip ol aytdı. Künlükimning azlıkındır leşkerning songındın kele turur irdüm. Hatunum hamile irdi tuğurdı. Açlık sebebinden anasının sütü oglanga yetişmedi. Kele turur irdim sunıng yakasında kördüm ki bir şagal bir kırgavulni aldı. Agaç birden şagalniurdum irse kırgavulni taşlap kaçtı. Anı alıp kebap kılıp hatunumga berip turur idim. Songda koygan kişi leringiz yolukup alıp geldiler. Han fakirga at ve azfuk ve mal berip buçerikke parmağı tip kal aç tedi. Barça Kalaç ili şol kişining neslinden tuturlar. Horasan ve ırak ta hem köp bolur anlar Çağaktay iline

koşula turur (15) lar. Belhga taalluk Gur tigen şehrde olturgan Kalaçlardın atı Muhammed lakabı bahtiyar bir pehlivan yiğit bar idi. Hindistannıng Dehli tigen şehrinde Kutbeddin atlı bir müslüman padişah vardı. Muhammed barıp anga nöker boldı. Bir niçe yıl dın song ulug big boldu. Hindüstan tigen bölük bölük köp yurt bulur. Bihar atlı bir yurt bolur. Keşmir yakınında bolur. Kutbeddin Muhammed Bahtiyarni ılgar başı kılıp anga yiberdi. Muhammed Bahtiyar Bihar yurtını aldı. Biharning afitap çıkarında takı bir yurt vardı. Anın ulug şehrinin atı Lekmir ırdi. Barıp ol yurtnı aldı. Lekmirning temür kazık tarafında bir uluğ şehr vardı. Lektuni atlık barıp anı tkı aldı şehri payıtaht kılıp oturdu. Kalaç ilinden on minkişi anın katığa yığldılar. Barça Kalaç halkı yığılıp, Şiran tigenni padişah kıldılar. Ol ölgenden song Merdan tigenni padişah kıldılar. Kalaç halkının yahşi kişilerinin bi günah öltüre başladı. İl yahşileri yığlıp Merdanni öltürüp İvaz tigennen Lektuni tahtına oturtdılar, ol hem oniki yıldan song öltü. Andan song Kalaçlar nöker boldılar. Kalaçların padişahlığı evvlinden ta ahirigaça elig dört yıl boldı".

Lektuni Bengale'deki Lakhnauti'dir. Cürcani, Kalaçların buraya gelmeleri, Bihar ve Nuddea'daki fetihleri, Vihara'daki kitapları yazmaları Delhi'ye yollanması, Kamarupa hadiselerinden, yukarı metinden farklı şekilde bahsetmektedir.

Kalaç/Halaç adının batı kaynaklarındaki Hvls, Holidiatai, Holas, Holac, Kholiatai ile ilgili olabileceği ileri sürülmüş ise de bu ana kadar kesinlik kazanmamıştır.18Kalaçlar, Afganistan'ın birçok yerinde vadilerde ve akarsu boylarında sakinlerdi. Zaman zaman istek olduğu takdirde hükümdar tarafında savaşlara katılıyorlardı.

İslâm coğrafyacıları, Kalaçlar hakkında enteresan bilgiler aktarırlar. İstahri'den nakilde bulunan Yakût, Halaç/Kalaçlar için: " Halaçlar eski devirlerden beri Kabûl'de, Hindistan Seistan arasında, Gur'un ötesinde

yaşarlardı. Hindistan ve Gazne arasındaki bu şehri…” bilgisini vermektedir.19 Yakut gibi İbn Havkal’da, Kalaçlar için kendi devri ile ilgili olarak şunları nakletmektedir;20 ”Bilâd Davâr, Gur ‘un karşısında zengin bir ildir. Bagnin, Halaç ve Bişlânk buradaki nahiyelerdendir. Her birinin şehri bu adı taşımaktadır. Bagnin, Halaç, Kâbul ve Gur birer bölgedir. Bunların ahalisi İslâmiyeti yeni kabul etmişlerdir. Halaçlar bir Türk milletidir ve elbiseleriyle, dilleri Türkçedir”.

İdrisi’nin tasviri ise biraz daha farklıdır: “Bu illerde Halaç adlı, Türklerin bir boyu olan ve eski zamanda buraya yerleşmiş bir millet oturmaktadır. Bunların imaretleri Kuzey Hindistan’a kadar uzanmaktadır. Gur’un arkasında ve Batı Seistan’ın bir kısmında göze çarpmaktadır. Bunların sürüleri ve tarlaları vardır. Zengindirler. Türklere benzer kıyafetleri vardır, savaş usulleri ve silahları da Türklerle aynıdır. Sulh içinde yaşarlar ve kötülük düşünmezler.”21

Kalaçların geniş bir sahada yaşadıklarına dair başka bir kayıt da yazarı belli olmayan Hudûd el-Âlem’dir. Bu kaynağa göre, X.yy. sonlarında Kalaçlar, Kearluklar ile komşu idiler. Zabulistan bozkırına kadar yayılmışlardı.22

Kalaçlar, bahsedildiği gibi Gazneli ordusunda fetihlere katıldılar. Atalarının vaktiyle sahip oldukları Hindistan’a bu sefer İslâmiyeti benimsemiş olarak girdiler.

XIII. yy. başlarında, Kalaçlar Afganistan’da da söz sahibiydi. Gazne ve Hilmend boylarında, Germsir taraflarında koyun sürüleri peşinde gidiyorlar, bazen de ücretli askerler olarak Gûr ordusuna katılıyorlardı. 1200 tarihli bir kaynağa göre -ki yazarı Muhammed b. Necip Bekran’dır- diğerlerinden ayrıldığı nokta, Kalaçların fizik ve dil bakımından biraz değiştiğidir.23

Gûrilerin büyük bir devlet kurmaları üzerine Kalaçlar, onların ordusunda yer aldı. Mu’izeddin Muhammed’in (Öl.1206) Gazne’de

oturmaya başlaması ve Hind gazasına çıkması sırasında, mahiyetinde birçok Kalaçlı da vardı. Hatta Tarain Maydan Savaşı'nda, hayatını kurtaranlardan biri Kalaç asıllı idi.24

Onun Hindistan'daki naibi Kutsettin Aybeg de ordusunda Kalaçları bulundurmaya gayret etmiştir. Mehmed Muhammed onun emriyle bir Kalaçlı olarak, uçta gaza yapmakla görevliydi.

"İhtiyar ed-Din Muhammed" diye tanınan yeğeni ise Gûr'un Germsir'deki Kalaçlarına mensuptu. O, önce Gazne'ye gitti. Sonra Delhi'ye geldi. Burada iş bulamayınca, amcasının yanına geçti. Bihâr ve Bengale fetihlerini gerçekleştirdi. Önce Lakhnauti Halacileri Beyliğini sonra da Sultanlığını kurdu. Onun Bengale ve Şimdiki Bangledeş' deki halefleri Melik İzz ed-Din, Alâ ed-Din Ali, Hüsam ed-Din İvaz, Melik Kazal, Melik İhtiyar ed-Din İrenşah ve 1230'da öldürülen Bilge Melik'tir.25

Mu'izzi Meliklerinin Kuzeybatı Hindistan ve Gazne dolaylarındaki büyük temsilcileri Tac ed-Din Yıldız ve Nasır ed-Din Kabaca'dır. Onların hizmetinde külliyetli bir Kalaç unsuru vardı. Harezm ordusunun bir bölümünü meydana getiren Kalaçlar 1226'da, Melik Han komutasında Sind'de bazı olaylara karışmışlardı. Melik Han, Mansuraı'yı ele geçirmişti.26

Celal ed-Din Harezmşah, Pervan Meydan Savaşında Cengizli kuvvetlerini mağlup ettiğinde, galibiyette Kalaçların reisi olan Melik Seyf ed-Din İğrak (Uğrak) da rol oynamış ancak ganimet paylaşımı nedeniyle kavga etmiş, sonra da karargahı terk etmişti. Kalaçlar da onunla gitmişler ve Peşâver'de oturmuşlardı. İğrek nedense sakin kalmamış ve Nuh Candar'a saldırmış ve onun oğulları da İğrek'i öldürmüşlerdi. Kan davası ile hareket eden Kalaçlar ile mücadele olmuş ve büyük bir tehlike arifesinde böylesine karışıklıklar ortaya çıkmıştır.27

Kalaçlar; Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlılar zamanında Delhi Türk sultanlarının hizmetinde bulundular. 1290'da Delhi Türk Sultanlığının temellerini atan Melik Firuz, Celal ed-Din unvanı ile tahta çıktı. Bu şahıs, Delhi'de oturan Yabgu unvanlı bir aileye mensuptu. Kalaçlar 1290-1320 yılları arasında büyük bir sultanlık kurdular. Ala ed-Din Mehmed, Kalaçları, Hindistan'da en geniş sınırlarına ulaştırdı. Onlara mensup meliklerde Lakhnauti/Bengale'deki gibi, Manval'da da aynı isimle bir başka devleti de kurmuşlardır.28 Kalaçlar zamanla Türk özelliklerini kaybettiler. Afganistan'daki Gılzailerinde29 bunların kalıntıları veya akrabaları oldukları bilinmektedir.30

1 R. Ghirsman, Les Chionites-Hephtalites, Le Caire, 1948 s. 82-120; B. A. Litsvinsky, The Hephalite (History of Civilizations of Central Asia, III. Cilt, yay., B. A. Litsvinsky-Paris) s. 135-147.

2 Emel Esin, Tabari's Report on the Warfare with the Turgish and the Testimony of Eigth Century Central Asia Art, C A J XVII / 2-4 (1973) s. 130-134); C. E. Bosworth- G. Clauson, Al- Xwarazni on the People of Central Asia, JRAS- Great Britain and Ireland, 1-2 (1965) s. 11- / 12.

3 H. A. R Gibb, Orta Asya'da Arap Fütuhatı, çev., M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 20-28.

4 A Record of Budhistic Kingdoms. Being an Account by Chinese Monk Fa-hien of This Travels in India and Ceylon (A. D. 399-414) çvr., J. Legge, New York 1965; Y The travels of Fah-hian and Sung Yun, Buddhistic Pilgrims From China to India (A. D. 400-518) çev., S. Beal, London 1869.

5 Bkz: On Yuan Chwang's Travels in India (629-6456) çev: Thomas Watters, N. Delhi 1961 N. Togan, Peygamberin zamanında Şarki ve Garbi

Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahip Hüen Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatlarına Ait Kayıtları İTED VI / 1-2 (1964) s. 21-25; S. Beal, Si-Yu-Ki: Buddhistic Records of the Western World I-II, Londan 1906.

6 On Yuan Chawang’s Travels in India, s. 102-103.

7 A.g.e., s. 270-271.

8 A.g.e., s. 108.

9 A.g.e., s. 274-276: Zeki Velidi Togan, Eftalitlerin Menşei Meselesi İTED IV / 1-2 (1964) s. 58-61.

10 Emel Esin, Bütân-ı Halaç, TM, XVII, (1972) s. 52.

11 Muhammed Nazım, The life and Timesof Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931 s. 194-196 J. Marguart, Des Reich Zabul und der Gott zum vom 6-9 Jahrhundert (Fetschrift E. Sachau) Berlin 1915 A. Ali Kohzad, Les Rutbil Shah de Kabul, (basım yeri ve tarihi yok).

12 İ. Kutluer, Harizmi, DİA XVI; s. 224 E. Widemann, Harizmi, İA, V / I s. 257-258.

13 Mefatihü’-Ulum, nşr: Van Vloten, Leiden 1895 s. 119 Mısır Neşri h. 1342 s. 73 C. E. Boswortth, G. Clauson, Al-Hwarizmi on the Peoples of Central Asia, Jras-Great Britain and Ireland, 1-2 (1965) s. 2-12.

14 Emel Esin, Butan-ı Halaç, XVII (1972) s. 52-58.

15 Oğuz Kağan Destanı, hzl: W. Bang-R. Rahmati, İstanbul 1936, s. 10, 25.

16 Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi. Trc., ve Tahlili Hazırlayan, Z. V. Togan (T. Baykara) İstanbul 1972 s. 45-46: B. Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1993, c. 1, s. 177.

17 Ebû’l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime? Türkmenlerin Soy Kütüğü, Ankara 1996, s. 140-144: b. Ögel, a.g.e., s. 179.

18 C. E. Bosworth, Khaladj, Eı2, IV, s. 917-918.

19 E. Esin a.g.m s. 59.

20 İbn Havkal, Al-Kitab-u Surat al Arz, Beyrut-?; E. Esin, a.g.m., s. 53.

21 Eb. Esin, a.g.m., s. 53.

22 Hudûd el-Âlem, çev., V: Minorsky, London 1937, s. 345-348.

23 E. Esin, a.g.m., s. 53.

24 Cüzcâni, Tâbâkât-ı Nâsıri, yay: Abdulhayy-ı Habîbi, Kabil 1342, 1, s. 399.

25 Cüzcâni, 1, s. 422-428; S. P. B. Nigam, Nobility under the Sultans of Dehli, a. d. 1206-1398 Delhi 1968, s. 51.

26 Cüzcâni, 1. s. 420.

27 Ala ed-Din Atamelik Cuveyni, Tarih-i Cihangüşa, çev. M. Öztürk, Ankara 1998, s. 153, 173, 377-381.

28 M. F. Köprülü, Halaci, İ. A, V / I s. 109-116; W: Haig, The Dehli Sultanate 707-1526 A. D, Dehli 1970, s. 106-108, 242-244; K. Lal, History of the Khaljis A. D. 1290-1320, London 1967, s. 9-13.

29 C. E. Bosworth, Khaladj, EI2, IV, s. 917.

30 G. Jarring, On The Distribution of the Turks Tribes in Afghanistan, Lund-Leihzig 1939, s. 53.

YEDİNCİ BÖLÜM:

AVRUPA HUNLARI

Avrupa Hunları / Prof. Dr. Şerif Baştav [s.853-886]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

4. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ufkunda görünen Hunlar, İç-Asya'dan batıya gelen Türk soyundan kavimlerin ilki idi ve bunu başkaları izleyecekti. Bölgede yaklaşık 80 yıllık ömürleri boyunca inanılmayacak derecede önemli olaylara sebep olan Hunlar, önce Batı-Asya'nın Türkleşmesini sağlamış, Avrupa'nın o zamanki nizamını altüst etmiş, Büyük Kavimler Göçünü harekete geçirmiş ve Cermen Kavimlerini bir daha birleşmemek üzere dağıtmış, en önemlisi Doğu ve Batı imparatorluklarını temelinden sarsmışlardır. İlk Ortaçağ tarihinde bir fırtına gibi esen Hunlar, aradan geçen 1500 yıllık zamana rağmen hâlâ insanların ilgisini çeken, nereden geldikleri gibi böyle kısa bir zamanda dünya ölçüsünde bir devlet kurabilmelerinin muamması da çözülemeyen bir toplumdur. En tanınmış kağanları Attila, dünya büyükleri arasında yer alır ve devletin tarihe karışmasının 1500. yıl dönümü münasebetiyle bütün büyük Avrupa dillerinde Hunların tarihi üzerinde bir çok eser yazılmıştır.

Hun tarihinin araştırılmasında karşılaşılan en büyük güçlük, sebep oldukları olayların büyüklüğü ölçüsünde yazılı kaynaklara sahip bulunmamaktır. Hunların kendi dillerinde yazılı kaynakları yoktur ve yazıyı tanıdıklarına dair kayıtlara da rastlanmıyor. Onlara dair kaynakların hepsi

hücumlarından ve akınlarından zarar gören yabancıların eserleridir ve bu kaynakların tarafsız olmaları beklenemez. Bunun dışında, son zamanlarda gittikçe artan arkeoloji malzemesi mevcut ise de bunlar asla yazılı kaynakların yerini tutamazlar. Bu gün, Asya Hunları (Hiung-nu) ve Hunların münasebetleri hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Hun tarihinin araştırılmasında karşılaşılan güçlüklerden biri de, daha onlar hayatta iken onların tarihi ile ilgili bir çok efsanenin türemiş olmasıdır. Bu yüzden efsane ile gerçekleri ayırmak çok zaman mümkün değildir.1

Avrupa Hunları, İç-Asya da 350 sıralarında meydana gelen olaylardan sonra batıya doğru ilerlemişlerdi.2 Önce 370'li yıllarda, Aral gölü ile Don ırmağı arasında hüküm süren ve İrani bir kavim olan Alanları yendiler. Ardından Don ırmağı ile Dinyester ırmağı arasında uzanan sahada yerleşmiş bulunan Ostrogot hâkimiyetine son verdiler. 363-373 yıllarında Kafkasya üzerinden Ermenistan'a hücum ederek, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya eyaletine akınlar yapan Hunlar, Urfa'ya kadar ilerlediler ve bu sırada Urfa'da bulunan Süryani rahibi Sent Efraim, Batı'da Hunlar hakkında ilk görgü tanığı oldu.3

İlk Ortaçağda Avrupalının gözünde Don ırmağının ötesi Avrupa ve Asya hududu sayılırdı ve o devrin tarihçileri bu bölgenin ötesi hakkında hiçbir bilgiye sahip değillerdi. Onların eski çağ tarihi hakkındaki birinci kaynakları Herodotos'du.4 Hunların istilâsından önce de bu havalide Türk soyundan kavimlerin yaşamış olmaları muhtemeldir. Hunlara karşı uyanan alâka ise, ancak Alanları yendikten sonra başlamış ve Attila'nın iktidara gelmesinden sonra doruğuna erişmiştir. Bu olaydan sonra Bizans ve Roma tarihçileri Hunlarla yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Uzun zaman Doğu'dan gelen kavimler İskit adı altında tanımlanırlardı ve bu isim Milâttan önceki 7. yüzyıldan beri bilinirdi. Milâttan sonraki yüzyıllarda

Sarmatlar ortaya çıkarlar. Her iki kavim, bütün Türkistan'ı ve Sibirya'yı ellerinde bulunduran büyük Saka kavimler grubuna mensuptu. Sakalar, bir çok varyantları bulunan Doğu İran dili konuşurlardı ve bu dil bugünkü Afgan dili ile Pamir lehcelerinin ceddi idi. Soğdtça da bir Saka dili idi ve bu dili konuşan Soğdlar Pontus ile Çin arasındaki ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. O sıralarda bütün Doğu Asya'nın derinliklerine kadar uzanan sahalarda İranî ve İndo-Avrupaî kavimler hâkimdiler.5

Milâdın 270. yıllarından beri Romanya, Moldavya ve Erdel sâhalarında Vizigotlar yaşarlardı. Alania'nın ve Ostrogot ülkesinin fethinden sonra Hunlar Vizigotlarla komşu olmuşlardır. Kralları Athanarik idaresinde Hunlara karşı ciddî muharebe tedbirleri aldılar. Fakat Vizigotların beklediği gibi bir göğüs göğüse muharebeye girmeyen ve uzaktan attıkları ok yağmuru ile düşmanları alt eden Hunlar fazla kan kaybetmeden Vizigotları mağlup etmişler ve kralları Athanarik firar esnasında Macar ovasına kadar erişmiştir. Daha sonra Alarik idaresinde 410'da Roma'yı zapt ederek, tahrip edecek olan Vizigotlar, işte bu suretle Hunların önünden kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı.

Tepelenen ve moralleri bozulan Vizigot kıtaları Tuna'ya doğru ilerlediler ve Bizans İmparatoruna haber göndererek, imparatorluk arazisine yerleşmek istediler. Gemiler üzerinde ve kayıklarla birbirini çiğneyerek ve bir kısmını nehre dökerek karşı sahile vardılar. Bu sırada kovalanan ve Tuna kıyısında sıkıştırılan Vizigotlarla Alan kıtaları, kıyıda bir an için korumasız kalan Bizans donanmasını ele geçirerek aşağı Tuna'ya kadar vardılar. Gotların Doğu Roma İmparatorluğu'nu istilâsı böylece başlamış bulunuyordu. 5. yüzyıl boyunca her iki imparatorluğun tarihi bu Cermen kavimleriyle boğuşarak geçecektir. Bizans sarayında hakim olan hümanist bir akımın etkisi altında bu barbarlar Roma arazisine yerleşme iznine kavuşurlar. Fakat, 3. yüzyılın sonundan itibaren Roma vatandaşı askerlik

yapmak istemiyordu. Bu sebeple orduda kura neferi sıkıntısı baş göstermişti. İmparator Valens, bu sıkıntıya çare olarak imparatorluk arazisine yerleşen yabancılardan faydalanmayı düşündü. Nitekim Valens, İmparatorluk arazisi üzerinde yerleşen yabancılarla ittifak akdederek yeni bir çığır açmıştır.6

370 başında Roma arazisine kabul edilen Got mültecileri, Bizans kumandanlarının kötü muamelesine dayanamayarak isyan ettiler, savunmasız köylere saldırdılar ve felâketten ancak müstahkem mevkiler kurtulabildi. 370 sonbaharında sayıları 200000'i bulan Gotların ırmağı geçmelerine müsaade edilmişti. 377 sonbaharında Gotlar, Balkan dağlarının geçitlerinde Bizans ordusu tarafından çembere alındı. Kıstırıldıkları çemberden ancak kuzeyde başı boş dolaşan Hun-Alan kıtaları tarafından kurtarıldılar. Buradan kurtulan Gotlar, 377 sonunda İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı tahrip ettiler. Gotları bu dramatik âkibetten kurtaran Hunların, daha sonra Edirne muharebesine katıldıkları şüphesizdir. Trakya'da İmparatorluğun huzurunu kaçıran Gotlara karşı İmparator Valens'in giriştiği sefer bir facia ile neticelendi. İmparator Valens muharebe meydanında öldürüldü ve Bizans ordusunun üçte ikisi imha edildi (9 Ağustos 378). Çağdaşlarının Roma İmparatorluğu'nun çökme tarihi olarak kabul ettikleri Edirne muharebesine Hunlar da katılmışlardı. Bu olaydan sonra mağlup Bizans ordusu dağılmış ve savunmasız kalan Trakya, Hun ve Alan kıtaları ile yağma yapan Gotlara engel olacak kimse kalmamıştı. Bu felâketten İstanbul ve diğer müstahkem mevkiler kurtulabilmişlerdir. Ancak, 379 yılı Ocak ayında İmparator seçilen I. Thedosios, bütün bir yıl boyunca müstevlilere karşı çarpışmış ve onları dağıtmıştır. Bu olaylardan sonra dağılan Gotlarla Hun ve Alan kıtaları, Roma ordusunda hizmete alınmış veya imparatorluğun değişik yerlerinde iskân edilmişlerdir.7

Böylece, barbarlar askerlik yapmak üzere kendi reisleri idaresinde limeslerde yerleştirilir. Fakat, imparatorluk arazisine kabul edilen bu çok sayıdaki Got, istikbal için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Daha sonra Alarik idaresinde Roma'yı yağmaya gidenler bu Gotlardı. 380 yılında Hunlarla Alanlar az sayıda Got ile Pannonia'da yerleştirilir. Viyana'nın güneyinde Hunların yaşadığını gösteren arkeoloji malzemesi bulunmuştur. Artık Hunların Roma hizmetinde çalışmaları başlamış oluyordu ve Hunlar Roma limeslerinde çalışıyorlardı. Bundan başka imparatorluğun iç kavgalarında da yer alırlar. Henüz aslî Hun kıtaları batıda görünmeden önce bir kısım Hunlar batıda faaliyette idiler. Fakat sayıları az olduğundan yabancılar arasında erimişlerdi.8

Lâkin hâlâ, Batıda bu çok sayıdaki kavmi harekete geçiren Hunlar tanınmıyordu. Batı da ilk defa görgü tanığı olan Süryani rahibi St. Efraim onlar hakkında "Haykırmaları aslanların kükremelerine benzer, küheylanları üzerinde ufukta bir fırtına gibi uçuşurlar. Orduları ile bir tufan gibi kapladıkları arz üzerinde dehşet saçarlar. Silâhlarına karşı koyacak kimse yoktur" diyor. Avrupa'da Hunlar hakkında ilk etraflı bilgi veren Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'dır. Geç Antik devrin en büyük tarihçisi sayılan Ammianus Marcellinus Antakyalı bir Grek'ti. Doğu Roma ordusunda hizmet ettikten sonra 380'de Roma'da yerleşmiş, Res Gesta adında kendi devrinin tarihini yazmıştır. 31 kitaba ayırdığı Roma İmparatorluğu tarihinin 96-378 yılları olaylarını kaleme almışsa da zamanımıza ancak 353-378 yılları tarihi intikal etmiştir. Ammianus Marcellinus yazdıklarının hatasız olmasına çok dikkat etmiş olmakla beraber Hunlara dair kayıtları ikinci elden bilgilere dayanarak yazmıştır ve askerlerle onları tanıyan sivillerin rivayetlerine dayanan ikinci elden bilgilerdir. Ammianus'a göre, Don ırmağı boylarında görünen Hunlar, güzellikten yoksundular. Sakalları çıkmadan ihtiyarlar, tıknaz, kuvvetli,

boyunları kalın insanlardır…. Yüzyıl sonra yaşayan ve Gotların tarihini yazan Jordanes de Hunların yüzlerinin korkunç derecede siyah olduğunu söyler. Gözlerinin yerinde yalnız noktalar görünür, sakalsız ve bıyıksız olarak ihtiyarlarlar. Gençlikleri güzellikten yoksundur. Fakat mahirane hareket eder ve çevik atlıdırlar. Omuzları geniştir ve her zaman ok atmaya hazırdırlar. Boyunları kalın ve gururdan dik durur. Ona göre Attila, kısa boylu, geniş omuzlu iri başlı ve ufak gözlü, seyrek sakallı, yassı burunlu idi ve yüzü renksizdi. Jordanes bu devir hakkındaki kayıtlarının önemli bir kısmını daha önceki eserlerden toplamıştır. Bu devrin diğer yazarları da Hunlar hakkında bunlara benzer tasvirler yaparlar. Bütün bu tasvirlerden anlaşılan bir Türk tipidir. Renksiz bir çehre, yassı bir burun, yuvarlak bir baş, küçük gözler ve tıknaz bir gövdedir. Bu tasvirler modern seyyahların Kırgızlarla, Kalmuklar hakkındaki tasvirleri uymaktadır.9

Hunların en büyük başarısı mükemmel ok kullanmaktı. Ayrıca at ile süvarisi arasında mükemmel bir uyum var idi ve at üzerinde yapışmış gibi otururlardı. Atları çirkin fakat dayanıklıydı. Hunlar her zaman bol sayıda yedek at bulundururlardı. Hun atları, kışın olduğu gibi yazın da muharebeye hazırdılar. Hunlar, çocukluk devrinden başlayarak at üzerinde büyürlerdi. At sırtında yer, içer ve uyurlardı. At üzerinde siyasî müzakerelerde bulundukları bildirilir. Hunlar, atların üzerinde çok sağlam oturur ve oradan nadiren düşerlerdi. Bir Hun süvarisi hiç beklenmedik yerde âniden ortaya çıkadı. Onların bu özelliği şöhretlerini oluştururdu. Ölçüsüz süratleri sayesinde insanlar daha onları farketmeden ortadan yok olurlardı.10

500-1000 kişilik kuvvetlerle bir çok yerden aynı zamanda hücum eder ve korkunç sayıda ok atışları ile muharebeye başlarlardı. Bu suretle görüş sahası kararan düşmanı bozarlardı. Böyle bir durumda hücuma geçen düşman önünü görememiş ve birbirine karışarak dağılmıştır. Sahte bir ric’atle düşman saflarını bozan Hunlar, onları arkadaşlarının bulunduğu

yere kadar çeker ve o zaman etrafını çevirerek imha ederlerdi. Yahut da, zafer coşkusuyla ilerleyen düşmanın arkasına sarkarak onların kamplarına saldırırlardı. Şayet kendilerini takip eden bir düşmanın saflarını bozmayı başarırlarsa âniden geri döner, süratle yeniden muharebe safı oluşturur ve düşmanı muhtelif cepheden yıldırım süratiyle demir bir yumruk gibi vururlardı. Bu gibi hallerde birbirine karışan düşmanı bir metreden uzun kılıçlarıyla biçmişlerdir. Burada uygulanan taktik bütün atlı kavimlerin kullandığı bir taktikti. Bu taktiği kritik anlarda kullanarak zaferlere ulaşmışlardır.11

Hunların büyük bir kısmı Got hâkimiyetine son verdikleri zaman dahi Don ırmağının doğusundaki istebde otururdu. 391-392'de, buz tutan Azak Denizi bölgesini aşarak düşmana saldırmışlardır. 5. yüzyılın başında hâlâ büyük kağan'ın ordugâhı Hazar Denizi civarında idi ve 412'de Hunlara giden Bizans heyeti tehlikeli bir deniz yolculuğundan sonra Hun karargâhına varabilmiştir. Fakat 430'da artık, Hunların büyük karargâhı Aşağı Tuna bölgesinde bulunuyordu. Lâkin, Hunların büyük bir kısmı hâlâ Tuna ve Dinyester ırmakları arasında oturuyordu. Hun İmparatorluğu'nun Batı kanadı güneyde Tuna ırmağına, batıda ise Transilvanya'ya kadar erişmiştir.

Hunların 381'de Bizans arazisine yaptığı hücumları büyük Theodosios püskürtmüştü. 390'lı yıllarda Hunlar İmparatorluğa karşı ilk hücumlarına başladılar ve 391 Aralık ayında, Tuna buz tuttuğu bir sırada Hazar Denizi'nden Pannonia'ya kadar Roma hudutları boyunda oturan bütün barbar kavimler yerlerinden oynamış ve Bizans İmparatorluğu'nun Trakya ve Ponnonia eyaletleri üzerine yığılmıştır. Bu kavimlerin pek çoğu Hunların emri üzerine Trakya'yı kan denizine çevirirler. Lâkin, bir sel gibi imparatorluk arazisine yüklenen bu barbarlar, Hunların ilerlemelerine kadar Roma ordusu ile çatışmaktan çekinirler. İmparatorluk içinde meydana gelen

olayları dikkatle takip eden Hunlar, önce iki imparatorluk arasındaki ihtilafları ve ardından da Büyük Theodosios'un ölümü ile patlak veren olayları (17 Ocak 391) fırsat bilmişlerdir. Bu arada Alarik idaresinde Vizigotlar isyan eder. İmparatorluk kuvvetleri batıda toplanmıştı ve Tuna sınırları savunmasızdı. Hunlar, bu olaylardan sonra imparatorluk üzerine büyük akınlar yaptılar.12

Hunlar, iki koldan imparatorluk arazisine hücuma geçtiler. Önce Tuna'yı geçerek Mösya'ya girdiler ve oradan Alplere kadar varan büyük bir akın yaptılar. Hemen arkasından Kafkasları aşarak Anadolu'ya, Suriye'ye girdiler. Batıda yapılan akın, bu bölgedeki halkı korkuya düşürdü. Anadolu'ya giren Hunların bir kısmı Kappadokia'ya kadar sokuldu. Bir kısmı Malatya, Kilikya ve Antakya'ya kadar ilerledi. İran üzerine akın yaptılarsa da burada mukavemetle karşılaştılar. Bu akınları yapanlar herhalde ana kuvvetlere bağlı idiler. Bu esnada imparatorluk kuvvetleri batıda toplanmış bulunduğundan Hunlar bir mukavemetle karşılaşmadılar. Karpat havzasını, 400.'ü yıllarda ele geçirdiler. O zaman bu bölgede Gotlar, Gepidler ve Vandallar yaşıyorlardı. Tuna ve Tisa ırmakları arasının Hunların eline geçmesi sonunda burada yaşayan bir çok kavim batıya doğru uzaklaştı. Hunlar, göçebe hayatı için çok elverişli olan bu bölgeyi ele geçirmekte ısrarlı idiler. Diğer taraftan, stratejik bakımdan bu bölge çok önemli idi. Hun İmparatorluğu'nun ağırlık noktasının batıya kayması, ancak böyle gerçekleşti. Fakat, Büyük Kağan Karaton'nın merkezi hâlâ Don ırmağının doğusunda bulunuyordu. Bu sırada batı kanadının reisi olarak 400'lerde Uldin adı zikr edilir. Karpatların ötesindeki araziyi fetheden Uldin idi.13

Hunlar, 90'lı yıllarda Karpatların ötesinde yaşayan kavimleri itaat altına almışlardı. Henüz onların tam olarak boyun eğmelerini istemiyor ve sadece ittifak etmekle yetiniyorlardı. Bu yüzden, Roma'ya karşı giriştikleri

seferlerde bu kavimler onların yanında yer aldılar. Fakat artık, bu kavimleri nihai olarak kendilerine tâbi kılmaya ve bütün arazilerini ele geçirmeye girişince, bütün bu kavimler dehşete düşerek yerlerini terk ile Roma İmparatorluk arazisine kabullerini istemeye başladılar. Böylece Avrupa'da Büyük Kavimler Göçü harekete geçmiştir. Bu sıralarda Karpat dağları havzasında büyük bir korku başladı. Hunlar çembere aldıkları bu sahada gün geçtikçe ilerliyorlardı. Yeni Fatihler Tuna ve Tisa havzasının fethine bugünkü Romanya arazisinden başlamışlardır. Uldin aşağı Tuna bölgesine girince orada yaşayan Sarmatların binlercesi Bizans arazisine girdi. Hunlar, Küçük Karpatlar bölgesinin fethine uşakları olan Ostrogotları gönderdiler ve bu olay orada da bir dehşet havası yarattı. Zira, Ostrogotların ardından her cephede Hun atlıları ilerliyordu. Bunun neticesinde dünyanın o zamana kadar görmediği bir panik yaşandı. Batı Roma İmparatorluğu o zamana kadar rastlamadığı bir insan seli ile karşılaştı. Buradan kaçan kavimlerin bir kısmı Kuzey Afrika'ya kadar ilerlediler. Çok korkan bu kavimler, kara Avrupa'sı ile aralarında denizin bulunmasına dikkat ettiler ve o zamana kadar rahat edemediler. Bu kavimlerden bir kısmı Ren ırmağı boylarında yerleşti (401-402).14

Gerçi Alarik yüzünden imparotarluğun bütün kuvvetleri İtalya'da toplanmış bulunuyordu, fakat bunlar yetersizdi, ayrıca 405'de Gotlar Roma'ya karşı ayaklandılar ve Stilicho çaresiz Hun hükümdarı Uldin'den para karşılığı yardım istedi ve bu yardım sayesinde Roma kumandanı bu Gotları yok etti (406). İtalya ikinci defa kurtuldu. Fakat bu olaylar sırasında baş şehri korumak maksadıyla Ren bölgesinden orduların çekilmesi büyük bir hata olmuştu. Zira aynı yılın aralık ayında, Ren nehrini geçen bir çok Cermen kavmi Galya'yı istila etti ve burada büyük bir kavimler hareketi meydana geldi. 408'de saraydaki bir ayaklanmada Stilicho öldürüldü. Bu sırada Vizigot kralı Alarik ücret karşılığında Roma

hizmetinde çalışıyordu ve Alarik Hunlar sayesinde uslu duruyordu, Uldin ve kuvvetleri onu dizginliyordu. Zira Hunlar Batı Roma İmparatorluğu ile dostluk ve ittifak içinde idiler.15

Bu sıralarda Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarının zaaf içinde bulunması Avrupa'da Hunların önemini arttırdı. 5. yüzyılın başında, Batı Roma İmparatorluğu'nun iki kumandanı Rufinus ile Stilicho arasındaki rekabet bir zaaf sebebi idi. Bu devirde olaylar çok sık ve karmaşıktı. Hun tarihi, 5. yüzyılda çöküş halindeki Batı Roma İmparatorluğu tarihi ile çok sık münasebettedir. Hunlarla Batı Roma arasındaki ittifakta kilit adam Aetius idi. Hunlar nezdinde rehine olarak bulunan ve orada çok dost edinen Aetius, 408'de Stilicho'nun öldürülmesinden sonra çok önem kazandı. Hun dostluğu Aetius'a şans getirdi ve Roma'nın gözünde Hun ittifakının değeri arttığı nispette Aetius'ta vatanı için çok önemli bir şahıs halini aldı. Hunlarla olan dostluğundan dolayı Aetius, bütün kumandanlar arasında ayrıcalıklı bir duruma geldi. Gaasıp Jhoannes olayında ona karşı hatırı sayılır bir Hun ordusunu harekete getirebilmişti. Şöhreti ve nüfuzu çok artan bu haris genç kumandanı, Saray mevkiinden uzaklaştırdığı zaman o Hun Hükümdarı Rua'ya sığınmış ve onun yardımıyla eski yerine getirilmişti. Batı Roma-Hun ittifakı 450 yılına kadar sürdü ve can çekişen imparatorluğun ömrünü bir nesil uzattı.16

Bu sıralarda Romalılarla Hunlar arasındaki işbirliği her iki tarafın yararına uygundu. Zira, Hunlar birçok kavmi Romalıların müttefiki sıfatıyla ve imparatorluğun sessiz kalması sayesinde hâkimiyetleri altına aldıkları gibi, imparatorluk da barbarların yakın bir hücumundan kurtulmuş oluyordu. Barbarların efendisi haline gelen Hunlar onları dizginliyor ve böylece Roma'yı emniyet altına almış oluyorlardı. Hunlar Pontus'dan Kuzey Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık bir halde yaşayan bu kavimlerin Roma İmparatorluğu'ndan yardım ve cesaret göremeyeceğinden

emin olabilir ve kendi başlarına kalan bu kavimlerle kolay baş edebilirlerdi. Hunlar namına Roma ittifakı, istilâlar arifesinde bulundukları müddetçe değerli idi. Fakat barbarlar üzerinde iktidarlarını kurduktan sonra ittifakın bir anlamı kalmadı. Macar ovasının istilâsına giriştikleri bu zamanda Bizans'ın ittifakına ihtiyaçları vardı. Nitekim Uldin, 400 yılının sonunda İstanbul'da isyan eden Got ırkından Gainas'ın başını imparatora göndermekle bir lütufta bulundu. İmparator hediyelerle minnettarlığını ifade etmiş ve Hunlarla ittifak etmiştir.17

Tuna ve Tisa ırmakları arasının zaptı fazla bir güçlük yaratmadı ve Uldin Batı Roma İmparatorluğu ile daha yakın münasebetlerde bulunmak üzere, Bizans İmparatorluğu ile olan ittifakı feshetti…. Uldin, 408'de Arkadius'un vefatıyla meydana gelen durumdan faydalanarak Doğu-Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Olt ve Demir Kapı'ya kadar olan yerleri zaptetti. Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki bir çok kaleyi ateşe verdi. Mösya'da anahtar mevkiindeki Castra Martis (Kule) kalesini zaptetti. Doğu Roma kumandanları bu ihtilafları sulh yoluyla halletmek taraflısı idiler. Fakat Uldin aşırı isteklerde bulundu. Sulh'ün korunması uğruna yılda yüklü bir vergi ve sınır boyundaki kalelerin boşaltılmasını istiyordu. Başarılarından dolayı fazla gurura kapılan Uldin, doğmakta olan güneşi göstererek "İstersem güneşin doğduğu yere kadar olan yerleri feth edebilirim" diyordu. Bu sözler, kendini beğenmiş bir insanın ifadesi idi ve Uldin'in baskıları fos çıktı. Bizans Castra Martis'i geri aldıktan başka onu Tuna'nın karşı tarafına geçmeye zorladı (409). Kısa bir zaman sonra Bizans Tuna'nın sağ sahilindeki kaleleri tahkim etti ve 412'de Tuna donanmasını takviye ederek ırmak boyunun savunmasını pekiştirdi.18

Lâkin, Hunlar bu olayların etkisini hissettirmekte gecikmediler. İmparator II. Theodosios İstanbul'un surlarını takviye ettirdi. Böylece eski Konstantinos surlarından daha uzun ve daha sağlam surlar inşa edildi ve bu

surlar bin yıldan fazla İstanbul'u savundu. Bu zamandan sonra Hunlar, Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarına karşı farklı siyaset güttüler. İstanbul'a karşı sürekli tehdit savunurken, Roma'ya karşı çok ılımlı davranıldı. Bizans eyaletleri tahrip edilir ve İstanbul'a yıldan yıla daha ağır vergiler konarken Roma, Hun dostluğunun mesut yıllarını yaşadı. Zira Bizans'tan artık bekledikleri yoktu. Buna karşılık Macar ovasının ve onun ötesindeki arazinin ele geçirilmesi ve teşkilâtlandırılmasına sıra gelmişti. Buralarda oturan kavimler hâlâ onlara cephe alabilirlerdi. Bu sebeple Batı Roma'nın tasvibi veya yardımı şarttı. Bu düşüncelerle Batı-Roma ile yapılan ittifak 20-30 yıllık dış siyasetlerini belirledi. Romanın elinde Hun ittifakı büyük bir kozdu ve Roma arazisi üzerine yerleşen Cermen kavimleri kendisini tehdit ettiği anlarda bundan faydalanırdı. Bu suretle 4. yüzyılın sonunda ve 5. yüzyılın başında Roma'nın hizmetinde çalışan pek çok Hun vardı. İmparatorluk ordusunda da sayısız Hun ücretlisi çalışırdı ve zenginlerin bir çoğu da özel emniyetlerinde Hun muhafızlarından faydalanıyorlardı. Alarik, Roma'nın Hun yardımcılarından çok çekiniyordu. Alarik'in 410'da Roma'yı zapt ederek yağmalaması, Doğu Roma'nın Uldin Hunları ile muharebe hâlinde bulunması zamanına rastlamıştır. Bizans büyük Hun İmparatoru Karaton ile 412'de mütareke yapar. Bizans, 412'de Hunlara elçi heyeti gönderir ve bu elçi heyetinde bulunan Olympiodoros, mühim bir kısmı kaybolan eserinde Hunlara dair kayıtları içerir. Hunlar 420'de İran'a karşı başarısız bir sefer yaparlar. 421'de Bizans ile İran arasında ticarî meselelerden dolayı harp çıkmasından faydalanan Hunlar Trakya'ya girdiler. Bundan sonra Attila'nın amcası Rua zamanına kadar kuzey hudutlarında bir sükûn devresi görülür. 420. yıllardan sonra iktidara gelen Rua, kardeşleri Muncuk ve Oktar ile birlikte hüküm sürdü ve kardeşlerinin ölümünden sonra 432'de tek başına kağan oldu.

Rua, Aetius’un dostu idi ve 433’de ona yardım etmek üzere İtalya’ya girdi. Hunlar, bu yardım karşılığında Pannonia’nın bir kısmını devralmışlardır. Transilvanya’nın tam olarak ilhakı da Tuna ve Tisa arasındaki arazinin zaptından sonra gerçekleşir. Transilvanya’da kuvvetli bir Cermen kavmi olan Gepidler oturuyorlardı ve Ostrogotlar Hunlar namına Gepidlere karşı çarpıştılar. Ayrıca 406 yılından başlamak üzere Hunların Burgundlara karşı giriştikleri seferler, arada Oktar zamanında büyük kayıplar vermeleriyle süre gelmiş ve sonunda Hunların Burgundlardan çok ağır bir şekilde intikam almalarıyla son bulmuştur.19

Hunlar Hakkında

Kaynaklardaki Yanlışlar

Hunların menşei, hayat tarzı, etnik durumu ve dış görünüşleri hakkındaki bilgileri yalnız mağluplar cephesinden alıyoruz. Onların tarafsız ve gerçek bilgi vermelerini beklemek safdillik olur ve onların gözü ile ortaya atılan hükümler yüzyıllar boyu değişmeden devam etmiştir ve bunları değiştirmek hemen hemen imkânsızdır. Onlara göre Hunlar, Avrupa’yı kasıp kavuran barbarlığın temsilcileridirler. Hunların kimliği ve nereden geldikleri bilinmez. Onlarla ilgili olarak nakledilen sihirli geyik efsanesi herhalde onların menşe efsanesidir. Geç Antik çağ yazarlarının onlar hakkında yazdıkları antik çağdan beri bilinen bin yıllık masallardır. Gerçi, 4. yüzyılın tanınmış tarihçisi Ammianus, devrine nazaran tam ve objektif bilgiler vermeye çalışmışsa da çağdaşı bulunmadığı devrin olaylarını anlatırken, bin yıl önce aynı yerde vuku bulan olaylarla karıştırmıştır. Onun kayıtlarında Strabon ve Herodotos, hatta Homeros’un izlerini görmek mümkündür. Ammianus, Hunları görmemiş ve çağdaşlarından onların sebep oldukları olayları duymuştur. Onlar hakkındaki tasvirleri okuduğu eserlerden almış ve onun kayıtları okullarda hakikat imiş gibi zamanımıza kadar tekrarlanmıştır. Kayıtları şöyle

özetlenebilir: Hunların ateşe ihtiyacı yoktur, çünkü onlar pişmiş yemek yemezler. Kökleri ve çiğ etleri yer, bu eti baldırları ile at sırtı arasında ısıtırlar. Yabanî hayvanlar gibi yaşarlar. Daha çok avlandıkları ile geçinir ve bunu bulamazlarsa yağma ettikleri ile beslenirler.20

Avrupa adamı, çok sayıda hayvan yetiştirme ve mera değiştirme yoluyla sürdürülen çoban hayatını hiçbir zaman anlamadı. Onların gözünde, Avrasya'nın sonsuz bozkırlarının büyük baş hayvan yetiştiren insanı daima yurtsuz, her zaman yer değiştiren ve yollarda konaklayan, evlerde oturmaktan korkan, ve onların başlarına çökeceğine inanan, çok defa bir kulübeye bile sahip bulunmayan insandır. Böylesine ilkel Geç Ortaçağ fantezisinin mahsulü olan adama her türlü vahşilik ve zorbalık atfedilebilir. Modern tarih yazarları, bütün bu fantastik tekerlemeleri terketmekle beraber, Ammianus gibi sâlim düşünebilen bir insanın bütün bunları gerçekmiş gibi nakletmesi anlaşılır gibi değildir. Hunlar yüksek bir kumandadan yoksundurlar, hiç dinleri bulunmamış ve bâtıl itikatlara inanmışlardır… Bunların yanında modern bazı iddialara göre de "paleolitik seviyedeki sürüler" veya "en aşağı seviyedeki çobanlık" gibi değerlendirmelere rastlanır. Ammianus daha ileri giderek Hunların hayatını çok sade bir düzeye indirir. Halbuki Hunların toplumu, daha Avrupa'da göründükleri ilk andan itibaren şekillenmiş ve organize, başında büyük kağanın bulunduğu ve özerk bir kumandanın idare ettiği orduya sahipti. Hun kültürü, Orta Asya ve İran karışımı bir manzara kazanmıştı. Görünüşte sıkı bir askerî nizam hâkimdi. Hunları yakından görmek fırsatını bulan şair Claudianus, Romalı subayların sahip olmayı çok istedikleri Hun kemerinden bahseder.21

Hunlar hakkındaki tasvirlerden ortaya çıkan tip: Kenarı yüksek ve katlanabilir bir küllah, tabanı yumuşak çizmeler, geniş omuzlar, nispeten kısa boy, koca kafa, kalın boyun, çıkık yuvarlak bir göğüs, bodur ve uzunca

bir gövde, kısa bacaklardır. Romalılar ufak yapılı olduklarından onların kısa boyu dikkat çekmemişse de onların tıknaz vücudunu biçimsiz bulmuşlardır. Halbuki şair Sidonius Hunların güzel olduğu kanaatindedir. Ona göre, at üzerinde oturdukları zaman boyları uzun görünür. Got kroniği, Gotların yanında Hunları gösterişsiz sayıyor. Halbuki antropoloji malzemesi bunu doğrulamıyor ve Hunları şahsen görmüş olanların onlar hakkındaki bilgileri tamamı ile farklıdır. Güneşin kavurduğu Hun simasının, kapalı yerlerde ve ormanlarda yaşayan renksiz Gotlardan daha esmer olduğu doğrudur. Antropoloji malzemesi Hunlar arasında Mongoloid tiplere rastlandığını gösteriyor. Fakat bu tipteki insanların sayısı %20-25'ten fazla değildir. İç Asya da meydana çıkarılan binlerce mezarda bulunan kafataslarında Avrupa vasfı üstündür. Bu sebeple Jordanes'in Attila'yı tavsif eden satırları, görgü tanığının ifadesine uymaktan ziyade Attila'dan 100 yıl sonra meydana gelen bir insan tipidir.22

Hun Dili

Hun dili hakkında güvenilir hiçbir kayda rastlamıyoruz. Fakat Bizans yazarı Priskos, 440'lı yıllarda Got kumandanlarının büyük bir gayret ile Hunca konuştuklarını yazar. Bugüne kadar 15-20 kadar Hun şahıs adı kalmıştır ve bunlar da kendilerini çevreleyen yabancıların anlayabildikleri kadar doğrudur. Bu isimlerden önemli bir kısmı Türk dilleri ile büyük bir yakınlık gösterir. Lâkin Hunların Cermen adları aldıkları da anlaşılmaktadır. Attila'nın amcasının adı Rua ve Attila adı bunlardandır. Gotların da Hun adları taşıdıklarını biliyoruz. Attila'nın babasının adı Muncuk "İnci" Rua'nın yeğeninin adı Oktar "Kuvvetli, Yiğit", amcasının adı Oibars "Panter", Attila'nın ilk karısının adı Arıkan "Temiz Prenses", Attila'nın oğulları Ernak "Kahraman", Ellak "İlk", Dengizik "Denize Benzeyen". Hanedana mensup şahısların adı da büyük bir ihtimalle Türkçedir.

Karaton “Kara Elbiseli”, Uldin “Bahadır”, Basig “Pantere Benzeyen”, Kursik “Asil”, Eşkam “Büyük Rahip”, Atakam “Rahip Ata”, Kelkal “Katı Karakter”, Bleda “Hâkim, Hükümdar”. Bütün bunlardan sonra Hunları Moğol sayanlar da vardır. Fakat, daha başlangıçtan 468 yılına kadar Hun idareci zümresinin Türk adları taşıdıkları bir gerçektir. Bu sülâle daha Volga ırmağının geçilmesinden itibaren iktidarda idi. İlk hükümdar Balamer, hem kumandan hem de büyük kağandı. Uldin’den sonra gelen Karaton büyük kağandı. Yine Rua büyük kağan ve onun kardeşi bir alt rütbede idi. Son büyük kağan, kendisini Doğu ve Batı İmparatorları ile aynı seviyede sayan Attila idi. Lâkin bir çok Hun adının Türkçeden izah edilebilmesine rağmen, isimlerden hareketle bir kavmin dili ve ırkı hakkında karar vermek yanlış olur.23

Göçebe Hayat Tarzı

Hunların hayatı dinamik ve hareketli, kurdukları imparatorluk çok renkli idi. Bu imparatorluk Attila’nın amcaları zamanında artık kurulmuştu. Yani bu büyük imparatorluğu kuran yalnız Attila değildi, böyle muazzam bir imparatorluk bir tek şahsın eseri olamazdı. Diğer taraftan, bu denli büyük bir imparatorluğun böyle kısa bir zamanda kurulmuş olması da üzerinde durulması gereken bir problemdir. Bu meselelere dair elimizde zaten çok az olan yazılı kaynaklar hemen hiç bilgi vermezler. Bu hususta son 30-40 yılda yapılan arkeoloji araştırmaları yardımcı olmaktadır. Ammianus’un anlattığı Hun toplumu, talihi değiştirilemez bir çoban oluşumudur. Böyle bir toplum, aşağı gelişme seviyesinde, yerinde sayan veya hiç gelişme kabiliyeti olmayan bir bozkır göçebesidir. Çobanların aşağı seviyedeki gelir kaynakları, büyük çapta işler başaramayacağından bu durumun parazit veya yağmaya dayanan bir iktisat tarzı ile değişmesi gerekir.

Göçebeler, yiyecek fazlası biriktirmeye muktedir bulunmadıklarından büyüyebilmek için bir gıda fazlalığı kazanıncaya kadar beklemeleri icap etmiştir ve ancak Gotların gıda fazlasına kavuştuktan sonra yükselmeyi başarmışlardır. Halbuki Roma kaynaklarının bildirdiklerine göre 4-5. yüzyıllarda Gotlar tahıl kıtlığı çekiyorlardı. Diğer bazı modern araştırmacılara göre de Hunlar Slavlarla Romalılaşmış ve istebde dolaşan yerleşik kavimlerin tarım ürünlerini gasp ederek kuvvetlenmişlerdir. Bu ziraat ile geçinen kavimlerin sömürüsü olmadan Hunlar varlıklarını koruyamaz ve toplumlarında iş bölümü oluşamazdı. Geniş ilim çevrelerinde yayılmış bulunan bu düşünüş tarzını arkeoloji daima şüphe ile karşılamıştır. Hunların Volga'nın ötesinde, Orta Asya'da oturdukları zaman dahi, pek geri olmayan ve şekillenmiş bir toplumda yaşadıkları, Hun devrine ait şahane prens mezarlarından anlaşılmaktadır. Göçebelerin başlıca servet kaynaklarının büyük çapta hayvan yetiştirmek olduğu bir geçektir ve bu yüzden de bu hayvana ot ve su bulabilmek için dolaşmaları bir zarurettir. Başlıca gıda maddeleri süt ve süt mamulleridir. Hayvanı kesmediği ve esirgediği için eti daha çok avcılık, balıkçılık yoluyla sağlarlardı. Tabiatı ile surlarla çevrili şehirleri de yoktu. Başlıca hayvanları atları dışında keçi, koyun ve sığırdı. Eti, sütü ve yünü dolayısıyla en çok koyunu beslerlerdi.24

Romalılar Hunların atlı kültürüne hayranlıklarını gizleyemezler. Claudianus'a göre Hunlar atlarına yapışmış gibidirler. Sidonius'a göre daha anasının yardımından yeni kurtulan bir Hun çocuğu eğerlenmiş bir at ile baş başadır. Hun kavmi at sırtında yaşar. At sırtında alışveriş yapar, yer içer ve atın boynuna sarılarak uyuyabilir ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında müzakerelerde bulunur ve mühim kararlar alırlardı. Devamlı at sırtında yaşadıklarından Hunlar yaya yürümeyi sevmezlerdi. At, uzun zaman süratli bir ulaşım aracı idi. Atlı kavimler, at sayesinde uzaktaki kavimleri yenmeyi ve köle yapmayı başarmışlardır. Yerleşik kavimlerin durarak muharebe eden

orduları karşısında atlı göçebeler muharebe taktiklerini sürat ve hareket üzerine kurmuşlardır. Süratin muharebedeki büyük önemini ilk defa kavrayanlar onlardır. At üzerinde süratle giderken öne, arkaya, yana aynı süratle ok atabilmeleri sayesinde yerleşik kavimlerin ağır hareket eden orduları karşısında bir üstünlük sağlamışlardır. Düşman hatları önünde şuraya buraya oklarını savurarak uçuşmuş, hücum etmiş ve sonra âniden bir ric'at yaparak düşman saflarının yoğun maharebe nizamını bozduktan sonra muharebeye girişmişlerdir. Ağır kıtaları imha eden kuvvetlerle değil, hile ile fazla kan kaybetmeden başarı sağlarlardı. Göçebenin silâhı en son zamanlara kadar yaydı ve Hunlar ok atma sanatında batılıları hayran bırakmışlardır. Hunlar yay dışında yakın muharebelerde kılıç, hançer, mızrak ve kement kullanırlardı.25

Kışın ormanlarda yaşayan ufak av hayvanlarının postlarını giyerlerdi. Yazın ise yün, ipek ve daha hafif malzemelerden yapılmış elbiseleri vardı ve bunları renkli işlemelerle alacalı bir hale getirirlerdi. Önden açılan, dizlerle baldırlara kadar uzanan bir manto giyerlerdi. Genellikle keçi derisinden yapılmış bir pantolon giymişlerdir ve bunun paçalarını topuklarda büzerek çarıkların içine sokarlardı. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen bir serpuş örterdi. Hun zenginleri iyi giyinmişlerdir. Eşyayı kıymetli taşlarla süslemek âdetti. Sıradan Hunların giysileri gösterişsizdi. Bir defa giydikleri elbiseleri parçalanıncaya kadar değiştirmemişlerdir.26

Göçebenin asıl mesleği harp ve yağma idi. Tehlike ânında her türlü deneme ve yoksulluklara dayanmak âdetti. Romalılar onların bu özelliklerini çok iyi bilirlerdi. Sulh zamanlarında ise tembelliğe alışkındılar. Vakit geçirmek için tavla oynar ve tavlayı sürekli yanlarında taşırlardı. Göçebeler arasında kumar yaygındı, sürüler kendiliğinden otladıkları için bol vakitleri vardı.

Göçebelerde herkes muharip sayılırdı, önemli şahısların maiyeti vardı. Bu maiyet kısmen kölelerden kısmen fakirleşmiş hür kimselerden oluşurlardı. Bir köle, efendisine bedelini ödemek suretiyle azat olabilirdi. Köle her işi yapar, büyük bir kısmı köylerde oturur, ziraat yapar veya efendisinin başka hizmetlerini görürlerdi. Köyler kulübe ve tahta barakalardan oluşurdu. Göçebelerde zengin ile fakir, sade vatandaş arasında fark gözetilirdi ve toplumda aristokratik bir hiyerarşi vardı. Yaratılıştan hâkimiyete duyarlı bir unsur olan göçebe, bir kavmi ve bir imparatorluğu iktidar basamaklarına göre teşkil eder ve bütün hayatı mertebelere dayanırdı. Üst tabaka, memuriyetleri daima kendi aralarında bölüşürdü. Ancak soylu kişiler kumanda edebilir ve hâkimiyete liyakat ilahî bir lütuf (kharisma) sayılırdı ve bu da kan yoluyla babadan oğula geçerdi. Soylu olmadığı halde muharebelerde sivrilen bir kimse kahraman (Bagatur) olur, eğer büyük bir şöhrete kavuşursa yeni soylu bir ailenin kurucusu olurdu. Soyluların siyasî hayattaki payı büyüktü ve göçebe bir hükümdar tebasından tam bir itaat beklerse de yine de despot bir hükümdar değildi ve devletin ileri gelenleri ile danışması gerekirdi, lâkin isterse dediklerini yapmayabilirdi. Aile (aul) içinde de hiyerarşi vardı. Her ailenin yurtlarda sınıflara göre yerleşmiş bir yeri vardı ve bunu değiştiremezdi. Sofrada dahi hiyerarşiye dikkat edilir ve burada sosyal durum düşünülmezdi. Baş mevki hükümdarın sağında ve ikincisi solunda idi.27

Göçebelerde çok kadın alma âdeti vardı. Fakat kadın için yüklü bir meblağ ödemek gerekirdi. Hele soylu bir kadın uğruna büyük bir servete (kalım) ihtiyaç vardı. Kadınlar arasında da hiyerarşi gerçekleşirdi. İlk hanım evin sahibesi sayılır ve diğer zevceler bunun emri altında bulunurlardı. Ancak ilk karısından doğan çocuklar veraset hakkına sahiptiler. Attila’nın ilk karısı Arıkan’ın ayrı bir saraya sahip bulunması, Hunlarda kadınlara değer verildiğini gösterir. Bununla beraber göçebe kadını satın alırdı ve bu

mantığın bir neticesi olarak kadınlar da çocuklara ve akrabaya miras kalırlardı (leviratus).28

Hayvanlar göçebenin serveti olduğundan bütün hayatını hayvanları otlatma temelleri üzerinde düzenlemesi gerekirdi. Belirli aileler sürülerini bir arada otlatırlardı. Göçebe toplumunun en küçük birimi aul idi ve aulda herkes serveti nispetinde katkıda bulunurdu. Aullarda henüz kan akrabalığı esası aranmazdı. Aul reisi idare ettiği toplumun başkanı idi. Aulda en çok servete, en nüfuzlu aileye ve akrabaya sahip olan emrederdi. Aul reisi kendi çevresinin kağanı idi, siyasî bir rolü de vardı. Her kabilenin belirli ve sınırları çizilmiş meraları vardı. Kışlakların bölüşülmesinde çoğu zaman kavgalar çıkardı ve İstep hâkimiyeti etrafındaki mücadeleler bu suretle başlardı. Siyasî toplumlar kuvvetler etrafında kümelenir ve böylece büyük istilâlar zamanına gelinirdi. Kavimler, bu siyasî birliğe kendi arzularıyla katılır veya zor kullanılarak boyun eğdirilirdi. Böylece mütevazi bir başlangıçtan bugünden yarına derhal bir göçebe imparatorluğu meydana gelirdi.29

Aullar kabile ve kabile birlikleri içinde erimez ve sadece kum zerreleri gibi birbirlerine yapışırlardı. Böylece en büyük göçebe imparatorlukları dahi bir çok özerk devletçikten oluşurdu. Teşkilâtın bu gevşek oluşumunun çok büyük faydaları olduğu gibi mahzurları da vardı. Hakim sülale başka kavimleri istila ederek kendi toplulukları içinde bıraktığından iktidarları süratle genişleyebilirdi. Bu yüzden hâkim kabile, mağlup kavimleri zayıf bir şekilde örten ince bir tabakadan ibaretti. Bu tabaka iktidarı elinde tutabildiği müddetçe mesele yoktu. Lâkin otoritesini kaybeder etmez taht mücadelesi süratle sona erer ve imparatorluk kuruluşundaki süratle kendini oluşturan bölümlere ayrılırdı. Çok defa kabileler ittifakının ayrı bir hükümdarı yoktu ve kabilelerin birer reisi vardı. Bunlar ise yabancı devletlerle anlaşmalar yapar, ittifaklar kurar ve kendi başlarına hareket

ederlerdi. Ancak ortak bir tehlike ânında birbirlerine yardıma koşarlardı. Hunlar da ancak zamanla daha sıkı bir birlik meydana getirdiler. Siyasî iktidar bir kısım kabile reisleri arasında bölünür ve hükümdar henüz primus inter pares (benzerleri arasında birinci) idi. 412 sıralarında Hunların büyük kağanı bulunan Karaton, hâlâ Hunların tek kağanı değildi. İstebde bir kabilenin adı parlayınca diğer kavimler onun adını alırlar, böylece kendi adları tamamıyla kaybolmuyor ve birlik içinde yaşamakta devam ediyor. Bu itibarla Hunlar arasında da herkes Hun değildi. Fatihler, fethettikleri ülkenin halkını çok defa diğer kavimler arasında dağıtmışlar ve kadınlarla çocuklarına dokunmamışlardır. Hatta, tâbi kavimler bir dereceye kadar özerk de olabiliyorlardı. Fakat yeni tâbiler göçebe siyasi geleneğine göre birlikte en son mevkii işgal eder, öncü veya artçı gibi en ağır işleri görürlerdi.30

Tâbi kavimler hangi kategoriye girerlerse girsinler hâkim tabakanın anlayışında daima köle ve cariye idiler. Attila, kendisine vergi ödeyen imparatorun da köle olduğunu söyler. Göçebe imparatorluğu büyüdükçe toptan imparatorluklar da köleliği düşerler. Orhun Kitabeleri’ndeki şu cümle bunun açık bir ifadesidir: “Bu zamanda kölelerin de köleleri, cariyelerin de cariyeleri vardı…… sağladığımız ve teşkilâta kavuşturduğumuz imparatorluk o kadar büyüktü”. Baş kaldıranlar zor kullanılarak bir arada tutulurlar; kağanın bütün endişesi, nizamsız ve bir çok aul’dan oluşan insan yığınından nizamlı bir topluluk meydana getirmekti.

Kağan, kavmini nizama alıştırmak ve zengin etmekle iftihar eder; fakat, imparatorluğu aile mülkü sayar ve haleflerine miras olarak bırakır. Attila’nın ölümünden sonra imparatorluğun oğulları arasında köleler tarzında bölüşülmesine, tâbi Cermen kavimleri baş kaldırırlar. Göçebe hükümdarı, istila edilen bütün arazi ve menkuller üzerinde hak iddia eder.

Hükümdar hanedanı ve kabilesi zabt edilen bütün serveti kendi malı sayar. En yüksek memuriyet ve mansıplar onlar arasında paylaşılır. En büyük mansıpların sayısı Asya Hunlarında 24 ve Göktürklerde 28'dir. Memuriyetler irsi idi ve bu kural bağlı kavimler için de geçerli idi. Rütbeler fiili bir iktidar ifade eder ve ünvanların sahipleri, büyük veya küçük ordu veya kavmin reisleridir. Rütbe ve ünvanların önemini, kabile ve kavmin kuvveti, sayısı ve nüfuzu tayin ederdi. Göçebe toplumunda hiyerarşi çok kuvvetli olduğundan protokolde bu mevki ve ünvanlara riayet edilirdi. Halk onlu sisteme göre bölümlere ayrılmış idi ve siyasî teşkilât aşağıya doğru kademeli olarak inerdi.31

İktidardaki kimseler, kağanın talihi ile çok yakından ilgili idiler, zira onunla yüklemişlerdir ve nimetlerden onun tarafından uzaklaştırılacaklardır. Bu sebeple iyi ve kötü gününde ona yardım eder ve emirlerine itaatla uyarlardı. Taht değişimlerinden korkar ve istikbalin ne getireceğini bilmezlerdi. Seçkin olduğu kadar kabiliyetli bir halefin tahta çıkmasına dikkat ederler. Hâkimiyet hakkı aileye ait bulunmakla beraber burada en yaşlısı (senioratus) değil, fakat önceki hükümdarın oğlunun hâkimiyet önceliği gözönünde bulundurulur ve şayet bu namzet çok genç veya başka sebeplerle tahta liyakatsız görülürse, vefat eden hükümdarın kardeşi tahta çıkabilir ve genç yaştaki hükümdar ancak bunun vefatından sonra tahta varis olabilirdi. Fakat hükümdar ailesinin hâkimiyet hakkı tartışma konusu olamazdı, zira bu ilâhi bir lütuf idi. Bu hakkı aileye efsanevî bir ced veya ilahi bir kahraman bahş etmişti ve o zamandan beri soyun bütün üyelerine babadan oğula geçmektedir. Bu hale göre göçebe veraset sistemi, ne soy hukukuna, ne ilk doğmuş olmak (primu geritura), ne de idoneitas (liyakat, münasıb olmak) uymaktan ziyade bu üçünün karışımı olup üçünden biri esasına dayanmaktadır.32

Attilanın erken vefat eden babası Muncuk'un kardeşleri Rua ve Oktarı'dı. Bu ikisinin iktidarı paylaşmış oldukları sanılır. Bunlardan Oktar 434'de ve Rua 435'de vefat etmişdir. Rua'nın ölümünden sonra Muncuk'un en yaşlı oğlu Bleda tahta çıkar. Fakat iktidara gelir gelmez Attila'yı ortak hükümdar olarak yanına alır. Bleda'nın bu acelesinin sebebi iyi bilinmemekle beraber, zorba ve iktidara haris bir adam olan Attila'yı tatmin etmeyi düşündüğü tahmin ediliyor. Fakat Bleda, bu tutumu ile akibetten kurtulamamış ve ağabeyinin vesayetini ziyadesi ile hakaret verici sayan Attila, ağabeyini ortadan kaldırarak tek başına kağan olmuştur (445). Oktar ve Rua zamanlarında imparatorluğun hudutları en geniş sınırlarına erişmişti ve Attila'nın barbarlar arasında fazla yorulmasına ihtiyaç kalmamıştı. O vaktini daha çok imparatorluk üzerine çevirecekti. İstepte siyasî hayatın sınırları âdeta kozmosda cereyan eder. Kuzey aslî yönlerin başıdır ve kâinat kuzey yıldızının etrafında döner. Kağanın tahtı da sarayın kuzeyindedir ve dünyanın merkezini temsil eder. Asli yönler de 4 köşe ve 6 köşe gibi kozmogonik türdendir. Kağan, siyasî iktidarın üzerinde bir anlam taşır ve insan toplumunda kâinat nizamının muhafızı ve ihtiyaç halinde koruyucusudur. İnsanlar ile kâinat arasındaki âhengi sağlar ve bu âheng bozulduğu zaman halkın başına felâketler ve âfetler yağar. Dolayısıyla ruhani hizmeti de görür. Kurban kazanları ile kadeh iktidar alâmetleridirler. Sorumluluğu çok büyüktür, yalnız dünyadaki düşmanlarla değil aynı zamanda kozmik kudretlerle de mücadelesi gerekmektedir. Tebaası kendisinden fena ruhlara karşı gelmesini ve iyi ruhların yardımını sağlamasını ister. İktidarı sihirli bir kuvvetle donatılmıştır. Fakat bir defa ülkede tabii âfetler, kuraklık, don baş gösterirse hali fenadır. Kağan âdeta kavminin âkıbetini, mahvını veya yükselmesini elinde bulundurur. Şanyü (Hükümdar), arz üzerinde bütün kâinatın iradesi ve yardımı ile hüküm sürer. Tebaası üzerinde semanın oğlu veya semanın kopyası gibi

görünür. Aslında hükümdar demek olan Şanyü sözünün anlamı “Büyük, Geniş” idi. Bu da temsil ettiği semanın böyle olmasından ileri gelirdi. Sonraki yy.’da ilahî lütuf teorisi kuvvetini kayıp etmemiştir. Orhun Kitabeleri’nin bir yerinde şu sözleri okuyoruz: “Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan” (gökte doğmuş ilâhlara benzeyen Türk Bilge Kağan.)33

“Semanın oğlu” olan hükümdar dünyaya sonsuz bir kibirle bakar ve bütün gördüklerinin kendisine ait olduğunu sanırdı. Kağan ilâhi bir seçim ve yüksek bir misyon hukukuna dayanarak bütün dünyayı kendisine ait sanardı. Bu sebeple bütün dünyaya hâkim olmak maksadıyla ülkelere ve kavimlere saldırmıştır. Çadırı kâinatın merkezi olduğu gibi, imparatorluğu da hayalde kâinatı kavrardı. Göktürk Kağanının Bizans İmparatoru Maurikios’a (582-602) yazdığı mektupta “Yedi kavimin kumandanı ve yedi ülkenin sahibi büyük kağandan Romalıların imparatoruna” diyordu. Burada yedi kelimesi çokluğu ifade ederdi. Göktürk kağanı ve Hun kağanı Uldin zamanlarında blöf gibi görünen olaylar Attila zamanında gerçekleşmiştir. Hun sarayında Attila ile konuşma gerektiğinde herkesin titrediği anlatılır. Herkes Attila’nın emirlerine kölece riayet etmiştir. Krallar ve değişik kavimlerin reisleri onun emirlerine itina ile riayet etmiş ve gözleriyle işaret ettiği zaman hepsi tereddüt etmeden istediklerini yerine getirmişlerdir.34

Korkutma, göçebenin çok eski bir taktiği idi Attila’nın şöhreti karşısında herkesi korku sarmıştı. En küçük hakaret müthiş bir hiddet sebebi oluyordu. Böylece ordularını harekete getirmeden bir çok emeline kavuşmuştur. Attila ileri gelen adamlarını düşünmüş ve korumuştur.

Attila, Bizans sarayının kendisini aynı seviyede bir prens olarak kabul etmesini istemiş fakat bunu başaramamıştır. Zira onlar, Attila’yı diğer yabancı reislerden farksız saydıklarını her fırsatta açıklamaktan çekinmemiştir. Halbuki kendisini Semanın oğlu sayan Attila’yı bu tutum

incitmiştir. Mesela Attila kendisine elçi olarak konsüllük yapmış, kibar insanların gönderilmesini istemiş fakat Bizans sarayı buna riayet etmemiştir. Lâkin Atilla, bu meselede fazla ısrarlı davranmamış ve Bizans elçileri seçme insanlardan oldukları zaman onlara karşı çok nazik ve mültefit davranmıştır. Attila, her ne pahasına olursa olsun imparatorun kendisini aynı seviyede saymasını sağlamayı istemiştir. Honoria ile evlenmek istemesi de bu gayeye hizmet edecekti. Zira, Honoria'nın kocası olarak Batı İmparatorluğu'nu kolayca ele geçirebilirdi ve Honoria ile evlenmesi bütün dünyaya onun imparator ile aynı seviyede bir prens olduğunu gösterecekti. Halbuki otoritelerine çok düşkün olan Bizanslılar, Attila'ya ödenen haracın, görünüşü kurtarmak maksadıyla hizmet karşılığı olarak kendisine gönderildiğini yayıyorlardı. Bu oyuna gelen Attila'nın imparatorluk tarafından kendisine verilen Magister Militum ünvanını kabul etmesi garip bir netice veriyordu. Zira bu ünvan ordu kumandanı demekti.35

Attila'nın tasvirinden ortaya çıkan sima, tam bir göçebe hükümdarıdır. Muharebeden hoşlanmasına rağmen yine de düşünerek hareket eder ve aklıyla bütün gayesine erişirdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nispetle gözleri ufaktı. Seyrek sakalı artık kırlaşmıştı. Yassı burnu, şekilsiz suratı vardı. Çehresinin yassı burun ve ufak gözleri yanında tıknaz vücudu ve kısa boynu, ayrıca seyrek sakalı onun Türk ırkından olduğuna delâlet etmektedir. Atlı göçebelerde hile çok sık başvurdukları bir davranıştı, taktikleri de buna dayanırdı. Attila haşinliği yanında kurnazdı da. Bizans tarihçisi Priskos onun dessas tabiatına dair bir çok misal verir. Bizans elçi heyetini zekâsıyla yendiğini görüyoruz. Göçebeler harp ve ganimet ile geçindiklerinden Bizans sarayını son haddine kadar soymuşlardır. Bu yüzden olacak Bizans ve Roma yazarları onların paraya haris olduklarını yazarlar. Elindeki imkânlara rağmen Attila çok sade

yaşardı. Giyiminde ve yiyip içmesinde ve eşyalarında büyük bir sadelik göze çarpıyordu. Bizans elçi heyetine verdiği ziyafette misafirlerine gümüş tabaklar içinde çok değişik yemekler ikram ettiği halde kendisi tahta bir tabak içinde sade et yemekle yetinmiştir. Giyimi de çok sade imiş ve ancak temizliğiyle dikkati çekiyormuş.36

Attila'nın güldüğünü gören yoktu. Elçi heyetine verdiği ziyafette dahi sessiz ve mahzun oturmuştur. Göçebe hükümdarlar "Sema'nın İradesi ile" hüküm sürer ve arz üzerinde fetihlerde bulunurlar. Yüreklerinde Sema'nın oğullarının ateşi yanmaktadır. Attila kılıcını ilâhî bir ilhamın idare ettiğini ve kendisini kozmik kuvvetlerin kavimlerin üzerine çıkardığına inanıyordu. Mahzun sessizliği belki de buradan ileri geliyordu. İlâhî kuvvetler tarafından seçilmiş olmanın verdiği ağırlık omuzlarına basıyordu. Bu sebeple bir çok katlı Semada ruhların ve ilâhların kendi safında muharebe ettiklerini düşünürdü. Sihirli kuvveti azalmamış mıydı? Bu yüzden Attila daima kâhinlere başvururdu. Attila batıl itikatlara inanıyordu ve Attila'yı rahipler çevirmişlerdi. Kam adı verilen rahipler sihirle ve şamanlıkla uğraşırlardı. Attila onların kehanetine başvurmadan hareket etmezdi. Kâhinler kendisine soyunun sona ereceğini fakat en küçük oğlu etrafında parıldayan ışıkla tekrar yükseleceği kehanetinde bulunmuşlardı. O zamandan beri tahtın varisi büyük oğlu Ellak olmasına rağmen İrnek'i şımartmış ve bu tutumu imparatorluğa çok zarar vermiştir. Veliaht gerekli otoriteyi sağlayamamış ve Attila vefat edince oğulları arasında kavga çıkmıştır. Son Mauriacum muharebesinde de rahipler kendisine muharebeyi kaybedeceğini bildirmişlerdi. Bu yüzden Attila hücuma geçecek yerde ilk sırada kendi hayatını emniyet altına almayı düşünmüş ve pasif davranmıştır. Batıl itikatlar Attila'yı zayıflatmıştır. Yine batıl itikatları yüzünden Roma'yı feth etmekten vazgeçmiştir. Zira rahipler ona, Roma'yı feth ettikten sonra Alarik'in öldüğünü hatırlatmışlar ve Attila ruhunda sarsılmıştır.37

Hunlar Don nehrini geçtiklerinde bölgeye göçebe olmayan kavimler yerleşmişlerdi. İstebin batı uzantısı olan Macar ovası ile Karpatlar havzasında artık yerleşik kavimler yaşıyorlardı. Gotlar, daha batıdaki Cermen Kavimleri de göçebe değillerdi. Hun toplumu çok değişik kavimler üzerinde hüküm sürüyordu. Özellikle Doğu Gotlarıyla çok yakın münasebetlerde idiler. Gepid kralı Ardarik ve Doğu Gotları kralı Valamer kağanın en mahrem müşavirleri idiler. Skir kralı Edeko da Atilla'nın en itimadını kazananlardan biriydi. Elçilik yapıyor ve sıra kendisine geldiğinde efendisinin sarayı önünde nöbet bekliyordu. Göçebe dünya görüşünde mağlubu ölüm derecesinde yere sermek hata idi, bunun yerine onu talih ortağı yapmak vardı. Bu sayede Cermen hükümdarlarından çoğu Attila'yı kendi en yüksek efendileri sayıyorlardı. Attila'yı (At-ila) diye adlandırmaları bunun açık bir örneği idi. Zira Gotça, Atta, Ata "Baba + ila. Beraber yaşamanın normal bir sonucu olarak bir Hun bir Cermen adını, bir Cermen de bir Hun adını alabiliyordu. Rua Cermence olduğu gibi Attila'nın bir akrabasının adı Laudaricus da Gotça idi. Buna karşılık Cermenler de Hunimund, Hunwulf adlarını almışlardı. Fakat zamanımıza kalan Hun adlarının çoğu Hunca idi. Buradan anlaşıldığı üzere yoğun Cermen etkisine rağmen Hunlar özelliklerini koruyabilmişlerdir.38

3. yüzyılda Pontus ve Tuna bölgesine gelen Doğu Gotları, bu bölgede oturan İranî Sarmat kavimlerinin hâkimiyetine son vermiş, fakat onların medenî etkisine girmişlerdir. İskit-Sarmat kültürü, İran-Grek unsurlarıyla karışarak oldukça yüksek bir seviyeye erişmişti. Hunlar İç Asya'dan getirdikleri medeni unsurları batı İsteblerinde terk etmiş ve Pontusta Yunan medeni çevresine girmişlerdi. Bu kültür değişiminde Romanizmin'de payı vardır. 433'de Pannonia'yı ele geçiren Hunlar, Lâtin kültür sahasına girmişlerdi. Hun sarayında Lâtincenin yer almaya başlaması 5. yüzyıl başlarına rastlar. Attila'nın sarayında artık Cermenlerden başka Lâtinleri de

buluyoruz. Attila ve Bleda, kançılarlık işlerinde bundan böyle Lâtinlerden faydalanmışlar ve Hunların her iki imparatorluğa gönderdiği mektupları kaleme almışlardır.39

Büyük imparatorlukta medenî mahsullerin el değiştirmesinde tüccarların büyük payı vardı. Çok geniş sahalara yayılan imparatorluk içinde kuzey-güney, doğu-batı arasında ticaret eşyasının engellerle karşılaşmadan taşınması sağlanmıştı. İmparatorluğun doğu bölgesinden Çin'e kadar uzanan bölgelerde kervanlar işliyordu. Attila, Bizans ile ülkesi arasında ticari münasebetlerin kuvvetlenmesine çok dikkat etmiştir. Bu ticaretin başlıca merkezleri Silezya'nın Morava vadisi, Tuna bölgesinde Viminakion ve diğer ticaret şehirleri idiler. Henüz gelişmemiş bulunan göçebe ekonomisi ihtiyacı olan sanayi maddelerini ve erzakın önemli bölümünü, isteb dışında yaşayan köylü ve ziraat erbabından alırdı. Bu sebeple bu kavimlerle sürekli temas halinde idiler ve ticaret Hun toplumunda büyük bir yer tutardı.40

Roma kültürünün yayılmasında misyonerler ilk sırayı alırlardı. Hunların Avrupa'da daha ilk görünmelerinden başlamak üzere Kilise, Hunlar arasında din neşri hareketine girişmiştir. Avrupa'nın ufkunda yeni bir kavmin ortaya çıkmasının hemen ardından din adamları bu yabancıları ziyaret ederlerdi. Hunlar arasında ilk din neşri hareketleri Tuna boyundaki piskoposluklarda başlamıştır. Fakat, Hunlar arasındaki din neşri hareketi fazla başarılı değildi. Buna rağmen Hunların haşin tavırlarını değiştirmeyi başardıkları ve daha ılımlı olmalarına yardımcı oldukları kaydedilir. Misyonerler din neşri yaparken halkı kazanmak maksadıyla onlara ziyafet vermek ve hediyeler dağıtmak gibi yollara başvururlardı. Misyonerler arasında bir ara İstanbul patrikliği de yapan (340-398) Ioannes Chrysostomos gibi meşhurları da vardı. Misyonerlerin en büyük güçlüğü dil engeliydi. Hunca bilenler çok azdı. Attila'nın hâkimiyetinin en parlak

devrinde Hıristiyanlığa giren bazı Hunların kendi âdetlerini unuttukları anlatılır. Fakat, Hunların büyük bir kısmı kendi dinlerinde kalmış, ancak Romalılara esir düşenler arasında Hıristiyanlık yayılmıştır. Trakya'nın genellikle karışıklığın hüküm sürdüğü bölgelerinde köleler, fatih Hunları, kurtarıcı gibi görmüş ve onlarla iş yapmaktan çekinmemişler ve baskı altında yaşayan sınıflar Hunları iyi karşılamıştır. Mesela, sınır bölgelerinde yaşayan kalelerden biri Hunlara kapılarını açmıştı. Kilise çevrelerinde ise Attila'nın "Allahın Kılıcı, Kırbacı" olduğu düşüncesi hâkimdi. Bu değişik medeniyet ve muhtelif kavimler arasında Hunlar, göçebe kültürünü henüz unutmamışlardı. Gerçek fatihler olarak bütün mağlup kavimlerin sundukları nimetlerden faydalanmayı bilmişlerdir. Attila'nın nazırı Onegesios baş şehirde kendisine hamam yaptırmıştır. İsteb'in bu yoksulluklara alışkın çocukları, rahata ve medeniyetin nimetlerine çok çabuk alıştılar. Masalarında Sirmium şarabı ve çiftçi halkın muteber gıdası ekmek artık eksik değildi. Daha uzun zaman yaşasalardı belki Romalılaşır veya Cermenlerin arasında erirlerdi. Lâkin hâkimiyetleri uzun sürmedi ve göçebe kimliklerini unutmadan tarih sahnesinden uzaklaştılar.41

Hunların mülkiyet esasları hakkında bilgimiz yoktur. Mülkiyet özel miydi? Yoksa klana mı aitti bilmiyoruz. Ancak, göçebelerde özel mülkiyeti düşünmek güçtür. Sürüler herhalde ailenindi. Lâkin Balamer devrinden Attila devrine kadar mülkiyet anlayışı da değişmişti. Zira, Onegesios'un ve diğer Hun ileri gelenlerinin her şeyi vardı. Zengin tabakanın ekonomik ve sosyal varlıklarını korumak hususunda çabaladıkları süphesizdir. Gerçi ailelerde babanın salâhiyetleri sınırsızdı. Fakat Hunlarda kölelik fazla gelişmemişti ve harpde esir aldıklarını köle ediniyorlardı. Hunlarda doğuşdan köleliğin bulunduğuna dair bilgimiz yoktur.42

Çok eskiden beri ordu sayıları abartılı olarak anlatırlarsa da orduda beslenme, barınma ve ulaştırma güçlükleri göz önünde bulundurulunca

daha mütevazı orduları düşünmek doğru olur. Attila'nın ordusunun altı yüz bin ve daha fazla olduğu söylenir. Buna karşılık Roma kaynaklarının verdiği sayılar daha kabul edilebilir görülür ve 409'da Honorius on bin kişilik ordu çıkarabilmişti. Devrin güvenilir yazarı Olympiodoros bu sayıdaki bir ordunun beslenmesinde dahi ne kadar büyük güçlüklerle karşılaştığını kaydeder. Aetius'un 425'de İtalya'ya getirdiği ileri sürülen 60 bin kişilik ordu bir tartışma konusudur. Bu devrin bütün kumandanları düşmanlarına karşı kendi ordularını daha fazla sayıda göstermişlerdir. Priskos'un Attila'nın ordusunun 500 bin kişi olduğunu bildirmesi de abartmadır. Büyük Hun fetihlerinde çok daha az sayıda orduların kullanıldığı şüphesizdir.43

Bütün istep göçebeleri kolayca silâhlanan, çabuk nizama gelebilen, kendi gıdasını kendisi sağlayabilen, ani taarruzlara kabiliyetli, uzun seferlere ve güçlüklere dayanıklı insanlardı. Hun ordusunun teçhizatı eksiklerle doluydu, ayrıca ordu yetersizdi. Romalılar arasında Hunlardan korkan ve nefret eden kimseler az sayıdaki yazarlardı. Bütün eksikliklerine rağmen Hunların yüksek askeri bir başarı göstermesi anlaşılmaz bir meseledir. Fakat Hunlar, her zaman Romalıları tehdit etmediler. Ancak kabileler birliği sağlanarak birlik oluşturduktan sonra bir kuvvet haline gelip tehdit oluşturmuşlardır. Roma İmparatorluğu, barbarlar namına her bakımdan çekici bir ülkeydi. Hunlar önce hem devletin hem de varlıklı kimselerin yanında ücretli olarak çalışırlardı ve böyle başlayan ilk temaslardan sonra Hun toplumunun dünya hâkimiyeti fikri gelişir. Olympiodoros Hunlar arasında bulunduğu zaman (412), onların birkaç hükümdarının bulunduğundan bahseder. Bunların başı Karaton'dur. Bu sıralarda konfederasyonun ne kadar sürdüğünü iyi bilmiyoruz. Bazılarına göre Karpatlardan Don ırmağına kadar uzanan sahalarda yekpare bir Hun imparatorluğu meydana gelmişti ve bunun kurucusu Uldin idi. İddiaya göre

Margus'un karşısında Hunların da merkezi vardı ve burayı Uldin kurmuştu. 5. yy.'ın 40. yıllarına kadar merkez burası idi. Bütün tahminlere göre Uldin Hunlardan ancak bir kısmının hakanı idi. Rua ile Oktar bunun çocukları idiler. Kabileler birliğinin 420'li yıllardan sonra gerçekleştiği tahmin edilir. Bu yıllardan sonra Hunların iktidarı süratle artmış ve Attila zamanında evcine erişmişti. Bu günkü Ukrayna Hun arazisinin merkezinde bulunuyordu.44

Hun İmparatorluğu'nun

Temellerinin Atılması

Hun tarihi hakkında en kıymetli kaynağımız olan Priskos'un eseri 434 olayları ile başlar ve bu bahis eserinin en kıymetli kısmıdır. Maalesef eseri tam olarak elimize geçmediğinden olayları etraflı olarak öğrenemiyoruz. Hun kabileler birliğini 5. yüzyılın 20. yıllarında Rua ele geçirir ve o henüz bütün Hunların reisi değildir. İktidarı Muncuk ve Oktar ile paylaşır. Tahminlere göre her biri Hunların bir kısmı ile bağlı kavimlerin bir bölümü üzerinde hüküm sürerdi. Bağlı kavimler idaresinin nasıl ayarlandığı bilinmemektedir. Bu devrin bir çok olayı kaynak eksikliğinden dolayı karanlıktadır. Rua'nın kardeşleri Muncuk ve Oktar ondan önce öldüklerinden Rua 432'de bütün Hunların kağanıdır. Hunlar 434'de Bizans'a karşı harekete geçerler. Rua, Bizans ordusunun uzakta bulunmasından faydalanarak Trakya'da ilerledi ve İmparatorluğu 350 libre altın (1 libre 0.327kg) ödemeye zorladı ve bir sulh imza edildi. Bu para haraçtı, Bizans altınlarının Hun sarayına akması böyle başladı ve bununla Hun arkeolojisinin altın devrine geliniyordu. Bundan sonraki yıllarda Bizans'ın yerini Roma İmparatorluğu alacaktı.

Büyük İmparator Theodosios'un oğlu Honorius vefat edince (14 Ağustos 423), senato ve kumandanlar bir İtalyan soylusu olan Johannes'i imparator seçtiler (20 Kasım 423). Fakat Ravenna Sarayı bu yeni

imparatoru kabul etmedi ve I. Theodosios'un kızı Augusta Galla Placidia ile Doğu Roma İmparatoru birleşerek Johannes'i ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Aetius yardım istemek üzere Hunlara başvurdu ve Rua'dan büyük bir meblağ karşılığında kuvvetli bir Hun ordusu ile İtalya üzerine yürüdü. Fakat bu ordu gecikmişti, Galla Placidia bu Hunlara haraç vermek zorunda kaldı (425). Böylece Hunlar Batı Roma İmparatorluğu'nun içişlerine karışmış oluyorlardı.45 Hunların yeni imparatorluk merkezi bu sıralarda Körös ve Maros ırmakları bölgesinde bulunuyordu. Bu arada Aetius Hun dostluğundan mahirane faydalandı. Hun yardımcı kuvvetlerini her yıl Galiya'ya gönderdi ve bu kuvvetler 425-427 yılları arasında gittikçe daha tehlikeli bir hal alan Vizigotları geri püskürttüler ve 428'de bir kısım Frankları Ren ırmağının karşı tarafına sürdüler. Rua'nın kardeşi Oktar 429-430'da Ren ırmağının sağ sahilinde bulunan Burgund'lara hücum etti, fakat kendisi de bu sefer esnasında vefat etti. Oktar'ın ölümü Burgundlar arasında bir ferahlık yarattı. Bu arada Aetius merkeze alındı ve orada ordu baş kumandanı ilân edildi. 432 yılında Saray, bütün iktidarı ele geçiren bu ordular başkumandanının üzerinden rütbelerini alarak mevkiinden uzaklaştırdı ve Afrika duxu Bonifacius'u başkumandanlığa getirdi. Patricius ilân edilen Bonifacius Aetius ile ona sadık kalan kuvvetleri Rimini'de yendi. Fakat Aetius Hun sarayına sığındı, arkadaşı Rua ona yardım etti ve Aetius Hun kuvvetleri ile İtalya'ya girdi. İmparatorluk kuvvetlerini dağıttılar; bunun üzerine imparatoriçe Aetius'u affetti ve onu patricius yaptı (430-435).46 Bu arada Rua vefat etmiş, Bleda ile Attila iktidara gelmişlerdi. Aetius, Roma'da müzakerelerde bulunan Hun elçilerine resmen Pannonia'yı verdi. Bu arada Roma-Hun münasebetleri en üst düzeye yükseldi.

Aetius oğlu Carpilio'yu Hun sarayına rehine olarak gönderdi. Kendisi yeniden Gallia'ya gitti ve 435 yılında Ren ırmağını geçerek Roma arazisine

giren ve kendi başına buyruk Burgundlara karşı yeniden dostları Hunlara başvurdu. 433-436'da Burgundların ordusu başlarında kralları Gundahar olmak üzere kılıçtan geçirildi. Bu korkunç olay Cermen kavimlerinin hatırasında derin izler bırakmış ve olaylar daha sonra Nibelungem destanına girmiştir. Bu olaydan sonra Hunlar Gallia valisi Litorius'u Vizigotlara karşı giriştiği seferde desteklediler ve başlangıçta başarılı oldular. 437'de Litorius'un Hun kıtaları Vizigot Kralı I. Theodorikin Narbon şehri üzerindeki muhasarasını kaldırarak şehri kurtardılar. Ertesi yıl Litorius ve Hun yardımcıları arka arkaya kazandıkları zaferlerle Vizigotların başşehri Toulouse'u sıkıştırdılar. Bu sıkışık durumda Vizigotlar Litorius'dan sulh istediler, fakat Litorius bu teklifi reddetti. Muharebenin kızıştığı bir anda Litorius esir düştü ve şehirde öldürüldü, Hunlar dağıldılar. 439'da Hunlar, Gallia aristokratlarına yardımcı olarak çalıştılar. Bu sıralarda her tarafta Hunların yardımı aranmaktaydı. “Son Romalı” ünvanını alan Aetius, görünüşü kurtarmak hususundaki bütün çabalara rağmen Hunların yarattığı bir insandı. Hunlar olmadan ne iktidara gelebilir, ne de iktidarda kalabilirdi. Augusta Galla Placidia'nın durumu da daha iyi değildi. Aetius'u iktidardan uzaklaştırmak pahasına eski düşmanları Vizigotlarla işbirliği yapmaktan çekinmedi. Hatalı siyasetin neticesi Kuzey Afrika'nın kaybı oldu. Bütün bu olayların sonunda durum Hunların lehine gelişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun siyaseti 435'den beri Hunların askeri gücüne dayanıyordu. Para, deneyim, ganimet onların eline geçmişti. Hunlar bu zamanda artık siyasi hünerlerini göstermeye başlamışlardı.47

434'de Rua İstanbul'a elçiler göndererek Hunlardan kaçan bir kısım kimseleri istedi, aksi halde harp olacaktı. Zaman iyi seçilmişti, zira Doğu Roma'nın kuvvetleri birkaç yıldan beri Afrika'da Vandallarla muharebe halinde idiler. Afrika duxu Bonifacius ise İtalya'da Aetius ile muharebe halinde idi. Elçinin iadesini istediği insanlar, Azak Denizi bölgesinde oturan

ve Rua'nın hâkimiyetini tanımak istemeyen kabilelerdendiler. Orduların Afrika da bulunmasını göz önünde tutan Bizans diplomatları, elçiyle müzakerelerde bulunmaya karar verdiler. Hunlarla konuşmayı kabul eden kumandanlardan biri Plintha idi ve bu Theodosios'un sarayında nüfuz kazanan bir Got'du. Bu esnada Rua öldü ve bu olay Bizans'ta bir ferahlık sebebiydi. Zira onun harp tehdidi imparatorlukta bir gerilim sebebi olmuştu. Rua'dan sonra Bleda ile Attila onun yerine geçmişlerdi.48

İktidara gelen iki kardeşin karakterlerinin birbirinden farklı olduğundan başka bir bilgimiz yoktur. Attila'nın karakteri hakkında azimli, kararlı, merhametsiz bir şahsiyeti olduğu bildirilir. Bizans senatosu, Rua'nın ölümünden sonra da Hunlarla müzakerelerin devamına karar verdi. Plintha idaresinde bir heyeti Margus şehrine gönderdi. Morova ırmağının Tuna'ya döküldüğü yere yakın bir şehir olan Margus önemli bir ticaret merkeziydi. Bizans heyeti Bleda ve Attila'nın elçilerini şehrin surları dışında karşıladılar ve Hunlar atlarından inmek istemediklerinden müzakereler at sırtında sürdü. Aslında müzakereler formaliteleri yerine getirmekten ibaretti, zira Hunların isteklerinin hepsi kabul edilmişti. Antlaşmaya göre Bizanslılar bundan böyle Hun kaçaklarını kabul etmeyecek ve o güne kadar sığınanları da geri vereceklerdi. İade edilmeyenlerin her biri başına 8 Solidus ödenecekti. Bu para ile o bölgede 100 kile buğday (Mod) satın alınabiliyordu. Bundan başka Bizanslılar, Hunların Harp halinde bulundukları hiçbir kavimle ittifak kuramayacaklardı. Yine bu antlaşma, Hunlara imparatorluk şehirlerinde ticaret hakkı tanıyordu. Plintha, Hunlara ödenen verginin iki misline çıkarılmasına razı olmak zorunda kaldı. Bu 700 Libre altın (yaklaşık 229 kilo) idi. 435 Margus Antlaşması aslında bir emirname idi ve böylece muharebenin önü alınmış oluyordu.49

Bundan sonraki 4-5 yıl olayları karanlıklar içindedir. Attila’nın ordugâhı bugünkü Bükreş ile Ploesti arasında bir yerde idi. Attila’nın bu sıralarda Sororgi kavmini itaat altına almakla meşgul olduğu bilinir. Batı sınırları Alplere kadar uzanıyordu ve kuzeyde Baltık Denizi’ne çıkılmıştı. Hunların sağladıkları emniyet sayesinde ticaret büyük bir atılım yaptı. Don Irmağı ile Aral Gölü arasındaki bozkır Hun hâkimiyetini tanıyordu. Alp dağları ile Baltık Denizi arasında yaşayan Cermen Kavimleri ve diğer kavimler, Hazar Denizi’nin biraz ötesindeki bölgeler Attila ve Bleda’nın hâkimiyeti altında idi. İki kardeş imparatorluğu aralarında bölmüştü. Rua’nın ölümünden sonra, imparatorlukla Hunlar arasındaki ihtilafın çözülmesinde Bleda’nın payı büyüktü. Ayrıca, müzakereler sırasında Hun arazisi ile imparatorluk arazisi arasında “tarafsız” bir bölge bırakılması da kararlaştırılmıştı.50

435 ile 440 yılları arasında Bizans, kuzey hudutlarında huzursuz bir sulh devresi yaşadı. Batı Roma İmparatorluğu’na karşı Attila, amcasının siyasetini sürdürdü. İmparator II. Theodosios, her ne kadar 435’de imza edilen sulhu kabul ettiyse de şartlarını yerine getirmek niyetinde değildi. Kendisine iltica eden Hun kaçaklarını hemen iade etti. Bunlar arasında Attila ailesine mensup kimseler de vardı. Bundan sonra, Hunlara göndermeyi vaadettiği 700 Libre altını ihmal etti. İzlediği politikanın tehlikesini iyi biliyordu ve 439’da bir adım daha attı. 408’den sonra inşa edilen Theodosios surlarını tahkim etti. 439’da mühim olaylar oldu. Kuzey Afrika kaynıyordu. Bizans Batı İmparatorluğu’na yardım etti, Vandallar Rodos’a hücum etmişlerdi. 440’da Kartaca’yı Vandallardan kurtarmak üzere bir donanma yola çıktı. Bunun üzerine İran Ermenistan’a hücum etti ve Bizans toplayabildiği bütün orduları silâh altına aldı. Bu yüzden kuzey hudutları savunmasız kalmıştı, bütün bunlardan Hunların haberi vardı. Bu devri iyi değerlendiren Bleda, imparatorluğun Tuna üzerindeki son kalesi Castra Constantia’ya hücum etti ve Bizans bu hareketi

Margus sulhunun ihlâli sayarak protesto etti, bu bir harp sebebiydi. Muharebeyi önlemek üzere girişilen müzakerelerde Hunlar birçok suçlamada bulundular ve bu yüzden müzakereler kesildi. Hunlar haklıydılar ve Bizans delegeleri bu iddialar karşısında kaçamak cevaplar verdiler. 440 sonbaharında Bizans'ın Tuna üzerindeki Viminakion'a (bugünkü Kostolac) hücum eden Hunlar kaleyi ele geçirdiler. Bleda bundan sonra Margus kalesini zaptetti. Tuna'nın güneyinde ilerleyerek Illıyricum'a taaruz etti. Bir kuşatmanın ardından Singidunum (Belgrad) tahrip edildi. Bleda 441'de önemli bir mevkideki Sirmium'u zaptetti. Bundan sonra Güney Pannonia'yı ele geçirdi. Böylece 441 seferleri sona ermiş, imparatorluğun savunma hattında bir gedik açılarak bütün Balkanlar Hun akınlarına açılmıştı. Bütün bu olaylar sırasında gelişmeleri uzaktan seyreden Attila, muharebenin başlamasından uzun bir süre sonra Bizans ile barış müzakerelerinde bulunmak üzere 441 baharında araya girdi. İmparatoru tehdit etti ve ödenmeyen haracın gönderilmesini ve arttırılmasını istedi. Asıl isteği, bir kısım Hun prensleri ile ileri gelen Hun kaçakların iade edilmesiydi. Attila, Bizans ile tek başına baş edemeyeceğini anladı. Zira II. Theodosios kaçaklarla ilgili isteği reddetmişti. Fakat kendi ordusu ile aşağı Tuna'da bir çok kaleyi ele geçirdi. Birleşik Hun orduları Niş'i aldılar, ardından Serdica (Sofya)'yı zapt ettiler. Ondan sonra Trakya'ya girerek birçok kaleyi ele geçirdiler. Bu sıralarda sadece Edirne ve Marmara Ereğlisi karşı koydu. Başarı büyüktü ve artık Hun orduları İstanbul'u tehdite başlamışlardı. Bu başarılarının sebebi Bizans ana kuvvetlerinin Vandallara karşı savaş halinde bulunması idi, nitekim az sonra Güney İtalya'dan dönen Aspar idaresindeki Bizans ordusu da yenildi ve II. Theodosios Aspar aracılığıyla sulh istedi. 443'de varılan barış Bizans'a ağır yükümlülükler getiriyordu. Yıllık haraç 3 katına (2100 Libre) çıkarıldı. Bu haraç geçmiş ve ödenmemiş 3 yılın haracı olarak isteniyordu. Bir defasında 6000 Libre

(1962 kilo) istediler ve aldılar. Kaçaklar için istenilen fidyeyi de 8 altından 12 altına çıkardılar. Bizanslılar bundan böyle iltica kabul etmeyeceklerdi. Bu antlaşma 27 Ağustos 443’de geçici olarak imzalandı.51

Bu arada Bizans orduları Trakya’da ana kuvvetlerden ayrılan Hun kıtalarına karşı bir zafer kazandılar. Ana kuvvetlerden ayrılan seçme Hun müfrezeleri aşağı Mösya’de akınlar yapmış ve çok sayıda ganimet ve esir ele geçirmişlerdi. Asemus (bugünkü Osma) halkı çok sayıda esir ve ganimetlerle ilerleyen Hunlara baskınlar yaparak onların birçoğunu öldürdü ve esirleri kurtardılar. Barış müzakerelerinde Attila, Asemusluları cezalandırmak istedi ve esir olan Hunları geri almayı istediyse de başaramadı. Attila orada uğradığı haysiyet kırıcı muameleyi unutmadı. Barış müzakerelerinden sonra Bizans’da kısa süren bir nefes alma devri başladı. Attila yakın adamlarından birini haracı ve kaçakları almak üzere İstanbul’a gönderdi. Bu adama vergi teslim edildi, fakat kaçaklar iade edilmeye razı olmadıklarından kılıçtan geçirildiler. İade edilmeyi istemeyenler arasında Attila’nın akrabası da vardı. Sonunda Hunlarla Bizans arasında barış 443 sonbaharında imzalandı. Attila, kaçakları geri almak maksadıyla İstanbul’a arka arkaya elçi gönderdi. İmparatorun adamları elçilere bol miktarda hediyeler verdiklerinden Attila’nın elçileri olur olmaz bahanelerle Bizans başşehrine giderlerdi.52

Bu sıralarda İran doğu sınırlarında yeniden taaruza geçti, toprak sahipleri de ayaklanmışlardı. Batı Ermenistan’da isyan çıkmıştı. Güney Anadolu’nun sarp eyaleti Isauria’da yine başkaldırma olmuştu. Çölden gelen muharip kavimler de Doğu Anadolu halkının huzurunu kaçırıyorlardı. Habeşistan krallığından da karışıklık haberleri geliyordu. Bu keşmekeş içinde 444’de Attila’nın elçilerinin de arkası kesilmiyordu. İmparatorluğun kuvvetleri her tarafa dağılmış bulunduklarından Hunlara karşı ciddi olarak karşı koyamıyorlardı. Bu güç durumda Theodosios, kuzey hudutlarında

emniyet tedbirleri almak ihtiyacını duydu. İmparatorluğun en güvenilir nazırlarından Nomus'a Tuna'nın gerisinde tahkimat yapması emrini verdi. Buradaki kaleler onarıldı ve muhafız kıtaları önemli derecede arttırıldı. Bütün 444 yılı bu önlemlerle geçti ve buradaki başarılarından dolayı imparator Nomus'u Consul yaptı (445). Fakat, bu işler sürerken imparator, arkası kesilmeyen Hun elçilerinin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Bu arada Hun devleti içinde nifak başgöstermiş ve olay, Bleda'nın kardeşi tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur. Kaynaklardaki tutarsızlığa rağmen Attila'nın kardeşini 445 yılında öldürdüğü şüphesizdir. Nifak konusu belli değildir. 440-443 muharebesi ve bunu izleyen sulh Bleda'nın başarısıydı.

Bu zaferin neticesi, Hun merkezini tehdit eden Bizans'ın yakındaki Tuna limesinin yıkılmasıyla şehirler sisteminin dağılmasıydı. Bizans'tan alınan haraç da en yüksek seviyesine erişti. 443'den 449 yılına kadar 20700 libre alacakları vardı. Anlaşmalarla tespit edilen bu meblağı Attila, bundan sonra l libre olsun arttıramadı. Hatta hayatının son 4 yılında bu meblağı tamamıyla kaybetti. Bu sebeple Attila son yıllarda şiddetli muharebelere girmek zorunda kaldı. Fakat, Hun İmparatorluğu da bu sırada en geniş sınırlarına erişti. Attila'nın bundan sonraki muharebeleri bu hudutları 1 km kadar olsun genişletemedi. Asıl önemlisi Bleda'nın başarılarının her iki tarafça kabul edilmiş olmasıdır.53

Attila

Bu sıralarda Hun İmparatorluğu en parlak devrine erişmişti. Lâkin devletin bünyesinde meydana gelen bir arıza ile sarsılacaktı. Attila, sadık adamları ve o zamana kadar iktidardan uzak kalan Cermen vassallerine dayanarak kardeşi kağan Bleda'yı pusuya düşürerek öldürdü. Bleda'nın sadık adamlarını kendisine itaate zorladı. Attila'nın nasıl olup da Bleda'yı bertaraf ettiği meselesi Hun tarihinin en karanlık anlarından biridir. Bu olayı kaydeden çağdaş kaynaklar açıklamada bulunmazlar. Attila'nın iktidarı ele

geçirmesinde yardımcı olanlar, sarayın seçkin halkı, dost ve bağlı kimselerdi. Bu seçkin alt tabakanın başında Onegesios ile Scotta kardeşler bulunuyorlardı. İsimlerinden de anlaşıldığına göre bunların Yunanlılaşmış Pontus bölgesinden olmaları gerekir. Bunlar, Yunanca-Lâtince ve Huncayı aynı derecede iyi biliyorlardı. Onegesios, devlette Attila'dan sonra en yüksek mevki sahibi idi, yani başvezirdi. Scotta ise Attila'nın mahrem adamı olmakla ün kazanmıştı, birçok defa elçilik hizmetinde bulundu. Attila'nın makbul kişilerinden biri de karanlık menşeli Berichus idi. Bu insanlarla aynı seviyede bulunanlar arasında Attila'nın amcası Aybars ile Got asıllı Laudaricus vardı ve bu bir doğu Cermeni idi. Belki Hunlarla ittifak halindeki bir kavmin kralı idi. Bu yakın adamları, iktidara gelmesinde ona yardımcı olmuşlardır. Fakat asıl iktidar değişimi esnasında vassal Cermen kavimleri Attila'yı desteklediler. Bunlar arasında Edeko ile Ardarik başta gelirler. Skir muhafaza kıtaları kumandanı Edeko, herhalde Attila'nın yanında kamp kurmuştu. Askeri üstünlük bakımından Gepid kralı Ardarik önde gelenlerdendi. Ardarik, Attila'nın mahrem adamı, düşüncelerine değer verdiği krallardan biriydi. Rua'nın sırdaşı Esla, büyük toprak sahibi ve büyük Türk beyi Eşkam Attila'nın tarafını tutmuşlardır.54

443'de Hunlarla imzalanan barıştan sonra Bizans, birbiri ardından meydana gelen doğal afetlere uğradı. Barışın ardından gelen kış uzun geçmiş, kar altı ay yatmış ve insanlarla hayvanların binlercesi telef olmuştu. Ertesi yıl Bitinia'da korkunç bir sel felâketi yaşandı, her tarafı su bastı. 445'de sirklerde birçok adam öldü ve halktan pek çoğu vebadan telef oldu. 446'da İstanbul'da yiyecek sıkıntısı başladı ve bunun ardından bulaşıcı hastalıklar göründü. Theodosios'un nazırları kuzey sınırında bir tehlikeyi göze alacak durumda değillerdi. 27 Ocak 447 sabahı saat 2'de ender depremlerden biri oldu, şehir toptan altüst olmuş, denizde ve karada sayısız felâket meydana gelmiştir. Theodosios surlarından uzunca bir kesit

devrilmiş, 57 kule harap olmuştur. Bunların arasında zahire ambarı olarak kullanılanları da vardı. Trakya, Marmara ve Kiklad adaları da bu felâketten kurtulamadı. Diğer Bizans şehirlerinde de hasar ağırdı. Büyük hasar gören başşehirde açlık ve bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Bu depremden birkaç gün sonra gökyüzünden yağmur boşalmış ve seller ırmaklara dönmüştü. Tepeler dümdüz olduğundan İstanbul da birçok ev yıkılmıştı. Bu büyük şehri hiçbir şey kurtaramayacak gibi görünüyordu. Üstelik halkın pek çoğu yıkılan harabeler altında gömülmüştü. Bulaşıcı hastalıklardan binlerce insan öldü. Fakat, kısa süren bir panikten sonra İstanbul halkı toparlandı, bütün yıkılan surlar felâketten 60 gün sonra onarıldı. Attila'nın muharebeleri başladığı zaman şehir eksiklerini tamamlamıştı.55

Attila bu çok uygun fırsatı kaçırmadı. Az önce imzalanan sulhu bir tarafa iterek imparatorluk arazisi üzerine yürüdü. Orduları arasında ilk defa müttefikler seviyesine çıkarılan Cermen kavimleri de vardı. Bu Cermen kavimleri yüzünden Attila'nın artık bir yıldırım harbi söz konusu olamazdı. Halbuki daha önceki muharebelerde sürate ve harekete dayanan Hun taktiği uygulanırdı. Attila'nın bundan sonraki muharebeleri artık Hun tarzında değildi. Bu yeni oluşumdan dolayı ordu çok ağır ilerledi ve aşağı İskitya ve Mösya'ya girdi ve burası 441 seferinin daha doğusunda idi. Mösya da Utus (Vid) ırmağı kenarında Bizans ordusuna cepheden taarruza geçildi, Bizans orduları yenildi. Lâkin Attila düşmanı imha edemedi, ayrıca ordusu çok zayiat verdi. Bu zafer, Attila'nın Bizans ordusuna karşı kazandığı son büyük zaferdir. Bizans ordusu Dobruca'ya çekildi ve muharebe süresince Attila'nın ordusunu arkadan ve yandan tehdit etti. Bu yüzden Attila, İstanbul'a varabilmek için yolunu değiştirerek Sofya üzerinden gitmeye mecbur oldu. Bu gecikmeden faydalanan İstanbul halkı büyük fedakârlıklarla iki ay içinde surları onarmıştır. Hatta, su arkının önünde üçüncü dış sur inşa ederek İstanbul'u zapt edilemez bir hale getirdi.

İstanbul’un önünden başarısızlıkla çekilmek zorunda kalan Attila, Termopillere kadar uzanan sahada depremin tahrip ettiği şehirleri yağma etti. Rivayete göre 70’den fazla şehir ve kasaba yağma edilmişti. Manastırlar işgal edilerek rahip ve rahibeler esir alındı. Hunlar daha önceki muharebeleri sırasında halka, kiliselere ve manastırlara fazla zarar vermemişlerdi. Fakat, 447’de yıllardan beri yoksulluk içinde yaşayan ve ganimetlere can atan, her şeye göz diken Cermen ve İrani kavimler ülkeyi istila etmiş, tahripler yapmış ve ellerine geçirdikleri her şeyi çalmışlardır.56

Tuna Sınırlarında Barış

447 muharebelerinden sonra Hunlarla Bizanslılar arasında diplomatik müzakereler başladı. Askeri gücü tükenen Bizans, ağırlığı diplomasiye kaydırdı ve bu alanda beklediklerinden fazla başarı sağladılar. Bu devrin diplomasisi hakkında en önemli kaynağımız Priskos’un eseridir. Bu arada Attila, 449’da Karadeniz sahillerinde muhtemelen Azak Denizi bölgesinde oturan Akatzir kavmine karşı sefer yapmak zorunda kaldı. Bu kavim, Hunlarla iyi münasebetler içinde yaşıyordu ve imparator Theodosios bu kavmi Hunlara karşı kullanmayı denemiş fakat başaramamıştır. Attila bu olaydan haberdar olunca Akatzirler üzerine sefer yaparak onları kendine bağladı. İsimlerinden ve hayat tarzlarından bunların büyük bir Türk boyu olduğu anlaşılıyor. Bu sıralardaki kabile reislerinden birinin adı Kuridachos’dur. 448’de Hunlarla Bizanslılar arasında bir barış sağlandı. Bu barışta öncekilerde bulunmayan oldukça ağır bir ifade vardı. Attila’nın daima yeni istekler ileri sürmesi yüzünden sulh müzakereleri uzadı. Her şeyden önce evvelce kabul edilen haracın ödenmesini istiyordu. Nitekim 448’de bunu aldı. Tuna’nın güneyinde Ponnonia’dan aşağı Tuna’ya kadar uzanan 500 km. uzunluğunda bir bölgenin tamamıyla boşaltılmasını da istiyordu. İllirya’nın bir sınır şehri olan Niş’de (Naissus) bir panayır yeri olmalıydı. Attila ayrıca, Niş’in kuzeyinde bir zamanlar gelişmiş bölge olan

Mösya’nın da serbest bölge olmasını istiyordu. Attila’nın ileri sürdüğü diğer istekleri bilmiyoruz. Haraç ödemekte devam edecekti, fakat miktarını bilmiyoruz. Bundan sonraki iki yılda Bizans diplomasisi bu maddeleri yumuşatmak hususunda çok çabalar sarf etti. Attila 449 baharında İstanbul’a gönderdiği bir mektupta 435’de aktedilen antlaşmanın şartlarının yerine getirilmesini, bir kısım kaçakların iadesinin geciktiğini ve boşaltılması gereken yerlerin boşaltılmamış olduğunu ileri sürüyor ve bu şartlar yerine getirilmezse bir muharebe ile tehdit ediyordu. Ayrıca, kendisine gönderilen elçilerin seçkin ve üst tabaka insanlardan olmasını istiyordu. Bu mektuptan anlaşıldığına göre Attila 443’den beri sürdürdüğü şantaj politikasında ısrarlı idi. Fakat artık Bizans, daha köklü bir politika taraflısıydı. Bu müzakerelerin çıkmaza girdiği bir sırada İstanbul’da Demokratik partinin sulh sever nazırı Chrysaphios, Skir kralı Edeko ile bir rüşvet karşılığında Attila’ya karşı bir suikast planlıyordu. Tam, bu başarısız komplonun yapılmasının planlandığı bir sırada Priskos, elçi Maximinus’un kâtibi olarak Attila’nın sarayında bulunuyordu. 449 yazında İstanbul’dan Attila’ya gitmek üzere yola çıkan elçi heyetinin başında Bizans soylusu Maximinus bulunuyordu. Maximinus’un, Attila’ya karşı düzenlenen suikastden haberi yoktu. Elçiliği tertip eden Chrysaphios idi ve görevi mektubu Attila’ya vermekti. Mektupta Attila’nın imparatorluk arazisini istilaya hakkı olmadığı anlatılıyordu. Bunun yanında imparator, daha önce iade ettiği Hun esirlerden başka 70 esiri daha gönderiyordu. Hunlara gönderilen elçilerin yüksek mevki sahibi olmaları gerekmediği de anlatılacaktı. Halbuki bu doğru değildi ve bu sulh müzakerelerinden önce tanınmış kimseler de gönderilmişti. Bu defa Theodosios’un bu husustaki isteksiz davranması, suikast girişiminin bir skandal ile son bulması ihtimalini düşünmüş olmasındandı. Maximinus’un bu göreve getirilmesi bir talih eseri idi. Zira bu görev kendisine verilince Maximinus, dostu tarihçi

Priskos'a giderek kendisine eşlik etmesini istemiştir. Bizans'da, diplomatik görevlere gidenlerin yanlarına yazar ve tarihçi almaları eski bir âdetti. Priskos bu sefer sırasında elçi ile çok sık temaslarda bulunur ve hatta elçinin danışmanı ve akıl hocası işini görür. Bu seferde tanınmış tercüman Rusticus'da bulunuyordu. Fakat, Bizans heyeti diplomatik bakımdan başarılı olamadı. Önce heyet, yeteri kadar soylu saymadığını Attila'ya bildirmişti. Bundan başka komplo teşebbüsü ortaya çıkmış ve Attila Bizans'ın başbakanı Chrysaphios'un kendisine teslimini istemiştir. Halbuki bu sefere Priskos'un katılması dünya tarihi ölçüsünde bir olaydı. Çünkü Priskos, "İlâhların en Büyüğü" ile karşı karşıya gelecek ve onu ölümsüzleştirecekti. Bugün Attila devrinin olayları hakkında en kıymetli tek kaynağımız, onun maalesef tamamı zamanımıza kalamayan eseridir. Onun Attila tasvirinde de bir kısım şahane hatlar vardır.57

Bizans elçi heyeti, ilk defa Attila'nın huzuruna çıktığında çok gergin bir ortam bulmuştur. Fakat bu patlama derecesindeki durum komik bir çözümle neticelendi. Attila, Batı Roma elçilerine karşı çok öfkeli davrandı. Bu elçiler ise taraflar arasındaki münasebetleri düzeltmek ve Attila'yı sakinleştirmek maksadıyla gelmişlerdi. Attila, eski bir olayı tazeliyor ve bunu bir harp ve sulh konusu haline getiriyordu. Sirmium'un 441 kuşatması esnasında şehrin piskoposu, hükümdarın sekreteri ile gizli bir işbirliği yaparak kilisenin kutsal evanisini kuşatma çemberinin dışına çıkarmıştı. Sekreter bu evaniyi daha sonra Roma'da bir bankere rehine olarak bıraktı ve bu defa Attila sekreterin bu işlemini öğrendi. Batı Roma elçilerinden bu "Çalınmış" eşyayı gürleyerek geri verilmesini veya bankerin kendisine teslimini istedi.

Aslında Bizans heyeti bu duruma sevinmiştir. Attila'nın büyük Bizans seferleri esnasında Roma, Hunların dostu ve müttefiki idi. Fakat 448'den sonra durum değişti ve Roma İmparatorluğu'yla olan münasebetler gittikçe

gerginleşti. Attila, Roma'nın muhaliflerini himaye ediyor, Frankların taht kavgasına tutuşan iki prensinden büyüğü Attila'ya ve küçüğü Aetius'a sığınıyordu. Artık Attila'nın korkunç sesini Romalılar da duyuyordu. Sirmium piskoposunun vaktiyle kaçırdığı ve fazla değeri olmayan evani bir bahaneydi. Romalılar artık Attila'nın bir sefer hazırlığında olduğundan şüphe etmiyorlardı. İstanbul, Attila'da görünen bu değişiklikten çok faydalandı ve Attila'ya çok tanınmış iki kişi elçi olarak gönderildi. Attila bu çok yüksek rütbeli iki misafirini iyi karşılamakta acele etti, Bizans'la çok uygun bir antlaşma yaptı. Arazi iddialarından vazgeçti, bundan böyle kaçaklar sebebiyle imparatorluğu rahatsız etmeyecekti ve birçok esiri ücretsiz salıverdi. Elçilere bol hediyeler verdi ve yüksek vergiyi arttırmaktan söz etmedi. Bütün bunlar Attila'nın Doğu Roma İmparatorluğu gücüne inandığını göstermekte idi.58

Barış antlaşmasının henüz imzası tamamlanmadan II. Theodosios vefat etti (28 Temmuz 450). Ağustosta imparator seçilen Markianos, aristokratların dahil bulunduğu maviler partisine mensup bir askerdi ve bu parti sulh uğruna bir tek kuruş ödenmesine taraftar değildi. Theodosios'un başbakanı Markianos tarafından idam edildi. Yeni imparator, 25 yıldan beri Hunlara ödenen haracı derhal durdurdu. Attila'nın elçilerine asker tarzında bir cevap verdi: Şayet sulh istiyorsanız belki hediyeler alabilirsiniz, aksi halde davayı muharebe çözer. Hun sarayının büyük geliri böylece sona eriyordu. Doğu İmparatorluğu artık hesaplaşmaya hazırdı. Attila bundan böyle gittikçe Batı Roma ile ilgilenmeye başladı. Honoria meselesine ise iradesi dışında bulaştı. Batı İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi prenses (augusta) Honoria, iktidarın ortağı idi. Honoria'nın evlenirse çocuklarının imparatorun çocukları ile taht kavgasına tutuşmasından korkulduğundan evlenmesine müsaade edilmiyordu. Fakat 449'da o zaman artık 31 yaşında bulunan prensesin kendi mülklerini idare eden Eugenius ile

ilişkisi olduğu ve hatta hâmile olduğu söylendi. Skandal yayılınca prenses ahlaki bir terbiye görmesi maksadıyla İstanbul'a gönderildi ve orada nezaret altına alındı. Ayrıca prenses zorla, yaşlı fakat muteber ve zengin bir adam olan Herculanus'la nişanlandı. Haysiyeti kırılan prenses, bu hazin durumdan kurtulmak için mahren adamlarından birini Attila'ya göndererek bu dayanılmaz izdivaçtan kurtarılmasını rica etti ve Attila'yı inandırmak maksadıyla ona yüzüğünü de gönderdi. Honoria'nın bu tutumu birinci sınıf bir skandaldı. Bu olay meydana çıkınca Eugenius'un suikast suçlaması ile kellesi kesildi. Fakat, Attila teklifi ciddiye aldı ve Roma'ya başvurarak "Nişanlısına" isabet eden imparatorluğun yarısının çeyiz olarak kendisine verilmesini istedi. Honoria'nın zalim kardeşine karşı onu himaye edecekti. Attila'nın durumu tartışmasız kuvvetlenmişti. II. Theodosios da Valentinianus'a Honoria'yı Attila'ya vermesini ve böylece ileride iktidara ortak olmak iddiasından vazgeçirilmesini istiyordu. Theodosios'a fazla güvenemeyen Valentinianus, Honoria'yı güç kullanarak 450 Şubatı'nda Roma'ya götürdü ve orada nişanlısıyla evlendirdi. Attila ise, nişanlısının hukukunun savunucusu kesilerek gittikçe dozunu arttıran bir tehdit ile işi muharebeye dökeceğini söylüyordu. Attila'nın bu teklifi III. Valentinianus tarafından kararlılıkla reddedildi. 450 baharından başlamak üzere Attila'nın artık Batı Roma'ya karşı harp açmaktan başka çaresi yoktu. 450 yazının sonuna doğru olaylar Attila namına çok süratle gelişti. Theodosios'un ölümü, Markianos'un iktidara gelmesi, dış politikasında köklü değişiklikler yapması, Chrysaphios'un idamı, ardından Hunlara ödenen haracın durdurulması birbirini takip etti. Tuna boyunda kökten bir değişiklik ile karşılaşan Attila, biri Roma'ya ve diğeri İstanbul'a olmak üzere elçiler gönderdi. Batı Roma'ya, Honoria'ya zarar verilmemesi talimatını ulaştırdı. Zira o Attila'nın karısı idi ve ona zarar verilirse intikamını alacaktı. Aynı zamanda Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını miras olarak istiyordu.

Valentinianus, Honoria'nın kendisine verilemeyeceğini çünkü başka birisi ile evli olduğunu söyledi. Bundan başka, Batı Roma'da veraset hakkı erkek dalına aitti ve Markianos'dan ise Theodosios zamanında kararlaştırılan vergiden söz edilemeyeceği haberi gelmiştir. Burada tutum daha da katı idi ve böyle bir vergiden söz edilemez idi bir tehdit söz konusu ise imparator bütün gücü ile karşı koyacaktı. Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları vergiyi kestiklerinden para sıkıntısına düşen Attila, II. Theodosios'un altınlarının bir taklidini bastırmıştır. Düşünülen Galya seferine katılacak Cermen müttefiklerinin ücretleri vaktinde ödenmeli idi. Bu sıralarda Ripuar Franklarında kral seçimi meselesi ortaya çıktı. Bu Frankların kralı az zaman önce vefat edince oğulları arasında veraset problemi patlak verdi. Oğullarından büyüğü Attila'ya sığındı, zira küçük oğlu Aetius'a sığınmıştı. 450 Kasımı'nda Aetius ile Batı Roma, Hunlarla bütün münasebetleri keserek onlara karşı müttefikler aramaya başladılar. Attila ile olan münasebetler kopma noktasına geldiğinden bir harp beklentisi içine girildi. Attila'nın hemen karar vermesi gereken mesele, Markianos'un meydan okumasına verilecek cevaptı. Attila, Markianos tahta çıkmadan önce Batı Roma üzerine bir sefer yapmaya karar vermişti. Fakat Markianos'un cevabı, bütün dikkatlerini bu tarafa çevirmesine sebep oldu ve bu yüzden Attila yön tayininde güçlük çekiyordu. Sonunda daha zayıf bulduğu Batı Roma üzerine yürümeye karar verdi. Markianos'un gösterdiği cesaret çok tehlikeli idi ve Attila bu cevabı unutamayacaktı.59

Attila, Batı Gotlarıyla baş ettikten sonra Romalılarla hesaplaşabileceğinden emindi. Bu sebeple Galya'da Batı Gotları üzerine yürüdü. Gotlar arasında, Aetius ile Romalılara karşı sefere çıktığı kanaatini uyandırmaya çalıştı. Romalılara ise, Galya sınırından imparatorluğun dostu olarak Roma arazisine girdiğini bildirdi. Romalılarla değil yalnız Gotlarla kavgası vardı. Bu kurnaz davranışı ile Gotlarla Romalıların birleşmesine

engel olmayı düşündü. Attila, Vizigotlara karşı yürüdüğü bir sırada yanlış bir adım attı. Orduları hareket halinde iken Ravenna'ya Honoria ile ilgili iddialarını tazeleyen bir elçi daha gönderdi. Halbuki Romalılar o vakte kadar onun Vizigotlara karşı yürüdüğünü sanıyorlardı. Fakat, Attila'nın mesajından sonra yanıldıklarını anladılar ve Attila'nın Galyaya karşı sefere çıktığını görerek o zamana kadar düşman saydıkları Vizigotlarla ittifak aramaya başladılar. Bu olaylar gelişirken Vizigotlar tek başına olayları göğüslemeye hazırlanıyorlardı. Zira, Aetius'dan yardım ummuyorlardı. Fakat, Aetius krala başvurarak geçmiş olayların unutulmasını ve ortak düşmana karşı işbirliği yapılmasını teklif etti. Vizigotlar, Attila'nın kendileri üzerine yürüdüğünden emin idiler. Onlar Toulouse etrafında toplanan krallıklarını savunmayı düşünüyorlardı. Aetius ise Galya'yı bir bütün sayıyordu.60

Bu sebeple, Theodorik'i kuzeye doğru yürümeye ve mümkün olduğu kadar sınır bölgesinde Attila ile çarpışmağa ikna etmek gerekirdi. Fakat, Vizigotlarla geçmişteki münasebetleri dolayısıyla bu işi şahsen başarması mümkün değildi. Bu sebeple müstakbel İmparator Avitus bu işle görevlendirildi ve Avitus bu işi başardı. Aetius İtalya'dan hareket ettiği zaman Galya şehirleri alevler içindeydi. Attila'nın diplomatik çabaları başarılı olamamış, Batı Roma ile Vizigotlar birleşmiştir. Attila, Vizigotlara hücum etme planına sadık kaldı. Önce Vizigotlara hücum edecek ve ardından Frankları yola getirecekti. Artık Romalılarla çatışma kaçınılmazdı. Attila'nın Galya siyasetinin oluşumunda araya birçok olay girmiştir. Daha 450 yılının ilk aylarında Batı Roma İmparatorluğu üzerine bir sefer hazırlığı yapıldığına dair hiçbir kayıt yoktur. Fakat, Attila'nın en büyük rakibi Aetius idi. Attila'nın Batı Roma'ya karşı politikasındaki âni değişmenin sebebini iyi bilmiyoruz. Son aylarda Roma'da kuraklık vardı ve bu sebeple de Aetius büyük ölçüde ordular toplamayı başaramadı. Nihayet nisan sonunda

Theodorik ile birleşerek düşmana karşı kuzeye yürüdüler. Ordu çok karışık unsurlardan oluşuyordu: Burgundlar, Ripuar Franklarının büyük bir kısmı, Salia Frankları, Alanlar, Saksonlar ve nihayet Armorianlar vardı ve bunlar Attila'ya sığınan Evdoxius'un kabilesi idi. Attila, 451 başında o zamana kadar görülmemiş sayıda muharip ve müttefik kuvvetleri Galya'ya sevk etti. Ordusunun büyük bir kısmını Cermenler oluşturuyorlardı. Çağdaşlarının Attila'nın ordusu hakkında bildirdikleri yarım milyon abartmadır. Üstün sayıdaki Gepid ve Ostrogotların yanında birçok Cermen kavimi katılıyordu. Attila, Cermen ordularını hizmete almaya mecbur olmuştu. Zira, kendisinin üstün hareket kabiliyetine sahip Hun atlılarını İran'a karşı baş kaldıran Ermenistan'a yardıma göndermiştir. Galya muharebesine katılan Hun atlıları Cermen tarzındaki saflar halinde ağır hareket eden orduya eşlik ediyorlardı. Bu yüzden, Hunların sürate dayanan taktiğini tatbike imkân kalmamıştı. Ren ırmağını geçtikten sonra birçok kale ele geçirildi ve birçokları da kapılarını açtılar. 7 Nisan'da Metz fethedildi ve ardından Orléans üzerine yüründü bu kale Loire ırmağı kenarında stratejik bir yerde idi. Aetius ve Theodorik Attila'dan önce kaleye varmaya çalıştılarsa da yetişemediler. Orléans Batı Gotları sınırında idi. Müttefik orduları kale önüne yetiştiklerinde kale alevler içinde idi. Surları neredeyse yıkılacaktı.61

Hun hükümdarı kuşatmayı 14 Nisan'da derhal kaldırdı. İki ordu uygun muharebe yeri arayarak Catalaunum üzerine yürüdü. Burası Troyes şehrinin 7.5 km. uzağında iki ırmak arasında bir yerdi ve Hun ordusunun manevralarına müsaitti. Campania (Champagne) ovasının güney kenarında ve Seine nehrinin sol kıyısında idi. Muharebe tarihi haziran sonuna rastlamaktadır. Muharebeye öğleden sonra başlandı ve iki ordu daha başından itibaren büyük çapta bir muharebe plânı uygulayamadı ve her iki taraf meydana hâkim bulunan bir tepeyi ele geçirmeyi denedi, fakat

başaramadı. Aetius, bütün dikkatini itimada lâyık olmayan Alan ücretli ordusunun dağılmasına engel olmaya çevirdi. En az güvendiği Alanları, kaçmak akıllarına gelmesin diye ortaya aldı. Gotları ikiye ayırarak bir kısmını rehine olarak yanına aldı. Büyük kısmını kralları Theodorik idaresinde sağ tarafa yerleştirdi. Attila, kendi ordusunun ortasında idi.

Değişik kavimlerden oluşan birlikler onun etrafında toplanmışlardı. Rahipler kendisine yenilgi kehanetinde bulunduklarından ilk sırada kendi emniyetini düşündü. Ordusunun büyük bir kısmını Cermenler oluşturduğundan Aetius, çok kan kaybına sebep olan Cermen taktiği uygulamaya mecbur oldu. İnadına bir göğüs göğüse muharebe başladı, fakat bir netice alınamadı. Kumandanlar, kısa bir zaman sonra bütün sevk ve idareyi kaybettiler. Vizigot kralı öldürülmüştü, muharebe gece karanlığına kadar sürdü ve Vizigotlar, Hunlar ile beraber Attila'yı arabalarla çevrili bir karargâha sıkıştırmayı başardılar. İki taraftan hiçbiri gerilememiş ve her biri kendisini karargâhına kapayarak nihai zaferi ertesi günden beklemiştir. Büyük bir kısmı Roma silâhlarıyla teçhiz edilen Aetius'un barbar ordusu yakın bir muharebede üstünlüğü ele geçirmişti. Hafif silâhlar taşıyan Hun muharipler gerilediler ve Attila karanlık basınca ordugâhına çekildi ve düşmanın âni bir baskınına engel olmak gayesiyle arabalardan, eğerlerden ve odun yığınlarından meydana getirilen bir siperin arkasına sığındı. Gotlarla Romalıların muharebeye hazırlandıkları bir sırada Attila ölüme hazırlanıyordu. Ölü veya diri düşmanın eline geçmektense diri diri ateşte yanmayı tercih edecekti. Muharebenin o zamana kadarki akışını pek beğenmedi. Roma-Vizigot ordusu Attila'nın yanındaki Hunların ok yağmurundan korkmasalardı her an Attila'nın karargâhına hücum edebilirlerdi. Onlar da karârgahlarına çekildiler ve Aetius geceyi karanlıkların koruması altında geçirdi. Aetius artık bir devlet adamı tavrıyla davranarak neticeyi zorlamamayı yeğledi. Üstün bir zafer sarhoşluğuyla

Batı Gotlarının ziyadesiyle şımararak bütün Galya'yı istemelerinden korkuyordu. Hunları tamamıyla imha ederse bu barbar Cermenlere karşı imparatorluğa kim yardım edecekti? Talihin dönerek Attila'nın başarı kazanması ihtimali de vardı, onun kanaatine göre Attila hâlâ iyi bir dost olabilirdi.62

İşte Aetius bu düşüncelerle hareket etti ve Attila'nın araba safları arasından çıkmasına zemin hazırladı. Bu önlemler, onun siyasi takdiri idi. Zira krallarının öldürülmesine hiddetlenen ve öfkelerini alamayan Vizigotları teskin ile Theodorik'in oğlunu Toulouse'a giderek krallığın başına geçmesini sağladı. Ardından, Frankların genç prensini, tahtını büyük kardeşine kaptırmadan ülkesine dönmeye ikna etti. Ancak bundan sonra Attila'nın karârgahından çıkmasına yardımcı oldu. Bu muharebeye katılanlar 30000 bin veya en çok 50000 idi. Fakat, çağdaşları üzerinde çok büyük bir etki yapan bu büyük muharebe hakkında çok çabuk efsaneler türemiştir. Aetius, daha bir müddet karârgahında kaldıktan sonra, ağır ağır ilerleyen ve ardından Ren ırmağına kadar Troyes piskoposu ile yol alan Attila'yı, yanındaki az sayıda insanla takip edemezdi. Ayrıca, eski dostunun ileride kendisine yardımcı olacağını düşündü. Fakat bu meselede çok yanıldı. Attila, Aetius'un kendisine Galya'dan kaçma fırsatı vermesi yüzünden hiç minnet duymadı, aksine bu büyük fırsatı bir hakaret saydı. Aynı zamanda Bizans konusunda bir yanılgı içinde idi ve vaktiyle kararlaştırılan haracı, tehdit yoluyla alabileceğini sanıyordu. Buna karşılık Bizans bir elçi heyeti göndermiş, fakat haracı göndermemişti. Bu sebeple Attila elçi heyetini kabul etmedi. Attila, sarayına akan bol altından artık mahrum kalmıştı ve kendisini sıkan altın yokluğunu, daha zayıf gördüğü Batı İmparatorluğu'ndan elde edebileceğine inanıyordu.63

İtalya Seferi

Attila, 452'de Markianos'a karşı hazırladığı seferi erteledi. İtalya'ya yapacağı seferin sebepleri iyi bilinmez. Ancak, Batı Roma'da uğradığı yenilginin acısını çıkarmak istediğinden şüphe edilemez. Vizigot ve Roma ordularının birbirinden ayrılmış olmalarını fırsat sayıyor ve onları ayrı ayrı tepelemeyi düşünüyordu. Sebebi ne olursa olsun 451'deki kadar bir ordu topladı. Pannonia'dan geçti, Alplerden İtalya'ya indi ve 452 muharebe mevsiminde orada idi. Aetius son derece hazırlıksız yakalanmış ve şaşırmıştır. Galya muharebesinden sonra atalate düşmüş ve hiçbir tedbir almamıştı. Şaşkınlığı geçtikten sonra Valentinianus ile İtalya'yı terk etmeyi düşündü. Attila İtalya'nın Venetia eyaletine taarruz etti. 3 aylık bir muhasaradan sonra imparatorluğun surlarla çevrili Aquileia şehrini zapt ederek bir harabeye çevirdi. Buradan Altinum, Padova, Verona, Brescia, Pergamon ve Milano'ya geçerek ilerledi. Bu beklenmedik hücum hükümeti ve Aetius'u şaşkına çevirmişti. Romalılar, Attila'nın Galya'da uğradığı kan kaybından sonra uzun zaman kendisine gelemeyeceğini düşünmüşlerdi.

Bu ümitsiz durumda ellerinde yeteri kadar kuvvet yoktu. III. Valentinianus ve onun Roma'da bulunan hükümeti, başka çare kalmadığı için Attila'dan sulh ricasında bulundular. Barışı sağlamak maksadıyla tanınmış papalardan olan Büyük Leon'u (440-461) rica heyetinin başına geçirdiler. Yanına çok tanınmış iki şahıs verdiler. Attila bu sırada Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunuyordu. Roma'ya doğru yol buradan ayrılırdı. Bu saygın heyetin ricalarına fazla karşı koyamayan Attila, mütarekeyi imzaladı. Papa, Hunların elindeki esirlerin serbest bırakılmasını da sağladı. Fakat Attila'nın kolayca sulha razı olmasının başka sebepleri vardı: Önce, ordusu Aquileia kuşatmasında çok ağır zayiat vermişti. Arkasından, defnedilmeyen cesetler yaz sıcağında sarî hastalıkların çıkmasına sebep olmuş ve hastalıklar Hun ordusuna kadar sirayet etmişti. Geçmiş yıllarda İtalya'da kıtlık vardı, Bu yıl da mahsul iyi değildi. Üstelik

Hunların seferi hasat zamanına rastlamış ve hasat yapılamamıştı. Bu yüzden orduyu beslemek çok büyük güçlüklerle karşılaşıyordu. Fakat dahası vardı: Bir yıl önce Attila'ya gönderilen elçilere yapılan işlem dolayısıyla Bizans İmparatoru Markianos, ordularını Attila'nın ülkesi üzerine göndermiş ve bu ordular ülkenin içlerine kadar ilerlemişlerdi. Ayrıca Bizanslılar, Hunlar tarafından ezilen Cermen kavimleri arasında tahrikler yapmaya başlamışlardı. Attila, iki cephe arasında kalmış ve Tuna'daki merkezi de tehlike altına girmişti. Bu şartlar altında yurduna dönen Attila, Romalıları hâlâ tehdit ediyor, krallıktan kendisine isabet eden araziyle Honoria'yı vermeyecek olurlarsa kısa zaman sonra geri geleceğini söylüyordu. Attila, son seferleri dolayısıyla doğudaki girişimi ihmal etmiştir. Macar ovasındaki merkezine dönünce ilk iş olarak Markianos'a elçi gönderdi. Geciken haracın ödenmesini, aksi halde harple alacağını bildirdi. Lâkin bu tehdit gerçekleşemedi. Zira muharebe mevsimi başlamadan önce, Ildiko adında çok güzel bir kadınla gerdeğe girdiği gece, Attila'nın burnundan kan boşalmış ve boğulmuştur. Hunlar bu manzara karşısında dona kalmışlar, kendi âdetlerine göre yas tutmuşlardır.64

***

Attila'nın cesedini, ovada kurulan bir çadır içine koydular ve halk etrafında hayranlıkla dolandı. Priskos'a dayanan bu esnadaki törenler definle ilgilidir. Attila'nın ölümü haberi Avrupa'da yıldırım hızıyla yayıldı ve bunun ardından ölüm tarzı hakkında efsaneler çıktı. Attila'nın ölümünden sonra oğulları imparatorluğu aralarında eşit olarak böldüler. Fakat Gotlar bu taksime derhal reaksiyonda bulundular. Zira Attila oğulları babalarından kalan araziyi değil üzerinde yaşayan insanları bölmüşlerdi. Bir göçebe kavmi olan Hunlar bakımından üzerinde insanın yaşamadığı arazi önemli değildi. Attila'nın oğulları birbirlerinden kopmak istemiyorlardı ve Hun âdetleri uyarınca Attila'nın ilk karısından dünyaya gelen üç oğlu

mirasa hak kazanmıştı. Taht en büyük oğlu Ellak'a geçti. Fakat diğer kardeşleri daha fazla pay isteyince aralarında kavga çıktı ve bu bağlı kavimlere fırsat verdi ve birbiri ardından ayaklandılar. İsyan önce Ostrogotlar arasında başladı, ardından Gepid kralı Ardarik baş kaldırdı. Diğer Cermen kavimleri de onu izlediler. Hunlara katılanlar arasında Ostrogotlar fazla idi. Attila'nın büyük oğlu Ellak bu muharebeler arasında öldürüldü. Zaferden sonra Gepidler Hun merkezini ele geçirdiler. Müttefik kavimlerin en büyük kazancı hürriyetlerine kavuşmaları idi. Fakat hâlâ Hunların hücumlarından korkuyorlardı ve bu sebeple Roma İmparatorluğu'na müracaatla dostluğunu aradılar ve Nedao galipleri imparatorluğun hukukuna çok riayatkâr davrandılar.65

Muharebeyi kaybeden Hunlar, Attila'nın iki oğlu Dengizik ve İrnek idaresinde Karpat dağlarını aşarak Karadeniz'in kuzeyine çekildiler ve 80 yıl önce ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründükleri sahada yer açtılar. Bu yeni yurtlarından Ostrogotları kovarak nihai olarak iliştiler. Batıya doğru ilerleyen Ostrogotlar Pannonia'da yerleştiler ve Bizans'ın dostluğuna başvurdular. Hunların bir kısmı Balkanlar'da yerleşmişlerdir. Bu olaylardan sonra büyük Hun İmparatorluğu tarihe karışır. "İskitya'nın mağrur efendileri, Roma İmparatorluğu'nun Korkunç Düşmanları", bu yeni yurtlarında emniyet içinde yaşayabildilerse kendilerini mutlu saymışlardır. Dengizik'in bugünkü Romanya ovalarında İrnek'in ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Her iki prens kavminin barışa ve emniyete ihtiyacı olduğunu görmüştür. Bu sebeple 466'da Bizans imparatoruna elçiler göndererek imparatordan barış ve Hun tüccarlarının Bizans şehirlerinde ticaret yapmalarına izin verilmesini istediler. Lâkin Bizans sarayında elçilerini dinleyen olmadı; bu ret cevabı Attila oğullarını son derece rencide etti ve çöküş acısını ancak şimdi hissetiler. Dengizik bu hakarete cevap vermeyi düşündü ve elçileri vasıtasıyla isteklerini tekrarladı.

Müzakereler kısa sürdü ve Dengizik imparatorluk arazisini yağmalamaya başladı, fakat imparatorluk kumandanı tarafından 469’da öldürüldü. “Kâinatın Dehşeti, Allah’ın Kamçısı” Attila’nın sevgili oğlunun akıbeti böyle oldu İrnek’in akıbeti ise belli değildir.66

İrnek yurdunda doğudan ilerleyen Ogur Türklerinin istilasına uğradı ve Oğur Türkleri 5. yüzyılın ortasında bir felâkete uğramışlardı. Doğudan Avarlar tarafından yurtlarından kovulan Sabirler onlara hücum etmişler ve onlar da batıya doğru kaçmışlardı. Bu sahada yerleşmiş bulunan Hunları yendikten sonra Bizans’a elçiler gönderiyor ve İmparatorluk ile ittifak yapıyorlardı (465-466). Kısa bir zaman sonra Karadeniz’in kuzeyinde konaklayan bütün kavimleri hakimiyet altına alırlar. 466’da Kafkasya’dan İran’a, Ermenistan’a ve İberia’ya girerler. Hâkim zümre Saragur yani Ak Oğurlardı. Bundan başka Oğur ve Onoğurlar bilinir. Oğurların istilâları sonunda İrnek, Don ırmağının doğusundaki bütün arazisini kaybeder. 466’da durum o kadar kötü olmamasına karşılık 467’de artık vahim bir hal almış ve bütün halk Oğurların önünden kaçmıştır. Dengizik’in başarısız girişiminden sonra Hunlar ve müttefikleri Pontus boyundaki İsteblerinden acele ile Tuna’nın sağ sahilindeki imparatorluk arazisine sığındılar. Zira arkalarından Oğur Türkleri sıkıştırıyorlardı. Bu yeni gelenler İmparatora tâbi olmayı ve “Müttefikler” olarak Tuna boyundaki hudutları savunmayı kabul ettiler. Bu istekler İmparatorluk tarafından memnunlukla karşılanmış ve onlar imparatorluğun hudut muhafızlığını üstlenmişlerdir. Böylece Attila’nın küçük oğlu İrnek adamları ile Dobruca’nın kuzeyinde yerleşmiştir. Artık 457-491 yıllarında Hunların büyük bir kısmı Tuna boyunda toplandı. Bunlar Bizans’ın tebaası idiler ve Nedao muharebesinden sonra Batı Roma İmparatorluğu’nda da pek çok Hun çalıştı. Ancak, doğudan gelen yeni ve kuvvetli göçlerden sonra bugünkü Romanya ve

Rusya arazisinde fazla Hun kalmamış ve bunlar imparatorluk arazisine sığınmışlardır.

Doğu'dan ilerleyen Oğur Türkleri, önüne geçilemez bir kuvvetle bütün Pontus bölgesini işgal ederek 466'da Don ırmağını geçip ve Pannonia'daki Sirmium'a kadar ilerlemişlerdir. Daha ilk yıllarda Bizans ile yaptıkları ittifak çok uzun ömürlü oluyor lâkin 499'da Bizans ile araları açılan Oğurlar, olmuş ve Mösya'yı harabeye çevirmişlerdir. Bu yeni ve büyük kavim adı bundan sonra kaynaklarda Bulgar (Karışık) olarak geçer. Bir Türk dili olan Bulgarca, diğer Türk dillerinden bir kısım fonetik ayrılıklar gösterir. Bu kavimler bugün Rusya'da yaşayan Çuvaşların cedleridirler. O zamandan sonra bu bölgede meydana gelen siyasi faktörlerin başında Bulgarlar gelirler. Fakat, bunların oluşturdukları yeni siyasi teşekküller şöhretlerini arttırmak ve daha korkunç görünmek maksadıyla Aşağı Tuna boyunda yaşamakta olan Hun geleneğini kendilerine mal etmekten geri kalmazlar ve bu kabilden olarak Attila ile oğlu İrnek'i efsanevi cedleri sayarlar.67

Hun İmparatorluğu parçalanmış ve dağılmıştır. Ancak şimdi imparatorluğun yıkılması ânında, Hazar Denizi ile Danimarka'ya kadar uzanan çok geniş bir sahada, iktidarı bir avuç göçebenin elinde bulundurduğu meydana çıkmıştır. Daha önce bütün dünyayı yenmek hülyasında bulunan bu kimseler birkaç yıl gibi kısa bir zamanda dağılırlar. "Hükümdar Kabilesi" ufak kabilelere, gruplara ve kısımlara ayrılır. Bir kısmı İsteb'de kalarak yeni devletler kurulmasında yardımcı olmuş, birçokları ise yabancıların hizmetine girmişlerdir. Attila'nın sevgili oğlu Bizans'ın askeri olmuş, binlercesi onun örneğini izlemiştir. Daha sonraki yıllarda, içinde ücretli bir Hun askerinin bulunmadığı bir imparatorluk garnizonu yoktur. Bir zamanlar imparatorluğun düşmanı olan bu insanlar, imparatorluk ordularının subay ve kumandanı olarak âdeta Bizans'ı istila

ederler. Fakat bundan sonra, o zamana kadar Hunların dizginledikleri Cermen kavimleri Batı Roma İmparatorluğu’na hücum ederler. Attila’nın maiyetini oluşturan pek çok kimse, Roma’da en yüksek mevkiiye çıkar. “Son Roma İmparatoru” Julius Nepos’u yerinden uzaklaştırarak yerine oğlu Romulus Augustos’u geçiren Orestes, Attila’nın en mahrem adamlarındandı. Bilindiği üzere Orestes’i Odovakar uzaklaştırır. Bu Odovakar ise Attila’nın itimadı sayesinde yükselen Edeko’nun oğlu idi. Attila’nın sarayında büyümüştü. “Allah’ın Kamçısının” iktidarın evcinde iken ve çok büyük muharebelerle dahi elde edemediğini “köleleri” oyuncak kabilinden bir kolaylıkla sağladılar. Roma’da hüküm sürdüler.68

Attila Devrinin Hun Toplumu Gelir Kaynakları-Devlet
İdaresi-Hükümdar-Devlet
Adamları-Hunlar ve
Yabancılar-Hayat Tarzı-
İnançlar

5. yüzyıl ortalarında Orta Avrupa’da hüküm süren Hun toplumun yapısı elbette 4. yüzyıl sonundakinin aynı değildi. Servet artmış ve devlet kuvvetlenmişti. Buna paralel olarak sosyal yapının değişmesi normaldi. Bizans 430’larda Hunlara 350 Libre altın ödüyordu ve bu vergi, Attila ve Bleda zamanlarında iki katına çıkarıldı. 447 Trakya muharebelerinden sonra ödenmeyen vergiler karşılığı olarak toptan 600 Libre altın ödenecekti. Yıllık vergi 3 katına çıktığından 2100 Libre altın alacaklardı. Uldin’in hâkimiyetinin ilk yıllarında Hunlar Romalı esirler karşılığında 1 Solidus alırlardı, 435’de esirler karşılığında 8 Solidus ve bu fiyat 443’de 12 Solidus’a yükselir. Arada bir rastgele kazanç sağladıkları da olurdu. Meselâ 443’de soylu bir hanım karşılığında 500 Solidus almışlardır. Esirlerin fidye ödenmeden kaçmalarını önlemek maksadıyla sıkı önlemler alınmıştı. Fidye esir alanlara ödenir haraç ise hazineye girerdi. Yeni bir fetih esnasında

ganimetlerin büyük payı, iktidar sahiplerinin eline geçer ve geri kalanı muharipler arasında dağıtılırdı. Akınlardan büyük ganimetler elde edilmiştir. Bu çok miktardaki paranın Hun toplumu üzerindeki etkisinin ne olduğunu ve bu paranın nasıl harcandığını bilmiyoruz.69

Bleda ile Attila başlangıçta ortak hüküm sürerlerdi. Herhalde bu reislerden her biri bir kabilenin başında bulunurdu. Bir hükümdarın hâkimiyeti irsi olarak ele geçirdiği ve miras olarak halefine bırakıldığı anlaşılıyor. Hunlarda bu yeni idi ve verasete dayanan yeni bir asalet meydana gelmişti. Ammianus’un sözünü ettiği Primates herhalde servetten kaynaklanan ve miras bırakılabilen türdendi. Attila biricik ve güvenilir kaynağımız olan Priskos’a göre mutlak bir hükümdardı. Halk arasında dolaşır ve onlar kendisini alkışlarlardı. Lâkin halkın sevgisi korkuya dayanıyordu ve kaynağımızın ifadesine göre bütün halk sindirilmişti. Attila’nın iktidarı harp ve sulh zamanlarına göre sınırlı değildi. Muharebeye karar veriyor ve hiç kimseye danışmadan sulh müzakereleri yapıyordu. Sulh zamanlarında adaleti idare ediyor ve evinin eşiğinde durarak şikâyetleri dinliyordu. Halk onun hükümlerini itirazsız kabul ederdi. Attila, çekişen tarafları dinledikten sonra hemen karar verirdi. Tebaasının hayatı ve ölümü meselelerinde kesin iktidar sahibi idi. 4. yüzyılın Primates sınıfı bu kararları değiştiremezdi. Attila, kabile baskılarından ve ırkının iktidarı tehdit eden kararlarından kendini kurtarmıştı, onu kimse kontrol edemiyordu ve intikam korkusundan uzaktı. Tebaası onu ilâhlaştırmıştı ve ona öyle hitap etmekten hoşlanıyordu. Servetin artması Hun toplumunu kökünden değiştirmişti.70

Mutlak idareye tâbi bir toplumda liyakata dayanan Primates sistemine artık yer yoktu. Bundan sonra servet ve başarı önde geliyordu. Logadesler efendilerinin hizmetlerini görür, koruma vazifesini yapar, baş mabeyinci gibi çalışırlardı. Hepsi Attila’nın köleleri olmalarına rağmen sadakatle çalışmışlardır. Meselâ, Edeko Attila’ya karşı komplo işine karıştırılmış

fakat o bunu hemen Attila'ya bildirmişti. Ayrıca, Logades sınıfı emirlerindeki askerî güçle imparatorluğun belirli bir kısmı üzerinde efendileri adına hüküm sürerlerdi. Bir sefer esnasında kumanda ederler ve bunlar arasında da hiyerarşi vardır. Bu kumandanların mevkiinin tayininde idare ettikleri bölgenin büyüklüğü ve önemi ağır basardı ve bölgenin nüfusu, zenginliği, stratejisi göz önünde bulundurulurdu. Tâbi kavimler arasında nizamı sağlamak ve gıda biriktirmekte onların görevleriydi. Tarım ile uğraşmayan Hunlar gıdalarını ya bağlı kavimlerden veya ticaret aracılığıyla sağlarlardı. Hunlar, tâbi kavimleri kendileri namına seferlere gönderirlerdi.

Logades sınıfı imparatorluğun esas unsurunu oluştururdu. Sekreterlerin vazifesi yabancı hükümdarlara gönderilen mektupları yazmak ve arşivi muhafaza etmek idi. Logades olmadan imparatorluk idare edilmezdi. Hunların sayısı hâkimiyetleri altındaki kavimlere nispetle daha azdı. Bu sebeple birçok kabile kendi ırkından adamlar tarafından idare edilirdi.71

Priskos'tan önceki Hun kadınları hakkında bilgimiz yoktur. Arabalarda yaşar, orada giyecek hazırlar ve çocuklara bakarlardı. Fakat, Priskos'un Hun kadınları serbestti. İtibarları vardı ve erkekler arasına karışır ve seferlerden döndüğü zaman Attila'yı karşılamaya çıkarlardı. Priskos Attila'nın karısı Arıkan'ın çadırına kolayca giriyor ve onunla konuşuyor. Bleda'nın dulunun bir köyü vardı. Yabancı heyeti misafir edebiliyordu. Hunlarda ataerkil aile vardı, ailede baba hâkimdi. Çok evlilik bulunmasına rağmen bu iş servete bağlıydı bu yüzden erkek cinsi ağırlıkta idi.72

Attila, maiyetine iyi davranırdı ve İsteb'de cömert bir reis başarılı olabilirdi. Attila ganimetlerin önemli bir kısmını maiyetine dağıtır, adamlarını yabancı ülkelere elçi olarak gönderirdi. Attila son iki yıla kadar bol ganimetlere ve çok paraya kavuşmuştu, bu sebeple maiyeti de refah içinde idi. Ziyafetlerde bolluk vardı. Göçebenin başlıca gıdası etti ve bu

sebeple ziyafetlerde ilk sırayı alırdı. Ziyafetler akşam erken saatlerde başlar ve geç saatlere kadar sürerdi. Bütün bu servet ve refah yüksek tabakada olumsuz etkiler de yapıyordu. Yalnız, refahı sağlayan maddelerden hiçbiri Hunlardan değildi, üretim çok zayıftı. Ayrıca bütün bu nimetler yüksek tabakanındı ve geniş halk tabakalarının bundan nasibi yoktu. Bununla beraber 440'larda büyük halk tabakası buğday ekmeği tüketiyordu. Attila devrinin Hun toplumu gittikçe bu lüks denebilecek gıdaya alışmıştı. Bu hayatın sürdürülmesinin tek şartı bu maddelerin akışının sağlanması idi.73

***

Üst tabakanın lüksünü oluşturan sadece hediyeler, vergi ve ganimetler değildi. Bu devirde Hun toplumunun en önemli gelir kaynağı ticaretti. Göçebe toplumlar yerleşik toplumlarla mübadelede bulunmadan yaşayamazlardı. Hunların her iki imparatorlukla ticaret yapmaları kaçınılmazdı. Bu yüzden dış ticaret gayet önemli idi. Hunların üretim maddeleri birbirinin aynı olduğundan iç ticaret zayıftı. Hunlar başlangıçta giyecek ve gıda maddeleri ithal ederlerdi. Bunların dışında silâhlar çok yer tutardı. Göçebe toplumu muhtaç olduğu silâhların hepsini imal edemezdi, üstelik silâh imaline yarayan hammaddeyi de her zaman bulamazlardı. Normal zamanlarda ok, yay ve kargıyı kendileri yaparlardı. Ancak, büyük çapta muharebeler başladığında, esasen zayıf olan imalat sanayi yetersizdi. Bu yüzden yabancılara başvurmaya mecburdular. Silâhlardan sonra ithal maddeleri arasında tahıl başta gelirdi. Gerçi önceleri ekmek Hunlarda bir lükstü, fakat zamanla Hunlar buna alışmışlardı. Demir kılıç, keten ve elbiseler aranan maddelerdendi. Bütün bunlara karşılık Hunlar yerleşik kavimlere at et, kürk ve köle satarlardı. Hunlarda ticaret eski bir meslekti ve Hunların servetinin artması nispetinde sınıflar da meydana gelmeye başlamıştı. Hun ticaretinde Doğu İmparatorluğu ilk sırada idi, Batı

İmparatorluğu'yla olan ticaret daha sınırlıydı. Hunların şehirleşmeleri arttıkça ticaretlerinin de arttığı söylenebilir.

Hunların Çin ve İran ile ticarette bulundukları da bilinir. Bizans ile Hunlar arasındaki ticarete dair pek az bilgi vardır, zira bu devir yazarları ticarete karşı fazla ilgi duymazlar. Theodosios zamanında Hunlara gönderilen külliyetli altının ticaret yoluyla tekrar Bizans'a geri dönmüş olması tabiidir. Hun İmparatorluğu'nun ortaya çıkması birçok Roma şehrinin ve tüccarının refahını arttırmıştı. Rua ve Attila zamanında ticaretin canlı olduğu bir vakıadır. Attila, daha 435'de Bizans ile vardığı ilk müzakerelerde, bütün Bizans pazarlarının Hunlara açılmasını ve bu pazarlarda her türlü emniyetin sağlanmasını istemiştir. Attila bu arzusunu 448'de de tekrar eder. Hudut bölgelerindeki sahalarda boş bir arazinin bırakılmasını istemesi de, bu bölgede ticaretin gelişmesine yardım maksadını güdüyordu.74

449'da Priskos'un ziyaret ettiği Hun toplumu şehirleşme sürecinde idi ve artık el emeği sıkıntısı başlamıştı. Attila devrinde hâlâ çobanlık yapıldığına dair bilgimiz yoktur. Herhalde artık, sığır gütmektense insan idare etmenin daha kârlı bir iş olduğunu öğrenmişlerdi. Henüz sınıf farklılaşması meydana gelmedi ise de servet sahibi olma isteği doğmuştu. İmparatorluğun en zayıf yönü, Hun askerî gücünün imparatorluğun geniş hudutları üzerinde çok seyrek olarak dağılmış olması idi.

Attila'nın imparatorluğu Kafkasya'dan, Fransa'dan ve Danimarka'ya kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Bu bakımdan İmparatorlukta hassas durum, Ardarik ve adamlarının dizginlenmesi idi. Hun muhariplerinin gıda, vergi toplamak üzere çok dağılmış olmaları, fonksiyon sahibi insana karşı ihtiyacı arttırıyordu ve bu yüzden Attila kendi adamlarının Romalılara kaçmasına tahammül edemezdi. Bunları geri almak için çok ısrar etmiştir. Aslında bu kaçaklar fazla değildi ve Attila onların sayısını biliyordu. Attila

bu kaçakların Roma ordusuna girmelerine engel olmayı ve kendisine karşı muharebeye katılmalarına set çekmeyi istiyordu.75

Hunlar, tâbi kavimlerden garnizonlar teşkil ederlerdi. Hunların zor kullanarak Romalılardan getirdiği ziraat işçisini çalıştırdıkları anlatılır. Göçebelerin, ihtiyaç duydukları esnafı ve işgücünü yabancılardan sağladıkları bilinir. 453'de Attila'nın ölümünden sonra, önce oğulları arasında ve ardından da mahkûm kavimlerle muharebeler çıkmış ve Hunlar Nedao ırmağı kenarında bozguna uğramışlardır. Kaynaklar abartılı olarak bu muharebede 30000 Hunun öldürüldüğünü bildirirlerse de bu muharebede pek çok Hun'un yok edildiği doğrudur. Bu muharebeden sonra Hun devlet idaresinin kaymağı olan Logades sınıfı dağıldı ve her biri kendi yoluna gitti. Bizans, bu safhada asileri desteklemiştir. 452'de Bizanslılar Hunlara tâbi yabancı kavimler arasında tahriklerde bulundular. Büyük Hun bozgunundan sonra Bizanslıların aldığı iki karar Hunları çok güç durumda bırakmıştır. Birinci kararda Hunlara Bizans şehirlerinde serbest ticaret yapmayacaklarına verilen ret cevabıydı. İkincisi, 455-456'da çıkarılan bir kanunla Bizans, Hunlara her türlü silâh satılmasını yasakladıktan başka silâh yapılmasına yarayan her türlü madde de satılamayacaktı. Bu kanun daha sonra başka kavimlere de teşmil edildi: Düşmana silâh satılmayacaktı. Bu kanunla Avrupa da göçebe kavimlerin hâkimiyetine son verilmiş oluyordu. Hun İmparatorluğu'nun çöküşüne âmil olan başka olayların da bulunduğu sanılıyor. Bir taraftan, Hun muhariplerinin her tarafa yayılması, diğer taraftan Logades sınıfının gittikçe artan ölçüde servete, lükse kavuşması ve bunların büyük kitleden gittikçe uzaklaşmaları sosyal problemler yaratmış olabileceği gibi, büyük servetlere kavuşmak gayesiyle yapılan çok büyük fetihler esnasında emniyet kuvvetlerinin her tarafa dağılmasıyla tâbi kavimler arasında azınlığa düşmesi, diğer taraftan Hunların üstün sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına giriştikleri nispette,

milli özellikleri olan askeri güçlerinin azalması ile ana birlikler çok dağıldığından tâbi kavimler esaret boyunduruğunu kırmayı düşünmeye başlamış ve bunun sonunda felâket ortaya çıkmıştır.76

Henüz sınıflaşma mertebesine erişemeyen Hun toplumu, Batının feodal nizamı içinde ve ağır şartlar altında yaşayan bir kısım kavimler tarafından kurtarıcı gibi karşılanmıştır. 435-448 yılları arasında Galya'da haksızlığın ve vergi tahsildarlarının sebep oldukları isyan bastırılmış ve reisleri Eudoxius Attila'ya sığınmıştı. Yabancılar, kendilerini ezen aristokratlara karşı Hunlardan yardım beklemişlerdir. Uzun süren Roma dostluğu sona ermiş ve Bizans ile münasebetler düzelmişti. Bunu sezen Roma'nın muhalifleri Hunlarla yakınlaşmayı planladılar. Gene bu sıralarda kavgaya tutuşan Ripuar Franklarının iki kardeşinden biri Attila'ya diğeri de Aetius'a sığınmıştı ve bu iyiye alâmet değildi. Bir kısım idialara göre Eudoxius ve Frank Prensi, Attila'yı Galya seferine teşvik ederler. Priskos'un bu hususta kısa bir kaydı vardır. Bir kısım tarihçiye göre Aetius'a sığınan Frank Prensi Merovenj hanedanının kurucusu Merovech idi. Bu sıralarda Doğu Roma İmparatorluğu'nun sosyal durumu da iyi değildi ve imparatorluğun adalet sistemi iyi işlemiyordu. Buna karşılık Hunlar arasında hayat sade ve özellikle sulh zamanlarında rahattı. İmparatorlukta ise mali durum bozuk ve emniyet sistemi şikâyet konusu idi.77

Hun devlet adamlarının birçoğu yabancı idi ve bunların başında Attila'nın başbakanı Onegesios gelirdi. Bu zat ordu kumandanı ve diplomat olarak kendini kabul ettirmiş ve hanedanın itimadını kazanmıştı. Onun dirayetli bir devlet adamı olduğuna kanaat getiren Attila onu en yüksek mevkie çıkarmıştı. Bu şahsın üstün devlet adamı vasıfları Bizans'da da iyi biliniyordu. Bu yüzden onu kendi taraflarına kazanmak için her çareye başvuruyorlardı. Maximinus'un görevi, ilk sırada Onegesios'u kazanmaktı ve bu maksatla zengin hediyelerle, özellikle bol miktarda altın verilerek çok

mültefit bir dille onun aklının çelinmesine çalışılacaktı. Fakat, Onegesios Attila'nın sadık adamı, ciddi ve şerefli bir devlet adamı tavrı ile kendisine yapılan bu teklifi nezaketle ve kesinlikle reddetmiştir. O, burada kendi ülkesinde Romalılar için çok daha faydalı olabilir, efendisinin fevri hareketlerini engelleyebilir ve iki devlet arasındaki münasebetlerin düzelmesine yardımcı olabilirdi. Attila'nın iki cephede muharebe etmesine engel olmak da onun elinde idi. Onegesios'un Attila ailesi içinde de uzlaştırıcı olduğu anlaşılıyor. Bütün bu davranışlarından anlaşıldığına göre Onegesios, devletin sadık ve güvenilir bir adamı olduğunu ispat etmiştir. Onun dışında böyle davranan devlet adamları da vardı. Onegesios'un adı son defa Galya seferinde zikredilir.78

İmparatorluğa hizmet eden yabancılar arasında Onegesios'dan sonra gerçek bir aristokrat ve akıllı bir adam olan Orestes gelir. Orestes taşranın toprak sahibi sınıfındandı ve bunlar Noricumlu idiler. Karısı da bu bölgenin soylularındandı. Orestes Yunanca da bilen aydın bir adamdı. Fakat Attila'nın yanına ne zaman geldiği bilinmez. Ancak, Attila'nın durumunun kuvvetli ve istikbalinin parlak olduğunu görerek ona intisap etmişti.

Orestes, 449'da Edeko ile elçi olarak İstanbul'da bulunduğu sırada, Bizans sarayı Edeko ile Attila'ya karşı komplo tertibinde bulunmuş ve bu suikasti Orestes ortaya çıkarmıştı. Bu olay Attila'nın ona itimadını arttırdı. Orestes Attila'nın sarayında bir nevi teşrifat nazırı idi. 452 İtalya seferine katılmıştır. Attila'nın ölümünden sonra malikânesine çekilen Orestes, bir müddet siyasi hayattan uzak kaldı. Zira, o devrin Roma siyasileri, Attila ile işbirliği yaptığından onu ihanetle suçladılar. O takımın devlet başından uzaklaşmasından sonra ortaya çıkabildi, 472'den sonra yıldızı parladı. 475'de son imparator Julius Nepos'u iktidardan uzaklaştırarak tahtı ele geçirdi. Fakat bu mevkie kendisi oturmadı ve oğlunu tahta çıkardı. Bu zat da Roma'nın son imparatoru oldu. Attila'nın sarayında Orestes'in rakibi

olan Edeko'nun oğlu Odovakar, Orestes Attila sarayında iktidarının evcindeyken 20 yaşını geçmiş bir delikanlı idi ve Attila'nın sarayında terbiye görmüştü.79

Attila zamanına kadar mağlup kavimlerin kuvvetlerine çok nadir zamanlarda baş vurulurdu. "Müttefik Kavimlerinin" kuvvetleri, tamamıyla Attila'nın bir yeniliği idi. Bu kavimler Hunlarla birlikte seferlere çıkmaya can atarlardı. Bu muharip ve ganimetlere haris kavimlerin isteksiz olarak muharebeye zorlandıklarına dair kayıtlara rastlamıyoruz. Zira, 408 ilâ 456 yılları arasında hiçbir Doğu Cermen kavmi Hun ittifakından ayrılma veya Roma arazisine yerleşme denemesinde bulunmadı. Attila'nın Galya seferi bazı iddialara göre Vandal kralının tahriklerinin neticesi idi, fakat bu husus ispat edilememiştir. Hiç şüphesiz Attila kendi iradesi ile bu işe girişmişti. Buna rağmen bir kısım Got ve Bizans kaynakları Attila'nın bu seferi üzerinde spekülasyonlar yaratırlar. Vizigotlarla Attila'nın arasının açılmasında belki Romalıların parmağı vardı. Aetius'un ordusundaki Roma dostu Franklarla Vizigotlar da birbirlerine karşı güveni olmayan insanlardı. Attila'nın ordusu da homojen değildi. Priskos'un gözüyle gördüğü ve mahzun tavırlı bulduğu Attila'nın, bütün büyük dünya fatihleri gibi insanı etkileyen bir karizması vardı. Halkı ve maiyeti ona karşı korkuyla karışık bir saygı duyuyordu. Yıllarca Hunlarla temas halindeki Romalılar arasında da adı ve şöhreti yaygındı. Bu duygu geniş halk tabakaları arasına kadar yayılmıştı. Birçok insanın gözünde Attila romantik, kudretli ve cesur, azametli bir hükümdar idi. Honoria bile gasp edilen haklarının, zarar gören siyasi itibarının böyle meşhur bir hükümdar tarafından iade edilebileceğine inanmakta haklı idi.80

Hunlar ve

Romalılar

Hunların Avrupa'daki ilk yılları ve Romalıların onlara karşı tutumu ile ilgili bilgimiz yoktur. I. Theodosios ve Arkadios zamanlarında Hunlarla olan temaslara dair çok az bilgimiz vardır. 5. yüzyılın 40. yıllarına kadar bu husustaki kayıtlar seyrektir. 5. yüzyılın ortasında ve özellikle harp zamanlarında sivil halkın durumu perişandı. Priskos'un Viminakionlu bir tüccarın ağzından duyarak naklettiği hususlar, devrin imparatorluk toplumunun durumunu açıkça yansıtmaktadır. Priskos II. Theodosios'un politikasını tenkit eder. Zira Attila'ya karşı koyma cesareti göstermemiştir. Attila'ya karşı gelenleri metheder ve kendisinin katıldığı olayları ziyadesiyle uzatır. Hunlara karşı kazanılan zaferleri tenkitsiz olarak yazar. Sirklerde yarışan mavi ve yeşiller belirli sosyal sınıflar tarafından desteklenirlerdi. Maviler toprak sahibi zenginler ve aristokratlar tarafından desteklenirlerdi. Yeşilleri tüccarlar, esnaf ve gemiciler tutarlardı. Theodosios hararetli yeşil taraflısı idi, Markianos ise mavilerdendi. Priskos, Theodosios'u neden Attila'ya karşı gelmemiş olduğundan dolayı onu suçlar. Lâkin bütün Hun tarihi boyunca ister doğu ister batıda olsun Hunlara karşı koyma görülmez. 452'de Markianos'un Hun ülkesine karşı giriştiği taarruz da, Hun ana kuvvetlerinin ülkeden uzakta bulunduğu bir sırada yapılmıştı. Bizanslılar herhalde, Theodosios zamanında Hunlara karşı yapılacak bir seferin çok pahalıya mal olacağını ve neticesinin de cılız olacağını düşünmüş olmalı idiler. Zira Hunlar, açık bir ovada bir Roma ordusunu kolaylıkla imha edebilirlerdi. Ayrıca Romalılar, aldıkları Hun esirleri ile de güç durumda kalıyorlardı. Zira Hunlar, yalnız orduda hizmet edebilir ve çiftliklerde çalıştırılamazlardı.

Bu sebeple Romalılar genellikle Hun esirlerini öldürürlerdi; bu yüzden imparatorluğun haraç ödemekten başka çaresi yoktu. Fakat Theodosios'un siyaseti her bakımdan başarısızdı. O zamana kadar ufak çaptaki akınlara alışmış olan imparatorluk, gerçek göçebe harbinin ne olduğunu bilmiyordu.

Theodosios idaresi, iddia edildiği gibi zayıf ve zararlı değildi. Priskos kendi idarecilerine karşı ön yargılı ve taraf tutardı. Bunun temelinde mezhep farklılıkları da vardı. Bundan başka, Attila'ya ödenecek vergi hususunda imparator kiliseye baskı yapmıştı. Bu devrin tanınmış patriği Nestorius da Theodosios'u şiddetle tenkit eder. Zamanın olaylarına tanık olan Nestorius, Attila'nın iki büyük istilası hakkında da bilgi verir. Bütün bu olaylardan sonra Markianos, o zamana kadar yürüttüğü siyasetten dolayı Chrysaphios'u idam etti. Halbuki onun mali idaresi, toprak sahipleri dışında halk yığınlarının yararına olmuştur.81

Sonuç

Hun tarihi, Ostrogotlara yaptıkları hücum zamanından Attila oğulları arasında çıkan kavga sonunda imparatorluğun dağılması anına kadar geçen devri ve Hunların sebep oldukları olaylarla içinde yaşadıkları ve geliştikleri toplumu anlatmayı arzu eder. Bu işi yaparken karşılaştığımız en büyük zorluk kaynakların yetersizliğidir. Özellikle Attila ile Bleda'nın iktidara gelmelerinden önce imparatorluğun gelişmesi ve teşkilâtı hakkındaki bilgilerimiz azdır. İmparatorluğun kuvvetlenmesinde ve gelişmesinde Attila'nın ve Rua'nın paylarının ne olduğuna dair bilgilerimiz yoktur. Hun toplumunun gelişmesi ve uğradığı değişikliklere dair malzemeye sahip değiliz. Bu hususta yeni kaynakların ortaya çıkmasını beklemek ise fazla iyimserlik olur. Hun devri arkeoloji malzemesinin araştırılmasında son yıllarda ilerleme oldu ise de bu eserler yazılı kaynakların yerini tutamaz sağladıkları bilgiler genel anlamda tefsir yapmaktan ileri gidemez. Hun tarihinin en belirgin siması olan Attila hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Attila'nın seçkin bir şahsiyet olduğu, devri üzerinde derin izler bıraktığı tartışma konusu değildir. Bir inanışa göre o bir dehadır ve büyük bir adamdır, imparatorluğun büyüklüğü onun şahsına bağlıdır. Bundan başka Hun tarihinin Avrupa üzerindeki etkileri de çok tartışılır. Bir kanaata

göre Hunların yükselmesi Attila sayesinde olmuştur ve Attila olmasaydı imparatorluk onun zamanındaki parlaklığa kavuşamazdı. İmparatorluğun dağılması da onun ölümü ile ilgilidir. Her iki iddia da tartışmaya açıktır.

İlk iddia doğru görünmüyor; zira Attila'dan önce Hun İmparatorluğu bütün ihtişamı ile ortaya çıkmıştı. Rua ile Oktar'ın imparatorluğun kurulmasında ve kuvvetlenmesinde büyük katkıları vardır. Oktar zamanında imparatorluğun hudutları Ren ırmağının doğusuna kadar erişmişti. Rua ise Tuna boyunda ve İtalya'da söz sahibi olmuş ve Bizans'ı tehdit etmiştir. Her iki kağan o zamana kadar görülmedik ölçüde geniş bir arazi üzerinde hüküm sürer. Bu itibarla Attila bir Cengizhan değildir. Zira Cengizhan, dağınık ve küçük birimleri birleştirerek devasa bir imparatorluk meydana getirmiştir. Fakat Attila'nın kendinden önce her biri yarı bağımsız kabileleri birleştirerek iktidarı merkezde topladığı bir gerçektir. Bu nedenle Attila'yı büyük bir şöhrete çıkaranlar Oktar ile Rua'dır. Attila'nın ölümünden sonra imparatorluğun dağılmasının kaçınılmaz olduğu da münakaşa edilebilir. Burada, Attila'nın haleflerinin onun kadar kuvvetli şahsiyetler olmadığı söylenebilir. Bu sebeplerle Hun İmparatorluğu'nun ne başlangıcı ne de sonu bir şahsın eseri ve kabiliyeti mahsulü değildir.

Attila'nın seferlerine çıkmadan genellikle uygun bir zaman seçtiği göze çarpıyor. 441-443 ve 447 seferleri böyle yapılmıştır. Galya seferinde ordusu çok değişik unsurlardan meydana geldiğinden Hun taktiği değil Cermen taktiği uygulanmıştır. Attila'nın Galya seferinden önceki diplomasisi başarılı değildir. Zira, Romalılarla Gotlar gibi birbirlerine güveni olmayan iki unsuru birbirinden ayıramamış ve herbirini ayrı ayrı mağlub etme imkânını kaçırmıştır. Honoria meselesini araya sıkıştırarak bu fırsatı kaçırmıştır. Bundan başka Vandal kralı Genezerik ile işbirliği yapmamıştır. Diğer taraftan kendisine sığınan Eudoxiuos ile Frank prensinden diplomatik sahada faydalanmamıştır. Bütün bunlara rağmen Attila çok renkli bir

adamdır ve Hunları iyi tanımıştır. Tanınmış Alman âlimi Mommsen'in kanatine göre Hunları merkezi bir iktidar etrafında toplaması onun başarısıdır. Selefleri Hunların bir kısmı üzerinde hüküm sürmüş ve hâkimiyeti aralarında paylaşmışlardır. Bleda'nın öldürülmesinden sonra Attila, sınırsız bir iktidara sahiptir. Kabile reislerinin hâkimiyetine son vermiş ve iktidarı mutlak surette kendisine bağlı bulunan Logades sınıfı aracılığı ile idare etmiştir. Avrupa Hun İmparatorluğu'nun kuvvetlenmesi ile bütün dikkatler onun üzerinde toplanır. Roma toprak sahiplerinin adamı olan Aetius, Hun dostluğu sayesinde hüküm sürebildi ve bu dostluk 451 yılına kadar sürdü. Bu dostluğa güvenen Aetius, Hunların kendisine ve İtalya'ya hasım olabileceğine inanmadı. Attila'dan destek gören Batının toprak sahipleri de onun gibi düşünüyorlardı.82

***

Hunların Avrupa tarihindeki önemi, Cermen kavimlerini dizginleyerek Roma İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmış olmalarıdır. Orta Avrupa'da Cermen kavimlerini hâkimiyetleri altına almışlar ve bunların Roma'ya saldırmalarını engellemişlerdir. Şayet Cermenler, istedikleri gibi hareket edebilselerdi Roma daha erken ve daha ağır olarak tahrip edilirdi. Diğer taraftan, özellikle Batı Roma İmparatorluğu ordularına alınan çok sayıdaki Hun, Cermen müstevlilere karşı hatırı sayılır bir destek oluşturuyorlardı. Lâkin Hunlar da, 376 ve 405 yılları arasındaki büyük kavimler göçünü hazırlamak suretiyle imparatorluğun çökmesini hızlandırmışlardır. Hunların batıya yönelmeleri Cermen kavimlerinin Galya, İspanya ve Afrika'ya kaçmalarında etkili olmuştur. Alarik de bu olayların yarattığı bir adamdı ve Cermen istilâları, 430 ile 455 yılları arasında duraklamıştır ve istilâlar bu tarihten önce ve bu tarihten sonra canlanır. Eğer Hunlar Avrupa'da görülmemiş olsalardı Vizigotların Toulouse krallığı, Ostrogotların İtalya krallığı ve Vandalların Afrika krallıkları meydana gelmeyecekti.

Hunlar, yüzyıldan daha kısa bir zaman ölçüsünde Avrupa tarihinin baş köşesinde yer alırlar ve bu çok kısa zaman içinde Avrupa tarihini bundan sonraki gelişmesinde damgalarını vururlar. Bütün çağdaş kavimleri yerlerinden oynatmış ve Avrupa'nın o zamanki çehresini değiştirmişlerdir. Cermenlerin sebep oldukları terörü ortadan kaldıran ve onları o zamanki medeni dünya üzerine serpiştirenler yine onlardır. Fakat, ömürleri uzun olmadığından Avrupa'da daha fazla varlık gösteremediler ve Avrupa toplumuna mal olamadan tekrar meçhul âlemine gömüldüler. Onlar Avrupalı değillerdi, onlar sonsuz bozkırların hâkimi ve yarı göçebe evlatları idiler. Yerleşik kavimleri köle olarak ve ihtiyaçlarını karşılamak hususunda bir araç gibi kullandılar.83

Avrupa Hunlarının

Maddî Mirası

Efsane ve Gerçek

Avrupalı'nın hatırasında Hunlar kadar derin iz bırakan başka bir kavim yoktur. Kilise çevrelerinde Attila'nın Galya ve İtalya seferlerinden dolayı daha İlk Ortaçağdan beri bir çok efsane meydana gelmiş ve bu efsaneler sahne sanatına bol malzeme sağlamıştır. Fakat, Avrupa kavimleri arasında meydana gelen Attila ve kavmi hakkındaki efsaneler ülkelere göre değişir. Bundan başka, daha Attila zamanında meydana gelen ve efsane unsurunu oluşturan menkibeler bunların en değerlileridir. Hıristiyanlar, günahlarından dolayı Allah'ın kendilerini cezalandırmak maksadıyla, Attila'yı gönderdiğini düşünmüşlerdir ve ona Flagellum Dei (Allah'ın Kamçısı) ünvanını vermişlerdi. Lâkin Attila'ya mal edilen bu adlandırmanın Augustinus (350-430) tarafından Alarik ve Gotlar hakkında 410'da Roma'yı tahrip etmelerinden dolayı kullanıldığı, daha sonraki yüzyıllarda Attila hakkında kullanılmaya başladığı anlaşılmıştır. Attila'nın kendisi de Allah tarafından gönderildiğine ve elindeki kılıcın bunun bir

alâmeti olduğuna inanıyordu. Bizanslılar Attila'nın öldüğüne inanmamış ve onun bir komplo kurbanı olduğunu düşünmüşlerdir.

Got-Longobard efsanelerinde Attila, harpten hoşlanan, ılımlı tabiatta ve keskin zekâlı bir hükümdardır. Kilise menkıbelerinde Attila, dünya hâkimi ise de, silâhsız ve âciz kilise mensupları ondan üstündürler. Paris halkı Attila'dan korktuğundan daha emin bir yere sığınmayı düşünmüştür. Galya'da meydana gelen menkıbelerde Attila, genellikle çok kan dökücü ve merhametsizdir. Almanya'da meydana gelen menkıbelerin en tanınmışı, 10000 bâkire ile ilgili Ursula efsanesidir. Efsanenin aslı Hun prensinin evlilik teklifini reddeden bir İngiliz prensesinin öldürülmesi ve bundan sonra onun yerine 11000 meleğin zuhur ederek Hunları kaçırmasıdır. Fransa'da meydana gelen bu olaydan dolayı Fransız rahipler Attila'yı hiç sevmediler. Çok abartılan bu efsanedeki olaylar sebebiyle Hunlar çok tâhripkar olarak anlatılırlar. Bu yüzden Attila ve Hunları Fransız okul kitaplarında çok vahşi ve kan dökücü görülürler. Efsaneler halk düşüncesini yansıtmakla beraber tarihi içerik bakımından zayıftır.

İtalyanlar arasında Attila çok değişik şekildedir. Bu ülkede daha sonraki yüzyıllarda meydana gelen pek çok olay Attila'ya mal edilmiştir. Dante'ye göre Attila, Hırıstiyanlığı sevmediğinden birçok İtalyan şehrini kül etmiştir. İtalyan efsanelerinde köpek başlı olarak anlatılan Attila, çok zeki ve kabiliyetli bir insandı. Birçok İtalyan Attila efsanesine göre, Attila İtalya'da mahvolmuştur. Lâkin İtalyan efsanelerinin çoğunda Fransız efsanelerinin izlerine rastlanır. Buna karşılık Cermen efsanelerinde Attila, çok büyük ve âlicenap bir hükümdardır. Attila'nın sarayında birçok Cermen hükümdarı yaşar. Nibelungen destanı Hun-Cermen mücadelelerinden meydana gelmiştir. Bu hikâyelerde Attila, Etzel adında büyük otoriteye sahip, azametli, asil ruhlu bir hükümdardır. Öldürülen Burgund kralı Sigfried'in karısı ile evlenebilmek için Hırıstiyanlığı kabul eder. Attila'nın sarayında

çok kibar, nazik ve cömert Hıristiyan ve pagan prensler bir arada yaşarlar. Bu evlenme sırasında Viyana'da 17 gün düğün yapılıyor ve at oynatılıyor. Nibelungen'de işlenen olaylar 13. yüzyılda meçhul bir yazar tarafından bir Lâtin Epos'undan yararlanarak yazılmıştır. Zira bu şarkılarda daha sonraki tarihi olaylara rastlanır. Burada Attila mültefit, asil ruhlu, iyi bir kraldır. Sulhu çok sever ve yalnız asilere karşı kılıç kullanır. Kuzey Cermenleri arasında ise Attila (Atli), servete haris, hilekâr ve haşin bir hükümdardır. İzlanda'ya kadar uzanan sahalarda yaşayan Cermenler arasında Attila efsanesine rastlanır.

Macarlar arasında Attila ve Hunların çok değişik bir yeri vardır. Bir zamanlar, Hunlarla Onoğurların karışarak yeni bir siyasi Türk topluluğu meydana getirdiği sırada onlarla beraber yaşadıkları sanılan eski Macarlar, Hunları Macarların ceddi sayar ve en eski Macar kroniklerinde bu görüş yer tutar. İsmen bilinen ilk Macar reisi Árpad ailesi üyeleri arasında, efsanevî cedlerinin Attila olduğu inancı yerleşmişti. Bugün Romanya'nın Erdel (Transilvanya) eyaletinde yaşayan Macar kabilesi Sekeller de kendilerini Hunların ahfadı sayarlar. Bu yüzden Macar sarayında ve Macarlar arasında, daha başlangıçtan beri bir Hun geleneğinin varolduğu tahmin ediliyor. Macarlar arasında yayılmış bulunan Hunor ve Magyar efsanesi, tarihin derinliklerinden süzülen ve geçmişin karanlıklarından devralınan bir kısım silik tarihi hatıraların bir devamı sayılabilir. Bu efsaneden anlaşıldığına göre bu iki kardeş Maeotis (Azak Denizi kıyıları) ovalarında avlanırken orada rastladıkları bir geyiği izledikleri sırada karşılaştıkları Alan reisinin iki kızı ile evlenirler ve bu evlilikten Hunlar ve Macarlar türer. Daha 13. yüzyılda Macarlar arasında Attila ve Hunların geleneği yaşıyordu. 15. yüzyılda Macarlar arasında Hun-Macar efsanesi yeniden canlanır. Hunyadi'nin oğlu Matyas II. Attila'dır. 19. yüzyıl Macar edibleri Hun efsanesini mahirane işlemişlerdir. Aslında Attila efsanesi çok menşeli ve değişik bir terkipdir.

Bunun içinde daha hayatta iken Attila'nın halkı ile beraber inandığı bir efsane unsuru mevcut olduğu gibi, yabancılar arasında Attila efsanesinin en doğru varyantı Macarlar arasında meydana gelmiş veya başından beri yaşamıştır. Zira Árpad'lar ailesi hükümdarları ve Ortaçağ Macarları Attila'yı ve Hunlarını kendi cedleri saymış ve onlarla iftihar etmişlerdir. Bu gelenek özellikle Sekeller arasında kuvvetle yaşamakta ve onların gurur kaynağı olmaktadır. Ayrıca Macarlar, Attila'yı ve Hunlarını daima sevgi ve büyük bir ilgi ile anmışlardır. Bunun temelinde, Macarların Doğulu oluşu ve eski kültürlerinin İsteb sahasından gelmiş olması ve Türk karakteri taşıyan bir kavim olmaları yatar. Hunları ve Macarları birbirlerine bağlayan unsurlar bu yapıdan ileri gelmektedir.84

Hunlardan Kalan Maddi

Eserler

İlk Kavimler Göçü arkeolojisinin Roma devrine kadar süren safhasını tespit etmek bu güne kadar mümkün olamamıştır. Bu son derece çalkantılı ve hareketli geçen devirden kalan malzemenin hangi kavme ait olduğunu belirlemek çok güçtür. Hun eşyalarının tanınması, Hunların kısa süren hâkimiyetleri ve belirli bir yerde uzun zaman yerleşmemiş olmalarından dolayı ayrıca hem az hem de yabancı kavimlerin eserleri ile karışmış olmaları sebebiyle çok zor olmaktadır. Ayrıca Nagyszéksos ve diğer yerlerde elegeçirilen çok kıymetli eşya, Hun sanatının yüksek bir seviyeye eriştiğini göstermektedir. Büyük bir kısmı defin âdetleri ile ilgili olan bu eşyanın ancak altın, gümüş ve tunçtan yapılmış olanları zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bu eşya günlük hayatın muhtelif safhalarını aydınlatmağa yarıyor; bunlar arasında ev eşyası, harp âletleri ve avcılık ile ilgili âletler vardır. Bugün bu malzeme, Hun sanatının eriştiği seviye ile komşu sanatların bunlar üzerindeki etkisini gösteriyor. Hun sanatı da büyük ölçüde geliştiği çevrenin tesiri altındadır. Kökleri M.Ö. 7. yüzyıla kadar çıkan,

çağdaşı ve daha sonraki Yunan yazarlarının “İskit” toplu adı altında kaydettikleri İstep sanatı ve kültürü, Kuzey Kafkasya ile Güney Rusya’nın Dinyeper ve Karadeniz sâhilleri ile Kırım yarımadasını içine alan bölgede yayılmıştır. Atı iktisadî ve askerî sahada ilk defa kullanmakla tanınan Kimmer kültürü bunun başlangıcını oluşturur. Bu kültürün oluşmasında, Anadolu ve Karadeniz sâhillerinde faaliyet gösteren Yunan kolonilerinin büyük payı vardır. Zira, İstep mıntıkası ile güneyin gelişmiş medeniyetleri arasındaki mübadeleyi Yunanlılar yürütürlerdi. Bu itibarla bu sanat üzerinde İyon tesiri açıktır. Bunlar dışında eski Got ve Cermen sanat tesirleri ile İran sanatı da bu geniş sahada birbirine rakip olarak çarpışır. Batıdan gelen ve M.Ö. 400-300 yılları arasında Kafkasya’ya kadar uzanan sahalarda etkisini gösteren Kelt sanatı dışında, milâdın ilk yıllarından başlayarak kuzey batıdan bu mıntıkaya giren Cermen sanatı etkisi barizdir ve bu akım Hunların meydana çıkmalarına kadar sürer. Bu geniş sâha, bunlardan başka doğudan gelen sanatların tesirine de açık bulunmuştur.

Büyük ölçüde hayvan yetiştirmeğe dayanan Hunların iktisadî hayatında, daha dar ölçüde de olsa avcılık, balıkçılık, “çiftçilik”, ticaret ve yağma yer alır. Bütün bu uğraşılar ve mübadele, uzak mesafelerin aşılmasına ihtiyaç göstermiştir. Bu sebeple İskit sanatının izlerine, Volga ırmağının kollarından biri olan Kama nehrine, Batıda Macaristan ovasına, Silezya’ya kadar uzanan geniş bir sahada rastlanmaktadır. Hazar Denizi’nin kuzeyinden doğuya doğru ilerleyen kervan yolu, münbit ve etrafı mahfuz bir bölge olan Minussinsk’te son bulur. Bu mıntıka çok erkenden Çin ile de münasebetlerde bulunmuş ve Güney Rusya’da imal edilen sanat eserlerine Minusinsk’te rastlanmıştır. Aynı eserlerin isteplerin derinliklerinde Ordos’a kadar eriştiği görülmüştür. İstep mıntıkasının büyük iktisadî temellerinin daha İskit devrinde atıldığı anlaşılıyor. Nitekim, İskitler devrinde yerleşen bu ticaret sisteminin Ortaçağ başlarına kadar sürdüğü bilinir.

Güney Rusya bozkırlarında, M.Ö. 300 sıralarında İrani bir kavim olan Sarmatlar, sanata yeni unsurlar getirirler. Sahanın en batısında ve bugünkü Macar ovalarında, Milâd sıralarında Sarmat-Yazigler bulunuyorlardı. Karadeniz sahilindeki Yunan kolonileri varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kırım yarımadası ve özellikle Kerson ve Bosforos şehirleri, kuzey ile güney arasındaki mübadelenin yapıldığı merkezlerdi. Kırım yarımadası, Hunlar zamanında da aynı canlılığı sürdürmüştür. Bu saha daha önce Doğu Gotlarının elinde bulunuyordu. Fakat, 3. yüzyılda İran'da yeni bir imparatorluğun kurulması, bu bölgede de değişikliklere sebep olur. Bundan sonra bu bölge Bizans, İran ve Güney Rusya bozkırlarının hâkimi olan İstep kavimlerinin eline geçer. Bu sıralarda bu bölgede Got sanatı çok gelişir ve bu sanat Hun sanatı üzerinde de çok etkili olur. Tam bu esnada gelişmekte olan Hun sanatı aynı zamanda Sarmat sanatından faydalanır. 4-5. yüzyıllarda gelişen yeni sanat, Hun sanatı karakterini kazanır. Hun devrinden kalan kafa taslarından çoğunun harabolmuş bulunması, mezarlardan çıkan kemikler üzerinde antropolojik araştırmalar yapılmasını güçleştiriyor. Buna rağmen, Hunlardan hiç olmazsa bir kısmının mongoloid tipte Türk ırkından oldukları anlaşılıyor.

Geçen yüzyılın ortalarından başlamak üzere, Macaristan'da yapılan kazılarda meydana çıkarılan pek çok mezar ve süs eşyasının çoğunun Avarlara ait olduğu anlaşılmıştır; halbuki daha önce bu eserlerin Hunlara ait olduğu sanılıyordu. Bu hatanın düzeltilmesinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir hayli mesafe alınmıştır. Bu gün Volga ile Dinyeper ve Tuna havzasında birbiri ile akraba, zaman, mekân ve karakter bakımından Hun devri ile birleştirilebilecek buluntular artmaktadır. Hatta, Hunların en tanınmış eşyaları başında gelen bakır kazanların menşeinin İç Asya'ya kadar izlenmesi mümkün olmuştur. Doğu Kazakistan ile Moldavya arasındaki bölgede bulunan 25 kadar defin yerinde, zengin kadın

ve erkek malzemesine rastlanmış ve bunların Hun devrinden olduğu tespit edilmiştir. Bunların arkeolojik karakterinin birliği ve birbirleri ile olan bağlılığını göstermek mümkün olmuştur. Tuna havzasında, Tuna munsabı ile Alp dağları arasında şimdiye kadar birbirine çok benzeyen yaklaşık on kadar açılmış kazı yeri tanıyoruz. 70 kadar tutan ve açıkça belirlenebilen bu mezar buluntularının yardımı ile bunların iki misli kadar hasarlı veya tam olmayan ve müzelerde saklanan arkeoloji malzemesi de mevcuttur. Bugün artık Hun toplumunun üst ve orta tabakasına mensup insanlara ait bir çok malzeme tanınıyor. Bu malzemenin Doğu ve İç Asya'ya kadar uzanan maddî ve manevî köklerini takibedebiliyor ve bunların Orta Asya'daki gelişim ve değişimini de öğreniyoruz. Bunlar arasında "Nomad" aristokrasisinin ve soylu tabakasının mutlaka etnik bir birlik oluşturmadığını da görüyoruz. Karaton ve Attila'nın maiyeti ile asker alt tabakası için de durum aynıdır. Bununla beraber, Hun İmparatorluğu'nda büyüklerin ve ordu kumandanlarının büyük bir kısmı doğu menşeli idi ve Hun giyimi taşıyorlardı. Halk ve ordu, Orta Asya'daki hareket noktasında hemen hiçbir arkeolojik iz bırakmamış ve çoğu yağma edilen defin yerlerine rastlanmıştır.

Hunların ilerledikleri sâhanın arkasında tahribedilen veya yanan yerler kalmıştır. 376 ile 381 yılları arasında, bugünkü Romanya ovasından kaçarken Vizigotların terkettikleri köylerde ve mezarlıklarda, Hunların izlerine de rastlanmaktadır. Dehşete düşen Gotlar, firar esnasında bu bölgede para ve altın gömmüşlerdir. Yine Gepidlerin mağlup edilmesi ve eski Gepid aristokrasisinin yok oluşu esnasında arkalarında bir hazine bölgesi kalmıştır.

Doğu Avrupa'nın Hun fetihleri sonunda meydana gelen firar hareketleri ve özellikle Aşağı Tuna bölgesindeki hareketler, yalnız yazılı kaynakların ışığında aydınlanamaz. Bir kısım arkeoloji malzemesi, Doğu

Cermenlerinden çoğunun Alanlara katıldıklarını gösteriyor ve bu hususu tarih kaynakları da doğruluyor. Pannonia sahasında değişik ziynet eşyası ile elbisenin birbirine karışması, 376 yılında doğudan gelen ilk mültecilerin ortaya çıkmasından, asıl Hun hâkimiyetinin meydana gelmesine kadar süren zaman bölümünde gözlenebiliyor; muhtelif dinlere mensup kavimlerin değişik tarzdaki defin usullerini sergiliyor. Bu araştırmalarla 430'dan önce ve sonra bu bölgede hüküm süren ve yaşayan kavimlerin terekesini birbirinden ayırmak mümkün oluyor. 400'den sonraki devirde Roma ile barbarlar arasında gittikçe sıklaşan ve beraber yaşamaya tanıklık eden eserler, daha önce Roma İmparatorluğu'na dahil bulunmayan komşu bölgelerde de çabucak yayılıyor. Bu devirde Pannonia'da barbarlara ait keramik, kuyumcu eşyası ve cam nevinden birçok eşyaya rastlanır. Alan, Got, Hun firarileri de beraberlerinde bir kısım moda eşyası getirmişlerdir. Bunlar arasında bulunan beyaz metalden bir ayna bu neviden olup, Doğu Asya, Çin menşelidir. Hunların yayılma sahasını arkeolojik malzeme ile de göstermek mümkündür. Hunların arkeolojik malzemesi gittikçe daha belirgin bir hal almaktadır. Yüzden fazla buluntu arasında, 75 veya 100 yıllık devreye girebilecek eserlerin yayıldığı çok geniş bir alan vardır. Bu devirden Hunlarla ilgili eserlerin yayıldığı sahalar doğudan batıya doğru bir zincir oluşturur, fakat bu bir birlik göstermez. Hun eşyasının bulunduğu yerler yaklaşık 5-6 bin kilometre uzunluğundadır. Özellikle birkaç yüz kilometrelik sahadaki buluntu yerleri, Ural dağları ile Obi ırmağı arasına rastlar. Hun yayılma sahalarında Hun eşyasının bulunduğu yerler daha sıklaşır. Tanınmış Hun buluntularından bir seri, meşhur Volga geçidinin bulunduğu Saratov bölgesindedir. Kuzey Kafkasya'nın orta bölgesinde Hasavyurt, Hazar Denizi yakınında Dağıstan'da Kişpek, Utamiş, İragi, Aşağı Dinyeper bölgesi ile Kırım yarımadasına kadar uzanan Kerson bölgesi (İrgen, Makartet, Tokmak civarı), Kırım yarımadasında ve özellikle

onun bozkır bölgesinde, Kerç'te birçok buluntu yeri olmak üzere, Aşağı Buğ, Prut, Dinyester sahili, Doğu ve Batı Moldavya, Buzau vadisi ve Dobruca'da görülür. Macaristan'da Kırım veya Volga bölgesi ile ilgili arkeoloji malzemesi bulunmamıştır. Bütün bu malzeme arasında defin âdetleri ile ilgili olanlar büyük bir yer tutmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki Hun devri büyük Alan mezarlarının da bunlarla yakın ilgisi vardır ve bunlar Patigorsk, Maykop, Novorossiysk vs.'dir. Zira, Hun elbise ve at takımlarının çoğu Alan mezarlarındaki veya diğer cesetlerin yardımı ile aydınlanabiliyor. Karpatlar havzasında Hun eserleri ancak bir nesil süresi içinde bulunabilmiştir. Bunlar da yan yana olmaktan ziyade üstüstedir. Avarların ilk devirlerine ait defin ve yerleşme âdetleri, Hunların Karpatlar havzasındaki terekesine çok benzer ve bunların hepsi Asya menşelidir.

Hunların Bakır Kazanları

Bugüne kadar ortaya çıkarılan en eski, en iyi ve en önemli Hun arkeoloji malzemesi Höckricht definesidir. 1831'de Silezya'nın Höckricht mevkiinde bulunan ve fazla yüksek olmayan bir kum tepesinde rastlanan malzeme iyi durumdaki bir bakır kazan, bronz levhadan yapılmış bir tas, altın safihalar üzerine oturtulmuş kıymetli taşlarla süslü bir parça, gözler üzerinde yerleştirilmiş kıymetli taşlarla süslü bir toka, altın kaplamalı kayış uçları, altın kakmalı bronz tokalar, gem süsleri, çizmelerle at takımlarının parçalarından oluşmaktadır. Bir tarlada az derinde ortaya çıkan malzeme ölü kurbanlarıyla ilgilidir. Az önce zikredilen ve yine tarlada meydana çıkan Ukrayna'nın Makartet buluntusu da bunun bir benzeridir. Büyük kısmı kırık veya parçalar halinde elegeçen Hun kazanları, aslında ayak çemberi ile birlikte 35-100 santim yüksekliğinde (çoğunluğu 50-60 santimlik) olup Doğu Asya menşelidir. Bu neviden bronz kazanlara daha İskit devrinden başlamak üzere mezarlarda ve Doğu Asya'daki kurbanlara da rastlanmaktadır; bunlar İskit eserler grubuna dahildirler. Üstüvani ve daha

büyük Hun kazanlarının ceddi Noin-Ula mezarlarında görülür. Bu türün özel süslemelerle yapılanlarına Obi ırmağından Troyes şehrine kadar uzanan çok geniş sahada rastlanır. Sayısı yirmi kadar olan bu kazanlar bu devrin teknik özelliklerini üzerinde taşırlar.

Bu delillere dayanarak bu kazanlardan çoğunun Hun devrine ait olduğu ve bunlara Hunların Avrupa'daki askerî bölgesinde ve Tuna'nın kuzeyine isabet eden Romanya ovasında ve ırmaklar bölgesinde rastlandığı ortaya çıkmaktadır. Kazanların en büyüğü ve en gösterişlisi, 1 metre yükseklikte, 40-50 kilogram ağırlığında ve en zengin Hun definesinin ortaya çıktığı Nagyszéksos'ta elegeçmiştir. Define Tisa yatağından 15-16 kilometre uzaklıkta toprağa verilmiştir. Burası, bir zamanlar ırmağın feyezan esnasında erişebildiği bir kum tepesinde bulunuyordu. Bu definelerin bu civarda meydana çıktığına bakılırsa Rua, Bleda veya Attila'nın karargâhının Orta Tisa bölgesinde, Körös ırmağının doğu kıyısının güneyi ile Maros'un kuzeyinde bulunması gerekiyor. Kazanlar, bir yüzyıldan beri kurbanlar için kullanılmış kabul ediliyor. Sibirya'da da buna benzer kazan resimlerine rastlanmıştır. Kazanların âyinlerde ölü defni esnasında kullanıldıkları anlaşılıyor. Bugüne kadar ele geçen malzeme arasında Törtel kazanı, en sağlamıdır. Högész, Macaristan'da Kapos eyaletinde çift sürerken pulluğa takılmıştır. Bundan başka Hunlar devrinde Çin menşeli aynalara da rastlanıyor. Törtel'de bulunanı hariç, bütün diğerleri Karpatlar havzasının Hun merkezini savunan Pannonia askerî bölgesinden oldukları görülüyor. Yukarıda kaydettiğimiz defineler arasında birçok süs eşyası da bulunmaktadır. Höckricht'de kırmızı taşlarla süslü altın bir levha bulunmuştur, bu ise Macaristanda Csorna'da bulunan bir taca benzemektedir. Bu taç, tek başına defnedilmiş bir kadının başucunda bulunmuştur; daha sonra buna benzer taçlar ele geçirilmiştir ve bunlar arasında en güzeli Kerç'te çıkandır. Bu tacın üzerinde çifte bir kartal tasviri

görülür ve bunlar Volga’da ve Obi ırmağı bölgesinde bulunanlarla bir benzerlik içindedir. Metal bir taç takma, Hun istilâsından az önce veya Hun hâkimiyetinin sonlarında moda olmuştur. Volga’nın doğusunda ele geçirilen sekiz tacın şekil ve teknik bakımdan İran-Sâsani menşeli olduğu veya en azından onların sanatı etkisi altında bulunduğu görülüyor. Avrupa’da taçların yayılma sahaları ve ağırlık noktaları, bakır kazanlarla silâh mezarlarından farklıdır. Bunlardan birçoğunun eski Kırım şehirlerinde hazırlanmış oldukları anlaşılıyor. Sun’i olarak kafa tasları tahribedilen mezarlarda da taçlar bulunmuştur. Hunlarda defin ziyafetinin yalnız erkeklere ve bunlar arasında da mevki sahibi kimselere mahsus olduğuna dair deliller vardır.

Hunlarda Defin Özellikleri ve Elbiseleri

Hun devrinde küpe ve bilezik gibi süs eşyasının yalnız kadınlar tarafından kullanılmadığı anlaşılıyor. Bu sebeple bir kısım mezarların kadınlara mı erkeklere mi ait olduğunu tayin etmek güçleşiyor. Hun erkek mezarlarının belirlenmesinde en güvenilir deliller silâhlarıdır; fakat Alan mezarları için bu husus geçerli değildir. Bu devirde kadınlar ve erkekler pantolon giydiklerinden bunların üzerine tokalar konmuş, kemerler takılmıştır. Bu sebeple kadın mezarlarında da at takımlarına rastlanır. Doğu menşeli atlı kavimlerde kadınlar da erkeklerde olduğu gibi vücuda oturmuş dar bir elbise ve yüksekçe bir yaka taşır ve bunun üzerine kemer takarlardı, bu yüzden elbiselere kopça takmağa ihtiyaç yoktu. Kopçanın (Fibel) nın Gotlar arasında yaygın olduğu anlaşılıyor. Bu devirde yeni bir yaşmak türü ortaya çıkıyor ve bu yaşmak türü Hun ve Alan temaslarına bağlanıyor. Nitekim bu devirde Hun-Alan giyiminin birbirine karıştığı göze çarpar. Kuzey Avusturya’nın Untersiebenbrunn bölgesinde ele geçirilen ve 80 yıldan beri hangi menşeden olduğu tayin edilemeyen iki prens mezarı, bu güne kadar rastlananlar arasında en zenginidir. Bu define mücevherleri ve

elbiseleriyle çok değişik malzemeyi içine alıyor; ayrıca Hunların uç mıntıkasında bulunuyor. Hazar Denizi kıyısındaki İragi'de de Untersiebenbrunn'dakinin aynı elbiseler bulunmuştur. Yine Untersiebenbrunn definesinin her ikisinde de Cermen unsurlarının çok az olmasına karşılık Hun-Alan giyim unsurları hâkimdir. Ziynet ve teçhizat malzemesi, Hun devrinin kuyumcu mamülleridir ve bunlar Kafkasya'dan Alplere kadar yayılmıştır. Untersiebenbrunn'da Hunlardan birinin defnedildiğine dair bir delil bulunamamışsa da bu mezarlarda Hun idarecilerinden birinin aile fertlerinden herhangi birisinin defnedilmiş olması muhtemeldir. Bu sıralarda aileler karışık unsurlardan oluşuyor, Alanlar ve Cermenler 4. yüzyıldan beri Hunlar idaresinde çalışıyorlardı. Bu kavimlerin reisleri de gittikçe Hun İmparatorluğu'nun en yüksek mevkilerine kadar çıkabiliyorlardı. Bu sebeple Untersiebenbrunn, bu türden reis veya ileri gelenlerden birinin kadın mensuplarından birine ait olması kabul edilebilir.

Hunların Yayları ve Okları

Hunların ortaya çıkmalarına kadar Doğu Avrupa'da hiç tanınmayan en önemli "Sihirli Silâhları" yaylarıydı. Hunların yaylarını pekiştirmek maksadıyla kullandıkları bazı kemik safihaları Volga, Dinyeper ve Kerç bölgelerinde bulunmuştur. Fakat bunlara bugüne kadar Hun mezarlarında rastlanmamıştır. Uzun yılların denemeleri ve büyük bir meslekî bilgi ile imal edilen yaylarını, Hunlar mezarlara ve kurban ateşlerine koymamış ve babadan oğula miras bırakmışlardır. Avrupa'daki fetih yollarına Hun orduları ile çok az sayıda yay ustasının gelmiş olması yüzünden bu bölgede yayların değeri gittikçe artmıştır. Bir talih eseri olarak bu yaylardan birisi, Hunların hudut bölgelerinden olan (Bugün harap bir mezarda) Panonnia'da hemen hemen eksiksiz olarak ve yedi parça halinde 1930'da Semmering'de bulunmuştur. Avrupa yaylarının yardımıyla restore edilen bu yayın

ölçülerinin aslına uygun olduğu söylenemez. 3-5. yüzyıllara ait yaylar arasında en büyüklerinden olan bu yayın 180 santim boyunda olduğu tahmin ediliyor; bu büyüklük bir Hun maharibinin boyundan fazla olduğundan bu yayın at üzerinde kullanıldığı sanılıyor. Bu büyüklüğü fazla bulan uzmanlar, sonradan bunu 160 santim, hatta 140-150 santim olarak kabule yanaşmışlardır.

Okların yaklaşık bir metre uzunluğunda olduğu biliniyor. Avar oklarının 120-130 santim, yine 9-10. yüzyılda Avrupa'da görülen Macar oklarının da 120-130 santim kadar olduğu kaydediliyor. 1974'de Kafkasya'da donmuş bir zeminde ele geçirilen bir yay, bugüne kadar rastlanan türleri arasında en dikkate değerlerindendir. Alan mezarından çıkan 140 santim uzunluğundaki bu yay, bozulmamış olarak muhafaza edilmiştir ve 8. yüzyıldan olup Hazarlara ait olması gerekmektedir. Bu yay, ihtiyaç halinde 100 santim kadar olabiliyordu. Bu yay, Hunlarınkinden daha gelişmiş ve daha kuvvetli olup 130 santim kadardı. Bu büyüklükteki bir yayın ok uzunluğu, 80-90 santim olmalıydı. Semmering yayının gerilmiş durumda iken 120-130 santim olması lâzım gelirdi ve o zamana göre bu büyük bir yaydı. Bundan kısa bir süre önce Orta Asya'nın 1-5. yüzyıllarına ait ok ve yayların öncüleri Baykal Gölü ile Moğolistan'da meydana çıkarılmıştır. Alanlarla Cermenlerin ve Sarmatların Hun yaylarını taklit edemedikleri anlaşılıyor. Sanıldığına göre bu iş için kendilerine izin verilmemiştir. Bunun en iyi delili, Hun devletinin dağılmasından sonra Cermen prens mezarlarında bu türden yaylara çok az rastlanmış olmasıdır.

Hun devrinde ok uçları genellikle demirlerden olup baklava biçiminde ve ortalama 3-4-5-6-7-9 santim uzunluğunda idi; ortalama uzunluk 5-6 santimdi. Ok uçlarının daha değişik şekilleri yanında amaçlarına göre kemikten hazırlanmış olanları da vardı. Hunlar, oklarının sivri uçları yukarı olmak üzere ok kutusuna koyarlardı ve bir kutuya ne kadar ok konulduğunu

bilmiyoruz. Obi bölgesinde yaklaşık 30-32 ok konulmuştur; galiba bu sayı en fazlası idi. Ölü mezarlarına konulan okların sayısı, her halde ölünün rütbesi ile orantılıydı. Kafkasya, Volga ve Don ırmağı boyundaki Alan mezarlara ok ve yay konulması münhasıran ve en başta gelen Hun âdeti idi ve bu husus Hun devrinin özelliği sayılmalıdır.

Yakın Muharebe Silâhları

Hun silâhları arasında en önemlilerinden olan, iki tarafı keskin ve nispeten dar bir levhadan oluşan kılıç, Altay, Doğu Ural ve Orta Asya'dan Güney Rusya ve Ukrayna İsteplerinden Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada tanınmıştı. Aynı devreye rastlayan ve biraz daha genç olan Cermenlerin aynı tipteki kılıçlarından levhasının daha dar olmasıyla ayrılır. Hun mezarlarında ve kurban yerlerinde bu kılıçlara çok rastlanır ve zaman zaman da birkaçı bir arada bulunur. Bunların kabzaları muhtelif kıymetli taşlarla ve altın kaplamalar ile süslüdür. Diğer silâhlardan mızrak, bu devrin silâhları arasında çok eskiden beri tanınır ve mızraklara ölülerin mezarları üzerine dikilmiş olarak rastlanır. Kalkanlar hakkında hem yazılı kaynaklarda bilgi vardır hem de arkeoloji malzemesi olarak bilinirler. Bunlardan bir kısmı demirden yapılmıştır ve ağırlıkları da fazladır; bunlara Orta Asya'nın her devrinde rastlanır. Bunlardan başka zırh gömlekleri de kullanılmıştır. Bir kısım mezarlarda ise, bugüne kadar az sayıda rastlanmakla beraber Doğu menşeli miğfer de bulunmuştur.

Hunların Eyer Takımları

Malzemenin yetersiz olması yüzünden uzun zaman Hun eyerlerinin restorasyonu yapılmamıştı. Halbuki son yıllarda eyerlerle ilgili parçalar ortaya çıkmıştır. Bununla beraber defin esnasında at koşumlarının hayvanın üzerine değil, ölünün yanına konmuş olması da tanımayı güçleştirmiştir. Günümüzde parçaları nispeten eksiksiz olarak elegeçirilen Mundolsheim (Elsass) eyerinin altınlanmış gümüş levhalar ve diğer madeni parçalarla

ağaç kısmının biraraya getirilmesi mümkün olmuştur. Doğu menşeli Hun ve Alan eyerlerinde altın işlemeli safihalar kullanılmıştır. Son zamanlarda elde edilen buluntulardan eyerin daha tam bir şekli bulunmuştur. Gem ve ağız demiri parçları arasında, Hun menşeli oldukları şüphesiz olanlar da vardır. Karpatlar havzasında ele geçirilen gem ve at takımları, Doğudan tanıdıklarımızın varyantlarıdır. Mükemmel bir atlı kavim olan Hunların mutlaka "üzengilerinin" bulunması gerektiği düşünülmüşse de, bugüne kadar izine rastlanmamıştır. Üzengiye ilk defa 4. ve 5. yüzyıl ortalarında Çin'de rastlanır, fakat burada da çift değil sadece sol tarafın üzengisi bilinmektedir. Hunlar arasında yayılan, 3-4. yüzyıl döneminde Orta Asya'dan neşet eden ön ve arka kafaları yüksek eyerlerin bir emniyet sağladıkları biliniyor. 4. yüzyılın başında Kuzey Çin'de ortaya çıkan ahşap eyerlerin, Hunların aracılığı ile Avrupa'da yayılan eyerlerle benzerliği göze çarpıyor; bu eyerler atlıya bir emniyet sağlamakla tanınmıştır.

Macaristan'da Pécs-Üszögpuszta'da, 70 santim derinlikte geniş bir alanda dağınık olarak bulunan eşya, bir kısmı kaybolmuş bulunmasına rağmen 66 parça altın evaniden oluşur; bunların Hun askerî tabakasının ihtiyacı olan herşeyi içine aldığı anlaşılıyor. Bunlar arasında en çok dikkat çekeni, 30 parçalık at takımlarıdır. Demirden yapılmış bir dizgin ile, altınlanmış bir ağız tıkacı, altın işlemeli ahşap bir eyer ve gem kayışlarının uçlarıdır. Kayış uçları erkek ve kadın kemerlerinin süslerinin aynısıdır. Burada rastlanan atlı teçhizatı Avarlar arasında kullanılanın benzeridir. İleri gelen ve yüksek rütbeli bir Hun'a ait bulunan Pécs-Üszögpuszta definesi içinde bir yay vardı. Pannonhalma'da da her iki ucu altın kaplamalı minyatür büyüklükte bir yay bulunmuştur: bu boydaki yayların merasimlerde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ufak boyda altın kaplamalı yay, daha İskitler devrinden başlamak üzere İsteplerde bir makam ve merasim âleti olarak kullanılırdı ve belki de Sasaniler devrinden beri

yayılmış bir âdetti. Batı Hunlarında da, Rua, Bleda ve Attila devrinin aristokrasisi tarafından kullanılmıştır. Bu altın kaplamalı yaylar, altının eğilme hassası bulunmadığından muharebelerde kullanılmazdı. 5. yüzyılın ilk yarısında Hunların altın kaplamalı “çizme tokaları”, Orta Asya’dan Atlantik’e kadar uzanan sahada ve hatta Kuzey Afrika’da kullanılırdı. Macaristan’da bulunan Pécs-Üszögpuszta, Bátaszék ve Pannonhalma malzemesinin Hun devri üst kademedeki şahısların ölü kurbanları ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Karpatlar havzasında bulunan bu malzeme, doğuda ele geçirilen ve yine Hun devri ile ilgili eşya ile bir benzerlik gösterir. Hun toplumunda aşağıdan yukarıya oluşan sosyal kademeler vardı ve mezarlarda bulunan eşyadan da bunu ayırdetmek mümkündü. Mezarlarda bulunan kafatasları da birbirinden farklıdır. Bunlardan bir kısmı makrokefaldi. Fakat kafa taslarından çoğu bozulmuş olarak ele geçmiştir.

Nagyséksós Definesi

Birinci Cihan Harbi’nden önce meydana çıkarılan ve daha önce Szeged eyaletine dahil bulunan Nagyszéksos puszta hazinesinde (şimdi Rözske’ye bağlı) de büyük miktarda altın ele geçmiştir. Adı halk arasında efsaneleşen bu hazine, Tuna bölgesinde bugüne kadar tanınan en büyük definedir. 1966 yılına kadar buradan elde edilerek müzelere konan ve şahısların eline geçen altın eşya sayısı 200’dür. Burada bulunan eşyanın az bir kısmı dışında özürlüdür. Bunlar arasında en önemlisi massif altın kaplamalı ve 407 gram ağırlığındaki gerdanlıktır. Bu parça kalınlığı ve zerafeti ile bugüne kadar Hun devrinin erkek gerdanlıkları arasında Doğu Türkistan’dan Tuna’ya kadar uzanan sahada ele geçirilenlerin on mislinden fazladır. Bu gerdanlığın sahibi rütbe ve derecede, Hun devrinin Karpatlar bölgesinde bugüne kadar tanınan bütün beylerden üstündür. İçinde bir çok elbise ve teçhizat malzemesi de bulunan Nagyszéksos

hazinesi, bugüne kadar bilinen Doğu “Prens” Hun buluntusunun en zenginidir. Nagyszéksos hazinesi ancak, 1904’de Kerç’te katakomplarda ele geçirilen hazine ile kıyaslanabilir. Fakat, Nagyszéksos hüzinesi içinde, ne zaman imal edildiği ve ne vakit toprağa verildiğini yaklaşık olarak dahi olsa belirlemeğe yarar bir tek eşya yoktur. Yıllardan beri arkeoloji Nagyszéksos hazinesini “Yanık mezar”, rüzgarın harabettiği tepe mezarı veya kısaca bir mezar harabesi olarak görür. Fakat Hunların ölüleri yaktıklarına dair herhangi bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Lâkin, hazineyi oluşturan eşyadan pek çoğu yanmıştır. Buna karşılık bir kısmı sağlamdır ve birçok kıymetli taş ve ziynet eşyası kusursuzdur.

Ölü Kurbanları ve Mezarları

Güvenilir bilgilere göre Nagyszéksos kazısının (45-70 santim gibi) az derinlikte humus ve althumus içinde yapıldığı kesinlikle iddia edilebilir ve ilk kazı sırasında herhangi bir iskelete rastlanmamıştır. İkinci kazıda da humusun altında başka bir kazı alâmetine rastlanmadığı ve toprakta bir renk değişimi olmadığı görülmüştür. Bu hazinenin yanında başka bir ölü kurbanı bulunduğu da biliniyor. Birçok Türk kavminde ölü kurbanları esnasında, ölü giydirilmiş ve teçhizatı üzerinde olmak üzere mezara yatırıldıktan sonra, yanına eşyasının bir çoğu defnedilir, ölünün atı toy esnasında yenilir ve kemikleri at koşumları ve silâhları bir odun yığını üzerine konarak yakılırdı. At koşumları ve silâhları ateşin sönmesinden sonra toplanır ve ölünün yanında pek derin olmayan bir çukura gömülürdü. Bazı hallerde bu kurban yapılmamış ve eşya toplanmıştır. Evvelce Hunların ölüleri yaktıklarına inanılırdı, halbuki yakılan ölü değil, lâkin onların yanında gömülen âletlerle at koşumlarıdır. Nitekim Nowogrigorewka’da ele geçirilen malzemede bütün eşya zarar görmemiş olarak muhafaza edilmiştir.

Sade Hun erkeği ve kadını doğrudan doğruya toprağa verilmiştir; ölü çoğunlukla âdi bir çukura gömülürdü. Doğuda ise ölüler bir tepeye

gömülmüşlerdir. Tanınmış kimseler ise, gizli bir yere ve tek başına gömülürlerdi. Mevki sahibi bir Hun'un gömülmesinin ardından ziyafet verilirdi. Böyle zamanlarda ölünün yanına gömülen eşyanın bir kısmı o un yığını üzerine atılırdı. Nowogrigorewka'da elde edilen ve ölü ziyafeti veya ölü kurbanı malzemesine dayanarak burada Hunların en kudretli adamlarından birinin toprağa verilmiş olması neticesine varılabilir. Tarihî ve topografik kayıtlara dayanarak burada Attila veya Rua'ya dair ölü kurbanlarının yapılmış olması çok muhtemeldir.

Hunlar devrinde cırcır böceyi ile yapılan süs eşyası çok yaygındı, bu bir hareket alâmeti idi. Asya Hunlarından beri cırcır böceklerinin değişik madenlerden yapılmış olarak kullanıldığı ve bunların rütbe ifadesine yaradıkları bilinir. Cırcır böcekleri Avrasya'nın diğer Hun cinsinden kavimleri arasında görülmez. Kırım'da ve Kafkasya'da 375'den sonra yeni cırcır böcekleri ortaya çıkar ve bunlar dökme bronzdan ve gümüşten yapılır, daha sonra Avrupa'da da görülür. Bunlar artık kadınların ve kızların süs eşyası olarak kullanılır, bu suretle cırcır böcekleri Avrupa'da yayılır.

Hun Devrinde Karpatlar

Havzasında Yerleşme Tarihi

Hun ilerlemesi ve özellikle Hun hâkimiyetinin başlamasının ardından, Karadeniz'e ve Aşağı Tuna havzasına gelerek kavimler ve kültür unsurları Tuna ve Tisa bölgesinde yerleşir. Tarihî ve arkeolojik kaynakların bildirdiğine göre, bunların yeni merkezi Pannonia idi. Bunlar önce Tisa'nın sağ sahilinde ve ardından da Banat'da yerleştiler. Başlangıçta aşağı Tuna ve Pontus kavimlerinin önünde üç bölge serbest kalabilmiştir. Bunlar: 1) Gepidia, Tisa'nın bu tarafının kuzeyinde bulunan Szamos ile Ér ırmakları vadileri 2) Tuna ve Tisa arası ile Banat'ın bir kısmını oluşturan Sarmatia 3) Suavia, yani Quadların bir zamanki arazisi; daha sonraki yıllarda Hunların ilerlemeleri sürdüğünden diğer bölgelerden el sanatları yayılmağa başlıyor.

Fakat Tisa'nın doğusunda bu "Barbar - Roma" sanat tesiri hiç görülmüyor. Körös ırmağının kuzeyinde yerleşen Gepidlerle bu ırmağın güneyine giren Hunlar arasında çok az görülür. Bu olaylardan anlaşıldığına göre başlangıçta Hunlar, Tisa'yı batı hudutları olarak görmüşlerdir.

Hunların Yerleşme Sahası

Hun merkezinin bulunduğu ve bunun içinde de Hun ordugâhının kurulduğu Tisa'nın doğusu ve Körös ırmağı ile birleştiği bölgede hiçbir mezar ve muharip defin yeri bilinmez. Bu bölgede kayda değer biricik buluntu Mezöberény mezarıdır ve Mezöberény mezarı, Hun ordugâhı bölgesinden bugüne kadar meydana çıkan yegane buluntudur. Bu mezarda küçük kibar bir kız defnedilmiş ve ayaklarında altın ayakkabı tokaları bulunmuştur. Bu küçük kızın Hun olduğu, Kerson bölgesinde ele geçirilen Hun mezarı ile olan benzerliğinden anlaşılmaktadır. Zira, orada gömülü bulunan genç hanım da, Mezöberény'dekinin genç kardeşi olacak kadar eşya birbirine benzemektedir. Fakat, hemen hemen aynı zamana rastlayan bu iki buluntu malzemesi ve imal yeri henüz gereği kadar tanınmamaktadır. Şekilleri ve süsleri gözönünde bulundurulduğunda, bunların Orta Asya menşeli oldukları kabul edilebilir. Bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalar, her şeyden önce Hun hareketinin isitakametini, imparatorluğun yayılış sahasını, askerî üsleri, aristokratların yaşadıkları yerleri, prenslerin hareketlerini göstermekte ve bir dereceye kadar da tarihî olaylara ve toplum bünyesine işaret etmektedir. Bir genel Hun sanat tarihi ve toplu bir bilgi vermek için bir çoğu tesadüfen ortaya çıkan ve genellikle kurban kazanlarından oluşan bu dağınık eserler yeterli değildir. Doğu sanatının Hunlar üzerindeki etkileri ve Hunlar tarafından serbest bırakılan Cermen prenslerinin alâmet ve sembolleri üzerindeki araştırmalar, tarih ve kültür tarihinin gelecekteki konusudur.

Attila'nın Defnedilmesi

Attila’nın ölümünden sonra, yıllardan beri bir kenara itilen ve ikinci sınıf işler gören Hunlar ön sıraya çıktılar. Cenaze törenleri, oğullarının ve Hun ileri gelenlerinin ortaya çıkmasına fırsat verdi ve matem büyük hükümdara lâyık bir tarzda gerçekleşti. Tören, bütün bölümleri ile Asyaî idi. Erkekler, âdetlerine uyarak saçlarını kestiler, yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler. Bu suretle şöhretli kahramanı yalnız kadınların gözyaşlarıyla değil, erkeklerin kanlarıyla da suladılar. Bu tarzdaki törenlere İç Asya’daki kavimler arasında rastlanmıştır. “Kağanın naaşını, ordugâhın ortasına konan ipek bir çadırda tabuta yerleştirdiler; bunun etrafında görülmeğe değer törenler yapıldı. Hunların en seçkin atlıları bunun etrafında dolandılar. Bu esnada ölünün icraatı, yası yöneten yaşlılar tarafından dile getirildi”. “Muncuk’un oğlu, Büyük Kağan Attila, bütün kahraman kavimlerin hâkimi, Sen tek başına daha önce hiç kimsenin yapamadığı tarzda Hunların ve Cermenlerin ülkesinde hüküm sürdün, Sen iki imparatorluğu korku içinde bıraktın, onların şehirlerini zaptettin. Onların hepsi senin kölen olmadan önce onların yalvarışlarına acıdın ve onlardan yıllık vergi aldın! Sen bütün bunları başarı ile tamamladıktan sonra arkanda acı yaralar bırakmadın ve adamlarının kininden uzak kaldın! Halkına himaye sağladın! Arkanda hiç acısı olmayan neşeli dostlar bıraktın! Bunu kim ölüme lâyık bulur, hiç kimse intikam düşünür mü? ”. “Matem türküleri söyledikten sonra mezarın üzerinde bir toy düzenlediler, büyük içki âlemi yaptılar. Bir abartmadan diğerine geçerek matem ve şenlik birbirini kovaladı. Geceleyin naaşını gizlice toprağa verdiler. Naaşı önce altın, sonra gümüş ve ardından da demir bir tabuta koydular. Bu suretle bu üç sağlam maddenin kudretli hükümdar ile sembolleştiğini düşündüler. Demir yenik kavimlerden, altın ve gümüş de her iki İmparatorluktan kazanılmıştı. Muharebelerde düşmandan elde edilen silâhlar, kıymetli taşlarla süslü at takımları ve hükümdarlık alâmetleri onunla beraber gömüldü ve bunlar

onun sarayının süsleri idiler. Büyük hazineyi insanların hırsından uzak tutmak maksadıyla mezar kazıcılarını menfur bir tarzda öldürdüler: onların hepsi acımasızca öldürüldü”.

Yukarıdaki tasvir, Attila’nın ölümünden yüzyıl sonra kaleme alınan Got tarihçisi Jordanes’in eserinde muhafaza edilmiştir, fakat bu metnin Priskos’un kaybolan eserinden nakil olduğu anlaşılıyor. Burada anlatılan defin merasimi, Çin kaynaklarında nakledilen Doğu Türklerinin defin merasimine çok benzer. Jordanes’in tasvirinde Yunancayı iyi bilmemesi neticesinde meydana gelen karanlık yerler vardır. Bundan başka, Avrasya isteplerinde bugüne kadar metal bir tabuta da rastlanmamıştır. Attila’nın defni ile ilgili diğer tasvirler de, sonraki yazarların yanlış anlamaları mahsulüdür. Belki Büyük İskender’in tabutu hariç, dünya üzerinde Attila’nın kabri kadar büyük ilgi uyandıran başka bir kabir yoktur. Attila’nın tabutunun bir ırmak yatağında defnedildiği kaydı, ayrıca üç ayrı tabut hikâyesi de bir yanlış tefsir ürünüdür. Bununla beraber, Karpatlar havzasında Attila’nın mezarının aranmadığı hemen hemen bir yer kalmamıştır. Attila’nın naaşının bir ırmağın akışının değiştirilerek (ilk sırada Tisa’nın) ırmak yatağında gömüldüğü hakkındaki şayialar da doğru görünmüyor. Zira, yine Jordanes’de 410’da Vizigot kralı Alarik’in naaşının Güney İtalya’da daha önce yatağı değiştirilen Busentus ırmağına defnedildiği ve bu işte çalışanların daha sonra öldürülmüş olduklarını okuyoruz. Jordanes’in eserinden kaynaklanan bir masal veya efsane olan bu kaydın, sonradan nasılsa bir yanlış anlama neticesinde Attila’ya maledildiği meydana çıkmıştır. Çünkü, o devrin teknik imkânları düşünüldüğünde kısa bir zamanda bir ırmağın yatağının değiştirilmesinin imkânsız olduğu açıktır.85

Altheim, Franz, Attila und die Hunnen, Baden-Baden 1951.

Altheim, Franz, Geschicte der Hunnen I-V, Berlin 1959-1962.

Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum Libri XXXI=Römische Geschicte I-IV, übers, und hrsg. W. Seyfahrt, Berlin 1970-1971.

Bóna, István, Das Hunnen Reich, Budapest, 1991.

Czeglédy, Károly, From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Europe, Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983) 22-126.

Demougeot, E., Attila et les Gaulois. Châlon-sur-Marne 1958.

Excerpta de Legationibus. Pars I, Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes, edidit Carolus de Boor, Berolini 1903.

Ferdinady, M. de, Historia Mundi V. Frühes Mittelalter, Bern 1956, 186-198.

Fettich, Nándor, La Trouvaille de Tombe de Szeged-Nagyszéksos, Archaeologia Hungarica XXX III (1953).

Hambis, L., Attila et les Huns, Paris 1972.

Harmatta, János, The Dissolution of the Hun Empire. Hun Society in the Age of Attila, Acta Arch. Hung. 2 (1952) 277-305.

Harmatta, János, The Golden Bow of the Huns, Acta Arch. Hung. 1 (1952) 107-151.

Czelédy, K., Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, çeviren: Erdal Çoban, İstanbul 1998.

Helmult de Boor, Das Attila Bild in Geschichte, Legende und historischer Dichtung, Bern 1932 = Türkçesi: Yaşar Önen, Tarihte, Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila, Ankara 1981.

Gordon, C. D., The Age of Attila. Fifth Century Byzantium and the Barbarians, Ann Arbor 1960.

Jordanes, Romana et Getica, hrsg. Mommsen, MGH, AA Bd V, 1, Berlin 1882.

Maenchen-Helfen, O. J., The World of the Huns, ed. By Max Knight, Berkeley - Los Angeles - London 1973.

Musset, Lucien, Les Invasions. Les Vagues Germaniques, Paris 1965.

Németh, Gyula, Attila és Hunjai, Budapest 1986 (II. baskı) = Türkçesi: Şerif Baştav, Attila ve Hunları, Ankara 1982. (I. Baskısından).

Thompson, E. A., A History of Attila and the Huns. Oxford 1948.

Atilla ve Hunları / Prof. Dr. Gyula Németh [s.887-901]

Yerleşik kavimler, çiftçi köylüler ve şehir sakinleri istepin çoban çocuklarına karşı daima bir antipati duymuşlardır. Onları barbar sayarlar, zira sabit bir ikametgâhları yoktur ve uçsuz bucaksız isteplerde fasılasız olarak âvâre dolaşırlar. Acaba umumiyetle kanunları var mıdır? Nizamlara ve yükümlülüklere uyarları mı? Bu gibi hususları da kendi medeniyetlerinden gurur duyan bu kimseler şüphe ile karşılarlar. Bütün bu taraf tutuculuklarına rağmen, göçebeliğe sevk eden sebepler hakkında yine de isabetli fikirleri vardır. Göçebeyi bir yerden diğer bir yere sürükleyen sebebin, onu huzursuz bırakan dolaşma arzusu olmadığını, lâkin sürülerine ot ve su aramak maksadiyle gezdiğini çok iyi görmüşlerdir. Gerçekten, ot istepte oldukça nadirdir ve bu nadir nebat da, iklimin kuraklığı altında çok çabuk yanıverir. Gökyüzünde güneş ısınmaya başlayıp da sinek sürüleri insanı ve hayvanı aynı tarzda kapladığı zaman bu diyarda göçebenin daha fazla kalması mümkün değildir; büyük sayıdaki koyunları ve atlariyle -sığırı nispeten daha az tutar- daha serin ve suları daha bol olan bir yere göçer. O halde, daha kuzeyde bulunan mıntakaları arar ve şayet dağlık bir mıntakada yaşıyorsa kuzeydeki istep yamaçlarına tırmanır. Kışın aksine, güneşli güney yamaçlarına, ırmakların ve bataklıkların çalılık sahillerine, derin ve kapalı vadilere ve ormanlar civarına çekilerek rüzgârlara karşı bir nevi korunma ve hayvanlarına otlama veya yeşillik temini imkânını ararlar. “Haşin bir çoban” olan göçebe, hayvanları yemlemeyi ve ahırı tanımaz. Malları en büyük soğuklarda bile açıkta titreşir ve karların altından koparabildiğiyle yaşar. Yalnız daha hassas hayvan türleri, açık ve örtüsüz çitler gerisinde kışı geçirirler.

Göçebenin bütün hayatını, otlatmak suretiyle hayvan yetiştirmeğe uydurması icabetmiştir. Hayvanlarıyla daimi surette göç edince sağlam ve güçlükle harekete getirilen taş, ağaç veya çamur inşaatı içinde ikamet edemezdi. Her tarafa nakledilebileceği bir “ev” inşa etmesi lazım gelmiştir. Bu sebeple, arabalarda ve kolayca toplanabilen çadırlarda yaşar. Göçebenin, hayvan yetiştirme dışında göçebe hayatına uygun olan diğer işlerle de ancak o nispette meşgul olması tabiidir. Ziraat az çok toprağa bağlılığı icabettirir. Bu sebeple Kırgızlar, Türkmenler ve Kalmuklar, zamanımızda bile pek mahdut ölçüde ziraatla uğraşırlar ve bunlar da yabancı menşedendirler. Nihayet göçebe, hayvanlarını yeni meralara sevk ettiği zaman, ekilmiş tarlasını at veya deve sırtına yükleyemezdi. Avcı-balıkçı kavimler hayvan besleme ile uğraştıkları gibi, çiftçi köylü de koyun, sığır ve at sürüleri beslemekten geri kalmazlar. Ancak, göçebe hesabına hayvan besleme, nefsini korumanın ve servet temininin başlıca, hatta biricik kaynağıdır. Kaderi hayvanların kaderine o kadar bağlıdır ki bunların mahvolması, göçebenin maddeten harabolması demektir. Elinden geldiği kadar hayvanın esirger ve kendisi hesabına hayvan, yalnız faizinden faydalanacağı bir “sermaye” olduğundan, hayvanını kesmez. Bilhassa süt ve süt mahsülleriyle yaşar; eti daha ziyade avcılık ve balıkçılık yolu ile temin eder.

Hunları -Higun-nu adı altında, daha Çin kaynakları, hakiki bir istep kavmi olarak tasvir ederler. Bunlar “su ve ot arayarak şuraya buraya göçerler. Surlarla çevrilmiş şehirleri veya daimi ikamet yerleri yoktur, ziraatda yapmazlar...” Ammianus Marcellinus, Claudianus gibi Batı kaynakları da Hunlar hakkında aynı nitelendirmede bulunurlar. Bu müellifler “Hunlar ziraattan kaçınırlar, onlarda hiç kimse toprağı işlemez ve bir defa olsun eline sapanı almaz; dayanıklı bir ikamet yerine, meskenlere, nizama ve belli bir hayat tarzına sahip olmadan yaşarlar. Sanki mülteciler imişler gibi kendilerine ikametgâh hizmetini gören arabalariyle bir yerden

başka bir yere hicret ederler” diye yazarlar. Yakın zamanlarda Kırgızlar arasında dolaşan seyyahlar, bu göçebelerin her nevi taş ve kerpiç binalara karşı ne kadar büyük bir antipati beslediklerini kaydederler. Bu satırları okuduğumuz zaman aklımıza Jordanes’in Getica adındaki meşhur eserinin bir fıkrası geliyor: “Attila, ağaçtan çatma evlerini, fethettiği şehirlere tercih ederdi”. Bu noktada hiç şüphesiz, isabetli bir dikkat mahsulü olan Ammianus’un tasvirini de zikredebiliriz, netekim Hunlar hakkında “Hiçbir zaman meskenlerin damları altına girmezlerdi” diye yazar. “Sanki mezar hücreleri imiş gibi bunlardan sakınırlardı. Onlarda, kamışla örtülü kulübelere bile rastlanmaz. Yabancı bir yerde dahi, ancak en büyük ihtiyaç karşısında herhangi bir evin eşiğini aşarlardı, zira dam altında kendilerini rahat hissetmezler”. Bunların da başlıca gıdası süt ve etten ibaretti. Eti yarı pişmiş bir halde yerlerdi. Fatihler olmaları hasebiyle kendilerinin üretmedikleri birçok şeye sahip olmuşlardı. Şarabı ve ekmeği tâbi kavimlerden temin ederlerdi. Avlanmaktan hoşlanmışlardır; bu keyfiyeti Asya Hun hükümdarları ve Attila hakkında aynı tarzda biliyoruz.

Yalnız Mağribiler ve Tuareglerin dışında, Afrika göçebeleri başlıca sığır beslerler; buna karşılık Euvrasia istep çobanları at beslemeyi kendilerine en mühim meşgale edinmişlerdir. Atın yanında eti ve yünü dolayısiyle en mühim ehli hayvanları koyundur.

Batı müellifleri Hunların atlı tekniğine hayret etmekten kendilerini alamazlar. Claudianus’a göre tabiat, Hunların atlarında oturdukları kadar bir kentaurı bedenine sımsıkı bağlamağa muvaffak olamamıştır. Sidonius’a göre, daha anasının yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanıbaşında, hemen, eğerlenmiş bir ata rastlanır. Bunlarda süvari, altında yapışmış gibi oturur. At, başka bir kavmi sadece sırtında taşır, fakat Hun kavmi at sırtında ikamet eder. Ammianus Equis prope adfixi (atlara yapışmış gibidirler) kaydını verir ve şöyle devam eder: Hunlar tabii

ihtiyaçlarını defi için dahi atlarından inmezlerdi. At sırtında alış veriş eder, yer içer, hattâ hayvanın ince boynuna sarılarak uyuyabilir ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında müşavere etmek suretiyle mühim kararlar verirlerdi. Ammianus’un bu tasvirleri itimada şayandır. Bir defasında, Tuna boyundaki Margus civarında barışı takviye maksadiyle “İskit kralları” ile buluşan Bizans elçileri, Hunlar eğerden inmek istemedikleri için at sırtında müzakerelere mecbur olmuşlardı. Bu hususta Hunlar bugünkü atlı göçebelere çok benzerlerdi. Fr. von Schwarz’ın tesbit ettiğine göre “Kırgızlar her türlü muameleyi at sırtında yapar, çaylarını ve kımızlarını at sırtında içerler ve içtimalarını at sırtında aktederler”. Diğer çağdaş bir seyyah olan W. Radloff, Kırgızlarla Altay Kalmuklarının yayan yürümek çok zoruna gittiğine dikkat etmiştir. Onun fikrine göre bunun sebebi, ayaklarının ata binmeğe alışmış olması ve çizmelerinin de yayan yürümekten ziyade ata binmeğe mahsus bulunmasıdır. Ammianus da şunları yazar: “Alan, yaya yürümeyi mevkiine lâyık görmez ve Hunların fena yapılmış ayakkabısı da, serbest gezmeğe engel olur, o halde yaya muharebesine uygun değildir”. Zosimos, belki de Eunapios’un kaybolan tasvirine dayanarak, Hunlardan aynı tarzda bahseder: “Arz üzerinde kendilerini emniyette hissetmezler ve at üzerinde yaşarlar ve uyurlar”. Başka bir müellif, biraz mübalâğâ ile de olsa, Avarlar zeminde duramazlar, zira bacakları bu derece gelişmemiştir, diyor.

At, süvarisini hiçbir zaman tanımadığı diyarlara doğru uçurur. At üzerinde uzaktaki memleketleri yenmek ve kölelikte tutmak mümkün olmuştur. Hunlar, Avarlar, Göktürkler ve Moğollar, muazzam imparatorluklarını at üzerinde yaşamak sayesinde ve at sırtında muharebe ederek tesis etmişlerdir. Ziraat yapan kavimlerin durarak muharebeye alışkın yaya ordularına karşılık, atlı göçebeler muharebe taktiklerini, sürate ve hareket kabiliyetine bina etmişlerdir. Süratin muharebedeki en büyük

önemini ilk defa keşfedenler onlardır. At üzerinde süratle giderken öne, arkaya, yana aynı emniyetle ok atabilmeleri sayesinde, yerleşik kavimlerin ağır hareket kabiliyetine sahip köylü orduları üzerinde, aşılması mümkün olmayan bir üstünlük temin etmişlerdir. Düşman hatları önünde şuraya buraya oklarını savurarak uçuşmuş, hücum etmiş ve sonra aniden sun'i bir ricat yapmış ve ancak düşman saflarının kesif muharebe nizamını bozduktan sonra mücadeleye girişmişlerdir. Ağır falanjları imha eden kuvvetlerle değil, lâkin hile ile ve fazla kan kaybetmeden üstünlüğü elde etmeyi tercih ederlerdi ki işte Hunlar da böyle muharebe etmişlerdir.

Jordanes, Hunların "süratli atlılar" olduklarını itiraf eder. Sekenenin ürkek gözleri önünde bir fırtına gibi görünürler ve uçan kuş sürüleri gibi kaybolurlardı. Tabiatiyle ata çıplak binmemiş ve eğerlemişler, süslü gemler kullanmışlardır. Ammianus, atlarının "mütehammil, fakat şekilsiz ve biçimsiz" olduğunu söyler. Equus Gmelini, ufak lâkin mütenasip yapılı bir hayvan cinsi olduğundan bu tasvirlere bakarak bahsedilen hayvan tipinin Moğol midillisi (Equus Przewalski) bulunduğunu düşünebiliriz. En son zamanlara kadar göçebenin başlıca silâhı yay idi. Hunlar da ok atma sanatlariyle Batılıları hayran bırakmışlardır. Olympiodoros, Sidonius ve Jordanes bu vakıanın şahitleridirler. Romalılar arasında dahi rağbet gören yayları, kendi türünde bir şaheserdi. İki tarafı kemik safihalarla takviye edilen yay, muhtelif maddelerden imal edilir ve tabii bükülmesinin aksi istikametten çekilmesi icabederdi (ters yay). Fakat diğeri herhangi atlı göçebe kavim gibi onlar da yalnızca ok ve yayla yetinmemişler ve yakın muharebelerde kılıç ve hançerle, mızrakla ve kementle mücadele etmişlerdir.

Kışın ormanlarda yaşayan ufak av hayvanlarının postunu giyerlerdi; yazın ise bez, ipek ve yün gibi daha hafif malzemeden yapılmış elbiseleri vardı ve bunları renkli işlemlerle alacalı bir hale sokarlardı. Tünik

biçiminde önden açılan dizlere ve baldırlara kadar ulaşan bir manto taşır ve bunu kemerle sıkıştırırlardı. Genellikle keçi derisinden dikilmiş uzun bir pantolon giyerler ve bunun parçalarını topukta büzerek çarıkların -çizmelerin değil- içine sokarlardı. Başlarını, tepeli ve öne doğru bükülen eğri bir serpuş (miğfer) örterdi. Tabiatiyle Hun seçkin zümresi ve zenginleri güzel giyinirlerdi. Attila'nın ziyafetine iştirâk eden ileri gelen "İskitlerin" (yalnız Hunların değil) kılıç kayışı, çarık bağı ve gemleri, altın ve çeşitli kıymetli taşlarla süslenmişti. Alelâde Hunların "manzaraları gösterişsiz idi" (Claudianus). Ammianus Marcellinus, Hunların ev ve sokak elbisesi arasında fark gözetmediklerini samimi bir hakaret ve hiddet edasiyle kaydeder. Bir defa üzerlerine giydikleri elbiseyi, sırtlarında parçalanıncaya kadar üzerlerinden çıkarmamış ve değiştirmemişlerdir. Tatarlar hakkında Rubruck, Altaylılar hakkında Radloff da aynı vakayı zikrederler.

Göçebe hayatının gayesi ilk sırada harp ve yağma idi. Bir seferde veya başka bir zaruret halinde, en büyük imtihanlara ve mahrumiyetlere dahi şikâyetsiz olarak tahammül etmek âdetti. Hunlara dair Claudianus'un bir şiiri şunları terennüm eder: "Kuzey onlardan daha yabani ve cesur bir kavim beslememiştir; ruhları o kadar metindir ki hiç bir zaman şiddetli imtihanlardan yılmaz. Barış zamanlarında ise daha çok tembelliğe isteklidir". Bir Çin yazarı "tehlike geçince, Hunların tekrar kendilerini gailesiz hayata terkettikleri"ni kaydeder. Vakitlerini daha iyi geçirmek için tavlayı meydana çıkarırlardı. St. Chrysostomos'ın bildirdiğine göre Hunlar, daimi surette tavlayı beraberlerinde taşırlar ve bir muharebeye hazır bulundukları bir sırada dahi tavla oynarlardı. Bazen, oyunda bütün ganimetlerini, silâhlarını kaybederler, hattâ hayatlarını dahi kumara koyarak esarete düşerlerdi. Diğer göçebe kavimlerden de öğrendiğimize göre kumarı severlerdi. Meselâ Kiyef'te keşfedilen bir Macar mezarlığında pullar ve zar ele geçmiştir. Sürüleriyle fazla endişeleri olmadığından ve hayvan hemen

hemen kendiğilinden otladığı için tembellik etmeye, yiyip içmeye, oyuna yetecek zamanları vardı...

Atlı göçebelerde harp ve kavim benzer kavramlardı. Priskos'un Attila'nın başkentinde rastladığı Viminaciumlu tüccarın, "İskit" hayatında en çok hoşlandığı cihet, hayatın bu kadar iptidai olması imiş. Cemiyet henüz meşgalelere bürünmüş değildi ve herkes savaşçı sayılıyordu. Lâkin ileri gelen şahıslar muharebeye yalnız gitmemiş ve bütün maiyetleriyle iştirâk etmişlerdir. Maiyetleri kısmen kölelerden kısmen de Cermenlerin "maiyet adamları" (Gefolgsleute) gibi kendilerine dehalet ederek saraylarında yaşayan ve hizmet mukabilinde iaşeden faydalanan hür kimselerden oluşurdu. Az önce zikredilen Grek tüccarının durumu, bu bakımdın ilginçtir. 441'de Viminacium muhasarasında Hunlara esir düşmüş ve zengin bir kimse olduğundan Attila'nın ileri gelen adamlarından Onegesios'un hissesine isabet etmişti. Kısa bir zaman sonra efendisinin ordusunda kendi yurttaşlarına karşı muharebe eder, Akatzir muharebesine iştirak ile birçok servet temin eder; lâkin "İskit adetine göre" hürriyetini kazanabilmek için muharebede temin ettiği serveti efendisine teslim etmesi icabediyordu. Artık, hür bir "İskit" olarak bir Hun kadınıyla evleniyor ve çocukları da oluyor. İyi günlere kavuşuyor, güzel giyiniyor, saçını Roma tarzında değil Hunlar gibi kestiriyor; kısacası Hun muhitine intibak ediyor. Eski efendisi Onegesios'un maiyetine giriyor ve onunla bir sofrada oturabiliyor. Şimdiki kaderini daha önceki hayatından farklı buluyor. Muhtemelen, bu nevi muharipleri diğer Hun büyükleri de hizmetlerine almış olacaklardır. Bunun dışında bu müesseseyi diğer atlı göçebe kavimlerde de buluyoruz. Tuna Bulgar Hanları sevgili "besleme"lerinden çok defa bahsederler. Hazarlarda ise maiyet tamamiyle ücretli niteliğini kazanmıştır. O halde bu hadisede hemen bir Cermen tesiri düşünmek yerinde olmaz.

Kölelerin çoğu her işi görürlerdi. Priskos, Attila'nın zevcesini ahşap ikametgâhında ziyaret ettiği zaman etrafında birçok cariye bulmuştu. Cariyeleri onun karşısında döşemede oturmuş, renkli ipeklerle işlemeler hazırlıyorlardı. Onegesios'un da birçok kölesi vardı. Geri dönen Attila'yı karşılamak üzere, zevcesi birçok cariye ile onun önüne çıkıyor ve Attila'nın ziyafetinde de birçok köle, ellerinde tabaklarla mekik dokuyordu. Kölelerin diğer kısmı köylerde yaşar, ziraat yapar veyahutta efendisine başka şekilde hizmet ederdi. Priskos'un elçilik heyetiyle birlikte bir gece konakladıkları bir köyde, Bleda'nın dulu toprak sahibi bulunuyordu. Attila'nın, imparatorluk sarayına elçi tâyin ettiği Berikhos hakkında da Grek yazarı, aynı tarzda "İskitya'da birçok köyün ağası" bulunduğunu kaydeder. Her halde, Priskos'un seyahatı esnasında geçtiği yerlerdeki köylerin çoğu da bu neviden iskân sahaları idi. Köyler, kulübe ve tahta barakalardan ibaretti ve sakinleri misafirleri darı ve bal şarabı (med) ile köleleri de yine darı fakat med yerine arpa birası ile ağırlaşmışlardır. Bunlar pek göçebe değillerdi; zira o takdirde ya arabalarda yahutta çadırlarda ikamet etmeleri gerekirdi. Gıdaları ve içkileri, bunların daha ziyade yerleşik kavimler muhitinden olduklarına delâlet etmektedir.

Göçebeler de, zengin ile fakir, asilzade ile alelâde insan arasında fark gözetmişler, hattâ topluluklarının en ayırdedici özelliğini aristokratik hiyerarşi teşkil etmiştir. Yaradılıştan hâkimiyete yatgın bir unsur olduğundan, bir kavmi ve bir imparatorluğu da, iktidar mertebeleri silsilesine dayanarak teşkil ettiğinden, bütün hayatını mertebelerin tedricen yükselen sistemi işgâl eder. Yalnız siyasi teşkilatı değil, lâkin içtimai hayatı hiyerarşik olarak bölümlere ayrılır. Doğuştan asilzade olan sınıf, en üst tabakayı teşkil eder. Hükümdarlar, kabile reisleri, beylerin ahfadı memuriyetleri daima kendi aralarında paylaşırlar. Göçebe topluluğunda, asilzade olmayan birisinin kumanda ettiğini görmek tasavvur bile edilemez.

Hâkimiyete liyakat, gerçekten ilâhi bir lütuftur (kharisma) ve bu da kan yoluyla babadan oğula geçer. Asilzade olmadığı halde, muharebelerde sivrilen bir kimse “kahraman” (bagatur) olur. Eğer büyük bir şöhrete nail olursa, asilzade sınıfına yükselebilir; bu takdirde yeni bir asilzade ailesinin kurucusu olur. Asilzadelerin siyasi hayattaki nüfuzları büyüktür. Her ne kadar, bir göçebe hükümdarı tebaasından tam bir itaat talep ederse de yine de mutlak bir hükümdar değildir: Devletin ileri gelenleriyle istişare etmesi zaruridir; lâkin isterse dediklerini yapmayabilir. Bu kabileden olarak Hun hükümdarları da “mecliste” karar verirlerdi.

Hiyerarşik bölüm, aul, yani aile içinde de tahakkuk eder. Her ailenin, yurtlarda sınıflarına göre tahakkuk etmiş bir yeri vardır ve bunu değiştiremez. Sofrada da, herkese sıkı bir etikete göre yer verilir ve bu bakımdan zengin ve fakir, alelâde insanla hükümdar arasında bir fark yoktur. Etiket, rütbelere göre bölümleri tahakkuk ettirmeğe yarar. Attila’nın ziyafetinde, baş mevki onun sağında ve ikincisi de solunda idi. Bu suretle Attila’nın sağında Onegesios ve solunda da Berikhos oturmuştu. Arap seyyahları, Volga Bulgarları arasında da buna benzer bir nizama dikkat etmişlerdir.

Atlı göçebelerde bugün hâlâ, çok kadın alma adeti vardır. Tabiatiyle bir kadın için büyük bir meblağ ödemek icabeder, hele seçkin bir kadın için büyük bir servet (kalım) gerekir. O halde, aslında ancak zengin bir adam kendine bir harem temin edebilir. Hiyerarşik nizam ruhuna uygun olarak, kadınlar arasında da fark gözetilir. Umumiyetle en yaşlısı en üst kademede bulunur ve evin hanımı da budur; diğer zevceleri bunun emri altında bulunurlar ve aslında bunlar cariye veya odalıklardır. Hunlarda da vaziyet böyle idi. İsa’nın doğuşundan evvel 110-104 sıralarında, bir Çin İmparatoru, siyasi menfaatleri icabı bir barbar kavim olan Wu-sunların hükümdarına zevce olarak bir prenses göndermişti. Çin prensesi “sağ taraf

zevcesi” sıfatiyle sarayın ilk hanımı mevkiini işgal etmiştir. Bir müddet sonra, yine siyasi sebeplerden dolayı Asya Hunları (Hiung-nular) da Wu-sun hükümdarına bir prenses vermişlerdir. Lâkin artık bu, mertebede ikinci “sol taraf” mevkiini almıştır. Bu neviden münasebetleri, Avrupa Hunlarında da buluyoruz. Bleda’nın ve Attila’nın da haremleri vardı. Attila’nın ilk kademedeki zevcesini ismen dahi tanıyoruz: Kendisini Arı-kan “temiz prenses” diye adlandırıyorlardı. Her ne kadar, Attila’nın Arı-kan’ın yanında başka birçok zevcesi mevcut idiyse de (son düğününü İldiko ile yapmıştı) ve her ne kadar bunlardan da çocukları dünyaya gelmişse de, tahta çıkış bahsinde yine de (ilk hanımından) dünyaya gelen üç oğlu hesaba katılıyordu. Arı-kan’ın ayrı bir saraya sahip bulunması, kadınlara verilen kıymeti gösterir. Mabeyincisi, müstakil geliri vardı; köşkünde, Grek elçi hey’eti şerefine ziyafet veriyordu. Hükümdar Bleda’nın dul karısı hakkında ise Priskos ve dahil bulunduğu hey’et azalarının geceledikleri köyün, kendisine ait olduğunu duyuyoruz. Fakat göçebe, kadını satın alırdı. Bundan dolayı oğulları ve kardeşleri gibi varislerine, diğer eşyayı bırakır gibi kadınlarını da miras bırakmasından daha tabii bir şey olamazdı (leviratus).

Hayvan, göçebenin serveti ve mevcudiyetinin temeli idi. Hayatını ve bütün düşünce âlemini, hayvanlarını otlatan bir çoban hayatı şekillendirirdi. Bunlardan sonra, göçebe topluluğunun da göçebe hayat tarzının icaplarına kendini uydurması tabii değil midir?

Belirli bazı ailelerin sürülerini bir arada otlatması adettendi ve bunların sayısı devamlı olarak 6-10 kadardı. Göçebe gruplamasının en ufak birliği olan aul, işte bu suretle meydana gelir ve aulda birleştirilen ailelerin zaruri olarak birbirleriyle akraba olmaları icabetmezdi. Bunlar arasında, idareci ailenin “dostları” bulunduğu gibi diğerleri de fakir veya fakirleşmiş ailelerdir ve aulda servetlerinin bakiyeleriyle katılırlar. Aralarında hiçbir

şeye sahip bulunmayan basit köylüler de vardı. Diğer taraftan, zengin bir göçebe de birçok bini bulan hayvan mevcudunu birçok aula bölmeğe mecbur olurdu. Bu hallerde, aulda bir iki aile azası, köle bulunur, sürüleri bunlar otlatır ve malı idare ederlerdi. Sade kan esasına dayanan bağlılığın daha aulda bile gerçekleşmediği, dikkate değer bir hadisedir. Bu nevi bir topluluk, karışık ve çeşitli unsurlardan oluşan içtimai bir teşekküldür. Buna karşılık, aul reisi de bir nevi "soyun reisi" olmayıp sadece idare ettiği ailenin en yaşlı azasıdır. Aulda en çok servete, en nüfuzlu aileye ve akrabalara sahip bulunan kimse emreder. Bir aul reisi bile kendi emlâkinde "bir kağandır"; zira, yalnız ailevi değil, fakat aynı zamanda siyasi bir kudret de icra eder. Bu daha ziyade tabi kabile reisleri için geçerlidir. Tabi kabileler kabilelere, kabileler daha büyük bir siyasi topluluk olan kabileler birliğine bağlanırlar. Tali kabilelerde olduğu gibi bir kısım kabilelerin de ayrı ve hudutlarla çevrilmiş meraları vardır. Lâkin biri diğerlerinden daha iyidir. Bilhassa, kışlakların keyfiyeti, hayvan mevcudunun artmasına tesir eder. Buna göre istepde, bazı aullar ve tabi kabileler arasında daimi surette bir muharebe hüküm sürer. Kuvvetliler daha zayıflar üzerinde iktidarlarını genişletir ve kavimler istep hakimiyeti için azgın bir mücadelede bulunurlar. Bu akıcı ve aralıksız olarak öteye beriye dalgalanan siyasi hayatta zaman zaman irili ufaklı iktidar mihrakları teşekkül eder ve bunlar etrafında sayıları gittikçe artan tabi kabile, kabile ve kavim teşkilatlanır. Bu hakim mihrakın iktidarı dallanıp budaklanınca, aileler, aullar, tabi kavimler de, kendilerine daha fazla emniyet temin edeceği, iktidara ve maddi zenginliğe ortak olacakları ümidiyle orada birikirler. Böylece büyük istilâlar zamanı başlar. Kavimler bu siyasi teşekküle ya kendi arzularıyla katılır yahut da kuvvet yoluyla tabi kılınırlar. Bu minval üzere mütevazi bir başlangıçtan, bugünden yarına derhal büyük bir göçebe imparatorluğu husule gelir.

Aullar yardımcı kabilelerde, yardımcı kabileler kabilelerde, kabile ittifakında ve nihayet kavimler, imparatorluk bünyesinde, bundan böyle de muhtariyetlerini muhafaza ederler. Bunlar birbirleri içinde erimezler ve sadece kum zerreleri gibi birbirlerine yapışırlar. Bu suretle en büyük göçebe imparatorluğu dahi, hakikatte hudutsuz derecede çok ve ufak, muhtar "devletçilikten" oluşmuştur. Gerçekte daha aileyi bile el "impartorluk, devlet" diye anarlar. Teşkilâtın bu gevşekliğinden çok büyük faydalar doğduğu gibi kusurlar da hasıl olur. Hâkim sülâle, yabancı kavimleri sadece istilâ ederek onları kendi hallerine bıraktığından, iktidarı istepin her cihetine doğru büyük bir süratle genişler. İdaresi altında birçok kavim muharebe ettiğinden pek az kavim kendisine karşı gelebilir. Sonunda, hâkim kabile mağlûp kavimleri zayıf bir şekilde örtebilen, ince bir tabakadan ibarettir. Bu ince tabaka, iktidarı elinde tutabildiği müddetçe mesele yoktur. Lâkin prestijini kaybeder etmez, taht mücadelesi baş gösterir yahut da muharebede altta kalır ve hakimiyeti kolayca sarsılır. Mağlûp kavimler isyan ederler, kavimler ve kabileler birbirlerinden ayrılırlar ve imparatorluk, kuruluşundaki süratle kendini teşkil eden unsurlara bölünür ve bundan başka bir hanedan veya başka bir kavmin idaresi altında yeniden dirilir.

Anlattıklarımızdan, bir kısım zerrelerin zaman zaman ve kavmine göre, bazan sıkı, bazan da daha gevşek bir halde birbirlerine bağlandıkları kolayca görülebilir. Tabiatiyle her kağan, Attila veya Cengizhan'ın iktidarına sahip değildi. Hiçbir otoriteye sahip bulunmayan göçebe hükümdarlarını da tanıyoruz. Hatta çok defa kabileler ittifakının ayrı bir hükümdarı bulunmayıp yalnız kabilelerin birer reisi vardır. Bunlar ise yabancı devletlerle muharebelerde bulunur ve ittifaklar aktederler; sanki aynı siyasi topluluğun azaları değillermiş gibi, keyiflerine göre çapullar yapar ve ücret mukabilinde yabancıların hizmetine girerler. Ancak müşterek bir tehlike anında birleşir ve birbirlerine yardım ederler. Mesela Macarlar,

árpad’ı kendilerine reis seçinceye kadar böyle yaşamışlardır. İmparator Konstantions Porphyrogennetos’a göre, voyvodalar ancak bazı kabileler üzerinde hüküm sürmüşlerdir. Macaristan’ın istilasından sonra da, idareci reisini iktidarı o kadar zayıflamıştı ki 8 Macar kabilesi her biri kendi başına hayat sürmüştür. Macarların büyük hasmı olan Peçenek kavmi de, merkezi iktidar kavramını tanımamıştır. 8 kabile tekrar 40 yan kabileye bölünmüş, her bir kabile ve yan kabileye birer hükümdar emrettiği halde kabileler ittifakı bir reisten mahrum bulunmuştur. Hunlar Akatzir kavmini yendikleri zaman bu kavim, çok kuvvetli olmasına rağmen yine de birçok hükümdar idaresinde, kabile ve soylara bölünmüş olarak yaşamıştır.

Aynı tarzda, Hunlar da zamanla daha sıkı siyasi bir teşkilat meydana getirmişlerdi. Volga nehrini geçerek Alanları ve daha sonra Gotları hakimiyetleri altına aldıkları zaman, hâlâ bir hükümdar idaresinde bulunmaktan uzakta idiler. Ammianus’a göre “bunları kral iktidarının şiddeti idare etmiyor, lâkin bir kabile başını fırtınalı çırpınmalarla reis seçmekte yetiniyorlar. Fakat bundan sonra her türlü engeli aşıyorlar.” Ammianus’a inanmak gerekirse, Gotları yenen Balamber dahi bicirik hükümdar olmayıp sadece en seçkin kabile reislerinden biri idi. Bu sıralarda Hunlar, daha sonra Macarların Levedia’daki hayatlarına benzeyen gevşek bir siyasi teşekkül halinde yaşıyorlardı. Siyasi iktidar, bir kısım kabile reisleri arasında bölünür ve “hükümdar” henüz primus inter pares’dan (benzerleri arasında birinci) ibarettir. Bir kısım Hun topluluklarının isyanı, bu sıralarda Hunlar arasında bunları birleştiren bağların ne kadar gevşek olduğunu gösterir. Got kralı, ücret karşılığında ordusunda çalışmağa hazır Hunları kolayca bulabiliyordu. O halde, Hun hükümdarı tarafından muharebeye gönderilen Alanlara karşı Hunların muharebe etmeleri gibi garip bir hadise vukubulmuştur. Bir Hun grubu Alatheus ve Saphrax Gotlarına iltihak ediyor, diğer bir grup da aynı surette ana kuvvetlerden

ayrılarak Eflak ovasında başıboş dolaştıktan sonra nihayet Sarmatların hizmetine giriyor. 412 civarında Hunların büyük Hükümdarı Karaton, daha hâlâ “diğer hükümdarlar arasında birinci” idi. Daha sonra da, Hunların birçok hükümdarı varsa da, büyük kağanın yanında bunlar gölgede kalırlardı. Halbuki Karaton zamanında iktidarları büyük olduğundan Grek yazarları isimlerini zikre şayan bulurlar. Bu Hun hükümdarlarından birini ismen de tanıyoruz. Tuna boyunda oturan boyların hükümdarı Uldin’i “Regulus” (Küçük kral) namiyle zikrederler. Büyük kağanın iktidarı ancak Oktar (430’da ölmüştür) ve Ruga’nın (434’te ölmüştür) hakimiyetleri sırasında, kabile ve kavim reislerinin zararına olarak kuvvetlenmiştir. Onlar artık Attila nevinden hakiki göçebe hükümdarlarıdırlar.

Bir kavim adını fatih kavim, kabile veya sülâlesinden alır. Türk adı 6. asır ortasında bir kabilenin ismi idi. Bu kabilenin adı istepte parlayınca sair kabile ve kavimler de onun ismini almışlardır. Uygurların 11 kabilesi arasında birinci gelen kağanın kabilesi “Uygur”dur ve bütün kabileler ittifakı ismini bundan almıştır. Tâbi veya mağlûp kavimler, fatihlerin adını kabul ediyor, Türkler veya Uygurlar oluyorlar; bununla beraber kendileri de tamamen kaybolmuyorlar. Bundan sonra da eski isimlerini taşıyorlar, şayet talih kendilerine yaver olur da, istiklâllerini tekrar ele geçirebilirlerse, eski isimleriyle tekrar ortaya çıkarlar. Ancak, müşterek menşe ve birlik şuurunu kesin olarak kaybeden kavimler veya kavim grupları fatihler arasında yok olurlar.

Hunlar arasında da herkes doğuştan Hun değildi. Çok defa Hun adlandırması, alâkadarların Hun birliği azası bulunduğunu ifade ederdi. Priskos meselâ Hun hakimiyeti altına giren Akatzirlerden bahsederken “Akatzir Hunları” diye konuşur. Şan-yü Mao’tun, Asya Hun (Hiung-nu) İmparatorluğu’nu kurduğu zaman, bütün mağlûp kavimlerin “hepsini Hun haline getirerek bir tek ailede topladığını” Çin İmparatoruna gururla

yazıyordu. Hun haline gelen birçok kavim, daha sonra, Hun hakimiyetinin yıkılışını müteakip tekrar eski adiyle meydana çıkar. Tabiatiyle Hun İmparatorluğu'nun dağılması sırasında vaziyet tersine dönmüştür: Şimdi artık Hunlar kendi adları yerine yeni efendilerinin adlarını alıyorlardı. M.S. 93'te aralarında birçoğu "daha uygun bir duruma erişebilmek için, menşelerini inkâr ederek kendilerinin Sien-pi olduğunu ikrar etmiştir". İskit veya Göktürk gibi, Hun da, aynı zamanda bir imparatorluk adı idi bu sebeple de bu kadar yayılmıştı.

Mağlûp veya tabi olmağa mecbur edilen kavimler, genellikle kavmî özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Fatihler, istila ettikleri memleketin fertlerini diğer kavimler arasında dağıtmışlar ve kadınlarıyla çocuklarını ellerinden almamışlardır: Onları kendi konaklarında ve mülkleri üzerinde bırakmışlar ve sadece kendileri yeni bir yurt aramağa mecbur oldukları zaman onları memleketlerinden kovmuşlardır. Bu gibi kavimler bir dereceye kadar siyasi bir muhratireyete de sahip olmuşlardır. Tabiatiyle bunun ölçüsü, zamanın şartlarına sıkı bir surette bağlı bulunmuştur. Azgın bir düşmana karşı galipler kolayca tâbi olan kavimlere nazaran tamamiyle farklı muamele etmişlerdir. Kaybedilen bir muharebeden sonra, hakiki bir köleliğe düşen kavimleri de tanıyoruz. Bu gibi hallerde fatih, mağlûp kavimler kağanının kafatasından kupa yapmış ve ileri gelenlerinin mühim kısmı da mahvolmuştur. Bu gibi kavimlere, yabancı kağan bir reis ve idareciler verir; muhtar siyasi bir hayat süremezler. Diğer bazı kavimler, yabancı bir hakimiyet altına girdikten sonra dahi kağanlarını muhafaza etmişler ve şayet tahtları dağılırsa kendi hükümdar hanedanından ve veraset usullerine göre bir yenisini seçebilmişler, ancak yeni efendilerinin rıza ve muvafakatini almağa mecbur kalmışlardır. "Mahkûmiyetleri" alâmeti olarak, lüzumu halinde efendilerine mahsülleri veya nakitleriyle

vergi ödemiş ve savaşçı kuvvetler bulundurmuşlardır. Hükümdarları, her yıl “sarayı” ziyaret etmekle yükümlü bulunurdu.

Ammianus, Hunların Tuna boyundaki Alanlardan yalnız bir kısmını hakimiyetten mahrum ettiklerini veya katleylediklerini, “diğerlerini ise müttefikleri olarak yanlarına aldıklarını”, diğer bir tabirle Hun birliği azası haline getirdiklerini yazar. Yeni tâbiler, göçebe siyasi geleneğine göre, birlikte en son mevkii işgal etmişlerdir; öncü ve artçılık gibi ağır vazifeleri bunlara verirlerdi. Hunlar, bu ilk zamanda ekseriya kendileri yerine Alanları sefere gönderirlerdi; meselâ Doğu Gotlarına karşı da onları göndermişlerdi. Daha önce gördüğümüz üzere, Doğu Gotlarının aslî kısmı Hun hakimiyeti altına girmişti. Buna dayanarak Jordanes “Got kavmi üzerinde (Hunlar tarafından seçildiği bir hakikat) daima bir Got hükümdarının (regulus) hüküm sürdüğünü” gururla beyan eder. Bu zamandan itibaren, öncü ve artçı vazifesini Doğu Gotları görürler: Safların en sonunda yine onlar bulunur. Uldin’in seferinde ise, en ziyade Skirler kan dökmüşlerdir; onlar da Hunlara, kendi kralları idaresinde hizmet etmişlerdir. Sonraki kralları Edeko, Atilla’nın en mahrem müşavirleri arasında bulunuyordu. İstanbul’da elçilik vazifesini ifa etmiş ve sırasında, maiyetiyle birlikte Attila’nın sarayı önünde nöbet beklemiştir.

Kardeşini manidar bir surette “Hunwulf” diye adlandırmışlardır. Gepidlerin başında da kendi kanlarından gelme bir kral buluyoruz. Bunlar Doğu Gotlarının şiddetli düşmanları olduklarından, Hunlar herbirini diğer Cermen kavmi iktidarına karşı denge unsuru olarak kullanmıştır. Mauriacum (Catalaunum) Muharebesi’nde (451) artık Hun artçı kuvvetini Gepidler teşkil ediyorlardı.

Bütün bunlardan anlıyoruz ki büyük Hun hükümdarının sarayında -Priskos’un dediği gibi- “İskit krallarının” bir sürüsü kaynaşmıştır ve buna rağmen bu “İskit krallarının” pek azı Hundur. Fakat tabiatiyle çok daha ağır

şartlar altında Hunlara “Hizmet eden” kavimler de bulunmuştur. Jordanes’in anlattığına göre, takriben 40 sene kadar süren bir zamanda Doğu Gotları da kendilerine kral seçmemişlerdir. Volga boyunda, orman mıntıkası kenarında oturan Akatzirlerin, Hunlarla “ittifak ederek” kabile ve soy birliklerini dahi muhafaza etmek suretiyle birçok reis idaresinde yaşadıklarını, sonra ise -hıyanet suçlaması altında kalarak- siyasi muhtariyetlerini kaybettiklerini biliyoruz: Attila, en büyük oğlunu bunlara hükümdar tayin etmişti. Denebilir ki önceki kavimler göçebe kabileler ittifakının bütün haklara sahip vatandaşları oldukları halde, bu sonuncular yabancı bir idareye bağlı bulunduklarından gerçek Hun köleleri oldular.

Tâbi kavimler, ister şu ister bu türden hukuka tabi bulunsunlar hâkim tabakanın gözünde köle ve cariye idiler. Bu anlayışa Göktürklerde Avarlarda olduğu gibi Hunlarda da aynen rastlıyoruz. Attila’nın oğulları, Pannonia’ya kaçan Gotları “firari köle” sıfatiyle tekrar hakimiyetleri altına almayı istiyorlardı. Kendilerinde daha fazla Hun firarisi bulunmadığını inkâra yeltenen Bizans elçisine karşı, Attila’nın sarfettiği hakaretli sözler de karakteristiktir. Attila bu kölelerin derhal iadesini “zira, kendi malı olan kölelerin muharebede karşısına çıkmalarına tahammül edemeyeceğini” söylemiştir. Bildiğimiz üzere, “Bizanslılar barış uğruna” Hunlara ağır senevi vergiler ödüyorlardı. Her ne kadar Bizanslılar bu rezaleti süslemeğe çalıştılarsa da, Attila imparatora bu husustaki düşüncelerini açıkça beyan etmişti: “(İmparator) Theodosios, asil ve seçkin bir ailenin çocuğudur; kendisi (Attila) de asilzadedir, babası Muncuk asaletini lekesiz olarak muhafaza da etmiştir. Buna karşılık Theodosios, kendisine vergi ödeyen bir köle haline gelmek suretiyle babasından miras aldığı asaleti kaybetmiştir”. Göçebe imparatorluğu büyüdükçe, yalnız kabile ve kabileler birliği değil, lâkin toptan imparatorluklar “köleliğe” girmişler ve bunların da “köleleri” bulunmuştur. Bu sebeple bir Göktürk kağanının Orhon kenarındaki kitabesi

şöyle diyor: “Bu zamanda kölelerin de köleleri, cariyelerin de kendi cariyeleri vardı; genç kardeşler yaşlılarını ve çocuklar babalarını bilmezlerdi. Temin ettiğimiz ve teşkilatlandırdığımız arazi ve imparatorluk o kadar büyüktü”.

Göçebe topluluğu, kumlara benzer ve kolayca dağılabilen ufak zerrelerden ibarettir. İstiklâle alışkın kısımlarını “sevgi ile değil korku ile” bir arada tutmak mümkündür. Attila’nın da bütün endişesi “İskitlerinin” firarına mani olmaktı. Düzensiz ve birçok aullara bölünmüş insan yığınından kağan, düzenli bir kavim meydana getirir. Kavmini “düzene sokmak” ve zengin-muktedir kılmakla iftihar eder. Bundan sonra tabii kağan kavmini ve imparatorluğunu, arzusuna göre muamele edebileceği büyük ölçüde bir aul sayar. Bunu bir aile mülkü gibi taksim ile oğullarına ve kardeşlerine miras bırakabilir. Bleda ve Attila büyük imparatorluğu paylaşırlar. Daha yaşlı olması dolayısiyle Bleda büyük kısmını, Attila da küçüğü olduğundan ufağını alır. Galiba Oktar da Ruga ile aynı tarzda hareket etmişti. Babalarının ölümünden sonra Attila oğullarının bütün imparatorluğu kendi aralarında bölmek istemelerinde de bu şahsi mülk hukuki görüşü ortaya çıkmaktadır. Fakat, Cermen kavimleri isyan ederler, zira kendilerini “köleler tarzında” paylaşmak istemelerini son derece iğrenç ve hakaretli bulurlar.

Göçebe hükümdarı, istilâ edilen arazi ve taşınabilir malları üzerinde hak iddia eder. Attila, Sirmium piskoposundan kilisenin altın kadehlerini rehin olarak kabul eden Romalı tüccarı hırsızlıkla suçlar ve artık Sirmium şimdi kendisinin bulunduğundan altın kadehlerin de kendisine aidiyetini ileri sürmektedir.

Hükümdar hanedanı, kabilesi ve kavmiyle diğer kavim ve kabilelerin adeta üzerine oturur ve bütün iktidarı ve serveti kendisi adına emniyet altına alır. “Asilzadeler”, “kraliyete mensuplar”, “Aklar” veya “Ak kemikliler”

onlardır; diğerleri “Karalar”dır. Başkenti “Ak kale”, kağanın çadırı ve sarayı da “dünyanın merkezi”dir. En yüksek memuriyet ve mevkileri, imparatorluğunun idare mekanizmasını, kağanın ailesi ve adamları işgal ederler. Asya Hun İmparatorluğu’nun kurucusu Mao-tun, imparatorluğun belirli kısımlarının idaresini oğulları ve küçük kardeşleri adına muhafaza eder. Aynı suretle Attila da, fethedilen Akatzirlerin ve bütün Pontus civarında oturan kavimlerin başına büyük oğlunu atar. Tabiatiyle imparatorluk ne kadar büyük olursa, devletin unvanları da o derece fazladır: Bunların sayısı Asya Hunlarında 24 ve Göktürklerde 28 idi. Birçok kavimlerde, sistemli olarak ayrılmış sağ ve sol bölümlerine ve bunlara tekabül eden unvanlara rastlarız. Avrupa Hunları sağ tarafı daha üstün saymışlardır.

Memuriyetler irsidir. Bu kaide, yalnız hakim kabilelere değil, mağlûp kabilelere de geçerlidir. Göktürk hakimiyeti altına girmiş bulunmasına rağmen, Soğd hükümdarı, büyük bir güçlüğe rastlamadan tahtını oğluna miras bırakabiliyordu. Bu hususta uzaklara gitmeden de misaller bulabiliriz: Macaristan’ı istilâ eden Macarlar da, gyula ve karkhas unvanını, hükümdar hanedanı uzun zaman elinde bulundurmuştu. Sonuç olarak en küçük kabilenin reisi dahi kendi memleketinde “kağan” bulunduğundan, elbette büyük imparatorluğun reisi, büyük kağan için geçerli olan prensiplerin kendisine de geçerli olması pek tabiidir. Bu suretle, en küçük bir kabilenin başında da bir hanedan bulunur. Göçebe devletinin, tamamen küçük ve muhtar kısımların birleşmesinden oluştuğunu, bu olay çok iyi gösterir. Rütbeler, boş birer unvandan ibaret olmayıp fiili bir iktidarı ifade ederler. Rütbelere tekabül eden unvanların sahipleri büyük veya küçük sayıda ordu veya kavmin reisleridirler. 395 yılında Küçük Asya’ya akın eden Hunları, Başik ve Kurşik idare ediyorlardı. Priskos’a göre, “Kraliyet İskitleri” arasından neş’et etmişlerdi ve birçok kavim üzerinde hüküm sürerlerdi.

Kabile ve kavim reislerinin rütbe ve unvanının derecesini, kabile ve kavminin kuvveti, sayısı ve nüfuzu tayin ederdi. Göçebe topluluğunda kabile ve kavimlerin tam bir hiyerarşisiyle karşılaşırız: Bu protokolden haberi olmadan, bazı kabile veya kavimlerin reisleriyle müzakerelere girişecek bir yabancının, çekeceği vardır. Bu sıraya uymayan II. Theodosios'un elçisinin Akatzirlerde bir muvaffakiyet elde edemediğini, Priskos anlatır: Aslında protokolde ikinci derecedeki bir hükümdara verilmesi icabeden bir hediyeyi, silsilede birinci ve en yaşlı hükümdara vermişti. Bu hükümdar o kadar incinmişti ki ortaklarını Attila'ya ihbar etmiştir.

Büyük göçebe hükümdarı, yalnız kendi kabilesi, kavmi ve baş mevkileri üzerinde direkt icraatta bulunur; aşağı mertebedeki memuriyetleri ise, ona bağlı payeleri işgal edenler doldururlar. Asya Hun İmparatorluğu'nda, 24 baş mevkii işgal eden kimseler tabur, bölük ve takımların başına kumandanlarını kendileri seçerdi. Aslında halk daima onlu sisteme göre kıt'alara ayrılmıştır. Asya Hunlarında en büyük mevkiyi işgal edenlere "on bin atlı" denirdi. O halde, göçebe kavimlerin siyasi teşkilâtı aşağı doğru kademeli olarak bölünmektedir. İyi bir tarzda inşa edilmiş hiyerarşik bir nizamda kabile, diğer kabile üzerinde, kavim de diğer kavim üzerinde hüküm sürer.

İktidar sahipleri ve mes'ut mensupları, kağana neler borçlu bulunduklarını iyi bilirler. Onunla yükselmişlerdir ve onunla çökecek veya onun tarafından indirileceklerdir. Kaderlerinin tamamen kağanlarının kaderine bağlı bulunduğunu hissederler. İyi ve kötü günlerinde ona yardım eder, emirlerini uysallıkla takibederler. Hakimiyetlerini ancak bu suretle, bu derece birbirlerine bağlılıkla ve askeri bir disiplinle daha sonrası için de temin edebilirler. Sayıları, mağlûp kavimlere nazaran yok denecek kadar azdır. İmparatorlukları büyüdükçe, kendileri de bir imparatorluk ve kağana

sahip bulunan kavimleri hakimiyetleri altında toplarlar. Bu suretle sonunda, "kölelerinden" oluşan çoğunluk üzerinde ince bir tabaka teşkil ederler. Taht değişmelerinden korkarlar, geleceğin kendileri için neler hazırladığını, bir gün gelip de kağanlarına ait mezarın kendileri için de kazılmış bir kuyu olmayacağını önceden bilemezler. Yeni hükümdar etrafında bir kavganın kopması ve onun yerini tutamaması mümkündür. İktidar dengesi sarsılır ve günün birinde imparatorluk dayanıksız bir köşk gibi yıkılabilir. O vakte kadar o derece çok halk yığınları üzerinde hüküm sürenlerin şimdi artık, önceki kölelerine hizmet etmesini öğrenmeleri gerekir. İstep kavimleri, mümkün olduğu kadar kabiliyetsiz bir halefin tahta çıkmamasına dikkat ederler.

Zikrettiğimiz gibi, göçebe hükümdarları çok kadın bulundurmuşlardır. Fakat birçok oğulları arasında birinci derecedeki kadınlarından doğan ilk çocuğu genellikle tahta namzet saymışlardır. Lâkin en yaşlısının miras alma hakkı zarureti de yoktur. Şayet bir hükümdarzâde, müteveffa babasından iktidarı çok genç yaşta alır, yahutda başka bir sebeple tahta liyakatsizliği görülürse, hükümdarlık unvanı bir kardeşine ve hususiyle kaidevi olarak müteveffa hükümdarın bir kardeşine intikal eder ve ancak genç hükümdar bunun ölümünden sonra verasete hak kazanabilir. Fakat, ancak hükümdar ailesinin hakimiyete hakkı olduğundan kimse şüphe etmez.

Esasen iktidar için özel bir ehliyet, ilâhi bir lütuf (kharisma) şarttır. Bunu efsanevi bir ced ve ilâhi bir kahraman hanedan namına temin etmiştir ve o zamandan beri bu ehliyet soyun bütün azalarına babadan oğula intakal etmektedir. Şu hale göre, göçebe veraset tarzı ne soy hukukuna, ne primogenituraya ve ne de idoneitas (liyakat, münasip olma) prensibine dayanmayıp bu üçünün birleşmesidir ve gereğine göre bu üçünden biri gerçekleşir. Bu usulü Asya Hunlarında, Göktürklerde, Eftalitlerde ve birçok

diğer göçebe kavimlerde ve bunlar arasında Avrupa Hunlarında da görüyoruz.

Avrupa Hunlarının, ismen tanıdığımız ilk hükümdarı Balamber’dir. Hunları Gotlara karşı sevkeden o idi (373-375 sıralarında). Adını duyduğumuz müteakip Hun Hükümdarı Uldin’dir (400). Lâkin Uldin, sadece “regulus”dur. Hunların batı cenahı reisi bulunan bu zat, belki de hükümdar hanedanına mensup değildi; son defa kendisinden 409’da bahsedilir. Karaton’un artık bütün Hun ittifakının reisi bulunduğunu kesin şekilde biliyoruz. İsmini yalnız Olympiodoros ve 412 hadiseleriyle alâkadar olarak kaydeder. Oktar ve Ruga (Rua) Attila’nın babası Muncuk’un kardeşleri idiler ve şüphesiz olarak büyük hükümdar soyundandılar. Attila’nın başka bir amcası hakkında da bilgimiz vardır. Bunun adı Aybars (Ay-pars) idi. Oktar ile Ruga’nın iktidarı daha önce aralarında paylaşmış olmaları muhtemeldir. Birincisi 430 sıralarında diğeri ise 435’te vefat etmiştir. Ruga’nın ölümünü müteakip kardeşi Muncuk’un en yaşlı oğlu Bleda tahta çıkmıştır. Tahta çıkar çıkmaz, küçük kardeşi Attila’yı ortak hükümdar olarak yanına alır ki kendisini bu karara sevkeden âmilleri tanımamakla beraber, Priskos’un tasvirlerine dayanarak, zorba ve iktidara haris bir adam olan kardeşinden çekindiğini düşünebiliriz. Bu sebeple hükümdarlığının yarısını, rahatça iktidarda kalabilmek maksadıyla ona terketmişti. Bununla beraber Bleda, akibetten kendini kurtaramamış, ağabeyinin vesayetini ve otoritesini fazlasıyla hakaretli sayan Attila tarafından bertaraf edilmiştir (445). İmparatorluğu beraber idare ettikleri sırada, bütün alâmetlerin ifadesine göre Attila’nın arazisi Doğu’da, Bizans hudutları boyunda uzanmış ve Bleda’nın hissesi de Batı’da bulunmuştur. Oktar ve Ruga zamanın da Hunlar, arazilerinin en batı hudutlarını teşkil eden Kuzey denizine kadar ulaşmış bulunuyorlardı ve Aetius’tan Pannonia’yı temin eden de Ruga idi. Bu suretle, Attila’nın

barbarlar cihetinde fazla mücadelesine lüzum kalmadığından dikkatini daha ziyade Roma İmparatorluğu tarafına çevirmişti. Avrupa Hun İmparatorluğu'nun temellerini Attila değil, lâkin diret selefleri atmışlardır.

Tahta geçişin amelî tezahürlerinden anlaşıldığı üzere, uzun zaman, belki haleflerin çocuk yaşta bulunmaları ve belki de kabiliyetli birisinin bulunamaması gibi sebeplerle, Hun İmparatorluğu müteveffa hükümdarın oğluna değil, lâkin kardeşine intikal etmişti. Tahta geçiş kardeş dalından da keza primogenitura prensibine uymuştur; bu sebeple tahtı Attila değil, Bleda işgal etmişti. Jordanes'e göre, Attila'nın birçok çocuğu vardı. Buna rağmen, Attila'ya halef olmak bahsinde, yine de Attila'nın ilk karısı Arıkan'dan dünyaya gelen üç kardeş nazarı itibare alınmıştı. Her ne kadar Attila, oğulları arasında en küçüğünü en fazla sevmiş ise de, yine de tahta halef olarak onu değil, lâkin en büyük oğlu Ellak'ı tayin etmişti. Priskos'un da katıldığı ziyafette, Attila'nın yanında, sedirin üzerinde Ellak'ın oturmasından bu neticeyi çıkarıyoruz. Başka bir defasında Ellak'ın yerini Aybars almıştı. Bu hadisede de kardeş dalının hukuki iddiası ortaya çıkmaktadır.

İstepte, içtimai ve siyasi hayatın hudutları silinir ve adeta sonsuzluk içinde açılarak hadiseler kozmosta cereyan ederler. Prehistorik insan da bu tarzda yaşamış ve bu hayat tarzından, Çin'de ve Asya isteplerinde bazı bakiyeler kalmıştır. Kadınların ve kölelerin hükümdar çadırının ne tarafında oturacakları, sofradaki nizamın ne olacağı ve ölünün ne gibi merasimle öteki dünyaya gideceği gibi gündelik hayatın bütün meseleleri, kozmik bir esas üzerinde ortaya çıkar. Tabiatiyle devlet de sadece siyasi mânâsını kaybederek kozmik unsurlarla dolmuş ve imparatorluk kuvvetli kağanların elinde adeta kâinatın küçültülmüş bir kopyası manzarasını almıştır.

Kuzey, asli yönlerin başıdır. Kâinat, sabit bir nokta olan kutup yıldızı etrafında döner. Bu sebeple, insan topluluklarında iktidar sahibi herkes,

hükümdarlar ve aile reisleri, mevkilerini kutup yıldızı altında işgal ederler. Hükümdarların geniş ve bir yatağa benzeyen tahtı, sarayın kuzey kısmında bir yükseklik üzerinde durur ve “dünyanın merkezini” temsil eder. Hiç kimse hükümdardan daha yüksekte bulunamaz. Aynı tarzda sarayın kuzeyinde ve güneyinde ikametgâh bulundurmak yasaktır. Asya Hunları (Hiung-nular), 4 yöne denk düşmek üzere imparatorluğun başlıca 4 memuriyetine “dört köşe” adını verirlerdi; bunu takibeden derecelerin isimleri de sembolikti: Ve “altı köşe”yi bunlar teşkil ederdi. Bütün bu adlandırmalar kozmogonik tasvirlerin etkisine tanıklık eder. Asya Hunları, ordu saflarında toplandıkları zamanlarda dahi kâinat nizamını taklit etmişlerdir. Çinliler gibi onlar da, asli yönleri renklerle işaretlemişler, buna uyarak atlarını asli yönlerin renklerine göre tertip etmişlerdir: Onlara göre de seçkin yön olan batıya kıratlar, doğuya gök (boz), kuzeye yağız atlar ve güneye de doru atlar yerleştirirlerdi. Çinlilerin kayıtlarına göre ayın ilk yarısında hücumlar yapmış ve ikinci yarısında sür’atle geri çekilmişlerdir. Daha sonra Göktürkler de böyle hareket etmişlerdir.

Kağan sadece siyasi bir iktidarın fevkinde bir mânâ ifade eder; o, beşeri bir cemiyette kâinat nizamının muhafızı ve lüzumu anında kuruyucusudur. İnsanlarla kâinat arasındaki âhengi o temin eder ve bu âhenk bozulduğu zaman, halkın başına büyük felâketler ve afetler yağar. Mevkiinden dolayı kavmi ile âli kudretler ve ruh âlemi arasındaki aracı da kendisidir. Bundan dolayı “ruhani” hizmetini de ifa eder. Kurban kazanı ve kadeh, iktidar alâmetleri arasında bulunur. Sorumluluğu çok büyüktür: Yalnız dünyevi düşmanlarla değil, aynı zamanda kozmik kudretlerle de güreşmesi icabeder. Tebaası kendisinden kötü ruhlara karşı gelmesini ve buna karşılık kendilerine iyi ruhların yardımını temin etmesini arzu eder. İktidarı sihirli bir kuvvet taşır. Buna rağmen, bir defa memlekete tabii âfetler, kuraklık veya don ârız olursa, hâli fenadır. Tebaası üzerine saldırır ve çok defa

öldürür bile. Kağan adeta, kavminin geleceğini, mahvını veya yükselmesini elinde bulundurur.

Göçebe hükümdarını hakimiyete özel bir “ehliyet”, karizma yetenekli kılar. Bu kharismayı hanedan adına ekseriye kendisi değil, efsanevi bir ced, bir heros temin etmiştir. Garip ve şaşılacak bazı alâmetler halka hükümdarlarının “doğumunu” ihbar ederler. Heros’un ebeveyininden biri, annesi veya babası, bir kuş veya yırtıcı bir hayvandır. Efsaneleri meydana getiren düşünce âlemi, bu suretle hâkim ailenin sihirli iktidarının meşneini ve kâinatla arasındaki münasebeti izah etmeyi tecrübe etmektedir. Moğol hanedanı kendini, gök bir kurtla beyaz bir dişi geyikten neş’et ettirir. Göktürk menşe efsanesine göre kurt anadan doğan çocuk rüzgâr estirdiği ve yağmur yağdırdığı halde, tabiî anne ve babanın çocukları olan kardeşleri, alelâde faniler olarak kalmışlardır.

İmparatorluğun kuruluşunu Çin imparatoruna haber veren bir mektubunda, Asya Hun Hükümdarı Mao-tun, “göğün tahta çıkardığı büyük şan-yü” unvanını kullanıyordu. Oğlu ve halefi, kendisinden daha da azametli sözlerle bahsetmiştir: “Göğün ve toprağın can verdiği ve güneşle ayın mevkiine çıkardıkları, Hiung-nu kavminin büyük şan-yü’sü”. Şan-yü, arz üzerinde, bütün kâinatın iradesi ve tüm yardımiyle hüküm sürmektedir. Tebaası önünde, göğün oğlu ve göğün kopyası gibi görünür. bir Çin kaydına göre Asya Hunları hükümdarlarını “göğün oğlu” diye isimlendirirlerdi. Aslında hükümdar unvanı olan şan-yü kelimesinin de mânâsı “büyük” ve “geniş” idi ve bu da temsil ettiği göğün böyle olmasından ileri gelirdi. Sonraki asırlarda da, ilâhhi lutufkârlık nazariyesi kuvvetini kaybetmemiştir. Orhon Türk kitabelerinin bir yerinde şu sözleri okuyoruz: “Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan” (Ben ilâhlara benzeyen ve gökte doğmuş Türk Bilge Kağan).

M.S. 448'de İstanbul'dan hareket eden Bizans elçileri, bugünkü Niş'e doğru yol alarak Attila sarayına gidiyorlar; beraberlerinde Priskos da bulunmaktadır. Bu elçilik heyetine daha İstanbul'dan iki Hun katılmıştır; bunlar imparator nezdinde elçilik yapmışlar ve şimdi de yurtlarına dönüyorlar. Serdica'ya (Sofya) vasıl oldukları zaman heyet büyük bir ziyafet çekiyor, tabiatiyle bu ziyafete rafakatlarindeki Hun elçilerini de davet ediyorlar. Yiyip içme sırasında, Hunlar Attila'nın ve Bizanslılar da imparatorlarının övülmesine koyulmuşlardır. Bizanslılardan biri -biraz düşüncesiz bir hareketle- bir insanın ilâha benzetilmesinin doğru olmayacağı görüşünü ileri sürer. Tabiatiyle insan dediği Attila ve ilâh da Teodosios idi. Bunun üzerine Hunlar son derece hiddetleniyor ve gittikçe gazaba gelerek küfürler savuruyorlar. Elbette bir Grek olan Priskos, her ne kadar bu durumu gayet hakimane bir surette söylemeden geçmişse de, Hunlar tam aksine, Attila'nın ilâhî bir menşeden olduğunu beyan ettikleri halde imparatorun sadece insan olduğunu kabule taraftardılar. Bizanslılar, her halde bu işe çok hayret etmişler ve bir barbarın ilâhî bir menşeden olabileceğini bir türlü anlayamamışlardır. Prikos, Attila'nın sarayında bu kendine has Hun anlayışına tekrar rastlamıştır. Bir defasında Hunlar kendisine, orman mıntakası civarında sâkin Akatzirleri nasıl hâkimiyetleri altına aldıklarını anlatmışlardır. Muvaffakiyetlerine bir Akatzir hükümdarı yardım etmiş ve bu sebeble Attila kendisini bol ihsanlara garketmek istemişti. Lâkin berikisi, bir hileden şüphelenerek dâvete icabet etmemiş ve bir insanın tanrının huzuruna çıkmasının zor olduğu haberini göndermişti. Daha güneşe bile gözlerini kırpmadan bakamazken, tanrıların en büyüğüne nasıl bakabilirdi.

"Göğün oğlu", dünyaya sonsuz bir kibirle bakar ve bütün gördüklerinin kendisine ait olduğunu sanırdı. İlâhî bir seçim ve yüksek bir misyon hukukuna dayanarak bütün dünyayı kendisinin sayardı. Miraslarına konmak

ve bütün dünyaya hâkim olmak gayesiyle delice ülkelere ve kavimlere saldırmıştır. Çadırı kâinatın merkezi olduğu gibi, imparatorluğu da muhayyelede kâinatı kavramakta idi. Göktürk kağanının İmparator Maurikios'a hitabeden mektubu, bütün göçebe çoban hükümdarlarının karakterine tanıklık etmektedir. "7 kavmin kumandanı ve 7 ülkenin sahibi büyük kağandan, Romalıların imparatoruna…"; tabiatiyle burada 7 kelimesini lafzî mânâda anlamak doğru değildir. Bu azametli konuşma tarzı, gerçekten fiilî iktidarlariyle de uygun bulunmamıştır.

400 sıralarında Hunlar, aşağı Tuna boyunda henüz korkunç bir kuvvet ifade etmedikleri halde, hükümdarları Uldin yine de Bizanslılara karşı sanki dünya kendisine hizmete hazırmış gibi bir tavırla çıkışıyordu. 408 sıralarında cereyan eden Hun muharebelerinde, magister militum per Thracias kendisine sulh teklifinde bulunmasına rağmen, Uldin cevap yerine doğmakta olan güneşi göstererek: İstersem güneş ışıklarının eriştiği her yeri, kolayca işgal edebilirim. Uldin'in tavrunda henüz blöf gibi görünen hadiseler, Attila'nın hâkimiyeti zamanında artık hakikat olmuştur. Attila gerçekten bütün "İskitya" üzerinde hüküm sürmüş ve Bizans İmparatorluğu'nu da kendisine vergi ödemeğe zorlamıştı. Bir defasında hayvan otlatırken ovada, eski bir kılıç bulunmuştu. Bulunan kılıcı Attila'ya götürmüşler (Priskos'u takiben Jordanes'in dediğine göre) Attila buna çok sevinmiş, "projelerinde çok cüretkâr olan hükümdar, kendisinin artık bütün kainatın hükümdarı olarak atandığını sanmıştı".

Bizans elçi heyeti Hun sarayında, Attila ile konuşmak icabettiği zaman her barbarın titremeğe başladığını duymuştu. Bu bakımdan Skir Hükümdarı Edeko bir istisna idi. Hattâ Attila'nın büyük oğlu Ellak dahi, babasının gözüne bakamazdı. Bizans ve İtalya elçileriyle birlikte, Priskos'un da iştirâk ettiği ziyafette Ellak, sedirde babasından riayetkâr bir mesafede oturmuş ve gözlerini devamlı olarak yerde gezdiriyordu. Herkes Attila'nın emirlerine

kölecesine itaat ederdi. Jordanes'in yazdığına göre, "krallar ve çeşitli kavimlerin reisleri, muhafızlar gibi talimatını beklemişler ve gözleriyle işaret ettiği zaman hepsi, mırıldanmadan fakat titreme ve korku içinde önüne gelmişler ve kendilerinden istediği hususları kesinlikle yerine getirmişlerdir". Tabiatiyle Attila, ileri gelen adamlarını düşünmüştür de. Bizanslılar, Attila'nın elçi olarak Bizans'a Hun Reisi Onegesios'u göndermesini istiyorlar. Onegesios ise şu cevabı verir: Elçi olarak Bizans'a gitmemin çok önemi yoktur; zira imparatorun müşavirlerine ancak, Attila'nın bana emrettiği hususları söyliyebilirdim. Yoksa acaba Romalılar, ricaları karşısında yumuşak davranacağım ve efendime hiyanet edeceğimi, aldığım İskit terbiyesini, karılarımı ve çocuklarımı unutacağımı mı zannediyorlar? Romalılar arasında zengin olmaktansa Attila'nın hâkimiyeti altında köleliğe memnuniyetle katlanacağımı bilsinler.

Korkutma, göçebelerin en eski taktiği cümlesindendi. Kendisinden korkulan birisinin kolaylıkla ülkeler fethine muvaffak olduğunu göçebeler de biliyorlardı. Jordanes'e göre, Attila'nın şöhreti o kadar müthiş idi ki herkesi korku sarmıştı. "Kavimleri sarsmak maksadiyle arz yuvarlağının dehşeti olarak dünyaya gelmişti". Daimî surette tehditler savurmuştur. En küçük hakaret müthiş bir hiddetine sebebolmuş ve Romalıları harble tehdit etmiştir. Bu suretle ordularını harekete getirmeden birçok emeline nail olmuştur. Bu Hun sıfatiyle, imparatordan başlayarak herkesin kendi iradesi önünde eğilmesini ve mesut bir memnunlukla seyretmiş olacaktır. Şüphesiz "azameti" ve hiddetiyle çok defa kuvvetini duymak ve duyurmak istemiştir. Bir defasında Roma menşeli bir kâtibi yüzünden imparatora ders vermesi, her halde kendisi hesabına büyük bir neş'e sebebi olmuştur. Theodosios, onun kâtibine vaadettiğini vermeliydi: Zira imparatora yalan söylemek yakışmazdı.

Tabiatiyle Bizans sarayı Attila'ya, kendisini diğer barbarlardan farksız saydığını her fırsatta bildirmiştir. Göçebe fikir âleminde yaşadığından kendisini göğün oğlu tasavvur eden Attila'yı, bu muamele son derece rencide etmiştir. Her şeyden önce imparatorun "her nevi olur olmaz insanı" Hun elçisi tayin etmesini büyük bir hakaret saymıştır. Attila, yalnız konsüllük yapmış, kibar insanlarla müzakerelere istekliydi. Bizans sarayı ise, önceki Hun ve diğer İskitya hükümdarlarına dahi herhangi bir haberci veya askerin elçi olarak gönderildiğine işaret ederek bu hususa riayet etmek istememiştir. Lâkin, Attila fazla ileri gitmemiş ve Bizans elçileri Roma İmparatorluğu'nun zengin ve yüksek seviyeli vatandaşlarından bulundukları zaman, hemen güler yüzlü davranmıştır. Böyle zamanlarda Attila değişiverir, nazikleşir ve alicenap oluverirdi. Yolculuğun zahmetlerinden onları korumak maksadiyle hududa kadar gelenleri karşılar ve hemen uygun davranışlarda bulunur ve onları ihsanlara garkerderdi. Attila her ne bahasına olursa olsun, imparatorun kendisini aynı mertebede bir prens saymasını temenni etmeyi isterdi. Honoria ile izdivaç tasavvuru da, bu gayeye hizmet ediyordu. Gerçi Honoria delâletivle siyasî menfaatlere erişmek istemişti: Zira Honoria'nın kocası sıfatiyle Batı İmparatorluğu'nu kolayca ele geçirebilirdi. Lâkin, bu meselede dinastik sebeplerin de rol oynadığı şüphesizdir. Vandal Kralı Geizerik'in büyük oğlu az evvel III. Valentinianus'un henüz altı yaşındaki kızı Eudokia'yı nişanlamıştı. O halde neden kendisi de zevce olarak bir Roma prensesi alamasındı? Horonia ile izdivacı, bütün dünyaya onun imparatorla aynı derecede bir hükümdar olduğunu gösterecekti.

Bizanslılar ise tabiatiyle fiilî iktidarlarının azalması nispetinde otoritelerine daha çok ihtimam ederlerdi. Fakirlemiş zenginler gibi, hiç olmazsa görünüşü kurtarmak isterlerdi. Barışı elde edebilmek maksadiyle Bizans sarayı, Attila'ya gönderdiği meblâğın hizmeti karşılığı kendisine

ödenen ücret olduğunu yayardı. Meselenin garip tarafı da Attila’nın bu oyuna uyarak imparatorun kendisine magister militum unvanını vermesine rıza göstermesiydi. Bu yüksek Bizans unvanı, şüphesiz gururunu okşuyordu. Attila’nın cüretkâr prestij meselesinden, böyle şeklen imparatorunun memurluğu meydana çıkıyordu. Az sonra Priskos, Hun hâkimiyeti altında yaşayan Pannonia’da sâkin bir Romalıdan, artık Attila’nın bu Bizans unvanını az gördüğünü ve imparatorluk arazisine göz diktiğini duymuştu. “Zira mareşalleri imparatorluk nezdinde kıymetsiz birer köle oldukları halde, kendisinin nazarında Romalıların imparatorlariyle birlikte eşit hukukta erkekler olduklarını mırıldanarak söylüyordu”. Bu kendini beğenmiş adam, ruhunun derinliklerinden konuşuyordu.

Jordanes’in tasvir ettiği Attila siması, en ufak hatlarına kadar, herşeyi ile bir atlı göçebe hükümdarını göstermektedir. Bu, Avar Kağanı Bayan veya Göktürk Kağanı Silzibul gibi bir insandı. Jordanes’ten öğrendiğimize göre “azametle dolaşır, mağrur vücudunun kuvvetini hareketleriyle tebarüz ettirmek gayesiyle, gözlerini sağa sola çevirirdi. Muharebeden hoşlanmasına rağmen yine de ileriyi görerek hareket eder ve akliyle birçok gayelerine erişirdi. Kendisine yalvaranlara karşı merhametli davranır ve kendine tabi olanlara karşı lutufkâr hareket ederdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nispetle gözleri ufaktı. Seyrek sakalı artık kırlaşmıştı. Yassı burnu ve biçimiz suratı, menşeinin damgasını üzerinde taşıyordu”. Tasvir, Attila’nın mongoloid tipinde Türk ırkından olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Çehresinin yassı burun ve ufak gözleri yanında, tıknaz boyu ve kısa boynu buna delâlet eder. Seyrek sakal ise, Türk ırkına mensup Asya göçebelerinin (Kırgızlar vs.) bariz bir vasfıdır.

Atlı göçebenin en çok hoşlandığı hile idi. Taktiği de buna dayanırdı. Attila, hakikî bir göçebe hükümdar sıfatiyle “haşinliği yanında kurnaz da olduğundan birçok emellerine aklı sayesinde erişirdi (Jordanes)”. Priskos,

Attila hakkında onun entrikacı Hun düşüncelerini aydınlatmağa yarayan birçok hikâye nakleder. Attila'nın, Bizans elçi heyetini zekâsiyle geçmiş olmasına âdeta seviniyoruz. Bizans sarayının hayatına karşı tertibettiği suikastten hiç haberi yokmuş gibi hareket etmiştir. Vigila adını taşıyan Bizans tercümanının, kendisini iğfala tahsis edilen meblâğ ile İstanbul'a dönmesine göz yumar, lâkin Vigila'ya ve elçilik heyetinin diğer âzalarına, Bizans sarayı ile kendisi arasındaki çekişme halledilinceye kadar günlük ihtiyaç maddeleri dışında Roma esirleri veya diğer barbar köleleri, at ve wdiğer mal alınmalarını yasak eder. Priskos'un kaydettiğine göre "barbar bunu, bu altını niçin getirdiğine dair yeterli bir izah bulamadığı için, kurnazca bir hesaptan dolayı yapmıştı". Nitekim de öyle oldu. Vigila, para ile tekrar Hunlara dönnce hemen etrafını çevirdiler ve parayı elinden aldılar. Kendini müdaafayı tecrübe edince de, Attila bağırdı: "Haydut köpek seni, kurnazlıkla kendini hüküm giymekten kurtaramaz ve layık olduğun cezadan kaçmak için yeter derecede uygun bahaneler bulamazsın. Sende, kendine ve adamlarına lâzım olduğundan, hattâ at ve hayvan satın almaya ve kölelerin azad edilmesine lüzûmu olanından fazla para var; halbuki Maximos ile yanıma geldiğin zaman bunu menetmiştim". Lâkin sonunda yine de, hiddeti sükûnet bularak kendini kurtarmak için ödediği 50 altını almakla yetinmiştir.

Barbarlar ve bilhassa göçebeler, ilk sırada ganimetle zenginlemekten hoşlandıklarından tabiatiyle Bizanslıları ve Romalıları ellerinden geldiği kadar yüzmüş ve emmişlerdir. Bizans ve Roma yazarları, bu sebeple sık sık barbarların paraya haris olduklarını zikrederler. Attila hakkında da yanı tarzda konuşurlar. Aetius tarafından kendisine hediye edilen kâtibine, imparator Theodosios, Hunlarla kendileri arasında barışı temin ettiği takdirde zevce olarak zengin bir kız vaadetmiş, lâkin arada imparator bu kızı başka birisine vermişti. Tabiatiyle kâtip derhal Attila'ya şikâyette

bulunmuş ve Attila da onun tarafını tutmuştur. Attila, sarayında ikamet eden Bizans elçileri vasıtasiyle Bizans imparatoruna, katibine bir vaatte bulunduğunu hatırlatmış ve bunu tutmasını, zira imparatorun yalan söylemesinin uygun olmayacağı haberini göndermişti. Priskos’un kanaatine göre, “Attila, şayet Romalılardan çok zengin bir kız alırsa kâtip kendisine yara vaadettiği için bu emri vermişti”. Bununla beraber Attila, yalnız kendisinin değil adamlarının da menfaatlerini gözönünde bulundururdu. Priskos’a göre, “major domus”u olan Onegesios geri dönünceye kadar Attila, kendilerini alıkoymuştu. Bunu da, Onegesios imparatorun kendisine gönderdiği hediyelerden başka elçilerden de daha fazla ümit ettiklerini alabilsin diye böyle yapmıştı”. Zengin hediyeler alabileceklerini bildiklerinden Attila’nın elçileri öyle mühim sebepler zuhur etmeden de Bizans’ta görünürlerdi.

İktidarının doruğunda bulunan Attila’nın yerinde başka birisi olsaydı, muhteşem libaslar içinde gezer ve altın-gümüş içinde yüzerdi. Lâkin Attila böyle yapmadı, sadeliği severdi. Elçilik arkadaşlariyle birlikte ilk defa Priskos’u huzuruna kabul ettiği zaman, Attila alelâde tahta koltukta oturuyordu ve ikamet ettiği çadır da herhalde fevkalâde bir şey değildi. Hiçbir tarafta ihtişamdan eser yoktu. Kendisine, başkentinde lâyikiyle işlenmiş ahşap bir saray yaptırdığı hakikattı. Lâkin bu şaşaalı muhitte hükümdar Attila herhangi adî bir Hun kadar sade yaşardı. Misafirlerine gümüş tabaklar içinde çok çeşitli yemekleri ikram ettiği halde, kendisi tahta bir tabak içinde sadece et yemeğiyle yetinmiştir. Priskos, Attila’nın diğer hususlarda ölçülü olduğunu itiraf eder. Misafirlerin önüne çok miktarda altın ve gümüş kadehler koymuşlar. Attila ise tahta bir kupa kullanmıştır. Giyimi de tamamen sade imiş ve ancak temizliğiyle dikkati çekermiş. Ne kılıç kayışı ne de barbar biçimindeki çarığının bağı ve hattâ atının gemi,

diğer “İskitlerin” ki gibi altın, kıymetli taşlar ve kıymetli eşya ile alabildiğine süslenmişti.

Bu aşırı sadeliğini Attila’nın en belirgin hatlarından saymamız gerekir. Hun hükümdarlarından selefi Oktar, günün birinde pek fazla yemiş ve bu sebeple vefat etmişti. Büyük kardeşi ve kısa bir zaman süren hükümdar ortağı Bleda, bütün emarelere göre neşeli bir adamdı, hayatın rahat ve keyifli taraflarını ve gülmeyi severdi. Devlet idaresini daha ziyade bir yük telâkki etmiştir. Her halde küçük kardeşini ortak hükümdar olarak yanına almasında bu da etkili olmuştu. Bir defasında, Hun esirleri arasında bir de deli vardı. Zerkon adını taşıyan bu şahıs aslen Mağribî idi. saraya götürdüler; Attila bunun görünce hemen nefretle sırtını çevirmiş. Bleda ise aksine konuşma tarzını ve aksak yürüyüşünü gülünç bularak yanında alakoymuştur. Her ne kadar Bleda bu adamı okşamış ve gittiği her yere beraberinde götürmüşse de günün birinde deli firar etmiştir. Deliyi bularak tekrar huzuruna getirdikleri zaman, Bleda, firarının sebebini soruşturmağa başlamış ve aldığı cevap, hükümdarın kahkahalar atmasına sebep olmuştu: Zerkon kadın istiyordu. Bleda derhal, kraliçenin saray kadınları arasından birini bulmuş ve bu seçim de deliyi tatmin etmiş olacaktı. Bleda’nın ölümünden sonra Attila, bundan kurtulmak için acele etmiş ve Zerkon’u Aetius’a göndermiş ve o da eski efendisi Bizans kumandanı Aspar’a iade etmiştir. Bu hadise, iki kardeş hükümdarı biribirinden ayıran ruhî tezadı pek iyi göstermektedir. Attila’nın hiçbir zaman gülümsediğini görmek mümkün değildi; ziyafette bile mahzun mahzun otururdu. Ozanlarının kendi zaferleri hakkında naklettikleri türküleri her halde, vakur bir memnuniyetle dinlemiş olacaktır. Bu esnada gözü dalmış ve neşelenmemiştir. Kaçık “bir İskit” mânâsız sözleriyle misafirler arasında umumî bir neş’e yarattığı sırada, Attila’nın çehresi tebessümden mahrum ve asık bulunuyordu. Ancak en

küçük oğlu İrnek kapıyı açarak içeri girdiği zaman, bir an için birden yüzü açılmıştır...

Savaşçı Arap kabilelerine Muhammed din bahşetmişti; Muhammed, bir şahısta peygamber ve asker vasıflarını birleştirmişti. Göçebe hükümdarlar da “göğün iradesiyle” hüküm sürer ve arz üzerinde fütuhatta bulunurlar: kalplerinde “göğün oğullarının” alevli ateşi yanmaktadır. Kılıcını ilâhî bir ilhamın idare ettiğini ve kozmik kudretlerin kendisini kavimler üzerine yükselttiğini Attila’dan daha çok hisseden yoktu. Mahzun sadeliği belki de buradan geliyordu. İlâhî kudretler tarafından seçilmiş olmanın verdiği ağırlık, omuzlarını eziyordu. İşte böylece, titreyerek birçok katlı semada ruhların ve ilâhların kendisi safında muharebe ettiklerini düşünürdü. Fakat onun için ne kadar vuruşacaklardı? Sözlerini daima duyabiliyor mu idi? Sihir kuvveti azalmamış mı idi? Bunu kendisine kim söyleyebilirdi? Bu sebeplerle Attila, kâhinlerden ayrı kalamazdı. Sayısız insanın efendisi olan Attila, batı itikatların esiri idi. Büyük kağanlar hep böyle idiler. 13 asırda Rubruck’un yazdığına göre Moğollar kâhinlerin ve şamanların söylediklerini tereddüt etmeden yerine getirirlerdi ve kağanları rahipleri idare ederlerdi.

Attila’yı da rahipler sarmışlardı. Altay Türklerinde olduğu gibi, Avrupa Hunlarının da rahibini “kam” diye adlandırmalarından, sihirle ve şamanlıkla da uğraştıklarının düşünebiliriz. Attila, kehanetlerine müracaat etmeden bir adım bile atmazdı. Bir defasında kâhinler kendisine soyunun dağılacağını, fakat en küçük oğlu İrnek’te parıldayan ışık etrafında tekrar yükseleceği kehanetinde bulunmuşladı. Tahtının varisi en büyük oğlu Ellak bulunmasına rağmen, bu zamandan itibaren İrnek’i şımartmıştı. Bu hareket imparatorluğa büyük zararlar doğuracaktı. Veliath gereken otoriteyi temin edemedi; bunun neticesi olarak, Attila ölür ölmez büyük kargaşalıklar zuhur etti ve imparatorluk kıyam eden kavimlerin muharebeleri sırasında tarihe

gömüldü. Mauriacum (hatalı olarak Catalaunum kullanılır) muharebesi değer Attila bu derece batıl itikatlara bağlanmasaydı başka türlü neticelenecekti. Lâkin kâhinleri kendisine mağlûbiyetini haber vermişlerdi ve bu kehanetin tesiri altında Attila, hücuma geçecek yerde ve ilk sırada kendi hayatının emniyet altına alınmasına önem vermişti. Batıl itikatları onu zayıflatmıştı. Yine batıl itikatları dolayısiyle, Roma'nın fethinden de vazgeçmişti. Jordanes, "Roma'ya hücum etmeyi düşündüğü bir sırada, tarihçi Priskos'un bildirdiğine göre, adamları onu alakoymuşlardır. Düşmanı bulundukları şehrin menfaatini düşündüklerinden değil fakat krallarının sonundan şüphe ettiklerinden bunu yaptılar" diye yazar. Roma'ya el uzattıktan sonra ölen Batı Gotları kralı Alarik'in misalini hatırlatmışlardı. Attila, ruhunda bir daha sarsıldı ve Roma'ya karşı harekete cesaret edemedi Ordusunda sâri hastalıklar çıktığı bir sırada, papanın idaresinde tantanalı bir Roma elçi heyeti ordugâhında görünerek kendisinden niyazda bulununca, müthiş tehditler savurmasına rağmen, fazla tereddüt etmeden geri döndü. En büyük emelinin gerçekleşeceği muhtemel göründüğü bir anda, ansızın duraklamıştı. Caput mundi (dünyanın merkezi) olan Altın Şehir Roma'yı, kolaylıkla işgâl edebilecekti, lâkin yine de bunu yapmadı ve Alarik'in akibetini düşünerek selâmeti kaçmakta aradı.

Hunlar Don ırmağını geçtiklerinden beri, Eurasia atlı göçebelerinden olmayan kavimler üzerinde yerleşmişlerdi. Gerçi, göçebe kültürünün bir vatan saydığı istep mıntakası, yukarı tarafa doğru, Tuna boyundan Moravia ırmağı havzasına kadar da uzanırsa da, bu en batıdaki istep uzantılarında bu zamanlarda artık göçebeler değil, fakat yerleşik bir hayata intibak eden kavimler yaşarlar. Artık Gotlar göçebe sayılamıyacakları gibi Ren nehri cihetinde, batıda ikamet eden Cermen kavimleri hele hiç değillerdi. Yeni fatihler, büyük atlı göçebe kavimleri kütlesiyle, bilhassa arada kalan Sarmat-Yazıg guruplariyle, ancak Tuna-Tisa ırmakları boyundaki ovada

buluşurlar. Karargâhlarını henüz bir istep sahası olan Tisa ırmağı boyunda kurmuşlardır. Halbuki imparatorluğun hudutları kuzey ve batı taraflarında, orman mıntakasının derinliklerine kadar dalmaktadır. Buna karşılık Hun birliği'de, yalnız göçebe kavimlerden oluşmamakta, aksine âzaları arasında birçok başka hayat tarzına ve başka kültüre mensup Cermenler de bulunmaktadır. Hunlar özellikle Doğu Gotlariyle sıkı münasebetlere girişmişlerdir. Bunların hükümdarları Attila'nın sarayiyle temas halinde idiler ve aralarında birçokları ve meselâ bu türden Gepid Kralı Ardarik, yahut Doğu Got Kralı Valamir, Hun hükümdarının en sırdaş danışmanlarındandılar; Skir Hükümdarı Edeko ise Attila'nın o derece güvenini kazanmıştı ki Bizans'ta Attila'nın elçiliğini yapar ve sıra kendisine geldiğinde efendisinin sarayı önünde nöbet tutardı.

Mağlûbu yok etme derecesinde yere semiyerek tâli ortağı yapmak icabettiği, eski bir atlı göçebe devlet anlayışıydı. Hunlar da böyle düşünmüşlerdir. Bu hâdise "hile ile" mağlûbedilen Gotların, Skirlerin ve Gepidlerin Hun hâkimiyetiyle barışarak Attila'yı kendi hükümdarları ve en yüksek efendileri saymalarını sağlamıştır. Attila'yı "atacık" (Gotça atta "ata" kelimesiyle -ila küçültme ekinden) adlandırmaları bu keyfiyete çok uygun düşmüştür. Birlikte yaşamanın bir neticesi olarak Hun, bir Cermen adını ve bir Cermen de Hun adını memnuniyetle almaktadır. Jordanes'in kendisi ve bu hâdiseye temas eder. "Kavimler çok defa isimlerini âdetlere uyarak alırlar; nitekim Romalılar Makedonyalıların, Grekler Romalıların, Sarmatlar Cermenlerin, Gotlar ise ekseriya Hunların isimlerini mübadele suretiyle alırlar". Rua (Ruga, Rugila) adı Cermen menşeinden olduğu gibi Attila'nın bir akrabasını da Laudaricus diye adlandırıyorlar ve bu, Gotça Laudareiks'e karşılıktır. Doğu Gotlarında ise öyle isimlere rastlanır ki bunlar Hun hâkimiyeti tesirini hatırlatmaktadır. Bir Doğu Got kraliyle bir Şveb hükümdarını Hunimund diye adlandırıyorlar. Bir Skir hükümdarı da

Hunvulf adını taşıyordu. Fakat muhafaza edilen Hun isimlerinden çoğu Türk aslından olan Hun diline mensuptur ve meselâ birkaçını zikredecek olursak Arıkan, Muncuk, İrnek, Dengizik, Aybars, Karaton bu nevidendir. Bu hâdise, Fatih Hunların kesif Cermen muhitinde dahi Hun vasıflarını kaybetmediklerine işaret etmektedir. Bütün alâmetlere bakarak hükmedilecek olursa, yalnız devlet hayatında değil içtimaî ve kültürel sahada da kat'i söz Hunlarındı. Şu, esaretle barbarlığa dönen Viminaciumlu tüccar, Cermen adetlerini değil, lâkin hâkim unsur olan Hunların atlı göçebe âdetlerini kendine örnek olarak seçmişti. Güzel elbiseler giymiş ve eski göçebe âdetlerine uyarak çepeçevre başını tıraş ettirmişti. Hayet, sayıca şüphesiz üstün bulunan Cermenlerin an'anesi hâkim bulunsaydı, tabiatiyle bu tarzda hareket etmiyecekti.

Hunların Cermenleşmesinden ziyade aksine Cermenler atlı göçebe kültüründen birçok şey aktarmışlardır. Bu Hun tesirlerine maruz bulunanlar Doğu Cermenleri ve ilk sırada Doğu Gotlarıydılar. Doğu Cermenlerinin son muhaceret dalgasını teşkil eden Gotlar, M.S. 250 sıralarında Pontus ve aşağı Tuna sahalarına sokulmuşlar ve İranî Sarmatların (Alanların) hâkimiyetine nihayet vermişlerdi. Sarmat-Yazıgların elinde sadece Tuna-Tisa boyundaki istep kalmıştır. Fatihler çok çabuk İranî istep kültürü tesiri altında kalırlar; bu kültür İskit ve Sarmatların elinde, Grek ve İran tesiri altında oldukça yüksek bir seviyeye erişmişti. Gotlar, istep atlı hayatiyle tanışırlar ve göçebelerin devlet teşkili sanatını kendilerine maleder, renk tesirine (polychrom) çabalayan kıymetli taş ve cam oturtmalariyle yapılan maden işçiliğini alır ve yayarlar ki bu sanat, daha sonra Kavimler Göçü devrinde, barbar üslûbu namiyle Batı'dan her tarafta yayılmıştır. Bu tesirin izlerine mitolojide dahi rastlarız. Cermenler kafatası şeklinin değiştirilmesi adetini dahi İranî göçebelerden öğrenirler. Özellikle Tuna-Tisa ırmakları arasında sâkin Sarmat-Yazıgların rolleri göze çarpmaktadır. Komşuları Quadları atlı

hayatına alıştırırlar ve bunun sonunda âdetleri ve silâhları bakımından tamamen birbirilerine benzerler (Ammianus). Bu sebeple Alanların eserlerini Gotlarınkinden ayırmak oldukça güçtür.

Hun arkeoloji malzemesinin tanınması bugün artık güç bir iş değildir. Hunlar Moğolistan'dan aldıkları malzemeyi Batı isteplerinde sür'atle terketmişlerdir. Don ırmağı boyunda göründükleri zaman, Uzak Doğu'ya mahsus aslî malzemeleri oldukça azdır. Türkistan bozkırlarında uzun bir zaman yaşamalarının tabiî bir neticesi olarak bu havalinin kültürünü kendilerine maletmişlerdi. Batı Türkistan ile Pontus medeniyeti arasında ise ayrılık yoktur. Hunlar, Çinlilerinki ile yakınlık arzeden ve kuvvetli bir Uzak Doğu vasfını taşıyan Sol oriantasyon tarzını, Batı isteplerinde daha İsa'nın doğuşundan önce İranî atlı göçebeler arasında teşekkül eden Sağ oriantasyonu ile Türkistan'da mübadele etmişlerdir. Ayni veçhile, İranîlerin en karakteristik mitoloji siması olan harp ilâhını da, kılıç kültü ile birlikte kabul etmişlerdir. Hun kültürü sonraki Alan kültür gelişmesine bağlanıyor, fakat tabiatiyle sonraki Göktürk Devri'ni ayırdeden bazı yenilikleri de ihtiva etmektedir (Meselâ ölüyü yakma âdeti bu nevidendir). Hun kültürünün bu Pontus-Türkistan karışması, Hun mezarlarında ele geçirilen eşyanın Got mezarlarında ve bunun aksine Got mezarlarında rastlanan eşyanın da niçin Hun mezarlarında bulunduğunu bize anlatabilir. Aralarında mevcut bütün farklara rağmen, Gotlar ve Hunlar bu kültür benzerliğinden dolayı kendilerini kardeş hissetmiş olacaklardır.

Bu medeni sinkretizmin meydana gelmesinde Romanizmin de payı vardır. Hun İmparatorluğu, 433'de Aetius'tan Ponnonia'yı, yeni Tisa Hun başkarargâhınının en yakınlarında bulunan, Roma'nın hudut eyaletlerini ele geçirmişti. Bu suretle Pannonia, Hun İmparatorluğu kadrosu içinde de mühim bir yer işgâl edebilmiş ve Lâtin medeniyeti eserlerini barbarlara intikal ettirmiştir. Bu eyalet barış yoluyla ve ittifakımsı bir yoldan Hunların

eline geçtiğinden, buradaki Roma sakinlerinin fena bir akibetten çekinmesine gerek kalmamıştır. Böylece, çeşitli barbar istilâlarının kötülüklerine katlanmış bulunan kimseler, bu defa yerlerinde kalmışlar, hatta aralarında birçokları Roma dostu-Hun hükümdarlarından hizmetlerini esirgememişlerdir. Bununla beraber Drava ırmağının kuzey ve güney cihetlerinde Romanizm başka başka şartlar altında bulunmuştur. Bugün Tuna'nın batısında bulunan eyaletlerde, 380 yılından sonra barbar unsuru gittikçe çoğaldığı, Lâtin unsuru azaldığı halde, Drava ve Sava ırmakları arası, Hun istilâsına kadar Roma vasfını muhafaza etmiştir. Günün birinde, Skir hükümdarı Edeko ile birlikte Attila'nın elçisi sıfatiyle İstanbul'da görünen Orestes de bu havaliden neşet etmişti. Fakat, bunun dışında Lâtince konuşan diğer kimselerin de Hun sarayında tir mevki işgâl etmeye muvaffak oldukları farzedilebilir. Priskos'a kıymetli istihbaratiyle hizmet eden Konstantiolas da "Attila'ya bağlı Pannonia'dan neşet eden bu nevi kimselerden" biri olacaktır. Attila'nın imparatorluğunda ve hattâ sarayında, Cermenlerin dışında Lâtinleri de buluyoruz. Eserinin bir yerinde Priskos şu satırları yazar: "İskitler (Priskos umumiyetle Kuzey kavilerine bu ismi verir) karışık kavimlerden oluşmuştur. Kendileri barbar dillerini, yani Gotça veya Hunca (Gepidler de Hunca konuşurlardı) konuşurlar, hattâ bunun dışında Romalılarla sıkı münasebetlerde bulunanlar, Lâtince de konuşurlar; lâkin aralarında Yunancayı kolayca konuşan biri yoktur". Bu kendiliğinden anlaşılır, zira Pannonia bir Lâtin-Roma eyaletidir.

Hunları, daha Uldin zamanından itibaren başlayarak Batı Roma İmparatorluğu'na bağlayan derin ve devamlı dostluk münasebetleri de Lâtin kültür tesirlerini kolaylaştırmıştır. Attila ve Bleda lüzumlu ve kançılarlık hizmetlerinde tecrübe sahibi kimseleri, Ravenna'dan temin ederdi. Hun sarayının zaman zaman Ravenna'ya ve Bizans'a gönderdiği mektupları, şüphesiz bunlar kaleme alırlardı. Konstantius adında iki katibini tanıyoruz.

Bunlardan birisi, Batı Galya'dan Hunlara gelmişti; lâkin bir hiyanet suçlaması altında kalarak Attila ve Bleda kendisini kazığa oturtmuştur (445'ten önce). Diğeri İtalya menşeli olup Attila'ya 445 ve 448 yılları arasında Aetius tarafından gönderilmiştir. Tabiatiyle tüccarlar da birçok medeni eşyanın aracılığında etkili olmuşlardır. Muazzam sahalara yayılmış blunan Hun İmparatorluğu, kuzeyi güneye ve doğuyu batıya bağlamıştı. İmparatorluğun teşkilâtı, ticarî malların imparatorluğun bir başından öbür başına engellere uğramadan akmasını temin etmiştir. İmparatorluğun en doğu ucundaki âza devleti, Aral gölünün doğu sahilinden tamamiyle Çin'e kadar kervanlarını gönderirdi. Aynı şekilde Hunlarla Roma İmparatorluğu arasında da, muazzam bir ticarî münasebeti farzetmemiz gerekiyor. Attila, her ne kadar devamlı harp halinde bulunmuşsa da, Bizanslılarla dahi ticarî münasebetlerini kesmemişti. 434 yılı barış anlaşması akdedilirken Bizans'tan, Roma tüccarlarının faydalandıkları hakları kendi tüccarları için de aynen istiyordu. Bu ticaretin başlıca hareket noktası, bugünkü Silezya'nın Moravia vadisi idi. Tuna boyundaki şehirlerde ve bilhassa Viminacium'da pazarlar kurarlardı.

Roma kültürünün yayıcıları arasında, İsa dininin müjdecileri ilk sırada gelirler; zira, bu zamanda artık Hıristiyanlık meselesi tamamiyle Romanizmin kaderine bağlanmış bulunmaktaydı. Remesianalı piskopos Nicetas'ın "İskitler ve Getler" arasındaki faaliyetini övdüğü bir sırada Nolalı Paulinus, bu tâli ortaklığını güzel şiirinde ifade etmiştir. Burada her halde İskitlerden Hunları kastetmiş olacaktır.

(Dünyanın sessiz bir kısmında, senin sayende barbarlar İsa'yı Roma saziyle terennüm etmesini uslu bir surette ....) (Car. 17.Anno 398).

Hunların Hristiyanlaşması Tuna boyundaki piskoposluk şehirlerinde cereyan etmiştir. Bu hususu iki vak'adan öğreniyoruz. Köstence ve bütün Scythia eyaleti piskoposu, keşişlik bilgilerine vakıf ve aziz hayatı yaşayan

Theotimus (393-430 sıralarında), “Tuna civarında ikamet eden Hunlar arasında” o kadar büyük bir otorite temin etmişti ki “kendisini Romalıların arz üzerine inen ilâhı sayarlardı”. Aşağı Tuna boyundaki bu din neşri hareketi öyle anlaşılıyor ki çok semereli olmuştur; zira 403’de yazılan bir mektubunda St. Jeromos, heyecanlanarak “Hunlar mezamiri öğreniyorlar” diye yazar.

Diğer bir kilise yazarı Theodoretos’a göre “Tuna nehri boyunda çadırlarını kuran İskit göçebeleri, kurtuluşa susamışlardır” diyor. Bunun üzerine Johannes Chrysostomos her halde daha İstanbul Patrikliği’nin ilk sâkin (398-403) yıllarında, uygun din yayıcılar temin eder. Margum Piskoposu da Tuna’yı geçer ve Hunlar arasında dine dâvet denemelerinde bulunur. Lâkin barbarlar kendisini hırsızlıkla itham ederek hayatına son verirler. Bu din değiştirme işleminin neticelerini görerek Orosius artık, barbarların Mesih taraftarlarının sayısını arttırmak maksadiyle Roma hudutlarına sokulduklarını düşünmeye başlamıştı. Hıristiyanlaşan kavimler arasında Hunları da sayar. Ortodoks Hıristiyanlar dışında Arianus kilisesi tesirlerini de hesaba katmamız gerekir. Panonia sakinleri arasında, galiba Arianus mezhebinden olanları da vardı; gerçekten Pannonia bir aralık arianizmin başlıca yuvası idi. Hun hâkimiyeti altına giren Gotlar da bu mezhebi kabul etmişlerdir.

Bu çeşitli medeniyet ve çok çeşitli kavimlerin tesiri, Hunları göçebe ananelerinden tamamiyle ayıramamıştı. Hakikî fatihler sıfatiyle bütün mağlûp kavimlerin ortaya koydukları medenî varlıklar üzerinde bir iddiada bulunmuşlardır. Attila’nın “saray nazırı” One Gesios’a, Sirmiumlu bir esir hamamı inşa etmiş ve bunun taşını Pannonia’dan nakletmişlerdi. Belki de Attila’nın şaheser ahşap sarayını da, Cermen esirleri bina etmişlerdi. İsteplerin mahrumiyetlere alışkın evlâtları, çabucak rahata ve “medeniyetin” lûtuflarına intibak etmişlerdir. Masalarında ağır

Sirmium şarabı görülür ve etle, çiftçi kavimlerin gıpta ile baktıkları ekmeği yerler. Meselâ Bulgarlar yahut Selefleri arasında birçoklarının Çin hudut mıntıkasında vuku bulduğu üzere zamanla hüviyet değiştirmeleri mümkündü. Belki de bir zaman sonra, Romalılaşır veya Cermenleşirlerdi. Lâkin hâkimiyetleri fazla sürmedi ve göçebe ananelerinden ayrılmadan önce, tarih sahnesinden çekildiler.

Büyük Hun Hükümdarı Atilla / Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu [s.902-920]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Rua'nın Romalılarla barış görüşmesi yapmaya hazırlandığı bir sırada vefat etmesi üzerine, Hun yönetimini Attila ve Bleda üstlendiler.1 Türk devlet teşkilâtında daima büyük kardeşin tahta çıkması kesin olmayıp, şehzadeler arasında en liyakatlisinin başa geçmesi geleneği var olmasına rağmen,2 Bleda Hun hükümdarı olmuştur. Fakat üstün kabiliyetlerinden dolayı bütün işleri Attila yürütmüştür.3

Rua zamanında başlayan Doğu Roma ile barış görüşmeleri, onun ölümü üzerine Attila tarafından neticelendirilmiştir. Attila, derhal yola çıkarak İllyria'da, (Arnavutluk ve Dalmaçya sahası) Morava ile Tuna'nın birleştiği yerde, Tuna'nın diğer kıyısına tanzim edilmiş olan Constantia surları karşısında kurulmuş olan Margus (Bugünkü Orasje-Dobruca) şehrinde, bütün halkın gözleri önünde at üzerinde olduğu halde isteklerini elçi Plinthas başkanlığındaki Doğu Roma heyetine barış şartları olarak kabul ettirdi (434).4

Tarihte Margus barışı olarak bilinen antlaşmanın maddeleri şunlardır:

1- Esir edilmiş Romalılarla ve daha önce Roma'ya kaçmış olan bir çokları ile birlikte, Hunlardan kaçacak olanlar Roma hududuna kabul edilmeyecekler.

2- Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek. Ancak bu fidyeyi verdikden sonra esirler geri dönebilecekler.

3- Romalılar Hunların hâkimiyeti altında olan kabilelerle ortaklık yapmayacaklar.

4- Ticaret yapmak için eşit şartlar içinde biraraya gelinecek.

5- Romalılar ve Hunlar emniyet içerisinde olacaklar.

6- Yapılan antlaşma devamlı olacak ve bu antlaşmaya riayet edilecek.

7- Romalılar tarafından Hun kralına daha önce 300 altın libre ödenen vergi yerine 700 altın libre ödenecek.[5]

Antlaşma atalardan kalma bir yemin ve dini merasim ile pekiştirildi.[6] Bunun üzerine Doğu Roma iktidarı kendilerine kaçan Hunları iade etti. Attila bunlar içerisinde bulunan Hun kral soyundan Mama ve Atakam'ı, Trakya'da bir kale olan Carsus (Bulgaristan'da Hırsova)'da halkın gözü önünde idam ettirdi.[7]

Bu antlaşmanın yapılmasından sonra Hunların hareketleri hakkında Roma kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle bu zaman içerisinde Kuzey ve Doğu Avrupa'da yerleşmiş olan çeşitli kavim ve kabileler üzerinde hâkimiyet tesis edilmiş birçok fetihler olmuştur. Bu tarihte, bütün tarihî kaynaklar son derece belirsiz olduğu için, Bleda ve Attila tarafından yönetilen imparatorluğun tam büyüklüğü ve gücü hakkında birşey söylemek de oldukça zordur.[8]

Hun İmparatorluğu'nun merkezi şimdiki Orta Tuna bölgesindedir. Bununla birlikte bu alanda Hun nüfusunun küçük bir kısmı bulunur. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusuna yerleşmiş olan Gepidler gibi Germen menşeli insanlar hâlâ nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ostrogotlar ve Gepidlerin Hun hâkimiyetinde bulunmalarına rağmen, kendi krallarını seçmelerine izin verilmişti. Bunlar içişlerinde serbest olmakla birlikte dış ilişkilerde Hunlara tabi idiler. Belirli bir vergi ile birlikte Hun ordusuna asker göndermek mecburiyetindeydiler.[9] Ayrıca bu zaman içerisinde, şimdi Almanya olarak bildiğimiz yerde yerleşmiş olan çeşitli kavimler üzerindeki Hun baskısı da sağlamlaştırılmıştır. Alaman, Burgund ve Ripuar Frankları gibi, Ren nehri üzerinde veya yakınında yaşayan Germen insanlar Hun hâkimiyeti

altına alınmıştır. Thüring ve Saksonlar da Hun gücü karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu sayede Hun hâkimiyeti Kuzey ve Baltık denizlerine kadar genişlemiştir.10

Hun İmparatorluğu'nun genişlemesi aynı zamanda Avrupa'dan İngiltere adalarına gelen Anglo-Saksonlar ve Jütlerin göçü ile de biraz bağlantılıdır. Bu arada Macaristan'da ve Güney Rusya steplerinde yerleşmiş olan çeşitli Türk boyları da hâkimiyet altına alınmıştır. 435 yılında Güney Rusya'daki Hun soyundan olan Sorosguslar Attila tarafından mağlûp edilmişlerdir.11 Ayrıca Agaçerilerde Hun hâkimiyetini tanımışlardır.12 Rusya'da büyük steplerin kuzeyinde ormanlık bölgeye yerleşmiş olan Slav ve Fin menşeli kabileler de kayıtsız şartsız Hunlara teslim olmuşlardır. Hun sınırlarının Don nehrinin doğusuna kadar genişlemesi de bu durumu göstermektedir.13 Bu sırada Attila İranlılara karşı bir sefer için bu bölgeyi kullanmayı düşünüyordu.14 Sogdiana bölgesi ise Avrupa Hunları ile Çin İmparatorluğu arasında bir bağlantı vazifesi görmüştür. Nitekim Hunlardan Çinlilere giden birkaç elçilik heyetinin hareket üssü burası olmuştur.15

Ayrıca Batı Roma ile, Rua zamanında izlenen politikalar Attila zamanında da devam etmiştir. 434/435 yıllarında Aetius, Roma'da bulunan Hun elçilerine Valeria ve Pannonia Prima (bugünkü Macaristan Tuna ötesi) bölgelerini bıraktı. Bunun yanında oğlu Carpilio'u da Hun sarayına rehine olarak gönderdi. Bunun en büyük sebebi ise verilen sözlerden dönülmesine mani olmaktı.16 Attila ile iyi ilişkilerine devam eden Aetius,17 Galler bölgesinin barbar kabilelerden temizlenmesi için çaba sarfetmeye devam etti. 435 yılında Ren nehrini geçerek Roma İmparatorluğu topraklarına girmeyi ve Burgund beyi olmayı başaramayınca tekrar Hunların yanına döndü. Hunların yardımını temin ederek, Burgundları, kralları Gendicharius (Gundaher, Gunther)'la beraber son ferdine kadar katletti.18 Yardıma gelen Hun ordusunun başında Attila'nın amcası Oktar bulunuyordu. Nitekim bu

müthiş mücadele Germen kavimlerinin kafalarında silinmeyecek izler bıraktı. Bunun etrafında bir çok destanlar meydana geldi.[19]

Hunlar, Galya bölgesinin ikinci askerî komutanı olan pagan Litorius'un Vizigotlarla yaptığı mücadeleye de yardımcı kuvvetler gönderdiler. 437 yılında Litorius, atlı olan yardımcı Hun birliklerinin büyük desteği ile Vizigot kralı I. Theodorik'in kuşatma çemberini yardı ve Narbonne şehrini kurtardı. 438 yılında ise, Vizigotları bir dizi başarılı savaşla başkentleri Tolusa/Toulouse'a kadar geri sürdüler. Fakat 439 yılında Hunların büyük sayıda geri dönmeleri ve Gal-Roma ordusunun dağılması sonucu Vizigotlar bu zor durumdan kurtulmuş oldu.[20]

Aetius, Batı Roma İmparatorluğu içerisinde Hunların yardımı olmadan ne makam elde edebiliyor, ne de iktidarı elinde tutabiliyordu. Aetius'u devirmek için harekete geçen Augusta, eski düşmanları Vizigotlarla ittifak yapmaya hazırlandı. Aetius'a karşı harekete geçebilmek için Afrika şehirlerini başarıyla savunmuş birliklerini geri çekti. Bunun sonucunda karşısında bir kuvvet kalmayan Vandallar Afrika'ya hakim oldular.[21] 439 yılında Kartaca düştükden sonra Doğu ve Batı Roma'nın birleşik orduları Vandalları artık yenemedi.[22] Augusta'nın birlikleri ise Hunlar karşısında yok olmaktan kurtulamadılar. Galya'nın temizlenmesi ve elde tutulması gayesini güden Aetius ise, İtalya'ya daimi dönüş tarihî olan 441 yılına kadar batıda kazandığı başarılar karşısında Hunlara Tuna bölgesini terketmek zorunda kaldı. Hunlar neredeyse Roma'nın sınır komşuları oluyordu. 425 yılından beri Hunların askerî gücüne bağlı olan Batı Roma politikası sayesinde Hunlar para, yer, ganimet ve tecrübe kazandılar ve sadece savaş sanatları değil, politika sanatlarındaki ustalıklarını da gözler önüne serdiler.[23]

Rua'nın ölümünden sonra kardeşi Muncuk'un[24] oğlu Bleda Hun tahtına çıktıysa da, Doğu ve Tuna'nın prensi olan genç kardeşi Attila devletin esas

işlerini yürütmekte idi. Nitekim Bleda’nın 10 yıllık hükümdarlık zamanı, tarihî kaynaklarda hemen hemen hiçbir iz bırakmadan silinip gitti. Bleda,25 Rua’nın ordusunda Tisa’da kaldı ve hükümdarlık döneminde de büyük bir ihtimalle onun yeniden yapılanması için uğraştı.26 Attila’nın ordusu ise 454-464 yılları arasında bugünkü Bükreş-Ploieşti arasındaki bir bölgede bulunuyordu. Buzau nehri boyunca yanyana bulunan Hunlara ait kalıntılardan, Attila’nın ordusunun Buzau bölgesinde olduğu, çünkü oradan Doğu İmparatorluğu’ndan Hunların yanına, Scythia Minor (Dobruca) üzerinden çok kolay ulaşılabildiği anlaşıldı. Nitekim 441 yılında bir Doğu Romalı elçi Odessus’a (Varna) kadarki yolu gemiyle gelmiş ve oradan Attila’nın sarayına Tuna üzerinden varmıştı.27

Bleda’nın zevk ve sefaya düşkünlüğünün yanında28 Attila eğitimi ve şahsiyetiyle sivrilerek Bleda’nın ölümüne kadar tüm işleri yürütmüş, sonra da mutlak hâkim olmuştu.29 Bazı tarihçiler 444/45 yılında Bleda’nın Attila tarafından öldürüldüğünden bahsetmektedirler.30 Oysa, Attila gibi büyük bir şahsiyet abisini öldürerek Hun tahtına oturmak isteseydi, tüm güç elinde olduğu halde ona on yıl katlanmazdı. Ayrıca Hun ülkesini ziyaret eden Priskos’un notlarında buna dair hiçbir kayıt yoktur. Gerçi başta Jordanes olmak üzere bazıları bu iddialarını, Priskos’un eserinin kaybolan kısımlarına dayandırıyorlarsa da mevcut fragmantlarda bunun aksini ispat edecek notlar bulunmaktadır. Nitekim Priskos’da, Hun ülkesindeki gezilerinde Bleda’nın dul eşinin sahibi olduğu yerleşim yerinde, kendisiyle görüşmesinin anlatıldığı notlarda mağdurluğunu belirtecek hiçbir kayıt yoktur. Ayrıca Bleda’nın isminin geçtiği yerlerde onun öldürüldüğüne dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır.31

441 yılına gelindiğinde, Hunlarla olacak bir savaşa mani olmak gayesiyle, kendisinin dikte ettirdiği şartlarla doğu Romalıların antlaşma yaptığı Margus barışından sonra Attila, yukarıda bahsedilen birçok kavmi

itaat altına alarak sınırlarını Alpler'e, Ren ve Vistül nehrine kadar uzatmış oluyordu. Ayrıca Burgundlar yok edilmiş ve Pannonia Prima da istilâ edilmişti. Bu durumlar sayesinde daha Rua zamanında temelleri atılarak, Hunlar artık bir imparatorluk haline dönüşüyordu.32

Attila Dönemi

Doğu Roma (Bizans)-Hun

Münasebetleri

Attila devrine gelindiğinde, Hun başkentinde Doğu Roma politikasında bir değişiklik yoktu. Temelleri Uldız zamanında atılan politikaya göre, her fırsattan yararlanılarak Doğu Roma baskı altında tutulacak ve nihayetinde kesin olarak Hun hâkimiyeti altına alınacaktı. Uldız'ın "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim" diye Doğu Roma elçilerini tehdit eden bu sözü, Hun politikasının temelini oluşturmakta idi. Esas hedefi dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek olan Attila, buna giden yollardan birisinin Doğu Roma olduğunu biliyordu. Bu sebeple ilk önce büyük devletlerden birisi olarak Bizans hezimete uğratılacak ve başkent İstanbul'daki politikalara kendisi yön verecekti. Büyük devlet adamı, asker olduğu kadar büyük bir diplomat da olan Attila, şartlar uygun olduğu zaman her fırsatı değerlendirmek istiyordu.33 Margus barışı yapıldıktan sonra, Slav, Fin, Germen, Türk asıllı birçok kavmi itaat altına alan Attila, arkasını sağlamlaştırdıkdan sonra, 440 yıllarına gelindiğinde yeniden ortalarda görünmeye başladı. 439 yılında Vandallar, Kartaca'yı, Afrika'nın birçok yerleşim bölgelerini ele geçirmişler ve oradaki önemli bir Roma donanmasını da yağma etmişlerdi. Bunun üzerine Doğu ve Batı orduları birlikte 440 yılı ilkbaharında, Vandalların saldırısına uğrayan Sicilya'yı korumak için harekete geçti. Bu durumu öğrenen İranlılar da uzun süredir hevesli oldukları Ermenilere saldırdı. İranlıların bu saldırılarına karşı Doğu Romalılar, elle tutulabilir tüm askerlerini harekete geçirdi.34

Bütün bunlardan haberdar olan Attila, durumdan istifade ederek büyük bir hızla birlikleriyle harekete geçti. Tuna'da bulunan en son Doğu Roma mevzisi Castra Constantia'ya saldırdı. Bir pazar yeri olan burada Romalılara hücum etti ve birçok kişiyi esir aldı. Bunun üzerine Romalılar derhal Hunlara elçiler gönderdi. Elçiler, yapılan saldırının antlaşmalara aykırı olduğunu iddia ederek Hunlarla müzakerelere başladı. Büyük bir diplomat olan Attila, hareketin niçin yapıldığını diplomatik manevralarla Doğu Romalılara izah etti. Bu hareket savaş değil, bir uyarı idi. Çünkü Margus Piskoposu Hun hudutlarına girerek, Hunlarca çok kutsal olan mezarları soymuştu.35 Bu sebeple piskoposu kaçaklarla birlikte, Margus antlaşmasına uygun bir şekilde iade etmedikleri takdirde savaş ilan edilecekti. Ayrıca kaçakların sayısının fazla miktarda olduğu da özellikle belirtilmişti.36 Bu görüşmeler neticesinde Romalılar söylenenleri inkâr etti. Hunlar ise görüşlerinde israr ettiklerinden bir antlaşma olmadı ve savaş çıktı. 440 sonbaharında harekete geçen Hun orduları Tuna'yı geçerek, çevredeki bir çok yeri tahrip ettikten sonra Viminacium (Bugünkü Kostolaç)'u ele geçirdi. Hunların bu hücumu üzerine birçok Doğu Romalı, bir kişi yüzünden devlet savaş tehlikesine maruz kalmasın diye, piskoposun geri verilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine piskopos, kendisinin geri verileceğinden korkarak gizlice Hunlara kaçtı. Eğer Attila kendisine iyi davranır ise Margus şehrini teslim etmeyi vaat etti. Bunun üzerine Hunlar, sözünde duracak olursa her türlü yardımı yapacaklarına söz verdiler. Antlaşma sağlanınca piskopos, pek çok Hunla birlikte Romalıların sınırına döndü ve Tuna'nın kıyısında onları pusuya yatırdı. Geceleyin uygun bir anda işaret vererek, Hunları harekete geçirdi ve şehri teslim etti. Bu harekete birlikte Hunlara artık Trakya ve İstanbul'un yolu açılmış oluyordu.37

I. Balkan Seferi

Doğu Roma'nın siyasî, iktisadî olarak içinde bulunduğu güç durumdan, Vandal kralı Geiserik'in Romalılara karşı kendisinden yardım istemesinden ve Hunlar karşısındaki aczinden yararlanan Attila, Margus'un ele geçirilmesiyle başlayan hareketine devam ederek Balkanlara doğru ilerlemeye başladı (441). Tuna nehrinin güney tarafında, batı istikametine doğru saldırılarına devam etti. Bu hareketini İllyria bölgesine kadar genişletti. Singidunum'u (Belgrad) kuşatarak ele geçirdi ve bütün ahalisini esir aldı (441). Daha sonra Sirmium (Sermska Mitrovica)'u fethetti.38 Sirmium'un fethinden sonra Attila, güneyden başlayarak Pannonia Secunda bölgesini ve Naissus'u (Niş) da hâkimiyeti altına aldı. Trakya'ya doğru hızlı gelişen Hun hareketi, Hunlarla çok iyi ilişkiler içerisinde olan Batı Romalı Aetius'un araya girmesiyle kesildi. Aetius; Doğu Romalıların Margus barışı şartlarını yerine getirerek ödenmeyen vergileri ödeyeceklerine ve kendilerindeki tüm kaçakları iade edeceklerine garanti verdi. Bunun teminatı olarak da oğlu Carpilio'nu Hun sarayına esir olarak gönderdi. Böylece Tuna bölgesindeki stratejik bir çok kale Hunların eline geçti ve Balkanlar'da Hunlara ciddi şekilde mukavemet edecek hiçbir kuvvet kalmadı.39

II. Balkan Seferi

447 yıllarına yaklaşıldığında, Attila'nın Doğu Roma politikasının daha sertleştiği görülmekteydi. Çünkü I. Balkan seferinden beri İmparator II. Theodosios, Balkanlar'da Hunlara karşı bir müdafaa hattı teşkil etme teşebbüsünde bulunmuş ve Magister Officorum olan Nomus'u görevlendirerek yeni bir limes tanzimine girişmişti. Ayrıca Doğu Roma'nın ağır malî kriz içerisinde bulunması, 446'da ortaya çıkan salgın hastalık ve 447'deki büyük deprem İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok şehrinde hasarlar meydana getirmiştir. Öyleki depremin tesiriyle İstanbul surlarında çok sayıda burç da yıkılmıştı. Doğu Roma'nın askerî ve malî

bakımdan içine düştüğü çok zor şartların yanında, Attila'nın hareketinin altında yatan esas sebep ise, Bizans'ı kat'î surette hâkimiyet altına alıp Batı Roma'ya yönelmekti. Yani alt yapısı oluşturulan cihan hâkimiyeti ülküsünü gerçekleştirmekti.40 Bu arada II. Theodosios zamanında Attila, Romalılardan, daha önce ödenmeyen borçların karşılığı olarak zorla vergi topladı. Kendisine elçilerin gelmesi, kaçakların iade edilmesi ve vergiler hususunda mektup yazdı. Bu mektubu, isteklerini bildirmek üzere Doğu Roma'ya gönderdiği elçiler ile yolladı. Kendi elçileri geri dönerken de, Romalı elçilerin onlarla birlikte gelmesini istedi. Eğer bunlar yerine getirilmez ise, Doğu Roma'ya savaş açacağını belirtti. İmparator, Attila'nın mektubunu okuyunca, kendilerinde bulunan kaçakları iade etmeyeceğini, fakat derhal bir elçilik heyeti göndereceğini söyledi. II. Theodosios, Attila'nın asıl isteklerini geri çevirince Attila ordusuyla Tuna'yı geçti ve birkaç küçük kalenin alınmasından sonra çok kalabalık bir şehir olan Ratiaria'ya başarılı bir saldırı yaptı. Burası Tuna Bölgesi'nin anahtar yeri idi.41 Ostrogot Kralı Valamir ile Gepidlerin kralı Ardarik'in kuvvetlerinin de katıldığı Hun ordusu, bugünkü Bulgaristan'a girerek Oescus (Gigen) kasabası yakınında Utus Irmağını (Vidin Çayı) geçti. Burada, Moesia bölgesi Magister Militium'u olan ve Hunlardan Bizanslılara firar eden Got asıllı Arnegisclus komutasındaki Doğu Roma ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Arnegisclus da savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu başarıdan sonra Attila Hun ordusunun bir kolunu Nikopolis (Niğbolu) civarındaki Asemus (Osem) kalesinin muhasarasına memur etti. Tuna boyundaki yerleri almak üzere de doğu istikametine başka kuvvetler sevk etti. Kendisi ise esas Hun ordusu ile güneye doğru ilerleyerek, Serdica (Sofya), Philippopolis (Filibe)'i zaptederek Adrianopolis (Edirne)'i kuşattı. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasına bırakarak, Durostorum (Silistre), Marcianopolis (Preslav)'i ele geçirdikten sonra, İstanbul istikametine

yöneldi. Arcadiopolis (Lüleburgaz), Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Akbas Limanı) şehirlerini de fethetti. Bu sırada Attila, geride mukavemet edebilecek yerleri yok etmek gayesiyle ansızın geri döndü. Trakya'dan geçerek Teselya'ya girdi ve Thermopylae (Termopil Geçidi) civarına geldi.42 Artık Hun tehlikesi başkent İstanbul'u tehdit ediyordu. Doğu Roma, Hunların başarıları karşısında tamamen ümitsizliğe düştü. Bu arada Vandallara karşı Sicilya'da bulunan Doğu Roma birlikleri ile İran sınırındaki garnizonların geri dönmesi ve Prens Aspar komutasındaki bu kuvvetlerin 447 yılında Chersones'de Hunlara mağlûp olması Roma için herşeyin sonu oldu. İmparator II. Theodosios, Attila'dan barışı adeta dilenmek mecburiyetinde kaldı

İmparatorluğun Doğu Ordusu komutanı Senatör Anatolius vasıtasıyla, Athyra (Büyükçekmece)'da ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapıldı. 447'de imzalanan ve tarihte Anatolius Barışı diye bilinen antlaşmanın maddeleri şöyle idi:43

1- Kaçaklar derhal Hunlara iade edilecek.

2- Geçmiş vergiler karşılığında 6000 libre altın Hunlara ödenecek.

3- Hunlara ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.

4- Parasını ödemeden Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.

5- Romalılar, Hun ülkesinden kendi tarafına kaçanları bir daha kabul etmeyecek.44

Doğu Romalılar, kendilerine kabul ettirilen bu ağır şartları zihinlerini sarmış bulunan Hun korkusundan dolayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Çünkü imparatorluğun hazineleri saçma gösterilere, boş, faydasız şan şöhret sefalarına ve ölçüsüz zevklere hasredilmişti. Bu sebeple iktisadî olarak büyük bir felaketin içerisinde bulunuyorlar ve Hunlara ödenmesi gereken

paraları temin için tedbirler düşünüyorlardı. Bu sebeple halktan haksız yere zorla vergi toplandı. Toprak vergisinden muaf tutulanlardan bile hakimlerin kararı ile toprak vergisi alındı. Herkes üzerine düşen altını getiriyor ve vergiler imparator tarafından vazifelendirilenlerce zorla toplanıyordu. Öyle ki, atadan kalma zenginliklerin sahibi olanlar, eşlerinin süs eşyalarını ve kendi değerli şeylerini satıp ödenmesi mecburî paraları temine çalışıyorlardı. Bu savaş, Romalıların o derece büyük felaketlere düşmesine sebep oldu ki, açlıktan ve intihar ederek birçok insan canından oldu. Hazine tamamen boşaltılarak Hunlara ödenecek para temin edildi. Bu sırada İstanbul’a bu iş için gelmiş olan Hun elçisi Scotta vasıtasıyla da Hunlara gönderildi. Aynı zamanda para ile birlikte kaçaklar da iade edildi.45

Attila devrinde Bizans’a karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde, Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Artık, Hunlara mani olacak hiçbir engel kalmamış oldu. Zaten Bizans imparatoru, Attila’nın isteklerini bir efendinin emirleri olarak görüyor ve yerine getiriyordu.46 Böylece Bizans ağır bir vergiye bağlanmış ve Hunların istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştı. Bu da Türk devlet geleneğine göre bir devletin kesin olarak hâkimiyet altına alınması için yeterli idi.47 Yine bunun sonucunda Bizans’tan alınan altınlarla Hun hazinesi dolmuş ve Balkanlar’daki sınırları da oldukça genişlemişti.48

Attila Doğu Roma’yı hâkimiyet altına alıp, Batı Roma politikasında yavaş yavaş değişiklikler yapıp, cihan polititasına adım adım yaklaşırken ülkesinde güçlü bir devlet yapısı meydana getirmişti. Devletin en tepesinden en altına kadar her kademede tam itaati sağlamış, gerek Hunlar gerekse tâbi kavimlerden başarılı olanları devlet hizmetine almıştı.49

Attila’nın hükümet merkezinin (başkenti) neresi olduğu meselesi oldukça ihtilaflıdır. Birçok tarihçi, Attila’nın sarayının, Rua zamanında

orduların bulunduğu Tisa çevresindeki aynı yerde olduğunu, bazıları ise yerin tesbitinin mümkün olmadığını düşünüyorlar.50 Bu düşüncelerin temelinde Priskos'un da dahil olduğu Doğu Roma elçilik heyetinin izlediği yola bakarak, Attila'yı bugünkü Romanya düzlüklerinde aramaları yatmaktadır. Attila, 445 yılından önce Tuna ile Güneydoğu Karpatlar arasındaki bölgede oturmuştur. Priskos, notlarında, "Naissus (Niş)'u terkettikten sonra, Istros ırmağına doğru yolumuza devam ettik. Buralarda çok karışık ve dolambaçlı yollardan geçtik. Batıya doğru hareket ettiğimizi sanırken, güneş birdenbire karşımızdan doğdu. Yolları tanımadığımız için güneşin yanlış taraftan doğduğunu zannedenler bağırmaya başlamıştı. Zor aşılan bataklık bir yere geldik. Burada barbar kayıkçılar bizi kayıklara bindirip karşı tarafa geçirdiler ki, bu kayıklar ağacın gövdesi oyularak yapılmış şeylerdi. Bu nehri aştık…" diye bahsetmektedir.51 Yol bir dönüş yaptığı için böyle düşünüyorlar. Niş'ten Bükreş'e gitmek gerçekten çok zahmetlidir. Attila'nın ordusundan bahsederken Priskos, Romanya düzlükleri ile alakası olmayan bilgiler vermektedir. Tuna'nın geçilmesinden sonra elçiler kuzeye doğru ülkenin içlerine çekiliyorlar, yolda Bleda'nın dul karısının köyünün yanında atlarından iniyorlar, ölen Bleda'nın eşi malına-mülküne sahip olmaya devam ediyor ve göl kıyısındaki kampları gece fırtınada parçalanmış, güç durumda kalmış Doğu Romalılara yardım ediyor. Priskos'un bahsettiği göl tarzındaki bataklık, bugünkü Macaristan'daki Banat'dır. Hatta burası 1514 yılında Lazarus'un yaptığı Macaristan haritası üzerinde de bulunmaktaydı.52

Çok daha sonraları elçiler, tamamen ağaçsız bir düzlüğün ortasındaki ordunun bulunduğu yere varıyorlar. Priskos'un belirttiği bu yerleşme yeri Hunların eski bir merkezi idi ve buraya Aetius'un oğlu Carpilio Pannonia üzerinden ulaşmış, Attila da batı seferlerinden sonra

Tuna'yı geçerek buraya dönmüştür. Merkezin kesin yönü Priskos'un anlattıklarına göre belirlenemez. Elçilerin arkalarında bıraktıkları yollarda geçen günlerin sayılmasından da Tuna'dan olan uzaklık kesin olarak tahmin edilemez. Durum, Priskos'da kayıtlı nehir adlarının yardımıyla da açıklanamaz. Bunlar Tuna'dan sonra sırayla şunlardır: Drekon, Tigas ve Tiphesas.53 Bu nehir isimlerinden hiçbiri diğer kaynaklarca belirtilmiyor. Priskos'dan bir asır sonra Jordanes bir tanesini "Drinka" olarak kaydediyor. Buna karşın ikisini Tisia ve Tibisia olarak belirtiyor.54 Doğu Romalı elçiler Attila'nın sarayına, Tuna'dan 7 gün süren, birsürü dolambaçlı yolların ardından gelen, başka bir yolun sonunda olan, adına göre tarif edilemeyen birçok nehri geçtikden sonra vardılar. Bu arada bilinen, çok eski zamanlardan beri Crissos (crisia) diye tanınan Köröş nehrini geçmemiş oldukları ve o zamanlar bugünkü Arad şehrinin altından kollara ayrılan, birçok ismi olan Maris (Maros) nehrine geldikleri halde isminin dikkati çekmemiş olmasıdır. Bugün, tarihî kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden Attila'nın başkentinin neresi olduğu anlaşılmamaktadır. Yalnız, umumiyetle tarihçiler burasının Macaristan'da ve Tisa ile Körös nehirleri arasında bir yerde olduğu görüşündedirler. Meseleyi aydınlatabilecek tek ana kaynak olan Priskos'daki bilgilerin kifayetsiz olması meseleyi daha da güçleştirmektedir.55 Hun başkentinin yeri tesbit edilememesine rağmen Priskos birçok zahmetten sonra ulaştıkları merkezdeki Attila'nın sarayı hakkında şu bilgiyi veriyor: "Birkaç ırmak geçtikten sonra köye geldik. Söylendiğine göre, burada Attila'nın bütün sarayları arasında en muhteşemi bulunuyordu. Saray çok süslü, güzel, direklerle inşa edilmiş ahşap binalar şeklinde idi. Etrafı tahta çit ile çevrilmişti ki, bu müdafaa için değil, süs olmak üzere yapılmıştı. Kral sarayının yanında Onegesius'un sarayı bulunuyordu. Attila'nın sarayından sonra en muhteşemi onunki idi. Bu da tahta çit ile çevrilmiş ise de,

Attila’nın sarayı gibi kulelerle süslenmemişti….”.56 Attila’nın başkent dışında başka yerlerde de büyük evleri ve sarayları vardı. Bunlar hakkında çok az şey bilinmektedir. Bunlardan biri Erdel’de ve Maros nehrinin vadisindedir.57

Uldız’ın temelini attığı Hun dış politikası gereği Batı Roma İmparatorluğu ile başlangıçta iyi ilişkiler içerisinde bulunan Attila, Doğu Roma’nın hâkimiyet altına alınmasından sonra, politikasında belirgin bir değişikliğe gitti. Artık Batı Roma da boyunduruk altına alınacak ve sıra Sasanilere gelecekti. Çünkü efsaneye göre de bu sırada Harb Tanrısı Ares kılıcının Attila’nın eline geçmiş olması buna işaret sayılıyordu. Bu konuda Jordanes şu bilgileri vermekteydi: “Attila, tabiatı böyle olduğu için büyük işler yapacağına inanan insandı. Onun kendisine güvenini kılıcı sağlıyordu. Bu kılıç, İskit krallarının nezdinde daima kutsal addedilmiştir. Bir çoban inek yavrusunun topalladığını görünce, bu yaranın sebebini de bulamayınca endişeyle kan izlerini takip ediyor. Nihayet kılıca geliyor. Hayvan otlarken bu kılıcın üstüne basmış. Çoban işte bu kılıcı kazıyıp çıkararak hemen Attila’ya getiriyor. O, bu hediyeden dolayı teşekkür ederek, kendisinin bütün dünyanın imparatoru tayin edildiğini düşünüyor ve Ares’in kılıcı ile savaşlarda başarılı olmanın kendisine bahşedildiğine inanıyor”,58 bu anlayışla Hun dış politikasının ağırlık noktası Batı Roma’ya kaymış oluyordu.

Attila Dönemi

Hun-Batı Roma Münasebetleri

Hunların çağdaşı ve ondan sonraki kaynaklara göre, kısa süren fakat onlara sonsuz görünen Attila’nın hükümranlığı, “Avrupa’yı yetim bırakan” bir savaşlar tarihi idi.59 Binlerce insanı savaşa zorlamıştı. Fakat buna karşın gerçek olan, Attila, hükümranlığının ilk iki yılı boyunca en azından Batı ve Doğu Roma’ya karşı hiçbir savaşı kendisi başlatmamıştı.60 Buna rağmen

Batı Roma, Attila’nın barış severliğine karşı hiç de iyi şeyler düşünmüyordu. Bleda’nın ölümünden sonra, Hun meselesiyle uğraşan Carpilio ve Senatör Cassiodorus elçi olarak Attila’ya gönderildi. Attila, elçiler ile yaptığı görüşmeler sonucunda aradaki barışın süreceğine dair söz verdi. Bazı kaynakların söylediği gibi barış, Cassiodorus’un cesur ve parlak konuşması sayesinde değil, Batı Roma’nın verdiği tavizler neticesinde gerçekleşti. Bunun neticesinde Sava kıyısındaki Pannonia toprakları Hunlara bırakıldı. Diğer Pannonia bölgeleri ise zaten daha önceleri Hunların eline geçmişti.61 Aynı zamanda Attila’ya Magister Militium unvanı tevcih edildi. Yeni unvan, rütbeye uygun olarak yıllık düzenli bir gelir anlamına geliyordu. Gerçekte ise, Batı Roma’dan alınan bir haraçtı.62 Bu esnada Batı Roma askerî savunma hattı, Norikum Mediterraneum, Valeria Media, Poetovio (Ptuj/Pettau) ve Drava’dan geri çekildi. Hunlar ile görüşmeler devam ederken, Britlerden (Britanya ahalisi) 446 yılında yardım istendiğine dair Aetius’a uzun bir mektup geldi. Fakat Attila’nın gücü karşısında bir Hun saldırısından korkan Roma yönetimi, yardım isteğini karşılıksız bıraktı. Bu arada beklenmedik bir durum karşısında Attila’nın Doğu Roma’ya yönelmesi, Batı Romalıları belirli bir süre rahatlattı.63

Anatolius Barışı’ndan sonra Attila karşısında çaresiz kalan Doğu Roma için tek kurtuluş yolu, Attila’nın ortadan kaldırılması idi. Bu sebeple bir suikast tasarlandı. Bu sıralarda, Doğu Romalıların Hunların ele geçirdiği bazı bölgelerden uzak durmaları kaçakların iade edilmesi ve bunların askerî kuvvet olarak kullanılmaması istekleriyle dolu Attila’nın mektubunu getiren Hun elçileri Edekon ile Orestes İstanbul’a gelmişlerdi. İmparatorun başvekili Hadım Chrysaphius, tercüman olan Bigila ile bir plan hazırladı. Daha sonra imparatorun da onayladığı plana göre, çok para ile aldattıklarını sandıkları Attila’nın yakın adamı ve muhafızlarının başı olan Edekon ülkesine geri döndüğünde Attila’yı öldürecekti. Bunun için geri dönen Hun

elçileri ile birlikte Maximinos başkanlığında, Priskos'un da dahil olduğu bir Doğu Roma elçilik heyeti Attila'ya gönderildi. Heyetin başkanı Maximinos ile Priskos'un bu plandan haberi yoktu. Bigila ise tercüman vazifesi ile bulunuyordu. Gerçekte ise suikast için gerekli parayı ve rabıtayı sağlayacaktı. Fakat Edekon'un Attila'ya herşeyi anlatmasıyla suikast planı açığa çıktı. Bunun üzerine Attila, üzerinde suikast için kullanılacak para ile birlikte Bigila'yı yakalatarak tutuklattı. Romalıların Attila'dan kurtulmak için son ümitleri de böylece tükendi.64

Uzun bir yolculuktan sonra Attila ile görüşmek bahanesiyle elçilerin Hun ülkesine geldikleri sırada, Hun dış politikasında büyük değişikliklerin meydana geldiği görüldü. Bu ana kadar ittifak halinde bulunan Batı Roma'ya karşı Attila'nın tutumu değişmeye başladı. Dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek için Doğu Roma'dan sonra sırada Batı Roma Devleti vardı. Bu sebeple acz içindeki Doğu Roma'nın hazırladığı plandan baştan beri haberi olan Attila, onlarla yeniden antlaşma imzaladı. Bu sırada Batı Roma'ya karşı girişmeyi düşündüğü seferi meşrulaştırmak için bahaneler aradı. 441 yılında Sirmium'un kuşatılması sırasında cereyan eden hadiseyi gündeme getirdi.65 Attila'nın bu diplomatik manevraları Priskos'da şu şekilde anlatılmaktaydı:

"Yedi gün yol gittikten sonra bize kılavuzluk yapan İskitlerin emriyle bir köyde durduk. Söylediklerine göre Attila da bu köye gelecek ve biz de arkasından gideceğiz. Burada Batı Romalıların elçileriyle karşılaştık. Onlar da bizim gibi Attila'ya sefarete gelmişlerdi. Bunlar arasında Comes unvanını taşıyan Romulus, Norikum (Noricae) vilayeti valisi Promutus, askerî kumandan Romanus vardı. Aetius'un Attila nezdine kâtip olarak gönderdiği Constantius ve Edekon ile birlikte olan Oretes'in babası Tatulus da bunlarla beraberdi. Fakat bu son iki kişi elçilik heyetine dahil olmayıp bunlarla birlikte seyahat ediyorlardı. Constantius bunlarla İtalya'da

tanışmıştı. Tatulus'un ise Romulus ile akrabalığı vardı. Çünkü oğlu Orestes Romulus'un kızı ile Noricum'un Patavione şehrinde (Avusturya'nın Yugoslavya sınırı) evlenmişti. Elçiler ise Attila'yı teskin etmek ve gönlünü almak için gelmişlerdi ki, Attila Constantius'dan altın kadehler aldığı için Sylvanus'u talep ediyordu. Bu Constantius Batı Galyalı idi. O da şimdiki Constantius adlı halefi gibi Attila ve Bleda nezdinde kâtip olarak gönderilmişti. İskitler Pannonia şehri olan Sirmium (Mitrovica)'u muhasara ettikleri zaman Constantius, şehrin piskopasından şehir alınır ve hayatta kalırsa kendisini ve esir edilen şehir sakinlerini fidye vererek kurtarması için altın kadehler almıştır. Şehrin zabtından sonra Constantius bu mesele ile alakadar olmayıp bir iş için Roma'ya gittiği zaman, kadehleri Sylvanus adlı birisine altın karşılığında rehin vermiş ve belirli bir zaman zarfında ödünç altınları iade edip rehin verilen kadehleri geri almazsa Sylvanus onları istediği gibi kullanabilir diye şart koşmuştu. Bunlar duyularak Constantius Attila ve Bleda tarafından kazığa oturtularak öldürülmüş ve Attila da bu Sylvanus'u talep etmişti. Çünkü onu hırsızlıkla itham ediyordu. Bunun için Batı Roma imparatoru ve Aetius tarafından elçiler gelerek Sylvanus'un kadehleri Constantius'dan rehin olarak aldığını, sonra Tanrı'ya takdim edilen kadehler kendisi tarafından kullanılmayacağı için bu kadehleri bir rahibe sattığını anlatmak, bu doğru sebepler ve Tanrı korkusu için kadehleri istemekten vazgeçer ise, bu kadehlerin karşılığı olan altınların verileceğini, fakat hiçbir kabahati olmadığı için Sylvanus'u talep etmemesini rica edeceklerdi. Elçiliğin seyahat maksadı bu idi".66

Campus Mauriacus Savaşı

Attila, Batı Roma üzerine yapacağı sefer için hazırlanırken, bir yandan da diplomatik ataklarını sürdürdü. Batı Roma imparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria, imparator tarafından tahta ortak olmaması için bekar kalmaya zorlandı. Fakat 449 yılında sarayda patlak

veren bir skandaldan sonra İstanbul'a gönderildi ve sarayda göz hapsinde tutuldu.67 Aşağılanan Honoria, 450 başlarında gizlice Attila'dan yardım istedi. Ayrıca ona altın bir nişan yüzüğü de gönderdi. Bu teklifi kabul eden Attila, Valentinianus'dan nişanlısının hissesine düşen Galya bölgesini başlık (drahoma) olarak istedi.

Attila karşısında zor durumda bulunan kuzeni II. Theodosios'un da bu talepleri desteklemesinden korkan imparator, Honoria'yı 450 ilkbaharında Roma'ya geri çağırdı. Ardından göstermelik bir evlilikle kardeşini gelin etti.68 Bunun üzerine savaş tehdidinde bulunan Attila, Batı Roma İmparatorluğu'nun yarı hükümdarı gibi davrandı. Ordusunu harekete geçirirken hedef şaşırtmak ve Batı Roma'yı iyice hazırlıksız yakalamak için, gayesinin Hun ülkesinin kuzeyinde oturan Germenlerin isyan teşebbüslerini bastırmak olduğunu söyledi. Bu arada Batı Roma İmparatorluğu'na da haber göndererek Romalıların dostu olduğunu, ordusu ile de ihtiyaç duydukları anda yardım edeceğini bildirdi. Ayrıca Frankları mağlûp ettikten sonra, Frank devletinin dağılması ve kralın ölmesi üzerine kralın büyük oğlunun kendisinden yardım istediğini de bahane etti. Halbuki Attila'nın esas hedefi Germenler ve Vizigotlar ile ittifak yapmak idi.69 Bu arada Doğu Roma imparatoru II. Theodosios, 26 Temmuz 450 yılında av esnasında atından düşerek ağır şekilde yaralandı ve iki gün sonra öldü. Bunun üzerine tahta Markianos geçti (450-457). Kendisini kiliseye adamış olan Theodosios'un kardeşi Pulcheria ile evlenerek, kendisine gerekli olan devlet otoritesini tesis etti. Birçok bakımdan zor durumda olan yeni Doğu Roma imparatoruna da isteklerini kabul ettiren Attila, arkasını da böylece sağlama almış oldu.70 Attila'nın bu planları hakkında Jordanes şu bilgileri vermekteydi: "Vandal kralı Geiserik Attila'nın bütün dünyayı silahlanmaya götürdüğünü anladığında, ona çok hediyeler vermeye başladı.

Geiserik’in korktuğu şey, Vizigot kralı Theoderik’in kardeşi için intikam alabileceği idi. Çünkü Geiserik’in oğlu ile evliydi ve ilk başlarda da iyi geçiniyorlardı. Fakat daha sonra çocuklara kötü muamelede bulunmaya başlamıştı ve onu zehirleme veya kulaklarını kesme ile korkutuyordu. Bu durumda onu babasının yanına Galya’ya gönderdi. Bu şikayet çok korkunç bir görünüm sunuyordu. Bu hem yabancıların hem de babasının kin duygusunu arttırmıştı Rüşvetlerle Geiserik’i savaş planında kuvvetlendiriyor ve İtalya’daki Roma kralına bir heyet gönderiyordu. O, araya ikilik sokmayı umuyordu. Böylece savaşta yenemediklerini de içten çökertecekti. Attila, ona hiçbir şekilde Romalılarla aralarındaki dostane ilişkilerinin zedelenmeyeceğini bir nevi garanti veriyordu amacının sadece Vizigot kralı ile olan kavgayı sonuçlandırmak olduğunu söylüyordu. Onun artık böyle dostane kelimelerden hoşlanacağını düşünerek mektubunda iltifatlar yağdırıyordu. Aynı şekilde Kral Theodorik’e de bir mektup göndermişti. Onu Romalılarla olan bağı koparmaya çağırıyordu. Bunu yaparken de daha önce yapmış olduğu seferleri de hatırlatmayı ihmal etmiyordu. Valetinianus, Vizigotlara ve krallarına, Attila’dan gelen metinle ilgili bir mektup göndermişti:

“Akıllılık size yakışıyor. Yüce millet!: Turanlara karşı dünya üzerinde birleşelim. İlk etapta savaş için değil sadece onun izni dairesinde birleşelim. O kendini tatmin etmek için şiddet kullanıyor. Hak ve kanunları çiğniyor. Evet o hatta tabiatın da bir düşmanı. Tüm insan topluluklarına karşı gelerek onların kinini kazanıyor. Şimdi düşünün. Sizden rica ediyorum. Siz bunu kesinlikle unutmazsınız. Siz Hunlarla aynı şartlar altında savaşıp yenilmezsiniz. Komplolarla yenilirsiniz. Biz kendi açımızdan olayı değerlendirdiğimizde siz bu haksızlığa tahammül edebilir misiniz? Siz silahşör bir milletsiniz bu yüzden bizimle birleşin. Yaşadığınız toplumu düşünerek yardım edin. Biz sizinle birleşmeye ne kadar arzuluysak ve

istiyorsak düşmanlarımızın planları bunu gerekli kılıyor. Bu ve buna benzer kelimelerle Valentinianus'un gönderdiği adamlar Theoderik'i ikna etmeye çalıştılar. Theoderik de onlara cevap olarak şu metni gönderir: "Sizin isteğiniz yerine gelmiştir. aramıza düşmanlık sokmayı başardınız. Biz onu takip edeceğiz, bizi nereye çağırırsa çağırsın biz oraya gideceğiz. Attila kendini sayısal olarak çok ve güçlü, kazandığı zaferlerle şişire dursun Gotlarla savaşmayı bileceklerdir. Sağlam bir nedenle yürütülen savaş zor bir savaş değildir. Allah tarafından ona bir güç verilmiş, onun için onları savaşta hiçbir şey korkutamamış. Kral ve yardımcılarının (vezirlerin) yardıma, desteğe ihtiyacı vardır. Devletin geleceği için bu desteği halk bunlara verir. Hunlarla çarpışmak için tutuşuyorlar. Kral büyük bir ordu topluyor ve dört oğlu olan Friederich, Evrikus, Retimer ve Himmerith oğullarını eve yolluyor. Thorismund ve Theodorik oğullarını da savaşa giderken yanına alıyor. Romalılarla Vizigotlar arasındaki antlaşma o kadar kolay meydana gelmemiştir".71

Priskos ise bu konuda şunları yazar:

"İlk önce Attila'ya Theodosios'un ölümünden sonra Markianos'un yönetime geldiğini (imparator olduğunu) bildirince, Attila Honoria'nın başına ne geldiği hususunda münaazada bulunmak üzere Batı imparatoruna adam gönderdi. Kendisinin evlenmek istediği Honoria'nın kendisine lâyık olmadığı için gitmesine müsaade etmedikleri bildirilince, ona çok yüksek yetki verilmedikçe kendisinin ona yardım getireceği bildirildi. Doğudaki Romalılara haraçların tespiti için adamlar gönderdi. Fakat iş başarılamayınca elçiler her ikisinden geri geldiler. Çünkü Batı'ya hükmeden kişi Honoria'nın onunla evlenmek istemediğini, başkasıyla evli olduğu için onunla evlenemeyeceğini, yönetimin Honoria'ya bağlı olmadığını, zira Roma İmparatorluğu yönetimine kadınların değil, erkeklerin sahip olduğu cevabını verdi. Theodosios devrinden beri Doğu Romalılardan biriken

vergiyi isteyince, Romalılar, emri altında yerleşip haraç verenlerden pasif durana bol bol altınlar verileceğini, savaş tasarlayana adamlar ve kendi kuvvetlerinden daha aşağı olmayan silahlar teklif edeceğini cevaben söyledi. Böylece Attila değişik düşüncelere çekiliyordu. İlk önce bunlara mı saldırsam diye zihni şüphe içinde kalıyordu. Nihayet, öncelikle daha tehlikeli olan Batı'ya orduyu götürmek daha iyi göründü. Zira orada kendisi için sadece İtalyalılarla değil, aynı zamanda Gotlar ve Franklarla da mesele vardı. İtalyalılarla büyük bir hazineyle birlikte Honoria'yı da kendi yanında getirme meselesi, Gotlar ve Genserik'le teveccühe lâyık olma meselesi.

Attila'nın Franklara karşı savaşı onların krallarının ölümüne ve onların çocuklarının krallığının mahvına sebep oldu. Çocuklardan büyüğü Attila'yı, küçüğü ise Aetius'u yardıma çağırmıştı (Yani Attila ve Aetius'a kaçmıştı). Omuzlarının üzerine dökülmüş sarı, sık saçları ile onu Roma'da elçilik heyetinde görüyoruz. Onu Aetius oğlu mevkiinde evlat edinmiş ve kendisi ve imparator tarafından birçok hediyelerle donatılmıştı. Bu sebepten Attila, bu işe girişmeden önce tekrar elçilerini Honoria'yı istemek üzere İtalya'ya gönderdi. Zira onun kendisiyle nişanlanmış olduğunu, bu meselenin güvenirliliğini temin için elçiler aracılığı ile yüzüğünü göndermiş olduğunu ispatlamak için yüzüğü Romalılara elçiler vasıtasıyla gönderdi. Hırslı bir kimse olan Attila, Honoria'nın babasından intikal eden mirasın, yani Valentinianus'un hâkimiyetinin yarısını istedi. Ama Batı Romalılar ilk görüşlerinde ısrar ettiklerinden ve Attila'nın isteklerini reddettiklerinden kendisi orduyu bir araya toplayıp daha büyük bir kuvvetle savaşa hazırlandı".72

451 yılı başlarında Attila, Hun ve müttefiklerinden oluşan oldukça büyük sayıdaki gücü Galya'ya doğru harekete geçirdi. Bu arada sefere çıkmadan önce Doğu-Batı Roma imparatorlarına birer elçi göndererek, "Hem benim hakimim hem de senin hakimin olan Attila, hiç vakit

kaybetmeden bir saray yaptırmanı ve oraya kendisini kabul etmeni emir buyurdu", mesajını iletti.73 Böylece daha başlangıçta korku salarak, büyük bir psikolojik üstünlük elde etti. Zaten Jordanes'in dediği gibi "Bu kurnaz adam harpte silah kullanmadan önce, yalan ve hileyi çok iyi kullanıyordu".74 Esasını Hunların oluşturduğu orduda, en büyük ağırlığı Germenler oluştururdu. Bunun dışında hayli kalabalık olarak kralları Ardarik ve Valamir'in komutasındaki Gepidler ve Ostrogotlar ile, Rugi, Skir, Quad, Alaman, Herul, Thüring, Burgund ve Franklar da Hun ordusunun diğer kısmını meydana getirdi.75 Attila ordusunu iki kısma ayırdı. Bir kısmını Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerinin ele geçirilmesine memur etti. Diğer kısım ise Tuna'nın sol sahillerinden ilerleyerek güzergâhları üzerindeki kavimleri itaat altına almakla yükümlü idi. Sonunda iki ordu Ren sahillerinde birleşti.76 Attila Galya'ya doğru ilerlerken, Germenlerden bir kısmını yedek olarak geride bıraktı. Ayrıca az sayıdaki bir Hun atlı birliğini, İranlılara karşı ayaklanan Ermenilere destek gayesiyle gönderdi. Az sayıdaki Hun atlıları, Kafkas geçidindeki İran sınır barikatlarını yaramadı. Bu sebeple 26 Mayıs 451'de Avrair bölgesindeki trajik savaşta Ermenilerin korkunç yenilgisine mani olamadı.77

Galya'ya doğru harekâta başlayan Attila, Ren nehrini geçerek Galya'nın kuzeydoğusundaki şehirleri ele geçirmeye başladı. Bu arada, Galya'da Romalıların dostu olarak bulunduğunu, gayesinin hâkimiyeti altından kaçan Vizigotları tedip etmek olduğunu ilan etti. Muazzam Hun ordusu karşısında şehirler birer birer teslim oluyor, kaleler ele geçiriliyordu. Roma kuvvetleri bile ric'ata mecbur olmuş ve Loire sahillerinde toplanmıştı. Hun ordusuna karşı koyacak hiçbir kavim bulunmuyordu. Bazı Burgund ve Frank grupları mukavemet etmek istemişlerse de, Hun ordusu tarafından mağlûp ve perişan edilmişlerdi. Galya bölgesindeki şehirlerden sadece Paris ile

Troyes Hun saldırısından kurtulabildi. Bunun üzerine halk arasında, iki şehrin azizler tarafından korunması sayesinde kurtulduğu inancı doğdu.78

Attila ilerlemesine devam ederken, arkasında kuvvetli bir kale olan Metz'i bırakmak istemediğinden şehri muhasara etti. Fakat şehir müthiş bir mukavemet gösterdiğinden muhasarayı kaldırarak çekilmek isterken kalenin bir tarafının yıkıldığı haberi gelmesi üzerine, şiddetli bir hücumla 7 Nisan tarihinde şehri elegeçirdi.79 Grégoire de Tours kroniğinde Metz'e gelen Hunlar hakkında şu bilgileri vermekteydi: "Hunlar Pannonia'yı terk ettikten sonra, Paskalya bayramından bir akşam önce Metz'e geldiler. Şehri tahrip ettiler. Bir çok insanı hatta rahipleri bile öldürdüler. Koca şehirde rahip Stephan'ın oratoryası dışında hiçbir şey kalmadı. Bu oratorya hakkında duyduklarımı anlatmadan geçemeyeceğim. Söylenenlere göre düşmanlar şehre gelmeden bir gün önce, rahip Stephan bir konuşma yapmış ve bu konuşmada insanlara şehirlerini korumalarını, şehri koruyamazlarsa bile en azından oratoryayı korumalarını söylemiş. Havârîler de şehrin çok günahkâr olduğunu ve korunamayacağını ancak oratoryanın sağlam kalabileceğini söylemişler. Hiç şüphesiz bu oratorya onların sayesinde ayakta kalmıştır".80

Metz şehrinin yanmış harabelerini arkasında bırakarak ilerlemesine devam eden Attila, Reims şehri önlerine geldi. Bu muhteşem ordunun hareketini öğrenen ahali şehri terk ederek civara kaçtı. Şehirde yalnız piskopos Nicasius ile birkaç kişi kalmıştı. Hun ordusu bunun üzerine hiç mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdi.81 Daha sonra Attila ordusu ile güneybatıdaki Orleans şehrine geldi ve Loire taş köprüsü ile korunan, çevresi yuvarlak kalelerle sağlamlaştırılmış şehri muhasara etti. Köprünün çok büyük bir ehemmiyeti vardı. Çünkü oraya sahip olan, Vizigotların ülkesine giriş ve çıkışa hakim oluyordu. Köprü başındaki muhkem şehir Orleans da önemliydi. Şehir yeteri kadar ahalisi ve gücü olmasına rağmen

böyle bir kuvvete daha fazla dayanamazdı. Nitekim Alanların kralı ve şehrin sahibi Sangiban Hunlara katılarak şehri teslim etmeye karar verdi.82 Bu sırada Aetius da, Galya bölgesindeki barbarlardan oluşan Roma ordusuyla Galya'ya geldi. İlk iş olarak Vizigot kralı I. Theodorik'in yardımını sağlamaya çalıştı. Yaklaşan tehlikenin büyüklüğünü sezen Theodorik Aetius'a yardım etmeye söz verdi. Vizigotların merkezi Toulouse'de dört oğlunu bırakıp, büyük oğlu Thorismund ile Theodorik'i alarak Aetius'la buluşmak için yola çıktı.83 Gotların Aetius'la işbirliği yapması hususunda Sidonius şu bilgileri kaydetti: "Aetius Alpler'i terkeder etmez, Gotların can düşmanları olan Hunları ülkelerinde her an beklediklerinin haberini aldı. Bunun üzerine cesaretini toplayarak Avitus'un yanına gitti ve Hunlar karşısında Gotlar ile Romalıların birleşmesi için yardım istedi. Avitus bu teklifi kabul edince, Aetius yola çıkarak Hunların izlerini takip etti. Gotlar, kendilerine söylenen sözleri dinliyorlardı. Çünkü rezil olmak yerine her türlü kötülüğü göze alıyorlardı".84 Bu arada Sangibus'ın verdiği kararı da haber alan Aetius, şehrin müdafaasına derhal askerî kuvvetler sevk etti. Attila şehri zapt etmek istediyse de, mühim bir müdafaa ile karşılaştı. Ahalinin bu direnişi, Aetius ve Theodorik'inde askerleriyle şehrin yardımına gelmesini sağladı.85

Vizigot kralı I. Theodorik, Attila ile hareket eden Alan, Burgund, Frank, Sarmat, Saksonlar gibi Galya ordusunun büyük bölümüyle karşı karşıya geldi. Attila, savaş için uygun bir yer aramak ve rakiplerini oraya çekmek için geri çekildi.86 Bu sırada ordunun moral gücünü arttırmak gayesiyle topladığı askerlere bir konuşma yaptı. Jordanes'in yazdıklarına göre Attila şunları söylemiştir: "Ordusunun sendelemeye başladığını gören Attila, onları şu sözleriyle cesaretlendirmeye çalıştı: Bu kadar çok kavim üzerinde kazandığınız zaferlerden sonra, şimdi dünyayı istilâ etmek üzere olduğunuz sırada sizi gayrete getirmeyi uygun bulmam. Çünkü bu ancak acemi

komutanlara, tecrübesiz orduya karşı söylenir. Zaten savaştan başka bir şey tanır mısınız ki siz. Bir erkek için, elinde silâhı ile intikamını alması kadar güzel bir şey var mıdır? Tabiatın, kalbi intikam hırsıyla doldurması en büyük lütuftur. Bunun için her halükarda düşmana hücum edelim. Çünkü daima ilk hücum eden daha cesurdur. Bu birleşmiş çeşitli kavimleri önemsemeyiniz. Zaten müdafaa için birleşme de korku alametidir. Görüyor musunuz? Daha hücumdan evvel onları korku sardı. Tepelere çıkmak istiyorlar. Fakat buraları da onları kurtaramıyacak. Düz yerlerde sığınacak yer arayacaklar. Bunu da başaramayacaklar. Romalıların pek beceriksiz silâh kullandıklarını biliyoruz. Bunun onlar için ilk başarısızlık belirtisi olduğunu söyleyemem. Fakat toz tabakası onların aleyhindedir. Disiplinsiz bir surette birleşerek kalkanlarıyla savunma yapmak istiyorlar. Bunlara asla önem vermeyerek Alanlar ve Vizigotların üzerine hücum ediniz. Burası savaşın en çetin olacağı yöndür. Sinirler kesilince, uzuvlar düşer ve kemikler çökerse vücut kendini tutamaz. Kalpleriniz heyecanlansın, adetiniz üzere heyecanla hücum ediniz. Silâhlarınızın kuvvetini, Hunların azametini gösteriniz. Eceli gelen rahat yatağında da ölür. Savaş olmamış olsa idi bu kadar kavim üzerinde Hunlar hakim olarak kalabilir miydi? Maeotisin kapalı, gizli yollarını asırlardan beri atalarımıza niçin açtı? Başarıdan eminim. Bu savaş meydanı Hunlara iyi gelecek, talih vaadetmektedir. Düşmana ilk oku ben atıyorum ki, okumun değdiği adam ölmüş insan demektir. Zira Attila savaş yapmaktadır”.87

Ayrıca Attila bu sırada civarda askerlerin bulduğu kâhinden, bu savaştan kimin galip geleceğini sormuştu. Ayrıca bir koyun kesilerek, kürek kemiği ateşte yakılmış, kemiğin ateşte aldığı şekille harbin neticesi öğrenilmeye çalışılmıştı. Çıkan falın neticesine göre düşman komutanı ölecekti. Fakat Hunlarda mağlûp olacaktı.88 Her ne kadar Türkler’de kürek kemiğini

yakarak fala bakmak adeti biliniyorsa da,89 kaynaklarda Attila için verilen bilgilerin teferruatı tam olarak anlaşılmamaktadır.

Günümüze kadar ulaşan bilgilere, özellikle Galya kaynaklarına göre iki ordu, Maurica veya Mauriacum bölgesini çeviren ve antik şehir Trecas'den (Tricassis-Tricassira-Troyes) 5 Roma mili (yaklaşık 7,5 km.) uzakta bulunan düzlükte karşılaştılar. Yani Campus Mauriacus veya Mauriacum Campanum'da karşı karşıya geldiler. Diğer coğrafî anlamda Campania denen düzlükte, Seine (Sen) nehrinin sol kıyısında ve Galyalı olmayan yazarlar tarafından söylenen Catalaunum'da savaş olmamıştır.90

Harbin zamanı tam olarak bilinmemekteydi. Aureliani 14 Haziran'da Attila'nın kuşatmasından kurtuldu. Yaklaşık 180-200 km. uzunluğundaki bir alandan geri çekilme hazırlıkları en az iki hafta sürdü. Bu açıdan savaş Haziran ayının son günlerinde olmuş olmalıydı.91 Tricassis önündeki 5. mili gösteren tâcın çevresindeki bölge, tahminen Sen nehrinin geçiş yerinden yararlanılarak Aureliani-Tricassis ana çizgisi boyunca yapılan şiddetli çarpışmanın bir yeriydi. Düzlükteki savaş kuzey, kuzeybatı yönünde ağırlık kazandı.92 Tricassis'in kuzey-batısında Sen kıyısının solunda kurulmuş küçük Antik kent Brolium'un 18 km. yakınında, Attila'ya tabi Germen savaşçıları, savaştan önce veya hemen sonra Tricassis başpiskoposu aziz Lupus'un emriyle kralın önüne çıkmak isteyen Maximianus'u ve onun yol arkadaşlarını öldürdü. Bu durum Hunların sağ kanadının Brolium'un yanında bulunan Sen nehrinin diğer önemli geçiş yerini savunduklarını veya savaştan sonra oradan, Pouan-sur-Aube yönüne doğru çekildiklerini gösterdi. Brolium, Orta Çağ'ın ilk zamanlarından beri, Hun devrinde ölen birisinin adını taşıdı (Saint Mesmin). Olaylar bu isimle hiçbir zaman var olmamış olan kutsal Memorius ile ilgili efsanelerde farklı anlatıldı.93 30 ile 50 bin arasında olduğu kabul edilen Hun askerlerin sayısı

(o devre göre hayli fazla bir sayı idi), eski ve yeni tarihçiler tarafından oldukça çarpıtıldı.94

Öğleden sonra üçten, akşam karanlığı çökene kadar süren dehşet verici savaşta kimse galip olmadı Attila, karanlık çökerken karargâhına döndü, tahta araba ve eyerlerden bir set oluşturdu. Vizigot-Roma ordusu, Hunların yoğun ok yağmuru sebebiyle, karargaha saldıramadı ve karanlığın çökmesi sebebiyle onlar da karargahlarına geri döndüler. Aetius ise geceyi kalkanların koruması altında geçirdi.95 Hun karargahının yahut savaş yerinin yakınlarında son zamanlarda bir Hun kazanına ait kırık bir parça bulundu. Bunun Attila'nın akrabası olduğu iddia edilen ve savaşta ölen Laudarik'in gömülmesiyle ilgili olup olmadığı kesin olarak saptanamadı.96

Vizigot kuvvetleri atından düşen ve o sırada Ostrogot soyundan Andagis tarafından mızrakla öldürülen kralları I. Theodorik'in cesedini de yanlarına alarak, savaşta başından yaralanan tahtın varisi Thorismund'un krallığını emniyet altına almak için hızla yurtlarına döndüler.97 Diğer müttefikler dağıldı. Aetius ise, fazla önemi olmayan kendi askerleri ile bir süre karargahta kaldı. Daha sonra Tricasis başpiskoposu Lupus'un Ren nehrine kadar yol gösterdiği Attila'yı takip etmek istedi. Fakat perişanlığından bunu başaramadı.98 Ülkesine geri dönen Attila, bu sırada Tuna üzerinden kendisine gönderilen ve görüşmek isteyen askerî üst komutanı Apollonius başkanlığındaki Doğu Roma elçilik heyetini kabul etmedi. Vergilerin ödenmesini isteyerek, onları yeni bir harple tehdit etti.99

Hunlar ile Batı Roma arasında vukuû bulan bu savaş Jordanes tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Romalıların tarafında düşmanları yenmek için bir çok ordu gruplarını toplamış olan Aetius vardı. Franklar, Sarmatlar, Ripariolenler, Brionerler ve bazı Germen kavimleri Aetius'un emrinde bulunuyordu. Catalounum ya da başka bir adıyla Maunak kırlarında olay neticelendi. Bu kırlar bir çok halkın savaş

alanını oluşturuyordu ve herhangi bir entrika olmaksızın açık kırlarda savaşılıyordu.

Peki neden yapılıyordu bu şiddetli savaşlar? İnsanların birbirlerine silâhlarla saldırmalarına sebep olan bu nefret nereden kaynaklanıyordu? İnsanların sadece liderleri için yaşadıkları bilinen bir gerçektir ve bir tek bu liderin sözüyle binlerce insan savaşıyor. Sonuçta yüzyıllar boyunca tabiatın yarattığı güzellikler bir anda yok olup gidiyor. Asıl savaşın kendisine geçmeden önce bu ünlü, büyük ve karmaşık savaşın öncesinde gelişen olayları anlatmak istiyorum:

Alan kralı Sangibanus, tehdit edici gelecekten korktuğu için, Attila'ya teslim olacağına ve bulunduğu Orleans şehrini ona vereceğine söz vermişti. Ancak Aetius ve Theodorik bunu öğrenince, Attila'nın gelişinden önce şehrin etrafına yüksek duvarlar yaptırdılar ve Sangibanus'u da gözetlediler. Bundan korkan ve güvendiği insanların ihanetini gören Attila, savaşı başlatmamak için bir süre oyalandı. Kaçmayı düşündü, ancak bunu gururuna yediremedi ve sonunda falcıların yanına giderek gelecek hakkında bilgi istedi. Falcılar geleceğin Hunlara kötülük getireceğini, ancak düşman liderinin öleceğini söylediler. Bunun üzerine Aetius'un ölmesini isteyen Attila kötülük pahasına da olsa savaşı başlattı.

Savaş daha önce belirtildiği gibi Catalaunum'da gerçekleşiyordu. Burası oldukça yüksek bir yer olduğu için her iki taraf da bu yüksekliğe yerleşmeye çalışıyordu. Sağ bölgeyi Hunlar, sol bölgeyi ise Romalılar, Vizigotlar ve yardımcı grupları kaplıyordu. Savaş, önce boş kalan bu yüksekliğe yerleşmek için alevlendi. Sağ kanadı Theodorik ve Vizigotlar, sol kanadı Aetius ile Romalılar, orta kısmı ise, kaçmaması için Sangibanus tutuyordu. Hunlarda ise ortada Attila bulunuyor kanatları ise değişik kavimlerden oluşan halklar oluşturuyordu. Bunlar arasında Doğu Gotlarının liderleri Valamir, Theodemir ve Videmer, ayrıca Attila'nın

akıllılığı sebebiyle çok sevdiği Ardarik ve ordusu da bulunuyordu. Hepsi istisnasız Attila'nın sözünü dinliyor ve onun komutlarına göre hareket ediyorlardı. Attila hepsini yönetiyor ve tek başına kaderleri hakkında karar veriyordu. Savaş, daha önce de belirtildiği gibi uygun yere gelebilmek için başladı. Attila, ordularına dağın zirvesine ilerlemelerini emretti. Ancak Thorismund ve Aetius, onlardan daha çabuk davranıp zirveye ulaştılar ve gelen Hunları yukarıdan püskürttüler.

Ordusunun sendelemeye başladığını gören Attila, onları cesaretlendirmeye çalıştı. Attila'nın sözlerini duyan ordu, kendini toparlayıp düşmana saldırdı. Çağın gördüğü en şiddetli, en büyük savaş gerçekleştirildi. Savaş, korkunç, sonu belirsiz, hiçbir yerde ve hiçbir zaman görülmemiş şekilde kanlı ve kızgındı. Savaşın yapıldığı yerin sol tarafından akan nehrin suları ölü ve yaralıların kanı ile renk değiştirmişti. Susamaktan içleri yanıp, ağızları kuruyan yaralılar, derenin kenarına geldiklerinde, onu ölülerin cesetleri ile dolmuş buldular ve dudaklarını ancak yaralıların kanı ile ıslatmak zorunda kaldılar. Bu çarpışmada Theodorik, atıyla ordusu arasında dolaşıp, onları savaşa cesaretlendirmeye çalışırken, atından düşüp kendi adamları tarafından ezildi. Böylece falcıların Attila'ya söyledikleri doğru çıktı. Ancak Attila, bunun Theodorik için değil de Aetius için geçerli olacağını ummuştu. Vizigotlar Alanlardan ayrılıp Hunlara saldırdılar. Attila son anda sığınağa, ki bu sığınak bir sürü at arabasının oluşturduğu yuvarlak bir duvardı, kaçarak hayatını kurtarabildi. Kral Theodorik'in oğlu Theodorismus karanlığın etkisiyle yolunu şaşırıp düşmanların bölgesine girdi ve ancak onu arayan arkadaşlarının yardımıyla kurtulabildi.

Ertesi sabah Romalılar, bir çok ölünün bulunduğu alanda hiçbir Hunlu'yu göremeyince savaşı kazandıklarını sandılar. Ancak Attila'nın, korkak birisi gibi kaçmadığını, sadece kesin bir yenilgi söz konusu olduğu için geri çekildiğini de biliyorlardı. Çünkü Attila, kesinlikle bir kaçak gibi

davranmıyordu. Uzaktan silâh sesleri ve gürültüleriyle varlığını belli ediyordu. Bu şekilde, yenilmiş olduğu halde bile düşmanlarını korkutabiliyordu. Düşmanları ona nasıl davranacaklarını düşünüyorlardı. Sonunda onun etrafını sarmaya karar verdiler. Attila ise sığınağın önüne büyük bir ateş hazırlatmıştı. Böylece, düşmanın gelmesi halinde, onların eline düşmektense ateşe atılıp ölmeyi tercih etmişti.

Bu sırada Vizigotlar krallarını, oğulları da babalarını merak ettikleri için onu aramaya koyuldular. Onu, bir çok cesedin bulunduğu alanda ölü olarak buldular. Büyük ağıtlarla ve geleneklerine uygun bir seremoni ile oradan alıp götürdüler. Thorismund (Theodorik'in en büyük oğlu) babasının ölümünün etkisiyle, Hunlardan nasıl öç alabileceklerini Aetius'a sordu. Aetius da, Hunların yok edilmesinden sonra Gotların Roma İmparatorluğu için tehlike oluşturabileceğini düşündüğünden, Thorismund'un ülkesine dönüp yönetimi ele almasını tavsiye etti. Çünkü babasının ölümünden sonra kardeşleri miras için harekete geçip karışıklık meydana getirebilirlerdi. Bunun bir hile olduğunu anlayamayan Thorismund, Hunlarla savaşmaktan vazgeçip Galya'ya ülkesine döndü.

Dünyaca ünlü bu savaşta, her iki taraftan da 165.000 kadar insan ölmüştü. Attila, Gotların ayrıldığını öğrenince içinde bir zafer hissi uyandı."100

Attila'nın batı seferine dair Prosper Tiro'nun kroniğinde şu bilgiler bulunmaktadır: "Ağabeyinin ölümüyle daha güçlü hale gelen Attila, çevresindeki binlerce ahaliyi savaşa zorladı. Attila'nın da söylediği gibi, güya sadece Gotlara karşı harekete geçecek, Romalıların ise yanında olacaktı. Ren'i geçtikten sonra Galya şehirlerine en kötü ve en korkunç baskınları yaptı. Bizimkiler yani Romalılar ve Gotlar, hemen kinlerini indirmek için diğer bazı ordularla birleşip bu kötü düşmanı yok etmeye karar verdiler. Burada Aetius'un ileri görüşlülüğü kendini gösterdi. Şöyle

ki, her taraftan toplanan bu kuvvetlerle düşmanın karşısına geçiyordu. Bu savaş sırasında taraflardan hiçbiri yenilmedi. Ölenlerin ve yaralananların sayısı sayılacak gibi değildi. Fakat Hunlar öyle vuruldu ki, savaşmaya yanaşmıyorlardı. En azından kalanları ülkelerine geri götürüp, yaşamalarını temin etmek istiyorlardı.101”

Damaskios ise şunları yazmıştır: “Roma şehrinin önlerinde III. Valentinianus ve Attila arasında bir savaş gerçekleşti. Bu savaşta o kadar çok kan akıtıldı ki, sadece liderler ve ileri gelen bir kaç kişi hayatlarını kurtarabildi. Ancak bu olayda ilginç olan şudur: Savaşanların hepsi, öldükten sonra, onların ruhları 3 gün 3 gece hâlâ savaşmaya devam etmişlerdir. Evet, ruhların nasıl birbirlerine saldırdıkları ve silâhların nasıl çarpıştığı görülebiliyor ve de duyulabiliyordu. Bugüne kadar bu tip savaş manzaraları kendilerini göstermiş, ancak herhangi bir ses çıkarmamışlardır”.102

Bu arada savaşa katılanların sayısı, verilen kayıplar ve harbin neticesi mevzuları oldukça ihtilaflıdır. Batı Roma üzerine yürüyen Hun ordusunun miktarını bazı yazarlar 500.000’e kadar çıkarmışlardır. Ayrıca savaş alanında her iki tarafın ölü sayısının 300 ila 500 bin arasında olabileceğini de söylemişlerdir. Savaşan her iki tarafın da, müttefikleriyle beraber kalabalık bir ordu teşkil ettikleri, harbin neticesinde çok sayıda kayıp verdikleri biliniyorsa da, verilen rakamların hepsi mübalağalıdır. Nitekim, devrin şartları ve nüfus hareketlerine göre, Attila’nın harb meydanındaki ordusunun 20-30 bin arasında olduğu, her iki tarafın kayıplarının sayısınında, Jordanes’in bahsettiği 165’in en fazla 1/5’i kadar olduğu tahmin edilmiştir.103 Savaşı kimin kazandığı meselesinde de tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Umumiyetle Roma kaynaklarına, kilise tarihlerine ve destanlara atfen Attila’nın mağlûp olduğu kabul edilmektedir. Fakat Batı kaynaklarının kendileri dışındakiler için verdiği bilgilerin ne ölçüde

güvenilir olduğu göz önüne alınırsa, neticenin öyle olmadığı görülebilmektedir. Çünkü çok üstün gördükleri medeniyetlerinin, nereden geldiklerini bilmedikleri bir kavim tarafından mağlûp edilebileceğini kabul etmek istememişlerdir. Bu arada harbin feci sonuçlarına bakarak, harbin galibi ve mağlubu olmadığı da düşünülmektedir. Bütün bunların yanında Attila'nın, açlığa, salgın hastalıklara rağmen ordusunu ülkesine sağ-salim döndürebilmesi, aradan bir yıl geçmeden yine güçlü bir şekilde Roma önlerinde görünerek büyük bir dehşet, korku verebilmesi, Roma hükümeti ile perişan ve az sayıdaki ordunun aczi göz önüne alındığında, zafer ve başarının Attila'ya ait olduğu anlaşılacaktır.104

Roma Seferi

452 yılının ilkbahar sonlarında Attila, ordusu ile Pannonia'dan hareketle ve Aetius tarafından çok az müdafaa edilen Juli Alpleri'nin dağ boğazını geçti.105 Dahilî karışıklıklar ve saray entrikaları sebebiyle Aetius, Attila'nın ilerlemesine karşı tedbir alamadı. Attila, surlarla çevrili, ileri harekâtına mani olan Aquileia şehrinin önlerine kadar kolayca ulaştı. Bu şehir, imparatorluğun doğu sınırlarını müdafaa eden bir konumda idi. Bu yüzden çok iyi tahkim edilmiş bir vaziyette idi. Burayı koruyan askerler, Alarik ile Antala'nın komutası altındaki Gotlar idi. Şehir Hunların hücumlarına karşı üç ay direndi ve hiçbir zaman teslim olmayacak intibaı uyandırdı. Çevredeki meskûn yerleri ele geçirmiş olan Hunlar arasında, erzak azlığı nedeniyle huzursuzluk baş gösterdi. Attila ise stratejik önemi çok büyük olan böyle bir yeri ele geçirmeden ilerlemeyi uygun bulmadı. Bu sırada bir leyleğin yavruları ile birlikte Aquileia'yı terketmekte olduğunu gördü. Attila, bundan faydalanarak askerlerinin cesaretini arttırmak gayesiyle onlara hitap etti. Jordanes'in anlattıklarına göre şunları söyledi: "Üstün bir önseziyle yaratılmış olan bu kuş, bu şehrin kendisini koruyamayacağı, orada emniyette olamayacağına kanaat getirerek yuvasını

bırakıp gitmektedir. Bu, kaleyi koruyanların artık şehri müdafaa edecek güç ve imkândan mahrum olduklarının kati işaretidir. Demek oluyor ki, artık muhasaramıza uzun süre dayanamayacaklardır". Bu konuşma Hun askerî arasında müthiş bir tesir yaptı ve Attila, üç aylık sıkı bir kuşatmadan sonra deniz, nehir ve bataklıklarla korunan, şiddetle hiçbir zaman ele geçirilememiş, bütün imparatorluğun 9. büyük şehri Aquileia'yı ele geçirerek tahrip etti.106 Bu şehir düştükten sonra Attila İtalya'ya girdi. Altinum, Padua yahut Concordia gibi şehirleri de harabeye çevirdi.107 Buradan Vicentia (Vicenza), Verona, Brexia (Brescia), Pergamo ve Mediolanum (Milona) üzerinden Ticinum (Pavia)'a kadar uzandı. Kendisine kapılarını gönüllü olarak açmayan kentleri ateşe verdi. Bu durumda ise çoğu teslim olmayı tercih etti.108 Hunların ilerlemeleri İtalya'yı korkuttu ve dehşete boğdu. İmparator Valentinianus, Ravenna'deki saraydan kaçtı. Bu arada Aetius, Doğu Roma imparatoru Marcianus'dan yardım istedi. Fakat onun askerleri ile yardıma gelmesi çok uzun zaman alacaktı.109

Bu durum karşısında Batı Roma imparatoru III. Valentinianus Roma hükümetini topladı. Doğu Roma'nın yaşadığı tecrübelerden de yararlanarak bir çözüm yolu bulmaya çalıştı. 450 yılının konsülü ve gözde senatörlerden biri olan Avienus'un önderliği altında, Roma şehrinin valisi Trigetius ve Papa I. Leo (Büyük Leo) Attila'ya elçi olarak gönderildi. Umutlarını, 435'de Hippo Regius şehrinde Vandalların şeytanî kralı Geiserik ile antlaşmayı başaran Trigetius'a bağlamışlardı. Elçilik heyeti, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Attila ile görüştüler. Ateşkes istediler ve sonunda başarı elde ettiler.110 Hıristiyanlık âleminin en büyük ruhani şahsiyeti olan Papa Leo, Attila'nın ayağına gitmeden evvel, özel merasimlerde giyilen muhteşem papalık elbisesini giymiş ve büyük Hun imparatorunun huzuruna böyle çıkmıştı. Attila Papa'ya gayet nazik

muamelede bulunmasına rağmen, aralarında geçen konuşma bilinmemekteydi. Fakat aralarında ne geçmiş olursa olsun, neticede Romalılar bağışlanmak için yalvarmışlardı.111 Yanlarında getirdikleri esirler Hunlara teslim edildi. Bunun yanında Attila'nın hâkimiyetinin göstergesi olarak fazla miktarda altın da verildi. Bundan sonra Attila, Batı Roma'yı da hâkimiyeti altına aldığına inanarak İtalya'yı terketti ve Tuna nehri gerisine geri döndü. Aquilaea'nın kuşatması sırasında ordu epey kayıp verdi. Daha sonraları gömülmeyen ölüler yüzünden Kuzey İtalya'da, yaz sıcağında salgın hastalık başgösterdi. Bu sebeple Attila geri dönüşünü geciktirmedi. Yorgun olan ordunun yolda özellikle Doğu Roma ordusu ile karşılaşmaması için dönüş yolunu ayrı bir güzergâhtan, Adise ırmağı tarafından seçti.112

Attila, ordusu ile Kuzey İtalya'da bulunurken, Doğu Romalılar Tuna'yı geçti ve Hun sınır birliklerine saldırdı. Ayrıca Aetius'a da yardımcı birlikler gönderdi. Bu sebeple merkezine dönen Attila, İmparator Theodosios zamanından kalma vergi paralarının derhal ödenmesini istedi ve Doğu Roma'yı savaşla tehdit etti. Ayrıca kendisinin Roma önlerinde bulunmasını fırsat bilerek isyana teşvik eden Kafkasya Alanları üzerine de ordu göndererek, onları te'dib etti.113 Attila, Doğu Roma'nın yeni imparatoru Marcianus'a karşı te'dib seferi düşündüğü ve önündeki son güç Sasaniler üzerine büyük bir harekata hazırlandığı sırada, yeni yaptığı evliliğin zifaf gecesinde ağzından, burnundan kan boşalması suretiyle öldü (453 ilkbaharı).114

Attila'nın Ölümü

Büyük Hun hükümdarı, halkını fetihçi bir kitle haline getirerek, dünya fatihi (hakimi) olma idealini gerçekleştirmek istemiştir. Bunun için ilk önce, ikiye bölünmüş olan, Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarını yıkmak istemiştir. İstanbul kuşatmasıyla Doğu'yu, Campus Mauriacus savaşıyla da

Batı’yı etkisiz hale getirmiştir. Daha sonra ordusunu Tuna ile Tisa arasına çekerek, Sasanilere karşı yeni savaş planları tasarlamıştır. İktidarının ve kuvvetinin zirvesinde iken beklenmedik şekilde ölüvermiştir.115

Jordanes Attila’nın ölümü ve cenaze merasimi hakkında şu enteresan bilgileri vermektedir: “Attila, tarihçi Priskos’un anlattığına göre, öldüğü sırada Ildico adlı çok güzel bir kızı, o soyun geleneği uyarınca, sayısız eşlerinin ardından kendine eş olarak alıyordu ve düğün sırasında çok fazla neşelenerek gevşeyip şarap ve uykunun verdiği ağırlıkla sırtüstü uzandığında, her zaman başına geldiği üzere, burnundan oluk oluk kan akmaya başladı. Kanın normal akış yolları engellenince de, öldürücü yoldan boğazına inerek hayatına son verdi. Ertesi gün, güneş gökyüzünün tepesine yükseldiğinde, hakanın adamları kuşku içerisindeydiler. Kapıyı açıp içeriye girdiklerinde Attila’yı, ağlayıp sızlayan kızın kollarında yarası beresi olmadığı halde ölü durumda, kızı da yüzünü peçesinin altına gömmüş, ağlarken buldular”.116 Bu arada Jordanes, Attila’nın ölümü üzerine Doğu Roma İmparatoru Markianos’un rüyasını Priskos’a dayanarak nakleder: “O zaman şu hayrete şayan şey vukuû bulmuştur. Bu kadar vahşi düşman hususunda endişeli olan Doğu’nun kralı Markianos’a rüyasında, Tanrının kendi yanında oturduğu görülmüş ve tanrı ona Attila’nın yayının aynı gecede kırılmış olduğunu göstermiştir. Sanki bununla soyun kendisi bir çok şey elde ediyormuş. Sanki bu silâhta çok anlam varmış gibi. Tarihçi Priskos bunu gerçekten ispat edebileceğini (yani buna gerçekten tanık olduğunu) söylemektedir”.117 Bundan sonra Jordanes Attila’nın cenaze törenini tasvir ederek: “Ordugâhın ortasındaki ipek çadırın içerisinde Attila’nın naaşı duruyordu. Bunun etrafında Hun askerlerinden seçilmiş süvariler savaş oyunları oynuyorlardı. Erkekler halk geleneğine uygun olarak saçlarını kestiler. Korku uyandıran yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler. Aynı zamanda ozanlar ve savaşçılar Hun dilinde ağıtlar söylediler Muncuk’un

oğlu Attila, en kahraman milletlerin efendisi. Sen İskitya ve Germenya'ya sahip olduğun gibi, sayısız şehirleri de zaptettin. Her iki Roma İmparatorluğu'nu da korkutarak kendine diz çöktürdün. Onlardan yıllık vergi aldın. Kaderin bütün bunları yaptıktan sonra, düşmanların hıyanetinden yahut yarasından değil, halkının arasında hiçbir acı duymadan öldün. Priskos'un anlattığına göre daha sonra Attila'nın mezarının başında strava denilen cenaze yemeği yenmiş ve defin törenine başlanmıştır. Attila'nın cesedi birbiri ardına üç tabuta kondu. Bunlardan birincisi altın, ikincisi gümüş, üçüncüsü ise demirdendi. Bu, güçlü kralın üçüne de değdiğini göstermek içindi. Demir, kavimleri yendiğinin, altın ve gümüş ise her iki Roma İmparatorluğu'nda kazandığı mevkinin işareti idi. Gömme işi geceleyin ve gizlice oldu. Savaşta düşmandan alınan silâhlar, değişik taşlarla süslü altın işlemeli at koşum takımları ve krallığını gösteren değişik şeyler onunla birlikte mezara kondu. Bunlar onun sarayını süslüyorlardı. İnsana has aç gözlülüğü, bir büyük ve değerli hazineden uzak tutmak, kabrin yerini hiç kimsenin bilmemesi için mezarı kazanlar da öldürüldü".118

Attila'nın nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Fakat mezarının Tuna ve Tisa arasındaki bölgenin doğu yarısında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Jordanes'in mezarı kazanların öldürülerek Attila ile gömüldüğü haberinin ise hiçbir işareti bulunmamaktadır. Mezarın, mecrası değiştirilen bir nehire gömüldüğü söylenmişse de bunu destekleyecek deliller mevcut değildir. Yalnız çok kıymetli eşyaların bulunduğu Attila'nın kabri, o zamanki şartlar altında yağma ve soygunlara karşı gizli tutulmuştur.119

Allah'ın kamçısı (Flagellum Dei) ve günaha batan Hıristiyanları cezalandırmak gayesi ile Allah'ın göndermiş olduğuna inanılan Attila'nın fiziksel özelliklerine, şahsiyetine dair Jordanes ve Priskos'da şu bilgiler verilmiştir: "Kavimlerin sarsılması, bütün dünyanın korkması için doğmuş

bir adam; hakkında yayılan korkunç haberler nedeniyle herkesin kendisinden korktuğu kişi idi. Kibirle iki kat yürür, gözleri ışık saçar, gururlu gücünü vücudunun hareketleriyle de hissettirirdi. Savaşı herşeyden çok sevmesine rağmen düşünerek hareket eder, bir çok şeyi aklıyla başarırdı. Kendisinden aman dileyenlere merhamet gösterir ve kendine sadık olanlara karşı çok lütuf gösterirdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nisbetle gözleri küçüktü. Seyrek sakalı beyazlamıştı. Yassı burnu ve biçimsiz yüzü, köklerinin damgasını taşıyordu. Akıllı ve kurnazdı. Tehdit ettiği yerin dışında başka bir yerden saldırırdı”.120 “…bize ve diğer barbarlara çok tatlı ve leziz yemekler getirildi. Diğer İskitlere ve bize gümüş tabaklarda, Attila’ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi. Her cihette mutedil ve kanaatkâr idi. Misafirlere altın ve gümüş kadehler verdiği halde onun kadehi tahtadan idi. Sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabzası ve atının takımları askerlerininkinden hiç de farklı değildi. Buna karşı diğer İskit komutanlarının bu eşyaları altın ve kıymetli taşlarla süslü, göz kamaştırıcı idi. Kendisininki böyle değildi. Yalnız diğerlerinden daha temiz idi”.121

1 A. Vámbéry, A Török Faj, Budapest, 1885, s. 80; B. Szász, A Húnok Története, Attila Nagykiraly, Budapest, 1943, s. 175.

2 A. Donuk, Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, TED, X-XI, 1981, s. 29-56.

3 Attila’nın doğum tarihi, yeri, gençlik yılları ve yetişmesi hakkında malumat bulunmamaktadır. Yalnız isminden dolayı Hunların İtil (Volga) nehri kıyılarında bulundugu zamanlarda dünyaya geldiği (390-395 yılları), babası Muncuk ile, onun ölümünden sonra amcası Rua’nın yanında yetiştiği tahmin edilmektedir. Bunun yanında, Attila’ya dair yazılan romanlarda

onun gençlik yıllarında Roma sarayında rehin olarak kaldığı, bu sayede Romalıları çok iyi tanıma firsatı elde ettiği iddia edilmişse de, bu bilgiler hiç bir kaynak tarafından teyid edilmemiştir (bk. M. Broon, Hunların Hayatı, İstanbul, 1981, s. 109; Aynı mlf., Attila, İstanbul, 1931, s. 31-32).

Attila isminin ne manaya geldigi Türkçe olup olmadığı meselesi her zaman tartışma mevzuu olmuştur. Kimi ismin Gotca (G. Doerfer, Z. Moor gibi) kimi ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür (Gy. Németh, O. Pritsak gibi). Attila adının Gotca “Babacık, Atacık, Sevimli, Agabey” manalarına geldiği söylenerek, Hun dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olarak gösterilmiştir. Ayrıca Klaproth ve Inostroncev Macarca; Venelin Slavca; Poucha Tokarca olarak kabul etmişlerdir. Genellikle Attila isminin Volga nehrinin bir diğer adi olan İtil-Etil’den geldiği düşünülmüştür. Ayrıca Göktürk Türkçesindeki Attay= “şöhretli İmparator” ile de bağlantı kurulmuştur. F. Altheim, Attila kelimesinin aslının Ata-la olduğunu ve “benim atam, atacık” manalarına geldiğini söylemiştir.

Bunların yanında Gy. Németh ayrı bir bakış açısı getirerek Attila’nın olgunluk çağı ismi oldugunu, gençliğinde ise baska bir ad taşımış olabileceğini ifade etmiştir ki, bu eski Türk ad verme geleneğine de uygundur. Attila, şahıs isminin ötesinde belki’de Hun hükümdarının ünvanıdır. En son olarak O. Pritsak ise ismin Türkçe olduğunu ve Es-til-ä ~ As-til-ä ~ At-til-a = Attila şekliyle “Büyük deniz, okyanus” veya “herşeye gücü yeten hükümdar” manalarına geldiğini söylemiştir.

Menander Protector bk. Fragmenta Historic orum Graecorum, nesr. C. Müller, Paris, MDCCCLXVIII, s. 229; A. Ipolyi, Magyar Mytholgia, Pest, 1884, s. 146; J. Marquart, Die Chronologie Der Altturkischen Inschriften, Leipzig, 1898, s. 77; G. Kuun, Relationum Hungarorum, Claudiopoli, MDCCCXCII, s. 40-41; Gy. Németh, A Hunfoglaló Magyarság

Kialakulása, Budapest, 1930, s. 132; F. Altheim, Geschichte Der Hunnen, I, Berlin, 1959, s. 144 n. 8; Gy. Németh, Hunların Dili, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982, s. 110-111; M. János, A Magyar Hún-Monda Néhang Tulajdonnevéröl, Magyar Nyelv, 2, 1906, s. 159; G. Doerfer, Zur Sprache Der Hunnen, CAJ, 17, 1973, s. 29-34; O. Pritsak, The Hunnic Language of the Attila Clan, Harvard Ukrainian Studies, VI, 4, 1982, s. 444.

4 Priskos, s. 24; A. Thierry, Histoire D'Attila, I, Paris, 1865, s. 46-48.

5 Priskos, göst. yer.

6 Anlaşmanın bozulmaması ile devamlılığı için edilen bu yemin ve yaplan dinî merasimin ne şekilde gerçekleştirildiği bilinmemektedir. Eski Türk topluluklarındaki bu merasimler için bk. A. İnan, Eski Türklerde ve Folklarda"ANT", bk. Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, s. 317-330.

7 Priskos, s. 25.

8 A. Thierry, aynı eser, s. 52-54; W. M. McGovern, The Early Empires of Central Asia, Chapel Hill, 1939, s. 385-386; F. Altheim, Europa und die Hunnen, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum, Halle-Saale, 1948, s. 303-316. 9 P. Engel, Beilleszkedés Európába A Kezdetektöl 1440-16, Budapest, 1990, s. 47-48; I. Bóna, Das Hunnenreich, Stuttgart, 1991, s. 118.

10 Sidonius Appolinaris, Epistulae et Carmina, bk. Monumenta Germaniae Historica, nesr. Leutjohenn, VII, Berlin, 1887, s. 320; Priskos, s. 46; Codex Vaticanus'dan naklen bk. C. A. Macartney, Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources, VI-VII, Oxford, 1951, s. 180-181; Gy. Pauler, A Magar Nemzet Története Szent Istvánig, Budapest, 1900, s. 2; F. Altheim, Geschichte Der Hunnen, I, Berlin, 1952, s. 3-9; F. Altheim-H. V. Haussig, Die Hunnen in Osteuropa, Baden-Baden, 1958, s. 30 vd.; K. Czeglédy, Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads, Studia Turcica, 1971,

s. 133-148; S. Baştav, Attila’nın Hayatı ve Ölümü, Türk Kültürü, Sayi 1, 1962, s. 34-35.

11 Priskos, s. 24; F. Altheim, Attila et Les Huns, Paris, 1952, s. 273; W. M. McGovern, aynı eser, s. 385; D. Sinor, The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge, 1990, s. 191.

12 Acatir, Akatir, Akatzir veya Ağaçeri (orman adamı) şekillerinde görülen bu Türk boyu, daha sonraları Doğu Avrupa bölgesine hakim olacak olan Hazar Türkleri’nin atası yahut Akhazar isimli bir koludur. Bk. Gy. Németh, A Honfoglaló Magyarság Kialakulása, Budapest, 1930, s. 132 vd.; O. J. Maenchen-Helfen, Akatir, CAJ, XI, 4, 1966, s. 282.

13 B. Szász, A Húnok Története Attila Nagykirály, Budapest, 1943, s. 181; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 162-165.

14 Johannes De Thurocz, Chronica Hungarorum, Budapest, 1985, s. 38-39. J. De Thurocz hakkında bk. H. Yusufoğlu, Macarlarda Hun-Macar Akrabalığı Geleneği, Türk Kültürü, 387, 1995, s. 402-404.

15 F. Hirth, Hunnenforschungen, KSZ, II, 1901, s. 90 vd.

16 F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 168.

17 Jordanes, Romana et Getica, s. 42-43; T. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV, Berlin, 1906, s. 532-533; B. Twyman, Aetius and the Aristocracy, Historia, 19, 1970, s. 499.

18 Sidonius, s. 322; B. Szász, aynı eser, s. 183-184; F. Altheim-H. V. Haussig, Die Hunnen in Osteuropa, s. 40-41; O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, Köln, 1978, s. 61-64.

19 H. Homeyer, Attila, Berlin, 1951, s. 66-67; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 118-124; A. Gibbon, Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III, Istanbul, 1988, s. 206; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 51; G. Waitz, Der Kampf der Burgunder und Hunnen, Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1, 1862, s. 3-10.

20 Jordanes, Romana et Getica, s. 104; D. Sinor, The Cambridge History of Early Inner Asia, s. 188-189; I. Bóna, aynı eser, s. 53.

21 Jordanes, Romana Et Getica, s. 101-103; Procopius, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II, nesr. G. Dindorf, Bonn, MDCCCXXXIII, s. 412-413; A. Malet-J. Isaac, Histoire Romaine, Paris, 1925, s. 420 vd.

22 Prosper Tiro, Epidoma Chronicon, Chronico Minora, I, bk. Monumenta Germania Historica, nesr. Th. Mommsen, Berlin, 1840, s. 441; C. Courtois, Les Vandales et L'Afrique, Paris, 1955, s. 155 vd.; O. J. Maenchen-Helfen, The World of the Huns, Berkeley, 1973, s. 108; A. Gibbon, aynı eser, s. 189-192; B. Croke, Anatolius and Nomus: Envoys to Attila, Byzantinoslavica, 42, 1981, s. 159-160.

23 T. Premier, Histoire Du Bas Empire, 1968, s. 319-323; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 54; E. Troplong, La diplomatie d'Attila, Revue d'Histoire diplomatique, XXII, 1908, s. 540 vd.

24 Kaynaklarda Mundiuchus (Priskos), Mundzuco (Jordanes) şeklinde geçen Attila'nın babasının ismi Türkçe Muncuk'tur ve "inci, boncuk, bayrak, sancak" manalarına gelmektedir. Muncuk'un hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sadece Attila ile Bleda'nin babası olduğu bilinmektedir. Devlet idaresinde hangi makamda bulunduğu, Hun tahtına çıkıp çıkmadığı meçhuldür. Attila ile Bleda'nin küçük yaşlarda babasız kalmaları ve onların Rua'nın yanında yetişmeleri, Muncuk'un genç yaşta ölmüş olabileceğini akla getirmektedir. A. Caferoğlu, Eski Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, s. 75; G. Doerfer, Zur Sprache Der Hunnen, s. 32-34; O. Pritsak, The Hunnic Language of the Attila Clan, s. 438-439.

25 Attila ile birlikte Hun tahtını paylaşan Bleda'nın ölüm tarihi olan 445 yılına kadarki siyasi faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Zevk ü sefadan hoşlandığını bildiğimiz şahsiyeti, Attila'nin karizması yanında

silik kalmış olmalıdır. Yalnız bazı modern tarihçiler, I. Balkan seferi olarak bildiğimiz ve Viminacium, Sirmium gibi Doğu Roma şehirlerinin ele geçirildiği harekatı gerçekleştiren kişinin Attila değil, Bleda'nin basında bulunduğu birlikler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar iddeadan öte gitmese de, Bleda, Margus barışından sonra Sorosguslar gibi bazı kavimlerin itaat altına alınması gayesiyle gerçekleştirilen seferlere bizzat iştirak etmiştir. Bleda/Blidas şeklinde geçen isim, bildä-blidä ~ bil-gä haliyle eski Türkçede de görülmekte ve "akıllı, bilgili idareci" manasına gelmektedir. Priskos, s. 24, 49, 54; E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, Oxford, 1948, s. 74-75; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 56-57; O. Pritsak, The Hunnic Language of the Attila Clan, s. 443 vd.

26 Codex Vaticanus'dan naklen bk. C. A. Macartney, aynı eser, s. 182; B. Szász, aynı eser, s. 194-195; H. Screiber, Die Hunnen, Münih, 1978, s. 84 vd.

27 O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, s. 70.

28 Priskos, s. 54; Gy. Moravcsik, Attila és Buda, Egy. Phil. K. L., 1926, s. 195-202.

29 E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 88; O. Pritsak, Der Titel Attila, Festschrift für Max Vasmer, Berlin, 1956, s. 404-419; A. Alföldi, Die Germania als Sinnbild der Kriegerischen Tugend des römischen Heeres, Germania, XXI, 1937, s. 95-100.

30 Attila'nin kardeşi Bleda'yı öldürdüğünden bahseden tarihî kaynaklarda, bu olay genelde şu cümlelerle belirtilmiştir: "Kardeşinin cinayetinden sonra Attila binlerce insanı savaşa zorlamıştır" (Jordanes). "Hun kralı kardeşini öldürdü ve onun halkını kendi hâkimiyeti altına aldı" (Prosper Tiro kronigi).

Genelde ortaya atılan görüşler, Priskos'un kayıp eserine istinâden bilgi verdiğini iddia eden Jordanes'in yukarıdaki bilgilerine dayandırılmıştır.

Nitekim bu malumatdan yola çıkan modern devir tarihçileri umumiyetle şu görüşleri ileri sürmüşlerdir: Rua'nın ölümünden sonra Bleda tek başına ve güçlü olarak Hun tahtına çıkmıştır. Attila ise, 10 yıllık bir planın neticesinde darbeyle kardeşini öldürmüş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. Nitekim daha Bleda'nın tahta geçtiği ilk yıllarda Attila, Bleda'dan sonra tahta geçebilecek Hun prenslerini öldürerek veya ülkeden kaçmaya mecbur ederek vâris olarak tek kalmıştır. Bunun en güzel örneğini ise Doğu Romalılara kaçan ve Margus barisi ile iade edilen Hun hanedanından Mama ile Attakam'ın idam edilmeleridir. Bunlar Oktar veya Rua'nin oğulları olabilirler. Daha sonraları hâkimiyetlerini kaybeden bazı kavimleri de etrafına alarak güçlenen Attila, 445 yılına gelindiğinde Bleda'yi tuzağa düşürerek kendi eliyle öldürmüş ve ona bağlı olanları da kendisine itaat etmeye mecbur bırakmıştır. Jordanes, s. 123; Prosper Tiro, s. 480; Marcellinus Comes, Chronicon, Chronico Minora, II, s. 81; A. Thierry, ayni eser, s. 52 vd.; E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 88; H. Homeyer, Attila, Berlin, 1951, s. 78-79; C. D. Gordon, The Age of Attila, Newyork, 1960, s. 61; C. A. Macartney, Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources, s. 102; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 61-63; K. Enoki, Sogdiana and the Hsiung-nu, CAJ, 7, 1, 1968, s. 60; J. Deguignes, Büyük Türk Tarihi, 2, İstanbul, 1976, s. 479; E. Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun İlerleyişve Çöküş Tarihi, II, s. 206.

31 Priskos, s. 38.

32 T. Premier, Histoire Du Bas Empire, 1968, s. 290; L. Hambis, Attila Les Huns, Paris, 1971, s. 62 vd.

33 B. Szász, aynı eser, s. 187; J. Harmatta, The Bogs of the Huns, AAH, I, 1951, s. 139.

34 T. Premier, aynı eser, s. 291; I. Bóna, aynı eser, s. 55-56.

35 A. Thierry, aynı eser, s. 54 vd.; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 146-147.

36 Priskos, s. 24-25.

37 Priskos, s. 25; B. Szász, aynı eser, s. 190-191.

38 Procopius, Corpus Scriptarum Historiae Byzantinae, I, nesr. G. Dindorf, Bonn, MDCCCXXXIII, s. 26-27; C. E. Zachariae, von Lingenthal, I, Lipsiae, 1881, s. 131; A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II, Berlin, 1926, s. 6; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 150 vd.; C. D. Gordon, aynı eser, s. 63-65; K. S. Ireçek, Belgrad İstanbul Askeri Yolu, Ankara, 1990, s. 53-54.

39 441 yılı olayları hakkında Marcellinus Comes şunları yazmıştır: “Hun kralları sayısız savaşçılarla Illeria’ya saldırdılar. Belgrad ve başka şehirler ile Illeria’nin bir çok yerini yerle bir ettiler”.

Cladius Claudianus ise şöyle demiştir: “Hunlar ortalığı kasıp kavursada, Sarmatlar kapının önüne dikilse de, onlar (Romalılar) sadece artistliği düşünürler”.

Hunlar ile Doğu Roma arasında imzalanan bu anlaşmanın tarihi 442’dir. Anlaşmayı Romalılar adına konsül Nomus imzalamıştır. Bu sırada Asya taraflarında seyahatte bulunan imparator da, dönüşte 443 yılı başlarında onaylayarak şartlarını yerine getirmeye çalışmıştır. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1943, s. 121; E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 73 vd.; H. Homeyer, Attila, s. 77-78.; I. Kafesoğlu, XII. Asra Kadar İstanbul’un Türkler Tarafından Muhasaraları, IED, III, 1957, s. 3 vd.; B. Croke, Anatolius and Nomus: Envoys to Attila, s. 162-164.

40 E. Gibbon, Roman Empire, 1764, s. 270-71; O. Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1981, s. 157; E. Schröder, Die

Leichenfeier für Attila, Zeitschrift für Deutsches Altertum, LIX, 1922, s. 240-244.

41 Priskos, s. 26; Prosper Tiro, s. 479; B. Szász, aynı eser, s. 191-192; C. D. Gordon, aynı eser, s. 70 vd.

42 Theophanes, Chonogrophia, bk. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II, nesr. I. Classen-I. Bekker, Bon, 1839, s. 102 vd.; B. Szász, aynı eser, s. 216-217; D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Londra, 1974, s. 64; I. Kafesoglu, aynı eser, s. 5.

43 E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 90 vd.; B. Croke, aynı eser, s. 165 vd.; T. D. Bornes, Patricii Under Valentinian III, Phoenix, 24, 1975, s. 164.

44 Priskos, s. 26.

45 Priskos, s. 27; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 153.

46 Priskos, s. 29.

47 I. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 80.

48 J. Harmatta, A Hun Birodalom Felbomlása, s. 183 vd.; Th. Mommsen, Gesammelte Schriften, s. 539.

49 F. Altheim, Attila et les Huns, s. 158 vd.; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 91; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 62vd., 107, 111vd.

50 E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 221; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 64-65.

51 Priskos, s. 32-33. K. Szabo, bu aşılan yerin Morava'nın Tuna ile birleştiği yerde bulunan Sırbistan'daki Szendrö olduğunu ileri sürmüştür. K. Szabo, Priskosz Szonok és Bölcsész életeiröl S Történetirata töredékeröl, I, Pest, 1878, s. 14.

52 I. Bóna, aynı eser, s. 65 vd.; F. Salaman, Hol Volt Attila Föszálláshelye, Századok, 15, 1881, s. 1-39.

53 Priskos, s. 38; S. Szeremlei, Attila Székhelye H. -M. -Vásárhely Hátárában Volt, Századok, 32, 1898, s. 887 vd.; R. Browning, Where Was Attila’s Camp?, The Journal of Hellenic Studies, 73, 1953, s. 143 vd.

54 Jordanes, s. 104.

55 Zs. Bátky, Attila fö Szálláshelye és Palotájo, Földrajzi Közlemények, 56, 1918, s. 128-135; R. Browning, aynı eser, s. 144-145; E. Gibbon, aynı eser, s. 221.

56 Priskos, s. 40. Attila’nin bu muhteşem sarayının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Priskos’un Onegesius’un sarayını Sirmium’lu bir savaş esirinin inşa ettiğini belirtmesinden dolayı, Attila’nın sarayını da aynı kişinin yaptığı düşünülmüştür. Bununda kimliği belirsizdir. Ayrıca S. Stragowski Slavlar; F. Vámos ise Alanlar tarafından yapıldığını söylemişlerdir. Fakat büyük bir alanı kaplayan sarayın inşa şeklinin Slav, Germen, Hun veya mahallî’mi olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. E. A. Thompson, The Camp of Attila, JHS, 65, 1945, s. 112-115.

57 I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 71.

58 Priskos, s. 53; Jordanes, s. 105 vd.

59 I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 81.

60 I. Bóna, aynı eser, s. 81.

61 O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, s. 74 vd.; I. Tiçeloiu, Über die Nationalität und Zahl der Von Kaiser Theodosius dem Hunnenkhan Attila Ausgelicferten flüchtlinge, Byzantinische Zeitschrift, XXIV, 1924, s. 84-87.

62 Priskos, s. 47; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 168-169.

63 B. Szász, aynı eser, s. 263 vd.; A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602, Oxford, 1973, s. 176-189; I. Bóna, aynı eser, s. 83.

64 Priskos, s. 28-31; H. Schreiber, aynı eser, s. 167 vd.; I. Bona, Das Hunnenreich, s. 87.

65 F. Altheim, Attila Et Les Huns, s. 170-171.

66 Priskos, s. 39-40.

67 C. D. Gordon, aynı eser, s. 104-105; Th. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV, s. 540-541.

68 T. Premier, aynı eser, s. 333-334; B. Szász, aynı eser, s. 270.

69 O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, s. 97-98.

70 E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 124, 133; F. Altheim, Attila Et Les Huns, s. 171; I. Bóna, aynı eser, s. 99.

71 Jordanes, s. 106-107.

72 Priskos, s. 57-58.

73 J. Malalas, A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne, 1986, s. 195-196.

74 Jordanes, s. 110.

75 Jordanes, s. 108; I. Bóna, De la Dacie Jusqu'a Erdöelve L'époque de la Migration des Peuples en Transylvania (271-895), bk. Histoire De La Transylvanie, ed. B. Köpeczi, Budapest, 1989, s. 82-84.

76 A. Thierry, aynı eser, s. 121-124; L. Hambis, Attila Les Huns, s. 81.

77 O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, s. 80-81; N. H. Baynes, Roma and Armenia in the Fourth Century, English Historial Rewiew, 25, 1910, s. 625-643.

78 H. Homeyer, Attila, s. 145-147; C. A. Macartney, Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources, s. 119-122.

79 Prosper Tiro, s. 480; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 175-177; A. Ferrill, The Fall of the Roman Empire, Londra, 1986, s. 148-149.

80 Grégoire de Tours, bk., Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum, I, nesr. W. Arndt, 1885, s. 67-72; H. Homeyer, Attila, s. 143-144.

81 Chronican Paschale, bk. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, nesr. L. Dindorf, Bon, 1832, s. 583; A. Malet-J. Isaac, Histoire Romaine, Paris, 1925, s. 431-432; A. Gibbon, aynı eser, s. 235 vd.

82 Cassiodorus, Variae, bk. Monumenta Germaniae Historica, nesr. Th. Mommsen, XII, Berlin, 1894, s. 157; Jordanes, s. 108-109; A. Thierry, aynı eser, s. 155 vd.; B. Szász, aynı eser, s. 288-290; B. S. Bachrach, A History of the Alans in the West, Minneapolis, 1973, s. 65.

83 H. Homeyer, Attila, s. 150-152; F. Altheim, Attila Et Les Huns, s. 177-178; Jordanes, s. 110; Sidonius, s. 327-330; Prosper Tiro, s. 481.

84 H. Homeyer, Attila, s. 149-150.

85 Eustathius Epiphaniensis, bk. Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, s. 140; Prosper Tiro, s. 482; B. S. Bachrach, aynı eser, s. 66-68.

86 Jordanes, s. 112; Sidonius, s. 330 vd.

87 Jordanes, s. 110-111.

88 H. N. Orkun, Attila ve Oğulları, İstanbul, 1933, s. 71.

89 A. Inan, Tarihte ve Bugün Samanizm, Ankara, 1986, s. 154-156.

90 Jordanes, s. 113-114; E. Gibbon, aynı eser, s. 242 vd.; A. Echkardt, Notes et Documents, Revue des Etudes Hongroises, VI, 1928, s. 105-107; A. Alföldi, Les Champs Catalauniques, REH, VI, 1928, s. 108-111; P. Váczy, Hunlar Avrupa'da, s. 114; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 94.

91 Savaş sırasında iki ordunun dizilişi şu şekilde idi: Hunlar, Attila'nın kumandasındaki ordunun merkezini teşkil ediyordu. Sol cenahta üç kardeş Valamir, Theodemir ve Videmir'in idaresindeki Ostrogotlar; sağda ise Ardarik'in yönetimindeki Gepidler ve diğer kavimler bulunuyordu. Karşı tarafta ise Aetius Romalı kuvvetlerin başında olarak sol kısımda, sağ yanda Ostrogotların karşısında olacak şekilde Vizigotlar, ortada ise Burgundlar, Franklar, Alanlar ve diğer yardımcı kuvvetler yer tutuyordu. Jordanes, s. 113; B. Szász, A Hunok Története Attila Nagykirály, s. 291-296; H. N.

Orkun, aynı eser, s. 70; Th. Mommsen, aynı eser, s. 542-544; C. D. Gordon, aynı eser, s. 105-108; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 179 vd.

92 Johannes De Thurocz, s. 40-44; K. Fischer, Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale, Zürih, 1896, s. 107-109.

93 I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 96-97.

94 E. Démougeot, Attila et Les Gaulois, Mémoires de la Société d'agriculture du département de la Marne, 73, Paris, 1958, s. 7-42; V. De Caen, Attila, Normandie, 1990, s. 24-26.

95 E. Adreoli, Contributo topografico alla battaglia dei catalaunici, Historia, 1927, s. 146-152; P. Váczy, Hunlar Avrupa'da, s. 114-115; H. Schreiber, aynı eser, s. 219 vd. 96 Attila'nın akrabası olduğu söylenen Laudarik'in, onun kayınbiraderi olabileceği de ileri sürülmüştür. Th. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV, s. 542-543; I. Bóna, Das Hunnenreich, s. 97.

97 E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 141-142; E. Stein, Histoire du Bas Empire, I, Amsterdam, 1968, s. 317-337; O. J. Maenchen-Helfen, Die Welt Der Hunnen, s. 104-106.

98 A. Alföldi, Magyarország népei és a Római birodalom, Budapest, 1934, s. 53-57; A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602, s. 192-201.

99 Damaskius, Hunlarla Batı Roma arasında vukû bulan Campus Mauricius savaşını oldukça değiştirerek anlatmıştır. Nitekim Attila'yı Roma'ya kadar ilerletmiş, savaş yeri olarak da Roma önlerini göstermiştir. Oysa bunların hiç biri gerçek durumla ilgili değildir. Buna rağmen verdiği bilgiler, savaşla alakalı insanların şuurunda oluşan değişik duyguları yansıtması bakımından önemlidir. A. Westermann, Damiscii Vita Isidori, Paris, 1862, s125-126; E. A. Thompson, aynı eser, s. 143.

100 Jordanes, 108-114.

101 Prosper Tiros, 482 vd.

102 H. Homeyer, Attila, s. 163; A. Westermann, aynı eser, s. 126 vd.

103 O. Maenchen-Helfen, Huns and Hsiung-nu, Byzantion, 17, 1944-45, s. 239.

104 B. Szász, aynı eser, s. 296-298; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 183-186; L. Várady, Das Letzte Jahrbundert Pannoniens 376-476, Budapest, 1969, s. 42 vd.

105 Historia Nova, MDCCCLXXXVII, s. 26-27; A. Ferrill, aynı eser, s. 150-151; E. A. Thompson, aynı eser, s. 144vd.

106 Jordanes, s. 114; V. De Caen, aynı eser, s. 28-29; F. Altheim, Attila et Les Huns, s. 189; J. Becker, LiudprandiOpera, Leipzig, 1915, s. 75-77.

107 B. Szász, aynı eser, s. 348-349; E. Hutton, Attila and the Huns, Londra, 1915, s. 65 vd.; E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 145-146.

108 Attila'nın Mediolonum (Milan)'daki saraya girdiği zaman; imparatorun tahtına oturup, tâbi kralların imparatora ezik bir vaziyette hediyeler sunduklarını tasvir eden bir fresk gördüğü, bunun üzerine, yanına bir ressam çağırtarak kendisi tahtında oturur ve Doğu ile Batı Roma imparatorlarını küçülmüş, yere kapanacak şekilde bükülmüş, yıllık ödedikleri vergileri sembolize eden paraları çuvallardan ayaklarının ucuna boşaltır halde resim yapmasını emrettiği anlatılmaktadır. A. Thierry, aynı eser, s. 189-205; E. Babelan, Attila dans la Numismatique, Revue Numismatique, 1914, s. 300-312.

109 J. B. Bury, aynı eser, s. 290 vd.; E. Hutton, The Story of Ravenna, s. 55 vd.; D. Sinor, The Cambridge History of Early Inner Asia, s. 195.

110 Jordanes, s. 115; E. A. Thompson, A History of Attila and The Huns, s. 147-148.; V. Padányi, Dentu-Magyaria, Veszprém, 1989, s. 60.

111 A. Thierry, aynı eser, s. 207-214; K. Bierbach, Die Letzten Jahre Attilas, Bon, 1906, s. 48 vd.

112 Attila’nin yakın çevresi, onun istikbalinden korkarak, bir zamanlar Vizigot kralı Alarik’in Roma’ya girmesinden sonra yok olmasını misal göstererek, onu bu seferden vazgeçirmeye çalışmışlardır. Priskos, s. 58.

113 H. N. Orkun, Attila ve Oğulları, s. 79.

114 Attila’nın Roma seferi dönüşünde evlendiği Ildico’nun mensei belirsizdir. En çok Germen yahut Got asıllı olduğu üzerinde durulmuşsa da, kimliği kesin olarak tesbit edilememiştir. Özellikle daha sonraki destan ve efsanelerde ismi ve aslı iyice karışmıştır. Bu arada Attila’nın o devir için bilinmeyen bir hastalıktan mı öldüğü, yoksa gerdeğe girdiği eşi tarafından mı öldürüldüğü meselesi de bilinmemektedir. Yalnız eğer eşi tarafından bir cinayete kurban gitseydi bunun tesirleri çok daha farklı olur ve planlı olması gereken hadise değişik tarihi kaynaklarda mutlaka aksi bulurdu. Bu olay sonraları sadece destanlara yansımıştır. Çünki tarihî ana kaynaklar vakada maalesef suskun ve yetersiz kalmaktadır. B. Szász, A Húnok Története Attila Nagykirály, s. 362-363; E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, s. 148-151; B. Spuler, Geschichte Asiens, Münih, 1950, s. 321; Z. Gombocz, Die Bulgarische Frage und Die Ungarische Hunnensage, Ungarische Jahrbücher, I, 1921, s. 173 vd.; Fr. Klaeber, Attila’s and Beowulf’s Funeral, Publications of the Modern Language Association of America, XLII, 2, 1927, s. 257-258.

115 Priskos, s. 47; K. Fischer, aynı eser, s. 112-113; E. Herzfeld, Zoroaster and his World, Princebon, 1947, s. 78; H. Schreiber, aynı eser, s. 270 vd.

116 Jordanes, s. 123-124; O. Maenchen-Helfen, The Legend of the Origin of the Huns, Byzantion, XVII, 1945, s. 244-245.

117 Priskos, s. 61.

118 Jordanes, s. 124-126; B. Von Arnim, Bemerkungen Zum Hunnischen, Zeitschr. F. Slav. Philologie, 1936, s. 100 vd. I. Bóna, Attila'nin definінde üç ayrı tabut kullanıldığına dâir Jordanes'in kaydının, Yunancadan Latinceye hatalı tercüme ve yanlış tefsir edilmeden kaynaklandığını söylemiştir. Das Hunnenreich, s. 204vd.

119 A. Mócsy, Még egyszer Attila Sirjáról, Arch. Ért., 114-115, 1987-88, s. 243-244.

120 Jordanes, s. 105-106.

121 Priskos, s. 48-49.

AHMETBEYOĞLU, A., Grek Seyyahı Priskos (V. asır)'a Göre Avrupa Hunları, İstanbul, 1995.

——, "Sihirli Geyik" Efsanesi, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, 1995.

AKKAYA, Ş., Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri, DTCFD, II, 4, 1943-44.

ALFÖLDİ, A., Funde Aus Der Hunnen Zeit Und İhre Ethnische Sonderung, Archaelogia Hungarica, IX, 1932.

——, Les Champs Catalauniques, REH, VI.

ALTHEIM, F., Attila Et Les Huns, Paris, 1952.

——, Geschichte Der Hunnen, I, Berlin 1959; II, 1960; III, 1961; IV-V, 1962.

ALTHEIM, F. -F. Stıehl, Das Erste Auftreten Der Hunnen, Baden-Baden, 1953.

ALTHEIM, F. -H. V. Haussig, Die Hunnen in Osteuropa, Baden-Baden, 1958.

Ammianus Marcellinus, III, Books XXVII-XXXI, Excerpta Valescona, J. C. Rolfe, Londra, 1939.

BABELON, E., Attila dans la Numismatique, Revue Numismatique, 1914.

BAŞTAV, Ş., Attila'nın Hayatı ve Ölümü, Türk Kültürü, sayı I, 1962.

BÁTKY, Zs., Attila fö Szálláshelye és Palotájo, Földrajzi Közlemények, 46, 1918.

BENZING, J., Das Hunnısche Donaubolgarısche und Wolgabolgarısche, Phılologıae Turcıcae Fundamenta, I, 1959.

BİERBACH, K., Die Letzten Jahre Attilas, Bonn, 1906.

BÓNA, I., Das Hunnenreich, Stuttgart, 1991.

BORNES, T. D., Patricii Under Valentinian III, Phoenix, 24, 1975.

BRADY, C., The Legend of Ermanaric, Berkeley, 1949.

BROWNING, R., Where Was Attila's Camp?, The Journal of Hellenıc Studıes, 73, 1953.

BUCHWALD, W. -A. Hohlweg-O. Prinz, Tusculum Lexikon, München, 1982.

BURY, B., History of the Later Roman Empire, London, 1923.

CAFEROĞLU, A., Eski Türk Dili Tarihî, İstanbul, 1984.

CASSİODORUS, Variae, bk. Monumenta Germaniae Hıstorica, neşr. Th. Mommsen, XII, Berlın, 1894.

Chronicon Paschale, bk. Corpus Scriptorum Hıstorıae Byzantinae, neşr. L. Dindorf, Bon, 1832.

Claudıı Ptolemaeı, Geographıa, Paris, M DCCCLXXXIII.

CROKE, B., Anatolius and Nomus: Envoys to Attila, Byzantinoslavıca, 42, 1981.

——, Evidence for the Hun Invasıon of Thrace in A. D. 422, G. R. Byzstudies, 18, 1977.

Damascii Vita Isidori, ed. A. Westermann, Paris, 1862.DARKÓ, J., Bölcs Leó Taktikájának Hitelessége, Budapest, 1915.

DE BOOR, H., Tarihte, Efsanede ve Alman Kahramanlık Destanlarında Attila, Ankara, 1981.

DE CAEN, V., Attila, Normandie, 1990.

DE LEPPER, J. L. M., De Rebus Gestis Bonifati, Comitis Africae et Magistri Militum, Tilburg 1941.

DÉMOUGEOT, E., Attila et Les Gaulois, Mémoires de la Société d’agriculture du département de la Marine, 73, Paris, 1958.

DİNDORF, L., Historici Graeci Minores, I, Lipsiae, 1870.

DOERFER, G., Zur Sprache Der Hunnen, CAJ, 17, 1973.

ECKHARDT, S., Efsanede Attila, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982.

ERDEM, S., Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine, Sanat Tarihî Araştırmaları Dergisi, 8, 1990.

Eunapıus Sardianus, neşr. C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, Paris, 1851.

Eustathıus Epıphanıensıs, bk. Fragmenta Hıstorıcorum Graecorum.

Excerpta De Lagationibus, ed. C. De Boor, s. 121-155, 575-590, Berolini, 1903.

FEHÉR, G., Attila’s Sohn: Irnik, Ungarische Jahrbücher, XV, 1935.

FERRILL, A., The Fall of the Roman Empire, Londra 1986.

FETTİCH, N., Hunlar zamanına ait olup Szeged-Nagyszéksòs’da bulunan prens mezar buluntusu, II, TTKZ, İstanbul, 1943.

——, Hunların Arkeolojik Hatıraları, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982.

GARAM, E. -KISS, A., Népvándorlás Kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban, Budapest, 1992.

GİBBON, E., Roman Empıre, I, 1764.

——, Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihî, 2-3, İstanbul, 1987-1988.

GORDON, C. D., The Age of Attila, Ann Arborr, 1960.

GRÉGOİRE de Tours, bk., Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum, I, neşr. W. Arndt, 1885.

HAMBİS, L., Attila Et Les Huns, Paris, 1971.

HARHOİU, R. -P. Diaconescu, Hunnische Kessel aus Muntenien, Dacia, 28, 1984.

HARMATTA, J., A Hun Birodalom Felbomlása, I. A Hun társadalom Attila korában: A Magyar Tudomànyos Akadémia társadalm-történeti tudományok osztályánok közleményei II, 2, 1952, s. 147-192.

——, L’apparion des Huns en Europe Orientale, Acta Antiqua Hung., 24, 1976.

——, The Golden Bow of the Huns, AAH, I, 1952.

——, The Dissolutian of the Hun Empıre, I. Hun Society in the Age of Attila, Act. Arch. Hung., 2, 1952.

HAUSSIG, H. V., Über Die Bedeutung Der Namen Hunnen Und Awaren, Ural-Altaische Jahrbücher, 47, 1975.

——, Das Problem Der Herkunft Der Hunnen, Materialia Turcica, 3, 1977.

HÓMAN, B., A Magyar Hún-Hagyomány és Hún-monda, Studium, 8, Budapest, 1925.

HOMEYER, H., Attila, Berlin, 1951.

Ioannes Antıocheus, bk. Fragmenta Hıstoricorum Graecorum, V, 1870.

Iordanes, Romana et Getica, (neşr. Th. Mommsen), Berolini, 1882.

Johannes De Thurocz, Chronıca Hungarorum, Budapest, 1985.

JONES, A. H. M., The Later Roman Empire 284-602, Oxford, 1973.

KAFESOĞLU, İ., XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları, İstanbul Enstitüsü Dergisi, III, 1957.

KISZELY, I., Honnan Jöttünk? Budapest, 1992.

KLAEBER, Fr., Attila's and Beowulf's Funeral, Publications of the Modern Language Association of America, XLII, 2, 1927.

KLUGE, F., Der Tod des Attila, Eine altgermanische Dichtung, Deutsche Rundschau, 146, 1911.

KOVRIG, I., Hunnische Kessel aus der Umgebung Von Vàrpalota, Folia Archaeologica, 23, 1972.

KRAPPE, A. C., La Légende de la naissance miraculeuse d'Attila, Roi des Huns: Moyen-Áge, III, 2, 1931.

LÀSZLÓ, Gy., A Hún aranyij jelentösége, MTA II. Oszt. Közl. 3, I, 1, 1951.

——, Die Bewaffnung der Hunnen, RGA, 2, 1973.

LİGETİ, L., Attila Családfája, Veszprém, 1926.

——, Attila Hunlarının Menşei, bk. Attila ve Hunları, (Türk. terc. Ş. Baştav), Ankara, 1982.

LİNDNER, R. P., Nomadism Horsus and Huns, Past and present, 92, 1981.

MACARTNEY, C. A., The end of the Huns, Byzantinısch-Neugrıechısche Jabrbücher, 10, 1932-1934.

——, Studies On the Earliest Hungarıan Hıstorıcal Sources, Oxford, 1951.

MAENCHEN-HELFEN, O. J., The Date of Ammianus Marcellinus Last Books, AJP, 76, 1955.

——, Akatır, CAJ, XI, 4, 1966.

——, Die Welt Der Hunnen, Wien-Köln-Graz, 1978.

MAKTE, A. -J. Isaac, Histoire Romaıne, Paris, 1925.

MALALAS, A Translation by Elızabeth Jeffreys, Mıchael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne, 1986.

Marcellinus Comes, Chronicon, Chronica Minora, II, Th. Mommsen: MGH. AA. XI. 2. Berolini 1894.

Martinus Dorpıus Oratıones, neşr. I. Ijsewıjn, Leipzig, 1986.

McGOVERN, W. M., The Early Empires of Central Asia, Chapel Hill-North Carolina 1939.

Menander Protector, bk. Fragmenta Hıstoricorum Graecorum, IV, neşr. C. Müller, Paris, 1851.

MÓCSY, A., Még egyszer Attila Sirjáról, Arch. Ért., 114-115, 1987-88.

MOMMSEN, Th., Gesammelte Schriften, IV, Berlın, 1906.

Monumenta Germaniae Historica, neşr. Th. Mommsen, Berlin, 1840.

MORAVCSIK, Gy., A Húnok Taktikájához, Körösı Csoma-Archıvum, I, 1921-1925.

——, Attila és Buda, Egy. Phil. K., 1926.

——, Byzantinoturcica, I-II, Berlin, 1958.

——, Attilas Tod in Geschichte Und Sage, Studıa Byzantina, Budapest, 1967.

MORI, M., Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri, Belleten, XLVII, 1983-84.

MÜLLER, C., Fragmenta Hıstoricarum Graecorum, IV, Paris, 1851; V, Paris, 1870.

NÉMETH, Gy., A Honfoglaló Magyarság Kıalakulása, Budapest, 1930.

——, Attila ve Hunları, Ankara, 1982.

NEOGOE, M., Üç Bozkırlı, (Türk. terc. M. Ülküsal) İstanbul, s. 25-26.

NESTOR, J. -C. s. Nicolaescu-Plopsor, Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei, Germania, XXI, 1937.

OBOLENSKY, D., The Byzantine Commonwealth, Londra, 1974.

Olympıodorı Thebaeı, neşr. C. Müller, Fragmeta Historicorum Graecorum, IV, Paris, 1851.

ORKUN, H. N., Attila ve Oğulları, İstanbul, 1933.

PÁDÁNYI, V., Dentu-Magyarıa, Veszprem, 1989.

PÁRDUCZ, M., Archäologische Beiträge Zur Geschichte Der Hunnenzeit in Ungarn, Acta. Arc. Hung. 11, 1959.

PAULER, Gy., A Magar Nemzet Története Szent Istvánıg, Budapest, 1900.

PIGULEVSKAYA, N., Note Sur Les Relatıons De Byzance et Des Huns Au VI's., Revue Des Etudes Sud-Est Europeenn, VII, 1969.

PREMIER, T., Histoire Du Bas Empıre, 1968.

PRİTSAK, O., Ein Hunnisches Wort, ZDMG, 104, 1954.

——, Der Titel Attila, Festschrift für Max Vasmer, Berlın, 1956.

——, The Hunnic Language of the Attila Clan, HUS, VI, 4, 1982.

PROCOPIUS, Corpus Scrıptorum Hıstorıae Byzantinae, G. Dındorf, Bonn, I-III, 1833-1838.

——, (Türk. terc. O. Duru), Bizans'ın Gizli Tarihî, İstanbul, 1990.

Prosper Tiro, Epidoma Chronicon, Chronico Minora, I, bk. Monumenta Germania Hıstorıca, AA. IX, Th. Mommsen, Berlın, 1891.REYNOLDS, R. L. -R. S. Lopez, Odoacer: German or Hun?, Amerıcan Hıstorıcal Review, 52, 1946.

RUNCIMAN, St., Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler, Belleten, 7, 1943, s. 46.

SÁGI, K., Hunkorı Sír Keszthely, Arch. Ért., 82, 1955.

SALAMON, F., A Hunok és Pannónia 380-440 ig, Századok, XVI, 1882.

——, Hol Volt Attila Föszállása?, Századok, 15, 1881.

SALVİANUS, bk. Monum. Germ. Auct. Ant., neşr. C. Halm, I, Berlın, 1877.

SANDOR, T., Germania, Budapest, 1969.

SCHAFRON, E., Zur Geschichte Der Hunnen in Europa, Welt als Geschichte, 17, 1957.

SCHMİDT, L., Mundiacum Und Das Burgunderreich am Rhein, Germenia, XXI, 1937.

SCHNEIDER, H. -R. Wısnıewskı, (Türk. terc. İ. Sarı), Alman Kahramanlık Destanları, İzmir, 1992.

SCHRAMM, G., Hunnen, Pannoniaiaier Germanen, Balkanologie, 11, 1975.

SCHREİBER, H., Die Hunnen, München, 1978.

SCHRÖDER, E., Die Leichenfeier für Attila, Zeitschrift für Deutsches Altertum, LIX, 1922.

SINOR, D., Autour d'une migration du Peuples au V. Siecle, Journal Asiatique, 235, 1946-47.

——, Autour d'une Migration du Peuples au V Siecle, Inner Asia And Its Contacts With Medieval Europe, London, 1977.

——, Inner Asia And Its Contacts With Medıeval Europe, Londra, 1977.

——, The Hun Period, Editör D. Sinor, The Cambridge History of Early İnner Asia, Sdney 1987.

——, The Cambrıdge History of Early Inner Asia, Cambrıdge, 1990.

Sidonius Appolinaris, Epistulae et Carmina, bk. Monumenta Germaniae Historica, neşr. Leutjohann, VIII, Berlin, 1887.

Sozomenos, ecclesıaıtıca Hıstorıa, R. Hussey-R. Barrow, I-III, Oxford, 1860.

STEIN, E., Histoire du Bas Empıre, I, Amsterdam, 1968.

SZASZ, B., A Húnok Története, Attila Nagykıraly, Budapest, 1943.

SZEREMLEİ, S., Attila Székhelye H. -M. -Vásárhely Hátárában Volt, Századok, 32, 1898.

TAKÁTS, Z., Catalaunischer Hunnenfund und Seine Ostasiatischen Verbindungen, Acta Orientalia, V, 1955.

THEOPHANES, Chonogrophia, bk. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II, neşr. I. Classen-I. Bekker, Bon, 1839.

THIERRY, A., Histoire D'Attila, et de ses successeurs I-II, Paris, 1865.

THOMPSON, E. A., The Camp of Attila, JHS, 65, 1945.

——, The Isaurians Under Theodosios II, Hermathena, 68, 1946.

——, A History of Attila and The Huns, Oxford, 1948.

TİÇELOİU, I. Über die Nationalität und Zahl der Von Kaiser Theodosios dem Hunnenkhan Attila Ausgelieferten Flüchtlinge, Byzantinische Zeitschrift, XXIV, 1924-1929.

TOMKA, P., Der Hunnische Fürstenfund Von Pannonhalma, Act. Arc. Hung., 38, 1986.

——, A Steppei Temetkezési Szokasok Sajátos Változata A Hun halotti Áldozat, Arrabona, 22-23, 1986.

TÓTH, E., Valeria Media, Acta Arch. Hun., 41, 1989.

TROPLONG, E., La diplomatie d'Attila, Revue d'Histoire diplomatique, XXII, 1908.

TURAN, O., Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1981.

TWYMAN, B., Aetius and the Aristocracy, Hıstorıa, 19, 1970.

URFALI MATEOS, Vekayi-Nâmesi (952-1136), (Türk. terc. H. B. Andreasyan), Ankara, 1962.

VÁCZY, P., Hunlar Avrupa'da, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982.

VÁRADY, L., Das Letzte Jahrhundert Pannonias 376-476, Budapest, 1969.

VASİLİEV, A., The Goths in the Crimea, Cambridge, 1936.

——, (Türk. terc. A. M. Mansel), Bizans İmparatorluğu Tarihi, 1, İstanbul, 1943.

VÉGH, K. M., Hol Van A Nedao Folyó, Századok, XXXIX, 1905.

VON ARNİM, B., Bemerkungen Zum Hunnischen, Zeitschr. F. Slav. Philologie, 13, 1936.

VON GABAİN, A., Hun-Türk Münasebetleri, II. TTKZ, İstanbul, 1943.

WAITZ, G., Der Kampf der Burgunder und Hunnen, Forschungen zur Deutschen Geschichte, 1, 1863.

WILLAMSON, G. A., Procopıus The Secret History, Middlesex, 1966.

WİLKES, J., A Pannonian Refugee of Qualitiy et Salona, Phoenix, 26, 1972.

WOLFRAM, H., History of The Goths, California, 1987.

YUSUFOĞLU, H., Macarlar'da Hun-Macar Akrabalığı Geleneği, Türk Kültürü, Sayı 387, 1995.

ZACHARİAE, C. E., A Lingenthal, Jus Graeco-Romanum I-VII, Lipsiae, 1856-1881.

Zosimus, Historiae, IV, neşr. L. Mendelssohn, Leipzig, 188.

Kafkasya'da Hunlar / Doç. Dr. Tarık Dostiyev [s.921-927]

Bakû Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Türkler, ilkin Orta Çağ Kafkasya'nın siyasi, etnik ve kültürel hayatında aktif rol almalarıyla bölgede cereyan eden etnik süreçlerde önemli bir yere sahipti. Yazılı kaynaklara dayalı araştırmalar yapmış olan tarihçiler, Hunların, Kuzey Kafkasya'ya ve Hazar sahiline göçlerini ve Kafkasya'da önemli askeri-siyasi güce dönüşmelerini sosyo-ekonomik ve kültürel hayatta hakaret gibi kabul ederek dağıntı ve yağmacılığın boyutlarının had safhaya ulaştığını yazarak alışılagelmiş bir hatayı tekrarlamaktadırlar. Oysa arkeolojik araştırmalar, Hazar sahili ve Kuzey Kafkasya bölgelerinde toplu yağmacılığın ekonomik durumun çöküş nedeni olmadığını göstermektedir. İster Dağıstan, isterse de Kuzeydoğu Azerbaycan arazilerinde yapılmış arkeolojik araştırmalar tam tersi IV-VII. yüzyıllarda ekonomik ve kültürel yükselişi ispatlamaktadır.1

Hunların Kafkasya'ya gelişi yazılı kaynaklarda milat öncesine tesadüf etmektedir. Bulgarlar, Kafkasya'da meskunlaşmış ilk Hun boyu olmuşlar. Protobulgarların Kafkasya'da yerleşmesi konusunda IV. yüzyılın Süryani yazarı Mar Apas Katina: "milattan önce, Bulgarların Kafkasya sıradağlarındaki topraklarında büyük karışıklıklar yaşandı. Onların büyük çoğunluğu ayrılıp bizim topraklara geldiler. Koh'un güneyindeki verimli topraklara yerleşerek uzun yıllar orada yaşadılar".2

II. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi Dionisi Parieget, Hazar Denizi'nin batı sahili boyunca meskunlaşmış boylardan söz ederken kuzeyden güneye İskit, Hun, Kaspi, Alban, Kabusileri, onları takiben ise Mardları, Girkanları ve Tapirleri gösteriyor.3 Bu da II. yüzyılın ortalarında Hazar Denizi'nin batı kıyılarında, Albanların kuzeyinde Hunların yaşadıkları görülmektedir.

Hunların Kafkasya’da yerleşmesine dair bir başka önemli bilgiye ise II. yüzyılın başka bir Yunan alimi Klavdi Ptolemey’in eserinde rastlanmaktadır.[4]

Yazılı kaynaklar, III-IV. yüzyıllarda Kafkasya’nın askeri ve siyasi tarihinde Hunların önemli bir rol üstlendiğini göstermekteler. Onlar, bu dönemde artık bölgenin önemli gücü olarak varlıklarını ispatlamışlardı. V. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçisi III. yüzyılın başlarında Hazar’ın batı sahillerinde meskunlaşmış Hunların İran’da baş vermiş hadiselere aktif bir şekilde katıldıklarını özellikle vurguluyor. Sonuncu Parfiya şahı V. Artaban’ın ölümü ve yeni Sasaniler sülalesinin banisi Ardeşir’in İran’da hakimiyet kurduktan sonra Arşakiler sülalesinden olan Hosrov Şah “Fars toprağına baskın için Alban ve İberlerden asker topladı, Alan kapılarından ve Çor (Derbent) istihkamlarından Hunları çağırdı”.[5]

İlkin Orta Çağ’da Kuzeydoğu Azerbaycan’ın önemli stratejik bölgelerinden olan Çor veya Çola eski Türk menşeli Çol boyu ile bağlıydı.[6]

IV. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar’ın batı sahillerinde meskunlaştıkları kesinlik kazanan Hunların, Azerbaycan arazilerine yaptıkları akınlar ta Mil Düzü’ne kadar ilerlemiştir.[7]

Gürcü salnamesinin verdiği bilgilere göre Hunlar, IV. yüzyılın 30’lu yıllarında İberiya ve Ermenistan’la ittifak yaparak hem Kafkasya’da Sasanilerin saldırılarının karşısını almış, hem de Fars topraklarına baskınlar düzenlemişlerdir.[8] Kaynağın verdiği diğer bilgiye göre IV. yüzyılın birinci yarısında Kartli III. Marian, Derbent yakınlığında Kafkasya’nın dağ halklarına yardım gösteren ”Hazarlar”la savaşmıştır.[9] Burada Hazarlar olarak belirtilen bu boy muhtemelen Hunlardır. Çünkü Hazarların Derbent sınırlarında sahneye çıkmaları sonraki yüzyıllara ait bir olaydır. Gürcü salnamesinin verdiği bilgilere dayanarak IV. yüzyılda Hunların Kafkasya’nın Hazar boyu topraklarında meskunlaştığını ve onların güney

sınırlarının Derbent geçidinden başlayarak güneye doğru uzandığı söylenebilir.

Bazı âlimler Kafkasya'daki "Hun ülkesinden", Hunların meskunlaştığı araziden söz ederken, bu devletin Derbent'in kuzeyindeki çölleri de sınırları içine aldığını söylemekteler.10

Amma yazılı kaynakların ve arkeolojik bilgilerin karşılaştırmalı araştırılması sonucu elde edilen verilere dayanarak Hunların, Derbent'ten de güneye, Beşparmak Dağı sınırlarına kadar Hazar boyu topraklarda yaşadıklarını söyleyebiliriz. V. yüzyılın Ermeni tarihçisi Favstos Buzand IV. yüzyılın 30'lu yıllarında vuku bulmuş olaylar hakkında verdiği bilgilerde, Derbent'in güneyindeki topraklarda da Hunların çoğunluk oluşturduklarını göstermektedir. Bu kaynakta, 337 yılında Maskut şahı Sanesan'ın önderliğinde "çok sayılı Hun ordularının" Ermenistan'a baskın yaparak onun başkenti Valarşapat'ı tuttuğu ve bir yıl burada hüküm sürdüğü anlatılır.11 Alban, tarihçi Moisey Kalankatuklu'nun eserinde bu hükümdar Sanatruk adıyla geçmektedir.12 Bilindiği gibi, Maskutlar (Massagetler) milattan sonra ilk yüzyıllarda Müşkür Düzü'nde (bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Haçmaz bölgesi) kendi devletlerini kurmuşlardır.13 Bu Şahlığın sınırlarıyla ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kimi bilim adamları, Maskut Şahlığı'nın güney sınırlarının Kür Nehri, kimileri Gilgilçay veya Beşparmak Dağı, kimileri ise Velveleçay olduğunu kanıtlama çabası içindedirler. Kuzey sınırlarıyla ilgili ise Samurçay veya Derbent şehrinin olması konusunda çelişkili fikirler öne sürülmektedir.14 Favstos Buzand Maskut Şahlığı'nın sınırları hakkında kesin bilgi vermese de onun deniz kıyısında yerleşen bir ülke olduğunu bildirmektedir.

Ermenice "Maskut", Arapça "Maskat"a uygun gelen "Müşkür" hem de Massaget adı ile bağlıdır. Yazılı kaynaklar ve toponomik bilgiler araştırıldığı zaman Haçmaz ve kısmen de Gusar bölgelerini kapsayan

Müşkür Düzü'nün Maskut Şahlığı sınırları içinde olduğunu söylemek zor olmasa gerek. Maskut Şahlığı'nın kuzey sınırları hakkında bilgi edinmek için Alban tarihçisi Moisey Kalankatuklu'nun eserinden yararlanabiliriz. Tarihçinin, "Yelisey'in Doğuyu (Albaniya'yı) kendi serencamına alır. Güdsden ayrılıp İran'a gider ve oradan Ermenilerin gözünden kaçarak Maskut toprağına geçer. Çola'da kendi tebliğine başlar".15 Cümlelerine dayanarak Maskut Şahlığı'nın kuzey sınırlarının ilk dönemlerde Derbent'e kadar uzandığını, fakat daha sonraki dönemlerde Samur Nehri ile sınırlandığını söyleyebiliriz.

Hunlar, Maskut Şahlığı'nın askeri, siyasi ve etno-kültürel hayatında önemli yer tutmaktadır. Bazı kaynakların Maskut Şahlığı'nı "Masaha-Hunların ülkesi" adlandırmaları hiç de tesadüf değildir.16 Buradan, IV. yüzyılda Hunların yerleştiği arazinin Derbent'le sınırlı kalmadığını, güneyde Velveleçay'a ve Beşparmak Dağı'na kadar uzanmış olduğu kanısına varabiliriz. Maskut Şahlığı'nın önemli merkezlerinden birinin harabeliklerinin Müşkür Düzü'nde bulunmuş olması ve çevredeki ondan fazla tepeden birini yerli halkın "Huna Tepe" olarak adlandırmaları Hunların bu bölgede yaşadıklarına dair önemli bir bilgidir. Yapılan arkeolojik kazılar, daha miladın ilk yüzyıllarında burada şehir tipi yerleşim biriminin salındığını kanıtlamaktadır. İlkin Orta Çağ'da daha da gelişmiş, sınırlarını genişletmiş, nüfusunu arttırmış olan bu yerleşim biriminde hareketli bir yaşam olmuştur. O, Müşkür Düzü'nün en büyük ticaret ve kültür merkezine çevrilmişti. Dönemi yansıtan bu kültür Hun maddi kültürünün karakteristik özelliklerini de taşımaktadır.

Böylece, ister yazılı kaynaklar, isterse de arkeolojik bulgular, Hunların IV. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yaşadıklarını kanıtlamaktadır.

Hunların, 371 yılında Kuzey Kafkasya'dan Tuna'ya göç etmelerine rağmen Kafkasya'nın askeri ve siyasi tarihindeki etkileri hâlâ sürmekteydi. 395 yılında Tuna Hunları, Kafkasya ve Ön Asya'ya büyük bir yürüyüş yapmışlar. İlkin Orta Çağ kaynaklarından yararlanan Orta Çağ yazarı Bar-Ebrey, "Selevk erasının 708 yılında (miladi 396-397 yılı) Hunlar Suriya ve Kappadokiya'nın Rum eyaletlerini ele geçirip yağmaladıktan sonra halk orayı terk etmiştir."17

Ön Asya'da soygunlar yaparak külli miktarda ganimet ele geçiren Hunlar Hazar boyu Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinden geçerek Tuna'ya geri döndüler.

Tarihçi Yusif Caferov'un araştırmalarına göre 395-466 yıllarında Hunlar, Kafkasya tarihinin ikinci dönemini oluşturmakta ve bu dönem Onogurların aktifliği ile tarihte bilinmektedir.18

V. yüzyıl Ermeni tarihçi Yegişe'nin eserinde Hunların Kafkasya'daki faaliyetlerine dair bilgiler yer almaktadır. O, eserinde Hun-Bulgar boylarını Haylandur diye adlandırır. Ermeni yazar, Hun boyalarının meskunlaştıkları Hazar boyu çölleri "Hunların vilayeti", Haylandurların toprakları olarak adlandırmakta19 Derbent istihkamlarından ise kaynakta "Hun kapıları" diye söz etmektedir.20

Bizans tarihçisi ve diplomatı Prisk, Kafkasya bölgesindeki Hun boylarından söz ederken Ugorların, Sarugurların, Onogurların adını çekmektedir.21

Haylandur etnonimine sadece Yegişen'in eserinde tesadüf olunur. Ermeni yazar, "haylandur" derken muhtemelen Onogurlardan söz etmek istemiştir.

V. yüzyılda Kafkasya'nın askeri-siyasi durumunda Hunların egemenliği, Hazar Denizi'nin batı sahilleri boyu topraklarda Türk boylarının çoğunlukta olmaları, Hunların Sasani İmparatorluğu'na yaptıkları baskınların

sıklaşması, Türk silahının vahimliği Sasani şahlarını Kafkasya Albaniyası'nın kuzeydoğusunda, Büyük Kafkasya Dağları'nın Hazar Denizi yakınlarındaki beş bölgede dağ geçitlerinde savunma amaçlı yüksek duvarlar (set) yapmak zorunda bıraktı. Dar geçitleri kapatmakla Hunların güneye ilerlemelerini durdurma amacı güden bu yüksek duvarların yapılması Sasani Şahları II. Yezdegird, Firuz, I. Kubad ve I. Hosrov Anuşirevan'ın hakimiyetleri döneminde, yüzyıldan fazla zaman almıştır. Onlardan Derbent, Gilgilçay, Beşparmak büyük önem taşımaktaydı. İlk önce Derbent ve Beşparmak duvarları yapılmıştır. Alban tarihçinin eserinden artık 450-451 yıllarındaki antisasani isyanı zamanı bu duvarların varlığı belli olmaktadır.22

Fakat bu büyük setler, Türk bahadırlarını durdurmak için yetersizdi. 452 yılında Haylandurlar, Albaniya'daki Sasani ordusunu mağlup ederek, Rum'a kadar ilerlemiş, Rum'dan, Ermenistan'dan, İberiya'dan ve Albaniya'dan büyük miktarda ganimetler elde etmişlerdi.23 V. yüzyılın sonunda Sasani sarayındaki çekişmelerden yararlanan Alban hükümdarı Vaçe, Sasani hükümdarı Firuz Şah'a karşı mücadele başlatmıştır. Sasani şahı, Albaniya'daki hakimiyetlerini kaybetmemek için Hunların desteğine ihtiyaç duymuş ve Sasanilerin tahrikiyle 461-463 yıllarında Hunlar (Haylandurlar) savaşa katılarak Albanları yenilgiye uğratmışlardır.24

V. yüzyılın 60'lı yıllarında Kuzey Kafkasya'nın askeri-siyasi ve etnik durumunda esaslı değişiklikler meydana gelmiştir. Avarların sıkıştırdıkları Sabirler veya Suvarlar Batı Sabir'den Kafkasya'ya göç ettiler. Onlar burada diğer Hun boyları, Saragur ve Onogurlarla karşılaştılar. Bizans tarihçisi Prisk, Sabirlerin baskısına maruz kalan Saragur, Ogur ve Onogurların 463 yılında müttefiklik meramı ile İmparator sarayına elçi gönderdiklerini özellikle belirtmiştir.25 V. yüzyılın 60'lı yıllarında Kafkasya'daki Hun

boyları, Sabirler başta olmak üzere yeni, güçlü hakimiyetlerini kurmuşlardır. Sabirlerin veya Suvarların Kafkasya'ya birkaç akını olmuştur. Savir, Sabir etnokonu daha I. yüzyılın Yunan coğrafyacısı Strabon tarafından kayda alınmış ve onların topraklarının Hazar Denizi ile Don nehri arasında yerleştiği belirtilmiştir.26 Yusif Caferov, yazılı kaynaklara dayanarak Sabirlerin Kafkasya'ya akınlarını üç farklı merhaleye ayırmaktadır. Birinci merhale I. yüzyıldan V. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar olan ve daha Sabirlerin Kuma ve Terek nehirleri arasında yaşadıkları dönemi kapsamaktadır. İkinci merhale Sabirlerin Derbent geçidi istikametinde güneye doğru hareketleriyle devam eden V. yüzyılın 60'lı yıllarından VI. yüzyılın ilk yıllarına kadarki dönemi kapsamaktadır. Üçüncü merhale ise VI. yüzyılın başlarından itibaren Sabirlerin güçlü bir toplum oluşturarak Derbent'in güneyindeki topraklarda hakimiyetlerini güçlendirme çabalarıyla, Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde Hunların çok önemli bir yer edinmeleriyle sonuçlanmaktadır.27

Kaynaklar, VI. yüzyılın başlarında Hunların Bizans İmparatorluğu ile müttefikliğini göstermektedir. Bizans tarihçisi Kayseriyeli Prokopi, İmparator Anastasi'nin arkadaşı, Derbent'in hakimi Ambazuk hakkında önemli bilgiler vermektedir.28

502 yılında Bizans İmparatorluğu ile Sasani Devleti arasında uzun süren savaş başlar ve Sabirler kimi zaman bu, kimi zamanda diğer tarafı destekleyerek askeri operasyonlara katılırlar. 502 yılının Ağustos-Eylül aylarında Hunlar (Sabirler) Sasaniler tarafından Bizans'a karşı savaşarak Fedesiopol'u ele geçirip yağmalar, Apadana, Edessa, Harram şehirlerini de ele geçirmeye çalışırlar.29

Bizans diplomasisi tüm olanakları kullanarak Hun-Sasani ittifakını bozarlar. 503 yılının sonbaharında Sabirler, Sasani askerlerinin koruduğu Derbent geçidinden geçip Albanya üzerine yürürler.

Bizanslıların bu yürüyüşteki tahrik edici rolleri kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Bizans tarihçisi Ritor, Şah I. Kubad'ın yürüyüşün sebebini sorduğu zaman Hunların ona: "Rum imparatorunun elçiler göndererek sizinle ittifakı bozduğumuz takdirde bize vereceği haracı arttıracak. Şimdi ya Rumların teklif ettiği haracı ödersiniz yeniden müttefik oluruz ya da bu savaşı kabullenirsiniz." dediklerini yazmaktadır.30

Hunların bu yürüyüşü Sasaniler Devleti için büyük tehlike olduğunu anlayan Şah I. Kubad Mezopatomya'da, Fırat nehri kıyısındaki askeri operasyonları durdurarak esas askeri birliklerini kuzeydoğuya, Kafkasya'ya yöneltir. Spahbed Şapur'un komutasında 12 bin kişilik süvari birliği Sabirleri Mil, Muğan ve Şirvan düzlerinden kuzeye doğru püskürtmeyi başarırlar. 504 yılının Nisan ayında ise Hunlarla savaşa Şah'ın kendisi de katılır. Şah I. Kubad, bütün askeri birliklerini Sasani Devleti için büyük tehlike oluşturan Hunlara karşı çevirir. 505 yılında Bizans İmparatorluğu ile barışı sağlayan Sasanilerin Sabirlerle savaşı 508 yılına kadar devam eder. Sasani ordusu, gergin askeri operasyonlar sonucu Sabirlerin esas güçlerini Derbent geçidinden kuzeye sıkıştırarak geçidi geri alır.31

Bu olaylardan sonra Albanya'da hakimiyetini sağlamlaştırmak, Hazar boyu geçidi elde tutmak için Sasani şahı I. Kubad Derbent'te büyük bir seddin yapımını başlatır. Aynı zamanda güneyde Gilgilçay ve ikinci Beşparmak setlerinin de temelini atar. Bu setlerin yapımı I. Hosrov Anuşiravan hakimiyeti döneminde biter. IX. yüzyıl yazarı Ahmet Balazuri, "Ülkelerin Fethi" kitabında"…Anuşiravan seddini bitirmek için çalıştı. Bu seddin denize birleşen kısmı kaya ve kurşundandı. Eni 300 dirsek olan bu set dağların zirvesine kadar uzamaktaydı. O daha sonra gemilerle taşlar getirilmesini ve denize dökülmesini emretti. Suyun üstüne kadar taşlar doldurulduktan sonra onların üzerinde denizin içine doğru üç mil uzanan bir set yaptırdı.32

Derbent savunma sistemi, Hazar kıyısında düzlük bölgedeki dar geçidi kapatan Derbent kalesi ve yüksek, ormanlık dağlar boyunca uzanan dağbarıdan oluşmaktaydı. Mehşur Arap coğrafyacısı Mukeddesi, Derbent setlerinden bahsederken: “Dağdan denizin ortalarına dek üstünde kale burçları olan duvar çekildiğini” belirtmektedir.33

Deniz seviyesinden 350 metre yükseklikte, Calğan dağ silsilesinin Hazar Denizi’ne doğru sonuncu tepe üzerinde inşa edilen İçkale, denizi, dar geçitleri ve çevre bölgelerin denetimi ve stratjik açıdan Derbent savunma sisteminin baş unsurunu oluşturmaktaydı. İçkale’nin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinden başlayan, 3.5 ve 3.65 km uzunluğunda, kalınlığı 3-4, yüksekliği 8-15, bazı yerlerde 15-20 metreye ulaşan, 350-450 metre arayla denize kadar uzanan iki duvarı vardı. Esas tehlikenin beklendiği kuzey yönünden kale duvarları 46 burçla sağlamlaştırılmıştır.34 Su altı arkeolojik araştırmalar duvarın 450 metreden fazla mesafede denizin içine doğu uzandığını göstermektedir.35

Narınkale’nin güneybatı köşesinden başlayan Dağbarı Büyük Kafkas Dağı’nın “Zirve, düz ve geçitlerine uzanır”.36 Dağbarı’nın uzunluğuna dair yazılı kaynaklarda çelişkili bilgiler yer almaktadır. İbn al-Fakih, al-Yakubi ve al-Bakuvi Dağbarı’nın 42-50 km, al-Masudi ise onun 240-280 km olduğunu belirtmektedir.37 XX. yüzyılın sonlarında yapılan arkeolojik araştırmalarsa, Dağbarı’nın 40 km’den biraz fazla olduğunu göstererek38 al-Fakih’in, al-Yakubi’nin ve Abdürreşid al-Bakuvi’nin verdikleri bilgilerin daha doğru olduğunu göstermekteler.

Sasani Şahları, Sabirlerin güneye yapabilecekleri akınları durdurmak, Kafkas Albanyası’nın kuzeydoğusunda Türklerin egemenliğine imkan tanımamak için İran’dan Azerbaycan’ın kuzeydoğu topraklarına Fars dilli halkların göçlerini sağlayarak, bu duvarlar boyunca askeri kamplar kurmaktaydılar. Bu tür kamplardan biri, arkeologlar tarafından

Gilgilçay duvarı yakınlığında, Bakü-Deveçi otobanın sağ tarafında bulunmuştur.39

Sasani şahlarının bu göç siyasetinin mahiyeti hakkında Orta Çağ kaynaklarından birinde şöyle bir yazıya rastlanmaktadır: “Sasani şahları, bu bölgenin önemini göz önünde bulundurdukları ve kuzey halklarının baskınlarından korktukları için burada cereyan eden olayları büyük bir dikkatle izliyorlardı. Bu yüzden de bu yerin savunması için başka ülkelerden onların itibarını kazanmış, sadık “bekçiler” getirilirdi…”40

Sasani şahlarının bu kocaman savunma duvarlarının büyük bir dikkatle korunmasına rağmen cesur Türk askerleri bu geçilmez duvarları aşarak hızla Kafkasya Albanyası’nın iç vilayetlerine doğru yayılmaktaydılar.

Sasani şahı, ülkesi için rahatsız edici bir güç olan Sabirlerin askeri gücünü rakibi Bizans İmparatorluğu’na karşı çevirmeye çalışan Şah I. Kubad, Hunlarla ittifak yaparak Sabirleri İmparatorluğun üstüne salmayı başarır. 515 yılında Sabirler Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu’daki Bizans mülklerini yağmalamaya başlar.41

VI. yüzyılın 20-30’lu yıllarında Sabirler Bizans’a karşı savaşlarda Sasanileri destekler ve onlarla birlik olup Rum topraklarına baskınlar düzenlerler.42

VI. yüzyılın ilk çeyreğinde Alban kiliseleri Hunlar arasında Hıristiyanlığı yaymak için büyük çabalar harcarlar. Ama Albanya Hıristiyanlarının Sabirler arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışmalarındaki amaç bir taraftan Sasani Şahları ile mücadelede Hunların desteğini kazanmak, diğer taraftan da Albanya’nın iç vilayetlerindeki soygunlara son vermekti.

Azerbaycan’ın kuzeydoğusunda, Hazar sahili arazilerine Sabirlerin bir sonraki akını, 552 yılındaki olaylar ile bağlıydı. O dönemde Sasani şahı önemli sayıda Sabiri ordusuna alarak Bizans’a karşı verdiği savaşta

onlardan yararlanmaktaydı. Sabirlerin büyük bir grubunun Sasanilere destek verdiği bu yıllarda, başka bir grubu Derbent geçidini geçip Albanya arazisine baskınlar düzenlemekteydi. Sasani orduları, bu baskınları durdurarak yenilgiye uğratılan Sabirleri Şabran, Abşeron ve Muğan hattı üzerine yerleştirmişler.43 Görkemli Türkolog L. N. Gumilyov, hatta Sabirlerin Albanya'yı işgalinden söz etmektedir.44 Sabirlerin bir bölüğünün Sasanilere destek verdiği bu dönemde diğer bölüğünün Sasanilerin hakimiyetindeki topraklara baskınlar düzenlemeleri, Kuzey Kafkasya'daki Hunların bağımsız boylar halinde yaşamalarından kaynaklanmaktaydı. Bizans tarihçisi Prokopiy Kayseriyeli'nin "Hun-Sabirler sayı olarak oldukça fazlaydılar ve tam bağımsız kollara ayrılmaktaydılar"45 cümlesi bu fikri desteklemektedir.

558 yılında Kuzey Kafkasya'da Avarlar boy göstermeye başlarlar. 552 yılda Göktürkler Jujanların devletlerini yıktıktan sonra onların bir kısmı batıya, Kafkasya'ya doğru çekilirler. Kafkasya'ya göç eden, Çin kaynaklarındaki Jujanlar, Bizans kaynaklarında Avarlar olarak geçerler. Önce Bizans, daha sonra ise Sasanilerle ilişkiler kuran Avarlar Kuzey Kafkasya'da Sabir boylarıyla karşılaşarak onları yenilgiye uğratırlar. Avarlar tarafından yenilgiye uğratılan Sabirlerin bir kısmı Azerbaycan'a, özellikle kuzeydoğu bölgesine çekilerek burada yerleşirler. Yenilgiye uğrayan Sabirlerin Azerbaycan'a çekilmeleri onların daha önce bu topraklarda yaşamış olmalarıyla ilgiliydi. Günümüzde Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesindeki bazı toponimlerin bir zamanlar Sabirlerin bu bölgede yaşamış olduklarını ispat etmektedir. Daha XIX. yüzyılda bu bölgede Kaleysuvar adlı kale kalıntılarının ve kışlanın olması bunun en güzel örneklerindendir.46 Yine Orta Çağ'da Şabran şehrinin alınmasında Sabirlerin önemli rolü olmuş ve buradaki nüfusun çoğunluğunu

oluşturmuşlardır.47 XI. yüzyıl Türk yazarı Mahmud Kaşgari'nin eserinde Şabran şehri Şabran-Şabiran şeklinde anlatılmaktadır.48

Şabran şehri nüfusunun çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu Orta Çağ Arap ve Fars kaynakları da onaylamaktadır. A. Firdevsi'nin "Şahname" adlı eserinde tasvir olunan bazı sahnelerin Şabran'la bağlanılması eski çağlardan beri burada Türklerin, özellikle de Hunların yerleşmiş olduğunun bir göstergesidir. İran şahının Turan'da esir tutulduğu ve Rüstem Pehlivan'ın gelip onu kurtarması "Şahname"de belirtilmiştir. XIII. yüzyıl yazarı Zakeriyye al-Kazvini ise Fars Hükümdarı Bican'ın Türk hükümdarı Afrasiyab tarafından esir alındığı zaman atıldığı kuyunun Şabran'da olduğunu yazmaktadır: "Şabran Bab el-Abvab nahiyesinde küçük şehirdir, burada Bican kuyusu vardır, bu kuyu çok derindir. Türk hükümdarı Afrasiyab İran hükümdarı Bican'ı mağlup etti, onu öldürmedi; Bican'dan çok azap eziyet çektiği için zincirletip hapsetti ve bu kuyuya attı. Kuyunun ağzına kaya parçası koydu. Bahadır Rüstem gizlice buraya geldi, kuyunun ağzındaki taşı kaldırarak onu (Bican'ı) azat etti ve Farsların ülkesine geri götürdü."49 Aynı bilgi XV. yüzyıl yazarı Abdürreşid el-Bakuvinin "Kitap Telhis el-Asar ve Acaip-el-Malik el-Gehhar" eserinde de tekrarlanır. "Orada Bican'ın derin kuyusu var. Türklerin padişahı Afrasiyab İran şahı Bican'ı mağlup ettikten sonra onu öldürmeyip ve savaşlarda Bican'dan çokça eziyet gördüğü için ona işkence etmek istedi. Onu zincirleyip o kuyuya saldı ve kuyunun ağzını büyük kaya ile kapattı. Rüstem gizlice gelip kayayı kuyunun üstünden kaldırdı ve Bican'ı çıkarıp İran ülkesine geri götürdü."50

Bilindiği gibi, Orta Çağ yazarları Turan derken, Türk halklarının yerleştiği toprakları kastetmekteydiler. Zekeriyye Kazvini'nin ve Abdürreşid Bakuvi'nin İran hükümdarının saklanıldığı zindanı Şabran'da göstermelerinin nedeni şehrin etnik çoğunluğunu Türklerin oluşturmasıdır.

Şabran şehri harabelikleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, Deveçi bölgesinin Şahnezerli köyü civarında yer almaktadır. 1979-1990 yılları arasında abide üzerinde yapılmış olan arkeolojik araştırmalar yazılı kaynakların verdiği bilgileri doğrulamış, Şabran'ın ilkin Orta Çağ'da küçük bir kale-şehir olduğunu, IX-X. yüzyıllarda önemli ticaret ve kültür merkezine çevrildiğini, Orta Çağ'ın sonlarına kadar bölgenin ekonomik, askeri, siyasi, kültürel ve dini bakımdan öncül merkezlerinden olduğunu kanıtlamıştır. Arkeolojik kazılar sonucu burada kale, yaşayış evleri, sanatçı imalathanelerinin kalıntıları, iş ve ev araç gereçleri, silah, süs eşyaları vb. gibi çok sayıda maddi kültür örnekleri bulunmuştur.51 Dikkat çekici buluntulardan birisi ise üzerinde "Ameli Saburan" yazılı şişe kap parçasıdır.52 Bilim adamlarına göre, dış pazarlara gönderilen sanat ürünlerinin üzerine bazı hallerde imal edildiği şehrin ismi yazılı damgalar basılırmış.53 "Saburan" isminin Sabirler veya Suvarlarla bağlılığı şüphe doğurmamaktadır. Muhtemelen X-XI. yüzyıllarda Şabiran, Şaberan adı ile beraber Sabiran, Saburan adları da kullanılmaktaydı. Abidenin ilk kültürel katlarının V-VI. yüzyıllara ait olması da Sabirlerin Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yerleştikleri fikrini desteklemektedir. Sasani Şahları, Azerbaycan'ın Hazar boyu bölgesinde Türk halklarının etnik egemenliklerini her ne kadar engellemeye çalışsalar da bunu başaramamışlar. Alban tarihçisinin "Hun hükümdarı Alp-İlitverin adlı sanlı adamları ve çevresindeki asilzadeler arasında Hursan'dan olan İltegin de vardı"54 cümlesi VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinin belli bir süre Hun hükümdarının yönetimi altında bulunduğunu gösterir. Hursan Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda ilkin Orta Çağ'da büyük bir bölge olmuştur. Arap fetihleri çağında bölge hükümdarları arasında Hursanşah'ın da adı geçmektedir. Ahmet Balazuri Azerbaycan'da Arap fetihlerini anlatırken yazıyor: "Onunla

(Maclama ile-T.D.) dağların hükümdarları Şirvanşah, Liranşah, Tabasaranşah, Filanşah, Hursanşah hatta Maskat hakimi ile barış sağlamak için acele onun yanına geldiler.”55 Araştırmalar, Hursan vilayetinde Türk menşeli Hurs boylarının yerleştiğini gösterir.56

Sonuç olarak, Azerbaycan’ın Hazar boyu arazilerinin, karmaşık etnik süreçlere sahne olduğunu göz önünde bulundurarak çok uluslu bir bölge olduğunu ve burada Türk unsurunun, özellikle Hun boylarının (Onogurlar ve Sabirler) önemli rol üstlenmiş olduklarını söyleyebiliriz.1 Drevnie i Srednevekovıe Arkeologiçeskie Pamyatniki Dagestana, Mahaçkala 1980; Halilov Ç. A., Koşkarlı K. O., Arazova R. B., Arkeologiçeskie Pamyatniki Severo-Vostoçnogo Azerbaydjana, Bakü 1991; Gmırya L. B., Prikaspiyskiy Dagestan v Epohi Velikogo Pereseleniya Narodov. Mogilniki, Mahaçkala 1993; Gmırya L. B., Strana Gunnov u Kaspiyskix Vorot, Mahaçkala 1995; Oruçov A. Ş., “Şimal-Doğu Azerbayçan İlk Orta Esirlerde” (arkeoloji tedgigat), Tarih Bilimleri Doktoru Dissertasyasının Avtoreferatı, Bakü 1995.

2 Azerbaycan Tarihi, Bakü 1996, s. 165.

3 Dionisiy, “Opisanie Naselennoy Zemli”, Vestnik Drevney İstorii, no. 1, s. 367, 1948.

4 Klavdi Ptolemey, “Geografiçeskoe Rukovodstvo”, Vestnik Drevney İstorii, 1948, no. 2, s. 465.

5 Patkanov K., “Opıt İstorii Dinastii Sasanidov po Svedeniyam, Soobşaemım Armyanskim Pisatelyami”, Trudı Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arkeologiçeskogo Obşestva, Sankt-Peterburg 1969, çast 14, s. 20-21.

6 Geybullayev G. A., K Etnogenezu Azerbaydjantsev. Bakü 1991, s. 111-114.

7 Caferov Y. R. Gunnı i Azerbaydjan. Bakü 1985, s. 15.

8 Leonti Mroveli, Jizn Kartliyskih Tsarey. İzvleçenie Svedeniy ob Abhazak, Narodov Severnogo Kavkaza, Moskva 1979, s. 25.

9 Aynı kaynak, s. 37-39.

10 Gmırya L. B., Strana Gunnov u Kaspiyskih Vorot, s. 49; Gadlo A. V., Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv., Leningrad 1979.

11 Franstos Buzand, İstoriya Armenii, Pamyatniki Drevnearmyanskoy Literaturı, Yerevan 1953, s. 16.

12 Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarihi, Bakü 1993, 1. kitap, 12. fesil.

13 Aliyev İ., Aslanov G., Plemena Sarmato-Massageta-Alanskogo Kruga v Azerbaydjane. Drevniy Vostok, Yerevan 1976, çast 2, s. 218-237; Aşurbeyli S. B., Gosudarstvo Şirvanşahov, Bakü 1983.

14 Aşurbeyli S. B., Gosudarstvo Şirvanşahov, Bakü 1983, s. 19; Geybullayev G. A., K Etnogenezu Azerbaydjantsev, s. 173-174; Yeremyan, "Rannefeodaenie Gosudarstv Zakavkazya III-VII vv. ", Oçerki İstorii SSSR (III-IX vv.), Moskva 1958, s. 304; yine onun. "Strana "Maheloniya" Nadpisi Kaaba-i-Zarduşt", Vestnik Drevney İstorii, 1967, no. 4, s. 47-58.

15 Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarihi, 1. kitap, 6. fesil.

16 Patkanov K., Opıt İstorii Dinastii Sasanidov; Gmırya L. B., Strana Gunnov, s. 93-94; Yeremyan S. T., "Strana "Maheloniya" Nadpisi Kaaba-i Zarduşt", Vestnik Drevney İstorii, 1967, no. 4, s. 54; Mamedova F. Ç., Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii, Bakü 1986, s. 176-183.

17 Caferov Y., Gunnı i Azerbaydjan, s. 36-37.

18 Caferov Y., Gunnı i Azerbaydjan, s. 38.

19 Yegişe, O Vardane i Voyne Armyanskoy, Yerevan 1971, s. 79-80, 11, 127, 170.

20 Aynı kaynak, s. 31, 53, 79, 92, 127.

21 Prisk Paniyskiy, “Gotskaya İstoriya”, Vestnik Drevney İstorii, 1948, no. 4.

22 Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarihi, 1. kitap, XX fesil.

23 Yegişe, O Vardane i Voyne Armyanskoy, s. 31.

24 Moisey Kalankatuklu. Albaniya Tarihi, 1. kitap, XXI fesil.

25 Prisk Paniskiy, Gotskaya istoriya.

26 Petrukin V. N., Raeiskiy D. S., “Oçerki İstorii Narodov Rossii v Drevnosti i Rannem Srednevekovıye”, Moskva 1998, s. 194.

27 Caferov Y., Gunnı i Azerbaydjan, s. 164-166.

28 Prokopiya Keaariyskogo, İstoriya Voyn Rimlyan s Persami, Sankt-Peterburg 1876, kniga 1, s. 112-113.

29 Hronika İyeşu Spilita, Letopisnaya Novest o Nesçastyah, Bıvşih v Edesse, Amide i Po Vsey Mesopotomii, Pigulevskaya N., Mesopatomiya na Rubeje V-VI vv. Siriyskaya Hronika İyeşu Stilita, Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Moskva-Leningrad 1940, s. 148, 153, 155.

30 Caferov Y., Gunnı i Azerbaydjan, s. 71.

31 Caferov Y. R., Gunnı i Azerbaydjan, s. 67.

32 Baladzori, Kniga Zavoevaniya Stran, Materialı po İstorii Azerbaydjana. Bakü 1927, k. 3, s. 7.

33 Velihanlı N. M., IX-XII Esr Arap Coğrafyaşünası - Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü 1974, s. 132.

34 Kudryavtsev A. A., “‘Dlinnıe Steni’na Vostoçnom Kavkaze”, Voprosı İstorii, 1977, no. 11; Kudryavtsev A. A., Drevniy Derbent, Moskva, 1982, s. 92-109.

35 Kudryavtsev A. A. “Obsledovanie Drevnego Porta Derbent”, Arkeologiçeskie Otkrıtiya 1985 g. Moskva 1987, s. 628-629.

36 Velihanlı N. M. IX-XII Esr Arap Coğrafyaşünası - Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü 1974, s. 51.

37 A.e., s. 51; Abd ar-Raşid al Bakuvi, Kitap Talhis al-Asar va Açaib al-Malik al Kahhar, Moskova 1971, s. 88. İbn-al-Fakih, Kniga o Stranah, Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza, Tiflis 1902. k. 32, s. 23.

38 Kudryavtsev A. A., Drevniy Derbent, s. 97; Hacıyev M. S., Magomedov A. R., "İssledovaniya Forta Gornoy Stenı (Dağ-Barı) v 1998 g.", "Kavkaz i Stepnoy Mir v Drevnosti i Srednie Veka", Mahaçkala 1999, s 48.

39 Aliyev A. A., İbrahimov K. F., "Novıe Dannıe o Gilgilçayskoy Oboronitelnoy Soorujenii", Tezisi Dokladov Konferensii "Velikiy Oktyabr i Razvitie Arkeologiçeskoy Nauki v Azerbaydjane", Bakü 1988, s. 44-45.

40 Yakut al-Hamavi, Mu'çam al-Buldan (Svedeniya o Azerbaydjane), Bakü 1983, s. 15.

41 Caferov Y. R., Gunnı i Azerbaydjan, s. 67.

42 Caferov Y. R., Gunnı i Azerbaydjan, s. 88-89.

43 A.e., s. 96.

44 Gumilyov L. N., Drevniye Tyurki, Moskova 1967, s. 35-37.

45 Prokopiy iz Kayserii, Voyna s Gotami, Moskva 1950, s. 407.

46 Geybullayev G. A., K Etnogenezu Azerbaydjantsev, s. 128-129.

47 Artamanov M. İ., Oçerk Drevney İstorii Hazar, Leningrad 1936, s. 188; Geybullayev G. A., Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakü 1994, s. 204; Mirzazade Ç. H., Toponimı Azerbaydjana v Srednevekovık Arabskik Geografiçeskih İstoçnikah, Bakü 1988, s. 69.

48 Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad 1969.

49 al-Kazwin's S. M. Kosmographiç, Wisbeden 1967, s. 403.

50 Bakuvi A., gösterilen eseri, s. 95.

51 Dostiyev T. M., "Orta Esr Şabran Şehrinin Arkeoloji Tadgiginin Bazı Netiçeleri", Azerbaycan Arkeologiyası, 1999, no. 3-4, s. 60-68; Dostiyev T.

M., Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV. yüzyıllarda, Bakü 2001.

52 Dostiyev T. M., Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV. yüzyıllarda, s. 175; Geyuşev R. B., Srednevekovıy Gorod Şabran, Bakü 1985, s. 12.

53 Dostiyev T. M., Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV. yüzyıllarda, s. 197-198.

54 Kalankatuklu Moisey, Albanya Tarihi, 2. kitap.

55 Baladzori, Kniga Zavoevaniya, s. 17.

56 Geybullayev G. A., K Etnogenezu Azerbaydjantsev, s. 130-131.

Abd ar-Raşid al-Bakuvi, Talhis Al-Asar Va Acaib Al-Malik Al-Kahhar, Moskova 1971.

Aliyev A. A., İbrahimov K. F., “Novıe Dannıe o Gilgilçayskoy Oboronitelnoy Soorujenii”, Tezisi Dokladov Konferensii Velikiy Oktyabr i Razvitie Arkeologiçeskoy Nauki v Azerbaydjane, Bakü 1988, s. 44-45.

Aliyev İ., Aslanov G., Plemena Sarmato-Massageta-Alanskogo Krugo v Azerbaydjane, Drevniy Vostok, çast 2., Yerevan 1976.

Artamanov M. İ., Oçerk Drevney İstorii Hazar, Leningrad 1936.

Aşurbeyli S. B., Gosudarstvo Şirvanşahov, Bakü 1983.

Azerbaycan Tarihi, Bakü 1996.

Baladzori, Kniga Zavoevaniya Stran, Materialı po İstorii Azerbaydjana. Bakü 1927, kniga 3, s. 3-32.

Caferov Y. R., Gunnı i Azerbaydjan, Bakü 1985.

Dionisiy, “Opisanie Naselennoy Zemli”, Vestnik Drevney İstorii, 1948, no. 1.

Dostiyev T. M., “Orta Esr Şabran Şehrinin Arkeoloji Tetkikinin Bazı Neticeleri”, Azerbaycan Arkeologiyası, 1999, no. 3-4.

Dostiyev T. M., Şimal-Şergi Azerbaycan IX-XV. Yüzyıllarda, Bakü 2001.

Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad 1969.

Drevnie i Srednevekovıe Arkeologiçeskie Pamyatniki Dagestana, Mahaçkala 1980.

Gadlo A. V., Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv., Leningrad 1979.

Geybullayev G. A., Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakü 1994.

Geybullayev G. A., K Etnogenezu Azerbaydjantsev, Bakü 1991.

Geyuşev R. B., Srednevekovıy Gorod Şabran, Bakü 1985.

Gmırya L. B., Prikaspiyaskiy Dagestan v Epohi Velikogo Pereseleniya Narodov. Mogilniki, Mahaçkala 1993.

Gmırya L. B., Strana Gunnov u Kaspiyskih Vorot, Mahaçkala 1995.

Gumilyov L. N., Drevnie Tyurki, Moskva 1967.

Hacıyev M. S., Magomedov A. R., “İssledovaniya Forta Gornoy Steni (Dağ-Barı) v 1998 g.”, “Kavkaz i Stepnoy Mir v Drevnosti i Srednie Veka”, Mahaçkala 1999.

Halilov C. A., Koşkarlı K. O., Arazova R. B., Arkeologiçeskie Pamyatniki Severo-Vostoçnogo Azerbaydjana. Bakü 1991.

Favstos Burand, İstoriya Armenii, “Pamyatniki Drevnearmyanskoy literaturu”, Yerevan 1953.

İbn al-Fakih, “Kniga o Stranax, Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza”, vıp. 32, Tiflis 1902.

Kalankatuklu Moisey, Albanya Tarihi, Bakü 1993.

Klavdi Ptolemey, “Geografiçeskoe Rukovodstvo”, Vestnik Drevney İstorii, no. 2, 1948.

Kudryavtsev A. A., ““Dlinnıe Stenı” na Vostoçnom Kavkaze”, Voprosı istorii, 1977, no. 11.

Kudryavtsev A. A., Drevniy Derbent, Moskova 1982.

Kudryavtsev A.A. “Obsledovanie Drevnogo Porta Derbent”, Arkeologiçeskie Otkrıtiya, 1985 g., Moskova 1987.

Mamedova F. C., Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazkoy Albanii, Bakü 1986.

Mirzazade Ç. H. Toponimı Azerbaydjana v srednevekovıx Arabskix Geografiçeskix İstoçnikah, Bakü 1988.

Mroveli Leonti, Jizn Kavkazskih Tsarey, İzvleçenie ob Abhazak, Narodov Severnonogo Kavkaza, Moskova 1979.

Orucov A. Ş., “Şimal-Şergi Azerbaycan İlk Orta Yüzyıllarda” (Arkeoloji Tetkikat), Tarih bilimleri dok. dissert. Avtoreferatı, Bakü 1995.

Patkanov K., “Opıt İstorii Dinastii Sasanidov po Svedeniyam, Soobşaemım Armyanskim Pisatelyami”, Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arkeologiçeskogo Obşestva, çast 14, Sankt-Petersburg 1869.

Petrukin V. N., Raevskiy D. S., “Oçerki İstorii Narodov Rossii v Drevnosti i Rannem Srednevekovye”, Moskva 1998.

Pigulevskaya N., Mesopotamiya na Rubeje V-VI vv., Sriyskaya Kronika İyeşi Stilita, Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Moskva-Leningrad 1940.

Prisk Paniyskiy, “Gotskaya İstoriya”, Vestnik Drevney İstorii, 1948.

Prokopiy iz Kayserii, Voyna s Gotami, Moskva 1950.

Prokopiya Kesariyskogo, İstoriya Voyn Rimlyan s Persami, kniga 1. Sankt-Peterburg 1876.

Velixanlı N. M., IX-XII Esr Ereb Coğrafyaşünas-Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü 1974.

Yakut al-Hamavi, Mu’cam al-Buldan (Svedeniya ob Azerbaydjane), Bakü 1983.

Yegişe, O Vardane i Voyne Armyanskoy, Yerevan 1971.

Yeremyan S. T., “Rannefeodalnıe Gosudarstvo Zakavkazya III-VII vv.”, Oçerki İstorii SSSR (III-IX vv.), Moskva 1958.

Yeremyan S. T., “Strana “Maheloniya” Nadpisi Kaaba-i-Zarduşt”, Vestnik Drevney istorii, 1967, no. 4.

Zakariya Ben Muhammad Ben Mahmud, al-Cazwini’s Kosmographic, Wiesbaden 1967.

Hsiung-Nu ve Hunlar Arasında Üç Arkeolojik Bağlantı / Dr. Miklós Érdy [s.928-941]

Hsiung-Nu ve Hunlar arasındaki arkeolojik bağlantılar açık değildir. Belki de bilim adamları arasındaki fikir ayrılığının sebebi budur. Azınlıkta da olsalar, Çin Seddi'nin M.Ö. 3. yüzyılda kendilerine karşı yapıldığı Uzak Doğu'daki Hsiung-Nu ile M.S. 5. yüzyılda Orta Avrupa'daki Atilla'nın Hunları arasında bir tarihsel devamlılığın olduğunu kabul etmeyen bilim adamları da bulunmaktadır. Bu olumsuz görüşün önde gelen temsilcileri, 1990 ve daha sonra 1997'deki1 çalışmalarındaki görüşleriyle; Prof. Denis Sinor2 (ABD) ve 1999'daki çalışmasıyla Rus bilim adamı Sergey Miniayev'dir.3

Türklerin mevcut cildindeki bu yayın, 20. yüzyılın son dönemlerinde sırasıyla kabul edilmiş olan Xiognu ile Hunlar arasındaki mevcut üç arkeolojik bağı açıklamak için en uygun forum olabilir.4 Bu üç arkeolojik bağ şunlardır:

1. Kısmi at definleri ve Hunların mezar yapıları,
2. Hun kadınlarının değerli taşlarla kaplı altın başlıkları,
3. Hun tipi bronz kazanlar.

Kalıntıların bulunduğu arkeolojik höyükler üç ayrı haritada gösterilmiştir. Ancak, görünen o ki, bu iki halk arasındaki, kesintisiz devam eden, tarihsel süreklilik sadece arkeoloji tarafından teyid edilmemiştir. Daha sonra tartışacağımız gibi ikisi Çince, biri Soğdiyanca olmak üzere üç eski yazılı kaynak da arkeolojik neticeleri desteklemektedir.

1. Hsiung-Nu At Definleri

Hsiung-Nu ve Hun cenaze adetleri, kısmi at definleri ile karakterize edilmektedir. Bu gelenekte, atın kafatası ve genellikle de dört bacağı gömülmektedir. M.S. 1. binyılın ilk yarısından sonra, mezarda katlanmış

şekilde at derisi de bulunabilmektedir. 1500 yıldan daha eski olan definlerde ise at derisinin var olup olmadığı kesin değildir. Anlaşılan bu adetin ayrıntıları zaman içinde değişmiş de olabilir.

At parçalarının ölmüş insanlarla birlikte gömülmesi bir dini inancı yansıtmaktadır ve bu inanç, kabile konfederasyonları ve coğrafik konumların değişip durduğu yüzyıllar boyunca değişmeden devam etmiştir. Önde gelen Macar arkeolog, Istvan Dienes, 9. ve 10. yüzyıllarla uğraşarak, iki çalışmasında çift-ruh kavramını ve çok yönlü şaman-taltos mesleğini incelemiştir. Dienes'in ulaştığı neticeler Istvan Fodor tarafından toparlanmıştır. Bu eserin kısmi at definlerinin ait olduğu inanç hakkındaki kısmı aşağıda alıntılanmıştır: 5

"I. Dienes, meşhur çalışmasında, erken dönem Macarları arasında var olan iki-ruh inancının bir zamanlar Avrasya'da çok yaygın olduğunu ispatlamıştır. Buna göre, insanoğlu ile bir ruha sahip diğer yaratıkların iki ruhu bulunmaktaydı. Bunlardan biri nefes ruhudur, diğeri ise eski Macarların is ya da iz diye atıfta bulundukları özgür-ruh ya da gölge ruhtur. Bunların inancına göre, nefes ruhu vücuda bağlıdır ve yaşam boyunca fonksiyonlarını ifa eder ve vücudun çürümesiyle birlikte bu ruhun varlığı da son bulur. Öte yandan, gölge-ruh kafatasında bulunmaktadır ve ölümden sonra son bulmamaktadır. Bu ruh, çürüyerek çöpe dönüşen vücudun dışında yaşamayı sürdürür. Yaşam boyunca da gölge-ruh vücudu kısa ya da uzun süreler için terkedebilir (Bu, uykuda sık sık çok uzaklara gidilmesini ve artık yaşamayan insanlarla buluşulmasını açıklamaktadır.)"

Ben, öncelikle Hun asilleri ve aristokratlarının definlerini tartışacağım. Şekil 1, Moğolistan'ın batısındaki (Manhan bölgesindeki, Hovd muhiti) Tahilt Nehri vadisinde bir aristokrat kadın türbesidir. Yazar Navaan, burada ayrıca çok sayıda sıradan insan mezarının varlığından da söz etmektedir.6 Soylu kadının mezarının derinliği 12 metredir ve üzerinde de taştan bir

tümülüs bulunmaktadır. Çizim, cenaze arabasının kalıntılarını, içindeki tabutla birlikte cenazeye ait olan kütükten odayı göstermektedir. Bu, Hun asilleri ve hükümdarlık ailesinin defin şeklidir. Kuzey Moğolistan'da Noyon uul Dağı'nın vadilerinde buna benzer çok sayıda (yaklaşık 200) mezar bulunmaktadır.

Ancak, Tahilt Vadisi'ndekiler gibi, bu mezarlarda da biniş takımları, gem, at heykelcikleri ve at kemileri bulunduğu kaydedilmesine rağmen, bunlar bu çalışmamız kapsamında ilgi alanımıza giren mezar tiplerini teşkil etmemektedir.

1.1. Orta Avrupa'dan İdil Nehri'ne

Şekil 2'de, M.S. 4. yüzyıldaki Hun mezarlarının üç temel yapısı görülebilir. Bunlar İdil Nehri ve Pontus Stepleri7 boyunca bulunan mezarlardır, ancak bu defin tipleri M.S. 4. ve 5. yüzyıllar boyunca Orta Avrupa'yla da özdeşleşmiştir.

1. Dikdörtgen Çukur Mezar: Şekil 2.2 ve Şekil 2.1'de gösterilmektedir. Bu, Rusya'da İdil'in doğusundaki Pokrovsk'taki bir kadının çukur mezarıdır. Atın kalıntıları cesedin ayağının dibine konmuştur. Hunların çukur mezarları, ölenin mevki ve ekonomik durumuna göre değişmektedir ve hiçbir işaret içermeyen basit bir görünüşe sahip mezarlardan, taşlarla çevresi sarılmış kese mezar adı verilen tiplerine kadar değişiklik göstermektedir. Bu mezarlar aynı zamanda içindeki tabutuyla birlikte kütükten bir odaya da sahip olabilir. Tabut kullanımı Hunların bütün defin tiplerinde oldukça yaygındır. Mezarın toprak yüzeyindeki kısmının görünüşünde değişiklikler olabilir. Hiçbir işaret içermeyeceği gibi, bir çember ya da kare (kereksur) içinde belli edilebilir, ya da toprak ya da taştan yapılmış bir tümseğe (kurgan) sahip olabilir. Bununla birlikte, mezarlar içinde çok daha fazla yapısal detaylar bulunabilir.

2. Kaya Çıkıntısı Şeklinde Raf: Mezar içindeki raf cesedin seviyesinden daha yüksektedir, bu Rusya'da İdil'in doğusundaki Leninsk'te raflı bir kadın mezarının gösterildiği Şekil 2.3'te görülmektedir. At kalıntıları ve diğer cenaze nesneleri, genellikle ölünün uzunluğu boyunca olan bu rafın üzerine konulabilmekteydi, fakat Uzak Doğu'daki erken dönemlerde raf ölünün başının arkasında da olabilmekteydi.

3. Yan Oda ya da Hücre: Bu oda ya da hücreler mezarın dip seviyesinde, uzunluğu boyunca paralel olarak oyulabilmekteydi. Şekil 2.4'te Ukrayna'da Dinyester'in doğusundaki Kubey'de yan odası bulunan bir erkek mezarı görülmektedir. Ölü, daha sonra üzeri ağaç levhalar ya da yassı taşlarla kapatılacak olan yan odanın içine yerleştirilmekteydi. Bu, ceseti yukarıdan dökülecek taşlar ya da topraklardan korumak için yapılmış çok insancıl bir düzenlemeydi. Yan oda, mezarın tabanından 20 cm kadar daha aşağıda olabilmekteydi, böylece mezarın tabanı at ve diğer adak hayvanlarının kalıntıları ve cenaze nesnelerinin yerleştirilebileceği bir raf hizmeti görebilmekteydi.

4. Sembolik At Defni: Şekil 2.1, değişik bir düzenlemeyi göstermektedir. Bu, Rusya'da İdil'in doğusundaki Verkneye Pogromnoye'deki çukur bir kadın mezarıdır. Bu defin adetinde at kurban edilmemekte, bu yüzden de çukur mezarda at kalıntıları bulunmamakta, sadece atın takımları yer almaktadır. Bu, sembolik bir at defnidir. En önemlisi çukurun varlığıdır; kullanımından kolayca çıkarımsayabileceğimiz gibi bu çukurun ağzı, kadın ya da erkek fark etmeksizin yeniden dirilecek olan insan tarafından kullanılmak üzere, gölge-ruhun bu atı ölümden sonra yeniden hayata getirebilmesine yetecek kadar olmalıdır. Atın geminin yanı sıra eyer ya da diğer at takımları da sunulabilmekteydi.

5. Herhangi Bir At Kültünün İşaretleri Bulunmamaktadır: Son olarak, ne sembolik ne de kısmen olmak üzere at kültüne dair hiçbir işaret

bulunmayan Hun mezarlarının olduğunu da kaydetmeliyiz. Böyle durumlarda mezar yapısı, mezar tefrişatı ve süslemelerdeki resimler bizim bir Hun mezarı ile uğraştığımızı orataya koyacaktır.

Özetleyecek olursak, en tepedekiler hariç olmak üzere Hunların definlerinde üç adet yer altı mezar yapısı (çukur, raf ve yan oda) ve üç düzenleme (kısmi, sembolik at kültü ve at kültü olmaksızın) bulunmaktadır. Toprağın üstündeki düzenlemeler de hiçbir işaret içermeyen düz bir mezar veya kereksur ya da bir kurgan tümseğiyle belirtilmiş olabilir. Hunlar ve Hsiung-Nular atı tam olarak gömmemekteydiler, cenaze kabulünde atın etini tüketmekte ve sadece parçalarını mezarın içine koymaktaydılar.

Avrupa'dan başlayarak doğuya doğru Avrasya'yı baştan başa geçen Hun/Hsiung-Nu definlerinin aynı olduğunu gösterebilmek için, birkaç tane önemli bölge seçtim. Buralar, Orta Yenisey Havzası ve Krasnoiyarsk'ın güneyine doğru olan çevresi (Sağ kıyıdaki Minusinsk Havzası ve nehrin sol kıyısındaki Hakasya'da bulunan Abakan Stepleri), Daodunzi (Sarı Nehir üzerindeki Lanzhou'da), Baykal'ın kuzeyindeki Buryat ve Pekin'in kuzeyindeki Yundu Şan'da bulunan Yuhuangmiao'daki bir erken dönem Hsiung-Nu höyüğü. Bunlar aşağıda, Hun ve Hsiung-Nu kısmi at definlerinin dağılım haritasının açıklanmasından sonra tartışılacaktır.

1.2. Hunlar ve Hsiung-Nu'nun Kısmi (sembolik) At Definleri ve Mezar Yapılarının Haritası

Şekil 3'teki Avrasya haritasında, at kültlü (yani kısmi at definleri ve sembolik at definleri) bütün Hun arkeolojik defin bölgeleri, M.Ö. 8. yüzyıl ve M.S. 5. yüzyıl arasında geçen tüm zamanı kuşatacak şekilde, gösterilmiştir. Bu harita, mevcut çalışmanın en önemli sonucudur. Bu harita, M.Ö. 10-5. yüzyıllardaki Kuzey Barbarlarından (Şanrong ve erken dönem Hsiung-Nular olarak Rong) başlayarak, daha sonra M.Ö. 4. yüzyıl ile M.S. 5. yüzyıllar arasındaki dönemde bütün Avrasya'daki Hsiung-Nu ve Hunlara

ait tüm arkeolojik bölgeleri göstermektedir. Sorunun tam bir analizini vermeden önce, Kuzey Barbarları ile Hsiung-Nu arasındaki tarihi bağların daha fazla ispatını isteyen okurlar için, bu bağın aşağıdakilere dayandığını ifade etmek istiyorum:

1. En temel cenaze adeti olan kısmi at defninin niteliği,

2. Bronz cenaze kazanları da dahil olmak üzere bronz süslemeler ve silahların benzerliği,

3. M.Ö. 2. yüzyılda buna atıflarda bulunan Sima Qian'ın yazılı referansı.

Ben, Macaristan, Szeged'de yapılan 39. P.I.A.C. toplantısında bu benzerliklere dair bir tebliğ sundum8 (16-21 Haziran 1996). Şekil 3'teki at definleri haritasında, arkeolojik sitelerin ondalık sisteme dönüştürülmesi coğrafi isimlere, Bölüm 1'in 1.7. kısmının sonunda vereceğimiz, bir anahtar sağlamaktadır.

Söz konusu harita, at kültünün varlığına ilave olarak, bir ikinci grup bilgiyi daha içermektedir. Bu bilgi, çukur mezar, raflı mezar ve kenarında bir oda bulunan mezar olmak üzere Hun definlerinin üç temel yapısıdır. Mezar yapılarının tipi haritada sembollerle temsil edilmektedir, siyahlaştırılmış site at kültünün mevcudiyetini gösteririken, boş bırakılmış karenin herhangi bir at kültüne rastlanmadığını gösterdiğini hatırlatarak, sembollerin izahının ayrıntıları ortaya koyacağını ifade edebiliriz. Kuzey Barbarlarına ait birkaç mezarlık 6.1 (Daodunzi) sitesinin güney ve doğusundakilerdir -bunlar Rong mezarlığıdır- ve Pekin'in kuzeyindeki 6.14'ten 6.16'ya kadar olan siteler ise Şanrong mezarlıklarıdır. Bu harita, Uzak Doğu'daki Hsiung-Nu, Orta Asya boyunca bulunan Hun halkı -bunları kim her ne şekilde adlandırırsa adlandırsın- ve Avrupa'daki Hunların cenaze adetlerinin arkeolojik sürekliliğini göstermek üzere ilk adımdır. Rus bilim adamlarına göre, Hun/Hsiung-Nu bronzları M.Ö. 3.

yüzyılda Orta Yenisey Havzası'nda yapılmaya başlanmıştır.9 Şekil 3'teki harita, arkeoloji temelli bir tarihi sürekliliği temsil etmektedir, bu süreklilik diğer iki harita tarafından da desteklenmektedir. Bunlardan biri Hun kadınlarının altın başlıklarının dağılımını göstermektedir. Diğeri ise, Avrasya'daki Hun tipi bronz kazanların dağılımını. Bunlar aşağıdaki ana bölümlerde tartışılacaktır.

1.3. Yenisey Vadisi ve Civarında Hun Definleri

Şekil 4, Yenisey Nehri boyunca Hun definlerini göstermektedir.10 Dört mezarın hepsi de yan odaları bulunan tiptendir ve kuzeye ya da kuzeye yakın bir yöne dönüktür.

Minusinsk Havzası'ndaki Tepsey'den olan Mezar 4.1'in tarihi konusunda M.Ö. 2-1. Yüzyıllara atıflar bulunmaktadır. Bu mezar, (Bölüm 1.4'te tartışılacak olan) Şekil 5'te gösterilen Sarı Nehir'deki mezarlarla -erken dönemlerde Sarı Nehir'den Yenisey civarına doğrudan göç ya da bir yayılmanın olduğunu gösterecek kadar- önemli ölçüde paralelliklere sahiptir.

4.2 ve 4.3 nolu mezarların her ikisi de Tuva'daki Aymirlig'dendir ve tarihleri M.Ö. 2-1. yüzyıllara dayanmaktadır. Her ikisinde de yan odalar taş levhalarla kapatılmıştır ve 4.3, nolu mezarın tamamı da taş levhalarla kaplanmıştır. Bunlar, karakteristik Hun defin tipleridir. Tuva'da Kokel'den olan 4.4 nolu mezar (M.Ö. 1. yüzyıl), açıkça bir tabutun içinde sırtüstü yatırılarak boylamasına uzatılmış şekilde bir defni göstermektedir ve bunların hepsi de Hun özellikleridir.

Yenisey çevresindeki bu mezarların hepsi de üçüncü türdendir, yani at kültünden herhangi bir iz olmaksızın Hun definlerinin bütün özelliklerini göstermektedirler.

1.4. Sarı Nehir Bölgesi

Şekil 5, bizi Ordos Steplerinin güneyindeki Sarı Nehre ve Huang He'nin batı dirseğinin altlarına götürmektedir. Bu höyük, Sarı Nehrin bir güney kolu olan Qin Şui Nehri üzerindeki Daodunzi'dir. 27 mezarın bulunduğu bu mezarlığın tarihi M.Ö. 2-1. yüzyıllara dayanmaktadır. Bu mezarlıkta, 20 çukur mezar, 6 adet kenarlarında oda bulunan mezar ve bir tane de taşlarla kaplanmış kese mezar bulunmaktadır.11

Şekil 5.1, taş kaplı kese mezarını (M22) ve M5 mezarından, at yüzü ile desen verilmiş bir Hun/Hsiung-Nu kemer tokasını resmetmektedir. Bir diğeri olan 5.2 mezarı, kenar odasıyla (M10) Minusinsk Havzası'ndaki mezarla kayda değer benzerlikler göstermektedir. Sadece mezarın yapısı ve yan odası aynı değildir, aynı zamanda kurban edilen hayvanlar ve ölünün kafasının üzerindeki hücrenin içinde bulunan testinin tipi de aynıdır.12 Bu kültürel paralellikler, aynı zamanda, aynı cenaze adetlerinin Sarı Nehir'den Minusinsk havzasına transferiyle sonuçlanacak olan Hsiung-Nu gücünün M.Ö. 2. yüzyılda gerçekleştirdiği bir yayılmayı da göstermektedir.

Daodunzi'deki mezarlığın etütlerine dayanarak önemli bir sonuca ulaşılabilir. Bu mezarlıkta hiçbir savaşçı mezarı bulunmamaktadır. Burada sadece kadınlar, genç kızlar ve erkek çocuklar defnedilmiştir. Mezar yapıları ve pek çok sayıdaki kemer tokaları, Hsiung-Nu tarzıyla yapılmış diğer süslemeler ve resimler bu mezarlığın Hsiung-Nulara ait olduğunu saptamaktadır. Burada şu sonuca varabiliriz; bu dönemde bu bölgede kadınlar ve hatta erkek çocuklarının mezarlarında koyun ve keçi gibi kurban edilmiş diğer hayvanların çok miktarda kalıntıları bulunmasına rağmen, kendileriyle birlikte gömülmüş at kalıntılarına rastlanılmamıştır. 4.2 nolu mezarda, sadece üzerinde çömelmiş bir şekilde resmedilmiş bir atla kemer tokaları gösterilmektedir. Ordos'ta ve bir seferinde de Sui Yuen bölgesinde (Hohhot civarı) çok sayıda örnekleri bulunan at definleri sadece erkek savaşçılara hasredilmiştir. Kadın ve çocukların at kalıntılarıyla

birlikte gömülmemesi de, aşağıda tartışılacak olan Kuzey Barbarları, Şanrong'un erken dönem Hsiung-Nu mezarlıklarındakilerle paralellik arz etmektedirler.

1.5. Transbaykalya'daki Buryat

Daha kuzeye gidildiğinde, Buryat'ta bulunan Ilmovaya yazıt bölgesinde, Konovalov tarafından zengin bir mezar ortaya çıkarılmıştır.13 Bu mezarın geçmişi, Hıristiyanlık devrinin başladığı civardaki yüzyılara dayanmaktadır. Mezarda bulunan pek çok kurban edilmiş hayvanın arasında üç adet de at kafası bulunmaktadır. Diğer hayvanlar arasında ise koyun kafası, çok sayıda keçi ve daha küçük hayvan başları bulunmaktadır ve bunlar diğer dünyada yemesi için ölüye eşlik etmektedirler. Üç at kafası ölünün sağ tarafındadır. Ceset tahta bir tabut içine konulmuştur. Bu tabut, çevresi tomruklarla yapılmış olan bir ağaç oda içinde olup bu oda da bu tür tomruklarla kaplanmıştır. Küçük nesneler ve bunlar arasındaki bir gem ölünün kafasının arkasındaki bir rafa yerleştirilmiştir. Kurban edilen hayvanlar tahta odanın dışında, başın arkasında ve ölünün gövdesinin seviyesindedir. Mezar, toprağın altında çok sayıda yassı taş ile korunmuştur, ancak bunlar bile mezar soyguncularının mezara girmelerini engelleyememiştir. Bu soyguncular iskeletleri mezarın bir köşesine doğru çekmişlerdir, ancak bu esnada kırılan bir ayak Şekil 6'da gösterilmekte olan orijinal konumunda kalmıştır. Bu zengin mezarlarda boynu ve başı süsleyen altın işlemeler alınmıştır.

1.6. Jundu Şan Eteklerindeki Şanrong Mezarlıkları

En eski kısmi at definlerinin bulunduğu höyüklerin Uzak Doğu'dan oldukları bilinmektedir. Pekin'in kuzeyindeki Yanqink eyaletinde bulunan Jundu Şan Dağı'nın güney etekleri boyunca, üç adet erken dönem Şanrong mezarlığı bulunmaktadır. Bunlar arasında Yuhuangmiao'da bulunan ve 280 defin ile en büyüğünü teşkil eden mezarlığı ziyaret ettim. Diğer ikisi ise,

150 mezarıyla biri daha doğudaki Hulugu’da, 47 mezarla diğeri de Xilang’tadır.

Değişik mevki ve ekonomik statüye sahip 10 mezar, okul kitaplarında örnek gösterilebilecek bir kazıyla, hiç zarar görmeden olduğu yerde bırakıldı ve üzeri daha sonra sürekli bir müze şeklinde hizmet verecek olan büyük bir yapı ile kapandı. 1985 ve 1990 yılları arasında kazının direktörü Profesör Jin Fengyi idi. İç Moğolistan’daki Hohhot’ta 1992 yılında yapılan bir arkeolojik konferansın bir parçası olarak yaptığımız ziyarette o ev sahibimizdi.

Radyo karbonla tarih belirleme yöntemiyle, bıçak şeklindeki para ve silahlar üzerindeki incelemelerde, bu mezarlıkların M.Ö. 8. yüzyıl ile 5. yüzyıl arasında bir tarihe dayandığı saptanmıştır. Bu mezarlıklarda bulunan kısmi at definleri Avrasya’da bilineneler arasında en eskisidir. Şekil 7’de, başın arka kısmına bir raf yerleştirilmiş, ölünün sağ tarafında ise atın alt çenesi ve yukarıdan aşağıya doğru kırılmış bir üst çene ile birlikte dört bacak görülmektedir. Kurban edilen diğer hayvanlar olan keçilerin başları ve bir ineğin çenesi ile uyluk kemiği de raftadır.

İki adet gem ölünün sol uyluk kemiğinin yanına ve bir bronz kazan da başın arka kısmına konulmuştur. Nadir buluntulardan olan kazan ve boynun çevresinde bir altın turkuaz bulunması ölünün yüksek mevkilerden olduğunu göstermektedir. Bu mezar ile alakalı olarak, M.Ö. 8-5. yüzyıllara ait bu erken dönem Şanrong mezarındaki hayvan kalıntılarının düzenlenmesi ile yukarıda tartıştığımız Buryat’taki Ilmovaya yazıt bölgesinde ortaya çıkarılan arasındaki benzerlikleri kaydedebiliriz. Diğer hayvanlar başın arkasındayken, at başı ölünün sağ yanındadır. Mezarlar arasında 500 yıldan fazla bir zaman farkı vardır. Aynen Sima Qian’ın ifadeleri ve pek çok cenaze tefrişatı ile Hsiung-Nu tipi

bronz kazanın kullanımına dair saptamaları gibi bu paralellikler de Şanrongların erken dönem Hsiung-Nu olduklarını göstermektedir.

Şekil 8, ölünün başının arkasında bulunan raftaki at kafası ve dört at bacağı ile aynı antikiteye ait diğer bir Şanrong mezarıdır. Bunlara ilaveten, öteki dünyada yiyecek temini için rafta bir inek kafası ve bir inek uyluk kemiği de bulunmaktadır. Altın turkuaz, bu ölünün de üst mertebelerden olduğunu göstermektedir. Ölünün gövdesi yaklaşık iki metre derinliktedir. Şanrong definlerini gösteren iki figür benim kendi fotoğraflamamın sonucudur ve bunlar benim Hsiung-Nu ve Hunların kısmi at definleriyle uğraşmama sebep olan bütün çalışmalarımın arkasındaki faktörlerdir.

Çin histografisinin babası olarak bilinen Sima Qian'ın çılışmalarına değer verenler Şiji'de şunları okuyabilirler:

"Üç hanedanlar döneminden itibaren Hsiung-Nu, Çin için sürekli bir endişe ve zarar kaynağı oldu… İmparatorlardan Yao ve Şun'un dönemlerine kadar uzanan eski zamanlarda ve hatta daha önceki zamanlarda, Kuzey Barbarların bölgesinde yaşayan ve hayvanlarını otlatmak için oradan oraya başıboş dolaşan bu insanlardan Dağ Barbarları (Şanrong), Xianyun ya da Hunşu (Hunyu) diye bahsedildiğini işitmiştik."

Yani, Şanrongların erken dönem Hsiung-Nu olduğu görülmektedir. Sima Qian'ın buna yönelik atıfları ve aralarında cenazelerde kulanılan bronz kazanların da bulunduğu pek çok arkeolojik paralellikler dolayısıyla, ben de-bu çalışmada-Şanrongların eski dönem Hsiung-Nu (proto-Hsiung-Nu) olduklarını kabul etmekteyim.

1.6. Tarihsel Gözlemler

I. Hsiung-Nu kadınının defninin, at kültünün işaretleriyle, nasıl geliştiği ile alakalı olarak aşağıdaki gözlemelerimi dikkatlerenize sunuyorum:

Eski dönem Hsiung-Nu'da, Şanrong mezarlığı (M.Ö. 8-5. yüzyıllar) (Höyük 6.14) ve Daodunzi'deki Hsiung-Nu mezarlığında (M.Ö. 2. yüzyıl)

(Şekil 3'teki Höyük 6.1) mezarlara kurban edilmiş pek çok hayvan konulmasının yanı sıra, ölü kadınlara mezarda at kültünün işaretleri eşlik etmemektedir.

İlk bronz at heykelcikleri Ordos bölgesindeki Xigoupan'da zengin bir kadın mezarında (M.Ö. 2. yüzyıl) bulunmuştur, bu mezardaki ölünün çevresine erken dönem at kültünün bu tür heykelciklerinden 49 tanesi konulmuştur (Höyük 6.20).

Daha önce ele aldığımız, Batı Moğolistan'daki Tahilt Nehri vadisinde bulunan, asil Hsiung-Nu kadınının kurgan mezarında (höyük 5.14) bu tür heykelciklerin yanı sıra demir gemler ve at kemikleri de bulunmuştur.

M.S. 2. yüzyıl olarak belirleyebileceğimiz bir tarihte, Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki Kanattas'taki bir kadın mezarına (Höyük 3.8) ilk kez bir at kafası konulmuştur. Öteki dünya için yiyecek amaçlı olarak da bir at uyluğu/butu ve bir koyun kafası da mezara konulmuştur.14

Tam olarak uygulanmış bir kısmi at defni vakası, Orta Asya'da Akmolia yakınlarındaki Kara Ağaç'ta bulunan bir Hun kraliçesinin mezarında gerçekleşmiştir. (Höyük 3.9). Atın kafatası ve bacakları derisinin içinde bırakılmıştır. Daha batıya gidildiğinde kadın mezarlarında da kısmi at definlerine oldukça sık rastlanılmaktadır.

II. Şanrong etnik ismi, M.Ö. 4. yüzyılda Çin kaynaklarında geçen Hsiung-Nu isminden çok daha erken dönemlere aittir. Hsiung-Nu adı ilk kez M.Ö. 318 yılında Şiji'de bulunan Qin'in Ana Yıllıklarında kaydedilmektedir. Bu, Qin Devleti'nin artan saldırganlığına karşı, Hsiung-Nu ile beş Çinli devlet (Han, Zhao, Wei, Yan, Qi) arasında bir ittifakın kurulma tarihidir.15

İkinci atıf, M.Ö. 312 yılında Şuoyuan'daki tarihçi Liu Xiang (M.Ö. 77-6) tarafından yapılmıştır.16 Bu kayıtlar "Hsiung-Nu, Loufan Şehri'ne (bugünkü Şanxi bölgesi) gitmek için atlarına bindi" demektedir.

Burada, M.Ö. 4. yüzyılda meydana gelmiş bir üçüncü olaydan bahsetmek de uygun olacaktır. Bu dönemde, özellikle Zhaou Devleti Hsiung-Nu ile yakın temaslara sahipti. Hsiung-Nu'nu askeri tehdidini bertaraf edebilmek için Zhao Hükümdarı Wuling, M.Ö. 307 yılında, meşhur bir ferman yayınlayarak resmen barbar kıyafetlerini benimsedi ve halkına ata binip, ok atmasını öğrenmeyi emretti. Çin ordusunun geleneksel adetine göre, bunlar savaş arabalarıyla savaşmaktaydılar. Askerlerin temel silahı ise kısa kılıçlardı. Hem askerler hem de siviller için kıyafetleri bol bir fistan, terlikler ve sandallardan oluşmaktaydı. Yeni fermana göre, Çinli askerler Hsiung-Nu kıyafetleri giyecekler, okla ve mızrakla hedef vurmayı, at sırtında savaşmayı öğreneceklerdi. Artık kısa yerine uzun kılıçlarla savaşmak durumundaydılar. Hsiung-Nu tarzı giyinmek, pantolon ve botlar giymek anlamına geliyordu.17 Bu "barbarlaşma" siyaseti derhal meyvelerini vermeye başladı, Zhao askeri kuvvetleri, M.Ö. 306 yılında,18 yani bir yıl içinde Gansu'daki Hsiung-Nu topraklarına girmeyi başardı ve Hsiung-Nu'yu bu önemli bölgeden attılar.

Bu referanslar, M.Ö. 4. yüzyılda Hsiung-Nu'nun hem diplomatik hem de askeri açıdan son derece aktif olduğunu ve yaygın bir şekilde tanındıklarını göstermektedir. Eserlerinde, Hsiung-Nular'ın ilk olarak M.Ö. 3. yüzyılda görüldüklerini yazan bilim adamlarının, tarihi olaylara ve yazılı kaynaklara aşina olmadıkları açıkça görülmektedir.

1.7. Şekil 3'teki Arkeolojik Höyükler İçin Coğrafik İsimler. Kuzey Barbarları, Hsiung-Nu ve Hunların Kısmi (ya da Sembolik)

At Definleri (M.Ö. 8. Yüzyıl-M.S. 5. Yüzyıl)

1. Tuna-Don Bölgesi

Kafkaslar-Kuban Nehri-1.1 Kispek, 1.1A Zdvizenskoe.

Kırım ve Dinyeper Nehri-1.2 Belarus, 1.3 Melitopol, 1.4 Aleski, 1.5 Stara Igren, 1.6 Novogrigorevka.

Aşağı Tuna-Dinyester Bölgesi.-1.7 Odesa Oblastı'ndaki Kubey.

Karpat Havzası-1.8 Nagyszéksós-Szeged, 1.9 Budapeşte-Zugló, 1.10 Léva/Levice, 1.11 Pannonhalma-Széldomb. 1.12.1 Keszthely-Gáti domb, 1.12.2 Keszthely-Clay quarry, 1.13 Lengyeltóti, 1.14 Szekszárd, 1.15 Pécs-Üszögpuszta.

2. İdil-Ob Bölgesi

Ural Nehri civarı-2.1 Kızıl Adir, 2.2 Mertvie Soli, 2.3 Fedorovka,

Orta İdil Nehri-2.4 Pokrovsk, 2.5 Verhneye Pogromnoye, 2.6 Leninsk.

3. Yenisey Bölgesi

3.1 Tepsey VII, 3.2 Kokel-KE II, 3.3 Kokel-Tuva, 3.4 Aymugluk-Tuva, 3.5 Sibirsk, 3.6 Tugozvonovo, 3.7 Kosogol, Uzhur Bölgesi, 3.8 Kanattas, 3.9 Kara Ağaç, 3.10 Sidorovka, 3.11 Kulayka.

4. Zungarya, Tiyenşan Bölgesi

4.1 Dongcheng, Muley Kazak Özerk Bölgesi, Doğu Sincan, 4.2 Barköl Gölü.

5. Baykal Gölü-Orhon Bölgesi

Zabaykala-5.1 Ivolga Gorodişe, 5.2 Derestuy, 5.3 Çeremhovo,

Moğolistan-5.4 Il'movaya pad, 5.5 Darkhan, 5.6 Noyon Uul, 5.7 Dulga Uul, 5.8 Höshön-uha (Ih-het), 5.9 Tevsh Uul, 5.10 Batcengel, 5.11 Taravgantay, 5.12 Sul-Tolgoi Dağı, 5.13 Naymaatolgoy, 5.14 Tahilt Havzası, 5.15 Golmud.

6. Huang He-Liao He Bölgesi

6.1 Daodunzi-NX, 6.2 Yanglang-NX, 6.3 Baoji-Qin, 6.4 Taohongbala, 6.5 Jialainor, 6.6 Xiyuan, 6.7 Budonggou, 6.8 Xiaobaiyang, 6.9 Guoxianyaozi, 6.10 Maoqinggou, 6.11 Yinniugou, 6.12 Jicheng, 6.13 Tangxian, 6.14 Yuhuangmiao, 6.15 Hulugou, 6.16 Xilang, 6.17

Yujiazhuang, 6.18 Guyuan, 6.19 Qingyang, 6.20 Xigoupan, 6.21 Xichagou (Liaoning Bölgesi).

2. Hun Kadınlarının Altın Başlıkları

Başlıklar taçtan farklıdır, çünkü bunlar başın sadece 2/3'ünü sarmaktadır. Başlıkların temel yapıları, bir altın band ya da akik, lal taşı, kehribar ve bir metal üzerinde incilerin anası ile süslenmiş olan altınla kaplı bir bronz band şeklindedir. Ayrıca, bu başlıkların üzerinde beyaz, yeşil ve kırmızı camlar da bulunabilmektedir. Bu taşların rengi çoğunlukla kırmızı ya da kırmızımsı kahverengidir. Bugün, bildiğim kadarıyla, bütün Avrasya'da bulunmuş toplam 19 başlık mevcuttur. Materyaller Irina Zasetska19 ve Istvan Bona'nın20 iki yayınından derlenmiştir. At defin siteleri ya da bronz kazanlara nispeten bu başlık buluntularının sayısının çok az olmasına rağmen, bunlar son derece önemlidir, çünkü Hun başlıkları son derece etnik özellikler taşmaktadır. Bu tür cenaze başlıklarını kullanan bir başka etnik grup bulunmamaktadır. Scythiyanlar da altın başlıklara sahiptir, ancak bunların dizaynları tamamen farklıdır ve bazı zamanlar bu başlıklara açıkça Yunan görüntüsü ve özellikleri eklenmiştir. Bu tür Scythiyan başlıklarının sadece sayacağımız birkaç sitede olduğu bilinmektedir: Khoklach-Novocherkassk, Novocherkassk, Artiukhov, Kerch, Karantin-Taman ve Kelermes.

2.1. Altın Başlıkların Dağılım Haritası

Şekil 9, Hun başlıklarının 13'ünü göstermektedir. Dizaynları farklılıklar gösterse de, değerli taşlarla süslenmiş olmalarından kaynaklanan özellikleri açıkça görülmektedir. Hem haritada ve hem de başlıkların ilustirasyonlarında ondalık rakamlar kullanıldığından, bunların harita (Şekil 10) üzerindeki yerleri kolayca bulunabilir. Şekil 10, Hsiung-Nu ile Hunlar arasında bir tarihi süreklilik olduğunu gösteren ikinci arkeolojik

haritadır. Batı'dan Doğu'ya doğru Hun kadınlarının cenaze törenlerinde kullanılan altın başlıklarının bulunduğu siteler şöyledir:

1.1 Csorna, Macaristan

1.2 Szekszárd-Csatár, Macaristan

1.2.1 Balmazújváros-Malátoni-halom, Macaristan

1.3 Gheraseni, Romanya

1.4 Shurbanec, Moldavya

1.5 Buhaeni, Romanya

1.6 Antonovka, Ukrayna

1.7 Tiligul Bay, Ukrayna

1.8 Proletarskaya, Ukrayna

1.9 Stara Igren, Rusya

1.10 Melitopol, Ukrayan

1.11 Kerç, Ukrayna

1.12 Marfovka, Rusya

1.13 Verhne Yabloçnoye, Rusya

2.1 Berezovka, Rusya

2.2 Verhneye Pogromnoye, Rusya

2.3 Şipovo, Rusya

2.4 Çuluk Tau, Kazakistan

2.5 Kanattas, Kazakistan

6.1 Xigoupan, Çin İçinde özenle yapılmış bir başlık bulunan en erken dönemlere ait defin Ordos bölgesindeki Xigoupan sitesindendir21 ve tarihi M.Ö. 2. yüzyıla dayanmaktadır; burada ayrıca 49 at heykelciği de bulunmuştur. Başlık çekiçle yassıltılmış altından yapılmıştır ve bir band biçimindedir. İnciden yapılmış olan taşlar, Şekil 11'de gösterilen motiflerle süslenmiş ve çekiçle düzlenmiş olan bandın en üstüne yerleştirilmiştir. Oval biçimindeki en büyük inci olan ana incinin her iki yanı da küçük ve sitilize

edilmiş altın varaklarla kaplanmıştır. Bu özenli başlık iki küpe süslemesi ve üç gerdanlıkla tamamlanmaktadır. Küpelerin büyük oval parçası beyaz zümrütten yapılmıştır ve üzerine Hsiung-Nu sanatında kullanılan ejderha figürü resmedilmiştir. Bunlar, kalıntılarından zamanında turkuaz kakma dekorasyonu olduğu anlaşılan, zıplayan bir geyik figürü üzerindeki dikdörtgen şeklindeki iki altın parçası üzerine asılmışlardır. Bu Hsiung-Nu cenaze başlığı, bilinenlerin en eskisidir. Bununla coğrafi olarak en yakın yer olan Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki Kanattas (höyük 2.5) arasında yaklaşık üç yüzyıllık bir fark bulunmaktadır. Don ve İdil arasındaki Verhne Yablonoçnoye'de22 bulunan ve restore edilen diğer başlığa da yine kulak ve boyun dekorasyonları eşlik etmektedir (Şekil 12). Stara Igren'den (Höyük 1.9) olan bir başkası üzerinde, birbirine değecek şekilde mantar şekillerinden oluşan bir hat bulunmaktadır ve bu kazan kulplarındaki mantar şekillerine benzemektedir.

İki başlığa daha dikkat etmekte fayda bulunmaktadır. Szekszard-Csatar'da (Höyük 1.2) 1818 yılında bir kadın mezarı bulunmuş ve bu 1865 yılında bir yayında tasvir edilmiştir. Som altından bir band şeklinde olduğu ve üzerinde değişik ebat ve renklerde taşlar bulunduğu ifade edilmiştir. O dönemde bunun nereye ait olduğu bilinmediğinden Macaristan, Baja'da eritilmiştir. Bir diğeri (höyük 1.2.1) ise, 1858 yılında Balmazujvaros-Malatoni'de bir iskeletin kafatasının üzerinde bulunmuştur. Zemini yine som altından olduğu için, bir önceki ile aynı kaderi paylaşmış ve eritilmiştir, ancak eritilmeden önce belegelere geçme şansını bulabilmiştir.23

Başlıkların haritasını (Şekil 10) incelediğimizde belirgin bir eğilim fark edilecektir. Batı'ya doğru gidildikçe, başlıklarıyla birlikte üst düzey kadın cesetlerinin süslenme modasında bir artış gözlenmektedir. Bu gözlem bronz kazanların daha batıya gittikçe daha fazla süslendiğinie dair olan ve kolayca

fark edilen trende paralel bir trend olarak görülmektedir. Burada 20 başlığın, Hsiung-Nu ile Hunlar arasında bir tarihsel sürekliliğin varlığıyla ilgili olarak çok güçlü bir gösterge sunduğundan bir kez daha bahsetmeye değer, çünkü başka hiçbir etnik grup bu özelliklere sahip değildir, yani M.Ö. 2. yüzyıl ile M.S. 5. yüzyıl arasında hiçbir etnik grup, altın cenaze başlıklarına değerli taşlar kakmamaktaydı.

3. Hsiung-Nu Tipi Bronz Kazanlar

İncelediğim arkeolojik buluntulardan üçüncü grubu Hsiung-Nu tipi bronz kazanlar oluşturmaktadır. Bu kazanların dağılım haritasını veren ilk yayınım24 1990 yılındadır, en son ve tam olan versiyonu25 ise 1995'te yayınlanmıştır. Bu yayında 185 kazan, boyutları birebir olan çizimlerle gösterilmektedir. O zamandan bu yana, henüz hiçbiri yayınlanmamış ve hiçbir haritada yer almamış olan 30 tane daha küpün varlığını öğrendim. Ermitaj araştırmacıları da, 1993 yılında, kazanlar hakkında bir makale yayınladı, onların bilgisi dahilinde olan küp sayısı ise 56 idi.26

Hsiung-Nu tipi Avrasya bronz kazanlarını üç büyük gruba ayıran Şekil 3, bu kazanlar hakkında bize kuş bakışı bir fikir vermektedir. Bu gruplar şunlardır:

Dikdörtgen kulplu olan tipler,

Yuvarlak kulplu olan tipler ve

Düz tabanlılar.

Her grup içindeki kazanlar, sol üst köşeden sağ alt köşeye doğru gidildiğinde, batıdan doğuya doğru gidiliyormuşcasına rahat bir şekilde düzenlenmiştir.

Bronz kazanların rolü üç şekilde olabilir. Özene bezene yapılmış manzaralar içindeki kabartma kazan resimleri, aşağıda tartışılacağı gibi küplerin kullanımı hakkında da faydalı bilgiler sağlamaktadır.

A. Şaman Törenleri: Şekil 14'te, yukarıdaki kabartma büyük bir manzarayı göstermektedir. Burası, Yenisey'in batı kolu olan Abakan Nehri civarındaki Kızıl Kaya'dadır.27,28 Dokuz kazan resmedilmiştir ve bunların hepsi de Hun tipi kazanlardır. Bunlardan beşinde erkekler açıkça yemek pişirmekte ve kazanların içindekileri karıştırmaktadırlar. Manzaranın tam ortasında, açık renkli ve uzun bir elbise ile diğerlerinden farklı olduğu hemen anlaşılan bir insan figürü bulunmaktadır. Bu şahıs elini kaldırmıştır ve kıyafetinin kolunun dışında olan parmakları görülebilmektedir. Parmaklarının altı tane olduğu sayılabilmektedir. Bu altı parmak şaman mesleğinin bir işaretidir. Buna ilaveten bir de maske taktığı görülmektedir. Bu manzarayı bir şamanistik etkinlik ya da tören yemeklerinin pişirildiği dini bir vaka olarak yorumlamak durumundayız.

B. Günlük Olağan Yemek Pişirme: Kazanların diğer bir rolü de günlük olağan yemek pişirilmesinde kullanılmasıdır. Bolşaya Boyarskaya Pisanitsa29 olarak adlandırılan Şekil 14'ün alt yarısı bir Hun luo ve bu luo (Wade-Giles yazıtlarında bir lo ya da pu lo) resmetmektedir. Bu, 4-5 yurt ve 30-40 insandan oluşan bir Hsiung-Nu çoban ünitesidir. Figürün gösterdiği gibi, her yerleşim ünitesinin yanında en fazla 5 tane olmak üzere birkaç kazan olduğu görülmektedir. Bu resimleri büyütmeden bile, bu kazanların çoğunun basit dizaynlı oldukları, birinin ise süslenmiş olduğu görülmektedir. Bu kazan, kabartma resmin sağında bulunan toplanmış insan grubunun sağ tarafındadır. Manzarının üstündeki 5 rakamı bu kazan ile alakalıdır. Bu 19 kazanın hepsinin törensel amaçlar için olmadığı sonucuna varmamız gerekmektedir, özellikle de basit dizaynlı olanlar günlük, sıradan yemek pişirmek için kullanılmaktadır. 19.7 metre uzunluğundaki bir kabartma üzerine resmedilmiş olan manzara, bir bayram manzarası olmalı ki, bütün kazanların hepsini göstermektedir. Bunun bir dini etkinlik olduğundan da şüphe duyulabilir.

Pek çok insanı (28 kişi sayılabilmektedir) resmeden bu itinalı luodaki yaşamın yanı sıra, 19 keçinin çobanlığını yapan bir çobanın yaşamında da aynı geleneği görmekteyiz (Şekil 15) ve bu çobanın bu kabartmaları oyduğu varsayılmaktadır. Tıpkı bir önceki büyük kaya oymacılığında olduğu gibi, O dışarısında bir Hun tipi kazan görülen bir küçük yurt ya da samandan yapılmış bir kulübenin sahibidir. “Keçi çobanı” kabartmasının uzunluğu 175 cm, yurttaki yüksekliği ise ayaktaki en kısa keçi seviyesinde olup 55 cm’dir. Bu tür evcilleştirilmiş uzun boynuzlu keçiler ve bunların çobanlarının 1998 yılında Tuva’daki bir tur esnasında fotoğrafları çekilmiştir. Buradaki keçi çobanı kabartması, yazarın 1998’de çektiği fotoğraflarına dayanılarak yorumlanmaktadır. Bu, 54 derece kuzey enleminde, Yenisey’in batı yakasındaki Oglahti Dağı kompleksinde bulunmaktadır. Yani, Kemerovo Devlet Üniversitesi’nin çizimlerine göre 4. höyüğün 1. çentiğindedir.

C. Cenazeler: Bronz kazanların üçüncü rolü cenazelerdedir. Büyük kazanlar yerine mezarlarda sembolik rollerle, sadece 20 cm veya daha küçük olmak üzere, küçültülmüş ebatlarda kazanlar görülmektedir. Küçültülmüş küpler, Uzak Doğu’daki Hsiung-Nu mezarlarında iyi bilinmektedir, bunlar Tuva ve Yenisey ırmağının her iki yakasında da Baraba Steplerine kadar yayılmışlardır. 3 cm’ye kadar küçültülmüş bronz küpler bulunmaktadır, bunlar Stockholm’deki Doğu Asya Müzesi’nde Tovostine kolleksiyonundadır.

Diğer İki Vasıtadaki Kazanlar

A. Kaya Oymaları: İlaveten, Hsiung-Nu/Hun tipi kazanlara ikinci bir vasıtada da rastlanabilmektedir. Bunlar kaya yüzeylerine oyulmuş olarak bulunmaktadır. Hun tipi kazanların resmedildiği bütün kabartmalar, Orta Yenisey Havzası’nın batı yakasındaki Abakan Steplerinde bulunmuştur, burada 47 kabartma mevcuttur. Buna ek olarak, kaya üzerine oyulmuş olan

bütün küp tiplerinin, Orta Yenisey Havzası civarında, bronz benzerleri ortaya çıkarılmış ya da bulunmuştur.30

B. Seramik Kazanlar: Kil kazanlar, üçüncü tür bir vasıtayı teşkil etmektedir. Cenazelerde kullanılan küçültülmüş bronz kazanların yanı sıra, Yenisey civarında yeni bir usul ortaya çıkmıştır. Pahalı olmayan ve bronz türünden olanların taklidi durumundaki toprak kazanlar, cenazelerde kullanılmakta ve mezarın içine konulmaktaydı, bunların ebatları genellikle 15-20 cm idi, ancak 40 cm'ye de ulaşabilmekteydi. 475 definin bulunduğu büyük bir mezarlıkta, mezarlar içinde 92 toprak/kil kazan bulunmuştur. Bu mezarlık, Hemçik kolu yakınında Yenisey'in batı yakasında bulunan Tuva'daki Kokel'dedir. Bu nehrin buluştuğu yer Yenisey'in batısındaki 90 derecelik kavistir.

Seramik kazanlarla birlikte bu bölgede yeni bir usulün ortaya çıkmasına paralel olarak başka yeni gelişmelerin olduğunu söylemeye teşvik edilmekteyim. Hsiung-Nu, yani Hun bronz kemer tokaları, Hunların yeni bir ejderha dizaynı ile ortaya çıkmıştır. Ejderhanın yılan gibi kıvrılan gövdesi eski zamanlardakilerle aynı olmakla birlikte, kurda benzeyen baş yerine, şimdi başta yuvarlak bir burun ve uzun kulaklar bulunmaktaydı. Olağan Hun ikonografisinin oluşturduğu diğer dizaynlar arasında ondokuz tane bu tür dizayn bulunmuştur.

Toprak kazanların çoğunluğu Orta Yenisey vadisi ve çevresinde olmakla birlikte, batıda Sir Derya Deltası kadar uzak bir bölgede, Altın Asar'da M.S. 3. yüzyıla ait olduğu saptanan iki adet toprak kazana rastlanmıştır (Tolstov). Bunlar Verkhnii Konets tipindedir. Bunların bronz prototipleri Ural Dağlarının batısında, Kama nehrinin kaynağının yakınlarındadır.

3.1. Hun Tipi Kazanların Haritası

Bu 185 buluntuyla oluşturulmuş bir haritadır (Şekil 16). Erdy'nin 1995'teki 90 sayfalık yayını, bu kazanları/küpleri 36 tabloyla düzenlemekte

ve bu buluntuların konumlarını mümkün olduğu durumlarda coğrafik koordinatları ile birlikte detaylı bir şekilde vermektedir.[31] Ayrıca, bu buluntuların durumu, bugün nerede oldukları, haklarındaki yayınlar ve mükemmel bir çizimle bütün boyutları (fotoğraflarından izleri sürülerek) tasvir edilmektedir. Bu kazanların dizaynının en belirgin özellikleri de harita üzerinde gösterilmektedir. Bundan önce, bazı haritalar ve makaleler 1994'te,[32] 1992'de[33] ve en erken tarih olarak da 1990'da[34] yayınlanmıştır. Zaman geçtikçe, haritalar çok daha fazla bilgi içerir hale gemiştir.

Haritadan görüldüğü kadarıyla kazanlar altı bölgede toplanmıştır. Bu yüzden, pek çok sayıdaki buluntularla uğraşmayı kolaylaştırmak için, Orta Avrasya altı bölgeye bölünmüştür. Bu bölgeler batıdan doğuya doğru 1'den 6'ya kadar numaralandırılmıştır. Bu yolla, hiçbir itiraza mahal bırakmayacak şekilde, paralel dizayn unsurlarının rehberliğini kullanarak, Avrupa'daki kazanların kimlik tanımlamasından, Uzak Doğu'ya, eski zamanların derinliklerine taa M.Ö. 1. yüzyıla kadar gidebiliriz. Höyüklerin numaralandırılması esnasında, daima ilk numara bölge numarası olarak belirlenmektedir.

Haritalar incelendiğinde, Avrasya boyunca buluntularda bir süreklilik görülebilecektir. Hatta buluntular, Hunların ya da en azından bunların bir kısmının, 57 derece kuzey enleminde Ural Dağlarını kesen 50 km genişliğindeki bir etek olan Yakaterinburg geçidini kullanarak Ural Dağlarını geçtiklerini göstermektedir. Bu yola bir alternatif de (Orenburg yakınlarındaki), Kızıl Adir'deki bir buluntunun gösterdiği (Şekil 16'daki Höyük 2.8) gibi, Ural Nehri vadisine girerek, bu nehir boyunca ilerlemektir.

Belaya Nehri'nin kaynağı da Yekaterinburg eteği yakınlarındaki Ural Nehri kaynağına yakın olduğu için, burası da Ural Dağlarını geçmeye üçüncü bir rota teşkil etmektedir. Diğer göçer halklar da bu geçitleri

kullanmışlardır. Örnek olarak, etnografik haritalar35 üzerinde, doğuya ve batıya doğru yüzlerce kilometre boyunca uzanan Yekaterinburg geçidinin iki yakasında Çuvaş ve Tatar halklarının bulunduğu enklavlar görülebilmektedir. Bunlara ilaveten, 6. ve. 8. yüzyıllar arasında hem Ural Nehri boyunca ve daha büyük rakamlarda olmak kaydıyla da, Belaya nehri boyunca Macarların erken dönem mezarları bulunmaktadır.36 Yekaterinburg geçidinden geçmeyi tercih eden Macarlar (Bolşiye Tigani'de) Kama nehrinin güney yakasına yerleşmişlerdir. Bahsi geçen her üç nehir (Kama, Belaya, Ural) boyunca, çok eski cenaze gelenekleriyle, zengin bir halkın tipik Macar mezarlıkları bulunmaktadır. Mezarlar gümüş eşyalarla doludur. Hem erkek hem de kadın mezarlarında benzersiz kısmi at definleri de görülmektedir, bu mezarlarda cenazenin yüzü gümüşten göz plaketleriyle kaplanmıştır, silahlar arasında nadiren de olsa oklanmış kürkler ve diğer karakteristik Macar süsleme unsurları bulunmaktadır. Diğer etnik grup örnekleriyle, 56-57 derece kuzey enleminde Ural Dağı'nın ortasından geçen yönleri göstermek amaçlanmıştır

3.2. Kazanların Tarihlerinin Saptanması

Bizim buradaki konumuz Hun bronz kazanları olduğundan, bu kazanların tarihlerinin saptanması hakkında neler söyleyebileceğimizi gözden geçireceğim. Mezarlarda ortaya çıkarılan birkaç tanesinin yanı sıra, kazanlar genellikle şans eseri bulunmaktadır. Spasskaya'nın çıkarımsamada bulunduğu gibi, bunun sebebi, 20-40 kg ağırlığındaki kazanların mevsimsel törenlerin yapıldığı ve adakların adandığı kutsal yerlere getirilmesiydi. Bu törenlerden sonra, bu tören alanına Hunlar yeniden dönünceye kadar, kazan orada gizlenerek bırakılmaktaydı. Ancak Hunların oradan göç etmesiyle, yaklaşık 2000 yıl sonra bir viyadük, bir bina, bir yol inşaatının yapımı sırasında ortaya çıkarılıp müzeye getirilinceye kadar, kazanlar bulundukları yerlerde kalmaktaydılar. Çoğu zaman bunlar tek başına ve şans eseri

bulunmaktadırlar. Yine de, bunların tarihlerinin saptanması bugün artık mümkündür.

Avrupa'da kazanlar pek çok durumda Roma surlarının kalıntıları arasında bulunmuştur. Bu onların M.S. 4. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar geçen döneme ait olduklarını göstermektedir. Bu tür siteler şunlardır: Intercisa (Dunaujváros), Karpat Havzası'ndaki Celamantia (Izsa-Leányvár) ve Hinova, Eflak'taki Celei.

Silenya'daki (Lehçesi Jedrzyhowice) kazan, içi Roma mücevherleriyle dolu olan bir Roma sandığıyla birlikte bulunmuştur. Bunlar M.S. 5. yüzyıla aittirler. Bu tür buluntular kazanların Hunlara ait olduğunu göstermektedir.

Baykal bölgesinde, Batcengel'de bulunan bir Hsiung-Nu mezarının tarihi, o dönemde iktidarda olan imparatorun ismiyle, Çince sırlanmış olan bir fincanın parçalarından tespit edilebilir. Ivolginsk'te ise, Çin aynaları mezarın tarihinin saptanmasını mümkün kılmıştır.

Bugünkü İç Moğolistan'da, Jilin'de Han hanedanına ait sikkeler ve Erlanhugou'da Doğu Han çıngırakları ve aynaları ortaya çıkarılmıştır. Xichagou'daki bir Hsiung-Nu mezarlığında M.Ö. 74 yılında basılmış sikkeler bulunmuştur.

4. Ermitaj Araştırmacılarının Çalışmaları ve Eski Yazılı Kaynaklar

Üç haritayı mukayese ettiğimizde, Hsiung-Nu ile Hunlar arasında bir tarihi sürekliliği göstermede büyük bir uyumun olduğu fark edilmektedir. Fakat, Hunların Avrasya boyunca ilerlemelerini araştıran sadece ben değilim. Şekil 17, Ermitaj37 ile işbirliği yapan kıdemli araştırmacıların bir haritasıdır, bu araştırmacılar 1993 yılında yayınlanan makalelerinde, sadece 56 kazan üzerinde çalışmışlardır. Ortaya çıkardıkları buluntulara dayanarak, Hsiung-Nu/Hunların Avrasya boyunca göç hareketlerini yeniden kurmuşlar ve kodlanmış oklarla temsil ettikleri bu halkların hareketlerine tarihler tahsis etmişlerdir. Benim 1990'da yazdığım ve Harvard'ın bir bülteni olan

Inner Asia Report’ta yayınladığım makaleme de atıflarda bulundular. Bu, benim Orta Avrupa’dakilere benzer şekilde düz bir mantar kese stiline sahip olan Urumçi müzesindeki kazan hakkındaki raporumla birlikte olan ilk haritamdır.38 Bunların, Hunların göçüne dair kavramlaştırmaları, temel olarak, benim çıkarımsamalarımla aynıdır.

Ancak benim çalışmalarımı ve ulaştığım sonuçları destekleyenler sadece Ermitaj’ın araştırmacıları değildir. Bunların yanında, Hsiung-Nu ile Hunlar arasında bir tarihi süreklilik oduğunu gösteren üç eski yazılı kaynak bulunmaktadır. Tartışacağım ilk iki kaynak birbirlerinin tamamalayıcısıdır.

İlk kaynak, M.S. 4-6. yüzyıllarda hüküm sürmüş olan Topa Wei’nin tarihiyle uğraşan Wei Shu’dur (Topa Wei M.S. 386-534). Su-t’e, Sogdiyana’dan bahsederken, onun eski isminin Yen-ts’ai olduğunu yazmakta ve Hsiung-Nu’nun Yen-ts’ai’yi mağlup ederek hükümdarını öldürdüğünden ve hükümdarlığı kendi mülklerine kattığından da bahsetmektedir.

Diğer bir önemli kaynak da, daha erken bir tarihteki Ts’ao Wei döneminden, M.S. 3. asırdaki olayların raporunu veren Wei-Lueh’tir (Ts’ao Wei, M.S. 220-265). Wei Lueh bize Yen-tsai’nin aynı zamanda A-lan-liao ya da A-lan, veya A-lan-na şeklinde adlandırıldığı bilgisini vermektedir. Bu iki Wei kaynağına dayanarak, “Hsiung-Nu” Yen-ts’ai’yi mağlup ettiğinde, Alanlar’a atfedilen toprakları Hsiung-Nu’nun mülküne kattığı sonucuna ulaşabiliriz.

Ancak, Jordanes ve Marcellinus gibi Avrupalı kaynaklardan bildiğimize göre, Alanları M.S. 370 yılında yenilgiye uğratanlar “Hunlar”dı. Netice olarak, Hirth’in analitik çalışmasında39 ve D. Wright’ın40 bu sorunu yeniden incelemesinde belirttiği gibi, Hsiung-Nu ve Hunlar tek ve aynı halktı. Bu çalışmalarda eski kaynaklar da tartışılmaktadır.

Üçüncü eski kaynak ise, Sir Aurel Stein tarafından bir çöl kalesinde bulunan sekiz Soğdan mektubundan biridir. Henning'in analizinde mektupta şöyle denildiği kaydedilmektedir, "Hunlar" Çinlilerin başkenti Luoyang'ı işgal ettiler. Bu, Büyük Shanyu Liu Yuan'ın oğlu olan Güney Hunlarının Shanyu'sunun M.S. 311 yılındaki meşhur Luoyang'ı işgaline bir atıftır.41 Hsiung-Nu ve Hun etnik isimleri, bir seferinde Asya'nın doğu ucunda, öteki seferinde de Asya'nın batı ucunda tamamen aynı halk için kullanılmaktadır.

4.1. Hunların Orta Avrasya Boyunca İlerleyişinin Haritası

Bu karmaşık sonuçların birbirleriyle uyumundan ve Ermitaj araştırmacılarının oluşturduğu haritadan cesaret alarak, tarihleri saptanmış arkeolojik buluntuları ve tarihleri belli olan tarihi olayları birleştirdim. Oluşturduğum haritayla Hsiung-Nu'nun Orta Asya boyunca batıya, yani Avrupa'nın içlerine doğru göçünü resmettim. Şekil 18'deki oklar bugün bilinen ve tarihleri saptanabilen Hsiung-Nu göç hareketlerini göstermektedir. Okları tanımlayan tarihler aşağıdaki kaynaklardan alınmıştır.

I. Boş oklar, M.Ö. 4-2. yüzyılarda Hsiung-Nu gücünün Ordos ve Huang He bölgesinden kuzeye, Minusinsk Havzası'nın (Orta Yenisey Havzası) içlerine doğru ve ayrıca M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Zabaykalya bölgesinin derinliklerine doğru yayılmalarını göstermektedir.

M.Ö. 4. yüzyılda Hsiung-Nu'ya ilk atıflar Qin'in Ana Yıllıklarında yapılmaktadır. M.Ö. 4. yüzyıldan üç referans Bölüm 1.7'deki Tarihi Gözlemler kısmında detaylı olarak tartışılmıştır.

M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında, Modun Şangü yönetimi altında Hsiung-Nu hakimiyeti Yenisey bölgesine yayıldı ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar süren döneme ait arkeolojik buluntular (kemer tokaları) ortaya çıkmaya başladı.42

II. Siyah oklar M.S. dönemde doğudan batıya doğru hareketleri göstermektedir. Doğu'daki en geniş siyah ok M.S. 1. yüzyılın sonlarını göstermektedir ve Parker'ın Hou Han Shu ve Wei Shu'nun uygun bölümlerini tercümesinden türetilmiştir. Hsiung-Nu'ya karşı saldırılar birbirini izleyen beş yıl içinde, yani M.S. 85-90 yılları arasında kaydedilmiştir (Parker sh. 263).43 Hou Han Shu'da, Hunların saldırıya uğrayarak mağlup edildiği tarihleri M.S. 89-105 olarak verilmektedir (Parker sh. 93) 44 Günümüz bilim adamlarının görüşüne göre, nihai belirleyici saldırı M.S. 91 yılında oldu, bu tarihte Hsiung-Nu dört bir taraftan göçmen düşmanlarının saldırılarına uğradı: Güney'de, Güney Hsiung-Nu'nun, Doğu'da-Siyengi'nin, Batı'da-Türkistan kabilelerinin, Kuzey'de-Dingling'in (Parker sh. 263). Bu olayın üç sonucu olmuştur: M.S. 91 yılından sonra Kuzey Şangü, sarayını Balkaş gölünün güneyindeki İli Vadisi'ne taşımıştır. M.S. 87 yılındaki zaferlerinden sonra Siyengi, Kuzey Hsiung-Nu topraklarına girmiştir ve sonraki yıllarda yavaş yavaş bu toprakları işgal etmiştir. Wei Zhi'nin alıntılarında, Hou an Shu'nun dediği gibi (Parker sh. 93), Shanyu ile gidemeyen/gitmeyen Hunların sayısı 100.000 çadır kadardı ve bunlar Liaotung'da yerleştiler, kendilerinin Siyengi'ye uydurdular ve Siyengi askerleri olarak hizmet verdiler.

Sir Derya deltasındaki arkeolojik buluntuların tarihi 3. ve 7. yüzyıllar arasında (Tolstov tarafından) ve Levina tarafından da 4. yüzyılın başları olarak gösterilmektedir. Tarihler, diğer kalıntıların yanısıra Doğu Avrupa'nın Verhniy Konets tipi iki Hun toprak taklit kazanın da bulunduğu Altın Asar'daki (ya da Yedi Azar)"Büyük Ev"deki buluntulara atfen saptanmıştır.

Hunlar, Avrupa'ya M.S. 370 yılında Doğu Avrupa'nın en güçlü göçer milleti olan Alanları yenilgiye uğratarak girmişlerdir (Jordanes ve

Ammianus Marcellinus), bunu takip eden birkaç yıl içinde Ostrogotlar (374) ve Vizigotların (376) yenilgisi izlemiştir.

Bronz kazan buluntularının, en azından Hunların bir kısmının Yekaterinburg geçidinden Ural Dağlarını geçerek ve 4. yüzyılda Ural Nehri (Orenburg yakınlarındaki Kızıl Adir'de defin ve kazan bulunmuştur) boyunca ilerlediklerini ortaya koyduğunu daha önce tartışmıştım.

Romalıların vassalları olarak Vizigotlar, 409 yılına kadar hala Batı Pannonia'daydılar, fakat topraklarının batı ve doğu bölümlerinin (P. Inferior-Valeria) çoğu, Aetius tarafından 410 yılında Hunlara teslim edildi. Bir Batı Roma elçisi olan Olympiodorus 412 yılında Pannonia'ya gitmek zorunda kalmıştı bile.45

Bunlar Şekil 18'de, Hsiung-Nu'nun Uzak Doğu'dan Avrupa'nın içlerine doğru göçünü gösteren okların tarihini belirleyen kaynaklardır. Şöyle bir düşündüğümüzde, M.S. 156 yılında Ili-Balkaş bölgesini terk eden Hsiung-Nu'nun Avrupa kapılarında gözükmesi sadece 215 yıl almıştır ve bu durum da ancak Alanları yenmeleriyle dikkat çekmektedir. Daha önce işaret ettiğim gibi, Hun/Hsiung-Nu göç haritası üç arkeolojik harita ve üç eski kaynak tarafından doğrulanmaktadır.

1 Sinor, Denis, Migrations in Inner Asia: Facts and Fancy, American Oriental Society'nin Miami, FL'de 23-26 Mart 1997 tarihinde düzenlediği 207. Toplantısında bir özeti ve bir makalesi tebliğ olarak sunulmuştur.

2 Sinor, Denis, The Hun period, The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge (UK), New York, Cambridge Univ. Press, 1990, ss. 177-205.

3 Miniaev, Sergei, Archaeology of the Hsiung-nu in Russia: New Discoveries. New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'nde, Eski Yakın

Doğu Bölümü'nde tebliğ olarak sunulmuştur, NY 15. Ocak 1999.

4 Harvard Üniversitesi'nin İç Asya Komitesi'nde bu çalışmanın malzemesinin bir kısmı aylık ders serilerinde anlatılmıştır (4 Nisan 1999), I. C. A. N. A. S. 'de 2000 Kongre, Montreal (27 Ağustos-2 Eylül 2000) ve Central Eurasian Studies Society's 1. Yıllık toplantısında (Wisconsin Üniversitesi, 28 Eylül-1 Ekim 2000).

5 Fodor, István, A magyarság születése (Tmagyarların doğuşu), Magyarország Krónikája series, No. 1. Budapest, Adams Publ., ss. 13O-131, 1992.

6 Navaan, D., The Grave of a High Ranking Hunnic Person in Western Mongolia, Eurasian Studies Yearbook (Bloomington, IN), 71, 1999, ss. 95-109.

7 Zasetskaia, I. P., Kultura kochevnikov yuzhnorucckih stepey v Gunnckuyu epohu (konets IV-V vv.) (Hunlar döneminde Güney Rus Steplerinde göçer kültürü: M. S. dördüncü ve beşinci yüzyılın sonu). Sankt-Peterburg, 1994, ss. 17-18, Şekil. 3.

8 Érdy, Miklós, Archaeological Insights Into Two Controversial Areas of Eurasian Hun History. 39. P. I. A. C. 'de tebliğ, Szeged, Macaristan, 6-21 Haziran 1996.

9 Martinov, Anatoly I., The Ancient Art of Northern Asia, D. B. Shimkin ve E. M. Shimkin tarafından tercüme ve edit edilmiştir. Urbana and Chicago, Univ. Illinois Press, 1991, s. 80.

10 Miniaev, S., Niche Grave Burials of the Hsiung-Nu Period in Central Asia, Information Bulletin, Issue 17. Moskow, Internat. Assoc. for the Cultures of Central Asia, 1990, ss. 91-99.

11 Ningxia Institute of Archaeology, Ningxia Archaeological Group and the Office for the Preservation of Ancient Monuments, Tongvin County (authors), Hsiung-Nu (Hun) Cemetery at Daodunzi in Tongxin County,

Ningxia, Kaogu Xuebao, No. 3, 1988 ss. 333-356 with 20 plates. In Chinese with English Summary.

12 The Museum of Ningxia Autonomous Region, et al., Excavation of a Hsiung-Nu Cemetery of the Han Dynasty at Daodunzi, Tongxin, Ningxia, Kaogu, No. 1, 1987, ss. 33-37, Plate No. 3. Çince.

13 Konovalov, P. B., Hunnu v Zabaikale (Huns in Transbaikalia). Ulan Ude, Buriatskoe knizhnoe izdatelstvo, 1976, ss. 55-56.

14 Érdy, Miklós, Ancient Hungarian Funerary Customs Observed in Northern Barbarian (8th c. B.C.) and Hsiung-Nu Cemeteries, International Journal of Central Asian Studies (Seoul, Korea) 2, 1997, ss. 135-208. Cited s. 166.

15 Ssu-ma Ch'ien, The Grand Scribe's Records C. I, The Basic Annals of Pre-Han China Ed. by William H. Nienhauser, Jr. Bloomington, Indiana University Press, 1984, s. 112.

16 Lin Gan, Hsiung-Nu lishi nianbiao (Hsiung-Nu Tarihi Kronolojisi). Beijing, Chinese Publishing House, 1984, s. 1 of text.

17 Mc Govern, W. M., The Early Empires of Central Asia. Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press, 1939. s. 101-102.

18 Yü Ying-shi, The Hsiung-nu, in Denis Sinor ed. The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990, ss. 118-149. Cited s. 108-109.

19 I. P. Zasetskaia, Kultura kocsevnikov yuzhnorusskih stepey v Gunnskuyu epohu (konets IV-V vv.) (The nomadic culture of the south Russian steppes in the Hun epoch; end of IVth to Vth c. A. D.) Sankt-Peterburg: 1994.

20 Bóna István, A hunok és nagykirályaik. Budapest: Corvina, 1993.

21 Tian Guangjin, Guo Suxin, Eerduosishi qingtongqi (Ordos bronsları hakında çalışma), Beijing: Wenwu-Culture Relics Publishing House, 1986,

s. 380.

22 Zasetskaia, ibid., Figure 12.

23 Bóna, ibid., s. 204.

24 Érdy, Miklós, Unique Hsiung-Nu Cauldron from Ürümqi. Inner Asia Report, Newsletter-Harvard. Cambridge, USA, Fall 1990, (No. 7) ss. 11-13.

25 Érdy, Miklós, "Hun and Hsiung-Nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia", Eurasian Studies Yearbook, 67, 1995.

26 Bokovenko, N. A. & I. P. Zasetskaia, Proizhozhdenie kotlov" gunnskogo tipa" vostochnoi Evropi v svete problemi hunno-gunnskih sviazei, Peterburgskiy Arkheologicheskiy Vestnik. S. Peterburg, FARN, (3), 1993, ss. 73-88.

27 Appelgren-Kivalo, H, Alt-Altaische Kunstdenkmaeler-J. Aspelins Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889. Helsingfors, Finnische Altertumgesellschaft, 1931, Figure 299.

28 Érdy 1995, ibid. s. 62.

29 Devlet, M. A., Bol'shaia Boiarskaia Pisanitza, Sovetskaia Arkheologiia, 1965, ss. 124-132 (3).

30 Érdy, Miklós, Manichaeans, Nestorians, or Bird Costumed Humans in their Relation to Hunnic Type Cauldrons in Rock Carvings of the Yenisei Valley, Eurasian Studies Yearbook, 68, 45-95, 1996. Cited ss. 64, 88.

31 Érdy 1995, ibid. ss. 68-94.

32 Érdy, Miklós, An Overview of the Hsiung-Nu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media with Historical Observations. in: Bruno Genito ed.: The Archaeology of the Steppes, Napoli, Instituto Universitario Orientale, 1994 ss. 379-438.

33 Érdy, Miklós, The Hsiung-Nu Type Cauldrons Throughout Central Eurasia and Their Occurrence on Petroglyphs, English-Chinese bilingual MS distributed and paper presented at The International Academic

Conference on Archaeological Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations. Hohhot, Inner Mongolia, China. August 11-18, 1992; Ibid. Distributed MS was included in the republication of facsimile volumes. C. I-III. Asian Art and Archaeology, 600 Kalmia Ave, Boulder, CO 80304, USA., 1992; Ibid. Chinese Translation and Publication (somewhat abbreviated): Journal of Xinjiang Normal University (Ürümqi) C. 16, No. 4 1995, ss. 35-48; Ibid. Türkçe çevirisi: Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları, Tarih İncelemeleri Dergisi. Bornova-Izmir, Ege Üniversitesi Basımevi, C. XI, 1996, ss. 265-316.

34 Érdy, Miklós, Unique Hsiung-Nu Cauldron from Urumqi. Inner Asia Report, Newsletter-Harvard (Cambridge USA) (No. 7) Fall 1990, ss. 11-13.

35 Atlas SSSR. Moskva, Glavnoe Upravlenie Geodezii i Kartografii pri Sovete Ministrov CCCR, 1984, ss. 128-129.

36 Halikova, E. H., Ösmagyar temetö a Káma mentén (Kama Nehri civarında Eski Macar mezarlığı), Archaeologiai Értesítö (Budapest) 103, 1976, ss. 53-78.

37 Bokovenko & Zasetkaia, ibid. s. 78.

38 Érdy, Miklós, Unique Hsiung-Nu Cauldron from Urumqi. Inner Asia Report, Newsletter-Harvard (Cambridge, USA) 11-13 (No. 7) Fall 1990.

39 Hirth, Fredriech, Hunnenforschungen, Keleti Szemle, 2, 81-91, 1901.

40 Wright, David C., The Hsiung-nu-Hun Equation Revisited, Eurasian Studies Yearbook, 69, 1997, ss. 77-112.

41 Henning, W. B., The Date of the Sogdian Ancient Letters, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, 601-615, 1948.

42 Martynov, ibid. s. 80.

43 Parker, E. H., The Turko-Scythian Tribes, The China Review C. XX, 1892-1893. (1) 1-24, (3) 109-125. C. XXI, (2) 100-119, (4) 253-267, (5)

291-301. Cited (4) s. 263,

44 Parker, E. H., The History of the Wu-wan or Wu-hwan Tunguses of the First Century, The China Review, C. XX, 1982-1983 (2) 71-100. Cited s. 93.

45 Sinor 1990, ibid. s. 185.

Appelgren-Kivalo, H. (1931). Alt-Altaische Kunstdenkmaeler-J. Aspelins Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889. Helsingfors, Finnische Altertumgesellschaft.

Atlas SSSR. (1984). Moskva, Glavnoe Upravlenie Geodezii i Kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, ss. 128-129.

Bokovenko, N.A.&I.P. Zasetskaia (1993). Proizhozhdenie kotlov" gunnskogo tipa" vostochnoi Evropi v svete problemi hunno-gunnskih sviazei, Peterburgskiy Arkheologicheskiy Vestnik. S. -Peterburg, FARN, (3), ss. 73-88.

Bóna, István (1993). A hunok és nagykirályaik (The Huns and their Greatkings). Budapest, Corvina.

Devlet, M. A. (1965). Bol'shaia Boiarskaia Pisanitza, Sovetskaia Arkheologiia, 124-132 (3).

Érdy, Miklós (1990). Unique Xiong-nu Cauldron from Ürümqi. Inner Asia Report, Newsletter-Harvard. (Cambridge, USA) (No. 7) Fall 1990, ss. 11-13.

Érdy, Miklós (1992). The Xiong-nu Type Cauldrons Throughout Central Eurasia and Their Occurrence on Petroglyphs, English-Chinese bilingual MS distributed and paper presented at The International Academic

Conference on Archaeological Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations. Hohhot, Inner Mongolia, China. August 11-18, 1992.

Ibid. Distributed MS was included in the republication of facsimile volumes. C. I-III. Asian Art and Archaeology, 600 Kalmia Ave, Boulder, CO 80304, USA., 1992.

Ibid. Çince kısaltılmış tercümesi: Journal of Xinjiang Normal University (Ürümqi) C. 16, No. 4 1995, ss. 35-48.

Ibid. Türkçe tercümesi: Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzi Kazanlar ve Bunlarin Kaya Kabartmalarinda Ortaya Cikislari, Tarih Incelemeleri Dergisi. Bornova-Izmir, Ege Üniversitesi Basimevi, C. XI, 1996, ss. 265-316.

Érdy, Miklós (1994). An Overview of the Xiong-nu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media with Historical Observations. in: Bruno Genito ed.: The Archaeology of the Steppes, Napoli, Instituto Universitario Orientale, 1994 ss. 379-438.

Érdy, Miklós (1995). Hun and Xiong-nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia, Eurasian Studies Yearbook, 67, 5-94. Also: Corrigenda, ESYb, 68, 1996, s. 143.

Érdy, Miklós (1996). Manichaeans, Nestorians, or Bird Costumed Humans in their Relation to Hunnic Type Cauldrons in Rock Carvings of the Yenisei Valley, Eurasian Studies Yearbook, 68, ss. 45-95.

Érdy, Miklós (1996/b). Archaeological Insights Into Two Controversial Areas of Eurasian Hun History. Presentation at the 39th P. I. A. C. in Szeged, Hungary on June 16-21.

Érdy, Miklós (1997). Ancient Hungarian Funerary Customs Observed in Northern Barbarian (8th c. B. C.) and Hsiung-Nu Cemeteries, International Journal of Central Asian Studies (Seoul, Korea) 2, ss. 135-208.

Fodor, István (1992). A magyarság születése, Magyarország Krónikája series, No. 1. Budapest, Adams Publ. ss. 130-131.

Halikova, E. H. (1876). Ösmagyar temetö a Káma mentén, Archaeologiai Értesítö (Budapest) 103, ss. 53-78.

Hirth, Fredriech (1901). Hunnenforschungen, Keleti Szemle, 2, 81-91.

Henning, W. B. (1948). The Date of the Sogdian Ancient Letters, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, 601-615.

Lin Gan (1984). Hsiung-Nu lishi nianbiao. Beijing, Chinese Publishing House, s. 1 of text.

Konovalov, P. B. (1976). Hunnu v Zabaikale. Ulan Ude, Buriatskoe knizhnoe izdatelstvo, ss. 55-56.

Martinov, Anatoly I. (1991). The Ancient Art of Northern Asia translated and edited by D. B. Shimkin and E. M. Shimkin. Urbana and Chicago, Univ. Illinois Press, s. 80.

McGovern, W. M. (1939). The Early Empires of Central Asia. Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press.

Miniaev, S. (1990). Niche Grave Burials of the Xiong-nu Period in Central Asia, Information Bulletin, Issue 17. Moskow, Internat. Assoc. for the Cultures of Central Asia, 1990, ss. 91-99.

Miniaiev, Sergei (1999). Archaeology of the Hsiung-nu in Russia: New Discoveries. Presentation at the Metropolitan Museum of Art, Ancient Near East department in New York, NY on January 15.

Museum of Ningxia Autonomous Region, The et al. (1987). Excavation of a Hsiung-Nu Cemetery of the Han Dynasty at Daodunzi, Tongxin, Ningxia, Kaogu, No. 1, ss. 33-37, Plate No. 3. In Chinese.

Navaan, D. (1999). The Grave of a High Ranking Hunnic Person in Western Mongolia, Eurasian Studies Yearbook (Bloomington, IN), 71, ss. 95-109.

Ningxia Institute of Archaeology, Ningxia Archaeological Group and the Office for the Preservation of Ancient Monuments, Tongvin County (authors) (1988). Hsiung-Nu (Hun) Cemetery at Daodunzi in Tongxin County, Ningxia, Kaogu Xuebao, No. 3, ss. 333-356 with 20 plates. In Chinese with English Summary.

Parker, E. H. (1892-1893). The Turko-Scythian Tribes, The China Review C. XX, (1) 1-24, (3) 109-125. C. XXI, (2) 100-119, (4) 253-267, (5) 291-301. Cited (4) s. 263,

Parker, E. H. (1982-1983). The History of the Wu-wan or Wu-hwan Tunguses of the First Century, The China Review, C. XX, (2) 71-100. Cited s. 93.

Sinor, Denis (1990). The Hun period, The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge (UK), New York, Cambridge Univ. Press, ss. 177-205.

Sinor, Denis (1997). Migrations in Inner Asia: Facts and Fancy, Abstracts of and paper presented at the 207th meeting of the American Oriental Society in Miami, FL, March 23-26.

Ssu-ma Ch’ien (1984). The Grand Scribe’s Records C. I, The Basic Annals of Pre-Han China Ed. by William H. Nienhauser, Jr. Bloomington, Indiana University Press.

Tian Guangjin, Guo Suxin (1986). Eerduosishi qingtongqi, Beijing: Wenwu-Culture Relics Publishing House.

Wright, David C. (1997). The Hsiung-nu-Hun Equation Revisited, Eurasian Studies Yearbook, 69, ss. 77-112.

Zasetskaia, I. P. (1994). Kultura kocsevnikov yuzhnorusskih stepey v Gunnskuyu epohu (konets IV-V vv.) Sankt-Peterburg.

Yü Ying-shi (1990), The Hsiung-nu, in Denis Sinor ed. The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, Cambridge Univ.

Press, ss. 118-149.

İNDEKS

Ä

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

III. Mehmed · 62

İ

I

İ

J

K

L

M

N

O

Ö

P

Q

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

X

Y

Z